

: संपादक :

તા જાં મો સ મી ફળો ખાવાની પૂજ્ય ગાંધીજી ભલામણુ કરે છે

....પણ....

એ દરેક ઠેકાણે સહેલાઈથી મળતાં નથી. ઉપરાંત ફળો ખરીદતી વખતે તે ખરાબ હોવાનો અને છેતરાવાનો ઠાપમ ભય રહે છે. અને જાને છે પણ એમ જ કે જો ફળોનો બહુ અનુભવી માણસ ન હોય તો પૂરતી કિંમત આપવા છતાં છેતરાઈને ખરાબ ફળો જ લાવે છે.

—એટલે—

હવે તમારે જ્યારે કોઈપણ જાતનાં સારાં અને વાળાં ફળોની જરૂર પડે ત્યારે અમને લખી જણાવશો.

વળી મુંબઈ એ ફળો માટેનું સમૃદ્ધ મારકેટ હોવાથી દરેક જાતનાં ફળો કિફાયત ભાવે મળે છે.

આથી....

તમો અમારી સાથે એક વખત કામ પાડી જુવો. અનુભવે તમને અમારાથી જરૂર સંતોષ થશે જ.

● તા. ૩ :— ઓર્ડર આપતી વખતે નજીના રેલ્વે સ્ટેશનનું નામ જણાવવાનું ભૂલશો નહિ.

અ. આર. જોખાકરની કું.

ક મી શ ન એ જ નં

કાફર્ડ મારકેટ મુંબઈ : ૧

ભારતી સાહિત્ય સંઘની પ્રવૃત્તિઓ

અંબલિ ગ્રંથમાળા : આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ : નૂતન સા. ભંડાર :
નવરચના (માસિક) : ભર્મિ (માસિક) : નવસર્જન ગ્રંથાવલી.

વર્ષ સાતમું : અંક પહેલો

સળંગ અંક

૭૩

ભ ન્યુ આ રી

૧૯૩૮

અ

•

નુ

•

ક

•

મ

અકાઠે અચ્ચરજ્ઞાન

સદા ઊક્ત

તું અને હું

એક દિ

શયરી

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

એની બા

રૂપરેખા

નવીન અર્થરચના

વિષે વિચાર

આશા

ઉદ્યશંકર અને

ભારતીય નૃત્યકલા

વિયોગ-ક્ષણે

‘વંતરીનો ઉતાર’

સંસ્કૃતિનાં દર્શને

યુરોપનાં પાંચ મહારાજ્યો

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

આપણી સ્વરાજ્યયાત્રા

કાકા કાલેલકર

અજ્ઞાત

સુધાંશુ

નટવરલાલ મો. ગાંધી

શ્રી. પ્રભુરામ રાન્યગોર

કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા

શ્રી. ‘સંજ્ઞા’

નટવરલાલ મો. ગાંધી

તરહરિ પરીખ

અજ્ઞાત

રમણીક મેઘાણી

અજ્ઞાત

પન્નાલાલ પટેલ

શ્રીકૃત

કુંગરસી ધરમસી સંપત

ફર

ફપ

૩

૫

૬

૬

૭

૮

૨૧

૩૦

૨૧

૩૮

૩૮

૪૪

૪૫

૫૩

૫૮

૬૨

૬૫

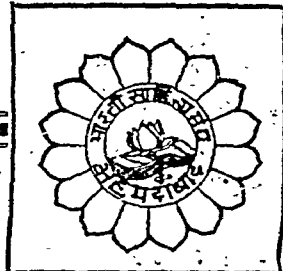
ઝમિ કાર્યાલય

રાણપુર

કાઠિયાવાડ : (B. S. Ry)

14256

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દિનેશ હરિદાસ મોતીવાલા : ઝમિ કાર્યાલય : રાણપુર
મુદ્રણસ્થાન : સ્વાધીન મુદ્રણાલય : સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

તા જાં મો સ મી ફળો ખાવાની પૂજ્ય ગાંધીજી લલામણુ કરે છે

....પણ....

એ દરેક ઠેકાણે સહેલાઈથી મળતા નથી. ઉપરાંત ફળો ખરીદતી વખતે તે ખરાબ હોવાનો અને છેતરાવાનો કાયમ લય રહે છે અને જને છે પણ એમ જ કે જો ફળોનો ખંડુ અનુભવી માણસ ન હોય તો પૂરતી કિંમત આપવા છતાં છેતરાઈને ખરાબ ફળો જ લાવે છે.

—એટલે—

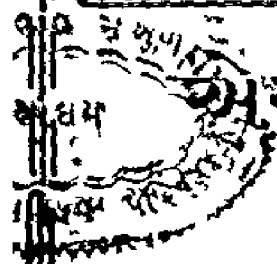
હવે તમારે જ્યારે ઠેકાણપણ જાતનાં સારાં અને તાજાં ફળોની જરૂર પડે ત્યારે અમને લખી જણાવશો.

વળી મુંબઈ એ ફળો માટેનું સમૃદ્ધ મારકેટ હોવાથી દરેક જાતનાં ફળો કિફાયત લાવે મળે છે.

આથી....

તમો અમારી સાથે એક વખત કામ પાડી જુવો. અનુભવે તમને અમારાથી જરૂર સંતોષ થશે જ.

● તા. ૬ :— ઓર્ડર આપતી વખતે નજીકના રેલ્વે સ્ટેશનનું નામ જણાવવાનું બૂકશો નહિ

અ. ચ. આર. જોખાકરની કું.

ક મી શ ન એ જ નં

કાર્ડ મારકેટ મુંબઈ : ૧

ભારતી સાહિત્ય સંઘની પ્રવૃત્તિઓ

ઐજ્ઞલિ ગ્રંથમાળા : આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ : વૃત્તન સા. લંકાર :
નવરચના (ભાસિક) : ભર્મિ (ભાસિક) : નવસર્જન ગ્રંથાવલિ.

વર્ષ સાતમું : અંક પહેલો

સળંગ અંક

૭૩

નવન્યુ આરી

૧૯૩૮

અ

નુ

ક

મ

અકાલે અચરજાન

સદા ગિડત

તું અને હું

એક દિ'

શખરી

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

એની બા

રૂપરેખા

નવીન અર્થરચના

વિષે વિચાર

આશા

ઉદ્યેશંકર અને

ભારતીય નૃત્યકલા

વિયોગ-ક્ષણે

'વંતરીનો ઉતાર'

સંસ્કૃતિનાં દર્શને

યુરોપનાં પાંચ મહારાજાઓ

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

આપણી સ્વરાજ્યયાત્રા

કાકા કાલેલકર

અજ્ઞાત

સુધાંશુ

નટવરલાલ મો. ગાંધી

શ્રી. પ્રભુરામ રાજ્યગોર

કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

શ્રી. 'સંજ્ઞા'

નટવરલાલ મો. ગાંધી

નરહરિ પરીખ

અજ્ઞાત

રમણીક મેઘાણી

અજ્ઞાત

પન્નાલાલ પટેલ

શ્રીકૃત

કુંગરસી ધરમસી સંપટ

૬૨

૬૫

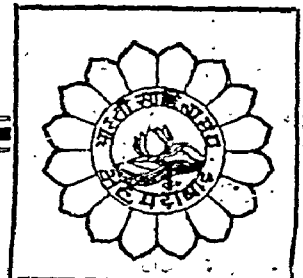
ભર્મિ કાર્યાલય

રાણપુર

કાઠિયાવાડ : (B. S. Ry)

14256

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દિનેશ હરિદાસ મોતીવાલા : ભર્મિ કાર્યાલય : રાણપુર
મુદ્રણસ્થાન : સ્વાધીન મુદ્રણાલય : સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

નિવેદન

‘ઊર્મિ’ આ અંકથી નવા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. એક વર્ષમાં ‘ઊર્મિ’એ પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી છે, પણ નવા વર્ષમાં પ્રવેશતી વેળા એની તમામ મુશ્કેલીઓ દૂર નથી થઈ. ‘ઊર્મિ’ના સંચાલકોએ એવો વિશ્વાસ છે કે આ વર્ષમાં એ તમામ મુશ્કેલીઓ દૂર થાય એટલું ‘ઊર્મિ’ પાણી ખતાવશે જ.

આ વરસે અમારે કોઈ નવી યોજના રજૂ કરવાની નથી, માત્ર ગયા જુલાઈમાં અમે ચાર વિશિષ્ટ અંકો આપવાના જે મહિનાઓ જણાવ્યા હતા તેમાં અનુભવે ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાઈ છે. મહાસભા-અંક ફેબ્રુઆરીમાં પ્રગટ થઈ શકે તેમ નથી કારણ કે અનિવાર્ય સંયોગોને લઈ ‘નવલકથા-અંક’ અને ‘જીવનસાહિત્ય-અંક’ ઉપરા ઉપર અને ઘણા જ મોડા બહાર પડ્યા છે. એટલે અમે આ વર્ષ માટે વિશિષ્ટ અંકોની મુદત નીચે પ્રમાણે નક્કી કરી છે. આમાં કોઈ પણ બે અંક સાથે ન કરવાની અમારી ધારણા છે:

મહાસભા-અંક માર્ચમાં પ્રગટ થશે. આ અંકમાં મહાસભાનાં સંસ્મરણો, ફોટાઓ, એના રાજકીય પ્રવાહો સમગ્રવત્તા અને જગતની ખીછ સંસ્થાઓ સાથેની ટુલના કરતા લેખો આપવામાં આવશે. આ અંક મહાસભા પછી પ્રગટ થશે પણ એથી એની સામગ્રી અદ્યતન અને વિશેષ ઉપયોગી થવાની.

નવલિકા-અંક જૂનમાં પ્રગટ થશે. આ અંકમાં ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ ગણતા વાર્તાકારોની વિવિધ વિષયોને સ્પર્શ કરતી વાર્તાઓ અને વાર્તાકલા અંગેનો એક નિબંધ આપવામાં આવશે.

અહિંસા-અંક સપ્ટેમ્બરમાં પ્રગટ થશે. આ અંક પ્રગટ થશે ત્યારે વિશ્વની મહાન અહિંસક વિભૂતિ પૂ. ગાંધીજીને ૭૦ વર્ષ પૂર્ણ થતાં હશે. આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ પોતાના જીવન દરમિયાન ધોર હિંસામાં દુખેલા જગતને અહિંસાની અણુમોલ ભેટ આપી છે તે વિષય પરત્વે માત્ર ગુજરાતના જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનના ચિંતકોના લેખો આ અંકમાં અપાશે.

નવલકથા-અંક ડિસેમ્બરમાં પ્રગટ થશે, આ અંકમાં એક સામાજિક નવલકથા ઉપરાંત કદપના-સાહિત્ય ઉપરનો નિબંધ અપાશે.

વ્યવસ્થામાં ફેરફાર

વ્યવસ્થાની સગવડ ખાતર ‘ઊર્મિ’નું છાપકામ કરાવ્યોને બદલે રાણપુરની અમારી શાખાને સોંપાયું છે, એટલે દરેક ગ્રાહકને જણાવવાનું કે વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રખર્ચદાર ઊર્મિ કાર્યાલય, રાણપુરના સરનામે કરવો, અને તંત્રીને લગતો એટલે કે બદલાતાં પત્રો, લેખો ઇત્યાદિ અંગેનો વ્યવહાર ઊર્મિ કાર્યાલય પાનકોરનાં અમદાવાદના સરનામે જ કરવો.

સાક્ષી

વર્ષ સાતમું]

જાન્યુઆરી : ૧૯૩૮

[અંક પહેલો]

અકાલે અક્ષરજ્ઞાન

શ્રી. કાકા કાલેલકર

કેળવણી એટલે અક્ષરજ્ઞાન એ જાતની માન્યતા બધે ફેલાયેલી છે. દુનિયાનું બધું જ્ઞાન ચોપડીમાં જ સમાયેલું છે, અને તે મેળવવા કે આપવા માટે માણસે વાંચતાં લખતાં શીખવું જ જોઈએ, એ માન્યતા સાર્વત્રિક છે, અને તેથી કેળવણીની શરૂઆત જ અક્ષરજ્ઞાનથી કરવી જોઈએ એવા નિર્ણય પર આવી એ જ પાયા પર આપણી પ્રાથમિક કેળવણી ચલાયેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં એ પ્રાથમિક કેળવણીનાં પરિણામ આજે કેવાં છે એ નીચેના કાકા પરથી આપણે તપાસી શકીશું :

પહેલા ધોરણની		ચોથા ધોરણની		એ સંખ્યાનું પ્રમાણ
વય	સંખ્યા	વય	સંખ્યા	
૫-૬	૯,૬૮,૧૮૭	૮-૯	૬૭,૩૭૮	૧૪ : ૧
૬-૭	૧૩,૦૬,૬૧૨	૯-૧૦	૧,૧૨,૦૮૧	૧૧ : ૧
૭-૮	૧૦,૬૩,૯૦૨	૧૦-૧૧	૧,૪૫,૮૪૭	૭૬ : ૧
૮-૯	૭,૧૧,૬૯૯	૧૧-૧૨	૧,૪૦,૯૬૪	૫ : ૧
૯-૧૦	૪,૩૦,૧૧૭	૧૨-૧૩	૧,૧૩,૫૭૧	૪ : ૧
૧૦-૧૧	૨,૫૪,૭૪૨	૧૩-૧૪	૭૬,૮૮૭	૩૬ : ૧
૧૧-૧૨	૧,૪૦,૬૫૫	૧૪-૧૫	૪૩,૧૫૯	૩૬ : ૧
૧૨-૧૩	૭૮,૫૪૭	૧૫-૧૬	૨૧,૨૧૫	૩૬ : ૧

(૫ મે વરસે પહેલા ધોરણમાં બેસનાર બાળક દર વરસે પાસ થાય તો ૮મે વર્ષે ચોથા ધોરણમાં જાય, તેથી દરેક જગ્યાએ પહેલા ધોરણની વયમાં ત્રણ વરસ ઉમેરી ચોથા ધોરણની વય ગણી છે. પહેલા ધોરણમાં આવનારમાંથી કેટલાં બાળકો ચોથા ધોરણ સુધી પહોંચી શકે છે તે બે સંખ્યાના પ્રમાણ પરથી જણાશે. નાપાસ થનાર બાળકોની સંખ્યા મળતી નથી. મળે તો વચ્ચે જ અટકી જનારનું પ્રમાણ આથી પણ વધારે દેખાય.)

આ ક્ષાત્રમાં એ રજૂ દેખાય છે કે છેક નાનપણમાં અક્ષરજ્ઞાન શરૂ કરવાથી બાળકોને મોટે ભાગે નિરાશ જ થવું પડે છે. પાંચમે વરસે અક્ષરજ્ઞાન શરૂ થયું હોય તો નવમે વર્ષે ચોથા ધોરણમાં પહોંચનારાં બાળકો ૧૪માં ૧ જ હોય છે. ન્યારે એ જ અક્ષરજ્ઞાન નવમે વરસે શરૂ થયું હોય તો ૧૩મે વર્ષે ચોથા ધોરણ સુધી પહોંચનાર બાળકોનું પ્રમાણ ચારે એક આવે છે. ત્યારપછી પહેલાથી ચોથા ધોરણ સુધી પહોંચનાર બાળકોનું પ્રમાણ લગભગ સ્થિર દેખાય.

ત્યારે અક્ષરજ્ઞાન બહુ નાનપણમાં શરૂ કરી આપણે શું મેળવીએ છીએ? ૧૪ માંથી ૧૩ બાળકોને ફળવણી તો છોડતી પડે જ છે, પણ એ સમજે કે ન સમજે, એ ફળવણી સાથે આત્મવિશ્વાસ પણ ખોઈ બેસે છે. અક્ષરજ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિમાં આપણે ગમે તેટલો સુધારો કરીએ અને પ્રાથમિક શિક્ષકોને બાળકફળવણી એટલે શું એ સમજાવવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તોયે જે દેશમાં ગામડા દીકરાણા રથપાર્ષ્વ નથી તે દેશમાં એ બધું ક્યારે થશે?

મુખ્ય વાત એ છે કે આપણી શરૂઆત જ ખોટે, પાચે થાય છે. જેમ સંપતિશાસ્ત્ર અમુક ઉમર કે સમજણ પહેલાં શીખવાય નહિ, તર્ક કે વ્યાકરણ શીખવા માટે અમુક માનસિક પ્રગતિ થયેલી હોવી જ જોઈએ, એ જ પ્રમાણે અક્ષરજ્ઞાનને માટે પણ અમુક ઉમર અને અમુક પૂર્વતૃપ્તારી થયેલી હોવી જ

જોઈએ. મોટેથી નીકળેલા ચોક્કસ ધ્વનિની મૂર્ત સંજ્ઞા બણી લેવી અને અટપટી આકૃતિમાંથી અમ-ધ્વનિઓ સમજી લેવા, અને એ ધ્વનિઓનું વળા પૃથક્કરણ કરી તે પ્રમાણે આકૃતિઓના સંયોગો ઉત્પન્ન કરવા, અને એ યોજના પાછળની રચના સમજી લેવી, એ કુમળા મન માટે ભારે મુશ્કેલીની વાત છે. એ જ કામ આગળ જઈને બુદ્ધિ પ્રગલ્ભ થતાં ઝોઢી મહેનતે થઈ શકે એમ છે. પાંચ સાત વરસના બાળકને લખતાં વાંચતાં ન આવડે તો દુનિયાનું શું બગડી જવાનું હતું? ઊંઘડો લાભ એ છે કે અક્ષરના યોગને અભાવે બાળમાનસ પ્રસન્ન રહેશે. એટલું જ નહિ પણ બાળક મોટાં જ્ઞાન મોટે ભાગે પોતાના અનુભવથી જ મેળવવાનું હોય છે. એ સિદ્ધાન્ત સમજી લેશે. જ્ઞાન એટલે ઇદ્રિયો બ્યવસ્થિત રીતે વાપરી કરેલી શોધો, એ મહત્ત્વની વાત બાળમાનસ પર ફરી જશે અને બાળકોનું ભણતર તેજસ્વી થશે.

મૂઃ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના વખતે બાળકફળવણીની શરૂઆત ક્યારે થાય એ સવાલની ચર્ચા ધણા દિવસ સુધી રસભેર ચાલી હતી, કેટલાકનું માનવું એવું હતું કે અક્ષરજ્ઞાન મોકું શરૂ કરીએ તો જીવનની ઘોડોડમાં આપણાં બાળકો પછાત રહી જશે. ઉપરનો કોડો આપણને કહે છે કે આવી દોડ દોડાવવાથી ન્યાં એક બાળક જ જીતે છે ત્યાં તેર બાળકો શરત અને હિંમત બંને હારી બેસે છે. પણ બાળકોને સાત વર્ષ સુધી ફળવણીવિહોણાં રાખવાની જરૂર છે એમ પણ સિદ્ધ થતું નથી. માઆપ ઘરમાં જો બાળકોની ફળવણી તરફ ધ્યાન ન જ આપી શકે તો બાળકોને નિરાશ મોકડ્યાં વગર છૂટકો નથી. પણ ત્યાં ફળવણીની શરૂઆત અક્ષરજ્ઞાનથી શા માટે કરીએ?

જેમ જીવનને ઉપયોગી વસ્તુઓની અવેજમાં આપણે નાણા સિદ્ધા ઉપજાવ્યા, અને એની અવેજમાં વળા કાગળની નોટો ઉપજાવી, તેમ જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની અવેજમાં આપણે શબ્દજ્ઞાનથી ચલાવતા શીખ્યા, અને એ શબ્દજ્ઞાન વાણીની મદદ વગર આપવા માટે લિપિ અને અક્ષર આપણે શોધી કાઢ્યાં. આ

અવેજ્ઞાનના પ્રતિનિધિથી કુળવણીની શરૂઆત આપણે શા માટે કરીએ? શિક્ષક પાસે જ્ઞાનની પૂંજ નથી, અને બાળકોને મારી ઠોકીને અક્ષરજ્ઞાન બોલાવવા ઘૂંટાવવાની કવાયત તેઓ શીખ્યા છે, એટલા જ ખાતર કે નહિ? પણ પ્રાથમિક શિક્ષક વિષે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. જ્ઞાનના વિશાળ ક્ષેત્રમાં એવા કેટલાયે વિષયો છે કે જે કુળવણીના ક્રમમાં દાખલ કર્યા હોય તો શિક્ષક ઉત્સાહભરે સહેજે તેનું જ્ઞાન આપી શકે. અને તે વિષયો કયા એ જો આપણે બરાબર તપાસીએ તો આપણને એમ જ લાગશે કે ખરેખર

જીવનની સફળતા માટે એ વિષયો અક્ષરજ્ઞાન કરતાં કેટલાયે વધુ મહત્વના છે.

અને છતાં એ વિષયનું જ્ઞાન આપવાં માટે ખાસ શિક્ષકની પણ જરૂર નથી. થોડાક પ્રયત્નથી માઆપ પોતે જ એ કીમતી કુળવણી ઘરમાં આપી શકશે અને એ આવડત બાળકોનાં જીવનમાં ભારે ક્રાંતિ કરશે. આજે કુળવણી એટલે અપંગતા અને પ્રતિષ્ઠા એવો જ અર્થ થઈ ગયો છે તેને બદલે કુળવણી એટલે સૂઝ, બાહોશી અને હિંમત એવો અર્થ થશે અને દેશની માતાઓને અને માતાસભી વિધવાઓને સહેજે રાષ્ટ્રકલ્યાણકારી વ્યવસાય જરૂર.

સદા ઉડત

મને ન દીધી હોત નિંદ નવ થાક અંગે ભર્યો,
ન ભૂખ તરસેય, દેહ તણી ના ખીજી હાજતો,
અખૂટ મગજે ભરી પછી દીધી જ હત કલ્પના,
હું કાવ્ય ગગને સદા ઉડત તો છુટા પંખો શો.

‘અજ્ઞાત’

તું અને હું

(વસંતતિલકા)

ગાજે ગભીર રમણે રમતો પયોધિ,
 ઘેઘૂર ઘોષ ધનમન્દિર આથડે છે
 વિદ્યુલ્લસતા, વન દ્રવે સરિતા સલિલ,
 તું હું જોલાં યહ ચિરાતન અંતરાલ.
 તું આ ગિરિ ગહનથી કલધોષ ગાજી,
 હું તાહરી તરલતા નયને સમાવી
 ઊભો ચિરા રજત રમ્ય રસાલ કુંજે
 આહ્વાદતો તવ વિશાલ વિલાસ પુંજે.
 આજે અદીક વનની સુકુમાર ડાળે
 પોલી નિહાળત જલાતીત ઝાલરોને;
 સિન્ધુ કરાલ જોછળે નલ ચંદ્ર પેખી
 હું જોછળું તવ પ્રભા દૂર દૂર દેખી.
 સિન્ધુ-શશી મિલન મધ્ય એગર્જનાઓ,
 હું તું તણાં મિલન મધ્ય અનંત કાલો.

સુધાંશુ

એક દિ'

(મન્દા-મિત્ર)

શાને કીધું ? દિન પ્રતિ વહ્યાં, ના કયું કાંઈ થાય ?
 આશાલબ્ધી પ્રણયી હૃદયે હસ્ત લાંબો કીધો'તો,
 પ્રિયે 'ના, ના !' મુખ કટુ કરી આવળું અંગ કીધું,
 'શું છે ?' કીધું, પણ નવગ્રહું હસ્ત હૈયે ન હોક !
 આંખે આંજી અમરત અને દોડતી આશ આવે
 એ નેનોમાં નવલ ઝરતી નેહની મીટધાર;
 આડે આવે નીલ હૃદયમાં ધૂળ ને કંપ આવે,
 પાછાં આવ્યાં નયન નમણાં, એક દિ' સાંભરે ર !

ગઈ શમી કયાં તુજ સ્નેહધાર ?

શમી વળી કયાં તુજ મીટ આંખ ?

ઝૂલી, હિંચોળી રસપારણું ને

ઊડી ગઈ કયાં નલને વિતાન !

નટવરલાલ મો. ગાંધી

હતી કુમારી નહિ જન્મથી તે
ના બ્રહ્મકન્યાય વળી હતી એ
ને આર્ય કન્યાય હતી નહિ તે
અનાર્ય બાળા હતી જન્મથી એ.

તથાપિ તેની પ્રતિભા અનેરી
અને હતી લાડકડી બધાંની-
મુંની અને આશ્રમવાસીઓની
અપૂર્વ તેના અતિ તેજ તાપે.

ભલે વદે લોક બધા પુરાણી
કે જન્મથી નક્કો કરાય બાતિ
ને શુદ્ધ તો છે જ નહિ જરાએ
જ્ઞાનાધિકારી હલકાં બધાં તે.

તેં સર્વ આ બન્ધનને ઉવેખ્યાં
ને સર્વને એમ બતાવો આખું
કે ધર્મ તો છે સમ સર્વ માટે
ને ભેદ ત્યાં હોય કદી ન એવો.

મતંગના આશ્રમની હતી તું
અપૂર્વને એકની એક પુત્રી
મતંગને તું કંઈ પ્રાણ પ્યારી
હતા મુની જે બહુ આત્મજ્ઞાની.

કૌન્દર્ય ને યોગ તણા સુયોગે
પ્રભા પરાગે તવ આત્મઓપે

ને જે પડે કે તુજ દ્રષ્ટિમાંહે
પવિત્ર તેને કરતી હતી તું.

ને સુર્યના સૌમ્ય સુવર્ણ તાપે
કરે ગ્રહીને ઘટ પાણીનો રે
જ્યારે હશે તું કરતી બગીચે
પાણી જ પાવા કૂલવેદીઓને

ત્યારે અનેરું અદ્ભુત કેવું
થતું હશે સુન્દર ચિત્ર ત્યાંહિં!
બાણે પધારી જલ સિંચવાને
દિવ્યાંગના કે પરલોકમાંથી;

વા આજ તો રૂપ ધરી અનેરું
નિર્દોષતા બાગ મહીં પધારી
અંગાંગમાં યૌવન નાચતું તું
એવે સમે તું હજારમાં રૂબી રે

જેના થકી પ્રાપ્ત કરી શકાતું
અનુપ ને સુંદર જ્ઞાન ઉઠું
તેવા ગુરુ પૂજ્ય વિદેહ પામ્યા
મૂકી તને એકલ ઝૂંપડીમાં

મૃત્યુના આખરી અન્તે; ગુરુ છેક વધા ધીમે,
'શ્રદ્ધાથી વાટ ભેજે તું; પવિત્ર મૂર્તિ રામની'

ગુરુ જતાં એકલ શૂન્ય ચિત્તે
ભર્યા ભર્યા આશ્રમમાં રહી તું

વિશાદ તારા હૃદયે છવાયો
 ને આંસુઓ તું મૂક સારતી'તી
 ભૂલી જવાને અતિ શોક તારો
 ને કામ જે યૌવનમાં સતાવે
 સેવા મહિં ચિત્ત યજેવી તારું
 કાર્યે પીલી તેં તુજ દેહ દીધી.

ઉઠે જ્યાંથી તું તો જપનહિ જરીયે શરીરને
 ખીન્તના કાર્યાર્થે ભમતો સઘળી તું ઝૂંપડીએ
 નિહાળે કે માંદું અગર રડતું કે બહુ દુઃખે
 ભૂલી કાર્યે તારાં મદદ કરતી તે ગરોળને
 રિખાતી તું ભૂળે પણ નહિ કદીએ વિસરતી
 ભૂખ્યાની છુધાને તૃપ્ત કરવા અન્ન દઈને
 લુલાં ને અંધાની જીવનભર તું બહાર કરતી
 દઈને તે સૌને જીવન પૂરતાં અન્ન કપડાં

અને માંદાઓની સમીપ મહીં તું રાત દિવસો
 રહેતી સેવામાં રત બહુ, જઈ દેહ વૌસરી

વર્ષો ઘણાં એમ વીતી ગયાં ને
 કાળા હતા કેશ થયા સફેદ;
 છતાંય તેને હજી તો થયાં ના
 પ્રભુ તણાં દર્શન. ઝૂંપડીએ
 તથાપિ વિશ્વાસ કદીય તારો.
 ગુરુ તણાં જોલ થકી ઉઠ્યો ના
 'કે એક દિ રામ પધારશે,' એ
 વિચારથી તેં દિવસો વિતાવ્યા.

અન્તે શ્રદ્ધા ફળી તારી, આશ્રમે રામ આવિયા.
 માતાના પ્રેમ શા પ્રેમે; હેતથી તેં વધાવિયા.

હતાં ન. કાંઈ તુજ ઝૂંપડીમાં
 પ્રસાદ માટે, પકવાન મીઠાં

કે મિષ્ટ મેવોય હતો નહિ ત્યાં
 ખાટાં હતાં જોર જ જોરડીનાં
 ઉચ્છિષ્ટ તારા મુખથી કરેલાં
 પ્રસાદ રૂપે પ્રભુને ધર્યાં તે
 પ્રભુ હતા ના કંઈ જોર ભૂખ્યા
 એ તો હતા પ્રેમ તણા જ ભૂખ્યા
 ખાધાં પ્રભુએ બહુ જોર પ્રેમે
 મીઠાં ગણી તે પકવાન જેવાં
 શ્રદ્ધા તણી પ્રાપ્તિ પુરી થતાંમાં
 અપૂર્વ ને દિવ્ય પ્રભા ભરેલુ
 મૃત્યુ તણું તેજ શરીર તારે
 છાયું અનેરું અદ્ભુત એવું
 ને ભસ્મ કીધો નિજ દેહ તેણે
 પ્રભુ સમીપે ત્રણ લોકનાએ.

અનાર્થ તું હતી છેને; ત્યાગમાં તું અપૂર્વ છે
 હિન્દની આર્થ સ્ત્રીઓમાં અનેાણું તુજ સ્થાન છે.

સીતાય જીવ્યાં નિજ રામ માટે
 નળે સમાતી દમયંતી લાગે
 સાવિત્રીયે નાથ મહીં સમાતી
 જણાય છે આ ધતિહાસમાંથી.
 ત્યારે પિછાન્યું મનની મહીં તેં
 કે 'પ્રેમ પત્ની પતિનોય સ્વાર્થી'
 કૌમાર્ય તેં જીવનમાં પચાવ્યું
 ને વિશ્વ પ્રેમી બની તું અનેરી.
 જવલંત આશા વળી લાવના ને
 સેવાતણી મૂર્તિ હતી ખરે તું
 સંસ્કારમર્તિ વળી તું બની છે
 અનાર્થ જાણા! તવ આત્મલોગે.

ધન્ય ધન્ય તને દેવી; ધન્ય છે તુજ ધૈર્યને
 ઝોપતા તપને ત્યાગે; ધન્ય છે તુજ આત્મને.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

[પરિશિષ્ટ]

શ્રી. ક્રિશોરલાલ ધ. મશરૂવાલા

(અ)

તત્ત્વજ્ઞાન પ્રસ્તાવના

૧. વેદ એટલે જ્ઞાન, એટલે અનુભવ. વેદાન્ત એટલે જ્ઞાનનો-અનુભવનો-અન્ત, જે મર્યાદાથી આગળ અનુભવ થઈ શકતો નથી તે. વેદ નામના ગ્રંથો કે વેદાન્ત નામનું દર્શન તેજ વેદ કે વેદાન્ત નહિ.
૨. તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગ્રંથનું કે અનુભવી પુરૂષનું મહત્ત્વ કે પ્રામાણ્ય, જેટલે અંશે તે અનુભવને પ્રગટ કરે કે તે પ્રત્યે આપણને દોરે, તેટલે અંશે જ ગણાય.
૩. એ રીતે પ્રાચીન શ્રુતિ—સ્મૃતિઓ, મધ્યકાલીન સંતવાણી, અર્વાચીન ગ્રંથો, બાઈબલ, કુરાન, ગૌરૂ ગ્રંથો, જૈન ગ્રંથો કે જગતની કોઈપણ ભાષામાં પ્રાચીન કે અવાચીન પુસ્તકોમાં તેમજ કોઈપણ દેશના કોઈ જીવતા સંતની વાણીમાં વેદ તથા વેદાન્તના વચનો હોઈ શકે છે, અને એથી વિરૂદ્ધ વચનો પણ હોઈ શકે છે, એ માટે તે સર્વેને સરખાજ આદર તથા વિવેચક બુદ્ધિથી જોવાં જોઈએ, પોતાના અનુભવ ખીજના અનુભવને મેળવવો અને પોતાના ઉત્કર્ષ માટે તેમાંથી સૂચના મેળવવી, એ અવલોકનનો હેતુ છે.
૪. સર્વે શાસ્ત્રો વચ્ચે ગમે તે રીતે એકવાક્યતા બેસાડવાનો પ્રયત્ન થોગ્ય નથી.
૫. અનુભવ અને અનુભવની ઉપપત્તિ એટલે ભાષા દ્વારા સમજાવટ અને સજાવટ એક નથી. એકજ અનુભવ છતાં બુદ્ધા બુદ્ધા અનુભવનારાઓની સમજાવટ અને સજાવટ. માં ફેર હોય અથવા, ઉલટું, એકજ ભાષાપ્રયોગ છતાં તેમના અનુભવમાં ફેર હોય આથી, એકજ વિષયનાં નિરૂપણમાં પરિભાષાનો તથા મંડનનો ફરક પડે છે, અથવા એકજ પરિભાષા અને મંડનમાંથી અનેક અર્થો નિપજે છે.
૬. ખાસ કરીને જ્યારે મૂળ વસ્તુ અદશ્ય હોય અને તેના પરિણામોજ દશ્ય હોય, ત્યારે તે વસ્તુના સ્વરૂપ વિષે તેમજ તેની અને પરિણામની વચ્ચે બનેલા વ્યાપારો વિષે આવી ઉપપત્તિની બાબતમાં વારંવાર ફરક પડવાનો સંભવ છે.
૭. જ્ઞાનતાંત્રુઓ દ્વારા થતાં સર્વે અનુભવો જેવા કે જ્ઞાનેદ્રિઓના, ષડ્ભૂમિઓના

માવનાઓના વગેરે—માયા દ્વારા પૂર્ણ પળે નર્ણવી શકતા નથી, માત્ર તેનો અંશુક્તિનિર્દેશન રી શકાય છે. જેમકે ગળપણ અથવા હયા, એ બન્નેનો આપણને સડિને અનુભવ છે એમ માનીને તે શબ્દોનો આપણે સફળ ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. વળી એવું પણ બને છે કે એક માણસને એક અનુભવ હોય છતાં એ પ્રત્યે એનું ધ્યાન જતું ન હોય એને માટે પણ ભાષા દ્વારા નિરુપણ ઉપયોગી થઈ શકે છે. પણ જે વેદનાનો એક માણસને કદી અનુભવજ થયો ન હોય, તેને શબ્દથી સમજાવવામાં પૂરી સફળતા મળે નહિ જેમકે જેને મહા રોગ થયો ન હોય તેને વર્ણનથી મહારોગીની વેદનાનો પૂરો ખ્યાલ આવી શકે નહિ.

૮ અદૃશ્ય પદાર્થોનાં સ્વરૂપને, દૃશ્ય પરિણામોના અદૃશ્ય કારણોના સ્વરૂપને, કારણ અને કાર્યની વચ્ચેના વ્યાપારોના સ્વરૂપને તેમજ જે અનુભવ પ્રત્યે ધ્યાન ગયું ન હોય તથા જે અનુભવ થયો જ ન હોય તેને, માણસ ઉપમા કે રૂપકો દ્વારા સમજાવવા-સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. એટલે કે તેને કોઈ સ્થૂળ પદાર્થ કે સ્થૂળ વ્યાપાર સાથે સરખાવે છે, અને તેના જેવો જ એ પદાર્થ કે વ્યાપાર હશે એમ કલ્પના કરે છે. આ રીતે અદૃશ્યની દૃશ્યની પરિભાષામાં સમજાવટ—સમજાવટને “વાદ” કહી શકાય. આવા વાદોનો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન બંનેમાં ઉપયોગ થાય છે. વિશ્વના મૂળ તત્ત્વના અદૃશ્ય સ્વરૂપ વિષે તથા તેની અને દૃશ્ય વિશ્વની વચ્ચેના સંબંધ વિષે આમ વાદો રચવામાં આવે છે માયાવાદ, લીલાવાદ, પૂનર્જન્મવાદ વગેરે આ જાતનો વાદો છે.

૯ વાદ સિદ્ધાન્ત અથવા નિયમ અટળ કાયદો નથી પણ એક કામચલાઉ સમજણ છે. પેઢી દર પેઢી જેમ જેમ જીવનમાં અનુભવો અને અવલોકન વધે અને સૂક્ષ્મ થાય તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનું ખેડાણ

થાય તેમ તેમ વાદોનાં સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયા કરે છે. કાલની ઉપપત્તિ આજે છોડી દેવાય છે. અને નવી ઉપપત્તિ રચી કરવામાં આવે છે એ વાદ દ્વારા જેટલે અંશે આપણે અદૃશ્ય પદાર્થો કે વ્યાપારોને સમજાવી શકીએ તેટલે અંશે તે એક ઉપયોગી સાધન થાય છે. જ્યારે કોઈ અનુભવની સમજૂતી એ વાદ દ્વારા બંધ બેસતી ન આપી શકાય, ત્યારે એને છોડી દેવો પડે છે. અત્યાર સુધીના સર્વે અનુભવોને એ દ્વારા સમજાવવામાં સફળ થઈએ તો તે વધારે શ્રદ્ધાયોગ્ય થાય છે. એમ કરતાં કોઈક વાદ સિદ્ધાન્ત અથવા નિયમ રૂપે પણ સાબીત થઈ જાય છે. પણ ત્યાં સુધી અમુકજ વાદને પકડી રાખવાનો આગ્રહ એ સત્ય શોધનમાં વિઘ્નરૂપ છે.

૧૦ તત્ત્વજ્ઞાનનો વધારે નીકટ સંબંધ વિજ્ઞાન સાથે છે. વિજ્ઞાનનો વિચાર સૂક્ષ્મ થતાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં પહોંચી જાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર વિગતોમાં ઉતરતાં ઉતરતાં વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પહોંચે છે.

૧૧ અનુભવોને જોળવા, સુધારવા, વિચારવા, તોળવા તથા ભાષા દ્વારા પ્રગટ કરવા માટે તર્ક-શાસ્ત્ર બન્નેને મદદ રૂપ થઈ શકે છે.

૧૨ પણ આપણા દેશમાં તત્ત્વજ્ઞાનને વિજ્ઞાનથી અજાણ પાડી જાણે તે તર્કશાસ્ત્રનું એક પરિશિષ્ટ હોય એવી રીતે તેનો અભ્યાસ કરવાની રીત પડી ગઈ છે. વળી વાદોને સિદ્ધાન્ત અથવા નિયમોનું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે અને તે સાંપ્રદાયિક મત્ત્વનો વિષય બન્યા છે. અનુભવો ને વાદોની મદદથી સમજાવવાને બદલે માત્ર વાદોને સમજાવવા માટે મોટી મોટી કથાઓ રચવામાં આવી છે. આથી તર્કશાસ્ત્રનો તેમજ કલ્પના શક્તિનો ખોટો ઉપયોગ થયો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન ઘણે અંશે તાર્કિક અને કલ્પનિક બની ગયું છે.

૧૩ પરિણામ એ આવ્યું છે કે જ્ઞાસુને માટે તત્ત્વજ્ઞાનનું પાંડિત્ય મહદ્દરૂપ થવાને બદલે વિઘ્નરૂપ થાય છે.

૧૪ વળી તત્ત્વજ્ઞાનનો જીવનના સામાન્ય વ્યવહારો સાથે—એટલે કે ધર્મ, અર્થ અને કામના પુરૂષાર્થો સાથે નિકટ સંબંધ છે, એ ચારે એક બીજા પર આધાર રાખનારા અને, પરસ્પર ઉપકારક પુરૂષાર્થો છે.

૧૫ પણ એ ત્રણની અને તત્ત્વજ્ઞાનની વચ્ચે રાત અને દિવસ જેવો વિરોધ છે એમ સમજાયાથી જ્ઞાનની સાધના અવળા માર્ગોમાં ચડી ગઈ છે, અને ક્યારેક ક્યારેક આળસ, સ્વાર્થ અને દુરાચારમાંયે ઢળી પડી છે.

૧૬ વળી સત્યની શોધમાં અનેક માણસોએ આપણા દેશમાં પુષ્કળ ત્યાગપૂર્વક અપાર પરિશ્રમ લીધેલો હોવા છતાં ઉપલી સમજણને પરિણામે, તત્ત્વજ્ઞાને મોટે ભાગે વ્યકિતવાદને જ પોષ્યો છે.

૧૭ વળી તેનેજ પરિણામે, વેદાંતના લેખકોએ બાલ, ઉન્મત અને પિશાચ વૃત્તિના જ્ઞાનીઓનો એક વર્ગ ઊભો કર્યો છે, આમાં વિચારદોષ રહેલો છે. આવી વૃત્તિને આચાર, વિચાર કે સાધનામાં થયેલી કોઈ ભારે ભૂલનું પરિણામ સમજવું જોઈ એ, અને તે લોકોની અપૂર્ણતા માનવી જોઈએ.

૧૮ એવીજ બીજી ભૂલ જ્ઞાનીઓને ચારિત્ર અને સચ્ચીલતા નિયમોથી પર ગણવાની થયેલી છે. જ્ઞાનીના ચારિત્ર અને શીલ સામાન્ય માણસોથી બહુ ઊંચા પ્રકારના હોવાં જોઈએ અને તેના દ્વારા ભૂતમાત્રનું હિત થાય એ રીતે, સંશોધન અને માર્ગદર્શન થવું જોઈએ.

પરમેશ્વર

૧૯ પોતાના અસ્તિત્વ વિષેના, અને જગતમાં મળતાં, અનુભવોના સ્વરૂપને ઝીણવટથી તપાસતા

સર્વેના મૂળમાં એકજ તત્ત્વ રહેલું છે એવી નિરાશય પ્રતીતિ થાય છે. જગતના સર્વે ગોચર અને અગોચર પદાર્થો તથા શક્તિઓ એ તત્ત્વમાંથીજ ઉપજ્યા છે, એમાંજ એ છે અને જ્યારે લય પામતા દેખાય છે ત્યારે એનાજ કોઈ કાર્યોમાં—એટલે એક પ્રકારના દૃશ્યોમાંથી બીજા પ્રકારના દૃશ્યોમાં—માત્ર રૂપાંતર પામે છે.

૨૦ એ પરમતત્ત્વને ક્રિયાશૂન્ય, ચેતનાશૂન્ય જ્ઞાનશૂન્ય, પ્રેમશૂન્ય, સુખશૂન્ય અથવા જડ કે વિનાશી કહી શકાતા નથી એને જડ અથવા આદિ અંતવાળું સમજવામાં વિચાર અને અવલોકનની પૂરતી સૂક્ષ્મતા નથી એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું સ્વરૂપ બીજી ગમે તે રીતે વર્ણવવામાં આવે, આટલું તો એ વિષે કહીજ શકાય કે એને અવિનાશી સત્તા છે, તથા એનામાં ક્રિયા, જ્ઞાન, પ્રેમ અને સુખની શક્તિ-મત્તા બીજશક્તિ છે.

૨૧ પોતાના અસ્તિત્વ વિષેના સર્વે અનુભવોનું વિશ્લેષણ કરતાં કરતાં આત્માનું સ્વરૂપ અનુભૂતિ માત્ર, જ્ઞાતિ માત્ર, ચિન્માત્ર અને નિરહંકાર, એટલે વ્યકિતત્વ શૂન્ય માલમ પડે છે, એ વિશ્લેષણ જરા ઓછું સૂક્ષ્મ કરીને બોલીએ તો તે અનુભવિતા, જ્ઞાતા, ચૈતન્ય, સાક્ષી અને સત્યવ્યકિત (એટલે સદા એક રૂપે રહેનાર છતાં અહંતાં યુક્ત પ્રત્યગાત્મા લાગે છે. એથી યે જરા ઓછી સૂક્ષ્મતાથી કહીએ તો તે કર્તા, લોકતા, તથા ઉન્નતિ-અવનતિને પામનારો જીવ લાગે છે.

૨૨ એજ પ્રમાણે જગતમાં મળતા અનુભવોનાં સ્વરૂપને બહુ સૂક્ષ્મતાથી તપાસીએ તો તેના મૂળ-તત્ત્વનું સ્વરૂપ અનુભૂતિમાત્ર, જ્ઞાતિમાત્ર, ચિન્માત્ર અને વ્યકિતત્વ શૂન્ય માલમ પડે છે, પોતાના તેમજ જગતના અતિસૂક્ષ્મ પરીક્ષણમાં વ્યકિતત્વ નજરે પડતું ન હોવાથી, બન્નેની એકતાની પ્રતિતિ થાય છે પણ એ સૂક્ષ્મતાને જરા ઓછી કરીને બોલીએ તો જગતમાં કોઈ સર્વજ્ઞ, સર્વસાક્ષી, સર્વ વ્યાપક

કર્મકૃષ્ણ પ્રદાતા અને તટસ્થ સત્ત્વ હોય એમ લાગે છે. એથીયે ઓછી સૂક્ષ્મતાથી કહીએ તો તે ઉત્પત્તિ પાલન-સંહારકર્તા, સર્વનો લોકતા અને સર્વનો સ્વામી તથા નિયામક હોય એમ લાગે છે.

૨૩ એ પરમ તત્ત્વને લગવાન, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, બ્રહ્મા, અલ્લાહ, ખુદા વગેરે નામે ઓળખીએ, અને કહીએ કે એક પરમેશ્વરનેજ સનાતન અસ્તિત્વ છે અને જે કોઈ જુદું જુદું દેખાય છે તેમાંયે તેનાં સિવાય કોઈ નિરાળું તત્ત્વ લખેલું નથી.

૨૪ સર્વ સંતોની આ નિશ્ચિત પ્રતીતિ છે. પણ પરમેશ્વરના સ્વરૂપની ઉપપત્તિ આપવામાં સંતોના નિરૂપણમાં ભેદ પડી જાય છે કેટલાક સંતો પરમેશ્વરને જ્ઞાપ્તમાત્ર, અનુભૂતિમાત્ર, ચિન્માત્ર અને તત્તામાત્ર કહે છે. કેટલાક એને સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ, સર્વેકદયાળુકારી જીજ્ઞાસુના ભંડાર અને આનંદધન કહે છે અને કેટલાક એને સર્વનો સ્વામી, સર્વનો કર્તા નિયામક, પાતા-પ્રકર્તા કહે છે જેમ સિનેમાને કોઈ ઝપાટાળંઘ્ર ચાલતી ચિત્રમાળાથી નેત્રને થતો આભાસ કહે અને કોઈ ગતિમાન પદાર્થોની ચિત્ર પરંપરા કહે અને કોઈ હાલતાં-ચિત્ર કહે, તેમ આ નિરૂપણોનો ભેદ છે. જેમ સામાન્ય માણસોને હાલતાં ચિત્ર જોઈને નિરૂપણ પૂરતું લાગે છે, તેમ તેમને પરમેશ્વરને સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ સૃષ્ટિનો ઉત્પત્તિ પાલન-પ્રલયકરનાર, અને સર્વનો સ્વામી એ રીતે કહેલું નિરૂપણ પૂરતું લાગે છે. આ નિરૂપણોમાં સર્વથી પર એક સચ્ચિત પરમેશ્વર તત્ત્વજ છે એવો અનુભવ સરજો છે, પણ તે વિષે વિચાર કે નિરૂપણની સૂક્ષ્મતામાં ફરક છે.

૨૫ મારી દૃષ્ટિએ પરમેશ્વર એ આ વિશ્વનું સનાતન અને સર્વત્ર ફેલાયેલું ચૈતન્યબીજ છે. ચૈતન્ય એટલે ઇચ્છા (અથવા સંકલ્પ) શક્તિ, જ્ઞાન-શક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ, પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ

કાલ્પનિક નહિ પણ સત્ય હોવાથીજ એની સંકલ્પ શક્તિ પણ સત્ય નિવડે છે, એટલે કે સંકલ્પ પ્રમાણે જગતમાં પરિણામો ઉપજે છે.

૨૬ જેમ સોનાના અનેક ઘાટો ઘડાય તેથી તેનું સુવર્ણપાણું બદલાતું નથી, તેમ વિશ્વમાં થતી સર્વે ભાંગફોડ, જન્મ-મરણ અને ઉત્પત્તિ-પ્રલયની ઘટનાઓથી પરમેશ્વર સિવાય કોઈ નવું કે જુદું તત્ત્વ આવતું-જતું નથી.

૨૭ આ રીતે પરમેશ્વર નિર્વિકાર અને :અકર્તા (એટલે પોતા સિવાય અન્યને ન ઉપજાવનારો) છે પણ તે નિષ્ક્રિય કે, સ્થૂળ દ્રષ્ટિએ અપરિણામશીલ નથી,

૨૮ પરમેશ્વરની ઇચ્છા જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિઓના વ્યાપાર નિરંતર અને સર્વત્ર ચાલ્યા કરે છે આથી જગતમાં એક વિપળ પણ ફેરફાર વિનાની જતી નથી. વળી એ ફેરફારો અનંત પ્રકારના અને અનંત રીતે થતા હોવાથી, તેમાં સદા નવિનતા રહે છે. આથી જગતમાં ક્યારેય પણ ગદ્ય ક્ષણની સ્થિતિ તેવીને તેવી ફરીને આવતી નથી, એ વ્યાપારો સર્વત્ર ચાલતા હોવાથી, દરેક વ્યાપારને કાંઈક વ્યક્તિત્વ અને મર્યાદાપણ આવીજ જાય છે. એ જાનને મળી આપણને કાળ અને દેશનો અનુભવ કરાવે છે.

૨૯ પરમેશ્વર સંકલ્પજ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ રૂપ છે, અને વળી સર્વત્ર અને સત્ય છે તેથી એક પ્રકારના ઇચ્છા-જ્ઞાન-કે-ક્રિયામાંથી બીજા કોઈ પ્રકારના ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયા વગેરેમાં રૂપાન્તર પામવાનો વ્યાપાર કાંઈક વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે, ગમે તેમ આડો અવળો ચાલતો નથી, એ વ્યવસ્થાના બધા નિયમો આપણે જોળી શકીએ કે ન જોળી શકીએ અને જગતમાં આપણી અપેક્ષા મુજબ ઘટનાઓ થાય કે ન થાય, તેના વ્યાપારોમાં ક્યાંય નિયમ સુચ્યતા નથી, એમ કહેવાને આપણી પાસે પૂરતો જગતનો અનુભવ છે.

૩૦ આમ કોઈ પ્રકારની વ્યવસ્થાવાળા, સર્વત્ર ફેલાયેલા, ઇચ્છા, જ્ઞાન કે ક્રિયાઓના વ્યાપારોના આપણને જે અનેક પ્રકારના અનુભવો થાય છે, તે આ જગત.

૩૧ ગઈ ક્ષણ પાછી આવતી નથી અને સ્વપ્નવત્ થઈ જાય છે, તથા ભવિષ્યકાળ કેવળ આશા જ છે અને સિદ્ધ થાય તોયે, ક્ષણભરજ રહે છે, છતાં જગત-રજ્જીમાં સર્પના જેવી, કે સ્વપ્નના ભોગો જેવી, કે ગંધર્વનગરી જેવી-કેવળ મિથ્યા માયા અથવા કાલ્પનિક ભાસ નથી પણ જેમ નદી, પાણીની ખાસ પ્રકારની ગતિનો, સાચો અનુભવ છે, તેમ જગત ચોપાસ સતત ચાલી રહેલા વ્યાપારોનો સાચો અનુભવ છે.

૩૨ વળી જગત કોઈ લાડથી બગડી ગયેલા, તોફાની અટકચાળા કે મનસ્વી છોકરા જેવા, પણ અતિશક્તિમાન સત્ત્વની લીલા, એટલે રમત, નથી, પણ એક મહાન શક્તિમાં એના સ્વભાવની રૂએ નિયમપૂર્વક ચાલતા વ્યાપારો છે.

જીવ અને જડ

૩૩ અનાદિ અને અવિનાશી માત્ર પરમેશ્વર જ છે. એના સિવાય બીજું કશું અત્યંત અનાદિ કે અત્યંત અવિનાશી નથી. એટલે, જીવ કે જડ તરવો ગમે તેટલો લાંબોકાળ એકરૂપે રહેલા લાગે, તેમનાં આદિ તેમજ અંત છે. પણ આદિ એટલે શૂન્યમાંથી ઉત્પત્તિ નહિ, અને અંત એટલે શૂન્ય થવું નહિ પણ એક પ્રકારના દૃશ્યોમાંથી બીજા પ્રકારનાં દૃશ્યોમાં ફેરવાવું.

૩૪ જીવ અને જડ વચ્ચે પણ કોઈ સનાતન અને નિત્ય ભેદ હોય એમ જણાતું નથી અર્થાત જીવમાંથી જડ, અને જડમાંથી જીવના પરિવર્તન થાય એ અસંભવનીય નથી.

૩૫ જેને અલગ ઓળખી શકાય છે એવો કોઈ પણ જડ કે ચેતન પદાર્થ કે વ્યાપાર, એવું અલ-

ગપણું રહે ત્યાં સુધી જુદી જુદી વ્યક્તિ છે. એ રીતે દરેક વ્યક્તિ ને સાચું અસ્તિત્વ છે.

૩૬ એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ વિશ્વથી સાવ અળગી અને સ્વતંત્ર થઈ શકતી નથી. બધી એક બીજા સાથે અને જગત સાથે કોઈ ને કોઈ રીતે સંકળાએલી છે.

૩૭ પણ વ્યક્તિમાત્રનું ઉપાદાન કારણ પરમેશ્વર જ હોવાથી એ સૌ પરમેશ્વરનાં રૂપો છે અને પરમેશ્વરથી કોઈ જુદાં નથી એમ કહી શકાય. પણ એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ એક જ સમયે પરમેશ્વરની સમગ્ર પ્રકારની શક્તિઓ કે વ્યાપારો પ્રગટ કરી શકતી નથી. તેથી કોઈ પણ જડ કે ચેતન વ્યક્તિને, તે પરમેશ્વર એટલે સમગ્ર બ્રહ્મ છે એન કહેવું યોગ્ય નથી. પણ પોતે કે કોઈ બીજો બ્રહ્મથી અળગો નથી, કે તત્ત્વતઃ બ્રહ્મ છે, એમ કહેવું ખરાબર છે.

૩૮ બ્રહ્મને વિષે 'હું' નો પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. આ રીતે પ્રત્યગાત્માને વિશિષ્ટ બ્રહ્મ કહેવાની, અથવા બ્રહ્મને જડ-ચેતનના શરીરી રૂપે વર્ણવવાની, અથવા તત્ત્વમસિનો અર્થ 'તું તેનો છે' કરવાની રીત વધારે ઠીક લાગે છે.

૩૯ આપણામાં જે કાંઈ ઇચ્છાઓ, જ્ઞાનો અને ક્રિયાઓ માલમ પડે છે, અને જેને આપણે આપણા ઇચ્છા, જ્ઞાન તથા ક્રિયા માનીએ છીએ, તે ખરેખર તેમ નહોતાં, વિશ્વમાં વ્યાપેલા અનેક પ્રકારના ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાના તરંગોને ઝીલનારા અને પ્રગટ કરનારા આપણે જુદી જુદી રીતે રચાયેલા દ્રષ્ટા અથવા સાક્ષી, અને કદાચિત તેને કોઈ જુદી દિશા આપનારા નિમિત્તો જ હોઈએ એવો સંભવ છે

૪૦ આથી દેહ વિના અથવા જુદા જુદા દેહોને ધારણ કરી પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ ટકી રહે, અથવા, આખા જગતનું ગમે તે થાય અને તે ગમે તેટલું પરિવર્તન શીલ હોય, પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ અપરિવર્તન શીલ અને નિત્ય ટકનારું થાય, અથવા, જગતથી નિરાળું, સ્વતંત્ર અને પર થાય. અથવા,

જગતમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીજતોથી નિરાળો માર્ગ કાઢી પોતાની વિશેષતા પ્રગટ કરવાનો પોતાને સંતોષ આપે, આ સર્વ ઇચ્છાઓમાં વ્યક્તિવાદ છે. અને એમાં આત્માનું અશુદ્ધ અભિમાન છે

૪૧ પરમેશ્વરમાં વિશ્વરૂપે ચાલતા ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાના અનંત વ્યાપારોમાંથી કેટલાકને પ્રગટ થવાનું, રૂપાન્તર પામવાનું અને ઓળખવાનું પોતે એક જાસ રચનાવાળું સાધન અથવા યંત્ર છે, એ યંત્ર જગતના મહાયંત્રનું એક અંગ છે, અને એની સાથે સંકળાએલું છે જગતમાં ચાલતા વ્યાપારોની એ યંત્ર પર અસર ઉઠે છે, અને એમાં ચાલતા વ્યાપારોની જગત પર અસર પડે છે. પોતામાં જણાતા વ્યક્તિપણના ભાનનો યોગ્ય ઉપયોગ એ છે કે પરમેશ્વર અર્થે એટલે, જગતના હિતાર્થે એ યંત્ર કરી રાખવું. એની વિશેષતાઓ સ્વાર્થે નહિ, પણ પરાર્થે હોય, એમાં પ્રગટ થતી ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાઓમાં પોતાના લાભ કે સંતોષની વૃત્તિ નહિ, પણ જેટલી અને તેટલી જગતના હિતની

વૃત્તિ હોય, એ દિશાનો પ્રયત્ન એ વ્યક્તિત્વની શુદ્ધિ અથવા આત્માનું શુદ્ધ અભિમાન અને નિરહંકારિતા પ્રત્યે પ્રમાણ છે.

૪૨ મરણ પછી પોતામાં દેખાતા વર્તમાન વ્યક્તિત્વનું શું થશે તેની ચિંતા, અથવા તેને ટકાવવાની ઇચ્છા, યોગ્ય નથી. સંભવ છે કે, છાંદોગ્ય પનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે, જેમ ભુદાં ભુદાં કુલોનું મધ મધપૂડામાં એકત્ર થયા પછી, અથવા ભુદી ભુદી નદીઓનાં પાણી સમુદ્રમાં ભળ્યા પછી તેમાં આ આ કુલનું મધ છે, અથવા આ આ નદીનું પાણી છે, એવી વ્યક્તિ માલમ પડતી નથી, પાણીનું ટીપું વરાળ થઇને ઉડી ગયા પછી એ ટીપાના અંશેનો ઇન્દ્રિયાસ શોધી શકાનો નથી. તેમ, ફેમાઃ સર્વાઃ પ્રજા સતિ સંપદ્ય નચિદુઃ સતિ સંપદ્યા મદે ફેત્તિ (સર્વે પ્રજાઓ સતમાં ગયા પછી અમે સતમાં ગયાં છીએ એમ જાણતી નથી; એટલે કે પોતાનું નિરાળું નિરાળું વ્યક્તિત્વ રાખી શકતી નથી.)

ધર્મ

(અ) સામાન્ય પાત્રે

૧ પ્રાણીમાં વિચાર અને વિવેક ઉત્પન્ન થતાંની સાથેજ ધર્મ ઉત્પન્ન થઈ આરે છે.

૨ ધર્મ એટલે આચારના નિયમો-વિધિ-નિષેધ, શુભ, ક્યારે, કેમ, કેટલું, કઈ રીતે અમુક કરવું કે ન કરવું-આ બધો ધર્મવિચાર છે.

૩ જે સર્વે મનુષ્યોનાં સર્વે પ્રકારનાં શ્રેય અને પ્રેમનો સમવૃત્તિએ વિચાર કરી, તથા અન્યજૂતોનાં હિતોનો યે સમભાવપૂર્વક વિચાર કરી, આચાર-વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિતનાં નિયમોને રૂઝવે તે ધર્મશાસ્ત્ર. તે વચનો આ દેશના પુરૂષનાં હોય કે પરદેશનાંયે હોય; પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન પણ

હોય; અને ધાર્મિક પુસ્તકોને નામે તેની ખ્યાતિ હોય કે નયે હોય એથી બિલકુલ ધર્મશાસ્ત્રને નામે ઓળખાનાં-પ્રાચીન કે અર્વાચીન પુસ્તકોમાં તથા સંતોની પ્રાણીમાં ધર્મશાસ્ત્ર ન ગણવા જેવાં વચનો પણ હોય એમ જાને. જેટલે અંશે તે વચનો મનુષ્યમાં સફળવૃત્તિ અને સતપ્રવૃત્તિને પ્રેરે તથા સર્વ-ભૂતો પ્રત્યે સમભાવને પ્રગટ કરે તેટલે અંશે તે ધર્મશાસ્ત્ર ગણાય.

૪ એકલા પ્રાણીનેયે પોતાના શ્રેય (ચિત્તને સંતોષ) અને પ્રેય (ભૌતિક સુખ) માટે ધર્મનું પાલન કરવું પડે છે. પણ, વિશાળ દ્રષ્ટિએ, કોઈ

પ્રાણી સાવ એકલું રહેતું જ નથી. સંજ્ઞતીય જીવો ન હોય તો વિજ્ઞતીય જીવો સાથે હોય છે, અને તેની સાથે એ કોઈક પ્રકારનો સમાજ અને તેનો ધર્મ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે.

૫ ધર્મનું પાલન-પોતાના તેમજ સમાજ-જનનેના સુખ માટે છે. તેમાં થતા ભંગનું પરિણામ જનનેને ભોગવવું પડે છે. કોઈવાર ભંગ કરનારને વધારે ભોગવવું પડે છે. કોઈવાર સમાજને.

૬ આથી, સંજ્ઞતીય સમાજોમાં દરેક જણ પાસે તેના કર્તવ્યોનું પાલન કરાવી લેવા માટે જુદી જુદી વ્યવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

૭ માનવ સિવાયનાં જીવોં પ્રાણીઓમાં એ આવી વ્યવસ્થાઓ જોવામાં આવે છે. એને આપણે ધર્મનું નામ આપતા નથી તે જુદી વાત છે.

(આ) માનવસમાજ અને ધર્મ

આપણે માનવસમાજ અને ધર્મનો વિચાર કરીએ.

૮ સમાજની વ્યવસ્થાઓ અને નિયમો પાછળ એના પાયા રૂપે, જીવન તથા જગતનાં સ્વરૂપ અને સંબંધ વિષે, જીવનના આદર્શો વિષે, જેણે નિયમ પાળવાના છે અને જેણે તે પળાવવાના છે તેમની વચ્ચેના સંબંધ વિષે, વ્યક્તિ તથા સમાજના સંબંધ વિષે, તથા સમાજની વ્યાપ્તિ તથા મર્યાદા વિષે, કાંઈક ઓછીવત્તી ખીલેલી દૃષ્ટિ તથા ભાવના રહે છે. એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાન, ભૌતિક તથા સામાજિક વિજ્ઞાન, અને બુદ્ધિ તથા હૃદયનો (એટલે દૃષ્ટિ તથા ભાવનાની વિશાળતાનો) ઓછોવત્તો વિકાસ છે.

૯ આમ તત્ત્વજ્ઞાનની, બુદ્ધિની અને હૃદયની જુદી જુદી ભૂમિકા પ્રમાણે જુદા જુદા નિયમોનો ધર્મ માનતા જુદા જુદા સમાજો છે.

૧૦ ધર્મના પાયા ઉંડા હોય કે છીછરા, મજબુત હોય કે નબળા, વ્યાપક ક્ષેત્રમાં પસરેલા હોય કે

ટુંકામાં, ધર્મનો હેતુ તેના ક્ષેત્રમાં આવતા સમાજ-નું શ્રેય અને પ્રેમ કરવાનો હોય છે.

૧૧ કેટલાક ધર્મો પ્રધાનપણે શ્રેય દૃષ્ટિએ વિચારેલા હોય છે, કેટલાક પ્રેમ દૃષ્ટિએ. જનનેમાં કેટલીકવાર પ્રધાનપણે તત્ત્વદૃષ્ટિ હોય છે. કેટલીક વાર વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ.

૧૨ જે સમાજની રચનામાં તત્ત્વદૃષ્ટિ અને વિજ્ઞાન દૃષ્ટિ, અથવા શ્રેયદૃષ્ટિ અને પ્રેયદૃષ્ટિ, બંધી એક બીજી સાથે ખુબ મિશ્ર થઈ ગઈ હોય છે, તે સમાજ અને તેનો ધર્મ જનને એકરૂપ થઈ જાય છે. જેમ કે હિંદુસમાજ અને હિંદુધર્મ, મુસલમાન સમાજ અને ઈસ્લામ, આવા સમાજોને આપણે કોમી સમાજને નામે ઓળખીએ છીએ.

૧૩ જે સમાજ પ્રધાનપણે તત્ત્વદૃષ્ટિ દ્વારા શ્રેય અને શ્રેય જનને માટે બંધાય છે; તે ધાર્મિક મત પંથ, સંપ્રદાયનું રૂપ ધારણ કરે છે. કાળાંતરે, તેમાંથી ઉપલી જાતનો સમાજ પણ થઈ આવે. એને આપણે સાંપ્રદાયિક સમાજ કહેશું.

૧૪ જે સમાજ પ્રધાનપણે તત્ત્વદૃષ્ટિ કે વિદ્યા દૃષ્ટિ દ્વારા કેવળ શ્રેયપ્રાપ્તિ (માનસિક સંતોષ) માટે બંધાય છે. તે જુદાં જુદાં દર્શનોનું (Schools, academies) રૂપ લે છે. એને દાર્શનિક સમાજ કહેશું.

૧૫ જે સમાજ પ્રધાનપણે વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ દ્વારા કેવળ પ્રેમ પ્રાપ્તિ માટે રચાય છે, તે ભૌતિક, રાજકીય આર્થિક, સામાજિક વગેરે સમાજો બને છે, અને પ્રજાઓ, વર્ણો, વર્ગો પશ્ચાદ્યદિને નામે ઓળખાય છે. એને ભૌતિક સમાજ કહેશું.

૧૬ એ ચારે જાતના સમાજમાં પરસ્પર સંઘર્ષ અને કલહની તેમજ સંપ અને ભાઈચારાની શક્યતા છે.

૧૭ આમાંથી અહીં ભૌતિક સમાજોનો વિચાર છાડી દીધો છે, એટલું માત્ર કહેવું યોગ્ય છે કે એ

સમાજોમાયે વહેમ, અધશ્રદ્ધા, અજ્ઞાન, ઇરાદાપૂર્વક ગેરદોરવણી વગેરે પહેલા ત્રણ પ્રકારના સમાજો કરતા ઓછા હોય છે, એમ માનવાને કંશુ કારણ નથી

૧૮ કોમી સમાજ, સામ્રાજ્યિક સમાજ અને દાર્શનિક સમાજોમા સાચી કે ભૂલ ભરેલી કાર્મિક શ્રેયદષ્ટિ રહેલી જ હોવાથી, અને ધર્મશબ્દના રૂઢ અર્થમા શ્રેયનો ભાવ સમજતો હોવાથી, સગવડ માટે એ ત્રણેને આપણે ધાર્મિક સમાજ, અથવા ધર્મો (બહુ વચનમા) ને નામે ઓળખશુ. અનુગમ એ એનું યોગ્ય નામ થાય

(૩) ધાર્મિક સમાજો

૧૯ મનુષ્યનો સ્વભાવ એવો બનેલો છે કે કેવળ પ્રેયોની પ્રાપ્તિથી એને પૂરા સત્તાષ અને શાંતિ થતા નથી સર્વે જાતના પ્રેયો હોય છતાં, એને જીવનમા કાર્મિક એવી ન્યુનતા લાગ્યા કરે છે કે તેને પરિણામે તે સતોષ અને શાંતિ અનુભવતો નથી સતોષ તથા શાંતિની શોધ તે શ્રેયની શોધ છે

૨૦ કેટલાક માણસોમા આ ઈચ્છા એવી તીવ્ર હોય છે કે તે માટે તે શ્રેયને શોધતો નથી એટલું જ નહિ, પણ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રેયોને પણ છોડી દે છે પણ ઘણીવાર એવું બને છે કે જેમણે શ્રેય માટે પ્રેય છોડી દીધું હોય તેઓ અસુક કાળ પછી પાછા પ્રેયાર્થી બની જાય છે ધર્મોમા પાપક્રમો પ્રવેશ, ઘણું ખર્ચ, આ વર્ગના માણસો દ્વારા થાય છે આ બે સિવાયનો બાકીનો મોટો જનસમુદાય શ્રેય અને પ્રેય બન્નેની ઈચ્છા કરનારો હોય છે

૨૧ ઘણાખરા ધર્મો અને સપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ અને પ્રચાર પહેલા બે વર્ગના માણસો કરે છે, અને બહુ જનસમાજમાથી તેમના અનુયાયીઓ થાય છે જેમ સામાન્ય માણસો પોતાના વહેવારના કામોમાયે દાકતર, વકીલ, ઈજનેર જેવા જુદા જુદા ધધાના નિષ્ણાતો પર તે તે કામો માટે વિશ્વાસ મૂકે છે, તેમ

તેઓ શ્રેયની બાળતમા ઉપલા બે વર્ગના માણસોને અનુસરે છે જેમ સ્વાર્થી નિષ્ણાતો પોતાના અસિલોના વિશ્વાસ, અને તે વ્યવહાર વિષેના ઓછા જ્ઞાનનો ગેરલાભ લે છે, તેમ જ ધાર્મિક નિષ્ણાતોનું ચે થાય છે

૨૨ વળી, મનુષ્યનું ચિત્ત એવી રીતે ઘડાયેલું માલમ પડે છે કે એક વસ્તુ અસત્ય અથવા ઓછી સત્ય છે એમ જાણ્યા છતાં, એને સત્ય અથવા પૂરી સત્ય તરીકે રજૂ કરતો રહેનાર માણસ ધીમે ધીમે એમજ માનતો થઈ જાય છે આ રીતે અસત્યમા સત્યાગ્રહનિષ્ઠા બધાવાનો સભવ થાય છે એમ પાપ ૧ પણ ધાર્મિક બની જાય છે અને તેમા જો દેખીતી અનીતિ ન હોય, તો તેને સહિષ્ણુવૃત્તિથી જોવાના પ્રમગો આવે છે. ધર્મોની અનેક રૂઢિઓ અને માન્યતાઓ વૈજેરની બાળતમા આ મૂળળ થયું છે પરધર્મસહિષ્ણુતા, પર-અધર્મસહિષ્ણુતા તથા જૂના અન્યાનો પ્રત્યે ક્ષમાદષ્ટિની પાછળ આવી ઉદારતા રહેલી હોય છે

૨૩ સામાન્યપણે ધર્મોનું સ્વરૂપ તપાસતા તેમા નીચે પ્રમાણે અસત્ય કે અર્ધસત્ય બાળતોમા સત્ય નિષ્ઠાથી પ્રચાર અને પોષણ થયેલા જોવામા આવે છે

- (ક) પરમેશ્વરના સગુણ નિરૂપણમા,
- (સ્વ) કોઈક વ્યક્તિને તારણહાર તરીકે રજૂ કરવામા,
- (ગ) કોઈક વાદને અચવ સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ કરવામા,
- (ઘ) સમીપવર્તી સમાજની તત્કાલીન સ્થિતિમાથી ઉદ્ભવેલા આચારના નિયમોને સર્વવ્યાપક અને સમકાલીન ગણવામા,
- (ચ) કોઈક અથને વિવેચકશુદ્ધિથી પર ગણી પ્રમાણુ ભૂત માનવામા,
- (છ) સામાન્યપણે, જ્ઞાન, આલબન (ઉપાસના અથવા આગ્રય), ભક્તિ, સાધના, તપ અને

ધર્મ (એટલે આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાય-
શ્ચિત તથા સદ્વર્તન) નાં મૂળોને પોષવાને
બદલે કેવળ શાખાઓને સંભાળવામાં;

(જ) વામ માર્ગ અથવા દુરાચાર ઉત્પન્ન કરવામાં.

૨૪ પરમેશ્વર વિષેના સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે, પર-
મેશ્વરનું સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ, સર્વ સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ-
પાલન-પ્રલયકર્તા, સર્વનો સ્વામી અને સર્વશ્રેષ્ઠ
શુભોનો ભંડાર, એ રીતે વર્ણન કરેલું સ્વરૂપ
સામાન્ય માણસોને પૂરતું અને સમજવા માટે સહેલું
લાગે છે. આ નિરૂપણમાં પરમેશ્વર વિષે કેઈ
આકારનું આરોપણ કે સૃષ્ટિની રચનામાં કેઈ
ખીજ ઉપાદાન કારણની કલ્પના નથી. પરંતુ, જુદા
જુદા ધર્મોમાં પરમેશ્વર માટે રાજા કે યોગીનાં
રૂપકો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. એટલે કે સમાજમાં
એકાદ ચક્રવર્તી રાજા કે યોગીશ્વર અને તેના વૈભવ
વિષે જે કલ્પના હોય તેની અનેકગણી વધારેલી
કલ્પના પરમેશ્વર તથા તેનાં ધામ, વૈભવ અને વ્ય-
વસ્થા વિષે કરવામાં આવે છે. એ કલ્પનાઓ માટે
આગ્રહબુદ્ધિ એ ધર્મો વચ્ચેના કલહનું એક કારણ
થાય છે. આ કલ્પનાઓને પરિણામે પરમેશ્વર એ
જગતનું નિમિત્ત કારણ જ છે, અથવા માણસના
જેવી યોજના અને વિચાર કરવાની પદ્ધતિએ
જગતની વ્યવસ્થા ચાલતી હશે. એવી સમજણ
મોટા મોટા પંડિતો અને ધર્માચાર્યોમાં યે જોવામાં
આવે છે અને સામાન્ય લોકોને પરમેશ્વરને જગતનું
ઉપાદાન કારણ; સમજવાની કલ્પના સરખી ઉઠતી
નથી.

૨૫ રાજરૂપ કે યોગીરૂપ પરમેશ્વરવાદમાંથી જ
તેના અવતાર, પુત્ર, પ્રતિનિધિ, પેગંબર તથા તેના
વિરોધી સેતાન, માર, કલિ વગેરેની કલ્પનાઓ થઈ
છે. સમાજને ઊંચે ચઢાવનાર દાંડક લોકોત્તર પરા-
ક્રમી અથવા સંતપુરૂષને પરમેશ્વરનું પૂર્ણ સ્વરૂપ
કે તેના તરફથી નિમાયેલ તારણહાર તરીકે રજૂ
કરી, તેની આબુખાબુ એક સમાજની રચના કરવી

એ જુદા જુદા ધર્મોની વિશેષતાઓ છે. ધર્મો ધર્મો
વચ્ચેના ઝગડાઓમાં આ તારણહારો પ્રત્યેનું અત્યા-
ભિમાન ઘણું ભાગ ભજવે છે.

૨૬ એક નવો સમાજ રચનાર પુરૂષ પોતાના
કાળના અને આબુખાબુના લોકો કરતાં ગમે તેટલો
ઉન્નત થયેલો હોય, અને તે પોતાના નવ સમાજમાં
તે વખતે ગમે તેટલાં ભારે પરિવર્તનો કરતો જણાય
છતાં ઝીણવટથી તપાસતાં એ પોતાના કાળની સંકડો
રૂઢિઓમાંથી આંગળીના વેદા પર ગણાય એથી
વધારે રૂઢિઓમાં ભાગ્યેજ મૂળથી પરિવર્તન કરી
શકે છે, ખીજી રૂઢિઓને જેમની તેમ રાખી, તે પર
પોતાની સ્વીકૃતિની મોહોર કરી, કદાચ વધારે મજ-
બુત પણ કરી બંધ છે. આ રૂઢિઓ પણ તેની આબુ
ખાબુના અને તેના જ કાળના સમાજ માટે અર્થો-
અર્થ ન હોવાનો સંભવ હોય છે. પણ જ્યારે એ
પુરૂષની પાછળ એક ધાર્મિક સમાજ ઉત્પન્ન થાય
છે, ત્યારે તે રૂઢિઓ તેમજ તેણે કરેલાં પરિવર્તનોને
સર્વકાલીન અને સર્વદેશી બનાવવાનો, અને તેમાં
પરિવર્તન ન થવા દેવાનો આગ્રહ બંધાય છે. સના-
તની વૃત્તિને આ ધર્મો વચ્ચેના કલહોનું અને ધર્મના
વિકાસને અટકાવનાર આ પણ એક કારણ છે.
જ્યારે એ રૂઢિઓની પાછળ કોઈક વર્ગનાં પ્રેમો
પણ જોડાયેલા હોય, ત્યારે તે કલહ અને પ્રગતિ
વિરોધનું વધારે બળવાન કારણ થાય છે.

૨૭ મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ અને વૃત્તિઓ વિવિધ
પ્રકારની છે. પણ તે સાથેજ તેમાં સમાનતાઓ પણ
છે. આથી, થોડીવત્તી સમાન બુદ્ધિ અને વૃત્તિવાળા
માણસોનાં જુદાં જુદાં જૂથો બંધાયેલાં બંધાયેલાં છે. કેટલાંક
જૂથો વીખરાઈ બંધાયેલાં છે, તો પાછાં થોડાં સમયમાં
નવાં ઉત્પન્ન થાય છે. એકે જૂથમાં ન હોય એવો
સમાજની વચ્ચે રહેનાર માણસ ભાગ્યેજ મળી
આવે છે. વળી, મનુષ્યોની બુદ્ધિ અને તે પ્રમાણે
આચરણ કરવાની શક્તિમાં ઘણું અંતર રહે છે.
આ રીતે, આખી માનવજાત માટે એક જ આંધા-
રણ હોયું કંઈ છે. માણસો જુદી જુદી જાતના;

વૃત્તિવાળા, સર્વધર્મસમલાવી, ધર્મ અને તત્ત્વ-જ્ઞાનના અભ્યાસીઓ આ રીતે જુદા જુદા ધર્મોનું સંશોધિત સ્વરૂપ પ્રજા આગળ મુકે તો તે સરસ સેવા થાય.

૩૮ એવું સંશોધિત વિવરણ એ રીતે થવું જાઈએ કે જાહુજ સંકુચિત દૃષ્ટિએ ન જોનાર અનુયાયીને પણ એ માન્ય થાય, અને અન્ય ધર્મોઓને એમાં કશું ખરકે નહિ એ કેવળ તે તે ધર્મોની પ્રશસ્તિ-ઓજ ન હોય. એમાં પેઠેલાદોષોનું તથા છોડી દેવા યોગ્ય અંશોનું નીકરતાથી છતાં સમલાવથી નિરૂપણ પણ તેમાં હોવું જોઈએ.

૩૯ તે તે ધર્મના અનુયાયીઓનો આ કામ કરવાનો સ્વાભાવિક રીતે વધારે આધેકાર છે. તેમને તે માટે વધારે અનુકૂળતા પણ હોવાથી તેમણે કર્તવ્ય પણ ગણાય. પણ ખીજા ધર્મના અધિકારીઓ તેમ ન કરી શકે એમ માનવું જોઈએ.

૪૦ સંકુચિત દૃષ્ટિના અનુયાયીઓ તથા, જેમના સ્વાર્થ અને વામાચારને ધક્કો પહોંચે એમ હોય તેમના તરફથી આ પ્રયત્નને વિરોધ થવા સંભવ છે. પણ જો એ ગ્રંથો સામાન્ય જનોની પોત પોતાનાં ધર્મમાં કેળવાયેલી ધાર્મિક વૃત્તિને યોગ્ય રીતે પોષનારા અને એમનાં જ્ઞાન, આલંબન, ભક્તિ, તપ, સાધન અને સદાચારને યોગ્ય વલણ આપનારા હશે, તો તે માન્યતા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા વિના રહેશે નહિ.

૪૧ આનેજ અંગે પ્રાચીન કે અર્વાચીન જાહુમાન્ય થયેલા ધર્મગ્રંથોની સંશોધિત (expurgated) આવૃત્તિઓ, તથા તેનાં પ્રમાણુલુત થઈ શકે એવાં સરળ અને શુદ્ધ ભાષાંતરો થવાની પણ જરૂર છે. જેમ ભારે વિદ્વાનો સિવાય કોઈ બાઈબલને હિબ્રુ, ગ્રીક કે લેટીનમાં વાંચતું નથી, તેમ ઉપનિષદો, ગીતા, કુરાન, ઝંઙ અવસ્તા વગેરેનાં મુળ નેટલાંજ પ્રમાણુલુત ગણાય એવા વર્તમાન લોક ભાષાઓમાં ભાષાંતરો મળવાં જોઈએ.

(૧) લોક ધર્મ

૪૨ ઉપલા વિચારો અને મુચનાઓ જુદા જુદા પ્રચલિત ધર્મો વિષે થયાં. પણ જેમ રાજકીય બાબતોમાં કેટલાક લોક મધ્યમપણે એક પક્ષ અથવા ખીજા પક્ષના આગ્રહી હોય છે, પરંતુ સામાન્ય જનતા, કોઈપણ પક્ષ માટે જાહુ અભિમાન રાખ્યા વિના, દરેક પ્રસંગે પોતાની સમજણ પ્રમાણે જે પક્ષ સારો લાગે તેને પોતાનો ટેકો આપે છે. તેમ ધાર્મિક બાબતોમાંયે બને છે. ધર્મના આગ્રહી અનુયાયીઓ થોડાજ હોય છે સામાન્ય જનસમાજ જનમ ધર્મને સાધારણ રીતે અનુસર્યા કરે છે, છતાં એ વિષે અત્યંત અભિમાન રાખતો નથી. ધર્માન્તર કરનારાઓનો મોટો ભાગ આ લોકોમાંથીજ નીકળે છે.

૪૩ તેથી સર્વ જાણીતા ધર્મોથી તટસ્થ રહી પ્રજાની ધાર્મિક અને સદાચાર પ્રિય વૃત્તિને કેળવે એ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના સરળ નિરૂપણની જરૂર છે. એમાં તત્ત્વજ્ઞાનની સાદામાં સાદી સમજ, આલંબન (ઉપાસના)નું શુદ્ધ સ્વરૂપ, ભક્તિની અસાંપ્રદાયિક અને અકર્મકાંડી રીત, સાધના અને તપના બુદ્ધિગમ્ય પ્રકારો તથા સામાન્ય માણસોની નૈતિક કૌવતને બેમાલુમ રીતે વધારે એ રીતે સદાચારના સરળ નિયમોનું નિરૂપણ હોય, તથા જગતમાં થઈ ગયેલા ધાર્મિક પુરુષોના જીવનમાંથી ચમત્કારોને અલગ કરી તેમની ધર્મ ભાવના, ઇશ્વર પરાયણતા તથા ઉચ્ચ ચારિત્રને દેખાડનારાં ચારિત્રો હોય. આમ વર્ગ અને શુદ્ધ જાણીતુઓ માટે તો આજ ધર્મ અને ધર્મગ્રંથો થઈ જશે.

૪૪ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ચારિત્રવાન અભ્યાસીઓ અને ધાર્મિકવૃત્તિઓના પ્રબુદ્ધ કવિઓ તથા લેખકો આ જાતના સાહિત્યકારા પ્રજાની સારી સેવા કરી શકે.

એની બા

શ્રી. 'સંજ્ઞા'

સુશીલાગૌરીના મોં ઉપર એમની પિસ્તાલીસ વર્ષની ઉમરે જે પ્રતાપ દેખાતો હતો તે એમની પાંદડ વચ્ચે કારણે કે અનુભવોના ભંડારને કારણે નહોતો. છેક નાનપણથી જ એમના મોં ઉપર જેમ સૌદર્યનું તેજ હતું તેમ ગાંભીર્યનો પ્રતાપ પણ હતો. એમને વિધવા થયે આજે દસ વર્ષ થયાં પણ એ દસ વર્ષમાં એમના અંતરમાં ભલે વેદનાની મૂંગી જવાલાઓ ઊડી હોય પણ કોઈએ એમની આંખ કોઈ દિવસ ભીની નેંછ નહોતી, તેમ એમના સ્વરમાં લાચારીના લાવ સાંભળ્યા નહોતા. એમનામાં યોગીજનમાં હોય છે તેવા બધા ગુણો હતા કે કેમ તે તો પરમાત્મા જાણે, પરંતુ પરિસ્થિતિથી પર રહેવાની યોગીઓમાં જે શક્તિ હોય છે તે તો સુશીલાગૌરીમાં પૂર્ણપણે ઊતરી હતી. એમની આંખમાં સખ્તાઈ નહોતી તેમ એમના અવાજમાં કંઠોરતા પણ નહોતી છતાં એ અવાજ કે એ આંખ લલલલાને ડારી શકતા. સુશીલાગૌરીની નાનકડી દુનિયામાં કોઈ પ્રતાપી રાજમાતા જેવું એમનું સ્થાન હતું.

કંદર્પ એમનો એક અને વહાલસોયો પુત્ર હતો. એ બાર વર્ષનો હતો ત્યારે એના પિતા પરલોક સિંધાવી ગયા હતા. ત્યારથી તે આજ સુધી જ નહિ પણ કંદર્પને સમજણ આવી ત્યારથી તે આજની છેલ્લી ઘડી સુધી સુશીલાગૌરીએ જ એને ઉછેર્યો હતો. કંદર્પને પિતાનું પરાક્રમ પણ માતાના હૈતની સાથે સુશીલાગૌરી પાસેથી જ મળ્યું હતું. છેક નાનપણથી એણે પોતાની માતાને પરમ શક્તિશાળી તરીકે જોઈ હતી. કંદર્પ મોટા થતો ગયો અને અનેક કુટુંબોને જોતો ગયો. કંદર્પ જુવાન થયો અને એણે કોલેજનાં બારણાં જોયાં, કંદર્પ અભ્યાસી બન્યો અને અનેક સ્ત્રીપુરુષોની પ્રારમ્ભગાથાઓ એણે વાંચી પરંતુ સુશીલાગૌરીની મહત્તા એના દિલમાંથી કોઈ દિવસ ખસી જ નહિ. એની નજીકની દુનિયામાં તો કંદર્પ હમેશ જોતો કે એની માતાની સરખામણીમાં આબુબાલુની સેંકડો સ્ત્રીઓ કેવળ ઢીંગલી સમી હતી. કંદર્પ એ પણ જોતો કે વ્યવહારમાં શાણા અને આગેવાન ગણાતા પુરુષો પણ સુશીલાગૌરીની મહત્તા સ્વીકારતા અને એનું માન સાચવતા; કંદર્પને પોતાની માતાની શક્તિ, બુદ્ધિ, વીર્ય, તેજ વિષે કદી શંકા જ નહોતી જન્મતી. એ પોતે જીવનના નાના મોટા દરેક પ્રશ્નમાં સુશીલાગૌરીને પૂછતો અને એમનું વાક્ય પ્રમાણુ ગણતો. આજ લગીના અનુભવમાં એણે જોયું હતું કે માતાની સલાહ નિરપવાદ સાચી જ પડી હતી.

કંદર્પના હૃદય ઉપર સુશીલાગૌરીની અસર એટલી બળવાન હતી અને હૃદયને આવશ્યક એવું બધું પોપણુ કંદર્પને એમના તરફથી એટલાં પ્રમાણમાં મળી રહેતું હતું કે જોને પરિણામે જીવાન કંદર્પને કાંઈની મૈત્રીની આજ સુધી જરૂર જ ઊભી નહોતી થઈ. માતા પાસે ખેંસી કલાકો સુધી એ વાતો કરતો, સાંજ પડ્યે માતા સાથે ફરવા જતો. રાત પડ્યે એ પોતાના મનોરથો માતાને જણાવતો અને આવશ્યક માર્ગદર્શન મેળવતો. સુશીલાગૌરી એના જીવનનું સર્વસ્વ હતાં.

માતા પ્રત્યેની અત્યંત ભક્તિથી પ્રેરાઈને મિત્રહીન રહેતા કંદર્પનો બુદ્ધિવિકાસ કે ગુણવિકાસ અટકી ગયો હતો એમ રખે કાંઈ માને. કારણ કે એને લીધે બીજી મૈત્રીઓ નહોતી પણ જેટલી ઓળખાણો હતી તેટલી ઓળખાણોમાં એ બુદ્ધિશાળી અને હોશિયાર જીવાન ગણાતો હતો. અભ્યાસમાં તો એની ખરાબરી કરવાનું જ મુશ્કેલ હતું એમ દર વખતે યતી પરીક્ષાનાં પરિણામો રજૂ બતાવતાં હતાં. સમાજમાં સુશીલાગૌરીના પુત્ર તરીકે અને એક શીલસંપન્ન, અભ્યાસરત અને બુદ્ધિશાળી જીવાન તરીકે એની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. બહુ પ્રયત્ન કરીને એના દોષો, શોધવા જઈએ તો એકાદ બે જ મળી શકે એમ હતા, પણ કંદર્પ પોતે એને ગુણ જ માનતો હતો અને એટલે એ વૃત્તિને, એ ટેવને પોતે દંડપણે વળગી રહ્યો હતો. ઘણા કહેતા કે એનામાં જીવાનને શોભે એવો યનગનાદ નથી અને વધુ પડતું ગાંભીર્ય છે. કાંઈ કહેતું કે ‘બધી જ વાતમાં સુશીલાગૌરીને પ્રમાણ ગણતાં એનો વિકાસ થોડોક જતાં અટકી પડશે.’ આમાંની પહેલી વાત અમુક અંશે કંદર્પ સ્વીકારતો પણ એ એમ કહેતો કે એમ જ નોંધ્યો. બીજી વાતમાં એ એમ કહેતો કે ‘કહેનાર મારી માતાને ઓળખતો નથી, એની અશુદ્ધ માતાના માથે મારી માતાને માપે છે.’

કંદર્પ જીવાન થયો એટલે સુશીલાગૌરીની ચક્રાર આંખ એમની ઝાતિની અહીં તહીં રમતી, ફરતી,

ઉપર લાગતી કામ કરતી કન્યાઓ - ફરવા લાગી. આખરે એક દિવસ એક કન્યા ઉપર આંખ ફરતાં એમણે કંદર્પને પડખે લીધો અને ધીમેથી કહ્યું :

‘તું વિમુને જરા નોંધ આવીશ ?’

જીવાન પુત્ર સમજ્યો પણ શરમમાં કંઈ ખોલી શક્યો નહિ. અનુભવી માતાએ એ શરમને અર્થ રાખવામાં જ પોતાનું અને પુત્રનું હિત માન્યું અને વાતને ત્યારે આગળ ન લંબાવતાં અટકાવી. કંદર્પને કાંઈ દિલોગ્ગન મિત્ર તો નહોતો પણ અભ્યાસને અંગે એને ત્યાં પ્રબોધ આવતો હતો તેને સુશીલાગૌરી ઓળખતાં હતાં. એમણે પ્રબોધને બોલાવ્યો અને કંદર્પની ધ્રુષ્ટા બાજુવાનું કહ્યું. માતાએ તુરત જ બાજુનું કે કંદર્પને અનિચ્છા જેવું કંઈ નથી. સુશીલાગૌરીને એ જાણીને અપાર આનંદ થયો. ઘણા પ્રયાસને અંતે પોતાના ધરમાં, ધરના વાતાવરણમાં એકરૂપ થઈ જાય એવી કન્યા પોતે શોધી શક્યા અને કંદર્પે એનો સ્વીકાર કર્યો એથી એમને ઘણો સંતોષ થયો, પણ સુશીલાગૌરી એટલેથી જ અટકે એવાં નહોતાં. એ માનતાં હતાં કે વડીલોએ તો બધા પ્રયત્નોને અંતે માત્ર અંગુલીનિર્દેશ જ કરવો જોઈએ. છેલ્લી સમિતિ પરજીનાર કુમાર-કન્યાની જ હોવી જોઈએ. એટલે એમણે વિમુનાં માતાપિતાને વાત કરી અને પ્રબોધ સાથે મળીને વિમુ અને કંદર્પ એક બીજાને પરિચય સાથે એવી ગોઠવણ કરી. વિમુનાં માતાપિતા આ ગોઠવણથી અત્યંત રાજ થયાં કારણ કે એમની વિમુ માટે આથી ઉચ્ચ કુળ વણી, સંસ્કાર અને જ્ઞાનદાનીવાળો પતિ એમણે કહ્યો જ નહોતો. આવું સુંદર ધર પામવા માટે જ, પોતે જૂના વિચારનાં હોવાં છતાં એમણે વિમુને મેટ્રીક સુધી લાણવી હતી અને શહેરની તમામ રીત-ભાત શિખવાડી હતી.

* * *

‘પ્રબોધ, તું શું કહે છે ?’ લાગ્યે જ હસતા કંદર્પના મોં ઉપર હર્ષની લાલી આવી ગઈ.

‘એ તો તને ખબર પડે.’ પ્રબોધે હસીને જવાબ આપ્યો.

‘હું સંપૂર્ણ રીતે સંમત છું.’ ભાર દબને કંદર્પ બોલ્યો.

‘તો થવા દો કંકુના.’ પ્રબોધે ટેકા આપ્યો.

બંને મિત્રો વિમુને જોઈને પાછા ફરતા હતા. કંદર્પની ચાલમાં આજે આનંદ અને ગર્વ દેખાતા હતાં. સૌથી મોટો આનંદ તો એને એ હતો કે ‘બાએ કેવું સરસ સ્થળ શોધ્યું!’ મનમાં આનંદ ન સમાવાથી એ બોલી ઊઠ્યો:

‘તને શું લાગ્યું પ્રબોધ, બાતું જ પ્રતિબિંબ હોય એવી લાગે છે ને!’

પ્રબોધ જવાબ આપવાને બદલે કંદર્પના હર્ષથી ગુલાબી બનેલા મોં સામે તાકી રહ્યો.

‘શું બુઝે છે? બા હવે વૃદ્ધ થયાં એ ખરું, પણ વિમુની આંખમાં બા જેવું જ નિશ્ચલ તેજ નહોતું? ચાલ પણ એવી જ ગૌરવભરી, અને પ્રબોધ, મને અવાજમાં પણ અજબ સામ્ય લાગ્યું. સાચે જ બાએ અદ્ભુત પસંદગી કરી છે.’

પ્રબોધ કંઈ ન બોલતાં સાંભળી રહ્યો. કંદર્પ સમજ્યો કે એની વાતમાં પ્રબોધ બહુ રસ નથી લેતો, છતાં એના અંતરમાં રસની ભરતી ચડી હતી તે અટકતી નહોતી, એટલે-છેક ઘેર પહોંચતાં સુધી બાના ગૌરવનું એણે ગુણગાન ગાયા જ ક્યું. ઘર પાસે આવતાં પ્રબોધ ફૂટો પડ્યો અને કંદર્પે ઘરમાં જઈ પોતે જે જોયું તે હર્ષપૂર્વક જણાવી દીધું.

બીજે દિવસે જ વિમુ અને કંદર્પ જોડાઈ ગયાંની બહેરાત થઈ. વિમુના પિતાના સંતોષ ખાતર લગ્ન કરવાનું એક વર્ષ પછી રાખ્યું. કંદર્પ અને સુશીલા-ગૌરીને એ સામે કશો વાંધો નહોતો, કારણ કે કંદર્પને બી. એસ. સી. થવામાં એક વર્ષ જ બાકી હતું. પરંતુ દૈવયોગે બહેરાત થયા પછી લગભગ છ મહિને સુશીલાગૌરી ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ પડ્યાં. એમની ખાસે દોહલત પ્રુકળ હતી. પણ કુટુંબમાં

નજીકનું કાઠ નહોતું એટલે માંદગી વધુ વિચમ લાગવા માંડી. કંદર્પે અભ્યાસ પડતો મૂકી માતાની સેવા કરવા માંડી. ત્રણ ચાર ડોક્ટરો એમની સારવારમાં રોકાઈ ગયા. પણ માંદગી પ્રતિદિન વધતી જ ચાલી. કંદર્પ આ માંદગીથી સ્તબ્ધ બની ગયો. માતાના મૃત્યુનો વિચાર આ પહેલાં એને કાઠ દિવસ આવ્યો જ નહોતો. માતાનાં પ્રભાવ અને પરાક્રમનાં તેજમાં મૃત્યુનો અંધકાર તો એ ભૂલી જ ગયો હતો. માતાનું દિન-પ્રતિદિન ધસાતું જતું શરીર, ક્ષીણ થતો અવાજ, નયણી પડતી આંખો-આ બધું કંદર્પને મહા લયાનાક લાગવા માંડ્યું. સુશીલાગૌરી પોતે તો આ માંદગીથી લગીર પણ ડોહ્યાં નહોતાં, વેદનાનો સીસકારો પણ એમણે કાઠ દિવસ કાઢ્યો નહોતો, પરંતુ શરીર સાથે જોડાયેલા પ્રભાવનાં લક્ષણો શરીર ક્ષીણ થતાં ક્ષીણ થાય તેને એ કેમ રોકી શકે? એક ચિંતા અથવા કહો કે ઇચ્છા-વાસના એમનો દિલમાં ફરી ફરીને બગતી હતી-વિમુને ઘરમાં જોઈને પછી જ વિદાય લેવાની. એમને થતું હતું કે કંદર્પ બાળક છે, એ ઘરનું ગૌરવ નહિ બળવી શકે, વિમુ વયમાં નાની છે પણ ઘરનું ગૌરવ બળવવાની એનામાં શક્તિ છે. પોતાની આ ઇચ્છા એમણે વિમુનાં માતા-પિતા પાસે વ્યક્ત કરી. વિમુનાં માતાપિતાને એ સામે વાંધો નહોતો પણ આ સાંભળતાં કંદર્પ રડી પડ્યો. એણે કહ્યું: ‘તમને મોતની પથારીમાં મૂકીને હું લગ્ન કરું?’ માતાએ એના માથે સુક્રો હાથ ફેરવીને કહ્યું:

‘એમ નહિ, મને મોતની પથારીમાં શાંતિ આપવા માટે લગ્ન કર.’

કંદર્પ બોલી શક્યો નહિ. માતાએ બધું કહ્યું:

‘જો, હું તો હવે જવાની છું પણ ઘરનું ગૌરવ મારા સાથે મૃત્યુ ન પામે એ માટે વિમુને જોઈને જવાની મારી ઇચ્છા છે.’ કંદર્પે અશ્રુપૂર્ણ આંખે કાન માંડ્યા. ‘અને જો, તું હજી બાળક છો. વિમુ વિના ઘરને ઝાંખપ લાગે.’ કંદર્પના હૃદયમાં શબ્દો ભિતરવા લાગ્યા. ‘તને ખબર છે? તારા પિતા લાખોનો વેપાર કરતા, પણ ઘરના બ્યવહારમાં તેઓ કાઠ

દિવસ મારા આડે નહોતા આવ્યા. તું એમ જ વિમુ સાથે વર્તજે.' માતાનું કહેવાનું પૂરું થયું. શબ્દે શબ્દે કંદર્પે હૃદયમાં સંઘર્ષો અને એ જ ઘડીએ લક્ષ્મીની તૈયારીઓ થવા લાગી. લક્ષ્મીની બધી વિધિ સુશીલાગૌરીના પલંગની સામે જ, તેઓ જોઇ શકે એમ, થઇ. લક્ષ્મી મોતની પથારી સામે થતાં હતાં એટલે એમાં ઉત્સાસ નહોતો, પણ ખિચારી વિમુ તો આ વાતાવરણથી કંઈક ડાકા ઝાકા જતી હતી. વિધિ પૂરી થતાં એ આશીર્વાદ લેવા સુશીલાગૌરીની પાસે ગઇ. માથું નમાવી એણે પલંગ ઉપર ઢાંચું. સુશીલાગૌરીએ માથે હાથ મૂકી કહ્યું: 'બેટા ! ધરતું તેજ હવે તારે લીધે છે. તું જ આ ધરતો હવે દીવો છે.' બોલતાં કંઈ સહેજ ગળગળો થઇ ગયો, અને આંખો કંદર્પ ઉપર પડી. કાંઈ દિવસ નહિ અને આજે એ આંખોમાં ભીનાશ આવી ગઇ. અંદર લારે વેદના થતી હોય એમ આંખો જરા ખેંચાવા લાગી. આંખ કંદર્પ ઉપરથી ખસીને વિમુ તરફ ફરવા ગઇ પણ ન ફરી શકી. આંખ ઉપાડવા સાથે જ ઉચ્ચારેલા શબ્દો: 'વિમુ, મારો કંદર્પ હજી બાળક.....' એ અધૂરા જ રહ્યા અને સુશીલાગૌરીને પ્રતાપ અને પ્રભાવ આપતો આત્મા વિલય પામ્યો.

* * * *

'કેમ બેટા રહે છે ?'

એક મહિના પછી ઘેર આવેલી વિમુને બારી પાસે ઊભી ઊભી છાની રીતે રડતી જોઇને એની બાએ પૂછ્યું.

'કંઈ નહિ.' વિમુએ આંખ લૂંટી વિખાઇ જતું મોં સ્થિર કર્યું.

બા કંઈક સમજી ગયાં. વિમુને બારી પાસેથી લઈને અંદરના ઓરડામાં લઇ ગયાં. વાંસા ઉપર હાથ પંપાળી એને પેટ ભરીને રડી લેવા દીધી અને પૂછ્યું: 'કેમ બેન ! કાંઈ દુઃખ છે ?'

વિમુએ ધીમે ધીમે વાત કરી: 'દુઃખ બીજું કાંઈ નથી. સુશીલાગૌરી ગયાં પછી કંદર્પનું જીવન-

સત્ત્વ દરાઇ ગયું હોય એમ એ આખો દિવસ જાવત બેસી રહે છે. કાંઈ સાથે હસવું કે બોલવું એને ગમતું નથી. લગ્ન તો જાણે થયા જ ન હોય એમ એને લાગે છે.

બા બધી વાત સમજ્યાં. વિમુ માટે ઘર શોધવામાં ઉતાવળ થઇ છે એમ એમને લાગવા માંડ્યું. વિમુ માટે ઘર જોયું અને કુમારની વધ, કુળવળી, સંસ્કાર અને ખાનદાની જોઇ. પણ વિમુ અને કંદર્પના સ્વભાવનો વિચાર ન કર્યો તે અત્યારે ખૂંચવા લાગ્યું. વિમુ માતાપિતા પામે લાડમાં ઊછરી હતી. લાડમાં ઊછરી હતી માટે સ્વછંદે ઊછરી હતી એમ નહિ પણ મુક્ત પણે ઊછરી હતી. એ તો પરબી ઓગળીસમે વરમે, પણ ચૌદ વર્ષની હતી ત્યારથી લગ્નમાં સમજી ગઇ હતી. કાંઈ કાંઈ જીવાન વિશે એના ઘરમાં વાત આવતી કે ચર્ચા થતી તે એ પ્યાનપૂર્વક સાંભળી અને પોતે લક્ષ્મીનું કેમ જીવશે તેની કંદર્પનાઓ કર્યા કરતી. કંદર્પ જે દિવસે એને મળવા આવ્યો તે દિવસે કાણુ જાણે શું થયું કે તે બહુ બોલી શકી જ નહિ. શરમેથી મોં તો લાલ થઇ ગયું પરંતુ ગળામાં પણ જાણે દુઃખો ભરાઇ ગયો અને કંદર્પના ગયા પછી બીજો દિવસે તો જાહેરાત થઇ ગઇ. વિમુ ત્યારે સમજી કે કંદર્પ સાથે પોતે જીવવાની છે. એ સમજી એને દુઃખરૂપ નહોતી કારણ કે જાહેરાત પછીના છ મહિનાની પગપગ એણે કંદર્પનાઓ, સ્વપ્નાઓ અને મનોરથો જ સેવ્યાં હતાં. જેટલું પાંચું હતું અને જેટલું સાંભળ્યું હતું તે બધું એના સ્મરણો ઉપર ચડી આવ્યું હતું. જીવનરસની કંઈ કંઈ કંદર્પનાઓથી એનું હૃદય ભરાત બની ગયું હતું. એણે તો લક્ષ્મીવિધિના રસની પણ અજ્ઞપ કંદર્પનાઓ કરી હતી, પરંતુ એ તો અણધાર્યા સંયોગોને લઇ સિદ્ધ ન થઇ શકી, પણ લક્ષ્મીનું શું ?

બાએ બધી વાત જાણીને મનમાં દારી દીધી. અતુલવથી મળેલી સુદ્ધિની મદદે એમણે વિમુને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું: 'એ તો થોડાક દિવસ

એવા જશે. હું મરી જાઉં તો તને પણ એવું ન થઈ જાય? તને કાંઈ નહિ, પણ સુશીલાગૌરી એનાં તો બા ને! અને એને મા ઉપર કેટલું હેત હતું? મા દીકરા કોઈ દિવસ જુદાં પણ પડતાં? અને કંદર્પ કોઈ દિવસ સુશીલાગૌરીને પૂછ્યા વિના પાણી પણ ન પીતો. મા જેવી મા જાય તો લાગી તો આવે જ ને!

બાની શિખામણે વિમુના હૃદયને થોડી શાંતિ આપી, પણ તુરત જ પ્રશ્ન બીજો: 'એક મહિના સુધી એવું રહે?' બાએ કહ્યું કે ધીમે ધીમે ઓછું થઈ જશે. અને વધારામાં દીકરીને આશ્વાસન આપ્યું કે કંદર્પના લાઘવના કાને પોતે વાત નાખશે. વિમુને એ છેલ્લી વાતથી સંતોષ થયો. એને પોતાને પણ એમ થતું હતું કે કંદર્પ જે મારી સ્થિતિ સમજે તો આ રીતે ન રહે અને એક વખત એના મનમાં વ્યાપી ગયેલી ઝાનિ દૂર થાય તો બીજું બધું જ એની મેળે મળી રહે.

વિમુની બા કંદર્પના લાઘવ તરીકે પ્રયોધને ઓળખતી હતી, અને કંદર્પ સાથે વિમુને જેવા આવ્યાં. પછી પ્રયોધ સહેજ સહાજ લાઘવ પણ બન્યો હતો. વિમુની બાએ એને મોંએ બધી વાત કરી અને એની સહાય માગી. પ્રયોધને આ વાત સાવ સામાન્ય લાગી. એણે વિમુને અને એની બાને ખાત્રી આપી કે પોતે કંદર્પને સમજવી દેશે.

પ્રયોધ બુદ્ધિશાળી જુવાન હતો એને લાગ્યું હતું કે કંદર્પ એટલું જાણશે કે પોતાની રીતભાતથી વિમુ દુઃખી થાય છે કે તરત એ રીતભાત બદલી નાખશે. પ્રયોધ કંદર્પને ખાનદાન અને બીજાનાં દુઃખ ઉપર વિચાર કરનાર તરીકે ઓળખતો હતો, એટલે એણે કંદર્પ મળતાંની સાથે જ એની સાથે વાત કરી. કંદર્પ એ સાંભળીને જરા નવાઈ પામ્યો, પણ પ્રયોધ પાસેથી ન્યારે એણે વિગતથી જાણ્યું ત્યારે એણે પોતાની ભૂલ કમૂલ કરી અને પ્રયોધને કહ્યું: 'હું મારાથી બનતું કરીશ. મને આવી ખબર જ નહોતી.' પ્રયોધને સંતોષ થયો. કંદર્પ એ ઉપર વિચાર

કરતો સાંજે ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે વિમુએ એને માટે પ્રિય એવી રસોઈ બનાવી રાખી હતી. કંદર્પ ઘરમાં દાખલ થતાં જ હસ્યો અને જમતાં જમતાં બોલ્યો: 'તમને ક્યાંથી ખબર કે મને આ ભાવે છે?'

જવાબમાં વિમુ મીઠું હસી. એ હાસ્ય કંદર્પને ગમ્યું. તુરત એણે બીજી વાત કરી: 'બા બરાબર મારા ગમા અણગમાને ઓળખતાં હતાં.' વિમુ સામે કશી વાત કરી શકતી નહોતી પણ કંદર્પ જે કાંઈ બોલતો હતો તે એને જીવનમાં આશા પુરનારું લાગતું હતું. કંદર્પની થોડીક વાતો ઉપરથી વિમુને હવે પોતાની બધી આશંકાઓ નષ્ટ થશે એમ તે દિવસે લાગવા માંડ્યું.

* * *

પ્રયોધે ધ્યાન ખેંચ્યાં પછી તે દિવસે સાંજે તો કંદર્પે વિમુ પાસે વાતો કરી પણ તે રાત્રે એને ઘણાં વિચારો આવ્યા. એને થયું કે બા તો હવે ગયાં જ. એ વિષે ખેદ કરવાથી શું થવાનું છે? બાના આત્માના સંતોષ માટે એ રીતે જ વર્તવું જોઈએ. અને એને બાએ કહેલા બધા શબ્દો યાદ આવવા લાગ્યા. બાએ કહેલું કે પોતે બાળક છે, વિમુ ધરતું ગૌરવ સાચવશે એ યાદ આવતાં એક મહિનાની વિમુની રીતભાત યાદ આવી અને બાની વાત સાચી લાગી. મનમાં થવા લાગ્યું: 'બામાં કેટલી દીર્ઘ-દૃષ્ટિ હતી? એ ગયાં, પણ એમનું ગૌરવ તો મૂકતાં જ ગયાં. વિમળા એવી જ છે, બા જ જોઈ લ્યો.' અને એની આંખો સામેના પલંગ ઉપર ઘસઘસાટ બેસતી વિમળા ઉપર પડી. બારીમાંથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આવતો હતો એટલે વિમળાનું મોં સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. કંદર્પને લાગ્યું કે વિમળાની સૂવાની ઢબ પણ બાના જેવી જ છે. હોઠ પ્રશ્ન એ જ રીતે બિડાયેલા, આંખોનાં પોપચાં પણ એવાં જ બપોસેલાં, કંદર્પને સુશીલાગૌરી યાદ આવવા લાગ્યાં. એક નિસાસો મૂકી માથે ઓઢીને એ સૂઈ ગયો.

દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. થોડાક દિવસ તો કંદર્પની વાતો સાંભળતાં વિમુને સારું લાગવા માંડ્યું. પણ ધીમે ધીમે એમાંથી રસ ઓછો થવા લાગ્યો. પોતે કુમારઅવસ્થામાં સેવેલાં સ્વપ્નની માંખી પણ ન થઈ ત્યારે એ અકળાવા લાગી. એના મનમાં પહેલો પશ્ચાદ્ધર્ષો: ‘આના મનમાં લગ્નજ્વનના ઉલ્લાસ જેવું કંઈ હશે જ નહિ?...અને મને ‘તમે’ શા માટે કહે છે?’ પછી તો બંધુ યાદ આવવા લાગ્યું. કંદર્પ એવું કટકું માન સાચવતો, એને જોઈતી કાંઈ પણ વસ્તુ ધણું ખરું તો માગ્યાં પહેલાં જ હાજર કરતો અને વિમુની ઈચ્છાને પોતે સદાય વશ વર્તતો. વિમુને આ બંધુ અકળાવનારું લાગવા માંડ્યું.

એક દિવસે સવારે કંદર્પે પૂછ્યું:

‘આજ હું ‘ભુકરોલ’માં જવાનો છું, તમારા માટે કંઈ લાવવું છે?’

વિમુએ ના પાડી.

‘વળી વખતે કંઈ કૂટ લેતો આવું?’

વિમુએ ફરીને ના પાડી.

‘તમે સાંજે ફરવા આવશો?’

દરોજ હા પાડી વિમુએ ના પાડી, અને કંદર્પના મોં ઉપર એની કંઈ અસર થાય છે કે નહિ તે જોવા લાગી. કંદર્પના મોં ઉપરની રેખાઓ લગીર પણ બદલાઈ નહોતી. વિમુની આંખો ટીકી પડી ગઈ. એનાથી બોલી જવાયું: ‘આવીશ.’

‘હું પાંચેક વાગે આવી જઈશ’ કહીને કંદર્પ પોતાને કામે ચાલ્યો. સાંજે એ ઘેર આવ્યો ત્યાં સુધીમાં વિમુએ કંઈ કંઈ વિચારો કરી લીધા હતા: ‘આજ તો એમને કહું કે આ રીતે મારાથી નથી જિવાતું. હું તમારી પ્રિયતમા છું અને તમને અંધ છું એ તો ભુલો. અને એવું ધણું વિચારી રાખ્યું હતું. વિચારો કરતાં એ બિચારીએ કલ્પનાઓ પણ કરી હતી કે અને તુરત એ સમજી જશે, પછી સમુદ્ધને તરંગો જોતાં ને પવનની મીઠી લહેર અનુભવતાં જુવી

મગા આવશે?...અને જો એ હા પાડશે તો... અને પાડશે જ, તો હોડીમાં જેમીને સહેલ કરવા જશું. ઉપર નવનવા ફૂટના તારલિયા મૂલતા હશે, દિશાઓમાં અંધારું ફેલાતું હશે, કાળા ભગ્નર પાણીમાં આલતું પ્રતિબિંબ નવું આલ રચતું હશે અને હોડી વહી જતી હશે. હલેસાં પાણી કાપશે ત્યારે અંદરથી જાણે પ્રકાશ ઊછળશે...અને અમે બને... મેં એમને કાંઈ દિવસ મારું સંગીત પણ સંભળાવ્યું નથી...હું શા માટે શીખી છું!...હમણાં તો જાણે ખીજા અવતારમાં જ પડી હોઈ ને!’ વિચારો પાછા વળ્યા. ‘એમને કશી જ અસર નહિ થાય તો?’ વિમુ બિચારી વધુ ન વિચારી શકી. આંખ મીંચીને એ પડી રહી.

સમય થતાં કંદર્પે બહારથી આવ્યો. એને જોતાં જ વિમુને થયું કે કહી દઉં, પણ હિંમત ન ચાલી. કંદર્પના નિર્લેપ મોં સામે જોતાં એમ પણ થયું કે ‘લાચારી કરું? ના, ના.’

બંને ફરવા ગયાં. કંદર્પે રસ્તામાં વાતો કરવા માંડી-પોતાને શાખ હતો એવા વિજ્ઞાનની. વિમુને એમાં કશી મજા ન પડી. અંધારું થનાં બંને પાછાં આવ્યાં.

* * *

એકાદ વર્ષ એ જ સ્થિતિમાં વીતી ગયું કંદર્પ વધુ અભ્યાસ માટે પરદેશ જવાની ઈચ્છા રાખતો હતો, પણ વિમુની સંમતિ નહોતી અથવા અધૂરી હતી, એટલે એણે અભ્યાસનો અને પોતાની ઈચ્છાનો ભોગ આપવાનું પસંદ કર્યું હતું. પરદેશ ન જવું તો શું કરવું એ વિશે પણ એણે વિમુને પૂછ્યું હતું, પણ વિમુ જવાબ નહોતી આપી શકી એટલે એણે એક વૈજ્ઞાનિકની પ્રયોગશાળામાં અનુભવગ્રામ ગ્રેજુવવાનું પસંદ કર્યું હતું. વિમુને બંધુ મળ્યું હતું-દોલત, સતા, પ્રતિષ્ઠા. એક વસ્તુ નહોતી મળી, જેને એ અંખ્યા કરતી હતી. અને એ વસ્તુ જેમ જેમ દુઃપ્રાપ્ય થતી ગઈ તેમ તેમ એની અંખના ઘટવાને બદલે વધવા લાગી.

વિમુની મનોવ્યથા લગભગ ટોચે પહોંચવા આવી હતી. એ દિવસોમાં જ એની પાડોશના બંગલામાં એક કુટુંબ રહેવા માટે આવ્યું. પહેલે જ દિવસે વિમુને એમની ઓળખાણ થઇ ગઇ. પતિ પત્ની અને એક પાંચ વર્ષનો બાળક. ત્રણેય કલ્લો-લતાં હતાં. એમનો આનંદ કિલકિલાટ બેઠ વિમુને પોતાની સ્થિતિ યાદ આવી જતી અને નિઃશ્વાસ મુકાઇ જતો. નાનો બાળક શશી વિમુને બહુ જ વહાલો લાગતો, એ જ્યારે ને ત્યારે એને પોતાને ત્યાં લઇ આવતી અને રમવાનાં રમકડાં આપતી. કંદર્પને ખબર પડી કે શશી ઉપર વિમુને પ્રેમ છે એટલે એ પુષ્કળ રમકડાં લઇ આવ્યો. વિમુને આ ખૂબ જ ગમ્યું. શશી એને દુઃખ ભૂલાવનાર નીવડ્યો. એ પછી તો આખો દિવસ ત્યાં જ રહેવા લાગ્યો. વિમુ એને હસાવતી, રમાડતી, જમાડતી, કપડાં પહે-રાવતી બધું કરતી. શશી વિમુને ક્યારેક માસી કહેતો, ને ક્યારેક કાકી કહેતો, એ જે કહે તે વિમુને પ્રિય લાગતું. એ હસતો હસતો સામે આવતો ત્યારે વિમુ એકદમ એને બાથમાં લઇ લેતી અને બચીઓથી નવરાવી મૂંઝવી નાખતી.

શશી મોટો થવા લાગ્યો. વિમુને સાથી મળવાથી એના દિવસો પણ ટૂંકા થવા લાગ્યા. શશી નિશાળે જવા લાગ્યો. એટલે જરા એકલું લાગવા માંડ્યું પણ બપોરે અને સાંજે આતુર હૃદયે એની રાહ જોવામાં અદ્ભુત રસ આવવા લાગ્યો. અને શશી જરા સમ-જણો થયો એટલે વિમુએ એને રામાયણ મહાભાર-તની વાર્તાઓ કહેવા માંડી. શશી એ સાંભળતાં તલ્લીન થઇ જવા લાગ્યો. એ વાર્તા સાંભળ્યાં પછી એની ચાલ અને આંખમાં વીરતા પ્રવેશી જતી અને વિમુ એ જોઇને હરખાઇ જતી. એણે શશી માટે નવાં રમકડાં મગાવ્યાં-ઢાલ, તલ-વાર, બંદૂક અને તીર કામડું. અને પછી તો શશી રામકૃષ્ણના અને લવકુશના ખેલ કરવા લાગ્યો. વિમુ એ જોઇને અદ્ભુત શાંતિ અનુભવવા લાગી. લગ્નજીવનનાં પાંચ વર્ષો એમ વીતી ગયાં. કંદર્પ

અને વિમુના સંબંધમાં નહિ જેવો જ ફેર પડ્યો હતો. કંદર્પ વિમુ પોતાની પત્ની છે એમ તો સમજતો હતો, પરંતુ વિમુમાં એ બાના ગૌરવનાં દર્શન કરતો એટલે સદાયે એનું માન સાચવતો. વિમુને એ માન મહાન ખોજરૂપ લાગતું હતું. કોઇક વખતે કંદર્પ સમજી શકે એ રીતે એ માન પ્રત્યે પોતાનો અણગમો કે દુઃખ એ પ્રગટ કરતી પરંતુ કંદર્પને એથી ઊલટું આશ્ચર્ય જ થતું. એ વિચારતો કે શા માટે એને આ નહિ ગમતું હોય? વિચારવા છતાં કંદર્પને એનો જવાબ મળતો નહિ.

વિમુને શશી મળતાં દુઃખ ઓછું થઇ ગયું હતું, પરંતુ એના નશીબે શશીના પિતાની નોકરી ત્યાંથી બદલાઇ એટલે એમને બીજા શહેરમાં રહેવા જવું પડ્યું. જવાને દિવસે શશી કાકી પાસે જ રહ્યો હતો. અને બંને ખૂબ રડ્યાં હતાં. શશીનાં માતાપિતાને પણ આ પ્રેમની ઘણી કિંમત હતી, પરંતુ ગયા સિવાય ચાલે એમ જ નહોતું. એ તો બંધાં ગયાં જ પણ શશીના રમણચિહ્ન જેવાં એનાં રમકડાં લઇ જવાનું શશી ભૂલી ગયો હતો. બીજે દિવસે વિમુએ એ ઢાલ, તલવાર, બંદૂક અને તીરકામડાંને ફરી ફરી ઉપાડ્યાં, ફેરવ્યાં, કોઇ ન દેખે એમ છાતી સરસાં ચાંપ્યાં અને શશીને એમાં મૂર્તિમંત કરી થોડીક શાંતિ ભોગવી. કંદર્પનું આમાંની એક વસ્તુ તરફ લક્ષ નહોતું. એક લક્ષ એ કોઇ દિવસ ચૂકતો નહિ-વિમુની ધમ્મજાને પૂરી કરવાનું. વિમુ જેમ કહેતી અને જેમ ધમ્મજતી તેમ કંદર્પ કરતો. થાકેલી વિમુ ક્યારેક પોતાની સાચી ધમ્મજા ફરવાની, ગાવાની, સિનેમા જોવા જવાની, શરદ્દૂતમની કોઇ ચાંદની પીવાની, એ બધી ધમ્મજા કંદર્પ પૂરી કરતો પણ વિમુને એથી જરૂર શાંતિ નહોતી થતી. આ બધું કરવામાં એ કંદર્પની આજ્ઞાધારકતા અને નિખાલસતાને જોઇ શકતી અને કદર કરતી, પરંતુ એમાં એણે કોઇ દિવસ કંદર્પના હૃદયનો પ્રવક્તા અનુભવ્યો નહિ એટલે કંદર્પે ઘણું કયું છતાં વિમુ ભૂખી ને ભૂખી જ રહી.

આખરે જ્યેમ સૌનું બને છે તેમ વિમુનું પણ બન્યું. એ માંદો પડી, એને ક્યારેક તાણ આવવા લાગી. વિમુનાં માખાપે અને કંદર્પે વિમુની ખૂબ મેવા કરી. પાણીની પેઠે કંદર્પે પૈસા ખર્ચ્યા પણ વિમુ સાજી ન થઈ. વિમુએ એક દિવસ પથારીમાં સૂતાં સૂતાં શશીને સંભાર્યો અને પેલાં તીરકામઠાંને તલવાર માગ્યાં. કંદર્પે કશું સમજ્યો નહિ, એણે એ બંને એની પાસે મૂક્યાં, વિમુની આંખમાં જરા શાંતિ જણાવા લાગી.

થોડા દિવસ પછી ડોક્ટરે સલાહ આપી કે દરદીને માથેરાન લઈ જવાથી આરામ થશે. કંદર્પે વિમુ માટે ગમે તે કરવા તૈયાર હતો. એણે તુરત જ એ વાત સ્વીકારી અને વિમુનાં માતાપિતાને પણ સાથે લઈ બધાં માથેરાન ગયાં. જતી વખતે વિમુએ એની બાને કહ્યું: ‘શશીનાં રમકડાં સાથે લઈ લેજો.’ બાને આમાં થેલછા લાગી. પણ દરદીને શાંતિ આપવી જોઈએ એવા ખ્યાલથી દાલ, તલવાર, બંદુક અને તીરકામઠું લઈ લીધાં.

માથેરાનની હવાએ અને અનુપમ સૌંદર્યે વિમુની તબિયત ઉપર સારી અસર કરી. એકાદ મહિનામાં વિમુ હરવા ફરવા લાગી, પણ દેહમાં શક્તિ દાખલ થતાં જ સામે ઊભેલાં ખીણો ને ડુંગરાઓ એને કંદર્પની સાથે આવવા માટે સાદ પાડવાં લાગ્યાં. વિમુ કંદર્પ સામે જોઈ, ઉલરાઈ જતા સૌંદર્ય સામે જોતી પણ એ બેનું મિત્રન મુસ્કેલ હતું. કંદર્પ વિમુની તબિયત સારી થતાં આનંદ પામવા લાગ્યો. વિમુનાં બા બાપાને પણ આનંદ થયો. અને બધાંની એક સલાહ થઈ હરજી પણ એકાદ મહિનો અહીં રહી તબિયત તદ્દન સારી કરી લેવી.

‘એ એક મહિનો બચકર નીવડ્યો. ઘરના જીવનમાં જે અસહ્ય લાગતું હતું, તે આ પહાડી જીવનમાં વિશેષ લાગવા માંડ્યું. આખી કુદરતમાં એ જાણે એવું જ જોવા લાગી-જે પોતા પાસે નહોતું. એને રોમરોમ અસતોષ પ્રગટી ઊઠ્યો. એક સાંજે એણે શશીના દાલ, તલવાર ને ચૂપ્પાં પણ શાંતિ ન

થઈ, શશીને યાદ કર્યો, પ્રયત્નપૂર્વક કલ્પનાઓ કરી કે સામેના ડુંગરાઓ કેકતો શશી દોડ્યો આવે છે પણ શાંતિ ન થઈ. રાત પડતાં બધાં સૂતાં પણ એ ન સૂઈ શકી. એના નસીબે રાત અંધારી નહોતી. અંધારી હોત તો એને આશ્વાસનરૂપ લાગત. એને થાત કે માનવીના જીવન પેઠે કુદરતમાં જે અધકાર છે પરંતુ રાત તો શીતળ ચાંદનીથી નહોતી હતી. પહાડો ને જલ્દો અમૃત પીતાં સમાધીમાં બેઠાં હતાં. વિમુએ બારીમાંથી બહાર જોયું. એને થયું કે સૌંદર્ય એને અને કંદર્પને બોલાવે છે. વિમુએ કંદર્પ સામે જોયું. એ નરાંતે સૂતો હતો. વિમુએ ફરીને બારી બહાર નજર ફેંકી એનાથી ન રહેવાયું. એ પથારીમાંથી બેઠી થઈ. તુરત કંઈક યાદ આવતાં કાગળ ને પેન્સિલ લીધાં. બારી ઉપર પડતાં ચાંદનીના અજવાળામાં એણે કાગળમાં લખ્યું: ‘હું જાઉં છું’. તમારા પાસેથી ન મેળવી શકી તે ઉશ્કાસ કુદરત પાસે લેવા માટે’

અને ચિઠ્ઠી પથારીમાં મૂકીને એ બહાર ગઈ. બહાર પગલું મૂકતા જ પહાડી પવનના ઘોષ એણે સાંભળ્યા એનાથી જરા ધ્રુજી જવાયું. મનના ભયને ટાળવા માટે અમૃત વરસાવતા ચંદ્ર સામે એણે જોયું પણ સહાનુભૂતિ ન મળી. પવનનો એક ઝપાટો આવતાં એનાં વાળ અને કપડાં એનાથી જુદાં પડતાં હોય એમ ઊડવાં લાગ્યાં. વિમુ ફાટી આંખે દૂરના ડુંગરાઓ જોવા લાગી. થોડીક ક્ષણો પહેલાં ન્યાં સૌંદર્ય લાગતું હતું ત્યાં એને ભીયણતા જણાવા લાગી. ચાંદની ફગારી લાગી. પવન પ્રયત્નના શંખ જેવો લાગ્યો, ડુંગરાની ટોચ ચમકેવના માથાના ટોપ જેવી જણાવા લાગી. વિમુ ડરતી ધ્રુજતી પાછી વળી. ઘરમાં દાખલ થઈ એણે જોરથી બોરણાં વાસી દીધાં.

થોડીવાર ભયભીત આંખે એ બારીમાંથી બહાર જોવા લાગી. ધીમે ધીમે એનો શ્વાસ નીચો બેસવા લાગ્યો. લગીર શાંતિ જણાતાં એને સુવાનો વિચાર આગ્યો, પણ પથારી ઉપર નજર પડતાં જ પેલી ચિઠ્ઠી જોઈ. સુંદર ચાદર ઉપર પથરાયેલી ચાંદની જોઈ. આ બાળુ શાંત અને ગંભીર મુખે સૂતેલો કંદર્પ જોયો.

તુરત ખારણાં ઉઘાડીને ખહાર ધસી જવાની ઇચ્છા થઇ આવી. એણે ખિડાયેલાં ખારણાં સામે જોયું. ઉઘાડવાની કઠપના આવતાં ફરી ભય વ્યાપી ગયો.

મન મૂંઝાવા લાગ્યું. માથું ખાલી જણાવા લાગ્યું. વિમુને થયું કે પોતે પડી જશે એટલે એ પથારી પાસે ગઇ પણ એ નિરાંતથી બેસી શકી નહિ, બેસવા જતાં એનાથી પડતું મુકાઇ જવાયું અને નિરવ શાંતિમાં પલંગની રિપ્રંગ ગાજી ગઈ. નજીક જ સૂતેલો કંદર્પ જાગી ગયો. એ તુરત ઊઠીને પાસે આવ્યો:

‘કેમ, કંઈ જોઈએ છે?’ દરદીને પૂછતો હોય એવા ભાવથી કંદર્પે પૂછ્યું.

વિમુ એકાદ ક્ષણ એના સામે જોઈ રહી અને તુરત એણે માથું હલાવી ‘કંઈ નથી જોઈતું’ એમ કહ્યું.

‘ત્યારે...ત્યારે કેમ ઊઠ્યાં હતાં?’ વિમુની આંખમાં વિચિત્રતા લાગવાથી કંદર્પે થડકતા અવાજે પૂછ્યું.

‘કંઈ નહિ, અમસ્થી.’ કહી વિમુ આંખો મીચીને ખાટલા ઉપર ઢળી ગઇ. કંદર્પ પલંગ પાસે ઊભો ઊભો એને જોવા લાગ્યો. મનમાં કંઈ વિચાર આવતાં એણે વિમુના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો. કપાળ ધગતું હતું. ‘તમને તાવ છે!’ એ બોલી ઊઠ્યો. ‘તમે સરખાં સૂઇ જાવ, અરફ મૂકવો પડશે.’

‘એથી તાવ’ ઊતરશે નહિ.’ મીચેલી આંખોએ વિમુએ કહ્યું.

‘પણ થોડી શાંતિ લાગશે જ, અને એકાદ કલાકમાં ઊતરી પણ જશે.’

‘નહિ ઊતરે, તમે સૂઇ જાવ.’ વિમુ ફરીને બોલી, છતાં કંદર્પ અરફની કાથળા તૈયાર કરીને આવી પહોંચ્યો. પલંગની ઢાંચ ઉપર બેસી એણે વિમુના કપાળ ઉપર કાથળા મૂકી. વિમુમાં ચેતન ન રહ્યું હોય એમ એનું માથું એક પડખે ઢળી ગયું. આંખો તો મિચાયેલી જ હતી. કંદર્પ મૂંઝે મોંએ પોતાનું કર્તવ્ય અમલવા લાગ્યો.

અર્ધોક કલાક વીતી ગયો. વિમુને શાંત પડેલી જોઈ કંદર્પને લાગ્યું કે એ સૂઇ ગઇ છે. એણે ધીમેથી અરફની કાથળા એક ખાલુ મૂકી વિમુ સામે જોયું. વિમુ ખરેખર શાંત જ પડી હતી એટલે કંદર્પ ત્યાંથી ઊઠીને પોતાની પથારીમાં આવતો રહ્યો. વિમુએ ત્યાંથી ખસી જતા કંદર્પને જોવાં માટે પોપચાં ઉઘાડ્યાં, પણ એ ન જોઈ શકતી હોય એમ તુરત એણે આંખો મીચી દીધી. કંદર્પે સાદર ઓઢતાં ઓઢતાં વિમુ શાંતિથી ઊઘે છે એ છેલ્લી વાર જોઈ લીધું.

મધરાત વીતી ગઇ. દસમનો ચંદ્ર ક્યાંક ડૂબી ગયો. વિમુએ જોયું કે નિશાદેવીએ ચાંદનીનો સાળુ ઉતારી શોકની કાલિમા ધારણ કરી લીધી છે. વિમુ પથારીમાં પડી પડી અંધાર અંધકારને જોવા લાગી. મનમાં ફરી ફરીને પેલો વિચાર આવવા લાગ્યો. એ ફરીને ઊઠી. ધીમેથી એણે ખારણાં ઉઘાડ્યાં. ભયંકર ચિત્કાર થતો હોય એવો એક પવનનો સસવાટો આવ્યો. વિમુએ મહામહેનતે પોતાની ચીસને રોકી.

એ ખારણામાં થોડીક ક્ષણો ઊભી રહી. આંખ ખેંચીને એણે અંધકારમાં ડૂબેલ કુંગરાઓને જોવા પ્રયત્ન કર્યો પણ અંધારાનાં પડો એની આંખથી ભેદાયાં નહિ. અંધારા સિવાય જગતમાં બીજા કશાની હસ્તી જ ન હોય એમ એને લાગવા માંડ્યું. હૃદય-માંથી પણ એ જ વિચારનો પડયો ઊઠ્યો. એણે ધીમેથી ખારણા ખહાર પગલું મૂક્યું. પવને ફરીને એને ચેતવણી આપી પણ વિમુ ધૂનતી, ડરતી, આંખોને અંધારામાં ચોળતી આગળ ને આગળ ચાલવા લાગી. પગલે પગલે અંધારું એની આસપાસ વીંટાવા લાગ્યું.

એ ક્યાં ગઇ?

આ પ્રશ્નનો સાચો જવાબ આજ સુધી મળ્યો નથી કારણ કે જીવતી કે મરેલી વિમુને એ મધરાત પછી કાંઈ જોઈ નથી. બીજા સવારે કંદર્પ ઊઠ્યો ત્યારે એના મનમાં રાત્રે વિમુને તાવ આવ્યો હતો

તેની યાદ હતી, એણે વિમુને પથારીમાં ન જોધ એટલે તુરત તપાસ કરવા માંડી. પણ તપાસમાં વિમુ ન મળી પણ પવનને લઇ ઘરમાં અહીંથી તહીં બેટી રહેલી ચિઠ્ઠી એના હાથમાં આવી. એ સ્તબ્ધ બની ચિઠ્ઠી જોતો હતો ત્યાં જ વિમુના માતાપિતા આવ્યા. કંદર્પે ધ્રુજતા હાથે એમને ચિઠ્ઠી આપી અને ચિઠ્ઠી વાંચતા બંનેના મો ઉપર દુઃખ અને શેષની રેખાઓ બેસી જોતા કંદર્પ બોલ્યો :

‘હું સમજતો નથી કે આવું પગલું એણે શા માટે લીધું ?...’

વિમુના પિતાએ સ્થિર આંખે એના સામે જોયું.

‘સાચું કહું છું.’ કંદર્પ બોલ્યો. ‘મેં કોઇ દિવસ એને ‘તુ’ પણ નથી કહ્યું. મેં એના માટે શું નથી

કયું ? મારાં બા જોટલી જ મેં એની ભક્તિ કરી છે.’

‘એ કંઈ તમારી બા નહોતી !’ આંસુને ખાળતી વિમુની બા બોલી.

કંદર્પ એ સાલજે અને સમજે ત્યાં વિમુના પિતા બોલ્યા

‘તમારે નહોતું પરણવું કંદર્પ !’

કંદર્પ આખો ફાટીને જોધ રહ્યો. એણે લયભીત અહરે દૂરના કુંગરાઓ તરફ જોયું. પ્રભાતનું અગ્નિવાણું જાણે બોલતું હતું, ‘વિમુ, અમારા પાસે નથી, અધિકાર એને લઇ ગયો.’ કંદર્પ તત્કાલ સમજ્યો નહિ કે અધિકાર કોને લઇ ગયો. એની બાને કે વિમુને

રૂપરેખા—

[મન્દાકાન્તા]

હુંયે કાર્યાં રૂધીર સઘળાં, સ્નેહની આગળવાળા
ફેલાયેલી દહીત ઉરમાં ઘોરનાદે હુંકાય,
શ્વાસોચ્છવાસે દહય ધડકે, અંગગાત્રો મુલય,
બિલાં થાયે સ્વપન સઘળાં રૂપરેખા જણાય.

—નટવરલાલ મો. ગાંધી

નવીન અર્થરચના વિષે વિચાર

શ્રી. નરહરિ પરિખ

[૧૩ મા ગુજરાતી-સાહિત્ય-સંમેલન (કરાચી) પ્રસંગે વંચાયેલું આ ભાષણ 'ભૂમિ'ને પ્રકાશનઅર્થે મળ્યું છે. આ ભાષણમાં અર્થશાસ્ત્રના ગહન અને આજના યુગમાં અત્યંત મહત્વના ગણાતા વિષય ઉપર સુંદર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આજના રાજકીય વાતાવરણમાં અર્થશાસ્ત્રને લગતા જે જે પ્રશ્નો-અર્થ અને ધર્મનીતિ, ગાંધીજીનું અર્થશાસ્ત્ર, પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમાજરચના, ગ્રામસમાજ, પાશ્ચાત્ય પ્રવાહો, હરિકાષ્ઠ, ખાનગી માલકી, યંત્રો ને ગ્રામોદ્યોગ ઇત્યાદિ પ્રવાહો રોજ ને રોજ આપણે જોઈએ છીએ તેની આ લેખમાં સુંદર મીમાંસા કરવામાં આવી છે. 'ભૂમિ'ના વાંચકો આ લેખ વાંચીને નવીન સમાજરચના વિષેની 'આંધીદૃષ્ટિ' કેટલેક અંશે સમજી શકશે. સં.]

અર્થશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્ર વિષેના સાહિત્યમાં અત્યાર સુધી મેં ખાસ કરી દ્રાણો આપ્યો નથી. બહુ બહુ તો હું એટલો જ દાવો કરી શકું કે આ શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં મને રસ છે. જોકે વિવિધ પ્રકારના બીજા વ્યવસાયોને લીધે હું તેનો બરાબર અભ્યાસ કરી શક્યો નથી. એટલે મારા ભાષણમાં આપ સળંગસૂત્ર શાસ્ત્રીય વિવેચનની આશા ન રાખશો. આમજનતાની સાથે હજારો-મળતો અને તેમની વચ્ચે કામ કરતાં આપણી સમાજરચના અને અર્થરચનાનું જે નિરીક્ષણ કરવાનું મને મળ્યું છે તે ઉપરથી આપણી અર્થરચના વિષે સૂઝેલા છૂટાછવાયા વિચારો જ હું દર્શાવી શકીશ.

જેમાં વિવિધ પ્રકારના માનવવ્યવહારો અને સંબંધોનો આખા જનસમાજની પ્રગતિ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરેલો હોય તેને મારે સામાન્ય રીતે સમાજશાસ્ત્ર શબ્દ વપરાય છે. ગઈ વખતના આપણા પ્રમુખશ્રીએ કહ્યું હતું તેમ “સમાજશાસ્ત્ર એક વિશાળ મહાસાગર છે, કે જેમાં અર્થશાસ્ત્ર, ધારાશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, સમાજરચના ઇત્યાદિ અનેક નદીઓનાં નીર મળી જાય છે.” એટલે કે અર્થશાસ્ત્ર તો સમાજશાસ્ત્રની એક શાખા જ છે. છતાં આ વિભાગનું નામ ‘અર્થશાસ્ત્ર’ અને સમાજશાસ્ત્ર’ કેમ રાખ્યું હશે? એ પ્રશ્ન સહેજે થાય છે. એમ હોય કે આ યુગમાં અર્થશાસ્ત્રને ઘણું મહત્વ અપાય છે અને સમાજજીવનનાં બીજાં અંગોની રચના—કાયદાની, રાજ્યતંત્રની, નીતિતંત્રની, સંસારવ્યવહારની—એ બધી સમાજની અર્થરચના ઉપર આધાર રાખે છે અને અર્થરચનાને અનુસરે છે એમ મનાય છે એટલે અર્થરચનાના મહત્વનો નિર્દેશ કરવા તેને લગતા શાસ્ત્રોના જુદા નામનિર્દેશ કર્યો હોય. એક ભાષણમાં સમાજશાસ્ત્રની બધી જ શાખાઓ વિષે વિવેચન કરવું મુશ્કેલ છે એટલે મારે વિચાર મોટે ભાગે તો અર્થ-

શાસ્ત્રને લગતા વિષયોની જ ચર્ચા કરવાનો છે. છતાં બધાં સામાજિક શાસ્ત્રો એકબીજા સાથે એવાં સંકળાયેલાં છે અને એકબીજા ઉપર એટલી અસર પાડે છે કે તેની એક શાખાનો વિચાર કરતાં બીજી શાખાનો વિચાર આવી તો જવાનો જ.

તમે વર્ણવ્યવસ્થાનો વિચાર કરો, કુટુંબસંસ્થાનો વિચાર કરો, કે લક્ષ્મી વિવિધ પ્રથાઓનો વિચાર કરો તો તેનાં મૂળમાં સમાજની અમુક અર્થરચના માલૂમ પડશે. જુદા જુદા ધર્માને અંગે વર્ણવ્યવસ્થા થઈ, સમાજના અમુક મુખ્ય મુખ્ય ધર્માઓ માટે સંયુક્ત કુટુંબવ્યવસ્થા જ અનુકૂળ હતી અને આજે પણ કેટલેક દરજ્જે છે, વર્ણવ્યવસ્થામાંથી લક્ષસંબંધોની અમુક મર્યાદાઓ બધાં. આમ આ સામાજિક સંસ્થાઓના ઉત્પાદક કારણ તરફે અમુક પ્રકારની અર્થરચના માલૂમ પડે છે. છતાં એક વાર એ રચનાને અનુસરીને સમાજની અમુક સંસ્થાઓ રૂઢ થઈ ગયા પછી એ સંસ્થાઓની અસર સમાજની અર્થવ્યવસ્થા ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી. અર્થશાસ્ત્રના શ્રમવિભાગના તત્ત્વને અનુસરીને જ આપણા દેશમાં વર્ણવ્યવસ્થા હસ્તીમાં આવી અને તેનો વિકાસ થયો એ વિષે શંકા નથી. પણ અર્થ એ કાંઈ માણસનું ઇતિસર નથી. એટલે સમાજના આર્થિક વિકાસમાં સહાયભૂત થવા ઉપરાંત આપણી વર્ણવ્યવસ્થાએ—ન્યાં સુધી એ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહી ત્યાં સુધી—રાજદારી, સાંસારિક, નૈતિક તેમ જ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ આપણો વિકાસ સાધ્યો. એટલે આજે આપણી અર્થરચનામાં ફેરફાર કરવાનો વિચાર કરતી વખતે આર્થિક ઉપરાંતનાં જીવનનાં બીજાં અંગોને પણ પોતાણુ આપનારી વર્ણવ્યવસ્થાનો આપણે હોદ્દા ઊઠાડી શકીશું નહિ. એ વર્ણવ્યવસ્થાની વિસ્તૃતિરૂપ આપણી જાતિઓ આપણા વિકાસમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડી છે એ વળી નોંધો જ પ્રશ્ન છે. એ જાતિઓને આપણે કાઢી નાખીએ અને આપણી જૂની વર્ણવ્યવસ્થામાં પણ નેટલો સુધારો કરવા નેવો હોય તે કરીને તેનું પુનરુજ્જીવન કરીએ તો તે હારા

અર્થ સિવાયનાં બીજાં ક્ષેત્રમાં પણ પ્રગતિ સાધી શકીએ. એવું જ આપણી જુની જુદો રાજદારી સંસ્થાઓ તથા માલકીદક વગેરે કાયદાઓને વિષે કહી શકાય. આપણી અર્થરચનાને અનુસરીને સમાજની સુખસગવડને અર્થે અમુક રાજદારી સંસ્થાઓ અને અમુક કાયદા હસ્તીમાં આવ્યા. પછીથી અમુક અંશે જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં સમાજનો વિકાસ સાધવામાં તે સફળ થયાં અને આજે આપણી એ જ સંસ્થાઓ અને એ કાયદા આપણા આર્થિક તેમ જ બીજા વિકાસમાં અંતરાયરૂપ પણ થઈ પડ્યા છે, અને તેમાં સુધારો થાય તો જ આપણે આપણી અર્થરચનામાં સુધારો કરી શકીએ એમ છે. એટલે આજે તો રાજદારી અને કાયદાને લગતા સુધારા ઉપર આપણા આર્થિક સુધારાનો આધાર છે એમ કહેવાય.

અર્થ અને ધર્મનીતિ

આ બધું તો ઠીક, પણ કેટલાક એમ માને છે કે અર્થશાસ્ત્રને નીતિશાસ્ત્ર અથવા ધર્મનીતિ (ethics) સાથે તો કશી લેવાદેવા જ ન હોય. ખરી રીતે જોઈએ તો જનસમાજનું કલ્યાણ એ જ ઉદ્દેશ અને શાસ્ત્રોનો છે, અને તેમાં સમાજના આત્મતિક કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ધર્મ એ તો સમાજનો પ્રાણ છે. એટલે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ધર્મ અથવા નીતિના વિરોધી હોઈ જ ન શકે. પણ આપણામાં એવી માન્યતાએ ધર ક્યું છે કે અર્થશાસ્ત્રમાં આર્થિક લાભનો અથવા સ્વાર્થનો જ વિચાર કરવાનો છે અને નીતિશાસ્ત્રમાં દયાલાય અને પરોપકારનો વિચાર છે માટે એ બે શાસ્ત્રોનો મેળ મેળે નહિ. બેને બેગાં કરવા જતાં બાવાનાં મેઉ બમ્બે આ બાબતમાં ગાંધીજી કહે છે: “ધર્મ અને અર્થ વચ્ચે મેળ ન હોઈ શકે એમ માનવું એ ઘોર અજ્ઞાન છે. જે મનુષ્ય અર્થને ધર્મ પર નિર્ભર રાખે છે તેને અર્થલાભ થાય છે અને ધર્મલાભ તો થાય જ છે.” જે વ્યક્તિ કે સમાજ ધર્મધર્મનો કે નીતિ અતીતિનો વિચાર કર્યા વિના કેવળ સ્વાર્થને પ્રાધાન્ય આપીને

પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે તે ચારિત્ર્યમાં શિથિલ થયા વિના રહેતો જ નથી, અને પોતાની પ્રગતિ કે કલ્યાણ પણ સાધી શકતો નથી. પરંતુ આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના મૂળ પ્રવર્તકો ઔડમ સ્મિથ, રીકાર્ડો વગેરેએ અર્થ અને નીતિને અલગ પાડીને અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો તારવ્યા તે અનર્થકારી નીવડ્યા.

અનર્થકારી સિદ્ધાન્તો

માણસ અર્થપરાયણ છે અને સદાસર્વદા અર્થપરાયણ જ રહેવાનો; દરેક પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાચવવા પોતાનાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરવાનો; અને દરેક પોતાનું સંભાળી લેશે એટલે પરિણામે સૌનો સ્વાર્થ સંધાશે; માટે વ્યક્તિની, મંડળની કે રાષ્ટ્રની અર્થપ્રવૃત્તિમાં સમાજ, રાજ્ય કે ધર્મ વગેરે પડવાની જરૂર નથી. તમામ અર્થવ્યવહાર નિરંકુશ હોવો જોઈએ એવી જાતની દલીલ ઔડમ સ્મિથે કાઢી. રીકાર્ડોએ એક એવો સિદ્ધાન્ત કાઢ્યો કે દુનિયામાં મજૂરીના દર માણસના જીવનની જરૂરિયાત માંડ પૂરી થઈ રહે એટલા જ રહેવાના. જીવનની નિતાન્ત આવશ્યક જરૂરિયાત કરતાં મજૂરીના દર ઘટે તો મજૂરોમાં મરણ પ્રમાણ વધે એટલે તેમની સંખ્યા ઘટે અને ખપ અને છતના નિયમ પ્રમાણે છત ઓછી થાય અને ખપ વધારે હોય એટલે મજૂરીના દર વધે. જો મજૂરીના દર નિતાન્ત આવશ્યકતા કરતાં વધે તો મજૂરોમાં સુખસગવડ વધતાં તેમની પરતી વધે; અને ખપ કરતાં છત વધી જાય એટલે મજૂરીના દર પાછા ઘટે. આમ મજૂરીના દર ઘડિયાળના લોલકની માફક ફરતા ફરતા મજૂરોની નિતાન્ત આવશ્યકતા ઉપર આવીને નક્કી થાય. તે વખતે ઈંગ્લંડ વેપારમાં તો અગ્રણી હતું જ અને ભૌતિક શક્તિ દારા યંત્રો ચલાવવાની નવી નવી શોધોને પરિણામે મોટાં કારખાનાં ત્યાં ઊભાં થતાં હતાં. મોટી મૂડીવાળા એ વેપારીઓ તથા ઉદ્યોગપતિઓને આ દલીલો બહુ રુચી ગઈ અને મજૂરોનું શોષણ કરનારા મિલમાલિકા તથા દેશપરદેશતાં બજારોમાં લૂંટ ચલાવનારા વેપારીઓ આ અર્થશાસ્ત્રીઓની ચોપડીઓ લઈ પોતાનો બચાવ રજૂ કરવા લાગ્યા.

ધર્મનીતિનિરપેક્ષ સ્વાર્થના ધોરણ ઉપર પોતાના આખા અર્થશાસ્ત્રની ઔડમ સ્મિથે રચના કરી તથા રીકાર્ડો તો પોતાની દલીલમાં નફટાઈની હદ વટાવી ગયો. અર્થશાસ્ત્રી નામ ધારણ કરનાર કોઈ આજે આ સિદ્ધાન્તો સ્વીકારતું નથી. જે શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો અનુસાર અમુક વર્ગ છૂટે દોર પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકે અને અમુક વર્ગ ગરીબાઈમાં જ રહે એવું શાસ્ત્ર હોઈ જ ન શકે. કોઈ પણ સામાજિક શાસ્ત્ર લો. તેણે આખા જનસમાજના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ એ આજે સર્વમાન્ય થયું છે; છતાં આપણાં બજારોમાં અને કારખાનાંઓમાં તો હજી ઔડમ સ્મિથ અને રીકાર્ડોના સિદ્ધાન્તોનો જ અમલ થઈ રહ્યો છે અને એને પરિણામે સમાજના બધા જ વર્ગોનો—ગરીબની સાથે તવંગર વર્ગનો પણ—વિકાસ રૂંધાઈ રહ્યો છે.

સામાજિક શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ

સાધારણ રીતે માણસનું પેટ ભરાયેલું ન હોય ત્યાં સુધી તેને નીતિ કે ધર્મ સૂઝતાં નથી એ વાત સાચી અને તેથી જ અર્થશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ અમુક વર્ગનું પેટ ભરાય એવી નહિ પણ આખી મનુષ્ય-જાતિનું પેટ શી રીતે ભરાય તેવી હોવી જોઈએ. ઘણા માણસો ભૂખે મરતા હોય તે વખતે થોડા માણસો સુખસગવડો ભોગવે અને મોજમજા ઉડાવે એમાં તેમનો વિકાસ ન જ થાય, તેમને સાચો આનંદ પણ ન મળી શકે. કોઈ પણ વ્યક્તિનો સર્વાંગીણ વિકાસ તો આખા જનસમાજના સુખ સગવડ અને કલ્યાણને કેવળ અવિરોધી જ નહિ, પણ પોષક થાય એવી રીતની પોતાની તમામ પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા કરે તેમાં જ રહેલો છે. એટલે સાચી અર્થપ્રવૃત્તિનો ખરા નૈતિક સિદ્ધાન્તોની સાથે વિરોધ કદી સંભવતો જ નથી. એ જ વસ્તુ ઊલટાવીને ગાંધીજી ઘણી વાર કહે છે કે વ્યવહારમાં ન મૂકી શકાય એવો અથવા વ્યવહારમાં સમાજને નુકસાનકારક થઈ પડે તેવો ધર્મ પણ હોઈ શકે નહિ.

એટલે બધાં જ સામાજિક શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ તો

એક જ છે કે સમાજની પ્રગતિ સાધવી, સમાજનું કલ્યાણ સાધવું. એ કલ્યાણના સાધન તરીકે માણસે સિન્ન સિન્ન પ્રવૃત્તિઓ અને રચનાઓ કરવા માંડી અને તે પ્રવૃત્તિઓ તથા રચનાઓનું નિયમન કરનારાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનાં જુદાં જુદાં નામ પડ્યાં.

અર્થ અથવા સંપત્તિને લગતી પ્રવૃત્તિ અને રચનાઓ કેવા પ્રકારની હોય તો માનવજાતિનું કલ્યાણ વિશેષ સધાય. અર્થનું ઉત્પાદન કેવી દબે થાય તો માનવશક્તિ ઓછામાં ઓછી ખર્ચાય, અને સમાજને ઓછામાં ઓછો ધસારો પડે, અર્થની વહેંચણી કેવા પ્રકારની હોય તો સૌને સરખા લાભ મળે અને સમાજિક પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ થાય એવી અસમાનતા ઓછામાં ઓછી થાય, અને અર્થનો ઉપભોગ કેવી દબે થાય તો સમાજમાં દરેક વ્યક્તિને વધારેમાં વધારે સંતોષ સધાય એ મધ્ય વિચાર અર્થશાસ્ત્ર કરે છે અથવા એણે કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે કાયદાના સાધન દ્વારા સમાજનું હિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય એનો વિચાર ધારાશાસ્ત્ર કરે, રાજતંત્રના સાધન દ્વારા માનવહિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય એનો વિચાર રાજનીતિશાસ્ત્ર કરે, નીતિનિયમોના સાધન દ્વારા સમાજનું હિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય તેનો વિચાર ધર્મનીતિ-શાસ્ત્ર કરે. પણ આ બધામાં શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો છેવટે તો સમસ્ત માનવજાતિની પ્રગતિ, અને તેનું આત્મીય કલ્યાણ સાધે એવા જ હોવા જોઈએ એ વસ્તુ જુલાવી જોઈએ નહિ. જો એ ન સધાતાં હોય તો સમજવું કે એ સિદ્ધાંતો ખોટા છે.

પરંતુ, આ શાસ્ત્રોનો વિચાર પશ્ચિમમાં શરૂ થયો ત્યારે એક સૂત્ર તો ગૃહીત જ કરી લેવાયું. કે સૌ કોઈનું હિત સાધવું એ તો શક્ય જ નથી. ગમે તેવી વ્યવસ્થા કે રચના હોય પણ તેમાં કોઈ ને કોઈએ તો સહન કરવાપણું રહેવાનું જ, મોટે બની શકે તેટલી મોટી-સંખ્યાનું અને તેટલું વધારે હિત સાધી શકાય એવી જ રચના-અર્થ શક્ય. તેમણે શરૂઆત-આ સિદ્ધાન્ત દૃષ્ટિ આગળ રાખીને

કરી પણ વ્યવહારમાં એ સિદ્ધાન્ત ક્યાંના ક્યાં રહી ગયો અને બન્યું એવું કે ઠીક ઠીક નાની સંખ્યાનું અને તેટલું વધારે હિત સાધવાના પ્રયત્નો થયા. અને આજે આ શાસ્ત્રોને નામે જે સિદ્ધાંતો અને નિયમો રજૂ થયા છે તે મોટે ભાગે સમાજના જળવાન, ધનવાન, કુળવાન, વિકાસ એમ કોઈ ને કોઈ ખાસ નાના વર્ગના સ્વાર્થનું જ પોષણ કરનારા અને લાભોનું રક્ષણ કરનારા છે. તે સ્થિતિ પલટાવી જોઈએ, ધારાશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર એ બધામાં શાસ્ત્રોના પ્રચલિત સિદ્ધાંતોનું સમસ્ત જન-સમાજના હિતની દૃષ્ટિએ પરીક્ષણ અને શોધન કરવાની જરૂર છે. એવું પરીક્ષણ અને શોધન કરનારું સાહિત્ય આપણે રચવું જોઈશે.

પરિભાષા

આ શાસ્ત્રોનું નવું સાહિત્ય રચવાની વાત કરતાં જ આ વિષયો આપણી ભાષામાં ખેડાયેલા નહિ હોવાથી તે મોટે જોડતા પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. પારિભાષિક શબ્દો નિર્માણ કરવાની બાબતમાં આપણે ત્યાં મોટે ભાગે એવો પ્રયત્ન થયો છે કે અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા ધાત્વર્થ તપાસી તે પ્રમાણે નવો સંસ્કૃત શબ્દ આપણે બનાવીએ છીએ. આમાં કેટલાક શબ્દો સારા બની ગયા છે અને ભાષામાં પ્રચાર પામી રૂઢ પણ થઈ ગયા છે. પરંતુ ઘણા શબ્દો નિષ્ફળ ગયા છે. આવા શબ્દોના વપરાશને કારણે શાસ્ત્રીય પુસ્તકોમાં આપણા તરજમા મોટે ભાગે નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. અંગ્રેજી વાક્યોનું ભાષાંતર કરતી વખતે અંગ્રેજી વાક્યરચનાને અનુસરતાં ગુજરાતીની વાક્યરચના કઠંગી થઈ જાય છે એ પણ એક કારણ છે. પરંતુ પારિભાષિક શબ્દો ઘડવામાં પરભાષાના કેવળ ધાત્વર્થને, ન વળગતાં તેના બધા જ અર્થને અને ભાવને પકડવા આપણે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. વળી નવો સંસ્કૃત શબ્દ ઘડવા જતાં પહેલાં આપણે જે અર્થ અને ભાવ દર્શાવવા ઇચ્છીએ છીએ તે વ્યક્ત કરતો શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છે, કે કેમ તે શોધવું

નેમ્બરે. અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિ વગેરે સામાજિક શાસ્ત્રોને લગતાં તો કેટલાયે સુદર અને અર્થઘન શબ્દો આપણને મહાભારતમાંથી, સ્મૃતિગ્રંથોમાંથી, નીતિગ્રંથોમાંથી તથા ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી મળી શકે એમ છે. એમાંથી આને ચાલી શકે એવા બધા શબ્દો આપણે લેવા નેમ્બરે. એવા સરસ શબ્દો છોડીને નવા શબ્દો બનાવવા બેસવું એ ભૂલ છે. પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કરવા માટે આ દૃષ્ટિએ આપણે સંસ્કૃત સાહિત્યનું પરિશીલન કરવું પડશે. આપણી ગુજરાતીના તળપદા શબ્દોમાંથી પણ સારા અને સચોટ શબ્દો આપણને મળી આવે. પડોશની બીજા ભાષાઓમાંથી તેમજ રાષ્ટ્રભાષા હિંદી-હિંદુસ્તાનીમાંથી તથા ઉર્દૂએ સ્વીકારેલા અરબી-ફારસી શબ્દોમાંથી આપણી ગુજરાતીમાં ચાલી શકે એવા શબ્દો આપણે શોધવા નેમ્બરે અને મળી આવે તો સત્કારવા નેમ્બરે. આ સાધનો ખલાસ થયાં પછી જ નવા શબ્દ ઘડવાનો વિચાર કરાય. વળી એકાદ કમિટી નીમીને આપણે એકલી પરિભાષા તૈયાર કરવા બેસીએ એ રીત પણ ખરાબ નથી. અથવા પૂરતી નથી. જેમ જેમ આ વિષયનું સાહિત્ય આપણે રચતા જઈએ અને આ વિષયોની વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરતા જઈએ તેમ તેમ પરિભાષા ઘડાતી જાય. આ વિષય ઉપર લખાયેલાં નાનાં કે મોટાં પુસ્તકમાં લેખક પોતે વાપરેલા તથા નવા યોગેલા પરિભાષિક શબ્દોની ટીપ પુસ્તકને છેડે આપતા જાય તો શબ્દો શોધવામાં ઘણી સરળતા થાય. બુદ્ધાં બુદ્ધાં શાસ્ત્રોના પરિભાષિક શબ્દકાપ બનાવવાની પ્રવૃત્તિની હું ઉપેક્ષા કરવા ઇચ્છતો નથી. એવા કાપ હોય તો શાસ્ત્રીય વિષય ઉપર લખનારને જરૂર મદદ થાય. માંરૂ કહેવું એટલું જ છે કે આ વિષયનું સાહિત્ય લખતે લખતે જે શબ્દો વપરાશે અથવા નવા યોગ્યશે તે વધારે પ્રમાણમાં અર્થઘોતક હશે.

અર્થશાસ્ત્ર ઉપરનું સાહિત્ય

આપણા ભાષામાં આ વિષય ઉપરનું જે કાંઈ સાહિત્ય છે તેનો વિચાર પણ અહીં જ કરી લેવા ઠીક થશે. ઉપર હું કહી ગયો તેમ મોરી સંગવડ

ખાતર અર્થશાસ્ત્ર પૂરતો જ વિચાર હું કરીશ. આ શાસ્ત્રનો વિચાર પશ્ચિમમાં છેલ્લાં દોઢસોએક વર્ષથી જ થવા માંડ્યો છે. આપણા સ્મૃતિગ્રંથોમાં તથા નીતિગ્રંથોમાં આ શાસ્ત્રને લગતા સિદ્ધાન્તો છૂટા-છંવાયા ઠીક પ્રમાણમાં મળી આવે છે, પણ પશ્ચિમમાં જે ઢબે આ શાસ્ત્રનું વિવેચન થાય છે એ ઢબે આપણે ત્યાં થયું નહોતું. આપણી પ્રાંતીય ભાષાઓમાં તો આ વિષય ઉપરનું કાંઈક સાહિત્ય અંગ્રેજ કુળવણીની શરૂઆત થઈ ત્યાર પછીનું જ છે. દી. બ. અખાલાલ સાકરલાલે અંગ્રેજ ઉપરથી પહેલું અર્થશાસ્ત્રનું પુસ્તક સને ૧૮૭૫માં રચ્યું, તથા અર્થશાસ્ત્રને લગતા બુદ્ધા બુદ્ધા વિષયો ઉપર ભાષણો આપવાનો ઉપક્રમ કરી કેટલુંક સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું. તેમાં નાણાબીડ ઉપરનું એક ભાષણ, સ્વદેશી ઉપરનાં કેટલાંક ભાષણો તથા શાન્તિદાસની વાર્તા એ મુખ્ય છે. શાન્તિદાસની વાર્તામાં પાશ્ચાત્ય અર્થવ્યવસ્થાનું આપણા દેશ ઉપરનું આક્રમણ આપણી જૂની અર્થવ્યવસ્થાને કવી રીતે છિન્નભિન્ન કરી રહ્યું છે તથા તેને લીધે આપણી સુખશાન્તિનો તથા આપણી આખાદીનો કવી રીતે નાશ થઈ રહ્યો છે એ બહુ રોચક તથા સચોટ ઢબે દર્શાવ્યું છે. એ વાર્તા નેકે છે બહુ નાની, અને પચાસેક વર્ષ ઉપર લખાયેલી હોય જૂની ગણાય, છતાં તેમાં વળુંવેલો પ્રકાર આને પણ ચાલી રહ્યો છે અને તેમાં સૂચવાયેલા ગ્રામ્યઉદ્યોગના રક્ષણ તથા પુનર્જીવનના ઉપાય ઉપર આને ભાર દેવાય છે. એ રીતે તેનું મહત્ત્વ ઓછું નથી થયું તેમ તેનો રસ પણ જૂનો નથી થયો.

રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાની 'દેશી કારી-ગરીને ઉત્તેજન' એ વિષય ઉપરની સને ૧૮૭૫-૭૬માં લખાયેલી ચોપડીઓ, સર ચીમનલાલ સેતલવાડે સને ૧૮૮૮માં 'અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વો' નામનું અંગ્રેજીમાંથી કરેલું ભાષાન્તર તથા સને ૧૮૮૯માં કરેલું અર્થશાસ્ત્રની વાતોનું ભાષાન્તર, શ્રી. ઝહાભાઈ દેરાસરીનું બાલોપયોગી સંસ્કૃત અર્થશાસ્ત્ર, (૧૮૯૩), પ્રો. ભાટેના મરાઠી અર્થશાસ્ત્રનો ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠ

કરાવેલો અનુવાદ તથા સને ૧૯૩૨માં બહાર પડેલું 'ગ્રા. કામદારનું' અર્થશાસ્ત્ર એ પુસ્તકો આપણી પાસે છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠવાળું 'સંપતિશાસ્ત્ર' તથા ગ્રા. કામદારના અર્થશાસ્ત્ર સિવાયનાં બીજાં પુસ્તકો તો બહુ જૂનાં હોય આજે આ વિષયની આપણી પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં નોંધવા ઉપરાંત બીજા કશા મહત્વનાં નથી રહ્યાં. વિદ્યાપીઠવાળું 'સંપતિશાસ્ત્ર' તથા ગ્રા. કામદારનું અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણમાં આધુનિક હોવા છતાં અર્થશાસ્ત્રના સારા પાઠ્યપુસ્તક તરીકે તેમને સફળતા મળી હોય એમ દેખાતું નથી.

આ ઉપરાંત 'પૈસાદાર કેમ થવાય ?' 'પૈસા કેમ કમાવા ?' એવાં એવાં થોડાંક પુસ્તકો આપણી ભાષામાં છે, પણ તેમાં સામાજિક હિતની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રીય ચર્ચા નથી તેમ બીજી રીતે પણ ખાસ જાંઝણ ન હોઈ તેમાં કોઈ જાતની સ્થાપી ઉપયોગિતાનાં તરવો નથી. તે લખાયાં હશે ત્યારે પણ સમાજને ઉપયોગી નીવડ્યાં હશે કે કેમ એ વિશે શંકા છે. બીજા પછુકેટલાક ભાષાન્તર-ગ્રંથો આપણી ભાષામાં બહાર પડેલા છે પણ મૂળ અંગ્રેજી વાંચી શકનાર એ પુસ્તકો જોતા નથી અને એકદુરં ગુજરાતી જાણનારને એ પુસ્તકો સમજવામાં મુશ્કેલી આવે છે.

અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આપણાં મહાવિદ્યાલયોમાં ધણાં વર્ગોથી ચાલે છે. પણ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે અર્થશાસ્ત્રના ગુજરાતી અધ્યાપકો પાસેથી અથવા તો 'એ વિષય લઈને ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી આપણી ભાષામાં કાંઈ મહત્વનું લખાણ આપણને મળ્યું નથી. ગાંધીજીના અગિયાર મુદ્દાઓ તથા રાષ્ટ્રીય જમાખર્ચ એ અધ્યાપક ખુશાલ તલકરી શાહની બે નાની પુસ્તિકાઓ તથા હંડિયામણ ઉપરની શ્રી. કુંગરશી સંપત્તી તથા શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈની પુસ્તિકાઓ કેવળ અધ્યાદર્શ છે.

સન ૧૯૧૭ના રશિયાના વિપ્લવ પછી આખા યુરોપમાં તથા સને ૧૯૧૮માં ગાંધીજીએ ઉપાડેલી સ્વદેશીની ચળવળ પછી આપણા દેશમાં અર્થપ્રકરણનો

નવીન અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિશેષ વિચાર થવા લાગ્યો છે. એમ તો સામ્યવાદી વિચારણા લગભગ સો વર્ષથી યુરોપમાં ચાલે છે અને તેને લગતું સાહિત્ય પણ પ્રગટ થતું આવ્યું છે. પરંતુ રશિયાના વિપ્લવ પછી રાજ્યજાગી સામ્યવાદી સમાજરચના દાખલ કરવાનો પ્રયોગ ત્યાં ચાલુ થયો ત્યારથી આખી દુનિયામાં એ વિશે એક જાતની ઉત્તેજના અને આશાનો સંચાર થયો છે. અને એ વિષયને લગતું સાહિત્ય દુનિયાભરમાં રોજ એટલું બહાર પડે છે કે માણસ વાંચતાં થોડે એ વિપ્લવની, રશિયાના પ્રયોગની તથા સામ્યવાદી સમાજરચનાને લગતા ઉત્તેજક સાહિત્યની અસર આપણા ગુજરાતમાં પણ આવી છે અને એ વિચારોના પ્રચાર માટે 'ચાલો પક્ષીએ,' 'ચાલો વિચારીએ,' તથા 'નવી દુનિયા' ગ્રંથમાળાઓ દ્વારા કેટલાંક પુસ્તિકા બહાર પડ્યાં છે અને નવાં નવાં પડતાં જાય છે.

આ પુસ્તકોમાં મૌલિક વિચારણા ઓછી જણાય છે. બીજા ભાષાનાં પુસ્તકોમાંથી શબ્દરચનાઓ વિચારો અને દલીલો ઉપાડી લઈને ગુજરાતીમાં મુકાઈ છે. એમ તો બીજા ભાષામાંનું કશું આપણે ન લઈએ એમ કોઈ નથી કહેતું. પણ જ્યારે આપણે માટે આપણે કાંઈ નથી રચના કે ચોજના સૂચવેલે ત્યારે એ સૂચવનારને આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિનું સ્પર્શ અને જોડું જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને આપણી ચાલની આવેલી પરંપરા સાથે નવી ચોજનાને ફેરી રીતે ઘટાવવી તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. કેવળ પુસ્તકોના જ્ઞાનથી આ થઈ શકતું નથી. વળી આ જાતની વિચારણા માટે આપણી ભાષા હજી ઘડાયેલી ન હોય ખાસતઃ લેખકોની વિચારસરણીને ગુજરાતીમાં ઉતારતાં ભાષાની અગવડ અનુભવાતી પણ આ પુસ્તકોમાં જોઈ શકાય છે.

ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ

બીજી તરફથી ગાંધીજીએ પોતાની ખાદીપ્રવૃત્તિ અંગે સને ૧૯૧૮થી, અને મામલોગીયરનિતે અંગે સને ૧૯૩૪થી ગુજરાતી ભાષામાં નવા જ વિચારોનો ધોધ વહેવાર્યો છે. તેમણે એક નવીન

સમાજરચનાની રૂપરેખાનું તથા તેની પાછળ રહેલી સમસ્ત માનવજાતિનું કલ્યાણ વાંછતી ફિલસૂફીનું દર્શન કરાવ્યું છે. આ બધું કંઈ સળંગ, વ્યવસ્થિત અને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપનો ગ્રંથ લખીને ગાંધીજીએ નથી કર્યું. પરંતુ પોતે ઉપાડેલી પ્રવૃત્તિને અંગે વ્યાવહારિક ઉકેલ માગતા પ્રશ્નો જેમ જેમ તેમની સામે ઉપસ્થિત થતા ગયા તેમ તેમ તેનો વિચાર કરનારા લેખોમાં આ બધું વિવેચન તેમણે કર્યું છે. એક રીતે આ પદ્ધતિ વધારે અસરકારક નીવડે છે. કારણ તેમાં ગગનવિહાર નથી આવતો તેમ ચર્ચા કેવળ તાર્કિક નથી હોતી, પણ પ્રત્યક્ષ આવી પડેલા પ્રશ્નોનો જ, આપણી પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને જ વિચાર થાય છે.

ગાંધીજી આદર્શની ઝાંખી કરાવે છે ખરા, પણ સાથે સાથે એ આદર્શને પહોંચવા માટે આપણે બહા છીએ ત્યાંથી એક ડગલું આગળ કર્યું ભરવું તે પણ સૂચવે છે એ તેમની વિશેષતા છે. તેમના લેખોમાં મિલઉદ્દોગની તથા ગૃહઉદ્દોગની, આપણા ઉદ્યોગોમાં યંત્રોને કેટલું સ્થાન છે તેની, આપણા દેશની ગરીબાઈ અને બેકારીના પ્રશ્નો, આપણી ખેતીને લગતા પ્રશ્નોની, ધંધા પરત્વે બેંચનીયના ભેદો પ્રવર્તે છે તેની, મજૂરીના દર ઓછામાં ઓછા કેટલા હોવા જોઈએ તેની, મિલ-માલિકો અને મજૂરો વચ્ચેના તથા જમીનદારો અને કિસાનો વચ્ચેના એમ ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો વચ્ચેના કલહની-એમ અનેક ચર્ચાઓ આવે છે. આ બધા પ્રશ્નો વિષે તેમણે સ્પષ્ટ વિચારો દર્શાવ્યા છે અને તેના નિકાલ માટે કેવા ચોક્કસ ઉપાયો ચોજી શકાય એ પણ બતાવ્યું છે. ગાંધીજીની વિચારસરણીને અનુસરીને લખાયેલા શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરના ‘સ્વદેશી ધર્મ’ની, શ્રી. કિશોરલાલભાઈના ‘સુવર્ણની માયા’ની તથા શ્રી. નરહરિ પરીખના ‘સામ્યવાદ અને સર્વોદય,’ એ પુસ્તકોની નોંધ અહીં લેવી ધટે છે.

અત્યારની બળિયાના બે ભાગ વાળી અર્થનીતિ-અથવા એને અનર્થનીતિ જ કહેવી જોઈએ-માં હિંદી પ્રજા, બહુ આખી દુનિયા, સપડાઈ છે તેમાંથી

છૂટવાનો અને જેમાં સર્વનું કલ્યાણ હોય એવી સર્વોદયકારી અર્થરચના સ્થાપવાનો વ્યવસ્થિત, કૃમિક અને શાસ્ત્રીય ઉપાય ગાંધીજી બતાવતા હોવા છતાં સમાજવાદીઓને ગાંધીજીની વાત શાસ્ત્રીય નહિ પણ તરંગી અથવા ગગનવિહાર Utopian લાગે છે. કવિવર રવીન્દ્ર જેવાને તેમનો રેટિયાનો કાર્યક્રમ શુષ્ક અને નિષેધાત્મક લાગે છે તથા એમાં મૂર્તિપૂજાની ગંધ પણ આવે છે. બાણુ ભગવાનદાસ જેવાને બીજા સુધી ગાંધીજી પોતાની આખી યોજના સળંગમુત્ર માંડી ન બતાવે અને પોતાના આદર્શની નવી રચનાનું રેખાખદ ચિત્ર ન રજૂ કરે ત્યાં સુધી લોકોને તે સ્પર્શી કે આકર્ષી શકશે નહિ અને વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરી શકશે નહિ એમ લાગે છે. સમાજવાદીઓને ગાંધીજી કહે એમ છે કે તમારે જે વર્ગવિહીન, બેંચનીયના ભેદ વિનાનો સમાજ જોઈએ છે એવા સમાજને હસ્તીમાં લાવવાની ધગશમાં તથા તે માટે પ્રયત્ન કરતાં મરી શીટવાની તૈયારીમાં હું તમારા કાંઈથી બિચારું એમ નથી. પરંતુ આ હેતુ ખરે લાવવા માટે હિંસામય ક્રાંતિને તમે અનિવાર્ય ગણો છો તેના કરતાં આ હેતુ અહિંસામય પ્રવૃત્તિથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે એ મારી વાત વધારે શાસ્ત્રીય અને તેથી જ વધારે ચોક્કસ અને વધારે વ્યવહાર્ય છે. ભલે મને તરંગી અથવા ગગનવિહારી અથવા તો સ્વપ્નવિહારી કહેવામાં આવે, પણ મારા જેવો પોતાના આદર્શોને વ્યવહારમાં ઉતારવાના ચોક્કસ, શાસ્ત્રીય અને વ્યાવહારિક ઉપાયો બતાવનારો ખીજો કાંઈ ભાગ્યે જ હશે. કવિવરને તો તેઓ કહેશે કે તમારી સામે વાદવિવાદમાં બિચારું કાંઈ જમીન ઉપરથી પગ ઉપાડી લઈ બેઠા માંડ્યું નથી. બાણુ ભગવાનદાસને કહેશે કે હું તો મને જે સાધન શુદ્ધ અને અમોઘ લાગ્યું એને વળગી રહેનારો છું. ભવિષ્યની આખી સમાજરચનાનાં વિગતવાળાં ચિત્રો ચીતરતાં મને ન આવડે, પણ મારું સાધન એટલું શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય છે કે તેમાંથી કાંઈ પણ

જાતના અન્યાય અને જુલમ વિનાની સમાજરચના ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામી હસ્તીમાં આવશે જ. એ શ્રદ્ધાથી હું તો કામ કરનારો રહ્યો. મને તો 'દૂર માર્ગ' જોવા લોભ લગીર ન, મારે એક ડગલુ ખસ થાય.'

જેમ સામ્યવાદી વિચારસરણી અને કાર્યક્રમનું મોજુ આપણા દેશમાં અમુક દરજ્જે ફરી વળ્યું છે તેમ ગાંધીજીની વિચારસરણી અને કાર્યક્રમની અસર દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય વિચારકો ઉપર પડી જ છે. જે

કે ઉપર કહ્યું તેમ રશિયામાં થયેલા વિપ્લવ પછી રાજબળથી અને જોરશોરથી ચાલી રહેલા તાન પ્રયોગે દુનિયાને કાંઈક વધારે આજી છે ખરી ગઈ. જુના કાર્યક્રમમાં સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ ધર્યો જ છે તેમાં ઠંડી પણ અખૂટ ધીરજની અપેક્ષા છે અને પોતાના કાર્યને વિષે અડગ શ્રદ્ધા આવશ્યક છે. એટલે એમનો કાર્યક્રમ આજી નાખનારો નથી લાગતો અને ધીમે દેખાય છે. (અપૂર્ણ)

આ શા

અનન્તને તીર પડેલ મારી,
ઘવાયલી પાંખ અને પસારી,
ઝંઝા તથો લોગ થયેલ આશા,
તે કાળ ! નિષ્ફળ કીધાં મુજ સર્વ પાસાં.

છતાં નિહાળું:
એ આંખમાં ના જળખિન્દુ લાળું,
એને મુખે સ્મિત લસ્યું રૂપાળું,
અનન્ત શાં કોટી અનન્ત એમાં,
તેજે ભર્યાં ઝગમગન્ત અહો નિહાળ્યાં,
મેથે ભર્યાં મજ દીપે નિજ તેજ ઘેરાં.

‘અજ્ઞાત’

ઉદયશંકર અને ભારતીય નૃત્ય-કલા

શ્રી. રમણિક મેઘાણી

આ જકાલ ભારતવર્ષમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વત્ર નૃત્યકલાનો જે પ્રાણ થનગની રહ્યો છે તે સર્વના મૂળમાં પડી છે ઉદયશંકરની નૃત્યકલાની જીવન-સાધના. સાહિત્યમાં જે સ્થાન કવીવર રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરનું છે, ચિત્રવિદ્યામાં જે સ્થાન અવનીન્દનાથનું છે અને વિજ્ઞાનજગતમાં જે સ્થાન જગદીશચંદ્ર બસુનું છે તે જ સ્થાન નૃત્યકલામાં શ્રી. ઉદયશંકરનું છે. અહીં પણ ખંગાળી પ્રતિભાનું સ્પુરણ જોઈને ગર્વ થાય છે.

૧૯૩૧ની એ સાલ. એ વખતે પોતાનું કલા-નૈપુણ્ય લઈને ઉદયશંકરે હુગલીને કિનારે કલકત્તાની ધરતી ઉપર પ્રથમવાર પગ માંડ્યો. એમના આગમન પહેલાં જ એમનું નામ ભારતમાં પહોંચી ગયું હતું. સૌ તેને ઓળખતા હતા. સુવિખ્યાત રશિયન નર્તકી આના પાવાલોવાના નૃત્ય-સહચર તરીકે. પશ્ચિમમાં જ તેનો વિકાસ થયો અને ત્યાં જ કીર્તિએ તેના ઉપર કળશ ઢાળ્યો અને તે પણ આપણી ભારતીય નૃત્ય-કલાને લઈને. પશ્ચિમમાં પ્રશંસા પામ્યા વિના આપણા દેશમાં પ્રકાશમાં આવવું દુર્લભ છે; આપણા જ દેશમાં આપણા જ દેશબાંધવો પાસે યોગ્ય મુલ્યાંકન કરાવવું અતિશય કઠિન છે એવી માન્યતા ઘણા લાંબા કાળથી ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત છે અને તેથી એ આપણને સદી ગઈ છે. એ માન્યતાને ફરી સાચી પાડવા કેમ જાણે ઉદયશંકર આવ્યા હોય એમ એ પણ પહેલા પશ્ચિમમાં જ ઝળક્યા, પશ્ચિમે જ તેમને પ્રથમ આવકાર આપ્યો, પશ્ચિમે જ તેની પહેલી કદર કરી અને પછી હમેશની પેઠે આપણે હિન્દીઓએ આંખ ઉઘાડી. આતુર હોયે ઉદયશંકરના આગમનની રાહ જોવા લાગ્યા. આપણા લોકોની આ વૃત્તિ જોઈને મને દુઃખ થયું. પછી હું ઉદયશંકરના વિષ વિચાર કરવા લાગ્યો કે હિન્દમાં જેની કલા-નિપુણતા કોઈએ પિછાની નથી એવો પુરુષ યુરોપમાં કવી રીતે સૌની પ્રશંસાને પાત્ર થયો હશે? આપણી ભારતીય ભાવભરપૂર સંયમ-પ્રધાન કલાને યુરોપની હલકી-વિલાસી કલાના વાધા તો નહિ પહેરાવી દીધા હોય! ગમે તે હો, ભરપૂર કુતૂહલ લઈને હું એમ્પાયર થિયેટરમાં ગયો. થિયેટરનો વિશાળ હોલ પ્રેક્ષકોથી ખીચોખીચ ભરેલો હતો. અગણિત નરનારીઓ આતુર હોયે ઉદયશંકરની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. અમારી જગા અગાઉથી જ નક્કી કરેલી હતી એટલું સારું હતું, નહિ તો અસંખ્ય દર્શકોની જેમ અમારે પણ ભારે હોયે નિરાશ થઈને પાછા જવું પડત.

ધીરે ધીરે પડેા જાપડ્યો. ઉદયશંકરે દર્શન દીધાં. એના દેહની રેખાઓ સુકામળ વિદ્યુત-રચનામાં શોભી રહી હતી. વસ્ત્રોમાં માત્ર એક ઝીણું પોતિયું કલાત્મક રીતે પહેરેલું અને ઉપર

મેખલા આકારે કમરે બાંધેલો દુપટ્ટો. આ તેનાં વસ્ત્રો. કાને કુંડળ, હાથમાં કંકણ-આ તેનાં આભુષણો. એક જ જગ્યાએ ઊભા રહીને તેણે પોતાનું અંગ-પ્રત્યંગ મુમપુર જન્મ પર જુલાવવા માંડ્યું. પાછળના પડદા ઉપર પડતી તેની હાયા અંગભંગથી મનોહર સૃષ્ટિ ખરી કરવા લાગી. આશ્ચર્ય ! દેહમાં બાંધેલાં હાંડકાં જ ન હોય એ રીતે તેને યથેચ્છ ડોલાયમાન કરવાની એની અસાધારણ શક્તિ બેની મારી આંખો ફાટી રહી !

ત્યારબાદ એકને બોલેને બીલું ભૂલીએ એવાં નૃત્યોની પરંપરા શરૂ થઈ. યુદ્ધનૃત્ય, સ્થામસુંદરનૃત્ય, હિન્દુસ્તાની વધૂનૃત્ય વિગેરે નૃત્યોએ કોઈ અદ્ભુત દરજો રચી ક્યાં. અને એ બધાની ઉપર કળાશ ચક્રવર્તી હોય એવા દિવસપર્વતીનૃત્યે તે દિવસની રંગભૂમિ ઉપર પડદો પાડ્યો. લગભગ ત્રણ કલાક સુધી સૂર અને ઇંદુનું એવું અપૂર્વ વાતાવરણ જામ્યું હતું ! આવો અવુભવ જીવનમાં પહેલવહેલો જ હતો. અનેક પ્રકારના પ્રેક્ષકોથી હોલ ચિકાર ભરેલો હતો. થિયેટર અને સિનેમામાં એવા કટલાયે પ્રેક્ષકો હોય છે જેમને હલકા પ્રકારના નાચ રંગમાં મગ્ન પડતી હોય, જેમની હલકી રસજતિનું પ્રદર્શન તેની કુરચીપ્રિયતાની સાક્ષી પૂરતી હોય. એવા લોકો આજે પણ હતા છતાં આજે એમણે અભૂતપૂર્વ સંયમ જાળવ્યો હતો. ત્રણ કલાક સુધી રંગભૂમિમાં અદ્ભુત શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. ઉદયશંકરની ઉચ્ચ ક્લાસે સૌનાં દિલને કમળે લીધો હતો. કોઈ સ્વપ્નપ્રદેશમાંથી દેશવટો મળ્યો હોય એમ હું રંગભૂમિની બહાર નીકળ્યો. આંખોમાં હજી જલ્પનો ગરો ભરેલો હતો.

બહાર નીકળતાં જ શ્રદ્ધા પ્રમથ ચૌધરીને મળવાનો લાલ મળ્યો. એમણે ક્યું "શરાંક, આ નૃત્ય ખરી દલે કોઈ સીનું નૃત્ય બોલું ઉચિત નથી." બસ વધુ કંઈ જ વાત નહિ. તેઓ મોટરમાં બેઠા ને પાછાંને ચક્રાવવા સંકેત કર્યો.

આના પાવાલોવા અને ઉદયશંકર

આ નૃત્ય બોધા ખરી ઉદયશંકર વિશેનું માનું કુતુહલ વધ્યું અને તેનો જીવન-ધૃતિદાસ જીવનની મને જિજ્ઞાસા થઈ. આજ સુધીમાં તેમના વિશે હું જે કંઈ જાણી શક્યો છું તે અહીં આપવાનો પ્રયાસ કરું છું.

આના પાવાલોવા પહેલી જ વખત ભારત-વર્ષમાં આવી. તેનો આ પ્રવાસ સફળ નીવડ્યો. તે ભારતીય નૃત્યકળા તરફ આકર્ષાઈ. ઇચ્છાંક પાછી ફરી ત્યારે તેને થયું કે આ અદ્ભુત નૃત્યનો ખ્યાલ યુરોપવાસીઓને આપવો જોઈએ. યુરોપની રંગભૂમિમાં ભારતીય નૃત્યકળા રજૂ કરવા માટે તેણે નૃત્યકારોનું એક મંડળ ઊભું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સદ્ભાવપૂર્ણ તે વેળા સર આલ્ફિયન બેનરજીની એકમાત્ર પુત્રી કુમારી કામલતા બેનરજીના સંસર્ગમાં આવી. કામલતાએ ભારતીય નૃત્ય-ગીતોની રચના કરી. પાવાલોવા તેનાં ગીતો ઉપર મુગ્ધ બની. એ ગીતો તેણે કુમારી કામલતા પાસેથી ખરીદી લીધાં. પણ માત્ર ગીતો ખરીદી લેવાથી કામ પતે તેમ ન હતું. એ ગીતોનો મર્મ સમજી તેને યથાર્થ રીતે નૃત્યમાં પ્રગટ કાઢી કરે ? કાણ થાય એનો નૃત્ય-સહચર ? ઉદયશંકર એ વખતે લંડનમાં ચિત્ર-વિદ્યા શીખી રહ્યા હતા. મુંબઈની આર્ટ-ફેલોના વિદ્યાર્થી તરીકે તે લંડનમાં સર વિલિયમ રોયનગ્રીન પાસે શિક્ષણ લઈ રહ્યા હતા. થોડા જ વખતમાં પોતાની પ્રતિભાથી એ પ્રકારમાં આવ્યા અને એ ઇનામો પણ મેળવ્યાં. ત્યારથી વિલિયમનો એ પરમ પ્રિય શિષ્ય બન્યો. ચિત્રો દોરતી વખતે આ યુવાન ચિત્રકારનું મન તેના ઇંદ્રમાં નાચી ઊઠતું હતું. ચિત્રની રેખા રેખામાંથી એ સંખીન સાંભળતો. તેનો પ્રાણ ધ્રુવિતો હતો. સરના જંકાર-નાનપણથી જ તેણે ખંસી અને વીચારામાં ફૂંક મારીને સૂરો ખેંચ્યા હતા. નૃત્યની તક મળતાં જ તે અત્યંત આનંદ પામતો. લંડનમાં ઇન્ડિયા ઓફિસમાં કોઈ બંગાળી અમલદારની પત્ની તેનો નાચ બોલેને મુગ્ધ થઈ ગયેલી અને તેણે આના પાવાલોવા સાથે ઉદયશંકરનો મેળાપ કરાવી આપ્યો.

પાવાલોવાએ ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોયું કે તરત જ તેની પ્રતિભા પામી ગઈ અને તેણે મન સાથે નક્કી કર્યું “આ પુરુષ જ મારા રાધાકૃષ્ણ-નૃત્યનો કૃષ્ણ થવાને યોગ્ય છે.” આ રાધાકૃષ્ણ-નૃત્ય પાછળથી ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું એ કહેવાની જરૂર નથી. આ નૃત્યનું વસ્તુ-વિન્યાસ અને તે અંગેની સર્વ જવાબદારી ઉદયશંકરને જ શિરે લાદવામાં આવી હતી. પાવાલોવાના નૃત્યસહચર થવાની આ તક ઉદયના જીવનની એક પરમ સંધિક્ષણ હતી. ઉદયશંકરની ત્યારે કવિ ગોવિંદદાસના જેવી સ્થિતિ થઈ હતી.

“કુમારી યુવતી દૂધ
કારે રેખે કારે ખૂંધ.”

(કુમારી યુવતી બેઠ, કોને રાખી કોને ખાઈ ?)

તેની સામે સમસ્યા ઊભી થઈ. સર વિલિયમની સ્નેહછાયા નીચે પીંછી ફેરવવી કે પાવાલોવાના સહચારી થવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત કરવો ?

ઉદયશંકરના પિતા પંડિત શ્યામશંકર હતા ઝાલાવાડના મહારાજના ખાનગી મંત્રી. અત્યંત રસજ્ઞ પુરુષ. એ પણ એ વખતે લંડનમાં જ હતા. પાવાલોવાએ પંડિત શ્યામશંકરને ખુશ કર્યા ને તેમને સર વિલિયમ પાસે મોકલ્યા. સર વિલિયમે રાજી થઈને ઉદયશંકરને રજા આપી. ઉદયની આ પરમ કસોટી હતી.

નવજીવનની શરૂઆત

ફક્ત એક જ મહિનામાં વિષય-વિન્યાસ અને તેને અંગેનું સંપૂર્ણ કાર્ય તેણે ધ્યાન દઈને શીખી લીધું. આ કલા એક અગ્નિપ્રયા વિદ્યાર્થી માટે આટલી ત્વરાથી હાથ કરવી એ કેટલું કઠીન છે એ તો અનુભવથી જ માલૂમ પડે. પણ પ્રતિભાશાળી અને ઉદ્યોગપરાયણ વિદ્યાર્થી પાસે કોઈ કાર્ય અસંભવ નથી. ઉદયશંકરની મહેનત ક્ષી. તેની સુકૃતિ ત્યારે બાળુ સંભળાવા લાગી. તેનું નામ દરેક ઠેકાણે પહોંચી ગયું અને સાથે સાથે સારી એવી આવક પણ થવા લાગી.

પૂર્વની નૃત્યકલા સાથે સાથે પ્રાચીન નૃત્યકલા પ્રાપ્ત કરવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. પોતાની આ ઇચ્છા

તેણે પાવાલોવા અને નોર્શીયે આંની પાસે વ્યક્ત કરી. પણ તેઓએ આ બાબતમાં તેને જરાયે ઉત્તેજન આપ્યું નહિ એટલું જ નહિ પણ એમ પણ જણાવી દીધું કે જે તેનો પ્રાચીન નૃત્ય શીખવાનો આગ્રહ જ હોય તો આ મંડળનો ત્યાગ કરવો પડશે. પાવાલોવાએ તેને શિખામણ આપી “પ્રાચીન નૃત્યના મોહમાં કદી પડતો નહિ અને ભારતીય કલાને જ તારું લક્ષ્ય બિન્દુ બનાવજે” આટલાં વર્ષો પછી ઉદયે એકવાર કહ્યું હતું કે પાવાલોવાની આ સલાહ મેં માની લીધી અને એ જ મારી જીવન-સાહચર્યની ચાવી બની. તેની આ સલાહ માટે હું પાવાલોવાનો હમેશનો ઋણી છું.

સૌન્દર્યપૂર્ણની અતૃપ્તિ.

પાવાલોવાના નૃત્ય-સાથી તરીકેની ઉદયશંકરની કૃતિ યુરોપ અમેરિકા વગેરે પ્રાચીન દેશોમાં થઈ ચૂકી હતી, પણ એથી તેને સંતોષ ન મળ્યો. પાવાલોવાની છાયા થઈને રહેવામાં જ તેની મહત્વાકાંક્ષા સમાપ્ત જતી હતી શું ? એમાં એના પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ ક્યાં ? પાવાલોવાની છાયા તરીકે મટી જઈ સ્વતંત્ર રીતે જ કૃતિમાળ પહેરું તો જ ખરે. અને તેણે પાવાલોવાના મંડળનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કર્યો. પિતા વ્યથિત થયા, ભાઈઓ તેના ભવિષ્ય માટે શંકા કરવા લાગ્યા. પણ તેનો આત્મવિશ્વાસ અચલ અને અડગ હતો. ગમે તેટલી પ્રતિકૂળતાથી એ ડરે તેવો ન હતો. પાવાલોવાનો સંપર્ક છોડી પોતાની એકલી કરેલી નાની-શી મૂડી લઈને એ ફ્રાન્સના કલાપ્રિય પારિસ પેરીસમાં આવ્યો. અહીં ભારતીય નૃત્યકલાનું અનુશીલન કરવામાં તેણે પ્રાણાન્ત મહેનત કરી. એવા દિવસો પણ આવી ગયા જ્યારે તેને ભૂખ-મરોચે વેઠવો પડ્યો. પૈસા વિના કેવી દુર્દશા ! ‘ખાસ કરીને લંડનમાં’ ઉદયશંકરના આ શબ્દોનો અર્થ આપણે નથી સમજતા એમ નથી, ‘પેરીસના દારે દારે મારી પ્રથસાની દલીલો લઈને હું ક્યો. કોઈએ મારો ભાવ ન પૂછ્યો.’ એને વિચાર આવ્યો.

મેખલા આકારે કમરે બાધેલો દુપટ્ટો. આ તેનાં વસ્ત્રો. કાને કુંડળ, હાથમાં કંકણ-આ તેનાં આભુષણો. એક જ જગાએ ઊભા રહીને તેણે પોતાનું અંગ-પ્રત્યંગ સુમધુર હ્રદ પર ઝુલાવવા માંડ્યું. પાછળના પડદા ઉપર પડી તેની છાયા અંગભંગથી મનોહર સૃષ્ટિ ખડી કરવા લાગી. આશ્ચર્ય ! દેહમાં જાણે હાંડાં જ ન હોય એ રીતે તેને યથેચ્છ ડોલાયમાન કરવાની એની અસાધારણ શક્તિ જોતી મારી આંખો ફાટી રહી !

ત્યારબાદ એકને જોઈને બીજું જૂડીએ એવાં નૃત્યોની પરંપરા શરૂ થઈ. સુદૃઢત્વ, સ્થામસુંદરત્વ, હિન્દુસ્તાની વધુનૃત્ય વિગેરે નૃત્યોએ કાંઈ અદ્ભુત દૃશ્યો રજૂ કર્યાં. અને એ બધાની ઉપર કળશ ચડાવતું હોય એવા શિવપાર્વતીનૃત્યે તે દિવસની રંગભૂમિ ઉપર પડેલા પાડ્યો. લગભગ ત્રણ કલાક સુધી સર અને હંદનું એવું અપૂર્વ વાતાવરણ જામ્યું હતું ! આવો અતુલ્ય જીવનમાં પહેલવહેલો જ હતો. અનેક પ્રકારના પ્રેક્ષકોથી હોલ ચિત્તાર ભરેલો હતો. ધિમેટર અને સિને-મામાં એવા કટલાયે પ્રેક્ષકો હોય છે જેમને હવકા પ્રકારના નાચ રંગમાં મગ્ન પડતી હોય, જેમની હલકી રસરસિતું પ્રદર્શન તેની કુસ્વીપ્રિયતાની સાક્ષી પૂરતી હોય. એવા લોકો આજે પણ હતા છતાં આજે એમણે અભૂતપૂર્વ સંયમ જાળવ્યો હતો. ત્રણ કલાક સુધી રંગભૂમિમાં અદ્ભુત શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. ઉદયશંકરની ઉચ્ચ ક્લાએ સૌનાં દિલનો કબજો લીધો હતો. કાંઈ સ્વપ્નપ્રદેશમાંથી દેશવટો મળ્યો હોય એમ હું રંગભૂમિની બહાર નીકળ્યો. આંખોમાં હજી નૃત્યનો નશો ભરેલો હતો.

બહાર નીકળતાં જ અદ્વેય પ્રમથ ઔધરને મળતાનો લાલ મયો. એમણે કયું “શર્યાક, આ નૃત્ય પછી હવે કાંઈ સ્ત્રીનું નૃત્ય જોવું ઉચિત નથી.” બસ વધુ કંઈ જ વાત નહિ. તેઓ મોટરમાં બેસાને નાખ્યોને ચલાવવા સંકેત કર્યો.

આના પાવાલોવા અને ઉદયશંકર

આ નૃત્ય જોયા પછી ઉદયશંકર વિશેનું મારું કુતૂહલ વધ્યું અને તેનો જીવન-ઇતિહાસ જાણવાની મને જિજ્ઞાસા થઈ. આજ સુધીમાં તેમના વિશે હું જે કંઈ જાણી શક્યો છું તે અહીં આપવાનો પ્રયાસ કરું છું.

આના પાવાલોવા પહેલી જ વખત ભારત-વર્ષમાં આવી. તેનો આ પ્રવાસ સફળ નીવડ્યો. તે ભારતીય નૃત્યકળા તરફ આકર્ષાઈ. ઇંગ્લાંડ પાછી ફરી ત્યારે તેને થયું કે આ અદ્ભુત નૃત્યનો ખ્યાલ યુરોપવાસીઓને આપવો જોઈએ. યુરોપની રંગભૂમિમાં ભારતીય નૃત્યકળા રજૂ કરવા માટે તેણે નૃત્યકારોનું એક મંડળ ઊભું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સદ્ભાવવશાત્ તે વેળા સર આશ્વિન્યન જેનરલની એકમાત્ર પુત્રી કુમારી કામલતા જેનરલના સંસર્ગમાં આવી. કામલતાએ ભારતીય નૃત્ય-ગીતોની રચના કરી. પાવાલોવા તેનાં ગીતો ઉપર મુગ્ધ બની. એ ગીતો તેણે કુમારી કામલતા પાસેથી ખરીદી લીધાં. પણ માત્ર ગીતો ખરીદી લેવાથી કામ પતે તેમ ન હતું. એ ગીતોનો મર્મ સમજી તેને યથાર્થ રીતે નૃત્યમાં પ્રગટ થાય કે ? કાણ થાય એનો નૃત્ય-સહચર ? ઉદયશંકર એ વખતે લંડનમાં ચિત્ર-વિદ્યા શીખી રહ્યા હતા. મુંબઈની આર્ટ-સ્કૂલના વિદ્યાર્થી તરીકે તે લંડનમાં આ વિલિયમ રોયનગ્રીન પાસે શિક્ષણ લઈ રહ્યા હતા. થોડા જ વખતમાં પોતાની પ્રતિભાથી એ પ્રકાશમાં આવ્યા અને એ ઇનામો પણ મેળવ્યાં. ત્યારથી વિલિયમને એ પરમ પ્રિય શિષ્ય બન્યો. ચિત્રો દોરતી વખતે આ કુદાત ચિત્રકારનું મન તેના હંદમાં નાચી જોઈતું હતું. ચિત્રની રેખા રેખામાંથી એ સંગીત સાંભળતો. તેનો પ્રાણ ધ્રુજતો હતો. સૂરના મંત્રો નાનપણથી જ તેણે બંસી અને વીણામાં ફૂંક મારીને સૂરો બેંચ્યા હતા. નૃત્યની તક મળતાં જ તે અત્યંત આનંદ પામતો. લંડનમાં ઇન્ડિયા ઓરિસમાં કાંઈ બંગાળી અમલદારની પત્ની તેનો નાચ જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયેલી અને તેણે આના પાવાલોવા સાથે ઉદયશંકરનો મેળાપ કરાવી આપ્યો.

પાવાલોવાએ ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોયું કે તરત જ તેની પ્રતિભા પામી. ગદ્ય અને તેણે મન સાથે નક્કી કર્યું “આ પુરુષ જ મારા રાધાકૃષ્ણ-નૃત્યનો કૃષ્ણ થવાને યોગ્ય છે.” આ રાધાકૃષ્ણ-નૃત્ય પાછળથી ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું એ કહેવાની જરૂર નથી. આ નૃત્યનું વસ્તુ-વિન્યાસ અને તે અંગેની સર્વ જવાબદારી ઉદયશંકરને જ શિરે લાદવામાં આવી હતી. પાવાલોવાના નૃત્યસહચર થવાની આ તક ઉદયના જીવનની એક પરમ સંધિક્ષણ હતી. ઉદયશંકરની ત્યારે કવિ ગોવિંદદાસના જેવી સ્થિતિ થઈ હતી.

“કુમારી યુવતી દૂધ
કારે રેખે કારે ખૂંધ.”

(કુમારી યુવતી ખેડ, કોને રાખી કોને જોઈ ?)

તેની સામે સમસ્યા ઊભી થઈ. સર વિલિયમની સ્નેહછાયા નીચે પીંછી ફેરવવી કે પાવાલોવાના સહચારી થવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત કરવો ?

ઉદયશંકરના પિતા પંડિત શ્યામશંકર હતા ઝાલાવાડના મહારાજના ખાનગી મંત્રી. અત્યંત રસજ્ઞ પુરુષ. એ પણ એ વખતે લંડનમાં જ હતા. પાવાલોવાએ પંડિત શ્યામશંકરને ખુશ કર્યા ને તેમને સર વિલિયમ પાસે મોકલ્યા. સર વિલિયમે રાજ થઈને ઉદયશંકરને રજા આપી. ઉદયની આ પરમ કસોટી હતી.

નવજીવનની શરૂઆત

ફક્ત એક જ મહિનામાં વિષય-વિન્યાસ અને તેને અંગેનું સંપૂર્ણ કાર્ય તેણે ધ્યાન દઈને શીખી લીધું. આ કલા એક અગ્નિજ્વાળા વિદ્યાર્થી માટે આટલી ત્વરાથી હાથ કરવી એ કેટલું કઠિન છે એ તો અનુભવથી જ માલૂમ પડે. પણ પ્રતિભાશાળી અને ઉદ્યોગપરાયણ વિદ્યાર્થી પાસે કોઈ કાર્ય અસંભવ નથી. ઉદયશંકરની મહેનત ફળી. તેની સુકૃતિ ત્યારે ખાબો સંભળાવા લાગી. તેનું નામ દરેક ઠેકાણે પહોંચી ગયું અને સાથે સાથે સારી એવી આવક પણ થવા લાગી.

પૂર્વની નૃત્યકલા સાથે સાથે પ્રાશ્નાત્ય નૃત્યકલા પ્રાપ્ત કરવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. પોતાની આ ઇચ્છા

તેણે પાવાલોવા અને નોર્શીયે આંની પાસે વ્યક્ત કરી. પણ તેઓએ આ બાબતમાં તેને જરાયે ઉત્તેજન આપ્યું નહિ એટલું જ નહિ પણ એમ પણ જણાવી દીધું કે જે તેનો પ્રાશ્નાત્ય નૃત્ય શીખવાનો આગ્રહ જ હોય તો આ મંડળનો ત્યાગ કરવો પડશે. પાવાલોવાએ તેને શિખામણ આપી “પ્રાશ્નાત્ય નૃત્યના મોહમાં કદી પડતો નહિ અને ભારતીય કલાને જ તારું લક્ષ્ય બિન્દુ બનાવજે” આટલાં વર્ષો પછી ઉદયે એકવાર કહ્યું હતું કે પાવાલોવાની આ સલાહ મેં માની લીધી અને એ જ મારી જીવન-સાફલ્યની ચાવી બની. તેની આ સલાહ માટે હું પાવાલોવાનો હૃદય-શનો ઝણી છું.

સૌન્દર્યપૂર્ણની અતૃપ્તિ.

પાવાલોવાના નૃત્ય-સાથી તરીકેની ઉદયશંકરની કૃતિ યુરોપ અમેરિકા વગેરે પ્રાશ્નાત્ય દેશોમાં થઈ ચૂકી હતી, પણ એથી તેને સંતોષ ન મળ્યો. પાવાલોવાની છાયા થઈને રહેવામાં જ તેની મહત્વાકાંક્ષા સમાઈ જતી હતી શું ? એમાં એના પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ ક્યાં ? પાવાલોવાની છાયા તરીકે મટી જઈ સ્વતંત્ર રીતે જ કૃતિમાળ પહેરું તો જ ખરો. અને તેણે પાવાલોવાના મંડળનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કર્યો. પિતા, વ્યથિત થયા, લાઇઓ તેના ભવિષ્ય માટે શંકા કરવા લાગ્યા. પણ તેનો આત્મવિશ્વાસ અચલ અને અડગ હતો. ગમે તેટલી પ્રતિકૂળતાથી એ ડરે તેવો ન હતો. પાવાલોવાનો સંપર્ક છોડી પોતાની એકઠી કરેલી નાની-શી મૂડી લઈને એ ફ્રાન્સના કલાપ્રિય પાટનગર પેરિસમાં આવ્યો. અહીં ભારતીય નૃત્યકલાનું અનુશીલન કરવામાં તેણે પ્રાણાન્ત મહેનત કરી. એવા દિવસો પણ આવી ગયા જ્યારે તેને ભૂખ-મરોએ વેઠવો પડ્યો. પૈસા વિના કેવી દુર્દશા ! “ખાસ કરીને લંડનમાં” ઉદયશંકરના આ શબ્દોનો મર્મ આપણે નથી સમજતા એમ નથી, ‘પેરિસના દારે દારે મારી પ્રશંસાની દલીલો લઈને હું ક્યો. કોઈએ મારો ભાવ ન પૂછ્યો.’ એને વિચાર આવ્યો

‘ત્યારે તો પાવાલોવાની સાથે જ રહેવું પડશે, એના વિના મારી કિંમત કેટલી?’ પણ એ વિચારને જરાયે તેણે પોતાના મનમાં સ્થાન ન આપ્યું. આ બધા છતાંયે એ નિરાશ ન થયો. તે સમજ્યો કે જીવન તો એક કંઠાર સંગ્રામ છે અને એ સંગ્રામમાં તેમણે વિજયી થવાનું છે. તેની ભાગ્ય-પરીક્ષાનો પ્રથમ સુયોગ સાંપડ્યો પેરીસના એક પ્રદર્શનમાં. અહીં નૃત્યની હરીફાઈ થતી હતી. તેમાં એ વિજયી નીડર્યો અને તેની ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ. ત્યારપછી તો ધીરે ધીરે તેનો આદર થવા લાગ્યો અને કમાણી પણ વધતી ગઈ.

સિમ્પ્રી

‘પણ સિમ્પ્રીને તમે ક્યાંથી શોધી?’ આ પ્રશ્નના જવાબમાં ઉદયશંકરે ક્યું. ‘હું એ વખતે પેરીસમાં અનેક જગ્યાએ નૃત્ય કરતો કરતો હતો. સિમ્પ્રી એ વેળા ફક્ત સોળ જ વરસની હતી. તે ખૂબ જ સરસ પિયાનો વગાડતી. મારું નૃત્ય જોવાની તેની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. મારું નૃત્ય જોયા પછી એ મુગ્ધ થઈ ગઈ. હું તેનાં માથાપ પાસે ગયો. તેણે સિમ્પ્રીને રજા આપી. મારો દેહલંગ અને પગ મૂકવાની રીતનું તે બરાબર અવલોકન કરતી અને આમ કરતાં તેણે નૃત્ય ઉપર કાબૂ મેળવ્યો. પછી તો પિયાનો કેંકડીને આવી મારી નૃત્ય-સહચરી થવા. તેનાં માથાપ આથી રાજી થયાં.’

સિમ્પ્રી ઉદયની નૃત્ય-સહચરી બની. એનું નૃત્ય અનિન્દ્ય છે. ઉદયશંકરે તેને આ કળાની દૃષ્ટા આપીને પોતાના અપરિસીમ ધૈર્ય અને સાહસનો પરિચય આપણને આપ્યો છે. પરદેશી તરણીને ભારતીય નૃત્ય-કલામાં કુદરત કરતી એ દરેકને માટે સહજ નથી જ નથી. ઉદયશંકર દ્વારા જ એ બની શકે.

રવીસ સન્નારીની મદદ

ન્યુયોર્કમાં એક વખત બોના નામની એક થીમંત સ્ત્રીસ સભારી ઉદયનું નૃત્ય જોઈને મુગ્ધ બની ગઈ. ઉદયની નૃત્યકળાના માધુર્યે તેને ખેંચી. તે ઉદયની બહેન બની. પાછળથી તેણે ઉદય-શંકર સાથે ભારતવર્ષનો પ્રવાસ કર્યો હતો.

આપણા દેશમાં ઘણાંયે રાગઓ તેને આમંત્રણ આપે છે પણ કોઈ તેને આર્થિક મદદ કરતું નથી. હિન્દુસ્તાનના ઘણાંયે શ્રીમંતો પામે તેણે આર્થિક સહાય માટે નિષ્ફળ ફાંફાં મારેલાં. બોનાએ અવાયિત ભાવે ઉદયશંકરને આર્થિક સહાય આપવાની પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. એની આ ઇચ્છામાં હતો હૃદયાવેગ, સૌન્દર્ય-પૂર્ણરિણીતું પૂર્ણ-નિવેદન. ઉદયશંકરે ફક્ત તાથી એ સહાય સ્વીકારી. મીસ બોના આજે પણ ઉદયશંકરની કંપનીમાં એક ભાગીદાર છે. પેરીસમાં એ કંપની રજીસ્ટર થયેલી છે.

બોનાની સહાયથી સંપૂર્ણ ભારતીય સંગીતનાં સાહિત્યો ખરીદવામાં આવ્યાં. પોતાના કુટુંબના ઘણાંયે માણુમોને લઈને તે ફરી યુરોપ ગયો. પાંચ વર્ષ સુધી તે ત્યાંજ રહ્યો. આ વખતે ઉદયશંકરને સખત અને સતત પરિશ્રમ કરવો પડ્યો. એના કુટુંબના માણુમોમાં કોઈ જ નૃત્ય જાણતું નહોતું. રોજના આઠ કલાકાકા હિસાબે તે તેઓને નૃત્ય શીખવતો. પછી તેણે પેરીસનું એક સુવિખ્યાત થિયેટર ભાડે રાખી લીધું અને ત્યાં તેની અપૂર્વ કૃતિઓ રજૂ થઈ. ભારતીય નૃત્યકળાનાં માધુર્ય અને દિપ્તિએ પાશ્ચાત્યોનાં મન હરણ કર્યાં. પ્રતિરોએ પ્રદર્શનમાં માનવસમૂહ ઊભરાતો. મેંકેઝ માણુમોને સ્થાનાભાવે થિયેટરના પ્રવેશદ્વારેથી પાછા જવું પડતું. અહીં જ ઉદયના નર્તક-જીવનની પ્રતિષ્ઠા બંધાઈ.

ઉદયશંકરના મંડળમાં છે તેના ત્રણ ભાઈઓ. કનકલતા પણ તેના જ કુટુંબની છે. તેનો એક ભાઈ વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી હતો. રસાયનશાસ્ત્રમાં તેણે સન્માનનીય પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી, પણ હાઇડ્રીજન અને ઓક્સીજનની શક્તિના હિસાબ કરતાં પાદમદીપત્ય દીપકનૃત્યની કળાનાં ફૂલ ઉગાડવાનું તેને વધારે ગમે છે. સિમ્પ્રી પામે કનકલતા જે અનિન્દ્ય રૂપ અને રસની સૃષ્ટિ ખડી કરે છે તે કણેક માટે તો પ્રગણમાં વર્ણવાયેલ અપ્સરાઓની કથા યાદ કરાવે છે.

બીજી વાર ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોયું માલ થિયેટરમાં. આ વખતે સિમ્પ્રી સાથે કનકલતા પણ હતી. ચિયાળાને અતે રહે રહેથી સડાં પાંદડાં ખરી

પડ્યાં છે તેને રથાને ફૂટી છે નવીન કૂંપળો. દાક્ષણના પવનના રનેહલયાં ઝુલાવણથી તે આન્દો-ક્ષિત છે. વસંતના આ રૂપમાં કનકલતા અને સિમ્ધીની સુચારૂ આંગળીઓનું મૃદુલ કંપન લાલચિત થઈ બેઠું હતું. વિસ્મયમુગ્ધ થતાં તે દિવસે રવીન્દ્ર-નાથની કવિતા યાદ આવવા લાગી.

“ભાવ પેતે ચાય રૂપેર માઝારે અંગ
રૂપ પેતે ચાય ભાવેર માઝારે છાડા
અસીમ સે ચાહે સીમાર નિખીડ સંગ
સીમા હોતે ચાય અસીમેર માઝે હારા”

કનકલતા અને સિમ્ધીને આ નૃત્યમાં પૂજારિણી-વેશે જેમણે જેઠ હશે તેમને ભારતીય કલાનો ચર-મોતર્ક ક્યાં છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે. એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ અહીં અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

તે દિવસે મારી બેઠકની પાછળ બે યુરોપિયન સન્નારીઓ બેઠી હતી. તેમાંથી એક સ્ત્રી સિમ્ધીનું વંદના-નૃત્ય જોઈને એટલી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ કે તેના ઉજ્જવળ હૃદયાવેગને તે રોકી ન શકી અને ચીસ પાડી બેઠી.

“Oh she is a Goddess” નિશ્ચલ, નર્વાક દર્શકગણ વચ્ચે એક યુરોપીય સન્નારીનો અવાજ સાંભળી પાછળ જોતાં બેઠું કે તે જગ્યાએથી બેઠીને સ્તબ્ધ બનીને જોતી હતી. તેનું આત્મવિલોપન જોઈને મારા મોંમાંથી ધન્યવાદના ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા.

રાસલીલા અને શિવપાર્વતીનૃત્ય ઉદયશંકરની અપૂર્વ રચના છે. રાસલીલામાં એ એક મૂર્તિમંત કવિતા જેવો લાગે છે. આ નૃત્યમાં શ્રી. કૃષ્ણ પોતાની સંગિનીઓ સાથે ખેલતા દેખાય છે એ જ સમયે બીજી ગોપીઓ પણ આવે છે. શ્રી. કૃષ્ણમાં દુષ્ટ શુદ્ધિ જાગે છે. તે મોરલીના સૂર કાઢી ગોપીઓનાં ચિત્ત હરણ કરે છે. ગોપીઓને અસહાય સ્થિતિમાં મૂકીને પછી એ અદશ્ય થઈ જાય છે.

શિવપાર્વતી નૃત્યમાં શિવ અને પાર્વતી દેવતાઓની સામે નૃત્ય કરે છે. તેમનાં નૃત્યમાં નવ-વિભિન્ન

રસ ફૂટે છે. પાર્વતીનું અત્યંત મનોહારી નૃત્ય જોઈને શિવને પોતાના વિજય માટે સંદેહ જાગે છે. ધર્મમાં તે પોતાને જ ભૂલી જાય છે. પાર્વતી પોતાના પતિના આચરણથી વિસ્મિત થાય છે અને તેનું નૃત્ય અટકી જાય છે. આથી શંકરનો વિજય નક્કી થઈ ગયો. પાર્વતીનું જે જાતનું વર્ણન આપણને પુરાણમાં મળે છે તે બધું જ સિમ્ધી પોતાના આ નૃત્યમાં હાથ રજૂ કરે છે.

ઉદયશંકરનો બીજો કાર્યક્રમ વાઘ અને બીજાં સાહત્યોના સુમેળને લઈને વધુ આકર્ષક બન્યો હતો. સૂરના જાદુગર તિમીરવરણ વાઘોના પરિચાલક હતા. તેમણે વાઘો દ્વારા શ્રોતાઓનાં ચિત્તમાં આનંદની છાંયો છલકાવી દીધી.

ઉદયશંકરના મંડળમાં એક શક્તિશાળી વ્યક્તિ છે એનું નામ વિષ્ણુદાસ શિરાલી. એ ઓરકેસ્ટ્રા સંભાળે છે. નૃત્ય માટેનાં બધાં ગીતો એ જ રચે છે. શિવપાર્વતીના નૃત્ય વેળાનું તેનું અદ્ભુત સંગીત તો કમાલ કરે છે.

ભારતવર્ષમાં જ્યાં જ્યાં પ્રાચીન નૃત્ય વિષે ચર્ચા ચાલે છે ત્યાં ત્યાં દરેક સ્થળે શ્રી. ઉદયશંકર જઈ આવ્યો છે. એ રીતે બ્રહ્મદેશમાં પણ થોડો વખત રહી આવ્યો છે. સેરાઈકિલાનું ‘છઝ’ નૃત્ય એ વેળા આટલો પ્રચાર પામ્યું નહોતું. નહિ તો એને પણ ઉદયશંકરના સુંદર કાર્યક્રમમાં સ્થાન મળ્યું હોત. ઉદયશંકરને આકર્ષ્યો હોય તો મલખારના કથકલી નૃત્યે. કેટલીયે વાર ત્યાં જઈને આ નૃત્યનું તેણે સંશોધન કર્યું છે અને પોતાનાં નૃત્યપ્રયોગોમાં એ મુજબ ફેરફાર કર્યા છે. ઉદયશંકરના નૃત્ય-નાટ્યોના અપૂર્વ સાદ્-લ્યનું મુખ્ય કારણ છે તેની સુંદર મુદ્રા અથવા અંગભંગનું લાલિત્ય; આંખો, મુખ, નાક, હાથ, પગ વિગેરે અંગોનું કલાત્મક-સંચાલન બ્રૂ-યુગલનો સુચારૂ ભંગ તેના નૃત્ય-ઉત્કર્ષનું એક મુખ્ય અંગ છે. ઉદયશંકરના આ સાદ્લ્યનું લવિષ્ય લાખતી હોય એમ આના પાવાલોવાએ એક વખત તેને વિષે કહેલું:

“He is a born dancer. He is endowed with one of the most finest and perfect bodies, I have ever seen in men in any Country. His entry into the art-world will enrich the art of dance. He must be encouraged by all possible means to dance. It is for him to show the whole world how beautiful, how charming, how majestic and how soul-ful is the massage of Hindu dance.”

આજે ઉદયશંકરે તેની અવિશ્વવાણી ખરી પાડી. આજે તેણે જગતને ભારતીય નૃત્યકલાના આત્માની પિછાન આપી.

વર્તમાન ભારતમાં જેઓ નૃત્ય વિશે ચર્ચા કરે છે તેની પ્રેરણામૂર્તિ ઉદયશંકર જ છે. અમદાવાદી કહેા કે મણિવર્ધન, બધા જ તેની પ્રતિભાથી અંબધા છે. ઉદયશંકરે ભારતમાં નૃત્યનો નવયુગ પ્રવર્તાવ્યો છે. રંગ-રસથી તેણે આ કળાને સજીવન કરી છે.

ભારતવર્ષની આ કળા જે ચરમોત્કર્ષ પામી શકે તેને પોતા પ્રતિ બેચે છે તે એની વિશિષ્ટતા છે. જગતમાં જે સત્ય છે, શિવ છે, સુંદર છે તેની સાથે માનવીના આત્માનો સંયોગ કરાવનાર આ એક સાધન છે. ઉદયશંકર તેમાં સફળ બન્યો છે. એ દિવ્ય જીવનના પૂખ્તરૂપે વંદન હો.

(નંનાણી યુવાનના શ્રી, ચચાંક મોહન શાધરીના લેખ ઉપરથી)

વિ ચો ગ-દ્વ જી

તેં ધાર્યો મુજને. સદૈવ દયિતા ! હૈયાની હુંકે દઇ.
મારાં બેદરકાર સર્વ પગલાં મૈને લીધાં રે સહી.
આ સંસાર-પથે કઠોર નડતા કાંટા, તીણા કાંકરા.
કેવાં સ્વાર્થજી લાવથી કરી મને અજ્ઞાત, તેં નોતર્યાં ?
આજે આ શહીદી મુંગી મજ ઉરે તારી સ્ત્રી બિઝળે
મૈત્રી મોંઘી શુભાવતાં ક્ષીણ શરીરા ! આ વિયોગ-દાણે.
આપું અંપલ ! કોલ તારું સ્મરજી રાખીશ હું જીવતું.

‘અજ્ઞાત’

‘વંતરીનો ઉતાર’

શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ

દોર વેળા છે એટલીય ખબર છે? કોક નવરી રાંડ હડીએ ચઢી કે આ વળ્યા અખડજંતર કરવા. ઘરમાં ભલેને લાય જોડે.’ દોલાને ઘરમાં પેસતો જોઈ કાઢમાંથી પત્ની ખરાડી.

‘પૂછે તેં ધાયું’ છે શું, એ મને તો નથી સમજતું. કાંઈ કાંઈ પૂછે તો એને જવાબેય ન આવે, એમને?’ દોલાએ ખભેથી હળ ઉતારતાં કહ્યું.

‘પૂછે? કેમ ન પૂછે, કાંઈનાં માંડવાં હોય, કાંઈનાં લાંગવાં હોય; પાછા ધયડા ખરાને! તમને, ને એ વાતોડીને રાંડોને હું ન જોળખતી હોઉં ત્યારે ને?’

‘લવારો મેલ? જોળખીને પસાતામાં આધો ઘોડો ધાલી દેજે.’ દોલાએ હુકો સણસારતાં કહ્યું.

‘ઘરમાં વાત કરતાં તો જીભે કાંટા વાગે છે, ને રાંડો સાથે તો વાતોમાં વા’ણાં વાય છે. બાપ, બાપ...મારી હડીએ રાંડો ચઢે તો હું એમની વલે કરું, હોવ.’ ભેંસ પર રીસ ઉતારતાં ઉતારતાં મોંઘી બોલી.

‘તું હવે જાની રહીશ? ઠીક કહું છું.’

‘ખરી વાત આવે છે એટલે ક્યાં મર્યાં લાગે છે? ધોળિયો ગમે છે, ધોળિયો.’ કાઢમાંથી ઘરમાં આવતાં આવતાં દોલા સામે હાથના ચાળા કરતાં મોંઘીએ કહ્યું.

દોલાએ ચૂલામાંથી બળતું બોયણું લઈ બે ત્રણ ચોડતાં કહ્યું:

એ વંતરી, હું ના કહું છું કે તું મારા બદલે કાકને બદનામ નથી કર તોય? અને નીકળતે મારા ઘરમાંથી’ કહેતાં કહેતાં બારણા સુધી ધસાવી.

‘બીજી લાવવી છે બીજી? આવે તો ખરી જોઈ. વાલેશરીઓએ કાન ભંભેર્યાં છે, એ બધુંય હું જાણું છું. આંધ મારી સામે આવે તો હું આપું બધાંયને લાંગી લાંગીને’ અને ચોપાડમાં બારણાના કલુખડે બેસતાં ઉમેર્યું ‘જોઈ’ છું કંઈ માનો જવો મને કાઢે છે. છું કટકા કરે તોય એક આંગળ ન ખસું હોવ.’

‘એક દા’ડા ભાવ હશે તો એ પણ થશે, ઉતાવળી શું કામ થઈ છે.’ કહેતો કહેતો દોલો ગામમાં ચાલતો થયો.

ફળાને નાકેથી ખીખ ફળી તરફ જતાં પાછળ પીઠ પર પૂર્વ દિશામાંથી આવતા અંધારના કુરખામાં સવાલ જવાળ અથડાયા, ‘અલે, કને ઘેર એ સંધ્યાની આરતી ઊતરે છે !’ ખેતરો તરફથી આવતા એક જણે સામે આવતા ખીખને પૂછ્યું, ‘પેલાએ જતાં જતાં જ જવાળ આપ્યો. ‘દોલાને ત્યાં જ તો. બાપડાને નિત ઊડીને લોહીનાં શેકણાં છે !’ ફળીમાં પેસતાં પેલો બોલ્યો: ‘તે બાપડી બચારી કરે તે ચાય જ તો. હમણું ધંદીનું પાટિયું સંભાળે તો ટાઢી ટમ પડી જાય.’ દોલાના હૈયામાં આ ફળેતીનાં લજિયાં તળાવા લાગ્યાં.

દોલો એક ખુશમિજાજ જુવાન હતો, પણ ગવાળામાં જ, પિયરથી કંકાસ અને કળિયો લઈ આવેલી પત્નીએ, તેના આનંદી સ્વભાવને હુલથી સસ્તવતીનો કહોવડ વેરી કહોવડાવી દીધો, અને તેના મિલનસાર સ્વભાવને ઈધી માર્યો.

બાળપણમાં માતાની કડે બેસી પરણી આવેલો. ઉંમર થતાં પત્ની સાસરે આવી. કાણ જણે તેના મુખ પર ડેરા નાખી પડેલો રોષ જોઈને, કે પછી લલિયાંમાંથી હરતે ફરતે ચપ ચપ નૂંઓનાં ખૂન કરતી જોઈને, પણ પહેલી જ નજરે તેને તેના તરફ અણુમતો થયો અને ત્યાર પછી આખોય વખત તે ખેતરમાં કે ગામમાં ગાળવા લાગ્યો.

મેંઘી સહેજ સહેજમાં જેદાણી જોડે લડી પડી અને દોલાને સંભળાવવા નેજાળીને કહેતી ‘આદમીમાં પાણી નહિ એટલે ને ? નહિ તો મારે તમારા હુંકારા હુંકારા શું કામ સાંભળવા પડે ?’

રોજના આવા કંકાસથી કંટાળી તથા દોલાને અતડો ફરતો જોઈ, ‘લુદાં રે’શે તો માથે ધરકામ, અને વહેવાર વડની ફિકર પડતાં ધણઈને ઠેકાણે આવશે’ ધારી, ભાઈ બોળાઈએ લુદું કરી આપ્યું.

પણ ભાઈ બોળાઈની આ ભક્તમનસાધ તે દોલા માટે દુશ્મન નીવડી. પણ શું કરે ! ના છૂટે પત્નીના હાથનું આવું પડતું, કામકાજ અથે વાતચીત પણ કરવી પડતી. કાઠવાર જે દોલાને કાઠ સ્ત્રી જોડે વાત કરતાં મેંઘી ભાણી જતી તો વજ્ર ધરમાં રામાયણ મંડાતી. જે કાઠને ત્યાં બેઠેલો ભાળતી તો, ‘એ તો પિટ્યા બાવા છે, પણ સાથે ખીખને બાવો કરવા બેઠા છે. એમનું મૂળ જાય તે, ફારવી ફારવીને મારા ધરનું સમું ન આવવા દીધું.’ આવું આવું ભાંડની અને દોલાને ના છૂટકે ‘મારા લીધે ખીખ એને શું કામ લાંડાવવા,’ વિચારી કાઠને ત્યાં જવું આવવું પણ એણે કરવું પડ્યું.

કાઠવાર જે ભાઈને ત્યાં બોળાઈના આગ્રહને વધ થઈ ખાતો, અને મેંઘી જાણી જતી તો, ‘રાડિને ખવડાવવાનું બહુ જોર છે. ત્યારે આંધ ધરમાં આવીને કેમ રે’તી નથી ?’ કહી ભાંડતી, અને પતિને પણ ‘માથોના હાથનું ભાવે છે. હું તો જેર ખવાડી હપશ.’ વગેરે વગેરે બોલી કાયર કાયર કરી મૂકી. દોલો કંટાળતાં કહેતો: ‘એ રાંડ, શું કામ મારી પાછળ પડી છે ? એ...માણસમાં બેસવા જેવો તો રે’વા દે; શું કરવા ફળેતી લૂટે છે ?’ વળી કાઠ કાઠ વાર ગુરસાનો માર્યો દીપી પણ નાખતો. પણ મેંઘીને એ બધું, ‘ગધેકું ફૂટ્યું’ ને રાખોડી જોડી’ એના જેવું હતું, અને છાની રે’વાને અદલે વાધરે ચઢી, જીએ ચડ્યું તે ઊપણવા મંડી પડી. હાર્યો, ચાક્યો દોલો ચીકનો માર્યો દેવને લાંડી નાખતો: ‘તારું નખોદ જાય દેવ, આવું જેરું ક્યાં મારે પહેલે નાખ્યું !’

મેંઘીને કાઠ શિખામણ દેવા જતા તો અદલામાં પોતાના તથા પોતાની સાત સાત પેઢીના, સાચાં બૂદાં કલકોનાં ટચકાં ઝીલવાં પડતાં, અને ફરી શિખામણ ન દેવા માટે જળ મૂકી પાછા ફરતાં.

એક દિવસ દોલાના ખેતરમાં એક જણનો બળ પેસી જતાં મેંઘી બળદને લઈ તેને ઘેર ગઈ, અને ધરમાં પુરતને જોતાં આંગણુમાંથી ભાંડવા મંડી: ‘એ મારા પિટ્યા બીલ, આ બળદ ન સચવાતો હોય તો

આલને ઘોડાને. મારું પિટયું ખૂંદરું, ઘરમાં બેસી રે’છે, ને બળદ હોય તે આપોનું...’

‘ઘણા દા’ડાની દાઝ હતી.’ કહેતો કહેતો પેલો જુવાન ઘરમાંથી મોંઘીને મારવા ધસી આવ્યો, પણ પાડોશીએ તેને ઝાલી લેતાં તે આંખોમાંથી આગ વર્ષાવતો બોલ્યો:

‘આપણ પેલા કણુખીને તોઆહ પોકરાવે છે એ લાલા જાણતી હપશ?’

પણ ત્યાં તો મોંઘી ડરીને ચૂપ રહેવાને બદલે ઊઠી, અને જીભથી સરસ્વતિની કટારો ફેંકી પેલા જુવાનની સાત સાત પેઢી ખોતરી નાખી. વગર તેડે તમાશો જેવા આવેલાં ગામનાં બેરોએ, દોતોમાં આંગળી ધાલતાં કહ્યું: ‘હાય હાયરે આપ, આ બેરી શું બોલે છે, આવું તો આદર્શીય ન બોલે.’ મોંઘી એ સાંભળતા તેમના તરફ વળી: ‘એ રાંડો, હું તો ભોંડું છું પણ તમારા પેટે ખૂણા તો નથી જોળતી? મોટી સતીઓ ન લાગી હોય તો પાછી, ગામમાં એક્ય આટી તો નહિ.’

‘એ રાંડ નકરી? જ્યાં હોય ત્યાં વંતરીની પેડે ચોટે છે, તે જરા બેરોના ઘાટમાં રે ઘાટમાં.’ ટોળામાંથી એક બાઇ બોલી.

‘જા, જા આંહીથી મારા ભાઇની વહુ, આવ્યાં લડ્યાં. વાટે ઘાટે...’ મોંઘીની જીભે સીમા છોડી ત્યાં તો ફળીમાં ઊભેલા ગામના પુરોમાંથી એક જણ બોલ્યો: ‘એ...જરા વિચાર રાખ વિચાર કાઢની મા જીન સાંભળે એનો તો ખ્યાલ રાખ? વગડે તો નથી વસતી?’ મોંઘીએ તે તરફ જોતાં ‘આ મારો પિટયો ખૂંદરો! તમારો બાપ દોડીને મારવા આવ્યો, એને તો કાંઈ નથી કે’વાતું ને આવ્યા, માથેનું ઉપરાણું લેતા. એટલામાં તો દોલાને આવતો જોઈ જીભને તે તરફ વાળી ‘બંગડીઓ પેર બંગડીઓ, મારા પિટયા, તારે એકે મને લોકો મારવા દોડે છે.’ અને વાક્ય પૂરું કરતાં આંખમાંથી આંસુ વર્ષા.

‘રાંડ, તને તો કાંઈ છૂંદી નાંખે તોય ન બોલું.’

કણુ જાણે તારી માએ તે તને શું ખાઈને જણી છે! દેનોય દા’ડો ઊઠ્યો તે તારા જેવી બેરી ધડી.’ કહેતાં કહેતાં દોલાએ ધક્કા મારી હડસેલતાં એને ઘર ભેગી કરી.

બે દિવસ કેડે સેદા પાડોશમાં આવેલા દોલાના સાસરેથી તેના સાળાઓએ આ મારપીટના સમાચાર સાંભળતાં કહેવડવ્યું: ‘દોલજીને કે’જે કે, જેમ આવે તેમ મારો છો, પણ મોંઘલી પાછળ તો અમે ચાર ચાર ભાઇ બેઠા છીએ.’ દોલાએ સમાચાર એક કાને સાંભળી બીજે કાને કાઢી નાખ્યા.

સગાં સંબંધીઓએ દોલાને સલાહ આપી ‘દોલા, અમારું માને તો બીજું બેરું કર. આ બેરું સખે ગળે કાળિયો ઊતરવા દે એમ લાગતું નથી!’ એક જણે કહ્યું.

‘અરે મૂવું, આવા બેરોને ઠેકાણે તો કુંવારા સારા. પણ નિત ઊડીને આ શેકણું તો નઈ.’ બીજે બોલ્યો.

‘તારો વિચાર હોય તો પૂછી જોઈએ. આપણા વળની એક બે રાંડેલીઓ છે.’ એક ડોસાએ કહ્યું.

‘દીક છે, જોઈશ.’ દોલો વિચારના ઘેનમાં બોલ્યો.

ગામના એક બે જમાનાના ખાધેલાઓએ તેના મોટાભાઈને પણ સલાહ આપી ‘કાણુ, આ દોલાનો સંધ કાશીએ પોકે એમ લાગતું નથી. બીજું બેરું કરાવને, જોને, આપડો શેકણુંમાં ને શેકણુંમાં કાઢિયું થઈ હેડ્યો?’

‘કાકા, એ બધુંય ખરું, પણ દોલો માને તો ને?’ કાણુએ કહ્યું.

‘એમાં એને તે વળી શું પૂછતું છે? આપણી આંખે નથી જોતા, આ નિતની વગર પૈસાની ભવાઈ.’

‘તમારું કે’વુંયે ખરું છે, પણ આપણી નાતના વાંધા ક્યાં તમે નથી જાણતા! ને પાછા એના સાળાપ વાંદરા જેવા છે તો!’

‘નાતના બારામાં તો તું બેકર રે!’ એ તો પાંચ પચ્ચીસ આરાવળા ચાંપ્યા એટલે બધાય ટાલા ટમ! અને એના સાળાપ અજાણને દેરાણે

આવશે. અમે તો પળી છોકરીનીય તપાસ કરી રાખી છે.' અને બહાનું બહાનું ઉમેર્યું, 'આ દીવાળી નય એટલી વાર છે.'

દોહાના સાળાઓને કાને પહોંચી, દોહો બીજું બેઠું કરવાનો છે એવા બહાનું લાલચારા પડ્યા. ત્રણે મોટાભાઈઓની આંખોમાં મરચાંનો રંગ આવ્યો અને મન બહાનું બહાનું : 'વાઘ જેવા ત્રણે ભાઈઓ ના બેઠે કેવોક અમારી છુનપર શોક લાવે છે જોય.'

લક્ષ્મીનદનોના ઓછા પડતા આનંદોમાં વધારો કરતી, તેમના મહેલોને ઝગમગાવતી અને તીજેરીઓને ધલકાવતી; ગરીબોનાં હૈયામાં હોળી પ્રકટાવતી, તેમનાં મૂંઝડાંનાં આરણ્ય સિવાય આખાય ધરને અધારાં ઓઢાડતી, અને તેમનાં જીવનમાં આનંદો એક ટુકડો ફેંકતી દિવાળી આવી.

ચોપાડમાં બેઠેલા દોહાને તેના મોટા ભાઈએ ખાવા બહાનું બહાનું બેંચ કરી: 'લે હેંડ, ખાઈ લઈએ.'

'ના, હું તો હમણાં ઘેર જઈને ખાઈશ, તમે ખાઈ લો.' દોહાએ કહ્યું.

'જોડેને દોહાભાઈ, સપરમે દન છે, જેય ભાઈ જોડે બેસી ને ખાઓ તો કેવું લાગે ! આવા દને તો એકલો હોય એને ભાઈ ચોરતા થાય છે, ત્યારે તમે ના પાડો છો ! બહાનું.' આરણ્યમાંથી ભોળાઈએ કહ્યું.

દોહો બહાનું અને બેઠે ભાઈ જમવા બેઠા.

પાંચેક વર્ષના ભત્રીજાએ દોહા આગળ વાત શરૂ કરી:

'કાકા, કાચીએ તો એંહ, મોટા મોટા લાડવા કર્યા છે. કાકા, એંહ તમારા પેલાં તો હું ખાઈ આવ્યો-હોવે. કાચી મને નિત ગોળ આલે છે હોય, તમને આલે છે કાંઈ ? એમ ત્યારે. એં હમને કટાકટા આલ્યા તમને આલ્યા કાંઈ ? એમ ત્યારે. ને એંહ...'

'જાનો રે હવે; ખાવા દે અમને.' માતાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

ભોળાઈની મોંઘી મનવરો પછી દોહો જમી

બહાનું. ધર જતામાં પત્નીએ કહ્યું 'લો હેંડ, ખાઈ લો. કાલુ જાણે ભૂખેય નથી લાગી ? બહાનુંની પેડે ધરો ગણવા રહી નય ને પાછા.'

'મેં તો ખાધું મોટાભાઈને ત્યાં, તું તારે ખાઈ લે.'

'તે આંધ ધરમાં ન'તું કહ્યું તે ત્યાં ખાધું?' કાકાના ધણી હોય તે પરદેશથી દિવાળી પર ઘેર આવે, ત્યારે તમે ધર છોડી પારકે ઘેર ખાઈ આવ્યા. નવરી રાંડો એક ધણીથી નથી ધરાતી તે દિવાળીને દન ખવડાવા બેડી ? મોંઘીએ દેવાની અકળામણ કાઢવા માંડી.

'હું તને હાથ જોડું છું ! આજ સપરમે દન જરા છાની રે.' ધણાય દન છે વડવાના. બે દન કે બહુય બેચું સાડું વાળજે, પણ આજ તું કાંઈ ને લાંડતી.' દોહાએ ચોપાડના ખાટલામાં એસતાં કહ્યું.

'માયેતું તો જરાય ધસાતું નથી સંભળાતું. એમતું ખૂંટીમાંથી નય તે...'

દોહો ખાટલામાંથી બહાર પત્નીને મોટે હાથ દબાવતાં બહારગયો 'એ કાળજીભી, એક દન તો ખાલી જવા દે. સું કામ મારો જીવ લેવા બેડી છે ? ને લઈવું હોય તો જ તારા ખાપને ત્યાં જઈ લેંડાય એટલું લાંડજે' અને કાળને મારી પાછો વાળતાં ઉમેર્યું: 'આજ સપરમે દને તો જંપ !'

પત્નીએ આરણ્યમાં બેસી મોં ઓઢી વિલાપ કર્યા. 'રડોએ પેલા ભવતું વેર વાળ્યું તે સપરમે દનેય સાથે ખાવા ન દીધું રે રોમ... મોખાપો ! આવાં ધરોમાં નાખવા કરતાં, નાનપણમાં ગળે નખ કેમ ન દીધો.....'

દોહો અકળાઈ ગયો. તેણે ભગવાન પાસે જવાળ માગ્યો: 'હે રામ, પેલા ભવ શાં પાપ કર્યાં હશે તે તે મારી કાટે આ જોડ બજાડ્યું !' તેને ધર છોડી આલ્યા જવાનું મન થયું, પણ ક્યાં જવું ? પળી બીજું બેઠું કરવાની લોકાની શિખામણ યાદ આવતાં થયું, 'બીજી બેડી કરું તો તે ખાપડીને આઠ દનમાં

જ કૂવો ખોળવો પડે, કે કાંતો મારે ગળે ફાંસો ખાવો પડે. તેણે સાથે સાથે પોતાનાં માખાપને પણ મનમાં મનમાં લાંડી નાખ્યાં, ‘તમારું મૂળ જય તે મને કુંવારો રાખવો’તો પણ આ વંતરી ક્યાં વળગાડી!’ અને આમ અકળાઈ મૂંઝાઈ આંખોને ટાલે આવતાં આંસુ ને ગળી જઈ, પત્નીને છાતી રહેલી ભાળી હું અડધી રાતે નિદ્રા દેવીના હાંકળા ખોળામાં પડી શાન્ત થયો.

ખેસતા વર્ષને દિવસે ગામમાં બે ત્રણ ડેકાણે રાવણાં બેઠાં. ગામના જુવાનેએ દોલાને ‘હુંડા’ (દિવાળીના દિવસોમાં ઉત્તર ગુજરાત તરફ ગવાતું ગાણું) ગાવા માટે આગ્રહ કરી સાથમાં લીધો.

ભોળે વેળુ બે બેઠાં વડલે, કાંઈ છાડ્યા પોતાના ભાત;
‘ભોળ, લે, લે રે મારા દાળિયા, કેવા પોચા દુઃખે ના દાઢ’
ખાતાં બોલ્યો રે ભોળે ઘેલડો, ‘વેળુ તારી ઘાણીના સ્વાદ નવ ભૂલું રે આખા ભવમાં, કેમ ભૂલાય તારો હાથ...’

દોલાને પણ ભોળા અને વેળુ જેવું પોતાનું ખાળપણ અને કિશોરપણ, વડલા, ભાતની વહેંચણી, નિર્દોષ વાતો, વગેરે યાદ આવ્યું. ઘડીભર તેને નાના થવાનું મન થઈ આવ્યું. પણ શે થવાય !! એ ખ્યાલ આવતાં મનને ઇચ્છા થઈ: ‘અસ ઝટપટ મરી જવું અને પછીના જન્મે નાનાના નાના રે’વું,’ અને આમ વિચારોમાં પડી ગાવામાં એક બે વાર ભૂલ પણ કરી બેઠો.

એટલામાં ગામના મુખીએ સૌને સંદેશો પહોંચાડ્યો. ‘લાઈ, આગીએથી મુખીએ ગામનાને રાવણે તેડ્યા છે માટે જવું પડશે. રાટલાવેળા થઈ છે, તો બધા ખાઈને આવો એટલે ઊભા ઊભા જઈ આવીએ.’

અને ખોર દળવા આવતાં ગામલોક આગીએ જવા નીકળ્યા. એક જણે ફળીના નાકા આગળથી ઊભા ઊભા દોલાને ચોપાડમાં બેઠેલો જોઈ બોલાવ્યો: ‘દોલા, લે હેંડ, તારી તો સાસરી થાય છે ને, ન આવે એ ચાલે કે?’

સાસરીમાં જતાં તો વાટે વાધ બેઠે છે. હમણાં બીજે ક્યાં જવાનું હોત તો ગામ પેલાં તૈયાર થાત.’ બારણામાં બેઠી બેઠી ભત્રીજાનું માથું હોળની પત્તી બોલી.

દોલાને પણ સૂતા ગામમાં, ઘેર એકલા બેસી રહી પત્નીનો કકળાટ સાંભળવા કરતાં સાસરીમાં જવું વધારે ઠીક લાગ્યું, અને ‘મુખીને ઘેર જવું છે, કાંઈ સાસરાને ત્યાં તો નથી જવું’ વિચારી બેઠ્યો.

અડધો પોણો માઈલનો રસ્તો કાપી આગીએ પહોંચતાં, ત્યાંના મુખીએ અમલ કસુંબા કર્યા. જે બેઠે ગામના લોકોએ આમને સામને પીધા અને પીવડાવ્યા. સૌને સુખડી વહેંવામાં આવી, અને ત્યાર બાદ દોલાના ગામના બેઠ્યા. જતાં જતાં જુવાનોએ પ્રસંગોપાત ‘હુંડા’ ગાયા. વિદાય આપતા જુવાનોએ કીટ્યા:

જવતાં રો’ તો, રાવણાં બસાડજે,
પેલા મુથલાના છેલ્લા ભુહાર !
જવતા રો’ તો સુખડાં શેકવળે
પેલા મુથલાના છેલ્લા ભુહાર !

દોલાના સાળાઓને કોઈએ વાત કરી કે કાલે તમારી ખુન બાપડી અડધી રાત સુધી રોઈ. પેલા ભાઈઓએ થોડા સમય પર સાંભળેલી ‘દોલો બીજી બેરી કરે છે’ એ વાત સાથે બેન બનેલીના અણખનાવતો અંકોડો બેડતાં દોલાને જરા ચમત્કારનો પડછાયો બતાવવાના ઇરાદે, ‘ઠીક જોગ આવ્યો છે.’ વિચારી દોલાની સાથે રકજક કરતાં કહ્યું: ‘અરે ભલા માણસ, આવા સપરમે દન તે સસરાનું ઘર ટાળીને બારોબાર જવાય ખરું? હેંડો, કાંઈ નહિ તો હુકો પીને જાઓ.’

બીજા લોકોએ પણ સાળાઓમાં એકાએક ફૂટી નીકળેલા સ્નેહથી ખુશ થતાં કહ્યું. ‘જાજા, કોઈ દન સસરાના બારણે પગ તો મૂક. આટલી બધી મનવર કરે છે ત્યારે જઈ આવ્યા. સપરમે દા’ડો છે, ના ન પડાય, જા.’

દોલો મને કમને ગયો. મોટા ત્રણ સાળાઓમાંથી વડાએ ઘરમાં ખાટલો ઢાલ્યો, બીજાને દાંડના બે શીશા લાવતાં ચણા શેકવાનો પત્નીને હુકમ કર્યો.

તો ત્રીજો હુક્કો ભરી લાખ્યો. થોડીવાર કેડે ચણા શેકાઈ આવ્યા. અને ધરમાંથી ઘેરને કાઢી કમાડ વાસતાં, મોટાએ દોલા આગળ દાડવું જાલિયું ધર્યું.

‘ના, મારે તો નથી પીવો. મને કાંઈ ટેવ નથી.’ દોલાએ કહ્યું.

‘અરે એમ તે ચાલે કે?’ એકે કહ્યું, ત્યાં તો બીજાએ ઉમેર્યું ‘નહિ પીએ તો બેજો મોઢામાં રેડીશું.’

દોલાએ નાછૂટકે પીધો. ત્યાર પછી પેલા ભાઈઓએ પણ વારાફરતી પીધો, અને એમ દોઢ-એકે શીશો ખાલી કર્યા પછી મોટાભાઈએ વાત ઉપાડી ‘હેં દોલજી, તે તમે બીજું બેટું કરવાના છો, એમને?’

‘કાણે કહ્યું?’ દોલાએ તાજબી થતાં કહ્યું.

‘એ એમ અમાર્યા થઈ જઈને અમને જાણા પછવાડે ફેરવવાની આશા ન રાખતા હોવ.’ વચોટે જરા આંખ ફેરવતાં કહ્યું.

‘ને હરતાને ફરતાં બાપડી ગાયના દાંત જેવી છોડીને માર્યા કરો છો તે તમને કાંઈ પૂજનાર નથી એમ?’ નાનો પણ મગજમાં ધૂમતા દાડના ઘોડા પર બેઠે બેઠે ઘૂરકર્યો.

‘પણ હું આમાંનું કશુંય જાણતો હોઉં તો ને?’

‘હવે રે’વા દો રે’વા. આ અમારા ગામમાં જ મોના કટારાની જીવલી સાદુ તો તમારા વતી બખડ-જંતર વેતરાઈ રહ્યું છે, ને હજુય તમે નથી માનતા? પણ યાદ રાખજો એમાંથી ક્યાંય મોત ન થઈ એસે હા.’

‘તે તમે અને બીવડાવો છો, એમ?’ દોલો છંછેડાયો.

‘અરે બીવડાવતા તો નથી, પણ દાંત પાડી નાખશું દાંત.’

‘દાંત પાડનાર તો મરી ગયા છપ્પત્રિયા કાળમાં.’ દોલાએ જીવવાની તૈયારી કરતાં કહ્યું.

‘આ રહ્યા જીવતા ને.’ કહી વચોટે ખાટલા પરથી ધક્કો મારી તેને ગબડાવી પાડ્યો.

‘અસે વિચાર કરજો હો આ વીકર્યાનો. વીકર્યો તો એકેકને જીવતો નહિ મૂકે.’ દોલાએ મથીને જાબા થતાં થતાં કહ્યું. પગ કાપ્યૂંથી બહાર જતા હતા.

‘બેસ બેસ, હવે મારી નાખવાવાળો.’ કહેતાં બીજાએ ફરી ધક્કો માર્યો. ભોંએ પડેલા દોલાના હાથમાં હુક્કો આવતાં તેણે ત્રણેની વચમાં છૂટો ફેંક્યો, જે નાનાની છાતીએ જતો ટિપ્પાતાં નાનાએ દાડના ઘેનમાં ખાટલા પર પડેલો શીશો લઈ જીભ ચનાં દોલા પર ફેંક્યો, જે ખભા પર જતો વાળનાં, લોહી વહેવા માંડ્યું. આ ધમાધમથી મોટાભાઈની પત્ની કમાડ ઉપાડી ઘરમાં ધસી આવતાં બોલી, ‘તમારું કાળુ ચાય તે, જુનને રંડાયો આપરા એકા છો કે શું?’

‘અહીંથી જતી હોય તો જ...નહિ તો તમેજ ઝટકાવી નાખે...હા...’ નાનાએ કહ્યું અને ત્રણે ભાઈ તેના તરફ જીભાજોડી કરવા વળ્યા, ત્યાં તે વચોટે ભાઈની બૈરીએ ગાળો ભાંડતા અને જોષ મેડેવા પહે કંઈક જોળવા: ફાંફાં મારતા દોલાને બાવડે ઝાલી ધમ્મતી બહાર કાઢ્યો, અને પાડોશીના એક જુવાન છોકરને દોલાને ધરબેગા કરી આવવાની ભલામણ કરી પાડી ફરી. પેલાએ દોલાનું ખમીસ કાઢી, ખમ્મે રૂ બાળી ચોંટાડી પાટો બાંધ્યો અને સમજાવી પટાવી તેને ગામ પહોંચતો કરવા લઈ ચાલ્યો. તે રસ્તામાં પડ્યાં આખડતાં દોલાને ટેકા આપતો અને એમ આખરે તેને ઘર ભેગો કર્યો.

‘હાય હાય, આ ક્યાં રોનારી વાળી આવ્યા? મોઢી દોલાની દશા જોઈ ગભરાઈ જાતાં બોલી, અને પાછા ફરતા જુવાનને મોઢે વાત સાંભળનાં ભાઈઓને ભાંડવા વળ્યા: ‘એમનું મૂળ જાય તે માડું હેવાતન લૂંટવા’ બેસા છે. બાપડો આદમી ન’તો જતો, તે હું રાંડો દા’ડો જાડો’ અને દોલાને માટે ખાટલો ઢાળી ગોદડી પાથરતાં પાથરતાં ઉમેર્યું. ‘એક લક્ષણ એમનું હતું

તે વધાર્યું. પડે હવે ખાટલામાં. હું તો કહું છું ભગવાન, મારનારને તું જોજો, તે ઝાલણીને દન ધરમાં ખાટલો ઢળાવ્યો.’ કહેતી કહેતી તેવાં સોરી ગધ અને જોડના ધર તરફ જોઈ બોલી. ‘ક્યાં ગયા, બધા વાલે-શરી. સાજા હોય ત્યારે ભાઈ ભાઈ કરતાં દોડે, ને હવે કોઈ છેતાડીય આવે છે?’ એટલામાં સામેથી દોલાના મોટાભાઈને આવતો જોઈ પાછી ફરતાં દોલા તરફ જોઈ ઉમેર્યું. ‘આ કમાવા ગયા’તા તે વગાડી આવ્યા છે આ.’

દોલાના મોટાભાઈએ પાટાને ઠીકઠીક કરતાં મોંઘીને કહ્યું : ‘જોયુંને, તારા ભાઈઓનું પરાક્રમ?’ મોંઘી વધારે છંછેડાઈ.

જોઈતા ઉપચાર કરવા છતાંય દોલાનો ધા પાક્યો અને સાથે સાથે અંગ પર તાવ પણ ચઢી બેઠો. મોંઘીને ફડક પેડી ‘કદાચ આલ્યો જશે તો!’ તેણે આભુઆભુથી દિલાસો દેવા આવનાર આગળ લાચારી સાથે બળાપો કરવા માંડ્યો : ‘હાય હાય, એમને કાંઈ થશે તો? ભાઈ તો મુવા કસાઈ પાક્યા! માટું કોણ રણી ધણી!’ અને કોઈ દવાનો જાણનાર આવતો તો ‘ભાઈસાખ! તમારો ગણ હું કોઈ દન નહિ ભૂલું! મારી ગરીબડીનું હેવાતન ઉગારી આપો!’ વળી ઘણાં બૈરાં મોં પર મેણાટતાં પણ ખરાં : ‘તું આવી ત્યારનો બાપડનો જીવ ખાવા બેઠી’તી. નથી કોઈને ત્યાં જખીને ઘડીભર બેસવા દીધો કે નથી કોઈનાથી હસીને વાત કરવા દીધી. માણસ છે તે...’ ત્યાં તો મોંઘી વચ્ચે બોલી પડતી ‘હાય હાય કાકી, ભલેને એમની મેળે ફરતા ફરે. હવે કોઈ દન ચૂંચ કડું તો ખાસડાં મારજો. જો ભગવાન મારી રાંકના સામું જીએ તો!’ અને પછી જીભે ચઢે તે દેવને વિનવવા અને આધાઓ રાખવા મંડી પડતી : ‘હે હનમાન, જો મારી ગરીબડીનું હેવાતન કાયમ રાખીશ, તો તને સવાશેર તેલ ને આકડાનાં ફૂલની માળા ચઢાવીશ મા બાપ! હે બોડિયાર મા! તને પાંચ નાળિયેરનું તોરણ બાંધીશ!’ અને સાથે સાથે પાંચ બ્રાહ્મણ જમાડવાની તથા સત્યનારાયણની કથા

કહેવડાવવાની આખડીઓ પણ ઘડી ઘડી લઈ દેવા ને કાલાવાંલા કર્યા કરતી. કોઈવાર દોલો તાવના ઘેનમાં ‘અલે એકાદને મારી નાખીશ હો, આ રાંડ મારો જીવ લેવા જ બેઠી છે. ન રહ્યો ક્યાંય બેઠાનો કે બેઠ્યાનો. બળ્યું આ ધર. હું તો આ હેંડ્યો, આ ધર ને બાર સોંપ્યાં તને, માલ્યા કરજો...’ આવું આવું બળડતો ત્યારે મોંઘી હૈયામાં બળતાં બળતાં કહેતી; ‘હવે છાના માના સૂઈ રો. તમે જશો પછી મારે ધરને શું દેવતા મેલવો છે?’ અને પછી સ્વગત ગાળો ભાંડવા મંડી જતી : ‘મૂંઘ રાંડ, હુંય કણબીને ગળે કોઈ દન હામે કાળીયોય નથી બીતરવા દીધો!’ વળી ભવિષ્ય માટે મનમાં ગાંઠ વાળતાં ઉમેરતી—

‘મન ગમે ત્યાં બેસજો ઉઠજો ને! હું વચમાં જીભ ધાલું તો કેજો?’

કાં તો બાધાથી લલચાઈને દેવાએ દર્શાવેલી મહે-રખાનીથી, કે મોંઘીની તનતોડ ચાકરીથી, પણ દોલો દિવસે દિવસે સાંજે થતો ગયો, અને પંદર દિવસમાં તો શિરાના જોરે હરતો ફરતો થઈ ગયો.

અને ત્યાર પછી જો ગામમાં કોઈના ઘરમાં તકરાર થતાં, બૈરી જીભે ચઢેલો દાખલો પતિ આગળ ટાંકતી ‘તમને તો મોંઘલી જેવી બૈરી મળે તો જ સીધા થાવ’ તો પતિ જવાબ આપતો; ‘બેસ બેસ, છાનીમાની એણે તો દૈના બાણામાંથી દોલાને પાછો આણ્યો. તારા જેવી હોત તો કે’ત : ‘મુવો મારો પિટયો; એક મરશે, તો બીજો.’ અને ત્યાર પછી દોલાને હળના ડાંડા વગર બીજું કામેય કરવા દે છે? બિલટી એ તો ‘આમ ઘરમાં બેસી રો’ છો ત્યારે બે આદમી ભેગા જઈને બેસોને?’ કહી કહી બહાર ધકેલે છે. બેરું તો એનું નામ.’ આમ મોંઘીનાં વખાણ થવા લાગ્યાં.

એક વાર દોલાને રોજના કરતાં ઓછું ખાઈ હાથ ધોવાની તૈયારી કરતો જોઈ મોંઘી બોલી ‘કમ દાળ ન લાવી? ઉભા રો, કઢી મંગાવી આપું’ કહી બાળુમાં રમતા ભત્રીજાને પૂછ્યું ‘નાથા, તારે ઘેર શું શાક ક્યું છે?’

ભત્રીજાએ લાકડીના ઘોડા પર બેઠે બેઠે જવાબ

આપો! અને દોવા તરફ તાકતાં 'મારે ઘેર તો એંહ, કસી કરી છે હોવ.' અને દોલા તરફ તાકતા 'કાકા તારે આવી છે?'

'હા હા, જ લઈ આવ જો, ગયો નથી એમ આવજો હો.' કાકાને બદલે કાકી બોલી.

નાથો થોડીવારમાં કઠીનું તાંસણું લઈ આવતાં બોલ્યો: 'શચી! મારી નાની માહી આવી છે. મને એંહ, પતાઉ આવ્યું. એંહ, મારા ઘેર બાઉ થશે એટલે તને આવે હોં? કાકા તને નહિ આવ્યું એંહ.'

'તમે જરા બાધને ભેગા થઈ આવજો. હું

જઈશ તો પાછું મારે બેસવું પડશે. વાડમાં તો કાં તો, એમના ધણીનું મૂળ જાય તે, દોર પેસી મ્યાં હશે ને રાતે આપણે ત્યાં રોટલાનુંય કે'તા આવજો.' મોંઘીએ ભાલવાની તૈયારી કરતાં કહ્યું.

'પાછો તને વેમ નહિ પડે?' દોલાએ ખાતાં ખાતાં મીઠી આંખે પૂછ્યું.

મોંઘીએ સહેજ જીજ્ઞાસા કરતાં લાગભરી રીતે કહ્યું 'બહુ સારું. એવાં મેણાં ન મારતા હો તો?' અને દોલાને, આપો વડે બન્નીઓ કરતા નેમ્મ ઉમેશું 'જરા એાછાં ઘેલાં કાદો એાછાં!'

સંસ્કૃતિનાં દર્શને

શ્રીકેત

[ગયા ઉનાળામાં કાકા સાહેબ કરાચીમાં સિંધ-હિંદી-સમેલનના પ્રમુખ તરીકે આવેલા. એ પછી એમણે આખા સિંધમાં હિંદી ભાષાના પ્રચારને અંગે પ્રવાસ કર્યો અને એ દરમિયાન મોહન-જે-દડો અને સક્કરખેરેજ પણ જોવા ગયેલા. આ પ્રવાસમાં એમની સાથે રહેવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયેલું.

કાકાસાહેબ વિષે મેં ઘણું સાંભળેલું. એમના કેટલાક લેખોનું પારાયણ નાનપણમાં વ્યાયામશાળાએ જતો ત્યાં કેટલાક મિત્રો કરતા તે સાંભળેલું, અને એ પછી મારા મનમાં એમના લેખો વિષે મમત્ત્વ જન્મેલું. એથી જ્યારે મને એમની સાથે પ્રવાસ કરવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો ત્યારે મને ખૂબ આનંદ થયો. કાકા સાહેબ બહુશ્રુત છે એમ તો સાંભળેલું. પણ જ્યારે ટ્રેઇનમાં એક પછી એક વિષય ઉપર એમને વાતો કરતા સાંભળ્યા ત્યારે તો હું આશ્ચર્યમુગ્ધ બન્યો, અને જ્યારે એમણે હરિજનપ્રશ્નની એક નવી જ દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરી ત્યારે મને થયું કે કાકા સાહેબ બહુશ્રુત તો છે જ પણ એ સાથે એક જબરા પ્રચારક મિશનરી પણ છે.

સિંધમાં આવનારને જોવાનાં ખાસ બે આકર્ષણ : સક્કરખેરેજ અને મોહન-જે-દડો. બંને વિષે આજસુધી પુષ્કળ લખાણ-પુષ્કળ ચર્ચાયું છે. એટલે એની ઉત્પત્તિ કે એની ખીજ ચર્ચા કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી. પણ એ પ્રવાસની મારા મન ઉપર જે અસર થઇ તે ઉતારવાનો આ માત્ર પ્રયાસ છે. શ્રીકેત.]

અમારી ટ્રેઇન સિંધના સુકા, વેરાન પ્રદેશમાં દોડતી જતી હતી. રેતીના વંટો-ખિયા ઘૂમરીઓ લઇ લઇને ટ્રેઇને વીંચાતા હતા : અમે જાણું રેતીનું જ સ્નાન કરી રહ્યા હોઇએ ! ગરમી ખૂબ હતી. દૂર દૂર બધે ઝાંઝવાંના સાગરો હિલોળા ખાતા હતા.

અમારે શરૂઆતમાં દાદુ જવાનું હતું. દાદુ એ સિંધનો એક મોટો જિલ્લો છે. એ જિલ્લામાં સૌથી મોટું શહેર દાદુ. સિંધમાં ઘણા વખતથી રહેતો હોવા છતાં મેં સિંધનાં તળપદ ગામડાંઓ નહિ જોયેલાં, સિંધની સંસ્કારિતા સાચવી રહેલાં જૂનાં શહેરો નહિ જોયેલાં એટલે જ્યારે દાદુ આવ્યું ત્યારે હું કુતૂહલપૂર્વક ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. માટીનાં ઘરો, માટીનું કાતરકામ, લાકડાં ઉપરનું ચિત્રામણ જોઇને થયું કે માટીમાંથી કે લાકડાંમાંથીયે આવું સુંદર સર્જન થતું હશે એની નજરે જોયા વિના કલ્પના પણ ન આવે. એ કાતર-કામમાં સિંધના લોકજીવનનું પ્રતિબિંબ હતું.

દાદુની વસ્તી પચાસ હજારથી વધારેની છે, પણ પહેલી નજરે જોનારને એ દસ થી પંદર હજારની વસ્તીનું શહેર લાગે. સાંકડા અને ગંદા રસ્તાઓ અને તડકાથી બચવા એ રસ્તા

ઉપર તાલપત્રી, ધાસ કે છણિયાથી છાયે કરવા હાંકી દીધેલા એટલે દરેક રસ્તો નળે એક લાંબી નહેર હોય એવો લાગે. અને એ નહેરની બંને બાજુ આછવિકા માટે મથતા માણુઓની દુકાનો હતી. એ દુકાનો જોઈને મને તો એક પ્રકારની નવાઈ જ લાગી. એ દુકાનો દુકાનો જ મને તો ન લાગી. ટ્રેનમાંથી મુસાફર જેમ રેશનના 'પ્લેટફોર્મ' ઉપર પોતાનો સામાન આડો અવળો ખડકે તેમ એ દુકાનોમાં માલ ખડકેલો હતો.

બીજે દિવસે અમે લારખાના ગયા, અને ત્યાંથી શિકારપુર. શિકારપુર સિંધુનાં પ્રાચીન શહેર છે. અગાઉ અહીં રાજધાની હતી ત્યારે લોકો એની નહોતજલાલીથી ખેંચાઈને અહીં આવતા. પણ આજે તો એ શહેર સાવ ભાંગી ગયું છે. એનો વેપાર તૂટી ગયો છે અને એ વખતના નહોતજલાલીના થોડાક અવશેષો માત્ર રહ્યા છે. અમે ગયા એ પહેલાં થોડા જ દિવસ અગાઉ અહીં હિંદુ-મુસલમાનનું હુલ્લડ થયેલું અને એ હુલ્લડની કારણી છાયા અમે ગયા ત્યારે પણ દૂર નહોતી યાદ. લોકો ભયગ્રસ્ત હતા. ચારેકાર શંકા અને અવિશ્વાસનું વાતાવારણ પ્રસરેલું હતું.

મોટર રસ્તે અમે ત્યાંથી સફર ગયા સિંધુનાં પાણી નહેર વાટે આ પ્રદેશમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવે છે. એટલે આ પ્રદેશ હરિયાળો અને લીલોહમ હતો. ખાવા ધાય એવી સિંધની મરૂભૂમિમાં આ ભાગ ઉપર પ્રભુના આશીર્વાદ નળે જીતયાં હોય એવું લાગતું હતું. દરેક પવન જાંચાં જાંચાં વસોમાંથી ગળાઈ ગળાઈને આવતો હતો. અમારી મોટર કૂદતી કૂદતી સફરને માર્ગે દોડી જતી હતી.

સફર એ સફરભેરેજને અંગે હમણાં, હમણાં ખૂબ પ્રખ્યાત બન્યું છે. અગાઉ પણ એ ખંદર તરીકે પ્રખ્યાત હતું. આજે તો હવે સિંધુમાં સીધી પંજર્ય કે એ બાજુથી સીમરો નથી આવવા દેતા એટલે એનો વેપાર ભાંગી ગયો છે. અમે મોટરમાંથી જીતરી સીધા ને વાં નેવાં સ્થળોએ ગયા. અમારી સાથે સ્થાનિક જાણુતા વક્ત્ર લાઈ વહેંચા હતા.

કાકા સાહેબના એ શિષ્ય હતા. વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરી ગયેલા. અમને એ એક મિનારો બતાવવા લાઈ ગયા. એ મિનારો એક યુગલના ભગ્નપ્રેમ ઉપર રચાયેલો છે. એ મિનારો ઉપરથી સફરનું, સિંધુનું અને આજુબાજુના પ્રદેશનું ધરાઈ ધરાઈને દર્શન કર્યું. સિંધુના સામા કિનારા ઉપર વસોનાં જૂથ જામેલાં પડ્યાં છે. એ જગ્યામાં વસો એક બીજાને બેટી બેટીને એવી રીતે ગૂંધાયેલાં જિલાં છે કે માણસ એમાંથી મુશ્કેલીએ નીકળી શકે. અને બીજા બાજુ શહેર પણ પેલા જગલ જેવું જ ગીચ પથરાયેલું પડ્યું છે. કાકા સાહેબે કહ્યું કે આ બાજુ ધરોનું-માણુઓનું-વન છે. સામી બાજુ ઝાંડોનું વન છે. ખરેખર મને આ સરખામણી એકદમ ગમી ગઈ.

થોડે દૂર લાવિકાનું તીર્થસ્થળ 'સાધુમેલા' હતું. અમે ત્યાં ગયા. સિંધુના વિશાળ પટની વચ્ચે વચ્ચે એક જાંચા ટેકરા પર એ આવેલું છે. સિંધુનો પ્રવાહ એની આજુબાજુ વહે છે. જેતાં જ મનને ગમી જાય એવું એ સુંદર સ્થળ છે. પણ ત્યાં એટલા બધા બાવાઓ ધૂણી ધખાવીને ખેડા છે કે જ્યાં જોઈએ ત્યાં ગુરુ-શિષ્યો લાવિકાને ઉપદેશો આપ્યા કરતા હોય. ત્યાંના મહત્તે કાકા સાહેબને ખાસ અસ્પૃશ્યતાનિત્ય રણની ગર્યા માટે ખેલાવેલા, પણ કાકા સાહેબ કાંઈ પણ દલીલ કે ચર્ચા કરે એ સાંભળવાની દરકાર કર્યા વિના એમણે તો એમનાં મંત્રગો, માન્યતાઓ અને અભિપ્રાયો ઉપદેશ વાટે દેવાનાં શરૂ કરી દીધાં પૂરી ત્રીસ મિનિટ સુધી એ ઉપદેશનું પાન કરીને અમે ધરાયા અને છેલ્લે વિનયની વિધિ કરીને જાણા.

સાધુમેલાથી જરા આગળ એક પૂલ છે. એ પૂલની બાજુમાં એક જૂનો પુરાણો દરવારગલ છે. ત્યાંથી થોડે દૂર સિંધુનો વિસ્તાર કાંઈ જગ્યા સરોવર જેવો થઈ ગયો છે. નળે દોડતી દોડતી સિંધુ થાકીને ત્યાં સૂઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. નજર ન પડે એ એટલો વિશાળ પટ એનો ત્યાં ફેલાયેલો છે. માણી-ઓના છાકરા નાના નાના મઝવાઓ લાઈને આમ તેમ ધૂમતા હતા. લાવિકા લોકો લોકોની ત્રીણી ત્રીણી

ગોળીઓ ખનાવી માછલાંઓને નાખતા હતા. અને બાળુનાં દેવમંદિરમાં ભજન કરીતંત્રી ધૂન ગમી પડી હતી.

અમે ત્યાંથી બેરેજ નેવા ગયા. અંધારું થવા આવ્યું હતું. અમારે અત્યારે જ આ બધું નોંધ નાખવાનું હતું. સવારે તો અમારે સફર છોડવાનું હતું. અમે બેરેજ પાસે આવ્યા. બેરેજની ભવ્યતા નોંધ ધજનેરી કામ માટે માન ઉત્પન્ન થયું, પણ એ જ ક્ષણે એક બીજો વિચાર મનમાં આવ્યા વિના ન રહ્યો કે આ બેરેજની પાછળ તો ગરીબ હિંદુસ્તાનના કરોડો રૂપિયા હોમાયા છે અને એના પ્રમાણમાં આ સાવ ફિક્કું લાગ્યું. કહેવાય છે કે સિંધુનો પ્રવાહ આ બેરેજની રૂકાવટને અંગે ધીરે ધીરે બદલાતો જાય છે અને જો આ સાચું હોય તો કરોડો રૂપિયાને ખર્ચે ઊભું કરેલું આ જગી કામ વખત જતાં સાવ નકામું જવાતું. ગમે તેમ હોય પણ આ બેરેજ નોંધને જે ઉદ્દેશ્ય થવો જોઈએ તે ન થયો. સિંધુનાં પાણી દોડી દોડીને બધાં અહીં થંભતાં હતાં. પાણીનું ઊંડાણ ૨૫૦ ફૂટથી પણ વધુ હતું. લોખંડના તોર્તીંગ દરવાજાઓથી એ બધાં પાણીને રોકવામાં આવ્યું હતું. એક બાળુ આટલું બધું ઊંડું અને ઊંછળતું પાણી અને બીજી બાળુ સાવ શાંત. એક બાળુ સમુદ્રસમી સિંધુ, બીજી બાળુ સાવ ખાઓ-ચિયું; અને આ દૃશ્ય નોંધને મનમાં ઘડીભર વિશાદ છવાઈ ગયો.

* * *

સવારના પાંચ વાગ્યા અને અમે મોહન-જો-દડો જવાના રોશને ઊતર્યા. ધુમ્મસ વરસતું હતું. ધરતી ભીની હતી. અમે લગભગ છ વાગે ઊપડ્યા. દરેક ઐતિહાસિક સ્થળોએ ત્યાંનો સાચો કે ખોટો ઇતિહાસ કહેનારા અમુક માણસો હોય છે એમ અહીં પણ અમને મળી રહ્યા. શરૂઆત અમારા ગાડીવાળાએ કરી. જે વાતો એણે અનેક ઉતાડ્યોને કહી હશે એ જ વાતો અમને પણ એણે એટલા જ રસથી

કહી. પણ કાકા સાહેબ એને એમને એમ જવા દે તેમ નહોતા. એને ફટલીયે બાળતોમાં ઝીણું ઝીણું પૂછતા, પેલો ગાડી વાળો મૂંઝાઈ પડતો અને અમે એની એ ગભરાયેલી મૂંઝવણ નોંધને મનમાં એક પ્રકારની રમૂજ અનુભવતા.

મોહન-જો-દડો જતાં વચ્ચે એક ગામ આવે છે. ત્યાંથી ગાડીવાળાએ નોંધતો સામાન લઈ લીધો. અમારામાંથી એક લાઇને દૂધ પીવાની ઇચ્છા થઈ. એટલામાં એક લાઇ દૂધનો લોટો લઈને નીકળ્યા. અમે એને દૂધ દેવાનું કહ્યું. એણે તો ખૂબ રાજ થઈને આપ્યું અને જ્યારે અમે એને પૈસા આપવા માંડ્યા ત્યારે એના મોઢાની રેખાઓ બદલાઈ ગઈ અને નારાજ થઈને એ ચાલ્યો ગયો.

પાછળથી અમારા ગાડીવાળાએ કહ્યું કે અહીં અમે દૂધના પૈસા લેતા નથી. દૂધને વેચવું એ અમારા મજબૂબમાં નથી. અને ત્યારે મને કાઠિયાવાડનાં ગામડાંઓ યાદ આવ્યાં. કાઠિયાવાડનાં કેટલાક ભાગમાં દૂધ ન વેચવાનો હજી પણ રિવાજ છે. અમે જ્યારે પાંચેક વર્ષ પહેલાં લાલનાં ગામડાંઓમાં ફરતા હતા ત્યારે દૂધના પૈસા અમે આપતા તે કાંઈ ન લેતું. ત્યારે મને થતું કે અલણ અને અજાન ગણાતા આ લોકોમાં જે ખાનદાની, આતિથ્ય અને ઉદારતા છે તે ભણેલા અને સંસ્કારી ગણાતા લોકોમાં બહુ ઓછામાં હોય છે.

અમારી મુસાફરી આગળ ચાલી. વાઢળાંઓ-માંથી સૂર્યદેવ બહાર નીકળતા હતા. એ વખતે કાકા સાહેબે અમને સૂર્યોદયનું જે દૃશ્ય બતાવ્યું. તે મારી નજરમાંથી હજી પણ ખસ્યું નથી. કાકા સાહેબે કહ્યું કે ‘આવો સૂર્યોદય જવલ્લે જ નેવા મળે છે. સૂર્ય ઊગતો હતો અને એની આગળ આગળ જાણે કાંઈ ગુલાલ છાંટતું હોય એમ સારુંયે આકાશ લાલમલાલ બની ગયું હતું. નાળિયેરીનાં મૂંડોની પાછળ સૂર્ય એવી રીતે આવી ગયો હતો કે એમાંથી એક અદ્ભુત દૃશ્ય પ્રગટતું હતું. આસમાનમાં ક્ષણે

ક્ષણે રંગો પનટાતા હતા પ્રભાતનો ખુશનુમા પન પાતો હતો થોડાક પક્ષીઓ ઊડતા ઊડતા ગીતો લનકાગતા જતા હતા અને વાતાવરણ કોઇ એવી હવાથી ભર્યું ભર્યું લાગતુ હતુ કે મન પ્રવૃદ્ધ અને ઝાડ-પાન બધા ધુમ્મસ પડી આવતા સૂર્યપ્રકાશથી જાણે નવો અવતાર પામ્યા હોય એમ લીનાઝમ લાગતા હતા ચારે બાજુની કુદરત હમી રહી હતી

આખાથે રસ્તાની નીચે એક જાતનુ ઘાસ પાથરેલુ હતુ એ ઘાસના કાંધાઓ જ્યારે અમારા ગાડીવાળાએ ગણાવવા માડ્યા ત્યારે જ ખનર પડી કે શહેરમા રહેનારને આવી નકામી ગણાતી ચીજોની પણ આટલી ઉપયોગીતા હોય છે એવો ખ્યાન ન આવે રસ્તાની આજુબાજુ બાવળના અને બીજા ઝાડો હતા રેશનથી મોહન-જો-દડો દમેકે માધુલને અતરે છે એક બે નહેરો વટાવીને અમે મોહન-જો-દડોની નજીક આપ્યા ધૂળના મોટા અને જાડા ઢગનાઓ જ્યાં ત્યાં દેખાતા હતા બને બાજુ આવા અનેક ઢગનાઓ હતા અમારી ગાડી એમા થઇને ઉતારે પહોચી અહીં દરેક જોવા આવનારને સારુ આરામ લેવાને અને થાક ઉતારવાને માટે બે ત્રણ ઝોરડાઓની સગવડ છે એ ઝોરડાની આગળના ભાગમા નાનો એવો મળનો બગીચો કરવામા આવ્યો છે.

ઉનાળો હતો અને સિંધના આ ભાગમા ગરમી સખત પડે છે એમ સાલજેનુ એટલે તરત જ અમે મોહન-જો-દડોનાં ખડિયેરો જોવાને ઊપડ્યા એક સરકારી માણસ અમારી સાથે ખતાવવાને માટે આવેનો સૌથી પહેલુ ખડિયેર આ યુ અને અમે ધૂળ ખૂદતા ખૂદતા ઉપર ચડ્યા ઉપર ગયા પડી મેં નહોતુ ધાર્યું એવુ નીકળ્યુ મને તો મનમા થતુ હતુ કે આવા ખડિયેરોમા તે શુ જોવુ છે ! પણ જ્યારે એ નજરે જોયા ત્યારે મારી ઉદાસીનતા માટે મને મનમા લજ્જા અને શરમ થઇ આ ખડિયેરોની પાછળ અનેક પ્રકારનો ઇતિહાસ પડ્યો છે એ ખડિયેરો સુખી અને આખાદી ભોગવતા

કોઇ મોટા શહેરના અવશેષોની પ્રતીતિ કરાવતા હતા એની ગટરરચના (sanitary system) જોને અમે આશ્ચર્ય પામ્યા આજે પણ સિંધમા આવી મળની સુંદર અને બ્યવસ્થિત ગટરરચના બે ત્રણ શહેરો બાદ ઇસ્તાં પ્રાપ્તિ નથી

અમે એક બીજા ખડિયેર ઉપર ગયા આ ખડિયેર અગાઉના કરતા પણ વિશાળ હતુ ધરના ધર રસ્તાઓ, બજારો અને નાહવાના હોળો આખાને આખા જમીનમાંથી ખોદી કાઢવામા આપ્યા હતા એ મકાનોની બાંધણી આટલા વર્ષો પડી પણ એવી ને એવી રહી છે કેમ્બીક દીવાનો તો જાણે હજુ જ કાને જ બતાવી હોય એવી મજબૂત લાગે છે કામ સાહેરે અહીં આવતા પહેલા મોહન-જો-દડો અમે જોટનુ સાહિત્ય મળેયુ એટનુ જોઇ ગયેના એટને, એમજ અમને ઘણી નવી નવી વસ્તુઓની ઐતિહાસિક સમજ પાડી એમણે મકાનોની બાંધણી વિષે કહ્યુ આગવી અને એ વખતની ધર-બાંધણીમા કયા તફાવત છે એ અમને પ્રત્યક્ષ બતા યુ આ મકાનોની દીવાનો લાલ ઇંચી ચણેની હતી પાચ ઇંચો જીબી અને પાચ આડી આવી રીતે એ મકાનો બાંધેના હતા ધણુ ખરા મકાનની અદર નાના નાના ફૂવાઓ હતા કે ફૂવાઓ એમને એમ જમીનમાંથી કારી કાઢ્યા આવ્યા છે અમે બધુ ફરી ફરીને જોયુ હવે શું તપતો હતો ગરમી લાગરી શઝ થઇ ગઇ હતી અમે છેલ્લા ખડિયેર ઉપર ચડ્યા આ બધા ખડિયેરો ફરતા ફરતા મનમા અનેક પ્રકારની લાગણીઓ જન્મ હતી કેટલાયના આસુ દુખ, વેદના, મોજ અં આનંદ એ ધૂળમા ગઢાળાયા હશે કેનાયના કમ્મ નિસાસા એ ખડિયેરોમા દટાયા હશે !

અમે જે ખડિયેર ઉપર છેલ્લે ચડ્યા ત્યાં જુ લગનાનના સ્તૂપ જેવુ કંઈક માગીનુ જોલુ હતુ એ ઉપરથી આજુબાજુનો પ્રદેશ ધણે સુધી દેખાતો હતો દર દર સિંધુ વાળી ચૂકી વાળેની, ધરનીને ખૂદા ખૂદતી દોડી જતી હતી કહેવાય છે કે એ સિં પડેના આ નગર પામે હતી પણ કાળખજો એ

પ્રવાહ બદલી નાખ્યો. અમે ત્યાંથી ઉતારે આવ્યા. ઉતારાની બાજુમાં એક સંગ્રહસ્થાન-મ્યુઝયમ-બનાવ્યું છે. એમાં ઘણી વસ્તુઓ જોવાની મળે છે. મોહન-જો-દ્વડોમાંથી હાથ લાગેલી સારી સારી વસ્તુઓ તો લંડનના મ્યુઝયમમાં અને થોડીક કલકત્તાના મ્યુઝયમમાં મોકલી આપવામાં આવી છે. પણ એ પછીયે જે કાંઈ બાકી રહ્યું છે તેય ખૂબ સુંદર છે.

થોડીવાર આરામ કરીને અમે રેશન તરફ જાવ્યા. હવે સિંધની. ગરમી એટલે શું એનો યથાર્થ ખ્યાલ આવવા માંડ્યો. શરીરનો કાંઈપણ ભાગ જરાવાર બહાર રહ્યો કે શેકાવા જ માંડે. સવારની લિજ્જત હવે નહોતી રહી. સવારની ભીની ધરતીમાંથી હવે ગરમી, વરાળ જેવી, છૂટતી હતી. કાંઈ પક્ષીઓનો કંઠરવ નહોતો સંભળાતો. ઝાડ-પાન, બધાં કાંઈ સ્નેહી

અકાળે મરણ પામે અને એકદમ સ્તબ્ધ બની જવાય તેમ સ્તબ્ધ, અવાક બનીને જોમાં હતાં. અને છેવટે જે રેશનની અમે રાહ જોતા હતા તે આવ્યું. ગરમી તો હતી જ પણ પાણી છાંટેલું એટલે કંઈક ઠંડક હતી. મને મોહન-જો-દ્વડોના વિચારો ફરી ફરીને આવતા જ હતા. એ બધાં દૃશ્યો નજર આગળ તરવરતાં હતાં. અનેક સૈકાઓ પૂર્વેનું એક પ્રાચીન, અતિ પ્રાચીન, શહેર આજે જોયું એ ખ્યાલથી મન એક પ્રકારની તૃપ્તિ અનુભવતું હતું.

ટ્રેઇન આવી. સુમસામ બનેલું રેશન ગાછી જાયું. અમે ટ્રેઇનમાં બેઠા. મારા મનમાં તો સિંધુનો વિશાળ પટ, મોહન-જો-દ્વડોનાં પ્રાચીન ખંડિયેરો અને દાદુની ભવ્ય સંસ્કૃતિના જ વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા, અને એ બધાં દૃશ્યો મારા મન ઉપર એની જાંડી સ્મૃતિ મૂકતાં ગયાં.

યુરોપનાં પાંચ મહારાજ્યો

શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

યુરોપમાં નાનાં મોટાં સત્તાવીસ રાજ્યો છે. એની વસ્તી આઢીસ કરોડ માનવીઓની છે. યુરોપનાં મહારાજ્યોમાં ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટલી અને રશિયા એ મુખ્ય ગણાય છે. આ રાજ્યો પરસ્પર શંકા, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, અસહ્ય અને કટાક્ષની દૃષ્ટિથી ભુજે છે. એક બીજાની સામે એમને પૂરો દ્વેષ છે. શત્રુજનનાં પ્યાદાંની પેઠે યુરોપમાં કંઈક ચાલ્યાછાએ ગોઠવાઈ રહી છે. તેના પરિણામમાં ત્યાં પરસ્પર ખૂબ હિંસકૃતિ જન્મી છે. એક બીજા સામે આ રાજ્યોએ મોટી જકાતની દીવાલો ઊભી કરી છે. નવી નવી રાજ્યરમતો રમી એક બીજાને મહાત કરે છે. તેમાં પણ ચલણનીતિની ઊંડી ઊંડી ગૂંચો ઉઠતી એકબીજાના ચલણને દબાવવાની યુક્તિઓ ચલા જ કરે છે. આ મહારાજ્યો લોભ, મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈ પછાત રાજ્યોને ચૂસવાનો ધંધો કરે છે, અને પોતાની પ્રજા ઉપર મોટા કરો નાંખી એમાંનું ધણું ખંડે ધન લશ્કરી ખર્ચ પાછળ વાપરે છે. લગભગ બધાં જ રાજ્યો દેવાળિયાં છે. ભૂતાં કરજો કોઈ પણ ભરવાને રાજ નથી. અનેક પ્રકારના પ્રજાનાશક યંત્રોની શોધ કરી, એકબીજાની પ્રજા ઉપર વિજય મેળવવાની તેમની આકાંક્ષા છે. હમણું યુરોપમાં ભયાનક વિનાશનાં શસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ માટે લાખો કારખાનાં અને કરોડો કારીગરો કામ કરે છે.

યુરોપ પોતાની આવકનો ચોથો ભાગ લડાઈનાં સાધનોની પાછળ વાપરે છે. આ મહારાજ્યોએ પોતાના અદારથી ઉપરની ઉમરના બધા યુવકોને લશ્કરી તાલીમ અને શિસ્તપાલન શીખવવા માંડ્યાં છે આખો યુરોપ લડાઈના અખાડા જેવો બની રહ્યો છે. જ્યાં ભુજો ત્યાં લશ્કરી વિમાનો, ઝેરી ગોળાઓ ફેંકવા માટેની ક્વાયત લઈ રહ્યા છે. રસાયનશાસ્ત્રીઓ મનુષ્યોના પ્રાણ હરનારા ભયંકરમાં ભયંકર ઝેરી ગેસો ઉત્પન્ન કરવાના અખતરા કર્યા જ કરે છે. કલાકના ત્રણે ત્રણે માઈલની ઝડપનાં વિમાનો તૈયાર થાય છે. મોટી ભયંકર ગોળા વરસાવનાર તોપો લાખોની સંખ્યામાં કારખાનાંઓ બનાવી રહ્યાં છે. નવા સુધારા વધારા સાથેની ટેન્કા-એટલે કે ખખટવાળી મોટરમાં ચડાવેલી તોપો-લાખોની સંખ્યામાં બહાર પડે છે. રાક્ષસી ગોળાઓથી માંડીને નાની કાટ્રીજ સુધી પ્રાણહારક વસ્તુઓ કરોડોની સંખ્યામાં તૈયાર થાય છે.

આ ભયાનક સંહારક વસ્તુઓના ઉપયોગથી યુરોપ ભસ્મીભૂત થઈ જવાનો સમય આવી પહોંચવાની આગાહી થાય છે. અગાઉનાં મહ્યુદ્ધોમાં યુદ્ધમાં ભાગ લેનારા સિપાહીઓને જ ભય હતો, પણ હવે ઝડપી ગતિવાળાં વિમાનોમાંથી ફેંકાતા ઝેરી ગોળાઓ લડાઈમાં ભાગ ન લેનારી

પ્રજનો પણ સંહાર કરશે. દુશ્મનના કોઇ શહેર ઉપર આવા ઝેરી ગોળાનો વરસાદ કરી સાધારણ પ્રજનો સંહાર કરવાને માટે આસુરી શસ્ત્રો પેદા થઇ ચૂક્યાં છે. એ ઝેરી ગેસથી રક્ષણ કરવાને માટે દરેક રાજ્ય કરોડો ધુર-ખાઓ તૈયાર કરાવે છે. જમીન નીચે સીમેન્ટનાં પાકાં ભોંયરાંઓ બાંધી આવા હુલાઓને વખતે પ્રજાનું રક્ષણ કરવાના ઉપાયો લેવાઇ રહ્યા છે.

યુરોપમાં છેલ્લા મહાયુદ્ધની સંધિ અને ૧૯૧૮માં વર્સેઇસ ખાતે થઇ એ સંધિનાં પરિણામે યુરોપના નકશામાં મોટા ફેરફાર થયા. ઝેકાસ્લોવાકીઆ, યુગોસ્લોવીઆ, ફિનલેન્ડ, પોલેન્ડ વગેરે અનેક નવાં નવાં રાજ્યો યુરોપના નકશામાં દેખાયાં. આસ્ટ્રીઆ હંગરી જેવા જૂના સામ્રાજ્યના પંચોતેરે ટકા જેટલો ભાગ ખૂંચવી લેવાયો. મનસ્વી રીતે કરેલા આ ફેરફારથી મહાયુદ્ધ પછી અશાંતિ વધી પડી. અખળે પાઉન્ડ, કરોડો મનુષ્યો અને અગણીત સ્થાવર જંગમ માલ મિલકતનો નાશ થયાં છતાં યુરોપમાં શાંતિ ફેલાઇ નહિ. જર્મની અને તેના મિત્રોને ખૂબ ગેરધન્સાક આપવામાં આવ્યો. આથી વિજયી મિત્રરાજ્યો અને પરાજીત જર્મની અને તેના સહકારીઓ વચ્ચે અસંતોષનો અગ્નિ વંધવા જ લાગ્યો. પરિણામમાં યુરોપ હમણાં હમણાં પરસ્પરના રાગદ્વેષથી ભરાઇ ગયું છે. આર્થિક શસ્ત્રો થોછને પરસ્પરનો વિખવાદ યુરોપનાં મહારાજ્યોએ સળગાવ્યો છે.

આ મહારાજ્યો મોટાં મહત્વાકાંક્ષી છે. એમની પ્રભુ વિદ્યા, શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, ઉદ્યોગ, હુનર, કલા, રસાયન, યંત્રશાસ્ત્ર, વિદ્યુતશાસ્ત્ર અને ખનીજશાસ્ત્રમાં બહુ આગળ વધેલી છે. એ મહારાજ્યોની પ્રભુ નેવુંથી પંચાણું ટકા શિક્ષિત છે. જગતનો મોટો ભાગ એમણે સ્વાધીન કરી લીધો છે. પછાત પ્રજાઓને ચૂસી ચૂસીને એઓ પોતાની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ અને જીવનના ઉચ્ચ ધોરણને નભાવે છે. એઓ ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તીના અનુયાયીઓ છે, છતાં એમની જાતી સંસ્કૃતિ, ધર્મ, ઉચ્ચ શિક્ષણ અને આધ્યાત્મિક વિચારો એમનું રક્ષણ કરી શકતાં નથી. એ મહારાજ્યો

રાજ્યો વેગપૂર્વક સર્વનાશના ઠાર તરફ ધસડાતાં જાય છે. એ મહારાજ્યોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન નીચે મુજબ છે:

ગ્રેટબ્રિટન

ગ્રેટબ્રિટન એ આખા જગતમાં મોટું સામ્રાજ્ય છે. એની ચાર કરોડની વસ્તી સાહસ, શક્તિ, બળ અને મહત્વાકાંક્ષા માટે અજોડ છે. દોઢ કરોડ ચોરસ માઇલના મોટા વિસ્તારવાળા પ્રદેશો અને આધીન છે. પચાસ કરોડ મનુષ્યો એના ‘યુનિયન જેક’ વાપટા નીચે રહે છે. પૃથ્વીના નકશામાં લાલ-રંગ વાળો પ્રદેશ છે તે એની હકૂમતનો છે. એ તમામ દેશોને ચૂસી ચૂસીને બ્રિટિશ પ્રભુ જગતમાં સૌથી સંપત્તિમાન પ્રભુ બની છે. એના દરેક મનુષ્યની વાર્ષિક આવકની સરેરાશ ૮૪ પાઉન્ડની છે. આપણા દરેક હિંદીની વાર્ષિક આવક આસરે ૫૦ રૂ. ગણાય છે. આપણા કરતાં સરેરાશ દરેક અંગ્રેજ વીસગણો વધારે પૈસાદાર છે.

બસો વર્ષ થયાં અંગ્રજોએ સૌથી પહેલાં દેશો છૂટી લેવાનો પ્રયોગ આદર્યો હતો. યંત્રશાસ્ત્રની રચનામાં પણ તેઓ પહેલા જ હતા. એમણે પોતાનાં વહાણો અને સાહસિક ખલાસીઓની મદદથી આખા જગતનું દ્રવ્ય ચૂસ્યું છે. બ્રિટન પાસે સમુદ્રનો કબજો હતો. એમનાં લડાયક વહાણો સમુદ્ર ઉપર કાબુ રાખી બેઠાં હતાં :

Rule Britannia rule the waves,
Britans never shall be slaves.

એ એમનો મહામંત્ર હતો. બીજાં યુરોપનાં રાજ્યો બ્રિટનની વિભૂતિ જોઇ યંત્રશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર વગેરેમાં પારંગત થવાં લાગ્યાં, જે કે બ્રિટને તેમને પૂરાં ફાવવા દીધાં નથી. બ્રિટન રાજ્યનીતિમાં નિષ્ણાત હોવાથી યુરોપનાં રાજ્યોને પરસ્પર લડાવી પોતાનું કામ કઢાવી લે છે. કાંઇ એક રાજ્ય બળવાન થાય એટલે એને તોડી પાડવાના આર્થિક, રાજકીય અને રાજ્યનીતિના ઉપાયો થોજે છે અને પોતાનું યુરોપમાં વર્ચસ્વ સાચવે છે.

આજે ચિટન આત્મસંતોષી થઇ ગયું છે એની પ્રગ્ન એટલી ધનવાન, સમૃદ્ધિશાળી અને સાધનોવાળી છે કે એને યુદ્ધ જોઇતું નથી. પોતાના હાથમાં જે મોટા દેશો અને અનર્ગળ સમૃદ્ધિ છે એ સાચવી રાખવાના એના કોડ છે. પરંતુ પોતાની માલિકીની કોઇ વસ્તુને બીજું કોઇ રાજ્ય આંગળી ચીંધે તો એ આંગળી કાપી નાખવા જોઇતું બળ તેનામાં છે.

જર્મની

જર્મનીમાં હમણાં નાઝીપક્ષનું પ્રાબલ્ય છે. એ પક્ષ સંહારનીતિમાં અને યુદ્ધમાં માને છે. યુદ્ધથી જ પ્રગ્નની સંસ્કૃતિ સુધરે છે અને વિકસે છે એમ એ પક્ષની માન્યતા છે. વર્સેલ્સના કરારે નીચે જર્મનીને કચરી નાખવામાં આવ્યું હતું પણ પંદર વર્ષની અંદર એ પુનર્જીવન પામ્યું છે. એનાં સંસ્થાનો અને એનો પ્રદેશ એને પાછો જોઇએ છે. એનું લશ્કર ખૂબ ખૂબ તૈયાર છે. શિસ્તપાલન અને વિજ્ઞાનનાં સાધનો સંપૂર્ણપણે તે ધરાવે છે. હવે એ બહારવટિયું બન્યું છે. એની પેદાશનો મોટો ભાગ વિમાનો, મનવારો અને તોપો બનાવવા પાછળ વાપરે છે. એ પોતાની મુક્તી ચલાવી આખા યુરોપને કંપાવી રહ્યું છે. એનો મુખી હેર હિટલર ગરૂડની પેડે પાંખો ઊંચી કરી શિકાર ઉપર તૂટી પડવાને માટે પ્રતિપજે તૈયાર છે. એને ગૂઝાબાજીથી કામ લેવું છે. તે આજના જર્મનીનો અધિષ્ઠાતા અને નિયામક છે. સાત કરોડ જર્મનો ખડે પગે એની આજ્ઞા પાળવા માટે તૈયાર છે. એની માગ-લુઓ ન સંતોષાય તો યુરોપમાં દાવાબળ પ્રકટાવવા પ્રણયરૂપે તે ઊભો છે. એની મહત્વાકાંક્ષાનો કોઇ પાર નથી.

ફ્રાન્સ

જર્મનીને મહાયુદ્ધમાં હુઆડનાર અને નીચોવનાર ફ્રાન્સ એ પ્રગ્નસત્તાકે રાજ્ય છે. યુરોપમાં મોટામાં મોટું લશ્કર ધરાવવાનો એનો દાવો છે. જર્મનીને દબાવેલું રાખવાની એની રાજનીતિ એને આખરે

ભારે પડી છે. છતાં હજી એ જર્મનીનો દેશ લીધો છે તે પાછો આપવા જોઇતું નિર્ણય નથી. પરંતુ જર્મનીનો ભય હમેશાં એના માથા ઉપર છે. તેથી એણે પોતાની સરહદ ઉપર હજારો માઇલ સુધી સિમેન્ટની પાટા ફિલેબંધી બોંબરાફે કરી તેમાં લાખો તોપો અને મશીનગનો ગોઠવી છે. એને જર્મનીનો અત્યંત ભય છે. આથી એણે અંગ્રેજ અને રશિયા સાથે પરસ્પર મદદ કરવાની સંધિઓ કરી છે. યુરોપમાં રોમાનીઆ, પોલાંડ, ઝેકોસ્લોવાકીઆ વગેરે અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યોને આર્થિક મદદ કરી એણે પોતાનો પક્ષ મજબૂત કર્યો છે. ફ્રાન્સની પ્રગ્ન શાંતિપ્રિય છે. પરંતુ કોઇ દુસ્મન આવે તો મરણિયા થઇ લે છે. જગતમાં સર્વોત્તમ લશ્કર જર્મનીનું ગણાય છે. ફ્રાન્સ અને રશિયાના લશ્કરો એનાથી મોટા છે છતાં શિસ્તપાલન અને લશ્કરી દૃષ્ટિએ જર્મની ચડિયાતું છે.

ઇટલી

યુરોપનો બીજો બહારવટિયો ઇટલી છે. એનો માંધાતા મુસોલીની યુરોપમાં બંડો ઊઠાં કરવાં તૈયાર છે. એ ઇટલીની ચાર કરોડની પ્રગ્નને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રેરી શકે છે. એને ઐરશ્વિટન સાથે જૂતું વેર છે. લંડનથી કરીને ઠેક આસ્ટ્રીઆ સુધી દરિયાકાંઠો ચિટનના કળખમાં જોઇ એનું કાળજી સળગી ઊઠે છે. દસ હજાર માઇલના એ લાંબા સાગરકાંઠા ઉપર ચિટને બળવાન લડાયક મથેકા બાંધ્યાં છે એ સર્વને નિર્બળ કરવા મુસોલીની મથી રહ્યો છે. એણે નિર્બળ અને કુસંપથી ભરેલા ઇટલીને આજે મહારાજ્ય બનાવ્યું છે. એણે જર્મની, આસ્ટ્રીઆ, હંગરી, પોર્ટુગલ વગેરે રાજ્યોને પોતાનાં જવાં રાજ્યશાસન અને વિચારસરણીવાળા બનાવ્યા છે. એણે એથિસીનીઆ ઉપર વિજય મેળવી બાબન રાજ્યોની બનેલા પ્રગ્નસધને સત્ત્વહીન સાબિત કર્યું. જર્મનીની પેડે એની આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ છે છતાં એ મોટા ભુગારીની પેડે હિંમતવાન થઇ પોતાનાં તમામ સાધનો લશ્કરી તૈયારીઓ પાછળ વેડે છે. રૂપેનમાં એણે લાખો ઇટાલિયન સિપાહીઓને મોકલી મોટા જંગ

સળગાવ્યો છે. એ રાજ્ય પણ હિંસા, યુદ્ધ અને દમનની-
તિમાં માનનાર છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઇટલી આવેલું છે,
છતાં ભૂમધ્ય સમુદ્રનો કબજો ગ્રેટબ્રિટન પાસે હોવાથી
મુસોલીનીની આંખમાં લોહી ઝરે છે. પણ બળવાન
બ્રિટન-સિંહની શક્તિ પાસે તેની શક્તિ હજી નબળી છે.

ઇટલી, જર્મની અને જાપાન એમણે એક સંપ
કરી પરસ્પર સહકાર કર્યો છે. ત્રણે મહત્વાકાંક્ષી છે.
એમને પ્રદેશો જોઈએ છે. એમનો મુખ્ય વેરી રશિયા
છે. રશિયાને એ ત્રણે રાજ્યો અંતઃકરણપૂર્વક
ધિક્કારે છે. જર્મની અને ઇટલીએ કાવા દાવા કરી,
ફ્રાન્સે યુરોપનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોનું મંડળ પોતાને
પડખે ઊભું કર્યું હતું તે દેડાયું છે. ઇટલી અને
જર્મનીને પરસ્પર મૈત્રી નથી. મુસોલીની હિંદુસ્તાને
ખૂબ ધિક્કારે છે છતાં પોતાના રશિયા જેવા સામા-
ન્ય શત્રુની સામે એકસંપી કરી છે. ઇટલી ઈજિપ્તની
તાબેની પ્રજામાં બળવો કરાવવા ઉપાયો શોધે છે.

રશિયા

રશિયા એ સામ્યવાદી રાજ્ય છે. રશિયાનાં
વેપાર, ઉદ્યોગ, વાણિજ્ય, રેલ્વે, સ્ટીમરો,
ખાણો, રસ્તાઓ, દુકાનો, એકા એ બધું
રાજ્યને તાબે છે. રાજ્ય પ્રજાની દરેક વ્યક્તિને
કામ અને પગાર આપે છે. કોઈ પણ વસ્તુ
વ્યક્તિની માલિકીની રહેતી નથી. અર્ધા ઉપર રાજ્યની
માલિકી છે. રશિયામાં આવી વ્યવસ્થા હોવાથી એ
યુરોપનાં ખીજાં રાજ્યોને ખૂબ અપ્રિય થઈ પડ્યું છે.
ત્યાં મૂડીવાદ નથી એટલે મૂડીવાદી દેશો એની તરફ
ખૂબ ઘૃણાની નજરથી જુએ છે. એનો સરમુખત્યાર
રોલીન છે. રોલીને પંદર વર્ષની ટૂંક મુદતમાં પછાત
રશિયાને ઉદ્યોગ, શક્તિ, બળ, વીર્ય, પરાક્રમ, શિક્ષણ,
રસાયન, વિદ્યુતશાસ્ત્ર, લશ્કરી સાધનો, કારખાનાંઓ
એ સર્વેમાં એને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં લાવી મૂક્યું છે.
હવે રશિયા પાસે મોટું લશ્કર અને લડાયક સાધનો
છે. અંગ્રેજો રશિયાને અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારે છે
પરંતુ જર્મની અને ઇટલીની એકસંપી અને કાવા-

દાવાથી અંગ્રેજોને રશિયા સાથે મૈત્રી કરવાની
ફરજ પડી છે.

રશિયાનો શાંતિપ્રિય છે. એમને ખીજાના દેશો
જોઈતા નથી. એને પારકાં રાજ્યો જીતવાની આકાંક્ષા
નથી. પરંતુ જાપાન, ઇટલી અને જર્મનીના લયંકર
વિરોધને લીધે એને આત્મરક્ષણને માટે મોટું લશ્કર
તૈયાર રાખવું પડ્યું છે. એ લશ્કર જોઈએ તેવું
સરસ અને સુવ્યવસ્થિત નથી છતાં બહુ મોટું અને
યુદ્ધપ્રવીણ છે. જર્મની અને ઇટલીના લયથી
રશિયા પ્રજાસંઘમાં જોડાયું છે. એણે જગતનાં
ખીજાં રાજ્યો કરતાં મોટું વિમાની લશ્કર તૈયાર
કરવાનો દાવો કર્યો છે. રશિયા સ્પેનની સરકારને મદદ
કરે છે. એના રાજ્યમાં ખેડારી નથી. દિવસે દિવસે
એ સમૃદ્ધ બનતું જાય છે.

યુરોપમાં હમણાં સ્પેનમાં જંગ ખેલાય છે.
જનરલ ફ્રાંકો કરીને બળવાખોર-સરદાર ત્યાંની સમા-
જવાદી સરકાર સાથે છેલ્લા પંદર મહિના થયા લડી
રહ્યો છે. મોટા લયંકર સંહાર સ્પેનમાં ચાલુ છે.
ફ્રાંકોને જર્મની અને ઇટલી મદદ કરે છે. સામ્યવાદી
સરકારને રશિયા મદદ કરે છે. યુરોપના ખીજાં મહારાજ્યો
વચમાં પડી પતાવટ કરવા છેલ્લા બાર માસ થયા
મથી રહ્યાં છે પણ ઇટલીના મુસોલીની આડખીલીઓ
નાંખે છે. આથી પતાવટ થઈ શકતી નથી. યુરોપના
ખીજા લાગોમાં આ અગ્નિ ન પ્રસરે તે માટે અંગ્રેજ
અને ફ્રાંસ મોટા પ્રયત્નો કરે છે. સ્પેનની લડાઈમાં
ઇટલીના સાઠહજાર લશ્કરીઓ લાગ લે છે. છતાં એ
યુદ્ધને એ મદદ બિનસત્તાવાર ગણાય છે.

યુરોપના રાજ્યરંગો ઉપર મુજબના છે. સુધરેલી
રીતે સંહાર કરવાની રીતો યુરોપ જાણે છે. ઇંગ્લેંડ
પોતાના લશ્કર પાછળ પંદર અબજ પાઉંડ ખર્ચવા
તૈયાર થયું છે. ઇટલી અને જર્મની સામે સંપૂર્ણ
તૈયારી કરવાની તેણે યોજના યોજી છે. ખીજાં નાનાં
યુરોપનાં રાજ્યો જર્મનીના લયથી ગંજવર લશ્કરી
તૈયારીઓ કરે છે. એમ જગતમાં આગળ દેખાતું
યુરોપ મોત લણી ડગલાં માંડી રહ્યું છે.

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

તેરમું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન : કરાચી

અ ત્યારે તો દાકતરો મારા જેલર છે અને એમના હાથમાં હું કેદી છું. એવી કરાચી તો અવાય જ ક્યાંથી ! પણ મને દુઃખ એ રહ્યું છે કે પરિત્યં પ્રમુખપણું હું મુદ્દલ શોભાવી જ નથી શક્યો. અંધારણનું કામ કરવાનું મેં માથે લીધું હતું તે ન થઈ શક્યું તેવું દુઃખ મને રહી જ ગયું છે. પણ હું આશા તો સંતીધ કે જે હું ન ફી શક્યો તે શ્રી. મુનશી પોતે જ કરે અને મારું દુઃખ અને મારી શરમ ઓછી કરે.

ગાંધીજીએ સંમેલનને મોક્ષાવેશ કાગળોના આ શબ્દો છે. ગયા સંમેલનમાં ગાંધીજી પ્રત્યે અપાર ભક્તિ ધરાવનારા સાહિત્યકારોએ પણ કહ્યું હતું કે 'આવા સમય રાષ્ટ્રના મધ્ય જોગ નીચે દટાપેલાં માણસને પરિવ્રજે જેવી નાનકડી સંરચનાનું સુકાન ન મેળવે.' ત્યારે જ્યારે એ વિરોધી સૂર ગમ્યો નહોતો. આજ ગાંધીજી પોતે જ એકરાર કરે છે કે 'પરિવ્રજે પ્રમુખપણું હું મુદ્દલ શોભાવી જ નથી શક્યો.' ત્યારે ગાંધીજીના એકરાર માટે માન લેપજો છે. પરંતુ આ સંમેલને પણ એવી જ, એથીયે ખરાબ, ભૂલ તો નથી કરી ! એવી શંકા ભય છે ગાંધીજીની સરખામણીમાં શ્રી. મુનશી ઉપરનો જોગને કરી વિસાતમાં નથી, પણ એ રીતે બનેલી શક્તિઓ વચ્ચે પણ સરખામણી જ ન કરવી જોઈએ એટલું અંતર પશું છે. પરંતુ મુંબઈ સરકારના મુદ્દમંત્રી પરિવ્રજે પ્રમુખપણું શોભાવી શક્યો ? એટલો એને સમય મળ્યો ? અને એમને માટે તો સમયનો જ માત્ર ક્યાં સવાલ છે ? પરિવ્રજે આજ લગી એમની સત્તા તો ફીક ફીક પ્રમાણમાં રહી છે છતાં જેમણે પરિવ્રજે જનતાની પરિવ્રજે ફીક પરંતુ જનતા તરફ દૃષ્ટિ રાખતી પરિવ્રજે પણ બનાવી નથી તે આ વખતે એ તરફ દૃષ્ટિ આપશે ? 'આપે તો સાકું, આપે એવી પ્રભુને પ્રાર્થના.' એવા ભાવ અમારા મનમાં જો છે. પરંતુ શ્રી. મુનશીને સંમેલનના મુદ્દમાર નીમીને સંમેલને બૂલ કરી છે એમ તો આખી કાર્યવાહી બેતાં અમને લાગ્યા જ ક્યું છે. ગાંધીજીને પ્રમુખ બનાવીને આપણે જોજામાં જોજું આટલું તો મેળવી શક્યા હતા : સંમેલનથી દૂર રહેતા ગાંધીમાનસ ધરાવના વર્ગનો સંકાર, સંમેલન ભરાવાની ન્યાં સંભાવના નહોતી ત્યાં એ ભરાવાનું શક્ય બન્યું તે, અને છેલ્લે ઉપર જણાવેલ નિષ્વાલસ એકરાર, શ્રી. મુનશીના પ્રમુખપદની મુદ્દત પૂરી થયે આપણે શું મેળવ્યું તે અમારે વિચારવું અપ્રત્યુત ગણાય, પરંતુ વિ. વિ. સમિતિમાં શ્રી. મુનશીનો એક સૂર સંભાવના જ કરતો હતો તે નથી બુધાતો : 'અરે ભાઈ, કામ જ કાણ કરે છે ? કાને રસ છે ? તમે બધારમુદ્દ

આમ કરશે ને તેમ કરશે પણ આવશે કાણુ? પૂછો, કારમ પણ થાય છે ક્યારેય? આવું જ આપણે આવતા સંમેલનના આરંભમાં ન સાંભળવું પડે તો સારું.

સંમેલન પૂરું થતાં લગભગ એક મતે એટલું તો દેખાયું કે ‘સાહિત્ય સંમેલન’ નહિ પણ ‘મુનશી સંમેલન’ સફળતાપૂર્વક પાર ઊતર્યું. સ્વાગત-સમિતિની વ્યવસ્થા પણ મોટે ભાગે શ્રી. મુનશીની આસપાસ જ રોકાઈ ગઈ હતી અને બીજા મળવાનાં, નાસ્તા લેવાનાં વગેરે આમંત્રણો. અને ઉતાવળ પણ ફેટલી? શ્રી. મુનશી પ્રમુખ તો હતા સાહિત્ય સંમેલન નાં, પણ એમ જ લાગતું હતું કે મુખ્યના ગૃહ-સચીવ સિંધના ગુજરાતીઓની મુલાકાતે આવ્યા છે !

બહારનો દેખાવ જ આટલો રહ્યો હોત તો તો વાંધો નહોતો, પણ સંમેલનમાં પણ કાંઈ ભૂલી જ ન શકે કે આ સાહેબ મુખ્ય સરકારના ગૃહમંત્રી છે ! એટલે અમદાવાદનું સંમેલન મહાત્માજીના તેજમાં ઢંકાઈ જતું હતું જ્યારે કરાચીનું સંમેલન તો પોતાનું સ્વરૂપ જ બદલી નાખતું હતું.

અને શ્રી. મુનશી ગૃહમંત્રી હતા એટલું જ આકર્ષણ નહોતું. એમને પચાસ વર્ષ ત્યારે જ પૂરાં થયાં હતાં અને હિંદમાં જ્યાં સરેરાશ આયુષ્ય માત્ર ૨૨-૨૩ વર્ષનું જ ગણાય ત્યાં એ બતાવે તો આશ્ચર્યકારક જ લેખાવો જોઈએ ને ! એટલે કરાચીની સંસ્થાઓએ એમને અલિનંદન આપ્યાં અને સંમેલને તો અલિનંદન ઉપરાંત એનું સંભારણું રાખવા માટે યોગ્ય કરવાની લલામણ પણ કરી. આજ પહેલાં સંમેલને ફેટલાનાં સંભારણાં રાખ્યાં છે તેની અમને માહિતી નથી પણ એમ તો થયું કે હિંદમાં પચાસ વરસના થયું એ ખરેખર બંહાદુરીનું કામ છે !

* * *

અને બંધારણ ! આ સવાલ કરાચીની ઉત્સાહિત જનતાને મન કશી ગણતરીમાં નહોતો, પરંતુ શ્રી. મુનશી એ વિશે અધીર દેખાતા હતા. વિ. વિ. સમિતિમાં ભાગ

લેનાર બેચાર લાંબાઓ પણ એ વિષે ચિંતાતુર હતા. પરંતુ દુઃખ એ જ હતું કે બંધારણ સામે જેઓ પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન વિરોધ પોકારતા હતા તે યુવાન સાહિત્યકારો અહીં હાજર નહોતા અને જે બે ત્રણ વિરોધી સૂર અહીં સાંભળાતા હતા તે એટલા બધા મંદ હતા કે પ્રમુખના કાન સુધી પહોંચી જ નહોતા શકતા. આમ છતાં પ્રમુખની ચૂંટણી સંબંધિતો જે સુધારો સૂચવાયો તે તો બંધારણમાં એક ડગલું આગળ ભરાયું એમ અમે માનીએ છીએ. માત્ર આટલા સુધારાથી જ શ્રી. મુનશી પાસે ગાંધીજીએ પોતાનાં દુઃખ અને શરમ ઓછાં કરવાની આશા રાખી હતી તે ક્ષણભૂત નહિ જ થાય. સંમેલનની હવામાં અમને શ્રી. મુનશીનું વર્ચસ્વ દેખાતું હતું. અને એક બાબતમાં શ્રી. મુનશીને અમે અલિનંદન પણ આપી શકીએ કે તેઓ જે માનતા હતા તે વિરોધની પરવા કર્યા વિના આવરતા હતા અને એમની સામેના લાંબાઓ માત્ર ‘માનતા’ જ હતા અને પોતાનું ધાર્યું ન થતું ત્યારે ‘એક વિરૂદ્ધ મત’ પણ નોંધાવી શકતા નહોતા.

* * *

સંમેલને જે દરાવો કર્યા તેમાં સૌથી અગત્યનો દરાવ લિપીસુધારણાનો ગણાય. પરંતુ એટલા અગત્યના નહિ છતાં ઉપયોગી દરાવો તો બીજા પણ કર્યા છે પણ એનો અમલ કાણ કરશે ? અહીંના વાતાવરણમાં તો દેખાતું હતું કે આ સંમેલનનું આયુષ્ય ત્રણ દિવસનું જ છે. અને બંધારણની દૃષ્ટિએ પણ એ સાચી જ વાત છે ને ? આ સંમેલન તો માત્ર ‘સંમેલન’ હતું, પરિપદ નહોતી. આ સંમેલન પરિપદ મૈયાને ચરણે અનાસક્ત લાવે માત્ર લલામણો જ રજૂ કરવાની સત્તા ધરાવે છે એ જ્ઞાન અહીં ઘણા લાંબાઓને પહેલવહેલું જ પ્રાપ્ત થયું. અમે આશા રાખીએ છીએ કે હવે ઓછામાં ઓછું આવતા-સંમેલનમાં તો આ રિથિત મટી જ જોઈએ.

એક મહત્વની નોંધ અહીં લેવી જોઈએ. દાદા સાહેબ, શ્રી કિશોરલાલ મશાવાળા, શ્રી. નરહરિ પરીખ

અને શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે આ સંમેલનમાં અગત્યનો હિસ્સો નોધાવ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ સંમેલન એક ડગલું પણ આગળ વધેલું દેખાય છે તેમાં એમની હાજરીને જ યશ મળે છે પરંતુ બધી ચર્ચા દરમિયાન એમ દેખાતું હતું કે આ ભાષણો બહુ નિશ્ચય કરીને જ આવ્યા હોય કે એટલું સહેલાઈથી અને સહકારથી આગળ વધી શકાય તેટલું જ વધ્યું. એટલે જ્યારે જ્યારે મતભેદનો પ્રશ્ન ઊભો થતો ત્યારે ત્યારે પોતાનો મત રજૂ કરીને જ તેઓ શાંત રહી જતા હતા. આ ભાષણો હાજર ન હોત તો કદાચ મતભેદનો એક પ્રશ્ન જ ઊભો ન થાત અને આ સંમેલન સંપૂર્ણ રીતે 'રહેસંમેલન' બની જાત.

* * *

પ્રમુખ અને વિભાગીય પ્રમુખનાં ભાષણો ઉપર ચર્ચા કરવાનું આ રથજ નથી, પરંતુ અમને બધાં ભાષણોમાં સૌથી નિરાશાજનક અને જેમાં 'અસ્મિતા' જ દેખાયા કરે એવું ભાષણ કોઈનું લાગ્યું

હોય તો શ્રીમાન મુનશીનું. અમે એમનાં ભાષણમાં ઘણા દિશાસૂચનોની આશા રાખેલી, પરંતુ 'અસ્મિતા' અને 'વ્યક્તિત્વ' સિવાય બીજું કશું અદર્શી મળ્યું જ નહિ. વિભાગીય પ્રમુખોના ભાષણોમાં મોટા ભાગનાં અવધાસપૂર્ણ હતાં એમ કહેવું જોઈશે. વિભાગીય પ્રમુખ કંઈક કાર્યશીલ રહી શકે અને સંમેલન વખતે પોતાના વિભાગને સંપૂર્ણ ન્યાય આપી શકે એ માટે શ્રી. મશરૂખાણા અને કાકા કાકે-લકર તરફથી સૂચનાઓ રજૂ થઈ હતી પણ કોઈએ એ કાને ધરી હોય એવું લાગ્યું નથી.

આટલી ટીકાઓ પછી પરિવદ સફળ થઈ એમ તો અમે કહીએ છીએ, કારણ કે એક ડગલું પણ આગળ ભરીને એણે પોતે જડ વસ્તુ નથી એમ સાબિત કર્યું છે અને પરિવદને ઘણાં ડગલાં આગળ લઈ જવાની મહેત્તો ધરાવનારાઓને પોતાના ચેતનની ખાતરી કરાવીને આશા આપી છે. આપણે એ આશાને આપણા પ્રયત્નથી પાર પાડીએ એ જ ભાવના

અમારો અવલોકન-વિભાગ*

ઘણા મિત્રોએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને અમને પણ લાગ્યું છે કે ગયા વરસમાં અમારો અવલોકન-વિભાગ ઘણો જ નબળો રહ્યો છે. આ વરસે એ વિભાગ ઉપર અમે ખાસ ધ્યાન આપવાના છીએ એટલે લેખકો અને પ્રકાશકોને વિનંતિ છે કે એમણે મોકલાવેલાં પુસ્તકોમાંથી અમે કોઈ પુસ્તકનું અવલોકન ન લઈ શક્યા હોઈએ તો અમને જણાવે. આજે આમારા પાસે આટલાં પુસ્તકો અવલોકન માટે પડ્યાં છે. તેમાંનાં ઘણાં ખરાં અવલોકન ફેબ્રુઆરી-અંકમાં આવશે.

શેરયાની આર્થિક તપાસ રાજહત્યા
નવા યુગની સ્ત્રી ફોરમ ભા. ૩-૪
છાયા દક્ષિણી રાધણકળા

દીપશીખા	સ્વાયત શાસન
શ્રાવણી મેળો	ગવરી કિર્તનમાળા
પથિકના પુષ્પો ભા. ૨જો	આપણો દેશ
પૂણ્યયોગની ભૂમિકાઓ	પ્રાંતિક સ્વરાજ
જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું તૃતીયકરણ	હિંદમાં શિક્ષણ

હવે અમે અવલોકન માટે એવો નિયમ રાખ્યો છે કે જે પુસ્તકો તા. ૧૦મી સુધીમાં અમને મળી જાય તે તમામનું અવલોકન એ પછી તા. ૩૧મીએ પ્રગટ થના અંકમાં આવે જ આવે. માસિકપત્રોના અવલોકનો દર મહિને તો અમે કદાચ નહિ લઈ શકીએ પરંતુ જે ત્રણ મહિને એકાદ વખત તો 'અવલોકન વિભાગ'માં એ આવશે જ.

* અવલોકનનાં તેમ જ અવલોકન પત્રો, માસિકો, પુસ્તકો હતાંદિ આ સરનામે મોકલવા : સંપાદક, 'ભૂમિ' ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોરનાકા : અમદાવાદ

આપણી સ્વરાજયાત્રા

આજે આખા દેશનું ધ્યાન હરિપુરા ઉપર મંડાઈ રહ્યું છે. ત્યાં આજના ગંભીર પ્રશ્નો પરત્વે આખરી નિર્ણયો શા આવશે તેનું તો અનુમાન થઈ શકે છે પરંતુ છેલ્લા મહિનાઓનાં આદેશનો જોતાં એ જ જાણવાની ઇચ્છા રહે છે કે આ દેશમાં જે બે વિચારધારાઓ પ્રવર્તે છે અને જેની વચ્ચેનો ભેદ હમણાં હમણાં તદ્દન સ્પષ્ટ થતો જાય છે તેની અથડામણો ત્યાં કવીક થશે ? છેલ્લા પરાજય પછી મુખ્ય મહાસભામાં જે નવા પક્ષ દેખા દીધો તે પક્ષ પ્રતિદિન બળવાન બનતો ગયો છે કે ક્ષીણ થતો ગયો છે તેની ખબર પણ હરિપુરામાં પડશે. નિવેદનો તો એવાં થાય છે કે મહાસભામાં આજે જેટલું ક્રાંતિનું તેજ છે તેટલું એ પક્ષને લઈને છે. જો કે દેશનો મોટો ભાગ આ નિવેદનો કમૂલ રાખતો નથી. એ કમૂલ ન રાખવાનાં ઘણાં કારણો છે પણ સૌથી મોટું અને પ્રમુખ કારણ તો આજે મહાસભાની કાર્યનીતિ ઉપર એ પક્ષ જીવલેણ પ્રહારો કરે છે છતાં એની લોકમાનસ ઉપર નહિવત્ અસર થાય છે. આમ છતાં સાચું શું છે, મહાસભાના ઝંડા નીચે ઊભેલા લાખો લોકો કઈ નીતિ સ્વીકારે છે તે બધું હરિપુરામાં જણાઈ આવશે. આજ સુધીની મહાસભાની કાર્યવાહી જોતાં તો એમ લાગે છે કે જેને ગાંધીવાદી ન કહી શકાય પણ એ નામે ઓળખાય છે તે વિચારધારાનો ત્યાં જીવંત વિજય થશે. આ વિજય મળવાનાં કારણો શાં છે તે આપણે જરા તપાસીએ.

રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી

ઘણાને લાગ્યું હશે કે આ વખતે રાષ્ટ્રપતિના આસને હિંદલરમાં પ્રચંડ ઉદામવાદી તરીકે પંકાયેલા અને લગભગ ગંધ કાલ સુધી મહાસભાની કાર્યનીતિ પ્રત્યે તીવ્ર અસંતોષ ધરાવનારા શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ બિરાજવાના છે એટલે કંઈક નવીન બની જશે. અમને એવું કશું નથી લાગતું, કારણ કે કારાવાસમાંથી પરદેશ જઈને આવેલા આજના રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલના શબ્દોમાં લખેલાં પહેલાંના અને પછી તુરતના દિવસોમાં જે નવીનતા લાગતી હતી તે થોડા જ સમયમાં ચાલી ગઈ હતી. શા માટે આમ બન્યું હતું એ વિષે અનેક માણસો અનેક તર્ક કરી શકે. અમે એમ માનીએ છીએ કે રાષ્ટ્રની શક્તિ-અશક્તિ અને સ્વભાવનો જેમ જેમ રાષ્ટ્રપતિને ખ્યાલ આવતો ગયો તેમ તેમ, એમના સિદ્ધાંતો એના એ હોવા છતાં વાણીનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું અને મહાસભાની કાર્યવાહીમાં જેને મૂળભૂત કહી શકાય તેવા કશા જ ફેરફાર ન થયા. એ જ રીતે શ્રી. સુભાષચંદ્ર રાષ્ટ્રપતિ થયા તોપણ આજની રચનામાં કોઈ મહત્વનો ફેરફાર થાય તેમ અમે માનતા નથી. એટલું જ નહિ પણ શ્રી. સુભાષચંદ્ર છેલ્લા દોઢ બે વર્ષથી જે રીતે છાપાંમાં દેખાય છે તે ઉપરથી તો એમ કહી શકાય કે મહાસભાની આજની નીતિના રચનાર અને સંચાલન

કરનાર ગાંધીજી સાથે એમને બહુ ઓછો જ મતભેદ છે. તેઓ રાષ્ટ્રપતિના પદે આપ્તા દેશની એકમતીથી ચૂંટાયા તેનું કારણ પણ અમને એ જ લાગે છે. એટલે શ્રી. સુભાષભાણુનું પ્રમુખપદ વર્તમાન પ્રધાને લગીર પણ આંચ આપી શકશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ જેમ રાષ્ટ્રપતિના પદ ઉપર જવાહરલાલ હોવાથી વિરોધશક્તિ નબળી પડી જતી હતી, તેવું જ આવતા વર્ષે પણ થશે.

આ ઉપરથી આજના કાંઈકાંઈ સામ્યવાદી મિત્રોની પેટે રહે કાંઈ એમ માને કે જવાહર ને સુભાષ જેવા ક્રાંતિકારો રાષ્ટ્રપતિના પદ ઉપર આવતાં જ ફિસ્ટ-મનોદશાના ગુલામ બની જાય છે ! અમને તો એમ લાગે છે કે તેઓ એ પદ ઉપર આવતાં પહેલાં કે આવ્યા પછી તુરત જ જાણી જાય છે કે દેશની નાડી કઈ રીતે ચાલી રહી છે. એ જાણ્યા પછી એમનો ધર્મ થઈ પડે છે દેશની પ્રાણશક્તિ જે પદ્ધતિથી વધી શકતી હોય તે પદ્ધતિ જ સ્વીકારવી. એટલે સુભાષભાણુ મહાસભાની આજની કાર્યનીતિને બળવાન બનાવવામાં સહાયરૂપ જ થશે. એમને પ્રમુખ ચૂંટીને દેશે આજના કટોકટીભર્યા સમયે ખરેખર ભારે ડહાપણનું કામ કર્યું છે.

‘સત્ય અને અહિંસા’

૧૯૨૦-૨૧ની સાલમાં આ શબ્દો તદ્દન નવીન હતા એટલે રોજ ને રોજ સંલગ્નતા હતા, એ પછી આટલાં વર્ષોમાં આ શબ્દોનો ઉપયોગ છેલ્લા મહિનાઓમાં થયો તેટલો ભાગ્યે જ થયો હશે. મહાસભાએ પોતાના સામ્ય તરીકે ‘પૂર્ણ સ્વરાજ્ય’ શબ્દ મૂક્યો છે અને સાધનરૂપે ‘શાંત અને ન્યાયપૂર્ણ’ સાધનો સીકાર્યાં છે. આ સાધનો માટે આજ સુધી મતભેદો રહ્યા જ છે. આ સાધનોના શબ્દો આપનાર ગાંધીજી કહે છે કે ‘મેં એનો અર્થ ‘સત્ય અને અહિંસા’ જ કર્યો હતો,’ પરંતુ મુંબઈની મહાસભા વખતે આપણે જોયું કે ‘શાંત અને ન્યાયપૂર્ણ’ ને બદલે ‘સત્ય અને અહિંસા’ મૂકવાનો હરાવ જીટી ગયો હતો. પરંતુ એ પછી તો ઘણું પાણી વહી

ગયાં. અમને લાગે છે કે આ મહાસભામાં આ પ્રશ્ન અત્યંત ઉચ્ચ રૂપમાં કદાચ આવે કારણ કે મહાસભાના લગભગ બધા જ અગ્રણીઓ અનેકાનેક સમયે બોલે છે કે ‘મહાસભાની નીતિ અહિંસાની છે. મહાસભા અહિંસાને વરી છે’ વિરોધ પક્ષ કહે છે ‘આ વાત ખોટી છે.’ સંભવ છે કે આ વખતે એ વાતને, શંકા જ ન લાવી શકાય એવી સાચી દરાવી દેવામાં આવે.

પ્રધાનમંડળો

મહાસભાનાં પ્રધાનોનાં લગભગ બધાં જ કાર્યો ઉપર થોડા સમય પહેલાં જ મહાસભાની કારોબારીએ પોતાની સંમતિની મહોર મારી છે. અમે માનીએ છીએ કે મહોર વ્યાજબી છે, કારણકે પ્રધાનમંડળો સંપૂર્ણ રીતે મહાસભાની સત્તા નીચે છે. મહાસભા એમનું કામ પસંદ ન કરતી હોય તો કાચી ધડીમાં એમને બોલાવી શકે છે, પરંતુ એ મહોર મારેલી હોવા છતાં એમાં નાનો સરખો ચેતવણીનો મુર પણ છે. એ બતાવે છે કે પ્રધાનોની કાર્યનીતિ ઉપર કારોબારી બરાબર આંખ રાખીને બેઠી છે. પરંતુ બધા જ દરાવોનો સ્પષ્ટ અને પ્રધાન અર્થ તો કારોબારીની સંમતિ જ છે. કારોબારીના આ દરાવનો હીક હીક વિરોધ પણ થયો છે. ખાસ કરીને કિસાનસભા વિષેના દરાવ વિષે તો એટલે સુધી બન્યું છે કે સમાજવાદી પક્ષે એ દરાવના ઉપરના ભાગને સ્વીકારી નીચેના ભાગનો વિરોધ કર્યો છે. અમને તો એ સમજાયું નથી કે મહાસભાની કારોબારીના દરાવની સામે આવે દરાવ ‘મહાસભા-સમાજવાદી-પક્ષ’ કેમ કરી શકે ? અને કારોબારીના આ દરાવ સામાન્ય લાગણી વ્યક્ત કરનારો જ નથી, પણ મહાસભાવાદીઓને ચોક્કસ આદેશ આપનારો પણ છે.

પ્રધાનમંડળોનાં કાર્ય પરત્વે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ બતાવ્યા પછી પણ એમ તો કહી શકાય કે આ કાર્યનીતિને અમલમાં મૂકનાર ગાંધીજીની વિચારધારાને તેઓ અમલમાં મૂકી શક્યાં નથી. ગાંધીજીની અહિંસાની નીતિનું પાલન ન થયાના દાખલાઓ બન્યા જ

છે. મહાસભાના પ્રધાનોદ્વારા દમનનાં જે પગલાંઓ લેવાયાં છે તે પરિસ્થિતિમાં અનિવાર્ય હતાં કે ક્રમ તે પૂરી તપાસ વિના ન કહી શકાય, એટલું જ નહિ પણ પ્રાંતિક સમિતિ અને કાર્યવાહક સમિતિના દરાવોથી એ પગલાં વ્યાજબી હતાં એમ પણ માનવું જોઈએ. પરંતુ સવાલ તો એ પેદા થાય છે કે જે હિંસાના ભયમાંથી બચવા માટે હિંસામાંથી ઉદ્ભવેલા કાયદાનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો તે હિંસામાંથી કાઢ અહિંસક માર્ગે ન બચી શકાત? ગાંધીજીના શબ્દો અમને યાદ આવે છે: ‘જો પ્રધાનોને પોલીસની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે તો તેઓએ દેવાળું કાઢ્યા બરાબર ગણાશે.’ આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે કે પ્રધાનોએ પ્રતિદિન ઊભા થતા ભયમાંથી બચવા માટે અહિંસક માર્ગો શોધવા જ જોઈએ. અહીં અમને એ સ્મરણ છે કે મહાસભાની અહિંસાની નીતિનો એ અર્થ નથી જ થતો કે મહાસભાના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા આવે અથવા કહો કે હિંદની પ્રજાને પૂર્ણ સ્વરાજ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એ હથિયારોને ફેંકી દેશે અને પોલીસોને રજા આપશે. અમને ખબર છે કે મહાસભા અને ગાંધીજી માને છે કે બ્રિટિશ સલ્તનતના કાળમાં કાળાં કામોમાં હિંદની પ્રજાને નિઃશસ્ત્ર બનાવવાનું કામ પણ એક છે. એટલે મહાસભાના પ્રધાનો પોલીસની શક્તિનું શરણ લે તેથી મહાસભાની અહિંસાની નીતિ જોખમાય છે એમ અમે નથી માનતા. એ નીતિ તો આજે યુદ્ધના એક અનોખા શસ્ત્રરૂપે જ છે. પરંતુ મહાસભા જે નિશાન પ્રાપ્ત કરવા આ વિકટ પંથ ખેડી રહી છે અને જે પંથમાં જ ધારાસભાઓ આવી પડી છે તે પંથમાં અહિંસાની એટલે કે સમન્વયની અને સહન કરવાની સામગ્રી જ એને ઉપયોગી થઈ પડશે. અમે માનીએ છીએ કે હરિપુરામાં અહિંસાની આ નીતિનું ખાસ સમર્થન થશે.

રાજસ્થાની પ્રજા અને મહાસભા

આ પ્રશ્ન મૈસૂરને અંગે આજે અત્યંત ઉગ્ર બન્યો છે. હરિપુરામાં આ પ્રશ્ન ઉપર પુષ્કળ ચર્ચાઓ

થશે જ. કલકત્તાની મહાસમિતિએ દરાવ કર્યો અને એ ઉપર ગાંધીજીએ જે ટીકા કરી તેણે આ પ્રશ્નને ગંભીર અને તત્કાળ નિર્ણય માગનારો બનાવી મૂક્યો છે. અમને એમ લાગે છે કે આ પ્રશ્નમાં રાજસ્થાની પ્રજા હરિપુરામાંથી લાગે જ કંઈ મેળવી શકશે. લખનૌમાં જ્યારે ‘તમારી લડત તમારે જ લડી લેવી’ એ પ્રકારનો દરાવ મુકાયો ત્યારે જે ભાષણો થયાં હતાં તે બધાં આજે યાદ આવે છે. એ દરાવમાં રાજસ્થાની કાર્યકરો માત્ર ‘મુખ્યત્વે’ શબ્દ જ ઉમેરવા ઇચ્છતા હતા. એમની સામે કહેવામાં આવ્યું હતું કે ‘આજ સુધીના અનુભવો એવા છે કે જે તમારી લડત મુખ્યત્વે ‘તમારે લડવી’ એમ કરીએ તો આવતી કાલથી તમે અમને હેરાન કરો અને ‘મુખ્યત્વે’ની વ્યાખ્યા માગો.’ લખનૌના આ દરાવનો રાજસ્થાની પ્રજાએ ઠીક ઠીક વિરોધ કરેલો પરંતુ એ દરાવ આજ સુધી કાયમ જ રહ્યો છે. મૈસૂરની પરિસ્થિતિએ તો એક બીજો જ મુદ્દો ઊભો કર્યો છે. અમે ઉપર ‘સત્ય અને અહિંસા’ વિષે લખ્યું તેવું જ આમાં બન્યું છે. ગાંધીજી મહાસભાના આજ સુધીના રાજસ્થાનો અંગેના દરાવો અને કાર્યનીતિને ‘બિનદરમિયાનગીરી’ શબ્દથી ઓળખે છે અને મહાસમિતિના દરાવને કાનૂન બહારનો ગણે છે. જ્યારે મહાસભાના દરાવ ઉપર એવો શબ્દ જ નથી. આ પ્રશ્નના ઉદાપોહનું પરિણામ લખનૌ જેવું જ આવશે અને ‘બિનદરમિયાનગીરી’ એ શબ્દ એની વ્યાખ્યા સાથે નવા દરાવમાં દાખલ થઈ જશે.

મહાસભાના દરાવની-કાયદાની ભાષામાંથી ગમે તે અર્થ કાઢીએ પણ મહાસભાની આજ સુધીની નીતિ તો બિનદરમિયાનગીરીની છે જ અને જાણે જાણે ક્યા વાતાવરણના પ્રભાવે પણ લખનૌ પછી કેટલાય રાજસ્થાની આગેવાનોએ પણ સ્વીકાર્યું છે કે મહાસભા આજે રાજસ્થાનોમાં લડત ન કરે એમાં તો હડાપણ છે. બીજી બાજુ ‘બિનદરમિયાનગીરી’નું સમર્થન કરનાર આગેવાનોએ અનેક વ્યાસપીક ઉપરથી જાહેર કર્યું છે કે ‘આનો અર્થ એ નથી કે મહાસભા દેશી રાજની

પ્રજાને શુભામ રાખવા માગે છે અથવા તો દેશી રાજ્યોમાં સુખ-સગવડો પડી છે એમ માને છે.' મહાસભાએ દેશી રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતા તો બ્રિટિશ હિંદ નેટલી જ સ્વીકારી છે પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધના એક વ્યૂહ તરીકે 'ગિનદરમિયાનગીરી'ની નીતિ આજ સુધી પાળી છે.

દેશી રાજ્યો વિષેની મહાસભાની આંતરિક નીતિ તો ફેરેશનના સવાલ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. મહાસભાના એક એક આગેવાનોએ ફેરેશનનું સૌથી લયાનક અનિષ્ટ રાજ્યોના પ્રતિનિધિત્વનું જ ગણ્યું છે અને જાપામાં આવતાં અનુમાનો સાચા હોય તો મહાસભાને રીઝવા માટે બ્રિટિશ સત્તા રાજ્યોને પોતાની પ્રજાને અમુક હદ સુધીનું પ્રજાતંત્ર આપવા માટે દમની રહી છે. ફેરેશનનું પરિણામ તો જે આવવાનું હોય તે આવે, પણ એ પ્રશ્નમાં મહાસભાની દેશી રાજ્યોની પ્રજા વિષેની દાનત સ્પષ્ટ થઈ જશે. અમે એમ માનીએ છીએ કે એ દાનત શુદ્ધ જ છે.

કિસાન-સભાએ

બિહારની કિસાન-સભા અગે ત્યાંની બે બ્રિલ્લા સમિતિઓએ અને છેવટે પ્રાંતિક સમિતિએ જે દરમિયાન કૌંસો તેણે કિસાન-પ્રવૃત્તિ વિષે ઠીક ચક્ર્યાર જગાવી હતી. એ પછી મહાસભાની કારોબારીએ બધી વસ્તુ સ્થિતિ લક્ષમાં લઈને બિહાર પ્રાંતિક સમિતિના દાવને બહાલી આપી ત્યારે તો એ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેની મહાસભાની નીતિ તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ ગઈ. કારોબારીના નિર્ણય ઉપર ટીકાઓ થઈ છે પરંતુ એ ટીકાઓ નિર્ણયની મહત્તાને લેગીર પણ ઓછી કરી શકે એમ નથી. બિહાર વિષે આજ સુધી એમ મનાતું હતું કે બાણ રાજેન્દ્રપ્રસાદની કાર્યકુશળતા અને સાધુતાના પ્રતાપે ત્યાં બધા પક્ષો વચ્ચે એકતા છે, પરંતુ છેલ્લા બનાવો ઉપરથી લાગે છે કે ત્યાં પણ બંને બંનેની અચક્રમણ લાંબા વખતથી ચાલતી જ હશે. કિસાન-પ્રવૃત્તિના અગ્રણી સ્વામી સહજનંદે પ્રાંતિક સમિતિના કાર્યવાહક તરીકેનું રાજનામું આપ્યું છે અને પોતાનો ક્રમ પ્રજા સમક્ષ બૂકવા માંડ્યો છે. હમણાં જ યુક્તપ્રાંતની

એક સભામાં તેઓ 'બોલ્યા કે 'બિહાર અને એમ હોય તો મહાસભા પ્રજાના હૃદયમાં જે સ્થાન યુક્તપ્રાંત વચ્ચે કેટલો તફાવત છે ? એક સ્થળે કિસાન-પ્રવૃત્તિને મારી નાખવામાં આવે છે, બીજે સ્થળે એને ખીલવવામાં આવે છે.' અહીં એક વસ્તુ જાણ્યા વિનાની રહી જાય છે કે બિહારની અને યુક્તપ્રાંતની પ્રવૃત્તિ એક સરખી પદ્ધતિથી જ ચાલે છે ખરી ? યુક્તપ્રાંતની મહાસભામાં કિસાન-સભા પક્ષ કે સમાજવાદીપક્ષ બળવાન હોય એમ તો નથી લાગતું. નહિ તો કાનપુરના બનાવ ઉપર એમણે પ્રધાનોને રાજનામાં અપાવ્યા હોત, કારણ કે એ પક્ષોએ તો મહાસભાના પ્રધાનોની એ નીતિને સખ્ત સન્દેશ વખોડી કાઢી છે. એટલે અમને તો એમ લાગે છે કે હિંદના બધા જ પ્રાંતોમાં સર્વથા નહિ પણ લગભગ એક સરખી જ નીતિ પ્રવર્તે છે, એક વિચારધારાનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે. હરિપુરાની મહાસભા ચાલુ નીતિનું જ સમર્થન કરશે એ વિષે શંકા નથી લાગતી.

સમવાયતંત્ર

ફેરેશનનો પ્રશ્ન એ હરિપુરા સમક્ષ મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે. એ પ્રશ્નની ચાલુઆલુ જ ઉપરના બધા પ્રશ્નો એક પછી એક ગોઠવાઈ જવાના છે. આ પ્રશ્ન વિષે હરિપુરા કેવું વલણ લેશે એ માટે તર્કો થઈ રહ્યા છે. અમને લાગે છે કે હરિપુરાનું વલણ આજ લગી પ્રચંડ વિરોધની નિતિ ચાલુ રાખી છે તેનું સમર્થન કરનારુ જ હશે. ફેરેશન તોડી પાડ્યાનો મહાસભાનો નિર્ધાર મહાસભા ક્યા માર્ગે માર પાડશે તેની કાર્યરેખા આ જ તત્ત્વકે દોરાય એવા સંભવ લાગે તો નથી. પ્રથમથી જ પ્રધાનપદનો જેઓ વિરોધ કરતા હતા અને આજનાં પ્રધાનમંડળો મહાસભાને પાછળ ધસડી રહ્યાં છે એમ જેઓ માને છે તેમના હિલમાં પૂરેપૂરી શંકા છે કે મહાસભા ફેરેશન સ્વીકારી લેશે. આવી શંકા લાવવાનું મહાસભાએ કારણ આપ્યું હોય એમ અમે માનતા નથી ફેરેશન સામે મહાસભાના વિનીત જેવા ગણાય તે નેતાઓ પણ અત્યંત ઉચ્ચ સ્વરે-સત્યાગ્રહ કરવાના સ્વરે-બોલે છે. અમને નથી લાગતું કે એ સ્વર ઠગારો હોય. અને કદાચ

આજે ભોગવે છે તે ભવિષ્યમાં ન જ ભોગવી શકે. પરંતુ દુઃખની વાત તો એ છે કે આવી શંકા કરનારાઓ આજના રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ અને આવતી કાલના સુભાષ બાબુનાં વચનો ઉપર પણ અવિશ્વાસ ધરાવે છે. આવો અવિશ્વાસ ધરાવનારા પરિણામ જાણ્યાં પહેલાં સંતોષ નહિ પામી શકે. આજનું આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરણ તો એવું જ છે કે બ્રિટિશ સત્તા કોઈ પણ ભોગે હિંદને સંતોષી રાખવા ઇચ્છે જ અને એ માટે ફેડરેશન દાખલ કરવું જ જોઈએ. બ્રિટનના મુસ્લિમોએ એ માટે તમામ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, પરંતુ હિંદના વાતાવરણમાં લગીર પણ સહકાર જણાતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આજે સીધી લડાઈ જે હવામાં દેખતી નથી તેના ભણકારા પણ ફેડરેશનના નામની સાથે સંભળાય છે. આજનાં પ્રધાનપદો અને તેના બધા પ્રયોગો ક્યાં સુધી ચાલી શકશે એ સવાલનો જવાબ ફેડરેશનના સવાલ ઉપર અવલંબેલો છે. એક વાત નક્કી છે કે ગમે તેટલા સીમાસ્તંભો આવી જાય પરંતુ પૂર્ણ સ્વરાજ પ્રાપ્ત થયું નથી ત્યાં સુધી અગિયાર પ્રાંતોમાં મહાસભાની સત્તા સ્થપાય તો પણ શાંતિ સ્થપાવાની નથી કે હિંદની પ્રજાના હૃદયમાંથી બ્રિટનને હઠાવી દેવાની ભાવના ખસવાની નથી. હરિપુરા ફેડરેશનને તોડી નાખવાની એક વખત વધુ જોશથી જાહેરાત કરવા ઉપરાંત અત્યારે કંઈ કરે એમ અમને જણાતું નથી.

હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા

છેલ્લા મહિનાઓના એ ત્રણ જીવતા પ્રશ્નોમાં આ પ્રશ્નને ગણાવી શકાય. મુ'બમ્મમાં મળેલી કારોબારી પછી રાષ્ટ્રપતિનું જે નિવેદન પ્રગટ થયું તેમાં જણાતું હતું કે મુસ્લિમ-લીગ સાથે સહકાર કરવાના કંઈક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. એ પછી બીજાં નિવેદનો અને છાપાનાં અનુમાનો એક પછી એક આવ્યાં કરે છે. એક તરફ મી. ઝીણા પોતાના મુસ્લિમ હક્કોના રક્ષણના પોક્કારો કરે છે અને બીજી બાજુ હિંદુ મહાસભાના આગેવાનો પોક્કારે છે કે 'મહાસભાને મુસ્લિમો સાથે હિંદુઓ વતી સમાધાન કરવાનો કશો જ અધિકાર નથી.' આ

બંને પક્ષો એટલું સત્ય તો સમજે છે કે તેઓ જેમના નામે પોક્કાર કરે છે તેમના પ્રતિનિધિઓ તેઓ નથી જ. એમના ઝંડા નીચે જેટલા હિંદુ કે મુસલમાન છે તે કરતાં અનેક ગણાં વધારે હિંદુ-મુસલમાન મહાસભાના ઝંડા નીચે છે. પરંતુ તેઓ લોકાનાં દિલમાં ભ્રમણા ઊભી કરવા માંગે છે અને એ ભ્રમણ એટલી દૃઢ બને છે કે બંને કામના નેતાઓ એક સાથે જ મહાસભા સામે દાંતિયા પણ કરે છે.

આ સમાધાનની વાતો સાચી હોય કે ખોટી પણ જે રીતે આજે આપણે મજલ કાપી રહ્યા છીએ તે રીતમાં જ્યારે ત્યારે બહુ વજોવાયેલી 'એકતા પરિપદ' આવી જ પડવાની છે. મહાસભા મુસ્લિમસંપર્કનું કામ આજના વેગે જ ચાલુ રાખશે તો એ પરિપદમાં માત્ર સ્વીકારની વિધિ જ કરવી પડશે અને જો એ કામ મંદ પડશે તો એવી પરિપદમાં કામી આગેવાનો પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થોની અહંભુત માગણીઓ રજૂ કરી પરિપદને કરણાંત નાટક બનાવી મૂકશે; એટલે પરિપદ આવે કે ન આવે પણ મુસ્લિમસંપર્કનું કામ તો વેગભર ચાલુ રાખવાનું રહેશે જ.

ગાંધીજીની માંદગી

ધણા નેતાઓ માંદા પડે છે અને એમની માંદગીની આપણે ચિંતા કરીએ છીએ પણ ગાંધીજીની માંદગી સાથે તો અનેક અણગ્રહિયા પ્રશ્નો જોડાય છે એટલે એ માંદગી માટે આખું હિંદ સતત ચિંતા કર્યાં કરે છે. આપણે જાણીએ છીએ, એવા ગંભીર પ્રશ્નોમાં એક પ્રશ્ન આંદામાનના કેદીઓનો છે. આજ લગી ગાંધીજીએ પથારીમાં બેઠાં બેઠાં જ આ પ્રશ્ન અંગેની પ્રવૃત્તિ કરી છે, પરંતુ એમની છેલ્લી માંદગી તો અત્યંત ગંભીર નીવડી છે. એ માંદગીએ આંદામાનના કેદીઓના પ્રશ્નને પણ અતિ ગંભીર અને નાબુક બનાવી મૂક્યો છે. હમણાં સમાચાર મળે છે કે પંજાબ-જેલમાં કેદીઓએ ગાંધીજીની વિનિતિની સવિનય અવગણના કરી ઉપવાસ શરૂ કરી દીધા છે. બીજા પ્રાંતના કેદીઓ ઉપવાસ કરવાની તૈયારીમાં છે.

દરેક સમજી માણસ જાણે છે કે કેદીઓનું આ પગલું ગાંધીજીની તબિયત ઉપર જીવરહસત અસર કરશે અને આ પ્રશ્નને વધુ વિકટ બનાવશે; પરંતુ આજે તો કેદીઓને, સરકારને અને ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરવા સિવાયનો કોઈ માર્ગ સૂઝતો નથી. એમ લાગે છે કે કેદીઓ ઉપવાસ છોડશે નહિ અને મધ્યકચૂર બ્રિટિશ-

સત્તા પણ આટલી પ્રાર્થના સાંભળશે નહિ. એટલે ઇશ્વર ગાંધીજીને આરામ આપે અને આ પ્રશ્ન અંગે એમના લોહી ઉપરાંત દેશના લોહીની જરૂર પડે તો દેશવાસીઓ પોતાના બાંધવોને બચાવવા માટે હમી હસીને લોહી આપે એવી પ્રેરણાનું દાન કરે એ જ પ્રાર્થના બાકી રહે છે.

કાર્યાલયનું સ્થળ બદલાય છે.

અમારા ગ્રાહકોને આથી ખબર આપીએ છીએ કે 'ઊર્મિ' ની વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્ર વ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.

ઊર્મિ કાર્યાલય

રાણપુર

કાર્યાવાસ B. S. Ry

કે બુ આ રી

૧૯૩૮

ભારતી સાહિત્ય સંઘની પ્રવૃત્તિઓ

અંગલિ ગ્રંથમાળા : આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ : નૂતન સા. ભંડાર

નવરચના (માસિક) : ઊર્મિ (માસિક) : નવસર્જન ગ્રંથાવલી

વર્ષ સાતમું : અંક બીજો

સળંગ અંક

૭૪

અ

વિષય

લેખક

પાનું

•

સાહિત્ય અને સદાચાર

કાકા કાલેલકર

૭૩

સ્વપ્નિકા

ઋતુનાં કુસુમાકર

૭૭

નુ

અમારાં કાવ્યો

કોલક

૭૭

‘ખપ્પર નથી!’

દેવજી રા. મોઢા

૭૯

•

નવીન અર્થરચના વિષે વિચાર નરહરિ પરીખ

૮૪

ઊજમ ફાઇ [રિખાચિત્ર] સાંદીપનિ

૯૧

કે

સિંધમાં વસતા ગુજરાતીઓ

કાકા કાલેલકર

૯૫

અણુ અને અર્ક

પતીલ

૯૭

•

માંદગીનો મર્મ

રમણલાલ એન્જિનીયર

૧૦૨

‘આત્મભોગ’

રતિભાઈ ઉકાભાઈ પટેલ

૧૧૩

મ

નીરમ

દેવજી રા. મોઢા

૧૧૮

અર્વાચીન સભ્યતા

એક વિદ્યાર્થી

૧૧૯

બાવળ

‘અજ્ઞાત’

૧૨૧

ચોર્યાશી કે ચોરાશી ?

ધશ્વરભાઈ પટેલ

૧૨૨

સમ્રાટ કપાસ

કુંગરસી ધરમસી સંપટ

૧૩૦

અવલોકનો

૧૩૭

ઊર્મિ કાર્યાલય

રાણપુર

કાઠિયાવાડ : (B. S. Ry.)

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દિનેશ હરિદાસ મોતીવાલા : ઊર્મિ કાર્યાલય : રાણપુર
મુદ્રણસ્થાન : સ્વાધીન મુદ્રણાલય : સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

આવતો અંક

આ અંકમાં 'આપણી સ્વરાજ્યાત્રા'નો લેખ ધરાદાપૂર્વક નથી લીધો, કારણ કે અમારો આવતો અંક મહાસભા-અંક તરીકે પ્રગટ થવાનો છે. એ અંક લગભગ સો પાનાનો થશે એમાં મહાસભા-અંકને અનુરૂપ હોય એવાં ચિત્રો, કાવ્યો, વાર્તાઓ અને વર્તમાન સંગકારણના પ્રવાહો સમજાવતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો આવશે.

ઉપરાંત, હરિપુરા મહાસભાએ આપણી સ્વાતંત્ર્યકૂચમાં ઐતિહાસિક સ્તંભ રોપ્યો હોય એવા કેટલાક નિર્ણયો કર્યા છે તેની સમાલોચના અને એ જગલમાં જિહ્વી થયેલી, આદર્શ નગરીનાં ચિત્રાત્મક વર્ણનો આવશે.

માર્ચની છેલ્લી તારીખે પ્રગટ થશે.

અમારી પ્રવૃત્તિઓ

અધ્યક્ષાઓ	માસિકો	પુસ્તક ભંડાર
અંગત અધ્યક્ષાઓ	ભિં	નૂતન સાહિત્ય ભંડાર
આરોગ્ય અધ્યક્ષાઓ	નવરચના	પ્રકાશન મંદિર
નવસર્જન અધ્યક્ષાઓ		નૂતન પ્રકાશન મંદિર

: મુખ્ય કાર્યાલય :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોરનાકા : અમદાવાદ

: શાખાઓ :

આનંદબુવન, પ્રિન્સેસ રોડી
મુમર્ષ ૨

સૌરાષ્ટ્ર રોડ
રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

ડેન્સો હોલ
કરાચી

વર્ષ સાતમું]

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૩૮

[અંક બીજો

સાહિત્ય અને સદાચાર

કાકા કાલેલકર

આ વિષય જોડેલો મહત્વનો છે. તેટલો જ અગવડ ભરેલો પણ છે; અને આજનો જમાનો ભુદા ભુદા સવાલો ઊભા કરવામાં જોડેલો હોશિયાર છે તેટલી તે સવાલોનો ફેંસલો કરવાની તેને ટેવ નથી. અથવા તો કોઈ સવાલોનો ફેંસલો થાય એ એને ગમતું જ નથી. જૂના જમાનામાં કેટલાક માંત્રિકાને ભૂતો જગાડવાની ક્રિયા આવડતી હતી, પણ પોતે જ જગાડેલા ભૂતોને તે સદ્ગતિએ પહોંચાડી શકતા નહિ અને ભૂતોનો તો સ્વભાવ એવો હોય છે કે તેમને જો વખતસર દાટી દેવામાં ન આવે તો પોતાને જગાડનારા માંત્રિકાને જ તે ખાધ જાય ! આજના સામાજિક પ્રશ્નોનો પણ વખતસર ઉકેલ ન આવવાથી તે સમાજને જ ખાધ જવાની તૈયારીમાં છે. આ સ્થિતિ સામે એક ઉપાય સમાજને જડ્યો છે ખરો. ભૂતની પેઠે સમાજને ખાધ જવાને માટે મોઢું ફાડીને કોઈ એક સવાલ ઊભો થાય કે તરત જ તેની સામે આજનો સમાજ નવા જ એ ચાર સવાલો ફેંકી દે છે. અને પછી આ નવા સવાલો જૂના સવાલોને બાબુએ ખસેડીને પોતે જ તોફાન ચલાવી દે છે. આ યુક્તિથી થોડોક ખચાવ થઈ શકે છે ખરો. પણ ભૂતાવળ ચારે તરફ વધવા લાગે છે અને આખું વાતાવરણ ભૂતાવળથી ભરાઈ જાય છે. આને લીધે પોતાને ત્રાસદાયક થઈ પડે એવા સવાલ ઉઠાવવા એ જોખમભરેલું છે. પણ યક્ષે પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે જવાબ આપવો જ જોઈએ, નહિ તો એ તરફથી પણ મોત આવવાનું જ !

સાહિત્યની સાથે નીતિનો ખરેખરો કંઈ સંબંધ છે ? ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય નીતિ-નિરપેક્ષ કેમ ન હોઈ શકે ? સાહિત્યકારનાં આચરણ તરફ જોવાની અમને શી ગરજ ? નીતિના નિયમો જીવનને કનડે છે એટલું બસ છે ! તેની કનડગત સાહિત્ય અને કલાને શા માટે ? એવા અનેક સવાલ પુછાય છે.

આ સવાલના જવાબ બંને બાબુથી અનેક વખત અપાઈ ચૂક્યા છે. અને પ્રત્યેક પક્ષને લાગે છે કે સામાજીકાને અમે “વિલંબીત મુંહતોડ જવાબ દે દિયા” જેની જે બાબુએ

ખાત્રી થયેલી છે તે બાબુએ તે દૃઢ થવામાં આ જવાબોનો ઉપયોગ થાય છે એટલું જ.

તેનું આચરણ રૂઢિચિરિદ્ર છે, એટલું જ નહિ પણ ક્રોધ પણ પ્રકારે તેનું સમર્થન થઈ શકે એવું નથી, જોનો આચાર એટલો સૂઝ ઉત્પન્ન કરનારો હોય છે કે તેનો ઉદ્દેશ કરતાં પણ ત્રાસ છૂટે છે, એવો માણસ પણ ક્રોધક વખતે અત્યંત સહિષ્ણુતિ અથવા ક્ષમાકૃતિ નિર્માણ કરી શકે છે. એકાદ ગૃંથો પોતાના આલાપો દ્વારા સર્વ પ્રકારના દૈવીભાવ વ્યક્ત કરીને સાર્વિકતાની પરિસીમા કરી મૂકે છે. પણ તેના આચરણ તરફ જોઈએ તો તેના પર સંગીતની બિલકુલ અસર થઈ નથી એમ જ કહેવું પડે. મંદિરના કેટલાક પૂજારીઓ જેમ ભક્તિશ્રદ્ધ હોય છે તેવી જ રીતે આવા ગૃંથોમાં પણ લાવશ્ય દેખાઈ આવે છે.

આમ જો છે તો એકાદ મનુષ્યનું આચરણ ખરાબ છે તેથી તેની કલાનિર્મિતિ પણ ત્યાજ્ય સમજવી કે કેમ એવો સવાલ કેટલાક પૂછે છે. બીજી બાબુએ એવો પણ સવાલ પૂછવામાં આવે છે કે જે કલા-વૈભવની અસર પ્રત્યક્ષ કલાધરો પર થતી નથી તેનું મહત્ત્વ જીવનની દૃષ્ટિએ કેટલું સમજવું? જોધ-ગર્ભ નાટકો રાત દહાડો જોનારા રસિકોમાં સદાચાર પધ્ધતિ છે એમ આપણે કહી નહિ શકીએ. કલાધર અને કલારસિક બંનેના જીવનપર જે કૃતિઓનું ધષ્ટ પરિણામ થાય જ છે એમ આપણે કહી નથી શકતા એવી કલાકૃતિઓના આટલાં બાણમાં શાના ફુંકીએ!

કલાકૃતિનું નિરીક્ષણ, ચિંતન કરવાથી મનુષ્યને અતિશય આનંદ થાય છે એમાં શંકા નથી. પણ એવો આનંદ તો મેવા-મિઠાઈ ખાવાથી પણ થઈ શકે છે. રોમન સામ્રાજ્યની પડતી વેળાએ સુપ-શાસ્ત્ર (સ્મૃતિ)માં પ્રવીણ હોનારા બલ્લવાચાર્યોને મોટા મોટા સેનાપતિઓ કરતાં પણ વધારે પગાર મળતો હતો એમ કહેવાય છે. પણ તેમને રાજદરબારમાં સરદારોની પંક્તિમાં બેસાડતા હતા એવું કયાં લખેલું મળી આવતું નથી. પણ આજ જોઈએ તો કલાકાર એ તો લગભગ લોકચરુ થવા ધપે છે એને શું કહીએ?

બીજી બાબુએથી પણ જે સવાલ પૂછવામાં આવે છે તે પણ આટલો જ મુંઝતોડ છે.

તમારા મોટા મોટા ધર્મોચાર્યો અને ધર્મોપદેશકો પણ જેવું જોણે છે તેવું જ આચરણ કરે છે? એકને વિષે તો એવું વર્ણન છે કે He taught virtue by precept and vice by example! વાણીવડે પ્રચાર ધર્મનો અને કૃતિથી પ્રચાર અધર્મનો એની તેણે પદપાતરફિત શ્રમવિભાગણી કરી દીધી હતી. જો “જ દેવ ચરત ચરેત્.” એ સાચું છે, સાધુ પુરુષોનાં પણ સુચરિત્રો જ કેવળ અનુકરણીય છે. “નેા દત્તરાણિ” એ જો સાચું તો કલાની બાબતમાં પણ તે જ નિયમ કેમ લાગુ ન કરીએ? His best he gives, take it and be thankful.

એવું વાચ્યુદ્ધ અર્થઠંડ સાધી શકે. જે લોક નીતિને ઉપદેશ કરે છે તે કહે છે કે અમારું આચરણ આદર્શ છે એવી બઢાઈ જો અમે હાંકીએ તો તેનો વિચાર કરો. અમે કેવળ તટસ્થ રીતે સમાજદિત્તો વિચાર કરીને મનુષ્યમત સામે જે આદર્શ આજ મુંઘી રાખવામાં આવ્યો છે અને જે કેટલીક વ્યક્તિઓએ આચરણમાં લાવીને વ્યવહાર્ય હોવાનું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે તે જ આદર્શ લોકો આગળ રાખીએ છીએ. અમારું આચરણ સર્વોચ્ચ નથી તેટલા માટે શું અમે આદર્શને પણ નીચે ખેંચીએ? આદર્શ આહાર ક્યો અને ખગમ ક્યો એ એકાદ દાકત સમજાવીને કહે અને તેની શાસ્ત્રીય ઉપપત્તિ તમારી આગળ મૂકે ત્યારે આ દાકતરનો આહારવિહાર કેમ છે એ તમે જોતા નથી. દાકતરના શબ્દોની કિમત આવે છે. તેની શાસ્ત્રીયતાને લીધે દાકતરના આચરણની સાથે તેનો જાઓ સબધ નથી હોતો એટલા માટે આ સવાલ તટસ્થતાથી ઉઠવવો જોઈએ.

ખરો સવાલ એ છે કે ઉચ્ચ સાહિત્યને અથવા કલાકૃતિને સદાચારની કમોટી પર કરીએ કે નહિ?

સાહિત્ય, સંગીત અને કલા ત્રણેનું મહત્ત્વ જીવન

પર થનારાં તેનાં પરિણામ ઉપર જ છે. અને જીવનની સુંદરતા સદાચાર ઉપર અવલંબીતે રહે છે એટલે જીવનનો સંપૂર્ણતાથી વિચાર કરનારા કોઈને પણ સદાચારને વિધાતક એવી કોઈ પણ વસ્તુ સુંદર લાગશે જ નહિ.

ખીજી બાજુએ વિચાર કરતાં જીવન એ એક અખંડ વસ્તુ છે. સાહિત્ય, સંગીત, કલા, સદલિસૃષ્ટિ, સદાચાર—આ બધી વસ્તુઓ જીવનનાં જ અંગો હોવાથી પરસ્પર સંલક્ષ્મ છે. આ વિશ્વ જેમ ગુરુવાકર્ષણના સાર્વભૌમ નિયમથી નિયંત્રિત છે અને કોઈપણ ખગોલવ્યક્તિનું ખીજી ખગોલવ્યક્તિ પર પરિણામ થયા વગર રહેતું નથી, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યના આચરણનું પરિણામ તેની સાહિત્યકૃતિ પર થયા વગર રહેતું નથી. ભુકારું ક્યાંકને ક્યાંક છતું થાય જ છે, ફૂટી જ નીકળે છે. જેનું આચરણ અશુદ્ધ છે તેણે કેટલુંયે વિશુદ્ધ સાહિત્ય તૈયાર કર્યું હોય તો પણ તેમાં ક્યાંકને ક્યાંક વિસંવાદી સૂર નીકળવાનો જ. અનુભવવાણી જેમ નક્કર અને નિર્ભય હોય છે તેમ નક્કી વાણી નથી હોતી.

રામકૃષ્ણ પરમહંસે સુકાયેલા નારિયેળનો આપેલો દાખલો બધે લાગુ કરવાનો નથી. લીલા નારિયેળ પર પ્રહાર કરીએ તો ઉપરની કાચલીની સાથે જ અંદરના કોપરાના પણ એ ટુકડા થાય છે પણ તે જ નારિયેળ સુકાઈને ગોટા થઈ ગયો હોય તો ઉપરની કાચલીના કડકા થાય તો પણ અંદરનો ગોટો જેવો ને તેવો જ રહે છે એ જ ન્યાયે મુક્ત પુરુષ પર બાહ્ય આઘાત કેટલાયે થાય તોપણ તેને લીધે તેનું શરીર રિયાતાં છતાં તેના મનમાં કે હૃદયમાં બિલકુલ વિકૃતિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. ને કોઈ કહે કે કલાકારનું જીવન તદ્દન દુરાચારમય હોય તોયે તેની કલાભિજ્ઞતા અને કલાકૃતિ તદ્દન અલિપ્ત જ રહે છે તો તે સાચું છે એમ કહી શકાય નહિ. ઉચ્ચ કલાકૃતિનો જશ ને કલાકારને મળી શકે તો કલાકારના જીવનની હીનતા તેની કૃતિને ઝાંખી પાડવાની જ. અને તે કલાકૃતિની અસર સમાજ પર થતી હોય ત્યારે જે જે વખતે

કલાકારનું સ્મરણ થાય તે તે વખતે તેના જીવનના સંસ્કાર પણ સાથે સાથે લઈને આવવાની જ !

પ્રત્યેક કલાકૃતિ અપૌરુષેય હોય છે, તેનો સર-જનહાર કેવળ નિમિત્ત માત્ર હોય છે એમ નક્કી કરીએ તો કલાકારને જશનો કશો જ લાગ મળવો ન જોઈએ. આવા છૂટાછેડા ન્યામુઘી આપણે કરી શકીએ નહિ ત્યાંમુઘી કલાકૃતિની સાથે કલાકારના જીવનનો વિચાર કરવો પડવાનો જ. એકાદું તેજસ્વી વચન કોઈ શરતી વાણીમાંથી નીકળ્યું હોય તો તેનું પરિણામ આપણા મનપર ભુદી રીતે થાય છે અને “આપસમાં વેર વધ્યું એટલે શત્રુ ફાવી જાય છે” એ ભારતવાસીઓને મારેતું અત્યંત મહત્વનું વચન રાધોબાદાશનું છે એમ સમજના પછી તે વચનમાંથી કેવળ વિપાદ જ ઉત્પન્ન થવાનો.

ઉત્કૃષ્ટ મીઠાઈ એકી છે, વાંસી છે અથવા તેમાં ઝેર ભેળવ્યું છે એમ સમજના પછી તે જોઈને મોંમાં છૂટેલું પાણી પણ જેમ સુકાઈ જાય છે, તેમ જ કલાકૃતિનો કર્તા કેવો છે તે સમજના પછી તેની અસર કલાકૃતિના આરવાદન ઉપર થતી જ જોઈએ. ફૂલછાંબમાં કુશલતાથી ગોઠવેલાં ફૂલો જોઈને આપણને આનંદ થાય છે, નાનાં બાળકોનાં ફૂંપળ જેવા કોમળ હાથ જોઈને પણ આનંદ થાય છે પણ તે જ હાથ તોડીને તેનો ગુચ્છો બનાવીને મોટી ફૂલછાંબમાં રાખ્યો હોય તો કેવળ નરી રસિકતાની જ દૃષ્ટિએ આપણે તે દૃશ્ય તરફ જોઈ શકીએ ખરા ? નીતિની દૃષ્ટિએ એ આચરણ નિંદા છે પણ કલાની દૃષ્ટિએ બાળકોના હાથનો આ ગુચ્છો નિતાંત રમણીય છે એવા ઉદ્દગાર આપણા મોંમાંથી નીકળી શકે ખરા ? કલાનું બધું શિક્ષણ લઈને આવ્યા પછી તે બાળકોની માતઓને તે દૃશ્ય જોઈને આનંદિત થવાનું કહી તો ભુજો !

એકાદ બાળોચિયામાંનું પાણી સડીને તેમાં જીવડાં ખદખદતાં હોય અને આખું બાળોચિયું ઝેરીયું થઈ

મથું હોય, કાલ સડી જતમે તેમથી દુર્ભે આવી દોય તોય ન્યામુથી તેનો જુઆગ સ્વરૂપ અને શાંત છે ત્યાં સુધી અનંત આકાશ ને પાળીમા સારી પેઠે પ્રતિબિમ્બિત થઈ શકે છે સધ્યાના બાદશાની ગંગા, વાદોના દમયા, અને તારાઓના પગિતન જાડું તે પાળીમાં આબેદન લેઈ લેતુ ! એ જ ને આપણે તટસ્થ રીતે લેઈ રાખીએ તો જોતુ, જમ્ એની સમૃદ્ધિ, એવો વેગ, અને આ બધું આનંદ્ય એવડું કરી આપનારુ તે પાણી પીતા જોતુ છે એમ ને કાંઈ નહીં કરે તો તે જૂલુ પગિમાર્ગન પ્રાણદંડ આપીને જ શકે શકે.

ક્યાકૃતિનુ સાદ્ય ન્યામુથી અધિષ્ઠ છે ત્યાં સુધી તેનો આસ્વાદ સુખેથી થયો, પણ ક્યાકાગની સાથે તેનો સબંધ આપ્યો કે તેનું જીવન તપાગીને દો એવું જ આજે ક્ષી રાખીએ પણ ક્યાકારની કૃતિમાં તેના જીવનનો અંશ ઓછાવતા પ્રમાણમા આપ્યા વગર રહેવાનો નથી. આ સિદ્ધાંત સાચો નથી એમ કહેવાની દિમ્બ કાંઈ ન કરે.

‘દેવ હોઈય તો બીજાને જમ્ ક્રીયએમાં સદેહ નથી.’

“કુદ્દ હોઈય તો બીજાને જમ્ તેવો જ ક્રીય એમાં સદેહ નથી.” એ વગારામનુ વચન વિશ્વ જનીન અનુભવ સૂચવે છે.

દેવે ક્યાકાગની દૃષ્ટિએ યોગે વિચાર કરીએ. એક વખત એક પિતાએ પોતાના ઊકાગને ખુદ સરસ સગીન ચિખમ્બુ. ઊકાગના ગાયનના ન્યાસ થતા મંડ્યા કે તેના કાગિયસમા ક્યાકાગી નીકળતા સંગીતના ક્યાગ કાને આવતા જ અપો ઓનસમા તાલીન થઈ જતો હતો. આ ધન્યતા પોતાને મળી લેઈએ એમ લાગતાથી બાપ વચમાં જ બાપ જરો કે આ માટે દીકરો છે, મે આટલી આટલી મહેનત લઈને આને જન્મ્યો છે, મે આટલા આટલા સગીનમ્બેનું અધ્યયન થયું છે ત્રિગેરે, જમ્ શોનાઓ વામ્બેવની ભક્તિ વસુદેવને અર્પણ કરવા તૈયાર નહતા તેથી પિતાની તમ્ કૃતજ્ઞાસુદ્ધિથી જોવાને કાંઈ જ તૈયાર નહતું. તેથી પિતા દામીપાન થતો અને લોકોનો રસમંજ થતો. ક્યાકૃતિના પિતાનું જમ્ કાંઈ કાંઈ વખતે

આતુ જ થાય છે એ ક્યાકારે જાણું જોએ અને પોતાના અપનાતા ન્યામ્બકારનો આનંદ લેજે મોટી માફક જાનોમાનો બોજાવો લેઈએ.

જમ્ પોતાની ક્યાકૃતિને જાગે એવું પેતાનું જીવન દોય એવો આનંદ ક્યાકાર થા માટે ન રાખે ? આ ક્યાકૃતિની તમ્ લેઈને આ ક્યાકારના દોય જની જમ્ એમ કમળતાનો અથવા દયાની ત્રિશા માખ ને પ્રસંગ જ થા માટે આવે ? તાન જડમ્બેને જમ્ ક્યા વાનાવજમ્બા ને કૃતિ લાખ જાડ છે તેની જ ક્યા લઈને ક્યાકાર પોતાનું જીવન ઉત્તમ અને ક્યાકૃતિ થા માટે ન કરે ?

જે પ્રમાણમાં ખાતર વધારે સડી મપેનું તે પ્રમાણમાં ક્યાકૃતિનો પાક વધારે આવતાનો, એના જ જેવો પ્રમાણ જીવન અને ક્યાનિમિત્તિનો છે એવું કદ સિદ્ધ થયુ નથી, નહિ તો ઉત્કૃષ્ટ ક્યાકૃતિ કૃતિયાને જમ્ માટે પોતાના જીવનો તમ્ કરી નાખતાના આ ત્યાગ પગિતા વખાણ કરી શકાત. જમ્ અનુભવ ગાથી જાવડો છે. જે મર્યાદા આચરણ વિવાસવિમુખ અને શુદ્ધ દેસ છે તેની સગીનક્યા અને આવાજ વધારે ઉત્કૃષ્ટ રહી રહે છે નિવસાગ શું અને સાદિયકાગ શું, અદ્યેમથી જપગાઈ ગોઠો એવે તેની ક્યાને પગની દયા આવતાની જ તે વિવાસમાં કૃષી મેં એવે તેને પ્ર્યાયોગ સાધતો નથી અને નેપોલિયનની પેઠે બગજા વિગમની પડીએ જ જુદિમંથ થા જતને કુરોપતો રાજમુકુ મળવાને બાવે તેને મેંટ દેવિ ની મિટિય મેંમાનગીગી રીકાગી પડે છે

લોકોને એમ થયું જોઈએ કે આ ક્યાકૃતિનુ વખાણ કરીએ કે આ ક્યાકારના અધિકારી જીવન વિનનિનુ ધ્યાન પડીએ ? એની મદન્યામંદન ક્યાકાર થા માટે ન રાખે ? અને પછી સદિય અને સદમ્બ એ રીતે પોતાનું મમર્થન ક્યાકૃતિ વિવેચન જમ્ ? પડે નહિ. સર્વોચ્ચ ક્યા તે જીવનમ્બા છે. તેમ્ લીનના ગીકાર્મિ આનુક્રમિ-ક્યાકાર-ક્યાકારમાં સંપાદન કૃતિ પ્રતિજ્ઞા થા કામતી ?

સ્વપ્નિકા

: શિખરિણી :

કહે છે સ્વપ્નોમાં ગગન ગરવે આત્મ ઉઠતો,
કહે છે સ્વપ્નોમાં રસનિધિતલે આત્મ બુઝતો,
ન તો કાં પાંખોમાં વિધુ ઉડુગણો-રમ્ય કિરણો-
ન તો કાં આંખોમાં શુચિ ઝળહળાં-મૌકિતક કણો ?-
ન કાં આત્મા મારે સત રસધિ પાતાળ-ડુંબડી ?
ન કાં કીડાગારે અગમ નિગમે-સત્ય અખુડી ?
ન કાં ઘોડા ખવાખી ઘટ ઘટ મંહી રે થનગને ?
ન કાં આત્મા વીંઝે અવનવીન પાંખો વનવને ?
પુનઃ કાં સંસારે નિત-ભવનને રાસ-પુદ્ડી ?
જુની આશા જૂની-પુનરપિ પુનઃ આ ચક્રરડી ?
ભયો આશંકાને સ્મૃતિ ભવપુરા 'ઘટ્ઘટિકા'^૧
ન કાં સ્વપ્નાગારે શુચિ મધુરકા કો પ્રણયિકા

: અનુષ્ટુપ :

જૂની જંજીર ના ત્રૂટે, એની એ સ્થલ શ્રૃંગલા,
નવાં સ્વપ્નો-નવી પૃથ્વી રચે ના કયેમ સ્વપ્નિકા ?

કતૂનાં કુસુમાકર

૧. ચરઘટ્ઘટિકા, ગરેડી રેંઠ

અમારાં કાવ્યો

અમારાં કાવ્યોનાં

ખજારે ના કોઈ જઈ કહિય મૂલ્યાંક કરશે-
કિંવા ભેઈ એનાં સ્વરૂપ મુખપૃષ્ઠેથી કળશે.
કદી ના કર્તાના ઉરઉમળકા-ભિર્મિ સ્ફુરણાં
કશુચે, જ્ઞાની જન તમ ભુવનપ્રાસાદ ત્યજીને
અમારાં કાવ્યોનાં દરશન કદીયે ન કરશે !

‘અહો કેવાં કાવ્યો !’

કવિ કેવાં એના ?’ કશી મુંઝવણે ચિત્ત શું ચર્ચા
ન પંકિતદોરોમાં નિમિષ કરશે. ડાકિયું, તમે !
તમારા સદ્ગાના કદિ ન મળશે. આંકડરકો-
ન વેપારી ભાવો-ન જ શુકન વા મંગળ પળો.
કરી લેવા સોદા ઉઘડતી બળરે ગણી નફા.

અમારાં કાવ્યોમાં

તમારાં સ્વપ્નોના કદિય સ્મરણેશો મર્ત યયલાં-
ન આકાશી મહેલો તણીય રચનાનાં જ નમુના
મળે, કે આસ્માની ન થતી સુલતાની નિરખતાં
ચુંથી દેશે એને નહિ, પણ ત્યજી ધાસ-હુંકનો
કહેજો ‘બિચારાં બીજી જગતમાં બાણી શું શકે ?’

અમારાં કાવ્યોમાં

પ્રવાસી થાકેલા નિતરતી પીશે અમૃત સુધા
જગે કંટાળેલા ખચિત ગ્રહશે શાંતિ મધુરી-
પ્રચંડી ઘાવેથી પીડિત જન સાધાસન ગ્રહી
થીજાવી દેશે ત્યાં સજળ દગની અશ્રુસરિતા-
તમારાં કિન્તુ એ મન કદિ ન રંજાવી શકશે.

અમારાં કાવ્યોમાં

સમી સાયંકાળે પુલકિત સુધા-સ્મિત અગકી
રહેશે, હૈયાના નિળિડ પડ દેદીપ્ય કરીને,
અમારા દર્દોનાં કરુણ ગીત વિલુપ્ત થઈને
થશે મીઠાં. ગીતો સદન ભુવનેથી અગકતાં
પરીઓ કઠેનાં. પણ સકળ લુપ્તપ્રય તમને !

કેલક

‘બબર નથી!’

શ્રી. દેવજી રા. મોદા

૨ હેરના મધ્ય ભાગમાં શાકભાજીટ હતી. આગલા ભાગમાં એક વિશાળ ચોક હતો. દાતણવાળાં પહેલાં તો અહીં ખેસતાં. પણ પછી એમને મારફીટના પાછલા ભાગમાં ટાંકી પાસે ખેસવાનું થયું. અસલી સ્થાનકે તજ દેતાં ઘડીભર એમને દુઃખ થયું, સુધરાઈ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો, પણ સત્તા આગળ એમનું શાણપણ ન ચાલ્યું.

સાંજના છ બજતાં બબર બરાબર ભરાયું હતું. દાતણવાળાં પણ તે અરસામાં ટાંકી પાસે ગુણિયાં પાંથરી સૌ સૌની હદ નક્કી કરી ખેસી ગયાં હતાં. જિંચા નીચા સ્પરે ફાવે તેમ તેઓ રાગડા તાણી રહ્યાં હતાં. તેમના આ તાલમદ્દ-પ્રાસબદ્દ-લહેકાં ત્યાં થઈને જનારાઓને આકર્ષણ કરતા હતા. જેનું દાતણ સારું તેનો તે દિવસ પણ સારો. જય એવી મૂન્યતાવાળા વ્યવહારકુશળ માણસો ધારી-ધારીને દાતણની છડીઓ પસંદ કરતા હતા. ‘ખોલે એના ખોર વેચાય’ એ લોકકહેણી અહીં પણ ખરી પડતી હતી. ટાંકીને ‘છેડે એક યુવતી દાતણની પોતાના દેહ સમી સીધી અને ચુંદડી સમી-લીલી કુંભર છડીઓનો ઢગ કરી વગર ધરાકીએ શાંત ખેડી હતી. પાસે જ તેની સમોવડિયણોનાં દાતણ ઉપર જીવાનોની પડાપડી થતી હતી. આજ આઠ દિવસ થયા એ આ શહેરમાં દાતણ વેચવા આવતી હતી. પણ આજ તો ટ્રેન-ભાડાના પૈસા પણ માથે પડશે એમ એને લાગતું હતું.

એનું નામ મોતી. પણ સૌ એને મોતડી કહેતા. એને કાઠ મોતીના નામે ખોલાવે ત્યારે એ અચંખો પામતી, પણ પછી તુરત જ એ સ્વસ્થ બની જતી. તેને સાંભરી આવતું કે તેનું નામ મોતી જ હતું.

શહેરની પનિહારીઓ બાબુના મ્યુનિસિપાલિટીના નળ ઉપર પાણી ભરવા આવતી અને અંદર અંદર હોડે આંગળી અડોડી વાતો કરતી : ‘જો તો બાઈ, કેવું રૂપ છે ?’

એ દિવસ તદ્દન વાંઝિયો જશે એમ મોતડીને ખીક લાગ્યા કરતી હતી. બરાબર સૂર્યાસ્ત વેળાએ એક ગાડીવાળાએ ત્યાં પોતાની ગાડી અટકાવી. અને નીચે ઊતરી મોતી તરફ એક પાઈ ફેંકતા બોલ્યો :

‘મોતી, દાતણ આપજો તો !’

મોતીએ જાણું નોયું. 'પાપનાં દાતજીને શું કરશો?' એમ થયું પણ એ ફરી નીચું નોંધ ગઇ અને એક સીધી છડી ગાડીવાળાને મોતી આપી. મરડી મરડીને એની મજબૂતી માપતો ગાડીવાળો ગાડી ઉપર ચડ્યો. પગ મૂકતાં ટકારી થઇ અને દાતજીવાળા તરફ એક નજર નાંખી દેત આવી જશે એ જીકમાં ઘોડાને સોડી લગાવતો ગાડીને પૂરપાટ હાંકી મૂકી. અને 'પપ્પના દાતજીને શું કરશો?' એ મોતીનો પ્રશ્ન મનમાં જ રહી ગયો.

'એને માડું નામ ક્યાંથી આવડી ગયું?' મોતીને વિચાર આવ્યો. ગાડીમાંથી માથે બારો લઇ જતરી હાથસે તે વખતે ટેશને દેખી હોય તો નથી કહેવાતું.' મોતીએ તોડ કાઢ્યો, પણ વળી થયું કે 'મોતડી કેમ નો કીધું?' મોતી જતજીની હતી કે મોતી નામ તો સાતમ આઠમ અને દિવાળીના તહેવાર પૂરતાં જ પહેરવાનાં કપડાં હોય તેમ, ચાપણાનું નામ હતું. મોતી જરા જાંઝ વિચારમાં પડી ગઇ.

* * *

દેન આંવવાનો વખત થયો હતો. હેટ લગાવી રોશનમાસ્તર ફરતા હતા. એ એક એવા રોશનમાસ્તર હતા કે જ્યાં રોશનમાસ્તરની હેટ એટલે જવાબદારીઓનો ઢગનો, પણ સત્તાનું નામ મીઠું. જેય ડિટન્ટ સિમ્લ વચ્ચેના એક માધ્યમ લાંબા પ્રદેશના એ માસ્તર-ધર્મદિણી-સર્વસ્વ. પણ તેર રૂપિયાના પગારદાર સાધિવાળા અને તેતેર રૂપિયાના પગારદાર રોશનમાસ્તરની સત્તામાં મુદ્દે ફરક નહિ. ચાર ફિટિંગે પાસ લેવડાવ્યા સિવાય આ જેમાંથી એક હોદ્દાને કાઢીને પ્લેટફોર્મ ઉપર દાખલ ન કરી શકે' સ્થાનનો વરતી ત્યાં પડ્યા હતા અને અદનાયે એકાદ વાર સાહેબની તબિયત-મિજાજ-ને કહે તે-સાચી લેતા ઘોડી વાર થતાં ગાડી આવી અને ટ્રાવેલિંગ-ટિકિટ એકઝામીનર મેડન કલાસમાંથી જતરી સીધો થડ ક્યાસને દરવાજો આવ્યો. ઉતાડ્યો પસાર થતા લાગ્યા. એક મુઠ્ઠી માથે દાતજીનો બારો

લઇ, ટિકિટ આપી ચાલતી થઇ. દરવાજા બહાર નીકળી ગઇ. પછી કંઈક સાંજેરી આવ્યું હોય તેમ મેટલ કીપરે એને બોલાવવા માંડી.

'હવે ચાર જવા દેને' ટિકિટ-એકઝામીનરે એવલ કાઢતા કયું. ટિકિટ-એકઝામીનર સાહેબનો કૂપાપાવ માણસ હોઇ સૌ નોકરિયાતો તેની શેડમાં દગાલ ઊભાં કાટપાટનૂતની અંદર ધણીવાર હસમખેરી છુપાઇ હોય છે. તેણે એક ઝોળખીતા ગાડીવાળાને ધસારો કરીને બોલાવ્યો અને મોટા દેખાવા મામના કેટલાક માણસો કરે છે તેમ કાનમાં વાત કહેવા માંડી 'ગોવિંદ, બુલ્લખનું ધ્યાન રાખજો જીડી ન જાય હો!'

'કયું? એનું નામ?'

'હમણાં દાતજીવાળા અલીધી ન ગઇ? એ. એનું નામ મોતી. મેં રસ્તામાં પૂછી નોયું હતું.'

'ત્યારે તો.....એક બે દિમાં!' ગાડીવાળાએ તાણી આપી. ટિકિટ-એકઝામીનરે એ તાણી સદાં ઝીલી.....

'ચાલો, ગામના ત્રણ આના' કહેતોએ એ માનત મેદનીમાં અલોપ ગયો.

* * *

રાતના આઠ થતા આવ્યા. ગાડીવાળો પણ કામ ધંધાથી પરવારી ત્યાંથી નીકળ્યો. સૌ દાતજીવાળાં જીડી જીડી ચાલતાં થઇ ગયાં હતાં. મોતડી એકલી એ દાતજીવાળાની અધિગતી સમી અમર આસામાં બેઠી હતી. પામેની દુકાનેથી પેસા એકનું આસલેટ પુગારી ઊભો બોયો હતો. એ દીવડાના મંદ પ્રદગમાં તેનું સૌંદર્ય જોર જગદળતું હતું. એ જોરી નહોતી, વડી સેથીએ વાળ મળુ નહોતા હોત્યા, તેમ જ નાક પણ નહોતું જોત્યું. તેનો વાન કાંઈક બીનકશ પ હતો, પણ એની લીલી ચૂંદડીમાંથી તેનું મુખ જોર દીપતું હતું. એકલા પુરાને નહિ-ઓને પણ બેઝે એવું એમાં કંઈક હતું.

ગાડીવાળાએ ગાડી થોભાવી. અંદર બેઠો જ બોલ્યો :

‘મોતી, હજી બેઠી છો ?’

મોતી શાંત રહી.

‘કમ બોલતી નથી ?’ ગાડીવાળાએ ફરી કહ્યું.

‘તે જીવેની, આટલાં દાતણ રહી આં ની.’

‘બહુ નથી ખખ્યાં લાગતાં. બોણી કાતી કરી હતી ?’

‘તમારીસ્તો.’

ગાડીવાળાએ ગાડી જરાક નજીક લાવી પૂછ્યું. ‘ત્યારે હવે અહીંને અહીં પડી રહેવાની ?’

‘હા, ખીજે ઉપા’ નથી. ઘરે વાટ જોશે પણ શું થાય ?’

‘કાણુ વાટ જોશે મોતી, ?’

‘અમારે પણ કોક હોયને, વાટ જોનાર. જેની વાટ જોનાર કાંઈ ન હોય એનો તો ધિક્ક માનખ્યો, હું તો કહું. એકલું ને અવગતિયું બેય ખરાખર.’

ગાડીવાળાને ઘેરે કાંઈ વાટ જોનાર હતું નહિ. વેચાતા વિલાસ ભોગવનાર ગાડીવાળાને ઘરે વાટ જોનારની ખોટ પણ સાલી નહોતી. ત્રીસ ખત્રીસ વર્ષની જિંદગીમાં આજ એને વાટ જોનારી પિના જરાક લાગી આવ્યું.

‘પણ કહે તો ખરી, કાણુ વાટ જીવે એમ છે ?’

‘તી ખીજું કાણુ ? મારી ગલદી મા.’

‘તેં ઘર નથી કયું ?’

‘કયું તું, ઘણું. પણ વાઘરી માવડિયો નીકળ્યો. પછી ન ચલ્યું.’

‘લક્ષા, ઓલા ટિકિટચેકર સાહેબ હારે તારે કંઈ ઝાળખાણ ખરી ?’

મોતી નીચું જોઈ ગઈ. પથ્થર બોલે તો મોતી બોલે. મોતી શું બોલે ? ભૂંડાંએ ભૂંડાંનો ભાવ લજખ્યો હતો.

‘તારે ખીજું ઘર નથી કરવું ?’

‘કરવું છે. પણ એવો કાંઈ હોદ્દાખંડો મળે તો.’

‘તયે...તો પછી મારા ઘરમાં બેસ તો ?’ ગાડીવાળો મહા મુશ્કેલીએ બોલી શક્યો.

‘મારી માને પૂછી જોઈ તો ખખર.’

‘પણ તારું દિલ શું કહે છે ?’

‘મારી માથી ઉપરવટ નાં થાઉ.’

‘પણ તારી મા હા પાડે પછી કંઈ હરકત જેવું નથી ને !’

‘તો પછી શું હોય ?’

‘ગોવિંદભાઈ, દાતણવાળું છે કાંઈ ?’ કાંઈનો અવાજ આવ્યો.

‘હા, આવો આવો. મોતી લે, તારું કામ થઈ ગયું ?’

અને ખાર આનામાં મોતીએ દાતણની ભારી આંખી દીધી.

‘જન ખાન હશે. નહિતર એટલાં ખંધાં દાતણને શું કરે ? હીક ગમે તેમ હોય, તારું કામ તો થયું.’

‘લગવાન પછી ડાળ ન ઝાલે ?’ મોતીએ ધધ્ધર ઉપરની શ્રદ્ધા પ્રદર્શિત કરી.

ગાડીવાળો આશા બાંધતો ઘેર ગયો. ઘેર કાંઈ વાટ જોનાર ન હતું એ એને વધુ ને વધુ ખૂચવા લાગ્યું. ભાવિ ધમારતો બાંધતો એ પથારીમાં પડ્યો અને નિદ્રાદેવીએ મોઢો મોઢો એને પોતાની પાશમાં જકડ્યો.

* * *

મોતડીએ રાતની રાત મારકીટમાં એક ભંડારિયા પાસે પડી રહી કાઠી નાંખી. સવારની ગાડીમાં એ પોતાને ગામ જવા માટે જાયડી ત્યારે એ જ ટિકિટ-માસ્તરનાં એને દર્શન થયાં. મોતીને એની સામે જોતાં થોડો થોડો ડર લાગ્યો, પણ ટિકિટમાસ્તરે એ ડખ્યામાં બેઠેલા વગર ટિકિટના મુસાફરો પ્રત્યે દયા બતાવી એ ડર કાઠી નાખવાની પ્રેરણા આપી. મોતીને થયું કે સાહેબ દયાળુ તો છે.

અને પછી તો દરરોજ મોતીએ આવવાનું, ટિકિટમાસ્તરે એની સાથે હસવા બોલવાનું અને પેલા ગાડીવાળા ગોવિંદભાઈ પાસેથી ટિકિટમાસ્તરના વખાણ સાંભળવાનું બનવા લાગ્યું. ગોવિંદભાઈને તો મોતીએ બીજો જ દિવસે ના પાડી દીધી હતી અને મોતી ઉપર સાંજની નજર હતી એટલે ગોવિંદભાઈએ એ આશા મૂકીને સાંજ માટે જ પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા હતા.

અને એ પ્રયત્નોમાં આખરે ગોવિંદભાઈ અને ટિકિટમાસ્તર સફળ થયા.

* * *

એ વાતને વરસો વીતી ગયાં. મોતીને પોતાના ગામના એક ખેડૂતને ત્યાં જ કામ મળી ગયું હતું એટલે એ આવતી બંધ થઈ ગઈ હતી, અને ટિકિટમાસ્તરને તો એની કશી ચિંતા જ નહોતી. મોતી પાસેથી જેટલાની એણે આશા રાખી હતી તેટલું એમને મળી ચૂક્યું હતું અને ટિકિટમાસ્તર એવા આસકત પણ નહોતા કે એક મોતીને જ વળગી રહે. તેઓ જાણતા હતા કે એમના કાર્યપ્રદેશ નીચે દાતણવાળાં, દૂધવાળાં, સંધાવાળા અને એવા અનેક પરસેવો પાડી માંડ માંડ પેટગુજારો કરનારાં માણસો હતાં. માણસોની-ખાસ કરીને સુંદર સ્ત્રીઓની-આટલી વિપુલતા પછી શા માટે એણે ક્યાંય આ આસકિત રાખવી જોઈએ !

મોતીનો સંજય પૂરો થયાને તો ચૌદક વર્ષ વીતી ગયાં હતાં અને એટલા સમયમાં રેલ્વેના તંત્રમાં ઘણું અનેક ફેરફારો થઈ ગયા હતા. નાના કારકુનો અમલદાર થઈ ગયા હતા અને અમલદારોમાંથી કેટલાક પેન્શન ઉપર અને કેટલાક સ્વર્ગ ઉપર પહોંચી ગયા હતા, પરંતુ રેલ્વેતંત્રના કમાઉ દીકરા જેવા ટિકિટ માસ્તર ધૂવ જેમ એ જ સ્થાને અચળ હતા. એમનો પગાર, આવક અને લાગવગ તો અનેકગણાં વધ્યાં જ હતાં.

* * *

રાતના આર વાગ્યે આવતી એક ગાડીમાંથી ટિકિટ માસ્તરે રેલ્વેને છેતરતા ચાર માણસોને પકડ્યા હતા. એમાં બે બાવા હતા. એક ગાંડા જેવો માણસ હતો અને એક તેર ચૌદ વરસનો લાગતો છોકરો હતો. ટિકિટમાસ્તરે એ બંધાને વેઈટીંગરૂમમાં બોલાવીને પૈસા કાઢવા માટે ધમકાવવા માંડ્યા. પેલા ત્રણ પાસેથી કંઈ ન નીકળ્યું એટલે એમનો સામાન ખૂંચવી લઈ એમને રજા આપી. છોકરા પાસેથી કંઈક નીકળ્યો એવી એમને આશા હતી, ખાસ કરીને તો છોકરા નહિ તો છોકરાના વાલી કંઈક આપશે એ આશાએ છોકરાની જડતીમાંથી કંઈ ન નીકળ્યું છતાં એમણે છોકરાને રાતની રાત રાખી મૂક્યો.

છોકરાને છાપરા નીચે પડ્યા રહેવાનું કહી ટિકિટ માસ્તરે વેઈટીંગરૂમમાં સવાર સુધી જાંબ બેઠો. સવારે ચા-નાસ્તો પડ્યાં પછી એમણે છોકરાને બોલાવ્યો ને પૂછ્યું :

‘ક્યાંનો છા ?’

‘...પુરનો.’ છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

ટિકિટમાસ્તરે એના સામે ટીકી ટીકીને જોતાં પૂછ્યું :

‘તારો બાપ શું કરે છે ? એનું નામ શું ?’

‘મારો બાપ ?.... મારો બાપ, ... ઇ નથી.’

છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

‘મરી ગયો છે ?’

‘મને...મને ખબર નથી.’ છોકરો થોધરાવા લાગ્યો

‘તારે કોણ છે તારું ?’ ટિકિટમાસ્તર સહેજ ગંભીર થઈને બોલ્યા.

‘કાઈ નહિ.’ છોકરો રડવા લાગ્યો.

‘કાઈ નહિ !’ આશ્ચર્ય થતું હોય એમ માસ્તર બોલ્યા.

‘હા.’ છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

‘સાહેબ જવા દોને ! હશે કાંઈ.’ પડખે ઊભેલા સંધાવાળાને દયા આપતાં બોલ્યો, ટિકિટમાસ્તરો

તુરત જ શંકાની નજરે એના સામે જોયું. સાંધાવાળો કાંઈક ડરો એટલે ચૂપ થઈને આડું જોઈ ગયો.

‘હમીર,’ ટિકિટમાસ્તરે સાંધાવાળાને કહ્યું. ‘તું બહાર જા.’

સાંધાવાળો તુરત બહાર ગયો. એક આશા જતાં છોકરો ટ્રજવા લાગ્યો. ટિકિટમાસ્તરના અંગમાં પણ ઝીણા કંપ આવી ગયો હોય એમ એમણે વ્યાકુળ આંખે આભુઆભુ જોયું અને કોઈ નથી એવી ખાત્રી થતાં છોકરાને પાસે બોલાવ્યો. એમની આંખો છોકરાના મોંની આરપાર કંઈક જોવાને મથી રહી હતી.

‘તારું કોઈ નથી ?’ એમણે પૂછ્યું.

‘ના.’

‘મા પણ નથી ?’

‘ઈ મરી ગઈ.’

‘ક્યારે ?’

‘એક વરસ થયું.’

‘એનું નામ ?’

‘મોતી.’

‘મોતી !’ ટિકિટમાસ્તરે છોકરાને એકદમ પાસે લીધો અને લય પામતા હોય એમ એમણે ચારે બાજુએ જોયું.

‘તારા બાપનું નામ ?’

‘ખબર નથી.’

‘ખબર નથી ?’

‘ના.’

‘એ ક્યારે મરી ગયો ?’

‘ખબર નથી.’

‘તારી બા.....તારી બા કોઈ દિવસ તારા બાપ વિશે કાંઈ કહેતી નહિ ?’

‘ના.’ છોકરો માસ્તરના ગભરાટથી વિસ્મય પામવા લાગ્યો.

‘તારું નામ.’

‘સુખલો.’

‘તું મારા ઘરે આવીશ ?’

‘ના.’

‘ક્રમ ?’

‘મને બીક લાગે, તમે મારો.’

‘તો ક્યાં જઈશ ?’

‘ખબર નથી !’

ટિકિટમાસ્તર વધુ ન પૂછી શક્યા. કંઈક મૂંઝવણ થતી હોય એમ એમણે ખુસ્તી ઉપર માથું ઢાળીને આંખ મીચી દીધી. ચૌદ વરસના પડદા ઊપડતા હોય એમ એમણે મોતીને જોઈ. તુરત જ આંખ ઉઘાડી એણે સુખલા સામે જોયું અને અસહ્ય થતું હોય એમ ફરીને ખુસ્તી ઉપર પડતું મૂક્યું એમના મોંમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા: ‘ખબર નથી !’

અને પછી તો દરરોજ મોતીએ આવવાનું, ટિકિટમાસ્તરે એની સાથે હસવા બોલવાનું અને પેલા ગાડીવાળા ગોવિંદભાઈ પાસેથી ટિકિટમાસ્તરના વખાણ સાંભળવાનું બનવા લાગ્યું. ગોવિંદભાઈને તો મોતીએ બીજે જ દિવસે ના પાડી દીધી હતી અને મોતી ઉપર સાંબળી નજર હતી એટલે ગોવિંદભાઈએ એ આશા મૂકીને સાંબળ માટે જ પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા હતા.

અને એ પ્રયત્નોમાં આખરે ગોવિંદભાઈ અને ટિકિટમાસ્તર સફળ થયા.

* * *

એ વાતને વરમો વીતી ગયાં. મોતીને પોતાના ગામના એક એકુતને ત્યાં જ કામ મળી ગયું હતું એટલે એ આવતી બંધ થઇ ગઇ હતી, અને ટિકિટમાસ્તરને તો એની કશી ચિંતા જ નહોતી. મોતી પાસેથી જેટલાની એણે આશા રાખી હતી તેટલું એમને મળી ચૂક્યું હતું અને ટિકિટમાસ્તર એવા આસક્ત પણ નહોતા કે એક મોતીને જ વળગી રહે. તેઓ જાણતા હતા કે એમના કાર્યપ્રદેશ નીચે દાતણવાળાં, દૂધવાળાં, સાંધાવાળા અને એવા અનેક પરસેવો પાડી માંડ માંડ પેટચુગ્ગરો કરનારાં માણસો હતાં. માણસોની-ખાસ કરીને સુંદર સ્ત્રીઓની-આટલી વિપુલતા પછી શા માટે એણે ક્યાંય આ આસક્તિ રાખવી જોઇએ !

મોતીનો સંબંધ પૂરો થયાંને તો ચૌદક વર્ષ વીતી ગયાં હતાં અને એટલા સમયમાં રેલ્વેના તંત્રમાં પણ અનેક ફેરફારો થઇ ગયા હતા. નાના કારકુનો અમલદાર થઇ ગયા હતા અને અમલદારોમાંથી કેટલાક પેન્શન ઉપર અને કેટલાક સ્વર્ગ ઉપર પહોંચી ગયા હતા, પરંતુ રેલ્વેતંત્રના કમાઉ દોકરા જેવા ટિકિટ માસ્તર ધ્રુવ જેમ એ જ સ્થાને અચળ હતા. એમનો પગાર, આવક અને લાગવગ તો અનેકગણાં વધ્યાં જ હતાં.

* * *

રાતના આર વાગ્યે આવતી એક ગાડીમાંથી ટિકિટ માસ્તરે રેલ્વેને છોડતા આર માણસોને પકડ્યા હતા. એમાં બે બાવા હતા. એક ગાંડા જેવો માણસ હતો અને એક તેર ચૌદ વરસનો લાગતો છોકરો હતો. ટિકિટમાસ્તરે એ બંધાને વેઇટીંગરૂમમાં બોલાવીને પૈસા કાઢવા માટે ધમકાવવા માંડ્યા. પેલા ત્રણ પાસેથી કંઈ ન નીકળ્યું એટલે એમનો સામાન ખૂંચવી લઇ એમને રજા આપી. છોકરા પાસેથી કંઈક નીકળે એવી એમને આશા હતી, ખાસ કરીને તો છોકરો નહિ તો છોકરાના વાલી કંઈક આપશે એ આશાએ છોકરાની જડતીમાંથી કંઈ ન નીકળ્યું છતાં એમણે છોકરાને રાતની રાત રાખી મૂક્યો.

છોકરાને છાપરા નીચે પડ્યા રહેવાનું કહી ટિકિટ માસ્તરે વેઇટીંગરૂમમાં સવાર સુધી બંધ ખેંચી. સવારે ચા-નાસ્તો પત્રાવ્યાં પછી એમણે છોકરાને બોલાવ્યો ને પૂછ્યું :

‘ક્યાનો છો ?’

‘...પુરનો.’ છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

ટિકિટમાસ્તરે એના સામે ટીકી ટીકીને જોતાં પૂછ્યું :

‘તારો બાપ શું કરે છે ? એનું નામ શું ?’

‘મારો બાપ ?... મારો બાપ, ... ઇ નથી.’

છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

‘મરી ગયો છે ?’

‘મને...મને ખબર નથી.’ છોકરો થોથરાવા લાગ્યો

‘ત્યારે કાણ છે તારું ?’ ટિકિટમાસ્તર સહેજ ગંભીર થઇને બોલ્યા.

‘કાંઈ નહિ.’ છોકરો રડવા લાગ્યો.

‘કાંઈ નહિ !’ આશ્ચર્ય થતું હોય એમ માસ્તર બોલ્યા.

‘હા.’ છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

‘સાહેબ જવા દોને ! હશે કોંઈક.’ પડખે બેઠેલા સાંધાવાળાને દયા આવતાં બોલ્યો, ટિકિટમાસ્તરે

તુરત જ શંકાની નજરે એના સામે જોયું. સાંધાવાળો કાંઈક ડર્યો એટલે ચૂપ થઈને આડું જોઈ ગયો.

‘હમીર,’ ટિકિટમાસ્તરે સાંધાવાળાને કહ્યું. ‘તું બહાર જ.’

સાંધાવાળો તુરત બહાર ગયો. એક આશા જતાં છોકરો ધ્રુજવા લાગ્યો. ટિકિટમાસ્તરના અંગમાં પણ ઝીણો કંપ આવી ગયો હોય એમ એમણે વ્યાકુળ આંખે આલુઆલુ જોયું અને કોઈ નથી એવી ખાત્રી થતાં છોકરાને પાસે જોલાવ્યો. એમની આંખો છોકરાના મોંની આરપાર કંઈક જોવાને મથી રહી હતી.

‘તારું કોઈ નથી?’ એમણે પૂછ્યું.

‘ના.’

‘મા પણ નથી?’

‘ઈ મરી ગઈ.’

‘ક્યારે?’

‘એક વરસ થ્યું.’

‘એતું નામ?’

‘મોતી.’

‘મોતી!’ ટિકિટમાસ્તરે છોકરાને એકદમ પાસે લીધો અને લય પામતા હોય એમ એમણે ચારે બાજુએ જોયું.

‘તારા બાપનું નામ?’

‘ખબર નથી.’

‘ખબર નથી?’

‘ના.’

‘એ ક્યારે મરી ગયો?’

‘ખબર નથી.’

‘તારી બા.....તારી બા કોઈ દિવસ તારા બાપ વિશે કાંઈ કહેતી નહિ?’

‘ના.’ છોકરો માસ્તરના ગભરાટથી વિસ્મય પામવા લાગ્યો.

‘તારું નામ.’

‘સુખલો.’

‘તું મારા ઘરે આવીશ?’

‘ના.’

‘કેમ?’

‘મને બીક લાગે, તમે મારો.’

‘તો ક્યાં જઈશ?’

‘ખબર નથી!’

ટિકિટમાસ્તર વધુ ન પૂછી શક્યા. કંઈક મૂંઝવણ થતી હોય એમ એમણે ખુરસી ઉપર માથું ઢાળીને આંખ મીચી દીધી. ચૌદ વરસના પડદા ઊપડતા હોય એમ એમણે મોતીને જોઈ. તુરત જ આંખ ઉઘાડી એણે સુખલા સામે જોયું અને અસહ્ય થતું હોય એમ ફરીને ખુરસી ઉપર પડતું મૂક્યું એમના મોંમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા: ‘ખબર નથી!’

અને પછી તો દરેક મોતીએ આવવાનું, ટિકિટમાસ્તરે એની સાથે હસવા બોલવાનું અને પેલા ગાડીવાળા ગોવિંદભાઈ પાસેથી ટિકિટમાસ્તરના વખાણુ સાંભળવાનું બનવા લાગ્યું. ગોવિંદભાઈને તો મોતીએ બીજે જ દિવસે ના પાડી દીધી હતી અને મોતી ઉપર સાંબળી નજર હતી એટલે ગોવિંદભાઈએ એ આશા મૂકીને સાંબળ માટે જ પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા હતા.

અને એ પ્રયત્નોમાં આખરે ગોવિંદભાઈ અને ટિકિટમાસ્તર સફળ થયા.

* * *

એ વાતને વરસો વીતી ગયાં. મોતીને પોતાના ગામના એક ખેડૂતને ત્યાં જ કામ મળી ગયું હતું એટલે એ આવતી બંધ થઈ ગઈ હતી, અને ટિકિટમાસ્તરને તો એની કશી ચિંતા જ નહોતી. મોતી પાસેથી જેટલાની એણે આશા રાખી હતી તેટલું એમને મળી ચૂક્યું હતું અને ટિકિટમાસ્તર એવા આસક્ત પણ નહોતા કે એક મોતીને જ વળગી રહે. તેઓ જાણતા હતા કે એમના કાર્યપ્રદેશ નીચે દાતણવાળાં, દૂધવાળાં, સાંધાવાળા અને એવા અનેક પરસેવો પાડી માંડ માંડ પેટગુજારી કરનારાં માણસો હતાં. માણસોની-ખાસ કરીને સુંદર સ્ત્રીઓની-આટલી વિપુલતા પછી શા માટે એણે ક્યાંય આ આસક્તિ રાખવી જોઈએ !

મોતીનો સંબંધ પૂરો થયાંને તો ચૌદક વર્ષ વીતી ગયાં હતાં અને એટલા સમયમાં રેલ્વેના તંત્રમાં પણ અનેક ફેરફારો થઈ ગયા હતા. નાના કારકુનો અમલદાર થઈ ગયા હતા અને અમલદારોમાંથી કેટલાક પેન્શન ઉપર અને કેટલાક સ્વર્ગ ઉપર પહોંચી ગયા હતા, પરંતુ રેલ્વેતંત્રના કમાઉ દીકરા જેવા ટિકિટ માસ્તર કૂવ જેમ એ જ સ્થાને અચળ હતા. એમનો પગાર, આવક અને લાગવગ તો અનેકગણાં વધ્યાં જ હતાં.

* * *

રાતના બાર વાગ્યે આવતી એક ગાડીમાંથી ટિકિટ માસ્તરે રેલ્વેને છોડતા ચાર માણસોને પકડ્યા હતા. એમાં બે બાવા હતા. એક ગાંડા જેવો માણસ હતો અને એક તેર ચૌદ વરસનો લાગતો છોકરો હતો. ટિકિટમાસ્તરે એ બંધાને વેઠટીગરમમાં બોલાવીને પૈસા કાઢવા માટે ધમકાવવા માંડ્યા. પેલા ત્રણ પાસેથી કંઈ ન નીકળ્યું એટલે એમનો સામાન ખૂંચવી લઈ એમને રમ્મ આપી. છોકરા પાસેથી કંઈક નીકળશે એવી એમને આશા હતી, ખાસ કરીને તો છોકરો નહિ તો છોકરાના વાલી કંઈક આપશે એ આશાએ છોકરાની જડતીમાંથી કંઈ ન નીકળ્યું છતાં એમણે છોકરાને રાતની રાત રાખી મૂક્યો.

છોકરાને છાપરા નીચે પડ્યા રહેવાનું કહી ટિકિટ માસ્તરે વેઠટીગરમમાં સવાર સુધી બંધ બેસી. સવારે ચા-નાસ્તો પતાવ્યાં પછી એમણે છોકરાને બોલાવ્યો ને પૂછ્યું :

‘ક્યાંનો છો ?’

‘...પુરનો.’ છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

ટિકિટમાસ્તરે એના સામે દીકરી દીકરીને જેતાં પૂછ્યું :

‘તારો બાપ શું કરે છે ? એનું નામ શું ?’

‘મારો બાપ ?.... મારો બાપ, ... ઇ નથી.’ છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

‘મરી ગયો છે ?’

‘મને...મને ખબર નથી.’ છોકરો થોથરાવા લાગ્યો ‘તારે કાણુ છે તારું ?’ ટિકિટમાસ્તર સહેજ ગંભીર થઈને બોલ્યા.

‘કાઈ નહિ.’ છોકરો રડવા લાગ્યો.

‘કાઈ નહિ !’ આશ્ચર્ય થતું હોય એમ માસ્તર બોલ્યા.

‘હા.’ છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

‘સાહેબ જવા દોને ! હશે કોઈક.’ પડખે બેઠેલા સાંધાવાળાને દયા આવતાં બોલ્યો, ટિકિટમાસ્તરે

તુરત જ શંકાની નજરે એના સામે જોયું. સાંધાવાળો કાંઈક ડર્યો એટલે ચૂપ થઈને આડું જોઈ ગયો.

‘હમીર,’ ટિકિટમાસ્તરે સાંધાવાળાને કહ્યું. ‘તું બહાર જા.’

સાંધાવાળો તુરત બહાર ગયો. એક આશા જતાં છોકરો ધ્રુજવા લાગ્યો. ટિકિટમાસ્તરના અંગમાં પણ ઝીણો કંપ આવી ગયો હોય એમ એમણે વ્યાકુળ આંખે આલુઆલુ જોયું અને કાંઈ નથી એવી ખાત્રી થતાં છોકરાને પાસે બોલાવ્યો. એમની આંખો છોકરાના મોંની આરપાર કંઈક જોવાને મથી રહી હતી.

‘તારું કાંઈ નથી ?’ એમણે પૂછ્યું.

‘ના.’

‘મા પણ નથી ?’

‘ઈ મરી ગઈ.’

‘ક્યારે ?’

‘એક વરસ થયું.’

‘એનું નામ ?’

‘મોતી.’

‘મોતી !’ ટિકિટમાસ્તરે છોકરાને એકદમ પાસે લીધો અને લય પામતા હોય એમ એમણે ચારે બાજુએ જોયું.

‘તારા બાપનું નામ ?’

‘ખબર નથી.’

‘ખબર નથી ?’

‘ના.’

‘એ ક્યારે મરી ગયો ?’

‘ખબર નથી.’

‘તારી બા.....તારી બા કાંઈ દિવસ તારા બાપ વિશે કાંઈ કહેતી નહિ ?’

‘ના.’ છોકરો માસ્તરના ગભરાટથી વિસ્મય પામવા લાગ્યો.

‘તારું નામ.’

‘સુખલો.’

‘તું મારા ઘરે આવીશ ?’

‘ના.’

‘કેમ ?’

‘મને ખીક લાગે; તમે મારો.’

‘તો ક્યાં જઈશ ?’

‘ખબર નથી !’

ટિકિટમાસ્તર વધુ ન પૂછી શક્યા. કંઈક મૂંઝવણ થતી હોય એમ એમણે ખુસ્સી ઉપર માથું ઢાળીને આંખ મીચી દીધી. ચૌદ વરસના પડદા ઊપડતા હોય એમ એમણે મોતીને જોઈ. તુરત જ આંખ ઉઘાડી એણે સુખલા સામે જોયું અને અસહ્ય થતું હોય એમ ફરીને ખુસ્સી ઉપર પડતું મૂક્યું એમના મોંમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા: ‘ખબર નથી !’

નવીન અર્થરચના વિષે વિચાર

શ્રી. નરહરિ પરીખ

(ગતિકથી ચાલુ)

પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂર

એક વસ્તુ ચોક્કસ છે કે અત્યારથી ઉપરી અને આધીન, તવંગર અને ગરીબ સાક્ષર અને નિરક્ષર, જાત અને નીચ, ગોરા અને કાળા, એવા ભેદ ઉપર રચાયેલી અને પરિણામે અન્યાય અને જુલમવાળી સમાજરચનાથી દલિત અને પીડિત વર્ગ કંટાળ્યો છે. તેમનો દેવ જાગ્યો છે અને અન્યાય વિનાની, જુલમ વિનાની, ભેદભાવ વિનાની એવી નવીન સમાજરચના માટે ઝંખી રહ્યો છે. એ નવીન સમાજરચનાના પ્રકાર વિષે અને તેને હસ્તીમાં લાવવાનાં સાધનો વિષે જે મુખ્ય કાર્યક્રમો પ્રજા સમક્ષ પડેલા છે. એ બંને કાર્યક્રમોને લગતું સાહિત્ય લોકો વધારે સમજે અને તેનો વધારે લાભ ઉઠાવી શકે તથા બંને કાર્યક્રમોમાંથી કયો કાર્યક્રમ અનુસરવા જેવો છે તેનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકે તે માટે જેમાં સમાજશાસ્ત્રની બધી શાખાઓનાં મૂળ તત્ત્વોનો સળિાપાંગ વિચાર થયેલો હોય એવાં સરળ છતાં સગીન પુસ્તકો આપણી પાસે જોઈએ. આજે રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, ધારાશાસ્ત્ર એ બધા વિષયોનો અભ્યાસ આપણાં મહાવિદ્યાલયોમાં થાય છે. પણ તે અંગ્રેજી દ્વારા જ થાય છે એટલે અભ્યાસ કરનારાઓમાંથી પણ બહુ ઓછા તેના સિદ્ધાંતો સમજી અને પચાવી શકે છે. એ સિદ્ધાંતો વિષે તેમને પુસ્તકોના અથવા પોપટિયા જ્ઞાન જ હોય છે. પણ એ સિદ્ધાંતોનો વિનિયોગ સમાજમાં કેવી રીતે થાય છે તથા કેવી રીતે થવો જોઈએ તે બાબતની સમજ મહાવિદ્યાલયોના અભ્યાસને પરિણામે નથી આવતી. એમ જો ન હોત તો શું આપણા સમાજને દૃષ્ટિ આજળ રાખીને, સમાજશાસ્ત્રને લગતા આપણા પ્રશ્નોનો વિચાર કેવી રીતે થઈ શકે એમ છે એનું જેમાંથી માર્ગદર્શન મળે એવાં સમાજશાસ્ત્ર ઉપરનાં પુસ્તકો આટલાં પચાસ પચાસ વર્ષના અભ્યાસ પછી પણ આપણે ગુજરાતને ન આપ્યાં હોત ? પણ આ બાબતનો અકસોસ કરી આંસુ ઢાળ્યે શું થાય ? આપણી સાહિત્ય પરિષદે પોતાના સંમેલનમાં ગદ્ય સાલથી આ વિભાગ રાખી આ વિષયને મહત્ત્વ આપ્યું છે, તો પછી પરિષદે આ વિષયને લગતાં વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ સામાન્ય વાચકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં પુસ્તકો રચાવવા ઉદ્ધત થવું જોઈએ. આ પરિષદની સાથે જોડાયેલી સાહિત્ય તથા કેળવણીની સંસ્થાનો સહકાર તો પરિષદને છે જ અને એવી સંસ્થાઓ મારફત પણ તે કામ લઈ શકે છે. આપણા આવતા સંમેલન પહેલાં સમાજશાસ્ત્રની બધી શાખાઓ ઉપરનું એક એક

સુંદર પાઠ્યપુસ્તક તો પ્રજાને મળવું જ જોઈએ, એવી માગણી સાહિત્ય પરિષદ સામે આપણે જરૂર કરીએ. પણ તેની સાથે એ બાબતમાં સાહિત્ય પરિષદને મદદ કરવાનો સંકલ્પ પણ આપણે કરવો જોઈએ.

તૈયારીની દિશા

આવાં પુસ્તકો તૈયાર કરવા માટે કેવા પ્રકારની શોધખોળોની, કેવા પ્રકારની માહિતીઓ ભેગી કરવાની તથા કેવા પ્રકારની સિદ્ધાન્તચર્ચાની જરૂર છે અને તે તે શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ તેમાં કેવી રીતે ફાળો આપી શકે તથા કેવું સાહિત્ય નિર્માણ કરે એ બધું આપણે વિચારવું જોઈશે. આ શાસ્ત્રની દરેક શાખામાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં શું શું પડેલું છે તેનું સંશોધન કરી તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેનું પરીક્ષણ કરી એ જો જુજરાતીમાં સંગૃહીત કરવામાં આવે તો ક્યા પાયા ઉપર આપણે ધ્રુમરત ચણવાની છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે. આપણી નવી ધ્રુમરત માટે એ પાયા બરાબર ચાલી શકે એમ છે, કે એ પાયામાં પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એનો પણ વિચાર કરી શકાય. પણ આપણા એ વારસાનો લઈ શકાય તેટલો લાભ તો આપણે લેવો જ જોઈએ. પૂર્વજો તરફથી આપણને કેવો વારસો મળેલો છે તેનું પણ આપણે જ્ઞાન ન રાખીએ તો તો આપણા જેવા મૂર્ખ કાંઈ નહિ. આપણા ઉપનિષદોમાંથી, રામાયણ અને મહાભારતમાંથી, આપણી સ્મૃતિઓમાંથી, નીતિપ્રદોમાંથી અને ચાલુક્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી સમાજશાસ્ત્રને લગતી કેટલીયે માહિતી, કેટલાયે મૂલ્યવાન સિદ્ધાન્તો અને કેટલાયે પ્રેરક વિચારો આપણને મળી શકે એમ છે.

એક તરફથી આ કામ ચાલે ત્યારે બીજી તરફથી આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિષે માહિતી એકઠી કરી તેનું શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિ પૃથક્કરણ કરી તે પ્રજા સમક્ષ મુકાવી જોઈએ. જુજરાત વિદ્યાપીઠ બારડોલી તાલુકાનાં બે રાનીપરજ ગામની તપાસ, માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ, શેરથા ગામની ગ્રામઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ તપાસ તથા ઉત્તર જુજરાતના કારીગરોની સ્થિતિ વિષેની

તપાસ જુજરાત આગળ મૂકી છે. પણ આ કામમાં ઘણી વધારે સંખ્યામાં અભ્યાસીઓ તથા કાર્યકર્તાઓએ પડવાની જરૂર છે. આ તપાસમાં આપણે ખાસ ધ્યાનમાં એ રાખવું પડશે કે આપણી ચાલતી આવેલી સમાજશાસ્ત્રના અને અર્થવ્યવસ્થામાં આપણા ઉપર થયેલા નવા વિચારોના અને નવી વ્યવસ્થાના આક્રમણથી કેવા ફેરફાર થયા છે. નવા પ્રવાહમાં ધણે તરફે ક્યાં છે, અને અનિષ્ટ તરફે ક્યાં છે, એ આપણે તપાસવું પડશે. આપણી જૂની વ્યવસ્થામાંથી કેટલું ટકાવી રાખવા જેવું છે અને કેટલું છોડી દેવા જેવું કે સુધારવા જેવું છે તેનો વિવેક કરવો પડશે.

પ્રાચીન સમાજશાસ્ત્રના

આપણી પરંપરાગત સમાજશાસ્ત્રના અને અર્થવ્યવસ્થાનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચેનાં ગણી શકાય:

૧. દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ નાનાં નાનાં ગામડાંમાં, આ ગામડાંનો બહારની દુનિયા સાથેનો સંબંધ પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો. અને પોતાની સાંસારિક અને આર્થિક જરૂરિયાતો પૂરતાં આ ગામડાં મોટે ભાગે સ્વયંસંપૂર્ણ.

૨. આપણો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો. પણ તેનો અર્થ એ નહિ કે બીજા ઉદ્યોગો આપણા દેશમાં નથી અથવા નહોતા. ગામડાંના લોકો પોતાની તમામ જરૂરિયાતોને ખેતીની સાથે જ ચાલતા બીજા ગૃહ-ઉદ્યોગો તથા ગામડાના કારીગરોના ઉદ્યોગધંધા-જેને આપણે ગ્રામઉદ્યોગો કહીએ છીએ તે-મારફત પહોંચી વળતા.

૩. ઉપરની વ્યવસ્થાને લીધે ઉત્પાદન મોટાં બજારો માટે નહિ પણ પોતાના અથવા પોતાના પાડોશીના વાપર માટે થતું. મહેલો ઘરાક અને પછી માલ એ બતની આપણી ઉત્પાદનપ્રથા હતી. તમારે જોઈતી વસ્તુ તમે પોતે જ તૈયાર કરી લો અથવા ગામના સુથાર, લુહાર, કુંભાર કે મોચીને ત્યાં જઈ વર્દી આપી કરાવી લો.

૪. આ વ્યવસ્થામાં કાચો માલ ખરીદ કરનાર,

તેમાંથી તૈયાર માલ બનાવવા મજૂરી કરનાર, કેવો તૈયાર માલ બનાવવો તેનો નિર્ણય કરનાર અને માલ તૈયાર થયા પછી તેને વેચનાર-એ બધું ધણુંખરું એક જ માણસ કરતો. મજૂર, ચોજક, મૂડીદાર, દલાલ, વેપારી, જે કહો તે બધું એક જ માણસ. એટલે ચોજનાશક્તિ, મજૂરી, મૂડીનું વ્યાજ, નફો, દલાલી, વગેરેની વહેંચણીનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો નહિ. ઉદ્યોગ નાના પાયા ઉપર હોઈ મોટા મૂડીરોકાણની જરૂર પડતી નહિ.

૫. પોતપોતાના ધંધા પ્રમાણે વર્ણો નક્કી થયેલાં હોવાથી દરેક જણુ ધણુંખરું પોતાના આપદાદાનો ધંધો જ કરતો તેથી વંશપરંપરાથી વિકાસ પામતે પામતે હુન્નરકળા અને કારીગરી બહુ જાંચી કાટિએ પહોંચી હતી. વળી દરેક કારીગરનાં ઘરાક બાધેલાં હોવાથી આ ઉદ્યોગમાં હરીફાઈના તત્ત્વનો પ્રવેશ નહોતો થવા પામ્યો. કારીગર પોતાના માલનું શું મળશે એનો વિચાર નહોતો કરતો પણ પોતાનો હાથ ન લગવાવો જોઈએ એની ખેવના રાખતો, તેમ ઘરાકની કંદરદાનીનો વિચાર કરી વસ્તુ બનાવતો.

૬. એકબીજા સાથેના આર્થિક વ્યવહારો કામ-પૂરતા કરારના નહિ પણ વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી રૂઢિથી બંધાયેલા અને માનવભાવવાળા હતા.

૭. લોકોમાં પરસ્પર સહાયત્વતિ તથા સંતોષ અને શારીરિક સુખસગવડને માટે પર્યાપ્તતિ વિશેષ પ્રમાણમાં હતી.

૮. વ્યવહારમાં નાણાંનો ઉપયોગ બહુ ઓછો થતો અને એક માલ સાટે બીજો માલ એમ વસ્તુ-વિનિમયનું પ્રમાણ વધારે હતું.

૯. સરકારનું કામ પરચકથી રક્ષણ કરવા પૂરતું જ હતું. રાજા મોટે ભાગે આજના લશ્કરી સેનાપતિ જેવો હતો. લોકોના વ્યવહારમાં તે ઓછામાં ઓછી દરમિયાનગીરી કરતો. આજે ન્યાયખાતું, પોલીસખાતું, સાર્વજનિક બાંધકામખાતું એમ અનેક ખાતાં સરકાર ચલાવે છે, તે બધા લોકો પોતાની

જરૂરિયાત પ્રમાણે પોતે જ ચલાવી લેતા. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના ‘સ્વદેશી સમાજ’ એ નિબંધમાં કહ્યું છે તેમ આપણી સંસ્કૃતિની પ્રાણશક્તિ રાજ્યતંત્ર અથવા સરકારમાં નહિ પણ આપણી સામાજિક કે લોકસંસ્થાઓમાં વિલસતી હતી.

૧૦. શહેરોમાં છેક આવી સાદી વ્યવસ્થા હતી એમ ન કહેવાય. પણ ત્યાંયે વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ પોતપોતાનાં મહાજનો દ્વારા અનિષ્ટ હરીફાઈના તત્ત્વને દાખલ થવા દેતા નહિ, કેવો માલ કેટલા પ્રમાણમાં બનાવવો તેનું નિયમન કરતા, માલ હલકા કે ભેજવાળો ન થાય તેનો બંદોબસ્ત રાખતા અને પોતપોતાની વચ્ચે કાંઈ ઝઘડા પડે તો પોતાનાં પંચ મારફત જ તેનો નિકાલ કરતા.

આવી સમાજરચનાને કારણે આપણા દેશ ઉપર અનેક આક્રમણો થયાં, અનેક સામ્રાજ્યો સ્થપાયાં અને લુપ્ત થયાં, છતાં આપણી સમાજ-સંસ્થાઓ નષ્ટ થઈ નહિ તેમ જ આપણી સંસ્કાર-પરંપરા પણ તૂટી નહિ. આપણા દેશમાં અંગ્રેજ અમલની રચાપના થઈ ત્યારે આ વસ્તુ જોઈ શકવાની દૃષ્ટિવાળા કેટલાક ચતુર અંગ્રેજ અમલદારો આપણી આ વ્યવસ્થા જોઈ હેરાત પામ્યા છે અને તેમણે પ્રશંસાના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે. સને ૧૮૩૦ની પોતાની યાદીમાં સર ચાર્લ્સ મેટ્ટકાફના નીચેના ઉદ્ગારો ઘણાં પુસ્તકોમાં ઉતારાયેલા છે :

‘ગ્રામસમાજો એ નાનાં નાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો જ છે. પોતાની બધી જ જરૂરિયાતોને તેઓ પહોંચી વળે છે. બહારની દુનિયા સાથેના સંબંધથી તેઓ લગભગ અલિપ્ત છે. દેશમાં બીજું ધણુંયે આવ્યું અને ગયું પણ એ દ્રષ્ટી રહ્યાં છે. નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય જેવા આ ગ્રામસમાજોને લીધે લોકો બહુ સુખી છે અને બહુ મોટા પ્રમાણમાં સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે.’

ગ્રામસમાજની બદીઓ

પરંતુ ઉપરના ચિત્ર ઉપરથી સમાજના બંધા જ વર્ગો સુખી અને સ્વતંત્ર હતા એમ માનવાનું કશું કારણ નથી. દરેક ગામના જમીન ઉપરના માલકીકે

તો અમુક ઉપરી ખેડૂતોના જ હતા. તેમનાંમાંના આગેવાનો ગામનું મુખીપણું કરતા. એ ખાતેદારવર્ગ જ ગામમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો, તે ઉપરાંત ગામના શેઠશાહુકાર તથા બ્રાહ્મણપુરોહિતની પ્રતિષ્ઠા ગામમાં ગણાતી. પરંતુ જમીન વિનાના ખેતીના મજૂરો, સુથાર, લુહાર, કુંભાર, મોચી, હનનમ વગેરે વસવાયાંવર્ગ તથા છેક નીચી દ્રાવિડ ગણાતા એવા દેડ, ચમાર, ભંગી વગેરે અસ્પૃશ્યવર્ગો એમની ગ્રામસમાજમાં કાંઈજ પ્રતિષ્ઠા કે અવાજ નહોતાં, એટલું જ નહિ પણ તેઓને બહુ અપમાનિત અને તિરસ્કૃત દશામાં રહેવું પડતું. આ વર્ગ વસવાયાંવાટુ કહેવાતો. તેઓ સારાં કપડાં કે ઘરેણાં પહેરીને ગામમાં ફરી ન શકે, તેમની સ્ત્રીઓ તાંબાપિનળને ખેડે કૂવેથી પાણી ભરી ન શકે, તેમને ઘેર લગ્ન કે ઉત્સવ હોય તો તેઓ વાળ ન વગાડી શકે અથવા વરને ઘોડે ખેસાડીને પુલેડું ન ફેરવી શકે. ગામમાં ઘોડે ખેસીને આ લોકો ન ફરી શકે એટલું જ નહિ પણ પરગામ જતાં સગવડની ખાતર ઘોડે ખેસીને જતો હોય તેણે પણ સામેથી પાટીદાર કે ઉપલી વર્ણનો માણસ મળે તો ઘોડેથી ઊતરી જવું પડે. પોતાનાં ઘર તેઓ અમુક દળનાં જ બાંધી શકે. પોતાને ઘેર પણ ઉપલી વર્ણના માણસની હાજરીમાં ખાટલા ઉપર ખેસાય નહિ, અને ગાળ, માર તથા અપમાનનો તો દિસાજ નહિ. આવી આવી તો અનેક જાતની હાડમારીઓ તેમને ભોગવવી પડતી અને આજે પણ તેના અવશેષો કેટલાંયે ગામડાંમાં જોવામાં આવે છે. એ આપણા જૂના ગ્રામસમાજમાં જ સુરત જિલ્લામાં દૂબળાની ગુલામી જેવી પ્રથાનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. આ દૂબળાઓ બીજા જિલ્લાના ખેતીના મજૂરો કરતાં કામ કરવામાં ઊતરે એવા નથી. પણ ખેતીનાં ઢોર કરતાં પણ ભૂંડી દશામાં તેઓ રહે છે અથવા તેમને રાખવામાં આવે છે. અસ્પૃશ્ય ગણાતા વર્ગોની હાડમારીઓ તથા તેમનાં દુઃખની વાતો તો હવે જગજગદેર છે એટલે તે વિશે હું નહિ બોલું. દ્રાવિડોમાં, આપણા જૂના ગ્રામસમાજની બધીઓ પણ કાંઈ ઓછી નહોતી.

અને શહેરોમાં પણ મહેતામુત્સદીવર્ગ અને મહાજન-વર્ગ પ્રતિષ્ઠિત હોતો, પણ બધા જ કારીગરો સ્વતંત્ર, સુખી અને પ્રતિષ્ઠિત હશે એમ માની શકાતું નથી. કાચા માલના અથવા રોકડ નાણાંના રૂપમાં કારીગરો અગાઉથી ધીરાણ કરી તેમની તમામ મજૂરી બહુ ઓછા દરથી બાંધી લેવામાં આવતી. એટલે મહેનત અને હુન્નર કારીગરનાં, પણ તેનો લાભ વચગાળાના વેપારીઓને મળતો. વળી કેટલાક કારીગરોના ધંધા અપ્રતિષ્ઠિત અને હલકા ગણાતા. એટલે આપણી પરંપરાથી ચાલતી આવેલી સમાજરચનાનાં ગમે તેવાં સુંદર ચિત્રો આલેખાયેલાં હોય તો પણ તેમાં કશા સુધારાને અવકાશ નહોતો અને તેમાં કોઈ જાતનો અન્યાય કે ભુલમ નહોતો એવું કોઈ કહી કે સૂચવી શકે એમ નથી, જૂનું એટલું સાડું ગણી તેનો સંપૂર્ણતાએ પુનરુદ્ધાર કરવાના મતનો હું નથી જ. આપણો પ્રાચીન આદર્શ ઉજ્જવલ હતો ખરો પણ બ્યવહારમાં તો તે આદર્શમાંથી આપણે ક્યારના સરી પડ્યા છીએ. ધાર્મિકતાને નામે આપણે વહેમોને પોષ્યા, સદાચારને નામે જડ રૂઢિઓ અને રીતરિવાજોને મહત્ત્વ આપ્યું, સાદાઈને નામે આપણે ગરીબાઈને નોતરી, સંતોષકૃતિનું અધઃપતન આજસમાં થયું, સ્વમાનહીનતાને આપણે નમ્રતા તરીકે ઓળખી, અને પરસ્પર સહાય અને સેવાવૃત્તિમાંથી ગુલામીની સ્થાપના કરી. છેલ્લાં લગભગ એક હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં તો આ જ વિક્રિયા વધારે જોવામાં આવે છે.

પાશ્ચાત્ય વિચારોનું આમકણ

આપણી ઉપરોક્ત સમાજરચના ઉપર જે નવીન બ્યવસ્થા અને નવા વિચારોનું આક્રમણ થયું તેનાં મુખ્ય લક્ષણો હવે જોઈએ.

૧. ભૌતિક શક્તિ દ્વારા ચાલતાં મોટાં યંત્રોવાળાં કારખાનાં મારફત ઉત્પાદન. એમાંથી મૂંડીદાર યોજક, મજૂર, મારફતિયા, દલાલ, વેપારી વગેરે અનેક વર્ગોનો ઉદ્ભવ. એ વર્ગો વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલી સંપત્તિની વહેંચણી માટે ઝઘડા.

૨. આ અંધડામાં મૂડીનું પ્રાપ્ત્ય વધારે. શેક અને મજૂર વચ્ચે તથા ખીજા વર્ગો વચ્ચે અંતગ સંબંધનો અભાવ. એકબીજા સાથે કેવળ કરારનું બંધન. છૂટેદોર હરીફાઈનું તત્વ આર્થિક વિકાસને બહુ પોષક છે એવી માન્યતા.

૩. ભૌતિક શક્તિનો વ્યવહારનાં સાધનોમાં ઉપયોગ. રેલવે, મોટર, સ્ટીમર, અને હમણાં હમણાં વિમાન એને લીધે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગો વચ્ચેનો અંતરનો છેદ. દુનિયાને એક છેડેથી બીજે છેડે માલ સહેલાઈથી મોકલી શકાતો હોવાથી જગતસ્ત વેપારી હરીફાઈ.

૪. પહેલું ઉત્પાદન અને પછી ઘરાકી તથા જાગરની શોધ. મોટા પ્રમાણમાં માલ ઉત્પન્ન કરી દુનિયાનાં જગતમાં દાલવેલો અને તે વેચવાના વિવિધ ઉપાયો યોજવા. જે લોકોને એ વસ્તુની જરૂરયાત ન વર્તી હોય તેમનામાં પણ ટેકા પેદા કરી નવી નવી જરૂરિયાતો ઊભી કરી ઘરાકી વધારવાની પ્રવૃત્તિ. જરૂરિયાતો વધારવી એનું જ નામ પ્રગતિ અને સંસ્કૃતિ, એવી માન્યતા.

૫ તમામ વ્યવહારમાં નાણાંની અનિવાર્ય આવશ્યકતા અને મહત્વ. જેની પાસે પૈસો તે કરે આહે સો, એ સૂત્ર અનુસાર વ્યવહાર.

૬. અમર્યાદ અર્થપ્રવૃત્તિ. દુનિયાની કુદરતી સપ્તિનો બહુ વધારે પ્રમાણમાં વપરાશ. પ્રાથમિક અને અનિવાર્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ કરતાં પ્રમાણમાં ઓછી જરૂરિયાતની અથવા મિનિમમ જરૂરિયાતની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારે અને તેની પાછળ કુદરતી સંપત્તિ તથા માનવશક્તિનો ખર્ચ.

૭. મોટાં શહેરોનો ઉદય અને તેને અંગે ગીચ વસ્તી, ગંદકી, માનવનિવાસ માટેનાં નાલાયક ઘરા, વગેરે પ્રશ્નોનો ઉદ્ભવ.

૮. લોકના વ્યવહારમાં રાજ્યતંત્રની વધતી જતી દરમિયાનગીરી અને બહુજનસમાજની પંચ દશા.

આકેમણનાં માકાં પરિણામ

આપણી જૂની રચના અને બહારથી આવેલી આ નવી રચના એના સંબંધનાં આપણા દેશ ઉપર બહુ માકાં પરિણામ આપ્યાં છે. સૌથી પહેલું અને મોટું પરિણામ એ આવ્યું કે કારખાનાની હરીફાઈમાં ગૃહઉદ્યોગો અને ગ્રામઉદ્યોગો પડી લાંબા. હિંદુસ્તાન એક વખત કાપડના ઉદ્યોગમાં અગ્રણી હતો અને કાપડના ઉદ્યોગ માટે ન્યાં ઉત્તમ કુદરતી અનુકૂળતા છે તેનો કાપડનો ઉદ્યોગ તમામ પડી લાગ્યો. ખીજા ગ્રામઉદ્યોગોની પણ એ જ દશા થઈ. ખેડૂતો પોતાના કાજલ વખતમાં જે ઉદ્યોગ કરતા તે તેમણે ગુમાવ્યો એટલે તેમનો આધાર ઓછી ખેતી ઉપર રહ્યો. ખીજા તરફથી જે કારીગરોના ઉદ્યોગ નાશ પામ્યા તેમણે પણ ખેતીનો આશ્રય શોધ્યો એટલે ખેતીના ઉદ્યોગમાં વિશેષ ભરતી થઈ.

સન ૧૮૮૧માં આપણા દેશની કુલ વસ્તીના ૫૮ ટકાનો નિલાવ ખેતી ઉપર થતો. તે પ્રમાણ વધીને ૧૮૯૧માં ૬૧ ટકા, ૧૯૦૧માં ૬૫ ટકા, ૧૯૧૧માં ૬૮.૮ ટકા, ૧૯૨૧માં ૭૧ ટકા તથા ૧૯૨૬-૨૭માં આપણી ખેતીવાડીની તપાસ 'શાહી કમિશને' કરી ત્યારે ૭૩.૯ ટકા જેટલું નોંધાયું છે. આમ ઉત્તર ખેતી ઉપર નબતાર વસ્તીનું પ્રમાણ વધતું જ આવ્યું છે.

ખેતીઉપયોગી જમીનના પ્રમાણમાં થયેલો વધારો નહિ જેવો છે અને જમીનમાંથી પેદાશનું પ્રમાણ કાંઈક ઘટ્યું છે. એટલે ખેતી ઉપર જેટલો ભાર વધ્યો તેટલી ગરીબાઈ દેશમાં વધી. ગરીબાઈને પરિણામે ખેતી દિનપ્રતિદિન નબળી થતી જાય છે અને ખેડૂતોની દેવાદારી વધતી જાય છે. ખેડૂતોની દેવાદારી તો એક વડે તો જખમ જેની વસ્તુ થઈ પડી છે. ટાલતડકામાં અને વરસાદમાં તૂટી ભરીને ખેડૂત મજૂરી કરે પણ ખેતરમાં દાણા પાકે તે પહેલાં તો સરકાર મહેસૂલ વસૂલ કરવા તથા શાહુકાર પોતાનું લેણું અને વ્યાજ ઉઘરાવવા અડે પગે તૈયાર હોય છે. વળી બધા ખેડૂતોને સરકારી મહેસૂલ ભરવા પેટે જ કાંઈ જમીન ખેડવા મળતી નથી. ન્યાં

જમીનદારી પદ્ધતિ છે ત્યાં કિસાનને જમીનની સાંચ ઉપરાંત ફેટલાયે લાગા અને વેરા ભરવા પડે છે. ન્યાં રૈયતવારી પદ્ધતિ છે ત્યાં પણ બધી જમીન કાંઈ ખેડવાયોના હાથમાં નથી. આપણી જૂની અર્થવ્યવસ્થામાં શાહુકાર પોતાના લેણા પેટે ખેડૂતની જમીન પડાવી લઈ શકતો નહિ. પણ નવી અર્થવ્યવસ્થામાં તો ગમે તેવો કરારસંબંધ બાંધવાની છૂટ. એટલે ખેડૂતો પાસેથી શાહુકારોએ જમીન સંબંધી જે જે કરારો કરાવી લીધા તેનો અમલ સરકારી અદાલતોએ કરાવી આપ્યો. શાહુકારોએ પોતાનાં લેણાંનાં હુકમનામાં મેળવ્યાં, તેની બજવાણીમાં ખેડૂતોની જમીન હરાજ થઈ. આમ પોતાના ખરાખેટા લેણા બદલ શાહુકારોએ ખેડૂત પાસેથી જમીન પડાવી લઈ તેમને જ પાછી સરકારી જમીનમહેસૂલના પાંચ પાંચ અને દસ દસ પટ ગણોત લઈ ખેડવા આપી. એટલે રૈયતવારી પ્રથા ન્યાં ચાલે છે ત્યાં પણ ફેટલાયે ભાગમાં તો અડધ ઉપરના ખેડૂતોને જમીન ખેડવા બદલ સરકારી મહેસૂલના પાંચ દસગણું ગણોત ભરવું પડે છે. એક તરફથી પોતાના ઉદ્યોગો ભાંગ્યા અને બીજી તરફથી ગણોત અને બ્યાજનો બોળને તેના ઉપર વધ્યો. વળી નબળી ખેતીમાં રળવાનું શું હોય ? દેશના મોટા ભાગમાં ચાર પાંચ માસ ખેતીના કામમાં ગાળ્યા પછી ખેડૂતને આકાશ સામું જોઈ બેસી રહેવાનું હોય છે, અને ખેતીને મદદગાર ઉદ્યોગ તેની પાસે કશા રહ્યા નથી. આમ ખેડૂત ફરજિયાત ખેતારી, ગરીબાઈ તથા દેવાદારીના વમળમાં સપડાયો છે, અને તેમાં વધુને વધુ ડૂબતો જાય છે. આ ઉપરાંત સાંસારિક રૂઢિઓનાં બંધનો તથા ધર્મને નામે ઘર કરી બેઠેલા વહેંચો તથા ભગત, ભૂવા, જોગી, જતિ એ બધાં જળોની માફક ખેડૂતોને વળગ્યાં છે.

આપણા દેશની ખેતીની ખીલવણીમાં અંતરાયરૂપ બીજી એક બાબતની પણ અહીં નોંધ કરવી આવશ્યક છે. બાપની જમીન તેના બંધા જ દીકરા સરખે હિસ્સે વહેંચી લે એ આપણી વારસાપ્રથાને લીધે દરેક ખેડૂત પાસે પ્રમાણમાં જે ટૂંકી જમીન છે તે પણ

નાના હિસ્સામાં ગામની જુદી જુદી દિશામાં વહેંચાયેલી પડી છે. ચોદશ પથરાયેલા નાના દુકામાં ખેતી કરવા જતાં વખત અને શક્તિનો બચ થાય છે તથા ખેતી યરાયર સચવાતી નથી અને મોંઘી પડે છે. આ અનિષ્ટ પણ તત્કાળ ધલાજ માગી રહ્યું છે.

જેવી આપણી ખેતી છે એવાં આપણાં ઘેર છે. આપણે હિંદુઓ દ્વાધર્મી કહેવાઈએ છીએ પણ હિંદુઓ પોતાનાં પાળેલાં ઘેરને જેવી દુર્દશામાં રાખે છે તેવી દુર્દશા ઘેરની દુનિયામાં બીજે ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં દૂધ, ઘી તેમજ બળદ આપનારા ગોપાલનના ધંધા વિના ચાલી જ ન શકે એ જોઈને આપણા પૂર્વજોએ પાળેલાં પશુઓમાં ગાયને શ્રેષ્ઠ માની એટલું જ નહિ પણ તેને દેવતાને સ્થાને સ્થાપીને પૂજ્ય બનાવી. એ છતાં આપણે ગાયને વિસારી મૂકી છે. ગાયની પૂજ કરતાં છતાં ક્યારે અને કેવા સંજોગોમાં આપણે ગાયને આમ તરછોડી તેનો ઇતિહાસ શોધવા જોવો છે. આજે તો ગોપાલનનો બોળે એકલા રખારીઓ અને ભરવાડો ઉપર પડ્યો છે. એ ધંધો ચલાવવા માટે તેમની પાસે ખૂતી તો શું પણ બિલકુલ જ જમીન નથી. એટલે પોતાની ગાયોને લઈને એ માર્યો માર્યો ફરે છે. એની ગાયો ખેડૂતોની જમીનમાં ભેલાડ કરે તેથી એની સામે કાયદા થયા છે. હવે એ દાંધ પણ રીતે ગોપાલન કરી શકે એમ નથી. ખેડૂતો એ કામ ઉપાડી લે તો જ ગાય બચે એમ છે. પણ ખેડૂતો ભેંસના મોહમાં પડ્યા છે. આપણે વેળાસર નહિ ચેતીએ તો ગાયને ખોઈ બેસવાના છીએ અને આપણી અર્થરચનામાં ન પૂરી શકાય એવી ન્યૂનતા આવવાની છે.

અને ગામમાં જઈને ત્યાંના રહાસદા કારીગરોની દશા જુઓ તો કમકમાં આવે છે. વણકર જુઓ, રંગારા જુઓ, ચમાર જુઓ, મોચી જુઓ, ધાંચી જુઓ, કુંસાર જુઓ બધા જ ઉગ્રમ વિનાના થઈ પડ્યા છે. તેમને માટે શહેરમાં પણ સ્થાન નથી. સુથાર અને જુદાર ગામડાં

છોડી શહેરમાં ભાગ્યા છે અને ત્યાં કાંઈક વધતો હોય એમ દેખાય છે. બાકી જે ગામ બહારથી કશું જ ખરીદતું નહિ તે ગામને મહેસૂલ, વ્યાજ, ગણોત વગેરેનાં નાણાં આપવા ઉપરાંત મિલનું કાપડ, ઘાસ-તેલ, તાંબાપિત્તળ તથા એથ્યુમિનિયમનાં વાસણો, પતરાં, લોખંડી સામાન, ખાંડ, ચા, દીવાસળી, બંગરી, દવાઓ વગેરે માટે બહાર પૈસા મોકલવા પડે છે. ગામડાંમાંથી ધન બહાર જતું જ રહે અને ઉત્પન્ન થતું જન્ય પછી ગામડાં કંગાલ થાય તેમાં શી નવાઈ ?

ગામડાંની આ બધી સ્થિતિ તપાસી, તેનાં કારણો શોધી તેનું પૃથક્કરણ કરી કેવી અર્થરચના કરી હોય તો આપણા ખેડૂતો અને ગામડાંના કારીગરો ફરી પાછા ટટાર થાય એ આપણે વિચારવું પડશે.

આપણું શહેરોની દશા

આપણું શહેરોની સ્થિતિ તપાસવા જઈશું તો ત્યાં પણ કાંઈ ઊજળું ચિત્ર જોવા મળે એમ નથી. શહેરમાં મોટરો અને ગાડીથોડાની દોડધામ તથા હવેલીઓ, બંગલા, હોટલો અને દુકાનોના ભલકા ઉપરથી ઉપલક જોતાં વૈભવનું દર્શન થાય છે ખરું, પણ એ વૈભવનો ઉપભોગ તો શહેરની વસ્તીનો બહુ જૂજ ભાગ કરે છે. શહેરની વસ્તીમાં ધણું મોટું પ્રમાણ તો શહેરના જૂના વનની એવા કારીગર તથા મજૂરવર્ગનું તેમ જ ગામડાંમાંથી નોકરી તથા મજૂરી ધંધા માટે આવેલા એવા લોકોનું છે. આ લોકોનાં રહેઠાણ જોઈએ તો તેમાં નથી પૂરતાં હવાઅજવાળાની

વ્યવસ્થા, નથી પૂરતા પાણીની વ્યવસ્થા કે દીવાબત્તી અથવા જાજરની વ્યવસ્થા. માઆપ મજૂરીએ જન્ય છે અને છોકરાં ગંદકીમાં રખડ્યાં કરે છે. ગામડાંમાં તો ખુલ્લામાં ફરવાનુંયે મળે અને વગડામાંથી કાંઈ કંદમૂળ વીણી ખાવાનાંયે મળે, પણ અહીં તો સડેલી હવા, સડેલો ખોરાક, સડેલું વાતાવરણ—આમ આખું જન્ય જ સડેલું હોય છે. ગામડાંની ગરીબાઈ અને શહેરી ગરીબાઈના પ્રકાર જ તદ્દન ભિન્ન છે. ગામડાંમાં બારે મહિના પૂરતું કામ નથી હોતું એટલે માણસ અર્ધખેકાર રહે છે અને તેને અર્ધ-ભુખ્યા રહેવું પડે છે. પણ શહેરમાં બ્યારે ખેકારી આવી પડે છે, ત્યારે પેલું સડેલું રહેઠાણ અને સડેલો ખોરાક પણ નથી મળતો શહેરમાં કામ કરનાર મજૂર ટૂંકી રોજમાંથી કાંઈ બચાવી તો ન જ શકે, એટલે ખેકાર પડતાં જ તે જૂપે મરવા માડે છે અને ઘસું ભાડું અથવા પૈસા નથી હોતા એટલે રસ્તા ઉપર રજાનો થઈ જાય છે, વળી શહેરની ગંદી હવાને લીધે અનેક રોગો, અને ગંદા વાતાવરણને લીધે અનેક કુટેવો તથા દુર્ગુણોએ તેના શરીરમાં ધર ધાલેલું હોય છે. એટલે ગામડાંમાં જઈ ત્યાંની મજૂરી કરવાની તેનામાં તાકાત રહેલી નથી હોતી, તેમ વૃત્તિ પણ નથી હોતી. શહેરમાં ટૂંકા પગારની નોકરી કરનારા કારકુનવર્ગની તથા કારખાનાંઓમાં કામ કરતા મજૂરવર્ગની આ દશા છે. કામધંધા માટે શહેરમાં આવ્યા પછી કોણે ન પડેલા અને રજળતા થઈ ગયેલા લોકોમાંથી જ શહેરમાંનો મવાલીવર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે. [અપૂર્ણ]

ઊજમદોષ

[રેખાચિત્ર]

સાંદીપનિ

એ મતી તો વાત જ ઓર છે. કાળિયું ફૂતરું મરી ગયું હોય તોય એમને નાહવાનું આવે ને સાત પેઢીના પૂર્વજોની સગાઇ કાઢી પોતે માથાબોળ નહાય તેમ જ આખા કુટુંબને નહાવડાવે ત્યારે જ જ'પે. એક ધુરંધર રાજદારી વક્તાના વક્તૃત્વ પ્રતિ આપણને જેવું માન અને ખેંચાણ હોય છે તેવું જ માન અને ખેંચાણ તેમની રડવા ફટવાની કલા પ્રતિ ગામની સ્ત્રીઓ અનુભવે છે.

પરગામ કાણે જવાનું હોય છે ત્યારે પોતાની પ્રવાસીટીમન કેપ્ટના તેઓ જ હોય છે. અને પરગામનાં જૈરાં પોતાના ગામમાં કાણે આવવાનાં હોય છે ત્યારે ગૃહીમતા કેપ્ટનનું માનવંતુ સ્થાન પણ ઊજમદોષ જ સંભાળે છે. તાવે શરીર ધીકતું હોય, આધાશીશીના સણકાથી માથું નીકળી પડતું હોય, ખાંસીથી છાતી પાકી ગઇ હોય તેમ જ કમાતા ધમાતા ભાઈના ભર્યા-ભાઈના ઘરમાં સો મણુ કામ પડ્યું હોય તોય કાપને ત્યાં મરણ થયું કે તે કુટુંબ સાથેનાં પેઢી-જૂતાં વેર વિસારીને ઊજમદોષ અચૂક જઈ પહોંચે છે, સરદારી સ્વીકારે છે અને હમેશાં શોભાવે છે. અલખત, મરનારના કુટુંબ સાથે જો માનસિક મડાગાંઠ હોય છે તો તે તેની તે જ રહે છે. પણ મરણનો પ્રસંગ તે ભારે વહેવારકૌશલથી સાચવી લે છે. એક ભારેખમ પ્રધાનની અદાથી તે જૈરાંના ટોળામાં પ્રવેશે છે. મેઘનું ગાંભીર્ય મુખપર લાવીને આગળની હરોળમાં આવે છે ને એક વૃદ્ધ દિગ્વિજયીની શ્રદ્ધાપૂર્વકની છટાથી વેંત વેંત ઊંચા થઈને ફૂટતાં ફૂટતાં સામા પક્ષનો મજબૂત સામનો કરે છે ને છૂતીને જ જ'પે છે.

રડવા ફટવાની પણ કલા છે, તેનેય તેનાં અભિનયનાં શાસ્ત્રીય અંગોપાંગ છે, ને તેની શાસ્ત્રીય પરિભાષા પણ છે, અને એ આખોય દ્રાશ અમારાં ઊજમદોષને કંઈકથ છે. સ્ત્રી કે પુરુષ, બાળક, લુવાન યા વૃદ્ધ જેવું મરણ તેવી ભાષા આપોઆપ તેમની છબે આવીને ઊભી રહે છે.

ઘણી સ્ત્રીઓને ફૂટવું ગમતું નથી, ઘણીને ગમે છે ત્યારે આવડતું નથી. વળી કાપને લુવાનનમેધ પાટડી જેવો છાકરો કાઢી પડ્યો હોય ત્યારે છાતીને માંડ હાથ અગ્રીને ગમે તેમ ફેટે ચલાવી લેવાનું હોતું નથી. ત્યારે તો લાગણીપૂર્વકની વદ્ધદારીથી લગભગ દરેકને મોખરાની હરોલમાં આવીને 'ખેશખેશ' કહેવાના હોય છે. આવે વખતે ઘણીખરી સ્ત્રીઓ જખરડા વાળી નાળે છે; પણ પોતાનો સ્કૈનિક આમ ગૂંચાવાની અણી પર આવે ન આવે ત્યાં તો ઊજમદોષ

એક વૃદ્ધ મહારથીના મમત્વ અને એક રણરાજનીના તોખમથી 'બોલ' ઉપાડી લે છે, ને પેલી સ્ત્રીને આઘી ધકેલી અભયપદે સ્થાપે છે.

કોઈ જુવાનનું મરણ થયું હોય ને શરીરના પ્રત્યેક અંગના મરોડદાર અભિનય સાથે ફૂટતાં ઊજમફોષના મુખેથી 'હાય હાયરે રામે બાણ માર્યા' ન્યારે હું સાંભળું છું ત્યારે મને ખરેખર ખાત્રી થાય છે કે ફૂટવું એ પણ એક કન્ઠસાધ્ય કલા છે. એમના સ્વરમાં મુખ્યાની લપલપારભરી મીઠાશ નથી, ને યૌવનાનો વેગ કે જીરસો પણ નથી; પણ એમના આધેડ કંઠમાંથી નીકળતા સ્વરની હલક એટલી ઘડાએલી અને ગંભીર હોય છે અને એમના ઉચ્ચારની લઘુ એટલી સ્થિર અને શાસ્ત્રશુદ્ધ હોય છે કે એમના મુખેથી 'હાય હાયરે રામે બાણ માર્યા' સાંભળીને આપણને ભલે રડવું ના આવે પણ રુવાં તો જરૂર ઊંચાં કરાવે.

મેં વાળવા તો તે ધણું કરીને ધરના ઓરડાનાં બારણાં પાસે બેસે જ છે, ને બધાં ઐરાં 'હટી જાય' તે પછી જ પોતે 'રૂડી જાય' છે. મેં વાળવામાં તો ભક્તીભરી જામેલી પ્રોત્સાહને પણ જીરડા વાળી દેતી હું જોઉં છું. ધણીઓને તો પાંચથી પંદર મિનિટ બસ થઈ જાય છે, ધણીઓ ત્રીસેક મિનિટ ખેંચે છે ત્યારે પુનરુદ્ધિનો પાર નહિ. એનું એ કહીને વારંવાર રડ્યાં કરે એટલે કલાની દૃષ્ટિએ રસવૃત્તિ થયા સિવાય નથી જ રહેતી. પણ ઊજમફોષ તો મુવાં ખાસ્તું પોણા કલાકથી માંડીને તે સવા કલાક સુધી એકધારે ખેંચી શકે છે, દરેક શ્વાસે મરનારની પાછળની કોઈ લાવના, કોઈ અંગત સ્મરણ કે તેની કોઈ અધૂરી આશાને રડીને તે ટુસકું લે છે, દરેક ટુસકે મરનારના જ સંજોગોને બંધ બેસતી નવી જ લાવના તે નિષ્પન્ન કરી શકે છે, ને એટલે જ ઊજમફોષનું રૂદન કોઈ સ્વતંત્ર સર્જનશક્તિ ધરાવતા કવિની આઘન્ત અંણીશુદ્ધ અને પરાક્રાંદ્યપે પહોંચાડેલી ઉત્તમ કાવ્ય-વૃત્તિના જેવું બની રહે છે.

રડતી ફૂટતી વેળાએ નયનમાંથી સીતાનું કારણ દૃષ્ટાવતાં ઊજમફોષ અમુક વખતે રાવણનું કાંઈન્ય

પણ ધારણ કરી શકે છે. પતિના મરણને લઈને ટાઢી દિમ થઈ ગયેલી પત્નીઓ, પુત્રનાં શય પાછળ દોડતી માતાઓ અને ભાઈનાં શય પાછળ દોડતી ને પગડા ખાતી બહેનોને પકડી રાખવી, ધમકાવવી, સમજાવવી ને શાન્ત પાડવી તેમ જ વિધવા થયેલી બાળાઓનું ચૂડાકર્મ કરવું ને બલભક્ષા સુધારકાની હાજરીને ગણકાર્યા સિવાય બાળામાં બેસાડીને મૂંડી નખાવવી વિગેરે કાર્યો પણ ફરજવશ બનેલાં ઊજમફોષ સક્ષાત્થી પતાવી દે છે.

જીમનાપાન કરી આવેલાં ઊજમફોષ બારમા સુધીનું પ્રેતભોજન જમવા વાડીમાં જતાં નથી, એટલું જ નહિ પણ ગમે તે પ્રકારના જમણમાં તેમનું પીરગ્યું ઘેર જ આવે છે. છતાંય શારીરિક ધર્મેને લઈને વાડીમાં જમવા નહિ આવનારી સ્ત્રીઓનાં પીરસ્યાં આપવા માટે તો ધરધણી ઊજમફોષને ખાસ વિનંતિ કરીને લઈ જાય છે. ન્યાત કરનાર સાથે સારાસારી હોય તો ઓછામાં ઓછું ખાવાનું વધારેમાં વધારે કુમ દેખાય તે રીતે પીરસ્યાંનાં લાણું તૈયાર કરી આપીને ધરધણીને સારા જેવો ફાયદો કરી આપે છે. ને 'સાચી પ્રીત' જેવું હોય તો 'પારકે ઘેર પહોળાં' થઈને સાડું જેવું નુકશાન કરવામાં પણ તે પાછાં પડે તેમ નથી. તેમની આ કટેવથી ન્યાત અગણી નથી. પૂંક પાછળ વાતો થાય છે જ. પણ પીરસ્યાં આપનારની ગાદી પરથી ઊજમફોષને પદ્મપટ કરનાર કોઈ માનવ્યો સુધારક હજી સુધી તો પાક્યો નથી.

વળી એક 'વૈષ્ણવજન' તરીકેની તેમની વાત તો અજબ છે. દરજીને ત્યાં કપડાં લઈને જાય છે ત્યારે હમેશાં 'શીવી આપ' ક્રિયાપદને બદલે 'બનાવી આપ' વાપરે છે. કારણ કે 'શીવી આપ'માં થતાં 'શીવ'ના ઉચ્ચારથી તેમના વૈષ્ણવહૃદયની સુંવાળી ધરતી 'શિવ-તાણવ'ના આંચકા અનુભવી રહે છે.

પોતાને દેવસેવામાં ને પીવામાં કામ લાગે તેટલું 'જલ' તેઓ પોતે જ લરી લે છે. દરરોજ પરાક્રમાં નાહીવોઈને 'ભલે પ્રકટયા 'શ્રી. વલ્લભદેવ'થી શરૂ થતું એક લાંબું વૈષ્ણવપદ કન્દીઅરની ઝડપે ગણગણતાં,

એક હાથમાં તાટ વીંટેલો તાંબાનો ગગરો લઈને ખીન્ન હાથમાંની લાકડીના ટેકે ટેકે નદી પર પહોંચી ન્ય છે. ગગરને ચક્રચક્રત ખનાવે છે ને હજી સુધી અણખોટ રહેલા આરામાંથી વિશુદ્ધ જલ ભરીને લાકડીને ટેકે ટેકે ઘેર આવે છે. આ લાકડીનો ઉપયોગ તે કેવળ જલ ભરતાં નદીનો ઢાળ ચડવા માટે તેમ જ કૂતરાં અને છોકરાં હાંકવા માટે કરે છે.

તેમનું પાણિયારું ને દેવસેવા તો જાણે તદ્દન અલગ જ, પણ રસોડુંય તેમના જ હસ્તક આવે છે. પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન ગણાતો પોતાનો ભાષ હોય કે પછી તેનો સાતખોટનો એકનો એક દિકરો હોય, પણ તે જેટલી વાર દિશાએ જઈ આવે તેટલી વાર નવઝવે તે પછી જ રસોડામાં દાખલ થવા દે. એકાદ ભાતનો દાણો, એકાદ ચીંથરાનો કટકા કે એકાદ દોરાનો દુકડો ને ઘરમાં ગમે તેમ પડ્યો હોય ને તેમના પગ નીચે આવી ન્ય તો ઘરના માણસોનો અંત કાઢી નાખે ને ‘ઉચ્છેદિયા નખ્ખોદિયા’થી શરૂ થયેલી આશીર્વાદની રેકાર્ડ ‘વંશ ન્ય’ સુધી ચાલ્યા કરે.

મંગળા, ગોવાલ, શણગાર, રાજભોગ, ઉથાપન અને શયન, એમ સમા સમાનાં દર્શન કરવા તે ગોકુલનાયજ્ઞના મંદિરમાં જાય છે. મોડું થઈ ગયું હોય ને ટેરો આવી જવાની તૈયારી હોય તો દૂરથી ‘જે જે’ ગોલે છે, એટલે ટેવાયેલો મુખ્યાળ સમજી જાય છે ને ઊજ્જવલના નામ પર ટેરોને પાંચેક મિનિટ રોકે છે અને તે વખતે લાકડીને ટેકે ટેકે ઝડપથી પગલાં ભરતાં ઊજ્જવલની પાતળી જરા વળેલી કેડ પર ચોખ્ખા-પાઇ-પૈસા વિગેરેથી ભરેલી ટ્રાડિંગી કાથળી ઝૂલી રહે છે. મુખમાંથી પંજગમેલની ઝડપે ‘ભલે પ્રગટયા શ્રી વલ્લભેવ’ વહી રહ્યું હોય છે. મંદિરના પ્રત્યેક પગથિયાનો ચરણસ્પર્શ કરતાં કરતાં દાખલ થાય છે ને સૌથી આગળ આવી ગર્ભદ્વારની જાળી ઝાલીને ઊભાં રહે છે. ઊંચી ને કરચલિયાળી છતાંય ધોળા સાદી કિનારના સાલ્વામાં વીંટાયેલી તેમની આધેડ કાયા હજીય દીપ્તમાન લાગે છે. ટાલથી

લગ્ય લાગતા તેજસ્વી મુખપર ભક્તિભાવથી આર્દ્ર થયેલાં ચૂરાં લોચન ઢળે છે ને આખાય મુખને ઘડી-ભર દર્શનીય બનાવી દે છે. ભાવવાહી સ્વર અને રેઢિયાળ ઉચ્ચારો વડે ‘શાન્તાકાર’થી શરૂઆત કરે છે ને છેવટે ‘કાઈને કાઈનો આશરો, મારે તમારો મારા નાથ !’ કહીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરે છે.

ટેરો આવી જાય છે ને મુખ્યાળ એક પડિયામાં ખેચાર નાની નાની પાનપટ્ટીઓ ને ખેચાર મગસની ગોટ્ટીઓ લઈને બહાર નીકળે છે, દરેકને દાંતમાં ભરાઈ જાય એટલો આણુ આણુ મહાપ્રસાદ આપીને વિદાય કરે છે, પણ ઊજ્જવલનું એમ પતતું નથી; તેમને તો પ્રસાદનો એક ધલાયદો પડિયો દરેજ મળે છે, તે લઈને ઊજ્જવલ ખડકીના ગોટલે આવીને ઊભાં રહે છે એટલે ટેવાયેલાં છોકરાંનું ટોળું તેમની આભુ-આભુ ફરી વળે છે. પોતાના ભાઈના છોકરા માટે એક ગોટ્ટી અને પોતાના ભાઈ માટે એક પાન રાખીને ખાકીનું વહેંચી દે છે, વડનાં વાંદરાં ઉતારનારાં અમારી શેરીનાં છોકરાં ઊજ્જવલ પાસેથી પ્રસાદ લેવાનો હોય છે ત્યારે ડાહ્યાં ડમરાં ખંતી જાય છે ને તેમને અડી ન જવાય તેની પૂરી કાળજી રાખે છે.

પ્રત્યેક એકાદશીનો ઉપવાસ તો તેમને ખરો જ, ને તે પણ શાસ્ત્રશુદ્ધ કાઈ સ્નેહીત્વજનના છેલ્લા શ્વાસ ખેંચાતા હોય છે ત્યારે ઊજ્જવલ તેના કાનમાં જઈને કહે છે ‘મારી પાંચ અગિયારસો માગી લેજો.’ અને તે રીતે તેઓ અવારનવાર લૌકિક મુખમાં પણ યથાશક્તિ કાળો આપ્યાનો સંતોષ લે છે. ગરૂપુરાણ ઉપર તો તેમને ગજબ શ્રદ્ધા છે. પાપ અને પુણ્ય, દુન્યવી સુખ અને દૈવી સુખ, સ્વર્ગ અને નર્ક તેમ જ ધૂલ લોકને પરલોક વિશેના તમામ ખ્યાલો તેમણે ગરૂપુરાણ સાંભળી સાંભળીને પાંધેલા છે. દરવર્ષે તેઓ ધર્મરાજનું વ્રત કરે છે. દરેજ સવારમાં નાહીને પોતાના જેવા જ કાઈ આસ્થાળુંના મુખેથી ધર્મરાજની વાત સાંભળે છે. દર ઉત્તરાયણને દિવસે જુદાં જુદાં કળા આપનારાં જુદાં જુદાં વ્રત

લે છે. કંઈર સંયમથી અણીશુદ્ધ પાર ઉતારે છે ને તેની પૂર્ણાહુતિનો ઉત્સવ પણ સગા સ્નેહીને જમણ આપીને ઊઠવે છે.

ઉત્તરાયણને દિવસે તો એમને આંગણે મેળો ભરાય છે. તસની લાકુડીઓ, કુકરની લાકુડીઓ, કણસધ, જુવાર, ખાજરી અને ચોખાના ટોપલા, તેમ જ પાંધ પૈસા ને ચાંદીની બે આની પાવધીઓ વગેરેથી એક નાનું સરખું હાટ બનાવીને આંગણામાં બેમે છે. લિખારીઓની કતાર ચાલી આવે છે ને ગોરા કરચલિયાળા મુખપર ટળેલી ભૂરી આંખનું પોપચું જંચું થાય છે. ભરપર હાથ મૂકીને એકવાર તો માગણને માપી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે ને લાયકાત વિચારીને દાન કરે છે.

આ બધાં ફાસકુસિયાં માગણ સવારમાં પતી ગયા પછી સાંજના ભાગવત અને ગરૂપુરાણનું પઠન કરનાર પુરાણી, ભીમસેનનાં અદ્ભુત પરાક્રમે આગળ રાખીને મહાભારતનું મહત્વ ગાનાર માણબટ, ફલાણા-ફલાણાના ઘરનાં ન્યાતના નોતરા, લાવો ખાજરી, કહીને નોતરાં દેનારો ન્યાતગોર તેમ જ મંદિરના મુખ્યાણ વિગેરે સહકુટુંબ તેમને ત્યાં આવે છે. ઊજમ-ફાઇ તેમનું જહુમાન કરીને ખેસાડે છે ને વૈતરણી તરવા માટે પરલોકના પંથમાં પોતાને ગાય બળે તે અર્થે કોઇને ગૌદાન આપે છે. બાલાની અણીઓ જેવા ગોખર પર ચાલવા માટે પગરખાં મળે તે અર્થે પગરખાંની અનેક જોડોનું દાન કરે છે. ગોદડું, લોટા-ખાલો, થાળીવાટકી, ફાનસ અને છત્રી પણ આપે છે. પેલે ભવ આવો રંડાપો ના આવે તે અર્થે સૌભાગ્યવતીના વસ્ત્રશણગારો આપે છે, જેની અંદર ચાંદીની પાવધીઓ મૂકેલી હોય છે. કુલેરની લાકુડીઓ આપે છે ને દરેકને ખૂબ રીઝવિને વિદાય કરે છે.

આવણુ માસ હોય, શુકલપક્ષની ખારસનું પ્રભાત હોય, પોતાના છેલ્લા શ્વાસ ખેંચાતા હોય, ખાટલાની આબુઆબુ ઊભેલાં અનેક સ્વજનો પુણ્યદાન કરી રહ્યાં હોય, ને છેલ્લી ધડી આવે, ઘીનો દીવો થાય,

તુલસીનું પાન અને ગંગાજળ પોતાના મુખમાં મૂકાય, પછી વિષ્ણુ પાર્વદો વિમાન લઇને આવે ને પોતાના આત્માને વૈકુંઠમાં લઇ જાય, પોતાના શખને નદી કડિ ચંદનકાષ્ટથી ખાળવામાં આવે, પોતાના તેરમાં સુધીમાં ઘેર ગરૂપુરાણનું પારાયણ ખેસારાય ને ત્રિવાલ જેટલા હર્ષથી દહાડો પાણી કરવામાં આવે. આવા પ્રકારના મૃત્યુની ઊજમફાઇને અંખના છે. સુખસમૃદ્ધિથી જલકાતું પારલૌકિક જીવન એ જ તેમની પરમોક્ષત સિદ્ધિની કલ્પના છે; ને આ લોક, આ જીવન, આ દેહ એ બધું પેલે સિદ્ધિ પાછળ કરવાની સાધનાનાં સાધન માત્ર હોય તેમ ઊજમફાઇ જીવે છે.

બે ચાર સારી મિલોના 'શેર' તેમના લાઘ્યે તેમના નામ પર ચઢાવી આપેલા છે તેના બ્યાજની આવકમાંથી તેઓ સ્વતંત્ર રીતે આ બધી સાધના કરે છે. લાઘ્યીજનું ચમુનાસ્નાન તો તેમણે ધર્મ-વારની યાત્રાઓમાં કર્યું છે એટલું જ નહિ પણ છેક બદિનારાયણ ને લક્ષ્મણ મૂલા સુધી જઇ આવ્યાં છે. શિશિરની રાત્રિઓમાં વાણુ કર્યા પછી આંગણમાં નાની સગડીની આબુઆબુ ખેસીને તાપતાં તાપતાં ઊજમફાઇના મુખેથી તેમના પ્રવાસનાં રેખાંચક વર્ણનો મેં બચપણમાં ધર્મવાર સાંભળ્યાં છે.

તે પછી તો ઘણાં પ્રવાસવર્ણનો વાંચ્યાં ને વંચાય છે, પણ સગડીની પાસે ખેસીને, તુવરની શીંગે ફેલતાં ફેલતાં આણુંદની છીંકણીના સગ્રાકા મારતાં ઊજમફાઇએ અજબેર, કાંકરોલી ને ચિતોડથી માંડીને તે મથુરા, આગ્રા, દિલ્હી, હરદ્વાર ને બદિદેવેશ્વર તેમ જ ગંગાયમુનાને તાજમહેલનાં જે તળાપદાં ચિત્રો માગ ખાલમાનસ પર દોર્યાં છે તે તો આજે ય એવાં ને એવાં, તાત્ત્કાલ જેવી તાત્કાલિતાં ને આર-સમાંથી કારેલી મૂર્તિઓ જેવાં અખંડ લાગે છે.

ને કાણુ જાણે હું ય કોઇ દહાડો એ કલ્પના પરિચિત પ્રદેશ પર પ્રથમવાર પગ માંડીશ તે વેળા તે નજરે જોયેલાં ચિત્રો વધુ સુંદર હશે કે ઊજમફાઇનાં ? કાણુ જાણે !

સિંધમાં વસતા ગુજરાતીઓ

કાકા કાલેલકર

સિં

ધમાં વસતા ગુજરાતીઓની સંખ્યા નાની સૂની નથી. કરાચી વગેરે શહેરોમાં તો તેઓ છે જ. પણ હવે સકકર બેરેજની નહેરો ચાલુ થયા પછી કેટલાંક ગુજરાતી કુટુંબો અહીંની જમીન ખરીદી ત્યાં કાયમના વસી જવા માટે આવેલાં છે. સામાન્યપણે ગુજરાતીઓ ન્યાં જાય છે ત્યાં પોતાના મળતાવડા સ્વભાવથી અને ઉદ્યોગથી ત્યાંના વાતાવરણ ઉપર ઓછો વત્તો કાપ્યું મેળવે છે. ગુજરાતીઓનું ભાવી સિંધસાથે હમેશાં સંકળાએલું છે જ. મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં સિંધ, સૌવીર અને સૌરાષ્ટ્ર ત્રણેનો એક સામાજિક સમવાય બંધાએલ રહેતો. સિંધ-પ્રાંત મુંબઈ ઇલાકામાં હોવાથી અને કરાચી ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું પ્રમુખ બંદર હોવાથી અહીં ગુજરાતીઓની અને મારવાડીઓની સંખ્યા મોટા પ્રમાણે ઉપર રહે એ સ્વાભાવિક હતું.

પણ હવે સિંધ પ્રાંત મુંબઈ ઇલાકાથી નોખો પાડવામાં આવ્યો છે. ઈળવણીની બાબતમાં સિંધનો સંબંધ હજી મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે છે ખરો. પણ સિંધમાં મોટી વહેલી પોતાની યુનિવર્સિટી સ્થપાયા વિના નહિ રહે અને પછી આ પ્રાંત મુંબઈ ઇલાકાથી તદ્દન છુટો થઈ જશે. આવી હાલતમાં ગુજરાતીઓએ પોતાના વલણમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરવા જોઈશે એ સવેળા વિચારી રાખ્યું હોય તો ઘણો લાભ થશે એમાં શક નથી.

પોતાનું અસ્તિત્વ, પોતાની ભાષા, પોતાની સંસ્કૃતિ અને પોતાના હક્કો માટે હમેશાં લડતા રહેવું પડે એ કંઈ ઇચ્છ્યા જેવી સ્થિતિ નથી; એના કરતા પોતાની અસ્મિતા બચાવવા જળવી સિંધના લોકો જોડે બંધી રીતે લજવાની શક્તિ ઈળવી હોય તો ગુજરાતીઓ પોતાની બાહોશી અને ઉદારતાથી અહીંના સમાજમાં ભળી જશે એટલું જ નહિ પણ સિંધીઓની ઉત્તમ સેવા કરી સિંધના વિકાસમાં પોતાનો કિંમતી ફાળો આપી શકશે. સિંધના જાહેરજીવનમાં જવાબદારીભર્યો ભાગ ભજવવાની શક્તિ આજથી જ અહીં વસતા ગુજરાતીઓએ ઈળવવી જોઈએ.

ન્યાં સુધી ભાષા અને સાહિત્યનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી શું કરવા જેવું છે તે આપણે અહીં વિચારીએ: કમકે હવે દહાડે દહાડે પ્રજાની અસ્મિતા એના સાહિત્ય મારફતે વધુ ને વધુ વ્યક્ત થવાની છે. એક જમાનો એવો હતો જ્યારે ભાષાભેદનું લોકોને બહુ મહત્ત્વ લાગતું નહિ. પતિની ભાષા જુદી અને પત્નીની જુદી એવી રીતે વિવાહ થવાના ઘણા દાખલા છે. જૂના વખતમાં ગુજરાતીઓ ન્યાં જમીને રહેતા ત્યાં ત્યાંનાં મંદિરો, ધાર્મિક ઉત્સવો, યાત્રાનાં સ્થળો અને ધર્મશાળાઓ ઇત્યાદિ બાબતોમાં છૂટથી પૈસા ખર્ચતા અને એ વાટે સ્થાનિક સમાજની સેવા કરતા. પાંજરાપોજો સ્થાપન કરતી એ તો ગુજરાતીઓની ખાસિયત. એ માટે પણ પોતાના

પરોપકારની છાપ ગુજરાતીઓ દરેક ઠેકાણે પાડતા હવે એ જમાનો અદ્વાયો છે.

હવે સામાજિક ગ્રાણુ ભાષા અને સાહિત્ય દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. રાજદારી પુરુષાર્થ દ્વારા એ પરિપુષ્ટ થાય છે, કેળવણી દ્વારા એ પોતાનાં મૂળિયાં દૃઢ કરે છે અને સંસ્કારીતા દ્વારા પોતાની સુગંધ ચારે કોર ફેલાવે છે. કાષ્ઠપણ પ્રગતિ હૃદય સુધી પહોંચવું હોય તો કેળવણી અને સાહિત્ય એ જ ભારે અસરકારક સાધન છે.

સાહિત્યની શક્તિ અને અભિરુચિ ધરાવનારા કેટલાક ગુજરાતી સમાજ-પુરુષોએ હવે અરબી-સિંધી લિપિ શીખી સિંધી સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો નેહએ. અથા ગુજરાતીઓ અને મારવાડીઓ અરબી-સિંધી લિપિ શીખે એ સહેલું નથી, જરૂરનું પણ નથી. સિંધી ભાષા સંસ્કૃત કુટુંબની જ છે. પોણોમો-સો વર્ષ પહેલાં અહીંના અમલદારોએ નાગરી એટલે કે બાળભોધ લિપિમાં સિંધીનો કાપ તૈયાર કરાવ્યો હતો, વ્યાકરણો પણ તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. કેટલીક લોકવાર્તાઓ પણ છાપી કાઢી હતી. પણ અહીંના લોકોએ અરબી સિંધી લિપિ સાથે જ પોતાનું ભાવી સંકળાવ દીધું. આજે પણ અહીંના લોકો એ લિપિને જ ચલાવવા માગે છે. એમને એ હક્ક છે. આપણે એની સામે કશી પ્રતિ ન ચલાવીએ. પણ ગુજરાતી અને મારવાડી જનસમાજને સિંધી ભાષામાં પ્રવેશ કરાવવાને માટે નાગરી લિપિ જ જરાબર છે. થોડાક વુક્તાના ઉપયોગથી અથા સિંધી વર્ણો નાગરીમાં વ્યક્ત થઈ શકે એમ છે. જે આપણે એક સિંધી-ગુજરાતી અને ગુજરાતી-સિંધી કાપ તૈયાર કરાવી નાગરી લિપિમાં છાપીએ તો ઘણી સગવડ થશે. ગુજરાતીઓ માટે સિંધી ભાષાનું એક વ્યાકરણ અને સિંધી કહેવતો અને વાક્યપ્રચારનો સંગ્રહ એની સાથે હોય જ.

ત્યાર પછી સિંધી પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાંથી સારામાં સારો ભાગ તારવી કાઢી તેનો સંગ્રહ જે નાગરીમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે અને એવા કાણુ શબ્દોનો અને અઘરી કવિતાનો અર્થ હિન્દીમાં

કે ગુજરાતીમાં આપવામાં આવે તો આપણા હે માટે સરસ વાચન પૂરું પાડીશું.

ત્યાર પછીનું કામ તે ગુજરાતી બાલવાર્તાઓ અને સુલભ સાહિત્યનો સિંધી અનુવાદ કરી ના રીમાં છાપવો એ છે.

સિંધી બાળકો રાષ્ટ્રભાષા હિંદી શીખવા મ નાગરી લિપિ શીખે છે. એમને માટે જ પણ આપ આ બાલવાર્તાઓ ઘણી ઉપયોગી નીવડશે. અંગ્રા મહારાષ્ટ્રી, પંજાબી વગેરે લોકો પણ આપણી ચો ડીઓ મારફતે સિંધી ભાષાનો પરિચય કાઢસં ભાષાશાસ્ત્રીઓ તો આ ભારે સગવડ નેહ રા થઈ આશીર્વાદ આપશે. આપણી ચોપડીઓન અરબી-સિંધી સંસ્કરણો થાય તો આપણે વધે નથી. આપણે તો બધી રીતે જ્ઞાનનો પ્રચાર છચ્છીએ છીએ

આટલી તૈયારી કરવાની સાથે જે સિંધી નહેર જીવનની જવાબદારીભરી ચર્ચા કરતું એક જા ચલાવ્યું હોય જેમાં હિંદી-સિંધી અને ગુજરાત ત્રણે ભાષાની નાગરી લિપિ દ્વારા આવકારતા હોય તો આ બધી કામો એક બીજા સાથે એતથેત થશે. અને અહીંનું નહેરજીવન સંપીડું અને સમૃદ્ધ થશે.

આ બધું કાણુ કરે એ મોટા સવાલ છે. જે ગુજરાતમાં સાચી અસ્થિતા નગ્રત થઈ હોય અને બ્યાપક જીવનશાસ્ત્રનું રહસ્ય એને ગળે ઊતર્યું હોય તો ગુજરાત સિંધ ઉપર જાંડી અને શીઘ્ર પરિણામી અસર પાડ્યા વિના રહે નહિ. સિંધ અનેક રીતે બાકીના હિંદથી વિખૂટો પડ્યો છે. એને ફરી સંકળાવી દેવો એ ગુજરાતીઓ અને મારવાડીઓનું કામ છે. સંકુચિત સ્વાર્થ અને સંકુચિત દષ્ટિ એ આપણા દેશની જૂની બી છે એમાંથી જગરી જવાનું આ અમૃત ચોધરિયું આજે જ છે. જે આપણે વખતસર નહિ ચેતીએ તો અહીંના નહેરજીવનમાંથી આપણે એકડો નીકળી જશે અને પછી પસ્તાવો કર્યે કામ નહિ આવે.

અ રુણ અ ને અ ક

પતીલ

: વનવેલી છંદ :

અરુણકુમાર તણી બહેન લાવંગલતા
તેના મિત્ર અર્કને આહતી હતી; એ બળર
આપવાનું કાર્ય તેની પત્ની સુવર્ણવીણાને
માથે પડ્યું. સ્વામીના સ્વભાવ થકી સારી રીતે
વાકેશ હોવાથી તેણે સાધી યોગ આ પ્રમાણે
સંકેત વિના કહેવું શરૂ કર્યું:-

૫

“પ્રાણનાથ,

સાંભળવામાં તમારે વાંધો હશે નહિ એમ
માની લઇને, તમોને કહેવાનું કૈંક આજે
સાહસ કરું છું. તમે સમજી તો ગયા હશે.
કહું છું હું વાત તમારી સ્વસાના મન કેરી ૧૦
પ્રવૃત્તિની: મને તેણે જાણવા દીધું છે, શ્યામ,
એ મુજબનું કે, તેના વિચારોએ છે લીધેલું
તમારા પરમ મિત્ર અર્કલદ્રમાં વલણ.
મારી મતિ પણ એમ કહે છે કે તથી એણે ૧૫
કરેલી પસંદગી ખરાબ. જેન જેવી ગણી,
જોને ન્યારે મન તણા એણે ઓછો કર્યો હતો.
મહારી આગળ, ત્યારે હતું મેં વચન આપ્યું
કર્યા વિના ઉપહાસ, કરવા બચાવ એનો
અને આપના મદદ કરવામાં એને મુખી.”

“સ્વાભાવિક વાત સાદી ભાષામાં કહેલી તારી” ૨૦
અરુણે ઉચ્ચાર્યું, “છે મેં મુખી અવધાન વિના;

નથી અવગણતો હું તેના અંતરનો વાદ,
વાંચીને પુસ્તકો, તેમ અનુભવી સ્વયંમેવ
છે જે પ્રેમ ફેરું દર્દ, છે જે દૃઢ્યનું દર્દ.
જણાવજો તેને કે, છે સંપૂર્ણ સંવાદ મારો
તેના વચારોની સાથે.”

૨૫

કેવાં સુખી બંને થયાં,
ન્યારે પાછાં મળ્યાં તેઓ કરવા બનેલી વાત,
એકાંતમાં લવિંગલતા અને સુવર્ણવીણા !
બાંધવને પોતા પક્ષનો જાણી બેન તણા
હરખનો પાર રહ્યો નહિ; તેના ચહેરામાં ૩૦
પહેલાં હતો ન એવો જણાવા લાગ્યો પ્રકાશ
બોલવામાં તેના આવી અદકી મીઠાશ રહી,
અને તેના હાવભાવ પણ ગયા ફેરવાઈ.
જે કે પિતૃપક્ષમાંહે રહેતી લાજબળ, છતાં
રાખતી સુવર્ણવીણા સાથે ન સંકેત લેશ. ૩૫
જે બહેનો વચ્ચે જેહ બનવા સંભવ નથી
બનતું દેખાતું હતું તે તે બેઠ ફેરી મધ્ય.
મળી બનુમતિ પિતૃપક્ષ ફેરી વળી ન્યારે
અર્ક સાથે તેહના ઉદ્ગાહ માટે, ત્યારે કહ્યું
સુવર્ણવીણાને તેણે બિલરાતા દૃઢ્યેથી, ૪૦
“મોટી લાલી ! તમારો હું કેટલો આભાર માનું,
મારે માટે શુભ સમાચાર લાવવાને માટે !
ગંગાસ્નાને માનવીનાં પાતકો વિનષ્ટ થતાં,
તમારા સ્નેહેથી થતાં માહરાં દુઃખે નષ્ટ.
કેવું સુખ લાખ્ય ! જેનાં સ્વજન છે તમ સમાં, ૪૫
કેવું થશે દુઃખ ન્યારે છોડીને જવાનું થશે
બીજાઓમાં વસવાને, વસો છો તમે જે રીતે ?
મને અહાવાને માટે છોડ્યો છે તમે સદાય
આપણી સગાઈ ફેરો તુચ્છ અવિવેકધર્મ;
કેવા શબ્દોમાં હું કરી પ્રશંસા તમારી શકું, ૫૦
મારું બહુ ઇચ્છનારાં !”

આખો વીણાએ જવાળ,
 સુવાડીને લવિંગલતાને પોતાના ખોળામાં,
 રાખી આંખ સામે આંખો, ખસેડતી હાથ વડે
 તેના વાળ કેરી લટો, “કરવી પ્રશંસા એ કે”
 આપણો વિષય નથી, થવાને પ્રશંસાપાત્ર ૫૫
 સરજ્યાં જેઓ છીએ-સમજતી ક્યાં તું નથી ?
 જેહની પ્રશંસાતણી દરકાર જેહને છે
 બની રહેલું પડે છે તેહને ખોરાક તેનો.
 નથી કશો સ્વાર્થ જેહ મહી, આપી તેહ વસ્તુ
 ઉપકાર કરી શકતો નથી. અવશ્ય જાણ, ૬૦
 ખરો ઉપકાર ખરો સ્વાર્થત્યાગ માગી લે છે.
 નથી કોઈનું કશુંય કોઈતણે હાથે થતું,
 થઈ છે રહ્યું બધુંય કરેથી કમણ કાળઃ
 દેવો ઘટે દોષ તેને, સ્તુતિ ઘટે તેહની જ-
 માનવને નથી અધિકાર બેમાંથી એકનો,
 શા માટે તું માની લે છે મને પણ હેતુ તેનો, ૬૫
 છે જે ફક્ત તારી શોધ ? મને સમજાવ, લતા.
 જે વસ્તુ વહોરવાની હતી ધ્રુવ તે દર્શાવી
 તેનું બતાવ્યું મેં નામ-નથી કાંઈ વધુ કર્યુંઃ
 ખરીદશે તેહને તું પોતાની જ પૂંજ વડે.
 થતાં છૂટી મુજ થકી મદદ થશે તને, એ ૭૦
 ખાલ છે બેહૂદો છેક; કુમકે, ખીજાની પેઠે
 નથી પડી પ્રેમમાં તું એકાએક ઊઘે માથે,
 પરંતુ તેં રાખ્યું હતું સમજને માટે સ્થાન,
 તેમ કરવાને માટે. સાંભળ તું વળી વધુ,
 આપણા સ્વામીઓ એક ખીજાને આહતા હશે ૭૫
 ત્યાં સુધી બે બેનો મળી શકે તેથીયે વધારે
 આપણને મળવાનું થશે; જેહ વારતાઓ
 બે બેનો પોતાની વચ્ચે કરી શકતી નહિ,
 શકીશું તે આપણે કરી સુખેથી, તે વિનોદો
 આપણા હશે, જે હશે લાગ્યે જ કોઈ ખીજાના. ૮૦
 મારે બેન નથી, પરંતુ બે હોત મારે એક

તો મને 'સંસર્ગ' તેહ આટલો ન સાધ્ય હોતઃ
રહી દૂર બેઠ થકી વસત ઉદાસ બેઠ,
દોષ કે દુઃખથી દાઝવા હું હોત પાસ રહી."

* કુટલી સાંજ ગયા પછી એક બીજી સાંજે, ૮૫
ન્યારે બને મિત્રો મળ્યા, ત્યારે તેઓ વચ્ચે વાત
નીચે મુજબની થઈ:-

અર્ક:- મિત્ર, એક ઇકરાર
તારી કને કરવાને ચહું છું હું, બે તું મને
માફ કરે

અરુણ:- મહારાથી સમજી નથી શકાતું,
શી છે હકીકત તારી ?

અર્ક:- એક ગમીની કહાણી ૯૦

અરુણ:-હોય હામ તાહરે તો કરવા ઇલાજ તેનો
જન પણ માહરો છું વેચવા તયાર, સખા.

અર્ક:-પ્રભુ તને જિવાડે, જ્યાં સુધી પ્યારી જિંદગાની
લાગે સુખી નરનારીઓને. નહિ દિવસ હો
વ્યથાનો એકે, ન એકે ઘટિકા બેચેની તણી ! ૯૫

નહિ મુશ્કેલીની બિના જોવાની હો તને જરા;
સફળતા ને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત તને હો સદાય,
સાચાઈનો ભોગ આપ્યા વિના મને આપ માફી.
અરુણ:- કેવી જાતની માફી ?

અર્ક:- જે પતન પામેલ આત્મા
માગી શકે.

અરુણ:-સખા અર્કભદ્ર ! આ તું શું કહે છે ?
મને લાગતું કે, જાણે બોલે છે તું સ્વપ્ના મહો.
સમજી શકું હું એવી રીતે મને સમજાવ.

અર્ક:-કથા મારી સાંભળીને કરીશ ન અફસોસ,
દીધો છે મેં દગો તને ને તારી મિત્રાચારીને.
નિખાલસ, કરી દગો મને આખરે પોતાને !
તારી ભગિનીની મીઠી ચાહતાનો હવે મને ૧૦૫
અધિકારી નહિ જાણુ; કેમકે હું લગભગ
મારા મૃત્યુ પાસે આવી પડેલો છું, મારે હાથે

ફરમાવી મને ન્યાય. ખબર ન હતી મને,
 ન્યારે તારી સ્વસાના સૌંદર્ય થકી હું લોભાયો,
 કે લેખાશે 'પ્રેમ' મારા મનની પાશવવૃત્તિ. ૧૧૦

જાણ્યા વિના જવાબ મહારા અનુરાગ તણો,
 દીધું ખરચાઈ જવા મારું મેં સાવધપણું,
 હમેશનું: પણ ન્યારે ઊભરો એ શમી ગયો
 અને ન્યારે લાગ્યું મને કે તેહને ચાહીને હું
 આપણી મૈત્રીને પહોંચાડી રહ્યો છું નુકસાન, ૧૧૫

મારા પોતાના વિચારો પ્રમાણે; કારણ કે ન્યાં
 સાચી મૈત્રી હોય છે ત્યાં સગાઈ છાજતી નથી.
 જવા ભૂલી કર્યો મેં પ્રયત્ન તેને, જો કે હતો
 અફળ પ્રયત્ન એહ-જાણ્યા વિના અલખત,
 કે તે પણ એટલી જ મારામાં આસક્ત હશે! ૧૨૦

જેમ જેમ તેને ભૂલવાના વિચારો મેં કર્યા,
 તેમ તેમ સ્મૃતિ તેની દૃઢ્યમાં દૃઢ થઈ.
 અંતે મને લાગ્યું કે હું કરું છું ભગિનીદ્રોહ,
 ત્યારે કરવો મેં અંત જીવનનો યુક્ત ધાર્યો-
 જીવનનો મારા-ખહું મોહું હું તને કહું છું! ૧૨૫

તૈયાર કરીને કાચ માળે ચઢાવવાનો હું
 ગયો ગળી લોજનમાં, આપઘાત કરવાના
 અપયશથી બચવા માટે, સાથે સાથે કાર્ય
 સિદ્ધ થયેલું જોવાને છેવટનું મહારું આ.
 આંતરકાંઓમાં તેની અસર થઈ રહી ૧૩૦

વેગભરી; કેઈ નહિ જાણે આપણી આ વાત-
 ખાસ કરી નહિ જાણે કુમારી લવિંગલતા.
 તારી પ્રિયા સ્વર્ણવીણાને પણ કહીશ નહિ
 કે હું કેવી રીતે મર્યો; કારણ કે તેનું હૈયું
 ક્રામળ છે ખીલ સ્ત્રીઓથી વધારે, અને જો તે ૧૩૫

શુભાવશે સ્વાસ્થ્ય તો છે સુખ તારું ખરબાદ!
 થોડા દિનો દરદના જેમ તેમ કરી જતાં,
 જઈશ હું પરલોક; મને આપ તારો હાથ
 રાખવા રહસ્ય મારું; અને માફી આપ વળી
 મારી કહેલી ભૂલોની. ૧૪૦

માંદગીનો મર્મ

રમણલાલ એન્જિનીયર

આ જગતમાં જે સન્માન સત્યને મળવું જોઈએ એ ઘણી વખત વહેમ ખાટી જાય છે. જે જમાનામાં શરીરશાસ્ત્ર (Physiology) કે રોગશાસ્ત્ર (Pathology) વિશે કશું જ જ્ઞાન માનવીને નહોતું એ જમાનામાં જે વહેમો ઉદ્ભવ્યા; પહેલો વહેમ “માંદગી એ શરીરનો શત્રુ છે” એ છે, અને બીજો વહેમ “માંદગીને મટાડી શકાય છે” એ છે.

આજે શરીરશાસ્ત્ર, આરોગ્યશાસ્ત્ર અને રોગશાસ્ત્ર વિશે વિપુલ માહિતી એકઠી થઈ છે છતાંયે પેલા જે વહેમો તો ચાલ્યા જ કરે છે. માંદા અને સાજા, અભણ અને બુદ્ધિવાન, ભૂવા અને દાકતર; સૌ માને છે કે ‘માંદગી એ શરીરનો શત્રુ છે, એને મારી હટાવો.’ ભૂલો કાંઈ વાપરતો હોય કે દાકતર સ્ટેથોસ્કોપ વાપરતો હોય એ મુદ્દાનો પ્રશ્ન નથી, મુદ્દાનો પ્રશ્ન તો એટલો જ છે કે જ્યારે ક્યા સિદ્ધાંતને આધારે દોરવાઈ રહ્યા છે. જન્મેનો સિદ્ધાંત એક જ છે : ‘માંદગીને મટાડો !’ આ જ વહેમો પ્રાચીન છે, એટલા માટે જ એ પૂજનીય છે, અને સૌ એમની આગળ પ્રણીપાત કરે છે.

કોઈ દાકતરની મગફળી નથી કે આ એ પવિત્ર વહેમો સામે આંગળી પણ ઊંચી કરી શકે ! માંદા માણસને ઝેર પાવાની, એને ચીરવા, ચૂંચવા અને બેરવાની, એના દેહમાં કાણું પાડીને પડુ પૂરવાની, “મેડિકલ સાયન્સ” ને નામે ઓળખાતી અવળગંડી પદ્ધતિના પાયામાં આ એ વહેમો જ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

આ જ વહેમો ગમે એટલા પ્રાચીન, પૂજ્ય અને પવિત્ર હોય તોપણ એમની આગળ શરીર ઝુકાવવાની નિસર્ગોપચાર ના પાડે છે. નિસર્ગોપચાર કહે છે કે : “માંદગી એ શરીરનો શત્રુ નથી પણ મિત્ર છે.” એટલું જ નહિ પણ, “મંદવાડ એ ભૂતપ્રેતનો કે બેક્ટેરીઆબેસીલીનો વળગાડ નથી, પણ શરીરના બગાડનો મટાડ (Cure) છે.”

એમનું ‘કહેવું’ સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે રોગ અને આરોગ્ય શું છે એ જરાજર સમજાવેલું જોઈએ.

જો આપણે એકોપચારને પૂછીએ કે ‘આરોગ્ય એટલે શું ?’ તોએ કહેશે કે : ‘રોગ નહિ તે આરોગ્ય.’ અને ‘રોગ એટલે શું ?’ એમ પૂછીએ તો કહેશે ‘આરોગ્ય નહિ તે રોગ !’ જન્મે બાપ્પાએ અભાવાત્મક છે. જન્મેનો ઉદ્દેશ ગૂંચવાડો એક સ્થળેથી કાઢીને બીજે સ્થળે ઠેલવાનો છે !

હવે જે રોગ વિષે વધારે વિગતમાં ઊતરીએ તો એલોપથીએ હૃદયના, ફેફસાંના, હોઝરીના, આંતર-ડાંના, જ્ઞાનતંતુના, મગજના એવા રોગોના અનેક પ્રકારો પાડ્યા છે. એ ઉપરાંત છાતીના રોગોમાં પ્રોકાયટીસ જેવા તીક્ષ્ણ રોગો, ખાંસી જેવાં છૂર્ણ દર્દો, અને ક્ષય જેવા સંહારક રોગો છે. છાતીનાં તીક્ષ્ણ દર્દોમાંય પ્રોકાયટીસ, ઇન્ફલ્યુન્ઝા, ન્યુમોનિયા, પ્લુરસી અને એવા એવા ભેદો છે.

ન્યુમોનિયામાંય ડ્રાઈડ-ન્યુમોનિયા, લોબાર-ન્યુમોનિયા, સીંગલ-ન્યુમોનિયા, ડબલ-ન્યુમોનિયા એ રીતે અનેક પ્રકારો છે.

આ રીતે 'રોગ'ને નામે ઓળખાતી શારીરિક અવસ્થાના સેંકડો નાના મોટા ભેદો એલોપથીએ ઝીણવટથી ચર્ચ્યા છે. આજસુધીમાં ૨૪૦૦ રોગો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે. આ દરેક રોગના પાછા પ્રકારો છે.

'રોગ'ની વિરૂદ્ધની અવસ્થા 'આરોગ્ય'. હવે જે કોઈ દાકતરને પૂછે કે આરોગ્યનાં કેટલા પ્રકારો છે, તો એને જવાબ મળશે કે 'આરોગ્યના તે વળી પ્રકારો હોતા હશે? આરોગ્ય એટલે આરોગ્ય'. આ એક સાદા પ્રશ્નનો વિચિત્ર જવાબ છે !

દાકતરો જેટલાં સમય અને શક્તિ રોગ અને મરણના અભ્યાસ પાછળ ખગાડે છે, એનાથી હજારમાં ભાગનાંય સમય અને શક્તિ જીવન અને આરોગ્યના અભ્યાસ પાછળ ખર્ચતા નથી. એનું કારણ એ છે કે રોગ અને મરણ ઉપર એમની રોટી અને રોજ છે. લોકો સાગ્ન રહે તો એમને ભૂખે મરવું પડે.

જો એક માણસને ન્યુમોનિયા થાય તો એને તાવ ચઢવા અગાઉ ફક્ત પાંચ મિનિટ પહેલાં જ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે એ રોગી છે કે નીરોગી? તો દાકતર એનો જવાબ આપશે કે એ નીરોગી છે, કારણ કે એ હરી ફરી શકે છે ! એક સાગ્ને માણસ પાંચ જ મિનિટમાં માંદો પડી શકે ખરો? શું રોગ અને આરોગ્ય એ ક્રવળ અકસ્માતો છે ?

સાચી હકીકત તો એ છે કે આરોગ્યના સાચા સ્વરૂપ વિષે લોકો અને દાકતરો બંને સરખા અંધારામાં છે.

આપણી સંસ્કૃતિમાં સંપૂર્ણ નીરોગી માણસો બહુ જ ઓછા મળે છે. આપણાં પાળેલાં પશુઓ પણ નીરોગી હોતાં નથી. લૂધ કુહોને તો એટલી હદ સુધી કહે છે કે મેં મારી જિંદગીમાં એક પણ નીરોગી માણસ જોયો નથી.

ઊલટપક્ષે જંગલમાં વસતા લાખખો જતનાં જીવ, જંતુ, પશુ, પક્ષી અને પ્રાણીઓ તરફ જોઈએ તો તેઓ સદાય સાગ્ન હોય છે. એ સંપૂર્ણ આરોગ્ય, અપૂર્વ સામર્થ્ય, તેજસ્વી યૌવન અને દીર્ઘ આયુષ્ય અનુભવે છે. એમને દાકતરો, દંતવૈદો, સર્જનો, પ્રસવવૈદો, કેમિસ્ટો, ડ્રૂગિસ્ટો અને જંતુશાસ્ત્રીઓનાં ધાડાંઓની જરૂર પડતી નથી.

નિસર્ગદેવીનાં અન્ય બાળકો શા માટે નીરોગી છે ? માણસ એકલો જ રોગથી શા માટે સડી રહ્યો છે ? રોગધામ દવાખાનાં અને ધરિપતાલોનો ગુણાકાર દિનપ્રતિદિન શા માટે થતો ચાલ્યો છે ?

એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. સરજનહારની સૃષ્ટિનાં સૌ પ્રાણીઓ પોતાની પ્રેરણાથી જ આરોગ્યના નિયમોને અનુસરે છે. માણસ એકલો જ આ નિયમોનો અજ્ઞાનથી કે ધરાદાપૂર્વક લંગ કરી રહ્યો છે ! પરિણામે એ અશક્તિ, અનારોગ્ય, અકાળ વાર્ધક્ય અને અદપાયુષ્યનો ભોગ બને છે.

ગતિ, રિથિતિ, વિશ્રાંતિ, પોષણ, લંઘન, સંરક્ષણ વિસર્જન, શ્વાસોચ્છવાસ, પ્રકાશ, ઉદ્ઘાસ, પરિવર્તન અને વાતાવરણ, આ બાર આરોગ્યના નિયમો છે. ગુરૂત્વાકર્ષણના નિયમ જેટલા જ એ સાચા અને સનાતન છે. આ બધા જ નિયમોને જે ચીવટપૂર્વક પાળવામાં આવે તો સાગ્ન માણસો સામર્થ્યવાન બને, અને માંદા માણસો સાગ્ન થાય. આમાંના એક પણ નિયમના લંગથી, આરોગ્ય પણ એટલે જ અંશે ખંડિત બને છે.

એ શી રીતે બને છે, એ આપણે જોઈએ.

માનવીનો દેહ યંત્ર છે પણ ખરો અને નથી પણ ખરો. માનવ દેહમાં અને યંત્રમાં જેટલે અંશે સામ્ય છે એટલે અંશે એ યંત્ર છે. જેટલે અંશે વૈપર્ય છે એટલે અંશે એ યંત્ર નથી. માનવદેહ એ સજીવ યંત્ર છે.

જીવન એટલે જ ગતિ ! આપણું શરીર લોહા લાકડાનું બન્યું નથી. ક્ષણે ક્ષણે એ બદલાઈ રહ્યું છે. જૂના કાષો નાશ પામે છે નવા કાષો રચાય છે. પોષણ શોષાય છે. કચરો શરીરની બહાર ફેંકી દેવાય છે.

શરીરની આ સર્વ ક્રિયાઓનું નિયમન જીવન-શક્તિ કરી રહી છે. જીવનશક્તિને લીધે જ માટીના બનેલા માનવદેહમાં જીવનકલા વિલસી રહી છે. એના વિનાનો દેહ ટૂંક સમયમાં સડીને સાક્ર થઈ જાય છે !

આ જીવનશક્તિ-પ્રાણબળ-Vital Power એક અપૂર્વ શક્તિ છે. એ શરીરથી પર છે. જેમ ઝોળા એ ધલેડિટ્રસિટી નથી, એમ શરીર એ જીવનશક્તિ નથી. એ તો એને વ્યક્ત થવાનું એક વાહન માત્ર છે. પણ એ ધલેડિટ્રસિટી જેવી આધિણી શક્તિ નથી. એ એક અતિ શુદ્ધિશાળી શક્તિ છે. માનવદેહ વિષે વૈજ્ઞાનિકો જે કાંઈ જાણે છે એ બધું-અને જે નથી જાણતા તે પણ-આ જીવનશક્તિ જાણે છે !

એ એક કાષમાંથી આખું શરીર સર્જે છે. ખોરાક પચાવે છે, પોષણ શોષે છે, કચરો બહાર ફેંકી દે છે, શરીરને સાજું રાખે છે, અને રોગને દૂર કરે છે. એ પેષે છે, એ સર્જે છે, એટલા માટે એ ચિકિત્સા પણ કરી શકે.

શરીરયંત્ર એ એક અદ્ભુત યંત્ર છે. જે એની આબુખાબુ ચોગ્ય વાતાવરણ ખડું કરવામાં આવે તો એ પોતાની મેજે મોડું બને છે, મજબૂત થાય છે, જલતે સુધરે છે, સાજુ રહે છે અને એના પોતાના જેવાં જ નવાં યંત્રોને જન્મ આપે છે,

આપણે જોઈ ગયા કે આરોગ્યનો પહેલો નિયમ ગતિ છે. શરીરને સાજું રાખવા માટે દરરોજ કસરત,

રમત કે મહેનત મારફતે એને પૂરતો પરિશ્રમ મળવો જોઈએ.

પણ આપણી બેઠાડું જિંદગીને અંગે એમ બની શકતું નથી. સ્નાયુઓને કામ ન મળવાથી એ ધીમેધીમે પણ ચોક્કસ રીતે જૂઠા પડતા જાય છે. આપણા શરીરમાં કે વજન સ્નાયુઓનું છે. આપણા ખોરાકનો ર્ક લાગ સ્નાયુઓ વાપરે છે.

આ બેઠાડું જિંદગીના ગેરલાભમાં, અપથ ખોરાક, ખાઉધરાપણું, ઉખગરા, વ્યસનો, અને સ્વચ્છંદનાં નુકસાનો ભજે છે. આ બધાં કારણો જીવનશક્તિ ઘટાડે છે. જીવનશક્તિના ઉત્પાદન કરતાં વ્યય વધી જવાથી અશક્તિ (emervation) ધર કરે છે.

પહેલાં શરીરના મળનો ઝાડા, પેશાબ, પરસેવા ને શ્વાસ વાટે નિયમીત રીતે નિકાસ થયા કરતો. હવે જીવનશક્તિ ઘટી હોવાથી મળની કબજિયાત થાય છે. આ કબજિયાત એકલા આંતરડાંમાં નથી હોતી પણ આખા શરીરમાં હોય છે. કાષોનો કચરો પણ પૂરે-પૂરો બહાર ફેંકી દઈ શકતો નથી.

આ રોગિષ્ટ કચરાને વિખતીય દ્રવ્ય (Morbid Matter)નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ કચરો કાષોના કાર્યમાં નડતર કરે છે, અને જીવન-શક્તિને વહેવાના માર્ગો રૂંધી નાખે છે.

આ કચરો શરીરમાં જામવાની શરૂઆત થાય કે તુર્ત જ કુદરત (જીવનશક્તિ) ચેતવણીઓ આપવાની શરૂઆત કરે છે.

માથાનો દુખાવો, પેટમાં ચૂકે, મોઢામાં મોજા, કમરના ચરકા, શરીરમાં કળતર આ બધી કુદરતની લાલ બત્તીઓ છે.

પણ આ લાલ બત્તીઓ ફેડી નાખવા માટે હજારો પથરાઓ 'મેડિકલ સાયન્સે' મેટીરીઆ મેડિકામાં એકલા કર્યા છે.

'માથું દુઃખતું' હોય તો એસ્પીરીન લો, નિદ્રાનાથ માટે ઓમાઇડ, ચૂક માટે પેનકાલર અને કળતર માટે

ટાનીક તૈયાર છે. દવા પીવાને બદલે ઇન્જેક્શન માર-
ફતે લેશો તો તુર્ત જ લાલ કરશે.’

આ દવાઓ જ્ઞાનતંતુઓને બુકાં કરીને દુઃખને
દબાવી દે છે. રોગ (વિજ્ઞાતીય દ્રવ્ય) નાં લક્ષણો દૂર
થાય છે, પણ કારણ કાયમ રહે છે. અતિ પરિશ્રમથી
હતાશ થયેલા અવયવો પોતાની ઉપર ગુજરેલા
ભુલ્મોની ફરિયાદ કરી રહ્યા છે. દુઃખ એ એમની
ભાષા છે. જેમ ભાષા એ ભાવ નથી, એમ વેદના
એ વ્યાધિ નથી.

શરીરમાં ઝેરો હતાં, દવાઓનાં નવાં ઝેરો લાગ્યાં.
દરેરોજ વિજ્ઞાતીય દ્રવ્ય વધતું જાય છે.

શરીરમાં આંટલો બધો રોગ (કચરો) હોવા છતાંયે
માણસ હરીફરી શકે છે અને મરી નથી ગયો એટલા
માટે સૌ કહે છે કે એ સાબો છે ! !

‘મેડિકલ સાયન્સ’ કહે છે ‘રોગો સેંકડો છે !’
‘નેચરલ સાયન્સ’ એ સ્વીકારવાની ના પાડે છે.
રોગ એક જ છે અને તે વિજ્ઞાતીય દ્રવ્ય !

ટ્રાન્સિલાયટીસ, પ્રોકાયટીસ, એપેન્ડિસાયટીસ, ગેસ-
ટ્રાયટીસ, કૉલાયટીસ, નેપ્રાયટીસ, ઓટાયટીસ,
કન્જક્ટીવાયટીસ, ઇન્જવાયટીસ આ બધા બુદ્ધ
બુદ્ધ રોગો નથી. એક જ રોગનાં માત્ર બુદ્ધાં બુદ્ધાં
સ્વરૂપો છે. એક રોગનાં સો નામો છે. સાતું કારણ
વિજ્ઞાતીય દ્રવ્ય છે, એને દૂર કરો એટલે દરેક
રોગ મટશે.

તત્ત્વજ્ઞાન શીખવે છે; ‘ઘાટ ઘડ્યા પછી નામ રૂપ
નૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.’ નિસર્ગોપચાર
શીખવે છે; ‘રોગનાં બાહ્ય સ્વરૂપોથી છતરાશો નહિ.
જરા બંડા બિતરો. રોગ એક જ છે અને તે શરીરનો
બગાડ.’

શરીરયંત્ર એ એક નાબુકમાં નાબુક યંત્ર છે,
એટલું જ નહિ પણ એ મજબૂતમાં મજબૂત યંત્ર
છે. એનો જેટલો દુરૂપયોગ કરી શકાય છે એટલો
ભાગ્યે જ બીજા કોઈ યંત્રનો કરી શકાતો હશે. પણ
પ્રાણીમાત્રની જીવનશક્તિ મર્યાદિત હોવાને કારણે,

આ દુરૂપયોગ સામે ટપી રહેવાની એની શક્તિ પણ
મર્યાદિત છે.

દુરૂપયોગથી થાકેલું શરીર બ્યારે તૂટી પડે છે
ત્યારે જ માંદગી આવે છે. માંદગી કારણ સિવાય
આવતી નથી, અને આવતાં પહેલાં એને આવવું
ન પડે એટલા માટે અનેક ચેતવણીઓ મોકલાવે છે.
માંદગીની શરૂઆત આપણી અતિશયતાઓ અને
બેવફૂરીઓથી જે અવયવને વધુમાં વધુ હાની પહોંચી
હોય ત્યાંથી થાય છે. પછી એ અતિ-ગળપણથી
ચસાયલું કલેબું હોય છે, અતિ-મસાલાથી અથાપલી
ગુદાં હોય, નીકારાઈ નથી ધુમાયલાં ફેફસાં હોય કે
બીજી બેવફૂરીઓથી ઉશ્કરાયલું હૃદય હોય.

આવે વખતે તાત્કાળિક સમારકામની જરૂરિયાત
ભાંભી થાય છે. પણ શરીર એ યંત્ર છે, અને કોંઈ
ચાલતું યંત્ર સુધારી શકાતું નથી, એને સુધારતા
પહેલાં બંધ કરવું પડે છે. આરામ એ માંદા શરીરની
પહેલી જરૂરિયાત છે.

ખોરાક પચાવવા પાછળ શરીરની શક્તિનો મોટો
ભાગ ખર્ચાય છે. ઉપવાસ એ આ શક્તિ બચાવવાનો
એક જ માર્ગ છે. એટલા માટે જ કુદરત તાવમાં ભૂખ
અને સ્વાદ બંને ખેંચી લે છે. ખોરાક પચાવવાના
કામમાંથી છૂટી થયેલી શક્તિ શરીર સાફ કરવાના
અને સમારવાના કામમાં રોકાઈ જાય છે.

કુદરત બગડેલા શરીરને સુધારવાનું જે કામ કરે
છે, એને આપણે ‘માંદગી’નું નામ આપ્યું છે. આ
ઉપરથી જણાશે કે માંદગી એ જીવનનો શત્રુ
નથી, પણ શરીરનો બગાડ દૂર કરવાનો કુદરતનો
પ્રયત્ન છે,

તન્દુરસ્તીમાં શરીરમાં જે ક્રિયાઓ ચાલતી હોય
છે, એ જ ક્રિયાઓ સહેજ ફેરફાર સાથે માંદગીમાં
પણ ચાલે છે. તન્દુરસ્તી અને માંદગી એ બંને
એક જ તત્ત્વનાં-જીવનનાં-એ પાસાં છે. એટલા માટે
જ માંદા શરીરને ચિકિત્સાની જરૂર નથી, પણ
સ્વાસ્થ્યસંરક્ષણની જરૂર છે. સાબન શરીરને સાબન

એ શી રીતે અને છે, એ આપણે જોઈએ.

માનવીનો દેહ યંત્ર છે પણ ખરો અને નથી પણ ખરો. માનવ દેહમાં અને યંત્રમાં જેટલે અંશે સામ્ય છે એટલે અંશે એ યંત્ર છે. જેટલે અંશે વૈષમ્ય છે એટલે અંશે એ યંત્ર નથી. માનવદેહ એ સજીવ યંત્ર છે.

જીવન એટલે જ ગતિ ! આપણું શરીર લોહા લાકડાનું બન્યું નથી. ક્ષણે ક્ષણે એ બદલાઈ રહ્યું છે. જૂના કાષો નાશ પામે છે નવા કાષો રચાય છે. પોષણ શોષાય છે. ક્યારે શરીરની બહાર ફેંકી દેવાય છે.

શરીરની આ સર્વ ક્રિયાઓનું નિયમન જીવન-શક્તિ કરી રહી છે. જીવનશક્તિને લીધે જ માટીના અનેલા માનવદેહમાં જીવનકલા વિકસી રહી છે. એના વિનાનો દેહ ટૂંક સમયમાં સડીને સાફ થઈ જાય છે !

આ જીવનશક્તિ-પ્રાણબળ-Vital Power એક અપૂર્વ શક્તિ છે. એ શરીરથી પર છે. જેમ ગ્લેબ એ ધલેક્ટ્રીસિટી નથી, એમ શરીર એ જીવનશક્તિ નથી. એ તો એને વ્યક્ત થવાનું એક વાહન માત્ર છે. પણ એ ધલેક્ટ્રીસિટી જેવી અધિષ્ઠા શક્તિ નથી. એ એક અતિ શુદ્ધિશાળી શક્તિ છે. માનવદેહ વિષે વૈજ્ઞાનિકા જે કંઈ જાણે છે એ બધું-અને જે નથી જાણતા તે પણ-આ જીવનશક્તિ જાણે છે !

એ એક કાષમાંથી આખું શરીર સર્જે છે. ખોરાક પચાવે છે, પોષણ શોષે છે, ક્યારે બહાર ફેંકી દે છે, શરીરને સાજું રાખે છે, અને રોગને દૂર કરે છે. એ પેમે છે, એ સર્જે છે, એટલા માટે એ ચિકિત્સા પણ કરી શકે.

શરીરયંત્ર એ એક અદ્ભુત યંત્ર છે. જે એની આજીવંતુ ચોગ્ય વાતાવરણ ખડું કરવામાં આવે તો એ પોતાની મેળે મોટું અને છે, મજબૂત થાય છે, જલ્દી સુધરે છે, સાજુ રહે છે અને એના પોતાના જેવાં જ નવાં યંત્રોને જન્મ આપે છે,

આપણે જોઈ ગયા કે આરોગ્યનો પહેલો નિયમ ગતિ છે. શરીરને સાજું રાખવા માટે દરરોજ કસરત,

રમત કે મહેનત મારફતે એને પૂરતો પરિશ્રમ મળવો જોઈએ.

પણ આપણી બેઠાડું જિંદગીને અંગે એમ બની શકતું નથી. સ્નાયુઓને કામ ન મળવાથી એ ધીમેધીમે પણ ચોક્કસ રીતે બૂઠા પડતા જાય છે. આપણા શરીરમાં કે વજન સ્નાયુઓનું છે. આપણા ખોરાકનો ફક્ત ભાગ સ્નાયુઓ વાપરે છે.

આ બેઠાડું જિંદગીના ગેરલાભમાં, અપ્રત્યક્ષ ખોરાક, ખાઉંપરાપણું, ઉભગરા, વ્યસનો, અને સ્વચ્છંદનાં નુકસાનો લખે છે. આ બધાં કારણો જીવનશક્તિ ઘટાડે છે. જીવનશક્તિના ઉત્પાદન કરતાં વધુ વધી જવાથી અશક્તિ (emervation) ધર કરે છે.

પહેલાં શરીરના મળતો ઝાડ, પેશાબ, પરસેવા ને શ્વાસ વાટે નિયમીત રીતે નિકાસ થવા કરતો. હવે જીવનશક્તિ ઘટી હોવાથી મળતી કબજિયાત થાય છે. આ કબજિયાત એકલા આંતરડાંમાં નથી હોતી પણ આખા શરીરમાં હોય છે. કાષોનો ક્યારે પણ પૂરે-પૂરો બહાર ફેંકી દઈ શકાતો નથી.

આ રોગિષ્ઠ ક્યારેને વિગ્નતીય દ્રવ્ય (Morbid Matter)નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ક્યારે કાષોના કાર્યમાં નડતર કરે છે, અને જીવન-શક્તિને વહેવાના માર્ગો રૂંધી નાખે છે.

આ ક્યારે શરીરમાં જામવાની શરૂઆત થાય કે તુર્ત જ કુદરત (જીવનશક્તિ) ચેતવણીઓ આપવાની શરૂઆત કરે છે.

માથાનો દુખાવો, પેટમાં ચૂંક, મોઢામાં મેળ, કમરના ચરકા, શરીરમાં કળતર આ બધી કુદરતની લાલ બત્તીઓ છે.

પણ આ લાલ બત્તીઓ ફાટી નાખવા માટે હજારે પથરાઓ 'મેડિકલ સાયન્સ' મેટીરીઆ મેડિકામાં એકઠા કર્યા છે.

'માથું દુઃખતું' હોય તો એસ્પીરીન લો, નિદાનાથ માટે પ્રોમાઇડ, ચૂંક માટે પેનકાલર અને કળતર માટે

ટાનીક તૈયાર છે. દવા પીવાને બદલે ઇન્જેક્શન માર-
કતે લેશે તો તુર્ત જ લાલ કરશે.’

આ દવાઓ જ્ઞાનતંતુઓને ઘુટાં કરીને દુઃખને
દબાવી દે છે. રોગ (વિગ્નતીય દ્રવ્ય) નાં લક્ષણો દૂર
થાય છે, પણ કારણ કાયમ રહે છે. અતિ પરિશ્રમથી
હતાશ થયેલા અવયવો પોતાની ઉપર ગુજરેલા
ભુક્ષ્મોની ફરિયાદ કરી રહ્યા છે. દુઃખ એ એમની
ભાષા છે. જેમ ભાષા એ ભાવ નથી, એમ વેદના
એ વ્યાધિ નથી.

શરીરમાં ઝેરો હતાં, દવાઓનાં નવાં ઝેરો લાગ્યાં.
દરેક વિગ્નતીય દ્રવ્ય વધતું જાય છે.

શરીરમાં આટલો બધો રોગ (કચરો) હોવા છતાંયે
માણસ હરીફરી શકે છે અને મરી નથી ગયો એટલા
માટે સૌ કહે છે કે એ સાબો છે ! !

‘મેડિકલ સાયન્સ’ કહે છે ‘રોગો સેંકડો છે !’
‘નેચરલ સાયન્સ’ એ સ્વીકારવાની ના પાડે છે.
રોગ એક જ છે અને તે વિગ્નતીય દ્રવ્ય !

ટાન્સિલાયટીસ, ઓફાયટીસ, એપેન્ડિસાયટીસ, ગેસ-
ટ્રાયટીસ, કોલાયટીસ, નેપ્રાયટીસ, ઓટાયટીસ,
કન્જક્ટીવાયટીસ, ઇન્ડુવાયટીસ આ બધા બુદ્ધ
બુદ્ધ રોગો નથી. એક જ રોગનાં માત્ર બુદ્ધાં બુદ્ધાં
સ્વરૂપો છે. એક રોગનાં સો નામો છે. સૌનું કારણ
વિગ્નતીય દ્રવ્ય છે, એને દૂર કરો એટલે દરેક
રોગ મટશે.

તત્ત્વજ્ઞાન શીખવે છે; ‘ઘાટ ઘડ્યા પછી નામ રૂપ
જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.’ નિર્સર્ગોપચાર
શીખવે છે; ‘રોગનાં બાહ્ય સ્વરૂપોથી હેતરાશો નહિ.
જરા ઊંડા ઊતરો. રોગ એક જ છે અને તે શરીરનો
ખગાડ.’

શરીરયંત્ર એ એક નાભુકમાં નાભુક યંત્ર છે,
એટલું જ નહિ પણ એ મજબૂતમાં મજબૂત યંત્ર
છે. એનો નેટલો દુરૂપયોગ કરી શકાય છે એટલો
ભાગ્યે જ ખીજ કાઢ યંત્રનો કરી શકાતો હશે. પણ
પ્રાણીમાત્રની હવનશક્તિ મર્યાદિત હોવાને કારણે,

આ દુરૂપયોગ સામે ટકી રહેવાની એની શક્તિ પણ
મર્યાદિત છે.

દુરૂપયોગથી થાકેલું શરીર બ્યારે તૂટી પડે છે
ત્યારે જ માંદગી આવે છે. માંદગી કારણ સિવાય
આવતી નથી, અને આવતાં પહેલાં એને આવવું
ન પડે એટલા માટે અનેક ચેતવણીઓ મોકલાવે છે.
માંદગીની શરૂઆત આપણી અતિશયતાઓ અને
બેવફૂરીઓથી જે અવયવને વધુમાં વધુ હાની પહોંચી
હોય ત્યાંથી થાય છે. પછી એ અતિ-ગળપણથી
ચસાયલું કલેલું હોય છે, અતિ-મસાલાથી અથાયલી
ગુદાં હોય, નીકિટાઇનથી ધુમાયલાં ફેફસાં હોય કે
ખીજ બેવફૂરીઓથી ઉશ્કેરાયલું હૃદય હોય.

આવે વખતે તાત્કાળિક સમારકામની જરૂરિયાત
ઊભી થાય છે. પણ શરીર એ યંત્ર છે, અને કાંઈ
ચાલતું યંત્ર સુધારી શકાતું નથી, એને સુધારતા
પહેલાં બંધ કરવું પડે છે. આરામ એ માંદા શરીરની
પહેલી જરૂરિયાત છે.

ખોરાક પચાવવા પાછળ શરીરની શક્તિનો મોટો
ભાગ ખર્ચાય છે. ઉપવાસ એ આ શક્તિ બચાવવાનો
એક જ માર્ગ છે. એટલા માટે જ કુદરત તાવમાં ભૂખ
અને સ્વાદ બંને ખેંચી લે છે. ખોરાક પચાવવાના
કામમાંથી છૂટી થયેલી શક્તિ શરીર સાફ કરવાના
અને સમારવાના કામમાં રોકાઈ જાય છે.

કુદરત ખગડેલા શરીરને સુધારવાનું જે કામ કરે
છે, એને આપણે ‘માંદગી’નું નામ આપ્યું છે. આ
ઉપરથી જણાશે કે માંદગી એ હવનનો યત્ન
નથી, પણ શરીરનો ખગાડ દૂર કરવાનો કુદરતનો
પ્રયત્ન પ્રયત્ન છે,

તન્દુરસ્તીમાં શરીરમાં જે ક્રિયાઓ ચાલતી હોય
છે, એ જ ક્રિયાઓ સહેજ ફેરફાર સાથે માંદગીમાં
પણ ચાલે છે. તન્દુરસ્તી અને માંદગી એ બંને
એક જ તત્વનાં-હવનનાં-એ પાસાં છે. એટલા માટે
જ માંદા શરીરને ચિકિત્સાની જરૂર નથી, પણ
સ્વાસ્થ્યસંરક્ષણની જરૂર છે. સાચાં શરીરને સાચાં

રહેવા માટે કસરત, ખોરાક, પાણી અને હવાની જરૂર છે. માંદાં શરીરને સાબળ થવા માટે આરામ, ઉપવાસ, પાણી અને હવાની જરૂર છે.

ઝેરી દવાઓ કે બિનજરૂરી ખોરાક આપીને જે કુદરતના કામમાં માથું મારવામાં ન આવે તો એ અચૂકપણે પોતાનું કાર્ય પાર પાડે છે. રક્તશીરાઓમાં ભરાયેલો કચરો 'હાઇ બ્લડપ્રેશર'થી અદ્ભુત રીતે વળાંક મળે છે. ખાઉધરાપણાથી લાંબી કારકિર્દીને પરિણામે શરીરમાં એકઠા થયેલા અતિ-પોષણ ને કુદરત તાવ વડે બાળીને શરીરને સુવ્યવસ્થિત કરે છે. આંતરડાંમાં અતિશય રુચો જામી ગયો હોય તો એને સાફ કરવા માટે ટાયફોઇડ તાવ એ નામની શરીર-સફાઈની પદ્ધતિની જરૂર પડે. અને ફેફસાંમાં જામેલા મળની નિકાશ લેખાર ન્યુમોનીયા વાટે થાય. જ્યારે મેલેરીયાથી માંડીને શીતળા સુધીના સૌ રોગોના વાવર એ શરીરમાંથી વિજાતીય દ્રવ્યને બહાર ફેંકી દેવાના કુદરતના પ્રયત્ન પ્રયત્નો સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. આ પ્રયત્નોમાં કુદરત બહારના જંતુ-ઓને આમંત્રણ આપીને અદરના કચરાનો નિકાલ લાવે છે.

માંદગી એ શરીરને શુદ્ધ કરવાનો કુદરતનો પ્રયત્ન છે. પથારી એ શરીર સુધારવાનું કારખાનું છે. જૂનો અને જામેલો મળ એ સાફ કરવા યોગ્ય પદાર્થ છે. અને જંતુ કે બેક્ટેરીયા એ શરીર સાફ કરનારા ભંગીઓ છે.

કસરત એ જેમ હલનચલનનું ધન સ્વરૂપ છે, જાંઘ એ જેમ આરામનું ધન સ્વરૂપ છે, ઉપવાસ એ મિતાહારનું ધન સ્વરૂપ છે, એ જ રીતે માંદગી એ મળત્યાગનું ધન સ્વરૂપ છે.

માંદગીના સાચા સ્વરૂપ વિષેનું અજ્ઞાન જ અનેક ચિત્રવિચિત્ર સારવારોને જન્મ આપે છે, જ્યારે હવાનું સ્થાન દવા, જલસિંચનનું સ્થાન ઇન્જેક્શન, ઉપવાસનું સ્થાન આહાર, આરામનું સ્થાન ઉર્ફાંદ, ધીરજનું સ્થાન ધમપપછાડા અને અવલોકનનું સ્થાન જાંટવૈદ્ય લે છે ત્યારે જ માંદગી જીવલેણ નીવડે છે.

માંદગી એ જે શરીરશુદ્ધિની ક્રિયા જ હોય તો પછી માંદગીને 'મટાડવા' માટે ખોરાક કે દવાઓ આપવી એનાથી મોટી મુખાંધ બીજી કંઈ હોઈ શકે એ કરવાથી શરીરની સફાઈ અને સમારકામ અવશ્યક રહી જવાનાં અને શરીરમાં બાકી રહેલો કચરો જીવંત રોગોને જન્મ આપવાનો.

જો કે એ તદ્દન વિચિત્ર લાગશે, તોપણ એ એ વૈજ્ઞાનિક સત્ય છે કે માંદગી એ શરીરનો શુભ નથી પણ મિત્ર છે, અને જ્યાં સુધી માનવી પોતાની પ્રતિભા સનાતન નિયમોનો ભંગ કર્યા કરશે ત્યાં નુકસાન માંદગીની જરૂર આ પૃથ્વી ઉપર રહેવાની.

બાંકમાંથી છૂટતી ગોળી કે આકાશમાંથી પડતી વીજળી સાથે માંદગીને સરખાવવી એનાથી વધારે અશાસ્ત્રીય ખ્યાલ એકેક નથી. માંદગી એ જીવંત શત્રુ નથી, પણ માત્ર એનો એક આવિર્ભાવ છે.

માંદગી એ મોતની તૈયારી છે, એ ખ્યાલ જ સાવ ખોટો છે. જેમ આપણે ધરતું સમારકામ એ નાશ કરવા માટે નથી કરતા, પણ એને વધુ મજબૂત બનાવવા માટે કરીએ છીએ, એમજ માંદગીનો ફેફસાં શરીરસંહાર નથી, પણ શરીરની શુદ્ધિ હાથ જ નની વૃદ્ધિ છે.

અને જો મરણ નૈસર્ગિક હોય તો એનાથી રમ બીજું કશુંયે નથી.

પાકી ઉગ્મરે થયેલું સ્વાભાવિક મરણ તો જન્મ જેટલું જ દુઃખ રહીત હોય છે. જન્મ અને મરણ બે કિનારા વચ્ચે જીવનસરિતા વહી રહી છે. દિવસ ભરના થાક પછી રાતની જાંઘમાં આપણને જે મન વાની આશા છે, એ જ વસ્તુ આખા જીવનના પશ્ચિમ શ્રમ પછી આપણને મરણમાં મળવાની છે: આરામ અને શાંતિ.

જો માંદગી એ શરીરનો મળ મટાડવાની ક્રિયા હોય તો પછી જો લોકો 'માંદગી મટાડવાનો' દાવો કરે છે એમનો દાવો કટલો વાહિયાત છે એ સ્પષ્ટ પૃથ્વી સમજી શકાય એમ છે. 'મે' પાણીને પલાળ્યું

એ વાક્ય જેટલું હાસ્યાસ્પદ છે, એટલું જ હાસ્યાસ્પદ 'મેં માંદગીને મટાડી' એ છે.

ને માંદગી એ જ મટાડ (Cure) હોય, તો મટાડને મટાડાય શી રીતે? અને સારવારની જ ચિકિત્સા શી રીતે થઈ શકે?

આ વાંચીને ઘણા પ્રશ્ન ઉઠાવે કે તમે કહો છો તેમ ને માંદગી એ પ્રકૃતિની એક પાવનકારી યોજના હોય તો રોગોના ઉપદ્રવોમાં સેંકડો લોકો ટપોટપ શાથી મરે છે? મેનીનગ્ગયટીસથી પિડાતા લોકોનાં મગજ કેમ છટકી જાય છે? અણિયા આપણની અપ-ટમાં આવતાં બાળકો કદરૂપાં અને આંધળાં શાથી અને છે? ટાયફોઇડ અને સંધીવા હૃદય રૂપર હુમલો કરીને એને પાંગળું શા માટે બનાવી દે છે?

આ બધાં પરિણામો માંદગીમાં આવે છે, એ વાત સાવ સાચી છે. પણ એને માટે કુદરતનું દોઢઝડપણુ જવાબદાર છે. ઝેરી દવાઓ, જીવલેણ રસીઓ, કરવત અને કુહાડા, આન્ડી અને માંસાઈ, બિનજરૂરી ખોરાક, ટોનીકો અને રિટર્યુલંટો અને ઢગલાબંધી બરફ વડે એક કલ્પિત દુશ્મન જેડે અપાઝખી કરવા માટે, ગિયારા દર્દીના દેહ ઉપર ચારે બાજુથી હુમલો થાય છે. આટલા દર્દીઓ મરે છે, એમાં નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી. આટલી જંગલી સારવાર છતાંય આટલા બધા દર્દીઓ જીવે છે, એ જ ભારે આશ્ચર્યનો વિષય છે!

ટાયફોઇડ તાવનો જ દાખલો લઈએ. ઓગણીસમી સદીના આરંભમાં યુરોપમાં દાકતરો આ રોગની બહુ જ “અમત્કારિક” ઉપાયોથી સારવાર કરતા. દર્દીને તેઓ લોહી વહેવડાવતા, એને ફાલ્લા બેઠે એની પટ્ટીઓ મારતા એને ઊલટીઓ કરાવતા અને આકરા જીવાળા આપતા. એન્ટીમની અને કેલોમલ તો ભાજમૂળાની પેડે જ વાપરતા. શરવીર દાકતરોના આ હુમલાઓનું પરિણામ એ આવતું કે ટાયફોઇડના દર સો દર્દીઓ-માંથી ૫૦ થી ૬૦ મરતા.

ખીજ બાળુ કાંધર નીપ અને લુધ કુન્હે જેવા નિસર્ગોપચારકો કુદરતની વિશ્વ સહેજે હુલ્લડ મચાવ્યા

વિના, કુદરતની મળત્યાગની ક્રિયાને મદદ કરે એવા સાદા પાણીના ઉપાયોથી ટાયફોઇડ તાવના દર્દીઓની સંભાળ રાખતા. પરિણામ એ આવતું કે એમના દર્દીઓમાંથી દર સોએ એકથી બે દર્દી મરતા.

હવે જે મનુષ્યલક્ષી જંતુઓ વિષે જંતુગાંડા દાકતરો વાતો કરે છે, એ જંતુઓ કેટલા દર્દીઓને મારી નાખે છે, અને દાકતરો કેટલા દર્દીઓનો જીવ લે છે, એની તુલના કરવા માટે આપણી સમક્ષ ઉપરના બે દાખલા છે.

ને ટાયફોઇડના જંતુઓ ખરેખર જીવલેણ હોય તો એ શા માટે એલોપથોના ૫૦ દર્દી મારતા અને નેચરોપથોનો એક જ દર્દી મારતા? શું નેચરોપથોના દર્દીઓ કરતાં એલોપથોના દર્દીઓ વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય છે?

રોગ ભયંકર નથી. રોગને વિષેનું અજ્ઞાન જ ભયંકર છે.

પણ સાથેસાથે એ પણ સાચી હકીકત છે કે કુશળમાં કુશળ નિસર્ગોપચારકની સારવાર નીચે પણ અમુક દર્દીઓ મરે છે. ને કે એલોપથીની સરખા-મણીમાં આ મરણપ્રમાણુ સાવ તુચ્છ છે. આ મરણુ શાથી થાય છે? આવા લોકોનામાં બહુ જ ઓછી જીવનશક્તિ-Vitality હોય છે, અને માંદગીમાં બ્યારે આ જીવનશક્તિ શરીરનો ક્યારે બહાર ફેંકી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે એ શરીરની બહાર ફેંકાતો નથી. આ પ્રયત્નના પ્રત્યાઘાતથી ક્યારે શરીરના જીવનકેન્દ્રો-Vital Organs-માં ફેલાઈ જઈ તે તે અવ્યવેનો લકવો પેદા કરી મરણુ નિપજાવે છે. શીત-ળાના ફાલ્લા નેષ્ટએ એવી સ્પષ્ટતાથી નીકળતા નથી, ત્યારે જ બાળક મરી જાય છે. ગળે નીકળેલો રતવા ને પાછો શરીરમાં ઊતરી જાય તો બાળક અવશ્ય મરે છે.

આવા અનેક દાખલાઓથી એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે, અને તે એ કે માંદગીથી મરણુ નીપજતું નથી, પણ માંદગી નિષ્ફળ જવાથી મરણુ નીપજે છે.

હવે રોગોના વાવરો (epidemics) વિશે.

રહેવા માટે કસરત, ખોરાક, પાણી અને હવાની જરૂર છે. માંદાં શરીરને સાગ્ન થવા માટે આરામ, ઉપવાસ, પાણી અને હવાની જરૂર છે.

ઝેરી દવાઓ કે બિનજરૂરી ખોરાક આપીને એ કુદરતના કામમાં માથું મારવામાં ન આવે તો એ અચૂકપણે પોતાનું કાર્ય પાર પાડે છે. રક્તશીરાઓમાં ભરાયેલો ક્યારો 'હાઇ બ્લડપ્રેશર'થી અદ્ભુત રીતે વળાંક જાય છે. ખાઉધરાપણાથી લાંબી કારકિર્દીને પરિણામે શરીરમાં એકદા થયેલા અતિ-પોષણ ને કુદરત તાવ વડે ખાળીને શરીરને સુવ્યવસ્થિત કરે છે. આંતરડાંમાં અતિશય દુરો નામી ગયો હોય તો એને સાફ કરવા માટે ટાયફોઇડ તાવ એ નામની શરીર-સફાઈની પદ્ધતિની જરૂર પડે. અને ફેફસાંમાં જામેલા મળની નિકાશ લેખાર ન્યુમોનીઆ વાટે થાય. જ્યારે મેલેરીઆથી માંડીને શીતળા સુધીના સૌ રોગોના વાવર એ શરીરમાંથી વિગ્નનીય દ્રવ્યને બહાર ફેંકી દેવાના કુદરતના પ્રયત્ન પ્રયત્નો સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. આ પ્રયત્નોમાં કુદરત બહારના જંતુ-ઓને આમંત્રણ આપીને અદરના ક્યારાનો નિકાલ લાવે છે.

માંદગી એ શરીરને શુદ્ધ કરવાનો કુદરતનો પ્રયત્ન છે. પથારી એ શરીર સુધારવાનું કારખાનું છે. જૂનો અને જામેલો મળ એ સાફ કરવા યોગ્ય પદાર્થ છે. અને જંતુ કે બેક્ટેરીઆ એ શરીર સાફ કરનારા ભંગીઓ છે.

કસરત એ જેમ હલનચલનનું ધન સ્વરૂપ છે, જાંઘ એ જેમ આરામનું ધન સ્વરૂપ છે, ઉપવાસ એ મિતાહારનું ધન સ્વરૂપ છે, એ જ રીતે માંદગી એ મળત્યાગનું ધન સ્વરૂપ છે.

માંદગીના સાચા સ્વરૂપ વિષેનું અજ્ઞાન જ અનેક ચિત્રવિચિત્ર સારવારોને જન્મ આપે છે, જ્યારે હવાનું સ્થાન દવા, જલસિંચનનું સ્થાન ધ-રોક્ષણ, ઉપવાસનું સ્થાન આહાર, આરામનું સ્થાન ઉકાંદ, ધીરજનું સ્થાન ધમપપછાડા અને અવલોકનનું સ્થાન જાંટવૈદું લે છે ત્યારે જ માંદગી જીવલેણ નીવડે છે.

માંદગી એ જો શરીરશુદ્ધિની ક્રિયા જ હોય તો પછી માંદગીને 'મટાડવા' માટે ખોરાક કે દવાઓ આપવી એનાથી મોટી મુખાંધ બીજી કંઈ હોઈ શકે એ કરવાથી શરીરની સફાઈ અને સમારકામ અધકચરા રહી જવાનાં અને શરીરમાં બાકી રહેલો ક્યારો જીર્ણ રોગોને જન્મ આપવાનો.

જો કે એ તદ્દન વિચિત્ર લાગશે, તોપણ એ એક વૈજ્ઞાનિક સત્ય છે કે માંદગી એ શરીરનો શત્રુ નથી પણ મિત્ર છે, અને જ્યાં સુધી માનવી પોતાની પ્રકૃતિના સનાતન નિયમોનો ભંગ કર્યો કરશે ત્યાં સુધી માંદગીની જરૂર આ પૃથ્વી ઉપર રહેવાની.

બંદકમાંથી છૂટતી ગોળી કે આકાશમાંથી પડતી વીજળી સાથે માંદગીને સરખાવવી એનાથી વધારે અશાસ્ત્રીય ખ્યાલ એકે નથી. માંદગી એ જીવનનો શત્રુ નથી, પણ માત્ર એનો એક આવિર્ભાવ છે.

માંદગી એ મોતની તૈયારી છે, એ ખ્યાલ પણ સાવ ખોટો છે. જેમ આપણે ધરતું સમારકામ એનો નાશ કરવા માટે નથી કરતા, પણ એને વધુ મજબૂત બનાવવા માટે કરીએ છીએ, એમજ માંદગીનો ઉદ્દેશ શરીરસંહાર નથી, પણ શરીરની શુદ્ધિ દ્વારા જીવનની વૃદ્ધિ છે.

અને જો મરણ નૈસર્ગિક હોય તો એનાથી રમ્મ બીજું કશુંયે નથી.

પાકી ઉમ્મરે થયેલું સ્વાભાવિક મરણ તો જન્મ જેટલું જ દુઃખ રહીત હોય છે. જન્મ અને મરણના બે કિનારા વચ્ચે જીવનસરિતા વહી રહી છે. દિવસ-ભરના થાક પછી રાતની જાંઘમાં આપણને જે મળવાની આશા છે, એ જ વસ્તુ આખા જીવનના પરિશ્રમ પછી આપણને મરણમાં મળવાની છે: આરામ અને શાંતિ.

જો માંદગી એ શરીરનો મળ મટાડવાની ક્રિયા હોય તો પછી જે લોકો 'માંદગી મટાડવાનો' દાવો કરે છે એમનો દાવો કેટલો વાહિયાત છે એ રહેવા-ધથી સમજી શકાય એમ છે. 'મેં પાણીને પલાયું'

એ વાક્ય જેટલું હાસ્યાસ્પદ છે, એટલું જ હાસ્યાસ્પદ 'મેં માંદગીને મટાડી' એ છે.

ને માંદગી એ જ મટાડ (Cure) હોય, તો મટાડને મટાડાય શી રીતે? અને સારવારની જ ચિકિત્સા શી રીતે થઈ શકે?

આ વાંચીને ધણા પ્રશ્ન ઉઠાવે કે તમે કહો છો તેમ જો માંદગી એ પ્રકૃતિની એક પાવનદારી યોજના હોય તો રોગોના ઉપદ્રવોમાં સેંકડો લોકો ટપોટપ શાથી મરે છે? મેનીનગ્યટીસથી પિડાતા લોકોનાં મગજ કેમ છટકી જાય છે? અળિયા આપણની અપ-ટમાં આવતાં બાળકો કદરૂપાં અને આંધળાં શાથી અને છે? ટાયફોઇડ અને સંધીવા હૃદય રૂપર હુમલો કરીને એને પાંગળું શા માટે બનાવી દે છે?

આ બધાં પરિણામો માંદગીમાં આવે છે, એ વાત સાવ સાચી છે. પણ એને માટે કુદરતનું દોહડોપણ જવાબદાર છે. ઝેરી દવાઓ, હૃવલેણ રસીઓ, કરવત અને કુહાડા, આન્ડી અને માંસાઈ, બિનજરૂરી ખોરાક, ટોનાઈક અને સ્ટિમ્યુલન્ટો અને ઢગલાબધી બરફ વડે એક કલ્પિત દુશ્મન જેડે અપાઝપી કરવા માટે, ગિયારા દર્દીના દેહ ઉપર ચારે બાજુથી હુમલો થાય છે. આટલા દર્દીઓ મરે છે, એમાં નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી. આટલી જંગલી સારવાર છતાંય આટલા બધા દર્દીઓ જીવે છે, એ જ ભારે આશ્ચર્યનો વિષય છે!

ટાયફોઇડ તાવનો જ દાખલો લઈએ. ઓગણીસમી સદીના આરંભમાં યુરોપમાં દાકતરો આ રોગની બહુ જ “અમલકારિક” ઉપાયોથી સારવાર કરતા. દર્દીને તેઓ લોહી વહેવડાવતા, એને ફોસ્ફો બેડે એવી પટ્ટીઓ મારતા એને ઊલટીઓ કરાવતા અને આકરા લુલાય આપતા. એન્ટીમની અને કેલોમલ તો ભાંજીયાની પેડે જ વાપરતા. શરવીર દાકતરોના આ હુમલાઓનું પરિણામ એ આવતું કે ટાયફોઇડના દર સો દર્દીઓમાંથી ૫૦ થી ૬૦ મરતા.

ખીજ બાલુ કાંધર નીપ અને લુધ કુન્દે જેવા નિસર્ગોપચારકો કુદરતની વિશ્વ સહેજે દુલ્હડ મથામ્યા

વિના, કુદરતની મળત્યાગની ક્રિયાને મદદ કરે એવા સાદા પાણીના ઉપાયોથી ટાયફોઇડ તાવના દર્દીઓની સંભાળ રાખતા. પરિણામ એ આવતું કે એમના દર્દીઓમાંથી દર સોએ એકથી બે દર્દી મરતા.

હવે જે મનુષ્યલક્ષી જંતુઓ વિષે જંતુગાંડા દાકતરો વાતો કરે છે, એ જંતુઓ કેટલા દર્દીઓને મારી નાખે છે, અને દાકતરો કેટલા દર્દીઓને જીવ લે છે, એની તુલના કરવા માટે આપણી સમક્ષ ઉપરના બે દાખલા છે.

જો ટાયફોઇડના જંતુઓ ખરેખર જીવલેણ હોય તો એ શા માટે એલોપથોના ૫૦ દર્દી મારતા અને નેચરોપથોના એક જ દર્દી મારતા? શું નેચરોપથોના દર્દીઓ કરતાં એલોપથોના દર્દીઓ વધારે સ્વાસ્થ્ય હોય છે?

રોગ ભયંકર નથી. રોગને વિષેનું અજ્ઞાન જ ભયંકર છે.

પણ સાથેસાથે એ પણ સાચી હકીકત છે કે કુશળમાં કુશળ નિસર્ગોપચારકની સારવાર નીચે પણ અમુક દર્દીઓ મરે છે. જો કે એલોપથીની સરખામણીમાં આ મરણપ્રમાણ સાવ તુચ્છ છે. આ મરણો શાથી થાય છે? આવા લોકોનામાં બહુ જ ઓછી જીવનશક્તિ-Vitality હોય છે, અને માંદગીમાં જ્યારે આ જીવનશક્તિ શરીરનો કયરો બહાર ફેંકી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે એ શરીરની બહાર ફેંકાતો નથી. આ પ્રયત્નના પ્રત્યાઘાતથી કયરો શરીરના જીવનકેન્દ્રો-Vital Organs-માં ફેલાઈ જઈ તે તે અવયવોનો લકવો પેદા કરી મરણ નિપજાવે છે. શીતળાના ફોલ્લા જોઈએ એવી સ્પષ્ટતાથી નીકળતા નથી, ત્યારે જ બાળક મરી જાય છે. ગંજે નીકળેલો રતવા જો પાછો શરીરમાં ઊતરી જાય તો બાળક અવશ્ય મરે છે.

આવા અનેક દાખલાઓથી એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે, અને તે એ કે માંદગીથી મરણ નીપજતું નથી. પણ માંદગી નિષ્ફળ જવાથી મરણ નીપજે છે. હવે રોગોના વાવરો (epidemics) વિશે

રોગોના ઉપદ્રવો વિષે આજસુધીમાં ઘણી સાચી-જૂઠી હોદ્દા કરવામાં આવી છે. એ સાચી હકીકત છે કે રોગોના વાવર દરમિયાન હળ્લરો લોકો મરે છે. સાથેસાથે એ પણ સાચું છે કે કરોડો લોકો મરતા નથી.

દાકતરો કહે છે કે : 'રોગ ચેપી છે' પણ તેઓ એનાથી એક મોટું સત્ય ભૂલી જાય છે કે 'આરોગ્ય ચેપી છે.'

હવે આ વાવર દરમિયાન લોકો શાથી મરે છે, એનાં ફટલાંક કારણો જોઈએ. પહેલું કારણુ જાય છે. હળ્લરો વર્ષ થયાં એ ખ્યાલ રૂઢ થઈ ગયો છે કે 'માંદગી એ શરીરનો યત્ન છે' ધરમાં, શાળામાં, સમાજમાં, ઊપામાં અને રોગધામ દવાખાનાં-ઓમાં આ જ વિચારની પુનરાવૃત્તિ થયા કરે છે. લોકો રોગથી હળ્લરો વર્ષ થયાં રે છે, એમાં દાકતરોએ ગ્રીક અને લેટીન નામોવાળા હવાઈ દેવોનો નવો જાય ઊભો કર્યો છે.

જાય શરીરમાં અનેક પ્રકારના ઝેરો ઉત્પન્ન કરે છે અને ઘણી વખત તો એક ક્ષણમ. માણસને મારી નાખે છે.

માણસ એક મહિનાના ઉપવાસ તો ખડુ જ સહેલાઈથી કરી શકે એ હકીકત તો નિસર્ગોપચારકોએ હળ્લરો દાખલાઓમાં સિદ્ધ કરી છે. છતાંય જ્યારે કાલસાની અને અન્ય ખનીજોની ખાણોમાં અકસ્માતો થાય છે, અને માટી ઢસડી પડવાથી મજૂરોનો ઉપર જવાનો માર્ગ બંધ થાય છે, ત્યારે ઘણી વખત એ જોવામાં આવ્યું છે કે આઠ દસ દિવસમાં પાછો બધો માર્ગ ખરાબર થાય, ત્યારે તો ઘણા મજબૂત મજૂરો પણ મરેલા માલમ પડે છે. એમની પામે પૂરતાં દવા, પ્રકાશ ને પાણી હતાં, છતાંય એમનાં મરણુ નીપજ્યાં! તેઓ ભૂખથી નહોતા મૂત્તા, પણ જાયથી મૂત્તા હતા.

એ જ રીતે અનેક માંદા માણસો ખીકથી મરે છે.

ખીલું કારણુ જોરાક છે. જ્યારે જીવન કાયા

સૂતરને તાંતણે લટકવું હોય, ત્યારે માણસને જોરાક આપીને જીવનશક્તિ ઉપર વધારાનો જોજો નાખવો, એ એને મારી નાખવાનો સહેલામાં સહેલો માર્ગ છે. મૃતઃપ્રાય થયેલી ભૂખને દેખરાં, પૂડા, અઘાણાં, ચટણી ને પાચક ઔષધોથી મારી મારીને બેડી કરવામાં આવે છે. લોકો માને છે કે 'અન્નનો પરસેવો' જે થોડોઘણો પણ પેટમાં ન જાય તો શરીર એકદમ લથડી જઈને માણસ મરી જાય. દાકતરો કે જે લોકો જેટલા જ વહેમો હોય છે, તે કહે છે : "You must eat to Keep up your strength." દર્દીને ખાતો ન હોય તો એને જળજળથીથી ખવડાવવું! લોકોને આ સલાહ રૂઢી જાય છે. 'લાવતું હતું અને વેદે કહ્યું!'

દરસાલ લાખ્ખો બિમારો જોરાકથી મરે છે.

ત્રીજું કારણુ દવાઓ છે. માંદગીમાં બધી જ દવાઓ તદ્દન નિરુપયોગી છે, એટલું જ નહિ પણ લ્પંકર છે. રોગોથી જેટલા માણસો મરે છે, એનાથી અનેકગણા માણસો દવાઓથી મરે છે. આ મારો અંગત અભિપ્રાય નથી. અનેક મશ્હૂર અને પ્રામાણિક એલોપથોએ કરેલો જાહેર એકરાર છે. શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડનો દાકતર સર ફ્રેડરીક ટ્રીન્સ કહેતો કે દવાઓથી જેટલા માણસો મરે છે, એટલા રોગોથી મરતાં નથી! ચોથું કારણુ બેદરકારી છે. ઘણાખરા લોકોને માંદગી થું છે, એ શી રીતે થાય છે, એ શી રીતે મરે છે, અને માંદગી વખતે થું કરવું જોઈએ, અને થું ન કરવું જોઈએ એનો કશો જ ખ્યાલ નથી હોતો. એને પરિણામે એ હમેશાં સાચાને બદલે ખોટો રસ્તો લે છે.

ઉપરનાં ચાર કારણોથી થતાં મરણુો જે ગણતરીમાં ન લઈએ તો પછી રોગથી વાવરથી થતાં મરણુોની સંખ્યા અતિશય અદ્ધ થઈ જાય છે. આ લોકોની જીવનશક્તિ એટલી ઓછી હોય છે, શરીર એટલા રોગથી સડી ગયાં હોય છે કે માંદગી આવીને જે એ એમને મુક્ત ન કરત તોયજુ છ-આઠ મહિનામાં મરત જ. માંદગીએ માત્ર બાર મહિના

સુધીમાં જે લોકો કકડે કકડે મરત, એમનો એક ફેરે ધાણ કાઢી નાખ્યો હોય છે.

આટલું છતાંયે જે આપણે રોગનો વાવર અટકાવેલો હોય તો સંપૂર્ણ સ્વચ્છતાનું પાલન કરવું જોઈએ. સામાજિક સ્વચ્છતા એકલી પૂરતી નથી. શરીર અંદરથી તેમ જ બહારથી સ્વચ્છ હોવું જોઈએ. જે એ થઈ શકે તો એકલા ચેપી રોગો જ નહિ પણ દરેક દરેક રોગ અટકાવી શકાય. લુધ કુન્દેતું વચન છે કે : “સ્વચ્છતા એટલે જ તન્દુરસ્તી.”

હવે જંતુઓનું શું કાર્ય છે, એ જોઈએ. એલોપથોએ રોગ અને જંતુને સાથે સાથે જોયા એટલા ઉપરથી માની લીધું કે જંતુથી જ રોગ થાય છે !

રોગ અને જંતુ સાથે સાથે જોવામાં આવે એના ચાર અર્થ હોઈ શકે :

(૧) બન્ને વચ્ચે કશો સંબંધ નથી.

(૨) જંતુ અને રોગ એ બન્ને કોઈ ત્રીજા કારણથી છે.

(૩) જંતુથી રોગ છે.

(૪) રોગથી જંતુ છે.

બન્ને વચ્ચે કશો સંબંધ નથી એમ કોઈ સાબિત થઈ શકે એમ નથી.

હવે બાકી રહ્યો ત્રીજો અને ચોથો મુદ્દો.

આજ સુધીમાં કોઈ પણ દાકતર એ સાબિત કરી શકે એમ છે પણ નહિ. એને લગતા યુરોપ અમેરિકામાં થયેલા બહાર પ્રયોગો વિષે આપણે આગળ ચર્ચા કરી ગયા.

જે ઉપરના ત્રણે મુદ્દા ઊડી જાય તો આપણે ચોથો મુદ્દો માનવો રહ્યો કે ‘રોગથી જંતુ છે.’ નિસર્ગોપચારકો આ જ કહે છે. રોગ એ કારણ છે. જંતુ એ પરિણામ છે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે રોગ માત્રનું કારણ વિજ્ઞાતીય દ્રવ્ય એ જ છે. કોઈ પણ યંત્રમાં કયરો ભરાય તો એ બરાબર ચાલી ન શકે એ

દેખીતું છે. જે ઘડિયાળમાં કસ્તર ને કચરો ભરાયો હોય તો આપણે એને ઘડિયાળોને ત્યાં મોકલીએ છીએ. પણ શરીર એ તો એવું અદ્ભુત યંત્ર છે કે એ પોતાની મેળે સાબું અને સાડું થાય છે. જીવનશક્તિ એતું નિયમન કરી રહી છે ! શરીરમાં ભરાયેલો આ કચરો બહાર કાઢવા માટે કુદરત જંતુઓને આમંત્રણ આપે છે. જંતુઓ બીજા માણસ પાસેથી અથવા તો હવામાંથી રોગીના દેહમાં દાખલ થાય છે. એને આપણે ‘ચેપ લાગવો’ કહીએ છીએ. જંતુઓ એમનું કામ શરૂ કરે, એને આપણે ‘રોગ ચાલુ થયો’ કહીએ છીએ.

સફાઈનું કામ પૂરું કરીને ચાલ્યા જાય, એને આપણે ‘રોગ મરી ગયો’ કહીએ છીએ.

જેમ આપણે લોહું, લાકડું, કાગળ કે કપડાં ખાઈને જીવી શકતા નથી, પણ દાળ, ભાત, રોટલી ને શાક ખાઈને જીવીએ છીએ, એ જ રીતે જંતુઓ નીરોગી દેહમાં વધી શકતાં નથી, પણ રોગિષ્ઠ દેહના બગાડ ઉપર જ જીવી અને વધી શકે છે.

દરેક પ્રાણીને એના દેહનું પોષણ થાય એવો ખોરાક જોઈએ છે જ. એના વિના એ જીવી શકે નહિ. જંતુઓ એ જીવનનું નાનામાં નાનું સ્વરૂપ છે, વિજ્ઞાતીય દ્રવ્ય એ એમનો ખોરાક છે.

ન્યારે બહારનો ચેપ નથી મળી શકે તો ન્યારે કુદરત શરીરમાં જ વિજ્ઞાતીય દ્રવ્યમાંથી જંતુઓ પેદા કરે છે. એનો પુરાવો જોવો હોય તો ન્યારે કોઈપણ ગામમાં અમુક રોગથી કોઈપણ બિમાર ન હોય, તો પણ જે પહેલો કેસ બને છે તે છે.

આ રીતે કુદરત જંતુઓને પેદા કરે છે. ન્યારે શરીરસફાઈનું કામ પૂરું થાય છે ત્યારે એ જંતુઓ કાં તો ભૂખે મરી જાય છે, અથવા તો દર્દીના દેહમાંથી નીકળીને નવાં ચાણાં ખોળવા માટે પોતાની સફર શરૂ કરે છે.

હવે આ સિદ્ધાંત વ્યવહારમાં શી રીતે મુકાય છે, એ આપણે તપાસીએ, ધારો કે એક ઘરમાં બે લોકો છે. બન્નેને ખસ નીકળી, એક એલોપથને ત્યાં બંને

હાકતરો જૂની દવાઓ છોડી દે છે, અને નવી દવાઓ વાપરે છે. દરેક નવી "શોધ"ને તેઓ હાઈપૂર્વક વધાવે છે, અને બે ત્રણ વર્ષ પછી એટપૂર્વક છોડી દે છે. જાંતુવાદમાંથી ઉદ્ધલવેલી સીરમો, વેક્સીનો અને એન્ટી-ટોક્સીનોની એની એ હાલત છે.

એન્ડી-ટાકસીનીનાં એનાં એ હોવાથી
એલોપથીના બધા ઉપાયો માટે જો સારામાં
સારું કહેવું હોય તો એટલું જ કહી શકાય. એ કેવળ
કામચલાઉ એને તાત્કાલિક સહત આપનારા છે.
એના એક પણ ઉપાયમાં શેગને નિર્મૂળ કરવાની
શક્તિ નથી. ન્યારે ખરાબમાં ખરાબ કહેવા માટે
તો મારી પામે યોગ્ય શબ્દો નથી.

એના ઉપાયો કામચલાઉ છે, એટલા માટે જ એ જૂના રોગો “મરાડવા” નવા ઉપાયો રાતદિવસ ખોળ્યા કરે છે. રોગ અને આરોગ્યને લગતા અનેક ભ્રમોને લીધે જ, ઉપાયો, નવા ઉપાયો, વધુ ઉપાયો અને રામંબાણુ દવાઓ માટે ગાંડી અને અધિણી દોડધામ ચાલી રહી છે. વધારે રમણ હકીકત તો એ છે કે ધૂમ ભાગમણી દિશામાં પડે છે, ત્યારે દોડધામ આયમણી દિશામાં ચાલ રહી છે.

દિશામાં ચપ્પ ફી છે.
 છેલ્લે ડૉ. નિરંજનની નવી શોધ મુજબ લોહી
 એ જાંતુઓ દ્વારા કત્તા માટેનું વિશ્વાસપાત્ર તત્વ
 નથી, એ કચ્છો જીંદગી સારમ-ધીરથી અને વેક્સીન-
 થી વાકાફ થઈ જાય છે.
 જો નિરંજનના પુત્ર દર્શિબેન, નીચેના થોડાક
 હકીકતો અને સ્કેચ છું:
 જો કોઈ એક વિપુલ જીવનશક્તિ અને

(૧) સ્વરોચ્ચ એક વિપુલ જ્ઞાનશક્તિ અને
મિહિર સ્વરૂપે જાણે શરીરમાં ક્યારનો જન્માય.

(२) राज ज्येष्ठे शरीरमां क्यारोना: जभाप.
: मरणा तन्दुरस्तीना

(३) शैव धर्मात्तुं कश्चिन् तन्दुरस्तीना निय-

પ્રતિ લંગ.

(૪) શરીરમાં કયરો જે રીતે એકઠો થાય છે:

(੧) ਅਧਿਕ ਦੁਆਰਾ,

ગાંને અને એવા જ ખીજા ઔષધાત્મક
ઝેરી પદાર્થોના સેવનથી, તેમ જ
દવાઓના ઉપયોગથી (૨) અવનશકિત
ઘટવાને લીધે શરીરમાં દરરોજ ઉત્પન્ન
થતા કચરાની પણ યોગ્ય નિકાસ
થતી નથી.

(પ) માંદગી એટલે આ કચરાને શરીરની બહાર ફેંકી દેવાનો જીવનશક્તિનો અપત્ન.

(૬) જનુઓ એ વિન્નતીય દ્રવ્યને ખાધ જનાર,
અને એ રીતે શરીરને સાફ કરનારા ભંગીઓ છે.

(૭) કોમ્પલેક્સ રોગ લયંકર નથી. રોગને વિશેષ એલોપથોનું અજ્ઞાન જ લયંકર છે.

(૯) માંદગી એ શરીરનો મળ મટાડવાની ક્ષિ
છે. માંદગીને મટાડવાનો દાવો સાવ વાહિયાત છે.

(૯) આપણી સંસ્કૃત રહેણીકરણીયા તીક્ષ્ણ રોગે
જિભા થાય છે. આપણી સંસ્કૃત (૭) સારવાર
પદ્ધતિઓથી જીર્ણ અને સંહારક રોગો જિભા થા
છે. કેન્સર જેવા જીવલેણ રોગો ઓલોપથીની ન
દવાઓ અને રસીઓથી જિભા થાય છે.

(૧૦) ઠાકતરની સારવાર દરમિયાન જોટલા દર્દી સાજા થાય છે એ કુદરતી થાય છે; મરે છે એ દવાઓથી મરે છે. જોના પુરાવા એ છે કે નિસર્ગોપચારી સારવાર નીચે લગલગ દરેકે દરેક દર્દી સાજો થાય છે.

(૧૧) દાકતરો નેમને વ્યસાધ્ય રોગો માને છે. તેમને પણ નિસર્ગોપચારકો સફળતાપૂર્વક મળી શકે છે. એવું કારણ એ છે કે રોગ વ્યને આરોગ્ય સાચું સ્વરૂપ તેઓ સમજે છે.

(૧૨) તન્દુરસ્તીના નિયમો—શાસ્ત્રીય કસરત
પથ્ય ખોરાક, યોગ્યતા હવા, પૂરતો પ્રકાશ અને સર્વ
સ્વચ્છતાને અનુસરવાથી માણસ દરેક રોગથી રક્ષિત
રહી શકે છે.

કચુંચ અરપટ, હવાઈ, આકાશી, જમીની

જા ઉતરીને અભ્યાસ કરે તો એમના અનેક ભ્રમોનો
ગીતે ભુકો થઈ જાય.

આત્મરક્ષણ એ જીવનનો પહેલો નિયમ છે.
કુનો પ્રતિકાર કરવાની પ્રવૃત્તિ આ નિયમથી જ
શય છે. આ સત્ય રોગ અને આરોગ્યની બાબતમાં
મ કરે છે એમ નથી, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં એ
મ કરી રહ્યું છે. અગ્નિ, કપડાં અને ઘરો એ ઠંડી
ચાના પ્રતિકારો છે. પંખા, સ્નાનો અને બગીચા
ગરમ હવાના પ્રતિકારો છે. ગુન્હેગારોનો પ્રતિકાર
લીસ છે. પરદેશી શત્રુઓનો પ્રતિકાર સૈનિકો અને
વિકા છે. પ્રાણી અને વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં નજર
ખતાં આવા અસંખ્ય પ્રતિકારો મળી આવે છે.
મનામાં આવેા પ્રતિકાર ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી,
આ જીવનવિગ્રહના નિર્દય તાંડવમાં નાશ પામે છે.

માણસ રોગ સામેનો પ્રતિકાર પ્રવૃત્તિથી અને
પ્રવૃત્તિથી, કુદરતી અને કૃત્રિમ રીતે મેળવી શકે છે.
ની માત્રાથી શરૂઆત કરીને માણસ જે સોમલ કે
શીશુ વધારતો જાય તો જે ડોઝ ખીજ ગમે તેને
શી નાખે તે ડોઝ એ જીવનને જરાય હાની
હોંચાડ્યા વિના લઈ શકે છે. જે ડોઝ પણ પ્રાણી
વન ઉપર હુમલો કરતા ઝેર (Toxin)નું પ્રતિઝેર
(Anti-toxin) ઉત્પન્ન ન કરી શકે તો એનો
વશ નાશ થવાનો.

આ સનાતન નિયમનો જંતુઓ શા માટે અપ-
દ હોવા નેંધએ ? મારો અનુભવ દર્શાવે છે કે તેઓ
પિવાદ નથી.

એમના નાશ માટે માણસે જે જે ઝેરો ખોળ્યાં
તેના એ કાળે કરીને પ્રતિકારો ભલા કરે છે.

યુગો થયાં કુદરતી અને કૃત્રિમ પ્રતિકારોથી જંતુ-
ઓનો નાશ થાય છે, પણ છતાંય એમની વસ્તી
બી નથી.

દરેક દાકતરનો એ અનુભવ છે કે અનેક “રામ-
ણ” મેનાયલી દવાઓ સંખ્યાબંધ કેસોમાં સહેજે
સર કરતી નથી. એમ શાથી ?

શરૂઆતમાં દવાઓ જંતુઓને મારે છે, પણ ન્યાં

મેં એવા પણ દર્દીઓ જોયા છે કે જેઓ
૨ થી ૩ હજાર એન ક્વિનાઇન ખાઈ દોઝ
છતાંય એમનો મેલેરીયા તો ન જ મર્યો હોય. આ
ક્વિનાઇને નવા રોગને જન્મ આપ્યો હોય ! દુનિયામાં
જે છે એ રોગો બહુ દાકતરોને ઓછા પડતા
હોય એમ એમાં તેઓ નવા દવારોગો-drug
diseases-ને જન્મ આપે છે.

પણ આ ઉપદ્રવ આટલેથી અટકતો નથી. એક
વખત જંતુઓએ ઝેરનો પ્રતિકાર કરવાની તાકાત
ખીલવી એટલે એ ન્યાં ન્યાં જાય ત્યાં ત્યાં દવાથી
કરતા નથી, અને “રામણાણ” ઉપાયોથી દર્દીનો રોગ
“મટતો” નથી !

ડોઝ એક માણસના શરીરમાં રહેલો સીરીલીસનો
જંતુ (Treponema Pallida) સાલવરઝન સામે
પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ ખીલવે, ત્યાર પછી એ જેને
જેને ચેપ લગાડે તેનો તેનો સીરીલીસ સાલવરઝનથી
મટાડવાની આશા આકાશકુસુમવત્ છે ! એ જ રીતે
એક શરીરનો કીલ્સ-લોફ્લર જંતુ (Klebs-Löffler)
ટાકસીન-એન્ટિટાકસીનનો સામનો કરતાં શીખી ગયો,
પછી એ કીલ્સ-લોફ્લર જેને જેને ચેપ લાગે એનો
એનો જંતુ ચાલુ ડોઝથી કદી નહિ મરે. જે મોટો
ડોઝ આપવામાં આવે તો દર્દી મરે છે અથવા તો
કાયમને માટે અપંગ બની જાય છે.

એલોપથીએ સીરમ-થીરપી શોધીને દવાવાદ
દવાળિયો છે એ સિદ્ધ થયું છે. આજનુક્રીમાં
૭૫,૦૦૦ થી વધારે દવાઓ શોધાઈ છે. દર સાલ

ખીજો નેયરોપથને ત્યાં જાય છે. એલોપથ ખસનાં જંતુને મારી નાખનારો ઝેરી મક્ષમ આપશે. નેયરોપથ ઉપવાસ, જલોપચાર વિ.થી દર્દીનું લોહી સાફ કરશે. દર્દીનું લોહી સાફ થનાથી જંતુ આપોઆપ મરી જશે, બન્નેનો 'રોગ મટી ગયો !'

પહેલા લાઘવે જંતુને મારી નાખીને શરીરનો બગાડ બહાર નીકળવા દીધો નહિ, પરિણામે એ ક્યરો એના શરીરમાં પડ્યો રહ્યો, વધ્યો, અને એકાદ બે વર્ષમાં દાદર કે ગડગૂમડના રૂપમાં બહાર નીકળવા માંડ્યો. એનાં જંતુને મારવા માટે જો એ પાછો એલોપથને ત્યાં દોડે, તો દાદર દાકતરને આપીને બદલામાં ખરજવું લેતો આવે. ખરજવાને જો પાછું શરીરમાં ઠેલી કે તો થોડા વખતમાં કન્સર તૈયાર થાય. દાકતર કહી છૂટશે કે કન્સર અસાધ્ય છે. આટલે વર્ષે જો એને નેયરોપથને ત્યાં જવાની સહજી સહેલ છે 'તો નેયરોપથ પોતાની નૈસર્ગિક સારવારથી કન્સરનું ખરજવું કરે, ખરજવાને દાદર બનાવે, દાદરને ખસમાં ફેરવે, અને એનું લોહી સાફ કરીને એના શરીરને સંપૂર્ણ રીતે નીરાળી બનાવે !

રોગથી જંતુ છે એ જોને સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ જાય છે એના હાથમાં દાકતરોને મૂંઝવતા અનેક પ્રશ્નોનો ઉકલ આવી જાય છે.

કોઈ પણ જાતના રોગચાળા-Epidemic-વખતે એક ઘરમાં એક મરે છે, બીજું સખત માંડુ પડે છે, ત્રીજાને આછી બિમારી આવી જાય છે, ચોથો નીરાળી રહે છે. પહેલાના શરીરમાં અતિશય ક્યરો, બીજામાં એથી ઓછો અને ત્રીજામાં નામનો જ ક્યરો હતો; ચોથાનું શરીર શુદ્ધ હતું.

નિસર્ગોપચારકો પોતાનું કથન સિદ્ધ કરવા માટે, શરીરશાસ્ત્રી, આરોગ્યશાસ્ત્રી કે જનવરશાસ્ત્રીનો આધાર લેતા નથી એ માન્યતા જ સાવ વાહિયાત છે. નિસર્ગોપચાર એ એક તત્ત્વજ્ઞાન છે, આ શાસ્ત્રોએ એકઠી કરેલી માહિતીનું સાચામાં સાચું અર્થકરણ (interpretation) છે. "Facts are, the

basis of philosophy, philosophy the harmonization of facts" આ રીતે જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન એ બન્ને એક ખીખના પૂરક છે.

પ્રો. બીક્ટમ્પ નામનો ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક પાશ્ચર અને મેકનીકોફના જમાનામાં જ થઈ ગયો એણે આજથી પોણાસો વર્ષ ઉપર સિદ્ધ કર્યું હતું કે માનવદેહના કોષો (Cells) કે પછી જંતુઓ એ જીવનનાં અંતીમ સ્વરૂપો નથી. પણ તેઓ પણ એમનાથી અનેકગણાં નાનાં તત્ત્વોનાં બનેલાં છે. આ તત્ત્વોને એ Microzyma માઇક્રોઝીમાને નામે ઓળખતો. એણે એ બતાવી આપ્યું કે આ માઇક્રોઝીમા જ જીવનના નાનામાં નાના એકમો છે. જો યોગ્ય વાતાવરણ મળે, તો આ માઇક્રોઝીમાનો વિકાસ સજીવ શરીરના નાનકડા કોષોમાં થાય છે. પણ અયોગ્ય પરિસ્થિતિની અંદર, જેવી કે મૃત દેહોમાં, અથવા તો વિગતથી દ્રવ્યથી ભરેલા શરીરમાં આ તત્ત્વોનું પરિવર્તન બેક્ટેરીઆ અને પેરેસાઇટીમાં થાય છે. આ જંતુઓનું કાર્ય સડતા પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરી નાખવાનું હોય છે.

દરેક રોગનો જંતુ વિશિષ્ટ પ્રકારના ક્યરો ઉપર જ જીવી શકે છે, અને જો એ એને એક જગ્યાએ ન મળે તો એ બીજી જગ્યાએ ચાલ્યો જાય છે.

ન્યારે વિગતથી દ્રવ્યનો નિકાલ થાય છે ત્યારે માઇક્રોઝીમા જંતુના પ્રોટોપ્લાઝમને ખાઈ જાય છે.

જંતુઓની આ પ્રવૃત્તિ ઉપરથી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ સજીવ શરીરના જીવલેણ દુશ્મનો નથી, પણ નિસર્ગદેવીના હરિજનો છે. આ સજીવે સ્વચ્છ અને મધુર રાખવા માટેની કુદરતની યોજનાનો તેઓ એક ભાગ છે.

હવે-Immunity-રોગપ્રતિબંધક શક્તિ વિશે વિચાર કરીએ. ન્યારે કોઈ માણસ જંતુઓના વારંવાર સંસર્ગમાં આવે છે, અને છતાંય એને રોગ નથી લાગુ પડતો, ત્યારે દાકતરો કહે છે કે રોગપ્રતિબંધક શક્તિ સારી છે, પણ આ શક્તિ શું છે, અને એ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે, એને વિશે તેઓ જો

જોડા ઊતરીને અવ્યાસ કરે તો એમના અનેક ભ્રમોનો ભાંગીને ભુકો થઈ જાય.

આત્મરક્ષણ એ જીવનનો પહેલો નિયમ છે. શત્રુનો પ્રતિકાર કરવાની પ્રવૃત્તિ આ નિયમથી જ પ્રેરાય છે. આ સત્ય રોગ અને આરોગ્યની બાબતમાં કામ કરે છે એમ નથી, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં એ કામ કરી રહ્યું છે. અગ્નિ, કપડાં અને ઘરો એ ઠંડી હવાના પ્રતિકારો છે. પંખા, સ્નાનો અને બગીચા એ ગરમ હવાના પ્રતિકારો છે. ગુન્હેગારોનો પ્રતિકાર પોલીસ છે. પરદેશી શત્રુઓનો પ્રતિકાર સૈનિકો અને નાવિકો છે. પ્રાણી અને વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં નજર નાખતાં આવા અસંખ્ય પ્રતિકારો મળી આવે છે. જેમનામાં આવો પ્રતિકાર ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી, તેઓ જીવનવિગ્રહના નિર્દય તાંડવમાં નાશ પામે છે.

માણસ રોગ સામેનો પ્રતિકાર પ્રવૃત્તિથી અને નિવૃત્તિથી, કુદરતી અને કૃત્રિમ રીતે મેળવી શકે છે. નાની માત્રાથી શસ્ત્રાત કરીને માણસ જે સોમલ કે અરીણ વધારતો જાય તો જે ડોઝ ખીજી ગમે તેને મારી નાખે તે ડોઝ એ જીવનને જરાય હાની પહોંચાડ્યા વિના લઈ શકે છે. જે કાંઈ પણ પ્રાણી જીવન ઉપર હુમલો કરતા ઝેર (Toxin)નું પ્રતિઝેર (Anti-toxin) ઉત્પન્ન ન કરી શકે તો એનો અવશ્ય નાશ થવાનો.

આ સનાતન નિયમનો જંતુઓ શા માટે અપવાદ હોવા જોઈએ? મારો અનુભવ દર્શાવે છે કે તેઓ અપવાદ નથી.

એમના નાશ માટે માણસે જે જે ઝેરો ખોલ્યાં છે તેના એ કાળે કરીને પ્રતિકારો ઊભા કરે છે.

યુગો થયાં કુદરતી અને કૃત્રિમ પ્રતિકારોથી જંતુઓનો નાશ થાય છે, પણ છતાંય એમની વસ્તી ધડી નથી.

દરેક દાકતરનો એ અનુભવ છે કે અનેક “રામ-બાણ” મનાયલી દવાઓ સંખ્યાબંધ કેસોમાં સહેજે અસર કરતી નથી. એમ શાથી?

શસ્ત્રાતમાં દવાઓ જંતુઓને મારે છે, પણ બધાં

સુધી માંદગીનું કારણ-વિજ્ઞાતિય દ્રવ્ય-દૂર થયું નથી, ત્યાં સુધી એ શરીરમાં નવાનવા જંતુઓ થાણાં નાખવાના! ધીમેધીમે દવા નિરુપયોગી માલમ પડે છે. દવાનો જે ડોઝ જંતુઓના પૂર્વજોને ઠાર કરતો, એનાથી અનેક-ગણો ડોઝ એમના અનુજોને મારવા માટે નિષ્ફળ નીવડે છે! આવે વખતે દાકતરની દશા ક્ષેડી થાય છે. જે ડોઝ વધારે તો દર્દી મરી જાય છે. જે એનો એ રાખે તો જંતુઓ મરતા નથી! એ રોગીને અસાધ્ય માનીને પડતો મૂકે છે.

મેં એવા પણ દર્દીઓ જોયા છે કે જેમણે ૨ થી ૩ હજાર ગ્રેન ક્વિનાઇન ખાધું હોય. પણ છતાંય એમનો મેલેરીયા તો ન જ મટ્યો હોય. પણ ક્વિનાઇન નવા રોગને જન્મ આપ્યો હોય! દુનિયામાં જે છે એ રોગો બધા દાકતરોને ઓછા પડતા હોય એમ એમાં તેઓ નવા દવારોગો-drug diseases-ને જન્મ આપે છે.

પણ આ ઉપદ્રવ આટલેથી અટકતો નથી. એક વખત જંતુઓએ ઝેરનો પ્રતિકાર કરવાની તાકાત ખીલવી એટલે એ બધાં બધાં જાય ત્યાં ત્યાં દવાથી ડરતા નથી, અને “રામબાણ” ઉપાયોથી દર્દીનો રોગ “મટતો” નથી!

કાંઈ એક માણસના શરીરમાં રહેલો સીશીલીસનો જંતુ (Treponema Pallida) સાલવરઝન સામે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ ખીલવે, ત્યાર પછી એ જેને જેને ચેપ લગાડે તેનો તેનો સીશીલીસ સાલવરઝનથી મટાડવાની આશા આકાશકુમુદવત્ છે! એ જ રીતે એક શરીરનો ડીપ્થેરીઆનો જંતુ (Klebs-Löffler) રોકસીન-એન્ટીરોકસીનનો સામનો કરતાં શીખી ગયો, પછી એ ડીપ્થેરીઆનો જેને જેને ચેપ લાગે એનો એનો જંતુ ચાલુ ડોઝથી કદી નહિ મરે. જે મોટો ડોઝ આપવામાં આવે તો દર્દી મરે છે અથવા તો કાયમને માટે અપંગ બની જાય છે.

એલોપથીએ સીરમ-થીરપી શોધીને દવાવાદ દેવાળિયો છે એ સિદ્ધ થયું છે. આજસુધીમાં ૭૫,૦૦૦ થી વધારે દવાઓ શોધાઈ છે. દર સાલ

દાકતરો જૂની દવાઓ છોડી દે છે, અને નવી દવાઓ વાપરે છે. દરેક નવી “શોધ”ને તેઓ હાર્દપૂર્વક વધાવે છે, અને બે ત્રણ વર્ષ પછી ખેદપૂર્વક છોડી દે છે. જનુવાદમાંથી ઉદ્ભવેલી સીરમો, વેક્સીનો અને એન્ટી-ટોક્સીનોની એની એ હાલત છે.

એલોપથીના બધા ઉપાયો માટે જો સારામાં સારું કહેવું હોય તો એટલું જ કહી શકાય એ કેવળ કામચલાઉ અને તાત્કાલિક રાહત આપનારા છે. એના એક પણ ઉપાયમાં રોગને નિર્મૂળ કરવાની શક્તિ નથી. ન્યારે ખરાબમાં ખરાબ કહેવા માટે તો મારી પામે ચોખ્ખો શબ્દો નથી.

એના ઉપાયો કામચલાઉ છે, એટલા માટે જ એ જૂના રોગો “મટાડવા” નવા ઉપાયો રાતદિવસ ખોળ્યા કરે છે. રોગ અને આરોગ્યને લગતા અનેક ભ્રમોને લીધે જ, ઉપાયો, નવા ઉપાયો, વધુ ઉપાયો અને રામંચાણુ દવાઓ માટે ગાંડી અને આંધળી દોડ્યામ ચાલી રહી છે. વધારે રમૂજ હકીકત તો એ છે કે ખૂબ ઊગમણી દિશામાં પડે છે, ન્યારે દોડ્યામ આશમણી દિશામાં થઈ રહી છે.

છેલ્લે ડૉ. બેસરેડકાની નવી શોધ મુજબ લોહી એ જનુનો પ્રતિકાર કરવા માટેનું વિશ્વાસયોગ્ય તત્વ નથી, એ નક્કી થવાથી સીરમ-થીરપી અને વેક્સીન-થીરપી ઉપર એક જીવલેણ ફટકો પડ્યો છે.

હવે નિસર્ગોપચારનું દૃષ્ટિર્બિંદુ નીચેના ચોક્કસ મુદ્દાઓમાં સમેટી લઉં છું :

(૧) આરોગ્ય એટલે વિપુલ જીવનશક્તિ અને વિશુદ્ધ શરીર.

(૨) રોગ એટલે શરીરમાં ક્યારનો જમાવ.

(૩) રોગ થવાનું કારણ તન્દુરસ્તીના નિયમોના ભંગ.

(૪) શરીરમાં ક્યારે બે રીતે એકઠો થાય છે :

(૧) અશુદ્ધ હવા, પાણી ને ખોરાકથી, રક્ત, કોરી, કોકો, દારૂ, અશીણ, ભાંગ,

ગાંજો અને એવા જ ખીજાં જોડાવતા જેરી પદાર્થોના સેવનથી, તેમ જ દવાઓના ઉપયોગથી (૨) જીવનશક્તિ ઘટવાને લીધે શરીરમાં દરરોજ ઉત્પન્ન થતા ક્યારાની પણ ચોખ્ખો નિકાલ થતી નથી.

(૫) માંદગી એટલે આ ક્યારાને શરીરની બહાર ફેંકી દેવાનો જીવનશક્તિનો પ્રયત્ન.

(૬) જનુઓ એ વિગ્નતીય દ્રવ્યને ખાધ જનારા, અને એ રીતે શરીરને સાફ કરનારા ભંગીઓ છે.

(૭) કોષપણુ રોગ લયંકર નથી. રોગને વિષેનું એલોપથોનું અરાનજ ભયંકર છે.

(૮) માંદગી એ શરીરનો મળ મટાડવાની ક્રિયા છે. માંદગીને મટાડવાનો દાવો સાવ વાહિયાત છે.

(૯) આપણી સંસ્કૃત રહેણીકરણીથી તીક્ષ્ણ રોગો ઊભા થાય છે. આપણી સંસ્કૃત (૧) સારવારની પદ્ધતિઓથી જીર્ણ અને સંહારક રોગો ઊભા થાય છે. કેન્સર જેવા જીવલેણ રોગો એલોપથીની જેરી દવાઓ અને રસીઓથી ઊભા થાય છે.

(૧૦) દાકતરની સારવાર દરમિયાન જેટલા દર્દીઓ સાળ થાય છે એ કુદરતથી થાય છે; મરે છે એ દવાઓથી મરે છે. એનો પુરાવો એ છે કે નિસર્ગોપચારની સારવાર નીચે લગભગ દરેક દરેક દર્દી સાળ થાય છે.

(૧૧) દાકતરો જેમને અસાધ્ય રોગો માને છે તેમને પણ નિસર્ગોપચારકો સફળતાપૂર્વક મટાડી શકે છે. એનું કારણ એ છે કે રોગ અને આરોગ્યનું સાચું સ્વરૂપ તેઓ સમજે છે.

(૧૨) તન્દુરસ્તીના નિયમો—શાસ્ત્રીય કસરત, પથ્ય ખોરાક, ચોખ્ખી હવા, પૂરતો પ્રકાશ અને સંપૂર્ણ સ્વચ્છતાને અનુસરવાથી માણસ દરેક રોગથી મુક્ત રહી શકે છે.

આમાં કશુંય અરપણ, હવાઈ, આકાશી, જટીલ કે સંદિગ્ધ છે ખરું ?

“આત્મભોગ”

રતિભાઈ ઉકાભાઈ પટેલ

વિદ્યોતીઆ ગાર્ડનના એક બાંકડા પર આસપાસ ફરતાં યુવાન સ્ત્રી પુરુષો તરફ શત્રુ-મનસ્ક દૃષ્ટિ ફેંકી અને કાઠવાર વૃક્ષો તરફ તાકીને પ્રમીલા પોતાનો સમય પસાર કરતી હતી. ૧૫ દિવસ પછી પોતાનાથી બમણી ઉંમરના એટલે ૪૫ વર્ષના વયોવૃદ્ધની સાથે એને પરણવાનું હતું. એ મૂરતિયો પોતે ધનવાન હોવાથી આટલી ઉંમરે વિધુર થયા પછી બીજી સ્ત્રીને રાખી શકે એટલી સંપત્તિ હોવાના કારણે બિચારી પ્રમીલાનું આખું જીવન ધૂળધાણી કરવાને તે તૈયાર થયો હતો. તેના પિતા આ લગ્નમાં પ્રમીલાને અનિચ્છાએ શા માટે નોડતા હશે એ જ પ્રમીલાને સમજાતું નહોતું. તેને તો એટલો જ ખ્યાલ હતો કે ગમે તે ભોગે જલદીથી એ વ્યક્તિ સાથે પ્રમીલાને પરણાવી દેવી.

સ્વભાવે પ્રમીલા શાંત હતી અને પોતાનો ધણોખરો સમય વાંચવામાં અને પુણ્યો સાથે રમત કરવામાં પસાર કરતી. એટલે સામાન્ય રીતે તે નમ્ર હતી. પરંતુ આજે તેના પુણ્યપ્રકાપ લામડી બિડ્યો. તેણે પોતાના ભાવિ પતિદેવનો ફોટો જોયો હતો અને તેને વિશે બીજી હકીકતો પણ મળી હતી. તે દેખાવે બિહામણા હતો અને તેનાં કાર્યો એથી પણ વધુ લાયાનક હતાં.

પ્રમીલા આ પતિદેવથી કેવી રીતે છૂટવું તેના વિચારમાં પડી. અચાનક તેની નજર દૂરના એક બીજા બાંકડા પર પડી. ત્યાં એક પરિચિત યુવક જોડ્યો હતો. પરંતુ એ યુવકને છેલ્લાં દશ વર્ષથી જોવાનો પ્રસંગ તેને નહોતો મળ્યો. એનું નામ સુધીર હતું. દશ વર્ષ પહેલાંનો સમય પ્રમીલાની નજર સમક્ષ ખડો થયો. તે વખતે સુધીરના પિતા તેની પાઠશાળામાં જ રહેતા, સુધીર અને પ્રમીલા બન્ને બાળપણનાં સંગાથી હતાં. એ દિવસો પછી સુધીરના પિતાની સ્થિતિ બદલાતાં તેને મુબઈ છોડવું પડેલ. પરંતુ અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી સુધીર ફરીથી નોકરી અર્થે મુબઈ આવ્યો ત્યાર પહેલાં તો તે પ્રમીલાને જૂઠી ગયો હતો. અચાનક પ્રમીલાએ ૧૦ વર્ષ પછી તેને જોયો ત્યારે સુધીરનું ધ્યાન પણ પ્રમીલાને જોઈને ખેંચાયેલ, પરંતુ તે તેને યરોખર ઝાળખી શક્યો નહિ. તેમ છતાં પણ આ એકલી બાંકડા પર જોડેલી યુવતીને કંઈક મુશ્કેલીમાં જોઈને તેની સાથે વાતચીત કરવાની ઇચ્છા છતાં પોતાની શરમાળ પ્રકૃતિથી તે કંઈ જોવી શક્યો નહિ. પોતે હવે અપરિચિત હોવાથી સ્વભાવિક રીતે જ આ અગણ્ય યુવતી તરફ સંદેહ અનુભવવા લાગ્યો.

પ્રમીલાને પોતાના તરફ આવતી જોઈને અચાનક સુધીર ભડક્યો. સુધીરના બાંકડા પાસે આવીને તે અટકી.

સુધીર પોતાને જોળખશે નહિ એ બીકથી એક અજાણી યુવતિ તરીકે પ્રમીલાએ કહ્યું, “હું જરા મુશ્કેલીમાં છું. તમે મને મદદ કરશો?” સુધીર પોતાને જોળખે કે ન જોળખે તેની દરકાર કર્યા વિના પ્રમીલાએ આગળ ચલાવ્યું. “હું નિરાધાર છું, મારે રહેવાને ઘર પણ નથી.” સુધીર શરૂઆતમાં મૂંઝાયો પણ પછી હિંમત લાવી તેણે પૂછ્યું:

“તમે મારી મદદ માગો છો?”

પ્રમીલા શુષ્કતાથી હસી:

“એ આશાએ જ હું અહીં આવી છું એમ તમને નથી લાગતું?”

આટલી વાતચીતથી સુધીરને લાગ્યું કે આ વ્યક્તિ પરિચિત તો છેજ, પરંતુ તે કાણ છે તે બરાબર ખ્યાલમાં આવતું નહોતું. એટલે તેની સાથે વધુ વાતચીતથી બાકી શકશે એમ માની સુધીરે કહ્યું:

“અહીં બેસો અને મને તમારી કથની કહો.” પરંતુ આસપાસ એક બે યુવાનોએ એક બીજા તરફ આંખો મીચી તે જોઈને સુધીર પરિસ્થિતિ સમજી ગયો, તેણે ધૂજતાં ધૂજતાં પ્રમીલાને કહ્યું:

“મારે ઘેર તમે મને બંધી હકીકત કહેશો?” સુધીરના સ્વભાવને બાળપણથી પિછાનતી પ્રમીલાએ વિના સંકોચે એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

ઘેર પહોંચતાં આસપાસના પાડોશીઓ સુધીર તરફ શંકાશીલ દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. તેને ગણકાર્યા વિના પ્રમીલાને પોતાના ઘરમાં આમંત્રીને સુધીરે તેને ખુરશી પર બેસાડ્યા પછી તેની આપવીતી સાંભળી.

એ કથની સાંભળ્યા પછી વર્ષો પહેલાં પોતાના પિતા પ્રમીલાના મકાન પાસે રહેતા એ સ્મૃતિ તેની સમક્ષ પડી થઈ. દશ વર્ષ પહેલાં પોતે જે નિર્દોષ લાવે બાળપણમાં પ્રમીલા સાથે આનંદ કરેલ તે બધું તેને યાદ આવ્યું. પરંતુ અત્યારના બંનેના સંયોગો જોતાં સુધીરને મૂંઝવણ થવા લાગી, પ્રમીલાને પોતાને

ત્યાં રાખવામાં કેટલું જોખમ છે તેના વિચારો પણ આવવા લાગ્યા. પોતે અપરિણીત હોવાથી પોતાની સાથે તેને રાખવાથી લોકો શું ધારશે? પરંતુ બીજા જ પળે પ્રમીલાના ચહેરા ઉપરનો ઉરકરાટ જોઈને તેને મારે દયા આવી, અને તેણે કહ્યું:

“પ્રમીલા, વર્ષો પછી વિપરીત સંયોગોમાં તમે મળવાનો ફરી પ્રસંગ મળ્યો છે. તને કાલે તો આ અવ્યવસ્થિત ઓરડીમાં તું રહી શકે છે.”

પ્રમીલાએ સંકોચથી કહ્યું: “સુધીર, તમે બહુ ભલા છો. તમારા પાડોશીની ચર્ચાની દરકાર કર્યા વિના મારે ખાતર બધું જોખમ વહેરી લેવા તૈયાર થવા છો એનો બદલો હું શી રીતે વાળી શકીશ?”

એકાદ મહિનો પૂરો પણ ન થયો ત્યાંજ પ્રમીલાને સમજાણું કે સુધીરને તેને લીધે બધું સહન કરવું પડે છે. પહેલા અઢવાડિયામાં સુધીરના મિત્રો નિયમિત આવતા, પરંતુ ધીમે ધીમે તેમણે આવવાનું બંધ કર્યું. તેના પાડોશીઓ તેની તરફ વેધક દૃષ્ટિથી શરૂઆતમાં જોતા, પછી કંઈક અચંબાથી જોતા અને છેવટે તફાવત બેદરકાર બનીને સાથે મળી ગણગણાટ કરતા.

આ બધું પ્રમીલાએ સાંખી લીધું પરંતુ બ્યારે તેણે જોયું કે સુધીરને જોઈને પાડોશીઓનાં ઘેર પોતાનાં ઘરનાં બારણાં બંધ કરી દે છે અને પુરુષો પણ તેના સામું જોતા નથી ત્યારે પ્રમીલાને બહુ લાગી આવ્યું કે પોતાને ખાતર સુધીર બધું સહન કરે છે. સુધીર લહેરથી અને છૂટથી પ્રમીલાની સાથે બોલતો કે જ્યેથી તેને એમ ન લાગે કે તે તેને ભારરૂપ થઈ પડી છે. પરંતુ પ્રમીલાને આ પરિસ્થિતિ સમજતાં વાર ન લાગી. સુધીરની આટલી બંધી હિદાસ્તા જોઈને પ્રમીલાને લાગ્યું કે તેનું નામ બદલાય થાય એ કોઈ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. તેને ખાતરી હતી કે સુધીરની સાથે તેનો સંબંધ ગમે તેટલો શુદ્ધ હોય છતાં પણ તેના પાડોશીઓને ખુશ કરી શકાય એમ નથી.

એક દિવસ બપોરે ઘરમાં બધું અવસ્થિત કર્યા

પછી પ્રમીલા વિક્ટોરીઆ ગાર્ડન તરફ દ્રવા ગઇ. ગાર્ડનના એક ખાંડા પર એકાંત ખોળાને પ્રમીલા તેના પર બેઠી. આભુઆભુના બધા ખાંડા પર માણસો બેઠા હતા. તે વખતે એક યુવાન અને એક યુવતી પ્રમીલાના ખાંડા પર ખાલી જગ્યા બેઠાને ત્યાં આવવા લાગ્યાં. દૂરથી પ્રમીલાને જોઇ બંનેએ કંઈક ધીમી વાતચીત કરી લીધી. પછી તે યુવતી પ્રમીલા પાસે હસતી હસતી આવી અને કહ્યું, “પ્રમીલા-બહેન ! તમે અહીં ક્યાંથી ?” પોતાની સાથે એક વખત અભ્યાસ કરતી કુસુમને આમ અચાનક મળવાનો પ્રસંગ આવતાં પ્રમીલા પોતાનું દુઃખ ભૂલી ગઇ અને હૃદયનો ભાર હળવો કરવા તેણે પોતાની આપવીતી તેને કહી સંભળાવી અને કુસુમને કહ્યું કે પોતે કોઇ યોગ્ય નોકરીની શોધમાં છે.

કુસુમે પોતાની સહાધ્યાયીનીની આફત જોઇને સમયસૂચકતા વાપરીને કહ્યું : “પ્રમીલા ! આ મારા-ભાઇ મહેન્દ્ર એક સારા ચિત્રકાર છે. તારો પોઝ સુંદર આવે એમ લાગે છે. તને પ્રથમ આ ખાંડા પર જોઇ ત્યારે અમને બંનેને એ જ વિચાર આવેલ, પરંતુ નજીક આવતાં તને જોઇને આપણા શાળા-જીવનની સાથે કરેલી લહેર મને સાંભરી આવી. હવે તારી હકીકત સાંભળીને મને લાગે છે કે તારે આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર થવાની તાત્કાલિક જરૂર છે, તો તું અત્યારથી જ અમારી સાથે ચાલ અને તારા અકેક પોઝના મારા ભાઇ ૧૦ રૂપિયા આપશે.”

પ્રમીલા ખૂબ આનંદમાં આવી ગઇ : “કુસુમ ! તારી આ ઉદારતા હું કદી નહિ ભૂલું....મને....”

કુસુમે તેને અધવચ્ચે અટકાવીને કહ્યું : “પ્રમીલા હવે એ બધો વિવેક રહેવા દે અને તું નક્કી કહે કે તું અત્યારે આવવા ઇચ્છે છે કે કાલથી આવવા વિચાર કરે છે ?”

પ્રમીલાએ વિચાર કરીને કહ્યું “હું” આજે તો નહિ આવી શકું. આવતી કાલે બપોરના ત્રણ પછી આવીશ.”

તેમનું રહેવાનું સ્થળ વગેરે બહુ લીધા પછી પ્રમીલાએ કુસુમ અને મહેન્દ્રની રજા લીધી. ત્યાંથી સીધી ઘેર જવાને બદલે પ્રમીલાએ ૧૦ રૂપિયાના માસિક ભાડાવાળા એક ઓરડા પોતાને માટે શોધી રાખ્યા અને તેણે વિચાર કર્યો, ‘આવું કાંઈક ખીલું કામ મળી રહે તો નિરાંત.’ પછી તે સુધીરના મકાને ગઇ.

સુધીરની સાથે પ્રમીલાએ તે દિવસે આનંદથી વાતો કરી અને તેણે તે દિવસે પાડોશીની નિંદા પર જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ખીજે દિવસે બપોરે ઘરને તાળું મારીને પ્રમીલા દરારેલ સ્થળે ગઇ. બારણા પર જ કુસુમ બેઠી હતી. તેણે કહ્યું :

“પ્રમીલા, બહુ વખતસર આવી પહોંચી. તને અમે થોડીવાર પહેલાં જ સંભારેલ. ફીક ચાલ ત્યારે ચિત્રશાળામાં.”

પ્રમીલાએ પાછળ ફરીને શેરીમાં એક દૃષ્ટિપાત કરી લીધો, જાણે કે પોતાના જીવનગ્રંથનું એક પૃષ્ઠ પૂરું થયા પછી ખીલું પૃષ્ઠ બિઘડતું હોય. પછી તે ચિત્ર-શાળામાં કુસુમની સાથે ગઇ.

તે દિવસે સાંજે સુધીર ઓફિસેથી ઘેર આવ્યો ત્યારે હમેશ મુજબ આવકાર આપવાને તૈયાર થયેલી પ્રમીલાની મૂર્તિને બદલે ઘરને તાળું વાસેલ તેણે જોયું. પોતાની પાસે ખીલું ફૂંચી હોવાથી તેણે તાળું ઉઘાડ્યું. ઘરમાં બધે અધકાર હતો. બત્તી કરતાં તેને ટેબલ પરથી એક ચિટ્ટી હાથ લાગી. ફૂંજતે હાથે તે પકડીને વાંચવા માંડ્યો :

“બહાલા મિત્ર,

મારે ખાતર તેં સહન કરેલ છે તે બદલ હું તારું ઋણ ચૂકવી શકું એમ નથી. ન્યારે મારા જીવનમાં તદ્દન નિરાશા જ હતી ત્યારે મારા તરફ ઉદારતા અને મમતા બતાવી તેં સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે હજી મારે જીવવા જેવું છે બહુ. મને સારા પગારથી નોકરી મળતાં હવે હું તને ભારૂંપ થવા ઇચ્છતી નથી. પણ હું ન્યાં હોઈશ ત્યાં તારી ઉદારતા નહિ બહુ.

પ્રમીલા”

સુધીર અનિચ્છાએ પાસેની ખુરશી પર બેસી ગયો એના ચહેરા પર વિષાદ છવાઈ ગયો. તેના મોં પર ફિક્કાશ આવી ગઈ. ખિસ્સામાંથી એક સોનાની ચેઇન અને લોકીટ તેણે બહાર કાઢ્યાં. તેને ટેબલ પર મૂકીને તેણે એક ઊંડો નિસાસો મૂક્યો.

પ્રમીલા પોતે ભાડે લીધેલ ઘરમાં એક ચટાઈ પર બેસીને પોતાનું ફાટેલ પોલકું સાધતી હતી તે વખતે ચિત્રકાર મહેન્દ્રને ત્યાંથી પોતાના ઠરાવેલ પૈસા આપવા એક માણસ આવ્યો. સાથે એક ચિટ્ટી પણ હતી તેમાં ચિત્રકારના એક મિત્રે પ્રમીલાને લાયક નોકરી જોળી કાઢવાનું વચન આપ્યું હતું.

પ્રમીલાએ સુધીરનું ઘર છોડતી વખતે લખેલ ચિટ્ટી પછી બીજા કોઈ સમાચાર તેને મોકલ્યા નહોતા. આજે શનિવાર હોવાથી બપોર પછી તેને મળ્યા વિના આ રીતે ચાલી આવી તે બદલ માફી માગવા જવાનો તેના વિચાર હતા. પોતાનું પોલકું સાંધ્યા પછી સુધીરને ત્યાં જવાની તેણે તૈયારી કરવા માંડી તેવામાં તેની નજર દરથી આવતી કુસુમ પર પડી. પ્રમીલાએ કુસુમની સાથે ખૂબ વાતો કરી. ત્યાર પછી કુસુમે એક એવા સમાચાર આપ્યા કે જેથી પ્રમીલાને સખત આંચકા લાગ્યો.

“સુધીર નામના એક બેંકમાં કામ કરતા યુવાન પર એક હજાર રૂપિયાની ગેરવ્યવસ્થા કરવાનો આરોપ આવ્યો છે.”

પ્રમીલાએ મૂંગાં મૂંગાં તે સમાચાર સાંભળ્યા એટલે કુસુમે આગળ ચલાવ્યું : “મારો ભાઈ તે સુધીરને જોળાવે છે. સુધીર આવું કરે જ નહિ એવી તેને ખાતરી છે. છેલ્લા પંદરેક દિવસથી તે જરા વિચિત્ર તો લાગતો જ. ગમે તેમ પણ એક હજાર રૂપિયા ગુમ થયા છે અને તેને માટે જોખમદાર સુધીર ગણાયો છે. હવે એ બિચારાનું થાય તે ખરું. તું બેંકનો મેનેજર બહુ ધાતકી અને દયાહીન છે.

મારો ભાઈ તેને પણ સારી રીતે જાણે છે. કારણ કે એ મેનેજરને ચિત્રોનો બહુ શોખ છે. તારા પોઝવાળાં ચિત્રો તો તેને ખાસ ગમ્યાં છે. એ ચિત્રો તો તેણે મોટી કીમત આપી ખરીદી પણ લીધાં છે. અરે ! એક વાત તો તને કહેવાની બુલ્લી જ ભઈ હું. એ ચિત્રમાં તારો પોઝ જોઈને તારે વિષે અમે જેટલું જાણતાં હતા તે બધું તેણે અમારી પાસેથી જાણી લીધું અને તારુ સિરનામું પણ માગી લીધું.”

“હશે !” પ્રમીલાએ ટૂંકમાં પતાવ્યું. સુધીરના સમાચારથી તેનું મગજ અસ્થિર બન્યું હતું.

કુસુમે આગળ ચલાવ્યું :

“કોઈ સ્વરૂપવાન યુવતિને પોતાની પત્ની બનાવવાની ઇચ્છાથી તે ખૂબ તપાસ કરે છે. સામાન્ય દેખાવની સ્ત્રીઓ તો તેને ધણી મળે છે, પરંતુ તેના સૌંદર્યપ્રેમી આત્માને સતોષે એવી રૂપવતી સ્ત્રી તેને મળતી નથી. મદનલાલ સેવકલાલ નાણાવતીના નામથી તે જોળખાય છે.”

આ નામ સાંભળીને પ્રમીલા એકદમ ચમકી. એ જ માણસ સાથે પ્રમીલાના પિતા તેને પરણાવવાના હતા. પરંતુ તેને ખ્યાલ નહોતો કે તે એક બેંકમાં ભાગીદાર અને મેનેજર હતો.

પોતાની સખી ન્યારે જતી રહી ત્યારે પ્રમીલાએ ધરતું ખારણું અંદરથી બંધ કર્યું અને હવે શું કરવું તેના વિચારમાં પડી. સુધીરને ત્યાં જવાનો વિચાર હવે તેને પડતો મૂકવો પડ્યો. સુધીરને ખ્યાલવાની એક ચુકિત તેના મગજમાં જોડવાઈ ચૂકી હતી. જો તેમાં તે સફળ થાય તો સુધીરને ખાતર પોતાનું બળિદાન તેને આપવું પડે એમ હતું.

તેણે એવી યોજના કરી કે મદનલાલ સાથે લગ્ન કરતી વખતે એક શરત એ કરવી કે સુધીરના પર મૂકાયેલ આરોપને ઉઠાવી દેવો અને તેને ફરીથી નોકરીમાં રાખવો. આ યોજનાથી તેને પોતાને આખે શરીરે કંપારી છૂટી. જે વસ્તુથી થોડા મહિના પહેલાં તે દૂર દૂર નાસતી હતી તેની સાથે જિંદગીભર રહેવાનું

સાદસ હવે તે કરી રહી હતી. પરંતુ પોતાને ખાતર સદન કરનાર સુધીરને અચાવવા તે તૈયાર થઈ હતી.

આ વિચારમાં ગૂંથાવાને લીધે ઘરમાં અધારું થવા છતાં પ્રમીલાને ખત્તી કરવાનું યાદ નહોતું આવ્યું. ખત્તી કર્યા પછી પાંચેક મિનિટ તે બારી પાસે બેસી રહી તેવામાં એક મોટર તેના ઘર સામે આવીને બેસી રહી. પ્રમીલાનું હૃદય ધબકવા લાગ્યું. એક ગૃહસ્થ તેમાંથી બેઠેલીને પ્રમીલાના ઓરડામાં આવ્યા, ઝાંખા અજવાળામાં પણ પ્રમીલાએ અગાઉ એક જ વખત જોયેલ મદનલાલ શેઠને ઓળખી કાઢ્યા. ચહેરા પર જરાપણ ગભરાટ ન દેખાય એવા ભાવ તેણે ધારણ કર્યા. મદનલાલે કહ્યું : “પ્રમીલા, તું શો માટે તારા બાપુજી પાસેથી નારી ગઈ? તેણે તારી શોધ કરવા માટે બહુ મહેનત કરી. જો તારી ઇચ્છા મને પરણવાની નહોતી તો કંઈ તને બળજોરીથી કાઢ ન જ પરણાવત. તું આમ સંતાઈ કેમ ગઈ?”

“હું દિલગીર છું”... ધીમેથી પ્રમીલાએ કહ્યું. તેને વધુ સાંભળવાની દરકાર કર્યા વિના મદનલાલે કહ્યું—

“તેં જે ચિત્રકારને પોઝ લેવા દીધા એની પાસેથી મને તારો પત્તો મળી ગયો. હું તો તને ફક્ત આટલું જ કહેવા આવ્યો છું કે લોકોનો મારા પ્રત્યે કેવો અભિપ્રાય છે તે હું જાણું છું, હું કૂર અને દયાહીન છું. પરંતુ તેમાં મારો વાંક નથી. ઓશીસમાં કામ કરતા મૂખાઓ સાથે લમણાઝીક કરવામાં જ મારો સ્વભાવ આવો થઈ ગયો છે.

“મારા વિષે અનેક અફવાઓ બેસવા લાગી. કાઢ કહેવા લાગ્યા કે આટલી ઉંમરે મારા જેવા બેઝાળ બાળકને રૂપવાન લલનાનો શોખ થયો છે. જરૂર, હા, એ તદ્દન ખોટું નથી. મારી પાસે સંપત્તિ, લાગવગ છે અને સમાજમાં મારું સારું સ્થાન છે. મારા વેલ-વમાં એક જ ચીજની ખામી છે અને તે કાંઈ સ્વરૂપવાન સુવાન પત્નીની. આ સત્ય હકીકત છે. પરંતુ હું એટલો બધો જંગલી નથી કે કોઈની ઇચ્છા વિના બળાકારે પરણું. હું તો ફક્ત તને એટલું વિનવવા આવ્યો

છું કે તું તારા વિયોગથી દુઃખી થતા બાપુજી પાસે જા.”

આટલું કહીને તેણે મૌન સેવતી પ્રમીલા પાસેથી વિદાય માગી ને જવાની તૈયારી કરી, એટલે પ્રમીલાએ ધીમેથી કહ્યું :

“હું પરણવાની ના પાડતી નથી” તેનો પોતાનો જ અવાજ આ શબ્દો બોલતી વખતે પ્રમીલાને વિચિત્ર લાગ્યો. “પણ એક શરત પણ કરવાની છે. સુધીરના પર આવેલ એક હજારની અવ્યવસ્થાના આરોપમાંથી તેને મુક્ત કરીને ફરીથી તેને નોકરી પર રાખવો. મને ખાતરી છે કે તે નિર્દોષ છે. તે મારો ખાસ મિત્ર છે. એ શરત આપને મંજૂર છે?”

જવાબની આશાએ તેણે મદનલાલ સામું જોયું. “વાહ ! આ તો બહુ સુંદર સોદો થયો ખરુંને !” મદનલાલે કટાક્ષથી હસતાં હસતાં કહ્યું. “આ શરત મારે મંજૂર છે. એ સુધીરની સાથે તારે કેવો સંબંધ હતો એ કાંઈ મારે જાણવું નથી. એવા જૂતા સંબંધો તો મારે પણ છે. પરંતુ એક વાર તું આદર્શ ગૃહિણી બની જઈશ તો પછી એવા સંબંધો આપોઆપ અટકી જશે. ફીક ત્યારે કમૂલ છે ને ?”

પ્રમીલા શરમથી નીચું જોઈ રહી, નિરાશાથી તેણે આમું શરીર શુષ્ક થઈ ગયું હતું છતાં ન છૂટકે તેણે હકાર લફર્યો.

મદનલાલ ગયા પછી લાંબા સમય સુધી પ્રમીલાએ બારી બહાર દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને જોયા કર્યું. સુધીરને ત્યાં એ રહેતી તે દિવસો દરમિયાન પાડોશીઓની વર્તણૂક અને સુધીરનો આનંદી સ્વભાવ એ બધું એની દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવરી રહ્યું. હજી પણ તે બારીને અટકીને બેસી રહી. “હું આ બધું તારે ખાતર કહું છું,” એક દસકું એના અંતરમાંથી નીકળ્યું : “સુધીર ! તારે ખાતર હું બધું સદન કરવા તૈયાર છું.”

③

એક દિવસ સુધીર ઓફિસેથી ઘર તરફ જતો હતો. પોતાને આમ અચાનક આરોપમાંથી મુક્ત

સુધીર અનિચ્છાએ પામેલી ખુરશી પર બેસી ગયો. એના ચહેરા પર વિવાદ છવાઈ ગયો. તેના મોં પર ફિટકાર આવી ગયો. ખિસ્સામાંથી એક સોનાની ચેઈન અને લોકીટ તેણે બહાર કાઢ્યાં. તેને ટેબલ પર મૂકીને તેણે એક ઊંડો નિસાસો મૂક્યો.

૭

પ્રમીલા પોતે ભાડે લીધેલ ઘરમાં એક ચટાઈ પર બેસીને પોતાનું ફાટેલ પોલકું સાંધતી હતી તે વખતે ચિત્રકાર મહેન્દ્રને ત્યાંથી પોતાના દરવેલ પૈસા આપવા એક માણસ આવ્યો. સાથે એક ચિટ્ટી પણ હતી તેમાં ચિત્રકારના એક મિત્રે પ્રમીલાને લાપક નોકરી બોળી કાઢવાનું વચન આપ્યું હતું.

પ્રમીલાએ સુધીરનું ઘર છોડતી વખતે લખેલ ચિટ્ટી પછી બીજા કોઈ સમાચાર તેને મોકલ્યા નહોતા. આજે શનિવાર હોવાથી બપોર પછી તેને મન્યા વિના આ રીતે ચાલી આવી તે બદલ મારી માગવા જવાનો તેનો વિચાર હતો. પોતાનું પોલકું સાંધ્યા પછી સુધીરને ત્યાં જવાની તેણે તૈયારી કરવા માંડી તેવામાં તેની નજર દરથી આવતી કુસુમ પર પડી. પ્રમીલાએ કુસુમની સાથે ખૂબ વાતો કરી. ત્યાર પછી કુસુમે એક એવા સમાચાર આપ્યા કે જેથી પ્રમીલાને સખત આંચકો લાગ્યો.

“સુધીર નામના એક બેંકમાં કામ કરના યુવાન પર એક હઝાર રૂપિયાની ગેરવ્યવસ્થા કરવાનો આરોપ આવ્યો છે.”

પ્રમીલાએ મૂંગા મૂંગાં તે સમાચાર સાંભળ્યા એટલે કુસુમે આગળ ચલાવ્યું : “મારો ભાઈ તે સુધીરને ઓળખે છે. સુધીર આવું કરે જ નહિ એવી તેને ખાતરી છે. હવે પહેરે દિવસથી તે જ્ઞાતિ વિચિત્ર તો લાગતો જ. ગમે તેમ પણ એક હઝાર રૂપિયા શુભ થયા છે અને તેને માટે જોખમદાર સુધીર ગણાયો છે. હવે એ બિચારાનું શાય તે ખરું. તે બેંકનો મેનેજર બહુ ધાતપી અને દયાહીન છે.

મારો ભાઈ તેને પણ સારી રીતે જાણે છે. કારણ કે એ મેનેજરને ચિત્રોનો બહુ શોખ છે. તારા પોલકામાં ચિત્રો તો તેને ખાસ ગમ્યાં છે. એ ચિત્રો તો તેણે મોટી કામત આપી ખરીદી પણ લીધાં છે. અરે ! એક વાત તો તને કહેવાની જૂની જ જાહેર છે. એ ચિત્રમાં તારો પોજી જોઈને તારે વિશે અમે જેટલું જાણતાં હતા તે બધું તેણે અમારી પામેલી જાણી લીધું અને તારું સિસ્તામું પણ માગી લીધું.”

“હશે !” પ્રમીલાએ ટૂંકામાં પતાવ્યું. સુધીરના સમાચારથી તેનું મગજ અસ્થિર અન્યું હતું.

કુસુમે આગળ ચલાવ્યું :

“કોઈ સ્વરૂપવાન યુવતિને પોતાની પત્ની બનાવવાની ઇચ્છાથી તે ખૂબ તપાસ કરે છે. સામાન્ય દેખાવની સ્ત્રીઓ તો તેને ધણી મળે છે, પરંતુ તેના સિદ્ધિપ્રેમી આત્માને સતોષે એવી રૂપવતી સ્ત્રી તેને મળતી નથી. મદનલાલ સેવકલાલ નાણાવતીના નામથી તે ઓળખાય છે.”

આ નામ સાંભળીને પ્રમીલા એકદમ ચમકી. એ જ માણસ સાથે પ્રમીલાના પિતા તેને પરણાવવાના હતા. પરંતુ તેને ખ્યાલ નહોતો કે તે એક બેંકમાં ભાગીદાર અને મેનેજર હશે.

પોતાની સખી ન્યારે જતી રહી ત્યારે પ્રમીલાએ ધરતું બારણું અંદરથી બંધ કર્યું અને હવે શું કરવું તેના વિચારમાં પડી. સુધીરને ત્યાં જવાનો વિચાર હવે તેને પડતો મૂકવો પડ્યો. સુધીરને બચાવવાની એક યુક્તિ તેના મગજમાં જોડવાઈ ચૂકી હતી. જો તેમાં તે સફળ થાય તો સુધીરને ખાતર પોતાનું અજિદાન તેને આપવું પડે એમ હતું.

તેણે એવી યોજના કરી કે મદનલાલ સાથે લગ્ન કરતી વખતે એક સરત એ કરવી કે સુધીરના પર મુકાયેલ આરોપને ઉઘાડી દેવો અને તેને ફરીથી નોકરીમાં રાખવો. આ યોજનાથી તેને પોતાને આખે શરીરે કંપારી છૂટી. જે વસ્તુથી થોડા મહિના પહેલાં તે દર દર નાસતી હતી તેની સાથે નિઃશંકીય રહેવાનું

સાહસ હવે તે કરી રહી હતી. પરંતુ પોતાને ખાતર સહન કરનાર સુધીરને બચાવવા તે તૈયાર થઇ હતી.

આ વિચારમાં ગૂંથાવાને લીધે ઘરમાં અધારું થવા છતાં પ્રમીલાને ખતી કરવાનું યાદ નહોતું આવ્યું. ખતી કર્યા પછી પાંચેક મિનિટ તે બારી પાસે બેઠી રહી તેવામાં એક મોટર તેના ઘર સામે આવીને બેઠી રહી. પ્રમીલાનું હૃદય ધબકવા લાગ્યું. એક ગૃહસ્થ તેમાંથી બિતરીને પ્રમીલાના ઓરડામાં આવ્યા, ઝાંખા અજવાળામાં પણ પ્રમીલાએ અગાઉ એક જ વખત જોયેલ મદનલાલ શેકને ઓળખી કાઢ્યા. ચહેરા પર જરાપણ ગભરાટ ન દેખાય એવા ભાવ તેણે ધારણ કર્યા. મદનલાલે કહ્યું : “પ્રમીલા, તું શાં માટે તારા બાપુજી પાસેથી નારી ગઇ? તેણે તારી શોધ કરવા માટે બહુ મહેનત કરી. જે તારી ઇચ્છા મને પરણવાની નહોતી તો કંઈ તને બળજોરીથી કાઢ ન જ પરણાવત. તું આમ સંતાઇ કેમ ગઇ?”

“હું દિલગીર છું”... ધીમેથી પ્રમીલાએ કહ્યું. તેને વધુ સાંભળવાની દરકાર કર્યા વિના મદનલાલે કહ્યું—

“તેં જે ચિત્રકારને પોઝ લેવા દીધા એની પાસેથી મને તારો ખતો મળી ગયો. હું તો તને ફક્ત આટલું જ કહેવા આવ્યો છું કે લોકોનો મારો પ્રત્યે કેવો અભિપ્રાય છે તે હું જાણું છું, હું ફર અને દયાહીન છું. પરંતુ તેમાં મારો વાંક નથી. ઓશીસમાં કામ કરતા મૂખડા સાથે લમણાઝીક કરવામાં જ મારો સ્વભાવ આવો થઇ ગયો છે.

“મારા વિષે અનેક અફવાઓ બેઝવા લાગી. કાઢ કહેવા લાગ્યા કે આટલી ઉંમરે મારા જેવા બેડાળ બાળકને રૂપવાન લલનાનો શોખ થયો છે. જરૂર, હા, એ તદ્દન ખોટું નથી. મારી પાસે સંપત્તિ, લાગવગ છે અને સમાજમાં મારું સારું સ્થાન છે. મારા વૈલ-વમાં એક જ ચીજની ખામી છે અને તે કાંઈ સ્વરૂપવાન યુવાન પત્નીની. આ સત્ય હકીકત છે. પરંતુ હું એટલો બધો જ ગંભીર નથી કે કાંઈની ઇચ્છા વિના બળાકારે પરણું. હું તો ફક્ત તને એટલું વિનવવા આવ્યો.

હું કે તું તારા વિયોગથી દુઃખી થતા બાપુજી પાસે જા.”

આટલું કહીને તેણે મૌન સેવતી પ્રમીલા પાસેથી વિદાય માગી ને જવાની તૈયારી કરી, એટલે પ્રમીલાએ ધીમેથી કહ્યું :

“હું પરણવાની ના પાડતી નથી” તેનો પોતાનો જ અવાજ આ શબ્દો બોલતી વખતે પ્રમીલાને વિચિત્ર લાગ્યો. “પણ એક શરત પણ કરવાની છે. સુધીરના પર આવેલ એક હજારની અવ્યવસ્થાના આરોપમાંથી તેને મુક્ત કરીને ફરીથી તેને નોકરી પર રાખવો. મને ખાતરી છે કે તે નિર્દોષ છે. તે મારો ખાસ મિત્ર છે. એ શરત આપને મંજૂર છે?”

જવાબની આશાએ તેણે મદનલાલ સામું જોયું. “વાહ ! આ તો બહુ સુંદર સોદો થયો ખરુંતે !” મદનલાલે કટાક્ષથી હસતાં હસતાં કહ્યું. “આ શરત મારે મંજૂર છે. એ સુધીરની સાથે તારે કેવો સંબંધ હતો એ કાંઈ મારે જાણવું નથી. એવા જૂના સંબંધો તો મારે પણ છે. પરંતુ એક વાર તું આદર્શ ગૃહિણી બની જઇશ તો પછી એવા સંબંધો આપોઆપ અટકી જશે. ઠીક ત્યારે કપૂલ છે ને ?”

પ્રમીલા શરમથી નીચું જોઇ રહી, નિરાશાથી તેણે આખું શરીર યુગ્મ થઇ ગયું હતું છતાં ન છૂટકે તેણે હકાર લખ્યો.

મદનલાલ ગયા પછી લાંબા સમય સુધી પ્રમીલાએ બારી બહાર દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને જોયા કર્યું. સુધીરને ત્યાં એ રહેતી તે દિવસો દરમિયાન પાડોશીઓની વર્તણૂક અને સુધીરનો આનંદી સ્વભાવ એ બધું એની દૃષ્ટિ સમક્ષ તરવરી રહ્યું. હજી પણ તે બારીને અટકીને બેઠી રહી. “હું આ બધું તારે ખાતર કરું છું,” એક ટૂંકાં એના અંતરમાંથી નીકળ્યું : “સુધીર ! તારે ખાતર હું બધું સહન કરવા તૈયાર છું.”

એક દિવસ સુધીર ઓફિસેથી ઘર તરફ જતો હતો. પોતાને આમ અચાનક આરોપમાંથી મુક્ત

સુધીર અનિચ્છાએ પાસેની ખુરશી પર બેસી ગયો એના ચહેરા પર વિપાદ છવાઈ ગયો. તેના મોં પર ફિકાશ આવી ગઈ. ખિસ્સામાંથી એક સોનાની એઈન અને લોકીટ તેણે બહાર કાઢ્યાં. તેને ટેબલ પર મૂકીને તેણે એક બેડા નિસાસો મૂક્યો.

પ્રમીલા પોતે ભાડે લીધેલ ઘરમાં એક ચટાઈ પર બેસીને પોતાનું ફાટેલ પોલકું સાંધતી હતી તે વખતે ચિત્રકાર મહેન્દ્રને ત્યાંથી પોતાના ઠરાવેલ પૈસા આપવા એક માણસ આવ્યો. સાથે એક ચિટ્ટી પણ હતી તેમાં ચિત્રકારના એક મિત્રે પ્રમીલાને લાયક નોકરી ખોળી કાઢવાનું વચન આપ્યું હતું.

પ્રમીલાએ સુધીરનું ઘર છોડતી વખતે લખેલ ચિટ્ટી પછી બીજા કાંઈ સમાચાર તેને મોકલ્યા નહોતા. આજે શનિવાર હોવાથી બપોર પછી તેને મળ્યા વિના આ રીતે ચાલી આવી તે અદલ માસી ભાગવા જવાને તેનો વિચાર હતો. પોતાનું પોલકું સાંધ્યા પછી સુધીરને ત્યાં જવાની તેણે તૈયારી કરવા માંડી તેવામાં તેની નજર દરથી આવતી કુસુમ પર પડી. પ્રમીલાએ કુસુમની સાથે ખૂબ વાતો કરી. ત્યાર પછી કુસુમે એક એવા સમાચાર આપ્યા કે જેથી પ્રમીલાને સખત આંચકા લાગ્યો.

“સુધીર નામના એક બેંકમાં કામ કરતા યુવાન પર એક હજાર રૂપિયાની ગેરવ્યવસ્થા કરવાનો આરોપ આવ્યો છે.”

પ્રમીલાએ મૂંગાં મૂંગાં તે સમાચાર સાંભળ્યા એટલે કુસુમે આગળ ચલાવ્યું : “મારો લાઇ તે સુધીરને જોળખે છે. સુધીર આવું કરે જ નહિ એવી તેને ખાત્રી છે. છેલ્લા પંદરેક દિવસથી તે જરા વિચિત્ર તો લાગતો જ. ગમે તેમ પણ એક હજાર રૂપિયા ગુમ થયા છે અને તેને માટે જોખમદાર સુધીર ગણાયો છે. હવે એ બિચારાનું ચાય તે ખરું. તે બેંકનો મેનેજર બહુ ઘાતકી અને દયાહીન છે.

મારો લાઇ તેને પણ સારી રીતે જાણે છે. કારણ કે એ મેનેજરને ચિત્રોનો બહુ શોખ છે. તારા પોઝવાળાં ચિત્રો તો તેને ખાસ ગમ્યાં છે. એ ચિત્રો તો તેણે મોટી કીમત આપી ખરીદી પણ લીધાં છે. અરે ! એક વાત તો તને કહેવાની ભૂલી જ ગઈ છું. એ ચિત્રમાં તારો પોઝ જોઈને તારે વિષે અમે જેટલું જાણતાં હતા તે બધું તેણે અમારી પાસેથી જાણી લીધું અને તારું સિરનામું પણ માગી લીધું.”

“હશે !” પ્રમીલાએ ટૂંકમાં પતાવ્યું. સુધીરના સમાચારથી તેનું મગજ અસ્થિર બન્યું હતું.

કુસુમે આગળ ચલાવ્યું :

“કાંઈ સ્વરૂપવાન યુવતિને પોતાની પત્ની બનાવવાની ઇચ્છાથી તે ખૂબ તપાસ કરે છે. સામાન્ય દેખાવની સ્ત્રીઓ તો તેને ધણી મજે છે, પરંતુ તેના સૌંદર્યપ્રેમી આત્માને સતોષે એવી રૂપવતી સ્ત્રી તેને મળતી નથી. મદનલાલ સેવકલાલ નાણાવટીના નામથી તે જોળખાય છે.”

આ નામ સાંભળીને પ્રમીલા એકદમ ચમકી. એ જ માણસ સાથે પ્રમીલાના પિતા તેને પરણાવવાના હતા. પરંતુ તેને ખ્યાલ નહોતો કે તે એક બેંકમાં ભાગીદાર અને મેનેજર હતા.

પોતાની સખી જ્યારે જતી રહી ત્યારે પ્રમીલાએ ઘરનું બારણું અંદરથી બંધ કર્યું અને હવે શું કરવું તેના વિચારમાં પડી. સુધીરને ત્યાં જવાનો વિચાર હવે તેને પડતો મૂકવો પડ્યો. સુધીરને ખ્યાલવાની એક સુકિત તેના મગજમાં જોડવાઈ ચૂકી હતી. જે તેમાં તે સફળ થાય તો સુધીરને ખાતર પોતાનું બળિદાન તેને આપવું પડે એમ હતું.

તેણે એવી યોજના કરી કે મદનલાલ સાથે લગ્ન કરતી વખતે એક શરત એ કરવી કે સુધીરના પર મૂકાયેલ આરોપને ઉઠાવી દેવો અને તેને ફરીથી નોકરીમાં રાખવો. આ યોજનાથી તેને પોતાને આખે શરીરે કંપારી છૂટી. જે વસ્તુથી થોડા મહિના પહેલાં તે દૂર દૂર નાસતી હતી તેની સાથે જિંદગીભર રહેવાનું

સાહસ હવે તે કરી રહી હતી. પરંતુ પોતાને ખાતર સહન કરનાર સુધીરને બચાવવા તે તૈયાર થઈ હતી.

આ વિચારમાં ગૂંથાવાને લીધે ઘરમાં અંધારું થવા છતાં પ્રમીલાને ખત્તી કરવાનું યાદ નહોતું આવ્યું. ખત્તી કર્યા પછી પાંચેક મિનિટ તે બારી પાસે બેઠી રહી તેવામાં એક મોટર તેના ઘર સામે આવીને બેઠી રહી. પ્રમીલાનું હૃદય ધબકવા લાગ્યું. એક ગૃહસ્થ તેમાંથી બેઠીને પ્રમીલાના ઓરડામાં આવ્યા, ઝાંખા અજવાળામાં પણ પ્રમીલાએ અગાઉ એક જ વખત જોયેલ મદનલાલ શેઠને ઓળખી કાઢ્યા. ચહેરા પર જરાપણ ગભરાટ ન દેખાય એવા ભાવ તેણે ધારણ કર્યા. મદનલાલે કહ્યું : “પ્રમીલા, તું શા માટે તારા આપુલ પાસેથી નાસ્તી ગઈ? તેણે તારી શોધ કરવા માટે બહુ મહેનત કરી. જે તારી ઇચ્છા મને પરણવાની નહોતી તો કંઈ તને બળજોરીથી કાઢ ન જ પરણાવત. તું આમ સંતાઈ કેમ ગઈ?”

“હું દિલગીર છું”... ધીમેથી પ્રમીલાએ કહ્યું. તેને વધુ સાંભળવાની દરકાર કર્યા વિના મદનલાલે કહ્યું—

“તે જે ચિત્રકારને પોઝ લેવા દીધા એની પાસેથી મને તારો પત્નો મળી ગયો. હું તો તને ફક્ત આટલું જ કહેવા આવ્યો છું કે લોકોનો મારા પ્રત્યે કેવો અભિપ્રાય છે તે હું જાણું છું, હું કૂર અને દયાહીન છું. પરંતુ તેમાં મારો વાંક નથી. ઓશીસમાં કામ કરતા મૂર્ખાઓ સાથે લમણાઝીક કરવામાં જ મારો સ્વભાવ આવો થઈ ગયો છે.

“મારા વિષે અનેક અફવાઓ બેઠવા લાગી. કાંઈ કહેવા લાગ્યા કે આટલી ઉંમરે મારા જેવા બેઠાળ બુદ્ધિમંત્રને રૂપવાન લલનાનો શોખ થયો છે. જરૂર, હા, એ તદ્દન ખોટું નથી. મારી પાસે સંપત્તિ, લાગવગ છે અને સમાજમાં મારું સારું સ્થાન છે. મારા વૈલ-વમાં એક જ ચીજની ખામી છે અને તે કાંઈ સ્વરૂપવાન યુવાન પત્નીની. આ સત્ય હકીકત છે. પરંતુ હું એટલો બધો જંગલી નથી કે કાંઈની ઇચ્છા વિના બળાકારે પરણું. હું તો ફક્ત તને એટલું વિનવવા આવ્યો

છું કે તું તારા વિયોગથી દુઃખી થતા આપુલ પાસે જા.”

આટલું કહીને તેણે મૌન સેવતી પ્રમીલા પાસેથી વિદાય માગી ને જવાની તૈયારી કરી, એટલે પ્રમીલાએ ધીમેથી કહ્યું :

“હું પરણવાની ના પાડતી નથી” તેનો પોતાનો જ અવાજ આ શબ્દો બોલતી વખતે પ્રમીલાને વિચિત્ર લાગ્યો. “પણ એક શરત પણ કરવાની છે. સુધીરના પર આવેલ એક હજારની અવ્યવસ્થાના આરોપમાંથી તેને મુક્ત કરીને ફરીથી તેને નોકરી પર રાખવો. મને ખાતરી છે કે તે નિર્દોષ છે. તે મારો ખાસ મિત્ર છે. એ શરત આપને મંજૂર છે?”

જવાબની આશાએ તેણે મદનલાલ સામું જોયું. “વાહ ! આ તો બહુ સુંદર સોદો થયો ખરુંને !” મદનલાલે કટાક્ષથી હસતાં હસતાં કહ્યું. “આ શરત મારે મંજૂર છે. એ સુધીરની સાથે તારે કેવો સંબંધ હતો એ કાંઈ મારે જાણવું નથી. એવા જૂના સંબંધો તો મારે પણ છે. પરંતુ એક વાર તું આદર્શ ગૃહિણી બની જઈશ તો પછી એવા સંબંધો આપોઆપ અટકી જશે. ઠીક ત્યારે કપૂલ છે ને ?”

પ્રમીલા શરમથી નીચું જોઈ રહી, નિરાશાથી તેણે આખું શરીર શુષ્ક થઈ ગયું હતું છતાં નાછૂટકે તેણે હકાર લખ્યો.

મદનલાલ ગયા પછી લાંબા સમય સુધી પ્રમીલાએ બારી બહાર દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને જોયા કર્યું. સુધીરને ત્યાં એ રહેતી તે દિવસો દરમિયાન પાડોશીઓની વર્તણૂક અને સુધીરનો આનંદી સ્વભાવ એ બધું એની દષ્ટિ સમક્ષ તરવરી રહ્યું. હજી પણ તે બારીને અટકીને બેઠી રહી. “હું આ બધું તારે ખાતર કરું છું,” એક ટૂંકાં એના અંતરમાંથી નીકળ્યું : “સુધીર ! તારે ખાતર હું બધું સહન કરવા તૈયાર છું.”

એક દિવસ સુધીર ઓફિસેથી ઘર તરફ જતો હતો. પોતાને આમ અચાનક આરોપમાંથી મુક્ત

કરીને નોકરીમાં શા માટે રાખી લેવામાં આવ્યો હશે તે પ્રશ્ન તેને અજ્ઞયપ્રીમાં નાખતો હતો. એકાદ બે મહિના પછી મેનેજરના લમ થવાના છે એવા સમાચાર એણે સાંભળ્યા. તેનાં લમ કોની સાથે થાય છે અને તેની સાથે પોતાની નોકરીનો સંબંધ છે કે નહિ એ કંઈ તે જાણતો નહોતો. તે હજુ પણ પ્રમીલાને સંભારતો અને તેને મળવાની ઇચ્છા રાખતો.

અચાનક એક મોટર ત્યાંથી પસાર થઈ. સુધીરનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું. તેનું શરીર પરસેવાથી રેખાયેલ થઈ ગયું. તેમાં તેનો મેનેજર અને બાલુમાં કામતી પોશાક અને ધરણી પહેરીને પ્રમીલાને બેઠેલી તેણે જોઈ. “શું આટલા માટે તે મારી પાસેથી જતી રહી?” એનો અંતરાત્મા અન્યાય, અન્યાય પોકારી બહોળો. તેને પ્રમીલા તરફ ધૂણા ઉડેલી. તેણે પોતાના પાડોશીઓની નિંદા તેને ખાતર સંખી લીધેલ. ન્યારે તે જતી રહી ત્યારે કહીને ગઈ હોત તો આટલું ન લાગત. આમ કરવાનું કારણ શું? શું તેના માર્ગની આડે આવવાની એને બીક લાગી? “હું” કવો મૂખે કે પ્રમીલાને તદ્દન આદર્શ સ્ત્રી માની બેઠો. એને ખાતર બેંકમાંથી હજાર રૂપિયા લઈ એઈન અને લોકિટ બનાવ્યાં. બીજી સ્ત્રીઓની માફક તે પણ બહારનો ચળકાટ દેખાડે એવી જ હતી.

“સારા પગારથી એણે પોતાનું સૌંદર્ય અને યૌવન વેચી આ નોકરી મેળવી.”

ધણા વખત સુધી જીવની પેડે જતન કરીને સાચવેલ પ્રમીલાની ચિટ્ટી ખીસામાંથી કાઢીને ઝીણાઝીણા ટૂંકડા કરીને ફેંકી દીધા. તેને સંસાર પર ખૂબ કંટાળો આવ્યો. શું સ્ત્રીઓ બધી આવી જ હશે? પોતાની બાળપણની સહચરી પણ આવી નીવડતાં સમસ્ત સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે સુધીરને ધૂણા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે પોતાની આંખોને ધીમે ધીમે જતી મોટર તરફથી ખેંચી લીધી અને આગળ ચાલ્યો.

પરંતુ ગિરદીને અંગે મોટર ઝડપથી જઈ શકી નહિ એટલે ફરીથી સુધીર મોટર પાસેથી પસાર થયો ત્યારે પ્રમીલાએ તેની દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી પાછળ સુધીરની સામે જોયા જ કર્યું પરંતુ તેણે બંધું જ નહિ.

આમ છતાં સુધીરનાં દર્શનથી પ્રમીલાને પ્રેરણા અને ઉત્સાહ બંને મળ્યાં કે એ ઉદાર આત્માને ખાતર પોતે ભોગ આપ્યો. ફરીને એના મનમાં વિચાર આવ્યો. “હું” આ બધું તારે ખાતર સહન કરું છું” તેના ચહેરા પર પ્રતિભાથી અજબળતું હાસ્ય હતું “સુધીર, તારા ઉદાત્ત આત્માને ખાતર હું મારું બળિદાન આપવા તૈયાર છું.”

ની ર મ

બ્રહ્માએ ઘડી પૃથ્વી નાવડી, પછી બહેતી મૂકી સાગરે,
એસાડી સમુદાય પાંથજતનો, લારે ભરી માલને;
ખાંધી’તી સઠ, ફૂંકતો વળી સવા, નૌ ત્હોય ડોલ્યા કરી,
લાદી છેવટ અદ્રિનાં નીરમથી ત્યારે સુખે એ તરી !

દેવજી રા. મોહા

અર્વાચીન સભ્યતા

એક વિદ્યાર્થી

શ્રી અલેક્સી ફેલ અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ ડોક્ટર છે અને 'રિક્કેલર ઇન્સ્ટીટ્યુટ'માં કામ કરે છે. તેમણે શરીરરચના, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર તથા માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખૂબ જાણ્યો કર્યો છે. તેના કારણે તેમને 'નોબલ પ્રાઇઝ' પણ મળ્યું છે. સંસારના દરેક વર્ગના અને દરેક પ્રકારના માણસોને મળવું, ખૂબ સાવચેતીથી તેમના સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરવું અને પોતાની પ્રયોગશાળામાં ખેસીને માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો અનુસાર તપાસ કરવી એ ફેલનાં વર્ષોથી એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રહી છે. એમાં ત્યાંના ફેલના વૈજ્ઞાનિકોની તેને સહાયતા મળે છે. પોતાના અનુભવો દ્વારા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેનો સાર હમણાં જ એક પુસ્તક રૂપે એમણે પ્રગટ કર્યો છે. તે પુસ્તકનું નામ (મૈન ધિ અનનોન) રાખ્યું છે.

એક જ વર્ષમાં યુરોપની મુખ્ય દશ ભાષાઓમાં તેનો અનુવાદ થયો છે. અંગ્રેજીમાં તેની ચાર આવૃત્તિ નીકળી ચૂકી છે. તેમનું માનવું છે કે અર્વાચીન સભ્યતાથી મનુષ્યનું શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક પતન થઈ રહ્યું છે. કદપના, બુદ્ધિ અને સાહસ ઉત્પન્ન કરવામાં આ અર્વાચીન સભ્યતા અસમર્થ નીવડી છે. દરેક દેશના નેતાઓ જે સાર્વજનિક જીવનનું સંચાલન કરી રહ્યા છે તેમનાં જે બુદ્ધિ અને આચરણ હોવાં જોઈએ તે દેખાતાં નથી. આર્થિક ઔદ્યોગિક અને વેપારી સંસ્થાઓનું પ્રમાણ અતિશય વધી ગયું છે. સામાજિક જીવનમાં દરરોજ પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. શાસનવિધાન છિન્નભિન્ન થઈ રહ્યું છે અને પ્રજા તેમ શાસન ભયમાં છે. માણસે આ સભ્યતાથી મોટી મોટી આશાઓ યાંધી હતી, પણ આજે અનુભવ થાય છે કે આ સભ્યતા એવા બુદ્ધિમાન તથા સાહસિક નેતાઓને પેદા નથી કરતી કે જે વિકટ સ્થિતિઓમાં થઈને ઠોકરો ખાતાં ખાતાં માનવસમાજની ઉન્નતિ કરી શકે. મનુષ્યના ભોજનમાંથી નીકળેલી વસ્તુઓનો જેટલી શીઘ્રતાથી વિકાસ થયો છે તેવો માણસનો પોતાનો થયો નથી.

તેનાં કારણોની ચર્ચા કરતાં ડોક્ટર ફેલ વિજ્ઞાન અને યંત્ર એ અર્વાચીન સભ્યતાનાં મુખ્ય દ્વાર છે એમ કહે છે. 'અમારા જીવન ઉપર તેનો અતિશય પ્રભાવ પડે છે. પરંતુ તેનું જે પરિણામ આવવું જોઈએ તેનાથી ભલકું જ આવ્યું છે. વાત એમ છે કે અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો મેળ અમારા કુદરતી જીવન સાથે નથી. તેનું નિર્માણ મનુષ્યપ્રકૃતિ અને સ્વભાવને સમજ્યા વિના થયું છે. ખરી રીતે તેની ઉત્પત્તિ મનસ્વી વૈજ્ઞાનિક અનુસન્ધાનો તથા મનુષ્યનાં ભ્રમ અને આકાંક્ષાઓથી થઈ છે, વિજ્ઞાને કાંઈપણ નિયતક્રમનું અનુસરણ કર્યું નથી. કાંઈને એક વાત સૂઝી ગઈ અને તેને એક શોધ કહી, કંઈનું કંઈ જોડીને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો

વિશાળ અને મનોરમ મહેલ ઊભો કર્યો છે. ઝોજામાં ઝોજા પ્રયત્નથી વધારેમાં વધારે આરામ તથા ગતિ અને પરિવર્તનથી મળતું સુખ તથા પોતાની જાતે વિચાર કરવાથી બચી જવાની ઇચ્છાના કારણે અર્વાચીન શોધોને સફળતા મળી છે. પણ કાંઈએ એમ પણ પૂછ્યું છે કે તાર, ટેલીફોન, રેડીઓ, રેલ્વે, મોટર વીજળી અને સિનેમા મનુષ્યના જીવન ઉપર શો પ્રભાવ પાડે છે ? તેનો વિચાર કર્યા વિના તેનાથી સુખ મળે છે તે માટે તેને આપણે અનુસર્યા છીએ, પરંતુ સુખમાં વાસ્તવિક હિતનો પણ વિચાર તો કરવો જોઈએ. પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્યને જ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી માનવહિત શામાં છે તે કેમ સાધ્ય પડે ? મનુષ્યે જે અર્વાચીન જગતરચના કરી છે તેમાં તે અભિપ્રાયની જેમ આજે તો ફરી રહ્યો છે. પોતાને ઝોજાખ્યા વિના જગતને પોતાને અનુકૂળ કરવું એ હમેશાં અયોગ્ય છે. માનવહિતના ઉદ્દેશ વિના વૈજ્ઞાનિક ઉન્નતિ સંસારને માટે આજે સૌથી ભયંકર વિપત્તિ છે. અમે અમારા માટે ઘર તો સરસ મઝાતું બનાવ્યું પણ વિચાર પણ ન કર્યો કે તેમાં ખરેખર સાચું સુખ મળશે કે નહિ ? જે માટે અમે દુ.ખી છીએ અને જેના વિના માનસિક તથા નૈતિક પતન થઈ રહ્યું છે, તે તો છે અમારી જાત વિષેનું સાચું ભાન.

આમ વિવેચન કરતાં કરતાં ડૉ. કેરલ આજના પ્રશ્નો પર આવે છે. તેઓ લખે છે કે 'વિજ્ઞાનની સહાયતાથી ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં ખૂબ ઉન્નતિ થઈ છે. પરંતુ આજ સંસારની શું સ્થિતિ છે ? અમેરિકા જેવા સભ્ય દેશમાં ૭,૦૦૦ મોટી અને ૮,૦૦૦ નાની જાહેર હસ્પિતાલો તથા ૬૦,૦૦૦ ખાનગી દવાખાનાં છે. તેમાં દરરોજ ૭,૦૦,૦૦૦ રોગીઓ રહે છે, જેને માટે ૧,૪૫,૦૦૦ ડોક્ટર ૨,૮૦,૦૦૦ નર્સ ૬૦,૦૦૦ દાંતના તપાસવાવાળા તથા ૧,૫૦,૦૦૦ દવા વહેંચવાવાળા છે. જનતાના દર વર્ષે ૨,૦૦,૨૦,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા દવા પર ખર્ચાય છે. વર્ષ-સરમાં રોગીઓની સંખ્યા ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ સુધી પહોંચી જાય છે. બધું મળીને ૯,૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

રૂપિયા ખર્ચાય છે. માનસિક દુર્બળતા મધી રહી છે સન ૧૯૩૨માં 'સરકારી હોસ્પિતાલોમાં' ગાંડોઓની સંખ્યા ૩,૪૦,૦૦૦ અને ખાનગી હસ્પિતાલોમાં ૮૧,૫૮૦ હતી. આ ઉપરાંત ૫,૦૦,૦૦૦ એવા લોક હતા કે જેમનાં મગજ નબળાં થતાં જતાં હતાં. ૪,૦૦,૦૦૦ એવાં બાળકો હતાં જે વાંચવા લખવાનું શીખવા માટે અયોગ્ય હતાં. જે આ દશાને સુધારી હોય તો ચિકિત્સાશાસ્ત્રે પોતાની સાંકડી કેડી છોડી પડશે. ફક્ત રોગ તથા દવાઓના જ્ઞાનથી ચાલશે નહિ. રોગોનાં કારણો ઉપર વિચાર કરવાની જરૂર છે. જેનું પરિણામ એ આવશે કે આપણે ખાવાપીવામાં તથા રહેણીકરણમાં પરિવર્તન કરવું પડશે બનાવડી સ્થ-સ્થ ક્યાં સુધી ટકશે ? 'મનુષ્ય'ના જ્ઞાન વિના રોગને ઉપાય શી રીતે મળે ? તે માટે ડોક્ટરોએ શરિ-રચના તથા એની સાથેસાથ માનસશાસ્ત્રને અભ્યાસ પણ કરવો અનિવાર્ય છે. અને 'સમાજ'માં મનુષ્યનું શું સ્થાન છે અને વિશ્વ સાથે તેનો 'શો સંબંધ છે તેનું' પણ ધ્યાન રાખવું પડશે.

અર્વાચીન સમાજરચનામાં નૈતિક ભાવો શૂંઘાઈ જ ગયા છે, તેનો વિકાસ તો દૂર રહ્યો પરંતુ તેને ક્યડવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. કાંઈને પોતાની જવા બદલીતું ભાન નથી. જેમને સારા નરસાનો ખ્યાલ છે, જે સતત પરિશ્રમ કરે છે તેઓ ગરીબ છે અને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી તેમના તરફ જોવામાં આવે છે. અત્યંત પરિશ્રમના પરિણામે જોઈએ બચે છે તેને સરકાર અને ધૂર્ત વ્યાપારી પચાવી પાડે છે. ધર્મને તકની ટસોટી પર કસવાની મોટી ભૂલ થાય છે અને તેનું જે ભદ્રત્વ છે તે નષ્ટ થઈ રહ્યું છે. ડૉ. કેરલના મતાનુસાર સ્ત્રી પ્રુદ્ધથી હમેશાં લિન્ન છે. તેનામાં જર્લ ધારણ કરવાની શક્તિના કારણે ગર્ભાશયના કેન્દ્ર-લાક રસાયનિક પદાર્થોનો તેની રંગરંગ અને રંગરંગ પર પ્રભાવ પડે છે. લિંગજ્નેદ તો છે જ ઉપરાંત બીજી બાબતોમાં પણ સ્ત્રી-પુરુષને એક સરખા જ માનવાં એ મોટો ભ્રમ છે. માનવ એ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે; તેનાથી વિમુખ થવું એ તેના માટે જરાય હિતકર

નથી. એમ જોવામાં આવ્યું છે કે જે સ્ત્રીઓને બચ્ચાં નથી હોતાં તેઓમાં માનસિક દુર્બળતા વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. સ્ત્રીને જે કાર્ય પ્રકૃતિએ સોંપ્યું છે તેનાથી વિમુખ થવું એ યોગ્ય નથી. પુરુષોની નકલ કરવી એ મૂર્ખતા છે. સભ્યતાની ઉન્નતિમાં ખરી રીતે તેનો ભાગ પુરુષ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રાકૃતિક ભેદ હોવાના કારણે સ્ત્રી-પુરુષની શિક્ષા, રહેણી કરણી તથા જવાબદારીઓ કદિ પણ એક ન હોઈ શકે. એવી પરિસ્થિતિમાં છોકરા તથા છોકરીઓને એક જ પ્રકારની માનસિક તથા શારીરિક શિક્ષણ આપવું એ પ્રાકૃતિક સિદ્ધાન્તોનું અજ્ઞાન પ્રગટ કરવા સમાન છે. ફક્ત આપણી અભિરુચીથી સનાતન ભેદ કદિ પણ મટી શકવાનો નથી.

માનવતાની દૃષ્ટિથી જરૂર દરેક માણસ સમાન છે, પરંતુ વ્યક્તિઓમાં કદિ સમાનતા ન હોઈ શકે. દરેક વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ અલગ, અલગ હોય છે. અર્વાચીન સમાજ બંધાને એક જ માપમાં માપવાં માર્ગ છે, એ તો મનુષ્યોને પણ બનાવવા સમાન છે. સમાન અધિકારનો સિદ્ધાન્ત એ દંભ છે, ભ્રમ છે. શું મૂર્ખ અને વિદ્વાનને સમાન અધિકાર આપવાથી સમાજનું હિત થવાનું છે ? દરેક રાષ્ટ્ર પોતાના શાણા વિચારકોને માનવજાતિના કથાણના

માર્ગ પર વિચાર અને મનન કરવાને માટે પૂરેપૂરી અનુકૂળતા આપવી જોઈએ અને તેમને પણ પોતાની સંકુચિત સ્થિતિ છોડીને લોકકથાણના શ્રેષ્ઠ કાર્યમાં પરાવાવું જોઈએ.

સમાજે પોતાનાં બાળકોને સામાન્ય શિક્ષણ ઘેર જ આપવું જોઈએ. સંકુચિત નિશાળોમાં તેના વ્યક્તિત્વને વિકસાવવાની તક મળતી નથી. આજકાલની રમતોથી તેનું સ્વાસ્થ્ય સારું નહિ રહે, ઠંડી, ગરમી અને કષ્ટ સહન કરવાનો અભ્યાસ તેને પાડવો જોઈએ. ભૂખ અને જાંઘ રોકવાની શક્તિ પણ તેણે મેળવવી જોઈએ.

જનનેન્દ્રી તથા મગજની બિમારીઓવાળાનાં લગ્ન થવાં જ ન જોઈએ. વિવાહ પહેલાં ડોક્ટરી પરીક્ષાનો નિયમ રાખવો જોઈએ. જે વ્યક્તિ જે કામને માટે યોગ્ય હોય, તેને તેમાં પરાવવો જોઈએ. જડ પદાર્થના વિજ્ઞાનનું અધ્યયન બહુ થઈ ગયું, હવે સજીવ ‘માનસ-શાસ્ત્ર’ના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. જ્યાં સુધી ‘મનુષ્ય’ અજ્ઞાત છે ત્યાં સુધી ભૌતિક વિચારનો ચમત્કાર બર્થ છે. જે કોઈ સાધારણ માણસે આ વાતો લખી હોત તો તે ગાંડો ગણાત. પરંતુ જ્યારે ડૉ. કેરલ સમો એક વૈજ્ઞાનિક પોતાના અનુભવ તથા પ્રમાણોના આધાર પર આમ કહી રહ્યો છે ત્યારે એ વિચારો જાંડું ચિંતન માગી રહ્યા છે.

ખા. વ. બ

લાગે દર્શનપ્રિય લેશ નહિ ને જો સાવધાની ચૂકી
સામીએ ભૂલથી જવાય કદી તો શૂળો ઘૂસાડે ઘણા;
કિંતુ આંતરઆર્દ્રતા વિમળકારી દાતણે ઊતરી
જે, તે માનવસુખદંત હિરલા રાણે સદા ઊજળા.

‘અજ્ઞાત’

ચોર્યાશી કે ચોરાશી ?

[કલ્પ ચિત્રો]

ધૈર્યભાઈ પટેલ

એ આઠ દશક ને ચાર એકમનો શબ્દ. એ શબ્દ બ્રહ્મભોજનને બદલે કેમ વપરાતો હશે? મારા પિતા દર સાલ કેટલાયે વર્ષથી નિયમિતપણે ચોર્યાશી નામે અમારા ગામના આખાએ બ્રાહ્મણવાડાને આવળું મહિનામાં જમાડતા એ શબ્દ લખ ચોર્યાશી-ચોરાશી લખ જન્મ-પુરાણપોથીમાંથી નીકળતા શબ્દને લઈને નીકળ્યો હશે કે બ્રહ્માના મુખમાંથી પેદા થયેલા બ્રાહ્મણોની ગંગાના પ્રવાહ જેવી નિર્ભજ મનાતી કામમયે ૮૪ પેટા સ્થિતિઓ ફૂટી નીકળી છે, ને એ ૮૪ જાતના બ્રાહ્મણોને ભોજન આપવાના લઠાવા નીચે એ શબ્દ યોજાયો હશે, એ તો બ્રહ્મભોજનને નામે જમતા બ્રાહ્મણો સિવાય કોણ કહી શકે !

ગમે તેમ હો, પણ મારા પિતા તો એ બન્ને-ચોરાશી લખ જન્મના ફેરામાંથી બચવા, ને ૮૪ જાતના બ્રાહ્મણોને જમાડવાનો લઠાવો એ બન્ને-લાલ લેતા. જે કે અમારા ગામની એ ચોર્યાશી ફક્ત પોણા મણના લાડુમાં જ પતી જતી. એ પોણામણનો લાડુ જમી જતા બ્રાહ્મણોમાં એક સ્થિતિનો એક એવી સંખ્યા ગણીએ તોયે ૮૪ માણસો સહેને થવા નોંધએ. પણ અમારા ગામમાં બ્રાહ્મણોનાં જ ફક્ત સાત ઘર હતાં, એટલે એ ૮૪ જાતના બ્રાહ્મણોને જમાડવાનો લાલ પિતા કંઈ રીતે માનતા હશે તે કોણ જાણે ! છતાં ચાલુ સાલે થતી ચોર્યાશીમાં મને એટલું તો સમજાયું કે પિતાજી, એ સાત ઘરના બે ત્રણ જાતના બ્રાહ્મણોને પોણા મણના લાડુથી જમાડી એ મળતો બેવડાથી વધી ત્રેવડો લાલ પોતાની માન્યતા પ્રમાણે મેળવી ખુશ થતા.

હું, મને પૂરી સમજ આવ્યા પછી બહાર ગામ ભણવા રહેતો હોઈ એવા ચોર્યાશીના સર્વિત્ર, પિતાને નવ અભિસર્વિત્ર, કાર્ષ્ણમાં જાણ ન લઈ લેતો, મણુ-ચાલુ કર્ષે મારે ખાસ કાળ રહેવું એવો પિતાજીનો પત્ર મળેલો એટલે હું ખાસ રજા લઈ એ પ્રસંગે હાજર રહેલો.

પિતાજીએ સીધા-સામગ્રીની તૈયારી અગાઉથી કરી રાખેલી એટલે એક શુભ દિવસ નક્કી કરી સવારના શુભ ચોર્યાશીએ વાળંદ સાથે આમંત્રણ મોકલી દીધું. પિતાજી હાથમાં હુકો ગગડાવતા રમોષ પર દેખરેખ રાખવા પાટપર બેસા હતા. હું પણ પિતાના એ અતિપવિત્ર કાર્યમાં ઉત્સાહ બતાવતો પાટના એક ખૂણે બેઠો હતો. તે શુભ દિવસે મેં જે ભેડું, સાંભળ્યું, અનુભવ્યું તે પરથી એ ૮૪ સ્થિતિની આઠ દશક સંખ્યા પર એકાદ સોતું મીકું વધારીયે તો હું ધારું છું કે એ જાતિની હાલની ગણતરીનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે ખરો ! તમને કદાચ એ ચોરાશીની ઉપર સોતું એક જ મીકું વધારવાથી થતી ૮૪ઠી સંખ્યાથી

અચ્ચો. થશે. પણ તે દિવસનો મારો અનુભવ હું નીચે ટાંકું છું. તે વાંચ્યા પછી હું ધારું છું કે તમે મને મળતા થશો, એ વાંચ્યા પછી તમે જે નિર્ણય પર તો આવશો જ ને? મને તો ખાત્રી છે કે તમે મારા પક્ષમાં વગર અચકાચે મત આપી દેશો.

* * *

‘મોટા...બેઠા કે!’ ગામના એક પુરોહિત અટક-ધારી બ્રહ્મદેવે પાટ પર બેઠક લેતાં કહ્યું.

‘હા, આવો...પધારો...’ પિતાજીએ આવકાર આપ્યો.

‘કેમ કંઈ અત્યારના પહોરમાં...?’ પિતાજીએ હસતાં હસતાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

‘આ...કંઈ કામકાજ હોય તો જાણે...આટી મારી આવું...’

‘ઠીક.’

‘મોટા...એક વાત...તમને ખાસ...’

‘શાંતી વાત? કહોને શું છે?’ પિતાજીએ પૂછ્યું.

‘બીજી શી વાત હોય પણ જરા...કાંઈના મહોંએ ન જાય એટલું જરા...’

‘હા હા, સમજ્યો હવે, કહોને શું છે?’

‘ના...મોટા એમ નહિ. એ તો પછી અમારી ન્યાત...વાતનું વતેસર...’

‘અરે પણ કહો તો ખરા...છે શું?’

‘શું કહેવડાવો છો, મોટા...બાકી તમે નથી જાણતા...’

પિતાજીએ કંઈક શોધતા હોય તેમ સહજ આંખો ઢાળી થોડીવાર શાંતિથી વિચાર કરી લીધો.

‘દયારામ, એવું શું છે? તમે કાંઈ કહ્યા સિવાય તમે શું કહેવા આવ્યા છો તે હું કેમ જાણું...?’

‘મોટા...વાત એમ છે...પેલા પંડ્યા ખરાને...’

‘કાણું પંડ્યા...?’

‘આ પેલા જ્ઞેશંકર પંડ્યા, એ ગમે તેટલા મોટા કુળવાન હશે પણ...’

‘ભુજો દયારામ...એવી બધી તમારી ન્યાતની ભાંજગડો આવા કામમાં ન લાવશો. આ કંઈ મારે ત્યાં પહેલો પ્રસંગ નથી, સમજ્યા...?’

‘એ તો...ખરું પણ મોટા...ભાઈશા’બ...આ કંઈ નભાવી લેવા જેવી વાત છે? આવો પ્રસંગ તો... અત્યાર સુધીમાં અમારી ન્યાતમાં નથી બન્યો.’

‘એટલે તમારું શું કહેવું છે?’ પિતાજીએ સહજ ઉગ્ર બની ધમકી આપતા હોય તેમ કહ્યું.

‘રામ રામ...’

‘રામ રામ...આવો, બોધી, કેમ કંઈ અત્યારના પહોરમાં? આવો...’

—ગામના જટાશંકર બોધીને પિતાજીએ આવકાર આપ્યો.

‘લો, ન આવીયે...? તમારા વિના કંઈ અમારો છૂટકો છે!’

‘હા, હા. એ તો સમજ્યો, ઠીક, પણ આજ કંઈ છે ખરું...?’

‘ના, પણ એ કંઈ ઢાંક્યું હોય છે...? જગ-જાહેર વાત છે. ગામનું નાતું છોકરુંએ જાણાતું હશે. પછી અમારાથી કેમ ચલાવી લેવાય?’

‘જટાશંકર, દયાશંકર આમ ભુજો.’ પિતાજીએ બંનેનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

‘એ બધી તમારી ભાંજગડો કાલે કરજો. આજ નહિ. આજ મારે ત્યાંનો પ્રસંગ તમે બધા આનંદથી જીજવી જવ એટલે પછી કાલે તમારે ફાવે તેમ કરજો.’ આજના પ્રસંગનું પુણ્ય હાંસલ કરવાના ધરાદાથી પિતાજીએ કહ્યું.

‘મોટા...એમ કંઈ અમે નાના કાલા છીએ...? આજ સુધીમાં અમે તમારું વચન નથી ઉઠાવ્યું... પણ આમાં મોટા...નથી ચાલવા દેવા જેવું, નહિતો...’

‘એવું તે શું છે એમાં....?’

‘કંઈક હશે ત્યારે તો....’

‘મને કહો તો ખરા....?’ ચાદશીયા વૃત્તિથી પિતાજીએ વાત કઢાવવા, કહ્યું.

‘તમે કહો દયારામ.’ જોષીએ દયારામને પિતાજીને વાત કહેવા સૂચવ્યું.

‘ના, ના....તમે કહો. મને નહિ કાવે.’ પુરોહીતે જટાશંકરને આગ્રહ કર્યો.

‘મોટા...એમાં તમે ક્યાં નથી જાણતા?’ જટાશંકર જોષીએ વાત શરૂ કરી. ‘આખી દુનિયામાં હો હો થઇ ગઇ છે કે જટાશંકર પંડ્યાના છોકરાની વહુ કોઇ કણુખીને ત્યાં...જવા દોને ભાઈશા’બ...એવી વાતો કરતાયે શરમ આવે છે ને તમે ક્યાં નથી જાણતા.....!’

‘તમે એ કહો છો તે ખરું...પણ કોઇ એવી ખાત્રી આપીને કહે છે કે ચોક્કસ એવું બન્યું હતું? આ લોકો તો સતે સત્ હોઈ રાખે છે. એની ખાત્રી શું?’ પિતાજીએ વાતમાં રસ લેતાં વધારે વાત કઢાવવા કહ્યું.

‘ખાત્રી!’ દયારામ બોલી બિડ્યા.

‘હા, દયારામ એ તો ખરું...ખરું જોડું જોવું તો જોઈએ જ ને...કોઈએ ગપ માર્યું હોય તોયે શી ખબર?’

‘અરે મોટા, રામરામ કરો’ રામરામ...એ તે જોડું હોય?...પંચ ત્યાં પ્રભુનો વાસો. ગામમાં ઢેઠ ભંગી સુધ્ધાં વાતો કરે છે, પછી.....’

‘અને તમે એમ માનો છો કે ગામમાં નાતું છોકરું નહિ જાણતું હોય....?’ જોષીએ વાતને ટેકા આપ્યો.

‘જટાશંકર, એ બધું ખરું, પણ કોઈ, એમ છાતી ઢોકાને કહેનારો, છે કે, ‘હા, એ વાત સાચી છે.’

‘મોટા...એવી વાતોમાં તે...કોણુ એવો ભૂડો થાય. કોઈ જાણતો હોય તોયે જે આંખોની શરમ....’

‘દીક એ બધું જવા દો. તમારો શો દરાવ છે તે કહો...’

‘અમારો શો દરાવ? તમારે વિચાર કરી જોવાનો બંને સાથે બોલી બિડ્યા.

‘મારો વિચાર? મેં તો તમને કહ્યું કે આજ કંઈ ઉપાધિ ન કરશો. કાલે તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો. આજ સુધી જેમ ચલાવ્યું તેમ એક દિવસ વધુ...’

‘પણ...પણ...મોટા, આજ સુધી તો વાત એ...એ...એ...એ...એ ચાલતી હતી. હવે તો ગામની નબળી વધણ સુધ્ધાં છે એક વાત કરે છે ને અમારી આખી ન્યાતમાં કંઈ છાતું છે કે? પછી, અમારે એ કંઈ ન્યાતમાં રહેવું છે કે પછી બાવા બની જવું...’

‘હવે એ બધી વાતો જવા દો. તમે જે દરાવ કરીને આવ્યા હોય તે જલદી કહી નાંખો.’

‘ખીજો શો દરાવ? અમે એમના ભેગા નહિ બેસીયે...’

‘તો એ જુદા બેસીને જમે ખરા કે?’

‘તે તો એ જાણે.’

‘પછી એ ન આવે એટલે મારે શું કરવું?’

‘એટલા માટે તો અમે તમારી પાસે પહેલેથી આવ્યા, કે ચાલો મોટાને અગાઉથી ખબર કરીયે, પછી પાછા તમે જ કહો કે આ ધરણુ વખતે સાપ ક્યાંથી કાઢ્યો.’

‘તમે તો મને ખરા સંકટમાં મૂક્યો તો મને તેમ કરો’ પણ આજનો દિવસ...’

—પિતાજી ચોપાંશીમાંથી એક સંખ્યા ધરી જવાથી થતો ગેરલાભ ભોગવવા રાજી ન હતા તેથી વારંવાર એ રાખેથી આગ્રહ કરતા હતા.

‘મોટા...ભાઈશા’બ,’ લાડુમાં રહેલી મીઠાશ દયારામ પુરોહિત અને જટાશંકર જોષી લાડુમાં રહેલી મીઠાશ કરતાયે વધુ મીઠાશથી બોલ્યા: તમારું વચન અમે કોઈ દિવસ ઉપાધ્યું છે? પણ...અમારે કંઈ આવું

ટાણું ફરી ફરી આવવાનું છે... ને, મોટા... કંઈ દેખતી
આંખે ઓછું જ..... માખ ખવાય.....'

પિતાજી સાથેની મારા ગામના એ ભૂદેવાની
આટલી લાંબી વાત મેં પાટના એક ખુણે બેસીને
સાંભળી. નેશંકર પંડ્યાની પુત્રવધૂએ એ ૮૪ ની
સંખ્યામાં એકનો વધારો કર્યો હતો. તેથી એ
ચોર્યાશીની છાપવાળા ભૂદેવો, કંઈક પંચાશી ન
કહેવાઈ જવાય તેની પૂર્વવત્ કાળજી રાખતા છતાં
એમના સૂનનજૂમા લાડુલોભને ઠોકરે મારવા જેટલી
હિંમત તો ન જ કરી શકતા. પણ એ પંચાશીની
સંખ્યા વધારનાર આહાણકુટુંબથી ફૂટ બે ફૂટના
અંતરે બેસી પિતાજીના પવિત્ર કાર્યમાં ભોગ આપ-
વાની તૈયારી હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો.

નેશંકર પંડ્યા ગામના આહાણોમાં વધારે કુળ-
વાન ગણાતા હતા. એમના કુટુંબમાં અત્યાર સુધી
એવી એમ લાગી હોય એવું કાઢને શોધે જડે તેમ
ન હતું, એટલે એમના કુટુંબનું પુત્રરત્ન પારણામાંથી
ઝડપાતું. ત્યારે દયારામ પુરોહિત ને જટાશંકર બેપી
વંશમાં [૫૧ વર્ષ] પ્રવેશ કરવા જેટલી તૈયારી કરતા
ત્યારે કાંઈ કન્યાનો પિતા એ ચાર હજાર જેવી નજીવી
રકમનો બદલો લઈ પોતાની કન્યાનું દાન આપવા
તૈયાર થતો. એ રીત આજ વર્ષોથી એમનામાં ધર
ફરી બેઠી હતી. ને ન્યારે એ ભૂદેવો પિતાજીને એટલું
ફક્કી પોતાનો પક્ષ સંચળ કરવા, ક્યાંય ફાટફૂટ ન
રહી જવા પામે તેની તૈયારી કરવા, પિતાજીને દેખતી
આંખે...ની છેલ્લી નોટિસ આપી વિદાય થતા હતા.
પિતાજી હજી આ બાબતનો નિકાલ શી રીતે લાવવો
તેની ચિંતા પાટ પર પડેલા તંકિયા પર માથું નાંખી
કરી રહ્યા હતા એ વખતે ગામના એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ પાસેથી
આહાણોનો જે ઇતિહાસ સાંભળ્યો ત્યારે મારું કાળજી
કંપી ઊઠ્યું. મારી ને એ ગૃહસ્થ વચ્ચેની વાત આ હતી

અમે બન્ને ધરના મેડે એકાંતમાં બેઠા હતા.
એટલે અમારે વાત કરવાની છૂટ હતી. એટલે વૃદ્ધ
મને ખુલાસાપૂર્વક વાત કહેવી શરૂ કરી:

‘રમણ...તું આમાં અન્યથા થાય છે, પણ
આપણા ગામના આહાણવાડાનો ઇતિહાસ જ કાળો છે.’

‘ઇતિહાસ’ શબ્દ પાછળ કંઈ વળૂદ પ્રથમ તો
મને ન જણાયું. પણ ન્યારે હું એ આહાણવાડાની
વાત સાંભળી છેલ્લો નિઃશ્વાસ નાખતો ઊઠ્યો ત્યારે
ખરેખર મને સમજાયું કે એ વાત ખરેખર આહાણ-
વાડાનો કાળો ઇતિહાસ જ હતો.

‘કાકા..., આ પંડ્યાની વાત કરતાં બીજે કાળો
ઇતિહાસ શું હોઈ શકે...?’ મેં પૂછ્યું.

‘લાઈ તું હજી નાનો છે. તું અત્યાર સુધી બહાર
રહેલો એટલે તને એની ખબર નથી તેથી તું આમ
બોલે છે. બાકી આ પંડ્યાની વાત તો છેક સર્વ-
સાધારણ છે. ને એમાં એટલું બધું છે પણ શું...?
ને એનું ખરું બોલું તો ઇશ્વર જાણે...’

‘શું કહો છો...? એવી શું વાતો છે?’ મેં સહજ
આકર્ષાઈ પૂછ્યું.

‘રમણ...આહાણવાડાનાં સાત ધર...તેમાં હું કોનું
કહું ને કોનું ના કહું! એક એકથી ચઢે તેવી
કાળી કથા છે.’

મેં એક લાંબો શ્વાસ લીધો. મનમાં જ નિઃશ્વાસ
નાખ્યો.

‘સાંભળ...’ કાકાએ ખોંખારો ખાઈ વાત શરૂ કરી.

‘પ્રથમ તને ધરવાર કહું. જો, આહાણવાડામાં
પેસતા પહેલું દયારામ પુરોહિતનું ધર, એ દયારામ
નાનપણથી રખડેલ, એનાં માઆપ હયાત હતાં ત્યાં
સુધી જેમ તેમ ધર ચલાવતાં. એના બાપની ઇચ્છા
હતી કે છોકરો ભણીગણીને હોશિયાર થાય ને કંઈક
પાંચ પૈસા કમાય તો કંઈક ચોરીવણી રૂકમ
અહીંથીતહીંથી માગી ભીખીને જીવતે જીવતાં
છોકરાને પરણીવી દેવાય તો નિરાંત થાય, પણ
એ દયારામ નાનપણથી કુછંદે ચઢી ગયેલો. એ
ભણ્યો તો ઠીક.....ઘોળા પર કાળું કરતયે ન
આવડે. ને પછી તો થોડાં વર્ષમાં એની ચિંતામાં ને
ચિંતામાં એનાં માઆપ મરી પરવાર્યાં. પછી તો

એની સ્થિતિ લગામ વિનાના ઘોડા જેવી થઈ ચૂકી. એને કંઈક કાળાં ઘોળાં કરી નાંખ્યાં. આ એવું લખ તો હજુ કાલ સવારે થયું. તને યાદ નહિ હોય, પણ એ બરાબર પર મેં વર્ષે પરણ્યો. તે આ પરણતાં પહેલાં પાંચ સાત વર્ષથી પેલા દેવચંદ શેઠની વહુનું બધું ખાઈ ખાઈને જરા ટકાર થયો. એ એકની એક વાણિયજીને બિચારીને ખાનાખરાળ કરી નાખી. આજ સુધીમાં જાણે પોતાનું ઘર હોય તેમ ત્યાં જ ખાઈ પીધું. એની સાથે પછણત ઘેરીની જેમ વર્ત્યો ને આખરે એને બધી વાતે ફેલી ખાઈ રસ્તાની રખડતી લિખારણુ બનાવી મૂકી. તેના પૈસાથી એ ઘેરુ ખરીદી લાવ્યો. ને રમણ.....તેય તુ જાણે છે એ ઘેરીની મા, કોને ખબર, શી ન્યાતની છે? લોકો તો કહે છે ધારાળીની જાત છે. પછી પ્રભુ જાણે ! ને એ ઘેરીથી પ્રભુ તો આ !! એની પડોશમા રહેવા કરતાં સીમાડે જઈને વસવું સારું.’

‘અરરર.....પ્રભુ એમને સદ્બુદ્ધિ આપે.’ મેં નિસાસો નાંખતાં કહ્યું.

‘પછી.....’ કાકાએ સહજ શ્વાસ ખાઈ લીધો ને પાછી વાત શરૂ કરી.

‘રમણ, બીજું ઘર કોનું આવે?’

‘મને ખબર નથી.’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘શુ કહે છે...! તને એમની સાથે કોનું ઘર તેણે ખબર નથી?’

‘ના, પણ...કાકા.....જવા દો એવી વાતો સાંભળવી...’

‘ના ના, રમણ, હું તને આખાથે બ્રાહ્મણવાડાને ઇતિહાસ કહેવા આવ્યો છું...સાંભળ.....’

‘કાકા...એવી કાળી બાણુ આપણે શુ કામ જેવી જોઈએ?’

‘એમાં આપણે ક્યાં...આ તો ન્યારે, એ લોકો પેલા પંડ્યાના ઘરના ગપ્પાથી આટલા ઊંચા નીચા થાય છે ત્યારે સહજ કહેવું પડે છે...ને ભાઈ, તારા

ગામના આ લોકોને તારે જાણવા તો જોઈએ કે એ કેવા છે. બાકી મારો કંઈ એ લોકોની બહુમોહ કરવાનો ઇરાદો નથી.’

એમણે કપાળે હાથ ફેરવી લઈ એક લાંબો શ્વાસ લઈ વાત શરૂ કરી:

‘એમની સાથે કાશીનાથ લટનું ઘર...એમના ઘરમાં કેટલાં માણસ છે, તને ખબર છે?’

‘ના, પણ એમના નજીકનાં કોઈ વિધવા છે. બીજી કોઈ હોય તો તેની મને ખબર નથી.’

‘ખરું છે. એમના ઘરમાં એ અને એક વિધવા. એ વિધવા એમની શું સગી થાય છે તે જાણે છે?’

‘ના, એમનાં એન હશે—હું ધારુ છું.’

‘ના, ના, એ એમના એક મોટાભાઈ હતા, તેમનાં વહુ. એ એમના મોટાભાઈને મરી ગયે ઓછામાં ઓછાં પચીસેક વર્ષ થયાં હશે ને ત્યારે એ ૧૭-૧૮ વર્ષનાં હશે ને એમનામાં વિધવાનું પુનર્લગ્ન તો નથી થતું એ તું જાણે છે ને?’

‘હા, તે શું એમણે પુનર્લગ્ન કર્યું છે?’ વૃદ્ધ કાકા એવા લગ્નને અધર્મ માનતા હશે ને તે કાર્યને અધર્મ-પાપ-તરીકે કહેવા માંગતા હશે એમ ધારી મેં કહ્યું.

‘ના, ના, તો તો સારું જ તો, પણ કોણ જાણે પુનર્લગ્નમાં એ શું પાપ માનતા હશે ! બાકી પુનર્લગ્નમાં પાપ શું છે? ને પાપ હોય તોયે એ કરે છે તે પાપ કરતાં એ હજાર દરજ્જે સારું. આજે કેટલાયે વર્ષથી એ બંને એક જ ઘરમાં રહે છે. એ વિધવા જ કાશીનાથને ખાવાપાણી કરી આવે છે.’

‘કાશીનાથનાં સ્ત્રી મરી ગયાં હશે?’ કાકાની સાદી ભાષામાં સમાયેલી ઓખવટ મને ન સમજાયાથી મેં પૂછ્યું.

‘ના, રમણ... કાશીનાથનું લગ્ન જ નથી થયું. એમના મોટાભાઈ મરી ગયા પછી એમને એ જરૂર પણ નથી જણાતી. એમને કાર્યવ્યવહાર એ એમનાં ભાભીથી ચાલે છે.’

‘એમાં શું.....અનેએ જુદું જુદું રસોડું રાખવું તેના કરતાં આ કીક તો ખરું જ ને.’

‘હા, હા,’ કાકાના મુખપર સહજ હાસ્ય છવાયું. ને જોતજોતામાં પાછી એમની મુખમુદ્રા ગંભીર બની ગઈ.

‘રમણ...એ તો જાણે કીક, માત્ર કહેવું એવું નથી, એમનાં પાપનો હિસાબ તો પરમેશ્વર લેશે ! ખાકી એના કરતાં પુનર્લય કરી લેવું શું ખોટું ? અરે રામ... રામ...’ એમણે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

‘પાંચ પાંચ વખત મને યાદ છે કે એમણે ગર્ભપાત...અરે એક બે વખત તો બાળહત્યા...’ કાકા બોલતાં અટકી એક બે ગળત્યાં ખાઈ ગયા.

હું કાળી કથાથી કંપી બિડ્યો.

‘પછી...’ કાકા થોડીવાર સ્વસ્થ થઈ બોલ્યા.

હું દિમ્બૂદ બની એમની સામું જોઈ રહ્યો હતો.

‘એમની સાથે કોનું ઘર આવ્યું તે જાણે છે ?’

હજી હું તેમના સામું જ જોઈ રહ્યો હતો.

‘પેલા દયારામ સાથે આવ્યા હતા તે જટાશંકર જોષી એમની સાથે...’ કાકાએ વાત શરૂ કરી.

‘જવા દો કાકા, હવે હું વધુ નહિ સાંભળી શકું.’ મેં સામું જોઈ રહી કહ્યું.

‘રમણ...આજે મને છેલ્લી જ વખત એ વાતો કહેવાની ઇચ્છા થઈ આવી છે.’

થોડીવાર એ વિચાર કરતા શાંત રહ્યા.

‘સાંભળ...’ એમણે વાત શરૂ કરી.

‘એમની સાથે પેલાં વિધવા ભક્તાણી પાર્વતીનું ઘર. એ આજે જો તારા જેવો નિર્દોષ બાળક સામે મળશે તોયે તારાથી અલગતાં હોય તેમ ટાળો લેશે. કોઈ તારા જેવાનોયે પડજાયો પડ્યો હોય તો કંઈ કેટલાયે જણકા નાખે, ઘેર જઈ પાણીનો છાંટો નાખે ત્યારે જ પે...તે કોઈ દિવસ જોયાં છે કે નહિ...?’

‘હા, પેલો શિવલો ધારાજો એમનું કામકાજ કરે છે, તે ને...?’

‘હા, હા, એ જ, પણ તું ભૂલે છે એ શિવલો ધારાજો એકલું કામકાજ કરનાર તરીકે નહિ પણ... પણ...એ ધારાજાને લીધે જે બન્યું છે તે બિના તો ખરેખર ગમે તેવા પથ્થર જેવા હૃદયને પણ પિગળાવી નાંખે તેવી છે. અરે રામ...રામ...બિચારો કરુણાશંકર...’ કાકાએ એક બિના ને બોડી નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

એમનાં નિઃશ્વાસના અવાજથી મેં એમનાં મુખ તરફ જોયું. એમની આંખોના ખૂણે એક આંસુ તરવરી રહ્યું હતું. એમણે ધૈતિયાના છોડાથી આંસુ લૂછી નાંખ્યાં. સહજ સ્વસ્થ થવા બાંખારો ખાધો ને વાત આગળ ચલાવી.

હું ગંભીર બની સંભાળી રહ્યો હતો.

‘બિચારો...કરુણાશંકર...’ એ ફરીથી કરુણતાભર્યા શબ્દ બોલ્યા.

‘બિચારો રિખાઈ રિખાઈને હાલહવાલ થઈ કૂતરાને મોતે મર્યો.’ એ બોલતાં બોલતાં અટકી ગયા. એમનો શ્વાસ ડૂંધાતો હતો.

‘મારો એ ખાસ મિત્ર...અમે સાથે રમેલા, સાથે ભણેલા, સાથે ધંધે વળગેલા. મેં ખેતી સંભાળી, એ શેકતું નામું લખતો...પણ...પણ...સવારે શું થશે તે કાણ જાણે ? એ બિચારો ભલો ભોજો માણસ જાણે સાક્ષાત્ બ્રહ્માં. પણ નક્ષત્રમાં લખાયું કંઈ મિથ્યા થાય છે. એને એ ચાંડાલિની પર...’

‘હાં...હાં...કાકા, આ શું, આપણે એમ શા સારુ કહેવું પડે...?’

‘રમણ ખરેખર એ એક ચાંડાલિની નહિ સાત ચાંડાલિની છે. કરુણાશંકરની હયાતીમાં જ એની આંખોમાં ધૂળ નાંખી એણે એનું કાળું ક્યું. એ બિચારો કનૈયા કુંવર જેવો હતો, પણ જે બગડે છે તેને કંઈ એનું જાન છે. એણે એનાં કાળાં કર્મો એક પછી એક વધાર્યાં. એણે સારા નરતાનોયે વિચાર ન કર્યો. વળું કવણનોયે વિચાર ન સૂઝ્યો. ધારાજામાંયે એ ચાંડાલિનીની નજર ગઈ...ને

છતાં આખરના માર્યા એણે એ પણુ સહન કર્યું. 'પણુ એ તો સાક્ષાત્ સાંકલિની, એણે એનું કાળું કર્યું'. ખિચારાને જેર આપી રિખાવી રિખાવીને ફેરારને મોતે માર્યો. ખણુ.....'

કાકાની આંખમાંથી આંસુની ધાર દદી.

'...ને એ શિવલા ધારાળાને આને એ છડે. ચોક ઘરમાં રાખીને રહે છે. એ ભક્તાણી....'

'કાકા...' હું વચમાં જ બોલ્યો. 'મને યાદ છે કે ગામના કોઈ કોઈ શિવ પારવતી કહી એમને સંબોધે છે તે એટલા જ કારણથી હશે.'

'હા, ખીજું શું હોય? ભાઈ...જેણે મૂકી લાગ તેને નાનું સરખું રાજ.'

'એ બ્રાહ્મણ ! ને એ...ભગતાં ! ! '

કાકા દુકડે દુકડે બોલ્યા.

'કાકા, એ કાકાનો પડખો પડે તો બખડે છે, તે એમ હશે કે રખેને કોઈ પવિત્ર માણસની છાયા પડી જાય ! ને એમનામાં પવિત્રતાનો સંચાર થઈ જાય તો આ જ જીવનમાં જીવતે જીવતાં પાછો એનો પસ્તાવો કરવો પડે, તેથી ટાળો લેતાં હશે ! ' મેં કાકાની ગમગીની દૂર કરવા સહજ ટોળમાં કહ્યું.

'હા, હા.' કાકા સહજ હમી પડ્યા.

થોડીવાર શાંતિ રહી.

'પછી...' કાકાએ વાત શરૂ કરી.

'એમની સાથે પેલા ગિરજશંકર ગોર. તું જાણજે છે ને ? '

'હા, ગોરને કેમ ના જાણખું. આ આને રસોઈ કરે છે તે ને...?'

'હા, એ જ ગિરજશંકર '

'એમનુંયે વળી કંઈ છે કે ? ' એક એકથી કાળી કથા સાંભળી, અનુમાનથી મેં પૂછ્યું.

'હા, રમણ, એમની વાત હજી ચાક પર પીંડા જેવી છે. પણ...એ કંઈ તેં જે વાતો સાંભળી તે કરતાં જરાયે ઊતરતી નથી. સાંભળ...'

એ મારાને તારા બન્નેના ગોર-ગુર. એમના હાથે આપણે શું શીખવાના છીએ કે એમના હાથે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવી આપણે શું પામવાના છીએ તે તો પ્રભુ જાણે... બાકી એમનું મુખ જોવું એવે મને તો પાપ લાગે છે. બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ લીધો એટલી જ પૂજા એમને કમાઈ ખાવાનું. ને એ બધું હજી જ્યાં સુધી આપણામાં અંધઅંધા છે ત્યાં સુધી નમે જશે. બાકી એમનામાં શું છે... ને ભાઈ...એ બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ લીધોયે કેમ કહેવાય.....! એ બધીયે એવી જ વાતો છે. આ તે કંઈ બ્રાહ્મણ છે...જ્યાં જ્યાં નજર નાખું છું ત્યાં ખસ એક એકથી વધુ ભયંકર પાપ નજરે ચડે છે.'

'કાકા..., હવે જવા દો, હું કંટાળ્યો છું.'

'રમણ...તારું કહેવું સાચું છે. મનેય ખૂબ લાગી આવે છે. પણ...ગમે તેમ થાય, આટલી ગોરની વાત તો તું સાંભળ જ, પછી તને નહિ કહું. ને એ ખીજ વાતો તારે સાંભળવા જેવીયે નથી. આ છેલ્લી વાત તો તું તને ગમે કે ન ગમે પણ સાંભળ જ.' એમણે એટલી પ્રસ્તાવના કરી લઈ વાત આગળ ચલાવી.

'ગિરજશંકર એમની ન્યાતમાં કંઈક કુળ્યાન તો ખરા. એટલે એમનાં માતાએ એમને નાનપણમાં જ પરણાવી લદાવો લીધો. એમના પિતા તો એમના જન્મ પહેલાં એ ગર્ભમાં હશે ત્યારે જ ચાલી ગયેલા. ત્યારે એ ઉમર લાયક થયા ત્યારે એમનાં વિધવા માતા આ લોક છોડી ચાલી ગયાં. ત્યારપછી એમણે સંસારના સૂકા રણમાં એમના કાળજીના ઊંટથી મુસાફરી શરૂ કરી. એ થોડા વખતમાં તો બહાર રખડતાં શીખી ગયા, કેમ જાણે એમાં જ મજા ન હોય ! ને એ રખડી રખડી છેવટે ચાક્યા, એટલે એ નીચ વર્ણની ખરાબ બાઈને ઘેર પડ્યા પાથર્યા રહેવા લાગ્યા. તે એટલે સુધી કે એમનાં સ્ત્રી એ ગામ બહારના ઝૂપડામાંથી તે સ્ત્રી સાથે લડી જગડી પકડી લાવે ત્યારે જ એ ઘેર આવતા ને નીચનો સંગ કંઈ જુદો બગાડ્યા વિના મૂકે? બ્રાહ્મણવાડામાં બાકી હતું તે એમણે પૂરું કર્યું. એ માંસ મદિરાની લતે પથ

ચડ્યા. માણીગરા તો પહેલાથી જ બની ચૂક્યા હતા. પછી શું નેધએ? એમણે ગોરાણીને મારવું ઝૂડવું શરૂ કર્યું, ને ઘેર પણ માંસ મદિરા...લાવી ખાવા પીવાનું શરૂ કર્યું. ને એવું હોય ત્યાં ગોરાણીને બીભું શું સૂઝે...એય એમના માથાની નીકળી, એનેયે એક 'સખમે' મેરા લગતા હૈ' વાળો શોધી કાઢ્યો ને...'

‘કાકા, હવે બસ.....’

‘ના, ના. રમણ...હવે બીભું નહિ કહું, આટલું તો પૂરું સાંભળી લે, ને સાંભળ્યા પછી બહાર જઈ એ ગિરમશંકર ગોરને એક વખત નિહાળી નિહાળી ને નેધ લે. બસ પછી હું કાંઈ દિવસ એ આજ્ઞાવાડા વિષે એક શબ્દ પણ નહિ બોલું.’

‘પછી એ બાઈએ એનું કાળું કર્યું.’ કાકાએ વાત શરૂ કરી. ‘એણે ભૂવા ભગરિયાનો ધંધો કરતા નીચ માણસ પાસે એ ગોરને મૂક મરાવવાનો પ્રયોગ કરી નેવડાવ્યો. તેમાં એ સફળ ન થઈ, ત્યારે એણે મેલડી માતાની બાધા રાખી. માતાને એના હાથથી દસ દસ પશુના ભોગ આપ્યા. ને તોયે ન તો એ ગોર મર્યો કે ન તો એ રાંડ મરી.....’ કાકા ગળગળા સાદે બોલી રહ્યા હતા.

‘હજી ગયે વર્ષે જ એણે એથીયે વધુ ભોગ આપ્યા...પ્રભુ જાણે એનો ક્યારે અંત આવશે!’

‘કાકા...’

‘રમણ...હવે વધારે નહિ કહું. પણ એક વાત જરા સાંભળી લે...એક દિવસ એ ગોર મહારાજે

રાત્રે એમની સ્ત્રીને મારી નાખવા પ્રયત્ન કરી નેથો, પણ...બુમાબુમ થતાં લોકો ટોળે વળી ગયેલા. ત્યારથી એ બન્ને પોતપોતાના પ્રયત્નમાં જનરી રહેલાં છે. રમણ, હજીયે વર્ષમાં એકાદ વખત એવું બને જ નય છે. ને ગોર મહારાજ તો રોજ નહિ તો છેવટે એકાંતરે એમના હત્યારા પેટને ભોગ આપે જ નય છે. ને ભાઈ...ખરું બોટું તો કાણ જાણે પણ..બધા વાતો તો કરે છે કે ગિરમશંકરનો જન્મ એમના પિતાના મરણ પછી દોઢ વર્ષે થયેલો એટલે એમાં બીભું શું હોય!! આ તો કાકી ધોધને કાઢવ કાઢવા જેવું છે.’ કાકાએ નિસાસો નાંખી ઇતિહાસની વાત પૂરી કરી.

અમે ઊઠવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યાં બહાર બુમાબુમ સંભળાઈ. અમે વહેલા વહેલા ઊડી બહાર ગયા.

પિતાજીએ પોતાનો છેલ્લો દાવ-પોતાની હાજરીમાં એ આંખોની શરમે કાઢી નહિ બોલે ને આટલું ટાણું હેમખેમ વીતી નય તો આવતા વર્ષની વાત આવતે વર્ષે એમ ધારી-ફેંકી તેડું કરી દીધેલું. અત્યારે છ ઘરનાં એક બાબુ ને સામી બાબુ પંડ્યાનું કુટુંબ-‘તું આવી ને તું આવો,’ ‘અમારા કરતાં તમે ક્યાં સારાં છો.’ ને ‘તારા જેવું તો અમે નથી કર્યું.’ વગેરે વાક્યોથી શબ્દોનો મારો શરૂ કરી લડી રહ્યાં હતાં. અને મારા પિતાજી પોતે પ્રુણ્ય કમાવા માટે ફેંકેલા દાવમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હોય એમ ચિંતાપૂર્વક આ બધું નેધ રહ્યા હતા.

છતાં આજરના માર્યા એણે એ પણ સહન કર્યું. પણ એ તો સાક્ષાત્ આંડાલિની, એણે એનું કાળું કર્યું. બિચારાને ઝેર આપી રિઆવી રિઆવીને કતરાને મોતે માર્યા. પ્રભુ.....'

કાકાની આંખમાંથી આંસુની ધાર દડી.

‘...ને એ શિવજી ધારાળાને આજે એ છડે-એક ધરમાં રાખીને રહે છે. એ લકતાણી....’

‘કાકા...’ હું વચમાં જ બોલ્યો. ‘મને યાદ છે કે ગામના કાકા કાકા શિવ પારવતી કહી એમને સંબોધે છે તે એટલા જ કારણથી હશે.’

‘હા, બીજું શું હોય? ભાઈ...એણે મૂકી લાજ તેને નાનું સરખું રાજ.’

‘એ બ્રાહ્મણ! ને એ.. લગતાં. ...!!’

કાકા દુકડે દુકડે બોલ્યા.

‘કાકા, એ કોઈનો પડાવો પડે તો બખડે છે, તે એમ હશે કે રખેને કાકા પવિત્ર માણસની છાયા પડી જાય! ને એમનામાં પવિત્રતાનો સંચાર થઈ જાય તો આ જ જીવનમાં જીવતે ‘જીવતાં પાછો એનો પસ્તાવો કરવો પડે, તેથી ટાળો લેતાં હશે!’ મેં કાકાની ગમગીની દૂર કરવાં સહજ ટોળમાં કહ્યું.

‘હા, હા.’ કાકા સહજ હસી પડ્યા.

થોડીવાર શાંતિ રહી.

‘પછી...’ કાકાએ વાત શરૂ કરી.

‘એમની સાથે પેલા ગિરજાશંકર ગોર. તું ઝોળાએ છે ને?’

‘હા, ગોરને કેમ ના ઝોળાખું. આ આજે રસોઈ કરે છે તે ને...?’

‘હા, એ જ ગિરજાશંકર’

‘એમનુયે વળી કંઈ છે કે?’ એક એકથી કાળી કથા સાંભળી, અનુમાનથી મેં પૂછ્યું.

‘હા, રમણ, એમની વાત હજી આક પર પીંડા જેવી છે. પણ...એ કંઈ તે જે વાતો સાંભળી તે કરતાં જરાયે ઊતરતી નથી. સાંભળ...’

એ મારાને તારા બનેના ગોર-ગુરુ. એમના હાથે આપણે શું શીખવાના છીએ કે એમના હાથે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવી આપણે શું પામવાના છીએ તે તો પ્રભુ જાણે... બાકી એમનું મુખ જોવું એથે મને તો પાપ લાગે છે. બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ લીધો એટલી જ પૂજ્ય એમને કમાઈ પાવાનું. ને એ બધું હજી જ્યાં સુધી આપણામાં અંધશ્રદ્ધા છે ત્યાં સુધી નમે જશે. બાકી એમનામાં શું છે... ને ભાઈ...એ બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ લીધેય કેમ કહેવાય.....? એ બધેયે એની જ વાતો છે. આ તે કંઈ બ્રાહ્મણો છે...જ્યાં જ્યાં નજર નાખું છું ત્યાં બસ એક એકથી વધુ લયંકર પાપ નજરે ચડે છે.’

‘કાકા..., હવે જવા દો, હું કંટાળ્યો છું.’

‘રમણ...તારું કહેવું સાચું છે. મનેય ખૂબ લાગી આવે છે. પણ...ગમે તેમ થાય, આટલી ગોરની વાત તો તું સાંભળ જ, પછી તને નહિ કંઈ. ને એ બીજી વાતો તારે સાંભળવા જેવીયે નથી. આ છેલ્લી વાત તો તું તને ગમે કે ન ગમે પણ સાંભળ જ.’ એમણે એટલી પ્રસ્તાવના કરી લઈ વાત આગળ ચલાવી.

‘ગિરજાશંકર એમની ન્યાતમાં કંઈક કુળવાન તે ખરા. એટલે એમનાં માતાએ એમને નાનપણમાં જ પરણાવી લઢાવો લીધેલો. એમના પિતા તો એમના જન્મ પહેલાં એ ગર્ભમાં હશે ત્યારે જ ચાલી ગયેલા. ત્યારે એ હિમર લાયક થયા ત્યારે એમનાં વિધવા માતા આ લોક છોડી ચાલી ગયાં. ત્યારપછી એમણે સંસારના સૂકા રણમાં એમના કાગળના ઊંટથી મુસાફરી શરૂ કરી. એ થોડા વખતમાં તો બહાર રખડતાં શીખી ગયા, કેમ જાણે એમાં જ મજા ન હોય! ને એ રખડી રખડી છેવટે થાક્યા, એટલે એક નીચ વર્ણની ખરાબ બાઈને ઘેર પડ્યા પાંચર્યા રહેવા લાગ્યા. તે એટલે સુધી કે એમનાં સ્ત્રી એ ગામ બહારના ખૂંપડામાંથી તે સ્ત્રી સાથે લડી જગડી પકડી લાવે ત્યારે જ એ ઘેર આવના ને નીચનો સંગ કંઈ છુદ્ધ બગાડ્યા વિના મૂકે? બ્રાહ્મણવાડામાં બાકી હતું તે એમણે પૂરું કર્યું. એ માંસ મદિરાની લતે પણ

ચૂક્યા. માણીગરા તો પહેલાથી જ બની ચૂક્યા હતા. પછી શું નેધએ? એમણે ગોરાણીને મારવું જૂઝવું શરૂ કર્યું, ને ઘેર પણ માંસ મદિરા...લાવી ખાવા પીવાનું શરૂ કર્યું. ને એવું હોય ત્યાં ગોરાણીને બીભું શું સૂઝે...એય એમના માથાની નીકળી, એનેયે એક 'સખમે' મેરા લગતા હૈ' વાળો શોધી કાઢ્યો ને...'

‘કાકા, હવે બસ.....’

‘ના, ના. રમણ...હવે બીભું નહિ કહું, આટલું તો પૂરું સાંભળી લે, ને સાંભળ્યા પછી બહાર જઈ એ ગિરજશંકર ગોરને એક વખત નિહાળી નિહાળી ને નેધ લે. બસ પછી હું કાંઈ દિવસ એ આહ્વાન-વાડા વિષે એક શબ્દ પણ નહિ બોલું.’

‘પછી એ બાઈએ એતું કાળું કર્યું.’ કાકાએ વાત શરૂ કરી. ‘એણે ભૂવા ભગરિયાનો ધંધો કરતા નીચ માણસ પાસે એ ગોરને મૂક મરાવવાનો પ્રયોગ કરી નેવડાવ્યો. તેમાં એ સફળ ન થઈ, ત્યારે એણે મેલડી માતાની બાધા રાખી. માતાને એના હાથથી દસ દસ પશુના ભોગ આપ્યા. ને તોયે ન તો એ ગોર મર્યો કે ન તો એ રાંડ મરી.....’ કાકા ગળ-ગળા સાદે બોલી રહ્યા હતા.

‘હજી ગયે વર્ષે જ એણે એથીયે વધુ ભોગ આપ્યા...પ્રભુ જાણે એનો કયારે અંત આવશે!’

‘કાકા...’

‘રમણ...હવે વધારે નહિ કહું. પણ એક વાત જરા સાંભળી લે...એક દિવસ એ ગોર મહારાજને

રાત્રે એમની સ્ત્રીને મારી નાખવા પ્રયત્ન કરી નેયો, પણ...બુમાબુમ થતાં લોકો ટોળે વળી ગયેલા. ત્યારથી એ બન્ને પોતપોતાના પ્રયત્નમાં જતરી રહેલાં છે. રમણ, હજીયે વર્ષમાં એકાદ વખત એવું બને જ જાય છે. ને ગોર મહારાજ તો રોજ નહિ તો છેવટે એકાંતરે એમના હત્યારા પેટને ભોગ આપે જ જાય છે. ને લાઇ...ખરું ખોટું તો કાણ જાણે પણ..ખંધા વાતો તો કરે છે કે ગિરજશંકરનો જન્મ એમના પિતાના મરણ પછી દોઢ વર્ષે થયેલો એટલે એમાં બીભું શું હોય !! આ તો કાંડી ઘોષને કાદવ કાઢવા જેવું છે.’ કાકાએ નિસાસો નાંખી ઇતિહાસની વાત પૂરી કરી.

અમે ઊઠવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યાં બહાર બુમાબુમ સંભળાઇ. અમે વહેલા વહેલા ઊડી બહાર ગયા.

પિતાજીએ પોતાનો છેલ્લો દાવ-પોતાની હાજરીમાં એ આંખોની શરમે કાઢ નહિ બોલે ને આટલું ટાણું હેમખેમ વીતી જાય તો આવતા વર્ષની વાત આવતે વર્ષે એમ ધારી-ફેંકી તેડું કરી દીધેલું. અત્યારે છ વરનાં એક બાળુ ને સામી બાળુ પંડ્યાનું કુટુંબ-‘તું આવી ને તું આવો,’ ‘અમારા કરતાં તમે ક્યાં સારાં છો.’ ને ‘તારા જેવું તો અમે નથી કર્યું.’ વગેરે વાક્યોથી શબ્દોનો મારો શરૂ કરી લડી રહ્યાં હતાં. અને મારા પિતાજી પોતે પુણ્ય કમાવા માટે ફેંકેલા દાવમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હોય એમ ચિંતાપૂર્વક આ બધું નેધ રહ્યા હતા.

છતાં આખરના માર્યા એણે એ પણ સહન કર્યું. 'પણ એ તો સાક્ષાત્ ચાંકાલિની, એણે એનું કાળું કર્યું.' બિચારાને એર આપી રિઆવી રિઆવીને ફૂતરાને મોતે માર્યો. પ્રભુ.....'

કાકાની આંખમાંથી આંસુની ધાર દડદી.

'...ને એ શિવલા ધારાળાને આજે એ છડે-ચોક ઘરમાં રાખીને રહે છે. એ ભક્તાણી....'

'કાકા...' હું વચમાં જ બોલ્યો. 'મને યાદ છે કે ગામના કોઈ કોઈ શિવ પારવતી કહી એમને સંબોધે છે તે એટલા જ કારણથી હશે.'

'હા, બીજું શું હોય? ભાઈ...જેણે મૂકી લાગ તેને નાનું સરખું રાજ.'

'એ બ્રાહ્મણ ! ને એ...ભગતાં. ... ! !'

કાકા ટુકડે ટુકડે બોલ્યા.

'કાકા, એ કોઈના પડખાએ પડે તો બખડે છે, તે એમ હશે કે રખેને કોઈ પવિત્ર માણસની છાયા પડી જાય ! ને એમનામાં પવિત્રતાનો સંચાર થઈ જાય તો આ જ જીવનમાં જીવતે 'જીવતાં પાછો એનો પસ્તાવો કરવો પડે, તેથી ટાળો લેતાં હશે !' મેં કાકાની ગમગીની દૂર કરવા સહજ ટોળમાં કહ્યું.

'હા, હા.' કાકા સહજ હસી પડ્યા.

'થોડીવાર શાંતિ રહી.

'પછી...' કાકાએ વાત શરૂ કરી.

'એમની સાથે પેલા ગિરનાશંકર ગોર. તું જોળાએ છે ને ?'

'હા, ગોરને કેમ ના જોળાનું. આ આજે રસોઈ કરે છે તે ને...?'

'હા, એ જ ગિરનાશંકર'

'એમનુંયે વળી કંઈ છે કે ?' એક એકથી કાળી કથા સાંભળી, અનુમાનથી મેં પૂછ્યું.

'હા, રમણ, એમની વાત હજી ચાક પર પીંડા જેવી છે. પણ...એ કંઈ તેં જે વાતો સાંભળી તે કરતાં જરાયે ઊતરતી નથી. સાંભળ...'

એ મારાને તારા બન્નેના ગોર-ગુર. એમના હાથે આપણે શું શીખવાના છીએ કે એમના હાથે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવી આપણે શું પામવાના છીએ તે તો પ્રભુ જાણે... બાકી એમનું મુખ જેવું એથે મને તો પાપ લાગે છે. બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ લીધો એટલી જ પૂજાર એમને કમાઈ આવતું. ને એ બધું હજી ન્યાં સુધી આપણામાં અંધશ્રદ્ધા છે ત્યાં સુધી નમે જશે. બાકી એમનામાં શું છે... ને ભાઈ...એ બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ લીધોયે કેમ કહેવાય.....? એ બધીયે એવી જ વાતો છે. આ તે કંઈ બ્રાહ્મણો છે...ન્યાં ન્યાં નજર નાખું છું ત્યાં ખસ એક એકથી વધુ ભયંકર પાપ નજરે ચડે છે.'

'કાકા..., હવે જવા દો, હું દંટાળ્યો છું.'

'રમણ...તારું કહેવું સાચું છે. મનેય ખૂબ લાગી આવે છે. પણ...ગમે તેમ થાય, આટલી ગોરની વાત તો તું સાંભળ જ, પછી તને નહિ કહું. ને એ બીજી વાતો તારે સાંભળવા જેવીયે નથી. આ છેલ્લી વાત તો તું તને ગમે કે ન ગમે પણ સાંભળ જ,' એમણે એટલી પ્રસ્તાવના કરી લઈ વાત આગળ ચલાવી.

'ગિરનાશંકર એમની ન્યાતમાં કંઈક કુળવાન તો ખરા. એટલે એમનાં માતાએ એમને નાનપણમાં જ પરણાવી લદાવો લીધેલો. એમના પિતા તો એમના જન્મ પહેલાં એ ગર્ભમાં હશે ત્યારે જ ચાલી ગયેલા. ન્યારે એ ઉમર લાયક થયા ત્યારે એમનાં વિધવા માતા આ લોક છોડી ચાલી ગયાં. ત્યારપછી એમણે સંસારના સૂકા રણમાં એમના કાગળના ઊંટથી મુસાફરી શરૂ કરી. એ થોડા વખતમાં તો બહાર રખડતાં શીખી ગયા, કેમ જાણે એમાં જ મજા ન હોય ! ને એ રખડી રખડી છેવટે ચાક્યા, એટલે એક નીચ વર્ણની ખરાબ બાઈને ઘેર ચડ્યા પાશ્વર્ય રહેવા લાગ્યા. તે એટલે સુધી કે એમનાં સ્ત્રી એ ગામ બહારના ઝૂંપડામાંથી તે સ્ત્રી સાથે લડી ઝવડી પકડી લાવે ત્યારે જ એ ઘેર આવતા ને નીચતો સંગ કંઈ સુદ્ધિ બગાડ્યા પિતા મૃત્યુ. બ્રાહ્મણવાડામાં બાકી હતું તે એમણે પૂરું કર્યું. એ માંસ મદિરાની લતે પણ

ચડ્યા. માણીગરા તો પહેલાથી જ બની ચૂક્યા હતા. પછી શું નેધએ? એમણે ગોરાણીને મારવું જૂડવું શરૂ કર્યું, ને ઘેર પણ માંસ મદિરા...લાવી ખાવા પીવાનું શરૂ કર્યું. ને એવું હોય ત્યાં ગોરાણીને બીભું શું સૂઝે...એય એમના માથાની નીકળી, એનેયે એક 'સખમે' મેરા લગતા હૈ' વાળો શોધી કાઢ્યો ને...'

'કાકા, હવે બસ.....'

'ના, ના. રમણ...હવે બીભું નહિ કહું, આટલું તો પૂરું સાંભળી લે, ને સાંભળ્યા પછી બહાર જઈ એ ગિરજશંકર ગોરને એક વખત નિહાળી નિહાળી ને નેધ લે. બસ પછી હું કાંઈ દિવસ એ આસણવાડા વિષે એક શબ્દ પણ નહિ બોલું.'

'પછી એ બાઈએ એનું કાળું કર્યું.' કાકાએ વાત શરૂ કરી. 'એણે ભૂવા ભગરિયાનો ધંધો કરતા નીચ માણસ પાસે એ ગોરને મૂક મરાવવાનો પ્રયોગ કરી નેવડાવ્યો. તેમાં એ સફળ ન થઈ, ત્યારે એણે મેલડી માતાની બાધા રાખી. માતાને એના હાથથી દસ દસ પશુના ભોગ આપ્યા. ને તોયે ન તો એ ગોર મર્યો કે ન તો એ રાંડ મરી.....' કાકા ગળગળા સાદે બોલી રહ્યા હતા.

'હજી ગયે વર્ષે જ એણે એથીયે વધુ ભોગ આપ્યા...પ્રભુ જાણે એનો ક્યારે અંત આવશે!'

'કાકા...'

'રમણ...હવે વધારે નહિ કહું. પણ એક વાત જરા સાંભળી લે...એક દિવસ એ ગોર મહારાજે

રાત્રે એમની સ્ત્રીને મારી નાખવા પ્રયત્ન કરી નેયો, પણ...બુમાબૂમ થતાં લોદ્ધા ટાળે વળી ગયેલા. ત્યારથી એ બન્ને પોતપોતાના પ્રયત્નમાં જમી રહેલાં છે. રમણ, હજીયે વર્ષમાં એકાદ વખત એવું બને જ બન્ય છે. ને ગોર મહારાજ તો રોજ નહિ તો છેવટે એકાંતરે એમના હત્યારા પેટને ભોગ આપે જ બન્ય છે. ને ભાઈ...ખરું બોલું તો કાણ જાણે પણ...બંધા વાતો તો કરે છે કે ગિરજશંકરનો જન્મ એમના પિતાના મરણ પછી દોઢ વર્ષે થયેલો એટલે એમાં બીભું શું હોય!! આ તો કાકી ધોધને કાદવ કાઢવા જેવું છે.' કાકાએ નિસાસો નાંખી ઇતિહાસની વાત પૂરી કરી.

અમે ઊઠવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યાં બહાર બુમાબૂમ સંભળાઈ. અમે વહેલા વહેલા ઊડી બહાર ગયા.

પિતાજીએ પોતાનો છેલ્લો દાવ-પોતાની હાજરીમાં એ આંખોની શરમે કાઢ નહિ બોલે ને આટલું ટાણું હેમખેમ વીતી જાય તો આવતા વર્ષની વાત આવતે વર્ષે એમ ધારી-ફેંકી તેડું કરી દીધેલું. અત્યારે છ ઘરનાં એક બાળુ ને સામી બાળુ પંડ્યાનું કુટુંબ-તું આવી ને તું આપો,' 'અમારા કરતાં તમે ક્યાં સારાં છો.' ને 'તારા જેવું તો અમે નથી કર્યું.' વગેરે વાક્યોથી શબ્દોનો મારો શરૂ કરી લડી રહ્યાં હતાં. અને મારા પિતાજી પોતે પુણ્ય કમાવા માટે ફેંકેલા દાવમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હોય એમ ચિંતાપૂર્વક આ બધું નેધ રહ્યા હતા.

સમ્રાટ કપાસ

ડુંગરસી ધરમસી સંપદ

કપાસનું ધામ : હિંદ એ કપાસ પેદા કરવાનું પ્રાચીન ધામ છે. ઋગ્વેદના વદ્યલક્ષ્મી ઋષિઓ કપાસનાં વસ્ત્રો પોતાના દેવાને પહેવરાવે છે. એથી પણ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધરાવનાર મોહેન-જો-ધરોના રહેવાસીઓ કાપડનાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલાં એમનાં સીસો અને મુદ્રાઓમાં દેખાય છે. ધર્મજનની પ્રાચીનતર કબ્રોમાં હિંદી કાપડ નીકળ્યાનું પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ જણાવે છે. હિંદની પ્રાચીન કથાઓમાં તો સુંદર વસ્ત્રો ધારેલી સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રો આવે છે. બુદ્ધોની જાતક-કથાઓ, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, જૈનોના તિર્થ કરોની કથાઓ આ કપાસના સૂતરમાંથી વણેલાં વસ્ત્રોની ખૂબ વાતો કરે છે. કપાસ એ પ્રથમ હિંદમાં શોધાયેલી વસ્તુ છે. અહીંથી બીજા અનેક દેશોમાં કપાસનો છોડ ગયો લાગે છે. રેશમ માટે કાચીન અને કપાસ માટે હિંદ જ સ્થાન છે.

હિંદનો પ્રાચીન ઉદ્યોગ : કપાસમાંથી અતિ બારીક સૂતર બનાવવાનું કામ પણ હિંદી સ્ત્રીઓને જાણે જાય છે. આ કારીગરોની બારીકમાં બારીક કાપડ બનાવવાની કારીગરી વંશ પરંપરા સેંકડો વરસોથી ચાલી આવે છે. હિંદના કપાસનું બનાવેલું બારીક કાપડ ઠેક રોમના શહેનશાહને પહોંચતું હતું. એક ઐતિહાસિક કહાણી સાંભળવામાં આવી છે. શહેનશાહ ઔરંગઝેબની પુત્રી ઝેબુનિસા બેગમ સાહેબા એક વખત નિમાજ પઢી ફારેજ બેઠેલા બાદશાહ પાસે આવી. પુત્રીના અંગ ઉપર પહેરેલાં વસ્ત્રો અતિ બારીક હતાં. શહેનશાહ મર્યાદાનો, સંપૂર્ણ પાલક હતો. આ વસ્ત્રોથી કન્યાના લલીત અંગોની ઝાંખી થતી જોઈ બાદશાહે પોતાનો ક્યવાટ જાહેર કર્યો. શહેનશાહજીએ પિતા પાસે લાડથી કહ્યું કે જહાંપનાહ મેં તો સાત વસ્ત્રોના પડવાનું કાપડ પહેલું છે, તમે જણી જુઓ. ખરેખર ઢાકા-બંગાળાની બારીક મલમલના સાત પડોનાં બનાવેલાં વસ્ત્રો શહેનશાહની તપાસમાં જણાયાં ! કેવો નાદર હુન્નર !

કાપડના ઉદ્યોગોનો નાશ : અગ્રેએ હિંદમાં વેપાર માટે આવ્યા. પછી શાસન કરતા થયા. એ સમયે યુરોપમાં મુલાયમ કાપડ થતું નહોતું. હિંદમાંથી આ કાપડ મગાવવામાં આવતું હતું. દર વરસે કરોડો રૂપિયાનું કાપડ હિંદમાંથી યુરોપિયન લોકો ખરીદ કરતા હતાં. આ કાપડ મેળવવા માટે ધરુષ્ટ ઇંગ્લિશ કંપનીએ બંગાળમાં અનેક કારખાનાં બનાવેલાં કરેલ હતાં. એઓ તરફથી બંગાળી વણકરો ઉપર અસીમ જુલમ થયો હતો. ઇંગ્લાન્ડના અંગળાં કાપી નાખવામાં આવતાં હતાં. છેવટે વિલાયતના કારીગરોએ મિયોના ચંત્રકામની શોધ કરી, હિંદી કાપડ વિરુદ્ધ ભયંકર યુદ્ધ ઉપાડી. પાર્લામેન્ટ સુધી આ શોર પહોંચ્યો.

હિંદી કાપડ ઉપર ત્રણ સો ટકા જગત નખાઈ. હિંદી કાપડ વાપરનાર અંગ્રેજ પ્રજા ઉપર પચાસ પૌડનો દંડ નખાયો. હિંદુ કાપડ લાવવાની વહાણોને બંધી કરાઈ. હિંદી ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો.

કપાસની નિકાશ : હિંદમાં ઉત્પન્ન કરાયેલું કપાસ અગાઉ હિંદમાં જ વપરાતું હતું. જૂના વખતમાં કપાસની કેટલી પેદાશ થતી હતી તેના આંકડા ઉપલબ્ધ નથી. નિકાશ થોડી થોડી ચાલુ હતી, પરંતુ તેને લગતા આંકડા મળતા નથી. પરંતુ યુરોપિયન લોકોનાં વહાણો અહીંથી કપાસ લઈ જતાં હતાં. કપાસની પરદેશની ચડતને અમેરિકાની અંદર અંદરની લડાઈથી ખૂબ ઉત્તરજન મળ્યું હતું. અમેરિકામાં ગુલામગીરી નાબૂદ કરવા ત્યાંના ઉત્તર ભાગમાં રહેતી પ્રજાએ દરોડ કર્યો. દક્ષિણમાં વસતી પ્રજાએ ગુલામોને સ્વતંત્રતા આપવામાં વિરોધ કર્યો. બંને વચ્ચે ખૂનખાર લડાઈઓ થઈ. પરિણામમાં અમેરિકાની કપાસની ખેતી થઈ નહિ. જગતમાં કપાસની ખૂબ તંગી થઈ પડી. લોકશાયરને જોઈતું કપાસ અમેરિકાથી મળ્યું નહિ. કપાસના ભાવો ખૂબ વધી ગયા.

કપાસના ઊંચા ભાવ : હિંદમાં કપાસની ખેતી થતી હતી. હિંદના કપાસની માંગ લોકશાયર તરફથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં નીકળી પડી. યુદ્ધ લંબાયું. હિંદના કપાસના ભાવો દસથી પંદરગણા વધી ગયા. શરૂઆતમાં કપાસની ચડત પાંચ લાખ ગાંસડીની થઈ. છેલ્લા લડાઈના વખતમાં દસ લાખ ગાંસડીની ચડત થઈ. માણસોએ પોતાનાં ગાંદલાં વીંળી કપાસ

પરદેશ ચડાવી તેના સોનાના જેવા સરસ ભાવો મેળવ્યા. મુંબઈમાં પરદેશથી અખજો રૂપિયા તણાઈને આવ્યા. શેરસ્ટો ભારે જોસથી ઊપડ્યો. પૈસાની કિંમત ઘટી ગઈ. શેરોના સદાથી મુંબઈને ઘણું નુકશાન ભોગવવું પડ્યું. એકબેના શેરો ગંગડી ગયા. ધરોધર નુકશાની થઈ પડી.

કપાસની ખપત : હિંદમાં કપાસની પેદાશ હવે વધવા લાગી. એકતોને રોકડાં નાણાં મળે તેવો પાક જોઈતો હતો. તે પાક કપાસનો ખરાબર ઉપયુક્ત હતો. દર વરસે કપાસની મોટી વાવણી થવા લાગી. જગતમાં કપડાંની વપરાશ ખૂબ વધી. કપાસનો અનેક પદાર્થો, દારૂગોળો વગેરે બનાવવામાં ઉપયોગ થતો ગયો. કપાસની પેદાશ પણ ઠીક વધી. માત્ર દુકાળ-વરસોમાં જ આવી પેદાશ ઘટતી હતી. હમણાં થોડા વરસો થયાં કપાસની પેદાશ લગભગ પચાસથી સાઠ લાખ ગાંસડીઓ થાય છે. મુંબઈ, પંજાબ, સિંધ મધ્યપ્રાંત એ કપાસપેદાશનાં મુખ્ય સ્થાનો છે. કપાસની કુલ પેદાશની અર્ધી ગાંસડીઓ હિંદની મિલોમાં વપરાઈ જાય છે. બાકીની અર્ધી સંખ્યાની ગાંસડીઓનો કપાસ પરદેશ ખાતે ચડે છે. મુખ્ય ચડત મુંબઈના અંદરેથી પચીસ લાખથી ચોત્રીસ લાખ ગાંસડીઓની થાય છે. બીજે નંબર કરાચી ખાતેની નિકાશનો આવે છે. છેલ્લાં પાંચ વરસોમાં નિકાશ એવડી થઈ ૨૦ લાખ ગાંસડીઓ સુધી પહોંચી છે. મદ્રાસથી ૧૧૧ લાખ ગાંસડી, ત્યુર્કીશરીન, કલકત્તા અને રંગુન-દરેક અંદરથી ૧૦૦ લાખથી લાખ ગાંસડીઓ નિકાશ કરાય છે.

હિંદી કપાસની પેદાશ, એકર, કિંમત વપરાશના આંકડા

વરસ	પાક	વાવણીના કિંમત રૂ.	હિંદી મિલોએ પરદેશો ખાતે હાથવણાટમાં કેટલું વાપર્યું?	ચડચું	વપરાયું
૧૯૨૮-૨૯	૫૭૧૧૧લાખ ગાંસડી	૨૭૦ લાખ	૮ કરોડ	૧૯ લાખ ગાંસડી	૩૯૧ લાખ ગાં.
૧૯૨૯-૩૦	૫૨૧૧ " "	૨૫૯ " "	૫૯૧ " "	૨૩૧૧ " "	૩૯૧ " "
૧૯૩૦-૩૧	૫૨૧ " "	૨૩૮ " "	૪૨૧ " "	૨૨૧૧ " "	૩૯૧ " "
૧૯૩૧-૩૨	૪૦૧ " "	૨૩૭ " "	૩૫૧ " "	૨૩૧ " "	૩૯૧ " "

લે છે. લગભગ દસ લાખ ગાંસડી કપાસ જાપાન લે તેવી વધી છે, કારણ કે જાપાન લગભગ માટે સાધનો બનાવવા કાચા દ્રવ્યોની મોટી રકમ આયાત કરે છે. તેનો નિકાશવેપાર થતી ગયો છે. આથી હુડિયામણને સમાન બનાવવા જાપાન બહુ જ જરૂરની ચીજોની માત્ર આયાત કરે છે. જો તેમ ન કરે તો ચેનનાં ચલણનું હુડિયામણ તદ્દન અવ્યવસ્થિત બની જાય. આથી આમદાની માલ ગાહુ જ નૂજ અને જરૂર પડતો જાપાન મગાવે છે. લાયસેન્સો આપ્યાં છે તે મુજબ જ કપાસ જાપાનમાં ચડી શકે છે. જ્યાં સુધી યુદ્ધ ચાલે છે ત્યાં સુધી જાપાન કપાસ ઓછા ખરીદશે. જાપાને હમણાં વળી એક તકરાર જગાડી છે. હિંદી કપાસ હિંદી વેપારીઓ પાસેથી જાંચા ભાવનું વાયદાનું લીધું હતું. હમણાં કપાસના ભાવો ઘટી ગયા છે. જાપાન જૂના કંટ્રાક્ટના જાંચા ભાવોને જલ્દી હમણાંના ભાવો આપવા માગે છે અથવા જૂના સોદાઓ અનિશ્ચિત સમય સુધી એમને એમ પડ્યા રહેવા દેવા કહે છે. હિંદી વેપારીઓના ખંચોતેર લાખ રૂપિયા ચાલુ અને જૂના ભાવફેરના અટક્યા છે. તેનો વાંધો ચાલુ છે. પરિણામ જણાશે.

ચિરન અને હિંદી કપાસ : ઓટાવાકરારો નીચે લેકેશાયરનાં કાપડને હિંદમાં જાપાન કરતા લગભગ અર્ધી જકાત ભરતી પડે છે. આના બદલામાં લેકેશાયરે હિંદનું કપાસ વધારે મોટા પ્રમાણમાં લેવા કરાવ્યું છે. હિંદી કપાસના તાર ટૂંકા હોવાથી લેકેશાયર મોટી રકમનું કપાસ અમેરિકા પાસેથી ખરીદ કરે છે. પણ હવે લગભગ પાંચ લાખ ગાંસડી હિંદી કપાસ લેકેશાયર લે છે. બદલામાં હિંદ લેકેશાયરનાં કાપડ ઉપર ધણી ઓછી જકાત ચાર્જ કરે છે. હવે નવા ઓટાવાકરારોની વાટાઘાટ ચાલે છે તે અનુસાર લેકેશાયર જકાતમાં હજુ ખાસ પોતા માટે ઘટાડો માગે છે. પણ બદલામાં હિંદી કપાસ મોટા પ્રમાણમાં લેવા તૈયાર નથી. આથી વેપારીકરારો લંબાય છે. ઓટાવાના આ કરારોથી અમેજ વેપારી-હિંદોને હિંદ ખાસ લાભ આપ્યો છે. આથી હિંદી

કપાસના બીજા ગ્રાહકો જર્મની, ઇટલી વિગેરે રિસાઈને હિંદનું કપાસ ઓછા પ્રમાણમાં લે છે. આથી હિંદ પોતાના કિમતી ગ્રાહકોને ગુમાવવા જેવું થયું છે. લેકેશાયરને હિંદમાં પોતાના સ્વાર્થ માટે મોટી રકમનું કાપડ મૂકવું છે. પરંતુ હિંદને કાપડ બાબત સ્વાવલંબી બનવાની ઇચ્છા છે.

અમેરિકાનું કપાસ : અમેરિકામાં જગતમાં સર્વ દેશો કરતાં વધારે કપાસ જાગે છે. આ વરસે એટલે સને ૧૯૩૭-૩૮માં અમેરિકાનો કપાસનો પાક લગભગ ૧૧૧ કરોડ ગાંસડી ઉપર થશે. આખા જગતના બીજા ભાગોમાં એથી ઓછા પાક થાય છે. બીજે નજરે હિંદી કપાસનો લગભગ સાઠ લાખ ગાંસડીનો પાક આવે છે. તે પછી ઇજિપ્ત, રશિયા, બ્રાજિલ, યુગાન્ડા અને ચીનના કપાસના પાકો પણ સારા જાતરવાની વધી છે. આથી લગભગ ૩૧૧ કરોડ ગાંસડીઓનો પાક જગતના દેશોમાં તૈયાર થશે. સવા કરોડ ગાંસડી આગલા વરસની બાલાંસ હતી. તેથી કુલ પાંચ કરોડ ગાંસડી કપાસ જગતમાં બાલાંસ રહેશે. તેમાં જગતની મિલો કુલ સવાત્રણ કરોડ ગાંસડી કપાસ ખપમાં લેશે. બાકી પોણાબે કરોડ ગાંસડી કપાસ ફાજલ રહેશે. આથી આ ફાજલ મોટી ગણાતી હોવાથી કપાસના ભાવો ઘણા ઘટી ગયા છે. આખા જગતમાં અમેરિકાના કપાસના ભાવો ઉપર બીજા બજારો ચાલે છે.

અમેરિકાનું ફાર્મબીલ : અમેરિકામાં પ્રેમી-ડેન્ટ ફેબ્રિકેટ કપાસ અને બીજા કાચી વસ્તુઓના ભાવો ટકાવી રાખવા મોટા પ્રયત્નો કરે છે. એની બ્યવસ્થાથી અમેરિકાના કપાસ ઉપર નવ સેન્ટના ભાવે ધીરી સરકાર ખેડૂતો પાસેથી કપાસનો વધારાનો સંગ્રહ પોતા પામે રાખે છે. તે સિવાય ઓછી વારણી કરનાર ખેડૂતને પણ ત્રણ સેન્ટ સરકાર આપે છે આ રીતે ત્યાંની સરકારે અજાગે ડોલર ધીરી ખેડૂતોનો કપાસ ૫૦ થી ૬૦ લાખ ગાંસડી પોતા પાસે રાખ્યો છે. પછી ધીમે ધીમે વેચશે. પરંતુ સરકારને મોટી ખોટ અમલી પડશે. છતાં ત્યાંના ખેડૂતો માટે અમેરિકાની સરકાર આની ભારે ખોટ અમલા તૈયાર

છે. પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે કપાસની વાવણી ઘટાડવા માટે નવું કાર્મ ખીલ ત્યાંની સેનેટમાં દાખલ કર્યું છે. આના ઉપર બળરના ભાવોનો મોટો આધાર છે.

હિંદી કપાસનો વેપાર : મુંબઈ ખાતે મોટી રકમ થાય છે. તેને નિયમિત કરવા અને વ્યવસ્થિત કરવા મુંબઈમાં 'ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ ટ્રાટન એસોસીએશન લીમિટેડ' નામે મંડળ છે. સીવરી ખાતે એનું સુંદર વિશાળ બિલ્ડીંગ છે. એના ૪૦૦ જેટલા સભ્યો છે. મુંબઈમાં દેશવરોથી મોટી રકમનું કપાસ આવે છે. નિકાશ કરનારા આ કપાસ ખરીદી પરદેશ ચઢાવે છે. કપાસનો મોટો સદ્દો ચાલે છે. તૈયાર માલના વેપારીઓ પોતાનો માલ તરત વેચાતો નથી તો ભાવનું બેખમ ઓછું કરવા માટે વાયદાનું કપાસ સામે વેચી નાંખે છે. નિકાશ કરનારાઓ માલ ખરીદી બ્યાં સુધી વિલાયતમાં તે માલ ન વેચાય ત્યાં સુધી મુંબઈની બજારમાં વાયદો વેચી ભાવોનું બેખમ ઓછું કરે છે. ઉપલી સંસ્થાના કાયદાઓ મુજબ કાન્ડ્રાક્ટો અને સોદાઓ થાય છે. ઘણી વખત વાંધાઓ પડે છે તો ઉપલી સંસ્થાનાં ધોરણો મુજબ વાંધાઓની પતાવટ પંચ મારફતે થાય છે. દર માસની આખરીએ ભાવો કપાસને મહિનાના લેવડદેવડ અને સોદાઓની પતાવટ થઈ જાય છે. એને કલીઅરિંગ કહે છે. તેની ગોઠવણ પણ 'ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ એસોસીએશન' કરે છે. સોદા ઘણું કરી લાગ્ય કપાસના ધોરણ ઉપર થાય છે. મુંબઈનો કપાસનો વેપાર ખીન્ન બંદરો, તેમાં મુખ્યત્વે કરાચી, તરફ ખેંચાઈ જાય છે એવી ફરિયાદ ઊઠવાથી મ્યુનિસિપલ, પોર્ટ ડ્યુઝ વગેરે ખર્ચો ઘણું ઘટાડવામાં આવ્યાં છે.

કરાચીનો કપાસનો વેપાર : પંજાબ ખાતે પાણીની નહેરોનાં સરસ બાંધકામો છે. અહીં મોટી રકમ કપાસની વાવણી કરવામાં આવે છે. સિંધમાં પણ ત્રેવીસ કરોડ રૂપિયાના ખર્ચે લોયડ ખેરેજની મોટી નહેરો બાંધવામાં આવી છે. આથી સિંધ પંજાબનો કપાસનો પાક બહુ મોટો થાય છે. કરાચી ખાતે વીસ લાખ ગાંસડીઓ આવે છે. તેની નિકાશ અહીંના વેપારીઓ કરે છે. મોટા વેપાર અહીં આવે છે. તે

સર્વેની વ્યવસ્થા કરાચીની ટ્રાટન કમિટિ કરે છે. એના લગભગ બસો સભાસદો છે. મોટું ભવ્ય મકાન બંધાવાની શરૂઆત થઈ છે. કપાસના વાયદાના સોદા પણ મોટી રકમના થાય છે. પંજાબનું મુખ્ય બંદર કરાચી હોવાથી પંજાબ સિંધનું કપાસ કરાચી ખાતે આવે છે. કરાચીના બંદરમાં ખર્ચ ઓછો આવે છે તેથી વેપારીઓ કરાચીમાં પુષ્કળ કપાસ લાવે છે. કાન્ડ્રાક્ટો સર્વે અહીંની ટ્રાટન કમિટિનાં ધોરણો ઉપર થાય છે. કલીઅરિંગનું કામ પણ એ જ સંસ્થા પતાવે છે. વાંધાઓની પતાવટ એનાં ધારાધોરણો મુજબ ચલાવાય છે. કરાચીનો કપાસનો વેપાર વિકાસ પામતો જાય છે.

કપાસ સદ્દો : મુંબઈ-કરાચી ખાતે મોટી રકમ કપાસનો સદ્દો ચાલે છે. વેપારીઓ મોટાં લેવડેવ કરે છે. ખૂણ પાકથી દસગણા કે તેથી વધારે સોદાઓ થતા હશે. માલના સ્ટોક રાખનારને વાયદા સામા વેચી નાંખવાથી ભાવોનું બેખમ રહેતું નથી. શીપરોને પણ તૈયારી માલ સામે વાયદો વેચી રક્ષણ મેળવતું રહે છે. આને હેન્ડ કરવું કહે છે. કેટલાક વેપારીઓ મોટે પાયે સદ્દો કરે છે. અહીં લે છે અને અમેરિકામાં વેચે છે. હમણાં હિંદી કપાસના ભાવો પરદેશના પ્રમાણમાં ઊંચા છે. અમેરિકામાં ઊંચા કપાસના જે ભાવો છે તે જ ભાવો અહીંના હલકા કપાસના છે. આથી હિંદી વેપારીઓએ મોટી રકમનો માલ અમેરિકામાં લીધેલ હતો. પરિણામે એમને જગ્ગરી નુકશાની ભોગવવી પડશે. અહીં એટલે હિંદની કપાસની બજારના ભાવો અમેરિકાના ભાવો ઉપર ચાલે છે. ન્યુયોર્કની વોલ સ્ટ્રીટમાં કપાસના ભાવો ગગડી ગયા છે તેની અસર હિંદના કપાસ ઉપર થઈ છે.

હિંદી કપાસનું ભવિષ્ય : હિંદમાં વરસાદ અને ઋતુ સર્વત્ર અતુષ્ઠ રહેતાં નથી. એટલે કેટલાક ભાગોમાં સારો વરસાદ પડે છે. કેટલાકમાં ઓછો પડે છે. તેને લીધે કપાસનો પાક વત્તોઓછો ઊતરે છે. પચાસથી સિત્તર લાખ ગાંસડીઓનો પાક થાય છે. હિંદી ખેડૂતોની મોટી આશા કપાસનો પાક છે. એનો સને ૧૯૩૬-૩૭નો હિસાબ પાછળ મુજબ છે.

ઉત્પન્ન

૧૬૨૫૦૦૦ ગાંસડી ગયા વરસની બાકી
 ૧૯૦૦૦૦૦ ગાંસડી સને ૧૯૩૬-૩૭ નો પાક
 ૮૫૨૫૦૦૦ ગાંસડી

નિકાશ

૪૩૨૫૦૦૦ ગાંસડી પરદેશો ખાતે હિંદથી ચઢે.
 ૨૬૦૦૦૦૦ ગાંસડી હિંદની મિલોએ વાપર્યું
 ૩૫૦૦૦૦૦ ગાંસડી હાથ વણાટમાં વપરાયું.
 ૧૨૫૦૦૦૦ ગાંસડી બાકી બાલાંસ ઓગસ્ટ ૧૯૩૭ના
 ૮૫૨૫૦૦૦ ગાંસડી.

સને ૧૯૩૭-૩૮ એટલે આ વરસનો પાક આવન લાખ ગાંસડીનો ગણાય છે. પરંતુ છેવટે સાંકે લાખ ગાંસડી નીવડશે. તેમાં સાડાબાર લાખ ગાંસડી બાકીની ઉમેરતાં કુલ ૭૨૧ લાખ ગાંસડી વેચવાની રહેશે. કપાસના ભાવો નીચા બેતા એટલો માલ મળી જવા ઉમેદ છે. જો કે જાપાન ઓછો માલ લેશે તે વાત થોડી ચિંતા ભરેલી છે. જર્મની, ઇટલી વિગેરે દેશો પોતાના દેશને કાચી વસ્તુઓ માટે આત્મસંતોષી બનાવવા ચાહે છે. તેમ તે દેશોએ પોતાના મિત્ર દેશો સાથે કાચો માલ મગાવવા સંધિઓ કરી છે. આ પણુ હિંદી કપાસ માટે ચિંતાજનક. કહેવાય. એટલિટન હિંદુ કપાસ વધારે લે એવું લાગતું નથી. છતાં હિંદનો મિલકિતોગ વધારે પ્રમાણમાં કપાસ લેશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. જાપાન મુદ્દ પૂરું કર્યા પછી હિંદી કપાસ મોટા પ્રમાણમાં લેશે એવી પણ આશા રખાય. ભાવો ભલે નીચા હોવા રહે, પણ હિંદી કપાસના ગ્રાહક મળી જાય છે જાપાનની મિલોનાં યંત્રો હિંદી કપાસના માટે ટેવાયલાં છે.

ઇંડીયન સેન્ટ્રલ કોટન કમિટિ : હિંદી સરકારે સને ૧૯૨૨માં કોટન કમિટિ કપાસ સંબંધીની રિયલિટી તપસવા માટે નીમી હતી. તેનો રિપોર્ટ અતિ અગત્યનો છે. એની લલામણ મુજબ હમેશ માટે હિંદી કપાસની સુધારણા માટે એક મધ્યસ્થ કમિટિ નીમવાની લલામણ કરી હતી. તે અનુસાર એ જ સાલમાં સેન્ટ્રલ કોટન કમિટિ નીમવામાં આવી હતી. એના અર્થ માટે હિંદી કપાસ ઉપર નાનો સેસ એટલે આર્જ નાખવામાં આવેલ છે. એની પેદાશમાં આ કમિટિનો અર્થ ચાલે છે. કમિટિમાં સરકારના અમલદારો અને મિનઅધિકારીઓ મળીને ખેતીવાડીના અનુમણીઓ મોટી સંખ્યામાં નીમવામાં આવે છે. કપાસની ગતિસુધારણા માટે અનુભવી શાસ્ત્ર-

જ્ઞોને એ કમિટિ કામે લગાડે છે. કપાસની બજારો સંબંધી એ તપાસ રાખે છે. હોવા કપાસના વાવેતર માટે એ પ્રયત્નો કરાવે છે. કપાસની શાસ્ત્રીય શોધખોળ માટે સ્કોલરશીપો આપે છે, કપાસમાં રેતી તથા પાણીની બેળખેળ અટકાવવા સરકાર પાસે કાયદો કરાવે છે. ઇન્જિન અને અમેરિકન કપાસના બીજો સાથે હિંદી કપાસીઆના બીજ મેળવી તેમાંથી આ દેશનાં હવાપાણીને યોગ્ય મિશ્ર છોડો તૈયાર કરાવવામાં મદદ કરે છે. આ વિષયોમાં દર વરસે લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરે છે. પરદેશની કપાસની શાસ્ત્રીય શોધખોળ સંબંધી એ ખર્ચો બહાર પાડે છે. ટૂંકામાં હિંદી કપાસના ઉછોગને માટે સુધર પ્રયત્નો કરાવે છે. એની ઉત્તેજનાથી ચાલીસ લાખ એકરમાં લોંગ તારનો કપાસ વવાય છે. કપાસના જંતુના નાશ માટે શોધખોળો કરાવે છે.

છતાં હજી હિંદી કપાસ માટે ઘણું કરવાનું બાકી છે. અમેરિકામાં હિંદ જેટલી જ જમીનમાંથી શાસ્ત્રીય ખાતર પાણીને લીધે અતી ગણે કપાસ પેદા કરાય છે. એટલે હિંદમાં હિંદી હવાપાણીને અનુકૂળ બીજોની વાવણી વિશાળ પછે કરવાની જરૂર છે. હિંદમાં હજી મોટા પ્રયત્નો કરી સહકારી મંડળો દ્વારા ખેડૂતોને મદદ આપી શાસ્ત્રીય ધોરણથી વાવેતર કરાવવા માટે દર્શ પ્રયત્નો થવા જોઈએ. ખેડૂતો ઘણા દીનદુષ્ટ ખિયા ને દરિદ્રી છે. તેઓ નિરાધાર છે. એમની રિયલિટી સુધરે તો કપાસ સરસ અને મોટા તારવાળો બને. એને માટે હમણાં કરતા અર્ધી જમીન બસ છે.

આ સમયે કપાસ સંબંધી 'જિમ્મિ'ના વાચકોને સંપૂર્ણ હકીકત સમજાવી. હવે જો શ્રી. તંત્રી સાહેબની આજી હશે તો આવતા અંકમાં કપાસમાંથી બનાવવાના કાપડ અને સૂતરના હિંદી ઉછોગો સંબંધી લખશું.

સર્જન અને ચિંતન

લે. ધૂમકેતુ, પ્ર. ગૂર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય: અમદાવાદ. મૂલ્ય: સવા રૂપિયા.

પ્રિયભાઈ સુધાકર,

તું કોંગ્રેસમાં જવા તલપાપડ થઈ રહ્યો છો તે મેં જાણ્યું. અમે પણ અહીંથી પંદર ઉપરાંત ભાષાઓ સાથે નીકળવાના છીએ. આટલો લાંબો પત્ર તારા તરફથી બહુ સમયે મને મળ્યો એટલે અન્યથા તો ખૂબ થઈ અને તેમાં પણ બ્યારે તું એક વિવેચક હોવાનો ડાળ કરે છે ત્યારે તો મને વળી ખૂબ નવાઈ લાગી. ‘નવલકથાઓ’ અને ‘વાર્તાઓ’ વાંચ્યાં પછી આપણે ચર્ચા કરતા ત્યારે તારી કેટલીક વિશિષ્ટતા મારા ખ્યાલમાં હતી જ એટલે તું ધારે તો કોઈ પણ કૃતિ પર સ્વતંત્ર મત દર્શાવી શકે. એમ છે. પરંતુ તું આમ અચાનક “સર્જન અને ચિંતન” જેવા પુસ્તક પર જ પહેલો હાથ અજમાવવા તૈયાર થયો એ જરા મને તારી શક્તિ બહારનું કામ હોય એમ લાગે છે.

તારા Writing Padના અડધો ડગળ જેટલા કાગળમાં તેં આ પુસ્તક પરના તારા અભિપ્રાય રજૂ કર્યા છે, તેમાંથી કેટલાક ઉતાવળે બંધાયેલા અભિપ્રાયો મને તો લાગે છે. “સર્જન અને ચિંતન” ના ૨૨ નિબંધોમાંથી અનુક્રમે લેતાં ‘સર્જન અને વિવેચન’ ‘સાહિત્ય અને જીવન’, ‘સર્જનશક્તિ’, ‘પ્રતિભા’ વગેરે નિબંધો પર તું બહુ ખુશ થયો હોય એમ લાગે છે અને સાથે સાથે ફરિયાદ કરે છે કે ‘સાહિત્ય’

એ શિર્ષક લખેલ પહેલો જ નિબંધ બહુ જ અસ્પષ્ટ છે. અહીં ધ્યેયલક્ષી સાહિત્ય અને પ્રચારલક્ષી સાહિત્ય એવા બે વિભાગો સાહિત્યના પાડીને શ્રી. ધૂમકેતુએ એ શબ્દોનો અર્થ કરતી વખતે Round about ગોળ ગોળ ફલીવોની જાળથી અસ્પષ્ટતા ખૂબ રાંખી છે. વસ્તુતઃ આવા બે વિભાગ કરવાની જરૂર જ નહોતી. કારણ કે ધ્યેયની સાથે જ પ્રચારક તત્વ આવે છે અને પ્રચારકતામાં જ ધ્યેયનિરૂપણ થયું છે. આ માટે આવા વિભાગો પાડીને પછી તેના પર શાબ્દિક જાળ નિરર્થક છે એમ તું તારો નમ્ર મત રજૂ કરે છે.

પરંતુ ભલા આદમી ! તું વળી દ્વંધમાંથી પોરા કાઢવાનું ક્યાંથી શીખ્યો ? ‘વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન’ નામના નિબંધમાં જીવનમાં એ બંને તત્ત્વોનો કેવો સંબંધ છે અને તેમનો સમન્વય કેટલો આવશ્યક છે તે બધું ચર્ચીતી વખતે એસ. રાધાકૃષ્ણન, આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકર દ્રુવ, નિત્સે, ખલીલ ગીબ્રાન, મહેન્દ્રનાથ સરકાર, રોબર્ટ બ્રીજસ વગેરે વિચારકોને આપણી સમક્ષ ખડા કરીને એમણે બતાવેલ છે કે વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન બંનેનું અંતિમ ધ્યેય એક જ પ્રેમતત્ત્વની ઉપાસનાનું છે, એટલે બંનેનો સમન્વય આવશ્યક છે.

સુધાકર ! તને તો ભૂલો શોધવાની જ દેવ પડી છે. એટલે જ તું લખે છે કે ‘સાહિત્યમાં યુગબળ અને દેશનબળ’ એ નિબંધમાં તને કંઈ નવીન તત્ત્વનું સાંપડ્યું. ‘શિક્ષણપ્રણાલિકા’માં ‘વિલેજ સ્કૂલમાસ્ટર’, ‘દેશન’

એવા વિદેશી શબ્દો ખૂંચે છે એમ પણ તું લખવાનું ભૂલ્યો નથી. ‘અતિરંજન અને અરંજન’ એમાં પણ કંઈ મૌલિક તત્વ તને ન જડ્યું અને “શબ્દોડંબર લેખકના મરણ પહેલાં મરણ પામે છે. અર્થોડંબર લેખકના જીવતાં મરણ પામેલ હોય છે” એ વાક્યમાં પણ કહેવાનો ભાવ પારદર્શક નથી એમ તને લાગ્યું છે. વળી એ જ નિબંધમાં પૃષ્ઠ પર ઉપર એ બન્ને શૈલી... એ બન્ને શૈલી ત્યાજ્ય છે” એ વાક્યની રચના સામે તો તું ખૂબ ઊઠાણી ઊઠ્યો.

પરંતુ હું તારો સ્વભાવ જાણું છું. એટલે મને હરખ શોક નથી. ગમે તે વ્યક્તિને સાચું કહેવામાં તું તડ ને ફડ કહી દે એવો છો. એટલે જ તો ક્યાંય સ્થિર થઈને ટકતો નથીને! સમન્વય કે ગુણદર્શન કરતાં વિનાશક કે દોષદર્શન તરફ જ તું વળેલો છે, નહીંતર તો આ સંગ્રહમાં જ “કલાકારની મનોદશા” જેવા અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધમાં શોપનહોર, નિસે, એમર્સન, કાર્લમાક્સ, ટોલ્સ્ટોય, ટાગોર, અરવિંદ ઘોષ, ઇબ્સેન, બાલ્ઝાક, ભવભૂતિ આદિ પ્રતિભાશીલ સર્જકોની કલા-લાવનાનું સંયોજન કરીને જે અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ એમણે લખ્યો છે એનો નામનિર્દેશ પણ ક્યાં વિના તારાથી કેમ રહેવાય!

વળી “કવિતા” ઉપરનો ૩૭ પૃષ્ઠો જેટલો લાંબો નિબંધ તો આ સંગ્રહનો મહામૂલો કલાનમૂનો છે. એકસફર્ડનાં કવિતા પરનાં વ્યાખ્યાનો, ક્લેમેન્ડ્રી કાવ્યની લાવના, અને સર આર્થર કવીલરફ્રૂચની કવિતાલાવના તે અવતારીને આ નિબંધની શરૂઆત થાય છે. અને પછી તો ‘ધ્વન્યાલોક’કાર આર્નલ્ડર્ષન, Defence of poetryના સર્જક શેલી, ‘દર્પણ’કાર વિશ્વનાથ, Aspects of Literatureના સર્જક મીડલ્ટન મરી, ઑક્સફર્ડના કવિતા પરના વ્યાખ્યાનકાર એડલે, ‘કાવ્ય-પ્રકાશ’કાર મમ્મટ T. S. Eliot, બળવંતરાય દોકાર-વગેરે પ્રતિભાવંત વિભૂતિઓના કાવ્યાદર્શોનો સમન્વય યથાસ્થાને કરતાં કરતાં મૌનવાણીની કવિતાનું માહાત્મ્ય વર્ણવી આ નિબંધની પૂર્ણાહુતિ કરે છે. અવગત! આ નિબંધ પર તારું મંતવ્ય રજૂ કરતાં

તું જણાવે છે કે “આટલાટલા મહાન પુરોના કવિતા પરના વિચારોનો ખડકલો કરવા કરતાં તેમાંથી થોડા આપણા સાહિત્યની કવિતાના આદર્શને અનુકૂળ થાય એવા વિચારો લઈને આપણા સંસ્કૃત કે સુજરાતી સાહિત્યમાંથી અમુક ઉદાહરણો લઈને એ બધાનો નિયોડ કાઢીને કંઈક સ્પષ્ટ સારદોહન કાઢવું હોત તો કીક નહોતું!” તારા એ મતમાંથી થોડો ફેરફાર કરવાની તું રજા આપે તો હું કાંઈક તને મળતો થાઉં. પરંતુ તું તો પૂરેપૂરો જાણી છો એટલે જાણ પણ નમતું આપવા તૈયાર જ રેતો હો!

“નર્મદ : સેનાની” એ નિબંધની શૈલી અને નિરૂપણ આ સંગ્રહના બધા નિબંધો કરતાં ભુદા જ પ્રકારનાં છે. એ એક વ્યાખ્યાન તરીકે જ વધુ શોભે અથવા તો “જીવનચરિત્રાત્મક” નિબંધોનું બીજું પુસ્તક લેખક બહાર પાડવાના હતા તો પછી આમાં એ નિબંધ મૂકીને પૃષ્ઠો વધારવાનો જ આશય હોય એમ તું માને છે. વળી એક જગ્યાએ નર્મદ વિલાસી નહોતો પણ Romantic હતો એમ સ્પષ્ટ સ્વીકાર્યા પછી બીજે જ પૃષ્ઠે એને વિલાસી તરીકે સંબોધવો અને તેના બચાવમાં દલીલપરંપરા ચોળવી એ રીતે આ નિબંધ ક્ષતિજનક છે એમ તું તારા મંતવ્યમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે.

લલે તું માને કે આ નિબંધસંગ્રહમાં મૌલિકતા કરતાં વાંચન અને મનનનો નિયોડ રહ્યો, પરંતુ મારે મત તો ગુજરાતના ચિંતન અને સર્જનના ગણ્યા ગાંધ્યા-આદરપાત્ર ગ્રંથોમાં આ સંગ્રહની પ્રસિદ્ધિથી એક ગણના-યોગ્ય કૃતિનો ઉમેરો થયો છે એટલું જ નહીં ગુજરાતી જનતા સ્વીકારે તો પણ આર્નલ્ડની વાત છે. મારા મત મુજબ તો “સર્જન અને વિવેચન”, “મિથોવન અને મર્યાદાબાહ”, “સાહિત્ય અને જીવન”, “સર્જન-શક્તિ”, “કલાકારની મનોદશા” અને “કવિતા” એ નિબંધો જેટલા અભ્યાસપૂર્ણ છે એટલા જ તકરપર્ણ છે.

લાઈ સુધાકર, આ પત્રમાં તારા અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધતા ધણું દશે પરંતુ તેથી તને કંઈ અસર થાય

એમ નથી એટલે મને નિરાંત છે. અને વળી તને લાંબો પત્ર લખવાનો નેટલો સમય મળે એટલો સમય કેંઈ મારા નેવાને ન મળે. એ તો ઠીક છે કે આજે વસંતપંચમીની રજા છે એટલે આટલું તારી પર દયા લાવીને ઢસરડી મારું કે જેથી 'વિકલનગર'માં મળવાનું અને તો તું મારો પીછો પકડતો અટકે.

કાકા કાલેલકરનું 'જીવન ભારતી' તો જોયું ને? એ પ્રતિભાશીલ સર્જક તરફ તો મુગ્ધભાવે જ નેવાનું મન આ ગ્રંથ વાંચતાં થાય છે. ઠીક છે એ બધું આપણે રૂપ મળશું ત્યારે.

અરતુ.

તારો

—કિરી—

રાસ રજની (રાસ સંગ્રહ) : પ્રકાશક : એન. એમ. ઠક્કરની કાં. મુ. મ. ૨. મૂલ્ય રૂપિયા પોણા બે.

'રાસ રજની'ની આ ત્રીજી આવૃત્તિ, પહેલી બે કરતાં વધુ રૂપસુંદર બની છે, ચિત્રોથી, સુશોભનોથી અને દૃષ્ટિગમ્ય ગોઠવણથી. અત્યાર સુધીના આપણા પુસ્તકશાળાગરમાં આ રાસસંગ્રહ કલગી નેવો છે. અનેક રસોની છ વિભાગોમાં વહેંચાઈને પોણાત્રણસો કૃતિઓથી આખો સંગ્રહ ગીતોગીત્ય ભર્યો છે. ગુજરાતના અનેક સુકવિઓની કલમપ્રસાદીનો આમાં પહેલી જ વાર આ રીતે અત્કૃત ભરાયો છે. ગુજરાતી સંસ્કારને સજીવન રાખતી આપણી રાસમંડળીઓ આ પુસ્તકને વસાવવાનું નહિ ચૂકે એમ અમે માનીએ છીએ.

ઈ.

બંગાળની લોકકથાઓ : અનુવાદક : મોંઘીબેન, પ્રકાશક : શ્રી. દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, કિંમત પાંચ આના.

આ પુસ્તકમાં બંગાળની બે લોકકથાઓનો અનુવાદ છે. અને બાળકોને ગમી જાય તેવી છે. પહેલી કથા 'આલોકકુમાર' એક રૂપક છે. લોકકથામાં આવી કાવ્યમય રૂપકકથા હોય શકે છે એ બાણી આશ્ચર્ય થાય છે. લોકકથા એટલે શ્રમજીવીઓએ પોતે જ પોતાના જીવનની બેઠી કાઢેલી વાર્તા. પણ આ વાર્તા તો પ્રકાશ અને અધારાનું વિજ્ઞાન સુંદર રીતે રજૂ કરે છે ને. લોકજીવનમાં આવી વાર્તાઓ

જિવાતી હોય તે લોકજીવન ધણું ઉચ્ચ હોવું જોઈએ. પણ એવી વાર્તાઓ આપણી લોકકથાઓમાં પણ છે ખરી : એક હતો ચાંદો અને એક સૂરજ. આ વાર્તામાં બંગાળી ભાષાને સહજ એવાં સંસ્કૃત નામો છે તેથી જ તે લોકકથા હોવાની બાબતમાં શંકા જીભી કરે છે એટલું જ.

બીજી 'માવાના પૂતળાની વાત' તો અરાબર આપણી જ લોકકથાના નમૂનારૂપ છે.

આ પ્રસંગે એક પ્રશ્ન કરવાનું મન થાય છે : લોકકથાઓ તેના પ્રારંભકાળથી એક જ સ્વરૂપે ચાલતી આવી હોય તેવું માની શકાય નહિ. એનો દરેક કથાકાર પોતાના વાતાવરણની એને અસર આપતો રહે છે. આજે એવી ઘણી લોકકથાઓ છે કે જેમાં ઘણાં કિલ્લે અને બિલત્સ તત્ત્વો ધૂરી ગયેલાં માલૂમ પડે છે. એને હમકારીને નવે સ્વરૂપે આપણે રજૂ કરી શકીએ કે નહિ ?

ટારઝન (ભાગ બીજો) : લેખક : રાંકર શાહ, પ્રકાશક અને કિંમત ઉપર પ્રમાણે.

પહેલા ભાગ નેટલો જ રસિક આ બીજો ભાગ છે. આમાં ટારઝન કેમ વાંચતાં શીખે છે અને ભયંકર પ્રાણીઓ વચ્ચે કેમ રહે છે, કેવાં પરાક્રમે કરે છે તેની મઝાની વાત છે. પહેલા ભાગની માફક આ બીજો ભાગ પણ આપણને જિજ્ઞાસાને કંઈ પહોંચાડીને પાછા મધવહેણમાં ધોકલી દે છે : ટારઝનની વાનર-માતાને કાળો ભયાનક આદમી મારી નાખે છે, પછી ? પછી એ માણસ પર ટારઝન કેમ વેર લે છે ? ટારઝનનું હવે પ્રિયજન કાણ ?

નવો આચાર નવો વિચાર : લેખક. હરભાઈ, પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, કિંમત ૧૨ આના.

માધ્યમિક શાળાના આચાર્યોને, મુખ્ય શિક્ષકોને, શિક્ષકોને અને હોંશથી સાથે મળી શિક્ષણનું કામ કરતા અને ન કરતા બંધાઓને ખૂબ ઉપયોગી, માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન આપનારું આ પુસ્તક છે. શિક્ષણક્ષેત્રમાં પડેલા અને તેમાં દૂરથી રસ ધરાવતા તમામે અવશ્ય આ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ. મેન્ટીસોરી

શિક્ષણના 'ખેરખા'ઓ અને ગોડિંગ હાઉસોના ગૃહપતિઓને ધણા નવા સૂચનો અને ચર્ચ રહેન અથવા ચર્ચને સંલગ્નિત દેખો તરફ આગળી ચીંધાને બાળકોના ભાવિનો ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન થયો છે.

પુસ્તકોના બે વિભાગ છે વિષયચર્ચા અને લેખન શિક્ષણ, બીજા વિભાગમાં કેટલીક બાબતોની અધૂરી સમિક્ષા થઈ છે, પણ જે થઈ છે તે તો ખરાબર થઈ છે કારણ કે ધણુ ખરુ ધણા પ્રયોગોના પરિણામ રૂપે લખાયુ છે. પ્રયોગો કરવા માટે અફાટ કુદરતનો આધાર ગીચ વસ્તીવાળા શહેરમાં ક્યા શોધવો ? અહીં તો અસંખ્ય કોલાહલ અને ગિરદીવાળા લતાઓમાં 'હાઈસ્કૂલો' ઠાસોઠાસ ભરી છે સમિક્ષાનુ અધૂરાપણુ કેવળ અહીં જ નથી આ તો એક સદજન મુરો ઉઠાવ્યો છે, પણ બીજુ જગુ રજૂ કરવામાં આવ્યુ છે તે પણ અજમાવવા જેવુ છે

આ—ધર પ્રકાશક ગુર્જર અચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ કિમ્ત રૂ. ૧-૦-૦ પાકુ ૫૬, પાનાં ૧૩૯

ગુજરાતના સાત લેખકોની અંકેક એમ સાત ની નવલિકાઓના આ સંગ્રહને આ—ધર જેવુ બેદુક નામ મળ્યુ છે આમાની ધૂમકેતુની વાર્તા'મા' કરતા તો નવા જ દેખાતા લેખક ધીરજનાથ ધ શાહની 'દુલારોક' આપણને વધુ આકર્ષણ કરી જાય છે ગુણવત્તાય આચારીની નવાર્તાનુ શિષક જ યથાર્થ નથી, બાકી વાર્તા જરા ખાતી જાય એવી છે. મધુ સુદન મોહી અને અનંતરાય રાવળ નવી જ દમની વાર્તાઓ રજૂ કરે છે શ્રી મેઘાણીની આવી વાર્તા કેમ પસંદ કરી ? મનુભાઈ જોષાણીની તે વાર્તા છે કે શુ છે એ જ સમજાતુ નથી

પરલાખા પામે મૂકવા ગુજરાતની વાર્તાકલાની સાચી પ્રતિભા દે ખાડે એવો એક નવલિકાસંગ્રહ કોઈ બકાર પડશે ? આ—ધર પરથી રજુરેલુ આ એક સૂચન છે

જર્નલ ઓફ ધી ઇન્ડિયન મર્રન્ડ્સ એઝર (જ હાગીર વાડિયા બિલ્ડીંગ, એરલેનેડ રોડ, ફોર્ટ મુબઈ)

રાજકાળુ અને અર્થશાસ્ત્ર આજે ન્યારે એક જ થઈ ગયા છે ત્યારે વેપારીના આકાશમાં વાતો કરતા

રાજકારણની આગ્રી રૂપ આવા માસિક સાથેના પરિચય આવશ્યક છે. અગ્રેજ અને ગુજરાતી એમ બે વિભાગ છે.

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ • (ભાગ ૧લો) પ્રકાશક ગુજરાત વર્ના સોસાયટી—અમદાવાદ લેખક દુર્ગારાકર કેવળરામ રાણી કિમ્ત રૂ. ૧૫ કાચુ ૫૬, પાના ૨૮૦

વિસ્તૃત અવતરણો અને સંશોધનો પરથી તૈયાર કરવામાં આવેલુ આ પુસ્તક ઇતિહાસના રસનોને ધણુ રસપદ અને માહિતીઓ આપનાર જણાશે

પૂર્વસ્થિતિમાં આવડા વશ સુધીનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં આપીને ઇ. સ. ૮૦૨ થી ૧૧૯૯ સુધીનો રાજકીય પ્રગતીય ઇતિહાસ ધણી સરસ રીતે રજૂ કર્યો છે. પ્રગતી ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક ચડતી—પડતી અને પ્રતીતિ સ્પષ્ટ રીતે ચીતરી છે થોડા ચિત્રા મૂકીને વસ્તુ પર વધુ પ્રકાશ પાડ્યો છે

સ્મરણિકા (રિજનીશી) ૧૯૬૪ • પ્રકાશક ગુર્જર અચરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ કિમ્ત રૂ. ૧-૦-૦

શ્રી જમશેદ મહેતાની ગુજરાતને ઓળખાણ આપતી ન પડે વસ્તોના અનુભવે એમણે જાતે તૈયાર કરેલી રાજનીશી પૃથ્વી આ રાજનીશી તૈયાર કરવામાં આવી છે આરોગ્ય, તાર-ટપાલ, જોડણી, રેલ્વે, તહેવારો, પૂજા-પ્રાર્થનાઓ ઇ વિગેની ઘણી સુદર માહિતીઓ સાથે કદાપિ ન રચાયેલી એવી આ રાજનીશી ધણી આવકારદાયક છે જેમને પોતાના અર્ધા અર્ધા કલાકોના પણ કાર્યક્રમ રાખવો પડે છે તેમને તો આ રાજનીશી ધણી ઉપયોગી જણાશે

દાર્શનિક કોશ (પ્રથમ ખંડ) • સપાદક શ્રી હાલદાસ ન. ભટ્ટ પ્રકાશક ગુજરાત વર્ના સોસાયટી, અમદાવાદ કિમ્ત રૂ. ૧-૦-૦

ભાષાની પરિપૂર્ણતા પર અવલબતા વિશિષ્ટ જ્ઞાનોના વધુ વિકાસ માટે પારિભાષિક શબ્દકોશો અતિ જરૂરી છે

આપણી ભાષામાં ભૂગોળ, વિજ્ઞાન અને આ દાર્શનિક એમ પારિભાષિક કોશો પ્રગ્ન થતા જાય છે

તે ધરજવા ચોગ્ય છે. આ કોશ સંપાદકના વિશાળ વાચન પરથી એકલે હાથે તૈયાર થયો છે એ જાણી સંપાદકે લીધેલ શ્રમ અને શક્તિ પ્રત્યે માન ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજા કોશોની પેઠે આ કોશમાં શબ્દોને રચવામાં નથી આવ્યા પણ સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યા છે છતાં એના અર્થો ખેસાડવાનું કામ પણ ઘણું દુસ્તર ભાસે છે.

નીતિશાસ્ત્ર : પ્રકાશક : ગુજરાત વર્ના. સોસાયટી અમદાવાદ. ભાષાન્તરકર્તા, પ્રહલાદભાઈ આનંદશંકર કુવ. કિંમત બાર આના

અંગ્રેજીમાં જ્ઞાનપ્રસારક બે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાળા છે. તેમાંની એક જે વધુ કઠિન છે તે The Home University Library of Modern Knowledge, જે દ્વારા ઘેર બેઠાં યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લઈ શકાય છે તેવી જાતનું ગ્રા. મૂલ્યું લખેલું *Ethica Principia* નો આ અનુવાદ છે. પુસ્તક નાનું છે, પણ ઘણું વિદ્વાતભર્યું અને ચર્ચાસ્પદ છે. તેમાં ઉપયોગિતાવાદ, ખરા ખોટાની પરીક્ષા અને એવાં ખીજાં બે પ્રકરણો તો ઘણાં મનનીય છે. અનુવાદની ભાષા સચિત્ર છે.

બાલ સત્યાર્થ પ્રકાશ : પ્રકાશક : આર્ય પ્રતિનિધિ સભા, મુંબઈ.

સ્વામી શ્રી. દયાનંદકૃત 'સત્યાર્થ' પ્રકાશનું આ નાનું સ્વરૂપ છે. મુંબઈની આર્ય પ્રતિનિધિ સભાએ એ પ્રગટ કરેલ છે. કિંમત કેવળ અઢી આના છે. બાળકો માટે અતિ અતિ અધરું છે, જો કે સંસ્થાએ પ્રગટ કર્યું છે બાળકો માટે.

ચા.

કાન્તિને કિનારે : લે. સનતકુમાર વીણુ પ્ર. નવી દુનિયાં કાર્યાલય : મૂલ્ય બે રૂપિયા.

આ નવલકથાના આરંભમાં શ્રી. ભોળીલાલ ગાંધીનો 'ઉદ્દામ નવલકથાસાહિત્ય' ઉપરનો મોટો નિબંધ વાંચીને આ પુસ્તક માટે જોડલી આશા પેદા થઈ હતી તેટલી જ વાચનને અંતે નિરાશા સાંપડી છે. જે ગુજરાતની પ્રથમ પહેલી આ 'ઉદ્દામ નવલકથા' હોય તો ઉદ્દામ સાહિત્યનું ભાવિ અમતે બિજાનું લાગતું

નથી. આ નવલકથા તો છે જ નહિ, પણ જે પ્રસંગો આમાં બિલા કર્યા છે તેમાં જોર નથી, રસ નથી. નીરોગિતા પણ નથી. આ નવલકથા આજની કામદાર-પ્રવૃત્તિ અને સમાજવાદ પ્રત્યે લોકોના મનમાં લેશ માત્ર આદર પણ પેદા કરાવી શકે એમ નથી.

નીતિશાસ્ત્રપ્રવેશ : મૂળ લે. વામનરાવ જોશી. અનુ. ગોરધનદાસ કહાનદાસ અમીન. પ્ર. ગુજરાત અંધરત્ન કાર્યાલય : અમદાવાદ. મૂલ્ય સાડાત્રણ રૂપિયા.

મરાઠી સાહિત્યના આ વિદ્વાતપૂર્ણ ગ્રંથને ગુજરાતીમાં ઉતારવા બદલ અનુવાદકને અભિનંદન ધટે છે. આ પ્રકાશનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ પુસ્તક હોય એવું અમારા ધ્યાનમાં નથી. આ ગ્રંથમણિને મોટાં પુસ્તકાલયો તો સંઘરશે જ પણ જે એની કિંમત ઓછી રાખી હોત તો સામાન્ય માણસો પણ ખરીદી શકત.

મહાવીર સ્વામીનો અતિમ ઉપદેશ : સંપાદક : ગોપાલદાસ જવાભાઈ પટેલ. પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય : એક રૂપિયા.

પૂંજભાઈ જૈન ગ્રંથમાળાનું આ તેરમું પુસ્તક છે. આમાં જૈનોનાં સાથી પ્રસિદ્ધ સૂત્ર 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' નો જાયાનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. દરેક મહાન ધર્મોના શુભ રહસ્યને સમજવા માટે શાસ્ત્રગ્રંથોના આવા જ અનુવાદો થવા જોઈએ. જૈન-જૈનેતર-કોઈ પણ ધર્મપ્રેરણા લઈ શકે એવું આ પુસ્તક છે.

ગ્રામદેવતા : લેખક મહીજીભાઈ કાળિદાસ પટેલ. પ્ર. દુર્લભદેવ વજ્રલાલ પરીક્ષક. દારેસલામ. મૂલ્ય : દોઢ રૂપિયા.

સાડા ચારસો પાનાંની આ નવલકથા દોઢ રૂપિયામાં ઘણી સસ્તી ગણાય એ એનો એક મોટો ગુણ છે. એ સિવાય તો આમાં નવલકથા ના રૂપમાં જ્ઞાન, ઉપદેશ અને માહિતી આપવાનો વિશેષ પ્રયત્ન હોય એવું દેખાય છે. સામાન્ય વાચકોને આ ચોપડી ગમશે તો ખરી.

આખાદ હિન્દુસ્તાન ! મૂળ લે. રિખ્ખી. સં. ગોપાલદાસ જવાભાઈ પટેલ. પ્ર. નવજીવન કાર્યાલય : અમદાવાદ. મૂલ્ય : એક રૂપિયા.

આ પુસ્તક એક અંગ્રેજી હિંદોનો જાતઅનુભવ

લખને લખેલું છે. આજે તો અંગ્રેજી શાસનની બધી જ બાજુ ખુલ્લી પડી ગઈ છે, પણ જે દિવસે એ હિંદ માટે ઉપકારક મનાતું હતું તે દિવસોમાં ડિપ્લોમેટીકા દલીલો અને આંકડાઓથી સાબિત કર્યું હતું કે 'હિંદુસ્તાન અંગ્રેજોને માટે એક લૂંટી ખાવાની વસ્તુ જ છે અને તેઓ તેને નિરાંતે લૂંટી રહ્યા છે. હિંદુસ્તાનમાં વધી ગયેલો દુકાળ, ભૂખમરાથી થતા મરણો અને જોહદ ગરીબાઈ એ અંગ્રેજી અમલનું સીધું પરિણામ છે.'

આ પુસ્તક દરેક વિદ્યાર્થીએ અવશ્ય વાંચવું જોઈએ.

આચાર્ય કૃપાલાનીના લેખો : સં. મગનલાલ દેસાઈ, પ્ર. જેઠાલાલ ગાધી. પ્રાપ્તિસ્થાન. ગૂર્જર અંચલ કાર્યાલય : અમદાવાદ.

આ પુસ્તકમાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, કેળવણી ઇત્યાદિ વિષયોની ચર્ચા છે, પરંતુ બધાને આવરી લે એવી સ્પષ્ટ અને વિશદ ચર્ચા તો રાજકારણની અને સત્યા-

રશિયા વિષે ત્રણ પુસ્તકો

આપણા દેશમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ જેમ જેમ બળવતર બનતી જાય છે તેમ તેમ એની અસર સાહિત્ય ઉપર પણ સારી પેઠે પડવા લાગી છે. ૧૯૩૨ સુધી કેવળ ગાંધીજીની વિચારમંડળીની જ અસર આપણા સાહિત્યમાં પ્રબળપણે જોવામાં આવે છે. છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી એક નવી પરિસ્થિતિ પેદા થવા પછી સમાજવાદ વિષે પણ પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં. રશિયામાં સમાજવાદનો મહાન પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે તેની અસાધારણ પ્રગતિથી અન્યને આપણા જુવાન લેખકો એ વિષે અનેકવિધ માહિતીઓ આપવાને પ્રેરાયા. ગયા વર્ષમાં રશિયા વિષે જુદી જુદી રીતે રજૂઆત કરનારાં ત્રણ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

૧ 'ઉન્નત રાષ્ટ્ર ગ્રંથાવલિ' તરફથી પ્રગટ થયેલું રશિયા લે. ઉછરંગરાય. કે. ઓ. જા. મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા.

૨ નવી દુનિયા કાર્યાલયનું 'સોવિયેટ સમાજ' લે. નીર દેસાઈ, મૂલ્ય. બે રૂપિયા.

ગ્રહના સિદ્ધાંતની છે. આચાર્ય કૃપાલાનીની કાર્યશક્તિ અને વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાનશૈલીનો ગુજરાતને પરિચય છે. ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર ગાંધીવાદ અને સમાજવાદ, નરમ અને ગરમ એવા અનેક ભેદો જોવા થયા છે અને પ્રસંગે અપ્રસંગે જેની ચર્ચાઓ થયા જ કરે છે એવા અનેક વિષયો ઉપરનું સચોટ, મર્મ-ગ્રાહી અને વ્યવહારુ નિરૂપણ આ પુસ્તક જેવું કદાચ બીજું ન મળે. આચાર્ય કૃપાલાનીનું શુદ્ધિકૃતશય તો પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ આ પુસ્તકના લેખોમાં વિરોધીઓને મહાત્ કરતી દલીલશક્તિ ઉપરાંત દરેક વિષય પરવેનું જોડું અવગાહન પણ માલુમ પડે છે. આ પુસ્તક જે નહિ વાંચે તે આજના હિંદના રાજકારણના પ્રવાહોને સમજવાનો એક અપૂર્વ લાભ ગુમાવશે. પુસ્તકના પ્રવેશકમાં પ્ર. ગાંધીજી લખે છે : 'ન્યારે દેશમાં અનેક જાતના વિચારોનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે આ સંગ્રહ અભ્યાસીને પોતાની પસંદગી કરવામાં ઠીક મદદગાર થઈ પડવાનો સંભવ છે.'

મો,

૩ ચાલો વિચારીએ ગ્રંથમાળાનું 'રાતું રસ' લે : ચંદ્રલાલ ભટ્ટ, મૂલ્ય : એક રૂપિયા.

પ્રથમ પુસ્તક 'રશિયા' માત્ર શુદ્ધ ઇતિહાસ જ છે. તેમાં રશિયા એક રાષ્ટ્ર તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારથી માંડીને ૧૯૧૭ની ઓક્ટોબરક્રાન્તિ પહેલાનાં તમામ બનાવોને શ્રુતલાબદ્ધ ગોઠવ્યા છે. સાથે સાથે રશિયાના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલાં બીજાં યુરોપીય રાષ્ટ્રોની હકીકતો પણ તેટલા ખૂલી આવી જાય છે.

ઇતિહાસ લખવાની જૂની ઢાળનો આશ્રય લેવાથી પુસ્તક કંટાળાભરેલું અને ક્યાંક ક્યાંક નીરસ પણ લાગે છે. રાજવંશી, રાજ્યો અને અનેક પ્રદેશોનાં નામો વધારે પડતાં આવવાથી વાંચનારનાં મનમાં ગોઠાણો જોવા કરે છે અને ભાષાની ક્લિષ્ટતા તેમાં ઉમેરો કરે છે. પારિભાષિક શબ્દ તો એટલા અધરા છે કે સામાન્ય વાચકને સમજવું અઘરું થઈ પડે. દા. ત.

વર્ષાયાન્ક મત્સ્ય સંચય
શ્યામ સમુદ્ર ખ્રિસ્તાબ્દ
ત્રિતપ તંત્રાધિપ
અર્થશાસ્ત્ર મહાપ્ર

રાજકારણના પારિભાષિક શબ્દો તો આપણે ત્યાં યોગ્યતા છે અને રૂઢ થવા પણ લાગ્યા છે. એવા શબ્દોનો ઉપયોગ આ પુસ્તકને વધારે સરળ બનાવી શકત.

હકીકતો સારી રીતે આપવામાં આવી છે. રશિયાની કળવણી વિષે લખતાં લેખક એક જગાએ “હજી ત્યાં નિરક્ષરતા અતિ વ્યાપક છે” એમ લખે છે. ત્યાં એમની શરતચૂક થઈ હોય એવું લાગે છે. ઇતિહાસને સરળ રીતે રજૂ કરવાનું દૃષ્ટાંત ‘સોવિયેટ સમાજ’ પૂરું પાડે છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ વિષયને રજૂ કરવાની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક ઉપરના પુસ્તક કરતાં ધણું ચડી જાય છે. પહેલાં બે પ્રકરણમાં ભૂતકાલીન રશિયાની પૂર્વભૂમિકા લઈને ૧૯૧૭ સુધીના બનાવો સુધી લેખક આપણને લઈ જાય છે. અને તરત જ આપણે લેનીન અને સ્ટેલીનના સોવિયેટ તંત્રમાં આવી મહોં ચીએ છીએ. એક નવી સંસ્કૃતિ સર્જવાનો જે મહાન પ્રયોગ આ દેશ કરી રહ્યો છે તેની પિછાન આ પુસ્તક કરાવે છે. ધાર્મિક, રાજનૈતિક આર્થિક, સામાજિક આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનના તમામ વ્યાપારોને આવરી લેતી નવી નીતિ કયા પ્રકારની છે, આજે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં કેવા કેવા પ્રયોગો ચાલી રહ્યા છે, કેટલી સફળતા મળી છે વિગેરે સરસ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. ઝારના રશિયા સાથે સોવિયેટ રશિયાની સરખામણી કરવામાં આવી છે. સોવિયેટ તંત્ર નીચે રહેતી પ્રજા ઝારની પ્રજા કરતાં વધારે સુખી, વધારે સંસ્કારી, વધારે નીડર અને વધારે સંગઠિત બની છે. માણસ માણસ વચ્ચેના આર્થિક શોષણનો અંત એ સિદ્ધાન્ત ઉપર નવી નીતિનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રી-પુરુષ-સંબંધ વિષેની સોવિયેટ નીતિ ચમકાવનારી લાગે તેવી છે. પણ ૧૯૧૭ થી ૧૯૩૪ સુધીના ઇતિહાસ જોતાં એમ લાગે છે કે તેમને આટલી ટૂંક મુદતમાં અનેક ફેરફારો કરવા પડ્યા છે. હજી એ વસ્તુ પ્રયોગશામાં જ છે.

સ્ત્રી-પુરુષ-સંબંધ વિષેની નીતિને ચોક્કસ રવરૂપ આપવા માટે અત્યાર સુધીમાં કાયદામાં અને લોકમત કળવણમાં અનેક ફેરફારો કરવા પડ્યા છે. ધંધાધારી વેશ્યાપદ્ધતિને નાબૂદ કરી છે. પણ લગ્ન વિનાનો સ્ત્રી-પુરુષ સહચાર અનીતિમાન નથી ગણાતો. પણ સંતતિ ઉછેરની જવાબદારીમાંથી છટકનાર નીતિ અને કાયદાની દૃષ્ટિએ ગુનેગાર ગણાય છે.

ટૂંક મુદતમાં જ રશિયાએ આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ જળવદસ્ત ફેરફારો ક્રમ કર્યા, તેનાં કેવાં પરિણામો આવ્યાં એ પણ બતાવ્યું છે. યંત્ર કારખાનાંનો વધારો, સામુદાયિક ખેતી, મોટા પ્રમાણમાં નિરક્ષરતાને રૂપસદ, નવાં સકનો, રેલ્વે, એરોપ્લેન વિગેરેમાં અસાધારણ વધારો, આ બધું થોડા જ વખતમાં રશિયાએ શી રીતે સિદ્ધ કર્યું તે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકમાં તો રશિયાની આ બાજુનાં જ દર્શન થાય છે પણ પ્રસ્તાવનામાં આ ઉપરાંત રશિયાની એક બીજી નબળી બાજુ છે તેનો બચાવ કરવામાં આવ્યો છે. બચાવ કરવાનો નિશ્ચય કરીને જ પ્રસ્તાવના લખવાની શરૂઆત કરી હોય એવું પ્રસ્તાવના વાંચતા લાગે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં સોવિયેટ સમાજ વિષે માહિતી આપનારું આ પુસ્તક સરસ છે.

ત્રીજું પુસ્તક ‘રાતુ રૂસ’માં પણ રશિયાની ૧૯૧૭ પહેલાંની ક્રાન્તિના ઐતિહાસ પ્રસંગોને ચિત્રાત્મક અને વેગીલી શૈલીમાં ચૂંક્યામાં આવ્યા છે. કાંઈ કાંઈ જગાએ કેટલાક કૃત્રિમ શબ્દો આવવાથી એ વેગને અટકાવી દે છે. લેખકને ઇશુખ્રિસ્ત, ભગવાન ધર્મ વિગેરે વિષે અતિશય સૂગ છે અને એથી દુનિયામાં બધું દુઃખ એને જ લઈને ક્રમ આવી પડ્યું હોય એમ લેખક માની બેસે છે. તેની આ માન્યતાને લઈને જેટલા જેટલા જીલમના, દુઃખના, શ્રીમંતોની અને સત્તાધારીઓની નિદંયતાના પ્રસંગો બચાવે છે તેની જવાબદારી ઇશુખ્રિસ્ત, ભગવાન વિગેરે ઉપર ઓઢાડી દેવાની લાલચમાં પડી ગયા છે. પુસ્તકની અંદરના પ્રસંગો કેટલાક ધણા જ લચ્ચ અને મહાન છે એની લચ્ચતા અને મહત્તા જોતાં આ પુસ્તક કરતાં ધણા જ વધારે સારા પુસ્તકનું સર્જન થઈ શક્યું હોત. ડી.

નૂતન સાહિત્ય ભંડાર

પાનકોરનાકા

અમદાવાદ

લમ-એક સમસ્યા	સોપાન	૧-૪-૦	વિજ્ઞાનના દૃષ્ટાંતો	"	૦-૫-
ઝાંઝવાનાં જળ	"	૧-૪-૦	સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ	"	૦-૫-
ધરભણી	ધન્વ રસાવડા	૧-૮-૦	ખેડૂતોની સમસ્યા	લાલજી પેઝે	૧-૪-
અંતરની વ્યથા	સોપાન	૧-૪-૦	વૈજ્ઞાનિક જગત :	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૧-૪-
આવણી મેળો	ઉમાશંકર જોષી	૧-૮-૦	પરાધીન રશિયા ભા. ૧	ઉજ્જૈનરાય ઓઝા	૧-૮-
વસુધરાનાં પહાડાં દવડાં	મેઘાણી	૧-૮-૦	રાત્રી રસ	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૦-૬-
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	શુભવંતરાય આચાર્ય	૧-૮-૦	ખાતરોની માહિતી	સોમાભાઈ પટેલ	૦-૬-
આલબેલ (કાવ્યસંગ્રહ)	કરસનદાસ માણેક	૧-૮-૦	તક્ષશિલાની રાજમાતા	ઉજ્જૈનરાય ઓઝા	૧-૮-
પ્રદક્ષિણા	વિનોદ ભટ્ટ	૧-૮-૦	હિંદુ ધર્મ અને અહિંસા	ધર્માનંદ કૌસંબી	૨-૦-
ઘર કી રાહ	હન્દ્ર વસાવડા	૧-૪-૦	વહેમી	વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી	૦-૮-
સંજીવની (હિંદી)	સોપાન	૨-૦-૦	જીવનચક્ર	ધૂમકેતુ	૧-૪-
જવાહરની જીવનકથા	(નવી આવૃત્તિ)	૩-૦-૦	લસ્તમાંગના	શુભવંતરાય આચાર્ય	૧-૪-
જોડણીકાશ (નવી આવૃત્તિ)		૪-૦-૦	પ્રાવી-શીયલ ઑટોનોમી	કે. ટી. શાહ	૧-૮-
જીવના તહેવારો (બીજી આવૃત્તિ) કાકા સાહેબ		૦-૨-૬	નર્મદનું ગદ્યમંદિર		૨-૮-
સ્ત્રી પુરુષ-મર્યાદા	કિશોરભાઈ મશરવાળા	૦-૫-૦	પારેવાં (ગાળગીતો)	છાતુભાઈ પટેલ	૦-૩-
કન્યાને પત્રો	નરહરિ પરીખ	૦-૬-૦	સંગીત દાવ્યસુધા	ચંપકલાલ નાયક	૦-૧૦-

લગ્નજીવનનાં પુસ્તકો

લગ્ન-એક સમસ્યા : ઝાંઝવાનાં જળ : અખંડ જ્યોત

૧-૪-૦

૧-૪-૦

૧-૮-૦

લગ્નપ્રપંચ	નરસિંહભાઈ પટેલ	૩-૮-૦	પથિકનાં પુષ્પો (અુચ્છ ૨ જો)	પુરાણી	૧-૮-
વિપ્રદાસ	શરદ્ બાણુ	૩-૦-૦	આપક ધર્મભાવના	ગાંધીજી	૦-૧૪
પ્રેમાશ્રમ ૧-૨	પ્રેમચંદજી	૫-૮-૦	ધર્મમંથન	"	૦-૧૨
ધેરાતાં વાદળ	શુભવંતરાય આચાર્ય	૨-૦-૦	જુદ્ધ ચરિત્ર	ધર્માનંદ કૌસંબી	૧-૪-
સાવત્રી મા	શરદ્ બાણુ	૨-૮-૦	: હવે પછી :		
આલક્ષ્મી ભા. ૪ થો	ર. વ. દેસાઈ	૩-૦-૦	પુરાતન જ્યોત	મેઘાણી	(છપાય)
સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી	મેઘાણી	૨-૮-૦	સર્જન અને ચિંતન	ધૂમકેતુ	"
પ્રગતિશીલ જાપાન	ત્રિભુવન પટેલ	૧-૦-૦	દેશ દીવાન		
રંગદેવનો દુર્ગ ૧-૨		૫-૦-૦	(બીજી આવૃત્તિ) શુભવંતરાય આચાર્ય		
નેપોલિયન	ધૂમકેતુ	૦-૨-૦	નીચેનાં ચાર પુસ્તકમાંથી કોઈ પણ પુસ્તક મંગાવ		
ચા-ધર	મેઘાણી અને બીજા	૧-૦-૦	૧૨.૧ % કમીશન અને દવાલખર્ચ માફ એ રીતે મળે છે		
નવો આચાર-નવો વિચાર	હરભાઈ ત્રિવેદી	૦-૧૨-૦	ધરભણી (પાક)		૧-૮-
દારજન ભા. ૨ જો	દક્ષિણમૂર્તિ	૦-૫-૦	આલબેલ (કાવ્યસંગ્રહ)		૧-૮-
અંગાળની લોકકથાઓ	"	૦-૫-૦	વિરાટ જાગે છે ત્યારે-		૧-૮-
પરીની વીંટી	"	૦-૫-૦	પ્રદક્ષિણા		૧-૮-
વિજ્ઞાનની રમતો	"	૦-૫-૦			

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પાનકોરનાકા

અમદાવાદ

નવસર્જન

ચણો દીવાલો અવશેષ ઉપરે
નવા નવા પથ્થર-ઈંટ લાવી :
ના બારણાં બંધ કરો પ્રભુનાં
મંદિરને તે વળી હેલ્ય ચાવી !

ફરી ચણો ન્યાંથી રહ્યું અધૂરું
સાથી લઈ સંગ અથાક અંગના
આત્માર્પણે અંતર એક રંગના
શોધી કરો કાર્ય અપૂર્ણ પૂરું

જુઓ પણ નિર્મળ તેજ-વર્તુલે
શોભી રહી મંગલ ખીજલેખા :
આલેખને-શોણિતના સુશોભને
ભરી દીઓ આલ-લલાટરેખા.

ખંડેર ખાલી ગમશે ન એક
ચણો, ધરાના જખમો અનેક.

— સંવાદક —

ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે
કાન્તિલાલ મણિલાલ શાહ

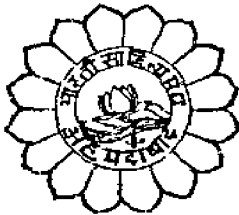

આમ

મહાસભા-અંક

નવરચના

સામાન્ય જનતાનું
લોકમાસિક

જોયું છે ?

¶ સાધારણ લખી વાંચી જાણતાં સ્ત્રી, પુરુષ
અને બાળકો સમજી શકે એવી સહેલી
ભાષામાં દર માસની પંદરમી તારીખે
એ પ્રગટ થાય છે.

¶ હિંદમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ-૨-૦
પરદેશ, બર્માનું લવાજમ રૂ-૪-૦
અથવા પાંચ શિલીંગ

¶ લગભગ ૨૦૦ પાનાંનું એક લેટપુસ્તક

¶ ગમે તે માસની પહેલી તારીખથી શ્રાદ્ધક
થઈ શકાય છે.

નમૂનાનો અક અઢી આનાની ટિકિટ બીડી મંગાવો

નવરચના કાર્યાલય : રાણપુર : કાઠિયાવાડ (B. S. Ry.)

ગામડામાં કોંગ્રેસ

વિકલનગર જાણે તાપી કિનારે ભરૂચ વસ્તું હોય તેમ પાઘડીપને ફેલાયું હતું. અહમદાબાદ કોંગ્રેસ વખતે ખાદીનગરી વણાઈ હતી ન્યારે હરિપુરા વખતે વાંસ-નગરી તણાઈ હતી ! અહમદાબાદે ખાદીનો સંદેશ સંભળાવ્યો. ન્યારે હરિપુરાએ ગોરક્ષાનું મહત્વ દેશના મન પર ઠસાવ્યું. ઉત્તમ કપાસના પિયર જેવા ગુજરાત માટે ખાદીઉત્પત્તિ જેટલી કઠણ છે તેટલી જ સમૃદ્ધ ખેતીવાળા ગુજરાત માટે ગોપાલન અઘરું થઈ પડ્યું છે ! જે જેહમતથી અહમદાબાદે ખાદીનગરી વસાવી તે જ જેહમતથી હરિપુરાએ ગોકુળ સ્થાપી હરિપુરા નામ સાર્થક કર્યું ! હવે યમુના નદી તાપીની અદેખાઈ કરી શકશે !

હરિપુરાને સરકારે ભારેમાં ભારે મદદ કરી ! મઢીથી વિકલનગર સુધીનો કાચબાની પીઠ જેવો રસ્તો બાંધી આપીને નહિ પણ રાજબંદીના છૂટકારાની બાબતમાં એક નાનો સરખો અગડો ઊભો કરી મહાસભાને ચોતાની વધતી શક્તિનો પરિચય આપવાની તક આપીને કુનેહ અને તેજસ્વીતાની પરીક્ષામાં દર વખતે મહાસભા પસાર થાય છે; સારી રીતે પાસ થાય છે. એ કોઈ કાળે છળરડો નહિ વાળે એમ નથી, પણ દરેક વખતે બધું સાચવી લેનાર ચાણક્યની બુદ્ધિ એની પાસે છે અને કૃષ્ણ ભગવાનની સલાહ માનવા જેટલી શ્રદ્ધા પણ એની પાસે છે. ન્યાં ન્યાં એ સલાહ માનવામાં ક્યાસ થાય છે ત્યાં ત્યાં હેરાનગતના દહાડા લંબાય છે એનો અનુભવ પણ દેશી રાજ્યના સવાલે કરાવ્યો છે.

સુભાષબાબુની મીઠાશ સહેજે તરી આવતી હતી. કોંગ્રેસનો પ્રમુખ ઈન્કાઉના રાજની પેઠે મર્યાદિત અધિકારવાળો રાષ્ટ્રપતિ છે એ વસ્તુ છડેચોક કહેતા અને કબૂલતા સુભાષબાબુને સંકેત નથી. અને તેમ કરીને તેઓ ચોતાની સ્વતંત્રતા અને સત્તા વધાવી રહ્યા છે.

આ વરસે મહાસભાની શક્તિ સોળે કળાએ પ્રકાશશે એમ દેખાય છે.

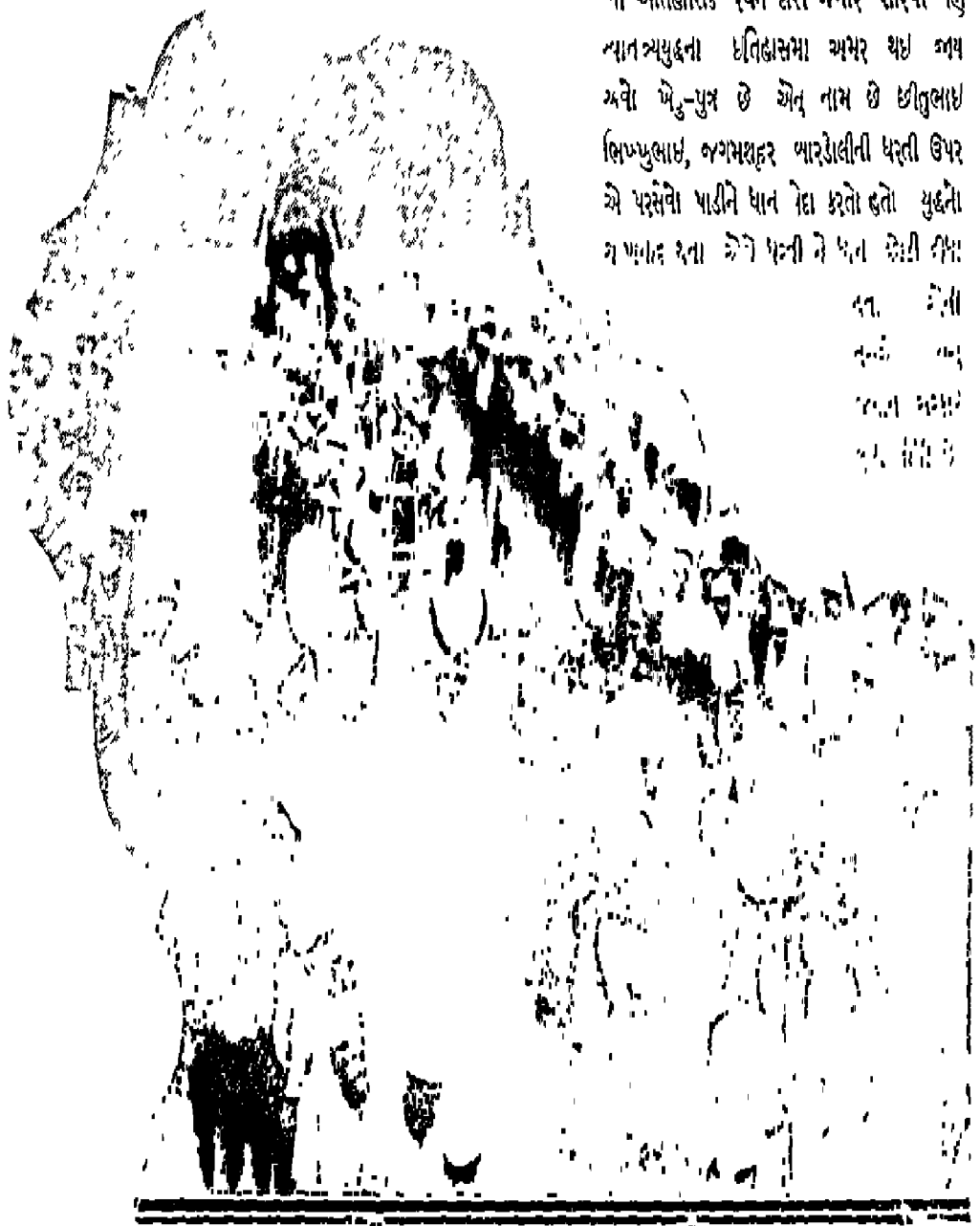
આપ ક્યાં હતા ?

આપુ અને બા

આપ ત્યાં દેખાતા જ નહોતા. મહાસલાના ભવ્ય મંડપમાં ઘડીક આપનાં દર્શન થયેલાં. પ્રદર્શનના ચોકમાં આપનો ઓખરી સંદેશ હોય એવો ક્ષીણ પણ હૃદય ભેદી નાખતો અવાજ સાંભળ્યો હતો. એ સિવાય તો આપ ક્યાંય દેખાયા જ નહિ. યુદ્ધની વ્યૂહરચના થતી હતી ત્યારે પણ આપ નહોતા. વ્યાસપીઠ ઉપરથી અમસરખી આમજનતાને આદેશ અપાતા હતા ત્યારે પણ આપ નહોતા. મહાસલાનું નાવ પોતાનાં શઠ-મુકાન બાળી નાખી યુદ્ધના દરિયામાં ઝંપલાવવા તૈયાર થતું હતું ત્યારે પણ આપ નહોતા. આ બધો સમય આપ ક્યાં હતા ? નાખીને તીરે બાંધેલી મદૂલીમાં, ભાંગેલા શરીરે યમરાજ સામે ઝૂઝતા ઝૂઝતા શુ આપ દેખાયા જ ફેરવતા હતા ? આપના નાનકડા દેહને ત્યાં રાખી આપના વિશુદ્ધ અને પ્રયત્ન આત્માને મહાસલાના વાતાવરણમાં પ્રસરાવી દેતા હતા ? તપ અને ચિંતનને પરિણામે સૂર્યનાં સત્યો અમારા મહરિચીઓને સંભોધતા હતા ?

ખબર નથી પડતી કે શા માટે, પણ આપ ત્યાં નહોતા છતાં હતા એવું જ લાગ્યું કરે છે. નાનકડી કાયા ક્યાં ક્યાં ફરી શકે એમ લાગવાથી આપે કાયાને મદૂલીમાં પૂરી દષ્ટિ સર્વવ્યાપી આત્માને તો વાતાવરણ ભરી દેવા માટે છૂટા નહોતો મૂક્યો ? હવે યાદ આવે છે કે એ આત્માનો પ્રકાશ અને એ આત્માની સુગંધ પ્રતિપળે અમે અનુભવતા જ હતા.

ના ઐતિહાસિક રથને દોરી જનાર સારથી પણ
ન્યાત્ર્યયુદ્ધના ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગય
એવો ખેડુ-પુત્ર છે એનું નામ છે છીતુભાઈ
ભિખુભાઈ, જગમજહર બારડોલીની ધરતી ઉપર
એ પરસેવો પાડીને ધાન ખેડ કરતો હતો યુદ્ધનો
ગળાદ રતા એને પત્ની ને પત્ન કોટી નીમ

૧૧. એના

૧૨. એના

૧૩. એના

૧૪. એના

આ મહાયાત્રા ક્યાં ચાલી ગય છે ? રેલ, મોટર અને હવાઇજહાજના આ વિજ્ઞાનયુગમાં એકાવન બળદની ગારીમાં બેસીને કોણ
જઈ રહ્યું છે ? આ રથમાં બેઠેલા કોણ આપણા રાષ્ટ્રપ્રતિ છે ? સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ અર્થે જેણે જગતની મહાન સક્ષતતા સામે યુદ્ધ
આપ્યું છે એની મહાન સરચાના એ સરનશીન છે ? યુદ્ધના સેનાપતિના હાથમાં કે એના સ્વામતમાં તોપ-તલવાર કે મશીનગનો કેમ
દેખાતા નથી ? વિજ્ઞાનયુગનો ભયમેરતો કાઢમાં પણ કેમ દેખાતો નથી ? આ તો કોઈ અજ્ઞાન લડાઈ લાગે છે । એનો સેનાપતિ
અને એનું સ્વાગત કરનારા શુભ વચ્ચમાં સજ્જ થઈને શું જગતમાં શાંતિ અને સુનંદ સ્થાપવા નીકળ્યા છે ? જો એમ હોય તો ખૂન
અને લુપ્તી ત્રાસિત જગતનો એમને આશીર્વાદ છે જે એન ના એ સેન પિતિ છે તે સેનાને પણ આશીર્વાદ છે

સુભાષભાબુને

: પૃથ્વી :

મહા નસિબવંત તું: તુજ પદો પખાળી ચૂમે
વિરાટ જનમેદનીમય સમુદ્ર મોજાવલિ.
અને ગલેડ આમ્ય નારીય સુવર્ણ શાં ટાંકણે,
ધરી હૃદયમંદિરે વિવિધ ભિમિ દીપાવલિ
કરે તુજ અનુપ સ્વાગત.

રહું અપૂર પાત્ર જે ઉરનું દાયકાઓ થકી
ખરે વરસખી ના ખાકી રહી દુઃખ કેરી-ઝડી-
અનંત જગ્યાત્રી તે તુજ કને ગ્રહી આવિયાં
તને સમજીને રસાયન બધાય સંતાપનું
અહો ! નયન શાં ઝગાવત.

ન તાજ શિર છે છતાંય તું જ રાજ્યશિરોમણિ,
ખિરાજત સમસ્ત રાજ્ય રચી પ્રેમની ગાદીએ.
તને નિરખી ચક્રવર્તીય ભલાભલા બૂલશે
સ્વ-માન નિજ બાંધવોનું: બની અલપ, પાછા જશે.
અને વદ શું સ્વપ્નમાંય કદી કોઈ પામી શકે ?
ધનજય રથે ચઢી જવું સુરમ્ય તાપી તટે;
અને બનવું વિશ્વના કુતૂહલેભર્યા નેનનું
અપૂર્વ બસ એક લક્ષ્ય: વધુ શું કહીયે શકું ?
'મહા નસિબવંત તું:'

‘અસાત’

જવાહરલાલને

: મિત્ર ઉપજાતિ :

જુપાયલાં કેંક અસ્પષ્ટ સ્પંદનો,
આદર્શ એ દંપતિને ઉરે મંગાં,
સાકાર તે સર્વ થયાં; નિચોડ શો
તેનો તું જન્મ્યો જગમાં જવાહીર.

સ્વાતંત્ર્યની આગ જલે તું-નેનમાં,
આઝાદીનો જાપ અખંડ જીલે,
અને શું તારા અણુએ અણુમાં,
અન્યાય સામે બળવો બળી રહ્યો ?

તેં સાંકડી જીવનકુડી છોડી,
ગદ્યો શહીદીભર રાજમાર્ગ,
ને સુક્તિના આ અણુખૂંઝ યજ્ઞે,
તું થૈ હવિ રે ! સ્વયમેવ ફૂંધો.

ના તું રહ્યો માત-પિતા-ભગિની
કે પત્ની-પુત્રી તણી ખાનગી મતા,
તેં તો સમર્થાં નિજ શક્તિ-તેજ
ને હિંદ આખાતું બન્યો જવાહીર.

‘અક્ષાત’

વર્ષ સાતમું]

માર્ચ : ૧૯૩૮

[અંક ત્રીજો

એમ ન પૂછશો કે હું મહાસભામાંથી કેમ નીકળ્યો છું. હું તો આગે બહાર રહીને મારી શક્તિ મહાસભાને માટે વધારે વાપરી શકીશ એ ખાતરીથી નીકળ્યો છું. મહાસભામાંથી નીકળ્યો તે તેની વધારે સેવા કરવા ખાતર નીકળ્યો છું; અને જ્યાં સુધી મહાસભાનો કાર્યક્રમ સત્ય અને અહિંસાનો છે, ૧૯૨૦નો છે ત્યાં સુધી મારી બધી શક્તિ મહાસભાને અર્પણ થયેલી છે.

ગાંધીજી

હ રિ પુ રા

ક્યાં આ ગામ હરિપુરા અણુદીકું ? ખેડૂત આ ખડાહરો
જોયા'તા કદીયે લગીર નજરે ? - કે બીડ સીમા કદી
દીઠી'તી ગત જાંઘળી મહીં અહીં ? શાં માનવીનાં પુરો ?
આજે ઠાક અહીં જ શો હરિપુરા ?-તારો ઉગ્યો !કવ્ય દિ'!

અહ્યાં તો હતી કાળની હિજરતે, સન્ધ્યા, સમે ખેતરે
ધોળી ધેતુ રહી ચરી કરુણ કે' અલ્પમાં મરે, પીંજરે
પૂરાયાં નિજ વાછરાં રમરી ખૂરી એકાકી;-તે !ક' રમરે
ને આજે અહિં ઠાક શો હરિપુરા ગયે' ભર્યો વિસ્તરે !

આ તો ધામ હતું પ્રસિદ્ધ વિજયી સત્યાગ્રહે આપણું
ને આજે અહિં રાજધાની વસતી; શું પુણ્ય ઢેકું તણું ?
અહ્યાં દેશ તણા સુકાની ઊલટયા - સુભાષચંદ્રે અહીં
આપી હાકલ ધન્ય આ હરિપુરા લોભે જ સ્વાતંત્ર્યની.

આ તો ગૌરવવન્ત લોભ વિજયી - સત્યાગ્રહે દેશને
સારી દેશ - સ્વતંત્રતા અમરને - ઠલ્યાણુભૂમિ થયે.

ફોલક

સ્વયંવર

શ્રી. કરસનદાસ માણેક

[સત્યાગ્રહ સંગ્રામના દિવસોમાં કારાવાસની દીવાલો વચ્ચે લખાયેલું આ કાવ્ય મહાસભા-અંકને અનુરૂપ થશે એમ માનીને અહીં આપ્યું છે. આમાં ધારાસભા-પ્રવેશ સામે કરાક્ષ કર્યો છે, પણ તે કરાક્ષ સ્વાતંત્ર્યચર્ચના એક મોરચા રૂપે આજે આપણો દેશ ધારાસભા-પ્રવેશ સ્વીકાર્યો છે તે સામે નથી, એટલું લેખકની ઇચ્છાથી નહોત કરીએ છીએ. સં.]

: વસંતતિલક :

‘સ્વાધીનતા !’ નિરખું કાણ મને ખુલાવે :
કા ‘મુક્તિ મુક્તિ’ ઉછળી ઉછળી પુકારે !
ઝોરા જરાક ડગ બે ડગ આવજો તો,
ક્યાંક જોઉં મુખડે નિતરે દિદાર ! ૧

ના, ના, હું જોગણી નથી, તવ જણણી કા,
જે ખપ્પરે ભરી કરી ભરખીશ સૌને !
શાના ડરો, નછક તો લગરીક આવો :
હું થે નિહાળું મુજ સેજ-ઉમેદવાર ! ૨

હા-એમ ! ઝોહ ! પણ આપ પડ્યા શું ભૂલા :
જેની તલાશ મહિં જાંદગી આપ કાઢો
તે દૂર દૂર મુજ નામથી જાય નાસી-
જાણ્યા છતાં ક્યમ સાદ મને કરો છો ! ૩

હા, શું કહું ? કંઈક ભૂલ શું મારી થાયે !
હા, હા, હવે સમજ હું : તમને ખપે છે
પેલી દુગારી પ્રમદા મુજ નામધારી
દારી સહુની-પણ મુક્ત સદૈવ કહાવે ! ૪

જેની કૃપાથી નિજ ગ્રેયસી સંગ આપ
સંયોગ સાધી શકશો-પણ તે ન હું છું !-
ધારાસભાની સીધી વાટ પુછી સિધાવો
તે ત્યાં કરો વરપ્રદાયિ સદા મુકામ ! ૫

શૈલેન્દ્રના ચરણ ચુમ્મન આપ કેરું
તે આપના ચરણ ચુમ્મન એ સહુનું
કહ્યાણુ ધ્યેય બનશે ત્યહિં કલ્પવૃક્ષે
સંકલ્પ અલ્પ શ્રમથી ફળશે તમારા ! ૬

ને જો હશે પ્રભુતણી કરણાની દૃષ્ટિ
તો વર્ષ પાંચદશ પંદર માહિં થાશે
ના લોડ તો સર ખરા-પછી શા કમીના !
હ્યો રામ રામ ! પણ માર્ગ જુદા અહીંના ! ૭

ને આપ ? ઝોહ ! અહીં પડીતજી ! કહાંસે !
લાયેજી મૌલવી વળી તશરીફ આપ !
કહો ક્યારથી જુગલજોડી વીધાણી મારા
સૌંદર્યના નિશિત સાપકના પ્રહારે ! ૮

જાણો તમે મુજ સ્વભાવ થણો જ ઉઘ્ર :
સાંખી શકું ન અધૂરું ઉર જો ધરે કા—
તેને વરું મુજ અનન્ય ઉપાસના જ
જેનું બને જીવનનું બસ એક લક્ષ ! ૯

ને આપ તો પ્રતિપદે પરમાણુ માગો
પોથાં સિવાય ડગલું નવ એક માંડો !
પૂર્વે હતું, નવ હતું અથવા હતું તો
કેવું હતું સહુ તપાસી પછી જ જાગો ! ૧૦

મારું અધીર નવજોખન કેમ જોમ
એવી સહે જુગજુની ધરડી લગામ :
દષ્ટિ તમારી કશું ભૂત વિના ન દેખે-
હું કાઢીશી નિરખવા અણુદીક જોમ ! ૧૧

‘પૂવે’ ન જે થયું, ન તે કદી જો શકે છે :
જો એ શકે-નવ થયું કદી કેમ પૂવે !—”
પૂર્ણાહુતિ પુરવને ગણી આપ બેઠા—
હું પૂર્વને સમજું સર્જન-પૂર્વ રંગ ! ૧૨

હિચાર વ્યર્થ મુજ નામ તણા કરો છો :
એકેક શ્વાસ મુજ દ્રોહ તણા ભરો છો !
સકેલીને પુરવનાં સહુ જીવું થોથાં
આવો-પછી સમજું પ્રીત તમારી સાચી ! ૧૩

* * *

ને આપ ? શું કહ્યું ? ખરા હકદાર મારા ?
કેવી રીતે ? સમજ તો લગરીક પાડો !
હા, હીક, હીક ! તણુ માસ તમે રહ્યા છો
કારાગૃહે—અકસોસ—ક—વર્ગમાં કે ! ૧૪

તો ક્યાં નથી ઉર-પ્રલોભન શોભનાંગી
વામા સહસ્ર તમ અંગુલિ-સૂચને જે
સૌંદર્યના રસનિધિ તમને સમર્પી
થાવા કૃતાર્થ તણપે, કણપે બિચારી ? ૧૫

ધારાસભા નગરીનાં પ્રમુખાસનો ને
મંત્રીપટ્ટો પ્રણયથી તમને નિમંત્રે
ને પૌર-જનપદ-તંત્ર-વરાસનો જે
શું આપના સુભગ સ્પર્શથી રૂન્ય રેશે ! ૧૬

જાઓ, જુઓ કુસુમ ચાળ તમારી વાટ,
ઓતાર્યો ધ્રુવવશે કરી તાળીનાદ :

ત્યાં સ્થાન યોગ્ય, મચી જ્યાં તમ ભક્તબીડ :
સાચું કહું-તમ પરે મુજને ન ચીડ ! ૧૭

ના આપની થઈ શકું, પણ મારું નામ
નિઃશંક લેવું જ્યહિં થાય તમારું કામ !
ધીમે સુરે ક્યહિં-ક્યહિં નભરપર્શીધીમે
ક્યાં નમ્ર-ભાવથી અને ક્યહિં પુણ્ય રોષે.
(દીધો વિના શરત એ તમને ધનરો !) ૧૮

* * *

‘સ્વાધીનતા’ હજુ ય કોણ પ્રકારું એ
કો આર્ત હેયું દ્રવતું સુરમાં વહે છે !
રે આવ, આવ ! અહીં એ ખુદ હું બુદ્ધાવું :
દેખાય કો અજન્મ જૂરણહાર તું તો ! ૧૯

આવે ન કાં ? પણ હજુ સુધું એ પ્રકાર :
કો જંખના સતત વહેતી સરસ ધાર :
કો ખંજરી કરણ એ સ્વ સંગ આજે
જંકાર લૈવ મિલાવની ઘેરી ગાજે ! ૨૦

હા, હા, હવે સુઝ પડી ! સ્વર એ ભીંકે છે
કારાગ્રહોની ભયકાર ચીરી દિવાલો
લોખંડી નકડી અંગ-શું શૃંખલાઓ
યે ખંજરી પ્રણયસંગીતમાં ભજે છે ! ૨૧

કોડે ભર્યા વિરહીના સ્વર કેરી પાએ
ધારે અપૂર્વ દ્યુતિ ઉજ્જવળ નામ મારું :
સૌન્દર્ય જે પ્રિયતમા નયને પ્રકાશે
તે પ્રેમીના હૃદયતું પ્રતિમિત્ત માત્ર ! ૨૨

મારા વિયોગ થકિ જીવનદીપ તારો
જાળો રમે બની જતો, પ્રિય આ હું આવી,
આવી, સખા ! જીવન વલ્લભ ! આવીઆ હું !
તારા જ સ્નેહથી જલે મુજ પ્રાણુ જોત ! ૨૩

રાષ્ટ્રકવિતાની મૂર્તિ

[મહાસલા]

શ્રી. મોહિનીચંદ્ર

શબ્દોની ગૂંથણીમાં જ કવિતા વસતી નથી,
વિશ્વમાં વિશ્વ-શી સોહો કવિતા જ વિરાટ શ્રી !

લાવમાં જ કવિતા ના
ઉતારી લાવ આચારે જીંદગી ખેલનારને
એમની સંસદોયે છે કવિતાની જ મૂર્તિઓ.

કવિતા શબ્દમાં જેવી,
કવિતા લાવમાં જેવી,
કવિતા જીવને તેવી—
અને તેથી વિશેષ છે.

કવિતાની દીપશિખા વિશ્વવ્યાપક છે. વિશ્વની વ્યાપકતા કવિતાની દીપશિખાના તેજ-
સીમાડા ઉપર અવલંબિત છે.

ગહનતાના વણુમાખ્યા ગુફાપ્રદેશમાં પ્રવેશી જરા દૃષ્ટિ કરો. કવિતાની મર્યાદા કેટલી
સૂક્ષ્મ, વિશાળ અને વ્યાપક છે !

શબ્દોનાં ચોસલાંમાં જડેલી એકલી લાવનાઓ જ કવિતા નથી. એ લાવનાઓને મૂર્ત
રૂપ આપનાર—આચારમાં—જીવનવ્યવહારમાં ઉતારનાર તેજસ્વી નરખુંગવેા અને એ નરખુંગવેાને નિષ-
ળવનાર અથવા કોઈ ગાંધી જેવા વિરાટ પુરુષથી સંચલિત થનાર પ્રાણુપ્રમણ સંસ્થાઓ
પણ કવિતાની જ દ્યોતક છે—કવિતા જ છે.

જીવનને નાણું અને કવિતાનો કસ મળશે. જીવનને પારખો અને કવિતા પરખાશે.
જીવનનાં તપ આદરો અને કવિતાની પરિમલ પમાશે.

જીવનની જાંચામાં જાંચી ઉત્કૃષ્ટતા એ કવિતાની સાચામાં સાચી કસોટી છે. એ રીતે,
પાંત્રીશ ટોટી જનતાના પ્રતિનિધિ રૂપ, રાષ્ટ્રની એકની એક અનન્ય સંસ્થા—મહાસલા—એ રાષ્ટ્રની,
વ્યવહારમાં વધારેમાં વધારે શક્ય તેટલી સાચી કવિતાનું મૂર્તિમંત પ્રતીક છે.

કાળ અને સ્થળ એ વિશ્વમાં સૌથી વધુ મહત્વનાં અંગો છે.

આ જે મહત્વના અંગોની મધ્યમા કવિતાની મહાભાવનાઓ જુદા જુદા સ્વરૂપો ધારણ કરીને-પાગરીને ચમકતી રહે છે

કવિતા માટે કાળની મર્યાદા તથા સ્થળના બંધન જેટલા નિયામક નીવડે છે તેનું નિર્મામક બીજુ કોઈ પણ ચર, અચર કે ભાવનાત્મક તત્ત્વ નીવડતું નથી

અને એટલા જ માટે બીજા કોઈ પણ વિષયમાં નહિ તોયે કવિતાના વિષયમાં તો કાળ સ્થળ એ બંને અંગો બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે

શ્રી મુશી જેને 'અસ્મિતા' કહે છે તે અસ્મિતા કરતા કવિતાના સ્વરૂપગતરૂપમાં કાળ અને સ્થળ વિશેષ પ્રક, પરિવર્તનકારક અને અસરકર્તા બને છે કારણ એ અસ્મિતાના ઘડતરમાં પણ કાળ અને સ્થળનો જ મોગમાં મોટો હિસ્સો હોય છે

દાખલા તરીકે ગાંધીજીની અહિંસાને ભાવનાત્મક કવિતાનું સ્વરૂપ આપીએ તો એમ કરી શકાય કે એ જ અહિંસાનો પ્રયોગ ઇટાલીમાં કે જર્મનીમાં કરવામાં આવ્યો હોત તો તે જુદું જ રૂપ પામત એવી જ રીતે અહિંસાનો પ્રયોગ પચ્ચીસ વરસ પહેલાં કે પછી કરવામાં આવ્યો હોય તો પણ તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય

વ્યક્તિઓ-વ્યક્તિત્વ (અસ્મિતા) કરતા સ્થળકાળના બંધન, નિયમન અને મર્યાદા વગરે મોટા છે કારણ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ વ્યક્તિઓના ઘડક પણ સ્થળકાળ જ છે એમ ન હોત તો જુદા જુદા દેશોની પ્રજા એક જ માગીની બનેલી હોવા છતાં અને પચ્ચાસ વર્ષ પહેલાં કે પછીની પ્રજા પણ એક જ માગીની બનેલી હોવા છતાં પણ દરેક સ્થળની દરેક કાળની પ્રજાના શરીરધારમાં ઘણો તફાવત દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે દૃષ્ટિગોચર ન થતો હોત

ઈંગ્લેન્ડની પ્રજા ગોરી હોય છે ચીનાઓ રાતા-ગુલામી હોય છે હિંદુવાસીઓ શ્યામ-જૂંપરા હોય છે હમસીઓ મેશ જેવા હોય છે સૌ વર્ષ પહેલાની પ્રજા અને અત્યારની પ્રજાના શરીર, ડોળ તથા ધાટમાં પણ તફાવત માલમ પડશે સૃષ્ટિના પ્રારભના કપિપ્રાણીઓમાંથી અત્યારના માનવો પ્રાપ્ત થયા છે, એ વસ્તુસ્થિતિ ઉપરથી આ બાબત પ્રતિપાદિત થશે આ સર્વ પરિસ્થિતિનું અવનબન ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંત ઉપર છે એટલે સ્થળ અને કાળ માનવોને, માનવોના શરીરને, જીવનને ઘડે છે એ બાબત ચોક્કસ છે

જીવન એટલે જ નિયમન અને તપશ્ચર્યા, સૌથી ઊંચી ચક્રાસણી કવિતામાં એ નિયમન તપશ્ચર્યા અને ચક્રાસણી ઘણા આપકરૂપમાં પ્રવર્તે છે કવિતામાં તપશ્ચર્યાની કચેરતા હોવાની સાથે પ્રનાહિતા અને મીઠાશના અશો વધુ પ્રમાણમાં હોવાથી જ તે કવિતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તેથી માનવના શરીરને, જીવનને તેમ જ કવિતાના સ્વરૂપને પણ સ્થળકાળના બંધનો-નિયમનો લાગુ પડે છે

આ દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રની મહાસભા, પ્રાત્રીસ ઝાંઝીની જનતાના પ્રતિનિધિ રૂપ મહાસભા એ રાષ્ટ્રની કવિતાનું મૂર્તિમત પ્રતીક છે કારણ એ મહાસભા દ્વારા સમસ્ત રાષ્ટ્ર સત્તામંદ્ર અને અહિંસાની આકરામાં આકરી કમોગીમાંથી પસાર થયેલ છે

મહાસભા રૂપી મૂર્તિમત કવિતા પ્રાત્રીસ ઝાંઝી મુખથી ગગનને ફાટી નાખે એવો સ્વાતંત્ર્યનો

મહાધોષ કરે છે. એ મહાધોષે તો એક વખત બ્રિટિશ સલ્તનતના પાયા મૂળમાંથી જ હલમલી બિથ્યા હતા.

એ મહાધોષના પડધા દિગંતરાજોને પણ ચીરી નાખીને દુનિયાના કંકરમાં કંકર ભાગો ઉપર પણ અથડાયા હતા. તેની સિત્તેર કોટી આંખો વિશ્વના અનંત ઉદાત્ત તત્ત્વ મુક્તિના મહા સ્વપ્નને ઝંખી રહી છે. તેના સિત્તેર કોટી શ્રોત્રસંપૂટ જગતના અમુક ભાગોને જઝડી રાખનારી પરતંત્રતામાંથી મુક્તિ અપાવનાર મહાનાદને ઝીલી રહ્યાં છે. એ મહાસભા રૂપી કવિતા પાંત્રીસ કોટી મસ્તકચંત્ર દ્વારા સ્વાયત્ત શાસનની મહાયોજનાઓ વિચારી-ઘડી રહી છે. એ રાષ્ટ્રકવિતાની સિત્તેર કોટી નાડીઓમાં એક જ વિરાટ પ્રાણના ધમ્મકારા ધમકી રહ્યા છે.

એ મહાકવિતાએ નીતાની નીડરતા અને સત્યના આગ્રહના અનન્ય પ્રયોગ દ્વારા પોતાના ભાવનાછત્ર નીચે યુવકો અને યુવતીઓ, પ્રૌઢો અને પ્રૌઢાઓ, ધનિકો અને નિર્ધનો, દલિતો અને પતિતો, નોકરો અને ધંધાદારીઓ સૌને એકત્રિત કર્યાં હતાં.

મહાસભાની કવિતાને સાચા સ્વરૂપમાં સુહાવનાર ગાંધીજી વિશ્વવિભૂતિ છે અને તેણે મહાસભાની કવિતાને જીવનની અજબ ચક્રાસણીએ ચઢાવેલ છે.

એવી મહાસભાની કવિતાનું એકાવનમું દીપ્તિદર્શન ગુજરાતને આંગણે દૃશ્યમાન બન્યું એ ગુજરાતની અનન્ય અને અહો ઘડી !

પાંત્રીશે કોટી પ્રાણોમાં, એક કાવ્ય હસી રહ્યો
પાંત્રીશે કોટી કાવ્યોમાં, એક મુક્તિ લસી રહ્યો.

તમે આ વાત કે તે સવાલ માટે સરકારને આ પ્રશ્નો પૂછ્યા
કરો છો ? સાચે જ, તમે અનુપકારી લોકો છો.

તમે તમારા દેશનાં રાજ્ય-ઘડીવટમાં સામેલગીરી માગો છો. આ
બંધી માંથાદિડ તમારે શા માટે કરવી જોઈએ ? તમારું અને તમારી
જિંદગીનું રક્ષણ કરવા અસંખ્ય લશ્કર રોકવામાં આવ્યું છે.

અસંખ્ય ગોરા અમલદારોએ તમારા ખસા ઉપરનો ભાર પોતા
ઉપર બોંચકી લીધો છે. હવે આથી વિશેષ તમારે શું જોઈએ છે ?

—લાલા મોરદીધર

વણથંભી વાટમાં

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી

પ્રશ્ન

ચઢાણુ આ કેમ ચઢાય આનુ ?
ના માર્ગ—કેડી—પગથી—પ્રકાશ :
ત્યાં ઊડતી મંદિરની ધ્વજનો
ક્યો હશે રંગ કળાય કેમ ?
ચારે દિશાની હતી બંધ બારીઓ
ને મધ્યમાં સરજનો વિસામો :
પ્રભુ, તને બાંધી શિલાની સાંકળે
બંધાવીયાં આમ જ મુક્તિધામો !
નવીન આ તૂત વળી ચયું શું ?
કરી ગયું ઢાણુ કમાડ બંધ ?
ને બારણે બંદૂકધારીઓની
તને પડી કેમ જરૂર બાપુ ?
મંદિરમાં દોરદમામ મહેલનો
તને શું શોભે અકરણુ ખેલનો ?

સર્વનાશ

તોડો પ્રભુદાર નહિ ખુલે તો
વિટબનાની નવ હોય હાસી :
ફંગોળી ઘો પથ્થર—માટી ભીતડાં
ના માનવી જોઈ રહે વિકાસી
'તને—તને પથ્થરના પ્રભુને
ગમે નહિ બંધ મહીથી ઊંઘુ' :
વટોળિયાની વણથંભી વાટમાં
તારે નથી ચિન્તનને રજોટવું !
મને ગમે આજ અપંગતાની
અમિષ્ટું કે જીવન બાળી મૂકવું :
મીટી બનીને ધરતીની ધૂળમાં
લગી જવું—ખાતરમાં અખી જવું.
એ તોડવા દુર્ગ જીતી જમાતના
ભંગી ઉડો પ્રાણુ મદા વિરાટના

નવસર્જન

ચણો દિવાલો અવશેષ ઉપરે
નવા નવા પથ્થર—ઈંદ્ર લાવી :
ના બારણાં બંધ કરો પ્રભુનાં
મંદિરને તે વળી હોય ચાવી !
ફરી ચણો ન્યાંથી રહ્યું અધૂરું
સાથી લઈ સંગ અથાક અંગના
આત્માર્પણે અંતર એક રંગનાં
શોધી કરો કાર્ય અપૂર્ણ પૂરું
જીવો પણ નિર્મળ તેજ-વર્ણલે
શોભી રહી મંગલ બીજલેખા :
આલેખને—શોણિતના સુશોભને
હારી દીઓ આલ—લલાટરેખા.
ખડેર ખાલી ગમશે ન એક
ચણો, ધરાના જખમો અનેક.

હરિપુરાના મહારથીઓ : જેમણે નવા વર્ષની વ્યૂહરચના કરી

પં. નવાહરલાલ મેહતા

卐

રાજેન્દ્રપ્રસિદ્ધ મેહતા

卐

શ્રી. ભુલાભાઈ દેસાઈ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

ડૉ. પદ્માભી
સીતારામચંદ્ર

શ્રી. ભસાણી

વિઠ્ઠલ નગરના

વિશ્વકર્મા

શ્રી નરહરિભાઈ

શ્રી દરબાર સાહેબ

શ્રી શિકરવાલ બેઠર

શ્રી રાવજીભાઈ

શ્રી કનૈયાલાલ દેસાઈ
અને
કલ્યાણજીભાઈ

શ્રી સન્નુખવાલ

શ્રી ભુગતરામ દવે

શ્રી રવિશંકર મહારાજ

ક્રાંતિ કે પ્રતિક્રાંતિ ?*

શ્રી. જયરામદાસ દોલતરામ

(૧)

ક્રાંતિનાં સાધનો

ગુલામ દેશને આઝાદી મેળવવાનો સૌથી સહેલો અને કાર્યસાધક માર્ગ શોધી કાઢવાની વૃત્તિ થાય એ સાવ સ્વાભાવિક છે. આપણો દેશ પરાધીન છે. પોણાબસો વર્ષથી ગુલામીની જાંજીરોથી જકડાયેલો છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી ગુલામીમાંથી છૂટવાને માટે આપણો દેશ અનેક સાધનોનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છે. એ બધાં સાધનોમાંથી એવું કયું સાધન છે જેથી ભારતવર્ષને ઓછામાં ઓછું મૂલ્ય ચુકાવવું પડે, ને વહેલામાં વહેલી તકે આઝાદી પ્રાપ્ત થાય ? બીજી પ્રજાઓના આઝાદીની લડતના ઇતિહાસમાંથી આપણને પ્રેરણા મળી શકે, કેટલુંક શીખવાનું પણ મળે એ વાત સાચી, પરંતુ બીજા દેશોનું માત્ર આંધળું અનુકરણ કરવામાં તો નેપામ જ રહેલું છે. આજે આપણા દેશમાં માકર્સવાદનો અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે. ઘણી જગ્યાએ તેની ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે. ત્યારે આપણી પ્રજાકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સૌથી ઐક્ષ સાધન કયું છે તે નક્કી કરી લેવું નેપામ.

આપણા દેશની પરિસ્થિતિ જોતાં કેવળ માકર્સવાદનું અનુકરણ કરવું એટલે વિચારદ્વારા માકર્સવાદનો ઉપદેશ આપવો અને વર્તનદ્વારા તેની જડ ઉખેડવી. આપણે ત્યાં કોઈપણ રાજકીય કાર્યક્રમ સમાજની વર્તમાન પરિસ્થિતિની અવગણના કરીને આઝાદીના આપણા ધ્યેય તરફ લઈ જઈ શકે નહિ. જે કાર્યક્રમ આપણા સમાજની વર્તમાન સ્થિતિ સાથે મેળ ન ખાય એને માત્ર શાસ્ત્રીયનું વિશેષણ લગાવવાથી તે સફળ નહિ જ નીવડી શકે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને ભારત-વર્ષમાં છેલ્લા પચાસ વર્ષોના બનાવોની સમાલોચના કરવી નેપામ. આ ભૂમિકા ઉપર જ દેશની આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે સૌથી વધારે સારું સાધન કયું છે તેની ચર્ચા થવી નેપામ.

નૂતની પદ્ધતિ :

સૌથી પ્રથમ તો આપણે પ્રચાર-પ્રધાન હિલચાલ શરૂ કરી. ૧૮૮૫થી આ હિલચાલ શરૂ થઈ. જાપામાં લેખો લખવા, સભાઓ ભરવી, ઠરાવ પસાર કરવા, અરજી કરવી, બહુ બહુ તો વિરોધ કરવો એ હિલચાલનો સંસ્વાળો હતો. આ સાધનો વડે આપણે લોકમત જાગવવાનો

પ્રયત્ન કરી જોયો અને એવી આશા રાખી કે સુંદર લાપણુદારા કે દલીલોથી ભરેલા લેખદારા સરકાર આપણી વાત માની જશે અને આપણી માગણીઓ કબૂલ કરશે. પણ એથી આપણને વિશેષ લાભ થયો નહિ. એક પ્રજા તરીકે આપણી પ્રગતિ નહિવત્ જ થઈ. પછી આપણે ત્રાસવાદ અને હિંસાત્મક અળવાની રીતો પણ અજમાવી બેઠાં. વ્યક્તિગત અમલદારોનાં ખૂન કરવાના પ્રયાસ કરવામાં આવ્યા. થોડાક મેજિસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટરોનાં ખૂન થયાં પણ ખરાં. ૧૮૯૦ ની સાલથી ભારતવર્ષના જીવાનોના એક નાનકડા વર્ગે હિન્દની આઝાદી માટે આ રાહ અખત્યાર કર્યો હતો. પણ આખો દેશ એને અપનાવી શક્યો નહિ. હિંસાત્મક વિદ્રોહ માટે અનેક યોજનાઓ ઘડાઈ હોય એવો સંભવ છે પણ તેને અમલમાં મૂકી શકાય એવી પરિસ્થિતિ જ ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થઈ શકી નહિ. ત્રાસવાદના સાધનમાં તો તેની પોતાની જ કેટલીક ખામીઓ છે, આમ પ્રજાના શસ્ત્ર તરીકે તે નકામું છે. વ્યક્તિગત ખૂન કરવાથી કંઈ રાજ્યસત્તાને શિક્ષત આપી શકાય નહિ. ખીજા દેશોમાં પણ આ સાધનને નિષ્ફળતા જ મળી છે. ખુદ રશિયા કે જ્યાં આ સાધનનો ઉપયોગ સૌથી વધારે થયો છે તેણે આઝાદી મેળવવા માટેના શસ્ત્ર તરીકે તેની નિરર્થકતા જાહેર કરી છે. ભારતવર્ષમાં આ સાધનનો ઉપયોગ છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષોથી થતો આપણે જોયો છે પણ હવે તો સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે કે એથી દેશને લાભને બદલે હાની જ પહોંચી છે. એથી ક્રાન્તિને વેગ આપવાને બદલે પીછેહઠ કરવી પડી છે, ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ પ્રતિક્રાન્તિકારી સિદ્ધ થયું છે.

મહાયુદ્ધના વખતમાં ફરી આપણે પ્રચારાત્મક હિલચાલ શરૂ કરી. હોમરૂલ-લીગ એનું મૂર્ત સ્વરૂપ હતી. એ હિલચાલથી પણ દેશ બહુ આગળ વધી શક્યો નહિ. ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનના રાજકારણમાં એક નવા બળે પ્રવેશ કર્યો. આઝાદીની લડાઈ લડવા માટે એક નવું જ શસ્ત્ર શોધી કાઢવામાં આવ્યું. એ શસ્ત્ર ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ હતું. એ સંસ્કૃતિના

પરિપાક રૂપે જ જાણે કે આપણને મળ્યું. ભારતના યુગપુરુષ મહાત્મા ગાંધીજીએ એ શસ્ત્ર પ્રજા સમક્ષ મૂક્યું. આજે જગત એ શસ્ત્રને સત્યાગ્રહના નામથી ઓળખે છે. ગાંધીજી કહે છે કે ‘આ શસ્ત્ર કાંઈ નવું શસ્ત્ર નથી. હજારો વર્ષોથી ભારતવર્ષના મહાન સ્ત્રી-પુરુષો એ શસ્ત્ર વાપરતાં આવ્યાં છે.’ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ એનાં અનેક દૃષ્ટાંતોથી ભરેલો છે. ભૂતકાળમાં એનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત થયેલો. સામુદાયિક ઉપયોગ કરવાનો માર્ગ ગાંધીજીએ આપણને સૂઝાડ્યો. સૌથી પ્રથમ ૧૯૧૯માં મહાત્માજીના નેતૃત્વ નીચે સત્યાગ્રહના આ નવા શસ્ત્ર વડે બ્રિટિશ સત્તાન સાથે લડવાનો પ્રયોગ ભારતવર્ષની પ્રજાએ કર્યો. શાંત વિરોધ, અહિંસાત્મક અસહકાર અને સામુદાયિક સવિનયભંગ એનાં કેટલાંક અંગો છે. આ શસ્ત્રના ઉપયોગથી ભારતવર્ષની કાયાપલટ થવા માંડી. નિર્વાર્ણ ગુરુસાનો ત્યાગ કરીને સમસ્ત પ્રજાએ સક્રિય શક્તિ પ્રાપ્ત કરી. આ શસ્ત્રની ખૂબી એ છે કે જેટલા પ્રમાણમાં આપણે અહિંસાનું પાલન કરીએ તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણને સફળતા મળે. બ્રિટિશ સરકાર સાથેની લડાઈમાં આપણે જોયું છે કે અહિંસા અને સત્તા પાલનના પ્રમાણમાં જ આપણને સફળતા મળી છે. જ્યાં જ્યાં આપણે અહિંસાનો ત્યાગ કર્યો કે ખોડું કરવા લલચાયા ત્યાં ત્યાં પાછા જ પડ્યા છીએ. આપણી ભવિષ્યની સફળતાનો આધાર પણ આપણે કેટલા અહિંસક બનીએ છીએ તેના ઉપર જ રહેશે. જેઓએ ૧૯૧૬ના અને આજના ભારતવર્ષને જોયું છે, અને આ સમય દરમિયાન આમજનતાની શક્તિનો અસાધારણ વિકાસ થતો જોયો છે તેને ઉપવા કથનની સત્તા વિશે લેશમાત્ર પણ શંકા રહેશે નહિ.

આપણે આજે એવા સ્થાને પહોંચી શક્યા છીએ કે ત્યાંથી કોઈ પણ સત્તા આપણને હાલી શકે નહિ. આ સ્થાન માત્ર લાપણું કરવાથી કે લેખો લખવાથી પ્રાપ્ત ન જ થઈ શકત, હિંસાનો આશ્રય લઈને પણ નહિ. ખીજા કોઈ પણ માર્ગે જઈને આમજનનું આટલું સંગઠન આપણે ન કરી શકત કે ન વિરોધી-

ઓનો સામનો કરી શકત. સામુદાયિક કાર્યક્રમની સફળતાનું રહસ્ય અહિંસામાં જ રહેલું છે. અહિંસા ઉપર આટલું જોર ન આપ્યું હોત અથવા વિચાર અને વર્તનમાં પણ અહિંસાને ઉતારવી જોઈએ એવી સમજણ આમજનતાને ન આપી હોત તો વિદેશી હકૂમતનો મુકાબલો કરવા જોટલી તાકાત મહાસભામાં આજે ન હોત. અહિંસાના પ્રતાપે ભારતવર્ષમાં મહાસભા જ એવી સંસ્થા છે જે પરદેશી સરકાર સામે ટક્કર ઝીલી શકે. છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં અનેક પ્રસંગોએ સત્યાગ્રહ એક સફળ અને વ્યવહારુ શસ્ત્ર તરીકે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.

આજે કેટલાક સામ્યવાદીઓ હિંદુસ્તાનની આઝાદીની લડાઈ માટે રશિયાનો માર્ગ અપ્તાર કરવાનો આગ્રહ કરે છે. પણ એ માર્ગ નિષ્ફળતાનો માર્ગ છે. રશિયાનો રાહ વર્ગવિગ્રહનું સમર્થન કરે છે. વર્ગવિગ્રહના સિદ્ધાન્ત ઉપર આમહડતાળ પાડવી અને પછી હિંસાત્મક આક્રમણ કરીને છેવટે સત્તા કબજે કરવી. સામ્યવાદની આ નીતિ માત્ર રશિયાએ જ નહિ પણ યુરોપના અને જગતના બીજા દેશોએ પણ અપનાવી હતી. રશિયા સિવાય લગભગ તમામ દેશોમાં આથી નિષ્ફળતા જ મળી છે. માત્ર રશિયાને જ સફળતા મળી તેનું કારણ એ છે કે મહાયુદ્ધમાં રશિયાને હાર મળી, ઝારની સત્તા અંદર અને બહારથી ખલાસ થઈ ગઈ, પરિણામે સામ્યવાદનો વિજય થયો. પણ બીજા બધા દેશોમાં જ્યાં સામ્યવાદનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો ત્યાં કાં તો નિષ્ફળતા મળી, કાં તો ફારસીઝમ-સરખુઅત્યારી-ના રૂપમાં વિકૃતિઓ દાખલ થઈ. એટલા પૂરતું એ સાધન પણ પ્રતિક્રાન્તિકારી સિદ્ધ થયું.

વર્ગવિગ્રહના પ્રચારના સિદ્ધાન્ત ઉપર આમહડતાળનો કાર્યક્રમ રચવાથી હિંસક વાતાવરણ ઊભું થાય. લોકો ધડીધડીમાં ઉશ્કેરાઈ જાય. ઉશ્કેરાટના પ્રસંગોએ તો લોકોને અહિંસાનું પાલન કરવું લગભગ અસંભવિત બને.

સામ્યવાદના હિમાયતીઓ આ વખતે પણ લોકોને શાંતિ જાળવવાની સલાહ આપવાની જરૂર જોતા નથી.

ઊલટું ઉશ્કેરાટ અને દુશ્મન પ્રત્યે તિરસ્કાર તો તેમની લડાઈનું એક અંગ જ છે. આથી ખળભળાટ ઠીક થાય છે, ખૂમરાણ સારી પેઠે મચે છે પણ જ્યારે વ્યવસ્થિત સત્તાનો મુકાબલો કરવાનો વખત આવે છે ત્યારે તેમનો ગુલશોર બંધ થઈ જાય છે. તેમનું સંગઠન નબળું પડે છે ને લોકોમાં એક પ્રકારની નિરાશા જન્મે છે. જ્યારે છેલ્લાં વીસ વર્ષોથી ચાલતી સામુદાયિક લડતનો વિકાસ અહિંસાપાલનની આવશ્યકતા ઉપર-આપણે જે હજારો મંચ ઉપરથી જોઈ દીધું છે તેને-આભારી છે. એથી લોકોને શિસ્તની તાલીમ મળી. ૧૯૩૦ ની લડતનો અને વર્ગવિગ્રહના સિદ્ધાન્ત ઉપર ચાલતી લડતનો જેને અનુભવ હશે તેને આ બંને પદ્ધતિ ઉપર રચાયેલાં સભા-સરઘસોમાં પ્રવર્તતા વાતાવરણ વચ્ચે કેટલો ફેર રહે છે તેનો ખ્યાલ આવશે. **પરાગતિ :**

મને લેશમાત્ર પણ શંકા નથી કે અહિંસાના વાતાવરણને કમજોર બનાવવાથી કોઈ પણ કાર્યક્રમ દેશને પ્રગતિ તરફ લઈ જવાને બદલે પરાગતિ તરફ જ લઈ જશે. અહિંસાની વિશાળ પાંખનાં આશ્રય નીચે જ પ્રતિદિન વધતી જતી જખ્ખરદસ્ત લોક-જાગૃતિનો જીવાળ ફેલાયો છે. જ્યાં સુધી મહાસભા અહિંસાના આ વાતાવરણને જાળવી રાખશે અને અહિંસાના પાલન ઉપર વધારે ને વધારે જોર આપશે ત્યાં સુધી જ ભારતવર્ષની આમજનતાને શિસ્તની તાલીમ આપીને સંગઠિત કરવાના કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત થશે, અહિંસાનું વાતાવરણ જો નબળું થશે તો આપણા આ કાર્યને ધણું નુકસાન પહોંચશે. બહારથી દેખાતો ગમે તેવો ઉદ્દામવાદી કાર્યક્રમ વિનીતથી વધારે નબળો અને પ્રતિક્રાન્તિકારી થવાનો સંભવ છે. આપણે પ્રગતિ કરીએ છીએ કે પીછેહઠ કરીએ છીએ એની ખરી કસોટી તો એ છે કે સામુદાયિક શિસ્તની તાલીમ આપીને જનતાનું સંગઠન કરવામાં માત્ર સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કોણ આગળ લઈ જાય છે ? માત્ર ભલકાદાર શખ્ખરચનાઓ અને જુસ્સાદાર વાક્યો તો આપણને આગળ નહિ જ લઈ જઈ શકે.

(૨)

મહાસભાનો હોદ્દાસ્વીકાર

એક તરફ તો ભારતવર્ષમાં સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવતી વિદેશી સરકારનો સામનો કરવો, અને સાથે સાથે તેની સત્તા નીચે રહીને તેણે દોરી આપેલી મર્યાદાઓ સ્વીકારીને રાજ્યતંત્રનો અમલ કરવો; મહાસભાનો આ જાતનો અખતરો જગતના ઇતિહાસમાં કદાચ અનુકૂળ છે. મહાસભાવાદી પ્રધાનોની આ વિચિત્ર સ્થિતિને લીધે મિત્રો અને વિરોધીઓ આજે અનેક પ્રકારની સારી માઠી ટીકાઓ કરી રહ્યા છે. કેટલાક લોકો પ્રધાનો પાસેથી એવાં કાર્યોની આશા સેવી રહ્યા છે કે કેમ જાણે પ્રધાનોના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા આવી પડી ન હોય ! જ્યારે બીજા કેટલાક એથી તદ્દન જુદી જ જાતની ઇચ્છા રાખે છે. તેઓ એવો આશય ધરાવે છે કે મહાસભાએ તો માત્ર સામનાની નીતિ જ સ્વીકારવી. એથી આગળ જઈને મહાસભાની શક્તિ વધારવા માટે કંઈ થઈ શકે એવી સ્થિતિ હોય તોયે પ્રધાનોએ એવા લોકમાં પડવું ન જોઈએ. મહાસભાની આ વિચિત્ર લાગતી પરિસ્થિતિને જ્યાં સુધી સહાનુભૂતિપૂર્વક નહિ જોવામાં આવે ત્યાં સુધી આવી પરસ્પર વિરોધી સમાલોચનાઓ આપણે સાંભળવાની જ રહેશે.

ખરી કસોટી :

હોદ્દાસ્વીકારના આ પ્રયોગને થોડા ન્યાય આપવો હોય તો આખા પ્રશ્નની સમગ્ર રીતે સમાલોચના કરવી જોઈએ. સંભવ છે કે એકાદ બે છૂટાં છવાયાં કાર્યોને ઉધારપાસામાં, મૂકી શકાય. પણ હોદ્દાસ્વીકારથી જનતાને જે થોડીધણી પણ મદદ થઈ શકી છે અને મહાસભાનું સંગઠન વધારે મજબૂત કરવામાં પ્રધાનપદએ જે ફાળો આપ્યો છે તે જમાપાસાની નોંધ પણ કરવી જ જોઈએ. પણ આ પ્રયોગની સમાલોચના એક જ રીતે થવી જોઈએ અને તે એ કે મહાસભાએ જે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે હોદ્દાસ્વીકારનો ઠરાવ કર્યો છે એ ધ્યેયને એથી લાલ થયો છે કે

નુકસાન ? ૧૯૩૬ તથા ૧૯૩૭ ના શરૂઆતના મહિનાઓમાં જે ચર્ચાઓ થઈ હતી તે યાદ કરશું તો આપણને માલમ પડશે કે મહાસભાના કહેવાતા ઉદ્દામવાદી પક્ષે આપણને જોરશોરથી કહ્યું હતું કે મહાસભા જે હોદ્દા સ્વીકારશે તો દેશને અને પોતાને જાનરૂં નુકસાન થશે, પરિણામે તે એક ડગલું પાછળ હટશે. તેમણે આ વસ્તુનો સતત પ્રચાર કર્યો હતો અને જેઓએ શરતી હોદ્દાસ્વીકારના ઠરાવને ટીકા આપ્યો હતો એમને દેશદ્રોહી કહેતા પણ તેઓ અચકાયા નહોતા. અને હતાં આજે હોદ્દાસ્વીકારના પરિણામનો સમગ્રપણે અને શાંતિથી વિચાર કરવામાં આવે તો સૌ કોઈ કમૂલ કરશે કે પ્રગ્નકીય વિકાસ સાધવામાં અને મહાસભાનું સંગઠન મુદ્દત કરવામાં હોદ્દાસ્વીકારે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. જે આજે આપણે યુક્તપ્રાન્ત અને બિહાર, ઓરિસા, તામિલનાડ અને આંધ્ર, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક, મધ્યપ્રાંત અને સરહદ વિગેરેના જનસમૂહની સાચી વર્તમાન સ્થિતિ જોશું તો આપણે કમૂલ કરવું જ પડશે કે હોદ્દાસ્વીકારવાથી જનતાને નક્કર આર્થિક લાભ તો થયો જ છે એ ઉપરાંત તેના માનસમાં ક્રાન્તિ પેદા થઈ ગઈ છે. એથી જનતામાં આત્મવિશ્વાસ જાણ્યો છે. કાર્યોનો અમલ કરવાનો ઉત્સાહ અને પ્રેરણા મળ્યાં છે. કાંઈ પણ સાચો ક્રાન્તિકારક આ જનસમૂહ રાજકીય પ્રાપ્તિની ગણના કર્યા વિના નહિ જ રહે. આવો ક્રાન્તિકાર માત્ર કોરા સિદ્ધાન્ત અને ખાલી વાક્યોના ગૂંચવાડામાં નહિ પડે પણ સમાજ ઉપર અસર કરતાં ચાલુ પરિબળોને નજર સમક્ષ રાખીને ધ્યેય તરફ આગળ વધશે.

મહાસભાએ હોદ્દા સ્વીકાર્યા પછી જે બનાવો બની ગયા છે તેણે બતાવી આપ્યું છે કે હોદ્દાસ્વીકારનો વિરોધ કરનાર માણસોએ બતાવેલા માર્ગ સાચો નહોતો. હોદ્દાસ્વીકારના કેટલાય વિરોધીઓને આજે એ વસ્તુની

પ્રતીતિ થઈ છે. એમાના કેટલાક મિત્રોએ નિખાલસ-તાથી આ વાત કબૂલ કરી છે. તેઓએ જાહેર કર્યું છે કે મહાસભાએ હોદ્દા સ્વીકારવાથી આમજનતાની ચોક્કસ પ્રગતિ જ થઈ છે. આપણે મેળવેલા સ્થાનને વધારે દૃઢ અને વધારે મજબૂત આપણે શી રીતે બનાવી શકીએ એ વિચારવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. બ્રિટિશ હિંદના બે તૃતિયાંશ ભાગનું સુકાન આજે આપણા હાથમાં આવ્યું છે તેનો ખરાખર લાભ ઉઠાવી આપણે આપણી લવિબ્યની સ્થિતિને સુદૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ લાભ આપણે કેટલી હદ સુધી ઉઠાવી શકીશું તેનો આધાર મહાસભાના સામાન્ય કાર્યકરો અને જેઓના સંસર્ગમાં તેઓ રાતદિવસ રહે છે એવી આમજનતાને તેઓ કંઈ જાતની દોરવણી આપવાના છે તેના ઉપર રહેલો છે.

હોદ્દાસ્વીકારના આ પ્રયોગનાં આખરી પરિણામો સારાં જ લાવતાં હોય તો બે અગત્યની વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. એમાંની એક એ છે કે પ્રધાનોએ આમજનતાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાના કાર્યમાં દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કરવી જોઈએ અને જનતાએ પોતાની માગણીઓ યોગ્ય વાહન દ્વારા જ પ્રધાનો પાસે મૂકવી જોઈએ, એવાં યોગ્ય વાહન તો મહાસભાની જુદી જુદી સમિતિઓ જ હોઈ શકે. ખીલુ વાત એ છે કે આમજનતાને હિંસાને ઉત્તેજનારાં પ્રસંગો કે પ્રદર્શનોથી ધરાદાપૂર્વક દૂર રાખવી જોઈએ. સભા, સરઘસો કે જાહેર દેખાવોમાં ઉશ્કેરણીના પ્રસંગો ઊભા નહિ થવા દેતાં શાંતિનું પાલન કરવા તેને સૂચનાઓ આપવી જોઈએ. જનતાએ પોતાનાં દુઃખ-દર્દો દૂર કરવા માટે હિંસક ઉપાયોનો આશ્રય લેવો જોઈએ નહિ. કારણ કે જે પ્રધાનો મહાસભાની ધમ્મજા કરતાં એક દિવસ પણ વધારે એ સ્થાન ભોગવી શકે એમ નથી એના ઉપર શોર મચાવવાના ઉપાયો કંઈ અસર કરતા નથી. આ જાંને વસ્તુને લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવે તો હોદ્દાસ્વીકારનું પગલું દેશની પ્રગતિમાં અચૂક મદદરૂપ થઈ પડશે.

અહિંસાની કસોટી :

આપણા પ્રધાનો તો આમજનતાના પ્રતિનિધિઓ છે. એ આમજનતા જ જે હિંસાત્મક વાતાવરણ ફેલાવે કે એવું કોઈ કાર્ય કરે તો તેનો વિરોધ કરવાની ફરજ આપણાં પ્રધાનોના શિરે આવી પડે. એથી ક્ષવી ક્ષેાડી સ્થિતિ ઊભી થાય ! આમજનતાનાં હિંસાત્મક પગલાંને રોકવા માટે પ્રધાનોને લશ્કર કે પોલીસની સહાય લેવી પડે એવી ખરાખર સ્થિતિમાં આપણે તેમને ન મૂકવા જોઈએ. આના કરતાં કરુણ સ્થિતિ ખીલુ એક પણ ન હોય. મહાસભાવાદીઓ એવું તો ન જ ઇચ્છે કે પ્રધાન લશ્કર અને પોલીસનો ઉપયોગ પણ કરે અને પ્રધાનનું સ્થાન પણ સાચવી રાખે. જનતાના દિલમાં અહિંસાની સ્થાપના કરવાને બદલે ત્યાંથી તેને ઊખેડી નાખવાથી હોદ્દાસ્વીકારનો અખતરો નિષ્ફળ જશે. અહિંસાના સવાલ ઉપર લોકમતને દૃઢ કરવાથી જ આ પ્રયોગસફળ નીવડશે.

સામાન્ય મહાસભાવાદીઓ, જીહ્વિવાદીઓ અને આમજનતા-બધાને જો એમ લાગતું હોય કે મહાસભાપક્ષ માત્ર વિરોધીપક્ષ બની રહે અને મહાસભાવાદી પ્રધાનોની જગાએ ખીજા પ્રધાનો આવવાથી પ્રજા આગળ વધશે તો મહાસભાએ આખી પરિસ્થિતિને ફરીથી તપાસીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. મને તો લાગે છે કે એથી તો બ્રિટિશ શાહીવાદનો પંજો દેશની ગરદન ઉપર વધારે સખ્તાઈથી લિડાશે.

પણ સર્વસામાન્ય મહાસભાવાદીઓ આવું ઇચ્છતા જ નથી. એથી જલકું હોદ્દાસ્વીકારથી મહાસભા કશું કરી શકશે જ નહિ એવી દલીલ કરનાર મંડળો અને પક્ષો જ આજે ‘પ્રધાનો આ નથી કરી શક્યા, તે નથી કરી શક્યા’ એવી નકામી ખૂસો પાડીને હોદ્દાસ્વીકારની વિરુદ્ધ લોકમત કેળવવા પ્રયાસ કરે છે અને એમ કરીને જનતામાં એવો ભ્રમ ઊભો કરવા માગે છે કે મહાસભાના પ્રધાનો તેમને માટે થયું કરી શકે એમ છે, પણ કરતા નથી.

હજી પણ જાગૃત થયેલી આમજનતાને પોતાની

ફરિયાદો દૂર કરવા માટે મહાસભાની સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરવાનું શીખવવામાં આવશે અને મહાસભાની સરકાર ઉપર દબાણ કરવા માટે અહિંસક ઉપાયોનો

જ આશ્રય લેવામાં આવશે તો મહાસભા અને દેશ આજે જે શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે અને ઝડપીર કરતાં જા્ય છે તેમાં વધારો કરશે.

(૩)

મહાસભા અને દેશી રાજ્યો

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં આપણી મહાસભા અહિંસક ક્રાન્તિકારી આઝાદીના ધ્યેય તરફ પ્રગતિકારક કૂચ કરતી જાય છે, એ ક્રાન્તિમાં આપણે એટલા બધા તદ્દકાર થઈ ગયા છીએ કે આપણે એક જખરદરત ક્રાન્તિમાં ભાગ લઈ રહ્યા છીએ એવું ભાન પણ આપણામાંના કેટલાકને નથી. પણ ઇતિહાસ તો અત્યારે ચાલી રહેલી ક્રાન્તિની ચોચ નોંધ લેશે જ. દરેક ક્રાન્તિની પેઠે અહિંસક ક્રાન્તિની પણ અમુક વિશિષ્ટ નીતિરીતિ હોય છે. હું અહીં એમાંની એક વિશે ચર્ચા કરીશ

મુખ્ય ધ્યેય :

દરેક ક્રાન્તિની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો આધાર તેની મુખ્ય ધ્યેય તરફ લક્ષ્ય રાખવાની વૃત્તિ અને બધાં જ બળોને એ ધ્યેય ઉપર એકત્રિત કરવાની તેની શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. દાખલા તરીકે આજે તો આપણું મુખ્ય ધ્યેય બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો અંત આણવાનું જ છે.

વિદેશી રાજ્યની સત્તાનાં સગાલ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં ખીજા સવાલો પણ મોજૂદ છે. એ સવાલો પણ ઉકેલ માગે છે. આવો એક સવાલ દેશી-રાજ્યોનો છે. આ પ્રશ્નની સામે આપણે આખમિયા-મણાં કરી શકીએ નહિ, અને છતાંયે આજે તો આપણે એના ઉકેલ માટે મર્યાદિત પ્રયત્ન જ કરી શકીએ એમ છીએ. દેશી રાજ્યની પ્રગતિ હિન્દી પ્રગતિ જ એક વિભાગ છે. પણ રાજ્યસ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ તે વિભાગ બ્રિટિશ હિંદથી જુદો છે. તેઓનાં દુઃખદર્દો તરફ આપણા હૃદયમાં ભરપૂર હમદર્દી ભરેલી છે. ન્યાં સુધી તે બાકીના હિંદની પેઠે જ સંપૂર્ણ

સ્વતંત્રતાનું સુખ અને સમૃદ્ધિનો આનંદ ભોગવી શકે નહિ ત્યાં સુધી આપણું કાર્ય અધૂરું જ ગણાય.

સ્વતંત્રતાની લડાઈ લડતી વખતે આપણી સામે પ્રશ્નો જોવા થાય છે કે દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ માટે આપણે શું કરી શકીએ? જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મેળવવાની તેમની લડતમાં આપણે કેટલે સુધી તેમને સક્રિય મદદ આપી શકીએ? ન્યારે મહાસભાએ વિદેશી હકૂમત સામે બ્રિટીશ હિંદમાં એક મોરચો માંડ્યો છે, ત્યારે એ જ વખતે સાથે સાથે દેશી રાજ્યમાં પણ લડાઈના ખીજા મોરચાએ માંડવા મહાસભાને માટે કેટલે અંશે સલાહકાર્યું છે?

અહીંથી જ આપણી ક્રાન્તિની વિશિષ્ટતાનો સવાલ જોવો થાય છે. બ્રિટિશ હિંદમાં સત્તા હાથ કરવા બધાં બળોને એ જ પ્રશ્ન ઉપર કેન્દ્રિત કરવાથી મહાસભા પોતાના ધ્યેયની વધારે નજીક જાય છે કે સાથે સાથે દેશી રાજ્યમાં ચાલતી લડાઈમાં પણ પોતાનો સક્રિય હિસ્સો આપવાથી? રિયાસતની પ્રગતિ તેની આઝાદીની લડાઈમાં નૈતિક સહાનુભૂતિ અને ટેકા આપવા ઉપરાંત મહાસભા કેટલે સુધી આગળ વધી શકે? સૌ કોઈ જાણે છે કે દેશી રાજ્યોનું અત્યારનું સ્થાન વિદેશી હકૂમતના આધાર પર અવલંબેલું છે. જેટલે અંશે બ્રિટિશ હિંદમાં વિદેશી હકૂમતની સત્તા કમજોર થાય તેટલે અંશે રિયાસતોમાં રાજ્યની સત્તા પણ કમજોર થાય.

સાચી દિશા :

બ્રિટિશ હિંદ અને હિંદી હિંદમાં આઝાદીની લડત લડવાનો સાચો માર્ગ એ છે કે મહાસભાએ એક જ જગ્યાએ મોરચો માંડવો જોઈએ અને તે પણ

રાષ્ટ્રીય હિલચાલના મુખ્ય ધ્યેયને કેન્દ્રમાં રાખીને જ. એ ધ્યેય છે વિદેશી હકૂમતનો અંત. જે દિવસે બ્રિટિશ હિંદ વિદેશી હકૂમતને દૂર કરશે ને આઝાદી પ્રાપ્ત કરશે તે જ દિવસે સ્વતંત્ર-બ્રિટિશ હિંદ સમસ્ત ભારત ઉપર આધિપત્ય ભોગવશે. જે રજવાડાં આજે પોતાની સત્તા તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે તે બધાં એ દિવસે સ્વતંત્ર ભારત તરફ દૃષ્ટિ ફેરવશે. એ દિવસે રિયાસતમાં વસતા આપણા દેશબાધિવોને રાજ્યોની આપખુદીના ભોગ આપણે કાંઈપણ સંનેગોમાં નહિ જ બનવા દઈએ. તે દિવસે બ્રિટિશ હિંદનું સ્વાતંત્ર્ય રિયાસતની પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો પીટશે. અનુભવના યોગ્યપાઠ :

પણ આનો અર્થ એ નથી થતો કે બ્રિટિશ હિંદ આઝાદી પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી રિયાસતની પ્રજા બધા બુલ્હો ચૂપચાપ બરદાસ્ત કરી લે. ત્યાં પણ આઝાદીની લડાઈ ઊભી થશે. માત્ર એક જ પ્રશ્ન જે આજે આપણી સામે આવે છે ને ભવિષ્યમાં આવશે તે એ છે કે રિયાસતની અંદર ચાલતા આપખુદી અમલને મહાસલાએ આજે મૂંગા મૂંગા બરદાસ્ત કરી લેવો કે તેની સામે લડાઈ જાહેર કરી એક એક નવા મોરચાનો ઉમેરો કરતાં જવું? અનુભવ એમ કહે છે કે મહાસલાએ આજે આવા નવા મોરચા ઊભા નહિ કરવા જોઈએ. મહિસૂરમાં તાજેતરમાં બનેલા કેટલાક બનાવો આ વાત ઉપર અજવાળું નાખે છે. મહાસલા ત્યાં પ્રગતિ કરતી હોય એમ ઉપર ઉપરથી તો લાગ્યું. રિયાસતની પ્રજાની લડતમાં સક્રિય સાથ આપવા માટે ખીજા પ્રાન્તોમાંથી મહાસલાવાદીઓ એ જગ્યાએ ગયા. ત્યાંના રાજાએ તેમની સામે મનાઇહુકમ કાઢ્યા. તેનો એમણે લંગ કર્યો. સ્વાભાવિક રીતે જ રિયાસતની પ્રજા સત્યાગ્રહદ્વારા લડત આપવા તૈયાર થઈ ગઈ અને એ માટે મહાસલાની સહાનુભૂતિ અને સક્રિય મદદ મેળવવા પ્રયાસ થયા. પણ દેશની પરિસ્થિતિ નજરમાં રાખીને રાષ્ટ્રપતિએ તેઓને સાફ સાફ જણાવી દીધું કે મહાસલા આવી લડતમાં ભાગ લઈ શકે જ

નહિ. રિયાસતની પ્રજાએ જ આવી લડતનો બોજો ઉઠાવવો જોઈએ.

આ પ્રસંગ સૂચક છે. દેશી રાજ્યમાં મહાસલા પ્રગતિ કરતી હોય એવું લાગતું હતું. પણ પછીના બનાવોએ મહાસલાની સ્થાનિક સમિતિને પીછેહઠ કરવાની ફરજ પાડી.

આનાં માઠાં પરિણામોની અસર ખીજાં રાજ્યોમાં પણ થઈ. મહાસલા સક્રિય સાથ આપશે એવી બુદ્ધિ આશા સેવીને મહિસૂરની પ્રજાએ અમર્યાબર્યા હોત એ કરતાં મોટાં પગલાં ભર્યાં, પણ સ્પષ્ટ કારણોને લઈને મહાસલા પોતાની મર્યાદા ઝોળંગીને તેને સક્રિય મદદ ન આપી શકી ત્યારે ત્યાંની પ્રજાએ પોતાની શક્તિનું માપ કાઢીને પોતાનો માર્ગ નક્કી કર્યો.

વ્યવહારુ મર્યાદાઓ :

મહિસૂરનો આ પ્રસંગ રિયાસતની અંદરની આઝાદીની લડાઈ પ્રત્યે મહાસલાએ જે નીતિ અખત્યાર કરવી પડી છે તેની મર્યાદાઓ બતાવે છે.

આપણી ક્રાન્તિને જે સફળ બનાવવી હોય તો બ્રિટિશ સત્તાનો અંત આણવાના આપણા મુખ્ય ધ્યેયની આસપાસ આપણી તમામ શક્તિઓને એકત્રિત કરવી જોઈએ અને દેશી રાજ્યોની પ્રજા તરફ તેમની સ્વાશ્રયી લડતમાં નૈતિક સહાનુભૂતિ અને ટૂંકા આપવો જોઈએ. આપણી ક્રાન્તિની ખાસ વિશિષ્ટતા ત્યાં રહેલી છે. રિયાસતની પ્રજાએ એટલું તો જોવું જોઈએ કે ન્યારે મહાસલા પોતાના આખરી ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારીમાં હશે ત્યારે તેમની સાંકળો પણ આપમેળે જ તૂટી જાય એટલી જીર્ણુક્ષીણ થઈ ગઈ હશે. લડાઈના મોરચાની સંખ્યામાં વધારો કરવાથી શું બ્રિટિશ હિંદ કે શું રિયાસત-બંનેમાં આઝાદીની લડાઈનો ગાળો ટૂંક થવાને બદલે લંબાશે. ભારતવર્ષની ક્રાન્તિની સાચી વિશિષ્ટતા રિયાસતને ટકાવી રહેલી ખરી સત્તાનો અંત લાવવાના કાર્યમાં આપણું સમગ્ર બળ રાષ્ટ્ર દેવામાં જ રહેલી છે, જે હાથ હથિયાર સજે છે તેને જ બુદ્ધો બનાવી દેવા માગીએ છીએ. હાથની તાકાતથી વંચિત થયેલું હથિયાર કંઈપણ નુકસાન પહોંચાડી શકશે નહિ.

સ્વાતંત્ર્ય અને સહિષ્ણુતા

હેરોલ્ડ જે. લાર્કી

સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તને ચર્ચાતી કાષ્ઠપણુ કૃતિ એટલે મતાંતરસહિષ્ણુતા માટેની વફીલાત; એટલે તર્કના અધિકારનો સ્વીકાર. દરેક સમાજમાં હમેશાં એક ભીતિ જોવામાં આવે છે અને તે સત્તાને હચમચાવી મૂકનાર વિચાર અને આચારની અટકાયત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાની. સત્તાધારીઓ નાવિન્ય કે પ્રયોગના સંભવિત ગુણો જોવાને-ઝાલવાને-લાગે જ તત્પર હોય છે. તળાવ જેમ સમાજ પણ સ્થિર નિશ્ચેતન રહે તેમાં જ એ વર્ગ પોતાનું હિત જુએ છે. વહેતો પ્રવાહ એમને ભયંકર લાગે છે. સત્યાસત્ય વિષેના તેમના ખ્યાલો નિરંતર તેમની પોતાની સ્વાર્થસેવામાં જ પર્્યાપ્તિ પામે છે. જે ધારા ધોરણે તેઓ બાંધે છે તે પોતાને સંતોષની અમુક પરિસ્થિતિને ટકાવી રાખનારી રીત હોય છે. એથી ભયંકર, જે ધોરણે તે ધિક્કારે છે તે - પણ, જુદી મનોદશાવાળાને, જુદી પરિસ્થિતિમાં, જુદી જાતનો સંતોષ આપતી રીત હોય છે.

સ્થૂં એ વિશ્વનો ગુણ નથી અને એવું સ્થૂં સ્થાપવા માટે સાધન પણ નથી. જિજ્ઞાસા શોધખોળ ઇત્યાદિનાં પરિણામો તેમના સ્વાભાવને અંગે જ્યાં જ્યાં સ્વીકારતાં નથી ત્યાં ત્યાં તે પરિણામો પોતાના પરિચ્છાથી સમાજના પાયા હચમચાવી નાખે છે. એટલા માટે જ મતભેદપ્રસંગે સહિષ્ણુતા કેળવવી તે પ્રુદ્ધ સહિષ્ણુતા ખાતર જ નહિ પણ નયદષ્ટિએ પણ હિતાવહ છે, કારણ કે એના વિના બીજી કાષ્ઠ પણુ તદ્દપીર કે ક્રિયા શાંત રીતે સમાધાન કરવાની ખાત્રી આપી શકે એમ નથી. આટલી વાત તો સ્પષ્ટ છે કે જે સત્તા ગણ્યા ગાંધ્યાની જ હોય તો સુખ પણ ગણ્યા ગાંધ્યાને જ હોય. કુદરતી રીતે જ નવું બળ-કાષ્ઠ પણ નવતા-એમને અહવાનરૂપ લાગે. સુખથી વેગળા રખાયેલા કુદરતી રીતે એ નવતામાં, એ નવા પરિચ્છમાં, પોતાનો મોક્ષ જુએ છે. વિશ્વ એ વિધવિધ પ્રકારની શક્તિનો સમૂહ જ નથી; એ તો ક્ષણે ક્ષણે નવતા, રમણીયતા, ભયંકરતા ધારનાર પણ છે. સુખનો માર્ગ માત્ર એક જ નથી. અનુભવથી જન્મેલી જ્ઞાનદષ્ટિ ખોટી અને પૂર્વપક્ષીની દષ્ટિ સાચી એમ હુકમ કર્યો પણ માનવી માનતો નથી. એમ માનવું એટલે છતી આંખે અંધ બની ગર્તામાં પડ્યા જેવું જ બને. પૂર્વપક્ષીએ ખરી રીતે દલીલથી, ઉદાહરણથી પૂરવાર કરવું જોઈએ કે જે તે જુએ છે તે તે નથી, પોતે જુએ છે તે જ તે છે. આમ પોતાની દષ્ટિની વિશદતાથી પોતાના સિદ્ધાન્તની વિશિષ્ટતા સામાના અંતરમાં ઉતારવી જોઈએ. જોર જુલમ કરી પોતાની માન્યતાને ખીલો કાઢના માથામાં ખોડી દેવો ન જોઈએ.

આ તો એક આદર્શની વાત થઈ. સત્તા ભોગ-વવાનો માણસને કુદરતી શોખ હોય છે. તેના અહંને તેથી સંતોષ મળે છે. સત્તાના આ શોખનું પરિણામ માનવીની બીજા કોઈ આકાંક્ષાના પરિણામ કરતાં વિશેષ હોય છે. મતભેદ સ્વીકારવો અને અંગત સત્ય હમેશાં સંપૂર્ણ સત્ય હોય છે એમ ન માનવાની હિમ્મત હોવી એ દુર્લભ ગુણો છે. માટે જ સમાજમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રેમીઓ લઘુમતિમાં હોય છે. સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર અને સ્થાપન માટે નિરંતર યુદ્ધ કરવું જોઈએ. જો એમ ન કરીએ તો કોઈ એવું ધોરણ ધરવાની જગ્યા કે જેને પરિણામે જુદા અને અધ્યાત્મિક સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્યા જ કરે. આચારના અમુક જ ભાગને સ્વાતંત્ર્ય આપી શકાય એમ કહી સ્વાતંત્ર્યના ક્ષેત્રનો પરિચ્છેદ કરાય નહિ. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં કે વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં જેઓ સ્વાતંત્ર્ય માટે લડ્યા છે તેઓ રાજકીય ક્ષેત્રના વડાઓ નથી એમ કહેવાય જ નહિ; કારણ કે જુનો અને ગેલીલીઓનાં અસ્તિત્વ વિના રસો અને વોલ્ટેરનું અસ્તિત્વ કલ્પી શકાતું જ નથી.

ન્યારે સત્તાવાદ પોતાની સરહદ ઓળંગે છે ત્યારે સ્વાતંત્ર્ય મર્દાનગીરૂપ ધારણ કરે છે; અને એટલા માટે સ્વાતંત્ર્ય પણ આકસ્મિક જુદમના સિદ્ધાંતથી અળગું થઈ શકતું નથી. સત્યાગ્રહનાં ચક્ર ચલાવનારને જે એક બીક અતાવવામાં આવે છે તે એ છે કે એના અનુભવજન્ય સિદ્ધાંતો પણ અસિદ્ધ પૂરવાર કરવામાં આવશે. જીવનના અનુભવોના નિતારરૂપ શીખેલા પદાર્થપાત્રને માણસ એક એવું સત્ય માને છે કે જેને કોઈપણ નિરાકૃત ન કરી શકે અને માટે જ એને આદર્શરૂપ માની પોતાની જિંદગી તે પ્રમાણે જીવે છે. આ પરિસ્થિતિ ન્યાંસુધી આપણે માનેલું સત્ય કોઈ અસત્ય ન ઠેરવે ત્યાં સુધી જ ચાલી શકે. અનુભવ ઉપરથી નક્કી કરેલા માર્ગે જતા માણસને શિક્ષા અટકાવે છે. ધર્મીવાર શિક્ષાની બીક માનવી માણસ પોતામાં જન્મેલી વૃત્તિઓ, ભાવો ઇત્યાદિ શમાવી દે છે. જે ખરેખર સત્ય છે તેને શિક્ષા કે જુદમ ઝાઝો વખત દયાવી શકશે નહિ. થોડાક માણસોએ નક્કી

કરેલા સિદ્ધાંતોનો પડો જો સમજના અનુભવને ટકારૂપ અને તો સમૂહ, કુદરતી રીતે જ પોતાના અનુભવને સત્ય માને અને પોતાની માન્યતાઓ, વલણો ઇત્યાદિમાં દૃઢિભૂત રહે. ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે હમેશાં જુદમ સહી લેનાર પોતાના સિદ્ધાંતો તરફ જનતાનું ધ્યાન દોરી, પોતાની સત્યતા દૃઢિભૂત કરે છે, ન્યારે જુદમગાર સામાન્ય રીતે લોકોની નજરમાં હલકો પડે છે. કોઈ પણ નાવીન્યનો નિવેડો આણવા માટે એને સમજવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ અને ફરિયાદો ટાળવા માટે ફરિયાદનાં અંતર્ભૂત કારણોને ટાળવા પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ફરિયાદને ન સાંભળવી કે નાવીન્યને કુલ્કારવું એવી વૃત્તિમાં ફરિયાદ અને નાવીન્યમાં સત્ય છે એમ પરાક્ષ રીતે સ્વીકારાય છે.

યુગે યુગે ફરી ફરીને આપણે આ પાઠ શીખવો પડે છે. જીવનના એક ક્ષેત્રમાં સહિષ્ણુતાનો અભાવ અતાવી મતાંતર ખમી લઈએ છીએ પણ બીજા ક્ષેત્રમાં ધણીયે વાર એ સહિષ્ણુતાનો અભાવ અતાવીએ છીએ. ધાર્મિક વિષયોમાં મતાંતર સ્વીકારી રાજકારણમાં એનો સદંતર અનાદર કરીએ છીએ. યુગે યુગે સ્વાતંત્ર્યની સરહદ જુદી જુદી હોય છે. દરેક યુગે પોતાની કલ્પના પ્રમાણે સ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિ ઘડીએતી વેદિ પર એ મૂર્તિના અપૂર્જકોનો ભોગ આપ્યો છે. અપૂર્જકોની દલીલ હોય છે કે એમના ઉપર ડોહી બેસાડવામાં આવતા સિદ્ધાંતો સમૂહશાન્તિ કે સમૂહન્યવસ્થાને હાનિકારક હોય છે. અસહિષ્ણુતા કેથોલીકમાં પણ એટલી અને પ્રોટેસ્ટન્ટમાં પણ એટલી. કેથોલીકો માને છે કે સમાજના દીર્ઘ જીવનના આધાર માટે દૃષ્ટિનું કે વૃત્તિનું સમ્યક આવશ્યક હોય છે. પ્રોટેસ્ટન્ટો, કાલ્વીનો અને સોસીનીયનોની જેમ, માને છે કે શાપિત શ્રદ્ધા આદરનો વિનાશ કરે છે અને સમાજ જેવી સંસ્થાનો આધાર આદર ઉપર જ હોય. જુદમના સિદ્ધાંતમાં પણ એક અંશ રહેલો છે અને તે એક જુદમ કરનાર માને છે કે પોતે દયા અતાવવામાં પોતાના સિદ્ધાંતની અ-સંવેદ્ય કરે છે. જુદમગારને આ સિદ્ધાંતમાં બેવડો ફાયદો હોય છે. જુદમ કરી, પોતાનો સિદ્ધાંત સાચવી, સત્તાને ટકાવી

રાખવાનો અને જીવમપીડિત દીવો પડે તો પોતે માનેલા સદ્ભાગે એને વાળવાનો.

રાજકીય કે આર્થિક ક્ષેત્રોમાં જ્યારે સ્વાતંત્ર્ય પર હલો કરનામાં આવે છે ત્યારે જીવમગારોનો સ્વભાવ નહિ પણ નીતિ પનટો પામે છે. જેમ ધાર્મિક તેમ રાજકીય આદર્શોના વિપદર, શિકારને પોતાના ભરડામાં લીંસી રાખે છે. સ્ટેલિન અને મુસોલિની બન્નેનો આદર્શ તો એક જ છે, ફરક છે માત્ર સ્વીકારેલા વિધિનો. આધિક ક્ષેત્રમાં પણ આદર્શભેદ નહિ પણ નીતિ ભેદ હોય છે. માર્ક્સવાદીઓ, પૂર્વપક્ષને પોતાની નજરે જોતા કરવામાં લોહી રેડવું પડે તો એમાં પાપ માનતા નથી અમેરિકા જેવા નિયંત્રિત રાષ્ટ્રમાં સ્વાતંત્ર્યને દમાનવાની વિધિને ધન્યરાનિધે તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. રસ જેના સરમુખત્યારી દેશમાં એ ક્રિયાને અસત્ય નોકરશાહીના ખ્યાલો સામેના સત્યાગ્રહને નામે જાહેર કરનામાં આવે છે આમ અકુદસ્તી એકતાને દીધેલી બનાવવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે કારણકે સત્તાધારીઓની સત્તાની દીર્ઘતાનો આધાર તેના ઉપર જ અવલભે છે સ્વાતંત્ર્યને રૂધવું એ સહેલો માર્ગ છે, સશસ્ત્રવાદ કેળવવો અને એ દૃષ્ટિએ દુનિયાને નિહાળી એ કપરો અને દુઃખદાયી માર્ગ છે વળી, સપૂર્ણ તપાસ કરી બન્ને પક્ષના સત્યાસત્યનો વિચાર કરી નિર્ણય પર આવવું એ માગ ધણીવાર સત્તાધારીઓએ પૂર્વગ્રહથી માની લીધેલી વસ્તુઓ અપ્રમાણિત અને પાયાવિનાની હોય છે એમ ઠરાવનારો નીવડે છે.

જે જે સિદ્ધાંતો પોતાનું અસ્તિત્વ અને સત્ય સમાજ પાસે કબૂલ કરાવના માગતા હોય તેમણે કોઈપણ રીતે પોતાની આસપાસ ઊભું કરવામાં આવેલું અસત્યતાનું આલબન તાકિંક રીતે દૂર કરવું જોઈએ—આ એક જ સાદો અને સાચો ઉપાય છે કે ધ કહેશે કે જે સૌ કોઈ આવો સિદ્ધાંત સ્વીકારે તો પૃથ્વી મગી સ્વર્ગ બની જાય એક વખત જે વ્યવહારને કે પદ્ધતિને લોકો પૂજતા તેના જ અવશેષ પડે સરકૃતિના અગોપાગ સધાયેલા છે, અને એ

પદ્ધતિઓને નામે એક વખત સ્વાતંત્ર્યને રૂધવામાં આવતું અને વિના કારણ પૂર્વપક્ષીઓને દુઃખ દેવામાં આવતું ઇતિહાસને ઝીણવળથી તપાસનાર જોઈ શકે કે જ્યારે જ્યારે સમાજનો અમુક અધિકારી વખ પોતાના અને સામાન્ય માણસના હકો વચ્ચે કશો તફાવત જોતો નથી ત્યારે તે સ્વાતંત્ર્યના હક્ક પર તરાપ મારે છે જેમ જેમ સમાનતા સ્વીકારાતી જશે તેમ તેમ સ્વાતંત્ર્ય ઉપર થતા હુમલાઓ ઓછા થતા જશે અને ઓછા હુમલાના પરિણામે એમાંથી જ જન્મતા વેરઝેર પણ ઓછા થશે ન્યાય મટેના રાગને પણ સીમાના બંધન છે જ્યારે સપ્રદાયને નામે અસપ્રદાયને શિક્ષા કરવામાં આવે છે ત્યારે એ રાગનો નાશ થયેલો હોય છે આવે વખતે જો એ રાગને ટકાવી રાખવો હોય તો એક જ માર્ગ છે કે સાપ્રદાયિક અધિકાર જ્યાં જ્યાં એ રાગને નષ્ટ કરતો હોય ત્યાં ત્યાંથી અધિકારમુક્ત બનવું સશસ્ત્રવાદ કદાચ ઉત્સાહ ગાળનાર હશે પણ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઉત્સાહ એ સ્વાતંત્ર્યનો સદૈવ દુશ્મન રહ્યો છે સામુદાયિક સુખને માટે જે વાતાવરણ જોઈએ છે તે એવું હોવું જોઈએ કે જેમાં અનુલવકથનથી આપણને હમેશા લાલ યાય અને તેને વીંગી વળેલી માન્યતાઓથી નુકશાન ન થાય સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતમાં વાતાવરણ અપેક્ષિત રહે છે અને તેજ-પ્રકાશ (ઉજ્જ્વલતા નહિ) એના ગુણરૂપ બને છે જ્યાં જ્યાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે ત્યાં ત્યાં તકને સ્થાન છે પણ જ્યાં આવેશની અધતા જ હોય ત્યાં દનીલ થું કરી શકે ? હજીને હોમી દેવાની વાત કે વિચાર આવેશના જન્મસ્થાન છે એટલા માટે સમાજરચના જ એટી હોવી જોઈએ કે જ્યાં એના હક્કો જ ન હોય કે જે જતે દહાડે હોમવાનો પ્રસંગ આવે.

સ્વાતંત્ર્યની તરફેણમાં જે દનીલ છે તે એ છે કે અન્યાયના પાયા ઉપર સમાજ રચાય જ નહિ દુનિયાને સુખી બનાવવાનો અને જોવાનો આ એક જ ઉપાય છે જે જે સમાજ જનસમૂહ ઉપર છર્પા અને તિરસ્કારની સામી જાય પાડ્યા કરે તે તે

સમાજ ચોક્કસ અન્યાયી ગણાય. જે જે પદ્ધતિઓ તેના અંતર્ગત ગુણોને લીધે માન પેદા ન કરાવે, પ્રેમ ન પ્રકટાવે પણ અધિકાર ઉપર જ મુસ્તક બનાવે તે તે પદ્ધતિઓ દોષિત છે. એ દોષ એ છે કે એ પદ્ધતિઓ આવેશોર્મિની રેતી પર ચણાયેલી હોય છે અને તર્કને, આવેશ કે જનૂન જેનું રક્ષણ કરે છે તેની સેવામાં રત રાખવા માગે છે. જ્યાંસુધી આપણા સમાજમાં પણ આ દોષ હોય ત્યાંસુધી સામાજિક પરિબળોની આજની સ્થિતિ ઉપર આક્રમણ કરતા દરેક સિદ્ધાંતને આપણે ઇન્કારીશું. એ સિદ્ધાંતો કદાચ જોડાયે હોય અને કોઈ વેળા લાવિના સાચા ચિત્રને આલેખનારા પણ હોય. માનવીની અનુભવજન્ય

માન્યતાઓને દાખી દેવી એ એક જખ્ખર અને ભયંકર સાહસ છે.

જે જે લાવોને, જે જે સિદ્ધાંતોને સમૂહનો ટુકડા છે તે સહેજ મૂક બની નિષ્પ્રાણ નહિ બંને. પોતાના હક્કને સ્થાપિત કરવા તે ગમે તેવું આકરું યુદ્ધ કરશે અને ભોગ આપશે. અમે કહીએ છીએ કે આવું યુદ્ધ બિનજરૂરી છે અને અત્યંત ભયકારી છે. સત્યની સ્થાપના તર્કથી જ બને. માન્યતાઓને સ્થાપિત કરવા તર્કનો ત્યાગ કરવો એટલે અન્યાયનું રક્ષણ કરવું. જ્યાં જ્યાં ન્યાય માટે આદર છે ત્યાં ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય માટે પણ આદર હોય છે. સ્વાતંત્ર્યનો આદર માનવીજીવનને પૂર્ણ અને સૌન્દર્યમય બનાવે છે.

આ જે આપણે હિન્દની સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનો ઝંડો ઉઠાવીએ છીએ. આ મહાસભાએ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનો કોઈ પણ નતના ઉપરીપણાનો અધિકાર કબૂલ રાખ્યો નથી ને કબૂલ રાખશે પણ નહિ.

એટલે આપણે એને કશું જ કહેવાતું નથી. આપણે સમસ્ત જગતને જાહેર કરીએ છીએ કે ભારત-વર્ષ હવે કોઈ પણ તરેહના પરદેશી રાજ્ય આગળ પોતાની ગરદન ઝુકાવશે નહિ.

આપણી આ ઇચ્છા સિદ્ધ કરવા જેટલા આપણે આજે કે આવતી કાલે કદાચ સમર્થ ન હોઈએ; આપણી નબળાઈઓ આપણે જાણીએ છીએ. આપણે શક્તિનું શુભાન નથી રાખતા.

પરંતુ આપણે ગંભીરપણે કરેલા આ નિર્ણયથી દરેક આદમી-ખાસ કરીને દરેક અંગ્રેજ-વાકેફ થઈ જાય કે આ નિર્ણયમાંથી ઉત્પન્ન થતાં બધાં પરિણામો ભોગની લેવા અમે તૈયાર છીએ; અમે હવે અમારા આ આઝાદીના ધ્યેયને વળગી રહેવા માંગીએ છીએ અને આઝાદી પ્રાપ્ત થતાં સુધી હરગીઝ પાછા નહિ હટીએ.

આજે આપણે નિષ્ફળ થઈશું, આવતી કાલે પણ કદાચ આપણને વિજય નહિ મળે, પરંતુ એક દિવસ તો એવો જરૂર પ્રકાશશે કે જ્યારે આપણે નિશાન પાડ્યું હશે.

(૪૪મી લાહોર મહાસભાના પ્રયુગપદેશી)

—પં. જવાહરલાલ નહેરૂ

પડી ગયેલું છે. એને લીધે જ્ઞાન જનસમૂહમાં વ્યાપતું અટક્યું છે...શિક્ષિત વર્ગ પર જે ભોળે પડ્યો છે તેને લીધે તેઓમાં જીવનભરનું માનસિક અપંગપણું આવી ગયું છે અને તેઓ સ્પર્દેશમાં જ પરદેશી જેવા બની ગયા છે. ઇ. ઇ. (જુઓ 'હરિજનખંધુ' ૩૧-૧૦-૩૭માં પાનું ૨૬૯મું)

આ. કુવ આ ટીકાને રજમાત્ર માનતા લાગતા નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉચ્ચશિક્ષણથી અલ્પસંખ્ય વર્ગને માટે ન્યાય માગે છે. બહુસંખ્યને ભોગે જ ને અલ્પસંખ્યને ન્યાય આપી શકાતો હોય તો, માનવી-જગતનો પ્રમાણિત સિદ્ધાંત તો એ છે કે, બહુસંખ્યનો ભોગ ન અપાય એ જ વ્યવહારમાં શક્ય ન્યાય છે. મને લાગે છે કે, આજની આપણી પરિસ્થિતિમાં આ વસ્તુને આપણા કૃળવણીકારોએ નમતું આપ્યે જ છૂટકા છે,—તોફાં એમાં ખરેખર નમવાપણું નથી, કેમ કે બહુસંખ્યની વ્યાપક કૃળવણીના પાયા ઉપર જ સાચા ને સંગીત ઉચ્ચ શિક્ષણની

૧ આજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ સાચું કે સંગીત છે એમ તો તેના આલોકો પણ નથી કહી શકતા. તેને માટે બહુમાં બહુ કહેવું જ હોય તો દૂકમાં, 'ના મામા કરતાં કાલો મામા સારો' એટલું જ. આ બાબતમાં Wood Committee રિપોર્ટનું એક વાક્ય અહીં ટપકાવું:—

"We are of opinion that if the universities were austere administered many of those who now secure admission to degree courses would fail to do so. The fact is that absence of prospects of suitable employment for many of those who complete the present High School course leads parents, in despair, to look to the University for..... The universities on their side partly owing to public pressure and partly because of the advantages to be derived from income from university stand

ઇમારત રચી શકાશે. એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણના હિમા-યનીઓ બહુસંખ્યની જરૂરને માન આપવામાં 'they stoop to conquer'—પોતાના દાવમાં જ નમે છે એમ દીધેદિધી સમજવું જોઈએ. અસ્તુ.

ત્યારે, વર્ધાની યોજનાને પ્રવર્તમાન શિક્ષણના ત્રિપદી ખીખામાં નિહાળવાનું છોડવું જોઈએ. કૃળવણી-કારો તથા દેશહિતેચ્છુઓને એ યોજના આમ વિચારવા ને ચર્ચવા નોતરે છે કે, 'હિંદની કરોડોની જનતાને માટે કૃળવણીના દાદરનું છેક છેલ્લું પગથિયું ધ્યાનમાં રાખવાનું નથી; પરંતુ જે તે દાદરને સહેજે જાંચો ચડાવેલો હોય તો તેની બેસણી (plinth) જાંચી કરવી છે; તે બેસણી ધણવાનો વિચાર કરો; આ યોજનામાં એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, એને પૂરક અને પોષક તમારે શું કહેવું છે?' મારી સમજ પ્રમાણે, વર્ધા-યોજનાનું આ મૂળ મંતવ્ય છે. અને બાકીની તેની વસ્તુઓ આ મૂળ મુદ્દાની આસપાસ વળાયેલા ઉપસિદ્ધાંતો કે ફલિતો માત્ર છે. તે દૂકમાં નજર તજે કરી જઈએ.

ઉપરની દૃષ્ટિએ રચવાની રાષ્ટ્રની પાચારપ કૃળવણી કઈ ને કવી હોવી જોઈએ, તેમાં શું શીખવાય કે શું ન શીખવાય, એ બધા પ્રશ્નો પણ આ યોજનાકારોએ છોડ્યા છે. પરંતુ એ કદાચ, બાંધછોડને પાત્ર છે, એમ યોજનાકારો પણ કહેશે. યોજનામાં એક સમયપત્રક પણ સ્પષ્ટ્યું છે તે પણ તેવી જ બાંધ-છોડ-પાત્ર ગણાય. આવા મુદ્દાને અહીં આપણે નહિ છેડીએ. જે મુદ્દાઓ આ યોજનાને અંગે મૂળભૂત કે મહત્વના ગણાય તે જ માત્ર અને નિર્દેશ પૂરતા આપણે જોઈશું.

૨

આ યોજના (learning by doing) દ્વારા શિક્ષણના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતને સ્વીકારે છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર કૃળવણીકારોએ અનેક શિક્ષણક્રમ પ્રયોગમાં આણી છે; જેવી કે, તથા કિન્ડરગાર્ટનનાં યોગ્ય

આમ સ્પષ્ટ નિરૂપરતા સ્વીકારીને આચાર્યશ્રી જે જવાબ આપે છે. એ લૂલો તો પડે જ એ ઉઘાડી વાત છે. અને એ જવાબથી કેળવણીનો જે કાયડો ગાંધીજી આપણી સામે મૂકે છે તે ઊકલી નથી જતો, એ કહેવાની જરૂર નથી. એટલે એ છોડીને જે વાત કરીએ તો એ કાયડાનો જ મૂળ વિચાર કરનારી યોજનાને જ છોડીને વાત કરવા જેવું થાય. વર્ધાની યોજના પરિપૂર્ણ છે, કે તેમાં રજૂ કરેલાં મંતવ્યો સિદ્ધ કાટિનાં છે, કે તેની પાછળ તે યોજનાનો પ્રયોગ કરી જોયાનો કાઢનો અનુભવ છે, એમ તો કદાચ તેના ધડનારાય દાવો નહિ કરે. પરંતુ, હું સમજું છું ત્યાં સુધી, તે યોજના પાછળ તેના ધડનારાઓનો એટલો દાવો તો રહેલો લાગે છે કે, 'હિંદની આમ જનતામાં જે ખરી કેળવણીનો પ્રચાર કરવો હોય, તો આ યોજનામાં અમે કેટલાક ધ્યાનમાં લેવા જેવા મુદ્દાઓ રજૂ કરીએ છીએ; તે મુદ્દાઓની પાછળ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કાંઈક કામ કર્યાનો અનુભવ છે; તેમના ગર્ભમાં નવીન હિંદી પ્રજાની આઝાદ આકાંક્ષાઓને ખીલવીને પોપવાની તાકાત છે એમ અમારી માન્યતા છે.' મને લાગે છે, વર્ધા સમિતિની યોજનાનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો ઘટે છે.

એમ વિચારવા જતાં તેમાંથી ક્યા મુદ્દા તરી આવે છે? પહેલ પ્રથમ મુદ્દો એ છે કે, હિંદની વ્યાપક કેળવણી સાધવી હોય તો આજક ૧૪ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધીમાં એને અમુક, આવશ્યક, અને ખરી કેળવણીના પાયારૂપ એવી તાલીમ આપવી જ જોઈએ.

આ. ક્રુવ અને અન્ય ટીકાકારો આ મુખ્ય મુદ્દાને 'Pious' ગણનામાં લેવા ઉપરાંત આગળ નથી જતા એમ લાગે છે તે નમ્રતાપૂર્વક મારે કહેવું જોઈએ. પ્રવર્તમાન ત્રિપદા (એટલે કે, પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ) શિક્ષણની ધરેડમાં જ ચર્ચાકારો આ નવી સચનાને પણ ઢાળવા મથતા લાગે છે. અને તેથી જ, મારું ધારવું છે કે, તેઓ આ યોજનાના મૂળ મુદ્દાને લગભગ છોડીને વાત કરે છે. 'માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણનું શું? આ યોજનામાં એનાં સ્થાન કેમ નથી ખતાવતા?'—એમ એક ચર્ચાકાર પક્ષ પૂછે છે. 'અંગ્રેજ આજ ૧૦-૧૧મે વર્ષે શરૂ થાય છે તે ક્યારે શરૂ કરશે? તેને ૧૪મા વર્ષ જેટલું મોટું શરૂ કરે તો અંગ્રેજના આજના જમાનામાં કેમ ચાલે?'—આમ એક બીજો પક્ષ પૂછે છે. સંસ્કૃત, ફારસી, પ્રાકૃત વગેરેનું શું?—એવો પ્રશ્ન પૂછનાર પક્ષ હજી જાગ્યો નથી, પણ જગશે એમ નિરાંતે કહી શકાય. મને લાગે છે કે, યોજનાના મૂળ મુદ્દાના અધૂરા આકલનથી જ આવી આવી નાહક ગૂંચો ઊપજવા પામે છે. અને આવી ગૂંચો જે વર્ગોના મનમાં ઊપજે છે તેમને ઉદ્દેશીને જ ગાંધીજીએ લખ્યું હતું અને વર્ધા—યોજનાના ધડનારા તેને અનુમોદે છે કે:—

“અત્યારની શિક્ષણપદ્ધતિથી દેશની જરૂરિયાત કાઢ પાણી રીતે સંતોષાતી નથી. શિક્ષણની ઉપલી સર્વ શાખાઓમાં અંગ્રેજ દ્વારા શિક્ષણ અપાતું હોવાને લીધે, જાંચું શિક્ષણ પામેલા થોડાક લોકો અને નિરક્ષર બહુજનસમાજ, એ બેની વચ્ચે કાયમનું અંતર

શ્રીનો આક્ષેપ ઠીક કરી શકે. અને આજીવન વિદ્યાર્થીશ્રી ધરાવતા ગાંધીજીની પાસે અમુક શિક્ષણ આપી સંતોષ માનવાની તો વાત જ ક્યાં છે? એમનો દાવો તો, હું માતું છું એમ, એટલો જ છે કે, આજનું એક રંગલું આપણું આ છે. ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ સમજનાર એમની 'એક રંગલું' ગણ થાય' એ ભક્તિ-નમ્રતા જાણે જ છે; અને એમની પ્રગતિશીલ પ્રકૃતિ નાની વાતથી પ્રારંભી કેવાં મોટાં વામન-રંગ પછી લેવા મોંઝે છે, એ પણ આજ તો હવે આપણે સમજીએ જોઈએ. મને લાગે છે, 'વસંત'ની આ નોંધ લખતી વખતના પોતાના ભાવને વ્યવસ્થિત કરીને, 'વસંત' પા. ૧૩૬ પર લખેલા લેખમાં પોતાનું તદ્વિષયક મંતવ્ય વધુ સાફ કરીને (જુઓ તે પાનનો બીજો ફકરો ને આગળ) આ. ક્રુવ કહે છે કે, 'સ્વાત પ્રાંતોમાં..... ગાંધીજીના કેળવણી વિષેના વિચારો અમલમાં મુકાશે, તેથી મને આનંદ છે; અને 'તે વિચારો જોડી રીતે અમલમાં ન મુકાય તે માટે થોડી ચેતવણી' આપે છે.

વર્ધા શિક્ષણ સમિતિનું મંતવ્ય

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ

૧

વર્ધા શિક્ષણ પરિષદે નીમેલી સમિતિનો હેવાલ ધીમે ધીમે પણ ગૂંજાતમા અર્થાત્ લાગ્યો છે. અને આ ધ્રુવ પણ તેમાં ઊતર્યા છે, એ આવકારલાયક વસ્તુ છે. આ ચર્ચામાં મને લાગે છે કે, સ્વાવલંબનના મુદ્દા પર લેખકો વધારેપડતા ઊતરી પડે છે, એ ગાંધીજીને મન સ્વાવલંબન પણ આ યોજનાનો અતિ મહત્ત્વનો મુદ્દો છે અને તે સાવ સરળ ને સ્પષ્ટ કારણે, જેને લઈને આ ધ્રુવ જેવાને પણ નિરુત્તરતા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી પડે છે. હમણા પ્રગટ થયેલા 'વસન્ત'માં આચાર્યજીએ પોતે જ એ કારણ ને તેની સથે પોતાની નિરુત્તરતાનો એકરાર કરેલો છે તે જ અહીં ઉતારુ એ રીક થયે —

“ગાંધીજીના આ વિષયના આગ્રહ પાછળ એક બહુ સારું કારણ રહેલું છે જે પ્રાથમિક કળવળી મક્ત અને ફરજિયાત કરી હોય—અને તેમ કરવું જોઈએ એમ સ્પષ્ટ હિદહિતચિન્તક માને છે—તો તેને ‘સ્વાવલંબી’ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી, કારણ કે સ્વાવલંબી એવું અર્થ કદી ઉપાડી શકનાર નથી આ દલીલ સગીન છે અને એનો બાળકને ઉત્તર દષ્ટ શકાય એમ નથી અમે તો એક રીતે નિરુત્તર છીએ એમ કબૂલ કરીને એકલ નિખાલસપણે મ્હીએ છીએ કે, ખરેખર, અત્યારે વસ્તુસ્થિતિ તો એ જ છે પરંતુ અમે મ્હીએ છીએ કે, તમારી શિક્ષણની યોજનામાં શિક્ષણને પ્રથમ સ્થાન આપો છો કે બીજું (પ્રથમ, આર્થિક બાબતને) એ ઉપર શિક્ષણના ગુણનો અને કિંમતનો સંબંધ આધાર છે જે શિક્ષણ શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખોટું છે (પણ યોજનાનું શિક્ષણ એવું છે—લેખક) એને ગમે તેટલો આર્થિક લાભ હોય, પણ તે શિક્ષણ જ નથી, અને એવું શિક્ષણ પ્રગતને આપી સતોષ માનવો એ ભૂખ્યાને ફોતરા આપી અન્ન આપ્યાનું પુણ્ય માનવા સમાન છે.”

૧ આ ધ્રુવ યોજનાની આ બાબતને અંગે એવું કંઈક કહેવા માગતા લાગે છે કે, યોજનાના શિક્ષણને પ્રથમ સ્થાન નહિ પણ આર્થિક બાબતને તે સ્થાન આપાય હોય, શિક્ષણની યોજના મૂળે જ દૃષ્ટિ છે આ બાબત પર યોજનાકારનું મતવ્ય આગળ ચ-યું છે, એટલે દીપ્તિ એ વિરે લખાણ ન રોમે

પણ એવું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, તે રદિયાથી પણ ગાંધીજીને પ્રમ્ન છૂટતો નથી ‘ભૂખ્યાને ફોતરા આપી અન્ન આપ્યાનું પુણ્ય’ ન જ મળે, પણ જ્ઞાન કે અજ્ઞાનમાં પણ તેને હેર (જે તે અન્ન કે દૂધ બેસુ હોય, તોય તે હેર જ છે) તો ન જ અપાય નહિ તો બિવડો પાપ-દોષ લાગે અને હિંદની જનતા આજ તો અત્રના ફોતરાય નથી બેની, તેમાંથી જે આર્થિક બાબત કરવા બેઠેલું પણ જ્ઞાન કે શિક્ષણ તે મેળવી શકે, તો તે ‘શિક્ષણના ફોતરા’ ગણાય કે આજ તેમને બેઠેલું સાચું શિક્ષણ જણાય એ વાચક પોતાની મેળે વિચારી લે આજની વિદ્યાર્થીનું શિક્ષણ એ જ એ શિક્ષણ હોય તો તે અચાર્ય-

પડી ગયેલું છે. એને લીધે જ્ઞાન જનસમૂહમાં વ્યાપતુ અટક્યું છે. શિક્ષિત વર્ગ પર જે બોલે પડ્યો છે તેને લીધે તેઓમાં જીવનભરનું માનસિક અપગ્રાહ્ય આપી ગયું છે અને તેઓ સ્વદેશમાં જ પરદેશી જેવા બની ગયા છે. ઇ. ઇ. (જુઓ 'હરિજનબધુ' ૩૧-૧૦ '૩૭માં પાનુ ૨૬૯મું)

આ. કુન આ નીકાને રજમાન માનતા લાગતા નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉચ્ચશિક્ષણેના અત્પસંધ્ય વર્ગને માટે ન્યાય માગે છે બહુસંખ્યને ભોગેજ જે અત્પસંધ્યને ન્યાય આપી શકાતો હોય તો, માનવી-જગતનો પ્રમાણિત સિદ્ધાંત તો એ છે કે, બહુસંખ્યનો ભોગ ન અપાય એ જ બ્યવહારમાં શક્ય ન્યાય છે મને લાગે છે કે, આજની આપણી પરિસ્થિતિમાં આ વસ્તુને આપણા કેળવણીકારોએ નમતું આપ્યે જ છૂટકા છે, —જોકે એમાં ખરેખર નમનાપાત્રું નથી, કેમ કે બહુસંખ્યની વ્યાપક કેળવણીના પાયા ઉપર જ સાચા ને સગીન ઉચ્ચ શિક્ષણની

૧ આજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ સાચું કે સગીન છે એમ તો તેના ચાલકો પણ નથી કહી શકતા તેને માટે બહુમા બહુ કહેવું જ હોય તો ટૂંકમાં, 'ના મામા કરતા કાણું મામો સારો' એટલું જ આ બાબતમાં Wood Committee રિપોર્ટનું એક વાક્ય અહીં ટપકાવું —

"We are of opinion that if the universities were austere administered many of those who now secure admission to degree courses would fail to do so. The fact is that absence of prospects of suitable employment for many of those who complete the present High School course leads parents, in despair, to look to the University for. The universities on their side partly owing to public pressure and partly because of the advantages to be derived from a substantial income from fees, fail to maintain strict university standards" (જુઓ પૃષ્ઠ ૩૮)

ઇમારત રચી શકાશે. એમલે ઉચ્ચ શિક્ષણના હિમાયતીઓ બહુસંખ્યની જરૂરને માન આપવામાં 'they stoop to conquer'—યોતાના દાવમાં જ નમે છે એમ દીધદૃષ્ટિથી સમજવું જોઈએ અસ્તુ.

ત્યારે, વર્ધાની યોજનાને પ્રવર્તમાન શિક્ષણના ત્રિપદી બીજામાં નિહાળવાનું છોડવું જોઈએ કેળવણી-કારો તથા દેશહિતેષ્ઠુઓને એ યોજના આમ વિચારવા ને ચર્ચવા નોતરે છે કે, 'હિંદની કોરોડોની જનતાને માટે કેળવણીના દાદરનું છેક છેલ્લું પગથિયું ધ્યાનમાં રાખવાનું નથી, પરંતુ જો તે દાદરને સહેજે જોયો ચકાવવો હોય તો તેની બેસણી (plinth) જાતી કરવી છે, તે બેસણી ધડવાનો વિચાર કરો, આ યોજનામાં એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, એને પૂરક અને પોષક તમારે શું કહેવું છે?' મારી સમજ પ્રમાણે, વર્ધા-યોજનાનું આ મૂળ મતલબ છે. અને બાકીની તેની વસ્તુઓ આ મૂળ મુદ્દાની આસપાસ વણાયેલા ઉપસિદ્ધાંતો કે ફલિતો માત્ર છે તે દૂકમાં નજર તળે કરી જઈએ.

ઉપરની દૃષ્ટિએ રચવાની રાષ્ટ્રની પાયારૂપ કેળવણી કઈ ને કવી હોવી જોઈએ, તેમાં શું સીખનાય કે શું ન સીખનાય, એ બધા પ્રશ્નો પણ આ યોજનાકારોએ છેડ્યા છે. પરંતુ એ કદાચ, બાધછોડને પાત્ર છે, એમ યોજનાકારો પણ કહેશે. યોજનામાં એક સમયપત્રક પણ સૂચવ્યું છે તે પણ તેની જ બાધ-છોડ-પાત્ર ગણાય આવા મુદ્દાને અહીં આપણે નહિ છેડીએ. જે મુદ્દાઓ આ યોજનાને અગે મૂળભૂત કે મહત્વના ગણાય તે જ માત્ર અને નિર્દેશ પૂરતા આપણે જોઈશું.

૨

આ યોજના (learning by doing) ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતને સ્વીકારે છે આ સિદ્ધાંત અનુસાર કેળવણીકારોએ અનેક શિક્ષણક્રમ ક્રિયાઓ શોધી છે, પ્રયોગમાં આણી છે, જેવી કે મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિના તથા કિન્ડર્ગાર્ટનના ઓળંગે

તથા રમતગમતો વગેરે. તે બધાંમાં એક લક્ષણ સર્વ-સામાન્ય જોવામાં આવશે કે તે ખરચાળ હોય છે અને તે દારા થતી ક્રિયાઓ આર્થિક ઉપજાઉ નથી હોતી. તેમનો આ ગુણ જ્ઞાનપૂર્વક સંયોજનથી છે એમ તો નથી દેખાતું. બાળકોને ગમે તેવાં પણ શિક્ષણક્ષમ રમકડાં ને ઓળંગે આપવાને ધરાદે આ યોજનામાં છે. દેશનાં અને જગતનાં કરોડો બાળકોને આ આપી શકાશે કે કેમ, એવું લેખું મંડાયા વગર એ દિશામાં પ્રગતિ થઈ છે. પરરાષ્ટ્રોમાંથી ઊસરેલા ધનથી માત્ર રાષ્ટ્રોએ પોતાનાં બધાં બાળકો માટે પણ વિચારી જ લીધું છે એમેય કદાચ ન કહી શકાય. પરિણામે, તેવાં રાષ્ટ્રોમાં પણ ઉત્તમ બાળશિક્ષણ ઉપલા થરના લોકોને જ પ્રાપ્ય બની રહ્યું છે. હિંદુસ્તાન આ અનુભવનો લાભ લેવા ચૂકે તો તે જડતા ગણાય. એ અનુભવને ખ્યાલમાં લઈને વર્ધાની યોજના ઘડાઈ છે એમ એના ધડનારા જરૂર દાવો કરી શકે છે.^૧ પશ્ચિમના ધનવાન દેશોએ શાળાની જેવી જાતની સંગઠનપદ્ધતિ કાઢી છે ને આપણે ત્યાં જેવું પોતાના ખપ પૂરતું અનુકરણ કર્યું છે, તે જ ને સ્વીકારીને આપણી કેળવણીની પુનર્ધટના કરવાની હોય, તો તેને 'પુનર્ધટના' જ કેમ કરીને કહેવાય? એ તો માત્ર જે ચાલુ છે તેનો વેગ વધારવાની જ વાત થઈ ગઈ, એટલે કે, વધારે નાણાં મેળવીને એ

રસ્તે આગળ જવાની વાત થઈ. ક્યાંક વધારે સારું અનુકરણ કરવા માટે કે ખોડખાંપણ દૂર કરવા માટે સુધારાવધારાં કરવા પડે તો તે કરવાના રહે જ છે. પરંતુ, દિશાદેર કે દૃષ્ટિકોણો પ્રશ્ન નથી રહેતો. આ. દ્રુવની 'વસંત'માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ટીકા વાંચીને એવી છાપ પડે છે કે, તેઓશ્રી લગભગ આવા મંતવ્યના છે. વર્ધાની યોજના સાચા અર્થમાં પુનર્ધટના માગનારી છે અને તેથી જ, હું માનું છું કે, તે શિક્ષણ-ધમારતનાં આગળનાં ચણતર વિષે ડહાપણભેર ચૂપડી સેવે છે. 'પાયો મજબૂત કરવો હોય તો આ મસાલો જોઈશો, એ બરોબર છે? એટલું નક્કી કરી લો તો આગળ વાત કરતાં સૂઝ પડે'— એવી જાતનો એનો પ્રશ્ન લાગે છે.

'ક્રિયા દારા શિક્ષણ'ની ચર્ચા પર પાછા આવીએ. પશ્ચિમના એક અનુભવની વાત ઉપર આપણે જોઈ આવ્યા. ગાંધીજીએ પોતાની 'ધૂળમાંથી ધાન' નિહાળવાની ખાદી-દૃષ્ટિથી આમાં એક સુધારો સૂચવ્યો છે કે, ક્રિયા ઉપજાઉ હોય એ કેળવણીકારો ખ્યાલમાં રાખે. અને એ જો ખ્યાલમાં રાખશે ને તેમાં સંગોપાંગ ફાવશે તો, તે લવિષ્ય કહે છે કે, શિક્ષણ સ્વાવલંબી બની શકશે. એટલે, નાણાં શોધવાના પ્રશ્નમાં તમને ભારે મદદ થશે, વ્યાપક શિક્ષણ યોજવામાં તમારો વેગ વધી શકશે.

ગાંધીજીની આ સૂચના પર ટીકાકારોએ ઠીક ઠીક શરસંધાન અંજમાવ્યું છે. આના જવાબમાં સમિતિની નીચેની ઉક્તિ જ ટાંકી આપવી યસ થશે:—

“એટલો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવા માગીએ છીએ કે, પાયારૂપ કેળવણીની જે યોજનાની રૂપરેખા વર્ધા પરિષદે આપી હતી અને જેનો અહીં વિસ્તાર કરેલો છે તે, સ્વતંત્રપણે વિચાર કરતાં, સંગીન છે, એ કાંઈ પણ અર્થમાં 'સ્વાવલંબી' ન હોય તોપણ કેળવણીને સામ્યૂત પાયા પર મૂકવાને અને રાષ્ટ્રીય પુનર્ધટનાના એક કાર્ય તરીકે આ યોજનાનો સ્વીકાર

૧ વર્ધા સમિતિના હેવાલમાં જુઓ નીચેનો ભાગ :—

“આ યોજનાનાં આર્થિક પરિણામોનો વિચાર કરે મૂકીએ તોયે અમારો મત એવો છે કે, શિક્ષણમાં તેમ જ વિદ્યાર્થીઓના કામમાં ચોક્કસાઈ અને કુશળતા આણવામાં આ યોજના અમુક અંશે અંકુશરૂપ નીવડશે, એ પણ એનો એક મોટો ઉપયોગ છે. એવા કંઈક અંકુશ વિના કામ દોહું પડી જાય ને તેની શિક્ષણની દૃષ્ટિએ કશી કિંમત ન રહે એવો મોટો ભય રહે છે. જે કેળવણીકારોએ વખતો વખત પોતાની નિશાળોમાં 'હાથપગની કેળવણી' કે ખીજ 'વહેવાર પ્રવૃત્તિઓ' દાખલ કરી છે તેમના અનુભવ પરથી આ વસ્તુ દીવા જેવી દેખાઈ આવે છે.”

'હરિનંબધુ' તા. ૧૨-૧૨-૩૭ પા. ૩૧૯-૨૦

થવે! નેષ્ટએ. પણ આ કેળવણી અનાયાસે એના ચાલુ ખર્ચનો મોટો ભાગ પૂરો પાડશે એ સદ્-ભાવની વાત છે.”

“ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ” માન્ય થયા પછી શક્ય હોય તો ‘ઉપગ્રહ ક્રિયા દ્વારા’ પ્રયોગ કરી નેવાની વાત શું કામ અવમાન્ય થાય એ સમજાતું નથી. અને ક્રિયા ઉપગ્રહ થવાથી તેની શિક્ષણક્ષમતા નાશ પામે છે એમ તો હજી કોઈએ કહ્યું નથી.

આચાર્ય કુવની એક વસ્તુ પર વર્ધા સમિતિએ ધ્યાન આપવું નેષ્ટએ એમ મને લાગે છે, કેમ કે એમાં સત્યાંશ પ્રતીત થાય છે. આચાર્યશ્રી જણાવે છે:—“હાથ-ઉલોગ કે ઉત્પાદક કામના શિક્ષણની આસપાસ શાળામાં અપાતા બીજા શિક્ષણની ગૂંથણી થવી નેષ્ટએ.” આ એક સુદર મનોરથ છે. પણ એને પ્રયોગમાં ઉતારવાનો યત્ન થશે કે તુરત એમાં કેટલી કૃત્રિમતા બટકે અશક્યતા રહેલી છે એ નેવામાં આવશે.

“ને શિક્ષણના વિષયોને પરસ્પર જોડવા એ શિક્ષણ શાસ્ત્રનો એક સુપ્રસિદ્ધ ઉપદેશ છે. પરંતુ તે સ્વાભાવિક રીતે થઈ શકે તેટલુંજ કરવાનું છે. કૃત્રિમતા બાળકોને કંટાળો આપ્યા વિના રહેશે જ નહિ..” (ઉપરાંત, એ પણ ડર રહે છે કે તે રીતે કયું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન આપવાનું કામ પણ અશક્ય નહિ તો અધરું અને અપતર્ંગી રીતે જ નેષ્ટાયેલું થશે.) વર્ધા-યોજના ધડનારાઓએ ‘ઉલોગ અને શિક્ષણ’ નહિ પણ ‘ઉલોગ દ્વારા શિક્ષણ’ એવા સૂત્રાત્મક કથનને પોતાના હેવાલમાં સુસ્પષ્ટ નથી કર્યું એમ મને લાગે છે, આ બે સૂત્રોમાં વસ્તુતાએ શો ભેદ થાય છે એનું મને આકલન નથી થઈ શક્યું. આચાર્યશ્રી પોતાની ઉપર ટોફલી નોંધમાં કહે છે એમ, જે વિવક્ષિત એટલું જ માત્ર હોય કે, શિક્ષણના સર્વ વિષયોનું પરસ્પર મિલન યોગ્ય નેષ્ટએ, સર્વ એકમેકની મળીને વિષદ સમજ આપે એવી ફૂલગૂંથણી સધાય એમ શિક્ષણ અપાવું નેષ્ટએ, શિક્ષણના વિષયોનું અને તેટલું ‘correlation’ એકાકારપણું સાધવું.

નેષ્ટએ,— આ જ જે વિવક્ષિત હોય તો તેમ સ્પષ્ટ કરવાથી ઉપરનો સૂત્ર-ભેદ ક્યાં વગર પણ ચાલે અને આખી વાત સમજાય એવી પ્રચલિત પરિભાષામાં આવી જાય.

ઉલોગમાં કાંતણ પીંજણને યોજનાએ જે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તે કેળવણીકારોને ખૂંચ્યું છે. મને લાગે છે કે, ખાદી પ્રત્યેની શિદિતવર્ગીય સૂચનો જ આ એક ફણગો છે. એટલે એનો જુદો જવાબ આપવાની જરૂર રહેતી નથી. એક નવાઈ લાગતી વાત નોંધવી પ્રાપ્ય થાય છે ખરી કે, આ જ વર્ગ જેનીને દેશના પ્રધાન ઉલોગ તરીકે ઉમળકાથી આવકારવા તત્પર છે, છતાં તેના જ અનુપંગી એવા આ ગૃહ ઉલોગની એટલી જ વ્યાપકતા—અર્થે, આજના સંજોગમાં અતિ અર્થગંભીર ઉપયોગિતા અને પ્રાધાન્ય—નથી સ્વીકારવા તૈયાર !!

ઉલોગ અને ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણની ચર્ચામાં ભેગી ભેગી એક નવી સૂચના અહીં જ ઉમેરી લઉં તો અરથાને નહિ ગણાય. શરીરશ્રમનું મહત્વ અને તેનું ગૌરવ આ પ્રકારનું શિક્ષણ વધારે જ અને તે વધારવાની જરૂર છે, એ આ યોજનામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ, તેનું જ એક અનિવાર્ય અંગ યોજનામાં સ્પષ્ટ નિર્દેશાયું હોત તો સારું થાત. તે અંગ એટલે દરેક માણસે બરાબર શીખી લેવાની કેટલીક શારીરિક જાત-મેવાઓ : જેવી કે, વાળવું, ઝૂંચવું, કપડાં ધોવાં, વાસણ માંજવાં, રસોઈ કરતાં આવડવું વગેરે. આ કામો આજનો વિદ્યાર્થી જાતે નથી કરતો એ સામાન્ય રીતે કહી શકાય એ કામો વિષે આમ પ્રગ્ન પણ સંપૂર્ણ-શુદ્ધ આવડ ધરાવે છે એમ નથી. આ કામો રોકક રીતે ઉપગ્રહિત નથી, છતાં ઉપગ્રહિત તો છે જ, એની કોઈ ના નહિ પાડી શકે. સુધડના અને શરીરશ્લાને અંગેની આવા આવા પ્રકારની ઝીણી ઝીણી આવડો શીખવાનું કામ ગૃહશાળા જ કરી શકે. બાકી તો તે કામ માત્રાપોએ કરવાનું રહે. પણ તે કરવાની શૈક્ષિક જરૂર છે, એ આ સર્વાંગી કેળવણીના યોજનાકારોએ વિધિસર કહેવાની જરૂર છે ખરી.

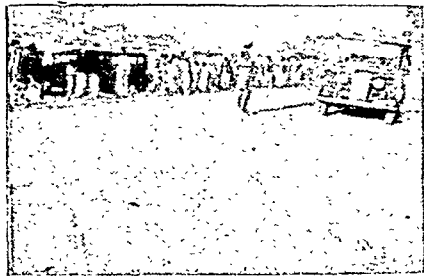
લાખખોનાં રક્ષકો

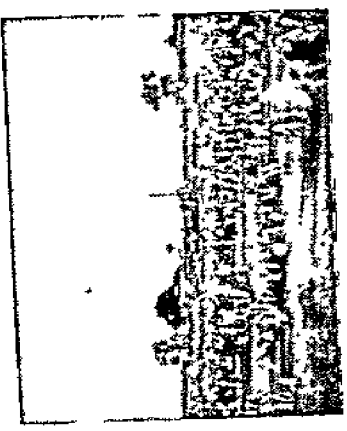
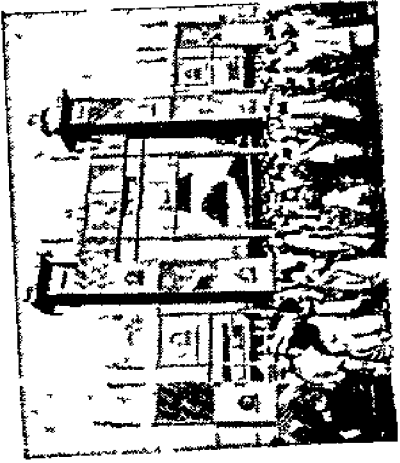
જેમણે લાખખો માણસોનાં દેહ, માલ અને આરોગ્યની રક્ષા કરી.

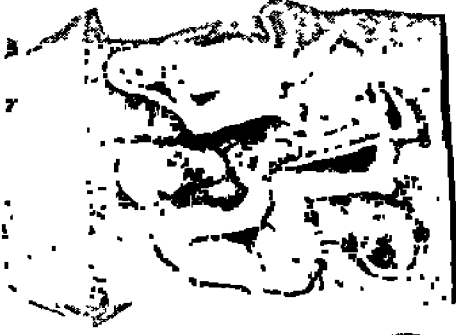
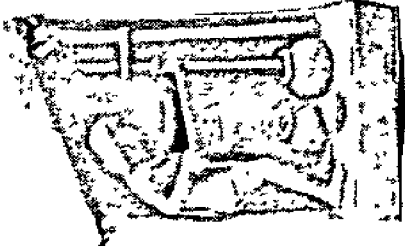
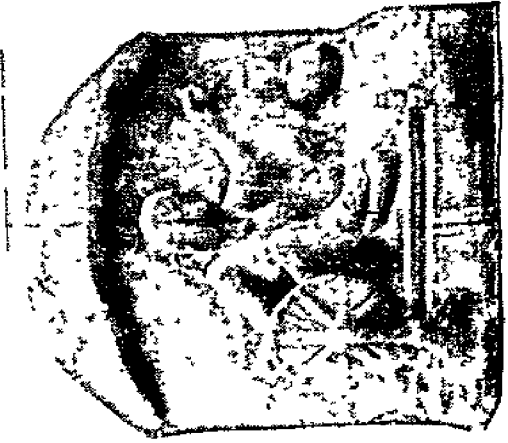
મુદુલાળેન

હરિવદન ઠાકોર

આ લોકસમુદાય કદ કદિશામા ગિલટી રહ્યા છે? લાગ્ય નેવા કે લાગ્ય ઘડવા?

માટીની કલામા માનવજીવન મૂર્તિમત થયે છે

૩

કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા થવી જોઈએ એ સ્વયં-સિદ્ધ તત્ત્વ પણ આ યોજનાને કહેવું પડે છે એ આપણા દેશની દુઃખદ સ્થિતિને જ કારણ. પરંતુ આ ખાતત સુખની વાત એ છે કે, સરકારની વૂઝ કમિટિ કડક ભાષામાં આપણે ત્યાંની ઊંઘી નીતિને વખોડે છે. તે લખે છે:—

“કેળવણીમાં આગળ જતાં, મોટું વહેલું, અંગ્રેજી ભાષાના અધ્યયનનું જ નહિ પણ તે દ્વારા ખીજે અભ્યાસ કરવાના વાહન તરીકેનું તેનું સ્થાન આવે છે. ખરેખર હિંદની શિક્ષણ-પ્રગતિ માટે આ એક ભારે મોટા અંતરાય છે.....(૧૬ વર્ષના કે તેની લગભગનાં) બાળકોને (આને લઈને) ફટકો બધો માનસિક બોલે અને બાધાઓ વેઠવી પડતી હશે એનો ખરેખર ક્યાસ કરવો અશક્ય છે.....”

કેળવણીના વાહનની આ ચર્ચા, રાષ્ટ્રીય કેળવણીની લગભગ એક વીસી જેટલા આયુવાળા આંદોલનથી, ઊકડી ગઈ છે, એ આપણા કેળવણીના પ્રદેશમાં એક સીમોલ્લંઘન જ ગણાય. પરંતુ તેની સાથે જ સૌએ ગાંઠ વાળી લેવાની એક વાત આપોઆપ આવી રહે છે તે ઘણાના ખ્યાલ બહાર રહેલી લાગે છે. માધ્યમ તરીકે હોવાથી અંગ્રેજી ભાષા વધારે સારી શિખાતી, એમ કહી શકાય. માધ્યમ-પદ્ધતી તેને હકાવતાં તે સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનો જ; નેકે આજે તો માધ્યમ છતાંય અંગ્રેજી નખળું જ થતું જતું જેવાય છે, એનાં કારણોમાં અહીં ન ઊતરીએ. આ ફેરફારની તૈયારી ઘણાની નથી, એમ જેવામાં આવે છે. હવે પછીના શિક્ષણમાં અંગ્રેજીનું સ્થાન પહેલાં જેવું નહિ રહે એ આપણે વાહન-ફેર કરવાની સાથે જ સ્વીકારવું જોઈએ. વર્ધા-યોજનામાં આ ફેરફારનું સ્પષ્ટ અને નિખાલસ સૂચન છે; અને તે એ યોજનાનો ખીજે એક મોટો મુદ્દો ગણાય.

વર્ધા-યોજના કહે છે કે, હિંદની આમ જત-તાની પાયારૂપ કેળવણીમાં અંગ્રેજીને સ્થાન નથી. આ

કેળવણી ૭ વર્ષ જેટલી લંબાવી છે. આજ પણ ગુજરાતી ૭ ધોરણની કેળવણી તો ચાલુ છે. પરંતુ અંગ્રેજી ભાષાની ખરજેરીથી તેમાંનાં ચાર જ વર્ષ અખંડ રહ્યાં છે. (મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, મુંબઈની કેટલીક શાળાઓમાં તો લગભગ પ્રારંભથી જ અંગ્રેજી શરૂ કરવામાં આવે છે !) આ પ્રથા પડવાથી સ્વભાષાની અસેવા તો થઈ જ છે. અને વૂઝ કમિટિ આ વિષે એક દીકા કરે છે તે પણ જેવા જેવી છે:—

‘ If, as we are told, middle vernacular rural schools are dying out to give place to anglo-vernacular schools, it is a sign of something very wrong with educational policy. For we have been told on several occasions and our limited experience of the schools confirms the statement that in general, the village boys whose school days have not been hampered by the grind of learning English are more alive at the end of the middle stage, that it is to say, they are better educated than their fellows of the same age in the anglo-vernacular school. ’

એટલે, ઓછામાં ઓછી મહાસભાવાદી પ્રધાનો પાસેથી એટલી આશા તો રખાય કે, કેળવણીનાં પ્રથમ ૭ સાત વર્ષો પછી અંગ્રેજીનો બોલે તો તેઓ ઉઠાવી જ લેશે. વર્ધા-સમિતિ આગળના ક્ષેત્રમાં ઊતરી નથી, એટલે તેણે અંગ્રેજીના પછીનાં સ્થાનની વાત નથી કરી. પરંતુ, તેમનું એટલું મંતવ્ય સ્પષ્ટ છે કે હિંદની પાયારૂપ તાલીમમાં રાષ્ટ્રભાષાને સ્થાન છે, અંગ્રેજીને નથી. આ મંતવ્ય જો કેળવણી-સંસ્થાઓ ત્રીસે તો આજની માધ્યમિક શાળાઓમાં અમુક રૂપાંતર તો થવું જ જોઈએ. તે ન થાય અને જેમ આજ સાત વર્ષનો દાદર ચડ્યે એક માળ ચડાય છે,

ને પત્રી ચાર પગથિયા વચ્ચે એથી ઉપને માળે જવાય છે, તે ઘડેડ જેની તે જ રહેવાની, અને સાત વર્ષનો પ્રયોગ આરબે જ અફળ નીવડવાનો આજની પ્રાથમિક ઝળવળના ચાર વર્ષ વ્યર્થ જાય છે, કેમકે પત્રીથી તેટલામા ભણેનું અભણ્યુ થઈ રહે છે માટે પણ તે કાળને લખાવવો નોંધએ, એ સૂચના સૌને ગમતી લાગે છે આ કવામા પ્રયોગ શ્રી જોનાપણુ ન હોય પણ તેમ કરવા જતા મુશ્કેલી અંગ્રેજના અભ્યાસની છે સાત વર્ષના પ્રાથમિક અભ્યાસની સૂચનાને આવકારતા છતા, આચાર્ય ધ્રુવ “હાનની સાફક માધ્યમિક શિક્ષણના પહેલા વર્ષમા (એને કે, બાળકના પાંચમા અભ્યાસ વર્ષમા) અંગ્રેજ શક કરીને ધીમે ધીમે એ વધારતા જવાનું હે છે । અને સારાશે, આજની માધ્યમિક શિક્ષણપ્રથા જેની ને તેની રહેવા દેવા તે મ્હે છે વર્ધા-જોજનાનો મમ તો તેઓથી પકડયા પિના શેના જ રહે ? જતા તે આમ કેમ કહેતા હશે તે તેમની વૃડ-કમિટી પરની નોંધ જોતા કાષ્ટક સમજાય છે. તેવું કારણ એમનો અંગ્રેજ પ્રત્યેનો અતિ નગ લાગે છે વાહન તરિકા અંગ્રેજ પદ્મશ્રુ થાય છે તે વિષે તેમણે અખ્યુ છે [જુઓ પા. ૧૪૧ ને નીચેની ટીપ] તે પરથી આનંદ કરતા લાચારીના લાનની છાપ વધારે પહેલી પડે છે. અતે અંગ્રેજના શિક્ષણ બામત મિ વૃડના અભિપ્રાય સામે જે તે મ્હે છે તેથી તેમા વિશેષ ને સખનીય ગગ જ પુગાય છે

વૃડ-સમિતિ અંગ્રેજના શિક્ષણ વિષે જે પોતાનો નિખાવસ અભિપ્રાય આપે છે એ દિદના ઝગણી કારોએ અત્યત મનન કરીને તરત આચારમા ઉતા ગ્વા નેવો છે. ગિર્ષોના પેગ ૪૮, ૪૭મા આ વિષયનો પ્રાગ્લ શ્રીને ૪૮મા ક્ષમા તેઓ મ્હે છે —

“એને અંગ્રેજ શિક્ષણ હળતુ કરવું નોંધએ એ વાત પર અમે નેટનો ભાર મૂકીએ તે ઓહો છે એ શિક્ષણ વગથ્યુ મર્યાદામા આણવું નોંધએ એમ અમે તો કમીએ પિનાયતના છોકગનેય કમી નાખે એવા અવ । અંગ્રેજ ગણ અને ગારીકા સાગા પઘનો

વિવેચનયુક્ત અભ્યાસ અને રટણ, આજની હાઈ-સ્કૂલમા જે વ્યવસ્થિત સ્થાન પામ્યા છે તે ન પામવા નોંધએ. . . .”

અને એ ચર્ચા પેરા પડ સુધી ચલાવી છે અતના પડમા પેરામા તે કહે છે, “સામાન્ય વિદ્યાર્થીએ ગેજ-૫-રોજના વ્યવહાર અંગ્રેજ પાછા વધારે સમય આપવો ધો, અને એક્સપિય, મેડી ને મેકોને પાઠગ થોગે”

આચાર્ય ધ્રુવ એક અંગ્રેજની ઉપરની ઉક્તિ પર ઊખડી પળા છે અને તેમા માનતા “આપણા દેશી ભાઈઓ” પર અફમોસ ગહેર કરે છે તે નોંધને, ખરે ખર, ભારે દિનગીરી થાય છે તે કહે છે કે, અંગ્રેજની જરૂર તેના સાહિત્યના આસ્વાદ માટે આપણને છે અને એમા સમત ચના કોઈને વાર નહિ લાગે પણ સાથે એ પણ વાદ દેવડાવુ ધો કે તે ચો દરેક લાભાની પણ જરૂર છે અને ગુજરાતીને મગી, બગાળી, કાનડી, તમિલ, તેલુગુ, સિંધી વગેની જુ છે જ એવા આસ્વાદને માટે અંગ્રેજ જ શુ કામ ? સમૂત શુ કામ નહિ ? અને પાની, પ્રાકૃત ? ‘નાન માટે તો ચીન પણ ન છોડો’ એ અથનુ અસ્તી વામ્ય સૌને માન્ય છે પણ પ્રશ્ન તો એથી જુદો છે એ જ્ઞાનમેળવવા બધાએ બધી લાભાઓ શીખવી નોંધએ એ તો કાષ્ટ ન જ માને તો તો તે દેશની કેમળી આવી જ બ યુ, ને સાથે સાથે તે દેશનુ પણ એટલે, આસ્વાદ આપવા માટે આચાર્યશ્રી જેવા વિદ્વાનોએ ગુજરાતીમા વસુધરાના બધા ગ્તો ઉતારવા નોંધએ. એવું કાષ્ટ તે સ્વીકારતા લાગે છે, પણ દુ ખ સાથે મ્હે છે કે કાષ્ટ તે બામત થઈ રહ્યુ નથી. તો એનો ઉપાય તે મ્હુ નોંધએ એ જ છે, નહિ કે સૌને અંગ્રેજ તુ સાધન અપાવવા એમી કેમળીનું નાવ ભારેખમ કરવું અને વર્ષાની યોજનાનો એનો જ છાદો છે કે પાચારપ ઝળવળીમા અંગ્રેજનો ભાર ન મૂકવો નોંધએ. એ પાચાની ઉપર ચણવાની કેમળીમા અંગ્રેજ યથારથાને આરગે જ પરતુ તે પૂર્વે રાનુભા અને દિલ્લી થ પીખરી લાભાઓની માતા સમા । સમૂત

કે જેના વિના આજની ભાષાઓ પણ પાંગળી છે, તે જેનો વિચાર કરવો જોઈએ. વર્ધાની થોજનામાં સંસ્કૃતનો પરિચયાત્મક અભ્યાસ પણ નથી એ મારી દૃષ્ટિએ હાથપ જ ગણાય. મોટા ભાગના હિંદીઓને આ ત્રણ ભાષાઓ જોઈશે, અને રાષ્ટ્રની શક્તિ ખીલવા ચુનંદા હિંદીઓ પરદેશ ખેડશે તો તેની ભાષાઓ પણ જાણવી જોઈશે. પણ થોડા પરથી સૌનો ન્યાય

ન તોળીએ, અને થોડાં જે વિરલ રૂનો પામે તે સૌને સ્વભાષાના વાહન દ્વારા પહોંચાડે, નહિ કે સૌને પરભાષામાં ઘસરડે.

આ ઉપરાંત ખીજા અનેક મુદ્દા યતાવી શકાય. પરંતુ જે ત્રણેક જે ચર્ચાક્ષેત્રમાં ઊતર્યા છે તે મુખ્ય છે તેને જ સ્પર્શીને આ લાંબી નોંધ એટલે જ અટકાવવી જોઈએ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

તા. ૧૮-૩-'૩૮

સનદી નોકરીને બિનજરૂરી અને ભારે મોટા ખોલે આપણા ઉપર લાદવાનો હું ઇંગ્લેન્ડની સરકાર ઉપર આરોપ મૂકું છું; મરણતોલ ખર્ચ નીચે આપણને કચરી નાખવાનું હું ઇંગ્લેન્ડની સરકાર સામે તોડમત પોકારું છું.

હિન્દુસ્તાનના સીમારા બહાર નાણાંનો જખરો ધુમાડો કરવાનો હું તેમના ઉપર આરોપ મૂકું છું; હિન્દને ખાતે સ્થાનિક ખર્ચ ચડાવવાની બાબતમાં અપ્રમાણિકતા વાપરવાનો હું તેમના ઉપર આરોપ મૂકું છું.

એટલું જ નહિ પણ એથી પણ આગળ વધીને, હિન્દ પ્રત્યેની તેઓની દુરંત યથાર્થિત બાળવવામાં યતાવાયેલી બેદરકારીને કારણે, હદ ઉપરવટના કરવેશ અને જુદમગર રાજ્ય-વહીવટને ભૂખમરને કારણે, છેલ્લા દરેક દશકામાં લાખો હિન્દવાસીઓનાં યયેલાં મોતનો દોષ હું તેઓના ઉપર-હિન્દી સરકાર, ઇંગ્લેન્ડની સરકાર અને ઇંગ્લેન્ડની પ્રેત ઉપર-મૂકું છું.

(૧૧મી મહાસભામાં ખીજા ઠરાવ ઉપર બોલતાં)

—પં. મદનમોહન માલવીય

નવીન અર્થરચના વિષે વિચાર

શ્રી. નરહરિ પરીખ

(ગતાર્કથી સંપૂર્ણ)

કેટલાક સિદ્ધાંતોની અર્થા

જેમાં આવું બધું ન હોય એવી એકાદ આદર્શ અર્થરચના કલ્પી કાઢવી એ સહેલી વસ્તુ છે. પણ વસ્તુસ્થિતિના ઉપાયોનાં પગથિયાં વિચારીને નક્કી કરવાં અને તેની ક્રમબદ્ધ યોજના ઘડી કાઢવી, એ કઠણ કામ છે. અહીં એ સાહસ હું નહિ કરું. પણ એવી કોઈ યોજના ઘડી સમાજ આગળ મૂકતાં પહેલાં અર્થશાસ્ત્રના મૂળભૂત ગણ્યાતા કેટલાક સિદ્ધાંતોની ચર્ચા અને તે લગતો વિચાર-પ્રચાર આપણે જનસમાજમાં કરવો પડશે.

હરીદાષ

જીવનના વિકાસમાં હરીદાષના તત્ત્વનું મહત્ત્વ બહુ જ ગણવામાં આવ્યું છે. ખીજાં ક્ષેત્રોમાં તેમજ આર્થિક ક્ષેત્રમાં અત્યાર સુધી સંધાયેલી આપણી પ્રગતિ હરીદાષના તત્ત્વને આભારી છે એમ મનાય છે. એનો મોટામાં મોટો લાભ તો એ મનાય છે કે એ લીધે નફાખોરી ઉપર અંકુશ રહે છે અને લોકોને સારો તથા સસ્તો માલ વાપરવા મળે છે. વળા એ તત્ત્વને લીધે માણસને મહેનત કરવાની, વ્યવસ્થા કરવાની, કરકસર કરવાની તથા પોતાની શક્તિઓ બરાબર ખીલવવાની પ્રેરણા મળે છે. આ માન્યતાને લીધે અર્થશાસ્ત્રીઓએ એવો સિદ્ધાંત કાઢ્યો કે અર્થપ્રવૃત્તિમાં હરીદાષને સંપૂર્ણ અવકાશ મળવો જોઈએ. રાજ્ય તરફથી કે સમાજ તરફથી માણસની અર્થપ્રવૃત્તિ ઉપર કોઈ જાતના અંકુશ ન હોવા જોઈએ. હરીદાષને લીધે માણસ ઉત્પાદન વધારવા મથશે, અને વધુ ઉત્પન્ન થયેલા માલનો જથ્થો વેચવા માટે તે ઘરાક શોધશે અને બજારમાં તો એ ફાવી શકે છે જેનો માલ ખીજા કરતાં સારો હોય અને પ્રમાણમાં સસ્તો ભાવે વેચાતો હોય. આમ પોતાના હરીદાષને હરાવી શકે એ માણસ ફાવવાનો. આ પ્રકારમાં એવું અને કે ફાવેલા કેટલાક માણસો બહુ ધનવાન થાય પણ સમાજને સારો અને સસ્તો માલ પૂરો પાડી ખીજા કરતાં સમાજની એમણે વધારે સેવા કરી તેથી તેઓ ધનવાન થઈ શક્યા ને ? તેઓ વધુ કુશળ હોઈ પોતાના ધનનો ઉપયોગ સમાજને સારો અને સસ્તો માલ પૂરો પાડી સમાજની વધુ સેવા કરવામાં જ કરશે. ભલે એવા થોડા ધનવાન થતા સમાજને તો સારી અને સસ્તી વસ્તુઓ વધુ પ્રમાણમાં મળી એટલે સમાજને લાભ જ થયો, અને સમાજની પ્રગતિ થઈ.

આ દલીલ લાગે છે તો બહુ રૂપાળી. વિનિર્ગી-
પાવાળી વ્યક્તિ કે પ્રજા આવી જ દલીલ કરે, પરંતુ
હરીદ્વાષનું તત્ત્વ જે સંઘર્ષ ઉપજાવે છે તેમાંથી સમાજમાં
દુઃખ અને કલેશની માત્રા જ વધી છે. જ્યાં કાષ્ઠને વિજેતા
થવાપણું હોય છે ત્યાં કાષ્ઠને કાષ્ઠ પદાક્રાન્ત પણ
થાય જ છે. આજે વ્યવહારમાં તો ચોખ્ખું દેખાય
છે કે જે ઉત્પાદકો અથવા જે વેપારીઓ વચ્ચે હરી-
દ્વાષ ચાલે છે ત્યારે જે હારે તેની પાયામાલી થાય છે.
તેનું કારખાનું અથવા તેની દુકાન તારાજ થઈ જાય
છે અને તેમ થતાં જે ખગાડ તથા ખરબાદી થાય છે
તેનો ખોળો છેવટે તો સમાજ ઉપર જ પડે છે.
દૃષ્ટીક વખત તો હરીદ્વાષ એટલા મરમત ઉપર ચઢે
છે કે પોતાને પડતર અથવા પોસાય એવી કિંમત
કરતાં પણ સરતે દરે માલ વેચવા તૈયાર થાય છે.
તેમાં તો બંને પક્ષ તારાજ થાય છે. આવી એક
જીવલેણ હરીદ્વાષ મેં નજરોનજર જોઈ છે. એક
જગ્યાએ મોટર-સર્વિસ ચાલતી હતી. ત્યાં જે હરીદ્વા
જિલા થયા. તેઓ સર્વિસના દર ઘટાડતા જ ગયા તે
એટલે સુધી કે મફત બેસાડવા ઉપર આવ્યા. પણ
એટલેથી તેઓ અટક્યા નહિ. એક મોટરવાળાએ મફત
બેસાડવા ઉપરાંત બેસારુઓને એક એક પેંડો આપવા
માંડ્યો. બીજી મોટરવાળાએ ચાને કપ પિવડાવવાનું
શરૂ કર્યું. બેસારુઓને ગમત પડી. પેંડો લાવતો
હોય તે પેંડાવાળાની મોટરમાં બેસે અને ચાના
શોખીન ચાના કપવાળી મોટરમાં બેસે. પરિણામે બંને
મોટરવાળાને દેવું થઈ ગયું અને તેઓ સર્વિસ જ ન
ચલાવી શક્યા. આવી મૂર્ખાઈભરેલી હરીદ્વાષ
મોટર-સર્વિસમાં જ બને છે એવું કાંઈ નથી.
મજૂરો આવી હરીદ્વાષમાં ઊતરે છે. ત્યારે
શું થાય છે? સખતમાં સખત કામ અને
ઓછામાં ઓછા દર બધા જ મજૂરોને સ્વીકારવાં પડે
છે. અને કાણ કહે છે કે હરીદ્વાષથી માલ સરતો
અને સારો મળે છે? સરતો મળતો હશે. પણ માલની
જાતમાં તો ઉત્તરોત્તર ખગાડ જ થતો જાય છે અને
છેવટે એવી સ્થિતિ આવી પહોંચે છે કે પૈસા ખર્ચતા

પણ સારો માલ ખજારમાં નથી મળતો. વળી સરતે
દરે માલ આપવાની હરીદ્વાષમાં હલકી બનાવટનો
અને ભેળવાળો માલ જ ખજારમાં મળે છે. આજે
દૂધ ઘી જેવા ખાદ્ય પદાર્થો ગામડાંમાં પણ ચોખ્ખા
મળવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે, એની પાછળ માલ
સરતો કેમ વેચવો તેની હરીદ્વાષ જ છે.

એટલે અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં હરીદ્વાષનું
માહાત્મ્ય આજ સુધી ભલે ગમે તેટલું ગવાયું હોય
પણ આર્થિક પ્રગતિ તથા વિકાસના એક પ્રધાન
તત્ત્વ તરીકે તેનો પુરસ્કાર કરવામાં આર્થિક પ્રગતિ
અથવા વિકાસ કાને ગણવો એ બાબત ભૂલ જ થઈ
છે, અને પરિણામે સમાજનું કલ્યાણ નથી
સધાયું. હરીદ્વાષમાં ન્યાય અન્યાય જેવી કાંઈ
વસ્તુ જ ન હોય એમ માની લેવાયું છે.
આ જ તત્ત્વને અનુસરીને ઇંગ્લેંડે હિંદુસ્તાનની
આર્થિક પ્રગતિ સાધી, દૃષ્ટીએ એખીસીનિયાની સાધવા
માંડી છે અને જપાન ચીનની સાધવા તત્ત્વર થયું
છે ! નિરંકુશ હરીદ્વાષનાં પરિણામ આવાં જ આવે.
તે ઉપરથી આપણે ચેતીએ તો હરીદ્વાષ અને વિચ-
હતા નહિ પણ સહકાર અને સંપત્તિ તત્ત્વ
ઉપર જ નવી સમાજશાસ્ત્રના કરવાનો આપણે વિચાર
કરીએ. હરીદ્વાષ કરવા માટે વ્યક્તિઓ, મંડળો અથવા
તો રાષ્ટ્રો જે નિરંકુશ છૂટ માગે છે તે કાંઈ પણ
સામાજિક શાસ્ત્ર આપી શકે નહિ.

ખાનગી માલકીહક

હરીદ્વાષ જેમ આર્થિક વિકાસનું પ્રેરક તત્ત્વ મનાય
છે તેમ વેચકિત્ત અથવા ખાનગી માલકીહક આપણા
તમામ અર્થવ્યવહારના પાયારૂપ ગણાય છે. એ હકને
લાંબે જ માણસ અને તેટલી વધારે મહેનત કરવાને
તથા ઉત્પન્ન કરેલી સંપત્તિનો બંને તેટલો સાચવીને
ઉપયોગ કરવાને પ્રેરણ છે. એટલે આજે દુનિયામાં
આપણે આટલી સંપત્તિ નિર્માણ કરી શક્યા છીએ
તે આ હકના પ્રતાપ છે. હું મારાથી બની શકે તેટલી
વધારે મિલકત સંપાદન કરું, તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ
કરું, મરજીમાં આવે તેને અને મરજીમાં આવે તે

શરતે ખીજને વાપરવા આપું અથવા બક્ષિસ આપું અને મરી ગયા પછી છોકરાંઝીયાં માટે મૂકતો જઈ અથવા જીવતાં વસિયતનામુ કરી એ મિલકતની મારી મરજી પ્રમાણે મરણ પછીની પણ વ્યવસ્થા કરું—આ બંધી લાવનારો અને અભિલાષાઓ માલકીદકમાં રહેલી છે. આખી દુનિયામાં આજે એ હક્કનો સ્વીકાર થયેલો છે તેથી જ માણસ ધન કમાવા અને સંધરવા આટલા ધમપછાડ કરે છે. આપણા ઇતિહાસના પ્રારંભકાળમાં ખાનગી અથવા વૈયક્તિક માલકીદક નહોતો અથવા નહિ જેવો હતો. એ હક્કનો કેવી રીતે વિકાસ થયો તેના ઇતિહાસમાં જીતરીએ. આપણે તો એ તપાસવું છે કે ખાનગી માલકીદકની આ પ્રથા સમસ્ત જનસમાજની દૃષ્ટિએ હિતકારી છે કે કેમ, સમાજના સુખનું એ કારણ છે કે દુઃખનું, તેથી સમાજની પ્રગતિ યષ્ટ રહી છે કે અધોગતિ ?

એક સર્વસાધારણ સામાજિક ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સમાજવાદીઓનું એ સૂત્ર સ્વીકાર્યો વિના ચાલે એમ નથી કે દરેક માણસે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાંઈ ને કાંઈ સમાજોપયોગી કામ કરવું જોઈએ અને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેને મળવું જોઈએ. આ સૂત્રના અમલમાં માલકીદક અંતરાય નાખે છે. મજૂરી કરનારાઓને તેમની મહેનતનો વાજબી અહો માલકીદકને કારણે મળી શકતો નથી. મજૂરોની હક્કની રાહમાં માલિકા બોડી રીતે લાગ પડાવે છે. એ એ હક્કને જોરે જ દુનિયામાંનાં ઉત્પત્તિનાં તમામ સાધનો—જમીન, ખાણો તથા કારખાનાં—અહુ જ નાના વર્ગના કબજામાં છે. અને એ વર્ગમાંના ધણા તો કાંઈ પણ જાતનું સામાજિક કામ કર્યા વિના, વગર મહેનતે નહીં ખાય છે અને સમાજની અધિકાંશ સંપત્તિને ઉપભોગ કરે છે. આ માલકીદકને જોરે જ થોડા માણસો મોટા સમુદાયને પોતાના યુવામ જેવી દશામાં રાખી શકે છે અને તેમની પાસે પોતાની મરજી પ્રમાણે વૈતરું કરાવી શકે છે.

આ અનિષ્ટ એટલી હદે પહોંચ્યું છે કે સમાજ-

વાદીઓમાંથી કેટલાક તમામ પ્રકારના માલકીદક અને કેટલાક ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપરના માલકીદક નાબૂદ કરવા તૈયાર થયા છે. તદ્દન રૂઢિચુસ્ત અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ આ માલકીદક ઉપર ઘટતા અંકુશો મૂકી તેને મર્યાદિત કરી નાખવા જોઈએ એમ સ્વીકારતા થયા છે. એટલે આ હક્કનું શોધન થવું જોઈએ એ વિશે સર્વાનુમતિ છે.

માલકીદકના શોધનનો વિચાર કરતી વખતે આપણે સંપત્તિના મુખ્ય બે વિભાગ ધ્યાનમાં રાખના પડશે: પ્રત્યક્ષ ઉપભોગ માટેની સંપત્તિ અને ખીજ ઉત્પત્તિનાં સાધન તરીકે વપરાતી સંપત્તિ. ઉપભોગ માટેની સંપત્તિ ઉપર માલકીદક આતુ રહે એની સામે વાધો ઉઠાવનારા બહુ થોડા છે. જો કે પોતે ઉપભોગ કરી શકે તે કરતાં વધારે સંપત્તિ ઉપર કબજો રાખી ખીજનું એને તેનો ઉપભોગ કરતા રોકવા અથવા ઉપભોગ કરવા દેવા માટે તેની પાસેથી ભાડું લેવું એ કેટલે દરજ્જે વાજબી છે એ વિચારવાનું તો રહે જ છે.

ઉત્પત્તિનાં સાધનો ઉપરના માલકીદકથી સમાજમાં અન્યાય અને અસમાનતા વધતાં જ જાય છે, એ વિશે કોઈ શંકા ઉઠાવી શકે એમ નથી. પણ માલકીદક નાબૂદ કર્યા પછી આ ઉત્પત્તિનાં સાધનોની કાંઈક વ્યવસ્થા તો કરી જ પડશે ને ? જો મજૂરી કરનારાઓના પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વવાળું રાજ્ય એ વ્યવસ્થા ઉપાડી લે એ એક જવાબ છે. પણ પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ શી રીતે સાધવું એ કળા ન્યાં સુધી આપણને હાથ લાગી નથી — પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રતિનિધિતંત્ર ઉપર અંકુશ રાખવાની જો વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ તે કેવળ મન ધિકારથી નથી આવી શકતી—ત્યાં સુધી આ વ્યવસ્થા સ્થગન જન-સમાજનું કંથાણ સાધનારી એટલે કે સર્વોદયકારી થશે કે કેમ એ વિશે શંકા છે. ખાનગી માલકીદક અનિષ્ટનો પ્રશ્ન કાંઈ આજનો નથી, જુદા અને દૃશ્ય જેવાઓએ અપરિગ્રહનો આદર્શ મૂકી તેનાં અનિષ્ટો ઓછાં કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. પણ તેમનો અપરિગ્રહનો આગ્રહ પાદરીઓ અને ભિક્ષુઓ તથા સાધુસંન્યાસીઓ

માટે જ રહી ગયો. એરિસ્ટોટલે કહ્યું છે કે “મિલકત લલે ખાનગી હોય પણ તેનો ઉપયોગ સાર્વજનિક થવો જોઈએ.” આ સૂત્રમાં ગાંધીજીના દ્રષ્ટીના સિદ્ધાંતનું સૂચન છે. ગાંધીજી માલકીહક કરતાં માલકીની જવાબદારીઓ ઉપર ભાર મૂકે છે. કોઈ પણ માણસ અમુક મિલકત ધારણ કરે એટલે તે મિલકત પરવે એ સમાજને જવાબદાર ગણાય. એનો ઉપયોગ સામાજિક હિતની દૃષ્ટિએ જ તે કરે અને તેની વ્યવસ્થા કરવામાં જેટલાનો સહકાર તે લે—એટલે કે કારખાનું હોય તો જેટલાની મદદથી એ કારખાનું ચાલે, જમીનદારી હોય તો જેટલાની મદદથી એ જમીન ખેડાય—એ બંધાનું હિત બરાબર સચવાય છે કે નહિ તે જુએ અને તેમનાં જીવન સાથે મેળમાં શોભે એવું જીવન પોતે ગાળે.

આવી રીતે માલિકો જો મિલકતના દ્રષ્ટી બની જાય તો રાજ્યતંત્ર મારકતની વ્યવસ્થા કરતાં સારી વ્યવસ્થા સમાજને મળી રહે. પણ માલિકો દ્રષ્ટીની જવાબદારીઓનું પાલન ન કરે તો તેમના ઉપર અંકુશ અથવા દંડ (Sanction) શો? એવી અહિંસક દંડશક્તિ ગાંધીજીના અસહકારના ઉપાયમાં છે. આર્થિક અન્યાય અને જુલમના નિવારણનો ઉપાય સૂચવતાં એક પ્રસંગે તેમણે કહ્યું છે કે: “મારું સાધન શાન્તિમય અસહકાર છે. કોઈ પણ માણસ ખીજાઓના સ્વેચ્છાએ કે પરાણે આપેલા સહકાર વિના ધન ભેગું કરી શકતો નથી.” એ જ પ્રમાણે કહી શકાય કે ખીજાઓના સહકાર વિના કોઈ માણસ માલકીહક પણ ભોગવી શકતો નથી. એટલે માલિકો પાસે તેમની જવાબદારીઓ અદા કરાવવા માટે અસહકારની જરૂર પડે તે કરવા જેટલું બળ બિનમાલિકાએ કેળવવું રહ્યું. અને એ બળ ત્યારે જગશે ત્યારે જ નવી અર્થરચનાનો ઉદય થશે. પછી માલિકાને સ્વાર્થપરાયણ મટી સેવાપરાયણ થવું પડશે. નવીન સમાજરચનામાં માલકીહકનો નહિ પણ માલકી-જવાબદારીઓનો જ વિચાર પ્રધાન હશે. પોતાના સહકારી મનુષ્યો બધી રીતે સુખી અને

આખાદ થાય તથા આખી મિલકતની વ્યવસ્થા સમસ્ત જનસમાજના હિતની દૃષ્ટિએ થાય, એ જોવાની જવાબદારી જેઓ ઉઠાવી શકશે તેઓ જ માલિકો રહી શકશે.

વારસાહક, ભાડું, વ્યાજ

માલકીહકમાંથી જ ફલિત થયેલો વારસાહક, ભાડું લેવાનો હક તથા વ્યાજ ખાવાનો હક, એનું શોધન પણ એની સાથે સાથે જ થવાની જરૂર છે. વારસામાં મળેલી મિલકત માટે વારસને કશો શ્રમ કરવો પડેલો નથી હોતો. આ હક અસમાનતાને વધારે દઢ કરે છે, તેમ તેનું પ્રમાણ પણ વધારે છે. એ રીતે એ હક સમાજહિતવિરોધી છે. તેથી જ લગભગ બધા સુધરેલા ગણ્યતા દેશોમાં વારસા ઉપર બહુ મોટા કર નખાવેલા છે. ગાંધીજી તો અમુક હદ ઉપરાંતની મિલકત ઉપર વારસાવેરા બની શકે તેટલો ભારે કરવાના મતના છે. તેમના જ શબ્દો ટાંકીશ: “ધનિકાના ધનની ઉપર હજી પૂરતા કર નથી નખાયા. દુનિયાના ખીજા દેશો કરતાં આપણા દેશની સ્થિતિ તોખી છે. અને આ દેશમાં તો અમુક વ્યક્તિઓ અદ્યતન ધનની માલિક બની ગેસે એ આપણા સમાજ પ્રત્યે એક ગુનો જ ગણાય. એટલે અમુક હદ ઉપરાંતની દોલત ઉપર ગમે તેટલા કર નાખો તોયે કરની રીમા આવી ગઈ ન ગણાય. મેં સાંભળ્યું છે કે ઇંગ્લાંડમાં અમુક હદથી વધારાની આવક પર આવકના ૭૦ ટકા જેટલો કર નાખવા સુધી પહોંચ્યા છે. હિંદુસ્તાન એથી મોટા આંકડા લગી શા સાદું ન પહોંચે? આપણે ત્યાં વારસાવેરા શા માટે ન હોય? પુખ્ત ઉમરના થયા પછી બાપનો વારસો ભોગવવાને કારણે લખપતિઓના દીકરાને નુકસાન જ છે. અને રાષ્ટ્રને તો એ રીતે બમણી હાનિ થાય છે. કેમકે એ વારસા ઉપર વાજખી રીતે તો રાષ્ટ્રનો હક છે. વળી રાષ્ટ્રને ખીલું નુકસાન એ થાય છે કે વારસો મેળવનારાઓની શક્તિ ધનના બોજ તળે કચડાઈ જવાને લીધે પૂરેપૂરી ખીલવા પામતી નથી.”

ભાડું અને વ્યાજ ખાનારા પણ સમાજને બેવડું

નુકસાન કરે છે. પોતે મોટે ભાગે પ્રમાદી જીવન ગાળે છે અને ખીજાઓ તેમના ભાડાં અને વ્યાજના બોજથી ક્યકાય છે. તાર્કિક દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો આ હક્કોની પાછળ કશો જ ન્યાય નથી.

જે મકાન કે મિલકત માણસ જાતે ન વાપરી શકતો હોય તે ખીજાને વાપરવા આપે તે માટે જે ભાડું તે માગે છે તે ક્યા હક્કથી એ વિચારીએ. માણસ બદલો ત્યારે માગી શકે જ્યારે એને કાંઈ ભોગ આપવો પડતો હોય કે ધસારો વેરવો પડતો હોય. અહીં તો પોતાનું વધારાનું મકાન કે મિલકત સાય-વવાની, તેને સાક્ષર અને સારી સ્થિતિમાં રાખવાની એને ચિંતા હોય છે. ખીજો માણસ વાપરીને એ જો સાચવે તો ઊલટું સચવામણી બદલ મકાનના માલિકે મકાન વાપરનારને કાંઈક મહેનતાણું આપવું જોઈએ. એ મહેનતાણું પેલા માણસને મકાન વાપરવાની સગવડ મળે તેમાં આવી ગયું એમ ગણીએ. પણ એ ન્યાયે માલિકને ભાડું માગવાનો અધિકાર તો નથી જ રહેતો. ખરી રીતે તો આવી વધારાની મિલકત ઉપર માલકીદાર જ ન હોવો જોઈએ. પછી આવી મિલક-ની વ્યવસ્થા કાં તો સમાજ કરે અને જેને મકાનની જરૂર હોય તેને વાપરવા આપે અથવા પોતે જાતે જ ટૂંકી તરીકે વ્યવસ્થા કરે તો જેને એ મકાનની જરૂર હોય અને જે સારી રીતે સાચવે એવો હોય તેને પસંદ કરીને વાપરવા આપે.

આ જ દલીલ વ્યાજને લાગુ પડે છે. માણસ પોતાને વાપરવા જોઈએ તે કરતાં વધારે નાણાં ભવિષ્યમાં કાંઈ અહીંઓપરીએ અથવા ધણપણમાં ખપ લાગશે એમ ધારીને રાખી મૂકે છે. આ નાણાંનો ઉપયોગ તે ખીજા માણસને કરવા દે તો ખીજો માણસ એ મૂડી તરીકે વાપરે અને તેને નફો મળે એટલે એ નફામાં ભાગ પડાવવા આ માણસ વ્યાજ માગે છે. વળી નાણાં ખીજાને વાપરવા આપવામાં નાણાં કદાચ ધસાઈ જાય એ જોખમ નાણાંનો માલિક ખેડે છે. એ જોખમ બદલ જે તે વ્યાજ માગતો હોય તો જ્યાં મિલકત

જોખમ ન હોય ત્યાં શું? પૈસા ઘરમાં રાખી સાય-વવાની ચિંતા વહેરવાને બદલે ખાતરીના માણસને વાપરવા આપે તેમાં તેણે ભોગ આપ્યો કે ધસારો વેરવો એવું કાંઈ નથી. અને આપણે માલકીદાર ઉપર મર્યાદા મૂકી માલકીજવાબદારીઓ વધારીએ એટલે મૂડીદાર તરીકે માણસ નફા કે વ્યાજનો હાદાર રહેતો નથી. વળી ઉપર કહ્યું એમ વ્યાજ ખાનાર પ્રમાદી તો બને જ છે. આવી બધી બાબતોનો વિચાર કરીને જ ઇસ્લામમાં વ્યાજ ખાવાનું હરામ ગણ્યું છે.

યંત્રોની મર્યાદા

ભૌતિક શક્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી તે મારફત મોટાં મોટાં યંત્રો ચલાવવાની શોધ થયા પછી એ વિચાર ઉતરેતર વિશેષ પ્રચલિત થતો જ ગયો છે કે આપણે જોઈતી તમામ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન ખની શકે ત્યાં સુધી યંત્રો મારફત કરવું. યંત્રોહોગોનું પ્રમાણ પણ દુનિયામાં વધતું ચાલ્યું છે. એને પ્રતાપે લોકોને રોજને રોજ નવી નવી વસ્તુઓ વાપરવા મળે છે. પણ એનાથી સમાજના સુખની માત્રામાં વધારો થયો છે કે કેમ તે તપાસવા જેવું છે. યંત્રોની જેમ જેમ નવી શોધો થતી જાય છે તેમ તેમ એકારી વધતી જાય છે. વળી એ બધાં યંત્રો જેમને કળજે છે એ વર્ગ પોતાના કળજને જોરે મજૂરવર્ગને ચૂસે છે તેથી ગરીબાઈ અને ભૂખમરો પણ વધતો જાય છે. પણ ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપરના માલકીદારને આપણે જે નાણું કરીએ તો તેમાંથી નફાનું તત્ત્વ નીકળી જતાં તમામ ઉત્પાદન નિર્થક્રિય કરી શકાય, દરેકને તેની શક્તિ પ્રમાણે કામ આપવામાં આવે અને સમાજની જરૂરિયાત જેટલી વસ્તુઓ રોજના થોડા કલાકના કામમાંથી જ ઉત્પન્ન કરી શકાય. બધા લોકોને નવરાશ વધારે મળે અને તેનો ઉપયોગ તેઓ જીવનના વિકાસ માટેની અર્થનિરપેક્ષ (non-economic) પ્રવૃત્તિઓમાં કરે. યંત્રોહોગના દિમાયનીઓ આ રીતે પોતાની દલીલ મૂકે છે.

પરંતુ યંત્રના મૂળમાં જ અથવા યંત્રના સ્વભા-વમાં જ કેટલાંક અનિષ્ટ રહેલાં છે, જેનું નિવારણ

યંત્રોને સામાજિક માલકીનાં બનાવવાથી પણ થઈ શકતું નથી. અહીં તેનું સૂચન માત્ર જ થઈ શકશે.

૧. પ્રાચીન કળાકૌશલ્યનો નાશ તથા માણસની ઇદ્રિયશક્તિઓના વિકાસમાં અંતરાય, તેની અવેજીમાં નવું યંત્રકૌશલ્ય આવ્યું છે ખરું, પણ માણસના સર્વદેશી વિકાસ માટે તે પૂરતું નથી. યંત્ર ઉપર કામ કરતાં, માણસની જુદી જુદી ઇદ્રિયોની સ્વાભાવિક શક્તિઓનો વપરાશને અભાવે હાસ થાય છે. તેનો બદલો યંત્રકૌશલ્ય દ્વારા પૂરતા પ્રમાણમાં મળતો નથી. કામ અથવા ઉદ્યોગ દ્વારા ઇદ્રિયોનો વિકાસ થાય છે એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યાં હાથઉદ્યોગ જ વિવક્ષિત છે. આ વસ્તુ શાળાઓમાં બાળકોને માટે જ સાચી અને આવશ્યક છે એમ નથી, પણ મોટી ઉંમરના થયા પછી પણ પોતાના ઉદ્યોગધંધાને અંગેની પ્રવૃત્તિદ્વારા માણસને જે કળવણી મળે છે અને તેનો જે વિકાસ થાય છે તે બીજી રીતે નથી થઈ શકતો. જેવું ઉદ્યોગનું સ્વરૂપ તેવી કળવણી. યંત્ર ઉપર કામ કરતાં ઇદ્રિયોના વિકાસને ઓછો જ અવકાશ રહે છે.

૨. યંત્રઉદ્યોગોમાં શ્રમવિભાગને બહુ જ વધારે પડતી હદ સુધી લઈ જવામાં આવે છે, તેથી કામ એકધારું થઈ જાય છે એટલે તેમાં આનંદ અને કળવણીનાં તત્ત્વ રહેતાં નથી અને શરીરને તથા મનને વધારે ધસારો પહોંચે છે.

૩. યંત્રઉદ્યોગમાં તમામ વ્યવસ્થા કેદ્રિભૂત કરવી પડે છે, અને તેના સંચાલનનો મુખ્ય આધાર અમુક નિષ્ણાતવર્ગ ઉપર જ રહે છે. એ નિષ્ણાતવર્ગ ઉપર આખા જનસમાજને અવલંબિત રહેવું પડતું હોય સમાજ પાંગળો થઈ જાય છે અને સમાજનું સ્વાતંત્ર્ય જોખમાય છે.

૪. વળી આખા સમાજનો વ્યવહાર એક રથને કેદ્રિભૂત એવી શક્તિ ઉપર અવલંબે છે. વીજળીના કારખાનામાં કાંઈક બગડે તો આખા શહેરના દોવા બંધ થઈ જાય, ટ્રામો તથા રેલવેઓ અટકી પડે, આવું રોજ નથી બનતું એ વાત સાચી. પણ જ્યાં સુધી યુદ્ધો

નાબુદ નથી થયાં ત્યાં સુધી આખા સમાજના જીવન-વ્યવહારની ચાવી એક જગ્યાએ મૂકવી એમાં જોખમ તો છે જ. દુસ્મન એ ચાવી હાથમાં લઈ લે તો આખી પ્રજાને ત્રાહિ પોકરાવી શકે.

૫. યંત્રમય શસ્ત્રાસ્ત્રોની નવી નવી શોધોમાં વિનાશક સાધનોની શોધો જેટલા પ્રમાણમાં થઈ છે તેટલા પ્રમાણમાં રક્ષણનાં સાધનોની શોધો નથી થઈ અથવા નથી થઈ શકી. તેથી જ જો દુનિયામાં મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે મહાયુદ્ધ જામે તો આખી સંસ્કૃતિનો વિનાશ થઈ જાય એવી બીતી વિચારકાના દિલમાં પેડી છે.

૬. યંત્રાદ્યોગોને લીધે વસ્તીને નિશ્ચિત વિચારમાં કેદ્રિત થવું પડે છે. ગીચ વસ્તી અને ગંદકીને લીધે અનારોગ્ય વધતું જાય છે. વીજળીના ઉપયોગથી મોટાં શહેરોની અનારોગ્ય રિથિતિમાં સુધારો કરી શકાય ખરો. છતાં તેલ અને કાલસા વિના આપણે ચલાવી શકીએ તેમ નથી ત્યાં સુધી ધુમાડાના ત્રાસમાંથી છૂટવાનો સંભવ નથી. વળી મોટાં યંત્રો, ટ્રામો, રેલવે અને વિમાનોની સાથે ત્રાસજનક અવાજ અથવા ધોંધાટ અનિવાર્ય છે, અને એ ધોંધાટની વચ્ચે રહેતાં જ્ઞાનતંત્ર્યો ઉપર માડી અસર થાય છે.

૭. યંત્રસંસ્કૃતિમાં જીવન ઉતાવળિયું, કોઈ જાતની નિરાંત અને શાન્તિ વિનાનું તથા ધોંધલિયું થઈ જાય છે, તેને લીધે માનસિક રોગોનું પ્રમાણ વધતું જ જાય છે.

૮. કેટલાક યંત્રાદ્યોગો એવા છે જે કરતાં શરીરમાં ધીમું ઝેર પ્રસરે છે અને અમુક રોગો લાગુ પડે છે. આવા નવા રોગોની સંખ્યા પણ વધી છે.

૯. જેમ જેમ સગવડો અને વસ્તુઓ વધારે મળતી જાય છે તેમ તેમ આપણે તે વિનાશક વાપરીએ છીએ અથવા તેનો બગાડ કરીએ છીએ. અમદાવાદનો જ દાખલો લઈએ તો ત્યાં વસ્તીના વધારાના પ્રમાણમાં પાણીના વપરાશનું પ્રમાણ વધ્યું છે. પાણીનો એટલો બગાડ જ થાય છે. સાબરમતી

ક્યાં સુધી એટલું ખાણી પૂરું પાડી શકશે એ પ્રશ્ન આજે નહિ તો કાલે વિચારવા જેવો થઇ પડવાનો છે. યંત્રસંસ્કૃતિમાં કુદરતની સાધનસંપત્તિનો આવી રીતે ખગાડ કરી આપણે ભવિષ્યની પેઢીના પેટ ઉપર પણ મુકીએ છીએ.

૧૦. કુદરતની નિકટમાં રહેતા માણસમાં જે તન્દુરસ્ત ખડતલપણ અને આવી પહેલી કોઇ પણ નવી પરિસ્થિતિને પહેંચી વળવાની હાજરશુદ્ધિ અને આવડત જોવામાં આવે છે તેનો યંત્રસંસ્કૃતિમાં નાશ થાય છે.

આ અધું કહી હું યંત્રોદ્યોગોનો એકાન્તિક વિરોધ કરવા નથી માગતો. યંત્રોદ્યોગો સામાજિક માલકીના થાય ત્યારે આપણે તેમાંથી ઘણો લાભ ઉઠાવી શકીએ એમ છે, એ હું સ્વીકારું છું. પણ તમામ ઉત્પાદન યંત્રો દ્વારા હજુ નથી એ જ હું સચવવા ઇચ્છું છું. યંત્રો તેની મર્યાદામાં તેને સ્થાને રહે તો હિતકારી છે, પણ આપણી આખી જ ઉત્પાદનવ્યવસ્થા ઉપર અને આપણા તમામ વ્યવહાર ઉપર આક્રમણ કરે તો વિનાશકારી છે. જે યંત્રો માણસ તથા તેણે કામ માટે પાળેલાં યશુઓને કામ વિનાનાં અને પરિણામે શુશ્રાવનનાં સાધન વિનાનાં બનાવી મૂકે તેવાં હોય તે અનિષ્ટ છે. પરંતુ જે યંત્રો માણસનો કે તેણે પાળેલાં યશુઓનો જગત ઉપરવટનો શ્રમ ઓછો કરવાની દૃષ્ટિએ અથવા તેમનો સમય બચાવવાની દૃષ્ટિએ યોગ્યતા હોય તે હજુ છે. આપણા દેશનો વિચાર કરીએ તો તો જ્યાં સુધી અપાર માનવશક્તિ અને યશુ શક્તિ આપણા દેશમાં કામ વિનાની પડી છે ત્યાં સુધી, જેમાં તેનો ઉપયોગ થઇ શકે એમ છે એવાં કામમાં ભૌતિક શક્તિ દાખલ કરી તે દ્વારા યંત્રો ચલાવી ઉત્પાદન કરવાનો વિચાર આપણે માટે હિતાવહ નથી જ.

યંત્રોદ્યોગોને લીધે આયાત-નિકાશના વેપારની મોટે ભાગે અનાવશ્યક અને નિરર્થક વૃદ્ધિ થઇ છે તથા એ વેપારે દેશ દેશ વચ્ચે લડાઈનું સ્વરૂપ પકડ્યું છે. યંત્રો ઉપર મર્યાદા મૂકી, શક્ય હોય ત્યાં સુધી હાથ-ઉદ્યોગ દ્વારા આપણી જરૂરિયાતો પૂરી

પાડી લેતાં એ વેપાર એટલે-અવશ્યનું એક મોટું કારણ દુનિયામાંથી આપોઆપ ઓછું થઇ જાય છે.

જરૂરિયાતો અમર્યાદ વધારે જ જવી અને તે મરેના ઉત્પાદન પાછળ મેડવા જ રહેવું એ કાંઈ મનુષ્યનું ધ્યેય ન હોવું જોઇએ. આપણે દુનિયાનો ઇતિહાસ જોઇએ તો જરૂરિયાતો અને મુખ્યસમસ્યા વધારે જ જવાની અને મોજશીખને પ્રાધાન્ય આપનારી તમામ પ્રાચીન તેમ જ મધ્યકાલીન શહેરી સંસ્કૃતિઓ—જલે તેણે અલ્પકાળ માટે દુનિયાને આંછ નાખી હોય પણ—ખીજઓના શોષણ ઉપર જ નહીં છે અને અંતે અલ્પાયુષી નીવડી છે. ભૌતિક શક્તિના ઉપયોગની શોધ પછી જે આધુનિક શહેરી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો છે તેનું પ્રાગલ્ભ્ય અને આક્રમણ આજે બહુ વધી પડ્યું છે, પણ તેની સાથે જ તેના વિનાશના પગરણ પણ મંડાયેલાં છે. એમાંથી જાગરી જવા માટે આપણી આમસંસ્કૃતિને વિશુદ્ધ કરી તેનું પુનરુજ્જવન કરવાનો ઉપાય ગાંધીજી મૂક્યે છે. ખેતી, આમેદ્યોગ અને સાદું-જીવન તથા આપણા તમામ વ્યવહારમાં ઊંચનીચના ભેદ વિનાની સમાજરચના એ નવી સંસ્કૃતિનો પાયો છે.

કામનું સમયપત્રક

નવીન અર્થરચનાનો વિચાર કરવામાં મજૂરીના કામના કલાક તથા મજૂરીના દરનો પ્રશ્ન બહુ મહત્વનો છે. મિલોમાં તથા કારખાનાંમાં જ્યાં અમુક ઢગણું નક્કી કરેલું કામ દરેકને કરવાનું હોય છે ત્યાં કામના કલાક નક્કી કરવાનું સહેલું પડે, પણ ખેતીના કામમાં નવનુના ફેરફારને અનુસરવું પડે છે તેથી તેમાં કામનો વખત પણ નક્કી નથી થઇ શકતો તેમ કામના કલાક પણ નક્કી નથી થઇ શકતા. દરેક માણસ માટે કાંઈ ને કાંઈ સમાર્પણેયોગી શ્રમ આવશ્યક છે એ તત્વનો ગ્વીકાર કરતાં, અમની આદર્શ વ્યવસ્થા એ શ્રેય જેમાં માણસનાં બધાં અંગોને અને બધી શક્તિઓને પૂરતું કામ મળે. પૂરતું એટલે જોઇએ તેટલું, નહિ વધારે નહિ ઓછું. એની વ્યવસ્થા હોય તો જ માણ

સને ઝોઢાંમાં ઝોઢો ધસારો પહોંચે અને સરવાળે વધારેમાં વધારે કામ થાય. સખત મહેનતનું કામ પણ ત્યાં સુધી થાક ન ચડે ત્યાં સુધી હું પહેરે કરવાનું સારું લાગે છે. એટલે હું પહેરે એવું સખત મજૂરીનું કામ હોય, ત્યાર પછી વળી હળવું પણ ધરતી બહાર ખુદ્દામાં કરવાનું કામ હોય, પછી વળી જીપે બેસીને કરવાનું કામ હોય, અમુક વખત પોતાના શોખનું જ એવું કાંઈ ખાસ કામ હોય, અમુક વખત સામાજિક સહવાસમાં ગાળવાનો હોય, અમુક વખત નવું જ્ઞાન મેળવવામાં ગાળવાનો હોય, અમુક વખત સ્મતગમત કે વાર્તાપિતોદ હોય—એમ આખા દિવસના કામની પહેચણી કરી હોય તો તેમાં શરીરને તથા બુદ્ધિને જોઈએ તેટલો શ્રમ મળી રહે, વધારેમાં વધારે કામ થાય, વધારેમાં વધારે સગવડ સચવાય, માણસનો વિકાસ વધારેમાં વધારે થાય અને સમાજની દરેક વ્યક્તિનો સુખસંતોષ પણ વધારેમાં વધારે સંધાય. આવી સગવડ કારખાનાંનાં કામમાં ગોઠવવી અઘરી છે. તેમાં તો કામના કલાક ત્યારે ઝોઢા થશે ત્યારે કેવી વ્યવસ્થા થશે તે જોવાનું છે. પણ ખેતીમાં અને ગ્રામોદ્યોગમાં આવી વ્યવસ્થા સહેજે થઈ શકે એવી છે. અને તેથી જ યત્રોદ્યોગો કરતાં ખેતી અને ગ્રામોદ્યોગોમાં સામાજિક વિકાસ અને સુખશાન્તિને માટે વધારે અવકાશ છે. છતાં કારખાનાં દુનિયામાં છે અને ગ્રામોદ્યોગની ક્ષિત્તિ દુનિયામાં સ્વીકારાય તો પણ અમુક તો રહેવાનાં જ. એટલે તેમાં એવી વ્યવસ્થા તો હોવી જ જોઈએ કે થાક ચડવા માટે અને કામનો કંટાળો આવવા લાગે કે તરત કામમાંથી છૂટી મળે. આજે મિલોમાં એક વાર આરામની છૂટી મળે છે પણ અમુક અમુક કલાકને અંતરે વધારે વાર છૂટી મળતી જોઈએ. જેમાં માણસ આંતરેમ હરીફરી તથા નાસ્તો વગેરે કરી તાજે થઈ શકે. ઉત્પાદન માણસને માટે છે, માણસ કાંઈ ઉત્પાદનને માટે નથી. એ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખીને કામ ગોઠવવું જોઈએ.

મજૂરીના દર

મજૂરીના દરનો વિચાર કરીએ તો જે માણસ

પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામ આપે તેને સારો પૈદ્ધિક ખોરાક મળે, જોઈતાં કપડાં પહેરવાનાં મળે, રહેવાનું સુધક મળે, તેનાં બાળકોની કેળવણીની સારી વ્યવસ્થા હોય, માંદગી આવે ત્યારે આપઘોષચાર કરી શકે તથા આરામ લઈ શકે એટલી મજૂરી માટે તો દરેક કામ કરનાર હકદાર છે જ—પછી તે કારખાનામાં કામ કરતો હોય કે ખેતીમાં કામ કરતો હોય. પરંતુ ખેતીના તેમ જ કારખાનાના કામદારોને ઉપર જણાવી તેટલી સગવડ ભોગવી શકે એટલી મજૂરી મળતી નથી. અને એમના કરતાંય વધારે કોટાડી દશા તો પોતાને હિસાબે ખેતી કરનારાની તથા સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો ઉદ્યોગ ધંધો કરનારા કારીગરોની છે. ખેડૂત માટે તો એમ કહી શકાય કે પોતે જે મજૂરી કરે છે તે બદલ તેને કાંઈ મળતું નથી એટલું જ નહિ પણ સાચું આપવું પડે છે. મજૂરી કરવાના હક્કની જાણે તેને કિંમત આપવી પડતી હોય એવી તેની દશા છે. કારણ આખું વરસ ખેતરમાં તનતોડ મહેનત કર્યા પછી તે હિસાબ કાઢે છે તો વરસ આખરે તેના દેવાની રકમમાં કાંઈક વધારો જ થયેલો હોય છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ખેડૂત ઉપર અનેક બોબે હોવા ઉપરાંત પોતે પેદા કરેલા માલની કિંમત બજારની હરીફાઈમાં માલ પેદા કરતાં થયેલા ખર્ચ જોટલી પણ તેને ઊપજતી નથી. બજાર બજાર વેપારીઓ અને સટ્ટાડિયાઓના હાથમાં હોય છે, તેઓ જીતજીતની તરફીઓ રચીને પોતાની મરજી પ્રમાણે ભાવ બજારમાં પાડી શકે છે, ત્યાં બિચારા ખેડૂતનું ટકું શી રીતે ચાલે ? પોતે પેદા કરેલા માલનો ખેડૂત જાતે જ ધરાઈ બની બંધ એટલે કે પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ જ પેદા કરી લે તો આ હરીફાઈ તેને નડે નહિ. પણ બાજ, મહેસૂલ તથા બહારથી આણેલી વસ્તુઓ માટે તેને રોકડ નાણું આપવાનું હોય છે એટલે તેને બજારી માલ પેદા કરવાની દરજ પડે છે. દરનિયાત રોકડ નાણું આપવાનો ખેડૂત ઉપરનો આ બોબે અન્યાય છે અને તે ત્યાં સુધી નીકળી ન જાય ત્યાં સુધી ખેડૂત પોતાની મહેનતનો વાજબી બદલો મેળવી કે નહીં

શકવાનો નથી. તેવું જ ગામડાંના કારીગરોનું છે. ખેડૂતો ઉપર સરકારનો જે બોલો છે તેની તપાસ કરી એ બોલો હળવો, ખેડૂતના ગળ મુજબનો તો કરી જ નાખવો જોઈએ. આવું રક્ષણ ગામડાંના કારીગરોને પણ મળવું જોઈએ. આ ઉપરાંત ઉત્પાદનની દરેક દરેક શાખામાં સંસ્કારી માનવજીવનની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી ઓછામાં ઓછું અમુક મળતર તો મહેનત કરનારને મળે જ એ નક્કી થવાની જરૂર છે. આવી રીતે નક્કી કરેલા ઓછામાં ઓછા ધોરણ કરતાં માણસ વધારે કમાય તો જ સરકાર, શાહુકાર કે બીજા કોઈ તેની પાસે માગણી કરી શકે.

જેમ દરેક માણસને ઓછામાં ઓછું અમુક મળવું જોઈએ એ નક્કી થવાની જરૂર છે તેમ વધારેમાં વધારેનું ધોરણ પણ નક્કી થવાની જરૂર છે. માલકીદંકને અંકુશિત કર્યા પછી તથા માલિકઉપર અમુક જવાબદારીઓ નાખ્યા પછી તેમનો નફો તો આપોઆપ મર્યાદામાં આવી જશે. પણ સરકારી અમલદારો, વકીલો, દાકતરો, કોલેજના આધ્યાપકો, વૈજ્ઞાનિકો, કલાધરો વગેરેના વિચાર કરવો જોઈએ. માલિકો અને મૂડીદારોનો જેવો ત્રાસ છે એવો જ કાંઈક અંશે આ વર્ગનો ત્રાસ પણ ગણાય. પોતે કેળવણી લેવામાં વખત ગાળ્યો છે તથા પૈસા ખર્ચ્યા છે, પોતાનામાં અસૈદ્ધિક શુદ્ધિકૃત તથા પ્રતિભા છે અને તે દ્વારા તેઓ સમાજની ભારે સેવા કરી નાખે છે વગેરે દલીલો આગળ ધરી આ વર્ગ પોતાની કામગીરી માટે લોકો પાસેથી મેં માગ્યા પૈસા માગે છે. વળી આ વર્ગ પોતાને સંસ્કારી કહેવડાવે છે. તેમના ધંધા પણ સંસ્કારી ધંધા (Liberal professions) કહેવાય છે. માણસની સંસ્કારિતાનું મોટામાં મોટું લક્ષણ તો એ ગણાય કે જે સમાજમાં પોતે રહે છે એ સમાજને પોતાનાથી બની શકે તેટલું વધારે આપવાની વૃત્તિ રાખે અને તેની પાસેથી બની શકે તેટલું ઓછું લે. આ સિદ્ધાંતની પાછળ ન્યાય રહેલો છે. એ રીતે કે સાધારણ મજૂરને તો પોતાની રોજી ઉપજાવ બીજાને બદલો નથી મળતો. જડ મજૂરીનાં

કામ સાધારણ રીતે આનંદદાયક નથી હોતાં અને છતાં ખૂબી એ છે કે જડ મજૂરી વિના દુનિયા ચાલે એમ નથી. સમાજની શારીરિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે સમાજના મોટા ભાગને એવી જડ મજૂરી કરવી જ પડશે. પણ આ સંસ્કારી ધંધાવાળાઓનાં તો કામ એવાં હોય છે જેમાં રસ પડે, એ કામ જ આનંદદાયક હોય અને તે ઉપરાંત વળી પ્રતિષ્ઠા મળે. જે કામ જડ હોય, કંટાળાજરેયુ હોય, જેમાં એકની એક ક્રિયા જ કર્યાં કરવાની હોય તે કામ કરતાં શરીરને અને મનને ઘસારો વધારે પડેલો છે, ત્યારે જે કામમાંથી આનંદ અને રસ મળે એમ હોય એ કરતાં શરીરને અને મનને ઘસારો ઓછો પડેલો છે. સંસ્કારી કહેવાતા ધંધાવાળાને સમાજમાં જે કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે તે બદલો તો વધારાનો જ છે. આવી વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે મનુષ્યના અર્થપરાયણ સ્વભાવની જૂની દલીલ ફરી ફરી આગળ કરી એમ કહેવામાં આવે છે કે આ લોકોને કશો વિશેષ આર્થિક લાભ નહિ રહે પછી શું કામ એ લોકો આવાં કામ કરશે ? પરંતુ જેમ કામ માનસિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારું વધારે તેમ તેમાં અર્થના બદલાનું તત્ત્વ ઓછું હોવું જોઈએ. મોટા શાખકા, લેખકો, કવિઓ, કળાધરો, વૈજ્ઞાનિકો, દાકતરો, વકીલો, શિક્ષકો, રાજપુરુષો એ બધાને પોતાની પ્રવૃત્તિને રસ આનંદ અથવા એ જ તેમના કામનો વિશેષ બદલો છે. જે આપણે એવું લેખું મૂકીએ કે હરેકોઈ કામની મજૂરીના દર એટલા હોય કે જેથી એ કામ કરતાં જે જીવનશક્તિ ખર્ચાય, જીવનને જે ઘસારો પડેલો તે પુરાઈ રહે, તો આ લોકો વધારે દર માગવાને હક દાર રહેતા નથી. કારણ તેમને બીજા અર્થનિરપેક્ષ બદલા મળી રહે છે, જેમાંથી તેમનાં જીવન ઉત્ક્રાંતિ થાય છે. આવા ખાસ કામ કરનારાઓને તેમના કામ માટે સમાજ તરફથી ખસ સગવડો મળી જોઈએ ખરી; તમે એમને પુરતકાલ્યો, પ્રયોગશાળાઓ, ચિત્રશાળાઓ, સંગ્રહાલયો, વાઘો વગેરેની સગવડ આપો. આ વિદ્યાઓનું પરિશીલન કરતા નવરાજ જોઈએ તો

તેમના કામના ક્ષણ જોઈ રાખો પણ તેમની મજૂરીના દર તો ખીજાઓ કરતાં વધારે ન જ હોવા જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સમાજમાં અદ્યતમ અને બહુતમ મજૂરીના દરમાં ઝાઝો ફેર રહેવો જોઈએ નહિ. અલખત, આપણે એકે સપાટે આ ધોરણ ઉપર નહિ પહોંચીએ. સંસ્કારી ગણુતા ધંધાવાળાઓને આ વસ્તુને ટેવાતાં પણ કાંઈક વખત લાગશે પણ અદ્યતમ મજૂરીના દરમાં સારી પેઠે વધારો અને બહુતમ મજૂરીના દરમાં સારી પેઠે ઘટાડો કરતાં જતાં નવું ધોરણ નક્કી થઈ જશે.

ઉપાય

આ બંધી વાતો તો કરી પણ તેનો અમલ શી રીતે કરવો એ સવાલ જિનો થાય છે. આમાંથી જ જ આપણે અત્યારે બહુ ચર્ચાતા વર્ગવિગ્રહના પ્રશ્નમાં ઊતરીએ છીએ. એક તરફ માલદાર અને સત્તાધારી તથા ખીજી તરફ ગરીબ તથા કચડાયેલો ખેડૂત અને મજૂરવર્ગ છે અને એ બે વર્ગોનાં હિતસંબંધો આજે એક ખીજાથી વિરુદ્ધ છે, એ વસ્તુનો ધન્કાર કાઢ કરી શકે એમ નથી; પણ તેના ઉકેલ આણવાની પદ્ધતિમાં સમાજવાદી કાર્યક્રમમાં અને ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં ફેર પડે છે. સમાજવાદીઓ કહે છે કે શોષકવર્ગને નાબૂદ કરવા માટે હિંસામય ક્રાન્તિ અનિવાર્ય છે, ત્યારે ગાંધીજી અહિંસક સાધનો દ્વારા જ ઉકેલ લાવવા ઇચ્છે છે. આપણા દેશમાં હિંસામય ક્રાન્તિની શક્યતા આજે ન હોઈ અથવા બહુ દૂરની હોઈ આપણા દેશના તો સમાજવાદીઓ પણ અહિંસામય સાધનોની વાત કરે છે. પણ કાંઈ પણ રીતે સર્વવ્યાપી હડતાલ પડાવી દેવી, વિરોધી વર્ગો વચ્ચેના વિદ્વેષને વધુ તીવ્ર કરવો, વગેરે માર્ગો અચૂક હિંસા તરફ ખેંચી જનારા છે. ગાંધીજીનાં સાધનોમાં પહેલી વાટાઘાટ અને તે નિષ્ફળ નાથ

તો અસહકાર, શાન્તિમય હડતાલ તથા સવિનયભંગ આવે છે. એ બંધામાં તેમની પદ્ધતિ સામા વર્ગ પ્રત્યે દ્રેષભાવને જાગૃત કરવાની નહિ પણ સામા વર્ગના સહભાવને જાગૃત કરવાની છે. અને ખીજી તરફથી તેમનાં અન્યાય, ભુલમ કે લૂંટ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું બળ કેળવવાની છે. આ બે માર્ગોમાંથી પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે દરેક પોતાનો માર્ગ પસંદ કરશે પણ દુનિયા આજે કયો માર્ગ લેશે એ કાંઈ કહી શકે એમ નથી. જો કે આપણે ગાંધીજીના માર્ગનાં ફળ કાંઈક ચાખ્યાં છે અને આપણો દેશ એ માર્ગ પોતાનું ધ્યેય સાધે તો વેરઝેર અને ખુનામરકીથી પિડાઈ રહેલી દુનિયાને એક નવો સંદેશો આપી શકે. એ સંદેશો આપતાં પહેલાં ભારતવર્ષ કેવા થવું જોઈશે એ વિષેના પોતાના સ્વપ્નનું ચિત્ર ગાંધીજીએ આપેલું છે તે અહીં ઉતારીશ :

“મારો પ્રયત્ન એવા ભારતવર્ષને માટે હશે જે ભારતવર્ષમાં પ્રજાના વર્ગોમાં ઊંચાનીચાના ભેદો નહિ હોય, એ ભારતવર્ષમાં સૌ કામો હળીમળીને રહેતી હશે; એ ભારતવર્ષમાં અસ્પૃશ્યતાના પાપને તથા કેરી પીણાં તથા પદાર્થોને સ્થાન નહિ હોય; સ્ત્રીઓ પુરુષોના જેટલા જ દક્ષ ભોગવતી હશે; આપણે બાકીની આખી દુનિયા સાથે શાન્તિથી રહેતા હઈશું, અને કાંઈને લૂંટતા કે કાંઈનાથી લૂંટાતા નહિ હોઈએ. એટલે આપણે નાનામાં નાનું લશ્કર રાખવું પડશે. મૂંગા કરોડોના હિતવિરોધી નહિ હોય તેવા તમામ દેશી કે વિદેશી હિતસંબંધો ચીવટપૂર્વક જાળવવામાં આવશે. મને પોતાને દેશી અને વિદેશી વચ્ચેના ભેદ અકારો છે. આ મારા સ્વપ્નનું ભારતવર્ષ છે.”

એ સ્વપ્નની સિદ્ધિ માટેના ગાંધીજીના ભગીરથ પ્રયત્નમાં આપણે સૌ યથાશક્તિ ફાળો આપવાનો સંકલ્પ કરીએ એ જ પ્રાર્થના.

કામ સાધારણ રીતે આનંદદાયક નથી હોતાં અને જ્યાં ખૂબી એ છે કે જડ મજૂરી વિના દુનિયા ચાલે એમ નથી. સમાજની શારીરિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે સમાજના મોટા ભાગને એવી જડ મજૂરી કરવી જ પડશે. પણ આ સંસ્કારી ધંધાવાળાઓનાં તો કામ એવાં હોય છે જેમાં રસ પડે, એ કામ જ આનંદદાયી હોય અને તે ઉપરાંત વળી પ્રતિષ્ઠા મળે. જે કામ જડ હોય, કંટાળાભરેલું હોય, જેમાં એકની એક ક્રિયા જ કર્યાં કરવાની હોય તે કામ કરતાં શરીરને અને મનને ધસારો વધારે પડેલો છે, ત્યારે જે કામમાંથી આનંદ અને રસ મળે એમ હોય એ કરતાં શરીરને અને મનને ધસારો ઓછો પડેલો છે. સંસ્કારી કહેવાતા ધંધાવાળાને સમાજમાં જે કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે તે બદલો તો વધારાનો જ છે. આવી વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે મનુષ્યના અર્થપરાયણ સ્વભાવની નૂતી દલીલ ફરી ફરી આગળ કરી એમ કહેવામાં આવે છે કે આ લોકોને કશો વિશેષ આર્થિક લાભ નહિ રહે પછી શું કામ એ લોકો આવાં કામ કરશે ? પરંતુ જેમ કામ માનસિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારું વધારે તેમ તેમાં અર્થના બદલાનું તત્ત્વ ઓછું હોવું જોઈએ. મોટા શોષકો, લેખકો, કવિઓ, કળાધરો, વૈજ્ઞાનિકો, દાકતરો, વકીલો, શિક્ષકો, રાજપુરુષો એ બધાને પોતાની પ્રવૃત્તિનો રસ આનંદ અથવા એ જ તેમના કામનો વિશેષ બદલો છે. જે આપણે એવું લેખું મૂકીએ કે હરકોઈ કામની મજૂરીના દર એટલા હોય કે જેથી એ કામ કરતાં જે જીવનશક્તિ ખર્ચાય, જીવનને જે ધસારો પડેલો તે પુરાઈ રહે, તો આ લોકો વધારે દર માગવાને હકદાર રહેતા નથી. કારણ તેમને બીજા અર્થનિષેષ બદલા મળી રહે છે, જેમાંથી તેમનાં જીવન ઉત્ક્રાંતિ થાય છે. આવા ખાસ કામ કરનારાઓને તેમના કામ માટે સમાજ તરફથી ખાસ સગવડો મળી જોઈએ ખરી; તમે એમને પુસ્તકાલયો, પ્રયોગશાળાઓ, ચિત્રશાળાઓ, સંગ્રહાલયો, વાઘો વગેરેની સગવડ આપો. આ વિદ્યાઓનું પરિશીલન કરવા નવરાસ જોઈએ તો

તેમના કામના ક્લાષ્ટ્ર ઓછા રાખો પણ તેમની મજૂરીના દર તો ખીજાઓ કરતાં વધારે ન જ હોવા જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સમાજમાં અદ્યતન અને બહુતમ મજૂરીના દરમાં ઝાઝો ફેર રહેવો જોઈએ નહિ. અલખત, આપણે એક સપાટે આ ધોરણ ઉપર નહિ પહોંચીએ. સંસ્કારી ગણાતા ધંધાવાળાઓને આ વસ્તુને ટેવાતાં પણ કાંઈક વખત લાગશે પણ અદ્યતન મજૂરીના દરમાં સારી પેઠે વધારો અને બહુતમ મજૂરીના દરમાં સારી પેઠે ઘટાડો કરતાં જતાં નવું ધોરણ નક્કી થઈ જશે.

ઉપાય

આ બંધી વાતો તો કરી પણ તેનો અમલ શી રીતે કરવો એ સવાલ ઊભો થાય છે. આમાંથી જ જ આપણે અત્યારે બહુ ચર્ચાતા વર્ગવિગ્રહના પ્રશ્નમાં ઊતરીએ છીએ. એક તરફ માલદાર અને સત્તાધારી તથા ખીજા તરફ ગરીબ તથા કચડાયેલો ખેડૂન અને મજૂરવર્ગ છે અને એ બે વર્ગોનાં હિતસંબંધો આજે એક ખીજાથી વિરુદ્ધ છે, એ વસ્તુનો ઇન્કાર કોઈ કરી શકે એમ નથી. પણ તેનો ઉકેલ આણવાની પદ્ધતિમાં સમાજવાદી કાર્યક્રમમાં અને ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં ફેર પડે છે. સમાજવાદીઓ કહે છે કે શોષકવર્ગને નાબૂદ કરવા માટે હિંસામય ક્રાન્તિ અનિવાર્ય છે, ત્યારે ગાંધીજી અહિંસક સાધનો દ્વારા જ ઉકેલ લાવવા ઇચ્છે છે. આપણા દેશમાં હિંસામય ક્રાન્તિની શક્યતા આજે ન હોઈ અથવા બહુ દૂરની હોઈ આપણા દેશના તો સમાજવાદીઓ પણ અહિંસામય સાધનોની વાત કરે છે. પણ કોઈ પણ રીતે સર્વવ્યાપી હડતાલ પડાવી દેવી, વિરોધી વર્ગો વચ્ચેના વિદ્રોષને વધુ તીવ્ર કરવો, વગેરે માર્ગો અચૂક હિંસા તરફ ખેંચી જનારા છે. ગાંધીજીનાં સાધનોમાં પહેલી વાટાઘાટ અને તે નિષ્ફળ ના

તો અસહકાર, શાન્તિમય હડતાલ તથા સવિનયલંગ આવે છે. એ બંધામાં તેમની પદ્ધતિ સામા વર્ગ પ્રત્યે દ્વેષભાવને જગૃત કરવાની નહિ પણ સામા વર્ગના સહભાવને જગૃત કરવાની છે. અને ખીજા તરફથી તેમનાં અન્યાય, જુલમ કે લૂંટ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું બળ કેળવવાની છે. આ બે માર્ગોમાંથી પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે દરેક પોતાનો માર્ગ પસંદ કરશે પણ દુનિયા આજે કયો માર્ગ લેશે એ કોઈ કહી શકે એમ નથી. જો કે આપણે ગાંધીજીના માર્ગનાં ફળ કાંઈક ચાખ્યાં છે અને આપણો દેશ એ માર્ગ પોતાનું ધ્યેય સાધે તો વેરઝેર અને ખુનામરુદ્ધીથી પિડાઈ રહેલી દુનિયાને એક નવો સંદેશો આપી શકે. એ સંદેશો આપતાં પહેલાં ભારતવર્ષે કેવા થયું જોઈશે એ વિષેના પોતાના સ્વપ્નનું ચિત્ર ગાંધીજીએ આપેલું છે તે અહીં ઉતારીશ :

“મારો પ્રયત્ન એવા ભારતવર્ષને માટે હશે જે ભારતવર્ષમાં પ્રજાના વર્ગોમાં ઊંચાનીચાના ભેદો નહિ હોય, એ ભારતવર્ષમાં સૌ કોમો હળીમળીને રહેતી હશે; એ ભારતવર્ષમાં અરજૂંચતાના પાપને તથા કેરી પીણાં તથા પદાર્થોને સ્થાન નહિ હોય; સ્ત્રીઓ પુરુષોના જેટલા જ દક્ષ ભોગવતી હશે; આપણે બાકીની આખી દુનિયા સાથે શાન્તિથી રહેતા હઈશું, અને કોઈને લૂંટતા કે કોઈનાથી લૂંટાતા નહિ હોઈએ. એટલે આપણે નાનામાં નાનું લશ્કર રાખવું પડશે. મૂંગા કરોડોના હિતવિરોધી નહિ હોય તેવા તમામ દેશો કે વિદેશી હિતસંબંધો ચીવટપૂર્વક જાળવવામાં આવશે. મને પોતાને દેશી અને વિદેશી વચ્ચેનો ભેદ અકારો છે. આ મારો સ્વપ્નનું ભારતવર્ષ છે.”

એ સ્વપ્નની સિદ્ધિ માટેના ગાંધીજીના ભગીરથ પ્રયત્નમાં આપણે સૌ યથાશક્તિ ફાળો આપવાનો સંકલ્પ કરીએ એ જ પ્રાર્થના.

ગાયા વર્ષનું સરવૈયું

આચાર્ય કૃપાલાની

(૧)

કોંગ્રેસ પ્રધાનોનો અમલ

જે પ્રાન્તોમાં કોંગ્રેસ-પ્રધાનમંડળો રચાયાં તે પ્રાન્તોનું રાજકીય પાનાવરણ પલટી ગયું. લોકોમાં સ્વતંત્રતા અને સલામતીનો એક નવો ભાવ પ્રવર્ત્યો. ભારતમાં વિદેશી રાજ્ય આચ્યું એ વખતથી દરિદ્રનારાયણના મેવકોના હાથમાં રાજ્યતંત્રની લગામ આવી હોય એવો તેના ઇતિહાસમાં આ પહેલા જ પ્રસંગ હતો. પ્રધાનોમાંના કેટલાકે તો આપણા ગરીબ દેશબંધુઓ અને ગુનેગારો સાથે જોડામાં મહિનાઓ અને વર્ષો ગુજાર્યા હતાં. તેઓનાં મુખદુઃખના સાથી બન્યા હતા. આવા લોકપ્રિય પ્રધાનો પાસે તો નાનામાં નાનો માણસ પણ પોતાની દુઃદ ફરિયાદ પહોંચાડી શકે એવી ગિચ્છિતિ આવી. લોકો સ્વતંત્રતા અને સલામતીની હવાની શીતળતા તો અનુભવતા જ હતા. એમાં પ્રધાનોએ લીધેલાં કેટલાંક તાત્કાલિક સહનતાં પગલાંઓથી સલામતીનો આ ભાવ વધારે વિસ્તૃત બન્યો.

નાગરિક સ્વતંત્રતા

નાગરિક સ્વતંત્રતાના ક્ષેત્રમાં પ્રધાનોએ સૌથી પ્રથમ કામ તો અમુક અપવાદ સિવાયના તમામ રાજકીય કેદીઓને છોડી મૂકવાનું કર્યું. જે અપવાદ બાકી રાખ્યો તેમાં પશ્ચંત્રમાં સંડોવાયેલા તથા હિંસક-પ્રવૃત્તિ માટે સજા પામેલા થોડા કેદીઓનો સમાવેશ થતો હતો. મન્ય પ્રાન્ત અને ઉત્તરમાં તો એકપણ રાજકીય કેદી બાકી ન રહ્યો. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં તો કોફારી કેસના કેદીઓને પણ છોડી મૂકવામાં આવ્યા. ગિહારમાં આંદામાનથી પાછા લાવવામાં આવેલા કેદીઓમાંથી પણ માત્ર થોડાક જ બાકી રહ્યા. એમાંના લગભગ અર્ધા કેદીઓને તો છોડી મૂકવામાં આવ્યા છે અને બાકીના કેદીઓની મુક્તિ માટે પ્રયત્ન ચાલુ છે. મદ્રાસમાં માત્ર રાજદારી કેદીઓને જ નહિ પણ મોપલામંડમાં સજા પામેલા કેદીઓને પણ છોડી મૂકવામાં આવ્યા. ‘મોપલા આઉટબ્રેક એક્ટ’ રદ કરવામાં આવ્યો. બંધા જ

*મહાસંમિતિની દરિયુરા-એક સમક્ષ મહામંત્રી આચાર્ય કૃપાલાનીએ રજૂ કરેલા અરેજ અહેવાલના આધારે.

પ્રાંતોમાં એકાદ બે દસ સિવાયના તમામ મુલતવી રાજેલા દેસો પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા. રાજકીય કાર્યકર્તાઓની હિલચાલ ઉપરના તમામ અંકુશ દૂર કરવામાં આવ્યા. વર્તમાનપત્રોની લીધેલી જમીન-ગીરીઓ પાછી આપવામાં આવી. જમીનગીરીની તમામ નોટિસો રદ કરવામાં આવી. કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો જન્મ કરવામાં આવેલી જમીનગીરીઓ પણ પાછી આપવામાં આવી. કેટલાક અખબારોને અમુક પ્રકારના ચોકસાઈ રાજકીય મત ધરાવવાના કારણે જ સરકારી છાપકામ કે જાહેરખર્ચનું કામ નહોતું મળતું, તે હવે મળવા લાગ્યું. અને એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું કે ભવિષ્યમાં અખબારોને નિષ્પક્ષપાતપણે મદદ આપવામાં આવશે. શંકાસ્પદ રાજકીય કાર્ય-કર્તાઓની પહેલાં જે કાળી યાદી રાખવામાં આવતી તે અંધ કરવામાં આવી. જાહેર સભાઓમાં થતાં ભાષણોના રિપોર્ટ લેવાનું અંધ કરવામાં આવ્યું. માત્ર વિખવાદ અથવા રાજકીય હિંસાને પોષનારાં ભાષણોનો અહેવાલ થોડાં વખતથી લેવાનું ઠરાવ્યું છે. રાજકીય સંસ્થાઓ તથા કેટલાંક પુસ્તકા ઉપરના પ્રતિબંધો ઉઠાવી લેવામાં આવ્યા છે. રાજકીય ચિત્રપટો ખતાવવાની પણ છૂટ આપવામાં આવી છે. કોંગ્રેસ સરકારના છ મહિનાના અમલ દરમિયાન કલમ ૧૨૪ આ નો ઉપયોગ માત્ર બે જ વખત કરવામાં આવ્યો છે. હિંસાનું પ્રતિપાદન કરનારું ભાષણ કરવા માટે એક વખત મદ્રાસમાં અને એક વખત લગભગ એવા જ કારણ માટે યુક્ત પ્રાંતમાં. યુક્ત પ્રાંતમાં તો ભાષણ-કર્તાને માત્ર ચેતવણી આપીને જ તેની સામેનો દેસ માછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો હતો. સભા સરઘસોના નિયમન માટે ૧૪૪મી કલમનો ઉપયોગ પણ યુક્ત પ્રાંત અને મુંબઈમાં મળીને ફક્ત બે વખત જ કરવામાં આવ્યો. મુંબઈમાં તો તેનો અમલ થોડા વખત સુધી જ કરવામાં આવ્યો. એ સંબંધમાં એક પણ ગિરફતારી નથી થઈ. એથી જાલદું જ્યાં ગિનમહાસભાવાદી પ્રધાનો હતા એવા ખંગાળ અને પંજાબ પ્રાંતમાં નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનું દમન હમેશની પેઠે જ ચાલુ રહ્યું છે.

અર્થ પ્રકરણ

કોંગ્રેસ પ્રધાને પ્રથમ તો પોતાના જ પગારોમાં મોટા કાપ મૂકીને જ આ ક્ષેત્રમાં શ્રી ગણેશ માંડ્યા. પ્રધાનો અને ધારાસભાના પ્રમુખોને ૫૦૦ રૂપિયા પગાર અને ૧૫૦ પ્રવાસખર્ચના મળે છે. જેઓ સરકારી મકાનનો ઉપયોગ નથી કરતા તેમને ૧૦૦ રૂપિયા ધરભાડા પેટે આપવામાં આવે છે. એથી જાલદું ગિનમહાસભાવાદી પ્રધાનોના પગારો દર મહીને ૨૦૦૦થી ૩૦૦૦ સુધીના હોય છે. મહાસભાવાદી પ્રધાનો સામાન્ય રીતે ખીજ વર્ગથી જોયા દરજ્જાના વર્ગમાં પ્રવાસ કરતા નથી. જ્યારે ગિનમહાસભાવાદી પ્રધાનો તો જુદા સંજ્ઞામાં જ પ્રવાસ કરે છે. આપણે ત્યાં ધારાસભાના સભ્યોના એલાઉસમાં પણ પ્રમાણસર ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. તેઓને માત્ર ૭૫ રૂપિયા એલાઉસ તરીકે અને જેટલા દિવસ ધારાસભાની બેઠક ચાલુ રહે તેટલા દિવસ સુધી દરોજના સાડાસાતથી દસ રૂપિયા આપવામાં આવે છે. તેમનું પ્રવાસખર્ચ ત્રીજા વર્ગ અથવા ઇન્ટર ક્લાસથી જમણું ઠરાવવામાં આવ્યું છે જ્યારે ખંગાળમાં દરેક સભ્યને માસિક રૂપિયા ૧૫૦ પગાર અને ધારાસભાની બેઠક દરમિયાન રોજના સાડાચાર રૂપિયાનું એલાઉસ મળે છે. પંજાબના દરેક સભ્યને રોજના રૂ. ૨૨-૮-૦ એલાઉસ આપવામાં આવે છે. ગિનમહાસભાવાદી પ્રધાનોના પ્રાંતમાં દરેક સભ્યને પહેલા વર્ગથી પોણાબેગણું રેલ્વે-ભાડું મળે છે. કોંગ્રેસ-પ્રાંતોમાં પ્રધાનોએ પોતાનાં ખીજાં એલાઉસ ઉપર પણ કાપ મૂક્યો છે. એકલા મુંબઈ પ્રાંતે જ પ્રધાનોના પગારકાપ તથા પ્રવાસખર્ચ અને ખીજા પરચુરણ ખર્ચમાં કાપ મૂકીને વાર્ષિક વીસ લાખ રૂપિયા જેટલી મોટી રકમ ખચાવી છે.

ક્યાંય પણ વધારાના દરવેરા નાખવામાં આવ્યા નથી. કેટલાક પ્રાંતમાં બજેટની ખોટ કંઈકસર કરીને પૂરી કરવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે યુક્ત પ્રાંતમાં પ્રધાનો સામે ૩૦ લાખની ખોટવાળાં બજેટની સમ-

સ્યા પડી હતી. પણ પ્રયાસને અંતે બધી બાબતો કરકસર કરીને ૪ લાખના વધારાવાળું બજેટ તેઓ તૈયાર કરી શક્યા. રાષ્ટ્રીય ધડતરનાં કેટલાંક કાર્યો માટે ૧૭ લાખ મંજૂર કરવાથી ચાલુ સાલે બજેટમાં ૧૨૧ લાખની ખોટ છે. નવા રાષ્ટ્રના ધડતરનાં કેટલાંક કાર્યોનો ખ્યાલ નીચેના દૃષ્ટાન્તથી આવી શકશે.

૧ ગામડાંઓના વિકાસ માટે	રૂ. ૧,૦૦૦,૦૦૦
૨ ગ્રામ્ય પુસ્તકાલય	૨,૦૦૦,૦૦૦
૩ મેટાશહેરોમાં ચોખ્ખા દૂધની સગવડ	૨,૦૦૦,૦૦૦
૪ શુદ્ધ ધીની ઉત્પત્તિમાં સુધારા માટે	૧,૨૫૦,૦૦૦
૫ કૃષિસુધારા	૫૭૫,૦૦૦
૬ હાથશાળા-ઉદ્યોગના વિકાસ અર્થે	૧૨૪,૦૦૦
૭ ઔદ્યોગિક ધીરધાર મંડળ	૧૨૪,૦૦૦
૮ મંજૂર સુખાકારી	૧૦,૦૦૦
૯ આરોગ્ય-દવા	૧૫૦,૦૦૦
૧૦ જીવાનોને ઔદ્યોગિક સાહસમાં પ્રેરવા	૧૦૦,૦૦૦

જમીનદારોની કાયદેસર અને ગેરકાયદેસર માગણી-ઓથી ગણોતિયાઓનું રક્ષણ કરવા માટે બિહારમાં દૂરવર્તી અસર કરનાર ગણોતનો કાયદો ધડવામાં આવ્યો છે. યુક્ત પ્રાન્તમાં પણ કાયદો ધડાય ત્યાં સુધી ગણોતિયાઓને રક્ષણ આપવા સરકારી પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે. એ અનુસાર કોઈપણ જમીનદાર ગણોતિયાને પોતાની જમીન ઉપરથી કાઢી મૂકી શકે નહિ, કે ગણોત વધારી શકે નહિ. વર્ષ ૧૩૪૪ની પહેલાના અને સાલના ખરીદ પાકનું ગણોત ઉપરાંત શકે નહિ ચાલુ મહિનાઓમાં હીમ અથવા બીજા કુદરતી કોપદારા પાકને નુકસાન થયું હોય તો તેનું ગણોત પણ વસૂલ કરી શકે નહિ.

કેટલાંક પ્રાન્તોમાં જમીનમહેસૂલમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે મુંબઈમાં રેવન્યુમાં ૧૦ લાખ અને ગાયર જગા માટે ૫ લાખ રૂપિયાની માફી આપવામાં આવી છે. કિસાન જનતાને દેવામાંથી ઉગારવાને માટે કેટલાંક બીસો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે અને બીજાં કેટલાંક રજૂ થવાનાં છે. આ

બીસો વડે દરેક લેણદારે પોતાનું નામ રજિસ્ટર કરાવવું પડશે.

યુક્ત પ્રાન્તમાં કાયદો થાય ત્યાં સુધી ખેડૂતોનાં દેવાની વસૂલાત સ્થગિત કરવા માટે તથા વર્તમાન કાયદા નીચે બહાર પાડવામાં આવેલાં દેવાં વસૂલ કરવાના હુકમ, અને તેનો અમલ સ્થગિત કરવા માટે નવા કાયદા ધડાય ત્યાં સુધી બીસો દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે.

મહાસભાએ દારૂમાંથી થતી આવક જતી કરીને પણ શરાબખંધી કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ત્રણ વર્ષમાં સંપૂર્ણ શરાબખંધીના કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા માટે દરેક મહાસભાવાદી પ્રાન્તમાં જુની જુની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. ખેડૂતોની નજીબી આવકમાં શરાબખંધી કરવાથી કેટલો સદાયકારક વધારો થાય છે તેનો ખ્યાલ બહુ ઓછા માણ-ગોને છે. આ પ્રયોગથી એક બાબત સરકાર ન્યારે સાડાબાર ટકા જેટલી આવક ગુમાવે છે ત્યારે બીજી બાબત દારૂ ઉપર થતા ખોટા ખર્ચના સોએ સો ટકા બચાવે છે. આર્થિક લાભને બાબતે રાખીએ તો પણ એથી જે નૈતિક લાભ આપી પ્રત્નને થાય છે તેનું માપ નીકળી શકે એમ નથી. શરાબખંધીથી દરેક ગ્રામવાસીની કાર્યકુશળતા વધે છે, એનું ધર વધારે સ્વચ્છ, સુધડ, અને આર્થિક ધામ બને છે. આવું તંદુરસ્ત જીવન જીવવાથી આશા અને ઉત્સાહ તેના જીવનસંગથી બને છે.

કેરિસ્ટિયન બંધુ જ પ્રાન્તોમાં ગ્રામરક્ષકશક્તિ અને ગ્રામવિકાસની નવી યોજનાઓ ધડવામાં આવી છે, ને એ પ્રમાણે તેનો અમલ પણ કરવામાં આવ્યો છે. કેરિસ્ટિયન સરકાર પોતાને ઉપયોગની લગભગ બધી જ વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત ખરીદે છે અને સામાન્ય રીતે ધરતુ વ્યવસાય અને ગ્રામ-ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપે છે. યુક્ત પ્રાન્ત અને મહાસભા ઔદ્યોગિક વ્યવસાયને ઉત્તેજન આપવા લેાન જામી કરવામાં આવી છે. રાજ્યકારવારને સરળ કરવામાં પણ કેરિસ્ટિયન સરકારનો કાબો કાંઈ નાનો સ્ત્રોત નથી. દરેક જુદા જુદા ખાતામાં લાંચરૂપ તત્ત્વ

જે સડાઓ પેસી ગયા છે તેને નાબૂદ કરવા માટે તે સતત પ્રયાસ કરી રહી છે. રૂળવણીની મદદિમાં અને જલતંત્રમાં જળરહસ્ય સુધારણા કરવાનું તેઓએ માથે લીધું છે. જો કે તેમની પાસે આવકનાં સાધનો બહુ જ અદ્ય છે. આવકનાં સાધનો વધારે સરળ અને ફળદાયી સાધનો તો મધ્યસ્થ સરકાર પોતાના જ હાથમાં રાખીને બેઠી છે. નવા કરવેરા નાખવાને પણ બહુ જ ઓછો અવકાશ છે. આમજનતાને આ બાબતમાં લાંબો વળગે છે ત્યાં સુધી તેના ઉપરના કરવેરાના બોજની છેલ્લામાં છેલ્લી હદ તો લગભગ ઓળંગી જવામાં આવી છે.

કાંગ્રેસસરકારે અત્યાર સુધી જે કામ કર્યું છે અને હજી કરવાનો પ્રયાસ કરે છે તેની કદર સામાન્યપણે મિત્રો અને વિરોધીઓએ ઉદારભાવે કરી છે. એમ છતાં કેટલાક ખુદિવાદી રાજકીય કાર્યકર્તાઓ અને સંસ્થાઓને પૂરો સંતોષ થયો નથી. એમની ફરિયાદો અને દીકાઓ ક્યારેક ક્યારેક સંભળાય છે. એવા ભાષણો અત્યારે ધીરજ રાખી ન શકે એ સમજી શકાય છે. મહાસભાવાદીઓએ પોતાની જાતને ક્રાંતિકારી કહેવડાવવામાં ગર્વ લીધો છે. સ્વતંત્રતાના ફળની પ્રાપ્તિ માટેની તેમની વ્યાકુળતા દિવસે દિવસે વધતી જ જાય છે. આજે મહાસભા જે સ્થાન ભોગવી રહી છે એ પણ ગુલામી, ગરીબી અને બેકારી સામેની તેની વ્યાકુળતાનું જ પરિણામ છે. એ છતાંયે ગમે તેવી વ્યાકુળતાના પ્રસંગે પણ તેણે તેની સામેનાં નમ્રસભ્યો સામે આંખમિચામણાં કર્યાં નથી. દરેક સાફ હકીકતને તેણે થોડા અગત્ય અને વજન આપ્યું જ છે. આપણે એ વાત ભૂલી જવી નહિ જોઈએ કે સાંત પ્રાન્તની કાંગ્રેસસરકારે કર્મ સંપૂર્ણ રાજકીય

સત્તા પ્રાપ્ત કરી નથી કે નથી દેશની ઉત્પત્તિનાં તમામ કેન્દ્રો ઉપર કાબૂ ધરાવતી. હિંદુસ્તાન ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા ભોગવતી ક્રાંતિકારી સરકાર પાસે સીધા અક્ષરો જ માંડી શકાય એવી કારી પાટી નથી. એક સફળ ક્રાંતિ દ્વારા તે સત્તાને આસને બેઠી નથી. એટલું ખરું કે મહાસભાવાદી પ્રધાનો મતદારોનો મત અને વિશ્વાસ મેળવી શક્યા છે. પણ તેઓએ એક એવી જાતના ગુલામી રાજ્યબંધારણની સત્તા નીચે હોદ્દા સ્વીકાર્યા છે કે જે બંધારણ વિદેશી સામ્રાજ્યવાદી શોષણને કાયમ રાખવા ઘડવામાં આવ્યું છે, જે બંધારણ વિદેશી હકમતના ભરડાને વધારે સખ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જ રચવામાં આવ્યું છે. ગવર્નરને વિશાળ અને વિશિષ્ટ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. અને જેમાં ગોરા સર્વદી નોકરોના પહેલાના ખાસ હક્કો હજીયે અબાધિત રાખવામાં આવ્યા છે. એમનું જીવન સ્થાન હજી એવું ને એવું જ સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યું છે. કાંગ્રેસ-પ્રધાનોનો રાજકારભારનો અનુભવ અને બિનઅનુભવ બેતાં તથા રાજકીય, આર્થિક અને કારોબારી એવી અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે કામ કરવાનું હોવા છતાં થોડા વખતમાં જ તેઓએ પોતાના કાર્યને સારો હિસાબ આપ્યો છે. જલદી પરિવર્તન પામતા અને ઝડપી પ્રગતિ સાધતા આ જગતમાં પણ લોકશાસનની લોકપ્રિયતા લાંબા કાળ સુધી ટકી રહેશે. 'સ્વતંત્રતાના મુદ્દા શાશ્વત જાગૃતિ છે.' પ્રધાનોને લોકો તરફથી મળતી આ સૂચના અસ્થાને નહિ ગણાય. જે મહાન સંસ્થાએ પ્રધાનોને આ ગૌરવ અને જોખમભર્યા કાર્તિસ્થાને બેસાડ્યા છે એ સંસ્થાની નીચે રહીને જ પ્રધાનો રાજ્યતંત્ર ચલાવે એના જેવું બીજું કું શું ?

(૨)

નાગરિક સ્વતંત્રતા

નાગરિક સ્વતંત્રતા ઉપરના આક્રમણને પરિણામે સેંકડો મહાસભાસમિતિઓ, કિસાન અને મજૂર સંઘો તથા બીજા અનેક સંસ્થાઓ ઉપર પ્રતિબંધ

મુકવામાં આવ્યો હતો. ફેબ્રુઆરી મહાસભામાં આ સંબંધમાં એક મોટો દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ દરાવમાં સરકારનાં કાર્યોને સખ્ત રીતે

પંખોડી કાઢવામાં આવ્યા હતાં. સત્યાગ્રહના પખતમાં ધડવામાં આવેલા વટહુકમોને સત્યાગ્રહ બંધ થયા પછી પણ રદ ન કરતા રેલ્વેયુટ છુક ઉપર ચાલુ રાખવાની સરકારી નીતિ, શાંત નાગરિકોની સ્વતંત્ર દિલચાલ ઉપર હુકમારી અને નબરખાધીના હુકમ વડે મૂકવામાં આવેલા પ્રતિબંધો, કામ ચલાવ્યા સિવાય લોકોને અટકાયતમાં રાખવા અને રાજકીય કાર્યકર્તાઓ સામે ક્રીમીનલ ટ્રાઈબલ્સ એક્ટ અને પરદેશીના કાયદા વિગેરેના અમલનો સખત વિરોધ-કરવામાં આવ્યો હતો. એ ઉપરાંત બંગાળ અને સરહદ પ્રાંતમાં જે એક સરખી દમનનીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી હતી તેને પણ સખત રાજદોમાં તિરસ્કારી કાઢવામાં આવી હતી.

અને છતાં સમગ્ર દેશના બહાર કાર્યની અગતિને રૂંધી નાખવા માટે ભારતભરમાં નાગરિકસ્વતંત્રતાનું દમન જરી રાખવામાં આવ્યું. જ્યારે કેએમે તો હોદ્દા સ્વીકાર્યા ત્યારથી પોતાના સાત પ્રાંતોમાં ધણા સુચક ફેરફારો શરૂ કરી દીધા: પણ મધ્યસ્થ સરકાર અને ખિનમહાસભાવાદી પ્રાંતોમાં, ખાસ કરીને પંજાબ અને બંગાળમાં આ બાબતમાં કંઈ ખાસ ફેરફારો થયા નથી. આટલું પૂરતું ન હોય તેમ દેશી રિયાસતોમાંથી મળેલા સમાચાર પ્રમાણે ત્યાં બ્રિટિશ હિંદ કરતાંયે વધારે વિસ્તૃત અને જોરશોરપૂર્વક દમન ચાલે છે. રાજકીય જાગૃતિની શરૂઆતનાં આ ચિહ્નોને દેશી રાજ્યોએ ઊગતાં જ દાખી દેવાનો મહત્તમ નિર્ધાર કર્યો હોય એમ લાગે છે.

આખા દેશમાં રોજ-પ-રોજ રાજકીય-સ્વતંત્રતાનું જે દમન ચાલી રહ્યું છે તે તરફ શ્રી. જવાહરલાલ નહેરૂની દેખરેખ નીચે સ્થાપવામાં આવેલો નાગરિક-સ્વાતંત્ર્યસંધ આપણું લક્ષ્ય ખેંચે છે.

બંગાળમાં ચૂંટણી વખતે દરેક અગતિશીલ મંડળે પોતાના કાર્યક્રમમાં મુખ્યત્વે નીચેની બે વસ્તુઓનો સમાવેશ કર્યો હતો. બધા રાજકીય ક્ષેત્રોનો છૂટકારો અને દમનધારાઓને રદ કરવા. પરંતુ પ્રજા-પાર્ટી સત્તામાં આવ્યા પછી પોતે આવેલાં બધાં જ વચનો:

બૂલી ગઈ. અને આજે પણ એ પ્રાંતમાં પહેલાના જેવી જ દમનનીતિ નવું પ્રધાનમંડળ ચલાવી રહ્યું છે. કેન્સલર જિલ્લાઓની પરિસ્થિતિ પહેલાંના જેટલી જ અસહ્ય છે. ખાસ કરીને ચિતાગોંગ અને મિદનાપુર જિલ્લાની. કરક્યુ ઓર્ડર, જુવાન માણસોને જોળખ-પત્રો રાખવાની ફરજ પાડવી, મધ્યમ વર્ગના જુવાનોને સાઈકલ વાપરવાની મનાઈ, મિદનાપુરના આગેવાન નાગરિકોને શહેરબહાર કાઢી મૂકવા, મિદનાપુર જિલ્લાની મહાસભાસમિતિઓ અને બીજા રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા અને કામ ચલાવ્યા વિના કાંઈ પણ રાખસને અટકાયતમાં રાખવા-આવી જાતના તમામ જુલમો આજે પણ એટલા જ ચાલી રહ્યા છે. એકલા ચિતાગોંગ જિલ્લામાં જ ૨૫૦૦૦ જુવાનોને 'જોળખ-પત્રો' રાખવા પડે છે. લગભગ ૨૧૦૦૦ માણસો ઉપર એક યા બીજા જાતના પ્રતિબંધો લગાવવામાં આવ્યા છે.

બંગાળ પ્રાંતના માત્ર એક જ જિલ્લામાં-ચિતાગોંગમાં-આજે ૨૦૮ સંસ્થાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યા છે. ૧૯૩૦ના બંગાળ ક્રીમીનલ લોની રૂબે ૧૨મી ઓગસ્ટ સુધીમાં જુદા જુદા પ્રતિબંધો મૂકતા ૨૪૭૦ હુકમો કાઢવામાં આવ્યા છે. છેલા ઓગસ્ટ મહિનામાં બંગાળની ધારાસભામાં પૂછેલા એક પ્રશ્નના ઉત્તર રૂબે ત્યાંના ગઢસચીવે જ ઉપરની હકીકતો રજૂ કરી છે. ત્યાર પછી એ નીતિમાં કંઈક સુધારો થયો હોય એમ લાગે છે. છતાંયે એક યા બીજા બહાના હેઠળ નાગરિકસ્વતંત્રતાને છૂંદી નાખવાનું કાર્ય તો ચાલુ જ છે.

પંજાબમાં પણ. યુનિયનિઝ્મ-પાર્ટી સત્તામાં આવ્યા પછી કંઈ ફેરફાર થયા નથી. પ્રાંતિક સ્વતંત્રતાનો અમલ શરૂ થયા પછી પંજાબમાં બીજા કાંઈ પણ પ્રાંત કરતાં રાજદોહના આરોપસર સખ પામેલા માણસોની સંખ્યા વધારે છે. પંજાબના પ્રધાન-મંડળની આ તો હમેશની ફરિયાદ રહી છે કે આમજનના હજી જવાબદાર રાજ્યતંત્રના અર્થને સમજી શકી નથી અને બ્રિટિશ વિરુદ્ધ પ્રચાર તો

હજીએ ચાલ્યાં જ કરે છે. મહાસલા, સમાજવાદી મંડળ, અને અહાર મંડળ ઉપર તો પ્રાન્તિક સરકારની ખાસ કૃપાદૃષ્ટિ (!) છે. સગ્ન, હદપારી, જડતીઓ, સલા, સરઘસ કે લેખન ઉપરના પ્રતિજ્ઞા-આ બધી ઘટનાઓ તો પંજાબમાં અવારનવાર બન્યાં જ કરે છે.

પ્રાન્તિક સ્વાતંત્ર્યની હદ વટાવીને બહાર આવશું તો માલુમ પડશે કે દિલ્લી પ્રાન્તની સામ્રાજ્યવાદી સરકાર પોતાની જૂની રીત. પ્રમાણે જ આપખુદી ચલાવી આત્મસંતોષ માને છે. ચાલુ સાલ દરમિયાન સંખ્યાબંધ રાજકીય મુકદ્દમાઓ ચલાવવામાં આવ્યા છે. હદપારી અને પ્રવેશબંધીના હુકમોનો પણ પાર નથી. હાલમાં જ દેશી રાજ્યોમાં તો રાજકીય જીવનને હમેશ માફ સખ્તાઈથી દાખી દેવામાં આવે છે. રાજ્યો ચાલુ બનાવે સાથે કંઈ નિરપત રાખતા હાલતા નથી. તેઓ તો મંચયુગની આપખુદી અને ખૂની ભપકાના વાતાવરણમાં જીવી રહ્યા છે. પ્રજાની નવી આશાઓ અને નવી ઇચ્છાઓ તેમના ખરચાળ અને સ્વચ્છંદી જીવન ઉપર અંકુશ મૂકે એ તેમનાથી સહન થતું નથી. દેશી રાજ્યમાં રાજકીય જગતિની નિશાનીઓ દેખાય છે. પણ રાજ્યો તો ધીરજ શુભાવીને તેને સખ્ત હાથે દાખી લે છે. તેમના દમન-સમાચારોમાંથી ઘણા જ જોછા અખખાર મુઠ્ઠી પહોંચી શકે છે. પણ અનેક ચોક્કસપહેરા વચ્ચેથી જે કેટલાક ખખરા બહાર પહોંચી જાય છે એટલા ઉપરથી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી જાય છે. જેઓ પ્રજાકીય જગતિ ઇચ્છે છે તેમના ઉપર રાજ્યોના આપખુદી અમલનો લોખંડી ઘણુ પડે છે. છેલ્લે છેલ્લે મહેસૂર રાજ્ય નાગરિક સ્વતંત્રતા અને સામાન્ય રાજકીય હિલચાલ ઉપર તરાપ મારીને દુનિયામાં બંદનામ થયું. મહેસૂર રાજ્યનો અમલ જેતાં એમ લાગે છે કે તે પ્રજાની આર્થિક ઉન્નતિ માટે ઇચ્છા ધરાવે છે પણ રાજકીય કાર્ય માટે તો એ રાજ્ય મૂક જ ધરાવતું હોય એમ લાગે છે. રાજકીય જંડા ફરકાવવાની ક્રિયા રાજના સાર્વભૌમ અધિકારને પડ

કાર રૂપ છે એમ માનીને તેની ઉપર પ્રતિજ્ઞા મુકવામાં આવ્યો છે. ૧૨૪મી જાનો અમલ કરીને કેટલાકને સજાઓ કરવામાં આવી છે. ૧૦૭ અને ૧૦૮ કલમ નીચે શાંતિ જાળવવા માટે જાહેર પ્રજા પાસેથી જતમીનગીરી માગવામાં આવી છે.

સલા સરઘસ અને વક્તાઓ ઉપર મનાઈહુકમો કાઢવામાં આવ્યા છે. ખીજાં રાજ્યોમાંથી પણ આવા જ પ્રકારના દમનના સમાચારો મળ્યા છે. બહુ ગવાયેલા પતિયાળા અને જોધપુર રેલ્વેમાં તો ખાસ.

આંદામાનની ભૂખ-હડતાળ

ગત જુલાઈની ૩૧મી તારીખે સરકારી નિવેદનમાં જાહેર થયું કે આંદામાનની સેલ્યુલર જેલના લગભગ બધા જ (૨૨૫ જેટલા) રાજદારી કેદીઓએ પોતાની ક્રિયાદો દર કરવા માટે ભૂખ-હડતાળનો આશ્રય લીધો છે. આ ખખર દેશને જણાવવાનું સરકારને યોગ્ય લાગ્યું ત્યારે તો કેદીઓનો સાતમો ઉપવાસ ચાલતો હતો. ઉપવાસ જુલાઈની ૨૪મી તારીખે શરૂ થઈ ગયા હતા. આંદામાન, એક તો ત્યાંના હવાપાણીને લઈને કીમીનલ કેદીઓ માટેના રોહાણ તરીકે તો ખરાબ છે જ પણ તેમાંથી રાજ્યદારી કેદીઓના નિવાસસ્થાન તરીકે તો તે અત્યંત ખરાબ છે. કારણ કે એ નાના સ્થાનમાં પણ રાજદારી કેદીઓ જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા તમામ વ્યાપારોથી અલગ થઈ જાય છે.

જગત સાથેના સંબંધ લગભગ સાવ તૂટી જાય છે. માત્ર ત્રણ મહિને એક પત્ર લખવાની છૂટ આમાં અપવાદરૂપ છે. આંદામાન જેવા દુરના અને અજાણ્યા ટાપુમાં કેદીઓના સગાસંબંધી કેવી રીતે મળી શકે? એટલે મુલાકાત જેવું કશું છે જ નહિ. તેઓને અનેક પ્રકારની ગંભીર ક્રિયાદો કરવાની છે એ વાત ઘણા વખતથી જાણીતી છે. પહેલાં પણ બૂખહડતાળો થઈ હતી. આવા એક પ્રસંગે ત્રણ માણસોના જીવ લીધા હતા.

આ વખતે પણ કંઈ નહિ મૂંઝવાથી કેદીઓએ

નિરાશાના માર્યા છેલ્લા સાધન તરીકે અનશનનો આશ્રય લીધો હતો. તેમને ખાતરી હતી કે જ્યાંસુધી આ જહનમની ખાતરી નેવા ટાપુમાંથી બહાર નહિ નીકળીએ ત્યાંસુધી દુઃખદર્દનો દાઢ ધસાજ થશે નહિ. એથી તેમની માગણીઓમાંની એક માગણી રાજદારી કેદીઓની મુક્તિ હતી. દિવસો પછી દિવસો પસાર થયા હાજ્યા પણ અનશનકારીઓની સ્થિતિ વિશે કંઈ જ સમાચાર મળ્યા નહિ. ભારતવર્ષની જેલોમાં અને ડીટેન્શન કેમ્પમાં પણ એ લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા રાજદારી કેદીઓએ અનશન ચાલુ કર્યું.

આંદામાનની અંધારકોટરીઓમાં કે ડીટેન્શન કેમ્પના તંબૂઓમાં અનશન કરનારની મોટી સંખ્યા બંગાળીઓની હતી, પરિણામે આખા બંગાળમાં હમી તારીખે 'આંદામાન-દિન' પાળવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું. એ દિવસે બંગાળમાં ઠેર ઠેર ઉપવાસી કેદીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવા અને તેમની માગણીને ટેકા આપવા જાહેર સભાઓ થઈ. ઉપવાસી કેદીઓ પ્રત્યેના ધાતકી વર્તન માટે સરકારને વખોડી કાઢવામાં આવી. મહાસભાના પ્રમુખે બંગાળના આ આંદામાન દિવસને અખિલ ભારત કેદીદિન તરીકે ઊજવવા નિવેદન બહાર પાડ્યું. પોતે બહાર પાડેલા એક નિવેદનમાં તેમણે કહ્યું હતું કે ૨૦૦ જેટલા આપણા દેશવંશુઓ અનશન કરી રહ્યા છે અને રિયાઝ રિયાઝને મૃત્યુ ભાગી પગલાં માંડી રહ્યા છે. એ વિચારનાર થોડા દિવસથી આપણને અકળાવી રહ્યો છે. મારી લાગમગીઓ એટલી તંગ થઈ ગઈ હતી કે હું એ વખતે આ વિષય ઉપર એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શક્યો નહોતો.

મધ્યસ્થ ધારાસભામાં સભામોડીની દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી અને પસાર પણ થઈ ગઈ. આ દરખાસ્ત સામે સરકારે એવો જવાબ આપ્યો કે કેદીઓ અનશનનો ત્યાગ કરે ત્યાર પછી જ તેમની ફરિયાદો સાંભળવામાં આવશે. આ પરિસ્થિતિમાં કેદીઓને ત્યાગ કરવા વર્કીંગ કમિટિએ, કવિવર રવીન્દ્ર અને બીજા નેતાઓએ અપીલ કરી.

પીત્રતું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ.

દિવસો તો વધી જતા હતા અને અનશન ચાલુ જ રહ્યું. એક મહિનો પસાર થઈ ગયો પણ કેદીઓનો નિર્ણય અનટ જ રહ્યો. એકાએક ઓગસ્ટની ૨૮મી તારીખે જાહેર કરવામાં આવ્યું કે કેદીઓએ આગલે દિવસે અનશન છોડી દાખું છે. આ આનંદદાયક સમાચાર સાંભળીને દેશે ચિંતા અને શંકાઓમાંથી મુક્ત થઈ છૂટકારો અનુભવ્યો.

આ વાત કેમ બની એનો સ્ફોટ તો ૩૧ મી તારીખે થી. મહાદેવ દેસાઈએ વર્ધાથી બહાર પાડેલા નિવેદન દ્વારા જ થયો. હિંદી સરકાર દ્વારા ગાંધીજી કેદીઓ સુધી પોતાની વાત પહોંચાડી શક્યા. એમની અને કેદીઓની વચ્ચે તાર દ્વારા વાતો થતી હતી. છેવટે તેના પ્રયત્નો સફળ થયા. ઓગસ્ટની ૨૮ મી તારીખે કેદીઓએ મહાસભાને નીચેનો જવાબ તારથી મોકલ્યો:

“રાષ્ટ્રવ્યાપી અપીલ અને આપના સંદેશથી દ્રવીભૂત થઈને તથા સમસ્ત દેશે અમારો પ્રશ્ન હાથ ધરવાની જે ખાતરી આપી છે એ વસ્તુને ધ્યાનમાં લઈને અમે ઉપવાસ છોડી દઈએ છીએ. અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક આશા રાખીએ છીએ કે બાજબી સમજાણમાં આપના પ્રયત્નદ્વારા અમારી અપીલ માગણીઓને સંતોષવામાં આવશે તાસવાદ વિચારો બ્યક્ત કરો તક આપી માટે અમને ધણે અમે આપહારા સમજ અનુભવીએ છીએ તાસવાદમાં મ. માનતા નથી તેની બિનઉપયોગ આથી અમે દેશની પ્રગતિને

ને કે હજી રાખ્યા હતા. પણ સાતે જણાએ પણ

એ પછી આંદામાનના બંધાય રાજદારી ક્ષેત્રોને પોતાના પ્રાન્તમાં પાછા લાવવામાં આવ્યા. થોડા દિવસ પહેલાં જ ત્યાંથી છેલ્લી ટુકડી આવી ગઈ. આ ક્ષેત્રોમાંના ઘણા તો બંગાળના જ છે. એમની મુક્તિ માટે પ્રયત્ન ચાલુ છે. ગાંધીજીની નાદુરસ્ત તબિયતને લઈને આ દિશામાં કાર્ય આગળ વધી શક્યું નથી. એ દરમિયાન એવા સમાચારો મળ્યા છે કે કેટલાક પ્રાન્તમાં ફરીથી ઉપવાસ શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે એમની જિંદગી બચાવવા માટે કોઈને કોઈ રસ્તો શોધી કાઢવામાં આવશે.

અટકાયતમાં રાખેલા ક્ષેત્રો

ફેબ્રુઆરીમાં એક દરિયા ક્ષેત્રને હજારો હિન્દીઓને તેમની ઉપર આરોપ વિના અથવા કામ ચલાવ્યા વિના અચોક્કસ મુદત સુધી અટકાયતમાં રાખવાની અન્યાયી અને અમાનુષી નીતિને સખ્ત શબ્દોમાં વંખોડી નાખવામાં આવી હતી. કંગ્રેસે તેમની તાત્કાલિક મુક્તિની માગણી કરી. લગભગ બધા જ હિન્દુ ક્ષેત્રો બંગાળના જ છે. પ્રાંતિક સ્વરાજને અમલ શરૂ થવાથી અને બંગાળનું રાજ્યતંત્ર એક લોકપ્રિય પક્ષના હાથમાં આવવાથી એવી આશા રાખવામાં આવી હતી કે રાજ્યદારી ક્ષેત્રોને તાત્કાલિક મુક્તિ મળશે. કારણ કે એ પ્રજા-પક્ષના ચૂંટણીના જાહેરનામામાં રાજદારી અને અટકાયતમાં રાખેલા ક્ષેત્રોને છોડી મૂકવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું. હક અને તેના પ્રધાનમંડળ દેશની આ આશાને લાંબી નાખી. ન તો રાજ્યદારી ક્ષેત્રો છૂટ્યા; ન અટકાયતમાં

રાખેલા ક્ષેત્રો. પરિણામે તેમના છૂટકારા માટેની હિલચાલ બેશમાં ચાલી. આંદામાનની ભૂખ-હડતાળે આ હિલચાલને વેગ આપ્યો. આંદામાનનો ક્ષેત્રોને આપેલું વચન પાળવા માટે ગાંધીજીએ હિન્દુઓને પ્રશ્ન હાથ ધર્યો. તેની પ્રતિજ્ઞા તબિયત છતાં ઓક્ટોબર માસમાં મહાસમિતિની બેઠક વખતે તે કલકત્તા ગયા. તેણે બંગાળના વડાપ્રધાન અને બીજા પ્રધાનોની મુલાકાતો લીધી. તેમની સાથે લાંબી ચર્ચાઓ કરી. જે ગવર્નરને કારણે મોટા ભાગના લોકોને અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યા હતા, નિવૃત્ત થતા એ બંગાળના ગવર્નરની પણ તેમણે મુલાકાત લીધી. હિન્દી હિન્દુઓને કમ્પમાં રાજદારી ક્ષેત્રોની મુલાકાત લીધી. એમાંના મોટા ભાગના નેતાઓ ત્યાં જ હતા. ગાંધીજીના પ્રયત્નને પરિણામે બંગાળ સરકારે અટકાયતમાં રાખેલા ૧૫૦૦ ક્ષેત્રોને અમુક કારણો નીચે મુક્ત કર્યા. બાકીના ૪૫૦ ક્ષેત્રો માટે સરકારે ભવિષ્યમાં બધારે તેમની મુલાકાત લઈ શકે એટલી ગાંધીજીની તબિયત સારી થશે ત્યારે વિચાર કરવાનું વચન આપવામાં આવ્યું.

ગાંધીજીની ચાલુ નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે તત્કાળ તો વધારે ક્ષેત્રો છૂટી શક્યા નહિ. તો પણ તેણે સત્તાવાળાઓ સાથેનો પત્રવ્યવહાર સતત ચાલુ રાખ્યો છે. એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે બાકીના ક્ષેત્રોને થોડા વખતમાં જ છોડી મૂકવામાં આવશે. જાહેર સંસ્થાઓ અને બીજા એસોસિએશનો છૂટેલા હિન્દુઓને તેમને લાયક કામધંધા શોધી આપવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે.

(૩)

કામદારો અને કિસાનો

આગલા દાઢપણુ વર્ષ કરતાં આ વર્ષમાં મજૂરોનો પ્રશ્ન વધારે ઉઠ્યો હતો. બંગાળમાં રાણના કારખાનાંમાં કામ કરતા લગભગ બે લાખ કામદારો એક મહિના કરતાં વધારે દિવસ સુધી હડતાળ પર ગયા હતા. એ ઉપરાંત લગભગ બધાં ઔદ્યોગિક

કેન્દ્રોમાં દરેક જગ્યાએ વત્તીઓથી અશાંતિ હોવી થઈ હતી. કાનપુરમાં તો કંગ્રેસપ્રધાનોએ રાજદારીઓના પ્રમુખપણા નીચે તપાસસમિતિની નિમજૂંક કરી હતી. એ છતાં ત્યાં છેલ્લા સાત મહિનાઓથી અચારવંચાર હડતાળો ચાલુ રહી છે. સમિતિને કાર્યસંચાલનના

નિરાશાના માર્યા છેલ્લા સાધન તરીકે અનશનનો આશ્રય લીધો હતો. તેમને ખાતરી હતી કે ત્યાંસુધી આ જહન્નમની ખાડી જેવા ટાપુમાંથી બહાર નહિ નીકળીએ ત્યાંસુધી દુઃખદર્દીનો કાંઈ છલાજ થશે નહિ. એથી તેમની માગણીઓમાંની એક માગણી રાજદ્વારી કેદીઓની મુક્તિ હતી. દિવસો પછી દિવસો પસાર થવા લાગ્યા પણ અનશનકારીઓની સ્થિતિ વિશે કંઈ જ સમાચાર મળ્યા નહિ. ભારતવર્ષની જેલોમાં અને ડીટેન્શન કેમ્પમાં પણ એ લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા રાજદ્વારી કેદીઓએ અનશન ચાલુ કર્યો.

આંદામાનની અંધારકેદરીઓમાં કે ડીટેન્શન કેમ્પના તંખૂઓમાં અનશન કરનારની મોટી સંખ્યા બંગાળીઓની હતી, પરિણામે આખા બંગાળમાં હતી તારીખે 'આંદામાન-દિન' પાળવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું. એ દિવસે બંગાળમાં ઠેર ઠેર ઉપવાસી કેદીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવા અને તેમની માગણીને ટેકા આપવા જાહેર સભાઓ થઈ. ઉપવાસી કેદીઓ પ્રત્યેના ધાતકી વર્તન માટે સરકારને વખોડી કાઢવામાં આવી. મહાસભાના પ્રમુખે બંગાળના આ આંદામાન દિવસને અખિલ ભારત કેદાદિન તરીકે ઊજવવા નિવેદન બહાર પાડ્યું. પોતે બહાર પાડેલા એક નિવેદનમાં તેમણે કહ્યું હતું કે ૨૦૦ જેટલા આપણા દેશબંધુઓ અનશન કરી રહ્યા છે અને રિયાઝ રિયાઝને મૃત્યુ ભણી પગલાં માંડી રહ્યા છે. એ વિચારભાર થોડા દિવસથી આપણને અકળાવી રહ્યો છે. મારી લાગણીઓ એટલી તંગ થઈ ગઈ હતી કે હું એ વખતે આ વિષય ઉપર એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શક્યો નહોતો.

મધ્યસ્થ ધારાસભામાં સભામોડીની દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી અને પસાર પણ થઈ ગઈ. આ દરખાસ્ત સામે સરકારે એવો જવાબ આપ્યો કે કેદીઓ અનશનનો ત્યાગ કરે ત્યાર પછી જ તેમની ફરિયાદો સાંભળવામાં આવશે. આ પરિસ્થિતિમાં કેદીઓને અનશનનો ત્યાગ કરવા વર્કીંગ કમિટિએ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને બીજા નેતાઓએ અપીલ કરી. પણ આ અપીલનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ.

દિવસો તો વહી જતા હતા અને અનશન ચાલુ જ રહ્યું. એક મહિનો પસાર થઈ ગયો પણ કેદીઓનો નિર્ણય અટક જ રહ્યો. એકાએક ઓગસ્ટની ૨૯મી તારીખે જાહેર કરવામાં આવ્યું કે કેદીઓએ આગલે દિવસે અનશન છોડી દીધું છે. આ આનંદદાયક સમાચાર સાંભળીને દેશે ચિંતા અને શંકાઓમાંથી મુક્ત થઈ છૂટકારો અનુભવ્યો.

આ વાત કેમ બની એનો રહસ્ય તો ૩૧ મી તારીખે શ્રી. મહાદેવ દેસાઈએ વર્ધાથી બહાર પાડેલા નિવેદન દ્વારા જ થયો. હિંદી સરકાર દ્વારા ગાંધીજી કેદીઓ સુધી પોતાની વાત પહોંચાડી શક્યા. એમની અને કેદીઓની વચ્ચે તાર દ્વારા વાતો થતી હતી. છેવટે તેના પ્રયત્નો સફળ થયા. ઓગસ્ટની ૨૯ મી તારીખે કેદીઓએ મહાસભાને નીચેનો જવાબ તારથી મોકલ્યો:

"રાષ્ટ્રવ્યાપી અપીલ અને આપના સંદેશથી ક્ષત્રીભૂત થઈને તથા સમસ્ત દેશે અમારો પ્રશ્ન હાથ ધરવાની જે ખાતરી આપી છે એ વસ્તુને ધ્યાનમાં લઈને અમે ઉપવાસ છોડી દીધો છીએ. અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક આશા રાખીએ છીએ કે બાજબી સમયના ગાળામાં આપના પ્રયત્નદ્વારા અમારી બધી જ માગણીઓને સંતોષવામાં આવશે ત્રાસવાદ ઉપરના વિચારો બંધક કરવાની આપે જે તક આપી છે એ માટે અમને ધણી હાર્દ યાચ છે. અમે આપને અને આપદ્વારા સમસ્ત પ્રગતિને વાત જણાવતા ગર્વ અનુભવીએ છીએ કે અમારામાંના જે લોકો પહેલાં ત્રાસવાદમાં માનતા હતા તેઓ હવે જરા પણ એમાં માનતા નથી અને એક રાજકીય સાધન તરીકેની તેની અનિષ્ટપ્રયોગિતાની અમને ખાતરી થઈ ચૂકી છે. આથી અમે જાહેર કરીએ છીએ કે ત્રાસવાદથી દેશની પ્રગતિને બદલે પરાગતિ જ થાય છે."

જે કે હજી પણ સાત કેદીઓએ ઉપવાસ ચાલુ રાખ્યા હતા. પણ ગાંધીજીના સતત પ્રયત્નથી એ સાતે જણાએ પણ ઉપવાસ છોડી દીધો.

એ પછી આંદામાનના બધાય રાજદારી કેદીઓને પોતાના પ્રાન્તમાં પાછા લાવવામાં આવ્યા. થોડા દિવસ પહેલાં જ ત્યાંથી છેલ્લી દુકડી આવી ગઈ. આ કેદીઓમાંના ઘણા તો બંગાળના જ છે. એમની મુક્તિ માટે પ્રયત્ન ચાલુ છે. ગાંધીજીની નાદુરસ્ત તબિયતને લઈને આ દિશામાં કાર્ય આગળ વધી શક્યું નથી. એ દરમિયાન એવા સમાચારો મળ્યા છે કે કેટલાક પ્રાન્તમાં ફરીથી ઉપવાસ શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે એમની જિંદગી બચાવવા માટે કોઈને કોઈ રસ્તો શોધી કાઢવામાં આવશે.

અટકાયતમાં રાખેલા કેદીઓ

ફેબ્રુઆરીએ એક ઠરાવ ધરીને હજારો કેદીઓને તેમની ઉપર આરોપ વિના અથવા કામ ચલાવ્યા વિના અચોક્કસ મુદત સુધી અટકાયતમાં રાખવાની અન્યાયી અને અમાનુષી નીતિને સખ્ત શબ્દોમાં વળોડી નાખવામાં આવી હતી. કાંગ્રેસે તેમની તાત્કાલિક મુક્તિની માગણી કરી. લગભગ બધા જ ડીપ્ટ્યુ કેદીઓ બંગાળના જ છે. પ્રાંતિક સ્વરાજને અમલ શરૂ થવાથી અને બંગાળનું રાજ્યતંત્ર એક લોકપ્રિય પક્ષના હાથમાં આવવાથી એવી આશા રાખવામાં આવી હતી કે રાજ્યદારી કેદીઓને તાત્કાલિક મુક્તિ મળશે. કારણ કે એ પ્રગ્ન-પક્ષના ચૂંટણીના જાહેરનામામાં રાજ્યદારી અને અટકાયતમાં રાખેલા કેદીઓને છોડી મૂકવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું. હક અને તેના પ્રધાનમંડળે દેશની આ આશાને લાંબી નાખી. ન તો રાજ્યદારી કેદીઓ છૂટ્યા; ન અટકાયતમાં

રાખેલા કેદીઓ. પરિણામે તેમના છૂટકારા માટેની હિલચાલ જ્વેશમાં આવી. આંદામાનની ભૂખ-હકતાને આ હિલચાલને વેગ આપ્યો. આંદામાનનો કેદીઓને આપેલું વચન પાળવા માટે ગાંધીજીએ ડીપ્ટ્યુનો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો. તેની ખરાબ તબિયત છતાં એક્ટોબર માસમાં મહાસમિતિની એક વખતે તે કલકત્તા ગયા. તેણે બંગાળના વડાપ્રધાન અને ખીજા પ્રધાનોની મુલાકાતો લીધી. તેમની સાથે લાંબી ચર્ચાઓ કરી. જે ગવર્નરને કારણે મોટા ભાગના લોકોને અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યા હતા, નિવૃત્ત થતા એ બંગાળના ગવર્નરની પણ તેમણે મુલાકાત લીધી. હીન્દી ડીપ્ટેશન કમ્પમાં રાજદારી કેદીઓની મુલાકાત લીધી. એમાંના મોટા ભાગના નેતાઓ ત્યાં જ હતા. ગાંધીજીના પ્રયત્નને પરિણામે બંગાળ સરકારે અટકાયતમાં રાખેલા ૧૫૦૦ કેદીઓને અમુક શરતો નીચે મુક્ત કર્યા. બાકીના ૪૫૦ કેદીઓ માટે સરકારે ભવિષ્યમાં બ્યારે તેમની મુલાકાત લઈ શકે એટલી ગાંધીજીની તબિયત સારી થશે ત્યારે વિચાર કરવાનું વચન આપવામાં આવ્યું.

ગાંધીજીની ચાલુ નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે તત્કાળ તો વધારે કેદીઓ છૂટી શક્યા નહિ. તો પણ તેણે સત્તાવાળાઓ સાથેના પત્રવ્યવહાર સતત ચાલુ રાખ્યો છે. એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે બાકીના કેદીઓને થોડા વખતમાં જ છોડી મૂકવામાં આવશે. જાહેર સંસ્થાઓ અને ખીજા એસોસીએશનો છૂટેલા ડીપ્ટ્યુને તેમને લાયક કામધંધા શોધી આપવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે.

(૩)

કામદારો અને કિસાનો

આગલા દોષપણ વર્ષ કરતાં આ વરસમાં મજૂરોનો પ્રશ્ન વધારે ઉઠ્યો હતો. બંગાળમાં શણના કારખાનામાં કામ કરતા લગભગ બે લાખ કામદારો એક મહિના કરતાં વધારે દિવસ સુધી હડતાળ પર ગયા હતા. એ ઉપરાંત લગભગ બધાં ઔદ્યોગિક

કેન્દ્રોમાં દરેક જગ્યાએ વત્તીઓછી અશાંતિ ઊભી થઈ હતી. કાનપુરમાં તો કાંગ્રેસપ્રધાનોએ રાજકોટના પ્રમુખપણ નીચે તપાસસમિતિની નિમજૂંક કરી હતી. એ છતાં ત્યાં છેલ્લા સાત મહિનાઓથી અચારનવાર હડતાળો ચાલુ રહી છે. સમિતિને કાર્યસંચાલનના

જે મુદ્દાઓ સોંપવામાં આવ્યા હતા તે ધણા જ વ્યાપક હતા. આ મુદ્દાઓમાં પગાર, કામના કલાક, મજૂરોનાં નિવાસસ્થાન અને મજૂરસંઘોનો સ્વીકાર વિગેરેનો સમાવેશ થઈ જતો હતો. શ્રી. જયરામદાસ દોલતરામના પ્રમુખપદ નીચે આવી જ નતની એક સમિતિ મુંબઈસરકારે નીખી છે.

મહાસભાની કાર્યકારિણી સમિતિએ આ વર્ગે ફરીને કામદારસમિતિની નિમજૂક કરી હતી. પ્રથમની સમિતિના સભ્યો જ આ વખતે પણ રહ્યા હતા. એમનાં નામો આ પ્રમાણે છે. શ્રી. જયરામદાસ દોલતરામ, શ્રી. શ કરલાલ જેંકર, શ્રી. વી. વી. ગીરી, શ્રી. એમ. આર મસાણી અને શ્રી. જે. બી. કૃપલાની. વી. વી. ગીરીએ મદ્રાસમાં પ્રધાનપદ સ્વીકારવાથી એમની જગાએ શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણને લેવામાં આવ્યા.

આ વર્ષમાં સમિતિની બેઠક એક વખત વર્ધા અને બીજી વખત કલકત્તામાં મળી. એ વખતે કામદાર પ્રધાનો અને ગૃહમંત્રીઓ પણ હાજર રહ્યા હતા. એમાં નીચેની આજ્ઞાને લગતા મહત્વના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા.

૧ આંકડાઓ એકઠા કરવા.

૨ સરકારી મદદ મેળવતા ઉદ્યોગોમાં પૂરતા પગારો અને મજૂરોની સ્થિતિમાં યોગ્ય સુધારો ફરજિયાત દાખલ કરાવવો.

૩ પ્રાન્તિક સરકારોએ મજૂરખાતું ખોલવું.

૪ કાંગ્રેસ પ્રધાનમંડળને માટે કામદારોનાં હિત સાથે સંબંધ ધરાવતો એક કાર્યક્રમ રચવો. જેમાં નીચેની વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ જાય.

૧ આંકડાઓ એકઠા કરવા. ૨ ફેક્ટરી એક્ટમાં વધારે સુધારા કરવા. ૩ ફેક્ટરી એક્ટનો વધારે કડક અમલ કરવો. ૪ પ્રસૂતિનો કાયદો. ૫ યોગ્ય પગારની તપાસ. ૬ મજૂરોની અદ્યતન હલ. ૭ માંદગીની રજા. ૮ ઓછામાં ઓછા પગારનું ધોરણ. ૯ અવગણના પતાવવા માટે કલ્પાદની નિમજૂક. ૧૦ શાંતિમય અને કાયદેસરનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની મહાસભાની નીતિમાં

જે મજૂરસંઘો માનના હોય તેને માન્ય રાખવા. ૧૧ મજૂરોનાં રહેઠાણની સ્થિતિ. ૧૨ કામના કલાકો. ૧૩ ચડતા પગારે રજાઓ. ૧૪ વીમો.

ઉપરાંત નીચેના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા: ૧ વર્તમાન સમયમાં પણ અર્ધગુલામી સ્થિતિમાં જીવન ગુજારતી કેટલીક નતિઓ વિશે. ૨ જમીન વિનાનાં ઉભડ ગ્રામ્ય-મજૂરો ૩ ખાણના અને ચા-ગળીના બગીચાઓના મજૂરો. ૪ સ્ત્રી-કામદારો ૫ ઝાડુવાળા ૬ ઔદ્યોગિક કામદારોની કળવણીનો પ્રશ્ન. ૭ હાલથીની દારૂની દુકાનો. ૮ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં શરાબબંધી.

કિસાનસંઘો

આ વરસમાં કિસાનસંઘોની સંખ્યા ખૂબ વધી ગઈ. કિસાનસભાઓ તરફથી આમ લોકોની સભાઓ અને સરંધમો કાઢવામાં આવતાં હતાં. આ કિસાન-સભાઓના કાર્યકર્તાઓમાં મુખ્ય માણસો તો મહા-સભાવાદીઓ જ હતા. આમ છતાં કેટલીકવાર કિસાનસભાના મહાસભાવાદી કાર્યકર્તાઓ, મહા-સભાસમિતિઓ અને તેના કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે અવાર-નવાર અથડામણો ઊભી થવા લાગી. આ વિશે પ્રમુખ પાસે અને મુખ્ય કાર્યાલયમાં ફરિયાદો આપવા લાગી. મહાસભાની સભાઓમાં અને કિસાનસંસ્થાઓમાં લાલ વાવડાનો ઉપયોગ કરવા ન કરવા સંબંધમાં તક-રાર ઊભી થઈ. આ સંબંધમાં મહાસભાના પ્રમુખે પોતાના એક નિવેદનમાં જણાવ્યું હતું “આખરે ધીમે ધીમે કિસાનોમાં રાષ્ટ્રીય ઝંડાનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો છે અને એ ઝંડાને માન આપના અને પોતાનો ગણતાર તે શીખ્યો છે. બીજા કાષ્ઠ પણ ઝંડા કરતાં આ ઝંડો રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની લડતનો વધારે સાચો પ્રતિનિધિ છે. કિસાનોનાં હૃદયમાં તેની મહત્તા ધરા-વી અને ઝંડાના સારા નરસાપણા વિશે તેના મનમાં ગોટાળો ઊભો કરવો એનો અર્થ આપણી સ્વતંત્રતાની લડાઈને હાનિ પહોંચાડવી. એટલા માટે ખેડૂતોને માત્ર રાષ્ટ્રીય ઝંડાનો ઉપયોગ કરવાનું જ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ અને કિસાનોનાં મંડળોને પણ હું આ જ ઝંડો વાપરવાની લજામણ કરીશ.”

એક ખીજા પ્રસંગે પ્રમુખે મહાસભા અને કિસાનસંઘ વચ્ચે કંઈ જાતનો સંબંધ હોવો જોઈએ એ વિષયને લગતું એક નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું. તેણે જણાવ્યું હતું કે “મહાસભા મુખ્યત્વે કરીને એક રાજકીય સંસ્થા છે. તે હિન્દુસ્તાનના બધા જ વર્ગોની રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય માટેની ધરખા વ્યક્ત કરનાર પ્રતિનિધિ છે. જ્યારે એક કિસાનસંઘ અથવા મજૂરસંઘ એક ખાસ વર્ગનું મંડળ છે અને એ નાના મંડળનો વિકાસ અથવા એ નાના વર્ગની જ પ્રગતિ તેનું ધ્યેય છે. કોંગ્રેસ મુખ્યત્વે રાજકીય ભૂમિકા ઉપર વિચાર કરે છે અને અમલ કરે છે. જ્યારે મજૂરસંઘો માત્ર એક વિભાગીય યા તો વર્ગીય ભૂમિકા ઉપર વિચાર અને અમલ કરે છે. પરદેશી સત્તાની એડી તળે છુંદાયેલા કોઈપણ દેશમાં રાજકીય દૃષ્ટિબિન્દુ ખીજા બધાં દૃષ્ટિબિન્દુને આવરી લે છે. આ વસ્તુને લઈને જ મહાસભા આખા દેશમાં આધિપત્ય ભોગવે છે. અને હમણાં હમણાં સ્વાતંત્ર્યની લડાઈમાં મહાસભાએ જે ભાગ લેજો છે તેને લઈને આ આધિપત્ય અને કંગાણું વધી ગયું છે, અને આજે હિન્દુસ્તાનમાં મહાસભા સૌથી મોટી, સૌથી જળવાન અને સૌથી વિસ્તૃત સંસ્થા છે. મજૂરો અને કિસાનો પણ એ સંસ્થા તરફ આશાની દૃષ્ટિએ જુઓ છે અને તેમનાં પોતાનાં મંડળો કરતાં વધારે આ સંસ્થાની અસર જ તેમના ઉપર થાય છે. આની સરખામણીમાં ખીજા મંડળો ખીજા નંબરે પણ આવી શકે નહિ. આપણી આર્થિક અને રાજકીય દૃષ્ટિઓનો સમાવેશ કરતી આપણી સ્વતંત્રતાની લડતને સફળ બનાવવાની દૃષ્ટિએ એ જરૂરી છે કે મહાસભાને વધારે ને વધારે જળવાન બનાવવી જોઈએ. જે જે વસ્તુઓ મહાસભાને નબળી બનાવે છે તે સ્વતંત્રતાની લડતને નબળી બનાવે છે, પરિણામે કિસાન અને મજૂરસંઘોની શક્તિ ઓછી કરે છે. કારણ કે મહાસભાની સહાય વિના આ મંડળો સ્વતંત્ર રીતે નજીવી પ્રગતિ જ સાધી શકશે. મહાસભાની સંસ્થા સાથે હરિશ્ચંદ્ર કરવાનો વિચાર સરખો પણ કોઈપણ સંસ્થાએ નહિ કરવો

જોઈએ, કારણ કે એથી બંને સંસ્થાઓને નુકશાન થશે. વધારે નુકશાન તો કિસાનસંઘને થશે. અને પરિણામે એ સંસ્થા તદ્દન નબળી પડી જશે.”

મહાસભાના પ્રમુખે આ પ્રકારનાં નિવેદનો બહાર પાડ્યાં છતાં કિસાનસભામાં કામ કરતા મહાસભાવાદીઓ અને તેની બહારના ખીજા મહાસભાવાદીઓ વચ્ચે અથડામણો ચાલુ જ રહી. કેટલીક વખત તો કિસાન-કાર્યકર્તાઓ કોંગ્રેસસંસ્થાઓ સાથે પણ અથડામણમાં આવ્યા.

કેટલાક મહાસભાવાદીઓ જેની પ્રધાન થવાની પોતાની મહત્વાકાંક્ષા પાર પડી નહિ અથવા તો પ્રાન્તિક કે સ્થાનિક મહાસભાસમિતિઓમાં જવાબદારી-ભર્યાં સ્થાન મેળવવામાં નાઉમેદ થયા હતા તેઓને પોતાના વિરોધીઓ ઉપર હુમલો કરવા માટે આ કિસાનસભાના પ્લેટફોર્મની સારી સમજૂતી મળી ગઈ. મહાસભામાં સત્તા મેળવવા માટે હરીફમંડળોએ પણ કિસાનસભાઓનો દુરુપયોગ કર્યો. જેની સામે શિસ્તનાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં હતાં એ લોકો માટે પણ કિસાનસભાઓ આશ્રયસ્થાન થઈ પડી. આ સ્થિતિને વધારે તો એવા લોકોનાં કાર્યોએ ગૂંચવી દીધી કે જેઓ સંગઠિત પ્રયત્નના વિરોધીઓ છે. તેમની માન્યતા પ્રમાણે રાજકીય અને સામાજિક અધાધુધી પછી જ સફળ ક્રાન્તિનો સમય આવે છે. આવા લોકો મહાસભાની અંદર પોતાનાં કાર્યને માટે અવકાશ નથી એવું લાગવાથી મજૂર અને કિસાન-સંઘોમાં જોડાયા. તેઓએ મજૂર અને ખેડૂતનાં સાચાં દુઃખદોનો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા દુરુપયોગ કર્યો છે, કિસાન અને મજૂરોનાં સાચાં હિત માટે ધગશ-વાળા આદર્શવાદી કાર્યકર્તાઓ અને સ્વાર્થસાધુઓ, તકવાદીઓ વચ્ચે ભેદ પાડવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે. એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી કે કેટલાક મહાસભાવાદીઓ દેશની રાજકીય મુક્તિ માટે જેટલા ઉત્સાહિત છે તેટલા વર્ગનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે ઉત્સાહ ધરાવતા નથી, એમ છતાં મહાસભાના નેતાઓના હાથમાં કિસાનોનું હિત હમેશા સુરક્ષિત રહ્યું છે. પણ દુઃખની

વાત એ છે કે કેટલાક એ લોકોમાં પણ શંકા ને અવિશ્વાસ ધરાવે છે. કિસાન અને મજૂરસંઘોના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ ગરીબનાં દુઃખ દૂર કરવાનો પોતે જ ઈન્કરે રાખ્યો હોય એમ પોતાને ગરીબોનાં વાતી તરીકે ઓળખાવે છે. આવા લોકો કોંગ્રેસપ્રધાનોનાં રાહતના કાર્યોને પણ તુચ્છકારી કાઢતા અચમત્સય નથી રાહતના આવાં પગલાઓ પૂરતા નથી એમ તેઓ માને છે અને સાથે સાથે એમ પણ માને છે કે જો આમ જનતામાં વધારે જોરદાર હિલચાલ ચલાવવામાં આવે તો પ્રધાનોને આથી પણ વધારે ઉન્નમ સુધારા કરવાની ફરજ પડે વળી એથી મનર્થરની સામે પ્રધાનોની પાથ પણ વધારે મજબૂત બને. બીજી બાજુ પ્રધાનો હડતાળો અને જાહેર દેખાવોને પોતાના સુધારાના કાર્યક્રમના અમલમાં વિન નાખનાર તત્ત્વો ગણે છે. કારણ કે એવી સભા-સરઘમોમાં મિનજવાબદાર માણસોને જખરદરત જનસંખ્યાને પોતાની ગમે તેવી વાત સંભળાવવાની તક મળે છે. તેઓને એમ પણ લાગે છે કે આવી હડતાળો અને સરઘમથી શાંતિ અને વ્યવસ્થામાં ખયેલ પડેલ છે. એથી અહિંસક વાતાવરણ જાળવવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને અહિંસક વાતાવરણ સિવાય તો પ્રધાનો પોતાના કાર્યો સફળતાપૂર્વક ચલાવી શકે નહિ. આથી બંને વચ્ચે ઝડપી ચર્ચા કરે છે. યુક્ત પ્રાન્તમાં સીરત નિર્મામા કેટલાક કિસાન-કાર્યકર્તાઓને ચેતવણી આપવામાં આવી હતી. પ્રતાપગઢમાં એક કિસાન-નેતાની સામે શિસ્તના પગલાઓ લેવામાં આવ્યાં છે.

બિહારમાં મહાસભાવાદી કિસાન-કાર્યકરોને ત્રણ બિલ્લાઓએ ચેતવણી આપી છે અને ભવિષ્યમાં તેમની સામે શિસ્તનાં પગલા લેવા પડશે એવી ધમકી પણ આપી છે. કેટલાક કિસાનસભાકાર્યકરો સીધી અથવા આડકતરી રીતે હિંસાનો પ્રચાર કરતા હતા તથા લોકોમાં જમીનદારો સામે હિંસક ઉત્કેષાટ ફેલાવતા હતા એવા આરોપો મુકવામાં આવ્યા. મુખ્યમાં જન્યુઆરીના છેલ્લા અઠવાડિયામાં મુલેવી

કારોબારી સમિતિ પામે બિહારમાં મહાસભાસમિતિઓ અને કિસાનસભા વચ્ચે ચાલતા ઝઘડાનો સવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. કારોબારી સમિતિએ કિસાનસભાના કાર્યકરો જેઓ મહાસભાના સભ્યો પણ હતા તેનો સખબમાં બિહાર પ્રાંતિક સમિતિએ પસાર કરેલા ઠરાવ ઉપર વિચાર કર્યો હતો. સાથે સાથે કિસાનસભા તરફથી રજૂ થયેલા નિવેદન ઉપર પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો અને છેલ્લે નીચેનો ઠરાવ પસાર કર્યો:

“મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ બિહારમાં કિસાનસભાના કેટલાક સભ્યોનાં કાર્ય સંબંધી બિહાર પ્રાંતિક સમિતિની કાર્યવાહક સમિતિએ પસાર કરેલા ઠરાવ ઉપર, અને બંને પક્ષો તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી હકીકતો ઉપર વિચાર કર્યો છે. સમિતિ એ વાત સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે મહાસભા કિસાનોનું સંગઠન કરી કિસાનસભા સ્થાપવાનો તેમના હક્કનો સ્વીકાર કરે છે, પણ મહાસભાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કરનારા કોઈપણ કાર્યને સંમતિ આપશે નહિ. કિસાનસભાના સભ્ય તરીકે હિંસાનું વાતાવરણ ઊભું કરવામાં જેઓએ મદદ કરી છે એવા મહાસભાવાદીઓના કાર્યને બિહારની કાર્યવાહી સમિતિએ વખોડી કાઢ્યું છે તેની સાથે કારોબારી સમિતિ સદમત છે. આવા કાર્યને લાઇને તેમની સામે શિસ્તનાં પગલાં લેવાની ફરજ થઈ પડે અને બિહાર પ્રાંતિક સમિતિએ હિંસા સાથે સંબંધ ધરાવતાં મંડળોને યોગ્ય નોટિસ આપીને જરૂર લાગે ત્યાં તેમની સામે શિસ્તના પગલાં લેવા પડે. આ વસ્તુનો અંત અહીંથી જ નથી આવી જતો. એક સરખા ધ્યેયને નજર સમીપ રાખના છતાં જો આપણે અધે રસ્તે જ એકબીજા સાથેની તકરારમાં આપણી શક્તિ ખસી કોઈ ત્રીજા જ મંડળને તેનો લાભ ઉઠાવવા દેવા ન માગતા હોઈએ તો મહાસભા અને કિસાન-મજૂરસંઘો વચ્ચે સહકાર સ્થાપવાની કોઈ નવી રીત ગોઠવી કાઢી જ પડશે

અદર્શિતા રસિયા

એમાં કોણ પ્રભુજ હતું ?

ન્યાયી આખા રાષ્ટ્રને આદેશો અપાયાં

આવાં તો અનેક ત્યાં આવ્યાં હતાં, મહાસલા એમની જ છે એવી શ્રદ્ધા સાથે.

દલિત પ્રજાનો પ્રશ્ન

શ્રી. પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર

જ્યાં સમાજવ્યવસ્થામાં અસમાનતા પ્રસરતી હોય ત્યાં “દલિત” વિશેષણ કોને લાગુ પાડી શકાય એ એક પ્રશ્ન છે. મોટા નાનાની સ્થિતિનો લાભ લે અથવા વધારે શક્તિવાળો એાછી શક્તિવાળાની નબળાઈનો લાભ લે, તવંગર એાછા તવંગર માણસની એાછી સગવડોનો લાભ લે, એવી સમાજવ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક મોટા કરતાં નાનો “દલિત” ગણાય. પરંતુ એ સિવાય હિંદુસ્થાનમાં તો એવા વિશિષ્ટ વર્ગો છે જે આર્થિક ઉપરાંત સામાજિક રીતે પણ સમાજમાં દબાયેલા—અથવા હડધૂત થયેલા છે. એવા વર્ગો, અને ખાસ કરીને અસ્પૃશ્ય ગણાતા લાધઓ—હરિજનો—ના અર્થમાં આ સ્થળે “દલિત” શબ્દ વાપર્યો છે.

જે વર્ગ રોજિંદું સાહિત્ય વાંચે છે અને સામાજિક હિલચાલોથી પરિચિત છે, તેમને અસ્પૃશ્યતાનિવારણસંબંધમાં અથવા તેની તરફેણમાં વિશેષ દલીલ આપવાની હોય નહિ. જેઓ આ બધી હિલચાલોથી વંચિત છે, તેમના મનમાં તો અસ્પૃશ્યતાનિવારણસંબંધી ધણા વહેમો અને ખોટી કદપનાઓ રહેલી છે. તેનો નિકાલ અથવા તે વહેમો ટળવાનું સમયબળ ઉપર છોડવું રહ્યું, પણ જેમને અસ્પૃશ્યતા—નિવારણની જરૂરિયાતસંબંધે પણ દલીલથી સમજાવવાનું રહ્યું નથી તેમની આંગળે પણ અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન અથવા આ લેખમાં વાપરેલા “દલિત” લાધઓનો પ્રશ્ન પૂરો સમજાયો હશે કે કેમ તે શંકા છે.

હરિજનોમાં સામાજિક સુધારાનું અને સ્વનાતમક કામ થાય એ અત્યંત ઉપયોગી અને જરૂરનું છે. હરિજનોની જાગૃતિને માટે આ વસ્તુ અત્યંત આવશ્યક છે. પણ હરિજનોનો પ્રશ્ન એટલેથી અટકતો નથી. પોતાનાં બાળકો માટે બચવાની “બુદ્ધિ” નાનકડી શાળા હોય, અથવા પોતાને પાણી પીવા માટે એક બુદ્ધિ કૂવો હોય, અને કપડાં ધોવા માટે બુદ્ધિ ઓવારો તળાવમાં હોય, તેનાથી જાગૃત થયેલા હરિજનને સંતોષ ન થાય. હરિજનો માગે છે સામાજિક હક્કો અને તે પણ શહેરનાં કોઈપણ નાગરિકની જેમ તેને સરખા દરજ્જાથી મળવા જોઈએ એમ એ ઇચ્છે તે સ્વાભાવિક છે. અને ન્યારે હિંદુસમાજ “હરિજનોને” અથવા “દલિતો”ને આ હક્કો આપશે ત્યારે તેણે પોતાની આગલી ગફલતોનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું ગણાશે.

સમજી હરિજનોનો આઘાત આટલી મુશ્કેલીથી અટકતો નથી. આજે આપણા સમાજમાં એવી સ્થિતિ ઊભી થયેલી છે, અને ગામડાંમાં ખાસ કરીને આ અનુભવ થાય છે કે હરિજનો ઉપર રહેલાં કેટલાંક સામાજિક બંધનો ધર્મને નામે ચલાવી લેવાય છે, જેવાં કે ગામની વેઠ કરવાનું કે ગામનું મરેલું દોર ખેંચવાનું હિંદુ હરિજન માટે ફરજિયાત હોય તો તે પરધર્મી હરિજન માટે મરજિયાત બની જાય છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાને પરધર્મી કહેવડાવનાર પરથી આ વેરનો ભાર તરત જ ઓછો થઈ જાય છે. આ જાતની આત્મઘાતક (Suicidal) નીતિ હિંદુસમાજ સિવાય ખીજે કોઈ સ્થળે ભાષે જ દશે. રાજ્ય કરતી પ્રજાનું ધાર્મિક પીઠબળ, દલિત પ્રજાઓનાં પ્રજ્ઞમાં કેવો ભાગ ભજવે છે એ સમજવા જેવું છે. પોતાની જાતને પરધર્મી-ખ્રિસ્તી-કહેવડાવીને સરકારી વેઠમાંથી બચી ગયાના દાખલા પણ એટલા જ શરમાવનારા છે. એટલે આ બંધી તકલીફમાંથી મુક્તિ મળે તે, અને સ્વતંત્ર શહેરી તરીકે જીવન જીવવાની તક મળે તે, દલિત પ્રજાની માગણી છે. હિંદુસમાજ તેને વધાવી લેશે એવી આશા છે.

૩૧ જા મનુષ્યો કરતાં અમલોઓ અને ઉપરવટના કારખાંસથી લદાયેલા ખેડૂતોને એટલા માટે ચૂસી લેવામાં આવે છે કે સરકારી અમલદારો અને વ્યાજખોરો તેઓના ભોગે મહાદે

(દેશી મહાસભામાં ૧૪મી ડિસેમ્બર મુકતાં)

—વીનશા વાઘેલા

ક્રાંતિકારીઓની ક્રાંતિકથા

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

“સ” મસ્ત રાષ્ટ્રના પ્રેમભર્યા આગ્રહ અને આપના સંદેશાથી દ્રવીભૂત થઈને અમે ઉપવાસ છોડી દઈએ છીએ. ત્રાસવાદ વિષેના અમારા વિચારો વ્યક્ત કરવાની આપે જે તક આપી છે એથી અમને ઘણો હર્ષ થાય છે. અમે આપને અને આપકારા સમસ્ત પ્રગતિ એ વાત જણાવતાં ગર્વ અનુભવીએ છીએ કે અમારામાંના જે લોકો પહેલાં ત્રાસવાદમાં માનતા હતા તેઓ હવે જરા પણ એમાં માનતા નથી. હિંસાવાદ એક રાજકીય સાધન તરીકે તદ્દન નકામું શસ્ત્ર છે એની અમને ખાતરી થઈ ચૂકી છે. અમે આથી જાહેર કરીએ છીએ કે ત્રાસવાદથી દેશની પ્રગતિને બદલે પરાગતિ જ થઈ છે.”

હિંસક રાજકીય ગુના માટે સજા પામેલા આંદામાનના કેદીઓએ થોડા મહિના પહેલાં જ ગાંધીજી આગળ ઉપર મુજબ નિવેદન કર્યું. આ નિવેદનથી સારા દેશે ભારે હર્ષ અનુભવ્યો. સાથી વધારે આનંદ તો દેશની સૌથી મોટી રાજકીય સંસ્થા મહાસભાને થયો. કારણ કે એના પુરુષાર્થનું ક્ષણ એણે જોયું. આ સિદ્ધિ કંઈ એમ ને એમ નથી મળી. આ પરિણામ પર પહોંચવાં માટે મહાસભાને વર્ષો સુધી તપશ્ચર્યા કરવી પડી છે. હિંદુસ્તાનના વાતાવરણમાંથી હિંસાને રૂબરૂ આપવા માટે એક વરસ નહિ, બે વરસ નહિ પણ લાંબાં વીસ વર્ષ સુધી મહાસભાના આગેવાનોએ સતત જહેમત ઉઠાવી છે. એમ કરતાં કેટલીક વાર તેઓને ‘ધીમા’ ‘વિનીત’ ‘સુધારક’ વિગેરે ઉપમાઓની નવાજેશ થઈ છે, તો કેટલીકવાર એમની પ્રમાણિકતા વિષે પણ શંકાઓ કરવામાં આવી છે. કેટલીકવાર દેશબંધુઓનો રોષ પણ જોઈ લેવો પડ્યો છે ને ગાંધીજી જેવા જગતવંદ્ય પુરુષની સામે કાળા વાવટાનું સ્વાગત અને કાળાં ફૂલોની ભેટ ધરવામાં આવે છે એવી વિકટ સ્થિતિ પણ ઊભી થઈ છે.

આંદામાનના કેદીઓનું ઉપરનું નિવેદન વાંચતાં જ આંખ સામે ભારતવર્ષનો છેલ્લાં આઠીસ વર્ષનો ઇતિહાસ ખડો થઈ જાય છે. આપણા દેશમાં રાજકીય મુક્તિ માટે હિંસાના સાધનનો ઉપયોગ ક્યારે શરૂ થયો, કેમ લોકપ્રિય થયો, હિંસાએ કેવાં કેવાં સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં, એ બધાંની દેશ ઉપર શી અસર થઈ એનો વિચાર કરવો જોઈએ. હિંસાનાં, ઉત્કેશીનાં આ ખડકા અને તોફાનો વચ્ચેથી મહાસભા દેશના નાવને શી રીતે, કઈ દીવાદાંડીના આધારે દોરીને ખરી દિશા તરફ વાળી શકી એ પણ જાણવું જોઈએ. આ મહાન સિદ્ધિની પાછળ અનેક નાના મોટા તપસ્વીઓનાં તપનું જળ છે અને એક મહાન પુરુષની જીવનસાધનાનો ઇતિહાસ છે.

૧૮૫૭ની હિંસક ક્રાંતિને સખ્ત હાથે દાખીને બ્રિટિશ સરકારે પોતાની સલ્તનતના પાયા

આફ્રિકાથી પાઞ ક્યા હતા. તેઓ રાજની સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી જ ભારતમાં આના હતા. પોતાના રાજકીય ગુરુ ગોખલેજીની સલાહથી હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા સારા ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા. પ્રવાસ પૂરો કરીને તેમણે ગુજરાતના પાટનગરમાં થાણું નાખ્યું.

એ વખતે કોણ જાણતું હતું કે રાજકારણમાં પ્રવેશ કરતા આ સામાન્ય માણસ જોતજોતામાં પોતાના વ્યક્તિત્વથી સમસ્ત મહાસભાને આવરી લેશે, એ વખતે કોણ જાણતું હતું કે આ જુવાન ગાંધી બે ત્રણ વરસમાં જ સારા ભારતવર્ષમાં અસહકારનું પ્રયત્ન અદિશ્વર જીજ્ઞા કરી શકશે ?

એમણે તો પોતાના સ્વભાવ મુજબ અમદાવાદમાં એક નાનકડો આશ્રમ રચાધો ત્યાં રહેવા આવનાર મુદ્રીમર માણુએને યમ નિયમના પાલનના પ્રતો લેનારો અને ભારતની આઝાદી માટેના યત્નની તૈયારી કરી. શરૂઆતમાં એમણે કોઈ ખાસ અસર કરી નહિ ઊલટું એમની વિચિત્રતાઓ ઉપર કેટલાયે લોકો હસતા. આશ્રમમાં ઉધાડે શરીરે ધઉ વીણતા વીણતા પોતાના બાળકોને સસ્કૃત શીખવતા ગાંધીજીને જોઈને એક આગેવાનને એમ પણ થયું હતું કે “શું આથી સ્વરાજ્ય મળશે ?” પણ જરાયે અચકાયા સિવાય ગાંધીજીએ તો પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. એ નાનકડા આશ્રમદારા તેમણે લોક કળતણીનું કામ શરૂ કર્યું. સત્ય, અહિંસા, સવિનય-ભગ વિગેરે શું છે તે લોકોને સમજાવના માણ્યું. હુસ્મનપ્રત્યે પણ ભરપૂર પ્રેમ રાખવાની તેમની વાતથી ક્રાંતિકારીઓ તો નિરાશ થઈ ગયા તેમને તો આ બધી નમાની વાતો લાગી ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં મળેલી સફળતા અને કેટલીક બાંધ વિચિત્રતાઓને લઈને ધણાયે માણુએ તેની સાથે ચર્ચા કરવા આવતા. હિંસક પથને વરેના ક્રાંતિકારીઓ પણ તેમની પાંચે આવતા. તેમની સાથે અગત ચર્ચા કરીને તેમણે ધણાને એ રસ્તે જતાં અટકાવ્યા. એ રીતે ગુજરાતના કેટલાયે ક્રાંતિકારીઓની મનોદશા

પથટારીને તેમને સાચા અહિંસક કાર્યકર્તાઓ બનાવ્યા. સ્વ મોહનદાસ પણ એમાંના એક હતા.

હોમરફતુ એક પ્રયત્ન મોલુ આરિને પસાર થઈ ગયું પણ તેની સમસ્ત દેશ ઉપર કોઈ જબરી અસર ન થઈ. એવામાં બિહારમાં ચ પારણ બિલામાં નીવરો મજૂરો ઉપર અસહ્ય જુવમ કરે છે એવી વાત બહાર આવી ગાંધીજી તુરત જ ત્યાં પહોંચ્યા તેમને મનાઈ-હુકમ કરવામાં આવ્યો એ પ્રસંગ વિશે આચાર્ય કૃપાલાનીજી એક વખત બોલ્યા હતા

“એના જેવો બીજો એક પણ બહાદુર માણસ મારી જિંદગીમાં મે જાણ્યો નથી એ વખતે હિંદુસ્તાનનું રાજકારણ વાંચિયું હતું પ્રજાનાં હુકમદોઈ દૂર કરવા માટે પ્રજાકીય આગેવાનો કાયદાની કલમે કલમને પીંખી નાખતા એમાંથી જ કોઈ માર્ગ કાઢવાનો તેઓ પ્રયાસ કરતા ગાંધીજીને મનાઈહુકમ મળ્યો ત્યારે સૌ આગેવાનોને થયું કે મિ. ગાંધી હવે શું કરશે ? શું કરી શકે ? અને સૌ કાયદાનાં થોથાં જોવા મંડી પડ્યા. પણ ગાંધીજીએ મનાઈહુકમ વાળીને તરત જ બ્યારે એમ કહ્યું કે ‘મારે તો આ કાયદાનો ભંગ કરવો જ જોઈએ, એ તો મારો ધર્મ જ છે.’ ત્યારે સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તે દિવસે મને પહેલી જ વાર એમ લાગ્યું કે ‘આ લોખંડી પુરુષ છે,’ તે દિવસથી આજ સુધીમાં મે એના જેવો કોઈપણ પુરુષ જોયો નથી. અને એને ચરણે મે મારું જીવન ધરી દીધું.” લોખંડી પુરુષની આ લોખંડી તાકાત તેની અહિંસામાં રહેલી છે અહિંસા વિશે તેઓ વાન કરતા થાક્યા જ નથી. હવેના વીસ વર્ષથી તેમણે દેશને અહિંસાનો મંત્ર આપ્યો છે ‘અહિંસા અમોઘ શસ્ત્ર છે,- અહિંસાની તાકાત હિંસામાં છે જ નહિ. હિંસા તેનો મુકાબલો જ કરી શકે નહિ, હિંસા એ તો કાયરનું શસ્ત્ર છે.” ‘તનવાર એ વીરતાની નિશાની નથી પણ કાય રતાની જ નિશાની છે’ આવા મૂલો તેમણે દેશ સમક્ષ ફેંક્યે જ રાખ્યા. ખેડાના સત્યાગ્રહમાં મળેલી સફળતા પછી ૧૯૧૬માં અસહકારની જગરદસ્ત દિવસાલ શરૂ કરી તેઓ રાજકીય આગેવાનોની મોખરે આવ્યા.

સૌ ક્રાંતકર્તા તેમની શક્તિનો પરિચય થયા. હવે તો ક્રાંતિકારીઓ પણ તેમની બુદ્ધિ, કાર્યશક્તિ અને બલિદાનની ભાવનાથી મુગ્ધ થયા. ૧૯૧૮ના અસહકાર વખતે અને ૧૯૨૦-૨૨ ની સત્યાગ્રહની હિલચાલે જ્યારે જોર પકડ્યું ત્યારે એટલા વખત પૂરતાં ક્રાંતિકારીઓએ તો પોતાનાં શસ્ત્ર આનમાં રાખ્યાં હતાં. પણ એ વખતે સારીયે પ્રજાને અહિંસાની તાલીમ મળી નહોતી એટલે ક્રાંત ક્રાંત જગ્યાએ રમખાણ થયાં. પણ આ હિંસા વિચારપૂર્વકની હિંસા નહોતી પણ વૃત્તિઓના આવેગનું પરિણામ હતું. અમુક પરિસ્થિતિમાં મગજ ઉપરના ગુંમાવેલા કાપૂરું પરિણામ હતું. જ્યારે ક્રાંતિકારીઓ તો પોતાના કાર્ય માટે પહેલેથી ચોક્કસ યોજનાઓ ઘડતા '૨૨માં ગાંધીજીએ જ્યારે જોયું કે આખો દેશ સવિનયભંગને માટે તૈયાર નથી, ત્યારે તેણે સત્યાગ્રહની ચળવળ તત્કાળપૂરતી સંકેતી લીધી અને દેશને અહિંસક તાલીમ આપવા માટે પોતાના રચનાત્મક કાર્યમાં ખૂંચી ગયા.

જે જીવાનો આ પ્રયોગ તરફ આશાની નજરે જોઈ રહ્યા હતા તે ફરી નિરાશ થયા. તેમને આ પ્રયોગમાં કોઈ મહત્વ જણાયું નહિ. માત્ર ગુજરાતના જે ક્રાંતિકારીઓ હિંસાનો માર્ગ છોડીને ગાંધીજી સાથે કામ કરતા હતા તેઓ ગાંધીજીના આ પ્રયોગથી દેશની તાકાત વધતી જાય છે એ જોઈ શક્યા. ખીજા પ્રાંતમાં ક્રાંતિકારીઓ હિંસાના પ્રયોગો ફરીને અંજમાવવા લાગ્યા. દેશમાં ત્રાસવાદી બનાવો અવારનવાર બનતા ગયા. યુક્ત પ્રાંતમાં ક્રાંતિકારી રેશને ધાડ પાડીને ક્રાંતિકારીઓ ૮૦,૦૦૦ રૂપિયાની સરકારી થેલીઓ ઉઠાવી ગયા. થોડા વખત પછી એની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક માણસોની ધરપકડ થઈ. એમાંના ત્રણ જણને ફાંસીની અને બીજાઓને દસથી પંદર વર્ષની જુદી જુદી સજાઓ થઈ. આ ધાડમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ ભજવનાર શ્રી. રામપ્રસાદ બિસ્મિલે પોતાના કાર્યનો સરવાળો કરી જોયો. પરિણામે તેનું વિચારપરિવર્તન થયું. અનુભવે તેને

જણાયું કે દેશ હિંસા માટે તૈયાર નથી. દેશની આઝાદી માટે હિંસાનો રસ્તો લેવામાં જોખમ અને નિષ્ફળતા બંને રહેલાં છે એવી તેને ખાતરી થઈ. પણ પોતે તો હવે બહુ આગળ નીકળી ગયા હતા.

પોતાના દેશબાંધવોને ખોટા માર્ગે જતા અટકાવવા માટે મૃત્યુને દારૂ ઊભા રહીને પણ તેણે આ નવા વિચારો પ્રગટ કર્યા. તેણે જાહેર કર્યું કે છૂટાંજવાયાં ત્રાસવાદી કાર્યોથી દેશની આઝાદી પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ. એ માટે તો આમ-પ્રજાને જ પહેલાં જીવવી જોઈએ. એટલે ભારત-માતાની મુક્તિ માટે મથતા મારા નવજીવાન બિરાદરોને જનતાની સેવા કરવા હું સૂચું છું. ફાંસીના તખ્તા પર ખૂલવાનો વખત આવ્યો છે માટે હું આમ વિચારું છું એમ ક્રાંત રખે માને. મેં કરેલા કાર્ય માટે મારે ફાંસીએ લટકવાનું છે એનો મને અફસોસ નથી. મને ફાંસીનો જરાયે ડર નથી. પણ આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાનો આ માર્ગ સાચો માર્ગ નથી એ પ્રતીતિ થવાથી જ આ વસ્તુ મારા દેશભાઈઓ સમક્ષ રજૂ કરું છું.' શ્રી. રામપ્રસાદ બિસ્મિલના આ એકરારે હિંસાની નિષ્ફળતા ઉપર એક વધુ મહોર મારી. પણ એથી રાજકારણમાંથી હિંસા નાબૂદ થાય એમ નહોતું. દિવસે દિવસે આ દળમાં નવા નવા દીક્ષિતો જોડાતા હતા.

૧૯૨૮માં પંજાબમાં લોકલાગણીને ઉશ્કેરી મૂકે એવો બનાવ બન્યો. સાયમન કમિશનનો બહિષ્કાર કરવા માટે સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું. સરઘસની આગેવાની લેનાર નરવીર લાલજી ઉપર લાઠી ચલાવવામાં આવી. પરિણામે તેમનું મૃત્યુ થયું. લાલાજી ઉપર લાઠી ચલાવનાર સોનડર્સનનું લાહોરના રસ્તા ઉપર ખૂન થયું. વડી ધારાસભાની ચાલુ બેઠક દરમિયાન બટુકેશ્વર દત્ત અને ભગતસિંહે બોમ્બ ફેંક્યા અને પત્રિકાદાર જાહેર કર્યું કે “અમે લોહિતરસ્યા ખૂનીઓ કે બલીમો નથી. માનવજીવનને અમે એક પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ લેખીએ છીએ. અમે તો માત્ર બહેરાના કાન ઉઘાડવા માટે જ આ બોમ્બ ફેંકીએ છીએ.”

આમાં હિંસક સાધનોના ઉપયોગની એક મર્યાદાનો સ્વીકાર હતો. પણ સમસ્ત દેશની તાકાત માટે તો મર્યાદિત હિંસાને પણ નાબૂદ કરવાની જરૂર હતી. અધિકારને નાબૂદ કરવાનો માર્ગ ચર્ચા કરતી એ નથી, પણ પ્રકાશને પાથરવો એ જ છે. જ્યાં પ્રકાશ પહોંચે ત્યાં અધિકારનો નાશ જ થયો સમજવો. ગાંધીજી ચર્ચાનો ઉત્તર ચર્ચાથી નહિ પણ કાર્યથી આપતા હતા. પ્રમજીવનમાં પ્રાણ પૂરવા તેણે એક એક અહિંસક ઉપાયો શોધી કાઢ્યા. ખાદી, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, હિંદુમુસ્લિમએકત્વ, સ્વદેશી, સ્ત્રીઓની સમાનતા વિગેરે ક્ષેત્રોમાં તેમણે સક્રિય કામ કર્યું અને જોતજોતમાં આખા દેશમાં તેમણે વિરાટ સંસ્થાઓ ઉભી કરી. પરદેશી સત્તાનો અસરકારક મુકાબલો કરી શકનાર આજે જે એક અને અદિતીય સંસ્થા મહાસભા છે તે એમના જ પ્રયત્નને મોટે ભાગે આભારી છે. ખારડોલીની અહિંસક લડાઈએ ઘણા પ્રાન્તનું ધ્યાન ખેંચ્યું. એમાં મળેલા વિજયથી લોકોમાં આત્મવિશ્વાસ આવ્યો. લોકો હવે ગુલામીનાં બંધનમાંથી છૂટવા અધીરા થયા, ગાંધીજી જાણુતા હતા કે હિંસાને નાબૂદ કરવાનો એક જ ઉપાય છે. જવાનોની કલ્પનાશક્તિને રોકી રાખનાર એવાં અહિંસક અદાલતો ઊભાં કરવાં જોઈએ. જેમાં હિંસાનાં કાર્યો કરતાંય વધારે સાહસ હોય, ભરપૂર ભવ્યતા પણ હોય, હિંસામાં રોમાન્સ લોકો અનુભવે છે એ કરતાં ક્યારેય વધારે રોમાન્સ અહિંસામાં છુપાવેલો પડ્યો છે.

ગાંધીજી તો અહિંસામાં રહેલી આ છૂપી શક્તિ-ઓનો જનતાને પરિચય આપવા માટે યોગ્ય તકની રાહ જ જોઈ રહ્યા હતા. એક બાળુ કલકતા મહા-સભામાં જીવોના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માટે બ્રિટિશ સર-કાર સાથે મુકાબલો કરવા અધીરા થઈ રહ્યા હતા અને ગાંધીજી એવી લડતને માટે જરૂરી અહિંસક વાતાવરણ જોડું કરવા મથી રહ્યા હતા, આખા દેશ સમક્ષ તેમણે એક કાર્યક્રમ મૂક્યો. એ કાર્યક્રમ પૂરો કર્યા પછી સરકાર ન માને તો હિંસાજ પતાવી લેવો એમ નહીં થયું.

ગાંધીજીના આ બધા પ્રયત્નો બર્થ ન ગયા. લડત પહેલાં જ કર્નલ બેડીની સહીથી એક ક્રાન્તિ-કારીએ ગાંધીજીને એક પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં ગાંધી-જીની સમ્બાધને તથા તેણે મેળવેલી સફળતાને અંગ્રજિ આપી હતી. પત્રની મતલબ નીચે મુજબ હતી:

“અહિંસાના એ પયગંબર! ભારતવર્ષના કરોડો ગરીબોનાં હિતને માટે તમે જ શ્રમ ઉઠાવો છો અને દેશની ગુલામીની બેડીઓ તોડવા પરદેશી સરકાર સામે જે વીરતાપૂર્વક લડી રહ્યા છો એ બદલ અમારાં અભિનંદન. ભારતવર્ષના એ મહાન પુરુષ! અહિંસાનો પ્રયોગ સંપૂર્ણ રીતે અજમાવી જોવા માટે આજથી અમે તમને ત્રણ વર્ષની મુદત આપીએ છીએ, ત્યાં સુધી અમે અમારાં હથિયાર ખાન રાખીશું, એટલા વખતમાં જો તમારો પ્રયોગ નિષ્ફળ નીવડશે તો અહિંસા નકામી છે એમ સમજી અમે ફરી અમારા પુરાણ પંથે વિચરીશું પણ આ ત્રણ વર્ષ સુધી તમારા કાર્યમાં વિઘ્ન આવે એવું એક પણ પગલું નહિ ભરીએ.”

રામપ્રસાદ મિરિમલના એકરાર પછી આ બીજો એકરાર હતો, જેમાં ક્રાંતિકારી દળના એક આગેવાને અહિંસક દળના આગેવાનને પોતાનો માર્ગ ત્રણ વરસ સુધી સ્થગિત કરવાનું વચન આપ્યું હતું. આ કાગળમાં હિંસા કરતાં અહિંસા ખગવાન પણ હોય એવી શંકાશીલ મનોદશા વ્યક્ત થતી હતી. ગાંધીજીએ ઉપરનો પત્ર નવજીવનમાં પ્રગટ કરીને નીચે કંઈક આ ભાવાર્થનું ઉમેર્યું. એ પત્રમાં અહિંસાની અમોઘ શક્તિ વિશેની પોતાની શ્રદ્ધા ગાંધીજીએ વ્યક્ત કરી છે:

“અહિંસાનો પ્રયોગ કરવા માટે ત્રણ વર્ષની મુદત પૂરતી છે. હિંસાવાદીઓ જોશે કે મહાસભા આટલાં થોડાં વર્ષમાં અવારનવાર હિંસક કાર્યોની દબલગીરી છતાં કેટલી આગળ વધી શકી છે. ત્રણ વર્ષમાં સફળતા મળવી જ જોઈએ. એમ છતાં કદાચ નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય તો એટલે અહિંસાનો નહિ હોય પણ અહિંસાનાં એ અમોઘ શક્તિને વાપરનાર માણસનો જ હશે. કારણ

કે મને ખાત્રી છે કે અહિંસા જેવી ખીણ કોઈ પણ તાકાત આ જગતમાં હું જોતો નથી.”

એ પછી હિંસા સદંતર બંધ જ થઈ ગઈ એમ નથી. પણ હિંસાની શક્તિ ક્ષીણ થવાની શરૂઆત તો થઈ ચૂકી હતી. જગતમાં શાંતિ ને સુખ સ્થાપવા બુદ્ધ ભગવાને જેવું મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું હતું એવી દાંડી-કૂચ શરૂ થઈ અને ૧૯૩૦ના વિરાટ આંદોલને સુતેલા ભારતને જગાડી દીધો. લાખો માણસો જેલ ગયા, હજારોનાં માથાં ઉપર લાડી ને બંદૂકના પ્રહારો થયા. એ વખતે બંગાળના પૂર્વ ભાગના છેડા ઉપર એક મોટો બનાવ બની ગયો. ચિતાગોંગના શસ્ત્રાગાર ઉપર ત્યાંના ક્રાંતિકારી મંડળે ધાડ પાડી કોર્ટ, ટેલેફોન ઓફિસ, લશ્કરી છાવણી વિગેરેનો કબજો લીધો. પાછળથી કલકત્તાથી લશ્કરી ટુકડીઓ આવી. ચિતાગોંગની બાબુના જંગલમાં ક્રાંતિકારી અને સરકારી લશ્કરી ટુકડી વચ્ચે સામ-સામા ગોળીબાર થયા. બન્ને પક્ષના કેટલાયે માણસો મરાયા. સ્વતંત્ર રીતે જોઈએ તો ક્રાંતિકારીઓના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ બને એવો મોટો આ બનાવ હતો. પણ દાંડી-કૂચથી આરંભેલા મહાસભાના વિરાટ આંદોલન પાસે તો આવા દસ બનાવો પણ વામન જ લાગતા. ગાંધીજીએ તો કૂચના આરંભે જ હિંસાને પકકાર કરતા હોય એમ જાહેર કરી દીધું હતું કે દેશમાં હુલ્લડો થાય કે હિંસા ફાટી નીકળે, ગમે તેવો ઉલ્કાપાત થાય પણ અહિંસાની આ લડાઈ અટકવાની નથી. હિંદુસ્તાનની ભલાઈ માટે આપણા દેશમાંથી હિંસાને હું નાબૂદ કરવા માગું છું. ગમે તેવી હિંસાનો મુકાબલો જો અહિંસા ન કરી શકે તો એ અહિંસાની શી કિંમત છે?” અને લડાઈ તો ચાલુ જ રહી. ખેડૂતો, મજૂરો ને વિદ્યાર્થીઓ, ડોક્ટરો, વેપારીઓ ને વકીલો, સ્ત્રી બુદ્ધા ને બાળક તમામ આ પવિત્ર લડાઈમાં જોડાયાં. પેશાવરના મજબૂત પહાણોએ અને બહાદુર સ્ત્રીઓએ છાતીમાં ગોળીઓ સંધરી. ગુજરાતના પોચા જણાતા માણસોએ ધરાસણની ઐતિહાસિક ચઢાઈ કરી. ખોરસદ

ખારડોલીની બહેનોએ એ લડતમાં જે શૌર્ય બતાવ્યું તેથી તો હિંદુસ્તાન જ નહિ પણ બહારથી આવેલા યુરોપિયન અને અમેરિકન પત્રકારો પણ મુગ્ધ બન્યા. હિંદુસ્તાનના પ્રાંતે પ્રાંતમાં આપભોગની હોડ થવા લાગી- એ બલિદાન, એ ત્યાગ, એ વીરતાની કથા ભારતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાશે ! આ વિરાટ શક્તિના દર્શને દેશના તમામ વર્ગો પાવન થવા લાગ્યા. જડ હૃદયની આ રાક્ષસી સરકાર પણ નરમ પડી. ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અન્યેઝ એવી ગાંધી-અરવીન સંધિ બે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે થઈ. એ સંધિના અમલની શરૂઆત સત્યાગ્રહી કેદીઓની મુક્તિથી થઈ. ૧૮૫૦ની સાલથી હિંસાએ જેટલા પ્રયોગો કર્યા છે એ બધા પ્રયોગો દરમિયાન કોઈપણ વખતે બ્રિટિશ સરકારે પોતાના પ્રતિપક્ષીની સત્તાનો સ્વીકાર કદી પણ કર્યો નથી.

એક પરદેશી સત્તા ભારતવર્ષના પ્રતિનિધિ તરીકે મહાસભાનો સ્વીકાર કરતી હોય એવો પ્રસંગ ભારતના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર બન્યો. સંધિ પછી દેશને કેટલીક બાબતોમાં છૂટછાટ મળી. અને જો સરકારે એક ગંભીર ભૂલ ન કરી હોત તો કદાચ હિંદુસ્તાનમાં શાંતિની સ્થાપના બહુ સહેલાઈથી થઈ જત. પણ સરકારે તો ભૂલ કરી જ. સમસ્ત દેશની, મહાસભાની અને ગાંધીજીની, પ્રાર્થનાને ઠોકરે મારીને સરકારે ભગતસિંહ અને તેના સાથીઓને ફાંસીની સજા કરી. છતાંયે મહાસભાએ એક પ્રમાણિક અને સત્યપ્રિય સંસ્થાને જાળે એ રીતે સંધિનું પાલન કર્યું. પરંતુ આખો દેશ રોષે ભરાયો. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ બની શકે એમ કરાંચીની મહાસભા વખતે કેટલાક રોષે ભરાયેલા જુવાનોએ ગાંધીજીનું કાળા વાવટાથી સ્વાગત કર્યું અને કાળાં ફૂલોની ભેટ ધરી. ‘ગાંધીવાદનો નાશ હો. ગાંધી પાછો જા’ના અવાજો પણ કેટલાક ઉત્તેજિત જુવાનોએ કર્યા. અહિંસાની આ એક આકરી કસોટી હતી. ગાંધીજીએ આના જવાબમાં એક ઐતિહાસિક ભાષણ કર્યું. એક નીડર અને અહિંસાને વરેલા પુરુષને જાળે એવું એ

ભાષણ હતું. “ તમે ગાંધીનો નાશ કરી શકશો. ગાંધી-વાદનો નહિ. કારણ કે ગાંધીવાદ એ સત્યનો વાદ છે. આઝાદી ભારે બલિદાન માગે છે. એક ભગતસિંહના મૃત્યુથી ઉત્તેજિત યવાથી આઝાદી પ્રાપ્ત થશે નહિ. એવા તો હમરો જીવાનો જોઈશે ” ગાંધીજીના આત્મ-નિવેદનસમા એ વ્યાખ્યાનને અંગે ‘ગાંધીજી કી જય’ના પોકારોએ આકાશ ભેદી નાંખ્યું હતું.

એ પછી આવી ગોળમેજી પરિષદ, ‘૩૨ માં ફરી સત્યાગ્રહની જાહેરસ્ત દિલચાલ, હરિજનો માટે ગાંધીજીના ઐતિહાસિક ઉપવાસો, આમ અનેક પ્રસંગો બની ગયા. દર વરસે ઊર્માં થતાં અવનવાં અહિંસક અદોલનોથી તો હિંસક ચળવળની કમર જ તૂટતી જતી હતી. મૃત્યુનાં ઇલ્લાં ડચકાં લેતી એ કોષ્ઠક વાર દેખા દેતી. બંગાળના ગવર્નર ઉપર કુમારી વીણા દાસે, ગોળાગાર કર્યો. પણ આવાં કાર્યોને પહેલાં જે વીરતાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવતું એવું હવે કોષ્ઠ આપતું નહિ. લોકો પણ એમાં પ્રથમના જેટલી અદ્ભુતતા જોવાનું ભૂંડી ગયા હતા. પરિણામે કેટલાક ક્રાંતિકારીઓ હિંસક પ્રવૃત્તિ છોડીને મહાસભા અથવા તો દેશની બીજી રાજકીય સંસ્થાઓમાં જોડાતા હતા.

બંગાળમાં હિંસક કૃત્યોને દાબી દેવા માટે જે દમનનાં પગલાં લેવાયાં છે એ સાંભળીને આપણને ત્રાસ છૂટ્યા વિના રહેશે નહિ. જીવતા નખ ઉતારી લેવા, મરણતોલ માર મારવો, રાત્રે બંધવા ન દેવું અને એવા અનેક પ્રકારના જીલ્લો ક્રાંતિકારી ચળવળને દાબી દેવા કરવામાં આવ્યા. ચિતાગોંગ અને મિદનાપુર જિલ્લામાં પંદરથી પચીસ વર્ષના દરેક જીવાનને ઝાળખ-પત્ર રાખવાની ફરજ પાડવામાં આવી. કેટલીક જગ્યાએ લશ્કરો વધારવામાં આવ્યાં. બંગાળ એક મોટી જેલ હોય તેમ દરેક વ્યક્તિ ઉપર અનેક ભતના અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા. શંકા ઉપરથી કોષ્ઠપણ વ્યક્તિને પકડી રાખવાના વટહુકમો થયા. ઠેર ઠેર ‘ડીટેન્શન કેમ્પ’ ઊભા કરવામાં આવ્યા. સરકારની આ અવરિયત હિંસા ક્રાંતિકારી ચળવળને રોકી શકી નહિ. ઊલટું એ ચળવળને વેગ આપનાર

આ સરકારી દમનનીતિ જ નીવડી. જેલ, ફાંસી, દંડ, જપ્તી, લશ્કર વિગેરે સરકારનાં તમામ શસ્ત્રાઓ ક્રાંતિકારી હિલચાલને દબાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યાં. આટલી તકદારી છતાં મિદનાપુરમાં મેજિસ્ટ્રેટનાં ખૂન થયાં. પણ આ હિલચાલને કારણે બંગાળની સામાન્ય પ્રજાને ખૂબ સહન કરવું પડ્યું. ૧૯૩૪માં લગભગ બંધ થયા પછી ગૂજરાત તરત જ બેકું ચર્ચ ગયું. બીજા પ્રતિ પણ પોતાનું સંગઠન કરવા લાગ્યા. અરે ન્યાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવેલો, ન્યાં મોટામાં મોટા ગોળીજહાર થયેલા એવા સરહદ પ્રાંતમાં પણ પ્રજાને પોતાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરતાં વાર લાગી નહિ. પણ બંગાળમાં જીલ્લો તો સામુદાયિક દંડ અને લશ્કરી રાજને પરિણામે આમપ્રજા ભયભીત બની હતી. જે બંગાળ એક વખત રાષ્ટ્રીય ચળવળને મોખરે હતું તે સૌથી પાછળ પડી ગયું હતું. હિંસક કાવતરાંઓને પરિણામે ત્યાં ક્રાંતિકારીઓ અને પ્રજા વચ્ચેના તાર જ તૂટી ગયા હતા. સરકારી દમનથી ઉરકેરાબને ક્રાંતિકારીઓ ઉગ્ર બનતા જતા હતા અને પ્રજા દિવસે ને દિવસે નિર્બળ બનતી જતી હતી. બીજી બાજુ અહિંસક પ્રયોગમાં સામેલ થયેલા આખા દેશની આમ પ્રજામાં ચેતના આવી ગઈ હતી. ત્યાં થતા જીલ્લો પ્રજાશક્તિને દાબી શકતા નહોતા કારણ કે ત્યાંની આખી પ્રજા જ જીલ્લોને નોતરતી હતી, ન્યારે બંગાળના થોડાક જીવાનોનાં કૃત્યો વધુમાં વધુ ભયંકર રીતે પ્રજાને ભોગવવા પડતાં હતાં આ સ્થિતિમાં જીવાનો અકળાતા હતા. રાજકારણના નામ માંત્રથી આમપ્રજા લડકંટી હતી સંગઠન ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. રચનાત્મક કાર્યોના અભાવે આમપ્રજા અને તેના દોરનાર વચ્ચે અંતર પડી ગયું હતું. લોકો હવે ખરેખર કાવતરાં, ખૂન અને હિંસાથી કંટાળ્યા હતા. બીજી બાજુ જે ક્રાંતિકારીઓ જેલમાં લાંબી સજાઓ ભોગવતા હતા તેઓના વિચારોમાં પણ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. બીજા દેશોના ઇતિહાસ વાંચીને અને વધારે તો દેશની બદલાતી પરિસ્થિતિની અસરના કારણે તેઓના વિચારો પલટા લેતા હતા. પણ પોતાના વિચારો બદલાયા છે એવું જાહેર થી રીતે કરી શકે ?

એવી તક તેમને હજી થોડા મહિના પહેલાં જ મળી. આંદામાનમાં જ્યારે રાજકીય કેદીઓએ ઉપવાસ કર્યા ત્યારે હિંદી સરકારદ્વારા ગાંધીજીએ તેમની સાથે વાટાઘાટ શરૂ કરી. એ વખતે તેઓએ હિંસામાંથી પોતાનો વિશ્વાસ ભડી ગયો છે એમ ગાંધીજીને જણાવ્યું. ગાંધીજીએ દેશને જણાવ્યું, કેદીઓના આ સમૂહગત સ્વીકારે આખા દેશ ઉપર ભંડી અસર કરી. હોદ્દાસ્વીકારને પરિણામે જ્યારે કેંગ્રેસ પ્રાંતમાંથી રાજકીય કેદીઓ છૂટ્યા ત્યારે જ દેશ જાણી શક્યો કે હિંસાની એ જરીપુરાણી માન્યતાઓમાંથી તેમનો વિશ્વાસ પણ ક્યારનો ભડી ગયો હતો.

બહાર આવીને તેઓ ભેદ શક્યા કે આજે જે શક્તિમાન પ્રધાનમંડળ સાત પ્રાંતોમાં રચાયું છે તે મહાસભાની તપશ્ચર્યાનું ફળ છે. પ્રધાનમંડળો તો પહેલાંયે રચાતાં, પણ એ ગવર્નરના હાથમાં રમકડાં હતાં. મહાસભાના પ્રધાનોનાં કાર્યમાં દબલગીરી કરવાનું શું પરિણામ આવે તે યુક્તપ્રાંત અને બિહારે બતાવી આપ્યું છે. પરદેશી શાસકો એ વાત જાણે છે કે પ્રધાનો પાછળ મહાસભા જેવી વિરાટ સંસ્થાનું—એટલે કે સારા હિન્દુસ્તાનનું—પીઠબળ છે. એવા લોકમતની અવગણના કરવાનું સાહસ કોણ કરી શકે ?

આજે તો માનવેન્દ્ર રાય જેવા કટ્ટર સામ્યવાદી, જયપ્રકાશ નારાયણ જેવા ઉદામ સમાજવાદીઓ અને ભૂતકાળમાં ત્રાસવાદી વિચારો ધરાવતા ક્રાંતિકારીઓના તમામ પક્ષો મહાસભાના અહિંસક યુદ્ધના ઝંડા નીચે એકઠા થયા છે. તમામને આજે એટલો તો વિશ્વાસ છે કે બ્રિટિશ સત્તાતંત્રનો સફળ મુકાબલો કાઢ કરી શકે તેમ હોય તો માત્ર મહાસભા જ કરશે. એટલે તો માનવેન્દ્ર જેવા, પંડિત પરમાનંદ જેવા, યશપાલ જેવા, ભુવાનોને મહાસભામાં બેડાવા સમજાવી રહ્યા છે. મહાસભાની શાખાઓ વિસ્તરતી જાય છે. મહાસભાની આજ્ઞાને હિન્દુસ્તાનની આમજનતા શીરે ચડાવે છે. એ બધું બોતાં આજે નિશંકપણે એમ કહી શકાય કે રાજકીય મુક્તિને માટે હિંસાના સાધનને સ્વીકારનાર વર્ગ એક વર્ગ તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. મહાસભા આજે જે ગતિએ દૂર કરી રહી છે એ બોતાં તેની આઝાદી બહુ દૂર નથી.

મહાસભાએ અહિંસાની સાધના કરીને જેમ હિંદને હિંસકવૃત્તિમાંથી મુક્ત કર્યું છે એમ જ એ આઝાદી પ્રાપ્ત કરશે તે દિવસે વેરઝેરથી સળગી રહેલા જગતને પણ મુક્ત કરશે. એ દિવસ જલદી આવે એવો આપણે સૌ પ્રયત્ન કરીએ !

આપણે પૂર્ણ ગંભીરતાથી આપણી મહાસભામાં કહી આપવું બેઠકે કે સ્વાતંત્ર્ય એ દરેક પ્રજાનો જન્મસિદ્ધ હક છે, અને પાર્લામેન્ટે ગમે તેવો નિર્ણય કર્યો હોય, કે ગમે તેવો નિર્ણય કરે તેથી ડગ્યા સિવાય આપણું ભાગ્ય રચવાનો અને આપણું વ્યક્તિત્વ બિલવવાનો આપણને અધિકાર છે.

આપણે એ પણ કહી નાંખવું બેઠકે કે જે કોઈ પણ સત્તા આપણી આત્મજગૃતિ અને આત્મપૂર્ણતાની આ પ્રવૃત્તિમાં વિઘ્નરૂપ થાય કે ડંખલ કરે તે આપણી દુશ્મન છે અને તેનો પ્રતિકાર કરવો જ પડશે.

(૩૬મી અમદાવાદ મહાસભાના પ્રચુપ તરીકેના ભાષણમાંથી)

—દેશબંધુ દાસ

કલાકનો એક આનો મજૂરી

શ્રી નરહરિ દ્વા. પત્રીખ

ગાંધીજી જ્યારે અમુક દિવસે સુતર માતનારને કનાખો આનો આપવો જોઈએ એમ કહે છે ત્યારે ધણીને એ વિચિત્ર લાગે છે કતામણીને જો એ દર આપીએ તો કાપડ કેટલું મધુ મોઢુ પડે એ દીન એના વિરોધમાં રમૂ કરવામાં આવે છે મિનતુ કાપડ જગરમાં સસ્તુ મગે છે માટે અમે તો એ જ વાપરવાના એમ પ્રદેનાર પક્ષને ધડીલર ખાલુએ રાખીને આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીશું કામ કરવાનો પોતાનો બધો વખત સમાજને ઉપ યોગી એવા કામમાં ગાળનારને પોતાની જરૂરિયાત જેટલું મળતું જ જોઈએ એમ તત્વત સદુ કોઈ સ્તીકારે છે પણ એ વાતનો બ્યવહારમાં આપણે વિચાર જ કરતા નથી તેથી જ ગાંધીજી જેવા કતામણીની મજૂરીનો કનાકે એક આનો આપવાનું કહે છે ત્યારે આપણને વિચિત્ર લાગે છે જેને સારું કાતલા આવડતું હોય તે આપણે માટે આપ કે નવ કલાક કાતવામાં જ ગાળે તોપણ શા માટે તેણે ભૂખે મરતું જોઈએ તે વિચાર આપણે કરતા જ નથી આપણને તો ખાદી સ્ત્રી મગે એમને આપણે રાજી થઈએ છીએ પણ ખાદી તૈયાર કરનાર એમને પીજનાર માતનાર વણનાર એ બધાને પેપર ખાવાનું પોતાના કામમાંથી મગે છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાની આપણને દેવ જ પડી નથી આપણે કોઈ ગામડામાં જઈ યદીએ અને ત્યાં ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ આપણને દાદ કે બે પૈસે શેર મળે તો આપણે રાજી થઈએ છીએ પણ એ ગામમાં ગાયને અને તેનું પાનન કરનારને પૂરતું ખાવાનું મળે છે કે નહિ તે આપણે વિચારતા નથી કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત તે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાને લાગતા શ્રમ ઉપરથી અકારી જોઈએ અને શ્રમની કિંમત શ્રમ કરનારની વાજથી જરૂરિયાતો પૂરી પડે તેની હોતી જોઈએ આ સીધા અને સાદો ન્યાય છે મોજશોખની વસ્તુઓની બાબતમાં આ ધોરણે વસ્તુઓના મૂલ્યની આકાંક્ષી થી દૂરી પણ દુ ખની વાત એ છે કે આપણી ખાસ જરૂરિયાતની વસ્તુઓ-જેવી કે અન્ન અને વસ્ત્ર-તેમાં આ ન્યાય સચવાતો નથી જગરમાં ધીનો ભાવ સાધારણ રીતે દોઢ શેરથી પોણા બશેર હોય છે એ તો વેપારીનો ભાવ થયો વેપારી ખેડૂત પાસેથી તો ધણી વાર બશેરનું ઘી લે છે મારા પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે કે આ ભાવે ઘી વેચનાર નથી પોતાનું પેપર ભરી શકે તો કે નથી પોતાના પેપર ભરી શકે તો ગામડામાં રનારીઓ જે ગાયો રાખે છે તેના દૂધમાં ઘી સાડાત્રણથી ચાર ટકા જેટલું હોય છે એમને મો રતન દૂધમાંથી સાડાત્રણથી ચાર રતન ઘી માડ થાય તેના એને પોણામે કે બે રૂપિયા મળે એનો અર્થ એ થયો કે અઢી મણ દૂધના એને પોણામે કે બે રૂપિયા મળ્યા બહુ ઉદાર ગણતરી કરીને ગાયનું દૂધ રોગનું દસ રતન

ગણીએ તો પણ તેની કિંમત રોજના ત્રણ આના થાય. જે કે રખારીઓ પાસે જે ગાયો હોય છે તે કાંઈ રોજનું દસ રતલ દૂધ આપતી નથી હોતી. એટલે ત્રણ આના તો કાંઈક જ ગાયને મળે. ખીજી ગાયોને તો એથી પણ ઓછું મળે. તેમાંથી ગાયનું પેટ ભરવાનું અને પોતાની મહેનત બદલનું પણ કાંઈક ગણવાનું.

આવો જ હિસાબ ખેડૂતનો છે. ઘઉં, ચોખા વગેરે અનાજ જે ભાવે આપણે ખાઈએ છીએ તે ભાવે વેચતાં ખેડૂતને તો ભૂખમરો જ વેઠવો પડે છે. એટલે આપણે ઘી ખાઈએ છીએ તેમાં ગાયનાં હાડમાંસ નિયોવાયેલાં હોય છે, અનાજ ખાઈએ છીએ તેમાં ખેડૂતનાં, અને કાપડ પહેરીએ છીએ તેમાં કાંતનાર તથા વણકરનાં.

ખરા ઉત્પાદકોનાં હિતનો આપણે વિચાર કરવો હોય, સૌને વાજખી બદલો મળે એમ જે આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો બજારભાવનો નહિ પણ ખરા-વાજખી ભાવનો-માણસાઈને શોભે એવા ભાવનો વિચાર કરવાની આપણે ટેવ પાડવી જોઈએ.

* * *

કંતામણીનો દર કલાકનો એક આનો થાય તો તેની શી અસર થાય એનો થોડોક વિચાર કરીએ. આ દરે તો રોજની આઠ કે નવ આના મનૂરી મળે એટલે ખેતીની તથા ખીજા ધંધાની

મનૂરી કરવા કાંઈ બંધ નહિ. આજે સામાન્ય રીતે એટલે કે મોસમના દિવસો સિવાય ખેતીમાં મનૂરીના દર છ આનાથી વધુ નથી હોતા. કંતામણીના વધારેલા દરની અસર એ થાય કે ખેતીની મનૂરીના દર પણ આઠ આના થાય. આજે ખેડૂતો ખૂમ તો મારી જ રહ્યા છે કે મનૂરીની મોંઘવારીને લીધે માલના ઉત્પન્નનું ખર્ચ બજારભાવ કરતાં ઘણું વધારે આવે છે અને અમારે ખાવાનું કશું રહેતું નથી. તેમાં વળી તમે મનૂરીને વધારે મોંઘી કરો. એટલે સ્થિતિ એ થાય છે કે જાતે મનૂરી કરીને ખેતી કરતો હોય તેને જ ખેતી કરવી કાંઈકે પોસાય. હું તો આ સ્થિતિને ઇજ ગણું છું અને જ્યાં સુધી બજાર સંતોરિયાઓના હાથમાં છે અને તેઓ પાડે તે ભાવ પડે છે ત્યાં સુધી હું તો એમ પણ કહું કે ખેડૂત જાતે મનૂરી કરીને પકવે અને પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ જ પકવે; તેમ કરતાં શક્તિ અને જમીન વધે તો જ બજારને માટે પકવે. કારણ બજારે જ્યાં સુધી સંતોરિયાઓના કબજામાં છે ત્યાંસુધી ખેડૂતને માટે પોતાની જાતના જેવો ખીજો કાંઈ સારો ધરાક મળવાનો નથી.

કંતામણી જેવા ધંધામાં મનૂરીના દર આટલા વધે તેની અસર ખીજા તમામ ધંધા ઉપર પડે. ચરખાસંધ જેવી એક સંગઠિત સંસ્થા ચાર પાંચ લાખ કાંતનારોને આવા દર આપે તો જે સર્વોદય સાધવાનું તેનું ધ્યેય છે તે તરફ સત્વર પ્રયાણ થાય.

આપણો આર્થિક કાર્યક્રમ માનવતાની દૃષ્ટિથી રચાવો જોઈએ; મનુષ્યને લક્ષ્મીના ખર્પરમાં નહિ હોમી દેવો જોઈએ. જે કારખાનાં કામદારોની પાસે ભૂખમરો વેઠાવ્યા વિના ન ચાલી શકતાં હોય તો કારખાનાં બંધ પડવાં જોઈએ. જે ખેતરોમાં કામ કરનારાઓને પેટનો ખાડો પૂરવાપૂરતો બદલો ન મળી શકતો હોય તો જે વચગાળાના માણસો તેમનો ભાગ પડાવી દે છે તેમણે માર્ગમાંથી હટી જવું જોઈએ. કારખાનાંમાં કે ખેતરમાં કામ કરનાર પ્રત્યેક શ્રમજીવીને તે આધુનિક રીતે સુખપૂર્વક રહી શકે એટલી રોજ તો ઓછામાં ઓછી મળવી જ જોઈએ.

(૪૪મી લાહોર મહાસભાના પ્રમુખપદેથી)

—પ. જવાહરલાલ

હિંદનો ઔદ્યોગિક વિકાસ

શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

હિંદ સાધનસંપન્ન દેશ છે. એની પાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં કાચી વસ્તુઓના સંગ્રહ છે. એનાં જંગલોમાં અખૂટ લાકડું, લૂંટું, પથ્થું છે. એની ભૂમિમાં પુષ્કળ લોહાની ધાતુઓ છે. એની ખાણોમાંથી નેપ્થ્રો તેટલો કાલ્સાનો જથ્થો નીકળી શકે છે. એની ભૂમિમાંથી સોનાનો સારો જથ્થો નીકળે છે. એની ખાણોમાંથી રૂપું અને તાંબું પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી શકે તેમ છે. એની નદીઓમાંના વેગવંત પ્રવાહોમાંથી પુષ્કળ વિદ્યુતપ્રવાહ ઉત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે, એનાં ખેતરોમાં કપાસનો મોટો પાક પેદા થાય છે. એનો મગફળીનો પાક પણ બહુ મોટો છે. તલ, નારિયેળ, અગસી, સરસીના પાકો પણ સારા થાય છે. અનાજ જેવાં કે ઘઉં, મગ, ચોખાના પાકો પણ સારા થાય છે. જનસમૂહમાં માત્ર ચીન એનાથી ચડે. પરંતુ એ પણ જગતના કાંઈ પ્રદેશ કરતાં ઓછાં નથી. આવી રીતે કુદરતે પૂર્ણ મહેરબાનીથી નવાજેલ દેશ હોવા છતાં હિંદ ઉદ્યોગોના વિકાસમાં ખૂબ પછાત છે.

બ્રિટિશ હિંદની પ્રજા સને ૧૮૩૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ૨૭ કરોડની હતી, તેમાં હવે વધારો થઈ ૩૨ કરોડ લગલગ પહોંચી હશે. આમાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાનો સમાવેશ કર્યો નથી. હવે આ ૨૭ કરોડ મનુષ્યોમાંથી બ્રિટિશ હિંદમાં ૧૮૧૧ કરોડ મનુષ્યો ખેતીવાડીના ધંધામાં રોકાયા છે. આ પ્રમાણે લગલગ ૭૧ ટકા વસ્તી ખેતીવાડીના ધંધામાં રોકાયેલી હોય એવું દેખાડે છે ખેતીની પેદાશ ઉદ્યોગોના પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી ગણાય છે. હિંદની ખેતી જૂનાં સાધનો અને જૂની ધરોડ ઉપર ચાલે છે તેથી, એકર દીઠ પેદાશની સરેરાશ એવરેજ હિંદમાં ઘણી ઓછી આવે છે તે નીચેના કાષ્ટકથી જણાશે. એકરદીઠ જુદા જુદા દેશોની પેદાશ:

દેશ	ચોખા રતલ	ઘઉં રતલ
બ્રિટિશ	૪૬૦૧	૧૨૪૧
જાપાન	૨૭૬૭	૧૫૦૮
દરજી	૨૩૫૬	૧૬૮૮
અમેરિકા	૨૧૧૨	૯૭૩
જર્મની	૦	૧૭૪૨
ગ્રેટબ્રિટન	૦	૧૮૧૨
હિંદ	૧૩૫૭	૬૫૨

અશાસ્ત્રીય ખેતી, પૂરતા અને યોગ્ય ખાતરનો અભાવ, સારાં ખીજોની ખામીને લીધે હિંદની ખેતી સુધરી શકતી નથી. ખેડૂતો ઘણા ગરીબ છે. હિંદી ખેડૂતોની કુલ પેદાશ ૧૫૬૮ કરોડ રૂપિયાની વાર્ષિક ગણાય છે. દર ખેડૂતે એ પેદાશ રૂપિયા ૫૯ની ગણાય છે. જ્યારે સ્વીડનમાં દર ખેડૂતની વાર્ષિક પેદાશ રૂપિયા ૧૦૨, અમેરિકાના રૂ. ૧૭૫ કેનેડાના રૂ. ૨૨૩ વાર્ષિક પેદાશ ગણાય છે. હિંદ કેટલું પછાત છે? હિંદ બહુ ગરીબ દેશ છે. એના ખેડૂતો ઉપર એક હજાર કરોડ રૂપિયાનું કરજ છે.

કાંઈ પણ દેશને સમૃદ્ધિવાન થવું હોય તો તેની પ્રજાએ ઉદ્યોગોનો આશ્રય લેવો જ જોઈએ. આજથી ખસો વરસો પહેલાં યુરોપનાં મહારાજ્યોની પ્રજા પણ બહુ જ દીન, પછાત અને અજ્ઞાન હતી. એમનો મુખ્ય ધંધો ખેતીવાડીનો હતો. પરંતુ યુરોપિયનોએ ઉદ્યોગનાં પગલાં પૂર્ણાં. દરેક મહારાજ્ય પોતાની પ્રજાને કાચા માલનો સમૃદ્ધ આપી પાકા બનાવવાની સૂચના દેવા લાગ્યું. યુરોપમાં ધીમે ધીમે ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાવા માંડ્યો. પ્રજામાં સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ વધવાં લાગ્યાં. પ્રજાની સંસ્કૃતિ જાંચી જવા માંડી તેમ તેમ તેને નવાં સાધનો અને સુખસગવડોની દરકાર પડતી ગઈ, તેમ તેમ ઉદ્યોગો વધતા ગયા. યંત્રશાસ્ત્રોની શોધો થઈ. નવા નવા ઉદ્યોગો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. ખેતી ઉપરથી પ્રજાનો મોટો ભાગ ઉદ્યોગો તરફ આકર્ષાયો. ઉદ્યોગોને લીધે એ પ્રજાએ ધનવાન થઈ. હવે જુદા જુદા દેશોમાં મનુષ્યોની ઉદ્યોગોમાંથી પેદાશ અને ખેતીવાડીમાંથી પેદાશ નીચેનો કોઠો સ્પષ્ટપણે બતાવશે:

દેશ	ઉદ્યોગોમાંથી પેદાશ રૂપિયા	ખેતીમાંથી પેદાશ રૂપિયા
હિંદ	૧૨	૫૯
જાપાન	૧૫૮	૫૭
સ્વીડન	૩૮૪	૧૨૯
ગ્રેટબ્રિટન	૪૧૨	૬૨
કેનેડા	૪૭૦	૨૧૩
અમેરિકા	૭૨૧	૧૭૫

આથી જણાશે કે ઉદ્યોગોમાંથી કેટલી મોટી પેદાશ થાય છે. સને ૧૯૩૦માં આપણે ત્યાં ૯૪૨૨ કારખાનાં આખા હિંદમાં હતાં. તેમાં ૭૦૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાયેલી હતી. હમણાં ૧૧૦૦૦ કારખાનાંમાં ૧૦૦૦ કરોડની મૂડી રોકાયેલી અનુમાન છે. આમાં અર્ધોઅર્ધો મૂડી યુરોપિયન કારખાનાંવાળાઓએ હિંદમાં રોકી છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં આશરે દોઢ લાખ કારખાનાંઓ છે. તેમાં આઠ હજાર કરોડની મૂડી રોકાયેલી છે. હિંદ કરતાં દસગણી વધારે મૂડી ગ્રેટબ્રિટનનાં કારખાનાંઓમાં રોકાયેલી છે. અમેરિકામાં હિંદ કરતાં વીસગણી મોટી મૂડી ઉદ્યોગોમાં રોકવામાં આવી છે. જાપાનમાં પાંચગણી મૂડી રોકવામાં આવી છે. અને ઉપલા કેટલાક દેશો કરતાં હિંદ દસગણી મોટી વસ્તી ધરાવે છે.

હિંદ ઉદ્યોગોમાં પછાત છે તેનું કારણ હિંદની પ્રજાનું અજ્ઞાન છે. હિંદી પ્રજા શિક્ષણની બાબતમાં ખૂબ પછાત છે. પાશ્ચિમાત્ય દેશો સાથે શિક્ષણમાં જોખી શકે તેમ નથી. રશિયામાં માત્ર ૨૫ ટકા પ્રજા લખેલી હતી. પરંતુ પંદર વરસના ગાળામાં જ ૯૩ ટકા પ્રજાને લખતાં વાંચતા શિખવાડ્યું છે. રશિયા બહુ વિશાળ પ્રદેશ છે. એમાં પછાતમાં પછાત પ્રજાના વર્ગો વસે છે. પાંચ વરસમાં આવી પછાત પ્રજાને શિક્ષણ આપવા માટે ૨૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની મોટી રકમ વાપરવામાં આવી હતી. જાપાનના રાષ્ટ્રે પણ પોતાની આમ પ્રજાને શિક્ષણ આપવાનું બીડું ઝડપી પંદર વરસમાં મોટો ખર્ચો કરીને ૯૩ ટકા પ્રજાને શિક્ષિત કરી દીધી છે, જ્યારે બ્રિટિશ હિંદની પ્રજામાં માત્ર આઠ ટકા જ શિક્ષિતો છે. સ્ત્રીઓમાં તો ત્રણ ટકા પણ પૂરા નથી.

હિંદમાં સને ૧૯૩૦-૩૧માં શિક્ષણ પાછળ ૨૯ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાયા હતા. સ્કૂલ જતારાં બાળકોની ઉપર સરેરાશ રૂ. ૨૨ની આવે છે. જ્યારે જાપાનની એવરેજ રૂ. ૫૮ ની આવે છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં રૂ. ૧૭૨ની, કેનેડામાં રૂ. ૧૯૯ની અને અમેરિકામાં રૂ. ૨૭૫ની આવે છે. એરીતે હિંદ એ તદ્દન પછાત

દેશ છે આવડી મોની વસ્તીને લેણાવવા અંગ્રેજ સરકાર નિષ્ફળ નીનગી છે હવે કેએસસરકારે શુ કંઈ છે તે જોવાનું છે પરંતુ કેએસસરકારે પાસે નાણા ક્યા છે ?

અંગ્રેજોએ સૌથી પોતાની પ્રજાનું પહેલું ઉદ્યોગીકરણ કર્યું હતું એણે હિંદ જેવા કાચી ધાતુઓવાળા દેશોને જીતી બદ સસ્તી કિંમતે કાચી ધાતુઓ ખરીદી એમાંથી પાકી વસ્તુઓ પોતાના કારખાનાઓમાં બનાવી પાડી એ ચીજોને દસ બારગણી કિંમતે પછાત દેશોમાં વેચી આથી જ અંગ્રેજ પ્રજા ધનવાન બની છે એણે પોતાના ઉદ્યોગો, વહાણવગ અને શરણી ધધામાં મોની પ્રગતિ કરી છે હિંદ જેવા દેશો જૂની ઘરેડ ઉપર ચાની પરદેશીઓથી ચુસાઇ રહ્યા છે જાપાન, જર્મની અમેરિકા, એરિજયમ, ઈંગ્લેન્ડ-એ સૌ દેશો હિંદમાં પોતાનો માલ મૂકીને હિંદની બજારને ભરી મૂકે છે ધીમે ધીમે હિંદના ગૃહઉદ્યોગો નાશ પામતા જાય છે

દાખલા તરીકે હિંદનો કાપડનો ઉદ્યોગ લ્યો હિંદનું કાપડ એક સો વરસો પહેલાં આખા જગતમાં પ્રશસ્તિ પામેલ હતું ઇંગ્લેન્ડની ઉમરાવજાતીઓ હિંદનું કાપડ વાપરતી હતી પરંતુ અંગ્રેજ સરકારે હિંદી કાપડ ઉપર ત્રણસો ટકા જગત નાખી હિંદી કાપડ વાપરનાર અંગ્રેજ ઉપર પચાસ પાઉંડ નોટલો મોટા કર નાખ્યો આથી હિંદના કાપડનો ગૃહઉદ્યોગ તદ્દન નાશ પામ્યો તેને બદલે હિંદ બિનદુ સાડ કરોડ રૂપિયાનું વાર્ષિક પરદેશી કાપડનું ખીન ચુકાનવા લાગ્યું હમણાં પણ વીસેક કરોડનું પરદેશી કાપડ હિંદમાં આયાત થાય છે

વહાણવગના સવાલને પણ લ્યો હિંદનું વહાણવડ ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતું મુબર્ર અને કનકતાની ગોદીઓમાં કેવાં સુદર, મજબૂત અને સરસ વહાણો બધાતા હતા ? બ્રિટિશ દરિયાઇ યુદ્ધો માટે મુબર્રની ગોદીમાં ભારે ટકાઉ અને શ્રેષ્ઠ મનવારો બધાતી હતી એ સમયના વાઈસરોય લોર્ડ વેનેસ્પિના મત મુજબ હિંદમાં બાધેલી મનવારો વિવાયત કરતા ખેવડી ટકાઉ અને

સગી બધાતી હતી લગભગ વહાડીઆના ત્રણ વશજોએ સૂરત અને મુબર્રની ગોદીમાં આવી મનવારો બાધી હતી પરંતુ અંગ્રેજ સરકારી આજ્ઞાથી હિંદી સરકારે આ ગોદીઓ બંધ કરી ત્યારથી વહાણવગનો હિંદી ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો છે તેનો ફરી ઉદ્ધાર થતો નથી હિંદમાં સ્ત્રીમરો બાધવાની ગોદીઓ નથી સરકાર એને ઉત્તેજન આપતી નથી તેથી સ્ત્રીમરો અહીં બંધાતી નથી વરાળખત્રો માટેના કારખાના પણ હિંદમાં નથી

ખાડની મૂળ પેદાશ પણ હિંદમાં યથા હતી હિંદી ખાડ આખા જગતમાં વખણાતી હતી નેપોલીઅને ખાડ મેળવવા માટે જ અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ કરી તેપોના ધડાકાથી યુદ્ધભૂમિને ગર્જાવી હતી પાછળથી હિંદનો ખાડનો ઉદ્યોગ ધીમે ધીમે લુપ્તપ્રાય થયો હતો જનના અને મોરીસસમાં શેરડીનું શાસ્ત્રીય રીતે વાવેતર થવા માડ્યું હતું ત્યાં મોની મિનોમાં ચત્રોથી ખાડ તૈયાર થવા માડી હિંદમાં એ જનના મોરીસસની ખાડે દેશી ખાડના ધધાનો નાશ કરી નાખ્યો સોળ કરોડ રૂપિયાની કિંમતની ખાડ દર વરસે હિંદમાં આયાત થાવા માડી પરંતુ પાછળથી હિંદી સરકારને લાગ્યું કે કય સરકારને આખી રકમ ચાનું ખગવવી એ કીક નહિ એથી હિંદી સરકારે ખાડની આયાત ઉપર દર હડરવેટે દસ રૂપિયા નોટની મોની જકાત નાખી દીધી પરિણામમાં હિંદમાં ખાડની મિનો બંધાવા લાગી શેરડીનું વાવેતર પણ વધવા લાગ્યું મિહાર અને સચુક્ત પ્રાંતોમાં આ ઉદ્યોગ ખૂબ વિકાસ પામ્યો રક્ષણજકાતથી ખાડના ઉદ્યોગને મોટા ટેકા મળ્યો લગભગ ૧૬૦ મિનો ખાડ તૈયાર કરવાને બાધવામાં આવી જે દસ લાખ ટન ખાડની પરદેશીથી આયાત કરવામાં આવતી હતી તે દસ લાખ ટન ખાડ હવે હિંદમાં પેદા થાય છે હિંદ આત્મસંતોષી બન્યું છે પરંતુ દેશપરદેશની ખાડની પરિસ્થિતિ હિંદને પરદેશોમાં ખાડ ચડાવવાની મનાઇ કરી છે હિંદી ખાડ હવે પરદેશ ચડી શકશે નહિ હિંદી સરકારે કાબુ સાબળ્યા વગર હિંદી ખાડ પરદેશ ચડાવવાની

મનાઇ કરી છે. એટલે હિંદી ખતાવટની ખાંડને હવે હિંદનાં બજારો મળશે.

આપણે ત્યાં તો લોહા ગાળવાનો હુન્નર પણ ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવે છે. લોહાની ધાતુ હિંદમાં ખૂબ પ્રાચીન કાળથી શ્રેષ્ઠ રીતે તૈયાર થાય છે. દિલ્લીના કુતુબમિનાર પાસેનો લોહસ્તંભ હજારો વરસો થયાં ત્યાં ઊભો છે, આવડો મોટો લોહનો સ્તંભ આજનાં યાંત્રિક સાધનો વગર કેવી રીતે તૈયાર થયો હશે તે આધુનિક એન્જિનીયરોને કાયડો થઇ પડ્યો છે. બિગ્ગપુરના કિલ્લામાં પડેલી ત્રીસ ગજ લાંબી તોપ મુલ્ક-મેદાન કેવી રીતે હિંદના કારીગરોએ તૈયાર કરી હશે તે પણ ગણતરીમાં આવતું નથી. પરંતુ પાછળથી યુરોપમાં મોટર કારખાનાંઓના રાક્ષસી યંત્રો દ્વારા તૈયાર થયેલી અસીલ અને લોહાની વસ્તુઓથી હિંદની બજારો ભરાઇ ગઇ. અહીંનો લોહનો ગૃહઉદ્યોગ નાશ પામ્યો. યંત્રઉદ્યોગ સાથે હાથઉદ્યોગ હરીફાઇમાં ટકી શક્યો નહિ, તે ધીમે ધીમે પડી ભાંગ્યો. હોશિયાર લોહારોના હાથની કળા લુપ્ત થઇ. તેને ઠેકાણે પરદેશી લોહાની ખતાવેલી જાતજાતની વસ્તુઓ મોટા પ્રમાણમાં આવવા લાગી. દર વરસે કરોડો રૂપિયાનો લોહનો સામાન આયાત થવા માંડ્યો.

મરહૂમ શેઠ જમશેદજી તાતાને આ વાત બહુ સાલી. એમણે હિંદમાં કારખાનું ઊભું કરવા નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ લાંડનની બજારમાં એમણે મૂડી ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેને અંગ્રેજ શરણે અને ઉદ્યોગવાદીઓએ ટેકા આપ્યો નહિ. આથી સર જમશેદજી તાતાએ મુંબઇની બજારમાં મૂડી ઊભી કરી જમશેદપુરમાં લોહાનું મોટું કારખાનું ઊભું કર્યું. દિવસે દિવસે એનો વિકાસ થતો ગયો. આજે એના ઉપર ત્રીસ કરોડ રૂપિયા હિંદની મૂડી ખર્ચાઇ છે. દર વરસે લાખો ટન લોહું અને અસીલ તૈયાર થાય છે. કલકત્તા પાસે ખન્ડીઅન આયર્ન કંપનીનું મોટું કારખાનું છે. એની મૂડી અર્ધ હિંદમાં અને અર્ધ લાંડનમાં ઊભી કરી છે. મેનેજમેન્ટ અંગ્રેજોના અને હિંદીઓના હાથમાં છે.

આ બધાં કારખાનાંઓની મોટી પેદાશથી હિંદની એ જાતના લોહાની જરૂરિયાત લગભગ ૮૦ ટકા પૂરી થાય છે.

પરંતુ હજી હિંદમાં ઘણી જાતના લોહાની વસ્તુઓ બનતી નથી. હાલમાં તો રેલ્વેની રેલો, કોરોગેટ્સ પતરાં, લોહાનાં બીમો વિગેરે હિંદનાં કારખાનાંઓમાં બને છે. પરંતુ નાના સ્ક્રૂઓ, ટાંચણીઓથી માંડીને મોટાં યંત્રો સુધીની વસ્તુઓ હજી હિંદમાં બનતી નથી. આપણે દરવરસે લગભગ સોળ કરોડ રૂપિયાનાં યંત્રો પરદેશથી મંગાવવા પડે છે. હિંદમાં યંત્રો તૈયાર થઇ શકતાં નથી. જાપાન પાસે લોહું નથી, કાલસો નથી, છતાં દરેક જાતનાં યંત્રો જાપાન પોતાને ત્યાં તૈયાર કરે છે. હિંદ ઔદ્યોગિક બાબતમાં ખરેખર કમનશીબ છે.

હિંદમાં બીજા ઉદ્યોગોનો વિકાસ પણ થયો છે. તેમાં સીમેન્ટનો ઉદ્યોગ હમણાં હમણાં ઠીક પ્રગતિશીલ થયો છે. હિંદ દર વરસે મોટી રકમની સીમેન્ટ પરદેશથી આયાત કરતું હતું. કરોડો રૂપિયાનું બીલ ચૂકવતું હતું. પરંતુ છેલ્લાં દસ વરસ થયાં એ ઉદ્યોગ ઠીક પ્રમાણમાં પ્રગતિશીલ થયો છે. હિંદની અંદર સીમેન્ટનાં મોટાં કારખાનાંઓ સ્થપાયાં છે. સ્વર્ગસ્થ એફ. ઇ. દીનશાના પ્રયત્નોથી એ ઉદ્યોગનું યોગ્ય સંગઠન પણ થતું જાય છે. સીમેન્ટના ઉપયોગો પણ ઘણા વધ્યા છે. રસ્તાઓ, ઘરો, પુલો, અગાસીઓ વિગેરે અનેક જરૂરિયાતોમાં સીમેન્ટનો મોટો જથ્થો વપરાય છે. દર વરસે લાખો ટન સીમેન્ટ તૈયાર થઇ ખપી જાય છે. હિંદમાં સીમેન્ટ માટેનાં કાચાં દ્રવ્યોની ખૂબ વિપુલતા છે. હિંદમાં ખતાવેલ સીમેન્ટ હિંદની ૯૦ ટકા ઉપરાંત જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે. હજી નવાં નવાં કારખાનાં શરૂ જ થતાં જાય છે. હિંદીઓમાં એક મોટું દૂધણુ છે. સખત અને અણબગતી હરીફાઇ કરે છે. નવાં નવાં ઉદ્યોગોમાં જ પલાવતા નથી પરંતુ જૂનાં ઉદ્યોગોમાં જ ભારે હરીફાઇ કરે છે.

હિંદમાં યુરોપિયનોનું વિશેષ પ્રાબલ્ય છે. એમણે હિંદની મૂડીથી જ હિંદમાં ઉદ્યોગો સ્થાપી મોટો

હવે વિમાનોનો જમાનો આવ્યો છે. વિમાનમાં ને દરેક શોધ થાય છે તેથી ત્યાની પ્રગતિ મોટા આર્થિક લાભ મળે છે આપણી અહીંની એટલે હિંદની પ્રગતિ ચુસાય છે વિમાનોનો હિંદમાં વ્યવહાર વધ્યો છે ટપાલ અને પેસેન્જરોની લાવ લઇ જવ છૂટથી થાય છે પણ તેથી હિંદને શું લાભ ? વિમાનો બાધવા માટેના પૈસા વિવાયતના કારખાનાનાઓને મળે માટે વિમાનો ચનાવવાને માટે અગ્રેજ ચાન્કોને શકવામાં આવે છે હિંદના નસીબમાં તો એમના ખીનો ચૂકવવાનું રહ્યું છે વિમાનો હિંદમાં બાધવામાં આવે અને હિંદીઓને વિમાનો ચનાવવાની તાલીમ મોટા ભાગે નહીં હિંદમાં મળે ત્યારે જ હિંદ ઉત્સાહ ભેર વિમાનોના વિકાસમાં ભાગ લઈ શકે જપાન, રશિયા અને ખીજા ધણા દેશો પોતાને માટેના વિમાનો પોતાના દેશમાં પોતાના જ કારીગરો માટે બાધે છે જ્યારે આપણે તો આ વિષયમાં ખૂબ પગલ ધીએ સ્વરાજ વગર આર્થિક સ્વતંત્રતા પણ મળે તેમ નથી.

ખીજો વિષયનો વ્યવહાર હિંદમાં ધણો વધ્યો છે હવે ધણાખરા મોટા શહેરોમાં વીજળીની બતીઓ આવી ગઈ છે પરંતુ હિંદમાં હજી એ વીજળીનો સામાન કુલ પરદેશથી જ આમદાની થાય છે દર વરસે કરોડો રૂપિયાનો વીજળીનો માન પરદેશથી આવે છે એનું યત્રકામ, ડાઇનામો, દોરડા, તારો, કાચનો સામાન સૌ સાધનો માટે આપણે કરોડો રૂપિયાનું પરદેશીઓને ખીન ચુકાવીએ છીએ આપણે ત્યાં એ મૌ સાધનો બની શકે તેના છે, માત્ર સાદસ બેઠાએ આપણને એ માટે જકાતીરક્ષણ પણ મળે છે. કળા ટકા જેટલું મોટું જકાતીરક્ષણ આપણા ઉદ્યોગોને આપવામાં આવ્યું છે છતાં શા માટે હિંદીઓ આ આ દિશામાં મોટી કંપનીઓ બની કરતા નથી તે સમજી નથી

શરૂઆતમાં થોડા પરદેશીઓ ને અનુભવીઓ તરીકે જરૂર ગોઠવવા પડશે.

રેડીઓનો નવો ઉદ્યોગ પણ જગતમાં ખૂબ વિકાસ પામ્યો છે. હિંદમાં પણ સાફ હજાર રેડીઓ ગોઠવાઈ ગયા છે ધનવાનોના ગૃહોમાં રેડીઓ પ્રુક્ષણ પ્રમાણમાં ગોઠવાયે જાય છે. હિંદમાં એના માટે મુર્ધ, કનકતા, દિલી, લાહોર વગેરે ડેકાણાઓથી બ્રૉડકાસ્ટીંગ કરનાર્માં આવે છે હિંદીઓ એના અદરનો ભાનાર્થ સમજતા નથી આ રેડીઓ શિક્ષણને માટે સારા છે પરંતુ એમાં મોટા દુર્ગુણ હિંદનું ધન ચૂસી લેવાનો છે બધા રેડીઓના ખીનો આપણે પરદેશીઓને ચૂકવવા પડે છે તેથી જ રીતે ફોનોગ્રાફો પણ રજન માટે ઉત્તમ સાધન છે એમાંથી આપણી સગીતકલા ખીવે છે આપણા કનારસિકોને એમાંથી શિક્ષણ અને રોગી મળે છે, એ બધું તદ્દન ખરું છે પરંતુ તે સાથે આપણા દેશમાં એ પદાર્થો થતા નથી એ મોટું દુર્ગુણ છે. આપણે આપણા ખરા પરમેવાનો પૈસા પરદેશીઓને દેવા પડે છે તેથી આપણે ઉત્સાહ મેળો પડે છે.

હિંદુસ્તાન એક લાખ ઉપગત મોટરકારો આવે છે દર વરસે પરદેશીઓને અટ્ટી કરોડ રૂપિયા એના ખીનના ચુકાવીએ છીએ મોટરકારમાં બેઠાને ફરવાનું હિંદના ધનિકોને પસંદ હોય એ ત્વાભાવિક છે. આપણે એ મોટરકારો પરદેશીઓ પામેથી ખરીદીને લઇએ છીએ. આપણા કારીગરોને કાંઈ મળતું નથી ને બીજા ગમે તેવી ઉપયોગી હોય છતાં આપણા દેશમાં ન બની શકે તેમ હોય તો મોજમગદ કે વિનોદ માટે તેનો ઉપયોગ કામ્ય નથી આપણે મોટર કારો દોડાવીએ, પ્રવાસની મગ્ન લૂટીએ પરંતુ એ બધું ધન પરદેશીઓના ગજવામાં જાય છે તે પણ ન ચૂસીએ હિંદની સ્વદેશી સિવાય મુક્તિ નથી.

હિંદનું સમવાયતંત્ર*

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

હિંદુસ્તાનમાં સમવાયતંત્રની રચના માટે જે તત્વોની જરૂર છે તે જ તત્વોનો આજે અભાવ છે. પ્રથમ તો સમવાયતંત્રમાં જોડાનાર દરેક વિભાગની કક્ષા, દરજ્જો વિગેરે સમાન હોવાં જોઈએ. તેમની શાસનપદ્ધતિ, સિદ્ધાન્તો અને આદર્શો સરખાં જ હોવાં જોઈએ. જ્યારે હિંદના સમવાયતંત્રમાં જે વિભાગો જોડાવાના છે તેઓ એક કક્ષાના કે એક દરજ્જાના નથી. તેમની શાસનપદ્ધતિ, સિદ્ધાન્ત કે આદર્શો પણ જુદાં જુદાં છે. સમવાયતંત્રની સ્થાપના માટે દરેક વિભાગને તેની આવશ્યકતા જણાવી જોઈએ, અને દરેક વિભાગે ઉત્સાહ ખતાવવો જોઈએ. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં તો કેટલાયે વિભાગોને તેમની ધ્વજા વિરુદ્ધ જ જોડી દેવાનું દયાણુ કરવામાં આવે છે. માત્ર બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતો વિષે વિચાર કરીએ તો પણ એમ લાગે છે કે દરેક પ્રાંત સ્વતંત્ર પ્રાંત નથી. તેની રચના આ દેશમાં કુલ સરમુખત્યારી ભોગવનાર મધ્યસ્થ સરકાર અથવા તો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે કરી છે. આ પ્રાંતોની રચના કંઈ ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક કે ભાષાની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવી નથી. એટલે કે આ પ્રાંતોની રચના પાછળ નૈસર્ગિક એકતાના સિદ્ધાંતે કામ કર્યું નથી પણ પરદેશી હકૂમતની સગવડતાએ કામ કર્યું છે. રાજ ચલાવવામાં તેઓને જે રીતે સગવડતા મળી એ રીતે પ્રાંતો બનાવવામાં આવ્યા છે. આ પ્રાંતોને સમાન દરજ્જો પણ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એકઠાને આધારે મળેલો છે. પ્રાંતોને મળેલી બંધારણીય સ્વતંત્રતા પણ એ જ કાનૂનને આભારી છે. વળી એક પ્રાંતની આર્થિક શક્તિ બીજા પ્રાંતની શક્તિ કરતાં વધારે કે ઓછી છે. આ રીતે જોતાં દરેક પ્રાંત સ્વતંત્ર રીતે બનેલો સંપૂર્ણ એકમ નથી. એ એકમ તો જ હોઈ શકે જો પ્રાંતની રચના ભૌગોલિક, રાજકીય કે આર્થિક એકતાના સિદ્ધાંત ઉપર કરવામાં આવી હોય. આમ હોવાથી હિંદના સમવાયતંત્રની રચના માટે બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોને સ્વેચ્છાપૂર્વક જોડાવાનો સવાલ જ ઊભો થતો નથી. કારણ કે તેમને સ્વેચ્છા જેવું કંઈ છે જ નહિ. દરેક પ્રાંત બ્રિટિશ હિંદનો જ એક વિભાગ હોવાથી તેને રાષ્ટ્રીય તંત્રમાં જોડાવાનો કે છૂટા પડવાનો સ્વતંત્ર રીતે કોઈ અધિકાર નથી. એ અધિકાર તો હિન્દી સરકાર या તો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના હાથમાં છે. પ્રાંતોને પોતાને વ્યક્તિગત રીતે આવી કોઈ સત્તા ન હોવાથી સર્વોપરી સત્તામાં ભાગીદાર થવાનું અથવા છૂટા પડવાનું કાર્ય કેવળ નાટક જ બની જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આજે જે પ્રકારનું સમવાયતંત્ર સ્થાપવામાં આવનાર છે તેની રચના બ્રિટિશ હિંદના દરેક પ્રાંતોએ કરી નથી એટલે એવું સમવાયતંત્ર બ્રિટિશ હિંદને જોઈતું નથી. છતાંયે આ દેશમાં

સર્વ સત્તાધીશ બની બેઠેલી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ તેની ઉપર આ મોંઝે પરાણે લાઘો છે. પ્રાતના લોકોની સનાહ લેવાની જરૂર પાર્લામેન્ટને લાગતી નથી વળી જે જે બાબતો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના સ્વાર્થ સાથે બધમેસતી નથી એવી બાબતોનો નિર્ણય કરવામાં પ્રાતના લોકોની સનાહ લેવામાં આવતી નથી.

અથવા જો લેવામાં આવે છે તો તેમના નિર્ણય પ્રમાણે ચાલના પાર્લામેન્ટ બધાયેની નથી. પ્રાતોની ફરી રચના કરતી હોય, જૂના પ્રાતોને સામ્રાજ્યમાથી કાઢી નાખના હોય કે બીજા નવા પ્રાતોને તેમાં જોડના હોય, આ બધી સત્તા પ્રાતો પામે નથી પણ સર્વોપરી સત્તા ધરાવનાર બ્રિટિશ સરકાર પાસે જ અનામત રાખનામાં આવી છે વળી આજે તો બ્રિટિશ હિંદના કોષ્ઠપથ પ્રાતને સાચું પ્રજાતત્ર પ્રાપ્ત થયું નથી કે નથી પ્રાપ્ત થઈ જવાનહાર રાજ્યતત્રના સિદ્ધાન્ત પર રચાયેલી પ્રાતિક સ્વતત્રતા સમવાયતત્રને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી પ્રાતના લોકોની રાજકીય અસ્થિતા જ અસ્થિત ધરાવતી નથી. હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્ય ધડાનું પરાપકારી કાર્ય આપમેળે ટૂંકી બની બેઠેલી બ્રિટિશ સરકારે જ હાથમાં લીધું છે એટલે તો તે હિંદુસ્તાનના પ્રાતોની સરહદો બદલતી વખતે સત્તા અને કાર્યમાં ફેરફાર થતી વખતે, કોષ્ઠ પ્રાતોના રાજ-ખય હોદ્દો આછો વધતો કરતી વખતે કે ધ્યેય બદલાવતી વખતે પ્રાતની કે પ્રાતની સરકારની સનાહ પણ પૂજતી નથી એટલે તો સમવાયતત્રમાં રહીને જેઓને સમાન હિતો સાધવાનાં છે તે સમાન હેતુ સિદ્ધ કરનાના છે એના સ્વતત્ર અને સમાન એકમવાળા પ્રાતો આજે હિંદુસ્તાનમાં નથી એમ કહી શકાય આનો અર્થ એ નથી થતો કે હિંદમાં સમવાયતત્ર સ્થાપવા માટે અનકાશ જ નથી સમાન હિતો કે સામાન્ય ધ્યેયવાળા સ્વતત્ર વિભાગો સ્વી સમવાયનને અનુકૂળ ભૂમિતિ જરૂર તૈયાર કરી શકાય આજ સુધી તો બ્રિટિશ મૂડીવાદના દિનને માટે જ હિંદુસ્તાનનું શોષણ કરવામાં આવ્યું છે આજે બ્રિટિશ મૂડીવાદ હિંદુસ્તાનની લૂટમાથી હિંદુસ્તાનના

એક વિભાગને થોડો-મહુ જ નહોતો-હિંદો આપી નાના ભાગીદાર બનાવવાની વાત કરે છે અત્યાર સુધી તો આપણા આપાર ઉદ્યોગો કચડી નાખવામાં આવ્યા છે અથવા તો બ્રિટિશ શાહીવાદને પોષણ મળે એ રીતે ખીવવામાં આવ્યા છે આપણી રાષ્ટ્રીય વૃત્તિ અને આતરરાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓને દાખી દેવામાં આવી છે દેશની અદરની કે બહારની નીતિ સામ્રાજ્યવાદના વિકાસને અનુકૂળતા મળે એ રીતે જ ધડવામાં આવી છે.

જો આપણે સર્વશક્તિને જરૂરી જતા પોષણ-ખ્યા વર્ષના બ્રિટિશ અમનને ઉતારવી નાખવો હોય, પુરાણી પદ્ધતિના સામાજિક અન્યાયને મિગવી દેવો હોય, તથા વિદેશી શાહીવાદ સાથે ઝડપભેર સંબંધ બાંધતા સ્થાપિત હિતોની શક્તિને તોડી પાડવી હોય, તો આપણને સમવાયતત્રની જરૂર રહેશે જ રહેશે. એ તત્રમાં રાષ્ટ્રનો દરેક વિભાગીય એકમ રાષ્ટ્રનું જ એક અંગ હોય તેમ કાર્ય કરશે પણ સાથે સાથે સંયુક્ત તત્રના સ્પષ્ટ રીતે જુદી અને સ્વતત્ર વિભાગ તરીકે કાર્ય કરશે. આમ આ તત્રના બધા જ વિભાગો રાષ્ટ્ર અને તેની પ્રજાની ઉન્નતિનું સર્વ-સામાન્ય ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરશે.

હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા વિભાગો વચ્ચે હેતુ અને સ્વાર્થોની આવી એકવાક્યતા હોવાથી આપણા દેશમાં સમવાયતત્રની રચના કરવા માટે જોઈતા તત્ત્વો નથી એમ ન કહી શકાય આના તત્ત્વો હિંદમાં છે કે નહિ તે આપણા દેશના ઇતિહાસ અને રીતરિવાજોના અવલોકન ઉપરથી નક્કી કરી શકાય.

નવા બંધારણવાળા પુસ્તકમાં બતાવનામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અત્યારના પ્રાતોને સ્પષ્ટ અક્ષિતતત્રની સમાનતાવાળા સ્વતત્ર સ્થાનિક વિભાગો કહી શકાય નહિ ગવર્નરના પ્રાતોને નામે ઓળખાતા કેટલાંક વિભાગોમાં જ કેટલાક સ્પષ્ટ અને સ્વતત્ર અક્ષિતતવાળા સ્થાનિક એકમો છે દા ત મુઝબ ખલાકામાં જ મુઝરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક એવા ત્રણ જુદા જ સ્વતત્ર ભૌગોલિક વિભાગો છે, આવો દરેક વિભાગ

જુદું રાજ્ય બની શકે છે. આવા કેટલાક ચોખ્ખા અને સમાનતત્ત્વોવાળા વિભાગો અથવા ઐતિહાસિક પ્રાંતો એટલી હદ સુધી જુદા પડી જાય છે કે તેઓનો સ્થાનિક ભૌગોલિક પ્રેમ અથવા વિભાગીય વફાદારીની ભાવના સમસ્ત રાષ્ટ્રની એકતાને વિઘાતક નીવડવાનો સંભવ રહે ખરો. પણ ભારતવર્ષની કુદસ્તી સંપત્તિનો વિકાસ કરવો હોય તો રાષ્ટ્રીય એકતાની અત્યંત જરૂર છે. એથી મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં થોડી ઘણી પણ સત્તા સોંપવી જ પડશે. એથી જ્યારે જ્યારે પ્રાંતીય અથવા કોમી સંકુચિત ભાવના રાષ્ટ્રના વિકાસમાં અડચણ કરશે ત્યારે ત્યારે મધ્યસ્થ સરકાર તેને તેમ કરતાં અટકાવશે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે યોગ્ય સલામતીઓ રાખ્યા પછી પણ હિંદના સમવાયતંત્રના દરેક સ્થાનિક વિભાગને પૂરતી સ્વતંત્રતા મળી રહેશે. આવી જાતનું સમવાયતંત્ર આપણા દેશનો અમલ ચલાવવા માટે સૌથી સહેલું અને સરળ સાધન છે.

કોમી એક્ય

હિંદમાં સમવાયતંત્રની યોગ્ય રચના અને તેનો સંતોષકારક અમલ ચલાવવામાં એક ખીજ મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. એ છે કોમીભાવનું અસ્તિત્વ. જો કે ભારતવર્ષની બે મુખ્ય જાતિઓ વચ્ચે કોમી ભેદભાવ બહુ ઉપરછલો છે, અને માત્ર ઉપલા વર્ગમાં જ જોવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી હિંદુસ્તાનની રાજકીય હિલચાલનું ધ્યેય સરકારના બાકી વધેલા એકા દુકડાઓ માટે તાણાતાણી કરવાનું જ હોય ત્યાંસુધી બંને કોમો એ દુકડાઓ માટે હરીફાઈ કરે એ સમજાય એવું છે. પણ આજે તો હિંદુસ્તાનનું રાજકીય ધ્યેય જ બદલી ગયું છે. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની મહાસભાએ ઘોષણા કરી છે અને જનતાએ તેને વધાવી લીધી છે. હિંદની રાજકીય આઝાદી અને સમસ્ત પ્રજાની અભિલાષા એ એક જ શબ્દ ‘મુકમિલ આઝાદી’માં સમાઈ જાય છે, આમજનતાની એ અભિલાષાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે દેશનેતાઓ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. પરિણામે કોમીવાદીઓએ ઊભા કરેલા કૃત્રિમ ભેદભાવો

ઓછા થતા જાય છે અને થોડા વખતમાં સાવ ભૂંસાઈ જશે.

આજે તો કોમી ભેદભાવના કૃત્રિમ પડા નીચે ખરો સાંસ્કૃતિક તફાવત પણ ઢંકાઈ ગયો છે એવા સાચા સાંસ્કૃતિક તફાવતને કોમોની એકતાને નુકસાન કર્યા વગર સારો એવો અવકાશ મળશે. આધુનિક સમવાયતંત્રનું એક નિશાન પ્રાદેશિક લઘુમતીઓ અને સાંસ્કૃતિક લઘુમતીઓને રક્ષણ આપવાનું રહેશે. અને તો જ સમસ્ત પ્રજાજનન સમૃદ્ધ અને વિવિધ થઈ શકશે અને માનવવિકાસમાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપી શકશે.

હજીયે હિંદુસ્તાનમાં સ્થાનિક વફાદારીની ભાવના જીવંત છે. પણ આવી પ્રાંતીય ભાવનાએ રાષ્ટ્રીય એક્યની ભાવનાનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ જોઈએ. ન્યાં પ્રાંતીય ભાવના અને કોમી ભાવના બંનેનું એકી સાથે અસ્તિત્વ હોય-જેમકે સિંધમાં, ત્યાં સ્વતંત્ર સંયુક્ત હિંદમાં જોડાવાના લાલ એટલા દેખીતા છે એ લાલ જતા કરીને દેશનું નુકસાન કરવા તે પ્રાંત તૈયાર થાય નહિ. આ રીતે સરહદ પરના પ્રાંતોમાં પ્રજા અલગ થવાની ભાવના પ્રવર્તતી નથી અને હવે તો દરેક હિંદી એવી ભેદભાવની સંકુચિતતાને અવ્યવહારુ લેખે છે. સરહદ પરનો એક એક પ્રાંત હિંદને પોતાના રાષ્ટ્ર તરીકે માન્ય કરે છે. સમસ્ત હિંદના એક સ્વતંત્ર વિભાગ તરીકે સમવાયતંત્રમાં જોડાવાથી તેમને લાલ જ થવાનો છે એવી તેમને ખાતરી છે.

દેશી રિયાસતો

કોમી ભાવના કરતાંયે દેશી રિયાસતો વધારે જટિલ સમસ્યા ઊભી કરે છે. તેઓના વર્તમાન રાજ્યતંત્રનું સ્વરૂપ એટલું જૂનું છે તથા તેમનું સામાજિક સ્વરૂપ એટલું સડી ગયેલું છે કે નૂતન હિંદની બંધારણીય નવરચનામાં આ દેશી રાજ્યો ક્યાંયે બંધ બેસી શકશે નહિ. સામાજિક ન્યાય અને આર્થિક પુનર્રચનાના ભારતવર્ષના કાર્યની સાથે તેનો મેળ ખાશે નહિ. રાજ્યતંત્રના જૂનવાણી સ્વરૂપને સાચવીને બેસી રહેનારા

દેશી રાજ્યો હિંદના સમવાયત્રત્રમા અતરાયરપ છે એ ઉઘાડી વાત છે હિંદમા જે સમવાયત્રત્ર આપવાનું છે તેમા જેમ બ્રિટિશ હિંદની પ્રજાને પૂછવામા નથી આવ્યું તેમ દેશી રાજ્યની પ્રજાને પણ પૂછવામા નથી આવ્યું. દેશી રાજ્યની પ્રજા કે બ્રિટિશ હિંદની પ્રજા બંનેની સ્થિતિ તો લૂટના માલ જેવી છે જ્યારે દેશી રાજ્ય અને પાર્લામેન્ટની સ્થિતિ નાના મોટા લૂટારાઓ જેવી છે. જેમાં મોટા લૂટારુ નાના લૂટારુને ગમે તે રીતે દોરી શકે હિંદના સમવાયત્રત્રમા દેશી રાજ્યોને દાખલ કરવાનો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનો હેતુ હિંદનું શોષણ અને શાસન ટકાવી રાખવાનો છે દેશીરાજ્યના આપખુદ અને રજવાડી તરફોનું હિંદ બ્રિટિશ શાહીવાદને મદદ કરવામા જ હોવાથી હિંદની સમવાયત્રત્રની ધારાસભામા તેઓ રાષ્ટ્રવિરોધી અને શાહીવાદની તરફેણનું વલણ અખત્યાર કરશે આમ છતાંયે અખિલ હિંદ સમવાયત્રત્રમાથી દેશી રિયાસતોને ખાતલ પણ કરી શકાશે નહિ તેમની ભૌગોલિક સ્થિતિ જ એવી છે કે તેમને જતાં કરવા પોસાય જ નહિ આખા હિંદમા તેઓ ઠેર ઠેર વેરાયેલા પડ્યા છે અને કેટલીક જગ્યાએ તો બ્રિટિશ પ્રતિાથી ઘેરાયેલા ટાપુ જેવી તેમની સ્થિતિ છે

રાજકીય અને આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ આ રિયાસતોને ફેડરેશનમાથી બાદ કરવાનો વિચાર થઈ શકે એમ નથી કારણ કે એ રીતે સમસ્ત હિંદની એકતા જળવાઈ શકે નહિ વળી બાકીના હિંદની પ્રજા તેમના બાધ વોને દેશી રાજ્યના સ્વચ્છેદી અમલ તળે રાખવાનું સ્વેચ્છાપૂર્વક કદીયે પસંદ ન કરે અને પ્રગતિને રૂંધે નારી આવી તદ્દન જૂની પુરાણી આપખુદ રાજ્યપદ્ધતિને પણ સહી લેશે નહિ

આપણી સામેની સમસ્યાનો આ સાર છે અખિલ ભારત સમવાયત્રત્રમાથી આપણે દેશી રિયાસતોને જતી પણ કરી શકીએ નહિ તેમ તેઓની હાલતી સ્થિતિમા સ્વીકારી પણ થઈએ નહિ કારણ કે એથી તો ફેડરેશન એક નાટક જ બને અને માત્ર દેશી રાજ્યની પ્રજાને જ નહિ પણ બાકીના હિંદની પ્રજાને પણ ગંભીર નુકસાન પહોંચે.

દેશી રાજ્યોએ તો બાર દહને કહી દીધું છે કે જે પોતાની આપખુદ સત્તાઓ એમને એમ સામૂત રાખવામા આવે ને એ સત્તાઓનો સ્વીકાર કરવામા આવે તો જ તેઓ સમવાયત્રત્રમા જોડાશે. વળી દેશી રાજ્યો સાથે ભૂતકાળમા કરવામાં આવેલી સધિઓનું પણ બરાબર પાલન થવું જોઈએ તેમા કંઈ પણ ફેરફાર નહિ કરતા પોતાના હક્કો અખાધિત રાખવા જોઈએ આથી સ્થિતિ એ થાય કે રાજ્યોને પોતાની સત્તા નીચેના પ્રદેશમા તો પોતાના બધા જ હક્ક અખાધિત રહે, જ્યારે એ જ વખતે સમસ્ત હિંદના પ્રજોમા માથું મારવાની તેમને સત્તા મળે પરિણામે સમસ્ત હિંદના રાષ્ટ્રીય વિકાસમા આ આપખુદ અને રજવાડી અવશેષો અડચણ નાખી શકે આ સ્થિતિ સામે દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ શું કે બ્રિટિશ હિંદની પ્રજાએ શું-સમસ્ત હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ એકમતે વિરોધ ઉઠાવ્યો છે. ભારતવર્ણની પ્રજા આ પરિસ્થિતિ સ્વેચ્છાપૂર્વક કદી સહન કરશે નહિ આનો અર્થ એ થશે કે હિંદુસ્તાને બધારણીય માર્ગ પ્રજાતત્ર રચાપવાનો માર્ગ છોડી દેવો જોઈએ કારણ કે આપખુદી અને ક્યુડનીઝમમાથી છૂટા થવા માટે પ્રજા પાસે એક પણ બધારણીય માર્ગ રહ્યો નથી

આમ યોગ્ય સમવાયત્રત્રની સ્થાપના માટે આવશ્યક એવી પ્રજાતત્રીય ભૂમિકા જે સંપૂર્ણ રીતે બ્રિટિશ હિંદમા નથી તો દેશી રાજ્યોમા તો તે સ્ફુલ્લ નથી દેશી રાજ્યો પોતાના પ્રદેશની અદરની બાગતમા જે સ્વતંત્ર સત્તા અને સરમુખત્યારીનો દાવો કરે છે તે બ્રિટિશ પ્રતિા આજે જે અધિકાર અને સત્તા ભોગવે છે તેના કરતાં ક્યથિ વિશાળ છે. પણ વ્યવહારમા જોઈએ તો સૌથી મોટું અને બગવાન રાજ્ય એથી નાના પ્રાંત કરતાંયે ઓછી લાગવગ ધરાવે છે. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે જે સધિઓ ઉપર તેઓ આટલા બધા મુસ્તાક છે તે સધિ બ્રિટિશ સત્તા, અને એ સત્તાએ માન્ય કરેલા રાજ્યો વચ્ચે થયેલી છે આ સધિઓમા પણ વખત જતાં અનેક અર્થો ધટાવીને ઓટલા બધા ફેરફાર થઈ ગયા છે કે તે ઝોળખાતી પણ નથી.

એ કરારોનું પાલન ન્યાંસુધી સત્તાધિકારી ભાગીદાર બ્રિટિશ સત્તાના લાભની વાત હોય ત્યાંસુધી જ કરવામાં આવ્યું છે. ન્યારે ન્યારે દેશીરાજ્યોનાં હિતોએ બ્રિટિશસત્તાનાં હિતની સાથે મેળ ખાધે નથી ત્યારે ત્યારે આ કરારોને નેવે મૂકવામાં આવ્યા છે અથવા તો બ્રિટિશસત્તાના સ્વાર્થને બંધ બેસે એ રીતે સંધિની કલમોના અર્થ બદલામાં આવ્યા છે. આ બંને વચ્ચેના ઝગડામાં બ્રિટિશ સરકાર તો ન્યાયાધીશ પણ છે અને ફરિયાદી પણ છે, એથી ત્યાં બીજી કોઈ અપીલ કે લવાદને સ્થાન નથી. આ રીતે કરારો દેશીરાજ્યના અથવા રાજ્યોના અધિકારની રક્ષા કરવામાં અસમર્થ નીવડ્યા છે. હિંદી રાષ્ટ્રીયત્વના વધતા જતા જુવાળથી અકળાઈને બ્રિટિશ સરકારે રાજ્યોને પોતાની મદદે ખોલાવ્યા છે અને સંધિની પવિત્રતાનું બહાનું આગળ કરીને હિંદુસ્તાનને પોતાનું પ્રજાતંત્ર ઘડવામાંના માર્ગમાં રૂકાવટ નાખી છે. પરંતુ કોઈપણ વખતે બ્રિટિશનાં હિત કે તેની નીતિની આડે આ કરારો આવી શકશે નહિ. તેનો ઉપયોગ હિંદુસ્તાનમાં પ્રજાકીય તંત્ર અને એકતા સ્થાપવાના માર્ગમાં રોડા નાખવાના ઉપયોગમાં આવશે. ન્યારે બ્રિટિશ સરકાર ઇચ્છશે ત્યારે કોઈપણ દેશી રાજ્યને સમૂહતંત્રમાં જોડાવું જ પડશે, એ વખતે સંધિપત્રો આગળ ધરીને અલગ રહેવાનો પોતાનો હક્ક સાબિત કરશે એ કામ નહિ આવે.

એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઘણાખરા કરારો તો સો અથવા એથીયે વધારે વર્ષો પહેલાં થયા હતા. એ પછી જગતમાં અને હિંદમાં પણ ઘણા વિશાળ ફેરફારો થઈ ગયા છે. બહારનું ખોખું ભલે પૂર્વવત્ દેખાય પણ અંદર તો જબરદસ્ત ક્રાન્તિકારી ફેરફાર થઈ ગયા છે. આ રીતે કરારો સાવ પોકળ છે અને તે અત્યાર સુધી બ્રિટિશ સરકારની ઇચ્છાને કારણે જ ટકી રહ્યા છે. એ કરારો પાછળ સરકારના બંધ સિવાય બીજી કોઈપણ જાતનું બળ નથી. એ કરારો પાછળ રહેલું બ્રિટિશ સરકારનું પીઠબળ હટાવી લેવામાં આવે કે તરત જ ગંજીપાના મહેલની પેઠે તે ટૂટી પડશે. ને

તેનું નામનિશાન પણ નહિ રહે. દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ તો આ કરારો અને તેને લીધે ટકી રહેલા ખુદ દેશી રાજ્યોનાં તંત્ર સામે વિરોધ પોકાર્યો છે. દેશી રાજ્યની પ્રજા તો સતત અને અવિરતપણે જવાબદાર પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની જોરશોરથી માગણી કરી રહી છે. તેઓ પોતાના પડોશી બ્રિટિશ હિંદની પ્રજાની તરફ આશાની દૃષ્ટિએ જુએ છે અને પોતાના રાજકીય કે આર્થિક લવિષ્યને તેમની સાથે જોડી દેવા માગે છે. તેઓમાં જુદા રહેવાની લાવનાનું જરાયે નામનિશાન પણ નથી.

બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી રાજ્યોને રાજકીય રીતે એક બીજાથી અલગ રાખવાનો વિચાર તદ્દન ભૂલભરેલો છે અને વર્તમાન બળો અને વિકાસને અનુરૂપ ન હોવાથી તદ્દન નકામો છે. કોઈ પણ રિયાસતસ્વતંત્ર રીતે એવો ભૌગોલિક વિભાગ નથી, અથવા સંગઠિત એવું જૂથ નથી જેથી તેનું અલગ અસ્તિત્વ ઇચ્છનીય ગણી શકાય. આજે દેશી રિયાસતોમાં જે આપખુદી, અને જૂની પુરાણી સામાજિક પદ્ધતિ ચાલી રહી છે તે વર્તમાન યુગના વલણ સાથે કે અત્યારની પરિસ્થિતિ સાથે જરાયે મેળ ખાતી નથી. થોડા જ વખતમાં તેનો નાશ થવો જ જોઈએ.

થોડા વખતથી ફટલાક દેશી રાજ્યો સમવાયતંત્રમાં જોડાવાની પોતાની નાખુશી દર્શાવે છે. પણ તેની પાછળ તંત્રથી જુદા રહેવાનો હેતુ નથી. કારણ કે આવી રીતે જુદા રહી શકવું તદ્દન અસંભવિત છે. આવી નાખુશીનો હેતુ બ્રિટિશ હિંદમાં વધતા જતા રાષ્ટ્રવાદના જુવાળથી દૂર રહેવાનો છે, આજે રાજ્યો અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે જે સાદું થઈ રહ્યું છે તેની પાછળનો બ્રિટિશ સરકારનો હેતુ નવા બંધારણે રાજ્યોને સમવાયતંત્રમાં જોડાવાની જે તક આપી છે તેનો દુરુપયોગ કરી ફેરફારની સ્થાપનામાં પોતાની મનધારી શરતો મેળવી લેવાનો છે. સમવાયતંત્રની તેની યોજના પાછળનાં તત્ત્વમાં જરાયે ફેરફાર કર્યા સિવાય રાજ્યોની માગણીને જેટલી સંતોષી શકાય તેટલી સંતોષવા બ્રિટિશ સર-

કાર પ્રયત્ન કરે છે, કારણકે એ વસ્તુ તેના લાભમાં જાય છે. આ યોજનામાં રાજ્યો મહત્વનો ભાગ ભજવવાના છે કારણ કે ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્યતા તેઓ મુખ્યત્વે હાથા ખતવાના છે. આમ દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચેનો જે સોદો થઈ રહ્યો છે તેમાં ભારતની એકતાનો અને તેની રાજકીય અને આર્થિક મુક્તિનો ભોગ દેવાયો છે.

રિયાસતો અને પ્રાંતો

ક હિંદના સમવાયતંત્રમાં જોડાનાર પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે મુખ્યત્વે ત્રણ ભેદ છે.

(૧) દેશીરાજ્યો પોતાના રાજ્યની સ્થાનિક બાબતો પૂરતાં સંપૂર્ણ અધિકારનો દાવો કરી શકે ન્યારે પ્રાંતો ખંધી જ બાબતોમાં મધ્યસ્થ સત્તાનું જ સર્જન હોવાથી તેને સંપૂર્ણ અધિકાર નથી પણ પ્રતિનિધિ દ્વારા મળેલી થોડી સત્તા છે. (૨) રિયાસતોમાંથી કેટલીક તો બ્રિટિશ સરકારના આગમન પૂર્વે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી ન્યારે બ્રિટિશ હિંદનો કાષ્ટ પણ પ્રાંત એ દાવો કરી શકે તેમ નથી. આવાં પરસ્પર જુદાં એવાં જે તત્ત્વોને હિંદના સમવાયતંત્રમાં જોડવાની ક્ષિયામાં ખતેના શાસ્ત્રીય રસ્તાઓ સાવ જુદા છે. (૩) જ્યારે પ્રાંતોને બ્રિટિશ સરકારની સર્વોપરી સત્તા વડે ફેડરેશનમાં જોડવામાં આવે છે ત્યારે માત્ર સિદ્ધાન્તમાં તો દેશીરાજ્યોને-ફેડરેશનમાં જોડવાનો યા ન જોડવાનો-તેમની મરજી મુજબ વર્તવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો છે, અને જે તેઓ પોતાની મરજીથી જોડાય તો અમુક શરતો સલામતીઓ વિગેરે કરવાનો તેમને લાલે માત્ર નામનો જ પણ હક્ક છે.

હ રાજ્યતંત્રના સ્વરૂપો: રિયાસતોની રચના રાજ્યની આપજીવીતા તત્ત્વ ઉપર થઈ છે. ન્યારે પ્રાંતોમાં બહુ જ જૂજ પણ સાચા પ્રગતંત્રનું બીજ દેખાય છે. થોડાં વરસોથી કેટલાંક રાજ્યોએ પોતાને ત્યાં થોડે અંશે પ્રગતિનિધિ સલા અને કાઉન્સિલ દાખલ કરી છે. પણ આ ધારાસલા કે કાઉન્સિલોને કંઈપણ પ્રગતંત્રીય સત્તા મળી નથી અને તેની કાર્ય-

વાહી સમિતિ સંપૂર્ણ રીતે રાજ્યને જ જવાબદાર છે. કાયદાની દૃષ્ટિએ જેતાં રાજ્યો કોને પ્રધાન બનાવવો તે બાબત બ્રિટિશ સરકાર તેને ફરજ પાડી શકે નહિ. અને છતાં જો બ્યવહારમાં તો સૌથી જળવાન રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારને અસ્વીકાર્ય હોય એવા પ્રધાનને નીમવાની હિંમત કરતું નથી. એથી રિયાસતોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાનો કાષ્ટપણ સંભવ જણાતો નથી, બ્રિટિશ હિંદના રાજકીય નેતાઓ પોતાના જ પ્રશ્નોમાં મશગૂલ હોવાથી દેશીરાજ્યની પ્રગતિ સંગઠન કરી શક્યા નથી. બ્રિટિશ હિંદમાં જેવી જગતિ તેઓ પેદા કરી શક્યા છે તેવી જગતિ પણ દેશી રાજ્યોએ લાવી શક્યા નથી.

દેશી રાજ્યોની બાબતોને બ્રિટિશ હિંદના રાજકારણથી અલિપ્ત રાખવી એ હિંદી સરકારની દેખાતી નીતિ રહી છે. તો પછી હિંદના સમવાયતંત્રમાં દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હિંદને જોડવાનું અને એ સમવાયતંત્રમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાના સિદ્ધાન્તો સ્વીકાર કરવાનું કારણ શું? કારણ એ જ કે બ્રિટિશ સરકાર દેશી રાજ્યો પાસેથી એવાં જૂનવાણી અને પરાગતિક તત્ત્વોની આશા રાખે છે કે જે તત્ત્વોની સહાય વડે તે હિંદ ઉપર કાયમ રાજ્ય ચલાવી શકે અને બ્રિટિશ શાહીવાદ હિંદુસ્તાનનું અવિરતપણે શોષણ કરી શકે. હિંદ ઉપર લાદવામાં આવેલું આ સમવાયતંત્ર, મધ્યલડિ જૂતકાળના હિંદુસ્તાન પ્રત્યે રાખેલી નીતિના મુખ્ય સિદ્ધાંતને જ અનુસરે છે.

ગ આર્થિક ત્રિયતિ : ત્રીજો મુખ્ય ભેદ રિયાસતો અને પ્રાંતો વચ્ચે રહેલો આર્થિક ભેદ છે. રિયાસતો અર્ધ-શુદ્ધ સંસ્થાઓ છે જ્યારે પ્રાંતો તો બ્યક્તિવાદી અને મહત્વાકાંક્ષી મૂડીવાદી સંસ્થા છે. એ પ્રાંતોમાં તો સામાજિક ન્યાય તરફનું પ્રગતિકારક વલણ હજી જણાય છે, અને એ આદર્શની સિદ્ધિ માટે થોડા સમયની જરૂર છે જ્યારે દેશી રાજ્યો આ બાબતમાં પણ ધણાં જ પાછળ છે. સમવાયતંત્રમાં તેઓ એક ભોળ તરીકે રહેશે અને એથી બહાનુ હિંદનો આર્થિક વિકાસ પણ અટકાવશે.

હિંદના સમવાયતંત્રનું ધ્યેય

હિંદમાં સ્થપાનારા સમવાયતંત્રના વિભાગીય એક-મોમાં ઉપરનાભેદો હોવાથી કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. હિંદના સમવાયતંત્રના પરસ્પર વિરોધી વિભાગોનું જોડાણ તે વિભાગોને તથા સમસ્ત રાષ્ટ્રને કેટલે સુધી હિતકારક થશે? આ સવાલનો જવાબ એ વિભાગોનું હિત આપણે શામાં સમજીએ છીએ તથા આવું તંત્ર રચવાનો આપણો હેતુ અને આદર્શ શો છે તેના ઉપર આધાર રાખશે. જો આપણો હેતુ દેશના તમામ વિભાગોનું રાષ્ટ્રીય ધોરણ પર મજબૂત સંગઠન કરી પરદેશી સત્તાની ધૂંસરી કાઢી નાખી આઝાદી મેળવવાનો હોય, તથા એ આઝાદીદાર આપણા દેશના જ લોકો નાગરિક સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયવાળું તંત્ર સ્થાપી શકે એવી પરિસ્થિતિ લાવવાનો હોય, હિંદુસ્તાનની કુદરતી સંપત્તિઓનો ઉપયોગ કરી દેશમાં ઝડપી ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવાની આપણી ઇચ્છા હોય, જગતના સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં હિંદુસ્તાનને પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવાનું હોય તથા માનવસંસ્કૃતિના વિકાસ અને પ્રગતિમાં સ્વતંત્ર હિંદ પોતાનો ફાળો આપવાનું આપણું લક્ષ્ય હોય તો એ લક્ષ્યને આપણે આ માત્ર નામના જ સમવાયતંત્ર દ્વારા સિદ્ધ કરી શકીશું નહિ. કારણ કે આ કહેવાતા સમવાયતંત્રમાં ખરી એકતાનું તત્ત્વ નથી; ઊલટું આપણો રાજકીય વિકાસ અટકવાનારાં પરાગિતક તત્ત્વો છે. આપણે એવી કાષ્ઠ

ધારાસભા કે રાજકીય તંત્ર જોયું નથી જે પોતાનું જ વિરોધી હોય, જે તંત્રના વિભાગોના રાજકીય સિદ્ધાંતો જ પરસ્પર બુદ્ધ હોય એવું તંત્ર વધારે વખત નહીં શકે જ નહિ. ફેડરેશનમાં જોડાવા પહેલાં દેશી રાજ્યો અને પ્રાંતોનાં રાજકીય તંત્રના સ્વરૂપો અને આદર્શો એક સરખાં જ હોવાં જોઈએ, દેશી રાજ્યોની અંદર રહેલાં ક્યુલ્લ અને સ્થાપિત હિતોને પહેલાં ઉખેડી નાખવાં જોઈશે જેથી કરીને તેઓ બાકીના હિંદની સમાન કક્ષામાં આવી શકે. આવા સમાન ધ્યેય અને આદર્શ ઉપર રચાયેલું સમવાયતંત્ર જ આ દેશમાં સરળતાથી ચાલી શકે. બીજી કાષ્ઠિણ્ય જાતનું સમવાયતંત્ર આજે પ્રવર્તતા ભેદો અને તડાંઓને કાયમ કરવાનું કામ કરે અને સ્થાપિત હિતો અને વિશિષ્ટ અધિકારવાળાં મંડળનું રક્ષણ કરે એવો સંભવ છે.

જો આ આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખીશું તો તેના ઉપર રચાયેલું સમવાયતંત્ર, તેના દરેક વિભાગને તેમ જ સમસ્ત તંત્રને લાભદાયક થઈ પડશે. એવા તંત્ર વિના આપણો દેશ અનેક લાગણાઓમાં વહેંચાયેલો અને નબળો રહેશે. આવું ફેડરેશન આપણા દેશ માટે અનિવાર્ય છે. પણ સરકારે ડોકી ખેસાડેલા ફેડરેશન માટે તો આપણે જરાયે ભોગ આપવા તૈયાર નથી. એવા ફેડરેશન વિના આપણે ચલાવી શકીશું અને બીજી કાષ્ઠ વધારે સારી તકની રાહ જોઈશું.

[અપૂર્ણ]

આજે તો બ્રિટનના હાથમાં જ કોરડો છે. પરંતુ બ્રિટનને માટે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાની તથા હિંદને માટે એ સ્વીકારી લેવાની પણ તો અત્યારે જ આવી પહોંચી છે. એટલે આજે બ્રિટન આ તક વધાવી લેયે.

જો બ્રિટન એ નહિ કરી શકે તો આવતી કાલે ચામ્ફ્રે હિન્દના હાથમાં હશે. અને ત્યારપછી, બ્રિટનની પાસેથી સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા લેવાની ઘડી હિન્દ માટે હરગીઝ આવી પહોંચવાની છે. તે ઘડીએ પછી સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો પ્રસ્તાવ કરવાનો સમય બ્રિટન માટે નહિ રહે.

(૪૩મી કલકત્તા મહાસભાના પ્રમુખપદેથી)

—૫. મોતીલાલ નેહરુ

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા

હરિપુરાએ શું કર્યું ?

હરિપુરાના મહામેળાથી પાછા ફર્યા પછી ત્યાં જે મનોરમ દૃશ્યો જોયાં હતા તેની છાપ તે ફરી ફરીને મનમાં ઊભી હતી, પરંતુ દેખીતા એ મેળાની પાછળ રાષ્ટ્ર-ચાપી યુદ્ધની જે ભેરી સભળાતી હતી તેથી પણ મન ઊંચુનીચુ થયા કરતું હતું. વિદુનગરમાં જે દિવસે પગ મૂક્યો તે દિવસે તો મનમાં એટલું જ હતું કે આપણે ત્યાં પ્રવર્તતી અને પ્રતિદિન વડુ ને વડુ રખટ થતી જે પ્રિયારસરૂણીઓ વચ્ચે ત્યાં એક સઘર્ષ જામશે અને તેમાંથી જે મહાસભા આરંભ પાર નીકળશે તો આવતું વર્ષ બહુ યશસ્વી નીવડશે ધારી રાખેલા એ સઘર્ષમાંથી મહાસભા આરંભ તો નીકળી આવી પરંતુ નહિ ધારેલા સંયોગોને લઈને જ એમ બન્યું બિહાર અને યુ.પી.માં પ્રધાનો અને ગર્વનરો વચ્ચે એટલે કે મહાસભા અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે જે તણખા અર્થાં તે તણખાથી એટલું પૂરનાર થયું કે જે વર્ગને બધારણને માર્ગે જનારો નરમ અને વિનીત વર્ગ કહેવામાં આવે તે મૂળ સ્વરૂપમાં તો ક્રાંતિકારી જ છે. યુદ્ધના એક વ્યૂદ્ય તરીકે જ આજે એણે ધારાસભામાં પ્રવેશ કર્યો છે અને પ્રધાનપદના સૂત્રો ધારણ કર્યા છે. પ્રધાનો અને ગર્વનરો વચ્ચે જે અથડામણ ન જન્મી હોત તો હરિપુરામાં ઘણા સવાનો અનુત્તર જ રહી જાત કારણે મનમાં પેદા થયેલી શકાઓનું નિવારણ માત્ર દલીલોથી ભાગ્યે જ થઈ શકે છે એ માટે તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ જ જોઈએ. મહાસભાના ‘ઉદ્દામ’ વર્ગે યુક્ત પ્રાતના વડા પ્રધાન ગોવિંદ વલ્લભ પંત અને બિહારના વડા પ્રધાન શ્રી કૃષ્ણ સિંહાને એક ક્ષણમાં જ સત્તાના સિંહાસન ઉપરથી ઊતરી જતાં જોયાં હશે ત્યારે એમને અવશ્ય ખાતરી થઈ હશે કે સિંહાસન ઉપર રાજા-મહારાજા જેવા લાગતા એ પુરો વસ્તુત તો ફફાર જેવા હતા, દેશના અદના ને આશાક્રિત સેનકો હતા સાથે સાથે એ ઉદ્દામ વર્ગને મહાસભાના મોવડીઓ પ્રત્યે પણ કષ્ટક શકા હશે તે પણ પ્રધાનોને રાજ્યાભા આપવાની કાર્યવાહક સમિતિની આજ્ઞાથી કેન્દ્રેક અંશે દૂર થઈ ગઈ હશે.

એ ગમે તેમ હોય પણ રાજ્યાભાપ્રસંગથી વિદુનગરનું વાતાવરણ જ પનપાછ ગયું હતું. યુદ્ધ કે સુનેહ ? સૈના મનમાં એ પ્રશ્ન ઘોળાયા કરતો હતો. મહાસભા કેવું વનણ્ય ભેરી તે મસનતસમિતિના છે. ના દિવસ સુધી કદંબી શકાતું નહોતું સૈાએ એમ તો ધારેતું જ કે બ્રિટિશ સત્તા તરફથી ફેકવામાં આવેલા આ પડકારને મહાસભા નીચી મૂડીએ સાખી તો નહિ જ લ્યે અને એ સાચું પડ્યું મહાસભાની પ્રતિજ્ઞાને છાજે એ રીતે એ પડકાર એણે ઝીની લીધો અને બ્રિટિશસત્તાને આખરીનામું સભળાવી દીધું. ‘એમણે તો તત્કાળ સમાધાન કરી લ્યો અને

નહિ તો એમાંથી નિષ્પન્ન થતાં પરિણામો માટે તૈયાર રહે.' આ એક દરાવે હરિપુરાના મહત્ત્વમાં મહત્ત્વના દરાવોને પાછળ નાખી દીધા. આવો ગંભીર દરાવ આવવાનો છે એવો સૌને ખ્યાલ હતો એટલે જ દરાવો મસલતસમિતિ સમક્ષ આવતા હતા તે મોટે ભાગે સર્વાનુમતિથી અથવા તો મોટી બહુમતિથી પસાર થઈ જતા હતા.

ફેડરેશનના દરાવમાં સીધા સામનાની અને એની વાતો થઈ હતી, પણ ત્યારે વાતાવરણ જ હથિયાર સજવાનું હતું એટલે એ વાતો વધારે પડતી લાગતી હતી. મહાસભાએ છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં દરેકે પ્રસંગે અને આ પ્રશ્ન પરત્વે આને એ સ્પષ્ટ બતાવ્યું હતું કે મહાસભા શાંતિપૂર્વક આગળ ધપવાના બધા માર્ગો અજમાવશે, પોતાના દુશ્મનને તક આપશે અને જગતની સહાનુભૂતિને પોતા તરફ ખેંચશે. પરંતુ જો એટલેથી એ ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત નહિ કરી શકે તો હાથ જોડીને બેસી રહેશે નહિ પણ આખા દેશને જન-માલની કુરબાની કરવાનું આમંત્રણ આપીને જંગ બોલો કરશે અને ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ જ'પશે. મહાસભાની આવી નીતિ હોવા છતાં 'સીધો સામનો' કરવાના સુધારા આવે છે અને કરણ રીતે બીડી જાય છે. આ વખતે પણ એમ જ બન્યું.

દેશી રાજ્યોનો દરાવ-મૂળ દરાવ-અમારા મત પ્રમાણે સંપૂર્ણ હતો. એમાં થયેલો સુધારો આખા દરાવ સાથે જાણે કે બંધ જ બેસતો નથી. પરંતુ એ સુધારો માટે અલિનંદન તો આપવા જ જોઈએ. કારણ કે મૂળ દરાવમાં રહેલી નીતિને કશી જ હાનિ પહોંચાડ્યા સિવાય દેશી રાજ્યના મોટા ભાગના કાર્ય કરોને એથી સમાધાન મળ્યું છે. દેશી રાજ્યો વિષેનો આ દરાવ આજ સુધીના તમામ દરાવો કરતાં અનેક રીતે બુદ્ધા પડે છે. એની સૌથી મોટી વિશેષતા તો એ છે કે એમાંથી બીજો અર્થ જ ફલિત ન થઈ શકે એટલો એ સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ છે. ઉપરાંત, એ દરાવ દેશી રાજ્યની પ્રજાને આજ સુધીમાં અપાયેલા વિશ્વાસ

કરતાં વધુ બુલંદ અવાજે વિશ્વાસ આપે છે કે મહાસભા સમસ્ત હિંદની સંસ્થા છે, સમસ્ત હિંદના સ્વાતંત્ર્ય માટે એ લડે છે અને હિંદના કોઈ પણ ભાગને શુભામ રાખતું બંધારણ એ ફેંકી દેશે. એ દરાવમાં એક બીજા મહત્ત્વની વાત એ છે કે એ દરેક મહાસભાવાદીને વ્યક્તિગત રીતે દેશી રાજ્યોમાં લડવાની છૂટ આપે છે. આ છૂટનું મહત્ત્વ જેવું તેવું નથી. આ છૂટ પછી અને ઉપરની ખાત્રી પછી તો બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી રાજ્યની લડત વચ્ચે મહાસભાની દૃષ્ટિએ બહુ ઓછો જ તફાવત રહે છે. જે તફાવત છે તે કેવળ સમય અને સંયોગોમાંથી જ જન્મેલો છે. આ મહાન દરાવનો એવો અર્થ પણ થયો છે કે મહાસભા દેશી રાજ્યોની પ્રજાની મુક્તિની લડતમાંથી ખસી જાય છે. દરાવ ઠીક રીતે વાંચનાર કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી માણસ આવો અર્થ શી રીતે કાઢી શકે તે સમજાતું નથી. મહાસભા દેશી રાજ્યોમાં યુદ્ધનાં મેદાનો-પોતાના નામે-બેલાં કરવા તૈયાર નથી તે સાચી વાત છે, પરંતુ જે ધરતી ઉપર દેશી રાજ્યની ઇમારત બની છે તે ધરતીનું ખોદકામ તો એ ચાલુ જ રાખે છે. મહાસભા જાહેર કરે છે કે ફેડરેશન સામે અમારે ધણા વાંધાઓ છે પરંતુ સૌથી મોટો વાંધો તો દેશી રાજ્યોનો છે. એ રાજ્યમાં જ્યાં સુધી જવાબદાર રાજ્ય-તંત્ર ન સ્થપાય ત્યાં સુધી ફેડરેશનનો વિચાર હાસ્યાસ્પદ છે. દેશી રાજ્યની પ્રજાને એની મુક્તિ માટે આજનાં સંયોગોમાં આથી વધુ શી ખાત્રી આપી શકાય? હિંદમાં વસતો ને હિંદની લડતમાં રસ લેતો એકેએક માનવી જાણે છે કે આજે દેખાતી શાંતિ-સુલેહ કે પ્રાંતિક સરકારો, એ બધાનો આખરી નિકાલ ફેડરેશનના પ્રશ્ન ઉપર આવવાનો છે. બ્રિટિશ સત્તાને ફેડરેશન દાખલ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. થોડું વહેલું કે મોડું એ આવવાનું જ છે એની મહાસભાને પૂરી ખાત્રી છે. આવા પ્રસંગે મહાસભા જેમાંથી બે અર્થ ન નીકળી શકે એવી સાફ જાણનામાં જાહેર કરે કે 'પહેલાં દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર તંત્ર સ્થાપો' એનો અર્થ જ એ કે સ્વરાજની યાત્રામાં એ અમારી

પાછળ છે તેઓ ન્યાસુધી અમારા સાથે ન થઈ જાય ત્યાં સુધી અમે અમારી મજલ થોભાવશું અને એ વિશાળ જનસમુદાય જે અમે જ છીએ તેને અમારી સાથે લેશું. એમના વિના અમને પ્રાપ્ત થતી કોઈ પણ ચીજ અમને ખૂલ નથી

એટલે સાચી વાત તો એ છે કે દેશી રાજ્યની પ્રજા એક ચોક્કસ પ્રજા તરીકે મુક્તિની લડત પોતાના રાજ્યમાં લડે અને સમગ્ર દેશી રાજ્યોની મુક્તિની લડત મહાસભા પોતાના ધ્યાન ઉપર રહી પોતાને કાર્યસાધક લાગતા હોય એવા હથિયારો વડે પોતાની નીતિરીતિથી બ્રિટિશ હિંદમાં રહીને લડે. આ અને લડતો દેખાવે બુદ્ધિ છે પણ તત્ત્વતઃ એ જ છે આમાંની કોઈ પણ એક લડત મદ પડે તો બીજી લડત ઉપર એની અસર પડે જ. એટલે દેશી રાજ્યની પ્રજાનો તો અત્યારે નિશ્ચિત ધર્મ છે કે એમના આગેવાનોએ લડતની અને પ્રજાશક્તિની જે વાતો કરી હતી તે પુરવાર કરી બતાવે

કિસાનસંઘેને અમે પણ એક હરાવ હરિપુરામાં થયો હરિપુરા પડેલા વર્ષામાં મળેની કાર્યવાહક સમિતિએ જે હરાવ ઘડે તો તેમાંથી મિહારને લગતો ભાગ અહીં કાઢીને ઉત્તમ કામ કર્યું વર્ષાના હરાવ અને આ હરાવ વચ્ચે એ સિનાય તો કશે જ ભેદ નથી રહ્યો આ હરાવે કિસાનસંઘે સ્થાપવાની છૂટ આપી છે પણ એનો અર્થ એ નથી કે સંઘે સ્થાપવાનો આદેશ આપ્યો છે હરાવ ચોખ્ખે ચોખ્ખુ તો એ બોલે છે કે મહાસભા પોતે જ એક મોટામાં મોટી કિસાનસંઘ છે અને તેની તાકાત વધારવાના જ તમામ ઉપાયો લેવા જોઈએ એ તો ક્યારેય સમજાતું જ નથી કે મહાસભા કિસાનોની વિરોધી કેમ હોઈ શકે! આ આખો દેશ તો કિસાનોથી જ ભરણ છે અને મહાસભાના ત્રીસ લાખ સભ્યોનો મોટો હિસ્સો તો કિસાનો જ છે, છતાં એ કિસાનસભા શા માટે નહિ એ એક કાયદો છે પૂર્ણ સ્વરાજ મહાસભાનું ધ્યેય છે એટલે જે એ ધ્યેયનું વિરોધી ન હોય એવું કોઈ પણ દળ

મહાસભાની જનતામાં મેળવી શકે, પરંતુ એનો અર્થ એ તો નથી જ થતો કે એવા દળોથી મહાસભા બળવાન થાય એવા દળો જે સ્થપાતા જ જાય અને તે તે વર્ગને આકર્ષતા જ જાય તો મહાસભા અતે એક નામરૂપ જ બની રહે પરિણામ એક જ આવે કે વેરવિખેર પડેલા એ તમામ દળો ઉપરનું જન ખર્ચી જતા જ એ દળો નામરૂપ બની જાય એક બીજું જોખમ પણ આવા દળોના અસ્તિત્વમાં રહ્યું છે આવા દળો પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ સ્વરાજ રાખે છે અને મહાસભાનું પોતે સહાયક કે પૂરક બળ છે એમ જાહેર કરે છે છતાં, પ્રત્યેક પ્રસંગે-મહાસભાના લગભગ એકે એક હરાવે તેઓ એમ જાહેર કર્યા જ કરે છે કે 'મહાસભા પાછળ હટી જાય છે મહાસભા ખેડૂતોને ભૂતે છે મહાસભામાં મૂઠીનાદી તત્ત્વ જોર કરે છે' આમ કરીને તેઓ મહાસભામાં એવી કોઈ નમળાઈ હોય તો એને દૂર નથી કરી શકતા, કારણ કે એમ કરવાનો આ રસ્તો જ ન હોય પણ લોકોની નજરમાં મહાસભાની પ્રતિજ્ઞા ઓછી કરે છે પરિણામ એ જ આવે કે આ દળો ન ધમ્મજના હોય તોપણ લોકોની નજરમાં તેઓ મહાસભા કરતા મોટા દેખાવા લાગે અને ખરો પ્રસંગ આવે ત્યારે લોકોએ કોનો આદેશ ઝીંવેા તેની મૂર્ખવણમાં પડે ખરો માર્ગ તો એ હોવો જોઈએ કે મહાસભા આજના યુગની જન્મદાત્રી છે એ વસ્તુનો જાગર જનતા પાસે ફરી ફરીને રમૂ કર્યા કરીને જ એની કોઈ નમળાઈ પ્રત્યે લક્ષ્ય ખેંચવું જોઈએ આથી મહાસભાની પ્રતિજ્ઞા પણ વધે અને એવી પ્રતિષ્ઠિત સરથામાં જોડાઈ એને વધુ પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું લોકોમાં જોમ આવે

કેળવણી વિષેનો જે હરાવ થયો તે હરાવ કરતાં એ વખતે મહાસમિતિના સભ્યોમાં જે ઉદાગીનતા પ્રવર્તતી હતી તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું આપણે રાજદારી ગરમાગરમીમાં એટલા તો ઉત્કેષાયેલા હોઈએ છીએ કે સમગ્ર રાજકારણ અને અર્થકારણને પણ ધક્કા સ્થનાત્મક બગો તરફ આપણું લક્ષ્ય જ રહેતું

નથી. ગાંધીજીની રાહબરી નીચે ચાલતા ‘ચરખા સંઘ’ ‘આંમોદોગ સંઘ’ ‘હરિજન સેવક સંઘ’ ઇત્યાદિની પેઠે એક કેળવણીસલાની હવે શરૂઆત થશે. આ ઠરાવ મોટો હતો અને તદ્દન સમજી શકાય તેવો હતો. આ ઠરાવનો અમલ થાય એટલે દેશના લાખખો કરોડો માણસો ઉપર એની અસર પહોંચે એમ હતું છતાં એ ઠરાવ તરફ એ ચાર સભ્યો સિવાય લાગ્યે જ કોઇનું લક્ષ હતું. ગાંધીજીના નેતૃત્વનો અને કાર્યપદ્ધતિનો તો ઘણા વિરોધ કરે છે પણ આ ઠરાવ વખતે વ્યાપેલી બેદરકારી બેતાં એમ લાગ્યું કે વિરોધ કરનારાઓ માત્ર શીક્ષા જ ખાંડે છે, કારણકે પ્રજા પાસે પહોંચવાના બેટલા માર્ગો છે, પ્રજાના હૃદયમાં આસન જમાવવાની બેટલી યુક્તિ-પ્રયુક્તિ છે તે તો પેલો ગાંધી જ હાથમાં રાખીને બેઠો છે એણે પોતાના અખિલ હિંદ-

વ્યાપી સંઘો દ્વારા હજારો સૈનિકાની સેના ઊભી કરી દીધી છે. આ સેના કામ પણ કરે છે અને એના તત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર પણ કરે છે. બે ગાંધીજીનું નેતૃત્વ કોઇએ ખેસવવું હોય તો ‘મસલતસમિતિ’ કે ખુલ્લા અધિવેશનમાં વિરોધ કરવાથી તો ન જ ખેસવી શકાય. એના આ સંઘો ઉબેડી નાખવા બેઠાએ ! પણ એમ કરવામાં રાજદ્વારી રસાકસી ન મળે એટલે એ તરફ કોઇ બેતું જ નથી.

હરિપુરાની બેઠકનું સરવૈયું દરેક બેઠકના બેવું જ છે. ફ્રેઝ્યુરમાં મળ્યા પછી દેશની શક્તિમાં અદ્ભુત વધારો થયો છે અને તે લગીર પણ અચકાયા વિના કહી શકાય કે મહાસભાએ પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યાં તેનું જ મોટું ભાગે એ પરિણામ છે. એટલે આજે ચાલતી વિચાર-સરણીની ભાષામાં કહીએ તો હરિપુરામાં ગાંધીવાદનો મોટામાં મોટો વિજય થયો છે.

હરિપુરા પછી

બિહાર અને યુક્તપ્રાંત

બિહાર અને યુક્તપ્રાંતના બનાવે હરિપુરાની બેઠક પછી જે વલણ લીધું તેથી લડતના રસિયાઓ નિરાશ થયા હશે, પરંતુ એ બનાવ ખરેખર તો મહાસભાનો એક મોટો વિજય લેખાવો બેઠાએ. પ્રધાનપદ સ્વીકારતાં પહેલાં જે ખોળાધરી આપણે માગી હતી તે ખોળાધરી તે દિવસે તો ગોળ ગોળ ભાષામાં મળી હતી. આ પ્રસંગે એની ભાષા સાફ કરી નાખી અને એક શિરરતો પણ નક્કી કરી આપ્યો. હરિપુરાના ઠરાવ પછી વાઇસરોયે કરેલું નિવેદન તો તદ્દન અધૂરું હતું અને એમાં પ્રથમનો પડકાર ગાજતો હતો. પરંતુ એ સાથે જ યુદ્ધ નોતરવાની એમની તૈયારી નથી તે પણ સ્પષ્ટ થતું હતું. એ પછી ગાંધીજીએ કરેલું નિવેદન આખા સમાધાનને માર્ગદર્શક નીવડ્યું હતું અને એ નિવેદનનો જ બળે સ્વીકાર થયો હોય એમ પ્રધાનો અને ગવર્નર વચ્ચે સમાધાન થઇ ગયું. આખા સંઘર્ષણનો મુદ્દો જ એ હતો કે પ્રાંતની સુલેહશાંતિની જવાબદારી કોની ?

અથડામણના આ પ્રસંગે નક્કી કરી આપ્યું કે એ જવાબદારી પ્રધાનોની. અને સમાધાન થયા પછી તુરત જ એ જવાબદારીનો અમલ થવા લાગ્યો. બંને પ્રાંતોના ઘણાખરા કેદીઓ છૂટી ગયા અને પ્રજાને મહાસભાની શક્તિની ખાતરી થઇ.

આ સમાધાન થયા પછી લડતનું વાતાવરણ તો શમી ગયું છે, પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે ફ્રેઝરેશન વિષે પણ કંઈ સમાધાન થઇ જશે કે શું ? દેશની તાકાત જેમાં વધતી હોય એટલે સ્વાતંત્ર્યકુચ આગળ ધપતી હોય એવા કોઇ સમાધાન સામે તો શો વાંધો હોઇ શકે, પરંતુ સમાધાન થઇ જાય એવો આ પ્રશ્ન સહેલો નથી લાગતો. આ પ્રશ્નમાં જે અનેક તત્ત્વો ગૂંચવાયેલા છે—ખાસ કરીને દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન ગૂંચવાયેલો છે—તેનો નિકાલ આવવાનું મુશ્કેલ બનશે. બ્રિટિશ સત્તા અત્યારે આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં એવી સંડોવાયેલી છે કે હિંદમાં યુદ્ધ ઊભું કરવું એને પોસાય એમ નથી. પણ એ સાથે જ હિંદ ઉપર જ સામ્રાજ્યનું સિંહાસન ઊભું

છે તે હિંદને છોડવું કે બળવાન થવા દેવું પણ કેમ પાલવે ? જગતની પ્રજાઓમાં જે મોટા મોટા ફેરફારો થયા છે તેમાંના લગભગ બધા ફેરફારોમાં આબુબાલુના સંયોગોએ અદ્ભુત ભાગ ભજવ્યો હોય છે. હિંદ માટે પણ એવું જ કંઈક બનવાનું હોય એવું દેખાય છે. પરંતુ એટલી વાત તો નક્કી છે કે સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિમાં આપણી તાકાતનો જેટલો હિસ્સો હશે તેટલો જ હિસ્સો સ્વરાજસરકારની મૂડી બની શકશે અને ખાકીનો હિસ્સો તો પરિસ્થિતિ દ્વારા થતાં જ ખસી જશે. એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં ચિટ્તન ગૂંચવાયું છે એથી દેશની મુક્તિ માટે વિશેષ આશા બંધાય છે. પણ એ સાથે જ એમ યાદ છે કે જગતનાં બીજાં બળો કરતાં સવિશેષ આપણા બળથી જ આપણને મુક્તિ મળે તો સારું, કારણ કે તો જ સ્વરાજની આપણી ઇમારત કોઈ હલમથાવી ન શકે એટલી મજબૂત બની શકશે. જે ફેડરેશન આપણાં માર્યા ઉપર તોળાઈ રહ્યું છે તે નો આવશે-અને આવશે જ કારણ કે એમાંથી ભગવાનું હવે બ્રિટિશ સત્તાથી પણ બની શકે એમ નથી કારણ કે એ ફેંકી દીધેલો દાવ છે-ત્યારે આપણે કેટલું ખમીર ખતાવી શકીએ છીએ તે ઉપર આપણા પૂર્ણ સ્વરાજના ધ્યેયનો આધાર છે.

પ્રધાનમંડળો

બિનમહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોનાં આસનો ઢાલવા લાગ્યાં છે. સિંધના પ્રધાનમંડળે તો રાજીનામું આપી દીધું અને એની જગ્યાએ જે પ્રધાનો આવ્યા તેમણે કેટલીક હદ સુધી મહાસભાના સિદ્ધાંતો માન્યા. આ બતાવતી પાછળ મહાસભાની તાકાતે કામ કર્યું છે એમ ન કહી શકાય પરંતુ મહાસભાનું ઓછામાં ઓછું બળ પંજાબ અને સિંધમાં છે તેમાં પંજાબ કરતાં સિંધમાં મહાસભા જલદી આગળ આવી શકશે એવી આશા બંધાય છે. નવા પ્રધાનમંડળને મહાસભાએ ખાતરી આપી છે કે જ્યાં સુધી તેઓ મહાસભાના

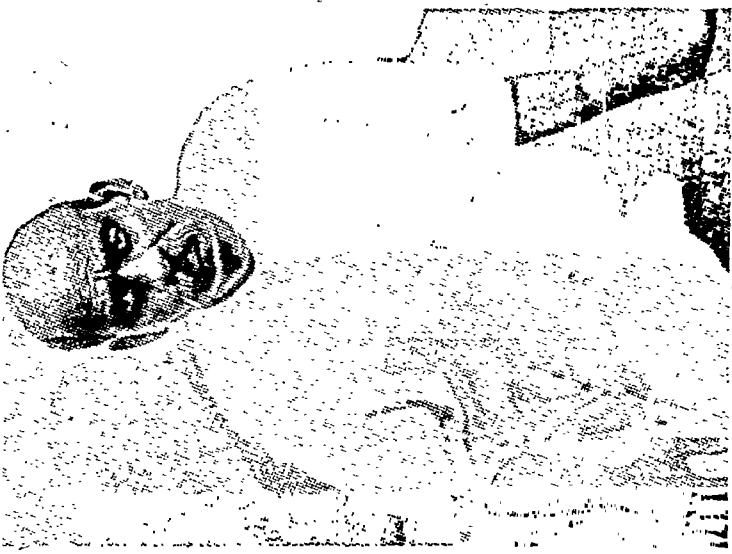
કાર્યક્રમને અનુસરશે ત્યાં સુધી મહાસભા એમના પડખે બિમી રહેશે. આ નવું પ્રધાનમંડળ ચોખ્ખી બહુમતિ ધરાવતું નથી એટલે મહાસભાની સહાય એને જરૂરી છે. એટલા ખાતર પણ મહાસભાને ત્યાં બળવાન બનાવવાના સંયોગો વધારે છે. સિંધ પ્રાંતિક સમિતિ મહાસભાની તાકાત વધારવાના તમામ ઉપાયો લઈ રહી છે એમ તો છાપામાં આવતા સમાચારો ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

આસામની સ્થિતિ વિચિત્ર છે. ત્યાંનું પ્રધાનમંડળ એક તાંતણાના આધારે જ ટકી રહ્યું છે એટલે સંભવ છે કે મહાસભાના સાત પ્રાંતોમાં પડેલો ઉમેરો આસામ કરે, પરંતુ હમણાં હમણાં બંગાળના જે સમાચારો આવે છે તે બતાવે છે કે ત્યાંનું રાજકીય વાતાવરણ બીજા કોઈ પણ પ્રાંત કરતાં વિશેષ બિઝનેસનું છે. બંગાળે સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં બહુમૂલ્ય બલિદાનો આપ્યાં છે, પરંતુ મહાસભાની દૃષ્ટિએ એ પ્રાંત છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો થયાં નબળો રહ્યો છે. આ વર્ષે રાષ્ટ્રપતિપદનું માન બંગાળને મળ્યું છે. ગાંધીજીની પ્રત્યક્ષ શક્તિનો ઉપયોગ પણ ત્યાં થઈ રહ્યો છે એટલે થોડા જ વખતમાં એ બીજા પ્રાંતોની હરોળમાં આવી જવાનાં ચિહ્નો દેખાય છે.

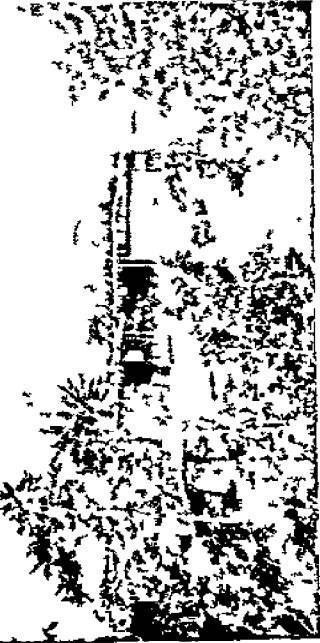
એક ચિંતા રહે છે કે એક બાબુ બંગાળનું પ્રધાનમંડળ તૂટી પડે અને સત્તા મહાસભાના હાથમાં આવે એવા સંયોગો છે અને બીજી બાબુ રાજકેદીઓનો ગંભીર પ્રશ્ન પણ આજના પ્રધાનો સાથે જ ચર્ચાઈ રહ્યો છે. આ બંને પ્રશ્નો એકબીજાને નુકસાન તો ન પહોંચાડે ? મહાસભા પરત્વેના દેપને કારણે બંગાળના પ્રધાનો રાજકેદીઓને છોડવા વિલંબ તો ન કરે ? અથવા રાજકેદીઓ-પ્રત્યે ઉદારતા દાખવી પોતાની તૂટી પડતી પ્રતિજ્ઞા તો ન ટકાવે ? આપણે ઇચ્છીએ કે એમને બીજો માર્ગ સૂઝે, કારણકે રાજકેદીઓની મુક્તિથી પ્રધાનોની પ્રતિજ્ઞા કરતાં મહાસભાની પ્રતિજ્ઞા અનેક ગણી વધવાની છે.

આ સમાધિસ્થ બેઠા છે તે વીર વિઠ્ઠલભાઈ. એમણે જીવનની ક્ષણેકણ ખરપીને ભારતમુક્તિની પ્રતિમા ધડવામાં યશસ્વી હિસ્સો આપ્યો. એમણે રોપેલાં શક્તિબીજ આજે ઊગતાં હોય એમ ધારાસભાની સાત કેદાની લડાઈમાં સરકારને મહાસલા હાંકવી રહી છે. તેઓ ન્યાં હશે ત્યાં આજે પ્રસન્નતા અનુભવવા હશે. એમની પ્રતિમા એ પ્રસન્નતાની સાક્ષી પૂરે છે.

ને આ બેઠા છે તે સરદાર વલ્લભભાઈ. તેઓ લોખંડી પુરુષ છે અને દેશભરમાં અજોડ વ્યવસ્થા-શક્તિ ધરાવે છે એમ સાંભળ્યું હતું. સાંભળ્યું હતું તે દિવસે પણ માન્યું હતું પણ ત્રણ ચાર મહિનામાં નિર્જન જંગલને સ્થાને વિઠ્ઠલનગરની અલકાપુરી જાળી થઈ ગઈ ત્યારે તો એ વાતની સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ ગઈ. ગુજરાત એમને લાઇને શોભતું હતું, શોભ્યું અને શોભશે.

લાપી તીરની મહૂલી

વણીખરી

ભારતમેયની પ્રતિમા

શેષનાં કાવ્યો*

આપણી ભાષામાં ગદ્યની નેટલી વિશિષ્ટ શૈલીઓ અત્યારસુધીમાં જુદા જુદા લેખકો તરફથી આપણને મળી છે. તેટલી જ લગભગ કાવ્યની શૈલીઓ પણ મળી છે. કલાપિ, કાન્ત, લલિતજી, નરસિંહરાવ, બી. ક. ઠાકોર અને નવા કવિઓમાં બે ત્રણ-આમના તરફથી આપણને જુદી જુદી રીતનો કાવ્ય-રસાસ્વાદ મળ્યો છે. આજે શ્રી. 'શેષ' (રામનારાયણ વિ. પાઠક) આપણને આ સર્વથી ભિન્ન, નવો જ અને મારે મને વધુ આલ્હાદક એવો કાવ્યરસ એમના તાજા કાવ્ય-સંગ્રહ (શેષનાં કાવ્ય)થી પીરસે છે.

કોઈ પણ વિષય પરનું એમનું કાવ્ય-લો. હાસ્ય-રસનું, કરુણરસનું, ગંભીર કે સાદી વાર્તા કહેતું-કોઈ પણ કાવ્ય એટલા જ સરળ અને અર્થગંભીર શબ્દોમાં એકધારા પ્રવાહે વહેતું જણાશે. જે ભાવ કવિ વાચકના હૃદયમાં પ્રેરવા ઇચ્છે તેમાં તેઓ બહુ જ સફળ રીતે પાર બિતરે છે. આનું કારણ કવિ પોતે એ ભાવોમાં ખૂબ ઓતપ્રોત હોય એ છે.

આખા સંગ્રહમાં કુલ ૬૭ કાવ્યો છે; એમાં વાર્તા અને હાસ્યરસનાં કાવ્યો આપણને સવિશેષ દેખાશે. પણ એક વસ્તુ આપણને લાગ્યા વિના રહેતી નથી. કવિ પોતાની કોઈ મૂંઝી વેદના તો આવી રીતે છુપાવતા નહિ હોય ! હાસ્યરસનાં એ કાવ્યો

વાંચતાં આપણે હસી હસીને પેટ દુખવીએ છીએ પણ કવિ આટલે મોટેથી હસી હસાવીને પોતાના જાના દર્દને ભૂલવા મથે છે.

પણ આમ કેમ લાગે છે ? કવિના અંગત જીવનને તો હું જાણતોય નથી. જાણું છું તેય એટલું જાણું છું કે કવિ ખૂબ વિનોદી છે. પણ કવિને 'દર્દી' તરીકે એના દરેક કાવ્યમાં જોઈ જવાય છે. તેનો દોષ આપણે શીર નથી. પુસ્તક ઉઘાડીએ છીએ, અર્પણનું પાતું પ્રથમ નજરે ચડે છે, 'અર્પણ'માં આ શબ્દો છે:

વેણીમાં ગૂંથવાંતાં
કુસુમ તહીં રહ્યાં
અર્પવાં અંજલિથી.

કેટલું દર્દમય !

અને પછી મુખકાવ્ય-એની પહેલી કડી આમ છે:

સખિ ! જો, ઉદ્ધિતણે હરે
નભથી કૌઝદિ કેવી નીતરે !
દધિ એ બહાની પળે પળે
છબી ધારે હરે તે દલે-દલે !

કવિ હમેશાં પોતાના દર્દને ભૂલવા જ મથે છે અથવા એ પરાણે હૈયે ચડી બેસતાં મૂંઝાઈ ન જતાં

‘ગરીબોનાં ગીતો’ તો આપણે ત્યાં બહુ લખાય છે. અહીં એક નવી જ શૈલીમાં એવું એક ગીત વાંચવા મળે છે. ‘વિશાખના બપોર’ :

“સન્નિવવાં કાતર ચપ્પુ કોઢને !”

એક ડોસો પોતાના નાના દીકરાને લઈ ખરે ઘોમ ધખતે સમયે કાતર-ચપ્પુ સજી દેવા નીકળ્યો છે. ચિત્ર ધણું જ કરણુ છે, સ્વભાવિક શબ્દોમાં એ આગળ વધે છે:

“પરંતુ જાપાની અને વિદ્યાયતી
અત્રા છરી રાખનાર
દેશી સરાણે શી રીતે સન્નિવે ?”

લેકો દયા ખાય છે—

“આવે જનો દૂર કહીં કહીંથી ?
ભુજો દેશ ગરીબ કેવો ?”

છતાં

“જાણુ સન્નિવો કંઈ” ના જવાબમાં
“ભાઈ ના ના સન્નિવવાતું નથી કે’ અમારે.”

ન્યારે સરાણિયો

“અરે ભાઈ ભૂખ્યા છાએ, ઘો,
આધાર થાય કે’ જરાક પાણીનો”

કહે છે ત્યારે કોઈ ‘એ ખરી ફજ’ રાજ્યની’ તો કોઈ ‘પ્રજા અધાય કેરો, સ્વરાજ છે એક ખરો ઉપાય,’ કહીને દૂર ખસી જાય છે. કોઢને કંઈક ખાવાનું આપવાનું મન થઈ જાય છે ત્યાં એમનાં પત્ની તાડૂકે છે:

“એવા સિનેમા જણું આજ છે ને !
ખાણું શું ને આ દઈ દેઈં અત્યારે.”

આખર સરાણિયા આપ-દીકરો ગામ બહાર જાય છે. ત્યાં મજૂરો ટીમણુ કરતા હતા તે એમને જોઈને બૂમ મારે છે:

“અરે જરા ખાઈ પછીથી જાએ.”

આ મજૂરો પાસે દયા કે કોઈ શાસ્ત્ર નહોતું.

“હતી તહીં કેવળ માણસાઈ !”

આમ આપણને ગીત ધણું શીખવી જાય છે.

પ્રકૃતિવર્ણનોનું ચિત્ર ધણું જ આબેહૂબ અને થોડા શબ્દોમાં જ કવિ આપણી સમક્ષ રજૂ કરી દે છે. કોઈ પથુ વર્ણન તેઓ એટલી જ સરસ રીતે કરી શકે છે. ‘રાણકદેવી’ના કાવ્યમાં રાણકદેવીના કેસનું વર્ણન ચાર લીટીમાં કેટલી લઘ્યતાથી કર્યું છે ! :

“છટ્ટા કેસ વન રકધની એહ પાસ
ઉરે ઢળી વહી જતા ચરણો સુધી એ
શું કેસવાળી ? પથુ સિંદણને ન સોહે
કાઢિન્દી શું ? નવ હિમાવયથી વહે જો.”

રકધની બને પાસ ઢળેલા વાળને કાની ઉપમા આપતી ? કેસવાળી કહી શકાત પથુ સિંદણને કેસ-વાળી નથી હોતી. રાણકદેવી તો સિંદણ હની ને ! યમુના કહી શકાત પથુ યમુના તો હિમાવયથી એક જ વહે છે ન્યારે આ વાળ તો બને બાણુ પથરાયેલા છે.

આજની આપણી લગ્નપ્રથામાં કન્યાને જે સોસલું પડે છે તેનું ચિત્ર થોડા શબ્દોમાં ‘લગ્ન’ કાવ્યમાં આપી દીધું છે:

“અગ્નિ આંહી જે કાષી પ્રદિપ્ત
તે ના લાલ હોમવાને
હોમાશે ત્યાં હેયું ને હીર મારાં.”

(લાલ એટલે ચોખા ઇ. જે વેદિમાં હોમવાનું હોય છે તે)

પછી એક ડેકાણુ વળી કહે છે: ‘જીવનમાં વિગમતા પેદા થાય તો તેને નહાવી ન લો.’

“ન હોય કદી કંટકે મમત કે આત્રહ
મનથી સ્વરથ યે જરી વિસામીને વાટમાં
સ્વકીય કરી જ કંટક કહાડી નાખ્યો ધટ
ભયે ધરીક પીઠ કંટકથી ઝાઝી સ્થેવી પર.”

અને આ કેટલું સુંદર સત્ય છે !

“ના માણું હું ધનજલ પરમે સ્વામિન્ય સૂર્યકાંઠે
ખુલ્લી છાપે મહી નીપજતાં મોતી સોહાગ સાર,
ના ના લાધે કશું ચ કદી એ બહારની ચક્રત ચોળ
જામે અંતરૂ દરદશી જ આ મૌનિકો મુનિકો વા.”

કવિ આપણા અંતરના આગળા ઉઘાડી નાખે છે, ક્યાંક આપણને હસાવે છે, ક્યાંક ગમગીન પણ બનાવે છે, ક્યારેક આપણને ઊંચી ફિલસૂફી સમજાવે છે, ક્યારેક રાસ માટેનાં ગીતા છે, કેટલાંક શાસ્ત્રીય રીતે ગાવાનાં ગીતા છે, ત્યાં આપણને એ રસિક પણ બનાવે છે. કવિનો કાવ્ય બનાવવાનો હેતુ ઘણો સફળ થાય છે. ખાસ તો એમનો એકધારો શબ્દપ્રવાહ, અર્થની સરલતા અને સુગંધતા આપણને બહુ જ રુચે છે.

પુસ્તકની પાછળ ટિપ્પણ આપેલ છે તે ઉપયોગી છે. કેટલાંક ગીતાનું સ્વરાંકન પણ પાછળ છે. આપણે ત્યાં હવે ગેય ગીતો રચવા તરફ કાવ્યકારો વધુ વલણ રાખે છે. પણ જો શબ્દપ્રવાહ બરાબર જાળવી શકતા હોય તો સંસ્કૃત છંદો પણ સારી રીતે ગાઇ શકાય છે. જ્યંત આચાર્ય પૃથ્વી છંદ એટલી સરસ રીતે ગાય છે કે આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે એ કાંઈ ‘પૃથ્વીરિયો’ છંદ છે. સાબરમતી જોલમાં હિંસાવાદી તરીકે પકડાઈ આવેલાં આજન્મ કેદ ભોગવતા શ્રી. ભગવાનદાસ નામે રાજકેદી પાસે શિખરણી છંદ સાંભળીને દિલ તર થઈ ગયું હતું. એવી જ રીતે બીજા છંદો પણ ગવાય છે. પણ એને માટે મારી મચરડીને ખેસાડેલા શબ્દો અને અર્થ સમજતાં દમ નીકળી જાય એવી રચનાનાં ગીતા નકામાં. કાવ્ય તો અંતરની સ્ફુરણ છે. કેટલાક એને માટે યંત્રની માફક ઝૂકી પડે છે તે કાવ્યમાં શું ઉકાળવાના ?

‘શેષનાં કાવ્યો’નો સત્કાર હું આથી વિશેષ કંઈ રીતે કરું ?

અંતે

‘તે મારું મન શિવ-સંકલ્પ કરજે’

એ શ્રી. શેષની પ્રાર્થના હું એમનાં કાવ્યો પાસે કરી વિરમું છું.

જીવન ભારતી : લે. કાકા સાહેબ, પ્ર. નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય : અઢી રૂપિયા

કાકા સાહેબના એક પછી એક પ્રગટ થતા ગ્રંથો

જોતાં એમ થાય છે કે કાંઈને ખબર ન પડે એમ કાકા સાહેબે આટલું બધું ક્યારે લખી નાખ્યું ! જે ગ્રંથો પ્રગટ થાય છે તે કાકા સાહેબના લેખોના સંગ્રહો છે છતાં જીવનને સ્પર્શ કરતા બધા જ વિષયો ઉપર એમણે ગ્રંથો જ લખ્યા હોય એટલા એ સંપૂર્ણ લાગે છે. દરેક ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં કાકા સાહેબ કહે છે કે જુદા જુદા પ્રસંગે, પ્રસંગને ખાતર જ લખાયેલા આ લેખો છે એટલે, એમાં પુનરુક્તિનો દોષ આવશે. પણ અમને એ દોષ એમાં જણાયો નથી. પુનરુક્તિ જરૂર છે, પણ એ એટલી બધી સુંદર અને નવીન છે કે વિષયને સ્પષ્ટ અને વિશદ બનાવવામાં મદદગાર થાય છે. આ સંગ્રહ સાહિત્યવિષયક લેખોનો છે. આમાં કાકા સાહેબે કરેલું સાહિત્યનું અવલોકન નહિ પણ આસ્વાદન જોવા મળે છે. ‘જીવનવિહાર’ નામે લેખોનો પ્રવેશક વાંચ્યા પછી જો વાંચક આ ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરશે તો એને ઝોર રસ આવશે, કારણ કે આ ગ્રંથમાં વિચારસામગ્રીનો તોટો નથી, પણ એ વિચારો ગંભીર હોવા છતાં જરાય ભારે નથી લાગતા. એ વિચારો શબ્દબદ્ધ કરવામાં કાકા સાહેબે જે મોજ લૂંટી છે તે વાંચનાર પણ લૂંટી શકે એવો નિર્માણ રસ એમાં ભર્યો છે. પ્રથમના બે ખંડો ‘સાહિત્યવિવેચન’ અને ‘સાહિત્યપરિચય’માં તો રસ આવી શકે, પણ ‘લાખાચર્યા’ ‘રાષ્ટ્રભાષા’ અને ‘એક લિપિ’ના લેખોમાં પણ રસપ્રાપ્તિ થઈ ત્યારે તો એમ જ લાગ્યું કે કાકા સાહેબ ભલે પોતાને કેળવણીનિષ્ઠ કહે-અમને એ સંપૂર્ણ સાચું લાગે છે. પણ તેઓ સાહિત્ય અને કલાનિષ્ઠ તો છે જ છે.

સાહિત્યવિવેચનનો આવો ગ્રંથ ગુજરાતમાં કદાચ અજોડ છે.

સ્વૈરવિહાર ભાગ બીજો : શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક, પ્રકાશક, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિં. રૂ. ૬.

સ્વૈરવિહારના ‘ઉપોદ્ધાત અને ઉપસંહાર’માં લેખકે જે મહાન સત્ય શોધી કાઢીને જાહેર કરી દીધું છે કે ઘણા અવલોકનકારો પુસ્તક વાંચ્યા વિના જ અવલોકન લખે છે. હું પણ સ્વૈરવિહારનું અવલોકન સ્વૈરવિહાર

વાચ્યા વિના જ લખવાનો હતો સ્વૈરવિહારનો પહેલો ભાગ તો મેં વાચ્યો જ હતો, અરે એકાદ લેખ તો મ્યારેક 'પ્રસ્થાન'માં વાચ્યો જ હોય ને ! એ પરથી આખા પુસ્તકનું અવનોકન લખી નાખવું એ કંઈ અધરી વાત નહોતી

પણ જેણે સ્વૈરવિહારનો એકાદ પણ લેખ વાંચ્યો હોય તેના હાથમાં એવું આખું પુસ્તક-એક ભાગ થા, અઠાર ભાગ-આવે તો તમામ વાચ્યે જ જપે મેં પણ આમ બીજો ભાગ બરાબર પહેલેથી છે ને સુધી ('સુચિ' સુધી) વાંચ્યો સ્વૈરવિહારનું અવનોકન તો થા લખવું ? સ્વૈરવિહારને લેખક સત્ય કહે છે કે અસત્ય તે શોધવા મેં ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ એવું કયાય લેખકે લખ્યું હોય એમ મને લાગ્યું નહિ મારો મત એ છે કે સ્વૈરવિહાર સત્ય પણ છે અસત્ય પણ છે હું જ્યારે વાચતો હતો ત્યારે મારી પાસે એક મિત્ર બેઠા હતા, સ્વૈરવિહાર વાચતા હારે મોઢું કોતું રહી શકે ? મારાથી ખૂન હતી જવાતુ હતું આખરે મારે મિત્ર પાસેથી બીડી જઈ એકાતમા વાચવા જવું પડ્યું સ્વૈરવિહાર સત્ય જ હોય તો એ વાચના કોઈ ન દેખે ત્યાં થા માટે જવું પડે ? અને સ્વૈરવિહાર સત્ય તો છે જ, કારણ કે તે હમેશા સાચી જ વાત મેં છે એને સાચી વાત કહેવા માટે શિષ્ટ ભાષા શોધવા જવું નથી પડતું, એને દલ નથી કરવો પડતો, જેવું હોય તેવું કહી દે સ્વૈરવિહારમાં કટાક્ષ પણ બહુ સારો કરી લેવાય.

ગૂજરાતને સ્વૈરવિહારની ઘણી જ જરૂર છે લેખક લખે છે કે રડતા અને હસતાનું પ્રમાણ કાઢ્યું હોય તો ૮૭ ૩ નું પ્રમાણ આવે, આ પ્રમાણ ઉત્પત્તિની નાખવાની જરૂર નથી ? સ્વૈરવિહાર બહુ લખાશે તો લેખકને જ કપૂલ કંટવું પડશે કે સાચી સ્થિતિ રેતાની નથી પણ હસતાની છે

દત્તા લેખક શ્રી શરદ્વદ્ધ ચટ્ટોપાધ્યાય અનુવાદક શ્રી માણિકલાલ બેશી પ્રકાશક શ્રી નવબેન સહિત્ય મંદિર અમદાવાદ, કિ ૩૧ ૪)

મૂળ બગાળી નવલનો આ એક સુવાચ્ય અનુવાદ છે શ્રી. શરદ્વાચુની વાર્તાઓમાં જે માનવહૃદય મારેનો સમભાવ અને વિશ્વાસ દેખાય છે તે આમાં પણ છે વાર્તા ઘણી રસપ્રદ અને ઉચ્ચ કાલિની છે હીન કાલિના લાગતા મનુષ્યોમાં પણ ઉચ્ચ ગુણો રહેલા હોય છે અને ચોક્કસ સમયે એ ઉચ્ચ ગુણોને પ્રગટવાનો અવસર મળે છે ત્યારે એ ગુણો જ એ મનુષ્યના સમગ્ર જીવનને આવરી લે છે એ વાત શરદ્વાચુની બધી વાર્તાઓની પેઠે આ વાર્તામાં પણ છે

પુસ્તકની છપાઈ અને બંદરખાસોના પાના જ આખને સારા નથી લાગતા, બાકી બધું સારું છે એમ કહેવું જોઈએ

ઉબર બહાર લેખક આચાર્ય પ્રદ્ભાદ કેશવ અરે, અનુવાદક મૂળશર પાઠ્યા, પ્રકાશક અરે ત્ર્યમાળા કાર્યાલય ૩૭૪ વેનાળ પેક પુના ૨ કિ ૦-૧૨-૦

પ્રખ્યાત મરાઠી નાટ્યકાર આચાર્ય અત્રેના ઘરા ગાહેર નામનું નાટક મરાઠીમાં તો ખૂબ વખણાયું છે અને લખવાયું છે તેનો આ ગૂજરાતી અનુવાદ પણ લખવાયો છે, અનુવાદ સુદર છે નાટકની ભાષા ઘણી જ લાક્ષણિક છે, પાત્રાલેખન સપૂર્ણ કહી શકાય, વસ્તુસકનના પણ સારી છે

નાટકમાં એક વસ્તુ ખૂબે છે વાતરાતમા માણસ ગાયન ગાવા બેમે, ન લુએ રમગસ જોગ, ન લુએ સમય ન લુએ વાતાવરણ, આ કેમ અને ? ખૂબ જ કટાણાભરી આવી અવાસ્તવિકતા નાટક તરફ અણગમો પેદા કરે છે

પથિકના પુષ્પો (ગુચ્છ બીજો) લેખક અબાલાલ પુરાણી પ્રકાશક અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ, કિમત રૂ ૧-૮-૦

જુલું જુલું સમયે લખેવા લેખોનો આ સંગ્રહ છે. પહેલો જ લેખ 'ગાંધીયુગ'ની 'પૂર્વયુગ સાથેની સરખામણી' ઘણો જ ચર્ચાસ્પદ છે લેખક ગાંધીજીની મહાનાની સીકારે છે છતાં નવાઈ એ છે કે એમને ગાંધીજીના એકેએક સિદ્ધાંતો ખોટા પાયા પર રચાયેલા લાગે છે સત્યાગ્રહાત્મક અને ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો

સાથેનો લેખકનો એટલો બધો નિકટનો પરિચય એક વખત હતો કે આપણે એમ તો ન કહી શકીએ કે એ તો ગાંધીજીને ખરાબર સમજ્યા નથી. છતાં એટલું ખરું કે લેખકના એકએક મંતવ્યનો બહુ જ સહેલાઈથી પ્રતિકાર કરી શકાય એવું છે. એમના વિરોધો આપણને પાંગળા જ લાગે છે.

બીજા લેખો ગંભીર હોવા છતાં ભાષાની રમ્યતાને કારણે વાંચવા ગમે તેવા છે. સાથે બે વાર્તાઓ પણ છે જે સારી કાટિની છે.

પૂણ્યયોગની ભૂમિકાઓ—લેખક. અંબાલાલ પુરાણી પ્રકાશક. અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ; દિ. ૦-૮-૦

‘યોગ’ નામથી ઘણા ભડકે છે. એ વિષય પરનું કોઈ લખાણ નજરે ચડે તો તુરત પાનાં ઊથલાવી નાખે છે. પણ એક વાર આ ‘યોગ’ સમજવા જેવો તો છે જ. એમાં બુદ્ધિગમ્ય એવું ઘણું છે. આ પુસ્તક એ સમજવામાં ઉપયોગી નીવડશે. ભાષા તો રમ્ય છે જ.

શ્રી. અરવિંદ બાબુના પૂણ્યયોગને આમાં સમજાવ્યો છે.

શ્રી. કુંદકુંદાચાર્યનાં ત્રણ રત્નો : સંપાદક : ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ પ્રકાશક : જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ, નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ. કિંમત આઠ આના

જૈન ધર્મમાં દિગમ્બર સાધુઓ મહાવીર અને ગૌતમ પછી કુંદકુંદાચાર્યને સ્થાન આપે છે. એમણે લખેલા ત્રણ ગ્રંથો પંચાસ્તિકા, પ્રવચનસાર અને સયમસારનો સાર આપતું આ નાનું પુસ્તક છે. જૈનેતરોને તો એમાંની પરિભાષા સમજવી કંઈ મુશ્કેલ પડે. પણ એમને રસ ન પડે એવું તો નથી. ધર્મોના અભ્યાસના શોખીનોને ઉપયોગી અને જૈનધર્મીઓને ધર્મને વધુ સારી રીતે સમજવામાં ઉપયોગી થાય એવું આ પુસ્તક છે.

પ્રગતિશીલ જાપાન (પૂર્વાર્ધ) : લેખક : ત્રિભુવનદાસ, પટેલ પ્રકાશક : ગુજર ઍથરલ કાર્યાલય, અમદાવાદ, કિંમત ૧-૦-૦

આજે તો જાપાનનું નામ માત્ર સૂઝે ઉપજીવનારું થઈ પડ્યું છે. ચીન અને કોરિયા પર ગુજરેલા

એના અત્યાચારો અમાનુષી છે. પણ આ પુસ્તકમાં જાપાનની થોડી ભૌગોલિક વાતો આપ્યા પછી જે ઇતિહાસ રજૂ થયો છે તે તો ખરેખર જાપાનની પ્રગતિશીલતા બતાવે છે. એનું રાજ્યબંધારણ અને ઇતિહાસ પુસ્તકાકારે બહુ મહેનતે સંચિત કર્યા હોય એમ લાગે છે. પુસ્તક અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય છે. આપણા દેશે તો એમાંથી ઘણું ઘણું શીખવાનું છે.

ગિરીશભાઈની વાતો : લેખક : ગિરીશભાઈ, પ્રકાશક : દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર, કિંમત પાંચ આના.

વાર્તાઓ તો બાળકોને ગમે જ. આ વાર્તાઓ ન ગમવાનું કારણ નથી. પણ શ્રી. ગિજુભાઈના ‘પરિચય’ સાથે સંમત થવું હીક નથી લાગતું. ગિજુભાઈ જણાવે છે કે કદપનાઓ બાળકને વિજ્ઞાનને જણાવવા ઉત્સુક કરશે. વાત સમજાવવામાં ઊતરવી મુશ્કેલ છે. આજકાલની થોડકાં ‘બાલવાર્તાઓમાં’ “વીંટી ધસીને રાક્ષસ ઊભો થયો, એમણે રાજકુંવરનાં કામ કરી આપ્યાં” “ગોળી મોમાં રાખજે અને જે ઇચ્છીશ તે થશે.” બધાં કામ ચમત્કારથી જ થાય ! બાલવાર્તાના કોઈ પણ નાયકે કદી પુરુષાર્થથી તો કોઈ પણ કામ નથી કર્યું ! આવી વાર્તાઓમાંથી બાળકો શું સંસ્કાર લે ? એમને ડગલે ને પગલે જાદુઈ વીંટી જ યાદ આવે છે. સહેજે કામ કરે ને થાકી જાય અને આશા રાખે કે દેવી આવે ને કામ થઈ જાય !

આવી ચમત્કારિક વાર્તાઓ બાળકોને ખરેખર લાલ કરે છે ?

ઉદ્દેપુર-મેવાડ : લે. નરવરલાલ બૂચ; પ્રકાશક : શ્રી. દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર ભાવનગર, કિં. પાંચ આના

પ્રવાસવર્ણનનું બાળકોને રુચિકર એવું આ એક સરસ પુસ્તક છે. ભાષામાં વિનોદ સારો છે એટલે વાંચવું ગમે તેવું છે. આવા પ્રવાસો વાંચીને પૈસા વિના પણ ‘જે થવાનું હોય તે થાય’ એવા નિશ્ચય સાથે પ્રવાસે ઊપડવાનું મન ખરેખર થઈ જાય.

તંબૂરાનો તાર—(કાવ્ય સંગ્રહ) કર્તા : મોરારજી મથુરાદાસ કામદાર; પ્રકાશિકા : રમીળાઈ કામદાર ‘સાગર-તરંગ’ નેપિયન્સી રોડ, મુંબઈ; કિં. રૂ. ૨-૮-૦

તંબૂરાના તારમાંથી જે કથુપ્રિય રણુકારા નીકળે તેવા રણુકારા આ કાવ્યસંગ્રહનાં કાવ્યમાંથી સાંભળવા મળે છે. કવિ પોતે ફરસી ભાષાના સારા જાણકાર હોવાથી એ ભાષાની કવિતાની મગ્ન એમણે મૌલિક રીતે આપણને આપણી ભાષામાં ચખાડી છે. આની સાથે એમણે જૂનાં ભજનોમાં જે મસ્તી અને તત્ત્વજ્ઞાન રહેલાં હોય છે તે જરાય જૂનું ન લાગે અને એવો જ આનંદ આપે એવી રીતે કેટલાંક કાવ્યોની મોજ આપી છે. કચ્છી ભાષામાં પણ ઘણાં ગીતો છે જે અલગત સરસ લાગે છે. અવતરણો તો અનેક લઈ શકાય પણ થોડાં જ લઈએ :

“ ભલે જ દેવમંદિરે નદીનાળા તણા તીરે
વિના સમજે ખરી યુક્તિ ન મળશે જીવને મુક્તિ ”

* * *

“ માલિકાના મહેલમાં કરોળિયા કચેરી ભરે
રાણી તણા વાસેમહી વાઘણુ વિચાઈ છે...”

* * *

ઘણાં કાવ્યોમાં આમ ઉપદેશ દેખાય છે પણ તે સુંદર છે.

“ સોણેમે પણ સચઈ ચોધા ” (સ્વપ્નામાં પણ સાચ જ બોલવું)

“ આરોગ્યો અજ્ઞ અપાર, તોય સૂકો રોટલો સાબરે ”

“ અમ દુઃખ તો એવડા ધિયાં, વઢાણુ વખારે ન માય. ”

કાવ્યો સરસ છે, પણ એમાં ઊંડાણ નથી જડતુ. કેટલાંક કાવ્યોની કડીઓ વચ્ચે અર્થમેળ નથી રહ્યો. દ્રિષ્ટાંત આપેલ છે પણ એનો ઝાઝો ઉપયોગ નથી થઈ શકતો. એકંદર કાવ્યો વાંચતાં આનંદ જરૂર થાય, એવાં છે.

ખગોળ ગણિત :

ભાગ ૨ ને સૂર્યગણિત

ભાગ ૩ ને ચંદ્રગણિત

ભાગ ૪ થો ગ્રહગણિત

લેખક અને પ્રકાશક : હરિહર ભટ્ટ

પ્રાપ્તિસ્થાન : પ્રસ્થાન કાર્યોલય; અમદાવાદ,-

આપણી ભાષામાં આ જાતનાં પુસ્તકો આ પ્રથમ જ પ્રગટ થાય છે. હિંદની બીજી ભાષાઓમાં પણ બહુ

જૂજ પ્રગટ થયાં છે. વિષય અલગત ધણો જ અધરો છે પરંતુ એને માટે આપણે અંગ્રેજીના ઓશિયાળા રહેવું પડતું તેમાંથી ઉગારો થાય છે. લેખક સારા પંચાંગકાર છે. એમણે જાતે છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો પરથી બધા કોષ્ટકો ત્રીજીવટથી તૈયાર કર્યાં છે. આ પુસ્તકો પરથી આપણને વખત, વાર, તિથિ કે આકાશના બીજા બનાવો સાચી રીતે જોવાનું જ્ઞાન થાય છે. લેખક આ પ્રમાણે આ પુસ્તકના બાર ભાગ પ્રગટ કરનાર છે. અમે એમની સફળતા ઇચ્છીએ છીએ. આ જાતનાં પુસ્તકોથી આપણી ભાષા ગૌરવાન્વિત થાય છે.

રાજકુલ્ય : લેખક : યુનીકોલ વર્ધમાન શાહ, પ્રકાશક : શ્રી. ઇન્દ્રવદન બળવતરાય ડાકોર, પ્રબળધુ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ, ખાડિયા, અમદાવાદ. મૂલ્ય. ૧-૧૨-૦

મધ્યાકાલીન ગુજરાતનો પરિચય કરવાની આ એક ઐતિહાસિક નવલકથા છે. વાર્તાનું વસ્તુ સાવ સાદું હોવા છતાં કથા સુંદર અને સફળ રીતે આલેખાયેલી છે. વાર્તાના પ્રવાહમાં ધૂલવતા પૂરનો વેગ નથી પણ બહુ જ થોડા અપવાદ સિવાય આખી વાર્તામાં સપાટ મેદાન ઉપર વહેતી સરિતાની સદૃશ-ગતિ છે. શરૂઆતનાં થોડાંક પ્રકરણોમાં ઉપદેશાત્મક અથવા ચિંતનાત્મક ફકરાઓ વાર્તાની ગતિ અટકાવે છે. જેમ જેમ વાર્તા આગળ ચાલે છે તેમ તેમ પ્રપ્ત-પૂર્વક મૂકેલા આવા ફકરાઓ આપોઆપ બધ યથ જાય છે એ આવા ફકરાઓની બિનઉપયોગિતા સાબિત કરે છે.

જેવી સુંદર કથાગૂંથણી એવું જ પાત્રાલેખન. પણ અવિચારી અને ઉતાવળિયો રાજા અજયપાળ ભલી અને કાર્યકુશળ રાણી, પડદા પાછળ સૂતસંચાલન કરનાર સોમેશ્વર, અંગરક્ષક બીજલ, શરતીર અને સ્પષ્ટવક્તા આંગડ મહેતા, ખુશામતખોર અને બીર આલડ શેઠ, મહત્વાકાંક્ષી પ્રતાપમલ્લ, વિચારશીલ લીલાદેવી, દીર્ઘદૃષ્ટા રાઉલ જેમી વિગેરે તમામ પાત્રો સમાજજીવનની એક એક બાજુ રજૂ કરીને આખા સમાજનું ચિત્ર ખુબું કરે છે.

વન્દે માતરમ્

સુજલામ સુક્લામ
મલયજશીતલામ
શસ્ત્ર સ્થામલામ
મા...ત...ર...મ

વન્દે માતરમ્

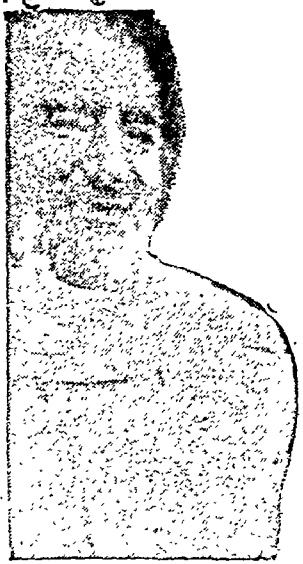
શુભ્ર જ્યોત્સના
પુલકિત્યામિનીમ્
ફલકુસુમિત
દુમદલ શોભિનીમ્

સુહાસિનીમ્
સુમધુરભાષિણીમ્

સુખદામ વરદામ
મા...ત...ર...મ

વન્દે માતરમ્

જે મ ના વિ ના મ હા સ ભા ઝાં ખી લા ગ તી હ તી

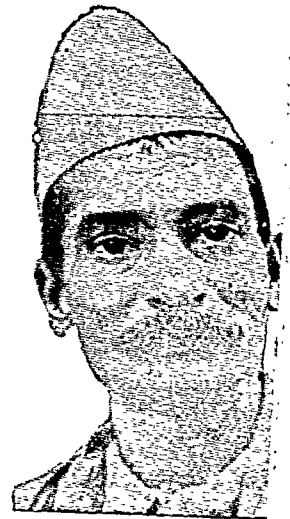
ખા. અખિલગદારખાં
(સરહદના ગાંધી)

પં. માલવીયજી

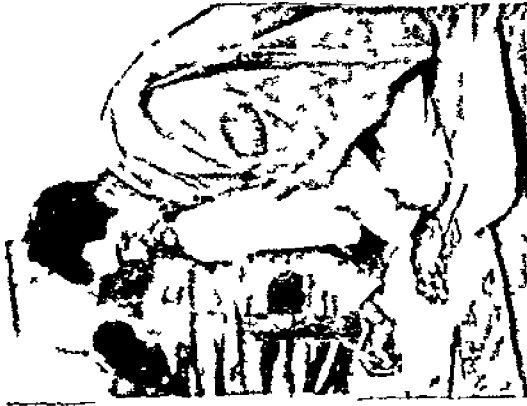

શ્રી. રાજજી

શ્રી. રાજેન્દ્રભાઈ

વૃંદાવનગરના કલાકારો

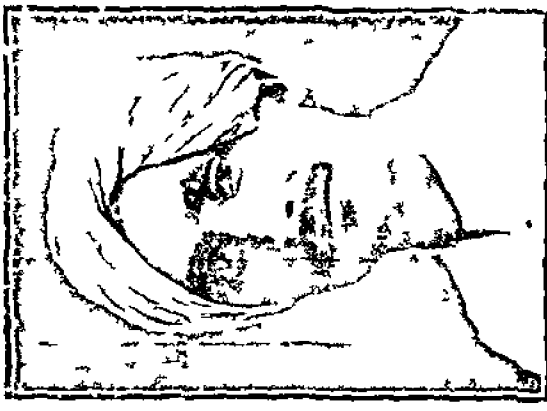

શ્રી કમુ દેસાઈ

શ્રી મહાવીર જોષી
અમીળના સમર્થ કલાકાર

આ કલાકારો ન હોત તો
વિઠ્ઠલનગર હાડપિંજર જેવું લાગત

શ્રી રવિરા કર નાચળ

વર્ષ ૭ : અંક ૪
એપ્રિલ : ૧૯૩૮

અ

•

તુ

•

ક

•

મ

ભારતી સાહિત્ય સંઘની પ્રવૃત્તિઓ

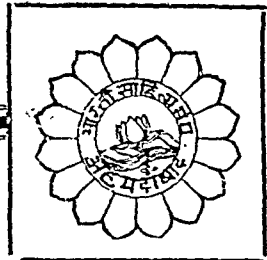
અંગલિ ગ્રંથમાળા : નવસર્જન ગ્રંથાવલી : આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ
નવચર્યાના (માસિક) : નૂતન સા. ભંડાર : ઊર્મિ (માસિક)

૧	એક આશ્ચર્ય	શ્રી. કાકા કાલેલકર	૨૪૧
૨	કાવ્યસંભવ	શ્રી. હરિલાલ ગો. પંડ્યા	૨૪૩
૩	રામનો પશ્ચાત્તાપ	શ્રી. રંગનીકાંત દેસાઈ	૨૪૫
૪	રાણકદેવી— દમયંતી-ઓખા	શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી	૨૪૬
૫	પંખતના ભીષણ અત્યાચારો	શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ	૨૪૭
૬	વાસ્તવવાદ અને શરચ્ચંદ્ર	શ્રી. નગીનદાસ પારેખ	૨૪૫
૭	ડોળી શિશુની	શ્રી. સુરભી	૨૬૫
૮	પથરનાં પારેવાં	શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી	૨૬૬
૯	સીધી લીટી	શ્રી. 'ઋતુનાં કુસુમાકર'	૨૭૩
૧૦	જગતનું રાજકારણ અને હિંદુનું સમવાયતંત્ર	શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ	૨૭૪
૧૧	તું	શ્રી. મોહન	૨૮૧
૧૧	સંસ્કૃતિનું ગાન	શ્રી. કરસનદાસ માણેક	૨૮૨
૧૨	આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ	શ્રી. હુંગરશી સંપટ	૨૮૬
૧૩	સ્ત્રી	શ્રીકાંત	૨૮૬
૧૪	આપણી સ્વરાજયાત્રા (૧) હિંસા કે અહિંસા (૨) ઉજ્જવળ દૃષ્ટિ (૩) કાર્યવાહક સમિતિ (૪) કિસાન-સંઘો (૫) ગાંધીજીનું મિશન (૬) ગાંધી સેવા સંઘ		૩૦૫

ઊર્મિ કાર્યાલય

રાણપુર

કાઠિયાવાડ : (B. S. Ry.)

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દિનેશ હરિદાસ મોતીલાલ : ઊર્મિ કાર્યાલય : રાણપુર
મુદ્રણસ્થાન : સ્વાધીન મુદ્રણાલય : સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

—ખર્માના ગ્રાહકોને—

તા. ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૩૮થી અમારી પ્રવૃત્તિ.
ઓનાં વાર્ષિક લવાજમ નીચે પ્રમાણે રહેશે :

	રૂ.આ.પા.
નવરચના (લેટપુસ્તક સહિત)	૨-૮-૦
અંગલિ અંધમાળા કાચું પૂઠું	૩-૮-૦
” પાકું પૂઠું	૪-૮-૦
આરોગ્ય અંધાવલિ	૩-૮-૦
ઊર્મિ	૫-૮-૦
નવસર્જન ગ્રન્થાવલી (અજિલ્દ)	૪-૮-૦
” (સજિલ્દ)	૫-૮-૦

જેમના તરફથી આ લવાજમ કરતાં વધુ રકમ
અમારા પાસે આવી હશે તેમને તે રકમ પહેાંચતાં
સુધી ગ્રાહક ગણવામાં આવશે.

ખર્માના ગ્રાહકોને સરળ પડે એ માટે નીચેનાં
સ્થળોએ લવાજમ ભરવાની સગવડ રાખી છે. અમારા
ચાલુ અને જૂના-મધ્યે થયેલ-ગ્રાહકોને વિનંતિ છે કે
પોતાનાં લવાજમ નીચેનાં સ્થળે સત્વર ભરી દે :

રંગૂન :

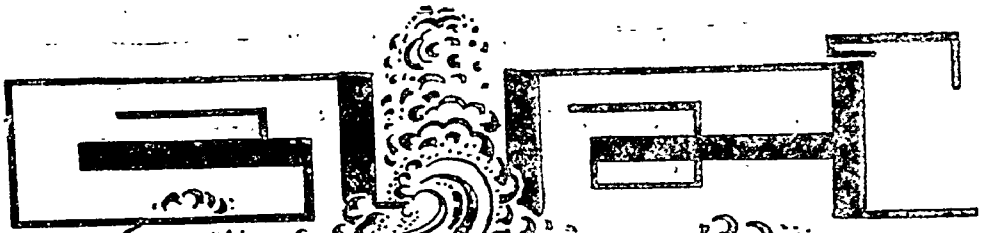
૧. ચાંપરીભાઈ વીજપાળ
ધનજી ભોજરાજની કું.
૪૯ મોગલ રટ્ટીટ

૨. પ્રભુલાલ શામળજી શાહ
૬. રોયલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.
Phayre Street

માંડલે :

૩. મોહનલાલ મુળચંદ બાવસાર
૨૭ E. Zegyo

ભા ૨ તી સા હિ ત્યં સં ધ : પા ન કો ર ના કા : અ મ દા વા દ

વર્ષ સાતમું]

એપ્રિલ : ૧૯૩૮

[અંક ચોથો

एक आश्चर्य

શ્રી. કાકા કાલેલકર

બાઈ લોડૂમલ્લના આગ્રહથી અહીં ગાંડાની ઇસ્પિતાલ અમે જોવા ગયા હતા. સિંધમાં ગાંડાઓને ચરિયા કહે છે. ખરું જોતાં આ સ્થાન ગાંડાઓની ઇસ્પિતાલ નથી પણ કેવળ એમને પૂરી રાખવાનું પાગલખાનું છે. જેલમાં ડોક્ટરનું કામ કરીને જેમણે અનુભવ કર્યો છે એવા એક લાઈ અહીં દેખરેખ રાખે છે.

આશ્ચર્યનો એક પ્રશ્ન મારા મનમાંથી જતો નથી કે આ પચરંગી દુનિયામાંથી આટલા લોકોને જ ગાંડા તરીકે કેમ વીણી કાઢ્યા હશે ! અહીં રાખેલા બધા જ ગાંડા હોય છે એવું નથી. અને બધા ગાંડાઓ અહીં અણાય જ છે એવું પણ નથી. જેઓ સાચેસાચ ગાંડા છે તેઓ બધા તેમ વર્તાય જ છે એમ પણ નથી; ત્યારે આટલા લોકોને જ અહીં કેમ પૂર્યા હશે ? સંભવ છે કે કેટલાક લોકોને વીણી કાઢીને કેવળ નમૂના તરીકે આણી પ્રયોગ કરતા હશે, પણ તેમ પણ જેવામાં આવતું નથી. પ્રયોગ કરવાની દાનત આપણે ત્યાં છે જ નહિ. પ્રયોગ કરવાનું પાગલપણું પાશ્ચાત્ય લોકોને જ મુખ્યારક છે. આપણે જેમ પરદેશી તૈયાર માલ આણી વસાવીએ છીએ તેમ જ તૈયાર દવાઓ, તૈયાર થિઅરીઝ (મીમાંસા) અને તૈયાર દલીલો જાછીની લઈને વાપરવામાં માનીએ છીએ.

ખરેખર આ દુનિયામાં ગાંડા કાણ અને કાલા કાણ એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. સાચા જુનેગાર કાણ છે એ જેમ આપણને જોલો ઉપરથી જડી નથી આવતું તેમ પાગલ કાણ છે એ નક્કી કરવું લગભગ અશક્ય છે. મોટા મોટા ધર્મસુધારકો, પ્રયોગનીરો, દેશભક્તો, શોધકો

બ્રહ્મર્ષિ ગાને, તપમાં, સમાધિમાં,
વાજ્રમાં, કોકિલકંઠી તાલમાં
વસીઃ અને મોહક અપ્સરા તણી
ગર્વિષ કો નૂપુર-કિંકણી બની ! ૨૪

મુકાવી માન-મર્યાદા, સંતો યોગાધિરૂઢની,
જન્મી સ્વપ્ને, વસી સ્વપ્ને, સજીવ સ્વપ્ન છું બની ! ૨૬

તું લાડકી દેવતાણીય, દેહીના
વિલાસમાં આઘ વિષાદભૂમિકા;
છું પ્રૌઢ ને શાશ્વત નિર્મળી પ્રભા,
ઉન્નતી ધામ કવીશ્વરોનાં ! ૩૦

સ્વર્ગ સોપાન શી કેવી ઉર્ધ્વ ત્હારી પદાવલિ ?
પૂરતી પ્રેમ રંગોળીને શી ખ્યારી ! પદે પદે ? ૩૨

છું ભાસને ભારવિ, કાલિદાસની,
વાગીશ્વરી થી ભવભૂતિ—બાણી;
કલા નિતારી રસપૂર્ણ કાવ્યમાં,
ક્ષણે ક્ષણે રૂપ વહાવતી નવાં ! ૩૬

વિછેાડી માનવી કેરી સંસારે દુઃખ-શંખલા,
શીખવી વિશ્વબન્ધુતા લાવી પ્રકૃતિ ગોદમાં ! ૩૮

રટી સદા ગૌરવશીલ પંક્તિઓ
જનો થતા વિસ્મૃત દેહભાનથી;
પુકારતા પૂરણ બ્રહ્મ,—વાદનો
ત્યજી વૃથા વૈભવ-એકતાનથી ! ૪૨

ચિન્તનોમાં ભરી મીઠાં ભક્તિ ને શાન્ત મિશ્રણ,
માનવી રૂઝવી હેતા જીવન-યુદ્ધનાં યજ્ઞ.

મુગ્ધા રહી, દુઃખદ રોગગ્રસ્તનાં
આહ્વાદજે જીવન, પ્રેમ ભાવથી
ભરી કટોરા, દગમાં મુઘા ભરી—
કૌમારની ઓ ! કમનીય દીવડી. ૪૮

ગાજવીજે કદીયે ને ઘેરાયે આલને નિશા-
લોકચર્યા ફરી નેજે, ધારી અંધાર-ઓઢણી ! ૫૦
સુંદરી, સ્નેહની દેવી, વારણ મૂર્તિમતી તવ
પૂરવા લોકમાં પ્રજા, રહો શાશ્વત, ન્યેત શી !

મનુજની ગની મંગલ પ્રેરણા,
મલકજે નિત ઓ, નવખંડમાં;
નયનખિન્દુ તદા જગનાં ગ્રહી
ઉદધિમાં સહુ ઠાલવજે પ્રિયા ! ૫૬

રામનો પશ્ચાત્તાપ

[સ્વંધર]

શબ્દો કાજે પિતાના પ્રિયગૃહ ત્યજીને ઘેર ખુંધાં અરણ્યો;
સાથે સાથે સહી મેં પ્રિયવિરહતણી સર્વ કારી વ્યથાઓ;
ત્રાસોમાંથી સદાયે ઋષિગણ કરવા મુક્ત મેં રાક્ષસોને
વીણી વીણી હણ્યા; ને શત શત ખમી મેં વેદનાઓ પછીયે.
કેવાયો લોકમાં હું નૃપતિ વિરહ; રે ઇશ્વરે હું ગણાયો,
ને દેવોયે કરતા સ્તવન મમ; છતાં આજ શાની અશાંતિ ?
આજે ન્યારે ચહું હું મમ મરણ પળે શાંતિ ત્યારે જ ક્યાંથી
અંબો આ કુખ્યતાનાં સકલ ઉર તણી શાંતિ ને આવરી દે ?

હા ! હા ! તે દિ હણ્યો'તો ઋષિ તપ કરતો; એ હતો શૂદ્ર માટે !
ભૂલ્યો હુંયે ધમકે; ઉચનીચવમળે હુંયે હા ! ને ફસાયો;
ને એ નિર્દોષ માર્યો, ઇશ સમ કહવા યોગ્ય ને છે ગણાયો
ભૂલ્યો હા ! તેય; તોયે મરણપળ સુધી લેશ હંચું દહું ના
પશ્ચાત્તાપે ! હવે તે કયમ કરી ઉરમાં શાંતિ વાંછા શકે હા !
મહારાથી તો અરે ! તે અધિક્તર, હણ્યો કુદ્ર જેને ગણી મેં.

રજનીકાન્ત દેસાઈ

દમયંતી

‘પછી?’ પરંતુ દ્વંદ્વવી પાખો
ઊડી ગયો હંસ મૂંઝી અધૂરી
કથાઃ ઊઝ્યાં અંતરમંડળે તને
નવાં નવાં સ્વપ્ન અનેક રંગી.

આવ્યાં ફૂલો છોડપરે; સ્વયંવરે
જીતી ગયો પદ્મિની પુષ્પલોક,
ને ઉર થું ઉર વચ્ચી વધૂવરે
સંસારના ચોક વિશે ઉતાર્યો
દુર્લભ દેવલોક.

રાણકદેવી

લિપ્તાર્ધને લાખ ભુખની વચ્ચે
શેષિતમાં સ્નાન કર્યું હશે તેં :
બે પુત્ર ને મૃત્યુજ્યો પતંગ શા
સ્વામીની છેલ્લી કરુણા-વિન્નગણા
ચોટી અહીં પથ્થરની રજે રજે.

દીકલ છેલ્લી ઝડુખાની નળીઓ
ને કૂડીઓ રમ્ય ગિરિપ્રદેશની,
શિવા ખમેડી-રડી મદિરોએ
ક્યાં હશે સાદ તને જનેતા !

ગઈ પળો ન્યોતિભર્યો લિમોટો
ખેચાર્ધને આજ રચી રહ્યો હજી
સેતુ તૂટી-સાંકળને સમારતો
એ જીવું સૌદર્યથી વર્ધમાને.

તને ગમે પથ્થરની પકોશમાં
પડી રહી નાપ્રતિ જીતવાનું.

ત્યાં તો પડ્યું વજ્રજર ભાવિ ઉપરે
ફૂલો ગયાં, રૂપ ગયું, સુગંધ ગે,
વેચાયથી માનવતાની વચ્ચે
તારી કૃપાનીય ચર્ચ કમોટી.
તેં ધૈર્યથી-શાંત સહિષ્ણુતાથી
વેગનમાં સૃષ્ટિ રચી સુગંધની.

ઓખા

ત્યાં શાંત-એકાંત કહે છે વારતા
શ્રોતા બની પથ્થર સાંભળે છે :
તારા અમૂંઝાયલ અંતરે ઉભા !
આકાશની નિર્જનતા રહે છે.

અને હમે સ્વપ્નની તેજજાયા
પડી ઉર, હોડપરે, સુનોચને :
અંધારના શ્વય, અધિર કાને
પ્રકાશ-યેગ પડ્યા જવાયા.

એ કોણ ? એવું હતું કોણ નેણે
તારાં દિવ્યોલ્યાં ઉરવારિ ઊંધતાં :
પ્રવેશી ત્યાં કેમ શકે પ્રકાશ ?
વાસેલ આકાશની ખારીઓ છતાં !

એ કોણ ? એવું હતું કોણ ઓખા ?
વિચારચક્ર ચડી ચિત્રદેખા.

પંજાબના ભીષણ અત્યાચારો

જલિયાંવાલા બાગ અને પછી

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

૬ શહેરમાં પ્રતિવર્ષ ઉજવાતું રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ ઓગણીસ વર્ષ પહેલાં બ્રિટિશ સદ્‌તન્તે પંજાબમાં આચરેલા અમાનુષી અત્યાચારોની યાદ તાજી કરાવે છે. જલિયાંવાલાની કતલ અને લશ્કરી કાનૂનના દિવસોમાં અનેલાં રાક્ષસી કૃત્યો ઉપર ઓગણીસ ઓગણીસ વર્ષના ચોમાસાં વહી ગયાં તોપણ એ ઘટનાઓ જાણે ગદ્‌ કાલે જ બની હોય એટલી તાજી લાગે છે. એ દિવસોની યાદ આવે છે ને જાણે હત્યારા ડાયરની ગોળીઓની સનસનાટી આપણા કાનમાં ધાક બોલાવે છે. નિર્દોષ પંજાબીઓનાં ઉઘાડાં શરીર ઉપર લોહીની શેડો ઉડાડતા લશ્કરી સિપાઈઓના ફટકાઓના ફડ ફડ અવાજના જાણે દૂર દૂરથી પડ્યા પડે છે. એ દિવસની સ્મૃતિ તાજી કરતાં જ આપણી આંખ સામે જલિયાંવાલામાં ગોળીઓના વરસતા વરસાદની વચ્ચે જીવ ખચાવવા અહીં તહીં નાસભાગ કરતાં, પડતાં, આખડતાં, વીંધાતાં ધાયલ થતાં સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકોની કરુણ ચીસો આજે એ આપણા હૃદયને ભેદી રહી છે. રાત્રિના એ ભયંકર અંધકારમાં મુડાંઓના અને ધાયલોના ઢગ વચ્ચે પતિને શોધવા નીકળેલી ક્રોધ ‘રતનબા’ જેવી વીરાંગનાની સાક્ષાત મૂર્તિનું તેજ આજે એ હૃદયને ભરી દે છે. ઉનાળાના સખત તાપમાં ખુલ્લે પગે ચાલતા કિશોર વયના નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓની આંખનાં આંસુ અને પગના ફરફેલાની કલ્પના માત્રથી પણ આપણી આંખ ફાટી જાય છે. પંજાબનાં એગુનાહ ગામડાંઓ પર વરસતા બોમ્બગોળા, તૂટી પડતાં મકાનોમાંથી નાસભાગ કરતાં સ્ત્રી-પુરુષો આ બધાંની યાદ આજે એ આપણને પાગલ બતાવી દે છે. અને સૌથી વધારે તો અમૃતસરની એ ગોઝારી ગલ્લીમાં પંજાબનાં કદાવર સ્ત્રી-પુરુષો ડાયરના રાક્ષસી હુકમને વશ થઈને પેટે ચાલે છે ને નાકલીટી ધસે છે એ કરુણ પ્રસંગની યાદ આજે એ આપણા મસ્તકને શરમથી નીચે ઝુકાવી દે છે. પંજાબનો આ ભયંકર હત્યાકાંડ આપણા રાષ્ટ્રના ધડાતા ઇતિહાસનું એક મહત્વનું પૃષ્ઠ છે. એને આપણે કેમ ભૂલી શકીએ ?

આ ઐતિહાસિક પ્રસંગ કેમ બનવા પામ્યો એ વિષેનાં કારણોની પરંપરા શોધવા જતાં પંજાબની રાજકીય જગૃતિના ઇતિહાસ તરફ નજર ફેરવવી પડશે. બંગાળના ભાગલા પાડ્યા પછી સારા દેશમાં રાષ્ટ્રીય જગૃતિનું મોજું ફરી વળ્યું. પંજાબ પણ એથી અલિપ્ત ન રહ્યો. પંજાબમાં ‘કાલોનીએશન બીલ’ની (જે વડે લોકો પાસેથી જમીન લઈ લેવામાં આવતી હતી)

મામે પ્રગ્નએ ચળવળ શરૂ કરી સત્તાવાળાઓને આ ન ગચ્ચુ એમણે દમનનીતિ અખત્યાર પ્રી ઝાઈ કાઈ જગ્યાએ પોતીએ અને લોકો વચ્ચે અથડામણુ જાળી થઈ ૧૨૦૭ના એપ્રિલમા લાહોર અને રાવલપીંડીમા ડુલકો થતા દેશમક્ત લાલાજી અને અજીતસિંહને મમ ચનાન્યા વિના દેશનિમલ કરવામા આવ્યા 'પગ્નમ' પગના તરીને સજ્જ કરવામા આવી. ફોજ દારી કાયદાઓને છૂટી દુરુપયોગ કરીને સત્તાવાળા ઝોએ અણુગમતા માણુઓને પોતાના રસ્તામાથી દૂર કરા આ બધાથી લોકોમા અસતોષ વધતો ગયો.

બરાબર આ સ્થિતિમા પગ્નમની હકૂમતની લગામ ઓડવાયરના હાથમા સાપવ મા આવી એક તો ઓડવાયર સ્વભાવે જ તુડમિગજી હતો તેમા લોકોની જાહેર રીતે સરકારી અમનની દીમ પ્રવાની રીતે તેને વધારે ઉત્કેષો પ્રગ્નની આ ધષ્ટતાથી તે ચોકરો અને કાઈ પણ જોગે લોકોની આ નવી પ્રગ્તિને દાખી દેવા તેણે મક્કમ નિર્ધાર કર્યો

તેના અમનની શરૂઆતમા જ 'કામાગાગમાડ' નો કમનસીમ બનાવ બચો સાહમરત્તિથી પ્રેરાર્ધને કેટ લાક પાગખીઓ પોતાની માતૃભૂમિ છોડીને પોતાનુ ભાગ્ય અજમાવવા દેશરેશા તર નીકળી પયા હતા, પણ મધ્યા જ દેશાએ તેમને જાકરો આપ્યા બધેથી હડધૂત થયેલા તેમને રાજ્પતી ડુનામી સાનવા લાગી ભરપૂર અસતોષ લઈ તેઓ પાછા ફર્યા પગ્નમ સરકારની સૂચનાથી પાછા ફરેલા લોકોમાથી મકકોને નગરકેદ કર્યા અને ખીજા અનેક જગના સિતમોને પિણામે બજબજનુ દુનડ થયુ આ પ્રમગ પત્રી પગ્નમમા ભારે અશાંતિ ફેલાવા માડી આ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે ઓડવાયરે હિદી સરકાર પામે વધારે વિશાળ અને નિરુશ સત્તાઓની માગણી કરી 'ડીફે સ ઓફ ઇન્ડીઆ એક્ટ'મા સુધારા વધારા થતા ને ઓડવાયરને જોઈતી વસ્તુ મળી ગઈ આ નવા કાયદાથી તેને વિશાળ સત્તાઓ આપવામા આવી અને તેનો પૂરેપૂરો દુરુપયોગ થયો.

આ કાયદા મુજબ ખાસ રચાયેલી કારોએ હામરો માણુઓને કેદમા પૂર્ણ, કેદનાક લોકો ઉપ તેઓ કાવતરા-કેસોમા સડોવાયવા છે એવા આરોપ મૂકી તેમને આદમાન મોકની દીધા કે ફાસીના માચડે ચડાન્યા પગ્નમના ગર્વનરની આ આપણુ નીતિથી લોકો લીકળી ગયા

ખીજા બાણુ યુરોપમા મહાયુદ્ધ સળગી ગયુ હતુ દેશના ધણુ ખરા નેતાઓએ આફતમા પડેના જિંદનને માણુઓની અને પૈમાની મદદ પ્રવાની નીતિ જાહેર કરી હતી હિંદુસ્તાને જિંદનને લગાઈ માટે આઠ લાખ માણુઓની અને ખીજા કામ માટે ચાર લાખ માણુઓની મદદ મોખલી લગાઈ દરમિયાન દર વર્સે તણુ કરોડ રૂપિયા મોકનાવ્યા અને દોઢ અગજ ખીજા રૂપિયા પણ આપ્યા આ મદદ એ આશાએ આપી કે લગાઈ પત્રી જિંદનનો હુદયપન્ટો થશે હિંદને રરાજ્ય મગશે પણ જિંદનની દાનત સાફ નહોતી આટની મદદ પણ તેમને પૂરી ન પડતી હોય તેમ મહાયુદ્ધના આ દિવસોમા સારાયે હિંદુસ્તાનમા બ્રિટિશ સત્તનતની ત્યા માટે જોર બુલમથી લશ્કરી-ભરતી કરવામા આવતી હતી. લોકોને લશ્કરમા જોડવા માટે સામ દામ, દડ અને બેજીનીતિ અખત્યાર પ્રવામા આવી હતી આ લશ્કરી તાપ બધા પ્રાતો કરતા પગ્નમમા લગબગ અસલ થઈ જાય એટની હદે પહોંચ્યો હતો વિદેશમા થતી લગાઈમા માણુઓની અને પૈમાની મદદ માટે જામનાં જામ પાસેથી માણુસલિક રકમ બળા કારે ઉધરાવવામા આવતી હતી હિંદના વડા હકીમને ખુશ પ્રવા માટે અમનદારોએ પોતાના ગળ ઉપરવગ કામ પ્રવા મગ કરી હતી પગ્નમનો ગવનગ માઇકન ઓડવાયર આ જામતમા સાથી મોખરે હતો એના પગના પામેથી જ લગાઈ શરૂ થતા પછી ૨૫૦,૦૦૦ મિપાર્ધઓ તથા ખીજા પચુગણુ કામ માટે ૭૦,૦૦૦ વધારાના માણુસો ફરજિયાત ઉધરાવવામાં આવ્યા હતા પગ્ન બની વસ્તી હિંદુસ્તાનની વસ્તીના ૧૩૮કા જેટની હોવા છતાં લશ્કરમા મોકલેના તમામ માણુઓની

સંખ્યાના ૪૦ ટકા જેટલા માણસો પંજાબને જ મોકલવા પડ્યા હતા ! પંજાબની સ્થિતિ એ વખતે સામાન્ય રીતે શાંતિ ભોગવતા કોઈ દેશ જેવી નહોતી. સુસજ્જિત લુટારુઓના હાથમાં કોઈ અરક્ષિત શિકાર આવી પડે એવી તેની સ્થિતિ થઈ પડી હતી. પૈસા, માણસો, અને ખીજો સામાન નંધણિયાતા માલની જેમ ખ્રિટિશ સત્તા પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દેતી હતી. પંજાબમાં ત્રાસ, લથ અને અસલામતીનું વાતાવરણ ફેલાયું હતું. પણ એથી તો ખ્રિટિશ સત્તા સામે લોકોનો અણગમો વધતો જ જતો હતો.

૧૯૧૭ના ઓગસ્ટમાં મોંટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ સુધારાની યોજનાની જાહેરાત કરવામાં આવી. અને હિંદ ઉપર પહેલો ધ્રા પડ્યો. મહાસલાના જે આગેવાનોએ મહાયુદ્ધમાં ખ્રિટનને બિનશરતી મદદ કરી હતી તેની પાછળ તેના હૃદયપલટાની આશા હતી. એ આશા આ યોજનાથી ધૂળ મળી ગઈ. ખીજા બાજુ આટલા સુધારા માટે યે હિન્દુસ્તાન નાલાયક છે એવી માન્યતાવાળા પંજાબના ગવર્નર ઓડવાયરે વાયસ-રોયની કાઉન્સિલમાં હિન્દીઓને આઘાત પહોંચે એવાં અપમાનકારક ભાષણો કર્યાં. પણ આ બધાને શગ ચડાવે એવો પ્રસંગ તો નાગરિક સ્વતંત્રતાને નેસ્ત-નાબુદ કરનારાં અને કાળા કાયદા તરીકે ઓળખા-એલાં રેલેટ બીલોની ભેટ કરવામાં આવી તે હતો. સ્વરાજની સુવર્ણના મૃગ જેવી આશા આકળનાં બિંદુની પેઠે ખરી પડી અને દેશ ઉપર બિતરનારી ભયંકર આક્રમણ ઓળા દેખાવા લાગ્યા. જે દેશ-નેતાઓએ મહાયુદ્ધમાં મદદ આપેલી તેઓ ખ્રિટનની આવી વિશ્વાસઘાતી નીતિથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સ્વરાજ્યની વાત તો એક બાજુ રહી, પણ પહેલા તો એ કાળા કાયદાને દૂર કરવા તેઓ કાળજીપૂર્વક પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ પણ પોતાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો. એ કાળા કાયદાને રદ કરાવવા માટે એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો તેમણે પગે પડી પડીને લોર્ડ એમ્સફર્ડને વીનવ્યા. પણ એ બધું બ્યર્થ નીવડ્યું. હાથમાં હતો એમનો એક પણ ઉપાય અજમાવવો બાકી નહોતો

રાખ્યો. આખરે મહાત્માજીએ સંત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર ઉઠાવવાની પ્રવ્રત્તિ હાકલ કરી. એમની સૂચના પ્રમાણે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ડેર ડેર છટ્ટી તારીએ હડતાળ પડી. અમૃતસરમાં પણ એ જ દિવસે શાંત હડતાળ પડી. નવમી તારીએ રામનવમીનો તહેવાર હતો. તેમાં મુસલમાનોએ પણ ભાગ લઈને એ તહેવાર બિનવ્યે. એ વખતે તોફાન નહોતું, અશાંતિ નહોતી એવામાં અચાનક વીજળી પડી હોય તેમ લોકોએ પોતાના પરમપ્રિય નેતાઓ ડો. કિયલુ અને સત્યપાલની ધરપકડ અને દેશપારીના સમાચાર સાંભળ્યા. ગામના લોકોનું આજુ ટોળું ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે દેશનેતાઓની મુક્તિ માટે અરજ કરવા ટેપ્યુટી કમિશનરના બંગલા તરફ બેઠકડું. લોકોનું કંઈ સાંભળ્યા વિના જ તેમના ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યા. દુઃખની દાદ મેળવવા જતું લોકોનું ટોળું આથી વીકર્યું. ઉશ્કેરાટમાં ને ઉશ્કેરાટમાં તેમણે પોલીસોનાં ખૂન કર્યાં, મકાનો બાળ્યાં અને શેરવુડ નામની એક અંગ્રેજ મહિલા ઉપર શરમજનક હુમલો કર્યો. આટલું કર્યા પછી લોકોનો ઉશ્કેરાટ શાંત પડ્યો. અને મકાનો બાળવામાં તથા એક અરક્ષિત અંગ્રેજ મહિલા ઉપર શરમજનક હુમલો કરવામાં તેમણે કરેલી ગંભીર ભૂલ તેમને સમજાઈ હોય કે ગમે તેમ પણ તેઓ વિખેરાઈ ગયા.

આ બાજુ છટ્ટી તારીએ જે હડતાળ પાડવામાં આવી હતી એથી જ અંગ્રેજ અમલદારો ચોંકી બેઠ્યા. તેમને તો આવાં પગલાંઓમાં વ્યવસ્થિત કાવતરાનાં ચિહ્નો દેખાયાં. એટલે લોકોને સમજાવવાને બદલે અથવા તો ખીજાં નરમ પગલાં ભરવાને બદલે તેઓએ વ્યવસ્થિત રાજ્યના શાંતિકાળમાં ન શોભે એવા કડક પગલાંઓ લીધાં. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અરજ ગુન્ન-રવા આવેલા ટોળા પર તેઓએ ગોળીબાર કર્યો. પણ બ્યારે તેમણે એમ સાંભળ્યું કે વિકરેલા ટોળાએ એક અંગ્રેજ મહિલાની સત્તામણી કરી છે ત્યારે તેમના લશ્કરી મગજનો પારો છેડતી ડિગ્રી સુધી પહોંચી ગયો. તેમના દિલમાં વૈરાગિ ભભૂટી બેઠ્યો. અનુતથી ગ્રેરાઈને જનરલ કાયર લશ્કરી ટુકડી સાથે અમૃતસર

આચો. અમૃતસરમાં પહોચીને તુરત જ તેણે લશ્કરી કમ્પાની જાહેરાતથી જ મળ્યાચરણ. 'કર્તુ' પણ એટલેથી જ તે અગ્રે એમ નહોતો તેને તો વેર લેવું હતું. લોકોના હૃદયમાં ત્રાસ ફેલાવવો હતો.

૧૩મી એપ્રિલનો દિવસ વૈશાખી ઉત્સવનો દિન હતો અમૃતસરના આનંદી નરનારીઓ સુશોભિત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈને જલિયાવાલા બાગમાં કિલ્લેલ કરતા કરતા હતાં ને નવા વરસના ઉત્સવની મોજ લૂપ્તા હતાં એ બિચારા બોળિયા લોકોને ક્યાથી ખચકાવે હોય કે વૈશાખીનો એ ઉત્સવ દિન થોડા જ કલાક પછી શોકનો, રૂદનનો, મોતનો દિવસ નીવડવાનો છે.

વૈશાખીના એ દિવસે બેપોરે જનરલ ડાયરને કાને ખચકાવવા પહોચી કે જલિયાવાલા બાગમાં મલ્લા ભરાવાની છે અને તેનો પિતો બહુલો. 'બેવકુફ દિ દીઓને કિશી સતતનતના લોખડી મુકકાતું' ભાન કરાવવું જ જોઈએ આવી જખરદસ્ત સતતન સામે સલામ કરાવ 'ટીકા' લોકોની આટલી મગૂર 'તે છોડાથો અને અમૃતસરમાં તેણે સલામ ધીની જાહેરાત કરી. જે કે અમૃતસરના અમુક ભાગમાં જ એ જાહેરાત કરવામાં આવી હતી પહેલેથી જ ગોંડવી રાખ્યું હોય તેમ તે સાગના લશ્કર સાથે જલિયાવાલા બાગના મુખ્ય અને એકના એક દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યા એ દરવાજાની સામેની બાજુએ મકાનોની ઊંચી ઊંચી દીવાલો બની હતી અને બધી બાજુએ દીવાલ ચણી લેવામાં આવી હતી. અદર જવા કે જહાર આવવા માટે જે એક માત્ર દરવાજો હતો ત્યાં ડાયર તેના તમામ શસ્ત્રોથી સજ્જ થઈને બેઠો થોડી મશીનનો બાજુમાં જ રાખવામાં આવી હતી ઉત્તરમાં ઘેના બેના નરનારીઓના ટોળા અડી તહી કરતા કરતા કુતૂબની પ્રેરણને સલામ આપ્યા હતા તેમના દિવસે પ્રશી રાકા કે લય નહોતા પણ બાગના ફાટક પા બહાર ધારી ફાજ સાથે ડાયરને બેઠો જોઈ તેઓ લાગીત બન્યા અને સલામથી બેઠા થયા લાગ્યા. એને

હસરાજ નામના એક માણસે મચ ઉપથી લોકોને હિંમત આપીને કહ્યું "જેસી જવ બેમી જવ, કોઈ તમને માગ્યાનું નથી કે પકડ્યાનું નથી." (આ હસરાજ પોલીસ સાથે મળતિયો હોય એવી તક પાછળથી લોકો કગતા હતા) અને લોકો જેસી ગયા મલ્લા ગજકીય છે કે સામાજિક એન્જલોનાની જન જાયરે ન તો તકનીક લીધી કે ન સલામને વિખેગ જવાની ચેતનશી આપી બેપોરનાથી તેણે સલામ શાત બેલા નિદાઈ લોકો ઉપર ગોળા ચલાવવાનો હુકમ કર્યો અને તુરત જ દરવાજા પાસે ગોળાચેર લશ્કરની બહોળામાંથી ધાણી ફૂટે તેમ ધાણ ગોળાઓ છૂટના માડી આલમથી અણધારી આફત બતરી આવી હોય તેમ પલવાર તો લોકો સ્તમ્ભ થઈ ગયા થુ થાય છે તેની જ પ્રથમ તો એમને ખચકાવ ન પડી તેઓ એક બીજા સાથે જોવા લાગ્યા પણ બીજા જ પળે દરવાજા ઉપર બેઠોના યમરાક્ષસોને જોઈને તેઓ બધું પામી ગયા ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં પોતાનો જીવ અચાવના માટે તેઓ ચારે તરફ નાસવા લાગ્યા પણ ન સવું ક્યા ? કોઈ માર્ગ નહોતો ગોળાઓનો વરસાદ વધતો જતો હતો ધાયન થયેલા સ્ત્રી-પુરો અને કિશોર વયના બાળકોની વેદનાની મળી બીજા વાતાવરણને બેદતી હતી સનનન સનનન મરતી કાન પાસેથી પસાર થતી ગોળાઓ ટટલાયના જીવન-મૃત્યુનો ફેસનો ચુકાવાતી ચાની જતી હતી બાજુમાંથી જ પચાર થતી ગોળાથી બચીને માણસ છુપારાનો શ્વાસ બેચે ન બેચે એટલામાં અનેક ગોળાઓ આવી જતી અને તેમાંની કોઈ એકાદ તેના મોતનો ચુમદો આપતી કે લોહીના ખુવારા ઉડાડતી મારી બનીતો તો કોઈની બોપરીમાં, કોઈના હાથ પગ તોળી તો મારીના નાક કાન ઉઘતી ગોળાઓ તો ચાની જ આવતી હતી જ્યાં વધારે ગીચ ટોળું હોય ત્યાં જ ગોળામાર કેન્દ્રિત મવાની ડાયરની મચના હતી લોકોની આખ સામે સાક્ષાત મૃત્યુ નાચતું હતું. ધાયન થયેલા લોકો લોળી નીચળે શરીરે એક બીજાને છૂદતા પડતા આખડના ધા નાખતા નાસતા હતા

માતા પિતા, ભાઈ બહેન, પતિ પત્ની, બાળબચ્ચાંઓ વિગેરે એકબીજાને ધક્કરને આશરે છોડીને મુડદાંઓ અને ધાયલ થયેલાંઓને કચરીને દુઃખની ચીચિયારી પાડતાં જીવ અચાવવા આમ તેમ દોડતાં હતાં.

બાળકોના અને સ્ત્રીઓના કંદનથી વાતાવરણ રડતું હતું. લોકો સલા છોડી છોડીને જેવાં બાગની દીવાલો ઉપર ચડીને ભાગી છૂટવાનો પ્રયાસ કરતાં કે તુરત જ તેમની પીઠ ઉપર, હાથ ઉપર ગોળી પડતી અને દીવાલ ઉપરથી તેને જમીન ઉપર પડતી. આમ દીવાલ ઉપરનાં માણસો ગોળીથી વીંધાઈને ટપોટપ પડવા લાગ્યાં. આખરે જ્યારે બધો જ દારુ-ગોળો ખૂટી ગયો ત્યારે ડાયરને મજબૂરીથી ગોળીખાર બંધ કરવો પડ્યો. લશ્કર પાસેના કુલ ૧૬૫૦ કાર-તૂસોએ સરકારી રિપોર્ટ પ્રમાણે ચારસો અને પ્રજાકીય અહેવાલ પ્રમાણે ૧૧૦૦ માણસોનો ખુરદો બોલાવી દીધો. ધાયલ થનારાંની સંખ્યા તો એથીયે વધારે હતી. આમ ડાયર પોતાની ‘ફરજ’ પૂરી કરીને ચાલ્યો ગયો. તેના કહેવા મુજબ ધાયલ થનારની સારવાર કે પાટાપીંડી કરવાની તેની લેશમાત્ર ફરજ નહોતી. તેની ‘ફરજ’ તો લોકોને લયભીત કરવા તેનાં ખૂન કરવાની હતી! તેની માન્યતા પ્રમાણે તેનું આ કૃત્ય ‘દયામય’ હતું. જે કે હજી તેની ફરજ સંપૂર્ણ રીતે પૂરી નહોતી થઈ. કારણ કે કારતૂસો ખૂટી જવાથી તે વધારે ગોળીખાર કરી શક્યો નહિ. વળી સરકારી સમિતિ સમક્ષ જુગાની આપતાં તેણે જાણાવ્યું હતું કે ‘મારી પાસે મશીનગનો હતાં તેમને ગોઠવવાની જે બરાબર જગા હોત તો જરૂર મેં મશીનગનનો ઉપ-યોગ કર્યો હોત અને લોકોનાં દિલમાં પૂરતી ધાક જમાવી હોત. આવું ‘દયામય’ કાર્ય પૂર્ણરૂપે ન કરી શકવાથી તેના દિલમાં વસવસો રહી ગયો. એટલે તેની ફરજ પૂરી રીતે બજાવવા તેણે અવનવી રીતો શોધી કાઢી. અમૃતસરમાં નૂન મહિનાની લમી તારીખ સુધી લશ્કરી કાયદો જાહેર કર્યો. જાહેર રસ્તાઓ ઉપર ફટકાઓની થોડીઓ ઊભી કરવામાં આવી. છડેચોક ફટકા મારવાનું કાર્ય પૂરજોસમાં ચાલુ રાખ્યું. એટલું જ

નહિ પણ જે ગોઝારી ગલ્લીમાં શેરવુડ નામની અંગ્રેજ સ્ત્રીનું અપમાન થયું હતું તે ગલ્લીમાંથી નીકળતા દરેક સ્ત્રી-પુરુષને પેટે ચાલવાની ફરજ પાડી, અને ગલ્લીને વધારે ગોઝારી બનાવી. પંજગણના બહાદુર ગણાતાં સ્ત્રી-પુરુષોએ પોતાનાં સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વને પકકાર કરનાર જલ્લીમ અમલદારના હુકમ મુજબ પેટે ચાલ્યા, લશ્કરી અમલદારોને સલામ ભરી અને પોતાની આંખ સામે થતા અત્યાચારોની નીચે મુખે બરદાસ્ત કરી.

જનરલ ડાયરનાં આ પગલાંને પંજગણના ગવર્નર માઈકલ ઓડવાયરે વધાવી લીધું. જનરલ ડાયરને તો આ જોઈતું જ હતું. તેની મનોવૃત્તિ હંટર ક્રમિટિ સમક્ષ આપેલી જુગાનીમાં બરાબર દેખાઈ આવે છે. “મારો વિચાર લોકોને વિખેરવાનો હતો જ નહિ પણ તેમને લયભીત કરી તેમનાં દિલમાં ધાક બેસાડવાનો હતો. મારી પાસે ગોળીઓ ખલાસ થઈ ગઈ એટલે હું લોકોમાં પૂરતી ધાક બેસાડી શક્યો નહિ. જે મારી પાસે વધારે કારતૂસો હોત તો મેં તેનો બરાબર ઉપયોગ કરી લોકોનાં દિલમાં પૂરતી ધાક બેસાડી શક્યો હોત.” રાક્ષસી વૃત્તિનો પરિચય આપતા આ શબ્દો ઉપર કંઈ ટીકા કરવાની જરૂર છે ખરી?

જલિયાંવાલાની કતલના સમાચારે આખા દેશમાં હાહાકાર મચાવી દીધો. સમસ્ત દેશમાં શોક છવાઈ ગયો. તે દિવસે હિન્દુસ્તાનના લોકોને પોતાની પરત-ત્રતા અને નિરાધારીનું જેવું ભાન થયું તેવું પહેલાં કદી પણ થયું નહોતું. અમૃતસરની મહાસલા વખતે પંડિત મોતીલાલજી જલિયાંવાલાની કતલનો ઉલ્લેખ કરતાં જે શબ્દો બોલ્યા હતા, તેમાં એ સમયની દેશ સમસ્તની લાગણીનું પ્રતિબિંબ દેખાતું હતું: “જલિયાંવાલાના ખૂની બાગની કરણ કતલની હકીકત સાંભળતાં ટાઈપણ હિંદો કે સાચા અંગ્રેજનું હૃદય ત્રાસથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા વગર રહે નહિ. એ કતલ એન્ડ્રુઝના શબ્દોમાં કહીએ તો બાળખૂણને અને હંડે કહેજે કચેલી કતલ છે. જેમનાં સેંકડો સગાંવહાલાંને

નિર્દયપણે ગોળીની ચીંધી નાખવામા આગ્યા તેમની અને મારી લાગગી દર્શાવવા માટે હું કરા શબ્દો વાપરુ ? એક ખરસી કવિના શબ્દોમા જ એ શોક પ્રદર્શિત કરુ ”

“આપણા દેશમા શોકનો અને દુઃખનો
સાગર ઉભરાય છે
હાય આપણો દુઃખી દેશ !
ઊર્મિ ! અને તાબૂત અને કંકનનો
મામાન લેરા જાઓ
હાય આપણો દુઃખી દેશ !

આ ધમનાળમા કતલ થયેલા આપણા વફાવાઓના હોહીથી રંગાયેલા રક્તચંદ્ર પ્રકાશે છે ટેકરીઓ, મેદાન અને બાગ રક્તપ્રકાશથી ચળકે છે હાય આપણો દુઃખી દેશ !

જલિલાનાનાની કતન વિશે દીનમધુ એ કેળના શબ્દો આ રહ્યા ‘લોકોને ગમે તેવા ઉચ્ચકારના કારણે મત્તા હોય તોપણ તેઓએ જે ધાતપ્રીપણે અગ્નિનેના ખૂન કર્યા, ગી ગીઓ બાળી અને હિદી ઓને ચાહનારી ને ઇસુખ્રિસ્તને માનનારી બાઈ ઉપર ખૂની હુમલો કર્યો તેનો બચાવ ન જ હોઈ શકે પણ જેમ ઉપના ગુનાઓને હું વખોડુ છું તેના કરતા મ્યારે વધારે હું જલિલાનાનાની ઇરાદાપૂર્વક થયેલી કતલને વખોડુ છું’

ગેન્ઝાની મ્તન* મારા દેશને બહો પહોંચાડે છે તેમજ જ મ્તો અમૃતસગમા થયેલી આ કતલ પહોંચાડે છે હું કામ સાલજોની વાત કરતો નથી મે હૈદરહુસૈન કાળજીપૂર્વક તપાસી છે અને મારા વિચાર પ્રમાણે એ નામોશીનુ વર્ણન ન કરી શકું તેનું છે તેનો

“એટલે ના જલ્દીપલ નામના સત્તાધીશના હુકમથી કેપ્ટન કેમ્પમેલ અને હેમિન્ગ્વેન દ્વારા ૧૬૬૨ન ફેબ્રુઆરિ માસમાં એકેકેના સરદારો તેના સ્ત્રી-પુરુષો બન્ને કુલ કરાવેલી એ વખતે જ્યારે સ્ત્રી પુરુષ નાસી ગયેલા આ ખગર ન્યાદે ટકરી પડેને કાને પગ ત્યારે તેના આ શબ્દો જનરલ રાયરની સાદ કરાવે છે મને ખેદ માન એ કે જાણ છે કે એક પલ મહુસ છત્રી જવા પામ્યો’

બચાવ ન થાય, તે માફ ન કરી શકાય, કે તેને સાડુ કોઈ બહાનુ ન આપી શકાય

જેઓને પેટ ઉપર ચનાગ્યા તેમને હું મત્તો છું જેમની બેઇજનગતી કરવા માટે નક્ક કરાગ્યા તેમને હું મત્તો છું જેઓને જાહેરમા મરકા મરાગ્યા ને ધૂગમા ગદોલ્યા તેમની કરણ કહાણી તેમના મુખે જ મે માલગી છે ખ્રિસ્તી મત પ્રમાણે મનુષ્યને હત રની આકૃતિરૂપ ગણનામા આવ્યો છે તેની ઉપર આના સેકડો ન કરનાના કામ ચના છે’

અમૃતમરો શરૂ થયેનો આ હત્યાકાંડ એટલેથી જ અટક્યો નહિ તેની સાથે સાથે પગલમા બીજા શહેરોમા પણ એ દૂર બનાવની નાની મોટી આગ તિઓ શરૂ થઈ ગઈ લાહોરમા મલેજની દોસાવ ઉપા લગ્નરી અમલદારે ચોડાવેલી પરિમને ઉખેડવાના ગુના બદલ ત્યાના ૪૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને પકડીને કિલ્લ મા કેદ કર્યા એપ્રિલ-મેની સખત ગરમીમા ખુ ને પગે રોજ મોળ સોળ માઈલ તાપમા ચનાગ્યા તેમના મો કાળા કરનામા આગ્યા રસ્તામા ડુમળી વચના કિરોર બાળકો સખત ગરમી અને હઠ ઉપરાતના પરિશ્રમને લઇને બેહોશ બયા આની જાનની શિક્ષા એમને મન એક નરમ પ્રકારની સાધારણ મસગત હતી । વળી કાર્ડ પણ મે માહુસને સાથે ચાલવા મામે મનાદુકમ ફરમાનામાં આવ્યો મરણુ કે એથી શાંતિનો ભગ થાનો ર લાગનો હતો ।

કર્નલ બ્રાહ્મવતની સરદારી નીચે ગુજરાનનામાં પણ એવા જ ભુલ્લો થયા ગુજરાનનામાં એક શાળા ઉપર વિમાનોમાથી બોમ્બ ફેલામા આગ્યા હતા ડોડડિન નામના એક લગ્નરી અમલદારની લુગાની પ્રમાણે તેણે ‘એક ખેતરમા વીસ નીસ માહુમોને સાથે બોયા ને તેની ઉપર બોમ્બ ફેલાયા’

ગૌહરમિદ નામના માઈ વરસના મેગુનાદ ભુજમને તેના બે ભુરાન છોકગઓની મગમ ને જરૂ હોવાથી પકડામા આ થો તે છોકગઓ સમગરને ન સોપે ત્યા મુધી તેની મિનમત જમ કરવામા આવી

કાસુરમાં કર્નલ ડેવટે શરમજનક અને નીચ કૃત્યો આચર્યા. લોકોને નાકલીટીઓ ઘસાવવામાં આવી. વેસ્યાની હાજરીમાં લોકોને નગ્ન કરીને જાહેરમાં ફટકાઓ મારવામાં આવ્યા. નાના વિદ્યાર્થીઓને ફટકાઓ મારવાના કાર્ય પાછળ અમલદારોની સારી દાનત હતી. અને એવાં કાર્યથી અંગ્રેજો પોતાના મનને બહેલાવતા. ગુનેગારોને શોધી કાઢવા માટે ૧૦,૦૦૦ માણસોને પકડવામાં આવ્યા હતા. લોકોનાં દિલમાં ધાક બેસાડવા જાહેરમાં ફાંસીનાં માથડા પણ ઊંચા કરવામાં આવ્યા હતા. પંજળના લશ્કરી કાનૂનની અદાલતે કુલ ૧૦૮ને દેહાંતદંડની સજા કરી અને બધા માણસોની કેદની મુદતનો સરવાળો કરીએ તો ૭૩૭૧ વર્ષની કુલ શિક્ષા કરી.

પંજળના માર્શલ-લૉના એ દિવસો હિન્દુસ્તાનને માટે સૌથી વધારે દર્દનાક દિવસો હતા. પંજળ આખાને વિશાળ કેદખાનું બનાવી દેવામાં આવ્યો હતો. પંજળની સરહદ એ જેલની દીવાલો હતી. એ દીવાલો પાછળ કેવા અમાનુષી જીલમો થાય છે, પ્રજાના શા હાલહવાલ થાય છે, એ જાણવા માટે તથા પોતાના મુદ્દનાં લાઈબ્રેરીને આશ્વાસન દેવા માટે કોઈપણ માણસને પંજળમાં જવાની મના હતી. બહારનો કોઈપણ માણસ અંદર જઈ શકતો નહિ અને પોતાનું દુઃખ રજૂ કરવા અંદરનો કોઈપણ જણ બહાર આવી શકતો નહિ. પંજળની આવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ હતી. આ આપખુદ નીતિ સામે લોકોનો, દેશનેતાઓનો પોકાર વધતો જ ગયો. આખરે માર્શલ-લૉ ઉઠાવી લીધા પછી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી પંજળમાં પહોંચ્યા. તેમણે પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી જે હકીકતો મહાત્માજીને મોકલેલી તેમાંથી થોડીક આ રહી:

“પંજળ મેં કયા ઘટના હુઈ, યહ આંખોસે નહીં દેખી પરંતુ કાનોં સે સુની હૈ. ઉસકા પરિણામ કયા હુઆ યહ અપની આંખોસે દેખા હૈ.

લાહોરમે ૨૪ જુનકા પહુંચ્યા તો વહાંકા વાયુ-મંડલ કિતના વિચિત્ર થા ! પ્લેગ કી તરફ પુરાને ઈષ્ટમિત્ર

મુજસે ખચતે થે. ગુપ્તચરોં કી એક દર્જન અંગસંગ રહતી થી. એક નિહથે સન્યાસી કે લાહોર પહુંચને પર સેંકડોં નયે પુલિસ મંગવાયે ગયે.

મૈંને આંખેં ખેલીં તખ પતા લંગા કિ અપરાધ ચાહે કિસીકા હો પરંતુ સેંકડોં બુદ્ધે જવાન બચ્ચે પંજળી અમૃતસર કે જલિયાંવાલા આગમેં ભૂશુંડિ કી ભેટ ચડ ચુકે હૈ. ૧૮ ફાંસી પાં ચૂકે હૈ. દોઢાઈસો કાલે પાનીકી સજા પા ચૂકે હૈ, દો હજાર સે અધિક જેલખાને મેં જમદસ્તી ખેડી પહેને તપ કા જીવન બચીત કરતે હૈ.”

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી પોતાનો અમૃતસરનો અનુભવ કહે છે: “વીરો નામની એક તેર વરસની છોકરીનાં લગ્ન ૨૨ વરસના યુવક સાથે થયેલાં. તે એના પતિને ઘેર પણ નહોતી ગઈ. તેનો પતિ જલિયાંવાલા આગમાં લાપણ સાંભળવા ગયો અને ગોળીથી વીંધાઈ ગયો. તેર વરસની કુમળી બાળાના હાથમાં લગ્નની ચૂડીઓ જોઈને મને જરા લાગી આવ્યું પણ જ્યારે તેની માસીને મુખે તેના પતિના ગોળીથી વીંધાઈ જવાના, આગમાં લાશ પડી રહેવાના અને ખીજે દિવસે તેનો કોઈ પત્તો ન લાગવાના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે મારી આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. મેં તેને આશ્વાસન આપીને એક કન્યાશાળામાં દાખલ કરાવી દીધી પણ આવાં થીગડાં મારવાથી હૃદયના ધા થોડા રૂઝાય છે ? આવી તો કેટલીયે અલાગી દેવીઓ છે.”

સર સ્ટેફર્ડ ક્રીપ્સ જલિયાંવાલાની આ કતલને ઇટલીએ અખીસીનિયાની કરેલી કતલ કરતાંય વધારે લયંકર ગણે છે. તે લખે છે:

“એડીસઅબાબાની કતલેઆમ હિંદની જલિયાંવાલાની કતલની સરખામણીમાં કંઈ જ નથી. એડીસઅબાબામાં તો ઇટાલીયન સત્તાવાળાઓને ફૂર માનવસંહાર માટે થોડાં પણ કારણો હતાં, અમૃતસરમાં હિંદીઓનાં દિલમાં માત્ર ત્રાસ ફેલાવવા સિવાય ખીજે કોઈ હેતુ નહોતો. એડીસઅબાબા કરતાં પણ

જનિતાસાધાની કતલ વધારે ઘાતકી ને શરમભરી છે.”

મહાત્માજીનું દુઃખ તો વર્ણવ્યું જાન તેમ નહોતું. જલિયાવાલાની કતલ અને પંજાબના અત્યાચારોથી તેમને તીવ્ર વેદના થઈ પણ એથીયે વધારે વેદના પોતાના દેશમધુઓએ પોતાનું સ્વત્વ અને ખમીર વેચી બદલામા જીવ બચાવ્યા એથી થઈ. શરા પંજાબીઓએ પોતાની આખ સામે થતા બહેનો ઉપરના અત્યાચારોને નીચે મુખે બરદાસ્ત કર્યા અને એ જ વખતે જાતીમના હુકમને વશ થઈ પેટે ચાલ્યા નાકથી ધમી એથી તો તેમનું હૃદય ધવાયું. કારણ કે પંજાબની એ શરમ આખા દેશની શરમ હતી. પંજાબની એ નામોશી આખા દેશની નામોશી હતી.

મહાત્માજીએ આ પ્રશ્ન ગતો ઉત્તરેષ કરીને પંજાબની જ એક સખામા દર્દમય જાગાનમા જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા એ ઉપરથી તેમણે અનુભવેના દુઃખ અને શરમની કાષ્ઠક ઝાખી ચાલ છે

‘હું’ મારું દર્દ તમને શી રીતે બતાવું ? પંજાબનું દર્દ કહી બતાવવું અશક્ય છે. હું એમનું જ માથું છું કે ગયા એપ્રિનને કદિ નહિ ભૂનજો. સાથે સાથે એટલું કહી લઉં કે આપણી ભૂલ પણ પિછાનજો. મરકારી અમલદારોએ ભારે ગુનાઓ કર્યા છે. પણ આપણે પણ ગુનાઓ કર્યા છે એ ગુનાઓ બદલ સરકારે તો માત્ર શિક્ષા નહિ પણ કેવળ અત્યાચાર જ કરીએ છે. આપણી શેઠ ભૂન થઈ હશે તો સરકારે ખાડી ભૂલ કીધી છે.

પંજાબીઓ ભારે ઉસ્તાદ અને શરા હોવાનું સાબળ્યું છે, પણ એપ્રિલમા તેઓ ડરી ગયા એમ મારે કહેવું જોઈએ અને તેમ કહેનાના મને ખરા ખર કારણો છે.

હું પૂછું છું કે તમે ડરી નહોતા ગયા તો શા સારું જમીન પર નાક ધસ્યા હતા ? શા સારું તમે પેટે ચાલતાં અચકાતા નહિ ? મેં તમને નહોતું કંચુ કે

તમે નાકથીગી તાણુએ કે સાપની માફક પેટે ચાલજો ! આવા હુકમ તમને થયા ત્યારે તામે થવાને બદલે મરી કેમ ન ગયા ? તમે એમ કેમ નહિ કહી શક્યા કે ‘હું સાપ નથી, આદમી છું. મારું કામ પેટે ચાલવાનું નથી પણ સારી દુનિયાની સામી છાતી કાઢીને જિભા રહેવાનું છે.’ જરૂર પંજાબીઓ ડરી ગયા. પંજાબ ઉપર આજ લાવવાને હું નથી કહેતો. જે મિટીમાથી પંજાબ બન્યું છે તે મિટીમાથી જ હું બન્યો છું. એવા સંજોગોમા હું પણ એવો ગુનો ન કરું એમ કેમ કહી શકું ? હું તો પ્રાર્થના કરું કે ગરદન કપાય તો પણ હું આવું કદી કરું નહિ. તમારા માટે પણ મારી એ જ પ્રાર્થના છે.”

મહાત્માજીના આ ઉદ્ગારો માત્ર પંજાબની જ નહિ પણ સમસ્ત હિન્દની જનતાને ચેતવણીપૂર્ણ હતા. અને મહાત્માજી હિન્દુસ્તાન પામેથી તેની અમિ-પરીક્ષા વખતે કર્મ જાતની આશા રાખતા હતા તેનું ચોક્કસ સ્વરૂપ બતાવતા હતા.

પંજાબના આ અત્યાચારો પછી જનતા રડીને બેસી રહી નહિ કયિવર ટાંગોર, સરોજની નાપડું અને મહાત્માજી જેવા આગેવાનોએ પંજાબના એ નાનાયક અમલદારોને ઉગાડી મૂકી હિંદો સરકાર પામે ન્યાય માગવા જામર હિલચાલ ઉપાડી. નિષ્કૂર સંગાર પામે ન્યાયની શી આશા ? તેણે ન્યાય આપ્યો જ નહિ બીજી બાબુ પ્રજાનું ખર્ચ વધારવા માટે મહાત્માજીએ આત્મશુદ્ધિની હિલચાલ શરૂ કરી ક્રિશ્ચિ સન્તનત ન્યા સુધી અન્યાયની દાદ ન દે ત્યા સુધી તેની સાથે અસહ્યારનો પોકાર કર્યો. જલિયાવાલામાં શરદિયુ રમારક ધિલુ કરવાનો સાગ રાષ્ટ્રે નિરધાર કર્યો. મહાસલાના આદેશ અનુસાર એપ્રિનની છ થી તેર તારીખ સુધી ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ બંધ વવાનું નક્કી થયું. આમ શરદિયાના ખૂન ઉપર ગાંધીજીનાની ધમારતનો પાયો નખાયો.

વાસ્તવવાદ અને શરચ્ચંદ્ર

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

[ગઈ તા. ૨૧-૧-૩૮ ને રોજ ગુજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્ય મંડળના ઉપક્રમથી રવ. શ્રી. શરચ્ચંદ્રના અવસાન નિમિત્તે તેમની કલા અને સાહિત્યસેવાનું વિવેચન કરવા માટે એક સભા હંસરાજ પ્રાગજી હોલમાં મળી હતી. એમાં શ્રી. સુદરમ, શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધી અને શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદીએ પ્રગતિવાદની દૃષ્ટિએ શરચ્ચંદ્રની કલાનું વિવેચન કર્યું હતું. એ પછી શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે આ ત્રણે વક્તાઓના વિવેચનના જવાબ રૂપે શરચ્ચંદ્રની કલાનું રહસ્ય અને તેમની જીવનદૃષ્ટિ સમજાવતું એક વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. આ પ્રસંગે પ્રમુખ લેખે જાણવા માટે મેં 'વાસ્તવવાદ અને શરચ્ચંદ્ર' એ નિબંધ તૈયાર કર્યો હતો, પણ સમયને અભાવે અને ચર્ચાના વેગમાં તણાઈ ત્યાં સભામાં ઉપસ્થિત થયેલા કેટલાક સુદાઓ ન મોઢેથી ચર્ચા મેં પતાવ્યું હતું. એ વર્ણવવાયેલા નિબંધ આજે 'ભૂમિ'માં પ્રગટ કરું છું. ન.]

જ્યા રે શરચ્ચંદ્રે બંગાળી સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એમની સામે એવી ખૂમ જોડી હતી, કે આ માણસ વાસ્તવવાદી છે. અને સમાજની બધી ગંદકી ઉઘાડી પાડવાનો જ ધંધો લઈ ખેડો છે. એ માત્ર સમાજના ઉકરડાઓ ખુલ્લા પાડે છે, એટલું જ નહિ, પણ ઉકરડા ઉપર પત્રો રોપે છે, અને તેને મોહક બનાવે છે. આથી લોકોના મનમાં એવી ભ્રમણા પેદા થાય છે કે જ્યાં જ્યાં કાદવ કચરો-ન્યાં ન્યાં પંક, ત્યાં ત્યાં પંકજ હોય છે. ઉકરડાનું બાહરૂપ જ ગંદું ખીલત્સ હોય છે, તેના અંતરમાં તો પત્રો હોય છે. એક વાર હિંમત કરીને અંદર અંપલાવવાની જ વાર. અને આવી ધારણા બંધાયા પછી એને કાર્યમાં પરિણત કરતાં કેટલી વાર? સમાજના કેટલાય હિતચિંતકો હાથમાં ટીપણાં લઈને થડી પણ ગણવા લાગ્યા હતા કે હવે સમાજને રસાતળ જવાને કેટલી વાર છે !

આ તો સામાન્ય લોકોની વાત થઈ. વિવેચકો પણ ભીંત ભૂલ્યા હતા. તેમને એમ લાગતું હતું કે શરચ્ચંદ્ર લખે છે બંગાળીમાં, પણ એમને પ્રેરણા મળે છે વિદેશી સાહિત્યમાંથી. અને એટલે જ એઓ બંગાળી સાહિત્યમાં વિદેશી વાસ્તવવાદ દાખલ કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. એમને એટલી પણ ખબર નથી કે આપણા દેશની પ્રકૃતિનો ને એ સાત સાગરપારના વાસ્તવવાદનો મેળ ખાય એમ છે જ નહિ.

પણ થોડા જ સમયમાં આ હિંમુખી વિરોધ શમી ગયો.

જે હિંદુ સમાજ ઉપર એમણે પોતાના સાહિત્યક જીવનની શરૂઆતથી જ આધાત કરવાનું શરૂ કર્યું અને જેનાં દુષણો એમણે અતિશય ઉગ્ર અને તીવ્ર રીતે પ્રગટ કર્યાં, તે સામાન્ય જનસમાજમાં જ આજે શરચ્ચંદ્ર સૌથી વિશેષ પ્રિય થઈ પડેલા છે, એ સાચું જ નવાઈ

ઉપગમે એવું છે પણ એનું કારણ એ છે કે શરમ્યદ્ર અને જનસમાજ બંને વચ્ચે ખૂબ ઊંડો માનસિક સંયોગ રહેલો છે.

આપણા સમાજની પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ એવી વિદેશી વસ્તુ શરમ્યદ્રે દાખલ કરી છે, એવું કહેનાર વિવેચક શરમ્યદ્રની સફળતાનું કારણ બતાવતા કદાચ કહેશે કે શરત્સાહિત્યમાં જે સાર્વભૌમ અથવા સાર્વજનિક અંશ છે તેણે જ જનસમાજને આકર્ષ્યો છે અને એ વાતમાં શરમ્યદ્ર ખૂબ કુશળ છે. એટલે જ તેઓ વિદેશી તત્ત્વ દાખલ કરી શક્યા છે અને એટલે જ તેા એઓ ભયંકર માણસ થઈ પડ્યા છે

દરેક કલાકૃતિમાં આવેા સાર્વભૌમ અથવા સાર્વજનીન અંશ હોય છે, એ વાત સાચી છે. કાવ્યોમાં કે ઊર્મિ-ગીતોમાં એ અંશ સૌથી વિશેષ હોય છે કારણ તેમાં કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને સર્વ માણસોની કલ્પના મેટી ભાગે એક જ પ્રકારની હોય છે. પણ નાટક કે નવલકથામાં આ અંશ ઓછો હોય છે-આવી શકે છે, કારણ તેનો પાયો સમાજ ઉપર રચાયેલો હોય છે સ્થળ-કાળમેદે કરીને સમાજ બદલાયા કરે છે, અને સમાજની આ લિન્નતા લિન્ન લિન્ન દેશ અને સમયની નવલકથાઓની કદર માં આડે આવે છે. મણસુ સ્વભાવથી જ એવો રક્ષણશીન છે કે પોતાના સમાજ કરતાં જુદા એના ખીન્ન કોઈ સમાજના આચાર વિચારના નિયમો એને કા તો હાસ્યજનક લાગવાના કે કા તો અનીતિમય લાગવાના. અને આખરે આ લાગણી એટલી પ્રમગ્ન હોય છે કે કલાકૃતિની સાચી કદર તે કરના દેતી નથી *

* અહીં મને મોરિસ મેગરલિકનું વિખ્યાત નાટક 'ચોના વાના' યાદ આવે છે એમાં એક સેનાપતિની પત્ની પોતાના દેશ ઉપર અગ્રી આવેલો પરદેશી સેનાપતિ પાછો વળે એ ખાતર તેને ચરણે પોતાનું સનીત્વ ધરવા તૈયાર થાય છે આ વસ્તુ સનીત્વને સ્ત્રીનું સર્વસ્વ ગણવા દેવાયલું હિંદુમાનસ સમજ જ નહિ શકે અને એટલે એ કૃતિની પ્રતી કદર તે ન કરી શકે એવું મને લાગે છે

આથી જ કોઈ નવા દેશના સાહિત્યનો સ્વાસ્વાદ કરવા પહેલાં તે દેશનો ઇતિહાસ, અને સામાજિક રીતરિવાજોનું જ્ઞાન મેળવવું આવસ્યક થઈ પડે છે

આ ઉપરાંત દરેક કલાકાર પોતાની રચના દ્વારા કોઈને કોઈ તત્ત્વનો પ્રચાર કરતો હોય છે જે વાચકનો એ બામતમાં મતમેદ હોય તો એ મતમેદ પણ ઘણી વાર સ્વાસ્વાદમાં અને દવાકૃતિની સાચી કદર મરવામાં વિધરૂપ થઈ પડે છે * ત્રીજી વાત એ કે પ્રત્યેક કલાકૃતિની પોતાની એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ અથવા 'એટિટ્યુડ' હોય છે જેમકે આદર્શવાદ,

* આને માટે દિરેક્ટ ની 'એમી' વાર્તાનું ઉદાહરણ મને ઝટ યાદ આવે છે એ વાર્તા સામે શ્રી નવલરામ ત્રિવેદીએ અનેક વાર એવો વાધો લીધો છે કે એ વાર્તામાં પાત્રો દલિત કોમના લઈ શ્રી દિરેક્ટ પ્રગતિશીલતાનો ડોળ નહોતો અભેદ્યે કર્યો છે પણ વસ્તુતઃ પોતે પ્રત્યાધાતી છે તે એ વાર્તાનું છેલ્લું વાક્ય 'મરે આ જીવન ઉપર શીઝડું નય દેવું' બતાવી આપે છે આખરે એ ભગડીને પણ નાગરજી યવાની જ મહેચ્છા નહોતી જ! આમ લેખક પ્રાક્ષણીની શ્રેષ્ઠતા જ અતે તો પ્રતિપાદન કરે છે દરેક જીવતી કે મૃત્યુલી વિધવાના લગ્ન થવા જ જોઈએ એવો દદાગ્રહ લઈ બેઠેલા માનસનો આ ઉલ્કૃષ્ટ નમૂનો છે વિધવાના લગ્ન ન થયા એટલે કલાકૃતિ નકામી થઈ ગઈ માટે જે શ્રી નવલરામની દલીલનો એમની રીતે જ જવાબ આપેલો હોય તો તે હું આ રીતે આપું શ્રી નવલરામ પોતે પ્રગતિશીલ હોવાનો દાવો કરે છે એ ખરું પણ વસ્તુતઃ એ પોતે છે પ્રત્યાધાતી એ 'એમી' વાર્તા સામે ઉઠાવેલા વાધાથી સિદ્ધ થાય છે એમને ધારતી એવી લાગે છે કે જે ભગડીઓ પણ નાજરણ બની જશે તો પછી અમારા પ્રાક્ષણી વિવેચકતા કયા રહેશે અમારો ભાવ કોણ પૂછશે? આ પ્રાક્ષણીનું શ્રેષ્ઠ ત્વ રૂબી જવાની બીકે એઓ દક્ષ પ્રગતિવાદી બની 'એમી' વાર્તા સામે વાધો લે છે

પણ અમતને જવા દઈ આ પ્રશ્નનો અભીરતાથી વિચાર કરીએ એમી રૂરી પરજીવાની ના પાડે એમાં પ્રત્યાધાતી શું છે? શું પ્રગતિશીલ સ્ત્રી પોતાના પતિના મરણ પછી પરજીવાની કદી ના નજ પાડે? અને કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિના અવસાન પછી ફરી પરજીવાની ના પાડે એ સમાજની પ્રતિનિધિ આડે શી રીતે આવે છે?

વાસ્તવવાદ વગેરે. વાચકની દૃષ્ટિમાં અને કલાકારની દૃષ્ટિમાં ભેદ હોય છે તો તે પણ ધણીવાર કલાકૃતિની કદર કરવામાં બાધારૂપ નીવડે છે.

હવે આપણે શરત્સાહિત્યનો વિચાર કરીએ તો આપણને માલમ પડશે કે એમણે સનાતન સમાજ ઉપર એટલા બધા આધાત કરેલા છે કે કાઈ પણ સનાતનની સમભાવ એમને મળે નહિ. એમણે લાગણીની જે સ્વતંત્રતાનો પ્રચાર કર્યો છે, તે પણ આપણા સામાન્ય સમાજને ગમે એવી વસ્તુ નથી. અને વાસ્તવવાદી ચિત્રો તો આપણા સમાજને અનુકૂળ થાય એવી વસ્તુ જ નથી. તો આ ત્રણે મોટી બાધાઓને વડાવીને શરત્ચંદ્રે બંગાળના-અથવા કહો કે, હિંદુ સમાજના-અંતર ઉપર કબજો મેળવ્યો એનું રહસ્ય

છતાં ધારો કે લેખકે છેવટે ખેમીને પેલા ભંગી સાથે ફરી પરણાવી હોત, તો એથી વિધવાવિવાહને લેશ પણ સમર્થન મળત ? ન મળત, કારણ કે ભંગીઓમાં તો સામાન્યપણે વિધવાવિવાહ થતા જ આવ્યા છે. ત્યાં કંઈ વિધવાવિવાહની નવાઈ નથી. અને એ લોકો વિધવાવિવાહ કરતા આવ્યા છે, એથી વિધવાવિવાહનો પ્રચાર કરનાર સુધારકનું કામ લગારે સહેલું બન્યું નથી. એટલે લેખકે આવી હલકી વર્ણનાં પાત્રો લીધાં એટલા ઉપરથી જ વિધવાવિવાહનું સમર્થન આ વાર્તામાં અભિપ્રેત નથી એ સમજવું જોઈએ. જે વિધવાવિવાહનું સમર્થન કરવું હોત તો તો ખેમી ભંગિયણને બદલે કોઈ ક્ષેમકરી નાગરણ જ લેખકે ચીતરી હોત. અને તો જ તેમનું વ્યંગ્ય અસરકારક નીવડ્યું હોત.

વળી બીજી રીતે પણ આ પ્રશ્ન વિચારવા જોયો છે. ધારો કે વાર્તામાં એ છેવટનું વાક્ય નહોત એટલે કે વાર્તાને અંતે ખેમી એ બીજાને પરણવા તૈયાર થઈ હોત તો પછી એ વાર્તાનું જે કલાસ્વરૂપ છે, તે સચવાત જરૂં ? મને તો લાગે છે કે એ છેવટના વાક્ય ઉપર જ એ આખી વાર્તા ટકેલી છે. અને એ વાર્તાનો અંત પ્રથમથી જ આ પ્રમાણે જ નિર્માણ થયેલો છે. એમાં ફેરફાર કયો એ કલાકૃતિ રહેવા નહિ પામે.

આ વસ્તુ સમજવામાં શ્રી. નવલરામ જેવા વિવેચકને સુશંકેલી પડે છે એ જ બતાવે છે કે અભિપ્રાયો કલાકૃતિની કદરમાં ફેરફારી નબંધી બાધા થઈ પડે.

શામાં રહેલું છે ? એનું રહસ્ય જે બોળવું હોય તો તે આપણને શરત્ચંદ્રના સપૂર્ણ બંગાળી મનોભાવમાં મળશે. એ મનોભાવ શો છે, તે આગળ ઉપર સ્પષ્ટ થશે.

શરત્સાહિત્ય વાંચ્યા પછી એક વસ્તુ તો આપણને દીવા જેવી સ્પષ્ટ સમજાય છે, કે શરત્ચંદ્ર સમાજને સુધારવા ઇચ્છે છે. આપણા સમાજમાં ગંદવાડનો પાર નથી. મોટી રૂઢિઓ પગલે પગલે પ્રગતિ રૂંધી રહી છે. જાતિભેદ મોટી શિલાની માફક આપણી જાતીને લીસી રહેલ છે. બ્રાહ્મણો પોતે ઉચ્ચ વંશના છે એ જોરે નીચલા વર્ણો પ્રત્યે જે જાતનો અન્યાય ચલાવી રહ્યા છે, તે માટે તેમનામાં બીજી તો નહિ પણ ચારિત્ર્યની શુદ્ધિની લાયકાતે નથી. વળી સામાજિક નીતિને નામે ચાલ્યા કરતી વસ્તુઓ પણ દરેક જાતની પ્રગતિના માર્ગમાં આડખીસી રૂપ થઈ પડે છે. આપણી આખી સમાજરચના કંઈ એવા પ્રકારની છે કે એમાં વ્યક્તિઓને કે અમુક શ્રેણીના લોકોને અન્યાય થાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ સમાજને સુધારવાનું પણ બની શકતું નથી. પરિણામે આ પરિવર્તનશીલ જગત સાથે કદમ મિલાવી ચાલવું પણ આપણે માટે અશક્ય થઈ પડ્યું છે, અને આપણે એ પ્રગતિયાત્રામાં પાછળ પડતા જઈએ છીએ. આ બધી જટિલ સમસ્યાઓ શરત્ચંદ્રની ચક્રાર આંખ શી રીતે ચૂકવી શકવાની હતી ?

આપણા સમાજની સામે શરત્ચંદ્રને વિરોધ એ પ્રકારનો છે. એક તો સમાજનાં સ્વરૂપ-આકૃતિ-વિષેનો. અને બીજો સમાજની મૂળ નીતિ-પ્રકૃતિ-વિષેનો. એમની શરૂઆતની નવલકથાઓમાં એમણે સમાજના સ્વરૂપનો પરિચય આપવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે: જેમકે પદ્મીસમાજ, અરક્ષણીયા, ચંદ્રનાથ. પદ્મીસમાજમાં એમણે એ બતાવવા માગ્યું છે કે આપણા દૂષમંદુક સમાજની ભોંસમાં બે મહાપ્રાણ વ્યક્તિઓનાં જીવન શી રીતે વ્યર્થ થયાં. જીવનનો રસ એ સમાજ સમજતો નથી, માણસની મહત્તા એ દેખતો નથી; માત્ર ગમે તે ઉપાયે સમાજનું સંરક્ષણ કરવું એટલું તેઓ સમજે છે. અને એ રીતે ઉપર ટપકે જોઈએ તો

એમનો ઉદ્દેશ-સમાજનું સંરક્ષણ કરવાનો-મહાન છે પણ સાચી વસ્તુ બીજી જ છે એ સમાજસંરક્ષણના ઓળા હેઠળ તો સ્વાર્થ, દ્રોષ અને નીચ વૃત્તિઓ જ પ્રાપ્ત કરી રહી હોય છે એ વસ્તુ શરમ્યદ્રે ખુલ્લી પાડવાનો પ્રયત્ન થો

પાછલા ભાગમાં લખેલી નવનકથાઓમાં એમણે સમાજની પ્રકૃતિ-મૂળનીતિનો પરિચય આપનાનો પ્રયત્ન કર્યો જેમકે 'ચરિત્રહીન', 'શૈવ પ્રશ્ન', આ અને પુસ્તકમાં એમણે સતીત્વ સામે હુમલો કર્યો છે. સતીત્વ અને વૈધવ્ય-એ બેના બિડાણમાં બે આપણે ઊતરીએ તો ખમગ પડે કે એના ઉપર જ આપણા સમાજનો પાયો છે અને એથી એ બંનેને કાયમ રાખવા એ જ આપણા સમાજની મૂળનીતિ છે સમાજને વ્યક્તિએ ના સુખસગરડનો વિચાર કરનાનું પાનવે એમ નથી કારણ તેમ પ્રવા જતા વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા વધારવી પડે અને બે વ્યક્તિ વધારે સ્વતંત્ર થઈ જાય તો સમાજમાં વિકૃતિ થવાની જ એટલે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને મર્યાદામાં રાખવાને સમાજે જે નિયમો રચ્યા તે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકૃતિવિરોધી થઈ પડ્યા આ વસ્તુ સમજાવવાને માટે શરમ્યદ્રે સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમનો વસ્તુ તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે તેમણે એવું બતાવનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે સમાજ બે પ્રકૃતિની અનુસાર કરીને પોતાનું કામ ચલાવવા માગે તો પ્રકૃતિનો (અને સમાજનો સુદા) કોપ અસહાય વ્યક્તિ ઉપર જીતે છે પ્રેમ એ સામાન્ય વસ્તુ નથી શરમ્યદ્રે મન પ્રેમ ખૂબ મહાન વસ્તુ છે આમ છતાં એ પ્રેમમાં પડવા માટે જ કેવી બધી મહાન વ્યક્તિઓને પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો પડે છે આમ શરદ્દ્યાનુએ આપણા સમાજની પ્રકૃતિ અને આકૃતિ બંનેને લીધે કેવી વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે, એ વસ્તુ આપણી આગળ સમસ્યારૂપે રજૂ કરી છે એનો નિકાલ લાવવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો નથી કયાક કઈક સૂચન કર્યું હોય તો તે જુદી વાત છે

આ પ્રશ્નો આમ આટલી બધી ઉગ્ર રીતે સમ

સ્પષ્ટપે રજૂ કરવાનો હેતુ એટલો જ કે આપણે એ સબધિ વિચાર કરતા થઈએ અને એનો કઈક નિકાલ શોધીએ, દૂકામાં સમાજસુધારાની વૃત્તિ એ જ એમની કળામાં પ્રધાનપણે નજરે પડે છે આમ છતાં એમનામાં કેટલીક વસ્તુઓ એવી જેવામાં આવે છે કે તે બોધને આપણને નવાઈ લાગે-કારણ સમાજસુધારાની વૃત્તિ સાથે તેનો મેળ આપણે પહેલી નજરે બોધ શકતા નથી

'ચરિત્રહીન'માં સુરભાલાનું પાત્ર લેા એ જણે મૂર્તિમતી શ્રદ્ધા જ છે મહાભારતમાના ઉપાખ્યાનો અને સમાજની રૂઢિઓ એ સરખી જ શ્રદ્ધાપૂર્વક માની લે છે આવી જીડી શ્રદ્ધા એ ખૂબ મહાન વસ્તુ છે, એ ખરું, પણ જે માણસ સુધારા પ્રવા બહાર પડ્યો છે તે બે આમ જ્યાં ત્યાં માથું નમાવતો ફરે તો એનું કામ કેમ ચાલે ? છતાં કિંદુ મન બિને મોટે શરદ્દ્યાનુએ એ સુરમાના પ્રત્યે કેટલો આદર અને કેટલી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરાવ્યા છે ? આનો અર્થ શો ?

'ગૃહદાહ'માં મહીમની પેની વહુ રૂઢિને કેટલા બળથી વળગી રહે છે, છતાં શરમ્યદ્રે તેના પ્રત્યે કેવી અપાર શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી છે પણ સૌથી વિશેષ આશ્ચર્યકારક દાખનો તો 'શૈવપ્રશ્ન'ની કમલનો છે શરમ્યદ્રની બધી જ નારીઓમાં એ કદાચ સૌથી ઉદ્દાહરણ વૈધવ્ય પ્રથા કે સતીત્વ કશું જ એ માનતી નથી સ્ત્રી-પુરુષનો સબધ સમય જતાં સ્વાભાવિક રીતે શિથિલ થઈ જાય છે, અને તેઓ નવા નવા આકર્ષણોથી ખેંચાઈ નવા સબધો બાધે છે આમાં અનુકાન નાખવા જેવું કે ખોટું કહેવાય એવું કશું જ નથી એમ એ માને છે ખરી વાત તો એ છે કે માણસ જગતમાં સુખ ભોગવવાને આવે છે ત્યાગ એ સુખ ભોગવવાનો રસ્તો નથી, વિદ્યાર્થીઓ અભ્યર્થ પાળે એ એને લગારે ગમતું નથી, આમ છતાં એ જ કમન આદર્શ અન્નચારિણી છે તે વિધવાની પેડે નિરાડબર સાદુ જીવન ગાળે છે એક જ વેળા અને નિરાધિન ભોજન કરે છે બજારની વસ્તુને અડતી સુદાં નથી આપણે

ને આનું કારણ પૂછીએ છીએ તો તે સંતોષ-
જનક જવાબ આપી શકતી નથી. કહે છે 'એ એક
મારી ધૂન છે' આનો અર્થ શો ?

સહેજ વિચાર કરતાં આપણને સમજાશે કે
શરચ્ચંદ્રને આજના આપણા સમાજમાં અનેક દુષણો
જણાય છે. તેને એઓ સુધારવા માગે છે, છતાં આપણા
સમાજની બધી જ વસ્તુઓ, બધી જ રીતિઓ,
બધા જ નિયમો એમને ખરાબ નથી લાગતા. કેટ-
લાક નિયમો, કેટલીક રીતિઓ એવી છે જેને વિષે એમને
પોતાને ઊંડી શ્રદ્ધા છે અને તે શ્રદ્ધા એમના સાહિત્યમાં
વારંવાર વ્યક્ત થયેલી છે. એટલે જે માણસ શરચ્ચંદ્રને
આજના આમૂલ્યાત્ર સુધારક જેવા માની એસશે તેને
શરચ્ચંદ્રમાં આવી અસંગતતાઓ ખૂબ જડી આવશે,
અને તેમાં કદાચ એમની કલાકાર તરીકેની ખામી-
અથવા સિદ્ધાંતનિષ્ઠાનો અભાવ પણ તેને દેખાશે.
પણ તે વસ્તુ સાચી નથી. એનું કારણ એ છે કે
આપણા સમાજ જેવો છે તેવો, પણ એના ઉપરથી
શરચ્ચંદ્રની શ્રદ્ધા સંપૂર્ણપણે ઊડી ગઈ નથી, એટલે
એઓ એનો સંપૂર્ણ નાશ ઈચ્છતા નથી, અને એઓ
એને સુધારી શકાશે એવું માનતા હોવાથી એના
સંદેશો પ્રત્યે એમની શ્રદ્ધા વ્યક્ત થયા વિના રહેતી નથી.

શરચ્ચંદ્ર સુધારક છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ
એમની દૃષ્ટિ વાસ્તવવાદી હોય. વાસ્તવવાદનો મૂળ
નિયમ જ એ છે કે જગત જેવું છે તેવું જોવું-કોઈ
પણ જાતનાં ચશ્માં ચડાવ્યા વિના નરી આંખે
જોવું. કારણ વર્તમાન પરિસ્થિતિના સાચા જ્ઞાન વિના
સુધારો થઈ શકતો નથી. આમ વાસ્તવવાદી સાહિત્ય-
કારનું કામ સમાજને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું દર્શન
કરાવવાનું છે. આ કામ કરવા માટે એ સમાજની
અનંત અને અસંખ્ય ઘટનાઓમાંથી એવી કેટલીક
ઘટનાઓ પસંદ કરી લે છે, કે જે સમાજનો એક-
દર ખ્યાલ આપી શકે. સમાજનો ખિલકુલ હાથ
યથાતથ ખ્યાલ આપવો એ તો સાહિત્યને માટે
અસંભવિત જ છે. કારણ જગત અનાદિ અને
અનંત છે. આપણી કોઈપણ કલાકૃતિ આદિ અને

સાંત જ રહેવાની, પછી ભલે આપણે એવી કૃતિ
દ્વારા આનંદનું સૂચન કરીએ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં
કોઈ પણ કૃતિ સંપૂર્ણપણે વાસ્તવવાદી હોઈ શકે જ
નહિ. *

વળી અહીં એક બીજો મુદ્દો પણ ધ્યાનમાં રાખવા
જોવો છે. કલાકાર સમાજનું જે ચિત્ર ખડું કરવા માગે
છે, તે એ સમાજમાં સુધારા કરવાના હેતુથી. એટલે
કે એ ચિત્ર હેતુપૂર્વક રચાય છે. અને એટલે જ એ
એવી વસ્તુઓની જ પસંદગી કરશે, જે એના આ હેતુને
પાર પાડે. વળી સમાજમાં કેવા કેવા સુધારા કરવા
તે વિષે પણ કલાકારના પોતાના ખ્યાલો હોય છે,
એટલે એ તે જ વસ્તુઓનાં ચિત્રો રજૂ કરશે, જેમાં
અનેક દોષ જણાતો હોય અને સુધારવાની જરૂર
લાગતી હોય. આમ એ કેટલીક વસ્તુઓ ખરાબ
ખતાવશે અને બીજી કેટલીક જે એને ગમતી હશે,
રાખવા જેવી લાગતી હશે તેને એ તેવી ખતાવશે. આ
બધાનો અર્થ એ થયો કે કલાકારના પોતાના મનમાં
સમાજનું જે આદર્શ ચિત્ર છે, તેની સાથે સરખા-
વતાં આજના સમાજમાં એને જે જે ફેરફાર
કરવા જેવા લાગતા હશે તેને ધ્યાનમાં લઈને
તે ફેરફાર કરવા જેવા છે એવું વાચકોના
મનમાં દસે એ રીતે એ સમાજનું ચિત્ર
ખડું કરશે. એટલે પછી એ સમાજનું તદ્દન હાથ
ચિત્ર ન જ રચી શકે પણ કલાકારે પોતાના આદર્શના
ચશ્માંથી જોયેલું અને પોતાના હેતુને સિદ્ધ
કરવા રચેલું ચિત્ર હશે. આ જ શક્ય છે. રહસ્ય,
હેતુ વિનાની કલા સંભવતી નથી.

પણ ત્યારે એમાં વાસ્તવિકતા ક્યાં અને કેટલી
રહી ? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે જેમ જેમ આગળ
વધીશું તેમતેમ મળતો જશે. હવે આપણે શરચ્ચંદ્રની
સાહિત્યસૃષ્ટિનાં અંગો એક પછી એક લેવા
માંડીએ.

* આ મુદ્દાની સમર્થ અને ખૂબ વિશદ ચર્ચા જિજ્ઞાસુએ
શ્રી. રામનારાયણ પાઠેકના 'આપણા વિવેચનના કેટલાક કૃત
પ્રશ્નો' નામના ક્રીમતી નિબંધમાં જોઈ લેવી.

સૌ પહેલું વસ્તુ. શરદ્યાણુની નવલકથાઓનું અને વાર્તાઓનું વસ્તુ બિલકુલ સ્વાભાવિક અને સરલ હોય છે. નકામી કે ખોટી જટિલતાને તેમણે કદી સ્થાન આપ્યું નથી. તેમ વસ્તુની ગતિને લગારે રૂપી કે અસ્વાભાવિક કરી નથી. ક્યાંય પણ ઘટનાની પરંપરા સમજવામાં મનને કષ્ટ પડે એવું એમણે થના દીધું નથી. અમુક ચોક્કસ બિંદુથી ઘટનાનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે. ત્યાર પછી તે ક્યાંય અટકતો નથી, ખચકાતો નથી. તેમ જ તેની ગતિ કાયમ રાખવાને માટે બહારની વસ્તુની જરૂર પણ પડતી નથી. કદા આપણને એવું લાગતું નથી કે જે શક્તિથી વાર્તાની શરૂઆત થઈ હતી, તે શક્તિ વાર્તાને આખર સુધી એવી જઈ શકતી નથી, અને વચમાં જ નવી શક્તિ ઉમેરવાની જરૂર પડે છે. એક ઘટના-મંથી ખૂબ જ સ્વાભાવિક રીતે બીજી ઘટના ફૂટે છે, જે ઘટના વચ્ચે કાર્પ પણ પ્રકારનું બ્યવધાન છે, એવું ક્યાંય આપણને લાગતું નથી. મેધધનુનના રંગોની સીમાની માફક ઘટનાઓના સીમારેખા નજરે જ પડતી નથી. વળી સૌથી મોટી વાત એ છે કે એમની વાત વાંચતાં વાંચતાં કદી વચમાં અટકવું પડતું નથી. આખું પુસ્તક વાંચ્યાં પછી છેવટે આપણા મનમાં એવી જ લાગણી થાય છે કે આપણે એક વસ્તુ જ વાંચી છે- અનેક વસ્તુઓનો દગડો વાંચ્યા જેવું લાગતું નથી.

આ વસ્તુ ઉપર વાસ્તવવાદી કલાકારો ખૂબ ભાર દે છે ને એ વસ્તુ શરદ્યાણુને સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થયેલી છે. ઘટનાની સ્વાભાવિકતા સાથે જ વાસ્તવવાદીઓ વસ્તુ-ગૂંથણીને અંગે બીજી પણ કેટલીક શરતો પાળવાનો આગ્રહ રાખે છે જગતમાં અકસ્માતો અને ચમત્કારો જવલે જ થાય છે. એટલે વાસ્તવવાદીઓ પોતાની રચનામાં તેને સ્થાન આપવા નથી. તે લેણા એને વર્જ્ય લેખે છે. ન્યારે શરદ્યાણુ પોતાની રચનામાં આ બંને વસ્તુનો ઉપયોગ કરેલો છે. ‘ચરિત્રહીન’માં સતીશ અને સરોજિની વચ્ચે જે ગાદ સંબંધ થાય છે તે કેવળ એક લડાઈનો આક્રમણના અકસ્માતને લીધે જ. સતીશ અને સાવિત્રી વેળાં થાય છે તેને પણ અકસ્માત જ ગણવો જોઈએ. દેવદાસમાં દેવદાસ અને ચંદ્રાવતી વચ્ચે જોડો અંતરનો સંબંધ બંધાયો

એ પણ એક દેવની ઘટના ગણવી જોઈએ. ‘પરિચીના’ માં લલિતા રોખરને અકસ્માત દાર પહેરાવી દે છે. એટલા ઉપર જ આખી વાર્તાનું કેન્દ્ર રચાયેલું છે. ‘વિરાજ વલુ’ માં વિરાજ સ્વામીના ખોળામાં માયું મૂકીને મરવા પામી એ પણ એક દેવ-ઘટના જ છે. વળી એવી પણ ઘણી ઘટના શરદ્યાણુમાંથી બતાવી શકાય કે જે દરદમેશ બનતી નથી. કિરણમયી દિવાકરને લઈને એકદમ દિંદુસ્તાન છોડી ચાલી જાય છે. એવું આપણે ત્યાં કેટલું જોઈએ અને છે ! ‘શિવપ્રભ’માં કમલ પોતાની વાચાળતાથી અને પાંડિત્યથી અધ્યાપકને પણ દગવી દે છે, અને છતાં એ કમલ છે ત્યારે એક કૃત્રીની છાકરી. કમલ કહે છે કે મારા બાપુએ બણાવી હતી. આમ કેટલા કૃત્રી પોતાની છાકરીને આવું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપી શકતા કે આપતા હશે ? આમ વાસ્તવવાદની દૃષ્ટિએ આ બધા દોષો લેખાય છતાં શરદ્યાણુ અકસ્માતો અને ક્વચિત બનતા બનાવો પણ એવી રીતે ગૂંથી લીધા છે કે વાચક એની સ્વાભાવિકતાનો અથવા સંભવાસંભવનો વિચાર કરવા પણ થોભતા નથી. એ જ બતાવે છે કે વાસ્તવવાદી શસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શરદ્યાણુ ઊંચેગાર છે. છતાં કલાના વિશાળ દરખાસ્તમાં એઓ બિનત ચિર જાલા રહી શકે એમ છે.

વસ્તુસંકલનને અંગે જ વાસ્તવવાદનો બીજો એક સિદ્ધાંત એ છે કે આપણા સામાજિક જીવનમાં કાર્પિયુ એક ઘટનાનો અંત શો આવશે એ જેમ પહેલેથી નિશ્ચિત હોતું નથી, તેમ વાસ્તવવાદી નવલ-કથામાં પણ વાર્તાનો અંત પહેલેથી નિશ્ચિત કરેલો ન હોવો જોઈએ. અને એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વાસ્તવવાદી સાહિત્યનો તો અંત જ હોવો ન જોઈએ. કારણ આપણે જીવનમાં દમેશાં જોઈએ છીએ કે એક ઘટનાના અંતમાં જ બીજી ઘટનાનો આરંભ સમાયેલો હોય છે. અને આથી વાસ્તવવાદી લેખકોની વાર્તાને અંતે એકાદ ઘટના પૂરી થતી હોય ખરી પણ બીજી અનેક ઘટનાઓ વિગેની આપણી જિજ્ઞાસા કે કુતૂહલવશત્તિ સંતોષાર્થ હોતી નથી. એવી ઘણી ઘટના તેમાં રહેલી હોય છે, જેને વિગે નવી નવલકથા

રચી શકાય. અને યુરોપમાં એવા પણ વાસ્તવવાદી લેખકો પડ્યા છે એમ કહેવાય છે કે જેમની એક જ ઘટના—પ્રવાહ આલેખતી ત્રણ ત્રણ નવલકથાઓ વાંચ્યા પછી પણ આપણને કોઈ સ્પષ્ટ સીમાબદ્ધ પરિસમાપ્તિ અનુભવ્યાનો સંતોષ થતો નથી. પણ શરચ્ચંદ્રમાં આથી ખરાબર બિલકુલ જ જોવા મળે છે. એમની રચનામાં આરંભ પણ સ્પષ્ટ છે અને અંત પણ સ્પષ્ટ છે. એમની રચનાની સમાપ્તિ એવી હોય છે કે જે વાંચ્યા પછી આપણા મનમાં કશાની અપેક્ષા અધૂરી રહી જતી નથી, અને આપણને એવો ચોક્કસ અનુભવ થાય છે એક ઘટના—પ્રવાહ ઉપર પડે પડી ગયો. આ રીતે વાચક રચના પૂરી વાંચી રહેતાં પરિસમાપ્તિ પરિતૃપ્તિનો આનંદ અનુભવે છે. આમ એમની રચનામાં સમાપ્તિ પૂર્વકલ્પિત હોય છે એટલે કેટલીક વાર ઘટનાઓને કોઈ દોરતું હોય એવું લાગવાનો સંભવ છે. ‘દત્તા’માં આ વસ્તુ એકદમ આંખે ચડે એવી થઈ પડી છે.

વસ્તુ પછી પાત્રો. જેણે શરદ્દ્યાણુની એક પણ નવલકથા વાંચી હશે તેને સમજાયું હશે કે પાત્રાલંબનમાં એમનું કલાનૈપુણ્ય અદ્ભુત છે. એટલે એ વિષે વિસ્તાર કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. એમની પાત્રસૃષ્ટિ એટલી તો સજીવ છે કે તે પુસ્તકનાં પાનાંમાં જ ગોંધાઈ રહેતી નથી, પણ આપણી આસપાસ હરવા ફરવા માંડે છે અને આપણને એવું લાગે છે રસ્તામાં જે આમાંનું કોઈ સામે મળે તો આપણે તેને જરૂર ઓળખી કાઢીએ. ‘પદ્મીસમાજ’માંનો રમેશ, ‘વિરાજવહુ’માંની વિરાજ, ‘બિંદુના કીકલા’માંની બિંદુ, ‘ચરિત્રહીન’માંનાં સાવિત્રી, ઉપીનદા, ‘ગૃહદાહ’માંનો મહિમ, ‘શિષ્યપ્રશ્ન’માંની કમલ—એ બધાં પાત્રો ખૂબ જીવંત છે, આપણાં સમભાવ જીતી લે છે, છતાં એમનામાં કંઈક એવું અભિજ્ઞાત છે કે જેને લીધે એમને આપણી પાસે ખોલાવી સમાનભાવે વર્તતાં સંકાય થાય. એમના પ્રત્યે આપણને શ્રદ્ધા જાગે છે, આદર જાગે છે, એમને પ્રણામ કરવાનું મન થાય છે, પણ એમની સાથે મૈત્રી-સંબંધ બાંધી શકાય એવું લાગતું નથી. એમનામાં એક પ્રકારના મહત્વનું અભિજ્ઞાત છે.

એમનાં નાયક નાયિકાઓના આ અભિજ્ઞાતમાં આપણને શરચ્ચંદ્રના આદર્શવાદનું દર્શન થાય છે. શરચ્ચંદ્રનાં નાયિક નાયિકાઓનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એક વસ્તુ આપણી નજરમાં આવે છે કે તે ખૂબ ઉચ્ચ કોટિનાં નર-નારી છે. સામાન્ય રીતે તેઓ પાપમાં પડે એવાં નથી. એવી નબળાઈ તેમનામાં જોવામાં આવતી નથી અને રખેને આ પાત્રો આદર્શની મૂર્તિ જેવાં થઈ જશે એ ભય રાખવા માટે એમણે એ પાત્રોને પણ માનવી-મનની દુર્બળતાનાં કવચિત ભોગ થતાં ચીતરીને તેમની પવિત્રતા જ વધારે ઉજ્જવળ રૂપે પ્રગટ કરી છે. અને એક કુશળ કલાકારને છાજે એ રીતે એમણે ધર્મે જય અને પાપે ક્ષયનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવાનો ક્યાંય પ્રયત્ન કર્યો નથી. દેવદાસને અને પારુને રમા અને રમેશને સમાજને હાથે જે કલેશ વેઠવો પડે છે તેના ફળ તરીકે તેમને જોડવાની નબળાઈ એમણે બતાવી નથી અને પોતાની ઉચ્ચ કલાનો અક્ષુણ્ણ રાખી છે.

શરદ્દ્યાણુનાં આ આદર્શ નરનારીઓ કેવાં છે ? કાલાંબલે આસાધારણ કાર્યક્ષમ પુરુષને વીર કહ્યો છે. પણ શરચ્ચંદ્રના નાયકો એવા વીર નથી. એ નાયકો કર્મવીર છે જ નહિ. શરચ્ચંદ્રનો આદર્શ પુરુષ ભાવનાવીર છે, હૃદયવીર છે. શરચ્ચંદ્રને મન તે જ પુરુષ આદર્શ છે જે પ્રેમ કરી જાણે છે, જે દીન દુઃખી પ્રત્યે, સામાન્ય જનો પ્રત્યે, અપરિસીમ સમભાવ અનુભવે છે. પ્રેમની બાબતમાં આત્મસંયમ જેવી કોઈ વસ્તુ જ શરચ્ચંદ્ર સ્વીકારતા નથી. પ્રેમ વધારતા જવું, લાગણીની લગામો છૂટી મૂકી દેવી, એમાં જ માણસનું શ્રેષ્ઠત્વ રહેલું છે. શરચ્ચંદ્રને મન બુદ્ધિ પ્રધાન નથી, લાગણી પ્રધાન છે. આ બાબતમાં શરચ્ચંદ્ર ક્રાંસતા રોમાંટિક લેખકોને મળતા આવે છે. રોમાંટિસીઝમમાં પહેલી વાત તો એ હોય છે કે બુદ્ધિને બદલે લાગણીને, તર્ક-દલીલ-ને બદલે અલસ કલ્પનાને, અને સંયમને બદલે મતુષ્યના હૃદયાવેગ (Passions) ને પ્રાધાન્ય આપવું. બીજી વાત એ હોય

છે કે તેમાં માનવતાનો, વિશ્વબંધુત્વનો અને સર્વ-સમાનતાનો આદર્શ હોય છે. શરમ્યંદ્રમાં આ વસ્તુ આપણે જોવા પામીએ છીએ.

આમ ચરિત્રચિત્રણની આગતમાં શરમ્યંદ્રની રીતિ વાસ્તવવાદની રીતિ કરતાં તદ્દન બિલકી જ છે. સહેજ જો આપણે પૃથક્કરણ કરીને જોઈશું તો જણાશે કે ખરું જોતાં શરમ્યંદ્રમાં જે વાસ્તવવાદ દેખાય છે તે આદર્શવાદથી ખૂબ રંગાયેલો છે, અને એમની વસ્તુ પ્રગટ કરવાની રીત કંઈક અંશે વાસ્તવવાદીઓને મળતી આવે છે, એટલું જ. બાકી એમણે સર્વત્ર ભુલ્લિ ઉપર હુલ્લેને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. સતીત્વ અને વૈધવ્ય જેવી પ્રધાઓ સામે એમણે જે હુમલા કર્યા છે તે પણ ભુલ્લિને બદલે હુલ્લેને અપીલ કરીને જ કર્યા છે.

વળી શરમ્યંદ્રનાં નાયક નાયિકા સામે વાસ્તવવાદીઓ બીજો પણ એક વાધો લઈ શકે એમ છે અને તે આ રીતે પહેલાં એકવાર આપણે કહી ગયા કે શરમ્યંદ્રનાં નાયક નાયિકા આદર્શ સ્ત્રી પુરુષો જેવાં છે. પરંતુ આપણો સમાજ એવો સંકુચિત છે કે આ મહાપ્રાણ નરનારીઓના દુઃખનો પાર રહેતો નથી. જો કે એ પણ સાચી વાત છે કે સમાજના એ અત્યાચારને લીધે એમનું મહત્ત્વ જ વિશેષ રૂપે પ્રગટ થવા પામ્યું. હવે અહીં વાસ્તવવાદી કહેશે કે આટલા બધા હલકા, ખરાબ લોકોના સંસર્ગમાં કદી આદર્શ નરનારી પેદા થાય જ નહિ. માણસમાં કંઈક સદૃશ્ય હોય તો તે શરઆતમાં જ સમાજના પીડનને લીધે નિયોવાઈને નીકળી જાય. ક્રાંસ અને વિશેષ કરીને રશિયાના વાસ્તવવાદી સાહિત્યકારોએ એવું અતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે ભુજવા લોકોના અત્યાચારને લીધે અને બીજા પણ અનેક કારણોને લઈને સમાજનો બ્યવહાર દુષ્ટ બની જતાં તેની ભીંસમાં માણસ કેવળ પોતાનું સુખ સગવડ ખોઈ બેસે છે એટલું જ નહિ, પણ તે નીતિની ભાવના પણ ખોઈ બેસે છે અને અનીતિને જ તે જીવનનો સામાન્ય ક્રમ માની બેસે છે. સમાજનું વાતાવરણ એક વાર ખરાબ થયું એટલે તેમાંથી

કોઈ જ બચવા પામતું નથી. પાપમાં રાતદિવસ રહ્યા છતાં કોઈ નિષ્કલંક રહે એ કદી સંભવિત જ નથી. સંસર્ગદોષ અતિ ભયંકર અને અનિવાર્ય વસ્તુ છે. એટલે ખરાબમાંથી તો ખરાબ જ બીપજે. અનેક ખરાબ ગુણોના દબાણમાં એકાદ સારો ગુણ તો ગિયારો શરઆતમાં જ કચડાઈને નાશ પામે છે. સમાજના આ ભયંકર વાસ્તવિક ચિત્રમાંથી વાસ્તવવાદી સાહિત્યનો જન્મ થાય છે. પણ આપણે જો વાસ્તવવાદીઓની આ વિચારસરણી સ્વીકારી લઈએ તો તો પછી સુધારણાનો અવકાશ કે આશા રહે જ નહિ અને માણસ છેક નિરાશ અને પરિણામે મરણિયો બની જાય. પણ આ વિચારસરણી લાગે છે એટલી સાચી નથી. માનવ-મન એટલું સરળ નથી કે તેનું રહસ્ય આમ સહેલામાં પકડી શકાય. અને આપણે જોઈએ છીએ કે અતિશય પતિત સમાજમાં પણ મહાન આત્માઓ જન્મે છે, અને એ રીતે જોતાં શરમ્યંદ્રની દૃષ્ટિ વાસ્તવવાદીઓ કરતાં બિલકુલ નિરાણી જ છે. અને એથી જ જે સમાજનાં હજારો દુપણો એમણે પ્રગટ કર્યાં છે, તે જ સમાજમાં એમણે રત્નો સમા નરનારી સંભવિત માન્યાં છે. અને એ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે આપણો સમાજ ગમે એટલો પતિત, દુષિત અને વિકૃત હશે તોપણ તેમાં પ્રાણશક્તિ છે અને તેને સુધારવું હજી પણ શક્ય અને સંભવિત છે. આવાં પ્રકારની આશા અને થકા એ શરત્સાહિત્યનું એક પ્રધાન લક્ષણ છે અને તેને લીધે જ એમાં એક પ્રકારનો ઉજ્જવળ આશાવાદ ઓતપ્રોત થયેલો અનુભવાય છે. માનવજાત ઉપરની શરમ્યંદ્રની થકા એટલી જાંડી છે કે એઓ બીજું માની શકે જ નહિ. મનુષ્યને એ એટલો મહત્ત્વનો અને આદરણીય માને છે કે તેના પ્રત્યે નિરાશા ધારણ કરવાનું એમને સૂઝે જ નહિ.

વળી એમનાં નાયક નાયિકાઓ બીજી પણ એક રીતે જોવાં જોઈએ. રસદૃષ્ટિએ શરમ્યંદ્રે જે અપૂર્વ સફળતા સાધી છે, તેમાં આ નાયક નાયિકાઓનો ફાળો ખૂબ મોટો છે. એ નાયક નાયિકાઓના મનની મહત્તા

નોઈ પહેલેથી જ આપણા મનમાં શ્રદ્ધા અને આશ્ચર્ય જાગે છે. ત્યાર પછી જ્યારે એ મહત્તાને કારણે જ સમાજ એમની નિંદા કરવા લાગે છે, એમને પીડવા લાગે છે ત્યારે એમના પ્રત્યે આપણા મનમાં અપાર સહાનુભૂતિ જાગે છે. અને આ સહાનુભૂતિ એટલી પ્રબળ હોય છે કે તે પછી આપણને ખીલું કશું જોવા જ દેતી નથી. આ પાત્રોના દુઃખપૂર્ણ સ્થિતિથી આપણું મન ગ્લાનિ અને દુઃખજનિત નિરાશામાં ન ડૂબી જાય એ ખાતર શરચ્ચંદ્ર પુસ્તકનો ઉપસંહાર એવી રીતે કરે છે કે જેમાં આ નાયક નાયિકાના મહત્વનો સ્વીકાર સમાજ કંઈક અંશે તો કરે જ. ‘પદ્મીસમાજ’માં છેક આખરે રમેશનું રમાનું મહત્વ સમાજ સમજે છે. પણ વાસ્તવવાદીઓને આ વસ્તુ ખોટી જ લાગવાની. એનું એક કારણ મને એ પણ લાગે છે, કે એને લીધે સમાજ પ્રત્યેની ધૂણા કે ક્રોધ આવા સ્વીકારને લીધે મોળાં પડી જાય છે, અને જે સમાજનો ઉચ્છેદ સાધવા માગતા હોય તેમને માટે એ અનિષ્ટ પરિણામ છે. પણ ખીજી રીતે જોતાં શરચ્ચંદ્ર જેવા આશાળુ અને શ્રદ્ધાળુ માટે એ જ ઈષ્ટ પરિણામ છે, એ પણ સહેજે સમજાય એવી વાત છે.

શરચ્ચંદ્ર કાના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જગાડે છે, એ પણ જોવા જેવું છે. જે જે માણસમાં એમણે મનની મહત્તા નોઈ છે તે તે માણસને વિષે એમણે સહાનુભૂતિ જગાડી છે. તેના ખીજા બધા દોષ ભૂલી જવામાં એમને લગારે મુશ્કેલી પડતી નથી. ખીજા ગમે તે દોષો હોય તે એમનાથી સહન થાય પણ માણસમાં મનની મહત્તા ન હોય એ એમનાથી સહન જ થતું નથી.

હવે આપણે ફરી વાર મૂળ પ્રશ્ન ઉપર આવીએ. શરઆતમાં જ આપણે કહ્યું છે કે શરચ્ચંદ્રની સફળતાનું મૂળ એમના સંપૂર્ણ બંગાળી મનોભાવમાં રહેલું છે. બંગાળી જાતે ભાવનાપ્રિય છે. સંયમ તેને રુચતો નથી. કોઈ વિરાટ કાર્યસિદ્ધિ કરવા તે આકર્ષિતો નથી, તેને તો વૈષ્ણવ કવિઓએ પોતાની રસમય વાણીમાં જોને અમર કર્યો છે અને ચૈતન્ય

દેવે જોને મૂર્તિમંત કર્યો છે, તે ભાવનારસમાં જ મગ્ન રહેવાનું, એના જ પ્રવાહમાં તણાઈ જવાનું ગમે છે. એને બુદ્ધિની પડી નથી, કાર્યની પડી નથી; એને તો હૃદયવૃત્તિ સાથે જ કામ છે. આ લાગણીપ્રધાનતા બંગાળી મનનો તાણાવાણા છે, બંગાળી માઆપ પોતાનાં બાળકો માટે જેટલી ચિંતા કરે છે, બંગાળી સ્ત્રી પોતાના પતિ માટે જેટલી આકુળઆકુળ થાય છે, તેટલી ચિંતા કે વ્યાકુળતા કદાચ દુનિયામાં ખીજે ક્યાંય કોઈ માઆપ કે પત્ની નહિ અનુભવતાં હોય. પ્રત્યેક પ્રગ્નનો કાર્ધને કોઈ જાતિગત ગુણ હોય છે. બંગાળી પ્રગ્નનો એવો જાતિગત ગુણ લાગણીપ્રધાનતા છે. શરચ્ચંદ્ર બંગાળનું હૃદય ક્યારે કરી શક્યા તેનું પ્રધાન કારણ એ કે એમણે ખીજા વસ્તુઓ કરતાં લાગણીને પ્રાધાન્ય આપ્યું. સમાજ સામેનો એમનો વિરોધ પણ એટલા માટે છે કે સમાજ માણસની લાગણીની આડે આવે છે. અને લાગણીપ્રધાન બંગાળ આ હુમલામાં સાથ આપે એમાં નવાઈ જેવું છે જ શું ? માણસના લોહીમાં જ એક પ્રકારનું ચાંચલ્ય અને વિદ્રોહીવૃત્તિ રહેલાં છે, અને તેથી તે લાગણીની બાબતમાં સ્વતંત્રતા ઇચ્છ્યા જ કરતો હોય છે. સમાજનાં બંધનો તેને પગલે પગલે પીડતાં હોય છે. સ્થિતિશીલ સમાજ સામે વિદ્રોહ એ વિશ્વસાહિત્યનો એક અતિ પ્રધાન સૂર છે. બંગાળમાં પણ ઠેક ચૈતન્યથી માંડીને એના જંકાર સંભળાતા રહ્યા છે, આજે પણ બંગાળી હૃદયમાં ગાંઠ્યા કરે છે. તો પછી સમાજની જે સંકુચિતતા આખા સમાજને પીડી રહી છે, જેમાં મુક્ત થવા આખો સમાજ ઝંખી રહ્યો છે, તે હજી સુધી ટકી શી રીતે રહી ! એનું કારણ એટલું જ કે એ જ લાગણીપ્રધાન સ્વભાવ માણસને કાર્યથી પરાહ્મુખ બનાવે છે. લાગણી જ તેને મન સર્વસ્વ હોય છે. આથી જ્યારે શરચ્ચંદ્રે સમાજ સામે વિદ્રોહ જાહેર કર્યો ત્યારે એકેએક બંગાળી હૃદયની સહાનુભૂતિ તેમને મળી રહી અને છતાં એ જ સમાજ એવો ને એવો ચાલતો રહ્યો—એ જ માણસો ચલાવતા રહ્યા.

હવે એક બે પરચુરણ બાબતો કહી હું પૂરું કરીશ.

પહેલા મેં કહ્યું છે કે માણસમા મનની મોટાઈ ન હોય એ શરચ્ચંદ્ર સહન જ કરી શકતા નથી. તેમ બીજી વાત એ પણ છે કે મનની મહતાની કદર ન થાય એ પણ એમ નાથી જોવાતું નથી અને એથી જ એમણે પોતાની વાર્તાઓમા અતે એવી કદર કરાવી છે. 'ચરિત્રહીન' નો જ દાખલો લો. એમા ચાર ચરિત્રહીન છે— સતીશ, સાવિત્રી, કિરણમથી અને દિવાકર વાર્તા લગભગ પૂરી થયા આવે છે ત્યાં સુધી સમાજ એ ચારનો વિરોધ જ કરતો આવ્યો છે. એમના પ્રેમની લેશ પણ કદર તેણે કરી નથી. વાસ્તવવાદી કહેશે આ જ આપણા સમાજનું સાચું ચરણ છે પ્રેમ ગમે તેવો સ્વર્ગીય હોય તોપણ સમાજ તેનો આદર કરવાનો નહિ. પણ વાર્તાને અતે જોઈએ છીએ તો જે ઉપનિષદો સમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે આખર સુધી એમની નિંદા કરી હતી તે જ ઉપનિષદ મરતી વખતે એમની કદર કરતો જાય છે. આની સામે વાસ્તવવાદીઓ ભારે શોર મચાવે છે અને ઉચ્ચ સ્વરે પ્રશ્ન કરે છે કે આ બન્યું શી રીતે? શું શરચ્ચંદ્ર એમ કહેવા માગે છે કે આપણા સમાજ સાથે જ આટલો બધો કદરદાન અથવા સમજદાર છે? જો કેઈ એમને એમ કહે કે એ તો ઉપનિષદોએ વ્યક્તિગત રીતે એમના પ્રેમની કદર કરી, તો તે લોકો કહેશે કે સહવા સહવનો વિચાર કરીશું તો આ પરિવર્તન બરાબર નથી, કારણ આપણા સમાજમા આવી મહત્તા અનાદર જ પામે એ જ વધારે સહવિત છે આમ છતાં માનવસત્યની દૃષ્ટિએ જોતા મને લાગે છે કે શરચ્ચંદ્રે ગહનતર અને મહત્તર સત્ય રજૂ કર્યું છે અને તે એ છે કે માણસના અંતરમા માણસ પ્રત્યે જોડા સમભાવ હોય છે અને તે અમુક પગલું ભરાર્થ ગયા પછી તેની સામેનો બધો વિરોધ ભૂલાવી દેવાને સમર્થ નીવડે છે અને માણસને એક જ ગુના માટે (પોતે માનેલા ગુના માટે) ચિરકાળ દુઃખમા નાખવા દેતો નથી. વળી સમાજમા સમાધાનની વૃત્તિ ખૂબ પ્રમળ હોય છે. સમાજ દરેક નવી વસ્તુને પહેલાં વિરોધ કરે છે અને તે બન્યા પછી જતે કાળે તેને નિભાવી લે છે, છેવટે અપનાવી લે છે. એ જ રીતે

સમાજ આગળ વધે છે. આપણા વિશ્વવાવિવાહ, આતરજાતિય હબો, અને હમણા થયા મડિયા જીવતી પર લખેના ક્રિસ્ટાનો વિચાર કરશું તો આપણને સમાજની આ વૃત્તિ વધારે સમજશે.

જેવું 'ચરિત્રહીન'મા તેવું જ 'વિરાજવહુ'માં 'વિરાજવહુ'માં વિરાજ બહાર નીકળી જાય છે, તેવું નામ કુલટા તરીકે ગવાવા લાગે છે. આ આપણા સમાજનું વાસ્તવિક ચિત્ર છે એમ વાસ્તવવાદીઓ કહેશે પણ ત્યાર પછી વિરાજવહુ પાછી પોતાની સાચી પ્રતિહા મેળવી શકી, આદર પ્રાપ્ત કરી શકી, સ્વામીના જોળામા માથું મૂકી મરી શકી એ કદાપિ આપણા સમાજમા શક્ય નથી એવો વાધો તેઓ જરૂર ઉઠાવવાના એનો એક જવાબ ઉપર આવી ગયો છે બીજો આગળ આવશે

શરચ્ચંદ્રે કેટલીક વાર મહત્વની મર્યાદા સાચવવા અતિપ્રાકૃત ઘટનાનો પણ આશરો લીધો છે. દેવદાસે પાર્વતીને કહ્યું હતું કે મરવા પહેલાં હું તને મળી જઈશ અને એમ જ બન્યું. 'ચરિત્રહીન'મા સાવિત્રીએ સતીશને કહ્યું હતું કે તને જ્યારે જ્યારે આશ્ત આવી પડશે ત્યારે હું આવી પહોંચીશ અને સાથે જ એવે પ્રત્યેક પ્રસંગે તે આવીને હાજર થઈ આ રીતે શરચ્ચંદ્રે એમની શક્તિનો ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ વાસ્તવવાદીઓ સહવાસહવનો વિચાર કરી, આ સામે જરૂર વાધો લેવાના અને કહેવાના કે આના કરતા પ્રેમની શક્તિ જરા ઓછી બતાવી હોત તો સત્ય વધારે સચવાત આમ છતાં રસદષ્ટિએ વિચારતા, કલાની દૃષ્ટિએ જોતા મને લાગે છે કે આની જરૂર હતી. શરચ્ચંદ્રે પોતાની વાર્તાના અંતો જે રીતે આપ્યા છે, એ રીતે આજીવાધી જ એ વાર્તાઓ કલાકૃતિ બની છે અને તેમાંથી યથાયોગ્ય રસની નિષ્પત્તિ થઈ છે શરદ્-બાણના નાયક નાયિકા પ્રત્યે આપણી સહાનુભૂતિ એટલી તીવ્ર હોય છે જો તેઓની લેશ પણ કદર ન થાત તો વાર્તાને અતે આપણા મનમાં ભારે નિરાશા જનક દુઃખની લાગણી રહી જાત અને તે રસાનુભવમાં

મોટી આધા રૂપ થઈ પડત. આ નાયક નાયિકાની આટલીયે કદર થાય છે એથી પુસ્તકને અંતે આપણા મનમાં એક પ્રકારની પરિવૃત્તિ જન્મે છે, કે ના, દુનિયામાં મોડી મોડી તોયે મહત્વની કદર થાય છે ખરી. 'દેવદાસ'માં આખર સુધી પ્રેમ કદર વિનાનો રહ્યો, પણ છેવટના ચમત્કારે એની કદર કરી અને આપણને થયું કે જગત બંધે પ્રેમની કદર ન કરે, કુદરત તો

કરે છે ને કુદરત તો પ્રેમની વાણીને સાચી પાડે છે ને! આમ મને તો લાગે છે કે શરત્ચંદ્રે આણેલા અંતો એમની કલાકાર તરીકે ઉચ્ચતમ શક્તિના જ પરિચાયક છે.*

આ નિબંધ માટે વાસ્તવવાદીઓની દૃષ્ટિ સમજવામાં મને એક બંગાળી નિબંધ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે, અને મેં તેનો હૃદયી ઉપયોગ કર્યો છે.

ડાળી શિશુની

મને આશા ગયા શિખર ચડવા, કિંતુ ઢળતી
સરું નીચે, મારે ચઢવું વસવું ઉચ્ચ ગિરિએ.
વિસામા કે ટેકા નહિ કયહી, નથી શક્તિ પગમાં,
પ્રભો તું છે મારી વિકટ પથમાં ડાળી શિશુની.

સુરભી

પૃથ્વરનાં પારેવાં

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી

[ચિત્રપ્રદર્શનનો એક ભાગ. અનેકરંગી ચિત્રો ટાંગ્યાં છે, દીવાલો ઉપર અને છત ઉપર. લોકો આગળે નથી છે. એમાં બાળકો છે, સ્ત્રીઓ છે, પુરુષો છે. એક આલીસેક વર્ષનો પુરુષ દાખલ થાય છે. તેની આંગળીએ બારેક વર્ષનો એક છોકરો છે.]

છોકરો

(દાખલ થઈ) લોકો તો ખૂબ ભેગાં થયાં છે હું આપુછ, એવું તે શું બોવાનું હશે આ છબીઓમાં ?

પુરુષ

(ચક્ષુમાં કીક કરી) ચિત્રોમાં તો ઘણું ઘણું બોવાનું હોય છે. કેટલાકની જિંદગીના ઇતિહાસ એમાંથી મળી આવે છે.

છોકરો

જિંદગીના ઇતિહાસ એટલે શું ?

પુરુષ

એમાં તને ન સમજાય પડે.

છોકરો

આ બધાં ચિત્રો ચીતરનાર તો માણસો જ હશે ને ?

પુરુષ

બીલું કાણ હોય ?

છોકરો

એ બધા માણસોને એ ઇતિહાસની ખબર હશે ?

પુરુષ

હરેક ચિત્રકાર અમુક પ્રસંગ ઉપાડીને ચિત્ર તૈયાર કરે છે. એની પાછળ કાર્મ ને કાર્મ હેતુ હોય છે.

છોકરો

(સાશ્વત) હેતુ શું આપુછ ?

પુરુષ

પોતે જો બેયું જાણ્યું હોય તે રંગોમાં પકડીને લોકોને બતાવવું—એ રસ, કલાને લોકભોગ્ય કરવી એનું નામ હેતુ.

છોકરો

આ બધાં લોકો એવું સમજતાં હશે.

પુરુષ

બધાં તો શું સમજે ? કોઈ કોઈ સમજે. ને એ સમજે એ જ અહીં આવે. ખીજાને એમાં શી મળ પડે ?

છોકરો

(આંધે જોઈ) બુઝો, બુઝો આપુછ, લોકો તો પેલી અર્ધી નાગી સ્ત્રીની છબી આગળ જ ટોળે વળે છે. એમાં શું બોવાનું હશે ?

[પુરુષ અડપથી છોકરાના મોં સામે જુએ છે]

પુરુષ

લોકો તો.....હા હા લોકો તો ? (ચિત્રકાર) લોકો તો એ જુએ છે કે ચિત્રકારે કેટલી ખૂબીથી શરીરનાં પ્રત્યેક અંગોને રંગોથી ઉપસાવ્યાં છે.

[બંને જરાક આગળ આવે છે; છબીની નજીક]

છોકરો

ના, ના આપુછ, બધાંની નજર તો એના મોં સામે જ છે. મોં પણ કેટલું હમે છે ?

પુરુષ

તમામની આંખો કાંઈ એ જોવામાં નહિ રોકાયલી હોય. કેટલાક તો ચિત્રકારની કળાને જ વખાણતા હશે.

છોકરો

ચિત્રકારે પણ આ બધું કલા ખાતર-કેવળ...

પુરુષ

એમાં ચિત્રકારનો શો દોષ ખેટા ? કાંઈ બીજા લોકો સમજનારાં નથી હોતાં !

છોકરો

ચિત્રકારે અહીં આવીને ચિત્ર-સંબંધમાં તમામ જાતની સમજણ આપવી જોઈએ. આપણને તે વિના કેમ ખબર પડે ?

પુરુષ

(હસી) આપણે ચિત્રકારને કપકા આપવા જઈશું ?

છોકરો

અમારા ક્ષોર્ધર્ગમાસ્તર પણ એટલા ચંપરાક છે ! એ કહેશે કે અંતરને તો સૌ દેશે છે. આંખોને પણ ફગવી જોઈએ.

પુરુષ

હું કાંઈ ન સમજ્યો.

છોકરો

પુરુષની આકૃતિ ચીતરવાનું કહીએ તો સ્ત્રીની ચીતરે અને સ્ત્રીની ચીતરવાને બદલે પુરુષની. અમે તો સાચું ન માનીએ તોય કહેશે કે તમે કાંઈ સમજતા નથી-તમને સૌને દષ્ટિભ્રમ થયો છે.

[એક પત્ની અને એક પતિ ચિત્રો જોયાં પછી પાછાં વળે છે.]

પત્ની

બધાં આવું જ જોવા આવે છે અહીં ?

પતિ

આવું એટલે ?

પત્ની

આ નાગાંપૂગાં પૂતળાં અને છબીઓ.

[બંને ચાલ્યાં નય છે]

પુરુષ

આપણે પણ હવે ચાલો જતા રહીએ ખેટા !

છોકરો

એક એક છબી મારે આજ ધારી ધારીને જોવી છે; જોઈ તો ખરો કેવોક ઇતિહાસ નીકળે છે એ બધીમાંથી.

[બાપ દીકરો એક છબી સામે આવી જમા રહે છે.]
આ કોણ છે બાપુજી ?

પુરુષ

પ્રભુની મૂર્તિ સામે બેસીને એક સ્ત્રી પ્રાર્થના કરે છે કે હે પિતા, મને મારા પાપની ક્ષમા આપો, ચિત્રની નીચે શું નામ લખ્યું છે ?

છોકરો

(જેરથી વાંચે છે) : 'મોતી વિનાની છીપ.'
એનો શો અર્થ બાપુજી ?

પુરુષ

શી ખબર પડે ?

છોકરો

એ બિંચારીએ ક્યું પાપ કર્યું હશે ?

પુરુષ

એનું શું કામ આપણે ? પેલું પૂતળું તેં જોયું ખેટા ?

છોકરો

(ન સાંભળ્યું હોય તેમ) એવું ક્યું પાપ એણે કર્યું હશે, હેં બાપુજી ?

પુરુષ

(ભૂલાવવા મથતો) એની આપણને શી ખબર પડે ?

છોકરો

આપણને કંઈ જ ખબર ન પડે ?

પુરુષ

પેલા પૂતળાની બતાવટ અદ્ભુત છે, લોકો એ જ જોવા લાગ્યા છે. ચાલો આપણે પણ એ જોવા જઈએ,

છોકરો

એ બધું' પછી. પહેલાં મને કહો તો ખરા કે એ સ્ત્રીએ ક્યું પાપ ક્યું કર્યું ?

પુરુષ

(કંટાળી) એ સ્ત્રી સારી ચાલની નહિ હોય ભાઈ!

છોકરો

સારી ચાલની એટલે ?

પુરુષ

જો, મેં તને નહોતું કહ્યું કે, એવી એવી વાતો તારે વિચારવાની નથી. (જાળવીને) ને બેઠા, પેલાં વાદળાંની નીચે સંતોષ ગયેલો ચંદ્ર તેં જોયો ? એ છબીના રંગો બહુ મગના છે.

છોકરો

(હથેલીમાં હડપચી મૂકી) : એ બિચારીએ ક્યું પાપ ક્યું કર્યું ?

પુરુષ

(અસંબદ્ધ)ને મરણ પામેલાં ઉમાદેવીને ખોળામાં લઈને બેઠેલા ભગવાન નીલકંઠને તેં જોયા ? એની આંખમાંથી તો આંસુ ચાલ્યાં જાય છે. જટા છુટી થઈ ગઈ છે. સર્પ નાસી ગયા છે. નંદી બેશુદ્ધ જોવા બેઠા છે.

છોકરો

ગઈ કાલે નિશાળમાં કેટલાક છોકરા આ જ વાત કહેતા હતા કે પ્રદર્શનમાં એવાં ચિત્રોની શી જરૂર હોય ? પાડોશની સ્ત્રીઓ પણ કહેતી હતી કે ભગવાન આગળ ખોળા પાથરતી એ બાઈને જોઈએ છીએ ત્યારે રડવું આવી જાય છે. એમાં એનો કશો જ દોષ નહોતો. કશો જ દોષ નહોતો. નાહકની એ બિચારીને—

પુરુષ

(વચ્ચે) પેલાં નર્મદાબહેન જાય છે એમને તેં ઓળખ્યાં ?

છોકરો

(કુતૂહલપૂર્વક) ક્યાં નર્મદા બહેન ?

પુરુષ

એ જાય. (નજર લંબાવી) હા, એ તો પેલાં પૂતળાના ઓરડામાં જતાં રહ્યાં: (વાદ કરી) પેલાં નર્મદાબહેન, ગઈ હોળીએ તું એમને ત્યાં જમવા નહોતો ગયો ? તને એક ફાઉન્ટન પેન આપીતી. વાર્તાની ચોપડીઓ આપીતી.

છોકરો

હા, હા પેલાં વિધવા છે તે ?

[પુરુષ આંચકો અનુભવે છે]

પુરુષ

તને એ કાણુ કહ્યું ? નર્મદાબહેન વિધવા નથી બેઠા, એમના વર તો આફ્રિકા રહે છે.

છોકરો

હા, હા એ જ એ જ. આપણા પાડોશીની ચંપા કહેતીતી કે નર્મદાબહેનના વર આફ્રિકાથી કદી પાછા નથી આવવાના. એમણે તો ત્યાં બીજી બેરી પણ—

પુરુષ

(ચિકાર્થ) તું આવીને આવી જૂડી વાતો લઈ આવે છે.

[છોકરો ભરાક લેવાઈ જાય છે.]

છોકરો

જૂડી વાતો ?

પુરુષ

જૂડીસ્તો. એવી વાતો તારે ક્યાંય સાંભળવાની નથી, સમજ્યો ?

છોકરો

પેલી બાઈએ ક્યું પાપ ક્યું કર્યું એ પણ હવે નહિ પૂછું.

[પુરુષ ફરી પાછા ગંગા કેડે ચાલે છે.]

[કમાબેશી પરસેવો ઢાલે છે.]

પુરુષ

(બરથ નજર ફેરવી) આમ જો ભાઈ, પેલાં પારેવાં ગાય છે.

છોકરો

(આમ તેમ જોઈ) ક્યાં પારેવાં ગાયુછ ?

ઠીક પેલાં રહ્યાં તે. (નિરાશ થઈ) પણ એ પારેવાં તો પથ્થરનાં છે.

પુરુષ

એ પથ્થરનાં જ પારેવાં ગાય છે ભાઈ, તને અવાજ નથી આવતો ?

છોકરો

મને તો કાંઈ નથી સંભળાતું.

પુરુષ

નથી સંભળાતું ? ખરેખર કાંઈ જ નથી સંભળાતું ?

[તે ખડખડાટ હસે છે; સફું ઝાડ હસે તેમ આબુખાબુના માણસો પણ તેને સાશ્વત જોઈ રહે છે. છોકરો કાંઈ સમજતો નથી]

છોકરો

તમે હસો એ સંભળાય અને પારેવાં ગાય એ ન સંભળાય એ કેટલું વિચિત્ર ?

પુરુષ

કશું વિચિત્ર નથી ભાઈ, કશું જ વિચિત્ર નથી. ચાલો હવે આપણે ઘેર જતા રહીએ. લોકાપણ હવે જવા માંડ્યા છે:

છોકરો

હજી પેલી પાપી સ્ત્રીની જખી આગળ તો મોટું ટાળું ઊભું છે.

પુરુષ

મને એ જખી જોવી નથી ગમતી, ચાલો જતા રહીએ.

છોકરો

એમાં ન ગમવા જેવું શું છે ખાપુલ ! જખીમાં તો એ બાઈ બહુ રૂપાળી લાગે છે.

પુરુષ

મેં કહ્યું તે સાંભળ્યું ? હવે આપણે જવું જોઈએ.

છોકરો

(હકપૂર્વક) હું નહિ આવું; હજી મારે ઘણું

ચિત્રો જોવાં છે. (મનાવતો) થોડી વાર ઊભા રહો ખાપુલ !

[એ જુવાનો વાતો કરતાં કરતાં નીકળે છે. પોષાક આકર્ષક છે. ચાલવામાં કડકાઈ છે. જાલવામાં લીનારા છે.]

પહેલો જુવાન

ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો જોવા તો મોટે ભાગે કુમારિકાઓ જ આવે છે.

બીજો જુવાન

(ત્રાંસી આંખે) ને એટલી જ વિધવાઓ.

પહેલો જુવાન

એક આવે છે નવા સંતોષને શોધવા;

બીજો જુવાન

તે બીજી હોળાઈ ગયેલી આશાને લેળી કરવા.

[બંને હસતાં હસતાં ચાલ્યા નય છે.]

[છોકરો એક પૂતળા સામે ઊભો હોય છે. પૂતળું ઘટાર ઊભું છે. અવયવે અવયવ મનમોહક છે. આંખે પાટા બાંધ્યા છે.]

છોકરો

આ કોતું પૂતળું હશે ?

પુરુષ

એની નીચે નામ લખ્યું હશે, વાંચી જો.

છોકરો

એની નીચે તો લખ્યું છે (વાંચે છે) 'અકાશમૂર્તિ પ્રેમદેવતા.' એણે આંખો બંધ કેમ રાખી હશે ખાપુલ ?

પુરુષ

(કંટાળી) તમામના જવાબ મારે આપવાના; એમ ?

છોકરો

(વિચાર કરી) હા, હા. સમજાયું. દુનિયાના પાપી માણસોથી દૂર રહેવા માટે દેવતાઓ પોતાની પવિત્ર આંખો પણ સંતાડી રાખે છે, આનો અર્થ એ જ થતો હોવો જોઈએ.

પુરુષ

ખરાબર એમ જ.

છોકરો

(મૂલ સુધારતો હોય તેમ) ના, ના. બરાબર, કેમ? એ તો મેં જુડું વિચાર્યું. પાપી માણસોનાં પાપ ધોવા માટે તો દેવતાઓએ પોતાનાં લોહી આપ્યાં છે. નિશાળમાં હું એ શીખ્યો છું.

પુરુષ

બરાબર એમ જ.

છોકરો

તમે હા, હા. જ ક્યાં કરો છો. મૂલ સુધારતા તો નથી.

[પુરુષ કાંઈક અજત્યની વાત કહેવાનો હોય તેમ છોકરા સામે ફરે છે છતાં કોઈ કાંઈ બોલતું નથી. હચ્ચાઓને દબાવતો હોય તેમ તે જરાક હસે છે. ન ગમે એવું હસે છે.]

પુરુષ

મેં તને પહેલવહેલું નહોતું કહ્યું કે આપણે જેટલું વિચારીએ છીએ તે બધું સીધું હોતું નથી, હરેક કારીગરીની પાછળ કાંઈ ને કાંઈ ઘટના હોય છે. પાપી કે પાપ વગરની પણ કાંઈક વાર્તા છુપાણી હોય છે. આપણે એ કેમ કરીને જાણી શકીએ?

છોકરો

દાખલા તરીકે પેલી બાઈએ શું કહ્યું હતો તે કાંઈ જાણતું જ નથી. ચીતરનાર સુદાં.

[બિજુવાન છોકરીઓ ત્યાંની નીકળે છે. કાંઈક ખાનગી વાત કરતી હોય એવી સહા બનેલી આંખોમા છે. હોઠ ઉપર શબ્દો આવે છે ને પાછા ચાલ્યા જાય છે. દર-નિયાન પ્રેક્ષકોની જાડ વધતી હોય છે. સૌની આંખો પ્રથમ પડાય છે. 'મોતીબિનાની છાપ'માં. પછી બીજું બધું જુએ છે.]

પહેલી

બીજું બધું તો કીક પણ મુક્તાની મૂળ છબી ચિત્રકારે મેળવી હતો ક્યાંથી?

બીજી

(હજવેથી) મુક્તા પાસેથી જ. બીજું કાણ આપે?

પહેલી

મુક્તા પણ જાણી બાપડી. એના વરે જેટલાં

આજ મૂક્યાં એટલાં તમામ કમૂલ કરીં લીધાં. ને કાઢી મૂકી ત્યારે પણ કાંઈ બોલી નહિ. મૂંગા મૂંગા ઘર છોડ્યું.

બીજી

(હોઠે આંગળી મૂકી) ઘરમાંથી કાંઈ ન લીધું?

પહેલી

લૂગડાતું ચીથરું જ નહિ. એટલું બોલી કે 'છોકરો દુઃખી ન થાય એટલું નેજો.'

બીજી :

કેટલું કંઈ મન !

પહેલી

અરે, કાંઈ કાંધાની વાત નહિ; એના વરે કંઈ કે છોકરાને હેત કરવું હોય તો કરી લે પછી ઉપર ચડવા નહિ દઉં. પણ પથ્થર પાછો વળે તો મુક્તા પાછી વળે. ઘોડિયા સામેય ન બોલું. છોકરો તો બિચારો ચાર મહિનાનો હતો, બાળક શું સમજે?

બીજી

પણ આમાં વાંક કોનો?

પહેલી

શી ખબર પડે? કૈંક ગપ્પાં ચાલે છે.

બીજી

જે જાણે છે એ તો બધાં નર્મદાનો વાંક કાઢે છે. નર્મદાને એને મુક્તાના વરને કાંઈક— [પહેલી સ્ત્રી તાકે આંગળી મૂકી ચૂપ રહેવાનું સૂચવે છે.]

પહેલી

આટલાં બધાં માણસની વચ્ચે એવી વાત ન થાય.

બીજી

પણ આ વાત તો છાપે ચડી'તી.

પહેલી

(આશ્ચર્યપૂર્વક) છાપે ચડી'તી? ત્યારે તું'યે કાંઈક જાણે છે તો ખરી.

બીજી

રંજેરજ વાત જાણું છું. નર્મદાને જોઈ સમજાય મા.

મુક્તા ઉપર ખદામ ચાલતું આળ ઝોઢાડ્યું હતું એણે હવે મુક્તાની જગ્યાએ નર્મદા આવી.

પહેલી

નર્મદા છોકરાને તો ખુબ સારી રીતે રાખે છે. પણ મા ઇ મા. (યાદ લાવી) હું પણ પછી મુક્તાનું શું થયું ?

બીજી

(કપાળે હાથ મૂકી) : અરે બહેન, એ વાત કહેવા જેવી નથી. (ધીમેથી કાનમાં) એણે તો નાટકમાં નોકરી નોંધાવી.

[ખંડમાં ઘોંઘાટ શરૂ થાય છે. મન્દૂરને માથે ચિત્રોનાં અનેક આલ્પભો ઉપડાવીને એક આકર્ષક પુરુષ દાખલ થાય છે. એણે કાળો સૂટ પહેર્યો છે ને માથા ઉપર હેટ છે. હાથમાં ચાંદીના હાથાવાળી લાકડી છે તે ભાષણકર્તા જેવા લાગે છે.]

ભાષણકર્તા

એક એક આલ્પભની કીમત ફક્ત ત્રણ રૂપિયા. દરેકમાં વીસવીસ ચિત્રો છે. એક શ્રીમંતની તરછોડા-થેલી પત્નીનો આખો ઇતિહાસ એમાં ચિત્રિત થયો છે.

પહેલી

આ તો મુક્તાની જ કથા.

બીજી

હું એક પ્રત ખરીદી લઉં.

[તે એક નકલ ખરીદે છે. લોકો ખરીદવા માટે પડાપડી કરે છે. અનેક અવાજોથી આખો હોલ ભરાઈ જાય છે. પેલા ખાપ દીકરો એક ખુણામાં લપાઈને બેસા છે.]

છોકરો

ખાપુજી, તમે પણ એની આગળથી એક નકલ ખરીદી લ્યો.

પુરુષ

ચાલ ભાઈ ચાલ એની નાટકમાં નાયનારીઓને નોંધ શું કરવું છે ?

ભાષણકર્તા

(આલ્પભ બંધું કરીને) એક એક ચિત્રમાં દર્દ

છે. રંગોએ અને વેદનાએ એકરસ બનીને આખી કથાને જીવતી કરી મૂકી છે. જુઓ આ પહેલું જ ચિત્ર. જેમાં પતિ એ બિચારીને ઉપર-ખહાર ધક્કેલી દે છે. (અવાજ વધારી) ને આ બીજું ચિત્ર જેમાં—

[ઘોંઘાટ વધે છે: બીજું બધું જોવાનું છોડી લોકોનું ટાળું ભાષણકર્તાને ઘેરી લે છે. તમામ આલ્પભો વચાઈ જાય છે. પેલી બંને બહેનો ચાલી જાય છે. એક આલ્પભ ઉમરની બાઈ હાંફતી હાંફતી પ્રવેશે છે. અંગ ઉપર લૂગ-હાંતું ઠેકાણું નથી. વાળ વિખરાયેલા છે. તે તખ્તા પર ચાલી આમથી તેમ દોડે છે, ગાંડીની જેમ.]

ગાંડી

મારો છોકરો ખોવાયો છે, મારો પાંચ વર્ષનો છોકરો. (હાથ લાંબા કરી) બાઈયું, ખેનું ! કોઈએ દીઠો છે એને ? મારા રામલાને ?

[પેલો ભાષણકર્તા આગળ આવે છે.]

ભાષણકર્તા

તારો છોકરો ખોવાયો છે ? તારો ? એવાં તો કૈંક છોકરાં ખોવાઈ ગયાં છે આ દુનિયામાં. છોકરાં-ઓની માતાઓ પણ ખોવાઈ ગઈ છે. કૈંક સ્ત્રીઓના પતિ ખોવાઈ ગયા છે. કેટલાક પતિની પત્નીઓ ખોવાઈ ગઈ છે. (ફિલ્મની જેમ) બાઈ, બાઈ, કોઈ કોઈ જીવતાં શરીરના પ્રાણ પણ ખોવાઈ ગયા છે. કાણ શોધી આપશે આ બધું ?

ગાંડી

પણ ભાઈ, મારો છોકરો તો ખોવાય એવો નહોતો. એની ડોકમાં હણમાનનું માદળિયું હતું. એનો ખાપ તો ભૂવો છે, મારો રામલો તો—

ભાષણકર્તા

એવા તો કૈંક ભૂત ભરખાઈ ગયા મારી ખેન, કૈંકનું ધનોતપનોત નીકળી ગયું. માણસ લોકોની વચ્ચે રહે છે ત્યારે લોકો એને બટકાં ભરી ભરીને ખાઈ જાય છે. એકલો હોય એને ધરતી ચાવી જાય છે. બંધે બંડનારને વાદળાં બંધકી જાય છે. ક્યાંય શાંતિ નથી મારી મા, ક્યાંય શાંતિ નથી.

[એક બ્રાહ્મણ પ્રવેશ કરે છે. મેલું ધોતિયું પહેલું છે, સીસમ નવા શરીર પર નનોઈ દેખાય છે. પગ ઉઘાડા છે. કપાળમાં ત્રિપુટ છે.]

બ્રાહ્મણ

કાણુ, પુરી કાકી ? અહીંઆ શો ઘોંઘાટ કરો છો ? રામલો તો ઉગાણી જમવા ગયો છે—ઉગાણી.

પુરી

(આંખો ફાડી) હે' ઉગાણી ! કોને ત્યાં ? અમે બામણુ.

બ્રાહ્મણ

(કટાક્ષમાં) હવે રાખોને પુરી કાકી, આખો દિ' ધરાનીની મરકારોટી તો ઉગાવો છો અમે ક્યાં નથી જાણતા ?

પુરી

(કાંઈ સાંભળ્યું ન હોય તેમ) પણ ઉગાણી છે કોને ત્યાં ? મારો રામલો કાંઈ જ્યાં ત્યાં—

બ્રાહ્મણ

(આંખ ત્રાંસી કરી) ઓલી મુક્તા, નાટકમાં નાયતી નથી ? એ છોકરાંને ભેળાં કરી પેંગળરશી વહેંચે છે. છોકરાંનું તો ધણુ છૂટ્યું છે. શું સાળો જમાનો આવ્યો છે !

[ભિળાં ચયેલાં લોકો બ્રાહ્મણને 'સીદી બાદશાહ' 'સીદી બાદશાહ' કહીને ખીજવે છે. બ્રાહ્મણ લાકડી બચકી તેમની પાછળ દોડે છે. લોકો નાસી જાય છે. પેલો ભાણ્યુકતો પણ ચાલ્યો જાય છે. બાપ દીકરો ત્યાં જ ઊભા છે.]

પુરી

(મુઠ્ઠીઓ વાળી) : ઉગાણી કરી છે એમ ! મુક્તાએ ઉગાણી કરી છે ? (આંખો ફાડી) રાંડ, તારે મારા છોકરાંને પણ ભરખી જવો છે કાં ? તારાં મરે તારાં.

[તે બહાર દોટ મૂકે છે. છોકરો 'ઓય મા !' કરીને નીચે બેસી જાય છે. પુરુષ ઉગાડાં બનેલા ખંડથી ખીતો હોય તેમ ચરેકેર નજર ફેરવી નીચે બેસી ગયેલા છોકરા સામે જુએ છે.]

પુરુષ

ભાઈ, હું તને નહોતો કહેતો. ચાટલી વાર,

આવડી ગીરદી વચ્ચે આપણથી ઊભું ન રહેવાય. પણ તેં મારું માન્યું નહિ હવે ચાલો ગાડી કરીને ઘેર જતા રહીએ.

છોકરો

(આમતેમ જોઈ) આખો ઝોરડો ખાલી થઈ ગયો ? બધાં ચાલ્યાં ગયાં ?

પુરુષ

કાંઈ બાકી નથી રહ્યું. ચિત્રો પણ હવે તો બિહા-મણાં લાગે છે.

છોકરો

મને તો કાંઈ ખીજ નથી લાગતી બાપુજી, પેલાં પૂતળાં અને સંખ્યાબંધ છખીઓ એકમેકને કાંઈક કહેતાં હોય એમ લાગે છે. જુઓ દરેકના હોઠ ફફડે છે, આંખો ઉઘાડખીડ થાય છે. ક્યાંકથી અવાજ પણ આવે છે પેલાં પથ્થરનાં પારેલાં પણ—

પુરુષ

(વચ્ચે) બહાર વરસાદ શરૂ થયો હોય તેમ લાગે છે ભાઈ !

છોકરો

વરસાદ શરૂ થયો ? હવે આપણને ગાડી નહિ મળે.

પુરુષ

ગાડી નહિ મળે તોયે ઘેર તો જવું જ પડશે. પલળનાં પલળતાં પહોંચી જવાશે.

છોકરો

હું થાકી ગયો છું—ખૂબ જ થાકી ગયો છું. અને વરસાદમાં પલળીશ તો શરદી થઈ જશે. વળી બૂખ પણ—

પુરુષ

તું જાઓ થા ભાઈ, જાઓ થા. જેમતેમ કરીને ઘેર પહોંચી જવાય તો બસ.

[છોકરો જાઓ થાય છે: પુરુષ એને ધીમે ધીમે આગળ કરે છે]

છોકરો

મને ટાઢ વાય છે બાપુજી, આખું શરીર ફૂળે છે તાવ ભારાયો હોય એવું લાગે છે.

પુરુષ

(એને દોરતો) ઘેર પહોંચીશું એટલે બધું મટી જશે બેટા, નર્મદાબહેને શગડી પેટાવી રાખી હશે ને રસોઈ સુઢાં તૈયાર—

[તે વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં પાછળને દરવાજોથી નર્મદા હાંકતી હાંકતી પ્રવેશે છે; એના હાથમાં છત્રી છે.]

નર્મદા

(બૂમ પાડી) મધુગોપાલ, મધુગોપાલ ! બિલા રહે! મારે તમને એક વાત કહેવી છે.

[કાંઈ ન સાંભળ્યું હોય તેમ પુરુષ આગળ ચાલ્યો જાય છે, છોકરો પાછું વાળી બુલે છે.]

જરાવાર. બિલા રહે! મધુગોપાલ, મારી વાત સાંભળતા જાઓ (કાગળ ખતાવતી) આ બુલો, આજે જ મારા પતિનો આફ્રિકાથી તાર આવ્યો છે, તેઓ આવતી કાલે આવે છે (તૂટતે સાદે) મધુગોપાલ, મારે હવે—

છોકરો

બાપુજી, બાપુજી, નર્મદાબહેન તમને બોલાવે છે.

પુરુષ

(પાછું જોયા વિના) મને કાંઈ નથી બોલાવતું બેટા એ તો પથથરનાં પારેવાં રહે છે. ચાલો જલદી ચાલો.

[આપ દીકરો ઝપાઝપાઈ જતા રહે છે]

[પડદો]

સીધી લીટી

[અનુષ્ટુપ]

પ્રતીતિ એક વાર્તાની સદાએ સઘળે દીઠી,
જીવન-ભૂમિતિમાંએ સૌથી ટૂંકી સીધી લીટી.

ઋતૂનાં કુસુમાકર

જગતનું રાજકારણ

અને

હિંદનું સમવાયતંત્ર*

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

અ પણ દેશના રાજકીય વિકાસની દૃષ્ટિએ જોતાં આપણું એક જ ધ્યેય હોઈ શકે અને તે હિંદુસ્તાનની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા. હિંદ ઉપર હિંદના જ લોકોની સર્વોપરી સત્તા. આ સર્વોપરી સત્તાને બહારનાં ન તો કોઈ બંધન કે મર્યાદા હોય, ન કોઈ સલામતી તેના માર્ગમાં વિઘ્ન નાખતી હોય.

હિન્દુસ્તાનની આઝાદી અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની સ્થાપનાની અગત્યતા ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકવા છતાં અમે જાણીએ છીએ કે જગતની આજની પરિસ્થિતિમાં આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને વ્યવસ્થાની આજે તાત્કાલિક જરૂર છે. આજે અનેક જટિલ સમસ્યાઓ અને તેમાંથી પરિણમતી લડાઈઓ માણસગતને હેરાન કરી રહી છે. તેના કાયમી ઉકેલ માટે પણ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સહકારની અગત્ય જાની થઈ છે.

આજે તો વિજ્ઞાન કે આધુનિક ઉદ્યોગ, વ્યાપાર કે અર્થવ્યવહાર, આયાત કે નિકાસ બધું જ આંતરરાષ્ટ્રીય બની ગયું છે. એટલે કે જગતની સમસ્ત ભૂમિકા આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોના તાણાવાણાથી ગુંથાયેલી છે. એથી આજે ભારતવર્ષ સમક્ષ જે સમસ્યાઓ ખડી છે તે મુખ્યત્વે આંતરરાષ્ટ્રીય નિકાલ માટે છે. એટલા માટે જગતના બધા જ સંબંધો તેટલી નાખી સાલ અલિપ્ત રહીને જ આપણા પ્રત્યેનો નિકાલ આપણે નહિ લાવી શકીએ. કારણ રાષ્ટ્રવાદની દૃષ્ટિએ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કે વર્તન કરવું એનો અર્થ એ થયો, કે આપણે વાસ્તવિકતાથી દૂર રહેવા માગીએ છીએ, અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ આપણા વિકાસને માટે જે દેખીતા લાલ આપે છે તેને હાથે કરીને જતા કરવા ઈચ્છીએ છીએ. એક સંકુચિત એકાત્મક સત્તા આજની વસ્તુસ્થિતિ સાથે બંધ બેસી શકે નહિ. એવી સત્તા આપણને પ્રગતિને બદલે પરાગતિ તરફ જ લઈ જશે.

આમ જો કે અમારું નિશાન સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની સ્થાપના કરવાનું છે છતાંયે અમે બીજાં રાષ્ટ્રોનો નિરસાર કરનારા કે તેની ઉપર આધિપત્ય જમાવવાની ઇચ્છામાંથી ઉદ્ભવેલા

*'Federal Structure' ના આધારે.

આક્રમણકારી રાષ્ટ્રવાદના સિદ્ધાંતના સખત વિરોધીઓ છીએ. ભૂતકાળ અને આજનો અનુભવ પણ એમ કહે છે કે આવી સંકુચિત અને આક્રમણકારી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ જ જગતમાં અવ્યવસ્થા અને અધાધૂંધી ફેલાવે છે, અને તેને પરિણામે જ અવારનવાર યુદ્ધો ફાટી નીકળે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને જગતનું હિંદુ ધર્મ એક અને અભેદ્ય થઈ ગયાં છે. આવી વિશ્વશાંતિ જગતના રાજકીય અને સામાજિક પ્રશ્નોના ઉકેલ પર આધાર રાખે છે. અને આવો ઉકેલ અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા સમાજવાદના સિદ્ધાંતને અનુસરીને જ રચાવી જોઈએ. સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના અમારો વિચાર આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાનો વિરોધી નથી પણ અનુગામી છે. અમે તો આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર માટે જરૂરી ત્યાગ અને બોલો ઉઠાવવામાં બીજાં રાષ્ટ્રોની પડખે બેસી રહેવા તૈયાર છીએ.

પણ આ સહકાર સાચો અને અસરકારક હોવો જોઈએ. વળી તે સ્વતંત્ર વિભાગો સાથે થવો જોઈએ. રાષ્ટ્રસંઘનું આજનું બંધારણ ખોટા સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલા આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. પરિણામે તે નિષ્ફળ સાબિત થયો છે. રાષ્ટ્રસંઘમાં જોડાયેલાં બધાં રાષ્ટ્રો પોતાના વર્તમાન સામ્રાજ્યને એમ ને એમ ટકાવી રાખવા માગે છે. આવી રીતે આ રાષ્ટ્રસંઘ બીજા દેશો ઉપર બળજબરીથી સત્તા ભોગવતાં થોડાંક બળવાન રાષ્ટ્રોનો સ્વાર્થ સાધવાનું હથિયાર થઈ પડ્યો છે. નથી તે સાચો આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર સ્થાપી શક્યો કે નથી સુલેહ શાંતિ બળવી શક્યો. દરેક સભ્યે તેની અવગણના કરી છે. તે કોઈ પણ મૂળભૂત સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવી શકતો નથી. કારણ કે તેની પાસે એની સિદ્ધિ માટે જોઈતી શક્તિ પણ નથી, અને ધૃષ્ટા પણ નથી.

બ્રિટિશ ટ્રામનવેલ્થ ઓફ નેશન્સના ખોટા નામથી ઓળખાતી સંસ્થા તો રાષ્ટ્રસંઘથીયે વધારે ખામીવાળી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર માટે તે તદ્દન નાલાયક છે. કારણ કે તેમાં સામ્રાજ્યવાદી મંડળનું અધિપત્ય છે. આ સામ્રાજ્યવાદી મંડળ પોતાની

ઝોડી તળે કુટલાયે બીજાં રાષ્ટ્રોને ગુલામ બનાવીને દબાવી રહ્યું છે. એ રાષ્ટ્રો ઉપરનો પોતાનો હક્ક અબાધિત રાખવા માટે તે બીજાં રાજ્યો સાથે લડવાને હમેશાં તત્પર રહે છે. સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના સહકાર માટેની ભૂમિકાને યોગ્ય થતાં પહેલાં તો તેનું મૂળમાંથી રૂપાંતર કરી નાખવું પડે. આ મંડળ સાથે હિંદુસ્તાનનો સંબંધ બળજબરીનો સંબંધ છે. અને એ સંબંધને કારણે હિંદુસ્તાન આજ સુધી સહન કરતું આવ્યું છે. તેથી હિંદુસ્તાનના લોકોએ આ સામ્રાજ્યવાદી મંડળમાંથી છૂટા થવાનો પોતાનો નિરધાર બહાર કર્ચો છે અને એ રાષ્ટ્રીય હિંદુસ્તાનનું મુખ્ય ધ્યેય થઈ ગયું છે. આ સંબંધને થોડો ઘણો પણ ટકાવી રાખવાનો એક જ અર્થ થાય અને તે હિંદુસ્તાન ઉપરનું બ્રિટનનું સામાજિક, આર્થિક, કે રાજનૈતિક આધિપત્ય. પરિણામે હિન્દી પ્રજા પોતાની રીતે ને પોતાની ધૃષ્ટા ને જરૂરત પ્રમાણે નિવિઘ્ને પ્રગતિ કરી શકે નહિ. હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્યનું રાજ-બંધારણ ઘડતાં પહેલાં હિંદુનું સ્વાતંત્ર્ય અને તેનાં લોકોના સાર્વભૌમત્વનો સ્વીકાર એ અનિવાર્ય શરતો છે.

આપણા રાજકીય ધ્યેયને લક્ષમાં રાખીને નવા બંધારણનો વિચાર કરતાં આપણને માલૂમ પડે છે કે, તેમાં રહેલા મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સ્વતંત્ર હિન્દી ધમારત માટેની યોગ્ય ભૂમિકા તરીકે નકામા છે. આ બંધારણનો પ્રાંતિક સ્વરાજવાળો ભાગ અનેક અપૂર્ણતા અને ખામીઓથી ભરેલો છે, પણ સમવાયતંત્રનો ભાગ તો સંપૂર્ણ રીતે નકામો છે. એ ભાગ તો સંપૂર્ણ હિન્દી વિચાર-માત્ર સાથે પણ જરાયે બંધબેસતો નથી. આપણે પ્રગતિ માટે ગમે તે માર્ગ ગ્રહણ કરીએ, છતાં પણ આ નામમાત્રનું સમવાયતંત્ર તો વિઘ્નેષે આપણો રાહ અટકાવતું વચ્ચે બેસી જાય છે. એટલે તો એ વિઘ્ને સમૂળથી જ હટાવી દેવું જોઈએ. આમ આપણે તદ્દન નવા પાયા ઉપર નવું જ ચણતર કરવું પડશે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ બહાર કર્ચું છે કે સ્વતંત્ર હિંદુનું બંધારણ પુખ્ત મતાધિકાર દ્વારા ચૂંટાયેલી પ્રજા-પ્રતિનિધિ-સભા જ ઘડી શકે.

આ નવા બધારણુ ગરૂપ કેવુ થશે ? પ્રતિજ્ઞા પરિવર્તન પામતા વતમાન જગતમા ભવિષ્યમા શુ થશે એ પ્રેરુ મુન્કેન છે ગર્ભ કાને પ્રમાણ ગણાતા જૂના વિચારો આજે નકામા થઈ જાય છે આજે તો વિચારોની અયકામણ માત્ર આદર્શવાદની ભૂમિ ઉપર જ નહિ પણ મેદાનમા ચાલી રહી છે તોપ-તપના રના ધગકા વચ્ચે ચચાઓ અને દરીનો ડૂબી ગઈ છે જગતના લોકો સામાજિક સમાનતાના નૂતન દિવસની ઝખના કરી રહ્યા છે જ્યારે ખીજી બાજુ ફારી ઝમે પોતાનુ ભયકર માથુ ભચમ્યુ છે પ્રજાતનના આદર્શને તે કુત્ખરી માટે છે પ્રજાતનના અમનને દાખી દેવા સખત હાથે પ્રમ લ્યે છે જે રાજધાય પ્રજાતનની અનિવાર્યતા એક પેઢી પડેલા સ્પષ્ટ રૂપે આપણને જણાતી હતી, તે પ્રજાતન આજે નમણુ પડતુ જન છે એ મોરચાઓ ઉપરથી તેની ઉપર આક્રમણ પ્રવામાં આવ્યુ છે જે રાજ્યો પહેના તેને વગી રહ્યા હતા, તે જ રાજ્યો આજે તેનો ત્યાગ કરી રહ્યા છે એક બાજુ આપણી સામે બાબા થતા પ્રશ્નોના નિકાલ માટે તથા વગ-વર્ગ કે રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે બાબા થતા ઝડાના ઉકેલ માટે માન રાજધાય પ્રજાતન અર્ણુ ગણાય છે અને આર્થિક પ્રજાતનનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે જ્યારે ખીજી બાજુ ખુદ પ્રજાતનના જ સિદ્ધાંત ઉપર જ આક્રમણ પ્રવામાં આવે છે ઘણાએ રાષ્ટ્રો સરમુખત્યારી અને એક સત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિ પસંદ કરે છે પ્રજાતનના દિમાયતીઓને પણ લાગે છે કે ઓગળીસમી સદીની જૂની પદ્ધતિમા ફેરફારો કરવાની જરૂર છે કારણ કે આજે આપણા પ્રશ્નો વધારેમા વધારે જટિલ તેમ જ ટેન્શીડન થતા જન છે અને પાર્લામેંટ તેની ઉપર વિતારથી વિચાર પ્રી શક્તી નથી જાહેર બામનોમા ખાસ મમિતિઓ અને વિશિષ્ટ વિદ્યાના ઝણુ રો વધારેને વધારે લાગ લગવી ગયા છે અને પ્રજાતનવાળા દેશોમા પણ પાર્લામેંટ તો માન સામાન્ય સિદ્ધાંતો અને નીતિ જ નક્કી કરે છે જ્યા મૂલીવાદ પ્રતે છે એવા

રાજ્યોને પણ બહારની પરિસ્થિતિના દમાણથી જ જાહેર દિતના પ્રયોને સમાજની માલિકીના બનાવવા પડે છે અને આમ સામાજિક માલિકી તરફ દરેક દેશને જવાની અનિવાર્યતા બની થાય છે

સ્પેનમા સ્થાપિત દિતોને જ્યારે લાગ્યુ કે પ્રજાતનનો અમન તેમને નુકમાનકર્તા છે કે તરત જ તેમણે પ્રજાતન ઉપર આક્રમણ કર્યું અને તેને વિદેશી સત્તા ઓએ મદદ પણ આપી આજેયે હજી પ્રજાતન ત્રાજનામા તોળાઈ રહ્યુ છે પણ એ આખો બનાવ આપણને સ્પષ્ટ રીતે બોધપાઠ આપે છે કે વિશિષ્ટ અધિકારો મોગરતા વર્ગો અને સ્થાપિત દિતો જ્યારે તેમનુ ખાસ સ્થાન જોખમમા આવી પડે છે ત્યારે પ્રજાતનના સિદ્ધાંતને પ્રી પણ તાળે થતા નથી જ્યારે મતો ઓછા પડે છે ત્યારે શરોની મદદ લેવામા આવે છે, એટલી હદ સુધી કે પોતાની જ પ્રજાતી સામે વિદેશીઓના શરો વાપરતા પણ તેઓ અથકાતા નથી

રશિયામા, બધારણુને લાગે વગરે છે ત્યાસુધી, રાજકીય પ્રજાતન તરફ ઝુકાવ થયો છે પણ એથી રાજ્યપદ્ધતિમા ઝાઝો ફેરફાર થયો નથી એ રાજ્ય પદ્ધતિની રચનામા ભલે ફેરફારોને દિગ્મા અને સમિતિ હોય છતાંયે અમનમા તો એ એકસત્તાત્મક રાજ્યતત્વ રહ્યુ છે

આ અને આના ખીજા પ્રશ્નો સારી દુનિયાના વિચારકોને મૂઝવી રહ્યા છે દિદના વિચારકોને આ પ્રશ્નો આજે જોડના મૂઝવે છે તેડના ભવિષ્યમાં કદાચ વધારે મૂઝવે કારણ કે અત્યારે તો ગાજકીય વિચારો ધરાવતુ દિદ આ બામતમા એખમત છે તેનો આદર્શ સપૂર્ણ પ્રજાતનવાળુ રાષ્ટ્ર બનુ કરવાનો છે અને એ આદર્શને પગેચના માટે દિદ પ્રયાસ કરી રહ્યુ છે પ્રજાતનવાળા બધારણોના સિદ્ધાંતો તો સરખા જ હોય છે એટલે જગતના પ્રજાતનોનુ વિતારથી વિવેચન પ્રવાની જરૂર નથી અહીં તો આપણે દિદના બધારણુના ટુનાક મુદ્દાઓ વિશે ચર્ચા કરીશુ

હિન્દી પ્રજાનું સાર્વભૌમત્વ

આવું બંધારણ કાયદાની રીતે અને હકીકતમાં હિન્દી પ્રજાના સાર્વભૌમત્વના સ્વીકાર ઉપર રચાયું નોંધાયે. કાંઈ પણ વિદેશી સત્તા આવી રીતે આપણે માટે બંધારણ ધડી શકે નહિ. વળી તે વિધાન હિન્દી પ્રજાના હૃદયનું પ્રતિબિંબ હોવું નોંધાયે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર હિંદ બીજા દેશો સાથે જરૂર સ્વેચ્છા-પૂર્વક સહકાર સાધશે, અને આ હેતુની સાધના માટે તે પોતાની સર્વોપરિ સત્તા ઉપર પણ સ્વેચ્છાએ મર્યાદા મૂકવાં તૈયાર થશે. પણ એ મર્યાદા એટલા જ પ્રમાણમાં હશે, જેટલા પ્રમાણમાં બીજા દેશોએ તે સ્વીકારી હોય. આ સિવાયની કાંઈ પણ મર્યાદા કે બંધન તે સ્વીકારી શકે નહિ.

હિંદની એકતા—રિયાસતો.

નવા બંધારણ હિંદની એકતા જાળવવી જ નોંધાયે. ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક એવી આ એકતા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું વાસ્તવિક સત્ય છે. વળી રાજકીય અને આર્થિક એક્યની પણ આપણને જરૂર બિભી થઈ છે. દેશની વિશાળતા અને અનેકવિધતા જોતાં, તથા બીજા વસ્તુઓને ધ્યાનમાં લેતાં સમવાયતંત્રની પદ્ધતિ જ ઉપયોગી થાય એમ લાગે છે. પણ આ સમવાયતંત્ર, ૧૯૩૫ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટની અનુસાર ઘડવામાં આવેલા સમવાયતંત્રથી તદ્દન ભુદ્ધ જ હશે. એ કહેવાતા સમવાયતંત્રમાં સમાનતા નથી. એમાં ક્યુડલ પદ્ધતિનાં આપખુદ દેશી રાજ્યો અને થોડેધણે અંશે પ્રજાતંત્રના તત્ત્વવાળા બ્રિટિશ પ્રાંતો વચ્ચે અકુદરતી મેળ ઠોકી બેસાડવામાં આવ્યા છે. આને તો પૂરેપૂરી સમાનતાની જરૂર બિભી થઈ છે. એથી બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી રાજ્યોનાં નામે ઝોળખાતા પ્રદેશો વચ્ચેના તમામ ભેદો દૂર કરવા તરફ આપણું લક્ષ્ય હોવું નોંધાયે. સંભવ છે કે દેશી રાજ્યોના પજાતપણાને લીધે તેઓ થોડાં વખત સુધી બ્રિટિશ પ્રાંતોની યરાયરી ન કરી શકે. બ્રિટિશ પ્રાંતોના ધોરણને પહોંચી શકે એટલા માટે થોડા વયગાળાના સમયની કદાચ જરૂર પડે, પણ પ્રારંભ-

માં જ સમાનતાના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર તો કરવો જ નોંધાયે, અને એ મુજબ બનતો અમલ કરવાની શક્ય તેટલી કાશીશ કરવી નોંધાયે. પ્રાંતો દેશી રાજ્યો સાથે સમવાયતંત્રમાં જોડાય એ પહેલાં દેશી રાજ્યોમાં મહદ અંશે પ્રજાતંત્રના સિદ્ધાંતો દાખલ કરવા નોંધાયે, અને તેનો અમલ થવો નોંધાયે. સમવાયતંત્રમાં જોડાવા માટેની શરતો પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો માટે એક જ સરખી હોવી નોંધાયે. આનું પરિણામ એ આવશે કે દેશી રાજ્યોએ પોતાની આપખુદ સત્તા છોડી દેવી પડશે. તેમ જ તેમની અને બ્રિટિશ સલ્તનતની વચ્ચે થયેલ કરારોમાં મોટો ફેરફાર કરવો પડશે. અમે તો આ સો-વર્ષની જૂની સંધિઓને આજે કાયદેસર ખરી અથવા અફર માનતા જ નથી.

આ રીતે રાજકીય સંસ્થા, સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિની બાબતમાં દેશી રાજ્યોએ બ્રિટિશ પ્રાંતોની હરોળમાં આવવું જ નોંધશે. સમવાયતંત્રની સ્થાપનાને પરિણામે દેશી રાજ્યોના તેમની વચ્ચે અથવા પ્રાંતોની સાથે નવેસરથી વિભાગો રચવા પડશે. વર્તમાન કાનૂન અનુસાર, પણ આ કહેવાતા સમવાયતંત્રમાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવા માટે કેટલાક વિભાગો રચવામાં આવ્યા છે. દેશી રાજ્યોનો ક્ષેત્રવિસ્તાર એકબીજાથી ઘણો જ ભુદો છે. અને એમાંનાં ઘણાંખરાં એટલાં બધાં નાનાં છે કે તે સમવાયતંત્રના એકમ તરીકે ચાલી શકે નહિ. આયાત નિકાસ અને નહેરોએ પણ ભૂતકાળમાં એક્યની-જોડાણની જરૂર બિભી કરી છે. દેશના આર્થિક વિકાસની સાથેસાથ આ જોડાણ વધતું જશે.

પ્રાંતો

બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓને વહીવટ ચલાવવામાં અનુકૂળતા મળે એ હેતુસર જ વર્તમાન પ્રાંતોના વિભાગો રચવામાં આવ્યા હતા, અથવા તો જેમ જેમ બ્રિટિશ સત્તાની ઉન્નતિ થતી ગઈ તેમ તેમ તેની સગવડતા પ્રમાણે પ્રાંતો રચવામાં આવ્યા હતા. અત્યારના વિભાગો નથી સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ, નથી

આર્થિક દૃષ્ટિએ કે નથી ભાસાની દૃષ્ટિએ પાડવામાં આવ્યા હતા સમૃદ્ધિ કે અર્થની માથે વતમાન પ્રતિભાને મારી લેવાદેવા જ નથી તેથી આ પ્રતિભાની પુનરુત્થના શા માટે ન કરી નેઈએ તેને માટે કાર્ષ્ણકારણ જાણી નથી આમાના મોટા ભાગના રાજ્યો અભવાયનત્રમા નેડવાને માટે ખૂબ નાના પડે છે જ્યારે કેલ્કાંક ક્ષિતિય દિદના પ્રાતો આર્થિક કે રાજકીય દૃષ્ટિએ વિભાગીય એમ બનના માટે અતિ થય મોગ પડે છે દિદના પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને પૂર્વ મિનારા ઉપર આવેના મુમ્મ અને મદ્રામના પ્રાતોમાં જુગી જુગી જાતના તરવોવાળા વિભાગીય પ્રદેશો છે હાહા અને મરુદ્ધિની દૃષ્ટિએ યુક્તપ્રાત અને બગાગ એક એક પ્રાત છે પણ બને અત્યંત વિશાળ અને મોગી વસ્તીવાળા છે તેથી આપણે રાજકીય અને જીવિકાયુક્ત રીતે આ પ્રાતોની નવેસરથી ગ્યના કરવી જોઈએ

આનો અર્થ એ નથી કે આ બામનમા આપણે રથાનિક લાગણીની અમગથુના મ્મવી નેઈએ બીજી અમગથની વસ્તુએને કારણે પણ આપણે આ લાગણીને એક બાજુ મૂકી રાજકીય નહિ આ બાજતમા નિજ્ય ઉપર આવના પડેના તે તે પ્રાત સાથે મ મધ ધગ વની પ્રાતની પુનરુત્થના એવી થવી જોઈએ કે જેથી કરીને દરેક વિભાગના લોકોને પોતાની જાતને વધારેમા વધાર વ્યક્ત મ્મવાની તક મળી શકે મમીવાદના ધોરણ પર પ્રાતોની ગ્યનાને જરાયે ઉનેજન નહિ મળુ નેઈએ, પ્રમુ પ્રાતોની પુનરુત્થનામા લુમ્મનિ અથગ બીજા અમગથના મ્મગોના એવા એકમને જરૂર અવકાશ મળવો જોઈએ જેમા તે લુમ્મનિ અથગ મડાને પોતાનો આભયિકામ મ્મવાની તક મળી શકે આ સિવાય તો રાજનાત્મક જીવન હાએ જ મભવિત થાય રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના વધવી જતી હોવાથી અને જરાના નાના નાના કારણો દર થવાથી મમીભાવ પણ એકાએક થવો જશે

નિદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય મ્મગામઆએ ભાસાની દૃષ્ટિએ પ્રાતોના વિભાગની રથના મ્મવાના મિદ્ધાતને ગ્મી-

કાર અને અમન પણ કરો છે આ વિભાગોમા મમ્મનિક અને રથાનિક ભાવનાની દૃષ્ટિએનો પણ મમાવેશ થઈ જાય છે આમ ભવિષ્યની પુનરુત્થનાની ભૂમિકા રથાતી જાય છે આ રીતે મુમ્મ પ્રાતના સડેનાઈથી ત્રણ વિભાગો થશે ગુજરાત, મદારાષ્ટ અને કર્ણાટક તેમ જ મદ્રાસના પણ ત્રણ વિભાગો થશે તેમજ તામીલ અને મનાયી પ્રદેશો ઉત્તરમા દિદી હાહા બોલનારો વિશાળ પ્રદેશ પડ્યો છે તે એટલો વિસ્તૃત છે કે તેમાથી એક કરતા વધારે એકમો બનાવી શકાય માત્ર સયુક્ત પ્રાતના જ બે અથવા બેથી વધારે આર્થિક કે વડીવગી વિભાગો પાડી શકાય તેવી જ રીતે બગાગના પણ બે કે એથી વધારે વિભાગો કરી શકાય પન્મના ત્રણ વિભાગો મ્મી શકાય એમ લાગે છે

પણ પ્રાતોની પુનરુત્થનાની વિસ્તૃત યોજના વિચારવાની અત્યારે જરૂર નથી જો સિદ્ધાંતનો જ સ્વીકાર કરવામા આવે તો વિભાગ કરવામા બહુ મુશ્કેલી નહિ આવે એ સિદ્ધાંતો આ રથા પ્રાન્ત બહુ મોટા કે નાનો નહિ હોવો જોઈએ જો તે બહુ જ નાનો હોય તો વડીવગના અર્થનો બોજો ખૂબ લારે પડી જાય જો તે બહુજ મોગ હોય તો એમડા મોટા વિભાગના રાજ્યકાગભારને પહોંચી વળી શકાય નહિ વળી મોટા પ્રાતોમા પ્રાતીયતાની ભાવના ઉત્પન થવાનો સભવ હોવાને કારણે પણ પ્રાતોની વિશાળતા ધ્મજનીય નથી એ મ્મતાં થોડા નાના પણ ધગા પ્રાન્તો દિદમાં રાષ્ટ્રીયતાની અને એકતાની ભાવના ફેલાવવાના કાર્યને જોશ આપણે એકાદ બે મોટા પ્રાતોને બીજા નાના પ્રાતોની સાથે સમવાયત્રમા નેડવાથી તો તે નાના પ્રાતો ઉપર સરસાર્થ બોગમશે એમના માટે પ્રાતો બનના નુધી એક સરખા મ્મના જ હોવા જોઈએ જો કે આ સિદ્ધાંતને અક્ષરશ વળગી રહેવાની જરૂર નથી બીજા અને વધારે અમગથના કારણોને ધ્યાનમા રાખવા જોઈએ એ મારણો આ રથા સાંમૃતિક આર્થિક અને ભાસાવિતક તથા રથાનિક ભાવનાઓ

પ્રાન્તની અદર પણ લુમ્મનિ-મ્મગને અથવા

સાંસ્કૃતિક મંડળને સ્વતંત્રતા આપી શકાય. આ વસ્તુનો અમલ યુ. એસ. એસ. આર.માં કરવામાં આવ્યો છે. અને તેનાં પરિણામ સંતોષજનક આવ્યાં છે. હિંદમાં આ વસ્તુની શક્યતા ફેટલી છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ આ કરવા જેવું છે.

નાગરિકતાના મૂળભૂત અધિકારો

સમાજને પોતાનું બંધારણ બદલવાના અધિકારનો સ્વીકાર પ્રગતંત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં જ રહેલો છે, પણ બંધારણના પાયારૂપ અમુક કલમોમાં થોડીક સલામતીઓ રાખવાનો રિવાજ પ્રથમથી જ ચાલ્યો આવ્યો છે. આ સલામતીઓ તાત્કાલિક ફેરફારના કાર્યમાં આડે આવે છે અને એથી જ તેનું અસ્તિત્વ લંબાય છે. એ સલામતીઓ કાર્યકારિણી સમિતિ ઉપર નિયમન રાખે છે. કાર્યકારિણી સમિતિ જે વિશાળ સત્તાઓ ધરાવે તેના દુરુપયોગ કરતાં તેને આ સલામતીઓ રોકે છે. તેઓ લઘુમતિના હક્કોનું રક્ષણ કરે છે ને તેનામાં સુરક્ષિતતાની ભાવના પેદા કરે છે. પ્રગતના મૂળભૂત હક્કો કયા હોવા જોઈએ તે માટે ભાગે રાજ્યનું સ્વરૂપ ધર્મ જાતનું છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. વ્યક્તિવાદી મૂઠીવાદી રાજ્યના હક્કો સમાજવાદી સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલા રાજ્યના હક્ક કરતાં જુદા જ થશે. કારણ કે આ બંને જાતનાં રાજ્યતંત્રમાં બંનેની મૂળભૂત સંસ્થાઓ તથા અમલના દૃષ્ટિબિન્દુઓ એક બીજાથી જુદાં પડે છે. પણ હિંદુસ્તાનના બંધારણનું સ્વરૂપ ભવિષ્યમાં ગમે તે થાય, પણ અત્યારના જ બંધારણમાં ફેટલાક મૂળભૂત હક્કો રહેલા છે કે જે વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યની ખાત્રી આપે છે. આવા હક્કોને આપણે ચાલુ રાખીશું અને ભવિષ્યના બંધારણમાં તેનો સમાવેશ કરી દઈશું. આવા હક્કો નીચે પ્રમાણે છે. હૃદય અને ધર્મની સ્વતંત્રતા. અભિપ્રાયોને વ્યક્ત કરવાની, તથા મંડળો અને સંઘો સ્થાપવાની છૂટ, લઘુમતિની સંસ્કૃતિ અને ભાષાનું રક્ષણ, કાયદાની દૃષ્ટિએ તમામ નાગરિકોની સમાનતા તે જમ ધર્મ, બંધસાચ, કે જાતિના અથવા એવી બીજી કોઈ

પણ જાતના ભેદ સિવાય જાહેર નોકરી, વ્યાપાર કે બીજા રાજગારમાં સમાનતા.

૧૯૩૧ની કરાચીની બેઠકમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પ્રગતના મૂળભૂત હક્કો ઉપર એક ઠરાવ પસાર કર્યો છે. આ ઠરાવમાં જે વચનો આપવામાં આવ્યાં છે તેને લઘુમતિ તથા બીજાં મંડળોએ ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું છે. આથી હિંદ માટે ધડાનારા તવા બંધારણમાં આ હક્કોનો સમાવેશ કરાવવા માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભા પ્રતિજ્ઞાથી બંધાઈ ચૂકી છે. આપણા દેશનાં તમામ લઘુમતિ મંડળોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા માટે આ મૂળભૂત હક્કના સંબંધમાં હિંદના બંધારણમાં પૂરેપૂરી 'ગેરંટી' હોવી જોઈએ. આ હેતુ માટે મહાસભાનો કરાચીનો ઠરાવ અને પશ્ચિમના બંધારણનાં નાગરિક સ્વતંત્રતા સંબંધી ખરડાને આદર્શ નમૂના તરીકે રાખી શકાય.

એ યાદ રાખવું જોઈએ કે વ્યક્તિગત અને નાગરિક સ્વતંત્રતા ઉપર ફેટલીક વખત બ્રિટિશ હિંદમાં કાપ મૂકવામાં આવે છે જ્યારે દેશી રાજ્યોમાં તો આવી સ્વતંત્રતાનું નામ નિશાન પણ નથી. દેશી રાજ્યની પ્રગતને માટે આવી સ્વતંત્રતાની ખાત્રીની ખાસ જરૂર છે.

સમવાયતંત્રની સરકાર

સમવાયતંત્રની સ્થાપના સાથે જ તેની સરકારની કારોબારી સમિતિ આખા દેશ ઉપર સત્તા ધરાવશે અને પ્રાન્તિક સ્વતંત્રતાના ક્ષેત્રમાં જે ખાતાંઓનો સમાવેશ થઈ શકે એ સિવાય રાજ્યનાં તમામ ખાતાંઓ તેના હાથમાં રહેશે. કારોબારીની મુખ્ય સત્તા રાજ્યતંત્રના વડાના હાથમાં રહેશે અને તેને આપણી પરિપાટીને અનુસાર અને યોગ્ય એવું બિરદ આપવામાં આવશે. હિંદમાં 'રાષ્ટ્રપતિ' એ પ્રખ્યાત અને લોકપ્રિય નામ બન્યું છે અને એથી રાજ્યતંત્રના વડાને યોગ્ય રીતે રાષ્ટ્રપતિ જ કહી શકાય. આપણા બંધારણમાં આવા માણસનું સ્થાન શું અને શી શી સત્તાઓ ધરાવશે? શું તે કેન્દ્રીય પ્રગ્નસત્તાકના પ્રમુખ જેવા માત્ર પ્રતિમારૂપ રહેશે અથવા યુનાઇટેડ

ચેડસના પ્રમુખ જેવી વિદ્યાગ મતાઓ ભોગવશે ? અમને લાગે છે કે તેમને પ્રધાનોની સલાહ પ્રમાણે જ સંપૂર્ણ રીતે અમલ ચલાવશે જોઈએ. સાથે સાથે તે માત્ર પ્રતિભાવે જ રહે એ જ ન પરવડે નહિ. ગમનની અભારની વિશિષ્ટ અને પરિવર્તનશીલ સ્થિતિમાં આપના રાષ્ટ્રપતિને અર્પણ પ્રસંગે તાત્કાલિક પગલાં ભરવાં માટે અમુક પ્રમાણમાં સલા આપવી જ જોઈએ. તેનું સ્થાન કેમ પ્રત્યક્ષતામાં પ્રમુખ અને યુનાઈટેડ ચેડસના પ્રમુખના ધ્યાનની વચ્ચેનું રહેશે. તેને જાણવાર ગત્યવર્તના અપારગુણ પ્રમુખની પેઠે જ અમલ કરવો જોઈશે.

સમવાયવર્તની કારોબારી સમિતિ પ્રધાનમંડળની બનશે, અને પ્રધાનમંડળ સમવાયવર્તની ધારાસભામાં અદ્યક્ષતાવાળા પદમાંથી ચૂંટી કાઢવામાં આવશે. આ પ્રધાનો સમવાયવર્તની ધારાસભાને સમૂદયગત જવાબદાર રહેશે અને તેમને પગલુ દર વર્ષે મતગણતરીથી નક્કી કરવામાં આવશે.

સમવાયવર્તની ધારાસભા

સમવાયવર્તની ધારાસભા બે મહાઓની બનેલી હોવી જોઈએ. જે કે પ્રાનિક ધારાસભામાં તેની જગ્યાએ જરૂર નથી જ્યુ સમવાયવર્તની મધ્યમ ધારાસભામાં તે બે મહાઓની જરૂર છે જ. આમાંની એક સભાને લઘુસભા કે આમમજાનું નામ આપી શકાય તેવી ચૂંટની માંથી રીતે જ દિન્દુગાનની પ્રજા સાથે અને એકમજાન મનાધિકાર દ્વારા, જેના કે પુખ્ત મનાધિકારથી કરે. બીજી સભા અથવા તે આસ સભાની ચૂંટની સમવાયવર્તનાં એકમે તથા આસ દિને પાંચ વર્ષ મંડળે કરે. ઉપરી મહા સમવાયવર્તના વિભાગી એકમે તથા લઘુમતિ અને મંડળિક મંડળનાં દિનાનું ચલુ કરે. તેમ જ અમાન્યમાં નક્કી કરેલા મૂલ્યુત દરોની આ કરે. કાલન મંડળી તેની સગ નીચલી મહાની સના જેટલી જ દોવાની જરૂર નથી. અને નાજાંનીય અથવા સમવાયવર્તના અંદાજપતમાં તેનો મનાધિકાર નીચલી

મહા કનાં ખુબ ઓછા હોવો જોઈએ. તેનું આસ કાર્પ નીચલી સભાએ ચૂંટ કરેલા ખગાઓને ફરીથી જોઈ જવાનું તથા અંતી દરિએ તેનું મૂલ્ય અવધેલન કરવાનું રહેશે.

બે મહાઓની એકત્રિત બેઠકા ભરવાનું સાહે પશ્ચિમ આવતું નથી અને અનેક વખત દુરમતાવઠાની કરે છે. દરેક જવડાની આખતમાં તેનો અવારનવાર ઉપયોગ નહિ કરવો જોઈએ. તેનો ઉપયોગ તો ક્યારેક જ કરવો જોઈએ. અમુક આસ આખતોમાં જ તેની બેઠક ભરવી જોઈએ. જેવી કે અપારગુણ સુધારા વધારા કરવા, પ્રાનોની પુનર્ચના કરવી, સમવાયવર્તના વિભાગીય એકમેને ફરીથી ગોવવા અથવા તે કાર્પ તાત્કાલિક જરૂરનો પ્રમંગ બોલો થવો; આવી આખતોમાં જ્યુ એકત્રિત બેઠક તો પ્રધાનમંડળની મલાદથી જ ભગવી જોઈએ.

દરેક સભાને પોતાનું કામકાજ ચલાવવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. એ મુજબ અમલદારો નીમવાનો, કરાવોનો અમલ કરવાનો તથા સમિતિ દ્વારા તપાસ કરવાનો અધિકાર પણ દરેક સભાને પ્રાપ્ત થવો જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય-આર્થિક સમિતિ

સમવાયવર્તમાં રાષ્ટ્રીય-આર્થિક સમિતિની સ્થાપના કરવી જોઈએ. આ સમિતિની રચનાનો અધિકાર ધારાસભાઓનો રહેશે, અને તેથી તે ધારાસભાના અધિકાર નીચે રહેશે. હતાંય પોતાના ખામસેવમાં તેને શેઠા ફર મળશે. આર્થિક સમવાયવર્તને પગીવાર કેટલીક જટિલ આર્થિક સમસ્યાઓને ઉકેલ કરવાનો હોય છે આવા કાર્પમાં પ્યાનપૂરકની વિચારણા અને વિશિષ્ટ જગ્યાદારોની સલાહની આસ જરૂર પડે છે ધારાસભા ઉપર આમાન્ય રીતે કામનો બે.તે ત્યારે પડે છે. આવા આર્થિક પ્રબોનો વિચતવાર તોડ કાઢવા માટે રાજદારી પુર્વે જરૂર ઉપયોગી નથી થઈ શકતા. અમલનનીનિની આમાન્ય ઉપરેલા તો ધારાસભા જ નક્કી કરે પણ આ નીનિનો અમલ કેમ કરવો તેની વિચતોમાં તો એ

વિષયમાં રસ ધરાવનાર વિશિષ્ટ જાણકારો જ ઊતરી શકે.

આ રીતે રાષ્ટ્રની આર્થિક સમિતિ ધારાસભાનો ખોજ હળવો કરશે અને દેશના આર્થિક વિકાસની ગતિ વધારશે. રાજ્યનાં વ્યાપારી સાહસો જેવાં કે રેલ્વે, ટપાલ, રીઝર્વ બેન્ક અને એવાં બીજાં નીચે મુજબના વ્યવહારોની તે દેખરેખ રાખશે. હિંદનો પરદેશ સાથેના વ્યાપાર અને વ્યાપારિક કરારો નક્કી કરવા, પરદેશ સાથેના વ્યાપારિક સંબંધો બાંધવા, દેશની અંદરના ચલણ અને ધીરધારના તંત્રનું સંચાલન કરવું. મજૂર અને ખેડૂતની સંભાળ રાખવી, માલિક અને નોકરના સંબંધો નક્કી કરવા, વિગેરે. ૧૯૩૫માં બનાવવામાં આવેલું સ્ટેચ્યુટરી રેલ્વે બોર્ડ આવી રાષ્ટ્રીય-આર્થિક સમિતિમાં જ મળી જશે. રીઝર્વ બેંકના બંધારણમાં સિદ્ધાંતિક ફેરફાર કરવા જોઈએ. ખાસ કરીને

બેંકના વહીવટમાં એવા ફેરફાર કરવા, જેથી કરીને તે રાષ્ટ્રીય-આર્થિક સમિતિની સત્તા નીચે આવી જાય.

આ ઉપરાંત આ સમિતિને ફેડરલ સરકારની સામાન્ય દેખરેખ નીચે અને તેની સૂચના મુજબ રાષ્ટ્રના આર્થિક જીવનની યોજના ઘડવાનું કામ સોંપી શકાય. આ કાર્ય ખૂબ મોટું છે અને તેને માટે ખાસ યોજક-સમિતિ નીમી શકાય, આ રાષ્ટ્રીય-આર્થિક સમિતિમાં નીચેનાં તત્ત્વોનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ. સમવાયતંત્રમાં જોડાનાર વિભાગીય એકમના પ્રતિનિધિઓ, વિશિષ્ટ હિતો ધરાવતાં મંડળો-જેવાં કે ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના પ્રતિનિધિઓ, કિસાન-સંઘો, અને કામદાર-મંડળોના પ્રતિનિધિઓ, ધંધાદારી અને ટેકનીકલ તથા શાસ્ત્રીય જાણકારોના પ્રતિનિધિઓ. આ જાતના તમામ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ રાષ્ટ્રની સૌથી મોટી આર્થિક સંસ્થાના સભ્યો હોવા જોઈએ.

તું

ઉર મહેરામણની ભરિમું તું,
તું મુજ જીવન-ફૂલ-સુવાસ;
મૂઠે ભાવના તું મુજ કાવ્યે
આતમ દીવડે તું જ ઉજાસ !

મોહન

સંસ્કૃતિનું ગાન

શ્રી. કરસનદાસ માણેક

મનુજહૃદયનાં પુણ્યપૂજ શાં ઉજ્જવળ હિમનાં શાશ્વત ધામ,
અમરભૂમિયત્રી ઊતરી પ્રથમ ત્યાં પૃથ્વીપાટ મેં કર્યો મુકામ,
સિન્ધુ જલવી યમુના સંગે શૈશવ વીત્યું કરતાં ગેલ,
કલા-સંસ્કૃતિ-શૌર્ય-સોતથી ભારતમાં ભરતાં રસરેલ. ૧

ઋષિમુનિઓના આશ્રમકુંજે કરતી હું સ્વચ્છન્દ વિહાર,
કામધેનુ-પદ્મપાનપુષ્પ મુજ અંગ ઊછળતી તેજની ધાર;
ધન વન વીંધી મુકત દેહશ્રી વિસ્તરતી મારી ચોપાસ,
વૃક્ષપદ્મરી પર્ણપદ્મવોમાંહિ પ્રસારતી અલિનવ હાસ. ૨

પદ્મ પ્રગટતાં લોહ વિલોચન સ્વાર્ણભુજા સજતાં શૃંગાર,
તહોય દીસતી નયનકોણમાં સતતોદયત અશનિની ધાર !
વીર સુભટ રાજન્ય-સહસ્રે છાયાવત કરતા પરિચાર,
મુજ ભૂ-ભંગે ભૂમિકંપ-શાં થતા ધનુષ્યોના ટંકાર ! ૩

સપ્તસિન્ધુ-ગંગા-યમુનાને પુનિત તટે સમૃદ્ધ વિશાળ,
નિરાંતક મુજ કીડાભૂમિ નંદનવન-શી હતી રસાળ;
યજ્ઞોની અધિષ્ઠાત્રી હતી ને વેદ-ઋચાઓનો હતી સાર,
કૃષિ-ગોરક્ષા-વાણિજ્યે હું હતી નૈપુણ્ય તણો ભંડાર. ૪

ક્ષત્રિય હસ્તે શસ્ત્રાસ્ત્રોમાં વસતી હું ભીષણ અંહાર,
ચક્ર હું હતી; સમાન સૈનો સેવાથી કરતી સત્કાર;
શસ્ત્રો મુજ મંગલ મર્યાદા સાચવી રચતાં વિવિધ વિધાન;
ધર્મ મર્મ, જીવનારુદ્ધિ હું વેરતી મૃત્યુનાં વરદાન. ૫

બ્રહ્મચર્ય-અલિલાષ રુચિર હું, અગ્નિહોત્રીનું હું અભિમાન
વાનપ્રસ્થનો વિરામ હતી હું, પરિત્રાજકનો પ્રિયતમ પ્રાણ !
મંગલ કાવ્ય હતી શૈશવનું, યૌવનનો વિક્રમ-ઉદ્ઘાસ,
મધુર ગહન જીવનસંધ્યાનો ભાવવાહી હું હતી ઇતિહાસ ! ૬

વિશ્વપ્રણયિની હુતી હું મૃદુતા કેમળતા કેરો અવતાર;
 પણ ઉદ્ધોનો દમનારો વિરાટ આચરતી સંહાર !
 સ્નેહોછલ મુજ નયનયુગલથી વડવાનલની વહતી જવાળ :
 પીયૂષમય મુજ આર્ય હૃદયમાં અવિરત જાગ્રત વસતો કાળ ! ૭
 વ્યક્તિ જાતિને વિહિત નિજોત્તતિ સાધન સેવન પુણ્ય અખંડ;
 પણ પરપીડનના પાતકના નિર્મ્યાતા મેં દંડ પ્રચંડ !
 પશુખળને મુજ ઉચ્ચ અંકુરો ધર્મ માર્ગમાં કરતી યુક્ત
 દનુજ શક્તિની દેવપ્રેરણા : જીવંત ને જાગ્રત ને મુક્ત ! ૮
 મુજ લોચનના તેજથી સજવી જામદગ્ન્યની પરશુધાર
 દર્પમત્ત અત્યાચારી ક્ષત્રિય કુળનો સાધ્યો સંહાર
 શાસ્ત્રમત્ત પ્રાહ્લણનું શાસન, શસ્ત્રમત્ત ક્ષાત્રોનો નાશ,
 સાધનમત્ત કુ વૈશ્યો કેરો કાળ જનીને કરતી આસ ! ૯
 'ઇશાવાસ્ય' જગે સૌના સમ શ્રમના રે ધનના અધિકાર :
 યજ્ઞહીન અત્યક્ત લોગીને વસમો ગણતી વસુધા ભાર
 શૈશવ-શતાબ્દિઓ હુતીએ મુજ આયુ-મંજરી સમી રસાળ :
 અસંખ્ય કાળે સંસ્કૃતિ જ્યાં મેં યુગ-સંવર્ધક સંસ્કૃતિ-કાલ. ૧૦
 આર્યોની અભિજાત સભ્યતા, સામસ્તોત્રનું કરતાં ગાન,
 ચક્રવર્તિ વિજયી વાજનાં વેગે પ્રસરાવી સૌ સ્થાન
 આર્યાવર્ત અને અવનિની એક જ ધરતી અવિચલ સીમ :
 મંગલ મંત્ર સદા મુજ જાગ્રત અંતર ભરતો સાહસ ભીમ ! ૧૧
 એક અજોધ ભૂમિના લેદો પાડન્તો પોઢ્યો અડખંગ;
 પ્રાણુહીન કે પુરાણુ રૂઢિ-શો વિન્ધ્ય વટાવ્યો એક છલંગ !
 નરના નિપજાવ્યા નૃપતિ મેં, નૃપતિના સંન્યા સમ્રાટ :
 અલ્પ સીમાડા ભૂંસી ભૂંસી સીમા રોપી સાગરપાર ! ૧૨
 અહા ! સમય તે શું સંભારું : વીર્ય તેજ જલનો મ્હેરાણુ :
 એક એક સન્તાન સજ્જ મુજ નેનઇશારે દેવા પ્રાણુ !
 શાસ્ત્ર-શાસનો, નૃપ-આજ્ઞાઓ ને વ્યક્તિના ભોગ વિલાસ :
 સહુ થંભતા મુજ આદેશે : ધર્મ તેમનો-મુજ અભિલાષ. ૧૩
 શતકો વીત્યાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ-શાં, પૃથ્વીના પલટાયા રંગ
 વેદકાલનાં વીર્ય ઓસર્યાં, ઉપનિષદોના શમ્યા તરંગ

યુગનાં ઊંડાં મન્યનમાંથી નીતર્યા જીવનકલાના મંત્ર
 સ્વાર્થમૂઠ સ્મરણોથી સરતાં વ્યાખ્યું મધળે પાથવતંત્ર ! ૧૪
 લીખ તણા એ પ્રહ્લયર્ચનાં જગ ઉચ્ચરશે ગૌરવ-ગાન :
 પણ ઇતિહાસ શું વિસ્મરશે કદી પતનકેતુ શાન્તનુત્તું નામ !
 નિઝ-ભતિ-ભક્ષક જન્તુ-શાં એક જાતનો કરતાં ગ્રોસ :
 અગણિત રાજ્યો, હુદ્ર સીમાડા, ટૂંકી દૃષ્ટિ, પામર અભિલાષ. ૧૫
 કાળયવન-શેઠ ધીંગો ત્રાડે ભારતને ભાગોળે કાળ :
 દ્રૌપદી-કંદનથી અહીં ડોલે સાગરપાળ અને ગિરિમાળ !
 ઐક્ય સ્થાપવા 'સત્યાનૃત'નાં સહુ સાધનનો કર્યો પ્રયોગ :
 પણ આર્યોના મર્મસ્થાનમાં ઉપન્યો'તો કે દારૂણ રોગ. ૧૬
 પુરુષોત્તમ કેરી પ્રતિભા ને વીર પાર્થના ગાંડિવ-ઘોષ :
 વિરલ યોગને અશક્ય હતું શું ? પણ ગત ઘડીનો શો આકેશ !
 ક્ષાત્રતેજ પરવાર્યું, પામિયું યૌવન-ધન આર્યોતું ક્ષાસ :
 મુર્ચ્છિત સંસ્કૃતિ સોંપી લીખને મેં કીધો હિમગિરિમાં વાસ ! ૧૭
 કુરુક્ષેત્રના સૂતકી છાંટે ભારતમાં જન્મ્યું ધમસાણ :
 હિંસાને પ્રતિહિંસા કેરું અવિચ્છિન્ન આદ્યાં સંતાન :
 ઘોર અસજકતા છાઈ ને તૂટ્યા મર્યાદાના ક્રોટ :
 શાસ્ત્ર સમાજ અને રાજ્યોને ડાળન્તો ચડિયો વંટોળ. ૧૮
 અવધ્ય ગણુતા આશ્રમમૃગ ને ત્યાં અદરાયા પશુના હોમ :
 યજ્ઞધૂમથી આલ છવાયું, આર્તનાદથી ધ્રુજ લોમ :
 સૌમ્ય સામનાં ગાન આથમ્યાં, વધિયો વાદ-વિતંડા-શોર
 ભક્તિપ્રવણુ દર્શનને સ્થાને શુષ્ક તર્ક ગાજ્યો ધનઘોર. ૧૯
 ઉચ્ચનીચના અસંખ્ય ભેદે જખમાણી ભારતની કાય :
 વધ્યા શાસ્ત્રીઓ ને તેથીયે વધી શાસ્ત્ર કેરી સંખ્યાય
 રાજગન્ધ ને સમાજગન્ધો ને શાસ્ત્રોના ગન્ધ અપાર
 માનવપ્રાણુ રૂંધાવા લાગ્યા ને પૃથ્વી બની કારાગાર ! ૨૦
 દેખો દુર્દશા હૃદય દ્રવ્યું સુજ દોડી આવી પ્રતિકાર :
 કનકપિંજરે પોઢ્યો દીઠો શક્તિ શાન્તિ કે સિદ્ધકુમાર !
 માનવતાનાં આર્ત કન્દનો મેં વાંચ્યાં એને લોચન;
 જનકહયાણુની જાહવીનાં મૂળ પરખ્યાં અન્તરમાં પ્રચ્છન્ન ૨૧

મુજ અંખીથી તે ઝળક્યો ને, ઝળકી જાગી તેની, તે વેળ,
 અવનિના ઉદ્ધારકાર્યની લગની જે અન્તર ઓઢેલ
 જાગ્યો, ઊઠ્યો, ચાલ્યો ને તપ થોભ્યું ના તેનું પળવાર
 જ્યાં લગી હિંસા-ઘોર-ગરલનો અમોઘ ના લાઘ્યો ઉતાર ૨૨

“વેરથી વેર શમે ન કદી :” ગુરુમન્ત્ર સુણાવ્યો ભારત ભોમઃ
 વિશ્વપ્રેમ પીયૂષ સિંચાયું મનુજન્મતિને રોમેરોમ
 દિવ્ય દૃષ્ટિ ઉપલબ્ધ થતાં જયમ અંતરનાં શમતાં ડોળાણુઃ
 સિદ્ધ સૂર્યના ઉદ્ગોષે ત્યમ મનુકુલનાં શમિયાં કકળાણુ ૨૩

એક સૂર્યઉદયે વિકસે જયમ અસંખ્ય અંબુજ સૌરભ સાર :
 એક બુદ્ધઉદયે અવનિમાં પ્રગટયા કરુણા-સ્નાત્ર અપાર
 વસંત વિલસે ને પ્રકૃતિ ને નવયૌવનના મહોરે મહોર :
 માનવતાના જર્જર અંગે ફૂટયા નવજીવન અકોર. ૨૪

પૂર્ણ ઇન્દુ પ્રગટે ને અવનિ અમૃતના માણે અંધોળ :
 બુદ્ધ-ઇન્દુને ક્રોમળ કિરણે મનુજ-હૃદય ખનિયાં રસબોળ
 ધર્મચક્ર છૂટયાં ને વછટયાં ચક્રવર્તીનાં શાસનચક્ર :
 ઉભયતણા અદ્ભુત સંભાદે વિસરાવ્યો વેદોનો શક ! ૨૫

કાલાણ્ણવના ઘોર તરંગો નીચે ડૂબશે લોકાલોક :
 પણ ઉન્નત ગિરિશૃંગ સમાણો જળહળશે પ્રિયદર્શી અશોક
 ગિરિગરવા ગાન્ધારથી પૂરવ-સાગર-પ્રક્ષાલિત અંગાળ :
 ચક્રવર્તીની ધર્મધબ્બને ધર્મચક્રના રાજવિહાર ! ૨૬

યવનજૂથના ઝંઝાવાતે ખળભળતા પશ્ચિમના દ્વાર;
 પણ હુલેધ દીવાલ હતી ને વ્યર્થ નીવડતા ધોધપછાડ
 ઐહિક સાધન-આરાધનમાં બાધ ન લેતાં લગીરેય લોક :
 પણ મુજ નેણુ-નિમંત્રણ સુણતાં ઇન્દ્રાસન પણ ગણતાં ક્રોધ ૨૭

શુદ્ધ હૃદયથી સકલ અંગમાં વહતુ જ્યમ શોણિત શતધાર
 વિન્નવે પ્રસરી આર્ય-હૃદયથી લિખણુ અને લિખણુણીની હાર.
 ખંડ ખંડના અસંખ્ય માર્ગે ઊભરાતા યાત્રીના સંઘ :
 કેા નિર્વાણ તણા અનુરાગી, કેા ધસતા વિદ્યાવ્યાસંગ. ૨૮

આર્યો ને સાગર-હિન્દોલે અલબેલા ડોલનતાં જહાજ :
 અવિરત રચના જગલક્ષ્મીના અવરજવરની ઝૂલતી પાજ !

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ

શ્રી. હુંગરશી ધરમશી મંપલ

યુરોપમા નાના મોટાં ૨૮ રાજ્યો છે મોટામાં મોટું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય છે તે જગતની ૧૬ લાગતી જમીન અને લગભગ ૪૫ કરોડ મનુષ્યો ઉપર શાસન બોગવે છે એના પછી રશિયન સામ્રાજ્ય આવે છે તે પણ લગભગ ૬ જમીન અને સત્તર કરોડ મનુષ્યો ઉપર શાસન બોગવે છે નાનામાં નાના રાજ્ય થોડા ચોરસમાઈલના બનેલા છે એ બધા રાજ્યો સંસ્કૃતિ, વિદ્યા, દુનર, ઉદ્યોગ, રસાયન વિદ્યુત, સાહિત્ય વિગેરેમાં ખૂબ આગળ વધેલા છે એમની સંસ્કૃતિના બળથી એઓ આખા જગત ઉપર સામ્રાજ્ય બોગવી રહ્યા છે આખા જગતના લોકો ઉપર તેઓ શાસન કરે છે એઓની વિદ્યા પછાત પ્રજાઓને ચૂસનામાં બહુ ચાલાક છે જગતના કાચા દ્રવ્યો એઓ પછાત પ્રજાઓ પાસેથી ખરીદે છે, અને બદલામાં તેમને આ કાચી પરવુઓમાંથી યંત્રોની મદદથી બનાવેલી પાકી વસ્તુઓ મોઢા ભાવે વેચી ખૂબ સમૃદ્ધિ મેળવે છે

યુરોપમાં વરાળયંત્રોની શોધ થઈ ત્યારથી જ એમની પાસે વિજયનું મોટું સાધન આવ્યું છે સ્પીનર ચલાવવી, રેલ્વેઓ ચલાવવી, કારખાના ચલાવવા બુદ્ધતા લેવ કર યંત્રો બનાવવા, ખાણો ખોદવી-એ સર્વે કામો યંત્રોથી ચાલે છે પાચસો માણસોનું કામ એક યંત્ર કરે છે દિનપ્રતિદિન પિતાનના બળથી એઓ ખૂબ પ્રગતિરીન થાય છે. એમણે સમૃદ્ધિ પણ ખૂબ મેળવી છે એમણે પોતાની સંસ્કૃતિની મદદથી મોટા શહેરો, ગગનચુખી મકાનો, વિશ્વવિદ્યાલયો, ન્યાય, પોલીસ વિગેરે અનેક ખાતાઓનું સરસ મધારણ બનાવ્યું છે વૈદકીય સુખશાંતિ, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, શારીરિક, વ્યાપારિક બાળઉછેર, સ્ત્રીઓની સુવાસડો એ દરેક વિષયમાં એમણે મહાન નિકાસ કર્યો છે રેડીઓ, ટેલીવીઝન, વિમાનો, વાયરલેસ ટેલીફોન અને ટેલીગ્રાફો વિગેરે અદ્ભુત શોધો યુરોપિયનોએ કરી છે એ માટે એમને ધન્યવાદ થી છે

પરવુ બીજી તરફ એ મહાન સંસ્કૃતિનો દાવો ધરાવનાર રાજ્યો વચ્ચે રાગદ્વેષના પનતો ખડકયા છે યુરોપમાં વૈરાગિ બળે છે ઈર્ષાની આગ લાગી છે તેમજેદ્રે પણ ખૂબ મળગી બાધો છે એક બીજાના તોટા પીસવા તયાર થયા છે યુરોપની પ્રજા બધી ખિસ્તી છે ખિસ્તી ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો ક્રમા, ઉદારતા, સદ્ગુણી યતુ એ સર્વે જડવાદમાં છુપાઈ ગયા છે હવે યુરોપનો એક જ ઈશ્વર છે, તે ધન છે ઈંગ્લેન્ડ જેવા મહારાજ્યો સૌથી પહેલા મોટા સામ્રાજ્ય બાંધી મેકા હતા આથી બીજા પાછળ રહી જનાર રાજ્યોના હૈ। બળા ખાખ થાય છે મૈના દિનો મેના છે સૌ રાજ્યો મુત્સનીગીરીની શેત્રજો રમે છે દાવપેચો ચાલે છે ખાનગી સધિઓ થાય છે. આડા અવળા પાસા ફેકાય છે એક બીજાને મહાન કરવાના ચોખ્ખા થાય છે

ઐક્ય ખીજની ખખરો મેળવવા હજારો જનસૂતે રાકવામાં આવ્યા છે. મોટા અમલદારોને ખૂટવવામાં આવે છે.

યુરોપમાં પાંચ મહારાજ્યો છે. મહારાજ્ય છે પૈસો, લશ્કર, સાહસ, વિમાનો, મનવારો વિગેરે બહોળા પ્રમાણનાં સાધનો ધરાવનારાં. આવાં રાજ્યોમાં સૌથી મુખ્ય ઇંગ્લંડ છે. એ ઔદ્યોગિક દેશ છે. એની પ્રજાનો ૬૭ ટકા ભાગ ઉદ્યોગો ઉપર નભે છે. એની વસ્તી સાડાચાર કરોડની ગણાય છે. અસો વસ્તો ઉપર પચાસ લાખ અંગ્રેજો માત્ર હતા. હમણાં સાડાચાર કરોડ થયા છે. વેપારઉદ્યોગ, સમૃદ્ધિમાં એ પ્રથમ નંબરે ગણાય છે. ઇંગ્લંડનું રાજ્યખંધારણ અનોખું છે. રાજ સર્વ-સત્તાધીશ ગણાય છે. પરંતુ તે ખંધારણના કાયદા મુજબ ચાલે છે. એટલે કુલ સત્તા પાર્લિયામેન્ટના હાથમાં છે. પાર્લિયામેન્ટની કુલ સત્તા પ્રધાનમંડળ ભોગવે છે. છેલ્લાં દોઢસો વર્સો થયાં એ ચાલુ ઉન્નત સ્થિતિ ભોગવે છે. એના શાસન નીચે જગતમાં અનેક દેશો છે. એમાંથી એને પુષ્કળ સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ફ્રાન્સ એ ખીજ નંબરનું મહારાજ્ય છે. એની વસ્તી ચાર કરોડની ગણાય છે. એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની પ્રજા પણ સમૃદ્ધિશીલ છે. પરંતુ ઇંગ્લંડનો ધનવાન વર્ગ અતિ ઐશ્વર્યશીલ છે. જ્યારે ફ્રાન્સનો મધ્યમ વર્ગ સારી સ્થિતિમાં છે. ઇંગ્લંડને પોતાના ખોરાક માટે પરદેશો તરફ નજર નાંખવી પડે છે. જ્યારે ફ્રાન્સ પોતાના ખૂરતો ખોરાક ઉત્પન્ન કરે છે. મહાયુદ્ધમાં ફ્રાન્સની ભૂમિ ઉપર લડાઈ હોવાથી એને મોટી નુકસાની ભોગવવી પડી હતી. પરંતુ જર્મનીની સારની ખાણો હાથ કરી તેમ જ જર્મની પાસેથી દંડની મોટી રકમો લઈને એણે પોતાના દેશનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. હમણાં એને જર્મની સાથે હાડવૈર છે. એની આર્થિક હાલત સારી છે. પરંતુ વારંવાર પ્રધાનમંડળો બદલાતાં હોવાથી એ પોતાના સિદ્ધા ફ્રાન્કની કિંમત નભાવી શકતું નથી. ફ્રાન્સ પાસે યુરોપમાં સૌથી મોટું જમીનનું લશ્કર છે. પ્રજાસંઘ અંગ્રેજો અને ફ્રાન્સ બંને ભેગાં મળીને ચલાવતાં હતાં. પરંતુ પ્રજા-

સંઘની લાગવગ ઓછી થતાં ફ્રાન્સની લાગવગ પણ ઘટી છે. રશિયા એનું મિત્ર છે.

જર્મનીનું પણ મહારાજ્ય છે, એની વસ્તી ૬૫ કરોડની ગણાય છે. જર્મન પ્રજાનું શાસન હમણાં હેર હીટલર નામના ઓરટ્ટીઅન પાસે છે. જર્મની મહાયુદ્ધમાં હાર્યું. એને મિત્ર રાજ્યોએ ખોખરું બનાવી મૂક્યું હતું. ફ્રાન્સે એના ઉપર સપ્ત ગુલમ કર્યો હતો. એનાં વેપાર, ઉદ્યોગ, વહાણો, મનવારો, લડાઈનાં કારખાનાં, સખમેરીનો-સર્વે ઝૂંટવી લેવામાં આવી હતી. એનાં સંસ્થાનો પણ લઈ લેવામાં આવ્યાં હતાં. એનું લશ્કર પણ વિખેરી નાંખવામાં આવ્યું હતું. હેર હીટલરે સને ૧૯૩૩માં જર્મનીનો વહીવટ હાથમાં લીધો. એણે ફ્રાન્સ અને પ્રજાસંઘના ત્રાસને તિલાંજલિ આપી. વર્સેલ્સના કરારો તોડી નાંખ્યા. નવું સરસ મજબૂત લશ્કર તૈયાર કર્યું. મનવારો ખાંધી, સખમેરીનો ખાંધી, વિમાનો ખાંધ્યાં, દારુગોળાનો મોટો જથ્થો તૈયાર કર્યો. યુરોપમાં આજે તેનું લશ્કર સૌથી સાનું નિયમન અને શિસ્ત ધરાવનાર કહેવાય છે. નિર્જળ જર્મનીને એણે સખળ બનાવ્યું. કચરાતા જર્મનીને એણે પ્રથમ દરબજાનું મહારાજ્ય બનાવ્યું. ફ્રાંસથી ડરતાં જર્મનીને એણે ફ્રાન્સને ડરાવતું બનાવ્યું છે. ઓસ્ટ્રિયાને એણે હમણાં જ હજમ કર્યું છે. એની મહાન લશ્કરી તૈયારીઓ જોઈ ખીજ યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયાનાં રાજ્યો પણ અદ્યક્ષ ધન, યુદ્ધસામગ્રીઓ પાછળ ખર્ચે છે.

ઇટાલીની પ્રજા પણ ચાર કરોડની છે. એ ખીજ પ્રજાઓ કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં વધે છે. સને ૧૯૨૩ની સાલથી ઇટાલી મુસોલીનીના કચળમાં આવ્યું. નિર્જળ, પછાત, કુસંપી અને કચરાયલા ઇટાલીને સીતાર મુસોલીનીએ પ્રથમ દરબજાનું મહારાજ્ય બનાવી દીધું છે. એણે ઇટાલીમાં આત્મા રેડ્યો છે. એના યુવાનોમાં ચેતન્ય ફેલાવ્યું છે. ખેતીવાડી, ઉદ્યોગો, ધંધો, રોજગાર વધાર્યા છે. લશ્કરને, વિમાનોને, મનવારોને તૈયાર રાખ્યાં છે. એણે તુર્કી પાસેથી ત્રિપોલી જીત્યું છે. હૈલ સેલાસી પાસેથી એખીસીનિયા

લીધું છે. સ્પેનના બળવાખોરોને મદદ આપી જત અપાવી છે. પ્રમસંધને પાછું હટાવ્યું છે. જર્મન અને જાપાન સાથે મૈત્રી કરી છે. જગતને હથિ-યારબંધ થવાની ફરજ પાડી છે. એની વાણી અને વર્તન દિસામય છે.

રશિયા જગતની ફે જમીન રોડી બેઠું છે. એની પ્રમ સામ્રાજ્ય કરોડની છે. એ શ્રમજીવીઓનું રાજ્ય ગણાય છે. છેલ્લાં પંદર વરસો થયાં એણે સામ્યવાદને અપનાવ્યો છે. ધંધા, રોજગાર, ઉદ્યોગ, હુન્નર, વેપાર, કારખાનાં, ખાણો, દુકાનો, રેલ્વે, રેડીયો, ઔદ્યોગ, દોલત, રસ્તાઓ, વિમાનો એ સર્વે રાજ્યે પોતાના હસ્તક લીધાં છે. પ્રજાના સૌ મનુષ્યોને રાજ્ય પગાર અને રહેણાણો આપે છે. રશિયામાં રોડીન સરમુખત્યાર છે. એણે પોતાના દેશને ઉદ્યોગશીલ બનાવ્યો છે. મોટા મોટા ઉદ્યોગોને અસ્તિત્વમાં આપ્યા છે. અમીરો, મોટા, નાના, ધનવાન, ગરીબ એવા બેઠો કાઢી નાંખ્યા છે. રશિયામાં સર્વે સામાન્ય છે. એને જર્મની અને જાપાનનો મોટો ભય છે. તે સારું એણે મોટી લશ્કરી તૈયારીઓ કરી છે. બાહ્ય એને નવો દેશ જોઈતા નથી. પોતાની પ્રજાની સંસ્કૃતિ સુધારવા સિવાય એને બીજો લોભ નથી.

યુરોપમાં આ પાંચ મહારાજ્યો છે. નાનાં નાનાં અનેક છે. ડેન્માર્ક, નોર્વે અને સ્વીડન એ રોડી-નેલીઆનાં ત્રણ રાજ્યો કહેવાય છે. એ રાજ્યો અધારણીય રાજ્યસત્તા નીચે છે. પ્રજાનો અવાજ વિશેષ છે. એ રાજ્યોને મહત્તાકાંક્ષાઓ નથી. સતોળી, સાદું, સરસ જીવન ગાળે છે. એમને સંરંધાનો પણ નથી. યુરોપને એક ખૂણે સૌ આનંદમાં રહે છે. સુખી રાજ્યો છે. માત્ર જર્મની-ઈટાલીની દિસક પ્રતિજ્ઞાથી એમને પણ લશ્કર વધારવું પડ્યું છે. બેદંત્ર્યમનું નાનકડું રાજ્ય મલ્ટાકાંદી છે. ભારે ઉદ્યોગશીલ અને ધનવાન પ્રમ છે. જર્મની અને ફ્રાન્સની સરહદ વચ્ચે આવેલું હોવાથી બે યાડાઓની વચ્ચે ઝાડ જેવું થયું છે. એનાં સાધનો મુજબ બેદંત્ર્યમે પણ પોતાની સરહદમાં મોટી કિલ્લેબંદી કરી છે. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડનું રાજ્ય પણ આદ્ય પર્વતમાં

આવેલું નાનું સ્વતંત્ર પ્રમસત્તાક રાજ્ય છે. સૈકંડે વરસો થયાં એની સ્વતંત્રતા અડગ છે. એ પણ જર્મનોના ભયથી મજબૂત કિલ્લેબંદી અને લશ્કર બનાવે છે. એની પ્રમ સ્વતંત્ર, બહાદુર અને ઉદ્યોગી છે. આ બધાં રાજ્યોની વસ્તી દરેકની ૪૦ થી ૭૦ લાખ છે.

હવે યુરોપના વચલા ભાગમાં આવેલાં રાજ્યો લઈએ. ઓસ્ટ્રિયાનું મહારાજ્ય મહાયુદ્ધ પછી મિત્રરાજ્યોએ બહુ નાના વિસ્તારમાં રહેવા દીધું. બાકીનો મોટો ભાગ ધણાં રાજ્યોને વહેંચી દીધો. પાંચ લાખની વસ્તીવાળા ઓસ્ટ્રિયાને હમણાં જ જર્મની ગણી ગયું છે. એની બગલમાં હંગેરીનું નાનું રાજ્ય છે. એની વસ્તી સાઠ લાખની છે. એનો સરમુખત્યાર એડમીરલ હોય છે. એ વખત વિચારીને જર્મની સાથે મૈત્રી બાંધી રહ્યું છે. જતાં લશ્કર વધાર્યું જાય છે. એ સર્વેની વચ્ચે ઝેકોસ્લોવાકીયાનું પ્રમસત્તાક રાજ્ય આવ્યું છે. મહાન સ્વદેશભિમાની મેઝારિકે મહાયુદ્ધ પછી એને ૧૭માં સ્થાન મળ્યું છે. એની વસ્તી એક કરોડની છે. તેમાં પાંચીસ લાખ જર્મનો છે. આ રાજ્યની પ્રમ ભારે ઉદ્યોગી, બહાદુર અને સમૃદ્ધિશાળી છે. એને જર્મનીનો ભય ભારે છે. જર્મન સરહદ ઉપર પાંચીસ લાખ જર્મનો એની સરહદમાં અને શાસનમાં રહે છે. એઓની વારે હેર હીટલરની ઓથ અને કુમક છે. આથી ઝેકોસ્લોવાકીયાની રાત્રિની નિદ્રા અને શાંતિ દરાર્થ ગયાં છે. એણે ફ્રાન્સ અને રશિયાની દંડ મેળવી છે. ભારે લશ્કરી તૈયારીઓ કરી છે. ક્યારે હેર હીટલર તૂટી પડી એને કચરવા તૈયાર થશે તે કંદી શકાય નહિ. પરંતુ યુરોપમાં ન્યાદવારથળા જાગવાનું આ મોટું ભયરયાન છે.

હવે ઝેકોસ્લોવાકીયાની ઉપર પોલાંડનું રાજ્ય આવ્યું છે. એની વસ્તી ૧ કરોડ ઉપરની છે. મહાયુદ્ધ પછી જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા અને રશિયાના પ્રતિભાંથી મિત્રરાજ્યોએ આ નવું રાજ્ય બનાવ્યું છે. એનું અધારણ્ય પ્રમસત્તાક છે. પરંતુ હમણાં સરમુખત્યારી જેવું છે. ફ્રાન્સે એને પૈસા આપીને પોતાનું કંઈ

હતું. પરંતુ હમણાં જર્મનીનું પલ્લું નમતું જોઈ એનાં ગીતો ગાવા એને ગાટે ખેડું છે. પોલાંડને જર્મનીમાંથી નાનો માર્ગ કાઢીને ડેન્માર્કનું બંદર પ્રગ્લસંધે આપ્યું છે. જર્મની એ લઈ લેવા ઉત્સુક છે. પરંતુ પોલાંડ મિત્ર હોવાથી હમણાં મૌન રેવે છે.

પોલાન્ડની ઉપર બેટેવીઆ, શીનલાંડ, લીથુવીઆ, ઈસ્થોનીઆનાં નાનાં ૧૨ રાજ્યો છે. એ રશિયામાંથી બન્યાં છે. ખટપટો અને તકરારોનાં એ મૂળ છે. રશિયા અને જર્મનીથી એ ડરે છે. પોલાંડ પણ એમને ડરે છે. યુરોપનું એ નાનું ભયસ્થાન છે. પરંતુ દુરેપની દક્ષિણમાં આવેલાં બાલ્ટિક રાજ્યો ખરેખર ભયસ્થાનો છે. ગ્રીસ, રૂમાનીઆ, યુગોસ્લોવીઆ, બલ્ગેરીઆ, એલ્બીનીઆ-આ બાલ્કન રાજ્યો કહેવાય છે. સેંકડો વરસો થયાં ઝગડા, ખટપટો, મારામારીઓ, અત્યાચારો, દાવપેચોનાં આ ઘરો છે. યુરોપની ઘણી ખરી નાની મોટી લડાઈઓનાં મૂળ એ રાજ્યો છે. જગત-મહાયુદ્ધની ચિત્તુગારી પણ ત્યાંથી સળગેલી હતી. અંદર અંદર મારામારીઓ તો એમની ચાલુ જ છે. એ યુરોપનું મુખ્ય ભયસ્થાન અને કૃષ્ણ કપટી પ્રદેશ ગણાય છે. એઓ યુદ્ધ માટે હમેશાં તૈયાર રહે છે. પ્રથમ એઓ ક્રાન્સની તરફેણમાં હતાં. હવે જર્મની શીટવે છે. એઓને જે વધારે કિંમત આપે તેને જોળે ખેસે તેવાં છે. ચાલુ રાજ્યખટપટોનાં એ સ્થાનો છે.

યુરોપની પશ્ચિમે સ્પેન અને પોર્ટુગલ આવ્યાં છે. પોર્ટુગલ એટલે શીરંગી લોકોનું નાનું રાજ્ય, સર-મુખત્યાર સાલઝારના હાથ નીચે છે. એ જર્મની અને અંગ્રેજોની મૈત્રી ધરાવે છે. એની બગલમાં સ્પેનનું પ્રાચીન રાજ્ય છે. એ સમાજવાદી પ્રગ્લસંધ રાજ્ય મહાયુદ્ધ પછી થયું હતું. પરંતુ જર્મની અને ઈટાલીની મદદથી જનરલ ફ્રાન્કોએ બળે જગાડી એનો પોણો ભાગ જીતી લીધો છે. ફ્રાન્સ સ્પેનની સરકારને મદદ કરે છે. યુદ્ધ હજી ચાલુ છે.

એશિયામાં જાપાનનું મહારાજ્ય પૂરા યૌવનમાં ફાટ્યું છે. હુનર, ઉદ્યોગો, વેપાર, કારખાનાં, વહાણવટું,

લશ્કર, વિમાનો, મનવારો, સળભેરીનો અને ચંત્રવાદથી એ યુરોપનાં મહારાજ્યોની પંક્તિમાં આવ્યું છે. એ બહુ બળવાન છે. એની પ્રગ્લ આઠ કરોડ લગભગની છે. હમણાં ચીન જેવા દીર્ઘકાયને એ ગ્રસી જવા માંડ્યું છે. ચીન-જાપાનનું યુદ્ધ ચાલે છે.

આખા જગતમાં સૌથી સમૃદ્ધિશાળી, વિજ્ઞાન-વિદ્યા, ચંત્ર-વિદ્યા અને નવી શોધોમાં સૌનું અગ્રણી અમેરિકા એટલે યુનાઇટેડ સ્ટેટ. એ સમર્થ મહારાજ્ય છે. એ પ્રગ્લસંધ રાજ્ય છે. એની વસ્તી અતિ ઉદ્યોગી અને ધનવાન છે, ધનવાન ઇંગ્લંડ કરતાં પણ એ ઘણું વધારે ધનવાન છે. એમાં સેંકડો કરોડાધિપતિ કુબેર લાંઠારીઓ છે. પ્રગતિ એ એની પ્રજાનો મહાન મંત્ર છે. યુરોપના રાજ્ય-મામલાઓથી એ વિરક્ત છે. એ યુરોપના કાવાદાવાથી દૂર રહેવા માંગે છે. એને રાજ્યલોભ નથી. પરંતુ જાપાનીઓ સાથે એને બનતું નથી. એની પ્રગ્લ સાડાખાર કરોડની છે. પણ જાપાનીઝ આક્રમણના વેગમાંથી બચવા મોટી લશ્કરી તૈયારીઓએ કરી રહ્યું છે. મહાયુદ્ધમાં એણે મિત્રરાજ્યોને મદદ કરેલી. તેના અબજો ડોલરો મિત્ર રાજ્યો અને જર્મની પાસે લેણા છે. પરંતુ કાંઈ દોઢિયું કરજ ભરવા રાજી નથી. આ કરજ યુદ્ધ વગર મળે તેમ નથી. અમેરિકા યુદ્ધ કરવા રાજી નથી. એના રાજ્યમાં કાયાં દ્રવ્યો અને પાકાં દ્રવ્યોની વિપુલતા છે. કાલસો, લોહું, કપાસ, ઘઉં, સોનું, ચાંદી, તેલ વિગેરે અનેક દ્રવ્યો એ દેશમાં અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં નીકળે છે. આથી આ રાજ્ય જગતમાં સૌથી મોટું ધનવાન છે.

એ રીતે જગતરૂપી નાટકના તખ્તા ઉપર રમનારાં એ મુખ્ય મુખ્ય નટો છે. નાનાં નાનાં નટો બધાં આ મોટાં નટોની લાગવગ નીચે છે. તેમાં પણ યુરોપનાં પાંચ મહારાજ્યો ઇંગ્લંડ, જર્મની, ફ્રાંસ, ઈટલી અને રશિયા તથા યુરોપ બહારનાં જાપાન અને અમેરિકા આ નૃત્યભૂમિમાં સૌથી મોટાં નાચનારાં પાત્રો છે. એનું ઝોળખાણ બહુ જ સંક્ષિપ્તમાં કરાવ્યાં પછી હવે એઓ જે નાટકો ભજવે છે તે જોવાનો

પ્રમગ લઈએ આ નામક રંગેગુણી અને તમેગુણી છે જડવાદનુ એ સ્થાન છે બગ, શક્તિ, ધન, પિઝાન એ એ ॥ ઉપાસ્યેવતા છે પુરાર્થ એનો મહામત્ર છે. સાક, સ્વદેશભિમાન એનું હૃદય છે હિસા એમની વૃત્તિ છે ક્રોધ, વૈર, અસુયા અને રાગદ્વેષ એ એમના સખાઓ છે આવો હવે નાટ્યભૂમિમા સૂનધાર પ્રિંગેરે આવી ગયા છે હમણા જ પડેા ઉપડશે તે પડેલા આપણે રંગભૂમિ તપાળી જઈએ

સને ૧૮૧૩-૧૪ પડેલાના જગતના નાટકના તખ્તા ઉપરના ખેતો આપણે જોવા જોશી તે ઉપરથી હમણાંનું દૃષ્ટિબિંદુ સમગ્રઈ શકશે અગ્રેજોના વેપાર, ઉદ્યોગ અને ઐશ્વર્ય તે સમયે બહુ બગવતા હતા જર્મની મિરમાઈ અને ફ્રેન્ચ વીનીઅમની રાહગરી નીચે મજબૂત લશ્કર અને અત્યંત લોભ ધરાવતુ હતુ સૌ મહારાજોના લશ્કરો તૈયાર હતા બગ ફાટક થતુ હતુ સર્વિયામાંથી આગ સળગી આસ્ટ્રી આગે લશ્કર ભેગુ થઈું ગિશિયાએ લશ્કર ખોલાવ્યુ આગ સળગી જીવી નાના મોટા અનેક રાજ્યો એમા મત્યા મહાન જગ આરલાયો આ મહાયુદ્ધ માટે લોકોની હિસક વૃત્તિ જ જવામદારી હતી લાખો માણસોની આ લયકર હિસાયુક્ત યત્નમા આતુતિ અપાર્થ ફ્રા સની ધગ્તી ઉપર લ્યાનક યુદ્ધોથી ગામે, શહેરો, ખેતરો ઉલ્લગડ થયા કાયા ડુમગા યુરકાને રણક્ષેત્રમા દેશાભિમાનને નામે લાગી તોપોતે ચાનુ ખોરાક આપનાના આગ્યો મહાયુદ્ધનો ખોરક મહાન હતો એક કરોડ યુરકા હોમાઈ ગયા ખર્વો પાઉંડની ધનસપત્તિ નાશ પાળી જર્મની અને ઓસ્ટ્રિયા દાર્યા.

વર્સેલ્મના કરારો થયા ખરો લાભ પ્રિંગિશને થયો જર્મન રગીમરો જે પ્રિશ સાથે હરીફાઈ કરતી હતી તે ઝૂટની લેવાઈ જર્મન મનવારો જેને પ્રિશરો પોતાનો હરીફ માનના હતા તે હુમાડી દેવામા આવી પ્રિશને સોગ લાખ મોરમ માર્છનનો પ્રેશ મત્યો સાડાતણ કરોડની નવી પ્રજાઓ એના શાસન નીચે આવી યુરોપના નકશ મા મોટો ફેરફાર થયો જર્મનીને તદ્દન પાંગળુ બનાવી દીધુ ઓસ્ટ્રિયાને તો મોટા

સામ્રાજ્યમાંથી નાનુ રાજ્ય બનાવી દેવામા આ યુ જર્મની ઉપર ૭ ખર્વ પાઉંડનો દડ નાખવામા આગ્યો ઝેકારસોવીનીઆ, પોલાંડ, યુગોસ્લોવીઆના નવા રાજ્યો બના કરવામા આગ્યો જર્મનીમા ફ્રેચનુ લશ્કર રાખી થોડાં વરસો સુધી એનો કનજો રાખવામા આગ્યો જર્મન પ્રજા ઉપર અમાનુરી જુનમ થયા છે ના તેર ચૌદ વરસો જર્મન પ્રજા માટે અત્યંત લ્યાનક ગયા મિત્રરાજ્યોએ જર્મની ઉપર ફ્રેચોની આગેવાની દેખ સખ વૈર લીડુ

મહાયુદ્ધો જીતનારા અને હારનારા બનેને ભારે પડે છે ન્યારે સુધરેના રાજ્યો જગતી વાગોની પેડે પડે છે ત્યારે થેના 'ધાવો' જ્ઞાતા લાગો સમય લે છે અમેરિકાની મદદથી મિત્રરાજ્યો યુદ્ધ જીત્યા ખરાં, પરતુ વેપાર, ઉદ્યોગ ચનાજી, સિધ્ધા, જકાતનીતિ એ સવેમા અસાધારણ પરિવર્તન થયુ યુરોપના જીતેના અને હારેલાં મહારાજ્યો વચ્ચે મોખા આથિક યુદ્ધો ચાલુ થયા પરંપર જગતની દીવાનો ચણાઈ, ચલણની બદલોડીરીઓ શર થઈ, એકબીજાના વેપારો ઉપર સખ ફટકા પડવા લાગ્યા જગતમા કાચી અને પાકી વસ્તુઓની બાદુલ્યના અને વિપુલતા જતા મનુષ્યો અને પ્રજાઓ ને એની અજીત ભોગસી પડી આ બધો દત્તિદાસ આ ટૂંકા વિસ્તારમા સમાવેા સુરકેન છે પરતુ સક્ષિમમા મહાયુદ્ધ પડી જગતમા પુખ્તળ અઅચરથા થઈ ગઈ છે ક્રાગીને વીશ લાખ ગુગી ઝરીની આળી નાખી, મરણ કે જગાતના એટના બધનો હતા અને હડિયામણ એનુ વિરુદ્ધ પતુ હતુ કે માન પરંદેશ મોકલવાનુ પોનાય તેમ નહોતુ

અમેરિકાએ પણ લાખો ગાસડી કપાસ બાળી મૂક્યો હોનાન્ડે પોતાના લાખો છરોને મારી દરિયામા ફેકી દીવા જગતમા મોગી મદી પ્રતિતિ રહી તેનાથી બેકારી શર થઈ કોઈ સથળે ખૂચ જત અને કેઈ સથળે ખૂચ અજીત થઈ પડી આખા યુરોપમા સુના ગતી વદ્ધિ સાથે અસતેાન, ક્રોધ હિસાનીલાગીઓ પ્રકની નીખળી રાજ્યવારી રીતે જર્મનીને પોતાની અસદાયના સાનતી હતી એના ચલણને ખૂચ

પ્રુગાવી દેવામાં આવ્યું હતું. એક સિગારેટના વીસ લાખ માર્ક કિંમત પડતી હતી. એક છુટ્ટી નેડીના વીસ કરોડ માર્ક પડતાં હતાં. ન્યાં જુઓ ત્યાં છત છતાં અછત થઈ પડી હતી. કારખાનાંઓમાં માલ પુષ્કળ પ્રમાણમાં તૈયાર હતો. પરંતુ જકાતી અને ચલણી પ્રતિબંધોને લીધે ક્યાંયે મોકલી શકાતો નહોતો.

મહાયુદ્ધ પછી સાંસારિક, રાજકીય અને ઔદ્યોગિક પરિવર્તનોની ધારાવાહી ચાલી. અમેરિકા અને ફ્રાંસ પાસે જગતનો બાકાત ભાગ સોનું ભેગું થઈ ગયું હતું. બીજાં રાજ્યો પાસે સોનું નહોતું. રશિયાને પોતાનું ચલણ પ્રુગાવવું પડ્યું. જર્મનીને પણ તેમ જ કરવું પડ્યું. પાછળથી ફ્રાન્સને વારો આવ્યો. તે પછી અંગ્રેજો અને અમેરિકાને સોનાનું ચલણ મૂકવું પડ્યું. કાગળના નાણા ઉપર આંટ નિભાવવી પડી. તેમાં પણ અમેરિકા અખળે ડોલરો યુરોપનાં રાજ્યો પાસે માંગે છે. તે ભરવાને યુરોપનાં રાજ્યો પાસે સોનું નહોતું. પાકાં કાચાં દ્રવ્યો બદલામાં અમેરિકાને બેઠતાં નહોતાં એટલે સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ગૂંચવાતી ગઈ. સૌ રાજ્યોએ અખળે પાઉંડનાં ફંડો કાઢીને પોતાના ચલણની સ્થિરતા માટે પ્રયત્નો કરેલ. હમણાં સુધરેલાં રાજ્યોને સૌથી મોટી ચિંતા પોતાનાં ચલણો અને સિક્કાઓની કિંમત ટકાવી રાખવાની છે.

બેંકારીનો રોગ પણ યુરોપમાં ફાટી નીકળ્યો છે. યંત્રો હવે થોડા જ મનુષ્યોની મદદથી કરોડો વસ્તુઓ તૈયાર કરે છે. જગતમાં મોજશોખનાં અને ઉપયોગનાં સાધનો વધી ગયાં છે. પરંતુ તે માટે મનુષ્યોની મજૂરીની વધારે દરકાર નથી. યંત્રો બધું કામ કરવા તૈયાર છે. આથી યુરોપમાં બેંકારી વધી છે. લગભગ ત્રણ કરોડ બેંકારો ત્યાં હોવાનું સમજાય છે. બેંકારી વધવાનું બીજું કારણ પણ છે. સ્ત્રીઓ અગાઉ ગૃહકામમાં બેઠાવલી રહેતી હતી, પરંતુ મહાયુદ્ધમાં સ્ત્રીઓએ રણમાં ગયેલા પુરુષોના ધંધા સંભાળી લીધા. ક્લાકો, રેલ્વે ટિકિટચેકરો, એસીસ્ટન્ટો, વેચનારાઓ, શિક્ષકો એ સર્વે ધંધાઓમાં સ્ત્રીઓએ પ્રવેશ કર્યો. યુદ્ધ પછી એમને ગૃહકાર્યમાં જવું ગમ્યું નહિ એટલે પુરુષો

માટે બેંકારી જ રહી. પુરુષોએ એમને કાઢવા ધણા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ સ્ત્રીઓએ ધંધાઓ મૂક્યા નહિ. આથી બેંકારી વધી પડી છે.

હવે યુરોપમાં બેંકારી, બિંબોગા અને લશ્કરી સામાન વધારવાના કામમાં પુષ્કળ વિકાસ થયો હોવા છતાં બેંકારી ચાલુ છે. પોતાની પ્રજાને ભૂખે મારી શકાય નહિ, એવા સિદ્ધાન્તથી મહારાજ્યો બેંકારોને નિભાવવા અટક પૈસા ખર્ચે છે. યુરોપની આબોહવા ખૂબ સરદ અને ઠંડીથી ભરેલી છે. તેમાં જીવન ખર્ચાળ છે, એટલે બેંકારોને મોટા પ્રમાણમાં મદદ કરવા માટે અઘવાડિક નાણાંની મદદ અથવા વીમાની યોજનાથી સહાય અપાય છે. ચારે તરફ અવ્યવસ્થા થઈ પડી છે. કોઈને કોઈનો વિશ્વાસ નથી. એક બીજા પ્રજા તરફ હૃદયમાં ખૂબ દ્વેષાગ્નિ પણ બળે છે. પરસ્પર સહકાર નથી. એમને પોતાની જાંચી સંસ્કૃતિ નિભાવવી છે. ઉચ્ચ ખર્ચાળ જીવન પણ ચલાવવું છે. પરંતુ અંદર અંદરના રાગદ્વેષ ક્યાં તાણી જશે તે ખબર પડતી નથી. હમણાં બહુ ભયાનક આર્થિક મહાયુદ્ધો ચાલુ જ છે. પરસ્પર ગળા પીસવાની વાતો હોય ત્યાં સજ્જનતા મળે જ ક્યાંથી ?

યુરોપમાં મોટાં પરિવર્તનો થયાં છે. જર્મનીમાંથી શહેનશાહ કૈઝર ગયો. તેને કેકાણે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય આવ્યું. હવે નાઝીનેતા હીટલરના હાથમાં કુલ રાજ્ય સત્તા છે. એણે વર્સેલ્સના કરારો ફાટી નાંખ્યા છે. ઓસ્ટ્રિયાનો કબજો લીધો છે. જર્મની શુદ્ધ લોહીના છે. એમને મિશ્રવિવાહની ના પાડી છે. યુદ્ધમાં પ્રજાને રાચતી કરી છે. ચાહુદીઓ પ્રત્યે સખ્ત વૈર બાહેર કરી એમનો મહાન દેપ કર્યો છે. જેની આપણા દિંદમાં હરિજનોની દશા છે તેવી જ ચાહુદીઓની જર્મનીમાં સ્થિતિ છે. એમના ઉપર જર્મનીમાં સખ્ત લુલ્લમ છે. જર્મનીમાં નાઝીઓ સિવાય બીજા કોઈ પક્ષને સ્થાન નથી. સર્વે પ્રતિપક્ષીઓને બળજબરીથી કચરી નાંખ્યા છે. નાઝીપક્ષના સિદ્ધાન્તોને વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકો, રેડીઓ, સભાઓ, મેળાઓ, લાખણો, નાટકો અને સિનેમાદ્વારા પ્રચલિત કર્યાં છે. વિરુદ્ધ પ્રતિપક્ષીઓના

સિદ્ધિનો મિનકુન ફેલાવો બગાડતીથી બંધ કર્યો છે લશ્કર, મનવારો, મ ભેરીનો, વિમાનો, મ્યુનિસીપાલિટીઓ, સરકારી ખાતાઓ અને દરેક અધિકારી નાગીપદના અધિકારીઓના હાથમા મૂક્યા છે સાડા છ કરોડની જર્મન વસ્તીને એક દેશમા પૂરી એને નાગી સિદ્ધિનો ઉઠેરી છે આ વિ. પાછળથી વિગત સાથે લખાશે

ઈટલી મહાયુદ્ધ પહેલા જર્મની અને ઓસ્ટ્રિયા સાથી હતું પરંતુ મહાયુદ્ધમા ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડ એને ખૂબી લીધું ધગાવીને અનેક પ્રનોલનો આપી યુદ્ધમા પોતાનું સાથી બનાવ્યું પરંતુ મહાયુદ્ધમા વિજય મેળવ્યા પછી મિત્ર રાજ્યોએ ઈટાલીની મદતવાકાક્ષા એને અગ્રી બનાવી દીધા ઈટાલી બહુ નારાજ થયું પરંતુ તે સમયનું ઈટાલી કુસંપી હતું એમા લડાયક ભૂરસો નહોતો એની પામે આર્થિક શક્તિ નહોતી એની પામે યુદ્ધના સાધનો નહોતા એટલે નમળું ઈટાલી બળવાન મિત્રરાજ્યો પાસે વધારે ચૂંચા કરી શક્યું નહિ એનો હાથ બાંધી એને જોસથી મિત્ર રાજ્યોએ બેસાડી વધારે બોલતા અટકાવી દીધો ઈટાલીમા રાજ્ય વીકર ઈમાન્યુઅલ રાજ્ય હતો પાલિયામેટ પછી હતી રાજ્યદ્વારી પક્ષો પરસ્પર હેસાતોસી કરતા હતા નમળા, ગરીબ ઈટાલીની બહાર પ્રસિદ્ધ નહોતી.

એક ગરીબ લોહારના છોકરા અને ઈટા ચણનાર કડિરાનું કામ કરનાર સીનો બેનીટો મુઓનીની એક સામાન્ય સમાજવાદી હતો એણે ધમધમતા અગારા જેવા શબ્દો બોલી-બોલીને પોતાની પાર્ટી બની કરવા માંડી કાળા કુડતાવાળા યુવાનો એની સાથે જોડાયા રાજ્યના વેપારીઓએ એને આર્થિક મદદ કરી મુઓનીનીની ફેસીસ્ટ પાર્ટી બળવાન થવા માંડી પાય માણ્યોથી શરૂ થયેલી એ પાર્ટી મોખસો થતા મેમ્બોની સખ્યામા વધી ગઈ લડાઈમાંથી પાછા ફરના યોદ્ધાઓ બેકાર હતા, એમણે એ પાર્ટીને સદકાર આપ્યો ફેસીસ્ટ પાર્ટી બળમળમા આવી ગઈ એણે સમાજવાદીઓની વિરુદ્ધ લાપણું કરવા માડ્યા સરકાર પછી સમાજવાદી હતી જાન

જોથી નહિ અટકતા એ પાર્ટીએ પ્રતિપક્ષીઓ ઉપર અત્યાચારો કરવા માંડ્યા. ખૂનો, મારામારી, ધમકીઓ મિત્રે પ્રથનો આદર્શ સરકારે નમળાઈથી આ સામે સખ્યાઈ કરી નહિ છેવટે ૧૯૨૨ના અક્ટોબર માસમાં પાર્ટીએ રોમ ઉપર હુમલો કરી

પ્રધાનમંડળે હવે સખ્ત પગલા લેવાનો નિર્ણય રાખ્યો. પરંતુ રાજ્ય વીકર ઈમાન્યુઅલ ડાહો રાજ્ય હતો એણે ફેસીસ્ટ પાર્ટીનું બળ માપ્યું એણે એ પાર્ટીના સખ્યોની લશ્કરમા પછી હાજરી જોઈ તેથી એણે ફેસીસ્ટોને પકડવાના વારંટોને સમિતિ આપી નહિ પ્રધાનમંડળે રાજ્યમા આખું મુઓનીનીને રાજ્યએ બોલાવી મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો લોહારનો પુત્ર, થમજી મુઓનીનીના હાથમા થઈ અમીમ સાહસ અને ઉત્સાહનો ઝરો વહેતો હતો એ બીજા હથોળામા ચેતન રેડી શકતો હતો એણે ઈટાલીનું શાસન હાથમા લઈ મનમતા સુધારા કરવાનું માથે લીધું. ફેસીઝમના સિદ્ધિનો એ પોતે જ જાણતા હતા એને એણે તે સર્વે અમનમાં મૂક્યા

મુઓનીનીએ નિર્મળ ઈટાલીને બળવાન બનાવ્યું એના બીકણ બાળકોને સખ્ત લશ્કરી તાલીમ આપતી શરૂ કરી બધું કામ એ નિયમિત અને શિસ્તથી કરવા લાગ્યો જે અધિકારી શિસ્તલગ કરે તે ગમે તેવો મોટો હોય છતાં મુઓનીની એને કાઢી મૂકતો હતો એણે રાજ્યના બધા સાધનો ભેગાં કરી પોતાના હાથમા લીધા પ્રતિપક્ષીઓ અને વિરુદ્ધ નેતાઓને ધડી એણે કારાગૃહમા પૂર્ણ વતમાનપત્રોમા પછી ફેસીસ્ટ પદના જ લેખો અને અમરો આવે એવી વ્યવસ્થા કરી બધા આર્થિક સાધનો પોતાના કમ જમા લઈને એણે ઈટાલીનું પ્રજાને પ્રગતિને માર્ગે વાળી માગક, યુવાન વૃદ્ધોને અદા જાન આપવાની યોજનાઓ કરી ચૈદ વરસના દરેક યુવાનને લશ્કરી ક્વાયત્ અને બહુ ચનાવતા રીખવા માડ્યું પડતર જમીનમા પૂરવણી કરી તેને સારી બનાવી દૂનાવાળી જમીનને માંડી બનાવી બેનીટાડીખાનાને સુધાયું. બેડુતોને મદદ કરી.

મુસોલીનીએ પોતાના લશ્કરને મજબૂત કર્યું. અનેક નવાં નવાં કારખાનાંઓ સ્થાપ્યાં. ચારે તરફ નવા નવા ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા. ઇટાલિયનો પાસે પ્રાચીન રોમના આદર્શો મૂક્યા. મુસોલીનીનાં સ્વપ્નાં મોટાં હતાં. એને બુદ્ધિઅસ સીઝર અને નેપોલીઅનની પેઠે જગ-વિજેતા થવું છે. પછાત પ્રજાઓના ઉપર વિજય મેળવવો છે. એ અતિ શક્તિશાળી પુરુષ છે. ધાર્યું કરવાની એને ટેવ છે. ઇટાલીના આદર્શો સિદ્ધ કરવા ગમે તેટલા ભોગો આપવાને તે તૈયાર છે. વિરુદ્ધતાઓ, અડચણો, વિદ્વેતાની સામે દૈવતથી ઊભા રહેવાની એનામાં અખંડ ધીરજ છે. એ નીડર માણસ છે. આવન પ્રજાઓના ખતેલા પ્રજાસંઘને એણે તિરસ્કાર્યો હતો. હમણાં એના આદર્શ પ્રથમ સ્પેનમાં છૂત મેળવવાનો છે. ત્યાર પછી વધતી જતી ઇટાલિયન પ્રજા માટે એને માર્ગ અને અવકાશ જોઈએ છીએ. ઇટાલી એને સર્વશ્રેષ્ઠ દેશ ખતાવવો છે. અનેક પ્રજાઓ ઇટાલીના પગમાં માથું ઝુકાવે એવા એના મનોરથો છે. એણે પોતાનું ચેતન પ્રજાનાં હૃદયોમાં ઉતાર્યું છે. એ ખરેખર અહભુત પુરુષ છે.

યુરોપમાં ફેસીઝમ અને નાઝીઝમની સંક્ષિપ્ત ઉત્પત્તિ ખતાવવામાં આવી છે એ અતિ રસીક વિષય છે એટલે એનું રસભરેલું ખ્યાન પાછળથી વિગતો સહિત અપાશે. તે પહેલાં યુરોપના ત્રીજા મોટા વાદ-સમાજવાદ વિષે સંક્ષિપ્તમાં લખવાનું પ્રાપ્ત થશે. જૂના વખતમાં એટલે લગભગ એકસો વરસો પહેલાં એ વાદનું પ્રાપ્ત્ય પણ નહોતું. પ્રથમ સત્તા રાજની અગાઉના સમય માટે મનાતી હતી, રાજાઓના આશ્રિત અમીરો પણ મોટા જગીરદાર અને વૈભવવાળા હતા. બાકી સાધારણ આમપ્રજા કચરાયલી દબાયલી રહેતી. રાજાઓ, અમીરો અને એમના અધિકારીઓ સાધારણ પ્રજા ઉપર ગમે તેવો બુદ્ધિમ કરતા હતા. એમને ઈન્સાફ મળવો દુર્ધટ હતો. પ્રજામાં ચેતન જ નહોતું. જ્યારે આજા થાય ત્યારે તે પ્રમાણે ગરીબોને પાળવાનું રહેતું. આવું થયું જમાનાઓ સુધી ચાલ્યું. રાજાઓ ને અમીરોની સત્તા અખાધિત હતી.

યુરોપમાં ધીમે ધીમે યંત્રોની શોધ થઈ. આઈ-રાઈટ લૂમો શોધી કાઢી. સ્ટીવનસને વરાળયંત્ર શોધી કાઢ્યું. ધીમે ધીમે કાપડ વણવાનાં કારખાનાં થયાં. પાણી કાઢવાનાં એન્જિન થયાં, રેલ્વેના એન્જિનો ખન્યાં, તેનાં કારખાનાંઓ તૈયાર થયાં. તે માટે મજૂરોને પ્રબંધ થયો. પરંતુ મજૂરો માલેકોના ગુલામ જેવા રહેવા લાગ્યા. એમને શું પગાર આપવો તે માલેકોની મરજી ઉપર આધાર હતો. ધીમે ધીમે માલેકો મજૂરો પાસેથી ચૈદ કલાક કામ લેવા માંડ્યા. તેમનો પગાર બહુ જૂજ હતો. મજૂરોથી ચૂં કે ચાં થતું નહિ. જે પ્રમાણે માલેકોની આજ્ઞા થાય તે પ્રમાણે કરવામાં આવતું હતું. રાજ્યસત્તા પણ મજૂરોની વિરુદ્ધ માલેકોની તરફેણમાં હતી. માલેકો પોતે મજૂરોને ગમે તેવી સજા કરી શકતા હતા. માલેકો સંપીલા હતા, મજૂરોમાં કુસંપ હતો.

જર્મનીમાં કાર્લમાર્ક્સનો જન્મ થયો હતો. એ ચિંતક અને સુધારક હતો. મજૂરોનાં દુઃખ અને દૈન્યતા ઉપર એણે દીર્ઘકાળ સુધી વિચાર કર્યો હતો. પરિણામે શ્રમજીવીઓના સંગઠન માટે એણે પ્રયત્નો આદર્યા. વર્તમાનપત્રો અને માસિકામાં એણે લેખો લખવા માંડ્યા. થયું સારા વિચારોએ એનું અનુકરણ કર્યું. જર્મનીમાં એની હિલચાલે મૂળ પકડ્યું. માલિકોના મિત્રરાજ્યે એને પકડી હફપાર કર્યો. તે ઇંગ્લંડમાં આવ્યો. અહીં પણ એણે એ જ જોહાદ ઉપાડી. પુસ્તકો અને લેખો દ્વારા એણે પોતાના સિદ્ધાંત સમજાવ્યા. પરંતુ ઇંગ્લંડ દેશમાં પણ તેને રહેવું ભારે પડ્યું. એની સ્થિતિ શોચનીય હતી. જ્યાં ત્યાં રખડવું પડતું હતું. નિર્ધન અને રાજ્ય તથા માલિકો એના કટા વૈરી હતા. પીડાયેલો, દમન કરાયેલો, સાધન વગરનો છતાં તે અડગનિશ્ચયી હતો. એણે પોતાના સિદ્ધાંતોનો ફેલાવો ચાલુ રાખ્યો.

પરિપક્વ ઉંમરે એણે સમાજવાદના સિદ્ધાંતની બાઈબલ ધી. “કમ્યુનિસ્ટ” બહાર પાડ્યું. કાર્લમાર્ક્સ જર્મનરક્ત ઇતિહાસનો અભ્યાસી હતો. એણે બપોર અને સૂર્યમ અભ્યાસ કર્યો હતો. ધી “કમ્યુનિસ્ટ”માં

સિદ્ધાંતોનો બિનકુન ફેલાવો બજાજમરીથી બંધ કર્યો છે લશ્કર, મનવરો, મનભેરીનો, વિમાનો, મ્યુનિસીપાલિટીઓ, સરકારી ખાતાઓ અને દરેક અધિકારી નાગીપક્ષના અધિકારીઓના હાથમાં મૂક્યા છે સાડા ૭ કરોડની જર્મન વસ્તીને એક દેશમાં પૂરી એને નાગી સિદ્ધાંતમાં ઉઠેરી છે આ વિશે પાછળથી વિગત સાથે લખારો

ઈટલી મહાયુદ્ધ પહેલાં જર્મની અને ઓસ્ટ્રિયાનું સાથી હતું પરંતુ મહાયુદ્ધમાં ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડે એને ખૂબી લીધું. ઇંગ્લેન્ડે અનેક પ્રયોજનો આપી યુદ્ધમાં પોતાનું સાથી બનાવ્યું પરંતુ મહાયુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યા પછી મિત્ર રાજ્યોએ ઇટાલીની મહત્વાકાંક્ષા એને અગ્રીય બતાવી દીધાં ઇટાલી બહુ નારાજ થયું પરંતુ તે સમયનું ઇટાલી કુસપી હતું એમાં લડાયક બુલ્સો નહોતો એની પામે આર્થિક શક્તિ નહોતી એની પાસે યુદ્ધના સાધનો નહોતા એટલે નમ્ર ઇટાલી બળવાન મિત્રરાજ્યો પાસે વધારે ચૂં ચા કરી શક્યું નહિ એનો હાથ છાલી એને બેસથી મિત્ર રાજ્યોએ બેસાડી વધારે બોલતા અટકાવી દીધો ઇટાલીમાં રાજ વીક્ટર ઈમાન્યુઅલ રાજા હોય પાલિયામેન્ટ પછી હતી રાજ્યદ્વારી પક્ષો પરસ્પર હોસાતોસી કરતા હતા નમ્રા, ગરીબ ઈટાલીની બહાર પ્રતિષ્ઠા નહોતી.

એક ગરીબ લોકારના છોકરા અને ઈટા ચણનાર ક્રિયાનું કામ કરનાર સંતોગ બેનીટો મુસોલીની એક સામાન્ય સમાજવાદી હતા એણે ધગધગતા અગારા જેવા શબ્દો બોલી-વખીને પોતાની પાર્ટી બિગી કરવા માડી કાળા કુડતાનાળા યુવાનો એની સાથે બેઝાયા રાજ્યના વેપારીઓએ એને આર્થિક મદદ કરી મુસોલીનીની ફેસીસ્ટ પાર્ટી બળવાન થવા માડી પાય માણુમોથી શરૂ થયેલી એ પાર્ટી સો બ્લો થતા સેન્ટોની સખ્યામાં વધી ગઈ લડાઈમાંથી પાછા ફરના યોદ્ધાઓ બેકાર હતા, એમણે એ પાર્ટીને સહકાર આપ્યો ફેસીસ્ટ પાર્ટી બુનગમ આવી ગઈ એણે સમાજવાદીઓની વિરુદ્ધ લાપણું કરવા માડ્યા સરકાર પછી સમાજવાદી હતી બાકી

જોથી નહિ અટકતા એ પાર્ટીએ પ્રતિપક્ષીઓ ઉપર અત્યાચારો કરવા માડ્યા ખૂનો, મારામારી, ધમકીઓ સિગેરે પ્રસ્તો આદર્શ સરકારે નમણાઈથી આ સામે સખ્તાઈ કરી નહિ છેવટે ૧૮૨૨ના અક્ટોબર માસમાં પાર્ટીએ રોમ ઉપર કૂચ કરી

પ્રધાનમંડળે હવે સખ્ત પગના ભરવાનો દંતોહો રાખ્યો પરંતુ રાજ વીક્ટર ઈમાન્યુએન ડાહ્યો રાજા હતો એણે ફેસીસ્ટ પાર્ટીનું બળ માપ્યું એણે એ પાર્ટીના સભ્યોની લશ્કરમાં પછી હાજરી જોઈ તેથી એણે ફેસીસ્ટને પકડવાના વારંટોને સમિતિ આપી નહિ પ્રધાનમંડળે રાજનામું આપ્યું. મુસોલીનીને રાજ્યએ બોલાવી મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો લોકારનો પુત્ર, અમજીવી મુસોલીનીના હાથમાં થઈ અસીમ સાહસ અને ઉત્સાહનો ઝરો વહેતો હતો એ બીજા દેશોમાં ચેતન રેડી શકતો હતો એણે ઈટાલીનું શાસન હાથમાં લઈ મનગમતા સુધારા કરવાનું માથે લીધું ફેસીઝમના સિદ્ધાંતોનો એ પોતે જ બ્રહ્મા હતો એને એણે તે સર્વે અમનમાં મૂક્યા

મુસોલીનીએ નિર્મળ ઇટાલીને બળવાન બનાવ્યું એના બીકણ બાળકોને સખ્ત લશ્કરી તાલીમ આપવી શરૂ કરી બધું કામ એ નિયમિત અને શિસ્તથી કરવા લાગ્યો જે અધિકારી શિસ્તલગ કરે તે ગમે તેવો મેટિંગ હોય છતાં મુસોલીની એને કાઢી મૂકતો હતો એણે રાજ્યના બધા સાધનો બેગાં કરી પોતાના હાથમાં લીધાં પ્રતિપક્ષીઓ અને વિરુદ્ધ નેતાઓને પકડી એણે કારાગૃહમાં પૂર્ણ વતમાનવ્યોમાં પછી ફેસીસ્ટ પક્ષના જ લેખો અને અમરો આવે એવી વ્યવસ્થા કરી બધા આર્થિક સાધનો પોતાના મનમાં લઈને એણે ઇટાલીયન પ્રગતિને પ્રગતિને માર્ગે વાળી બાગક, યુવાન વૃદ્ધોને અદા રાખ આપવાની યોજનાઓ કરી ચોદ વરસના દરેક યુવાનને લશ્કરી ક્ષાયત્ અને બદ્ધ ચનાનના રીખવા માડ્યું પડતર જમીનમાં પૂરણી કરી તેને સારી બનાવી ફૂવાવાળી જમીનને મીઠી બનાવી બેનીટાડીખાતાને સુધાયું. ખેડૂતોને મદદ કરી

મુસોલીનીએ પોતાના લશ્કરને મજબૂત કર્યું. અનેક નવાં નવાં કારખાનાંઓ સ્થાપ્યાં. ચારે તરફ નવા નવા ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા. ઇટાલિયનો પાસે પ્રાચીન રોમના આદર્શો મૂક્યા. મુસોલીનીનાં સ્વપ્નાં મોટાં હતાં. એને બુલ્ગેરિયસ સીઝર અને નેપોલીઅનની પેઠે જગ-વિજેતા થવું છે. પછાત પ્રજાઓના ઉપર વિજય મેળવવો છે. એ અતિ શક્તિશાળી પુરુષ છે. ધાર્યું કરવાની એને ટેવ છે. ઇટાલીના આદર્શો સિદ્ધ કરવા ગમે તેટલા ભોગો આપવાને તે તૈયાર છે. વિરુદ્ધતાઓ, અડચણો, વિધ્નોની સામે દૈવતથી જીલા રહેવાની એનામાં અખંડ ધીરજ છે. એ નીડર માણસ છે. આવન પ્રજાઓના બનેલા પ્રજાસંઘને એણે તિરસ્કાર્યો હતો. હમણાં એનો આદર્શ પ્રથમ સ્પેનમાં જીત મેળવવાનો છે. ત્યાર પછી વધતી જતી ઇટાલિયન પ્રજા માટે એને માર્ગ અને અવકાશ જોઈએ છીએ. ઇટાલી એને સર્વશ્રેષ્ઠ દેશ બતાવવો છે, અનેક પ્રજાઓ ઇટાલીના પગમાં માથું ઝુકાવે એવા એના મનોરથો છે. એણે પોતાનું ચેતન પ્રજાનાં હૃદયોમાં ઉતાર્યું છે. એ ખરેખર અદ્ભુત પુરુષ છે.

યુરોપમાં ફેસીઝમ અને નાઝીઝમની સંક્ષિપ્ત ઉત્પત્તિ બતાવવામાં આવી છે એ અતિ રસીક વિષય છે એટલે એનું રસભરેલું બ્યાન પાછળથી વિગતો સહિત અપાશે. તે પહેલાં યુરોપના ત્રીજા મોટા વાદ-સમાજવાદ વિષે સંક્ષિપ્તમાં લખવાનું પ્રાપ્ત થશે. જૂના વખતમાં એટલે લગભગ એકસો વરસો પહેલાં એ વાદનું પ્રાપ્ત્ય પણ નહોતું. પ્રથમ સત્તા રાજની અગાઉના સમય માટે મનાતી હતી, રાજ્યોના આશ્રિત અમીરો પણ મોટા જગીરદાર અને વૈભવવાળા હતા. બાકી સાધારણ આમપ્રજા કચરાયલી દબાયલી રહેતી. રાજ્યો, અમીરો અને એમના અધિકારીઓ સાધારણ પ્રજા ઉપર ગમે તેવો બુલ્લમ કરતા હતા. એમને ઇન્સાફ મળવો દુર્ધટ હતો. પ્રજામાં ચેતન જ નહોતું. જ્યારે આજ્ઞા થાય ત્યારે તે પ્રમાણે ગરીબોને પાળવાનું રહેતું. આવું ઘણા જમાનાઓ સુધી ચાલ્યું. રાજ્યો ને અમીરોની સત્તા અબાધિત હતી.

યુરોપમાં ધીમે ધીમે યંત્રાની શોધ થઈ. આઈ-રાઈટ લૂમો શોધી કાઢી. સ્ટીવનસને વરાળયંત્ર શોધી કાઢ્યું. ધીમે ધીમે કાપડ વણવાનાં કારખાનાં થયાં. પાણી કાઢવાનાં એન્જિન થયાં, રેલ્વેના એન્જિનો બન્યાં, તેનાં કારખાનાંઓ તૈયાર થયાં. તે માટે મજૂરોને પ્રબંધ થયો. પરંતુ મજૂરો માલિકોના ગુલામ જેવા રહેવા લાગ્યા. એમને શું પગાર આપવો તે માલિકોની મરજી ઉપર આધાર હતો. ધીમે ધીમે માલિકો મજૂરો પાસેથી ચૈદ કલાક કામ લેવા માંડ્યા. તેમનો પગાર બહુ જૂજ હતો. મજૂરોથી ચૂં કે ચાં થતું નહિ. જે પ્રમાણે માલિકની આજ્ઞા થાય તે પ્રમાણે કરવામાં આવતું હતું. રાજ્યસત્તા પણ મજૂરોની વિરુદ્ધ માલિકોની તરફેણમાં હતી. માલિકો પોતે મજૂરોને ગમે તેવી સજા કરી શકતા હતા. માલિકો સંપીલા હતા, મજૂરોમાં કુસંપ હતો.

જર્મનીમાં કાર્લમાર્ક્સનો જન્મ થયો હતો. એ ચિંતક અને સુધારક હતો. મજૂરોનાં દુઃખ અને દૈન્યતા ઉપર એણે દીર્ઘકાળ સુધી વિચાર કર્યો હતો. પરિણામે શ્રમજીવીઓના સંગઠન માટે એણે પ્રયત્નો આદર્યા. વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં એણે લેખો લખવા માંડ્યા. ઘણા સારા વિચારોએ એનું અનુકરણ કર્યું. જર્મનીમાં એની હિલચાલે મૂળ પકડ્યું. માલિકોના મિત્રરાજ્યે એને પકડી હાથપાંડ કર્યો. તે ઇંગ્લંડમાં આવ્યો. અહીં પણ એણે એ જ જોહાદ ઉપાડી. પુસ્તકો અને લેખો દ્વારા એણે પોતાના સિદ્ધાંત સમજાવ્યા. પરંતુ ઇંગ્લંડ દેશમાં પણ તેને રહેવું ભારે પડ્યું. એની સ્થિતિ શોચનીય હતી. જ્યાં ત્યાં રખડવું પડતું હતું. નિર્ધન અને રાજ્યતથા માલિકો એના કટા વૈરી હતા. પીડાયલો, દમન કરાયલો, સાધન વગરનો છતાં તે અડગનિશ્ચયી હતો. એણે પોતાના સિદ્ધાંતોને ફેલાવે ચાલુ રાખ્યો.

પરિપક્વ ઉમરે એણે સમાજવાદના સિદ્ધાંતની આખબલ ધી. “કૃપીટલ” બહાર પાડ્યું. કાર્લમાર્ક્સ જાન્યુઆરી ૧૮૪૮માં લંડનમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. ધી “કૃપીટલ”માં

એવો સમાજવાદના સિદ્ધાંતોની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરી છે એવું પુસ્તક માત્ર અમુક બાધેના સિદ્ધાંતોની જ ચર્ચા કરતું નથી પરંતુ અતિ ઊંડાં જાતરી ઐતિહાસિક સમાનોલ્લેખનાથી આ એકના સિદ્ધાંતો નીચે છે. તે સિવાય ખીજા કાંઈપણ નિર્ણયો હોઈ શકે જ નહિ એવો સાર એણે જગત પામ્યો છે. પુસ્તકની ભાષા કઠિન નથી પરંતુ એની વિચારસરણી અત્યંત ઊંડી અને અતિ વિગતોને સમજાય તેવી છે બિંબમ્બ ક્યારેક એના વિચારો સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કરવાની ઇચ્છા છે.

મૂળ જર્મન ભાષામાં લખેલા આ પુસ્તકનું અંગ્રેજી ભાગાવર થયું છે, તે વાચના વિચારનાની ત્રીસ એજ્યુ એંગેને હું બનાવ્યું કરું છું એવું હિંદી ભાષાન્તર થયું હતું પરંતુ હિંદી સરખારે એ જગત કર્યું છે, અંગ્રેજી જગત કર્યું નથી પરંતુ હિંદી પુસ્તક જગત કર્યું છે, એ જ નવાઈની વાત છે જતા મનન કરના જેવું તો જરૂર છે સમાજવાદની એની સુદૃઢ વિશેષતા દુષ્પ્રાપ્ય છે કાર્વ માર્કસ તો ગરીબાઈમાં જ રમવાવાસી થયો સમાજવાદના પથગમરને જીવતા કોઈએ માન આપ્યું નહિ પરંતુ એના મૃત્યુ પછી એના સિદ્ધાંતો જગતમાં છૂટતા જગત પામે મૂર્તિમત ખડા થયા શ્રમજીવોમાં જગતિ આગી આપનાર એ મૂળ વિચારો હતા સમાજવાદના સિદ્ધાંતો નિમે અનેક પુસ્તકો પાઠગથી લખાયા છે હવે એવું વિધુન સાહિત્ય બહાર પડ્યું છે પરંતુ એના સિદ્ધાંતોનો સંપૂર્ણ અમન કયાંયે થયો નથી ગણિયામાં પણ નહિ.

સમાજવાદ કોને શ્રમજીવો તરીકે માને છે શારીરિક તેમ જ માનસિક શ્રમ સહન કરનાર તે શ્રમજીવી પરંતુ માનસિક કરતા શારીરિક શ્રમ સહન કરનાર શ્રમ છે જગતમાં સર્વે મનુષ્યો સમાન હોવા જોઈએ. અસમાનતા એ જગતનો મહા રોગ છે મૂડીવાદીઓ જગતના મોળા દુર્મતો છે કોઈ જોયો, અમીર કે સત્તાચીન ન હોવો જોઈએ બધા મનુષ્યો સમાન ભાવથી જન્મ્યા છે, સમાન ભાવથી મરે

છે તેથી સમાનભાવથી જીવે કોઈ ઉચ્ચ નીચ કે નાનું મોટું રહેવું ન જોઈએ માનસિક શ્રમજીવો કરતા શારીરિક શ્રમજીવોનો પગાર કે અધિભાર ઉચ્ચ હોવા જોઈએ નહિ, શાહીવાદ, મૂડીવાદ, સત્તાવાદ એ સર્વે મનુષ્યોમાં દુ ખ, પીડા અને અસમાનતા લાવે છે માટે આ સૃષ્ટિમાં દરેક વ્યક્તિ સમાન ભાવે રહેશે તો રોગ, દેષ, દુર્મનુષ્ય- દુ ખ, પીડા વિગેરે વટશે આને માટે કેપીટલ પ્રાચીન ઐતિહાસીક કવિઓનો સબધ જોડે છે.

સમાજવાદ ઈશ્વરમાં માનતો નથી, ઈશ્વર જેની કાંઈ વસ્તુ હોવાનો ઈન્કાર કરે છે. એની પૂજા, પ્રાર્થના કે નામસ્મરણની જરૂર બતાવતો નથી એ બધા ધર્મગુરુઓ અને મહતોના દોષો માને છે ધર્મના નામે ઇતિહાસમાં મોટા અપકૃત્યો થયા છે તે બતાવે છે કે ધર્મ એ નીજ હિતાવદ્ધ નથી, યુરોપમાં આવેલા ખ્રિસ્તી-ગુસ્લિમના મોટા યુદ્ધો, રોમન કેથોલીકોએ પ્રોટેસ્ટન્ટોને આપેલા દુ ખો, ધર્મના નામે રોમન કેથોલીકોના ઇન્કુવીશીઝનો, એ લોકો ઉપર વિતાડેલા દુ ખો અને જગતમાં ધર્મને નામે થયેલી લડાઈઓ, પાપમાતીઓ જેતા સૌ સમજી માણ્યોએ ધર્મને દૂર રાખવો રહ્યો એના ક્રિયાકાંડોથી માણ્યો અધમનામાં આવી પડે છે ધર્મગુરુઓ, મહતો એ સર્વે લોકોમાં વહેમ, આવેશ વૈરવ્રતિ અને અજ્ઞાન વધારે છે બોગ ક્રિયા-મંડને ઉત્તજન આપે છે માટે સુન્નપુરોએ ધર્મના ધતિ ગથી દૂર રહેવું જોઈએ.

ત્યારે ખરો ધર્મ શું છે એ સમજવાનું છે લોકો ના દુ ખો દૂર કરવા એ જ મનુષ્ય માટે ખરો ધર્મ છે સમાજવાદનો એ જ સિદ્ધાંત છે દુ ખીઆતું દુ ખનિવારણ કરવું, એનાથી બીજો શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી ભૂખ્યાને અન્ન આપવું, તરસ્યાને જળા આપવું, વસ્ત્ર વિગેણ્યાને વસ્ત્રો પૂના પાડના, રોગીઓના રોગો દરવા, તૃણાતુરોની તૃણા દૂર કરાવવી, દુ ખીઓની વહારે ચડવું એ શ્રેષ્ઠ ધર્મો છે મનુષ્યનું એ જ ઉત્તમ કર્તવ્ય છે. જગતમાં અસમાનતા આવે છે એને વ્યક્તિગત દૂર ન કરતા સમષ્ટિગત દૂર કરવી જોઈએ આ મમ

રાજ્યનું છે. રાજ્ય એટલે થોડા માણસોની અનેથી સરકાર નહિ, પરંતુ સર્વે લોકોના હિતોની અનેથી, લોકોથી જ નિયુક્ત કરેલી, લોકોના હિતમાં કામ કરનારી સરકાર. એક સમાજવાદી સરકાર દરેક રાજ્યની વસ્તુની પ્રગતિ માટે તરફી છે. એમાં કોઈની માલેફી નથી. સમાજ માટે સમાજવાદી સરકાર છે. રેલ્વે, ખાણો, સ્ટીમરો, કારખાનાં, શિક્ષણ, સમૃદ્ધિ, હુન્નરો એ સર્વે રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનાં હોવાં જોઈએ. સરકાર માત્ર દૂરથી તરીકે એનો વહીવટ કરે. કોઈ વ્યક્તિની માલેફી હોય જ નહિ. વહીવટ કરનારાઓ પણ રાજ્યનાં અંગો જ છે. તે બીજાં અંગો માટે માત્ર વ્યવસ્થા કરે છે.

સમાજવાદના સિદ્ધાંતો વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રીય ધોરણ ઉપર રચાયેલા ગણાય છે, એની સંપૂર્ણ ચર્ચા એમના ધોરણે પાછળથી કરીશું. હમણાં તો અવ્યવસ્થિત રીતે માત્ર થોડી સમજણ આપી છે. શાસ્ત્રીય ચર્ચા હવે પ્રજા રજૂ કરશે. કારણ યુરોપમાં અને એશિયામાં શ્રમજીવીઓની સંખ્યા કરોડો ઉપર છે. એમનાં ત્રેડયુનિઓની સત્તા વધતી જ જાય છે, હજી એમનામાં સંપૂર્ણ સંગઠન નથી. હજી એઓએ સારી શાસનશક્તિનો અનુભવ લીધો નથી. જર્મની, ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ વિગેરે દેશોમાં મજૂર પ્રધાનમંડળોએ જોઈતી દૃઢતા, ધીરજ અને મજબૂતાર્થ દેખાડી નથી. જ્યારે વખત આવ્યો છે ત્યારે નયજાઈ બતાવી છે. રશિયામાં સમાજવાદનો સંપૂર્ણ અખતરો થયો છે, પણ અનેક વિદ્વો નડવાથી સમાજવાદના સિદ્ધાંતોનો સરસ અમલ થયો નથી. મહાયુદ્ધના સમયે ધણીખંડ સમાજવાદીઓએ સાંકડું સ્વદેશાભિમાન વડાવ્યું હતું.

સમાજવાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જગતની એવી પ્રજાઓને સમાન ગણવાનો છે. કાળી, ઘોળી, રાતી, સંસ્કૃતિમાં આગળ વધેલી અને તદ્દન પછાત પ્રજા માટેનાં મનુષ્યત્વમાં કોઈ ફરક સમાજવાદ સ્વીકારતો નથી. નીચ અને ઉચ્ચ એવા ભેદો જ એમાં નથી. આ દેશ મારો છે, આ પ્રજા મારી છે. એવાં બેદોનો પણ સમાજવાદમાં અવકાશ નથી. વસુધૈવ કુટુંબકમતી

ભાવના એ વાદમાં છે. અહંત્વનો લોપ કરી સમષ્ટિમાં સમાવી દેવાની એ આજ્ઞા કરે છે. છતાં અંગ્રેજોના મજૂરોના નેતાઓ મહાયુદ્ધમાં જગતના મટી ઇંગ્લંડના થયા હતા. જર્મનીના મજૂર નેતાઓએ પણ ખૂબ સાંકડું વલણ બતાવ્યું હતું. વર્ણુદ્ધેપ, ઊંચાનીચાનો ભેદ એ સમાજવાદને માન્ય નથી છતાં આજના મજૂર નેતાઓ સમાજવાદનો ઊંચો આદર્શ પાળી શક્યા નથી. આથી જ સમાજવાદનો વિકાસ થતો અટક્યો છે.

હમણાં યુરોપનાં ધણાં રાજ્યોમાં ફેરીઝમ અને નાઝીઝમનો ફેલાવો થયો છે. ફેરીઝમ અને નાઝીઝમના સિદ્ધાંતો જુદી જુદી રીતે જુદી જુદી ભાષામાં વર્ણુવેલા છે, પણ મૂળમૂત સિદ્ધાંતો એક જ છે. આના મુખ્ય સિદ્ધાંત છે કે એક સ્વદેશાભિમાની પુરુષ જે શક્તિ સાધવા જુદી અને કાર્યદક્ષતામાં વધારે અતુર હોય તેને સર્વસત્તાધીશ નીમવો. પછી પોતાના દેશજંદુઓને સમ્પત્તિ લશ્કરી તાલીમ આપી તૈયાર કરવા, એક એક યુવાનને દેશ માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર બનાવવો, દેશ માટેના સ્વદેશાભિમાનને ખૂબ જાગ્રત કરવું, યુવાનોને વીર્યવાન, ઉત્સાહી, નિર્ભય અને સરસ લડવૈયા બનાવવા. કારણકે દેશને સુધારવા, મનુષ્યત્વને ઉન્નત કરવા યુદ્ધ જોવી કોઈ સરસ વસ્તુ નથી. દેશનાં સર્વે સાધનોને સરમુખત્યારના હાથમાં સોંપી દેવાં. એ સરમુખત્યાર એ સાધનોનો ઉપયોગ કરી દેશની આખાદાની વધારે.

પ્રગતી મિલકત અને જનમાલ એ સૌ રાજ્યનાં છે. સરમુખત્યાર અને તેની પાર્ટી આ સાધનોનો સરસમાં સરસ ઉપયોગ કરવા માટે બંધાયેલાં છે. એઓ જ દેશનું કલ્યાણ કરશે એવો દૃઢ ભરોસો રાખવો. ધર્મ, કર્મ, ઐશ્વર્ય, શ્રદ્ધા એ સૌને મહત્ત્વ આપવું નહિ. સરમુખત્યાર અને રાજ્ય એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી આ સર્વે ધર્મ ફરજ વિગેરે એના ચરણમાં મૂકી દેવાં. એની આજ્ઞાને ઈશ્વર નિર્મિત આજ્ઞા કરતાં પણ વધારે માન આપવું. દરેક પ્રજાજન રાજ્યની સેવા કરવા બંધાયેલો છે. દરેક પ્રજાજન

પોતાનો પંથો બળવના દાક્ષિણ્યે જઈક ઉપાડી આજી મુજબ કરી ઝીંટવાને બધાવતો છે. એનું જીવન, પત્નિ, સ્ત્રી, પુત્રો એ રાજ્યના કાર્ય માટે અર્પણ કરતાં જ જોઈએ.

સરમુખત્યાર પોતાના દેશની બેનીવાડી, શિક્ષક, ડોક્ટર, કારખાનાં, જજાનનીતિ, ચક્રવર્તી, વિજ્ઞાન એ સૌનો મોટામાં મોટો વિગત કર્યો. એ પ્રગતી પ્રગતિ કરી. કારણકે પદાન પ્રગતને જગત-વિજયનો

અધિકાર નથી. મારે સર્વે દિશામાં સંપૂર્ણ વિગત સાધી બીજી પ્રગતિ ઉપર આક્રમણ કરું. દુનિયા, દિલ્હી, દયા મનુષ્યોનાં મરજોથી મોઝ-એ નિર્મળો રહ્યો છે. ફેમિલિ રાજ્ય કાર્ધ રીતે નિર્મળ : ૧ જ થકે નહિ. પ્રગતિઓની સમૃદ્ધિ દરી લેવા ફેસીટોએ તેમના દેશો ઉપર આક્રમણ કરું. આક્રમણમાં દયા કે અહિંસા દેખાડતાં નહિ. ચક્રવર્તી કચરી નાંખવા.

સ્ત્રી

શ્રીકાંત

સ રિતા મોળ વર્ણની થઈ ત્યાં સુધી એમ બોલ્યા જ કરતી કે હું નથી જ પાણવાળી. જે કે એ એક જ એમ બોલતી એવું નહોતું, જાગ્રાવમાં ગેટી લગમગ બની ક્યાઓ એમ કહેતી કે 'શા માટે પાણુ' જોઈએ ? 'શા માટે પુત્રોની સુધાથી બોગવવા જવું જોઈએ ?' 'શા માટે હાથે કરીને જ પોતાના સ્વત્વનો બોગ આપવો જોઈએ ?' આ બધું સંમગીને દર હાથેનો પેલો કાળ લગવાન તો હમનો જ દશે. અને મનમાં ગળગળનો પાણુ દશે કે 'શાનિ રાજો બધાઓ, બેક વરમ વીનવા દો, પડી તમે શું કરો છો તે હું જોઈ લઈશ.'

મરિતાએ મત્તરમા વર્ણમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પહેલવહેલો એના મનમાં એ વિચાર દાખવ થયો. ક્યાથી દાખવ થયો, શી રીતે દાખવ થયો એ કહેવું કશું છે. કારણકે છેલ્લા ૭ મહિનામાં એના પાંચ સાત બનાવો બનેલા કે જે દેખેને આ લમ વિચારને જન્મવાવાનો યશ આપી શકાય. એક તો ક્યારેક ક્યારેક મનુષ્યોમાં પાન ઉઘાડનાં માનવિતાએ હવે ગબીગપજો સમિતાને કહેતા માંડવું હતું કે 'હવે વ્યાગળ નદિ જળી શકાય, ઘેર આવી જવ જોઈએ અને આડું દેખાવું મોખી આવી ચિંતામાયી મુકત થઈએ.' બીજું, છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં જ મરિતાની એ મિત્રો 'નથી પાણુ' 'નથી પાણુ' બોલતી બોલતી આખરે પરની ગઈ હતી. ત્રીજું, સન્તાની કોરડીમાં જ રહેતી અને હમેશ તોફાન-મનમાં જ મસ્ત દેખાતી યોગા કાંતો કાંતો સાચી સાચી રાખતી અને અર્ધા રાત્રે બધા ગઈ ગયા હોય ત્યારે ફરી ફરીને વાંચતી તેનું રક્ત્ય મરિતા જળી ગઈ હતી. ચોથું, સુરમાગાનો વીન વર્ણો બાર્થ ક્યારેક છાયા-

લંચમાં આવતો અને સરિતા સાથે વાતો કરતો એ હવે લગભગ દરરોજ આવવા લાગ્યો હતો. અને પાંચમું, સરિતાની મિત્રો કહેવા લાગી હતી કે એના મનમાં બંધી જ તૈયારી થઈ ગઈ છે પણ એ હુઆ એક પણ વાત બોલવા દેતી નથી.

આ પાંચ કારણોમાં કયું કારણ સૌથી મહત્વનું તે તમે જાણો જ શોધી લેજો. મારે જે વાત કહેવાની છે તેમાં મહત્વનું સ્થાન સુર્યાળાના ભાઈનું છે એટલે હું એના નામથી જ આગળ વધીશ. એનું નામ નવીનચંદ્ર. ઉંમર વીસ વરસની હતી તે હું કહી ચૂક્યો છું. સ્વભાવે શાંત પણ નહિ અને ઉગ્ર પણ નહિ. જીભમાં મીઠાસ હતી. મેં ઉપર પણ મીઠાસ હતી. દેખાવ કાઠનું પણ ધ્યાન એને એટલો આકર્ષક હતો. વાતો સાંભળતાં જ ખાતરી થાય કે બુદ્ધિશાળી છે અને લગ્ન જેવા વિષયની વાત નીકળે તો તુરંત જ બાણી શકાય કે આટલી નાની ઉંમરમાં એ વિધે એણે ધણું ધણું વાંચી નાખ્યું છે. એ જ્યારે જાત્રાલયમાં આવતો ત્યારે ઘણી કન્યાઓ એની આલુઆલુ ફરી વળતી અને અનેક પ્રકારની મીઠી મળક ઉદ્ભવતી. પણ બંધી જ કન્યાઓ સમજી ગઈ હોય એમ ધીમે ધીમે વિખરાઈ જતી અને છેવટ એકલી સરિતા જ અને ક્યારેક નવીનની બહેન સુર્યાળા ત્યાં રહી જતી. સરિતા ઇરાદાપૂર્વક ન જતી કે જવાનો એને ખ્યાલ જ ન રહેતો તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ એવી મુશ્કેલી તો શરૂઆતના દિવસો વિધે સમજવામાં છે. પરિચય વંચા પછી તો એ ઇરાદાપૂર્વક ન જતી એટલું જ નહિ પણ ‘હવે ખીન્ન જાય તો કીક’ એવું ધમ્મતી પણ ખરી.

આ રીતે પરિચય વધતો ગયો. સરિતાના મનમાં ન પરણવાનો વિચાર હતો તે વિચાર ન ઓગળે એવો કદાચ તો લાગતો હતો પરંતુ ખરેખર તો એ ખરકનો ટુકડો જ હતો. તાપ પેદા થતાં જ એ ઓગળવા લાગ્યો. સરિતાના દિલમાં મીઠી કદપનાઓ અને મૂંઝવણો ઊભી થવા લાગી. પ્રભાત થતાં પહેલાં જેમ સૂર્ય દેખાય નહિ છતાં અજવાળું લાગે અને ધીમે-

અતિ ધીમે આખી રાત્રિ ઉપરનો પડો ઊપડતો હોય અને બધું જ પ્રકાશમાન થતું હોય એવું લાગે-તેવું જ કેંક સરિતાના હૃદયમાં થવા લાગ્યું હતું. હૃદય-પ્રદેશનાં ટેકરાઓ, વૃક્ષો, બગીચાઓ, સરોવરો એને દેખાવા લાગ્યાં. અંતરની ઊંડી ધમ્મજ સ્પષ્ટ સમજાતી હોય કે ન સમજાતી હોય પણ સાંજના છ વાગતાં ચંપલના પરિચિત અવાજને પારખવા કાન બગૃત થઈ જતાં અને આંખ ખારીના સરિતાની આરપાર છેક રસ્તાના છેડા સુધી ફરી વળતી. મનમાં ગમતું નહિ, છતાં મઝા આવતી. નવીન ન આવે ત્યારે એમ થતું કે ‘મારે શા માટે રાહ જોવી જોઈએ ? મારે જ શા માટે ઝંખના રાખવી જોઈએ ?’ પણ એ બધું ક્ષણિક હતું. ઘણીવાર તો હૃદયપ્રદેશ ઉપર કદપના ચડી બેસતી અને બધું ય મારે જ-મારે જ કરવું જોઈએ એમ થઈ જતું.

અને નવીન આ બધું જોઈ શકતો હતો છતાં એના મિત્રોમાં એમ કહ્યાં જ કરતો કે હું પરણવાનો નથી. અને ખરી વાત પણ એ જ હતી. સરિતાના દિલમાં દીવો પ્રગટી ગયો છે એમ એ સમજતો હતો છતાં પોતાના દિલમાં દીવો પેટાવવાની એને ધમ્મજ નહોતી થતી. શા માટે નહોતી થતી ? કુદરતી રીતે જ એનામાં દીવો કેમ ન પ્રગટ્યો ? એ બધા પ્રશ્નો તમને ઊકશે પણ હું એનો જવાબ આપી શકું એમ નથી. હું એટલું જાણું છું કે નવીનમાં દીવો પ્રગટ્યો નહોતો, તેમ પ્રગટાવવાની એને ધમ્મજ પણ નહોતી. એક દિવસે સરિતાએ પારાવાર મૂંઝવણ અનુભવતાં એની પાસે પોતાની ધમ્મજ પ્રગટ કરી ત્યારે એ આશ્ચર્યથી ચમકી ગયો હોય એવું મેં કરીને બોલી ઊઠ્યો : ‘મને આવી કદપના પણ નહોતી. તારા દિલમાં આવું દશે એમ મેં ધાર્યું હોત તો હું આટલો નજીક પણ ન આવત.’ સરિતાનું હૃદય આઘાત પામીને પાછું હડી ગયું, પણ આઘાત અને આઘાતમાંથી જન્મેલા આજી અણુગમાની સ્થિતિ તો થોડીક પળો જ રહી. તુરંત જ સરિતાને થવા લાગ્યું : ‘મારા જેવો એ પામર શા માટે

હોય ? હું મારા નિશ્ચયમાંથી ખરી પડી, એણે શા માટે એમ કર્યું જોઈએ ?' અને સરિતાના હૃદયમાં ભક્તિ જન્મવા લાગી નવીન આજ સુધીમાં જેટલો સુદર દેખાયો હતો તેથી અનેકગણો સુદર દેખાવા લાગ્યો, સરિતાએ એ ક્ષણે તો મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આ વાત હવે ફરીને ઉચ્ચારવી નહિ એને એમ પણ થવા લાગ્યું કે પોતાની આ ઇચ્છા જાણીને નવીનને આધાત ઊપજાવે હશે.

પણ નિયતનિયમ પ્રમાણે હમેશની રીતે જ હસતો હસતો નવીન આવી પહોંચ્યો ત્યારે સરિતાને જાણે આશ્ચર્ય થયું મનમાં જીવજંતેલી જીતી નાશ પામી અને જે વાત ફરીને ન ઉચ્ચારવા માટે ઊઠી દાગી દીધી હતી તે ધીમે ધીમે જાણે બહાર આવવા લાગી સરિતા તે દિવસે એ વિશે કશું જોતી નહિ પણ નવીનના વર્તન ઉપરથી એને લાગ્યું—આજે નહિ તો કાલે, વરમે જે વરસે નવીન જરૂર પોતાનો થશે. અને એ વિચારને ખાતરી જ મળતી હોય એમ નવીન એના પ્રત્યે પોતાનું મમત્વ વધારતો જ ગયો.

થોડાક મહિના પીતી ગયા. સરિતાને પેની વાત મૂઝવવા લાગી નવીન દરરોજ આવતો અને કલાક બે ત્રણ બેસી અનેક વાતો કરતો પણ એમાં લગનની વાત આવતી જ નહોતી સરિતા પ્રત્યેક પળે ઇચ્છાની કે 'હવે કહી દઉં જરૂર હા પાડશે' પણ હિંમત જ ચાલતી નહોતી 'ના પાડે તો ? ફરીને એવા જ શબ્દો ઉચ્ચારે તો ?' પ્રશ્નો ઊઠતા અને મોમાંથી બહાર નીકળવા મથતી વાત મેનિ વીનુ પ્રીને પાછી વળી જતી એક દિવસ આખી રાત સગિતાએ જાગીત આ મૂઝવણ અનુભવી અને છેડે સવારે નવીનને એક કાગળ લખી નાખ્યો નવીનને એ કાગળ મળતા જ એણે જવાબ આપ્યો 'તમે તે દિવસની વાત જુઓ ગયા લાગે હો આપણો સબધ એવું સ્વરૂપ લઈ શકે જ નહિ, તમે એ વિચારને વહેલી તકે દૂર કરજો' સરિતા કાગળ વાંચીને ઢગનો થઈ ગઈ એની તમામ આશાઓના ચૂરા ગઈ ગયા હોય એમ બીજા દિવસે કંઈક મરણ આપીને એ ચાની ગઈ નવીન તો સમય

થતા છાત્રાનયમાં આવ્યો પણ સરિતાને ન જોઈએ એ સમજી ગયો કે પોતાના કાગળનું જ એ પરિણામ આવ્યું. એણે તુરંત સરિતાને બીજો કાગળ લખ્યો એમાં 'પોતે શા માટે લમ ન કરી શકે' તે વિસ્તારથી જણાવ્યું નવીને એવી આશા રાખેલી કે એ કાગળ વાંચીને સરિતાને સતો. થઈ જશે પણ વળતી ટપાવે સરિતાનો આ પ્રકારનો જવાબ આવ્યો.

'તમે લખ્યું તે બધું સ્વીકારી લઉં છું, પણ જો તમે લગ્ન ન જ કરવાના હો તો મને પત્ર ન લખો અને ન મળો એવી મારી માગણી છે તમે મારી આ માગણીથી કું ખ ન લગાડશો, કારણ કે મારા મનની સ્થિતિ અત્યારે અત્યંત નાજુક છે, તમારા વિના હું બીજું કશું જોઈ-વિચારી શક્તી નથી.'

નવીનની ધારણા કરતા આ મગ્ન બુદ્ધી જાનતો હતો અને એટલે એને ચિંતા થવી જોઈતી હતી, પરંતુ મનમાં આનંદની લાગણી લહેરાવા લાગી એણે આ નાનકડો કાગળ એ ચાર વખત વાંચ્યો એમાં કાગળ ન લખવાની અને ન મળવાની વાત લખી હતી તે એક ક્ષણ આનંદ આપતી હતી અને એક ક્ષણ વિચારમાં નાખતી હતી એણે ફરી એક વખત કાગળ વાંચીને ખિરસામાં મૂક્યો અને એ વાતને ભૂરી ગયો હોય એમ પોતાના બ્યસાપમાં લાગી ગયો.

સરિતાએ નવીનને કાગળ લખવાની તો ના લખી હતી પરંતુ વળતી જ ટપાલે અને એ પછીની દરેક ટપાને અત્યંત મમતા અને ચિંતાપૂર્વક રાહ જોયા વિના એનાથી રૂકી શકાયું નહિ જ્યારે ચાર દિવસ સુધી કાગળ ન જ આયો ત્યારે એણે માન્યું કે 'નવીન મારો થઈ શકે એમ નથી એ વાત સંપૂર્ણ સાચી છે' છતાં બીજા દિવસે એને છાત્રાલયમાં આવ્યા જવાની ઇચ્છા થઈ અને એ ગઈ પણ ખરી.

નવીન તો સરિતાના ગયા પછી પણ છાત્રાલયમાં આવતો જ હતો એ સરિતા પાસે વધુ સમય રોકાતો એ સાચું, પરંતુ એને ઝાળખાણ તો બીજી વિદ્યાર્થીનીઓ સાથે પણ હતી એમણે સરિતાની જે-

હાજરીમાં એમની સાથે કલાક-દોઢ કલાક કાઢી નાખતો હતો. નવીનને પોતાને પણ કદાચ ખબર નહિ હોય અને ચાર પાંચ દિવસમાં જ જેની પાસે વધારે રોકાતો થઈ ગયો હતો તે ઉદયપ્રભાને પણ કદાચ ખબર નહિ હોય, પણ છાત્રાલયની બીજી વિદ્યાર્થીનીઓને લાગ્યું હતું કે નવીનના પ્રેમનું ઝરણું સરિતા તરફથી ખેંચાઈને હવે ઉદયપ્રભા તરફ વળ્યું છે. સરિતા જ્યારે છાત્રાલયમાં આવી ત્યારે એણે આવું સાંભળ્યું પણ ખરું, પરંતુ કાણ જાણે કેમ, એને લગીર પણ દુઃખ કે આશ્ચર્ય ન થયું. એ તો એ જ મમતથી તે દિવસની સાંજે પણ નવીનની રાહ જોવા લાગી. સાંજના છ વાગતાં નવીન આવ્યો ત્યારે કેટલીક કુતૂહલપ્રેમી વિદ્યાર્થીનીઓ જોઈ રહી હતી કે નવીન પહેલાં કાને મળે છે ! પરંતુ બધાંના આશ્ચર્યની વચ્ચે નવીન સરિતાને મળ્યો અને તુરત એણે ઉદયપ્રભાને પણ બોલાવી. સરિતાના મનમાં છેલ્લા પત્રવ્યવહારથી સંકોચ થતો હતો પરંતુ કશું જ ન બન્યું હોય એ રીતે નવીનને વર્તતો જોઈ એના મનને ભાર હળવો થયો. પણ એ સાથે જ દયાતો કચરાતો પેસો વિચાર પણ પ્રકુલવા લાગ્યો. લગભગ બે કલાક બેસીને નવીન ચાલ્યો ગયો. નવીન ગયો ત્યારે ઉદયપ્રભા એની પીઠ પાછળ જોઈ રહી હતી પરંતુ એમ તો સરિતા પણ જોઈ રહી હતી, એણે ત્રાંસી આંખે જોનાર કંઈ અતુમાન કરી શકે એમ નહોતું.

આ રીતે તો એક મહિનો વીતી ગયો. સરિતા કંઈ કદી જ ન શકી કે નવીનના અંતરમાં શું ચાલી રહ્યું છે. એ દરેકજ આવતો. એ જ રીતે હસતો, બોલતો ને મીઠાસ મૂકતો ચાલ્યો જતો. કાણ જાણે ક્યા કારણે પણ ઉદયપ્રભા ઉપરાંત પણ એક વિદ્યાર્થીની-કમલિની સાથે એને મૈત્રી થઈ ગઈ. કમલિની અત્યાર સુધી અવિવાહિત હતી; પણ સુરેન્દ્ર સાથે એનાં લગ્ન થવાનાં જ છે એ નવીન પણ જાણતો હતો છતાં એ હકીકતથી એની મૈત્રીને કશી આંધ્ર આવતી નહોતી. બે મહિના પછી ઉદયપ્રભા વિષે પણ એણે જાણ્યું

કે કોઈ ધનકુબેરના પુત્ર સાથે એ જોડાવાની છે છતાં સરિતા, કમલિની કે ઉદયપ્રભા-કાઠની મૈત્રીમાં નવીને ન્યૂનતા અનુભવી નહિ; સરિતા ધ્યાનપૂર્વક નવીનને જોઈ રહી હતી. કમલિની અને ઉદયપ્રભા પ્રત્યેના નવીનના વર્તનમાં કંઈક ફેર પડશે એમ સરિતાએ માન્યું હતું, પરંતુ ઝીણી આંખે જોવાં છતાં એ કશો જ ફેર જોઈ શકી નહિ. નવીન પ્રત્યે એને આકર્ષણ તો હતું, પરંતુ પોતે જોયેલા ને સાંભળેલા અનેક ભુવાનો કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનું તત્ત્વ નવીનમાં જોતાં એને સમજવાની પણ સરિતાને જિજ્ઞાસા થઈ અને એ જિજ્ઞાસા જેમ જેમ બળવાન બનતી ગઈ તેમ તેમ વિરહનું-નવીનથી દૂર રહેવાની વ્યથાનું-દર્દ ઓછું થવા લાગ્યું.

બે મહિના બીજા વીતી ગયા. કમલિની અને ઉદયપ્રભા પરણી ગયાં. નવીને એટલા જ પ્રેમ અને ઉત્સાહપૂર્વક એમનાં લગ્નમાં હાજરી આપી, પરંતુ એ હાજરી દરમિયાન જ કમલિનીની એક મિત્ર સુધા અને પોતાની બેન સુર્યાબાની એક મિત્ર મધુકાન્તા સાથે નવીનને મૈત્રી થઈ ગઈ. સરિતા તો આશ્ચર્ય જ પામી ગઈ કે ‘આ બધું છે શું ? નવીનના અંતરની રચના ક્યાં વિચિત્ર તરવોથી થઈ છે ?’ એનાથી કંઈ સમજાયું નહિ પણ નવીન કંઈક અદ્ભુત, પણ ભયપ્રેરક હોય એવું એને લાગવા માંડ્યું.

સરિતા છાત્રાલયમાં, શાળામાં અને સમાજમાં ઉઘાડે કાને ફરતી હતી એટલે કોઈ કોઈ સ્થળે નવીનની આ વિચિત્રતાની વાતો પણ એને સાંભળવા માંડી. પ્રથમ તો નવીન વિરુદ્ધની એક પણ વાંત એ સાંભળતી જ નહિ, પરંતુ નવીન જેમ જેમ એને રહસ્યમય લાગવા માંડ્યો તેમ તેમ વાતો સાંભળવાની એની ઇચ્છા પણ જોર કરવા લાગી. સમય જતાં, ન ખમી શકાય એવા આશ્ચર્ય વચ્ચે સરિતાએ જાણ્યું કે નવીન તો એના પાંડોશમાં રહેતી લગભગ દરેક કુમારિકાઓ સાથે મૈત્રી ધરાવે છે અને બહારગામ પણ એની કેટલીક મિત્રો છે, જેની સાથે લાગણીભર્યો પત્રવ્યવહાર હમેશ ચાલતો હોય છે. જેમ સરિતાના

હોય ? હું મારા નિશ્ચયમાંથી ખરી પડી, એણે શા માટે એમ કરવું જોઈએ ?' અને સરિતાના હૃદયમાં ભક્તિ જન્મવા લાગી. નવીન આજ સુધીમાં જેટલો સુંદર દેખાયો હતો તેથી અનેકગણો સુંદર દેખાવા લાગ્યો, સરિતાએ એ ક્ષણે તો મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આ વાત હવે ફરીને ઉચ્ચારવી નહિ. એને એમ પણ થવા લાગ્યું કે પોતાની આ ઇચ્છા જાણીને નવીનને આધાત ઊપજ્યો હશે.

પણ નિયમનિયમ પ્રમાણે હમેશની રીતે જ હસતો હસતો નવીન આવી પહોંચ્યો ત્યારે સરિતાને ભારે આશ્ચર્ય થયું. મનમાં જીવજોડી જીતી નાશ પામી અને જે વાત ફરીને ન ઉચ્ચારવા માટે જાંડી દાટી દીધી હતી તે ધીમે ધીમે જાણે બહાર આવવા લાગી. સરિતા તે દિવસે એ વિષે કશું બોલી નહિ. પણ નવીનના વર્તન ઉપરથી એને લાગ્યું—આજે નહિ તો કાલે, વરસે બે વરસે નવીન જરૂર પોતાનો યશે. અને એ વિચારને ખાતરી જ મળતી હોય એમ નવીન એના પ્રત્યે પોતાનું મમત્વ વધારતો જ ગયો.

થોડાક મહિના વીતી ગયા. સરિતાને પેલી વાત મૂંઝવવા લાગી. નવીન દરરોજ આવતો અને કલાક બે કલાક બેસી અનેક વાતો કરતો. પણ એમાં લગનની વાત આવતી જ નહોતી. સરિતા પ્રત્યેક પળે ઇચ્છતી કે 'હવે કહી દઉં. જરૂર હા પાડશે' પણ હિંમત જ ચાલતી નહોતી. 'ના પાડે તો ? ફરીને એવા જ શબ્દો ઉચ્ચારે તો ?' પ્રશ્નો ઊઠતા અને મોંમાંથી બહાર નીકળવા મથતી વાત મેનિ વીણું કરીને પાછી વળી જતી. એક દિવસ આખી રાત સરિતાએ જાગીને આ મૂંઝવણ અનુભવી અને છેવટે સવારે નવીનને એક કાગળ લખી નાખ્યો. નવીનને એ કાગળ મળતાં જ એણે જવાબ આપ્યો : 'તમે તે દિવસની વાત ભૂલી ગયાં લાગો છો. આપણો સંબંધ એવું સ્વરૂપ લઈ શકે જ નહિ, તમે એ વિચારને વહેલી તકે દૂર કરજો.' સરિતા કાગળ વાંચીને ઢગલો થઈ ગઈ, એની તમામ આશાઓના ચૂરા ગઈ ગયા હોય એમ બીજો દિવસે કંઈક કારણ આપીને એ ચાલી ગઈ. નવીન તો સમય

થતાં છાત્રાલયમાં આવ્યો પણ સરિતાને ન જોઈ એટલે એ સમજી ગયો કે પોતાના કાગળનું જ એ પરિણામ આવ્યું. એણે તુરંત સરિતાને બીજો કાગળ લખ્યો. એમાં 'પોતે શા માટે લમ ન કરી શકે' તે વિસ્તારથી જણાવ્યું. નવીને એવી આશા રાખેલી કે એ કાગળ વાંચીને સરિતાને સતોષ થઈ જશે પણ વળતી ટપાલે સરિતાનો આ પ્રકારનો જવાબ આવ્યો.

'તમે લખ્યું તે બધું સ્વીકારી લઉં છું, પણ જો તમે લગન ન જ કરવાના હો તો મને પત્ર ન લખો અને ન મળો એવી મારી માગણી છે. તમે મારી આ માગણીથી દુઃખ ન લગાડશો, કારણ કે મારા મનની સ્થિતિ અત્યારે અત્યંત નાજુક છે, તમારા વિના હું બીજું કશું જોઈ-વિચારી શકતી નથી.'

નવીનની ધારણા કરતાં આ કાગળ ભુદી જતનો હતો અને એટલે એને ચિંતા થવી જોઈતી હતી, પરંતુ મનમાં આનંદની લાગણી લહેરાવા લાગી. એણે આ નાનકડો કાગળ બે ચાર વખત વાંચ્યો એમાં કાગળ ન લખવાની અને ન મળવાની વાત લખી હતી તે એક ક્ષણ આનંદ આપતી હતી અને એક ક્ષણ વિચારમાં નાખતી હતી. એણે ફરી એક વખત કાગળ વાંચીને ખિરસામાં મૂક્યો અને એ વાતને ભૂલી ગયો હોય એમ પોતાના વ્યવસાયમાં લાગી ગયો.

સરિતાએ નવીનને કાગળ લખવાની તો ના લખી હતી પરંતુ વળતી જ ટપાલે અને એ પછીની દરેક ટપાલે અત્યંત મમતા અને ચિંતાપૂર્વક રાહ જોયા વિના એનાથી રહી શકાયું નહિ. જ્યારે ચાર દિવસ સુધી કાગળ ન જ આવ્યો ત્યારે એણે માન્યું કે 'નવીન મારો થઈ શકે એમ નથી એ વાત સંપૂર્ણ સાચી છે.' છતાં બીજો દિવસે એને છાત્રાલયમાં ચાલ્યા જવાની ઇચ્છા થઈ અને એ ગઈ પણ ખરી.

નવીન તો સરિતાના ગયા પછી પણ છાત્રાલયમાં આવતો જ હતો. એ સરિતા પાસે વધુ સમય રોકાતો એ સાચું, પરંતુ એને ઝાળખાણ તો બીજી વિદ્યાર્થીનીઓ સાથે પણ હતી એટલે સરિતાની ગેર-

હાજરીમાં એમની સાથે કલાક-દોઢ કલાક કાઢી નાખતો હતો. નવીનને પોતાને પણ કદાચ ખબર નહિ હોય અને ચાર પાંચ દિવસમાં જ જેની પાસે વધારે રોકાતો થઈ ગયો હતો તે ઉદયપ્રભાને પણ કદાચ ખબર નહિ હોય, પણ છાત્રાલયની બીજી વિદ્યાર્થીનીઓને લાગ્યું હતું કે નવીનના પ્રેમનું ઝરણુ સરિતા તરફથી ખેંચાઈને હવે ઉદયપ્રભા તરફ વળ્યું છે. સરિતા ત્યારે છાત્રાલયમાં આવી ત્યારે એણે આપું સાંભળ્યું પણ ખરું, પરંતુ કોણ બાણે કેમ, એને લગીર પણ દુઃખ કે આશ્ચર્ય ન થયું. એ તો એ જ મમત્વથી તે દિવસની સાંજે પણ નવીનની રાહ જોવા લાગી. સાંજના છ વાગતાં નવીન આવ્યો ત્યારે કેટલીક કુતૂહલપ્રેમી વિદ્યાર્થીનીઓ જોઈ રહી હતી કે નવીન પહેલાં કાને મળે છે ! પરંતુ બધાંના આશ્ચર્યની વચ્ચે નવીન સરિતાને મળ્યો અને તુરત એણે ઉદયપ્રભાને પણ જોલાવી. સરિતાના મનમાં છેલ્લા પત્રવ્યવહારથી સંક્રાંત થતો હતો પરંતુ કશું જ ન બન્યું હોય એ રીતે નવીનને વર્તતો જોઈ એના મનનો ભાર હળવો થયો. પણ એ સાથે જ દયાતો કચરાતો પેસો વિચાર પણ પ્રકુલ્લવા લાગ્યો. લગભગ બે કલાક બેસીને નવીન ચાલ્યો ગયો. નવીન ગયો ત્યારે ઉદયપ્રભા એની પીઠ પાછળ જોઈ રહી હતી પરંતુ એમ તો સરિતા પણ જોઈ રહી હતી, એ એ ત્રાંસી આંખે જોનાર કંઈ અનુમાન કરી શકે એમ નહોતું.

આ રીતે તો એક મહિનો વીતી ગયો. સરિતા કંઈ કરી જ ન શકી કે નવીનના અંતરમાં શું ચાલી રહ્યું છે. એ દરરોજ આવતો. એ જ રીતે હસતો, બોલતો ને મીઠાસ મૂકીને ચાલ્યો જતો. કોણ બાણે ક્યા કારણે પણ ઉદયપ્રભા ઉપરાંત પણ એક વિદ્યાર્થીની-કમલિની સાથે એને મૈત્રી થઈ ગઈ. કમલિની અત્યાર સુધી અવિવાહિત હતી; પણ સુરેન્દ્ર સાથે એનાં લગ્ન થવાનાં જ છે એ નવીન પણ જાણતો હતો છતાં એ હકીકતથી એની મૈત્રીને કશી આંચ આવતી નહોતી. બે મહિના પછી ઉદયપ્રભા વિષે પણ એણે જાણ્યું

કે કોઈ ધનકુબેરના પુત્ર સાથે એ જોડાવાની છે છતાં સરિતા, કમલિની કે ઉદયપ્રભા-કાઠની મૈત્રીમાં નવીને ન્યૂનતા અનુભવી નહિ; સરિતા ધ્યાનપૂર્વક નવીનને જોઈ રહી હતી. કમલિની અને ઉદયપ્રભા પ્રત્યેના નવીનના વર્તનમાં કંઈક ફેર પડ્યો એમ સરિતાએ માન્યું હતું, પરંતુ ઝીણી આંખે જોવાં છતાં એ કશો જ ફેર જોઈ શકી નહિ. નવીન પ્રત્યે એને આકર્ષણ તો હતું, પરંતુ પોતે જોયેલા ને સાંભળેલા અનેક જીવાનો કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનું તત્ત્વ નવીનમાં જોતાં એને સમજવાની પણ સરિતાને જિજ્ઞાસા થઈ અને એ જિજ્ઞાસા જેમ જેમ બળવાન બનતી ગઈ તેમ તેમ વિરહનું-નવીનથી દૂર રહેવાની બચાવનું-દર્દ આંધું થવા લાગ્યું.

બે મહિના બીજા વીતી ગયા. કમલિની અને ઉદયપ્રભા પરણી ગયાં. નવીને એટલા જ પ્રેમ અને ઉત્સાહપૂર્વક એમનાં લગ્નમાં હાજરી આપી, પરંતુ એ હાજરી દરમિયાન જ કમલિનીની એક મિત્ર સુધા અને પોતાની બેન સુરખાણાની એક મિત્ર મધુકાન્તા સાથે નવીનને મૈત્રી થઈ ગઈ. સરિતા તો આશ્ચર્ય જ પામી ગઈ કે ‘આ બધું છે શું ? નવીનના અંતરની રચના ક્યાં વિચિત્ર તત્ત્વોથી થઈ છે ?’ એનાથી કંઈ સમજાયું નહિ પણ નવીન કંઈક અદ્ભુત, પણ ભયપ્રેરક હોય એવું એને લાગવા માંડ્યું.

સરિતા છાત્રાલયમાં, શાળામાં અને સમાજમાં ઉધાડે કાને ફરતી હતી એટલે કોઈ કોઈ સ્થળે નવીનની આ વિચિત્રતાની વાતો પણ એને સાંભળાવા માંડી. પ્રથમ તો નવીન વિરુદ્ધની એક પણ વાત એ સાંભળતી જ નહિ, પરંતુ નવીન જેમ જેમ એને રહસ્યમય લાગવા માંડ્યો તેમ તેમ વાતો સાંભળવાની એની ઇચ્છા પણ જોર કરવા લાગી. સમય જતાં, ન ખમી શકાય એવા આશ્ચર્ય વચ્ચે સરિતાએ જાણ્યું કે નવીન તો એના પાડોશમાં રહેતી લગભગ દરેક કુમારિકાઓ સાથે મૈત્રી ધરાવે છે અને બહારગામ પણ એની કેટલીક મિત્રો છે, જેની સાથે લાગણીભર્યો પત્રવ્યવહાર હમેશા ચાલતો હોય છે. જેમ સરિતાના

હોય ? હું મારા નિશ્ચયમાંથી ખરી પડી, એણે શા માટે એમ કર્યું જોઈએ ?' અને સરિતાના હૃદયમાં ભક્તિ જન્મવા લાગી. નવીન આજ સુધીમાં જોડલો સુંદર દેખાયો હતો તેથી અનેકગણો સુંદર દેખાવા લાગ્યો, સરિતાએ એ ક્ષણે તો મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આ વાત હવે ફરીને ઉચ્ચારવી નહિ. એને એમ પણ થવા લાગ્યું કે પોતાની આ ઇચ્છા જાણીને નવીનને આઘાત ઊપજ્યો હશે.'

પણ નિત્યનિયમ પ્રમાણે હમેશની રીતે જ હસતો હસતો નવીન આવી પહોંચ્યો ત્યારે સરિતાને જારે આશ્ચર્ય થયું. મનમાં જીજ્ઞાસુની બીલી નાસ ચાલી અને જે વાત ફરીને ન ઉચ્ચારવા માટે ઊંડી દાટી દીધી હતી તે ધીમે ધીમે જાણે બહાર આવવા લાગી. સરિતા તે દિવસે એ વિષે કશું બોલી નહિ. પણ નવીનના વર્તન ઉપરથી એને લાગ્યું—આજે નહિ તો કાલે, વરસે બે વરસે નવીન જરૂર પોતાનો થશે. અને એ વિચારને ખાતરી જ મળતી હોય એમ નવીન એના પ્રત્યે પોતાનું મમત્વ વધારતો જ ગયો.

થોડાક મહિના વીતી ગયા. સરિતાને પેલી વાત મૂંઝવવા લાગી. નવીન દરરોજ આવતો અને ક્લાક બે ક્લાક બેસી અનેક વાતો કરતો. પણ એમાં લગનની વાત આવતી જ નહોતી. સરિતા પ્રત્યેક પળે ઇચ્છતી કે 'હવે કહી દઉં. જરૂર હા પાડશે.' પણ દિંમત જ ચાલતી નહોતી. 'ના પાડે તો ? ફરીને એવા જ શબ્દો ઉચ્ચારે તો ?' પ્રશ્નો ઊઠતા અને મોંમાંથી બહાર નીકળવા મથતી વાત મેને વીંછું કરીને પાછી વળી જતી. એક દિવસ આખી રાત સરિતાએ જાગીને આ મૂંઝવણ અનુભવી અને છેવટે સવારે નવીનને એક કાગળ લખી નાખ્યો. નવીનને એ કાગળ મળતાં જ એણે જવાબ આપ્યો : 'તમે તે દિવસની વાત ભૂલી ગયાં લાગો છો. આપણો સંબંધ એવું સ્વરૂપ લઈ શકે જ નહિ, તમે એ વિચારને વહેલી તકે દૂર કરજો.' સરિતા કાગળ વાંચીને ઢગલો થઈ ગઈ. એની તમામ આશાઓના ચૂરા ગઈ ગયા હોય એમ બીજા દિવસે કંઈક કારણ આપીને એ ચાલી ગઈ. નવીન તો સમય

થતાં છાત્રાલયમાં આવ્યો પણ સરિતાને ન જોઈ એટલે એ સમજી ગયો કે પોતાના કામળનું જ એ પરિણામ આવ્યું. એણે તુરંત સરિતાને બીજો કાગળ લખ્યો. એમાં 'પોતે શા માટે લખ ન કરી શકે' તે વિસ્તારથી જણાવ્યું. નવીને એવી આશા રાખેલી કે એ કાગળ વાંચીને સરિતાને સંતોષ થઈ જશે પણ વળતી ટપાલે સરિતાનો આ પ્રકારનો જવાબ આવ્યો.

'તમે લખ્યું તે બધું સ્વીકારી લઉં છું, પણ જો તમે લગન ન જ કરવાના હો તો મને પત્ર ન લખો અને ન મળો એવી મારી માગણી છે. તમે મારી આ માગણીથી દુઃખ ન લગાડશો, કારણ કે મારા મનની મિથિતિ અત્યારે અત્યંત નાણુક છે, તમારા વિના હું બીજું કશું જોઈ-વિચારી શકતી નથી.'

નવીનની ધારણા કરતાં આ કાગળ ભુદી જાતો હતો અને એટલે એને ચિંતા થવી જોઈતી હતી, પરંતુ મનમાં આનંદની લાગણી લહેરાવા લાગી. એણે આ નાનકડો કાગળ બે ચાર વખત વાંચ્યો એમાં કાગળ ન લખવાની અને ન મળવાની વાત લખી હતી તે એક ક્ષણ આનંદ આપતી હતી અને એક ક્ષણ વિચારમાં નાખતી હતી. એણે ફરી એક વખત કાગળ વાંચીને ખિરસામાં મૂક્યો અને એ વાતને ભૂલી ગયો હોય એમ પોતાના વ્યવસાયમાં લાગી ગયો.

સરિતાએ નવીનને કાગળ લખવાની તો ના લખી હતી પરંતુ વળતી જ ટપાલે અને એ પછીની દરેક ટપાલે અત્યંત મમતા અને ચિંતાપૂર્વક રાહ જોયા વિના એનાથી રહી શકાયું નહિ. જ્યારે ચાર દિવસ સુધી કાગળ ન જ આવ્યો ત્યારે એણે માન્યું કે 'નવીન મારો થઈ શકે એમ નથી એ વાત સંપૂર્ણ સાચી છે.' છતાં બીજા દિવસે એને છાત્રાલયમાં ચાલ્યા જવાની ઇચ્છા થઈ અને એ ગઈ પણ ખરી.

નવીન તો સરિતાના ગયા પછી પણ છાત્રાલયમાં આવતો જ હતો. એ સરિતા પાસે વધુ સમય શેકાતો એ સાચું, પરંતુ એને ઝોળખાણ તો બીજી વિદ્યાર્થીનીઓ સાથે પણ હતી એટલે સરિતાની ગેર-

હાજરીમાં એમની સાથે કલાક-દોઢ કલાક કાઢી નાખતો હતો. નવીનને પોતાને પણ કદાચ ખબર નહિ હોય અને ચાર પાંચ દિવસમાં જ જેની પાસે વધારે રોકાતો થઈ ગયો હતો તે ઉદયપ્રભાને પણ કદાચ ખબર નહિ હોય, પણ છાત્રાલયની બીજી વિદ્યાર્થીનીઓને લાગ્યું હતું કે નવીનના પ્રેમનું ઝરણુ સરિતા તરફથી ખેંચાઈને હવે ઉદયપ્રભા તરફ વળ્યું છે. સરિતા જ્યારે છાત્રાલયમાં આવી ત્યારે એણે આવું સાંભળ્યું પણ ખરું, પરંતુ કોણ જાણે કેમ, એને લગીર પણ દુઃખ કે આશ્ચર્ય ન થયું. એ તો એ જ મમત્વથી તે દિવસની સાંજે પણ નવીનની રાહ જોવા લાગી. સાંજના છ વાગતાં નવીન આવ્યો ત્યારે કેટલીક કુતૂહલપ્રેમી વિદ્યાર્થીનીઓ જોઈ રહી હતી કે નવીન પહેલાં કાને મળે છે ! પરંતુ બધાંના આશ્ચર્યની વચ્ચે નવીન સરિતાને મળ્યો અને તુરત એણે ઉદયપ્રભાને પણ જોલાવી. સરિતાના મનમાં હેલ્લા પત્રવ્યવહારથી સંકોચ થતો હતો પરંતુ કશું જ ન બન્યું હોય એ રીતે નવીનને વર્તતો જોઈ એના મનને ભાર હળવો થયો. પણ એ સાથે જ દબાતો કચરાતો પેસો વિચાર પણ પ્રકુલવા લાગ્યો. લગભગ બે કલાક એસીને નવીન ચાલ્યો ગયો. નવીન ગયો ત્યારે ઉદયપ્રભા એની પીઠ પાછળ જોઈ રહી હતી પરંતુ એમ તો સરિતા પણ જોઈ રહી હતી, એ એ ત્રાંસી આંખે જોનાર કંઈ અનુમાન કરી શકે એ નહોતું.

આ રીતે તો એક મહિના વીતી ગયો. સરિતા કંઈ કશી જ ન શકી કે નવીનના અંતરમાં શું ચાલી રહ્યું છે. એ દરેકજ આવતો. એ જ રીતે હસતો, બોલતો ને મીઠાસ મૂકીને ચાલ્યો જતો. કોણ જાણે ક્યા કારણે પણ ઉદયપ્રભા ઉપરાંત પણ એક વિદ્યાર્થીની-કમલિની સાથે એને મૈત્રી થઈ ગઈ. કમલિની અત્યાર સુધી અવિવાહિત હતી; પણ સુરેન્દ્ર સાથે એનાં લગ્ન થવાનાં જ છે એ નવીન પણ જાણતો હતો છતાં એ હકીકતથી એની મૈત્રીને કશી આંચ આવતી નહોતી. બે મહિના પછી ઉદયપ્રભા વિષે પણ એણે જાણ્યું

કે કોઈ ધનકુબેરના પુત્ર સાથે એ જોડાવાની છે છતાં સરિતા, કમલિની કે ઉદયપ્રભા-કાઠની મૈત્રીમાં નવીને ન્યૂનતા અનુભવી નહિ. સરિતા ધ્યાનપૂર્વક નવીનને જોઈ રહી હતી. કમલિની અને ઉદયપ્રભા પ્રત્યેના નવીનના વર્તનમાં કંઈક ફેર પડશે એમ સરિતાએ માન્યું હતું, પરંતુ ઝીણી આંખે જોવાં છતાં એ કશો જ ફેર જોઈ શકી નહિ. નવીન પ્રત્યે એને આકર્ષણ તો હતું, પરંતુ પોતે જોયેલા ને સાંભળેલા અનેક જીવાનો કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનું તત્ત્વ નવીનમાં જોતાં એને સમજવાની પણ સરિતાને જિજ્ઞાસા થઈ અને એ જિજ્ઞાસા જેમ જેમ બળવાન બનતી ગઈ તેમ તેમ વિરહનું-નવીનથી દૂર રહેવાની વ્યથાનું-દર્દ આંખું થવા લાગ્યું.

બે મહિના બીજા વીતી ગયા. કમલિની અને ઉદયપ્રભા પરણી ગયાં. નવીને એટલા જ પ્રેમ અને ઉત્સાહપૂર્વક એમનાં લગ્નમાં હાજરી આપી, પરંતુ એ હાજરી દરમિયાન જ કમલિનીની એક મિત્ર સુધા અને પોતાની બેન સુરબાળાની એક મિત્ર મધુકાન્તા સાથે નવીનને મૈત્રી થઈ ગઈ. સરિતા તો આશ્ચર્ય જ પામી ગઈ કે ‘આ બધું છે શું ? નવીનના અંતરની રચના ક્યાં વિચિત્ર તત્ત્વોથી થઈ છે ?’ એનાથી કંઈ સમજાયું નહિ પણ નવીન કંઈક અદ્ભુત, પણ ભયપ્રેરક હોય એવું એને લાગવા માંડ્યું.

સરિતા છાત્રાલયમાં, શાળામાં અને સમાજમાં ઉધાડે કાને ફરતી હતી એટલે કોઈ કોઈ સ્થળે નવીનની આ વિચિત્રતાની વાતો પણ એને સાંભળવા માંડી. પ્રથમ તો નવીન વિરુદ્ધની એક પણ વાત એ સાંભળતી જ નહિ, પરંતુ નવીન જેમ જેમ એને રહસ્યમય લાગવા માંડ્યો તેમ તેમ વાતો સાંભળવાની એની ઇચ્છા પણ જોર કરવા લાગી. સમય જતાં, ન ખમી શકાય એવા આશ્ચર્ય વચ્ચે સરિતાએ જાણ્યું કે નવીન તો એના પાડોશમાં રહેતી લગભગ દરેક કુમારિકાઓ સાથે મૈત્રી ધરાવે છે અને બહારગામ પણ એની કેટલીક મિત્રો છે, જેની સાથે લાગણીભર્યો પત્રવ્યવહાર હમેશા ચાલતો હોય છે. જેમ સરિતાના

આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો, તેમ લયનો પણ પાર ન રહ્યો લય અને આશ્ચર્યની લાગણી વચ્ચે પેની પ્રેમની લાગણી તો કોણે જાણે ક્યાંક જાડે જાડે ડૂબી ગઈ

* * *

છ મહિના વીતી ગયા સરિતાનો સખ્યાસ પૂરી થઈ ગયો હતો અને ઘેર જવાને હવે પદર જ દિવસ બાકી રહ્યા હતા એણે નવીનની પ્રિયિત્તાની જે જે રથો વાતો સાંભળી હતી તે બધે જ રથો હવે નવીનની બદનામીની વાતો થવા માડી હતી સરિતાને દુઃખ ધણ થતું, પરંતુ સાચું શું છે તે એનાથી સમજી જ સકતું નહોતું સરિતાના ધણા શુભેચ્છકા હવે જાણી ગયા હતા કે નવીન અને સરિતા વચ્ચે પ્રેમસબંધ છે અને સરિતા પોતાની સાથે જોડાયા માટે નવીનને વીનવી રહી છે, પરંતુ નવીન આનાકાની પ્રેરે છે નવીનની આનાકાનીનું એ બધાને આશ્ચર્ય થતું, પરંતુ બધા મનમાં એમ માનતા અને સરિતાને સમજાવતા કે એ માણસના હૃદયની પાળો તૂટી ગયેલી છે, એ કદી લગ્ન કરી શકશે નહિ તેમ મર્યાદાપૂર્વક જીવી શકશે નહિ. સરિતા થી આ મનાતું નહોતું, નવીન સાથેના લાગ્યા સબંધ દુઃખિયાન એણે જોયું હતું કે નવીનના હૃદય-પ્રસાદનું રક્ષણ કરતી મર્યાદાની પાળો સામાન્ય લોકો પ્રતા તો ધણી મજબૂત છે, એણે જ નહિ પણ સરિતાને તો ક્યારેક ક્યારેક નવીનમાં યોગીએની શક્તિની પ્રતીતિ પણ થતી હતી, પરંતુ રાત ને દિવસ બ્યારે એણે નવીનની સામે સાંભળના માંડ્યું ત્યારે એનું ચિત્ત પોતાના લાગ્યા ન રહ્યું એક દિવસ ખૂબ વિચારને અંતે એણે હસ યુ કે આ વિશે હવે નવીન સાથે જ વાત કરી અને આ જાડા રહ્યને સમજવું.

નિત્યનિયમ પ્રમાણે નવીન તો સાંજે આવ્યો જ નવીન આવ્યો ત્યારે સરિતા ઘણી ગભીર હતી સરિતાએ કોઈ દિવસ નહિ અને આજે એના મો ઉપર, આખે મા, લાવવાના દહના દર્શન કરવાનું વિચાર્યું પરંતુ દહની એક ગેમા પણ એ જોઈ શકી નહિ સરિતાને થયું, 'ના, ના, આ તો નિમજળાતું જ બીજું સ્વરૂપ છે પણ તન્ત પ્રખ જાણ્યો ત્યારે રોજ

ને રોજ સાંભળુ છું એ બધી વાત જુની?...તો લોકો એની વાત શા માટે કરે? લોકોને એથી કયારે શા?' સરિતાને જવાબો ન મળ્યા નવીન સામે જ બેસે હતો છતાં એ વિચારમાં ડૂબી ગઈ

'સરિતા! નવીન જોત્યો સરિતા વિચારમાં હતી ત્યારે એ એના સામે ટાપી રહ્યો હતો સરિતાના મુખભાવ જોઈ એનાથી પણ ગભીર બની જવાયું હતું

સરિતાએ ચમકાવે જાણે જોયું. આજ પ્રથમ પહેલી જ એણે નવીનના મો ઉપર ગભીરતા જોઈ સરિતા કંઈ જોલ્યા વિના દુઃખપૂર્વક એની સામે ટાપી રહી થોડી વારતા મૌન પછી નવીન જોલ્યો

'આજે તું કેમ ચિતામાં છે?'

નવીન આવું કોઈ દિવસ જોલ્યો જ નહોતો એને સરિતાને બીજા પ્રકારનું આશ્ચર્ય થતા લાગ્યું એ આશ્ચર્યમય સ્થિતિમાં જ કંઈક સમજી જવા માટે એની સામે તાપી રહી

'તું કંઈક દુઃખી લાગે છે?' નવીન ફરીને જોલ્યો.

'હા' સરિતાથી જોની જવાયું

'શા માટે?' એ જ ગભીરતા અને એ જ સ્થિતિથી નવીને પ્રશ્ન કર્યો.

'ખમર નથી પડતી, પણ હવે સડન નથી થતું'

'શું?'

'તમારું વર્તન અને લોકોની વાતો'

'હી. કે નવીન એટલું જોલ્યો મૌન રહ્યો સરિતા જાણ્યા ત્યારે એને જોઈ રહી મૌનની એક પછી એક પળો પસાર થતા લાગી અને સરિતાને લાગ્યું કે નવીનના મો ઉપર કદી નહિ જોયેલું ૭ બ ઉભરાઈ આવે છે સરિતાથી એ ખમાયું નહિ શું જોલ્યું તે એને સજીવ નહિ પોતે બેગી હતી ત્યારથી જોબી થઈને એ નવીન પાસે આવી

નવીન ધીમેથી જાડો અને બહાર જવા લાગ્યો સરિતા ન જોલી શકી, ન રોકી શકી, ન વિચારી શકી નવીન ધીમે પગલે માથું નીચું ઢાળીને એક

પછી એક પગલાં ભરતો છાત્રાલયની બહાર ચાલ્યો ગયો. છાત્રાલયની બે ત્રણ વિદ્યાર્થીનીઓએ પોતાની બારીમાં ઊભાં ઊભાં એને જોયો. એ સૌને કુતૂહલ થયું, પરંતુ એ સૌના મનમાંથી નવીન પ્રત્યેનો સહલાવ તો નાશ પામ્યો હતો એટલે કુતૂહલતા તુરત જ મશ્કરીમાં પરિણમી ગઈ અને સરિતાએ બે ત્રણ વિદ્યાર્થીનીઓના ખડખડાટ હસવાનો અવાજ એ જ ક્ષણે સાંભળ્યો. એ બારણા પાસેથી પાછી વળી પલંગ ઉપર ઢગલો થઈને પડી ગઈ.

* * *

‘શું હશે?’ આખી રાતની મૂંઝવણ પછી સરિતાના મનમાં એ નો એ પ્રશ્ન ઊઠ્યો. એ કંઈ પણ વિચારે ત્યાં એક શુભેચ્છકે આવી એને ખબર આપ્યા કે નવીન આ શહેર છોડીને ચાલ્યો ગયો. આ સમાચારથી સરિતા કંઈ પણ આઘાત. પામે ત્યાં પેલા શુભેચ્છકે કહ્યું કે ‘એ ઘણું જ સારું થયું. એ માણસ સમાજ માટે મોટી આફતરૂપ હતો..’ સરિતાને સાંભળવું ગમતું નહોતું છતાં એના કાનમાં શબ્દો રેડાયા : ‘એણે ઘણી કન્યાઓને લખે કરી છે, ઘણાના વિશ્વાસઘાત કર્યા છે.’ સરિતા દ્રુજવા લાગી. ન ખમાતું હોય એમ એણે લાંબા હાથ કરી પેલા સજ્જનને-બોલતા રોકાયા, પણ એ ન જ રોકાયા, એમણે કહ્યું : ‘હું બાણું છું’ કે એમણે તમારું જીવન પણ.....’

‘નહિ, નહિ. જુકી વાત છે.’ સરિતા પોકારી ઊઠી, ‘એણે કોઈનું જીવન ભ્રષ્ટ નથી કર્યું.....એ એવો નથી...નથી.’ સરિતાનો અવાજ અને અંગ કંપવા લાગ્યાં.

‘તમે છુપાવો મા, જે થયું છે તે બધા લોકો જાણે છે. એ ગયો તે સારું જ થયું. આ શહેરમાંથી એક મહારોગ દૂર થયો.’

સરિતાથી ન સંભળાયું. એ એકદમ ઊભી થઈ ગઈ અને બોલી : ‘મારે નથી સાંભળવું...’

‘તમારી ઇચ્છાની વાત છે.’ પેલો સજ્જન

ઊઠતાં ઊઠતાં બોલ્યો. ‘તમે એનો ખ્યાલ કરશો એમ મેં માન્યું જ નહોતું.’

‘મારે નથી સાંભળવું’ સરિતા ત્રાડ પાડતી હોય એમ બોલી ઊઠી.

‘તમારે સાંભળવું જોઈએ. લોકો વાતો કરે છે કે અંતે એ કુટુંબી મલિન મનોદશા તમે પામી ગયાં અને તમે જ એને આ શહેર છોડાવ્યું છે...’

સરિતા આંખો ફાડીને જોઈ રહી.

‘સાચું કહું છું. ગઈ સાંજે એ અહીંથી ગયો.’

‘બસ, બસ...સ. હવે નહિ!’ રડી પડાતું હોય એમ સરિતા બોલી. પેલા સજ્જન ઊભા થયા હતા તે ધીમે પગલે બહાર ચાલવા લાગ્યા. સરિતા ફરીને પલંગ ઉપર જઈને પડી રહી.

એકાદ કલાક પછી એનું ચિત્ત કંઈક સ્વસ્થ જણાવા લાગ્યું. એને થયું કે નવીનને આ રીતે કહેવામાં પોતે ભૂલ કરી. ‘સાચે જ નવીન ચાલ્યો ગયો હશે?’ વિચાર પેદા થયો. અને તુરત જ નવીનની છેલ્લી ક્ષણોની મુખમુદ્રા નજર સામે તરવા લાગી. ‘કેટલી કરુણ અને કેટલી લયાનક!’ સરિતામાં પેદા થયેલો વિચાર તુરત જ શમી ગયો અને સ્તબ્ધ બની છેલ્લા પ્રસંગના ચિત્રો જ જોવા લાગી.

બે કલાક ખીજ પસાર થઈ ગયા. ‘મારે ઉશ્કેરાવું ન જોઈએ.’ સરિતાને એક ઠંડો વિચાર આવ્યો. ‘મારે નવીનની તપાસ કરવી જોઈએ અને એને સમજાવો જોઈએ.’ સરિતા તૈયાર થઈને બહાર નીકળી. બહાર પગ મૂકતાં જ ફરી એને વિચારો આવ્યા : ‘નવીન પ્રત્યે લોકોને આટલો બધો દ્વેષ શા માટે?’ પેલા શુભેચ્છકે યાદ આવતાં ફરી એ જ પ્રશ્ન થયો કે ‘એને નવીન સાથે વેર શાનું હોય? તો પછી આમ શા માટે?’ જવાબ ન મળ્યો. બુદ્ધિનો એક મંદ અવાજ સંભળાયો : ‘લોકો જૂના વિચારના છે. તેઓ નવીનની આ રીતભાત સાંખી ન શકે.....પણ રીતભાતમાં ખરાબી શી હતી?’ સરિતા જરા ઊંડી ઊતરવા લાગી. ‘આટલી બધી મૈત્રી શા માટે?’

મારે કેમ નવીન સિવાય કોઈ મિત્ર નથી ?.....પણ એમાં શું ? એકું દિલ તો સાફ જ હતું...પણ એ લમ શા માટે નહોતો કરતો ?' વિચારો ધૂમવા લાગ્યા પણ મનને સમાધાન ન જ થયું.

સરિતા પ્રથમ તો નવીનને ઘેર જ ગઈ. ખારણામાં દાખલ થતાં જ સુરજાળા એને મળી અને આંખના ઈસારાથી સરિતાને અંદર આવતી એણે અટકાવી. સરિતા સમજીને બહાર ઊભી રહી, સુરજાળા પણ ધસતું ખારણું આડું કરતી બહાર આવી અને બંને બીજા રસ્તા ઉપર આવતાં રહ્યાં.

‘નવીન....’

‘એ હમણાં જ પાછા આવ્યા.’ સુરજાળાએ જવાબ આપ્યો.

‘ક્યાં ગયા હતા ?’

‘ખબર નથી, પણ ગઈ રાત્રે જ ગયા હતા અને અત્યારે જ પાછા આવ્યા.’

‘અત્યારે શું કરે છે ?’

‘કોઈને કાળજી લખે છે.’

‘કોને ?’ સરિતા ચાલતાં ચાલતાં ઊભી રહી ગઈ.

‘એ મને ખબર નથી, પણ કદાચ તમને જ.’

‘મને ?’

‘હા, મને પૂછના હતા કે તું આજે છાત્રાલયમાં જતાની છે ?’

‘હ.’ સરિતા વિચારમાં ડૂબી.

‘મને તે અંદર કેમ આવવા ન દીધી ?’ થોડીવાર રહી સરિતાએ પૂછ્યું.

‘બા બહુ નારાજ થયાં છે એટલે.’

‘શા માટે નારાજ થયાં છે.’

‘આજ સવારથી લોકો આવે જ છે...’

‘કોણ કોણ આવી ગયું ?’

‘ધણું આવી ગયાં.’

‘પણ ખાસ કોણ ?’

‘બધી એમની મિત્રો સુધા, મધુકાન્તા, ઉદયપ્રભા, કમલિની, શાન્તા, નલિની...’

‘એ...મ ?’

‘હા, બધાને બહુ દુઃખ થયું છે.’

‘હ.’ સરિતા ફરી વિચારમાં ડૂબી.

‘હું હવે જઈશ તું પાછી જા.’ સરિતા ઊભી રહીને બોલી. સુરજાળા આશ્ચર્યપૂર્વક એના સામે એતાં પાછી વળી અને સરિતા આગળ ચાલવા લાગી. એના મનના વિચારો કંઈક સ્થિર થયા. અંદર કંઈક શાંતિ જણાવા લાગી. એ સીધી જ ઉદયપ્રભાને ત્યાં ગઈ. ઉદયપ્રભા એને એતાં જ ચમકીને સામે આવી.

‘થોડી વાત કરવી છે.’ ગંભીર મુખે સરિતાએ કહ્યું.

‘ભલે.’ એટલી જ ગંભીરતાથી ઉદયપ્રભાએ જવાબ આપ્યો અને બંને ઘરમાં આવીને બેઠાં.

‘તમે સમજી તો ગયાં હશે.’ સરિતાએ શરૂઆત કરી.

‘થોડું સમજી છું. નવીનભાઈ વિષે કંઈક વાત કરવી હશે.’

‘હા.’

‘કહે ત્યારે.’

સરિતા જરા મૂંઝાઈ પણ પ્રયાત્નપૂર્વક સ્વસ્થ બની એણે કહ્યું: ‘નવીન આવ્યો તે તો તમે જાણ્યું હશે.’

‘આવ્યા ?’ ઉદયપ્રભા ચમકી. એનાં મોં ઉપર હાસ્ય પણ છવાઈ ગયું.

‘હું હજી મળી શકી નથી. પણ મેં સુરજાળા પામેથી જાણ્યું.’ સરિતા જરીવાર અટકી. ‘હું ત્યાંથી જ આવું છું.’ એટલું બોલી ફરી એ વિચારમાં પડી.

‘પણ તમારે વાત શી કરવી હતી ?’ ઉદયપ્રભાએ સરિતાને મૂંઝાતી બેધ પૂછ્યું.

‘એ જ મારે જાણવું હતું કે નવીનનો તમને શો અનુભવ છે ?’

‘તમને શો છે?’ કંઈક કડકાઈથી ઉદયપ્રભાએ સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘મેં એને યોગી જેવો જોયો છે.’

‘મેં પણ. અને હું જાણું છું ત્યાં સુધી જેના જેના એ સંસર્ગમાં આવ્યો છે તે સૌએ પણ.’

‘તો પછી.....’

‘એમાં નવાઈ જેવું કશું છે જ નહિ. લોકો એવું ન જ સાંખી શકે. એને લોકોનો પણ હું દોષ નથી કાઢતી. સમાજવ્યવસ્થાની રક્ષા કરવી હોય તો વ્યક્તિઓ ઉપર નિયમન મૂકવું જ જોઈએ.’

‘પણ એમાં સમાજવ્યવસ્થાને...’

‘ધણું નુકશાન. તમે જાણો છો?—હું નવીન સાથે લગ્ન ઇચ્છતી હતી.’

‘હે....’

‘એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. હું જ નહિ, તમે પણ ઇચ્છતાં હતાં. અને બીજાં ધણાં...’

સરિતાના આશ્ચર્યને સીમા ન રહી.

‘પણ કોઈ એની સાથે લગ્ન ન કરી શક્યું તેનાં કારણો જાણો છો? એમ ન માનશો કે બધાંને એણે ના પાડી હશે. ના પાડવાનું તો એક તમારે માટે જ બન્યું. બીજા કોઈએ તો એને પૂછ્યું જ નહોતું. સૌ સમજી ગયાં હતાં કે આ લગ્ન કરે એવો માણસ નથી.’

‘એવું શું છે એનામાં?’ સરિતાએ જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

‘એક ભયંકર વસ્તુ છે.....’

‘લોકો કહે છે કે એના હૃદયની પાળો તૂટી ગઈ છે...’

‘ના, ના. પાળો હજી સલામત છે પરંતુ હૃદયના પ્રવાહો ત્યાં જોર જોરથી અથડાઈ રહ્યા છે, ચારે બાજુ અથડાઈ રહ્યા છે. ક્યાંથી તૂટશે તે કોઈ જાણતું નથી. તૂટશે કે નહિ તૂટે તે પણ કોઈ જાણતું નથી.’

‘એટલે શું? મારાથી સમજાતું નથી.’ સરિતા મૂંઝવણમાં જ બોલી.

‘એટલે એ કે એ હૃદયના પ્રચંડ પ્રવાહને યોગ્ય નીક વાટે બહાર લાવવા ઇચ્છતો નથી.’

‘તમે એટલા માટે એની સાથે જોડાવાનો વિચાર છોડી દીધો?’

‘હા, મેં જોયું કે એના પ્રવાહને હું વાળી શકીશ નહિ, એ મને અને સૌને—જો ગાંઠો બનશે તો—ખેદાન મેદાન કરી નાંખશે. મેં જોયું કે એટલે જ એણે તમને લગ્નની ના પાડી. એને મર્યાદા નથી જોઈતી, તેમ મર્યાદાહીન સ્થિતિ પણ નથી જોઈતી, છતાં એને રસ તો જોઈએ છે.’

સરિતા બધું સમજી ગઈ હોય એમ આંખો ઢાળીને થોડીવાર બેસી રહી.

‘હવે મને થોડી વાત કહેશો?’ ઉદયપ્રભાએ પૂછ્યું.

‘શું?’ કંઈક ડરતી હોય એમ સરિતાએ જવાબ આપ્યો.

‘તમારા સાથે છેલ્લે છેલ્લે એને શું બન્યું હતું?’

‘મારા સાથે?’

‘હા, તમારા સાથે.’ ઉદયપ્રભા પૂરી સ્થિરતાથી બોલી. ‘તમારાથી ન કહેવાય એવું હોય તો ન કહેશો.’

સરિતા મૂંઝી રહી એટલે ઉદયપ્રભાએ આગળ ન પૂછ્યું. બંને થોડીવાર મૂંઝાં બેસી રહ્યાં.

‘હું જાઉં ત્યારે.’ સરિતા બોલી.

‘ભલે.’ ઉદયપ્રભાએ જવાબ આપ્યો અને બંને ત્યાંથી જાણ્યાં.

* * *

‘મારા વર્તન વિષે તમને શંકા છે?’

લોકોની વાતો ઉપર તમને વિશ્વાસ છે?’

એ લીટીની આવી ચિટ્ટી સરિતાના નામના એક કવરમાંથી નાકળી. ઉદયપ્રભાને ત્યાંથી આવીને

એ હજી પૂંખેડી નહોતી ત્યાં જ આ ચિટ્ટી એને વાંચવાની મળી. એ તુરત જ કપર સંભાળી લઈને બહાર નીકળી. રસ્તે ચાલતાં લગીર પાર ઊભી રહી અને ફરી એણે ચિટ્ટી વાંચી લીધી. પગ કંઈક ઝડપથી ઊપડવા લાગ્યા. પંદરક મિનિટમાં નવીનતા ઘર પામે આવી પહોંચી, બારણા પાસે આવતાં પગ થોભ્યા. પેલી ચિટ્ટી ફરીને વાંચી અને એની પાછળ બે લીટી લખી નાખી.

‘મને તારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

પણ તારે લગ્ન કરવાં જ જોઈએ.’

એ અંદર ગઈ. નવીન એની રાહ જોતો બેઠો હોય એમ બારણા સામે નજર રાખી બેઠો હતો. ઘરમાં બા વગેરે કોઈ જ નહોતું. મોટા ઘરમાં સંપૂર્ણ શાંતિ હતી. સરિતા કે નવીન એકમેકને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યાં નહિ તેમ કશું બોલ્યાં નહિ. સરિતા છેક એની પાસે જઈને ઊભી રહી અને પેલી ચિટ્ટી કાઢી એના હાથમાં મૂકી. અક્ષરો ઉકેલતાં જ નવીનની આંખ

ચિટ્ટી ઉપર સ્થિર થઈ અને એક ક્ષણ પછી પાંપણો બંધ થતાં આંસુનાં બે ટીપાં નીચે પડી ગયાં.

‘પણ તું મને નહિ સડી શકે.’ ઊંચું માથું કરી રૂંધાતા કંઠે નવીન બોલ્યો.

‘સડી શકીશ. તું મને સાચવજે, હું તને સાચવીશ.’ સરિતા આદ્ર સ્વરે બોલી.

‘પણ લોકો તને ખીંખી નાખશે.’

‘મને લોકોની પરવા નથી. તું મને સંભાળજે.’ સરિતા કરણ બની ગઈ.

‘મારું હૃદય...’

‘હું જાણું છું: સાફ છે, પણ સ્થિર નથી. મારે એને સ્થિર કરવું છે.’

નવીન આગળ ન બોલી શક્યો. એનું માથું ઢળી પડ્યું. સરિતાએ નીચા નમેલા માથા ઉપર પોતાનો કામળ હાથ મૂક્યો.

‘પતન અને પ્રાચલિતમાં લખ્યું છે કે ‘કોઈ પણ સ્ત્રીના અંતરના ઊલ્કાને ઉત્કૃષ્ટ રાગપ્રભુ પ્રેમ પોતે જ્યાં સુધી જતી ન શકે ત્યાં સુધી એ સ્ત્રીનું પાણિમહણ કરતાં પુરુષોએ કંપણ જોઈએ! નહિ તો એમની આ... જેની જ દુર્દશા થવાની. એ સ્ત્રીના હૃદયના તાર ઝણઝણાવી શકે એવો તેના કરતા પ્રબળ પુરુષનો જોવો સ્પર્શ થયો કે તરત જ, સાચા તરવરાટમયી સુખને સ્થાને પોતે જે સ્વાસ્થ્ય અને સતોષદર્પી સુખની આરસમૃતિ જણી કરી હશે, તેનો એ સ્ત્રી વિસ્ફાર કરે, બાવોળા વગરનું જે કંઈ સતોષી શાન્ત જીવન પોતે તેને આપ્યું હોય તે બદલ એ તેનો બાંક કાઢે, એની દુર્દશા થવાની.’ આ વાત ઊલટા સ્વરૂપે પણ એટલી જ સાચી નથી શું?

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા

હિંસા કે અહિંસા ?

આ દેશમાં ઊભાં થતાં લગભગ બધાં આંદોલનો નાણે એક માણસના હૃદયનાં આંદોલનોમાંથી જ ઉદ્ભવતાં હોય એવું ઘણીવાર લાગે છે. છેલ્લા એક મહિનામાં હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન જેટલો ઉગ્ર રૂપે ચર્ચાઓ છે તેટલો ભાગ્યે જ આજ પહેલાં ચર્ચાઓ હોય. જે દિવસે હિંદના રાજકારણમાં ‘અહિંસા’ શબ્દ દાખલ થયો ત્યારે અનેક ચર્ચાઓ થઈ હતી પરંતુ અહિંસક યુદ્ધના અમુક પ્રયોગો કર્યા પછી નાણે બધાને એવી ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે આપણે અહિંસક રીતે જ બધી બાબતોનો સામનો કરી રહ્યા છીએ. છેલ્લા મહોરમ અને હોળીના તહેવારો દરમિયાન દેશમાં કેટલેક ઠેકાણે હિંદુ-મુસ્લિમ તોફાનો થયાં, અને ખાસ કરીને અલાહાબાદમાં એ તોફાનને રમખાણ કહી શકાય એટલી હદ સુધીની સ્થિતિ આવી ગઈ. ત્યારે ગાંધીજીએ અહિંસા વિષેનાં જે પ્રવચનો કર્યાં અને લેખો લખ્યા ત્યારે જ દેશના વિચારકવર્ગને લાગ્યું કે આપણે અહિંસાનો પ્રયોગ હજી ઘણો કાચો છે. આપણા દેશમાં જ્યારથી સ્વરાજની ભૂખ યોગ્ય સ્વરૂપમાં જન્મ પામી છે ત્યારથી જ જે પ્રશ્ને આપણને અનેક વખત મૂંઝવી નાખ્યા છે એ પ્રશ્નના આખરી નિકાલનો માર્ગ અહિંસામાં-સક્રિય અહિંસામાં-રહ્યો છે તેવું આજ પહેલાં આટલી સ્પષ્ટ રીતે આપણને કાંઈએ કહ્યું નહોતું. સમાધાનની, એક બીજા માટે ત્યાગ કરવાની અને કોમી તત્ત્વ તરફ બેદરકાર બની જનતાનું ધ્યાન દેશના આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નો તરફ ખેંચવાની વાતો આજ સુધી આપણે અજમાવતા હતા. હિંદના સાત પ્રાંતોનું સુકાન મહાસલાના હાથમાં આવ્યા પછી રાષ્ટ્રના આંતરિક પ્રશ્નો, જે આજ પહેલાં ઉગ્ર હતા હતાં બહુ ઉગ્ર દેખાતા નહોતા તે ઉગ્ર રૂપે દેખાવા લાગ્યા છે. કિસાન અને મજૂર-સંઘોનો પ્રશ્ન એ હિંદી રાજકારણનો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન પણ ‘જવાબ આપો અથવા તો દેવાળુ ફૂંકી દૂર ખસો’ એમ કહેતો દેશની સમક્ષ આવી પડ્યો છે. અલાહાબાદનું રમખાણ એ તો અગડેલા લોહીનું એક ફૂટેલું ગુમકું માત્ર છે. આપણે નાણીએ છીએ કે વિદેશી રાજ્યકર્તાઓ તરફથી તેમ જ ચોક્કસ કોમીવાદી નેતાઓ તરફથી હિંદના લોહીમાં રોજ ને રોજ કામવાદનું ઝેર પ્રસરાવવામાં આવે છે. આપણા હાથમાં આવે જે અદ્ય સત્તા આવેલી છે તેનો અમલ કરતાં આપણને બરાબર લાગ્યું છે કે જે આપણા આંતરિક પ્રશ્નોનો યોગ્ય નિકાલ લાવવાની આપણામાં તાકાત અને આવડત નહિ હોય તો બ્રિટિશ સત્તાને સંપૂર્ણ રીતે ખસેડવાનું કામ અશક્ય છે. આપણે બ્રિટિશ સત્તા સામે લડવા માટે અહિંસક શસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે તે જે સાફ દાનતથી અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે લીધાં હોય તો એ સત્તાને ટકાવી રાખનારાં તમામ આંતરિક અનિષ્ટોનો સામનો પણ એ જ શસ્ત્રો વડે આપણે કરવો પડશે. અહિંસાનો મંત્ર જે પુરુષ તરફથી

સહન કર્યાં. મારો જવાબ આ છે : એ બધું આપણે કર્યું, પણ પૂરતા પ્રમાણમાં નહિ, આપણે હાંડી-કૂચને અંતે સ્વરાજ મેળવી ન શક્યા, કેમકે આપણી અહિંસા તે શરણીરતી શુદ્ધ અહિંસા નહોતી. આપણે જે કષ્ટો સહન કર્યાં એને લીધે ફટલાંકે ડગલાં આગળ વધ્યા, પણ આપણાં મનમાં હિંસા છુપાઇ રહી હતી. તેથી મારે ૧૯૩૪માં પટનાથી પેટું નિવેદન કાઢવું પડ્યું. અને મારી ખાતરી છે કે જે મેં તે વખતે સવિનય ભંગ મોકુફ રાખવાની સલાહ ન આપી હોત તો આપણા ભાંગીને ભુલ્યા થઈ ગયા હોત. ત્યારથી આપણે એકએક ડગલું આગળ વધતા ગયા છીએ. પણ હવે અંતરદષ્ટિ કરીને જાણું આત્મનિરીક્ષણ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.”

* * *

પણ મને લગ્ય એવો છે કે આપણી અહિંસા જે પ્રકારની હોવી જોઈએ એવી નથી. મહાસભાવાદીઓ મારી ચેતવણીને વિસાત વિનાની ન ગણી કાઢે. આખરે તો અહિંસાની બાબતમાં હું મહાસભાનો, ગમે તેવો કાચો તોયે, નિષ્ણાત મનાઈ છું. પરિસ્થિતિનાં સારાં નિદાનો તે મારા ઇલાએ વિષે મને વિશ્વાસ છે. અમદાવાદ અને વીરમગામનાં રમખાણો, શાહઅલીની મુલાકાત વખતેનું મુબરકુ રમખાણ, અને ખારકોલી સત્યાગ્રહનો આરંભ થવાની અગાઉ જ થયેલી ચૌરાચારીની હિંસાના ઘાબલા હું આપું છું. તે વખતે મારી સલાહથી જે ઇલાએ ચોજવામાં આવેલા તે સાચા હતા એમ પરિણામોએ સારી પેઠે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે, એકે એ પ્રસંગોએ સવિનય ભંગની મોટાપ્રમાણ સામે સખત નાપસંદગી દર્શાવનારા દીકાકારો કંઈ એણ નહોતા. અત્યારના નિદાન વિશે અને મેં બતાવેલા ઇલાએ-વિશે મારા મનમાં તો કશી શંકા નથી. આપણામાં જો અહિંસા અને તેના પ્રકાર વિષે જાણ

જેઓ આગેવાની
વિષે

સૂચનાઓનો અમલ કરવો અશક્ય છે ખરો. એમનામાં જો એવી શક્તિ ન હોય તો મહાસભાના રખડાશમથી ‘અહિંસા’ શબ્દને જેટલી વહેલી રખસદ આપી દેવાય એટલો મહાસભાને અને રાષ્ટ્રને લાભ છે. જગતમાં મહાસભા એ એક જ એવી સંસ્થા છે જેણે, મારી સલાહ માનીને, શુદ્ધ નિર્ભેળ અહિંસાનો સ્વરાજપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. એની પામે પોતાનું ધાયું કરાવવાની એ જ એક શક્તિ પડેલી છે. હું હાથ બીડીને કહું છું કે એ અહિંસા જે પ્રકારની હોવી જોઈએ એવી નહિ હોય તો તે રાષ્ટ્રને ભારે નુકશાન કરશે. છેવટની કસોટીની ધડીએ આપણે કદાચ શરૂ સ્વીકૃષ્ટોને બદલે નામદ માલુમ પડીશું. અને સ્વાતંત્ર્યનો સંગ્રામ ખેડનારોએને માટે નામદાઈ જેવી બીજી એક નામોશી નથી. આપણે અત્યારસુધી જે રસ્તે ચાલ્યાં ત્યાંથી પગલાં પાછાં વાળવામાં શરમાવા જેવું કશું જ નથી, હિંસામય લડત સિવાય આપણે અિશક્તિ સત્તાને ખસેડીને તેનું સ્થાન નહિ લઈ શકીએ એમ જો આપણને લાગતું હોય તો મહાસભાએ રાષ્ટ્રને એ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ ને એ રીતની તૈયારીઓ કરવી જોઈએ. ‘શાંત બેસી શકાય ત્યારે બેસવું, ને ઘા કરવો જ પડે ત્યારે કરવો.’ એવો જે ન્યાય આખા જગતમાં અત્યારે ચાલી રહ્યો છે એને આપણે પણ અનુસરવું રહ્યું. એ જો આપણો ધર્મ બનવાનો હોય, એ નીતિને આપણે અનુસરવાના હોઈએ તો આપણે સત્તર વરસનો કીમતી સમય નકામો ગુમાવ્યો છે. જગ્યા ત્યારથી સવાર. શૂલ જ્યારે દેખાય ત્યારે સુધારવી એમાં કશું ખોટું નથી. રાષ્ટ્રના જીવનમાં સત્તર વરસનો કાળ કશા લેખામાં નથી. મહાસભાવાદીઓ આ ચેતવણી મત્તા છતાં જો હિંસા અહિંસાની વચ્ચે પસંદગી નહિ કરે, તો તેમના ખૂરા હાલ થવાના છે.”

વળ દૃષ્ટાંતો

પછી ‘હરિજનબધુ’માં
એક પત્ર લેવા

આપણને મળ્યો છે તે આજે એમ મહે છે કે તમે અહિંસા પાળી છે, પણ સ્વરાજ માટે એની અહિંસા પર્યાપ્ત નથી તમે તમારા દિલને તપાસો ને જવાબ આપો કે તમારી અહિંસા એક શ્રદ્ધાવાન મહેની અહિંસા છે ? કે એક સગવડભર્યુ હથિયાર માત્ર છે ? શ્રદ્ધાવાન મહેની અહિંસા હોય તો આ ઝામી રમખાણોને નામૂદ કરવાનો રસ્તો ખોળી કાઢે, નહિ તો અહિંસાનો માર્ગ છોડી આખા જગને સ્ત્રીકરવો દિસાનો માર્ગ તમે પણ ખોળી શ્યો.

આપણને મળેલી આ ચેતનશી ખરેખર વખત સરની છે આપણે જે ઝડપે આજે કૂચ થી રવાના થીએ તે ઝડપ જેતા એમ લાગે છે કે આપણા માગને રૂંધતા નેટલા નેટલા પ્રશ્ના છે તે બધા હવે એક સામટા જ આપણા માર્ગમાં આગ આપીને ઊભા રહેશે જે આપણે અત્યારે એ બધા રૂંધોને તોડી દોડી નાખવાની શક્તિ ધરાવતા હોઈશું તો આપણે વિજય નિશ્ચિત છે અને નહિ તો આપણે ફરીને આખો ચકાવો લેવો પડે એવી સ્થિતિ છે આપણે આજસુધી છેલ્લા સત્તર વર્ષથી અહિંસાના શસ્ત્ર વડે લડાઈ કરી છે આજે ઊભા થયેના પ્રશ્નોનો ફેસો પાળી એ જ શસ્ત્ર વડે આપણે લાવવો જોઈએ જે એ રીતે આપણે ન લાવી શકીએ તો આપણે માટે એકઠે એકથી ગણવાનો વખત આવશે ગાંધીજી તો કહે છે કે જે આપણામાં શ્રદ્ધા ન હોય અને અહિંસક પ્રયોગની તાકાત ન હોય તો હવે આ માટે એક ડગ્ગુ પણ આગળ વધવામાં સાર નથી આપણે ખુલ્લો એકશર થીને દિસાનો પ્રયોગ શરૂ કરી દેવો જોઈએ, એમ નહિ કરીએ તો આપણે અહિંસક પણ નહિ ગ્રહીએ અને દિસક પણ નહિ રહીએ આપણે કાયર જ રહેશું.

ગાંધીજી તરફથી આ સ્પષ્ટ ચેતનશી મળ્યા પછી દેશના આગેવાનો ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા છે સૌને એની ખાતરી તો મળે છે કે અહિંસા જે પોતાનું ખમીર ન બતાવી શકે તો એ માત્ર નામદાંધન જ રૂપાણુ નામ છે ડિદુ-સુરિનમ પ્રશ્ન આ દેશનો ઉગ્ર

પ્રશ્ન છે એ પ્રશ્નના નિકાન માટે ગાંધીજી સૂચવે છે કે હજારો કે લાખો જુવાનોની અહિંસક સેના ઊભી થવી જોઈએ આ સેના સામાન્ય સમયમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા લોકોની સેવા કરે અને લોકોના લોહીમાં ભળી ગયેનું કે પ્રતિદિન રેડનામાં આવતું ઝેર દૂર કરે, આમ છતાં જે રમખાણ ફાગી નીકળે તો એને આ કાવવા પ્રાણની આકૃતિ આપે જેને અહિંસાની શક્તિમાં શ્રદ્ધા નથી તે તો તુરત બોલી ઊઠશે કે ‘આ રીતે રમખાણ અટકે જ નહિ આ રીતે નિર્દોષ ભાવનાશીન યુવકોનો કેવળ આત્મધાત જ થાય જેણે અહિંસાની લડતમાં દિરસો નથી લીધો અને એની શક્તિના દર્શન નથી કર્યા એ આવું બોલે એથી તો નવાઈ ન ઊપડે પણ બ્રિટિશ સત્તા સામેની મહાસભાની અહિંસક નીતિ રીતિ સફળ નીપડી છે એમ માનનારા પણ આવી જ અશ્રદ્ધાની વાણી ઉગ્યારે છે ત્યારે નવાઈ ઊપડે છે અને એમ લાગે છે કે ગાંધીજીએ આપણને ઠીક ચેતરી દીધા, કારણ કે આપણને ખમર પડી ગઈ કે આપણે અહિંસાને ઝીની શક્યા નથી જે અહિંસાને ઝીની શક્યા હોત તો એ ચેતન શક્તિનો ખીજ શ્વેત્રમાં ઉપયોગ કરવાનું આપણને સૂઝ્યું જ હોત.

ગાંધીજીએ અહિંસા પ્રતિ એમની જિંદગીમાં ધણા પ્રવચનો કર્યા છે ને લેખો લખ્યા છે, પરંતુ અલાહાબાદના રમખાણોથી એમના અતરમાંથી જે દર્દ ટપકે છે તે આજ સુધી જોનામાં આ યુ નથી આપણે એમના જ શબ્દો વાંચી પરમ શક્તિ અહિંસાનું સ્વરૂપ સમજીએ.

‘મારી તો દૃઢ પ્રતીતિ છે કે મહાસભાનો જે અદ્યતન વિકાસ થયો છે એનું કારણ અહિંસાની નીતિનો સ્વીકાર અને, ગમે તેમનું અધૂરું તો થયું, તેનું પાલન છે મહાસભાની અહિંસા કેવા ખરેખર છે એનો વિચાર કરવાનો વખત હવે આવી પડેલો છે એ નિર્મળ અને અસહાયની અહિંસા છે, કે સમગ્ર અને સામર્થ્યવાનની છે ? એ અહિંસા જે પહેલા પ્રકારની હોય તો એ આપણને આપણે મુખને મી પહોંચાડવાની નથી, અને એનું અનુલી-

હવે જો લાંબા વખત લગી કરવામાં આવે તો તે કદાચ આપણને હમેશને માટે સ્વરાજને સારુ નાલાયક પણ બનાવી દે. નિર્જળ અને અસહાય માણસો વર્તનમાં અહિંસક હોય છે એનું કારણ એ છે કે એથી બીજું કરવાની તેમની મગફૂર જ નથી હોતી. પણ વસ્તુતઃ તેઓ મનમાં તો હિંસા સેવે છે ને તે પ્રગટ કરવાની તક મળે એની જ વાટ જોતા જોસે છે. મહાસભાવાદીઓએ વ્યક્તિગત રીતે તેમ જ સામુદાયિક રીતે તપાસી જોવું ઘટે છે કે પોતાની અહિંસા કયા પ્રકારની છે. એ અહિંસા જો સાચા સામર્થ્યમાંથી ન ઉદ્ભવેલી હોય, તો મહાસભાને માટે ઉત્તમ અને પ્રમાણિક રસ્તો એ છે કે તેણે એ મતલબની જાહેરાત કરવી અને પોતાના વર્તનમાં આવશ્યક ફેરફાર કરવા.

અત્યારસુધીમાં, એટલે કે સત્તર વરસ લગી અહિંસાનું પાલન કર્યા પછી, મહાસભામાં એટલું બળ આવેલું હોવું જોઈએ કે તે થોડાક હજાર નહિ પણ લાખો સ્વયંસેવકોની અહિંસક સેના ખડી કરી શકે. ન્યાં ન્યાં પોલીસ અને લશ્કરની જરૂર પડે એવે દરેક ઠેકાણે આ સેના પહોંચી જવી જોઈએ. એટલે કે, શાંતિ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતાં પ્રાણની આહુતિ આપનાર એક શરા પશુપતિનાથ ગુપ્તને બદલે આપણે સેંકડો પેદા કરવા જોઈએ. અને અહિંસક સેનાનું વર્તન શાંતિના કાળમાં તેમ જ અશાંતિના કાળમાં સશસ્ત્ર માણસોના કરતાં જુદી જાતનું હોય. એ સેનાએ રમખાણોને અશક્ય કરી મૂકે એવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં સતત રોકાયેલી રહેવું જોઈએ. આ સૈનિકોનું કર્તવ્ય એ હોય કે લડતી કામોની વચ્ચે સંપ પેદા કરવો, શાંતિને માટે પ્રચારકાર્ય કરવું, અને પોતાના લક્ષ્ય કે વિલાગમાં વસતા દરેક માણસ—પુરુષ અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ અને બાળક—સૌની સાથે સંપર્કમાં આવવા અને રહેવાય એવી પ્રવૃત્તિઓમાં મગ્યા રહેવું. આવી સેનાએ કોઈ પણ પ્રકારના સંકટને પહોંચી વળવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ, અને ટોળાનું ગાંડપણ શમાવવા માટે પૂરતી સંખ્યામાં પોતાના જીવ

જોખમમાં નાંખવા જોઈએ. એવા થોડાંક સૌ, કદાચ થોડાંક હજાર, વિશુદ્ધ પ્રાણાર્પણ આ રમખાણોની આગને હમેશને માટે જીતીવશે, થોડાંક સૌ યુવકો ને યુવતીઓ જાણીબૂજીને ટોળાનાં કોધાગ્રિમાં હોમાઈ જાય એ આવા ગાંડપણને પહોંચી વળવાની, પોલીસ અને લશ્કરના પ્રદર્શનના ઉપયોગના કરતાં, સરતી ને વધારે શરાતનભરી રીત થઈ પડશે.

કેંલાક કહે છે કે આપણા હાથમાં સ્વતંત્રતા આવશે ત્યારે રમખાણો વગેરે નહિ થાય. આપણે જો સ્વતંત્રતાનો સંગ્રામ ખેડતાં ખેડતાં જ પ્રત્યેક પ્રસંગે અહિંસાનો પ્રયોગ કરવાની કળા સમજતા ને વાપરતા નહિ થઈ ગયા હોઈએ, તો મને તો ઉપર જણાવી એ આશા ઝાંઝવાનાં નીર જેવી લાગે છે. જેટલે અંશે મહાસભાવાદી પ્રધાનોને પોલીસ અને લશ્કરનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે એટલે અંશે આપણે આપણી નિષ્ફળતા કબૂલ કરવી જોઈએ, એવો મારો મત છે. પ્રધાનોએ જે કયું એથી બીજું તેઓ ન કરી શક્યા હોત એ તો દુર્ભાગ્યે તદ્દન સાચી વાત છે. હું ઇચ્છું છું કે દરેક મહાસભાવાદી અને કાર્યવાહક સમિતિ—જો તેમને મારી પેઠે લાગતું હોય કે આપણે નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ તો—એ નિષ્ફળતાનાં કારણો શાં છે એ પોતાનાં મનને પૂછી જુએ.”

“આવા પ્રસંગોએ આપણી અહિંસા નિષ્ફળ કેમ નીવડે છે ? શું એ નિર્જળની અહિંસા છે ? ગુંડાને કારણે પણ આપણે આપણી શ્રદ્ધાથી ચલિત ન થવું જોઈએ ને એમ ન કહેવું જોઈએ કે ‘અમે એમને ફાંસીએ ચડાવીશું’ કે જરૂર પડશે તો ગોળીએ વીંધીશું.’ તેઓ પણ આપણા દેશસાધકો છે. તેઓ આપણને મારી નાંખે તો આપણે એમને આપણો જીવ લેવા દેવો જોઈએ. સંગઠિત હિંસાની સામે નિર્જળની અહિંસાથી ઝીક ન ઝીલી શકાય, એની સામે તો શરામાં શરા માણસની અહિંસા જ ટક્કર ઝીલી શકે. તમે કહેશો કે આપણે પૂતી અહિંસા પાળી છે. આપણે સવિનય લંગની લડતમાં અહિંસક હતા, આપણે લાદીના માર આધા, એથી પણ ભારે કષ્ટો

સહન કર્યાં. મારો જવાબ આ છે એ બધું આપણે કર્યું, પણ પૂરતા પ્રમાણમાં નહિ, આપણે દાહી-કૂચને અતિ સ્વરાજ મેળવી ન શક્યા, કેમકે આપણી અહિસા તે શરવીરની શદ્ધ અહિસા નહોતી આપણે જે કપ્પે. સહન કર્યાં એને લીધે કેટલાક ડગલા આગળ વધ્યા, પણ આપણા મનમાં હિસા છુપાઈ રહી હતી તેથી મારે ૧૮૩૪માં પત્નાથી પેનુ નિવેદન કાઢવું પડ્યું અને મારી ખાતરી છે કે જો મે તે વખતે સવિનય ભગ મોકુફ રાખનાની સનાહ ન આપી હોત તો આપણા લાગીને બુઝા થઈ ગયા હોત ત્યારથી આપણે એકએક ડગલુ આગળ વધતા ગયા છીએ પણ હવે અતરદષ્ટિ કરીને જોડુ આત્મનિરીક્ષણ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે .

* * *

પણ મને ભય એવો છે કે આપણી અહિસા જે પ્રકારની દેવી જોઈએ એવી નથી મહાસભાના દોષો મારી ચેતવણીને વિસાત વિનાની ન ગણી કાઢે આખરે તો અહિસાની ખાખતમાં હું મહાસભાનો, ગમે તેવો કાચો તોયે, નિષ્ણાત મનાઉં છું. પરિસ્થિતિના મારા નિદાનો ને મારા ધલાએ વિષે મને વિશ્વાસ છે અમદાવાદ અને વીરમગામના રમખાણો, શાહમદાની મુનાકાત વખતલુ મુજર્જનુ રમખાણ અને બારડોલી સત્યાગ્રહનો આરભ થનાની અગાઉ જ ચંચેલી ચારાચારીની હિસાના દાખના હું આપુ છું તે વખતે મારી સનાહથી જે ધલાએ યોજવામાં આવેલા તે સાચા હતા એમ પરિણામોએ સારી પેઠે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે જોકે એ પ્રસંગોએ સવિનય ભગની મોકૂફી સામે સખત નાપમદગી દર્શાવનારા દીકામરો કંઈ જોજા નહોતા અતારના નિદાન વિશે અને મે ખતાવેલા ધલાએ વિશે મારા મનમાં તો કશી શંકા નથી આપણામાં જો અહિસા અને તેના પ્રકાર વિશે જાગૃત અને અવિચળ શ્રદ્ધા હોય તો આ ધલાએ આપણા ગળા ખદારના નથી

જેઓ આગેવાની કરે છે તેમનામાં જો અહિસા વિશે જાગૃત ને અવિચળ શ્રદ્ધા ન હોય તો આ

સૂચનાઓનો અમન કરવો અશક્ય છે ખરો એમ નામાં જો એવી શ્રદ્ધા ન હોય તો મહાસભાના શબ્દ કાશમાંથી 'અહિસા' શબ્દને જેટલી વહેલી રખસદ આપી દેવાય એટલો મહાસભાને અને રાષ્ટ્રને લાભ છે જગતમાં મહાસભા એ એક જ એવી સંસ્થા છે જેણે મારી સવાહ માનીને, શુદ્ધ નિમેળ અહિસાનો સ્વરાજપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે એની પાસે પોતાનું ધાર્યું કશવડાની એ જ એક શક્તિ પડેલી છે હું હામ બીડીને કહું છું કે એ અહિસા જે પ્રકારની હોવી જોઈએ એવી નહિ હોય તો તે રાષ્ટ્રને ભારે નુકશાન કરશે છતાંની ખસોગીની ધડીએ આપણે કદાચ શર્મા સ્વીપુરખોને બાલે નામદ માલુમ પડીશું. અને સ્વાતંત્ર્યનો સગ્રામ ખેડનારાઓને મારે નામદાંધ જેવી બીજી એક નામોશી નથી આપણે અત્યારસુધી જે રસ્તે ચાલ્યા ત્યાંથી પગલાં પાગ વાળવામાં શરમાવા જેવું કશું જ નથી, હિસામન લડત સિવાય આપણે બ્રિટિશ સત્તાને ખસેડીને તેનું સ્થાન નહિ લઈ શકીએ એમ જો આપણને લાગતું હોય તો મહાસભાએ રાષ્ટ્રને એ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ ને એ રીતની તૈયારીઓ કરવી જોઈએ 'શાત ખેસી શકાય ત્યારે ખેસવું, ને ઘા કરવો જ પડે ત્યારે કરવો' એવો જે ન્યાય આખા જગતમાં અત્યારે ચાલી રહ્યો છે એને આપણે પણ અનુસરવું રહ્યું એ જો આપણો ધર્મ બનવાનો હોય, એ નીતિને આપણે અનુસરવાના હોઈએ તો આપણે સત્તર વરસનો કીમતી સમય નકામો ગુમાવ્યો છે જગ્યા ત્યારથી સત્તર બૂન જ્યારે દેખાય ત્યારે સુધારવી એમાં કશું ખેડ નથી રાષ્ટ્રના જીવનમાં મત્તર વરસનો કાળ કદા લેખામાં નથી મહાસભાવાદીઓ આ ચેતવણી મળ્યા છતાં જો હિસા અહિસાની વચ્ચે પસદગી નહિ કરે તો તેમના બૂરા હાન થનાના છે .

ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંતો

ઉપરની નેધિ લખાયા પછી 'હરિજનમધુ મા પતિત સુદરનાનો ગાંધીજી ઉપરનો એક પત્ર જોવા

મળ્યો. એ પત્રમાં જે ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંતો છે તે અહીં મૂક્યા વિના રહી શકાતું નથી. એ દૃષ્ટાંતો વાંચ્યા પછી એમ થાય છે કે ગાંધીજીની અહિંસાનું તેજસ્વી બીજ આ દેશમાં ઊગી શકે એવી ધરતી તો અહીં મળી જ શકે:

“૨૪ મી અને ૨૫ મી માર્ચે કલ્યાણદિવીનો મેળો ભરાય છે. મેળો ભરાય છે તે જગા શહેરના મધ્યભાગમાં આવેલો હિંદુ લત્તો છે, પણ એની આસપાસ બધી મુસલમાન વસ્તી છે. એટલે મેળો ભરી જ ન શકાય એવું લાગતું હતું. સાંજથી સવાર સુધી બહાર ન ફરવાનો હુકમ હતો, ૧૪૪મી કલમ ચાલુ હતી, અને ૨૪ મીએ બે મહદાં રસ્તા પર પહેલાં દેખાયાં હતાં. અધિકારીઓએ પહેલાં તો મેળો ભરવાની પરવાનગી આપવા ના પાડી. પછી તેમણે ઢીલું મૂક્યું; ને હિંદુઓ તરફથી કંઈ પણ અધટિત બનાવ બનશે તો હું મારો જીવ આપીશ એવી ખાતરી મેં આપી એટલે એમણે પરવાનગી આપી. પછી હું મુસલમાનો ખાસે ગયો. એમણે મારી સાથે સારી રીતે વાતચીત કરી,.....જનાબોએ ઘણી મદદ કરી, પણ એક ગુહસ્થ જે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ થવા દેવા માગતા નથી તેમણે સૌથી વધારે મદદ કરી. એમણે કહ્યું કે ‘હું ચાર મુસલમાન લત્તાની બોળાધરી આપું છું, ને કંઈ અધટિત બનાવ બનશે તો તમે તમારો જીવ આપો તે પહેલાં હું મારો જીવ આપીશ. આમ મેળો તો ભરાયો. એનું શ્રેય પોલીસ, મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ અને સ્વયંસેવકો, અગ્રવાલ સેવા સમિતિના સ્વયંસેવકો અને બીજાઓના સહકારને છે. પણ સૌથી વધારે શ્રેય તો જે મુસલમાન બિરાદરોએ બખેડો ન થવા દેવાનું પોતાનું વચન પાળ્યું તેમને છે. આ બાબતમાં પંડિત રમાકાંત માલવીયાએ જે સેવા કરી છે તેના જેટલી સ્તુતિ કરું એટલી ઓછી છે. આપણ, હું આપને એટલું તો ખસૂસ કહું કે બ્યારે ગુંડાઓ મારફાડ ને લૂંટફાટ કરી રહ્યા હતા તે વખતે, પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખીને, બીજાનાં જાનમાલની રક્ષા કરવામાં મદદ કરનાર માણસો-હિંદુ

તેમ જ મુસલમાન—ઓછા નહોતા. એ મેં મારી નરી આંખે જોયેલું. એક બનાવનો ઉદભવ મારે ખાસ કરવો જોઈએ. એક જગાએ એક સાંકડી ગલી છે, તેને એક છેડે મોટા ભાગની વસ્તી હિંદુની છે, ને બીજે છેડે મોટા ભાગની વસ્તી મુસલમાની છે. હિંદુની સંખ્યા ઓછી છે, ઘણીવાર મુસલમાનોની ટોળીઓ હુમલા કરવાના ધરાદાયી ત્યાં આવેલી. પણ સેવાનિવૃત્ત થયેલા એક સરકારી નોકરે પરિસ્થિતિ સંભાળી લીધી. તે મુસલમાન હોઈ તેમણે એમના સહધર્મીઓને કહ્યું કે ‘અહીંથી પાછા વળો, નહિ તો મારા મહદા પર થઈને તમારે ચાલવું પડશે’

આ કાગળ પૂરો કરતાં પહેલાં મારે પશુપતિનાથ ગુમતી શાંત હિંમત વિષે ગર્વ ને આભારપૂર્વક બે શબ્દ લખવા જ જોઈએ. તેઓ ૧૭મીની આખી રાત મારી સાથે હતા. ૧૮મીએ પણ એમણે અવિચ્છાંતપણે ને નિષ્પક્ષભાવે કામ કર્યું. ૧૯મીએ એનમા પર જરાનો સખત ઘા થયો. એમનાં પત્ની વીસેક વરસનાં છે, એમને સાંત્વન આપવાને ગયો ત્યારે એમણે કહ્યું “કે મારા પતિ દેશની સેવા કરતાં ધાયલ થયા એને સારુ મને અભિમાન ઊપજે છે.”

કાર્યવાહક સમિતિ

આ વખતે કલકત્તામાં મળેલી મહાસભાની કારો-બારીમાં અગત્યની મંત્રણાઓ થઈ પણ મહત્વના ગણી શકાય એવા ઠરાવો તો ત્રણ જ થયા. છાપાના અહેવાલો જોતાં એમ લાગે છે કે અહિંસક સેના ઊભી કરવાની ગાંધીજીની સૂચના ઉપર કારોબારીએ ગંભીર ચર્ચા કરી હતી અને આસામ અને બંગાળની ધારાસભામાં મહાસભાએ કેવું વલણ લેવું તે અંગે પણ અગત્યની ચર્ચા થઈ હતી. વાતાવરણ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આસામમાં તો થોડા સમયમાં જ મહાસભા સત્તા ઉપર હોય એવી સ્થિતિ આવી જશે. બંગાળમાં આસામના પ્રભાવમાં મહાસભાનું કામ મુશ્કેલ છે પરંતુ હકક પ્રધાનમંડળનાં સિંહાસનો તો ડાલવા લાગ્યાં છે એમાં શંકા જેવું નથી. પ્રથમથી જ પ્રધાનપદના

વિરોધી હતા તેઓમાના કેટલાક એમ કહે છે કે 'આસામ અને બંગાળમા મહાસલા ને બીજા પક્ષો સાથે જોડાઈને પ્રધાનપદ સ્વીકારશે તો મહાસલામાં રહ્યું સહ્યુ ક્રાંતિનું તત્ત્વ હશે તે પણ મરી જશે' આવી બધી ટીકાઓ આટલા અનુભવે હવે હાસ્યાસ્પદ જ લાગતી જોઈએ મહાસલાએ ધારાસલાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો તેનો સ્પષ્ટ અર્થ તો સ્વરાજપ્રાપ્તિ માટે એ પણ એક હથિયાર સ્વીકાર્યું એમ જ થાય હવે એ હથિયાર કેમ વાપરવું તેની બધી જ વિગતોના પ્રથમથી જ નિયમો ન ધડી શકાય એ હથિયાર આપણે ધાત ન કરી નાખે અથવા વગર વપરાશે કટાઈને ભાર રૂપ ન બની એસે એટલું જ આપણે ધ્યાન રાખવાનું હોય મહાસલાના અગ્રણી ઓએ પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા પછી એક બાબતનો તો બાણે નિર્ણય જ કર્યો લાગે છે કે વિરોધીઓની ટીકાઓનો જવાબ સરકારે કે ભાષેરોથી ન આપવો પણ કાર્યથી જ આપવો સરહદનું પ્રધાનમંડળ બીજા છ પ્રાંત જેવું શુદ્ધ મહાસલાવાદીઓનું પ્રધાનમંડળ નથી, છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે સરહદ પ્રાંત કોઈ પણ પ્રાંતની પાછળ નથી રહેતો એ કરતાં સચોટ દાખતો તો સિધ્ધનો છે. ત્યાં તો સાઠ જેટલા સભ્યોની ધારામાં ભામા મહાસલા પક્ષ માત્ર આઠ સભ્યોનું જ બળ ધરાવે છે જના હિદાયતુડનાનું પ્રધાનમંડળ ઉચ્ચનાની નાખવામાં અને આજનું પ્રધાનમંડળ સ્થાપવામાં મહાસલાનો મોટો હિસ્સો છે આપણે બાણીએ છીએ કે આજનું પ્રધાનમંડળ મહાસલાના અમુક આદેશોનું તો પાનન કરવા લાગી જ ગયું છે આ સ્થિતિમાં જો મહાસલા લડતનો જીદ્યૂન સમજે તો આ પ્રધાનમંડળને પણ ઉચ્ચનાવવાની બાજુમાં જ સાથ આપે અને પરિણામે સંપૂર્ણ મહાસલા વિરોધી પ્રધાનમંડળ સત્તા ઉપર આવી જન એટલે મિથમા મહાસલાએ આજના પ્રધાનમંડળને મહાસલાના સિદ્ધાંતોની મર્યાદામાં રહીને સહાય આપવાનું ઠરાવ્યું છે આમ કરનાથી જ એક વખત અશક્ય દેખાતી વસ્તુસ્થિતિ સિધ્ધમાં જીવી થઈ ગઈ છે અને મહાસલાની તાકાત

વધતી જાય છે આમામ અને બંગાળની સ્થિતિ તો આ રીતે ઘણી ચડિયાતી છે ત્યાં તો એક પક્ષ તરીકે મહાસલા બહુ બળવાન છે એ કોઈ પક્ષ સાથે જોડાય તો પોતાના સિદ્ધાંતો અને નીતિરીતિ બજાવીને જ જોડાય અને આમ થાય તો એ બંને પ્રતિમા મહાસલાની તાકાત અનેકગણી વધી જાય આ દિવસ ધણો જ નજીક હોય એમ અત્યારે જણાય છે કારોનારી સમિતિએ આ વિરોધો દરાવ નથી કર્યા પણ આ વિષય પરત્વે તૈયારી તો આવી જ રહી છે

કારોનારીએ જે ત્રણ દરાવો કર્યા તે એવા બધા સ્પષ્ટ છે કે અહીં એમ ને એમ રજૂ કરી દીધા છે મધ્યપ્રાંત અંગેના ત્રીજા દરાવમાં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત ધારાશાસ્ત્રીની સનાહ લેવાની વાત છે તેનો અમલ થઈ ગયો છે અને સર મન્મથનાથ મુખર્જી એ પ્રશ્નને લગતા કાગળિયા તપાસી રહ્યા છે એમનો નિર્ણય આજમાનમાં જ બહાર આવે એમ છે કારોનારીમાં જે ત્રણ દરાવો થયા તે અહીં રજૂ કર્યા છે

કાર્યવાહક સમિતિ દરાવ

૧. વિદેશી માલિકી અને વહીવટવાળી અને, ખરી સ્વદેશી કંપનીઓમાં ખપવાની આશાએ કે એ ઉદ્દેશથી, પોતાના નામની જોડે 'ઇન્ડિયા લિમિટેડ' કે એવા શબ્દો ઉમેરનારી કંપનીઓની સખ્યા ઝપાટા ભેર વધતી જાય છે એ જોઈને પ્રાચવાહક સમિતિને બહુ ચિંતા થાય છે આવી કંપનીઓ સ્થાપવાની અસર એ થાય છે કે હિંદી ઉદ્યોગોના વિકાસ અને વૃદ્ધિ માટે હિંદુસ્તાન સરકાર સ્વદેશી ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવાની નીતિ ચલાવતી આવી છે તેમાથી હિંદુસ્તાનને જે કોઈ લાભ કે ફાયદા મળવાની આશા છે તે લાભ તેના હાથમાંથી ઝૂટની લેવાય છે

મહાસલાએ નવા રાજ્યનિધારણનો-તેમાં રાજકીય સ્વાતંત્ર્યને નામે મીંકું છે એમના માટે જ નહિ, પણ રાજ્યનિધારણના કાયદામાં જોડે 'અંગ્રેજો સામેનો બેદલાવ' કહેવામાં આવે છે તેને લગતી કલમો છે

તેને માટે પણ—હમેશાં વિરોધ કર્યો છે. કાર્યવાહક સમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે આ કલમો હિંદુસ્તાનને હિતકારક નથી, પણ આ દેશની કુદરતી સાધનસંપત્તિનું શોષણ કરવાનું કામ કેવળ પરદેશી પ્રત્યજ્ઞોના માણસોના જ હાથમાં રહે એવા ધરાદાયી ને એ જ ધારણાથી, રાખવામાં આવેલી છે. કાર્યવાહક સમિતિ નિશ્ચયપૂર્વક જાહેર કરે છે કે જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં હિંદુસ્તાનના હિતને ખાતર જરૂર પડશે ત્યાં હિંદુસ્તાનને વિદેશી સ્વાર્થોની સામે ભેદભાવ—એ શબ્દ વાપરવો જ હોય. તો—કરવાનો હક ખસૂસ રહેશે.

હિંદુસ્તાનમાં મૂડી કે અમુક પ્રકારની કુશળતા ન મળી શકે એમ હોય અથવા તો હિંદુસ્તાનને તેની ગરજ હોય ત્યારે વિદેશી મૂડીનો ઉપયોગ કરવામાં કે કુશળ બુદ્ધિશાળી વિદેશીઓને કામ પર રાખવામાં કાર્યવાહક સમિતિને કશો વાંધો નથી; પણ તે એ જ શરતે કે એની મૂડી ને એવી કુશળતા હિંદીઓનાં અંકુશ, સંચાલન અને વહીવટ તજે રહે અને તેના હિંદુસ્તાનના હિતને અર્થે ઉપયોગ થાય.

વળી કાર્યવાહક સમિતિનો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે કોઈ પણ કંપનીનાં અંકુશ, સંચાલન અને વહીવટ હિંદીઓના હાથમાં ન હોય ત્યાંસુધી તેને સ્વદેશી ગણી શકાય નહિ ને ગણવામાં આવશે નહિ. હિંદુસ્તાનની કુદરતી સાધનસંપત્તિનું શોષણ કરનારી વિદેશી ઔદ્યોગિક કંપનીઓ આ દેશમાં ઝિંકાય એ જ ને હિંદી ઉદ્યોગોના વિકાસનું પરિણામ આવી શકે એમ હોય, તો કાર્યવાહક સમિતિ તો એ જ ખહેતર માને છે કે એ વિકાસ આગળ વધવામાં ભલે વિલંબ થાય તેથી કાર્યવાહક સમિતિ માને છે કે હિંદીઓનાં અંકુશ, સંચાલન અને વહીવટ નીચે ઉદ્યોગોને પગભર કરીને જ હિંદુસ્તાનની સાધનસંપત્તિનો વિકાસ સાધવો જોઈએ. એમ કરવું એ હિંદુસ્તાનના આર્થિક સ્વાતંત્ર્યને માટે અતિ આવશ્યક છે.

૨. કાર્યવાહક સમિતિને એ જાણીને આશ્ચર્ય થયું છે કે ઉત્કલના અત્યારના ગવર્નર રજા પર જતાં

તેની ગેરહાજરીમાં ઉત્કલની સિવિલ સર્વિસના, પ્રધાનોના તાબાના, એક અમલદારને ગવર્નરની જગાએ કામચલાઉ નીમવામાં આવ્યો છે. એવી નિમણૂક અતિશય અનિષ્ટ છે, અને બીજા દેશોમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત પ્રથાની વિરુદ્ધ છે. જે માણસો પોતાના તાબામાં રહ્યા હોય ને જેના પર તેમની ખશમરજી કદાચ થઈ હોય એવા માણસોના પ્રધાન થવું એ પ્રધાનોને માટે મુશ્કેલ છે. કાર્યવાહક સમિતિની જાણમાં આવ્યું છે કે ઉત્કલના પ્રધાનોએ આ નિમણૂકની સામે પોતાનો વિરોધ નોંધાવ્યો છે અને એને વિષે પોતાની તીવ્ર નાપસંદગી દર્શાવી છે. ગવર્નર—જનરલ કે ભારતમંત્રી, જેને આની સાથે સંબંધ હોય તેને, આ નિમણૂકમાં ફેરફાર કરવા આ સમિતિ સૂચવે છે. હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશોને કામચલાઉ ગવર્નર નીમવાની ધત્તર દેશોમાં સ્વીકારાયેલી પ્રથાને સ્વીકાર કરવાની આ સમિતિ સૂચના કરે છે.

૩ મધ્યપ્રાંતમાં ન્યાયખાતાના પ્રધાને, એક છોકરી પર બળાત્કાર કરવાના આરોપસર સજા પામેલ એક કેદીને માફી આપી સજા મુદત પૂરી થતાં પહેલાં રજા કરી, તેને અંગે જે વિષમ પ્રસંગ ઊભો થયો છે તેની કાર્યવાહક સમિતિએ નોંધ લીધી છે. કાર્યવાહક સમિતિએ આ બાબતમાં મધ્યપ્રાંતના કેટલાક પ્રધાનો સાથે વાતો કરી છે. મધ્યપ્રાંતની ધારાસભામાંના મહાસભા પક્ષની સભામાં ન્યાયખાતાના પ્રધાને દિલગીરી પ્રદર્શિત કરેલી ને રાજીનામું આપેલું.

કાર્યવાહક સમિતિ એ વાતની પણ નોંધ લે છે કે એ પ્રધાને પોતે આ વસ્તુની ગંભીરતા ન સમજવા સારુ ને આ પગલુ ભરતાં પહેલાં બીજા સાથીઓની સંમતિ ન મેળવી તેને સારુ માફી માગી છે તેથી મહાસભાના પ્રધાનોને અને ધારાસભામાંના મહાસભા પક્ષને સંતોષ થયો છે.

કાર્યવાહક સમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે ન્યાય નિર્ણય પર આવવાને સારુ જે ખરા પ્રશ્નો વિચાર કરવાનો છે તે એ છે કે એ પ્રધાને ન્યાયનો ધાત

થાય એવી ભૂલ કરી છે ? ને કરી હોય તો, ન્યાયને ખાતર, રાજ્યવહીવટની ચોખ્ખાઈને ખાતર, અને સ્ત્રીઓના શિયળની રક્ષાને ખાતર, એ પ્રધાને રાજનામું આપવું એ જ એક યોગ્ય માર્ગ હતો. એથી બહુ ને કરી અન્યાય ન થયો હોય તો રાજનામું આપવાની તેમ જ માણી માગવાની પણ કશી જરૂર રહેતી નથી.

આ વિષયના ગુણદોષનો વિચાર કરીને નિર્ણય પર આવવા જેટલી સામગ્રી કાર્યવાહક સમિતિ પાસે નથી; અને તેના પર એકદમ નિર્ણય આપી દેવાની કાર્યવાહક સમિતિની ઇચ્છા નથી.

કાર્યવાહક સમિતિના કામકાજ દરમિયાન, વીમાની ખાખતમાં દગો કરવા માટે સગ્ન પામેલા કેદીની સગ્ન રદ કરીને ખીંચે એક દાખલો પણ જાણવામાં આવ્યો. કંઈ પણ નિર્ણય પર આવતાં પહેલાં કાર્યવાહક સમિતિએ એ આવશ્યક માન્યું છે કે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત ધારાશાસ્ત્રીને વિનંતિ કરવી કે તે આ બંને કેસ તપાસે અને કાર્યવાહક સમિતિને સલાહ આપે કે ન્યાયનો ઘાત થાય એવી ગંભીર ભૂલ પ્રધાનને હાથે થઈ છે કે નહિ.

કાર્યવાહક સમિતિ પ્રજાને વિનંતિ કરે છે કે તેઓ સમિતિના નિર્ણયની રાહ જુઓ, અને એટલો વિશ્વાસ રાખે કે એ નિર્ણય કોઈ પણ જાતના પક્ષપાત વિના આપવામાં આવશે. આ કિસ્સાની સામે મહિલાવર્ગમાં જે ખગલગાટ થયો છે એ યોગ્ય જ છે. એ મહિલાઓને કાર્યવાહક સમિતિ ખાતરી આપે છે કે સ્ત્રીઓના શિયળને સ્ત્રીઓ ગણે છે એના કરતાં કાર્યવાહક સમિતિ જરાયે ઓછું મોંઘામૂલું ગણતી નથી.

ગાંધીજીનું મિશન

સંભવ છે કે રાજકેદીઓની મુક્તિનો પ્રશ્ન એ આજે ગાંધીજીના હૃદયમાં સૌથી અગત્યનો પ્રશ્ન હોય. એમનું અંગાળતું મિશન હજી પરિપૂર્ણ નથી થયું પરંતુ જે અનુમાનો થાય છે, તે આશારપદ છે. હમણાં વાય-સરોય સાથે મુલાકાત થઈ તેની તો કશી જ વિગત

ખદાર નથી આવી પરંતુ વાતાવરણ ઉપરથી એવું લાગે છે કે બ્રિટિશ સત્તાને આજે કોઈ પણ રીતે હિંદને શાંત રાખવાની ઇચ્છા છે. ખીજી બાજુ જેમના હાથમાં હિંદનું સુકાન છે એવા ગાંધીજીની ઇચ્છા પણ આજને તખ્તે દેશને સવિનયભંગની અગ્નિધરી ક્ષામાં ઉતારવાની દેખાતી નથી. તેઓ મહાસભાને દરેક પ્રશ્નમાં જે સલાહ આપી રહ્યા છે તે ઉપરથી લાગે છે કે જે રોકટોક વિના આજના વાતાવરણમાં આગળ ધપી શકે એમ હોય તો લડતનો વાવંટો ફરકાવવાની જરૂર નથી. બિહાર અને યુ.પી.ના પ્રશ્ન વિશે આપણે જોયું કે અંતે મહાસભાનું જ ધાયું થયું. એ પ્રશ્ન વખતે મહાસભા ધારત તો તુરત જ લડાઈ જીતી કરી શકત. એવું જ કંઈક અંશે ઓરિસ્સાના પ્રશ્નમાં આજે બની રહ્યું છે, પણ એમ લાગે છે કે એમાં પણ મહાસભાનો જ વિજય થશે. ગાંધી-લીલીયગોની મુલાકાતનું સંપૂર્ણ રહસ્ય ભલે ન સમજી શકાય, પણ એક વાત તો સમજી જ શકાય છે કે હિંદી પ્રજા અને બ્રિટિશ સત્તા એક ખીંચેને સમજવાનો જ ત્યાં પ્રયત્ન કરતા હતા. આજે લડાઈનું એક પણ ચિહ્ન દેખાતું નથી, પણ હિન્દના સ્વચ્છ દેખાતા આકાશમાં ફેડરેશનનું વાદળ આવતાં તોફાન જાગી ઊઠશે તેની હિંદી સત્તા-ધારીને પૂરી ખીક છે, એમાંથી માર્ગ કાઢવા માટે જ ગાંધી-લીલીયગોની મુલાકાત થઈ છે એમ કોઈ કહે તો એવું અનુમાન ખોટું ન પડે. એ માર્ગ કેવો નીકળે છે તે તો વખત આબે જ ખખર પડશે. આજે તો તુરતમાં તોફાન ઊડે એવું કશું દેખાતું નથી.

ગાંધી સેવા સંઘ

આ સંઘની સ્થાપના તો તેર-ચૌદ વર્ષ પહેલાં થઈ છે, પરંતુ છેલ્લાં ત્રણેક વરસ થયાં જ એના વિશે વધુ જાણવાનું મળે છે. આ સંઘ સંપૂર્ણ રીતે મહા-સભાથી સ્વતંત્ર સંસ્થા છે, પરંતુ ગાંધીજીની વિચાર-ધારા પ્રમાણે કામ થતું હોવાથી એ મહાસભાની સહાયક અને પૂરક સંસ્થા હોય એવી રિયતિ છે. આ સંઘે ગયે વરસે એના સભ્યોને ધારસભામાં જવાની પરવાનગી આપીને એક નવો જ માર્ગ અખત્યાર કર્યો

હતો. આ વર્ષે એ માર્ગે એટલી મોટી કૂચ થઈ છે કે ગાંધીજીની જીવનપ્રવૃત્તિમાંની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ હવે બાકી રહી નથી. આ વરસે થયેલા ઠરાવો આ નીચે આપવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી એક વસ્તુ ફલિત થાય છે કે જેમ માનવજીવનના ભાગલા ન પાડી શકાય તેમ રાષ્ટ્રજીવનના પણ ભાગલા ન પાડી શકાય. સમગ્ર રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ ધ્વજનાર રાષ્ટ્રના એક પણ અંગને અળગું ન રાખી શકે. મહાસભાએ ન્યારથી પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા ત્યારથી તો પરિસ્થિતિ પણ એટલી હદ સુધી બદલાઈ ગઈ છે કે રાજપ્રકરણી અને રચનાત્મક કામ વચ્ચેની રેખાઓ તદ્દન ઝાંખી થતી જાય છે. આ સંઘની વિશેષતા કહો કે વિશિષ્ટતા કહો તે એ છે કે જેણે સત્ય અને અહિંસાને જીવનધર્મ માન્યાં હોય તે જ એમાં રહી શકે. એટલે મહાસભાની તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં સત્ય અને અહિંસાનું તેજ કાયમ રાખવામાં આ સંઘ હવે તમામ પ્રવૃત્તિ કરવાનો છે. ‘ગાંધી સેવા સંઘ’ના આ ઠરાવો કેટલાકને અત્યંત આકરા પણ લાગ્યા છે. વર્ગવિગ્રહની વિચારસરણી ઉપર ચાલતો મનુરદ્ધોને ‘ગાંધી સેવા સંઘ’ની પ્રવૃત્તિ બહુ ભયકારક લાગી છે. એજ રીતે ‘ગાંધી સેવા સંઘ’ની રાજકારણની પ્રવૃત્તિ કેટલાયને અકળાવનારી લાગશે, પરંતુ સ્વતંત્ર દળો અને પક્ષોની વાત એક બાજુ રાખી મહાસભાની જ વાત કરીએ તો આ સંઘના ઠરાવો અનુસાર જે કામ થાય તો મહાસભાની તાકાત તો અનેકગણી વધે. મહાસભાના નેજા નીચે સભ્યસંખ્યા વધે કે ન વધે પણ મહાસભાની નીતિરીતિ તો શુદ્ધ અને જ. સંઘે કરેલા ઠરાવો તરફ અમે માન અને આદરની નજરે જોઈએ છીએ.

સંઘે કરેલા છ ઠરાવો અહીં રજૂ કર્યા છે :

૧. સંઘના કેટલાક સભ્યો અને રચનાત્મક કામમાં રોકાયેલા બીજા કાર્યકર્તાઓ પણ, મહાસભા સમિતિ-ઓથી એના સામાન્ય સભ્ય રહેવાનું અને મહાસભાના કાર્યક્રમથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરતા અને કરે છે.

આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે; કારણ કે સંઘને વિશ્વાસ છે કે, સત્ય અને અહિંસામાં શ્રદ્ધા

તથા તેને અનુકૂળ વાતાવરણ બિહીન કરવાથી અને રચનાત્મક કાર્યક્રમથી જ હિંદુસ્તાન પૂર્ણસ્વરાજ્ય અને સમૃદ્ધિના ધ્યેય સુધી પહોંચી શકે, અને આ વસ્તુ જનતાને બધી રીતે સમજાવવાની જરૂરિયાત છે, એટલે સંઘના સભ્યો અને એવા જ બીજા કાર્યકર્તાઓનું હવે એ કર્તવ્ય બની જાય છે કે તેઓ પોતે મહાસભા અને મહાસભાદ્વારા સ્થાપિત પ્રધાનમંડળોના કાર્યક્રમમાં રસ લે અને જનતાને પણ એમ કરવાને પ્રેરે; અને એમ કરીને રચનાત્મક કાર્યક્રમ ધપાવવામાં પ્રયત્ન-શીલ રહે.

આ રીતે સત્ય અને અહિંસાને કાર્થિપણ રીતે ગૌણ સ્થાન ન આપતાં જે કાર્યકર પોતાના ચરિત્ર અને સેવાના બળ ઉપર મહાસભાની કાર્યવાહી-એટલે સંગઠન, પ્રબંધ, સંચાલન ઇત્યાદિ, કામો-માં ભાગ લેવાની તથા મહાસભાના પ્રધાનોદ્વારા સંચાલિત રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં સહાયતા કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને જેમના પાસે એ મોટે સમય પણ છે તેઓ આ જવાબદારીઓ ઉત્સાહપૂર્વક ઉઠાવે.

૨. સંમેલનનું ધ્યાન એ વાત તરફ ખેંચવામાં આવ્યું છે કે રચનાત્મક કામ કરવાવાળી થોડીક સંસ્થાઓ પોતાના કાર્યકર્તાઓનું મહાસભાનાં કાર્યોથી તથા પોતાના વિશિષ્ટ કાર્ય સિવાયના અન્ય રચનાત્મક કાર્યક્રમોથી દૂર રહેવું જ પસંદ કરે છે.

આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે મહાસભા તથા બધા પ્રકારના રચનાત્મક કાર્યક્રમો એક બીજાથી જોડાયેલા છે અને એક કામ વિશિષ્ટ પ્રકારે કરવાં છતાં પણ બીજાં કામો તરફ દુર્લક્ષ કે ઉપેક્ષા ન કરી શકાય. એટલે પોતાનાં ખાસ કામમાં કોઈ પ્રકારની અડચણ અથવા શિસ્તનો ભંગ ન થતો હોય તો એ સંસ્થાઓએ પોતાના કાર્યચારીઓને ઉપરના પ્રકારનાં કાર્યોમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહિત અને પ્રવૃત્ત કરવા જોઈએ.

૩ આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે કાંસીની સજા બંધ કરવી જોઈએ. મહાસભાની કાર્યવાહી સમિતિને સંમેલન વિનંતિ કરે છે કે બધી પ્રાન્તીય

ખાસ કરીને મહાસલાની સરકારો દ્વારા એ આ દિશામાં પ્રયત્ન કરે.

૪ આ સંમેલન દિલ્લીની સાથે કબૂલ કરે છે કે દેશમાં પ્રાંતીયતાનું ઝેર ફેલાતું જાય છે. આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે પ્રાંતીય પ્રશ્નોમાં સંઘના સભ્યોનું એ જ કર્તવ્ય છે જે જાતીય પ્રશ્નોમાં છે—અર્થાત્ જુદા જુદા પ્રાંત અને ભાષા બોલનાર માણસો વચ્ચે મિત્ર-ભાવ વધારવો. આ વિષયે સંમેલનનો એવો મત છે કે આખું હિન્દુસ્તાન એક જ દેશ છે. હિંદનો કોઈ પણ પ્રજાજન ગમે તે પ્રાંતમાં રહે ત્યાં એને એ પ્રાંતના નાગરિક હોવાના બધા અધિકાર છે. એ પોતે અથવા તેના વડીલો કોઈ બીજા પ્રાંતમાંથી ઊતરી આવ્યા છે એવાં કારણોથી એને પર પ્રાંતનો સમજીને નાગરિકના અધિકારોથી વંચિત ન કરવો જોઈએ અને એના પ્રત્યે બેદલાવ પણ ન રાખવો જોઈએ.

સાથે સાથે જોએ એ બીજા પ્રાંતમાં વસવાટ કર્યો છે એમની ફરજ છે કે એ પ્રાંતના જીવનમાં એકરસ થઈ જાય. અર્થાત્ એ પ્રાંતનાં સુખદુઃખ અને હિત અહિંતમાં એવો જ સાથ આપે કે જેવો સાથ એ જ પ્રાંતના લોકો આપતા હોય.

૫. સભ્યોને બહામણ કરવામાં આવે છે કે તેઓ પોતે પોતપોતાના વિભાગમાં સંગઠિત રીતે કામ કરવા અને એ માટે સાધન મેળવવા તથા પ્રાંતની જનતામાં ગાંધીજીના વિચારો અને સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાની કોશીશ કરે.

૬. સભ્યોને વિનંતિ છે કે ત્રણે વર્ગોના સભ્ય વધારવા તેઓ કોશીશ કરે. તેમણે સૂચના કરતી વખતે એ સાવધાનતા રાખવી જોઈએ કે—

(૧) એક રાજનૈતિક દળ ઊભું કરવાની અભિલાષાથી સભ્યોની ભરતી કરવી એ અમારું ધ્યેય નથી.

(૨) સભ્ય થનાર પોતા માટે અથવા પોતાની સંસ્થા માટેનો નિર્વાહ અથવા સહાયતા પ્રાપ્ત કરવાની આશાએ સભ્ય બનવાની ઈચ્છા ન રાખતો હોય.

(૩) ઉમેદવારને ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો અને કાર્યક્રમોમાં શ્રદ્ધા હોય, એ પોતાના સ્થાનેથી પોતાની શક્તિ અનુસાર એ સિદ્ધાંતો અને કાર્યક્રમોને બચાવવામાં લાવવા માટે પ્રયત્નશીલ હોય, અને એ વર્ગના સભ્યોના નિયમોમાં એમનો ઠીક રીતે સમાવેશ થઈ શકતો હોય. આવી વ્યક્તિઓનું સંઘમાં દાખલ થવું ઈષ્ટ છે અને એમને દાખલ કરવા એ કર્તવ્યરૂપ છે.

કિસાનસંઘો

હરિપુરાની મહાસભાએ મહાસભાથી સ્વતંત્ર કિસાન-સભાઓ સ્થાપી શકાય એ પ્રકારનો ઠરાવ કર્યો ત્યારે જ એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે મહાસભા પોતે જ મોટી કિસાન-સંસ્થા છે. એ કાગળમાં પણ ભાર દઈને કહેવામાં આવ્યું હતું કે દેશના તમામ કિસાનોને મહાસભાના ઝંડા નીચે લાવવા જોઈએ. હમણાં કલકત્તામાં પણ ગાંધીજીએ કહ્યું કે જુદા કિસાન-સંઘોની શી જરૂર છે? કિસાનોને મહાસભાની છાયા નીચે જ લાવવા જોઈએ. એમનો આ અભિપ્રાય કિસાન-સંઘોના અગ્રણીઓને અસર નહિ કરે, પરંતુ સદ્ભાવે યુક્ત પ્રાંતની ધારાસભા ઉપર જે કિસાન-કૂચ લઈ જવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું તેનો જવાહરલાલજીએ વિરોધ કર્યો તેની અસર તો તુરંત થઈ છે. સ્વતંત્ર કિસાન-સંઘોની તરફેણમાં મોટામાં મોટી દલીલ એ થાય છે કે એમના રોજખરોજના પ્રશ્નો માટે જુદી સંસ્થા આવશ્યક છે. એમના રાજકારણી પ્રશ્નો માટે એ જરૂર મહાસભાનો ઝંડો સ્વીકારશે. હવે આ 'રાજ-ખરોજના પ્રશ્નો' અને રાજકારણી પ્રશ્નોને ક્યાં જુદા કરી શકાય એ તો એક કઠણ સવાલ છે જ, પરંતુ જે રાજકારણી બાબતમાં પણ મહાસભાની છાયા સ્વીકારવી હોય તો મહાસભાની કાર્યનીતિનું પાલન કરવું જ જોઈએ અને જેમ જવાહરલાલજીએ કહ્યું તેમ પ્રસંગે કે અપ્રસંગે દેખાવો કર્યા કરવાનું છોડી દેવું જોઈએ. જે આટલું થાય તો પણ સ્વતંત્ર કિસાન-સંઘો તરફ જે વિરોધ વધી રહ્યો છે તે થમી જાય.

ભારતી સાહિત્ય સંઘના પ્રવૃત્તિઓ

અંગ્રજિ ગ્રંથમાળા : નવસર્જન ગ્રંથાવલી : આરોગ્ય ગ્રંથાવલી
નવરચના (માસિક) : નૂતન સા. ભંડાર : ઊર્મિ (માસિક)

વર્ષ ૭ : અંક ૫
મે : ૧૯૩૮

અ

•

નુ

•

ક

•

મ

૧ ધર્મચાર્યો કે		
સાહિત્યાચાર્યો	શ્રી. કાકા કાલેલકર	૩૧૭
૨ પ્રેરક સાહિત્ય	શ્રી. કાકા કાલેલકર	૩૨૧
૩ ગદ્યગીત	‘ચૈતન્ય’	૩૨૨
૪ એક નરહરિભાઈ		
[રેખાચિત્ર]	શ્રી. સાંદિપની	૩૨૩
૫ જગતનું રાજકારણ અને		
હિંદુનું સમવાયતંત્ર	શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ	૩૨૯
૬ મહાકવિશ્રી ધૃત્વિલાસ		
એમનું જીવન અને જીવનસંદેશ		૩૩૬
૭ જન્મે જવું જ હોય તો—		
[કાવ્ય]	પારાશર્ય	૩૪૩
૮ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ	શ્રી. હુંગરશી સંપટ	૩૪૭
૯ અગ્રદા [કાવ્ય]	શ્રી. ચંદુલાલ ભાવસાર	૩૫૭
૧૦ આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય		
પર ઊડતી નજર	શ્રી. નગીનદાસ પારેખ	૩૫૮
૧૧ મહાલક્ષ્મી [કાવ્ય]	સ્વપ્નરથ	૩૬૫
૧૨ ઉત્તરરામચરિત		
[સમશ્લોકી ભાષાંતર]	શ્રી. રંગિતલાલ પંડ્યા	૩૬૭
૧૩ આત્મજીવિધવા	શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ	૩૭૨
૧૪ નહિ તે નહિ—[કાવ્ય]	શ્રી. દેવજી રા. મોઢા	૩૭૩
૧૫ અવલોકન		૩૭૮

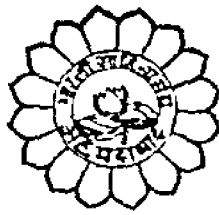
ઊર્મિ કાર્યાલય

રાણપુર

કાઠિયાવાડ : (B. S. Ry.)

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દિનેશ હરિદાસ મોતીવાલા : ઊર્મિ કાર્યાલય : રાણપુર
મુદ્રણસ્થાન : સ્વાધીન મુદ્રણાલય : સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

એક બાબુ વડવાણ નજરાન અને બીજી બાબુ બોટાદ નજરાનથી શરૂ થતા કાઠિયાવાડના તમામ પ્રેશ માટે અમારી બંધી ન જ પ્રતિનિધિ મોલ એજન્સી ખાન ખાદી ભંડાર-જૂનાગઢને અમે આપી છે એને અમારી પ્રતિ વિશેષ તમામ પત્રવ્યવહાર નીચેની સૂચનાઓ ધ્યાનમાં ગંભીરે એ મરનામે કરવો

- ૧ અમારા માગિકા-‘ભૂમિ’ અને ‘નવરચના’ તો જે રીતે અત્યારે ગ્રાહકોને મળે છે તે જ રીતે ગણપુરથી દરમિયાન મારફત ન રાનાં થશે એ વિશેની કંઈ ફરિયાદ હોય તો રાણુ પુર ન કરવી
- ૨ તત્તીલુ મર્યાદા અમદાવાદ ન છે એટલે એ વિશેનો પત્રવ્યવહાર અમદાવાદ કરવો
- ૩ એ મિત્રા ‘અજરિ’ ‘આરોગ્ય’ ‘નવસર્જન’ વગેરે લઘુગ્રંથોના અથવાનાઓ, ‘નૂતન અથવાનિ’ ‘આનંદ અથવાનિ’ ‘શિષ્ટ સાહિત્યમાળા’ ઇત્યાદિ છૂટક પ્રકાશનો તેમ જ એજન્સીના પુસ્તકો વગેરેની તમામ વ્યવસ્થા જૂનાગઢથી થશે એટલે એ વિશેનો સંપૂર્ણ વ્યવહાર હવે પડી ત્યાં જ કરવો
- ૪ ‘ખાન ખાદી ભંડાર’ આ કામ હમણાથી જ સ્વીકારે છે અને એમની ગોઠવણ એવી છે કે દરેક પુસ્તક શક્ય હોય ત્યાં સુધી ગ્રાહકોને હાથોહાથ ન પહોંચાડવું, એટલે આરભના એકાદ મહિના માટે ગ્રાહકોને કંઈ અગત્ય જથ્થા તો નિભાવી લેવાની વિનંતિ છે
- ૫ કાઠિયાવાડમાં શુ કે બીજે શુ, અમારું પ્રમાણપત્ર ધરાવતા અને અમારી સહીવાળી પહોંચ આપતા માણસો જ ગ્રાહકો નોંધી શકે છે, એટલે કાઠિયાવાડમાં પણ ગ્રાહકોએ એ તરફ લક્ષ આપવું
- ૬ ‘અજરિ’નું પટેલ પુસ્તક ‘મગનમૂર્તિ’ પ્રગટ થઈ ગયું છે અને જૂન મહિના દરમિયાન કાઠિયાવાડના તમામ ગ્રાહકોને ઘેર બેઠા મળી જશે
- ૭ એક વસ્તુ ગ્રાહકોએ લક્ષમાં રાખવાની છે કે ‘ખાન ખાદી ભંડાર’ કાઠિયાવાડના તમામ વ્યવહારની ગોઠવણ કરશે, પરંતુ એ વિશેની સંપૂર્ણ જવાબદારી તો અમારી જ છે એટલે અમારી બીજી શાખાઓ અને એજન્સીઓની પેઠે અહીં પણ ગ્રાહકોને વ્યવસ્થા વિશે અસંતોષ ન થાય તો અમને લખી રોકે છે-જો કે એવો પ્રયત્ન આવશે જ નહિ

કાઠિયાવાડના સેલએજન્સ

ખાન ખાદી ભંડાર

સરખ નોક જૂનાગઢ

મહિપતોત મરો

મુખ્ય સચાલક

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

વર્ષ સાતમું]

મે : ૧૯૩૮

[અંક પાંચમે]

ધર્મચાર્ય કે સાહિત્યચાર્ય*

શ્રી. કાકા કાલેલકર

ગૂજરાતી સાહિત્યકારોના આ સંમેલનમાં ભાષણ આપવાને સારુ મને આમંત્રણ આપ્યું તે માટે વડોદરા રાજ્યનો હું આભારી છું. જેટલાં વર્ષ હું ગૂજરાતમાં રહ્યો તેટલા કાળમાં હું મહારાષ્ટ્રી જ છું, ગૂજરાતી નથી, એવો અનુભવ મને કાઠિએ કરાવ્યો નથી. આજે પણ મને એમ જ થાય છે કે ગૂજરાત મારું ઘર છે. ગૂજરાતીઓ મારા કુટુંબી છે. તેથી, ગૂજરાત-મહારાષ્ટ્રનું જ્યાં સુલભ મીલન થયું છે એવા વડોદરા રાજ્ય તરફથી આમંત્રણ મળ્યાથી મને સવિશેષ આનંદથી થયો.

આજનો મારો વિષય પસંદ કરતાં મન સાથે મારે કેટલીક ગડમથલ કરતી પડી, પ્રથમ મારો વિચાર હતો કે ભારતની અનેક ભાષાઓ, બોલીઓ અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ એ જ વિષય આજે લેવો. રાષ્ટ્રભાષા હિંદીના પ્રચારાર્થે હિંદુસ્તાનના ભિન્નભિન્ન પ્રાંતોમાં ફરતાં ભાષાના સવાલનું જે દર્શન થયું, અને એની પાછળ રહેલા પ્રાંતાભિમાન, ભાષાભિમાન, લોકશિક્ષણ અને રાજવંહીવટ પરત્વે ઉત્પન્ન થતા અનેક પ્રશ્નોના જે ઉકેલો સૂઝ્યા તેનું ટૂંકામાં વિવેચન કરવાનો મારો વિચાર હતો. આપણા સાહિત્યકારોએ, પ્રચારકોએ અને લોકસેવકોએ આ સવાલનો બિડો અભ્યાસ કરી રાજ્યકર્તાઓને યોગ્ય દિશા સૂચવવી જોઈ એ, કેમકે નજીકના ભવિષ્યમાં આ વિષય સૌથી વધારે અગત્યનો થવાનો છે. પણ મને થયું કે આ વિષય સાહિત્યનો છે તે કરતાં રાષ્ટ્રકારણનો, રાષ્ટ્રસંગઠનનો વધારે છે, એટલે સાહિત્ય સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતો ખીજો કાઠિ વિષય લેવો.

*શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે ગયે મહિને વડોદરામાં આપેલું ન્યાખ્યાન

નેઈએ તેમાય હમણા હમણા ફેટલાક વિચારો મગજમા ભીડ કરતા હતા તેમને એકવાર સદ્ગતિ આપની જ નેઈએ એરી લાગણી થવાથી આજનો આ વિષય મે લીધો છે

કેવા કેવા વર્ગો અથવા લોકો જનસમુદાય ઉપર અસર પાડે છે પ્રભુત્વ ભોગવે છે એનો વિચાર કરતા પ્રથમ ધર્મચાર્યો નજર આગળ આ યા અને એમની પાછળ પાછળ પ્રથમ કંઈક સંકાયથી કંઈક આત્મવિશ્વાસથી અને પાછળથી ધૃષ્ટતાથી સાહિત્યાચાર્યો પણ આવના દેખાયા એવે ભામાગિક જીવનમા રાષ્ટ્રજીવનમા એ બંને કાટિના લોકોનું સ્થાન કેવું છે એ જરા તપાસી લેનાતું મન થયું ધર્મધૂરધર અને સાહિત્યધૂરધર બંનેને આપણે આચાર્ય કહીએ છીએ પણ બંને સાથે આચાર્ય શબ્દ એક જ અર્થમા નથી વપરાતો ધર્મચાર્યો પોતાના જ્ઞાન અને પ્રતિભાથી તેમજ તેઓ વિશિષ્ટ જીવન ગાળતા હોવાથી સમાજ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે જ્યારે સાહિત્યચાર્યો પોતાની વિદ્વત્તાથી અને પ્રતિભાથી મુખ્યત્વે શબ્દસૃષ્ટિ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે બંને અધિકારી તો ખરા જ પણ દરે કનું ક્ષેત્ર જુદું ધર્મચાર્ય બનતા સુધીશાસ્ત્રની મર્યાદાને અને પ્રાચીન પરંપરાને જાળવનાનો આગ્રહી હોય છે જ્યારે સાહિત્યચાર્ય શબ્દતત્ત્વ ઓળખતો હોવાથી અભિરચિની અને ઔચિત્યની સૂક્ષ્મતા જાળવનાનો આગ્રહી જણાય છે રસસૃષ્ટિનો એ બ્રહ્મા પૂર્વપરંપરાને ઓળખતો છતો સ્વાતંત્ર્યનો જ ઉપાસક હોય છે

આચાર્ય શબ્દની જૂની વ્યાખ્યા જોતા એ શબ્દ ઉમદા ને વ્યાપક અર્થમા વપરાતો હતો

આચિનોતિ હિ શાસ્ત્રાર્ય આચારે સ્થાપયયુત ।
સ્વયમાચરતે યસ્તુ તમાચાર્ય પ્રવચ્ચતે ॥

તમામ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી એમથી શાસ્ત્ર કારોનો હેતુ તાર્ત્વી એ શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિ ને લોકાચારમા સ્થાપી આપે છે અને એ પ્રમાણે ચાલવાથી શાસ્ત્ર ગુહ જીવન કૃતાર્થ કેમ થાય છે એ બતાવવા પોતે તે પ્રમાણે જીવી એનો દાખલો બેસાડે છે તે આચાર્ય,

ફેટલો ભય છે એ આદર્શ પ્રતિહાસ દ્વારા સ્થે પરદેશની ભૂતકાળની પરંપરાનો ક્રમ ને જાણે છે, વર્તમાનકાળની લોકસ્થિતિની વિવિધતા સાથે ને વાંકે હોય છે ભવિષ્યકાળમા સમાજ કેવું વનણ લેવાનો છે એની પણ જોને ચોક્કસ ઝાખી હોય છે એવો ત્રિકાગદર્શી પુરુષ મનુષ્યજીવન ઉપર અસર પાડવાનો જ રાષ્ટ્રજીવન ઉપર આમ ને અમર કરે છે તે આચાર્ય આચારપ્રધાન તે આચાર્ય પોતાના અધ્યયન વિવેચન દ્વારા અને પોતાના જીવન દ્વારા લોક જીવન ઉપર ને બેવડી અસર પાડે છે તે આચાર્ય મહેનાય છે

સમસ્ત પ્રજાના ધારણ, ભરણ પોષણ રક્ષણ ને વિકાસને માટે ને જવાબદાર છે એવા ધર્મની સત્તા વાપરીને પ્રજાજીવનનું ને નિયંત્રણ કરે છે તે ધર્મચાર્ય એના ધર્મચાર્યોએ મોટા મોટા સમ્રાટો કરતાય વધારે સત્તા ભોગવી છે તેનું કારણ તેઓ જીડા સમાજશાસ્ત્રો હતા તેઓ લોકમાનસ જાણે અને લોકહિત શામા સમાયતું છે એ પણ જાણે પરિણામે તેઓ લોકહૃદયના સ્વયંસમ્રાટ બની ગયા હતા

પ્રાચીન કાળમા એના લોકોએ મનુષ્યજાતના ધડનરમા મોટામા મોટા ફળો આપ્યો પણ એના સ્વયંભૂ પુરુષોની પરંપરા અને ગાદી સ્થાપવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા હોય છે દરેક મારી વસ્તુનું જેમ અસફળ અનુકરણ થાય છે તેમ ધર્મચાર્યનું પણ અનુકરણ થવા લાગ્યું અમુક માણસ મૂળ ધર્મચાર્યનો દીકરો છે કુટુંબી છે કે શિષ્ય છે એટલા માટે જ એની ગાદીએ આવે તો તે બાબ્બાચારુ અનુકરણ કરી શકે છે અને સમાજનું બાહ્ય નિયમન પણ કરી શકે છે પણ એમથી જીવનનો કે ચૈતન્યનો વિકાસ ન જ થઈ શકે ને બાહ્ય નિયમનથી સમાજનો ઉદ્ધાર થઈ શકતો તો રાજસત્તાએ એ ક્યારેનોય ક્યો હોત રાજસત્તા પોતાની મર્યાદા જાણે છે અને અમુક હદ સુધી લોકસેવા કરીને અટકી જાય છે પરંપરાગત ધર્મચાર્યો એથી વધારેની આશા રાખી ફલ સેવે છે અને નિષ્ફળતાને નોતરી લે છે

આ ધર્માચાર્યો જેવા જ સમર્થ. પણ વધારે દીર્ઘ-દર્શી અને નમ્ર એવા લોકો તે સંતો. સંતોએ સમાજ-નિયંત્રણનો આગ્રહ છોડી દીધો. તેમણે પોતાને નિયંત્રિત કરવામાં પોતાની બધી શક્તિ વાપરી, અને વાણી દ્વારા અને પોતાના આચરણ દ્વારા જેટલો વિચાર-પ્રચાર અને ધર્મપ્રચાર થઈ શક્યો તેટલો કરીને સંતોષ માન્યો. ધર્માચાર્યો સ્વભાવે જ કર્મકાંડી હોય છે. સંતો કર્મકાંડને ગૌણ કરી કર્મયોગ, સદાચાર અને ભક્તિમાર્ગને જ આગળ મૂકે છે. તેથી તેઓ વધારે ફાવી જાય છે.

ધર્માચાર્યોએ અને સંતોએ લોકો પર અસર કરવા માટે પોતાના જીવનની મદદમાં સાહિત્યની મદદ લીધી. ધર્માચાર્યોએ શાસ્ત્રો રચ્યાં અને ટીકાઓ બનાવ્યાં અને સંતોએ સ્તોત્રો ને કવનો રચ્યાં. સાહિત્યની જીવન ઉપર થતી આ અસર જોઈ કટલાક સાહિત્યકુશળ લોકો સંતોનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. પોતાની ભાષાશક્તિ વાપરી સંતવાણીનું તેઓએ આગ્રહ અનુકરણ શરૂ કર્યું. એટલે ભોળા સમાજે માન્યું કે તેઓ પણ સંતો જ છે. વાણીનું અનુકરણ થઈ શકે છે, પણ રહેણીનું, ઉદાત્ત જીવનનું અનુકરણ શી રીતે થઈ શકે? એટલે એવા સાહિત્યાચાર્યોએ પોતાનું સંતપદ ટકાવવા માટે દંભ શરૂ કર્યો અને કહેવા લાગ્યા કે ‘અમે તો સાક્ષાત્કારી પુરુષ છીએ, અમે બંધનથી પરે છીએ. અમારા ઉપદેશ પ્રમાણે તમે ચાલો. અમારું આચરણ તમારે માટે નથી. ન દેવચરિતં ચરેત્, અમે ગમે તેમ વર્તીએ તોયે શુદ્ધ છીએ. અમે કહીએ તેમ ચાલો. અમે વર્તીએ તેમ નહિ વર્તતા.’ લોકો પણ માનવા લાગ્યા મુક્તાસ્તે ન વિચારણીયચરિતાઃ । પણ આવો દંભ કેટલે સુધી ચાલે?

પ્રચારનાં સાધનો બે: જીવન ને કવન; આચાર ને વિચાર; ચારિત્ર્ય ને સાહિત્ય. તેમાંનું બીજું સાધન કંઈ ઓછું અસરકારક ન હતું. કવન, વિચાર અને સાહિત્યની મદદથી જ ધર્મનો બહોળો પ્રચાર થયો છે. પ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્યો અને સંતો સાહિત્યશક્તિવાળા હતા. તેમણે નહિ તો તેમના શિષ્યોએ તેજસ્વી સાહિત્ય પેદા કર્યું.

છે જ. અપૌરુષેય ગણાતા કુરાનની લોકોત્તરના સિદ્ધ કરવા માટે એવી પણ એક દલીલ વપરાઈ છે કે તેની એક પણ આચારને તોલે આવે એવી એક તો કાવ્ય-કૃતિ બનાવી આપો ! ઉપનિષદો, બાધ્યલ, બુદ્ધના ધર્મસંવાદો જૈન ધાર્મિક સાહિત્યનાં અંગો, સંતવાણી એ બધું ઉત્તમ સાહિત્ય જ છે.

સાહિત્યશક્તિને કારણે કરાતું સંતોનું છીછરું અનુકરણ જ્યારે વધી પડ્યું ત્યારે લોકો એનાથી અકળાયા. સાહિત્યશક્તિ અને સંતપણું તોખાં તોખાં છે, એમ લોકો જાણવા લાગ્યા. છતાં સાહિત્યનું આકર્ષણ વધવાથી સામાન્ય લોકો ભાષા આગળ જીવનને ગૌણ ગણવા લાગ્યા. એટલે કેટલાક સાહિત્યાચાર્યો હિંમતપૂર્વક આગળ આવી કહેવા લાગ્યા કે ‘અમે તો કેવળ સાહિત્યના ઉપાસક છીએ. ઉચ્ચ જીવનનો દાવો અમે કરતા જ નથી. અમે કેવળ વિચાર અને કલ્પનાના પ્રચારક છીએ. એથી વધારેની જવાબદારી અમારે માથે અમે લીધી જ નથી. અમે તદ્દન સામાન્ય કોટિના માણસ છીએ. સ્વાન્તઃ સુખાય લખીએ છીએ. તમને એમાં મળ પડતી હોય તો એ આનંદ લેજો !

જેટલે દરજ્જે આવા વલણથી સાહિત્યકારોએ દંભ દૂર કર્યો અને જીવનમાં સ્વચ્છતા આણી તેટલે દરજ્જે તેમણે સમાજની સેવા જ કરી. પણ કાર્થ પણ નિર્લજ્જ નફટ લોકો પણ દંભ દૂર કર્યાનો દાવો કરી શકે છે. વાસ્તવવાદને નામે છીછરા જીવનના પ્રચારક થવું સહેલું છે. એમાં ભારે પુરુષાર્થની જરૂર જ નથી. સાહિત્યની સંજ્ઞવટથી ભોગપ્રધાન જીવનને સહેજે રૂપાળું બનાવી શકાય. એટલે એવું સાહિત્ય લોકપ્રિય થતાં વાર લાગવાની જ નથી.

ધર્માચાર્યની સંસ્થા તો અપ્રતિષ્ઠિત થઈ ગઈ. સંતોનું જીવન એકાંતી, અભાવાત્મક અને એકલક્ષી જણાવા લાગ્યું. એટલે સાહિત્યાચાર્યો વધારે આગળ આવ્યા. સાહિત્ય ઉપરથી સાહિત્યસર્જકની યોગ્યતા માપવાની વૃત્તિ લોકોમાં રહેલી છે જ, એટલે સાહિત્યાચાર્યોને બહુ ફાવતું આવ્યું.

સાહિત્યનો પ્રભાવ જેમ વધ્યો તેમ કળાનું તત્ત્વ વિશેષ ખીલ્યું. અને સાહિત્ય દ્વારા કેવું ભોજન પીર-સાય છે એનો વિચાર કરવા કરતાં કેવા રૂપાળા વાસ-ણમાં એ પીરસાય છે એ તરફ વધારે ધ્યાન અપાવા માંડ્યું. કળા એ significant form માં રહેલી છે, ચમત્કૃતિજનક શબ્દરચના કે આકારમાં રહેલી છે, એમાં જ એની પ્રધાનતા છે એમ કળાકારો કહેવા લાગ્યા. પરિણામે સાહિત્યાચાર્યો સમાજને કંડી પ્રેરણા આપે છે એ જાણે જાણુ વસ્તુ બની ગઈ. ખરું જોતાં કળાનો મર્મ એના દાળણુદોળણુમાં છે, selectionમાં છે. ખરી કળા ચમત્કારી નિરીક્ષણ અને ચમત્કારી વિવરણમાં છે. Power of per-ception અને power of expression એમાં જ કલાતત્ત્વ રહેલું છે. બંનેમાં હંસ જેવી વૈદગ્ધ્યશક્તિ જ મુખ્ય છે.

હવે આ વૈદગ્ધ્યશક્તિ, selectionની દૃષ્ટિ અથવા હંસરૂપિત કેવળ સુખપરાયણ પણ હોઈ શકે છે, અને હિતપરાયણ પણ હોઈ શકે છે. સાહિત્યાચાર્યોએ પોતાની એ શક્તિ પોતાના તેમ જ જગતના હિતને અર્થે જ વાપરવી જોઈએ. પણ બધા જ સાહિત્યાચાર્યો તેમ નથી કરતા. જેમ ધર્મચાર્યો જીવનદુર્બળ થઈ ગયા તેમ સાહિત્યાચાર્યો પણ જીવન-દુર્બળ થવા લાગ્યા. એટલે લોકગુરુ થવાની પોતાની યોગ્યતા બોર્ષ તેઓ નટ, વિટ અને ગાયક જેવા કેવળ લોકરંજક થઈ પડ્યા.

ધર્મચાર્યોએ અને સાહિત્યાચાર્યોએ આમ મોટી મોટી આશાઓ બતાવી, અસાધારણ અધિકાર ભોગવી ન્યારે અન્તે નિરાશા કરી ત્યારે લોકો કરી તપાસવા લાગ્યા કે ધર્મ એટલે શું, સાહિત્ય એટલે શું?

તમામ જનતાનું-મનુષ્યજીવનનું તેમ જ મનુષ્યે-તર જગતનું લડુ ક્રમ થાય, બધાનો વિકાસ કેમ સંધાય એનો વિચાર કરનારું, અને એ પ્રમાણે જીવ-નને દોસ્તારું, તત્ત્વ તે ધર્મ. યત્સ્યાત્ ધારણસંયુક્તં સ ધર્મં હિતિ નિશ્ચય : એમ મહાભારતકારે કહ્યું. એ જ વિચાર દૂકાવીને ફરીથી એણે કહ્યું, યત્ સ્યાત્

અર્હિસાસંયુક્તં સ ધર્મં હિતિ નિશ્ચય : એક ખીનનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત ધર્મએ તો કશું રહે જ નહિ. બાહ્ય જગતનો તો નાશ થશે જ પણ પોતાના હૃદયનો પણ નાશ થશે. એટલા જ માટે અહિંસાને ધર્મનો પાયો ગણ્યો છે. એ ધર્મનું વિધાન જીવન માટે છે; જીવનના વિકાસ માટે છે.

ધર્મમાં ઘણી વસ્તુ અતીન્દ્રિય, અલૌકિક હોય છે. માટે ધર્મની પ્રેરણા તથાગતો પાસેથી જ, અવ-તારી પુરુષો પાસેથી જ મળી શકે છે એમ મનાતું હતું. હવે ધર્મમાં અતીન્દ્રિય અને અલૌકિક ગૂઢ એવું કશુંક તો રહેવાનું જ. છતાં જીવનનો જેમ જેમ બેડો અભ્યાસ અને સાક્ષાત્કાર થતો ગય છે તેમ તેમ ધર્મનું સ્વરૂપ પણ સુહિદ્રાબા અને નિશ્ચિત થતું ગય છે.

આદારશાસ્ત્ર અને વિહારશાસ્ત્ર શૈયા-ચારતું શાસ્ત્ર અને લોકચારતું શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને વ્યવહારશાસ્ત્ર, રાજશાસ્ત્ર અને વિનયાશાસન (કૃળવણી), જીવનસાધના ને કલોપાસના, વિજ્ઞાન ને અધ્યાત્મ એ બધું મળીને ધર્મનું કલેવર થાય છે. એ જ જીવનશાસ્ત્ર છે. એવા જીવનશાસ્ત્રમાં પારંગન જીવનાચાર્યો હવે આપણને જોઈએ છે.

કેટલાક સાહિત્યાચાર્યો કહે છે કે ‘રાજકારણ સાથે અમારે કશો સંબંધ નથી, અમે તો સાહિત્યના વિરલ વાતાવરણમાં વિચરીએ છીએ.’ કેટલાક પાંચર ધર્મચાર્યો પણ એટલી જ ખીકણુવૃત્તિથી કહે છે કે ‘રાજકારણ સાથે અમારે શી લેવાદેવા? અમે તો પારલૌકિક કથાજીવનો વિચાર કરનારા રહ્યા, આ નશ્વર અને માયારૂપ જીવનમાંથી મુક્ત કેમ થવું એનો જ સ્તેષો બતાવનાર રહ્યા.’ બંને જોખમમાંથી ભાગ-નાર લોકો છે. જોખમથી જેઓ ભાગે છે તેમનામાં કેટલું દૈવત રહેવાનું? તેમની પ્રવૃત્તિમાં કેટલું જીવન વ્યક્ત થવાનું? જીવનાચાર્ય સમસ્ત જીવનનો વિચાર કરે છે. તે જીવનવીર હોય છે. અને જો એને સાચા ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ ગય તેમ જ જો એનામાં સાચી સાહિત્યશક્તિ પ્રદ્ધ થાય તો એ જીવનવીર, જીવનસંપ્રદ

થઈ જવાનો. જીવનાચાર્ય થવાથી જે સાહિત્યાચાર્ય થયા એવા એક લોકોત્તર પુરુષ આપણી વચ્ચે વિચરે છે. તે છે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર. જીવનાચાર્ય થવાથી જેઓ ધર્મસંસ્થાપક થયા છે એવા પણ એક અલૌકિક પુરુષ આપણી વચ્ચે વિચરે છે. અને તે છે મહાત્મા ગાંધી. ખતેની વિભૂતિઓ લિખ છે. છતાં લોકોત્તર છે.

જીવનશાસ્ત્ર હજી પૂર્ણપણે ધડાધું નથી તેથી હજી પ્રયોગોને અવકાશ છે. જીવનશાસ્ત્ર કોઈ કાળે સંપૂર્ણ થવાનું નથી એટલે એમાં પ્રયોગ-વીરતાને અનંતકાળ સુધી અવકાશ રહેવાનો. સાહિત્ય-પરિપક્વ દ્વારા ભાષા

ખીલવી શકાય, સાહિત્યનું તંત્ર વિશુદ્ધ કરી શકાય, પણ જીવનશાસ્ત્રીઓ નિર્માણ ન જ થઈ શકે. ધર્મપરિપક્વ દ્વારા ધર્મસંસ્કરણ થઈ શકે છે પણ જીવનાચાર્યો ન જ પેદા થાય. અશોકે ધર્મપરિપક્વ ગોઠવી. અકબરે એ જતનો પ્રયત્ન કર્યો. આને દેશદેશાંતરની પ્રજાઓ પણ સર્વધર્મપરિપક્વ બોલાવે છે. પણ જ્યારે જીવનાચાર્યો એ કામ હાથમાં લેશે ત્યારે આવી પરિપક્વ પ્રવૃત્તિ વિના જ સર્વધર્મસમન્વય સિદ્ધ થશે, અને લોકોમાં સર્વધર્મસમભાવ ફળવાશે; અને પછી સાહિત્ય પણ પોતે શુદ્ધ થઈ મનુષ્યહૃદયને સમૃદ્ધ કરશે.

[હરિજનપંથુ]

પ્રેરક સાહિત્ય

સાહિત્યના સામાન્યપણે બે વિભાગ કરવામાં આવે છે. વિચારપ્રેરક અને આચારપ્રેરક, જે સાહિત્ય વાંચવાથી માણસને ઊઠીને કામ કરવાનું મન થાય, પોતાના જીવનમાં તેમજ સમાજમાં ભારે પરિવર્તન કરી નાંખવાનું મન થાય, તેવા સાહિત્યને આચારપ્રધાન અથવા પુરુષાર્થ સાહિત્ય કહી શકાય. સાહિત્યના આપણે ખીજી રીતે ખીજા બે ભાગ પાઠી શકીએ : અનુભવપ્રધાન સાહિત્ય અને કલ્પનાપ્રધાન. મનુષ્યજાતિની પ્રગતિને મોખરે હમેશ કલ્પના જ હોય છે. કલ્પના એ મનુષ્યના વહાણનો સહ છે. પણ જે વહાણમાં અનુભવનો ભાર ન હોય તો સહનો પવન એને ક્યાં લઈ જાય અને ખરાબે ચઢાવે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

શ્રી. ઠાકાસાહેબ

ગદ્યગીત

ના હું નથી ડરતોઃ મારા આ દેહ-ખીન પર તારી અંશુલિઓ લલે પડતી, ગમે તે ઘડીએ, ગમે તે સૂર લલે છેડતી. હું તો હવે સાવ ખેતમા છું; લલેને એ આલાપ, રાતે વર્ષાની ઝરમર વચ્ચે થતા વીજ-કડાકા જેવી તીવ્ર બીષણ વેદનાના હો, ગિરિશૃંગપર એકધારા પડ્યે જતા હિમવર્ષણ જેવી ઠંડી ઘેરી ગમગીનીના હો, કે પ્રભાતે ફૂલડાંને ને પંખીડાંને જગાડતા ફૂટતા પરોઢશી ઊર્મના હો.

છેડી લે, તને ગમે તે આલાપ તું છેડી લેઃ હું એક સુખન સરખોય નહિ ઉચ્ચારું ઉંકારો સરખોય નહિ કહું. રખે તું આને પાગલતા લેખતો. અનેક ફેરફારો સહી સહી આ ખીન હવે એણું તો રીહું થઈ ગયું છે કે તારા સ્પર્શ પરત્વે એ સાવ બેદરકાર-લાપરવા છે. મૃત્તિકાના આ ખીન પર તને ગમે તે આલાપ આલાપી લે, કાંચે તે ગીત બજાવી લે. એને મન સૌચે સરખું જ છે.

અને એ તારા સ્પર્શે એ મૂક ખીન પર એકેય આલાપ ઝંકારવાની તારે પડી ન હોય તો છો સહુ ગીત વિરમી જતાં ! મને એથી જરાય માહું નહિ લાગે, જરા સરખુંય હુઃખ નહિ થાય, હું અભય છું-લાપરવા છું-તું તારે છોને એને સંધ્યા અને પરોઢ વચ્ચે વિસ્મૃતિની ઘેરી બૂખરી ભોંતે લટકાવી મેલતો. વિરહવેદનાથી હારી હું ફરી કરગરવાનો નથી-કાકલૂદી કરવાનો નથી.

એકાકી વિભાવરી આવીને મારી' કને સંગીત ભીખતી છે ઉભી ! હું તો મૂક જ રહીશ ચિર નિદ્રા જેવું લબ્ય, અખંડ મૌન ધારી હું પડ્યો રહીશ.

એકાદ પ્રાણુથીયે પ્રિયતર માનેલા તારા સ્પર્શને માટે આજ હું સાવ ખેતમા છું ! *

“જૈતન્ય”

* એક અંગ્રેજી કાવ્ય પરથી સૂચિત

કમનમતે તમારી પાસે સાદકન હશે તો તો બોમ મત્યા માધ્યના ગવનરે પ તેઓ વ જ્યાં એવો મજબૂત ટેક વીને તેઓ ૧૭૫ નેજે કે માધકનુ વીન એક હમ પછુ નદિ ચમળી શકે અણુમાથી ઉદ્ભવીને ત્રિગમ્યા વિનતેની તેમની વ તો વળી પછી યથાક્રમે વિગ દમાથી અણુમા આવીને મકેનાષ ને ત્યાં જ તમે છૂગ થઇ શકો પછુ મદલાએ સન્નેગિયુ ચોવડિયુ ન દોષ ને દડાધારી પોનીનદાદા અમરથતાપૂર્ક અમરાની ફ ન પાડે તો તમારી માધકનના કહેથી તેમનો બાદુપાશ છૂટે ખરો ને છેડે જતા જતાય ચાર ગના ભર્યા પડી પછુ વેષ્ટ એ મિનિટ' કહીને પાછા તમને બામા રાખશે ને ફુલિમ ઉનાવળથી અમુક મુદાઓ તમાગ મગજમા 'શુ ? શુ ?' કહીને ઝીભીનીની જાહેર અમની જેમ ખીના રોખને સજ્જડ મરી રહે પડી ન છૂટે 'અચ્છા માહેમજી કહીને તમને વચથી વિદાય આપશે તે સમેતી તેમની મુખ-રેખાઓમાથી તમે નીચેની પકિતનો લાવ નીનગ્તો નેર્મ શકશે

અમને છતાં પડયાનુ કુ ખ, થાઓ તમને સુખ,
એમા સુખ માનીશુ.

મે જતા જતા ગેડના ચામગ્રાની મનાવેની દાય જેવી તેમની ધીંગી કાચનો તમને ખ્યાલ આગ્યા કરે તો, તમાગ સુકનકરી શરીરથી સગમાધને વનોપત કનની તમારે મ્હી જરૂર નથી એમદ વટેલી મવારે અનરગ ખર્ચનુ નામ દર્ષને બોય ને કામગિયા તમાવની પશ્ચિમ પાળે આવેના નનદાના કચ્છતાનની બેચી ટેકરી ઉપ જઈને બામા રહેા નન્દનિબાષ ત્યા અચૂક મગમે ત્યા નદિ તો નગીના વારીના ધામા ઉપર ત્યા નદિ તો ચડેલા તમ વને જોનારે આગે, ને છેડે ત્યા નદિ તો ચડે જાથી પાનેક મધ્ય દૂર આવેના નાને ન ગામને નોકે પખ તમારુ તપ ફગે તો ખરુ જ કાચ ન મો તો મને દોર નદિ દેના મમજી લેને કે તે નરે નન્દનિબાષ એકિમમા 'નાઈ' ડ્યુગી ભરીને આગ્યા હશે, અને પોતના પતંગ પર કમન કરી

વીરી હશે પછુ દુ તમને ખાત્રી આપુ પુ કે જે તમે આગ્યા મુમુસુ હશે તો એ સતનો મમામય તમને સુખ જ મનશે મગમર પશ્ચિમાભિમુખે તેઓ કમગન મગતા હશે ધીથી લચપચતા લાડુની જેમ લોહીથી ભર્યા ભર્યા દિમતા તેમના જરજુટ નને લાનચોગ ખાનની તમને અદેખાષ આપશે તમે એક જણુ પછુ તેમની કમગનને વેનાર છેા તેથી દાંમા આવીને તે દિવમે તેઓ જરા વધારે શાસ્ત્રીય આગ બર મરીને કમ ત કમગે તમને પગ પર બામા રખીને દડ પીનશે ખજા ઉપર ચક્રાનીને આગે અવગા ને મવગા આમનો મશે ત્યા સુધીમા તો તમે તેમને તમારી કચ્છની મ્હી દોળી હશે એને તુરત તેઓ તમને દીક્ષા આપનામા પ્રયત થશે બે ચાર આમનો શિખવાશે થોડા દડ-મેક કતાવશે, પડી ધેર આવતા આના તેઓ જગતનુ રાજકાણુ ને તેમા દિદનુ સ્થાન, જર્મની ગપાન ને નશિયાના યુવ મડગો ને તેમના શારીરિક ત્રિકામનો પ્રતિદામ, તેમ જ આપગી દુ'શા વિગેરે ઉપર અનેક પુનરકિતચાણુ એક લાગુલય લાગુ આપશે તમારા હૃદયમા વ્યાપામની ચિરતન ઝખના જગાનશે તમે કહેશે કે આપશે તો લાષ સાધાણુ માણુમ મ્હા, મગન કરીને શુ ખાવાના હતા ?

તમારી અવનયખી વન્ને ખાટીના પહેનુમાથી નન્દનિબાષ એક પડીકુ મારશે નદામ માખણુ કે મગન ધારીને તમારા મોમા પાળી છૂટશે પછુ પનામેડી ચણાની દાગ નેઈને તમે દિનશીત ચર્ક જવાના પછુ તમારી નિગરાને ખખેરી નામે એવી જગથી તેઓ પોતાની છાતી થ મડશે અને જણાવશે 'મિન્ટર, તમે તો નાદમ્ના મૂઝાન છેા, અમે કઈ શહેનશાહના બેગ નથી મમ ત્યાને ? એક, આ બરો આ દાગનો જ પ્રતાપ છે, શુ ?' કહીને જાતીને જરા આગળ 'લાવીને મુગ આમગમે પડી તો તેઓ તમને દરોજ વિધિ પુ બના સૂચનો વણુમાઆ આપશે તમારા વગન ને તેમ જ જાતીની પહેગાષ વિરે ચોખ્ખાઈથી પૂજ પજી મગે ને ધારે ધારે તમારી ગીતનાં ફેફાર થને

આવતો જોઈને દિવ્યતૃપ્તિ અનુભવશે. નરહરિભાઈને કસરતનો કાર્ધ વિષય હવે મૂંઝવતો નથી, સિવાય કે જાંચાઈ. જાંચાઈ વધારવા તેઓ ઘણા પ્રયત્નો કરી ચૂક્યા છે પણ વ્યર્થ. કસરત શરૂ કર્યા પછી પહોળાઈ મેળવવામાં તેમને અદ્ભુત સિદ્ધિ સાંપડી છે, પણ જાંચાઈ તો અર્ધા ધંધ પણ મેળવી શક્યા નથી. ધિરનના પડાપ્રધાન ચેમ્પરલેષનના મગજને વિશ્વયુદ્ધનો પ્રશ્ન અત્યારે જેટલું વલોવતો હશે તેનાથી વિશેષ જાંચાઈનો પ્રશ્ન અત્યારે નરહરિભાઈના મગજને વલોવી રહ્યો છે. અને અલગત, તેમની ચિંતા વાસ્તવિક પણ છે, કારણ કે તેમની પહોળાઈનો વિકાસ અત્યારે એટલો વેગવન્તો છે કે તે લંબાઈને ટપી જઈને તેમના શરીરને ચરોતરની રસકસવન્તી ધરતીના સમયોરસ દુકાડ જેવું ક્યારે કરી મૂકશે તે કહી શકાય નહિ.

નરહરિભાઈ, અલગત તેમનાં શ્રીમતીના સ્વામી તો જાણે છે જ, અને ખીજી ઘણી ઘણી વસ્તુઓના હશે, પણ તેઓ યથાનામ સ્વામી તો સાધકલના જ છે. ગમે તે રગ્નએ તમે તેમને ત્યાં જાવ તો તેઓથી સાધકલની જ સુશ્રૂપામાં શેકાયેલા જણાશે. પાંચેક વર્ષ પહેલાં, સાડાનવ રૂપિયે ખરીદેલી એ સેકન્ડ હેન્ડ સાધકલ, હવે ડઝન સુવાવડો ભોગવી ચૂકેલી સ્ત્રીની કંતાઈ ગયેલી કાયા જેવી લાગે છે. સાધકલના ડાકટરને તેઓ ભાગ્યે જ પૈસો ખરાવે છે. છતાંય સાડાનવે ખરીદેલી એ સાધકલની કિંમત હવે તો ખારસી સત્તાવીશ થવા જાય છે. એલ કે એક તેઓ રાખતા નથી, બદલે રહી જ નથી. અને ટ્યુશનમાં અનેક પંચર પડ્યાં છે. પણ ન્યાં સુધી સોલ્યુશનની પટ્ટી ચોંટાડવા જેટલો અવકાશ રહેશે ત્યાં સુધી નરહરિભાઈ, જરાય કંટાળ્યા સિવાય પંચર ખતાવે જ રાખવાના. છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહેલા દરદીને જેમતેમ કરીને જિવાડવા વારંવાર ઓક્સીજન આપવો પડે છે તેમ, તેમની સાધકલને વારંવાર ઓક્સીજન આપવો પડે છે; અને એટલે જ તેઓ સાધકલ સાથે હમેશાં થેલીમાં પંપ લઈને ફરે છે.

કાર્ધવાર તમારા હાથમાં એ પંપ આપીને નરહરિભાઈ ફરેશે. આમાં જરા હવા પ્રવેશેને, પણ

તમારી મગફળ નથી કે તે પંપ વડે તેમની સાધકલમાં તમે જરા પણ ચેતન લાવી શકો, તમે કંટાળીને પંપ ફેંકી દેશો એટલે, જરા હસીને પોતાની પુષ્ટ કટિ પરથી સરી પડતા ધોતિયાને ખેંચતા આગળનાળા નરહરિભાઈ પંપ લઈને સાધકલમાં પ્રાણ પૂરવા મંડી પડશે; અને તે સમે કિલ્લા પર ફરકતા નિશાનની જેમ, આર્યવના એકમાત્ર પ્રતીક સમી તેમની પ્રાણપ્રિય શિખા, સારી ય સંહિતાં વિધર્મી તત્ત્વોને પડકારતી અનંત અવકાશમાં ફરફરી રહેશે.

હવે તેઓ સાધકલ પર સવાર થશે ને તમને તે સાધકલ પર દયા આવશે. ખરેખર કહું છું હોં, તમે ભલે કવિ ન હો, અને અક્ષર હૃદયના અકવિ હો, છતાંય એક સાધારણ માનવીની સાધારણ રીતે પણ તમને લાગી આવ્યા વિના નહિ રહે કે ગોરીલા કવિના અત્યાચારથી કંપતી કાર્ધ આફ્રિકન તરણીની જેમ નરહરિભાઈના જેસવાથી લથડિયાં ખાતી એ લોહતનયા તરફડી રહી છે. પણ નરહરિભાઈનો અત્યાચાર એટલેથી નહિ અટકે, એ તો તમને કહેશે, “આલો, આજે પૂનમ છે, ચંડોળીની ચાંદનીમાં ફરવા,” પેલા ડાકટરના ગોડાણાએ પોતાની જીર્ણ પહેલમાં દારકાવાળા રણછોડરાયને જે ભક્તિથી પધરાવ્યા હતા તે ભક્તિથી તેઓ તમને સાધકલના આગળના દંડા ઉપર ગોઠવી દેશે. ગમે તેવી ભીડ હોય, અંધારું હોય કે અજવાળું હોય, એકમેલ ભલે ન રહ્યાં, પણ તમારે લેશ પણ ગભરાવાની જરૂર નથી. તમે તમારે આસાનીથી સિગારેટ પીજો ને ચંડોળીની ચાંદની માણજો. નરહરિભાઈ સાધકલના યથાનામ સ્વામી છે.

નૈસર્ગિક ચાપલ્ય અને ચાંચલ્ય ધરાવતા પાતળી કાઠીના જવાનો દ્રારક સાધકલીગમાં નરહરિભાઈ ને ટપી જાય ખરા. અમુક નાનકડા અંતરના સ્લો સાધકલીગમાં પણ કાર્ધ સારી હથોટીવાળો કોલેજિયન કદાચ તેમને છતી જાય, પણ સ્થિર સમતોલ ગતિવાળા એકધારા પ્રલંબ પ્રવાસમાં નરહરિભાઈ જિતાવા મુશ્કેલ છે. તેઓ એકલા એકા હોય અને પંકચર ન પડે તો જિતયા સિવાય

કે દોડતી માધ્યમે જતા જતા દૃષ્ટિમાથી ગમે તેની
છત્રીની મળી જતી હોય ગમે તેમ હોય પણ
નહિલાદના નયનોમા શૃંગારોરિત રતિના દત્તન
થવા લગ્નભગ દુનલ છે જે પ્રમગો ધણુને ઉરકરી
મુકે છે અમા તમે જ મનાવી દે છે તે જ પ્રમગો
પર તેઓ શાન્તિથી હમ છે ને ધર્મીયાર ગભીર
નિરાલસ્ય મૌન મને છે ગદ્દા પચ્ચાસીની ઉમર
સપૂણ સરાક્ત શરીરને લગભગ સિયા કહી શકાય
એના મિત્રો માથે સતત સદચાર ધરાવતા હોના
જતાય અમુક ચોક્કમ પ્રમદની દૃઢ માન્યતાઓને
કર્તે કેમકાની આવેલી સ્ત્રીજીવન તરૂની આવી
સાન્નિધ્ય દૃષ્ટિ તે નરહરિલાલ જેવા સાધારણ જુવા
નના સાધારણ જીવનની અસાધારણ સિદ્ધિ છે

વ્યાયામ અને વતમાનયત્રોલુ તેમને વ્યયન છે
કાંઈ પણ પુતક કે માસિક હાથમા જાનુ તેમને
હરામ છે ગભીર વાયનની જીણુપને લઈને કાંઈપણ
ક્રિમ કે કના પરતેની તત્ત્વપર્ણી વિચારસન્ધી હજી
સુધી તો તેઓ ધાનતા નથી જતાય લગભગ દરેક
વિષયની વ્યાકૃત્તમા તેઓ ડાહ્યા તો થાય છે જ
છીજી હોય ત્યા સુધી સામનો કરે છે ને જીકુ
આનના મહાદુરીથી દૂબકી મારી જાય છે ખીજી તો
કંઈ નહિ પણ મુરીની ઐતિહાસિક નમતો તો
તમારે વાનવી જ નેહરૂએ એરી લનામણુ એક મિત્ર
તેમને કરેલી નહિલાદએ કહેતુ કે મોખાનને પછી
તો પોતાના જેવા જ લાપુટા નરાળી ગજધિરાજ
એમના હાથમા આપતા તેઓ બગર ગજરાયા શર
ન કરી તે ન જ મરી આખરે બે વરોએ ગજધિરાજને
ત્યાથી પેનો મિત્ર પોતાની રાગધિરાજ લઈ આ પો
વનિત વાક્યમયતા દત્ત પ્રમગ પ્રતિ તો તેઓ કેમ
આવી ઉગમીનતા જ મેં છે પણ પ્રવિતાને તો ખરેખર
મગજની મિમારી જ માને છે મેરાગીબાર્ના કેનાક
મ થો તેમને ગમ્યા છે અને વાગવા મૂળે છે પણ
બાકીના કવિઓને તો હાલી નીમંગના જ માને મનાવે
છે જનાય જે તમે પ્રવિ હશે તો તો તમાગ
માગે એક મિત્ર તરીકે તેઓ શ્વ મરી ગોક તેમ છે

તમારી ઝાંઝ પણ કૃતિને વાચનાનુ કે સમજવાનુ
પાપ તેઓ કદી નહિ મરે પણ અપાયેલી એક નમ્ર
ખીચામા લાકને કરશે-અને અનેકને વચારનાનુ પુણ્ય
હાસન દર્શાવિતા નહિ નહે કાંઈ તત્ત્વી મજાશયનો
ભેગ થઈ જતા તેમને વચારશે અને તમે કેવા મોટા
અભ્યામી છો ગુજર સાહિત્યમા તમારા કેવા મ
ખુબ થા છે તેનુ ખ્યાન પેના તત્ત્વીની એક પણ
ચિત્તતત્રીને સમજ્યા વિના કરશે વધુમા તમારી
પ્રમાદી સિરાય તેમનુ મામિક સપૂણુ તો નથી જ
તેનુ પ્રતિષાદન પણ આડકતરી જતાય પકાઈ જતાય
તે રીતે કરશે-અને જે કાંઈ હૈયાકૂટ્યો હાનીમચાથી
સાહિત્ય સિક મળી ગયો તો તો તેની આગળ તમારુ
ધુરધરપણુ અનેક રીતે મામિત કરશે અરે જગતના
વર્તમાન મહાકવિઓમા તમારુ સ્થાન નમ્કી કરી
આપશે પણ યાદ ગખજો કે એક મિત્ર પામથી
એક મિત્ર તરીકે તમે આ મદદ લઈગ્યા છો એમ જ
તમારે અતકચુદ્ધત માનવાનુ છે નહિ તો એમ
તો પાઠ તેઓ ખાસ્સા અગર નેજના છે તમે
તેમના કરતા અનેક બાનતોમા અનેક રીતે બિચા
છો અને તેઓ તમારા પ્રશસક પ્રચારક કે અગ્ર
મેકેટરી છે એનુ માનવા મનાવનાનો પ્રયત્ન મશે
તો એમનો લોખંડી પળે તમારી પતની ગદ્દન પર
ક્યારે પડશે તે કહી શકાય નહિ

મન વાગી કે કમે કરીને એક મિત્ર તરીકે નહિ
આચરવા જેનુ આચરણુ તમે તેમના તરફ કરી બે
હા ને તેમને તમાગે અમદકાર કર્યો હોય તોપણ
અતકચુદ્ધતના પશ્ચાત્તાપનુ પીથૂન ધાનથી
તેમના દિનનો કપ્પ તમે જરૂર ગ્રાની શમ્શો એના
તેમિત્રસન છે આવી રીતે તો તેઓ અનેક વિચિત્ર
યમિતિઓને નભાવે છે અને એકાદને તો પનારે પરી
પાપીણીને નિભાવના આર્થપતિની નિઝથી નિભાવે
છે તેમને ઝાંઝ નુતેરીલાલિની અખીલી અખતા નથી
વતમાનથી તેમને સતોત છે વ્યારે જુઓ ત્યારે
સતોતી પ્રત્યુ અને મરત મિત્રોની મહત્ત્વાકાંક્ષાએ ને
તેમજો પોતાની માની છે એને મિત્રોના લાલાનામે
અને જયાજયોને પોતાના મનીને તેઓ હવે છે

જગતનું રાજકારણ

અને

હિંદનું સમવાયતંત્ર

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

(ગતાંકથી સંપૂર્ણ)

પ્રાંતિક સરકાર

પ્રાંતોમાં પુખ્ત મતાધિકાર વડે, પ્રાંતોની જનતાએ ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓવાળી એક જ ધારાસભા હોવી જોઈએ. આ ધારાસભાઓમાં કાર્ય-વિભાગીય-પ્રતિનિધિત્વ (functional representation) ને પસંદગી આપવી જોઈએ. આમ પ્રાંતોમાં ઉપલી ધારાસભા ન હોવાથી અધારણમાં અમુક કલમો એવી હોવી જોઈએ જે વડે ઉપલી ધારાસભાની ખોટ પૂરી પડી શકે. આ માટે અધારણની ધારાઓ અનુસાર પ્રાંતિક સરકાર ઉપર જે બાબતો સીધી અસર કરી શકતી હોય તે, તથા પ્રાંતના જીવન સાથે તાત્વિક સંબંધ ધરાવતી બીજી બાબતોમાં પ્રાંતનામતદાર મંડળનું સીધું રેફરેન્ડમ લઈ શકાય. આ રેફરેન્ડમની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવે તો પ્રાંતની મૂળ નીતિમાં તાત્વિક ફેરફાર કરવા માટે ઓછામાં ઓછી ફટલી બહુમતી હોવી જોઈએ તે નક્કી કરવું પડશે.

સમવાયતંત્રમાં જેની રાષ્ટ્રીય આર્થિક સમિતિ છે તેના જેવી જ, પ્રાંતિક આર્થિક સમિતિઓ પ્રાંતોમાં રચવાની જરૂર નથી. કારણ કે તે આર્થિક દૃષ્ટિએ નુકસાનકારક થશે. સરકારી તંત્રમાં બિનજરૂરી ખાતાઓનો ઉમેરો કરવો જગત હિતાવહ નથી. પણ આપણા આર્થિક જીવનના અડપથી વધતા જતા વિકાસને લીધે તથા મોટા પાયા ઉપર ઉત્પત્તિ કરવાની યોજનાઓને લઈને રાષ્ટ્રીય આર્થિક સમિતિની જ શાખા દરેક પ્રાંતમાં સ્થપાવી જોઈએ. એ પ્રાંતિક સમિતિઓ સમવાયતંત્રની આર્થિક સમિતિની સાથે સહકાર કરીને પોતાનું કાર્ય ચલાવે.

પ્રાંતિક પ્રધાન-મંડળ ધારાસભાને જ પૂરેપૂરું જવાબદાર રહેશે.

કેન્દ્ર અને જોડાનારા એકમો વચ્ચેના સંબંધ

અધારણને અનુસરીને મધ્યસ્થ સમવાયતંત્ર અને જુદા જુદા પ્રાંતિક વિભાગો વચ્ચે તે દરેકને કરવાનાં કાર્યોની ભલે ગમે તેટલી સંભાળપૂર્વક વહેંચણી કરી હોય, તોયે અને

વચ્ચે મર્યાદાઓ એવી ઠીક ઠીક ભુમિમાં આપી નેશે જેનો સમવાયનત્રની કેન્દ્રીય મત્તા તથા પ્રાતિક વળુલમાં સમાવેશ થઈ શકે. ન હોય વળી સત્તાના સમવાય અને પ્રાતિક સત્તાઓ વચ્ચે કાર્યોની વહેંચણી થયા પછી પણ કુનાક એના મર્યો આપી રહેનાનો મહત્ત્વ છે જે બધારણ ધણી વખતે તત્કાલ તો ખ્યાનમાં પણ ન આવે હવેન હમેશા પશ્ચિમનત્રની અને ગતિમાન છે વળી પહેલાના યુગ મરના આ યુગમાં તો તેનું પ્રમાણ વધારે છે વિજ્ઞાન વિશિષ્ટ શાસ્ત્રોનો વિકાસ તથા બીજા કારણોને લીધે નવા નવા પ્રશ્નો સતત રીતે ઊભા થતા જાય છે માત્રાત્રની ટેપો અને જીવનની રીતિનીતિઓમાં પણ પાગ વગરના ફેરફારો ઝડપથી થઈ જાય છે એથી આવી જનના ભવિષ્યના સંભવિત ફેરફારોને પહેલેથી વળવા માટે બધારણમાં અમુક ખામ કનમો ગમ્મી નોંધએ

સમવાયનત્રની ઉપની ધારાસભા તેના એકમોના દરજ્જોની અંક હોવી નોંધએ એમ આગળ કહેનાઈ ગયું છે આ ધારાસભાને એક બીજી સત્તા પણ આપવી નોંધએ તે એ કે વહેંચાયેના ન હોય તેવા આપી રહેના કુનાક કાર્યો વિશે કંઈ ઝગડો થાય ત્યારે તેનો નિકાન આ ઉપની ધારાસભા જ કરે એના આપી વધેના કાર્યો કાને મરેના તે નક્કી મરનાની મત્તા સુપ્રીમ કોર્ટ પામે હોવી નોંધએ

આવી જનના ઝગડાનો નિકાન લાવના માટે સમવાય ફેડન સરકાર અને પ્રાતિક મરમર ને ને સુપ્રીમ કોર્ટને અગ્ગર મરે

કેન્દ્રીય સરકાર અને પ્રાતિક સરકારના સંબંધનું નિયમન ૧૮૩૫ના મયદાની કેન્દ્રીક કનમો મરે છે આજ કનમોમાં થોડા અનુકૂળ ફેરફારો કર્યા પછી તેને એમને એમ રાખી શકાય નવા મનૂનના મેક્શન ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ આ પ્રમંત્રી મરમો છે મેક્શન ૧૦૨ની અનુચાર કોમ્પ્રીની પરિસ્થિતિમાં પ્રાતને માટે કાયદાઓ ધણાની ફેડન સરકારને સત્તા મરે છે મેક્શન ૧૦૩ની અનુચાર જે અથવા વધારે પ્રાતને

માટે પરપર અનુમતિથી ધારાઓ ધણાની ફેડ ન સરકારને સત્તા મરે છે આમ ફેડન મરમર આ પ્રાતિક સરકાર વચ્ચેના સંબંધોના નિયમન માટે આ કનમો તેમાં થોડા ફેરફાર કર્યા પછી બગમર કામ આપી શકે

વળી ૧૮૩૫ના કાયદાના મેક્શન ૧૨૨થી ૧૩૫ સુધીની કનમો પણ કેન્દ્ર અને પ્રાતિક સત્તા વચ્ચેના અમનનું નિયમન કરવા માટે સારો નમૂનો પૂરો પાડે છે પણ આ ખ્યાનમાં આખરી મત્તા ફેડન ધારા સભાની ઉપની બેઠકને તથા 'વડી અદાલત ને મોપાવી નોંધએ

અર્થ-વિભાગ

નાણાકીય ખામતોમાં અન્યાગના મનોગો અનુસાર જેટલા બની શકે તેના સંપૂર્ણ રીતે, બને વિભાગોને જુના મરી નાખવા નોંધએ જતાં સાવ જડમેમનાખ જુના ખાતાઓ તો પાડી શકાય જ નહિ ૧૮૩૫ના કાયદાના મેક્શન ૧૩૭ ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૪ વિગેરેમાં થોડા અનુકૂળ ફેરફાર કર્યા પછી તે ખુશીથી રાખી શકાય અન્યાગના સનોગોમાં ૧૮૩૫ના કાનૂનમાં લેવા ઊભી મરવા માટે જે મરમો ધણામાં આવી છે તેમાં ખાસ વધો લેના જેનું કંઈ નથી, પણ એવી લેવા ત્યારે જ લઈ શકાય જ્યારે તેમાંથી સીધી રીતે ઉત્પાદનનું મર્ય કરવું હોય અથવા તો અત્યારે જ ઉત્પત્તિ આપના એના કોઈ માદમમાં જ તે મૂડી રોકી હોય

પ્રાતિક સરકારોએ રેનનું કમ વધી શકે એ માટે નવા નવા ક્ષેત્રોમાં શોધ મોગ કરતી પડશે આ વિશે જના સુધી વધારે અનુભવ મરમો નથી તો સુધી ઈકા ચોક્કમ સૂચનાઓ ન આપી શકાય રાષ્ટ્રીય મદા સભાએ જમીનના મહેસૂલની આનક ઉપર અને મૂલ્ય વેામાં અનુક્રમિ વેગનું પ્રતિપાદન તો મરારનું કંઈ છે જમીન-મહેસૂલની આવક મમમ રેનનું આ ઠીક ઠીક વધારો મરે છે આમ મરીને મયમી જમાનદીવાળા વિભાગોમાંથી તો સારી આનક પ્રાપ્ત થાય છે

ન્યાય-વિભાગ

હિફુસ્તાનમાં ન્યાયખાતાનો કા બાર ક્યાની 'વડી

અદાલત' હોતી જોઈએ. ન્યાયખાતાને લગતી બધી જ વાગતોમાં આખરી સત્તા તેની જ હોય. બંધારણનો અર્થ ઘટવવાની (interpret) છેલ્લી સત્તા પણ આ વડી અદાલતની પાસે જ હોય. આ અદાલતનું મુખ્ય કાર્ય જાંચા અને પ્રતિષ્ઠિત હોદ્દાદારોના જે મોટા કેસ આવે તે ચલાવવાનું હોય. ખાસ કરીને આવા પ્રતિષ્ઠિત અને જાંચા સરકારી હોદ્દા ભોગવતા અમલદારો ઉપર બંધારણનો લંગ કરવાનું તહોમતનામું હોય ત્યારે તો એ કેસ વડી અદાલત જ ચલાવે. આવા કેસોમાં આ તો 'સ્ટેટનું' જ કાર્ય છે અને સ્ટેટ ભૂલ કરે નહિ' એમ કહીને વડી અદાલત એવા માણસને જતો કરી શકે નહિ.

ન્યાયખાતું અને અમલીખાતું—બન્નેને અલગ અલગ જ કરી નાંખવાં જોઈએ.

જનના પગારો ખીંઝ જાંચા હોદ્દાઓના પગારોની પેઠે જ આજના કરતાં ઘણા જ ઘટાડી દેવા પડશે.

જન પોતાની જગા ઉપર ત્યાં સુધી જ રહેશે જ્યાં સુધી તેનું વર્તન સારું અને સતોપજનક માલૂમ પડશે. પોતાની ફરજમાંથી તેઓ ચ્યુત થયા છે એવી સાબિતી મળતાં જ તેમને રજા આપવામાં આવશે. વળી તેનામાં ટ્રાઈપણ પ્રકારની શારીરિક કે માનસિક અપૂર્ણતા, નબળાઈ, કે ખોડ માલૂમ પડશે તો તેમને એ જગા ઉપરથી રૂખસદ આપવામાં આવશે.

ત્યારે આવાં પગલાંઓની જરૂર જોઈ થાય ત્યારે એ કામ કરવાની સત્તા ફેડરલ ધારાસભા અથવા પ્રાંતિક ધારાસભાની—જેના ક્ષેત્રમાં આવો પ્રશ્ન જોભો થાય તેની—રહેશે. આ ધારાસભાઓ પ્રધાનમંડળના વડા આગળ બંધી હકીકત રજૂ કરશે અને હોદ્દા ઉપરથી ઉક્ત જગાને નિવૃત્ત કરવા વડા પ્રધાનને વિનંતિ કરશે.

ન્યાય વિભાગના અમલદારોની ફરજ બંધારણ આપેલા પ્રજાના મૂળભૂત હકો અને નાગરિક સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવાની રહેશે. એ માટે તેમને જરૂરી સત્તા સોંપવામાં આવશે.

રક્ષણ

ટ્રાઈ પણ રાષ્ટ્ર પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ત્યારે જ જાળવી શકે ત્યારે તેનામાં બહારની પ્રજાઓના હુમલાઓનો સફળ સામનો કરવાની શક્તિ હોય. આવી શક્તિ એ જ તેના સ્વાતંત્ર્યની સાચી અને છેલ્લી કસોટી છે. એથી જો હિંદુસ્તાને પણ ભવિષ્યમાં પોતાની સ્વાતંત્રતા જાળવી રાખવી હોય તો તેણે પરદેશી હુમલાઓનો સફળ સામનો કરવાની અને દેશની અંદરના કલહો શાન્ત કરી દેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી પડશે. એ શક્તિ બહારથી નહિ પણ અંદરથી જ આવવી જોઈએ. હિંદુસ્તાને જતે જ તે મેળવવી જોઈએ. બહારની મદદ ઉપર આધાર રાખવાનું ટ્રાઈ પણ દેશને પાલવે જ નહિ. એખીસીનિયા અને ચીનનાં તાજેતરનાં દૃષ્ટાન્તો ઉપરના કથનને ટેકા આપે છે. એથી હિંદુસ્તાન પાસે સુસજ્જિત લશ્કર હોવું જોઈએ અને તેને હથિયારો, દારૂગોળો તથા લડાઈનો ખીંજો સામાન પૂરતી રીતે મળી રહે એ માટે હિંદુસ્તાનમાં મોટા પાયા ઉપરના ઉદ્યોગોનો ખૂબ ખૂબ વિકાસ થવો જોઈએ. આધુનિક લડાઈ વધારે ને વધારે યાંત્રિક બનતી જાય છે. એ હકીકત તો હવે બધા જ જાણે છે કે પૂરતો ઔદ્યોગિક વિકાસ જ્યાં ન થયો હોય એવી ટ્રાઈપણ પ્રજા લાંબા વખત સુધી દુશ્મનોનો સફળતાપૂર્વક સામનો કરી શકે નહિ. આવી જાતની બિનઔદ્યોગિક પ્રજા ભાગ્યે જ સ્વતંત્ર કહી શકાય. કારણ કે તે લાંબા વખત સુધી પરદેશી હુમલાઓથી દેશનું રક્ષણ કરી શકે નહિ.

અત્યાર સુધી હિંદુસ્તાનના રક્ષણનો સવાલ બ્રિટિશ રાજ્ય અને તેના હિંદના અમલદારોએ સંપૂર્ણ રીતે ખોટા દૃષ્ટિબિંદુથી જ વિચાર્યો છે. હિંદના મોટા ભાગના રાજકીય આગેવાનો હિંદની સ્વાતંત્ર્યની લડતનાં આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં એટલા બધા રોકાયેલા રહે છે કે તેઓને આ પ્રશ્નની વિશિષ્ટતાઓ વિષે ટ્રાઈ પણ વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી રહેતો. એથી આ પ્રશ્નની આસપાસ બેઠો તત્ત્વ જીભું થાય છે અને હિંદના લોકોને એવું સમજાવી દેવામાં આવે

છે કે 'તમને આ આખતમા ન ખમર પડે તમે મમતુ શકો જ નહિ ।'

જે ક્રિષ્ટિય ગ્રન્થ પોતાનુ લક્ષ્ય પાણુ ખેંચી લ્યે તો બદાતથી નશિયા, જાપાન, અધ્યાનિસ્તાન વિગેરે ખીન પ્રમત્તો દિદુસ્તાન ઉપર ચડી આવે એવી જાનની કલ્પના-મ્થાઓ જાલી કરવામા આવે છે, અને દિદુસ્તાનને આવી જાનની કૃત્રિમ ધમકીઓ આપવામા આવે છે આપજુને એક મમત્તરમા આવે છે કે દિદુસ્તાનની પ્રજાની જિદ્દગી અને મિનકલ્પ ક્રિષ્ટિય ગ્રન્થની છત્રાયા નીચે જ મવામન (૧) ગ્ડી રાકે એમ છે આપજી પામે કેળાયેવા અમલ દાગેલી ખોટ જે ખરી રીતે તો ક્રિષ્ટિય ગ્રન્થની લાખા વખતની નીતિનુ પશ્ચિમ છે, તેને બદાના તરીકે આગળ ધરવામા આવે છે, અને એમ કહેવામા આવે છે કે જ્યાં મુધી તમારી પામે કેળાયેવા લશ્કરી અમલદારો ન હોય ત્યાં મુધી ક્રિષ્ટિય અમન-રો જ ગખરા જોઈએ આથી એક જગત-સ્ત ક્રિષ્ટિય મેન્ય કાયમને માટે દિદુસ્તાનની છાતી ઉપર ખેમાચ્ચામા આવ્યુ છે એ લશ્કરને બળાકારે કમજો બોગત્તાર લશ્કર તરીકે જ ઓળખી શકાય

‘હથિયાત્મા કાયદા’એ લોકોને હથિયાર ગખતા કે તેનો ઉપયોગ કરવાનુ શીખતા અટકાવ્યા છે એવુ જ નહિ પણ માનનિક નમળાઈ જાની કરી લોકોનો આત્મવિશ્વાસ ધરાવ્યો છે

દિદુસ્તાનની ગ્જાના આ મવાન વિશે સપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી તેની માથે સમય ધરાવતી જે અગ્રન્થની બાજનો વિશે નીચે પ્રમજુ નિર્ણય કરી શકાય એક તો સદાયે લગ્ગને ‘ભાગ્નીય’ બનાવી દેવુ અને બીજુ અત્યાન્તા ભારે લશ્કરી ખર્ચ ઉપર મોટા માપ મૂકવો આ બન્ને વસ્તુઓ ઘણી જ અગત્યની છે મરજુ કે ભાગ્ની બૂમેના, જગમેના કે વાયુમેના-ખેરી જ મેનાઓ મપૂર્ણ પાવુ ભાગ્નીય દેવી જોઈએ અને નહિ કે ક્રિષ્ટિય અથવા ખેરની વળી અત્યાસ્તુ વમરી ખર્ચ ધકુ જ વંચારે પડુ છે, અને સત્યતત્ર ઉપર નકરો એને મોકે છે. દિદુ

સ્તાનની ગરીમ પ્રજાને ગોરો તે ઘંટીના પાણુ ૧ પાવુ આ કરવાયે વંચારે અગ્રન્થની એક ખીજ વન છે ક્રિષ્ટિય મકારે જે નીતિ ઉપર દિદુસ્તાનની ગ્જા (૧) માટે આ લશ્કર બીજુ ક્યું છે તે નીતિનું પૃથક્ક કરીએ આજે ભારતમાં જે હથિયાત્મક વમર છે તેને ખરી રીતે ભાગ્નીય-સ્થા-મેન્ય કરી શકાય જ નહિ તેનો મુખ્ય હેતુ બકારના દુમરાથી દિદુસ્તાનનુ ગ્જા કરવાનો નથી પણ દિદુસ્તાનની અંદર અને બકાર આવેના ક્રિષ્ટિય માત્રાન્યનું ગ્જા કરવાનો છે, તથા દિદુસ્તાનના લોકો ગતમ કરે તે તેને નિદય રીતે દાખી દઈ દિદુસ્તાનને કાયમને માટે ચુવામ રાખી તેનુ ગોળુ કરવાનો છે. દિદુસ્તાનની ત્રણે પ્રકારની મેનાઓ-બૂમેના, જગમેના અને વાયુ મેના-મુખ્યત્વે ખરીને ત્રણ હેતુઓ સાધવા માટે રચવામા આવી છે એક તો બકારના દુમરાઓથી ક્રિષ્ટિય માત્રાગ્રથના હિતોની ગ્જા કરી, તથા એ હેતુને આગળ વધાવતા માટે હિંદની સરહદ ઓગમી આગળ વધી બીજા મુખકાને દયાવતા જનુ, બીજુ આ હિતોને જે હિલચાલ જોખમમા નાખતી હોય એવી કોઈ પર અદગ્ની હિલચાલને દાખી દેવી અને ત્રીજુ ક્રિષ્ટિય મેન્યને કેળવવા માટે પ્રદેશ પૂરે પાડવો દિદુસ્તાન અને તેના લોકોના હિતો તરફ ભાગ્યે જ ધ્યાન આપવામા આવે છે અને મ્થાય કોઈકા તેઓ ધ્યાન આપતા હોય તો તે પ્રામગિક જ તેમ બન્ધુ છે એમ મમત્તવુ મામાન્ય રીતે આ બને પક્ષોનાં હિતો એખીતતી વિદ છે એવે બને વન્ધે જવગ્ગો પણ થાય છે, પશ્ચિમે ક્રિષ્ટિય માત્રાન્યવાદ પોતાના લશ્કરી બળના પગ વડે મામા પામે દયારી દે છે ઉત્તર-પશ્ચિમના સીમા પ્રતિમા આગળ વધવાની નીતિ એ ક્રિષ્ટિય માત્રાન્યવાદી નીતિ છે એ નીતિથી નથી દિદુસ્તાનને કાયદે કે નથી સીમા પ્રાન ઉપર નેતા પગલુ લોકોને. કાયદે માત્ર ક્રિષ્ટિય માત્રાન્યને છે અને જનાયે એ લશ્કરોના ખર્ચના ભારે બેનઓ તો દિદ ઉપર પડે છે. જા આપજા પડેલીઓ જની માથે આપજો મિત્રાચારીઓ માટે

સંબંધ અને સહકાર રાખી હવવા માગીએ છીએ, તેઓ આપણા દુશ્મન અને એ તો બુદ્ધ.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં હિતોને આગળ વધારવા માટે હિંદુસ્તાનના લશ્કરને યુરોપ અને એશિયાનાં રણમેદાનો ઉપર મોકલવામાં આવ્યું છે. અને બ્રિટિશરોએ ઊભી કરેલી લડાઈમાં હિંદુસ્તાનને પરાણે ભાગ લેવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે. આ સામે રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પોતાનો મજબૂત વિરોધ ઉઠાવ્યો છે. તેણે જાહેર કર્યું છે કે હિંદુસ્તાન કોઈ દિવસ સામ્રાજ્યવાદી હિતોને રક્ષતી લડાઈમાં ભાગીદાર નહિ થાય. હજી થોડા વખત પહેલાં જ ચીન-જાપાનની લડાઈ શરૂ થયા પછી એ બાબતનાં બ્રિટિશ સંસ્થાનોનું રક્ષણ કરવા હિંદી લશ્કર મોકલ્યું હતું. આ બાબત એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે આ લશ્કર ચીનની અંદરનાં હિંદનાં હિતોનું રક્ષણ કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યું છે. પણ એ વાત હવે બંધાય જાણે છે કે ચીનમાં હિંદનાં હિતો જેવું કંઈ છે જ નહિ ! આ ઉપરાંત પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનો મત લીધા વિના, અને જાણ્યા પહેલાં તો લશ્કરને ચીનનાં સીમાડા સુધી મોકલી દેવામાં આવ્યું. વળી જનતાના પ્રતિનિધિઓએ વડી ધારાસભામાં લશ્કર મોકલવા સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો એ જતાં હિંદી સરકારે લશ્કર મોકલ્યું. આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ જોતાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં હિતો આગળ વધારવા માટે બ્રિટિશ સરકારને લડાઈઓ લડવી પડશે, અને આ લડાઈમાં હિંદુસ્તાનને બળાહારે બ્રિટનના અનુયાયી બની લડવું પડશે એવો ભય નિરંતર રહે છે.

એથી દેશની રક્ષા કરવા માટે આપણે જે સૈન્ય તૈયાર કરવાનું છે, તેની રચના વર્તમાન નીતિને અનુસરીને હરગીજ ન જ થવી જોઈએ. એ નીતિમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવા પડશે. આપણી નીતિ તો સામ્રાજ્યવાદથી તદ્દન છૂટા થઈ આપણા પડોશીઓની સાથે મિત્રતાભર્યા સંબંધ સ્થાપવાના સિદ્ધાંત ઉપર રચાશે. વળી હિંદી સૈન્યની રચના હિંદનાં હિતોનો વિચાર કરીને જ થશે. સ્વતંત્ર હિંદ પોતાના પ્રદેશની અંદર પરદેશી લશ્કર-પછી તે ગમે તે રૂપમાં હોય કે

ગમે તે હેતુથી હોય-નહિ જ ચલાવી લે. માત્ર સંક્રાન્તિ કાળ પૂરતા જ Expert હોય તેવા પરદેશી અમલદારો આપણા માણસોને કેળવવા માટે ભલે રહે.

રક્ષણખાતું સંપૂર્ણ રીતે સમવાયતંત્રની સાથે જ સંબંધ રાખે. અને તેનો અમલ સીધી રીતે જ સમવાયતંત્રની સરકાર જ ચલાવે. બંધારણે સાફ સાફ રીતે એવી કલમો ઘડવી જોઈએ કે બીજા કોઈ પણ સત્તા-પછી તે પ્રાંતિક સરકાર હોય કે દેશી રાજ્ય હોય-પોતાપોતાનાં અલગ રક્ષા-સૈન્ય રાખી શકે નહિ. લશ્કરી સત્તા ઉપર મુલ્કી સત્તાનો કાબૂ હોવો જોઈએ, એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને ફેડરલ પ્રધાન-મંડળના એક સભ્યની પાસે રક્ષાખાતાની કુલ સત્તા અને જવાબદારી હોય, અને આખું ફેડરલ પ્રધાન-મંડળ ફેડરલ ધારાસભાને આ બાબતમાં સંપૂર્ણ રીતે જવાબદાર હોય.

ફેડરલ સરકાર રાષ્ટ્રીય-રક્ષા-સમિતિ નીમે એ કદાચ વધારે ધ્યાન આપી શકે. આ સમિતિ રક્ષાનાં વિવિધ કાર્યોની સાંકળ બનશે, અને રાષ્ટ્રનાં આયાત-નિકાસ જેવાં બંદરો ખાતાંની વ્યવસ્થાની સાથે સંસર્ગમાં રહેશે.

રક્ષા અને લડાઈનાં વર્તમાન સાધનો વધારે જાંચી જતનાં યાંત્રિક (Mechanical) બનેલાં જાય છે. અને રક્ષા માટે ખરી શક્તિનો આધાર જાંચી જતની લશ્કરી શિક્ષા, તેમ જ હવાઈ-સૈન્ય, દરિયાઈ-સૈન્ય તથા જમીન ઉપરનાં સૈન્યની યોગ્ય તૈયારી ઉપર છે. બહુ મોટાં જંગી લશ્કરો આધુનિક લડાઈમાં બેભાન છે. વળી આવાં લશ્કરો વધારે ચપલતા-પૂર્વક અને કુશળતાપૂર્વક નહિ લડી શકે. એથી આવાં લશ્કરો મદદરૂપ થવાને બદલે વિઘ્નરૂપ થઈ પડવાનો વધારે સંભવ છે યંત્રોના વિકાસ અને વર્તમાન લડાઈનાં તમામ સાધનોને પ્રાપ્ત કરવા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઉદ્યોગોનો ખૂબ ખૂબ વિકાસ કરવાની અનિવાર્ય જરૂર છે.

એથી દેશની રક્ષા માટે જે લશ્કર જામું કરવાનું

છે તેમા નીચેની આગતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ ૧. લક્ષ્ય પ્રમાણમા નાનું પણ વધારે યાંત્રિક (Mechanised) હોવું જોઈએ ૨ તેની પામે અમરકારક એવું નૌકાસૈન્ય તથા ખૂબ મજબૂત વાયુસૈન્ય હોવું જોઈએ ૩ ફરજિયાત લશ્કરી ભરતીની પ્રથા કઈ બહુ મારી વસ્તુ અમને નથી લાગતી વળી ફરજિયાત લશ્કરી ભરતીની જરૂર પણ ઊભી થશે એમ માનવાને પણ કાગલ નથી કાગલ કે હિદમા માણસોની એક જમ-દત્ત સખ્યા અનામત જ પડી છે અને તેથી અનિચ્છિત ભરતી જ આપણા હેતુ પૂરે પાડવાનું આપણું નિશાન હોવું જોઈએ પણ કટોકટીની ગિચાઈ ઊભી થાય ત્યારે અથવા અણગમવા બળાને લઈ તાત્કાલિક જરૂર ઊભી થાય ત્યારે પરિસ્થિતિને પહેાળી વળવા કેટલીક વખત વધારે સૈન્યની જરૂર પડે છે એથી બધારણે ફેડગલ મરકારને ફરજિયાત લશ્કરી ભરતીની સત્તા આપવી જોઈએ ફેડગલ સરકાર આ સત્તાનો ઉપયોગ વિવેકપૂર્વક અને બીડને પ્રમગે જ કરે આમ દેશની નફાથે ફેડગલ સરકારને જરૂર જણાય ત્યારે તે કટોકટીની પરિસ્થિતિને પહેાળી વળવા માટે પોતાની સત્તાની રૂએ ફરજિયાત લશ્કરી ભરતી કરે

આ કાયમના નિયમિત લશ્કર ઉપરાંત એક બીજી લશ્કરી સરથા (Militia) હોવી જોઈએ તે દેશની આ માટેની બીજી હરોળમા આવશે આ સરથા બ્યવસ્થિત લશ્કર, જવમેના તથા વાયુમેનાનું એક અનામત થાણું થશે

જે કે ફરજિયાત લશ્કરી ભરતી દરમ્યાની નીતિને જરાયે ઉત્તેજન ન જ આપવું જોઈએ, જતા સમસ્ત દેશના લોકો પામેથી જાણે મરતો, તથા બીજા મામાનિક સેવાના કાર્યો માટે અમુક ચોક્કમ મુજબ સુધીની ફરજિયાત શ્રમ માગનાની પ્રથા જરૂર આવકાગપાત્ર થશે આપણા લોકોને ગિચતની તાલીમ આપવા માટે તથા મલકાની ટેવ પાડવા માટે આ વસ્તુ અત્યંત જરૂરી છે એ ઉપરાંત લોકોની શારીરિક તંદુરસ્તી મુકામે અને શ્રમની પ્રતિગ વધારે એ

લુદ્ધ ઝલાની સામાન્ય યોગનામાં પણ આ વસ્તુ વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે.

હિદમા એક શક્તિવંત અને મજબૂત આ-મદાન ઊભુ કરવા માટે જોઈતા બધા જ સાધનો જરૂર કનાથે વધારે છે હિદી સિપાર્થ બીજા કાર્થ પણ સિપાર્થ સાથે હરીકાષ કરી ગઈ છે. અત્યારે આપણને જેની ખામી છે એ તેા મોટા અમલદારોની છે અમને પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે આ માટે જે સાધનો જોઈએ તે બધા તેા અહીં છે જ તે સાધનો અહીં જથી જાતના છે એટલુ જ નહિ પણ સહેલાઈથી મેળવી શકાય એા પણ છે અને આપણા હાથમા સત્તા આવશે કે તગત જ આપણે આ ખામીને પૂરી કરીશુ. આનો અર્થ એ નથી કે લશ્કરને વધારે 'ભારતીય' બનાવી દેવું 'ભારતીય' (Indianisation) શબ્દનો ખામ ચોક્કમ અર્થ થઈ ગયો છે અને ઉપર ઉપરથી જોતા એમ દેખાશે કે આપણે બહારના લોકો બીજાના માન-મિલકતને દબાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ અમારુ નિશાન લશ્કરમા હિદીઓની સખ્યાનો વધારે થાય એ જ નથી પણ લશ્કર સપૂર્ણપણે ભારતીય જ બની બન્ય એ છે આમ થાય ત્યારે જ એ લશ્કરમા બધા જ માણસો ગાંડના હશે તેની ઉપર રા'ટ્રનો જ કાબૂ હશે એ લશ્કરમા ગાંડીય ભારતના જ ભરેલી હશે અને તેની હસ્તી રાષ્ટ્રીય રિતને આગળ વધાવવા માટે જ હશે

હિદુસ્તાનનો ડમને લઈ બેરેલા બ્રિટિશ સૈન્યને અહીંથી આખરે જવું જ પડશે તરણ કે તેવું અહીંનું અગિત્ય હિદના ગ્વાતગ્યતા આદર્શ સાથે બધાએમનું નથી આપણા માણસો નિષ્ણાત બને ત્યા સુધી તેમને એની તાલીમ આપવા માટે પડેગી અમલદારો થોડો વખત સુધી અહીં ભવે જેડે પણ તેમણે આપણી યોગનાના ચોગદામા બધાએવતા થવું જોઈશે અને ફેડગલ મરકારના ઝલાખાતાના અકુશ નીચે જ તેમણે કામ કરવું પડશે 'હથિયાત મનથી કનૂત' નહ હવે જ જોઈએ

અત્યાગતા લશ્કરી ખર્ચ ઉપર મોટા કાપ મરડો એ ગાંડીય કાર્યક્રમનો એક મહત્વનો ભાગ છે એ

કાપ હિંદમાંથી બ્રિટિશ લશ્કરને દૂર કરતાં જ તથા હિંદી લશ્કરમાંથી બ્રિટિશ તત્ત્વ નાબૂદ કરતાં જ આપોઆપ થઈ જશે. ખર્ચનું રાષ્ટ્રીય ધોરણ સ્વીકારવાથી બીજી બાજતોમાં પણ આપણું ધાણું ખર્ચ થઈશે. ક્યારેક નવાં સાહસોમાં જ્યારે વધારે ખર્ચ ભોગવવું પડશે ત્યારે પણ એ ખર્ચ તેની સામાજિક અને કૃષ્ણચક્ષુની દૃષ્ટિએ આપણને પૂરતો બદલો આપી શકશે.

પરદેશો સાથેનો સંબંધ

પરદેશો સાથેનો સંબંધ કઈ જાતનો રાખવો તે બાબત હિંદુસ્તાન સંપૂર્ણ અધિકાર પોતાના જ હાથમાં રાખશે. વ્યાપાર અને બીજાં કાર્યો માટે પરદેશ સાથે સંધિ અને વાટાઘાટ કરવાની તમામ સત્તા તેમ જ તેમની સાથે સુલેહ કે લડાઈ બંહેર કરવાની પણ કુલ સત્તા હિંદુસ્તાનની જ રહેશે. પરદેશ સાથેના આ બધા સંબંધો સમવાયતંત્રની સરકારના હાથમાં રહેશે. તે પોતાના દુરદેશી એજન્ટો અને પ્રતિનિધિઓની નિમજ્જી કરી તેમને દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં અને રાજ્યોમાં મોકલશે. વળી જે કોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા અથવા બધા દેશોને પોતાની પાંખમાં લેતી એવી કોઈ ઉપરી સંસ્થા હોય તથો તે ત્યાં પણ હિંદુસ્તાન પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલશે. હિંદુસ્તાનની પરદેશ સાથેના સંબંધની નીતિ સામાન્ય રીતે બીજા દેશો સાથે મિત્રાચારીભર્યો સંબંધ સ્થાપવાની રહેશે. પાડોશી રાજ્યો સાથે તે મૈત્રીનો હાથ લગાવશે તથા સમાન ધોરણે જગતના બધા જ દેશો એકબીજાની સાથે મિત્રતાને દાવે જોડાય એવા દરેક કામમાં હિંદુસ્તાન તૈયાર રહેશે. વિશ્વશાંતિ સ્થાપવામાં તે પોતાનો પૂરેપૂરો ફાળો આપશે. જેમ હિંદુસ્તાન પોતાના મુલક ઉપર બીજાનું આધિપત્ય કે બીજાના હુમલાને નહિ સોંપી લ્યે તેમ જ તે બીજા દેશો ઉપર ચડાઈ કરી તેને છતી લેવાની હોબા દૃષ્ટિ પણ નહિ રાખે.

ઉપસંહાર

હિંદના સમવાયતંત્રનું બંધારણ કઈ જાતનું હોવું

જોઈએ તેની સામાન્ય રૂપરેખા ક્રમશઃ બતાવવાનો અહીં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આમાં હિંદના સમવાયતંત્ર સંબંધી વિસ્તૃત હકીકત નથી આપી, પણ સંપૂર્ણ ચિત્રની મોટી મોટી રેખાઓ તો આપી જ છે. આમાં જે બંધારણની હિમાયત કરવામાં આવી છે તે ૧૯૩૫ના હિંદી સરકારના કાનૂન મુજબના બંધારણથી તદ્દન ભિન્ન છે. ખાસ કરીને તેના સમવાયતંત્રવાળા આ ભાગમાં હિંદની ભૂમિકા અને તેનો આદર્શ જુદો જ રીતે બતાવવામાં આવ્યો છે. અને છતાં જે જે સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે તે બંધી જ વ્યવહારુ છે. આ પરિસ્થિતિમાં પણ, જે સ્થાપિત હિંદોના વિધાને દૂર કરવામાં આવે તો આજે તેનો અમલ કસાય તેમ છે. હિંદુસ્તાનને આજે જે સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો ઉછેલવાના છે તે ધણું જ મહાભારત કામ છે. આ કામ પાર પડવાની આશા ત્યારે જ રહે જ્યારે હિંદુસ્તાન સામ્રાજ્યવાદ અને ક્રિયુલ હિંદોએ બાંધેલા પોતાના હાથપગના બંધ કાપી નાખી છૂટું થાય. આ પ્રશ્નના નિકાલ માટે સંપૂર્ણ રાજકીય અને આર્થિક સ્વતંત્રતાની અનિવાર્ય જરૂર છે.

જે બંધારણની અહીં રૂપરેખા દોરવામાં આવી છે તે મુખ્યત્વે પ્રજાતંત્રના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને જ દોરી છે. વળી સ્વતંત્ર પ્રજાતંત્રીય રાજ્યની માગણીની સાથે આ બંધારણ પૂરેપૂરું બંધ બેસે છે. ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે આજના સામાજિક બંધારણને નવેસરથી રચવાની જરૂર છે. તો જ આમજનતાનું હિંદ સાધી શકશે અને સમાજને મજબૂતતા અનેક પ્રશ્નોનો પણ નિકાલ આપી શકશે. એથી હિંદનું નવું બંધારણ એવી જાતનું થવું જોઈએ કે જેમાં આવા મૂળભૂત ફેરફારો પ્રજાતંત્રના સિદ્ધાંતને અનુસરીને જ થઈ શકે તથા ઉત્પત્તિનાં સાધનો સમાજની માલિકીનાં થાય. આ સિદ્ધાંતિક ફેરફારો ઉપર બંધારણ કોઈ પણ પ્રકારનાં બંધન નહિ મૂકવાં જોઈએ. પ્રજાતંત્રને માર્ગે આવા ફેરફારો જગતની વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોતાં શક્ય છે કે નહિ તે ન કહી શકાય પણ એવો પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ !

એમનું જીવન અને જીવનસંદેશ

૧૧ એ મંત્રિને મારે જહામ અન્ધા હિંદોસ્તા હમારા એ રાષ્ટ્રીય ગીતના સ્થિતિ તથા ભારતનાના એક મહાન શાસક સર મહમદ ઈકબાલ મૃત્યુને ખોળે પોતી ગયા મૃત્યુથી ૭ કળો નથી ૭ મુમતમાન છુ હસતે મુખે ૭ મૃત્યુને ભેગીશ તેમના જીવનના આ આખરી સમ્બોધી તેમણે મૃત્યુવેળે સ્વાગત મ્યુ અને પોતાના એક વફાદાર નોમર ઈસાહીયક્તા ખેળ મા જ તેમણે છે નો શ્વાસ લીધો એમની સ્મશાનયાત્રામા દમ હજાર માણમેયે ભાગ લીધો હતો તેમા પગલા તમામ પ્રધાનો, વડી અદાલતોના ન્યાયાધીશો, રાજા નરેન્દ્રનાથ અને ડૉ. આનંદ અગ્રણી પ્રજાજનો હતા એમની કબર ઉપર પંજાબના ગવર્નર સર હેનરી કેક અને ભાવનપુરના નવામે કૂનમાળાઓ ચઢાવી મળારના આત્મા પ્રતિ પોતાનુ સન્માન દશાન્યુ હતુ હિંદુસ્તાનના રાજદારી પુરખો, મહાસભાવાદીઓ અને મિનમહાસભાવાદીઓ હિંદુઓ મુસ્લિમો અને અગ્રેને કપિઓ પત્રકારો કે વિદ્વાનો-તમામ પ્રકારના માણસોએ તેને જે ભાવભરી અર્જનિ આપી તે એમની સુવાસત્તિ અને સર્વપ્રિયતા બતાવે છે આમ તેઓ તો એક માયા મુસ્લિમની પેરે મરીને અમર થયા

એમના મૃત્યુથી હિંદે એક મહાન કવિ તત્ત્વવેત્તા અને માનવતાના ગીતો ગાનાર માનવપ્રેમી ગાયક ગુમાઓ છે એમના મૃત્યુની ખોટ માત્ર હિંદુસ્તાનને જ નહિ પણ હિંદુસ્તાન સિવાયના બીજા મધ્યા દેશો ખામ ખરીને એજિપ્તાના મુસ્લિમ દેશોને વર્ષો સુધી સાથા કચે કવિર નીન્દનાથ ટાગોરે કહ્યુ છે તેમ ઇસ્માનના મૃત્યુથી આપણા સાહિત્યમા જ ગાનકુ પડ્યુ છે તે પુગતા વર્ષો લાગશે જેમ ઇન્નેશુ માને રજાતા વધા લાગે છે તેમ વળી આજે જ્યારે જગ તના દેશોમા ભાગવતનુ સ્થાન નશુ છે ત્યારે પોતાની પ્રિતિઓ વડે સાગ જગતને આકર્ષના. આ હિંદી કવિનુ મૃત્યુ હિંદુસ્તાનને મારે વગરે દખલો વિરમ છે ભારતનાનો ભૂતકાળ ભને ગમે તેવો તેજસ્વી હોય આપણા સ્પિમુનિઓએ ભને મોગી મોગી સિદ્ધિઓ ભૂતકાળમા પ્રાપ્ત કરી હોય આજે તો હિંદુ મતી જ પીતે પ્રગાન છે પાકીનુ જગત જેમ બીજા ક્રમક દેશ તરફ માનની નરે જુએ છે તેમ ભારતના તરફ નથી જોતુ વળી તેની ભાગવતની પિઝાન માન ગાંધીજી ટાગોર જવાહરલાલજી સરોજિની ઇકબાલ જેવી થોડી મહાન વ્યક્તિઓ દાગ જ થાય છે પાનીમ કાની હિંદની પ્રગમથી આ ગુણગારી એપાય વ્યક્તિઓ જ જગતના માન સ્ત્રી પુરુષોની પશ્ચિમમા આવી શકે તે આપણી કગાનિયત સૂચવે છે પણ બીજી રીતે વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે હિંદુસ્તાનની આટની પતી દશમા પણ જગતના મહાન પુરુષોની હરોળમા બેગી શકે એવા પ્રતિભાશાળી પુરુષો

પાકે છે એ જ હિંદુસ્તાનને માટે ગર્વનો વિષય છે. ઇકબાલ જતાં આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ભોવનારાં હિંદનાં મહાન-સ્ત્રી પુરુષોની નાની એવી સંખ્યાને વધારે નાની કરતા ગયા. પણ શ્રીમતી સરેન્જિની નાયડુએ કહ્યું છે તેમ સર ઇકબાલના નાશવંત દેહની પવિત્ર મિટ્ટીને ભૂમિમાતાએ ભલે તેના ઉદરમાં સમાવી લીધી, પરંતુ તેની પ્રખર ખુદિતું સૌંદર્ય અને ભલક યુગો સુધી પ્રકાશી રહેશે.

હજી થોડા વખત પહેલાં જ પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ સર મહમદ ઇકબાલને અંજલિ આપતાં પોતાના નિવેદનમાં જણાવ્યું હતું “ઇકબાલના મરણ-સમાચાર સાંભળીને ખૂબ દિલગીરી થઈ છે. થોડા જ વખત પહેલાં તેની સાથે લાંબો સમય સુધી વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો હતો. એમની તીક્ષ્ણ-બુદ્ધિ અને સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમની મારા ઉપર ઘણી જ અસર થઈ છે. એમના મરણથી હિંદને એક અળકતો સિતારો ખરી ગયો છે. પણ એમની કવિતા એમની સ્મૃતિ તાજી રાખશે, અને ભવિષ્યની પ્રજા માટે પ્રેરણારૂપ થઈ પડશે.”

હિંદુસ્તાનના આ મહાન શાયરનો જન્મ ૧૮૭૭ના ડિસેમ્બરની ૨૭મી તારીખે પંજાબમાં અવેલા શિયાલકોટમાં થયો હતો. એમનું કુટુંબ રૂઢિચુસ્ત અને સુદૃઢવાદી હતું. એમના પિતાની સ્થિતિ મધ્યમવર્ગના માણસ જેવી સાધારણ હતી. છતાં પોતાની પ્રખર બુદ્ધિના બળે તેઓ ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. શિયાલકોટમાં જ તેમણે માધ્યમિક કેળવણી પૂરી કરી. આ વરસો દરમિયાન તેઓ ઉર્દૂ સાહિત્યના મુશાયરાઓમાં ખૂબ ભાગ લેતા હતા. પહેલાં તો માત્ર પ્રેક્ષક તરીકે જ, પણ પાછળથી તેઓ પણ ઉર્દૂ કવિતાઓ રચીને મુશાયરામાં ગાવા માંડ્યા હતા. તેમની ઉર્દૂ કવિતાઓનો જૂનો ચીલો ત્યાગી તેઓ સાહિત્ય-પ્રદેશમાં નવી ફેરીઓ પાડવા લાગ્યા.

શિયાલકોટમાં માધ્યમિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરીને એક વરસ કૉલેજનાં બારણાં પણ નેઈ આવ્યા. પછી લાહોરની સરકારી કૉલેજમાં તેમણે

અભ્યાસનું કામ શરૂ કરી દીધું. આ વખતે પણ તેમનો કાવ્યો બનાવવાનો અને મુશાયરાઓમાં ભાગ લેવાનો શોખ વધતો જતો હતો. તેવામાં તે ‘Light of Asir’ના લેખક અને પ્રખ્યાત આંગ્લ-સાહિત્યકાર શ્રી. આર્નોલ્ડના સંસર્ગમાં આવ્યા. એ મહાન સાહિત્યકારે સર ઇકબાલની કાવ્યશક્તિ વિકસાવવામાં ખૂબ મદદ કરી છે.

સાદા શબ્દોવાળી તેમની ઉર્દૂ ગઝલો ખૂબ લોકપ્રિય થવા માંડી. એ અરસામાં જ એક સાહિત્યસંસ્થામાં એમણે પોતાનું ‘કાહે હિમાલય’ નામનું કાવ્ય ગાઈ બતાવ્યું. એ કાવ્ય રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી એટલું જલોજલ ભર્યું હતું કે તે સાંભળીને લોકો આફરીન આફરીન પોકારવા લાગ્યા. હવે ઇકબાલને પોતાને પણ લાગ્યું કે પોતે એક મહાન કવિ થવા સરજાયેલા છે. તે દિવસ પછીથી તેઓ પુષ્કળ કાવ્યો રચવા લાગ્યા. એમની કવિતાઓએ ઉર્દૂ સાહિત્યમાં થોડા જ વખતમાં ક્રાન્તિ કરી મૂકી અને ઉર્દૂ-કાવ્ય-સાહિત્યના પ્રતિહાસમાં એક નવા યુગની સ્થાપના કરી. મોગલ-દરબારોમાં જે મુશાયરાઓ થતા અને ઉર્દૂ-સાહિત્યનો જે વિકાસ થયો હતો તેના તો હવે પડછાયા માત્ર રહ્યા હતા. મોગલ-દરબારોના વિનાશની સાથે ઉર્દૂ-સાહિત્યની સમૃદ્ધિ પણ નાશ પામી હતી. ત્યારથી જ ઉર્દૂ-સાહિત્યનું ધોરણ ઘણું જ નીચું ઊતરવા માંડ્યું હતું. ઉર્દૂ-શાયરોની કવિતાના વિષયો માત્ર ચમન અને ખુલખુલ, આશુક ને માશુક, સનમ ને સાકી, શરાબ અને જામમાં જ સમાઈ ગયા હતા. ઇકબાલે ધ્યેયલક્ષી કાવ્યો રચીને ઉર્દૂ-સાહિત્યકારોને નવું જ માર્ગદર્શન કરાવ્યું. અને ઉર્દૂ-કવિતાનું ધોરણ ઊંચું લાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. તેમનાં કાવ્યોમાં કુદરતનું સૌંદર્ય, રાષ્ટ્રપ્રેમની મસ્તી અને રાષ્ટ્ર-પ્રત્યેની લકિત તેમ જ માનવ-જીવનની ઊંડી ફિલસૂફી વ્યક્ત થતી. રાષ્ટ્રના અને માનવજાતના પ્રશ્નોને પોતાની પ્રખર બુદ્ધિ વડે જીણી શુદ્ધ કરી પછી તેને હૃદયના રંગે રંગતા. માનવજીવનના સુદ્ધમાં સુદ્ધ અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવો તે પોતાની કવિતામાં વ્યક્ત કરતા હતા. આવી જાતની કવિતાઓ

શિખિત જનનાનું અને પિઠાનોનું ધ્યાન નેચે જે માન સ્વાભાવિક હતું મહેતે અને શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ તેના ગીતો ગાતા થઈ ગયા હતા માસિકો અને નવમાનપત્રો પણ આ લોકપ્રિય શાયરની પ્રવિતાઓનો સ્થાન આપવા માડયા આમ પંક્તિ વરતા યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં પણ ધર્મમાનના પ્રગોને સ્થાન મળ્યું

ઉર્મી માથે સાથે ફારસી ભાષામાં પણ તેમણે લખવા માડ્યું અને તેમનું માર્કિસ ડિફુસ્તાનના મીમાડા કમી એશિયાના મુસ્લિમ દેશોમાં પણ પહોંચી ગયું પાઠ્યથી તો તેઓ મોટે ભાગે ફારસીમાં જ લખતા હતા તેમની કેવીક સારી કૃતિઓમાંથી, ધસગરે ખુની રમૂજે બે-ખુની પયામ મશરીફ ઝમુરે અબ્દુલ અને જરીદનામાં મુખ્ય છે આ કૃતિઓનો ધર્મમાનને દુનિયાના ખીખ દશામાં પણ સારી ખ્યાલિત અપાવી

આમ એક બાજુ જ્યાં ઇકમાલ રોતાના કા ચની મનોરમ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિચરતા હતા ત્યાં ખીજ બાજુ તેમની તેજગી અને પ્રખર બુદ્ધિને પશ્ચિમનું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન પડખર રતુ હતું હિંદુસ્તાન તો સપૂળપણે પશ્ચિમના ઝગડળાટમાં અગર્ભ ગયું હતું હિંદુસ્તાનની તેજસ્વિતા એ વખતે મરી પરવારી હતી તેની ઉપર પશ્ચિમની ભૌતિક સંસ્કૃતિએ પોતાનો પ્રભાવ મપૂર્ણ પહે બેસારી દીધા હતા હિંદના લોકોએ યુરોપની એ ભોગ-પ્રધાન સંસ્કૃતિ આગળ પોતાનું શિર ઝુકા યુ હતું હજી હમણા જ પોતાના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના બેરે અઝેજેએ હિંદના લોકો માથેથી હિંદુસ્તાનની બાદશાહી બૂટથી લીધી હતી આખો દેશ નિરાશામાં ડૂબી ગયા હતા અને લોકોના દિનમાં એક પ્રકારનો લુપ્તાનો ભાવ પ્રવેશ પામી ચૂંચ્યો હતો પશ્ચિમની જ તા હવે સૌ કોઈ ચીકારતા થઈ ગયા હતા પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન પશ્ચિમનું અર્થશાસ્ત્ર પશ્ચિમનું નાજનીતિશાસ્ત્ર અને પશ્ચિમના નીતિરીતિના વોરણ ગ્રેહ છે અને તેથી અનુકૂળ કરવા યોગ્ય છે એવું થોડા અપવાદો સિવાય આખો હિંદનો બધો

બુદ્ધિશાળી વગ માતો થઈ ગયો હતો અને પરિભ્રમણે માથુઓનો એક વર્ગ બોલો થતો જતો હતો ઇકમાલને પશ્ચિમની આ ભૌતિકવદી સંસ્કૃતિની પ્રેરણા વિશે પહેલેથી જ બહુ વિશ્વાસ નહોતો એવામાં તેને અભ્યાસાર્થે ઇંગ્લાંડ જવાનું થયું ઇંગ્લાંડ ગયા યુરોપની સ્થિતિ નજરે નિભાળ્યા પછી તેને સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીતિ થઈ ગઈ ને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની સક્રિયતાના સ્વાર્થપરતા અને દલ તુલ્ય જ નેઈ શક્યા ઇંગ્લાંડમાં રહીને તેમણે પશ્ચિમનું નરવજ્ઞાન ભૌતિક તથા સામાજિક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો અને તો ખાત્રી થઈ ગઈ કે જગતને દારૂપણી આપવાનો મવો કરનાર પશ્ચિમ આત્મપ્રતારણા કરી રહ્યું છે કાંચુ કે તેણે જોયું કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પોતે જ આધારી છે અને યુરોપ પાતે જ અધારમાં અહીંતહીં ભમકી રહ્યું છે ધર્મ અને નીતિનું સ્થાન ભૌતિક શાસ્ત્રોએ લીધું છે હવેને ધકકો દઈને બુદ્ધિએ જ લગામ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી છે પશ્ચિમની આરી જડ સંસ્કૃતિનું અવનોકન કર્યા પછી તેઓ જોની બાંધ્યા “Is this the sole fruit of civilisation? A vigilant head, a dead and blackened heart and a shameless eye! પશ્ચિમના લોકોના આત્માને ભરખી જતી આ દદ્ય દીન સંસ્કૃતિને પાંચામે જ નડાઈ વેરજો અને સાધાજન્યનિષ્ઠા ઉત્પન્ન થતા હતા એની તેને ખાત્રી થઈ ગઈ તેઓ જોઈ શક્યા કે આત્માનો અનદ કરી તેની જગાએ અનાત્મને સ્થાપવાની તેમની વેની મનોદશાના જ એ સીધા પ્રસ્થાપો હતા વિચારના મુખમાં ધસતા જતા પશ્ચિમના લોકોને તેમણે ચેતવણીનો સૂર સંભળા યો હે પશ્ચિમનાસીઓ! ઈશ્વરની આ દુનિયા કઈ વેપારીની દુકાન નથી અને તમને તુરત જ પ્રતીતિ થશે કે જગજુ એવું દૂધ નથી તમારી સંસ્કૃતિ પોતાના જ છરા વડે પોતે જ આત્મનાત કરશે મને તો એ રેત ઉપર ચણાવેલા ધર જેવી લાગે છે તમારી આ ભોગપ્રધાન સંસ્કૃતિનો કોઈ પાતો જ નથી તેથી તે પવનના પહેલા જ ઝપાળી સાથે

જમીનદાર તથા જશે” પશ્ચિમને તેણે ખતાવ્યું કે ખુદ્દિ ઉપર હૃદયની લગામ એ જ સર્વ લલાર્થનું મૂળ છે. એ જ માણસને આગળ વધારી વિશ્વપ્રેમી બનાવે છે. સ્વાર્થ, અહંભાવ અને સંકુચિત મનોદશાના અધારા કૂવામાંથી હૃદયની સાફ લાવના જ મનુષ્યને ઉપર લાવે છે. પશ્ચિમની આંધળી સંસ્કૃતિને પલટાવવાનો આ એક જ માર્ગ ફરીને તેમણે પશ્ચિમને નીચેના શબ્દોમાં સુંદર રીતે ખતાવ્યો. “Find out your heart, because it is greater than riches. Life is not worth living when heart becomes lifeless.”

ઇકબાલ તેમના ઇંગ્લાંડના અધ્યાસના સમય દરમિયાન ત્યાંના ઘણા કવિઓ અને સાહિત્યકારોના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા. એના ડૉ. મેગરેટર્ડ, પ્રેફેસર બ્રાઉન અને પ્રેફેસર નીકોલસન મુખ્ય હતા. ઇંગ્લાંડથી પાછા ફર્યા પછી તેઓ લાહોરની ઓરિએન્ટલ કોલેજમાં જોડાયા. અધ્યાપનના કામ સાથે તેણે એક બીજું કાર્ય પણ કર્યું. પશ્ચિમની હૃદયહીન સંસ્કૃતિથી હિંદનો કળાવાયલો વર્ગ ખૂબ અંબઈ ગયો હતો અને તેનું આંધળું અનુકરણ કરવા તત્પર બન્યો હતો, તે વર્ગને નગ્ન કરવા ઇકબાલે પ્રયત્ન કર્યો અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની પોકળતા તેમની સમક્ષ અવારનવાર રજૂ કરવાનું કાર્ય સતત રીતે જારી રાખ્યું. પોતાના દેશબંધુઓને એ રોગમાંથી બચાવવા માટે તેમણે જહેમત ઉઠાવી. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી તેમને લાગ્યું કે આખા દેશમાં નવીન લાવના જગાવવાનું પવિત્ર કાર્ય તેમને જ ખુદાએ સોંપ્યું છે. એ શુભ કાર્યમાં મદદ કરવા ઉર્દૂ કવિઓની રૂઢિને અનુસરીને તે સાકીની મદદ માગે છે ને તેને આશીર્વાદ આપવા વિનંતિ કરે છે:

“That I may lead home
the wanderer.
“And imbue the idle looker-on
with restless impatience.
“And become known as the
champion of the new spirit.

આ નવી લાવનાનું શસ્ત્ર લઈને ઇકબાલે પોતાના દેશબંધુઓમાં આત્મશ્રદ્ધા પ્રગટાવવાનો નિર્ધાર કર્યો. સૌથી પ્રથમ તો તેમણે પોતાના દેશબંધુઓને પશ્ચિમની આંજ નાખતી સંસ્કૃતિની નાગચૂડમાંથી છોડવી. શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય લાવનાથી રંગી દીધા. ઇકબાલની રાષ્ટ્રીય લાવના પશ્ચિમની રાષ્ટ્રીય લાવના જેવી આક્રમણાત્મક ન હતી પણ કેવળ રક્ષાત્મક હતી. પોતાના દેશની મહત્તા, પોતાના દેશની સંસ્કૃતિ, તેનો ઇતિહાસ, તેની કુદરતી બક્ષિસો વિગેરે ઉપરનાં તેમનાં કાવ્યોએ હિંદુસ્તાનના લોકોનાં દિલમાં હિંદ પ્રતિ પ્રેમ જન્માવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ‘સારે જહાંસે અચ્છ હિંદોસ્તાં હમારા’ તથા ‘કાહે હિમાલય’નું ગીત આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. પાછળથી રાષ્ટ્રીય લાવનાના જુસ્સાથી ભરેલાં તેમનાં ગીતો એટલાં બધાં લોકપ્રિય થયાં કે દેશનેતાઓ, તેમનાં કાવ્યની પંક્તિઓ પોતાનાં લાપણમાં કે લેખનમાં ટાંકતા. દર દરનાં ગામડાંઓ પણ તેમનાં ગીતો ઝીલી શકતાં.

હિંદુસ્તાન પોતાના કુસુપના કારણે નખળું બની પરદેશી પ્રજાઓના હાથનો શિકાર બનતું હતું એ જોઈ તેનું હૃદય રડી ઊઠતું. પોતાના જ અંદર અંદરના વિખવાદને લઈને અંગ્રેજો કાપી જતા હતા એ જોઈ તેમના દિલમાં કારમી વેદના થતી. હિંદુસ્તાનને ઉદ્દેશીને તેમણે એક કાવ્યમાં પોતાના અંતરની વેદના વ્યક્ત કરી.

“હે હિંદુસ્તાન, તારી દયાજનક હાલત જોઈ મારી આંખો આંસુથી જલકાઈ જાય છે. કારણ કે તારી કરણ કથાએ બધાની આંખ ઉઘાડી નાખી છે.”

હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની જરૂર તો તેમને હમેશાં લાગી હતી. હિંદુસ્તાનની આ બે મહાન જાતિઓને પરસ્પર લડતી જોઈ તેમને ખૂબ દુઃખ થતું. બીજા બાજુ અંગ્રેજો આ લડાઈનો બરાબર લાભ ઉઠાવતા. આ સ્થિતિમાં ઇકબાલ પોતાના દેશબંધુઓ પ્રત્યે દયાનો અને ક્યારેક રોષનો ભાવ પણ અનુભવતા. અંગ્રેજોને ઉદ્દેશીને લખેલા નીચેના કાવ્યમાં એમણે સુંદર કટાક્ષ કર્યો છે “હે ફૂલોના ચૂંટનારા! ફૂલઝાડનું ફૂલ તો શું

પણ એક પાદુ ચે બાકી રહેના હેતો નહિ । કાદળુ કે તુ નશીમદાર છે કે માગીઓ અદર અદર લડવામા પડ્યા છે

હિંદુસ્તાનના ફૂનમાગના માગી સમા હિંદુ-મુસન માનોને પણ તેમણે ચેતવણી આપી હતી 'તમે હિંદુનાસીઓ' મારી સલાહ નહિ સ્વીકારો અને મતભેદો ચાલુ રાખશો તો તમારા મર્યા પછી તમને કાર્ષ્યાદ કરશે નહિ તેમ રૂડી પણ નહિ તમ રા અદર અદરના મતભેદો દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ છે કે કાર્ષ્યાપણ માનવ હાથ ધરતા પહેના દેશનો વિચાર કરો "

થોડા વર્ષ ઓરીએન્ટલ કોલેજમા કામ કર્યા પછી તેઓ ફરીને જર્મની ગયા મ્યુનીચની યુનિવર્સિટીમા પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો મ્યુનીચ યુનિવર્સિટીએ તેમને પી એચ ડી ની પદવી એનાયત કરી અહીં તેઓ સમાજશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ વિષે વધારે જાણે અભ્યાસ કરી શક્યા તેમના વિચારોની પકવતા સાથે જ પશ્ચિમના આદર્શ સામેની તેમની જોડાદ વધતી ગઈ પણ તેમની આ જોડાદની પાછળ ખીજી પ્રજા વિનોના તિરસ્કાર કે દેની ભાવના લેશમાત્ર નહોતી નહિ તો તેઓ મ્યુનીચમા અભ્યાસ જ કરવા જાત નહિ તેમ જ પાછળથી તેઓ ઇંગ્લાન્ડની કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીએમા વ્યાખ્યાતા તરીકે રહ્યા તે રહેન નહિ પશ્ચિમની સારી વસ્તુએની તેઓ કદર પણ કરી શકતા હતા પશ્ચિમના લોકોનુ ભૌતિક પદાર્થોનુ શાસ્ત્રીય અવનોકન અને ભૌતિક જગત વિષેની અદ્ભુત વિવેચનશક્તિની તેઓ જરૂર પ્રશંસા કરતા પણ તેમને ચીડ હતી તે તો આટની સદ્ગત બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરવાની તેમની દુન્યવી મનોવૃત્તિની તેમને માત્ર હદયહીન ફારી બુદ્ધિની ચમત્કૃતિ પ્રત્યે બહુ આત્મીય નથી થયું એવી હદયહીન બુદ્ધિમાથી ઉદભવેના પશ્ચિમના ભૌતિક મુખ અને પશુમગના આદર્શને તેઓ હમેશા ધિક્કારે છે પશ્ચિમના સકુચિત રાષ્ટ્રવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ તરફ તેને હમેશા ધૃણા રહેતી આવી ભાવનાને તે બુદ્ધિ બુદ્ધના વમોહી નાખતા અને એની સકુચિત ભાવ

નાની જગાએ વિશ્વમધુત્વની ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા કરના નીચેના કાન્દમા રાષ્ટ્રવાદ અને આતરરાષ્ટ્રવાદ વિષેના પોતાના વિચારો તેમણે સુદર રીતે રજૂ કર્યા છે

"Thou art not free from the shackles of
earth and clay
'Thou sayest I am a Turk I am
an Afghan
"But, I am at first an Adam without
any colour
Afterwards I am an Indian or a
Turanian

તેના બીજા એક ગીતમા ઇશ્વરના મુખમા તેમણે આ જ ભાવાર્થના શબ્દો મૂક્યા છે માણસને ઉદ્દેશીને ઇશ્વર કહે છે

"I had created the world from The same
clay and water
But, Thou hast created a Persian a
Tarter and a Negro
I had created the finest steel on earth
But Thou hast created the sword the
arrow and the gun
Thou hast created an axe for felling
the trees of the garden
Thou hast created a Cage for the
singing bird

જગતની પીડાયેલી અને ક્યારેયની પ્રજા કેતે તેમના દિનમા ભરપૂર હમદર્દો ભરી હતી એના આશાહીન અને યાતનામય જીવન જીવતા જગતની પીડિત પ્રજામા આત્મક્રાન્તી ભાવના પ્રગટાવના તેમણે ધણા ગીતો રચ્યા છે. તેમના એક ગીતમા ઇશ્વર પોતે જ આ શોષિત અને દલિત વર્ગને ફરીને જાગ્રત થવાનુ અને પુરુષાર્થ કરવાનુ કહે છે

Rise and awaken the poor of my world !
Shake the door and walls of the mansion
of the rich
Make the blood of the slaves warm
with the ardours of faith

Make the humble sparrow fight with
the eagle

The era of sovereignty of the masses
is near at hand

Erase the marks of the old regime

Wherever they may be found

Set fire to every crop of that field

From which the peasant cannot derive
his livelihood."

યુરોપના રાષ્ટ્રવાદની પેઢે જ તેમને રશિયાના બોલ્શેવિક્ઝ પ્રત્યે પણ કંઈ આકર્ષણ નહોતું. તેમનો અભિપ્રાય એ હતો કે બોલ્શેવિક્ઝ ઉપર ઉપરથી ગમે તેટલું સારું અને આકર્ષક દેખાતું હોય પણ તેના મૂળમાં હિંસા, અન્યાય, અને વર્ગવિચ્છેદની ભાવના ભરી હતી. આથી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર, વિશ્વબંધુત્વ વિગેરે ઉચ્ચ આદર્શો જે માનવજાતના સુખને માટે પરમ આવશ્યક છે તે આદર્શોનો જ મોટે ભાગે લોપ થઈ જતો હતો. ધરતી ઉપર ઈશ્વરને બદલે શેતાન રાજ્યો કરે એ જ એમને માટે અસહ્ય હતું. એથી તેઓ સાફ સાફ બહાર કરતા કે આવા અનાત્મવાદી અભિમાન અને હિંસા ઉપર રચાયેલા આદર્શો આદર્શો જ નથી. એવાં જડ તત્ત્વોની ગુલામીમાં રહેવા કરતાં મરી જવું બહેતર છે એમ તેઓ સમજતા. તેઓ કહેતા કે પશ્ચિમની બે કોઈ મુખ્ય ખામી હોય તો તે આધ્યાત્મિક મુલ્યાંકનોનો તેણે કરેલો ત્યાગ છે. વર્તમાન દુઃખો, યુદ્ધો, ક્ષોભો અને વર્ગભેદની ભાવનાઓનો અંત આણવો હોય તો એક જ માર્ગ ખુલ્લો છે અને તે ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર કરવાનો. સર્વ-શક્તિમાન જગન્નિયંતાને ચરણે મનુષ્યે પોતાનું સર્વ-સ્વ અર્પણ કરવાનો તથા આત્માની શક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખવાનો. દૂંધામાં શ્રી ઇકબાલનું સ્વપ્ન આ જગતમાં ધર્મના પાયા ઉપર સમાજના દરેક શાસ્ત્રની રચના કરી જગતમાં શાંતિ, સુખ અને બ્રાતૃભાવ ફેલાવવાનું, પૃથ્વી ઉપર ઈશ્વરનું રાજ્ય સ્થાપવાનું હતું. તે કહેતા:

"The West is in search of the
permanence of the pleasures of this
life : Oh what a vain desire, what a
vain desire!"

તેમના મત પ્રમાણે આ જીવનનાં સુખો કાયમ ટકાવી રાખવાનો એક માત્ર રસ્તો ઈશ્વરની આજ્ઞાને અનુસરવાનો હતો. જેમ દરિયામાં એક પછી બીજું મોંઘું નિરંતર આવ્યા જ કરે તેમ જ સ્વચ્છંદને પરિણામે દુઃખ પણ આવ્યા જ કરે એવી તેમની માન્યતા હતી.

ઈકબાલને ફટલાક ઈસ્લામના જ કવિ તરીકે ઓળખાવે છે. એક રીતે બેતાં એ વાત સાચી છે. તે ઈસ્લામ ધર્મના આત્માના સાચા દુભાષિયા હતા. જે ઈસ્લામ ધર્મ ખરું પ્રગતતંત્ર અને વિશ્વબંધુત્વ શીખવતો હતો, જે ઈસ્લામ ધર્મ એક પ્રગ્ન બીજા પ્રગ્નનું શોષણ કરે, કે એક માણસ બીજા માણસનું શોષણ કરે તેને ધિક્કારતો હતો એ ઈસ્લામનું પ્રતિપાદન તેમના દરેક કાવ્યમાં મળશે. ઈકબાલનો ઈસ્લામ ધર્મ એમ શીખવતો કે સ્ત્રી અને પુરુષોએ પોતાના માનવ-બંધુઓની નિઃસ્વાર્થ ભાવે સેવા કરવી બેઠકે, પછી તેઓ ગમે તે ધર્મના, જાતિના કે દેશના હે.ય. એ ઉપરાંત ઈસ્લામ સહિષ્ણુતા પણ શીખવતો હતો. ઈસ્લામ ધર્મનાં આ તત્ત્વો, તેની ખૂબીઓ જરૂર તેમણે પોતાનાં કાવ્યોમાં ઉતારી છે. સાચો મુસ્લિમ ગુલામ હોઈ શકે જ નહિ. સ્વદેશાભિમાન તેના શ્વાસોચ્છવાસમાં હોય. ઈસ્લામનાં આ તત્ત્વોનો પ્રચાર ઈકબાલે જરૂર કર્યો છે.

બાકી ઈસ્લામ પ્રત્યે ભક્તિ હોવા છતાં તેનું માનસ ક્રામીવાદી, જડ કે અધ્યશ્વજ્ઞ નહોતું તે નીચેનું કાવ્ય સાબિત કરે છે.

"હે બ્રાહ્મણ! તને હું સત્ય વાત કહું તો દુઃખ લગાડીશ માં. તારા મંદિરની બધી મૂર્તિઓ હવે જુની પુરાણી થઈ ગઈ છે. એ મૂર્તિઓ પાસેથી જેમ છું તારા પોતાના જ બાંધવો સાથે વેર રાખવાનું શીખ્યો છે તેમ જ મોલવીઓએ પણ ખુદા પાસેથી આ જ સાર

મેળવે છે આમ બનેથી કટળી જઇને મેં તે મહિર
પણુ છોડ્યુ અને મરિજદ પણુ છોડી તારા પુરાણોના
ગંધા જેમ હું સાબળતો નથી તેમ ફકીરોના ગંધાઆ
પણુ સાબળવા માગતો નથી તુ એમ માને છે કે આ
પર્યટનની મૂર્તિઓમા પ્રયુ બિરાજે છે મારે મન તો
સ્વદેશની ધૂરીનુ બિડુ બિડુ ઇધર છે આવ ફરીને
એકવાર આપણે પરભાવનો પડદો ઊઘાડી કરીને જુદા
પડેલા એક યથએ ને જુદાઇની બાવનાને હટાવી દઇએ
હૃદયનુ નિવાસસ્થાન ઘણા લાખા સમયથી ખાલી પડ્યુ
છે આવ આપણે એ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર એક નવુ
મહિર ચળીએ આપણુ આ પવિત્ર મહિર જગતના
બધા સ્થાનો કરતા વધારે ઊંચુ થશે ચાલ આપણે તેનુ
શિખર આકાશ સુધી ઊંચે લઇ જઇએ દરેક પ્રભ તે
આપણે મધુર કંડે નવા મત્રો ઉચ્ચારીએ અને બધા
બડતોને પ્રેમની મહિર પાછા બડતે ના ગીતમા બળ
અને શાંતિ રહેલા છે આ જગતના લોકોની મુક્તિ
કેવળ પ્રેમમા જ છે '

માનવપ્રેમના આવા ગીત ગાનાર પ્રવિને પ્રાઈ એક
જનનના કરિ તરીકે ઓળખાવવો એ તો તેને અ યાચ
કર્યા જેનુ થાય ઇકમાલ કોઈ સુસ્થિમ જનતાના નહોતા
તેમ જ કેવળ હિંદુસ્તાનના જ નહોતા એ તો
સારી દુનિયાના દત્તા અને તેમનો સદેરો પણુ
સારી માનવજાત પ્રત્ય હતા

ઇકમાલની કવિતા ઇસ્લામ ધર્મના તત્ત્વમાથી

જ પ્રેરણા પામી છે જેમ લગવદગીતાનુ તત્ત્વમાન
જગતની તમામ પ્રજાઓને અપીન કરે છે તેમ જ
ઈસ્લામ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાન વિશે મમજનુ કાણુ કે
જગતના બંધા જ માત્ર ધર્મોના સત્યો વિશ્વવ્યાપક
હોય છે ઇકમાનની તો એ જ માન્યતા હતી કે જે
માણસજાતે જીવનુ દોય તો તેણે ભૌતિક અને આધ્યા
ત્મિક તત્ત્વોનો સુમેળ સાધવો જોઈશે

મહાકવિથી ઇકમાનની કેટલીક પ્રવિતાઓ જો કે
અગ્રેજી જર્મન અને યુરોપની બીજી ભાષાઓમાં ઉતા
રવામા આવી છે પણુ દુહિ દરતાનની હિંદી ગુજરાતી
મરાઠી, બંગાળી વિગેરે ભાષાઓમા નથી જતગતી એટલે ખની
વાત છે આ કવિતાઓ એની જાણી જાતની છે કે જે
ભાષાઓ તેને અવધાવરે તેણે સાહિત્ય વકાળેલીનુ અને
સમૃદ્ધ થશે એનુ જ નહિ પણુ જુદી જુદી પ્રજાઓ
અને જાતિઓ વચ્ચે પ્રેમ બ્રાતૃલાવ અને પરસ્પર
સહકારની ભાવના કેળવવામા મદદરૂપ થશે મરણ કે
ઉર્ સાહિત્યકારો અને કવિઓએ ઘણા ઊંચા પ્રકારે
સાહિત્ય જરૂર આપ્યુ છે પણુ ઇકમાનને તોલે આવે
એવો એક પણુ પ્રવિ કે સાહિત્યકાર નથી તેમની કરિ
તાઓ માનવજાતને સત્ય અને પ્રગતિ તરફ લઈ જનાર
પથપ્રદર્શક છે અને હિંદુ જેવા દેશને માટે તે નવી
આશા નવો પયગામ છે

જન્મે જવું જ હોય તો—

પારાશર્ય

જન્મે જવું જ હોય ને લઈ વિદાય તો, આંખડી
ભલે ટગટગે જલાર્દ્ર નિરખી છખી આપની:
વિદાય સમયે ભલે ગળગળો ખને કંઠ આ
અને નવ કહી શકાય પ્રિય ! આવજોયે ભલે,
યદિ જવું જ તો જન્મે લઈ રજ; નથી ના કરી.
ન હોઈ જ શકે; અને કયમ જ ના ઉચારી શકું ? ૬

યુવા, રુચિ, સ્વરૂપ, મોહ અનિવાર્ય તારુણ્યનાં;
વિમોહક સમીપ સાધન અનેક સંતૃપ્તિનાં;
અને સકલને પ્રબંધ કરી ઐક્યમાં ગૂંથતી
સતૃષ્ણ અનુરાગની અતુટ સ્નેહચીથિ રહી.
છતાં મન ઊઠ્યું બધાં ઉપરથી, અને અંખના
અદમ્ય યદિ ભગતી સકલ બંધ તોડી કરી
જવા વહી જવા જ તૂર્ત અહીંથી સુદ્ધે તદા—
—તદા નહિ જ ના કહું: વિચરજો ખુશીથી ભલે. ૧૪

મેં તો સદા

યથામતિ પ્રયત્નથી તવ રસાર્દ્ર સાન્નિધ્યમાં
સદાય વસવા બધું જીવન ખર્ચવા હોંસથી
ચહું; ઉમળકે ધર્યું હૃદય માત્ર અંખ્યા કરી
અમી નજર આપની.

અતૃપ્ત સહવાસની

પ્રમત્ત રસમસ્તીની ઘડીક એમ વીતી હવે
જવા તલસતી દગો નથી જ શું દયા આપને ?
નથી નિરખતા તમે અવર સ્વાર્થ સ્વાર્થી દગો.
અરે કયમ કહું ? હુંયે મુજ અતૃપ્તિ ને સ્વાર્થથી
અખંડ સહચાર અંખું વિસરી તથા આપની.

અલિનય થકી તમે હૃદય સાથે તેડો છતાં;
તમાહિન ઠરેલ નેન તણી જ્યોતિ નીચે છૂપો
દિસે અણુગમે, ન પૂર્ણ પણ માણવાની મઝા
તમે મુજ સહેજે તોય, નથી લેશ રોષું વૃથા
કરી વિરહ-કલ્પના.

૮૭

તમે સરલ છો, તમે સદય છો, તમે માનશો.
રજા લઈ જ ને જાણે તળ અશંક નિશ્ચિંત હું
વિલાસ-રસરેલથી તવ ધનન્ત વક્ષઃસ્થલે
સરી જઈ લપાઈને રચો મુઐક્ય સાન્નિધ્યથી
મુખે અધીર મસ્તીમાંહિ અભિપ્રયાસી તારુણ્યની
સ્વતંત્ર અભિજ્ઞાના તણી વ્યથા અને તૃપ્તિની
મણાય બસ તેટલી ઘડી મુઘન્ય માણી લઉં. ૯૪

અને તવ પ્રયાણ તે સમય આપને હર્ષથી
રજા દઈશ. વ્યોમના સઘન શાંતિથી સ્કોડમાં
ગિછાવલ ગિછાનું અંતર તણું સમેટી લઈ
યદા રજાનિ પંથ મુક્ત અરુણોદયાર્થે કરી
જશે અતલ ગહ્વરે
અયાદ રમૃતિ-સાગરે.

તદા દઈ વિદાય દ્વાર સહ માત્ર ટેકો લઈ
રહીશ નિરખી સુદ્ધરતર લગ્ય પ્રાચીતટે
પ્રકાશ પથપે વિલીન બનતા જતા આપને. ૧૦૩

પછી ?

પછી બિઘડશે પ્રકાશ દિનનો છતાં માહરી
ગઈ જ બસ ઓસરી પ્રણયરંગરાત્રિ-
પડીશ બસ હું તદા શયન આપણું છે તદા
વિ... ત...
તવ

ભરી

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

આગતું યુરોપ

યુરોપમાં હમણું ને ભયંકર હોંસાતોંસી, રાગદ્વેષ, ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ, અસૂયા, હિંસા, ભય અને વિગ્રહરૂઢિ જાગ્યાં છે તેનું મૂળ કારણ મહાયુદ્ધ છે. ઘણા વિદ્વાનોને લાગતું હતું કે મહાયુદ્ધ યુરોપમાં ભવિષ્યનાં યુદ્ધોનો નાશ કરશે. મિ. વેલ્સ જેવા વિદ્વાનો લખી ગયા છે કે આ મહાયુદ્ધથી ભવિષ્યમાં યુરોપમાં હિંસાનો બિલકુલ નાશ થશે. પરંતુ એથી ઊલટું જ બન્યું છે. યુરોપમાં રહેણાં અને તમોગુણના બધા દૈત્યો જાગી ઊઠ્યા છે. હમણું તો ભયંકર ઉલ્કાપાત મચી રહ્યો છે. જેવી રીતે ગરમ પાણીમાં ખીચડીના દાણા ખળભળે તેમ યુરોપ હમણું ખળભળી ઊઠ્યું છે. યુરોપની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ ઐશ્વર્ય, ધન, યંત્રયુગ અને વિજ્ઞાન—બધાં હિંસામય બની ગયાં છે. એ શી રીતે બન્યાં તેનાં કારણો શાસ્ત્રીય રીતે તપાસી લઈએ. એટલે યુરોપ અને બીજાં મહારાજ્યોની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ સમજી શકાશે.

મહાયુદ્ધનાં મંડાણ

સને ૧૯૧૪ના જુલાઈ માસમાં મહાયુદ્ધ શરૂ થયું. યુરોપ-એશિયાની બધી પ્રજાઓ ધીમે ધીમે તેમાં જોડાઈ. મિત્રરાજ્યોમાં અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને રશિયનો મુખ્ય હતાં. તેમાં પાછળથી ઈટાલી જોડાયું. સામા પક્ષમાં જર્મની ઓસ્ટ્રીઆ મુખ્ય હતા. શિસ્ત, યૌદ્ધિક સામગ્રી, સહનશક્તિ, બળ, વિક્રય અને સાહસમાં સૌ રાજ્યો કરતાં જર્મનીનું સૈન્ય આગળ વધેલું હતું. યુદ્ધને પહેલે વર્સે સૌ મિત્રરાજ્યોએ ક્રાન્કો યુદ્ધનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં. ક્રાન્કે જ પોતાની ભૂમિ ઉપર જર્મનના મહાભારત આક્રમણને ઝીલી લીધું. તરત જ અંગ્રેજોએ ક્રાન્કને સારી મદદ આપી. દોઢ વર્સે ક્રાન્ક યુદ્ધની સામગ્રી ખૂટતી જવાથી અને ધનની તંગીથી થાક્યું એટલે બધો ભાર અંગ્રેજો ઉપર આવી પડ્યો. અત્યારે યુદ્ધનો વિસ્તાર ખૂબ વધી ગયો હતો. અનેક પ્રજાઓ યુદ્ધમાં જોડાઈ હતી. ઈંગ્લેંડે બહુ મોટા પાયા ઉપર સૌ રાજ્યોને યુદ્ધની સામગ્રી અને ધન ધીરવા માંડ્યાં હતાં. ક્રાન્ક, ઈટાલી, રશિયા અને બીજાં રાજ્યો ઉપર અંગ્રેજોને ૭૦૦ કરોડ ડોલર લેણા નીકળ્યા.

યુદ્ધને ત્રીજે વર્સે ઈંગ્લેંડનાં સાધનો ખૂટ્યાં. એનાં કારખાનાંઓ યુદ્ધ સામગ્રી પૂરા પ્રમાણમાં તૈયાર કરી શકતાં નહોતાં. એક ઓફ ઈંગ્લેંડ પાસે પૈસો રહ્યો નહોતો. મિત્રરાજ્યોને ભારે થકાવટ લાગી હતી. જર્મનીનાં વિજયનાં ચિહ્નો લાગવા લાગ્યાં. જર્મની એકલે હાથે પોતાના મિત્રોને મદદ કરી રહ્યું હતું અને બીજાં પ્રતિપક્ષી મહારાજ્યોની સાથે ટક્કર ઝીલી રહ્યું હતું. એનાં મિત્રો વારંવાર પરાજય સેવતાં હતાં પરંતુ જર્મની સૌ પ્રતિપક્ષીઓને હરાવી એમને કાવવા દેતું

તમે મદ્ય છે, મુદ્દશિષ્ય તમે મને રંજવા
બંને ઉમંગેડા નથી પણ પ્રયત્ન જારી રહ્યા,
હુભાય નહિ ઉર આ ત્યમ હમી હમાવી રહ્યા.
હવે જવું જ આપને, કયમજ ના કહું ? છે જતા. ૨૯

અચકિત મુજ હું ગણીશ મુજ ભૂવને મૂર્ખતા
ગણી પ્રણયપાત્ર જો મુજ અપાત્ર આ જાતને
વિરાટ શુભ ભાવના તવ ક્યહીં ? ક્યહીં રંકની
મંતોય તવ સ્કોડમાં પ્રણયદૂંકની અંખના ?
વિવેકહીન મોહથી તદ્દપિ વ્યર્થ આશા ધરી.
નથી જ તવ દોષ, દોષ મુજ મોહ ને ભાગ્યનો
નથી ન્યહિ શક્તિ માધન તદા ધરું આશ કાં ?
હતાશ મહિં તે છતાં અસહ અંખતી અંખના.
છતાં નહિ ઉપાય ત્યાં રડવું વ્યર્થ માની લઈ
દર્શ હસતે મુખે પ્રિય ! રત્ન ન રોકીશ હું. ૩૦

રખે ભૂલથી આપ કિન્તુ જાહુ દુઃખ યાશે મને
વિદાય સમયે ગણી 'જઈ' છુંહ એમ કે'તા નહીં.
તમે મદ્ય છે, ખરે જ અનુરાગ દેખાડવા
મુદ્દશિષ્ય રહ્યા, કદા વિષ્ણુ જવા મહીં આપને
જતાં મુજ યશે કઈ ગિયતિ ખરેખરે ખ્યાલ છે. ૪૪

પ્રયાણ સમયે કદાચ પણ આપની મનમુખે
રત્ન ઉચરનાં ગરીબનાર આંખ બીની બને
અને ગજગજા સ્વરે શિયિલ દેહ યંભાવતાં
કહી નવ શકું, કશું કંજુ દશ્ય એ અંતિમ
પ્રયાણ સમયે નહીં નિરખવા તમે બીકથી
કદા વગર શું ચલો વટી જવા ? અરે શું કહું ?
મુજ વડે યશે મી ખત્રી ?
વિશેષ સમજ તમે ન કહી ને કહી જાવું માં
તક્ષવ વચારવા.
અમંગ રમગોડની પ્રણયરાગિની શાન્તિમાં

ઊઠી સરકી સંહોડથી શિથિલ કાયને વેગળી
કરી ન અળકું જ તેમ અતિ ખીક કૌશલ્યથી
અને શયન આપને પરમ સ્નેહને આસરે
પડી ઘસઘસાટ ઊંઘ મહિં કાય નિશ્ચિંત ને
ઢળેલ રસઘેનમાં મૃદુ સતોષ આ પાંપણે
અરન્ત સ્મિત છાયને નિરખી ધારી ધારી, મૃદુ
લલાટ પર સ્પર્શહીન સમ છેલ્લી ચૂમી લઇ
જશે કદીક ને-અને-

અને પવનમાંહિ ખુલ્લાં પડ્યાં
લહોલહ થતાં કમાડ, અળકી જતાં રાતમાં
વિહ્વાય દીપ અંધકાર, મુસવાટ ચોપાસમાં.
ઊઠે ફડક ઉરમાં
ન જોઈ મુજ પાસમાં
સહીશ કયમ ! શે જીવીશ ! કહું કેમ ? કાલાન્તરે
હતી હતી યશોધરા-

કહું જ એટલું આપને
નથી નજર બહાર દુઃખ કરતાંય ઓછાં થતાં.
છતાં તવ વિયોગ-દુઃખ નહિ તે, રહ્યું માહરું
અસહ્યતર દુઃખ જો અખર વિષુ જાવા દઉં. ૭૩

રજા લઇ જવા મહીં લય હશે ખરો કે તદા
નિરોધો તવ માર્ગને લળી લળી નિહાળ્યા કરી
રડી રડી સૂઝેલ પાંપણ જલાદ્રી ઊચી કરી

વિવશ લગ્ન નિઃશ્વાસથી
દઇશ ડગ માંડવા નહિ જ આગળે આપને.
ન એ કંઈ કરીશ, હું હૃદયમાં જ ભાર્યા કરી
બધા ઉમળકા, હસી લઇશ એ પળે, છો પછી
વિદીર્ણુ ઊતરી જતું હૃદય કયાંય.

૮૧

સાથક હું
નિહાળું તવ વર્તનો યદિ સહેત કે કર્ત્રિમ

અભિનય થકી તમે હૃદય સાથે તેડા છતાં;
તમાહિન કરેલ નેન તણી જ્યોતિ નીચે છૂપો
દિસે અણુગમે, ન પૂર્ણ પણ માણવાની મગા
તમે મુજ સહેજ તોય, નથી લેશ રોવું વૃથા
કરી વિરહ-કલ્પના.

૮૭

તમે સરલ છો, તમે સદય છો, તમે માનશો.
રજા લઈ જ ને જાને તખ અશંક નિશ્ચિંત હું
વિલાસ-રસરેલથી તવ ધબલત વક્ષઃસ્થલે
સરી જઈ લપાઈને રચો સુઅંકય સાન્નિધ્યથી
સુખે અધીર મસ્તીમાંહિ અભિપ્રારી તારુણ્યની
સ્વતંત્ર અભિજાંખના તણી બ્રથા અને તૃપ્તિની
મણાય બસ તેટલી ઘડો મુધન્ય માણી લઉં. ૬૪

અને તવ પ્રયાણ તે સમય આપને હર્ષથી
રજા દઈશ. બ્યોમના સઘન શાંતિથી સ્હોડમાં
બિછાવલ બિછાવું અંતર તણું સમેટી લઈ
યદા રજાનિ પંથ મુકત અરુણોદયાર્થે કરી
જશે અતલ ગહ્વરે
અયાદ સ્મૃતિ-સાગરે.

તદા હઈ વિદાય દ્વાર સહ માત્ર ટેકો લઈ
રહીશ નિરખી સુહૃતર લગ્ય પ્રાચીતટે
પ્રકાશ પથપે વિદીન બનતા જતા આપને. ૧૦૩

પછી ?

પછી જાણશે પ્રકાશ દિનનો છતાં માહરી
ગઈ જ બસ એસરી પ્રણયરંગરાત્રિ-
પડીશ બસ હું તદા શયન આપણે છો તદા
વિખાયલ જ સ્હોડમાં રજાનિ આખી ખીલી જાડી
તવ પ્રણય-લહેરથી કુસુમ-પાંદડી એકલી
જરાક ચિમળાયત્રી ફરફરે હવામાં, સ્મરી
સ્મરી પ્રાણયરાત્રિ મસ્તી—

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ

શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપટ

આજનું યુરોપ

યુરોપમાં હમણાં જે લયંકર હોંસાતોંસી, રાગદ્વેષ, ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ, અસૂયા, હિંસા, લય અને વિગ્રહવૃદ્ધિ જાગ્યાં છે તેનું મૂળ કારણ મહાયુદ્ધ છે. ઘણા વિદ્વાનોને લાગતું હતું કે મહાયુદ્ધ યુરોપમાં લવિષ્યનાં યુદ્ધોનો નાશ કરશે. મિ. વેલ્સ જેવા વિદ્વાનો લખી ગયા છે કે આ મહાયુદ્ધથી લવિષ્યમાં યુરોપમાં હિંસાનો બિલકુલ નાશ થશે. પરંતુ એથી બચદું જ નહ્યું છે. યુરોપમાં રુનેગાણ અને તમોગુણના બધા દૈત્યો જાગી બેઠ્યા છે. હમણાં તો લયંકર ઉદ્ઘાપાત મચી રહ્યો છે. જેવી રીતે ગરમ પાણીમાં ખીચડીના દાણા ખગલળે તેમ યુરોપ હમણાં ખગલળી બેઠ્યું છે. યુરોપની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ ઐશ્વર્ય, ધન, યંત્રયુગ અને વિજ્ઞાન—બધાં હિંસામય બની ગયાં છે. એ શી રીતે બન્યાં તેનાં કારણો શાસ્ત્રીય રીતે તપાસી લઈએ. એટલે યુરોપ અને બીજાં મહારાજ્યોની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ સમજી શકાશે.

મહાયુદ્ધનાં મંડાણ

સને ૧૯૧૪ના જુલાઈ માસમાં મહાયુદ્ધ શરૂ થયું. યુરોપ—એશિયાની બધી પ્રજાઓ ધીમે ધીમે તેમાં જોડાઈ. મિત્રરાજ્યોમાં અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને રશિયનો મુખ્ય હતાં. તેમાં પાછળથી ઈટાલી જોડાયું. સામા પક્ષમાં જર્મની ઓસ્ટ્રીઆ મુખ્ય હતા. શિસ્ત, યૌદ્ધિક સામગ્રી, સહનશક્તિ, બળ, વિક્રમ અને સાહસમાં સૌ રાજ્યો કરતાં જર્મનીનું સૈન્ય આગળ વધેલું હતું. યુદ્ધને પહેલે વર્સે સૌ મિત્રરાજ્યોએ ક્રાન્કો યુદ્ધનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં. ક્રાન્કે જ પોતાની ભૂમિ ઉપર જર્મનના મહાભારત આક્રમણને ઝીલી લીધું. તરત જ અંગ્રેજોએ ક્રાન્કને સારી મદદ આપી. દોઢ વર્સે ક્રાન્ક યુદ્ધની સામગ્રી ખૂટતી જવાથી અને ધનની તંગીથી થાક્યું એટલે બધો ભાર અંગ્રેજો ઉપર આવી પડ્યો. અત્યારે યુદ્ધનો વિસ્તાર ખૂબ વધી ગયો હતો. અનેક પ્રજાઓ યુદ્ધમાં જોડાઈ હતી. ઈંગ્લેંડે બહુ મોટા પાયા ઉપર સૌ રાજ્યોને યુદ્ધની સામગ્રી અને ધન ધીરવા માંડ્યાં હતાં. ક્રાન્ક, ઈટાલી, રશિયા અને બીજાં રાજ્યો ઉપર અંગ્રેજોના ૭૦૦ કરોડ રૂબલ લેણા નીકળ્યા.

યુદ્ધને ત્રીજે વર્સે ઈંગ્લેંડનાં સાધનો ખૂટ્યાં. એનાં કારખાનાંઓ યુદ્ધ સામગ્રી પૂરા પ્રમાણમાં તૈયાર કરી શકતાં નહોતાં. એકે ઓક ઈંગ્લેંડ પાસે પૈસો રહ્યો નહોતો. મિત્રરાજ્યોને ભારે થકાવટ લાગી હતી. જર્મનીનાં વિજયનાં ચિહ્નો લાગવા લાગ્યાં. જર્મની એકલે હાથે પોતાના મિત્રોને મદદ કરી રહ્યું હતું અને બીજાં પ્રતિપક્ષી મહારાજ્યોની સાથે ટક્કર ઝીલી રહ્યું હતું. એનાં મિત્રો વારંવાર પરાજય સેવતાં હતાં પરંતુ જર્મની સૌ પ્રતિપક્ષીઓને હરાવી એમને કાયવા દેતું

નદિ છેડે મિત્રગળ્યો ઉપર મદાન ફટકા પડ્યો એમના મમર્થ મગાયક રશિયાને જર્મનીએ સખ્ત પગલ્ય આપ્યો રશિયામા મદાન મગવો થયા જાડ પદબ્રષ્ટ થયો, શ્રમજીવિઓના હાથમા શાસનમત્તા આવી બોલશેવીકાએ છેડે રશિયાનો કમળે લીધો અણ્ણિના સમયે મિત્રગળ્યોનો મુખ્ય સ્તબ પડી ગયો. હવે જર્મનીનો વિજય નિશ્ચિત દેખાયો મિત્રગળ્યોમા નિરાશાનો અધકા ફેલાયો એમનામા એમના નમીય જગ્યા એમને સમગ્ર મદદ મળી ગઈ

અમેરિકા સાર્વેય

જગતમા સૌથી વિપુલ સાધનો ધરાવનાર અને સૌ રાજ્યોમા નિશેર ધનરાન અમેરિકાનું જર્મનીએ અપ માન કર્યું અમેરિકા મિત્રગળ્યોની સાથે મજબૂત મધા મિત્રોના જીવમા જીવ આપ્યો હવે અમેરિકાએ સાધનો પૂરા પાડ્યા માડ્યા સૌ પામે ધન અને યુદ્ધના સાધનો ખૂબી ગયા હતા અને અણ્ણિના વખતે જ અમેરિકાનાં સાધનો મદદે આવી પહોચ્યા. એ વખે જર્મનીમા સખ્ત દુષ્કાળ પડ્યો એના નમીય જ અવગા થયા જર્મનીના મિત્રો પણ ખુવાર થઈ ગયા હતા અજીત હિંડનમર્ગ-લાઇન તૂટી જર્મની હાથું કેમરને જર્મની છોડી હોવાડમા વસતુ પડ્યું જર્મનીએ મુનેહ માટે તૈયારી મતારી આની સામે પ્રેસીડન્ટ વિલ્સનના ચૌદ મુદ્દાઓ રમૂ કરવામા આવ્યા એ મુદ્દાઓમા ઉદારતા ભરી હતી એમને જર્મનીએ યુદ્ધ બંધ કર્યું જર્મનીની પ્રજા બૂખે મરતી હતી પણ મિત્રગળ્યો એટલા નિબંડુ બની ગયા હતા કે બૂખે મરતી પ્રજાને પણ મદદ કરવા સ્વીકાર્યું નહિ

આ યુદ્ધ જીતવા માટે અમેરિકાએ મોટા સાધનો અને દ્રવ્ય મિત્રગળ્યોને ધીર્યા હતા એટલે બ્રિટન ઉપર અમેરિકાના ૪૪૦ કરોડ ડોલર, ફ્રાન્સ ઉપર ૩૫૦ કરોડ ડોલર, ઈટાલી ઉપર ૨૫૦ કરોડ ડોલર લેણા નીકળતા હતા ખીજા રાજ્યોનું પણ એ લેણુ દાર હતું. અમેરિકાને પણ સૌ મિત્રગળ્યો ઉપર મોટું લેણુ-એટલે ૭૦૦ કરોડ ડોલરનું લેણુ-નીકળતું હતું યુદ્ધમા ભયકર નુકસાની થઈ હતી લગભગ એક કરોડ

માનવીનો સહાર ત્યા થયો હતો એથી મોગી સખ્યા તો ધાયન અને અશક્તતાની હતી દરેક ધનમાથી મૈયા કુવર જેવા વીમ વીમ વગમતા યુરકો તોપનુ ભક્ષ્યુ થઈ ચૂક્યા હતા લાખો માણુઓનો પત્તો લાગતો નહોતો યુદ્ધ દરમિયાન વાપરવામા આવેલ ઝેરી ગેમના અણુઓ શ્વાઓચ્છવાસ વાટે શરીરની અણ દાખન થયાથી ઘણા મનુષ્યો જન્મમરતા મજાજન્ય થઈ ગયા હતા જનનમાવની નુકસાની તો ગળ્ય હતી ખાઈઓમા ભયકર સકોટો વેગી કરોટો યુસનો એ જીવતેજીવ નડતો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો

યુદ્ધ પછીના હાલહવાલ

મજબુદની ખુવારી પણ તેરી જ ભયકર હતી શકેન્ના શકેર ઉર્ફડ થઈ ગયા હતા હજારો ગામડાઓને સ્થાને તોળોના ગોગાઓએ ભા કર ખાડા પાડ્યા હતા જે સ્થળે તોળોના ગોગાઓનો વગ્માદ વસર્યો હતો તે સ્થળો તદ્દન નિર્જન બની ગયા હતા લાખો ખેતરો ખેતીને યોગ્ય સ્થા નહોતા ચારે કોર ભૂતાવગ ખડી થઈ ગઈ હોય એમ ધરતી ખાત ધાતી હતી ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, ઓસ્ટ્રીઆ, રશિયા રોમાનીયા, બગેરીઆના હજારો માઈનના પ્રદેશના ધરો નરતા, મદિરો, નીના નીવા બાગ-બગીચા, કુબે અને જાહેર સ્થાનો તદ્દન વેરાન બની ગયા હતા દુષ્કાળ અવ્યવસ્થા અને થકાવટથી લોકોને ખાવા ધાન નોંઉ મળતુ લૂગફાટ, વ્યભિચાર અને માગમારીનું માત્રા ત્ય પ્રસંગી રહ્યું હતું. લોકો ઉપન્ના નૈતિક બધનો આ રીતે શિથિલ થયા હતા

સૌ મહાગળ્યોના ચનણોની હાલત બગડી હતી યુદ્ધમા આર્થિક સાધનો બધા ખવાઈ ગયા હતા નયા મદાગળ્યોની તિજરોના તળિયા દેખાવા લાગ્યા હતા ચારે તરફ આર્થિક અવ્યવસ્થા થઈ રહી હતી કેશ પદેશનો આર્થિક વ્યવહાર અટકી પડ્યો હતો બોગો આપી ને પ્રજા પણ અત્યંત થાકી ગઈ હતી ચારે તરફ થકાવટના ચિહ્નો લાગતા હતા પુરોના યુદ્ધમા જવુ પડ્યું હોઈ સ્ત્રીઓએ બધા ધધા મલાળી લીધા હતા કપડો, વેપારીઓ મજૂરો, સરકારી અધિકારો

એવા સેંકડો ધંધાઓ સ્ત્રીઓએ સર કરી લીધા. એમનો પગાર થોડો હતો. એમનું કામ ચોકસાઈભર્યું અને સ્વચ્છ હતું. આથી કારખાનાંવાળાઓ પુરપોને પાછા રાખવા માટે રાજ નહોતા. સ્ત્રીઓ પણ પોતાની મેળવેલી જગ્યાઓ મૂક્યા તૈયાર નોતી. ઉપલાં આર્થિક કારણોને લીધે, યુરોપમાં બેકારીનો જન્મ થયો. કરોડો બેકારો કામ ધંધા વગર કરવા લાગ્યા. સૌ દેશોની સરકારને બેકારોના નિભાવ માટે મોટા પાયા ઉપર ગોઠવણ કરવી પડી અને યુરોપની અવ્યવસ્થાનાં બીજાં રોપાતાં ચાલ્યાં.

યુરોપ : સમાજવાદી કે મૂડીવાદી ?

રશિયા સિવાય યુરોપનાં ૩૩ રાજ્યોમાં મૂડીવાદીઓનું રાજ્ય છે. આખી પ્રજામાં ૧૧૧ ટકા માણસોના હાથમાં સત્તા, વેપાર અને ઉદ્યોગો રહ્યાં છે. બીજાઓ તો મજૂરી કરી માંડ પેટપૂરવું મેળવે છે. યુરોપમાં ૮૯૯૧ ટકા પ્રજા પોતાની મૂડી કે ઘરો વગરની છે. થોડી જ વ્યક્તિના હાથમાં સત્તા, મૂડી, વેપાર, ઉદ્યોગો, કારખાનાં અને સ્થાવર-જંગમ મિલકતો છે. યુરોપમાં સમાજવાદ સ્થપાયો છે. એનો પ્રચાર પણ ફીક છે. એના અનુયાયીઓની સંખ્યા લાખો અને કરોડોની છે. છતાં મૂડીવાદ એટલો મજબૂત છે કે સમાજવાદીઓ હારી ગયા છે. સમાજવાદીઓ રેલ્વે, કારખાનાં, ખાણો અને જાહેરસંસ્થાઓ રાજ્ય ચલાવે અને તેનો નફો પણ રાજ્યને મળે એવું ઈચ્છે છે. પરંતુ મૂડીવાદીઓના પાયા અને ગઢ એટલા મજબૂત છે કે સમાજવાદીઓ એમની સામે ટક્કર ઝીલી શકતા નથી. કોઈ સમાજવાદી બહુ ધાંધલ કરે તો તેને ભોળવી લાલચ આપીને મૂડીવાદી બનાવી દેવામાં આવેલો. યુરોપમાં મહાયુદ્ધના સમયે આગેવાન સમાજવાદીઓએ પોતાના સિદ્ધાંતોને તરછોડી કાઢ્યા હતા.

પરાજિતોનો દંડ : પહેલું જર્મની

મહાયુદ્ધ પૂર્ણ થયું ત્યારે યુરોપની આવી અવ્યવસ્થા હતી. આ સમયે મહાયુદ્ધના વિજેતાઓ પરાજિતોને દંડ દેવા અને શિક્ષા દેવાનાં પગલાં લેવા ભેગાં થયાં. ઈંગ્લેંડ તરફથી લોઈડ જયોન્સ, અમે-

રિકા તરફથી પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન, અને ફ્રાન્સ તરફથી મોં. ક્લેમેન્સ્યુ-એ ત્રણે ગુરુસ્થા સેંકડો અનુભવીઓની મદદ લઈ પરાજિતોને શિક્ષા કરવાની ગોઠવણ કરવા ભેગા થયા. જર્મની તથા ઓસ્ટ્રીઆ અને એનાં મિત્રોને સખત શિક્ષા કરવાની હતી. આમાં સૌથી ધનવાન સાડા છ કરોડની જર્મન પ્રજા હતી. એના ઉપર વાપિક મોટો દંડ નાખવાનો હતો. દંડ ભરી શકે એવી તેની હાલત હતી. જર્મનીએ દંડની મોટી રકમો ભરી છે. ઓસ્ટ્રીઆ કાંઈ ભરી શક્યું નથી. બલ્ગેરીઆ અને હંગેરીએ થોડીક દંડની રકમ ભરી છે. બાકી બીજાઓ કાંઈ આપી શકવાની સ્થિતિમાં જ નહોતાં. ઓસ્ટ્રીઆને તો પ્રજાસંઘે મોટી આર્થિક મદદ આપવી પડી હતી.

જર્મની ઉપર ઘણી સખત કલમો લાદવામાં આવી. ફ્રાન્સ સાથે જર્મનીને જૂનું વૈર હતું. તે વૈર પૂરું કરવા માટે ફ્રાન્સે જર્મની ઉપર ભારે દોષ કર્યો. જર્મનીનાં કુલ વેપારી વહાણોને લઈ લેવામાં આવ્યાં. એના દેશ પરદેશના મોટા વેપારને બંધ કરવામાં આવ્યો. એની સરસ લોઢાની ખાણો અને કાલસાની ખાણો જૂંટવી લેવાઈ. એના લશ્કરને વિખેરી નાંખવામાં આવ્યું. એનાથી નવું લશ્કર રાખી શકાય તેમ નહોતું. માત્ર ભવિષ્યમાં એક લાખ માણસ પોલીસ માટે રાખવા એવો નિર્ણય થયો. એનાં યુદ્ધ-સામગ્રીનાં કારખાનાં બંધ કરવામાં આવ્યાં. એનાં વિમાનોનો નાશ કરવામાં આવ્યો. એની એકસો જેટલી મનવારો મિત્રરાજ્યોને સોંપવા હુકમ થયો. પરંતુ એ હુકમનો અમલ થાય તે પહેલાં તો જર્મન અમલદારો અને નાવિકાએ આ મનવારો હુખાડી દીધી. સખેરીનોનો નાશ કરવામાં આવ્યો. માત્ર વેપારી સ્ટીમરો રહી હતી; તેનો પણ મિત્રરાજ્યોએ કચળે લીધો.

જર્મનીનાં અનેક સંસ્થાનો હતાં. તે સર્વે વહેંચી લેવાની યોજના થઈ. વર્સેલ્સની સંધિની કલમો તૈયાર કરવામાં આવી. જર્મનીની પ્રશ્નિત સરહદમાં યુરોપ અને માલ્મેડીના પ્રાંતો બેલ્જિયમને સોંપવામાં આવ્યા.

એ સાસ અને લોભેનના બે મોટા પ્રાંતો રાન્સના શાસનમાં ગયા સાન્નો મોટો જિલ્લો ૫૬૦ વરસો સુધી પ્રગ્નમધને મોપાણો ઉત્તરમાં અલેક્ષીયનો જિલ્લો ડેન્માર્કના હાથમાં મોપાયો પૂનમાં મેમનનો પ્રદેશ પ્રગ્નમધને અપાયો પરંતુ ૧૯૨૭માં એ પ્રેશ લીથુનીઆને દેવામાં આન્યો પશ્ચિમ પ્રસિયાનો અને પોઝ્નના જિલ્લા પોનડને સોપાયા અપર સીનેગીઆ પણ પોલાડનો ભાગ બન્યો એનો થોડો ભાગ ઝેકા સ્લોવાકીયાના શાસનમાં ગયો જર્મનીને સુરોપમાં આટનો પ્રદેશ પોલો પડ્યો

રાર્બન નદીના ડાના ભાગમાં ક્રાન્મ અને બેલ્ગિયમની સરહદ ઉપરનો પ્રદેશ રાર્બનલેડ મહેવાય છે આ રાર્બનનેડની જમીન ઉપર મિલ્કેમદી નહિ પ્રવા તથા લક્ષર નહિ રાખવાની શરત સધિમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી પોલાડ પામે પગ્લેશોના વેપાર માટે બદ્દ નહિ હોવાથી એને જર્મનીનું બદ્દ ડાન્નિંગ દેવામાં આન્યુ, પરંતુ બદ્દનો વહિવટ પ્રગ્નમધને સોપવામાં આવ્યો એ બદ્દે પહેલવા સાટે પોલાડથી તે બદ્દ સુધી પયાસ માર્બનનો જર્મન જમીનનો ટુકડો જેને પોલીશ કારીડર કહે છે તે પોલાડને મોપનામાં આ થો જર્મનીના મિનેશિયાની કાલમાની ખાણોનો મોગે ભાગ પોલાડના કમળમાં ગયા મેમન લીથુનીઆએ લઈ નીધું

જર્મનીના સન્થાનો પણ વિજયી રાજ્યોએ અદરે અદર વહેચી લીધા આ સન્થાનો પ્રગ્નમધ તગ્ધી વિજયી રાજ્યોને થાપણુ તરીકે ઉધારની રીતે મોપાયા છે આમાંના વણુ ખરા આફ્રિકામાં આવેન છે ટોગોલેન્ડ અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોએ વહેચી લીધું કમેરોનનો નાનો ભાગ ક્વિટનને અને મોટો ભાગ ક્રાન્મને મળ્યો જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકા ક્વિટિશરોના શાસનમાં ગયું તેને ટાગાનીકાનો ભાગ બનાવવામાં આવ્યો જર્મન દક્ષિણ પશ્ચિમ વિભાગ માઉથ આફ્રિકાના સસ્થાનને મોપાયો પેસિકિક મહાસાગરના જર્મન બેટા બપાનને અવેશની રીતે આપાયા એ રીતે જર્મની બહાનના સસ્થાનો વિજયી રાજ્યોએ

પહેચી લીધા એ સન્થાનો જર્મની પાઠા માગે છે એમની કાચી ધાતુની પેલશ થોડી હોવાથી એ કિમતી ગણાય નહિ છતા જર્મનીને તે પાઠા બેઈએ છે

જર્મની ઉપર ૬૩ નહિ પણ બદ્દો વેવાનુ ઠગવામાં આ યુ તે રકમ ૬૫૫ અમળ પાઉની નક્કી કરવામાં આવી હતી આ રકમ મેનાના મિલ્કામાં ઠરાવનામાં આવી હતી દર વર્ષે જર્મનીએ ૧૫ કરોડ પાઉડ ચાર હપ્તામાં ભરવાનુ ઠરાવનામાં આ યુ આમાંથી ૫૨ ટકા ક્રાન્સને, ૨૨ ટકા અંગ્રેજ સામાન્યને, ૧૦ ટકા ઇટાલીને, ૮ ટકા બેલ્ગિયમને અને બાકીના આઠ ટકા બીજા બના રાજ્યોને વહેચી આપનાના હતા આ રકમ નક્કી કરનારાઓએ અર્થ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને લક્ષમાં લીધા વગર અને જર્મની આવી મહાન રકમ ભરી શકશે કે નહિ તે નક્કી કર્યા વગર આવડા મોગે બદ્દો જર્મનીને ભરવાનુ મહેવામાં આ યુ હતું પરિણામે જર્મની અને વિજયી રાજ્યોની સૈની આર્થિક સ્થિતિ નમળી બની ગઈ, સૈને મોગે તકલીફ સહન કરવી પડી

ઉપથી શરતોવાળી સધિ ૩ જે વર્સેલ્સની સધિને નામે ઓળખાય છે તેના ઉપર જર્મનીને સતી કરવાનું કહેવામાં આન્યુ પરંતુ આની ભયકર અને ટુક શરતો સ્વીકારવાની જર્મનીએ ના પાડી આ શરતોમાં આ મહાયુદ્ધને શરૂ કરનાર ગુનેગાર જર્મની છે એવો પણ એલો સ્વીકાર કરવાનો હતો સવિની આ શરતોથી જર્મની તો અવાક બની ગયું મિચરા ત્યોએ ‘આ શરતો છેવટની છે આમાં કાર્થ ફેરફાર થઈ શકશે નહિ એ જેવી રીતે રજૂ થાય છે એ રીતે જ સ્વીકારો નહિ તો ફરી યુદ્ધ માટે તૈયાર થાવ આમ જર્મનીને ખૂબ દમગાવના માડયુ આ વખતે જર્મનીમાં ભયકર ફુકાળ હતો એની પામે ધન નહોતું, સાધનો નહોતા બધા ખૂબ થાકી ગયા હતા કાર્થ પણ રાજદ્વારી પક્ષ ફરી લડાઈ કરવાની બેખમદારી ઉપાટે તેમ નહોતો લશ્કરના અમનદારોએ આવી સધિ નહિ પ્રવા સૂચ યુ પ્રાનોએ તેમને

જર્મન-શાસન સંભાળવાનું કહ્યું, પરંતુ એમની હિંમત ચાલી નહિ. છેવટે ન હૂટકે હારીને ૧૯૧૯ના જૂનની ૨૮મી તારીખે જર્મનીએ આ સંધિમાં સહી કરી આપી. આમ આ અસહ્ય સંધિ જર્મની ઉપર લાદવામાં આવી અને એનાં પરિણામો યુરોપ માટે ઘણાં ભયંકર આવ્યાં.

ખાળે વારે : ઓસ્ટ્રીઆ હંગેરી

જર્મની સાથે સંધિ કરીને વિજયી રાજ્યોએ હવે ઓસ્ટ્રીઆ તરફ નજર દોડાવી. ઓસ્ટ્રીઆ હંગેરીના મહારાજ્યની વસ્તી ૫૧૦ લાખ માણસોની હતી. વિજયી રાજ્યોએ એને સાત વિભાગોમાં વહેંચી નાખ્યું. તેમાંથી ઓસ્ટ્રીઆમાં માત્ર ૬૫ લાખ માણસો જ રહેવા દેવામાં આવ્યા. હંગેરીનું જુદું રાજ્ય સ્થાપી તેમાં ૮૦ લાખ માણસની વસ્તી રાખવામાં આવી. ગેલેશિયા પોલંડના નવા રાજ્યને મળ્યું. બહોમિયા, મોરેવિયા અને ઉત્તર હંગેરીમાંથી ઝેકા-સ્લોવાકીઆનું નવું રાજ્ય થયું. હંગેરીનો પૂર્વ ભાગ અને ત્રાન્સીલવેનીઆ રૂમાનિયાને ગયાં. દક્ષિણ ટાઇ-રેલ પ્રાંત અને ઇસ્ટ્રીયન ક્રીપકલ્પ ઇટાલીને સોંપાળા. ક્રોટીઆ, હર્મેટીઆ અને બોસ્નિઆ-હર્ઝેગોવની-આમાં સર્વિઆ મેળવી યુગોસ્લોવીઆનું રાજ્ય થયું. સાતસો માઈલ સુધી ડાન્યુબ નદી ઓસ્ટ્રીઆ હંગેરીના મહારાજ્યમાંથી વહી જતી હતી તે હવે આ ચાર જુદાં રાજ્યોમાંથી વહી જાય છે.

હંગેરી અને ઓસ્ટ્રીઆ મહારાજ્ય પાસેથી કંઈ રોકડ નાણાં મળી શકે એમ નહોતું. એ મહારાજ્ય યુદ્ધમાં જર્મનીનો સાથ લઈને સાવ પાયમાલ થઈ ગયું હતું. એટલે મિત્રરાજ્યોએ આ મહારાજ્યના ટુકડા કરી છુટકા બનાવી દીધા. ઓસ્ટ્રીઆના મહારાજ્યમાં હવે માત્ર ૬૫ લાખની વસ્તી રહી હતી. તેમાં ૨૦ લાખની વસ્તી તે તેના. મુખ્ય શહેર વીએનાની જ છે. ખાકીનાં ૪૫ લાખ જ ગામડાંમાં વસે છે. ઓસ્ટ્રીઆ ઉપર ઘણાં પાણી વહી ગયાં છે. વારંવાર પ્રજાસંઘને એને આર્થિક મદદ આપવી પડી છે. કરજના ઢગલાથી એ ગળાબૂડ થઈ ગયું છે.

એની બંધી વસ્તી જર્મન છે. ઓસ્ટ્રીઆની આસપાસ બધાં નવાં નવાં રાજ્યો ફૂટી નીકળ્યાં. ઓસ્ટ્રીઆ પોતાનું સંભાળી શક્યું નહિ. એને ખીજનની દયા ઉપર જીવવું પડ્યું હતું તે વિષયે હવે લખીશું.

રશિયા યુદ્ધમાં હાર્યું નહોતું. પરંતુ તેનો પાદ-શાહ ઝાર પદબ્રષ્ટ થયો હતો. પછી ત્યાં બોલ્શેવીકાનું શાસન થયું. પરંતુ ત્યાં ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ સુધી વિચલ રહ્યો. એ વિચલને અંતે રશિયાનો ઘણો પ્રદેશ સ્વતંત્ર થઈ ગયો. ફિન્લેન્ડ, ઇસ્ટોનીઆ, લેટવીઆ, લીથુનીઆનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો અને દેશો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

યુદ્ધ પછીનું યુરોપ

આ મહાયુદ્ધને લીધે યુરોપમાં નીચે મુજબ મુખ્ય પરિવર્તન થયાં :

- ૧ જર્મન મહારાજ્યના સમગ્ર બળને મોળું પાડી નાખવામાં આવ્યું. ફેબ્રુઆરી સમર્થ શહેનશાહ પદબ્રષ્ટ થયો. જર્મનીમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું. એના ઉપર બદલાની મોટી રકમ નક્કી કરવામાં આવી. એના પરદેશના વેપારની બંધી કરવામાં આવી. ડૂબતા માણસની માફક જર્મની તરફડિયાં મારતું હતું, એનાં સંસ્થાનો મિત્ર રાજ્યોએ જૂંટવી લીધાં, એનાં સાધનો બહુ ઓછાં કરી નાંખ્યાં અને લવિષ્યના યુરોપની આર્થિક તકલીફનો પાયો નાખ્યો.
- ૨ ઇટાલીએ જર્મની સાથે મૈત્રી કરી હતી, પરંતુ વિજયી રાજ્યોએ ઇટાલીને વધારે લાભ આપવાથી તે મહાયુદ્ધમાં વિજયી રાજ્યો સાથે મળ્યું. મહાયુદ્ધને અંતે ઇટાલી નબળું હોવાથી મિત્રરાજ્યોએ એને બહુ જ થોડો લાભ આપ્યો. આથી ઇટાલીને ખૂબ અસંતોષ થયો. કુસંપ અને અશક્તિને લીધે તે કાંઈ કરી શક્યું નહિ. આથી મુસોલિનીએ ફેસીઝમ સહિત ઇટાલીનું શાસન સ્વાધીન લેવા પગલાં ભરવા માંડ્યાં.
- ૩ મહાયુદ્ધના અંત પહેલાં જ રશિયામાં ઝારને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો હતો. તરત જ બોલ્શેવિકોએ

- રશિયાનું શામન લેનીનના અધ્યક્ષપણા નીચે લીધું હતું જર્મનીના આઝમણથી રશિયાને એસ્ટ લોવેન્કની બુ નામોશીભરી સધિ કરવી પડી આ સધિને લીધે એથોનીઆ ત્રીયુનીઆ લેટેવીઆ રીનલેડ-અવતન થયા સામ્યવાદી એએ યુરોપના નવ રાજ્યો અને પોતાના બજારાખોરોના લશ્કરોની સામે થતા તૈયારીઓ ખરી એઓએ રશિયામાં અખીર ગરીબ મૂઢી પતિઓ ઉદ્યોગપતિઓ ધર્મગુરુઓ, જમીનદારો કાળી નાખનાના પ્રયત્નો શરૂ કરી ખતિ-નણું વગરની પ્રાગ તૈયાર કરતા કાશીગ કરી
- ૪ ઓસ્ટ્રીઆ અને હંગરીના મહારાજ્યના ઢુકડા કરી તેના ભાગો સાત રાજ્યો વચ્ચે વહેંચી દીધા ઓસ્ટ્રીઆ અને હંગરી સરમુખત્યારોના કમળમાં ગયા આ બંને રાજ્યો અત્યંત આધિક તકલીફમાં આવી પડ્યા હંગરી સામ્યવાદીના લાથમાં આન્યુ પરંતુ રૂમાનીઆએ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું એવે એ દેશ સરમુખત્યારોના લાથમાં આબ્યો
- ૫ યુરોપના મધ્યભાગમાં મહાનુભવ માસારિકના અધ્યક્ષપણા નીચે ઓસ્ટ્રીઆના મુખ્ય નણુ પ્રાંતો અને જર્મનીનો થોડો વિભાગ મેગવી ઝોસ્લોવીકીઆનું નવું રાજ્ય પેલ થયું પ્રેસિડન્ટ માસારિકની હકાપણુભરેલી રાજ્યનીનિથી એ રાજ્ય ઉદ્યોગ અને મજૂદિમાં આગળ વધવા લાગ્યું એ દેશના ધી લઘુમતિઓ તત્તી એવે એના ભવિષ્યના શાસનમાં સુરેનીઓ દેખાતી હતી
- ૬ જાલીક રશિયાની જમીન કુપોક જર્મનીનો પ્રવેશ અને જાલીક ઓસ્ટ્રીઆની ભૂમિ મેગરીને જૂન પોલા નું રાજ્ય-ને તદ્દન અધ રહ્યું હતું તેનો પુનરુદ્ધાર ખાં મિત્ર તત્વોએ આ રાજ્ય પણુ યુરોપના આધુનિક નમૂનામાં નવું સ્થાપ્યું હતું મામલ પિલ્સુ રૂમીના અધ્યક્ષપણા નીચે પોનાડે પુનરુચનાનું શ્રમ શરૂ થયું એ પણુ મ મુખત્યારનું રાજ્ય થયું
- ૭ રોમાનીઆનું રાજ્ય બાલ્કન ગળ્ય છે એજે મહાયુદ્ધ વખતે મિત્રરાજ્યોને વાલી સારી મ આપી હતી જર્મનીએ એના લશ્કરને હંગરી એનો ઘણુ પ્રાદી નાખ્યો હતો એ રાજ્યને ઓસ્ટ્રીઆના બે પ્રાંતો મળવાથી એનો વિસ્તાર બેનડો થયો અત્યારે એનો રાજ્ય ફરોલ છે પાલામે ટ અને રાજ્ય-મન્નેની સત્તથી આ રાજ્ય ચાલે છે આ રાજ્ય ખેતીપ્રધાન ગળ્ય છે એમ તેવતા મોટા ફેરા છે મહાયુદ્ધમાં એ રાજ્યને પાણુ ઘણુ નુકસાન થયું હતું
- ૮ યુરોપના નકશામાં આ પ્રમાણે મોટું પરિવર્તન થયું છે ઘણા બાદશાહો ગયા છે, એમના દેશોની મર્યાદામાં મોટો ફેરફાર થયો છે નવા નવા રાજ્યો જ મ્યા છે, કાલમાની ખાણે તેવના ફૂવાઓ અને લોહાની ખાણો એક લાથમાંથી બીજા લાથમાં ગઈ છે
- ૯ યુરોપમાં મહાયુદ્ધમાં સમાજવાદ મોજો પડ્યો છે, મહાયુદ્ધ પડી ઘણાખરા રાજ્યોમાં સમાજ વાદી પ્રધાનો આબ્યા હતા પરંતુ એમણે શાસનકુશળતા દેખાડી નથી ઘણે વખતે કાર્ય રીત કરતું બેઈએ તે અથગે ધીમે ધીમે કાપ કર્યું છે મજૂદતાપથી સામનો કરાને બંને તીલા તેન વળા યા છે
- ૧૦ મહાયુદ્ધના અસતોપમાની ઈટાલીમાં સૌથી પ્રથમ મુસોલિનીએ ફેસીઝમનો જ મ આપ્યો જર્મનીના સરમુખત્યાર હેર ટીગરે અને એને અપનાવી એની સુવર્ગેલી આવૃત્તિ-નાઝીઝમ નામનો વાદ-પ્રદનો ધીમે ધીમે એના અનુયાયીઓ વધવા લાગ્યા છે મહાયુદ્ધમાં જે મધિઓ થયેન તે ભવિષ્યમાં દમેશ માટે સુનેરશાનિ ગમવાના ઉદ્દેશથી થયેન હતી પરંતુ તેમાં વેરઝર લોલ અને મહત્વાકાંક્ષા ગોપન રીતે રેટી લેવાથી યુરોપમાં ફેસીઝમ-નાઝીઝમ નેવા વાદ પેદા થતા છે એ માત્ર ઈટાલીમાં કે જર્મનીમાં જ નથી મનાદિત રહ્યા

પરંતુ હંગરી, ઓસ્ટ્રીઆ, પોર્ટુગાલ જેવાં દેશોમાં પણ પોતાની પાંખ પ્રસારી ચૂક્યા છે. સ્પેનમાં પણ નેશનાલિસ્ટ પક્ષનો વિજય જોતાં એ વાદ બહુ જોસમાં આવ્યો છે. યુરોપના દરેક દેશમાં ફ્રેન્ચિસ્ટ પક્ષના અનુયાયીઓ છે. ફ્રાન્સમાં એ પક્ષ બળ પકડતો જાય છે. ઇંગ્લાંડમાં એ પક્ષ સખળ થતો નથી. પોલાંડ, રોમાનીઆ, ઝેકોસ્લોવાકીઆ, યુગોસ્લોવીઆ-આ સર્વે દેશોમાં આ ફ્રેન્ચિસ્ટ પક્ષ જોસ પકડ્યું છે. ત્યાંની પાર્લામેન્ટમાં ફ્રેન્ચિસ્ટ અનુયાયી સભ્યોની સંખ્યા સારી એવી છે. યુરોપમાં આ પક્ષની હમણાં ખૂબ અભિવૃદ્ધિ છે.

૧૧ મહાયુદ્ધમાં તુર્ક લોકોએ જર્મનીનો પક્ષ લીધો હતો. આખા ખ્રિસ્તી યુરોપમાં આ દેશ એકલો જ મુસ્લિમ છે. એને ખ્રિસ્તી પાલેશી સાથે ચાલુ યુદ્ધ થયાં જ થયાં છે. અનેક આક્રમણોને એણે પાછાં વાળ્યાં છે. ધીમે ધીમે એનું સામ્રાજ્ય ઘસાતું ચાલ્યું. તુર્કોએ મહાપરાક્રમ દેખાડીને હેબીઆપાલીમાં અગ્રેજ-આક્રમણને ફાવવા દીધું નહિ. પરંતુ જર્મનીના પતન સાથે એનું પણ પતન થયું. લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડર એને હરાવ્યું. હવે તુર્કની પૂરી કચ્છખંતી થઈ. એણે મહાયુદ્ધ પછી પોતાના બધા દેશો ખોયા. સીરિયા, પેલેસ્ટાઇન, હજજ, ટ્રાન્સ-જોર્ડાનિયા પણ ગુમાવ્યાં. સુલતાન અને તેના મિત્રો થાક્યા હતા. માત્ર ઈસ્તંબુલ અને તેની આસપાસનો થોડો પ્રદેશ એમના હાથમાં રહ્યો હતો. કમાલ-પાશાં જાગ્રત થઈ પોતાના સ્વદેશની મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરતો હતો.

૧૨ આ મહાયુદ્ધથી આખા યુરોપની ઘણીખરી ભૂમિ ઉપર અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. માત્ર ફ્રાન્સ અને બેલ્જિયમમાં જ નહિ પરંતુ રશિયા, રોમાનીઆ, ઓસ્ટ્રીઆ, બલ્ગેરીઆ, ગ્રીસ, તુર્કી અને બીજાં બાકન રાજ્યોમાં જ્યાં પ્રાક્ષના રૂડા મંડળો અને હરિયાળાં ખેતરો હતાં ત્યાં ઉજ્જડ મેદાન અને ખાડાખડિયા પડી ગયાં હતાં.

જ્યાં વૈભવશાળી શહેરો અને શહેરીઓ હતાં ત્યાં જંગલી પશુઓએ વાસો કર્યો હતો, જ્યાં હસતાં બાળકાર્થી ભરેલાં ગામડાં હતાં ત્યાંનો પ્રદેશ નિર્જન બની ગયો હતો. એ ભૂમિમાં દટાયલા તોપના ગોળા ક્યારેક ક્યારેક ફૂટતા હતા. લાખો માણસોનું શોણિત આ ભૂમિમાં રેડાયું હતું.

૧૩ યુરોપનાં મોટાં કારખાનાંનાં રાક્ષસી યંત્રો પોતાની સર્વ શક્તિ યુદ્ધની સામગ્રી બનાવવામાં અર્ચા રહ્યાં હતાં. દ્રાઈ કારખાનામાં રાક્ષસી તોપો બનતી તો દ્રાઈમાં દાગોળો, દ્રાઈમાં મશીનગનો તો દ્રાઈમાં બંદૂકો, ટેંકો, સિપાઈઓને પહેરવાનાં વસ્ત્રો, ખૂરો, ટોપીઓ અને એવાં એવાં અનેક પદાર્થો બનતાં હતાં. યુદ્ધની જરૂરિયાતો કંઈક મોટી અને વ્યાપક હોય છે તે સાધારણ માણસને બુદ્ધિગમ્ય નથી. કરોડો માણસોને યુદ્ધનાં સાધનો, દરેક જોઈતી ખાવાપીવાની અને પહેરવાની વસ્તુઓ જોઈએ. આ ચીજો રણભૂમિમાં પહોંચાડવા માટે દરેક દરેક વેપારી સ્ટીમર, દરેક દરેક રેલ્વે ટ્રેન, દરેક દરેક મોટરકાર, ટ્રામ્વે, બસ, અને ગાડીઓ રાજ્ય પોતાના સ્વાધીનમાં લે છે. રાજ્યની પ્રજાના વેપાર, ઉદ્યોગ, માલ લાવવા લઈ જવાનાં સાધનો, સાધારણ માણસનું ઉત્પાદન કરવાનાં સાધનો, પ્રજાનું બધું દ્રવ્ય, યુવાનો ને બુદ્ધિમાનો આ યુદ્ધને કારણે પોતાનું નિયમિત કામ મૂકી દઈને બધી શક્તિ યુદ્ધમાં જ રોકે છે. આ જમાનાનાં યુદ્ધો એટલે રાજ્યની સમગ્ર શક્તિનો માનવ-સંહાર માટે થતો ઉપયોગ. શત્રુપક્ષનો પ્રલય કરી દેવા માટે રાજ્ય ને પ્રજા પોતાનાં સર્વ આર્થિક સાધનો વાપરે છે.

૧૪ મહાયુદ્ધ પૂર્ણ થયું ત્યારે વેપારની વસ્તુઓની અસાધારણ પેદાશ બિલકુલ બંધ થઈ ગઈ હતી. બધી સ્ટીમરો, રેલ્વે, મોટરો, બસો-માત્ર યૌદ્ધિક સામગ્રી માટે જ વપરાતાં હતાં. ખાવાનાં, ઘર

સુખાકારીના માર્ગમાં એતું ક્ષેત્ર ધણું વિશાળ છે. એણે આ વિષયોમાં સુંદર કાર્ય કર્યું છે એ એની ઉપયોગિતા સાબિત કરે છે. માત્ર કોઈ વીકરેલ અને સમજાવટથી પર એવાં એક બે રાજ્યો પોતાની હુલડાઈથી સાહસકામ કરી બેસે છે ત્યારે પ્રજાસંઘ લાચાર બને છે.

યુદ્ધમાં ભાગ ન લેનાર રાજ્યો

યુદ્ધની શરૂઆતથી ૧૯૧૮ સુધી યુરોપનો મામલો ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ હતો. યુરોપનાં કેટલાંક દેશો-જવાયાં રાજ્યોએ આ મહાયુદ્ધમાં ભાગ લીધો નહોતો. તેઓ તટસ્થ રહ્યાં હતાં અને એટલે તેઓ યુદ્ધના વિજય-પરાજયની અસરોમાંથી મુક્ત રહ્યાં હતાં. પરંતુ આ મહાઅગ્નિના તાપથી તેઓ વંચિત નહોતાં રહી શક્યાં. આથી તેમને આડકતરા ફાયદા પણ જરૂર થયા હતા.

આમાં સૌથી પહેલું 'ડેન્માર્ક'નું નામ રાજ્ય છે. એ દેશ પશુ-ઉછેરમાં આગળ છે. એના જેવું સુંદર ગૌપાલન ખીજા કોઈ દેશમાં થતું નથી. ગાયોને પોતાની સંતતિ કરતાં વધારે સારા જતનથી ત્યાંના લોકો જાળવે છે. સ્વચ્છ તબેલા, પ્રુષ્ટિકારક અનુકૂળ અને નિયમિત ખોરાક, વૈદ્યકીય ચિકિત્સા, નિયમિત હરવા કરવાનું અને સુંદર સાંઢો એ બધું 'ડેન્માર્ક'ના લોકો રાખે છે. બધા લોકો શિક્ષિત છે. વિદ્યાની કદર બાળે છે, એમનો પરસ્પરનો સહકાર અનુપમ છે. આખો દેશ સહકારી ધોરણની મંડળીઓથી પોતાની વ્યવસ્થા કરે છે. 'ડેન્માર્ક'ને મિત્રરાજ્યોએ જર્મનીની થોડી જમીન અપાવી હતી.

સ્વીડન અને નોર્વે-એ બંને દેશી રાજ્યો સને ૧૯૦૫માં જુદાં પડ્યાં. એ પ્રદેશ યુરોપનું સ્વર્ગ ગણાય છે. ત્યાંની પ્રજાને કોઈ જાતની પારકા પ્રદેશ જીતી લેવાની ઇચ્છા કે તૃષ્ણા નથી. પરસ્પર સહકારી, શાંત, સુશીલ અને સંતોષી જીવન એ પ્રજા ગુજારે છે. આ દેશોની આખોડવા ઘણી અનુકૂળ અને શક્તિદાતા ગણાય છે. મનની શાંતિ, કુદરતી સૌંદર્ય અને સંતોષી

જીવનથી આ દેશો યુરોપમાં વખણાય છે. આ પ્રજા પોતાનાં ખેતી અને ઉદ્યોગમાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે. યુરોપની અટપટી રાજદ્વારી શેત્રંજના કાવા-દાવા અને મુત્સદ્દીગીરી-ભરેલા દાવોથી એ પર જ રહે છે.

સ્વીઝરલેન્ડ યુરોપમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં અનેરો પ્રદેશ ગણાય છે, એ પ્રદેશ પર્વતમય છે. પાંચસો વર્ષો દરમિયાન આ દેશની પ્રજા નિડર, સ્વતંત્ર અને સંતોષી રહી છે. ભયંકર અને બળવાન રાજ્યોથી ચારેકોર ઘેરાયેલ હોવા છતાં એ પ્રજાએ પોતાના શૌર્યથી પોતાના સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કર્યું છે. એ પ્રજા પણ મહાયુદ્ધમાં તટસ્થ રહી શકી છે, નાના નાના ગૃહ-ઉદ્યોગો અને ખેતી ઉપર આ પ્રજાનું જીવન નિર્ભર છે. આના જેવું જગતની કોઈ પણ પ્રજાનું શુદ્ધ પ્રજાતત્ત્વનું શાસન નથી. એના માણસો ખડતલ અને સાદું જીવન ગાળે છે.

હોલાંડની પ્રજા બહુ નાની છે પરંતુ એની પાસે યુરોપના ક્ષેત્રફળ કરતાં ઘસઠ ગણા મોટા વિસ્તારવાળાં પોતાનાં સંસ્થાનો છે. એનાં સંસ્થાનો ઘણાં કિંમતી છે. એટલે હોલાંડના લોકો ઘણા સુખી અને ધનવાન ગણાય છે તેઓ સારા વેપારીઓ પણ છે. દેશદાઝવાળા છે. આથી મહત્વાકાંક્ષી મોટાં રાજ્યોની વચ્ચે ઘેરાયલાં છતાં પોતાની સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરી શક્યાં છે. પોર્ટુગલ અને સ્પેન પણ જૂનાં સાગર ખેડનારાં રાજ્યો છે. એક વખત સ્પેન આખા જગતમાં મહારાજ્ય હતું. હમણાં આધુનિક ઝગડાઓ અને કુસંપથી એ નીચે પડ્યું છે. પોર્ટુગલ નાનું રાજ્ય છે. એનાં સંસ્થાનો પણ છે. હમણાં એ ફ્રેંચીસ્ટ અસર નીચે છે. પહેલાં એ અંગ્રેજોની લાગવગ નીચે હતું.

આ સાત નાનાં રાજ્યો મહાયુદ્ધમાં કોઈ રીતે તટસ્થપણું સેવી શક્યાં હતાં. બાકી બધાં નાનાં-મોટાં રાજ્યો આ મહાયુદ્ધમાં સામેલ હતાં. સને ૧૯૧૪થી સને ૧૯૧૮ સુધીનાં ચાર વર્ષોમાં યુરોપમાં આસુરીવાદ પ્રવર્તી રહેવાથી ત્યાં જીવનું નરક થઈ રહ્યું હતું. બળવા, રાજ્યવિપ્લવો, મોટી હડતાલો,

મહાભય કર મનુષ્યસહારો, નાણાની મોટી અન્યવસ્થા, મદ્યો અસતોષ, દેવ અને બધી આસુરી સપત્તિ એના કુળગે હજી દિનપ્રતિદિન યુરોપમા વિકાસ પામતા નવ છે પ્રજાઓમા મોટા પ્રમાણમા અસતોષ છે એક બીજાને હક્કવવા અને મહાત કરવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરે છે મહાયુદ્ધ પછી વીસ વરસો થયા છે આ વર્ષમા યુરોપની પ્રજાઓમા અસતોષ, ધર્મશ્રિ, વેરઝેર સતોષ ઉદ્ભવે દિસા આસુરીભાવ અને ગળાકાષ્ટ હરીફાઈ અતિશય મોટા પ્રમાણમા વિકાસ પામ્યા છે

આ સર્વેનું મૂળમૂલ કારણ જગતનુ મહાયુદ્ધ છે એ સમયે વાવેના બીજો હવે વિકાસ પામી કુળો આપવાની તૈયારીમા છે શ્રી યુદ્ધ ભગવાને કહ્યું છે કે વૈરથી વૈર અને યુદ્ધથી યુદ્ધ વધે છે યુરોપમા મહાયુદ્ધે અતિ ભયાનક હત્યાકાંડ કરી પોતાની યાજ્ઞ પ્રલયાગ્નિના બીજો વાવ્યા છે માત્ર સંગ્રામવાની વાટ છે એ અગ્નિ યુરોપને તદ્દન ભસ્મીકૃત બનાવી દેશે અનેક વખત યુરોપના રાજ્યોએ પ્રતસંધની આગેવાની નીચે સમજીતી અને સમાધાન કરનાના પ્રયત્નો કર્યા છે પરંતુ પરસ્પર અવિશ્વાસને લીધે એનું પરિણામ શૂન્યમા આ યુ છે મહાયુદ્ધથી થયેલી ભયકર નુકશાની, ગામડાઓ, શહેરો અને ભવ્ય ધમારતેનો રિપુત પ્રમાણમા નાશ સમરી અને સુનરાવી શકાયો છે હજારો માધન ઉજ્જડ અને ખાડવાળી જમીનમા પાછા નીના હમતા ખેતરો જોવા થઈ ગયા છે એક ભાગેના કારખાનાને ઠેકાણે ત્રણ કારખાના જોવા થયા છે કરોડ મનુષ્ય મર્યા છે તેને ઠેકાણે બે કરોડ પેદા થયા છે સપત્તિ-નાશને બદલે બીજી મોટી સપત્તિ જબી કગલ છે ઝાર અને કેન્કર ગયા છે પરંતુ એથી બીજી બળવાન સત્તાઓ આવી છે

એ બધું બનુ છે પરંતુ વૈગમ્નિ ભારે મળથી પ્રજાઓ જાગે છે ત્યારે તરફ એક મીઠાના તોટા પીસવા યુરોપની પ્રજા તૈયાર થઈ રહી છે સહારના ભયકર શસ્ત્રો માટે યુરોપે દર વરસે અમળે

પાઉંડ ખચવાનું શરૂ કરી દીધું છે. મહાયુદ્ધના સમય કરતા હમણાના શસ્ત્રો ત્રણ ગણો વધારે સહાર કરે તેવા શોધાયા છે જે ભયકર સહાર મહાયુદ્ધમા થયો તે કરતા ઘણા વધારે પ્રમાણનો સહાર ભવિષ્યમા થશે એમ હમણાની દિલચાલો બતાવે છે યુરોપની પ્રજાઓમા જે મૈત્રીયુક્ત પાડોશીભાવ હતો તેને ઠેકાણે દ્રેપના દળાદળ ઝેરથી યુરોપનું વાતાવરણ રંગારંગ ગયું છે મનુષ્યોના મનો ઉત્કેષાને દિસામય બની ગયા છે યુરોપની સાધારણ પ્રજાને શાંતિ જોઈએ છે તે પોતાના ઉદ્યોગમા મશગૂલ છે એને એના બાળકોને તોપોનાં મોઢામા હોમવા નથી પરંતુ યુરોપમા હમણા જેમના હાથમા શાસન અને સત્તા છે તે મૂડીવાદીઓ પોતાના સ્વાર્થ માટે અગ્નિને પ્રજ્વલિત રાખે છે

યુદ્ધમા સાધારણ પ્રજાએ પોતાના યુવાનોને લડવા મૂક્યા એમણે ભારે બહાદુરી બતાવી એમણે અનદ્ધ શૌર્ય બતાવ્યું તોપોના ભયકર ગોળાઓના વર્ષાવચ્ચે યુવાનોએ દોટભેર દોડી જઈ મહાપરાક્રમ બતાવ્યું હતું ખાઈઓમા, ભેજવાળી હવામા, અર્ધશૂન્યમા પેટે મદિ નાઓ ગાળ્યા હતા ધાયન થયા છતાં લડ્યા હતા શૌર્ય, તેજ, સાહસ, શક્તિ બળ સહનશક્તિ અસીમ પરાક્રમ અને હોમાઈ જવાના અનેક પ્રસંગો સાપડ્યા હતા દરેક તોપોમાથી નીકળેના ગોળાઓનો મોટો પડોડો રણબૂમિ ઉપર છવાઈ રહેતો હતો તેમા હજારો કરૈયા યુવાનો કામ આવી જતા હતા ઝેરી આસન જ્યારે સેકેડો માધનમાં આસને ગૂંગળાવનારા પડોડો પથરાતા ત્યારે અસંખ્ય માણસો તરફડિયા મારી પૃથ્વી ઉપર આજોગી પ્રાણવિમર્જન કરતા હતા જ્યારે આકાશમાથી વિમાનોના ગોળાનો ભારો ચાલતો હતો ત્યારે નિર્દોષ પ્રજા ધણુ હાય હાય પોકારતી નાથ પામી જતી હતી હવે વ્યક્તિગત શૌર્યની કિમત રહી નથી સમષ્ટિગત શૌર્ય ધણુ વિમાનો, ઝેરી ગ્રાઓ અને મશીનગોળો પામે નિર્દોષ શર્ષ પડ્યું છે

આમ પ્રજાના દરેક દરેક ગૃહસ્થે પોતાના પડા લાઓને શુભાન્યા હતા છતાં એ બધા જાજો રંગારંગ ગયા છે પાછા એ જ હૃદયના આસુરી ભાવો જાગ્યા

થયા છે આટલી વિદ્વતા, સુશાંત ખ્રિસ્તી ધર્મ, વિજ્ઞાન, ઉદ્યોગોની પ્રગતિ યુરોપને શાંતિના માર્ગે લઈ જઈ શક્યાં નથી. જડવાદ અને યંત્રયુગે મનુષ્યોની આધ્યાત્મિક શક્તિને ખીલવાનો સમય આપ્યો નથી. નાઝીઝમ અને ફ્રેસીઝમ જેવા સાંકડા સ્વદેશાભિમાનના માર્ગે યુરોપને પોતાની ચૂડમાં પકડ્યો છે. પ્રજાઓને ઉચ્ચ વિચારોને બદલે વેરઝેરને સ્વીકારવાના માર્ગ રાજ્યદ્વારીઓએ આપ્યા છે. યુરોપમાં હથિયારો અને શસ્ત્રાસ્ત્રો ઘટાડવાના તથા લશ્કર ઓછું રાખવાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે. પરિષદો ભરાઈ છે. વારાઘાટો થઈ છે. સંદેશા ચાલ્યા છે. પણ આંતરિક દ્વેષને લીધે એ બધાં પ્રયત્નો તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. ઊલટું આગળ કરતાં પાંચ ગણાં શસ્ત્રો, વિમાનો અને લશ્કરી સાધનો વસાવવામાં આવ્યાં છે. યુદ્ધથી સૌ થરથરે છે. પણ એ યુદ્ધને અનિવાર્ય માને છે. ઓર્વીતાં ગર્જના કરતાં વાદળો ક્યારે વરસી પડશે એની અનિશ્ચિતતાથી સૌ ચિંતાતુર છે.

જગતના વિજેતાઓ અને સંકૃતિમાં ખૂબ ઉચ્ચ પ્રગતિ કરનારા તરીકે ચેતાંગી પ્રજાની સુંદર કીર્તિ હતી. એક યુરોપીઅન એટલે બહાદુર, પ્રતિજ્ઞાવાન અને સાહસી માણસ એવી માન્યતા જગતને પડી હતી. એની શક્તિ માટે ખીલ પ્રજાઓને માન હતું. એનો ન્યાય સુંદર સરસ ગણાતો હતો. હવે બધું ફરી ગયું છે. યુરોપીઅનો અંદર અંદર પુષ્કળ વેરઝેર કરે છે. પોતાનું ઘર પોતે સાંચવી શકતા નથી. એ દ્રાજો ડાઘ એમની પ્રતિજ્ઞામાં આડો આવે છે. ખીજા ખંડોની પ્રજાએ યુરોપીઅનોને હવે માપી લીધા છે. એમની ઝૂંસરીમાંથી નીકળી જવા યોગ્ય સમયની એ સૌ રાહ જુએ છે, જે પ્રજાઓ વેરઝેરમાં રાચે છે, તે પોતાની તાળેની પ્રજાનો વિશ્વાસ ગુમાવે છે. તેમ પોતાના આત્મવિશ્વાસને પણ ખુવે છે. જે લોકો અંદર અંદર સમજી શકતા નથી, તેમનો કદી દ્રાઈ વિશ્વાસ કરતું નથી, તેની નૈતિક માનસિક શક્તિનો લોપ થાય છે.

અશ્રદ્ધા

શાસ્ત્રો કહે - “ધૃષ્ટા માનવીની
મરણ સમયે હોય જે છેક છેલ્લી
પૂરી થાતી પુનર્જનમમાં—”
તો સમજી શકું ના-હશે શું મેં ધૃષ્ટ્યું
ગયા જન્મે મરણ - સમયે
“મુકલીસ થાવા આ જનમમાં ?”

પછે શ્રદ્ધા શાને રાખવી એ કથનમાં ?

અને ધૃષ્ટ્યું જોતું પામશું સુખ અવર જનમમાં ?

અંદુલાલ ભાવસાર

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય પર ઊડતી નજર*

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

૪ મહાભારતમાં પણ જોનો ઉલ્લેખ મળે છે, એવા પુરાણ-પ્રસિદ્ધ પ્રદેશોમાંનો ગુજરાત એક છે. મહાભારત પછી લખાયેલાં અનેક પુરાણોમાં પણ ગુજરાતનો જુદે જુદે નામે ઉલ્લેખ મળી આવે છે, અને અશોકના શિલાલેખથી એના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખની શરૂઆત થાય છે. આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર, અપરાંત, શ્વેત્ર, અને લાટ—એ નામે એના જુદાજુદા ભાગો જુદેજુદા કાળે ઓળખાતા હતા, અને એનો સીમા-વિસ્તાર પણ વખતો વખત બદલાતો રહ્યો છે. એના વિશાળ દરિયાકાંઠાને લીધે અહીંના વતનીઓ સાહસિક અને વેપારખેડુ બન્યા એટલે એઓ અનેક દેશોના લોકોના સમાગમમાં આવ્યા, તેમ અનેક દેશોના લોકો પણ વેપાર અર્થે કે વિજય અર્થે અહીં આવી વસ્યા અને સમાજમાં ભળી ગયા. એને પરિણામે એ આખા પ્રદેશની પ્રજા વ્યવહારનિપુણ અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળી બની. તેમ જ આર્ય સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર મધ્યકેશી એ દૂર હોવાને કારણે અહીં સામાજિક બંધનોની કડકાઈ કે કર્મકાંડનું પ્રાબલ્ય પણ પેદા થઈ શક્યાં નહિ. વળી ઘણી વાર એક જ સામ્રાજ્યના ભાગ તરીકે પણ એના બધા ભાગો ભેગા થતા અને દસમા સદીમાં સોલંકી સિદ્ધરાજના અમલ દરમિયાન તો ગુજરાત પોતે પોતાનું સ્વતંત્ર સામ્રાજ્ય સ્થાપવા અને પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ખડું કરવા શક્તિમાન થયું. એ એના જાહોજલાલી અને પ્રતાપના દિવસોમાં વિદ્યા, કલા અને સંસ્કૃતિનો ખૂબ ઉત્કર્ષ સંધાયો, પ્રજામાં ગુજરાતને વિશે મમત્વ અને અભિમાન જાગ્યત થયાં અને એક પ્રજાપણુની ભાવના પણ બધાઈ. એ જ વખતે ગુજરાતના ભારતપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યે પહેલી જ વાર અપભ્રંશ ભાષાઓનું વ્યાકરણ રચ્યું અને તેમાં સાહિત્યના જે નમૂના ઉતાર્યા છે તે ઉપરથી જો ગુજરાતના જીવનની કલ્પના કરીએ તો અહીંના લોકો પ્રતાપી, પરાક્રમી અને પ્રેમ તથા સ્વાતંત્ર્યના આશક હોવા જોઈએ. આ સમયના લોકસાહિત્યમાં પ્રેમના અને વિગેા કરીને વિરહના સૂર જોવા મળે છે, અને એમાં ગુજરાતી ભાષાનું પ્રકૃતિગત માધુર્ય અને સૌક્યમાર્ય પ્રગટ થાય છે.

બ્યારે આપણી પ્રાંતિક ભાષાઓ અપભ્રંશમાંથી બદલાઈ પોતાનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ ધાગણ કરતી હતી એ જ અસામાં ભાલજે બાણની અનુપમ કાદંબરીને ગુજરાતી પદ્યમાં ઉતારી પોતાનું અને ભાષાનું મામધ્ય સિદ્ધ કર્યું. ભાલજુ પછી તરત જ ગુજરાતના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાનો

*હરિપુરા મહાસમાને પ્રસંગે ભારતીય સાહિત્ય મંડળના મરાઠી મુખપત્ર 'વિદ્યમ્' માસિકે 'ગુજરાત વિરોધાંક' પ્રગટ કર્યો હતો. તેને માટે આ લેખ લખેલો અને એનું મરાઠી ભાષાંતર તેમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું. પણ ભાષાંતરકારે મૂળ લખાણમાં કેટલાક ફેરફાર કરી લીધા અને ન સમજવાને લીધે કે પ્રમાદથી અનુવાદમાં કેટલીક વિચિત્ર ભૂલો થઈ એટલે એ આખો લેખ બગડી ગયો. પરિણામે કેટલીક ગેરસમજૂતી પણ ફેલાવા પામી. એટલે પછી એ મૂળ લેખ જ ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરવાનું ઉચિત લાગવાથી અહીં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. લેખક

જન્મ થયો. એમણે ભક્તિ અને જ્ઞાનનાં, શ્રૃંગાર અને પ્રેમનાં સંખ્યાબંધ પદો લખી ગુજરાતી ભાષાના લાલિત્યને અને શાંત રસ કીલવાની શક્તિને વિશેષ બહલાવ્યાં. નરસિંહે ગુજરાતને અમર પ્રભાતિયાં આપ્યાં. આખા હિંદુસ્તાનમાં જ આ યુગ પૌરાણિક અને ભક્તિપ્રધાન સાહિત્યનો હતો એટલે ગુજરાતમાં પણ એ જ પ્રકારનું સાહિત્ય નિર્માયું. એ બધા ભક્ત-કવિઓનાં કાવ્યોમાં ઉત્તરના કૃષ્ણ કે તુલસી અથવા દક્ષિણના તુકારામ કે જ્ઞાન-દેવનાં કાવ્યો જેવો કાવ્યગુણ નથી તેમ છતાં અખાનો ઉલ્લેખ તો કરવો જ જોઈએ. એ જગરો વેદાંતી હતો અને એણે પોતાનો મત ખૂબ સચોટ ભાષામાં ગૂંથ્યો છે. એણે લખેલાં પરચુરણ અંગોમાં એણે સમાજના દોષો ઉપર ખૂબ સખત પ્રહારો કરેલા છે અને તે જ એની કવિતામાં વધારે પ્રસિદ્ધ છે. એની શૈલી ખૂબ વેધક હોઈ ‘આભડછેટ અંત્યજની જણી, બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ કીધા ધણી.’ ‘એક મૂરખને એની ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ.’ જેની એની ધણી પક્તિઓ આજે પણ કહેવતની પેઠે વપરાય છે. પણ શુદ્ધજ્ઞાની કવિઓ પછી લોકપ્રિય આખ્યાનોનો અને વાર્તાઓનો જમાનો આવ્યો અને એ બે સાહિત્યપ્રકારે ગુજરાતી ભાષાના શબ્દભંડોળ અને સામર્થ્ય બંનેમાં વધારો કર્યો. પ્રેમાનંદે આખ્યાનો રચવામાં ઉત્કૃષ્ટતા સાધી. એની રચનામાં ભલે પુરાણનાં પાત્રોને એણે સામાન્ય ગુજરાતીઓ બનાવી દીધાં, પણ એ જ કારણે તે પાત્રો અને તે આખ્યાનો આટલાં સંખ્ય થઈ શક્યાં અને ગુજરાતને વધારે પોતાનાં લાગ્યાં. ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘કુંવર-બાઈનું મામેરું’ અને એનું સર્વશ્રેષ્ઠ આખ્યાન ‘નળાખ્યાન’ આજે પણ તાજગીભર્યો અને ખૂબ રસપૂર્વક વાંચી શકાય એવાં કાવ્યો છે. એનો દશમ-સ્કંધ અને બીજાં અનેક પૌરાણિક આખ્યાનો ગુજરાતમાં ઘેરે ઘેર વંચાય છે. મુસલમાની અમલ દર-મિયાન જ્યારે લોકો દબાઈ ગયેલા હતા, ત્યારે આ પૌરાણિકોએ તેમનામાં પોતાના પ્રાચીન ગૌરવનું ભાન તાજું રાખી તેમના આત્માને અવસાદમાંથી બચાવી લીધા,

આ જ અરસામાં સામળે જૂની લોકવાર્તાઓને પોતાની રસિક બાનીમાં નવે અવતારે ગુજરાતમાં ઉતારી ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવો જ ચીલો પાડ્યો અને જનમનરંજનનું એક સુંદર સાધન પૂરું પાડ્યું. એની વાર્તાના મુક્ત વાતાવરણે લોકોના મન પરનો પ્રાધીનતાનો ભાર હળવો કરવામાં જરૂર મદદ કરી હશે.

આ આખા ગાળા દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્ય મોટે ભાગે આખ્યાનો અને ભજનોમાં જ વિહરતું. સ્વામીનારાયણ-સંપ્રદાયના કવિઓએ જ્ઞાની કવિ-ઓનાં જ્ઞાનમય ભજનોમાં પોતાનાં પ્રેમભક્તિનાં ભજનો દ્વારા નવા જ રસની ઝરણી વહેવડાવવા માંડી અને ગુજરાતને હિંદુભરમાં પ્રસિદ્ધ કરતાર ગરબીઓની શરૂઆત થઈ. પણ ગરબીને એનું આજનું કલાત્મક સ્વરૂપ આપવાનું કામ તો અદ્વારમી સદીને અંતે થયેલા દયારામે કર્યું. રંગીલી પ્રકૃતિના, સ્વતંત્ર મિશનજના એ ભક્તકવિએ પોતાની મીઠી, મોહક, લલિત અને ભાવવાહી પ્રવાહી ભાષામાં કૃષ્ણગોપીના પ્રેમની અનેક ગરબીઓ લખી અને ગુજરાતભરની ટાકિલકંઠીઓને કંઠે તેને ગુજરાતની પોળે પોળમાં અને શેરીએ શેરીએ ગાજતી કરી મૂકી.

જ્યારે આ દયારામ પોતાની ઉત્તરવયે નર્મદાતીરે એકો એકો પોતાની ગરબીઓ રચતો હતો, ત્યારે ગુજરાતમાં અંગ્રેજ કબજણની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી અને પશ્ચિમના સંસર્ગને લીધે નવો જ યુગ ઉદય પામવા માંડ્યો હતો. એ નવયુગના અરુણ સમા દલપતરામે પોતાની કાવકી સભારંજની અને ચતુરાઈભરી કવિતાઓ દ્વારા ગુજરાતના ચિત્તને નવા વિચારો અને આચારોને અભિમુખ થવાનો, જૂના વહેમો અને હાનિકારક રૂઢિઓને ત્યાગવાનો, કન્યાઓને કેળવવાનો અને સ્વદેશીને પોષવાનો ઉપદેશ કર્યો. અને એમના પછી જન્મેલા પણ એમના કાળમાં જ પૂર્ણ પ્રતાપી બનેલા નર્મદે નવયુગના સૂર્ય બની સમાજ-સુધારાનું ખૂબીયત વગાડી એક બાજુ જેમ ‘સહુ ચલો જીતવા જંગ ખૂબીયત વાગે’ની રણહાક પાડી, તેમ બીજી બાજુ તેણે ગુજરાતી કવિતાને પણ

નવે માર્ગે નરા જ આદર્શો તરફ વાળી ગુજરાતી કવિતાપ્રવાહે પોતાની સાપ્રદાયિકતા છોડી દીવી તે જીવનને અભિમુખ બન્યો અને વર્તમાન જીવનને સ્પર્શી વહેવા લાગ્યો. અંગ્રેજીના પરિચયને લીધે નર્મદે 'જુરસા'ને-ભાવોર્મિને જ કાવ્યનો આત્મા જાહેર કર્યો અને પોતે એ આદર્શને પોર્ચી વગરા ખૂબ મથ્યો એનો ઉચ્ચુકત પ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિનો જાગરો ઉઠાળો એના કાવ્યોમા ધસમસતા ધોધની જેમ વહે જાય છે, અને જે કે એનામા ભાષાનું સૌષ્ઠ્ય અને સૌદર્ય નથી તેમ જતા એનો પ્રામાણિક જુરસો એના લખાણોને વિશિષ્ટ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ અને તાજગી અર્પે છે.

પોતે જાગરો પ્રચારક રહ્યો એટલે એણે ગુજરાતી ગદ્યને પણ ઘડી ઘડીને સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક તેમ જ તાત્ત્વિક ચર્ચાને કાળે ન જનારું પોતે જ આપ્યા જગતનો સળગ પ્રતિહાસ લખવા માડ્યો, મધ્ય કાલીન કવિઓના ચરિત્રો લખ્યા, સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે લેખો લખ્યા ગુજરાતી ભાષાનો પહેલો કેશ એકરો હાથે રચ્યો અને દૂધ પૌઆ ઉપર દહાડા કાઢી પ્રસિદ્ધ પણ ક્યો, વ્યાકરણ પિંગળ અને અલકાર ઉપર ગ્રંથો રચ્યા, મહાકાવ્ય રચવાનો જુરો જાગના નવો ૭૬ થોજ્યો અને મહાકાવ્યની શરૂઆત કરી, અંગ્રેજીમાંથી કેટલાક આવડયા તેવા અનુવાદ કર્યા, અને પ્રકૃતિસૌદર્ય અને આત્મલક્ષી કાવ્યોનો નવો જ પ્રકાર શરૂ કર્યો આમ સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રમા તેમ જ જીવનના રણક્ષેત્રમાં વૈષ્ણવ મહારાજને અને પ્રાચીન પંથીઓ સામે જીવને જોખમે ધૂમનાર આ વીરે ગુજરાતના જીવનને અને સાહિત્યને ગૌરવાન્વિત કર્યું.

નર્મદે શરૂ કરેલી નવી કવિતાને પૂર્ણકનાએ પહોંચાડનાર શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ એમણે અંગ્રેજી સાહિત્યના પરિશીનને પરિણામે ભાવગીતો લખવા માડ્યા અને સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિશીનને પરિણામે એમનામા ભાષાનું ગૌરવ, ઝંઘે રચવાની મનોહરતા શબ્દોની પસંદગીમા ચીવટ અને આપ્યા કાવ્યના સ્વરૂપની ચારુતા આવ્યા આમ પશ્ચિમ અને પૂર્વના

સંસ્કારોનું સુભગ સમિશ્રણ એમણે સાધ્યું એમના પુત્રના અવસાન પાછળ લખેલી સ્મરણસહિતામા ખૂબ સચમ અને ગૌરવપૂર્વક જતા એટલી જ આદર્શતાથી એમણે પોતાના હૃદયનો શોક વ્યક્ત કર્યો છે, અને શોકમાંથી જગતા ચિતનને પરિણામે સસારના રહસ્યની શોધ આદરી છેવટે શોકને સ્થાને શી રીતે સમાધાન પ્રાપ્ત કર્યું એ વર્ણવેલું છે આખું કાવ્ય એક પ્રકારના શાંત શોકભારથી દમાયતું છે અને ઈશ્વરના માગદ્ય ઉપરની એમની અધિયાગ શક્તિ એમા ખૂબ સારી રીતે વ્યક્ત થયેલી છે મરાઠીવાચકોને એનો અનુવાદ 'પિડગમ'મા મળ્યો છે, એ આનંદની વાત છે.

મણિશંકર ભટ્ટે પોતાના થોડા પણ ઉત્કૃષ્ટ મન્ય-ગુણે મહિત કાવ્યોદ્ધાર ગુજરાતી સાહિત્યને ચિરકાળ માટે સમૃદ્ધ કર્યું છે જદ અને ભાષા ઉપરનું એમનું પ્રભુત્વ, એમની રચનામા પદે પદે ઝરતું માધુર્ય અને સંગીત એમના કાવ્યોમા વહેતા કામળ મૃદુ ભાવો અને સમગ્ર રચનાનું અતીવ કલાત્મક સ્વરૂપ એમને ગુજરાતી સાહિત્યલોકમા અમરપદના અધિકારી બનાવે છે 'વસતવિજય' 'ચક્રવાકમિથુન' 'કચ્છેવવાની' જેવા ખડકાવ્યો જગતની કોઈ પણ ભાષામા રત્નો પેડે ઝળકી રહે, એ વિષે મનભેડોય નહિ.

આ જ અરસામા પોતાના પ્રેમી હૃદયના ઊભરા સાદી સીધી ભાષામા વ્યક્ત કરી ગુજરાતના યુવાનોમા ખૂબ પ્રિય થઈ પડેના 'પ્લાપી'એ સાહિત્યમા પ્રવેશ કર્યો અને ગુજરાતમા ઊર્મિલતાનો ધોધ છૂટો મૂક્યો જીવીસ વર્ષે તો એમની જીવનલીના પૂરી થઈ ગઈ હતી એટલે એમનાં કાવ્યોમા પુખ્ત પ્લાકારનું કૌશલ ન જોવા મળે એ સ્વાભાવિક છે, જતા સાચા હૃદયની સાચી લાગણીઓને કાવ્યોમા વહેવડાવી એમણે ગુજરાતમા ખૂબ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી છે.

આમ લઘુપદે વહી જતી ગુજરાતી કાવ્યસરિતાને નિચારભારે બનાવનાર બે ક ઠાકાર આપ્યા એમણે પોતાની કવિતાલક્ષ્મીને વસ્તુની સુદૃઢશક્તિ

ઉપર ચલાવી, તેને શાસ્ત્રીય અને ફિલ્સૂફીના વિષયોમાં પણ વિહાર કરાવ્યો. પોતાના સ્વભાવને અને વિષયને તથા નિરૂપણશૈલીને અનુકૂળ એવો પૃથ્વીછંદ તેમણે સળંગ છંદરચના માટે નવી રીતે ઘડી લીધો અને એ નવી પેઢીને એટલો તો ગમી ગયો કે આજે ભાગ્યે જ કોઈ કવિ હશે જેણે પૃથ્વીછંદ ન વાપર્યો હોય. નવી કવિતાને ઘડવામાં શ્રી. બળવંતરાય કાકારનો હિસ્સો ખૂબ મોટો છે, અને આજની ગુજરાતી કવિતામાં દેખાતાં વિચાર અને ચિંતનનું પ્રાધાન્ય, પરિચ્છેદબદ્ધ રચનાપદ્ધતિ, અને વસ્તુરૂપશી કદ્દનાવિહાર એ બધાં બળવંતરાયની કવિતાનાં જ લક્ષણો છે.

નાનાલાલ કવિએ ગુજરાતી કવિતાને વળી નવું જ નંદનવન બતાવ્યું. એમની દિગંતગામી કદ્દના, સંયમિત છતાં જીવનના આનંદથી ભરત શૈલીએ કવિતાની છંદશૃંગલા પણ તોડી નાખી અને અપદ્યાગદ્ય બંધી Walt Whitmanનાં કાવ્યોને મળતી નવી જ શૈલી પ્રચલિત કરી. પણ એ શૈલી એમનાથી જ અટકી, એમણે લખેલાં નિતાંત મનોહર, ઊંડી બ્યંજનાશક્તિવાળાં, મધુર ભાવભર્યાં અને મોહક સંગીત અને માધુર્યથી ઊભરાતાં ભાવગીતો ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનો અણમૂલ ખન્યો છે. લોકગીતોના ઢાળો ઉપાડી તેમાં અપૂર્વ પ્રતિભાબળથી નવો પ્રાણ પૂરી એમણે એ પ્રકારને ફરી સજીવન કર્યો અને ત્યારથી ગુજરાતના કવિઓમાં એ પ્રકાર ખૂબ પ્રિય થઈ પડ્યો છે. એમનાં નાટકો પણ કાવ્યો જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. ‘ધન્દુકુમાર’ ‘જયા જયંત’ અને બીજાં નાટકોમાં એમણે કરેલું સ્નેહલગ્નનું નિરૂપણ, એમણે રજૂ કરેલો જીવનનો શુદ્ધ આર્થ આદર્શ, અને એમની અલંકૃત, ઝંકારમય, રાગપ્રધાન શૈલી તથા એ બધાંમાં સર્વત્ર અનુસ્યૂત થયેલું વિરલ કવિત્વ, એ એમની સફળતાનાં કારણો છે. લગભગ વીસ વર્ષ સુધી તો એમણે ગુજરાતનાં યુવાનો ઉપર એક ચક્રે રાજ્ય કર્યું એમ કહેવાય. પાછળથી કવિ ગુજરાતના જીવન સાથે સમભાવ ખોઈ બેઠા અને પરિણામે એમની લોકપ્રિયતા અને પ્રેરણા બંને ઝાંખાં પડી ગયાં. એમણે એકંદરે જીવન

ત્રથો લખ્યા છે, તેમાં, કાવ્ય, નાટક, વાર્તા, વિવેચન, નિબંધ, જીવનચરિત્ર, અને સંસ્કૃત કાવ્ય-નાટકોના અનુવાદો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પશ્ચિમના સંસર્ગને લીધે જેમ ગુજરાતી કાવ્ય-સાહિત્ય નવા વૈવિધ્યમય માગે વળ્યું તેમ એ જ સંસર્ગને પરિણામે નવલકથા-સાહિત્યનો પણ ઉદય થયો. નંદશંકર મહેતાએ ઈ. સ. ૧૮૬૮માં ‘કરણધેલા’ લખી પશ્ચિમનો એ સાહિત્યપ્રકાર ગુજરાતીમાં ઉતાર્યો. ગુજરાતીમાં લખાયેલી એ પહેલી જ નવલકથા છે; અને એને લખાયાંને આજે સિત્તેર વર્ષ થઈ ગયાં છે, છતાં એની સરળ, સીધી, પ્રવાહમય ભાષા અને વાર્તા કહેવાની રીત આજે પણ કૌતુકનો વિષય બની રહી છે. એ પુસ્તક લખાયા પછી બીજાં એવાં જ ઐતિહાસિક વસ્તુ ગૂંથતાં પુસ્તકો લખાયાં, પણ જહાંગીર અરદેશર તાહ્યારખાનની ‘કુલિન અને મુદ્રા’ સિવાય બીજા કોઈનો ઉલ્લેખ કરવા જેવો છે નહિ. ‘કરણધેલા’ પછી લગભગ વીસ વર્ષે ગોવર્ધનરામ માધનરામ ત્રિપાઠીએ પોતાના ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પહેલો ભાગ પ્રગટ કર્યો અને એકઠું ઝપાટે ગુજરાત સર કરી લીધું. એ પછી લગભગ પચીસ વર્ષ સુધી ગુજરાતમાં સરસ્વતીચંદ્રની આણુ વર્તી રહી અને બધા લેખકો એની જ શૈલીનું આવડ્યું તેવું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. એમણે પહેલી જ વાર ગુજરાતને જીવતાં જંગતાં, હાલતાં ચાલતાં, વર્તમાન જમાનાનાં પાત્રો ચીતરી બતાવ્યાં, અને બાણ અને માધની ભાષાસમૃદ્ધિ અને ધંજલંડના કથાલેખકોની વસ્તુગૂંથણી, પ્રસંગાલેખન અને ભાવાલેખનની કળાનું સમિશ્રણ કરી પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી સર્જી અને અગાધ પાંડિત્ય, ગંભીર ચિંતન, વિપુલ કદ્દનાસમૃદ્ધિ અને આશ્ચર્ય પમાડે એવી વિશાળ સર્જકશક્તિ ઠારા પશ્ચિમ અને પૂર્વની સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધવાનો લગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. લગભગ બે હજાર પાનાંમાં વિસ્તરેલી આ ચાર ભાગની નવલકથામાં લેખકે પોતાનું જીવનભરનું ચિંતન ફાલગ્યું છે અને સમાજના બધાંય પ્રશ્નોની વિચારણા કરી છે. એનો નાયક ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ખૂબ

હાલેનો પણ અર્થઘટ્ટ વેવેનો દોષ એની અમર નીચે આવેના ક્રમના ગુજરાતી યુગનો પોતાની મર્યાદા કુમરો માટે ઊડા નિમાસા નાખતા થયા અને મ્લાપીના કાન્યેની અસર નીચે પ્રેમના રોહણા રૂના લાગ્યા.

સરસ્વતીચંદ્રનો નોથો લાગ પ્રગટ થયા પછી લગભગ પદર વર્ષે શ્રી મ્નેયાનાલ મુનશીએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતાનો ડકો બજાવ્યો. ગુજરાતી નવનકથામાં એમણે ફ્રેચ નવનકથાનો તત્તમનામ અને સવાદોનો તમતનાદ દાખવ કર્યા એમણે પોતાની નવનકથાનું વસ્તુ ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાંથી લઈ ગુજરાતનો એ પ્રતાપ અને ગૌરવભર્યો ઇતિહાસ કરી જીવતો જાગતો કરી ગુજરાતીઓમાં ગુજરાતની અસ્મિતા જાગ્રત કરી અને એ પ્રકારના ગૌરવનો અનુભવ કરાવ્યો. વેવના પ્રેમને હાડી કાઢી પુરુષાર્થ અને પરાક્રમને આગળ કર્યા, જીવનનો ઉદ્ધાસ અને આનંદ માણવાનો ગુજરાતનો સ્વભાવ છે એને એમની આ નવનકથાઓ ખૂબ લોકપ્રિય થઈ સયમ અને તપને તિસ્કારતી એમની વિચારમંત્રીએ પણ ગુજરાતમાં ભારે ઉદ્દાપોહ મચાવ્યો. એમના નાટકોમાં પણ એમની પ્રતિભાના ચમકારા અને સવાદની કળાનો ઉત્કર્ષ જોઈ શકાય છે.

ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યના વિકાસનો વિચાર કરતા નવનગમ, મણિનાથ નમ્મુભાઈ દિવેદી અને આનંદશંકરને બહુતી જાઈએ એ ચાને એમ જ નથી નર્મદના લુખ્યાદાર પણ ખડમચડા ગદ્યને શાત, સૌમ્ય અને સુદર બનાવી વાપરનાર તેમના મિત્ર નરનરાએ તે ઓગળીસમી સદીના પાછલા લાગમાં પણ વિવેચનનો સારો આદર્શ પૂરો પાડ્યો હતો અને ગુજરાતી સાહિત્યને માર્ગદર્શન કાઢ્યામાં મહત્ત્વનો ભાગ લગ્યો હતો. ગૌરવનરામના ચમકારીન મણિનાથે પશ્ચિમની મરફૂતિના દુમના મામે આર્થ સરફૂતિનો પગ ખૂન જોઈ અને અધિકારપૂર્વક માંગ્યો અને એમાં એમના પ્રભાવભર્યા અને નેત્રીના ગદ્યે, દરીઓનો બૂદ રચનાની રૂઝિએ, જોશમેર દુમયો

કરી લાગણી ઉત્કેરી વાચના મનનો કમને લેવાની કળાએ એમને સારી મદદ કરી. વળી એમણે 'ઉત્તરરામચરિત્ર'નો અને 'માનની માધર'નો અનુવાદ કરી સરફૂત શિષ્ટ સાહિત્યનો સ્વાદ ગુજરાતને ચખાવ્યો એમના મિત્ર શ્રી આનંદશંકર બાલુભાઈ કુવે દિદુધર્મ ઉપર પુસ્તક લખ્યા, અને અનેક વાત જનાવો અને પ્રમોગીની ચર્ચા કરી ગુજરાતના જીવન અને ગદ્યના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો, અને આજે પણ 'વસત' દ્વારા એઓ એ જ કાર્ય કરી રહ્યા છે શ્રી મણિનાથ નમ્મુભાઈની સાથે પશ્ચિમના નવા વિચારમગને આવકારનાર રમણભાઈ મહીપતરામ નીરકદનો પણ ઉત્તેજ કરવો જોઈએ એમણે પણ મણિનાથની પેઠે વિવેચનદ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યની કીમતી સેવા બજાવી છે અને એમના 'કરિતા અને સાહિત્ય'ના ચાર ભાગો આજે પણ અખ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડે એવા છે. 'શર્મિનો પર્વત' નામનું એમનું નાટક એમની સદાચારી જીવનની લાવના મૂર્ત કરે છે, અને 'ભદ્રભદ્ર' નામે મનાતનપથીએ ઉપર કરેલો કમલપ્રધાન દુમનો તો ગુજરાતીમાં હાસ્યરમનો અજોડ ગ્રંથ બની રહ્યો છે શ્રી કે. હ. કુવે મરફૂત કાવ્યો અને નાટકોના પોતાના અજોડ અનુવાદોથી ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો અને પોતાના નિષ્ઠાપૂર્ણ લેખોદ્વારા ગુજરાતની અખ્યાસીચિત્તિને ઉત્તેજવામાં સદાય કરી.

મદાત્મા ગાંધી ગુજરાતમાં આત્મા ત્યારથી તેમના જીવનની અને વિચારની અસર ગુજરાતના જીવન અને સાહિત્ય ઉપર પડવા માડી, પણ એ અમરે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રગળાવે દેખા દીધી ૧૮૨૦ પછી મદાત્મા ગાંધીએ દિદના રાજકાન્યમાં પ્રવેશ કર્યો, અને સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ માટે નવો જ મારગ બતાવો ત્યારે જ ગુજરાત દિદના રાજકાન્યમાં કઈક ગણતા પાન મન્યુ અને થોડા જ સમયમાં એ મોખરે આવી જીમુ ગાંધીજીની પ્રતિભા પશ્ચિમમાં ગુજરાતમાં અજાણ આત્મનદા જન્મી આ ૬૫૧ વેપાર જય દારમાં રચાયેલા રહેવા ગુજરાતીઓ દેવકાર્યમાં

પડ્યા લાગ્યાં, ઘરરખુ ગણાતી પણ પ્રાચીન કાળથી જ અનેક જાતની છટો ભોગવતી આવેલી ગુજરાતજીએ પણ જાહેર પ્રવૃત્તિમાં આગળ આવી જીવનસંગ્રામમાં પોતાનું સ્વભાવિક સ્થાન લઈ લીધું. આ બધું એટલી તો સ્વાભાવિક રીતે અને એટલા તો વેગથી થયું કે એનો વિરોધ કરવાનું પણ કોઈને પૂછ્યું નહિ. એનું આશ્ચર્ય પણ કોઈને થયું નહિ અને આમ એકેકે ઝપાટે ગુજરાતે પોતાના જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અજબ પ્રગતિ સાધી. આ નવાં જ પ્રવૃત્તિમય, સ્વાતંત્ર્યલક્ષી વિશાળ જીવનની સાહિત્ય પર પણ અસર થઈ. જીવન જેમ કેવળ સંસારરત મટી કર્તવ્યાભિમુખ બન્યું તેમ સાહિત્યમાં પણ એ ભાવનાઓ પ્રગટ થવા લાગી. રાષ્ટ્રીય ભાવના, દેશપ્રેમ, સમાજ પ્રત્યેની સેવાભાવના અને લોકકલ્યાણનાં વ્રત લેવાની ઉદાત્ત વૃત્તિ સાહિત્યમાં પ્રતિધોપ પામવા લાગી. લોકોમાં જે નવું ચેતન આવ્યું તેને પરિણામે લોકોમાં વાચનનો શોખ વધ્યો, દુનિયાના ખીબા દેશોનો પરિચય વધ્યો, નવા નવા વિચારોની ચર્ચા વધી અને એ રીતે સાહિત્યમાં અનેક નવાં તત્ત્વો દાખલ થયાં. સમાજવાદ જેવાં બેજો પણ સાહિત્યમાં ડોકિયું કરવા લાગ્યાં અને એ રીતે સાહિત્ય જીવનની સાથે સાથે પગલાં માંડી કૂચ-કદમ કરવા લાગ્યું.

આ સમય દરમિયાન ટૂંકી વાર્તાનો નવો જ સાહિત્યપ્રકાર જન્મ પામ્યો અને વિકસ્યો. ટૂંકી વાર્તા પણ નવલકથાની પેઠે પશ્ચિમમાંથી જ આવી અને શરૂઆતમાં અંગ્રેજી વાર્તાઓના અનુવાદ થવા લાગ્યા. ટૂંકી વાર્તાના સફળ લેખક તરીકે પહેલવહેલા ધૂમકેતુ બહાર આવ્યા અને એમના ‘તાલુખા’એ એમને સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન અપાવ્યું. ગ્રામજનતા અને ગરીબ જનતા પ્રત્યે ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિએ જે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, તેની અસર શ્રી ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. એમની શૈલી ભાવપ્રવીણ, વેધક અને પ્રસંગતાં ભાવમય ચિત્રો ચીતરી અસર જમાવનારી છે. એમની તળપદી ભાષામાં ભાવનુકૂળ વાતાવરણ બહુ કરવાની અને પોતાની લાગણીના

પૂરમાં વાચકને ઘસડી જવાની શક્તિ છે. ‘લૈયાદાદા’ ‘ભુમ્મો ભિસ્તી’ ‘પોસ્ટ ઓફિસ’ જેવી વાર્તાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં લાંબો કાળ ટકશે અને લેખકની જીવનની કરુણ બાજુ ચીતરવાની શક્તિની શાખ પૂરતી રહેશે.

શ્રી. ધુમકેતુથી ભુદી જ-સ્વરૂપ સૌખ્ય, ભાવધનતા અને ભાષાના દૃઢબંધવાળી, સ્થિર, ગૌરવયુક્ત અને આછાં નર્મનાં છાંટણવાળી, જીવનનાં રહસ્યને સ્પર્શતા ચિંતનના ચમકારાથી ચમકતી શૈલી શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે સિદ્ધ કરેલી છે, અને એમણે વાર્તાઓ ખૂબ ઓછી લખી છે, છતાં એ વાર્તાઓના સાહિત્યગુણ એમને ગુજરાતી વાર્તા-સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાનના અધિકારી બનાવ્યા છે. એમની વાર્તામાં લાગણીવેદક ઇર્મિલતાને બદલે બુદ્ધિ અને ભાવનાનું સુલભ સંમિશ્રણ વાચકોનાં મનને કબજે કરી લે છે અને એમની મિતભાષી લક્ષ્યવેદી ભાષા ધારી અસર કરતી, ધીર ગંભીર વેગે વાર્તાને આગળ ખેંચતી બળ છે. ‘મુકુંદરાય’ ‘જક્ષણી’ ‘એમી’ વગેરે વાતો ગુજરાતી ગદ્યની શક્તિના અને ઉત્તમ વાર્તાકલાના નિદર્શક નમૂના છે. વળી શ્રી. પાઠકે ‘સ્વૈરવિહાર’માં તદ્દન નવા જ પ્રકારની રમતિયાળ પણ કોઈ પણ વિષયને ઝીલી શકે અને હસતાં હસતાં નિરૂપી શકે એવી વિલક્ષણ શૈલી જુગવી છે. એમનાં સાહિત્યવિવેચનો જાંડાં અભ્યાસ અને સૂક્ષ્મ ચિકિત્સક શક્તિના પરિપાક જેવાં છે, અને નવા ઊગતા લેખકોને ખૂબ મદદગાર થઈ પડે છે.

આ નવા જમાનાના ખીબા એક વાર્તાલેખક શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્યની પ્રેરણા અને વાણી પીને નવા પ્રશ્નો અને નવી પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે, અને શ્રી. ‘સ્નેહરશ્મિ’ (‘ગાતા આસોપાલવ’ ‘સ્વર્ગ’ અને પૃથ્વી) વિશેષરૂપે કવિત્વમય ભાવપ્રધાન વાર્તા લખે છે. શ્રી. ઉમાશંકર જોષી (શ્રાવણી મેજો) ગ્રામજનતાના જીવનમાંથી વસ્તુ લઈ વાર્તામાં ગૂંથવા માંડ્યા છે.

ગાંધીયુગની કવિતામાં પણ શ્રી. ઉમાશંકરની ‘ગંગોત્રી’, ‘સુદરમ’ની ‘કાવ્યમંગલા’, ‘સ્નેહરશ્મિ’

ભણેલો પણ અકર્મણ્ય વેવેલો હોઈ એની અસર નીચે આવેલા કેટલાય ગુજરાતી યુવાનો પોતાની કલ્પિત કુબુદો માટે ઊંડા નિસાસા નાખતા થયા અને કલાપીનાં કાવ્યોની અસર નીચે પ્રેમનાં રોદળાં રડવા લાગ્યા.

સરસ્વતીચંદ્રનો ચોથો ભાગ પ્રગટ થયા પછી લગભગ પંદર વર્ષે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતાનો ૩ દ્વા બજાવ્યો. ગુજરાતી નવલકથામાં એમણે ફ્રેંચ નવલકથાનો તનુમનાટ અને સંવાદોનો તમતનાટ દાખલ કર્યાં. એમણે પોતાની નવલકથાનું વસ્તુ ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાંથી લઈ ગુજરાતનો એ પ્રતાપ અને ગૌરવભર્યા ઇતિહાસ ફરી જીવંત બનાવવા કરી ગુજરાતીઓમાં ગુજરાતની અસ્મિતા જાગ્રત કરી અને એક પ્રકારના ગૌરવનો અનુભવ કરાવ્યો. વેવલા પ્રેમને હાંકી કાઢી પુરુષાર્થ અને પરાક્રમને આગળ કર્યાં, જીવનનો ઉત્લાસ અને આનંદ માણવાનો ગુજરાતનો સ્વભાવ છે એટલે એમની આ નવલકથાએ ખૂબ લોકપ્રિય થઈ. સંયમ અને તપને તિરસ્કારતી એમની વિચારસરણીએ પણ ગુજરાતમાં ભારે ઉદાપોહ મચાવ્યો. એમનાં નાટકોમાં પણ એમની પ્રતિભાના ચમકારા અને સંવાદની કળાનો ઉત્કર્ષ જોઈ શકાય છે.

ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યના વિકાસનો વિચાર કરતાં નવલરામ, મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદી અને આનંદશંકરને જૂડી જઈએ એ ચાલે એમ જ નથી. નર્મદના જુસ્સાદાર પણ અડખચડા ગદ્યને શાંત, સૌમ્ય અને સુંદર બનાવી વાપરનાર તેમના મિત્ર નવલરામે તે ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં પણ વિવેચનનો સારો આદર્શ પૂરો પાડ્યો હતો અને ગુજરાતી સાહિત્યને માર્ગદર્શન કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ગોવર્ધનરામના સમકાલીન મણિલાલે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના હુમલા સામે આર્ય સંસ્કૃતિનો પક્ષ ખૂબ જોરથી અને અધિકારપૂર્વક માંડ્યો અને એમાં એમના પ્રભાવભર્યા અને જોશીલા ગદ્ય, દલીલોનો વ્યૂહ રચવાની શક્તિએ, જોશભરે હુમલો

કરી લાગણી ઉત્કેરી વાચકના મનનો કબજો લેવાની કળાએ એમને સારી મદદ કરી. વળી એમણે ‘ઉત્તરામચરિત’નો અને ‘માલતી માધવ’નો અનુવાદ કરી સંસ્કૃત શિષ્ટ સાહિત્યનો સ્વાદ ગુજરાતને ચખાડ્યો. એમના મિત્ર શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે ‘હિંદુધર્મ’ ઉપર પુસ્તક લખ્યાં, અને અનેક ચાતુ બનાવો અને પ્રસંગોની ચર્ચા કરી ગુજરાતના જીવન અને ગદ્યના ધડતરમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો, અને આજે પણ ‘વસંત’ દ્વારા એઓ એ જ કાર્ય કરી રહ્યા છે. શ્રી. મણિલાલ નબુભાઈની સાથે પશ્ચિમના નવા વિચારખજાને આવકારનાર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એમણે પણ મણિલાલની પેઠે વિવેચનદ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યની કીમતી સેવા બજાવી છે અને એમના ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ના ચાર ભાગો આજે પણ અભ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડે એવા છે. ‘શર્પનો પર્વત’ નામનું એમનું નાટક એમની સદાચારી જીવનની ભાવના સૂત્ર કરે છે, અને ‘ભદ્રંભદ્ર’ નામે સનાતનપંથીઓ ઉપર કરેલો કટાક્ષપ્રધાન હુમલો તો ગુજરાતીમાં હાસ્યસ્સનો અજોડ ગ્રંથ બની રહ્યો છે. શ્રી. કે. હ. ધ્રુવે સંસ્કૃત કાવ્યો અને નાટકોના પોતાના અજોડ અનુવાદોથી ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં મહત્વનો ઉમેરો કર્યો અને પોતાના પિદ્ધતાપૂર્ણ લેખોદ્વારા ગુજરાતની અભ્યાસીશક્તિને ઉત્તેજવામાં સદાય કરી.

મહાત્મા ગાંધી ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારથી તેમના જીવનની અને વિચારની અસર ગુજરાતના જીવન અને સાહિત્ય ઉપર પડવા માંડી, પણ એ અસરે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રગટપણે દેખા દીધી ૧૯૨૦ પછી. મહાત્મા ગાંધીએ હિંદના રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો, અને સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ માટે નવો જ માર્ગ બતાવ્યો, ત્યારે જ ગુજરાત હિંદના રાજકારણમાં કંઈક ગણનાપાત્ર બન્યું અને થોડા જ સમયમાં એ મોખરે આવી જીવું. ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિને પરિણામે ગુજરાતમાં અજબ આત્મશ્રદ્ધા જન્મી અને કેવળ વેપાર બચવારમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા ગુજરાતીઓ દેશકાર્યમાં

પડ્યા લાગ્યા, ઘરરખુ ગણાતી પણ પ્રાચીન કાળથી જ અનેક જાતની છૂટા ભોગવતી આવેલી ગુજરાતભોજે પણ જાહેર પ્રવૃત્તિમાં આગળ આવી જીવનસંગ્રામમાં પોતાનું સ્વભાવિક સ્થાન લઈ લીધું. આ બધું એટલી તો સ્વાભાવિક રીતે અને એટલા તો વેગથી થયું કે એનો વિરોધ કરવાનું પણ કોઈને પૂછ્યું નહિ. એનું આશ્ચર્ય પણ કોઈને થયું નહિ અને આમ એકેકે ઝપાટે ગુજરાતે પોતાના જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અજબ પ્રગતિ સાધી. આ નવાં જ પ્રવૃત્તિમય, સ્વાતંત્ર્યલક્ષી વિશાળ જીવનની સાહિત્ય પર પણ અસર થઈ. જીવન જેમ કેવળ સંસારરત મટી કર્તવ્યાભિમુખ બન્યું તેમ સાહિત્યમાં પણ એ ભાવનાઓ પ્રગટ થવા લાગી. રાષ્ટ્રીય ભાવના, દેશપ્રેમ, સમાજ પ્રત્યેની સેવાભાવના અને લોકકલ્યાણનાં ત્રત લેવાની ઉદાત્ત વૃત્તિ સાહિત્યમાં પ્રતિધોપ પામવા લાગી. લોકોમાં જે નવું ચેતન આવ્યું તેને પરિણામે લોકોમાં વાચનનો શોખ વધ્યો, દુનિયાના બીજા દેશોનો પરિચય વધ્યો, નવા નવા વિચારોની ચર્ચા વધી અને એ રીતે સાહિત્યમાં અનેક નવાં તત્ત્વો દાખલ થયાં. સમાજવાદ જેવાં બહોળાં પણ સાહિત્યમાં ડોકિયું કરવા લાગ્યાં અને એ રીતે સાહિત્ય જીવનની સાથે સાથે પગલાં માંડી ફૂલ-ફદમ કરવા લાગ્યું.

આ સમય દરમિયાન ટૂંકી વાર્તાનો નવો જ સાહિત્યપ્રકાર જન્મ પામ્યો અને વિકસ્યો. ટૂંકી વાર્તા પણ નવલકથાની પેઠે પશ્ચિમમાંથી જ આવી અને શરૂઆતમાં અંગ્રેજી વાર્તાઓના અનુવાદ થવા લાગ્યા. ટૂંકી વાર્તાના સફળ લેખક તરીકે પહેલવહેલા ધૂમકેતુ બહાર આવ્યા અને એમના ‘તણખા’એ એમને સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન અપાવ્યું. ગ્રામજનતા અને ગરીબ જનતા પ્રત્યે ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિએ જે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, તેની અસર શ્રી ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. એમની શૈલી ભાવપ્રવીણ, વેધક અને પ્રસંગનાં ભાવમય ચિત્રો ચીતરી અસર જમાવનારી છે. એમની તળપદી ભાષામાં ભાવનુકૂળ વાતાવરણ બહુ કરવાની અને પોતાની લાગણીના

પૂરમાં વાચકને ઘસડી જવાની શક્તિ છે. ‘લૈયાદાદા’ ‘ભુમ્મે ભિસ્તી’ ‘પોસ્ટ ઓફિસ’ જેવી વાર્તાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં લાંબો કાળ ટકશે અને લેખકની જીવનની કરુણ બાબત ચીતરવાની શક્તિની સાખ પૂરતી રહેશે.

શ્રી. ધુમકેતુથી જુદી જ—સ્વરૂપ સૌખ્ય, ભાવધનતા અને ભાષાના દૃઢબંધવાળી, સ્થિર, ગૌરવયુક્ત અને આછાં નર્મનાં છાંટણાંવાળી, જીવનનાં રહસ્યને સ્પર્શતા ચિંતનના ચમકારાથી ચમકતી શૈલી શ્રી. રામનારાયણ પાઠક સિદ્ધ કરેલી છે, અને એમણે વાર્તાઓ ખૂબ ઓછી લખી છે, છતાં એ વાર્તાઓના સાહિત્યગુણે એમને ગુજરાતી વાર્તા-સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાનના અધિકારી બનાવ્યા છે. એમની વાર્તામાં લાગણીવેડા કે ઊર્મિલતાને બદલે શુદ્ધિ અને ભાવનાનું સુલભ સંમિશ્રણ વાચકનાં મનને ક્યારે ફરી લે છે અને એમની મિતભાષી લક્ષ્યવેધી ભાષા ધારી અસર કરતી, ધીર ગંભીર વેગે વાર્તાને આગળ ખેંચતી બળ છે. ‘મુકુંદરાય’ ‘જલ્લાણી’ ‘ખેમી’ વગેરે વાતો ગુજરાતી ગદ્યની શક્તિના અને ઉત્તમ વાર્તાકલાના નિદર્શક નમૂના છે. વળી શ્રી. પાઠકે ‘સ્વૈરવિહાર’માં તદ્દન નવા જ પ્રકારની રમતિયાળ પણ કોઈ પણ વિષયને ઝીલી શકે અને હસતાં હસતાં નિરૂપી શકે એવી વિલક્ષણ શૈલી કૃત્રવી છે. એમનાં સાહિત્યવિવેચનો ઊંડાં અભ્યાસ અને સૂક્ષ્મ ચિંતિત્વ શક્તિના પરિપાક જેવાં છે, અને નવા ઊગતા લેખકોને ખૂબ મદદગાર થઈ પડે છે.

આ નવા જમાનાના બીજા એક વાર્તાલેખક શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્યની પ્રેરણા અને વાણી પીને નવા પ્રશ્નો અને નવી પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે, અને શ્રી. ‘સ્નેહરશ્મિ’ (‘ગાતા આસોપાલવ’ ‘સ્વર્ગ’ અને ‘પૃથ્વી’) વિશેષ રૂપે કવિત્વમય ભાવપ્રધાન વાર્તા લખે છે. શ્રી. ઉમાશંકર જોષી (‘શ્રાવણી મેળો’) ગ્રામજનતાના જીવનમાંથી વસ્તુ લઈ વાર્તામાં ગૂંથવા માંડ્યા છે.

ગાંધીયુગની કવિતામાં પણ શ્રી. ઉમાશંકરની ‘ગંગોત્રી’, ‘સુદરમ’ની ‘કાવ્યમંગલા’, ‘સ્નેહરશ્મિ’નું

‘અર્ધ્ય’ અને મેઘાળીનું ‘યુગનદના’ નવજીવનના પાના ત્રીણે છે અને સ્વરૂપ અને શૈલીના અને અનન્ય અખતરાઓ શ્રી ગુજરાતી પ્રયત્નશીલે નવા પ્રદેશો અને નવી ગતિઓમાં પ્રિદગવે છે.

નવનિધામાં શ્રી ગુણનાલ દેવાડિએ મુનશીની ગેરહાજરી દમિયાન ગુજરાતમાં મતા જમાવી અને એમની મહત્વતા સ્થના-મૈજન, ભાસશક્તિ અને પ્રતિભા સામાન્ય પ્રતિભા હોવા છતાં એઓ ગુજરાતના ચાતુ જીવનના ચિત્રો, આશા આપણાઓ અને આદર્શોને ચીતરના હોઈ ખૂબ લોકપ્રિય થયા પાયા છે.

આ નવા યુગના સાહિત્યને ધડામાં ગાંધીજીનો પ્રત્યક્ષ ફાળો પડ્યો એનો નિર્ણય મધ્ય ક્રે છતાં ‘નવજીવ’ તાલમાં લીના પત્રી ગેમણે ગુજરાત ઉપર પોતાના લેખોનો જે ધોધ વગ સાંચે, તે લેખોની તળપટ્ટી સાદી, સીધી અને દૈયા મોસરી નીમળી જતી અનન્ય લાગણી આ સમયના બધા સાહિત્ય ઉપર પોતાની ગ્રામ્ય મારી જ છે એમની ‘આત્મમથા’એ જગનના સાહિત્યમાં સ્થાન લીધું કે દરિયુ આક્રિષ્ટના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ એમની વિચાર-નિરૂપણની અને મપ્રમાણુ મગ્ન્ય અચરચનાની રાશ્ત્રિ પ્રગટ કરે છે ગુજરાતી ભાષાને એમણે સર્વ વિચારો નિરૂપણ માટે ક્ષમતાશાળી બનાવી, તેની નુદિ માટે મનત ગત્રત રહી બીજાના મનમાં પણ ભાસાગ્રેમ અને ભાસાભક્તિ જગત્ર મર્થા, શબ્દકોશ તૈયાર મારી ગુજરાતી ભાષાની અમુલ્ય મેવા કી અને જીવનમાં અત્ય, અભિમા અને સદાચારના આદર્શોને ફરી જીવનત બનાવી આદિત્યમાં પાનુ એમણે એ ઉન્નત ભાવોનો પ્રવેશ કરાવી તેને નવજીવન અર્થુ.

એમના સાથી-મજાની સાહિત્યમેવા પણ મત્વની અને ચિન્ત્યાયી છે કાકા સાહેબ કાલેન્દરની સર્વોત્ક્રમ પ્રતિભાએ ગુજરાતને શિષ્ટ મધુર, નિત્યજીવન કૌતુક મેખાડનારી દેવી અને જીવનને સ્પર્શતા અને પ્રશ્નોની આઈદિષ્ટએ કરેલી મીમામા આપી છે જીવનનો આનંદ, ‘એતરાતી દીરાનો,’ દિમાનયનો પ્રવાસ,

‘લોખભાતા’ જેવા પ્રકૃતિના આનંદથી ભગ્યક ભરેલા અને આપણા પ્રાચીન માહિત્યના રમનો અનુભવ મગ વતા પૂર્વદેશોએ એમને ગુજરાતના નાચકવર્ગમાં માન મદા અને આદરભર્યું સ્થાન અપાવ્યું છે મિત્રોગના મગરસાળાની સીરી અસદિત્ય અને તર્કપ્રધાન શૈલી જીવનના અને પ્રતોની છુદ્ધિઆલ જીવાન અને નીડ સ્વતંત્ર વિચારમગ્નીએ તેમને ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિચારકોમાં માનભર્યું આન અર્થુ છે ‘કેળાડિના પાયા’ અને જીવનરોધન’ તેમની વિચાર અને વિવેક શક્તિની મુદ્દમતા અને તેમની વિચારનિરૂપણની શૈલી નિર્દર્શન મમતા છે.

ગાંધીજીએ ૧૯૨૦માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના શ્રી એ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર બનાવ છે, અને એ મરથાએ અને એ સસ્થાના સચાનકા, અધ્યાપકા અને સ્નાતકા તથા વિદ્યાર્થીઓએ પણ ગુજરાતી સાહિત્યની અનેક રીતે રોચા શ્રી છે વિવિધ વિચારો માટે પામ્ય પુસ્તકો મોજવા અને લખાવવા કેળાડિના મદતના સસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોનું સપાદન મશવનું, બૌદ્ધધર્મ અને મસ્કૃતિ મિરોના પ્રમાણુભૂત પુસ્તકોનું પ્રકાશન જીન ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનને લગતા પુસ્તકોના લેખકા પયોગી સસ્કૃત પુરાતત્વ’ નિમાસિક અને સાતમની દૈમાસિકતુ વિશિષ્ટ શૈલીએ સચાલન, નરી વાચનમાળા જેળીકોશ અને હમણા કાથ ધરેલ બુદ્ધકોશનું કાર્ય એ આ સસ્થાની અનેમિધ અને ઉપક્રમ પ્રગતિઓનો ખ્યાલ આપવા પૂરતા છે.

એ જ રીતે ગુજરાત વર્નામ્યુનર મોમાયની સરુ સાહિત્ય વર્ધક મર્ધન, નવજીવન પ્રકાશન મર્ધિ દક્ષિણામર્તિ’ વિદ્યાર્થી ભનન વગેરે સસ્થાઓ પણ શિષ્ટ અને વિવિધ સાહિત્ય પ્રગટ શ્રી ગુજરાતના માહિત્યને ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ કરી રી છે પ્રસ્થાન અને કુમાર જેવા માસિકા, ‘માનસી અને કાર્મસ ગુજરાત સભા ત્રેમામિધ’ જેવા ત્રેમાસિકો તેમ જ ‘પ્રગતિધુ’ લોખભાળી, ‘ફૂલજાડ જેવા અધ્યાપકો અને બીજા દેનિકા ગુજરાતી મામયિક-સાહિત્યના પ્રતિનિધિ મળી શકાય.

હિંદુનું જીવન જેમ આજે નવધડતર પામી રહ્યું છે, તેમ ગુજરાતનું જીવન પણ નવધડતર પામી રહ્યું છે. અને એ જીવનધડતરનો પડથો આજના ગુજરાતના સાહિત્યમાં પણ પડતો રહે છે. આજે ગુજરાત જેમ જીવનમાં તેમ સાહિત્યમાં સાહસપૂર્વક નવા અખતરા

કરવા મંડ્યું છે, જૂનાં અંધનો અને સંકુચિત દષ્ટિઓ છોડવા લાગ્યું છે, અને એ મુક્ત વાતાવરણમાં જીવનને અને સાહિત્યને યથેચ્છ વિકસવા અને વિહરવા દેવાની તૈયારી દેખાડી રહ્યું છે.

મહાલક્ષ્મી

ફરે સપાટ ક્ષિતિજે રવિ રક્ત ખૂડે,
એ ન્યાળતો અગમ વિશ્વ વિષે પ્રવેશું:
વર્ષો થયાં પદ પડયાં નહિ માનવીનાં
એવા અગોચર પથે ડગ માંડતો હું,

સૂકાં વધેલ ખડ, ઢોર પ્રવેશિયાં ના
કેડીય અર્ધ દિસતી ખસ અંખરાંમાં
કાંકે સુફર ક્ષિતિતીર વિલીન વાડ
રાતી કટાઈ ગયલી પતરાં તણી છાં.

જે તો હજી રવિ, સરૂં : ફરતી કરાલ
ખે ખાળુ ભીંત ચઢતી દઢ કાલમીંઠ
ઊંચે અડે ધુતિ વિહીન થતાં વિતાને,
આશ્વર્ય આર્તિ : પણ હું હજી સંચરું છું :

ને શ્વેત જર્જરિત કાષ્ટ થકી જડેલ
તૂટેલ કાચ અરધા, શત, અંધ આરી,
ને અંધકાર ભય-પ્રેરક માંહિ-ધૂમે,
જિજ્ઞાસુ તો પણ ભરું પગલાં અલાને,

આ શાંત નીરવ નિઃશબ્દ નિકંપ વિશ્વે;
ઊંચી દીવાલ, પથનો નહિ અંત ભાસે,
શેરી અનેક ભટકે ઘન જંગલોની
કેડી સમી મન વિમ્મડ અલક્ષ્ય ધૂમે.

ઓર્ચીતો ત્યાં દિવસ રાત ભુલાવનારી
આંખોં ધમારત ભરે અતિ ભવ્ય શ્વેત,
ધાવલ્ય દીપ ખસ એક ઉખળતોતો,
તોયે કિનાર ડૂબતા ઘન અંધકારે,

એ દીપની જ તળ, સ્વચ્છ જમીન સાથે
ખાંલેલ બાર, દરવાન ન કોઈ લાસે,
હું પાસ જાઉં : ગટરો સરખો સુદ્ધ
ઊંડો સરે પથ, મહો પડતાં અનેક

કો અંધ, કોઈ અધઅંધ, બિડેલ બાર,
માથે સરે અગણ્ય દીપકની કતાર
વીતેલ કલાંત મન-જીવન-વર્ષ-હાર
હું માંડતો પદ અને ધ્વનિ ઘોર જાગે

જાણે હજાર ચરણો રમૃતિની પિછાને....!
નેશાન્તિ !....(રે કઈ વિધે નહિ માહિતીએ)
તોયે જાણો નતશિરે-સ્થિર-અંધ પાસે
કાળા વિખેલ ચમકે અધવાળ તેલે,

ને પાસ : શ્યામ અણુમાપ પ્રચંડ યંત્ર-
એ ચક્ર, સ્થંભ, સ્વહીન અપૂર્વ વેગે-
જાયે તમિસગળતા દઢ ચર્મ-પાટે-
અકાંઈ નીરવ બળે, સુત તંતુ તાણે;

લીની હવા : શ્વસનને અતિભાર લાગે,
આ અંધકાર : મન લીતિ અગમ્ય ભારે,
ને સૂર્ય શા તિમિરમાં લટકત દીવા,
રે ચિત્તમાં પ્રસરતાં દ્યુતિ પૂર ઘોળાં,

ને એ ખવાઈ ઘન અંધ વિષે જવાતાં,
ને અંધ ચિત્ત બનતું : અહ ! લાખ કાળાં
લીનાં લસે, સરકતા બળવાન પાટા
નિઃશબ્દ : અંધ : અહ ! યો ! અહો ! લાખ મોઢાં

પીળાં, નહિં : સળગતાં ક્ષત હાડકાંનાં,
આ ઘોર નાદ ! ધરતી હલતી ન જાણે !
વા ચંત્રણો ભટકતાં અથડાઈ ગાંડાં !
ના-શાંતિ !-ના : સળગતાં સહુ અસ્થિ મોઢાં

જિંથા પ્રચંડ ખખડાટ અવાજ હાસે !
ને પેરણો પથુ થયાં સહુ કાચ જાણે :
ત્યાં ચંત્રવત્ ધવલ પાંસળિયો ભિંસાય,
ચીસો અઘોર ખખડાટ વિકાર હાસ્ય,
આ મત્ત કેદુ ભર માનવ ભૂત દેશ,
હું ખીઈ ખીઈ : સળગે પટ સ્વેત મેલા,
ને અંગ આણુક સમું ફટકાય મારું !

આંખો ખુલે ! ધવલ આદરને નિહાળું,
પાસે જલે અરવ દીપક રક્ત શેડ,
ને ખહાર વર્ષણ અખંડિત સંભળાય,
આરામ-સેજ-ઘરશાંતિ મને મળ્યાં હા !

સ્વમસ્થ

ઉત્તરરામચરિત્ર

(સમશ્લોકી લાપાન્તર)

શ્રી. રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા.

અંક બીજો

[નેપથ્ય]

ભલે પધાર્યાં તપોધન બહેન !

[પ્રવાસીવશે તાપસી પ્રવેશ કરે છે.]

તાપસી : અરે આ તો વનદેવતા, ફલકુસુમ-
પલ્લવના અર્ધ્ય વડે મને આહ્વાને છે !

[પ્રવેશાને]

વનદેવતા : (અર્ધ્ય અર્પણ કરી)

સુખેથી માણો આ વન મહીં, રૂડો દિન મુજનો !
થતો કાર્ધ પ્રુણ્યે, સુજનનન સંયોગ જગ તો !
તરછાયા, મીઠું જલ, તપસને ભોજ્ય સમ જે,
પરાયું ના લેશો, અહીંનું ફળ કે મૂળ કંઈએ !

તાપસી : શું કહેવાતું હોય ?

મીઠી પ્રેમાવૃત્તિ, વચન મધુરાં મિત વિનયે,
મતિ કલ્યાણિની, સહજ, નવ દોષો પરિચયે,
બને ના લાવી કે ભૂત મહીં કદી ભિન્ન રસ જે
ઉપાધિહીણું એ શુચિ જીવન સાધુ તાણું છતે !

[બન્ને જોસે છે.]

વનદેવતા : આપ લગવતીનું શું નામ ?

તાપસી : મારું નામ આત્રેયી.

વનદેવતા : આર્યા આત્રેયી, ક્યાં થકી આપનું
અહીં આવવું થયું ? અને શા માટે દુઃસ્કારણનો
પ્રવાસ આદરવો પડ્યો ?

આત્રેયી :

અગરત્ય આધિષ્ઠિત, આ પ્રદેશે,
બહુ વસંતા ઋષિ સામવેદી,
તેઓથી વેદાન્તનું જ્ઞાન પામવા,
વાલ્મિકીની પાસથી આ ફરું છું !

વનદેવતા : જ્યારે બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા અન્ય
મુનિવરો, પુરાણ બ્રહ્મવાદી, એ લગવાન પ્રાચેતસને
ઉપાસે છે, ત્યારે આપ આર્યાએ શા માટે આ
લાંબો પ્રવાસ આદર્યો ?

આત્રેયી : ત્યાં અધ્યયનમાં મોટું વિધ્ન હમણાં
ઉપસ્થિત થયેલું છે, તેથી જ આ લાંબો પ્રવાસ
અંગીકાર કરવો પડ્યો.

વનદેવતા : કંઈ જાતનું ?

આત્રેયી : એ લગવાન મહર્ષિ કને, કાર્ધ
દેવતા, બે તરતનાં ધાવણ છોડાવેલાં, અતિ અહભુત
બાળકાને મૂકી ગયેલ છે, અને એ બાળકા, માત્ર
એકલા ઋષિઓનાં જ નહિ, પરંતુ ચરાચર સર્વ
જૂતમાત્રનાં હૃદયો ને પ્રાણ રનેહથી હરી લે છે.

વનદેવતા : એમનાં નામનું કંઈ જ્ઞાન છે ?

આત્રેયી : એ દેવતાએ, તેમનાં “લવ” અને
“કુશ” એવાં નામ અને પ્રભાવ વર્ણવ્યાં હતાં.

વનદેવતા : પ્રભાવ તે કેવી જાતનો ?

આત્રેયી : તેઓને સરહસ્ય જાંલકાઓ જન્મ-
સિદ્ધ છે, એમ !

વનદેવતા : ઓહો ! આ તો ખરે જ, નવાઈ
જેવું !

આત્રેયી : તે બન્નેને, ભગવાન વાલ્મિકીએ જ
વસ્તુતઃ ધાત્રીકર્મનો અંગીકાર કરીને, પોતે પોષેલ
તથા સંરક્ષેલ. તેમનું ચૈલકર્મ કર્યા પછી, તેમને
તેમણે ત્રણ વેદ સિવાયની સઘળા વિદ્યાઓ, પરિ-
પૂર્ણ રીતે સાવધાનતાથી શિખવાડી. ત્યારપછી
જ્યારે તેઓ અગિયાર વર્ષના થયા ત્યારે, ક્ષાત્રધર્મ-
અનુસાર, તેમનો યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર કરીને, ભગવાન
વાલ્મિકીએ, તેમને રહેલી ત્રણ વિદ્યાઓ પણ શિખ-
વાડી. એ અતિ પ્રદક્ષિ પ્રજ્ઞા મેધાવાન બાળકા સાથે,
અધ્યયન કરવાનો અમારો જોવાનો મેળ ખાતો
નથી કાંકે :

સજ્જમતિ દે છે વિદ્યા યુરુ, ત્યમ પ્રાગ્ને;
ન જ ઉભયને બુદ્ધિ શક્તિ દીયે, અથવા હરે;
પણ ફલ દ્રવ્યે, થાતાં ભુદાં બહુ; જ્યમ રશ્મિઓ
ઝહી મણી રોકે, માટી કેરો કદી નવ સંચય !

વનદેવતા : આ અધ્યયનમાં વિદ્ય આવે છે !

આત્રેયી : બીજું પણ છે.

વનદેવતા : આનાથી શું બીજું ?

આત્રેયી : એક વખત એ બ્રહ્મર્ષિ, મધ્યાહ્ન
સમયની પૂજા કરવાને માટે, તમસા નદીને તીરે
ગયેલા હતા; ત્યાં તેમણે એક પાર્શ્વીને, સન્નેક
કરતાં એ કૌંચ પક્ષીઓમાંના એકને, બાણથી વીંધી
નાખતાં જોયો ! તત્કાલ વાગ્દેવી અકસ્માત આવીભાવિ
પામતાં, નિર્દોષ અનુષ્ટુલ છંદમાં તેઓ ઉચ્ચર્યા કે :

મા નિશાદ દ્વા શાંતિ પામ શાશ્વત કાળ તું
કે હવેયું કામથી મુગ્ધ કૌ ચયુગ્મથી એકે તેં !

વનદેવતા : આશ્ચર્ય ! -છંદથી આ તો ભુદા
જ, નવા છંદનો અવતાર !

આત્રેયી : તે જ ક્ષણે, શબ્દબ્રહ્મનો પ્રાણ
પામેલા ભગવંત એ ઋષિને, ભૂતભાવન ભગવાન પદ્મ-
ચોનિએ પ્રકટ થઈને જણાવ્યું કે ‘ઋષે ! વાગ્દેવનો
તને પ્રબોધ થયો છે; તો રામનું ચરિત તું ગા ! તારા
આર્ષ પ્રતિભાચક્તુ, અપ્રતિહનજ્યોત હો ! તું આલ-
કવિ છું !’ આટલું કહી તે અતર્ધાન થયા. ત્યાર
પછી ભગવાન પ્રાચેતસે, મનુષ્યમાં શબ્દબ્રહ્મના પ્રથમ
પરિણામ રૂપ, રામાયણના ઇતિહાસની રચના કરી.

વનદેવતા : ઓહો ! ત્યારે તો મંડિત થયો
સંસાર !

આત્રેયી : તેથી જ મેં કહ્યું કે ત્યાં અધ્યયનમાં
મહા મોહું વિધન ઉપરિથત થયું છે.

વનદેવતા : ધરેખર છે.

આત્રેયી : ભદ્રે, મારો થાક હિતાર્યો. મને હો
અગસ્ય ઋષિના આશ્રમનો માર્ગ બતાવ.

વનદેવતા : અહીંથી પંચવટીમાં પ્રવેશ કરી
આ ગોદાવરીને કિનારે આભ્યાં જાઓ.

આત્રેયી : (સાત્ત્વ) ત્યારે આ શું એ તપોવન !
આ એ પંચવટી ! આ નદી ગોદાવરી !! આ પ્રભ
વણગિરિ !! અને તું જનસ્થાન દેવતા, શું વાસંતી !!

વનદેવતા : સૌ જ સાચું.

આત્રેયી : હા ? વડે જાનકી !

આ તાહરાં તે ધ્રિય બન્ધુ ને સખા,
જે વસ્તુ પ્રાસંગી થતાં કથાનાં,
તે દેખતાં, નામ રોપા તને ય,
પ્રત્યક્ષ વર્તી ત્યમ, સૌ કરે છે !

વાસન્તી : (સભય, મનમાં) કેમ, નામજ્ઞેશ
કહ્યું ? (પ્રકાશ) આર્યા, સીતાદેવીને શું મહામ
અનિષ્ટ થયું છે !!

આત્રેયી : માત્ર મહાન અનિષ્ટ જ નહિ, પરંતુ
કલંકયુક્ત ! (કાનમાં) એમ, એમ !

વાસન્તી : અહક ! દારણ છે આ દેવનો
(મૃદ્ધિત થાય છે.)

આત્રેયી : ભદ્રે, શાંત થા ! શાંત થા !

વાસન્તી : હા ! પ્રિય સખી ! હા ! હા મહાભાગી ! તારું શું આ ભાગ્યનિર્માણ હતું !! હા, રામભદ્ર !- અથવા જસ થયું, તારી સાથે ! આર્યા આત્રેયી, એ અરણ્યમાં છોડીને લક્ષ્મણના પાછા વળ્યા પછી, સીતાદેવીનું શું થયું, એની કંઈ લાગ છે ?

આત્રેયી : ના, કંઈ નથી !

વાસન્તી : હા, કષ્ટ ! અરંધતી અને વસિષ્ઠી અધિષ્ઠિત રઘુકુલમાં, અને વૃદ્ધ રાજમાતાઓ જીવતાં છતાં, આ કેમ થયું !!

આત્રેયી : તે વખતે વડીલો સઘળાં ઋષ્યશૃંગને આશ્રમે હતાં. હવે તો તેનો દ્વાદશ વર્ષનો સત્ર સમાપ્ત થયો છે; અને ઋષ્યશૃંગે ગુરુજનોની પૂજા કરી તેમને પિદાય પણ કરેલાં છે. તે વખતે ભગવતી અરંધતીએ કહ્યું કે મારી વહુના વિના, હું અયોધ્યામાં આવીશ નહિ. અને રામમાતૃઓએ પણ તેમને અનુમોદન આપતાં એ જ કહ્યું ! તેમને અનુસરીને ભગવાન વસિષ્ઠે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે સૌએ વાલ્મિકી ઋષિના તપો-વનમાં જઈને રહીએ.

વાસન્તી : પછી એ રાજાએ શું કરવાનું શરૂ કર્યું છે ?

આત્રેયી : રાજાએ તો અશ્વમેધયજ્ઞ આરંભેલો છે !

વાસન્તી : હા, ધિક્ક ! શું લગ્ન પણ કર્યું ? !

આત્રેયી : શાંતમ્ પાપમ્ ! નહિ નહિ !

વાસન્તી : ત્યારે યજ્ઞમાં સંહર્ધર્મચારિણી કાણ થઈ ?

આત્રેયી : હિરણ્યમય સીતાની પ્રતિકૃતિ !

વાસન્તી : ઓહો !

વળથી ય કંઠાર ને મૃદુલે કુસુમે થકી લોકોત્તર તણાં હેયાં કાણ પામી શકે અરે ? !

આત્રેયી : વામદેવે અભિમન્ન કરેલા અશ્વને છુટ્ટો પણ મૂકી દીધો છે, અને શાસ્ત્ર અનુસાર તેના

સંરક્ષકો પણ નીમ્યા છે. તેમના અગ્રનાયક તરીકે ચતુરંગ સેના સાથે, દિવ્યાસ્ત્ર વિદ્યામાં પ્રવીણ, લક્ષ્મણના પુત્ર, ચન્દ્રકૃત્ને મોકલવામાં આવ્યો છે.

વાસન્તી : (સસ્નેહ કૌતુકથી, સાસ્ત્ર) કુમાર લક્ષ્મણને પણ પુત્ર ! ઓ મા ! હું જીવું છું !

આત્રેયી : એ દરમિયાન, એક બ્રાહ્મણ, પોતાના મૃતપુત્રને નાંખીને રાજદ્વાર આગળ જાતી ફટતાં, “અબ્રહ્મણ્ય” એવી જોરથી ખૂમો પાડવા માંડી. તે વખતે, રાજાના અપકૃત્ય વિના, પ્રજામાં અકાળ મૃત્યુ સંચરે નહિ, એ વિચારે, આત્મદોષ નિરીક્ષતા કરુણાવિષ્ટ રામભદ્રને, સહસા, અશરીરિણી વાગદેવીએ કહ્યું કે :

શંખૂક નામ વૃષલ તપે છે પૃથ્વીમાં તપ શિરચ્છેદ્ય છે, તે રામ હણી જિવાજ્ઞ તું દિજ !

એ સાંભળીને, ખેચેલો કૃપાણ હાથમાં ધરી, પુષ્પક વિમાનમાં આરૂઢ થઈ, સર્વે દિશા વિદિશામાં શ્વ-તાપસને શોધવાનું, જગતપતિએ શરૂ કર્યું છે.

વાસન્તી : ધૂમ્રપાન કરનાર શંખૂક નામનો શ્વ, આ જનસ્થાનમાં જ તપ તપે છે. ત્યારે શું કદી રામભદ્ર આ વનને ફરીથી અલંકૃત કરશે ! !

આત્રેયી : ભદ્રે, જઈશ ત્યારે હવે !

વાસન્તી : વાર, આર્યે આત્રેયી. દિવસ પણ ધણો ચડી ગયો છે ! જુઓને :

રાગી પન્નગ ગંડ ધર્ષણ થકી નીચે પડતાં ધ્રુજ, દીલાં બધે થકી થયેલ રવિને તાપે, સુપુષ્પો થકી, વૃક્ષો, લકકડખોદ કીટ ખાણવા કાચે ત્વચા જાય ને, ભાર્યા કલાન્ત કપોત કુકકુટ સ્વને, ગોદાવરીને પૂજે !

[પરિક્રમણ કરી ચાલ્યાં નય છે]

શુદ્ધ વિષ્ણુ સમાપ્ત.

[પુષ્પકમાં વિરાજેલા દયાવિષ્ણુ ખડગ ઉગામી રહેલા, રામ પ્રવેશ કરે છે]

રે હસ્ત વામ ! દિજ પુત્ર સજ્જવનાથે, આ ફેંક, શ્વ તપતા મુનિ શું, કૃપાણ !

હું રામ-અંગ, દુઃખી ગર્ભાલરે સીતાને
નિસ્ત્યાગનાર, તુજને કરજી આરે, શી ? !

[મહેનતથી ધા કરી]

રામના જેવું કર્મ કર્યું ! આશા છે કે એ
બ્રાહ્મણપુત્ર સંજ્ઞન થશે !

[પ્રવેશ કરીને]

દિવ્ય પુરુષ : જય જય દેવ !

ધારી અસિ, અભય મૃત્યુથી અર્પનારે,
તેં, કાંધે આ શિશુ સંજ્ઞ, મને સુરિદ્ધ,
શમ્ભૂક આ તુજ પદે શિરથી નમે છે,
સત્સંગથી નિધનયે પણ મોક્ષદાયી !

રામ : ખન્નેય અમને પ્રિયકર છે. તો હવે
તમારા ઉપ તપતું સુકળ સુખેથી ભોગવો.

ન્યહાં આનંદને મોહ પુણ્ય ન્યાં સર્વ સંપદો
વૈરાજ લોક તેજસ્વી, પવિત્ર તાહરા હવો !

શમ્ભૂક : આપના પ્રતાપથી જ આ મહિમા
પ્રાપ્ત થયો છે; બાકી તપથી શું બની શકે ! અથવા
તમે તો મહાઉપકાર કર્યો !

વિશ્વે હોયે જગશસ્ત્રુને શોધવા, વિશ્વનાથ
તે શોધતા મુજ વૃષલને, ચોજતો કેં સહસ્ર
આબ્યાકાપી અહીં, તપ તણો એ જ રૂડો પ્રસાદ
ક્યાંથી બાકી, તમ અવધથી આવવું દણ્ડકામાં ? !

રામ : અરે શું ખરે જ ખરેજ આ દણ્ડકા છે ?
(સી. પાસે અવલોકીને) આ શું ?

શીળા, બૂરા, કહીં ભય ભર્યા બીજમ વેરાન જાયા,
સ્થાને સ્થાને દિશ દિશ ભરેતા મૃદુ સ્રોત ગાને,
ખોઓ જાંડી, વન ગિરિ નદી, તીર્થને આશ્રમેએ
ભાર્યા, દેખું પારિચિત અહો ! દણ્ડકારણ્ય ભાગો !

શમ્ભૂક : દણ્ડકા જ છે આ ! અહીંયાં જ પૂર્વે
જ્યારે નિવાસ કરતા હતા ત્યારે દેવે,

બીજા કર્મના ચારી ચૈદ સહસ્ર રાક્ષસો
દ્રુણ, ખર, ત્રિમૂર્તિ સહ, હતા રણે હણ્યા !

જેને લઈને જ સિદ્ધક્ષેત્ર જેવા આ જનસ્થાનમાં
મારા જેવા જનપદોને માટે પગસંચાર બિલકુલ નિર્ભય
થયો હતો.

રામ : ન કેવળ દંણ્ડકા જ, પણ જનસ્થાન પણ
શું છે આ ? !

શમ્ભૂક : જરૂર ! આ જ જેનાં ગિરિદ્વરમાં
ઘોર ઉન્મત્ત માંસાહારી પશુઓ ફર્યાં કરે છે અને જે
ભૂતમાત્રનાં રામાંચ જીભાં કરાવે છે તે, દક્ષિણ દિશા
તરફ વળતાં, જનસ્થાનના અંત સુધી વિસ્તાર્યાં,
મહાવનો ! બુઝો :

ક્યાં નિષ્કુળન શાંત, અંડ પશુઓ કરે સ્વને ક્યાં ભર્યાં;
સ્વેચ્છા સુખ બુજંગ ઘોર શ્વસને, દાવામઓ ન્યાં ધુમ્યા;
સીમાએ જલ સ્વરૂપ અંકિત ખીણો દીસે સુકલી, ન્યહાં
પીએ તર્પી વનાલિકા અજગર પ્રસ્વેદનાં બિન્દુડાં !

રામ :

જોઉં છું આ જનસ્થાન, પૂર્વે જે ખર-આશય,
અનુભવું તેમ વર્તાતો પ્રત્યક્ષ સમ પૂર્વનાં !

(સહ બાબુએ અવલોકીને) સર્વથા, વૈદેહી ખરે જ
પ્રિય રામા હતી. આ જ એ જંગલો ! એમનાથી શું
પધારે ભયાનક હોઈ શકે ? (સાસ્ત્ર)

“રહીશ તુજની સાથે મધુગંધ વને” કહી,
રહીંતી સાથ એ આમાં, રનેહ એનો હતો તથા !
કરે ના કંઈ એ તોયે, સ્વસુખે દુઃખને હરે,
તેહ છે દ્રવ્ય કેં તેતું જેહ છે પ્રિય જેહને !

શમ્ભૂક : બહુ થયું, આ દુષ્કર સ્થાનો નિદા-
ળીને ! આપ મહાનુભાવ આ મદકલ મધુરોતી કામળ
કંઠમાળાના સૌન્દર્યથી અંકિત થયેલાં, પર્વતો ઉપર
ગાઢ સ્યામ જાંડી જાયાઓવાળાં, તરણ તરણોતી
ઘટાઓથી સુશોભિત, લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં દોડતાં
નિર્ભય હરિણનૂથોવાળાં, પ્રશાંત ગંભીર મધ્યારણ્યો
નિહાળો : અહીં.

નત વિદગગણોના ભારથી, વાનીશાનાં
મૃદુ કુસુમ સુગંધે મહેકતા, સ્વચ્છ તોય,

શીતલ, ફલભરેથી શ્યામ જંબુ નિકુંજ
મહીથી મૃદુ નિનાદે, નિર્ઝરે કૈં વહે છે.

વળી અહીંયાં,

કુહર મહીં વસંતાં બાલરક્ષો તણેરી
ગુરુ બની પ્રતિવોષે, વહંતી ગર્જનાઓ;
શિશિર કટુ સુગંધી, સલ્લકી વેદમાંથી
કરિદલિત, સ્વતો, ગંધ કૈં વિસ્તરે છે !

રામ : (આંસુ દબાવીને) ભદ્ર, શિવ થાઓ તારો
ભાગ ! પ્રણયલોકની પ્રાપ્તિ અથે દેવવાન તને પ્રાપ્ત થાઓ !

શમ્ભૂક : ત્યારે ભગવાન પુરાણપ્રસવાદી અગ-
ત્ય ઋષિને અભિવન્દીને શાશ્વત પદમાં સંચાર કરું !

(નય છે)

રામ :

આ તે ગિરિ મયૂર જ્યાં પ્રલપંત કેકા,
આ તે જ મત્ત હરિણોથી ભર્યો પ્રદેશ,
આ મંબુ વંબુલ લતાથી વીંટયાં, ભૂરાં એ
છાયાં ઘરતણી ઘટાથી, તટો નદીનાં !

મેધની માળ શો પાસે, તોય દેખાય જે તહીં
ગિરિ પ્રસ્થવણુજ એ, વહે જ્યાં ગોદાવરી નદી.

એને જાગે શિખર જ હતો વાસ ગૃધ્રેન્દ્ર કેરો,
ને નીચે તે પરણકૂટીઓમાં રમંતાં અમે ય,
છાયાઓ જ્યાં તરતણી પડે, શ્યામ ગોદાવરીમાં,
કુર્જંતા જ્યાં વિહંગગણથી, રમ્ય નાદે, વનાંત !

ત્યારે તો અહીં જ હશે એ પંચવટી, જ્યાં દીર્ઘ
નિવાસને લીધે, વિવિધ અતિ સ્નેહપ્રસંગોનાં સાક્ષી
બનેલાં સ્થાનો આવેલાં છે, અને જ્યાં પ્રિયાની પ્રિય
સખી, વાસંતી નામે વનદેવતા પણ રહે છે ? !
રામનું શું થવા બેઠું છે આ ઘડીએ ? અત્યારે

ધણુ કાળે વેગે ફરી પ્રસરતા તીવ્ર વિપશો,
કયેં કૈં, જોરેથી, શરશકલ, હાલેલ, સરખો,
રૂઝીને બંધાયા, ફરી ઉર ફૂટેલા, વણુ સમો,
મને મૂર્છા દે આ વિકલ કરતો શોક જ જીડો !

તોપણ એ પૂર્વ સ્નેહીલાં સ્થાનોને તો હું
જોઈશ. (નિહાળીને) અહો, ભૂમિસ્થાનો કેવાં બદ-
લાઈ ગયાં છે ? !

હતું પૂર્વે વહેતું સરિતનીર દીસે પુલિન ત્યાં,
તરુઓ મોટેરાં, લધુ, ઊલટ તે યે થઈ રહ્યાં,
દીહું લાંબે કાળે વન અવર શું સર્વ જ દીસે,
પડેલા શેલો આ, મતિ ઈહ જ તે, એમ દઢ દે !

અરે, પાછો ફરવા માગું છું તોપણ પંચવટીનો
સ્નેહ, મને બળથી પોતાની તરફ આકર્ષે છે ! (સકરાણુ)
જેમાં એ દિન સાથે એની સુખમાં ગાળ્યા, યથા સ્વગૃહે,
જે ફરી સુખવાત સંતત કરી, વિતાડતાં કાળને,
તે, હા ! પાપી અકલ રામ અધુના, હાણી પ્રિયા પ્રેયસી,
જોઈ પંચવટી શકે, વિણુ પ્રણામી કેમ પાછો ફરે ? !

[પ્રવેશ કરીને]

શમ્ભૂક : જય જય દેવ ! દેવ, ભગવાન અગ-
સ્ત્યે, મારી કનેથી આપતું અન્ન પધારવું સાંભળીને
સંદેશો કહાવ્યો છે કે પરમવત્સલ લોપામુદ્રા તથા સર્વે
મહર્ષિઓ, તારા વિમાનાવતરણને અંગે મંગલોપચાર
તૈયાર કરીને, તારી વાટ જોતાં ઊભાં છે. તેથી તારે
તારી ભેટનો લાભ અમને આપવો. પછી તું વેગવાન
પુષ્પકમાં બેસીને સ્વદેશ જઈ, અશ્વમેધ માટે સજ્જ થજો.

રામ : જેવી ભગવાનની આજ્ઞા.

શમ્ભૂક : ત્યારે આ તરફ પુષ્પકને ફેરવો.

રામ : [પુષ્પકને ફેરવતાં] ભગવતી પંચવટી, ગુરુ-
જનોના અતિ આગ્રહને લીધે ક્ષણવાર રામનું આ
અવમાન ક્ષમા કર.

શમ્ભૂક : દેવ, જુઓ, જુઓ.

ફૂજત કુંજ કુટીર ઘૂડયૂથના સંભ્રાંત ઘૂઘુ સ્વરે,
શામ્યાં વાયસફૂલ વંશ નિખિડે, કૌંચાદ્રિ આ એ જ તે;
ફૂદંતા મયૂરો તણી શ્રુણી જ્યહાં, કેકા, અતિ ગાભરા
કંપે સર્પ પુરાણ ચન્દન તરુ સ્કંધે ચઢયા બહાવરા !

વળી,

ગંજંતાં કુહરે શું ગદ્ગદ જલો ગોદાવરીનાં મહા,
મેઘાલંબિત શૃંગ નીલ શિખરો, આ અદ્રિ તે દક્ષિણા;
અન્યોન્યે અથડાંત ચંડ વિચિને કાલાહલે ભીપણ
ન્યાજો પ્રણય ગભીર સંગમ નદીઓના જીડેરા ઈહ !

[સર્વે નય છે.]

[પંચવટીપ્રવેશ નામે બીજો અંક સમાપ્ત]

બ્રાહ્મણ વિધવા

શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ

હો લા...હોલા...હોલા.' દોઢ માથોડાવા જાંચી માળી પરથી, એક બાળા હોલા ઉડાડવાને બદલે જગાડી રહી હતી કહીએ તો ચાલે, કારણકે હવે અધિકારની મક્કમન નેત્રી આછી ચાંદર પથરાયલી હતી. તેની નજર ખેતરની રખેવાળી કરવી છોડી, દૂર દૂર કશાકની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી, કાન કંઈક ઝીલવાને-સાંભળવાને ખોળો પાથરી જાતો હતા. થોડીકવાર થઈ હશે, એટલામાં જગમણે અનંતની બાળા ઉપા, વાદળ-દગો પર ફૂટતી ફૂટતી આવી; પણ આ બાળાને તેની પડી હોય તેમ લાગતું નહોતું. તે તો આથમણી મેર, પોપટની પેઠે 'હોલા હોલા,' બોલતી તાકી જ રહી હતી. એટલામાં તેના કાનોએ પાંસળીનો સૂર-ઝીલ્યો; હૈયામાં આશાની ઉપા જગી, અને કંઈક જોવા તેની ડાળ નેત્રી અણિયાળી આંખોને ઝીણી કરી દુરખીન બનાવ્યું. દુનિયાનો સૂર્ય મદારીના મોંમાંથી ગાળો નીકળે તેમ ક્ષિતિજના મોંમાંથી નીકળ્યો; બાળાનો સૂર્ય પણ નેણિયાના મોંમાં જળકયો. દુનિયા સૂર્યને હાથ જોડી રહી. બાળા ઉર કાલવી રહી. તેનાથી વાંસળીમાંથી વેરાતા ગાણાનો એકાએક પડધો પાડી દેવાયો:—

‘જગમણી ધરતીમાં કેશર જાડે છે એ રેશમા

જગમણી ધરતીમાં કેશર જાડે છે રે લોલ.

મેં જાણ્યું નણદીનો.....’

એકાએક તેના મોંમાં ‘ધરિ આલે છે એ રેશમા...’ અધુરું રહી ગયું. ગભરાયલે ચહેરે તેણે આંજુઆંજુ જોયું. ઉરની વ્યથા એક નિઃશ્વાસમાં વહેવડાવી પાછી તે જોવા વળી, પણ તેનો સૂર્ય વાદળમાં પડેલા દુનિયાના સૂર્ય પેઠે માથાજૂડ બાજરીમાં અદશ્ય થયો હતો. તેણે વળી નેરથી ‘હોલા...હોલા...હોલા,’ની બૂમ પાડી.

પેલો જીવાન માળી નીચે આવતાં બોલ્યો ‘મણિ, ખાઈ જાય હુડયો ને ટોવાય હોલો, એ તે કયાંનો ન્યાય ?’

‘દુનિયાનો,’ મણિ બોલી.

જીવાને માળીનું એક પગથિયું ચઢી જાતો રહેતાં ક્યું:

‘એવું કશું નથી. આપણ જ...’

‘ક્રમ કશું નથી ? મેં તે દન વાત ન’તી કરી ? મારા સસરા ભારે ચઢાવવા આવ્યા’તાને બોલ્યા’તા એ.’ મણિએ આબુળાબુ માનવ-ધૂવડોને જેતાં અને વચ્ચે મોંઝેથી ‘હોલા, હોલા’ પોકારતાં કહ્યું.

‘તે એ વાત અહીં આવી ?’ પેલા જુવાને કહ્યું.

‘ક્રમ ? મારી સાસુ બીજાઓ ઉપર નજર રાખે છે. પણ ખરો ભો ઘરમાં છે, એનો તો એમને વે’મ જ નથી.’

‘ખરાખર.’ જુવાન બોલ્યો અને કંઈક યાદ આવતાં પૂછ્યું, ‘હાં, તારી સાસુ વીવા માલીને ક્યારે પાછાં ફરશે ?’

‘આજ નહિ તો કાલે તો ખરાં જ.’ મણિએ સહેજ ઉદાસ થતાં કહ્યું.

ઐટલામાં પાડોશના ખેતરની પાળાએથી અવાજ આવ્યો. ‘એ-મણિ ભાભી, એ-તમારા સસરાએ જર વાઢી મેલવાનું કહ્યું છે. પેલી જળો આબુથી.’

‘સારું ! મણિએ જવાબ આપ્યો.

‘સારું ત્યારે, જઈશ.’ કહી પેલો જુવાન નીચે ઊતર્યો.

‘ક્રમ હેંડયા મોતીભાઈ ?’ મણિએ ખેડે સાદે પૂછ્યું.

‘જઈ હવે; અમસ્તું કામ જોઈ જાય તો વે’માય, ને તારી સાસુ જાણે તો તારું આવી બને.’

મણિએ નિઃશ્વાસ નાખતાં કહ્યું, ‘સારું !’

પાનખર ઝડતુના વૃક્ષ જેવું અલંકારપિહીન મણિનું શરીર જેતાં કહી શકાય એમ હતું કે દૈવે લૂંટી લીધેલા હેવાતનની એ દીવા જેવી નિશાની છે. કાળે ઉનાળે વૃક્ષ ફાલે છે તેમ તેની યુવાની ફાલી હતી. વૃક્ષને ડોલાવનાર, તેનાં અંગો સાથે રમત રમનાર અનિલ હતો, પણ મણિના યૌવનનો અનિલ તો પથે પડ્યો હતો.

પિયરમાં બાપ હતો, ઓરમાન મા હતી. કોક વાર પિયરમાં જતી, પણ મહેમાન દાખલ. તેના પિતા તેને વધારે દિવસ રોકવા માગતા, પણ પત્ની કહેતી : ‘જુવાન છોકરી કાંક કાળું ઘોળું કરી બેસશે

તો મોઢુંય બતાવવા જેવું નહિ રે.’ બલકે એનાં સાસ-રિયાં સાથે જન્મોજ્જનમનું વેર બધારે. એમનું માણસ એમને ઘેરે જ સારું. ને અહીં એની પાછળ આખો દા’ડો દ્રાણ રાશ મૂકનાર છે ?’

પિતાને એ વ્યાજખી લાગતું અને નિઃશ્વાસ સાથે પુત્રીને વિદાય દેતાં કહેતા, ‘મણિ ! ઉપાધાના ને પંડ્યાના, એય કુટુંબની આખર તારાહથમાં છે હો ! કો’ક ફેરા મન ન ગોઠે તો વળી આવી જવું બે દા’ડા !’

મણિ કસાઈને ત્યાં ગાય જતી હોય તેમ, ઉરમાં સંતાડતાં સંતાડતાં છટ્ટી જતાં આંસુ સારી, પાછી સાસરે આવતી.

કાઈ વાર ખેતરમાં એકલી મૂકીને તેના સસરા ઘેર જતા તો પત્ની છોડાઈ પડતાં : ‘તમને તે કાંઈ અક્કલ છે કે નહિ ? આમ વિશ્વાસે રહેશો તો કોક દન મોઢે મેશ ચોળાવશો’ અને પોતે ઝટ પટ ઘર-કામ પરવારી, ખેતરે વાઢતી નીંદતી મણિની ચોટી કરવા અને સાથે સાથે ખેતરનું કામ કરવા જઈ પહોંચતાં.

ઘણીવાર મણિની સાસુને સરજમુખીનાં ફૂલ પેડે વિશ્વસતું તેનું ગોળનું ચૌવન ગુસ્સે કરી મૂકતું. વાત વાતમાં ‘જ્યાં ત્યાં ખાઈ ખાઈને શરીર વધારવામાં જ સમજ છે’ એમ મેણું માર્યા કરતાં. મણિ, ખેતરને ખૂણે એકલી પડતાં આંસુ સારી લોહીનું પાણી કરતી.

એક વાર મણિ, ગામને ગોંદરે આવેલા ઉકરડે વાસીદાનું ટોપણું નાખી દૂર કુસ્તી કરતા બે પાડા, સાંબેલા જેવી બે ડાંગો સાથે તેમને છૂટા પાડવા મથતા બે ત્રણ જુવાનો, એ બધું ગામના બીજા લોકોની પેઠે જોઈ રહી હતી. મકાઈના ડોડા પડતા હોય તેમ પડતી જુવાનોની ડાંગોની અસર જ જાણે નહોતી થતી. ઐટલામાં મોતીની નજર પડતાં ‘અલ્યા શું ઝૂડો છો ? શીંગડાં ભરાયાં છે ને’ કહેતાંકેને ચાલાકાથી વચ્ચે લાકડીનો છેડો ઘાલી બળપૂર્વક મરડી શીંગડાં છૂટાં પાડ્યાં, પણ ત્યાં તો એક-પાડો

મેતી તરફ ધસ્યો. બીજા લોકોની માફ મણિથી પણ બોલી જવાયુ 'નામો' પણ ત્યાં તો મેતીએ શરીરને વળાડ આખી પાડના ધાને નિરર્થક કર્યો લોકોની સાથે મણિ પણ બોની બી, 'રંગ છે મેતી ભાઈ !'

'આ જુઓને આ રંગ દેવા નીકળ્યા છે એ બેનતા શરમ નથી આવતી ? ધરમા કામનો તો પાર નથી ને બાધ સામ માગી જોવા બિલા છે' પાછળ અત્યાર સુધી પાડાની લડાઈ જોવામા ભયે બેઠે બેનતા મણિની સાસુનું ધ્યાન દોરાતા એ ધૂરકયા

મણિ ચૂપચાપ સાસુ પગાડે ઘેર ગઈ

સાસુની કથા ધરમા પગ મૂકતામા પતિ આગળ પાછી શરૂ થઈ 'આ તમારા દીકરાની અભાગણી વહુને, કેવું હોય તો કા' કઈ રાડને બે પૈમાની શરમેય નથી આવતી જ્યારે જુઓ ત્યારે આખો તો ભરડાની પેડે ફરતી જ હોય હુ તો રાડ ને દહી પ્રીતેય થાકી કાણ જાણે કોના પેટની છે રાડને મેતેય નથી આવતુ ' અને આમ આખોય દિવસ સુધી માખોના ગણગણાટ પેડે બડબડાટ ચાલુ જ રહ્યો

મણિથી આ સહન ન થતા, હૈયામા બિલાતા આસુ કાલવના ખાધા વગર જ બેતરે ઘાસ લેના ગઈ અને માથાખૂડ બાજરીમા સદાય પોતાના આસુ છુપાવનાર ખૂણે બેસી તેના બોળામા આસુ સારવા લાગી માનનીઓથી લખનખ કરતી ધરતી પર ફરિયાદ ઝીનનાર કોઈ ન જડતા તેણે બે પગ વચ્ચે સતારી રાખેલે મોઝે જ શ્વયંને ફરિયાદ કરી બહકે માગ્યુ, હે ભગવાન ! હવે તો મેતવ આપ ! અને પાછળ બેચારે ડૂસકા ને બીનગી પણ થઈ ગઈ

મણિ ! શુ કામ રમે છે ?' પાછળથી એક અવાજ આવ્યો

મણિ સહેજ અબગી, પણ આજે જ હૈયામા પડેલા એ અવાજના સ્વાદનું સ્મરણ થતા અને આશ્વાસન દેતા માથે ફરતા મીઠા કર જેવા એ શબ્દ લાગતા, તે વધુ રડવા લાગી

'મણિ ! તારી સાસુની જામને હુ જાણુ છુ પણ આમ રોવાથી શુ વળવાનુ છે ?' મેતીએ તેના મો આગળ આવી બિલા રહેતા કહ્યુ

મણિને આજ પે ભરીને રડના મ યુ મેતીની માનતાને તેનું માથુ બિચુ કપ્પાનુ, આસુ લોવાનુ મન થયુ, પણ ત્યાં તો દુનિયાને ઓળખનાર બુદ્ધિએ આડા હાથ ધર્યા 'આ ભવ તને એના આસુ લોવાને કોઈ આધકાર નથી નિરપાય મેતીને કઈ મૂઠ ન પડતા એના એ શબ્દ કહ્યા 'મણિ ! જાની રે હવે ! રેવાશ કર જવતો હોત તો તારે આ દન ન આવત ! પણ જ્યાં દૈન જ રહેયો પછી ફરિયાદ કોને કરતી ! બી, કામે વળ નહિ તો હમણા તારી સાસુ આવતી હશે. અને મણિને વિરામચિહ્ન જેવા ડૂસકા ભરતી અને આસુઓના ખારથી ફાગી ગયેલા પાલવે આસુ લોતી બાળી પોતાના બેતરમા ચાલતો થયો

અને ત્યાર પછીથી મેતી, મણિને ધણીવાર શાન્તવન આપતો મણિ પણ રણુ જેવા જીવનમા આ હાલડી આગળ હૈયુ દાનવતી, અને મેતીને દી બેચાર દિવસ થઈ જતા, તો અધીરી પણ થઈ જતી

કોઈવાર મણિના સસંગ ન્યાય કરવા બેસતા અને જવાનમા મણિ મૈન જ સેવતી ત્યારે તેની સાસુ બોલી બેસતા 'શુ બોલે ? બોલવા જેવું હોય તો ને ?

ધડિયાળ ન હોવા છતાય જાણે મણિના ઝગઝગ ગણતા હોય, તેમ તેની સાસુ બે કૂવે બીડ હોવાથી વાર થાય, કે બેનતમા દાતરડાનો હાથો નીચા જતા કે બધે દૂરી જતા ઘાસનો ભારો લાવતા મિનખ થાય, તો તેની સાસુ દાતરડા પેડે જામ ચાલવી

'કેમ આટલી બધી વાર થઈ !'

મણિ ખરુ કારણ કહેતી ત્યારે 'હોવે હોવે, હુ એ બધા બા'ના ન જાણતી હોઉં ત્યારે ને, કોક માડીને નરખવા વાળા હશે, હુ જાણુ ને ? આવુ આવુ બોલ્યા કરતા

એ દિવસ ભયે બેઠે આવતી મણિને, સમ દુખી એક વિધવા બેઠે વાત કરતા આગણામાથી

જોઈ જતાં, ઘેર આવતામાં તેની સાસુએ હાજરી લેવા માંડી 'એ વઢેલી જોડે શું વાત કરતી'તી ? તારા તો પગ જ દાંખી દેવા જોઈએ છે. તારી માએ પાણી કેમ ન જણ્યો તે લોક લૂગડાં તો ઘોઈ ખાત. કહી કહીને થાક્યાં પણ પથ્થર પર પાણી.'

'તે કાઈ બૈરાંથીય વાત ન કરું ?'

'લુચ્ચીઓ ભેગી થઈ ને મારું નાક વઢાવવું છે ?'

'એમાં શાનું નાક વઢાઈ જાય છે ? તમે તો ખાઈ, ડગલે ને પગલે વાંક પાડ્યા કરો છો ! કાઈ પિયરથી આવ્યું હોય તો સમાચારેય ન પૂછું !'

'ના. સમાચાર પૂછવા હોય તો જ તારે પિયર' આખો ભવ સમાચાર પૂછ્યા કરજે. એય આપડાં તું કુત્તીપગીથી તો તોખાહ પોકારે છે ?'

'મેં શું કરું' છે તે તમે આટલું બધું બોલો છો' મણિ આંખમાં આવતાં આંસુને થંભાવતાં બોલી.

'જ્યાં હોય ત્યાં આંખો નચાવતી, વાતો કરતી કરે છે ને પાછી મને પૂછે છે ?'

'તે મોહું આપ્યું છે તે વાતેય ન કરું ?'

'આ જુઓ ને આ બોલે છે આ ? દા'ડે દા'ડે જીભ લાંબી થતી જાય છે પણ એક દા'ડો બહાર જ ખેંચી કાઢીશ, હા.' સાસુએ ડાળા ધુસ્કાવતાં કહ્યું.

'તે એટલું બાકી છે તે એમ કરો. સુખે રહ્યાં !'

'હોવે. ઝટકા પડતા હશે અહીં તો. મરવું હોય એને તો ઘણાય રસ્તા છે.' સાસુ બોલ્યાં.

'એક દા'ડો એય થશે !' મણિએ આંખો વિક્ર-સાવતાં કહ્યું.

'તે તું મને એમ કહી બિવડાવે છે એમ ? જા. હમણાં જ જાને. કેવીકે. મરે છે, હું એ જોઉં તો ખરી.' સાસુએ બાજણ તરફ હસેલતાં કહ્યું.

મણિ થોડીવાર ચોપાડમાં બિભી રહી અને પછી ખેતર તરફ ચાલતી થઈ.

એટલામાં ખેતરેથી ચાલ્યા આવતા પતિને પત્નીએ પૂછ્યું 'મણિ તમને સામે મળી ?'

'હા, કેમ ?' પતિએ ખબેથી હળ ઉતારતાં કહ્યું.

'જાઓને જરા પાછળ, કાળને મોઢે રાંડ ક્યાંય મરી ન જાય !'

'તે તું બોલવા બેસે છે ત્યારે પાછું વાળી જોતી નથી તો !' પતિએ મોં ઘોતાં કહ્યું.

'એ તો એમ કા'ને, તે હું છું તે એને આટલી વશમાં રાખી રહી છું. મારા ઠેકાણે કાક તમારા જેવી, બૈરીય ભોળી હોત, તો કાં તો બધાંયને ખૂડી મરવા વખત આવત. જે હજુય કેમ જાણ્યું પૂરી પાંધરી જોવનાઈની ઘાંટી ઓળંગી જશે !' ઉદાસ થતાં પત્ની બોલ્યાં.

'એ તો રે' તો આપથી ને જાયતો સગા આપથી. એમ કાંઈ વાટે વાટે દાંતિયાં કરે...'

'એ તમારી પંડિતાર્થ તમને સોંપી. જાઓ ને જતા હો તો વે'લા. ને સાથે ચારના બે ભારા ખૂટે છે તો લેતા આવજો.' પત્નીએ ખેતર તરફ જતા પતિને કહ્યું. અને પછી નિઃશ્વાસ નાખતાં બગીચા 'હે ભગવાન ! પૂરાં પાંધરાં દસ વર્ષ કાઢી નાખ ! પછી તો ગંગા નાયાં. છોકરો તો ગયો પણ મરતાં મરતાંય આખર રે' તો !'

જેમ જેમ મણિની યુવાની વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેના પર તેની સાસુની આંખોનાં ચોક્કા-પહેરા અને જીભની ધાર પણ તીક્ષ્ણ બનવા લાગી. એક દિવસ મણિ મોતીને જોઈ ઘાસ વાઢવું મૂકી બોલી : 'મોતી, મને અરીણુ ન લાવી આપે ?' 'ભાઈ'ના પ્રચલિત અર્થે 'ભાઈ'શબ્દને અને હૃદયની નિકટતાએ માનને દેશવટો દીધો હતો. મોતીએ જાણે બાંધમાંથી અગ્રી બાંધ્યો હોય તેમ પાસે બેસતાં પૂછ્યું. 'કેમ ?'

'મારે એનો ખપ છે.' મણિએ સહેજ મોં મલકાવતાં કહ્યું.

મોતીએ થોડીવાર કેડ વિચારમાંથી જાગતાં પૂછ્યું :

'જો તને અરીણુને બદલે ઝેર લાવી આપું તો ?'

મદારીના બનાવટી રૂપિયા પેડે મણિનું હાસ્ય બીડી ગયું. મોં ફેરવી લેતાં તેણે કહ્યું, 'તો તારા જેવું કાઈ નહિ !'

કંઈક વિચાર પછી મોતીએ કહ્યું 'મણિ ! તું જીવે એવ મને નથી ગમતું તેમ મરે તે પણ નથી ગમતું !'

'ત્યારે શું ગમે છે ?'

'હું એ જ વિચાર કરું છું કે મને શું ગમે ?'

થોડીવાર સુધી કાઈ કંઈ બોલ્યું નહિ.

'હે મણિ, મારી એક પાત માનીશ ?' મોતીએ પૂછ્યું.

'શું ?' મણિએ જમીન ખોતરતાં પૂછ્યું.

'તું કે' તો આપણે અહીંથી કાઈ બીજા મુલકમાં જતરી પડીએ.' હૈયે હાથ દર્ધ જવાળ સાંભળવા થંબ્યો.

'મોતી ! તારે ઘર છે, નાનો ભાઈ છે, નાનાભાઈની બેરી છે, ખેતર છે, ને તારી નાતમાં તો કા'ક નાત-શતું બેઠુંય મળી આવશે, પછી એ બધું તારે શુ કામ છોડવું પડે !'

'કાણુ જાણે કેમ ! પણ મને એ બધું નથી ગમતું.'

'એ તો હમણાં; બેરું કરીશ એટલે બધુંય ગમશે.' મણિએ કહ્યું.

થોડીવાર ચૂપ રહ્યા પછી પાછો મોતી બોલ્યો: 'મણિ ! મારાથી તારું આ હુ:ખ નથી દીડું જતું ! તું માને તો આપણુ જતાં રહીએ ?'

'જતા રે'વાની તો તું વાલ જ ન કરતો મોતી ! હું જતી રહું તો બપ્પમે કુટુંબનું નાક વઘાઈ જાય અને મારા પાપના છાંટા સાત સાત પેઢીને વેંકવા પડે.' મણિએ કહ્યું અને આંખમાંથી આંસુનાં મેહુલાં ખેરવતાં માથું હલાવતાં બોલી 'હિં...હું. આ લય તો એવું નહિ કરું !'

જેમ જેમ મણિનાં આંસુ ખરતાં હતાં તેમ મોતીનું હૈયું ભરાતું હતું અને ન્યારે મણિએ એક દૂસકું નાખ્યું ત્યારે તો મોતી ભાન જ બૂલી બેઠો. તેણે મણિને જાતી સાથે દબાવતાં કહ્યું 'મણિ ! આમ રોઈ

રોઈને શું કામ ઈજરે છે ! હવે તો હિંમત રાખે જ છૂટકા !' અને પછી તે તેણીનાં આંસુ લોવા વચ્ચો.

મણિ મોતીની જાતી પર માથું ઢાળી રડવા મળતાં, ખૂબ ખૂબ રડી. થોડીવાર પછી આંસુ ખૂટતાં અને ભાન આવતાં તેને તે ગમ્યું, રોમાંચ થયાં અને મોતીની આંખ શું આંખ મિલાવતા બોલી: 'લે છોડ, નહિ તો કાઈ જોઈ જશે તો બેયના ભોગ મળશે.'

'અત્યારે દોર વેળાએ કાણુ આવવા નવરું બેઠું છે. ટાનારાંય માળીઓ જતરી પડ્યાં છે,' મોતીએ મણિની આંખમાં હાસ્ય ફાલવતાં કહ્યું.

મણિ જન્મારાની થાકલી હોય તેમ લૂલી બની પડી જ રહી. મોતીને રોમાંચ થયાં. તેણે આભુઆભુ જોયું. આલમ પર અધારાં જતરતાં દેખાયાં. બાજરિયાં માથું હલાવી કહેવા લાગ્યા: 'કાઈ નથી. કાઈ નથી.'

થોડીવાર પછી મણિએ જોડી જોડાં થતાં થકતે હૈયે ચારે બાજુ, ગુનેગારની માફક જોયું, બાજરીના માથા-બૂડ પાકે કહ્યું: 'અમારી આડે, કાઈ જોનાર નથી.' પછી કચકચાવીને સાસુને ખુશ કરવા બમણો ભારો બાંધી, મોતીનો ચઢ્યો માથે લાઈ, મૂંગી મૂંગી ઘર તરફ ઉતાવળે પગે ચાલતી થઈ. 'રસ્તામાં સાસુ પૂછશે તો શું કહીશ ?' એવો સવાલ જાક્યો, પણ 'ગાલ હોય તો ધણાંય ગમ્યું' વિચારી ગમ્યું ગોઠવતી ચાલી. 'કેમ આટલી બધી વાર થઈ ?' સાસુએ પૂછ્યું.

'નીકળા'તી તો વે'લી, પણ થોડેક આવતાં કાઈએ વાડામાં દોર ખેંસી ગયું છે એવી ખૂસ પાંડી એટલે ભારો ઉતારી પાછી વાળવા ગઈ એટલે મોડું થયું.' મણિએ કહ્યું.

સાસુ લોકોને ગાળો દેવા વળ્યાં 'એમનું' મળ જાય તે, દોર સચવાતાં નથી ત્યારે ધાડોને કેમ નથી આપતાં.'

એક દિવસ સાસુએ મણિને કહ્યું. 'તું હેંડતી થા. બાજરી વાદવા માંડજે એટલામાં હું એંડવાડ ફાટી આવું છું.'

મણિએ કંઈક વિચાર કરતાં કહ્યું 'લાવોને હું કાઢી નાખું, એટલામાં તમે અખોટિયું બદલી નાખો. હું તો કાંઈ એકલી જતી નથી.'

'કીક ત્યારે, લે?' કહી સાસુ કપડાં બદલવા વળ્યાં.

એક દિવસ સસરા શિખામણુ દેવા વળ્યા, 'મણિ, તારી સાસુ લટે છે પણ એ તો તારા ભલા ખાતર. નહિ તો તું થોડી અમને અળખામણી છે?

'તે હુંય ક્યાં નથી સમજતી.' મણિનું આ બોલવું તેની સાસુએ પણ સાંભળ્યું. તેમના મનમાં થયું 'હમણાં હમણાંની બહુ ડાહી થઈ ગઈ છે. હવે તો સાસુય નથી બોલતી.'

અને પછી તો મણિને નીચી મૂંડીએ જતાં અને નીચી મૂંડીએ વળતાં જોઈ, તથા પુઠીની પેઠે કામ કરી વળતી નિહાળી, એક દિવસ પત્નીએ પતિને કહ્યું. 'હમણાં હમણાંની મણિ બે ત્રણ મહિનાથી ડાહી ડમરી થઈ ગઈ છે. દીકી વાટે જાય છે ને દીકી વાટે આવે છે. કામેય મન પરાવીને કરે છે.' અને જોરથી શ્વાસ લેતાં બોલ્યાં 'ભગવાન કરે ને દસકો આમ ને આમ કાઢી નાખે તો જગ છત્યાં.'

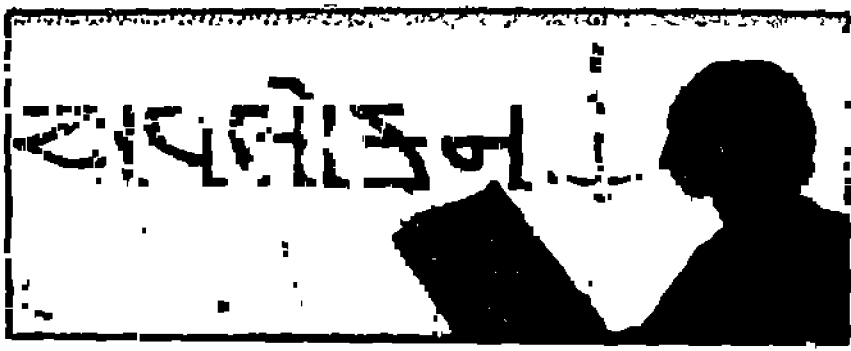
પતિ બોલ્યા 'કાઢી નાખશે કાઢી. મને તો પેલેથી જ વશવા છે.'

નહિ તે નહિ—

: પૃથ્વી :

પડો વિપત્તિ લાખ; મસ્તક પરે તરે હુઃખનાં,
ભિગો, અગર અન્ન ને ઉઠકનાંય સાંસાં પડો,
અનેક ખીજી આશ્તો અણુગણી અહીં તે નડો,
ચળીશ નહિ તે નહિ તસુ ય પંથથી સત્યના.

દેવજી રા. મોઢા.

ત્રણ વાર્તાસંગ્રહો

‘ટૂંકી વાર્તાઓનાં ઘટક તત્ત્વો ક્યાં એ વિષે એક કરતા વધારે પ્રકારનાં મંતવ્યો પ્રચલિત છે’ એ સત્યનો સ્વીકાર કરીને પણ કોઈ પણ વાર્તા એકવાર વાંચ્યા પછી એની સફળતા-નિષ્ફળતા ઉપરનું મંતવ્ય તો આપણે તુરત રજૂ કરી શકવા સમર્થ થઈએ જ.

પ્રથમ વાર્તાઓ ઉપદેશ ખાતર માણુભટ્ટો ભાટ-ચારણો અને ઘરડાંઓ કહેતાં. પછી એમાં મનોરંજનનું તત્ત્વ સવિશેષ ભેળવવામાં આવ્યું અને એમા ભાવના-તત્ત્વ પણ ધીરે ધીરે ઠીક ભળવા લાગ્યું. આજે સાહિત્યનો ઉદ્દેશ જીવનને પ્રતિબિંબિત કરી એને સંસ્કારિત કરવાનો મનાય છે, તો આપણી જૂની વાર્તાઓ પણ એ જ ઉદ્દેશને માટે હતી. ફેર માત્ર સમાજના વર્ગોનો જ રહે છે. ટૂંકી વાર્તાઓનો ઇતિહાસ આપણે થોડા દાયકાઓનો જ નહિ ગણી શકીએ. ‘એક હતો રાજા’ અથવા ‘એક હતી ચક્રી ને એક હતો ચક્ર’ એને આપણે શું કહીશું? ટૂંકી વાર્તાઓનો કાળ તો માનવ-ઇતિહાસ જેટલો જૂનો છે. આજે ભણેલા લોકો પોતાનો એક વિશિષ્ટ વર્ગ કરી બેઠા છે એટલે એમના પોતાના જેવી ઊંજળી વાર્તાઓને જ એ બેઈ શકે છે.

કોઈ પણ વાર્તા વાંચતાં કે સાંભળતાં જો રસ ન પડે, એ લખવા કે કહેવા પાછળ ચતુર્ધર્મ ભરી રીલી ભાષા અને પ્રસંગોનું યોજન ન હોય તો એને વાર્તા કઈ દૃષ્ટિએ કહેવી? ‘ચક્રચક્રી’ જેવી પંદર ‘વાક્યોની’

નાની લોકવાર્તા પણ મનોરંજનનું તત્ત્વ તો ધરાવે જ છે. એની પાછળ હેતુ પણ ગુપ્તપણે રહ્યો છે.

જૂની વાર્તાઓમાં પણ કટલાંક તો કેવળ ચિત્રો પણ હોય છે. કોઈ માત્ર કુદરતને વર્ણવવામાં જ પર્યાપ્ત થતી હોય છે, કોઈ જીવનના એકાદ પ્રસંગને ચાતરીને રહી ગય છે. નાની લોકકથાઓમાં તો આવું ખાસ બેવા મળશે. જેમાં આડકતરો પણ ઉપદેશ ન હોય એવી વાર્તાઓ ચારણી-કથાઓમાંથી ઘણી મળશે. પણ એ બધીમાં સમાજ કે વ્યક્તિના જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડવાનો સમય પ્રયત્ન હોય છે. એ પ્રતિબિંબને સુરુપટ કરવાની આવડત જેમ વધુ તેમ તે સમાજને વધુ ઉપયોગી. જેમ ગમે તેવી સારી વાત તે કહેવાની આવડત વિના પૂરતી અસર ન ઉપજાવી શકે તેમ તે કહેવાની ગમે તેવી સારી આવડત પણ વાતના હેતુ વિના નફામી થઈ પડે છે, બ્રામક નીવડે છે અને ઘણી વાર હાનિકર બને છે.

આ દૃષ્ટિએ ગૂંજરાતના બે યુવાન કવિઓના વાર્તા-પ્રદેશમાં શક્તિ અજમાવવાના પ્રયત્નની સફળતા-નિષ્ફળતા એમના વાર્તાસંગ્રહો પરથી અહીં જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. શ્રી. ઉમાશંકરનો ‘શ્રાવણી મેળો’ નામનો સંગ્રહ ઠીક સમય પહેલાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. અને ‘ત્રણ અધુ’ બે’ તથા શ્રી. સુન્દરમનો ‘હીરાકલ્પી’ સંગ્રહ તાજેતરમાં જ પ્રગટ થયા છે.

મંથુ અંધુ" એ અને ખીજી વાર્તા : લેખક : શ્રી. ઉમાશંકર જેવી : પ્રકાશક : વોશ એન્ડ કું. પબ્લીશર્સ લિ. કલગાદેવી, મુંબઈ ૨, સોલવેન્ટ : ભારતી સાહિત્ય સંઘ : અમદાવાદ : કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

ઉપર ફરેલી કસોટીએ આ વાર્તાસંગ્રહમાંની ચૌદમાંથી એક સિવાય બાકીની તેરે તેર વાર્તાઓ વાચકને કશું જ આપી શકવાં અસમર્થ છે. અલગત, એમાં સમાજની કાંઈ કાંઈ આલુ, કાંઈ કાંઈ માનસ, કાંઈ કાંઈ વર્ગને ચિત્રિત કરવા પ્રયત્ન જરૂર થયો છે પણ એ માટે લેખક યંત્ર જ બન્યા છે. વાર્તાઓની ભાષા, શૈલી અને વસ્તુ બિલકુલ સ્વાભાવિક નથી. 'ચક્કીનું ભૂત' એ પહેલી વાર્તા : એમાં શું છે ? એક ગરીબ લુહાર અકસ્માતથી કાંઈથી ન ચાલતી એક ચક્કીને ચલાવી દઈ શકે છે. લોકો એને ઇલ્મી માની લે છે. લુહાર આનો લાભ લે છે. આ ધંધામાંથી મેરીવાળો થઈ જાય છે, સોનાવાળો થઈ જાય છે, પણ એક વખત એનો જ દીકરો માદો પડે છે અને લુહાર એને સાબો નથી કરી શકતો, છોકરો મરી જાય છે. લોકોની એના પરથી શ્રદ્ધા ઊડી જાય છે અને ફરી પાછો એ ગરીબ લુહાર જ બની રહે છે. આ વાર્તા દ્વારા લેખક શું બતાવવા માગે છે ? ઉમાશંકર જેવા પાસેથી જે ભાષા અને શૈલીની આશા રાખીએ તે તો કાંઈ પણ વાર્તામાં છે નહિ, માટે અહીં એની વાત બાલુએ મૂકીને કહીએ તો વાર્તામાં, વાર્તાના પ્રસંગોમાં સ્વાભાવિકતા છાંટાભાર નથી. અરે, લોકોની અધઃશ્રદ્ધા પણ ચીતરી શક્યા નથી, બસ જાહુની પેઠે બધું બને છે.

ખીજી વાર્તાનું નામ છે 'સરયૂ-સ્વાતિ' સરયૂ અને સ્વાતિ બે નમાયી બેનો એક જાત્રાલયમાં રહી ભણે છે, બાપ દૂરના શહેરમાં કાંઈ રજવાડાની દીવાનગીરીની ફરજ બજાવવા ઉપર છે. એમની પાસે એમની નાની પુત્રી રહે છે. જાત્રાલયમાં ભણતી બે બહેનોમાંથી નાની બહેન સ્વાતિ પિતા પાસે આવે છે ત્યાં તે પોતાનાથી એ નાની બેન પાસે મોટી બેન જેમ પોતાનું બધું કામ સરલ કરી દેતી તેમ કરાવવાનો આગ્રહ

રાખે છે. આનું કારણ એની પંગુતા. બાપા એના ઇલાજ તરીકે એને વેકેશન પછી મોટી બેનથી જુદી ખીજી જ જાત્રાલયમાં રાખે છે કે જ્યાં એનું કામ એ એની મેળે કરતાં શીખે. આ વાર્તામાં કેટલાક પ્રસંગો તો સાવ બિનજરૂરી છે. વસ્તુનું યોગ્ય સંચો-લન નથી દેખાતું.

"એક સુખી કરુણાન્ત" અને "કમુ અને કામિની" આ વાર્તાઓ કોલેજ-જીવનમાં બેવા મળતાં રેઢિયાળ ચિત્રાનું નિષ્કળ ચિત્રણ છે, "કલ્પના-પત્ની"નો તો અર્થ જ સમજાવો મુશ્કેલ છે. બેરાં છોકરાં પિતાનાં મદ્રાન મેળવવાની મુશ્કેલીનું એમાં અપૂર્ણ અને નીરસ બયાન છે, આ વાર્તા વાંચી કાંઈ પણ મદ્રાનધણી એની તકલીફમાં આવી પડનારા તરફ સહૃદયી ન થઈ જાય. "બનૈયા"ની વાર્તામાં તો નથી કાંઈ હેતુદર્શન, નથી કાંઈ પણ પ્રશ્નરત્નો રસ કે નથી કાંઈ ચિત્ર. નેતાનું સારું ચિત્ર "પરખીડિયાં" નામની વાર્તા લેલાયુ રજૂ કરે છે પણ એથી વિશેષ કંઈ નહિ.

"વસ્તો" અને "ધૂળ ધોયાની વહુનાં ઘરેણાં" ગ્રામ્યજીવનનાં ચિત્રો છે, પણ એમાં કથાનકનો અભાવ છે. "ત્રણ અંધુ" એ વાર્તા કે જેના પરથી આખા સંગ્રહનું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેમાં પ્રેમચિત્રાણની વાત છે, પણ એ એવી કથા છે કે જેમાં નથી વાર્તારસ કે નથી હેતુ.

"રમેશ" અને "પંચાનન"ની વાર્તાઓ સારી બની શકત પણ એનો અંત નિરાશાજનક છે. "રમેશ" હરિજનોની સેવા કરવા મથે છે પણ જેની સેવા કરવા એ જાય છે તે લોકો અને ભજળા લોકો એને એમાં ફાવવા દેતા નથી. અંત અસ્પષ્ટ જ રહે છે. "પંચાનન"માં 'ભીખ'ની મીમાંસા સુંદર છે પણ વાર્તા સુવાચ્ય નથી બની શકી એ દોષ છે.

છેલ્લી વાર્તા 'નંદિની' સરસ છે. એની ભાષા, એની શૈલી અને એનું કથાનક આપણને ખૂબ ખેંચી રાખે છે. એક સુધરેલી પત્ની પોતાના પતિને પોતાની બેનને ત્યાંથી પત્ર લખે છે. એને એની પાડોશણની નાનકડી ઓરમાન દીકરી નંદિની પોતાના હૃદય તરફ ખેંચે.

છે પ્રમુખ ત્રણી જ મગસ રીતે ચીતરાયેલો છે અને એ બહુ જ સ્વાભાવિક રીતે આગળ વધે છે એમ માન માતા આ પમદ નથી કરતી નાની બાળકી માદી પડે છે 'માશી'ને એ ઝમે છે પણ એમ માન માની કરડી આખોથી હરી જઈ એ 'માશી' શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરી શકતી નથી અને 'મારી' પણ એની પામે બહેનપણીને ગમતું નહિ હોવાથી એને ત્યા-આરી શબ્દની નથી બાળકી છેનહના શ્વાસ લેતી હોય છે ત્યારે 'માશી'થી ન રહેવાતા એ એની પામે દોડી જાય છે નહિની છે'થી વાર આખ ઉઘાડીને 'માશી'ને નેર્ધ લે છે, પણ એ અતઘડીએ પણ બીકવી એ જલદી આખો બધ કરી દે છે અને સદાને માટે ચીતી જ રામે છે "માળકા પ્રત્યેનો મારો ભાવ આ પ્રસંગથી ફરી જાય છે" પત્ની (માશી) પતિને લખે છે, કેટલું હૃદયસ્પર્શી કથાનક ! પણ આ એક વાર્તાને બાદ કરતા બીજી વાર્તાઓ કે જેમા નથી શૈલીનું ઠંકણું, નથી ભાગની ઝમક કે રમ્યતા, નથી કોઈ ઉદ્દેશ કે વસ્તુચૂનન, જે વાચતા નર્પો કટાણો જ આવે એવી વાર્તાઓ કયા ઉદ્દેશથી જાપાવા પામી હશે ?

શ્રાવણી મેળો અને બીજી વાતો—લેખક, પ્રકાશક સોવ એન્ટ ક્રિમલ-બધુ ઉપર પ્રમાણે

"ત્રણ અર્ધુ જે"માતી વાર્તાઓ પરથી લેખકની વાર્તાલેખક તરીકેની આપણે સાચી કદર નહિ કરી શકીએ 'શ્રાવણી મેળો' એ જ લેખક લખેલ, છતાં કોઈ અતેરી જાય જ આપણા પર પાડે છે આ સમ્રહની વાર્તાઓ-એના વસ્તુ શૈલી, ગૂથગૂથી અને રસની જમાનત પરવે આપણને ખૂબ આકર્ષે છે

'શ્રાવણી મેળો' સમ્રહમાતી છે'થી વાર્તા છે અહીં આખો પ્રવાહ સમુદ્રને મળે છે અને મનોરમ દરય ખડુ કરે છે ધૂનવનો પ્રવાહ અને જીજગતો સાગર ન્યા મળે છે તે રચન, તે સબ્જેગ અને તે મસ્તી જેનારને જેના ગાડા બનાવે તેવો અનુભવ આ વાર્તા વાચકને બંધી વાર્તાઓની સફર કરી આન્યા પંજી આખરે કરાવે છે. મેળાનું વર્ણન, એમા મળેતાં નસિયાઓ અને વચ્ચે વચ્ચે કપડા બીના કરી નાખતો

વસ્માદ વાચકને પણ પોતાની માથે ખેમે છે પતંગ સીઓ મેળામા આવે છે, પ્રેમનેડલાઓ બંધાય છે અને કિ પોતનું વાતાવરણ જામે છે, પણ આ વાતાવરણમા સરવાળા-આદમાટી સાથે જ નિઃશ્વત ધસવનાર કોઈ 'વાણિયો' આવા જેડલાઓને ભાગ્યા હાજર હોય જ છે વાર્તાનું આ કથાનક આખર મુખી રસમા દિલોબધે રાખી અતે વાચકને એક આચંક આખી પૂરી જાય છે આવા અતને કવો અત કહેવો ?

બાકીની ચૌદ વાર્તાઓથી 'હિલ્લી', 'પગનીલો પાડનાર', 'મારી ચ પાનો વર', 'શૈય માનની'-અરે એ એક સિવાયની લગભગ બંની વાર્તાઓ ઘણી સૂચક છે જતા વાર્તાઓમા કોઈક તત્વ તો ખુટતું જણાય જ છે આટલું અરસ જેવું કથાનક છે એ વાર્તાઓ વાચતા જે રસ પડવો નેર્ધએ, જે 'આફ્રીન'ના ઉદ્ગારો નીકળી પડવા નેર્ધએ તે કેમ થતું નથી ? લેખકને વસ્તુ તો સરસ મળે છે પણ એને રખૂ કરવા માટે એમની પામે યોગ્ય ભાષા નથી લેખક પોતે વાર્તામા તન્મય થઈ શકતા નથી. લેખક એમના નાદકામા જે પ્રતિભા પાડી શકે છે તે વાર્તાઓમા નથી પાડી શકતા એક વસ્તુ એ પણ છે કે વાર્તાઓને અનુકૂળ સૂચક શીર્ષકો પણ ઘણીખરી વાર્તાઓને મળ્યા નથી એટલે એ કારણે પણ અસર નેર્ધએ એવી પડી આવતી નથી

જતાયે સમગ્રદષ્ટિએ આખો વાર્તાસંગ્રહ મૂલદાનની દ્રુખી-વાર્તા-સમૃદ્ધિમા અગત્યનો ઉમેરો કરે છે

હારાકણી-અને બીજી વાતો—લેખક શ્રી. સુદરમ. પ્રકાશક, ક્રિમલ, ક ઉપર પ્રમાણે

એક નિશિષ્ટ પ્રગરની માર્મિક શૈલીનું દર્શન કરાવતી આ સમ્રહમાતી આડે વાર્તાઓ આપણને મળી જાય એવી છે આમાતી 'ગોપી' વાર્તા નહિ પણ એક સુદર ચિત્ર છે. બાપ છોકરાને ગોપીના નૃત્યમા પાવકો બનાવે છે સાગ પ્રસંગોએ છોકરાને મનોરંજન માટે વહેવારિયાઓ નાચ માટે બોલાવે એમા એક નાચમા વધુ પડતો પોન્મ કરવા જતા ગોપી દળી જાય છે અને વાર્તા પૂરી થાય છે આખી

વાત ખૂબ ઝમકભરી લાક્ષણિક શૈલી અને ભાષામાં લખાયેલી છે. આમાંથી ટ્રાર્ક ધ્વનિ કે હેતુ ભલે ન નીકળતો હોય પણ એક સુંદર ચિત્ર જોવાનો આનંદ તો ખૂબ જ મળે છે.

બાકીની વાર્તાઓમાં ‘ભીમજીભાઈ’ એ એક ‘પ્રગતિશીલ’ વાર્તા છે. ગાંધીજીના આશ્રમનાં વ્રતોની ભાવનાને સમજ્યા વિના જડ નિયમનું નાકું પકડી રાખનાર ભીમજીભાઈને વિચિત્ર રીતે વિન્યા પોતાના બાહ્યપાશમાં જકડી લે છે. વાર્તાના પ્રસંગો યથાર્થ રીતે વહેતા આવે છે. રસ તો અંત લગી જળવાઈ રહે છે. માનસપૃથક્કરણ પણ વાર્તાની પાછળ બહુ સરસ રીતે ચિત્રિત થયું છે.

‘ભીમજીભાઈ’ સરસ વાત છે ‘મિલનની રાત’ની વાર્તામાં આપણને રાતીપરજની જાતિના શિવાજ એની ભાષામાં જ બહુ રસમય રીતે વાંચવા મળે છે. અંત આપણને વાર્તાના નાયક પ્રત્યે ખૂબ જ સમભાવી બનાવે છે. જમાઈરાજ પોતાના સારસિંચે પત્નીના મૃત્યુ પછી જાય છે. જમાઈનું સ્વાગત થયું માન-ભયું થાય છે. પણ એ સ્વાગતની ખરી મીઠાશ તો એની સાળીનાં ચાલાકીભર્યાં તોફાનોમાં રહેલી છે.

અને ‘ગદ્દી’ એ તો તમામ વાર્તાઓના શિરતાજ જેવી સંગ્રહમાં શોભી રહે છે. વાર્તા કરણ છે, પ્રસંગ ઘણો નાનો છે, કથાનક સાવ ટૂંકું છે; છતાં વાંચનાર એ બધું ભૂલી જાય છે. વાર્તા વાંચી રહ્યાં પછી ટ્રાર્ક નવીન જ ભાવ અનુભવવા મળે છે.

બાકી રહેલી ચાર વાર્તાઓ એની શૈલીની રોચક-તામાં જ સારી છે, કથાનકની દૃષ્ટિએ આકર્ષક નથી. એમાંનું ચિત્રણ હેતુપ્રધાન છે પણ એ હેતુ આજે પ્રગટ થતી ઘણી વાર્તાઓમાં જેવા મળતો હોવાથી સામાન્ય થઈ પડવાને કારણે ધ્યાન ખેંચે તેમ નથી.

‘હીરાકણી’ની વાર્તા પુસ્તકનાં ૮૦ પાનાં રોકે છે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી એ રસ જળવી રાખે છે. પણ એ મોહક ઇન્દ્રજાળ જેવી જ છે. ‘ભૂંડારા,’ ‘પૂન-મરી,’ ‘યા નસીબ,’ આ વાર્તાઓના અંત અચાંચર આવ્યા નથી.

વનસ્પતિની વાતો : લેખક : ભાનુપ્રસાદ દેસાઈ, પ્રકાશક : ર. મ. દેસાઈ, ૨૦૮-૧૦ ખેતવાડી મેઘન રોડ, મુંબઈ, કિંમત આના છે.

છ આનાની કિંમતમાં આપણી ભાષામાં મળતું આ પુસ્તક ઘણું સસ્તું કહેવાય. આપણે શાસ્ત્રીય વાચન એટલું વાંચતા નથી કે જેટલું વાર્તાઓ અને નવલો વાંચીએ છીએ એટલે શાસ્ત્રીય વિષયનાં પુસ્તકો પણ આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકતાં નથી. વન-સ્પતિને તો આપણે હર પળે જોઈએ છીએ. એ આપણા જેવું જ એક ચેતન છે એમ સંસ્કારોથી સમજતાં છતાં આપણે એના ઉપર વિચાર કરવા પ્રેરાતા નથી કે આપણી અને એની વચ્ચે શો તફાવત છે.

આ પુસ્તકમાંના ઘણા લેખો સામયિકમાં પ્રગટ થઈ ગયેલ છે છતાં પુસ્તકાકારે એ પ્રગટ થયા તે સારું જ થયું છે. આમાંથી વાચકને સળંગ વિગતો જાણવા મળે છે. લેખક અભ્યાસી છે એટલે એક અભ્યાસીની રીતે સરળ શૈલીએ વિષયને એઓ રસિક બનાવી શક્યા છે.

ફળખાગસજન—લેખક : ભાનુપ્રસાદ દેસાઈ, હોર્ટી-કલ્ચરલ ઓફિસર, “ગાર્ડન કોટેજ” : જમનનગર (કાઠિયાવાડ) કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

મકાનની આબુખાલુ કે વાડાઓમાં નાનો બગીચો બનાવવાનો જેમને શોખ હોય તેમણે આ પુસ્તક સંઘરવું જોઈએ. મોટા વિસ્તારમાં બાગ બનાવવાને પણ આમાં આપેલી સૂચનાઓ અને વિગતો ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે એવી છે.

વનસ્પતિ કેમ વધે છે એની ટૂંક સમજણ આપ્યા પછી આંખા, મોસંખીથી શરૂ કરીને અદાર જેટલાં ફળો કેમ ઉગાડવાં, કેવી જમીનમાં કેવાં હવા-પાણીમાં, ઉગાડવાંમાં શું ધ્યાન રાખવું ઇત્યાદિ વિગતો ઘણી સારી રીતે આપેલ છે. એવી જ વિગત ૩૦થી પણ વધારે જાતનાં શાકભાજીઓ ઉગાડવાં સંબંધે છે. ઉપરાંત ફળો અને કદોમાંથી મુરખ્યા શરૂ થઈ ઇત્યાદિ બનાવવાની રીત પણ આપી છે.

આખુ પુસ્તક ત્રણ ગોળા ઉપર ગણવામાં આવ્યું છે

આમ આ પુસ્તક અનેક રીતે પોતાનું આશ્રય લેતું થયું છે

આપણા આર્થિક પ્રશ્નો-લેખક જનકલાલ જોષી નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ ક્રિ. રૂ. ૧-૦-૦

“અગ્રેજ નહિ જાણનારને આજના આર્થિક વિષયક સમગ્રતા પ્રશ્નોનો ખ્યાન મેળવવા માટે આધુનિક નથી એમ કહી શકાય x x x પુસ્તક અગ્રેજીમાં છાપવામાં આવે તો પણ સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે ચાલી શકે એવું છે

આપણે શા માટે સ્વરાજ્ય મેળવવું જોઈએ એનો જવાબ કેવળ ભાવના પરજ અનુભવનો ગણ્યો નહિ પાલવે આપણી પામે ચોક્કસ પુરાવા હોવા જોઈએ કે પરદેશી સત્તાને કારણે આપણો દેશ આજનો પરાગતિષ્ઠ બનેલો છે આ પુરાવા આકાશમાં અને દાખનાઓ વિના વધુ સારી રીતે આપવાનું બીજું સાધન નથી સામાન્ય વાચક કે વિદ્યાર્થીને માટે આ રીતે આ પુસ્તક મદદગાર છે ઘણી વખત ઘણે દેખણે જુદી જુદી રીતે આપણી આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક અવનતિના આકાશમાં રજૂ થઈ ગયા હોવા છતાં અહીં ફરી ઉતારવાનું મન થાય છે પણ ઇત્તજીય તો એ છે કે એ પુસ્તક પહેલેથી છેલ્લે સુધી આખુ જ વચાચ પુસ્તકની પાછળ આપેલા પરિશિષ્ટો પુસ્તકના સારગ્રહ છે અને ટૂંકામાં સરખામણીના ચોખ્ખા આગ્રહો આપીને વસ્તુને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે

આજનું તો ખામ ધ્યાન બેચી લેશે

બાળમરણ, જૂખમરો, પોપટ, પતંગ જમીન, રેલવેના નૂ મા વિચિત્ર ભેલાવો, વાખાનાઓ, યત્રો, જોના રિના બુ જ સદેનાઈથી ચનાવી શકાય તેવી પરદેશી વસ્તુઓનો ધમાગો, શ્રમ અને ધુન્મદ, વાચ સરોયનું અર્થ

પણ આ ઉપરાંત તો વધુ વધુ વાચના જેવું છે અને જરાય કદાચો ન આવે એવી રીતે એ લખાયેલ છે

સોમાભાષનાં કાવ્યો રચનાર સોમાભાષ ભાવર પ્રકાશક શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર ભાવનગર કિન્નત પાચ અના

શ્રી સોમાભાષનાં કદનાક બાનકાનો આ પહેલા ‘તનમનિયા’માં મગ્ગાર્થ ચૂક્યા છે એમના ગીતોનું ખામ લક્ષણ છે ઉદાત્ત ભાવો અને મુદર રાગો આ ગીતો ઉપરથી જ કહી શકાય કે એઓ દક્ષિણ મૂર્તિની શિક્ષણપદ્ધતિથી રગાયેલા છે બાનશિખર એમનો ગ્રિય વિચર છે

આ નવા સમ્રાટમાં ઘણા કાવ્યો છે, ભાવ અને ગેયતામાં બધા સરસ છે, પણ સોમાભાષ નવા રીધ વવા હાજર નહિ હોય ત્યાં એનો ઉપરોગ ઓઝો નથી, થોડા ‘બાનમંદિરો’ છે કે જેમાં ભારે શી ભરીને સુખિયા મામાપના થોડા બાળકો ભૂ શકે છે ત્યાંના શિક્ષકો કદાચ આ ગીતોને ગાવામાં જોવા શે અને બાળકો એ ગાશે આપણે ત્યાં આ ‘બાનમંદિરો’ કવિતા કેવળાચારી બીજી જાતની નિશાળો છે કે જેમાં એથી અનેકગણા બાળકો ભણે છે, તેમને ગાવા સમજવા અને રાચવામાં આ ગીતો મદદરૂપ નહિ બને કાર્થ ‘નવા શિક્ષણ થી પરિચિત થઈ ગયેલો એ ગીતોને નેત્રકણાની રીતે ગન અને તેમાંથી મદાય કાર્થ દાળ ગાવામાં જેમી જા તો વળી બાળકોને ગીતોના ગાવાનો આસ્વાદ મળી જાય બાકી તો એમ થાય છે કે કાણુ ગાશે ને કાણુ ગનરાગો ૧-કાનચુકે રાગો અધરા પડે એના છે

અને ગીતો સમજવા તો બુ મુશ્કેલ છે અત્યારે માગકા એ ગાય, એ એને કદાચ થઈ જાય અને મોગી ઉમરે એના ભાવોની અસર અનુભવે આ આશા ઉપર આના ગીતોને સત્કારીએ ‘માગ દેવાની દોડની નાની આમા બાળક મિત્રારુ ગુ સમજે? કિશોરો અને ઝુમારો પણ મમજ શકે કે નહિ એ શકાચ છે

ગીતમાં બાળકોની ભાવા નથી-કવિન સીન્ડી આ તો ભાવા છે બાળકોનું હૃદય મોરોઓ સમજે એના ઉદ્દેશથી મોરોઓ માગે આ ગીતો હોય તો ગીતો વણા જ સન્સ છે

બાળકોને ગાવા માટે આપણે જુદી જ નવતનાં ગીતો રચવાં પડશે. એનો નમૂનો આ સંગ્રહમાં જ ‘નવાં ગીતો’ અને ‘હાલરડાં’વાળા વિભાગમાં છે. એમાં સાદા ભાવ છે, સરળ કથન છે અને સહેલા રાગો છે. અંજનિ, ચોપાઈ, છપ્પા, સવૈયા-આ બધા રાગો એની મેળે ગળામાં આવી જાય છે અને છતાં હલકથી ગાઈ પણ શકાય તેવા છે, એટલે બાલમંદિરના શિક્ષકને પણ ગમે. પણ આની ઉપર તો અખત-રાઓ ઘણા થવા જોઈશે.

છતાંય બાલશિક્ષક તરીકે, કવિ તરીકે અને સૌંદર્ય-સાધક તરીકે સોમાભાઈ સફળ થયા છે.

“હું ને બધુ આલ્યાં”

* * *

“હું ને બધુ બેઠાં

ખૂમ ખૂમ ફળ અમે ખાધાં”

આમાં સહકારની ભાવના બાળકોમાં ફળવાય એ દૃષ્ટિ બહુ સરસ રીતે રજૂ થઈ છે. સાથે જ કામ કરવું, સાથે જ આનંદ કરવો-જુદાઈનો ખ્યાલ બાળકોમાં ન પેસી જાય એ માટે આવાં ગીતો આવશ્યક છે.

“એક એક બીજ અમે વાવ્યું”

* * *

એક બીનાં ફળ કેટલાં

ખાઈએ તોય ન ખૂટે તેટલાં”

બીજમાંથી વૃક્ષ કેમ થાય છે એનો પાદાર્થપાક આમ ઘણી સરસ રીતે આપી દેવાય છે. થોડા શબ્દોમાં ‘ફટકું’ બધું શીખવી દેવાય છે.

મારી હૈયાની હોડલી નાની, સાગરાજ ! ધીરા વહો !
એમાં જોજો ભરાય ના પાણી સાગરરાજ ! ધીરા વહો !

(એ આખું ગીત ઘણું જ ભાવવાહી અને સુગેય છે.)

“વાય વેગે સમીર બહાર ચારે દિશે,
રાત અંધારી વાટ મને ના રે દીસે,
ધ્રુવ તારાને જોઈ તોય હાકું,
સાગરરાજ ! ધીરા વહો.”

ગીત ગાતાં ગાતાં તન્મય થઈ જઈએ છીએ. ગાતાં આવડે તો બાળકોને આ ગીત ઘણું જ ગમી જાય.

‘નવાં ગીતો’ વિભાગમાં નવા જન્માનાં ગીતો બધાં જ સરળ, શિક્ષણાત્મક અને સુંદર છે.

“નવો જન્મો ! નવો જન્મો !

નવાં ય દોસ્તો એનાં ગીત.

નવી નિશાળો, નવું ય ભણતર

નવી ય એની સર્વે રીત.”

આખું ગીત સરસ છે. બાળકો કૂચ કદમ કરતાં જાય અને બસ ગાતાં જાય. એવાં જ છે ‘રંટિયો’ ‘હથોડી’ અને ‘દાતરડું.’ ‘સોયની કથા’ તો આમાં સૌથી સરસ લાગે છે.

બાળકોનાં ઉત્સાહ અને શૈર્ષ પાનારાં ગીતોમાં

“ડુંગરાની ધાર, પેલા ડુંગરાની ધાર

ઝટપટ ચઢવા જશું હોજી !”

—અને આવાં બીજાં પણ છે.

“મારી હોડી જાય સૌનાથી આગળ

બચુની પડતી મોડી.”

આમાં મીઠી હરીફાઈ અને સાહસિકતા વિકસાવાનો સુંદર ઉદ્દેશ છે.

‘છોને નાનાં’માં આજ વસ્તુ બીજી રીતે વ્યક્ત થાય છે. ‘લાકુલદ્દતું’ ગીત પણ જરૂરી છે જ.

જુદી જુદી રીતે પશુ, પક્ષીઓ અને ફળપાન, વેલ, ફૂલ ઇત્યાદિનાં લક્ષણો રજૂ કરીને સોમાભાઈએ પોતાની સારી શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે. એમનાં ગીતો હજુ વધુ સફળ બનતાં જશે એવી આશા રાખી શકાય છે. એમને એ કહીએ છીએ કે બાળકોના શિક્ષકને રમણલાલ સોનીનાં ગીતો જેટલાં ફાવ્યાં છે, તેટલાં એમનાં પણ ફાવે એવાં એમનાં ગીતો બને.

ટાંરજન : ભાગ ત્રીજો-પ્રકાશક : દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. કિંમત પાંચ આના

પ્રથમના બે ભાગ જેવો જ રસિક આ ત્રીજો ભાગ પણ બન્યો છે. હવે તો એમ થાય છે કે એક સામટા બધા ભાગો જ બહાર પડી જાય તો ‘કેવું સરસ ! એક બપોટે વાંચી નંખાય. આમ તો ભાઈ, ધીરજ નથી રહેતી. ચા.

આપણા દેશની સ્થિતિ અનુવાદક ડૉ. સાક રજાલ તુ યાદિક ૫ ચિત્રશાળા પ્રેસ, ૧૯૨૬ સ.શીવ પેઠ પૂના કિ આઠ આન.

આ પુસ્તકના મૂળ લેખક સ્વ વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ જીલ્લા છે મજાગજીની ધ તી ઉપર તો આ નામ ધરા ધર નગીતુ છે સાક વર્ષ ઉપર લખેના આ નિમધમા લેખકની પ્રતિભા અને વિકાસ દેખાઈ આવે છે

જે જમાનામા 'બ્રિટિશ ગવર્ન આપણા લના માટે આ યુ છે આપણને સરકારી બનાવવાને મથી રહ્યું છે એની માન્યતા પ્રચરેલી હતી એના જમાનામા શ્રી વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ આ માન્યતા સામે માથું ઢીલ્યું સરકારી નોકરીનું શાંતનામું આપીને છૂટા થયા અને લોખંડગણીની, લોખંડેસાની વિધિવિધ પ્રગતિઓ એક સાથે તારૂં શ્રી 'નિમધમાગા નામનું માર્સિક, ઇસરી' અને 'મગા' નામના વનિકા તથા ચિત્ર શાળા, કિતાબખાનું, ન્યુ ઇન્વીશ સ્કૂલ વગેરે મસ્થાઓ શરૂ કરી અને એ બંનેને મધ્યકે વિકસાવવાની તક મળે એ પહેલાં બત્રીમ વર્ષની જુવાન ઉમરે એમનું અવમાન થયું

'આપણા દેશની સ્થિતિ એ નિમધ સત્તાવીમ વર્ષ સુધી સગમતી જમીમા દુર્ગા નહો મહાસલાની સરકારે એને હમણા મુક્ત કર્યો એમના લખાણોને દ્રાઈકે તેજમના પાળીની ચુનર ઉપમા આપી છે આજે પણ આ પુસ્તક વાચતા ધણ જાણવાનું મળે છે'

ચિનગારી લે 'તુરાળ' પ્ર ઉપમ સાહિત્ય કાર્યાલય ૧૩૮ અકરિયા મસ્જિદ સ્ટ્રી સુબા- કિ એક રૂપિયા

આ પુસ્તકમા લેખકે જુની જુની પદોએ અનુ ભવેના મવેદનોને ઉત્તેજન રો મકયા છે આપો ત્યા આ પ્રકાગ્નુ સાહિત્ય પીરમતાર સ્વ પુતુ દ શુભન હતા પણ એમના લખાણોને જનતા નોટોતી સત્કારી ગળી ચુજરાતે એમના પુસ્તકોની મદદ નહોતી

કરી એવો આલેખ હજી જાઓ છે, ત્યા આ પુસ્તક પ્રગટ થાય છે

અનના વાસ્તવિકતાના અને પ્રગતિના જમાનામા કેવળ કલ્પનાના દોર ઉપર નાખ્યા દરતાર લેખક વાચકના દેયાને ફેટલો રપર્શો શકરો એ એમ માનવ છે ચિનગારીના લેખક મનમા જિંતા તંગોના મિતરા એમ પત્રી એક ચાણુતા જાય છે પણ એમા લેખકના મ પનાવેલવના દર્શને નથી થતા બેશક આ આખા પુસ્તકમા થોડાક આશાપ્રેરક તત્ત્વો પણ છે એ તત્ત્વો છે લેખકનું આહુ અનગ વેગચેતુ વિચારધન અને વસ્તુને જ્ઞૂ કરવાની સમગ સૈવી. લેખકશ્રી ધૂમકેતુના જલમિન્દુ અને રજકણને ઝીણી નગરે જોશે તો પોતાની લખાવમાના નમળા તત્ત્વોને સહેન ઈશી પારખી શકશે

પુસ્તકની જામાળી રૂપમ નામને સાચક બનાવે એની છે

મહાસલાના પ્રમુખો લે સોમાલાલ પટેલ પ્ર સુદર સાહિત્ય પ્રકાશન મદિર, ન્યુ ઇરા રફૂલ ચુબ્બ ૭ કિ એક રૂપિયા

સમાજમે પાનાના આ નાના પુસ્તકમા આપણી મહાસલાના લારાઈ ગયન એમાન અધિવેશનના પિસ્તાનીમ રાષ્ટ્રપતિઓના જીવનચિત્રો સમ્રહાયેના છે

મહામલાને આજની ગિથિતિએ પહોચાતા દરેક રાષ્ટ્રપતિએ કેના કેના ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યો હતા ભાગી ગયેની પ્રગતને જાગૃત પ્રવાને કેવો અથાક પરિશ્રમ ઉઘવવો પડ્યો હતો એ આ જીવનચિત્રો વાચતા દુર્ખાઈ આવે છે

આના પુસ્તકની આપણે ત્યા ધની વહેલી જરૂર હતી આ પુસ્તકથી વિદ્યાર્થીઓની જૂબ કદમ સતો પાશે પુસ્તકમા મહામલાના અધિવેશનો કયા મ્યા અથે લરાયા એ દર્શાવતો એમ નમશે મુખ્યો હોત તો વડુ માતુ હતુ નહી આગતિ વખતે લેખક આ જીશુપ દૂર કરીને પુસ્તકને વડુ ઉપયોગી બનાવશે ફ

વર્ષ ૭ : અંક ૬-૭

જૂન-જુલાઈ : ૧૯૩૮

અ

•

નુ

•

ક

•

મ

ૐ કાર્યાલય

રાણપુર

ક હિયાવાડ : (B. S. Ry.)

ભારતી સાહિત્ય સંઘની પ્રવૃત્તિઓ
અંગ્રજિ ગ્રંથમાળા : નવસર્જન ગ્રંથાવલી : આરોગ્ય ગ્રંથાવલી
નવરચના (માસિક) : નૂતન સા. લંડન : ઊર્મિ (માસિક)

-નવલિકાઓ-

સ્મરણ સળંગે... ૩૮૯

શયનમ ૩૯૫

હોળીનો નશો ૪૦૬

મેરીનાનું પાપ ? ૪૦૯

તીકમ

ખાણિયો ૪૧૩

જંગલનાં

ખચ્ચાં ૪૨૨

કંકુ ડોરી ૪૩૬

ઉગરીફાઇ ૪૪૭

મગર અને

પાડો ૪૬૭

લલામણચિટ્ટી ૪૭૭

શેઠનો સોદાગર ૫૦૫

-સાહિત્ય-ચર્ચા-

સાહિત્ય અને

પ્રગતિ ૪૫૪

સમકાલીન સાહિત્યનું

વિવેચન ૪૭૦

-આંતરરાષ્ટ્રીય લેખો-

મહાયુદ્ધનાં પગરણ ૪૬૨

મહાયુદ્ધ પછી યુરોપનાં

દશ વર્ષ ૪૯૫

નોંધ : આપણી સ્વરાજ્યાત્રા પર

-કાવ્યો-

પ્રદીપ આલોકિ ૩૯૩

કપર ૩૯૩

ઉરપારવાં ૩૯૪

શીદ તું શોધતો ? ૪૦૮

લલે— ૪૩૧

સરાઇ ૪૩૨

ગરીબ ૪૬૩

સમશ્યા ૪૬૧

પ્રિય ધરા ૪૭૬

મારાં ધનમંદિર

સૂતકાર ૪૮૨

જીવનઝહેણું

તેં ફેરવ્યું ! ૪૮૭

નારી ૫૦૪

-લેખો-

માનવીનું સત્ય ૪૮૩

શરચ્ચંદ્રની

ઉપાસના ૪૮૮

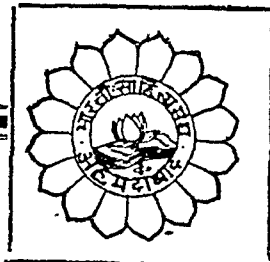
એક પ્રવચન ૫૧૫

-અન્ય સામગ્રી-

સનાતન સત્ય ૪૪૨

મહાન મુસાફરો ૪૫૮

અવલોકન ૫૨૨

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દિનેશ હરિદાસ મોતીવાલા : ૐ કાર્યાલય : રાણપુર
મુદ્રણસ્થાન : સ્વાધીન મુદ્રણાલય : સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

નિવેદન

‘ઊર્મિ’ના અંક આજ સુધી દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે પ્રગટ થાય એવી ગોઠવણ હતી, પરંતુ એથી વિના કારણે ગ્રાહકોને એમ લાગ્યા કરતું હતું કે અંક મોટો થાય છે. એ સ્થિતિ ટાળવા માટે આ બે અંક અમે એક સાથે જ પ્રગટ કર્યા છે. ગયા વર્ષે ‘નવલકથા-અંક’માં બે અંક સાથે કયા પછી ગ્રાહકોના જે અભિપ્રાયો અમે સાંભળ્યા તે ઉપરથી કોઈ પણ અંકો સાથે ન જ કરવા એમ ઠરાવેલું, પરંતુ ઉપરના કારણે એ વિચારમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો છે તે દરેક ગ્રાહક લક્ષમાં લેશે એવી આશા છે.

આ અંકને સમૃદ્ધ કરવા માટે અમે અમારાથી બનતા પ્રયત્નો કર્યા છે, પરંતુ અમારા પાસે સમય એછો હોવાથી અમારી તમામ ગણતરી અમે પાર પાડી શક્યા નથી તેમાં પણ બે બાબતો વિષે તો અહીં ઉલ્લેખ કરવો જ પડે એવું છે; એક તો સામાન્ય રીતે ‘ઊર્મિ’ના લગભગ દરેક અંકનો આરંભ અમે પૂ. કાકા સાહેબના લેખથી કરીએ છીએ તે અમે કરી શક્યા નથી. આ અંકને શોભાવે એવો પૂ. કાકાસાહેબનો એક સુંદર લેખ અમે મેળવી શક્યા હતા. ‘ઊર્મિ’ના લગભગ બાર પાનાંના એ લેખનાં મૂક વખતસર પાછાં ન મળી શકવાથી જ આ અંકમાં એ લેખ નથી આવી શક્યો. એવું જ આ અંકની પહેલી વાર્તા વિષે બન્યું છે. એ વાર્તા અમારે ન છૂટકે અધૂરી રાખવી પડી છે. એ વાર્તા એટલી લાંબી છે કે હવે પછી પણ કદાચ બે અંક સુધી ચાલશે. પૂ. કાકા સાહેબનો લેખ તો હવે આવતા અંકમાં આવશે જ.

છતાં આ અંક આપણે ત્યાં પ્રગટ થતા નવલિકા-અંકો કરતાં કોઈ રીતે ઊતરતો નથી એમ અમારું માનવું છે. અમને વિશ્વાસ છે કે વાચકો અમારી આ માન્યતા સાથે સંમત થશે.

વર્ષ સાતમું]

જૂન-જુલાઈ : ૧૯૩૮

[અંક છ-સાત

રમરણ સળગે.....

શ્રી. સોપાન

‘શીલા.....શીલા ! ક્યાં ગઈ? સાંભળતી નથી? આ કલાકથી ઠન ઠન થયા કરે છે તે!’

શીલા બાબુના ઓરડામાંથી આવી અને કંઈ ગભરાતે ચહેરે બોલી : ‘મોટી બેન.....’

‘શું મોટી બેન? મેં તને કટલી વાર કહ્યું છે કે હું ઘેર હોઉં ત્યારે તારે એ બાબુની બારી બંધ રાખવી? તું નથી બાળતી કે મને.....મને.....’ બાઈના શબ્દો વસુમતી ગળી ગઈ.

‘આ...બંધ કરી દીધી બસ.’ કંઈક રોપમાં બોલી શીલાએ બારી બંધ કરી દીધી. વસુમતીએ બંધ બારી તરફ જોઈને પોતાનું કામ કરવા માંડ્યું. શીલા એના તરફ એક આશ્ચર્યભરી નજર નાખીને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

‘શીલા...!’ થોડીવાર થઈ ત્યાં ફરીને વસુમતીએ ખૂમ પાડી. કંઈક ઇંડોડાતી હોય એમ શીલા નેશમેર આવી, પણ મોટી બેનનું મોં જોતાં એના રોપ શમી ગયો.

‘અહીં બેસ.’ વસુમતીએ ધીમા પ્રેમળ અવાજે એને પાસે બેસવાનું કહ્યું. શીલા બેસી.

‘જે, હું હવે દવાખાને જાઉં છું હો ! તારે એ બારી ઉઘાડી નાંખવી હોય તો ઉઘાડી નાંખજે.’

શીલા એક ક્ષણ મોટી બેન સામે જોઈ રહી. એના હોઠ ઉપર થોડાક શબ્દો રમતાં હોય એવું વસુમતીને લાગ્યું.

‘ મોગી બેન ! ’ શીના નીચુ જોઈને બોલી
‘ તમને ડમ એ મદિર ગમતુ નથી ? ’

વસુમતી આઠુ જોઈ ગઈ શીનાએ ઉપર નજર
કરી ફરી પૂછ્યું ‘ ડમ ગમતુ નથી ? મને નહિ કહો ? ’

‘ કહીશ ’ વસુમતી અત્યંત ધીમેથી બોલી

‘ ક્યારે કહેશો ? ’

‘ તારા લગ્ન પછી ’

‘ મારા લગ્ન પછી ! ’ શીનાએ આશ્ચર્ય પામતા
પૂછ્યું

‘ હા ’

‘ એમ ડમ ? ’

‘ એ પણ તારે જ પ્રેરેશ ’

શીનાએ વધુ ન પૂછ્યું. વસુમતી ત્યાંથી જડીને
દવાખાને જવા લાગી એના ગયા પછી બારણુ મા
જેતા જેતા શીનાએ બારી ઉઘાડી સામે જ ટેકરી
ઉપર જામેનું મદિર કોઈ પ્રિયજનનું લય પ્રતીક
હોય એમ હસી રહ્યું શીના એકી ટમ એની સામે
જોઈ રહી થોડીવાર થઈ ત્યાં સધ્યાની છાયા મદિર
ઉપર પડવા લાગી અને અંધારુ થાય તે પહેલાં ઘીના
દીવાઓના ઝગહળાટ મદિર શોભી જાયું શીના
આનંદ અને ઉત્સુકતાપૂર્વક જોઈ રહી હતી ત્યાં
આસ્તીનો રણકાર થયો તુરત જ એણે ફરી
બારણુમાં જોયું મોગી બેન આવી નહોતી શીવા
એ પ્રેમ કાણુ વિચાર કરી તુરત જ બહાર
નીકળી અને મદિરની ટેકરી ચડવા લાગી એ જ
વખતે મદિરના ઓટના ઉપર જામે જામે યોગેન્દ્ર
હસતો હતો શીનાની નજર એના ઉપર પડતા જ
મણે ટેકરીની જમીન ઉપરથી પગ ઉપાડી લઈ જાડી
જવાનું એને મન થઈ ગયું

શીના ઉપર ચડતી હતી તેમ તેમ આસ્તીનો
રંગ જામતો હતો બીજી બાજુ વસુમતીથી એ આસ્તી
ન ખમાતી હોય એમ એ જોશભેર ધરમા દાખન
થઈ જવાને દવાખાનેથી આવતી હતી એને માનેતું
કે ધરમા જઈને એ શાંતિ પામશે, પણ ધર પાસે

આવતા જ એણે બારણુ ખંધ જોયું એની અંખમાં
સામે યોગેન્દ્ર અને શીના મદિરના ઓટલા ઉપર દેખાય
ન ખમાતું હોય એમ એણે આંખો ઉપર હાથ દબાવ્યો
અને પછી બારણુ ઉઘાડ્યું પરંતુ અદરેખ આસ્તીના
અવાજ ગુંજતો હતો પાછલી બારીમાંથી દીવાન
ઝગહળાટ પણ દેખાતો હતો. વસુમતી ગાડી થઈ
હોય એમ દોડી અને તુરત એણે બારી ખંધ કરી
દીવી અવાજ ખંધ થયો પણ એનો ગુંજાર વાતા
વરણમાંથી ખસતો ન હોય એમ ત્યાંની હવા વસુમતીને
અકળાવવા લાગી

વસુમતી અને શીલા બંને બહેનો હતી આ સંપ્ર
મકાનમાં જ એ બંનેએ છેક બાળપણમાં પિતાનું અને
આજથી સાતે વર્ષ પહેલાં માતાનું મૃત્યુ જોયું હતું
ભાઈ તો હતો જ નહિ અને માકા-મામાના જે સંબંધ
હતા તે નહિ જેવા જ હતા એટલે બંને બહેનો આ
દુનિયામાં એકલી જ હોય એમ રહેતી હતી

વસુમતીની ઉંમર આજે પચ્ચીસ વર્ષની અને
શીનાની ઓગણીસ વર્ષની હતી શીના શિશ્યવ્રતિ
મેળવીને કાલેજમાં અભ્યાસ કરવા જતી અને વસુમતી
એક દવાખાનામાં દાકતરની મદદગાર થઈ ધખખ
જેટલું કમાઈ લેતી બંને બહેનો વચ્ચે અદ્ભુત પ્રેમ
હતો મોગી બેન વસુમતી શીલાની સ્વતંત્રતામાં જરી
પણ બાધક નહોતી પરંતુ શીના મોગી બેનની ઈચ્છા
વિરુદ્ધ કશું કરતી જ નહિ શીના વ્યભાવે સ્મૃતિયાળ
અને સ્નેહાળ હતી અને વસુમતી અત્યંત ગભીર હતી
છતાં એ બંનેની વાતોમાં ને હનનમાં સ્નેહનો સ્પર્શ
ટપક્યા જ મરતો

વસુમતીમાં ગભીરતા તો માતાના મૃત્યુ પછી જ
આવી હતી જો કે પહેલાં તો એ ગભીરતામાં
એ પ્રકારનું ખમીર અને જોમ દેખાતા પરંતુ ત્રણે
વચ્ચે પછી એ પ્રાધાત્યનક બનાવ બન્યો અને
એ ગભીરતાએ શોક, નિગ્રાહ અને પ્રાર્થના મરણિયા
નિગમન સ્વરૂપ લઈ લીધું હતું શીનાને મોગી બેનના
આ પરિવર્તનની ખાસ ખાતર નહોતી પડી મરણ કે
એ સ્વભાવે જ એની ગભીર નહોતી

એ બહેનોની માતાનું નામ સુશીલા હતું. એ બહુ ડુબવાયેલી નહોતી પરંતુ બહુ જ સામાન્ય સ્થિતિમાં ગુજરે કરતાં એ કુટુંબનું જીવન્યારે ખસી ગયું ત્યારે સુશીલાને જીવનની અવનવી અને અટપટી ડુબવણી મળી ગઈ. વસુમતીના પિતા આળીસ રૂપિયામાં એક જગ્યાએ નોકરી કરતા ત્યારે સુશીલાને કાર્થ દિવસ એમ નહોતું થતું કે એ ન હોય તો શું થાય ! પરંતુ પતિના ગયા પછી જ એને ખબર પડી કે એ હતાં એટલે જ ઘરમાં અજવાળું હતું.

સુશીલાના સગા કાકા એ શહેરમાં જ રહેતા હતા અને એમની પાસે લાખેક રૂપિયાની દોલત છે એમ સૌ માનતું હતું. શહેરમાં એમની આખરૂં પણ સારી હતી એટલે સ્નેહ, મમતા કે દયાને કારણે નહિ પણ આખરૂંને કારણે મોટાભાઈના મૃત્યુ પછી એ સુશીલાને અને શીલા-વસુમતીને પોતાને ત્યાં લઈ આવ્યા હતા.

સુશીલા કામની કાયર નહોતી, પરંતુ ઘરના સામાન્ય નોકર-ચાકર કરતાંયે બેઠ સ્થિતિમાં એને રહેવાનું મળતાં એનો જીવ અકળાવા લાગ્યો. દેરાણીના અને દેરના શખ્તેથી એને હમેશાં એવું લાગવા માંડ્યું કે આ કરતાં શેરીના લિખારી બનવું કે લાકડીનો માર ખાતાં ખાતાં રોટલાનું બટકું પામી જતાં કૂતરા જેવા બનવું સારું. સૌથી વધુ આકરૂં તો એને શીલા અને વસુમતી માટે લાગતું હતું. કાકાનાં બાળકાનાં એ બંને બહેનોએ લગભગ રમકડાં જ બનવું પડતું હતું અને સવારથી રાત સુધીમાં કાકીની ગાળો અને મારનો સ્વાદ પણ આખવો પડતો હતો.

સુશીલા જ મહિનાથી વધુ ત્યાં ન રહી શકી. બે કે એની પોતાની સ્થિતિ જ ગળે જીવ આવી ગયાં જેવી થઈ ગઈ હતી, પરંતુ લાખોના વહીવટ કરતા દિવરે જ એક દિવસે એને કહી દીધું કે 'લાલી! મને આખી જિંદગી આમ પોપાશે નહિ. તમારાથી કાર્થ હુન્નર ન થતો હોય તો તમારે ઘરનું

બધું કામકાજ કરવું જોઈએ. આખુની બા માંદી છે તેની પણ તમે દરકાર....' અને એવું ઘણું ઘણું કહ્યું.

સુશીલાએ દિવરના આગ્રહ છતાં પોતાની ચાર રૂપિયાના ભાડાની ઓરડીઓ હજી છોડી નહોતી એટલે ખીજે જ દિવસે દિવરનાં કડવાં વચનો સાંભળતાં સાંભળતાં દેરાણીના કહેવા પ્રમાણે એમના કુળની આખરૂં ઉપર પાણી ફેરવતાં ફેરવતાં સુશીલા પોતાનો સામાન અને બંને દીકરીઓને લઈને ઘેર ચાલી ગઈ.

ઘેર આવ્યા પછી સુશીલાએ એક પછી એક હુન્નર હાથ કરવા માંડ્યા અને એનું ચિમખાઈ જતું જીવન બે દીકરીઓ ઉપર આશા સેવતું સેવતું પ્રકુલ્લ બનવા લાગ્યું.

સુશીલા છેક નાની હતી પરંતુ વસુમતી કંઈક સમજે એવી હતી અને હવે ભણવા પણ જવા લાગી હતી, એટલે અવારનવાર પ્રસંગ શોધીને સુશીલા પોતાના જીવનના અનુભવો એને જણાવતી અને એના બાળ-મગજ ઉપર ઠસાવતી કે 'તારે ખીજું ને કરવું હોય તે કરજે, પરંતુ આખી દુનિયા મેં ફેરવી છે તોયે ઓશિયાળા ન થવું પડે એવી રીતે તું રહેજે.' માતાના શખ્તે ઉપરાંત એમના જીવનમાંથી પણ વસુમતી એ જ પ્રેરણા પીતી હતી. છેક કિશોર અવસ્થાથી એણે વિચારવા માંડ્યું હતું કે 'હું કાર્થ દિવસ કાર્થને આશરે નહિ રહું.'

આ સંસ્કારો ઝીલતાં ઝીલતાં વસુમતી ઉમરે અને જ્ઞાને મોટી થતી હતી. દીકરીઓની તમામ આશાઓ પૂરી કરતી કરતી સુશીલા વયમાં તો સાના નેટલું જ વધતી હતી, પરંતુ એનું શરીર ક્ષીણ થવા માંડ્યું હતું. સૌભાગ્ય-અવસ્થાની કામગીરી તો ક્યારની કરમાઈ ગઈ હતી પરંતુ કંઈ જીવનની દૃઢતા અને કોરેસતા પણ હવે ખળભળવા લાગી હતી.

આમ છતાં સુશીલાએ ઘણાં વર્ષો ખેંચ્યાં. દીકરીઓને નાનપણમાં દૂધ પાઈને ઉછેરી હતી. હવે મોટપણમાં પોતાનું ને હતું તે-હૃદયનું લોહી અને દેહનો પરસેવો-નિયોવીને એમને ઉછેરવા માંડી હતી.

વસુમતી અને સીના માતાના ક્ષીણ થતા તેજ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થયે જતા હોય એમ તેજસ્વી અને બળવાન થતા જતા હતા.

અતે એક દિવસે લગભગ એક મહિનાની પથારી બોગીને એ ધર્માથી સુશીના ચાલી ગઈ એ ગઈ ત્યારે વસુમતી મેટ્રી પાસ થઈને ડાનેજમા જવાની તૈયારી કરી રહી હતી સુશીનાને જ્યારે ખાતરી જ થઈ કે આ પથારીમાંથી પેતે હવે નહિ હોય ત્યારે એણે એકલી વસુમતીને પોતાને પડખે બેલાઈને ત્રૂક શબ્દોમા કહ્યું હતું 'હું હવે જાઉં છું મેં આટલા વરસ તને જે કહ્યું છે તે જીવનમા ઉતારજો હવે અભ્યાસ છોડી દઈને સીનાને ભણાવજો અને મેં તને જે શીખવ્યું છે તે તું એને શીખવજો અને જ્યારે લગ્ન કરવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે તને અનુકૂળ સ્થળ શોધી લેજો, પરંતુ ત્યારે જ નતે કમાવાનું છોડીશ નહિ'

પ્રમોદકુમાર અને ભૂપેન્દ્ર ગાઢ મિત્રો હતા વસુમતીના ઘરની સામે જ પ્રમોદકુમારનો બગેલો હતો અને ભૂપેન્દ્ર પણ પોતાને ટાંલેજ નજીક પડે એટલા માટે છેલ્લા એક વરસથી ત્યાં જ રહેતો હતો સુશીનાના મૃત્યુ પહેલાં વસુમતીના કુટુંબ વિશે આ બંને મિત્રોએ ઘસતો વડીનો પામથી સહાનુભૂતિપૂર્વક પરિચય મેળવ્યો હતો, પરંતુ સુશીનાના ગયા પછી પ્રમોદની બા અચારનવાર વસુમતીને પોતાને ત્યાં બોનાવતી અને આશ્વાસન આપતી એથી એ પરિચય પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ પામવા લાગ્યો હતો.

પ્રમોદ 'વનરાજનો' પુત્ર હતો અને એનું કુટુંબ એ શહેરમા છેલ્લા ત્રીસ વરસ થયા રહેતું હતું ભૂપેન્દ્ર પ્રમોદના પ્રમાણમા સામાન્ય સ્થિતિના કુટુંબનો હતો એનું કુટુંબ નજીબના એક કરગામા રહેતું પેતે અભ્યાસને ખાતર જ અહીં આવીને વસ્યો હતો વસુમતી સાથે એ પણ પ્રમોદના નેટલે જ પરિચયમા આવવા લાગ્યો હતો.

પરિચયનો પ્રારંભ થયો ત્યારે બંને પરિચયો મગ્ન જ લાગતા હતા અને માથે માથે તદ્દન

અહેતુક પણ લાગતા હતા પરંતુ જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ પ્રમોદનું ધરવસુમતીના આશ્રમનું અને આશ્વાસનનું સ્થાન બનેવા લાગ્યું હતું પ્રમોદના માતાપિતા ઉદાર દિલના હતા એમણે કોઈ ખર્ચ માટે વસુમતીને તદ્દન નિશ્ચિત રહેવા કહ્યું હતું પરંતુ વસુમતીનો તો દૃઢ નિશ્ચય હતો કે એ રીતે રહેતું જ નહિ એટલે છેવટે પ્રમોદના પિતાએ પોતાની ભનામણથી એક ડોક્ટર-મિત્રને ત્યાં વસુમતીને મદદ નીચ તરીકે રાખી દીધી હતી વસુમતી કાર્યકુશળ હતી એટલે થોડા જ સમયમા એણે પોતાના કૌશલથી ડોક્ટરનું મન જીતી લીધું હતું.

પ્રમોદ સસ્કારી અને રસિક જુવાન હતો ભૂપેન્દ્ર સસ્કારી તો હતો જ પરંતુ જેમ જેમ વસુમતીને પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ પ્રમોદના નેટની એનામા રમિકતા નથી એની ખબર પડતી ગઈ બહુ સદાજ ભાવે શરૂ થયેલી ઓળખાણ ધીમે ધીમે મૈત્રીનું સ્વરૂપ પામવા લાગી હતી અને તેમણે વસુમતી અને પ્રમોદ એકબેક પ્રત્યે કંઈક વિશેષ વેગથી આવી રહ્યા હતા.

પ્રમોદ કે ભૂપેન્દ્ર બાળક નહોતા અને વસુમતી પણ આકર્ષણના તત્ત્વોને સમજતી હતી એને ઓળખાણે જેવું મૈત્રીનું સ્વરૂપ લીધું અને સહાનુભૂતિનો ભાવ મમતાનું રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો ત્યાં એ ત્રણેય મિત્રો એક નવીન વસ્તુના આવિર્ભાવને જોઈ શક્યા એમની મૈત્રીમા એક સુદર અને સુમધુર બીજા રેપાવા લાગ્યું છે એનું સમજતા એમને વાર ન લાગી અને જેવી એ સમજણ સ્પષ્ટ થતા લાગી તેમ જ વસુમતીની લાગણી ભૂપેન્દ્ર તરફથી પાછી વળીને કંઈક અસામાન્ય વેગથી પ્રમોદ તરફ દગતા લાગી પ્રમોદને એ લાગણી સુખના હતી એટલે કંઈ અલભ્ય વસ્તુની પ્રતિ થતી હોય એમ એ પ્રકૃત બનવા લાગ્યો ભૂપેન્દ્ર પણ પોતાની સ્થિતિ સમજી ગયો એનું હૃદય ખૂબ ખૂબ પ્રેમાર્પિત થઈ વસ્તુનો સ્પર્શ અનુભવ થા પિતા પાછું વળતું હતું તેવું મગ્ન મમજવામા એને વાર ન લાગી વસુમતી પ્રત્યે (અનુમધાન ૫૪ પૃષ્ઠ ૩૩)

પ્રદીપ આલોકે

અંધારું થયું છે ભાઈ દીપક લઈ લે સાથે
મંઝીલ છે દૂર દૂર જવું છે આગે આગે :
ખૂટ્યું હોય તેલ, ભરી લે કોડિયું, ખંખેરી લે વાટ
જવાનું છે દૂર પથ ભારી વિકટ છે.

ભલે તારલિયા લાખ લાખ આકાશે ટમકે
એની શ્રદ્ધાએ જઈશ માળાપુ, અંધારું આવે :
તારા દીપઆલોકે પગલાં માંડતો માંડતો
જાળે ધીમે ધીમે મારગે તેજ પાથરતો :

તારા મારગે આવશે ખાડા ટેકરા
આવશે ઝાડી, જંગલ, પર્વતો ગિહામણા
ડરતો ના પગ મકાળે ધીમે ધીમે.

તારા મારગે આવશે ફૂલ રજનીગંધા
એના છોડવાને પાંગરવા દેજે.
કોઈ અન્ય પ્રવાસી કાજ સુગંધી રહેવા દેજે.

અંધારું થયું છે ભાઈ દીપક લઈ લે સાથે
ઘડીએ ઘડીએ તારા પ્રદીપની સંભાળ તું લેજે
ખળેલ એ વાટપરે કદી મોગરો જામે
ખંખેરી નાખજે ધીમે,

તારા પથે પથે પાથરતો તેજ જાળે આગે આગે
મંઝીલ છે દૂર યાત્રી ! પથ ભારી વિકટ છે.

સુરેશ ગાંધી

કે બે ૨

મને કબરની અદ્ભુત મનમોહિની અંખના
શિલા-અજબ ભૂતકાલ-સ્મૃતિસ્વપ્ન મૂંગી શિલા
નહિ અમરવારિ પ્રાણુભર ગાન છંકારતાં
અનાદિ ઉરનો પ્રવાહ અભિષેકતાં, કુદ્રતા
ખને વિધિ તાણી છટા, અકલ-મૌન-શોભા શિલા-
તાણાં સ્વર્ગપમાં ક્ષણેક વધુ થોભવા અંખના !

કહોંક અધપંથમાં ભળકડું થતાં આવતાં
સદા સુકલ વોંકળે અચર આંખરાંથી ભર્યાં,
બળેભલ, વગડા તણાં પશુ, કરી સુતેલાં ન્યહાં,
પ્રશાન્તિ જલ ભેદતાં ખડખડી, મરેલાં ઉરે
હૈવંત પડધા મુસાફિર અનંત આત્મા તણા
બખર્વો સરતાં ઉચ્ચત્ત સુદ્ધર ગાડાં જતાં.
તહોં હૈવનને તટે હૈવનથીય છાનાં પડયાં
ઘડી વધુ રહી જવા સ્મૃતિસમાન કો' અંખના !

સ્વપ્નસ્થ

ઉરપારવાં

: યોગિની વૃત્ત :

૧

“મન શી વિધ વારવાં” સખી !
ઉચરે ઉરપારવાં, સખી
વિકલી વિકલી વિષાદમાં,
દિનરાત બિચારવાં, સખી,
ઉચરે ઉરપારવાં સખી !

૨

પિયુષીક બહાવરી અલી,
અતિ નાચુક ભાગ્યની, ભલી,
સુદુરંત વિપત્તિના પથે
યગલાં ક્યમ ધારવાં સખી !
ઉચરે ઉરપારવાં, સખી.

૩

ન ખમાય ખમાય ખેદ ના,
મુજ તેમ તહારી વેદના :
પડી એકલાં જ એકલાં
નયને જળ સારવાં, સખી !
ઉચરે ઉરપારવાં, સખી,

૪

સુખના દિન સાંભરે, છતાં ?
કરવી શીય તેની વારતા ?
શ્રમ સેવી વિઠારતા વ્યથા,
બળતાં દિલ ઠારવાં, સખી :
ઉચરે ઉરપારવાં, સખી.

૫

જન બંકે અતંકને ભજે,
પરઓથ, પરાશ્રયે તજે;
વણસ્યા નિજ હાથ કાજ તે
નિજ હાથ સુધારવા, સખી :
ઉચરે ઉરપારવાં, સખી.

પતીલ

શબ્દનમ

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

તે દિવસે રવિવાર હતો. પાંચ વાગે હું મારા મિત્રને ઘેરથી પાછો ફર્યો. ઘેર આવીને જોઉં તો શબ્દનમ મારે માટે નાસ્તો તૈયાર કરી રહી હતી. તેનો એ સ્વભાવ જ છે કે મને જોતાં વેંત તે આનંદથી પ્રપ્ત્વિલિત થઈ જાય છે. હૃદયનો તમામ પ્રેમ એકઠો થઈને તેની આંખમાંથી ડોલ્ફિન ક્રે છે. અને પછી હસીને મને આવકાર આપે છે “આવી ગયા ?”

હમેશની ટેવ મુજબ આજે પણ તેણે મને પૂછ્યું “આવી ગયા?” પણ આજે હોઠમાં મીઠું હાસ્ય નહોતું, આંખમાં ઉલ્લાસ નહોતો કે કંઠમાં આનંદનો કિલ્લોલ નહોતો. હું તેના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. દુઃખથી ઘેરાયેલી આંખોમાં આનંદનું એક પણ નિશાન ન હતું. પલકા સૂટી અને સૂઝેલી હતી. તરત જ ખચર પડી ગઈ કે શબ્દનમ થોડા વખત પહેલાં રહી હતી. તેનાં રડવાનાં કારણો એ જ હોઈ શકે, કાં તો ગફરે તેને સતાવી હોય કાં બાળકની યાદ. શબ્દનમને દુઃખી થતી જોતાં જ મારા હૃદય પર કારમો આઘાત લાગે છે. મારા સારાથે જીવન દરમિયાન હમેશાં એક ઊંડી ઇચ્છા અચૂક રહી છે કે શબ્દનમને જ્યારે પણ દેખું ત્યારે હસતી જ દેખું અને આ ઇચ્છાની પૂર્તિને માટે જે કિંમત આપવી પડે તે ખુશીથી આપું. પણ હું એ ઇચ્છાપૂર્તિની કિંમત ચુકાવવા યોગ્ય કદી પણ થઈ શક્યો નથી અને ભવિષ્યમાં પણ થઈ શકીશ કે કેમ તેની શંકા રહે છે!

શબ્દનમની આવી સ્થિતિ જોઈને મને દયા આવી. ઇચ્છા થઈ કે તેને પકડીને હૃદય સાથે લગાવીને પૂછું શબ્દનમ! વહાલી ‘શબ્દનમ, તને શું થયું છે?’ પણ એ વખતે હું ચૂપ રહ્યો અને એ પણ પોતાનાં કામમાં ગૂંથાઈ ગઈ.

હાથપગ ઘોઈને જ્યારે હું ખુરશી ઉપર બેઠો ત્યારે શબ્દનમે નાસ્તાની રકાબી ટેબલ ઉપર મૂકી. પણ એ વખતે મને નહોતી નાસ્તો કરવાની ઇચ્છા કે નહોતી પાણી પીવાની. મારા મનમાં એક જ વસ્તુ ઘોળાઈ રહી હતી. શબ્દનમના દુઃખનું કારણ શી રીતે શોધવું કે શી રીતે તેને આશ્વાસન આપવું? મેં તેને કહ્યું “કમ, તું નહિ ખા ? તારા માટે પણ નાસ્તો લાવ આજે તો આપણે બંને સાથે જ ખાઈએ.”

જ્યારે જ્યારે હું શબ્દનમને ગમગીન જોઉં છું ત્યારે ત્યારે આ જ ઉપાય અજમાવું છું. અને ખીજ જ પળે તેના મ્લાન થયેલા મુખની ઉદાસીનતા ઊડી જાય છે. થોડી જ વારમાં તેના ચહેરા ઉલ્લાસથી ખીલી ઊઠે છે. પણ આજે શબ્દનમ ખૂબ ઉદાસ હતી. આટલી યંબી ઉદાસીન આજ પહેલાં તે કદી નહોતી દેખાણી. તે મારા તરફ એક શુષ્ક દષ્ટિ ફેંકીને બોલી.

“તમે નાસ્તો કરી લ્યો આજે મને નહિ લાવે”

“કેમ નહિ લાવે ?”

‘તમને તો ખમ છદ જ કરનાની દેવ પડી ગઈ છે એટલુ કહીને શમનમ ઊભી થતા ગઈ કે તરત જ મે તેનો હાથ પકડ્યો

‘હીક તુ નહિ ખા તો હુ પણ નહિ ખાઉ, પણ જાય છે ક્યા ? ખેસ, ખેચાર મીઠી વાતો તો સલજાવ પેટની ભૂખ ન મરે તો કઈ નહિ હૃદયની તો મરે ?’ આટલુ કહીને હુ સહેજ હસ્યો

શમનમે મારી તરફ જોયુ તેના પરવાળા જેવા સુદર હોઠ ઉપર હમેશ મુગ્ધ સ્વાભાવિક હાસ્ય ખીંચી બિંદુ અને પછી તરત જ તેની આંખોમા જળજળિયાં આવી ગયા ને ટપ ટપ આસુના બિંદુઓ પડવા લાગ્યા ‘શમનમ’ તેના ખભા ઉપર એક હાથ મૂકી ખીંજા હાથે તેની આંખો ટહોંતા મે પૂછયુ,

“ તને થયુ છે શુ ? આટલુ બધુ રડવાનુ કઈ કારણ ? ”

શમનમની આખમાથી વહેતો અશ્રુપ્રવાહ એથી તો વધના લાગ્યો અને તે દૂસકા ભરવા લાગી

‘ગાડી’ મે તેને વધારે નજીક ખેચી, તેના વાસા ઉપર હાથ ફેરવતા કહ્યુ “હુ ખેમ આટલો અફસોસ ! તારુ હૃદય એટલુ સરતુ નથી કે આંખો વારે થઈને આસુરૂપે વ્યર્થ મહાર નીકળી જવા દઉ તારાં આસુ મારા હૃદય ઉપર ગોળીનુ કામ કરે છે શમનમ, વહાલી, કહે કહે, તુ આમ શા માટે રડી રહી છો ! તારા આસુઓ મારાથી જોવાતા નથી !’

શમનમ પોતાના છેડા વતી આંખો લૂછતી લૂછતી રુધાવને કંઠે બોલી ‘કિસ્મત રહાવે છે એટલે રડુ છુ મે ગફૂર માટે જ શુ નથી કયુ , પણ દુનિયાનો દરતૂર જ એવો છે કે ઉપમાગ ઉપર પણ અપકાર કરવો પડે હવે થનાડુ હતુ એ તો થઈ ગયુ મારુ નામ ! નામ થઇ ચૂકયુ આટલુ કરીને તેણે એક લામા િસ્સામો નાખ્યો અને ખુસ્સી ઉપર બેઠી ગઈ

ગફૂર મારો સગો નાનો ભાઈ થાય જ્યારે તે માત્ર આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે જ અમારાં મામાપ ગુજરી ગયા હતા એટલા વખતમા શમનમ પણ મે આળકની માતા બની ચૂકી હતી પણ કમનસીમે તેની ગોદ ખાલી જ રહી એથી હમેશા તે ખુદાએ અપેક્ષા બહાલમોયા આળકાને યાદ કરીને મહાન્યથા અનુભવી હતી તેના હૃદયમા ‘માતાની મમતા’ નામની જે દોહલત પડી હતી તેનો કોઈ હકકદાર નહેતે આવી યસ્તિથિમા ન્યારે શમનમને માનાપના વિશે ગથી તરફડતો ગફૂર મન્યો ત્યારે તેણે પોતાના દિની તમામ દોહલત તેના ઉપર ન્યોઝાવર કરી દીધી જો તે અબોધ આળક પોતાનો જ સગો દીકરો હોય તેમ શમનમે તેને છાતી સાથે લગાવી દીધો આમ શમનમ ગફૂરની મા બની ગફૂર તેની આંખોનો તારો બન્યો

એ પડી પણ કુટલીયે વાર શમનમનો બોલો ખૂદા આળકા આન્યા અને ગયા પણ ગફૂરનુ મો જોત જોતા શમનમે આ હૃદયવિદારક આધાતો સહ કર્યા ત્યાર પછી દિનપ્રતિદિન તેના મનમા એ ખ્યાલ દઢ થતો ગયો કે ‘ખુદાએ ગફૂરના રૂપમા જ મને એકનો એક લાડકવાયો લાલ આપ્યો છે’ અતુ પરિણામ એ આન્યુ કે ગફૂરે જ શમનમનો તમમ પ્રેમ છતી લીધો હવે તો તે મારા કરતા ગફૂરની ઘણી વધારે ચિતા કરતી ગફૂરનુ જરા સરખુ માથુ દુખતુ તો શમનમનો પ્રાણ ફફડી બઠતો અને ગફૂર પ્રત્યે હુ જરાયે બેદરકાર રહેતો તો તે ખૂમ મળતરા કરતી ને મને કહેતી “ગફૂરનુ આટલુ ધ્યાન હુ રાખુ છુ એ તમને નહિ ગમતુ હોય જુઓને ગફૂર મિયારો બેચેન રહે છે ક્યારની હુ ચિતા કરી રહી છુ અને તમને તો જાણે કાંઈ ફિકર જ નહિ જાઓ, ગલી ડોકરને જોલાવી લાવો ”

શમનમના આવી જાતના લાડકાડે ગફૂરને એક નબરનો છદ્દી, મૂઠ અને રખકુ મનાવી દીધો તે હવે અભ્યાસમા હવ ચોરતો, વારવાર પૈસા માગતો અને લુચ્ચા બદમામોની સાથે કોણુ જાણે ક્યારે આધડો આમ છતા હુ કોઈવાર તેની ઉપર નારાજ થતો

અથવા તેને શિક્ષા કરતો કે તરત જ શબ્દનમ વચમાં કુદી પડતી અને મને સંભળાવવા માંડતી. “વાહ છોકરાને તે કાંઈ આમ કાંઈ ધમકાવતું હશે! મને તમારી આ રીત જરાયે નથી ગમતી. હજી એ બિચારો નાનો બાળક શું સમજે? જ્યારે મોટા થશે ત્યારે એની મેળે અછલ આવશે ને હોશિયાર થઈ જશે”

હું નાઉમેદ થઈને કહેતો “શબ્દનમ, ખુદાને ખાતર તો જરા વિચાર કર. તારા આ લાડકાડ, તેને બર-બાદ કરી રહ્યા છે. તને માત્ર તેને લાડ લડાવતાં આવડે છે એ સિવાય તેની પ્રત્યે તારી બીજી કાંઈ ફરજ બરજ છે કે નહિ? તે ભણશે નહિ તો શું, ભીખ માગશે? બદમાસ છોકરાઓની સંગતથી તો એનામાં દુનિયાભરના બધા ય અવગુણો આવવાના.”

જ્યારે શબ્દનમને આનો ઉત્તર ન સૂઝતો ત્યારે તરત જ તે હમેશની અન્યથ દલીલનો આશરો લેતી. “તમને તે કાંઈ ખબર પડે છે કે નહિ? ભલેને આપણે તેને ખૂબ આરામથી રાખીએ, હજાર જાતની સગવડો તેને પૂરી પાડીએ, કંઈ કમીના ન રાખીએ છતાંયે તે જો જરાકે દુઃખી થયો કે દુનિયા વાતો કરશે ‘જુઓને, બિચારો નમાયો ને નખાપો છે! ભાઈ ભાભી પોતાના સુખની આડે તેની જરાયે ફિકર કરે છે!’ એ વખતે મારે તો નીચાજોઈ થાય.”

હું તેની આ દલીલ સામે લાચાર થઈને કહેતો “હીક શબ્દનમ, તને હીક લાગે એમ કર. એનાં તોફાનનાં કડવાં ફળ તારે ભોગવવાં પડવાનાં છે.”

“સારું.” બલા ટળી જાણી શબ્દનમ મરક મરક હસતી જવાબ દેતી “હું ભોગવી લઈશ, એમાં તમારે કાંઈ છે?”

જેમ જેમ ગફૂર મોટો થતો ગયો તેમ તેમ બધા અવગુણોમાં પ્રેરો થતો ગયો. હવે તો તે હમેશાં શબ્દનમ સાથે કાંઈને કાંઈ ઝઘડો ભેલો કરતો. તેનું ખીસાખર્ચ પણ દિવસે દિવસે વધવા માંડ્યું. ક્યારેક ક્યારેક એ શબ્દનમ પાસે કાલાવાલા કરતો, કાંઈ કાંઈ વાર લડતો

ઝઘડતો, કાંઈવાર રિસાઈ જતો કે બિમારીનો ડોળ કરતો, અને કંટલીક વાર તો દિવસો સુધી ઘેર ન આવતો—ક્યાંયે ગેબ થઈ જતો.

એક દિવસ મેં શબ્દનમને કહ્યું. “આ તારા લાડ-કાના હુન્નર દેખ. કહેતી-તીને કે મોટો થશે ત્યારે આપોઆપ હોશિયારી આવી જશે! લે જો હવે બહુ હોશિયારી આવી ગઈ!”

શબ્દનમ ગર્વથી બોલી “મારુ બાળક મારા પાસે લાડ ન કરે તો ફાની પાસે કરે? મારી સાથે તકરાર નહિ કરે તો શું ગામ સાથે તકરાર કરવા જશે? રિસાય છે તો મારી સાથે, કાંઈ તમારી સાથે થોડો રિસાય છે?” શબ્દનમ ગફૂરનાં અવગુણો તથા તોફાની કાર્યોથી એટલી રાજી થતી!

એમ કરતાં કરતાં ગફૂર મેટ્રીક પાસ થઈ ગયો. હવે તો કાંઈ સાધારણ નોકરી મેળવતાં તેને કાંઈ મુશ્કેલી આવે એમ નહોતું. મેં પણ થોડોક પ્રયાસ કર્યો અને ગફૂરને સુધરાઈ ખાતામાં ત્રીસ રૂપિયાના પગારથી કારકુનની નોકરી મળી ગઈ. શબ્દનમ તો ફૂલી સમાય નહિ. તેમા વળી જે દિવસે ગફૂર તેના હાથમાં દસ દસ રૂપિયાની ત્રણ નોટો મૂકી ત્યારે તો જાણે શબ્દનમને સાક્ષાત્ સ્વર્ગ મળી ગયું. તે મારી આગળ આવીને ગર્વથી અછડ થઈને બોલી “હું નહોતી કહેતી કે ગફૂર મોટો થશે એટલે એની મેળે હોશિયાર થઈ જશે. દુનિયાનો કાયદો જ એવો છે. જેમ જેમ માણસની ઉંમર વધે તેમ તેમ તેની અછલ પણ વધે. આ જુઓ તેની કમાણીના રૂપિયા. હવે તે સમજણો થયો છે. કમાવા પણ માંડ્યો છે. મારી સમજણ પ્રમાણે તો તેને વીસમું વરસ ચાલે છે. હવે તેનાં લગ્ન કરી નાખવાં જોઈએ.”

એ વખતે શબ્દનમ સુખમાં ગરકાવ થઈ ગઈ હતી. મને લાગ્યું કે તેને સુખની મજા લૂંટવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે. અને મારે માટે તો ચૂપ રહેવું જ વાજબી છે. પણ એ દિવસથી જ ગફૂરનાં લગ્ન કરવાની ધૂન તેના ઉપર ચડી બેઠી. તક મળતાં તે એ

જ વાત કરતી “ગફૂરના લગ્ન થઈ ગયા હોત તો વહુ વગમા આવત અને હું ઘરની જ જગમગથી છૂટત”

મે તેને ઘણીયે વાર સમજાવી “શમનમ, ગફૂરને નોકરી તો જરૂર મળી ગઈ છે પણ તેની ચાલ-ચલગત જોતા પાસે જોઈને ઘરમા લાવવાની મારી હિમત ચાલતી નથી એ આવીને ક્યાંક દુખી થાય તો આપણને નકામી મુશ્કેલીમત જોવી થાય તારે ઘરનાં કામકાજની જ જગમગથી છૂટવું છે પણ મને નથી લાગતું કે તારી એ હોશ પૂરી થાય લગન કર્યા પછી કદાચ છ મહિનામા જ ગફૂર જુદો થઈ જશે”

પણ શમનમની પામે તો આ વાતોનો કેવળ એક જ જવાબ હતો “નહિ મારે ગફૂર કંઈ એવો નથી તે આપણાથી કદી પણ જુદો નહિ થાય આજી રહી વર્તણૂકની વાત એ તો લગન પછી એને પોતાને જ શરમ લાગશે ને ગદ્દા-પચ્છીશીના કામ છોડી દેશે વળી એ આપણી સાથે રહે કે ન રહે તોયે તેને પરણાવવો તો જોશે જ, એમા કાંઈ છૂટકા છે ! નહિ તો દુનિયા મેણા મારશે કે ઘરમા જીવાન ભાઈ હજી વધી બેઠો છે”

એમા તો જરાયે શક નથી કે દુનિયાને નિદા કરતા બરાબર આવડે છે માણુમનો હેતુ ગમે તેમ્લો ઉદાત્ત હોય-જગત તો તેની નિદા જ કરવાતું ગમે તેવા સારા માણુસના પણ તે એકા કાઢવાની દુનિયાની આ રીત જોઈને મોટા પડિતો ધ્રુજી જાય છે એમના વિચારો અને આદર્શો ઢીલા પડી જાય છે અને લોકાપવાદની તત્ત્વવાર આગળ પોતાનું માથું ઝુકાવે છે એક દિવસ શમનમે કહ્યું “આજે થોડી પાડોશજી આવી હતી વાતમા ને વાતમા તેમજો મને સલળાવ્યું ‘જીવાન દેરના હજી લગનેય નથી કર્યા ! આ તો બહુ ખોટું કે’વાય’ હું તો શરમની મારી નીચું જોઈ ગઈ મને મરવા જેવું થયું પણ તમે તો મારી વાત જ સાલ જતા નથી” આટલું કહીને શમનમ રિસાઈ ગઈ

થોડોક વિચાર કરીને મે જવાબ આપ્યો “ગફૂરના લગન તો ઘણાય કરીએ, પણ હમણા રૂપિયા ક્યા છે ?”

“રૂપિયાની ફિકર શું કામ કરે છે ? ત્રણસો રૂપિયા હું આપીશ પછી છે કાંઈ ?” શમનમ ઉમ-ગમા આવી ને બોલી

મે આશ્ચર્યચકિત થાને શમનમની તરફ જોયું એના શેમશેમમા આનંદ વ્યાપી ગયો હતો મનમા ને મનમા હું વિચાર કરવા લાગ્યો શમનમ પણ અજમ લાગે છે ! ગફૂર ઉપરની મમતાએ તેને ઘેલી કરી મૂકી છે કેટલી મુશ્કેલીમા, ડાણુ જાણે કેટલાયે દિવસો સુધીમા તેણે આ મૂડી એકરી કરી હશે ! આજે એ બધા રૂપિયા ગફૂર માટે ઉઠાવી દેવા તે તૈયાર થઈ ગઈ છે ! ગફૂર કેટલો નસીમદાર-આવી મજાની લાભી મળી

“કેમ શું વિચાર કરે છે ?” મને ચૂપ જોઈને શમનમે કહ્યું.

“એમ જ ને કે ત્રણસો રૂપિયામા શું થવાનું ? મારી પાસે ઘણાય ધરણાગાહા છે આવે ટાણે કામ નહિ આવે તો ક્યારે આવશે ?”

આખરે ગફૂરના લગ્ન ખૂબ ધામધૂમથી થયા શમનમે છુટ્ટે હાથે પૈસા વેચ્યા

વહુ ઘેર આવી એટલે એ તો ન્યાલ થઈ ગઈ વહુ ઉપર એણે બધું હેત આપ્યું કે તેણે પોતાના બધા જ ધરણા તેને આપી દીધા તે દિવસથી શમનમ એવીએ ક્યાંક આનંદમા મસ્ત રહેતી કાંઈ ઓર ખુમારી અનુભવતી. તે જમીનથી એક વેત અદ્દર ચાલતી ખેલતી તો એણે લાગતું કે કાંઈ પહાડી ઝરણાનો મસ્ત પ્રવાહ સુરિલો નાદ કાઢી રહ્યો હોય ! જ્યારે જીવો ત્યારે કંઈ ને કંઈ મનસુના ઘણી હોય અને પાગલની પેઠે બોલી જાય “કાલે આમ કરીશ ને તેમ કરીશ”

(૩)

ગફૂરની વહુને ઘેર આવ્યા આજ બારમો દિવસ થયો ને એટલા થોડા સમયમાં જ શમનમની આનંદની મસ્તી મહાશોકમા ફેરવાઈ ગઈ જે અભિપ્રાયોને તે આટલા વરસોથી પોષતી આવી હતી તેણે આજે

આટલી ખરાબ રીતે ખૂન થયું. સાચી વાત તો એ છે કે આ સંસારમાં શબ્દનમ તો શું પણ લલલલા માણસને પણ બધી અભિલાષાઓ પૂરી નથી થઈ શકતી. જો એમ જ હોત તો સંસારનું નામ સંસાર નહિ પણ ખીજું જ કંઈ હોત. જ્યારે શબ્દનમના મુખેથી મેં એમ સાંભળ્યું કે ‘હવે તો હું બદનામ થઈ ગઈ’ ત્યારે પ્રથમ તો હું ચોટી ઊઠ્યો. મને કંઈ સમજ ન પડી એટલે તેને પૂછ્યું. “શબ્દનમ, તું બદનામ શી રીતે થઈ ચૂકી ? ગફરને માટે તેં જે કંઈ કર્યું છે એટલું તો સગી મા પણ ન કરે.”

“જવા દો એ વાત. હવે તમે તારતો કરો; હું પણ મારા માટે કાંઈક લાવું છું.” શબ્દનમ ઊભી થઈ.

“નહિ શબ્દનમ” મેં તેને ખુરશી ઉપર બેસારીને કહ્યું.

“તારા આ દુઃખનું કારણ કંઈ જેવું તેવું નથી લાગતું. ગફરે તને ક્યારે નથી સતાવ્યો ? પણ મેં તને આટલી હદ સુધી ગમગીન થતાં નથી જોઈ. જરૂર આજે તારા હૃદયના મર્મસ્થળ પર ચોટ લાગી છે. જો તને મારા ઉપર ખરેખર પ્રેમ હોય તો સાચી વાત કહી દે.”

“મારી જીવનનૈયાના નાવિક ! વહાલા” મારા ખભા ઉપર માથું ઢાળીને આંખોમાંથી આંસુ વહાવતી તે બોલી “તમારી વાત ખરી છે. ખરેખર આજે મારા હૃદયમાં કારમી વેદના થાય છે. મારા કેટલાંયે બાળકો મરી ગયાં પણ દોષ દિવસ મને આટલો આઘાત થયો નથી. હમણાં જાણે કાળજી ચિરાઈ જશે એમ લાગે છે. અરે ખુદ ! મેં કેટલી હેંશથી ગફરનાં લક્ષ કર્યાં હતાં પણ તે આજે કહેતો ‘તો કે હું મુચારિકના માથાના વાળની લટ કાતરતી’તી.”

“તું મુચારિકના માથાના વાળની લટ કાપતી હતી—એટલે શું ? તું એવું શા માટે કરે ? તને એથી ક્ષાયદો પણ શો ? આ તો સાવ ગાંડપણ જ કે બીજું કાંઈ ? આવી નજીવી વાતમાં આટલું બધું દુઃખ ?” મેં પ્રસંગની ગંભીરતા ન સમજવાથી સહજ રીતે કહ્યું.

“અરે ખુદ તમે એનો અર્થ સમજતા નથી !” શબ્દનમ મારા તરફ એક દર્દભરી દૃષ્ટિ ફેંકીને બોલી “તમે જાણશો ત્યારે જાણી ઊઠશો. સારું છે કે તમે નથી જાણતા નહિ તો તમને જે લયંકર આઘાત લાગત !” આટલું કહેતાં કહેતાં તો શબ્દનમે માથું ઝુકાવી દીધું અને આંખો લૂછવા માંડી.

“નહિ શબ્દનમ” મેં આસ્તેથી તેનું મુખ જોયું કરીને કહ્યું “એવું જ હોય તો તું મને તેનો અર્થ સમજાવ. ભલે પછી હું બીજા ઊંડું કે કારમો આઘાત ખામું.”

“અજ્ઞાન સ્ત્રીઓનું એવું માનવું છે કે.....” શબ્દનમની આંખોમાંથી ફરી આંસુનાં ટીપાં પડવા લાગ્યાં. ફરી તે ડૂસકાં ભરવા લાગી ને થોડીવાર પછી રૂધાવે કંઠસ્વરે અટકતાં અટકતાં બોલી ‘જે સ્ત્રીનાં બાળકો મરી જતાં હોય તે જો દોષતાજી જ પરણીને આવેલી નવીવહુના માથાના વાળની લટ કાતરી. જ્યે તો તેનું વાંઝિયાપણું દૂર થઈ તેનાં સંતાનો જન્મે છે ને તેનો વંશવેલો ટકે છે. અને જે સ્ત્રીના વાળ કાતરી નાખ્યા હોય તેનાં બાળકો જન્મતાં નથી. ગફરનું કહેવું એમ છે કે મેં મારી અભિલાષા પૂરી કરવા તેની વહુ મુચારિકની ઉપર આવું દુમણ કર્યું છે. યા ખુદ !” તેણે ખુદલા આસમાનની તરફ દૃષ્ટિ ફેંકીને કહ્યું “ખરું છે કે હું કમનસીબ છું. તારે ઘેરથી હું રેવાનું જ લખાવીને આવી છું. પણ તું મારા હૃદયના હાલ.....”

“બસ શબ્દનમ” હું ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં રાતો પાળો થઈ ગયો, અને તેના મોં ઉપર હાથ રાખીને જોરથી બોલી ઊઠ્યો “ખુદને વારતે હવે બોલવું બંધ કર. નહિ તો આ ઘર ઉપર તેનો ખોદ્દા ઊતરશે. આ તેની દાંડાઈ છે. તું નથી જાણતી. આપણાથી જુદાં થવા માટે જ તેણે આ બાજી રચી છે. ક્યાં ગયો એ પાછો ! કૃતદ્વી નિમકહરામ ! હું તેને આજે સખતમાં સખત શિક્ષા કરવાનો છું” ને પછી તરત જ મેં દોડીને હાથમાં કારડો લીધો.

“નહિ, માત્ર માલિ” શમનમ મને વળગી પડી તેની આંખોમાં ગલરામણ હતી અને તેના પ્રસ્વરમાં એવો પ્રભુ થકાર હતો કે જાગે ગફર ઉપર રહેમ કરવાની આજ્ઞા ન કરી સ્વીકાય. “જવા દો એ નાલાયકને” હવે મને જરાયે દુખ નથી તમારી હમદર્દી મારા તમામ દુખ-શોકને બુલાવી છે છે તમારે પગે પડુ છું આટલો રોષ ન કરો. બેમો હુયે તમારી માથે નાસ્તો કરીશ” તેણે મને પરાણે બેસારી દીધો અને તુરત જ તે દોડીને નાસ્તો લઈ આવી

શમનમના આ શબ્દોએ મારા ક્રોધાગ્નિ પર ઠંડા પાણીનું કામ કર્યું મારો ગુસ્સો શમી ગયો ખરેખર શમનમ એવા ફૂલ જેવી છે કે જેની સુવાસ ઉપર હું મુગ્ધ થઈ જાઉં છું અને ભ્રમરની પેઠે તેની આસ પાસ ઊડ્યા કરું છું શમનમ પાસે મારો તમામ રોષ વ્યથા ગમગીની વિગેરે ઊડી જાય છે શમનમ મારો જીવનદીપક છે મારા કર્તવ્યના પથે પ્રકાશ ફેંકે છે તેનું ચારિત્ર્ય કાય જોટલું નિર્મળ છે તેનું હૃદય આકાશથીયે વિશાળ છે તેની નિયત ઉપર આટલો નીચ આરોપ. ખરેખર અકબ્રોસની વાત છે આ કારણે તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડે એ સાન સ્વાભાવિક છે

એકાએક મને વિચાર આવ્યો ગફરને આવો મૂખ વિચાર સરો જ રૂડી રીતે? હજી તેની ઉંમર પણ શું કહેવાય? તો પછી તેને આવું ‘કામણ-હમણ નું જ્ઞાન કયાથી થયું? હું લગભગ એ વાગે વડીન સાહેબને ત્યાં ગયો હતો એ વખતે મુનારિક સૂતી હતી અને તેને અટ્ટેલીને શમનમ નવી ઓઢણી ઉપર ભરત કામ કરતી હતી સામે જ છુટ્ટી નસીમન કાકી તેને લોક-પરતોડનું તત્ત્વજ્ઞાન સલગાવતી હતી એ રોસી તેની આગળ સ્વર્ગ નરકની વાતો કરતી હતી આ અંધડાનું મૂળ આમાં તો ન હોય? નસીમન મારી સગી કાકી થાય તે બોલે ત્યારે ફૂલ વેરાય જીભથી તો બધાનું લનું ચાહે છે અને હમેશા પાપ-પુણ્યનો ચોપડો લઈને બેને છે છતાંયે સગાવડાવાનો એવો

ખ્યાલ છે કે નસીમન કાકી ચાહે તો જુદા પહેલા પતિ-પત્નીના દિન સાધી છે અને ચાહે તો સાધેના દિલ જુદા કરી છે. મેં શમનમ તરફ એક પ્રેમભરી નજર ફેંકીને કહ્યું ક્યાક આ નસીમન કાકીનું કારસ્થાન ન હોય.

‘અરસર’ શમનમ મારી તરફ એક વેધક દષ્ટિ ફેંકીને બોલી

‘એ તો આપણા પૂજ્ય કાકી’ એની નજરમાં તો જેવી હું એવી જ મુનારિક મેં કાઈ દિવસ એમને બીજાનું બૂરું વાચ્છતા જોયા નથી, તો આપણું બૂરું તો શું કામ વાચ્છે? એ તો બિચારી બેઠી બેઠી દીન હું બિચારી વાતો કરતી તો જ્યાં સુધી સાબિતી ન મળે ત્યાં સુધી બીજાની નિયત ઉપર શકા કરતી એ તો ખુદાનો ગુનો કરના જેવું છે

“હશે જે હોય તે પણ હવે આ ઘરમાં ગફર કાઈ કામ નથી આજે જ તેને જુદા કરી દઈએ”

શમનમ એકાએક ગભીર થઈ ગઈ લમણે બાથ દઈને એ કાઈ વિચારે ચડી ગઈ

“કમ? મેં તેને ચૂપ રહેની જોઈને કહ્યું “શું વિચાર કરી રહી છો?”

વિચાર કરું છું કે તે માથું ઢાળેતું રાખીને જ બોલી “ગફર બેઠક છે મારે

‘પણ તારે એની બેઠક સાથે શું લેવા દેવા? હું ચિદાર્ધને બોલ્યો

‘મુનારિક ઉપર ય્યા આવે છે’ શમનમે માથું ઝીટું કર્યું તેની આંખો ચમચ્છી હતી આખમ આખુ આવ્યા હતા એટલેવું કે તે બોલના લાગી ‘અરે બિચારી નાદાન કમનસીમ છોખરી’ ગફર તેને મુખ નહિ આપી શકે હું તેને બાજુ પરસથી પાળતી આવી છું જ્યારે જ તેની ઉપર કાઈ અસર ન પાડી શકી ત્યારે બિચારી એ નાદાન છોકરીનું શું ગણું? ગફરમાં સ્વાર્થ ઠાસી ઠાસીને ભર્યો છે અને

શમનમે પોતાના દર્દની દવા પોતે જ શોધી કાઢી એ જાણીને મને કંઈક સંતોષ થયો મેં તેની

વાત તોડતાં કહ્યું “સ્વાર્થ એવું અધારું છે જ્યાં પશુતા, લોભ, વાસના તૃષ્ણા, ધૃષ્ટા, ક્રોધ વિગેરે બધા જ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને વધે છે. પણ પ્રેમ એવો પ્રકાશ છે જ્યાં સંયમ, ઉદારતા, દયા, ત્યાગ વિગેરે ફૂલો ખીલી બેઠે છે.

“હે ખુદા” શબ્દનમ પોતાની વાતના અનુસંધાનમાં બોલી: “સ્વાર્થી” ગદૂર બિચારી મુખારિક ઉપર શી રીતે પ્રેમ કરશે જે દિવસે તેની જીવાની વીતી જશે, તેના ચહેરા ઉપરથી સૌંદર્યની ભલક બહી જશે તે દિવસે ગદૂર તેને કરમાયેલા ફૂલની પેઠે રસ્તામાં ફેંકી દેશે.

“પણ મુખારિકનાં એવાં કમનસીબ ! એમાં આપણું કંઈ થોડું ચાલે છે !” કહેતાં કહેતાં મેં રક્ષાખીમાં ચમચો મૂક્યો અને કહ્યું “પણ આપણાં ઘરેણાં બધાં તેની પાસેથી લઈ લેજે, આ જમાનો નેકીનો નથી.”

“હવે તો ગદૂર કહે તોય હું તેને સાથે રાખવાની નથી.” શબ્દનમ ચમચો ઉઠાવતાં ઉઠાવતાં બોલી. “અલખત મુખારિક પાસેથી ઘરેણાં હું નહિ લઉં. તેને કેવી રીતે કહું કે મારાં ઘરેણાં પાછાં આપી દે. ખુદા તમને સલામત રાખે, તો મારે તો ઘરેણાં જ છે.” આટલું કહીને શબ્દનમ ‘મદમદ’ હસી. પણ એ હાસ્યમાં કેટકેટલાં આંસુઓની ધારા હતી એ તો હું જ જાણું છું.

(૪)

ગદૂર જુદો રહીને પોતાનો સંસાર ચલાવવા લાગ્યો, પણ શબ્દનમ વિના તેને આસાનીયી ચલાવવો મુશ્કેલ હતો એથી ધીરધીરે તેણે શબ્દનમને ફરીથી પિગળાવી દીધી. ખપ પડતાં જ તે જરાયે સંક્રાચાયા વિના શબ્દનમ પાસે પહોંચી જતો, અને હાથ લંબાવતો. શબ્દનમ તેના બધાય અવગુણો ભૂલી જતી. તેની મમતા હલખલી બેઠતી અને તે ગદૂરને જે જોઈએ તે રાજ થઈને આપી દેતી, પણ ગદૂરનો સ્વાર્થ સરતાં તે શબ્દનમ તરફ આંખ ઉઠાવીને જોતો પણ નહિ, અને તુરત જ સ્વાના થઈ જતો. શબ્દનમ સુખી છે કે દુઃખી, તે કેમ દિવસ ગુજરે છે તે જોવાની

ગદૂરને જરાયે જરૂર નહોતી. શબ્દનમને બ્યારે તેની આ વર્તણૂક યાદ આવતી ત્યારે તે રહી પડતી ને દુભાઈને કહેતી “ગદૂર તું આટલો નિર્દય છે !”

ગદૂર ધીરે ધીરે બે બાળકોનો પિતા થયો પણ કાઈ દિવસે તેણે કે તેની સ્ત્રીએ પોતાનાં બાળકોને શબ્દનમના બોળામાં ઘડીભર રાખ્યા નેટલી પણ ઉદારતા ન બતાવી. શબ્દનમ તેનાં બાળકોને જોતી. તેમનો મધુર કિલકિલાટ સાંભળીને તે અધીર થઈ જતી. તેના હૃદયની અંદર રહેલું માતૃત્વ જગી બેઠતું અને દોરીને બાળકોને ઉઠાવી તેને ચુમીઓથી નવરાવી દેવાની ઈચ્છા થતી. પણ તે એમ ન કરી શકતી. બિચારી દિલના અભિલાષોને દિલમાં જ દાખી દેતી. તેની આંખો આંસુઓથી હલકાતી અને તે આસમાન તરફ કરુણ દષ્ટિ ઉઠાવીને આર્દ્ર અવાજે બોલી બેઠતી “હે ખુદા ! શા અપરાધ બદલ હું આવી કડીન સજા ભોગવી રહી છું ?”

હું તેને ઘણીયે વાર સમજાવતો. અને દિલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કરતો “બાળકની ઝંખનામાં શા માટે આટલી બંધી શોકાકુળ થાય છે ? બાળકોની પ્રાપ્તિ કરીને તું શું કરીશ ! જોતી નથી, જેને બાળકો છે તેને હાથેશાં તેના લાલનપાલન તેમ જ સુખ દુઃખની ચિંતા સતાવતી હોય છે, આવી ચિંતાઓને કંઈ સુખ કહેવાય નહિ.” પણ માતાની મમતાને આવી સમજાવટ કંઈ થોડો દિલાસો આપી શકે ? શબ્દનમ મારી વાતો સાંભળીને બિના નિસાસા મૂકતી. શબ્દનમ માત્ર પ્રેમ કરવાનું જાણતી હતી. એ સિવાય તેની બીજી કાઈ અભિલાષા ન હતી. તેની પાસે પ્રેમની જે દોલત હતી તેને તે લૂટાવી દેવા માગતી હતી. કારણ કે તેને લૂટાવી દેવામાં જ તેનું સર્વ સુખ સમાયેલું હતું. બ્યારે તે એમ નહોતી કરી શકતી ત્યારે દુઃખની મારી આકુળવ્યાકુળ થઈ જતી. આવા નિર્મળ પ્રેમને મૂખાઈ ભલે ઠોકર મારે પણ ધશ્વર તો એની કદર કરે છે કારણ કે તે પ્રેમ-મય છે. બ્યારે શબ્દનમના નિસાસાઓ તેના તખ્તના પાયા સાથે અથડાયા ત્યારે ધશ્વરે તેની ઉપર રહેમ

કરી. એક એક કરતાં શયનમને તેણે બે પુત્રીઓ-પ્રેમ-મૂર્તિઓ આપી. કારણ કે તે સ્વયં પ્રેમમયી હતી. શયનમે પુત્રીઓ મેળવીને જાણે સંસારની તમામ દોષત મેળવી. હવે કરીને એકમાત્ર તેની નવી જિંદગી શરૂ થઈ. તે પોતાની પુત્રીઓની સાથે આખો દિવસ કાચબની જેમ ટહુકાર કરતી રહેતી. અને તેમને પ્રેમથી નવરાવતાં નવરાવતા પોતાની જાતને ભૂલી જતી.

પ્રેમ હમેશાં બધાનું સુખ વાંચે છે. અને બધાના સુખમાં ભળી જઈને જ પોતે સુખી થાય એવું ઇચ્છે છે. શયનમ ગફૂરના સુખમાં ભળી જઈને પોતાને સુખી કરવા માગતી હતી. પણ તેની આ અભિલાષા પૂરી ન થઈ એ જ તેના દુઃખનું કારણ હતું. પણ સ્વાર્થી લોકોની દુનિયા જ નિરાળી છે. તેઓ તો પોતા સિવાય બીજા કોઈનું સુખ વાંચતા નથી. બીજાનું સુખ એ જ તેમના દુઃખનું કારણ બની જાય છે. હવે મુઆરિક અને ગફૂરથી શયનમનું સુખ જોવાનું નહિ. શયનમ જ્યારે પોતાનાં બાળકોની સાથે ખેલતી ત્યારે બન્ને જણ મોં મચકાડીને પોતાની ધૂણા વ્યક્ત કરતાં.

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. શયનમને મેલેરિયા તાવ આવ્યો હતો. બે મહિના સુધી તે ખરાબ હાલ-તમાં પડી રહી. પણ ગફૂર કે તેની વહુમાંથી કોઈએ એક વખત પણ તેની ખબર કાઢી નહિ. શયનમની નાની દીકરીઓ ભુખી-તરમી તરફડ્યા કરતી પણ એ વરવહુમાં કોઈથી એટલું નહોતું બનતું કે બિચારી છોકરીઓને બોલાવીને લૂખીમૂકી રાટલી તો ખાવા આપે! જ્યારે શયનમ તાવમાં બેઠોશ પડી રહેતી અને તેની નાની દીકરીઓ પલંગની ચારે કોર ફરતી ફરતી અમ્મા અમ્માનું રટણ કરતી રડવા લાગતી ત્યારે એ વરવહુ પોતાનાં બાળકોની સાથે કિલોલ કરતાં. આખરે છોકરીઓના સારા નસીબે શયનમની તબિયત સારી થઈ ગઈ. પણ શયનમની સાથે આ બંને જણ તો દુશ્મન હોય તેમ વર્તતાં. આ પ્રસંગથી શયનમને કેટલું દુઃખ થયું હશે તે તો તેણે કોઈ દિવસ નથી જાણ્યું. હા, એક દિવસ એટલું

જરૂર કહ્યું હતું “વાહ રે ગફૂર ! મેં તને આ દિવસ દેખવા ઉછીરે મોટો કર્યો તો !”

૫

શરૂઆતમાં મને જે શંકા આવતી હતી અને પાછળથી શયનમે જે ભવિષ્યવાણી ભાખી હતી તે આખરે ખરી પડી. ગફૂર મુઆરિકની સાથે પ્રેમ નથી કરી શક્યો. થોડા દિવસો તો ખૂબ સુખમાં પસાર થઈ ગયા, અને પછી એ જ ભુલમ-સીતમ, જેનો ઉપયોગ પુરખનામધારી જનાવરો પોતાની સ્ત્રીઓને દયાવવામાં-કચડવામાં કરે છે. ગફૂર મુઆરિકને ગાળો દેતો, મારપીટ કરતો, કોઈવાર આખો દિવસ અને કોઈવાર રાત્રે પણ ઘેર દેખાતો નહિ. અને પેલી ગરીબ ગાય જેની મુઆરિક ધરતી દીવલોની અંદર લાંબરડા દેતી. મેં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. ગફૂરને ધમકાવ્યો, પાર વગરની બીક બતાવી પણ તે તો દિવસે દિવસે બગડતો જ ગયો. હું તો હાથજીલ કાઢી ગયો. મુઆરિકને આ સંકટમાંથી કેમ બચાવવી તેનો ઉપાય જ સૂઝતો ન હતો. ગફૂરના ખરાબ વર્તનથી સ્થિતિ એટલી નાજુક બની ગઈ હતી !

ગયા વર્ષની જ વાત છે. મુઆરિકને એક બાળક અવનયું. ચિંતા વડે તેનું શરીર પહેલેથી જ ખવાઈ ગયું હતું. તેમાં સુવાવડનો બોળો. મુઆરિક તાવમાં પટકાઈ પડી. ગફૂરને સૈર-સપાટા આડે ફરસદ નહોતી. અને શયનમ તેનાં બાળકો માટે સાક્ષાત મૃત્યુ કરતાં પણ ભયંકર મનાતી. એથી મુઆરિકની સેવા-સુશ્રુષા કે દવાદાર કરે કાણ ! તેની હાલત ઉત્તરોત્તર ખરાબ થતી ગઈ. આખરે એક દિવસથી ગફૂર આવ્યો અને બોલ્યો. “ભાભી, તે આટલા દિવસથી બિમાર પડી છે અને તમે તો એની ખબરેય કાઢતાં નથી ? કહો જોઈ, હું શું કરું ?”

“હું કહું ?” શયનમે ગુસ્સાથી ઉત્તેજિત થઈને કહ્યું. “તું શું કરે ? તું શરણ પી, જુગાર ખેલ, અને રાતના ઘર બહાર ભટક્યા કર. અદમાસ ! મારે ને તારે શી લેવાદેવા કે તારી ખબર કાઢવા આવું ?”

ગફૂર ચૂપચાપ ચાલ્યો ગયો.

ધીરે ધીરે થોડા દિવસો વીતી ગયા. મુઆરિકની તબિયત વધારે ને વધારે ખરાબ થતી ગઈ, વૈદો અને દાકતરોને બોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે કહ્યું એને સન્નિપાત થઈ ગયો છે. શબ્દાનંતે પણ આ વાત બાણીને મને કહ્યું “અરેરે? આપણે પણ ભારે ભૂલ કરી. એને સન્નિપાત થઈ જશે એવું હું નહોતી ધારતી. સાંભળ્યું છે કે સન્નિપાતનો રોગી ખતો નથી. તમે કહો તો હું એકવાર તેને બોધ આવું. પછી જે યોગ્ય લાગશે તે કરશું.”

મેં કહ્યું, “શબ્દાનંત, કેમ કરીને કહું કે તું જ; મુઆરિક તો તારા સાથું પણ જોતી નથી. અને ગફૂર સીધી વાતેય નથી કરતો. જગતની દૃષ્ટિએ એ મારો ભાઈ છે. પણ ખરું કહું તો એની સાથે મારે કંઈ સંબંધ નથી. લ્યાનત હજી એવા ભાઈ ઉપર, નાલાયકે આખા શહેરમાં મારી બદનામી કરી છે. મેં જે કામ કરવાની ના પાડેલી એ જ કામ કરીને બેઠો. હું બાણું છું કે તું જઈને તો એનું ભણું કરવા જ જઈશ. પણ તેને તો બધું બિલકું જ દેખાશે. તને ફીક લાગે તેમજ કર. જવું હોય તો જ. અને ન જવું હોય તો કંઈ નહિ?”

શબ્દાનંત ગઈ. પણ ત્યાં દ્રાષ્ટાએ તેનો ભાવ ન પૂછ્યો. અને જ્યારે તેણે ગફૂરને પૂછ્યું ‘મુઆરિકની તબિયત કેવી છે’ કે તરત જ તે ગુસ્સે થઈને બોલ્યો “તબિયત કેવી હોય? તારી મુરાદ પૂરી થઈને!”

પછી વધારે વાત કરવાની શબ્દાનંતની હિંમત ચાલી નહિ. તે નીચે મુખે પાછી ચાલી આવી.

“કહે, ” મેં ટોણો મારીને કહ્યું “પૂછી આવી દેરાણીની ખબર!”

“ક્યાંની દેરાણી, કેવી દેરાણી!” તેણે ખિન્નતાને જવાબ આપ્યો. “અભાગણી મોતને ખાટલે પડી છે તોયે બરો એટલો રાખે છે કે મને જોતાં વેંત જ મોં ફેરવી લીધું. અને ગફૂર તો સાવ હેવાન જેવો છે! એની વાત તો જીઓ, કહે છે કે મુઆ-

રિક મરી જાય એવું હું ધમ્મું છું. હવે તો સોગન ખાઈને કહું છું કે હું તેની સાથે કદી વાત પણ નહિ કરું કે નહિ એને ઘેર પગ મૂકું, પછી ભલે એની વહુ મરી જાય કે છોકરાં!”

મેં તેને સમજાવી. “એ જ તો મુશીબત છે શબ્દાનંત! આજકાલ ધરમ કરતાં ધાડ આવે છે. દરદી હવે છેલ્લે ખાટલે જઈને બેઠો છે. કોઈ ઉપાય કામ આવે તેમ નથી. આખરી પરિણામ મારી આંખ સામે તરવરે છે. આપણે તેની સારવાર કરવાની જવાબદારી લેવા ગયાં તો બિલકાનું તેણે આપણે માથે કલંક લગાડ્યું.”

“હાય! કેટલી અધોગતિ!” કહીને શબ્દાનંતે આંખો લૂછી. પણ ગફૂરને ઘેર ગઈ નહિ.

એક દિવસ ગફૂર પોતાનાં બંને બાળકોને લઈને આવ્યો. સ્વાર્થ સાધવા માટે આવતી વખતે તેને કશો પણ સંકોચ થતો નહિ અને શબ્દાનંત પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવો એને તો એ પોતાનો જન્મદત્ત હક્ક માનતો હતો. એ વખતે બહુ જ સરળતાથી તે શબ્દાનંતને પોતાની ભાભી ગણી લેતો, અને પોતે તેની સામે એ જ અબોધ દિયર બની જતો. આજે પહેલી જ વખત તેનાં બાળકો શબ્દાનંતની પાસે આવ્યાં હતાં! એ પહેલાં બે તે કોઈવાર શબ્દાનંત પાસે આવતાં તો મુઆરિક તેને દોડીને ઉઠાવી જતી બાણે મારા ઘરમાં કોઈ ઝાકણ રહેતી હોય ને! આજે જરૂર કોઈ મહાન સ્વાર્થ જ ગફૂરને અહીં બેચી લાવ્યો છે.

“ભાભી” આ બંને બાળકોને આગળ કરીને ગફૂર બોલ્યો “બેલી મોતને ખાટલે પડી પડી છેલ્લા શ્વાસ લે છે, ને આ કમખખત મારો જીવ ખાઈ ગયાં છે. તમને ફીક લાગે તો એને સંભાળો ને ન ફીક લાગે તો કાંઈ નહિ. હું તો આ હેરાનગતિથી બચું?” આટલું કહીને તે ચાલ્યો ગયો. શબ્દાનંતનો જવાબ સાંભળવાની પણ તેને કંઈ જરૂર ન લાગી.

હું તો ગુસ્સાનો માર્યો તપી બિઠ્યો. જરૂર પડી

ત્યારે હુકમ કરના આ યો, જાણે ભાભી કેમ તેની દારી હોય ! પણ શમનમે નાના બાળકને ઉઠાવ્યું છાતી સરસુ ચાપ્યું અને મુખ ઉપર ચૂમી ચોડી નાના બાળક ઉપર પ્રેમની વર્ષા થઈ કે તે પિલ્લખિનાટ કરના લાગુ અને તેનું કરમાઈ ગયેનું મુખ ફરીને ખીની જાય મે શમનમે પૂછ્યું “શુ ખરેખર તું આ બાળકની સલામ રાખીશ ?”

શમનમે ગભીરતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો “ધૈર્યની તો એવી ઈચ્છા લાગે છે” મે આશ્ચર્યથી શમનમ સામે જોયું અને હમીને પૂછ્યું “અને આપની ઈચ્છા નહિ જણાયો ? ખેર ! હું તારી વાતમા માથું નહિ માડું પણ ક્યાક એનું ન થાય કે કોઈ દિવસ આ બાળકો પણ તને ગફરની પેઠે જ સતાપ આપે ને સાપ-વીછીથી પણ વધારે ઝેરીના નીરડે”

‘સલામ છે, પણ બચ્ચા તે સાપ-વીછીના પણ વહાના લાગે છે’ ખીને શમનમે મારી તરફ જોયું તેની આખમા પ્રેમની ચમક અને અસાજમા આનંદની ઝનક હતી

(૬)

તે દિવસથી શમનમના આત્માને જાણે આઝાદી મળી ગફર અથવા મુચારિકના કરેલાથી ક્યાક દુનિયા પણ મારી ઉપર શ ન લાવે એના બચથી શમનમે પોતાના માતૃત્વના જીજ્ઞાસા પ્રવાહને આજ દિવસ સુધી પરાણે રોકી રાખ્યો હતો ગફરે જેવો આ બચતો ખરક હાવી લધો કે તરૂન જ શમનમની મમતાનો પ્રસાદ ત્વરિત વેગે વહેના લાગ્યો

મુચારિક જાણે પોતાની સગી દીકરી હોય એવી રીતે શમનમ તેની સેવા શુશ્રુષા કરના લાગી જ્યારે તે મુચારિકનું માથું પોતાના બોળામા રાખતી ત્યારે મુચારિક તેના મો સામે તાબી રહેતી અને પછી તેની આબોમાથી અશ્રુપ્રવાહ વહતો શમનમ પોતાની સાડીના પાલવથી મુચારિકના આંસુ લૂતી અને મહેતી ‘મુચારિક રડ મા, ખુદાને યાદ ર’

એક વખત શમનમે તેને પૂછ્યું “મુચારિક બહેન, તું આટલી બધી શાને રડે છે ? તારા આંસુ દેખીને મારું હૃદય ચિરાઈ જાય છે” મુચારિક બોલી ‘માગ મનસીમ પર રડું છું છુના ! તમે એના મારી નિકાલના તોયે હું તમને મેઘની શખી નહિ હાય ! થોડા દિવસો પહેલા જ તમારું હૃદય છતી શખી હોત તો !’ એવું મહેતે તે શમનમને મળે માઝી પડી ને ક્રુષ્ક ક્રુષ્કે રોઈ પડી

થોડીવાર પછી છતી રહેતે તે પોતાના બાળક ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી

હું મનમા ને મનમા વિચાર કરવા લાગ્યો ‘ગફરે શમનમ ઉપર કેવી જાનરહત અસર કરી છે હવે તેના હૃદયમા જરાયે રસ બાખી નહિ રહે માથું કે આ એ જ શમનમ છે જે એક દિવસ ગફર ઉપર પોતાનું સર્વસ્વ નિસાર કરી દેતી હતી’

શમનમે પોતાનું વચન બરાબર પાળ્યું મુચારિકની તમિયત દિવસે દિવસે બગડતી જતી હતી પણ શમનમે તેની ચર્ચા સુદ્ધા ન કરી તે પોતાના બાળકની સાથે એની રીતે રમતગમત ને આનંદમા મગ્ન રહેતી કે જાણે પોતાના ઘરમા પૂરેપૂરા સુખ-આરામ હોય તેની આ હાલત જોઈને મને એ દિવસો યાદ આવના લાગ્યા, જ્યારે ગફરને જરા સરખું માથું દુખતું તો તે ગભરાઈ જતી અને હવે તેના હૃદયમા ગફરનું જરા સરખું પણ સ્થાન નહોતું પ્રેમનું આ સકુચિત સ્વરૂપ જોઈને મને આશ્ચર્ય થતું હતું

પણ પ્રેમ અને સકુચિતતા એક બીજાની વિરોધી વસ્તુઓ છે, એ વાતની ત્યારે જ ખબર પડી જ્યારે શમનમે મને કહ્યું “આ દૃશ્ય મારું ઉછેરનું છે જ્યારે તે કામગી છોડ હતો ત્યારે મારી અભિનાયાઓના જળ વડે મે તેનું સિચન કર્યું હતું તેને મોહુ થતું અને સુંદર થતું જોઈને મારી આબો બાર વચ્ચે સુધી સુખ લૂટતી આવી છે હવે તે ઝેરી જલનું રહેણાણ બની ગયું છે.

મને ધણું એમ થાય છે કે આ હૃદયમાંથી એના પ્રત્યેનો પ્રેમ ઉભેડી નાખું પણ હું લાચાર છું.

મેં પ્રત્યક્ષિત થઈને જવાળ આપ્યો. “શબ્દનમ, તારા હૃદયની આ મહત્તા મારા ગર્વનો વિપ્લવ છે.”

શબ્દનમ બોલી... “જનુઓ વૃક્ષને ધીરે ધીરે પોલું બનાવી રેલાં છે અને હું માત્ર જોઈ રહી છું! મારાથી કંઈ બનતું નથી. કહો જોઈએ, મારા મનને હું શી રીતે સાંત્વન આપી શકું.”

“તું જ કહે હું એમાં શું કરી શકું?” હું તરત જ બોલી બહ્યો. “નહિ તો તું જ મુઆરિકનાં દવાદાર કરાવ.”

તેણે આશાભર્યા અવાજે જવાળ આપ્યો.

“મારું તો કિસ્મત ફૂટ્યું છે. હું ત્યાં જઈ ખરી, પણ મારો જીવ માનતો નથી. હું તેને પરણાવીને ઘરમાં લાવી છું અને એ મારી સામે મરી રહી છે. તેનાં બાળકો જ્યારે જોઈએ ત્યારે રડતાં ટટળતાં હોય છે.....” આ પછી શબ્દનમ વધારે કંઈ ન કહી શકી. પણ મુઆરિક બરાબર મોતના ડોચામાં ખેંચાતી ગઈ. એક દિવસ તે પોતાનાં બાળકોની તરફ ધસારો કરતી કરતી બોલી “કમ જુવા ! શું આ તમારાં બાળકો નથી?” કહેતાં કહેતાં તેની આંખો આંસુથી જલકાઈ ગઈ.

‘ગાંડી!’ તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં શબ્દનમે કહ્યું “કેવી ગાંડી ગાંડી વાતો કરે છે. એ પણ મારાં છે, તું પણ મારી છે, ખુદા સાક્ષી છે તમને બંધાને હું પહેલેથી જ પોતાનાં ગણતી આવી છું.”

“બસ જુવા” મુઆરિકનું સૂકું અને ફિક્કું મુખ ફરીને ચમકી બહ્યું. અને તે હાથેથી ભરેલા અવાજે બોલી. “હવે હું સુખેથી મરી શકીશ. મને ‘એમનો’ કંઈ ભરોસો નથી. તમે આ બાળકોની તરફ રહેમની નજરે જોજો. તમારા પાલવનો છાંયો એમને મળશે તો તેઓ બચી જશે.”

તેની આંખોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ ફરીને વહેવા લાગ્યો. જણા અટકીને ફરી તેણે કહ્યું “જુઆ, મારી ઘડીઓ

ગણાય છે. મોત મને લેવા માટે આવી પહોંચ્યું છે. લાગ્યે જ હું કાલની સવાર જોઈ. મેં હમેશાં તમને દુઃખી કર્યાં છે. એકવાર પણ તમને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. એ ભૂલ આજે હૃદયમાં કાંટાની જેમ ખટકે છે. હાય ! મેં જો મારા કાન સરવા રાખ્યા હોત, મારી આંખોથી જ મેં જોયું હોત તો.....અરેરે ! મેં તમારો ફટલો ગુનો કર્યો છે ! મારી પણ શી રીતે માગું ? ...પણ...નહિ જુવા, ખુદાને ખાતર મને માફ કરો ?”

આટલું કહેતાં જ મુઆરિકને ખાંસી આવી. ઘણીવાર સુધી તે બંધ ન થઈ. જ્યારે ખાંસીનો હુમલો બંધ થયો ત્યારે તે બોલી: “હાય નસીબન કાકી ! ખુદા તમારું ભલું કરે !”

શબ્દનમે પૂછ્યું “કમ તેણે તારું શું બગાડ્યું છે.”

મુઆરિકે ધીમેથી કહ્યું “જુવા, આ આગ તેણે જ લગાવી હતી. તે દિવસે તેણે કહ્યું હતું ‘જો હું પહોંચી ગઈ ન હોત તો શબ્દનમે તારા વાળની લટ કાપી લીધી હોત. તારું ભલું વાંછતી હો તો શબ્દનમનો ઓછાઓયે લઈશ મા.’ એ જ અમને રોજ રોજ કંઈક ભરાવ્યા કરતી હતી. “શબ્દનમ તને અને તારાં બાળકોને” નુકસાન કરવા માટે આવા ઘાટ ઘડે છે ને તેવા ઘાટ ઘડે છે. મેં તો શબ્દનમને કહ્યું પણ ખરું, પણ એ મારું શેની માને?” નસીબનની વાતો ઉપર ‘એ’ બહુ વિશ્વાસ કરતા હતા. જુવા ! કાંઈનો શું દોષ, મારું નસીબ જ ફૂટેલું હતું !” તેનો કંઈ ભરોસો આજે અને ફરી તે દૂસકાં ભરવા લાગી.

“મુઆરિક ! કોઈ દિવસ તો તારે આ વાત કરવી પડી !” કહીને શબ્દનમ રોઈ પડી.

જો કે મુઆરિક હવે આ સંસારમાં નથી, પણ જ્યારે મને તેનો વિચાર આવે છે ત્યારે મારા મનમાં એ જ પ્રશ્ન ફરી ફરીને ઊર્જે છે કે એ નાદાન છોકરીના અકાળ મૃત્યુ માટે કોણ જવાબદાર છે ? હું, શબ્દનમ, ગફર કે નસીબન કાકી ?

[હિંદી ઉપરથી]

હોળીનો નશો

પ્રોફેસર રામપાલસિંહ,
એમ. એ. એમ. આર. એ. એસ.

“શું આજ હોળી છે?”

“હા, આજે જ હોળી છે.”

“ઓહ, ત્યારે તો મારે ઘેર જ રહેવું જોઈતું હતું. મોટી ભૂલ થઈ, અહીં ચાલ્યો આવ્યો.”

“આ ઘર પણ આપનું જ છે ને?”

“એ તો છે જ, પરંતુ પેલો રંગ અહીં નામે ખરો?”

“રંગ? એ વળી કેવો રંગ?”

“અરે ભાઈ, ઘેર હોત તો આ તહેવાર કોઈ જુદા જ પ્રકારે જિજ્વત. આતો સગાંવહા-લાંઓનું ઘર; અહીં એ રંગરાગ ક્યાંથી?”

“રંગરાગ માટે જ ચિંતા કરો છો? અમારા શેઠજી એવા સૂખી તથિયતના માનવી નથી. એ તો સોજે સોળ આના સહૃદયી મનુષ્ય છે. આજે મોતીઆઈનો મુજરો થશે. ધનની તો આ જ શોભા છે.”

“મોતીઆઈ! કેવીક છે? રૂપરંગ છે, કંઈક પાણી પણ છે, ચમકદમક છે કે નામનું જ મોતી છે?”

“અરે શું બોલ્યા? મોતીઆઈને જોતાં જ તમે સમજી જશો કે અમારા શેઠજી કેવા સ્વપારખુ ઝવેરી છે!”

૨

આખો દિવસ રંગની છોજો ભરી. રંગ અને ગુલાલનાં છાંટણાંથી ઘણા કાળા ચહેરાઓ લાલીભર્યા બન્યા. સાંજે મોતીઆઈનું નાચ-સંગીત આરંભાયું. મહેફિલ ઉપર મસ્તીનો વરસાદ વરસ્યો. ભાંગના નશામાં “વાહ વાહ”ના પોકારો કંઈક બમણા આલાપથી બોલાતા હતા. અધરાત્રિ સુધી જિંદાદિલ માનવીઓની એ મહેફિલ ચાલુ રહી. ત્યાર પછી મોતીઆઈને છુટ્ટી મળી. નાચ-ગાનને અંતે કંઈક પુટ્ટ ખોગક આઈને મોતીઆઈ સૂવાની તૈયારીમાં હતાં, કે એક આધેક વયનો પુરવં તેના ઓરડામાં પ્રવેશ્યો. પહેલાં તો મોતીઆઈ આગતુકને જોઈને ચમકી, પરંતુ તરત જ સમજી ગઈ. આવનારને એણે ખુસ્સી આપી.

“શી આજા છે?” મોતીબાઈએ કહ્યું.

“એ જ, જે આજ આપે ગાયું છે : તુઠીને દદ્દ દિયા છે, તુઠી દવા દેના—” તેણે હસીને કહ્યું.

‘ઓહો ! આપ દદ્દેદિલની દવા લેવા પધાર્યા હશે !’ તે હસી.

તેના હસવામાં પ્રસન્નતા કરતાં ધૂણાનો ભાવ અત્યાધિક હતો.

‘હાથ, મારા માલિક.’

“હું તો આપની ગુલામડી છું. આપની આજા મારા શિર ઉપર, પરંતુ આજે હું થાકી ગઈ છું. કાલે આવવાનો પરિશ્રમ આપ ન કરી શકો?”

“કાલે?”

“હા, કાલે.” મોતીબાઈએ આંખો તથાવી.

“પરંતુ

તેરે વાદે જે સિતમગર, કુછ ઓર સખ કરતે; ગર અપની જિન્દગીકા, સુઝે એતખાર હોતા.

“સમજ્યાં?”

“ઓહો, તમારી એ સ્થિતિ છે?”

“હા, માલિક !”

“તો સાંભળો, પહેલાં તમારે મારી એક વાત માન્ય રાખવી પડશે.”

“જરૂર, જરૂર. માનવા માટે પહેલેથી જ તૈયાર છું. કહે તો, એ વળી કઈ વાત?”

“પહેલાં હું એક કથા આપને સંભળાવીશ. ત્યાર પછી જે કહેશો તે સેવા બજાવીશ.”

“કથા?”

“હા, એથી આપની તબિયત પણ ખુશ થશે અને મારો થાક દૂર થશે.”

“બહુ જ હીક છે. ફરમાવો.”

૩

મોતીબાઈએ ધૂણામય નજરે આગંતુકને એકવાર ફરીને જોયો. તેણે વાત શરૂ કરી.

“શોભા એક ગ્રામ્ય કન્યા હતી. સુંદરતાની પ્રતિભૂતિ હતી. માતાપિતાએ લાડ-પાચી તેનું જતન કર્યું હતું. શોભાનું સુખમય બાળપણ વીત્યું અને યૌવનના પ્રાંચલ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ધનની ચાહ ખૂબી હોય છે. ચાંદીના જોડા બંધાને ખાવા ગમે છે. શોભાના પિતાએ એક રોગી સાથે શોભાનો હસ્તમેળાપ કરી દીધો.”

“શું, કન્યાના પિતાએ પૈસાના લોભમાં એ કૃત્ય કર્યું?”

“હા, લોકો એમ જ વાતો કરે છે. શોભા હતભાગિની હતી. ચાર જ મહિના પછી તે વિધવા બની. તેનું સૌભાગ્ય પેલો રોગી જૂંટવીને ચાલ્યો ગયો.”

“ચાર જ મહિનામાં? અરરર...” આગંતુકે ચીસ પાડીને કહ્યું.

“હા, પછી બીજું શું થાય ! એ જ થયું, જે હિંદુ વિધવાના ભાગ્યમાં વળ્લમેખથી લખાયલું હોય છે ! માથાપે તેને અભાગણી કહી, પાડોશીએ કુળબોળણની પદવી આપી, સાસુએ ડાકણનું વિશેષણ આપ્યું, નણદે કાળાં પગલાંની કહીને તેને સન્માની, પરંતુ ગામના ઉજાંજળા યુવકો શોભાની શોભા પાછળ ગાંડા બન્યા હતા. પડોશી છોકરાઓ માટે નકદેટ ભાભી મળી આવી. દુઃખભારથી લદાયેલી શોભાની જીવનગાડી ધીમે ધીમે આગળ વધવા માંડી. હોળીનો દિવસ હતો. આખું ગામ આનંદ-મગ્ન હતું. સૌ કોઈ ઉત્સવમાં મગ્ન હતું; ત્યારે અભાગિની શોભા એક ખૂણામાં બેસીને આંસુ સારતી હતી. તેવામાં તેનો યુવાન દેર રંગનો લોટા ભરીને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કલાક સુધી બંનેએ વાતો કરી. રંગનાં છાંટણાં એક બીજાની ઉપર નંખાયાં. દેરે ભાભીને આશ્વાસન આપ્યું કે વિધવા-વિવાહ શાસ્ત્ર-સંમત છે. દેર વિધવા ભાભી સાથે પુનર્લગ્ન કરી શકે. દેરના આશ્વાસનથી શોભા રાજી

થઈ ગઈ. સુખને આવતું ભાળી કાણુ રાજી નથી થતું ? એ શરમ અને કુળમર્યાદાના ભાવને છુપાવી દે એ સંભવિત છે. પણ પાપ ક્યાં સુધી લંબાય ? એક દિવસ વાત ફૂટી ગઈ. દેરજી પરદેશ કમાવા ચાલ્યા ગયા. પાકોશીઓ શોભા વિશે કલંકભરી વાતો કરવા લાગ્યા.”

“ગમ, રામ, રામ. પછી એ બિચારી શોભાતું શું થયું ?” આગતુંકે કરણામય ભાવે કંચુ.

મોતી વ્યગ્ભયું હતી.

“પછી ? પછી તો એ જ...પણ...માઝમ પડે છે, આપના હૃદયમાં બિચારી શોભા માટે દયા બહારથી જાય છે.”

“એમાં શું સંશય ! દયાની વાત તો છે જ !”

“લો, ત્યારે સાંભળો. અતે તે કાશી પહોંચી, અને વેસ્થા થઈ થઈ. એને ત્યાં જ સ્થાન હતું.”

“અરર...વેસ્થા થઈ ગઈ ?” આગતુંકે ગભરાઈને પૂછ્યું.

“ત્યારે શું, ફેજલદાર કે કલેક્ટર થઈ જાય ? હાં, તે વેસ્થા થઈ ગઈ. બે ચાર વર્ષમાં તો તે નામી વેસ્થા થઈ ગઈ. ૩૫ હતું, યૌવન હતું; ગાન-વિદ્યા શીખી લીધી. પછી તો હિંદુધર્મપ્રેમી તેલું પોણુ કરે જ ને !”

“અહાહા ! પછી શું થયું ?”

“થવાતું શું હતું ? પછી તો તેનો વ્યાપાર ખૂબ વૃદ્ધિ પામ્યો. નિરવાહરમાં શોભાઆઈનું નામ પ્રખ્યાત થઈ ગયું. હોળીના તહેવાર ઉપર તે એક શેઠજીને ત્યાં નાચગાન માટે ગઈ. ત્યાં, તેનો સાસરો પણ આવેલો. તે શોભા આઈ ઉપર ફિદા થઈ ગયો.”

“અરર, સાસરો બીરો ? હાય !”

“પછી તે દહેદિલની દવા લેવા આવ્યો. તેની સામે બેંચીને આ કયા શોભાએ કહી. સમઠ્યા ?”

આગતુંકું મગજ ભમી ગયું. તે ચક્કર ખાઈને જમીન ઉપર પડ્યો. મોતીઆઈ હસીને ચાલી ગઈ.

શીદ તું શોધતો ?

(પૃથ્વી)

વસે દિપક-જ્યોતમાં તિમિર-સત્ત્વ શી મેશ ને જળે છલકતા ઘને વૌજળી લાહ્ય જેવી વસે, બળે ધૂધવતા જળે શું વડવાગ્નિ રતનાકરે, પ્રપુલ્લ ધરણી તળેય નવ લાહ્ય લાગ્યા કરે ?

રહે નવ શું વૃદ્ધતાય બની છદ્મ કૌમાર્યમાં અને રજનિ કાળ-શી ઝળકતા દિવા-ઉરમાં ? વિરોધી બળ સત્ત્વ સૌ સ્થળ-જળે, નભે મોજુદ છતાં શીદ તું શોધતો સુખ, દુઃખો હિલુ માનવી ?

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

મેરીનાનું પાપ ?

સી સ્ટર મેરીના ખીજરાની દ્વાર ઉપર પોતાનું શરીર ટેકવીને ધીરેથી અને નમ્રતાપૂર્વક પાદરીને પોતાની વાત કહેવા લાગી.

“હું બરાબર નથી કહી શકતી ક્ષમર, કે મેં પાપ કર્યું કહેવાય કે નહિ. ક્યારેક મારું હૃદય કહે છે કે મેં પાપ કર્યું છે ને ક્યારેક કહે છે કે નથી કર્યું. પણ જ્યારે મારું હૃદય કહે છે કે તે પાપ કર્યું છે ત્યારે જે પીડા થાય છે તેના કરતાં વધારે પીડા ત્યારે થાય છે જ્યારે મને એમ લાગે છે કે મેં પાપ નથી કર્યું.”

પાદરી મહાશય કંઈ સમજી શક્યા નહિ. “સાફ સાફ કહી દે બેટી” તેણે કહ્યું. “બંધી વાત સાફ સાફ કહી દે. તારી આટલી ઉમર ! અઢાર વરસની ઉમરના કાર્ધપણુ માણસ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. બેટી, મને પૂરેપૂરી વાત સ્પષ્ટતાથી જણાવ. ભગવાન મને પ્રકાશ આપો. હં...કહે જોઈએ !”

“સાંભળો, પિતા ! હું બંધી જ વાત સાચે સાચી કહીશ. સોમવારની વાત છે. રાત્રી અરધી વીતી ગઈ હતી. પાંચમાં વોર્ડમાં સાત નંબરના રોગીની ધાર્મિક ક્રિયાઓ પૂરી થઈ ગઈ હતી. ડૉક્ટરેએ તો કહ્યું હતું કે હવે રોગીને બચવાની કાર્ધ જાતની આશા નથી. તેણે મને પણ કહી દીધું હતું કે આ યંત્રણાનો હવે ધીરે ધીરે અંત આવી જશે. સવાર પહેલાં તો રોગી મૃત્યુને જોળે પોદી ગયા હશે.”

“રોગીનો પ્રચંડ આવેગ” ડૉક્ટરે ચાલતા ચાલતા કહ્યું. “રોગીનો પ્રચંડ આવેગ હવે વધારે વખત નહિ રહે. છતાંયે જરૂર પડે તો મને તત્કાલ બોલાવજો ! બીજા રોગીઓને તપાસવાની ફરી જરૂર નહિ પડે. એ લોકો હવે આપણને તકલીફ નહિ આપે.” એટલું કહીને ડૉક્ટર સૂવા માટે ચાલ્યા ગયા.

“મારે કંઈ કામ ન હતું. માત્ર અરધા અરધા કલાકે એક એક ચમચી દવા પિવડાવવાની હતી. હું રોગીની પથારી પાસે માગ્ર હમેશના સ્થાને વિચારમાં ને વિચારમાં બેઠી, અને હમણાં જ બિપડવાની તૈયારી કરતા તેના આત્માની શાંતિ માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા લાગી.”

“કાના આત્માની શાંતિ માટે ?”

“એ રોગી પુરુષના !”

“ત્યારે શું તે પુરુષ હતો ?”

“એ પણ મેં નથી જણાવ્યું પિતા ?”

થઈ ગઈ. સુખને આવતું લાગી કાણ રાજ નથી થતું? એ થરમ અને કુળમર્યાદાના ભાવને છુપાવી દે એ સંભવિત છે. પણ પાપ ક્યાં સુધી લંબાય? એક દિવસ વાત ફૂટી ગઈ. દેરજી પરદેશ કમાયા ચાલ્યા ગયા. પાડોશીઓ શોભા વિષે કવંકલરી વાતો કરવા લાગ્યા.”

“રામ, રામ, રામ. પછી એ બિચારી શોભાનું શું થયું?” આગતુંકે કરણામય ભાવે કહ્યું.

મોતી વ્યંગભર્યું હતી.

“પછી? પછી તો એ જ...પણ...માલૂમ પડે છે, આપના હૃદયમા બિચારી શોભા મારે દયા બલરાઈ જાય છે.”

“એમાં શું સંશય ! દયાની વાત તો છે જ !”

“હો, ત્યારે સાંભળો. અ તે તે કાશી પહોંચી, અને વેસ્થા થઈ થઈ. એને ત્યાં જ રથાન હતું.”

“અરરર...વેસ્થા થઈ ગઈ ?” આગતુંકે બલરાઈને પૂછ્યું.

“ત્યારે શું, ફોજદાર કે કલેક્ટર થઈ જાય? હાં, તે વેસ્થા થઈ ગઈ. બે ચાર વર્ષમાં તો તે નામી વેસ્થા થઈ ગઈ. ૩૫ હતું, ચૌવન હતું; ગાન-વિવા શીખી લીધી. પછી તો હિંદુધર્મગ્રંથી તેનું પોશ્વ કરે જ ને !”

“અહાહા ! પછી શું થયું?”

“થરાતું શું હતું? પછી તો તેનો વ્યાપાર ખૂબ વૃદ્ધિ પામ્યો. જિરજાલરમાં શોભાઆઈનું નામ પ્રખ્યાત થઈ ગયું. હોળીના તહેવાર ઉપર તે એક શોજીને ત્યાં નાચગાન મારે ગઈ. ત્યાં તેનો સાસરો પણ આવેલો. તે શોભા આઈ ઉપર દિદા થઈ ગયો.”

“અરરર, સાસરો ભીંને? હાય !”

“પછી તે દદેદિલની દવા લેવા આવ્યો. તેની સામે જેમીને આ કથા શોભાએ કહી. સમજ્યા?”

આગતુંકે મગજ ભમી ગયું. તે ચક્કર ખાઈને જમીન ઉપર પડ્યો. મોતીઆઈ હસીને ચાલી ગઈ.

શીદ તું શોધતો ?

(પૃથ્વા)

વસે દિપક-જ્યોતમાં તિમિર-સત્ત્વ શી મેશ ને જળે છલકતા ધને વૌજળી લાહ્ય જેવી વસે, બળે ધૂધવતા જળે શું વડવાગ્નિ રતનાકરે, પ્રપુલ્લ ધરણી તળેય નવ લાહ્ય લાગ્યા કરે ?

રહે નવ શું વૃદ્ધતાય બની છન્ન કૌમાર્યમાં અને રજનિ કાળ-શી ઝળકતા દિવા-ઉરમાં ? વિરોધી બળ સત્ત્વ સૌ રથજ-જળે, નલે મોચુદ છતાં શીદ તું શોધતો સુખ, હઃખો હિલ્લું માનવી ?

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

મેરીનાનું પાપ ?

સી સ્ટર મેરીના પીંજરાની દ્વાર ઉપર પોતાનું શરીર ટેકરીને ધીરેથી અને નમ્રતાપૂર્વક પાદરીને પોતાની વાત કહેવા લાગી.

“હું અરાઅર નથી કહી શકતી કાંઈ, કે મેં પાપ કર્યું કહેવાય કે નહિ. ક્યારેક મારું હૃદય કહે છે કે મેં પાપ કર્યું છે ને ક્યારેક કહે છે કે નથી કર્યું. પણ જ્યારે મારું હૃદય કહે છે કે તે પાપ કર્યું છે ત્યારે જે પીડા થાય છે તેના કરતાં વધારે પીડા ત્યારે થાય છે જ્યારે મને એમ લાગે છે કે મેં પાપ નથી કર્યું.”

પાદરી મહાશય કંઈ સમજી શક્યા નહિ. “સાફ સાફ કહી દે બેટી” તેણે કહ્યું “બધી વાત સાફ સાફ કહી દે. તારી આટલી ઉંમર ! અઢાર વરસની ઉંમરના કાંઈપણ માણસ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ. બેટી, મને પૂરેપૂરી વાત સ્પષ્ટતાથી જણાવ. ભગવાન મને પ્રકાશ આપો. હં...કહે જેઈએ !”

“સાંભળો, પિતા ! હું બધી જ વાત સાચે સાચી કહીશ. સોમવારની વાત છે. રાત્રી અરધી વીતી ગઈ હતી. પાંચમાં વોર્ડમાં સાત નંબરના રોગીની ધાર્મિક ક્રિયાઓ પૂરી થઈ ગઈ હતી. ડૉક્ટરેએ તો કહ્યું હતું કે હવે રોગીને બચવાની કાંઈ જાતની આશા નથી. તેણે મને પણ કહી દીધું હતું કે આ યંત્રણાનો હવે ધીરે ધીરે અંત આવી જશે. સવાર પહેલાં તો રોગી મૃત્યુને બોળે પોતી ગયા હશે.”

“રોગીનો પ્રચંડ આવેગ” ડૉક્ટરે ચાલતા ચાલતા કહ્યું. “રોગીનો પ્રચંડ આવેગ હવે વધારે વખત નહિ રહે. છતાંયે જરૂર પડે તો મને તત્કાલ બોલાવજો ! બીજા રોગીઓને તપાસવાની ફરી જરૂર નહિ પડે. એ લોકો હવે આપણને તકલીફ નહિ આપે.” એટલું કહીને ડૉક્ટર સૂવા માટે ચાલ્યા ગયા.

“મારે કંઈ કામ ન હતું. માત્ર અરંધા અરંધા કલાકે એક એક ચમચી દવા પિવડાવવાની હતી. હું રોગીની પથારી પાસે મારા હમેશના સ્થાને વિચારમાં ને વિચારમાં બેઠી, અને હમણાં જ ઊપડવાની તૈયારી કરતા તેના આત્માની શાંતિ માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા લાગી.”

“કાના આત્માની શાંતિ માટે ?”

“એ રોગી પુરુષના !”

“ત્યારે શું તે પુરુષ હતો ?”

“એ પણ મેં નથી જણાવ્યું પિતા ?”

“મને તો એવો ખ્યાલ છે કે તે તો માન સાત ન મર જાણ્યા હોતો અને બેગી, માત્ર નગર માત્ર કહેવાથી જ એ પુરુષ છે કે સ્ત્રી તેની ખમર પડતી નથી હા, પણ પત્ની શું થયું ?”

“લગભગ ત્રણ વાગના આપ્યા હતા ત્યારે એક ઘણો જ ક્ષીણ અવાજ મારે કાને પડ્યો આ મરણને બેગ્યાની તૈયારી કરતો ક્ષીણ અવાજ હું માડ માડ સાલળી શકી” તેણે એક લાગે નિસામો મૂકીને કહ્યું

‘ સિસ્ટર મેરીના હવે એ ઘડી આવી પહોંચી છે ” આ પહેલા અરધી રાત સુધી તે ચૂપચાપ પડ્યો રહ્યો હતો

“હિમત રાખો” મે તેના કાનમા ખૂબ ધીરેથી કહ્યું “ભાઈ, હિમત રાખો.”

“એ પત્ની ધીરેથી, બહુ જ ધીરેથી એક એક શબ્દનો રચણ ઉચ્ચાર કરતા કરતા તેણે કહ્યું ‘હું તૈયાર છું પચીસ વર્ષની ઉંમરે મરવું ભારે દુઃખદાયી લાગે છે, પણ એ વાત તો લગવાનની મરજી ઉપર છોડી દીધી છે હું એકમો છું ગરીબ પણ છું. હું માનતો હતો કે મને પણ કોઈ ચાહતુ હશે પણ કોઈએ મારી સાથે પ્રેમ કર્યો નહિ મને એમ પણ હતું કે હું મોટો કવિ છું પણ વાસ્તવમાં કાંઈપણ નહોતો ! જો અત્યારે તું અહીં ન હોત તો એક ઉપેક્ષિત માણસની પેઠે મારો જીવનપ્રવાસ કોઈ સૂકા રણમાં શોનાઈ જાન ને હું એકલો મૃત્યુ પામત ”

તે ફરી વાર શાત થઈ ગયો ને મે પણ તેને ફરી કહ્યું “હિમત રાખો ભાઈ ! લગવાન માનિક છે ”

થોડી પગો પત્ની મે જોયું કે તેની માનરી આખો આંસુ વડે ઝગઝગા થઈ રહી છે

“એક કૃપા કરશો સિસ્ટર મેરીના !” તેણે કહ્યું

“હું કંઈ પણ બાકી રાખીશ નહિ, મારા ભાઈ !

તેણે કહ્યું “શું હું શાંતિપૂર્વક મરું એમ તું ધમકે છે ? જગન્નિયતાના ગુણગાન ગાતો ગાતો મરું એમ તું ધમકે છે ?”

“બધા સાથે પુરુષનું એવું જ મૃત્યુ થાયો ” મે જવાબ આપ્યો

“તે બરાબર જવાબ આપ્યો મારી બેગી !” કાંધેરે કહ્યું

મરણપથારીએ પોલા એ દર્દીએ ઉત્તર આપ્યો “તો એવી જાતના મૃત્યુમાં મને સહાય કરો ”

‘ કૃપી રીતે મારા ભાઈ ! ”

“હું જીવનનો આ દરનાને પાર કરી રહ્યો છું ત્યારે મારા ભાઈ જીવન માટે એક કૃપાપૂર્ણ સરમથલ લઈ જવા માટે મને સહાય કરો, સિસ્ટર મેરીના, એક મરણ હો પહેલા પ્રાણી ઉપર” દયા કરો એક સુખન આપો ! ”

“એક સુખન ! ” પાદરી આતુરતાથી બોલી બેઠો

મે ફરીને તેને દિલામો આપીને કહ્યું ‘હિમત રાખો ભાઈ, લગવાનના સુખનને માટે તમારા આત્માને તૈયાર કરો.”

“બરાબર કહ્યું બેગી ! ”

“પરંતુ તુટતા સ્વરે બીજા માગતો હોય તેમ એણે મૃત્યુ આટલી-ફક્ત આટલી જ-કૃપા કરો સિસ્ટર મેરીના, શું તમે નથી જાણતા કે તમારાથી જ મને મુક્તિ મળશે ? શું આ પાપની મર્મપીડાથી તમે હમેશા મગતા રહેશો ? શું તમે એમ ધમકો છો કે તમારે જ કારણે હું એક પતિતાત્મા બનીને અનંત કાળ સુધી રૈરન નર્કનો અધિકારી બનું ?”

“અને તું મારી બેગી તું ? ”

“હું એ શબ્દો સાલળીને કરી ગઈ પિતા ! મને થયું કે તેની આ વાસના અધૂરી રહેશે તો મરીને તે હમેશા નિરજની ચાંતના ભોગવતો નરકમાં પડ્યો રહેશે અને એના કારણે હું પણ એ જ નરકમાં જઈશ મે વિચાર કર્યો કે કણે કણે મૃત્યુ એની નજીક તીવ વેગથી આવી રહ્યું છે ને સવાર સુધીમાં તો તેનો અંત ચોક્કસ છે એ શાંત વાતાવરણમાં હું તેના બેઠા નિસાસા સાલળી રહી હતી. વોડમાં થોડાક

રોગીઓ હતા અને તે શાંત નિદ્રામાં મગ્ન થઈ ગયા હતા. પ્રકાશ ધીમે ધીમે ઠીંધો. એ ઝાંખા પ્રકાશમાં શ્વેત ઝિજ્જાનાં કપર જેવાં લાગતાં હતાં. હું ખૂબ ઉદાસીન થઈ ગઈ હતી. મેં નીચા નમીને તેને ચુમી ભરી. તેના ‘ધન્યવાદ ! ધન્યવાદ !’ શબ્દોને હું માંડ માંડ સાંભળી શકી. હું ફરીને ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગી.”

પાદરી અસ્વસ્થ થઈ ગયો હતો. પણ શાંત શબ્દોમાં પોતાની અસ્વસ્થતા છુપાવીને બોલ્યો. “પણ તે એને કંઈ જગ્યાએ ચુંબન કર્યું?”

“એ વખતે તો પિતા અંધારું થઈ ગયું હતું પણ મારો ખ્યાલ છે કે મેં તેને મુખ ઉપર જમી ભરી હતી.”

“અરર ! આટલો અવિવેક ! આટલો અવિવેક !” પાદરી ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયો હતો. “હું જાણું છું બેટી, કે આ કૃત્યની પાછળ હેતુ સારો હતો તું દયાના ભાવથી પીગળી ગઈ. મુખ કરતાં તો કપાળમાં ચુંબન કર્યું હોત તો સારું હતું. તેના આત્માની રક્ષા પણ થાત. પણ આ તો ભયંકર ભૂલ થઈ ત્યારે. જખરી ભૂલ ! કીક, પણ એટલું સારું હતું કે તે એવા પુરુષને ચુંબન કર્યું હતું જે લગભગ મરી ચૂક્યો હતો !”

“એ તો મેં પણ કહ્યું.”

“અને હવે જ્યારે તે મરી ગયો છે અને તેનું શબ કબરમાં દફનાવી દીધું છે ત્યારે તેને વિષે કંઈ પણ વિચાર કરવો પાપ.....”

“પણ એમ નથી પિતા ! એ તો હજી જીવે છે !”

“જીવે છે !”

“હા, ઉપાશલ સુધી તે મરણાવસ્થામાં હતો, પણ સૂર્યનાં કિરણો ફટાં જ તેને કંઈક આરામ જણાયો. વોર્ડમાં પ્રવેશ કરતાં જ ડૉક્ટર તો વિસ્મય પામ્યા. રોગીના મુખ ઉપર એક આછું હાસ્ય ફરકતું હતું ! તેણે સારી રીતે દરદીને તપાસ્યો. ને પછી ઇન્જેક્શન

આપીને તે ધીરેથી બોલ્યા ‘ખરેખર અજબ વાત છે, સંભવ છે રોગી કદાચ જમી જાય !’

“પણ એ તો સર્વનાશ નોતર્યા જેવું થયું.” પાદરી ગભરાઈને બોલી બેઠો.

“શું કહો છો, પિતા !”

“બેટી આ તો ગંભીર સવાલ છે ! તેં કાંઈ જીવતા પુરુષને ચુંબન કર્યું હોય અને પછી પણ તે જીવતો જ રહે તો મને ખબર નથી પડતી બેટી, કે આવી બાબતમાં શું કરવું યોગ્ય ! મરણ-ખાટલે પહેલાની વાત જુદી છે, પરમપિતાની નજર આગળ અધા કાયડાઓનો ઉકેલ આવી જાય છે ! પણ જો તે જીવતો રહી જાય તો પછી ભગવાનની દયા મળવી મુશ્કેલ છે. અને એ વખતે મારી સ્થિતિનું રક્ષણ મારે જરૂર કરવું જોઈએ.”

થોડીવાર સુધી વિચારોમાં ગૂંચવાઈ ગયા હોય તેમ મૌન રહીને પછી એકાએક બોલ્યા. “ડૉક્ટર કેવા સાચાસ લાગે છે ?”

“બહુ સારા !”

“પણ ડૉક્ટર તરીકે ?”

“સારામાં સારા ડૉક્ટરમાંહેના જ એક.”

“અને આજે પેલા દરદીની સ્થિતિ કેવી છે ?”

“પહેલાં કરતાં સારી.”

“ત્યારે તો તારું સત્યાનાશ વળી ગયું !”

“હે ભગવાન !”

“હજી પણ તેનું નામ લેવાની ધૃષ્ટતા કરે છે ?”

“હું મહાપાપીણી છું, પિતા !”

“આવી વાતો કરવાને તું યોગ્ય નથી” પાદરી ઉત્તેજિત થઈ ગયો. પણ સીસ્ટર મેરીના દૂસકે દૂસકે રડી પડી. પાદરી કંઈક નરમ થઈને બોલ્યો. “મારો માર્ગ હજીયે સાફ થયો લાગતો નથી. તેં હમણાં જ કહ્યું હતું ને કે જ્યારે તારું હૃદય એમ કહે છે કે તેં પાપ કર્યું છે ત્યારે તને જે પીડા થાય છે તેના કરતા ક્યાંય વધારે પીડા તને ત્યારે થાય છે જ્યારે તારું હૃદય એમ કહે છે કે તેં પાપ નથી કર્યું. આ

વિરોધાભાસ કેમ સંભવિત હોઈ શકે ? હું આ કેવી રીતે સમજી શકું ?”

“મને ખમર નથી પિતા ! મારા હૃદયમાં જે ચાલી રહ્યું છે, ખરાબ તેજ પ્રમાણે તમને મેં જણાવી દીધું છે.”

“અને તે જે કંઈ છે તેનું કંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરના તૈયાર છે ?”

“જો તે પાપ હોય તો હું જરૂર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ.”

“હ, પણ એમ નહિ સમજતી કે અત્યારે જ હું તને મારા નિર્ણય જણાવી દર્શાવું હોય તો મારા દિવસ રાહ જોતો રહીશ કોણ જાણે કોને ખમર ? હમણાં તો આ જુવાનની મિમારી તો જોઈએ, આગળ ઉપર શું થાય છે ? હમણાં તું જા, હું આજે વધારે નથી સાબળવા ઈચ્છતો અને જોજે, હવે જ્યારે તું એની પથારી પાસે જા ત્યારે બહુ જ સંકાયપૂર્વક જાજે, સમજી !

“હું તો હમેશા સંકાયપૂર્વક જ જાઉં છું પિતા !”

“બહુ સારું.”

* * *

કુળાક દિવસ પછી સીસ્ટર મેરીના ફરીને પાદરી પાસે આવી.

“નબર સાતની તમિયત હમણાં કેવી રહે છે ?”

“હું જાણુ છું ત્યાં સુધી તેની તમિયત ઘણી સુધરી ગઈ છે.”

“અને ડૉક્ટર શું કહે છે ?”

“એ કહે છે કે દરરો સાન્ને થઈ જશે.”

“ત્યારે તો તારે માટે કાઈ આશા નથી રહી બેન ?”

“મેં પણ આ વાત તેને જણાવી છે.”

“શું જણાવ્યું છે ?”

“મેં તે જણાવી દીધું છે કે તમારે કારણે જ મારા સર્વનાશ થઈ ગયો ! જો હું પહેલેથી જ જાણતી હોત કે તમે જીવતા રહેવાના છો તો હું સુખી ભરત જ નહિ.”

“પછી એ મહાશયે શું જવાબ આપ્યો ?”

“તેણે કહ્યું કે હું તમારું સત્યાનાશ થાય એમ નથી ઈચ્છતો, હું પોતે જ તમારી રક્ષા કરીશ.”

“એ તો મરીને આનંદથી કરી શકે એમ હતો !

‘હા પિતા ! તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે જે દિવસે ડૉક્ટર તેને કહેશે કે તું સાન્ને થઈ ગયો તે દિવસે જ તે આત્મહત્યા કરશે.’

આ વગી એક નવો કાયડો હતો ! પાદરી કેટલેક વાર સુધી અનેક તર્કવિતર્ક કરતો રહ્યો. અતે ભગવાનની મરજી ઉપર છોડીને તેણે દંઢતાપૂર્વક કહ્યું “સારું તો એ છે કે હું તને દડ-મુક્તિ આપી દઉં જો એની જાતનો માણસ ફરીને મૃત્યુને ભેગવા તૈયાર થશે તો મારે પણ ફરીને એકવાર નવેસરથી વિચાર કરવો પડશે.”

[‘વિશ્વમિત્ર’ની એક ઈટાલિયન વાર્તા]

તીકમ ખાણિયો

શ્રી. દેવજી રા. સોઢા

તીકમ હમેશાં ઓટલીએ દાતણ કરવા બેસતો. પાકે અડધા કલાક પછી કામ ઉપર જવાનું હોય અને ચિત્તની જે વ્યગ્રતા કામ ઉપર જનારના મોં પર દેખાય એવી વ્યગ્રતાનો તીકમની આગતમાં સર્વથા અભાવ હતો. કલાકોના કલાકો સુધી ઓટલીએથી બેઠવાનું ન હોય ઓટલી સ્વસ્થતાથી તે બેસતો, અને વેંત એકતું દાતણ ચાવીને અડધે તો અવસ્ય પહોંચાડી દેતો !

“કાં તીકમ ! હાલવું છ ને?” રામજી ત્યાંથી પસાર થતો અને તીકમને બોલાવતો.

તીકમ આવશે તેની ખાત્રી તો રામજીને હોય જ નહિ. રામજીને તો શું, પણ ધરતી આયડીનેએ એ ખાત્રી નહિ ! તેણે બિચારીએ તો સવારે પાંચ વાગે બહી, ઘૂંચી, રોટલા ધરી, ગોળ ઘી સાથે રોટલો ચોળી, એક ડબ્બામાં ખાંધીને તૈયાર કરી રાખવો જ બોધે એ. રામજી બોલાવતો અને તીકમને જવું જ હોય તો ડબ્બો લઈને ચાલતો થતો; અને નહિ તો રામજીને જવાનું મળતો :

“રામજી, આજ તો પોરો ખાઈએ જાણું !”

“હું જાણુતો તો જ.” કહી રામજી પાછળ જોતો જોતો, હસતો હસતો ચાલી નીકળતો.

રામજીને શો જવાનું મળે છે એ તીકમની ધરવાળી વેલુ સરવા કાન કરીને સાંભળી લેતી. તીકમ કામે જવા તૈયાર થતો તો વેલુ રાજપામાં દેખાતી; અને રામજીને ‘નનૈયો’ મળતો તો વેલુનાં બારે બૂટી જતાં, અને એક બિનો નિઃશ્વાસ તેનાથી નખાઈ જતો. મનમાં સમસમીને તે બેસી રહેતી. મહિનામાં દસેક રોજ સહેજે પડી જતાં. અર્થ તો ચાલુ જ રહેતું. બલકુલ તીકમ ઘરે રોકાતો ત્યારે અગરમાં જઈને બમણું અર્થ કરી આવતો. વેલુ બળાપા કાઢતી, પણ પથ્થર ઉપર પાણીની અસર થાય તે કરતાં આ બળાપાની તીકમ ઉપર વધુ અસર થતી નહિ.

તીકમ દાતણ કાઢીને નાહી લેતો. પોતડી લીંબાય ન લીંબાય અને પાણી શરીરને અડકે ન અડકે ત્યાં એ હમેશાં પીળાં પડી ગયેલાં કપડાં પાછાં પહેરી લેતો. કપડાં પહેરીને ખાણે જવું હોય એટલા જ રૂઆબથી, ચાની ઉંતાવળ કરી રહેતો. ચા પી જમી પણ લેતો. ખાણે જવું હોય કે નહિ તેને એ જમણી સાથે કશીય લેવાદેવા નહોતી.

ગમે ત્યાં ગયો હોય ત્યાંથી નાનો ધનિયો હાજર થઈ જતો અને ચૂરમામાં ભાગ પડાવતો. વેલુ એ બોધે રહેતી અને પરાણે હસતી. તીકમ બધું સમજતો પણ નિંભર બનીને

પોતાનુ ધાર્યું જ કરતો વેતુ તેને ઘણીનાર સમજાવતી,
પણ એ શિખામણુ તીકમને ગળે બેસતી જ નહિ

“તમે પત્ની કે દિ” સમજાવો ? ” વેતુ જરા રૂઆપ
બેર કહેતી

“અમે તો સમજેલ જ પડ્યા છીએ ” તીકમ કહે
કેવેળે જવાબ આપતો

“વરો વવતો જાય છે મ્હાણીનુ કેકાણુ નહિ”
વેતુ નિશ્વાસ મૂકતી

“સગરાન ચલાવ્યે રાખે છે ને ?”

“ધનિયોય મગાર્ધ જેવડો ”

“એની મેળે અધુય થયા મરશે”

“કાલ સવારે મને સુના વ ડ ”

“ભલેને” તીકમ અધ્ધરથી જ ઉપાડી લેતો “તુ
તારે કાટનુ ખૂમ ઉઘાવળે ઘી ગર લાવી દઉ, પત્ની ?”

“અધુ તમારુ કાટનુ ? એનુ તે શુ ?”

“એવો પરસગ આવે તો વેપારી ક્યા ના પાડે
છ ? તીકમના નામ ઉપર એકથી પાચસો ”

“વેપારી શુ કામ ના પાડે ? અમણા નમણા
નાણા તમ પાસેથી ન લ્યે તો મિચારા ક્યાથી લ્યે ?

“હવે રાખ્ય નાણાવાળાની દીમ્પી થઈ ગઈ છ
તી ? કટલાક નાણા વધુ ચૂકવી દીધા ?”

“હા પણ તમે કામે નથી જતા એ ભારે ખોટું
કરો છો અમારે આહી સાલજીવુ પડે છે આડેશ
પાડેશમા તમારુ નામ લઈને ખ્યામ કહે છે કે ફલાણો
ભાઈ કામનો આવો છે ।”

“ભલેને એટલી ઘડી તારે કાન આડી આગ
ળાઓ ખોસી દેવી ।”

વેતુ સામે જોલી શમ્તી નહિ અને તીકમ એના
મુખ સામે ટીકી ટીકીને જોતો અગરમા જવા
નીકળી પડતો

*

*

તીકમ પોતાના આગપણુમા ગામ મા રહેતો હતો

સાતમ આઠમ અને દુતાશણીના તહેવારો ઉપર તો
ગાળાઓ ખેન કર્યા આવતા, ત્યારે ખેના મમ
કાજમાથી તીકમનો હવ જાયો થઈ જતો ગામગામના
પાણી પીતા તરંગાળાઓ ખે રાત ખેન નાખીને ત્રીને
દિવસ બેપડી જતા પણ તીકમનો હવ કામમા
ચોટતો જ નહિ મહિનો માસ તીકમના આ ઉદ્ધાન
નહતા આ ઉદ્ધાન શમ્યા પછી પણ તીકમ ને કઈ
કામ કરતો તેમા કશો જોવારો હોતો જ નહિ

તીકમના ઉદ્ધાન મધકે ટાઢ પડ્યા હોય ત્યાં લો
ખીજી કોઈ એવુ પરમ આવી લાગતુ અને તરંગાળા
ખીજી મડળી ત્યાં ખડી થતી તીકમના મગજની
ડગળી વળી પાછી ચસકી જતી

“તીકમ આપણુ તાગલુ ટાઢ નઈ કરે” તીક
મનો બાપ જોરધન ઘણીવાર અસતોષ બતાવતો

“ઈ તો છોમ્મું છે ત્યાં લગી રેલક્ષ્મી સજે છે
પરણાવીને પાયે લગર નાખી દેશુ કે ચકાપ ઉદ્ધાન
અધ ” તીકમની મા મ્હેતી

“તુ કહેતી રો તો ભલે મને તો એમા પાણી
નથી દેખાતુ એનાથી તો મકન સાત થોકે સારો કામમા
પણ મ્દલો બને હવ ? મારુ કામ કટનુ હજી
કરી દીધુ ?”

“એવો મન એવો જ તીકમ પણ જુરાતી
દીવાની છે પત્ની ઈ પણ સૂતમ્ની ફેલ જેવો થાંભો
દેખાડુ”

“પુતરના લક્ષણ પારણામાથી જણાય મે તો
તીકમની આશા છોડી દીવી છ કેમલો આવનાનો
હોત તો આવી ગયો હોત બારે બુદ્ધિ ને મોળે સાન ।

“એમ સાવ આશા છોડી દોમા એકનો એક
છોકરો હતો તી લાડમા હતો ઈ લાડ હવે આડ
આવે તો સહન કરના જોયે ”

“સહન તો ખૂમ કીધા” જોરધને એક બીડા
નિશ્વાસ નાખ્યો

રાતે વાગુ પાણી મરી સો ઘડીવાર બેગા ખેસતા
મરખ આઈ લઈ તીકમ ગામમા નીમળી પડતો, થોડી

વાર પછી મકન ખેતરે વાસુ જવાની તૈયારી કરતો. મકને એ કામ ઉપાડી લીધું ત્યારથી ગોરધન ઘરે સૂતો. ટ્રાણુ જાણે કેમ પણ એક રાતે તીકમ ગામમાં નીકળી પડવાને બદલે સૌની સાથે ખેડો.

“મકન, આજ તો હું વાસુ જાઉં” સૌનાં આશ્ચર્ય વચ્ચે તીકમે વાત મૂકી.

“ના, ના, તમે ફરોને” મકને કહ્યું.

“આજ તને વિસામો દેવો છે” તીકમ મક્કમ હતો.

“તારો તો વિસામો જ છે ને ભાઈ !” મકનને બદલે ગોરધને ઓરતો કર્યો.

મકનના હાથમાંથી પિછોડી અને લાકડી ખૂંટવી લઈ તીકમ ખેતરને રસ્તે પડ્યો.

“કાં ? આશા છોડી દીધી’તી ને ?” તીકમની માને મગફરી લેવાતું કારણ મળ્યું.

“કા’કનાં દોરને ધરાહાર ખેતરમાં પૂરશે. તીકમાને તું નથી ઝોળખતી. નેટલો બહાર છે તેનાથી બમણો ભોંમાં છે” ગોરધને તીકમને પૂરો ઝોળખી લીધો હતો.

“લ્યો ! બિચારો એ તો કે’ દોર પૂરશે; નહોતો જાતો તો કે’ કામ નથી કરતો. આમાં માણસ બિચારું શું કરે ?” તીકમની માના મનમાં તીકમની લુચ્ચાઈ વસતી જ નહોતી.

“સવારે તીકમાની હોળી તને દેખાહું !”

મકન હસી રહ્યો.

“શું હોળી ? તમારે તો હોળી ને દિવાળી ન ગઈ ! હવે તો મારો તીકમ સુધરતો આવે છે” અને પછી કંઈક ખાનગી વાત કરવી હોય તેમ એ ગોરધનની વધુ નજીક આવી.

“તીકમ કેમ ગયો, ખબર છે ? આજ હું ને મણિ તીકમની સગાઈની વાતું કરતી’તી. તીકમ ઘરમાં લપાઈ ને કાનસરા દેતો’તો. મને વળી ક્યાંથી ખબર ? પણ ઘરમાં ખખડાટ થયો એટલે હું ગઈ તાં ભાઈ ભીતે કાંન માંડીને વાત સાંભળે જ રયા !” તીકમની મા હસી રહી.

સગાઈની વાતું સાંભળીને તારો તીકમ આવેલો કામદો થઈ જાય, તો તો લગન પછી તો મને ને મકનને કામ જ નહિ કરવા છે !”

“તી સારું વળી. લગન થાય એટલી વાર છે. પછી તમે તમારે માળા જાઓ ને મકન ફૂલેફાલે થઈ ને ગામમાં હરેકરે.”

“સાંભળજે મકન” ગોરધને મકનને પડકાર્યો.

જવાબમાં મકન મલક્યો.

“તમારું મહેણું ટાળશે ઈમ તો આજુ ફેરે મને ચોક્કસ લાગે છે” તીકમની મા ખુલાતી હતી.

“તું ભલેને કહે, પણ મને નથી સૂઝતું” ગોરધનનો તીકમ વિશેનો મત આખરી હતો.

“તમે તો એવા જ રિયા !” તીકમની મા બીડીને ઢાંકાદૂંબો કરવા રાંધણીમાં ચાલી ગઈ.

ખાપ દીકરાએ બહાર ઝોસરીમાં પથારી પર લગાવવાની તૈયારી કરી.

* * *

મેહું મળસ્કું થયું હતું. કાઈ કાઈ એકવા બેઠૂંતો ગાડાં જોડીને ખેતર ભરૂં જઈ રહ્યા હતા. ગામડાંના પથરાળ ચીલાઓમાં પેડાંના પાટા ઘસાઈ ને કંઈશ અવાજ કરી મળસ્કાની શાંતિને ભેદતા હતા. ગામડાંનું રંગોપું કરતાં ફૂતરાંઓ, ગાડાંઓ છેક નજીક આવી લાગ્યાં પછી જ ન-ફૂટકે શેરી વચ્ચેથી બીડીને, નિદ્રામાં બલેલ પહોંચાડયા બદલ ગાડાંબેઠુને દખકા આપી રહ્યાં હોય તેમ ભસીને ધુમરાણ મચાવી માર્ગ આપતાં હતાં, અને ગાડાં પસાર થઈ ગયાં પછી બીજી જ પળે પાંચાં ટોપાટપ શેરી વચ્ચે ગોફવાઈ જઈ નિદ્રામાં પડી જતાં હતાં.

આવે ટાણે એક બેઠુ નેવો લાગતો માણસ ઉતાવળો ઉતાવળો ગામની પરવાડમાં દાખલ થતો હતો. તેનું નામ સવદાસ. ગોરધનનો એ શેઠાપાડોશી.

સવદાસ હાંકજોડાંકજો આવીને ગોરધનને આંગણુ બોલો. બહાર ઝોસરીમાં જ બે આદમી નિદ્રામાં ઘોરતા સૂતા હતા.

“ગોઝન બાપા .” સવદાસે સાદ ક્યો
જવાબ ન મળ્યો.

“મકન.. એય મકન” સવદાસે ફરી ખૂમ મારી
ગોરધને પડખુ ફેરવ્યું સવદાસની ખૂમ એણે સાલણી
લાગતી નહોતી તે તો હજી વધુ ને વધુ સોડ તાણતો
જતો હતો.

“બાપા ” સવદાસે જોશીલી ખૂમ મારી
ગોરધન સડાક બેઠો થઈ ગયો.

“સવદાસ, અટાણે ?” ગોરધન તાણુખી પામતો
તેના સામુ બેઈ રહ્યો.

“શુ અટાણે ? કા કાઈ વાસુ ન આવ્યું ? ખેતર
તો હાલો પછી વાત કરજો” સવદાસ એક જાસે
બોલી ગયો.

“તીકમે આવ્યો છ ને ?”

“ન્યા તો ટાઈ નથ્ય આવ્યું બેદાનમેદાન કરી
નાખ્યું છે સાદકા પડે પછી શુ બચત રહે ?”

“તીકમાના ઉડાડયા કોઈ દિ વન ન બેસા ?”
ગોરધને એક બેઠો નિસાસો મૂક્યો, અને પછી મકનને
ઢંઢાળીને જગડવા લાગ્યો.

“શુ છે ?” મકન આખો ચોગતો ચોળતો પથા
રીમા બેસે થયો.

“શુ હોય ખીલું ? તીકમે તો કાણુ જાણે કયા
ગયો ? વાસુ બાસુ નથી ગયો સવદાસ આવ્યો છ
કે ખેતર તો સાવ ભેળાઈ ગયું .”

મકન બોલો થઈ ગયો.

પચ્ચારીના બેવડમાથી લાંબી લઈ કાઢે મારી
મકન ખેતર તરફ ડાકે બરતો ચાલતો થયો ધરના
બાણુ લલકારીને ગોરધન પોતાની પત્નીને જગાડતો
હતો ત્યારે સામેના અવાવર ધરના સહેજ બહાર
નીમળતા મોલ ઉપર ચીમરી બોલી રહી હતી.

*

*

..

* સવાર પડ્યું અને આખા ગામમા આ એક
વાત વાયુવેગે ફેનાઈ ગઈ કે ગોરધનના તીકમે

પટેલની દીકરી ટપુને લગાડીને કયાક જતો રહ્યો છે
વાતોના નિયમ પ્રમાણે એ વાત ગોરધનને કાને પહોંચી
ગોરધન ચકિત થઈ ગયો ધરતી માગ આપે તો તેમા
સમાઈ જવાનું તેને મન થઈ ગયું.

‘એમા આટલું બધું શું ? ઈ કપાતર પગ્વાડે
કેટલુંક હેરાન થાવું ? આ વરસ જાણે કઈ મોલ
નહોતો થયો એમ મન મનાવો ’ તીકમની મા
બહાર આવી.

“મોલને કાણુ રહે છે ? ગામમા તો નીકળી બે
મારાથી તો નથી નીકળાવું. નાના મોટા બંધાય
આગળી ચીંધતા ચીંધતા વહ્યા ગય છે ” ગોરધને
કપાળે હાથ મૂકતા કહ્યું.

“પણુ ..પણુ છે શુ ?” તીકમની માએ હડપવીએ
હથેળી અડકાડી ધીમેથી પૂછ્યું.

“તારા તીકમાની હોળી નજીસેને સાડે દિવસ !”

“પણુ ક્યો તો ખમર તો પડે ?”

“શુ ક્યે ? તીકમે તો ગરદે ગઢપણુ મારો નાકનું
ડીચકું સોત ધસી લીધું !” નાકને હાથમા ઝાંરી
ગોરધન વેદના ધૂઈ સીસકારા નાખતો હતો.

“એટલે ?”

“ટપુને લગાડીને તારો કુવર ર પુ ચ ”
ગોરધન વધુ ન બોલી શક્યો.

“ક્યા ? પટેલની ?” તીકમની મા તાબૂત
બની ગઈ.

“ટપુ કેટલીક છે ગામમા ?” ગોરધને માથું નમાવ્યું
તીકમની માએ મોહુ છૂટું મૂકી દીધું.

*

*

બહુ તો મહિનો માસ ટાઈ અફવાનું બેર રહે
છે દિન પર દિન કાઈ પણ બનાવની નવીનતા
એસરતી ચાલે છે ગામના એક છેડાથી ખીમ છેડા
લગી તીકમ ને ટપુની વાતો થતી તે હવે લગભગ
બધ થઈ ગઈ છે જાવડું, એ અફવામા આટલો
આ સુનારો મુકયો છે કે ટપુને તો પટેલનો સાથી

લાણો ભગાડી ગયો છે. લાણો પણ તે જ રાતથી ગામમાંનો ગુમ થયો હતો.

“તીકમ રખે તરગાળા ભેગો ગયો હોય !” ગોરંધન હવે ખીન્ન જ અનુમાન ઉપર આવ્યો.

“હવે સારું. આફ્રી ઓલી વાત તો મને ગેજે જ નહોતી જતરતી. ગામ તો પિટ્યું હાલી નીકળ્યું તું. તીકમ પાક્યો જ તો મારા પેટમાં !” તીકમની મા પોરસ કરતી હતી.

“તપાસ કરાવીએ તો પત્તો જડે.”

“મોકલીએ મકનને.”

“ગોરંધનભાઈ, એક વધામણી દઉં ?” એક ડોશીએ આવી વાતચીતમાં ભંગ પાડ્યો.

ગોરંધન અને તેની પત્ની ડોશી તરફ ફર્યા :

“તમારો તીકમ તો....”

“હં...” તીકમની મા જાલડક થઈ.

“...ભારી ભઈ, ઓળખાતોય નહોતો. નગરના ચોકમાં ખેલ પાડે છે. ને શું એને દરેશ ઓપે જ કે ન પૂછો વાત. સોળ વરસની સુંદરી જોઈ લ્યો.”

ગોરંધન અને તેની પત્ની એકમેક સામે જોઈ રહ્યાં.

“મને દેખી ઘણા બિચારો શરમાય ને હેંકં જોઈ જાય, પણ એમ હાથમાં રમાડેલ તી એનું મોઢું ઓછું અસ્તું રિયે ?”

“તમે તમારી સગી આંખે દેખ્યો, મા ?” તીકમની માએ ઠેરવી ઠેરવીને પૂછવાં માંડ્યું.

“ઈ પોતે. હજી સો પરાવી લઉં જ એટલી પરભુતી દયા.”

“તરગાળા ભેગો જાય તો ઈ જ જાય. જોયું નંઈ ? આંહી પણ તરગાળા આવતા તથે ખાય પીએ વળી કાણુ ? ભલો ચોરો ને ભલા તરગાળા !”

“જઈ જઈ ને ક્યાં જાય ? ગામ તો સાવ લઈ નીકળ્યું તું. સાવ વાનો વધી ગયો જ. આફ્રી તીકમમાં જરીવિજરી નંઈ હો !” ડોશીએ પટેલની ટપુના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કર્યો.

“તમે સાંભળી’તી ને મા ?” તીકમની મા ખડખડ હસી પડી.

“લાપસીનાં આંધણ મૂકા.” ગોરંધન હસ્યો.

“તોય ઓછું છે. દીકરા જેવી દેહ...શું કહો જ મા, તમે ?”

“હા...કાં...પંડથીય પેટ વહાલું !” ડોશી ચાલી ગઈ.

*

*

*

“તીકમભાઈ, હાલો ઘેર. આપુએ મને તમને તેડવા મોકલ્યો છે.” મકન આજીજી કરતો હતો.

“એ ન બને, મકન...”

“પણ તમારે કંઈ કામ ન કરવું. અમારી નગર આગળ હો તો ફીક” મકનમાં આટલા વિચારો વહાલ સ્ફુરાવ્યું હતું.

“કામ ન કરું એ ન હાલે. મને એ કામ જાકલ્યું નહિ તે હવે ન જાકલે.”

“થાય ઈ કરવું. તમારા ઉપર દયાણુ નહિ કે આટલું આ કામ તમારે કરવું જ.”

“મારે તો જો, હવે આ તરગાળામાં પણ મૂકવી જ દીવાસળી, ને ખાણમાં રહી જવું જ. સવા રૂપિયો રોજ.”

“મોટાભાઈ, તમારાથી ઈ અલણું કામ નો થાય. સવા રૂપિયો સોંસરવો નીકળે, ને પાછી દેહનો ખો.”

“ભાઈ, ગામમાં આવતાં હવે પગ નો જાપડે. હવે તો જો, આંહી મજૂરી કરવી ને નગરની બજારમાં ફરવું.”

“તો આપુને મોકલું એટલે તેડી જાય ?”

“ના, કાઈ ને મોકલવાની જરૂર નથી.”

“તથે નંઈ આવો, ભાઈ !” મકન ગળગળો થઈ ગયો.

“હમણાં તો નંઈ” તીકમે લાચારી બતાવી.

મમ્ન પોતાને ગામ જતો ન્હોતો તરગાળાઓ પામેથી છૂટો થઈ તીકમ ખાણે જવા લાગ્યો

વરમેક દિવસમા તો તીકમ પામે ફીક પેમો લેંગો થયો ખીલુ કઈ નહિ તોય તીકમ હવે સીધે માર્ગે જઈ રહ્યો હતો મકન અને તેના મામાપ ધણી વાર આટો દેવા આવતા અને તીકમની રહેણીકરણી વેઈ રાજી થતા તીકમ વિગેની માન્યતા છેક અદ્વાઈ ગઈ હતી પોતાના પગ ઉપર બી સક એવો તો હવે તીકમ થઈ ચૂક્યો હતો હડફેટો અને ઠોકરાએ તેને સારે રસ્તે લાવી મૂક્યો હતો

ગોરધને તીકમના લમ ત્યા નગરમા આવીને કરી આપ્યા વેતુ આવતી ગતી થઈ તીકમની માની આખો ટાઢી બની

“હુ તો પ્રથમથી જ કહેતી કે તીકમ એમ સાવ કાઢી નાખવા જેવો નથી અટાણે કાણુ છે એના જેવો આપણી નાતમા ?” તીકમની મા ગોરધનેને ખેલી

“શેરને માથે સનાશેર પડ્યા જ હોય !” ગોરધન હમીને તેની પત્નીને ચીડવતો

* * *

તીકમનો ધરમ સાર ફીક ફીક ચાલ્યો જતો હતો વધારામા તે એક છોકરાનો આપ પણ બન્યો હતો પણ તીકમને હજી પોતાના ભર્યા ભર્યા જીવનમા કઈ અધૂરું અધૂરું લાગ્યા કરતુ હતુ, ખેડ મમ્નને ભગાવી તેના વૃદ્ધ મામાપ ત્યા આવીને તેની સાથે વમે તો ફીક પણ તીકમની એ સરાહ તેઓને રળે નહોતી બિતરતી વતનનો, અને સાથે મકનનો પણ, મોહ તેઓથી નહોતો છૂટો

સમય પોતાનુ કામ કયે જતો હતો. એક એવો દિવસ પણ આન્યો જ્યારે તીકમને ખાણની મજૂરી ઉપર કટાણો આન્યો કાળજી બધા વળી જતા ત્યારે ભીંતામાથી એક નાનકડુ બેતુ માડ કોતરી કાઢી શકાતુ હમેશના ઘસારાને લીધે તીકમ સુકાધને સારી થતો ગયો બે દિવસ ઉપરા ઉપર ખાણે જઈ આન્યા પડી

ત્રીજે દિવસે તો તેણે પોરો ખાધો જ હોય મહિનામા માડ અદાર ઝોગાળીસ રૈન લરાતા. કઈ પટેનાતી કમાણી પણ ખરી, અને કઈ રૈન પણ સાડુ એગે નિર્નાહમા વાધો આવતો નહોતો

સાંજે છ બજે છૂમીને ખાણેથી પરમારો એ ગામમા બીમજી લુહારને ત્યા પાના પ્રદાનમા જતો બીમજી પાના કાઢતો અને તીકમને કાડ બદ્દર ગવીમા આરામખુસી દાળી દેતો તીકમ પાઘડી ઉતારીને આસાનીથી ત્યા બેસતો અને ઝીણુ ઝીણુ ચૂજતો

‘તમારે મા’દેવજી, ગગા પારવતી ..’ તીકમનો અવાજ જરા બિચો થઈ જતો

સામેના ઘરની બારીમાથી કોઈ હેરતુ.

“...બીવડીને શુ કરશેજી ?” તીકમનુ ગીત આગળ વધતુ.

બારીમાથી ફરી કોઈ કોમતુ તીકમની નજર પડતી ન પડતી ત્યા કોડુ અદર બે ચાઈ જતુ

એક દિવસ એ બારીમાથી કોકાતી સ્ત્રીએ જ પહેલ ખરી

“તમારી ખાણમા દાડિયાની જરૂર છે ?”

“હા ” તીકમ બોલીને એ અપરિચિત સ્ત્રી સામે મીઠા માઢી રહ્યો

‘તો મારે કાલથી આવનુ છે’

“પણુ પણ તમારાથી ઈ મમ નો થાય” તીકમ જરા ખુસીમા અક્કડ થઈને બેઠો

“શુ કામ નો થાય ?” કહીને એ સ્ત્રી અદર ચાલી ગઈ.

ઉઘાડી બારી તરફથી નજર બિચી લઈ આખો પર હાથ દાળી તીકમ વિચાર કરતો પડી રહ્યો

“તે તીકમ, કામ મહુ આકરુ ?” તે સ્ત્રી નીચે આવી તીકમની બરાબર સામે બીમી રહી

તીકમે આખો ઉપરથી હાથ લઈ લીધા

“બાધ માણસ માટે આકરુ તો ખરું”

“પણ કાલથી આવું અને જોઈં તો ખરી?”

“ભલે...મહેતાજીને કહી દર્શા”

“તો તમારો પાડ...” અને તે હસતી હસતી
રમાં ચાલી ગઈ.

“ભીમજીભાઈ,” અંદર પાનાં કાઢતા ભીમજીને
તીકમે ધીમી ખૂમ મારી.

“હં...શું?”

“આ બાઈ કાણ છે?”

“જાતની કાણણ છે”

“ના...ના...લાગે જ તો ઊંચા વરણની”

તીકમ પાનાં કાઢેલા કુહાડાનો હારડો કાંધે ભેરવી
વેચાર કરતો કરતો અને ગજવામાં તાળાની ચાવી
તપાસતો તપાસતો ઘર તરફ ચાલતો થયો. પેલી સ્ત્રી
વેપેના વિચાર તેના મગજમાંથી ખસતા નહોતા.

* * *

હમણાં હમણાં તીકમ નિયમિત કામ ઉપર જતો
હતો. છેલ્લા માસમાં તીકમે એક દિવસ પાડયો હોય
એવું કાઈના સ્મરણમાં નહોતું. વેલુ સુવાવડ કરવા
માવતરે ન ગઈ હોત તો તેને અન્યયળી થઈ હોત!

“તીકમ, હાલવું જ ને?” સાદ પડતો, અને
તીકમ નીકળ્યો જ હોય.

ખીજાં ખાણિયાંઓને તો ખબર પડી ગઈ હતી
કે તીકમ હીરની પછવાડે ગાંડો બન્યો હતો. ટાચનાં
તગારાં સારવા હીર આવતી થઈ તે દિવસથી જ
તીકમમાં ઉત્સાહ દેખાવા લાગ્યો. હીરની પાંચ હાથ
પૂરી પડજંદ કાયા તીકમ જોઈ જ રહેતો. હીરના
ગોટિકલા મુખનું પાન કરતાં તેને કદી સોદરી વળતી
જ નહિ.

ગમે તેમ પણ તીકમ ભારે નિયમિત થઈ ગયો.
સવારે પોણા આઠ બજે એ ખાણુપર અવશ્ય હાજર
થઈ ગયો હોય. જઈને પોતે તથા રામજી ખીડીની
એક બે ફૂંક લે ન લે ત્યાં ખાણિયાંઓ આવવા શરૂ
થાય. હીર સૌથી છેલ્લે આવતી.

“હીર, કમ મોડી?” હીર દૂર હોય ત્યાં જ
તીકમ પૂછતો.

“તું હર્ષ મોડો!” હીર બેદરકાર જવાબ આપતી.

મોલીટો વાળી માથે ખાલી તગારું મેલી હીર
ખાણુમાં ઊતરતી, અને તીકમ પાછળ પાછળ ઊતરતો.
સીડી ધૂણ ઊકતી. ચોળાકળીની શીંગો જેવી હીરની
આંગળીઓ ઉપર તીકમ જાણીજૂઝને પોતાના ચરજટ
અને તરકાયલા પગ મૂકતો અને હીરથી એક કારમી
ચીસ નખાઈ જતી.

“તીકમ...? આંધળા...?”

અને તીકમ સ્નેહરાસીથી નવાજતો હોય તેમ
હસી પડતો. હીરની વાણી તેને બહુ ગમતી. હીર
પોતે પણ તેને એટલી જ ગમતી હતી ને!

“હીરકા? દેખતી...” તીકમ કાઈ અજબ
લહેકે ઉચ્ચારતો અને નીચે કામે લાગવાની તૈયારી
કરતાં ખાણિયાં અને મનૂરો હીર-તીકમનું આ
નાટક જોઈ કંઈ અસ્પષ્ટ ગણુગણી ઊકતાં.

* * *

પણ એક દિવસ તીકમ ખાણે આવી શક્યો
નહિ.

“રામજી, તીકમના કંઈ ખબર?” કાઈ ખાણિ-
યાએ પૂછ્યું.

“ઘર તો બંધ હતું.” રામજીએ જવાબ
આપ્યો.

“હીરને પૂછો.” ખીજા કાઈ ખાણિયાએ સૂચન
કયું.

આવતાં વેંત હીરએ જોઈ લીધું હતું કે તીકમ
ગેરહાજર હતો. તે તો પોતાને કામે લાગી ગઈ હતી.
તીકમની ગેરહાજરી તેને ખૂંચતી હતી. ભરી ભરી
ખાણુ તેને સૂતી લાગતી હતી. પોતે જાણે આજ
ઉઘાડી થઈ રહી હોય તેમ તેને લાગ્યા કરતું હતું.
પણ ખીજાં ખાણિયાંઓ ખંચાતાં હતાં કે ગમે તેમ,
પણ તેની સામે મર્યાદાન્યાહારનો એક હરફ કાઢી

શક્તાં નહિ. તીકમ નહોતો આવ્યો તે વિષે કાંઈ તેને પૂછી શક્યું નહિ.

સાંજના છનો સુમાર થયો.

કામ બંધ કરી બધાં ખાણિયાં અને મજૂરો ધરે જવા તૈયાર થયાં.

“હીર, સહેજ રોકાજો હો ! તારાં રોજનો મેળ બરાબર મળતો નથી. પાછી કાલ અમાસ છે. પરમ દિ’ તો રોજ ચૂકવવાં પડશે.” મહેતા, હિસાબની આંટીઘૂંટી જ તેને અકળાવી રહી હોય તેમ બોલ્યો.

“ભલે બ્રાહ્મ કાળી મજૂરીનું રોજ કપાય ઈ તો ખટક.” હીર બોલી.

“એટલા જ સારુ ને” મહેતાજીએ દિલસોજી દાખવી.

સૌ જતાં રહ્યાં. હીરને મહેતાએ રોકી હતી તે સૌ જાણતાં હતાં.

“આજ મહેતાની નજર ફરી છે” જતાં જતાં ખાણિયાંએ અંદર અંદર વાતો કર્યે જતાં હતાં.

“ઈ તો સાચો એવો જ છે” એક ખાણિયો બોલ્યો.

“પણ સામે રાંડ પણ એવીને !” બીજો બોલ્યો.

“ઈ તો પકડી છે. એક તો શુ પણ પાંચ મહેતાને ભૂ પાઈ દે એવી છે.” ત્રીજો બોલ્યો.

“પણ બાયડિયુંની જાત એટલે થઈ ર્યું ! પાછું મહેતા આગળ નાણાં-પ્રકરણ જરા જોરદાર...” ચોથે કહ્યું.

“તમે માનો છો કે બાયડી નાણાંને આવે છે ?” ત્રીજાએ પોતાનો જોરદાર મત રજૂ કર્યો.

સૌ હસતાં હસતાં પંચ કાપે જતાં હતાં. સાથેની સ્ત્રી-મજૂરો શરમાઈ જઈને નીચું જોઈ ચાલી જતી હતી.

*

*

*

“હં...ભલાં, અધારી પાંચમને દિ’ તું...તમે કામે આવેલ કે ?” મહેતાએ વાત શરૂ કરી.

“પાંચમ ?...હા...પાંચમને દિ’ તો આવીતી. એક પૂતમને દિ’જ અને ઈ પણ પાછું અડધું રોજ પડ્યું તું” હીર બોલી.

“હાજરીમાં તો અઢી દિ’ની ચોક્કડી પુગણી છે.” મહેતાએ સીસાપેનને દાંત વચ્ચે રાખી, કપાળ પર હિસાબી તકલીફની સૂચક કસ્યલીઓ પારી કહ્યું.

“એટલું ઈ જોડું. હા અડધો દિ’ નહોતી આવી ઈ ખરું.”

“હીર !” મહેતા બોલ્યો ખરો, પણ એક શબ્દ પાછળ રહેલા હજાર બાવો સમાધા હતા. અને એણે મહેતાના દેહમાં અણધાર્યાં લાખ કંપ ઉપમન્યા. હાથમાંની પેન્સિલ પણ ધૂંજવા લાગી. હીર સમજી ગઈ. એ અવાજને મોટા કરીને બોલી:

“તારે કાઈ છે કે નહીં માથેન ? મને કાઈ ગણકાવણુકા ધારી છે કે શું ?”

મહેતાનો કંપ એકદમ વધી ગયો હતો.

“...પિટ્ટા, ફરી કાઈ દિ’ બોલ્યો છે તો જીબ ખેંચી લઈશ.” હીર જુસ્સામાં બોલ્યે જતી હતી તેના અવાજમાં જરીયે કંપ નહોતો. તેના દેહમાં જરીએ ધુમ્મસી નહોતી.

જમીન માગ દે તો સમાઈ જવાનું મહેતાને મત થયું. હિસાબની પેટીનું ઢાંકણું ઉપાડું રાખી હીર અને પોતાની વચ્ચે એટલીયે આડશ ઊભી કરી તે નીચું જોઈ રહ્યો.

“ભૂલી જાજો હો” કહી પાછું વળી વળીને મહેતાના ઝાંખા મુખ સામે જોતી જોતી હીર સીટી ચડી ગઈ. તેની તેજસ્વી પ્રચંડ કાયાનું પાછળથી માપ કાઢી રહ્યો હોય તેમ તે ઉપર ચડી ગઈ ત્યાં સુધી મહેતા એને જોઈ જ રહ્યો.

*

*

*

તીકમને પોતાની સાસુ તરફથી તેની ઘરવાળાની ગંભીર માંદગીના સમાચાર મળ્યા હતા. તીકમ તાબડતોળ રવાના થઈ ગયો. પણ જીવતી વેળા સાથે મોં-મેળાપ ન થઈ શક્યો. તીકમ પહોંચ્યો ત્યાં વેળું

પ્રાણ-પંખેરું જાડી ગયું હતું. બપોળે સુવાવડોથી નખાઈ ગયેલી તેની પ્રાણવિહોણી દેહ ગારવાળા ઘરમાં અવળે આશીષ ચત્તીપાટ પડી હતી. આળસી અવતરી હતી તે જરા દૂર દોરઆરમાં માચી ઉપર કણેણતી પડી હતી.

વેલુને બાળા ને ખાંખ કરી નાંખી તેને માંડ અડતાલીસેક કલાક થયા હશે.

“તીકમજી, હવે ધીરજ રાખજો. મર્યા પછવાડે આશુ મરાય છે ? બે બચોળિયાં છે તો તમારી મા ઉજેરશે. તમારે જવું હોય તો ખુશીથી જાજો હો ! ને રોકાવું હોય તો આ પણ ધર જ છે” તીકમની સાસુ જોણી.

સાંભળીને તીકમ સડાક થઈ ગયો. તીકમ કંઈ ન જોલ્યો. સંબંધને સરજાવનારી ને સાંકળનારી કહી જ ન્યાં તૂટી ગઈ હતી ત્યાં તીકમ એ સંબંધને શું રૂએ ?

તીકમે પોતાની માને સમાચાર મોકલી તેડાવી.

વળતે દિવસે સવારમાં તીકમ, ધનિયો, ધનિયાની દાદી અને ધનિયાની પચ્ચીશ વાસાની બહેન...આ ચાર જણાં ગાડામાં પોતાને ગામ જવા બપોળાં. દીકરીના મરણના કારણે લોહિયાળું બનેલું વેલુની માનું મોઢું “આવજો” એમ કહી શક્યું નહિ.

* * *

સારો દાંડો કરી વેલુના મોતને બિજી બે બાળકોને પોતાની માને લખાવી તીકમ નગર આવવા તૈયાર થયો. તીકમને સારી કમાણી હતી અને સુખે વર્તતો હતો; એટલે તેની માએ આનાકાની ન કરી. બરાબર પંદર દિવસ પછી તીકમે નગરમાં પગ મૂક્યો.

ખીજે દિવસે તીકમ ખાણ ઉપર ગયો પણ હીર તેને ન દેખાઈ. જેમ તેમ કરી એ દિવસ તેણે વિતાવ્યો. સાંજે પાંધરો બીમજી લુહારને ત્યાં હથિયારનાં પાનાં કઢાવવા ગયો તે વખતે તેણે હીરને જોલાવી:

“કાં આજ નહોતી આવી ?”

“લે ! મેં તો પંદર સોળ દિવસ મૂકી દીધું !”

હીરએ જવાબ આપ્યો. પંદર પંદર દિવસના વિયોગ પછી તેણે તીકમનું મુખ ધરાઈ ધરાઈ ને જોયા કર્યું. તેણે પછી શરૂઆતથી માંડીને બધી વાત કરી.

તીકમની સામે મહેતાનું સજેકડા જેવું શરીર તાદશ થયું.

બંને જણાંએ ત્યાં ગલીમાં બેઠાં બેઠાં કલાક લગી કંઈ વાતો કરી. અંધારું થઈ ગયું હતું તેનું તે બેમાંથી એકને લાન રહ્યું નહિ.

* * *

ખીજે દિવસે ચડતે પહોરે પેલી ખાણની નજીક જ એક ખીજી ખાણ શરૂ કરવાની ક્રિયા થઈ રહી હતી. તીકમ એ વિધિ હીરને હાથે કરાવી રહ્યો હતો. તીકમ સાફ વેંચતો હતો અને ત્યાંથી પસાર થતાં ખાણિયાં અને મજૂરો મીઠું મોં કરતાં કરતાં કામ પર જતાં હતાં.

સામેથી પેલો મહેતા આવી રહ્યો હતો. હીરને તેણે દેખી અને જરા આડો તરી ગયો. જમીનમાંથી કંઈ શોધવા મથી રહ્યો હોય તેમ નીચી મૂંઝીએ તે ચાલ્યો જતો હતો. અને હીર-તીકમની નજર ચૂકવી આ બધી ધમાલ ફાંગી આંખ કરી જોઈ લેતો હતો.

“તીકમ, જો પણ...” હીરએ મહેતા તરફ તીકમનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો.

નિદ્રામાંથી જાગતો હોય તેમ તીકમે જોયું જોયું. તેના મુખ ઉપર ખાણના માલિક બન્યા હોવાનો, અગર તો વટ સચવાયાનો ગર્વ કે ઉલ્લાસ હોવાનો બદલે માત્ર વિપાદની છાયા હતી.

“તીકમ, કંઈ મૂંઝવણમાં તો...” હીર નજીક આવી. “ના...ના...કંઈ નહિ...” તીકમે ગળું ખંખેર્યું.

“મનેય થયું કે આ ક્રિયા મારી વેલુ બેનને હાથે જો.....”

તીકમની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. ઘીમાં કાલવેલા કંકુના, કપાળ ઉપર ફરેલા આંદલામાંથી રેગાડા ઊતરી આંસુ સાથે લળી જઈ તેના ગાલ ઉપર વિચિત્ર ચિતરામણ કરી રહ્યા.

જંગલનાં બચ્ચાં

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

એ બિસીનિયાને જંગલી દેશ કહેનાર 'સુધરેલા' દેશોએ એ એબિસીનિયાના સાના સરોવરને જોયું નથી સાનાની ચોમેર વીંટળાઈને દીપાલો બની ગયેલ પર્વતની હારમાળાઓ એમણે જોઈ નથી અને એ પર્વત પરથી વગ્માદના પાણી વહી વહીને સાનાને ધસકાની ચાગ હમ્મર માર્છલના વિશાળ જમીનના પગને પાણી સોંચનારી નાઈન નદી જોઈ નથી આમાથી જ તો જંગલની સાચી સસ્કૃતિ સરખાઈ છે એ સસ્કૃતિને જોવાની આખો સરોવર મળી શકતી નથી

દક્ષિણના કુગંગેમાથી ધો . ધો કરતા પાણી પર્વત પરથી સાનામા પડતા સાનામાથી જલમર્ષ જનકાર્ષને પાણી ઉત્તરના કુગંગે વચ્ચે કારાયેલા કાતરોમા વહેતા અને ત્યાંથી ધોજે દિવસે પણ સુગંગુ અજવાળ ન પામતા જંગલોમા માર્ગ કરતી નાઈલ નદી ધજિત અને સુદાનના ખેતરોને જલદી જલદી પાણી આપના દોડી જતી આ ભયદ્રતા વચ્ચે આસીમા પોતાના બે ભુનખને સાચીને એકની એકલી જીવનનાટ પ્રપચાની નેમ ધરી પોતાની જામ વચ્ચે વમી ગઈ હતી વરસ પહેલા જ ચોદ વરસના શિરાઝીએ અને વીમ વગમની કુનમમે પોતાના બાપને ગુમા થો હતો

કુલસમ વીમ વન્સની થઈ જતા એણે હજી સુધી પોતાના જોડીતર તરીકે કાર્ષને શોધ્યો નહોતો સાનાની દક્ષિણે આવી વમેથી એક બીજી જામના ધર્મગુરુએ એક દિવસ એને જોઈ હતી અને ત્યારથી એ મનમા કર્ષ્ય જોજનાઓ જોશ્વતો થયો હતો એની એ જોજનાઓના પશુઓ બે કામે વચ્ચે અવારનવાર ભાલાઓ અને બૂમરેગોની આપ-લે થતી અને એ યુદ્ધમા જ ગયે વરસે કુલસમનો બાપ મગયો હતો જતા કુલસમનો નિર્ણય તો પડેના હતો તે જ રહ્યો હતો

આસીમા હવે પ્રધિક થાપના આવી હતી એના જોડીતર હવે બે હતા, એક શિરાઝી અને બીજી કુલસમ નહિ પણ સાનાને વીંટળાઈ વજેરી રુગરમાળ

૧ બમરેગ એ ધણુ જુવુ હથિયાર છે એના આકારો પણ જુદી જુદી જાતના હોય છે ખાસ કરીમે મીનના ચદ્દ જેવો અને અથેજ અક્ષર y (વાય) જેવો આકાર વિશેષ વપરાતો હજી પણ એ હથિયાર જંગલી ભૂતિઓમા વપરાય છે એની પાછળ વર્તુલાકારની હવામાની ગતિનો સિદ્ધાંત રહેતો છે અથો ન્યારે એને છદ્દ મુઢવામા આવે છે ત્યારે એ ચકાવા લેવું કોઈ વસ્તુની ઓથે રહેવા નિશાનને પણ આઈ શકે છે અને બે નિશાન બરાબર ન લેવાયુ હોય તો એ પાછુ ફેરનાર ખાસે જ ગોળ ફરતુ આવે છે

શિરાઝીને લઈને આસીમા ઉનાળાની એક ટાઢી સાંજે સાનાના હુંગરા પર આવી બેસી હતી. એકથી બીજે એક એમ માથાં બંધાં કરી કરી પહોડો પોતાનો સંદેશો હવામાં ફેંકવાની હરીફાઈ કરી રહ્યા હતા. સાનાના પાણી નીચે આંઠ આંઠ મહિનાથી ઢંકાઈ રહેલાં પોતાનાં શિરો ખહાર કાઢવાનો લહાવો કોઈ કોઈ ટેકરાઓ અને ખડકાંઓ લઈ રહ્યાં હતાં. માથું બંધું કરવાની હિંમત કરનાર એ બેવકૂફ પહોડોની જાતી પર સાનાના પાણીની થપાટો પડતી હતી અને ત્યાંથી લોહીની જાલકો નેચી પાણીની જાલકો ફરતા હુંગરા પર બેઠેલાં માનવીને લીંબવી તાપતી હતી. જાતી પર આ થપાટો ન ઝીલી શકવાની ખીંકે ઘણું વધુ ખડકાંઓ મૂંઢી નીચી કરી પાણીની અંદર છુપાઈ રહ્યાં હતાં જતાં પાણી એમને ક્યાં છોડવાનાં હતાં! એ તો જાતી પર ઘા ન ઝીલનારને માથા પર ટપલાં મારીને પણ દુનિયાની સાચી સ્થિતિ સમજાવતાં હતાં.

આસીમા આ બધું જોઈ રહી હતી અને શિરાઝીને ત્રુટક લાપામાં કહી રહી હતી.

“પાણીમાં ઢૂબી રહેલા ખડકો ખહાર કઢી નહિ દેખાય શું?” શિરાઝીએ પૂછ્યું.

“દેખાશે! બ્યારે પાણી બિતરશે ત્યારે જરૂર દેખાશે. નામદોની એ જ રીત હોય છે કે બ્યારે દુશ્મન લાચાર હોય ત્યારે જ ગર્વમાં માથું બંધું કર્યું!”

અને આ શબ્દોના પડધા રૂપે જ હોય એમ આસીમા અને શિરાઝી બેઠાં હતાં ત્યાંથી સહેજે બીજેથી મોટા અવાજો આવ્યા: “જીત્યા છીએ આપણે! યરાબર લેજો પંજમમાં! ઘણી વાર નાસી છૂટેલ છે, આ વખતે નાસવા ન પામે!” આસીમા અને શિરાઝી લાચાર હતાં ત્યારે એમને જેર કરવા એમના દુશ્મનો બીજેથી ધસમસતા આવ્યા.

મા દીકરો ઝડપથી બેઠાં થઈ ગયાં. એમણે દુશ્મનો તરફ મોં ફેરવ્યાં. દુશ્મનો વીસ હતા, પોતે બે હતાં. એક સામટાં વીસ લાલોને બંધાં થતાં

એમણે જોયાં. સૂરજનાં છેલ્લાં કિરણોની શીતળતા પણ એ લાલોઓનાં ફણોઓથી ન ખમાતી હોય તેમ લાલોઓએ પહોડોની તળેટી તરફ દોટ મૂકી.

પણ એ દોટથી વધુ વેગીલી દોટે મા દીકરાએ પોતાનાં શરીરોને સાનાનાં મોલ-બંધાં મોજાંઓ પર ફેંક્યાં અને લાલોઓ ભોંઠાં પડી સાનાનાં પાણીમાં સંતાઈ ગયાં. એક નાનો ચરકા સુદાં આસીમા કે શિરાઝી બેમાંથી કોઈને ન થયો.

પહોડ પર બેસેલા વીસે દુશ્મનો આંખો ફાટીને જોઈ રહ્યા. આટલે બીજેથી સાનામાં ધુબકા મારી શકે છે તે અદ્ભુત બળ ધરાવતું હોય. એની બેઠે વેર બાંધવા જેવું નથી એ દુશ્મનોને એક વધુ વાર સમજાવ્યું.

પહોડ પરના દુશ્મનોને પોતાનો સાચો પરિચય આપવાના એક વધુ પુરાવા તરીકે આસીમા અને શિરાઝીએ પાણીનાં બંધાં મોજાં પર ચડી પોતાનાં ખૂમરેગો છોડ્યાં. મોતના દૂત દોડી આવતા હોય એમ દુશ્મનોને લાગ્યું અને પોતાની જાતને બચાવવા આમ તેમ ખસ્યા જતાં “આહ! આહ!” એવી બે ચીસો એક સામટી નીકળી પહોડોમાં અનેક પડધાઓ પાડી શાંત થઈ. દુશ્મનના વીસ માણસોમાંથી બે જણા જમીન પર ઢળી પડ્યા.

“આપણા બે જણાને પાડ્યા!” સરદાર ક્રોધમાં બોલ્યો.

“વેર લઈએ!” ખીલે બોલ્યો.

“સાનામાં પાછળ પડીને અત્યારે જ વેર લઈએ!” એકે જીવાન બોલ્યો.

“સાનામાં? સાનામાં પાછળ પડીએ?” એકમેક તરફ જોતાં સૌનાં મનમાં આ શબ્દો ગોટાવા લાગ્યા.

“તું મૂઝીઝ કે? મૂઝીઝ, કદી સાનામાં પડ્યો છે ખરો?” ગંભીરલાવે સરદાર બોલ્યો.

“આપણા ગામ પાસેનું તળાવ પણ નાનું તો નથી.” મૂઝીઝ નામનો એ જીવાન બોલ્યો.

“પણ એ સાના તો નથી જ.” સરદાર જરા હસતો હસતો બોલ્યો.

“મને રંગ આપો, હું પેનાઓની પાછળ જવા તૈયાર છું” મૂંઝીઝ ખામોશીથી બોલ્યો.

‘લને’ સરદારે રંગ આપી

“મને પણ રંગ આપો” એ બીજો રંગ માગનાર હતો સરદારનો પુત્ર

‘ઝાઝા લોકોને દુસ્મનોના નાહકે ભોગ બનાવના જેટલા માણસો હજી આપણી કામમા નથી’ સરદાર જરા કરડાઈથી બોલ્યો

“હું જવા જ માગુ છું તારો હું જેટો છું માટે તો તું મને રંગ આપતા અચકાતો નથી ને?” છોકરો જરા નોખડો હતો

‘ચન, જન ધણુ વાદ સખજે કે હારીને પાછો આવ્યો છે તો મારુ બાનુ જેટની નિર્દયતાથી દુસ્મનને વીધી નાખે છે એટની જ નિર્દયતાથી તને વીધી નાખશે” સરદાર બોલ્યો અને પડી એણે બાકીનાઓને પહાડની બીજી બાજુ જનહીથી ઊતરી જવાનો હુકમ કર્યો

એક બાજુ મોળ બગસોર પર સનાર થઈને ઊતરતા સોળ જણા અને બીજી બાજુ પગપાળા દોડતા પહાડ ઊતરતા બે જણાની વચ્ચે ચાલ બગલો નિરાધારીની છાયા ધરી ઊભા હતા અંધા એક જ કામના હતા છતા જુદી જુદી દિશા અને ગિચિતિના હતા

ક્યાક લાગ્યા લાગ્યા હાથથી પાણીને વીંછતા ધ્યાક હાથથી ખડકાઓનો ટેકો લઈ લેતા અને આગળ ધપકે લાતા, ક્યાક પથ્થરો પર પગ ટેકવીને મોળને વટવતા મા-દીકરો સામેના કિનારે પહોંચ્યા ઉતાવળા પાણી કાપી રહ્યા હતા અને આ પાણીના જાણકાર હતા અને એના ખડકાઓ વચ્ચેથી અનેક વાર માગ કરી બહાર નીકળ્યા હતા અને મા-દીકરો ખડકાઓની બખોલોમા ભરાઈ બેસી અજગર વીછી મનખજૂગ

૨ બગલ એ ખચરની જલતુ પ્રાણી છે દો વામા તો સારી સારી મોટરકારને પણ પછળ પાડી દે પહોંચે ચા વામા બૂબ વેગીનું હોય છે અને આસુ તો એને ચલે જ નથી હોતો

અને ધણા પિસારી જતુઓથી ક્રમ બચતુ એ સમગ્રતા હતા એનાને ટેપાઈ ગયેલી એમની ચકર આખો પાણીને ઊડાણે પણ જતુને જોઈ શકતી અને જતુ પોતાનો ડખ દેવા આવે ત્યાર પહેલા મં તો દૂર વહી ગયા હોય અથવા તો સિફતથી એને મુમીમા પકડી મચડી નાખી ચૂક્યા હોય

પણ એમની પાછળ આવનાર બે ભાઈમધો આ જોખમોના તદ્દન અણગણુ હતા એમને આવ તું હતું કેવળ બગ વાપરતા

બને બેરમધો મોળ પર ચડતા ઊતરતા આગળ ને આગળ મા-દીકરો તરફ નજર રાખીને વધતા હતા

મૂંઝીઝ સરદારના છોકરોને શીખવતો હતો, જે આવડા મોટા મોળઓ હોય ત્યા પાણીને પીઃ જ આપવાથી આગળ વડનાનું કાવે અને જોખમથી બચી શકાય’ વાતો કરતા મૂંઝીઝ પાછળ પડી ગયો જેરથી હાથનો હિલોળો મારી એ દોરતની સાથે થઈ ગયો અને એણે આગળ શીખવવા માડ્યું

‘અને જ્યારે બહુ મોટું મોળ આવતું ત્યારે- એ ફરી પાછળ પડ્યો ફરી એણે હાથ પીંછીને પણ ત્યાં તો એક વીંછીએ એના હાથને ફટકાર્યો અને હાથ દીનો પડી ગયો એ ૨ મોળ પાછળ પડી ગયા એના અને સરદારના છોકરાની વચ્ચે પાણીના મોળના બે પર્વતો અને એક બીજુ આવી ગયા

સરદારનો દીકરો તરી જ જાણતો હતો એટલે આ અગ્નિયા સાહમને જલદી પાર કરી જવા એ ઉતાવળો થઈ રહ્યા હતા એની સામે એ જગી મોળ આવ્યું એના મિત્રે એને હમણા જ જે શીખવ્યું હતું તેનો અમન કરતા એને એકદમ કા નુ નહોતું એટલે મોળના હાથી બચવા એણે પાણીમા દૂબણી મારી

એને આવી દૂબણી માવાનું પરિણામ હવે જ સમગ્રથુ વામન લગનાને બહિરાગને જે જોર સાથે એક પગે દયાવીને પાતાળમા ઉતારી દીધો હતો તે જ જોર સાથે એ મોળએ આ અણધર જીવાનને પોતાની

નીચે દાખી દીધો. જુવાન ફરી ઉપર આવવાં પામ્યો નહિ. એણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ એક પછી એક મોઝાં ઉપરાઉપર આવતાં જ ગયાં, એ ચૂંચળાવા લાગ્યો. સાપો અને વીંછીઓ અને ધારદાર દાંતોવાળા અનેક જીવોથી એ ફેલાઈ ગયો.

એક બહુ મોટાં મોઝાં પર ચડીને મૂઝીએ બેવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ એનો દોસ્ત એને ક્યાંય દેખાયો નહિ. અને એ પોતે પણ વીંછીએ આપેલી વેદનાથી પીડાતો ઘેનમાં આવતો હતો.

દૂરથી આસીમાએ એના મોં પરની રેખાઓ થોડી થોડી પારખી અને એ સામી આવી. મૂઝીએ એ કિનારે ખેંચી લાવી.

મૂઝીએ આસીમા પોતાની ઝૂંપડીએ ઉપાડી લાવી. એનું ઝેર ઉતારી નાખ્યું અને ફરી શક્તિ આવે તે માટે સારવારનું કામ બીજાં કામોની પેઠે કુલસમને સોંપી દીધું.

“કુલસમ, એની આપણે સારવાર કરીએ છીએ એ સાચું, એના પર આપણો પ્રેમ રાખીએ એ સાચું પણ એ આપણો કેદી, હાં કે! સારવાર કરતાં કરતાં સંભાળ પણ રાખવી.” સૂચના આપીને આસીમા ચાલી ગઈ.

કુલસમ શાંત ચિત્તે બેસી રહી. કેદી શબ્દ એને નવાઈ નહોતો ઉપજાવતો કારણ કે મૂઝીએ દુશ્મન-કામનો માણસ હતો. કેદીનો અર્થ એ સર્વ કામોમાં મોતની સજા પામેલો એવો થતો. ગુનો કરનાર જીવતો રહે તો દુનિયામાં ગુનેગારની સંખ્યા વધી પડે એ માટે એને મારી જ નાખવો જોઈએ એ એમનો સિદ્ધાંત હતો. પણ કુલસમને કંઈક એવું લાગતું હતું કે આ મૂઝીએ કેદી થવા લાયક નહોતો.

સાનાનો અજાણ એકલો માણસ પોતાની માનો સામનો કરવા સાનામાં પરે-આવો બહાદુર માણસ કેદી કેમ હોઈ શકે? પણ આનો અર્થ એ નહોતો કે કુલસમ એને પોતાનો સાથી બનાવવા માગતી હતી.

સાંજનો સમય હતો, કુલસમને માથે હમણું

મહેમાનની સારવારનું કામ હતું તેથી એને બદલે શિરાઝી શિકાર લેવા જંગલમાં જતો હતો. આસીમા અને કુલસમ ઝૂંપડીમાં બેઠાં હતાં. આસીમા હાથમાં કંઈક સીવવાનું લઈને બેઠી હતી અને કુલસમ મહેમાનની પથારી પાસે મીઠી વાતો કરતી બેઠી હતી. મહેમાન બિડીને લાગવા ન માંડે એટલા માટે એની કમ્મરે તીક્ષ્ણ છરો ખોસેલો જરા જરા દેખા દેતો હતો.

“કુલસમ!” બહારથી શિરાઝીનો અવાજ આવ્યો. કુલસમ જાણીબૂજીને ગમ્મતખાતર બિડી ન થઈ.

“કુલસમ! જંગલની નહિ આવે? કુલસમ!” શિરાઝીએ પહેલાં કરતાં વધુ મોટા અવાજે ખૂસ મારી “જા, જા કુલસમ હું અહીં બેઠી છું. જો શિરાઝી ખૂસ કેમ મારે છે?”

કુલસમ બિડીને બહાર ગઈ. એ ઝૂંપડીની બહાર નીકળી તે જ વખતે શિરાઝીએ એક મોટા ભૂંડને ખૂબ જોર કરીને પોતાની કાંધ પરથી હેડું ફેંક્યું. ભૂંડ નીચે પડ્યું તેનો અવાજ પણ મોટો હતો.

“શું છે?” કુલસમે હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

“શું છે શું? આ જોતી નથી. છેક પેલા કાતર પાસેથી ભૂંડ મારીને આટલે દૂર સુધી ઉપાડી લાગ્યો અને તું ઉતરાવવા પણ જલદી નથી આવતી!” જરા ગુસ્સાથી શિરાઝી બોલ્યો.

“હું મહેમાન પાસે સહેજ બેઠી હતી. આવતી જ હતી તેટલામાં તો તે ખૂમાખૂમ કરી મૂકી.”

“આવતી જ હતી? એમ જ કહેને કે મહેમાન સાથે પરણી જવાની વાતો કરતી હતી.”

“જો શિરાઝી, તું મને વારે વારે એ બોલ ન બોલી બતાવ.”

“તે એમાં કંઈ ખોટું કહીએ છીએ અમે?”

“ખોટું નહિ પણ સાચું” એમ કહીને કુલસમે જોશથી એક થપ્પડ શિરાઝીના લમણમાં લગાવી દીધી; શિરાઝીના કાનનાં તમરાં બોલી ગયાં.

ગેના મો પર હાથના પાચે આગળના ચિહ્ન રાખે રીતે જીવે આચાર

‘ઓહો ! ગુસ્સો તો ભારી જમરો ! પણ માં ગળાને મારુ જ પ્રેતુ આપરે મારુ પડવાનું છે તુ ઊભા કાઠને નહિ પણ એ મહેમાનને જ પરણ્યાની છે શિરાજી હજીયે હસતો હતો

તુ ચૂપ નહિ જ રહે કે ? આમ પ્રીતે ઉભા ઉપરી થાટો અને ધોનો કુનમ્મ શિરાજીને લગાવતી જ ગઈ અને શિરાજી જગ પાછળ હસતો પ્રારેક થપ્પડ ચુકાવી દેતો હસતો જ હતો

આ ધમાલ સાલગીને આસીમા ખૂપડીમાથી એકાએક બહાર નીકળી આવી

‘અરે શુ કરો છો તમે બને ! આસીમા બોલી જઈ

આ પ્રશ્નનો સીધો જવાબ આપવાને બદલે કુન સમ મા તરફ ફરી અને ગુસ્સામા બોલવા લાગી

તમે લોકો શા માટે ઘરમાથી બહાર કાઢવા માગો છો ? તમે બેઠે આજસુની માફક સાનાના પહાડો પર જ બેસી રહો છો અને હું જ બધાને માટે શિકાર લવુ છું ખાવાનું પકાવું છું કપડા બનાવું છું બધું કામ હું જ કરું છું છતાં તમે લોકો મને રોજ પૂછ્યા કરો છો કોઈ જ સાથી ન મળ્યો ? અથવા તમે મારી મશ્મરી કરો છો આજ તો બહુ ખુશહાલ દેખાય છે આજ તો તારું કામ કરવાને તને કોઈ બેઠીલાર મળ્યો લાગે છે ! તમે મારું પ્રવા શુ માગો છો ?

‘પણ એ વાતનું અત્યારે શુ છે ? આસીમા બોલી અમે તને કંઈ નહિ કહીએ તુ—

૮ ? હું બેઠે શોધી નહિ એમ ને ? ના ના હજાર ઉપાયે એ નહિ બને શા માટે ? કોને બેઠે બનાવું એક તો બતાવો કોણ છે બહાદુર ? કાનામા છે સન્માર્થ ? મારું રૂપ બેઠેને સૌ દાડ્યા આવે છે સામા, પણ પોતાનું રૂપ બેઠાર કોઈ છે ?

રહેમદિની ફનાગીરી અક્કડાર્—એકમા તો ભાવો ! બસ નામદ છે બસ બેનફર છે એના કરતા તો કદો તો સાનાના પથરોથી નિકાલ પડે એ પથરો હજારો વચ્ચે સાનાના પાણીની થપ્પરે ખાધા છતાં હજી એમ જ નમ્યા પિના જાભા છે અને અને છવ જ તુઓને સહારો આપી રચા છે

દીક હવે અદર ચાનીશ ? મહેમાન ખૂપડીમા એપ્લો જ છે એને ખરામ લાગરા આમીમા કુલમમને આટલું પ્રી મરેલા બૂડને ખૂપડીમા દસરડી લાવવા બૂડ આગળ નીચી નમી

એણે બૂડને થો ક ટસડયુ કુલસમ હજી બહે ગભીર વિચારમા બની જ હતી એ વગી બોલવા લાગી

મારે લીધે જ બે કામ દુશ્મનાનટ બાધી બેગ છે હું જઈને દુશ્મન કામના હાથમા જ મોપઈ જઉં છું ઘણા વખતથી મને આ વિચાર આ થા કરે છે આજે તો બહુ છું કેટલા બસ માણુમા એક મરે ખાતર મરાય છે બાપુ પણ એમા જ મરાયા

આ મહેમાનને આપણે નહિ મારી નાખીએ શિરાજીથી બેલાઈ ગયું

‘હું તમારા મહેમાનને બચાવવા આ બોલી છું એમ તુ કહે છે ? શિરાજી મને આજે જ ખબ પડી કે તુ પણ બીજાઓના જેવો જ નાલાયક પાક વાનો તારી નાલાયકીની યાદગીરીમા આ છે કુ ઈનામ ! આમ કહી બેરથી એણે શિરાજીને એક વડ થપ્પડ લગાવી દીધી અને ઝડપથી એ ચાલતી થઈ

આમીમાના હાથમાથી બૂડ પડી ગયું એણે ખૂમ મારી ‘કુનસમ !

પણ કુનસમ જામી ન રહી અમીમા એની પાછા દોડી કુનસમને એણે પપ્પી પણ બેશ કરી કુલમમ છૂગી ગઈ અને વધુ ઝડપી પગને એ આગળ ચાલી આસીમાએ પોતાની દીડરી તરફથી આવવા અવિવેચની કપવા નહેલી કરી એ સ્તબ્ધ થઈ કુન સમને પીક પાછળથી બેઠે રહી ગઈ સાન એણે પોતાનું એક જણુ ગુમા યુ હતું—એનો ધ ની આજે

એણે પોતાનું ખીજું જણ ગુમાવ્યા જતું જોયું—એની વહાલી બેટી.

કુલસમ ખરેખર આસીમાને ખૂબ પ્યારી હતી. એ કલાગરી હતી માટે નહિ, એ એના કામનો તમામ બોજ હળવો કરતી હતી તે માટે નહિ, પણ કુલસમ તો જંગલનું મસ્ત ફૂલ હતી. બહાદુર તો હાસીની ઘણી છોકરીઓ હોય છે, પણ કુલસમ જેવી કાણ ? શિકાર તો બધા લોકો કરે છે પણ કુલસમની ઝડપ કાંઈમાં નહોતી. રૂપમાં તો કુલસમની સાથે બેસે એવી સાના જિલ્લામાં તો હજી ખીજી છોકરી જન્મી નહોતી. જેનો બોટો પુરુષોમાં પણ જડવો મુશ્કેલ, એવી કુલસમ એની ઝૂંપડીમાં હોય એ એને ગર્વ લેવા જેવું લાગતું હતું. એ કુલસમને એણે પોતાની ઝૂંપડીમાંથી જતી રહેતી બોઈને એનું હૈયું લાંગી ગયું.

“મા ! મહેમાન ઝૂંપડીમાં ક્યારનો એકલો જ છે કે ?” અચાનક યાદ આવતાં શિરાઝી બોલ્યો.

“હાં, હાં, ભૂલી ગઈ.” આસીમા એકદમ ઝૂંપડી તરફ દોડી. ઝૂંપડીમાં આવતાં જ એણે પ્રથમ મહેમાનની પથારી તરફ જોયું અને એનાથી ચીસ પડાઈ ગઈ, “શિરાઝી !”

મહેમાન પથારીમાંથી ગૂમ થયો હતો ! શિરાઝી શો જવાબ આપે ?

આસીમાએ પોતાની કમરે એક છરો, એક ખૂમરંગ અને હાથમાં એક લાલું લીધું. ઝડપથી એ ઝૂંપડીની બહાર આવી.

“હો-હો-હો !” એણે મોટા અવાજે ખૂમ મારી. ઝૂંપડીઓમાંથી માણસો હાથમાં જે હથિયાર આવ્યું તે લઈને બહાર દોડ્યાં અને અવાજ આસીમાની ઝૂંપડીએથી આવે છે એવું પારખી લઈને આસીમાની આસપાસ ટોળે વળ્યાં.

બધાંએ જાણ્યું કે જ્યારે આસીમા ઝૂંપડી બહાર શિરાઝી અને કુલસમ સાથે વાતો કરી રહી હતી ત્યારે કેદી ઝૂંપડીની પાછલી બાજુએથી નાસી છૂટ્યો હતો. બધાંએ આમતેમ દોડીને ખૂબ તપાસ કરી પણ રાતનું

અંધારું નજીક આવેલું હોવાથી જંગલમાં નાસી છૂટ્યો માણસ પકડાઈ શક્યો નહિ. કેદી તો ગયો પણ કુલસમ પણ ગઈ એ કામના માણસોથી ન ખમાયું. કુલસમને એમ જવા ન દેવાય. એને પરણવું હોય તો લલે ગમે તેને પરણે, પણ આ તો નામદારી કહેવાય. ખીજો દિવસે દુશ્મનના ગામ પર હલ્લો લઈ જવા ઊપડવાનો નિર્ણય કરી સૌ વિખરાયાં.

પણ આસીમાની એ રાત તો મુશ્કેલીએ વીતી. કુલસમની યાદે એના આંસુના બંધ તૂટી ગયા. એની છાતીનું જોર ઓગળી ગયું. એ ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી બેઠી. શિરાઝીએ તો માને આમ કદી બોઈ નહોતી, બાપા મર્યા ત્યારે પણ નહિ. એણે તો માને હમેશાં સંખત ચહેરા સાથે, હમેશાં સિંહો અને ચીમ્પાનીઝો સાથે લડતી, બગલોને હંકાવતી, અરે ખૂમરંગોના આપ્તાદ નિશાન લેતી જ બોઈ હતી. અત્યારે કાંઈ એને પૂછે કે “મા કાયર છે કે નહિ” તો શું જવાબ આપવો એ એને જલદી સૂઝે નહિ. આખી રાત મા-દીકરો બેસી રહ્યાં. સવારે જ્યારે હલ્લો લઈ જવાને હુકમી તૈયાર થઈ અને પોતે સૌની મોખરે બેઠી રહી ત્યારે જ આસીમાનું મોં કંઈક મરક્યું.

અંધારી રાત તો લયંકર હતી પણ એ રાતમાં જંગલમાં ચેતન-અચેતન પદાર્થો પણ લયંકર હતાં. લાંબાં, ઊંચાં ને ઘટાદાર ઝાડો, પહાડોની એકાદ પાંખ, વાઘ, વાંદરા અને વનવાસી તમામ નાનાં મોટાં જીવો એકમેકને ડરાવનારાં થઈને પણ શાંત સૂતાં હતાં. ક્યારેક ઝાડનાં પાંદડાં હાલી બેઠાં કે ક્યારેક કાંઈ વાંદરો આ ડાળ પર સૂવાનું ન ફાવતાં પેટી ડાળ પર ફૂટી પડતો. કાંઈક જ સિંહ અર્થ ઊંઘમાંથી જાગીને થોડું ગર્જતો. ઉનાળાની આવી લહેજતદાર રાત્રે એને પણ સૂઈ જ રહેવું ગમતું હતું. ‘પેટ તો કાલે પણ ભરી શકાયો, પણ આવી મીઠી પવનની લહેરની મોજ ક્યારેક જ મળે છે.’ આમ કહી સિંહણ પોતાનાં બચ્ચાંઓને ઊંઘાડી દેતી. ચંદ્રનાં કિરણો પણ જંગલમાં અટવાવાની અનિચ્છાએ ઝાડોની ટોચ પર જ સૂઈ રહી રાત માણી રહ્યાં હતાં.

આની રાતમાં વજનદાર પગલાંથી પંથ કાપવાનું સજતું હતું કેવળ કુલસભ જેવી નાદાન છોડરીને, અને મૂઝીઝ જેવા લાગેડુને.

પથ નીચે પાંદડાંઓનો ભયરડ ભયરડ ભુકો કરતી ગરદન ટટાર રાખી કુલસભ કાળી રાતે અધારા જંગલનો રસ્તો પાર કરવા ઝડપથી ચાલતી હતી. રાત ફેટલી પીતી હતી તેની તો અચર નહોતી પડતી, પણ અચાનક એક ભયાનક ત્રાડ જંગલનાં ઝાડવાંઓને વીધતી ખૂણે ખૂણે પ્રસરી ગઈ.

“સિંહ !” કુલસભ સહેજ વાર ઊભી રહી અને પછી મોં મચકાડી એ આગળ ચાલી.

ફરીવાર એ જ જંગલનાથી જંગલ ગાળુ બહુ. કુલસભે ખરવા ન કરી. ત્રીજી વારની એ ત્રાડ કુલસભને ઘણી નજીક લાગી એટલે એ એક ઝાડની એથે ઊભી રહી. એની તેજદાર આંખોએ ચારે તરફ ક્ષણમાં ધૂમી વળીને જંગલની એકેએક ચીજ જોઈ લીધી. એ એક પણ વસ્તુ એવી નહોતી કે જે એમ કહે કે “કુલસભ, ભાગ, નહિ તો મોત આવ્યું છે.” સિંહ કંઈ એને મન ડરાવનારું પ્રાણી નહોતું. એ સ્થિર ચિત્તે ઊભી રહી. કમરે ઘરો હોવા છતાં એણે ઘરો કાઢ્યો નહિ. “એની પામે ક્યાં હથિયાર છે કે આપણે હથિયાર વાપરવું પડે! એને પંખ અને દાંત છે તો આપણી પામે શુદ્ધિ છે.” એ મનમાં ગણગણી.

સિંહની રાહ જોતી એ ઊભી રહી. સિંહની ત્રાડો વધુ ને વધુ મોટી થવા લાગી. ‘માણસ ગંધાય, માણસ ખાઈ’ની પરિભાષા જેવી એ જંગલનાં જલદી ચૂપ કરી દેવા કુલસભ વધુ ને વધુ તલપાપડ થઈ રહી. ઓચિંતા કોઈક વસ્તુએ એને ભરડો લીધો. “અજગર !” એના મોંમાંથી નીકળી ગયું. પણ ખીજ જ ક્ષણે એણે પોતાનાં બાવડાં અને છાતીના સ્નાયુઓ કુલાવી અજગરના શરીરના કંકડા કરી નાખ્યા અને એ છૂટી થઈ ગઈ પછી જ એણે પીક પાછળ જોયું.

“મૂઝીઝ ?”

અને તુરત જ એણે કંકડા થઈ જમીન પર પડેલા અજગરને જોયો. એ મરેલો તો હતો જ.

“તારું જ આ કામ હતું ? મરકરી માંડી હતી કે ?” મૂઝીઝને એણે પૂછ્યું.

મૂઝીઝ આટલીવાર કુલસભે પોતાની નિષ્ફળ કસી આજથી જ ચકિત થઈને બિનો હતો તે હવે બોલ્યો:

“મરકરી નહિ. હું તને આંધીને અમારે ગામ અમારા લોકોને તને મોંપી દેવાને લઈ જવા માગેો હતો.”

“ત્યારે તો તું નામીને આવ્યો લાગે છે. નામદ ?” ગુસ્સામાં કુલસભ મૂઝીઝ પર ધસી. એના ઓચિંતા હુમલાથી મૂઝીઝ જમીન પર પટકાઈ પડ્યો.

મૂઝીઝે પોતાના પગથી કુલસભના પગમાં આંટી નાખી. કુલસભ મોં-ભર હેડી પડી. પણ પડતાં પડતાં એ જ આંટીનો લાલ લઈ મૂઝીઝને બે ચાર ગડથો-લિયાં ખીજ તરફ ખવડાવી દીધાં.

આમ હવે બંનેને એકાં થઈ એક બીજાને લીંમમાં લઈ લેવાનો મોહો મળ્યો. બંને મોટી ત્રાડ નાખી એકમેક સામે દોડ્યાં. એમની એ બે ત્રાડોમાં એક ત્રીજી ત્રાડ તદ્દન નજીકમાંથી ભળી ગઈ એ એમણે સાંભળી નહિ.

મૂઝીઝ કુલસભને પોતાની પકડમાં લે તે પરેયાં તો એણે જોયું કે એક સિંહની પકડમાં કુલસભ આવી ગઈ હતી. કુલસભની પાછળથી જ સિંહે કુલસભ પર તરાપ મારી હતી. એક ક્ષણ મૂઝીઝ પૂતળું બનીને બેઠો રહ્યો. પણ ખીજ ક્ષણે એના મગજમાં એક વિચારનો ઝંકારો થયો અને સિંહની બાજુ પર એ ધસ્યો. સિંહના પડખામાં કુલસભની જૂંપડીમાંથી ચોરી લાવેલ ઘરો એણે મોંકી દીધો. સિંહે કુલસભને છોડી દીધી, અને મૂઝીઝનો સામનો કરવા મોં ફેરવ્યું. કુલસભ સિંહે કરેલા ઓચિંતાના હુમલાથી એક બાજુ પટકાઈ પડી.

પણ એ તુરત બેડી થઈ ગઈ. વાંસામાંથી સિંહે માંસનો મોટો લોચો બેચી કાઢેલો, છતાં એની પીડાતું એને ભાન જ નહોતું. એ સિંહ તરફ દોડી. પણ એટલી વારમાં તો સિંહ અને મૂઝીઝ વચ્ચેની લડાઈમાં ફેટલાયે દાવપેચ બેઝાઈ ગયા, ખદલાઈ ગયા.

મૂઝીઝને આખે શરીરથી લોહી ધોધમાર પહેતું હતું. સિંહ પણ ક્રોરો નહોતો રહી જવા પામ્યો.

છેલ્લા દાવમાં મૂઝીઝે સિંહને ચત્તો પાડી દીધો. એના પેટમાં પોતાનાં ઘૂંટણુ કરાવી એણે બે હાથથી એનાં બે જડખાં પકડી લીધાં. પોતાનામાં હતું એટલું જોર હાથમાં લાવી એણે જડખાં ચીરી નાખ્યાં. પછ-ડાટો ખાતો સિંહ ઢગલો થઈને એક ખાલુ દડી પડ્યો. એણે પોતાના છેલ્લા શ્વાસો લઈ લીધા.

એમ મનાય છે કે ગીર અને એગિસીનિયા સિવાય સિંહની વસ્તી દુનિયામાં બીજે ક્યાંય નથી. એગિસીનિયાના સિંહોની સંખ્યામાં એકનો ઘટ્ટાડો થયો અને અતિ પરિશ્રમથી મૂઝીઝ પણ એક ખાલુ બેભાન થઈને ઢળી પડ્યો.

કુલસમ મૂઝીઝ પાસે પહોંચી. થોડી વાર તો એ એની પાસે બેઠી. અચાનક એને યાદ આવ્યું: પોતાની ઝૂંપડીમાં આંખો મીચીને મૂઝીઝ આમ પડ્યો રહેતો અને પોતે એની પાસે આમ જ બેસતી. તે દિવસની માફક એણે આજે પણ મૂઝીઝની બહાદુરી તો જોઈ, પણ સાથોસાથ એની ખાનદાની પણ એને જોવા મળી. શિરાઝી અત્યારે હાજર હોત તો શું કહીને પોતાને ચીડવત !

એ ખોટો રોપ કરીને બેઠી થઈ અને આલુ-ખાલુથી ઘાસ-પાન-વેલ વગેરે કંઈક ગોતી લાવી મૂઝીઝના ઘા લૂછી તે ઉપર એ બાંધી દીધાં. અને પછી મૂઝીઝના દેહને ખાંધ પર નાખી એ પહેલાંની જ ઝડપે માર્ગ કાપતી આગળ ચાલી.

કલાકો સુધી ભૂખ-તરસ સંભાર્યા વિના એણે ચાલ્યા જ કર્યું.

ત્રીજા દિવસની સવારે એ તળાવની પાળે આવી પહોંચી. તળાવની નજીકમાં જ ઝૂંપડાં હતાં અને ઝૂંપડાંઓમાંથી સવારના નારતા પર એકલાં લોકોના આનંદી સ્વર સંભળાતા હતા.

જરા થાક ખાવા એ પાળ પર થોભી. સહેજ જ દૂર પાણી ભરવા આવેલી સ્ત્રીઓ તળાવની પાળ ચડતી

હતી અને ઊતરતી હતી. કુલસમે મૂઝીઝના શરીરને જમીન પર સુવાડ્યું અને પોતે પાસે બેઠી.

કુલસમનું ધ્યાન નહોતું કે પેલી સ્ત્રીઓ એના તરફ તાકી રહી હતી. કુલસમનું તો ધ્યાન હતું એ સ્ત્રીઓની કાંખમાંના માટીના સુંદર ઘડાઓ તરફ. પોતાને ત્યાં પાણી તો એ આમ જ ભરતી, પણ આ સ્ત્રીઓનો કામનો ઉમળકા કાઈ ભુદી જ જાતનો શા માટે દેખાતો હતો ? એણે મૂઝીઝ તરફ એને પોતાને ન સમજાય એવા ભાવથી જોયું. મૂઝીઝની આંખો ખુલ્લી હતી.

સવારની ખુશખૂદાર હવાએ મૂઝીઝની આંખો ઉઘાડી નાખી હતી. એનો થાક અને જખમોની પીડા મુલાયમ હવાએ અને અપરિચિત સ્પર્શે તદ્દન ઓસરી ગયાં હતાં. કુલસમે એની સામે જોયું એટલે સહેજ હસ્યો.

“તું મને ઉપાડીને લાવી ?”

“હા.” કુલસમે દૂંઢા જવાબ આપ્યો. થોડીવાર કાઈ કંઈ ન બોલ્યું.

કુલસમે અચાનક યાદ આવ્યું હોય એમ કહ્યું, “તું સૂઈ રહીશ ને ? હું આપણે માટે ખાવાનું લાવું.”

અને જવાબની રાહ જોયા વિના એ ઉપડી. કલાકો પછી એ કાંધ પર એક મોટા હરણને ઉપાડીને આવી. તળાવમાં ઊતરીને હાથથી ડાવાં નાખીને જ બે ચાર મચ્છી પકડી લીધી. ઝાડ પર ચડીને સરસ મોટા મોટા ટેટા ઉતાર્યા અને ફળાંની લૂમો તોડી.

બંને હસતાં ગયાં, વાતો કરતાં ગયાં અને ખાતાં ગયાં.

“તારે કાઈ દોસ્ત છે કે નહિ ?” કુલસમે પૂછ્યું.

“ઘણાં ય.” મૂઝીઝે જવાબ આપ્યો.

“એ તો મને ખબર છે, પણ દોસ્ત-”

“હાં, હાં, હું સમજ્યો. ના એવી કાઈ દોસ્ત નથી.” મૂઝીઝે હસીને કહ્યું.

“તો તું મને પસંદ નથી કરતો ?”

“જરૂર કેવુ છું”

તો શા માટે એમ કહેતો નથી કે ચાલ આપણે નવી ઝૂંપડી બાંધીએ અને સાથે રહીએ ?

સાથે રહેનારે તો તને પસંદ નથી કરતો તારી કામને મારી કામ સાથે વેર છે તો તને દેવને ભોગ અપાવના લઈ જવા માગુ છું

‘તેની હું ક્યા ના પાડુ છું ?’ એવલા માટે જ મારી મા પાસેથી નાસી છૂટી ગમના વેર સિવાય બીજુ કશું છે

‘ના તું મને ઘણી ગમે છે તું બહાદુર છે, તું રહેમદિલ છે, તું તું- મૂઝીઝને એ પછીના લાવો સમજાવતા નહોતું આપણું

એ વેર તો મારા મોત પછી જ નિર્ધાર પામે અને તો તો હું તરી સાથે કેરી રીતે રહી શકું ? કુલસમ એની વીસ વાની જિલ્લીમા આજ પ્રથમ વાર જ કંઈક દીના અવાજે બોલી હો

મૂઝીઝ ચૂપ રહ્યો

‘આપણે ક્યાક દૂર લાગી જઈએ મારે મરતુ નથી કુલસમ થોડી વાર અટકીને બોલી

લાગી જઈએ ? એટલે કે હું મારી કે મને બેવડા બનું ? આ જે મારી કામના જ માણસ આ ઝૂંપડા આમા છે હમણા જ એમને બોલાવુ છું આમ મરી એ બોલો થયો હાથ બચા મરી એણે મો પહોળુ મ્યુ અને એના ગળામાથી મોટા ધૂંટાયેલો અડજ નીકળ્યો ‘હો રો ફરી અડજ લબાયો હો હો અને ઝૂંપડે ઝૂંપડેથી નાના મોટા વૃદ્ધ અને જુવાન સ્ત્રી અને પુરુષ-બધા અડજની દિશા મારખીને દોડી આ યા કુલસમ તો બાધા જેવી જેઈ જ રહી શુ કરવું એ એને સ્પષ્ટ સમજાવું નહિ એ સ્તમ્ભ થઈને બેઠી રી એના હાથ મગજૂત હતા એનું અગ રડતિતું હતું, એની ધમ્મરે હરો હતો હતા એ અદમ બીડીને બેઠી જ રહી એણે એ જ ક્ષણ મૂઝીઝ સામે અકસ્માત નજરે જેતું અને પછી નજર ફેરવી લીધી

લોકો તો આવતા જ ગયા, પણ તુરત તો કોઈની, પામે આવવાની હિમત પણ ન ચાલી એમણે કુલસમ વિશે જે સાલજ્યુ હતું તે એને બોલતા વડુ સાચુ લાગ્યું સૌ એને જાદુગરણી માનતા હતા એટલે મૌએ પ્રથમ તો દૂરથી જ પથ્થરો અને ટેફાં એના ધા કર્યા કુલસમ એ કીચતી જ ગઈ એણે એક પણ ધા ચુકાવનાનો કે પાછો વાગવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો અચાનક એક ધારદાર છરો હનામા વિડાતો આ યો અને એની મોપરીના એક પડખાને ધમાઈને ચાલ્યો ગયો આ ધાથી કુલસમ ચમકી એણે હાતી ટટાર કરી અને પછી તુરત ધમ્મ દઈને જમીન પર પડી

મૂઝીઝ આ બેઈ રહ્યો હતો એનું મગજ પણ ઘૂમરીઓ લેતું હતું વચ્ચે જેલાન બનેરી કુલસમને બાંધી લીધા પછી લોકો એને લેવાને આ યા ત્યારે એની આખો સાવ શુ જ બની હતી લોકોએ એને એક ઝૂંપડીમા બિઝના પર મૂક્યો ત્યારે એની અમ પાસ શુ થઈ રહ્યું છે તેનો એને ખ્યાલ નહોતો

ત્યારે એની એને ખબર નહોતી પણ અચાનક શરણાઈના એક વિચિત્ર જાતના અવાજથી એ ચમક્યા શરણાઈના આ અવાજનો અર્થ એ થતો હતો કે કોઈ એક માણસનો દરને ભોગ ચડાવાતો હતો એ શરણાઈના અવાજથી દેવાને આમનણ અપાતું હતું અને ત્યાર પછી કામના લોકોને આમત્રણ દવા મટે નગારુ પીગવામા આ યુ એને બોલા થવાનું મન થયું

પણ એ બોલો ન થઈ શક્યો આટલી બધી અશક્તિ ખરેખર એનામા આવી ગઈ હતી ? એક મામુલી સિદ્ધ કરેલા થોડા બેઝરણથી એ આટલો બોલ જામી થયો તે તો હીક, પણ આટલો બોલ અશક્ત બન્યો હતો ? ના ના એ તો મધક બીજુ જ હતું પણ એ જ હતું એ સમજાવું નહોતું એની મૂઝાણ વધતી હતી

બીજાવાર શરણાઈના સુર સલાગાયા હવે એનાથી ન રહેવાયુ આજે આ શરણાઈ શા માટે બને છે ? કોઈ તોનાર છે ? એને અચાનક કુલસમ યાદ

આવી ગઈ, કુલસમ યાદ આવતાં એનાથી ઊભા થઈ જવાયું. એણે દોટ મૂકી. એને લાગ્યું કે અશક્તિની કેવળ ભ્રમણા જ હતી. પોતામાં શક્તિ પહેલાં નેટલી જ ભરપૂર હતી.

એટલામાં એણે ખીન્ને કાલાહલ સાંભળ્યો. કાઈ બે કામનાં માણસો એક ખીન્ને જરા, ખૂમરેંગ અને લાલાંઓથી કાપી રહ્યાં હતાં. એ એ બધાં વચ્ચેથી સરકીને બલિદાનના ઝાડ પાસે આવ્યો. એણે ધરાબર જોયું કે ઝાડ સાથે કુલસમ બંધાયેલી હતી અને પાસે ધર્મગુરુ ખડ્ગ બાંધી કરી બેસે હતો.

ઠટપટ શરણાઈમાંથી ત્રીજી વાર સૂર નીકળ્યા અને ધર્મગુરુ ખડ્ગ બલિ પર ઘા કરવાને નીચું આવ્યું.

“દેવાનો જય !” ધર્મગુરુની પહેલી ચીસ બીડી. પણ તુરત એણે શોકજનક ખીન્ને સૂર કાઢ્યો.

મરનાર ગમે તે હોય, મિત્ર હોય કે દુશ્મન, પણ જ્યારે ધર્મગુરુ એનો શોક જાહેર કરે ત્યારે સૌએ

એની અદ્ય કરવી જ નોંધે. લડનારાઓ થોડીવાર લડતા અટકી ગયા.

પણ જ્યારે સૌએ ઝાડ સામે જોયું ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. કુલસમ હજી ઝાડે બંધાયેલી હસતી જ બેસી હતી, અને જમીન પર કપાઈને પડ્યો તે તો મૂઝીઝ.

પૂજારીએ ત્યાર પછી એમની લાપામાં સૌને પ્રેમતું તત્ત્વ સમજાવ્યું અને કુલસમના બંધ છોડી નાખ્યા. કુલસમે સામે જ પોતાની માને બેસેલી નોંધ, પણ એથી વધુ નજીક એના પગ આગળ જ મૂઝીઝ પડ્યો હતો. મા એને ભેટવા દોડી પણ કુલસમ એની સામું પણ જોયા વિના મૂઝીઝના શબ્દને કાંધ પર ઉપાડી ધીરે પગલે બધાંની વચ્ચેથી ચાલી ગઈ.

એ ક્યાં જાય છે એવો પ્રશ્ન કાઈએ કર્યો નહિ.

બંને કામના આગેવાનો આગળ આવ્યા અને “ધનાસ્તલ્લી-ધનાસ્તલ્લી” બોલીને છૂટા પડ્યા.

૩. ધનાસ્તલ્લી એટલે સલામ (મળવાથી બપજતી ખુશાલી દર્શાવતો શબ્દ).

ભલે—

[પૃથ્વી]

ભલે પ્રલયવાદળાં ગગડી વ્યોમ વિશે રહે,
ભલે વૌજનીનાય તે ગગનમાં કડાકા થતા;
મંહીથી શમ શોધતું હૃદય માહરું, તે છતાં,
ન ક્રુપ્ધ જનશે જરી સહી જાહેર આઘાતને !

દેવજી રા. મોદા

સ રા ઈ

કવૃનાં કુસુમાકર:

Pour qu' aujourd'hui, dans ma mis'erable demeure,
Je loge la Raison, la Justice qui pleure
Et l'Amour en exil*

L'Auberge—Fernand Dauphin

[વિયોગિની]

સુભગા ! સુકુમાર સુન્દરી,
પથિકા તેં કુટિ ધન્ય આ કરી;
તવ કુંકુમ પાદપંક્તિએ,
શુચિ-રેખા પડી સ્વપ્નવાહિની.

[માલિની]

નથી નથી જ કટોરા આ કુટીરે અમીના,
કયમ ધરું તવ ઓષ્ઠે જામ આ તો ગમીના ?
વરતનુ તું ફિરસ્તો સ્વાગતમ્ શું કરું રે ?
રસહીન ટુકડા આ, તહારી પાસે ધરું શેં !

[અનુક્રમ]

અન્ધારી રાત્રિમાં આજે આવી કર્યું છ ડાકિયું,
રસાત્મા પુણ્યરાશિનું આતિથ્યે કરવું કયું ?

[શામદ્વિલપિકીર્તિ]

જેવો ધૂસર ધોયલો દિવસ આ ઝાંખો હતો ધૂંધળો,
સન્ધ્યા તેવી પડી શું પાન્ડુવદના ને ઊતર્યાં કાઝળો;

* In order that to-day, in my humble miserable dwelling I might lodge Reason and Justice who shed tears and Love wailing in Exile.....

ત્યાં આ શું સવરાદની ઝરમરે, તહારે લીંબ્યો અંચળો.
કન્યાધારિણી આ સરાઈ-પથ તો, રે ધન્ય ! તુંને મળ્યો !

[અનુષ્ટુપ]

નિર્ગળે કોડિલી કન્યા, કમ્પે દેહની વધરી,
મેરીઆત્મા કમ્કમા શાં એ લાવણ્યત્રી સુંદરી ?

[શાદ્દલવિકીરિત]

અંગારા ભરી કારમા નલ વિષે સન્ધ્યા ડબી આલમાં,
ને ભૂતાવળ ડાકલી ક્ષિતિજમાં ગર્જ રહી ઘોર ત્યાં !
શું પર્જન્ય ત્રી પડ્યો ઘડઘડે, નીકા વહે શેરીએ,
ને ત્યાં દૂર પડી દીસે નગરી એ જાણે જ અન્ધેરી એ !

[માલિની]

વિકટ સમય આવે, આ ચિરુડાટી શી છે ?
નિકટ વધતું ગાડું આ બલા શી વળી છે ?
ઘડક ફડક દિલે શી કુરંગી કુમારી ?
હરિણી શું પડ્યા છે પાછળે કો શિકારી ?

[અનુષ્ટુપ]

ઢબૂરું ઢબૂરું બહાલાં, પરિન્દા ! મુજ પાંખમાં,
વિશાળાં વક્ષસે ભીડું નિઃસ્વાસો કંટુ નાંખ મા,
કુમળી કલિકા શાણી કલ્યાણી મુજ કામળે,
વીંટાળીને સન્તાડું છું દેહવલ્લરી કામળે !

[માલિની]

કરીશ ઘડી કાલી શુદ્ધતંગો મંદ હાસ્યે,
નજર ચૂકવી શાણી નર્તને—વાણી—લાસ્યે !
કરીશ હું રસાત્મા શાન્ત રક્ષા હલારી,
કુટિલ નજર ઇશકી, ખાળી આંખો વિકારી !

* * *

[અનુષ્ટુપ]

ગયા એ પારધિ તહારા, વળ્યા સર્વેય નિર્મુખ,
કથા માડી કહે તહારી કપોતી ! આવ સન્મુખ.

[શિખરિણી]

ભલા દિવ્યાત્મા રે ! મધુ કરુણ આ શી તવ કથા ?
કસોટી શી ત્હારી થઈ સહી શી શી ઉરવ્યથા ?
કયા કારી જવાળામુખી ઉપર સૂવું પ્રિય ! પડયું ?
કઈ છૂરી નીચે શિર ધરવું એ રે ! વિધિ ઘડયું !

[ભિષ્મોપજાતિ]

અગ્નિ-પરીક્ષા કઈ કારમી એ,
અંગાર નીચે જ સૂવું પડયું 'તું' ?
ને કાળજી વજ્ર કર્યું છતાં ચે,
કો' આગતુ બિન્દુ દગે દડયું 'તું' ?

[શિખરિણી]

સહ્યા ડંસીલા શા અનવરત પુતકાર વસમા !
ચિતા-ચુમીઓના ભડભડ શું સિતકાર જ ખમ્યા ?
કયા વાળ્યા કાંટા વરતતુ, ભયોભચ્ચ પગમાં,
કયા અંગારાની ઉપર ડગ ભર્યાં કારી જગમાં ?

[માલિની]

અગર તુજ કથાએ મૌન માંહી દ્રવે છે ?
પછી તુજ કથાને શબ્દ કયાં સંભવે છે !
જરૂર ઝડપી ત્હારી તું લઈ લે વિદાય,
સુલગ શિવલ પથે બિન્દી આંચે ન વાય !

[અનુક્રમ]

હર જા : હર જા : ંહાલા રસાત્મા : ધામ હર જા,
હર આ ઝેરીલાં વાતા-વરણથી તું હર જા !

[તોટક]

અમરાયુરીના અધિકારી પ્રિયે,
રસ-આત્મ જોડી અવની થકી જા,
વોંઝી પાંખ કુંળી લઈ માર્પી નભે,
રવિને કિરણે દ્યુતિમાં પ્રિય ! નહા !

જઈ નંદન ધામ તું ઊતરજે,
ફૂંણી ચઢુ સુવર્ણકણે ભરજે,
સ્મર જૈ-દ્યુતિને દરિયે તરજે,-
અમ રંકતું સ્વાગત તો સ્મરજે.

[દ્રુતવિલંબિત]

સુભગ શીતલ રમ્ય ઝરા મહીં,
પગલીઓ તુજ થાકી ઝબોળજે,-
નવલ સૂર્ય સુરશ્મિ ઝીલી ઝીલી,
રસનિમગ્ન સુખે તું હિલોળજે !
તવ પથે શુચિ ઇન્દ્રધનુ સુહો,
તવ પથે ફૂલ પાંખડીઓ જ હો !
અનિલલહેર કુંળી મધુ શાન્તિદા,
તવ પથે વહી રૂહો ચ મુદપ્રદા !

[શાદ્ધલવિઙ્ગીકૃત]

આ બ્યામોહની મેઘલી મહીં અહીં તેં રાતવાસો કર્યો,
દોધા બે ગુજરાન સ્વપ્ન-ટુકડા જામે ગમીનો ધર્યો !
તહારી ઇન્દ્રધનુ અટારો પર તું સંભારજે એટલું,
એથી ઇષિસત તો ખીબું ગરોળને ઉરે જ હોયે કયું ?

[અનુષ્ટુપ]

સંભારણું દિવ્ય તહારાં અમારાં શુચિ-વારણાં,
સંગમાશ્રુ થકી ધન્ય અમારાં ઉર-ગારણાં !

કંકુ ડોશી

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

તલાપુર કાંઈ જેવું તેનું ગામ ત્યાં હળર ધરતી વસ્તીનાં નાનું એનું શહેર છે ગામની વચ્ચે વચ્ચે થતો લોહોડો બધાંની પાછી સડક જાય છે કાંપડ અનાજ અને મીઠાઈની થોડી દુકાનો ગામમાં ગૌરવની સદી પૂરે છે ગામમાં એક નિશાળ છે તે તેની સાથે ટપાલ-ઓફિસ પણ જોડાયેલી છે નિશાળના માસ્તર નિશાળના કામની સાથે ટપાલનું કામ પણ કરે છે બરાબર નિશાળની સામે જ એક ડોશી રહે છે આખું ગામ તેને કંકુ ડોશીના નામે ઓળખે છે કોઈ દિવસ તેના મુખ ઉપર કંકુની લાલી હશે આજે તો તે વૃદ્ધાની ચામડીમાં કરચલી પડી ગઈ છે વીસ વરસ ઉપર તેનો પતિ મરી ગયો આજે તેને પચાસમું વય થયે છે શ્યામ શરીર ઉપર કરચલીઓ પડી ગઈ છે અને જે આખો વડ આજ મુંથી તે દુનિયા જોતી આવી તે આખો ઉપર હવે આખપ આવી ગઈ છે જ્યારે તે હાથમાં લીમડાનો સોટો લઈને ગામમાં નીકળે છે ત્યારે ગામની સ્ત્રીઓ તેને પોતાને ઘેર બોલાવે છે ક્યારેક કંકુની ત્ના એ જાય છે પણ ખરી સ્ત્રીઓ આગળ પોતાના જીવનના અનુભવો કહેવાનું તેને બહુ ગમે છે આખા ગામને તે પોતાનું ગણે છે અને આખું ગામ તેને માન આપે છે કોઈવાર કોઈ ચીજની જરૂર પડી તો તે ગામની કોઈપણ સ્ત્રી પાસેથી વિના સંકાયે માગી લે છે જો કોઈ જીવંત ખતાવે તો મરગતાથી એ તેની વાતમાંની લે છે તેના દિલમાં જરાયે પાપ નથી કાંઈ ઉપ ગુસ્સે થતા જેમ તેને વાર લાગતી નથી તેમ હેત ઠાનતા પણ તેને વાર નથી લાગતી તેના ધરમાં પોતા સિવાય બીજું કોઈ નથી જુ પડીમાં જોઈએ તો તેની માલ-મિલકતમાં કશું જ નથી પણ લોકો મહે છે કે તેણે હળર બે હળર રૂપિયા દાગીરાખ્યા છે ગમે તેમ એકાદ પિત્તળની થાળી બેચાર એલ્યુમીનમના વાટકા, માછીના માગીના હાડકા જેમાં એ લોટ ખીચડી વિગેરે રાખે છે પાંદિ ચામાં એક વખત ખીચડી રાંધે છે ને એકાદ બે રોગલા ઝીપી નાખે છે તે બન્ને વખત ખાય છે તેના આ મહાબોજનમાં તેની ઓરડી પામે હમેશ પડી રહેતો 'કાળીઓ ભાગ પડે છે

સસારમાં તેને કોઈ ચીજ ઉપર પક્ષપત હોય તો તેની ગય ઉપર ચાક્રોવિય રંગની ગાય છે ને કયાક કયાક ધોળા ધાગા છે રોજનું સાજ સવાર ત્રણ ત્રણ રેર દૂધ આ છે પણ કંકુ ડોશીને દૂધ ઉપર પ્રીતિ નથી પાનાચદ શેકને ત્યાં રોજ દૂધ આપે છે પાંદિએ પાંદિનો હિસાબ આગળના વેડા ઉપર અગૂંચે રાખીને ગણે છે એક પણ દમડી નકામ ખરચવાની તેને દેવ નથી હા, ગામનો કોઈ ગરીબ ખેડૂત આવે ને બહુ બહુ રંગરંગે તો દસ વીં

રૂપિયા બાંધીના આપવાની મહેરબાની તે જરૂર કરશે પણ દર મહિને રૂપિયે આનો વ્યાજ તો લેવાની જ. કારણ કે વ્યાજ તો પાનાચંદ શેઠ જેવા મોટા માણસ પણ લેતા હતા ! વ્યાજ છોડવાનું કહેનારને તે પાતકી ગણે છે. તેની માન્યતા પ્રમાણે એવા આદમીને મર્યા પકીયે કામ ઠેકાણું નથી મળતું. ભગવાનમાં તેને અવિચળ શ્રદ્ધા છે. ભગવાન પણ તેનાં બધાં કામમાં અનુમતિ દે છે.

એક દિવસ તેની ગાય કાણ જાણે ક્યાં ખોવાઈ ગઈ. ભરવાડે આવીને ખજર આપી તો એના ઉપર બતરી પડી. તેણે પોતાના શબ્દકાશના તમામ શબ્દોનો ઉપયોગ તેને ધમકાવવામાં ને ગાળો દેવામાં કરી નાખ્યો ‘હરામખદા ! પુરું ધ્યાનેય રાખતા નથી.’ કહેતી કહેતી હાથમાં સોટો લઈને ગાયને શોધવા નીકળી પડી. સાંજ પડી ગઈ હતી, સંધ્યાની રંજયું કુંજયું વળી ગઈ હતી, અંધારું ફેલાતું જતું હતું, સીમમાં તમરાં બોલતાં હતાં, આકાશમાં બે પાંચ તારાઓ દેખાયા હતા. પણ કંકુ ડોશીનું ધ્યાન તેની તરફ નહોતું. ગાયની ધૂનમાં ને ધૂનમાં તે આગળ વધી રહી હતી ને મનમાં ને મનમાં ભરવાડને ભાંડી રહી હતી. એટલામાં દૂરથી અવાજ સાંભળાયો :

“કંકુમા એ.....કંકુમા.”

કંકુ ડોશી થોભી. ધરતી ઉપર સોટો ટેકવીને તે બોલી :

“કાણ છે ?”

“તમારી ગાય અહીંયા મારી પાસે છે.”

કંકુ ડોશીએ અવાજ ઝોળખ્યો. પેલી જીવલી દોડતી આવતી હતી.

ગાય મળવાના હર્ષથી તેનું મુખ પ્રસન્નતાથી ચમકતું હતું “મર રાંડ, હું તો હેરાન હેરાન થઈ ગઈ ને તું ગાયને તારે ન્યા લઈ ગઈ ! તુએ ખરી છો બાઈ ! તારા તોફાનનો નેરો નો આવ્યો ! અહીંયા હું તો ક્યારની ગાય ગાય રટી રહી છું. ગાય હતી ક્યાં ?”

જીવલીએ કહ્યું “મા તમને શું કહું. મામાના ખેતરમાં ઘૂસી ગઈતી. બહા મોલનો રજકો બધોય વેરણુ છેરણુ કરી નાખ્યો. મામાને ખજર પડી ગઈ હોત તો ડખ્યામાં લઈ જાત. ઈ તો સારું ક્યો ને મારી નજર ગઈ, ને મેં ગાયને જાનીમાની પકડીને બાંધી લીધી.”

“દીકરી, ભગવાન તારો અખંડ ચૂડો રાખે.” કંકુ ડોશી તેને આશીર્વાદ દેતાં દેતાં બોલી. “તારા મામા કહેશે તો હું રજકાના પૈસા આપી દઈશ, પણ તેને ડખ્યામાં ન મોકલતા. બિચારું જનાવર છે દીકરી, એને શું ખજર કે કાની વાડી છે. કે કાનું ખેતર છે ! હવે ઘૂસી જ ગઈ એનો શું ઉપા. અને પીટયા ભરવાડથીય હું તો થાકી ગઈ. હજાર વાર એને ટાપું છે કે ગાય ઉપર નજર રાખતો રહેજે; કાઈના મોલ નો બગાડે; પણ ઈ આળસુનો જામ, બંધમાંથી પરવારે ત્યારે ધ્યાન રાખે ને ! આખા ગામમાં સમ ખાવાય એક સારો ભરવાડ નથી. રામ રામ. બિચારાનો લીસો જામ રજકો બગાડી નાખ્યો હશે !”

જીવલી બોલી. “કંકુ મા, મારી વાત સાંભળો ! મામાને આ વાતની ખજર નો પડે હો ! જે ખજર પડી ગઈ છે ને તો મારા તો બાર વાગી જાય એનું કાંઈ નંઈ, પણ તમારાય કાલાવાલા કાંઈ કામ નંઈ આવે. બિચારી ગાયને ડખ્યા ભેળી કરી દેશે ને થાણામાં ખજર દઈ દેશે. મારા મામા બહુ ભૂંડા છે. મોટા ફેજદારનુંય પછે ઈ નંઈ સાંભળે.”

કંકુ ડોશી ધૂણ બિડી. જીવલીનું કહેવું ખોટું નહોતું. તેનો હાથ પકડીને કંકુ ડોશી બોલી “દીકરી, ભગવાન તારું ભણું કરે ! ચાલ, મારી ગાય દઈ દે.”

જીવલી હસતાં હસતાં બોલી “તમારી ગાય અહીંયાં ક્યાંથી દઉં ? છેડે બાંધીને કાંઈ થોડી લાવી છું. ઘેર જઈને જુઓ મા, ગાય તમારે ખીલે બેડી બેડી વાગોળતી હશે. તમારો જોવાળ આવ્યો તો તેને આપી દીધી.”

[૨]

જીવલી એવી છોકરીઓમાંની એક હતી જેઓ સંસારને અસાર માનીને ચાલવામાં પોતાનું કલ્યાણ માનતી. પણ વાસ્તવિક રીતે જ્યારે આંખ સામે જ એક આકર્ષક અને વિચિત્ર સંસાર ઊભો હોય ત્યારે તો આંખ કાન ફેરીને વેરાગી બની જવું એ કદાચ કામ છે. રજપૂતની દીકરી હતી. માથાપ ભરી ગયાં હતાં. પોતાના મામાને ત્યાં ખાઈને મોટી થઈ. જ્યારે બ્યાર વરસની થઈ ત્યારે પોતાના વૃદ્ધ પતિની સાથે સાસરે ગઈ હતી. પણ પાંચ જ મહિનાની અંદર વિધવા થઈ અને પોતાના મામાને ત્યાં પાછી આવી. પહેલા તે કશુંયે જાણતી નહોતી, પણ હવે તો તેની ઉમર ઓગણીસ વર્ષની થઈ હતી. એટલે તેનું યૌવન પૂર જહારમાં ખીલી ઊઠ્યું હતું. હવે તો તેને શરદનગુની ઊજળી દૂધ જેવી રાત્રિઓ ગમતી હતી. ફાગણની હવા તેના શરીરમાં ધ્રુજરી પેદા કરતી હતી. ચૈત્ર મહિનાના ફૂલો જોઈને મનમાં શું તું શું થઈ જતું હતું. વરસાદની કાળી રાત્રિઓમાં વાદળાં-ઓના ગડગડાટ તેને ભયભીત બનાવી દેતા હતા. તેને હવે બધું સૂતું સૂતું લાગવા માંડ્યું હતું.

ગામની સ્ત્રીઓમાં ધીરે ધીરે જીવલી વિધે છાની છાની વાતો થવા લાગી. કંકુમા પણ એમાં સક્રિય ભાગ લેવા લાગ્યાં. જીવલી વિધે લોકો ફાવે તેમ બોલવા લાગ્યા અને તેના મામા મામીની પણ નિંદા કરવા લાગ્યા. થોડા જ દિવસમાં આ બંધી છાની વાતો જીવલીના મામા ભૂપતસંગના કાન સુધી પહોંચી અને તેનું પરિણામ ઘણું જ ભયંકર આવ્યું. એમા-સાના દિવસો હતા. તે દિવસે આખી રાત વરસાદ વરસ્યો હતો. બીજે દિવસે સવારે જીવલી પોતાના મામાની ડેલી આગળ બેઠોશ દશામાં પડેલી જેવામાં આવી. શરીર ઉપર નેતરની સોટી અને તમાચાના મારના લીલાં કાચ જેવાં ચાંભાં જમી ગયાં હતાં. નાકમાંથી નીકળેલું લોહી ગાલ ઉપર થઈને જમીન ઉપર થીજી ગયું હતું. આ તમાચો જેવા ગામના લોકોનું ટોળું એકઠું થયું હતું. અત્યાર સુધી જે લોકો જીવલીની

નિંદા કરતા હતા તે આ કરણ દૃશ્ય જોઈને તેના મામાની નિંદા કરવા લાગ્યા. લોકોને એવો ખ્યાલ સરખો પણ ન હતો કે જીવલીને, આટલી સખત સજા થશે. ગામ-લોકો આવેશમાં ને આવે-શમાં બોલતા હતા. કોઈ ભૂપતસંગને ગાળો આપતા હતા તો કોઈ ચાણુમાં જઈને ખખર આપવાની સૂચના કરતા હતા. તેના કોઈ અદાવતિયા વળી એમ પણ કહેતા હતા કે જ્યારે પોલીસ હાથકડી નાખીને લઈ જશે ત્યારે દીકરાને ખખર પડશે, કે કેટલી વીશે સો થાય છે. આ બંધી દીકા કરનારાઓને એક વાતની તો ખરાખર ખાત્રી હતી કે ભૂપતસંગના ઘરમાં હવે જીવલી નહિ રહી શકે, પણ કોઈ તેને પોતાને ત્યાં પણ સંઘરવા તૈયાર નહોતું, કારણ કે જીવલીને સખતી એટલે ભૂપતસંગ સાથે જીવનભરની દુઃશમનાવટ નોતરવી. એટલામાં લીડને ચીરીને કંકુ ડોશી આવી પહોંચી. ભૂપતસંગને મોં-ફાટ ગાળો દેતી હતી. તે ખૂબ ઉશ્કરાઈ ગઈ હતી. તેનું આખું શરીર કંથને લીધે કાંપતું હતું.

જીવલી પાસે પહોંચીને એ વાંકી વળી. મારનાં લીલાં કાચ ચાંભાં જોઈને એ બોલી ઊઠી : “મારો રથો, રાક્ષસ છે રાક્ષસ ! બિચારીને આમ મરાય ? અને તમે બંધાય ટગર ટગર શું જોઈ રીયા છો. ઉપાડો એને આપણે બંધાય લઈ જાય. આ તો મામા કંશોને જ અવતાર લાગે છે.”

કંકુ ડોશીની આંખમાંથી તણખા ઝરતા હતા. તેનો અવાજ પુરપના જેવા થઈ ગયો હતો. તે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બોલતી જતી હતી “કૃપિયાની લાલચમાં એક તો બિચારીને ધરડા ખખ ડોસાને ગળે બાંધી ને હવે મારી નાખવા તૈયાર થયો છે, હરામગદાને જરાય દયા ન આવી ! એનું જીવ સત્યાનાશ !”

તુરંત જ કંકુડોશીની આંખોમાં પાલન કરવામાં આવ્યું. જીવલીને ઉંચકાવીને લોકો કંકુડો શીને ઘેર લાવ્યા. કંકુ ડોશીની ગાયને એકાગ્રિયામાંથી ખસેડી. પાડોશીનો એક જૂનોપાનો ખાટલો આવ્યો. કંકુ-

ડોશીએ પોતાની ઓઢવાની ગોઢી કાઢી આપી ને ગામમાંથી નીલકંઠ વૈદને બોલાવ્યો. વૈદે પણ એક પાઈની આશા રાખ્યા વગર માત્ર ઉપકારભાવથી જ જીવલીને તપાસીને ડોશીને કહ્યું ‘ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.’

સાચે સાચ કંઈ ચિંતા કરવા જેવું નહોતું. આઠેક દિવસમાં તો જીવલીને સારું થઈ ગયું. કંકુ ડોશીના યોગિયામાં જાણે જીવ આપ્યો. તે જીવલી તરફ જોતી હતી ને મનમાં ને મનમાં કુલાતી હતી. પછી તો જે કાઈ મળતું તેની આગળ જીવલીની રામકહાણી શરૂ કરતી, તેના મામા ભૂપતસંગને ગાળો દેતી ને જીવલી તરફ લોકોના દિલમાં સહાનુભૂતિ પેદા થાય એવા પ્રયાસ કરતી.

એમાં એક દિવસ એક બનાવ બની ગયો. જીવલીને હવે સારું થઈ ગયું હતું. આખો દિવસ કામધંધા વગર તેને આળસ આવતી હતી. એક દિવસ કંકુ ડોશીએ જોયું કે રસોડાની અંદર જઈને જીવલી અખોટ કરતી હતી. કંકુ ડોશી આંખો ફાડીને બોલી “હરામજદી ! તને લીપવાતું કાણે કહ્યું હતું.”

જીવલી તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. કંકુ ડોશી તેનું આમ અપમાન કરી નાખશે તેની એને કલ્પના પણ નહોતી. તેનો હાથ ત્યાં ને ત્યાં જ જડાઈ ગયો. આંખ ઊંચી કરીને ડોશીની તરફ જોયું પણ નહિ. માથું ઢાળેલું રાખીને તે બોલી:

“મા, મારા મનમાં ઈમ કે...”

એના મનમાં જે હતું તે ખોટું હતું એમ તે તરત જ સમજી ગઈ. એથી તે આગળ ન બોલી શકી. આંખમાં આંસુ આવી ગયાં ને તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી. ડોશીએ હાકોટો મારીને કહ્યું “નીકળ ન્યાંથી, કાળા મોંની ધણિયાણી ! મારો ધરમ ભ્રષ્ટ કરી નાખ્યો.”

જીવલી જાનીમાની ત્યાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

કંકુ ડોશીએ કહ્યું “તને કાઈ કામ કરવાતું ક્યે છે ? હાલા મક્કતની શું કામ કરજી ! તારે જાનામાના ખેસી રહેવાતું ! હું તને કંઈ દઉં છું કે મારી ચીજ વહતને હાથ ને લગાડતી.”

અને તે દિવસે કંકુમાએ કાણુ જાણે કયા પુરાણુ ભુગનાં હાંડલાં રસોડાની બહાર કાઢ્યાં ને ઉકરડામાં ફેંકી દીધાં. રસ્તે ચાલતા તોફાની છોકરાઓએ તેની ઉપર પોતાની નિશાનખાજની અજમાયશ કરી. કાગડાઓ આવીને તેની ઉપર બેઠા અને પછી નરા-શાથી પાછા ભડી ગયા.

કંકુ ડોશી ખિન્નતી અને જીવલીને ભાતભાતની ગાળો ચોપડતી કુંભારવાડે ગઈ. પોતાનું તમામ દુઃખ રડીને પછી જીવલીના મામાને નવાજ્યા, અને પછી સસ્તી કિંમતમાં બે હાંડલાં વેચાતાં લીધાં ને ઘેર આવી. આવીને જોયું તો જીવલી નહોતી. મૂરખ છોકરીની મૂર્ખાઈ ઉપર શ્રોતા વિના ભાષણ આપતાં આપતાં રસોઈ કરવાના કામમાં એ ગૂંથાઈ ગઈ.

આખરે સાંજે જીવલીનાં દર્શન થયાં. કંકુ ડોશીએ કંઈક અવાજે પૂછ્યું: “તું ક્યાં મરી”તી ?

જીવલીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. ઓઢણથી મોં ઢાંકીને એમ ને એમ ભ્રમી રહી.

ડોશીએ ફરીને પૂછ્યું “આજ આખો દિવસ તું ક્યાં ગઈ”તી ? હું ઘરકું માણસ. ત્યારની ભૂખી બેઠી છું હવે તો કાંઈક સમજ, તને ભુખેય નથી લાગી ?”

જીવલીએ કહ્યું “હા, મને ભૂખ નથી લાગી, તમે શું કામ તો ખાઈ લીધું ?”

કંકુ ડોશીના કરચલીવાળા મુખ ઉપર હાસ્ય જવાઈ ગયું. તેણે કહ્યું: “મારે કાઈ બાળખમ્મ્યાં નથી. તું મારી દીકરી થઈને ઘેર આવી છું ને તારા વગર હું ખાઈ લઉં ? ચાલ, ચાલ, ખાઈ લઈએ, હું તો ભૂખની મારી મરી ગઈ. છુદાપામાંય રાંડ ભૂખ કેવી સંતાપે છે !

જીવલીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. એ તો એમ ને એમ ચિત્રવત્ ભ્રમી રહી.

ડોશીએ કહ્યું: “અરે, આવતી કેમ નથી ?”

જીવલી બોલી: “મા આજ હું ગંગામાં ડૂબ્યા ગઈ”તી.”

ડોશી ઉપર તો જાણે વીજળી પડી. ડોળા ફાડીને તેણે કહ્યું. “હા, હા, તું ઈ જ શીખીશ ખીલું શું ? એક કુકરમ તો તેં એવું કયું કે દુનિયામાં બેઆખર

થઈ હવે આપનાત મરીને તુ લગનાને શુ મોઢું
ખતાનીશ મને આ નથી ગમતુ, હુ તને મ્મિ દઉ છુ.
ચાલ જા, હવે ખાઈ લઈએ એક તો તારો મામો
એવો નીમ્યો . . ” અને પછી ડોરનીતુ લામુ લચક
કટાળાભરેતુ લાખણુ શર થઈ ગયુ.

[૩]

એ વાતને સાત આઠ મહિના વીતી ગયા હવે
લોકો પણ જીવનની વાત કરી કરીને ધરાઈ ગયા
હતા તે કકુ ડોશીના ઘેર રહેતી જાણવાશીદુ કરતી
ધઉના ખેતમ્મથી ગિયાળવા તગડના માટે તે ગતભર
જાગીને ડયા વગાડયા કરતી તેતુ જીવનકાઈ નિયિત
રીતે વ્યતીત થતુ હતુ હવે તે કાઈની સાથે હળતી
મગતી નહોતી બોલતી પણ બહુ જ એછુ હા,
કાઈએ દા'ડીએ બોલાવી હોય તો મૂગી મૂગી જઈ
દાડી પૂરી કરીને પાછી ચાલી આવતી મજૂરીમા જે
આપે તે લઈ લેતી જર જુનાનીમા ખૂદી ડોશીની
જેમ તે વર્તવા લાગી હતી

કકુ ડોશીનો સ્વભાવ પણ ખૂબ ફરી ગયો હતો.
જ્યા જ્યા ત્યા જીવનની જ પારાણુ માટે આજે
એણે આમ ક્યું ને કાલ આમ ક્યું એવે સુધી કે
સાલગી માલગીને લોકોનો દમ નીકળી જતો આમ
જીવની ગામને કટાળો આપનાર ખની ગઈ

એક દિવસ જીવનની આવીને ડોશીને કહ્યું.
“આજે પેન્મા ખૂબ દુખે છે,” ને પછી પથારીમા
પડી ડોરની તેતુ પેટ મોળવા ગઈ તો જોયુ કે ‘આ
પેટનુ દરદ નથી પણ પ્રમત્તવેદના છે તુરત જ
ખિન્નઈને બોલી “તને મે નો’તુ કયુ કે આટનુ
ખધુ પ્રમ ન કર હવે અવૂગ દિ’એ સુનાવડ આવશે”

જીવની રડતા રડતા બોલી “હવે નહિ બયુ
કકુમા, તમે તો મને મારી મા કરતા થે વધારે છો
મારી મા હત ને તો ધમેય ધરમાથી બાર કાઢી
મૂકત તમે મને આશરો આપ્યો હે લગના, હુ
તમારા ઉપકારનો બદલો નહ વાળી શકી, મા ! ”

કકુ ડોશીએ ધમખારીને કહ્યું “હવે બુ બક બક
કે મા હુ હમણા સુવાળી બોલાવી આવું છુ.”

ફરીને આખા ગામની જીભે જીવનની નામ ચડ્યુ
લોકોએ બુવાયેલી વાત તાજ કરી ને ફરી એમાથી રસ
લૂટવા લાગ્યા હવે વારો આપ્યો જીવની અને કકુ
ડોશીનો લોકો બનેતી પેઠ ભરીને નિદા કરના લાગ્યા
એ વખતે બધાને મૂઝવતો હોય એવો સવાય હતો
“આખરે આ હમેય રહ્યા કાનાથી !” લોકો અ
કગી મરતા તા ને જાત જાતના અનુમાન લગાવતા તા

બીજે દિવસે જ્યારે કકુ ડોશી ગામમા નીકળી તો
બધા લોકો એક ખીન્ન સામે જાના સ કેત કયા
માડયા અને ડોશી તરફ જોઈને મિચકારા મારી
આનદ લૂટના લાગ્યા કાઈએ ડોશીને પૂછ્યુ

“વધાર્થ ! કકુમા !”

જવાબમા ડોશી હસી ને બોલી “ભાઈ, લગનાની
મેર છે રાતે તો હુય બરામની મૂઝાણીતી, પણ
સારુ ક્યો’કી બધુય હેમ જેમ પતી ગયુ ”

“છોકરો છે કે છોકરી ?”

“છોકરો છે ભાઈ ! રૂપાળો ચાદા જેવો છે !”

“ત્યારે તો તમારે ગીત ગાવા જોઈએ !

હવે કકુ ડોશી ટાણાનો મર્મ મમજી ગઈ તેતુ
હંચ વિધાર્થ ગયુ પણ ખામેશ રાખીને બોલી
“ભાઈ મારે ત્યા છોકરો આવ્યો છે તે ગીત ગાવા
તમારે ન્યાથી નઈ આવે પણ અમે ગરીમ માણસ
પણ ગીત ગાઈ જાણ્યો’ ૭ પૂછજે બોલી મોઢી સુના
પૂનિ ! આખી રાત મે ગીત ગાયા’તા કે નહિ ? વળી
અત્યારે તો મે શુ ક્યું છે ? એની જીની દાડે તો
બધાયને બોનાયવાની છુ ને એતુ કરીશ કે દુનિયા
આખી દેખશે તુય આવજે ભાઈ ! અત્યારથી નોનડુ
ઈઈ ગયુ છ ”

ડોશીએ ઇટનો જવામ પચ્ચરથી આપ્યો પોતે
મર્યાદા બાદ બોલી રહી છે એતુ તેને લાન હતુ,
પણ તે પોતાની જાતને પ્રમૂમા ન રાખી શખી

“જેના બાપનુ કઈ નામ નિશાન ન હોય એનાની
જી બાપા છેવટ ને તો નહિ આવુ ” પેલાએ પપુ
ખિન્નઈને જવામ આપ્યો

ડોશી ચાલી ગઈ

[૪]

એ અજ્ઞાત કુળવાળા બાળકની જીંદગી જોવાનું થયું. પણ તેમાં કેટલા માણસો આવ્યા હતા તે ખતાવવાની કંઈ જરૂર નથી.

ધીમે ધીમે દિવસો વીતવા માંડ્યા. એક મહિનો, એ મહીના.....કેટલાય મહિના !

હવે જીવલી પોતાના બાળકને તેડીને ગામમાં નીકળતી. લોકો તેની મસ્કરી કરતા “છોકરો કેવો રૂપાળો છે ! વળી કોઈ કહેતું “માળો શરૂથી લાગે છે એના બાપ જેવો !” જીવલીના કાન આવી વાતો સાંભળીને ટેવાઈ ગયા હતા. હવે તેણે લાજ શરૂ મૂકી દીધી હતી. પહેલાં તો તે મોટો ઘૂમટો કાઢતી. હવે તો તે કાઠનીયે લાજ નહોતી કાઢતી. લોકો કાણ જાણે એની પાસેથી શુંયે માગતા હતા અને એની તથા કંકુ ડોશીની નિંદા કરી રહ્યા હતા.

કંકુ ડોશીનું શરીર પણ ખલજ્યું. અવારનવાર તે માંદી પડવા લાગી, પણ કોઈ દિવસ દવાનું ટીપુંય ન પીધું કે ન એકય પડીકા લીધી. જીવલી તેની પાસે દૂધનો પ્યાલો મૂકતી તો કહેતી “પછી છોકરો બિચારો શું પીશે ?”

એમ દિવસો વીતવા લાગ્યા. દોઢ મહિના સુધી દમની ભયંકર બિમારી ભોગવીને કંકુ ડોશી ફરી સાજ થઈ. પણ હવે તે ખૂબ નબળી ને દૂબી થઈ ગઈ હતી. હવે તો મહા મુશ્કેલીથી તે ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં લોકોને ટેકે ધરતી બહાર નીકળતી. એક દિવસ જીવલીએ કહ્યું : “કંકુમા તમે તો બહુ દૂબળાં પડી ગયાં, પૂરાં અરધાંય નથી રીયાં.”

ડોશીએ કહ્યું : “મને તો બીક લાગતી”તી કે હું જો એમ ને એમ મરી જઈશ તો સહગતિ નંઈ થાય. ભગવાન બહુ દયાળુ છે. એણે મને ફરીને ઉગારી લીધી. હવે હું પ્રાણત કરવા કાશીજી જઈશ.”

જીવલી આશ્ચર્યથી બોલી : “મા તમે એવું કયું પાપ કર્યું છે કે પ્રાણત કરવા જવા બેઠાં છો.”

ડોશી એક ક્ષણવાર ચૂપ રહી. પછી ધીમેથી બોલી : “બેટી, મેં તને મારે ઘેર રાખી છે.”

“પણ તમે તો મારું અરેણું પાણીનું ટીપું કે અન્નનો દાણોય ખાધો નથી.”

ડોશીએ કહ્યું : “એથી શું ? પ્રાણત તો કરવું પડશે ને ?”

જીવલી ગભરાણી. પાયશ્વિત્તનું કોઈ કારણ તે ન સમજી શકી. લાખ વાતેય હવે તે કંકુડોશીને રોકી શકે એમ નહોતું. દેવગર પાસે દસ રૂપિયા લેણા નીકળતા હતા. માંડ માંડ તેની પાસેથી લેણું પતાવી કંકુ ડોશી કાશી જવા નીકળી. જાતી વખતે જીવલીના એ અબોધ બાળકને પોતાના બોળામાં લીધું ને આંસુઓથી નવરાવ્યું.

લોકો આશા રાખતા હતા કે કંકુ ડોશી ફરી પાછી આવશે. પણ તે પાછી ન જ ફરી. કેટલાંયે મહિના પછી જીવલીના નામે એક બંધ કવર આવ્યું હતું. જીવલી એ કાગળ ટપાલ-માસ્તર આગળ વંચાવવા આવી હતી. ટપાલના માસ્તરે ધીરે ધીરે ગામલોકોને જણાવ્યું કે ડોશીની પથારી તળે ભોંયમાં ત્રણસો રૂપિયા દારેલા પડ્યા છે. અને તે એ રૂપિયા જીવલીના છોકરાના લગન વખતે ખરચવા માટે મૂકી ગઈ છે.”

ધણે વખત વીતી ગયો. જીવલીનો છોકરો હવે બાર વરસનો થઈ ગયો. ગામના છોકરાઓની સાથે હવે તે મોઈ દાંડીએ રમે છે. કંકુ ડોશીના કંઈ સમાન ચાર નથી. કેટલાક લોકોની ધારણા છે કે તે હજી જીવે છે અને હમણાં કાશીમાં વાસ કરે છે. કેટલાકનું વળી એમ કહેવું છે કે “અમે તેને અમોરી સગી આંખે જોઈ છે. તે વિશ્વનાથજીના મંદિર આગળ બીખ માગતી હતી. હવે તો બિલકુલ આંધળી થઈ ગઈ છે અને તેના જર્જરિત દેહને માંડ માંડ અધું પધું ઢાંકતા એક જર્જરિત વસ્ત્રના છોડામાં સડેલું અનાજ એણે લીધું હતું.”

વાત કેટલી સાચી છે એ કાણ જાણે !

સનાતન સત્ય

‘ભર્મિલ’

મા કિર્નિસ બર્નિસને ત્યાં સાયકાળે મિજગાની હતી નિમન્નિત સજ્જનો પ્રાય બોળત સમાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા સર્વના મુખ પ્રકુલ ને માદકતાપૂર્ણ હતા તે ખડ પણ માકિનસે ખૂમ કનામય રીતે સજ્જો હતો દીવાલો પરના ચિત્રકાના ઉત્કૃષ્ટ પ્રભા સ્વરૂપ ચિત્રો ખાસ દીપી ઊઠતા હતા વચ્ચેના ખાણાના ટેમન પર બેસી તે મડળ વિવિધ વાર્તાલાપ કરતુ હતુ તે મડળ અગિયાર યુવાનો, આડેક સુદ ને સુકુમાર યુવતિઓ, અને આધેક વનના સ્થાનિક ડૉપ્ટર એ વી વિનવોયાનુ અનેતુ હતુ ડો વિલવોયાનો જાણે અખો મર્નના પર પ્રભાવ પડતો હતો

અચાનક તેમના એક પ્રણયની વિચિત્રતાને વાર્તાનાપના વિવિધ તરીકે રજૂ કરી આ જીવનમા ડોઈ ડોઈની સાથે પ્રકૃત પ્રેમપાશમા આમદ્ થઈ શકે કે નહિ ત્યાથી શર્યાત થઈ તે ચર્ચા ક્રમશ લાખી ને રસિક બની રહી

એક પક્ષે પુરુષોએ ઘણા જ ઉદાહરણો સાથે દર્શાવ્યુ કે ઘણા લોકોએ એકથી વધુ કે લીય વખત પ્રેમ કર્યો છે રોગ જેમ સમય અસમયે મનુષ્યદેહ પર આક્રમણ કરે છે, તેમ પ્રેમ પણ અનેક વખત અનુભવ્યા છતા એક સરખો જ તીવ્ર નીનડી શકતો હોઈ સફળતા પ્રાપ્ત કરી સુખ પણ આપે, અને અસફળ બનતા ક્યારેક ઘાતક પણ નીનડે છે

સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિ કામળ હોઈ તેમનુ ચિતન તેમનુ મનપ્રદર્શન કવિત્વમય યા ભાવમય હોય છે તેમની દૃષ્ટિમા જે અન્યાય લાગે છે તેમની કટપનામા જ તે નથી ઊતરતુ તેના અસ્તિ ત્વનો જ તે સ્વીકાર નહિ કરે તેમણે પ્રથમ પક્ષના વિરુદ્ધમા કંઈ કે પ્રકૃત પ્રણયી જે એક વખત હૃદયપૂર્વક ગાહે છે, તે તેલુ પ્રતિદત્ત ન પામતા પશુ પેતાલા પ્રેમમા અચુત થતો નથી. પ્રકૃત પ્રેમનુ માધુર્ય અનુભવ્યા પછી મનુષ્યજીવનમા એક વખત જ પ્રેમ કરી શકે

યજમાન માકિર્નિસે નિજ જીવનમા એકથી વધુ વખત પ્રેમ અનુભવ્યો હતો અનેક સ્ત્રીઓના પ્રેમપાશમા તે આમદ્ થઈ ચૂક્યો હતો તેથી સ્ત્રીઓના મતન્યાના પ્રતિવાદમા તે બોલે ‘હ તમને સૌને મક્કમતાથી કહુ છુ કે જેને હૃદય હોય તે દરેક વખત એક સરખી જ તીવ્ર લાગણી અનુભવી શકે છે પ્રેમ તો એક પ્રકારનો નશો છે એક વખત શરાબને પીધા પછી શરાબી જેમ તેના પિતા નથી રહી શકતો, તેમ જે પ્રેમ કરતા શીખ્યા છે તે તો સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રેમમા મન રહેવાના મારા મને તો તે પ્રકૃતિનો એક

નિયમ છે. એક જ વ્યક્તિ પ્રત્યેના પ્રેમની ખાતર જીવનને કુર્યાન કરવું એ તો આત્મઘાત કરવા જેવું છે.”

આમ ચર્ચા વધી પડતાં પણ મૂળ પ્રશ્ન બ્યારે અણઉઠક જ રહ્યો, ત્યારે અંતિમ નિર્ણયના નિયામક તરીકે સૌએ પીઠ, દીર્ઘદષ્ટિ યા અનુભવી એવા ડૉ. વિલવોયાને યોગ્ય માની તેમનો અભિપ્રાય જાણવા ઇચ્છ્યું. ડૉક્ટરને પ્રસ્તુત ચર્ચા માટે ખાસ રસ ન હતો. છતાં મિત્રોનો અનુરોધ તે ટાળી શક્યો નહિ તેણે કહ્યું :

“પ્રેમ કરવો એ પ્રકૃતિનો નિયમ છે એવું, માકિર્વિસનું કથન તદ્દન સાચું છે. પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે દરરોજ નવી નવી વ્યક્તિ સાથે પ્રેમ કરવો. વિશુદ્ધ પ્રેમ તો ચિરસ્મરણીય છે. તે કદી ક્ષણસ્થાયી નથી હોતો. જો તમારા સર્વની ઇચ્છા હોય તો હું જાણું છું તે એક સાચી ઘટનામૂલક પ્રેમકલાથી તમને કહી સંભળાવું. એમાં પ્રણયી લગાતાર પંચાન વર્ષ સુધી એકધારી તીવ્રતાથી, એક દિવસની પણ ક્ષતિ વિના, અને તે પણ પ્રતિદાન ન પામવા છતાંય નિજ પ્રેમમાં મગ્ન રહી શકે છે.”

માકિર્વિસની પત્ની એ સાંભળી આનંદધ્વનિ કરતાં બોલી બેઠી : “આહ ! પ્રેમનું એ કેટલું સુંદર દૃષ્ટાંત હશે ! એક સ્ત્રી લગાતાર પંચાન વર્ષ સુધી એ પ્રકારે અક્ષેપ અતૃપ્ત પ્રેમને જીવનસાક્ષ્ય માની રહે એ ખરેખર એક સુંદર સ્વપ્ન છે. તેનું હૃદય કેટલું વિશાળ, ઉલ્કુલ અને સંતોષી હશે !”

માકિર્વિસના મુખ પર સહજ પિરકિતનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યાં છતાં ડૉ. વિલવોયાએ એ તરફ સહજ ધ્યાન પણ ન આપતાં મિસિસ માકિર્વિસ પ્રત્યે હસીને કહ્યું : “સાચું જ, મિસિસ માકિર્વિસ ! સ્ત્રી-સહજ સ્વાભાવિકતાથી તમે એક સત્ય હકીકત રજૂ કરી શક્યાં છો. તે પ્રેમી એક સ્ત્રી જ હતી. આજથી ત્રણેક માસ પહેલાં હું તે સ્ત્રીની મૃત્યુશૈથ્યા પાસે હતો. તે સ્ત્રીને તમે સર્વ સારી રીતે પિજાનો છો. પ્રતિવર્ષ વસંતઋતુમાં ખુરશીઓ સાંધતી પેલી ખુદી એ જ

મારી કલાણીની નાયિકા છે. તેનો હૃદયારાધ્ય પણ આપણા સર્વનો જાણીતો પેલો રસાયનતત્ત્વવિદ્ દવાવાળો મિ. શોકેટ હતો.”

નાયિકા એક સાધારણ શ્રમજીવી સ્ત્રી હતી એ સાંભળી શ્રોતાઓને સહજ આઘાત લાગ્યો. તેમની તો ધારણા હતી કે તે પ્રણયિની એક શ્રીમંત ને કુલીન વંશની વંશ જ હશે છતાં જિજ્ઞાસાથી તેઓ ડૉ. વિલવોયાને સાંભળી રહ્યાં. ડૉક્ટરે આગળ કહેવા માંડ્યું :

“આજથી ત્રણેક માસ પૂર્વે હું તે સ્ત્રીની મૃત્યુ-શય્યા નિકટ હાજર હતો. તેના વસિયતનામાનો હું એક ટ્રસ્ટી હતો. મારે ખીજે સહકાર્યકર એક પાદરી હોઈ અમે બન્ને એ કારુણ્યમૂર્તિ પ્રત્યે કુખ્ય નયને નિહાળતા તેની તદ્દત નિકટ ખુરશીઓ પર બેઠા હતા. પોતાની અંતિમ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય એ વાસ્તે એણે પોતાની સર્વ જીવનહકીકત અમેને જે શબ્દોમાં કહી સંભળાવી છે તેની કરુણતા, નવીનતા, આહ્વાદકતા અને વિચિત્રતા મેં જિંદગીમાં કદી ક્યાંય નથી અનુભવી. તેની જીવનરેખા આ પ્રમાણે હતી :

“એનાં માયાપ આ ગામથી ખીજે ગામ ને ખીજે ગામથી ત્રીજે ગામ ફરી ખુરશીઓ સાંધવાનો ધંધો કરતાં. એ પણ આલ્યાવસ્થાથી જ માયાપ સાથે એક સ્થાનથી ખીજા સ્થાને જતી. રજાપાટને અંગે પોતાની નાની શી મહૂલીમાં તેઓ એક દિવસ પણ રહેવા પામ્યા ન હતા.

“તે વખતે તેની વય ત્રણ થા ચાર વર્ષની હશે. તેનાં માયાપ ગામના પાદરે કાંઈ શીતલ ઞાયાવૃત વૃક્ષની હેઠળ બેસી પોતાના કામની શરૂઆત કરતાં ને તે ફાટ્યાં તૂટ્યાં કપડાં પહેરી આમતેમ દોડધામ કરતાં. એક જાણુ તેમની ગાડી છોડવામાં આવતી ને તેના બે ઘોડાને નિકટમાં ચરવા માટે છૂટા મૂકવામાં આવતા. તેમનો એક દૂતરો પણ તેમની સામે જ ચડે જમાવતો. તેનાં માયાપ વારાફરતી ગામમાં જઈ લાંગીતૂટી ખુરશીઓ લાવતાં. એ કામના બોજમાં તેમને વાતો કરવાનો પણ સમય ન મળતો, તો નાની છોકરી પ્રત્યે

પ્રેમને સહાનુભૂતિ દર્શાવવા જેટલો વખત તે પ્રાપ્ત થાય ? નાની સ્મૃતિયાળ ડાકરી રમતી રમતી હાથ નજર બહાર થતી તો બાપ તરફથી તેને ખુદ શબ્દો સાબળવા પડતા ને કદી માર પણ પડતો બસ આને બહાન મ્હો કે ગમે તે, પણ મામાપ તરફથી તેને એટલું જ મળતું.

‘ક્રમશઃ બાલિકા મોગી થતા તેને પણ તેના મા બાપે કામમા લેવા માડી તેઓ તેને આસપાસના ગામોમાંથી લાગીનૂની ખુશીઓ શોધી લાવવા મોકલતા ત્યાં ગામની ગરીબોમાં રમતા બાળકો બેગી તે ઘણી વખત લાગી જતી પણ તેના મેલા લિખારીની છાંમી જેવા કપડાં બોર્ડ કાંઈ મામાપ પોતાના છાંમ રાને ન રમવા દેતા કેવીક વખત કેટલાક દુષ્ટ છાંમગ તેના તરફ કાકરા ફેંકી તેને ખૂમ પજવતા પણ હતા.

“અનાતનવાર કેવીક દયાળુ સ્ત્રીઓ તરફથી મળેના પૈમા તે ખૂમ ચત્રથી સંગ્રહીત એની પ્રાપ્ત અગિયાર વર્ષની વયે તે તેના મામાપ સાથે આની અને આની તે જ દહાડે અચાનક તેણે એકમાણુ પર શોકિતને રડતો જોયો તેના એક મિત્રે તેના પૈમા ખૂચવી લીધાથી તે રડતો હતો શ્રીમતના છાંમરા હમેશા સુખી જ હોય રહવાનું તો પોતાના જેવા લિખારીના છાંમરા માટે જ હોય એમ માની રહેતી તે છાંમરી તેને ગડનો બોર્ડ અને તેને રડવાનું કાન્યુ જાળી ખૂમ વિચલિત થઈ જાતી તેનું રૂદન ન બોર્ડ શકાતા જાણે અજાણે મુખ્ય થતા તે તેની પામે ગર્હ, અને પોતાની પામ્તા બધા પૈમા તેને આપી દીધા પ્રથમ તો શોકિત વિસ્મય-વિસ્ફારિત નયને તેના તરફ નિહાળી રહ્યો પોતાને આવી રીતે રૂપિયા મગશે એની તેને સ્વપ્નમા પણ કલ્પના ન હતી તેનું રૂદન એકદમ બધ થઈ ગયું સ્વાભાવિક રીતે જ તેણે તે પૈસા લઈ લીધા અને પ્રકુલ બની રહ્યો રડીને તરત જ પ્રકુલ બનવાથી તેનું ખૂમ સુદર મુખ તે છાંમરીના હૈયામાં વસી રહ્યું. વિવશ બની તેણે તેને હૈયે લગાવી દીધો ગુમાયા પ્રેમતાય વધુ પૈમા મેળાથી શોકિતે તેના એ કાર્ય પ્રત્યે વિરોધ પણ ન કર્યો પણ એલે તો તે

નાના છો ગીએ વધુ ઉત્તેજિત થઈ તેને પુનઃ આવિ ગત મરી એ નુતન વીડું.

તે માનિષના હૃદયમાં આક્રેષ્ઠ આશ્મિક પ્રવચન કાણ કોને કયા ઉપે પ્રેમ પ્રજો એ હજુ નાના મોટા સૌને વાસ્તે એક અણુકિંદન પ્રશ્ન રહેતો છ

ત્યાર પછી તેના મુદ્ર પણ કામગી હૃદય પર ઉપરોક્ત પ્રશ્નની અસર પ્રમળ તીવ્ર થતા લાગી કેટલાક સમય પછી તેને મતાપિતા માથે બીજા અથને જવું પડ્યું પરંતુ શોકિતને નીરખવાની વાળા ન સહન થતા તે પુનઃ અડી આની એકદમ તે તેની આશા પૂર્ણ ન થઈ પણ ગામમાંથી પણ ફરતા એવો શોકિત ધર તરફ નજર કરી તો તે શોકિતને સ્વચ્છ ને સુરોહિત કપડામાં સજ્જ થઈ ઝડપમાં બોલેતો જોયો કેટલાય માન ને હેનથી તે ગરીબ છાંમરી તેને નિહાળી રહી

“પછી તો તેના હૃદયમાં શોકિતનું સ્થાન ખૂબ જ બની રહ્યું પ્રતિદિન તેને નિહાળના તે તરખી બેઠી ફરીથી એક વર્ષ પછી નવન્યતે સૃષ્ટિમાં પુનઃ સૌરભ ને સુગંધ પ્રસરાયા ત્યારે તેનાં મામાપ માથે તે અહીં આની અને બધારે તે શોકિતને મળી ત્યારે તે મિત્રો સાથે રમી રહ્યો હતો વિવશ બનતા દોડીને તે છાંમરી શોકિતને વળગી પડી એકાએક એ અસમ્ય છાંમરીના આવા બચાવથી શોકિત ચિંતાયો પણ તેને શાતવના આપવા વાલબના સંગ્રહના રૂપિયા જનારે તે છાંમરીએ તેના હાથમાં મૂક્યા, ત્યારે તે પ્રકુલ બની રહ્યો ઉત્તેજિત બની તે છાંમરીએ તેને ખૂમ પ્રેમથી પુનઃ હૈયે આનિતો

‘આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ વીતી ગયા અને એ ગરીબ છાંમરી પ્રતિદિન અચત રકમ નિયમિત રીતે શોકિતને આપતી, ને તેથી તેના પ્રકુલ બનતા મુખથી વિવશ ને ઉત્તેજિત થઈ તેને ખૂમ પ્રેમ મરી તે હૃદયને ગાત પમાડતી સૃષ્ટિમાં આ મિવાય તેને જાણે અન્ય આમણા જ ન હતી શોકિત નો તેના અનનની સર્વ શ્રેષ્ઠ અને અંતિમ સાર્થકતારૂપ હતો શોકિત પણ

ધાન્યત વસ્તુની પ્રતીક્ષામાં અધિરાધી તેની નિયમિત રાહ જોતો. તે છોકરીના આનંદની ને સુખની આવી સીમા ન રહેતી. મહાયત્ને સંગ્રહેલી અચત રકમ શોક્ટને આપી દેતાં તેને કદી પણ સંક્રાય થયો ન હતો. એક વખત દર વર્ષ કરતાં સહજ ઓછી રકમ થતાં તેને રકવું આવી ગયું હતું. પણ ખીન્ન વર્ષે તેને મન એક મહાન રકમ લાગે એટલા પૈસા અચાવી શોક્ટને આપી અદલો વાળી આપ્યો હતો.

“આ પ્રમાણે કેટલાંક ખીન્ન વર્ષ વીત્યાં પછી શોક્ટ એકાએક દૈવ જાણે ક્યાંય અદશ્ય થઈ ગયો. પરંતુ તપાસ કરતાં તેને ખબર મળી કે તે વિદ્યાભ્યાસ માટે ગયો છે.

“એ એક વર્ષ પછી તેને તેની ફરી મુલાકાત થઈ. ઓહ ! તેનો શોક્ટ તો ખૂબ વધી ગયો છે. રૂપાળો પણ કેવો લાગે છે. પણ હવે તેનામાં પ્રથમની આલસુલલ અચલતા ક્યાં છે ? હવે તો તેને દેખવા છતાં જોયું ન જોયું ફરી તે ચારો જાય છે. પોતાના પ્રત્યે એક દૃષ્ટિ સુધાં નથી કરતો.

“તે પણ હવે તો યુવતી બની રહી હતી. પણ તેનાં કપડાં તો પ્રથમની જેમ જ ફાટ્યાં તૂટ્યાં ને અસભ્ય હતાં. સુખ દુઃખ વેડી સંગ્રહિત કરેલું દ્રવ્ય ખૂબ પ્રેમથી જોતે આપ્યું હતું, તે શોક્ટને આમ વર્તતો જોઈ તે મૂંઝાઈ રહી. નવન શોક્ટને જોઈ તેના પર એવો પ્રભાવ પડી રહ્યો કે તે પોતે પણ તેને ન જોવાની શક્તિ. અજાણ્યો સંક્રાય તેને સતાવી રહ્યો. હવે તો જાણે પોતાના માટે શોક્ટ અસ્પૃશ્ય જ હોય એમ તે અનુભવી રહી. તીવ્ર વેદનાથી તે બિચારી રડવા લાગી.

“તે શોક્ટને ભૂલી શકે એમ હતું જ નહિ. શોક્ટ તો તેને મન જીવનધન હતો. મૃત્યુ વખતે કહેલા એના શબ્દો હજુય મને ખરાબર યાદ રહ્યા છે : ‘ડાક્ટર ! એ મારી સાથે એ રીતે વર્ત્યો છે, છતાં સંજિમાં એથી સુંદર ને પ્રિય અન્ય પુરુષ હશે એમ મેં સ્વપ્નમાં પણ નથી અનુભવ્યું.’

“એ પછી એનાં માળાપતું મૃત્યુ થયું. અને તે સ્વયં પણ બાપદાદાનો એ જ ખુશીઓ સાંધવાનો ધંધો ચાલુ રાખી ગુજરાન ચલાવવા લાગી.”

“એક દિવસ ગામમાંથી તૂટીફૂટી ખુશીઓ ઉઘરાવી પાછા વળતાં તેણે શોક્ટને એક સુંદર સ્ત્રીના હાથમાં હાથ રાખી ધરથી બહાર નીકળતો જોયો. તે શોક્ટને આ સ્થિતિમાં ન જોઈ શકી. તેના હૃદયમાં તીવ્ર આઘાત થયો. આહ ! તેનું જીવનધન પારકું થઈ ગયું હતું !

“તે રાત્રે તેણે તળાવમાં પડતું મૂક્યું. પણ તેને તેમ કરતાં દાર્ઢ એ દેખવામાં તેને અચાવી લેવામાં અને સુશ્રુષા માટે પાસેના દવાવાળા શોક્ટને ત્યાં લઈ જવામાં આવી. શોક્ટે સ્વયં તેની સુશ્રુષા કરી. અને દવાનો અદોઅસ્ત કરતાં તેને કહ્યું : “પાગલ સ્ત્રી ! આવી મૂર્ખાઈ થતી હશે !”

“બસ, એના માટે પોતાના શોક્ટના આટલા શબ્દો પણ બસ હતા. તે શીઘ્ર સારી થઈ ગઈ, ને પ્રિયતમ તરફથી મળેલું એટલું શબ્દામૃત પણ તેના શુષ્ક બની રહેલા હૈયાને કેટલાય દિવસો સુધી જાણે અનુપમ શાંતિ આપી રહ્યું.

“આમ ને આમ તેના જીવનનાં પંચાવન વર્ષ વીતી ગયાં ! તૂટીફૂટી ખુશીઓ સાંધવામાં એ પ્રિયતમ શોક્ટના ધ્યાનમાં તેના દિવસો ઝડપથી પસાર થતા. પ્રતિવર્ષે આ ગામમાં આવી એક વખત શોક્ટનાં દર્શન કરવાં એ તેનો નિયમિત ક્રમ થઈ પડ્યો હતો. તેના જીવનનો આનંદ જ માત્ર એમાં હતો, અને કેટલીક વખત-કેટલીક વખત તેના શબ્દો સાંભળવા તેની વધુ નિકટ જવા તે વધુ વિવશ બની જાતી, ત્યારે તે અર્થ વગર શોક્ટની પાસેથી દવા ખરીદતી. તે દવાના વધુમાં વધુ પૈસા આપતાં તેને ખૂબ આનંદ ને શાંતિ મળતાં.

“હું પહેલેથી જ કહી ચૂક્યો છું કે તેના મૃત્યુને ત્રણ માસ વીતી ગયા છે. નિજ જીવનની આ કરુણ ઘટના યા એ નિરાશ પ્રણયની કહાણી કહીને પછી એ વિયોગિનીએ પોતાનું સંચિત ધન મારા હસ્તમાં આપતાં અંતિમ ધડીએ મને કહ્યું હતું. “ડાક્ટર ! કૃપા કરીને આટલું આ દ્રવ્ય આપ તેને પહોંચાડશો, તો હું આપની સદા ઋણી રહીશ. સમસ્ત જીવનને દાર્ઢિમાં વિતાવી અથાગ પરિશ્રમ

પ્રેમને સહનુભૂતિ દર્શાવના જેટલો વખત તે ક્યાથી લાવે ? નાની સ્મૃતિયાળ છોકરી સ્મૃતી સ્મૃતી કદાચ નજર બહાર થતી તો આપ તરફથી તેને ખૂબ શબ્દો સાલવાના પડતા ને કદી માર પછી પડતો બસ આને બહાલ કહો કે ગમે તે, પણ માગાપ તરફથી તેને એટલુ જ મળતુ.

“ક્રમશઃ બાલિકા મોગી થતા તેને પણ તેના મા આપે કામમા લેના માડી તેઓ તેને આસપાસના ગામોમાંથી લાગીતૂની ખુરશીઓ શોધી લાવના મોકલતા ત્યાં ગામની ગરીબોમાં રમતા બાળકો બેગી તે ઘડી વખત લાગી જતી પણ તેના મેલા લિખારીની છોકરી જેવા કપડા બોર્ષ કાઢી માગાપ પોતાના ડોક રાને ન રમના દેતા કેટલીક વખત કેટલાક દુષ્ટ છોકરા તેના તરફ ધક્કા ફેંકી તેને ખૂબ પજવતા પણ હતા.

‘અનારનવાર કેટલીક દયાળુ સ્ત્રીઓ તરફથી મોગના પૈસા તે ખૂબ યત્નથી સંગ્રહીત એની પ્રાય અગિયાર વર્ષની વયે તે તેના માગાપ સાથે આવી અને આવી તે જ દહાડે અચાનક તેણે એકબાજુ પર શોકેટને રડતો બોલ્યો તેના એક મિત્રે તેના પૈસા ખૂચવી લીધાથી તે રડતો હતો શ્રીમતના છોકરા હમેશા સુખી જ હોય રડવાનુ તો પોતાના જેના લિખારીના છોકરા માટે જ દોષ એમ માની રહેતી તે છોકરી તેને રડતો બોર્ષ અને તેને રડવાનુ કારણ જણી ખૂબ વિચલિત થઈ જાતે તેનુ રદન ન બોર્ષ શકતા જાણે અજાણે મુખ થતા તે તેની પાએ ગર્ભ, અને પોતાની પાસેના બધા પૈસા તેને આપી દીધા પ્રથમ તો શોકેટ નિરમય-વિસ્ફારિત નયને તેના તરફ નિહાળી ગયો પોતાને આવી રીતે રૂપિયા મળશે એવી તેને સ્વપ્નમા પણ કલ્પના ન હતી તેનુ રદન એકદમ બંધ થઈ ગયુ સ્વાભાવિક રીતે જ તેણે તે પૈસા લઈ લીધા અને પ્રકુલ બની રહ્યો રડીને તરત જ પ્રકુલ બનનાથી તેનુ ખૂબ સુદર મુખ તે છોકરીના હૈયામા વસી રહ્યુ. વિનશ બની તેણે તેને હૈયે લગાવી દીધો મુમાળ્યા પ્રતાપ વધુ પૈસા મળનાથી શોકેટ તેના એ કાર્ય પ્રત્યે વિરોધ પણ ન દર્શાવે પછી એને તો તે

નાદન છોકરીએ વડુ ઉત્તેજિત થઈ તેને પુન આનિ ગત પ્રી એમ બુ ન લીધુ.

તે માલિખાના હૃદયમા આગેવો આકસ્મિક પ્રનય ? કાણ કોને ક્યા ઉપે પ્રેમ પ્રેમ એ હજુ નાના મોગા સૌને વાસ્તે એક અલ્પકેવ પ્રત રહેતો છે

ત્યાર પછી તેના મુદ્ર પણ કામમા હ પ પર ઉપરોક્ત પ્રકારની અસર પ્રમશ તીન થતા લાગી. કેટલાક સમય પછી તેને મતાપિતા માથે બીજ સ્થને જવુ પડ્યુ પરતુ શોકેટને નીરખનાની વાળા ન સહન થતા તે પુન અરી આવી એકદમ તો તેની આશા પૂર્ણ ન થઈ પણ ગામમાંથી પાછ ફરતા એણે શોકેટા ઘર તરફ નજર કરી તો તેણે શોકેટને સ્વ-જ ને મુશોલિત કપડામા સજ્જ થઈ ઝડપમા બોલેના બોલો ટપાચ માન ને હેતથી તે ગરીબ છોકરી તેને નિહાળી રહી

“પછી તો તેના હૃદયમા શોકેટનુ સ્થાન ખૂબ દઢ બની રહ્યુ પ્રતિદિન તેને નિહાળના તે તબતી રેતી ફરીથી એક વર્ષ પછી નવન્યતે સંદિમા પુન સૌરભ ને સુગંધ પ્રસરાન્યા ત્યારે તેના માગાપ સાથે તે અહીં આવી અને જ્યારે તે શોકેટને મળી ત્યારે તે મિત્રો સાથે રમી રહ્યો હતો વિનશ બનતા દોડીને તે છોકરી શોકેટને વળગી પડી એકાએક એમ અસહ્ય છોકરીના આવા વ્યવહારથી શોકેટ ચિદાયો પણ તેને શાતવના આપવા વર્લભના સંગ્રહના રૂપિયા જ્યારે તે છોકરીએ તેના હાથમા મૂક્યા, ત્યારે તે પ્રકુલ બની રહ્યો ઉત્તેજિત બની તે છોકરીએ તેને ખૂબ પ્રેમથી પુન હૈયે આનિઓ

‘આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ વીતી ગયા અને એ ગરીબ છોકરી અનિર્વા જ્યત રકમ નિયમિત રીને શોકેટને આપતી, ને તેથી તેના પ્રકુલ બનતા મુખથી વિનશ ને ઉત્તેજિત થઈ તેને ખૂબ પ્રેમ કરી તે હૃદયને શાત પમાડતી સંદિમા આ મિવાય તેને જાણે અન્ય આકાશ જ ન હતી શોકેટ નો તેના હૃદયની સર્વ શ્રે અને અતિમ સાર્થકતાઉપ હતો શોકેટ પાડ

પાશ્વત વસ્તુની પ્રતીક્ષામાં અધિરાઈથી તેની નિયમિત રાહ જોતો. તે છોકરીના આનંદની ને સુખની આથી સીમા ન રહેતી. મહાયત્ને સંગ્રહેલી બચત રકમ શોકેટને આપી દેતાં તેને કદી પણ સંક્રાંચ થયો ન હતો. એક વખત દર વર્ષ કરતાં સહજ ઝોંઘી રકમ થતાં તેને રહવું આવી ગયું હતું. પણ બીજા વર્ષે તેને મન એક મહાન રકમ લાગે એટલા પૈસા બચાવી શોકેટને આપી બદલો વાળી આપ્યો હતો.

“આ પ્રમાણે ફેટલાંક બીજાં વર્ષ વીત્યાં પછી શોકેટ એકાએક દેવ જાણે ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયો. પરંતુ તપાસ કરતાં તેને ખબર મળી કે તે વિદ્યાભ્યાસ માટે ગયો છે.

“જે એક વર્ષ પછી તેને તેની ફરી મુલાકાત થઈ. ઝોહ ! તેનો શોકેટ તો ખૂબ વધી ગયો છે. કપાળો પણ કૂવો લાગે છે. પણ હવે તેનામાં પ્રથમની બાલ-સુલભ ચંચલતા ક્યાં છે ? હવે તો તેને દેખવા છતાં જોયું ન જોયું ફરી તે ચાલ્યો જાય છે. પોતાના પ્રત્યે એક દૃષ્ટિ સુધાં નથી કરતો.

“તે પણ હવે તો યુવતી બની રહી હતી. પણ તેનાં કપડાં તો પ્રથમની જેમ જ ફાટ્યાં વૃટ્યાં ને અસભ્ય હતાં. સુખ દુઃખ વેડી સંગ્રહિત કરેલું દ્રવ્ય ખૂબ પ્રેમથી જેને આપ્યું હતું, તે શોકેટને આમ વર્તતો જોઈ તે મૂઝાઈ રહી. નૂતન શોકેટને જોઈ તેના પર એવો પ્રભાવ પડી રહ્યો કે તે પોતે પણ તેને ન બોલાવી શકી. અગ્નિયો સંક્રાંચ તેને સતાવી રહ્યો. હવે તો જાણે પોતાના માટે શોકેટ અસ્પૃશ્ય જ હોય એમ તે અનુભવી રહી. તીવ્ર વેદનાથી તે બિચારી રડવા લાગી.

“તે શોકેટને ભૂલી શકે એમ હતું જ નહિ. શોકેટ તો તેને મન જીવનધન હતો. મૃત્યુ વખતે કહેલા એના શબ્દો હજીય મને બરાબર યાદ રહ્યા છે : ‘ડાક્ટર ! એ મારી સાથે એ રીતે વર્તે છે, છતાં સૃષ્ટિમાં એથી સુંદર ને પ્રિય અન્ય પુરુષ હશે એમ મેં સ્વપ્નમાં પણ નથી અનુભવ્યું.’

“એ પછી એનાં માથાપતું મૃત્યુ થયું. અને તે સ્વયં પણ બાપદાદાનો એ જ ખુરશીઓ સાંધવાનો ધંધો ચાલુ રાખી ગુજરાન ચલાવવા લાગી.”

“એક દિવસ ગામમાંથી તૂટીફૂટી ખુરશીઓ ઉઘરાવી પાછા વળતાં તેણે શોકેટને એક સુંદર સ્ત્રીના હાથમાં હાથ રાખી ધંરથી બહાર નીકળતો જોયો. તે શોકેટને આ સ્થિતિમાં ન જોઈ શકી. તેના હૃદયમાં તીવ્ર આવાત થયો. આહ ! તેનું જીવનધન પારકું થઈ ગયું હતું !

“તે રાત્રે તેણે તળાવમાં પડતું મૃત્યુ. પણ તેને તેમ કરતાં દાર્ઢ્ય દેખવામાં તેને બચાવી. લેવામાં અને સુશ્રુષા માટે પાસેના દવાવાળા શોકેટને ત્યાં લઈ જવામાં આવી. શોકેટે સ્વયં તેની સુશ્રુષા કરી. અને દવાનો બદોબસત કરતાં તેને કહ્યું : “પાગલ સ્ત્રી ! આવી મૂર્ખાઈ થતી હશે !”

“બસ, એના માટે પોતાના શોકેટના આટલા શબ્દો પણ બસ હતા. તે શીઘ્ર સારી થઈ ગઈ, ને પ્રિયતમ તરફથી મળેલું એટલું શબ્દામૃત પણ તેના શુષ્ક બની રહેલા હૈયાને ફેટલાય દિવસો સુધી જાણે અતુપમ શાંતિ આપી રહ્યું.

“આમ ને આમ તેના જીવનનાં પંચાવન વર્ષ વીતી ગયાં ! તૂટીફૂટી ખુરશીઓ સાંધવામાં એ પ્રિયતમ શોકેટના ધ્યાનમાં તેના દિવસો ઝડપથી પસાર થતા. પ્રતિવર્ષે આ ગામમાં આવી એક વખત શોકેટનાં દર્શન કરવાં એ તેનો નિયમિત ક્રમ થઈ પડ્યો હતો. તેના જીવનનો આનંદ જ માત્ર એમાં હતો, અને ફેટલીક વખત-ફેટલીક વખત તેના શબ્દો સાંભળવા તેની વધુ નિકટ જવા તે વધુ વિવશ બની બેસતી, ત્યારે તે અર્થ વગર શોકેટની પાસેથી દવા ખરીદતી. તે દવાના વધુમાં વધુ પૈસા આપતાં તેને ખૂબ આનંદ ને શાંતિ મળતાં.

“હું પહેલેથી જ કહી ચૂક્યો છું કે તેના મૃત્યુને ત્રણ માસ વીતી ગયા છે. નિજ જીવનની આ કરુણ ઘટના યા એ નિરાશ પ્રણયની કહાણી કહીને પછી એ વિયોગિનીએ પોતાનું સંચિત ધન મારા હસ્તમાં આપતાં અંતિમ ઘડીએ મને કહ્યું હતું. “ડાક્ટર ! કૃપા કરીને આટલું આ દ્રવ્ય આપ તેને પહોંચાડશો, તો હું આપની સદા ઋણી રહીશ. સમસ્ત જીવનને દારિદ્રમાં વિતાવી અથાગ પરિશ્રમ

કેવળ એક તેના માટે જ મેં આટલું સમય છે તેના સિવાય આ જીવનમાં મને બીજી કાંઈ આકાંક્ષા નથી મારા વતી આપ તેને હૃદયે કહે આ તુચ્છ સ્ત્રીને જીવનમાં એક વખત સભારશે તો પણ પરલોકમાં તે સુખી થઈ શકશે —આટલું કહી પૈમાની થેલી મને સાંપી તે મૃત્યુ પામી

‘ તે થેલીમાં લગલગ પાંચ હજાર રૂપિયા હતા તેમાંથી લગલગ સોએક રૂપિયા મેં તેની ઉત્તરક્રિયા વાસ્તે પાદરીને આપ્યા અને બાકીના રૂપિયા રોકિટને આપના બીજા દિવસે હું તેને ત્યાં ગયો સુખ ને તદુરસ્તીથી અતિ સુંદર જણાતા તે પતિપત્ની તે વખતે ખાણ પર બેસી હતા મને નિમનણ થતા મેં પણ તેમાં ભાગ લીધો અને પછી મેં અને એટલી પ્રણતાથી તે સ્ત્રીની હકીકત મ્હી મને પૂછી ખાતરી હતી કે એ સાલણીને રોકિટને ખૂબ દુખ થશે

‘ પરંતુ ઓહ ! શોરટે જ્યારે જાણ્યું કે રત્નાની એક લિખારણે તેને આવા જેટલી મૃદુતા કરી હતી ત્યારે તે ખૂબ ગુસ્સે થઈ જાયો તેથી તો જાણે પોતાનું સ્વમાનસગ થયું હોય પોતાની કીર્તિ પર હાથ લાગ્યો હોય એમ તેણે અનુભવ્યું તેની પત્ની પણ બીજી કાંઈ ન બોલતા વારંવાર આટલું મ્હેરા લાગી ‘લિખારણ ! પેત્રી ! લિખારણ ! કેટલી મૃદુતા ! કેટલી હિંમત !

શોરટે કેટલીક ક્ષણ રૂમમાં આમતેમ આટા માર્યા પછી તે મ્હેરા લાગ્યો ‘હા વિનવોયા ! હું માત્ર છું કે આપ સમગ્ર તો શક્યા હશે જ કે મારા પાંચ એક મહાન અત્યાચાર ભયંક દેવીકાપ થયો છે આજ તે સ્ત્રી બે કલાક જીવતી હોત તો આજ બદલામાં તેને એવો ઉચિત દડો આપત કે આહ ! શુંનું શું મરી નાખત’

હું તો શોરટે આમ વદતો જોઈ અચાક જ બની રહ્યો આ પરિસ્થિતિમાં મારે હવે શું કરવું એ કે નક્કી કરી શક્યો નહિ છતાં ગમે તે હોય પણ મારે તો મારી ફરજ જાનનનાની હતી એમ્મે મેં કહ્યું

એણે મૃત્યુ વખતે પોતે મહાકષ્ટ વેતી સમઠેત્રી આ રૂમ તમને આપનાનું મને કહ્યું હતું પાતુ તમે જ્યાં આટના

શ્રીમત છો, એ તેની પ્રેમ કરી શમ્યા જેટલી મૃદુતા જ્યારે આપના ગુસ્સે થયા છો, ત્યારે મને આશા નથી કે તે રૂમનો તમે સ્વીકાર કરશો એટલે આ પરિસ્થિતિમાં જો તમારી ધૃષ્ટ હોય તો આ રૂમ કાંઈ લોખંડિની કાર્યમાં જ ખર્ચા નાખીએ

‘ શોરટે ને તેની પત્ની આ સાલણી સહજ સ્તમ્બ બની મારી પામેની રૂપિયાની થેની તરફ નિર્ભર રહ્યા પણ મિસિસ શોરટે જલદીથી સ્વસ્થ થઈ ગેરી જારી ‘શા માટે ? એ બાઈની અતિમ વાઘના જ એની હતી તો પછી તેનો અસ્વીકાર કરવો એ તે તેને અયાય કરવા જેવું થાય શોરટે પાપ સંગ સંકેત સાથે બોલી જાયો

‘હા ! હા ! તારી વાત બરાબર છે

‘જેવી તમારી ધૃષ્ટ મ્હી મેં રૂપિયા આપ્યા

‘એ ગરીબ બાઈના પરમેનાથી હાપજેલા એ દ્રવ્યમાં જેટલીય જાતના મોના ચાદી તથા તામાના મિશ્ર એ હતા પછી એ નિષ્કુર ને નિર્લજ્જ માનવેના હૃદય પ્રત્યે ધૂણા અનુભવો હું ઘેર આવતો રહ્યો

બીજા દિવસે નિષ્કર શોરટે તે બાઈની ગરીબે પણ હક્કદાર બની લઈ ગયો પરંતુ મેં ધગાવેડની તેને જરૂર ન હોવાથી તે મારે તથા મારી સાથન પાદરીને સાચના પ થા

‘આહ ! મારા જીવનમાં પ્રવૃત્ત પ્રમત્ત આત્મ પ્રત્યક્ષ ને જલનત દૃષ્ટાત મેં એ પ્રથમ વાર જ જાણ્યું જેવું ને અનુભવ્યું છે

કહી હા વિનવોયા શાન થયા તેઓ ખૂબ ગમ ગાન બની ગયા હતા ન તામડળ પણ એ જ પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ ગયું હતું

માકિર્નસની પત્નીએ આસુ લૂછી દીર્ઘ નિઃશ્વસ નાખી કહ્યું ‘ખર જ વિશુદ્ધ પ્રેમ તો સ્ત્રીઓ જ મરી શકે’

‘હા ! એ તો સૃષ્ટિ એક સનાતન સત્ય છે તે માલણી હા વિનવોયાએ કહ્યું

* ગી ૬ માયાસાની એક દૃષ્ટિનો અનુવાદ

ઉગરીફોધ

‘નિરંજન’

‘એ...કુબેરભાને ત્યાં ચાંલ્યો થાય છે ગાવા આવજો.’ નાથી ગાંચજીએ સાદ પાડ્યો ત્યારે ગામમાં જાણ થઈ કે જગનનું લગ્ન નક્કી થયું. જગનને માટે વાતચીત તો બે વર્ષથી થતી હતી. પરંતુ દોષને ઘર નખળું પડતું હતું તો દોષને વર મોટો લાગતો હતો. એકવાર તો માત્ર પૈસાની લેવડ-દેવડ બાબતમાં અઘડો પડતાં સંબંધ તૂટી ગયેલો.

ખરું કહીએ તો જગનનો ચાંલ્યો થાય તેમાં ઉગરીદોષને સૌના કરતાં વધુ આનંદ થતો હતો. એણે એ વખતે મેડી પર ચઢી લીધેલા માટલામાંથી ગોળ કાઢ્યો ને ઘરમાં દોડમદોડ કરી મૂકી.

‘અલી અમથી ! એ દિવાળી વહુ ! ક્યાં ગયાં સૌ ? અને જોઈતા, જાને ભઈ, અંબામાને અને પેલાં સંતોક ડોશીને બોલાવી લાવને ?’ આમ હરખાતાં હરખાતાં કામ કર્યું જતાં હતાં.

ઉગરીદોષને આનંદ થાય તે તો સ્વાભાવિક હતું. જુઓને...જગનની મા મરી ગયાં તે પહેલાં ઉગરીદોષ રાંડેલાં. સસરામાં બરાબર ફાવે તેવું ન હતું. આ ઉપરાંત તેમના પેટનો દોષ છોકરો ન હતો. એટલે જગનની માને મરી ગયા પછીથી તો પિયરમાં જ રહેવા લાગ્યાં. હવે તો તે જ જગનની, જોઈતાની અને નાના મોહનની મા હતાં. કુબેરભાને પણ ઉગરીદોષની હાજરીથી રાહત મળી. તેમની તૂટી ગયેલી પાંખનું દર્દ હળવું થયું.

અને ઉગરીદોષનું ઘરમાં જ ચલાણ હતું તેવું કંઈ ન હતું. શેરીની બંધી વહુઓ ઉગરીદોષની ધાકથી ડરી જતી. ગમે તેના ઘરે અવસર હોય ત્યાં ઉગરીદોષને બોલાવ્યાં વગર ચાલે જ નહિ. એટલું પણ સાચું કે જો ઉગરીદોષને બોલાવ્યાં ન હોય તો તેમનો ઉકળાટ વધી પડતો. ‘જુઓને, આજકાલની રાંડો એકલે હાથે બહેવાર કરવા લાગી.’ એટલે બહેવારમાં નિપુણ એવાં ઉગરીદોષનું ગામમાં વજન હતું. ઘરમાં ગમે તેટલું કામ હોય છતાં રેવા ફૂટવામાં તો ઉગરીદોષ હોય જ. આમ ઉગરીદોષનું વ્યક્તિત્વ ગામમાં તરી આવતું.

પરંતુ ઉગરીદોષને એક વાત ખૂંચતી હતી. સૌને ઘેર વહુઓ હતી. જગનની જેવડાને ત્યાં તો ઘોડિયાં બંધાયાં હતાં. ઉગરીદોષને આટલી ઉમરે કામ કરવું પડે તે તેમને ખૂંચતું હતું. આ ઉપરાંત તેમનું એક બીજું પણ દુઃખ હતું. તેમનાં જેવાં સૌ ઘરમાં સાસુ થઈ વહુ પર ફાજવારી કરતાં હતાં. પારકાની વહુને દબાવનાર ઉગરીદોષના ઘરમાં એવી વહુ ન હતી. તેમના જીવનનો એ લઘવો ચાલ્યો જતો લાગ્યો. જેમ જેમ જગન મોટો થતો ગયો તેમ તેમ ઉગરીદોષનું દર્દ વધવા લાગ્યું.

ધણી વાર તો લાઈએત માગે વાતો મરતા

‘હે કુમેર ! પેની વાતનુ શુ થયુ ? લામા પગ
કરી હાથમા ઝીકણીની દામડી લઈ ઉગરફિઈ રહેતા

‘કઈ વાતનુ ?’

‘કઈ તે વળી પેલી મ્નાયુ ! જગતની વાત આવતી
હતી ને ?’

‘તે તો ના પાડે છે બીજુ સારુ ધર મળી ગયુ

‘અમ આ ધર ખોડુ ત્પડ્યુ ? બધાને આખો
જ ફરી ગઈ છે ને ?’

‘એ તો થયાનુ હશે તે થયે, મઈ છોડ્યાએ નમીમ
વેચી ખાધા નથી’

‘હાજ તો એ તો થયાનુ હશે તેજ થશે આમ
ઉગરફિઈ આશ્વાસન લઈ લેતા પરતુ એથી કઈ તેમને
હત્યની શાંતિ ન મળતી

તેમના જોવડી ડેરાંઓ બાળ્યામા બેસી છોકરા
રમાડતા ત્યારે તો ઉગરફિઈથી રહેવાતુ નહિ તેમના
હાથમા કઈનુ કઈ થઈ જતુ અને આ દર્દમા જરા
ભીડી ભીડી બગનરામા છોકરાને રમાડતાએ નરિ

‘આ રહેનો વસ્તાર તો લાહશા’બ તોમા પુકરાવે
છે એ ધડી બેમવાને ન દે’ પરતુ તેમનુ હૃદય તો
આવા જ એકાદ બાગને રમાડવાને વાનજી હતુ

કુમેરલાને પણ હવે તો જરા નાનમ લાગતી હતી
છોકરા મોટા થયા જતા એકે પ બો નથી એ તેમને
સતત ભાન થતુ અને તે પણ દુ ખ અનુભવતા રાવ
ણુમા ગયા હોય ત્યા પણ પહેલાની પેકે વચ્ચે હોંકા
પીતા પીતા પચાત મરી શકતા નહિ કુટુંબમા ધરડા
હતા જતા કોઈના કામમા હવે તે માથુ મારતા નહિ
મટાળીને તે તો વગડામા પડ્યા રહેતા કપાસના ખેત
રમા માળો બાધી ત્યા જ સઈ જનાતુ રાખ્યુ હતુ
પરતુ આમ તેમનુ દર્દ ઓછુ થયુ હતુ તેમ તો
કેમ કહી શકાય ?

જગત અને તેના એ નાના ભાઈઓ એમના
કામમા ગૂથાયેના રહેતા તેમને તો આ વસ્તુમા કઈ
માથુ મારવાનુ હતુ જ નહિ જતા ઉગરફિઈ ઈકનાર

આમને પણ ધમકાવતા, ‘શુ કૂટેના નમીમ લઈ આશા
છો, કે કયાય મેગ બેમનો નથી’

ઉનાળો આ ચો ગામમા લગભગો બેપડયો છોક-
છોકરી સૌના લગ્ન થતા હતા હવે તો ઉગરફિઈની
ધીરજ ખૂટી ગઈ હતી તેમનુ ધર હવે તો કરડા
ધસતુ હતુ વડુના વગર ધરમા આનંદ સુકાતો હતો
ઉગરફિઈ પરસાળમા બેસી ઝીકણી તાણતા તાણત
કતપના મરી લેતા ‘વડુ ઝાઝર ખખડાની ખખડાની
આવતી હશે ધરમા વામણ ચકચકા’ રહેશે પોતે બે
બેસા હુકમ આપશે વડુ પામે મેની વાતો કર
ધરમા આનંદ આનંદ રેવાશે ગણુ લક્ષ્મીએ પ્રવેશ
કર્યો વડુના આવવાથી બધા કેના ઊગળા દેખાશે
પછીથી તો બોધતાનુ અને મોહનનુ લગન મરતા વ
નહિ લાગે હુ બેસા બેસા છોકરા રમાડીશ ત્રણે પુત્રે
રમજદ કામ કરશે’ અને જ્યારે શરીમા કોઈના ધે
તરબોવન દરજીની બેર વાગતી ત્યારે તેમની તદ્દાવી
જતી ત્યારે જ તેમને ખમાલ આવતો કે તેમના
ધરમા હજુ લક્ષ્મીએ પ્રવેશ કર્યો ન હતો

જગતનુ કયાય નમી થાય તે માટે તો ગમે ત્યાં
મહેમાનને બેર બોલાવી આપાણી તો અચૂક કરતા
મરીમાઈ દાકડા ઉગરફિઈ મઈ બાકી રાખે તેવા ન
હતા મહેમાનને પ્રસારમા ઘી પીરસતા ત્યારે તો
થાળીમા ઘીની રેનમહેન થતી ઉગરફિઈ આમ તો
કળૂસ હતા પરતુ મહેમાન આગળ તો તેમની હા
રતા જ તરી આવતી પાછા પીરસતા પીરમના
ઉગરફિઈ જગલ માટેની આડકતરી જાહેરખબર કરી હતા

મારે હવે કયા લગ્ન-કામ કરવાનુ છે ને ? બા
નને માટે પ્રજ્વા તો ધણાયે આવે પણ માણુમ જેવુ
બોધએ ને ? હવે એવા નમળા હમણાની છોડી વરમા
વાની ધરને માર્ લગવાય છે ? ઈમિ તો ધમ્નો ઉત્તમે
યે ધસી નામે છે પણ મારી પડે તો એરી કન્યા
ધરમા ના પેસના હઉ એ તો પડી સૌના નસીમ
સૌની પામે’

ઉગરફિઈની ઉદાગતા ફળી એમ કહે અમ
તો કુમેરલાનુ તપ ફરુ ગમે તે મટો પ તુ જગતનુ

માગ્યું-આગ્યું તો ખરું જ. કન્યા રાંહેલી હતી. એક આંખે ફૂલું પડ્યું હતું એટલે સારા ઘરમાં તો જાય તેમ નહતું. ઉગરીદર્શિ આવેલી તક ગુમાવે તેવાં ન હતાં. મહેમાનોને ખેચાર દિવસ તો બરાબર રાખ્યા. તેમની ઊભા પગે ચાકરી કરી. દિવસમાં ત્રણ વાર તો ચા કરી. જોઈતો તો હોકા ભરવામાંથી ઊંચો જ ન આવે.

છેવટે કુટુંબના બે વૃદ્ધોને વચ્ચે નાંખી કુખેરભાએ વાત નક્કી કરવા માંડી. થોડીક ગડમથલ પછી પાંચસો રોકડા અને પાંચસોનાં દાગીના આપવા એમ નક્કી થયું. ખરું કહીએ તો કુખેરભાના ઘરમાં પાંચસો રોકડા હતા જ નહિ, છતાં હા પાડ્યા વગર ફટકા જ ન હતો.

ચાંલ્લો કરવાનું નક્કી કર્યું અને ઉગરીદર્શિનું ઘડપણ ચાલી ગયું. ઘડીમાં ઘરમાં તો ઘડીમાં મેડી-પર. ઘડીમાં પેલાને જોલાવે તો પાછા દ્રાઈને મનાવવા દોડે. તેમના જીવનમાં આ પહેલો જ અવસર હતો. તેમનો આનંદ ઉછાળા મારી રહ્યો હતો. એકલે હાથે બહેવાર કરવામાં પણ તેમને અનંદ આવતો.

‘અત્યા મોહન! જાને, તરભોવન મેરઈને જોલાવી લાવ, વગડવો ભેર. પાછાં દ્રાઈ આવી ગયું હોય તો.’

‘અલી અમથી! જાને બધાને ગાવા જોલાવી લાવો. રાંડો શું કામમાં ગૂંથાઈ ગઈ છે તે ?’

કુખેરભા પણ ગામના સારા ગણાતા ભાઈઓને ભેગા કરવા લાગ્યા.

‘અને કુખેર, નરભેરામ ગોરને જોલાવ્યાતા કે ?’

‘હા, ચાલો... મોહનને મોકલું છું’ કહેતા કુખેરભા પણ કામમાં ગૂંથાયા.

થોડીવારમાં તો ઉગરીદર્શિનાં ઘર આગળ ભેર વાગવા માંડી. ગામનાં છોકરાં ગોળ ખાવા દોડી આવ્યાં. નાની વહુઓ ધૂમટા તાણી ગાતી હતી. છોકરીઓ ખૂંસો મારી મારીને ગાતી હતી. અત્યારે ઉગરી-દર્શિના હૃદયમાં કેવી છાંજો ઊડતી હશે ?

દ્રાણ જાણે કેમ ઉગરીદર્શિને તો કંપ વળે જ નહિ. ઘરમાંથી જરા નવરાં પડ્યાં એટલે પાછાં બહાર આવી કહે; ‘રાંડો, આમ તો ઘાંટા પાડવામાં કાંઈ બાકી રાખતી નથી ને ગાતાં શું થાય છે ? અલી જમુડી ગવરાવને બરાબર.’

ઘરમાં મોદ પથરાણી. જગન કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ ગયો. પાડોશીને ત્યાંથી ઘરેણાં માગીને પણ પહેરી લીધાં. નરભેરામ ગોર વચ્ચે ખાટલો મૂકીને બેઠા. જગનને તેમની બેઠે બેસાડ્યો. હુકકાનો ગડગડટ થતો હતો. મહારાજ ગણુગણુટ કરવા લાગ્યા. બહાર તો ‘કંકુ છાંટી કંકાતરી મોકલો.’ નેરથી ગંવાતું હતું. એક પછી એક ગીતો અપારાખંધ બદલાતાં હતાં. ભેર પણ વાગતી હતી. ઉગરીદર્શિ મહારાજ માગે તે વસ્તુ આગળ ધરતાં હતાં.

આવી ધમાલ વચ્ચે જગનનો ચાંલ્લો થઈ ગયો. ઉગરીદર્શિએ ગોળના તાસ મૂકીને છોકરાંમાં ગોળ બહેંચાવાનું શરૂ થયું. કુખેરભાને એમ થતું હતું :

‘હવે પરમુએ સામે જોયું.’

જગનનો દિવસ પણ નક્કી થયો ? ઉગરીદર્શિના ઘરના ટોડલે તોરણ બંધાઈ ગયાં. હવે તો કુટુંબની વહુઓએ બપોરે બેસવા આવવા લાગી. દ્રાઈ ઉગરી-દર્શિને કહેતું :

‘તે ફઈ, વહુ તો આંખે કાણી છે.’

‘ક્યાં કાણી છે તે ? એક આંખે જરા ફૂલું છે. તે એમાં શું થઈ ગયું. કાંઈ એના હાથના રોટલા નહિ લાવે ?’

‘બધું, જોયું તાણે આવું શું જોયું ?’

‘અમ, એવું જોયું છે તે ?’

‘કહે છે તે પાછી વહુ તો કાળી છે.’

‘જાને રાંડ બોલે છે. તું મોટી ધોળી ગધેડા જેવી થઈ જઈ છે તે ? વળી કાળુ શું ને ધોળું શું ? એવું રૂપાળું ઘર મળ્યું છે. અને આ તો નવું સગું થયું, કાંઈ ખબર પડે તે ?’ આમ ઉગરીદર્શિ આવતી વહુનો બચાવ કરતાં.

ધણી વાર તો ભાઈમન સાગે વાતો કરતા

‘હે ડુમેર ! જેની વાતનુ શુ થયું ?’ લાગ્યા પગ
કરી હાથમા ઝીંકણીની દાગડી લઈ ઉગરફિઈ મહેતા

‘કઈ વાતનુ ?’

‘કઈ તે વળી જેની મન્યાનુ ! ઝગનની વાત ચાલની
હતી ને ?’

‘તે તો ના પાડે છે ખીજી આરુ ધર મળી ગયું’

‘અમ આ ધર ખોટું વચ્ચુ ? બધાને આખો
જ ફરી ગઈ છે ને ?’

‘એ તો થયનું હશે તે થશે, કાઈ છોપરાએ નમીન
વેચી ખાધા નથી’

‘હજાર તો એ તો થયનું હશે તે જ અશે આમ
ઉગરફિઈ આશ્વાસન લઈ લેતા પરંતુ એથી કઈ તેમને
હૃદયની શાંતિ ન મળતી

તેમના જેવડી ડોશીઓ બારણામા બેસી છોકરા
રમાડતા ત્યારે તો ઉગરફિઈથી રહેવાનું નહિ તેમના
હૃદયમાં કંઈનું કંઈ અર્થ જતું અને આ દર્દમા જરા
ઊડી ઊડી બગતરામા છોકરાને રમાડતાં નહિ

‘આ રાંડોનો વગ્નદાર તો ભાઈશા’બ તો આ પુકરાવે
છે બે ઘડી બેમવાયે ન દે’ પરંતુ તેમનું હૃદય તો
આવા જ એકાદ આગમને રમાડવાને વાગ્જનું હતું

ડુમેરજાને પણ હવે તો જરા નાનમ લાગતી હતી
છોકરા મોગ થયા છતાં એકે પળેયો નથી એ તેમને
સતત ભાન થતું અને તે પણ દુઃખ અનુભવતા રાત
ણામા ગયા દોય ત્યાં પણ પહેલાની પેડે વચ્ચે હોંકા
પીતા પીતા પચાત કરી શકતા નહિ કુટુંબમા ઘરડા
હતા છતાં રાખના પ્રમમા હવે તે માથું મારતા નહિ
મટાળાને તે તો વગડામા પડયા રહેતા કપાસના ખેત
રમા માળો ખાધી ત્યાં જ સૂઈ જવાનું રાખ્યું હતું
પરંતુ આમ તેમનું દર્દ એકદુ થતું હતું તેમ તો
કેમ કહી શકાય ?

છગન અને તેના મે નાના ભાઈઓ એમના
કામમા ગૂંથાયેના રહેતા તેમને તો આ વસ્તુમા કંઈ
માથું માગવાનું હતું જ નહિ છતાં ઉગરફિઈ નાઈપાર

આમને પણ ધમકાવતા, ‘શુ ફૂટેલા નમીન લઈ આવ
છો, કે કયાય મેગ બેસતો નથી’

ઉનાળો આવ્યો. ગામમા લમગાળો ઊપડ્યો છોકરા
છોકરી સૌના લગ્ન થતા હતા હવે તો ઉગરફિઈ
ધીરજ ખૂગી ગઈ હતી તેમનું ધર હવે તો કસ
ધસનું હતું વડના વગર ધરમા આનંદ સુકાતો હતો
ઉગરફિઈ પરમાળમા બેસી ઝીંકણી તાણતા તાણત
ક પના કરી લેતા ‘વડુ ઝાઝર ખખડાનની ખખડાવ’
ચાલની હશે ધરમા વાસણ ચકચકાર રહેશે પોતે મે
મેગ હુકમ આપશે વડુ પામે બેસી વાતો કરશે
ધરમા આનંદ આનંદ રેવાશે જાણે લક્ષ્મીએ પ્રવેશ
કર્યો વડુના આનનાથી બધા દેના ઊજળા દેખાશે !
પગીથી તો જોઈતાનું અને મોહનનું લગન મના વડ
નહિ લાગે હુ બેકા બેકા છોકરા રમાડીશ ત્રણે વડુએ
રમઝદ કામ કરશે’ અને જ્યારે શરીમા કાઠના ફે
તરબોવન દરજીની બેર વાગતી ત્યારે તેમની તદ્દાત્રી
જતી ત્યારે જ તેમને ખ્યાલ આવતો કે તેમના
ધરમા હજી લક્ષ્મીએ પ્રવેશ કર્યો ન હતો

છગનનું કયાય નક્કી થાય તે માટે તો ગમે ત્યાં
મહેમાનને ખેર બોલાવી આપણી તો અચૂક કરતા
ગરીમાઈ ઢાકવા ઉગરફિઈ કંઈ બાકી રાખે તેવા ન
હતા મહેમાનને કસારમા ઘી પીરસતા ત્યારે તો
થાળીમા ઘીની રેવમઢેન થતી ઉગરફિઈ આમ તે
કનૂસ હતા, પરંતુ મહેમાન આગળ તો તેમની ઉડ
રતા જ તરી આવતી પાછા પીરમતા પીરમતા
ઉગરફિઈ ઝગન માટેની આડમ્તરી જાહેરખબર કરી દેતા

‘મારે હવે કયા લગ્ન-કામ કરવાનું છે તે ? હજ
વને માટે પૂછ્યા તો ધણાયે આવે પણ માણ્યું બેનું
જોઈએ ને ? હવે એના નમળા દુનગાની છોડી ધરમા
વાલી ધરને માર્ગ લજવાય છે ? ઈમ તો ઘડતો ઉઘરો
યે ધમી નાખે છે, પણ મારી પડે તો એની કન્યા
ધરમા ના પેસના દઉ એ તો પગી સૌના નમીન
સૌની પામે’

ઉગરફિઈની ઉદાગતા ફળી એમ કહે અગર
તો ડુમેરજાનું તપ ફર્યું. ગમે ને મો પગતું ઝગનનું

એક આધેડ વયની આઈએ કહ્યું. થોડીવાર રહી ઉગરીદ્વિધને આવાં પોકળ આશ્વાસન આપી કંકુવડની માતો કરતાં કરતાં બધાં વિખરાયા લાગ્યાં.

ઉગરીદ્વિધની આગળ લલે દ્રાઈ કંઈ કહી શકે તેમ ન હતું, પરંતુ જાહેરે તે વણાંને એમ લાગતું હતું કે ‘કંકુવડુ તો પેટમાં લાળા લઈને ગઈ છે. એક દા’ડો પણ ઉગરીદ્વિધને ધરપત આવવા દીધી નથી.’

સૌના વિખરાયા પછી ઉગરીદ્વિધએ પણ ઉપર પગ ચડાવી ઊંઝણી તો તાણી, પણ એમના મનને નિરાંત ન થઈ. રાત નહોતી પડી છતાં એમને ઘરમાં અંધારું જણાવા લાગ્યું. થોડીવારે ત્યાંથી જાડી એ ઘરમાં ગયાં ત્યારે એક ખાટલા ઉપર કપાળે લાથ મૂકીને જગત એકો હતો અને બીજી બાજુ ભીંતને અડેલીને નાના બે ભાઈઓ બેસા હતા. ઘરમાંથી એવું કંઈક ચાલ્યું ગયું હતું કે ઘર ભેંકાર જેવું લાગતું

હતું. ઉગરીદ્વિધએ મનમાં હિંમત લાવી મૂંઝવણ તો દૂર કરી, પણ તુરત એમની નજર ખાલી પડેલાં બેડાં અને માટલાંને શોલવતા પાણિયારા ઉપર અને બેડાં વાસણના ઢગલા ઉપર પડી. તુરત મન ઘરની તમામ ચીજો ઉપર ફરી વળ્યું. ઉગરીદ્વિધથી સમજાયું નહિ પણ મનમાં એક અજાણે થતાં જ રી જવાયું. ‘ઘર આવું જ ભેંકાર રે’ તો ? જગતને બીજું ન મળે તો ?... અને અને આ નાના ભત્રીજાને દ્રાઈ ન દે તો ?’ ઉગરી-દ્વિધની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. નીચી મૂંડીએ બેડેલા જગતે માથું ઊંચું કરી દ્વિધના સામે જોયું ત્યારે ઉગરીદ્વિધથી એ આંખ ઝિલાઈ નહિ. એમણે આંખ નીચી દાળી સોડાતું રાત્રું શોધ્યું. જગતે નિશ્વાસ મૂકી પડેલા પડેલા હોટા લીધા અને ધીમે ધીમે ગગડાવવા માંડ્યો. ધુમાડાના ગોટાઓ ઘરમાં અહીં-તહીં ધૂમવા લાગ્યા.

ગરીબ

કરોડપતિ ગરીબ ગણ્યો હશે કે

લ ખ પ તિ ને ?

પેળે હનરપતિ ધનિક કે લખપતિને

અને નિજને ગરીબ લેજો ?

અને બેકાર મુજ જેવો કે

માને ધનિક અવર જનને ?

છતાંય જ્યારે ધનિક ધારી લાંબાવતો કે

ભિખારી કરને મુજ પાસ આશે

સ્ફુરી જોડે ત્યાં મને એક વ્યાખ્યા

ગરીબની “અસંતોષી સદા ગરીબ”

ના ચંત્ર ‘પૈસો’ ધનિકતા માપવાતું.

ચંદુલાલ ભાવસાર

તેની સામે શકાની દૃષ્ટિએ જોતી ફૂવા પર પાણી ભરવા જતા તેની બાળુમાથી બધા ખસી જતા ને ભાગ્યે જ તેને કોઈ બેડ ઉપડાવતુ બધા અદર અદર પાતો કરતા.

‘જુઓને એની ભમરડા જેવી આખો ! એ જુએ છે ને મને તો ખીક લાગે છે’

‘તમે માનશો નહિ પણ તેના પેટમાં ચૂડેલ છે ચૂડેલ એ તો તેના ચેન ચાળા જ કાઠી આપે માથે બેડાં ઉપાડી ચાલતા ચાલતા બધા વાતો કર્યે જતા હતા કોઈકવાર તો કકુવહુના કાને પણ આ શબ્દો અથડાતા અને હૃદયમાં ઝલુઝલુની થઈ જતી માથેથી બેડુ સરકી જાય તેવું થઈ જતું તેની આખો સજળ બનતી અને એકલી પડતા આકાશ સામે દર્દભરી આસુભરી આખો રાખી કહેતી ભગવાન હવે તો મોત આવે તો સારું બધાયે મારો જીવ ખાવા બેઠા છે’

‘કુ કોઈની આગળ દિલને મોકળું કરે તેવું સ્થાન ક્યાંય હતું જ નહિ જીવનની આગળ તો’ તે કંઈ પણ કહી શકતી નહિ ઉગરીફાર્થ પિયેર તો એકાદ દિવસ માટે પણ મોકલના તૈયાર ન હતા એટલે ફટલીએ વાર કુ પેની ધરીના પૈડા ઘોતી કે પછી જેતરમાં માગીના ટેકા પલાળતી કુનું હૃદય તરફડિયા મારતું હતું તેવું શરીર પિસાર્થ રજુ હતું બિયડું પહેલા કરતા ઉગરીફાર્થ વધુ સખત બન્યા હતા

અતિશ્રમને લઈને રોય કે પછી હૃદયની નબળાઈ ને લઈને હોય પરતું કકુવહુના દાત બધાવા લાગ્યા આમ સાજીસમ કકુવહુ ધમાક લઈને પડતી ને તેના દાત બધોઈ જતા

‘નકકી, એ જ હું તો ક્યારનીયે કુ છું કે રાડ શિખતરુ લઈને જ આની છે ઉગરીફાર્થ બોલી બિધા

આ પછી તો બધાને ખાતી થઈ ગઈ કે કકુવહુના પેટમાં ભૂત ભરાઈ ગયું છે

આતી દવામાં ઉગરીફાર્થએ ઘી દૂધ બા ‘રાડ ઘી દૂધ ઝાપોટે જાય છે પછી કયાથી થતુ દુશે ? એ શિકાતરાને તો હાથને કુગળ ત્યારે જ લલો.’

અને ઉગરીફાર્થનું કથન સાચુ પડ્યું તે કમ કહેવાય ? કકુવહુનું વૂત અને કકુવહુબને ગયા એક વાર દાત બરાબર બધોઈ ગયા ને લોહીનું દબાણ વધતાં હૃદય બધે પડી ગયું

એટલું પણ સાચુ કે ઘરમાં બધા કરતા ફાર્થ વધારે રડ્યા હતા

‘મારી રાતી રાયણુ જેવી વહુ ફાની પડ લેકા કરી લાખા સાદે પોક મૂકી અને જાનું તોયે જાના તો રહે જ નહિ

‘હવે હું શું કરીશ રે મારા ઘરની હેડી ગઈ રે’ ઉગરીફાર્થ તો બૂમો મારે જત

ખીજા ગામના ઘેરા ત્યાં જામ્યાં હતા ‘એ છે કે જે લોકો ‘રાડ ચૂડેલ’ કહીને દૂર હતા તે બધા કહેતા હતા

‘આપણે ગમે તેમ કહીએ, ખાતી કકુવહુનું કામ તો કોઈ ના કરી શકે’

‘હોયરતો, ચાર ભેસો, ધરતું કામ ને પાણુ દાડો ચડે તે પહેલા તો ઘરમાં ભારો આવો જ

‘હું જ કહું છું ન ક વહુના કામમાં તે કહેવાવાર ન હતી’ કકુફાર્થ આખો ભૂસતાં કહેતાં હતા

ઉગરીફાર્થને આશ્વાસન આપી આપી બિધવા લાગ્યાં

‘હોય તારે, પરભુએ જે ધાર્યું તે ખરું દોરી જ દૂકી ત્યાં આપણુ શું ચાલે !’

‘એમાં મનખાદેહતું કોઈ ના ચાલે આ હજી તો ભગવાનના પરતાપે જમદૂત જેવા જ ભેગુ થઈ જશે’

‘હાસ્તો, કોઈ એમ કોઈનું અટકી પડ્યું છે

એક આધેડ વયની બાઈએ કહ્યું. થોડીવાર રહી ઉગરીફિઠને આવાં પોકળ આશ્વાસન આપી કંકુવહુની ધાતો કરતાં કરતાં બધાં વિખરાવા લાગ્યાં.

ઉગરીફિઠની આગળ ભલે કાઈ કંઈ કહી શકે તેમ ન હતું, પરંતુ જાહેરે તે તો ઘણાંને એમ લાગતું હતું કે ‘કંકુવહુ તો પેટમાં લાળા લઈને ગઈ છે. એક દા’ડો પણ ઉગરીફિઠને ધરપત આવવા દીધી નથી.’

સૌના વિખરાયા પછી ઉગરીફિઠએ પગ ઉપર પગ ચડાવી ઊંકણી તો તાણી, પણ એમના મનને નિરાંત ન થઈ. રાત નહોતી પડી છતાં એમને ઘરમાં અંધારું જણાવા લાગ્યું. થોડીવારે ત્યાંથી જોડી એ ઘરમાં ગયાં ત્યારે એક ખાટલા ઉપર કપાળે હાથ મૂકીને જગન બેઠો હતો અને બીજા બાજુ ભીંતને અડેલીને નાના બે ભાઈઓ બેઠા હતા. ઘરમાંથી એવું કંઈક આવ્યું ગયું હતું કે ઘર ભેંકાર જેવું લાગતું

હતું. ઉગરીફિઠએ મનમાં હિંમત લાવી મૂંઝવણ તો દૂર કરી, પણ તુરત એમની નજર ખાલી પડેલાં બેડાં અને માટેલાંને શોભવતાં પાણિયારા ઉપર અને એમાં વાસણના ઢગલા ઉપર પડી. તુરત મન ધરની તમામ ચીજો ઉપર ફરી વળ્યું. ઉગરીફિઠથી સમજાયું નહિ પણ મનમાં એક અપકારો થતાં જ ડરી જવાયું. ‘ઘર આવું જ ભેંકાર રે’ તો ? જગનને બીજું ન મળે તો ?... અને અને આ નાના ભત્રીજાને કાઈ ન દે તો ?’ ઉગરીફિઠની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. નીચી મૂંડીએ બેઠેલા જગને માથું ઊંચું કરી ફિઠના સામે જોયું ત્યારે ઉગરીફિઠથી એ આંખ ઝિલાઈ નહિ. એમણે આંખ નીચી ઢાળી સોડાવું શરૂ શોધ્યું. જગને નિશ્વાસ મૂકી પડખે પડેલો હોટ્ટા લીધો અને ધીમે ધીમે ગગડાવવા માંડ્યો. ધુમાડાના ગોટાઓ ઘરમાં અહીં-તહીં ધૂમવા લાગ્યા.

ગરીબ

કરોડપતિ ગરીબ ગણતો હશે કે

લ ા પ તિ ને ?

પેખે હજારપતિ ધનિક કે લાખપતિને

અને નિજને ગરીબ લેખે ?

અને બેકાર મુજ જેવો કે

માને ધનિક અવર જનને ?

છતાંય જ્યારે ધનિક ધારી લાંબાવતો કે

ભિખારી કરને મુજ પાસ આશે

સ્ફુરી જોડે ત્યાં મને એક વ્યાખ્યા

ગરીબની “અસંતોષી સદા ગરીબ”

ના ચંત્ર ‘પૈસો’ ધનિકતા માપવાનું.

અંદુલાલ ભાવસાર

‘સાહિત્ય અને પ્રગતિ’

શ્રી. ભોળીલાલ ગાંધી

[૧૯૩૮ના માર્ચના ‘માનસી’માં પ્રોફેસર વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનો ‘સાહિત્ય અને પ્રગતિ’ નામક લેખ આવેલો છે. તેમાં “ગુજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્ય-મંડળ”ના ઉદ્દેશ તથા તેની પ્રગતિ વિષે કેટલાક ઉદ્યેગ છે જેમનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની આવશ્યકતા લાગનાથી આ લખાણ તૈયાર કર્યું છે. પ્રગતિશીલ સાહિત્ય મંડળને વિષેની કેટલીક ગેરસમજો આ લખાણથી દૂર થશે એવી અપેક્ષા છે. —લેખક]

ઉપર્યુક્ત લેખમાં જે કેટલાક અમત્યના મુદ્દાઓ છે તે આ છે:

પ્રોફેસર સાહેબ માને છે કે—(લગભગ એમના જ શબ્દોમાં)—પ્રગતિશીલ સાહિત્યના વલ્લભારા પેલી સીતા જેવી શાણી વ્યાખ્યામાં કર્યું છુપાવે છે. x x તેની પાછળ એ ત્રણ ગુપ્ત લાવનાઓ કામ કરી રહી છે. એક, સમાજવાદને પોષે તે પ્રગતિશીલ; બીજું, જે સાહિત્ય એ રીતે પ્રગતિશીલ તે જ સાહિત્ય નામને લાયક. ત્રીજું, રાજકીય સંસ્થાનો સાહિત્ય ઉપર કબજો મેળવવો.

આ ત્રણ લાવનાઓ સ્પષ્ટ વ્યક્ત નથી પણ આખી પ્રવૃત્તિ પાછળ છુપાયેલી છે, એવી પ્રોફેસર સાહેબને લગભગ ખાતરી થઈ ગયેલી છે. પણ એમના પોતાના જ લખવા મુજબ, જે આ પ્રવૃત્તિ તરફનો અણગમો, તેમને જેમ પુનાના જાહેર મકાનો માટે, કવિ સ્કૉટ અને વકીલો માટે છે, તેવા જ એક અકારણ અથવા અપ્રમાણ—કેવળ ‘અણગમો’જ હોય તો તો વાંધા જેવું નથી. ધણીને ધણી વસ્તુ ગમે છે માટે ગમે છે. નથી ગમતી માટે નથી ગમતી. અને પછી અણગમતી વસ્તુમાં ધણી ધણી ગંધો આવવા લાગે છે. તેવી જ રીતે જે આ પ્રગતિશીલ મંડળની પાછળ એમને છુપી ગંધ આવતી હોય, તો તો બહુ ચર્ચા કરવા જેવું નથી, પરંતુ આપણા આ પ્રોફેસર સાહેબને અને બીજા અનેક સુજ મિત્રોને આ નવી પ્રવૃત્તિ માટે સાચે કંઈક વધારે serious અણગમો છે. આ પ્રવૃત્તિના મંડાણમાં અને તેના શિથિલ વિકાસમાં હું સીધી રીતે જવાબદાર હોઈ મને એ અણગમો દૂર કરવાનું મન છે. જે કારણોથી આ અણગમો પ્રચલિત થયો તેની પાછળ ઉપસી ત્રણ કદિપત માન્યતાઓ રહેલી જણાય છે.

વિચાર કરતાં મને એક વાત યાદ આવે છે. અખિલ હિંદ પ્રગતિશીલ-મંડળની સ્થાપનામાં અને ગુજરાત તથા મુંબઈનાં મંડળોની સ્થાપનામાં સમાજવાદીઓએ આગળ પડતો, ઉત્સાહભર્યો ભાગ લીધો હતો અને એથી એવી બ્રમણ પેદા થઈ હોય કે સમાજવાદીઓનું આ કારક છે, એ ખતવા જોગ છે. પરંતુ અખિલ હિંદમાં શ્રીમતી સરોજિની નાયકુ, શ્રી. પ્રેમચંદ્ર જેવાંઓ તથા મુંબઈમાં શ્રી. ઉમાશંકર અને ગુજરાતમાં શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ તથા

શ્રી. સુંદરમ એ-જેઓમાંથી કાઢી જ સમાજવાદી નથી -તેમણે મહત્વનો ફાળો આ પ્રવૃત્તિના મંડાણમાં આપ્યો છે એ ભૂલવા જેવું નથી. પણ આ બધા પોતે સમાજવાદી ન હોવા છતાં, તેમને સમાજવાદી મિત્રો છે, તેમને સમાજવાદી વિચારસરણી ધણે અંશે ગમે છે, અને એ રીતે એમનેય સમાજવાદી ગણી કાઢવામાં આવ્યા હોય અને પછી આખી પ્રવૃત્તિને સમાજવાદની પ્રવૃત્તિ ગણી કાઢી લાડક પેદા કરવામાં આવી હોય એમ બનવા ભ્રમ છે. જો કે મારી પોતાની માન્યતા મુજબ તો અમુક પ્રવૃત્તિની શરૂઆત સમાજવાદીઓએ કરી છે, માટે આખી પ્રવૃત્તિ સમાજવાદી થઈ જતી નથી. અને એ કારણે જ લાડકવાની જરૂર હોતી નથી.

પરંતુ આ ચર્ચાને બાબુ પર મૂકી આપણે વધારે તથ્યની વાત કરીએ.

“ Art for art's sake ”નો પંથ કલા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં દુનિયાના તમામ દેશોમાં સૈકાઓથી ચાલતો આવેલો છે. ટાલ્સ્ટોયે એની સામે જે તર્કબદ્ધ દલીલોનો ગંજ ખંડક્યો છે એ અહીં આપવાની જરૂર નથી. જો કે, દુનિયાના ઘણા ખરા સાહિત્યમાં આજે એ પંથ નહિ જેવો થઈ ગયો છે. આપણા ગુજરાતમાંય ગાંધીજીની વિચારસરણીએ એકે ક્ષેત્ર અણુસ્પર્શ્યું રાખ્યું નથી કાકાસાહેબ અને મશરૂવાળા જેવા વિદ્વાન સાહિત્યકારોએ સાહિત્યના સર્જનમાં પણ બેજવાબદારીપણું ન નલાવી લેવા વિષે ઓછું લખ્યું નથી. સાહિત્ય અને સમાજ ઉપરના કાકાસાહેબના થોડાકા નિબંધો ગુજરાતને માટે ટાલ્સ્ટોયના વારસા રૂપ છે.

ગુજરાતમાં “ Art for art's sake ”વાળો પંથ આજે બહુ બેશમાં નથી દેખાતો. જો કે એ ઊગીને આથમી ગયો છે એમ નથી. આજેય ગુજરાતના ઘણા મેધાવાન સાહિત્યકારો કેવળ રસ અને સાહિત્યસર્જનના આનંદને જ સાહિત્યનું એક માત્ર લક્ષ્ય ગણે છે. અને એ રીતના સર્જનને સર્વોત્તમ માને છે. અને જ્યારે તેમને સામાજિક હિત, સામાજિક કલ્યાણ, ધ્યેય દૃષ્ટિમાં રાખીને સર્જન કરવાની વિનં

વણી કરવામાં આવે છે ત્યારે કેમ બાણે તેમની સહજસ્ફૂર્ત ધર્મશ્રદ્ધત સર્જનશક્તિને રૂંધી નાખવાનું અપકૃત્ય કરવામાં આવ્યું હોય, એમ વર્તવામાં આવે છે. સર્જકો—સાહિત્યકારો ઉપર એવી તકેદારી—‘ચોટી’ બેસારનાર તમે કાણ ?—એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે.

આ પ્રકારની વિચાર સરણીવાળા “Art for art's sake”ની ખુલ્લી તરફદારી શાથી નથી કરતા, એ સમજાય એવું નથી. બાકી તેમનું વલણ એ જ પ્રકારનું હોય છે. જો કે, ધીમે ધીમે બંને વિચારશ્રેણીઓ જુદી તરી આવવા માંડે છે; ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ થવા લાગે છે. એક દળ આખરે તો “Art for art's sake”ની Logical હદ સુધી જાય છે. બીજું દળ જીવનકલ્યાણ—સામાજિક કલ્યાણનો હેતુ માનવીની દરેકે દરેક કૃતિ, સર્જન, વર્તન, આચરણ પાછળ હોવો જ જોઈએ એવો આગ્રહ રાખનાર બને છે. આ બે વિચારપ્રવાહોને સ્પષ્ટ અને ખુલ્લા સ્વરૂપમાં સમજવાનું ત્યારે જ બને છે કે, એક પ્રવાહ જ્યારે પોતાનો માર્ગ સાફ રાખી નિયમપુરસ્સર આગળ વધવાનું શરૂ કરે છે.

ગુજરાતના પ્રગતિશીલ મંડળનો અત્યારનો હેતુ (આ બેમાંથી) બીજા પ્રકારનો છે. જે લોકો કેવળ આનંદ ખાતર, કેવળ સાહિત્ય ખાતર સાહિત્ય સર્જે છે અને સામાજિક કલ્યાણ અગર અકલ્યાણની માથાફૂટમાં પડવા જ માગતા નથી, અગર તો જે લોકો એવી ડંકાસ મારે છે કે સાહિત્ય—ઉચ્ચ કોટીનું સાહિત્ય કદી સામાજિક અહિત કરનારું હોઈ જ ન શકે. સાહિત્ય એટલે જ પ્રગતિ, સાહિત્ય એટલે જ કલ્યાણકારી, તેવાઓની જુદા પડી અમે માનીએ છીએ કે સાહિત્ય એ તો એક કલા છે. માનવી કલાનો દુરુપયોગ પણ કરી શકે છે. અને હથિયાર જેમ વધારે સૂક્ષ્મ, કલામય હોય, તેમ તેનો દુરુપયોગ થવાનો ભય પણ વધે છે. અને એથી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જીવન-માનવ-સમાજકલ્યાણની દૃષ્ટિની તકેદારી રાખવી અત્યંત આવશ્યક છે. જે સાહિત્યકારો એવી તકેદારીને સ્વયંપ્રેરણાની રોધક અને ગુલામીની બેડીઓ

સમજે છે તેઓ 'સાહિત્યકાર' ભલે હો, પણ બિન-જવાબદાર 'સાહિત્યકાર' છે-સમાજના કથાણની તેમને પડી નથી જોયો સાહિત્ય કદી અમેવા કરે જ નહિ, એવો ધમડ રાખે છે, તેમણે દુનિયાના પ્રવાહો વધારે સૂક્ષ્મ રીતે જોવા જોઈએ. વાણીભાષાની શક્તિ અદ્ભુત છે તે જોમ કથાણકારી ભાવનાઓ જગાવી શકે છે, તેમ તેથી વિરોધ-ભાવનાઓના પ્રવારો પણ ઉડાવી શકે છે એનો ઉપયોગ અને દુરુપયોગ બંને શક્ય છે આજ પહેલાંય એવું બન્યું છે, આજેય એવું કર્યા નથી બની રહ્યું ? સ્વદેશની ભાવનાના ઓઠા હેઠળ નર્ચા શાહીવાદી સ્વાર્થોની ખાતર નિર્દોષ પ્રજાજનોના લોહી રેડનારા હત્યાકાંડો-યુદ્ધો-આજે ચાલી રહેલા આતરરાષ્ટ્રીય બીચણ યુદ્ધોની કયા માનવીને નફરત નહિ હોય ? પણ આ માનવસહારની વૃત્તિ જગાવના માટેય સાહિત્યકારો ગુલામી ભાષામાં સ્વદેશની સ્વાર્થો સકુચિત ઝેરી લાગણી ફેલી રીતે રેડે છે, તેનો ખ્યાલ ટોલ્સ્ટોય, ગોર્કી, અષ્ટન સીકલર અને કવિવર રાગોર આપી ચૂક્યા છે અને કોણ કહેશે કે એક ખૂનની તલપ જગવનારા લખાણો હમેશા કુરૂપ જ હોય છે ? કોણ કહેશે કે Mother India નું આલેખન સુદર આકર્ષક અને પ્રસાદમય નથી ? કોણ કહેશે કે કામી વેરઝેર વધારનારા ભાષણો, કાબો કલાદેહે કદીય રૂપાળા નથી હોતા ? પણ એ બધાનો હેતુ ? હેતુની વાત જવા દો તોય, એ બધાનું પરિણામ ? પ્રજાનું અકલ્યાણ નથી ?

એમ કહેવું કે તલવારનો ઉપયોગ ધર્મના જ રક્ષણ-અર્થે અને દુષ્ટના સહાર-અર્થે જ જઈ શકે, એથી બચી રીતે નહિ જ, એ કેટલું બેહુકું છે ? તેવી જ રીતે સાહિત્યનો ઉપયોગ એ બંને રીતે થવા વિષે શંકા કરવી-ના પાડવી એ બેહુકું જ છે સદૃષ્ટિનો પવિત્ર માણસ જ ઉમદા સાહિત્ય સરજી શકે, દુષ્ટ નહિ જ એમ કહેવું બેહુકું છે અથવા તો દુષ્ટ માણસ પણ સાહિત્ય સરજે ત્યારે તે ઉમદા વિચારો જ રજૂ કરવાનો, એવોય નિયમ બાંધી દેવો અવાસ્તવ છે.

અને એથી જ, અમે સાહિત્યની પૂરેપૂરી ભક્તિ

કરતા હોવા છતાં જીવનને વિસારી શકતા નથી જીવનના ઉપાસકો રહીને સાહિત્યના ઉપાસકો બનવા માગીએ છીએ અનેકવાર કહ્યું છે અને ફરી કહીએ છીએ કે, અમે પ્રગતિશીલો પ્રચારના હેતુથી જે કાંઈ લખાય તેને સાહિત્ય કહેતા નથી. 'સાહિત્ય' એવું બિંદુ મેળવના માટે દરેક લખાણમાં અમુક ગુણો હોવા જ જોઈએ, એ નિર્વિવાદ છે અને એથી અમે એમ નથી કહેતા કે જે લખાણ ઉમદા વિચાર પ્રેરે તે જ સાહિત્ય અમે તો માનીએ છીએ કે, જેમાં કલા-સાહિત્યના આવશ્યક તત્ત્વો હોય તે સાહિત્ય પરંતુ અમે એક વાત ચોખ્ખી કરવા માગીએ છીએ કે 'સાહિત્ય' નામને ચોખ્ખા બધા 'સાહિત્ય'ના અમે ભક્ત નથી ખૂબ સુદર કલાવાન સાહિત્ય પ્રગતિ વિરોધીય હોઈ શકે છે અને એટલે અમે અમે એવા સાહિત્યના ભોક્તા કે ભક્ત નથી સાહિત્ય એટલે જ કલામય આવિષ્કાર એ સ્વીકાર્યા પછી જ અમે એટલું વધારે માગીએ છીએ કે, એ કલામય સાહિત્ય જીવનને વિસ્તારે, ઉન્નત કરે એવું હોવું જોઈએ એથી વિરોધી, બલદ હોય તેને અમે સાહિત્ય તો કહીએ છીએ-સુદર, કલામય, રોચક, આકર્ષક-જેવું હોય તેવું કહીએ છીએ, સાથે સાથે પ્રગતિવિરોધી, પ્રત્યાધાતી પણ કહીએ છીએ 'કાના બિન ગાના નહિ' એવું અમે માનીએ છીએ એવું આ ઉપરથી તો કાંઈ જ નહિ કહી શકે. બલકા અમે તો ગાણાને ગાણું કહીએ જ છીએ સાથે સાથે કડવું, મીઠું, સાડું નરસું કહીએ છીએ, એટલું જ

જો કે, ગ્રેડેસર સાહેબ, જો અમે પ્રગતિશીલ સાહિત્ય કહીએ છીએ તેને જ 'સાચા સાહિત્ય'ને નામે ઓળખતા લાગે છે. કેમકે તેઓ એમ કહે છે કે, આપણા રાજકીય અને સામાજિક ધ્યેયથી વિરોધી અને છતાં ઊંચું કલામય સાહિત્ય કોઈક લખે પણ ખરું. પણ 'સાચા સાહિત્ય'નું વલણ એવું ન હોય અમે કહીએ છીએ, ખરી વાત સામાજિક વિરોધી સાહિત્ય કેટલાક લખે છે, અને એ બધું કલામય પણ હોય છે પણ પ્રગતિશીલ માહિ

ત્યનું એવું વલણ છે. પ્રોફેસર સાહેબ આવા પ્રત્યાધાતીને—સમાજવિરોધીને ‘અસાચા સાહિત્ય’ તરીકે ઓળખાવશે—એ કે તેમાંય ઊંચી કલામયતા હોવાની શક્યતા તો તેઓ સ્વીકારે છે. તો પછી અમારા ને એમના વિચારમાં અહીં શું જુદાપણું છે? તો પછી અમે જ્યારે ‘સમાજવિરોધી અસાચા સાહિત્ય’નો વિરોધ કરી ‘સમાજકલ્યાણકારી સાચા સાહિત્ય’ની તરફદારી કરીએ છીએ ત્યારે વિરોધ શા માટે કરવામાં આવે છે? હું પોતે સમાજવાદી છું, અમારા સમાજવાદીઓ આ મંડળમાં છે, એ જ શું આ મંડળનો ગુનો? એટલા જ ખાતર આ મંડળની પાછળ છૂપો હેતુ રહેલો છે, એમ કહેવામાં આવે છે ને? એટલા માટે આ બધો વિરોધ થાય છે શું?

અંતમાં, એક વધુ મુખ્ય મુદ્દો સ્પષ્ટ કરું. સમાજવાદી સાહિત્ય એટલું જ પ્રગતિશીલ એવો ખ્યાલ કયાંય કોઈ પણ કારણસર લઈ બેસવાની જરૂર નથી. બહુ ચોખ્ખા વિભાગોમાં વહેંચ્યા વિનાય કહેવાય કે નેઓ રોસ્ટોય, ક્રાકસાહેબ વિગેરે સાહિત્યકારોની જેમ સાહિત્ય જીવનતત્ત્વોની સેવા કરનાર એક ઉમદા વાહન છે એમ માનતા હોય એ રીતે ધ્યેયપૂર્ણ સાહિત્યની તરફદારી કરતા હોય તેઓ, પછી તેઓ માર્ક્સવાદમાં માનતા હોય કે ગાંધીવાદમાં માનતા હોય

અથવા તો રાજકારણનાં કોઈ વાદમાં દાખલ થયા વિનાય સમાજના કલ્યાણની લાવનાને દૃષ્ટિમાં રાખી સાહિત્યસર્જન કરવાની તરફદારી કરતા હોય તેઓ પ્રગતિશીલ સાહિત્યમંડળમાં શામેલ થઈ શકે—થાય એ ઈષ્ટ છે. એક વાર આપણે, કેવળ સ્વૈરવિહાર કરનારા, સ્વેચ્છા-વિહારમાં જ માનનારા અને સમાજકલ્યાણ-અકલ્યાણની વાત વચ્ચે લાવવામાં સાહિત્યની મહત્તા ઘટી જવાની ખીટ રાખી એવા ઉદ્દેશશીલ સાહિત્યની તરફદારી કરનાર વર્ગ તરફ સૂઝ લાવનારાઓથી જુદ પડી એક નાનામાં નાના પાયા ઉપર સંગઠિત થઈ જીભીએ તો જરૂરી છે. પછી પ્રગતિશીલ સાહિત્યની જુદી જુદી કક્ષાઓ, તેની ઉચ્ચ નીચ પાયરીઓ અને દૃષ્ટિભેદ અગર દૃષ્ટિદોષોની ચર્ચા કરીએ તેમાં કશું અનુગતું નથી. એક ખીજને ઓછાવતા પ્રગતિશીલ કે પ્રત્યાધાતી કહીએ તોય ખોટું નથી. આજની કક્ષાએ પ્રગતિની વ્યાખ્યા બાંધવી મુશ્કેલ લાગવાથી જ બંધારણને છેડે પ્રત્યાધાતની વ્યાખ્યા આપેલ છે. એમાંથી જ ઘણા અર્થો, ઘણા વિવાદો, ઘણી દૃષ્ટિઓ નીપજશે—પણ એ બધી છણાવટ કરવા માટે પણ એવી છણાવટ કરવાની જરૂર છે, જીવન અને સમાજકલ્યાણની દૃષ્ટિથી સાહિત્યને કસોટીએ ચઢાવવું જરૂરી છે, એટલું સ્વીકારનારાઓએ તો ભેગા થવું જોઈએને? અને એ જ આ પ્રવૃત્તિનો ખુલ્લો કે છૂપો હેતુ છે.

મહાન મુસાફરો

[પ્રસ્તાવના]

શ્રી. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ

[‘અન્નલિ પ્રથમાળા’ તરફથી ‘મહાન મુસાફરો’ (જે પુસ્તકને પ્રથમ ‘વિજ્ઞાનવીરો’ નામ આપવા ધારેલું હતું તે) નામનું પુસ્તક થોડા જ સમયમાં પ્રગટ થવાનું છે તેની પ્રસ્તાવના એક સ્વતંત્ર લેખ નેથી હોવાથી અહીં રજૂ કરીએ છીએ સ.]

મનુષ્ય માત્રમાં એક પ્રકારની અગમ્ય જોવાની ઝંખના રહેલી છે. પોતાની આસપાસની દુનિયાથી પાર શું રહેતું છે તે જોવા માટે મનુષ્યે પોતાની ઉત્પત્તિથી માડીને અત્યાર સુધી પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમ જેમ મનુષ્યની દૃષ્ટિમર્યાદા વિશાળ થતી ગઈ, તેમ તેમ તેની ઝંખના વધતી જ ગઈ છે, આમાંથી જ દુનિયાની ભૂગોળ, ખગોળ, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, કળા વિગેરેના સર્જનો થયા છે.

મનુષ્યે પોતાની આસપાસના જગતમાં દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો, ને તેમાંથી તેણે ભૌતિક શાસ્ત્રો રચ્યા, મનુષ્ય પોતાની અદરની ચિત્તસૃષ્ટિમાં ઊતર્યો, અને જેમાંથી તેણે તત્ત્વજ્ઞાનો રચ્યા.

ક્ષિતિજને પેલે પાર શું છે તે જાણવાની ઉત્સુકતા લગભગ દરેક માનવીમાં હોય છે, પણ જાણના પાછળ પોતાની તમામ શક્તિઓ ખર્ચી નાખવા જેવી ઉગ્ર આતુરતા તો વિરવાઓમાં જ હોય છે. દુનિયામાં ‘શું દરે’ની પાછળ ગાડા ચનારા લોકોએ જ વિજ્ઞાનનો પાયો નાખ્યો છે અને તેને અત્યારની આશ્ચર્યકારક સ્થિતિએ લાવીને મૂક્યું છે. આમાં કેટલાય વીરો ખુવાર થઈ ગયા છે, કેટલાયને દુનિયાએ ખુવાર કર્યા છે, કેટલાયને કુદરતના પ્રયત્ન બળે કચરી નાખ્યા છે.

પણ આ બધા વિજ્ઞાનવીરોમાં પણ પ્રવાસી વીરોની કથાઓમાં અદ્ભુત આકર્ષણ છે. પ્રવાસમાં જીવનનો જે શુદ્ધ આનંદ છે, તે તો ભોગવનાર જ જાણે છે. કુદરતના ખોળામાં રખડવું, મનુષ્યસૃષ્ટિ ઉપરાંતની વનસ્પતિસૃષ્ટિ, પ્રાણીસૃષ્ટિ, પહાડો, નદીઓ, એ બધાની વચ્ચે ભટકવું, કુદરત સાથે મૈત્રી કરવી, પ્રસંગ આવ્યે તેની સાથે બાખડવું—એ જીવનની અદર બધાથી સ્વતંત્ર એવો ઓર જાતનો આનંદ છે. પણ આ આનંદને માણસ સ્વાર્થી આનંદ પણ બનાવી શકે છે. અને તેમાંથી માણસ અગમ્યતા કે જાણના પણ પોતાના માનવમિત્રોનું હિત કરે છે જેમ કવિ એ પોતાની મસ્તીમાં રાચતા રાચતા પણ જગતને આનંદમાં નચાવે છે. તેમ કવિ ઓથી પણ કેટલાય મહાન પ્રવાસીઓએ અત્યારે જગતની ભૂગોળ રચી છે, અને મનુષ્યની દૃષ્ટિ વિશાળ બનાવી છે.

માનવસમાજના ઇતિહાસમાં પ્રવાસો તથા પ્રવાસીઓની કથા અદ્ભુત છે, એટલું જ નહિ પણ ઇતિહાસમાં અને ભૂગોળમાં તેમણે મોટાં પરિવર્તનો પણ કર્યાં છે. એટલે તેમાં ઘણાં અદ્ભુત સાહસો માનવહૃદયના ઉચ્ચ ગુણોનું દર્શન અને જીવાન હૃદયની ભૂખ ભાંગતું, અને ઉઘાડતું એવું ઘણું રહેલું છે. તેમ જ તેનું ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક મહત્વ પણ ઘણું છે. આ બંને દૃષ્ટિએ હું આ નાનું એવું પુસ્તક લખવા પ્રેરાયો છું.

ગૂજરાતમાં પ્રવાસના સાહસની ભૂખ અત્યારના યુવાન કે કિશોરોમાં ઊઘડી છે એમ અભિમાનપૂર્વક કહી ન શકાય, ગૂજરાત એ વ્યાપારપ્રધાન દેશ છે. વ્યાપારમાં સાહસ એ અનિવાર્ય છે, પણ જે કાળે ‘નાવે જે કા નર ગયો, નાવે મંદિર માંચ’— એવું કંઈ નથી. પોતાના મકાનમાં બેઠાં બેઠાં પાઘડી ઊંધી કે સીધી બાંધવાની તૈયારીમાં જ અત્યારે આપણા વ્યાપારીઓનું સાહસ અટવાઈ ગયું છે. તારથી અહીં બેઠાં આફ્રિકા કે અમેરિકા વેપાર ચાલે છે, આપણું સાહસ તિજોરી સાફ હોય ત્યારે લાખોના સોદા કરવામાં અપાર દેખાય છે, એ સાહસ છે, પણ વિકૃત પ્રકારનું સાહસ છે. એની પ્રજ્ઞમાં જાતે ફરીને ‘અણુતગનો તાગ’ લેવાની મનોવૃત્તિ કેમ ઊભી થાય ?”

દુનિયા આખીનો આટલાસ અત્યારે કાઈ પણ મેળવી શકે છે. ઉત્તર ધ્રુવમાં ને દક્ષિણ ધ્રુવમાં કેમ જવાય એ માટેના તકશાઓ હાજર છે, દુનિયાના ખૂણે-ખૂણે શું છે, તે બધું જ્ઞાન આપણે પુસ્તકો દ્વારા મેળવી શકીએ છીએ અને મારી જેવા ખીજાને એક દુકાનેથી લઈને ખીજી દુકાને વેચે છે, પછી પ્રવાસનું પ્રયોજન જ કર્યાં રહ્યું ? આ જ વિચારસરણી અત્યારે આપણામાં દેખાય છે, કેમ જાણે અમારે માટે હવે નવું જાણવાનું કે જાણાવવાનું કંઈ રહ્યું નથી, માટે જ અમે પ્રવાસ કરતા નથી એમ દેખાડવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. મને લાગે છે કે પ્રવાસના આ પુસ્તકનાં પાનાંમાં આપેલાં વર્ણનો પછી

વાંચનારને એમ લાગશે કે પૃથ્વી ઘણી વિશાળ છે, આપણી આસપાસ ઘણું જેવા જાણવાનું છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમાંથી આપણે જેટલી દુનિયા જોઈએ, તેથી વધારે પણ આપણે આપણી જાતને જોઈ શકશું. આપણી કેટલીય સુખ શક્તિઓનું આપણને ભાન થશે. દુઃખ ભોગવવાનો આનંદ સમજાશે, અભયની શક્તિનું ભાન થશે.

યુવાનોનો કાઈને સૌથી મોટો શત્રુ હોય તો તે ભય છે. કૌટુંબિક, આર્થિક, રાજકીય વિગેરે પરિસ્થિતિઓ પ્રતિકૂળ છે, માટે આપણી શક્તિ રુંધાઈ ગઈ છે, એ વાત અમુક અંશે સાચી છે. પણ પ્રવાસી સાહસોનો ઇતિહાસ તો એમ કહે છે કે પ્રતિકૂળતાઓએ સાહસને પ્રેર્યાં છે. હિંદુસ્તાનમાં પેટેલી ગુલામી એ બહુ જ ઝેરી છે. તેનું ઝેર નિર્જીવતા સુધી પહોંચી ગયું છે. યુવાની અવસ્થામાં શન્યમનસ્કતા દેખાય, એના જેવું ખીજું કયું ઝેર હોઈ શકે ? આ બધાનાં કારણોમાં આપણામાં પેસી ગયેલો ભય એ મુખ્ય કારણ છે. અબાણા પ્રદેશ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં પહેલાં આપણી આંખમાં કૌતુકનો ચમકાટ દેખાવાને બદલે ભયનો ચમકાટ દેખાય છે. આપણને મળતી કેળવણીમાં પણ ભયનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આ ભય શેનો છે, તે ખબર નથી પડતી. મૃત્યુનો ? તો તો ભય એ જ એક મૃત્યુ નથી ? આમાં આપણે ઊંડા નહિ ઊતરીએ.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સાહસો ખેડનારાઓથી ભરેલો છે. અગત્યથી માંડીને તે અત્યારના રાહુલ સાંકૃત્યતાને જેવા મહાન પ્રવાસીઓએ આ પરંપરા જાળવી રાખી છે. ઋગ્વેદમાં પણ બહાણુવટું ખેડનારા વેપારીઓનો ઉલ્લેખ છે, બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે તિબેટ જેવા અત્યારનાં અર્વાચીન સાધનોથી પણ દુર્ગમ એવા અને જંગલી પ્રદેશ વીંધીને ચીનમાં પહોંચનારા કેટલાય નામી અને અનામી સાધુઓ હિંદુસ્તાને ઉત્પન્ન કર્યાં છે. જાવા, સુમાત્રા સુધી અને એશિયાના પશ્ચિમ છેડા સુધી હિંદી સંસ્કૃતિ ફેલાવનારા પ્રવાસીઓની નોંધ આપણને મળતી નથી,

પણ ઐતિહાસિક અવશેષો તે સાહસિકની સાક્ષી પૂરે છે કચ્છ, કાઠિયાવાડના સાહસિક વેપારીઓનું વહાણવટું, અને આફ્રિકા અગમસ્તાન સાથેના વેપારો તો હજી ગર્જાવની જ મિના છે દુનિયાના કયા ભાગમાં અત્યારે હિંદીઓ નથી? સાહસવૃત્તિ હિંદુસ્તાનની રંગમાં છે પણ એ ગોમાં અત્યારે લોહી જ ઘની ગયું છે, ત્યાં ખીલું શું હોય?

દુનિયાના સાહસિક પ્રવાસીઓ અને પ્રવાસના હેતુઓના આપણે ચાર વિભાગ પાડી શકીએ એક રાજસત્તાની મહત્વાકાંક્ષા, ખીલું ધન ત્રીજું ધર્મપ્રચાર અને ચોથું વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ પાંચમો એક હેતુ-જો તેને હેતુ ગણીએ તો-તે એ ગણી શકાય કે કેવળ સાહસની ખાતર જ સાહમ મનુષ્યમાં જે એક સાહમ વૃત્તિ હોય છે, દુનિયાથી દૂર કોઈએ ન જોયેલા, જાણેના પ્રદેશમાં મૃત્યુ સામે ઝૂમમું અને -

ઘટમાં ઘોડા થનગને, આત્મ વૈજ્ઞાનિક પાપ અણુદીકેલી ભોમ પર, યૌવન માંડે આપ

આ વૃત્તિ છે, હેતુ નથી. પણ ઉપર ગણાવેલા ચારેય હેતુને પાર પાડવા માટે આ સાહસવૃત્તિની જરૂર હોય છે પણ જે ભવ્યતા કે પ્રેરનાર વૈજ્ઞાનિક અને ધર્મપ્રચારક સાહમી વીરોમાં દેખાય છે, તે સત્તાલોખી કે ધનલોખી પ્રવાસીઓમાં કે પ્રવાસમાં નથી દેખાતી અને એનું કારણ છે કાર્યને કાર્ય તરીકે જ જોવું અને હેતુને સાથે રાખીને જોવું, એ બન્નેમાં ઘણો ફેર છે સ્પેનીશ સાહમી મુસાફર પીઝારોએ કે ઇંગ્લીશ મહાન મુસાફર સર ક્રાન્સિસ ડ્રેક જે રીતે નવા નવા પ્રદેશો શોધ્યા તેના વર્ણનથી તેની સાહમ કરવાની શક્તિ પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતું માન વડી વારમાં બિતરી જાય છે સ્પેનીશ લોકોએ પેરુમાં કેટલી લૂટ અને મ્તલ કરીને ત્યાંના રાજાને દીધેનો દગો, અને ક્રાન્સિસ ડ્રેકે કરેલી સ્પેનીશ લોકોની સપત્તિની લૂટ એ એનું ત્રાસજનક છે કે તેના ગુણગાન કરવા માટેની અભિલાષા દેશાભિમાનને કારણે અંગ્રેજ લોકોને કે સ્પેનીશ પ્રજાને થાય, આપણને તો ન જ થાય

એટલે આ પુસ્તકમાં મે મુખ્યત્વે એવી જાનના મુસાફરોના ચરિતો વર્ણવ્યા છે કે જેમણે પેન જીવનથી દુનિયાના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં વધારો કર્યો અને પોતાના પ્રવાસથી મનુષ્યની મર્યાદાઓને ખ્યાલ આપ્યો છે

આવા ચરિતો તથા પ્રવાસોની માહિતીને જ અખૂટ છે મનુષ્યમાં રહેલી આ ભ્રમણવૃત્તિ હજી જન્મત જ છે દુનિયા આખીને મોટા ભાગ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ શોધાયેલો છે અનમત દક્ષિણ બહુ જ મોટો પ્રદેશ હજી અણખેડાયેલો છે પણ પહોંચી વળના માટેના સાધનો અને મુસાફરો થયા છે, અને હજી થાય છે એવરેસ્ટ અને જોવા જ દિમાલયના કેટલાય શિખરો અને મનુષ્યને આર્ક્ષાન આપતા બિલા છે દરિયાનું તળિયું અણખેડ્યું પડ્યું છે એમેરિકા અને આફ્રિકાના ગાઢ જંગલો હજી જ્યાં સૂર્યના પેસવાની ના પાડે છે, ત્યાં માણસને તો ક્યાં આવા દે? મધ્યમાં હજી નવીન વિજ્ઞાનના કાળ ખીજો પડ્યા હશે મનુષ્યની સાહસવૃત્તિની કચીકચી કેટલી આકરી બનશે તેનીય કયા ખમર છે? એ એવરેસ્ટ જોવા શિખરો તો કેવળ મનુષ્યને જાણે વે જ છે તે કહે છે કે મારી ટોચ ઉપર કોઈ નથી કેવળ ખરક છે તો શું કામ માથાકૂટ કરો છો? જ મનુષ્યની આ મૂર્ખાઈની દયા આવે છે પણ કયા ઓછો છે? તેણે ખસ નહીં જ કર્યું છે કે એ ત્યારે પણ આ એવરેસ્ટના શિખરની ટોચ ઉપર જઈ પર મૂકવો અને વાવટો ફરકાવવો મનુષ્યનો વિજ હવે તો હાથવેતમાં જ છે

ખીલું બાલુ ઉત્તર ધ્રુવ તો એક વસાહત થાય એ જોજના અમનમાં મુકાવા માઠી છે

આમ હજી મહાન મુસાફરોની પરપરા ચાલુ જ રહેવાની છે

ગૂજરાતના કિશોરભિત્રો પાસે આ પુસ્તક રજા કરતા મનની અદરથી એક એવી અભિલાષા

ઊઠે છે કે ગૂજરાતની ભૂગોળ ક્યારે ગૂજરાતની પ્રજા
વાંચવાને બદલે જોશે ? ગૂજરાતમાં ખુદમાં પણ
કિશોરો કે જુવાનો માટે ક્યાં ઓછી ધરતી છે ?
હજુ ગિરનાં જંગલો, પંચમહાલની આસપાસનાં
જંગલો, નર્મદાકાંઠો, ડાંગનાં જંગલ, ગૂજરાતનો દરિયા-
કાંઠો, આખું અને શિરોહીનાં જંગલો, એ બધું
આપણે કેટલું જોયું છે ? જેટલું ટ્રેન, સ્ટીમર કે મોટર
બસ બતાવે એટલું. પણ એ તો કાકાસાહેબ કહે છે તેમ

રેલવે પારસકના જેવી મુસાફરી થઈ. ગૂજરાતની ધર-
તીનો, ગૂજરાતની ખરી વસ્તીનો, ગૂજરાતની વનસ્પતિ,
પ્રાણીસૃષ્ટિ, પક્ષીસૃષ્ટિનો સાચો, જીવંત પરિચય મેળ-
વવા માટે તો જે શક્તિ જોઈએ, તેની પ્રેરણા આવાં
પુસ્તકોમાંથી જ કર્ષ મળી શકે, એમ મને લાગે છે.

અને એટલેજ આ અત્યંત અપૂર્ણ એવું પુસ્તક
પણ ગૂજરાતના કિશોરો પાસે મૃદતાં હું થોડોક
આશાવંત સંતોષ અનુભવું છું.

સમશ્યા

[સ્વધરા]

મધ્યાકાશે નિશાન્તે વિશદ નિજ કરો પૂર્ણ સ્નેહે પ્રસારી
ખેલંતા શાંત શીળા વિદ્યુસમ દ્યુતિથી ઓપતાં ને ગભીર
પ્રહ્યાંડો સર્જવાની અતુલ ગહન છે શક્તિ તોયે પ્રશાંત
ને આ સર્વેય વિશ્વે વિમલ વિલસતું એક આત્મસ્વરૂપ
જોતાં પ્રેમાળ આસ્થે, સ્થિત સ્મૃતિ ફલકે આજ થાતા વસિષ્ઠ;
ને સ્નેહે લીન થાતું ઉર અવનવલા શાંત જ્યોતિષકાશે.

આંજ હેતા પ્રભાવે રવિસમ જળતા ઉગ્ર જે યોગ-તેજે,
ને સર્વે વિશ્વનાંયે નવસરજનની હામ હૈયે ધરીને
સ્વર્ગે દેવો ભયે જે થથર ધ્રુજવતાં, લોલ ઇંદ્રાસનોયે
રોલાવંતા પ્રકોપે, અડગ નગસમા, વજ્ર હૈયું ધરંતા-
એ વિશ્વામિત્રનીયે સ્થિત સ્મૃતિપટપે થાય હા ! યોગમૂર્તિ
ને હૈયું ઘોમજોમે થનગન નયવે મૂર્તિ રાજર્ષિ કેરી.

ત્યાં તો થાતી સમશ્યા, ‘અધિકતર હશે કે તણી ઘોત આમાં
સીંચે જે શાંતિ, પ્રેરે મમ ઉર અથવા સર્જનોની તમન્ના ?’

રજનીકાન્ત છ. દેસાઈ

મહાયુદ્ધનાં પગરણ

એક વિધાર્થી

છેલ્લાં કેટલાં વર્ષોથી મોટા મોટા રાજપુત્રો અતુમાન કરી રહ્યા છે કે જગતમાં એ મહાયુદ્ધ થશે તેની ભયમ્રતા અને ક્ષેત્ર-સ્તર આજ પહેલાં થયેલા બધા યુદ્ધો કરતા ખૂબ ખૂબ વધી જશે આ મહાયુદ્ધ સારાથે વિશ્વને પોતાની જવાબમાં લેખેલી છે તે ના કહી શકાય નહિ આ યુદ્ધ ક્યારે થશે એ વિશે ચોક્કસ સમય નક્કી કરવો અશક્ય છે પણ જગતની આજની પરિસ્થિતિ જોતા યુદ્ધના વાદળ દિનપ્રતિદિન વેરાતા જ જાય છે એ વિ લેશમાત્ર પણ શકા નથી યુરોપ અને એશિયામાં આજે બનતા બનાવો લાવિષ્મમાં થનારા એ મહાપ્રત્યક્ષની આગાહી આપના હોય એમ લાગે છે.

યુરોપમાં મહાન શક્તિઓનો જવાબામુખી અત્યારે તો ધૂધવાઈ રહ્યો છે જોકે તેમથી હજી લડકા નથી બહ્યા નાઝી-ફ્રાન્કિ પત્રી જર્મનીની તાકાત દિનપ્રતિદિન વધતી ચાલી છે તેણે મહાયુદ્ધમાં કરેલી એ જૂની પુરાણી સધિઓને ફાડીને ફેંકી દીધી છે પરંતુ અગાઉના મિત્ર રાષ્ટ્રોની આગળી સરખી ઊંચી કરનાની દિમત ચાલતી નથી ઇટલીએ જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય ઉપર ચક્રાઈ કરી ત્યારે પહેલાં તો ઓમન, ફ્રાન્સ વિગેરેએ ઇટલીને પોતાનું બળ દાખવવા મટે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં નૌકાસૈયત્વ પ્રદર્શન કર્યું હતું, પણ એ તો માત્ર દેખાવ કરવા પૂરતું જ હતું અબિસીનિયાનો હાથ કાઢીએ પકડ્યો નહિ સ્પેનનો આતરવિગ્રહ પણ ઘણા વખતથી ચાલી રહ્યો છે તેમાં ઇટલી અને જર્મનીએ જનરલ ફ્રાન્કોને સ્પેનીશ સરકાર વિરુદ્ધ ખુલ્લી મદદ કરી જ્યારે રશિયાએ સરકાર-પક્ષને મદદ કરી પણ ખીજા રાષ્ટ્રો તો તમ્મથ જ રહ્યા મહાયુદ્ધ મટે સ્પેન ભૂમિકા રૂપ બની શક્યુ નહિ

ખીજા બાજુ એશિયામાં જોઈએ તો પશ્ચિમના રાષ્ટ્રોની હરીફાઈ કરતા જાપાને ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યું અને યુરોપના લગભગ તમામ રાષ્ટ્રો જોઈ રહ્યા આ બધા પ્રસંગોએ શાંતિનો ઈન્કિરો રાખી મેઢેના રાષ્ટ્રસંઘની પ્રતિજ્ઞા તો મિત્રીમાં મિલાવી દીધી ૧૯૧૮માં જિનીવામાં આ રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના થઈ વિશ્વશાંતિ સ્થાપવાનું તેણે પોતાનું ધ્યેય જાહેર કર્યું એ સંઘમાં ખેડનાર આગેવાન રાષ્ટ્રોએ જગતમાં આ સંઘની પ્રતિજ્ઞાના પોતાની પામેના તમામ સાધનોનો ઉપયોગ કરા પણ વાસ્તવમાં આ સંઘનો તેવો ઉદ્દેશ હતો નહિ શાંતિ સ્થાપનારાઓ નહિ પણ વિજેતાઓ જ આ સંઘના સભ્ય હતા તેઓ આવા સંઘ દ્વારા પોતા લૂટેનાં માનની એકી પ્રાપ્તિ જ માગતા હતા તે સંઘ શાંતિની ઈચ્છામાંથી નહિ પણ વૈરની-લૂંટની ઈચ્છામાંથી જન્મ્યો હતો એથી જ્યારે જ્યારે સંઘના દરેક સભ્યને મોકો મળ્યો ત્યારે ત્યારે લગભગ બધાએ તેની

અવગણના કરી અથવા તેમાંથી છૂટાં થયાં. ગયા મહા-
યુદ્ધમાં જે જે દેશોને દ્રવ્ય અને માણસોનું નુકશાન
થયું તેનો ખદ્દો લેવાની તે તે દેશોની ઈચ્છા થાય એ
સ્વાભાવિક હતું. એ વખતના અમેરિકાના પ્રમુખપદે
આદર્શવાદી વિલ્સને લોઇડ જ્યોર્જ અને કલેમેન્સોની
બાળમાં ફસાઈને જે ચૌદ મુદ્દાઓ નક્કી કર્યા તેનો સાર
હતો ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય અને કેંચ સામ્રાજ્યની ઉત્પત્તિ
કરવાનો, અને જર્મનીને નિયોવી લેવાનો. જર્મની આ
વાત બરાબર સમજતું હતું. રાષ્ટ્રસંઘમાંથી તેનો
વિશ્વાસ તો ઊડી ગયો હતો. જર્મનીની દૃષ્ટિએ તો
રાષ્ટ્રસંઘ માત્ર વિજેતા મિત્ર-રાજ્યોનો જ સંઘ
હતો. તેમ જ જર્મનીની શરમનો કાયમી સ્મરણ-સ્તંભ
હતો. તે વખતે તો જર્મની કંઈ કરી શકે તેમ ન
હતું પણ તેના ફિલમાં તો આ અન્યાય બરાબર
ખૂંચતો હતો.

ઈટલીને પણ સંતોષ ન હતો. મહાચુદ્ધમાં ઈટલીને
જેટલું નુકશાન થયું તેના પ્રમાણમાં તેને જીતમાંથી
હિસ્સો મળ્યો નહિ. ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લાંડે સારી રીતે
હાથ માર્યો. વિજયના ઉલ્લાસમાં તેઓએ માની
લીધું કે જર્મનીને નિઃશસ્ત્ર કરવાથી અને ઈટલી ઉપર
નિયમન રાખવાથી બધે શાન્તિ સ્થપાઈ જશે. પણ
એ શાન્તિ તો મૃત્યુની શાન્તિ હતી. પોતાની લૂંટના
માલમાં કોઈ ભાગ ન પડાવે, ગડબડ ન કરે એવી
શાંત રાષ્ટ્રસંઘને જોઈતી હતી. અમેરિકા તો રાષ્ટ્ર-
સંઘમાં જોડાયું જ નહિ.

જર્મનીએ થોડા વખત સુધી તો આ વિજયી
મિત્ર-રાજ્યોની બળબળથી નીચે મોંએ સહન કરી
લીધી. પોતાના પેટ ઉપર પાટા બાંધીને પણ વિજેતાઓને
તેણે દંડ ભર્યા કર્યો. જર્મનીની આવી દુર્દશા જોઈને
પણ કોઈને કાંઈ લાગી આવ્યું નહિ. આખરે જર્મ-
નીમાં અસંતોષની આગ લાગી. નાઝી-ક્રાન્તિ દ્વારા
હેર હિટલર સત્તા ઉપર આવ્યો. તેણે દેવું ભરવાનો
સાફ સાફ ઈન્કાર કરી દીધો. થોડા જ વખતમાં તેણે
જર્મનીમાં લશ્કર ઊભું કર્યું અને મનાઈ કરેલા રાષ્ટ્ર-
નલેન્ડમાં જર્મન-લશ્કરે પ્રવેશ કર્યો. ફ્રાન્સને ડર

લાગ્યો. રાષ્ટ્રસંઘની બેઠક ભરવામાં આવી. સૌ આવી
આવીને પોતાનો અણગમો બહાર કરીને ચાલ્યાં ગયાં.
જર્મનીનો પ્રતિકાર કરવાનું કોઈએ સાહસ ન કર્યું.
એકલું ફ્રાન્સ મૌખિક વિરોધ સિવાય બીજું કંઈ કરી
શકે તેમ નહોતું.

૧૯૩૩માં જાપાને મંચુરિયા ઉપર આક્રમણ
કરીને તેને જીતી લીધું. એ વખતે પણ રાષ્ટ્રસંઘની
બેઠક મળી. પણ દરાવ સિવાય તેનાથી કંઈ વધારે થઈ
શક્યું નહિ. આમ દરેક રાષ્ટ્રે રાષ્ટ્રસંઘની નિર્બળતા
જોઈ લીધી. ૧૯૩૩માં જ જે રાષ્ટ્રસંઘે જાપાનને
મંચુરિયા ઉપર હલ્લો કરતાં અટકાવ્યું હોત તો
અખિસીનિયા ઉપર આક્રમણ કરવાની ઈટલીની હિંમત
ન ચાલત. ઈટલીને જ્યારે ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર પોતાની
સત્તા જમાવતું અને આફ્રિકામાં પોતાનું સામ્રાજ્ય
વધારતું ખ્રિષ્ટને જોયું ત્યારે તેને લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનનો
જળમાર્ગ જોખમમાં આવી પડે તેમ છે.
એટલે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં લશ્કરનું પ્રદર્શન કર્યું.
વળી રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા ઈટલીનો આર્થિક બહિષ્કાર કર-
વાનો પ્રયત્ન પણ કરી જોયો. પણ તેમાં નિષ્ફળતા
મળી. ઈટલી તો ઈંગ્લાંડની નમળાઈ બાજુનું હતું.
એટલે તેણે તો અખિસીનિયા ઉપર અચકાયા વગર
આક્રમણ કરીને તેને ઈટાલિયન સામ્રાજ્યનો એક
વિભાગ બનાવી દીધો. જર્મનીએ વસઈની સંધિ તોડી
નાખી, જાપાને મંચુરિયા કબજે કર્યું અને ઈટલીએ
અખિસીનિયા જીતી લીધું. આ બધા બનાવોએ રાષ્ટ્ર-
સંઘની પોકળતા ઉઘાડી પાડી દીધી. એટલે તો ત્યાર
પછી પણ રાષ્ટ્રસંઘની છંડેચોક મશ્કરી કરતાં હોય
એમ એક પછી એક બનાવો બનવા માંડ્યા.

વર્સેલ્સની સંધિ પછી ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લાંડ રાજ-
નીતિના માર્ગમાં એકબીજાને હાથ ઝાલીને કદમ ભરી
રહ્યાં છે. આનું કારણ એ છે કે બંનેના રાજકીય
સ્વાર્થ એક છે. પહેલાં ઈટલીનો સ્વાર્થ પણ તેમની
સાથે જ હતો. મધ્ય યુરોપમાં જર્મનીની શક્તિ બહુ
ન વધી જાય એ કારણે ઈટલીએ ઓસ્ટ્રિયાની સ્વતં-
ત્રતાની રક્ષા કરવાની જવાબદારી પોતાના શિર ઉપર

રાખી હતી (પણ આજે ફટનીતિમા હોશિયાર એના ટેંગ હીટવરે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી મરી છે કે ઇટલીની રાજબુશીથી જર્મનીએ હમણાં જ ઓસ્ટ્રિયાને કમળે કર્યું) એ વખતે તો ઓસ્ટ્રિયાને જર્મનીના પગમા જતુ અટકાવના માટે ઇટલીએ ક્રાસ અને ઇંગ્લેન્ડ સાથે દોસ્તી રાખવી પડે તેમ હતી પણ અબિસીનિયા ઉપર આક્રમણ કરવાથી જ્યારે રાષ્ટ્રસંઘે ઇટલીનો અહિંકાર જાહેર કર્યો ત્યારે ઇટલી ચેતી ગયું અને નવી દોસ્તીની શોધ કરના લાગ્યું જર્મની ઉપર તેની આખ હરી કારણ કે રાષ્ટ્રસંઘના આદેશનું તેણે ઉલ્લંઘન કર્યું હતું એટલું જ નહિ પણ તે પહેલેથી જ રાષ્ટ્રસંઘ પ્રત્યે શોષ ધરાવતું હતું જર્મનીએ ઇટલીને યુદ્ધના સરજામની પણ મદદ મરી આમ જર્મની અને ઇટલીની દોસ્તી શરૂ થઈ થોડા જ વખત પછી એ એટની દૃઢ થઈ કે તે આજે ક્રાન્સ અને પ્રિન્સને બચતું કારણ થઈ પડ્યું છે

જર્મનીની જેમ જેમ તાકાત વધતી જાય છે તેમ તેમ એ પોતાનું પહેલાનું સન્માનિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માગે છે પોતે શુભાવેલા સરચાનો ફરીને પ્રાપ્ત કરના ઇચ્છે છે યુરોપના રાજકારણમા આ એક કાયડો ઊભો થયો છે ઇંગ્લાન્ડ અને ક્રાન્સ જર્મનીની આ માગણી મનૂર કરવા ઇચ્છતાં નથી પણ જર્મની પોતાના લોખંડી નિશ્ચયમા ફેરફાર કરે એમ લાગતું નથી પોતાના બધા સરચાનો પાછા મેળે યા પછી જ તેને જ પ વળશે પણ આ સરચાનો એમ સહેલાઈથી મળી જાય તેમ નથી આ માટે જર્મનીએ યુદ્ધ નોતરવું પડશે ક્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે યુદ્ધ હોય ત્યારે એક બીજું કારણ પણ છે વર્સાઈસના કરારે વખતે ક્રાન્સ જર્મનીની આર્થિક અને સૈન્યની શક્તિ ઉપર નિયમન કરીને જ હોતું અટક્યું. લીટલ એન્ટેન્ટી (Little Entente) નામથી તેણે ઝેકોસ્લોવાકીયા, યુગોસ્લેવીયા તથા રુમાનીયા-આ ત્રણ રાષ્ટ્રોની સ્થાપના કરી તેમને પોતાની હિતજાયા નીચે રાખ્યા આમ જર્મની સામે એક નવું બળ ઊભું કર્યું જેકે ઝેકોસ્લોવાકીયામા જર્મનોના વસ્તી ઘણી છે. ઓસ્ટ્રિ

યાને ઝડપી લીધા પછી જર્મનીની દૃષ્ટિ ઝેકોસ્લેવાકીયા ઉપર પડી છે. વળી યુગોસ્લેવીયા ઇટલીના પગમા ન ફસાય એની ક્રાન્સની નીતિ રહી છે ક્રાન્સ ઝેકોસ્લોવાકીયા, યુગોસ્લેવીયા તથા રુમાનીયાને યુદ્ધની સામગ્રી પૂરી પાડવા ધણુ ખર્ચ ભોગ યુ છે હજી હમણા જ તેણે પોલાન્ડને પણ સસ્ત્ર ખરીદવા માટે નાણા ધીર્યા છે પણ જર્મની અને ઇટલી જેવા બંધાન રાજ્યો વચ્ચે સધિ થઈ જવાથી આ નાના રાજ્યોનું મડળ એક રીતે જોતા તૂટી ગયું છે યુગોસ્લેવીયાએ ઇટલી સાથે સધિ કરી લીધી છે રુમાનીયાને ક્રાન્કા-સોવીએટ સધિ ગમતી નથી, ક્રાન્સ કે એથી રુમાનીયામા બોલ્શેવિકમનો ત્રાસ ફેલાયો છે હંગેરી ઇટલીની દોસ્તી ચાહે છે કારણ કે ઇટલી હંગેરીની જૂની રાજન-સીમાના પુનરુદ્ધારનું સમર્થન કરે છે હંગેરીનો સૌથી વધારે કળદુષ્ટ પ્રદેશ રુમાનીયામા છે એ પ્રદેશ તે પાછો લેના માગે છે આમ મધ્ય યુરોપનું કોકડું પણ ગૂચવાયેલું છે આવી અનેક અશાંતિ જ્યાં ઊભી થઈ છે ત્યાં ચિર-શાંતિની આશા કેમ રાખી શકાય ? જ્યાં સુધી પ્રશ્નિમના રાષ્ટ્રો ઇશુ ખ્રિસ્તના નિશ્ચયમને સિદ્ધાન્ત નહિ અપનાવે ત્યાં સુધી શાંતિની આશા ઝાઝાના નીર જેવી છે

ગ્રેટબ્રિટન હેટના સત્તર વર્ષથી શાંતિ સ્થાપનાની વાતો કરતું આવ્યું છે, પણ શા ખરેખર તેની ઇચ્છા શાંતિ સ્થાપનાની છે ? શાંતિ સ્થાપવી હોય તો ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યના તમામ સરચાનોને સંપૂર્ણ રત્ન ત્રતા એ શા માટે નથી આપતું ? શા માટે હજી હિંદુસ્તાનને તે પોતાના પગ નીચે રાખવા મળે છે ? શા માટે ઇજિપ્ત અને અરબસ્તાનના મુલકને શુનામ રાખવા માગે છે ? ખરી વાત તો એ છે કે તેને સાચી શાંતિની જરૂર પડી નથી પોતાના તાત્કાલિક મુલકમાં ખીજા ભાગ ન પડાવે એવી શાંતિ તેને જોઈએ છે તેને અત્યારે યુદ્ધ કરવું પરવડે તેમ નથી કારણ કે તેણે પોતાનું સામ્રાજ્ય નધારે જોડલા પ્રદેશમા ફેલાવી શકાય તેટલા પ્રદેશમાં ફેલાવી દીધું છે એટલે કે તે પોતાના સામ્રાજ્યના વિકાસની અંતિમ ટોચ સુધી

પહેંચી ગયું છે, જગતની આજની પરિસ્થિતિમાં તે હવે આગળ જઈ શકે તેમ નથી. વળી ખીજાં જળવાન થતાં જતાં રાજ્યો પણ તેના મોટા સામ્રાજ્યની અદેખાઈ કરે છે ને કોઈને કોઈ રીતે તેમાં ભાગ પડાવવા ઈચ્છે છે, એટલે ખ્રિસ્ત સામે તો એક જ સવાલ ઊભો છે. કઈ રીતે પોતે જીતી લીધેલા મુલકને સાચવી રાખવો ! ખ્રિસ્તનાં પરાધીન સંસ્થાનોએ તેની ગુલામીની ધૂંસરી ફાગવી દેવા માથું ભંચ્યકયું છે. આ વખતે જો યુરોપમાં કોઈ મહાયુદ્ધ સળગે તો હિંદુસ્તાન, ઈજિપ્ત, અરબસ્તાન વિગેરે તાજાના મુલકો ખ્રિસ્તની ધૂંસરી ફાગવી દે એવો તેને સંકારણુ ભય છે. ખ્રિસ્તની પાસે આજે જે શસ્ત્રસરંજામ, જલસેના, વાયુસેના વિગેરે છે તે એટલું નથી કે ઈજિપ્તથી ન્યુઝીલેન્ડ સુધી પથરાયેલા પોતાના તાજાના મુલકોનું દુશ્મનોથી રક્ષણ કરી શકે. વળી જર્મની, ઈટલી, જાપાન વિગેરે દેશો પોતાનો શસ્ત્રસરંજામ અને લશ્કરી સામગ્રી વધાર્યે જ જાય છે તેની સરખામણીમાં ખ્રિસ્ત પાસે લશ્કરી જળ ઓછું છે. આ બધાં શત્રુઓનો જુદે જુદે રથજે એકી સાથ મુકાબલો કરવો ખ્રિસ્તને માટે સાવ અશક્ય છે. એટલે આજે તો ખ્રિસ્ત યુદ્ધ માગતું નથી. પણ ખીજાં રાજ્યો તેને એકલાને હવે આટલા બધા પ્રદેશો આસાનીથી ભોગવવા દે તેમ નથી, તેમ એ પ્રદેશો પરનો હકક ઉઠાવી લેવા પણ માગતું નથી, એથી તેને યુદ્ધનો ડર છે. માટે અત્યારે તો તે લવિષ્યમાં થનારા મહાભયાનક યુદ્ધની તૈયારીમાં પડ્યું છે. પોતાની હવાઈ શક્તિ વધારવા માટે ખ્રિસ્તે દસ કરોડ પૌંડ ખર્ચવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. અત્યારે જ શાહી ફ્રાન્સમાં તેની પાસે પ્રથમ શ્રેણીનાં ૧૬૦૦ વિમાનો છે. અને તેના કરતાં અનેકગણાં સલામત (reserve) રાખ્યાં છે. ૧૦,૦૦૦ વિમાનો ખનાવવાનો ખ્રિસ્તિય સરકારે હુકમ કરી દીધો છે. ૩૦,૦૦૦ નવા સૈનિકોને વિમાન ચલાવવાનું શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે. અને આ વખે ગેસથી બચવા માટે ૪ કરોડ ગેસ-રક્ષક પોપ્પટો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. ૧૦,૦૦૦ સ્ત્રીપુરુષોને પ્રાથમિક

ચિકિત્સાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ બધી લડાઈની તૈયારી નથી તો ખીજું શું છે ?

અખિસીનિયા જીત્યા પછી ઈટલી આજે તો ઈટાલિયન સામ્રાજ્યને દૃઢ કરવામાં રોકાઈ ગયું છે, પણ પ્રતિવર્ષ તે પોતાનું લશ્કર વધારતું જ જાય છે. પોતાની લાગવગ વધારવા માટે ખાલુના જ આંતરવિગ્રહથી સળગતા રૂપેનમાં ક્રોકોને મદદ કરી રહ્યું છે. જર્મની સાથે મિત્રાચારી બાંધી રહ્યું છે.

રાઈનલેન્ડ પર લશ્કર મોકલ્યા પછી તો હેર હિટલર એક પછી એક જે પગલાં ભરતો જાય છે તે વિશ્વયુદ્ધનું અંતર ભેદતાં જાય છે. ઓસ્ટ્રિયા કબજે કર્યા પછી તો ઝેકોસ્લોવાકીઆને બરાબર ડર પેડો છે. ખ્રિસ્તે તો “ ચાર તમાચા ભલે માર્યા હવે એક વધારે મારી જો ” ના જેવી જ નીતિ અખત્યાર કરી છે. પણ હેર હિટલર તો એક વખત હાથ ઉગામ્યા પછી પાંચમો તમાચો મારતા પણ અચકાશે નહિ એમ લાગે છે. રશિયા આજે તો શ્રમિકો દ્વારા વિશ્વક્રાન્તિની વાત પડતી મૂકીને પોતાના આંતરિક વહીવટને સરખો કરવામાં રોકાઈ ગયું છે. ત્યાં તો અંદરથી પણ અસંતોષ ભભૂકે છે ને તેને દાખી દેવા સ્ટેલીન સખ્ત હાથે કામ લે છે. વળી આજે તો તેની ચોમેર દુશ્મનો વધતાં જાય છે અને દુશ્મનોનું જોર પણ વધતું જાય છે. એક ખાલુ ચીન ઉપર આક્રમણ કરીને જાપાન તેને ચમકાવે છે તો ખીજી ખાલુ હેર હિટલરની ભાંસ લાગે છે. દેશની આંતરિક અવસ્થાને સુધારવા સ્ટેલીન લશ્કરી કામ લેતો હોય તેવું લાગે છે.

દૂર દૂર ખેડેલું અમેરિકા આ બધું જોઈ રહ્યું છે. આજે તે કોનો પક્ષ લેશે એ કહી શકાય નહિ. પણ જાપાને ચીન ઉપર આક્રમણ કરીને તેની સુસ્તીને ઠીક ઉઘાડી દીધી છે. આજે તો તે ચારે ખાલુ પોતાની ચક્રાર આંખો ઠેસી રહ્યું છે અને જગતની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યું છે.

આ અક્ષરો લખાય છે ત્યાં જ સમાચાર સાંપડે છે કે ખ્રિસ્ત અને ઈટલી વચ્ચે ‘મિત્રતાભરી’ સંધિ

થઈ ચિટનને ખ્યારે કોની ઉપર હેત ઊભરાઈ જાય એ મહેવુ મુશ્કેલ છે હજી ગઈ પ્રલે જ જેનો આર્થિક બહિષ્કાર પોકાર્યો હતો એ ઇટલી સાથે ચિટન આજે હાથ મિલાવે છે અને ચિટિશરો વિષેની નીચેની પકિતઓ તે ચરિતાર્થ કરે છે Lick an English man and he will kick you, Kick an Englishman and he will lick you”

ચિટને જ્યારે જોધુ કે પોતાના બધા જ પ્રયત્નો છતાં આફ્રિકામાં મુસોલિનીએ પોતાની સત્તા વધારી છે અને તેને નારાજ કરવાથી હિંદુસ્તાન જવાનો આખો રસ્તો જોખમમાં આવી પડે તેમ છે, એટલે તરત જ હસીને ઇટલીની સાથે સંધિ કરી આ કરારોથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર, રાતો સમુદ્ર, એડનનો અખાત, ઈજિપ્ત, સુદાન, ઇટાલિયન પૂર્વ આફ્રિકા, ચિટિશ સોમાલીલેન્ડ કેન્યા, યુગાન્ડા અને ઉત્તર ટાંગાનિકા કે તેની સરહદો પર આવેલા દરિયાપારના સસ્થાનો અને પ્રદેશોમાં ‘લાવિની મહાન આશાઓ’ માટે લેનામાં આવેલા મુખ્ય વહીવટી પગના કે તેમના શસ્ત્રસજ્જ લશ્કરોની ફેરવદલી સબધમાં, કરારના સમય દરમિયાન પરસ્પર ખાતમી આપવા બંને રાજ્યો સમત થયા છે સાઉદી અરેબિયા અને યમનની અખડતા અને સ્વાતંત્ર્યને માન આપવા તથા બંનેના સામાન્ય હિતોમાં ત્રીજી કાઈપણ સત્તાની દબલગીરી નહિ કરાવવાનું પણ બંને પક્ષોએ કબૂલ કર્યું છે. દક્ષિણ અરબસ્તાનના અમુક પ્રદેશો સબધમાં ચિટન અને ઇટલી વચ્ચે ગોઠવણ કરવામાં આવી છે ઇટનીએ ચિટનને બાહેધારી આપી છે કે પૂર્વ આફ્રિકાના દેશી વતનીઓને એ પ્રદેશના સ્થાનિક રક્ષણ સિનાય ખીજ લગાયક લશ્કરોમાં ફરજિયાત ભરતી કરનામાં

આવશે નહિ, અને તના રહેતા ચિટિશ પ્રમંજનેને પોતાનો ધર્મ’ પાળવાની સ્વતંત્રતા રહેશે મુએઝની નહેરનો ઉપયોગ કરવા દેનાની બાહેધારી આપવાનો દરેક પક્ષે મક્કમ નિર્દેશ થ્યો છે

આ કરારોથી દરેક પક્ષના મનમાં લાવિની મહાન આશાઓ શી છે તે સમજી શકાય છે હિંદુસ્તાનના જળમાર્ગ ઉપર ચિટનને પોતાનો હક્ક અપધિત રાખવાની ઈચ્છા છે ઇટની અને જર્મની વચ્ચે વધતી જતી દોસ્તી પ્રધાન ચિટનની લવિષ્યની મહાન આશાઓ ભરમીભૂત કરે, એ પહેલા જ ઇટલીને પોતાના પક્ષમાં રાખવાની ચિટનની દાન છે સામ્રાજ્યલિપ્સાની ખામતમાં ઇટલીની તો હજી ઊગતી જુવાની છે તે તો જેની દોસ્તીમાં વધારે લાભ મળે તેની દોસ્તી કરના તૈયાર હોય છે આમ બંને લુટારુ અને સામ્રાજ્યલિપ્સાવાળા રાજ્યોએ એકબીજાને લૂટમાં અને લૂટેલા માલને સાચવી રાખનામાં સગવડતા મળે એવા માટે કરારો ઉપર સહી કરી છે છતાંયે કરારોની કલમો ઉપરથી એક બીજા પ્રત્યે કટલો ત્રિશ્વાસ(1) છે તે સમજી શકાય છે

આમ જગતના તમામ રાજ્યો એક બીજા પ્રત્યે અસતોષ, યુદ્ધનો ડર, અને તેમાંથી પરિણમતી પરસ્પર સ્વાર્થી સધિઓથી એક યા બીજા પક્ષમાં ઈચ્છા કે અનિચ્છાએ જોડાવા લાગ્યા છે જવાણામુખીની આતરસપાનીમાં અત્યારે તો લાવા ઊકળી રહ્યો છે તે ક્યારે ફાટશે તે કહી શકાય નહિ પણ વહેલો કે મોડો તે એક દિવસ જરૂર ફાટશે અને ફાટશે ત્યારે જગતની મહાન પ્રમંજો અને સસ્કૃતિના ફૂર્યેફૂર્યા ઊડાડી નાખશે એમાં શંકા નથી

મગર અને પાડો

ચાલુદત્ત

[મોડર્ન રિવ્યુના મે 'ડટના અંકમાં Big Nick ના શિર્ષક હેઠળ એક મગર વિષેની હકીકત આવી હતી. સેનાની ઓસ્ટ્રેલિયાની ખાણોના રક્ષણ માટે મોકલાવેલા સિપાઇઓના ધોરાક માટે હિંદમાંથી મેઘા પ્રમાણમાં લેંસોની નિકાસ થતી. એ સિપાઇઓને ન્યારે હિંદમાં પાછા લઇ આવવામાં આવ્યા ત્યારે જીવતી રહેલી લેંસો અને પાડાઓને જંગલમાં છટાં મૂકી દેવામાં આવ્યાં, એવું સમજીને કે એ પ્રાણીઓ એની મેજે મરી જશે. પણ એમ ન થયું. લેંસો અને પાડાઓની ઓસ્ટ્રેલિયામાં કાયમી વસ્તી થઇ ગઇ. એમાંના એક પાડાએ પેલા 'Big Nick' મગરને કેવી રીતે માર્યો તે હકીકતને અહીં એક વાર્તા સ્વરૂપે રજૂ કરી છે. લાપા અને શેલીને એક બાબુ રાખીએ તો આમાં નહું કશું ઉમેર્યું નથી.—લેખક]

ભાં-ભાં ! એ ભાંભરાડાં લયાનક રીતે જંગલ આખાની હવાને ગતિમાન કરતાં હતાં. જેમ જેમ એ દયામણી ધૂમ વધતી જતી હતી તેમ તેમ નાકમાંથી ઝીં-ઝીં-ના છિંકોટા નાખતી એક મદમસ્ત ચીસતું જોર સામેથું વધુ ને વધુ વધતું જતું હતું.

દૂર આડીમાં ઊભેલા જે ખાણિયા કંઈક લયભીત ચિત્તે સ્તબ્ધ થઇને ઊભા ઊભા એક ગજગાહ જોઈ રહ્યા.

જેની પીઠ ઉપર માણસ આરામથી સૂઈ રહે એવી એક લેંસને નદીમાંનો એક મગર કાઠાં પરથી તેના પાછલા એક પગને પોતાના જડખામાં પકડી પાણીમાં ખેંચી રહ્યો હતો. લેંસની દર્દમય ચીસો અને મગરના વિજયમસ્ત છિંકોટા જંગલને વધુ જંગલી બનાવતાં હતાં.

ઉત્તર ઓસ્ટ્રેલિયાનું એ જંગલ હતું. માણસને દિવસે બિયરારે એવું તો એ જંગલ નહોતું પણ ત્યાં આગળથી નોર્થ ઓસ્ટ્રેલિયન નદીનો માર્ગ જતો હતો તેની આસપાસની આડી પોતાની લયાનકતાનો પગથોડો દૂર દૂર સુધી પાથરતી હતી. તેથી રાત્રે એમાં થઈને પસાર થવું હરકોઈને માટે મુશ્કેલ હતું, અને અજાણ્યાઓ તો દિવસે પણ પસાર ન થઈ શકે એવી ત્યાં નરી લયાનકતા હતી. નિર્દોષ બિયારા આ જંગલને બિહામણું સ્વરૂપ આપી દેનાર નોર્થ ઓસ્ટ્રેલિયન નદી હતી. છેક નાની, પણ ઘોડા-પૂર જેવી એ સિંહનું બચ્ચું હતી.

“રાશીંગ ફોર્ટાઈઝ ! પૃથ્વીના નકશા પર જે સ્થાને દક્ષિણ ચાળીસ અક્ષાંશની રેખા દોડી જાય છે તે સ્થાન આગળ મેઘગર્જનાની અદાથી ગર્જતા સમુદ્રમાં ન્યારે મોટી લરતી ચડતી ત્યારે ખારાં પાણી હુકુ હુકુ અવાજે નોર્થ ઓસ્ટ્રેલિયન નદીમાં ચડી આવતાં. નદીનાં વાંસઊંડાં પાણી જે વાંસ ઊંડાં બનતાં અને જળચર પ્રાણીઓનો તો મેજો જમતો. આ વખતે એ પાણીનો ઘેરો ઘૂઘૂ અવાજ અને મચ્છીઓ, મગરો અને જહેલોની તીણી ચીસો-પડાઓ

જગલ આખાને મિહામણુ-હારી મિનામણુ-પ્રી મૂળા. અને નદી તો જાણે પોતાને જ મટે ખામ ફરનાની કોઈ કુજગની હોય, અને સમુદ્ર તો કેવળ રહે આશમ દેવ પાગ જવાનુ ધર માન હોય એમ એક મગર આ ધૂધતી નદીના પાણીમા નિત્ય પડી જ રહેતો નદીના પાગીનો પચીસ ફૂટ લાંબો અને ચાર ફૂટ પહોળો પગ કેવળ પોતાના શરીરથી જ ઢાકી દેતા એ મહાકાય મગરને જગલની આસપાસ રહેનાર દરેક જોરો હતો એના અમાય બળનો પરચો પણ એમણે અનુભવી નીધો હતો.

જગલની આસપાસ રહેનારાઓ મોટે ભાગે ઉત્તર ઓસ્ટ્રેલિયાની મોનાની ખાણોમા કામ કરતા. ખાણિયાઓ જ હતા નિવાસનો દિનમ તો ખાણિયાઓ દેવગમા પ્રાર્થના કરતા ગયા હતા નાના હોકગ નદીની સુવાળી રેતીમા રમવામા મશગૂલ હતા પાઠથી 'ખમ્મ એવો અવાજ થયો ની-કામ પરતા કાદવ ઉપર મગર ઊતર્યો એનો આ અસાજ નાનો તો નહોતો છતા રમતમા ત નીન અનેતા ઓકરાઓએ એ અવાજ સાંભળ્યો નહિ તેમ કાર્કાએ એ મગરને જોયો પણ નહિ મગર પેટે ધસડાતો અવાજ થયા દીરા મિના આગળ રહેતા 'હડક પ્રતા એણે એક છોડ રીતો પગ પોતાના ઠ ઠ ધય લાગા હતો વચ્ચે પકડ્યો છોકરી ચીમો નાખતા લાગી અને મગર એને ઢમરડીને નદીમા ખેંચી ગયો આ પ્રથમ વાર મગરે મનુષ્યનુ લોહી ચાખ્યુ એને જે ટાઇ પણ વસ્તુ કરતા વધુ મીઠુ લાગ્યુ.

નદીના પાણી ઓસરતા હતા એ વખતે એક ઘોડેસ્વાર નદી પાર કરી રહ્યો હતો અચાનક વોડાતા મેસાથી તીણી ચીમ નીકળી ગઈ થોડેજ નીચે નમીને શુ છે એ જુએ તે પહેલા તો એક મગરે એનો પગ પગડામાથી ખેંચી હેંચે પાડ્યો થોડે ચીમો નાખતો લોહી નીકળતા ખોડગાતા પગે લોકોની વમાહત તરફ નારો.

'આ મગરને આપણે માર્યો જ જોઈએ લોકોમા વાતો ચાલી

"આ 'લે' 'કેન' એ એક વાર એ એ સામગ સાં જોડના નાના નાના ટાઈ બીજી મરીના બચ્ચાને હડપ કરી ગયો હતો મારી સગી આમે એ મે જોરેનુ એક માસ અનુસરતા મજૂરે પોતાનો અનુભવ કહ્યો

જે આ બીજી મગરીની ગત થઈ તે પણ નાની તો નહોતી એનો એક પત્ને જ મે ફૂં લાગે અને મેણે ફૂટ પહોળો હતો. 'રાત્રીનો પાન હેતો ત્યાંથી દરેક વાર છટે એક મિનુજના ખામડા પગ આવી બેવી પાનડા જેવા પ તથી એને પ્રદનમા હોડે ખાડા ત્રો અને એમા માક જેડના નાના ઇડા મૂકયા ઘોળા ચ ચકતા અને મતથના ઇડાથી સહેજ મોટા એના એ ઇડા મળે એનો પ્રાણુ હોય એમ છ છ અ રાડિસા એ સતત ત્યા ચોક્કી કરતી જેવી રી ઇડા પર એણે મુક્કા ઝાખરા અને પાદડા પાથરી દીધા હતા દિવસના સખત તાપડી મારી અમર રીધા વિના ઇડા બગ રર શેકાતા અને ખવાતા હતા ભૂડ, સાપ અને એના અનેક પ્રાણુઓથી ઇડાને બચા રાં પછી મગરીએ ઠ અઠવાડિયાના લાગા ગાગા પછી પોતાની આતુતાને છિપાતી દીડી ઇડાના એ રાફામા છવ આગો અને નાના છ ઇય લાતા સુદર મગરઓ મગરીએ જોયા બચ્ચા જોઈને એ તો ગાડી બની ગઈ હતા આવેશમા એ ચક્કર ચક્કર ફરવા જ લાગી અન મગગ પણ પોતા. ઝીણા ઝીણા મેળો જેવા હાતોથી એક મેકને પકડતા, નાચતા ફરતા, માની પીક પર આમથી તેમ ગમડતા અને પ્રદનમા કનારેક ડમથ ખાતા જેન પ્રના તાગ્યા બીજા બે દિનમ ગયા કુરતે બચ્ચાના પે ની એક તાણુએ બચ્ચાને ખેરાક માટે જ ચોગડેનો એવો ધ માવો જ્યારે બનામ થયો ત્યારે મગરીએ જાણ્યુ કે બચ્ચાઓમા પોતાની મેળે ખેરાક મેળવી લેના રી શક્તિ આ રી ગઈ છે અને એણે બચ્ચાને હવે નદીમા લઈ જવાનો વિચાર કર્યો

પણ ત્યા તો બચ્ચા પોતે જ બીજાને ખોગક બની ગયા મગરી મા નદી તરફ ચાલી અને બચ્ચા સાજને સમને માગા તરફ જતા પક્ષીઓની જેવી

હાર આકાશમાં દેખાય છે એવી હારમાં પાછળ ચાલ્યાં, ત્યાં અચાનક ક્યાંકથી ‘રાક્ષસ’ ફૂટી નીકળ્યો અને સાડે મગરાં એક જ ટ્રાળિયો બની એના મોંમાં સમાઈ ગયાં !

એ જ ‘રાક્ષસ’ આજે એક ભેંસને પકડી હતી. જે ખાણિયાઓ ‘રાક્ષસ’ને શિકાર કરવાને માટે દિવસ આખો રાજ્યા પછી મોડી સાંજે પાછા ઘર તરફ ફરતા હતા. અચાનક એમણે ભેંસનાં ભાંભરડાં સાંભળ્યાં અને બંને થંભી ગયા. ઝાડીમાંથી માર્ગ કરતા, હાથમાંની રાષ્ટ્રલોને તૈયાર રાખી એ નદી તરફ દોડ્યા. સામેને કિનારે ‘રાક્ષસ’ અને ભેંસની છવસટોસટની લડાઈ ચાલી રહેલી જોઈને એમના શ્વાસ અદ્ધર ચડી ગયા. રાષ્ટ્રલો ભરેલી હતી પણ ઘોડા પર થીજી ગયેલી આંગળીઓમાંથી છવ જ ઊડી ગયો, ગોળી છૂટે શી રીતે ?

પણ એક ક્ષણ વધુ વીતતી અને ભેંસને ‘રાક્ષસી’ નદી તરફ વધુ ને વધુ આગળ ખેંચતો. આખર ભેંસ થાકી. એનાં અંગે દીલાં થઈ ગયાં. એના પગોનું જોર હણાઈ ગયું. ‘રાક્ષસ’ ભેંસને છેલ્લો આંચકા હોય એમ ખેંચી, ત્યાં તો સનન સનન ગોળીઓ જે રાષ્ટ્રલોમાંથી એક સામટી વહ્ણટી. મગરની જાડી ચામડી પર ગોળીઓ અથડાઈ અને એક માત્ર ‘દબ્બ’ એવો ભુકો અવાજ કરી પાણીમાં પાછી પડી. પણ મગરને એણે થોડી દીલી પાડી ખરી. મગર દીલી પડતાં ભેંસ કંઈક જોરમાં આવી અને વધુ ધસડાતી અટકી.

શિકારીઓ વધુ ગોળીઓ છોડવા જતા હતા ત્યાં સામેની ઝાડીમાં અચાનક ખળભળાટ થયો. અને થોડી જ વારમાં છિંકાટા નાખતો એક પાડો છ છ ફૂટ ઊંચા લાલાની અણી જેવાં તીક્ષ્ણ શીંગડાં ઊંચાં લઈને ઝાડીનું મેદાન કરી બહાર દોડી આવ્યો. જરા પણ વિચાર કર્યા વિના પાડાએ સીધા ‘રાક્ષસ’ પર જ હુમલો કર્યો. શિકારીઓની ગોળીઓ એને કેકાણે જ રહી ગઈ.

ભેંસ પણ જોરમાં આવી ગઈ. પોતાનું મોઢું માથું

કાંધ પર ઉલાળી એણે જગરા આંચકા સાથે ઠેક મારી. એનો પગ ‘રાક્ષસ’ના દાંતોમાંથી તૂટી છૂટો પડી ગયો અને એ ત્રણ પગે ઠેકતી નાકમાંથી ધુમાડા કાઢતી ભયંકર ચીસો સાથે ઝંડી તરફ દોડી. એના આ છેલ્લા જખ્ખર આંચકાને લીધે ‘રાક્ષસ’ પણ નદીના ભાડા પર ક્યાંય સુધી ધસડાઈ આવ્યો. ભેંસ વધુ ભયંકર ચીસો સાથે જંગલને ગળવતી અને ઝાડીને ખેદાન મેદાન કરતી થોડી જ વારમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

પણ પાડાને હવે લડવાનું જોશ આવ્યું હતું. એના ઊં—ઊં—એવાં છિંકાટાં માત્રથી નદીનાં પાણી ખળભળી ઊઠતાં હતાં. એ જરા પાછો હઠ્યો અને બાજુ પર ફેંકી બમણા વેગથી ધસી તરવાર જેવાં પોતાનાં શીંગડાં મગરની આંખમાં એણે પરાવી દીધાં.

મગર આજ સુધીમાં ઘણી લડાઈઓ લડી ચૂક્યો હતો. આવો વા એને માટે પહેલો જ હતો, છતાં એ હારે એમ નહોતો. એણે પણ ઝાડવાંઓનેય થથરાવે એવી ચીસ નાખી અર્ધું શરીર જમીન પરથી ઊંચું કરી મોં પહોળું કર્યું અને પાડાના પગને પકડવા પ્રયત્ન કર્યો.

પણ પાડો એના કરતાં વધુ ચાલાક હતો. એ મગરથી ઊંચો ફૂંદો અને મગરના ઉપલા જડાયા પર પગ મૂકી બીજી બાજુ ફેંકી ગયો અને મગર મોં ફેરવે તે પહેલાં મગરની બીજી આંખમાં એણે શીંગડાં ભરાવ્યાં.

આ હુમલાથી અર્ધું ઊંચું થયેલું મગરનું શરીર જમીન પર પછડાયું કે તુરંત પાડાએ એનું મોં પોતાના પગથી જોર સાથે ભચરડી નાખ્યું. કાન કાઢી નાખે એવી ચીસ નાખી મગર વળ ખાઈ ને દશ ફૂટ દૂર ઊછળી પડ્યો.

પાડો હવે તો વધુ મદમાં આવ્યો હતો. કોંઈથી લાલ લાલ આંખો કરી એ ઉપરા ઉપર મગરને શીંગડાંથી મહાત કરતો ગયો. મગરનું તમામ જોર તૂટી ગયું—ખૂટી ગયું. વેદનામાં એ ફરી એક વાર સહેજ ઉંચકાયો, જમીન પર પડખાભર થયો, અને પાડાએ એની છાતી પાસેના કામળ ભાગ પર પોતાનો વજન

[જુઓ પાનું ૪૭૬]

સમકાલીન સાહિત્યનું વિવેચન

શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

તમારી સામે સખત ફરિયાદ છે જે એકલક્ષી વિચારાધનાનો આદર્શ તમે વિવેચકોની સામે ધર્યો છે તેનું પાલન તમે કરતા નથી લાગતા તમે નર્મદ, દલપત, નંદરાકર અને ઘોશાદકર સુધીની જ દુનિયા દેખાડીને બધ પડી ગયા છો શું ? કે નહું લખી લખીને સંધરવા લાગ્યા છો ? તમારો છેલ્લો વિવેચના-લેખ કયા વર્ષનો, તે ભરોશા ભરી ? તે પછી આપણે ત્યા નૂતન સહિત્ય-બળોની સચારી આવી છે, મારે મારે ને અડવાડિયે અડવાડિયે નવી કૃતિઓ નીપજી રહી છે. નવા વાદો, વિવાદો ને વિતરાવાદોની વચ્ચે નીન સૌન્દર્યના પણ ખબતના સાંપડ્યા છે, તમે એને તમારી વિવેચન કસોટી પર ચડાવવાનો પ્રમાદ ક્યાં રોવો છો ? રનેહીઓને ખુદીક લાગે છે કે તમે જવ પેટીના સીમાશની બહાર કદમ ન ભરી શકો તેનું મરભડી માનસ કેળળી રહ્યા છો ન માની શકાય તેવી, પણ શક્તિને બચાવ પણ ન આપી શકાય તેવી આ સ્થિતિ છે.^૧

આ ફરિયાદ ગુજરાતના કોઈ અમુક એક જ વિવેચક સામે છે કે સૌની સામે છે ? ગુજરાતના સઘળા મુખ્ય મુખ્ય વિવેચકોની વિવેચનપ્રવૃત્તિ નિહાળી જુઓ, તેમના છેલ્લા વિવેચનલેખની પ્રકાશનમિતિ તપાસી જુઓ, તેમણે અવલોકેલી છેલ્લી સાહિત્યકૃતિની પણ સાત સંભારી જુઓ, અને પછી નથી લાગતું કે જે ફરિયાદ કરવી જ હોય તો એક જ માણસને તારવી કાઢી ફક્ત તેની જ સામે ફરિયાદ કરવાની જરૂર છે ? જે વતે તંત્રી કે પત્રકાર હોય, અને તેથી પોતાના ધંધાની ફરજને અગે જ જોને નિયમિત અવલોકનકાર્ય કરવું પડતું

૧. રા. બાઘ મેઘાણીનો આ પત્ર તા. ૭-૪-૩૮ના 'જન્મભૂમિ'ના 'કલમકિતાબ'માં પ્રકટ થયો હતો એ પત્ર લખીને એમણે મારી જતને જે માન અને મારી આદના વિવેચનપ્રવૃત્તિને જે મહત્ત્વ આપ્યું છે, અને એકંદરે મારા પ્રત્યે જે સદ્ભાવ અને મમત્વ દર્શાવ્યા છે તે ખદ્દસ મારે એમનો આભાર જ માનવાનો છે એનો ઉત્તર ખરી રીતે મારે એ જ દિવસોમાં અને 'કલમકિતાબ'માં જ આપવો જોઈતો હતો. પણ એ પત્ર મારા હાથમાં આવ્યો ત્યારે હું યુસાફરીમાં હતો, અને તે પછીનાં પૂરાં ત્રણ અઠવાડિયાં એવા કામમાં રોકાયો હતો કે જેમાથી પળવાર પણ આઠ અવળું ચસાય નહિ વળી કેવળ અગત ખુલાસાનો કશો અર્થ પણ નહોતો. જે જરૂર હતી તે તો આખી વસ્તુસ્થિતિના મૂળમાં જે તત્ત્વો કામ કરી રહ્યાં છે તેની બિનર્જમ તદ્દસ ચર્ચાની હતી, અને એવી ચર્ચા જે વિસ્તાર માગે તેને માટે 'કલમકિતાબ'માં અવકાશ બાગ્યે જ હોય. તેથી એ ચર્ચા આઠવી મોડી મોડી સ્વતંત્ર લેખરૂપે આંહી કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. રા. બાઘ મેઘાણીનો પત્ર મયાળે ઉતાર્યો છે તે અત્યંત સકોચપૂર્વક અને નકદકે જ ઉતાર્યો છે. એ પત્રમાંથી જ આ લેખનો જન્મ થયો છે. અને એમાંના તહેામતનામાનો જ આંહી સામાન્ય ઉત્તર આપવાનો છે, તેથી મૂળ તહેામતનામું અક્ષરશઃ ઉતાર્યા વગર ન ચક્ર આ લેખ બાગ્યે જ સમજી શકશે એમ લાજવાથી અગતિકતાએ એ પત્ર આંહી ઉતાર્યો છે, એટલે એ વસ્તુ લક્ષમા રાખીને કોઈ એમા અહ, પ્રેમ કે મિશ્યાભિમાનનું દર્શન કે આરોપણ નહિ કરે એવી આશા છે.

હોય એવા લેખકોને બાબૂ પર રાખો, અને પછી બુચો કે જેની કલમ છેલ્લામાં છેલ્લા સાહિત્યપ્રકાશનને પહોંચી વળતી હોય એવા વિવેચકો ગુજરાતમાં કેટલા છે? મને લાગે છે પત્રકારના વર્ગ બહાર આપણે એવો એક પણ વિવેચક નહિ જાતાવી શકીએ, અને આવું કારણ શું? વિવેચકો વર્તમાન પેઢીને પડતી મૂકીને ભૂતકાળ તરફ વળતા જતા હોય તો તે શાથી? નવાં પ્રકાશનોનું અવલોકન કરવું એ તો જૂની સાહિત્યકૃતિઓના વિવેચન કરતાં અનેકગણું સહેલું સરળ કામ છે, છતાં વિવેચકો પાછલા સાહિત્યકારોનો અભ્યાસ કર્યા કરે અને આજના અભિનય પ્રયોગોની ઉપેક્ષા કરે એવું કેમ બનતું હશે? નૂતન સૌન્દર્યનો તો સૌને સ્વાભાવિક મોહ હોય, અને છેલ્લામાં છેલ્લા સાહિત્યકારોના પહેલામાં પહેલા વિવેચક બનવાનું માન ખાટી જવાની મહેરુણ પણ સૌને એટલી જ સ્વાભાવિક હોય, છતાં આજના વિવેચકો નવાં પ્રકાશનોથી કેમ નાસતા ફરતા હશે? સમકાલીન સાહિત્યનું વિવેચન એ વિવેચકોનું સૌથી પહેલું કર્તવ્ય, છતાં એ વિષયમાં આપણે ત્યાં આટલી બધી ઉદાસીનતા શાથી જોવામાં આવતી હશે? જે ફરિયાદ થઈ જ છે, તો આ વસ્તુસ્થિતિ પાછળ ક્યાં કારણો રહેલાં છે તેની જાહેર તપાસ કરવાની જરૂર નથી લાગતી? એવી તપાસ કે ચર્ચા કરવામાં કેટલુંક જોખમ અને સાહસ તો અલગત રહેલું જ છે, સૌ વિવેચકો ખાનગીમાં જો વીતકો વણવે છે, જે મુશ્કેલીઓની ફરિયાદ કરે છે, જે માઠા અનુભવો રજૂ કરે છે, તે જાહેરમાં પ્રકટ કરતાં કંટાળી કડવાશ ઊભી થવાની દહેશત તો રહેલી જ છે, છતાં એ કડવાશનું જોખમ પહેરી લઈને પણ, સમકાલીન સાહિત્યના વિવેચનમાં જે અડચણો અત્યારે સૌ અનુભવી રહ્યા છે તેનું નિખાલસ નિવેદન કરવું. સઘળા અંગત અંશોને દૂર રાખી, કોઈનો પણ નામનિર્દેશ કર્યા વગર કે કોઈની પણ વાત બહાર પાડ્યા વગર સ્વાનુભવ અને સર્વાનુભવને આધારે કેવળ સામાન્ય તત્ત્વચર્ચાએ નિખાલસ નિવેદન કરવું—એ આજની

ઘડીએ આપણા સાહિત્યની એક આવશ્યકતા નથી થઈ પડી?

ત્યારે, સમકાલીન સાહિત્યના વિવેચનમાં ગુજરાતમાં અત્યારે જે ચોખ્ખી મંદતા પ્રવર્તી રહી છે તેનાં કારણો ક્યાં?

પહેલું અને મુખ્ય કારણ તો એ કે સમકાલીન સાહિત્યના સાચા વિવેચનને માટે આપણે ત્યાં અનુકૂળતા જ બહુ ઓછી છે. સાચું વિવેચન એટલે શું? વસ્તુ ખરેખર જેવી હોય તેવી યથાર્થરૂપે જોવી દેખાડવી—મેંથુ આનોંદ કહે છે તેમ To see the object as in itself it really is^૨ અર્થાત્ એમાં જેટલા ગુણો હોય તેટલા ગુણો દેખાડવા અને સાચી બાબતોને જેટલા દોષો હોય તેટલા દોષો પણ દેખાડવા, ગુણ અને દોષ ઊભય વિષયમાં એ ખરેખર જેવા હોય તેવા જ યથાર્થરૂપે દર્શાવવા, તેનું નામ સાચું વિવેચન. આવું સાચું વિવેચન આપણે ત્યાં કેટલા થોડાને જોઈએ છે? કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિનું યથાર્થ દર્શન કરવાની તમન્ના કે ઈચ્છા તો બાબૂ પર રાખો, પણ તૈયારી પણ કેટલાની છે? અત્યારે સૌ વિવેચનની વાતો કરે છે, પણ જે લેખકોનો વિચાર કરે તો સૌ લેખકોને તો કેવળ ગુણગાન જ જોઈએ છે. માણસ પોતે પોતાને જેવો હોય તેવો જોઈ શકતો નથી, તેથી બીજો રસિક, વિકાન, સત્યનિષ્ઠ પુરુષ આવીને તેને તેના ગુણદોષોનો ખ્યાલ આપે, ગુણોની કદર કરી તેને પ્રોત્સાહિત કરે, અને દોષોનું દર્શન કરાવી તેને ચેતવે એ સાચા વિવેચકનું કર્તવ્ય છે. વિવેચક પોતાનું આ કર્તવ્ય પ્રમાણિક રીતે બજાવે એવી ઈચ્છા ગુજરાતમાં કેટલા સાહિત્યકારોની છે? થોડા ભોળા, સરળ સમજુ આત્માઓ હશે તેમને બાદ કરે તો બહુ જ ઓછાની. બાકી મોટા ભાગના સાહિત્યકારોમાં તો કોઈને પોતાની કૃતિ કે શક્તિનું આખું દર્શન જોઈતું નથી, કોઈ એવું સાચું દર્શન કરાવે એ પણ એમને

કાર્ધને પોતાનું નથી, એમને તો વિવેચનને નામે જોઈએ છે ફક્ત એક જ ચરતુ, અને તે પેતાની કૃતિ શક્તિના અનર્ગળ નિર્મેળ ગુણગાન અનર્ગળ અને નિર્ભેળ એ બન્ને શરતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે પૂરા અને શુદ્ધ વખાણ એ જ આપણા ધણાખગ સાહિત્યકારોને મન વિવેચનની સામે વ્યાખ્યા છે વખાણ કરતા કરતા તમે જે જરા પગ કચાશ રાખી અથવા વખાણ પ્રેરતા કરતા તમે જે જરા પણ આડાઅરળી ખરવા તો તમાગે બાર વાગ્યા જ સમજી લેવાના તો પછી તમે એ સાહિત્યમંત્રને મન વિવેચક જ રહેતા નથી. કેમકે વિવેચક એવે સાર્વજનિક સાહિત્યભાટ એ તો એમને મન સિદ્ધ વસ્તુ છે પોતે અર્થગુણમયન અને પોતાનું સર્જન સર્વોત્તમ, એ આમનમાં તો આવા સાહિત્યમંત્રને તલભાર પણ શક્ય હોતી જ નથી એવે પછી પોતાની એ સરગુણસપત્તા તેમ પોતાના સર્જનની એ મર્વોત્તમતાનું પ્રખ્યાપન કરવા સિવાય બીજું કયું કાર્ય એમને મન વિવેચકને માટે હોઈ શકે ? વિવેચક ન્યામુધી પોતાના લેખમાં એના સાહિત્યકારના ગુણગાન કરે છે ત્યાં મુધી એ મલાશય હમી મગન થઈને ડાલે છે, પણ જેનું એના વિવેચનલેખમાં 'પણ' આગ્યુ કે તરત એવા સાહિત્યકારનો આત્મા કમડી જોડે છે, એ 'પણ' પહેલાનો બધા ભાગ એમને વહાલો પ્રેમ લાગે છે પણ 'પણ' પછીનો સધળો ભાગ એમને 'દૂધમાથી પોરા પ્રદના જેવો લાગે છે તમે કાર્ધ સાહિત્યકૃતિના દમ દમ પાના ભરીને વખાણ કરો છતાં જે છે તુ અડધું પાતું કશા પણ દેવલાય વગર ગુદ્ધ પ્રમાણિકપણે અને પ્રગળ કર્તવ્યરૂપે જગ દોષોનો નિર્દેશ મરખો પ્રેરો તો જોલ ખનામ તમારી મધી મહેનત પછી પાણીમાં જવાની દસ પાનામાં તમે સ્વતંત્ર અન્વેષણ કરીને તમારી પૂર્વ કાર્ધએ પ્રદી ન કરાડુ હોય એવું ગુણદર્શન પ્રાપ્ત હોય એ તમારી એના પછી કાર્ધ ધ્યાનમાં લેવાનું નહિ-અલગત તમે જે ગુણો દર્શાવ્યા હોય તેના પર તો પોતાનો અનન્યા વિકાર મમજીને એ ગુણદર્શનને તો તે આત્મમાત્ર પ્રી જવાના, પણ એ મદન તમારા તરફ કશો સદ્ભાવ

દાખવવાની કાર્ધ પોતાની ફક્ત ગણવાનું નહિ-અને પેલા અડધા પાનામાં જે થોડો દોષનિર્દેશ કર્યો હોય તેને જ નિદેશીતર ગણીને ગાંઠે બાધીને એ ફરવાના આપણા સાહિત્યકારોની તો વિવેચકોને જાણે એક સતાતન આશા જ છે કે 'Thus far apart no farther' ખસ, ગુણદર્શનની સીમામાં જ તમારે બધાઈ રહેવું, એની મહાર જે જરાએ પગ મૂક્યો તો અમારે ને તમારે હવનભરતા વેર થવાના' આ સમયમાં ગુજગતના કેટલાક સાહિત્યકારોની મનોદશા તો 'રાઈના પર્વત માના પર્વતરાય અને 'દુનિયા ન માને'માના કેશરાય જેવી જોનામાં આવી છે વસ્તુનિક રીતે જોઈએ તો સાન્ય વિવેચન એ મમથન સ્વચ્છ આયના જેવી વસ્તુ છે તમે જેવા હો તેના એ તમને કશાએ રાગદેવ વગર આબેહૂમ દેખાડે છે તમે સુરૂપ હશે તો તમને એ સુરૂપ દર્શાવશે, પણ તમારામાં જો કઈ દુરૂપના હશે તો એ પણ એમાં સ્વયમેવ પ્રતિ મિમિત થઈ જ જવાની એની દુરૂપતા એમાં પ્રતિ મિમિત થઈ જાય એવો આટો એના પર ગુસ્સો થયું એમાં કઈ કાર્ધનું બૂપણ નથી તમારામાં સૌન્દર્ય હશે તો તે હોશે હોશે વ્યખત કરશે, તમને સુદર દેખાડશે એટલું જ નહિ પણ તમારું સૌન્દર્યદર્શન કરાવીને જડને પણ સુદર દેખાશે પણ તમારામાં કઈ ક્ષતિ હશે તો એ પણ મને કે કમને તેને ત્રી રા વિના ચાલવાનું જ નહિ એ નહિ જીને તો તે પેતાનો વર્મ જ તથા દેવાનું પણ આપણા પર્વતરાયો અને કેશરાયો તો કહે છે કે અમે ગમે તેવા હોઈએ અમારામાં ભલે ગમે તેવી ક્ષતિ કે નિઃપતા હોય, અમારા વાળ ભલે સફેદ થઈ ગયા હોય, પણ દર્પણે તો અમને સર્વાંગ સુદર જ દર્શાવવાના છે, એમ સર્વાંગસુદર જે એ અમને નહિ બતાવે તો અમે એનો અમારા મહેન માધી નગરીમાધી બહિષ્કાર કરીશું, એની સામે પથરા દેખીને અમે એના ચુરેચુર કરી નાખીશું અમારામાં ક્ષતિઓ ભને હોય પણ એ ક્ષતિઓનું અમને ભાન કરાવે એનું દર્પણ અમારે ન જોઈએ એ ક્ષતિનો નિર્દેશ મરખો કરવાની ધૃષ્ટતા પ્રેરે એની સામે અમારા કોર પ્રહારો થવાના જ અને આ પ્રહારોની વાત

કૃત્તી કાલ્પનિક કે આલંકારિક કાષ્ઠોએ માનવાની નથી. એવા પ્રહારો—કેશવરાયના જેવા જંગલી કૂર પ્રહારો—આપણા સાહિત્યજગતમાં થયા છે અને થાય છે એટલું જ આંહી કશી વીગતો આપ્યા વિના સ્વાનુભવપૂર્વક જણાવવું હાલ તરત પૂરતું થશે.

ત્યારે સમકાલીન સાહિત્યના વિવેચનની પહેલી મુશ્કેલી આ કે આપણા સાહિત્યકારોમાંથી સત્યદર્શનને માટે બહુ ઓછા તૈયાર છે, અને કાષ્ઠ વિવેચક દોષદર્શન કરાવે એ તો એમને ધોળે ધરમે ચે જોઈતું નથી. હવે બીજી મુશ્કેલી એ છે કે આપણે ત્યાં દરેક ક્ષેત્રના સાહિત્યકારો વચ્ચે એટલી તીવ્ર રસાકસી ચાલી રહી છે—બીજો સુંદર કામ કરી રહ્યો છે તો હું પણ એવું જ સુંદર કામ કરું એ પ્રકારની નીરોગી સ્પર્ધા નહિ પણ બીજો મારાથી આગળ થઈ જતો હોય તો બીજાને કુટિલતાથી ટાંટિયો ઝાલીને પજાડું અને એવી અધમ રીતે એને મારી પાછળ પાડી દઉં એવી હીણી હરી-કાષ્ઠ ચાલી રહી છે—અને એ ઉપરાંત બિંડા અંતરમાં એવી ક્ષુદ્ર અમૂઘા અંદર અંદર પ્રવર્તી રહી છે કે કદાચ તમે કાષ્ઠ સાહિત્યકારના સંબંધમાં દોષદર્શન ન કરાવો અને તેનાં પોતાનાં ભારોભાર વખાણ કરો તો પણ જે એના જ ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહેલા બીજા કાષ્ઠ સાહિત્યકારનાં પણ તમે એટલાં જ વખાણ કરો તો એ તેમને મંજૂર નથી. I am a jealous God એ કૃત્તી ખ્રિસ્તી ધર્મના ઈશ્વરની જ ઉક્તિ નથી, પણ આપણા સાહિત્યાધિપોની પણ એ જ ઉક્તિ છે, વિવેચનમાં તમારે વખાણ જ કરવાં, પૂરેપૂરાં વખાણ કરવાં, અને તે પણ એકલાં મારાં જ કરવાં, બીજા કાષ્ઠનાં નહિ, એમ આપણા ધણાખરા સાહિત્યાધિપો કહી રહ્યા છે. ભક્તિ, અનન્ય અવ્યભિચારિણી ભક્તિ આપણા સાહિત્યસ્ત્રામીઓ વિવેચકની પાસેથી માગી રહ્યા છે. દાખલા તરીકે હું જે નવલકથા લખતો હોઉં, તો ગુજરાતનો અનન્ય નવલકથાકાર તો હું જ, બીજા બધા નવલકથા લખે છે, હીક છે, પ્રયત્ન કરે છે, પણ સાચો સમર્થ સર્વોત્તમ નવલકથાકાર તો એક બસ હું જ એમ તમારે તમારા વિવેચનમાં બતાવવાનું છે.

હું સારો નવલકથાકાર છું અને સાથે કાષ્ઠ બીજા શંકરલાલ કે શિવાભાઈ પણ સારા નવલકથાકાર છે એમ દર્શાવશો તો નહિ ચાલે. વળી મારા વિષયમાં કાષ્ઠ બીજાને જે મારા કરતાં ચડિયાતો કે પહેલો મૂક્યો તો મારે ને તમારે નહિ બને. પહેલું સ્થાન તમારે હમેશાં મારા જ પુસ્તક માટે મુકરર રાખવાનું. એમ કરો તો જ તમે ખરા વિવેચક, નહિ તો અમે—હું અને મારું મિત્રમંડળ—તમને વિવેચક ગણવાના જ નહિ. આ પ્રકારની ક્ષુદ્ર મનોદશા આજે ગુજરાતમાં સર્વત્ર નહિ તો ઘણું ઠેકાણું ધર કરવા લાગી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ગમે તેવા પ્રમાણિક વિવેચકને પણ સતત રીતે અનેકાના અકારણ વૈમનસ્યના ભોગ બનવું પડે એ દેખીતું જ છે.

સમકાલીન સાહિત્યના વિવેચનની ત્રીજી મુશ્કેલી એ છે કે વિવેચનની પવિત્રતા આપણે ત્યાં હજી બહુ ઓછી સમજાઈ છે, અને તેથી ‘તું’ મને જાળવ તો હું તને જાળવું’ એ પ્રકારના વ્યવહારિક સાટાની જ વસ્તુ આપણે ત્યાં એ ઘણી વાર થઈ પડે છે. એટલે આપણા સાહિત્યમાં તેઓ ઉચ્ચ પદવીધારી હોય, સાંસારિક દૃષ્ટિએ જેઓ સારી પેઢે લાગવગ ધરાવતા હોય, અથવા કાષ્ઠનું સારું માહું કરવાની જેમના હાથમાં સત્તા હોય એવા પુરુષોના પ્રકાશનનું વિવેચન કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે આપણે ત્યાં વિવેચકાની સ્થિતિ ઘણીવાર બહુ વિષમ થઈ પડે છે. ખરી રીતે એવી વિષમ થવાનું કશું કારણ નથી. માણસ ભલે નાનો હોય કે મોટો હોય, લોકોમાં પૂજ્યો હોય કે વગોવાતો હોય, ખૂચ વગવસીલાવાળો હોય કે સાવ અટૂલો હોય, પણ સૌને માટે વિવેચનનું ધોરણ એકસરખું જ હોય, સૌની કૃતિઓને એમની જાતથી જુદી પાડીને જ તપાસવાની હોય, અને કૃતિ ભલે જેવી માલૂમ પડતી હોય એવી જ એના કર્તાના ઉચ્ચનીચ સ્થાનથી નિરપેક્ષ રીતે તેને બતાવવાની હોય. પણ આ સત્ય આપણે ત્યાં બહુ ઓછા સમજે છે કે આચારમાં ઉતારે છે, અને તેથી જ મોટા માણસના ગ્રંથવિવેચનપ્રસંગે વિવેચકની સ્થિતિ

ઉપર પ્રુ તેમ ધગીવાર બહુ વિરામ થઈ પડે છે વિવેચનની પવિત્રતા અને જગ્યા નદરીનું ભાન બહુ વિરન હોવાથી આવે પ્રસંગે ધણાખરા મોટા માણસ એની જ અપેક્ષા મમે છે કે અમારા અથતા તો મૌઝે વખાણ જ કરવા નોંધએ અને તેથી એમની એ અપેક્ષાને જે કેઈ માન ન આપે તેને જીવમા ધારિવાર અન્યાય સાન કરવો પડે છે એટલે ધણી વાર થાય છે એનું કે વિવેચનની અદરુત્ત વિવેચનુ સત્યવશુ ન અને સ્પષ્ટ વક્રત્વ જ-અથાત્ વિવેચક તરીકેની એની સિદ્ધા તનિય અો પ્રમાણિકતા જ એના નિત્યતા મસારજીવનમા એને હનિકર થઈ પડે છે અનાન, સાચા વિવેચકે હમેશા નિરહ જ રહેવાનું છે અને સામારિક લાસહાનિની પરા પ્ર્યા વિા જ તેણ પેતાનું કર્તવ્ય સદા બળ યા પ્રવનુ છે પણ એ તો એના પક્ષની વાત થઈ, સામા પક્ષે તો આની પરિસ્થિતિ જરા સુધી પ્રનતી હોય તા સુધી સમકાનીન વિવેચનમા બહુ ઉત્સાહ કોઈ ન અનુભવે અને ત્યા સુધી એ વિત્યમા એની ઉદાસી નતા પરત્વે કોઈને ફરિાદ કરવાની ન હોય એટલુ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ નથી થઈ જતુ ?

આ બધી મુશ્કેલીઓના મૂળમા બે વસ્તુઓ પ્રમ કરી ગઈ છે એક સત્તનિષ્ઠાનો અભાવ અને બીજી વધુ પડતી અહમ્મકિયા ને કીર્તિલાનસા આપણામા અત્યારે સત્યપરાયણતા એની બધી ઓછી થઈ છે કે આપણે સૌ વગુની નહિ પણ એના કેવળ આભાસ કે દેખાવની જ પાછળ પડ્યા છીએ તેથી ખરેખર મહાન બનતુ એ અત્યારે કોઈનું હૃદય શુ નથી કહ્યું જમે તે ઉપારે મહાન દેખાવુ અો ગણુ નુ એની પાછળ સૌનુ ધક્કયાન લાગુ છે સત્તનિષ્ઠા સત્યનિ હોય તો એનો તો વિવેચકને ઊંચો પડાર હોવો નોંધએ કે આની જ તારે મારી કૃતિ નિરો જે મહેનુ હોય તે કે તને એમા ખરેખર દેખાતા હોય એના દોષો છ એનાશક બતાવ, ક્ષત એમા શરત એની કે તારે પ્રમાણિક બનવાનું અગત ગગદાને વચ્ચે નહિ આવના દેવાના, અને પ્રશા પૂર મહને વળ થના વગર તને જે

લાગે તે નિષ્પાલમ રીતે કી દેવાનું એને હાથે અત્યારે તો જ્યા ત્યા દોષો બને રહ્યા તમે પ્રર્થ એના પિરો અક્ષરે ઉચ્ચારશો નહિ એનું બાવનાપણુ જ જોવામા આવે છે સત્તનિષ્ઠ સાહિત્યકારને પોતાની ઈચ્છાથી અધિક યશ હરામ જરાવર લાગે એને બદલે આજે આપણે સૌ અનગળ ધરના આશક થઈ પડ્યા છીએ કીર્તિલાનસા તો આપણામા એટલી બધી વધી પડી છે કે ઘમ મિયા ઘમ જિયા કુચાન્ રાસ મરોહણ એ હદ સુધી ધણીનાર આપણે પહોંચી જઈએ છીએ એટલે આપણા કેવલાક સાહિત્યકારોની મનોદશા જો આમ કરુ તેમ કરુ આ વિવેચકને સાધુ, પેનાને મારો આશ્રિત મનાવુ, બીજો માનતો ન હોય તો એને દનપ્રાનુ, ચોથાને જરા ચમત્કાર બતાવીને સીધા કરી દઉ અને એમ કરીને સૌ વિવેચકા પામે મારા નામનો ગગન ગગનતો જયજયકાર કરાનુ એ પ્રકારની થઈ પડી છે આવા સંજોગોમા યથાર્થ દર્શનને માટે પ્રમાણિકપણે મથતા વિવેચકાને માટે તો મૌન સિવાય બીજો રસ્તો જ શો ?

તારે શુ વિવેચકાએ આ મુશ્કેલીઓથી થાળી હારીને વિવેચનક્ષેત્રમાથી સન્યાસ લેવો ? કે સમકાનીન વિવેચનને સર્વથા પડતુ મૂકી ભૂતકાળના સાહિત્ય લગી જ વગનુ ? ના એવુ પ્રર્થ જ નહિ મુશ્કેલીઓ છે માટે અમુક વ્યક્તિઓ સમકાનીન વિવેચનમાથી નાસી જશે એનું માનવાનું કશુ કરણુ નથી કેમકે વિવેચન એટલે એક પ્રકારની નાનકડી શીલીદી એનું ન સમજતો હોવ એ વિવેચક નામને ધાન જ નથી વિવેચક થોડા ઘણા વૈમત્ય નિરેલ પગવગીને માટે તો પહેનેથી તૈયાર રહેવાનું જ છે ઉપર જે મુશ્કેલીઓ વર્ણવી તે અત્યારે અને આપણા પ્રાતમા પ્રદાય ઉત્કટ પ્રમાણમા હશે, પણ સ્પષ્ટ રીતે નોંધએ તો એનું અતિમ મૂલ તો કોઈ અમુક યુગના એક-દેવી વાતાવરણમા નહિ પણ માનવપ્રકૃતિની સનાતન મયાદઓમા જ રહેનુ છે એ પણ કોઈ સાચા વિવેચકની સમજ બહાર રહી શકે એમ નથી લેખક

લાવે તે ગમે તેટલો પ્રતિભાશાળી સાહિત્યમંજક હોય, તો એ માનવી મટતો નથી, એટલે માનવીરૂપે એ સ્વાર્થી, યશલોભી, બૂઝો, બડાઈખોર, અદેખો, ઝેરીલો હોય તો એમાં ફરિયાદ કે અફસોસ ક્યેં કંઈ વળવાનું નથી, અને એટલા કારણે સમકાલીન સાહિત્યનું વિવેચન છોડી દેવું વાજબી પણ ગણાય એમ નથી. પણ સામી બાબતોએ વિવેચક પણ માનવી છે, એ જો એમ જોતો હોય કે સમકાલીન સાહિત્યનું બને તેટલા રાગદોષરહિત ચિત્તે અને સઘળી શુભનિષ્ઠાપૂર્વક પ્રમાણિક વિવેચન કરવાના પોતાના એકેએક નેક પ્રયત્ન છતાં સાહિત્યકારોની પામરતા જો પોતાના કાર્યમાં નડતરો ઊભી કર્યા જ કરતી હોય તો પળવાર એને પોતાના કાર્યપરત્વે નિર્વેદ ઊપજે એમાં નવાઈ જેવું પણ નથી. એવો નિર્વેદ અમુક વિવેચકોને ઊપજ્યો છે એમ પણ જાત માહિતીપૂર્વક કહી શકાય એમ છે. પણ એવો નિર્વેદ એની ચિરસ્થાયી મનોદશા જ બની જશે એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. ખરી રીતે, પોતાના કાર્યમાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવતી હોય, અનેક નડતરો ઊભી થતી હોય, અને કશાએ લાલ મળતો ન હોય, છતાં એ કાર્ય વિના પોતે રહી જ ન શકે, પળવાર છોડી દે તોપણ એના વિના જેને એન ન પડે, અને એમના લાલાલાભની પરવા કર્યા વિના એ કાર્ય કર્યા કરે એવી અનિરુદ્ધ આસક્તિ કોઈપણ કાર્ય પરત્વે માણસને હોય તો જ એ જીવનમાં કંઈ એ કરી શકવાનો છે. એટલે અમુક વ્યક્તિ એ મુશ્કેલીઓને લીધે પોતાનું એ કાર્ય છોડી દેશે એમ માનવાનું નથી. અને અમુક વ્યક્તિ એમ છોડી દે તો એનો હરખશોક પણ કોઈ એ કરવાનો હોય નહિ, પ્રજાજીવનમાં વ્યક્તિઓ સદાયે તુચ્છ જ છે. એક જશે તો બીજી આવશે, બીજી જશે તો ત્રીજી આવશે. કોઈ વ્યક્તિની ફરિયાદ બચાવ કે વધીલાત તરીકે આ બધું આંહી લખ્યું પણ નથી. આ લેખનો આશય તો સમકાલીન સાહિત્યના વિવેચનમાં આપણે ત્યાં અત્યારે જે કેટલાંક વિઘાતક બળો કામ કરી રહ્યાં છે તેના તરફ આપણા સાહિત્યરસિકોનું લક્ષ દોરવું અને

કોઈના હૃદયમાં રામ વસતા હોય તો તેને જાગ્રત કરી સમકાલીન વિવેચનનો માર્ગ સાફ કરવા યત્ન કરી જોવો એટલો જ છે. કેમ કે વ્યક્તિઓ તુચ્છ છે, પણ વિવેચન પોતે કંઈ તુચ્છ નથી. સાહિત્યના સર્વતોમુખ વિકાસમાં વિવેચનનો ફાળો કંઈ નાનોસૂતો સમજવાનો નથી. આપરિતોપાદ્ વિદુષાં ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ એ શબ્દોમાં કાલિદાસે કેવળ પોતાના જ હૃદયની નહિ પણ સર્જક માત્રનાં હૃદયની ઊંડી ભૂખ વ્યક્ત કરી છે. સર્જક ગમે તેટલું સર્જે, પણ જ્યાં સુધી એની વિદ્વાનો-પોતાના આંગણિયાત કે અનુયાયી બનાવેલા ધનજીભાઈ કે કુરુજીભાઈ નહિ પણ સાચા સ્વતંત્ર વિદ્વાનો-કશી પણ લાગવગ કે અંગત સંબંધને કારણે નહિ પણ તટસ્થ રીતે કદર ન કરે ત્યાં સુધી સર્જક-હૃદયને સાચી તૃપ્તિ થવાની નહિ. અને તેથી ત્યાંસુધી વિશેષ સર્જનને માટે એના અંતરમાં દિલ્લાસની ભરતી આવવાની નહિ. એટલે સાહિત્યના સાચા સમુદ્ભાસને માટે સમકાલીન પ્રકાશનોનું સમભાવપૂર્વક યથાર્થ વિવેચન થતું રહે એ પરમ આવશ્યક વસ્તુ છે. પણ એવા યથાર્થ વિવેચનને માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિની જરૂર છે. જ્યાં સુધી આપણે વિવેચનમાં સત્ય અને પ્રમાણિકતા પર ભાર નહિ મૂકીએ, જ્યાં સુધી એવા પ્રમાણિકતાપૂર્વક દર્શાવેલા નિષ્પાલસ અભિપ્રાયોને આપણે આદર ને ઉત્તેજન આપતાં નહિ શીખીએ, જ્યાંસુધી વિવેચન એટલે કેવળ ભાટાઈ જ, કેવળ ગુણદર્શન જ એવી માન્યતાનો આપણે ત્યાગ નહિ કરીએ, જ્યાં સુધી યથાર્થ આત્મદર્શનને, માટે આપણને તાલાવેલી નહિ લાગે, અને કડવું પણ સત્ય જીવવા જેટલી ઉદારતા આપણે નહિ કુળવીએ, જ્યાં સુધી યેન કેન ઉપાયેન પ્રસિદ્ધ થઈ જવાની ક્ષુદ્ર કીર્તિલાલસા તળને આપણે જેવા છીએ તેવા સાચા સ્વરૂપમાં દેખાવાને અને શુદ્ધ ન્યાય અને સત્યપૂર્વક જેટલો યશ ને પ્રતિષ્ઠા આપણને મળે એમ હોય તેથી રજ પણ વિશેષ મેળવવાની હગમ દાનત છોડી દેવાને આપણે તૈયાર નહિ થઈએ, ત્યાં સુધી સમકાલીન સાહિત્યનું સાચું વિવેચન આપણે ત્યાં કદી પણ નબી કે વિકસી શકવાનું નથી, ત્યાં

સુધી સત્યનિષ્ઠ વિદ્વાનોની ક્લમ એમાં ઉત્સાહ અનુભવી શકવાની નથી, અને ત્યાં સુધી ગુજરાતની પ્રતિભા જે પરાક્રાંતિએ પહોંચી ઉચ્ચતમ સાહિત્યકૃતિ આપી શકે એમ છે કે તે નીપજવાનાં નથી, ત્યાં સુધી આપણા સાહિત્યકારોની સર્જકશક્તિનો પરિપાક પણ થવાનો નથી, અને ત્યાં સુધી આપણે દક્ષતાપૂર્વક બાજી ગોઠવીને અંદર અંદર અહો હામ્ અહો ઘ્વનિના ગમે તેટલા સૂર ભડે કાઢીએ પણ આપણા સાહિત્યકારો ધક્કીવડા મટવાના નથી, અને જગતસાહિત્ય સમક્ષ ગુજરાતને નામે ગૌરવપૂર્વક રજૂ કરી શકીએ એવી ચિરંજીવ સર્વાંગસુદર સાહિત્યકૃતિઓ આપણે કદી સર્જી શકવાના નથી એ નક્કી.

મગર અને પાંડો

[પાન ૪૬૬થી ચાલુ]

નદાર પગ મૂક્યો; અતિ વેદનાથી મગર છેલ્લી વાર ઊઝળ્યો. ઊઝળીને ‘ધર્માંગ’ એવા મોટા અવાજે એ નદીમાં ગર્જ પડ્યો. થોડી જ મિનિટો બાદ એનું જંગી શરીર શમ બનીને પાણી પર તરતું દેખાયું.

જેટલા વેગથી પાંડો નદી કાંઠે આવ્યો હતો એથી બમણે વેગે એ અગ્નિની અજો નાકમાંથી કાઢતો આડીમાં પાછો દોડી ગયો અને એ પ્રેક્ષક શિકારીઓ ઘર તરફ પાછા ફર્યા.

પ્રિય ધરા

[શિખરિણી]

અલંકારો વસ્ત્રો નવલ ધરી અંગે પ્રિતમના
ધરે જાતાં પ્યારા, નયન જળ આંખે ભેંમટતાં;
રહે, પારેવા-શુ હૃદય ફફડે ને ડસડસે
કિશોરી કન્યા કેા, સ્વજન ઘર વાડી વતનના
વિન્નેગે, એ જાણે પ્રિતમ ઘર મ્હોલાત ગરવાં
અને બહાલો સ્વામી સુખ-પ્રતિક-શોયે તહિં વસે
છતાં એ જ્યાં જન્મી, ગરીબ ઘર હો ઝૂંપડું ભલે
ભૂલે કેવી રીતે ? ઉદધિ ઉરનો અંચળ બને !

હું ચે પૃથ્વી છોડી પ્રિતમનગરીપંથ પળતાં
ભૂલું કેવી રીતે ચિરપરિચિતા માતૃ-ધરણી ?
મને વૈકુંઠે વા અમરપુર બાવું પ્રિય, છતાં
ધરા આંસુસિકતા તમ હુઃખ ભરી ઓછી ન પ્રિયા.

વસું સ્વર્ગે હું તો પણ અવનિ આકર્ષણ ઉરે,
સૂતા સ્વામી અકે, ભેંડુ સમ દગો ભૂપર ઠરે.

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

ભલામણચિટ્ટી

શ્રી. છગનલાલ વ. પરમાર

‘તું’ તે મેપા, આંધ્ર પણ તારાં લખણુ ઝળકાવ્યાં વગરનો નહિ રે? છાનોમૂનો પડ્યો રૂને જોળામાં.’

‘કેમ કૈં ચટકા ચડ્યો મારી રૂઝીને?’ કહેતાં મેપાએ રૂડીના ભરાવદાર ગાલ પર ‘હળવી ટપલી તેના જોળામાં સૂતાં સૂતાં લગાવી લીધી.

‘લે, રાખ હવે, આમ જોતો નથી? પણે હાફિસનો મોટા કારકુન ક્યુંનો આપણા સામું ટીકી ટીકીને જુવે છે. એવા મોટા માણસની તો શરમ રાખ કૈંક.’

‘મોટા માણસની શરમ રાખ્યે ઈ ક્યાં આપણને ન્યાલ કરી છે એમ હતા? જીવતરના બીજા તો એકકય આનંદ ઈ લોકોએ આપણે માટે રહેવા દીધા નથી.’ બોલતાં બોલતાં મેપાની આંખો અજબ ચમકી રહી.

‘ઈ તો મેપા, પૂરવ જનમનાં કરમ ભોગવવાનાં છે ને! ઈમ તારે મનમાં જોણું ન લાવવું.’

‘જોણું લાવ્યેયે રૂડી, ક્યાં કૈં વળે એમ હતું. અસ, તું મારી હારે હોને એટલે મારે મન તો જાણે સદાય સરગના લા’વા જ છે.’

‘લે હવે, બહુ લડાવ માં મને...જો, સમું માથું રાખ તારું કે આ બે જૂ પકડી પાડું.’

અમારી રૈવન્યુ ઓફિસની બરાબર સામે પંદર હાથ છેટે ઘટાદાર વડવૃક્ષની મીડી અને પ્રેરક છાયામાં લંગીનું એક જીવાન જોડું રોજ બપોરે આવી બેસતું. આ વિશાળ કમ્પાઉન્ડમાં અમારી ઓફિસ ઉપરાંત બીજી ઘણીયે ઓફિસો છે. આ ઓફિસોમાં કૈંક સાચી બોટી ધડમથલ કરનાર માણસોના મગજને ઠંડક આપવા આજીવાજી વૃક્ષરાજિ પથરાયેલી છે. વૃક્ષો તથા માણસોને અંગે થતા કચરાને સાફ કરવા માટે એક બે લંગીને ખાસ રોકવાની જરૂર હતી, જેથી કમ્પાઉન્ડના એક ખૂણામાં પતરાની ‘એક કોટડી લંગી માટે બનાવી આપવામાં આવી હતી. તે કોટડીમાં છેલ્લાં બે અર્ધ થયાં તે જીવાન મેપા અને રૂડી રહેતાં હતાં. સવારના છ બજયાથી તેઓ બન્ને કમ્પાઉન્ડ વાળવા ચોળવાનું કામ શરૂ કરે તે માંડ દસ બજાએ પુરું કરતાં. ગામમાં કૈં આછીપાતળી ખરીદી હોય તો ત્યાર પછી જઈ આવતાં, પણ બન્ને સાથે તો ખરાં જ. ઘેર આવીને રૂડી રાંધવાનું માંડે ને મેપા સામે બેસીને બીડી પીતો પીતો વાતોના ત્રણકા લગાવે, ક્યારેક હેતનો વિચેત્ર શેલરો ચડ્યે રૂડીનેયે ધરાર બીડીની બે કૂંક લેવરાવતો.

ખાઈ કરીને બંને આ વાત્રક્ષની નીચે બેસના આનના. તડકામા તપતા પતરા વચ્ચે મેમના કરતા કફરતને ખોળે બેસીને પરપરના ઉન્દિરોગે હીચનામા તેઓને ગરીમ જીવનની સર્વ માનનાઓ પિસારે પડતી

મને આ ઓફિસમા નોકરી કર્યે વીસ વર્ષ થયા આ આ હતા છેડના દસ વર્ષથી તો સારા ગણાય એના પગારથી હું શિરસ્તોદારની જગ્યાએ હતો આ જગ્યાથી વધારે લાભભરી જગ્યા નગરહીકના ભવિષ્યમા મજે એમ ન હોવાથી હું નિગતે કામ કરતો, અને મુખ્યત્વે તો મારી નીચેના કારકુનો પાસથી જ કામ કઢાવતો અમારા સાહેબ પણ 'હાલે છે એમ હાક્યે રાખો' એવા રાજ જેવા સ્વભાવના હતા, એટલે કામ કાજમા લીલાલહેર અને લોહા પાસેથી મારી ખાવાનું ખૂબ હતું પરંતુ છેલ્લા બે વર્ષ પર અમારા સાહેબની ઉમર થયે એની મરજી વિરુદ્ધ એને પેન્શન પર ઉતાર્યા અને પરરાજ્યના એક જીવાન, મહેનતુ અને ચક્રાર અંગ્રેજ સાહેબની ઓફિસમા મુખ્યાધિકારી તરીકે નિમણૂક થઈ હતી ત્યારપછી કામનો તો કે પાર રહ્યો નહોતો. કામ કરી કરીને લાગ્યા થઈ જઈએ તોયે કામના ખડકલા કેમેય ખૂટતા નહિ નોકરીની શરૂઆતના વર્ષોમા કામનો દિ' દીધેલ તે આટલું બધું કામ તો માયાના ઝાટકારૂંપ લાગતું પણ નવો સાહેબ મગજનો એવો તો તીખો કે કામમા જરાયે ડાઝાઈ કે ખાયકી દેખાય કે જૂનો નોકર રોય તોપણ તેને ઘેર બેસાડી ઘે બીજી ઓફિસોના અમલદારો પણ એમની સાથે સાદી વાત કરતાયે શેડ ખાતા

જ્યારે જ્યારે જગીરુ આ જોડું સામેના જૂથ નીચે આવીને બેસતું, ત્યારે તુમારોમાથી ઘડી બે ઘડી વિશ્રામ લેના માટે હું તેમના તરફ નજર કરતો અને મારી આખો એ ગરીમ અને મહેનતુ, છતાં સુખી, સ્નેહાળ અને સતોષી યુગન પર ચબી જતી એના અશુદ્ધ પણ પ્રેમજ તા શબ્દો સાબળવા કા સરવા બનતા અને કામમા ચત્રત બનેલુ હૃદય જીવાન બનવા ઘડીબર મથન અનુભવતું પણ એ ઘડી બે ઘડીના હૃદયમથન શમાની પૂર્ત જ તુમારમા મન

પરોવ્યા વગર છૂટકો નહોતો, જેથી ધણીયે વાર આ નીરસ નોકરીજીવન પર ધૂણા છૂટની અને એ સ્પર્શ ભગીજીવનની અદેખાઈ પ્રગળી જાતી પછી તો રહી રહીને એ માનસિક અદેખાઈ ઉગ્ર અને દશભરી બનતી ગઈ એ લોહા જ્યારે નિર્દોષ પ્રણયચેષ્ટામા પડના ત્યારે તેમને ત્યાંથી હાકી કાઢવાના હલકા વિચારો મગજમા ધૂમીવળતા એ વિચારોને અમલમા ચૂકતા મારા માનસની નાનમ દેખાઈ આવે એ ભયે હું તેમને ખુલ્લીરીતે તુચ્છકારી શક્યો નહોતો, પણ કાઈ બીજો માણસ આવે તેમને ત્યાંથી હાકી કાઢે એવી પ્રભુપ્રાર્થના મારાથી જાણ્યેઅજાણ્યે થઈ જતી વળી થોડી વારે તે બદલે યે હું મનમા ગ્વાનિ, પશ્ચાત્તાપ અને લઘુતાથી અનુભવતો કેટલાક માણસો પરંતુ બે સુખિયા બને છે, કેટલાક પરંતુ બે દુખિયા બને છે હું પોતે કેક બીજા પ્રકારનો હોઉ એમ મને લાગ્યું.

અત્યારે બપોરે પણ હમેશની જેમ મેંમા તથા રૂડી મારી મારી સામેના વાત્રક્ષ નીચે આવીને પ્રેમ ગોષ્ઠિ કરતા બેઠા હતા. કેક મને ઉદ્દેશીતે ખોલા ચેલા તેમના વેણો હું સ્પષ્ટતાથી મારી ખુરસી પર બેઠો બેસે ટેમલ પરના તુમારો જોતો તથા લખતો લખતો સાબળી રહ્યો હતો કહેવાતા મોટા માણસો પિરુદ્ધ મેપાએ કાઢેલ દિલની વરાળ તથા રૂડીએ મેપાને આપેલ દિલાસો—'ઈ તો મેપા, પૂતવ જનમના કરમ બોગવા છે ને !'—મારા દિલને જાણે ચામખે ચામખે સખોડવાને નીકળેના હોય એમ મને લાગી આવ્યું મને એવી તો ચાગી ગઈ કે એ બંનેને બોચીથી જાવીને ધા કરી દઉ અને નોકરીમાથી કાઢી ચૂકવાની પેરવી કરું. વળી પાછો તેઓની કગલ સ્થિતિની પડછે મારા મોહાનો ખ્યાન જાગ્યો અને હું દાઝ ભરેલે હૈયે તુમારો અપાગબધ ચૂપચાપ ઘસરડી કામ ઉકેલવા લાગ્યો

ત્યા તો કાઈનો કડંડ પવનિ કાને અથડાયો.

'એલા એય મેપના, કાઈ કામકાજ કરસ કે આખો દિ' ઈ તારી માના બોળામા જ સૂતો રે'સ ?'

કાન ચમક્યા અને આખો એ દક્ષ પર જઈ

પડી. લંગીઓ પર દેખરેખ રાખતો મ્યુનિસિપાલિટીનો એક પટાવાળો ફટલાં ખૂટ પર સોટી ચમચમાવતો મોટાઈ, અદેખાઈ અને ખંધાઈથી મિશ્રિત થયેલ અવાજે છેટે ઊભીને મેપાને સંબોધી નરહો હતો. મેપો આ ઓચિંતા અને અકારણ ગાલિપ્રદાનથી અવાક થઈ ગયો, રૂડીના ખોળામાંથી સફાળો ઊભો થઈ ગયો અને એની આંખમાંથી જાણે પુણ્યપ્રકાપના અંગારા ખરવા લાગ્યા. કે' પણ લપછપ કર્યા વગર એણે તે પટાવાળા સામે તુર્ત જ દોટ દીધી, અને પટાવાળો એ આક્રમણથી સાવચેત અને એ પહેલાં તો મેપાનો જોશભેર ધક્કો લાગતાં તે ચત્તોપાટ જઈ પડ્યો. મેપાની ક્રોધ-જવાબા હજુ ન શમી ને તે તે પટાવાળાની છેટે ઊડી પડેલ સોટી ઝડપીને માંડ્યો તેને ઝીંકવા. રૂડી દોડી ગઈ ને મુશ્કેલીએ તેણે મેપાને દૂર લીધો. મેપો ધૂંવાપૂંવા થઈ ગયો'તો. એની જીભમાં શબ્દો ફૂટે એટલીયે સ્વસ્થતા નહોતી. પટાવાળો હાંફતો હાંફતો માંડ માંડ ઊભો થઈ શક્યો. તેનું મોહું સિયાંવિયાં ખની ગયું. પોતે કદીયે ન કલ્પેલ એવી રીતે માનલંગ થતાં તેની વાચા પણ ઝલાઈ ગઈ. સોટી પાછી મેળવવાની આશાએ તેણે મેપાના હાથ સામે ડરતી અને ધ્રૂજતી આંખોએ જોયું. મેપાનું પણ અંગ હજુ ધ્રૂજતું હતું. તેણે હાથમાંની સોટી જોરમાં જે ફેંકી કે પટાવાળાના ખરાખર નાક પર ઝિંકાણી અને આ છેલ્લા ધાએ તેની નાકારી ફૂટી. છતાં તે પટાવાળાને ખોલવાની સૂઝખૂઝ નહોતી એટલે કે પછી કે'કે ખોલતાં મેપાના હાથની વધુ પ્રસાદી પામશે એ ભયે કે પછી ફૂતરો કરડે પણ એને સામું ઘટકું ભરવા જતાં ફૂતરાં ગણાઈ જઈએ એ જાતની મોટપત્રથીના ખ્યાલે તેણે નીચે પડેલ લાકડી ઉપાડીને ગૂપચૂપ ચાલતી પકડી.

હજુ ધ્રૂજતા મેપાને કે'કે આશ્વાસન અને કે'કે ઠપકો આપતી રૂડી હેતદર્શક લાવો મેં પર પાથરીને ખાલી :

‘મેપા, તું તો મગજનો ભારે આકરો,’ કહેતાં કહેતાં રૂડીની આંખમાંથી બે ચાર આંસુઓ જોર કરીને દડી પડ્યાં.

‘પણ તારી દેખતી' ઈ સાલ્લો કેવું ખોલી ગયો !’

મેપાના માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં રૂડીએ કહ્યું: ‘ઠીક, લે હશે ! ચાલ હવે ઘેર. એની નોકરી કરીએ છીએ તે શું થાય ?’

‘તે ગાળો ખાવી પડે એવી નોકરી જા્ય જહાનમમાં. અને એ ત્રણ દોકડાનો પટાવાળો તે ક્યાં એના ઘર-માંથી પગાર ચૂકવી દે છે ?’

રૂડીને લાગ્યું કે મેપાના મનને શબ્દોથી શાન્તિ નહિ વળે, એટલે વગર ખોલ્યે મેપાનો હાથ ઝાલીને તેને ઓરડી તરફ દોરી ગઈ.

આ દૃશ્ય એટલી નીરવતાથી લજવાઈ ગયું કે મારી ઓફિસના ખીજા કારકુનોની નજર એ તરફ ખેંચાણી નહિ. મારા કારકુનોને ગાદી તક્રિયા તથા એ સિવાયના સૌને હાળિયા ટેબલ પર કામ કરવાનું હતું, અને બારીઓ સહેજ ઊંચી હોવાથી તેઓની નજર ત્યાં ખેંદાં ખેંદાં બહાર પડી શકે એમ નહોતું. આ દૃશ્યથી પ્રથમ તો મારા મનમાં જરાતરા પાશવી આનંદ ઊપજ્યો. પણ થોડીવારમાં જ એ આનંદ માટે શરમ ઉઠ્ઠલી અને તેમને માટે અનુકંપા જાગી. સામાજિક અવ્યવસ્થાને અંગે વિશાળ જનસમૂહને લાગે આવતી ગરીબી અને એ ગરીબીને કારણે જ નરહી જતી કે નવી આવતી અસંસ્કારિતાને ગુનો ન ગણીએ તો મેપા તથા રૂડીનાં સ્વભાવ અને જીવન સર્વાંશે નિર્દોષ હતાં. આવા સ્વભાવમાં જો પ્રથમથી જ સાચા સંસ્કારસંચય થયું હોય તો તે જીવન શું શું આશા ન આપે ? પણ આવા વિચારોમાં વધુ વખત મન પરાવવાને અવકાશ નહોતો.

આ સાહેબ આવ્યા પછી ખાતામાં અનેકાનેક નૂતન યોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ દિનપ્રતિદિન હાથ ધરાયે જતી હતી. એને પ્રતાપે આવકની કેટલીયે નવી દિશાઓ હતી. સાહેબ નોકરિયાતની યોગ્ય કદર ખૂબે એવા સ્વભાવના હોવાથી થાણદાર ખનવાના મનસૂઆ મેં થોડા માસથી મનમાં સંઘરી રાખ્યા હતા. હમણાં જે પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી તે સંપૂર્ણ ફતેહ પામે કે તુર્ત જ સાહેબને

ચાણુદારી માટે અરજી આપવાનો હતો, અને એ અરજી મંજૂર થાય એવા સર્વ સાતકુળ સંતોગો હતા. એ આશને જોરે તૂટી જઈએ ત્યાં સુધી હું કામ ખેંચતો ને નીચેના કારકુનો પાસેથી પૂરતું કામ કઢાવતો. સાહેબ પણ એથી મારા પર ખુબ પ્રસન્ન રહેતા. માણસને બ્યારે પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાની લગની લાગી હોય ત્યારે બીજાના સ્વાર્થ સંધાય છે કે ભાગે છે, એની તે ભાગ્યે જ પરવા રાખે છે. મેંપા તથા રૂડીનું શું બન્યું એ બાણુવાની મને પુરસદેય નહોતી.

પણ બીજો દિવસે મેંપો તથા રૂડી દેખાયાં નહિ. તેમને બદલે બીજા બે ભંગીઓને બપોર સુધી કામ ખેંચતા જોયા. તેમને વિષે કાંઈક પાસેથી સહેજ સાંભળ્યું કે મેંપાના હાથનો માર આધેલ પટાવાળો મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ પાસે સીધો પહોંચ્યો, અને પોતાને તદ્દન નિર્દોષ કરાવીને આપવીતી કહી સંભળાવી. આ પટાવાળો થોડા વખત પહેલાં જ પગાર વધારવાની અરજી લઈને પ્રમુખસાહેબ પાસે ગયો હતો, પણ સ્પષ્ટ નકારમાં જવાબ મળ્યો હતો. ત્યાંથી નીકળતાં એ દાઝ તેનાથી વાંક વિનાના મેંપા પર કઢાઈ ગઈ, અને મેંપાના પુણ્યપ્રકાપનો શિકાર તે બિચારો થઈ પડ્યો. પ્રમુખસાહેબે પગાર વધારવાની વાતમાં તેનું માન ન રાખ્યું પણ આ વાતમાં તેનું માન રાખતા તેણે મેંપા તથા રૂડીને નોકરીમાંથી તે જ દિવસે અરતરફ કર્યા, અને તેમની જગ્યાએ બીજા બે માણસોને ગોઠવી દીધા.

એ પ્રસંગ પછી સાત આઠ દિવસે હું બજારમાં દાતણ લેવા જઈ ચડ્યો. મારું તો ધ્યાન દાતણ પર ચોટ્યું હતું, ત્યાં રૂડીના જોવા ધીમે તથા આજંવ-ભર્યો અવાજ સંભળાયો:

‘મેંપા ! જો, બોલ્યા મોટા કારકુન સાહેબ દાતણ લેવા આવ્યા લાગે છે. જઈને એને પગે લાગ કે તે આપણા સાંબને ભલામણ કરી આપણને પાછાં નોકરીએ ચડાવે છે.’

મેં જોયું તો મેંપો તથા રૂડી તાજા બનાવેલા ચાર પાંચ સૂંઢલા વેચવા માટે ત્યાં એકાં હતાં. રૂડીની સૂચના મેંપાને ન ગમી હોય એમ તેના મુખ-

ભાવ પરથી લાગ્યું. તે કેં બોલ્યા વગર એકી ટશે સૂંઢલા સામું અન્યમનસ્ક સમો તાકી રહ્યો. હું પણ કેં બોલ્યા વગર દાતણ ખરીદીને ચાલતો થયો. જતાં જતાં એક નજર રૂડી તથા મેંપા તરફ ફેંક્યા સિવાય મન રહ્યું નહિ. મેંપાની આંખો સ્વમાન અને નિરાધારીના વિરોધી ભાવોનું બાણ સમરાંગણ બની રહી હતી, અને રૂડીની આંખોમાં સ્નેહ અને સ્વાર્થત્યાગના ભાવો સહજ છલકાતા હતા. ચારેયે આંખો બાણ મારી પાસે કાંઈ મૂક ચાલના કરી રહી હતી, પણ એ હૃદયની ચાલનાને જીભ પર ઉતારવાની ધૃષ્ટતા તેઓથી થઈ શકી નહિ. એ નજરે મારા હૃદયને ઝેર પાચેલ ખંઠરના જોડલી કાતિલતાથી બાણ વીધી નાખ્યું. પણ દિલ ભારે રાખીને ભારે પમલે મેં ઘર તરફનો રસ્તો લીધો.

રસ્તામાં રૂડી-મેંપા વિષેના વિચારો મગજ તથા હૃદયને ડંખી રહ્યા. એમને નોકરીએ ચડાવવા બંધી લાગવગ વાપરી કાઢ, એમ મારો અંતરાત્મા આદેશ આપી રહ્યો. પણ એમને ને મારે શું લાગે વળે? કદી બોલ્યેયે વ્યવહાર નહિ. અને એવો વ્યવહાર રાખવોયે મારા જેવા મોટા માણસને છાજે? હૃદયની દુર્બલતા પર સૂચ ચડી. વળી પાછા એના એ વિચારોનું જોર દિગ્બળિત બનીને હૃદયને ચગડોળે ચડાવવા લાગ્યું—કેમ બાણ મેં જ રૂડી-મેંપા વિરુદ્ધ આ બધું સક્રિય કાવતરું સ્થપીને તેમને નોકરીએથી અરતરફ કરાવ્યાં હોય ! રાત્રે પણ અનેક સપ્નોની પરંપરા ખડી થઈ. સમાજનાં દીનપીડિતોના સંઘ અવ્યવસ્થામાં ઊભો હતો અને અસ્પષ્ટ શબ્દોમાં એકી સાથે હોંકારા ધકકારા કરી રહ્યો હતો. તેમની સાથે પહેલા જ ઘેરાની પહેલી હારમાં મેંપો તથા રૂડી મારા સામે મીટ માંડી ઊભાં હતાં, અને આબુઆબુના લોકોને આંગળી ચીંધી મને બતાવી રહ્યાં હતાં. ધડીમાં મેંપાની દૃષ્ટિ મારા તરફ દેખા ચાલતી બનતી, તો ધડીમાં લોહીતરસી હોય એમ જળકતી. રૂડીની આંખોમાં સમાજના અન્યાયોને પી જવાની સહિષ્ણુતા અને પ્રારબ્ધવાદીપણું તરતાં હતાં, જતાં દીનપીડિતોના

સંઘથી અને તો ન્યાય મેળવવાનીયે ઝંખના આછી આછી જલતી હતી. વિવિધ લાવસંભ્રમ અનુભવતો હું સંઘ સામે બાધામંડળ જેવો ઊભો હતો. દોડીને તેમની સાથે લળી જવાની ઉલટ ધ્રુજા ઊછળી આવી, અને ન્યાં દોટ મૂકી ત્યાં તો સ્વપ્નસૃષ્ટિ અલોપ થઈ ગઈ. આંખ મિચ્યાયે વળી એવા પ્રકારનાં બીજાં દૃશ્યો ખડાં થતાં ગયાં. સવારે જગ્યા પછીયે હૈયે જાગેલ તીવ્ર આંદોલનનાં મોજાઓ તોફાને ચડ્યે જતાં હતાં. જિંદગીમાં કદી ન અનુભવેલ લાગણીઓનું તાંડનૃત્ય ઉરઉદ્ગમિએ મચતાં હું ખેંચાકોળા બની ગયો. એ લાગણીઓનું પૃથક્કરણ કરવા મારી બુદ્ધિ સર્વાંશે અસમર્થ હતી.

અગિયાર બજ્યે હું ઓફિસે જઈ કામે બેઠો ત્યારે પણ એ જ લાગણીઓનું સામ્રાજ્ય મારા પરથી હઠ્યું નહોતું. છતાં કામ ખેંચ્યા સિવાય ક્યાં છૂટકો હતો ? હું તો સાહેબ પાસે સહી કરાવવાના કાગળિયા પર યંત્રવત્ રિમાર્ક ટપકાવીને તે તૈયાર કરી રહ્યો હતો, ત્યાં પટાવાળાએ આવીને ખબર આપ્યા કે સાહેબ બોલાવે છે. એ પટાવાળાને પણ ઘડીભર તો મેં સ્વપ્નસૃષ્ટિનું પાત્ર માની લીધું. ત્યારે તેણે અચંબાભરી આંખે ફરીને કહ્યું ત્યારે મને વાસ્તવિકતાનું કેંકેલાન આવ્યું. સહી માટે તૈયાર થયેલ કાગળિયાઓ ઉપાડી હું ચિત્તભ્રમ જેવો ઉપરને માળે સાહેબની જાગૃતિમાં જઈ ફરી ઊભો, અને કાગળિયા ટેબલ પર મૂક્યા. સાહેબ એક પાનામાં સહી કરે કે તુર્ત જ બ્લોટિંગ પેડથી છાપી આપીને બીલું પાનું ફેરવી આપવાનું કામ આ સેવકનું હતું. એટલે શાહીના ખડિયા પાસે પડેલ બ્લોટિંગ પેડ મેં હાથમાં લીધું અને સાહેબની સહીની રાહ જોતો ઊભો. પણ સાહેબ આજે કેંકે ખુશમિજબમાં હતા. મારી આ યંત્રવત્ કામગીરી પર તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા. હું એક તો બાધામંડળ-શો ઊભો હતો, અને સાહેબના અટકાસનું રહસ્ય સ્પષ્ટતાથી નહિ કળી શકવાથી વધુ બચ્ચ બની ગયો. ત્યાં તો સાહેબનો આનંદદર્શક અને મોટાઠવાહક અવાજ આવ્યો :

‘મિ. મંછારામ, આપણી છેલ્લી મહાન યોજના બી-ફટેહમંડ નીવડી છે.’

વસ્તુસ્થિતિ લાભમાં જોઈ મેં સાહેબની ખુશામત કરવા માંડી :

‘એ બધાનો જશ સાહેબ, ખરેખર આપની જ આવડત હોશિયારીને આભારી છે.’

સાહેબ સહેજ વધુ મલકાતા ઉચ્ચર્યા :

‘એ ટો બરાબર, પન હું ટમારા કામ પર ખૂબ પરસન છ્યો છું.’

લાગ આવ્યો બાણી હું સાવધ થઈને તકની શતરંજ પર અરજના પાસાઓ સફાઈપૂર્વક ગોઠવવાનું વાતાવરણ જમાવવા લાગ્યો :

‘આપ મહેરબાન કામના કદરદાન છો એ અમારાં અહોભાગ્ય છે. આપની એ મહેરબાની બદલ સાહેબ, હું આપનો અત્યંત આભાર માનું છું.’

‘મારા બરાબર બ્યાલમાં છે મિ. મંછારામ, કે ટમને છેલ્લા બાર વરસ હ્યા પગારમાં કે જગ્યામાં કે લાભ મળ્યો નહી. એ સંબંધે ટમારે જે કહેવાનું હોય તે વહેલાસર અરજ કરી ખુશીકી જણાવજો. ચોક્કસ કેંકે કરી આપીશ.’

મને લાગ્યું કે હવે થાણદારી હાથવેંતમાં છે. અચાનક ઊંડા હર્ષઉમ્મજાને અંગે ઘડીભર તો હું અવાક થઈ ગયો, અને ન્યાં એ વિચારને વાક્ય-રચનામાં ગોઠવીને વ્યક્ત કરવા બહિં છું ત્યાં બીજો વિચાર મગજમાં ઊછળી આવ્યો અને હૃદયલાગણીઓને હેલે ચડાવી. એ વિચારની સંકલનાએ મગજ તથા હૃદયને એટલું ભરી દીધું કે બીજા કોઈ પણ વિચારને અવકાશ રહ્યો નહિ. આખું શરીર ધ્રુજી ઊઠ્યું, અને મહામહેનતે જીભના લોચા વળતાં વળતાં અર્ધ અણ-સમજતા શબ્દો સર્ચા :

‘સાહેબ, મારે વિષે તો હું આપને પછી અરજ ગુજરીશ. પણ...એ પહેલાં જો પેલા લંગી લોકોનું કેં થાય તો.’

સાહેબ આશ્ચર્યપૂર્વક મને નિરખી રહ્યા.

‘ક્યાં ભંગી લોકોનું ? એને ને ટમને શું સંબંધ ? હું તો ડધાઈ ગયો. છતાં જીભ થોથવાતી થોથવાતી બોલી રહી :

“બીજું તો કે” નહિ સાહેબ, પણ ગરીબ માણસ છે. વગર વાંકે માર્યાં જાય છે. છેલ્લાં બે વર્ષથી આપણા કમ્પાઉન્ડમાં એ ધણીધણિયાણી કામકાજ કરતાં, અને તેમની પતરાંની ઓરડીમાં પડ્યાં રહેતાં.”

‘છેલ્લાં બે વરસડી ?... . ૫...જુ ૨ એમાં આપણે શું કરીએ ?’

‘આપ સાહેબ એમને ફરીથી નોકરીએ ચડાવવા વિષે મ્યુનિસિપાલ કોર્પોરેશનના પ્રમુખને લલામણચિટ્ટી લખી આપો, તો એ ગરીબ માણસનું કામ થઈ જાય અને આપને જિંદગીભર તેઓ દુવા દેશે. આપ સાહેબનું વેણ કાણ ઉઘાપે એમ છે ?’

‘મિ. મંજારામ, ટમે ભડીને કોઈની નહિ ને એ ભંગી લોકોની લલામણ શા માટે કરાવવા માગો છો એ હું મુકુર્લ સમજી શકતો નહીં....ટમે પણ ખડા વિચિત્ર માણસ લાગે છે. વારૂ, જો ટમે એકી ખુશ રહેતા હો તો લલામણચિટ્ટી લખી આપવામાં મને કેં વાદો નહીં.’ એમ કહીને સાહેબ ઓફિસના કાગળ પર એ ભગીતું નામ પૂછીને લલામણના અક્ષરો ટપકાવવા લાગ્યા. લખતાં લખતાં તેઓ મારી વિચિત્રતા પર હસી રહ્યા હોય એમ લાગ્યું.

અને હું મતિમુદ્ધસમો છતાં કેંક મહાન પર-માર્થ-કાર્ય કર્યાની અર્થસ્ફુટ ખુમારી અનુભવતો, અને લલામણચિટ્ટી લખાઈ રહે કે ‘થેન્ક યુ વેરી મચ, સર,’ કહેવાની રાહ જોતો સાહેબના ટેબલ સામે બિભો હતો.

મારાં ધનમંદિર સૂનકાર

(૧)

વીજળી મેઘને પૂછા કરે :
‘તારાં કાળાં ઝેખાન જેવાં રૂપ
ગાઢ કિનારીએ ઝરમર ઝાંખા
વરસે છે કો’ક દિ’ ધૂપઃ
શે તારાં ધનમંદિર સૂનકાર ?’

(૨)

બાર બાર માસનાં જલ-ખાલ વળાવ્યાં
ક ક જ તી ક જ રૂ ક રા ડે,
તોયે ધરતીના તોષિત તાંતણા
આ ઉં આ ઉં ક ર તાં બ રા ડે,
હો મારાં ધનમંદિર સૂનકાર !

(૩)

પોળ પૂરેલ સાત રંગની સીમાએ
લેરખી લખેલ આસમાને;
સરકયાં સમીરનાં તીણાં સાયક રે,
પર્યાં પ્રલેની ક માને
હો મારાં ધનમંદિર સૂનકાર !

(૪)

ચૂસું ચિરે રહી ચંડ મયૂખે
સાગર - શાયરનાં રૂપ
તોયે ધરાના પાપડુંગરિયા
ભડકે બળે અશ્વિશુદ્ધ,
હો મારાં ધનમંદિર સૂનકાર !

માનવીનું સત્ય

શ્રી. જૈનેન્દ્રકુમાર

[શ્રી જૈનેન્દ્રકુમાર હિંદુસ્તાની ભાષાના એક પ્રસિદ્ધ લેખક છે. સ્વ. પ્રેમચંદ્રજી સ્થાપિત 'હંસ' માસિકના હાલમાં તંત્રી છે, કવિ, નવલિકા-લેખક અને તત્ત્વચિંતક છે. એમનાં લેખો, ભાષણો વગેરેનો એક સંગ્રહ 'જૈનેન્દ્ર કે વિચાર' * નામે થોડાક વખત પર પ્રગટ થયેલો છે. વિચારને રજૂ કરવાની અને વાંચકને વિચારતા કરવાની એમની રીત શ્રી. કાકાસાહેબની જેમ, પણ જુદી રીતે, નવીન અને વેધક છે. એમની શૈલી અને વિચારો-ખંતેનો શુજરાતી વાંચકોને પરિચય થાય તો સારું એમ લાગવાથી મેં એમની સંમતિ પુછાવી. એમણે તે ખુશીથી આપી. તે ઉપરથી મેં 'ભર્મિ' ના તંત્રીને કેટલાક લેખોનો અનુવાદ કરાવવા સલામણુ કરી. એને પરિણામે એમણે કેટલાક લેખો 'ભર્મિ' માં પ્રાસદ્ધ કરવા માંડ્યા છે. મને આરા છે કે વાંચકને શ્રી. જૈનેન્દ્રકુમારના વિચારો ગમશે.]

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા]

આ પણ જાણીએ છીએ કે વસ્તુઓ બદલાયા કરે છે, જીવનમાં આપણે બદલાઈ ગયા છીએ અને વસ્તુઓને જે રીતે આપણે ઓળખતા હતા તે આજે એવી રહી નથી. જોતજોતામાં એક ભર્યું ભર્યું ગામ ઉજ્જડ બની ગયું અને જ્યાં ઉજ્જડ જમીન હતી ત્યાં શહેર વસી ગયું છે. જે બાળક હતાં તે આજે મોટા થઈ ગયા છે અને જવાબદાર માણસો ગણાય છે. તેમનામાંથી ડાર્ઠ બન્યું નથી, બધા કાળને શરણુ થયા છે. બીજા કેટલાક છે કે જેઓ ચાલતાં ચલતાં મોતના કિનારે પહોંચી રહ્યા છે. સારાંશ એ છે કે દુનિયા ચાલે જાય છે અને વસ્તુઓ બદલાયે જાય છે.

કેટલાક પદાર્થો આપણને અચળ માલૂમ પડે છે. જમીન, મકાન, પર્વત,—આ વસ્તુઓ સ્થિર ગણાય છે. તેમનામાં પરિવર્તન જણાતું નથી. પરંતુ એવી વાત નથી. એ પણ અચળ તો નથી જ. સાધારણ રીતે તેમાં થતાં પરિવર્તનો આપણે જોઈ શકતા નથી; પરંતુ ઇતિહાસ દ્વારા અને હરકાઈ વિજ્ઞાન દ્વારા આપણે જાણીએ છીએ કે તે જેવાં છે તેવાં પૂર્વે કદી પણ ન હતાં. વિકાસનો ક્રમ છે કે જે છે તે બધું પરિવર્તનશીલ છે. પરિવર્તનશીલતા 'છે'ની પરિભાષા છે.

વસ્તુઓનું આયુષ્ય જુદું છે અને તેમાં થતારા પરિવર્તનની ગતિ પણ જુદી છે. દરેક વસ્તુમાં આ બે ક્રિયાઓ નિરંતર રહે છે—તેમાંથી કેટલુંક નાબૂદ થતું રહે છે તો કેટલુંક નવું ઉમેરાતું રહે છે. ઉત્પત્તિ અને સમાપ્તિ, આ બે પહેલાં પ્રત્યેક અવસ્થામાં હોય છે. પુરાતન જીર્ણ થઈ નષ્ટ થઈ જાય છે અને નવું તેની જગા લે છે. આ રીતે પરિવર્તન શરૂ થાય છે.

આપણી એમેર બનતી ઘટનાઓમાં એકાએક આપણને કંઈ સંગતિ દેખાતી નથી. શહેર

કેમ ખડું થયું અને ગામ કેમ ઉજ્જડ થતી ગયું? પિતા ક્યાં છે અને તેની જગ્યાએ પુત્ર કેમ નિશ્ચિન્તતાપૂર્વક બેઠો છે? આપણી ચારેકાસની દશા કેમ બદલાઈ ગઈ છે? કેવી રીતે એક મામૂલી વ્યાપારી વધીને મોટો માણસ થઈ ગયો છે? કાલનો મોટો માણસ કેમ આજે પુછાતો પણ નથી?—આખ જોડીને જોવાથી મનમાં આવા પ્રશ્નો જાગે છે અને આ પ્રશ્નોના ધણા જવાબ આપવા છતાં છેવટ સુધી પ્રશ્નો જ જતી રહે છે.

પરંતુ જો આપણે વર્તમાનને તટસ્થ રીતે જોઈ શકીએ, જો કે પૂર્ણ રીતે તો સભવ છે જ નહિ, તો આપણને જણાશે કે વર્તમાનમાં પ્રગટ કરેલી કાંઈ સત્તા સ્વતંત્ર છે જ નહિ. જે હતું તેમાંથી આ વર્તમાન ઘડાયો છે. આ માન્યતા નથી. માન્યતા હોઈ પણ ન શકે. આ રીતે જે લવિષ્યમાં થશે તે આજના વર્તમાનથી નહિ અસંબંધ નહિ હોય. આજને કાલ બનવાનું છે.

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પરિવર્તનમાં ક્રમ છે, અને કાળની પ્રગતિમાં આ વર્તન—પરિવર્તન થયા કરે છે, તે નહિ. અસંગત અને અહેતુક પણ નથી. તેમાં સંગતિ અને હેતુ છે.

પરંતુ ઘટનાનું ઔચિત્ય એ ઘટનાથી બંધ નહિ પડે. ઘટનાને વ્રત માનીને તેની અંદર હેતુ શોધવાથી પણ નહિ ચાલે. વ્યક્તિ પોતાના વ્યક્તિગત જીવનને બંધાથી વિમુખ કરી પોતાને તે સમજવા ઇચ્છે તો જીવન વ્યર્થ અને અનર્થ માલુમ પડશે. પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યારે વ્યક્તિ જીવનના સાક, મિત્તર, સો વર્ષ, જીવીને સમાપ્ત થાય છે, ત્યારે પણ તેનો પરિવાર ચાલુ રહે છે. પરિવાર મટી જાય છે અને સમાજ જતી રહે છે. આવી જ રીતે એક રાષ્ટ્રના જીવનમાં સમાજ પોતાનું જીવનદાન કરી દે છે. હજારો હજારો વર્ષની આ પ્રકાસની સંયુક્ત જીવનની સાધનાના પશ્ચાત્તપ્ત સંસ્કૃતિઓ અને છે. માણસનું જ્ઞાન, મન્યતા અને સરકૃતિ આ રીતે ઉત્તન અને પુષ્ટ થયાં કરે છે.

આપણે જોઈ કે મમરત પરિવર્તનોમાં નરી અસંગતિ જ હોતી નથી, પરંતુ તેમાં એક વિકાસધારા છે. વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, પરંતુ તે અનર્થક ભાવથી બગડતી કે બનતી નથી. પિતા જો પુત્રનો જન્મ જોઈ પોતે મૃત્યુ તરફ વધે જાય છે તો આ પણ એક નિયમને અનુમાર છે. તે આજે પણ આ અધભાવનાથી કરી શકે છે પરંતુ તે વિધાન નિર્થક નથી, તે નિયમાદ્ય છે. લાલે માણસ તેમાં પોતાની તૃપ્તિ માને અથવા તેને પોતા માટે શાપ માને પણ તે અનિવાર્ય છે. માનવ-જીવનનો અર્થ તેના પોતામાં જ સમાપ્ત થતો નથી.

એક આનંદિષ્ટિ નિર્દેશથી માનવજાત ચાલે છે તેમ જ મરે છે તે અજ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનપૂર્વક પોતાના જીવનચક્રને કાપે છે અને પોતાના જીવનદાનથી શ્રદ્ધચક્રના સચાલનમાં સહભાગી બને છે.

આપણે પરિવર્તન કરીએ છીએ અને પરિવર્તન આપણા પર થયા કરે છે. આની સાથે આપણે જાણી લઈએ કે આ પરિવર્તન નથી, એતો ઉન્નતિ છે, વિકાસ છે. જાણીએ કે હરેક વસ્તુ દ્વારા તેમ જ આપણી દ્વારા પણ યુગયુગની અદર એક વિકાસ આપણને સંપન્ન કરી રહ્યો છે. આપણે તેમાં સાધન છીએ અને તેના ભાગ છીએ. આપણે ખીલું કંઈ પણ ન હોઈ શકીએ. વિકાસ શેષવાનો નથી. લવિષ્ય અવશ્ય આવશે. ભૂત જે હતો તે થયો અને લવિષ્ય પણ જે હશે તે જ થશે આ દૃષ્ટિએ વર્તમાનની પણ એક નિશ્ચિન રૂપરેખા છે. એ મહાયક્રમની અદર આપણે છીએ. આપણે ગણી શકાય તેટલાં વર્ષો માટે છીએ અને પરિણામમાં માડા ત્રણ હાથથી મોટા નથી. આપણો જ્યારથી જન્મ થયો તે આપણી જન્મતિથિ છે, જ્યારે આપણે નાંદ હોઈએ તે પણ એક તારીખ બનશે. આપણું અસ્તિત્વ આ છેડા પરની અને પેલા છેડા પરની તારીખો વચ્ચે છુપાયુ છે. પરંતુ જન્મની તારીખ પહેલાં દુનિયા હતી અને સર્વ કંઈ હતું. મૃત્યુની તિથિની પછી પણ દુનિયા રહેશે અને સર્વ કંઈ રહેશે આપણે પોતે પણ જ્યારે જ્યારે આપણી

જે દુઃખ તેને ઉઘાડુ પડે તે બધું સહર્મ સ્વીકાર કરે છે પોતાનું સુખ-દુઃખ તો તેને માટે કંઈ ટોતુ જ નથી એટલા માટે તેનું સુખ સમસ્તની સાથે અપિરોધી સુખ હોય છે આ જગતમા વિલાસ ખીજની પીડા પર પરિણુ થતો નજરે પડે છે એવું વિનાસમય સુખ નિરંકારી માણસ માટે અત્યંત ત્યાજ્ય બને છે

આપણે જોયું કે વસ્તુઓ બદલાય છે જોયું કે તે પ્રાકૃતિક વિકાસક્રમની અનુસાર બદલાય છે જોયું કે કોઈ વ્યક્તિની અથવા ઘટનાની એ સ્વતંત્ર સત્તા નથી, એ પણ જોયું કે કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે પોતાની જ ઉપર કેવિત થયું અને પોતાને જ માટે રહેલું એવો અવકાશ નથી (પોતાના માનેના) સુખથી ઓતપ્રોત થયાની કે પછી દુઃખથી ભાગ્યાની પણ વ્યક્તિને છુટી નથી જ્યારે વિકાસ પોતાને પોતે જ ચરિતાર્થ કરે છે ત્યારે વ્યક્તિને માટે વચ્ચે પોતાનું સુખદુઃખ પેદા કરવું તે ઉચિત નથી જીવનની સ્વીકૃતિ વ્યક્તિના ધર્મ છે બે સાહે તો તે કલેશ બોલે મરી પોતાને મારી પણ શકે છે

આ આપણે જોયું હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે વ્યક્તિ પોતાને સવેદનશીન બનાવવાની કોશિશ કરે, તે શું બરાબર છે ? પોતાની ઇદ્રિયોને શું મારી નાખવી ? પોતાની ભાવનાઓને તપદ્વારા કુટિત કરી દેવી ? પોતાના અદરની સુદર અસુદર, આજી અને ધુલ્ય, આનંદકારી અને આનિર્ગતક 'સુ' અને 'દુ' આ બંધી પિવેકલાવના શું વ્યર્થ છે ? અનાદિકાળથી આપણી અદર એક વસ્તુને હાર્થી અપનાવી અને ખીજને દૃઢતાથી વર્ત્ય ગણવાની જે અતસ્થ સહજ છુદ્ધિ છે તે શું વ્યર્થ છે ? શું બધાથી મો મરડીને કાયા-કનેશમા (Stoic resignation) મરી જવું ? શું સવેદનહીન પ્રભાવહીન જનનાની સાધના વ્યક્તિ માટે સિદ્ધ થશે ?

એવું થયું છે લોકોએ પોતાને ક્યહવામા સિદ્ધિ માની છે તેમણે પાતાથી ઇ માર કર્યો, દુનિયાથી ઇન્કાર કર્યો અને એક પ્રમારથી નકારની સાધના કરી છે તેમણે 'હું મારી જાતને કચડી નાખીશ' એવો સકલ્પ

કરીને ક્યહવા પર એમલો ભાર મૂક્યો છે કે તે ખૂતી ગયા છે કે તેમા 'હું' પર પણ આનસ્યક રૂપમા ભાર પડે છે 'હું' કચડીને જ રહીશ આ સ્થાને જે ક્યહવામા ભાર લાગે છે તેનું જે જોર અસલમા અહ' ને પોનામા જાય છે અને ત્યાથી જ આવે છે આ પ્રકારે તપસ્યા દ્વારા પોતાને ક્યહવામા આગ્રહ રાખવા છતાં ઇનદ પોતાના મૂલ્ય અહને અર્થાત 'હું' ને પોખ્યા કરે છે જે સાધના દુનિયાથી મો મરડી આ દુનિયાની ઉપેક્ષા અને વિમુખતા પર અવરખિત છે તે અતમા તો અહ મેવનાનું એક રૂપ જ છે

જે પિરાટ, જે મહામદ્મિમ બધી ઘટનાઓમાં વળ્યાયેલો છે તેનાથી વિમુખ રહેનાથી આત્મ-ઐક્ય પ્રાપ્ત થયું નથી વસ્તુઓ બદલાઈ રહી છે અને તેના તરફથી નિસ્સંવેદન, તેના તરફથી નિવ્રાન તપસ્યતા નિદાન અસંગમ અને અપ્રભાવિત રહેવાની સાધના આરભમાથી જ નિષ્કુળ છે વ્યક્તિ પોતે જાતે પૂર્ણ નથી ત્યારે સપૂર્ણનો પ્રભાવ તેના પર કેમ ન પડે ? પ્રભાવ પડે ન પડે તેની હક રાખવી તે પોતાને અપૂર્ણ રાખવાની હક બરાબર છે જે કે અસલચિત છે મનુષ્ય અપૂર્ણ રહેમા માટે નથી તેણે પૂર્ણતા તેમ જ રૂદ્ધિ કરવાની છે

આ માટે માણસ જગતની ગતિથી ઉપેક્ષાશીન નહિ બની શકે તેનાથી અપ્રભાવિત પણ નહિ બની શકે આ તો પહેલા જ જોઈ ચૂક્યા કે જાતનો સ્વીકાર કરીને આ જગતગતિનો ઇન્કાર નહિ કરી શકાય એ રીતે આ પણ સ્પષ્ટ થયું કે ત્યાથી નજર ઉઠાવીને કેવળ પોતાપર કેન્દ્રિત કરીને જાતે અપ્રભાવિત રહેવામા પણ સિદ્ધિ નથી

તો આ માર્ગ છે (લાચારીનો નહિ મોહનો) કે આપણે ઘટનાઓનો માન સ્વીકાર ન કરીએ પરંતુ તેમનામા જાતને બેગીનીએ શું વાસ્તવની સાથે ઐક્ય રાખવું તે આપણ લક્ષ્ય અને તે આપણી સિદ્ધિ નથી ? તે વાસ્તવ પણ ઘટનાઓમા મળી જઈને વ્યક્ત થાય છે તેમ આપણ વ્યક્તિત્વ પણ એ ઘટનાઓ માથી જ વ્યક્ત થશે આપણે કઈ કંઈ એ જાણીને

નહિ કે તેમ કર્યા વગર આપણું ગુજરાન નથી, તે પણ માનીને નહિ કે તેમ આપણે કર્યું જ નોંધીએ— પરંતુ આપણે તેના સૃષ્ટા છીએ ને અનુભવ કરતાં કરતાં કર્મ કરીશું. પરિવર્તનનો સ્વીકાર પણ કરવા માટે આપણે નથી પરંતુ તે પરિવર્તનને સંપન્ન કરવા માટે છીએ. વિકાસ થાય અગર તે વિકાસને આપણે આપણા હાથમાં લઈને વિદ્યસિત કરીએ તેની પ્રતિક્ષા કરી ખેંસી ન રહેવાય. આપણે પોતે વિકાસમાં પ્રયુક્ત થઈએ અને તેને સિદ્ધ કરીએ. આપણે સૃષ્ટાની પ્રકૃ-

તિના સમભાગી છીએ. આપણે કેવળ ઉપાદાન, ઉપકરણ તો નથી જ. આપણે કર્તા પણ છીએ. વસ્તુઓ પણ બદલાય છે અને સદા બદલાતી જશે ત્યાં સુધી માનવ સત્ય નથી. માનવનું સત્ય એ પણ છે કે આપણે વસ્તુઓને બદલીએ છીએ અને તેમને બદલ્યા કરીશું. માણસ પરિવર્તનીય છે એટલા માટે કે તે પરિવર્તનકારી છે. માણસ વિકાસશીલ છે કારણ કે તે વિકાસશાલી છે. તે કર્મવેશિત કેમ છે? કારણ કે તે કર્મનો સૃષ્ટા છે.

જીવનઠેણું તેં ફેરવ્યું !

ન ખ્યાલ મનમાં હતો દૃઢ્ય-ગીતના સૂરનો,
ન વા પ્રણયખંસરી કયમ બળવળી એકનો;
ન'તાં નયન ઝંખતાં રૂપસમૃદ્ધિ, સૌન્દર્યને,
ન નૃપુરસ્વરો કદી પરમ મુગ્ધભાવે સુણ્યા;
હતો પથ અજાણ્ય આ પ્રણયનો, ઉરે વેદના
અકથ્ય ઉરદાહની વિરહજન્ય નહોતી જળી;
ન વા મિલનજન્ય એ, અહ અનન્ય ઉત્સાહમાં
ભૂલ્યો કદી ય ભાન હું સ્થળ, સ્થિતિ અને કાળનું !

હવે જ તવ સાથ મેં પ્રણય, સ્નેહ, સૌન્દર્યનાં
અને વિરહજન્ય સૌ તપન, હુઃખ, દાવાનળો
તાણા સુલભ સ્વાદ, અધ્યયન આજ આરંભિયાં,
અધીર નયનો સદૈવ તમને જ રહે ઝંખી ત્યાં;
વિયોગ પણ વારનો કયમ સહી શકું? સર્વદા
ચહું અમર ઐક્યતા; જીવનઠેણું તેં ફેરવ્યું !

શરચંદ્રની ઉપાસના

શ્રી. 'દર્શક'

શરચંદ્ર અવસાન પામ્યા.

કહે છે કે જ્યારે ઈશ્વરગતાર થવાનો હોય છે ત્યારે સમાજજીવનનાં અંગપ્રત્યંગોમાં ભરતી આવે છે. ચારે વર્ણોમાં નવીન બળોનો સંચાર થાય છે, ને ચારે બાજુથી પ્રથપરંપરા ભિન્ન નીકળે છે. આ દેશ પણ આજે એક નવીન સંસ્કૃતિને જન્મ આપી રહ્યો છે એમાં શંકા નથી. જે અનેક બળો એ સંસ્કૃતિને ઘાટધુપ આપી રહ્યાં છે એમાં શરદ્બાણુ એક સમર્થ બળ હતા. ગુરુદેવે 'ધરે-આહિરે' લખીને જેમ એ કાળના રાજકીય જીવનની મહાન સેવા અગ્નવી છે તેમ જ નવીન ભારતની રચના કરવામાં શરદ્-સાહિત્યનો બહુ મોટો ફાળો છે.

સમાજમાં એક કાળ એવો હતો જ્યારે આદમી આદમીને ખાઈ જતો, ને એનો આદર્શ 'સ્વ'માંજ સમાપ્ત થઈ જતો. ખીજે કાળ એવો આવ્યો જ્યારે માનવીએ પોતાની જાતને ટોળાં સાથે જોડી ને એ જૂથને પોતાની વફાદારી અર્પણ કરી. જૂથમાંથી જનપદ, એમાંથી જાતિ, એમાંથી રાષ્ટ્ર, એમ એક પછી એક પગથિયે માનવીએ પોતાની જાતનું ખીજમાં દર્શન કર્યું. ખીજનાં સુખદુઃખ પોતાનાં ગણી પ્રેમ-ઓદાર્ય, અવિચલિત ધૈર્ય ને શ્રદ્ધાને પ્રાપ્ત કર્યાં. આ એક પગથિયેથી ખીજ પગથિયે ચડવાની ક્રિયા એ માનવી માટે અત્યંત જટિલ, અત્યંત દારણ કરણ છતાં અનિવાર્ય ધટના છે. જૂનાં પગથિયાં સાથે જ જેને મમતા બધાઈ છે, એમાં જ જેતું શ્રેય છે એવો વર્ગ સમાજજીવનના વિકાસને રોકી રાખવા મથતો હોય છે ને આગળ જતાર ને નિંદા, અપમાન ગરીબાઈ કે મૃત્યુની ભેટ કરે છે.

માનવીને એના આ બૃહદ્ ને મહત્ સ્વરૂપનાં દર્શન કરવામાં જે સંતાપ-વેદના-પરિતાપ ને કાંટાનો મુગટ એનાં જ ભાષ્યોને હાથે અપાયાં છે એની કથા આદિ કવિથી તે કવિ દાકુર અન્દનાથ સુધી સૌએ ગાઈ છે. આજે એક એવો કાળ આવી ગયો છે જ્યારે સંસ્કૃતિનો પાયો દેશ, રંગ, જાતિ, ધર્મ, કુટુંબ એ બધાંથી પર એવી માનવતા પર રચાવો જોઈએ, વિદ્યાળ વિશ્વમાં જ્યાં જ્યાં માનવો પડ્યા છે તે મારો જ દેશ છે, મારા જ ભાષ્યો છે, એ માણસ છે એટલું જ એના પર વિશ્વાસ મૂકવા માટે, એને ચાહવા માટે મને બસ છે. માનવ-ધર્મના ઉદયની આ આગાહી કરતું ચડોળગાન શરચંદ્રે એમની કરણ, મધુર, શાંત ને વેદના-મય રીતીમાં વિરાજવદ્યુથી માંડી વિપ્રદાસ સુધી કર્યું છે.

એ ગાનનો પ્રધાનસૂર છે 'અધારે-આલોક'ની નર્તકી બીજળીએ ક્યું છે એ. સચેન્દ્ર ગંગા કાંઈ રોજ સ્નાને જતાં એના પ્રત્યે આકર્ષાય છે. એને બખર નથી કે એ સુંદરી તો

નર્તકી છે, એક દિવસે એને ઘેર ગયા પછી આ અખર પડે છે. તે વીજળીની વિનવણીને ધકેલી દઈ એનો દર્પપૂર્ણ તિરસ્કાર કરી ચાલ્યો. જાય છે ત્યારે કહે છે “જાઓ પરંતુ પાપિણી હોવા છતાં જે વાત હું માનું છું તેને નહિ માનીને તમે અપરાધી ન થાઓ. વિશ્વાસ રાખો કે સહુના દેહમાં ભગવાન વાસ કરે છે, અને મરણની ઘડી સુધી તે દેહમાં જ વસી રહે છે. બધાંય મંદિરોમાં દેવતાની પૂજા નથી થતી એ સાચું, તેમ છતાં તે દેવતા તો છે જ, તેને જોઈને માથું ન નમાવી શકો તો ભલે, પણ એને કચડી જઈ શકશો નહિ.”

હીનમાં હીન માનવી પર પણ શ્રદ્ધા ને પ્રતિષ્ઠા એ શરદ્ધ-સાહિત્યની મહાન સેવા છે.

ઈસુ વિષે એક કથાનક છે. એકવાર એ એના શિષ્યો સાથે ચાલ્યો જતો હતો. રસ્તા પર એક દૂતરો મરણાસન્ન અવસ્થામાં પડ્યો હતો; અંગે અંગ સડી ગયાં હતાં. માખીઓ બાણબણતી હતી, એક શિષ્યે કહ્યું “કેવો સડેલો દૂતરો!” બીજાએ કહ્યું “કેવું કદરૂપ મો!” ત્રીજાએ કહ્યું “કેવો ગેળી ગયેલો દેહ!” ઈસુએ મીઠા સ્વરે કહ્યું “કેવા સ્વચ્છ દાંત!”

પતનને છેલ્લે આરે બેઠેલાં, તિરસ્કૃત સ્ત્રીપુરુષો પ્રત્યેપણ આવી સમભાવ ને કરુણાપૂર્ણ દૃષ્ટિ જગતમાં જ્યાં જ્યાં પડે છે ત્યાં વાતાવરણને પવિત્ર ને સુગંધી કરી મૂકે છે. ને દૃષ્ટિ જ માનવીની અંદર પડેલા શ્રેષ્ઠ ધનને બહાર આણી જળરદરત કાંતી કરી શકે છે. આ અસામાન્ય દૃષ્ટિએ જ શરણ્યંદ્રની પાસે સ્વામી, સૌદામિની, અલયા, અન્નદા દિદિ, રાજલક્ષ્મી, વીજળી, વિલાસી, ઇંદ્રનાથ, શ્રીકાંત, વિશ્વેશ્વરી, ભૈરવી, જીવાનંદ, પંડિતમશાય, દેવદાસ, પાર્વતી ને ચંદ્રા જેવાં પાત્રો સર્જાયાં છે. ને એ બધાંના દ્વારા જ એક સત્ય, શિવ ને સુદંરની મહિમામય કથા ગાઈ છે. વસ્તુતઃ એ બધાં છે કોણ? સૌદામિની પતિદ્રોહી પતિતા છે, રાજલક્ષ્મી બાઈછ છે, વીજળી નર્તકી છે, વિલાસી ગાડીકન્યા છે, શ્રીકાંત, દેવદાસ સામાન્ય સમાજની દૃષ્ટિએ ભ્રષ્ટ જીવ છે. પાર્વતી અસતી, ચંદ્રા વાર-

વનિતા, અલકા ચ્યુતધર્મ, ભૈરવી ને જીવાનંદ મહાપાપી છે.

છતાંય એમની પાસે કંઈક એવું છે જેના જોરે એ બધાંય જીવનની વિપમમાં વિપમ પરિસ્થિતિ વચ્ચે મુકાયાં પછી પણ કોઈ દિવસ રોકકળ કરતાં નથી, મિથ્યા હાથહોય કરતાં નથી, તેમ નિષ્ફળ કોષ કરતાં પણ એમને આવડતો નથી. ‘દેવદાસ’ની ચંદ્રા કહે છે “એટલે જ તો દેવદાસ, જેઓ સાચે સાચો સ્નેહ રાખે છે, તેઓ જ સહન કરી રહે છે.”

પિયારી બાઈછનું મૃત્યુ ને રાજલક્ષ્મીનો જન્મ એ કાંઈ સામાન્ય આંતરૂપરિવર્તન નથી પણ મોમાંથી એક સિસકારો, એક આહ્ પણ કાઢ્યા સિવાય એ બધું જ સહીને બહાર આવે છે. જાણે એ મૂક વેદનાનુભવમાં જ એમને અમૃત મળતું હોય ને!

પંડિતમશાયના કુલીનની માતા મરી જાય છે, અભિમાનિની કુસુમ એક જ સંતાન સતિશની સંભાળ લેવાની ના પાડે છે, પરિણામે સતિશ પ્લેગમાં સપડાય છે, ગામનો બ્રાહ્મણ દાકતર દવા પણ આપતો નથી; ને આખરે મૃત્યુવશ થાય છે. એ ક્ષણે પેણુ અવિચલિત ધૈર્યથી કહે છે “ભગવાન, હું તમને દોષ દેવા નથી આવ્યો, પરંતુ પિતાનો સ્નેહ તમે જ સરજ્યો છે તો પછી પિતાની સમક્ષ જ દવાદાર વિના આ રીતે નિષ્કુર ભાવથી એના એક માત્ર પુત્રની હત્યા શા માટે કરો છો? હું માત્ર એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે હે જગદીશ્વર! મને એટલું સમજાવો કે આ બાળકના મૃત્યુમાં તમે કંઈ ભલાર્થ છુપાવી રાખી છે?”

આ એક કેવળ તાર્કિકતાથી પર એવી શ્રદ્ધાના જોરે જ શરણ્યંદ્રનાં પાત્રો તેજસ્વી પ્રાણવાન ને હૈયાહિતવાળાં લાગે છે. એના જોર પર જ ‘સ્વામી’ એની સ્ત્રીને કહી શકે છે કે “જે સાચેસાચ ક્ષમા માગે તેને કરવી જ પડે” ને પત્નીના મહાન વિશ્વાસ-ઘાત પછી પણ એના જ જોરે કહી શકે છે “તારે કશું જ કહેવાની જરૂર નથી-તું મારી જ છે, ઘેર ચાલ.”

ને એમણે નથી ખોદાડી. એમણે ઉર્ધ્વઆતુ થઈને કહ્યું કે મનવજન્મ એ સૌથી મોટું ને આદિ મત્ય એ સત્ત્વ સમાજ-નિધિનિધેયો સૌ એને માટે છે. સ્તનવજન્મ એને માટે નથી. એ માનવજન્મને ચુથી જન્મવજન્મ કહેવામાં હોઈ જ ન શકે.

એવે એમને નાફીની કન્યાને બ્રાહ્મણ વરે પચ્ચન્નાં અર્ધોઢા લગ્ન નથી, બલયાને ફરીથી પચ્ચન્નાં મુલેજી સર્ક નથી, દેવદાસને ચંદ્રાને સુપરત રાત્રાં સમે સ્તનવજન્મ, ચંદ્રાને પાર્વતીને એક જોડે લગ્નમાં રાખ્યાં વાંચી આપ્યો નથી, બીજાં એમણે તે એમની લગ્નલિંગ રીતિમાં સમાજને કહ્યું છે “મને લગ્ન છે કે ને દેશમાં સ્ત્રીપુરુષી અંદર પરસ્પર હૃદય છતીને જમ કરાવેના દિવાજ નથી બધકે નિંદાનો રિવાજ છે, ને દેશમાં વરનારી આશા કરવાના સૌભાગ્યની કે આકાંક્ષા સેવવાના ભયંકર આનંદથી સદા મારે વચિત છે, જેમને વિજયનું અભિમાન ને પરાજયની અગા છવનમાં એકવાર પણ અનુભવવા પડ્યાં નથી, જેમને જીવ કરવાનું દુઃખ કે જીવ ન કરવાનો સતોષ એ ક્યાની બધા જ નથી, જેમના પ્રાચીન તેમ જ બહુદર્શી સમાજે સર્વ પ્રકારની તકલીફોમાંથી અત્યંત સાવચેતીથી દેશના લોકોને બચાવી લઈ આખી જિંદગી કેવળ સુરક્ષિતતામાં જ રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી છે, એટલે લગ્ન એ વસ્તુ જેમને મન કેવળ કરાર છે-ભલેને પછી વૈદિક મંત્રો વડે એ કરારનામું ગમે તેટલું પાકું કરેલું હોય તે દેશના લોકોની મગફળ નથી કે હૃદય કુટુંબના મૃત્યુંજયના અનપાપનું કારણ સમજી શકે. ગાર્હી કન્યા વિવાહીનો જેઓએ પરિહાસ કર્યો હતો તેઓ અંધા સાધુજીવરથી તથા સાધ્વીશુદ્ધિથી હર્ના. તે બધાંયને અક્ષય સતીલોક મળશે તે પણ હું જાણું છું. પણ શેખ ગાર્હીની દીકરી જ્યારે એક માંદા પથારીવશ માણુસને આણુ આણુ કરીને છતી રહી હતી, ત્યારે તેના તે વખતના ગૌરવનો કલ્યાણ પણ કદાચ આજેના તેઓમાંથી કોઈ આપે જોવા પ્રાપ્ત્યો નહિ હોય. મૃત્યુંજય

તેનું હૃદય છતી ક્યજે કરવાનો આનંદ તો તુચ્છ નહોતો. તે સંપત્તિ તો જેવી તેની નહોતી.

આ વસ્તુ જ આ દેશના લોકો માટે સમજની કઠણ છે. હું શાસ્ત્રીય તથા સામાજિક વિધિ-વ્યવસ્થાની નિંદા કરતો નથી, એવી નિંદા કરવા જતાં જ મોઢા પર કડક જવાબ આપી જેઓ બોલે છે કે આ હિંદુ-સમાજ તેની જૂલ વગરની વિધિ-વ્યવસ્થાને જોરે જ આટલા સેકાની આટઆટલી બિયવપાથયો વચ્ચે રહી શક્યો છે. તે લોકો પ્રત્યે મને અતિશય લડિત છે. જવાબમાં હું કહી કહેવાનો નથી કે ત્કી રહેવું એમાં જ એક માત્ર સાર્થકતા નથી, અને અતિકાય હસ્તી લોપ પામ્યો છે, પરંતુ વદો ત્કી રહ્યો છે, હું કદાચ એટલું જ કહીશ કે પૈમાધાર લોકોના કલ્પનકુવરની પેઢે રાતદિવસ નજર સામે તેમ જ ખોળાની અંદર જ રાખવાથી સમાજ સારો સચવાય તેમાં કોઈ જ સંદેહ નથી, પરંતુ છેક વંદાની પેઢે બચાવી રાખવા કરતાં અધધરી ખોળામાંથી નીચે ઉતારી ખીજાં ઘણાં માણુઓની પેઢે બેએક કચકા ભરવા દેવાથી પણ પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે એવું પાપ નહિ થઈ જાય

“બ્રાહ્મણની દીકરી” જેવી ભયંકર વાર્તા એમણે ખીજી લખી નથી. વર્તમાન હિંદુ-સમાજ કેવો ભયંકર, કેટલો નીચ, કેટલો ખટપટી, અધમ ને પામર છે એનું આટલું આબેહૂય ચિત્ર ક્યાયે નથી જોયું. વાંચતા કમકમાટી આવ્યા સિવાય ન રહે એવી વાર્તા છે. એમાં એક પાત્ર કહે છે “શાસ્ત્ર શું છે એ તો જાણતી નથી મા, પણ મને પોતાને કેટલું દુઃખ થાય છે તે તો બરાબર જાણું છું. મારી વાત કોઈને કહેવાય એવી નથી, પણ આટલી વ્યથા જો તમને થાત તો સમજાત વલુમા, કે હવડી જાત હોવાને લીધે માણુસની ઘણા કરવાથી ભગવાન કેવી સમ્મ કરે છે. આ કુળપ્રતિજ્ઞા એ કેવું મોટું પાપ છે, એ કેવો મોટો દંભનો પોટલો છે! મા! મિથ્યાને મોટાઈ આપી જેટલું ઉંચે ચડાવશે તેટલો મોંઢાડ, તેટલો અનાચાર તેમાં બેગો થશે જ. થયું

છે પણ એવું જ. માણસ માણસ વચ્ચે ભેદ ભલો કરવા માટે પોતાના હાથે જ બંધી લીંતો ભલી કરેલી છે. ભગવાનના ઘરનો તો એ કશો નિયમ નથી. ખુલ્લી રીતે હળવામળવાના સિંહદાર પર માણસો જેમ જેમ કાંટા ઉપર કાંટા પાથરતા જાય છે તેમ તેમ છૂપી રીતે આ અત્યાચારની વાડો અનાચારથી સેંકડો જગ્યાએ તૂટતી જાય છે, એમાં થઈને પછી કેવળ પાપ અને ગંદવાડ જ અંદર પ્રવેશ કરે છે.”

માનવતાને રૂઢિનારી આપણી રાજકીય ગુલામી ને દારિદ્ર એમને કાંઈ ઓછું નથી સાલ્યું.

‘શ્રીકાંત’ની ભ્રમણકથામાંના ત્રીજા પર્વમાં ગંગા-માટીનાં ગ્રામનિવાસનાં સંખ્યાબંધ પાનાં હૃદયમચ્છાવી મૂકે એવા વિલાપથી ભર્યાં છે; ને દેશના ચૌદ આના બધાં વસે છે એ ગ્રામીણ સમાજમાંથી એમણે પોતાની કલાસામગ્રી ઉઠાવી છે. ગામડાંમાં જવા વિષે આજે દશે દિશાએ પોકાર ઉઠે છે ને સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ, લેખો લખાયે જાય છે, ત્યારે શરદ્દયાળુનાં ‘પલ્લીસમાજ’ ‘પંડિતમશાય’ યાદ આપ્યા સિવાય નથી રહેતું. ગ્રામીણ જીવનના પ્રશ્નો ને ઉકલ માટે એ બંને પુસ્તકો ધણા લાંબા કાળ સુધી પ્રેરણા આપશે. જસો પાનાંતી એક નાનકડી ચોપડીમાં એમણે કેવી સંખ્યા કલાને વિકસાવી છે ! બાહ્ય આડંબરને વેગળા મૂકીને સાદા-ઈમાં કેવું અપૂર્વ સૌંદર્ય એમણે મઢ્યું છે ! ગામડાંની ગંદકી, ગામડાંની ખટપટ, ગામડાંની નિર્માલ્યતા—એ કશાનો એમણે જગ્યા નથી કર્યો, એમણે તો એ કેવું ભગીરથ કામ છે એ એ દ્વારા જ બતાવ્યું છે—જતાં ગામડાંની એ દશા માટે કાણ જવાબદાર છે ? રમેશ જાય છે, તો ગામડાંની કાવ્યમય કલ્પનાથી સેવા કરવા, પણ ત્યાં તો એમની ઉપેક્ષા, બેદરકારી ને અતિશય નીચતા જોઈને એ ત્યાંથી ચાલ્યો જવા કરે છે ત્યારે વિશ્વેશ્વરી ‘જેને આપણે સાચી રીતે આપણા અધઃપતિત સમાજની આશા કહીએ’ તે કહે છે “ભાઈ ! તું તારી જન્મભૂમિને છોડી જઈશ નહિ— તારા જેવા બહાર મોટા થયેલા તારી માફક જ જો પાછા ગામમાં આવતા હોત, બધાય સંબંધ તોડી

નાખીને ચાલ્યા ન જતા હોત તો ગામડાં ગામની આવી દુસ્વસ્થા થઈ ન હોત.” તેઓ કદી ગોવિંદ ગાંગુલી જેવા હલકા લોકને માથે ચડાવી તને દૂર હસેલી ન મૂકત.”

પંડિતમશાય કુલીન ને એનો મિત્ર કેશવ ગામડાંના લોકોની બેદરકારી વિષે વાત કરે છે એ જોઈએ. “અમારા ગામમાં પણ શિક્ષણની કાંઈ જાતની વ્યવસ્થા નથી એટલે પહેલાં મેં એક નિશાળ ઉઘાડી, પણ એમાં વિદ્યાર્થીઓ જ આવ્યા નહિ. મારા ગામની હલકી જાતિઓના લોકો જ એટલા બધા સેતાન છે કે મારી આખર ને ગૌરવનું ભાન ભૂલી પ્રાર્થના કરી કરીને એમનાં આંગણાં ધસી નાખ્યાં પણ એનું કંઈ જ પરિણામ આવ્યું નહિ.”

કુલીનનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો પણ એણે શાંત ભાવે જ કહ્યું, “એ હલકી જાતિઓનું નસીબ સારું કે એમણે તમારા જેવા ભદ્ર પુરુષની નિશાળમાં પોતાનાં બાળકો મોકલ્યાં નહિ. ભાઈ ! હું એમ કહું છું કે શા માટે તમે મારા જેવી હલકી જાતિઓને બારણે જઈને તમારાં માન-આખરને હાનિ પહોંચાડી ?”

કુલીનની આ ઉક્તિમાં જે કટાક્ષ ને મહેણું હતું તે કેશવના હૃદયમાં શળની જેમ ભોંકાયાં. એણે ખસિયાણા પડી જઈને કહ્યું : “ના ભાઈ ના, તમારા જેવા માણસને નીચ કાણ કહે છે ?”

કુલીને કહ્યું “એ હું જાણું છું. પરંતુ તમે દૂર કરો એટલે ઓછો હું એ વર્ગમાંથી દૂર થઈ જાઉં છું ? મારી તો સાત પેઢીઓ આ હલકી જાતિઓ સાથે જ હળીમળીને રહી છે. હું એ વર્ગમાં રહેવાથી જ મારી જાતને સુભાંગી માનું છું. એટલે જ એ લોકો કશા જ સંકોચ વિના મારી પાસે આવે છે ને તમારી પાસે આવવાની હિંમત કરતા નથી. તમે લોકો અમને હલકી જાતિના કલા કરો છો, અમે એ ચૂપચાપ સ્વીકારી લઈએ છીએ, પણ અમારો અંતર્યામી-અમારો આત્મા—એ નથી સ્વીકારતો અને એટલે જ તમારી સારી વાર્તા પણ અમને ગમતી નથી. તમે અમારા થઈને કદયાણની

ત્રી અદ્ભુત છે એ કથા । અનગયડી ને ધૃષ્ટ સ્ત્રીનું મૃતુ ગમ્યનાક છે એ પરિવર્તન । કશાયે ઉપદેશ નિના, કશાયે પાડિય નિના કેનગ શ્રદ્ધાથી સુચામિત જીવનના સ્પર્શ વડે જ મૃતુ મહોરી ગયું એવું જીવન । વાર્તાઓ તો બહુયે વાચી છે પણ દુઃખ-વેદના શમાવી શકવાનું આનું સામર્થ્ય તો કશાયે નથી લાખ્યું.

આ શ્રદ્ધાના જોરે જ અરહણિયા જ્ઞાનદા અતુ લને નદ્રા દનાસને, દેવદાસ પાર્વતીને, શ્રીકાત રાજ લક્ષ્મીને અલયા રોહિણીને, સર્યા અદ્રનાથને, જીવાનદ અનકાને ને કુસુમ કુલીનને પામે છે એ શ્રદ્ધાના બળે જ ગુણી હોમને કહે છે “હવે તને સમગ્રશે કે જગતમા પ્રેમને મટામહિમાપિત કરવા માટે વિયોગ કેવળ તારા જેવી ઐશ્વર્યશાલિનીના બારણે આત્મીને સદાકાળ લાથ ધરી રહે છે

આ શ્રદ્ધાના પરિણામે એમને દુઃખ સ્પર્શી શકે છે પણ ચલિત કરી શકતું નથી ‘અધારે આલો કની નર્તકી વીજળીનો નારી-આત્મા સત્યેન્દ્રના પરિચયે જાગી ગયો છે સત્યેન્દ્ર તો એનો તિરસ્કાર કરી ચાલ્યો ગયો પણ એને સજીવન કરતો ગયો એણે ધધો ત્યજ દીધો જીવનમા ફરીનાર સત્યેન્દ્રનો મેળાપ થતો નથી ને એકનાર વર્ષો પછી વિચિત્ર સનેગોમા થાય છે ત્યારે એને સત્યેન્દ્રની સ્ત્રી પ્રેમ છે “મગતુ છે દિદિ’

વીજળી પળવાર આજો મીચી શાત રહી જોની ‘ના બહેન, ચાર વરસ પહેલાં જે દિવસે તેઓ આ અગ્નિયાને ઓગળી લયાનક ધણાથી મો ફેરની ચાટ્યા ગયા તે દિવસે ગર્વથી દુઃખ જોની હતી કે ફરીવાર તમે આવવાના છો, તમાગથી આગ્યા સિવાય નહિ રહે વાય, પરતુ મારો એ ગર્વ રહ્યો નહિ, એ ફરી ન જ આગ્યા આજે મને હવે સમગ્રાય છે કે શા માટે સોના ગર્વ હજાર લગવાને મારો એ ગર્વ લાગી નાખ્યો લાગી નાખી એ કેની રીતે ધડી દે છે, ખૂચવી લઈને એ કેની રીતે પાછું દે છે એ માગ ક્રતા કોઈ વધારે જાણતું નથી”

આ જ ‘ખૂચવી લઈને કેની રીતે પાછું દે છે’ નો મર્મ શબ્દચંદ્રના લગભગ બધા પાત્રો જીવનના પ્રવાહ દરમિયાન સમગ્ર જાય છે એમા જ એમની લોકોત્તર શક્તિનું મૂળ છે પડિતમશાય કુલીનને એ મર્મ પુત્રના મૃત્યુ પછી અમગાય છે એક જ સતાન સતિથને અશિદાહ દર્ષ પાળ કરતા એ રસ્તામા જ એ એટલ માળકાને તેડી લે છે ને સતિથ પ્રત્યેનું સતાનનાત્સય ત્યા દોગાય છે રસ્તામા કેશન પૂછે છે “આટલો ભારે દડ તમને શા માટે ને શાને મત્યો ?”

કુલીને કહ્યું, ‘આ તો દડ નથી લાધ, જ્યારે મને મારું કોઈ પાપ યાદ આવતું નથી ત્યારે શા માટે આને પાપનો દડ માનીને મારી દણિમા મારી જાતને નીચી ઉતારું ? બિલકુલ યાદ આવતું નથી કે આ જીવનમા કોઈ પાપ કર્યું હોય, અને પુનર્જન્મને માથે પણ નિરર્થક અપરાધનું આરોપણ કરવું એ મારા માનવા પ્રમાણે આત્માનું હડહડતું અપમાન છે, એટલે આ દડ કે પાપનું ફળ નથી પણ સત્યનો પદાર્થપાક છે કોઈ પણ મહાન વસ્તુ દુઃખ સહન કર્યા સિવાય મળતી નથી કેશવ ! આજે મને સતિથના મૃત્યુથી જે શિક્ષણ મળ્યું છે તે પુત્રશોક જેવું કારણ દુઃખ સહન કર્યા સિવાય કોઈ રીતે મળત નહિ મારું અતર ચીરીને બતાવી શકત તો બતાવી આપત કે પૃથ્વી પર જેટલા બાળકો છે એ મહુને માટે મારો સતિથ પોતાની જગ્યા બાની કરી ગયો છે મારી અતરની વેદના આ બાળકાને વેર્ષ શમા માઠી છે પ્રશન ! તમે બ્રાહ્મણ છો, મને આ જે મળે છે તે અકસ્માત ખોવાઈ ન જાય’

માનની ઉપાસનાની સાથેસાથ નિયતિમા આ પ્રકારની અનૈકિક શ્રદ્ધાએ શરદ્બાણના પાત્રોને આ લોખના રહેના દર્ષને લોકોત્તર પ્રી દીના છે જાણે આ લોક ને પરલોક, પૃથ્વી ને સ્વર્ગ, માનની ને હૃદયનો સગમ થયો છે

દુઃખને ખખેરી નાખનાનું સામર્થ્ય આ શ્રદ્ધાએ જ એમને આપ્યું છે પાર્વતી પરણ્યા પછી પણ દેવદાસને પોતાને ત્યાં સારવાર કરવા લઈ જવા આવે

છે, ત્યારે મનોરમા એને કપકા આપતાં કહે છે “બોલે છે શું ? શરમ નથી લાગતી ?”

“શરમ વળી કોની ? મારી વસ્તુ હું લઈ જઈ એમાં શરમાવાનું શું ? સમજણી થઈ ત્યારથી એ વાત મનમાં વસતી આવી છે.”

બીજી બાજુ એ સામર્થ્યના જોરે જ શરમ્યદ્રનાં એ પાત્રો દેહવાળાં હોવા છતાં ઔદિક વાસનાઓનો અત્યંત સંયમી આવિષ્કાર કરે છે. આટલાં બધાં પુસ્તકોમાં ક્યાંયે યુગ્મન આલિંગન નહિ દેખાય. એમાં કાંઈ સાધુવેડા નથી, રસ તો ત્યાં ભરપૂર છે છતાં સાવ અણધારે વાંચનારને પણ લાગે કે અહીં એવી વાત તો શું પણ વિચારે અશિષ્ટ જ નહિ, અસ્થાને છે.

સંક્રાંતિકાળની વાર્તાઓમાં કલહનો સૂર જ પ્રધાન-પણ વહે છે. સંક્રાંતિકાળ એટલે જ Revolt of man against environment—એ કાળનો માનવી જાણે એને દશે દિશામાં ઈંધી રહેલી દીવાલો ભાંગી ફેાડી નાખવા માથાં પગાડી રહ્યો હોય છે. શરમ્યદ્રની વાર્તાઓમાં પણ એનો તૂટો નથી, અથવા તો એની વાર્તાઓની પાર્શ્વભૂમિ જ આ કલહ છે. એનાં વાર્તાનાં પાત્રો એમને ઈંધી રહેલી નાત-ગત, સ્પર્શસ્પર્શ, રાજકીય-આર્થિક ગુલામી, આનુષંગિક જડ સંસ્કારોની બેડી એ બધાંની સાથે ઝગડી રહ્યાં છે. પિયારી બાઈજી બ્યારે એનું ગત જીવન બાળી નાખી નવા અવતારે જન્મી રહી હોય છે ત્યારે કહે છે “વાડુ, પણ હું પૂછું છું કે પુરુષ આદમી ગમે તેવો ખરાબ હોય તોપણ સારો થવા ધારે તો કાંઈ એને મના કરતું નથી. ત્યારે અમારે માટે બધા રસ્તા બંધ કેમ છે ? અજ્ઞાને-દુઃખે કરીને એકવાર જે કરી એકી તે સદાકાળ મારે ક્યાં કરવું પડે એમ શા માટે ? શું તમે લોકો અમને સુધરવા નહિ દો ?” તે ધીમે રહીને બોલી “વાડુ તમે પણ મને નહિ રોકી શકો.”

પિયારીનો આ બળવો એ કાંઈ સ્ત્રી-જાતિનો પુરુષ સામેનો જ નથી; પણ માનવ-આત્મા યુગયુગાંતર-થી જે બંધનોમાં જકડાયો છે એની સામેનો છે.

પણ શરમ્યાબાણની જે ગંભીરતા ને ઊંડાણ છે એ તો આ કલહનું સમાધાન શોધવામાં. એ કલહનું સમાધાન એમણે નિષ્કળ ચિચિયારીઓ ને વિલાપમાં નહિ પણ કલહથી ઉર્ધ્વ એવી મુક્ત શ્રદ્ધાભરી તપસ્યામાં શોધ્યું છે; ને એટલે જ એમને કલહ જીતી શકતો નથી. એમની પાત્રસૃષ્ટિ મોટાભાગે સમાજે તિરસ્કાર કરેલાંની જ છે. ઇશુની પેઠે જ, સમાજે જેમનાં સહેલાં અંગો જ જોયાં છે, એમનાં એ જિન્નલિન્ન ને રોગીષ્ટ અંગોમાં જ એમણે એક ઉન્નવલ મેહાન, ઉદાર આત્માને જોયો છે. એ પિયારીનો રાજલક્ષ્મી તરીકે સ્વીકાર કરતાં કહે છે:

“માણસનો દેહ એ જ શું ખરો માણસ ? પિયારી હવે નથી. એ મરી ગઈ. એક દિવસે એના અંગ પર મેલા જાંટા પડ્યા હતા પણ તેથી કરીને શું એ કાંધને જ હમેશાં મોટા મોટા બનાવીને નીરખ્યા કરવા ? અને બીજી બાજુ જે રાજલક્ષ્મી અપરિમિત દુઃખોની અગ્નિપરીક્ષામાંથી અણિશુદ્ધ બહાર નીકળી નિષ્કલંક સ્વચ્છભાવે સામે આવી બેસી રહી છે તેનું મોં સરખું ન જોતાં એકદમ વિદાય કરી દેવી ? માણસની અંદર જે એક પણ વસ્તુ છે તેનો અન્યાય, તેની ખોડખાંપણ જ માત્ર જોયા કરવી ? અને બીજી તરફ જે દેવતા સકળ દુઃખ, સકળ વેદના, સકળ અપમાન મૌનભાવે સહન કરીને આજે પણ હસતે વદને બહાર આવી શકે છે તેને ખેસવાને સારું આસન સરખું પણ ન આપવું ?”

મનુષ્ય-આત્માની આ મહોન્નવલ બાજુનાં દર્શન એમના સર્જનની મંગલભાવના છે. એમણે કહ્યું છે: “માણસનાં કૃત્યો અસ્પૃશ્ય કે ગંદાં ભલે ગણાય પણ માણસની ગણના એમ ન કરાય. એમ બનતું હોત તો પિયારી કાંઈ પણ પ્રકારે ફરીવાર લક્ષ્મીના આસને ન બેસી શકી હોત. આજે એ સંભવિત બન્યું છે કારણ કે માણસ એટલે એનો દેહ માનવાની ભૂલ મેં નથી કરી.”

આ માનવધર્મની આડે આવતા કાંઈપણ શાસ્ત્ર, કાંઈપણ ધર્મ, કાંઈપણ સંતવચન કે કાંઈપણ સમાજસંસ્કાર

ને એમણે નથી સ્વીકારી એમણે ઉર્ધ્વચાતુર્થને કંચુ છે કે માનવજીવન એ સૌથી મોટું ને આદિ મન છે શાસ્ત્ર સમાજ-વિધિનિષેધો મૌ એને માટે છે માનવજીવન એને માટે નથી એ માનવજીવનને ચૃથી નાખનારો કોઈ ધર્મ હોઈ જ ન શકે

એટલે એમને ગાંડીની પ્રયાને બ્રાહ્મણ વેરે પગલાવતા આચકા લાગે નથી, અભયાને ફરીથી પલાવતા મૂઝાણ ચર્ચ નથી દેવતાસને ચંદ્રાને સુપરત પ્રતા શમ ગર્ભ નથી ચંદ્રા ને પાર્વતીને એક જોડે બિલા રાખતા વાધો આ થો નથી બનતું એમણે તો એમની લાભશુક શૈલીમા સમાજને કહ્યું છે મને લાગે છે કે જે દેશમા સ્ત્રીપુરુષની અદર પરસ્પર હ્રદય છનીને લસ કરનાનો રિવાજ નથી બનકે નિદાનો નિય છે, જે દશના નરનારી આશા કરનાના સૌભા અર્થી કે આપ્રક્ષા મેનનાના ભનકર આનદથી સદા માટે વચિત છે, જેમને નિજ્યનુ અભિમાન ને પરા જ્યની વ્યથા જીવનમા એનાર પશુ અનુભવવા પચા નથી જેમને જૂન કરવાનુ દુષ્પ કે જૂન ન કરનાનો સતો એ કશાની બલા જ નથી જેમના પ્રાચીન તેમ જ બહુદર્શી સમાજે સર્વ પ્રકારની તકલીફિમાથી અત્યત સાવચેતીથી દેશના લોકોને બચવી લઈ આખી ગિદગી કેનગ સુરક્ષિતતામા જ રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી છે, એને લસ એ વસ્તુ જેમને મન કેવળ કરાર છે-ભનેને પગી વૈલિક મત્રો વડે એ કરારનામુ ગમે તેટલુ પાક પ્રેતુ હોય તે દેશના લોકોની મગ દૂર નથી કે ઉચ્ચ કુટુંબના મૃત્યુજયના અનપાપનુ કારણ સમજી શકે ગાંડી પ્ર્યા વિનાશીનો જેઓએ પરિહાસ કર્યો હતો તેઓ ખરા સાધુજીવેશો તથા સાધ્વીગૃહિણીઓ હતા તે બનાયને અક્ષય સતીનોક મગશે તે પશુ કુ બાપુ છુ પશુ શેખ ગાંડીની દીકરી જ્યારે એક માદા પથારીનગ માણુ મને અણુ અણુ પ્રીને છતી રવી હતી ત્યારે તેના તે વખતના ગૌરવનો પ્રભુમાત્ર પશુ પ્ર્દાય આજેમ તેઓમાથી કોઈ આખે જોના પામ્યા નહિ હોય મૃત્યુજય લને એક તદ્દન તુચ્છ માણુમ હોય પરતુ

તેનુ હય છતી પ્રમજે પ્રનાનો આનદ તો તુચ્છ નહોતો તે અપત્તિ તો જેવી તેવી નહોતી

આ વસ્તુ જ આ દેશના લોકો માટે સમજવી ધણુ છે કુ શાસ્ત્રીય તથા સામાજિક વિધિ-વ્યવસ્થાની નિદા પ્રતો નથી એવી નિદા કરના જતા જ મોઢા પર કડક જવામ આપી જેઓ બોલે છે કે આ હિદુ-સમાજ તેની જૂન વગગની વિધિ-વ્યવસ્થાને જોરે જ આટલા સમગ્રની આટઆટની ગ્રથપાથનો વચ્ચે ટકી શક્યો છે તે લોકો પ્રત્યે મને અતિશય ભક્તિ છે જવામા હુ કદી કહેતો નથી કે ટકી રહેવુ એમા જ એક મત્ર સાર્થકતા નથી અને અતિશય હસ્તી લોપ પામ્યો છે, પરતુ વદો ટપી રહ્યો છે, ફક્ત એટલુ જ કહીશ કે પૈસાદાર લોકોના કહાનકુવરની પેકે રાતલિસ નગર સામે તેમ જ બોળાની અદર જ રાખનાથી સમાજ સારો સચનાય તેમા ધર્મ જ સદેહ નથી પરતુ છેક વદાની પેરે મચાવી રાખના કરતા અધધડી બોળામાથી નીચે ઉતારી બીગ્મ ધણુ માણુમાની પેકે એએક ડગના ભરવા દેવાથી પશુ પ્રાયશ્ચિત કરવુ પડે એવુ પાપ નહિ ચર્ચ જન

બ્રાહ્મણની દીકરી જેવી ભયકર વાર્તા એમણે ખીજી લખી નથી વર્તમાન હિદુ-સમાજ કેવો ભયકર, કેટલો નીચ, કેટલો ખટપટી અધમ ને પામર છે એનુ આટલુ આમેદ્દન ચિત્ર કયારે નથી જોયુ વાયતા પ્રમકમાગી આગ્યા સિવાય ન રહે એવી વાર્તા છે એમા એક પાત્ર મહે છે 'શાસ્ત્ર શુ છે એ તો જાણતી નથી મા, પશુ મને પોતાને પ્રેતુ દુષ્પ થાય છે તે તો ખરાખર જાણુ છુ મારી વાત કોઈને મહેનાય એની નથી પણ આટલી વ્યથા જો તમને થત તો સમજાત વધુમા કે હનકી જાત હોવાને લીધે માણુમની ધણુ કરવાથી ભગવાન કેની સન્ન કરે છે આ કુગપ્રતિ । એ કેવુ મોટું પાપ છે એ કેવો મોટો દલનો પોટનો છે ! મા ! મિથ્યાને મોટાઈ આપી જેટલુ ઊંચે ચડાવશે તેલો ચડનાડ તેનો અનાચાર તેમા બેગો યશે જ થયુ

છે પણ એવું જ. માણસ માણસ વચ્ચે ભેદ ઊભો કરવા માટે પોતાના હાથે જ બધી ભીંતો ઊભી કરેલી છે. ભગવાનના ઘરનો તો એ કશો નિયમ નથી. ખુલ્લી રીતે હળવામળવાના સિંહદાર પર માણસો જેમ જેમ કાંટા ઉપર કાંટા પાથરતા જાય છે તેમ તેમ છૂપી રીતે આ અત્યાચારની વાડો અનાચારથી સેંકડો જગ્યાએ તૂટતી જાય છે, એમાં થઈને પછી કેવળ પાપ અને ગંદવાડ જ અંદર પ્રવેશ કરે છે.”

માનવતાને રૂઢિનારી આપણી રાજકીય ગુલામી ને દારિદ્ર એમને કાંઈ ઓછું નથી સાલ્યું.

‘શ્રીકાંત’ની ભ્રમણકથામાંના ત્રીજા પર્વમાં ગંગા-માટીનાં ગ્રામનિવાસનાં સંખ્યાબંધ પાનાં હૃદયમચ્છાવી મૂકે એવા વિલાપથી ભર્યાં છે; ને દેશના ચૌદ આના જ્યાં વસે છે એ ગ્રામીણ સમાજમાંથી એમણે પોતાની કલાસામગ્રી ઉઠાવી છે. ગામડાંમાં જવા વિષે આજે દશે દિશાએ પોકાર ઊઠે છે ને સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ, લેખો લખાયે જાય છે, ત્યારે શરદ્યાણનાં ‘પલ્લીસમાજ’ ‘પંડિતમશાય’ યાદ આપ્યા સિવાય નથી રહેતું. ગ્રામીણ જીવનના પ્રશ્નો ને ઉકલ માટે એ બંને પુસ્તકો ધણા લાંબા કાળ સુધી પ્રેરણા આપશે. જસો પાનાંતી એક નાનકડી ચોપડીમાં એમણે કૃત્રી સંયમી કલાને વિકસાવી છે ! બાહ્ય આડંબરને વેગળા મૂકીને સાદા-ધર્મમાં કેવું અપૂર્વ સૌંદર્ય એમણે મઢ્યું છે ! ગામડાંની ગંદકી, ગામડાંની ખટપટ, ગામડાંની નિર્માલ્યતા—એ કશાનો એમણે બચાવ નથી કર્યો, એમણે તો એ કેવું ભગીરથ કામ છે એ દ્વારા જ બતાવ્યું છે—જતાં ગામડાંની એ દશા માટે કાણુ જવાબદાર છે ? રમેશ જાય છે, તો ગામડાંની કાવ્યમય કલ્પનાથી સેવા કરવા, પણ ત્યાં તો એમની ઉપેક્ષા, બેદરકારી ને અતિશય નીચતા જોઈને એ ત્યાંથી ચાલ્યો જવા કરે છે ત્યારે વિશ્વેશ્વરી ‘જેને આપણે સાચી રીતે આપણા અધઃપતિત સમાજની આશા કહીએ’ તે કહે છે “ભાઈ ! તું તારી જન્મભૂમિને છોડી જઈશ નહિ— તારા જેવા બહાર મોટા થયેલા તારી માફક જ જો પાછા ગામમાં આવતા હોત, બધાય સંબંધ તોડી

નાખીને ચાલ્યા ન જતા હોત તો ગામડાં ગામની આવી દુરવસ્થા થઈ ન હોત.” તેઓ કદી ગોવિંદ ગાંગુલી જેવા હલકા લોકને માથે ચડાવી તને દૂર હડસેલી ન મૂકત.”

પંડિતમશાય કુલીન ને એનો મિત્ર કેશવ ગામડાંના લોકોની બેદરકારી વિષે વાત કરે છે એ જોઈએ. “અમારા ગામમાં પણ શિક્ષણની કાંઈ જાતની વ્યવસ્થા નથી એટલે પહેલાં મેં એક નિશાળ ઉઘાડી, પણ એમાં વિદ્યાર્થીઓ જ આવ્યા નહિ. મારા ગામની હલકી જાતિઓના લોકો જ એટલા બધા સેતાન છે કે મારી આખર ને ગૌરવનું ભાન ભૂલી પ્રાર્થના કરી કરીને એમનાં આંગણાં ધસી નાખ્યાં પણ એનું કંઈ જ પરિણામ આવ્યું નહિ.”

કુલીનનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો પણ એણે શાંત ભાવે જ કહ્યું, “એ હલકી જાતિઓનું નસીબ સારું કે એમણે તમારા જેવા ભદ્ર પુરુષની નિશાળમાં પોતાનાં બાળકો મોકલ્યાં નહિ. ભાઈ ! હું એમ કહું છું કે શા માટે તમે મારા જેવી હલકી જાતિઓને બારણે જઈને તમારાં માન-આખરને હાનિ પહોંચાડી ?”

કુલીનની આ ઉક્તિમાં જે કટાક્ષ ને મહેણું હતું તે કેશવના હૃદયમાં શળની જેમ ભોંકાયાં. એણે ખસિયાણા પડી જઈને કહ્યું : “ના ભાઈ ના, તમારા જેવા માણસને નીચ કાણુ કહે છે ?”

કુલીને કહ્યું “એ હું જાણું છું. પરંતુ તમે દૂર કરો એટલે ઓછા હું એ વર્ગમાંથી દૂર થઈ જાઉં છું ? મારી તો સાત પેઢીઓ આ હલકી જાતિઓ સાથે જ હળીમળીને રહી છે. હું એ વર્ગમાં રહેવાથી જ મારી જાતને સુભાંગી માનું છું. એટલે જ એ લોકો કશા જ સંકોચ વિના મારી પાસે આવે છે ને તમારી પાસે આવવાની હિંમત કરતા નથી. તમે લોકો અમને હલકી જાતિના કહ્યા કરો છો, અમે એ ચૂપચાપ સ્વીકારી લઈએ છીએ, પણ અમારો અંતર્યામી-અમારો આત્મા—એ નથી સ્વીકારતો અને એટલે જ તમારી સારી વાર્તા પણ અમને ગમતી નથી. તમે અમારા થઈને કલ્યાણની

કામના નથી કરતા, માલિકની જેમ હકૂમત ચલાવીને કરે છે, એટલે હલકી નતિના લોક કદાચ તમારું સન્માન કે પૂજા કરશે, પરંતુ વિશ્વાસ નહિ કરે અને ત્યાંસુધી તમારું ભયું ને અમારું ભયું એ એક જ વસ્તુ છે એમ નહિ લાગે. અમારા બધા જ સંસ્કારોને તમારો શિક્ષિતવર્ગ કુસંસ્કાર કહીને ત્યાજ્ય સમજશે, અમારાં નિવાસસ્થાન, અમારા સામાજિક રિવાજો, રહેણી-કરણી, ધંધોરોજગાર બધુયે તમારા જીવનથી દૂરદૂર રહેશે તો અમે શી રીતે સમજવાના હતા કે તમે અમારા કલ્યાણનો માર્ગ ખતાવો છે ? કેશવ, માત્ર ઈચ્છા કે સહાયતાથી જ દેશનું ભયું અથવા દેશની સેવા નથી થતાં-જેમનું ભયું કરવું છે તેમની સાથે તેમના જેવા બનીને રહેવાની તાકાત જોઈએ.”

અને પછી વળી એક નવો સવાલ ચર્ચે છે:

કેશવે કહ્યું “હું તમને ઉપદેશ નથી કરતો, એ મારો અહંકાર તો ઝોળાળી જ ગયો. પણ તમે આ ગામમાં તો તમારાં ધન, શક્તિ, સમય ખસ્યોને બાળકને ઢૂળવો છો, પણ બીજાં હજી હળસે ગામડાં દેશમાં એવાં પડ્યાં છે કે ત્યાં ખેડૂત-મજૂરોના બાળકોને ક-ખ-શીખવવાનો પણ પ્રયત્ન નથી. એને માટે શું થાય ? સરકારની આ દુરજ નથી ?”

કુલીન હસવા લાગ્યો. એણે કહ્યું “તમારો પ્રશ્ન બરાબર અહીં લાજુનારા વિદ્યાર્થી જેવો છે. કાર્ધ અપરાધને માટે તમે આ ગોપાળને મારવા જશો તો એ તરત કહી દેશે કે આ માધવે પણ તે જ ગુનો કર્યો છે, એનો અર્થ તો એ જ થયો કે માધવનો દોષ દેખાડી દેનાર્યાં ગોપાળનો અપરાધ મટી ગયો. આ સમસ્ત દેશવ્યાપી મૂઠતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે જાતે પહેલાં કરી લઈએ-ત્યારપછી જેવાશે કે સરકાર પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે કે નહિ ? પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતાં પહેલાં પાસકાના કર્તવ્યની આલોચના કરવી એ પાપ છે.”

કેશવે કહ્યું “પણ મારી તમારી શક્તિ કેટલી ? કેટલાક છાત્રોને લાજુપીએ ?”

કુલીને વિસ્મયપૂર્વક કેશવ પર દૃષ્ટિ નાખીને કહ્યું “આ તમારું કથન યથાર્થ નથી. મારી નિશાળનો માત્ર એક જ વિદ્યાર્થી જે સાચો માણસ બની ગય તો એના એકલાથી આ ત્રીશ કરોડ દેશવાસીઓનો ઉદ્ધાર થઈ શકે છે. ગાંધી-નિલક જેવા માણસો હળસે રોની સંખ્યામાં નથી પાકતા-કેશવ ! તમે આશિષ આપો કે આ અત્યંત નાનીશી નિશાળમાંથી હું એક બાળકને પણ સાચો માણસ બનીને નીકળેલો જોઈને મરી જાઉં. એક બીજી વાત પણ છે. કાલે સમી સાંજે તમે હાજર હોત તો જોઈ શક્યા હોત કે નિશાળમાંથી ઘેર જતાં પહેલાં દરેક બાળક પ્રતિજ્ઞા લે છે કે પોતે મોટો થઈને જે બાળકોને જરૂર લાજુવશે.”

કેટલી રૂપદ સમજણ !

આ સમજણને જીવનમાં વહેતી મૂકવા માટે કેવું કલાવિધાન સાધ્યું છે શસ્ત્રચક્ર ! નથી એમનામાં કાર્ધ અસામાન્ય કંપના, નથી સ્વીચ્છનાથનાં કાવ્યમય હિંચનો, નથી એવો લાપાલંડાર કે છટા; એ છતાં બંગળાનો સામાન્ય જનસમુદાય પણ માણી શકે એવા શબ્દલાઘવમાં તેજભર્યાં કટાક્ષો ને કાર્ધિક વિશ્વવર્માને વરે એવા ધટનાકૌશલ વડે એમણે જનસામાન્યને ચીતરેલ છે. બડી દિદિ, બા બહેન, બિંદુનો કાકા, રામની સુમતિ, વિરાજવહુ, મહેશ, ચંદ્રનાથ, પલ્લી-સમાજ, દેવદાસ, પરિણીતા, ગૃહદાહ, દેનાયાઓના, પડિતમશાય, સ્વામી વિપ્રદાસ, શેષમશ્ન ને વિખ્યાત બ્રમણકથા શ્રીકાંતમાં એક કેવળ રૂપ કે શબ્દમય નહિ મણુ જીવનસમ દૃષ્ટિ એમણે જાક્ષી કરી છે.

એ સૃષ્ટિની આધારશિલા છે માનવના. જીવનને એક ક્ષણમાં બૂહન ને મહત્ત્ કરી દેનારો એ સદેશો કેવળ ભારતવર્ષને જ નહિ પણ તપ્ત-કલક સમસ્ત જગતને આ ક્ષણે ભારે ઉપયોગી છે. વિશ્વમાંગલ્યને વિધન-કર્તા આ કોલાહલને સમાવવામાં એનું મનન વિશેષ આવશ્યક નથી ?

મહાયુદ્ધ પછી યુરોપનાં દશ વર્ષ

શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપત

પ્રગ્નસંઘ- (League of Nations) મહાયુદ્ધનું પરિણામ

મહાયુદ્ધે યુરોપમાં કરેલાં પરિવર્તનો આપણે જોયાં. હવે તે પછી તેમાં વિકાસ થયો તે આપણે અવલોકીએ. મહાયુદ્ધની સંધિઓ કરાવવામાં ઇંગ્લાંડ તરફથી મિ. લોઇડ જોર્જ, ફ્રાન્સ તરફથી મો. ક્લેમેન્સ્યુ અને અમેરિકા તરફથી પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનનો મુખ્ય હાથ હતો. પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સન નિઃસ્વાર્થી મનુષ્ય હતો. પરંતુ એનું એકલાનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ સંધિઓ સર્વે વિજેતાઓના કાયદાની બની. પરાજિતોને દયાયેલા અને અશક્ત રાખવાની તેમાં તદ્દખીરો હતી. પરિણામે યુરોપમાં અવ્યવસ્થા, રાજદારી પ્રપંચો અને ઝેરવેર વધ્યાં. વેપાર, ઉદ્યોગ, ચલણ, જઞાતનીતિ સોનાના ઉપર બાંધેલી નાણાની વ્યવસ્થાએ સર્વે અવ્યવસ્થિત થઈ ગયાં. હૃદયમાં રહેલ હળાહળ ઝેર બહાર નીકળી પામ્યું.

પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને પોતાના ઉપલાં બંને ગોઠિયાંઓની ધણીખરી વાતો સ્વીકારી. એમની સાથે બાંધછોડ મુજબની સંધિ કરી. પરંતુ એણે એક મહત્વની વાત ઉપર બહુ ભાર મૂક્યો. યુરોપમાં પરસ્પરના વાંધા, ઝગડા, મતભેદો અને વિરુદ્ધ નીતિઓનો તોડ લાવવાને કાર્ષ બળવાન સાધન નહોતું. એણે આ માટે પ્રગ્નસંઘ (League of Nations) ની યોજના કરી. એના અભ્યાસને લીધે સ્વિટ્ઝર્લેંડના પ્રખ્યાત શહેર જિનીવામાં પ્રગ્નસંઘની સ્થાપના થઈ. પ્રગ્નસંઘને યુદ્ધથી કંટાળેલા યુરોપ અને અન્ય દેશનાં રાજ્યોએ ટેકા આપ્યો. બળવાન પ્રગ્નસંઘ બોલો કરવામાં સૌને લાલ દેખાયો.

ઇંગ્લાંડ, ઇટાલિ, ફ્રાન્સ, જાપાન એવાં બળવાન રાજ્યો સહિત બાકીના રાજ્યો એમાં જોડાયાં. યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયાનાં સૌ મોટાં રાજ્યોએ એનું સભ્યપણું સ્વીકાર્યું. માત્ર રશિયા બહાર રહ્યું. અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટના આગ્રહથી આ પ્રગ્નસંઘ સ્થપાયો હતો, પરંતુ અમેરિકાના પ્રજા યુરોપના આંતરકલ્હથી દૂર રહેવા માગતી હતી. પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને બહુ સમજાવવા છતાં અમેરિકાના પ્રજાએ પ્રગ્નસંઘમાં જોડાવાં સ્વીકાર્યું નહિ. એને યુરોપના મહાયુદ્ધમાં સ્વાર્થી યુરોપી પ્રગ્નઓનો કડવો અનુભવ હતો. પાછળથી એ અનુભવ વધુ કડવો થતો ગયો. અમેરિકાનું અગ્રણ્ય ડોલારનું કરજ યુરોપનાં રાજ્યો આપવા કબૂલ થયાં નહિ. આથી અમેરિકા પ્રગ્નસંઘથી હમેશાં દૂર જ રહ્યું છે. જર્મની હજી પરાજિત અને તિરસ્કૃત હતું. એને શરૂઆતમાં પ્રગ્નસંઘમાં માર્ગ મળ્યો નહિ.

પ્રજનસંધન વિશિષ્ટતાઓ

પ્રજનસંધના ઉદ્દેશો ખાનન રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની સહી-સાક્ષીએ નીચે મુજબના બહેર થયા હતા

૧ જગતના રાજ્યોની પરસ્પરની સુનેહશાંતિ અને સહકાર મેળવવા અને વિશ્વસાવવા

૨ ઇર્ષ પાણુ રીતે યુદ્ધમાં જીતરણુ નહિ એવી કષ્ટતાત આપવી

૩ ખાનગી સંધિઓ અને વારાધાટ દૂર કરવી ખુલ્લા દિલે અને જગેર વાતચીતોથી પ્રજાઓ વચ્ચે સપસુગેહ વધારવા

૪ પ્રજાઓનો પરસ્પર સંબંધ આતરરાષ્ટ્રીય મંચદા ઉપર બાધવો હથિયારે ને અવકાશ નથી

૫ ન્યાય, પ્રમાણિતતા અને શુદ્ધબુદ્ધિથી એક બીજાઓની સાથે સંધિની શરતો પાળવી (બંધી સંધિઓ પ્રજામંડળમાં નોંધાયેન રહેશે)

૬ આ શરતોનું સંપૂર્ણ પાનન સૌએ સ્વીકારવું

આખરે ભવિષ્યની તમામ હડધિઓને તદ્દન તાણુ દેના અને જગતની સુનેહશાંતિને વધારના માટે પ્રજા સંધ અસ્તિત્વમાં આ યો પ્રજાસંધ આ ઉદ્દેશથી આગળ વધી ઇર્ષ પાણુ રાજ્યની આતરિક બાબતોમાં માથું મારવા તૈયાર નહોતો તેને તેવો અધિમાર પાણુ નહોતો વાધાઓનો ધરમેળે નિકાલ લાવનાનું કામ એની મર્યાદામાં હતું પોતાના સુકાદાઓ માંય પ્રાવના એની પામે લશ્કર અથવા શસ્ત્રાઓ નહોતા પરંતુ વગનાળા મહારાજ્યોની મારફત તે સમજાવની પ્રજાઓ વચ્ચેની તકરારો પતાવી એની એની નેમ હતી

રાજ્યો વચ્ચે મંચદા સંબંધી ઇર્ષ તકરારો થાય તો તે પતાવના માટે પ્રજાસંધ હોલેડ દેશના હેગ શહેરમાં એક ન્યાયદિર પોતાના તરફથી જીણુ મુકુ છે એમાં સર્વે પ્રજાઓના કાયદાશાસ્ત્રીઓને ન્યાય મૂર્તિ તરીકે ચૂટે છે એનું બાદશાહી મંમન દેગ શહેરમાં એન્દ્રયુ કાનેગીએ પ્રોડો ડાનરો ખર્ચાને

બાધી આપ્યું છે તેની જ રીતે પ્રજાસંધનું મોટું મકાન હાગરો આનામોપાણુ બિનીવામાં બંધાયું છે

પ્રજાસંધના પેગમાં મજૂરોના વાધાઓનો નિણુ લાવવા, એટલે કે એમના કામના પ્રાકા, એમના સ્વાસ્થ્ય અને રહેઠાણની કરની જોઈતી વ્યવસ્થાઓ માટે મોટું મજૂરમંડળ સ્થપાયું છે એમાં દરેક દેશના મજૂરો અને માનિકાના પ્રતિનિધિઓ ભેગા મળી પરસ્પર સહકારથી મજૂરોના લના માટે અનેક સગવડો કરી શક્યા છે અને એ રીતે પોતાની સાર્થ-જ્ઞતા સામિત કરી છે

આ ઉપરાંત પાણુ કેનાક બીજા પેટા-આતાઓ પાણુ સ્થપાયા છે પ્રજાઓની દેશ પરદેશમાં ફેરવની વાલાણુવટાનું કમિશન દેશી પ્રજાના મજૂરોને લગત કમિશન, આકાડાઓ મેળવનાનું ખાતુ, એકારી નિવારણુ કમિશન, સુખ શાંતિ અને સ્વાસ્થ્યની કમિટિ, એસ અનેક ઉપયોગી આતાઓ સ્થાપી જગતની ધણી સેના બળતી છે રાજદ્વારી ખાતા સિવાય પ્રજા સંધની કારકિર્દી બુ ગૌરવવતી બની છે. રાજદ્વારી ખાતામાં સમગ્ર રાજ્યોએ પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ આના કીથી વધારી દીધેન હોવાથી ક્યડાયેની પ્રજાઓને ધણો અન્યાય મળ્યો છે અને આ ચાલાકીને પરિણામે બીજા ખાતાઓમાં પાણુ દોરપાન અને પક્ષપાતી વનણુ પમાગ થઈ શકી છે

પ્રજાસંધનું બંધારણ

પ્રજાસંધનું મુખ્ય મંડળ એમેમ્બલી તરીકે બાળ ખાય છે તેમાં બરા રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ બેમે છે દરેક રાજ્યને ત્રણ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક્ક છે પરંતુ નણેયને એક જ મત મળે છે દરેક રાજ્ય પોતાના પ્રતિનિધિઓ સાથે અનુભવી તજજ્ઞોની મોગી સંખ્યા મૂકે છે આથી દરેક પ્રજાની ચર્ચા બડ જ વિનુત અને સુદૃઢ બને છે એમેમ્બલી વચ્ચે એક વાર સામાન્ય રીતે મળે છે અને એક મામ સુધી એની મીટીંગો ચાલે છે જરૂર પડ્યે એ સિવાયને ગમને પાણુ વધુ વાર બેઠકા મળે છે આ વખતે જગતના મુખ્ય વર્ત

માનપત્રોના મુખ્ય પ્રતિનિધિઓ હજારોની સંખ્યામાં હાજર થાય છે.

એસેમ્બલીના નીચે મુજબના અધિકારો મુખ્યત્વે છે:

૧. કોઈ પણ નવી પ્રજાને પ્રજાસંઘના સભ્ય તરીકે દાખલ કરી શકે.

૨. વ્યવસ્થાપક-કમિટી પર ખાલી પડેલી જગ્યાઓ સભ્યોની ચૂંટણી કરે.

૩. સંઘનું બજેટ પાસ કરે. બજેટ પર એની સંપૂર્ણ સત્તા હોય છે.

૪. દરેક પ્રજાએ વાર્ષિક કેટલું લવાજમ ભરવું એ નક્કી કરે.

૫. પ્રજાઓ વચ્ચેની સંધિઓમાં ફેરફાર કરવાની તે સૂચનાઓ આપે.

૬. દરેક વર્ષની પોતાની મેનેજિંગ કમિટી (કાઉન્સિલ)ના કાર્યની સમાલોચના કરે.

એસેમ્બલીમાં મુખ્ય ભાષાઓ ફ્રેંચ અને અંગ્રેજી છે. દર વર્સે એનો પ્રમુખ ચૂંટાય છે. દર વર્ષે દેશ દેશના મહાન બુદ્ધિશાળી પુરુષોનું હજારોની સંખ્યામાં ત્યાં સંમેલન ભરાય છે, અને આ પુરુષો જગતનું રાજકારણ ઘડવામાં ઘણો ભાગ ભજવે છે. એસેમ્બલીની કાર્યવાહી એટલા વિસ્તૃત પ્રદેશમાં કામ કરે છે કે એને માટે હજારો ક્લાર્કો રોકવા પડે છે. જગતની દરેક જાતની ખચર, ઉત્પત્તિ, પેદાશ, ખર્ચ, લશ્કર, વહાણવટું, ઉદ્યોગો, વેપાર, સમૃદ્ધિ, આરોગ્ય, સુખ-શાંતિ ઇત્યાદિ સ્થિતિઓના આંકડા ભેગા કરવામાં આવે છે.

પ્રજાસંઘની એસેમ્બલીની વ્યવસ્થાપક-સમિતિને કાઉન્સિલ કહેવામાં આવે છે. દર ત્રણ મહિને એ મળે છે, ઉપરાંત આવશ્યકતા હોય તો એ સિવાયને સમયે પણ મળે છે. એ ચૌદ સભ્યોની બનેલી છે. તેમાં ફ્રાન્સ, જર્મની (પાછળથી) ગ્રેટ બ્રિટન, ઇટાલિ અને જાપાન આ રાજ્યોના પાંચ પ્રતિનિધિઓ તેના કાયમના સભ્યો હોય છે અને બાકીના ચૂંટાય છે. જર્મની અને જાપાને પ્રજાસંઘનો ત્યાગ કર્યો અને

એમના પછી ઇટાલિ પણ જુદું પડ્યું. એટલે હવે ફ્રાન્સ, રશિયા અને ગ્રેટ બ્રિટન એ ત્રણ કાયમના સભ્યો રહ્યાં છે. કાઉન્સિલના સભ્ય થવા માટે પ્રજાઓમાં ભારે હરીફાઈ છે. કાઉન્સિલને નીચે મુજબની સત્તાઓ છે.

૧. પ્રજાઓનાં લશ્કરી સાધનો અને ખર્ચો ઘટાડવાની યોજનાઓ કરવી.

૨. જુદાં જુદાં રાજ્યોને સોંપેલા પ્રદેશો (Mandates) સંબંધી દેખરેખ રાખવી.

૩. પ્રજાસંઘના સેક્રેટરીએટમાં નિમણૂકોને બહાલી આપવી.

૪. પ્રજાસંઘની કાર્યવાહીની વ્યવસ્થા કરવી.

પ્રજાસંઘનું મોટું સેક્રેટરીએટ રહે છે, એનો ઉપરી સેક્રેટરી જનરલ કાઉન્સિલને અધીન રહે છે. આમાં અગિયાર મુખ્ય ખાતાંઓ છે: (૧) નાણાંખાતું, (૨) રાજકીય ખાતું, (૩) વાહનવ્યવહારખાતું, (૪) લઘુમતિઓના પ્રશ્નનું ખાતું, (૫) મેન્ડેઈટખાતું, (૬) હથિયારખંધી ખાતું, (૭) સુખશાંતિ અને સ્વાસ્થ્યનું ખાતું, (૮) સોશિયલ ખાતું, (૯) બુદ્ધિવર્ધક સહકારખાતું, (૧૦) કાયદાનું ખાતું, (૧૧) ખબરોનું ખાતું. આ સર્વે ખાતાંઓ અતિ વિશાળ છે. પ્રજાસંઘનું વાર્ષિક ખર્ચ કરોડો રૂપિયાનું છે, જે એનાં સભ્યો પાસેથી વાર્ષિક ફાળા રૂપે વસૂલ કરાય છે.

પ્રજાસંઘ જેવી ઉપયોગી સંસ્થા અને આવી સરસ યોજના છતાં એની અસર નહિ જેવી છે તેના કારણમાં ઉપર કલા પ્રમાણે સળગાં રાખ્યો છે. ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ જે રાજ્યોએ એમાં મુખ્ય ભાગ અને નેતાગીરી મેળવ્યાં છે. યુક્તિથી આ રાજ્યોએ એમાં બહુમતિ મેળવી લીધી છે. અંગ્રેજોએ પોતાનાં મુખ્ય સંસ્થાનો જેવાં કે દક્ષિણ આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, હિંદ, આયર્લાંડ, ઇજિપ્ત, ઈરાક વગેરેને સભ્ય તરીકે ચૂંટાવી પોતાની પાછળ મજબૂત મતોનો જથ્થો ભેગો કર્યો છે. આમાં હિંદ જેવા દેશે તો સભ્ય તરીકે રહેવાની નામરજી બતાવેલી હોવા છતાં અંગ્રેજોએ

એને પોતાની જ મુખત્યારીથી સભ્ય તરીકે પોતાના લાભ માટે ચોંટી રાખ્યું છે. અને સભ્ય તરીકેના લવાજમની મોટી રકમ હિંદી પ્રજા પાસેથી વસૂલ કય છે. ક્રાન્તિ પછી રૂમાનિયા, એકાસ્લોવેકિયા, પોલેન્ડ, યુગોસ્લોવિયા અને બીજા મિત્ર-દેશોના મતો મેળવી પ્રજામંથમાં ભારે મહત્વ મેળવી લીધું છે. છેલ્લાં પંદર વરસો થયા આ બે રાજ્યો પ્રજામંથમાં આ રીતના બળથી પોતાનું ધાર્યું કરાવે છે. પ્રજામંથ એમના ધરતું ધરેલું ગણાય છે.

પ્રજામંથના બધાંરણની ૨૬ કલમો છે. એ કલમો બાવન રાજ્યોએ મંજૂર કરેલી છે. સૌ સભ્યોની લેખિત સંમતિ એકમતિથી આવી જાય ત્યારે જ આ કલમોમાં ફેરફાર થઈ શકે. એ કલમોનો સારાંશ આ છે:

૧. કેવાં રાજ્યો કેવી રીતે સભ્યો અને તે બતાવ્યું છે.
૨. એસેમ્બલી અને કાઉન્સિલની જરૂર બતાવી છે.
૩. એસેમ્બલીનું કાર્યક્ષેત્ર વર્ણવ્યું છે.
૪. કાઉન્સિલનું કાર્યક્ષેત્ર વર્ણવ્યું છે.
૫. એસેમ્બલી અને કાઉન્સિલમાં એકમતિની દરકાર બતાવ્યા છે.
૬. મેકેટરીએટની બ્યારથા દેખાડ્યા છે.
૭. જિનીવા ખાતે એ મળે અને તેને માટે બિલડીંગો વગેરેની જરૂર દેખાડ્યા છે.
૮. લશ્કરી સાધનો ઝાઝાં કરવા માટે યોજના ધડવાની વાત ચર્ચાઈ છે.
૯. પ્રજાઓમાં એકસંધી, અને લશ્કરી સાધનો ધરાવવા ચાલુ કમિશન નીમવાની ગોઠવણ કરાઈ છે.
૧૦. પ્રજાસંધનાં સભ્ય-રાજ્યોનીએ ફરજ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે દરેક સભ્યે દેશ ઉપર કોઈ બહારના રાજ્યના આક્રમણની દ્વારશીને નિષ્ફળ બનાવવી.
૧૧. કોઈ સભ્ય ઉપર બહારનાનું આક્રમણ એ

ખુદ પ્રજાસંધ પરતું આક્રમણ સમજી તેના પર વિચાર ચલાવવા અને યોગ્ય કરવા ખાસ બેઠક ભરતી.

૧૨ સભ્યોને પગપર પડેલા વાંધાઓને પ્રજાસંધના સમાધાન માટે રજૂ કરવાની ફરજ પાડે છે.

૧૩ પ્રજાઓ વચ્ચે પરસ્પર કાયદાના વાંધા પડે પ્રજામંથની હેગ ખાતેની ન્યાયકચેરીને મોંપવાની ફરજ અને ચુકાદો માન્ય કરવાની ફરજ પાડે છે.

૧૪ હેગની ન્યાયકચેરીની સ્થાપના માટે યોજના છે.

૧૫ સભ્યો વચ્ચે પડેલા વાંધાઓનો પ્રજાસંધને રિપોર્ટ કર્યા પછી કેવી રીતે મેકેટરી જનરલે કામ લેવું તેની વિગતવાર સમજણ અપાઈ છે.

૧૬ પ્રજાસંધથી વિરુદ્ધ જઈ કોઈ સભ્ય ચુદ્ધ જાહેર કરે તો તેને પ્રજાસંધમાંથી કાઢી મૂકી તેની સાથે આર્થિક અને નાણા સંબંધી બહિષ્કાર જાહેર કરવાની યોજનાનો નિર્દેશ છે.

૧૭ પ્રજાસંધનો સભ્ય નહિ હોય એવું રાજ્ય પ્રજાસંધના સભ્ય ઉપર આક્રમણ કરશે તો તેને કલમ ૧૬મીના ઉપાયોથી અટકાવવામાં આવશે, પરંતુ તે પહેલાં તેને પ્રજાસંધના સભ્ય બની પોતાના વાંધાની ધરમેળે પતાવટ કરવાની વિનંતિ કરાશે, તે નહિ માને તો અંતિમ પગલાં લેવાશે.

૧૮ સભ્ય-સભ્ય વચ્ચે થયેલી સંધિઓને પ્રજાસંધની ઓફિસમાં રજિસ્ટર કરાવવી પડશે. જે સંધિ રજિસ્ટર નહિ થઈ હોય તે માન્ય ગણાશે નહિ.

૧૯ જે સંધિઓ નકામી તથા પરસ્પરના સંબંધને બગાડનારી જણાશે તે સંધિના સંબંધમાં સભ્યોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે.

૨૦ જે સંધિઓ પ્રજાસંધના ધ્યેયથી વિરુદ્ધ હશે તે રદ થશે. તેમ જ પ્રજાસંધમાં જોડાયા પછી અગાઉ કરેલી સંધિઓમાંથી પણ જે સંધિ પ્રજાસંધના ધ્યેયથી વિરુદ્ધ હશે તેનો વ્યવમેવ નાશ થશે.

૨૧ પ્રજાસંધના બધાંરણ પહેલાં સુલેહશાંતિ અને પરસ્પર સંબંધ માટે થયેલી સંધિઓ કાયમ રહેશે.

૨૨ જે સંસ્થાનો પ્રજાસંઘ હારેલી પ્રજાઓ પાસેથી લઈને પોતાનાં વિજેતા સભ્યોના વિશ્વાસમાં સોંપ્યાં છે તે સર્વેની પ્રજાઓના વિકાસ અને હિતની દૃષ્ટિથી એનું શાસન કરવાનું છે, એના રસ કસ લૂંટવા માટે શાસન સોંપાયું નથી.

૨૩. સભ્યોને સોંપેલાં સંસ્થાનોમાં મનૂરીનાં ધોરણ ઉદાત્ત હશે. એ સર્વેની ઉપર પ્રજાસંઘ દેખ-રેખ રાખશે. એમને અશીણ વગેરેનાં વ્યસનથી દૂર રાખવાના પ્રયત્નો થશે. તેઓને ઉદ્યોગી અને તંદુરસ્ત બનાવવાની યોજનાઓ આપવામાં આવશે.

૨૪. બધી સંધિઓની રૂએ સ્થપાયેલ આંતર-રાષ્ટ્રીય સંબંધો પ્રજાસંઘના સેક્રેટરીએટના સ્વાધીનમાં જશે.

૨૫. દુઃખ, દર્દો અને સ્વાસ્થ્ય સુધારનારાં રેડ-ક્રોસમંડળોનો પરસ્પરનો સંબંધ અને વિકાસ પ્રજાસંઘ સાધશે.

૨૬. પ્રજાસંઘનાં સૌ સભ્યોની લેખિત કબૂલાત આવ્યા પછી જ બંધારણમાં ફેરફાર થઈ શકશે, જે સભ્ય સ્વીકારશે નહિ. તેને તે લાગુ પડશે નહિ. પરંતુ તે પ્રજાસંઘના સભ્ય તરીકે રહી શકશે નહિ.

આ કલમોમાં આપણે જે વાંચીએ છીએ તે આપણને ઉત્સાહમાં લાવે છે. પરંતુ મુખ્ય સભ્યો એના પોતાના સ્વાર્થમાં એને કેવી ખરાબ દશામાં મૂકી શકે છે તે આપણને ધટાલિ જાપાન વગેરેનાં કરતૂટો પરથી સમજવા મળ્યું છે.

પ્રજાસંઘનાં મુખ્ય રાજ્યોની નીતિ

પ્રજાસંઘમાં સભ્ય તરીકે ઘણાં મહારાજ્યો દાખલ થયાં પરંતુ સૌ મનમાં પોતાનો સ્વાર્થ રાખીને આવ્યાં હતાં. સમસ્ત માનવજાતનું કલ્યાણ અને કુશળ વાંછીને એઓ જોડાયાં નહોતાં. જીતેલાં રાજ્યો પોતાને મળેલા મોટા લાભ પ્રજાસંઘના આશરા નીચે કાયમ રાખવા માગતાં હતાં. હારેલાં રાજ્યોને શરૂઆતમાં આ કારણે સભ્ય તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યાં નહોતાં.

અમેરિકા પહેલેથી જ દૂર રહ્યું. રશિયાએ પણ ના પાડી હતી. બાકીનાં સભ્યોએ મળીને પ્રજાસંઘનું સુકાન હાથમાં લીધું. ઇચ્છાંકિ આગમ્યેતી વાપરી પોતાનાં સંસ્થાનોને દાખલ કરી, પોતાનાં મિત્ર-રાજ્યોને સભ્યો બનાવવાની પદ્ધતિ મતો મેળવ્યા. ફ્રાન્સે બાલ્કન રાજ્યોને લાંચો આપી સભ્ય બનાવવાની પોતાનો પક્ષ મજબૂત કર્યો. પ્રજાસંઘમાં શેતરંજ ખેલાવી શરૂ થઈ. સર્વ દેશો એક જ ટેબલ ઉપર બેસી પોતાપોતાના વિચારોની આપલે કરે, પ્રતિપક્ષીઓને આમંત્રણો આપી મતભેદોને નિષ્પાલસ રીતે સમજે, ઘણી ચર્ચાઓ સૂક્ષ્મ રીતે ચર્ચા -આવા આવા લાભો પ્રજાસંઘથી જરૂર થયા છે. જિનીવા એ કુદરતી સૌંદર્યનો પ્રદેશ છે, ચારે તરફ પર્વતોની હારમાળાઓ છે, મોટાં તળાવો છે, અને આસપાસ આધુનિક સમયની સર્વ સામગ્રીઓથી ભરપૂર સુંદર ભવ્ય હોટેલો હારખંધ આવેલી છે. જગતના શ્રેષ્ઠ રાજનીતિજ્ઞો, રસાયનશાસ્ત્રીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ, વિદ્યુત-શાસ્ત્રીઓ, સુલેહને ચાહનારાઓ, હિસાબનીશો, વર્તમાનપત્રકારો, શસ્ત્રાસ્ત્ર બનાવનારાઓ અને હજારોની સંખ્યામાં જાસૂસોનો જે મેળો જામે છે તે અવર્ણનીય છે. જગતની મોટામાં મોટી કલ્પ, બુદ્ધિ-માનોની બુદ્ધિના ચમકારા, હાજરજવાબી, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવિલાસ, ન્યાયપુરઃસરની દલીલો-જોઈને છક્ક થઈ જવાય છે. જગતની સંસ્કૃતિ વધારવામાં પ્રજાસંઘે સારો ફાળો આપ્યો છે. પણ ફરીથી એ જ કહેવાની ફરજ પડે છે કે જગતને-કચડાયલાંઓને આથી ફાયદો નથી થવા પામ્યો.

ફ્રાન્સ—

આ સમયે ફ્રાન્સ આખા યુરોપમાં લશ્કરી નજરે વધુ મહત્વનું રાજ્ય હતું. યુદ્ધમાં એ જીત્યું હતું. પોતાના ભયંકર બળવાન પ્રતિપક્ષી જર્મનીને એણે મહાત ક્યું હતું. ફ્રાન્સ પાસે મજબૂત લશ્કર, લશ્કરી સાધનો અને સગવડો એટલા પ્રમાણમાં હતાં કે થોડા દિવસમાં એ વીસ લાખ માણસોનું લશ્કર બુદ્ધિમિમાં ઉતારી શકે. હથિયારો બનાવનારાં પણ મોટા પ્રમાણમાં હતાં. એને જર્મની પાસેથી પુષ્કળ બદલો મળ્યો

હતો દર વર્સે રોકડની મોઁની રકમ, વહાણો, મોટા પ્રતિ, સરથાનો, કાલસા-લોહાની ખાણો અને વિપુલ સાધનો એણે મેળવ્યા હતા તે સિવાય અરમખરસ સધિઓ કરી યુરોપના ઘણા રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં બંધ જર્મની સામે શત્રુઓની ફોજો ખરી કરી દીધી હતી.

યુદ્ધમાં ફ્રાન્સને વિશેષ નુકસાન થયું હતું. હજારો શહેરો અને ગામડાઓ તારાજ થયા હતા. રસ્તાઓ અને ફળદ્રુપ ખેતરોને ઠેકાણે મોઁની રણબૂમિઓ બની હતી જગતના સૌથી મોટા યુદ્ધ ફ્રાન્સની બૂમિ ઉપર થયા હતા રાક્ષસી બોમ્બ-ગોળાઓએ મોટી ખાના-ખરાબી કરી હતી જમીનમાં એથી સર્વન મોટા ખાડાઓ બન્યા હતાં. ફ્રાન્સના પચીસ લાખ જીવોનો રણમાં રોળાયા હતા ચાર વરસના લાખા મહાયુદ્ધની મુખ્ય બૂમિ ફ્રાન્સ હતી આથી લડાઈનો મોટો ધા એના પર પડ્યો હતો આ સર્વે જખમોને રૂઝાવવા નવા શહેરો અને ગામડાઓને ફરી વસાવવા, ખાણો અને કારખાનાઓનો પુનરુદ્ધાર કરવો, ઉદ્યોગોને સજીવન કરવા, ખેતરોને ફરી લીલાછમ કરવા ફ્રાન્સે પ્રગ્નસધની શીળી ડાયાને અનુકૂળ માની અને નેથી એમાં સક્રિય અને ઉમંગલયો પાઠ લગવ્યો.

ઉદ્ધાર—

ઇંગ્લાંડ ફ્રાન્સનું મિત્ર છે ફ્રાન્સની સાથે મળી એણે જર્મનીનો પરાજય કર્યો હતો એની પ્રગ્નસાડા ચાર કરોડની છે, પણ એની પાસે પોતાના દેશ કરતા ૧૧૫ ગણા મોટા સામ્રાજ્યની હદ છે યુરોપમાં એ સૌથી વધુ ધનવાન દેશ છે આખા જગતનું મુખ્ય શરણી બન્યું એના પાટનગર-લંડનમાં છે ગમે તે દેશાવરો ખાતે કાચો પાંચ માલ ચડાવે પરંતુ એની હૂંડીઓ વટાવવા લંડનના શરણોને આશરો જરૂર લેવો પડે એ ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ છે, સડસડ ટકા પ્રગ્ન ઉદ્યોગ પર નભે છે. દેશમાં જ પુષ્કળ કાનઓ અને લોહું થાય છે, આથી એને ઉદ્યોગો ચલાવવાના માધ નોની છત છે

અંત્રિષ્ટન જગતમાં સૌથી મોટો વેપારી-દેશ છે

જગતના બધા ખરોખા એની બૂમિ છે મોટા સામ્રાજ્યને સાચવી રાખવા એની પાસે મોઁની દરિયાઈ ફોજ છે મોઁની મનવારોનો જ જર્મનીનો પરાજય કરવામાં મોટો હાથ હતો. આ નાના ટાપુની પ્રગ્ન મહારાજ્યોમાં અગ્રગણ્ય પદ્ધતી પોતાના સાહસ, ધન, ઐશ્વર્ય અને વિજયી રાજનીતિથી મેળવી રહી છે.

મહાયુદ્ધમાં એને ઘણું નુકસાન થયું હતું. પણ એણે લાભો પણ ઘણા મેળવ્યા હતા. જર્મની પાસેથી પુષ્કળ સાધનો અને સપ્તિ મેળવી લીધા, મુલકો પણ ઘણા ખૂટ્યા. સૌથી મોટો લાભ વેપાર-ઉદ્યોગમાં થયો જર્મનીના વેપાર-ઉદ્યોગને એણે મારી નાખ્યો અને એ એક જખમર હરીફને દૂર હડસેલી મૂક્યો ખ્રિસ્તને પોતાના વેપાર સિવાય વધુ પ્રિય કંઈ નથી જગતની સમૃદ્ધિ ચૂસી પોતાને ત્યા ઠલવવા માટે જ એની બંધી કુટિલતાઓ અજમાવાય છે પ્રગ્નસધમાં રહીને પોતાના પદર મતોથી બહારથી નિસ્વાર્થો પણનો દહા કરીને એણે મોઁની લાગવગ ઊભી કરી છે જગતમાં સૌથી સારા દેશો એણે મેળવી લીધા છે

ફ્રેન્ચોની રાજ્યનીતિ જર્મનીને કચડી નાખવાની હતી પણ ખ્રિસ્ત તેમાં રાજી નહોતું આવતું કારણ જર્મની તરફ એને પ્રેમ હતો તે નહિ પણ ફ્રાન્સ અતિ પ્રમળ ન થઈ જાય તે હતું. પોતાનું સાર્વ ભૌમત્વ તો જ ટકી શકે કે નો જગતમાં બાકી રહેતી શક્તિઓ એક ઠેકાણે જમા ન થઈ રહેતા વહે ચાલેતી રહે એણે આ માટે ફ્રાન્સનો ખુલ્લો વિરોધ ન કર્યો પણ નિર્મળ જર્મનીનો પક્ષ બની શકે તેટલી સલાજથી જોયો હતો જિનીવામાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ વચ્ચે હમેશા આ સબંધી મોટો મતભેદ રહેતો ફ્રાન્સને પોતાના ચાતુ પ્રદેશની સીમાઓની સનામતીઓ બેઠતી હતી જેમાં તેને કદી ગ્રેખ્રિસ્ત નનો ટેકો નહોતો મળ્યો

જર્મની—

જર્મની શિતાયુ હતું એની ઉપર ભય કર શરતો લાદવામાં આવેલી હતી એનું ગળું પકડી એને નીચું નમાવવામાં આવ્યું હતું સૌથી વિશેષ ખૂડ કામ

તો એને કાયમનું નિર્ણય બનાવી રાખવાનું હતું. એ માટે ફ્રાન્સે પ્રજાસંઘને કાવત્રામાં સાથે લેવામાં કામ કર્યું. જર્મની લશ્કરી સાધનો મેળવી ન શકે, આર્થિક રીતે દબાયેલું રહે એ માટે એની ખાણો, ઉદ્યોગો, પરદેશો સાથેનો વેપાર અને પ્રદેશો ઉપર ફ્રાન્સે નજર રાખવા માંડી.

જર્મન પ્રજા સાત કરોડની છે; સશક્ત અને બુદ્ધિવાન પ્રજા છે; ભારે શિસ્ત અને નિયમમાં રહેતાં શીખેલ છે; શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિમાં આગળ છે; રસાયણોમાં સૌથી અગ્રગણ્ય છે. બળ, વીર્ય, શક્તિ અને સાહસથી ભરેલી એ સાત કરોડની પ્રજા છે, જ્યારે ફ્રાન્સની તો માત્ર ચાર કરોડની પ્રજા છે. જર્મનો લડાયક વૃત્તિના છે, ફ્રેન્ચ પ્રજા આખી લડાયક નથી. ફ્રાન્સને આથી જ એના તરફનો કાયમનો ભય રહે છે. આથી પ્રજાસંઘની ઓથે રહી એણે જર્મનીને દબાવી રાખવાની યોજનાઓ ધડી હતી.

યુરોપનો ઇતિહાસ છેલ્લાં પંદર સત્તર વર્ષથી પ્રજાસંઘમાં ધડાયો છે. પુષ્કળ વાતો, ચર્ચાઓ, મના-મણાં, રિસામણાં, ટીકાઓ, દલીલો અને શબ્દપ્રહારો ચાલતાં હતાં, ખેંચાખેંચી પણ બહુ ચાલતી. પરંતુ પ્રજાસંઘની આખી નીતિ ફ્રેન્ચો અને અંગ્રેજોના હાથમાં હતી. છેવટે બંને મહારાજ્યો બાંધ-છોડ કરી ફરી મળી જતાં એટલે પ્રજાસંઘમાં વિશેષ વિક્ષેપ પડતો નહિ. પ્રજાસંઘ ઉપર કાબૂ મેળવી અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો પરાજિત રાજ્યોને પચાસ વરસ સુધી નિયોબ્યે જ રાખવા માગતાં હતાં. પરંતુ બંને વચ્ચે જાનો કુસંપ હોવાથી પરિણામ એકવારી નીતિમાં આવી શક્યું નહિ. અને એમ પરાજિત રાજ્યો નવું બળ મેળવવાની તક મેળવી શક્યાં.

આંધળા સ્વાર્થનો ઇતિહાસ

મિત્ર-રાજ્યો પ્રજાસંઘ દ્વારા પોતાની નીતિ અમલમાં મૂકવા લાગ્યાં. શક્ય એટલો રસ જર્મની-માંથી નિચોવી લેવામાં એમનું ચિત્ત હતું. પરાજિત રાજ્યોમાં ઓસ્ટ્રિયા-હંગેરી સાવ નિર્બળ બની ગયું

હતું. એમની પાસેથી કાંઈ ચૂસવા જેવું રહ્યું નહોતું. બલ્ગેરિયા ખાલી થઈ તદ્દન ખોખું બની ગયું હતું. તુર્કી તો પ્રથમથી જ ગરીબ હતું. માત્ર જર્મની પાસેથી પુષ્કળ મળી શકે તેમ હતું. જર્મની પાસેથી વર્સેલ્સના કરારોમાં સહી લેવાનું દબાણ થયું. જર્મનીએ આવા ગુલામી કરારોમાં સહી કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી. મિત્ર-રાજ્યોએ ફરી યુદ્ધ કરવાની ધમકી આપી. પરાત જર્મનીમાં યુદ્ધ કરવાની શક્તિ નહોતી. ગળે નખ ભરાવી પરાણે એની પાસેથી સહી લેવામાં આવી. જર્મનીની અધોગતિ શરૂ થઈ.

૨૮ જૂન, ૧૯૧૯ને દિને વર્સોના કરારોમાં જર્મનીએ સહી કરી. જર્મની ઉપર ભયંકર શરતો મૂકવામાં આવી. પણ એનું પાલન કરવાની એનામાં શક્તિ છે કે નહિ તે કાંઈએ જોયું નહિ. આને પરિણામે જર્મનીમાં સર્વપક્ષીય પ્રધાનમંડળ રચાયું. એના નવા મંત્રી એર્મખર્ગેરે નવી જવાબદારીઓને પહોંચી વળવાને પ્રજા ઉપર કરો વધારી પેદાશ વધારવાનું શરૂ કર્યું. પૈસાદારો ઉપર બહુ મોટા કરો પડ્યા. પણ મંત્રી ઉપર દેશની તિબ્બેરીમાંથી ઉચાપત કરવાનો આરોપ આવ્યો. તેમ સામા પક્ષના નેતાઓનાં ખૂનોના આરોપો આવ્યા. આથી પ્રધાનમંડળ પડ્યું.

વર્સેલ્સની સંધિ તા. ૧૦, જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ના દિવસથી અમલમાં આવવાની હતી. ચાલસેસ લૉરેન નામના એ પ્રાંતો ફ્રાન્સે તરત જ કબજે કર્યા. મિત્ર-રાજ્યોમાં લાખો જર્મન કેદીઓ હતા. એમને હવે છોડી મૂકી જર્મની તરફ રવાના કરવામાં આવ્યા. જર્મનીમાં પરાજીત અધિકારીઓની નિમણૂક થઈ. માલ્પેડી વિભાગના લેફ્ટનન્ટ ગણત્રી થઈ. જર્મની સાથે રહેવાને ૬૩૦૦૦ મતો આવ્યા. બેલ્જિયમ સાથે રહેવાને માત્ર ૨૭૧ મત આવ્યા. છતાં મિત્ર-રાજ્યોએ તેની પરવા ન કરતાં માલ્પેડી બેલ્જિયમને સોંપ્યું. બેલ્જિયમને પણ આ અન્યાય સાથે તકરાર હતી.

અપર સાઇલેશિયા પોલેન્ડને સોંપાવાનું હતું. ત્યાં પણ મતગણતરી કરવાની હતી, પણ તે એક વરસ પાછી ફેલાઈ.

હતો. દર વરસે રાકડની મોટી રકમ, વહાણો, મોટા પ્રતિ, સંસ્થાનો, કાલસા-લોદાની ખાણો અને વિપુલ સાધનો એણે મેળવ્યાં હતાં. તે સિવાય અસ્પષ્ટ સંધિઓ કરી યુરોપનાં ધણાં રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં બંધ જર્મની સામે શત્રુઓની ફોજો ખડી કરી દીધી હતી.

યુદ્ધમાં ક્રાન્સને વિશેષ નુકસાન થયું હતું. હજારો શહેરો અને ગામડાંઓ તારાજ થયાં હતાં. રસ્તાઓ અને ફળદ્રુપ ખેતરોને ઠેકાણે મોટી રજુભૂમિઓ બની હતી. જગતનાં સૌથી મોટાં યુદ્ધ ક્રાન્સની ભૂમિ ઉપર થયાં હતાં. રાક્ષસી બોખ્ઝ-ગોળાઓએ મોટી ખાના-ખરાબી કરી હતી. જર્મનીમાં એથી સર્વત્ર મોટા ખાડાઓ બન્યા હતાં. ક્રાન્સના પત્નીસ લાખ જીવાનો રજુમાં રાજાયા હતા. ચાર વરસના લાંબા મહાયુદ્ધની મુખ્ય ભૂમિ ક્રાન્સ હતી. આથી લડાઈનો મોટો ધા એના પર પડ્યો હતો. આ સર્વે જળમોને ફાવવા નવાં શહેરો અને ગામડાંઓને ફરી વસાવવાં, ખાણો અને કારખાનાંઓનો પુનરુદ્ધાર કરવો, ઉદ્યોગોને સજીવન કરવા, ખેતરોને ફરી લીલાંછમ કરવા ક્રાન્સે પ્રગ્નસંધની શીળી ઊઘાને અનુકૂળ માની અને તેથી એમાં સક્રિય અને ઉમંગલયો પાઠ લગવ્યો.

ઉપસાધ—

ઇંગ્લાંડ ક્રાન્સનું મિત્ર છે. ક્રાન્સની સાથે મળી એણે જર્મનીનો પરાજય કર્યો હતો. એની પ્રગ્નસાડા ચાર કરોડની છે, પણ એની પાસે પોતાના દેશ કરતાં ૧૧૫ ગણા મોટા સામ્રાજ્યની હાંક છે. યુરોપમાં એ સૌથી વધુ ધનવાન દેશ છે. આખા જગતનું મુખ્ય શરણી બજાર એના પાટનગર-લંડનમાં છે. ગમે તે દેશાવરો ખાતે કાચો પાકા માલ ચડાવે પરંતુ એની હાંકીઓ વટાવવા લંડનના શરણોને આશરો જરૂર લેવો પડે. એ ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ છે, સડસડ ટકા પ્રગ્ન ઉદ્યોગ પર નમે છે. દેશમાં જ પુષ્કળ કાલસો અને લોહું થાય છે, આથી એને ઉદ્યોગો ચલાવવાનાં સાધનોની છત છે.

ગ્રેટબ્રિટન જગતમાં સૌથી મોટા વેપારી-દેશ છે.

જગતના બધા ખરોમાં એની ભૂમિ છે. મોટા સામ્રાજ્યને સાચવી રાખવા એની પાસે મોટી દરિયાઈ ફોજ છે. મોટી મનવારોનો જ જર્મનોનો પરાજય કરવામાં મોટા હાથ હતો. આ નાના ટાપુની પ્રગ્ન મહારાજ્યોમાં અગ્રગણ્ય પદ્ધતી પોતાનાં સાહસ, ધન, ઐશ્વર્ય અને વિજયી રાજનીતિથી મેળવી રહી છે.

મહાયુદ્ધમાં એને ધણું નુકસાન થયું હતું. પણ એણે લાભો પણ ધણા મેળવ્યા હતા. જર્મની પાસેથી પુષ્કળ સાધનો અને સંપત્તિ મેળવી લીધાં, મુલકો પણ ધણા ખૂંટવ્યા. સૌથી મોટો લાભ વેપાર-ઉદ્યોગમાં થયો. જર્મનીના વેપાર-ઉદ્યોગને એણે મારી નાખ્યો અને એ એક જળમર હરીફને દૂર હડસેલી મૂક્યો. બ્રિટનને પોતાના વેપાર સિવાય વધુ ગ્રિય કંઈ નથી. જગતની સમૃદ્ધિ ચૂસી પોતાને ત્યાં ઠલવવા માટે જ એની બધી કુટિલતાઓ અજમાવાય છે. પ્રગ્નસંધમાં રહીને પોતાના પંદર મતોથી બહારથી નિઃસ્વાર્થી-પણુનો દંભ કરીને એણે મોટી લાગવગ જીતી કરી છે. જગતમાં સૌથી સારા દેશો એણે મેળવી લીધા છે.

ફ્રેન્ચોની રાજ્યનીતિ જર્મનોને કચડી નાખવાની હતી પણ બ્રિટન તેમાં રાજ નહોતું. આતું કારણ જર્મની તરફ એને પ્રેમ હતો તે નહિ પણ ક્રાન્સ અતિ પ્રબળ ન થઈ જાય તે હતું. પોતાનું સાર્વ-ભૌમત્વ તો જ ટકી શકે કે જો જગતમાં બાકી રહેલી શક્તિઓ એક ઠેકાણે જમા ન થઈ રહેતાં વહેંચાયેલી રહે. એણે આ માટે ક્રાન્સનો પ્રુક્લો વિરોધ ન કર્યો પણ નિર્બળ જર્મનીનો પક્ષ બની શકે તેટલી સંભાળથી ખેંચ્યો હતો. જિનીવામાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ વચ્ચે હમેશાં આ સંબંધી મોટા મતભેદ રહેતો. ક્રાન્સને પોતાના ચાલુ પ્રદેશની સીમાઓની સલામતીઓ બોધતી હતી જેમાં તેને કંદી ગ્રેટબ્રિટનનો ટેકો નહોતો મળ્યો.

જર્મની—

જર્મની જિનાયું હતું. એની ઉપર લખંકર શરતો લાદવામાં આવેલી હતી. એનું ગળું પકડી એને નીચું નમાવવામાં આવ્યું હતું. સૌથી વિશેષ યૂરુ કામ

તો એને કાયમનું નિર્જળ બનાવી રાખવાનું હતું. એ માટે ક્રાન્સે પ્રજાસંઘને કાવત્રામાં સાથે લેવામાં કામ કર્યું. જર્મની લશ્કરી સાધનો મેળવી ન શકે, આર્થિક રીતે દબાયેલું રહે એ માટે એની ખાણો, ઉદ્યોગો, પરદેશો સાથેનો વેપાર અને પ્રદેશો ઉપર ક્રાન્સે નજર રાખવા માંડી.

જર્મનપ્રજા સાત કરોડની છે; સશક્ત અને બુદ્ધિવાન પ્રજા છે; ભારે શિસ્ત અને નિયમમાં રહેતાં શીખેલ છે; શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિમાં આગળ છે; રસાયનોમાં સૌથી અગ્રગણ્ય છે. બળ, વીર્ય, શક્તિ અને સાહસથી ભરેલી એ સાત કરોડની પ્રજા છે, જ્યારે ક્રાન્સની તો માત્ર ચાર કરોડની પ્રજા છે. જર્મનો લડાયક વૃત્તિના છે, ફ્રેન્ચ પ્રજા આખી લડાયક નથી. ક્રાન્સને આથી જ એના તરફનો કાયમનો ભય રહે છે. આથી પ્રજાસંઘની ઓથે રહી ઓણે જર્મનીને દબાવી રાખવાની યોજનાઓ ઘડી હતી.

યુરોપનો ઇતિહાસ છેલ્લાં પંદર સત્તર વર્ષથી પ્રજાસંઘમાં ઘડાયો છે. પુષ્કળ વાતો, ચર્ચાઓ, મના-મણાં, રિસામણાં, ટીકાઓ, દલીલો અને રાષ્ટ્રપ્રહારો ચાલતાં હતાં, ખેંચાખેંચી પણ બહુ ચાલતી. પરંતુ પ્રજાસંઘની આખી નીતિ ફ્રેન્ચો અને અંગ્રેજોના હાથમાં હતી. છેવટે બંને મહારાજ્યો બાંધ-છોડ કરી ફરી મળી જતાં એટલે પ્રજાસંઘમાં વિશેષ વિક્ષેપ પડતો નહિ. પ્રજાસંઘ ઉપર કાપૂ મેળવી અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો પરાજિત રાજ્યોને પચાસ વરસ સુધી નિયોબ્યે જ રાખવા માગતાં હતાં. પરંતુ બંને વચ્ચે જાનો કુસંપ હોવાથી પરિણામ એકધારી નીતિમાં આવી શક્યું નહિ. અને એમ પરાજિત રાજ્યો નવું બળ મેળવવાની તક મેળવી શક્યાં.

આંધળા સ્વાર્થનો ઇતિહાસ

મિત્ર-રાજ્યો પ્રજાસંઘ દ્વારા પોતાની નીતિ અમલમાં મૂકવા લાગ્યાં. શક્ય એટલો રસ જર્મની-માંથી નિયોવી લેવામાં એમનું ચિત્ત હતું. પરાજિત રાજ્યોમાં ઓસ્ટ્રિયા-હંગેરી સાવ નિર્જળ બની ગયું

હતું. એમની પાસેથી કાંઈ ચૂસવા જેવું રહ્યું નહોતું. બલ્ગેરિયા ખાલી થઈ તદ્દન ખોખું બની ગયું હતું. તુર્કી તો પ્રથમથી જ ગરીબ હતું. માત્ર જર્મની પાસેથી પુષ્કળ મળી શકે તેમ હતું. જર્મની પાસેથી વર્સેલ્સના કરારોમાં સહી લેવાનું દબાણ થયું. જર્મનીએ આવા ગુલામી કરારોમાં સહી કરવાની યોજામી ના પાડી. મિત્ર-રાજ્યોએ ફરી યુદ્ધ કરવાની ધમકી આપી. પરાસ્ત જર્મનીમાં યુદ્ધ કરવાની શક્તિ નહોતી. ગળે નખ ભરાવી પરાણે એની પાસેથી સહી લેવામાં આવી. જર્મનીની અધોગતિ શરૂ થઈ.

૨૮ જૂન, ૧૯૧૯ને દિને વર્સેલ્સના કરારોમાં જર્મનીએ સહી કરી. જર્મની ઉપર ભયંકર શસ્ત્રો મૂકવામાં આવી. પણ એવું પાલન કરવાની એનામાં શક્તિ છે કે નહિ તે કાંઈએ જોયું નહિ. આને પરિણામે જર્મનીમાં સર્વપક્ષીય પ્રધાનમંડળ રચાયું. એના નવા મંત્રી એમર્થર્ગેરે નવી જવાબદારીઓને પહોંચી વળવાને પ્રજા ઉપર કરે વધારી પેદાશ વધારવાનું શરૂ કર્યું. પૈસાદારો ઉપર બહુ મોટા કરો પડ્યા. પણ મંત્રી ઉપર દેશની તિબેરીમાંથી ઉચાપત કરવાનો આરોપ આવ્યો. તેમ સામા પક્ષના નેતાઓનાં ખૂનોના આરોપો આવ્યા. આથી પ્રધાનમંડળ પડ્યું.

વર્સેલ્સની સંધિ તા. ૧૦, જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ના દિવસથી અમલમાં આવવાની હતી. આલસેસ લોરેન નામના બે પ્રાંતો ક્રાન્સે તરફ જ કબજે કર્યા. મિત્ર-રાજ્યોમાં લાંબો જર્મન કેદીઓ હતા. એમને હવે છોડી મૂકી જર્મની તરફ રવાના કરવામાં આવ્યા. જર્મનીમાં પરાષ્ટ્રીય અધિકારીઓની નિમણૂક થઈ. માલ્પેડી વિભાગના લેફ્ટાની ગણતરી થઈ. જર્મની સાથે રહેવાને ૬૩૦૦૦ મતો આવ્યા. બેલ્જિયમ સાથે રહેવાને માત્ર ૨૭૧ મત આવ્યા. છતાં મિત્ર-રાજ્યોએ તેની પરવા ન કરતાં માલ્પેડી બેલ્જિયમને સોંપ્યું. બેલ્જિયમને પણ આ અન્યાય સાથે તકરાર હતી.

અપર સાઇલેશિયા પોલેંડને સોંપાવાનું હતું. ત્યાં પણ મતગણતરી કરવાની હતી, પણ તે એક વરસ પાછી ઢેલાઈ.

મિત્ર-રાજ્યો કૈસર વિલિયમ ખીન્નને આ મહા-યુદ્ધનો મોટો ગુનેગાર માનતાં હતાં. એમણે કૈસર ઉપર કામ ચલાવવાની ધમકી આપી. કૈસર હોલેંડની સર-હદમાં રહેતો હતો. મિત્ર-રાજ્યોએ હોલેંડને ચિઠ્ઠી લખી કૈસરને કાઢવા કહ્યું. હોલેંડે તેનો જવાબ ન આપ્યો. ખીજી ધમકી-ભરેલી યાદી મોકલવામાં આવી. હોલેંડે એનો આમ જવાબ વાળ્યો, “અમે ડચ લોકો સ્વતંત્ર છીએ. અમારા શરણાગતને સોંપી દેવામાં અમે નાલેશી માનીએ છીએ. અમારી કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાને તે પ્રતિકૂળ છે.” મિત્ર-રાજ્યોએ ધમકી, અરજ અને સમજાવટોની ઘણી યાદીઓ મોકલી પણ હોલેંડે કૈસરને સુરક્ષિત કિલ્લામાં મૂકી બંધી યાદીઓ આડે આંખ આડા કાન કર્યાં. લુડે-ડોર્ફ, હીડનબર્ગ અને ખીન્ન ૯૦ જનરલો ઉપર કેમો ચલાવવા માટે સોંપવા મિત્ર-રાજ્યોએ જર્મનીને લખ્યું પરંતુ, ‘એમ કરવાથી અમારા દેશમાં બળવો થશે’ એવો ખરો ભય દેખાડવાથી આ વાત પણ પડતી મેલાર્ક.

તહની શરતો મુજબ સૈન્ય વિખેરી નાખવાની બાબતમાં મોટા દંડો મળ્યા. લશ્કરી ટુકડીઓએ વિખેરાવાની ના પાડી. મંત્રીમંડળે દબાણ મૂક્યું. પોતાના આશ્રિત કેપને કારભાર સોંપ્યો. જર્મનીમાં બંડ થયેલું જોઈ ફ્રેન્ચોએ જર્મનીના ફ્રેંકફર્ટ, ડાર્ફસ્ટાટ વિગેરે ટાપુઓનો કબજો લીધો. જર્મનીમાં અવ્યવસ્થા ફેલાઈ. તેને દૂર કરતાં થોડો સમય લાગ્યો. દરમિયાન નવું પ્રધાનમંડળ સમાજવાદી મ્યુનરે જીભું કપ્યું. સ્પાના શહેરમાં પરાજિત અને વિજેતાની પરિપક્ષ ભરાઈ. અહીં જર્મનીનો સમાન દરજ્જે સ્વીકારવામાં આવ્યો. દંડની રકમ નક્કી કરવાની વાતચીતો પૂર્ણ થઈ નહિ. સાર્ધ-લેશિયા કાને મોંપવો તેની મતગણતરી થઈ. જર્મનીની તરફ બાહુમતિ થઈ, એટલે મિત્ર-રાજ્યોએ આ પ્રશ્ન પ્રગ્ભસધને સોંપ્યો. એણે ઘણા કિંમતી ભાગ પોલાંડને અપાવ્યો. આથી ચાર લાખ જર્મનો પોલેંડની સત્તાની અંદર ગયા. જર્મનીને આથી ઘણું દુઃખ થયું.

હવે નુકસાની ભરપાઈનો ગંભીર પ્રશ્ન નિકાલ લાવવા માટે તૈયાર હતો. જર્મનીએ એક અખજ

સોનાના માર્ક અને દર માસે ૨૦ લાખ ટન કાલસા આપવા એ તરત માટે નક્કી થયું. પરંતુ ખદલાની કુલ રકમ હજી નક્કી થઈ નહોતી અંગ્રેજો જર્મનીને આર્થિક રીતે મજબૂત કરાવી તેની સાથે વેપારનો વિકાસ કરી લાભ મેળવવા ઈચ્છતા હતા. જ્યારે ક્રાન્સ જર્મનીને હમેશ માટે નબળું રાખવા માગતું હતું. છેવટે જર્મની પાસેથી ૬૫૦ કરોડ સોનાના માર્ક લેવાનું નક્કી થયું. પરંતુ જર્મની આવડી મોટી રકમ આપી શકે તેમ નથી તેવી ખાત્રી થતાં પ્રથમ દર વરસે ૫ કરોડ અને પછી દર વરસે ૧૫ કરોડ સોનાના માર્કની રકમ ભરવી એવો નિર્ણય થયો. તા. ૩૧ માર્ચ, ૧૯૨૧નો પહેલો હપતો વર્ષના પ્રધાનમંડળે ભર્યો.

જર્મનીએ નિયમિત રીતે હપ્તા ભરાય તે માટે કેટલીક ઔદ્યોગિક સુધારણાઓ સ્વી. પરંતુ ક્રાન્સે તે તોડી પાડી. જર્મનીએ અમેરિકા પાસેથી નાણાં કરતે લીધાં અને મિત્ર-રાજ્યોને હપ્તા ભરવા માંડ્યા. આમાંથી ૫૨ ટકા ક્રાન્સ, ૨૨ ટકા ગ્રેટબ્રિટન ૧૦ ટકા ઈટાલી, ૮ ટકા બેલ્જિયમ અને બાકીના નાનાં રાજ્યોને વહેંચી દીધા. જર્મનીની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન નબળી થતી ગઈ. એણે હપ્તા ભરવાની લાચારી બતાવી. ઈટાલિ અને અંગ્રેજોની દિલસોજી જર્મની પ્રત્યે હતી. સને ૧૯૨૨ના જાનેવારી માસમાં કેબ્રસ પરિપક્ષ ભરવામાં આવી. જર્મનીનું કચેજ એ વર્ષ પૂરતું ઘટાડવામાં આવ્યું.

સને ૧૯૨૩-૨૪માં જર્મનીની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી બગડી. એણે હપ્તા ભરવા બંધ કર્યા. માત્ર ક્રાન્સ અને બેલ્જિયમ, જર્મનીએ નાણાં ન મોકલ્યાં માટે, રૂઢરખાંતને લશ્કરી મદદથી કબજો કર્યો. એમણે લોકો પામેથી હથિયારો આંચકી લીધાં, વર્તમાનપત્રો ઉપર અંકુશ મૂક્યો, સારાં સારાં ઘરોનો કબજો લઈ જોસવરીથી ત્યાં રહ્યા. એમણે ભયંકર અત્યાચારો કરવા માંડ્યા, રૂઢરની પ્રજા ઉપર જાણે વેર વાળવા માંડ્યું ! પ્રજાએ ફ્રેંચ સિનિકાનો બહિષ્કાર પોષ્યો. એમને કાંઈ પણ ન આપવું એવી રીતના એમની

જોડેના અસહકારમાં આખા જર્મનીએ મદદ કરી. જર્મન સરકારે પણ એને ટેકા આપ્યો. આથી ફ્રેંચ સિપાઈઓ ખૂબ ચિડાયા. એમણે હજારો જર્મનોને એમનાં ઘરોમાંથી કાઢી મૂક્યા. લશ્કરી કાર્ટો ભરી સળ કરવા માંડી. મજૂરો ઉપર ગોળીબાર કર્યાં. લોકોને હેરાવવા અત્યાચારો માંડ્યા.

ફ્રેંચોને આ અસહકારથી કાંઈ નાણાં કે માલ ન મળ્યો. એમને મોટા લશ્કરી ખર્ચ ભોગવવો પડતો હતો. જર્મન-પ્રજા લશ્કરી ખવાસની છે એટલે અસહકારથી આવેલા અત્યાચારો એ લાંબો વખત સહી ન શકી. આઠ લાખ માણસોને અસહકારને લીધે નભાવવાનું ગરીબ જર્મનીને ન પરવડ્યું. આમાં દર હપ્તે મોટી રકમ ખર્ચાવા લાગી. જર્મનીના માર્કના ભાવ ઘટવા લાગ્યા. ફ્રેંચોનું ચલણ પણ ખરાબ થતું હતું. ફ્રેંચોની સખ્તાઈથી જર્મન યુવકોમાં વૈર અને હિંસાનાં બીજ રોપાતાં ગયાં.

જર્મનીના ચલણની માઠી અવસ્થા થવા લાગી. મે, ૧૯૨૧માં ડોલરની કિંમત ૬૨ માર્ક હતી. સપ્ટેમ્બરમાં તે ૨૭૦ થઈ. ૧૯૨૨ના જુલાઈમાં ૪૯૩ થઈ, ઓગસ્ટમાં ૧૨૦૦ થઈ. જાનવારી ૧૯૨૩માં વધીને ૪૦૦૦૦ થઈ. ડિસેમ્બરમાં તે આકાશ ફાટી માર્કના કાગળિયા થઈ ગયા. એક ડોલરની કિંમત ૪૧૧ અર્ધ માર્કની થઈ!

જર્મનીની આ દુર્દશા જાણી મિત્ર-રાજ્યોએ અમેરિકાના જનરલ હોબ્સના પ્રમુખપણા નીચે કમિશન નીમ્યું. જર્મનીએ આપવાનાં નાણાં સંબંધી યોજના ઘડવાનું એને દરમાન હતું. આ હોબ્સ-કમિટીએ પહેલાંની યોજના મુજબ ૬૫૦ કરોડ સોનાના માર્કની રકમ કાયમ રાખી પણ હાલની રકમ ઘટાડીને પ્રથમનાં ચાર વર્ષ માટે પાંચ કરોડ અને ૮૧૧ કરોડની રકમ ફાળવી. પાંચમા વર્ષથી ૧૨૧ કરોડનો ભરપૂર હમો દેવો એમ ફાળ્યું. એણે જર્મનીનું નવું ચલણ ફાળ્યું. એને માટે એક બેંક ખોલવામાં આવી. તેમાં છ જર્મનો અને છ પરરાષ્ટ્રીઓને ડાયરેક્ટરો તરીકે નીમ્યા. એની મૂડી તરીકે જર્મનીની કર્ઠમનાં મોર્ટ-

ગેજ ઉપર પરરાષ્ટ્રીઓએ ૪ કરોડ આપ્યા. જર્મનીએ બે કરોડ આપ્યા. હવે સોનાના માર્કનું રીસ-માર્કનું ચલણ થયું.

ફ્રેંચોનું પ્રધાનમંડળ બદલ્યું. મોં. પોકવારેની જગ્યાએ મોં. હેરીઓ આવ્યો. એણે સમાધાનથી કામ લેવાનું શરૂ કર્યું. રૂઢરમાંથી લશ્કર ખેંચી લેવાની એક વસ્તી મુદત આપવામાં આવી. હોબ્સ-યોજના ઉપર જર્મની અને બીજાં રાજ્યોએ સહીઓ કરી. પરંતુ નવા ચલણથી જર્મનીની સ્થિતિ કાંઈ સુધરી નહિ. લોકો ગરીબ ખનતા ગયા. બેકારી વધવા લાગી. વસ્તુઓ મોંઘી થવા માંડી.

સને ૧૯૨૪થી જર્મનીની આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધરવા લાગી. પરદેશોમાં એનો માલ ખપવા લાગ્યો. પરંતુ અવ્યવસ્થાને લીધે સને ૧૯૨૩થી ૨૬ સુધી પાંચ પ્રધાનમંડળો બદલી ગયાં. એ પ્રધાનમંડળોએ વિજયી રાજ્યોને કરજના હપ્તા નિયમિત આપવાનું શરૂ કર્યું. જર્મનીની આંતરિક સ્થિતિ પણ સુધારવાના પ્રયત્નો થયા. સને ૧૯૨૫ના ડિસેમ્બરમાં આ મોટાં રાજ્યો વચ્ચે 'લોકાર્નોનો તહ' થયો. તેમાં જર્મની, ફ્રાન્સ અને બેલ્જિયમ પરસ્પર યુદ્ધ ન કરવાનું સ્વીકાર્યું. અંગ્રેજો અને ઇટાલિએ જે કાર્ષ આ સંધિનો ભંગ કરી યુદ્ધ કરે તેની સામે યુદ્ધ કરવાનું સ્વીકાર્યું. લોકાર્નોના કરારો ઉપર સહી થતાં પહેલાં જ ફ્રેંચોએ રૂઢરમાંથી પોતાનું લશ્કર ખેંચી લીધું હતું. ત્યાર પછી પણ વિજયી રાજ્યોએ જર્મનીના રૂહાઈન પ્રદેશમાંથી પોતપોતાનું લશ્કર પાછું ખોલાવી લીધું.

જર્મનીને આ વખતે અમેરિકાએ મોટી આર્થિક મદદ આપી. અમેરિકામાં એ વખતે પૈસાની ઘણી છત હતી. તેઓ ધીરધારનાં સ્થાનો શોધતા હતા. જર્મનીને પૈસાની જરૂર હતી. જર્મનીનાં મુખ્ય શહેરોએ અમેરિકા પાસેથી પુષ્કળ કરજ લઈ પોતાની બહાર સંસ્થાઓનો વિકાસ કર્યો. શહેરોની વચ્ચે મોટાં બગીચા, સ્નાનગૃહો અને રમતગૃહો બાંધ્યાં. આજે જર્મનીનાં શહેરો સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ જગતમાં ઉચ્ચ સ્થાને છે એ અમેરિકાની મદદને પ્રતાપે.

ઈ. સ. ૧૯૨૪થી ૩૧ માર્ચ ૧૯૨૬ સુધીનાં પાંચ વર્ષોમાં જર્મનીએ એકંદર ૬૬૫૦૦ લાખ માર્કની ખંડણી ભરી. તેમાંનો મોટો ભાગ પરદેશો-માંથી કરગે લઈને ભરેલ. ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકા મોટા વ્યાજની લાલચે છૂટથી ધીરધાર કરતાં. ભરેલા કરગમાંથી ૩૭ ટકા વિદેશના કરગના છે. આફ્રીની રકમ તેણે પોતાના બજેટોમાંથી અચાવીને ભરેલ જર્મનીએ જે ખંડણી ભરી તેથી ત્રણ-ગણી વધારે રકમ તેણે કરગે લઈ પોતાના ઉલોગોને વિકસાવવા રોકી હતી. એના માલની નિકાસ વધી પાંચ વર્ષમાં બેવડી થઈ. સને ૧૯૨૪માં ૬૫૦ કરોડ માર્કની નિકાસ હતી તે સને ૧૯૨૬માં ૧૩૦૦ કરોડ માર્કની થઈ. આ પાંચ વર્ષ જર્મની માટે ઘણાં સારાં ગયાં. આવાં જ વર્ષો આગળ આવશે તો

આર્થિક સંકટો પાર તરી જવાશે એમ જર્મનીને લાગ્યું.

પરંતુ ૧૯૨૬માં અમેરિકામાં મોટી મંદી શરૂ થઈ. આ મંદી જગતવ્યાપી બની. જર્મની પણ એમાં સપડાયું. લોકોનાં મનની વાતો મનમાં જ રહી ગઈ. જર્મનીએ મહાયુદ્ધ પછીનાં દશ વર્ષો ભય-કર સંકટમાં વિતાવ્યાં હતાં. પણ હજી એની પ્રગતી કસોટી પૂરી થઈ હોય એમ નહોતું લાગ્યું. હજી ભૂખમરો અને ગરીબી એણે ભોગવવાનાં હશે. એ અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડનું કરગે લીધેલું નાણું પાછું આપી શક્યું નહિ. મહામંદીએ એમને ચારે તરફથી ધેરી લીધા એ વીગત હવે પછી ચર્ચાશે. યુરોપની હમ-ણાંની સ્થિતિ કેવી રીતે થઈ તેનો ક્રમવાર ઇતિહાસ રસિક છે.

નારી

માયાનો પાશ છે નારી, કહે કે દાર નર્કનું;
કહે કે ખાણ રત્નોની, કથે કે શક્તિ રૂપિણી.

નિંદાં પ્રસંશું નવ નારને હું,
દેખાય તેવી મુજને કહું છું :
નારી દૌવાની જલતી દિવેટ, એ
ભીંજેલ સ્નેહે, ભરી મેશ પેટ છે.

પૂરે જે કોડિયે સ્નેહ, સંરક્ષે વાયુ-આપટે;
જલી તે નરનું નારી, ઉઘળે ઘર ઉર બે,
એ દીપિકા મોહવેલો બને જે
પતંગ પેઠે સળગી મરે તે;
ખોટા મમત્વે અડતાં દઝાડે,
પળો રહે નિંદો, અધાર તે પીએ.

જ્યોતમાં છૂપી છે મેંશ, આગે ભસ્મ, દિને નિશા ;
નારી નર વિષે તેમ ગુણગુણ; વિવાહ શા ?

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

શેઠનો સોદાગર

શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ

‘ભા’ ભુજી જોયોને, ચઢવો ચઢ્યો છે એ ? રૂમાલજીએ ઈશાન ખૂણા તરફ આંખનો ઉલાળો કરતાં કહ્યું, અને ‘આજ તો કાં તો જળજળખાધાર કરી નાખે’ કહેતો કહેતો ચાલતો થયો.

ભાણુજીએ ઈશાન ખૂણામાં કાળો લમ્બર વાદળ-કુંગર ચાલની મોળે ચઢતો દીઠો; ચારે બાજુથી અધીરા પગે તે તરફ વહી જતી વાદળીઓ જોઈ. ‘નક્કી આજ વરસવાનો’ બપોડી તે વિચારમાં પડ્યો. જેતજેતામાં આખું ચાલ કાળાં વાદળાંથી એકાકાર થઈ ગયું. મેઘની ઘેરી ઘેરી ગંજના સાંભળતાં ભાણુજી સાવજની અદાથી ઊભો થયો. વીખરાયલા ગરદનિયા ઠીકઠાક કરતો ઘરમાં ગયો, અને પાણીએ જવાની તૈયારી કરતી બૈરીને, ‘હું જરા બળદતું ઠેકાણું કરી આવું. બપોર ચઢતામાં તો આવું છું’ કહેતોકને બગલમાં લાકડી મારી માથે ફાળિયું વીંટતો વીંટતો ગામથી ઓતરાદી દિશાએ ચાલતો થયો.

ભાણુજીને આનુબાહુનો એકકેએક શાહુકાર ઓળખે એમાં તો કાંઈ નવાઈ જેવું નહોતું, પણ તે સિવાય સાધારણ માણસ પણ સારી પેઠે એને ઓળખતું, કારણ કે એની અઢવાળીસે હોળીઓ નામચીન ગઈ હતી. નાનપણમાં પહેલી બે ચાર હોળીઓમાં માખાપ અને મોટોભાઈ એમ આખું કુટુંબ, એનાં પગલાં ન સહાતાં હોય. તેમ પરસોઠ ચાલી ગયું હતું. પછીનાં પાંચ છ વર્ષ મોસાળમાં ઊઞ્યો. પણ ત્યાંય કેટલાંય છોકરાંનાં માથાં ખોખરાં કરેલાં અને પંદર વર્ષ થતામાં પાછો બાપીતામાં આવી એ કીર્તિમાં વરસે વરસે અવનવી ખૂબીઓથી અડકકા કળશ ચઢાવતો ગયેલો. આ ઉમ્મર સુધીમાં ત્રણ બૈરાં લાગ્યો ને ત્રણેયને પાણીયું આપી દીધું હતું. લોકોના કહેવા પ્રમાણે આ ચોથું ચોક પૂરે તો રામ જાણે.

ભાણુજી ઘેરથી નીકળી નદી-કાંઠે આવ્યો અને આનુબાહુ જોઈ કાંઠા પર ઊગેલાં નગોડોનાં ઝાડવાંમાં અલોપ થઈ ગયો. ફરી આનુબાહુ જોઈ એક ઠેકાણે બેસી ગયો અને પાંદડાંની નીચેના એક ખાડામાંથી શીશો કાઢી મોંએ માંડ્યો. અડધોક પીધા કેડ પાછો હતો ત્યાં મૂકી, બધું ઠીકઠાક કરી બીજે છેડે જતો નીકળ્યો, અને બળદ લઈ આવેલા ગોવાળિયા પાસેથી દેવતા લઈ ચલમ ફૂંકતો ફૂંકતો આગળ વધ્યો.

જાણે ધરતી તેના પગ તળેથી માખી ન જતી હોય એમ ચાર ગાઉનો પંથ વટાવી એક વાણિયાના આરણમાં ખુખારો ખાઈ લાકડીનો છેડો પજાડ્યો. થોડીવાર રાહ જોયા પછી તેણે ઘાંટો પાડ્યો : ‘માવસનભાઈ ! ઘરમાં છો કે ?’

‘કાણુ છે ત્યા ?’ કહેતાકને માવચંદ શેઠ પૂજના વેશમાં બહાર આવ્યા અને લાણુજીને જોતાં પૂછ્યું : ‘કેમ લાણિયા, તું ક્યાંથી ?’

‘કામ વગર કુણુ આવતું હશે માવસનભાઈ ! લાણુજીએ હસીને કહ્યું. અને આલ બતાવતાં જોડ્યો : ‘જુઓને, આ કાણું લમ્મર આલતું, જાણે અમણાં તૂટી પડશે.’

શેઠને પૂજનામાંથી ઊઠવા બદલ પસ્તાવો થતો હોય તેમ લાગ્યું. તેને દુકાને બેસવા કહેવાનો વિચાર થયો પણ એ નવરી આંખોનો વિશ્વાસ કરવો ઠીક ન લાગ્યો અને ન છૂટકે પૂછ્યું : ‘કેમ આવ્યો છે !’

‘પેલા ખેમા પટેલવાળા બળદ હાલુ આવ્યો છું. અણુ હુધી વેચાણો નથી—’

‘પણ તને એ નહિ પોસાય.’

‘પણ મારે ક્યાં વેસાતો રાખવો છે. આ તો હણુંકે વરહ ખંધોડે* હાંકીને તમારો બળદ તમને પાછો હુપી દઈશ. આમેય જે ધણીને ઘેર હાયમણુ મેલ્યો છે એય મફતમાં જ હાંકી ખાશે ને ?’

‘ના ભાઈ ના, મારે તો નથી આપવો.’ કહી શેઠ પીઠ ફેરવવા ગયા.

‘પણ પૂરી વાત તો હાંલજો. દિવાળી પર તમારા ખધાળાના આઠેય મણુ દાણા ન આવું તો શિયાળુ ન ખેડવા દેતા.’

શેઠને છ મણુના સ્વાજ કરતા એ મણુ દાણા વધારે આપનાર ધરાકને આપવાનું મન સહેજ થયું. ‘પણ, વળી તેની કરીકેઈ યાદ આવી. ‘ના ભાઈ ના, હું પાછો તને ન ઝાળખતો હોઉં તો ને !’

‘એ તમે જુલો છો માવસનભાઈ હોં ! ખીન્ને કેકાણે ગમે એમ હશે, પણ ખરા તાપમાં જાંયડો ધરે એવી કાળને કાપે એટલો બધો તો લાણિયો મૂરખો નથી હોં કે !’

શેઠને ઉભી થયેલી ધરાકીનો ખ્યાલ આવતાં

* ખંધોડે = માટે (ખાસ કરીને બળદ માટે વપરાય છે.)

મનમાં થયું : ‘લાણિયાનું કેવું છે તો ખરું, મફતમાં પેલો હાંકી ખાશે, ત્યારે શું કામ આઠ મણુ દાણા ખોવા. ને ખરી શિયાળુ વાવણીમાં જ નહિ પકડું કે હજી છૂટી પડવાની ખીકે એને દાણા આપે જ છૂટકો થાય ! પણ પાછી લાણિયાની સૂત જોતાં મન ડગ્યું : ‘ના ભાઈ ના, મારે તો નથી આપવો.’

‘અણુ તમને વશવા નથી પડતો ? આઠ મણુ દાણા ખાઈ જઈને માતુંય દળદર તો નથી રીડી જવાનું. ને કદાચ ઘી જશે, પણ ઘીનું કામ તો નથી જવાનું ને ? એકદાન વશવા તો મેલી જુઓ. પછી તમે જ કે’શો કે ના ના લાણિયો ખરો.’

‘પણ બધાય ને કરે છે એમ મનેય—’

‘માવસનભાઈ તમને વધારે તો શું કહું; પણ મારા ભાઈ, હુંકામાં હમણ જાઓ કે કાકણુય એક ઘર તો રાળે છે.’ લાણુજીએ કહ્યું અને પછી ઉમેર્યું : ‘ને કાક દન અડધી રાતે કામ પડે તો લાણિયાની પરદા લેઈ જોજો વળી.’

શેઠ જાણુતા હતા કે લાણિયો મળે એને માથું આપે એવો છે. જે કે શેઠની ધારણા ખોટી નહોતી, પણ લાણુજી મળતો બહુ જૂજ ને ! અને પછી, ‘આપશે તો ઠીક છે નહિ તો આમેય મફતમાં તો હકાવાનો છે જ ને ?’ વિચારી, ‘જે જે હોં લાણિયા ! અણીની વેળાએ તારું કામ કાઢું છું, પછી તું જાણે’ કહી લાણુજીના ‘તમેય ત્યારે માવસનભાઈ, જોજો કે લાણિયો કેવો નહર્યો. અમણાં તો વધારે શું કહું, પણ કામ પડે લાળશો, વળી.’ એ વચનો સાંભળી, ‘એસ જરા પૂજના ખતરી લઉં’, કહી થોડી વાર પછી લાણુજી સાથે દુકાને ગયા અને નામ કામ સાથે વિગતવાર ખાતું લખી ‘દિવાળી પર આઠ મણુ દાણા ન આપે તો દોઢાં અપનાં’ આવી કમ્પ્યુટ ઉતારી બે ત્રણ ધરાકીની સાક્ષી સાથે લાણુજીનો અંગૂઠો લીધો. અને એક ધરાક સાથે જોને ત્યાં બળદ સાંચવવા મૂક્યો હતો તેને કહેવડાવી પણ દીધું. બળદ સાચવવા માટે લાણુજીને કહેવું પડે તેમ નહોતું, છતાંય શેઠ ‘લાણુજી ! બળદના નિસાસા ન લેતો’ હો !’ કહી કાઢ્યો.

એ તો શેઠ ગાંડા, બાકી દોઢને ઠેકાણે બમણા ને ચાર ગણા લેવાની કપૂલાત માગી હોત તોય ભાણુજી રાજ ખુશીથી, એકને બદલે બે ચપ્પૂઠા ચાંપી આપત.

‘છેવટ વાણિયો માન્યો ખરો !’ રસ્તે ચાલતાં મલકાતાં મલકાતાં ભાણુજી બખડ્યો અને ‘હવે તો જગલો ઝખ મારે છે.’ બખડી રસ્તે આવતા ગામમાંથી બળદ લઈ બપોર ઢળતામાં તો આંગણે બાંધીય દીધો.

ગામ લોકોએ જાણ્યું કે ભાણુજીએ બળદ ખડો કરી દીધો છે, ત્યારે બહુ તાજબી ન થઈ કારણ કે એ તાજબી જૂની થવા આવી હતી.—પણ જ્યારે જાણ્યું કે માવચંદ શેઠને ત્યાંથી લાવ્યો છે, ત્યારે તો લોકોએ ‘ભાણુજીની જીભમાં મોહિની છે’ એ માન્યતા પર ‘મારા બેટાએ હદ કરીને કાંઈ ! વાણિયા વાણિયામાં માવસન વાણિયો પલળી ગ્યો ? માનો ન માનો પણ ભાણિયાની જીભે સરસતી છે.’ કહી પાકું સીલ મારી દીધું.

રાતે નળિયાં બધલી જાય એટલું પાણી પડ્યું. ભાણુજી ખાટલામાં પડ્યે પડ્યે બખડ્યો ‘કાંઈ ફકર નથી. ધૂંહરી મૂકવાનું કોણ તો થઈ ગયું છે; હવે ખીની પંચાત છે—પણ એ તો આખું ગામ પડ્યું છે ને !’

ને સવાર થતામાં તો મુખીને ઘેર જાગડો, અને બળદોને દીલાં ટપકાં કરી શીંગડે નારાજી બાંધતા મુખીને કહ્યું : ‘કાકા, મારે તો ત્યારે હાથપગ જોડીને જ બેસી રેવું ને ?’

‘કમ ? બળદ ન’તો તે એય લાવ્યો.’ અને ગોળની કાંકરી આપતાં પૂછ્યું ‘હવે શું છે ?’

‘પણ ખેતરમાં વાવવું શું; તમેયે ખરા ?’ ભાણુજીએ કહ્યું.

મુખી વિચારમાં પડ્યા. અને થોડીવાર પછી બોલ્યા ‘તારાં લખખણ જ એવાં છે; એમાં કાંઈ શું કરે ?’

‘હું તો ત્યારે તમારા ખેતરમાં હળ લઈને

આવું છું.’ ભાણુજીએ કહ્યું અને મુખીને તાકતા જોઈ બોલ્યો : ‘ત્યારે ખીજું શું કરું ?’

‘જરજ હોય છે ત્યારે તો તું મેંકા મેંકા ગોળ થઈ જાય છે, ને ચાલવાનું આવે છે ત્યારે તો સેંમાડા લાગે છે. પછી કાંઈ ચાલતું હોય તોય આવે ?’

‘તમને કાંઈ દન એવું કર્યું છે ?’

‘મને નઈ ને ખીજને.’ મુખીએ કહ્યું અને પછી બાજુમાં મૂકેલો હુકકા હાથમાં લેતાં બોલ્યા : ‘પેલી બે મણ મકાઈ લઈ ગયો છે તે પાછી ચાલવાનું નામેય લે છે ?’

‘એ તો મારા ધ્યાનમાં છે. ખરી વખતે તમે આપી છે એ કાંઈ ભૂલી જવાય ?’

પછી મુખીએ ‘બે મણ ભેગી મૂઈ મણ વધારે, પણ આવે વખતે ના પડાય ?’ આમ વિચારી, મણ મકાઈ આપી. અને પછી ભાણુજી પણ ગામનાની જોડે હળ લઈ મકાઈ વેરવા નીકળ્યો. ગામ લોકોએ વાતો કરી : ‘અરે...ભાણિયો તો અલક મલકમાંથી પેદા કરે એવો છે, ને છેવટ કાંઈય ન ધીરે તો છેવટ દૈનાય દાંત પાડીને પણ લાવવાનો ખરો.’

કાલ અત્યારે ધીમેધીખતી ધરતી, આજ અત્યારે મધમધી રહી હતી. ચૌવનની છાજો હોડાડતી મુઘાને જોઈ રસિકની રસિકતા વહેણ માગે તેમ અત્યારે ભાણુજીનુંય થયું. તેણે બળદોની રાશ દીલી મૂકવા સાથે હૈયું પણ વહેતું મૂક્યું :

‘વંતા મેલજે વીરા હાળલા,
જાહે ધરતીએ રણકાર;
જવું સીમાડે એક ખેડતા,
આવા ખેતરના શા ભાર !’

બાણુના ખેતરમાંથી એક જુવાન હુકકારો ભરી જાણ્યો ‘ભાણુજી, ખરી વાત કહી, દોસ ! હજુ તો પાશરામાં પેલી પૂણી છે.’ અને પછી ભાણુજીને ચૂપ જોઈ બોલ્યો ‘થવાદે જરા લાંબે રાહડે.’

ચંદ બારોટ જેમ કવિત લલકારી લડવેયાઓને

પાણી ચડાવતો, ને સામે ઘોડલો ધુમાળી લડાઈમાં
ઝૂંઝૂંતા; તેમ ભાણુજી અત્યારે હળતી ધારણ સંભાળી
પેસેતો, બળદોને વળાંક લેવડાવતો અને તેમને પાતો
ચડાવતો, ધરતી સાથે લુલ્લ ખેલી રહ્યો હતો. તેણે
માથે હાથ ધરતાં વળી ખીજે દોહરો લલકાર્યો:

‘જોઈ તને કે થભે મેહુલો,
પાણિયારી ઊભી અટવાય,
‘આજે દોકા કે કરી દેખશું’ !
માથા-ભાર ભૂંડી લલચાય.’

સૂર્યે વાદળમાંથી ડોકું કાઢી, ખીજન ખેડૂતોની માફક
ભાણુજીને પણ બપોરી ગાળવાનું ભાન કરાવ્યું. હળ
છોડી પત્નીએ આણેલું ધાસ બળદોને નાખી તે પોતે
પણ વડતી નીચે ભાતું ખાવા બેઠો.

‘ધરમાં મકાઈ નથી, કાલથી તો ચોખા ઉપર
રહીને હળ હાંકવું પડશે.’ પત્નીએ કહ્યું.

‘અરે ગાંડી, તું જો તો ખરી ! આ ધરતી માતા
એક એકના વીસ વીસ આલશે.’ ભાણુજીએ હસીને
કહ્યું.

‘ધરતી માતા તો બાપડી આલેજ છે ને, પણ
રેવા ક્યાં પામે છે !’

‘રહ્યું આત તો તો શું જોઈતું’ પુંચ’ ભાણુજીએ
કહ્યું અને કાળીઓ ઉતારતાં મો મલકાવી ઉમેર્યું.
‘પાણિયા એકના દોઢા કરે છે એટલામાં તો સાત
સાત માળની હવેલીઓ ચણાવે છે, પછી આપણા
તો હાથમાંય રેત કે ?’ અને પછી હાથ ધોતાં
ધોતાં બોલ્યો ‘પછી તો બાપડા ભગવાનનેય દનિયા
ચલાવવી ભારે થઈ પડત.’

‘આજી કળમગમાં તો એવ પણ ઝાસ પાને
...’

‘ખચર પડી એટલે તો મંદ-
...’
... અને પછી
...

‘પછી પેરવામાં ચોઈ-’

‘અરે આ પેરાય એટલીજ પાથરી રીતે પાકશે
તો બહુ છે ને, આપણા જે જીવને તે કેટલુંક
ખાવા જોઈએ ?’ કહી ભાણુજીએ દમ લગાવ્યો. અને
પત્નીનું પરેકું મોં જોતાં બોલ્યો ‘તું આજ તો હાં
જા, કાલ તો જોઈશ તો માલું મકાઈ પેરા કરીશ.’

‘પત્નીએ પણ એક વર્ષના ગાળામાં તેને પચ્ચે
દેખ્યો હતો, એ આવી ત્યારે કાઠીઓમાં બિદરોળ
લીંદીઓ સિવાય કંઈજ નહોતું. અને તોય કાઈ દિ
ન તો કાળિયાની ઊંચી રહી હતી કે ન અને ઊંચી
ઉધાર લેવા જવું પડ્યું હતું.’

આવણુનો ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડતો હતો
કલેડાના તળિયા જેવી કાળી રીતે ભાણુજી બળદો
આગળ કરી નહી-કઠિ આલ્યો અને સાગરને શેષ
જતાં અધીરા નીરની બાજુમાં એક ઝાડ નીચે જઈ
બાંધી આણેલાં છાણાં સળગાવવા વળ્યો. પછી, આ
માણસ પરિચિત ધરમાંથી વસ્તુઓ લાવે તેમ ટ
માથી પાસણુવગેરે એ લઈ આવ્યો, અને ભટ્ટી પર
ચઢાવી દીધું. જોતજોતામાં મહુડાં બીજાં
બાજુમાં મહેલા ઘડમાં દીપાં પણ પડવા લા
એવામાં તેના ચકાર કાન વધારે ચકાર થયા. તમ
તમતમાટમા અને વરસાદના ફેરામાંય કાઈ મો
પગલાની તેને ગધ ચાવી. જેવો તે જોવા માટે
થવા જાય છે ત્યાં તો પગલાંની ધમકી અને ‘અ
સાળા જો હાથોય છે તો’-એ અવાજ સાં
પાંચ માણસો દીઠા. ભાણુજીએ-‘મર્યો સમજ
ધમકીની દરકાર ન કરતાં એકી સપાટે નહીતા
વાસણુ અને ખીજાં ઓજાર હોમી દીધાં, ‘શું
કાંઈ તાપેય નંઈ ?’ કહેતો ભાણુજી જ્યા
બિભો થયો. અને ખીજે સિપાઈ મહુડાં
દીપ લેવા જાય છે ત્યાં તો ભાણુજીએ ગેઈ
ઉલાળે એમ પગ વડે દીપને પાણીમાં ઉછ
આનંદનો માર્યો બોલી બોલ્યો: ‘આવજો વે’

આખકારી ઈન્ડિયેટરે ચારે બાજુ

પણ એકાદું મહુકું હાથ લાગે તો વળી 'ભાણુ છશખી' શાનો ?

'સાલ્લા, દારૂ ગાળતો'તો ?' કહીને ઈન્સ્પેક્ટરે ગોદા માર્યો, પણ ભાણુજીને બચી ગયાના આનંદમાં એ બધાં ગડદા-પાટ્ટનો હિસાબ નહોતો. અને મોટેથી તો 'અરે આ તો સા'બ બળદ ચારવા આવ્યો'તો તે તાપવા તાપણી કરી છે.' એ વગર હરામ હોય તો બીજું બોલે. સિપાઈઓએ 'સાલા તે' વાસણ ફેંકી દીધાં એ કાંઈ નહિ કે ?' કહી વળી ગોદા માર્યા.

'સા'બ, એમ મારવા બારવાની વાત જવા દેજો હાં.' ભાણુજીનો મિનનજ ગયો.

બધાય ભાણુજીને સારી પેઠે ઝોળખતા હતા. વળી કાંઈ મુદ્દામાલ પણ નહોતો અને ભાણુજી તો પાઘડી આપવાને બદલે લેં એમાંનો ધરાક છે એ તો સિપાઈ તો શું પણ ઈન્સ્પેક્ટર મુદ્દાં જાણતા હતા.

'જીવવું હોય તો બોલ સાચું.' ઈન્સ્પેક્ટરે જીભે જોર અજમાવ્યું.

'પણ સા'બ મારે તે કાંઈ મરવું છે ? હાચું જ તો કંઈ છું કે તાપવા...'

'લઈ લો એને ગામમાં, પંચ કેસ કર્યા વગર નહિ માને !'

'પણ મારા બળદ તો લેવા દેશો કે નંઈ ?'

'હટ સાલા જુદા, દારૂ ગાળતો'તો ને પાછી બળદોની જુદી વાત કરે છે ? એમ કરીને જટકી-'

'પણ સા'બ, બળદ ચરતા ભાજો તો તો માનશો ને ?'

અને બ્યારે ભાણુજીએ સિપાઈઓ સાથે ફરી બળદ જોળી કાઢ્યા ત્યારે ઈન્સ્પેક્ટર વિચારમાં પડ્યા: 'દારૂ ગાળતો હતો એ તો જાણે ચોક્કસ; પણ મુદ્દા વગર શું ?' અને લટ્ટીને મુદ્દા તરીકે લેવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં તો મેઘરાજા પડ મારા રામ. ઈન્સ્પેક્ટરને થયું, અમસ્થા કચેરીમાં બે ચાર ધકકા ખવડાવો એ ભલે બાકી કાંઈ વળવાતું નથી. પછી

ભાણુજી બીને ઉપયોગમાં આવે તો ફીક, વિચારી 'અલ્યા ભાણિયા, સાચું બોલે તો જતો કરું.' અને લગોલગ આવી કહ્યું 'સાચું કે, આટઆટલા ગાળામાં કોણ કોણ દારૂ ગાળે છે ?'

'ત્યારે એમ કો'ને સા'બ ?' ભાણિયો બોલ્યો અને પછી ધીમેથી કહ્યું. 'તમારે તો નામથી કામ છે કે ગાળતા ઝાલવાથી કામ છે ?' વળી સહેજે ખંચકાઈને એણે કહ્યું, 'આઠ દનમાં મારે તમને પકડાવવા.'

'એમ ?'

'અરે, ભગવાન કરે તો બે પકડાવું ને એણા જ કામ ઉપર રહી તો આટલા ગાળામાંથી તો વળી ઘણાય પકડાવું સા'બ.' લાગ મળતાં ભાણિયાની જીભે પાણી ચઢ્યું.

'જે ન પકડાવે તો ?'

'તો મારું નામ ભાણિયો નંઈ વળી.'

આખરે ભાણિયા પાસેથી પછડી કબૂલાત લઇ છોડી દીધો. ચાર દિવસમાં તો એક રાતે ભાણિયાએ નદી-કાંઠે દૂરથી તકતકતી દેવતા પણ ભાળી અને 'સા'બ જરાય અણસારો ન પડે હોં, નંઈ તો નાસી જશે. હું તો નંઈ આવું સા'બ, ઝોળખાઈ જઈ તો પારકા ગામમાં વેર બધાય' એમ ઈન્સ્પેક્ટરને કહી ચાલતો થયો. બારોબાર નદી-કાંઠે. પછી તેણે તૈયાર રાખેલો મસાલો લટ્ટીએ ચઢાવી બે મહિનાની નીરાંત કરી લીધી, કારણ કે દારૂ તો ભાણુજીનો ભાંગ્યાનો ભેરુ હતો. મગજમાં કાંઈ ગૂંચ જભી થતી કે ભાણુજીનું મગજ દારૂને વહારે તેડતું અને દારૂ એકી ફડકે એ ગૂંચને ઉકલી દેતો.

ઈન્સ્પેક્ટર બિચારા ઘણાય બિલ્લી-પગે ગયા પણ એક બે વાસણ સિવાય કાંઈ જ હાથ ન લાગ્યું અને 'નક્કી સાલ્લા જટકી ગયા' કહી વાસણ હવાલે લીધાં.

'એ તો સા'બ, આ લોક તો ચારે પા પેરા બેસાડી રાખે છે. સાલ્લી ઘણી ચકાર બત હોય છે.' એક ભુદ્ધા સિપાઈએ કહ્યું.

બિચારા સિપાઈઓને ઈન્સ્પેક્ટરના એ ત્રણ દાતિયા ખાવા પડ્યા એ તો ઠીક પણ ઉપરથી પેના વાસણ પણ ઉપાડવા પડ્યા બે કે ઈન્સ્પેક્ટર પોતેય જાણતા હતા કે, એ શુ તાના પિતૃજના વાસણ છે કે નામેય જડવાનુ છે ? પણ કાયદો પૂરતી તપાસ માગતો હતો

પછી તો ભાણુજીએ 'કાર્ક નર્ક સા'બ તે દનથી લોન્ એટી ગયુ છે કાર્ક નામેય નથી લેતુ' કહી ગાળિયુ કાઢી નાખ્યુ

દિવાળી પૂરી ગઈય નહિ ને માવસદ શેડે ભાણુજીના આગણે ઘોડુ બાંધ્યુ

'પણ માવસનભર્ષ, હજી મકાર્ક તો ફેલીય નથી' ભાણુજીએ ક્યુ

'તો હુ શુ કરુ એમા ? તું તો હોળી સુધી નહિ ફેલે' શેડે કહ્યુ

ભાણુજીએહસીને કહ્યુ 'ફેલશે નહિ તો ખાશે શુ ?

બે કે બેઉનુ કહેવુ સાચુ હતુ ભાણુજીની મકાર્ક ફેલાતી એટલી પેટમા જતી અને લેણદાર બિચારા ફેનાવાની વાટ જોતા તાકી રહેતા

'પણ પછી દોઢ આપવી પડશે' શેડે ક્યુ

'તે એ કાર્ક ના કેવાવાનુ છે, વેવારમા તો આપવી જ પડશે ને'

'ક્યાર મોરો આવુ ?

'આવજો ને આ શિયાળુ વાગ્યા કેડ ફૂગી લઈશ' કહી ભાણુજીએ શેડને રવાના કર્યા

અને મુદત ચૂકે તો વાણિયો શાનો ? પણ વાડીમા નજર કરી તો મકાર્ક તો હજુ ઊભી મોડેલી જ હતી

'કેમ હજુ નથી ફેલી ?

ભાણુજી મનમા બમડો 'અડધી તો ફેનાઈને પેટમાય ગઈ અને પછી શેડનેક હુ 'શેડ મકાર્કમાથી તો કાર્ક અપાય એવુ નથી પણ ઘઉં આપીશ'

શેડને બેકે
'ફેલેક આપશે' એ

ક્યારે પાકશે ને
હતો

અજાણ વેચી ખાધો તે

તો 'બેકે હો, પાછો હુ તો ખાર મણુ દાણા લેનાનો, પછી ગોડે તો મકાર્ક આપ કે ઘઉં આપ'

'લના માણુમ છો ! મારી ગરજે કે તમારી ગરજે ? મ્હી ભાણુજીએ પાછા શેડને રવાના કર્યા

આવા આવા તો કંઈક લેણદાર આવતા ને ભાણુજી ખળા જ બતાવ્યા કરતો. થાકીને બેચાર વર્ષના લેણદારોએ ભાણુજીના નામ પર લીધી પણ ફેરવી કાઢી હતી

ભાણુજીને બધાય ધરાક સમજાવવા સરેલ હતા પણ મોટો ધરાક તલાગી સમજાવવો ભારે હતો

'અધ્યા પછી પાણુ ચઢાવવો પડશે' તલાગીએ ભાણુજીને છેલ્લી ચેતવણી આપી

'સા'બ નહિ ભરુ તો તો ચઢાવશે જ તો હુ કયા નથી જાણતો પણ સા'બ કાલની પરમ નર્ક થવા દઉં'

'બે પાછો ખાલી હાથે આવતો !' કહી તલાગીએ ભાણુજીને જવા દીધો

ઘેર આવી ભાણુજીએ ધાસમા ધાલી રાખેલો શીશો મોએ માડ્યો અને પછી ખાટલામા વિચાર કરતો પડ્યો પદર પાઈ કાર્ક ધીરે એવુ નહોતુ પછી પદર રૂપિયાની તો વાત જ શી ?

આખરે 'ધરતો બળદ તો ઘેડે છે' બળડી પાછો કંઈક વિચાર આવતા 'હેડને, હમણા તો આ સરકારી ડખો કાઢવા દે માવસનભાર્કને તો વળી પડાશે પૂરુ' આમ બળડી માવસદ શેડવાળો બળદ લઈ ઉપાડ્યો કાર્ક બીજે ગામ, અને રાત પડતામા તો પદરને બદલે વીસ રૂપિયા લઈ ઘેર આવ્યો. બીજે દિવસે વેરો પણ ભરી દીધો

ગામ-લોક તો દિવસે દિવસે વખાણુમા ઊમેરો જ કરતુ ગયુ ધન છે એની છાતીને ને ધન છે એની અછલનેય'

માવસદ શેડ બળદ વેચ્યાની વાત જાણતા ધૂવાં પૂવા થતા આવ્યા 'હુ તો માડુ છુ ફગિયાદ, મારો અજાણ વેચી ખાધો તે'

‘પણ માવસનભાઈ, તમને વાત કણે કરી?’
ભાણુજીએ કહ્યું ‘એ તો એક જણને ત્યાં આ ઘઉંનાં
ખખાં થાય ત્યાં લગી ખાનમાં મૂકી આવ્યો છું.’

દોરને ગીરો રાખનાર ને મૂકનાર તો હું આ
પેલી જ વાર તારે મોઢે સાંભળું છું. એમ કરીને
મને જાણો પછવાડે—’

‘પણ તમે તો બળદના ઘણી કે બીજા કશાના?’
ટાઢે પેટે ભાણુજી બોલ્યો.

‘બળદનો બળદનો, જા, હમણાં ને હમણાં લઈ આવ.’

‘એટલું જ ને, જાઓ કાલે તમારે ઘેર બેઠે આવશે.’

‘તારો ડાંડનો શો ભરોસો? મારે તો હમણાં
બેઠે એ.’

‘હમણાં તો ક્યાંથી લાવું શેઠ!’ પછી હસતાં
હસતાં ‘ઘરમાં ગાય હોત તોય જણાવીને મોટા કરી
આલત.’ એમ એણે કહ્યું.

‘એટલે...તારે નથી આપવો એમ ને?’

‘પણ ના કુણુ કે’જ? એવું હોય તો બદલે મારો
બળદ લઈ જાઓ.’

‘તારો આપ તો મરવા પડ્યો છે ને—’

ભાણુજીએ આંખ બદલી: ‘માવસનભાઈ, ન
માનતા હો તો ગામમાં પૂછી આવો; કહીએ ભાણુ-
યાને ગાળ દેવી એ ફટલા શેરની વાત છે?’

પૂછ્યા જવા કરતાં ભાણુજીની સૂરત, તેની બોલ-
વાની ઠંડી પણ કાતિલ ઢબ એ બધું શેઠ માટે
પૂરતું હતું. તેમણે ટાઢા પડતાં કહ્યું: ‘પણ ત્યારે તું
સીધી વાત કરને.’

‘સીધી વાતમાં એ કે જે ક્યાંયથી રૂપિયા મળશે
તો તો તમારો બળદ છોડવી લાવીશ; જે કે’તા હો
તો ખાતું પાડી આપું. પણ જે તમારે ફરિયાદ જ
કરી હોય તો તો પછી બાયણાં ઉઘાડાં છે.
સરકાર વાળાય ન્યાય તો કરશે ને કે ભાઈ આ
ઘરાંક રૂપિયા આપવાની ના પાડે છે કે હા પાડે છે?’
કહી ભાણુજી શેઠ સામે તાકી રહ્યો,

‘પણ સરકારે તને આમ દગો કરવાનુંય કહ્યું
છે?’ શેઠ ધૂંધવાયા.

‘તો તમારી મરજી! કરો ફરિયાદ.’ ભાણુજીએ
કહ્યું અને પછી બીલા થતાં ઉમેર્યું ‘પણ એ પહેલાં
પેલા ન્યાયવંદ કાકાને પૂછી જોજો. એમાં ભગવાન
રાજ નર્મરે.’

ખલાસ, શેઠના મોતિયાં મરી ગયા. એ વરસ
પર ન્યાયવંદનું ભડભડ બળતું ઘર નજર આગળ
ખડું થયું. ત્યારથી કાઢળો કરતા ન્યાયવંદ શેઠ
પણ સાંભર્યા. શેઠ થોડીવાર પછી કહ્યું: ‘પણ એમ
તું બિવડાવે એ કામ લાગે કે?’

‘અરે તમારું ભલું થાય! હું ક્યાં તમને બિવ-
ડાવું છું?’ સામે બેસતાં ભાણુજી બોલ્યો. તેનું મોં
જોયું હોય તો હસમુખ વહાલું લાગે એવું. શેઠને
ચૂપ બેઠે પાછો ભાણુજી બોલ્યો ‘હું તો તમે કો’તો
ખાતું પાડી આલવા તિયાર છું. મારે તો કાઈ
તરાઈત પાંહેય કિંમત નથી કરાવવી; તમને ભગવાન
વા’લા લાગે, જે જે મૂકે એ મારે કમૂલ છે.’

શેઠ જાણુતા હતા કે ભાણુજીએ આવાં આવાં
તો દુકાને દુકાને ખાતાં પાડી આપ્યાં છે પણ તે
સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો. છેવટે, ‘કો’ક દા’ડો
લખ્યું વંચાશે’ વિચારી ગામના બે પટેલને બોલાવી
ત્રીસ રૂપિયાનું ખાતું પડાવી લઈ બેઠતાં બેઠતાં કહ્યું:
‘ભાણુજી, પણ પાછો ઘઉં આપતી વેળાએ—’

‘અરે, બળું લીધું કે ખારોખાર તમારા કાઠારમાં.’
શેઠને વળાવતાં ભાણુજીએ કહ્યું.

‘ફટલાક આપવાના છે?’ શેઠના ગયા પછી
મનોર પટેલે પૂછ્યું.

મનોર તથા નાથો એકમેકના સામું બેઠે હસ્યા
અને પછી ભાણુજી તરફ પણ શાખાશીનું હાસ્ય
વેરવા લાગ્યા.

નાથાએ કહ્યું: ‘ઘઉં તો માંડ વીસ મણ થાય
એવા છે, એમાં ત્રણ મણ તો બીના જ છે; ને ગામમાં
મારા જેવા બીજનાય બીજીના લાવેલો હોઈશ ને?’

‘હમામ તો મ્હે કર્યો છે ? પણ હશે તો ખરામ્તોયે.’
ભાણુજીએ મ્હુ

‘ત્યારે શેઠને શું આપીશ ?’

‘દાણા, કાંઈ કાકરા તો નથી આપવાનોને એટલું
કે જરા મોડું વે’લું થશે, બીજું શું ?’

‘તુંય માવસન શેઠના માથાનો મન્યો છે હો !’
નાથા પટેલે કહ્યું.

‘ત્યારે માવસન વાણિયોય કયા કામ્યો છે ? મારી
નજર આગળ કાથળો કરી ખાતો’તો, એના ધણીને
અત્યારે લાખે લેખા મડાય છે.’ બીજાએ કહ્યું અને
પેલાનો ખભો હલાવતા ઉમેર્યું. ‘પછી એવાને એકદો
તો આપો મળવો જોઈએ ને ? મનોરે ઊભા થતા કહ્યું

‘ભાણુજી, પણ આ વખત મને તો બે મણુ પેના
ત્રીજા વરસના બાકી છે એ આપવા પડશે હો !’
નાથાએ કહ્યું.

‘હા હા, આણા ફેરા તો જરૂર’ ભાણુજીએ કહ્યું
અને બેઠીને ‘આવજો’ કહી ખાટલામા લખાવ્યું.

થોડેક ગયા પછી મનોરે બોલ્યો ‘ભાણિયાની
માએ જણ્યો ત્યારનો નન્નો ભણુવાતુ તો શીખ્યું
જ નથી.’

‘મકાઈનું તો ખણુ જ નથી કર્યું, હવે જોઈએ
છીએ ઘઉંના ખળામા કાને આલે છે ને કાને નથી
આવતો,’ છૂટા પડતા મનોરે કહ્યું.

અત્યાર સુધી ભાણુજીએ જીવથી કાંઈ લેણુદારને
ના નહોતી પાડી, પછી એને દવાગિયો શી રીતે
કે’વાય, કે ન તો એને કાંઈએ ચોરી કરતા પકડ્યો
હતો. તોય ઘણાખરા એના પર વહેમાતા વળા ગામમા
કાંઈની સાથે અત્યાર સુધી મારમૂડ પણ નહોતી કરી
હા, બહુ અકળાતો ત્યારે, ‘આ ભાણિયાને વતાન્નામા
સાર નર્ક કાઢે હો !’ આટલું જ કહેતો અને બાકીનું
આખોથી જ સમજતી દેતો. પણ એટલા પરથી તો
લોકાએ એને ડાડમા ખપાવી કાઢ્યો હતો એવું
તકદાર જ એવું હતું અમલદારો એને ડામીયમા શણું
ખરા ! બાકી એણે નહોતી જરાય જેલ ભોગવી કે

નહોતો સરકારનો કર બાબી રાખ્યો અને તોય લગ
લગ દરેક જણુ એને જોઈને હમતો ચલમ તમાડ
પણ પાતો અને મોટે માઠું પણ જોવી દેતો

ભાણુજીએ ઘઉંના ખળા પર લાલરુ જોડ્યું ત્યારથી
ગામના ઊછી-ઉધારાવાળાએ જતા આવતા થાદ
દેવાવવા માડ્યું ‘ભાણુજી, આ ફેરા તો પેની મકાઈના
હાટે વધારે નહિ તો અધમણુને લેખેય પણ ઘઉં
આલજો હો !’ કાંઈએ કહ્યું ‘ભાણુજી, પેલા શેઠને ત્યાથી
લૂચડા અલાન્ના છે એ પૈસા ? મુઆ રોકડા ન
આલે તો, પણ ઘઉં તો આલજો ?’

અને ભાણુજીએ કાંઈને ‘એ તો મારા ધ્યાનમા છે,
લઈ જાએ ઘઉં.’ તો કાંઈને, ‘પણ ભાઈસા’બ, ખળા
વેળાએ આટો મારી જાએ’ આમ કહી હસતા
હસતા વળાન્ના

મામાતુ ઘર ફટલે ? તો દીવો બજે એટલે-ઘઉં
વાન્ના પણ ખરા અને બીજા ખેડૂતોની માફક ‘ફટલા
થશે ને કાને કાને આપીશ ?’ એ કડાકટમા ન પડતા,
કર્મયોગી જેવા મને ભાણુજી લાકડાની ઘોડી પર
ચઢ્યો હાથમા અધમણુનું ઉપણિયું ફૂલની જામડી
પેડે હલાવતા, ‘ઓરોજી ઓરો ઓર !’ પ્રી મીઠી
હલકે ને લાખે રાગે પવનને પોકારી રહ્યો જૂડો પવન
ઘેર ઘેર નોતરા દર્ધ રહ્યો ‘ભાણુજી ખણુ લે છે.’

વીસ બાવીસ મણુનો ઓરો કરી ભાણુજી ચલમનો
દમ લગાવતો બેઠો એટલામા પત્નીએ કહ્યું

‘પેલા અબાકાકી સાળને અદલે ઘઉં માગતા’તા’

‘લઈ જાય, કાણે ના પાડી’

‘પણ ઘરમા મરતું મીઠું નથી ને મકાઈય બે
મહિના માડ આલશે પછી ખાશો શું ?’ પત્નીએ મ્હું.

ભાણુજીને જો કે એની ચિંતા નહોતી પણ
પત્નીના સવાને એને વિચાર કરતો કરી મૂક્યો ‘ઘરનું
ધાન ખાઈને પાછા લોકાને કયા વળા પ પાળના જવા’
આમ માડ વિચાર કરે છે ત્યા તો આરતે આરતે
ગામના ઊછી-ઉધારાવાળા આવવા’ માડયા

ભાણુ ગૂંચવાયો અને એ ગૂંચ ઉઠેલવા : 'તમાકુ ખમાકુ પીઓ એટલામાં હું આવ્યો' કહી ઘેર જઈ દારૂની કસોટીએ મગજ ચઢાવી પાછો ફર્યો. માંડ ચલમ મેંએ માંડે છે ત્યાં તો માવચંદ શેઠનું ટટવું આવ્યું જ તો. ભાણુએ આથી જરાય નવાઈ ન થઈ, કારણ કે વાણિયા તો ખળાંનાં ગીધડાં જેવા હોય છે. અને એવી ખખર ન રાખે તો પછી પાલવેય ખરું કે ?

'લે ભાઈ, એક ફરા મને બી આલી દે ને, એટલે જઈ' મુખીએ ઉતાવળ કરી.

'મનેય લેગા લેગા બે મણુ ભરી આલ.' નાથો બોલ્યો.

ત્યાં તો ત્રીજાએ માણું અને ટોપણું બેય આગળ ધર્યાં. 'આમાં છ માણું કાલવી દે એટલે દોઢ મણુ થઈ જાય.'

ભાણુ તો નિરાંતે ચલમ ફૂંકતો : 'આણું આણું, લો તમાકુ પીઓ, એટલામાં હું બે દમ મારી લઉં.' કહી પેટમાંથી પાણીય નહોતો હલાવતો.

મડદા આગળ એકઠાં થયેલાં ગીધડાંની દશા, ફૂતરું આવતાં થાય એવી ગામનાંની દશા થઈ.

'પધારો માવસનભાઈ.' ભાણુએ કહ્યું અને ટટવાને દોરી એક ઝાડવે તાણી બાંધ્યું.

'મુખી, જરા ગામમાંથી ત્રાજવાં મંગાવોને,' માવચંદ શેઠે કોથળા પર બેસતાં કહ્યું.

'મંગાવું શેઠ, પણ મારા બીના પાંચ મણુ ધઉ લીધા પછી તમે—'

'એ તમે જાણો ને ભાણિયો જાણે.' શેઠે મોં પર કંટાળો લાવતાં કહ્યું અને ઢગની અટકળ કાઢતા 'આંહીં તો મારા જ અધૂરા રે'વાના છે ને.'

એટલામાં નાથો બોલ્યો. 'શેઠ મારે તો બે વરસથી—' અને એને પૂરું બોલવા દીધા વગર વચ્ચે જ ત્રીજાએ કહ્યું 'મારે તો દોઢ મણુ દાણાને આજ કાલ કરતાં પાંચ વરસ થવા આવ્યાં.' ત્યાં તો મુખીનો

મિનજ ગયો. 'ભલો ભાણુસ છે ને ? આ કાલ અતારે આપ્યા છે એની તો વાત નથી કરતો ને પાંચ વરસ પરની વાત લઈ બેઠો છે !'

'તમારા ખરા ને અમારા ખોટા એમને ?' રાતા પીળા થતાં પેલાએ કહ્યું.

'એવા તો બે હું ગણુવા બેસું તો આપું ખળું લઈ જઉં તોય પૂરું ન થાય હોવ' મુખીએ પણ એટલા જ તોરથી કહ્યું.

એટલામાં શેઠ બોલ્યા 'તમે બધા માથાં પગાડો તોય આમાંથી તો એક કણ સરખોય તમને કોઈ ને નથી મળવાનો.'

'કમ નંઈ મળે શેઠ ?' અત્યાર સુધી ચૂપ બેઠેલો નાથો બોલ્યો અને હાથ લાંબો કરતાં શેઠને પરખાવ્યું 'તમારી પેઠે અમે કાંઈ બમણા ને તમણા ખાવા નથી આલ્યા; સમજ્યા ને ?'

'તે માગ આં ઘરંધણી પાસે' શેઠે ભાણુને તરફ હાથ લખાવતાં કહ્યું, ત્યાં તો ભાણુએ ઊભા થઈ જઈ કંટાળેલે અવાજે પત્નીને કહ્યું : 'લે હેંડ ઘેર.' અને ઘર તરફ ચાલવા માંડતાં ઉમેર્યું 'લઈ જશે જેને લઈ જવા હશે એ.' પાછળ શેઠ અને ગામનાના અવાજ આવતા હતા : 'અરે ભાણુજી, આપીને જ ને ! આમ શું કરે છે ? લે પાછો વળ.' વગેરે. પણ ભાણુ હાથમાં આવેલી તક ગુમાવે ખરો કે ! તેણે તો પીઠ ફેરવ્યા વગર જ માથા પરથી માંખો ઉડાડતો હોય તેમ હાથ હલાવતાં કહ્યું : 'એ...જેને લૂટી જવા હોય એ લૂંટી જશે તમે જાણો ને એ ખળું જાણે.'

બધાય એકમેક સામે તાકી રહ્યા. શેઠ ધણાય અકળાયા પણ ઉપાય શો ? થોડી વાર પછી ગામના તો એક પછી એક ઊઠી 'આપશે આપવા હશે તો, નહિ તો આવતે ભવ આપેનાં' કહેતા કહેતા ચાલતા થયા. રહ્યા એકલા માવચંદ શેઠ, જીવનમાં બનેલા આ પહેલા પ્રસંગનો ઉપાય બોળતા.

'ગાય ગાય !' શેઠે સામેથી ખળા તરફ આવતી ગાય હાંકી અને બખડવા લાગ્યા : 'આ હાળી ક્યાં

ઉપાધી વો'રી. આ તો ઊલટું એતું ખજું સાચવવાનું થયું !

‘અધ્યા એ...જરા અહીં ઊભો રે'તો, હું આવું છું’ શેઠે એક વાટે જતા છોકરાને બોલાવ્યો અને પછી ભાણુજીને ઘેર ગયા.

‘ક્યાં ગયો ભાણુજી?’ ખારણુમાંથી શેઠે ખૂમ મારી.

પાણી ભરવા જવાની તૈયારી કરતી બૈરીએ કહ્યું :

‘એ તો આ સૂતા કાઠમાં, દાર પીને.’

‘એને ઉઠાડને; કહીએ શેઠ ખોરી થાય છે.’

પત્નીએ ભાણુજીને ઢંદોળ્યો ‘ઊઠાને આ શેઠ ઊભા છે.’

‘કુણુ છે? પડી રે'વા દેતી નથી ને’ કહી ભાણુજી લોચો વળ્યો.

‘અધ્યા ભાણુજી, પણુ તું વાત તો પૂરી કર.’ શેઠ બે ડગલાં અંદર ભરતાં બોલ્યા.

ભાણુજી તો ‘ઉં...હ. હં...ઉંહ’ એમ ક્યાં કરતો હતો.

પત્નીએ ફરી ઢંદોળ્યો ‘પણુ તમે જરા બેઠા તો—’

ભાણુજી સડપ દર્ધને અડધો બેઠો થયો: ‘તારી માની રાંડ જા...ણુતી નહિ હોય હોવ...’અને પાછો ઢળી પડ્યો. બડબડાટ ચાલુ હતો ‘એક દન...તુંય એ બધાની...ભેગી મશાણુ ભેગી થા...ય એ દાવની છે હોવ.....’

શેઠને ભાણુજીનું મગજ ચસકેલું લાગ્યું. શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા ત્યાં પાછો ભાણુજીનો સાદ આવ્યો ‘લૂંટી, જવા દે. પ...ણુ બેટા મારા....કેવાક ખાય છે. બેઉં છું હોવ...’

‘એ...બક્યા કરો અદગણો દાર પીને.’ કહી બૈરી પાણી ભરવા ચાલતી થઈ.

શેઠના શરીરમાં એક આછી કંપારી ફરી વળી. પાછા ફરતાં તેમને થયું.

‘ઠાકરડાનો શો ભરોસો ! હાળી ડશીલી જાત ! કાક દન જીવ લઈ બેસે. વધારે હાંછેડવામાં માલ નહિ.’ અને એણે ખળે આવી ટટવું છોડ્યું. ‘અધ્યા, કોથળા તો બૂલ્યો !’ કહી ટટવા પર નાખતાં ‘આ વળી રૂપિયા દોઢ રૂપિયાનું જાત થાત !’ કહેતાંક ને ચાલવા માંડ્યું.

પેલા છોકરાએ પુછ્યું. ‘શેઠ કાકા, કેમ હેંડ્યા આ ઘઉં ગાયો—’

‘ગાયો ખારો તો પુણ્ય થશે.’ કહી શેઠ ટટવા પર ચઢી બેઠા.

ખાણુમાંથી નાચાએ પૂછ્યું ‘કેમ માવસંગભાઈ, કાલા હેંડ્યા?’

શેઠના જીવનમાં પહેલી જ વાર આવું બન્યું હતું. તેમને આ મહેણું પચાવતાં ભારે પડ્યું.

‘શું કરું ભાઈ, શાહુકાર સોદાગર મળ્યો ત્યાં !’ અને ભાણુજીના ખાતા પર લીટી દોરતાં મનમાં મનમાં બોલ્યા ‘એ જ લખેશરી થાય ના ! એમ જાણીશું કે બળદિયું મરી ગયું’તું !’

મોડેથી ચલમ ભરી બેઠેલા ભાણુજીને બૈરીએ કહ્યું : ‘શેઠ તો ગયા. હું પાણી ભરીને આપતી'તી એ વેળા સામે મળ્યા. મને કે છે ‘આ ભવ ન આપો તો આપજો આવતે ભવ—’

ભાણુજી મોંમાંથી ધુમાડો કાઢતાં બોલી ઊઠ્યો : ‘પણુ ના કુણુ કે’ છ ? આવતે ભવે નંઈ મળે તો વળી એનીય કેડના ભવે પણ સોદા કર્યો તે કાંઈ આધ્યા વગર છૂટકો છ !’ અને પછી ધુમાડાના ગોટેગોટ કાઢી રહ્યો.

એક પ્રવચન*

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા

સંઘના બે હેતુ

આ પણ સંઘના મૂળમાં સરખી શક્તિ ધરાવનારા બે હેતુ રહેલા છે. એ હેતુઓ સિદ્ધ કરવાને આપણે વરસો લગી રાજ્યકારભારનાં કામોથી અળગા રહ્યા, એની સાથે અસહકાર કર્યો; અને એ જ હેતુઓની સિદ્ધિને અર્થે હવે આપણે રાજ્યકારભારમાં દાખલ થવાનું પસંદ કર્યું છે. એ હેતુઓમાં એક એ છે કે રાજ્યકારભારનાં કામોને પણ સત્ય અને અહિંસા વડે ચલાવવાનો વ્યાવહારિક માર્ગ શોધી કાઢવો; રાજ્યકારભારને ધર્મમય યા યજ્ઞર્મ બનાવવો, એને 'spiritualise' કરવો. બીજો હેતુ એ છે કે સંઘના રચનાત્મક કાર્યક્રમને આગળ ધપાવવો. આ બે હેતુમાંથી એક પણ આપણાથી છોડી શકાય કે ગૌણ માની શકાય એવો નથી. જે માણસ રાજકીય કાર્યોને સત્ય અહિંસામય બનાવવાનો હેતુ નથી રાખતો, અથવા જે રાજકીય સંસ્થાઓ દ્વારા રચનાત્મક કાર્યક્રમને આગળ ધપાવવાનો ઇરિદો નથી રાખતો તે બંને મોટા રાજકીય નેતા કે રાજમંત્રી થઈ શકે, અને મહાસભાની રાજનીતિ પણ ચલાવી શકે, પણ તેમને સંઘના કાર્યકર્તા ન માની શકાય. મતલબ કે આપણે એટલું સમજી લેવું ઘટે છે કે ગાંધી સેવા સંઘ એ અધિકારસ્વીકારની નીતિને પસંદ કરનાર મહાસભાના પક્ષનું કેવળ બીજું પર્યાયવાચી નામ નથી. આ સ્પષ્ટ કરવું હું જરૂર માનું છું. વસ્તુતઃ સંઘને માટે રાજકીય કામ એ કંઈ નવી વસ્તુ નથી, અમુક પ્રકારની રાજકીય સંસ્થાઓથી સંઘ દૂર રહ્યો હતો એ ખરું પણ તે રાજકીય હિલચાલોથી કદી દૂર રહ્યો નથી; અથવા તો તેના સભ્યોને મહાસભાનાં કામોથી અળગા રહેવાનું ફરમાન કદી કરવામાં આવ્યું નથી. રાજકીય કામોનો વિચાર અને અમલ કરવાની એક ખાસ દૃષ્ટિને એક રાજકીય પ્રજા માનવામાં આવે તો, જ્યારથી ગાંધીજી સ્વતંત્ર નેતા બન્યા છે ત્યારથી એ પ્રજા પણ બન્યો છે, અને ત્યારથી સત્ય અહિંસા અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ એ બે જડોને ગાંધીજી મજબૂત બનાવી રહ્યા છે...

ચૂંટણીની ખૂરાઈઓ

હું તો માનું છું કે આપણે જો સત્ય અને અહિંસાના મર્મનો વધારે વિચાર કરીએ તો કદી પૈસા ખરચીને ચૂંટણીઓ લડવાને તૈયાર ન થઈ શકીએ. આપણે એવી શક્તિ મેળવવી જોઈએ કે મતદારો આપણાં સેવા ને ચારિત્રથી સંતુષ્ટ છે, અને જનતાના હિતને માટે આપણને

* 'ગાંધી સેવા સંઘ'ની છેલ્લી બેઠક વખતે પ્રમુખસ્થાનેથી પૂ. કિશોરલાલભાઈએ જે પ્રવચન કર્યું તે અત્યંત મહત્વનું લાગવાથી 'હરિનનનંધુ'માંથી અહીં ઉતાર્યું છે.

મોકલવા જરૂરના જ છે એમ માનીને, પોતાના જ ઉત્સાહથી આપણને ચૂંટી મળે મતદારોને ઘેર ઘેર ફરીને મળવા માટે આપણા સ્વયંમેય મોકનના, અથવા મતદારની જગ્યાઓ પર મતદારોને લઈ આવવા માટે મોટરો દોડાવવી એ જેમાથી એક રીત અખત્યાર કરવાની આપણને છૂટ ન હોઈ શકે પૈસા ઉપરાંત ખીજી પણ ટ્રેડીક જૂગઘડો ચૂટણીઓમા ખેડી ગઈ છે દ્રેપભરી લાપાથી ભરેલ, લાપણ અને જાહેરનામા, ચુનઘા શબ્દોમા પોતાની સ્તુતિ ને હરીફની નિંદા, નાના મોટા ધવા દાવા વગેરે પણ ચૂટણીમા ફોલ મેળવવાને માટે જરૂરના મનાય છે ખીજી પક્ષોના પ્રતા આપણે સારા તો જરૂર છીએ પણ હજી મતદાર-વર્ગ એટલો કૃણવાયો નથી કે હરીફના પૈસા અને પ્રચારની એના પર અમર ન થાય — આવો વિચાર જે આની પાછળ રહેતો હોય તો, મારી દૃષ્ટિએ તો, આપણે માટે વધારે સારો રસ્તો એ છે કે આપણે પહેલા આપણી મેવા દ્વારા એ ખામીઓ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ અને ત્યાં સુધી દ્રવ્યમળ અને દોષ અને જૂઠાણાથી ભરેલા પ્રચાર કાર્ય પર થનારી ચૂટણીઓમા આપણે પોતે ઊભા ન રહીએ

સઘની કાર્યવાહક સમિતિએ ગયા નવેમ્બરમા એ દાવ કર્યા હતા તેથી તો આપ વાંકે છે જ એક દાવથી એક સ્વતંત્ર મજૂર મેવા સમિતિ નીમવામા આવી છે, અને ખીજી દાવથી દેશમા અહિંસાત્મક વાતાવરણ પોષવાને જગૃત રહેવાની તમને નિંતી કરવામાં આવી છે એ બંને કામ મને સારા ને જરૂરના લાગ્યાં છે સભ્ય છે કે મજૂર સમિતિની જેમ ખીજી પણ એવા કામ લવિષ્યમા આપણે હાથમા લેવા પડે એ વખતે વર્તમા જે ચર્ચાઓ થયેલી તેમા મને એક પ્રકારની ભયભીતપણાની વૃત્તિ દેખાઈ હતી પ્રચાર ભાઈઓના મનમા એવો ૨૨ દેખાતો હતો કે આપો આના પ્રમેમા ભાગ નહિ લઈએ તો આપણે રાજનીય ક્ષેત્રમા પાછા પડી જશું, અને ‘કમ્યુનિસ્ટ’ પણ જળસન થઈ જશે મને આ

વિચારની ભૂમિકા સારી ન લાગી આપણે રાજનીય ક્ષેત્રમા કેમ પડ્યા છીએ ને કેમ રહ્યા છીએ ? આજના જુવાનોનો જન્મ પણ નહોતો થયો અથવા તેઓ જ્યારે બાળક હતા ત્યારે આપણે જુવાન હતા, નવી ભાવનાઓથી રંગાયેલા હતા, અને એ વખતના ધરડાઓના રાજકારણથી આપણને સંતોષ નહોતો, તેથી એમને હાવવાને આપણે રાજ પ્રાય ક્ષેત્રમા પડ્યા, અને હવે આટલા વરસથી આપણે જે રાજકીય કામ કરતા આવ્યા છીએ તેને હવે જુવાનો બગાડવા માગે છે એટલા માટે આપણે બેર કરવાની જરૂર છે—આવી વૃત્તિ આપણા મનમા છે ખરી ? રાજપ્રણુના મૂળમા આપણી આ જ દાનત હોય તો આપણે સમજવું જોઈએ કે જે સ્થિતિ શ્રી શાસ્ત્રી સેતનવાડ આદિની થઈ તે જ આપણે માટે નિર્માયેલી છે તો આપણે પાછા પડ્યા વિના રહેવાના જ નથી અને તો તો આપણે માટે ડહાપણનો માર્ગ એ છે કે આપણે શ્રી દાદાભાઈ નવરોહની પેઠે પોતે જ રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી નિવૃત્તિ લઈ લઈએ, અને આપણામા કાર્યશક્તિ રટી હોય તો કેવળ જીવદયાની દૃષ્ટિએ સમાજની સેવા કરીએ

આપણું યજ્ઞકાર્ય

હું તો એવું માનતો નથી હું તો માત્ર હું કે આપણી પાસે એક ‘મિશન’ છે એક નવા સિદ્ધાંત પર આપણે હિંદુસ્તાનની, અને જગત સાબળે તો જગતની, નવરચના કરવા માગીએ છીએ એ સિદ્ધાંતને અનુકૂળ આપણી રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, આદિ સર્વ સરચાઓનું રૂપ આપણે બદલવા માગીએ છીએ આપણે માનીએ છીએ કે આપણા સિદ્ધાંતની ભૂમિકા રાષ્ટ્ર નિર્માણના જૂના કે નવા યુરોપીય સિદ્ધાંતોથી જુદા પ્રકારની છે, અને આપણા સ્વભાવ અને પરિસ્થિતિને એ જ વધારે અનુકૂળ થઈ શકશે યુરોપીય વિચારો વડે રચાયેલા રાષ્ટ્રોનું દર્શન—તે સમાજવાદી સિદ્ધાંત પર રચાયેલા હોય કે મૂડીવાદી સિદ્ધાંત પર—અધિક મોહ છે ખરું, પણ તે મનુષ્યના સુખ અને શાંતિનો નાશ કરનાર છે આપણે આપણી આખી જીવનરચના

ધર્મભાવનાથી વ્યાપી દેવી છે. વૃત્તિ, સાધન અને વ્યવહારોની શુદ્ધિ, ભોગમાં સંયમ અને મર્યાદા, મનુષ્યની અવધ્યતા અને સંપત્તિનો અનાશ-એ આપણું જીવન અને સંસ્થાઓના દરેક વિભાગમાં આપણે દાખલ કરવાં છે. આ યત્નકર્મ (મિશન) ની પરિપૂર્તિને સારુ આપણે એક પણ જીવનોપયોગી સંસ્થાને આપણા કાર્યક્ષેત્રની બહાર ન રાખી શકીએ. એટલે આપણે રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક સર્વ પ્રકારનાં આદાલત અને કાર્યક્રમ ચલાવીશું; ટૂંકાવણીમાં ફેરફાર કરીશું; મુસલમાન, પારસી, શીખ, ખ્રિસ્તી, હરિજન, સ્ત્રીઓ, મજૂર, ખેડૂત, દેશી રાજ્યોની પ્રજા વગેરે સર્વ મનુષ્યોની અને મૂંગાં પ્રાણીઓની પણ સેવા કરીશું. તે જ પ્રમાણે એ યત્નને સારુ આપણે ધનિકમાં પણ આદાલત કરીશું, જમીનદારોમાં પણ કરીશું, રાજાઓમાં પણ કરીશું, અને અંગ્રેજ અધિકારીઓમાં પણ કરીશું. એક પણ જનસમૂહ કે સંસ્થા આપણા આ કાર્યક્ષેત્રની બહાર નથી. આદાલત કરીશું એનો અર્થ એ પણ છે કે લડવાની જરૂર પડશે તો સત્યાગ્રહ વડે એ બધાની બેઠે આપણે લડીશું પણ ખરા. આપણે મજૂર અને ખેડૂતોનું હિત સાધવું છે, પણ તેઓ જે સત્યનો રસ્તો છોડીને પોતાનું કામ કરવા માગશે તો આપણે કહીશું કે આ કામમાં અમે તમને સાથ નહિ આપી શકીએ. એ જ પ્રમાણે, જે ખેડૂતો કહેશે કે અમારા સંગઠનને સારુ તમે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો સવાલ જરા સમેટી લો, તો એ વાત આપણે કબૂલ નહિ રાખીએ. કેમકે એ આપણા યત્નમાં સિદ્ધાંતની વાત છે. ધનિક, જમીનદાર, રાજા આદિમાં આપણું 'મિશન' એ જ હોઈ શકે કે એમની પાસે જનતાના હિતનાં કામો કરાવવાં, અને એમની પાસે બેજવાબદાર માલિકત્વ પદ છોડાવી તેમને જવાબદાર ટ્રસ્ટી બનાવવા. એને માટે એમના વિચારો મુદારવાના પ્રયત્નથી માંડીને સત્યાગ્રહના સર્વ પ્રકારોના આશ્રય સુધી જે કંઈ કર્તવ્યરૂપ હશે તે આપણે કરીશું.

આપણને આપણા યત્નકાર્ય (મિશન) નું દર્શન સારી પેઢે થઈ ગયું હોય તો ભય (Panic) અથવા હાર (defeatism) ની વૃત્તિને માટે આપણા સંઘમાં અવકાશ જ નથી. બલકે આપણે માટે તો એ જ રસ્તો છે કે આપણે નેશીલા ને નિશાવાન જીવાનોની આગળ આગળ દૃઢ કરનારા જ હમેશાં રહીએ. ગાંધીજીનો દાખલો લો. તેઓ હિંદુસ્તાન આગ્યા ત્યારે મહાસલાતું ધ્યેય હતું 'હુમિનિયન સ્ટેટસ' (વસાહતી સ્વરાજ) મેળવવાનું. એ શબ્દ એમને કહતો નહોતો. 'હુમિનિયન સ્ટેટસ'માંથી તેઓ એ જ અર્થ કાઢતા હતા જે આજે 'પૂર્ણ સ્વરાજ' શબ્દમાંથી કાઢે છે. અને તે વખતે પણ એમની પાસે એ જ વિચારને ધોરણે બનાવેલો કાર્યક્રમ હતો જે કાર્યક્રમ આજે છે અને જે અંગ્રેજોના દેશમાંથી ગયા પછી પણ રહેશે. પણ એ દિવસોમાં નેશીલા પક્ષને 'હુમિનિયન સ્ટેટસ' શબ્દ પૂરતો લાગતો નહોતો. એણે 'સ્વરાજ' શબ્દ દાખલ કરવા માગ્યો. ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો હશે કે જેમની પાસેથી કામ લઈ શકાય એમ છે એમની કૃત્વશક્તિ સ્વરાજ (ઇન્ડિપેન્ડન્સ) શબ્દનો મંત્ર સાંભળીને જ વધી શકતી હોય તો મને એમાં શી હકત છે? મારે માટે તો 'હુમિનિયન સ્ટેટસ' શબ્દ પૂરતો છે, તોપણ 'સ્વરાજ' શબ્દનો મને દ્વેષ થોડો જ છે? હીક છે, ચાલો, એ જ શબ્દ સ્વીકારી લઈએ. આખરે તો જેવું કામ 'હુમિનિયન સ્ટેટસ' ને માટે કરવું છે તે જેવી લડાઈ એને માટે કરવી છે એવું જ કામ ને એવી જ લડાઈ આને માટે પણ કરવાનાં છે. આમ તેઓ 'સ્વરાજ'વાદીઓના આગેવાન બની ગયા. આગળ ચાલતાં 'સ્વરાજ' શબ્દને પણ પૂરતો ન માનનાર એક વર્ગ નીકળ્યો. જેમ કેટલાક લોકોને 'ઈશ્વર' શબ્દ પૂરતો ન લાગ્યો ત્યારે તેમણે 'પરમેશ્વર' શબ્દ બનાવ્યો, તેમ 'સ્વરાજ'થી અધિક 'પૂર્ણ સ્વરાજ' શબ્દ પેદા થયો. ગાંધીજીએ કહ્યું, "હીક છે, હવેથી એ જ શબ્દ ચલાવો. પણ એને માટે પણ કામ તો જે હું બનાવું તે જ કરશે ને? તમે નેશીલા કે 'પૂર્ણ સ્વરાજ' વિષેની મારી લક્ષિત તમારા કરતાં ત્રણમાર

પણુ ઓછી નથી હા પણુ સ્વરાજ્યથી પણુ અધિક પૂર્ણ સ્વરાજ લેવું હોય તો પૂર્ણ સ્વરાજવાદીઓનું નેતાપણુ પણુ તેમણે પોતે જ લીધું

હવે આપણીસામે સામ્યવાદીઓની પરિભાષા આવી ગઈ છે એમા શી હરકત છે? આપણે શું એમને ન ખી શખીએ કે ભાઈઓ, તમે જેરો કે તમારા મરતા અને જરા પણુ ઓછા સામ્યવાદી નથી? ગાંધીજીએ તો એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ‘મારે માટે સમતા એ કેવળ વાદ નથી પણુ ધર્મ છે’ મારી કે પના પ્રમાણે તો ગાંધીજી સામ્યવાદીઓને આ પ્રમાણે કહેના માગશે “તમે આર્થિક પ્રિમતા નથી ઈચ્છતા ધનની દૃષ્ટિએ આખા સમાજનો એક જ વર્ગ બનવા માગો છો તો હું કયા આર્થિક વિપમતા ઈચ્છુ છું? હું મારી પદ્ધતિએ મૂડીદાર, જમીનદાર અને રાજ-સુની પામે એમની સ પત્તિનો ત્યાગ કરાવવા ઈચ્છુ છું હું એમને કહીશ કે ‘જુઓ, તમને શેકંજી, રામસાહેબ કે મહારાજસાહેબ કહેવામા તો મને ખી હરકત નથી તેમ તમારી મારફતે કારખાના, ખેતર અને રિયાસતોનો કારભાર ચલાવવામા પણુ મને હરકત નથી પણુ એ વાત એટલા માટે તો નહિ હોય કે મારી ન્યાય દૃષ્ટિને ખુચે એવો ફરક તમારી આવક અને તમારા મજૂર, કિસાન અને પ્રજાજનોની આવકમા હોય મે મારી ધર્મદૃષ્ટિએ સર્વ પરિસ્થિતિનો વિચાર ખીને આવકની એક મર્યાદા માની લીધી છે, એટલામા તમે ખની શકે તેટલો યોગ્ય સુખોપભોગ કરો”

આની સામે સામ્યવાદીઓ કદાચ કહેશે કે “આપ એટલું પ્રમુખ કરો છો તો પછી આ લોકો શે, રાજ અને મહારાજ રહેતા જ નથી એટલે જ અમે ખીએ છીએ કે અમે દેશમા એક પણુ શેક રાજ અને મહારાજ રાખવા નથી માગતા” ગાંધીજી કહેશે કે “જેજી, રાજ મહારાજ એ તો સંબોધન માટે સગ વડવાળા શબ્દો છે એ બદલવાને તમે કેમ અધીરા થયા છો? જરા થોભો કદાચ એ લોકો જ આપ છુને કહેશે કે હવે આ જેજી વગેરેનું લખુ સંબોધન અમને શરમાવે છે, માટે એ વાપરવું છોડી દો ત્યારે

એ સંબોધન આપોઆપ છૂગી જશે, અને નની વસ્તુ સ્થિતિ સૂચનનારા ખીજ સંબોધન પેદા થશે પણુ કેવળ સંબોધન બદલવાથી વસ્તુસ્થિતિ નથી બદલાતી મહત્વનો સમાજ એ છે કે વસ્તુસ્થિતિ કેવી રીતે બદલાય? એ બાબતમા તો હું મારી સત્યાગ્રહશક્તિ પર જ વિશ્વાસ રાખી શકું, કેમકે અનુભવે મને એ સફળ દેખાઈ છે મારા જીવિ ને હૃદયને પણુ એ ગમે છે તમે મારું સાલગના માગતા હો તો તમે પણુ મને વિશ્વાસપૂર્વક સાથ આપો તમે અને હું સાથે મળીને કામ કરીએ પૂર્ણ હડતાળ અથવા અધાધૂધી મારફતે ક્રાંતિ કરાવવાની વાતો છોડી દો હડતાળની દેશને જરૂર જ હશે તો હું એથી લાગીશ નહિ. પણુ હું એને ત્યારે મજૂર રાખીશ જ્યારે મને એની અનિવાર્ય જરૂર દેખાશે અને જ્યારે હું જોઈશ કે એને અહિંસામક રીતે ચનાવવાની તાકાત અને વ્યવસ્થા શક્તિ આપણામા પેદા થઈ ગઈ છે ત્યાસુધી એની વાતો મોમાથી કાઢવી એને હું મિથ્યાનાપ માનું છું ને નાપસદ કરું છું આજે તો હું મતાધિકાર અને પ્રાતિક સ્વરાજ મન્યા છે તેનો જ પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લેના માગુ છું, અને એની જ વાટે જનતાની શક્તિ વવારવા માગુ છું”

મારી માન્યતા સાચી હોય તો ગાંધીજીની દેશને ડગને ડગને આગળ લઈ જવાની આ જ પદ્ધતિ રહી છે ગાંધીજીના મનમા એવો અવિશ્વાસ નથી કે ૧૮૧૫ના જુવાનોના તો તેઓ નેતા ખની શકતા હતા પણુ ૧૮૩૫ના જુવાનોના નેતા નહિ ખની શકે એમના મનમા એવો અવિશ્વાસ પણુ નથી કે તેઓ સાત મહાસભાના પ્રતિમા તો રરતો બતાવી શકે છે પણુ ચાર ધતર પ્રાતોમા ન બતાવી શકે પ્રસંગ મળી જાવ તો તેઓ તો એમની મારફતે પણુ પોતાનો કાર્યક્રમ ચલાવવાની હિમત કરશે

મારા નત્ર મત-અનુસાર સઘના સભ્યોની પણુ એવી જ મનોવૃત્તિ હોવી જોઈએ સઘના નેતાઓ પામથી હું તો એવું ઈચ્છુ છું કે તેઓ સમાજવાદ નો વિચાર એવી રીતથી ન કરે કે આ નના પદને

કેવી રીતે પાછો પાડી દઈએ, પણ એવી કૃત્તિથી કરે કે આ તવા નેશીલા જીવાનોતો. પણ આપણા દેશના કામમાં વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય. હું ઉત્કલના લોકોમાં કામ કરવા જઈ, અને તેમને હિંદી કે ગુજરાતી ન આવડતી હોય તો મારે જિડિયા ભાષા શીખીને જિડિયામાં જ એમની જોડે વાતો કરવી ઘટે છે. એ જ રીતે, જે ૧૯૩૦ના જીવાનો સમાજવાદની જ પરિભાષા શીખ્યા હોય, અને એ જ પરિભાષામાં લખેલી કહેલી વાતો તેઓ ખરાખર સમજી શકતા હોય, તો આપણે ગાંધીવાદ યા સર્વોદયના સિદ્ધાંતોનો સમાજવાદની પરિભાષામાં અનુવાદ કરવો ઘટે છે. સમાજવાદ તરફ જોવાની મારી તો આ દૃષ્ટિ છે. એમાં મારી સૂઝ થતી હોય તો તમે સુધારશો...

પ્રાંતીય દ્રેષ્ટનું મૂળ

ઉત્કલ પ્રત્યે ગાંધીજીના મનમાં હમેશાં વિશેષ સહાનુભૂતિ રહી છે. એક કાળ એવો હતો જ્યારે તેઓ દરેક કાર્યકર્તાને ઉત્કલની સેવા કરવાને પ્રેરતા હતા. એવી પ્રેરિત વ્યક્તિઓમાંથી શ્રી. જીવરામભાઈ ટાકારીએ અહીં આસન વાળીને ખેસવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ પોતાની સાથે કેટલાક કાર્યકર્તા પણ લઈ આવ્યા, અને ઉત્કલની સેવાને માટે એમણે એક લાખ રૂપિયાનું દાન પણ આપ્યું. તમે જાણો છો કે ગઈ સાલ એમના સાથીઓમાંના એક શ્રી. મંગલલાલનો અહીં જ સેવા કરતાં કરતાં દેહાંત થયો.

આમ જ્યારે એક પ્રાંતમાંથી કોઈ સેવકો સેવા-ભાવથી પ્રેરાઈને ખીજ પ્રાંતમાં જાય ત્યારે એમ જ મનાય કે એમના મનમાં શુદ્ધ પ્રેમ જ રહેલો છે. તોપણ આપણે જોઈએ છીએ કે એમના જવાથી પ્રાંતિક ધર્મણુ જેવી ચીજો પેદા થવા પામે છે. હવે સવાલ એ છે કે જ્યાં કેવળ પ્રેમ અને સેવાભાવ હોય ત્યાં આવી વાતો પેદા કેમ થાય? આ સેવકોના વર્તનમાં એવી શી ખામી છે જેને લીધે તેઓ એ પ્રાંતના રહીશોને વિષે પ્રેમ અનુભવવા તથા એમનો પ્રેમ સંપાદન કરવાને બદલે તેમને વિષે એ પ્રાંતવાસીઓમાં

ઈર્ષ્યા અથવા ધૂણા પેદા થાય છે? બિહારમાં ધરતી-કંપ થયો હતો ત્યારે ગૂજરાતના સેવકોની એક ટુકડી ત્યાં સેવા કરવા ગઈ હતી. એમની ખાખતમાં પણ મારી પાસે એવી જ પ્રાંતિક ધર્મણુની વાતો આવી હતી. તેઓ ધૂણા થોડા દિવસ માટે ગયા હતા તો પણ આ કડવાશ પેદા થઈ, એટલે આપણે એ વિષયના મૂળમાં ઊતરીને તેનાં કારણો ઓળી કાઢીએ અને તે કારણો દૂર કરવાનો ખતો પ્રયત્ન કરીએ એ જરૂરું છે.

સેવા કરનારમાં જરા પણ મિથ્યાભિમાન ન હોય તો સેવાથી ધર્મણુ પેદા થાય એ તાજીબીની વાત મનાવી જોઈએ. વાત એ છે કે કાર્પનું કંઈ કામ કરી દેવાથી કે એને કંઈ કામ આપવાથી સેવા નથી થઈ જતી. એનો આધાર તો એનું કામ કેવા ભાવથી કરી દઈએ છીએ એના પર રહે છે. આપણામાં જે એવો ભાવ હોય કે આપણે ખીજના પર ઉપકાર કરવાને કે એમને શીખવવાને બહાર પડ્યા છીએ, અને જેમની આપણે સેવા કરીએ છીએ તે બહુ દયા-પાત્ર ને પતિત દશામાં પડેલા લોકો છે, તો સેવા લેનાર પ્રાંત પર એની અસર જરૂર ખૂરી થવાની, અને આપણી સેવા એમને માટે એક અસહ્ય ભારરૂપ થઈ પડવાની. એક બાબત મગરૂરી, ને ખીજ બાબત લાચારીથી મદદ લેવી પડે એવી પરિસ્થિતિ, એમાંથી જ પ્રાંતીય દ્રેષ્ટાવ પેદા થાય છે.....

ઉત્કલ હિંદુસ્તાનનો એક બહુ ગરીબ પ્રાંત મનાય છે. તોપણ ઉત્કલમાં વેપાર કરીને અનેક ગૂજરાતી અને મારવાડી દર સાલ સેંકડો રૂપિયા કમાય છે. સૈકાઓથી વેપાર કરી કરીને એમનામાં એક પ્રકારનું વ્યવહારચારૂ આનુવંશિક થઈ ગયું છે. એવા ગૂજરાતી મારવાડીમાંથી એક જે માણસ એક જે લાખ રૂપિયા ઉત્કલને દાનમાં આપે અને પોતાની આનુવંશિક શક્તિનો પણ કંઈક ઉપયોગ આપે તો એમાં કંઈ મોટી વાત તો આપણે નથી કરી નાંખતા. જે એમ કરવામાં આપણે કંઈ મુરંખીપણાનો ભાવ બતાવીએ અથવા એ લોકોને નાલાયક જ માન્યા કરીએ તો

આપણે વિષે એમનાં મનમાં તિસ્કાર પેદા થયા વિના ન જ રહે.

સંધનો સહ્ય કેમ વર્તે ?

કામી ઝંખકાઓના ઝેરનો આપણને અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે ને થઈ રહ્યો છે. એમાં આજકાલ પ્રાંતીય દ્વેષ વધવાનાં ચિહ્નો પણ હું જોઈ રહ્યો છું... આજ સુધી આપણી સામે કામી ઝેરવેરની ખરાબનો સવાલ તો ઊભો જ છે. હવે આ પ્રાંતીય ભિન્નતા અને દ્વેષની ખૂરાઈ પણ પેદા થઈ રહી છે. મુંબઈમાં ગૂજરાતી, મહારાષ્ટ્રી કર્ણાટકી, બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણોત્તર, લિંગાયત, હરિજન, મુસલમાન વગેરે પ્રાંતિક અને કામી બને પ્રકારની હરીફાઈ એવી રીતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે કે મેં સાંભળ્યું છે કે એકાદ નાની સમિતિની નિમજ્જીકમાં પણ દરેક પ્રાંત અને દરેક કામીનું પ્રમાણ ખરાબ જળવાયું છે કે નહિ એના પર કેટલાક પ્રતિનિધિઓની નજર ચોટી જાય છે, અને નાની બાબતોમાં એ જ કારણે ઝગડા પેદા થાય છે. કદાચ મદ્રાસમાં પણ એવી જ સ્થિતિ હોય.

મહાસભાએ પણ ભાષાવાર પ્રાંતરચનાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે એટલે આપણા સભ્યોમાં પણ એ બાબતમાં કેટલોક આગ્રહ આવી ગયો છે. આજ હળી બેદો કાયમ રાખવાના સમર્થનમાં હિંદુ અને મુસલમાન સંસ્કૃતિની ભિન્નતા, રક્ષા, અને ઉત્કર્ષ પર જોર આપાતું હતું. હવે ગૂજરાતી સંસ્કૃતિ (અસ્મિતા), મરાઠી સંસ્કૃતિ, કર્ણાટકી સભ્યતા, તેલુગુ સંસ્કૃતિ વગેરેની ભિન્નતાની રક્ષા અને ઉત્કર્ષને માટે વાદ-વિવાદ શરૂ થાય છે.

પ્રાંતપ્રાંતની વિશેષતા

હું કબૂલ કરું છું કે મહત્વની ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતીય ભાષાઓનાં યોગ્ય વૃદ્ધિ ને વિકાસ થવાં જોઈએ. પણ એને માટે પ્રાંતિક ધર્મી વધાર્યા વિના અને એક ખીજ સાથેનો ધર્મી સંબંધ તોડી નાંખ્યા વિના પૂરતો અવકાશ છે. જે રીતે આ વાત જોર કરી રહી છે તેમાં હું દેશનું હિત નથી જોતો. પ્રાંત પ્રાંતમાં જુદી

જુદી જાનની વિશેષતા હોય છે ખરી પણ દરેક વિશેષતા ટકાવી રાખવા જીવી નથી હોતી. એમ તો એક જ ભાષા બોલનારોઓમાં પણ બેદ જ જોવા મેસીએ તો કાઠિયાવાડી ગૂજરાતી, ને ગૂજરાતી ગૂજરાતી જુદી દેખાય છે. બિહારમાં માર્ગધી, ભોજપુરી, મેથિલી, ધર્મપુરી વગેરે જુદી જુદી બોલીઓ છે. મારવાડની બોલીમાં પણ કેટલાયે જુદા જુદા પ્રકાર છે. એ બોલીઓનું કંઈક જૂનું સાહિત્ય પણ જરૂર મળી શકે, અને લેખકોમાં બેદ કાયમ રાખવાનો ભાવ પેદા થઈ જાય તો દસ વરસમાં એ બોલીઓમાં પૂરું સાહિત્ય તૈયાર કરી શકાય. એ જાતનું કંઈક કામ તો આજે પણ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે, આ ભેદોને કેટલી હદ સુધી પોપવા જોઈએ એ એક વિચારવા જેવો સવાલ છે. હાથ, પગ, પેટ, મગજ વગેરે દરેક અવયવની ભિન્ન ભિન્ન વિશેષતા છે. પેટ જોરાક ભરી લેવાની શક્તિ ધરાવે છે. એ શક્તિ ત્યાં સુધી જ પોપવા યોગ્ય માની શકાય જ્યાં સુધી એ જોરાક દબાવ થઈને હાથ, પગ, મગજ વગેરેને પણ બળ પહોંચે. પણ પેટમાં જોરાક પચાવવાની શક્તિ નહોય છતાં તે જોરાક હાંપીકાંસીને ખીજા અથવા અવયવોને સુસ્ત બનાવી દેતું હોય તો પેટની એ વિશેષતા પર અંકુશ મૂકવો પડે છે. એ જ પ્રમાણે, એક પ્રાંતની વિશેષતા આખા દેશના ઉત્કર્ષમાં અને એકબીજાને નજીક લાવવામાં મદદગાર હોય તો એ ધૃષ્ટિ અને પોપવા યોગ્ય છે. પણ એ જો પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે ધૃષ્ટિ અને બેદિલી વધારવાનું અને એકબીજાને નિર્બળ બનાવવાનું જ સાધન બની જાય તો એ વિશેષતા રોકવા લાયક બની જાય છે. આ સંધના સહ્યોની આ બાબતમાં કેવી વૃત્તિ હોવી યોગ્ય છે ?

મારી દૃષ્ટિએ તો, જે નિયમ આપણે કામી કલહોની બાબતમાં બનાવ્યો છે તે જ નિયમ પ્રાંતિક ધર્મીઓની બાબતમાં આપણે માટે હોઈ શકે છે, એટલે કે આપણા સભ્યોની દ્રષ્ટિ એ છે કે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન સમાજના માણસો વચ્ચે મિત્રભાવ વધારે. દેશના પ્રાંતિક, કામી અને ભાષાવાર ભેદોને આપણે

એવી રીતે ન પોષીએ નેથી લિન્ન લિન્ન પ્રાંતોના લોકોની વચ્ચે ધૈર્ય કે વૈમનસ્ય વધે...

ગૂજરાતીની વ્યાખ્યા

હું તો માનું છું કે મારી માતૃભાષા ગૂજરાતી હોવા છતાં હું પોતાને પૂરે મહારાષ્ટ્રી કે વિદર્ભી કે હિંદુસ્તાની કહી શકું છું, અને એ પ્રાંતોની સેવા કરવા માટે મારે ગૂજરાતી મટી જવાની જરૂર નથી. આપણું દિલ એવડું નાનું કેમ હોય કે કાં તો હું કેવળ ગૂજરાતનું જ અભિમાન રાખું અથવા ગૂજરાતી મટી જઈને જ બીજા પ્રાંતનો અભિમાની બની શકું? એ જ રીતે હું એવી સાંકડા મનની વાત શા માટે કહું કે જે ગૂજરાતી બોલી નથી શકતો તેને હું ગૂજરાતી નહિ કહું અને દાખલા તરીકે શ્રી. માવલંકર પોતાને ગૂજરાતી મનાવવા માંગે તો એમને હું મરાઠી ભાષા બિલકુલ છોડી દેવાની ફરજ પાડું? ગૂજરાતના એક મહાકવિએ ગૂજરાતીની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે મને સારી લાગે છે. જે જન્મથી ગૂજરાતી બોલે છે, (પછી ભલે તે ગમે ત્યાં રહેતો હોય) જે ગૂજરાતમાં આવીને વસ્યો છે (પછી તે ગમે તે ભાષા બોલતો હોય) જે ગૂજરાતનો સેવક અને હિતચિંતક છે (પછી એનાં દેશ અને ભાષા ગમે તે હોય)

તે બધા ગૂજરાતી છે. આપણી લિન્ન લિન્ન ભાષાઓ આપણા વ્યવહારોની સગવડને માટે છે, આપણા પર ભૂતની પેઠે સવાર બનવાને માટે નથી. જરૂર પડે તો એ બદલી શકાય. પચીસ વરસ પહેલાં આપણા દેશમાં દરેક પ્રાંતની, અને જિલ્લાની પણ, જુદીજુદી પાઠ-ડીઓ, જુદીજુદી જાતનાં કપડાં અને ધોતિયાં, ને સાડી પહેરવાની ઢબ જુદીજુદી હતી. પ્રાંતપ્રાંતના જોડાની જાત પણ જુદીજુદી રહેતી. માણસને જોતાં જ ખખર પડી જતી કે તે ક્યાંનો રહેવાસી છે. આજે તો આખા દેશમાં આપણે ગાંધી-ટોપીવાળા કે ઉઘાડા માથાવાળા થઈ ગયા છીએ. માણસના વેશ પરથી તેના રહેઠાણની ખખર જવડે જ પડે છે. બીજાં પચીસ વરસમાં તો એથી પણ આગળ વધવાનો સંભવ છે. એથી શું આપણી સંસ્કૃતિઓ કે પ્રાંતિક અસ્મિતાઓ બગડી જવા લાગી છે? એ જ રીતે ભાષાઓ પણ એક જ વાણીના જુદા-જુદા પોપાક છે, અને લિપિઓ એ પહેરવાની જુદી-જુદી ફેશનો છે, એને શું પાઘડીથી પણ વધારે મહત્વ આપવું યોગ્ય છે? ખેર, આ વિષે તમે વિચાર કરશો એ વિનંતી કરીને આ વિષય અહીં છોડી દઉં છું.

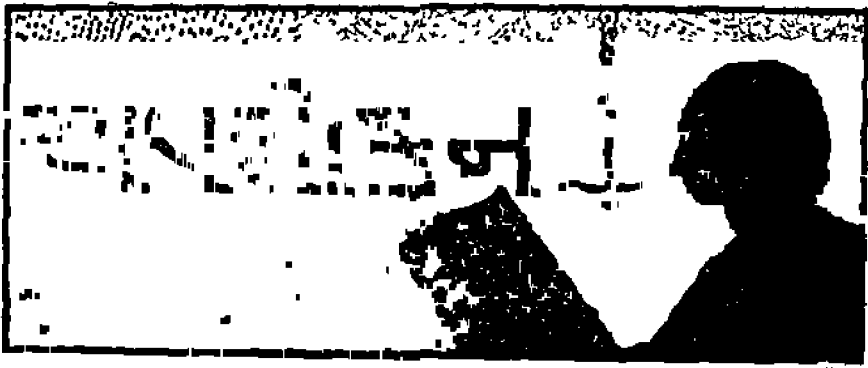
અ વ લો કે ન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨૬ થી]

ફેરમ : ભાગ ૬-૭-૮ : લે. શારદાપ્રસાદ વર્મા.
પ્રકાશક યુગોત્તર કાર્યાલય, ગોપીપુરા, સુરત

આ નાની પુસ્તિકાઓની બીજી આવૃત્તિ નીકળે છે એ જ એની ઉપયોગિતા બતાવે છે. આપણે ત્યાં આ પ્રકારના બાલોપયોગી સાહિત્યનું ખેડાણ નહિ નેવું થયું છે. પહેલી ફેરમમાં આપણા સાહિત્યકારી, બીજામાં ઉદ્યોગ-વીરોની અને ત્રીજામાં રાજવીઓની કથાઓ લેખક ચૂંટીને સંગ્રહી છે.

બાળકોમાં આશા અને શ્રદ્ધાનું સિંચન કરવાને પ્રેરક જીવનચરિતો જેટલાં લખાય એટલાં ઓછાં છે. લેખકને આવાં જીવનચરિતો લખવાની કળા હાથ બેસતી જાય છે. એમની ભાષા સાદી, સહેલી અને પહેલી છે. માત્ર ક્યાંક પ્રત્યાર્થ ચિહ્નો એટલાં બધાં આવી પડે છે કે એક પ્રકારની ગૂંજળામણ લાગે.

સુશીલાને પત્રો-દો. શ્રી. ગિજુભાઈ, પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર ભાવનગર. કિંમત પાંચ આના.

‘બાલસાહિત્ય’ની આ નાનકડી પુસ્તિકાએ ખૂબ ચર્ચાઓ ઊભી કરી છે, જો કે આ પહેલાંએ ‘બાલ-સાહિત્ય’ના ઓછા નીચે પ્રકટ થઈ રહેલાં ઘણાં પુસ્તિકા વિરુદ્ધ ઝીણો ઝીણો ગણુગણુટ તો થઈ જ રહ્યો હતો અને તેમણે ખાસ કરીને ‘જન્મભૂમિ’ પત્રના કલમ-કિતાબકારે અને ‘ફૂલછાબ’ સાપ્તાહિકના આલોચનકારે તો દક્ષિણામૂર્તિનાં આવાં પ્રકાશનો સામે જાણે જોડાદ પોકારી છે.

પણ મને પોતાને તો આ ‘સુશીલાના પત્રો’ વિરુદ્ધ બહુ કહેવા જેવું હોય એવું લાગતું નથી. જે વયનાં (સાધારણ રીતે પ્રાથમિક શાળાનાં) બાળકો માટે આ પુસ્તિકા બહાર પાડવામાં આવી છે તેમને આ ભાષા, આ વિષયો અને આ શૈલી વધુ પસંદ પડી છે, જાના પુરાવા માટે હું ‘ઢાઈ મોન્ટેસોરી’ બાલમંદિર તરફ આંખો નહિ ચીંધતાં સામાન્ય શાળાઓ જ ખતાવીશ. નાનાં બાળકોને (અથવા તો ઓછું અક્ષરજ્ઞાન, ધરા-વતાં મોટેરન) વાંચનમાં સફળતા અને રસ પડે તેવું એક માત્ર વાંચન ‘અંગત પત્રો’નું છે. (આ માનસને પારખીને જ આ આલોચનકારે ઘણાંઓને અક્ષરજ્ઞાન તરફ પ્રગતિ કરતાં ક્યાં છે) ખાનગી પત્રોની ભાષા નિરાડખરી હોય છે, એની વાક્યરચના સીધી અને સરળ હોય છે, એના વિષયો ધરને લાગતાવળગતા હોય છે એટલે સમજવું બહુ જ સહેલું પડે છે.

અને નાનાં બાળકોને આમાંનું શું ઉપયોગી નથી? ગિજુભાઈએ પોતાનાં અંગત સ્નેહીઓનાં અને ધરનાં માણસોનાં નામો આવવા દીધાં તેથી તેની ઉપયોગિતા કઈ રીતે ઘટી જવા પામે છે? જો બાળકોને ઉપર કહ્યું તેવું પત્ર-વાંચન આપવું જ હશે તો ગિજુ-ભાઈનાં સર્ગાં નહિ તો ઢાઈ ખીજનાં સર્ગાં તો અંદર આવશે જ. કેવળ કલ્પના કરીને પત્રો મૂક્યા હોય તો પણ કલ્પના વાસ્તવિક બનાવવી હશે તો નામો સાચાં હોય એમ મૂકવાં જ પડશે અને તો એ નામો પણ પોતપોતાની કલ્પનાભૂમિમાં પણ સંબંધીઓ તો બની જ રહેશે ને?

પત્રોમાં આવતાં નામોને બાદ કરીને જુઓ, એમાં ઋતુઓનાં વર્ણન નથી? એમાં ફૂલો અને ઝાડોની વાતો નથી? એમાં પ્રવાસની ચિત્તાકર્ષક મોજ નથી લખી? ચંપો મારા ઘરમાં ઊઝ્યો તેથી હું ચંપાનું વર્ણન લખું તેમાં કયો દોષ આવી જાય છે? ફલાણી ઋતુમાં ફલાણાં ફૂલ ફૂલે છે’ એમ સીધો પાઠ લખવાને બદલે હું એમ લખું કે વરસાદ તો બંધ રહેતો જ નથી, આપણો બગીચો ફૂલે તો આખો મધમધી ઊઝ્યો છે’ અથવા તો ઋતુના વર્ણન પછી પશુ-પક્ષીઓ અને માનવીઓની ખાસિયત જે મેં મારા ઘરમાં જોઈ તે વર્ણવવાથી એવું મહત્ત્વ ઘટતું નથી પણ વધે છે.

આ પત્રો ગિજુભાઈએ પોતાની પુત્રીને ઢાઈ શિક્ષણ આપવાના હેતુથી લખ્યા નથી. દૂર શાંતિ-

નિકેતનમાં લાણી. દીકરીને ધરતું વાતાવરણ આપવાને માટે એ લખાયું છે માટે કાર્થએ અફસોસ કરવા જેવું નથી કે જવાહરે ઈંદિરાને પત્રોથી જેમ જગતનો ઇતિહાસ શીખવ્યો તેમ ગિજુભાઈએ પોતાની પુત્રીને કેમ કંઈ વિશિષ્ટ ન શીખવ્યું ? આ માળાની પુસ્તિકા સાથે એ વાતને કંઈ સંબંધ નથી.

ગિજુભાઈને શિક્ષણમાં બંધી આપતોમાં સંપૂર્ણ માની ન લેતો હોવા છતાં હું આ પુસ્તિકા પરત્વે તો સહાનુભૂતિનું કારણ જોઉં છું, જે ઉપરના કથનમાં આવી જાય છે.

નંદાકારકે હુન્નરો : (ભાગ પહેલો) પ્રકાશક યાવડા મૂળજી કાનજી સીનુગરા, અંબર-કચ્છ. કિંમત રૂ. ૩. ૦.

પુસ્તકે સવા બસો પાનનું છે પણ એટલામાં ઘણી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. શરૂઆતમાં ચાલતા ધંધાને વધુ ખીલવવાના ઉપાયો જેવા કે જાહેરાત, માલને શણગારવાની કળા, વેચાણની આવડત, વેચાણની નવી રીતો ઇત્યાદિ વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા છે. ત્યાર પછી ધંધાઓ આપ્યા છે. આમાંના ઘણા ખરા ધંધાઓ પાંચસો રૂપિયાથી ઓછી મૂડીમાં થઈ શકે તેવા છે. છૂટક વેચાણમાં એમાંના ઘણા ફાવે તેમ છે, જેમ કે દંતમંજનો, મલમો, આરસી, અને સાદાં તેલો. પણ કેટલાક ઉદ્યોગો એવા છે કે જેમાં પરદેશી અથવા મોટી કંપનીઓની હરીફાઈમાં જીતવું પડે અને કદાચ ન ફાયદા. દા. ત. પેન્ટ દવાઓ અને શણગારની વસ્તુઓ એ વસ્તુઓ બનાવવા માટે ખાસ પ્રકારનાં સાધનો મોટા વેપાર હોય તો જ વસાવી શકાય. પણ કેટલાક હુન્નરો ધરગથ્ય ઉપયોગ માટે જ જાણી લેવા જેવા છે. ચંદનનું વાવેતર બગીચાનાં ફળોનો ઉછેર, અને બીજા ચંદ્રઉદ્યોગની પણ રીતો બતાવી છે. પણ એને માટે પાંચ દશ હજારની મૂડી રોકવી પડે. છેલ્લે હુન્નર ઉદ્યોગની શિક્ષણસંસ્થાઓ વિષે ટૂંક માહિતી આપી છે જે જાણવાથી લવિષ્યમાં એનો લાભ લઈ શકાય.

આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ પ્રગટ કરવાની સંપાદક ઈચ્છા રાખે છે, અને તે માટે જાણકારો પાસેથી અલો આપીને સાદા હુન્નરોની યોજનાઓ

માગે છે. જેઓ એવું કંઈ જાણતા હોય તેમણે આમાં સહાયભૂત થવાની જરૂર છે.

મલ્લિકા-લેખક: શ્રી. ધૂમકેતુ; પ્રકાશક: ગુજરાત અંચલિકા કાર્યલય, ગાંધીરોડ-અમદાવાદ; કિંમત રૂ. ૩. ૦.

એક જ પુસ્તકમાં એક જ લેખકની એક નવલ અને અગિયાર નવલિકાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

નવલ પાત્રોની એક સુંદર સૃષ્ટિ ધીરે ધીરે વહી આવીને ખડી થાય છે. બધાં પાત્રોની પોતાની સરસ વિશિષ્ટતા છે. બધાં પાત્રો આદર્શની ભૂમિકા પર જભાં છે. 'વિલેન'નું પાત્ર લજવનાર સમાજ અને એક વ્યક્તિ થોડી જ વાર માટે હેઠ્ઠિયું કરીને અદશ્ય થઈ જાય છે, એટલે એવેરનું તત્ત્વ વાર્તામાં બહુ ઓછું છે. આવું તત્ત્વ આમાં લાવવાની જરૂર જણાતી દેખાતી નથી. કારણ કે એ લજવજવન અને સેવાભાવનાના પ્રશ્નો અને આદર્શો રજૂ કરતી, સમીક્ષીતી જ વાર્તા છે. આ આદર્શો અને પ્રશ્નો ઠીક રીતે રજૂ થયા છે અને ચર્ચાયા છે.

છતાં કહેવાની જરૂર રહે છે કે નવલની ક્ષાતિએ આ નવલ સફળ નહિ મનાય. મુખ્ય પાત્ર મલ્લિકા અને અવિનાશ બીજા સ્ત્રી-પુરુષ પાત્રોની વધુ પ્રતિભા પાછળ ઢંકાઈ ગયાં છે. કુશળ કલાકાર તો આ વસ્તુને પણ કલામય બનાવી નાખે પણ આહીં ભાષાની અસ્વાભાવિકતાને કારણે એ પણ નથી થઈ શક્યું.

એક હિંસક ક્રાન્તિકાર એક વેશ્યાને પરણે છે; બાળકને જન્મ આપે છે; એકાએક પોલીસની ધાડ આવી પડવાથી ક્રાન્તિકારને પત્નીની સાથે નારી છૂટવું પડે છે અને બાળકને ગામના એક ભદ્ર પુરુષને આશરે મૂકી જવો પડે છે. બાળકને નવાં પણ ખૂબ સમભાવી મા-આપ મળી જાય છે.

બાળક અવિનાશ મોટો થતાં બીજા ગામ પોતાના કહેવાતા 'મામા'ને ત્યાં લાણવા જાય છે. અહીં મલ્લિકા નામે એક ધનસંપન્ન પિતાની એકની એક પુત્રી સાથે પરિચય થાય છે. મલ્લિકા એના ગુણોની રાગી બને છે. અવિનાશના 'મામા'નો દીકરો જરા વિચિત્ર છે.

એ નક્કર પાત્ર છે. એ પોતે પરણેલો છે પણ મૂર્ખાઈમાં પોતાની પત્નીને તિરકારે છે એને હુઆડી દેવાનો મિશ્ન પ્રયત્ન કરે છે.

અવિનાશને એની કહેવાતી 'મા' તરફથી છેલ્લે જાણવા મળે છે કે પોને તો વેશ્યા-પુત્ર છે એથી તે મલ્લિકા પાસે જાતો એકરાર કરે છે. મલ્લિકા તો અવિનાશને મેળવવા માગે છે, નહિ કે એની વેશ્યા-માતાને. એનો વિચાર જેનો તે જ રહે છે.

અને અતે વેશ્યા-માતા ધડીકવાર માટે ચમકી આવે છે. "પુત્રને ખાતર મારે અહીંથી નીકળી જવું જોઈએ. આપઘાત કરતાં સારો રસ્તો છે જ્યાંથી પોતે આવી ત્યાં સેવા માટે ચાલ્યા જવાનો."

પરિણામ મંગલવતી છે. પણ વાર્તાનું મુખ્ય કથન, ઉપર લખેલી વાર્તા નથી પણ આ 'મંગલવતી' અંત છે. એ અંતને સમજાવવા જ બીજાં ઘણાં પાત્રો આદર્શને જીવતાં, સમજાવતાં વચ્ચે આવી જાય છે.

પણ ભાષા પ્રવાહી અને જોરદાર ન બની હોવાથી મન પર સ્પષ્ટ અસર પડી આવતી નથી અને ક્યારેક રસ-ભંગ અનુભવીએ છીએ.

આખી વાર્તા દરમિયાન 'સગવડતા' શબ્દ ઘણીવાર આવે છે. સાચો શબ્દ કયો?— 'સગવડ' કે 'સગવડતા'? 'સગવડ' શબ્દ પૂરેપૂરો અર્થદર્શક છે, પછી 'તા'નું પૂછકું જરૂરી છે?

'અભિનવ સ્વયંવર' વાળા પ્રકરણનું ૬૮મું પાનું આવે ત્યારે બહેતર છે કે આખું પાનું વાંચ્યા વિના ફેરવી નાખજો. એ પાના પરનું એક વાક્ય એવું બીભત્સ બન્યું કે જે અહીં દાંકિયું પણ શરમ-જનક કહેવાય 'શિષ્ટ સાહિત્ય'ના પુસ્તકમાં કોઈ પણ જાતના ભાવો તો મૂકી શકાય છે પણ ભાષાએ મૂકી શકાય એનો આ પુરાવો.

નવલિકાએ સુંદર છે. 'સ્વપ્નપ્રતિભા'ની અદ્ભુત રસ ધરાવતી વાર્તા સિવાય બીજી વાર્તાઓ સરળ કથનને કથનની ભાષામાં જ વહે છે અને અંત આવતાં વાચકની સહાનુભૂતિ મેળવી લે છે.

'જનમકેદી'ની વાર્તા શરૂઆતમાં મજા નથી આપતી, કારણ કે 'અલકમલક' જેવા શબ્દ સાથે 'મૈત્રી' જેવા શબ્દની મૈત્રી જરા વિચિત્ર લાગે છે. આરી ભાષા લગભગ આખી વાર્તામાં ચાલી આવે છે. જે કથાનકની કલા નહોતી તો વાર્તા આનંદદાયક ન બનત. આવી જ ભાષા થોડીવાર માટે 'રાખની મૂર્તિ'માં આવી જાય છે. એ વાર્તાનું કથન નિર્મળ અને પાવનકારી છે. 'જનમકેદી'ને ખૂન કરવા માટે 'જનમકેદ' મળી હતી પણ દયા અને પ્રેમ બતાવવા માટે 'જનમકેદ' સાથે ફટકાની સગ્ન થઈ હતી! 'રાખની મૂર્તિ' ધામગરા વર્ણુની હોવા છતાં, કુટુંબ એના પર જ નભતું હોવા છતાં શા માટે લંગડા ધણીનો માર સહેલી હતી? પણ દરેક માણસમાં એક વસ્તુ નથી રહેલ કે જેને ખાતર એ કશો પણ લાભ જેવા વિના બધું સહન કરે?

"માતા થવું આવશ્યક નથી, માતા રહેવું તો જોઈએ જ." 'સીત'ની વાર્તા સફળ રીતે સુંદર અને વેધક શૈલી અને ભાષામાં આ તત્ત્વ સમજાવી જાય છે.

'કિશોરી'માં પ્રતિજ્ઞાના ભૂતથી પીડાતા માનવીને માનવતાના દર્શનનું અમી મળે છે અને તે નિર્મળ બને છે. 'જોગીરાજ'માં પણ એવી જ માનવતાના દર્શન જરા ભુલ કથનની રીતે રજૂ થાય છે. 'એ જ સાચું છે; હું' ગુનેગાર અહીં બાવાના વેશમાં છુપાઈ રહ્યું અને એક નિર્દોષ માણસ ફાંસીએ લટકી પડી એના છ માસના બાળકને રજાગતો મૂકી જાય-એ-એ-કેમ બને?" જોગીરાજ સંસારની આંતરિક્ષીમાં પડીને શું બેખ લગવતા હતા?

તમારી પાસે કોઈ પણ પ્રકરણનું એક સંગીત છે? એ જરા બજાવી જુઓ, શું કહે છે? અથવા બિજમોહન પાસે સંગીત હતું, સારંગી હતી, જ્યારે એ મંજાતો હતો ત્યારે કહેતો: "મારી સારંગી લાવો તો, જોઈ, આજે એ શું બોલે છે?" 'જીવન-પંથ' વાર્તા નથી પણ જીવન જ છે.

'ટાળાવાદ' ઝડપી વેગે અદિસક યુદ્ધમાં પણ

ભયંકરતા આવી શકે છે એ કહેતી આદર્શ પરિસમાપ્તિમાં પરિણમે છે.

‘કૃષ્ણવંદુઓ’ સમાજનું કૂર ચિત્રણ છે, અને એ અવાસ્તવિક નથી. એક આ વાર્તાના અંતરમાં જ મળ મારી જાય છે.

અને ‘બિંદુ’? શરદાબાળુની અંગાળી વાર્તાઓ ઉપર આપણે ‘પ્રીદા’ છીએ પણ આ વાર્તા તો વાંચી જીએ. શ્રી. ‘સ્નેહરસ્મિ’એ : એકવાર અંગાળી વાર્તાઓનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ એમાં નહોતા ફાળ્યા. અહીં ધૂમકેતુ આપણા વાતાવરણમાં એ રસ જમાવી શક્યા છે.

માંગલિક ગીતમાળા : કર્તા અને પ્રકાશક શ્રી. લવજ કરશન ભટ્ટ; શ્રી. કૃતેહપુર ભોજ ભટ્ટની જગ્યા; અમરેલી (કાઠિયાવાડ)

લગ્નને અને વહેવારોમાં આપણા કુટુંબની સ્ત્રીઓને એમને ગાવામાં અનુકૂળ પડે તેવા ઢાળોમાં અને શબ્દોમાં રચાયેલાં નવાં જ ગીતો આ પુસ્તકમાં છે. આપણાં જૂનાં લગ્ન-ગીતોમાં સારાં તત્ત્વો હોવા છતાં અનિષ્ટ તત્ત્વો ઘણા પ્રમાણમાં દાખલ થઈ ગયેલાં હોવાથી એની જગ્યાએ એ સારાં તત્ત્વો જાળવી રાખીને આ ગીતો નવેસરથી રચાયાં છે. આ પુસ્તકની આ બીજી આવૃત્તિ છે એટલે સમજાય છે કે નવાં ગીતો આવકારદાયક થયાં છે.

શામકાવ્યો અને સંવાદો : રચનાર : હથિરલાલ ક. ભેપી; મુખ્ય શિક્ષક, જસંગપરા ખેડૂતશાળા, અમરેલી (કાઠિયાવાડ)

જે આના જેટલી ઓછી કિંમતમાં આવું સરસ પુસ્તક ઘરમાં બાળકો માટે વસાવ્યા વિના ન રહેવું જોઈએ. એમાંનાં ગીતો અને સંવાદો ખેડૂત-બાળકોને માટે રચાયાં છે પણ એની સાદી ભાષા, સહેલી સમજ, એની મેળે કંઠમાં ખેસી જાય એવા રાગો અને સરસ વિષયો કોઈપણ બાળકને ખૂબ જ ગમી જાય એવાં છે. આમાંના એક પણ ગીતને વિષે એમ નહિ કહી શકાય કે તે દાખલ કરવાની જરૂર નહોતી. નાના મોટા યુગ્માણીસ ગીતોમાં રાસ, કથાઓ, ગર-

બાઓ અને શિક્ષણનાં ગીતો છે. શાળાઓ માટે કે બાળકો માટે રચાતાં પુસ્તકોમાં એક જ ખામી સર્વત્ર જણાય છે: એમાં કેવળ ‘હિંદુત્વ’ જ હોય છે. હિંદુનાં બાળકો સાથે મુસ્લિમ અથવા ખ્રીસ્ત બાળકો પણ રમતાં હોય છે, ભણતાં હોય છે. હિંદુ લેખકો અને પ્રકાશકો ખ્રીસ્ત ધર્મીઓનો પણ સાથ મેળવવા પ્રયત્ન કરે અથવા બાળકોના સાહિત્યમાંથી ‘ધર્મ’ની વાત કે વાર્તાને રૂખસદ આપે. કૃષ્ણ કનૈયાનાં ગીતો હિંદુ સિવાયનાં બાળકો વાંચવા પસંદ ન કરે, તો તેને આવું પુસ્તક છોડી દેવું ન પડે એવું થવું જોઈએ એમ મારો તત્ત્વ મત છે.

રાસ-પંચાધ્યાયી : અનુવાદક અને પ્રકાશક : અમૃતલાલ ના. ભટ્ટ, ગોમતીતટ, ડાકોર. કિંમત : છ આના.

‘શ્રીભાગવત’ પુરાણના દશમા સ્કંધના પાંચ અધ્યાયો (અ. ૨૯-૩૩)નો સમશ્લોકી અનુવાદ સાદા જંદોમાં અને સરસ રીતે કરીને અનુવાદક પોતાની કાવ્ય રચનાની શક્તિનો સુંદર પરિચય કરાવ્યો છે. વૈષ્ણવ ભક્તોની રચનાઓમાં કવિત્વ તો ભારેભાર હોય છે, અહીં પણ એ જ વસ્તુ આપણને નેવા મળે છે.

“કાન્તા નિહાળી પતિ દીર્ઘ કાળે
રંગે પ્રિયાનું મુખ રકત કેસરે,
રંગી દિશા સુખદ રકત રશ્મિએ
ઊઘ્યો શરીર તાપ નિવારતો જે.”

પ્રભુ પધારે છે અને તેને સત્કારવા ગોપીઓ જાય છે તેનું સુંદર આબેહૂબ ચિત્ર એક જ સરખા પ્રવાહે અનેક ઉપમાઓ સહિત વણું આવે છે.

ગોપીઓ કેવી રીતે દોડી આવે છે ?

“ધાવતાં બાળ છોડી કો’
વહાલાંને જમતાં મૂકી,
નાડી ત્યાગી પતિસેવા
ને થાળી ભોજને ભરી,”

આમ વર્ણન લાંબું ચાલે છે છતાં રસમય અને છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ તો પુસ્તક વાંચી જવા જેવું છે, વાંચતાં આનંદ મળે છે.

દીપિકા - લેખક-પ્રકાશક રમણીક વિ શાહ કિંમત સવા રૂપિયા

દીપિકાને સાહિત્યની આખે જોવા કરતા એક સામાજિક પ્રશ્નની દૃષ્ટિએ જોવી ઠીક પડશે આપણા સમાજમા હમણા હમણાં શિક્ષિત અને સરકારી યુવકો એક પત્ની હયાત છતા ખીજી કરે છે આથી સમાજમા ખળભળાટ ઊભો થયો છે એવા સમયે આ પુસ્તક અત્યંત આવકારદાયક લેખારો

પ્રદીપ પરણેલો છે તેને પત્ની અસરકારી પ્રેમ, ભાવના અને આદર્શ ન મળતો તેવી લાગી મન્ને વચ્ચેનું અંતર વધતુ ગયુ આવામા અકસ્માતથી દીપિકા પ્રદીપના જીવનમા ડોકિયુ કરે છે જન્મે વચ્ચે પ્રેમનાં આકર્ષણ જાગે છે લગ્ન કરવા તલસે છે પરંતુ પ્રથમ પત્નીનું શુદ્ધ આ રીતે લગ્ન કરવું તે હિતકર્તા છે? અને લગ્ન ન કરે તો શુ કરે? આ બધા પ્રશ્નો લખાણપૂર્વક સ્પષ્ટ શબ્દોમા ચર્ચાયા છે

શિક્ષિત સ્ત્રી-પુરુષો આવા સંજોગોમાં લગ્ન ન કરતા જીવન સમાજ-સુધારણામા નિયોજી નાખે એમ લેખક ભારપૂર્વક જણાવે છે આ માન્યતા સાથે અમે મળતા છીએ પણ આ દરેકને વિશે શક્ય હોવા વિશે શક્ય છે તેમ કરતાયે મૂળ પ્રશ્ન તો ધર્મીવાર જેમનો તેમ ઊભો જ રહે છે એટલે આ તમકે તો આવા અનિષ્ટોના મૂળ સમાન લક્ષ્યપ્રણાલિકાની સુધારણા કરવી એ જ યોગ્ય કાર્ય છે

બાકી દીપિકાને સાહિત્યમા ધ્યા વર્ગમા મુકવી તે સ્પષ્ટ સમજાતુ નથી દીપિકામા વાતા છે, પત્રો છે અને લેખો છે આમ હોવા છતા લેખકે એને નવલકથાનું રૂપ આપ્યું છે શરૂઆતનાં પ્રકરણો ધર્મ જુદો જ ભાવ વ્યક્ત કરે છે મૂળ પ્રતને એ પાત્રો સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી છતા લેખકે મિનજરૂરી યાત્રો ઊભા કરી નકામું વાચન વધારી આપ્યું છે અમને એમ પણ લાગે છે કે આ વાત પ્રથમથી જ લખાવના પ્રયત્ન કર્યો છે આમાના ટેલકાક પાત્રો તો માત્ર કરુણાજીવન અને લક્ષ્યજનનું ધુમ્મસ ખડુ કરે છે ટૂંકમા એમ મ્હી સમય કે દીપિકામા ચચેલો

પ્રશ્ન ધ્યાન ખેંચે તેવો છે, પરંતુ વાર્તા તરીકે 'દીપિકા' સફળ નથી

જપજી (ગુરુ નાનકદેવ કૃત) અનુવાદક મનસુખ પ્રભુદાસ દેસાઈ, નવજીવન પ્રકાશન મદિર, કિંમત નવ અંશ

ગુરુ નાનક, શીખ ધર્મના આદ્ય ગુરુ જે જપ મંત્રો રચી રચીને નિત્ય પાઠ કરતા તેના સમ્રાટ શીખ ધર્મમા બહુમાન થાય છે, તેના આ અનુવાદ છે અનુવાદ સરળ અનુષ્ટુભમાં થયેલ છે તેથી તેની મીઠાશ પૂરેપૂરી અનુભવી શકાય છે મૂળ સતોત્રી વાણીની મીઠાશ તો અનુવાદમા આપવી અતિ મુશ્કેલ છે છતા આ અનુવાદ ગમી જાય તેવો થયો છે

'જપજી'ની શરૂઆત કરતાં પહેલા અનુવાદે 'ગુરુ નાનક અને આપણી સરકૃતિનું જે મોટું પ્રત્યક્ષ આપ્યું છે તે તો ખૂબ જ ઉપયોગી છે અખ્યાત ઇતિહાસવેત્તાઓનો આધાર લઈને અને પોતાના સ્વતંત્ર મત થો પણ સુદ્ધિયુક્ત રીતે રજૂ કરીને એમણે સમજ પાડી છે કે શીખ ધર્મ એ કાંઈ રીતે સ્વતંત્ર સપ્રદાય તરીકે સ્થાપાવા ઉપદેશાયેલો જ નહોતો હિંદુ ધર્મમા અનેક સતોએ જૂના મતોને અહિક્ષ થતા અપકાવના અથવા નાખૂદ કરવા પોતાની ઉપદેશોનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો છે, તેવો જ આ પ્રચાર છે વૈષ્ણવ, રામાનંદી, રામીનારાયણ ઇ માર્ગોને આપણે હિંદુ ધર્મની બહાર નથી ગણતા તેવી જ રીતે શીખ ધર્મ પણ હિંદુ ધર્મનું એક વધુ સરકારી અંગ છે આ જ પ્રકરણમા રામાનંદ, કબીર અને નાનકના જીવનચરિત્રો ટૂંકમા પણ ઝીણવટભરી જીવન સમીક્ષા સાથે આપવામાં આવ્યા છે જે અત્યંત વાચવા જેવા છે

છેલ્લે પરિશિષ્ટમા તા ૧૧-૧૦-૧૮૨૮ના 'યગ ઇન્ડિયા'માંથી પૂજ્ય ગાનીજીનો એક લેખ 'ધર્મ' છે અહીં ફરી જાણ્યો છે

આવું વિદ્વાતભર્યું અને 'પરધર્મ'ના સ્તંભ અભ્યાસ માટે સરળતા કરી આપતું પુસ્તક અપણે ત્યા પ્રગટ થાય છે તે જાણીને આનંદ થાય કે જ (અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨૧)

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા

હિંદુ-મુસ્લિમ સવાલ

છેલ્લા એ મહિના થયા જે પ્રશ્ન ઉપર આખા દેશનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયેલું છે તેનો આખરી નિશ્કલ હજી આવ્યો નથી પરંતુ છેલ્લા દિવસોમાં જે બતાવો બન્યા છે તે ઉપરથી સામાન્ય બુદ્ધિનો માણસ પણ એ પ્રશ્નના નિર્ણય વિષે સાચું અનુમાન કરી શકે એમ છે. પૂ. ગાંધીજીએ જ્યારે શ્રી. ઝીણાની મુલાકાત લીધી અને તે પછી આપણા રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. ઝીણાના ખાંરણે ગયા ત્યારે ઘણા ઘણા પ્રતિષ્ઠિત અને બુદ્ધિશાળી માણસોએ કહ્યું હતું કે ‘આ રીતે કામી એકતાનો સવાલ ઊઠતો શકે જ નહિ. આથી તો શ્રી. ઝીણાની મહત્તા વધશે’ પરંતુ આજની સ્થિતિ જોતાં એમ લાગે છે કે એ અનુમાનમાં અર્ધા ભૂલ હતી. એ રીતે કામી સમાધાન થવાની લગીર પણ આશા નથી એ સાચી વાત છે, પરંતુ એથી શ્રી. ઝીણાની મહત્તા તો લેશમાત્ર વધી હોય એમ લાગતું નથી. હા, શ્રી. ઝીણાને પોતાને અને જગત તરફ આંખ મીચી રાખીને એની આસપાસના ટૂંકાળામાં ફરતા એ પાંચ મુસ્લિમ આગેવાનોને એમ થઈ ગયું ખરું કે ‘શ્રી. ઝીણા તો મહાસલા અને મહાત્મા કરતાં પણ મહાન છે.’ એ સિવાય કોઈ સંમતિ માણસને એવું લાગ્યું હોય એમ માની શકાતું નથી.

પૂ. ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રપતિ સાથે વાટાઘાટ થયા પછી તુરતની એક સલામાં શ્રી. ઝીણા અને શ્રી. હકેકે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા તે ઉપરથી જ કામી વાટાઘાટનું ભાવી નિશ્ચિત થઈ ગયું હતું. જનતા પાસે કશા જ પુરાવાઓ નહોતા, પરંતુ શ્રી. ઝીણાએ આ સમાધાનની ચર્ચામાં કેવું વલણ લીધું હશે તે સૌ કોઈ સમજી ગયું હતું, પરંતુ કમલાગ્યે કે સદ્ભાગ્યે ઝીણા-જવાહરનો પત્રવ્યવહાર પ્રગટ થઈ ગયો એટલે તો બંધાને આખી વસ્તુસ્થિતિ સમગ્ર ઘર્ષ. આ પત્રવ્યવહાર કેમ બહાર પડી ગયો એ પણ એક કાયડો જ રહ્યો છે. સરદાર વલ્લભભાઈ અને મૌલાના આઝાદ જેવાનાં કારણો સહિત અને રોપભર્યાં નિવેદનો છતાં એ પત્રવ્યવહાર બહાર પડી જવાના દોષનો ટોપલો તો શ્રી. ઝીણાએ મહાસલાને માથે જ ઝોઢાંડી દીધો છે. શ્રી. ઝીણાને એમ તો થતું જ નથી કે પોતાના બંધા જ સાથીઓના હાથમાં એ પત્રવ્યવહારની નકલ હતી અને એ સાથીઓ અને એના આગેવાન પોતે, હજી સમાધાન વિષે કશો નિર્ણય નથી આવ્યો છતાં, મહાસલાને જેમ તેમ ભાંડવાની સજ્જનતા (?) દાખવે છે તો તેમાંથી જ કોઈએ એ પત્રવ્યવહાર બહાર પાડી દીધો હશે !

એ ગમે તેમ હોય પરંતુ લોકોને પોતાની મહત્તા બતાવવા માટે એમણે ગાંધીજી પાસે પત્રવ્યવહાર પ્રગટ કરવાની રજા માગી એ તો ઘણું જ ઉત્તમ થયું. એ પત્રવ્યવહાર પ્રગટ

કરવાની માગણીની પાછળ શ્રી ઝીણુની તો એક જ વૃત્તિ કદાચ શકાય છે એમને એમ થયું હશે કે 'હું જગતને ખતાવી આપું કે તમે જેને મહત્વાનુ મિત્ર આપ્યું છે અને જેને તમે હિંદના એક માત્ર આગેવાન તરીકે ખતાવો છો તે મારી પાસે કેવા કાલાવાલા કરે છે ? મારી પાસે એ કેટલો તુચ્છ અને લાચાર છે ? હું એને લાત મારું છું છતાં એ કેવો હાથ જોડતો આવે છે ? માટે હિંદી નેતૃત્વની સાચી ચાવી એના ગળ વામા નહિ પણ મારા ગળવામા છે' અવ્યત્ત આ બધું આખા પત્રવ્યવહારમા સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે પરંતુ એમા લાગ્યે જ કોઈ શ્રી ઝીણુની મહત્તા જોઈ શક્યુ હોય વધુમા વધુ એમા પેના વેનીસના વેપારીની એક પહોંડ માસની માગણી જ જોઈ શકાય એમ છે

સૌથી કરુણ

આ આખા પ્રકરણમા સૌથી દુષ્પદ વસ્તુ તો સમાધાન ન થઈ શક્યુ એ જ છે પરંતુ સૌથી કરુણ વસ્તુ ગાંધી-ઝીણુના પત્રવ્યવહારમા પ્રગટ થઈ શકે છે બારત-સર્વની સ્વનંતતાના ઇતિહાસમા ગાંધીજીની કાયા અનેક વખત ત્રાજવામા મુકાઈ છે એ પુરુષે કંઈચે કરવામા બાકી નથી રાખી દુશ્મન પાસે પણ એણે નમ્ર લાવે પોતાનું દર્દ પ્રગટ કર્યું છે, પરંતુ એના જીવન-ઇતિહાસમા આવો પ્રશ્ન પ્રસંગ બીજો એક પણ સાપડતો નથી ૧૯૩૦ની લડત આરંભતા પહેલાં લોર્ડ અર્બીન પાસે એણે બાળો પાથર્યો હતો પરંતુ એ આટલું કરણ નહોતું લાગતું, કારણ કે એની પાછળ યુદ્ધનો શખ્તવનિ સંભળાતો હતો લોર્ડ વીવિંગન પાસે મુનાકાતની એણે આજીવ કરી ત્યારે પણ યુદ્ધનો નાનટો એણે ફરકતો રાખ્યો હતો એક માત્ર એક પ્રસંગ કંઈક અંશે આની તોલે આની શકે વરડાની જેલમા મૃત્યુ-પથારીમા પોઠીને એ કોમી ચૂકાદામા ફેરફાર ઈચ્છતા હતા ત્યારે શ્રી આમેકર એને રાજદારી ધડાકા તરીકે વર્ણવતા હતા એ એમ પ્રસંગ થોડે અંશે આજના પ્રસંગની સાથે સરખાવી રાખાય જો કે એનો અંત તો આખરે

સુખદ જ આવ્યો અને પ્રસંગનું કારણ માન્યમા પડી ગયું. આ પ્રસંગ તો બધાથી ટપી જાય એવો છે. આ પ્રસંગે લડાઈની વાત નથી 'આમ નહિ કરો તો તેમ કરીશ' એવી કોઈ ધમકી કે નિશ્ચય પણ નથી એક માત્ર અખતા છે 'મને ગરીબને બચાવી લ્યો તમે હતા તેવા બનો ધોર અધારામા પડ્યો છું કયાય આશા દેખાતી નથી આ પત્રો એ પત્રો નથી પરંતુ જગતના એમ શુભ તત્વનો આત્મનાદ છે પરંતુ સ્વાર્થ અને અલિપ્ત નમા ચકચૂર બનેના શ્રી ઝીણુને એ શમ્ભો લગી પણ અસર ઉપગમી શકતા નથી.

જવાહર-ઝીણુનો પત્રવ્યવહાર ઘણી વિગતોને પ્રગટ કરે છે ગાંધી-ઝીણુ પત્રવ્યવહારમા એક બાબત અનહદ નમ્રતા, અખતા અને પ્રાર્થના અને બીજી બાબત મિથ્યાશુભાન, બેપરવાહી અને હુમર દેખાય છે જ્યારે જવાહર-ઝીણુ પત્રવ્યવહારમા એક બાબત જિજ્ઞાસા અને અખ્યામણ અને બીજી બાબત દિન ચોરી અને જાતને છુપાવવાની મનોવૃત્તિ દેખાઈ આવે છે શ્રી ઝીણુએ જો ગાંધીજી સાથેનો પત્રવ્યવહાર પ્રગટ થાય એની ઈચ્છા ન રાખી હોત તો એ કેટલા બધા સ્વાર્થી અને કોમી માનસનાળા છે એવું જ કુનિયા જાણી શકત બીજો પત્રવ્યવહાર પ્રગટ કરીને એમનમા માનવતાનો કયા સુધી અભાવ છે તે એમણે ખતાવ્યું છે એક પત્રકારે શ્રી ઝીણુને આ પત્રવ્યવહાર પ્રગટ કરના બદલ અલિનદન આપ્યા તે થોડું છે મગ્નું કે નહિ તો શ્રી ઝીણુને પૂરી રીતે ઝાળખી શકાત નહિ

આ પત્રવ્યવહારમા એવું ઘણું છે કે જેના વિશે અફમોસ થાય પરંતુ છેલ્લા કેટલાયે વર્ષોથી જે શરીર સ્વસ્થ્ય શુભારી બેઠા છે અને પરમાત્મા તરફથી જે દલ મળ્યો છે તેને અત્યંત જાગૃતિજનક રીતે ઉપયોગમા લઈ રહ્યા છે તે પુરપતા શરીરની પણ શ્રી ઝીણુને દયા ન આવી જે પુરપતા બે ચાર ઉપવાસથી કે લોહીના દનાણુનો સમાચારથી આણુ જગત ખળભળી ઊઠે છે અને નાસિત માનવજાતના હૃદયમા ઊગેલી અનેક આશાઓ

કરમાઈ જાય છે એ પુરુષ શ્રી. ઝીણા પાસે માગણી કરે છે કે ‘મને દાકતરે ના કહી છે... તમે અહીંથી પસાર જ થાઓ છો તો એક દિવસ ઊતરીને મારો પરિશ્રમ બચાવો.’ પોતાના સિવાય આ જગતમાં કશું જ ન જોઈ શકનાર શ્રી. ઝીણા એ માગણીને નકારે છે અને એ પુરુષને પોતાને ઘેર આવવાની ખબર આપે છે.

જગતના ઇતિહાસમાં યુગપુરુષોનું અપમાન થયાના ઘણા દાખલાઓ હશે. એમાં આ કરણ પ્રસંગ પણ કોઈ ઇતિહાસકારને ભારે દુઃખપૂર્વક નોંધવો પડશે.

વિચિત્ર માગણીઓ

આટલા પછી શ્રી. ઝીણા તરફથી જે માગણીઓ રજૂ થઈ તે પણ આપણે જરા જોઈ જવી જોઈએ. સત્તાવાર રીતે કોઈ માગણીઓ પ્રગટ નથી થઈ પરંતુ વર્તમાનપત્રોએ પ્રગટ કરેલી માગણીઓમાંની કેટલીક મુખ્ય માગણીઓ તો રજૂ થઈ જ હશે કારણ કે એ ઉપર જ મુસ્લિમ-લીગનો માયકો બેસે છે.

સૌથી પહેલી માગણી મુસ્લિમ-લીગને હિંદના મુસ્લિમોની એક માત્ર પ્રતિનિધિ સંસ્થા તરીકે કબૂલ રાખવી અને મહાસભા હિંદુઓ વતી બોલી શકે છે એવી ખાત્રી આપવી. આ એક જ માગણી શ્રી. ઝીણાએ જે રાખી હોત તો ખીલ માગણીઓની જરૂર ન રહેત, કારણ કે આ બ્રિટિશ સંલતનત સાથે આપણે વાટાઘાટમાં ઊતરવાનો પ્રસંગ આવે અને એ કહે કે ‘તમારે અમારું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારવું’ અને આપું હિંદ એ કબૂલ રાખે તેની ખાત્રી આપવી.’ બસ, આટલા પછી રહું જ શું ?

ઉપર જણાવેલો પત્રવ્યવહાર પ્રગટ થયા પછી અનેક મુસ્લિમ આગેવાનોનાં જે નિવેદનો પ્રગટ થયાં છે તે સાફ સાફ બોલે છે કે ‘મુસ્લિમ-લીગ’ મુસ્લિમોની એક માત્ર પ્રતિનિધિ સંસ્થા તો નથી જ પરંતુ મુખ્ય સંસ્થા પણ નથી. આપણે તો છેલ્લાં આઠ વર્ષમાં જોયું છે કે ‘મુસ્લિમ-લીગ’નો પ્રયત્ન વિરોધ હોવા છતાં ત્રિરંગી ઝંડાની નીચે હમરો

મુસ્લિમોએ જુલમોની બરદાસ્ત કરી છે અને અનેક બહાદુરોએ છાતી ઉપર ગોળીઓ પણ ઝીલી છે. આ બધા વીરો અને શહીદો ‘મુસ્લિમ-લીગ’માં નહોતા માટે શું મુસ્લિમ નથી ? આ બધાએ કામના સ્વાર્થ કરતાં સમગ્ર દેશના સ્વાર્થને વધુ વહાલો ગણ્યો એ એમનો ગુનો ? શ્રી. ઝીણાની આ માગણી કામની ભાવનામાં અંધ બનેલા માણસો સિવાય કોઈ સ્વીકારી શકે નહિ. એવી જ વાત મહાસભાએ હિંદુઓ વતી બોલવા વિષેની છે. મહાસભા હિંદુઓ વતી ન બોલી શકે એવી એની સ્થિતિ નથી, પરંતુ મહાસભા તો શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે. કામી ભૂમિકા ઉપર એ જઈ શકે જ નહિ. મહાસભા રાષ્ટ્રીય નથી એમ કહેનારા દિવસ ને દિવસ નથી એમ કહે એના જેવું છે. જે સંસ્થાની અંદર દરેક કામના સામાન્યથી માંડીને અગ્રણીમાં અગ્રણી ગણી શકાય એવાં સ્ત્રી-પુરુષો જોડાયાં છે અને જેની ગાદી ઉપર હિંદુ-મુસ્લિમના ભેદ વિના રાષ્ટ્રપતિ બિરાજે છે એ સંસ્થા રાષ્ટ્રીય નથી તો રાષ્ટ્રીય છે શું ? આ સંસ્થા સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય છે માટે જ રાષ્ટ્રનો કબજો લઈ બેઠેલા સાથે એ યુદ્ધમાં ઊતરી છે અને દુશ્મનો પણ એની શુદ્ધ રાષ્ટ્રીયતાનો સ્વીકાર કરે છે.

ખીલ માગણીઓમાં તો કવળ દાંડાઈ જ દેખાય છે. હિંદી-ઉર્દૂનો જે ઝઘડો બેસે ક્યો છે તે શ્રી. ઝીણાની કલ્પનામાંથી જ બેસે થયો છે. મહાસભાએ કદી હિંદીની તરફદારી કરી નથી. એ તો હિંદી અને ઉર્દૂ જ્યાં મિશ્રિત છે એ ઉત્તર હિંદના લોકોની હિંદુસ્તાની ભાષાનો સ્વીકાર કરે છે અને લિપિ તરીકે તો દેવનાગરી અને ઉર્દૂને સમાન સ્થાન જ આપે છે. જે મુસ્લિમ-લીગના આગેવાનોમાં જાંટાભાર પર ગુણ જોવાની દૃષ્ટિ હોત તો તેઓએ મહાસભાના આ પ્રયત્ન બદલ આભાર પ્રદર્શિત ક્યો હોત, કારણ કે એથી ઉર્દૂ ભાષાનો અને સાહિત્યનો વિકાસ જ થવાનો છે.

રાષ્ટ્રીય ઝંડાનો ઝગડો એક આશ્ચર્ય જેવો છે. એ ઝડો કોઈ સંસ્થાનો નહિ પણ સમગ્ર રાષ્ટ્રનો છે એમ હિંદનાં કરોડો સ્ત્રી-પુરુષોએ સ્વીકાર્યું છે. એ

ઝડપના નિશાનો ને રંગો ડાગી છે જ નહિ ઝડપના
લય જેવો રેટિંગો હિંદના દ્રાવિડના નાશનું પ્રતીક
છે એના રંગો પવિત્રતા, બલિતાન અને શાંતિના
સૂચક છે કેવળ મુસ્લિમ-લીગનો અથવા તો શ્રી
ત્રીજાનો એમા ઉકાર સૂચવતું હોય એનું એકેય
નિશાન નથી એ જ માત્ર ખામી છે ।

આ રીતે 'મુસ્લિમ-લીગ' ની માગણીઓ રાષ્ટ્રીયતાનો
ઘાત કરનારી છે એટલે રાષ્ટ્રીય મહાસભા એનો
સ્વીકાર કરે એવો કોઈ સભ્ય દેખાતો નથી હિંદુ-
મુસ્લિમનો પ્રશ્ન પ્રથમથી જ અત્યંત કડિન છે પરંતુ
આપણી સ્વરાજયાત્રા જેમ જેમ આગળ વધતી જાય
છે તેમ તેમ એના વિરોધી બળો એ યાત્રાને ખાળવાના
પ્રયત્નોમા પોતાનું સમગ્ર બળ વાપરે છે એટલે એ
પ્રશ્ન અત્યારે વધુ ઉગ્ર દેખાય છે આ મુનાકાતોના
પરિણામે એ પ્રશ્નનો નિકાલ આવી શકે એમ નથી તે
આપણે જોઈ લીધું પરંતુ પત્રવ્યવહાર પ્રગટ થયા પછી
મમજી મુસનમનોનાં દિલમા જે ભાવો પેદા થયા છે
તે આ દેશના માટે આશાજનક છે અમને તો એમ
લાગે છે કે આ મુનાકાત અને આ પત્રવ્યવહાર
આપણી સ્વરાજયાત્રામા ખૂબ જ મહત્વના નીવડ્યા છે

દેશી રાજ્યો

હરિપુરાની મહામલાએ જે ઠગવ કર્યો તેની મજા
મલા પ્રત્યે વહેમી માનમ ધરાવના । કેટલાક માણ
મોએ પીકા પ્રેની દશનું નેતૃત્વ ધારણ કરનારા
એમા એક શક્તિ તો હોય જ છે કે વિરોધીઓ
જ્યારે પોકારો કરે ત્યારે એનો અર્થએથી જવામન
આપતા પોતાની બધી જ શક્તિ ખર્ચીને વહેનામા
વહેનો ક્રિયાથી એમને જવામ આપી દેવો આપણે
ત્યાના દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નમા બરાબર એનું જ
બન્યું છે સરદાર વનભભાઈ પટેલને એક અત્યંત
મર્યાદા લગાયકૃત્તિના અને લોખંડી પુર તરીકે
તો લગભગ બધા જ સ્વીકારે છે પરંતુ મુર્ખની મહા-
મલા પછી એમના ઉપર બે આરોપો હમેશા આઝ્યા
કર્તા છે એક તો ઉદામ મળોને તેઓ ક્યારી ગ્યા છે

એ અને ખીજી દેશી રાજ્યોની પ્રજા તરફ તેઓ
નિષ્ઠુરતા બેદરકારી અને અવિશ્વાસ ધરાવે છે એ
આમનો પહેલો આરોપ સદતર જી છે તેનો પુરાવો
આપવાનો પ્રસંગ આજ સુધીમા સાપડ્યો નથી
પરંતુ ખીજો આરોપ જી છે એમ સામિત થઈ
ચૂક્યું છે છેલ્લા ચાર મહિનાઓ થયા દેશી રાજ્યની
પ્રજામા જ્યા જ્યા જાગૃતિ, હિંમતલા કે સત્યાગ્રહ
જેવું દખાય છે ત્યા ત્યા એની પાછળ સરદાર વલ્લભ
ભાઈનો સીનો દેખાઈ આવે છે મૈસૂરનું સમાધાન
એ હિંદના રાજસ્થાની ઇતિહાસમા અપૂર્વ ખનાવ છે
માણુમાના વિજયની તો સરખામણીમા પણ ઉતારી
શકાય એવો કોઈ વિજય આપણે ત્યા નથી થયો
માણુમાને રાજસ્થાનનું બારડોલી કહીને આપણે ગૌરવ
આપ્યું છે, પરંતુ બીડા બીડરની જેતા તો એમ લાગે
છે કે એથી તો બારડોલીને જ ગૌરવ મળ્યું છે ક્યા
બારડોલીની ૧૮૨૧થી તયાર થતી ગાંધીજી અને
સરદારની પ્રેરણા પીતી આખા દેશની દૃઢ મેળવતી
જાત પ્રજા અને ક્યા એક અધારા ખૂણામા અટકન
ગરી માર્ક, ભૂખમરો અને અરોર જીલ્લામાં માનવતાને
પણ વિસરી ગયેલી મૂળા પણ જેવી પ્રજા ? આ
વિજયના યશના પ્રથમ ભાગી તો એના બહાદુર બેટા
જ છે પરંતુ એ બેટાને આખા અને પ્રેરણા
આપનાર તો સરદાર જ હતા એમા શી શકા છે ?
એવું જ કાઠિયાવાડના વળામા થયું ત્યા પણ
સરદારની પ્રેરણાએ જ ખીકથી ફફડતા લોકો
નિર્ભય બન્યા

આ બધા બનાવોથી એટલું તો નક્કી થયું જ
કે મહામલા જે મિનદરમિયાનગીરીની વાત કરે છે તે
સ્વાતંત્ર્યની લડતનો એક બ્યૂદ છે-નહિ કે સાત
કરોડની પ્રજા પ્રત્યેની ઉદાસીનતા અમને તો એ
વાતમા લગીર પણ શકા છે જ નહિ કે હિંદની કોઈ
પણ પ્રાંત, વિભાગ, પ્રાંત કે પ્રદેશના જીનમોનું નિવારણ
કરનાની શક્તિ એક માત્ર મહાસભા જ ધરાવે છે
મહામલાની વધતી જતી તાકાતના સમગ્રમા સમગ્ર
પુરાવા એ જ છે કે એના નામ માત્રથી જીનમગારની

અર્થાં તાકાત ઝોઘી થઈ જાય છે અને એ વહેલામાં વહેલી તકે સમાધાનનો માર્ગ શોધે છે.

રાજસ્થાનોમાં મળેલા આ વિજયોથી કોઈ પણ રાજે એવું છે, પરંતુ રાજસ્થાની પ્રજા રાજે ધમ્માં આવી જઈને એમ માની બેસે કે ‘અમારે ભેરે જ અમે જીત્યા છીએ અને અમારામાં હવે એટલી તાકાત આવી ગઈ છે કે કોઈની મદદની જરૂર નથી.’ સાચી હકીકત એ છે કે રાજસ્થાની પ્રજાની તાકાત જરૂર વધતી જાય છે, પરંતુ જે શક્તિ આખરી સંગ્રામ ખેલવા માટે બેઠેલ છે તેનો તો હજી અંશ પણ પ્રાપ્ત થયો ન કહેવાય. એટલે આજની રાજસ્થાની લડતો મહાસલાના નામે નહિ પરંતુ મહાસલાના અગ્રણીઓની દોરવણી નીચે લડાય એ ખૂબ જ મહત્વનું છે.

ખેડૂતો અને મનૂરો

મહાસલાવાદી પ્રાંતોનો વહીવટ બેતાં એટલી તો ખાતરી થાય છે કે તેઓ પોતાના હાથમાં જે સત્તા છે તેને નિયોવી નિયોવીને એમાંથી લાભ ખેંચી રહ્યા છે. ખેડૂતો અને મનૂરોનું હિત મહાસલા ન જાળવી શકે તો મોટા મહાત્માઓ અને સરદારો પણ એવું પતન ન અટકાવી શકે એ વિષે કોઈને શંકા નથી. સાચી વાત તો એ છે કે એ સરદાર અને એ મહાત્મા, એ મહાસલા અને એ મહાસલાની સરકાર ખરેખર ખેડૂતો અને મનૂરોનાં જ પ્રતિનિધિ છે. મહાસલાના હાથમાં જ્યારથી સત્તાનાં સૂત્રો આવ્યાં છે ત્યારથી એમણે ખેડૂત-મનૂરના હિતના કાયદાઓ કરવા માંડ્યા છે. પરંતુ એ કાયદાઓ ખેડૂત-મનૂરને કશી જ રાહત નથી આપતા એમ કેટલાક ખૂમો મારે છે. આ ખૂમો ખોટી નથી, પરંતુ આવી ખૂમો પાડનાર એક પણ માણસ મહાસલાની સરકાર પાસે એવી યોજના નથી મૂકી શકતો કે જેમાં ખેડૂત-મનૂરનું વિશેષ હિત થઈ શકે. આવી ખૂમોની સામે જ્યારે રચનાત્મક દરખાસ્તની માગણી કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ એમ કહે છે કે ‘જે તમે આ ન કરી શકો તો પ્રધાનપદ છોડી દો.’

આવી બેજવાબદાર વાણી ઉચ્ચારવી એ તો તદ્દન સહેલી વાત છે. જતાં ‘પછી કરવું શું?’ તેનો જવાબ એ લોકો આપી શકે એમ નથી. બહુ બહુ તો ‘સીધો સામનો’ એવો જવાબ આપી દેશે; જ્યારે ખરી વાત એમ છે કે આવી રીતે બોલનારનું વચન એટલું બળવાન હોતું જ નથી કે જેથી આજે નહિ તો બે પાંચ વર્ષે પણ ‘સીધો સામનો’ કરવા બેટલું પ્રગ્તબળ વિદ્યસ્તી શકે. સાચો માર્ગ એ લાગે છે કે પ્રધાનોની મર્યાદાઓ સમજી લઈ એમને નવી નવી યોજનાઓ બતાવવી, નહિ કે પ્રસંગે અને અપ્રસંગે લોકો પાસે પ્રધાનોની નિંદા કર્યા કરવી. આવી નિંદા કે ટીકાનાં બે જ પરિણામો હોઈ શકે. કાં તો લોકો એને જુદી માની એ નિંદાખોરને પોતાના મનમાંથી કાઢી નાખે અને કાં તો એ નિંદા સાચી માની લોકો મહાસલાના વિરોધી બનતા જાય. અને આ બીજી સ્થિતિનું પરિણામ એ આવે કે આપણે આપણી મેળે જ આપણી શક્તિનો દાય કરીએ.

મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડ

મહાસલાએ પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા પછી સ્થાનિક સ્વરાજખાતામાં સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવવાની જે યોજના કરી છે તે ખરેખર આવશ્યકાયક છે. પ્રધાનપદ એ આપણી યાત્રામાં એક મહત્વનો પ્રયોગ છે. આ પ્રયોગ ઘણો જ બેખમી છે એમાં શંકા નથી. એમાં ભોળવાઈ જવાનો, કુમાઈ જવાનો, બેધ્યાન થઈ જવાનો ખૂરખૂરો ભય રહ્યો છે, પરંતુ દરેક સાધનાના ભંગ માટે ભયનાં તેમ જ માયાનાં શસ્ત્રો અજમાવાય જ છે. આ પ્રધાનપદ મોટામાં મોટું માયાસ્ત્ર છે. જે એની મોહિનીમાં આપણે ન પડીએ તો આપણી દૂર ઘણી જ આગળ વધી શકે એવાં બધાં ચિહ્નો અત્યારે દેખાય છે. પ્રધાનપદના પ્રયોગથી આપણને બીજા તો ઘણા લાભ થયા છે, જેમ કે લોકોને રાહત મળી છે, કંઈક સ્વતંત્ર હવા મળી છે, કંઈક આશા પ્રગટી છે પરંતુ સૌથી મોટો લાભ તો આપણામાં આત્મવિશ્વાસ પેદા થયો છે તે છે. આપણને હવે ખાતરી થઈ છે કે દેશનું રાજતંત્ર ચલાવવાની કુશળતા કોઈ પણ પ્રજાના કરતાં

આપણામાં ઝોછી નથી. આ આત્મવિશ્વાસની ધણી કિમત છે. સ્વરાજનો અર્થ એટલો જ નથી કે પરદેશીઓને હાંકી કાઢવા. સ્વરાજનો એ અર્થ તો છે જ પરંતુ એની સાથે હિંદી પ્રગત્યવનના વિકાસના અનેક અર્થો રહેલા છે.

સ્થાનિક સ્વરાજખાતાંઓમાં ઠેર ઠેર મહાસલાએ વિજય પ્રાપ્ત કર્યા છે તેની અમે આ દૃષ્ટિએ પણ કદર કરીએ છીએ. આ અહિંસક લડાઈની મહત્વની ખુબી જ એ લાગે છે કે યુદ્ધ અને રચના એક સાથે જ ચાલી રહ્યાં છે. આપણે આ પ્રયોગમાં સફળ થઈશું તો ખરેખર હિંદ જગતને એક મહામૂલી ભેટ આપી ગણાશે.

બંગાળનું પ્રધાનમંડળ

અનેક પરાગતિક બળોના પ્રયત્નો વડેટકી રહેલું બંગાળનું પ્રધાનમંડળ હમણાં સહેજ ડોલી ગયું. એમાં કેમ ફાટફૂટ પડી તેની પૂરી વિગતો પ્રજા પાસે આવી નથી, પરંતુ એ ફાટફૂટ કોઈ સિદ્ધાંતની નથી દેખાતી. કોઈ લોકકલ્યાણની લાવનામાંથી ઉદ્ભવી હોય એવું પણ અત્યારે નથી દેખાતું. એમ જ લાગે છે કે જાણે સ્વાયં અને સત્તાની જ માત્ર અથગમણ થઈ હોય. એટલે જ પ્રધાનને છૂટા થવું પડ્યું તેને કે શ્રીમ ન હક્ક સાહેબ પ્રધાનપદે રહી શક્યા તે બદલ તેમને-અભિનંદન આપી શકાય એવું નથી.

જવાહરલાલનો પ્રવાસ

ભારતીય આશાઓના પ્રતીક જેવા જવાહરલાલ

અત્યારે યુરોપમાં ઘૂમી રહ્યા છે. ત્યાંથી જ અહિંસાએ આવે છે તે ધણા જ પ્રેરણાદાયી છે. એમ લાગે છે કે એમની ત્યાં જરૂર જ હતી. અત્યારે ઈંગ્લંડમાં હિંદનો પ્રશ્ન જેટલો મહત્વનો બન્યો છે તેટલો આજ પહેલા કોઈ દિવસ નહોતો. એક બાબત આખી દુનિયા ઉપર યુદ્ધનાં વાદળાં તોળાઈ રહ્યાં છે અને ખીછ બાબત ગુલામ હિંદે સ્વતંત્ર થવાનો મગ્નિયો નિશ્ચય કર્યો છે તે ઇંગ્લેંડને મૂંઝવે છે. ત્યાં આજે એવું વાતાવરણ પ્રવર્તે છે કે કોઈ પણ રીતે હિંદને સમજાવી, પટાવી, લાલચ આપી કાઢ્યુમા રાખી લેવું. પંડિત જવાહરલાલ જ હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ઇંગ્લેંડને અને આખા જગતને કહે છે કે ‘અમે પૂર્ણ સ્વરાજ પ્રાપ્ત કર્યો વિના જંપવાના નથી, જંપવા દેવાના નથી.’ એમનાં આ વચનોને સ્વતંત્ર દેશની પ્રજાઓ જેમ વધાવતી હશે તેમ જેમના સ્વાર્થો હિંદની ગુલામી સાથે જ જડાયેલા છે તેમને બાણ જેવાં લાગતાં હશે. અત્યારે ફેડરેશનનો પ્રશ્ન ઉઠ્યો બન્યો છે એટલે ત્યાં સૌ કોઈને એમ થાય છે કે એવું કોઈ કામ લઈને તો આપુરવ નહિ આવ્યો હોય? જવાહરલાલજી એ વિષે કોઈને શંકામાં નથી રાખતા. તેઓ સાફ કહે છે કે ‘અમે માનીએ છીએ કે હિંદનો પ્રશ્ન એ જગતના મહાપ્રશ્નો સાથે સંકળાયેલો છે, એટલે એ મહાપ્રશ્નને સમજવા માટે હું આવ્યો છું. મારું નિશાન એક જ છે કે મારો દેશ શી રીતે પૂર્ણ સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરે.’ આપણે જવાહરલાલજીની એ આશાને પરિપૂર્ણ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી એમની સફરને સફળ બનાવીએ.

રૂમ ૨ જી સ બ ગે.....

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૯૨થી)

મમત્વ પ્રમોદમાં વધારે હતું કે. ભૂપેન્દ્રમાં તે તો અંતરતલમાં પ્રવેશનાર જ નાણી શકે. પરંતુ વસુમતીનું મમત્વ તો હવે અવિચ્છિન્ન લાવે પ્રમોદ તરફ વરસ્યે જતું હતું એમાં શંકા નહોતી.

ટેકરી ઉપરનું મંદિર આ મૈત્રીનું જન્મસ્થાન હતું અને ત્યાં પ્રગટતા દીવાઓ અને દૂર દૂરથી આવતી પવનની લહેરો આ મૈત્રીને પ્રેમનું પોષણ આપતાં હતાં. પ્રમોદ કે વસુમતી આસ્તિક હતાં જ એમ ન કહી શકાય-પરંતુ નાસ્તિક હતાં એમ પણ કહેવા જેવું એકદય સાધન નથી-પરંતુ એ બંને પ્રથમ તો મનમાં મનમાં અને પછી એકલા પહેલા પેલા પથ્થરના પરમેશ્વર આગળ પ્રાર્થના કરતાં કે ‘અમારું સંયુક્ત જીવન સુખી, સમૃદ્ધ અને શુદ્ધ બનાવજો.’ દિવસે દિવસે એમના જીવનમાં જે તરવેા ઉમેરાતાં જતાં હતાં તે એમની પ્રાર્થના ફળતી હોય તેની સાક્ષી પૂરતાં હોય એવું લાગતું હતું.

ભૂપેન્દ્રના અંતરની તો ગમે તે સ્થિતિ થઈ હોય પરંતુ ન્યારથી એણે વસુમતી અને પ્રમોદને પેલા મંદિરના ઓટલા ઉપર પવનની લહેરો ઝીલતાં ઝીલતાં કદી જ તૃપ્ત ન થાય એવી તૃપ્તાતુર આંખે છેક દિશિતજ ઉપર નજર ફેરવીને બેઠેલાં બેયાં હતાં ત્યારથી એણે કાર્ધને કાર્ધ બહાને સાથે ફરવા આવવાનું છોડી દીધું હતું. સામાન્ય રીતે એ ગંભીર સ્વભાવનો તો હતો જ, પરંતુ એ પછી કંઈક વધુ ગંભીર બની એ પોતાના અભ્યાસમાં મશગૂલ બન્યો હતો.

છ મહિના પછી પરીક્ષા આપીને ન્યારે એ પોતાને ગામ ગયો ત્યારે એમ કહેતો ગયો કે પોતે રૂમ પૂરી થતાં પહેલાં જ આવી જશે; પરંતુ એના ઘેર ગયા પછી આઠેક દિવસે પ્રમોદને કાગળ મળ્યો કે ‘પિતાના આગ્રહને માન આપી હું તો હવે મુંબઈ જઈશ. હવે તો અભ્યાસ પૂરો થયે જ આપણે મળશું.’ પ્રમોદને આ સમાચાર ગમ્યા નહોતા પરંતુ એનાં

મનમાં કશો જ વહેમ નહોતો એટલે એણે દુઃખાતે દિલે એ સમાચાર સ્વીકારી લીધા હતા.

* * *

પ્રમોદનાં માતાપિતાએ એના મનની સ્થિતિ જાણી લીધી હતી. એ બંને કાર્ધ ગૃહસ્થ-કુટુંબની કન્યાને ઈચ્છતાં હતાં અને એમની ગૃહસ્થાર્થ અનેક કન્યા-ઓને ત્યાં એથી લાવે તેમ હતું. પરંતુ પ્રમોદ અને વસુમતી નિશ્ચય કરી ચૂક્યાં હતાં એટલે તેઓએ વચ્ચે અંતરાય પાડવાનું બ્યાજખી ન ધાર્યું. એમણે વસુમતી અને પ્રમોદને પોતાની પાસે બોલાવી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સંમતિ આપી અને એમને જ લગ્નતિથિ નક્કી કરવાનું કહી દીધું. પ્રમોદ અને વસુમતીના આનંદને સીમા ન રહી.

બંનેએ નિશ્ચય કરી લીધો હતો પરંતુ લગ્નની સંમતિ માતાપિતા પાસેથી નહોતી મળી ત્યાં સુધી બંનેનાં દિલમાં જાનો ડર હતો. ‘કંઈક અણધાર્યું કારણ ઊભું થશે અને આપણું પ્રેમમંદિર તૂટી જશે.’ એવું વસુમતી ઘણીવાર બોલી જતી. પ્રમોદ એવું બોલતો નહોતો પરંતુ એના મનમાંયે ભય તો હતો જ. આ ભયના કારણે એ બંને ક્યારેક પોતાના કલ્પનાજીવનમાં મસ્તપણે વિહરતાં વિહરતાં થંભી જતાં અને એકમેક સામે કંઈક આશ્ચર્યથી ટાંપી રહેતાં. સ્થિતિ છેવટ એવી રહેતી કે પ્રમોદ વસુમતીને આશ્વાસન આપતો કે ‘પોતે કાર્ધ પણ સંયોગોમાં એને છોડશે જ નહિ.’ વસુમતીએ તો એવી ખાત્રી કે આશ્વાસન આપવાપણું હતું જ નહિ, કારણકે પ્રમોદ નહિ તો કાણ, એ વિચાર જ એના મનઃપ્રદેશમાં ઊઘેા નહોતો. અને એના નિશ્ચયની વચ્ચે અંતરાય નાખનારું એના જીવનમાં કાર્ધ હતું જ નહિ. જેને સ્વજન કહીએ એવી તો એક શીલા જ હતી અને એ તો આવી વસ્તુઓથી હજી તો તદ્દન અજાણી હતી. પ્રમોદ

ભાવે એ મોજથી સૂતી હતી પરંતુ વસુમતીને એક વગસ પહેના વિદાય પામેલી ખાતી યાદ આપના લાગી. વસુમતી પોતે પણ ન સમજે એમ એ હાલવેકથી શીનાની પામે બેઠી મનમાં કંઈક એવું થતા લાગ્યું કે પોતે શીનાથી ક્યાંક દૂર દૂર જઈ રી છે વસુમતીએ માથી માગતી હોય એવી આખે શીના મામે જોયું અને પછી તુરંત ઓરડામાં નજર ફેરવી ખાતી પરમાણુ જાણે ઓરડામાં ભર્યા હોય એવી કંઈક લાગણી એને થતા લાગી ખાતી છેલ્લી પથારી આજ અજવાળામાં દેખાતા લાગી છેલ્લી ઘડીએ ઉચ્ચારેલા શબ્દો ત્યાંની નીરવતામાં ગુંજવા લાગ્યા વસુમતીને અત્યંત જોશ થતા લાગ્યો પોતે કંઈક ખોટું કરી રહી હોય એમ ટીક્કી પડીને ચારે કોર જોવા લાગી થોડીક પજો પસાર કર્યા પછી એવું મન શાંત થયું શીના તરફ એક મમતા ભરી નજર ફેરવી પોતાની પથારીમાં જઈને એ સૂતી કલ્પના અને ભાવનામાં વિહરતા મનોદેવતા વિચારના પ્રદેશ ઉપર સ્થિર થતા લાગ્યા

* * *

‘વસુ !’

ખીજા દિવસની એટલી જ સુદર અને મધુર સન્ધ્યાએ પ્રમોદ અને વસુમતી મંદિરના પાછળના ઓળા ઉપર બેઠા છે. પ્રમોદ વાતનો આરંભ કરે છે વસુમતી ગર્વ કાનના જેવી જ મૂક ખતીને બેઠી છે, પરંતુ ગર્વ કાલનું મૌન આનંદની ભરતીનું હતું, આજના મૌનમાં કંઈક ગભીરતા રહેલી છે જે કે એ શબ્દોના પ્રમોદને કુખ્ત નથી લાગતી વસુમતીને પણ ભારગ્રામ નથી લાગતી

‘શુ ?’ વસુમતી ઊંચું જોઈને સંબોધન કરીને છે

‘આજે આ પૂજા હતા કે તમે કંઈ તિથિ નક્કી કરી ?’

‘તમે શુ ?’

‘મે કંઈ કે નહીં હજી વિચરું છું’

‘હ’ ઉચ્ચારીને વસુ ચૂપ રહી પ્રમોદે ધારેતું કે એ કંઈક બોલશે, પરંતુ ન બોલી એટલે એણે વાત આગળ ચલાવી

‘તે વિચાર થો ?’

‘ના, ના’

‘ત્યારે આજે ગભીર કેમ છે ? મે માનેતું કે એટલે જ ગભીર બની ગઈ હશે’

‘એથી ગભીર બની જવાય ?’

‘હા, મે સાબિત્ય છે કે લગ્ન-કલ્પના આજના હોય છે, પણ લગ્નજીવન તો ગભીર હોય છે’

‘સાચી વાત’ દૃઢ પ્રગટ કરતી હોય એમ વસુ બોલી ગઈ

તે વિચારો કર્યા લાગે છે’ સહેજ હમતા હમતા પ્રમોદ બોલ્યો

‘એમ થયેતું કે પછી શીના શું કરશે ? ક્યા રહેશે ?’

‘ઓહો !’ પ્રમોદ હસતા લાગ્યો ‘જ્યા એને ફાવે ત્યા રહી શકશે અને કરવું હતું શું ? જ્યા સુધી અભ્યાસ કરવો હોય ત્યા સુધી અભ્યાસ કરી શકશે’

‘એટલે આપણી સાથે રહેશે, એમને ?’

‘એમ જ’ પ્રમોદ સહેજ મોટેથી હસતો બોલ્યો ‘એટલા માટે તું ગભીર થઈ ગઈ હતી ?’

વસુમતી નિવું જોઈ ગઈ

‘જો, આ ખીજા વાત પણ યરતા હતા’

‘શુ ? વસુ જરા ચમકીને બોલી

‘તારા માથેથી એક બોજો ઉતારવાની’

‘શાનો બોલો ?’ ન અમજી હોય એમ વસુમતી બોલી

‘દવાખાતાનો’ પ્રમોદે જવાબ આપ્યો

વસુમતી ગંભીર બની એની સાંભે જોઈ રહી.

‘કેમ, ન ગમ્યું?’ સ્મિત વેરતો પ્રમોદ બોલ્યો.

વસુમતી કંઈ જવાબ ન આપતાં વધુ ગંભીર બની ગઈ. પ્રમોદથી સમજાયું નહિ કે આમ શા માટે થયું. એ જાણતો હતો કે વસુમતીએ પિતાની મદદ લેવાની ના પાડી હતી અને જાતે જ કમાવાનું પસંદ કર્યું હતું. પરંતુ હવે ક્યાં મદદનો સવાલ હતો? હવે ક્યાં એ ધર એનું પોતાનું જ નહોતું થતું? પ્રમોદ એના પ્રત્યે સહાનુભૂતિપૂર્વક જોતો વિચારમાં મૂકા બેસી રહ્યો. આરતીના રણકાર થવા લાગ્યા પણ વસુમતીનું ચિત્ત હવે નહિ. આશ્રમમાં તારાઓ ફૂટ્યા પણ એણે ઊંચું

જોયું નહિ. પા કલાક, અર્ધ કલાક, એક કલાક એમ પસાર થઈ ગયો. મૌન અસહ્ય થતાં પ્રમોદ હળવેથી બોલ્યો:

‘પણ આમાં ગંભીર થવા જેવું શું છે? તારે દવાખાતાનું કામ ન છોડવું હોય તો ન છોડજે. એ વાત આપણા જીવન પાસે ફેટલી નજીવી છે? તું વસુ !.....’ વસુએ ઊંચું જોયું. ‘તને યોગ્ય લાગે તેમ ફરી શકે છે.’ પ્રમોદે વાક્ય પૂરું કર્યું. વસુના મોં ઉપરની ગંભીરતા સહેજ ઓછી થઈ, પણ એ કશું બોલી શકી નહિ, ફરી મૌન જવાઈ ગયું.

—અપૂર્ણ

ઊર્મિ

- નમૂનાના અંક માટે છ આનાની ટિકિટ બીડો.
- ટિકિટ બીડનારને જ અંક મોકલી શકાશે.
- ઊર્મિના ખાસ અંકની કિંમત બાર આના.

ઊર્મિ કાર્યાલય : રાણપુર : કાઠિયાવાડ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

સમાચાર અને સૂચનાઓ

૧. 'ઉર્મિ'ના ચાલુ અંકો ૬૪થી ૭૨ પાનાના આપવાનો આજ સુધી રિવાજ હતો. આ અંકથી અમે કોઈ પણ અંક ૮૦ પાનાથી ઓછો ન આપવાનો નિયમ કર્યો છે.
૨. 'આંગ્લિ અંધમાળા'નું બીજું પુસ્તક 'મહાન મુમાક્ષરો' તૈયાર થાય છે. ટપાન ઢાંગ જે ગ્રાહકને રવાના થાય છે તેમને તા. ૨૦મી ઓગસ્ટે રવાના થશે.
ત્રીજું અને ચોથું પુસ્તક બહવાઈ છે. એની વિસ્તૃત જાહેરાત આ અંકમાં અન્ય સ્થળે આપી છે.
૩. 'નવરચના'નું આ વર્ષનું બેટ-પુસ્તક 'સત્તાન' નામનું ૧૮૫૭ ના બળવાને લગતું છે, હવે પછી તેને બદલે કોઈને ગયા વર્ષનું પુસ્તક 'વરભગી' બેટનું હશે તો મળી શકશે.
૪. 'આરોગ્ય અથાવલિ'ની બીજી ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગઈ છે, આડેક દિવસમાં ગ્રાહકને રવાના કરવામાં આવશે. એનાં નામ : (૧) કબજિયાત : એનાં કારણો અને નિવારણ, (૨) વળન શી રીતે વધારવું ? (૩) આંખનું આરોગ્ય.
૫. અમારા ગ્રાહકને જે પુસ્તકોમાં અમે મુખ્ય કાર્યાલયેથી એક રૂપિયે ચાર આના અને સાખાઓ તથા એજન્ટો દ્વારા એક રૂપિયે ત્રણ આના વળતર આપી શકીએ છીએ તે તમામ પુસ્તકોની જાહેરાત આ અંકમાં આપી છે.
૬. સુરતમાં અમે અમારી સાખાનો આરંભ કર્યો છે. ત્યાંના વ્યવસ્થાપકનું નામ અને સરનામું નીચે મુજબ છે :

દિનેશ મોતીલાલ, વ્યવસ્થાપક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ.

ડે. ડી. હઘિલાલનું મકાન, બાલાજી રોડ : સુરત.

ત્યાંનો બધો જ વ્યવહાર હવે એ સાખા માગફત કરવો.

અમદાવાદ
તા. ૩૦ : ૭ : ૩૮ }

મુખ્ય સંચાલક
ભારતી સાહિત્ય સંઘ

મોટા મોગ માણુમોની પામે તમે અહીં વ્યાખ્યાનો કરાયા છે ભારતાચાર્ય વિદ્વત્કુન્દશેખર ચિતામણી વેદ્ય જેવાના કદાચુમા સાહિત્યની ઉપાસના ઉપર ઉપરની તો ન જ હોય દતિહાસ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સમાજસેવાના સંસ્કારસમા ખીનેનુ સાહિત્ય તેજસ્વી ગભીર, પ્રસન્ન અને પોષક જ હોય સાહિત્ય એટલે કાંઈ આકાશમા કાચુવાર ઉડનારે સાચુનો રૂપાળો પરપોટો નથી સાહિત્યને પણ મુજિયા હોય છે જમાથી તેને જીવન મળે છે અમને સુદર ધન્દ્ર ધનુ ન જોઈએ પણ ભીંજવીને જળમ મોગ પ્રનારી પર્જન્યદષ્ટિ અને જ્યા ત્યા કાદવ અને દુદિન કરી નાખનારી મેઘમાળ તો ન જ જોઈએ એમ જો કાંઈ કહે તો આપણે તેને એકલો અજ્ઞાન ન કહેતા અસિક પણ કહીશુ જીવનમાથી જ જોનો ઉગમ છે અને જીવનની સેવામા જ જોની કૃતાર્થતા રહેલી છે તે સાહિત્યને જીવનનો દોહ ક્યેં કેમ ચાલશે? સાહિત્યની મહત્તા ગાતા આપણે હમેશા કહીએ છીએ કે મનુજીવનને પ્રેરણા આપનારી આ એક જ મરદસ્ત શક્તિ છે. પણ આપણે એ પણ જોયું જોઈએ કે સાહિત્યને પ્રેરણા ક્યાથી મળે છે ધીરેદાત્ત અથવા ઉત્કટ જીવન સિવાય ભાવોત્કટ સાહિત્ય નિર્માણુ ર્ધ જ ન શકે પુરુષાર્થ પગી ભને તે આપણો પોતાનો હોય કે ખીનનો હોય, આંતરિક જીવનમા હોય કે બાહ્ય ઘટનાઓમા હોય, વ્યક્તિગત હોય કે મમાજ ગત હોય, પુરુષાર્થ જ સાહિત્યને ખરી પ્રેરણા આપનારો છે જીવનની વ્યાકુળ વેદન માથી પણ સાહિત્ય નિર્માણુ થાય છે પણ ખરું જોતા તે વેદના પણ પુરુષાર્થની જ પ્રસારવેદના હોય છે, અને એના માટે જ એ સાહિત્યને પ્રેરક થય છે જે સાહિત્ય પુરુષાર્થથી વચિત થયું તે પોતે તો કીચુ અને જ છે પણ જે સમાજમા તે પ્રસારે છે તે સમાજને પણ અપમતોરી, અદ્વદષ્ટિ અને લાચુરીય ગાવે છે

જો હવે મુગ પ્રનારુ અને બધી ભાવનાઓની અક્ષરત્વતા પ્રનારુ સાહિત્ય જોઈતું

આખા વરસમા સમુદ્રને મોટામા મોગી ભગ્ની જખાની ને દિવસે આને છે

હોય તો કેવળ શન્દરુષ્ટિની ઉપાસના ક્યેં આને તેમ નથી તે માટે પ્રથમ આપણે જીવનમા તારણ, પુરુષાર્થ શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ અને આર્યત્વ વધે છે કે નહીં એ જોયું જોઈએ જીવન જો ગભીર અને વેગમાન હોય તો સાહિત્ય આપોઆપ પૌષ્ટિક અને ચેતન્યમ થશે સમગ્ર જીવનમા કે તેના એમદ પાસમ જારે ચેતન્ય સગવડમા માટે છે ત્યારે સમૃદ્ધ સાહિત્ય આપોઆપ નિર્માણુ થાય છે જો ચહેરા ઉપ ચૌવનની તાજગી જોઈતી હોય તો તેને માટે જુદા જુદા પ્રકારના ખુશોદાર લેપ અને ઔષ્ધો લગાડના એ ખરે ઉપાય નથી પણ આરોગ્ય અને ચૌરન ટકાવવું એ જ સારામા સારો ધ્યાન છે નીરોગી અને પ્રસન્ન ચૌરનમા ગાલ પર ગુલામી આપે આપ દેખાવા લાગે છે ગુના બની ઉપાસના કરવાથી તે સધાનાની નથી અને એ લા માટે જ જીવનસારે થયા પછી સાહિત્યનિર્માણુ થશે કે નહિ એની ચિતા કરનાની જરૂર નથી.

આથી મારા કહેવાનો એવો જવારે હેતુ નથી કે સાહિત્યનુ સ્વતંત્ર અનુસીનન કરવાની જરૂર નથી અથવા તો ભાસ કેળવવાની, શુદ્ધ રાખવાની કે તેના જુદી જુદી જાતના વૂહો રચવાની આવશ્યકતા નથી ભાસ અને સાહિત્ય સરકુતિના સર્વોચ્ચ અગો ભલે ન હોય તો પણ તે પ્રધાન અગો તો છે જ સાહિત્ય દ્વારા જીવનને વાચા મળે છે, એટલું જ નહિ પણ પેતને ઓગખી શકે છે અને આત્મપરિચયમાથી પ્રમન અને ગહન ચાર છે પણ જીવનમા પરાક્રમની ઉદા કરાને કેવળ સાહિત્યને પરિપુષ્ટ કરવાનો પ્રસાસ મિયા છે

કટલામ લોભા મહે છે કે સાહિત્યનો કાંઈપણ પ્રા ૨૥ પ્રચાર સાથે સંધન હોવો જોઈએ કેમકા લોભા એમ પણ કહે છે કે સાહિત્યને રાજકારણ માથે રાખ ન હોવો જોઈએ સાહિત્યનુ ક્ષેત્ર આ સર્વ પ્રાકૃત વાતોથી પર હોયું જોઈએ નિગમિત વેદાત્તર આનંદની ભૂમિમા ઉદરથી સાહિત્યને નીચે ખેચવું સાહિત્યનો ઉગમદ કરના મરાય છે

સાહિત્યે નાના મોગ રાજકીય પક્ષોની ખિદમત પ્રી જોઈએ એમ માડું મહેતુ

નથી. રાજદરબારમાં સાહિત્યને સૈરંદ્રી કરી મૂકવાની નથી, પણ એવો પ્રસંગ આવી જ પડે તો સાહિત્યને પણ સૈરંદ્રી જેવું તેજ બતાવતાં આવડવું જોઈએ એવી અપેક્ષા શું અયોગ્ય છે? જીવનનાં જે જે સર્વોચ્ચ ક્ષેત્રો છે તેનાથી જો સાહિત્ય દૂર દૂર નાસવા માંડે તો જોતજોતામાં સાહિત્યનો અધઃપાત થશે, અને તેની વ્યંસનમાં જ ગણના થશે. પરદાસ્ય જેમના હાડમાં ઊતરી ગયું છે અને જેમને પરાક્રમશન્ય સલામતી સદી ગઈ છે એવા લોકોનું ચોખલિયાપણું સાહિત્યને નડે નહિ તે જેવું જોઈએ. જે સરકાર પ્રમુખીય પુરુષાર્થ ઉપર ઊભેલી નથી તેની સેવા કરનારા અને તેના કૃપાકટાક્ષ ઉપર નિર્ભર રહી સ્વજનોની અવહેલના કરનારા રાજસેવકો સંપૂર્ણ નાગરિકો નથી, એ આપણે બૂઝવું ન જોઈએ. એવાના સહવાસમાં જ્યારે સાહિત્યસેવા કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેમને કહેવું પડે છે કે સાહિત્યમાં રાજકારણ લોપવાની અમારી યિલકુલ ઇચ્છા નથી પણ તેની સાથે જ સાહિત્યને તમારી પેઠે અખોટિયું પહેરાવવાની પણ અમારી તૈયારી નથી. દેશના રાજકારણમાં, સમાજકારણમાં અને પ્રગતિતૈયી અર્થકારણમાં પોતાને ક્યાંય સ્થાન રહ્યું નથી માટે સાહિત્ય ને અખોટિયું પહેરાવી એ ક્ષેત્રમાંથી રાષ્ટ્રપુરુષોને અને સમાજસેવકોને દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તે ફેક્ટ જવાનો છે એમાં કાંઈ શંકા નથી. સાહિત્યમાં જો કાંઈ તેજ હશે તો તેજસ્વી લોકોની પાસે તે દોડ્યા વગર રહેશે નહિ.

એમ જોવા જઈએ તો કેવળ રાજકારણી પુરુષો સાહિત્યની ભાંજગડમાં પડતા જ નથી. દૈનિકજીવનમાં ચર્ચા કરતી, પ્રસંગ પડ્યે એકાદ વિષયનું સાંજોપાંચ વિવેચન કરનારું અને અખત્યાર ફરેલી નીતિ સ્પષ્ટ કરનારું એકાદું નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરવું એ સિવાય સાહિત્યવિલાસ કરવાનો તેમને અવકાશ જ હોતો નથી. પણ જેમણે રાજકારણ સાથે રાષ્ટ્રકારણ પોતાનું કર્યું છે, સમાજકારણ અને ધર્મકારણ સિવાય રાજકારણમાં જોમ આવી શકતું નથી તેમજ રાષ્ટ્રનું સ્થાપી કલ્યાણ

અર્થ શકતું નથી, એમ જેમણે જોયું છે તેવા ઉચ્ચ ટ્રાટિના લોકો સાહિત્યની મહત્તા ઝોળખીને પ્રેરક સાહિત્ય નિર્માણ કરે છે. સ્ત્રીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અરવિંદ થોપ, મહાત્મા ગાંધી અને રાજગોપાલાચાર્ય જેવા આગેવાનોની પ્રતિભા વિશ્વતોમુખી હોવાથી સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન સ્વયંભૂ જ હોય છે. આવા લોકોને પોતાના ક્ષેત્રમાંથી બહાર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી સાહિત્યકારોની જ હાંસી થય છે. ક્રાન્સના વિશ્વવિખ્યાત સાહિત્યિક રોમે રોલાને પણ ત્યાંના સાહિત્યિકોએ ન્યાત બહાર મૂક્યા હતા. બર્નાર્ડ શૌનો પણ તેવો જ અનુભવ છે. જે જે લોકો જીવનગંભીર છે, પારમાર્થિક (serious) છે તે બધાને શાસ્ત્રોક્ત સાહિત્યકારો ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે કારણ કે તેઓ મોટા અડચણકારક છે. પણ આવા જ લોકો સાહિત્યને જીવનપ્રદાન કરે છે અને સમાજને ખરા સાહિત્યની ઝોળખાણ કરાવી આપે છે.

પ્રચાર સાહિત્ય એ ખરું સાહિત્ય નથી એમ જે કહેવામાં આવે છે તે એક વિશિષ્ટ અર્થમાં ખરું છે. કેટલાક લોકોને પોતાની સ્તુતિ કરતાં સુમાર જ રહેતો નથી અને કેટલાક લોકો પૂરેપૂરી નમ્રતા સાથે પોતાનો ઉત્તમ પરિચય કરાવી શકે છે. મનુસ્મૃતિ ઉપરની ટીકાના પ્રારંભમાં કુલ્લુક બટ્ટે ટીકા લખવાની પોતાની પાત્રતા કેટલા સુંદર શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી છે—

મીમાંસે વહુ સેવિતાસિ સુહૃદસ્તર્કાઃ સમસ્તાઃ સ્થ મે વેદાન્તાઃ પરમાત્મવોધમુરવો દ્યુયં મયોપાસિતાઃ ।
જાતા વ્યાકરણાનિ વાલસહિતા ચુખ્માનિસ્વર્થયે પ્રાન્તોડયં સમયો મનૂક્તિવિવૃતૌ સાહાય્યમાલંબ્યતામ્ ॥

અને દર્પોક્તિથી પોતાનો આત્મપરિચય કરી આપનારા જગન્નાથ પડિતે પણ કેવી ખૂબી સાધી છેઃ
દિગન્તે શ્રૂયન્તે મદમલિનગંઢાઃ કર્કટિનઃ
કરિણ્યઃ કારુણ્યાસ્યદ્મસમશીલાઃ સ્વલુ મૃગાઃ ।
ઇદાનીં લોકેડસ્મિન્નુયમશિલાનાં પુનરયમ્
નલાનાં પાણિદ્યત્યં પ્રકટયતુ કસ્મિન્ મૃગપતિઃ ॥

સાહિત્ય અથવા સારસ્વત માત્ર જેટલું નિર્માણ થાય છે તે અધું સંક્રામક હોવાથી, સાંસર્ગિક હોવાથી

પ્રચાર રૂપ જ હોય છે પણ ખરા પ્રચારની નાણુમતા ને સાહિત્યમાં નથી હોતી ને સાહિત્યમાં હોત રનાર એજની નમ કેવળ બંધાદ કરતુ છૂટે છે તે પ્રચાર સાહિત્ય તરીકે એજખ્યાન છે આ દષ્ટિથી જોતા ને સાહિત્યને પ્રચારની ખરી ખૂબીસાધ્ય થયેની નથી તે પ્રચાર સાહિત્ય આની વ્યાખ્યા કરી શકાય

સામાજિક પુરુષાર્થ, રાજકીય ચેતન ધર્માનુભવની પ્રોત્સાહન, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ એ બધી વસ્તુઓથી પર અથવા તેનાથી અસ્પૃશ્ય હોય એવુ સાહિત્ય એ જ શુદ્ધ સાહિત્ય છે એમ ને કાંઈ કહે તો તેમને હુ એવુ જ મહીશ કે એવા સાહિત્યની મહી મહત્તા હુ માનતે નથી

નિર્મળના પ્રમત્તનલિન એવા ને વર્ણનો આપણે કરીએ છીએ તે પણ આ માનુષ્યોનો વિકાસ કરના મારુ જ હોય છે પ્રેમી લોકોની પ્રમત્તનાઓનો ઉનામ આપણે શબ્દમદ્ધ કરીએ છીએ તે શુદ્ધ આત્મોપન્યાસ-આત્મિકય સિદ્ધ કરવા સારુ જ કેવળ પોતાના સુખ માટે કે વિકારોની તૃપ્તિ માટે કરેલા પ્રયત્નો પુરુષાર્થને પોષક ન હોનાથી તેના વર્ણનો પણ ખરા સાહિત્યનો પિયથ થઈ શકતા નથી સમાજની અથવા વાચકની કે જોતાઓની કેવળ ખુશમત કરવા સારુ પ્રયત્ન થયેલુ સાહિત્ય એ જ ખરુ સાહિત્ય છે એમ ને કાંઈ કહેતુ હોય તો તેઓ ભને તેમ મહે માત્ર પત્રી ના નિ અને નિર્મળની કેવીના ખુશમત કરીએ જતા સમજમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા આધક હેરી જોઈએ એવી અવેક્ષા તેમણે ન રાખી જોઈએ રોમન સામ્રાજ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ સરસ સરસ મિષ્ટનો ખનારી દબના રવાદ પ્રજા પાડનારા સુનામની પ્રિમત હાતરો રૂપિસ આપતી હતી આજે પણ સાલગા પ્રમતો પ્રિમ રગર્સ જેત જોતામાં પ્રેરકપતિ થાય છે પણ તેના માટે તેઓ કાંઈ લોકચુરુ થઈ શકતાં નથી કેનાક ના લોકમાતર કવિના જના પ્રતિજ્ઞામપન તત્વર હોય છે પણ તેના માટે નાની આખી જાત લોકપ્રતિષ્ઠિત થઈ શકતી નથી તેની જ રીતે સમાજની લોકપ્રતિષ્ઠા જાગૃત મરી તેમજ રજન પ્રનારુ સાહિત્ય

ઉ નુ સમાજને ગમે તેવુ રોષક લાગે તોપણ તેને ખરુ સાહિત્ય મહી ગમા નહિ

આજકાલ નમતનાની ચર્ચા સારી પોંચાને છે આ નમ અને પ્રીતે જામક છે જુનુ તેવુ બધુ ખરા હેય છે અને હુ તેવુ સારુ હોય છે એમ જ્યા સુધી સિદ્ધ થુ ના ત્યાં સુધી નમતવાદ એ શબ્દોજનાનો ખા એવો પ્રજો અર્થ જ નથી કેવળ નાવિન્યની ખાતર નામિ એ વૃત્તિથી ને પ્રાર્થનાના લગે તો દમ્બેજ રાત્રે નેત્ય નરી યુવતીની સાથે લક્ષ કરનારા અને સવારે જાગના પેત જ તે જુની થઈ એમ કહીને તેનો શિરકેદ કરનારા રમજદી બાદગાહના જેવી આ લોકોની રિથિત ઘશે અને આના લોકો સાથે હડકાયેના કૂતરા સાથે જેવુ વર્તન રાખનામાં આવે છે તેવુ વર્તન રાખલુ પડશે એવે લાલ્લા સુથાર દયા વાદીઓએ નવમતવાદ એ નામ ડોડી વધારે બધેમેતુ નામ ધારણુ પ્રુ નેઈએ

સમાજ ધણીવાર જાગૃત હોતો નથી ગઈલતમાં પડીને પોતે જ પોતાની પરિસ્થિતિ જાગૃતો હોય છે તેથી જેમ ધરના વાસણુસણુ વારવાર ધરીને જાગૃત કરના પડે છે, ધર જેમ વારવાર વાળી જાડીને સાફ કરવુ પડે છે તે જ પ્રમાણે સામાજિક આદર્શ વરવાર તપાસીને સાફસૂક કરના પડે છે જ્ઞાન અને અનુભવમાં જેમ જેમ ઉમેરો થનો જાય છે તેમ તેમ આદર્શમાં ફેરફાર કરના પડે છે પણ તેમાં પણ સમાજહિત વિરે ઉત્કૃષ્ટ દામની લાગણી રાખીને અને હિમતૂર્ક પ્રોત્સાહ કરીને સામાજિક અદર્શમાં પરિવર્તન આવવા ક્રાંતિ કરીએ જુદુ અને છેલનામાં છેલી (નેચ્ટ દેરાન) હુ છે તે જોઈને જાગૃતમાંથી રોજ નથી હે વેચાતી લેનાર ફેચ લવનાતુ અનુકુળુ કરુ એ જુદુ ગાંધીજીની લાભ જોનાથી કે તેમના જીવનતુ બલ અનુકુળુ કરનાથી જેમ મદત્ત થવાતુ નથી તે જ પ્રમાણે પાશ્વત્ય લોકોના તાજ પ્રસિદ્ધ થોના અથવા વાચીને, તેમની ભાષા અને રિચારસરણીની પરેડ મરીને નમતસદી કે પ્રગતિક ન થઈ શકય, જાતે નિરીક્ષણ પરીક્ષણ કરીને જાતે જ પ્રોત્સાહ કરીને અને પ્રોત્સાહ પ્રવા માટે ને જીવનરૂપી પ્રિમત

આપણી પહે છે તે આપણે જે પુનિત થયાં છે, જે સમર્થ થયાં છે, તેમની દિલચાસીને તે નામ આપી શકાય. આપણે ત્યાંના ધણા ડોક્ટરને કહેતા આપણે સાંભળીએ છીએ કે “અરે, એ તો જૂની થિયરી હવે એકસપ્લોડ થઈ છે, હવે તો નવી થિયરી આવી છે.” આવાં વચનો સાંભળીને મને તો તેમની દયા જ આવે છે, કારણ કે એ જૂની થિયરીની સિદ્ધતા માટે જેમ્સે જવાબદાર નહોતા તેમજ આ નવી થિયરી માટે પણ તેમણે કાંઈ કષ્ટ ઉઠાવેલું નથી. ચલુ કાયદાનો અર્થ કરીને તેને જોરે લડનારો વધારા જેમ ધર્મકાર કે કાયદાનો પ્રણેતા હોય છે જ એવું કાંઈ નથી, તેમજ પોતાની સામગ્રી કે મૂડી સિવાય પારકી મૂડીએ સાહિત્યનિર્માણ કરી તેને જોરે મોટા થઈ ફરનારો સાહિત્યકાર થઈ શકતો નથી. જે ઉઝીતું લે છે, પણ સમાજહિનનો વિચાર કરીને ચિંતન અને અનુભવદ્વારા ઉઝીતું લીધેલું આત્મસાત્ કરતો નથી તેને જીવંત સાહિત્યકાર કહી શકાય નહિ. નાવિન્યને ખાતર નાવિન્ય એ કેવળ વિદ્યપટ્ટી વૃત્તિ છે. સાચા નવમતવાદની પાછળ ચિકિત્સકવૃત્તિ અને અનુભવજગૃતિ હોવાની જરૂર છે; અને સમાજહિનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને જ આવા સાહિત્યનો વિકાસ અને પ્રચાર થવો જોઈએ.

આ જ વિચિકિત્સામાંથી રહસ્યવાદ અને વાસ્તવવાદનો ગજગ્રાહ શરૂ થયો છે. મહારાષ્ટ્રને હમણું રહસ્યવાદ પ્રત્યે અભાવ થયો હોય એવું દેખાય છે. જ્ઞાનેશ્વરથી માંડીને શુક્રભાસવાદ સુધીનું ‘જંધું મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્ય રહસ્યવાદના રંગથી જ રંગાયેલું છે. પણ હવે આપણે ત્યાં રહસ્યવાદને અનિષ્ટ માનવામાં આવ્યો છે. રહસ્યવાદ કહીને તેનો ઉપહાસ કરવામાં આવે છે. અને રહસ્યવાદ અથવા રહસ્યવાદની જગ્યાએ વાસ્તવવાદનો પુરસ્કાર કરવામાં આવે છે. મને લાગે છે કે આવી રીતે આ બંને વાદોને આપણે અન્યાય કરીએ છીએ. રહસ્યવાદ એ તો ધ્યેયવાદનો જ એક પ્રકાર છે.

મનુષ્યજીવનનો જેટલો અનુભવ થાય છે તેના કરતાં તે આધિક ગહન છે, ગૂઢ છે, એ વિશે

શંકા નથી. મનુષ્યજીવન એ આપણને પૂરેપૂરું સમજાઈ જાય તો પ્રગતિને અવકાશ જ નહિ રહે. અને બધાં પાનાં જોયાં પછી જેમ પતાં રમવામાં મગ્ન રહેતી નથી તેમ જીવનમાં જીવવાનો આનંદ પણ રહે નહિ. દરિયાના પાણીમાંના હિમનળ જેમ ઉપર દેખાય છે તેના કરતાં આઠ કે નવગણા પાણીમાં હોય છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યજીવન ઉપર ઉપર જેટલું દેખાય છે તેના કરતાં ધણું ગૂઢ અને અજ્ઞાત છે. અજ્ઞાત આ ગૂઢ જીવનનો અનુભવ બધાને એક સરખો આવતો નથી. કેટલાક લોકોને જે કાંઈ અઘોષિક અનુભવ થાય છે તેઓ તે તર્કસિંધુ કરીને આપણને બતાવી શકતા નથી; એટલું જ નહિ પણ શબ્દ દ્વારા તે સારી રીતે વ્યક્ત પણ કરી શકતા નથી. અને એવું હોવા છતાં પણ તે અનુભવ એટલો બધો ઉત્કટ અને મહત્વનો હોય છે કે તે વ્યક્ત કર્યા વગર તેમનાથી રહેવું નથી. આવી સ્થિતિમાં જે કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ હોય છે તેઓ મૌન ધારણ કરીને ડાલે છે; જે ઉન્મત્ત હોય છે તે હા ડ ડ એ, હા ડ ડ બી એ કરીને ગાવા લાગે છે; અને જેઓ કંઈક ધરેલે છે તેઓ સાવ અધૂરાં સાધનોની મદદથી અસ્પષ્ટ રૂપે તેને વ્યક્ત કરવા લાગે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે જેમને તેવો અનુભવ હોય છે તેઓ તેને એકદમ ઝોળાળી જઈ તેમાં તસ્લીન થાય છે; જેઓ તે માર્ગ ઉપર હોય છે તેમને વીજળીના ચમકારાથી જેમ ક્ષણ માત્ર દૂરનું દેખાય છે તેમ દિશાદર્શન થાય છે; જેઓ કેવળ કલ્પનાપ્રવીણ છે તેમના હૃદયમાં જુદી જુદી જાતનાં ચિત્રો ખડાં થાય છે અને તેઓ અસ્વસ્થ થાય છે; અને સતારતી તરફના તારો જેમ સહાનુભૂતિથી વાગવા લાગે છે, તે જ પ્રમાણે તેઓ પણ કવિ બની જાય છે; પરિણામે ભાષા કેળવાય છે અને તેમાં નવીન સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે. આવી રીતે નિર્માણ થયેલું ધ્યેયવાદી સાહિત્ય રહસ્યવાણી બોલવા લાગવાથી, ગૂઢગૂંજન કરવા લાગવાથી ભાવનાધન લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે. સામાન્ય જનસમાજ શ્રદ્ધાજડ હોવાથી આવા સાહિત્યનું

પ્રચાર રૂપ જ હોય છે. પણ ખરા પ્રચારની નાણુકતા જે સાહિત્યમાં નથી હોતી જે સાહિત્ય વિમા ઉતરનાર એજન્ટની જન્મ કેળવણી બચનાદ કરતુ છૂટે છે તે પ્રચાર-સાહિત્ય તરીકે ઓળખાય છે આ દૃષ્ટિથી જોતા જે સાહિત્યને પ્રચારની ખરી ખૂંટીસાધ્ય થયેલી નથી તે પ્રચાર સાહિત્ય આની વ્યાખ્યા કરી શકાય

સામાજિક પુરુષાર્થ, રાજકીય ચેતન, ધર્માનુભવની પ્રયોગશીલતા, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ એ બધી વસ્તુઓથી પર અથવા તેનાથી અસ્પૃશ્ય હોય એવુ સાહિત્ય એ જ શુદ્ધ સાહિત્ય છે એમ જો કોઈ કહે તો તેમને હુ એટલુ જ મ્હીશ કે એના સાહિત્યની મ્હી મહત્તા હુ માનતો નથી

નિર્મળના પ્રસન્ન-નલિન એવા જે વર્ણનો આપણે કરીએ છીએ તે પણ આ માનુષ્યતિનો વિકાસ કરવા માડુ જ હોય છે પ્રેમી લોકોની પ્રેમભાવનાઓનો ઉ નામ આપણે શબ્દમદ્ધ કરીએ છીએ તે સુદ્ધ આત્મૌપમ્ય-આત્મૈક્ય-સિદ્ધ કરવા માડુ જ કેવળ પોતાના સુખ માટે કે વિકારોની તૃપ્તિ માટે કરેલા પ્રયત્નો પુરુષાર્થને પોષક ન હોનાથી તેના વર્ણનો પણ ખરા સાહિત્યનો પિયથ ધર્મ શ તા નરી સમાજની અથવા વાચકોની કે જોતાઓની કેવળ ખુશમત કરવા માડુ પ્રયત્ન થયેલુ સાહિત્ય એ જ ખડુ સાહિત્ય છે એમ જો કોઈ કહેતુ હોય તો તેઓ ભને તેમ મ્હે માન પડી નર, નિ અને ત્રિપુરની કે મીના ખુશમશકગએ પ્રતા સમ જમા પેતાની પ્રતિજ્ઞા આધર દેરી જેમએ એની અપેક્ષા તેમણે ન રાખી જેમજો ગેમન સામાજ્યમાં ઉદ્ભૂત સ્વસ્ત સ્વસ્ત મિષ્ટજો જતારી હલત સ્વાદ ક્રુત પાડનારા મુલામની પ્રિમત હમરો રૂપિના આવતી હતી આજે પણ સાબળા પ્રમલો કિમ રગર્સ જેત જોતામાં પ્રોડપતિ થાય છે પણ તેમલા માટે તેઓ કાઈ લોકચુર થઈ શક્તા નથી પ્રનાક નર લોકોત્તર કવિના જેવા પ્રતિભામ પન તત્ત્વજ હોય છે પણ તેટના માટે નરની આખી જાત લોખપ્રતિષ્ઠિત થઈ શકતી નથી તેરીજ રીતે સમાજની હીનશક્તિઓ જાગૃત કરીને તેમણુ રજન કરનાડુ સાહિત્ય

ઉલ્લુ સમાજને ગમે તેવુ રોચક લાગે તોપણ તેને ખડુ સાહિત્ય કહી ગમય નદિ

આજકાલ 'નરમનનાદની ચર્ચા સારી પે ચાને છે આ નમ અનેકરીતે બ્રામક છે જૂનુ તેવુ બધુ ખરાય દેય છે અને હુ તેટલુ સાડુ હોય છે એમ જ્યા સુધી સિદ્ધ થયુ નરી ત્યાં સુધી નરમતનાદ એ શ દ્યોજનનાનો ખ ન ગેવો મ્હો અર્થ જ નથી કેવળ નાવિન્યની ખાતર નાવિન્ય એ વૃત્તિથી જો કોઈ આના લગે તો દરરોજ રાત્રે નેત્ય નરી યુનનીની સાથે લમ કરનારા અને સમારે જાનાં વેત જ તે જૂની ધર્મ એમ કહીને તેનો શિરચ્છેદ કરનારા રચ્છદી બાદશાહના જેવી આ લે કોની સ્થિતિ થશે અને આના લોકો સાથે હડકાયેલા કૂતરા સાથે જેવુ વર્તન રાખવામાં આવે છે તેવુ વર્તન રાખવુ પડશે એવે ડાહ્યા સુથાર દયા વાદીઓએ 'નરમતનાદ' એ નામ ડોડી વધારે બધમેખતુ નામ ધારણ કરતુ જેમએ

સમાજ ધણીવાર જાગૃત હોતો નથી, ગદ્ગલતમાં પડીને પોતે જ પોતાની પરિસ્થિતિ બગાડતો હોય છે તેથી જેમ ધરના વાસણકુસણ વારવાર ધસીને ઊજળા કરના પડે છે, ધર જેમ વારવાર વાળી ઝાડીને સાફ કરતુ પડે છે તે જ પ્રમાણે સામાજિક આદર્શ વરવાર તપાસીને સાફસૂફ કરના પડે છે જ્ઞાન અને અનુભવમાં જેમ જેમ ઉમેરો થતો જાય છે તેમ તેમ આદર્શોમાં ફેરફાર કરના પડે છે પણ તેમાં પણ સમાજહિત વિરોધિત દાઝની લાગણી રાખીને અને હિમતૂર્ફક પ્રયોગ કરીને સામાજિક અદર્શમાં પરિવર્તન અથવા ક્રાંતિ કરીએ જુદુ અને છેલનામાં છેલ્લી (લેસ્ટ ફેશન) હુ છે તે જાઈને બજારમાંથી રોજ નવી દે વેચાતી લેનાર કેય લલનાનુ અનુકરણ કરતુ એ જુદુ ગાંધીજીની લાખ જોનારાથી કે તેમના જીવનનુ બલ અનુકરણ કરનારી જેમ મહત્મા થવાતુ નથી, તે જ પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય લોકોના તાજા પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથો વાંચીને, તેમની ભાષા અને વિચારસત્તાની પરીક કરીને નરમતવાદી કે પ્રગતિક ન થઈ શકય, જતે નિરીક્ષણ પરીક્ષણ કરીને જાને જ પ્રયોગ કરીને અને પ્રયોગ પ્રત્યા માટે જે હનરૂપી કિમન

આપની પહે છે તે આપીને જે પુનિત થયાં છે, જે સમર્થ થયાં છે, તેમની દિલચાસોને તે નામ આપી શકાય. આપણે ત્યાંના ધણા ડોક્ટરને કહેતા આપણે સાંભળીએ છીએ કે “અરે, એ તો જૂની થિઅરી હવે અકસપ્લોડ થઈ છે, હવે તો નવી થિઅરી આવી છે.” આવાં વચનો સાંભળીને મને તો તેમની દયા જ આવે છે, કારણ કે એ જૂની થિઅરીની સિદ્ધતા માટે જેમ તેઓ જવાબદાર નહોતા તેમજ આ નવી થિઅરી માટે પણ તેમણે કાંઈ કષ્ટ ઉઠાવેલું નથી. ચલુ કાયદાનો અર્થ કરીને તેને જોરે લડનારો વકીલ જેમ ધર્મકાર કે કાયદાનો પ્રણેતા હોય છે જ એવું કાંઈ નથી, તેમજ પોતાની સામગ્રી કે મૂડી સિવાય પારકી મૂડીએ સાહિત્યનિર્માણ કરી તેને જોરે મોટા થઈ ફરનારો સાહિત્યકાર થઈ શકતો નથી. જે ઉઝીનું લે છે, પણ સમાજહિતનો વિચાર કરીને ચિંતન અને અનુભવદ્વારા ઉઝીનું લીધેલું આત્મસાત્ કરતો નથી તેને જીવંત સાહિત્યકાર કહી શકાય નહિ. નાવિન્યને ખાતર નાવિન્ય એ કેવળ વિદ્વાદની વૃત્તિ છે. સાચા નવમત-વાદની પાછળ ચિકિત્સકવૃત્તિ અને અનુભવજાગૃતિ હોવાની જરૂર છે; અને સમાજહિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને જ આવા સાહિત્યનો વિકાસ અને પ્રચાર થવો જોઈએ.

આ જ વિચિકિત્સામાંથી રહસ્યવાદ અને વાસ્તવવાદનો ગજગ્રાહ શરૂ થયો છે. મહારાષ્ટ્રને હમણાં રહસ્યવાદ પ્રત્યે અભાવ થયો હોય એવું દેખાય છે. જ્ઞાનેશ્વરથી માંડીને શુકરભાસવાદ સુધીનું બધું મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્ય રહસ્યવાદના રંગથી જ રંગાયેલું છે. પણ હવે આપણે ત્યાં રહસ્યવાદને અનિષ્ટ માનવામાં આવ્યો છે. શૂન્યવાદ કહીને તેનો ઉપહાસ કરવામાં આવે છે. અને શૂન્યવાદ અથવા રહસ્યવાદની જગ્યાએ વાસ્તવવાદનો પુરસ્કાર કરવામાં આવે છે. મને લાગે છે કે આવી રીતે આ બંને વાદોને આપણે અન્યાય કરીએ છીએ. રહસ્યવાદ એ તો ધ્યેયવાદનો જ એક પ્રકાર છે.

મનુષ્યજીવનનો જેટલો અનુભવ થાય છે તેના કરતાં તે આધિક ગહન છે, ગૂઢ છે, એ વિષે

શંકા નથી. મનુષ્યજીવન જો આપણને પૂરેપૂરું સમજાઈ જાય તો પ્રગતિને અવકાશ જ નહિ રહે. અને બધાં પાનાં જોયાં પછી જેમ પત્તાં રમવામાં મજા રહેતી નથી તેમ જીવનમાં જીવવાનો આનંદ પણ રહે નહિ. દરિયાના પાણીમાંના હિમનગ જેમ ઉપર દેખાય છે તેના કરતાં આઠ કે નવગણા પાણીમાં હોય છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય-જીવન ઉપર ઉપર જેટલું દેખાય છે તેના કરતાં ઘણું ગૂઢ અને અજ્ઞાત છે. અવગત આ ગૂઢ જીવનનો અનુભવ બધાને એક સરખો આવતો નથી. કેટલાક લોકોને જે કાંઈ અઘોરિક અનુભવ થાય છે તેઓ તે તર્કસિધ્ધ કરીને આપણને બતાવી શકતા નથી; એટલું જ નહિ પણ શબ્દ દ્વારા તે સારી રીતે વ્યક્ત પણ કરી શકતા નથી. અને એવું હોવા છતાં પણ તે અનુભવ એટલો બધો ઉત્કટ અને મહત્વનો હોય છે કે તે વ્યક્ત કર્યા વગર તેમનાથી રહેવું નથી. આવી સ્થિતિમાં જે કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ હોય છે તેઓ મૌન ધારણ કરીને ડાલે છે; જે ઉન્મત્ત હોય છે તે હા ડ ડ બે, હા ડ ડ બે બે કરીને ગાવા લાગે છે; અો જેઓ કલધર હોય છે તેઓ સાવ અધૂરાં સાધનોની મદદથી અસ્પષ્ટ રૂપે તેને વ્યક્ત કરવા લાગે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે જેમને તેવો અનુભવ હોય છે તેઓ તેને એકદમ ઝોળાળી જઈ તેમાં તક્લીન થાય છે; જેઓ તે માર્ગ ઉપર હોય છે તેમને વીજળીના ચમકારાથી જેમ ક્ષણ માત્ર દૂરતું દેખાય છે તેમ દિશાદર્શન થાય છે; જેઓ કેવળ કદપનાપ્રતીણ છે તેમના હૃદયમાં જુદી જુદી જાતનાં ચિત્રો ખડાં થાય છે અને તેઓ અસ્વસ્થ થાય છે; અને સતારની તરફના તારો જેમ સહારુ ભૂતિથી વાગવા લાગે છે, તે જ પ્રમાણે તેઓ પણ કવિ બની જાય છે; પરિણામે લાંબા કેળવાય છે અને તેમાં નવીન સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે. આવી રીતે નિર્માણ થયેલું ધ્યેયવાદી સાહિત્ય રહસ્યવાદી બોલવા લાગવાથી, ગૂઢગૂંજન કરવા લાગવાથી ભાવનાધન લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે. સામાન્ય જનસમાજ શ્રદ્ધાજડ હોવાથી આવા

અધારાયણ પ્રીતે તેની પ્રતિષ્ઠા અને તેનું આધુનિક વધારતો રહે છે અને ટોંગી લોકોને આના સાહિત્યની ગૂઢ વાણીના વાક્ય સાચીને પોતે પણ રહસ્યવાદી હોવાનો દાગ કરવાનું સહેલું પડે છે અને પત્રી ધીરજ વગરના સમાજસુધારકોને આ ટોંગી લોકોની સાથે નથી જોઈતી અને એ જીવનરીતોનું તેજસ્વી રહસ્યવાદી સાહિત્ય નથી જોઈતું એમ લાગના વગર રહેતું નથી આધુનિક દૃષ્ટાંત અપીને કહીએ તો નાહનાની ત્રાસકૂડીમાં બાળક દૂગતું હોય તો તે ગદા પાગીની સાથે તેમાં પડેના બાળકને પણ ફેંચી દો એમ પ્રેનર ઓઢાણા પ્રકાશને જોઈ આ લોકોની દશા હોય છે

એક બાલુથી ટોંગી લોકોથી જેમ રહસ્યવાદને ખમતુ પડે છે તેમ જ બીજા એક બાલુથી રહસ્યવાદની ભારે વગોળણી થાય છે આપના તમાકુ ક્ષેત્રમાંના અનુભવ, પ્રેરણા અને ત્રણ જેવી રીતે વાણીથી વ્યક્ત કરી શકાતા નથી, તેની જ રીતે બીજા એક કારણસર વિકાર અને વાસનાના વાદળો ઘેર ઘેરના હોય, એ બન્નેનો અંતરો થયો હોય, અને સમાજદ્રોહ કરીને તેમની તૃપ્તિ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ હોય તે વખતે જે કાંઈ સારો નરસો અનુભવ મળે છે, તે પણ સારી પેઠે ઉત્કટ હોવાથી ગૂઢ ભાષામાં, અસ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને મોહક પ્રાચીન મંત્રનામાં ગૂંથી દેવાની પ્રવૃત્તિ પ્રિયોમાં અને અન્ય સાહિત્યારોમાં જાગે છે અને પત્રી તેઓ પણ ગૂઢ ભાષાની શૈલીમાં બોલવા માટે છે જે જે અનિર્વચનીય છે તેમજ જે શિષ્ટાચાર અને માણસાઈનો ભગ ક્યાં મિનાય બોની શકાતું નથી એ બંને વસ્તુઓનું અત્યંત શ્રદ્ધામાં માન સૂચન કરવામાં આવે છે તેવી બન્નેની ભાષા ગૂંચાળી બને છે અને તેમાં વળી બીજા એક પચત એ ભીમી થઈ છે કે જેમનામાં વિકારોનો નરસો પણ હોય નથી એના લોકો પોતાની ઉચ્ચકૃતિનો તથા અદ્વૈતાનુભૂતિનો આનંદ, વિનાશી પ્રભાવી ભાષામાં જ કોઈ કોઈ વખતે વ્યક્ત કરે છે ખ્યાના, હલ્લ અને મધુમાલાના ગીતો ગાનાર

ઉમર ખયાલો એના જન્મમારમાં થે દારૂનો સ્પર્શ કર્યો નથી અને પ્રિયતા અત્યાચારોના રૂપો રૂપ કરનારી સેટ થેરેસા નૈકક મલ્લચારિણી હતી ચોખ્ખાના તુલામથી સુદા નિરુદ્ધાનો લખ્યા વિના રહેવાયું નહિ અને સત કવિ જ્યદેને તો રધાકૃષ્ણના વિનાસનું વર્ણન કરીને જ તેમની ભક્તિ કરવાનું મન થયું એથી બનતું ઝાંટેએ પોતાની પ્રિયતા મોટું અવાત્મ રચ્યું છે તેના મૂળમાં પાર્થિવ પ્રભ અને તેમાંથી ઉદ્ભવતા જુદા જુદા પ્રસંગોની અને અનુભવોની જ રેનમહેન છે એમ કહે છે દૂકમાં રહસ્યવાદ સારી પેઠે ગૂંચવણમર્મો એવો એક સાહિત્યઆધાર થઈ પડ્યો છે

આમ છતાં પણ રહસ્યવાદ આખા ભારતીય સાહિત્યને માપીને રહેલો છે “પરોક્ષગ્રિયા દ્વન્દ્વિ દ્વા પ્રત્યક્ષદ્વિવ” એમ કહેનારા વૈદક અને આપનાદિક નરિઓએ રહસ્યવાદ જ ગાયો છે, અને પોતાની જીવનમનોમોહિની વાણીથી ભારતવર્ષના સાહિત્ય તરફ જગતનું ધ્યાન ખેંચનારા રીન્દ્રનાથે પણ રહસ્યવાદના જ ગાન ગાયા છે આખલા પોતાના હાડમાં રહેલા આ રહસ્યવાદને વિશુદ્ધ કરી શકાશે ખરો પણ તેને રાજો રાણી શકાશે નહિ એમ મને લાગે છે

પણ રહસ્યવાદે વારતવાદનો વિરોધ જ કર્યો જોઈએ એનું કદા છે જગતમાં જના જ્યાં ભો છે ત્યાં ત્યાં વિરોધ જ હોવો જોઈએ એમ માનીને નિષ્કારણ અંડા બના કરવાની વૃત્તિ આજના જમાનમાં સારી પેઠે પ્રસારેલી છે ગાડાનો જમણો અને ડાહ્યો બન્ને પોતાનો પોતાની બાલુએથી ગાડાને ખેંચતા હોવા છતાં પરસ્પર વિરોધી નથી નહેરુમંથી હોડી ઉપર તાણી જતા બંને કાઠા ઉપરના ખનાસીઓ એમીબની વિરુદ્ધ દિશામાં ચીંગેચ પ્રતા હેવાનો ભાસ થાય છે પણ વસ્તુતઃ તેમ હેતુ નથી જનમાર્ગ ખરો કે કર્મમાર્ગ ખરો એ વાદ પણ આખલું તમા નિષ્કારણ ફેલાયેલો છે યોગસાધિયે એકનાર પક્ષીની જમણી અને

ડાળી પાંખની જેમ જ્ઞાન અને કર્મ એ બેના સમુચ્ચયથી જ મોક્ષી જીવનયાત્રા શક્ય છે એમ કહ્યા છતાં પણ વાદમંદોને એ વાદનો અંત આણવાની ઇચ્છા થઈ નહિ. રહસ્યવાદ અને વાસ્તવવાદ એ એક બીજાના વિરોધી નથી પણ એક બીજાના પૂરક અને નિયામક છે.

રહસ્યવાદ વાસ્તવવાદમાંથી જ આદર્શોનો વિકાસ કરવા લાગે છે. અને વાસ્તવવાદ પણ સહાનુભૂતિનું વાતાવરણ ઊભું કરીને આદર્શને કૃત્રિમ અને વ્યર્થ થતાના સંકેતમાંથી બચાવે છે. વાસ્તવવાદ એ કાંઈ જગતમાં રહેલી બધી સારી નરસી ટાકેલી અને ગંદી વસ્તુઓનું વર્ણન કરીને તેમાંથી નર્મ ગંદવાડ સંધરવાની વિકૃત અભિરુચિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો નથી. વાસ્તવવાદ જીવન જેવું હોય તેવું ઓળખવા માગે છે અને બાહ્ય નિયમનો કે અતિ આગ્રહી હકોગતો માર્ગ ગ્રહણ ન કરતાં જીવનાનુકૂળ એવા આદર્શને સર્જન માર્ગે પહોંચવા ઇચ્છે છે. રહસ્યવાદ હો કે વાસ્તવવાદ હો, જીવનનો પરિચય વધારવો અને હૃદય ઉત્તન કરવું એ દ્વિવિધ આદર્શને તે છોડી શકતો નથી.

જેઓ કહે છે કે તમારું ધ્યેય અને તમારો આદર્શ અમે ઓળખતા નથી, સાહિત્ય એ અમારો કેવળ આજીવિકાનો એક ધંધો છે, યથેચ્છ પૈસા મેળવવા એ જ અમારો ઉદ્દેશ છે; લોકરંજન એ તેનું સાધન છે; યુનિવર્સિટી, શિક્ષણખાતું વગેરે અમારાં ગોચર છે; પ્રકાશકાની સાથે અમારે વર્ગ-વિગ્રહ ચલાવવો પડે છે; રંગભૂમિ અને સિનેમા એ અમારાં ભાગ્યોદયનાં ક્ષેત્રો છે; એની બહાર અમારે જવું નથી; અને જે કાંઈ જશે તેમની દીગ્દલ ઉડાવ્યા સિવાય અમે રહેશું નહિ; સામાજિક અભિરુચિ આજે અમારા હાથમાં છે; લોકો તમારી ભલે સ્તુતિ કરતા હશે પણ કમાણી તો અમને જ કરાવે છે; તો પછી આ અમારો ચારુતાક લોકાયતિક માર્ગ અમારે શા માટે તજવો? શા માટે તજવો એનો શા ઉત્તર આપવો? અને આવા વાતાવરણનો સામનો પણ કેવી રીતે કરાય? પણ જગતમાં સૂગ જેવી કાંઈ વસ્તુ છે; વિકૃત

અભિરુચિ પણ દીર્ઘકાળ ટકતી નથી. થોડીક ખુલ્લી હવા દાખલ થતાં જ બંધિયાર વાતાવરણની દુર્ગંધ દૂર થાય છે. સમાજના સ્વાસ્થ્ય વિષે નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. આદર્શની ઉપાસના, સમાજની સેવા અને જીવનની આર્થતા એ વિષેના પ્રયત્નો અખંડ ચાલુ જ રહેવા જોઈએ.

સાહિત્યસંસ્થાના ઉત્સવ પ્રસંગે સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન કરવું, થોડુંક શબ્દ-કાવ્ય નિર્માણ કરવું, પોતાને ગમતા લેખકો અને કવિઓનો પુરસ્કાર કરવો વગેરે મધુર વ્યવસાય છોડી દઈને હું તત્ત્વવિવેચનમાં ક્યાંથી જાતર્યો એમ ધણુને લાગશે. મને પોતાને જ તેમ લાગવા માંડ્યું છે. પણ તેનો ઇલાજ નથી. સરવૈયું કાઢવા જેટલું મરાડી સાહિત્યનું મારું અવલોકન નથી. પ્રથિતયશ સાહિત્યકારોનું ગૌરવ અને પુરસ્કાર કરવાની હજી મને હિંમત થતી નથી. જે જે વિષય ઉપર સ્નેહીઓએ મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો છે તેમને આજના પ્રસંગે ઉત્તર દેવાની તક મેં લીધી છે એટલું જ. મારા ભાષણ પછી મોટો વાદવિવાદ જન્મવાનો છે; મદન, પ્રતિમદલો સાથે મારે કુસ્તી કરવી પડવાની છે એવી કલ્પનાથી મેં મારા વિચારો અહીં રજૂ કર્યા નથી. મારે જે કાંઈ કહેવાનું છે તેની સાધારણ કલ્પના લોકોને આવી જાય એટલે મારું કાર્ય પૂરું. મારી શબ્દ-રચનામાં તેમજ વિષયપ્રતિપાદનમાં તર્કદોષ હશે, થોડીક કાળજી રાખીને ‘જો...તો’ની ભાષા વાપરીને અને સુરક્ષિત વિરોધણો ઠેકઠેકાણે મૂકીને કદાચ પેલે પાર પહોંચી જાત; પણ એટલું કરીને ય વાદ અને ગેરસમજ ટાળી જ શકાત એવી ખાત્રી નથી. તેના કરતાં પોતાનો અભિપ્રાય પક્ષ તરીકે રજૂ કરવો; જેમને આ દૃષ્ટિ અનુકૂળ લાગશે તે એમાંનો ગ્રાહ્ય અંશ સ્વીકારશે જ અને આ મારા વિષય પ્રતિપાદનને સર્વાંગસુંદર અને નિર્દોષ કરવા માટે ઠેકઠેકાણે જે સુધારા વધારા કરવાની જરૂર જણાશે તે કરશે એવી આશાથી મેં મારું પોતાનું કહેવું અહીં રજૂ કર્યું છે.

સાહિત્ય-પરિપદો, સલા અને મંડળો, સર્જનાત્મક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. પરિપદો,

અમે તારા જીવિને તેની પ્રતિ । અને તેનું આનંદ
વધારતો કે છે અને ગાળી લોકોને આ સાક્ષિની
ગુરુના પુત્ર સાક્ષી સાચીને પોતે પણ રક્ષકની
હાથો દોષ પ્રવાનું મહેનું પડે છે અને પત્રી ધીરજ
વગરના સમાજસુધારકોને આ દોષી લોકોની
સાથે નથી જોડાતી અને એ જીવિની તેમજ
રક્ષકની સાક્ષિની નથી જોડાતી એમ લાગના
વગર રહેતું નથી આધુનિક દુર્ભાવ અને કહીએ તો
નહવાની નાનાકીમાં બાળક દુનિયા હોય તો તે
ગદા પાળી સાથે તેમાં પડેના સાગરને પણ દેખી
દે એમ પ્રેરના શીખણ પ્રમાણ જેવી આ લેકાની
દશા હોય છે

એક બાળુથી દોષી લોકોથી જેમ રક્ષકનાદો
ખમતું પડે છે તેમ જ બીજી એક બાળુથી રક્ષકનાદની
ભારે વગોળી થાય છે આ સાત્ત્વિક ક્ષેત્રના
અનુભવ પ્રેરણા અને શ્રદ્ધા જેવી રીતે વાણીથી
પ્રભુ કરી રાગતા નથી, તેની જ રીતે બીજી એક
મારણસર વિકાર અને વાસનાના વાદળા ઘેર
ગરના હોય એ બન્નેનો અરકો થયો હોય,
અને સમાજદોષ કરીને તેમની તૃપ્તિ કરાવે પ્રયત્ન
યાનું હોય તે વખતે જે કાંઈ સારો નરમે અનુભવ
મળે છે, તે પણ સારી પેઠે ઉત્તર હોવાથી ગુરુ
ભાસામાં અરપ / શબ્દોમાં અને મોહક મનમ
નામાં ગૂંથી દેવાની પ્રવૃત્તિ પ્રિયોમાં અને અન્ય
સાક્ષિયોમાં મળે છે અને પત્રી તેઓ પણ ગુરુ
ભાસાની રીતીમાં જોવા માટે છે જે જે અનિ
ર્વચનીય છે તેમજ જે પ્રિયાર અને માણસાઈનો
ભગ આ મિત્રવેશની શકાતું નથી એ અને વસ્તુ
ઓનું અરપ / શબ્દોમાં ગાળી સૂચન કરવામાં
આવે છે નથી બેટી ભાસા ગૂંચાળી બને છે અને
તેમાં વસ્તુ બીજી કે પચત એ બીજી મધ છે કે
જેમનામાં પ્રિયોનો નરમે પડે તો નથી એવા લોકો
પોતાની ઉત્કર્ષિતનો ગાળા અર્થનાનુદૂતિનો આનંદ
વિદ્યામાં પ્રમાણી ભાસા જ કોઈ કોઈ વખતે વ્યક્ત
કરે છે ખ્યાલ, દલ અને મધુમનાનાં ગીતો ગનાર

ઉમર ખાયાએ એના જનમારામાં થે દાર્શનો રક્ષક
પ્રો ૧૪ી અને ખિન્નના અત્યાચારોના રક્ષક
રજૂ પ્રતાગી મેટ થેરેસા રીક અભિચારીની દલી
ઓખિયા તુભામળી સુદા વિદ્યાનો લખ્યા
વિના રહેવાય નહિ આ સત્ત્વિક જ્યોત્સ્નાને તો
ગદાક ગુના વિનાસનું વર્ણન કરીને જ તેમની ભક્તિ
પ્રવૃત્તિ મન થયું એથી જાનું જાનું રોતાની પ્રવૃત્તિ
મોટું અધ્યાત્મ રચુ છે તેના મૂળમાં પાધિય પ્રમ
ઓ તેમાંથી ઉદ્ભવતા વુલ જુલ પ્રસંગોની ઓ
અનુભવેની જ રેનમડેન છે એમ કહે છે દૂધમાં
રક્ષકનાદ સારી પેઠે મૂલ્યવગુર્મો એવો એ
સાક્ષિયવ્યાપાર થઈ પડે છે

આમ છતાં પણ રક્ષકનાદ આખા ભક્તીય સાક્ષિ
ત્યોનાથીને રહેલો છે "વરોક્ષિયા હરદિ દવા
પ્રત્યક્ષદ્વિવ" એમ કહેનારા પાદક અને આપનાદિક
શ્રીઓએ રક્ષકનાદ જ ગાયો છે અને પોતાની
ભુવનમનોમોદિની વાણીથી ભાતવના સાક્ષિય
તરફ જગતનું ધ્યાન જોયનારા રીન્દનાથે પણ
રક્ષકનાદના જ ગાન ગાયાં છે આપણા પોતાના
હાડમાં રહેલા આ રક્ષકનાદને નિશુદ્ધ કરી
શકાશે ખરો પણ તેો દાળો દાળી શકાશે નહિ એમ
મો લાગે છે

પણ રક્ષકનાદ વારતનાદનો વિરોધ જ કરે
જોઈ એ એનું કા છે જગતમાં જના ન્યાં બે
છે ત્યાં ત્યાં વિરોધ જ હોવો જોઈ એ એમ માનીને
વિકારપૂર્ણ અરકા બે પ્રવાની પ્રતિ આજના
જમાનમાં સારી પેઠે પ્રસરેલી છે ગાળે જમાનો અને
ગળે બગાડે પોતપોતાની બાલુએથી ગાળે
જોયના હોવા છતાં પરસ્પર વિરોધી નથી
નહેરમ થી હોડી ઉપર તાળી જતા બને કમ
ઉપરના ખલાસીઓ એમ્બીજની વિરદ દિશામાં
અભિચાર કરતા હતાને ભાસ થાય છે પણ
વસ્તુને તેમ રહેતું નથી નનમાર્ગ ખરો કે મર્માર્ગ
ખરો એ વાદ પણ આજે ત્યાં નિર્ણય દેવાનો
છે યોગનાદિએ એમના પક્ષની જમળી અને

ડાળી પાંખની જેમ જ્ઞાન અને કર્મ એ બેના સમુચ્ચયથી જ મોક્ષની જીવનયાત્રા શક્ય છે એમ કહ્યા છતાં પણ વાદમંદોને એ વાદનો અંત આણવાની ઇચ્છા થઈ નહિ. રહસ્યવાદ અને વાસ્તવવાદ એ એક બીજાના વિરોધી નથી પણ એક બીજાના પૂરક અને નિયામક છે.

રહસ્યવાદ વાસ્તવવાદમાંથી જ આદર્શોનો વિકાસ કરવા લાગે છે. અને વાસ્તવવાદ પણ સહાનુભૂતિનું વાતાવરણ જીભું કરીને આદર્શને કૃત્રિમ અને વ્યર્થ થવાના સંકેતમાંથી બચાવે છે. વાસ્તવવાદ એ કાંઈ જગતમાં રહેલી બધી સારી નરસી કાઢેલી અને ગંદી વસ્તુઓનું વર્ણન કરીને તેમાંથી નર્મ ગંદવાડ સંધરવાની વિકૃત અભિરુચિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો નથી. વાસ્તવવાદ જીવન જેવું હોય તેવું ઓળખવા માગે છે અને જાણ નિયમનનો કે અતિ આગ્રહી હકોગ્રાનો માર્ગ ગ્રહણ ન કરતાં જીવનાનુકૂળ એવા આદર્શને સરળ માર્ગે પહોંચવા ઇચ્છે છે. રહસ્યવાદ હો કે વાસ્તવવાદ હો, જીવનનો પરિચય વધારવો અને હૃદય ઉન્નત કરવું એ દ્વિવિધ આદર્શને તે છોડી શકતો નથી.

જેઓ કહે છે કે તમારું ધ્યેય અને તમારો આદર્શ અમે ઓળખતા નથી, સાહિત્ય એ અમારો કેવળ આજીવિકાનો એક ધધો છે, યથેચ્છ પૈસા મેળવવા એ જ અમારો ઉદ્દેશ છે; લોકરંજન એ તેનું સાધન છે; યુનિવર્સિટી, શિક્ષણખાતું વગેરે અમારાં ગોચરો છે; પ્રદાશકોની સાથે અમારે વર્ગ-વિગ્રહ ચલાવવો પડે છે; રંગમૂર્તિ અને સિનેમા એ અમારાં લાગ્યોદ્યતાં ક્ષેત્રો છે; એની બહાર અમારે જવું નથી; અને જે કાંઈ જશે તેમની દીંગલ ઉડાવ્યા સિવાય અમે રહેતું નહિ; સામાજિક અભિરુચિ આજે અમારા હાથમાં છે; લોકો તમારી ભલે સ્તુતિ કરતા હશે પણ કમાણી તો અમને જ કરાવે છે; તો પછી આ અમારો ચારુતાક લોકાયતિક માર્ગ અમારે શા માટે તજવો? શા માટે તજવો એનો શો ઉત્તર આપવો? અને આવા વાતાવરણનો સામનો પણ કેવી રીતે કરાય? પણ જગતમાં સૂગ જેવી કાંઈ વસ્તુ છે; વિકૃત

અભિરુચિ પણ દીર્ઘકાળ ટકતી નથી. થોડીક ખુશ્લી હવા દાખલ થતાં જ બંધિયાર વાતાવરણની દુર્ગંધ દૂર થાય છે. સમાજના સ્વાસ્થ્ય વિષે નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. આદર્શની ઉપાસના, સમાજની સેવા અને જીવનની આર્થતા એ વિષેના પ્રયત્નો અખંડ ચાલુ જ રહેવા જોઈએ.

સાહિત્યસંસ્થાના ઉત્સવ પ્રસંગે સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન કરવું, થોડુંક શબ્દ-કાવ્ય નિર્માણ કરવું, પોતાને ગમતા લેખકો અને કવિઓનો પુરસ્કાર કરવો વગેરે મધુર વ્યવસાય છોડી દધને હું તત્ત્વનિવેચનમાં ક્યાંથી જાતર્યો એમ ધણુને લાગશે. મને પોતાને જ તેમ લાગવા માંડ્યું છે. પણ તેનો ઇલાજ નથી. સરવૈયું કાઢવા જેટલું મરાડી સાહિત્યનું મારું અવલોકન નથી. પ્રથિતયશ સાહિત્યકારોનું ગૌરવ અને પુરસ્કાર કરવાની હજી મને હિંમત થતી નથી. જે જે વિષય ઉપર સ્નેહીઓએ મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો છે તેમને આજના પ્રસંગે ઉત્તર દેવાની તક મેં લીધી છે એટલું જ. મારા ભાષણ પછી મોટો વાદવિવાદ જામવાનો છે; મદ્દત્ત, પ્રતિમલ્લો સાથે મારે કુસ્તી કરવી પડવાની છે એવી કલ્પનાથી મેં મારા વિચારો અહીં રજૂ કર્યા નથી. મારે જે કાંઈ કહેવાનું છે તેની સાધારણ કલ્પના લોકોને આત્રી જાય એટલે મારું કાર્ય પટ્યું. મારી શબ્દ-રચનામાં તેમજ વિષયપ્રતિપાદનમાં તર્કદોષ હશે, થોડીક કાળજી રાખીને ‘જો...તો’ની ભાષા વાપરીને અને સુરક્ષિત વિશેષણો કેંકેકાણે મૂકીને કદાચ પેલે પાર પહોંચી જત; પણ એટલું કરીને ય વાદ અને ગેરસમજ ટાળી જ શકાત એવી ખાત્રી નથી. તેના કરતાં પોતાનો અભિપ્રાય પક્ષ તરીકે રજૂ કરવો; જેમને આ દષ્ટિ અનુકૂળ લાગશે તે એમાંનો ગ્રાહ્ય અંશ સ્વીકારશે જ અને આ મારા વિષય પ્રતિપાદનને સર્વોચ્ચ અને નિર્દોષ કરવા માટે કેંકેકાણે જે સુધારા વધારા કરવાની જરૂર જણાશે તે કરશે એવી આશાથી મેં મારું પોતાનું કહેવું અહીં રજૂ કર્યું છે.

સાહિત્ય-પરિપદો, સલા અને મંડળો, સર્જનાત્મક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. પરિપદો,

સમેનનો અને મડગો તે સાહિત્યિક ઈજનેરનું જ કામ પ્રયત્ન હોય છે વિચારક્ષેત્રમાં જુદા જુદા સંઘર્ષના રસ્તાઓ કરવા, પૂન આધાર, યોગદા કાતરવા અને ઠેકઠેમો નહેરો લઈ જવી-એના જ કામો સાહિત્યસંસ્થાઓએ કરવાના હોય છે. લ સાશુદ્ધિ, શબ્દ સમૃદ્ધિ, પરિભાષા નિર્મિતિ વગેરે જેવા મહત્વના કામો કરવા માટે સાહિત્ય સંસ્થાઓએ સભ્ય સમુદાયન કરવાનું હોય છે સભાસાનુ અધ્યયન વધારવું, અક્ષુણ્ણ ભૂમિનું ખેડાણ કરવું, સ હિરણ્યિ બગડે નહિ એટલા માટે જાગ્રત રહીને પહેરો લ વો વગેરે કામો પરિપક્વ જરૂર કરી શકે પણ સાહિત્યપરિષદોએ અને સરસ્વતીમંડળોએ આજે કરવાનું મુખ્ય કાર્ય તે અધ્યયન શીત અને સરમસ્તક મુવક વર્ગ આગળ આજે કઈ જાતનું સાહિત્ય મૂકવામાં આવે છે એની તપાસ કરીને જો કનુવિત થાય નહિ એ વિશે સાચેતી રાખવાનું છે કેઈના પણ વાચન ઉપર આપણે નિયંત્રણ મૂકી શકવાના નથી અને આવી જાતનો અકુશ ચલાવના ની આવશ્યકતા પણ નથી પણ જ્યાં સમાજ તરફથી જવા તારપણે સાહિત્યનો પુરસ્કાર કરનામાં આવે છે ત્યારે તેમાં શુભ ક્યુ અને અશુભ ક્યુ એની સ્પષ્ટ ક પનાં તરણોને મળે એ જરૂરનું છે અભ્યાસક્રમ અચાલન કે અક્ષિમો દ્વારા ગદ્ય સાહિત્યનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત પણ વખતે થવા દેવો જોઈએ નહિ રસ્તા ઉપર અને જાગરમાં બધી જાતના માણસોને આપણે મળીએ છીએ, પણ આપણા ધરમાં કેનું સભાવિત લોભને જ પ્રવેશ પ્રત્યે દર્શિ છીએ સાહિત્ય પણ એક સામાજિક વ્યક્તિજ છે આપણા ધરમાં, આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અને આપણા વાચનલયોમાં કેનું સજ્જનોનો જ પ્રવેશ હોવો જોઈએ લક્ષ્ય સાહિત્ય જગતમાં મળે તેજુ હિમશર્ધ ગતુ હોય તોપણ આના પવિત્ર સ્થાનોમાં તેને આમત્રણ ન જ હોવું જોઈએ

શિક્ષણની આગતમાં પણ આપણી પરિદોષે કરવા જેવું એક મદદરતુ માર્ગ છે આપણા પોતાના પ્રાતમાં કે સ્વદેશમાં બીજે માર્ગ રથે અથવા તો પરદેશમાં

જ્યાં જના સ્વભાષાનું અધ્યયન થતુ હોય ત્યાં તો જવા તારપણે સનાહ આપી અને આત્મીભાવ રાખીને જાગ્રત રહેવું એ કામ સાહિત્યકારોને જ કરવું જોઈએ

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સાહિત્યનું મહત્ત્વ ધીમે ધીમે હવે ઓછું થશે, એ ખરું પણ તેમાં સાહિત્યને મળે ત્યારે ગૌરવનું જ સ્થાન હશે શિક્ષણક્રમમાં સભાસને સ્થાન આપો, સ્વભાષાને ગુમળાવી ન મારો એવી એવી પ્રાર્થનાઓ આપણે આજ સુધી યથેચ્છ કરી છે પણ સાહિત્યકારોએ એને માટે ખાસ ચીનથી કુમેશ ઉદ્ધારી હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી મળે તેનો પુરતાર્થ એને માટે જવાનદાર હો પણ હમણા સ્વભાષાના ટ્રોલો ઊભા છે હેઠ શ્રીગણેશથી માડીને જ્ઞાનકાશની પરિસમાપ્તિ સુધીનું બધું શિક્ષણ સભાસા મારફતે હસ્તગત કરવાનું આપણે મટે આજે શક્ય થતુ છે આવે વખતે સ્વભાષાની શક્તિ વધારવી એ આપણા પુરતાર્થનું કામ છે બરા વિરો સ્વભાષા મા શીખવી શકાશે નહિ એવો દુર્નિશાનો એકરાર કરના કરતા પશ્ચિમ સમુદાય જઈને જાનાવતુ બેતર છે સામાન્ય શિક્ષણક્રમમાંના બધા વિરો જે સ્વભાષાદ્વારા શીખવી શકતો નથી તે ભાસાવિદ્ધ બાચના ક્ષિપાર્ધ જેવો છે યુનિવર્સિટી કમિશનો આગળ પોતાની નામદોષની સક્ષી આપના કરવા પ્રત્યે જો કમર પ્રસીને કામે વળગીમે તો પાચ દશ વામાં મતુભાવનું દારિદ્ર્ય જરૂર દૂર કરી શકીએ ઉસ્મા નિરા યુનિવર્સિટીએ ગયા દશ વર્ષમાં જે માર્ગ ક્યુ છે તે આપણે મટે શા માટે અશક્ય હોવું જોઈએ ? રુજ ગતી લ પ ની દશબરમાં થતી નિદા કાને પ ના જ મદાક્રમિ ગ્રેમ નદે માથા ઉતરી પાછડી નચે ઉતારી મૂકી અને સ્વભાષાને સમૃદ્ધ કરવાનું બીડું ઝડપ્યુ તેના જમાનના પ્રમાણમાં અને તે વખતની માન્યતા મુજબ ગ્રેમાનદે એક સરસ્વતીમંડળ સ્થાપન કર્યું અને તે મડગે ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાનો અખડ પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો

આપસ આપસમાં બધા ઝગમગ કારે મૂકી મદા

રાષ્ટ્ર વિશ્વવિદ્યાલય ખતી શકે તેટલું જલદી સ્થાપન કરવાનું કામ આપણને આવડતું જ નોંધ્યો.

મરાઠીમાંનું જે તેજસ્વી વાહ્મય જમ થયું હતું તેના ઉપરની જમી હવે આપણે ઉઠાવી શક્યા છીએ. સાહિત્યપરિષદોમાં ચમકનારા સાહિત્ય-શૌહિને? જે કે એનું શ્રેય ન આપી શકાય તો પણ નવી પરિસ્થિતિનો તેઓ ફાયદો ઉઠાવી શકે છે. પણ એક પ્રકારની જમી ઉઠાવ્યા પછી ખીજ પ્રકારની જમી જેસાડવાની શક્તિ આપણામાં હોવી નોંધ્યો. આજકાલ આપણું સાહિત્યમાં દાખલ થતા ગમે તેવા અનિષ્ટ પ્રકાર ઉપર લોકમતનો કોઈ પણ જાતનો અંકુશ રહ્યો નથી. રાજદ્રોહની વ્યાખ્યામાં ન સપડાતાં અસં-તોષ ફેલાવવાના પ્રયત્નને પરિણામે આપણે એવી તો કાંઈ ભાષાશૈલી કળની છે કે ભસ્માસુરની પેઢે તે હવે આપણા પોતાના જ સામાજિક જીવનના માથા ઉપર હાથ મૂકવા બેઠી છે. એકબીજાનું અપમાન કરવું, આપસ આપસમાં અઘડા ઊભા કરવા, સિદ્ધ ન કરી શકાય એવા હિન આક્ષેપો અને આરોપોનું સૂચન કરવું, એવી પદ્ધતિ બધે ફેલાયેલી છે. સામાજિક જીવનના મૂલમૂલ સિદ્ધાંતો સાથે જેમણે પરિચય સાધ્યો નથી એવા બેજવાબદાર અસંસ્કૃત લોકો નિર્ગળ સાહિત્યનિર્મિતિ કરવા માંડે ત્યારે તેને લીધે જનતાને બહુ જ હઠકા પ્રકારનું શિક્ષણ મળે છે, અને યાદવાસ્થળી ગમે છે. પરિણામે સામાજિક સામર્થ્ય છિન્નવિછિન્ન થઈ જાય છે. ચારિત્ર્યની રેવડી કરનારું, સામાજિક સામર્થ્યને છિન્નભિન્ન કરનારું અરસ-પરસ વિશ્વાસને બાંધાઈ કહેનારું અને દટાઈ ગયેલા પ્રાચીન ઝેરવેર બોદી કાઢીને સમાજમાં મહામારી ફેલાવનારું-એવા સાહિત્યને સમાજે કદી પણ મચક આપવી નોંધ્યો નહિ. કારણે આવા સાહિત્યને નિયંત્રિત કરે તેની વાટ જોવી એ ભૂલ ભરેલું થશે. સમાજના જવાબદાર પુરુષોએ જ આવા સર્વ પ્રયત્નોનો વિના વિલંબે ધિકાર કરવો નોંધ્યો. આ કામ સંસ્થાઓ મારફતે થતાં કહેણ છે, અને થાય તો પણ જોરદારપણે થઈ શકતાં નથી. આ કામ તો સમાજમાંના જવાબદાર અને પ્રતિષ્ઠિત સમાજ-સેવકોએ જ નિર્ભયપણે કરવું નોંધ્યો.

પોતાની લોકપ્રિયતાને અંત્ય ન આવે તે માટે ખીને વર્તનારા લોકોની પાસે જે સમાજની આગેવાની બધા તો ધાત જ થશે એમ સમજવું. ઊલટું, સમાજહિતની જવાબદારી ટાળનારા લોકોએ જાણવું નોંધ્યો કે આમ કર્યાથી લોકપ્રિયતા વધતી નથી પણ પોતાનું જ ડરપોકપણું સિદ્ધ થાય છે. આ કામ કરવામાં ખાનદાની રાખવી નોંધ્યો એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

આપણા કુટુંબનું વાતાવરણ શુદ્ધ રાખવાની બાબતમાં આપણે જેમ કાયદાની મદદ શોધતાં નથી અથવા કાયદો કાંઈ ઇલાજ કરે ત્યાં સુધી બેસી રહેતા નથી, તે જ પ્રમાણે સાહિત્યશુદ્ધિ અને સામાજિક ચારિત્ર્યની બાબતમાં પણ કેવળ કાયદા ઉપર આધાર ન રાખતાં સમાજે પોતે જ તે જવાબદારી પોતાના હાથમાં લેવી નોંધ્યો, રાજસત્તાની મદદ કરતાં પોતાની નૈતિક શક્તિથી જ પોતાનું રક્ષણ કરવું એ સારામાં સારો માર્ગ છે. “સ્વચીર્યગુપ્તા હિ મનોઃ પ્રતુતિઃ” એ કાલિદાસની ઉક્તિ નવા અર્થમાં અહીંઆ લગાડી શકાય. આપણને નિર્ગળ, અતંત્ર સાહિત્ય નોંધવું નથી. સ્વતંત્ર એટલે સ્વયંતંત્ર સાહિત્ય નોંધ્યો છે.

સંસ્કૃતિનું રક્ષણ એટલે જૂની રૂઢિઓનું જ રક્ષણ એવી માન્યતા રાખ્યે ન ચાલે. જૂની અથવા નવી રૂઢિઓના મૂળમાં જે પરમ કથ્યેણુકારી અર્થતત્ત્વો રહ્યાં હોય તેમનું જ રક્ષણ અને પાલન થવું નોંધ્યો. મોટા ભવ્ય નામથી ઝાળખાતી કાલગ્રસ્ત અને સંકુચિત રૂઢિનો બચાવ કરવા જતાં ઉપહાસ જ ભાગે આવે. આપણા સાહિત્યવીરો સંસ્કૃતિના અધ્યયનની, સંસ્કૃતિના રક્ષણની અને સંસ્કૃતિના વિકાસની જવાબદારી ઝાળખે છે ખરી? એકાદ લહેરી રાગનું અથવા જગરદસ્ત સરકારનું અથવા તો સમન્વય જનસમુદાયના રાગદોષનું ઇંદાનુવર્તિત્વ કર્યાથી અર્થ પ્રાપ્તિ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્તિ ભલે ગમે તેટલી થતી હોય પણ આપણી વિકૃતતા અને આપણું જ્ઞાન બ્યર્થ અને અપ્રતિષ્ઠિત જ થશે. “અનાશ્રયા ન શોમન્તે પંડિતા વનિતા લતાઃ” એ જ અર્થ પોતાની આગળ ધરનારા લોકોને એટલું જ

કહેવાનું કે વનિતાઓ તો સ્વાશ્રયી થયાના પ્રયત્નમાં પડી છે, હવે પડિતો શુ કરે છે તે જોવાનું રહ્યું.

આપણા જૂના જવામદાર સાહિત્યકારો એટલે સત કર્મિઓ તેમને લોકહિતની કેટલી બધી ધગશ હતી? તેમને જે આદર્શ ગમ્યો તે સમાજમા રૂઢ કરવા ખાતર તેમણે જીવનદીક્ષા લીધી અને અવિત્રાંત પરિશ્રમ કર્યો. વારકરીઓ જેમ જૂના વિશિષ્ટ સાહિત્યને તથા જીવનના આદર્શનો જ પ્રચાર કરે છે તેમ કરવા નવા આદર્શનું—આપણા ભારતીય આદર્શના આધુનિક સ્વરૂપનું—સાહિત્ય આજે આપણી પસે નથી લોકોની જૂની મન્યતાઓનો ખ્યાલ કરીને નવી શક્તિ ઉત્પન્ન થયાની નથી પણ આપણા સત્તન આદર્શનું સંરક્ષણ કરીને તેનો જીવત પ્રચાર થવો જોઈએ. તે માટે નવા હરદ સો, નવા પુર શિક્ષા અને નવા ઉપાધ્યાયો તૈયાર કરવા પડશે તેમને નામ પણ નવા જ આપવાં પડશે, અને તેમની સામે રહેણી કરણી અને વિચારસરણીનો આદર્શ પણ જુદો જ રાખવો પડશે આ કામ સામાન્ય પણે સરસ્યાઓ મારફત ન થતા પ્રતિભાશાળી સાહિત્યસત્રાગેને હાથે જ થવું શક્ય છે.

આજકાલની નવલકથાઓ અને નવનિકાઓ સામાજિક જીવનનું દોષાધિષ્ઠરણ બહુ જ નાણુકાણું કરે છે, અને જોરફાર રીતે પોતાના ગત લોકોના મન ઉપર ઠસાવે છે. પણ સામાજિક નરરચનામા હજુ સુધી તેમણે રશ મેળવ્યો નથી. કેમલીક અપવાદ રૂપ સારી કૃતિઓ હશે, પણ મોટા પ્રમાણમા સામજિક દોષાધિષ્ઠરણ કેવળ વાનર ચિત્રિત્સાજ હોય છે. આ ચિત્રિત્સા પછી જ્યારે સમાજને ભૂતકાળનું રહસ્ય સમગ્રશે, વર્તમાન પરિરેથતિનું યથાર્થ આખ્યન થશે, અને આવર્તમાનકાળમાં છુપાઈ રહી ગોકુળમાંના કૃષ્ણની જેમ પ્રતિદિન વધતો જતો ભરિખકાળ જ્યારે દ્રષ્ટિ ગાયર થશે ત્યારે સાહિત્યને નરી પ્રેરણા મળશે, અને ધ્યાન યોગમા દેખાય તેવું ભવિષ્ય કાળનું સમગ્રચિત્ર આપણી નજર આગળ બહુ થશે.

અને આ બધું કરતી વખતે જ્યાં જ્યાં જીવત

પ્રયોગો થતા હોય ત્યાંની પ્રેરણા અને પરિસ્થિતિ ઓળખીને ત્યાનુ સાહિત્ય આત્મસાત્ કરવાની તૈયારી આપણે રાખવી જોઈએ ભાષાતરની કળા લોકોને લાગે છે તેટલી સહેલી નથી તે ખરેખર એક ઉચ્ચ કલા છે તેના વિશેની જવામદારી ઓળખવી જોઈએ જે રાજ્ય વચ્ચે એલચીની પસદગી જેમ અત્યંત કાળજીપૂર્વક કરામા આવે છે તેરી જ રીતે યોગ્ય ભાષાતરકાર પણ બહુ જ કાળજીપૂર્વક શોધવો પડે છે. આવો ભાષાતરકાર જે સમાજ વચ્ચે સમાધાની કરનારો શાંતિદૂત હોય છે, હવે પછી જેને પણ ચાર ભાષાઓ નહિ આવડતી હોય તે સુશિક્ષિત નથી એવું જ ગણવા લાગશે. સ્વભાષા, રાષ્ટ્રભાષા અને બીજી એકદ અહીની અથવા પશ્ચિમની નરી કે જૂની ભાષા, આટલી મૂડી પોતાને સુશિક્ષિત કહેડ વનાર દરેક જણ પામે હોવી જ જોઈએ પ્રચીનકાળમા આ લોકો દેશદર્શન માટે પુતળ પ્રવાસ કરતા એટલે તેને લીધે તેમને ઠંકકેકાણાની જુગી જુદી ભાષાઓ શીખવી પડતી આજે મોટે ભાગે હાઇસ્કુલો અને કોલેજોમા ન છૂટકે જેટલી ભાષાઓ શીખવી પડે છે તેટલી જ મૂડી ઉપર માણસ આખો જન્મારો કાઢવા ઇચ્છે છે હવે આ ઉમરે નવું તે શું શીખાય, આરી વૃત્તિ થઈ એટલે ચાનુ સ્થિતિના દોષ અને નરા પ્રયોગોના ગુણ કેમે કર્યા ગળે બિનરતા જ નથી અને પછી ગમે તેવો ફેરફાર કરાને આવે તો પણ તેને તોડી પાડવાની યુક્તિઓ અને પ્રમાણો સૂઝે જ.

આવી વૃત્તિને સહેજે સૂઝે તેવો અને અત્યંત સહેલો દોષાય આક્રમણનું માર્ગ ખરો. દરેક એ છે. આપણી જનના હમેશા જ ગદ્યલતમા રહેતી હોવાથી પોતાની પર બાધાઈનો આરોપ ન આવે એટલા પૂતી સાવચેતી રાખવી તેને બહુ ગમે છે આનો લાભ લઈ આક્રમણ થયું આક્રમણ થયું એવી માત્ર ખૂમરાણ કરી મૂકવાથી આપણુ કામ પતી ગય છે. જ્યારે સાચે સાચ વાધ આવેવો હોય છે ત્યારે આપણુ સાહિત્યલોકો અચૂક બિધી ગોવા હોય છે. અગ્રેજી આક્રમણ આજકાલ કેટલાક લોકોને મોઢું દિતકારક

લાગે છે. કેટલાકને અંગ્રેજીનું વાતાવરણ એટલું ઘરગથ્થુ લાગે છે કે અંગ્રેજી ભાષાને પારકી ભાષા કેમ માનવામાં આવે છે, તેને હિંદુસ્થાનની જ એક સાર્વત્રિક ભાષા કેમ માનતા નથી એવા સવાલ પણ તેઓ પૂછે છે. આપણા દેશમાંના જુદા જુદા પ્રાંતો વિષે જો આપણે સાશંક થવા લાગીએ તો આપણે એક રાષ્ટ્ર કાર્ષ કાળે ચર્ચાશક્યતા નથી. થાળીમાં દોળાય કે વાટકામાં દોળાય આખરે પેટમાં જ જવાનું છે. દરેક કેકાણે આક્રમણનું વૃત્ત ઉમું કરીને વિકાસના કાર્યને તોડી પાડવું કંઈ કઠણ નથી. પણ તેનાથી થવું નુકસાન માત્ર ભવાનક હેય છે. જાતિદ્રોષ તો આપણે માટે છટીના લેખ જેવો હતો તે પણ હવે ખુટી રીતે માયું જાયું કરી શકતો નથી ! તે નષ્ટ ન થયો હોય તો પણ અપ્રતિષ્ઠિત તો થયો જ છે. પણ તેને કેકાણે હવે સંપ્રત્યાભેદ અને પ્રાંતભેદ તેટલા જ સંકુચિત અને આત્મઘાતી થવા બેઠા છે. અગાઉ આપણે ત્યાં એક જ કુટુંબમાં મરાઠી અને કાનડી બોલનારા સગા વહાલા મળી આવતા. ‘કાનડીને કેલા મરાઠી મરતાર’ એવા દાખલાઓ હજુયે જોવા મળે છે. પણ હમણાં એક ભાષા બોલનારાઓનું જાણે એક સ્વાતંત્ર રાષ્ટ્રજ હોવું જોઈએ એવી માન્યતા ફેલાઈ છે; અને પ્રાંતની સરહદ ઉપર જાતો રાખવાની જરૂર હવે લાગવા માંડી છે. આને જાગૃક્ષપણું ન કહી શકાય; આતો યાદવાસ્થળીનું ચિન્હ છે એ આપણે ઓળખવું જોઈએ. મરાઠીનો નાશ કરવા આવેલી અંગ્રેજી અમને માન્ય છે પણ મરાઠીની મદદ આવેલી હિંદી અમને જોઈતી નથી એમ કહેનારા લોકો છે. એમની સંખ્યા ગમે તેટલી ના પી હોય તો પણ આવો એક વર્ષ છે એ જ એક કમનસીબી છે. સ્વજાતિ, સ્વપ્રાંત, અને સ્વપંથની બહાર અમને કાદશો નહિં એવું કહેનારા નાના હૃદયના લોકોને લાગવાને આવડો મોટો વિશાળ દેશ શું કરવા આપો હશે એમ કહેવાનો વખત આવે છે. પોતા-પોતાના પ્રાંતને તેના હિન્નની શિખામણ દેનારી આ

સાહિત્યમંથરાઓ સ્વરાજ્યને દેશનિકાલ આપવા માગે છે એ વખતસર આપણે સમજ લેવું જોઈએ.

રાષ્ટ્રભાષા હિંદીનું મહત્ત્વ ગળે જાત્યા પછી પણ હિંદી કેટલી ઓછી કરી શકશે, એ બધાને કેમ ટળી શકશે એનો વિચાર કરનારા લોકો પણ છે; હિંદીની રાષ્ટ્રીયતા અને મહત્તા સમજાવવાનું આ સ્થાન નથી, પણ સ્વભાષાના રંગમંચ [Platform] ઉપરથી રાષ્ટ્રભાષાનો આવો પ્રચાર કરવામાં કંઈ ગેરવાજબી થાય છે એમ મને જરૂર લાગતું નથી. જો મહારાષ્ટ્રીઓને મહારાષ્ટ્ર બહાર જઈને અખિલ ભારતીય સ્વરૂપની સેવા કરવી હોય તો તેમને હિંદી અસ્ખલિત બોલતાં આવડવું જોઈએ અને ખીખ લોકોના મન અને હૃદય વશ કરવા પૂરતી તે ભાષા લખતાં પણ આવડતી જોઈએ. જુદા જુદા પ્રાંતોનું નવું જૂનું મહત્ત્વનું સાહિત્ય આપણે તે તે ભાષામાંથી સીધું મરાઠીમાં લાવી શકીએ તો બહુ જ સારું, પણ હાલ તુરત તો મોટા પ્રમાણમાં તેમ ચર્ચાશકે એમ દેખાતું નથી એટલે દરેક પ્રાંતનું ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય જો હિન્દી ભાષામાં ઉતરવાને પ્રયત્ન થાય તો “સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રસંઘટનાનું તે એક મોટું કાર્ય ક્યું” ગણાશે.

મહારાષ્ટ્રે હવે કેવળ મહારાષ્ટ્રનો જ વિચાર ન કરતાં મહારાષ્ટ્રભારત વર્ષનો એક જ વિચાર કરવો જોઈએ; અને અખિલભારતીય પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન આપીને ભારતીય સાંસ્કૃતિક સંગઠનને થોડી ધણી મદદ કરવી જોઈએ. મહારાષ્ટ્રમાંના સાહિત્યરંગોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે

‘Where there is no vision the people perish !’ કેવળ વિદ્વાતથી કામ પાર ન પડે કેવળ તર્કયુક્તો કામ નહિ આવે; એકલી રસિકતાથી ચાલવાનું નથી.

મહારાષ્ટ્રનું હૃદય ઉન્નત, ઉદાર અને ઉત્સાહી થશે ત્યારે મહારાષ્ટ્રનું સામર્થ્ય દીપી નીકળશે; વિશેષાત : ઉદારતાના પાયા ઉપર જ ઉન્નતિની માર્ગ કળશ સુધી ચઢવાની છે.

સળગવા ફરી

જસુમતિ અહો ! અહીં સળગતી હવા, ચિત્તમાં
વિરામ નહિ લેશ, શૂન્ય મુજ ભાવિની કલ્પના-
અરે નહિ જ કલ્પનાય-ઉર કોઈ આઘાતમાં
સદા અનુભવી રહું રસ નહીં કશો ભાવિમાં.

નિરંતર વહે જવું સળગતાં રણે એકલાં-
અહો સતત એકલાં-ક્ષણિક કોઈ સાથી વિના,
જતો ક્ષિતિજનીય પાર પથ તપ્ત સીમા વિના
તહીં ચરણ માંડનાં વિવચ દાઝનાં તાપમાં;
રહું ન ઘર પાછળે નહિ જ તેમ આગે કશુ-
ફના ઘઈ જવા વિના નહિ જ કોઈ ભાગ્યે નવું,

અને ન અવશેષનેય કદો જપ્તું ધૂળમાં
સદાય ભેંડવું મહાઅનન્ન ચંડ વટોળમાં
સદાય ભમવું-અમલ્ય, અગદાય-આકાશમાં
અપંથ-અવિરામ, શૂન્ય-મુખ કાફની ભ્રાંતિમાં.

જસુમતિ ! ફરી અહીં નયન શેય તારાં મળે ?
પળેક પળ કેમ હું અનુભવી શકું પૂર્વને ?
અરે સમજતો-અહીં સળગવા ફરી શૂન્યમાં-
ધસે સ્મરણ-હોળી-ઝાળ લગતી ચિદાકાશમાં !

મહાન મુસાફરો

[આવકાર]

[‘અંગલિ અંથમાળા’ તરફથી ‘મહાન મુસાફરો’ (જે પુસ્તકને પ્રથમ ‘વિજ્ઞાનવીરો’ નામ આપવા ધારેલું હતું તે) નામનું પુસ્તક થોડા જ દિવસમાં પ્રગટ થવાનું છે. તેને શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટે આપેલો ‘આવકાર’ વાંચકોને ઉપયોગી અને પ્રેરણાદાયક થશે એમ ધારીને અહીં આપીએ છીએ. સં.]

ભાઈ મૂળશંકરે આ પુસ્તકમાં જે જે મહાન મુસાફરોનું આવાહન કર્યું છે તે બધાય ઉપનિષદ્ધાળના ઋષિઓની હારમાં એમ્ને તેવા છે. પૂજ્ય ગાંધીજી, કવિવર ટાગોર, ડૉ. મેરીઆ, મોન્ટીસેરી, ડૉ. એની બીસેન્ટ, કાર્લ માર્ક્સ, આર્થર્સ્ટ્રીન, જગદીશચંદ્ર બંસુ વગેરેને તો જગતના ઋષિઓની હારમાં સ્થાન મળી ચૂક્યું છે. પણ આવા પ્રવાસીઓના પ્રવાસો અને તેમનાં જીવન-વૃત્તાંતોનું પણ જગતનાં ઉપનિષદોમાં સ્થાન છે એ હકીકત ભાઈ મૂળશંકરે આજે ગૂજરાત પાસે મૂકે છે અને તે મૂકવા બહલ હું તેને અભિનંદન આપું છું.

જેને દર્શન થાય તે દૃષ્ટા-ઋષિ; દર્શન થયા પહેલાંની દર્શનની ઝંખના, દર્શન થયા પછીની દર્શનની સાત્ત્વિક મસ્તી અને આવા દર્શનને પરિણામે એક યા બીજી રીતે સમગ્ર માનવ-કુળનું કલ્યાણ-જેના જીવનમાં આ બધી વસ્તુઓ તરી આવે તે ઋષિ. આવા તમામ ઋષિઓ ઉપાસક જ હોય છે; પોતે નક્કી કરેલા કોઈ એક જ ધ્યેયની પાછળ તેઓ ગાંઝા બની જાય છે; અને એ ધ્યેયને પહોંચવા માટે જીવનસર્વસ્વને ખર્ચી નાખે છે અને છતાંય, તેમનું ધ્યેય શુદ્ધ હોય તો જ તેઓ ઋષિઓ છે. આવા લોકો જેમ જેમ ધ્યેયની વધારે નજીક પહોંચતા જાય છે તેમ તેમ તેમની અધ્યાત્મિકતા-તેમની માનવતા વધારે વધારે ખીલતી જાય છે. આવા લોકો વામમાર્ગી નથી હોતા; પ્રવસતા આવા વામમાર્ગીઓને ભાઈ મૂળશંકરે આ પુસ્તકમાં સ્થાન નથી આપ્યું. જેમણે કોઈપણ એક પ્રકારની કલ્યાણની કુદ્ધિથી યા તો પોતે પણ સમજી ન શકે એવા કોઈ અંતરના વેગને અધીન થઈને મુસાફરી માંડી છે અને જેમણે આખીય મુસાફરી દરમિયાન વિન્ધ્ય જેવા પર્વતને નીચો નમાવ્યો છે અને મહાસાગર અંગલિમાં પી લીધો છે એવા શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠાવાળા ઓલિયાઓનાં જીવન જ આ પુસ્તકમાં આપણી પાસે ખડાં થાય છે અને ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં અધ્યાત્મિકતા ક્યાં ક્યાં પડી છે તેનું આપણને નવું જ ભાન કરાવે છે.

મુસાફરી એ શુ છે, મુસાફરીનું જીવનમાં શું ધ્યાન છે, માણસ મુસાફરીથી ધર-કૂખો મળીને કેરી રીતે વિશાળ દૃષ્ટિગોળો થાય છે, મુસાફરી માણસને વિરાટ જનતાના સીધા પરિચયમાં કેરી રીતે મૂકે છે, મુસાફર પોતે એક દેશનો કે એક કાળનો હોવા છતાં દેશકાળના અધેન તોડીને જગતનો આદમી કેવી રીતે મની શકે છે વગેરે વગેરે ઘણું લખી શકાય પણ મુસાફરી ઉપર આવો લાગે લેખ લખવાનું આ સ્થાન નથી.

પણ આવા મુસાફર થવું આપણા સૌના નશીમમાં નથી હોતું. જે એક વેગના માર્ગે આ લોકો મહાન મુસાફરો બની શક્યા તે વેગ આપણામાં ઓછો હોય या तो સૂતો પણ હોય આ પુસ્તક વાચકને આ મુસાફરોના જીવનમાં જે જે આત્મિક અશોભા ઝગડો નીપજ્યા તે તે અશોભા ઝગડાના પૂરતી આપણી અદરની ભૂમિ તૈયાર થાય તો નવાઈ નથી.

ઉપરાંત, આપણી આખી આગળ એક એવી મડગી ખડી થાય છે કે જે કોઈપણ એક દેશની નથી પણ સર્વ દેશની છે, કોઈપણ એક જ પથની નથી પણ સર્વ પથની છે, કોઈપણ એક પ્રાણી નથી પણ સર્વ પ્રાણી છે, માણસ માણસ છે એમલે અરો તે ॥ દેશી તે દેશકાળપથની મર્યાદામાં સમાય જ છે પણ આવા ઉપાસકોએ પોતાની આત્મવિશાળતાથી દેશકાળપથના અધેનો તોડી નાખ્યા હોય છે એમલે તેઓ આખી માનવજાતની વિશૂતિઓ છે એમ આપણે કહી શકીએ.

મુસાફર તો આપણે સૌ છીએ પણ જિંદગીમાં પગલસગડા કરવા એનું નામ ખરી મુસાફરી નથી જેમ આપણું આખું સૂર્યમંડળ અમુક ચોક્કસ નિર્મોને વશ વર્તતો પણ કોઈ એક ચોક્કસ ધ્યેય તરફ નિરતર ગતિ કરી રહ્યું છે તેમ જ જીવનના અચળ નિર્મોને વશ વર્તતો પણ કોઈ પણ એક ચોક્કસ ધ્યેય તરફ મુસાફરી કરનારો આ મુસાફરો આપણને આપણી જીવનસફરમાં જરૂર પ્રેરણા આપશે.

એક, મુસાફરી ધરડાઓને સદતી નથી. આપણા મોટા ભાગ શરીરે જીવન હોવા છતાં મનથી ધરડો હોય છે-થઈ ગયો હોય છે. આવા વૃદ્ધોને પણ આ પુસ્તકના વાચનથી જીવનની ફૂટે તો મને આશ્ચર્ય ન થાય મને પોતાને મનમાં થઈ જાય છે કે એકદમ અગત્યના એના થઈને સાથે ગયા હોઈએ કે એકદમ નાનમેનની હોડીમાં લાકડાના કટકા તરીકે પણ ગોમનાઈ ગયા હોઈએ તો ! પણ આજે તો આ બધા કેવળ મનોરથો જ ગણાય ના ?

ભાઈ મૂળશ કરને આનું સુદર પુસ્તક લખવા માટે અને મારા જેવાના થીજ ગયેલા લોટીને પણ ગરમ કરના માટે હું ફરીથી અભિનંદન આપું છું.

યોગ સાધના

—કેટલાક ભ્રમોનું નિરસન—

શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી

યોગસાધનાની ઉપયોગિતા વિષે, તેના હેતુ વિષે, તેની પદ્ધતિઓ વિષે આપણા જમાનામાં મોટે ભાગે અકારણ, અજ્ઞાનને લીધે જન્મેલી અને કાંઈક અંશે સકારણ શંકાઓ, પ્રશ્નો અને ગેરસમજૂતિઓ પ્રવર્તે છે. સાધના કરનારને એવા પ્રશ્નોની પંચાત બહુ જ ઝોઝી નડે છે એટલે આવા પ્રશ્નો ઉકેલવાની ઝંઝટમાં પડવા માટે તે સામાન્ય રીતે ઉત્સાહી તો નથી જ હોતો. માથે આવી પડે ત્યારે વ્યક્તિ, પ્રપંચ, વાતાવરણ વગેરેને અતુક્રૂણ તર્કની દલીલો આપી તે તુણ્ણી થાય છે. પરંતુ એથી હમેશાં સામા માણસના મનનું સમાધાન થતું નથી. ધણીવાર તો ગેરસમજૂતિ ઘટવાને બદલે બલદી વધે છે. આખરે થાકીને “અખા કહે અંધારો કૂવો, અંધડો પતરી કાઢના મૂવો”—એમ કહીને પોતે નથી સમજી શકતો તેમાં સમજવા જેવું કાંઈ છે જ નહિ એમ તે મનને મનાવે છે. સાચી બાબતોએ સાધક માને છે કે જે પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સામાન્ય જીવનમાં રસ લેનારા માનવો તૈયાર નથી તે પ્રશ્નોના ઉકેલ ગમે તેટલી સારી રીતે હું સમજાવીશ તોપણ તેમને ગળે ઊતરશે જ નહિ. વિષયની મધલાળના કીડાઓને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક આનંદની શક્યતાનો યા તો આત્માનંદની દિવ્યતાનો ખ્યાલ આવી જ ફરી રીતે શકે? અને સાધક પોતે જ એકવાર એ દિવ્ય વસ્તુઓ વિષે કેવું ધીર અજ્ઞાન સેવતો હતો તે સ્થાનુભવ યાદ કરી, ખીગ્નઓને તેનો ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તે એમ માને છે કે જ્યારે તરસ લાગે છે કે ભૂખ લાગે છે ત્યારે આપોઆપ પાણીને કે ખોરાકને માટે પ્રાણી શોધ કરે છે તેમ માનવ પ્રભુને શોધશે-શોધવાનો છે. આમ બંને બાબતોએ એક પ્રકારનો ખોટો આત્મસંતોષ પોષાય છે.

સાધનાની ઉપયોગિતા વિષે વિચાર કરતાં પહેલાં એ જોવાનું છે કે ભૂખ અને તરસ જેવી શારીરિક જીવનની જરૂરિયાતોની ઉપયોગિતા વિષે આપણે દલીલ કરવામાં સમય ગાળતા નથી તેવું જ કાંઈ આધ્યાત્મિક આત્માની-ભૂખની બાબતમાં બને છે. અર્થાત સાધકના જીવનમાં સાધના એક જરૂરિયાત થઈ પડે છે. શ્રી માતાજીએ એક જગોએ સારું જ કહ્યું છે. “પ્રભુ તમારા જીવનનો એક માત્ર-અનેકમાંનો એક નહિ-ઉદ્દેશ થઈ રહ્યો છે.” “તેના વિના જીવવું તમને અસંભવિત લાગે છે” આવી જરૂરિયાત ઉપયોગિતા વિષે ચર્ચા કરવા માટે વાટ જોઈ શકતી નથી એ તો સ્પષ્ટ છે.

પરંતુ આપણે જમાનો એટલી સહેલાઈથી બિચારા સાધકનો જાલ છોડે એ સંભવિત નથી. આજે તો જેમ પ્રજાનો દરેક માણસ લશ્કરની તાલીમ લઈને થોડો સિપાઈ પણ બની જાય

છે-અને અર્થશાસ્ત્રના મોટે અક્ષરે લખેલા મુદ્રા-લેખો વાચીને થોડો અર્થશાસ્ત્રી પણ બની જાય છે તેમ જીવનના સર્વે ક્ષેત્રોમાં અચ્યુપાત કરવાનો દાવો તો કરે છે જ આપણે તેને હોય પણ નહિ દર્ધએ જીવિતો વિદ્યસ કરનાતા સાધનોનો પ્રચાર થાય ત્યારે ચોમાસામાં કાડિયારા ઊભરાય છે તેમ જીવિતના પ્રત્નો પણ ઊભરાય એ સ્વાભાવિક છે

પરંતુ દીવાની આસપાસ ગોળગોળ ફરીને જેમ એ કાડિયાગ અને ફૂદા અધકાર ફેલાવે છે તેમ પૃથ્વીકા માના કૃષ્ણક કેવળ ગર્જનાઓ અને પુનરાવતનો કરીને અધકારમાં વધારો કરે છે અર્થને માનવજીવનના મધ્યમિદુમાં મૂકીને પત્રી માનવતાની અધી શક્યતાઓને તેની ચારે બાજુ ગોઠવના પ્રયત્ન પ્રત્યાગ આપણા નરીન સમાજસર્જકો—અર્ચાવીન મનુઓ અને યાત્રાવર્તકો—ને માનવજીવનમાં પ્રભુને મિગળવાને આસન તો દૂર રચુ પણ તેને ઊભા રહેવાને પણ જગો ન જડે એ સમજી શકાય તેવું છે એમની પામે તો સર્વશક્તિમાનની અશક્તિઓની એક લામી યાદી તૈયાર હોય છે. પ્રભુ નિરુપયોગી છે (અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ) એવું જ નહિ પરંતુ અશીલુના જેવી એક હાનિકારક વસ્તુ છે એવો લોકો તેની લપમાથી જોતા જલદી છૂટે એવો જલદી દુનિયાનો ઉદ્ધાર થઈ જવાનો છે એવી એ જગદુ ખબરજોતો મિચારા ખાત્રી આપે છે અને મોટે અવાજે પોકારે છે

એનાઓને બધ કરતા મોટે દનીય કરતાની પણ જરૂર પડતી નથી. એકાદ જીવંત વ્યક્તિ—પત્રી ભવે રામકૃષ્ણ પરમહંસ હો કે રમણમંદીર હો—યસ છે જેમ “શુનામનુ કૂચ નથી” એવી ડાડી પીંગ્વાસ્ત્રી જોડે જવડો કર્યા પિતા તેને એકાદ શુનામની ભેટ ધત્રી એ તેને મૂગો કરવાનો સારમાં સારો ઉપાય છે તેમ આવ પ્રચારકોને તો એની આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ જ જગ્યાતોડ જગ્યા છે અને છતા નાસ્તિક બધુ સામાન્ય જનને પ્રભુનો સાચો ખવાન કરવાને મોટે જે પ્રેરણા કરે છે તે આડકતરી આસ્તિકતાની મેના જ છે.

કૃત્તીક વાર પ્રર વિરોધ કરનાર સારો હોય છે પણ જે થોડુ ધણ સાધનાની તત્કેલમાં બોને છે તે જ ધણીના સાધનાને વધારેમાં વધારે અન્યાય કરે છે આપણે એમને ટૂંકી દલીલ કરીએ કે “ભાર્ગ, દરેકને જે માર્ગ આત્મોન્નતિ માટે ગમ્યો તે ખરો—” તો પણ તેઓ સતુષ્ટ નહિ થનાના ધણુખરુ તો તેઓ કહેશે કે “હુ તારા ઇશ્વર નિયે પણ બધુ જાણુ છુ સાક્ષાત્કારોની સમજૂતિ મારી પામે છે અને આ જમાનામાં જ્યારે માનવજીવિત આટઆટલા પ્રતોરી મૂઝાઈ રહી છે ત્યારે યોગસાધના કયે ક્રમ પાવે?”

આ પ્રશ્નમાં ટેટગુ વોર અજ્ઞાન—યોગનુ તેમ જ માનવજીવિતના અતિમ પ્રશ્નોના ઉચ્ચનુ—છે તેવું પણ એ ભાઈઓને ભાન હોતુ નથી.

વળી એના સ્વમતસતોરી લોકોની એક ખાસિત એ હોય છે કે દરેક બામત દરેક માણસ સમજી શકે એવી બનારી દેવાનો તેઓ દાવો કરે છે ‘જામ રહે, હુ તમને ધર્મની, ઇશ્વરની, યોગની—મધી જ વાતો જામ જામ સમજાવી દઉં .” વળી “સાધના સાધના, શુ કરવાની હ?” “આખરે તો માનને નિત્યના જીવનમાં “ચોરી ન કરો,” “દાર ન પીઓ” “જૂઠું ન બોલો” એવી ચાર પાચ વ્યવહારની વાત સિવાય બીજી તમારે શુ કહેવાતુ છે?”

આ બામતમાં તથ્ય એવું છે પણ ખરુ કે સામાન્ય માણસને રોજના જીવનમાં એના વ્યવહારુ નિયમો ઉપરાત વધારે જાણનાની વૃત્તિ, શક્તિ કે અધિકાર હોતો નથી પણ તેથી કાર્ત શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની લોચે એક દાર ન પીનારો, ચોરી ન કરનારો કે ગ્રામ્યજન આરી જતો નથી એ પણ નક્કી છે અને શ્રીરામકૃષ્ણ પોતે ગ્રામીન હતા તે છતા

વળી એ પણ સ્તીકારી શકાય તેવું છે કે ધર્મના અને સદાચારના સર્વસામાન્ય નિયમો પાળીને માનવની ચેતના પ્રભુનુ જ્ઞાન મેળવવાને વધારે લાયક બને છે પરંતુ એટલેથી જ માનવનો ધર્મ કે માનવનુ લગવાનુ જ્ઞાન પૂર્ણ થઈ જતુ નરી એ પણ નક્કી છે.

એ કૂવો 'અંધારો' છે પણ કોને માટે અંધારો છે? માણસના મનના મિથ્યા પ્રયત્નો માટે તે અંધારો છે પણ તેની ચેતના માટે, તેના અંતરાત્મા માટે તે અંધારો નથી જ. અને અંધારો પતલી દ્રાઈ મૂલો નથી તે અંધારો વસ્તુનો કે તત્વનો નથી. અંતિમ તત્વ વિષેના માનવ-મનના ઘડેલા વિચારોનો એ અંધારો છે. જ્યાં સુધી માણસ કેવળ બુદ્ધિને જ પોતાના સર્વે નિર્ણયો કરનાર ન્યાયાધીશ રાખે છે ત્યાં સુધી બુદ્ધિ પોતાનું પીંજણ પીંજે જ-પછી તે પંચદશીની ટીકાના રૂપમાં હોય કે પ્રજ્ઞાનેધર્મ દ્રૂકમાં સમજાવી દેવાનો દ્રૂકો રસ્તો હોય. જ્યાં સુધી માનવ બુદ્ધિને જ કેવળ વળગી રહેવાનો આગ્રહ રાખે અને તેનાં જ પીંજણ પીંજે ત્યાં સુધી એ અંધારો ન પડે એ બનવાનું છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા તેમ જમવા બેસતાં પહેલાં સૌ કચકચ કર્યા જ કરના હોય છે, પરંતુ જમણ શરૂ થયું કે અવાજ બંધ.

પણ હું જાણું છું કે આ દલીલ આજના માણસને ગળે નહિ ઊતરે. “અરે ભાઈ, નવરા જેસી રહીને ‘અમે યોગ કરીએ છીએ’ એમ કહેવાથી શો લાભ છે? કાંઈ લોકોપકારનું કામ કરો.” ઘણા તો બિચારા સાધકો કેવું વૃથા જીવન ગાળી રહ્યા છે તેની દયા પણ ખાય છે ! એમાં નવાઈ નથી. એ જ લોકો રોજની ઋતુનું ઉખામાન લઈને એક નકશો તૈયાર કરવો તેને અગત્યનું કામ માને છે, ગ્રામીય જીવનના અર્થશાસ્ત્ર માટે આંકડાઓ ભેગા કરવા એને કદાચ એકમાત્ર ઉપયોગી કાર્ય ગણે છે, બાળકોનાં માથાંનું માપ લઈને કેળવણીના પુસ્તકમાં તેનું કોષ્ટક તૈયાર કરવું ઉપયોગી ગણે છે. પરંતુ આંતરચેતનાનું અવલોકન, તેના સંચાલનમાં ફેરફાર કરવાના પ્રયત્નને તે નિરુપયોગી ગણે છે.

અને અહીં જ પેલા અર્ધ-સહાનુભૂતિવાળા ભાઈ ગરજ ઊઠવાના :

“ત્યાં જ તમારી ભૂલ થાય છે ! અમે પણ માનીએ છીએ કે માનવે આંતરપ્રગતિ સાધવી

નેઈએ. પણ યોગ કરવાથી જ તે સધાય એવું કાણે કહ્યું?” આપણે જવાબ આપીશું કે “એની બધી પ્રગતિ વિશાળ અર્થમાં યોગ જ છે.” તોપણ તેમનું સમાધાન નહિ થાય. શ્રી અરવિંદે તો પૂર્ણયોગના પહેલા પ્રકરણને મથાળે જ લખ્યું છે “All life is Yoga” “જીવન સમગ્ર યોગ છે.” પરંતુ એ ઉપરથી બધા યોગ કરે છે એમ નથી માની લેવાનું. કેમકે જીવન સમસ્ત યોગ છે એ તો સાચું, પરંતુ કોનો?—પ્રકૃતિનો. વિરાટ પ્રકૃતિ અનંત પ્રકારે પ્રભુ પ્રત્યે ગતિ કરી જ રહેલી છે. પરંતુ જે એ ગતિની દિશાને જાણે છે, એના હેતુને સમજે છે યા તો સમજવા માટે સજ્ઞાન પ્રયત્ન કરે છે તેના અંતિમ ઉદ્દેશ નેડે તાદાત્મ્ય સાધે છે તે યોગી છે—નહિ કે પ્રાકૃત માનવ. જેમ આપણી આબુગાબુ જે હવા છે તેમાં વરાળ પણ છે અને વીજળી પણ હોય છે, પરંતુ તેથી કાંઈ આપણે એન્જિન ચલાવી શકતા નથી યા તો દીવા કરી શકતા નથી; તેમ વિરાટ પ્રકૃતિની સાધનાનો લાભ પ્રત્યેકને અજ્ઞાનપણે મળતો નથી.

* * *

આ ઉપરથી એમ નથી માની લેવાનું કે આંતર-પ્રગતિ કરવાનો ધમ્મરો સાધના કરનારે જ લઈ લીધો છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે:

न हि कल्याण कृत कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ।
—“કાંઈ પણ પ્રકારની કલ્યાણકારક વસ્તુ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થતી નથી”—જેઓ સાધનાને સમગ્ર જીવન અર્પણ કરતા નથી પરંતુ યથાશક્તિ બિંદુ જીવન ગાળવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓ અલગત પ્રગતિ કરે છે જ. સાધના ન કરનાર સાધના કરનારથી નીચો થઈ જતો નથી.

પરંતુ જ્યારે આટલા પ્રશ્નો પ્રગ્નની, અરે, જગતની આગળ પડ્યા હોય ત્યારે શું યોગ કરવાનો સમય છે? એ સવાલ આગળ બીજા રૂપમાં આપણે નેઈ ગયા તો છીએ. આવા પ્રશ્નના મૂળમાં ઘેર

અજ્ઞાન છે એ પણ આગળ કહેનાઈ ગયું છે યોગ એ માનવજાતિના સર્વે પ્રજાનો ઉદ્દેશ નથી જ નહિ પરંતુ આમૂન ઉદ્દેશ લાનવાનો ઉપાય છે આખીના ઉપાયો યોગડિયા છે-મનમથા છે યોગ એ માનવતા કામ માથી વ્યાપ્ત કાલવાનો ગમમાણુ ધર્મા છે શ્રી અર વિદ્યા જ્ઞાનયોગના ૧૮મા પ્રકરણમાથી નીચેલું અન તલુ આ મુ. ઉપર વિચારગ્રેસ્ત નીચડશે

‘સામાન્ય માનવની પેઠે દુષ્ટી અને દીનમંદુ ઝોના દુષ્ટો પ્રત્યે ઉગસીનતાની લાગભી ધારણ કરી મુક્તાત્માને યાને મિદ્ધને માટે શક્ય નથી મનુષ્ય કે દુષ્ટી અને અજ્ઞાની માનવોમા પણ મુક્તાત્માને તો તેનો પોતાનો જ આત્મા વ્યાપી રહેનો દખાય છે પોતે દુષ્ટ અને અજ્ઞાનમાથી મુક્ત થયેલો હોઈ સ્વાભાવિક રીતે જ તે સર્વને એ મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ છે વળી એક બાજુ પોતાનો આત્મા અને બીજી બાજુ અન્ય માનવો તથા જગત-એ બે વચ્ચે જે અજ્ઞાનમય સબંધ-અર્થાત્ ધ્રુવરને જ્ઞાતન ગણાને સ્થાપન થયેનો સબંધ-કેવલ છે તે તો મુક્ત આત્મામા જનમે વધારે અસંલપિત હોઈ છે તેથી કરીને કાષ્ઠિણ પાર્થિવ સબંધમા યા તો ઉચ્ચ, પરા પદારહસિરાણા સબંધમા પણ મુક્ત આત્મા પરિ મિત થઈ શકતો નથી તેની આર્થાત્મિક સ્થિતિની પરાકાષ્ટા બીજાઓને માટે પોતાની જાતને અર્પણ શ્રી દેરામા અને પોતાની જાતને બોગ આપી દેવામા નહિ પરંતુ ધ્રુવરપ્રાપ્તિ કરવામા, મુક્તિ મેળવવામા અને દિવ્ય જ્ઞાનદની પ્રાપ્તિ શ્રી જાતને કૃતકૃત્ય શ્ર વામા સમાયતી છે પોતાની જે મિદ્ધિમા ઓ એ સિદ્ધિ વડે અન્ય માનવો પણ પૂર્ણતા યાને મિદ્ધિ પ્રાપ્ત શ્રે એ તેનો ઉદ્દેશ હોય છે મનુષ્ય કે કેવળ ધ્રુવરમા જ અને ધ્રુવરને પ્રાપ્ત શ્રવાઈની માનવ- જીવનના સર્વ પ્રેરણાનો અત આની શકે તેથી માનવો પ્રભુ પ્રત્યે ઉત્થાન શ્રે એવી પ્રવૃત્તિ શ્રી એ આખી માનવજાતને મદદ માનો સૌથી વધારે અસરશાળી ઉપાય છે એમ અતે જણાય છે’

* * *

વળી શા માટે વર્તમાનના સગતા પ્રશ્નોમા યોગીએ કે સાધકે લાગ ન લેવો જોઈએ ? એ પ્રશ્ન પણ પુછાય છે એને એનો ખુલાસો કરવાની પણ જરૂર છે કાણુ કહે છે કે યોગીઓ વર્તમાન પ્રશ્નોમા લાગ લેતા નથી ? જ્યાં સુધી આપણે યોગીની ચેતનાની સમગ્ર ક્રિયાને જાણી શકીએ તદિ ત્યાંસુધી તે ગ્રુપ શ્રે લાગ ન લે એટલાથી જ આપણે તેઓ લાગ લેતા નથી જ એમ કહી શકીએ નહિ

બીજી જ્યાં તેઓ જાહેર રીતે કહે છે કે અમે લાગ લેતા નથી ત્યાં ક્ષેત્રમર્યાદાનો પ્રશ્ન મોટે લાગે હોય છે શા માટે વિશ્વામિત્ર પોતે એક સમર્થ યોદ્ધા હોવા છતાં યજ્ઞની રક્ષા શ્રવા માટે ધિરોર વચના રામ-નદમણુ ઉપર આધાર રામે છે ? રાજા તરીકે તેઓ અનેક મુદ્દો લડી ચૂક્યા હતા, જ્યારે સુપિ થયા ત્યારે એ ક્ષાનશૌર્ય પરવારી ગયું એમ માનવાને કાર્ઠ કારણુ નથી પરંતુ પ્રત્યેક હવનક્ષેત્રના તેના પોતાના નિયમો અને મર્યાદાઓ હોય છે એ નિયમોમા થોડા ફેરફારો ન થઈ શકે એમ નથી પરંતુ સમૂહા ફેરફારો કરનારને માટે તે ક્ષેત્ર નથી એ તો ઉઘાડુ છે ક્રિદ્ધની રમત રમી હોય તો આપણે તેના નિયમો પાળાને રમીએ છીએ જો જરૂર પડે તો તેમાં સુધારા પણ શ્રીએ-શુ તે એવા ન હોવા જોઈએ કે ક્રિકેટ ક્રિકેટ તરીકે જ મંચી જાય

વિનાશકારી જ્યારે અધ્યાસ કરે છે ત્યારે કંટુબની કરતે પર ઓછું ધ્યાન આપે છે આની ક્ષેત્રમર્યાદા મોગ મોટા માણુઓ પણ પોતાને જરૂર જણાયે રીકારે છે યોગીઓ પણ આની જ માર્ગ સ્થિતિ લઈને ક્ષેત્રમર્યાદા રીકારે છે

વળી યોગાદિ સ્થિતિ પહેલા સાધનની અવસ્થામા તો એવી ક્ષેત્રમર્યાદા થી વધારે આવસ્યક હોય છે સામાન્ય જીવનના ક્ષેત્રોને છોડીને ચેતનાના જગ્યા ઓ જગ્યા ક્ષેત્રોમા સ્થિર થવાને પ્રયત્ન કરનાર સાધક સામાન્ય જીવનની પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે તેની ચાલુ રાખે તો સામાન્ય હેતુઓ પાછા તેના જીવનમા પ્રવેશ કરે જ એ દર-આતના સિખાઉ માટે તો લંદન

શક્ય છે. ધ્યનની સ્થિતિમાં જ્યારે કીટ આવે છે ત્યારે તેને એકમાંથી બીજી સ્થિતિમાં જવાનું હોય છે. એને ધ્યનમાંથી પતંગ થવાનું હોય છે. જમીન પર ચાલનાર મટીને હવામાં ઉડનાર બનવાનું છે. આ સ્થિત્યંતર સાધતાં તે શું કરે છે? પોતાની આભુખાભુતી પરિસ્થિતિથી તદ્દન વિરક્ત થઈ જાય છે. તેની સાથેના સંબંધ તદ્દન કાપી નાખે છે અને પોતાની આભુખાભુ માટીની મજબૂત દીવાલ બનાવી તેની અંદર ભરાઈ બેસે છે, અને પોતાનું રૂપાંતર થવાની વાટ ભુલે છે. એવી સ્થિતિ પણ સાધકના માટે આવશ્યક છે. એને માટે આપણે સાધકને કે સાધનાને દોષ દર્શાવવા નથી.

આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે કર્મ કરતાં સાધના થઈ જ શકે નહિ. જેઓ વર્તમાનના સળગતા પ્રશ્નો સાધનાની દૃષ્ટિએ ઉકેલવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓ પણ સાધના કરે છે જ. પણ ખાસ યાદ રાખવાનું છે કે કેવળ કર્મનું અનુષ્ઠાન કાંઈ કર્મયોગ નથી. જે કર્મયોગ-પ્રભુ સાથે એકતા કરવાના હેતુથી કરવામાં આવ્યું હોય તે જ કર્મયોગમાં સહાય કરે છે. વર્તમાન જીવનના પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવા માટે પણ જેઓ યોગનો હેતુ નજર આગળ રાખીને વર્તે છે તેઓ યોગ-સાધના જ કરે છે. જો તેઓ પોતાના આદર્શને સતત નજર આગળ રાખશે તો તેમને પોતાને પ્રગતિ થતી જણાશે, એટલું જ નહિ પરંતુ વર્તમાન પ્રશ્નોના ઉકેલમાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિની મર્યાદા પણ તે જોઈ શકશે.

આ રીતે જાહેર પ્રશ્નોના ઉકેલની પ્રવૃત્તિ આધ્યાત્મિક જીવનમાં મર્યાદિત વિકાસ સાધવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે અને એ મર્યાદાઓને જાણ્યા પછી સાધક તે ક્ષેત્રમાંથી સંન્યાસ લે છે ત્યારે તે કર્મ માત્રનો ત્યાગ કરતો નથી એ ખાસ યાદ રાખવાનું છે. જાહેર કાર્યોમાં અનેક પ્રકારના માનવોનું સંગઠન, સહકાર્ય, સહાય, સહમતિ, સહાનુભૂતિ વગેરે જરૂરનાં છે. જ્યાં સુધી કાર્ષ્ણિક પ્રશ્નને સાધક પોતાનો અંગત પ્રશ્ન ગણીને પોતાના કાર્ય

સાથે તલ્લીન થઈ શકે છે ત્યાં સુધી તે ધણી ઉન્નતિ સાધી શકે છે. પરંતુ એવો સમય આવે છે, જ્યારે એને જણાય છે કે એના સિદ્ધાંતો, વિચારો, યોજનાઓ અને મુખ્યત્વે આદર્શો જે માનવોની જોડે તે કાર્ય કરે છે તેમનાથી ભુલ્લ છે-વધારામાં એને એ પણ જણાય છે કે પોતાની બહારની શક્તિઓ જેવી કે લોકમત, સરકાર, કાયદા વગેરે પણ મોટો ભાગ ભજવે છે અને તેમના ઉપર તેનો કાર્ષ્ણિક પ્રકારનો કાબૂ નથી હોતો. ત્યારપછી તેને અંતરમાં નિર્ણય કરવાની ફરજ પડે છે. તેને નક્કી કરવું પડે છે કે પોતે કાર્ય કરી શકે તે અમુક શરતોએ જ. એ 'શરતોનું' પાલન કરતાં તેને ક્ષેત્રમર્યાદા સ્વીકાર્યા વિના છૂટકા જ થતો નથી.

સાધના કરનાર આ બાબત વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજે છે યા તો અનુભવે છે. તે પહેલેથી જ જાણે છે કે માનવજીવનના પ્રશ્નો અતે માનવપ્રકૃતિના પ્રશ્નો છે. જીવનમાં ફેરફાર કરવો હોય-સાચો અને સંમૂળો-તો થોડા સુધારા વધારા ક્યે, થોડાં થીંગડાં દીધે, નહિ જ ચાલે. આ મૂળ ઉકેલ માટે માનવચેતના અત્યારે છે તેમાં સમૂળ રૂપાંતર થવાની જરૂર તે ભુલે છે, બુદ્ધિની પરિમિતતા તે માનવકૃતિલાસ વાંચીને જોઈ શકે છે. હજારો વર્ષથી બુદ્ધિનો વિકાસ કરી શકેલ માનવ પોતાની ગૂંચો ધરાવવાને બદલે દિન-પર-દિન બહોટા ગૂંચો વધારતો જ ગયો છે. આવી સ્થિતિમાં ચેતનાની કાર્ષ્ણિક અન્ય (બુદ્ધિથી સ્વતંત્ર) અવસ્થા મેળવીને તે દ્વારા જીવનના પ્રશ્નોનો ઉકેલ શકવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવો છે. એમ સાધકને લાગે છે અને તેવી સ્થિતિ મળે ત્યાં સુધી તે કર્મ કરે જ નહિ એવું નથી. પરંતુ જેટલી મર્યાદામાં રહેવા માગતો હોય તેમાં રહીને તે કર્મ કરે એ જ બરાબર છે.

આમાં ભીરુતા હોય છે એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી, અભય એ આધ્યાત્મિકતાનો ઉમરો છે. “હરિનો મારગ છે શરાનો” એ કવિનું વચન અનુભવપ્રમાણિત છે.

મહેસામા આવે છે કે સમાજમા રહેનારે સમાજ માટે સનાનપણે માર્ગ કુતુ નોર્મએ આ મિથા પણુ કુતીશ્વાર બમ ઉત્પન્ન મરે છે આપ્યાતિમ્ દનને પોતાનુ ધોન ગણનાર સામાન્ય સામાજિક દેતુઓ-અર્થ અને કામના-નો ત્યાગ મરે છે એવે સમાજના સામાન્ય ધારણા તેને લાગુ કરી રાખાય નહિ પરુ જોના પોતે સમાજને હિતમરક વર્તન મ્તુ એ એવી વ્યક્તિ પોતાની ફરજ સમજે છે પરતુ પ્રતેક સમાજ અપૂર્ણ દોય છે જ અને સમાજ પોતે સમાજ તરીકે લાગે જ પ્રગતિ મ્વામા પડેન કરે છે વ્યક્તિ જ સમાજને ઉન્નતિને માર્ગે દારે છે અને અનનિમાની અટકાવે છે વ્યક્તિ પોતાનુ ધોણુ અતમા હોય છે તેનો અતગતમા સમાજના નિયમે તોડનાતુ કહે તો તેણે તો તે જ મ્તુ રચુ સમાજનુ હિત મ્વામા આ પ્રમાણે આના સમાજના પ્રિરોધી દેખાતા વર્તનની પણુ સમાવેશ થઈ શકે છે

અને સાનક સમાજને માર્ગ જ પાછુ આપનો નથી એનુ તો લાગે જ અને છે શ્રી ચેતન્ય પોતાને માર્ગે સયાસ લઈને પગે છે પરતુ એમના જ જીવન દમિયાન અનેક નારિતકા આરિતક અને છે, લૂગરાઓ સત જની બાય છે બગાળી સાદિ રમા લકિતરસની લતી આવે છે અને સમાજના ધોણુ અને દવ ઉપર ચિરંતી અસર થાય છે શ્રી નમકૃષ્ણુ પમ્મદમ પામે જ્યારે શનુનાથ મનિક આતી આગ્રદ મતા કે 'તમારે લોકોને લગવન પ્રિ ઉપદેશ આપીને આડે રસ્તે દોરવા નહિ લોકોને નિગાળો દોરિષ્કનો વગેરે કાદમનો-કર્મ મ્વાનો-ગોધ આપવો' આગકાનના ઘણા લોકોની મોત્તા શનુનાથ મનિકના જેવી છે શ્રી નમકૃષ્ણુ પમ્મદમ તે વખતે તો ગમ ખાઈ ગયા પરતુ એ મિયાર મ્નો છીંગે છે તે તો તેમનો વગર દરીને બનાવી આપુ. દુકાગ નિગારણુ-ફડ મારે પ્રયત્ન કરવો એ એમ આપતિરમ હોઈ રોકે, પરતુ દુકાગ જ ન પડે એવી ચિયિ ઉત્પન્ન થઈ શકની દોય તો તે ત્યારે દષ્ટ છે વસારે દંષિપનો

થાય તે કરતા લોકો માદ જ ઓછ પડે એવી યોજના કચી વધારે ઉત્તમ છે, બેશક

તેમ માનવગતિના રાજમીય આર્થિક વિ કાયડાઓ બલા થય અને તેમના ઉકલ શોધાય તે કરતા તે થાય જ નહિ એવી સ્થિતિ, શક્ય હોય તો, આ માટે બી ન કરી?

તમે કહેઓ કે 'આ તો રોખય ની કરતા પચુ આગળની વાત થઈ' મારે જ યોગમાધના કરનાર એ વાત સધમાને કરેતો ફરો નરી અદિસાને આતરાદ્રીય પ્રશ્નોના ઉકન લાવવા માટેની એક પદ્ધતિ ગણુ ની એ રોખયનીપણમા ગણાય છે તો માનવના સર્વે પ્રતો પ્રનુપ્રાપ્તિ વડે ઉકનનાનો ઉપાય કમ્તો વધારે રોખય ની જેવો લાગે?

અને છતા એ જ શનુનાથ મનિક આગે હોય તો જેઈ શકે કે એક જ મદિરમા સમગ્ર જીવન ગાળી ગયેન એ શ્રી રામકૃષ્ણુ જીવન કેવળ બાલ કર્મની દૃષ્ટિએ પણુ મયા ગયુ નથી કોટીમધ યુનાનોએ એનો જીવનસદેશ ઝીલીને ભેખ લીધો અને આગે મ્મટો સન્યાસીઓ એના આદેશને અનુસરે છે અને લામો માણુમો એનો લાભ ઉગવે છે પરતુ શ્રી રામકૃષ્ણુ સમકાનિન જીવનમા જે માર્ગ જે રીતે ન્યુ તે મ્તા બીજુ માર્ગ યા તો બીજી રીતે મ્તુ નોર્મતુ હતુ એમ માનુ બગમર લાગતુ નથી

* * *

હિમાચ કે આ ખગિતિના બદલી જવાયના સિખરોની અખડ શાનિ-નિર્ગનના લરી નરી શાનિ જ રૂવળ નહિ પરતુ નીન્યતા-અગ્યાસ વિાના માનકમા લય પ્રે છે એ નીન્યતા આપડી ગ્રામ્ય મ્લેન્દિય માટે ગમે તેટલી સાચી દોય તોપણુ રુ ખરેખર એ વાતાવણુ નીન્ય જ હોય છે? એ જ નિગાનો મેમ સાથે મર્મ જઈને તમારી મ્લેન્દિયની અલ્પતામા વસારો મ્મે, યા તો આદો નની સુદમતાનુ ફાપાત મ્મે પડી તમને જાણુનો-દીના જેવુ રપજ જાણુનો-કે ના જુગોચર રામ્દે એ નહો સખી

પાઠે વર્ષો થયાં છે, જ્યાં કાળવૈશાખીનાં વાવાઝોડાંના કડાકા સિવાય નિર્જન નરી નીરવતા જ પ્રસરેલી છે તે જ જગોએ લાંડનનું ઓરકસ્ટ્રા અને ન્યુયોર્કનું આમ્યન્જ સાંભળી શકાય છે. આખું વાતાવરણ અનેક આંદોલનોના આક્રમણથી અત્યંત ક્ષુબ્ધ છે. એ બધાં અપ્રગટપણે અત્યાર સુધી હતાં જ અને કાર્ય પાણુ કરતાં હતાં—આપણી કલ્પેન્દ્રિય ઉપર ફક્ત નહિ.

તો પછી જે વ્યક્તિની ચેતના માનસિક ભૂમિકાથી જાગેની ચેતનાને ઝીલી શકે એટલી ગ્રાહકશક્તિ યત્ની હોય છે “તે કંઈ જ કરતો નથી” એમ શા ઉપરથી માની લેવું ?

તેથી જ ઉચ્ચ જીવન ગાળનાર વ્યક્તિની સન્નિધિમાં માનવોને જાંડી અસર થાય છે. વાતાવરણની અગત્ય, વ્યક્તિત્વનું જાદુ કે મોહિની, પ્રભાવ વગેરેનો આ જ અર્થ છે. (અપૂર્ણ)

૬ પ' જી

(પૃથ્વી)

બળ્યા મુજ દિદાર, શું મુખ નિહાળું હું દર્પણે !
નથી રુધિરના જમાવ, નવ લાલિમા ને નથી
છટા મધુરતા સુહાસતણી છાંટનો ભાસ, વા
નથી તનમનાટ તેજ તલસાટ તારુણ્યનાં.

વિશાળ સમભાવજન્ય સુરખી ન સૌજન્યની,
વશીકરણ ના વશીકરણ વિશ્વનાં' કર્ષતું,
કહીં મુખરણે પછી વિરલતોષની વાદળી !
બળ્યા મુજ દિદાર, શું મુખ નિહાળું હું દર્પણે !

તહીં વિરલ છે વ્યથા, વિરલ ના કશું તેહની,
—ગુરુની મધુરી છતાં, બહિર ઉગ્ર દષ્ટિ સમી;
—રહે સતત પ્રેરતી અતલ આત્મનૈરાશ્યના
સમુદ્ર પર બાંધવા સળગ સેતુ સૌન્દર્યનાં.

ન કેવળ જ દેહ કિન્તુ દિલના ય એ દર્પણે
નિહાળીશ, ધપીશ ને જપીશ આત્મના તર્પણે.

રમણીકે અરાલવાળા

સાગરનો ખેલાડી

શ્રી. હરજીવન સૈભૈયા

એલીઝાએ જ્યારે ખજાર સાંભળ્યા કે જીવેન એક સાદસિક ટોળી સાથે ઉત્તર મધ્ય-સાગરની સફરે જાપડે છે, ત્યારે પોતાની એકની એક નાની છોકરીને કાપમાં લેતી જોસ્લો શહેરની ભરખજાર વચ્ચેથી ફિઝોર્ડ પર આવવા દોડી.

ગિરિમાળાઓથી છવાયેલા આખા નોર્વે દેશમાં વસતી તો બહુ જૂજ જ હતી. જે વસતી હતી તે મુખ્ય સમુદ્રમાંથી માછલાં પકડી, પહોંચે પર તે સૂકવી પદ્ધતિ ચલાવવાનો ધંધો કરતી. નેત્રકત્યના વરસાદી પવનો દેશ પરથી પસાર થતા, પહોંચે પર પછાઈને વાદળો જમીન પર વરસતાં, છતાં દેશમાં ખેતીનું નામ નહોતું. જ્યાં નગર તથા ત્યાં સીધા સીધા હુંગરો જ જોવામાં આવતા. આ હુંગરો પર ઘાસ તો પુષ્કળ થતું, જંગલો પણ ઠીક હતાં પણ એના કગડ-ચઢાણ પર એનો ઝાઝો ઉપયોગ નહોતો. દેશની ત્રણ બાજુએ દરિયો શાંતિથી સૂતો હતો અને કાંઠા પર હુંગરોના ગાળામાં એનાં પાણી ભરાઈ રહેતાં. આવી જગ્યાઓને ફિઝોર્ડ કહેતા અને એ ફિઝોર્ડ નોર્વેના લોકોનું જીવન બનતા. ઉત્તર આટલાંટિકના ગરમ સાગર-પ્રવાહની દૃંશમાં કાંઠા અને વહેલ માછલીઓ ફિઝોર્ડમાં ટોળાં બાંધી વિહાર કરવા જતી હતી ત્યારે નોર્વેના માછીમારો એને પોતાની જગ્યામાં પકડી લેતા. એલીઝાનો પતિ જીવેન આવો એક સારો માછી-માર હતો.

પતિ-પત્ની નોર્વેના મુખ્ય શહેર જોસ્લોમાં પોતાની નાની બાળકી સાથે આનંદથી જીવન જીવતાં. પણ જ્યારથી ફિઝોર્ડમાંની માછલીઓ પકડવાનો ઇજારો અપાયો ત્યારે આ ઉસ્તાદ માછીમારને પણ રોટી મેળવવા વલણમાં મારવા પડ્યાં,

“એલીઝા, અહીં તો હવે નહિ રહેવાય. ઇજારદાર મચ્છી પકડવાના પરવાનાના જ એટલા બધા પૈસા માગે છે કે એટલા બધા આપતાં તો આખી પાસે ચુકી રોટલી પણ ન રહે. ત્યારે આખું વર્ષ મહેનત કરીને જૂખ્યા રહીએ તે શું ઇજારદારને મારે ? ના, ના, એલીઝા, અહીં તો નહિ રહેવાય.”

જોસ્લોની જગર વચ્ચે-દોડતી એલીઝાને જીવેનના તે દિવસના બોલ યાદ આવ્યા અને એ મનમાં બોલી, “જીવેન, તારે જવું હતું તો કહીને તો જવું હતું ! આ છું સાદસ કરવા જાપડે છે કે માથા પરનો બોલો ઉતારી નાખવા જાપડે છે ? તો એકવાર તારી પત્નીને મોઢા મોઢા કહેવું તો હતું કે ‘તું’ અને તારી છોકરી પર્વત પરથી ફિઝોર્ડમાં ફૂટી પડી મરી જાયો, મારાથી તમારું

પેટ નહિ ભરાય.' તો શું હું મરી જતાં એક દાણુ પણ વિચાર કરત ? પણ જુવેન, તું સાહસિક છે જ નહિ, તને હું શું કહું ?”

અને એના પગ જરા ઢીલા પડ્યા. “ શા માટે હું એની પાછળ દોડું છું ? મજૂરી કરીને પેટ નહિ ભરાય તો દરિયામાં ડૂબી મરીશ, જુવેનની-એક નામદ પાસે લાચારી બતાવવી ?”

એલીઝા જરા થોભી. વળી એને વિચાર આવ્યો:

“ પણ ના ના, ગમે તેમ તોય એ મારો પરણ્યો છે. એના મનમાં જે હો તે, પણ એ જાણ છે સાહસિકા ભેળો. મારે એને હિંમત આપવી જોઈએ; એને મારા સિવાય અભિનંદન આપનાર કાણ છે ? અને પ્રેમથી વિદાય આપવા ને જવાબમાં રમાલ ફરફરાવનાર પણ બીજું કાણ છે ? એ ભલે જાણ, મારી એને શુભેચ્છાઓ છે. એ જીવનાં પેટ ભરવાથી કંઈ કાયર બની હું પાછી હડીશ ?”

એલીઝા જ્યારે અંદર પર આવી ત્યારે એક વહાણુ ધારે ધારે કિનારો છોડતું હતું. કિનારે ઘણાં માણસો ઊભાં હતાં. સૌ હાથ ઊંચા કરી ઊભાં હતાં. એલીઝાએ બધા વચ્ચેથી માર્ગ કરી ખુલ્લા સમુદ્ર પર નજર નાખી અને વહાણુને આંખમાં ભરી લેવા આગળ આવી.

“જુવેન ! જુવેન !” એણે બૂમ મારી.

જુવેન વહાણુમાંના એક બીજા જુવાન સાથે હસીને વાત કરતો હતો. પેલો જુવાન એના તરફ ધ્યાન પણ નહોતો આપતો. પરિચિત અવાજ સાંભળી જુવેન ચમક્યો. એણે કિનારે નજર નાખી: એલીઝા ! એણે મોહું ફેરવી લીધું.

“જુવેન ! જુવેન ! મારી તને શુભેચ્છા છે. મારા તરફનાં તને અભિનંદન છે !”

જુવેને ફરી કિનારા તરફ નજર નાખી. એની આંખમાં આંસુ ચમકી આવ્યાં, એણે હાથ ઊંચો કર્યો. એલીઝાએ પણ સામે હાથ ઊંચો કર્યો. “હિંમત રાખજે અને બહાદુરી બતાવજે. અમારી ચિંતા કરીશ નહિ,”

જુવેન ઝાઝીવાર ત્યાં ઊભો રહી શક્યો નહિ. એ વાંસો ફરી ગયો અને બે દાણુ સ્થિર ઊભા રહ્યા પછી ઝડપથી વહાણુની બીજા બાજુએ ચાલ્યો ગયો.

“મારી પત્ની,” જુવાનને હસીને કહેતો હતો.

“તમને તમારી જ વાતમાં રસ છે. તમે બહાદુરીનાં કામ કર્યાં છે તો શું અમે બહાદુરી કર્યાં વિના આટલા માધ્યોની મુસાફરી કરી શક્યા હઈશું ? અમારે પણ પત્નીઓ છે, બાળકો છે, મા છે, બાપ છે. તમે મને નવું શું કહો છો ?” પેલો જુવાન એની આંખોમાં આંખો પરાવીને બોલ્યો.

“હું મારી માગું છું” કહીને જુવેન તેની પાસેથી ખસી ગયો. એને એ જુવાનના અવિવેકથી બહુ માહું લાગ્યું. શા માટે એણે એવું આવું અપમાન કરી નાખ્યું ? એ કંઈ એમ કહેવા નહોતો માગતો કે “જુઓ, હું મારી વહાલી પત્નીને છોડીને સાહસ માટે આવું છું, હું કેવો બહાદુર છું !” એ તો માત્ર એનો હર્ષોદ્ગાર જ હતો અને એમાંથી પેલાએ કેવો વિચિત્ર અર્થ કાઢ્યો ! અલબત્ત, એણે આ પહેલાં એને પોતાના પ્રારાધનની વાતો કરી હતી, પણ એ વાતો શું કહેવા જેવી નહોતી ?

જ્યારે શિયાળામાં અત્યાનંદ પ્રથમવાર ફિઓર્ડનાં પાણી ફરીને બરફ થઈ જતાં ત્યારે ગલરાટમાં માછલીઓનાં ટોળાં બરફ પર તરફડવા લાગતાં. એને જલદીથી પકડી લેવા માછીમારો બરફ પર દોડદોડી કરી મૂકતા. પણ આટલાં વરસોમાં હજી સુધી એણે જેટલી માછલીઓ એ દોડદોડ દરમિયાન મેળવી હતી તેટલી કાણે મેળવી હતી ? જે ઝડપથી દોડતો, વાંકો વળી માછલીઓને ખભાની બે બાજુએ લટકતી ઝોળીઓમાં નાખતો, અને બરફની એક શિલા પરથી બીજા પર ફૂટતો તે ઝડપ આખા સ્કેન્ડીમાં કાંઈ ધરાવતું નહોતું. પોતાની એ રમત જોવા ઓરલોની શેરીએ શેરીએથી લોક પહાડ પર દોડી આવતા અને એલીઝા પણ એ ગુણ પર જ મોહીને પોતાને પરણવા આવી હતી.

પાણીમાં તો સૌ ફૂબડી દા રમે છે. બરફમાં કાઈને રમતા જાણ્યા છે? દૂર દૂર જાયે જ નોંધને એ કહી દે કે ક્યાં આગળ બરફ પોચો છે અને ક્યાં કઠણ છે. એ પાટખીને પોચા બરફમાં ભુરકો મારે, સરસ નીચે, કેટલે નીચે? એવું માપ તો કદી કાઢ્યું નહોતું, પણ બરફમાં જિતવું જ જાનકેસાનીતું કામ, ત્યાં જાંઝાઈની વાત શીદ કરી? બરફની અંદર જિત-રીને પાછા ઉપર આવવું એ જ તો ખરું કામ હતું. જિડે બરફમાં એ હાથ પહોળા કરી, આભુઆભુનો બરફ ખમ્પેરી એ ગુંલાટો ખાતો ઉપર આવી જતો.

આવાં તો ઘણાં કામો એણે કર્યાં હતાં. પોતે એ કહેતો હતો એમાં જીવાનને ગુસ્સો કરવા જેવું શું લાગ્યું? કાણ હશે એ?

સુકાન પર બેઠેલા એક જણા પાસે જીવેન ગયો અને બોલ્યો, “મને આપણામાંના મિત્રોની ઝાળખાણ આપશો? હું અહીંથી જ દુકડી સાથે જોડાયો છું એટલો નવો છું.”

“જરૂર જરૂર. જીઓ, પેલો ખુવા ઉપર ચડે છે નેક્રા. પછે દોરડું ફેંકે છે તે જોઈ, પેલો પિટ્રાસ, અને હા...તમારે નાસ્તો નથી લેવો? જાઓ જાઓ, જીઓ નિકાલન નાસ્તો વેચે છે. પછી નહિ મળે.”

“આપનું નામ—”

“મારું નામ સુપેન, પણ તમે જલદી નાસ્તો લેવા પહોંચો.”

“અને પેલાનું, પેલો, પણ અક્કડ રીતે જિમો છે તે.”

“અરે યાર, તમેય લગ્ના માણસ છો. એવું નામ, એ અતડા માણસનું નામ, યાદ રહેતું નથી. સાધારણ રીતે એને સૌ સેપ્રેટી કહે છે, હા-હા-હા, ‘સેપ્રેટ’ સમજો છો ને! સૌથી બહુ જીવો રહ્યા કરે છે માટે સેપ્રેટી-સેપ્રેટી નામે ઝાળખાય છે. પણ ગ્રાહ, જીઓ તમે હજી નાસ્તો લેવા નથી દોડી ગયા. હું ચોક્કસ કહું છું કે તમે બૂખ્યા રહેવાના!” અનેક ભાવો ઈશવિતો સુપેન બોલ્યે જ જતો હતો.

“તમારો નાસ્તો?” જીવેને પૂછ્યું.

‘હું’ તો ડ્યુટી ઉપર છું. મારો નાસ્તો તો મને અહીં બેઠે મળી જશે. તમે ડ્યુટી પર હશે ત્યારે તમને પણ એમ જ મળશે. પણ અત્યારે તો દોડો જ.”

જીવેન નાસ્તો લેવા દોડી ગયો. દોડનાં દોડતાં એની નજર સેપ્રેટી તરફ ગઈ. એ પણ ડ્યુટી ઉપર નહોતો છતાં એ કેમ નાસ્તો લેવા જતો નહોતો? એને ખબર નહિ હોય શું? જીવેન એની આભુમાંથી ચાલીને પસાર થયો.

“આપનો નાસ્તો...” પણ જીવેનનું વાક્ય અધૂરું જ રહ્યું.

“મને ખબર છે.” સેપ્રેટીએ સીધું જોઈને જવાબ દઈ દીધો. એ સંભળીને ગુનેગાર જેમ પોલીસને જોઈને સરકી જાય તેમ જીવેન એની પાસેથી અડપથી આગળ ચાલ્યો ગયો.

નાસ્તો લઈને જીવેન પાછો સુપેન પાસે આવી વાતો કરવા બેઠો. બંને ઘડીકમાં જ દોસ્તો બની ગયા.

“સેપ્રેટીએ તો નાસ્તો ન લીધો.” જીવેન બોલ્યો.

“એ ઘણીવાર એવું કરે છે.”

“આપણામાંથી થોડું આપી આવીએ તો?”

“હું નથી ધારતો કે એ લે. છતાં તમારે અનુભવ લેવો હોય તો...”

“ના ભાઈ, મને એનો અનુભવ પૂરતો મળી ગયો છે. પણ છતાં દુઃખ તો ચાય છે કે આપણે એને મદદગાર નથી થઈ શકતા.”

થોડી વારે સુપેને શાંત રહીને કહ્યું, “તમે જરા અડીઆ સાંચવશો? હું જઈ જોઉં.”

“ભલે.”

“ધ્યાન રાખવા જેવું છે. કામ તો એક મિનિટનું છે પણ.....”

“મેં પણ સફરો ખેડી છે.” જીવેન સહેજ ફુલાતા સ્વરે બોલ્યો.

“સારું સારું, મારે કહેવાનો અર્થ જુદો હતો.”
આમ બોલી સુવેન ઊઠ્યો.

“સેપ્રેટી !” સુવેન સેપ્રેટીને નાસ્તો આપતો બોલ્યો. સેપ્રેટીએ એની સામું જોયું.

“નાસ્તો નહિ લે કે ?” સુવેન ગળગળા અવાજે બોલ્યો. સેપ્રેટીએ કંઈ પણ બોલ્યા વિના ડીશ લઈ લીધી અને ઝંડપથી ખાવા લાગ્યો.

“તું ક્યારેય આનંદમાં આવશે કે નહિ ?”
સેપ્રેટીએ કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો.

“તારા મનમાં જ હોય તે કહી નાખને !
પેટમાં નાહક અગ્નિ શા માટે ભરી રાખે છે ?”
પણ છતાંય સેપ્રેટી શાંત હતો.

“નહિ જ કહે ?”

“શું કહું ? તમને કે જેને કવળ વાહવાહ જ વહાલી છે એમને શું કહું ? શા માટે તમે આમ શહેરે શહેરે ભગ્યા કરો છો અને જલદીથી ઉત્તરમાં વળી જતા નથી ? મને કહેશો, અહીં ઓસ્લોમાં કંઈ ધાડ મારવાની હતી કે જેને કારણે મે દિવસ ભાંગવા ઉતરવું પડે ?”

“ઓસ્લોમાં આપણે ન આવ્યા હોત તો જુવેન જેવો માણસ આપણે ભાઈબંધ તરીકે મેળવી શક્યા હોત ?”

“કાણુ જુવેન ?”

“જો પેલો...મારી જગ્યા સાચવવા એકો તે.”

“જુવેન ! એ બહાદુર છે ?”

“બહાદુર નહિ ત્યારે ? ઓસ્લોના માછીમારો કહે છે, એ નથી કહેતો.”

સેપ્રેટી ચૂપ રહ્યો. સુવેન પણ એને ડીશ ખાલી કરતો જોઈ રહ્યો. ખાલી ડીશ લઈને સુવેન ત્યાંથી બોલ્યા વિના પોતાની જગ્યાએ ચાલ્યો ગયો.

“બહુ વાર લાગી ? ચાલો હવે આપણો નાસ્તો પતાવી લઈએ.” જુવેને સુવેનને કહ્યું.

“નાસ્તો તો હવે લેફ્ટેન પહોંચ્યા પછી” અને સુવેને સુકાન પકડી લીધું.

“લેફ્ટેન ! ગરમ સાગર પ્રવાહ પણ જ્યાં આંધ્ર મહિના ગરફ બનીને રહે છે ત્યાં !” જુવેનની નસોમાં ગરફની કલ્પનાએ ગરમ લોહી ધબકવા માંડ્યું.

ઓસ્લોનો ફ્રિઓર્ડ દરિયામાં નીકળતો નહોતો એટલે થોડી જમીનની સફર કરવી પડી. અને પછી ..

* * *

સેપ્રેટી ખુશમિજબજ હતો. એણે ચારે તરફ નજર નાખી. ચારે તરફ ઊંડી શાંતિ ગાજતી હતી. દૂર દૂર સુધી ધુમ્મસ દેખાતું હતું. એ ધુમ્મસને પાર જોવાનો પ્રયત્ન કરતાં આંખને કટલી શીતળતા મળતી હતી ! લેફ્ટેન પણ ગર્ભ કાલે છોડ્યું અને હવે તો એવે સ્થળે આવ્યા હતા કે જ્યાંથી આગળ જમીનનો ટુકડો પણ જોવા મળવાનો નહોતો. સેપ્રેટી ખૂબ ઉત્સાહમાં આવ્યો હતો.

“જુવેન !” સેપ્રેટી દોડતો દોડતો જુવેન પાસે ગયો. જુવેન ઊંચા થાંભલાની ટોચે ચડીને દૂર દૂર સુધીનો પ્રદેશ જોતો હતો અને વહાણના સુકાનીને ઇશારતો આપતો હતો. ત્યાં નીચે ઊભા રહીને સેપ્રેટીએ ખૂમ મારી, “જુવેન !”

આછી આછી પવનની લહેરો એ ખૂમના સ્વરોને ઉપર લઈ ગઈ. જુવેને નીચું જોયું અને સ્મિત કર્યું. “હલો !” અતલ ઊંડાણેથી એના શબ્દો આવ્યા. નીચે તો એ બહુ જ આછા સંભળાયા, પણ ઉપરની હવામાં એના અનેકાનેક પડઘાઓ કાન ફાડી નાખે તેવા મોટા અવાજો, દિશાઓને ગજવતા, દૂર દૂર ફેલાયા.

થોડી વાર બંને એકમેક સામું હસતાં જોઈ રહ્યાં. પછી અચાનક એની ઝીંણી નજરે વાયવ્યમાંથી આવતું એક નાવું વહાણ જોયું અને એણે હાથ હલાવી નિશાની આપી.

“શું છે ? વહાણ છે ?” સેપ્રેટીએ પૂછ્યું.

જુવેને હકારમાં માથું હલાવ્યું.

થોડી વાર એ ઉપર રહ્યો અને પછી અચાનક કાઠ વિચાર આવતા મડમડાટ થાલના પત્થી નીચે ઊતરી આવના લાગ્યો હમણા સુપેન ડ્રેપનને રથાને હતો એણે એને વહાણને બીજે છેડેથી નીચે આવતો જોયો અને એ થાલના પામે આપ્યો

“કેમ ઊતરી આ ગો ?” સુપેને જુવેનને પૂછ્યું જવામમાં જુવેન કેવળ ધીમું હસ્યો.

“જવામ દે, હમનનું નથી રમ વિના નીચે કેમ ઊતરી આપ્યો ?” સુપેનના ચહેરા પર કડકાઈ હતી જુવેનનો ચહેરો પડી ગયો ‘મને માફ કરો હું શિખા સહન કરના તૈયાર છું’

“સારું હમણા ઉપર ચડી જા ડ્યુગી પૂરી થના પછી મારી પાસે આવજો” સુપેને વામો ફેરવ્યો

પણ જતા જતા એણે પાછું ફરીને જોયું તો જુવેન હજી થાલનાને પકડીને જ ઊભો હતો એની આખો લાલ થઈ

પણ એના મોમાંથી એક અક્ષર નીકળે કે બીજા કાઠ લાવો મો પર આવે તે પહેલાં તો જુવેને થાલના પર પગ ભરાવી દીધા એ જોઈથી ઝડપથી ઊતર્યો હતો તેથી જ ઝડપે જાણે એ ઉપર ચડતો હતો સુપેને કમ્મરેથી પિસ્તોલ કાઢી, એણે ખૂબ મારી, ‘જુવેન !’

જુવેને નીચે જોયું એને થયું કે ગોળી છૂગી, પોતે મીંધાયો અને સમુદ્રના પાણી ઉપર ઝિકાયો, એ એક દમ નીચે ઊતરી આપ્યો સુપેનને સનામ કરી “હું નવે ઊતરી આ ગો અને હુકમ મળ્યા પછી પણ પાછો ટુરત જ ઉપર ન ચડી ગયો તેનું કારણ એ કે મને મારી પત્નીને પત્ર લખવાની ઇચ્છા થઈ આવી વાય યમાથી આવતું વહાણ દક્ષિણ તરફ જ વળશે અને મેં નિશાની આપેલ હોવાથી તે આપણી પામે થઈને જ જશે એની જોડે પત્ર મોકલાવી દર્શાવે એવું મેં ધાર્યું હતું. પણ હવે તો જે તમે કરો તે જ થશે”

સુપેને એને કંઈ જવામ ન આપ્યો સેપ્રેગી તરફ નજર કરીને એ બોલ્યો, ‘ડ્યુગી ઉપર છો ?’

“ના”

“ચડી જા ઉપર”

સેપ્રેગીએ થાલના પર હાથ મૂક્યો કે જુવેને એનો હાથ ઝડપી નાખ્યો “મારી ડ્યુગી છે મને દૂર કર્યા વિના તમને હુકમ કેમ મળી શકે ? અને તમે ઉપર કેમ ચડી શકો ?”

સેપ્રેગી અખનાણો પડી ગયો, સુપેનને પણ પોતાની જીન સમજાઈ એને શું બોલવું એ સમજાયું નહિ એ ચૂપ રહ્યો એણે જુવેન પાછો થાલના પર ફેંકીને ચડી ગયો એ છેક ટાય પર પહોંચ્યો ત્યારે હળવેથી સુપેને હાથમાની પિસ્તોલ પટ્ટામાં ભરાવી એણે મહેજ બિચુ જોયું અને પછી પોતાની જગ્યાએ જવા પાછો ફર્યો

“આપે આપનો અધિકાર કેમ ન અજમાવો ?” એની સાથે ડગના ભરતા સેપ્રેગીએ પૂછ્યું.

‘અણીને વખતે એ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે તેવો ચાલાક અને બહાદુર છે આપણામાં આખર સુધી ટકે એના થોડાકમાંનો એ એક બને તેવો છે’

‘એટલા ખાતર શિગતનો ભગ ?’

સુપેને આનો જવામ ન આપ્યો

‘જુદા !’ દાત ભીંસી સેપ્રેગી એનાથી દૂર પડી ગયો

જુવેન ઉપર પહોંચ્યો એણે સીંધી નજરનાખી પૃથ્વીનો પરિધ નાનો બની ગયો હોવાથી એને દિશાઓ ગોળગોળ અને પાની દેખાતી હતી દૂર બરફના હુગતઓ દેખાતા હતા નિર્જન કક્ષસ્તાન રાત્રીની સોડમાં બેઠતું હોય એવું એ હુગરાઓ ભાન કરાવતા હતા પણ એક વસ્તુ ન જોતા જુવેન ચમક્યો પેલું વહાણ દેખાતું હતું ને ? એ કયા ? એણે ખિસ્તામાંથી કાચ કાઢ્યો દૂર ને નજીક નજરને લખાવી પણ કાચ પર ઝાંચ વળી આવી એટલે કશું દેખાયું નહિ એણે કપડા વતી કાચ લૂંચ્યો ફરી આખે માડ્યો કાચ પર ઝાંચ તો તરત જ વળી આવી પણ એ પહેલાં એના પર થોડા ડાઘા પણ પડી

આવેલા એને જણાયા. એણે પોતાનાં કપડાં પર હાથ ફેરવ્યો. ‘ઓહ ! કપડાં ભીનાં થયાં છે !’ એણે ‘હો-હો !’ એવી નેરથી ખૂમ મારી. હાથથી થોડી નિશાનીઓ કરી. ખૂમના પડવા વદ્ધ થતા જતા ધુમ્મસને પાર કરી ઘૂંઘવાટા કરતા ચાલ્યા ગયા. હાથ હલાવ્યો તેનો પડછાયો ભયંકર સ્વરૂપે ધુમ્મસમાં દેખાયો. ‘તોફાન !’ એણે બીજી ખૂમ મારી.

સુકાનીએ સુકાનને સ્થિર કર્યું. સુપેન થાંભલા પાસે દોડી આવ્યો. સામસામી ફટલીક નિશાનીઓ થઈ. પછી તો એકમેકનાં હાથ-મેંડાં પણ દેખાતાં બંધ થયાં. જુવેન ઉપર જ રહ્યો. એણે નીચે ઊતરવાનો આદેશ ન જોયો.

સુપેને ખૂમ મારી, ‘નીચે આવ ! તારો ફેટન તને કહે છે કે નીચે આવ !’ પણ એ અવાજે ઉપર સુધી ન પહોંચી શક્યા, સુપેન જોયે ને જોયે નેઈ રહ્યો, અચાનક...

કડક અવાજ થયો અને થાંભલો મૂળ-માંથી જ તૂટ્યો. અને થાંભલાને છેડે બાઝી રહેલો જુવેન આકાશના અર્ધા રસ્તા સુધી દેખાયો.

‘સેપ્રેટી !’ સુપેને ખૂમ મારી. સેપ્રેટી દોડી આવ્યો. ‘દોરકું નાખ જુવેન પણ...’ એણે જુવેનને દેખાડવા આંગળી ચીંધી પણ જુવેન દેખાતો ન હતો.

સેપ્રેટીએ દોરકું લીધું, ગાળિયો કર્યો અને પાણીમાં ધા કર્યો. પણ દોરકાનો બીજો છેડો પાણી પર પડતાં દેખાતો બંધ થયો. ધુમ્મસ એટલું બધું ઘાટું બની ગયું હતું.

‘સેપ્રેટી, જાઉં છું.’ ‘તમે ફેટનની ફરજ ચૂકા છો.’

સેપ્રેટી શોલ્યો પણ સુપેન તે સાંભળ્યા વિના પાણીમાં ફૂટી પડ્યો. સેપ્રેટી તેની પાછળ ગયો.

વહાણના તમામ માણસો પોતપોતાના કામ પર રહીને પણ આ બતાવને જ નેઈ રહ્યા. જેઓ ડ્યુટી પર નહોતા તેઓ બાધાની પેઠે બેસા રહ્યા.

“નેઈ !” નિકાલને વહાણમાંના ભાઈબંધને કહ્યું. નેઈ એની સામું નેઈ રહ્યો.

“શું કરશું આપણે ?” નિકાલન ટાળું વળી ગયેલા ભાઈબંધો પ્રત્યે બોલ્યો.

“શું કરશું ?” સૌના મનમાં પ્રશ્ન રમી રહ્યો.

“હોડી છૂટી કરીશું ?”

“હોડી છૂટી કરવી છે ?”

“છૂટી એટલે કે પાણીમાં ઉતારીએ. દોરકાથી કડું બાંધી લઈએ કે જેથી પાછી ખેંચી લઈ શકાય.”

“ધુમ્મસ ભારે છે. બરફનો કાઈ પહાડ કઈ મિનિટે વચ્ચે આવી જશે અથવા વહાણ નીચે ભરાશે એ કહી ન શકાય. આપણે વહાણને પાછું નહિ લઈએ તો કાઈ ઘર જેવા પામશે નહિ.”

સૌ પાછા વિચારમાં પડ્યા. એટલામાં સૌની નજર હાલતા દોરકા પર ગઈ. સેપ્રેટીએ પાણીમાં નાખેલું દોરકું હાલતું હતું.

“કદાચ ત્રણેય પાછા આવતા હશે. જુઓને, દોરકાને પકડી તો જુઓ. ફટલો બધો ભાર લાગે છે !”

સૌએ દોરકાને પકડી જેવા હાથ લંબાવ્યો.

પણ અચાનક વહાણને જબરો આંચકા લાગ્યો અને બિભેલા સૌ ધબોધબ એકમેક પર પડ્યા. પણ તુરત જ પાછા સૌ એકા થઈ ગયા. વહાણ એક બાજુ નમતું હતું. સૌએ એ તરફ જોયું. એક ભયંકર પ્રાણી વહાણ પર પંખે નાખીને ઉપર ચડવા મથતું હતું. સૌની આંખો એને જોઈને ફાટી રહી.

“અરે, આપણે પણ મૂર્ખાઓ જ છીએ. ભાલાં ઉઠાવો !”

બાણુ બાણુ ભાલાં ઉચકાયાં. એક ભાલું છૂટ્યું, બીજું છૂટ્યું.

પણ ત્યાં તો વહાણ બીજી બાજુ નમ્યું અને થોડાક જ પડતા પડતા બચ્યું, બીજા તો એ ધક્કાથી પડ્યાયે ખરા. બીજી બાજુ ત્રણ એવાં પ્રાણી વહાણની કિનારી પર છીં...છીંનો અવાજ કરી ચોંટ્યાં હતાં.

“શું થયું હશે, વહાણનું?” સેપ્રેટીને સુપેન પૂછતો હતો.

“આખી ફિલિજને નજર પોતામાં સમાવી લે છે, કયાંય દેખાતું નથી વહાણ. પાછું ફરું હોય તોય આ તોફાનની ઝડપની હદને તો પાર ન જ કરી શકું હોય.” બુવેન બોલ્યો.

“પણ શા માટે આપણને વહાણની આટલી તાલાવેલી છે? આપણે મોતનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ કરીને જ ઘરની બહાર નીકળ્યા હતા. આપણને નામના નેઈર્તી હતી તો તે તો આપણા દેશનાં છાપાંઓ આપતાં જ હશે, અને એ વાંચીને આપણી પત્નીઓ...” સેપ્રેટી ગંભીર થઈને બોલ્યો.

બુવેનને લાગ્યું કે સેપ્રેટીનાં છેલ્લાં વાક્યો પોતાની ઉપર કટાક્ષરૂપ હતાં. તે બોલ્યો, ‘સેપ્રેટી, મને માફ કર. ઓહ! એલીઝા! તારા નામની યાદે જ મેં વહાણને દમો દીધો.’

‘હોહ એ વેવલાઈ.’ સેપ્રેટીએ કંટાળો દેખાડ્યો અને ઝડપથી સૌની આગળ નીકળી ગયો.

એક જાંચા પહાડના શિખર પર તેઓ આન્યા અને એની જ બખોલમાં લપેટાયેલું એમનું વહાણ અચાનક નેઈર્ને ત્રણે સ્થંભી ગયા અને ખીછા લેણે વહાણમાં ફૂટી પડ્યા.

‘બધા જ મરેલા છે!’

‘એક ગૂમ થયો લાગે છે.’

‘પેલાં જનાવરો નહોતાં દેખાયાં? લોહીના ડાઘ હજી જામેલા છે. ખૂબ નુકસાન પણ થયું દેખાય છે.’

ઝપાટાગધ ત્રણેએ કુહાડી, વાંસલો, કરવત, ખીલા અને હથોડીની એક પેટી લઈ લીધી. શિકારમાં કામ લાગે તેવાં હથિયારો, દીવાસળી, લગડાં, સૂકાં લાકડાં, આટો, તેલ, બે ચાર વાસણો ઈત્યાદિ પેટીમાં અને કોથળાઓમાં, ભરી લીધું અને આપણી ત્રણે જણાએ પોતાના ‘બેટ’ની

આગલે દિવસે મારેનું રીંછનું ચામડું અને વહાણમાંથી ઉઠાવી લાવેલાં થોડાં કપડાં એમને ઠીક કામ આન્યા.

ખીન્ડે દિવસે વહેલા ઊઠ્યા. એટ ઉપર ઝાડો હતાં તે શોધી કાઢ્યાં. પાટિયાં બનાવી કાઢ્યાં. કાચા માંસના થોડા દુકડા કરડતાં કરડતાં મોડી સાંજ સુધી જૂખ્યા અને તરસ્યા કામ કરી કાટડીની ચાર દીવાલો અને છતનાં બે તરફાં પાટિયાં મેળવી લીધાં. પાટિયાં એક એક સાથે નેડવા જેટલો સમય ન મળ્યો. એકમેકની ઝાંઘે બે પાટિયાંએને જિભાં રાખે અને છતનું એક પાટિયું ઉપર મૂકી દે એટલે ત્રણે પાટિયાં બરાબર જિભાં રહી જાય. આમ એમણે ચાર દીવાલો અને છત બનાવી લીધી. એમની આ રાત તો જાણે મહેલમાં છત્રી-પલંગમાં પોદચા હોય તેવી વીતી. એવી તો ધસધસાટ જાંધ આવી ગઈ કે આખી રાતમાં શું બન્યું તેનું કોઈને લાન નહોતું. જ્યારે સવારે ઊઠવા માંડ્યું ત્યારે જ આશ્ચર્ય સાથે એમણે જાણ્યું કે એઓ એમના પાયા વિનાના કિસ્સાની દીવાલો ફસફી પડવાને કારણે એની નીચે દુર્ગાઈ ગયેલા હતા. છાપાંઓ હોત તો એમ લખત કે જનભાલનું કંઈ નુકસાન નથી થયું.

ત્રણે જણ હસતા હસતા જિભાં થયા. પહેલી જ જરૂર એમને પાણીની જણાઈ. એક તપેલાને તળિયે ગોળો પાડી ઉપસેલા લાગમાં ખીલા મારી કાણાં પાશ્યાં. ખાડો કરી અંદર લાકડાં સળગાવી તે ઉપર સમુદ્રના પાણીથી ભરેલું તપેલું મૂક્યું અને તે ઉપર કાણાં-વાળું તપેલું મૂક્યું. તેને ઢાંકણથી બરાબર ઢાંકી ચારે બાજુ બીલું કપડું સતત રાખતા ગયા. એક કલાકે કંઈ લિગ્નય એટલું મીઠું પાણી મેળવી લીધું. ખારા પાણીમાં ચડેલા માંસની તો ચોર લિજ્જત આવતી હતી.

એ આખો દિવસ એમણે કાટડીને મજબૂત કરી લેવામાં કાઢ્યો કારણ કે રાત્રે ધવનના તોફાનને લીધે થનારી મુશ્કેલી હમેશાં નડે તેવી હતી. જૂડા માંચુસ ખીલું કંઈ ન કરે તો પણ જિભો હોય ત્યાં એલી રજ તો થોડી મૂકે જ. આ ધવનનું એવું જ હતું.

ધીરે ધીરે એમણે વહાણમાંથી લાવવા જેવો તમામ સામાન ટ્રાટડીમાં આણ્યો.

પણ રોળી-સન કૂંઓનું અહીં પુનરાવર્તન કરવું આવશ્યક નથી. મહિનાઓ વીત્યા અને પછી તો એક-એ-ત્રણ અને ચાર વર્ષો પણ વીતી ગયાં. દર-મિયાનમાં ત્રણેએ મળી પુષ્કળ રીંછો માર્યાં. એનાં પુષ્કળ ચામડાં એકઠાં કરી લીધાં. યરકપ્રદેશની કિંમતી ખાણ, એની વિવિધરંગી અને સ્વાદિષ્ટ, પૌષ્ટિક માછલીઓનો સંગ્રહ કર્યો. ખાડાઓ કરી યરકનું પાણી જળગરી લઈને દિવસોને સારા બનાવ્યા.

પણ છુટ્ટો સુપેન ખખડી ગયો. એની નિસ્તેજ આંખો જુવેન અને સેપ્રેટીથી નેઈ શકાતી નહોતી. 'કાકા !' એક જ શબ્દ તેઓ બોલતા અને એમનો સ્વર રૂંધાર્થ જતો, ગળામાં કાયકી બાઝતી.

'ફિકર ન કરો, બેટાઓ ! આને જ તો વીરનું જીવ્યું કહેવાય.' છુટ્ટો હસીને કહેતો.

જેમ વીરની રીતે સુપેન જીવ્યો તેમ વીરની રીતે જ સુપેન મર્યો.

સવારે બહીને તો ત્રણેએ સાથે નાસ્તો કર્યો હતો. પછી સુપેનને સરખી રીતે સુવગવી સેપ્રેટી અને જુવેન શિકાર અને પાણી માટે બપડી ગયા હતા. સરજ ક્ષિતિજને પ્રદક્ષિણ કરતો હતો. સામે દરિયો શાંત સૂતો હતો. અચાનક કંઈક અવાજ થયો. છુટ્ટો સડક સરખો એકો થઈ ગયો. પેલાં જનાવર, જેને પ્રથમ વાર એણે વહાણથી છૂટા પડ્યા પછી જોયાં હતાં તે બડી ચામડી અને ચિત્તા જેવી આંખો-વાળાં જનાવર કદી નહિ ને ચાર વરસમાં આજે જ જમીન પર દેખાયાં અને ટ્રાટડીને પોતાનાં જળગર શરીરથી ધક્કા દેવા લાગ્યાં. એકી સાથે બાર પંદર જેટલાં હતાં. એમના ધક્કાથી ટ્રાટડી ધણેણી બહતી હતી.

સુપેન અચકારા ભેગો બેગો થયો. એક ભાલું લઈ ટ્રાટડી બહાર આણ્યો. જનાવરો તરફ ધસ્યો. એ કમગચ્છલ જનાવરો ટ્રાટડીને પાડી નાખે તો

શિકારે ગયેલા પેલા બે છોકરાઓ રાત્રે સૂએ શેની આવે ? અને વળી આ બેવડુંશે તો ખાવાનો અને ખીજો બધો સામાન પણ ખેદાન મેદાન કરી નાખે. ચાર વર્ષે જે જિંદગી કાંઈક કરેલી થઈ હતી તેણે ફરી એકડે એકથી શરૂ કરવું ? આ ખાકનાક જનાવરોને એમનાં તોફાનનાં ખૂરો પરિણામનું ભાન કરાવવા સુપેન ભાલું લઈને એમની તરફ દોડ્યો.

એણે ભાલાનો દુરથી છુટ્ટો ધા કર્યો. એક તો ધખખ સરખું જમીન સાથે જડાઈ ગયું. 'હીંસીત' કરતાં ખીજાં જનાવરો દોડ્યાં. સુપેન ભાગ્યો. જનાવરો પાછળ પડ્યાં.

સુપેન દરિયામાં ફેદી પડ્યો. ખુન્નસ પર આવેલાં જનાવરો પણ પાછળ પાણીમાં જ પડ્યાં.

આગળ સુપેન અને પાછળ જનાવરોનું ટાળું એ મહાસાગરનાં પાણીમાં કંપો મચાવતાં દૂર ને દૂર તર્યે ગયાં. સુપેન છુટ્ટો થયો હતો પણ એનું લોહી આ ક્ષણે અજળ જુવાનીથી મધમધી બિંદુનું હતું.

ત્રણ ચાર કલાક પછી સુપેનને મોંઝો પીણ વળવા-લાગ્યાં. એના હાથ ઢીલા પડતા હતા. અચાનક એની આંખોએ એક વહાણને પકડી પાડ્યું. એણે હાથ ઊંચા કર્યાં. પણ ખીજ જ ક્ષણે એને લાગ્યું કે પોતે પાણીમાં બેઠો બતરી જશે, એટલે હાથને ફરી પાણી પર નાખ્યા. પણ એનું તમામ જોર ખલાસ થયું હતું. ગીધડાં જેવાં એ જનાવરોની દાદોએ એને પોતાની વચ્ચે ગણી ક્ષણોમાં સમાવી દીધો.

દૂર આવતા વહાણે આ દ્રશ્ય નેઈ લીધું.

સાંજે જ્યારે જુવેન અને સેપ્રેટી પાછા ફર્યા ત્યારે સુપેનની પથારી સૂતી નેઈને ચમક્યા. બેટ બપર, આવે ને પાએ, મેદાનમાં અને ખાડા ટેકરાઓમાં એમણે તપાસ કરી પણ સુપેન ન દેખાયો. એક ભાલામાં પરેવાઈને જમીન સાથે જડાઈ ગયેલું વિચિત્ર જનાવર એમણે જોયું. દરિયા તરફ ગયેલાં સુપેનનાં પગલાં અને પાછળ સંખ્યાબંધ વિચિત્ર

હવે તો સૌ પૂરા સાવધ બન્યા.

પણ કેવાં એ પ્રાણી ! એ ઉતરનાં સફેદ રીંછ તો નહોતાં. એની ચામડી ગંડા જેવી સખત અને રૂંછડાવાળી હતી. એવું મોં કૂતરા જેવું નાનું અને આંખો ચિત્તા જેવી ચિક્રગળ હતી. પગન મોટા, પગ ટૂંકા અને શરીરનો પાછલો ભાગ ધણો જ વજનદાર, એવું તે આ ક્યું પ્રાણી ! આ વદાણના સફરીઓએ તો એને પહેલી જ વાર જોયું.

ભાલાં ભયોભય ખૂંચી જવા લાગ્યાં. એ બાબુએ મળી પાંચ જનાવર વદાણને ચોંટયાં હતાં. તેમાંથી બે તો પાણીમાં પછડાયાં. પણ એક જનાવર ચાર ચાર ભાલાંઓ ખૂંતવા છતાં પણ વદાણ ઉપર ચડી આવ્યું અને એના ભારથી વદાણ પાણીમાં ઊંડું ઊતર્યું. પ્રાણીએ વદાણ ઉપર ધમાચકડી મચાવી. ભાલાંઓના મારને એ ગણકારતું નહોતું. ઝડપથી એક જણાનો પગ એણે એના મોંમાં તીક્ષ્ણ દાંતો વચ્ચે પકડી લીધો અને મોટા ફટકા મારી પાણીમાં ઊછળી પડ્યું. એક જણાને તો એણે ભોગ લીધો જ.

જનાવરો ઊંડા પાણીમાં ટાણ જાણે કયાં ચાલ્યાં ગયાં. સફરીઓ એક બીજા સામું જોઈ રહ્યા. ભયંકર અશાંતિ પછી ભયંકર શાંતિ આવી.

‘વદાણને પાછું લઈએ’ આમ બોલી નિકાલન સુકાન તરફ દોડ્યો. જેકી સદને ચડાવવા ગયો, જોઈ અને બીજા હલેસાં પર બેઠા.

એક કલાક વીત્યો. એક કલાકમાં તો વદાણ કેટલુચે ચાલી ગયું હશે. પણ ઘાટું ધુમ્મસ, જનન-વર સાથેની ધમાલમાં વદાણની ફરી ગયેલી દિશા અને દિશાયંત્ર... ! ‘દિશાયંત્ર કયાં ?’ બીકમાંથી નાસી છૂટવાની ઉતાવળે બહાવરા બનીને દિશાયંત્ર પણ જોવું બુલાર્હ ગયું ?’ દિશાયંત્ર જોયું, ‘ઓહ ! આ તો આપણે વધુ ઉતરમાં ચાલ્યા આવ્યા !’ દરેકે દિશાયંત્ર જોઈને ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

અને આમ ને આમ ભટકતાં અંધારું થઈ આવ્યું. દીવાઓ સળગાવ્યા, પણ અત્યારે એના

પામર અજવાળાને રાક્ષસી અંધારું ગળી જતું હતું. સ્મશાનની ભૂતાવળ જેવા સૌનાં મોં અને બીકથી ધ્રુજતાં અંધો મોતની આગલીને સ્પર્શ કરી રહ્યા હતાં.

ચૂડેલ જેવી રાત પગનાં ઝાંઝરનો ચુકાર બોલાવતી રમઝૂમ વીતી જતી હતી. અને જ્યારે પરાદ થયું ત્યારે પોતાની સાથે રમવાને એ વદાણપરના સો છંબોને ઉપાડી ગઈ.

વદાણની આસપાસ ઊંચા ઊંચા બરફના ડુંગરો વીંટળાઈ વળ્યા હતા, અને એક ડુંગરે તો વદાણને પોતાને માથે બેસાડી દીધું હતું.

ત્રણ દિવસ પછી એ ડુંગરો પર ફરવાને કાર્ક ત્રણ જણા નીકળ્યા હતા. હચુની માફક કેટલા ત્રણે બરફની પાટો પર અડી તહીં ફરી આવ્યા હતા.

‘મેટ્રી !’ સુપેનને એ અવાજ હતો. ‘મેટ્રી ! શું થયું દશે વદાણનું ?’

* * *

જ્યારે વદાણનો થંભ તૂટ્યો, લુવેન સાગરનાં ઘાટાં પાણી પર પડ્યો, સુપેન અને મેટ્રી તેની પાછળ પાણીમાં ફેલા ત્યારે બરફનું ભયંકર તોફાન વેગથી ફેલાતું ધસી આવતું હતું. લુવેને જોયેલું નાનું વદાણ એના ભોગ બની ચૂક્યું હતું.

લુવેને પાણીમાં પડતાં પછડાટનો પ્રત્યાઘાત માપી લીધો. એણે પોતાનો શ્વાસ રૂંધી લીધો અને શરીરને શક્ય તેટલું હળવું બનાવી નાખ્યું. અને પછી અર્ધે આવતાં એણે થાંભલો છોડી ઈર્ષ પાણીમાં તિરકસ ફૂંબકી લગાવી.

પાણીની અંદર ઊતરી જતાં સપાટી પર કદાચ બહુ મોટા થયેલો ખળભળાટ એણે તો આછો આછો જ સાંભળ્યો અને એ સપાટી પર આવ્યો. આંખો બોલી અને સચેત ધર્મને ચારે બાજુ નજર કરી તો એને સુપેન અને મેટ્રી દેખાયા. ‘તમે ?’ આટલું બોલી એ વિના કારણ હસ્યો.

ત્રણેએ એકબીજાના ખલા પર હાથ ટેક્યો. ‘વદાણ તરફ નજર કરી. વદાણની બાજુ પર તીર-વેગે

ધસી જતાં પાંચ લયકર જનાવરોને એમણે જોયાં. ત્રણેની આંખો ફાટી રહી. એ આંખોમાં પ્રશ્ન હતો : 'આપણે માર્ગ કઈ તરફ ?'

અને એમને માર્ગ દેખાડવા કે સ્થાન આપવા આવ્યા હોય તેમ તે જ રાત્રે બરફના પહાડોએ સમુદ્રની સપાટીને ઘેરી લીધી. આખી રાત એ ઠંડા પહાડોની ગરમ હૂંફ વચ્ચે એમણે પ્રેતના ઓળાંની પેઠે વિતાવી.

ખીજ સવારે એમણે બરફના ડુંગરો પર ઘૂમવા માંડ્યું. એક જમીનનો ટુકડો સાંજ પડતામાં મળી આવ્યો.

“સરકારનાં થાણાં આમ આ બાજુ ધણાં હોય છે. અહીં ઘોળાં રીંછ પણ મળશે. ખાવાનું મળી રહેશે. પાણીની તકલીફ પડશે. દરિયાનું પાણી ઉકાળી શકાય તો પણ અગ્નિ કેમ મેળવવો ?” સુપેન બોલ્યો.

“તમે તો અત્યારથી દૂરના લવિષ્યની ચિંતા કરવા મંડ્યા. કાલની રાત તો નીકળી ગઈ પણ...” સેપ્રેટી જરા હસતો હસતો બોલ્યો.

“રહેવા માટે અહીં ફાટી ને થોડાં ઝાડે નહિ મળી આવે ?” જુવેને રચનાત્મક વિચાર આપ્યો.

“ઝાડને કાપવું, ફાટીને પાટિયાં બંનાવવાં, પાટિયાંને એકમેક નેડે સાંધવાં...”

“હથિયાર વિના ન થઈ શકે.” જુવેન બોલ્યો.

“તું જોરાવર છો એટલે એક ખભો મારીશ ત્યાં થડ હેઠું પડશે. વાત તો સાચી. પણ એવાં કેટલાંક થડ પાડીશ ? અમે એમાં મદદરૂપ થઈ નહિ શકીએ.” સુપેન બોલ્યો અને સૌ હસી પડ્યા.

“વાતોમાં સમય ન કાઢી નાખીએ તો સારું. ઠંડી પોતાનું કામ શરૂ કરશે એટલે આપણે આપણું કામ અટકાવી દેવું પડશે.”

“પણ કરવું શું ?”

“જો પણ...” સેપ્રેટીએ આંગળી ચીંધી. એક ઘોળું રીંછ દોડી જતું હતું.

ત્રણે જણુ ભૂખ્યા પણ ખૂબ ખૂબ હતા, જન પર આવીને એમણે ઘોળા રીંછ તરફ દોટ મૂકી.

સાધારણ રીતે પ્રથમ ધસારો કરનાર રીંછ આ વખતે ગલ્લાર્કને લાગવા લાગ્યું. પણ આ ત્રણે જણુની એ રીંછ કરતાં જીવવાની ઈચ્છા વધુ પ્રબળ હશે કે ગમે તેમ, પણ એમણે રીંછને પકડી પાડ્યું; જડ્યાં એમાં મુક્કા લગાવી રીંછને ચતું પાડી દીધું અને જોતજોતામાં રીંછના પ્રાણ કાઢી નાખ્યા.

એ દશ મણુ વજનના રીંછના ભાર નીચે દબાતા દબાતા પણ એની હૂંફ મેળવીને એ રાત તો ત્રણેએ કાઢી નાખી.

“આ રીંછના ભાર નીચે ખીજ રાત કાઢવાની હોય તો જીવવામાંથી હું રાજીનામું આપવા તૈયાર છું.” સેપ્રેટીનું આ બોલવું સાંભળીને ત્રણે હસી પડ્યા.

“બરફનો ભાર આનાથી હલકા હોય છે એ હું અનુભવે બાણી શક્યો છું.” જુવેને પણ એ જ ભાવમાં ઉમેરો કર્યો.

“આનું ચામડું ઉતેડવા માટે હથિયાર જ નોંધ્યો.” સુપેન બોલ્યો.

“ધર બાંધવાને હથિયાર નોંધશો, શિકાર કરવાને હથિયાર નોંધશો, ખોરાક અને પાગરણ પણ હથિયાર હશે તો જ મળી શકશે, ખારા પાણીમાંથી મીઠું પાણી બનાવવા દીવાસળી નોંધશો અને વાસણ પણ નોંધશો...” જુવેન જીવનની કવિતા બોલતો હતો.

“આપણું પેલું વહાણ સાંજ સુધીમાં શા માટે ન શોધી કાઢીએ ?”

“આપણી ના છે જ નહિ.”

“ચાલો ખૂંદી વળીએ આ સફેદ પહાડોની ખીણો અને તળેટીઓ.”

પછી અહલુત ત્વરાથી ત્રણે બરફનાં શિખરો ચડતા ઊતરતા એક પહાડ પરથી ખીજ પહાડ પર ઠેકતા ચારે દિશાએ દોડવા લાગ્યા. ગમે તેમ પણ થોડો સમય જીવી કદાચ તો આ બરફ ઓગળતાં દરિયો ખુલ્લો થશે ને એમને લેવાને કાઈ ને કાઈ આવી પહોંચશે એવી એમના મનની ધારણા હતી.

“શું થયું હશે, વહાણનું?” સેપ્રેટીને સુપેન પૂછતો હતો.

“આખી ક્ષિતિજને નગર પોતામાં સમાવી લે છે, ક્યાંય દેખાતું નથી વહાણ. પાણું ક્યું હોય તોય આ તોફાનની ઝપટની હદને તો પાર ન જ કરી શક્યું હોય.” જુવેન બોલ્યો.

“પણ શા માટે આપણને વહાણની આટલી તાલાવેલી છે? આપણે મોતનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ કરીને જ ધરતી બહાર નીકળ્યા હતા. આપણને નામના જોઈતી હતી તો તે તો આપણા દેશનાં છાપાઓ આપતાં જ હશે, અને એ વાંચીને આપણી પત્નીઓ...” સેપ્રેટી ગંભીર ચર્ચાને બોલ્યો.

જુવેનને લાગ્યું કે સેપ્રેટીનાં હોઠ્ઠાં વાક્યો પોતાની ઉપર કટાક્ષપ હતાં. તે બોલ્યો, ‘સેપ્રેટી, મને માફ કર. ઝોહ! એલીઝા! તારા નામની યાદે જ મેં વહાણને દગો દીધો.’

‘છોડ એ વેવવાઈ.’ સેપ્રેટીએ કંટાળો દેખાડ્યો અને ઝડપથી સૌની આગળ નીકળી ગયો.

એક જાંચા પહાડના શિખર પર તેઓ આવ્યા અને એની જ બજોલમાં લપેટાયેલું એમનું વહાણ અચાનક જોઈને ત્રણે સ્થંભી ગયા અને ખીચી દોલે વહાણમાં ફૂંદી પડ્યા.

‘બધા જ મરેલા છે!’

‘એક ગૂમ થયો લાગે છે.’

‘એણાં જતાયરો નહોતાં દેખાયાં? લોહીના ડાબ હજી જમવા છે. ખૂબ નુકસાન પણ થયું દેખાય છે.’

ઝપાટાગંધ ત્રણેએ કુહાડી, વાંસલો, કરવત, ખીલા અને હથોડીની એક પેટી લઈ લીધી. શિકારમાં કામ લાગે તેવાં હથિયારો, દીવાસળી, લૂગડાં, સુકાં લાકડાં, આટો, તેલ, બે ચાર વાસણો ઈત્યાદિ પેટીમાં અને કાચળાઓમાં, ભરી લીધું અને પછી ત્રણે જણાએ પોતાના ‘બેટ’ની દિશા નોંધી.

એ રાત એમને આગલી રાત જેની કારમી ન લાગી.

આગલે દિવસે મારેલું રીંછનું ચામડું અને વહાણમાંથી ઉઠાવી લાવેલાં થોડાં કપડાં એમને ઠીક કામ આવ્યાં.

ખીન્ડે દિવસે વહેલા બિડ્યા. બેટ ઉપર ઝાંડો હતો તે શોધી કાઢ્યાં. પાટિયાં બનાવી કાઢ્યાં. કાચા માંસના થોડા ટુકડા કરડતાં કરડતાં મોડી સાંજ સુધી જૂખ્યા અને તરસ્યા કામ કરી કોટડીની ચાર દીવાલો અને છતનાં અને તેટલાં પાટિયાં મેળવી લીધાં. પાટિયાં એક મેક સાથે જોડવા બેટલો સમય ન મળ્યો. એકમેકની ઓથે બે પાટિયાંબિંને બિંભાં રાખે અને છતનું એક પાટિયું ઉપર મૂકી દે એટલે ત્રણે પાટિયાં બરાબર બિંભાં રહી જાય. આમ એમણે ચાર દીવાલો અને છત બનાવી લીધી. એમની આ રાત તો જાણે મહેલમાં છત્રી-પલંગમાં પોદયા હોય તેવી વીતી. એવી તો ધસધસાટ બંધ આવી ગઈ કે આખી રાતમાં શું બન્યું તેવું કાંઈને લાન નહોતું. જ્યારે સવારે બેઠવા માંડ્યું ત્યારે જ આશ્ચર્ય સાથે એમણે જાણ્યું કે એઓ એમના પાયા વિનાના કિલ્લાની દીવાલો ફસડી પડવાને કારણે એની નીચે દમાઈ ગયેલા હતા. છાપાંઓ હોત તો એમ લખત કે જનભાલતું કંઈ નુકસાન નથી થયું.

ત્રણે જણ હસતા હસતા બિંભા થયા. પહેલી જ જરૂર એમને પાણીની જણાઈ. એક તપેવાને તળિયે ગોળો પાડી બેપમેલા ભાગમાં ખીલા મારી કાણું પાડ્યાં. ખાડો કરી અંદર લાકડાં સળગાવી તે ઉપર સમુદ્રના પાણીથી ભરેલું તપેલું મૂક્યું અને તે ઉપર કાણું-વાણું તપેલું મૂક્યું. તેને ઢાંકણથી બરાબર ઢાંકી ચારે બાજુ બીલું કપડું સતત રાખતા ગયા. એક કલાકે કંઈ લિગ્ગય એટલું મીઠું પાણી મેળવી લીધું. ખારા પાણીમાં ચડેલા માંસની તો ચાર લિગ્ગત આવતી હતી.

એ આખો દિવસ એમણે કોટડીને મજબૂત કરી લેવામાં કાઢ્યો કારણ કે રાતે પવનના તોફાનને લીધે ચનારી મુશ્કેલી હમેશાં નડે તેવી હતી. બૂડો માણસ બીજું કંઈ ન કરે તો પણ બિંભો હોય ત્યાં પગની મેલી રજ તો થોડી મૂકે જ. આ પવનનું તોફાન પણ એવું જ હતું.

ધીરે ધીરે એમણે વહાણમાંથી લાવવા જેવો તમામ સામાન ટ્રાટડીમાં આણ્યો.

પણ રોળી-સન ઝૂંઝોતું આડી પુનરાવર્તન કરવું આવશ્યક નથી. મહિનાઓ વીત્યા અને પછી તો એક-બે-ત્રણ અને ચાર વર્ષો પણ વીતી ગયાં. દરમિયાનમાં ત્રણેએ મળી પુષ્કળ રીંછા માર્યાં. એનાં પુષ્કળ ચામડાં એકઠાં કરી લીધાં. અરકપ્રદેશની કિંમતી ખાણ, એવી વિવિધરંગી અને સ્વાદિષ્ટ, પૌષ્ટિક માછલીઓનો સંગ્રહ કર્યો. ખાડાઓ કરી અરકનું પાણી જળગી લઈને દિવસોને સારા બનાવ્યા.

પણ યુદ્ધો સુપેન ખખડી ગયો. એની નિસ્તેજ આંખો જુવેન અને સેપ્રેટીથી જોઈ શકાતી નહોતી. 'કાકા!' એક જ શબ્દ તેઓ બોલતા અને એમનો સ્વર રૂંધાઈ જતો, ગળામાં કાચકડી બાઝતી.

'ફિકર ન કરો, બેટાઓ! આને જ તો વીરનું જીવ્યું કહેવાય.' યુદ્ધો હસીને કહેતો.

જેમ વીરની રીતે સુપેન જીવ્યો તેમ વીરની રીતે જ સુપેન મર્યો.

સવારે બહીને તો ત્રણેએ સાથે નાસ્તો કર્યો હતો. પછી સુપેનને સરખી રીતે સુવડાવી સેપ્રેટી અને જુવેન શિકાર અને પાણી માટે બપડી ગયા હતા. સરજ ક્ષિતિજને પ્રદક્ષિણા કરતો હતો. સામે દરિયા શાંત સૂતો હતો. અચાનક કંઈક અવાજ થયો. યુદ્ધો સડક સરખો બેઠો થઈ ગયો. પેલાં જનાવર, જેને પ્રથમ વાર એણે વહાણથી છૂટા પડ્યા પછી જોયાં હતાં તે બહી ચામડી અને ચિત્તા જેવી આંખો-વાળાં જનાવર કદી નહિ ને ચાર વરસમાં આજે જ જમીન પર દેખાયાં અને ટ્રાટડીને પોતાનાં જખ્ખર શરીરથી ધક્કા દેવા લાગ્યાં. એકી સાથે ચાર પંદર જેટલાં હતાં. એમના ધક્કાથી ટ્રાટડી ધણેણી બહીતી હતી.

સુપેન અચકારા ભેગો બિભો થયો. એક લાલું લઈ ટ્રાટડી બહાર આણ્યો. જનાવરો તરફ ધસ્યો. એ કમઅક્કલ જનાવરો ટ્રાટડીને પાડી નાખે તો

શિકાર ગયેલા પેલા બે છોકરાઓ રાત્રે સૂએ શેની એથે? અને વળી આ બેવફ્રો તો ખાવાનો અને ખીજો બધો સામાન પણ ખેદાન મેદાન કરી નાખે. ચાર વર્ષે જે જિંદગી કંઈક ઠરેલી થઈ હતી તેણે ફરી એકઠે એકથી શરૂ કરવું? આ ખાકનાક જનાવરોને એમનાં તોફાનનાં ખૂરાં પરિણામનું લાન કરાવવા સુપેન લાલું લઈને એમની તરફ દોડ્યો.

એણે લાલાનો દૂરથી છુટો ધા કર્યો. એક તો ધખખ સરખું જમીન સાથે જડાઈ ગયું. 'છીંસીન' કરતાં ખીજાં જનાવરો દોઢાં. સુપેન લાગ્યો. જનાવરો પાછળ પછાં.

સુપેન દરિયામાં ફેદી પડ્યો. ખુનસ પર આવેલાં જનાવરો પણ પાછળ પાણીમાં જ પછાં.

આગળ સુપેન અને પાછળ જનાવરોનું ટોળું એ મહાસાગરનાં પાણીમાં કંપો મચાવતાં દૂર ને દૂર તથે ગયાં. સુપેન યુદ્ધો થયો હતો પણ એનું લોહી આ ક્ષણે અજબ જુવાનીથી મધમધી બહ્યું હતું.

ત્રણ ચાર કલાક પછી સુપેનને મોંએ શીણ વળવા લાગ્યાં. એના હાથ ઢીલા પડતા હતા. અચાનક એની આંખોએ એક વહાણને પકડી પાડ્યું. એણે હાથ ઊંચા કર્યા. પણ ખીજ જ ક્ષણે એને લાગ્યું કે પોતે પાણીમાં બેઠો બિતરી જશે, એટલે હાથને ફરી પાણી પર નાખ્યા. પણ એનું તમામ જોર ખલાસ થયું હતું. ગીધડાં જેવાં એ જનાવરોની દાદોએ એને પોતાની વચ્ચે ગણી ક્ષણોમાં સમાવી દીધો.

દૂર આવતા વહાણે આ દૃશ્ય જોઈ લીધું.

સાંજે જ્યારે જુવેન અને સેપ્રેટી પાછા ફર્યા ત્યારે સુપેનની પથારી સૂતી જોઈને ચમક્યા. બેટ ઉપર, આથે ને પાસે, મેદાનમાં અને ખાડા ટેકરાઓમાં એમણે તપાસ કરી પણ સુપેન ન દેખાયો. એક લાલામાં પરેવાઈને જમીન સાથે જડાઈ ગયેલું વિચિત્ર જનાવર એમણે જોયું. દરિયા તરફ ગયેલાં સુપેનનાં પગલાં અને પાછળ સંખ્યાબંધ વિચિત્ર

પન્થોના પગના એમણે જોયા પશુ કયાય સુપેનને ન જોયો શુ થયું તે જોતી આછી પ્રપના કરીને તેને કાઢીમાં આપી પડ્યા એમો એમનાં ખાનુ ન લા નુ આવડા મોટા જગતમા હવે એ બે જ જણા રહ્યા હતા એમના જગતનો ભયુ મરી દેનાર સુરો ની પોત તના વારે વારે દેખાઈ નતા વ શુો ભગવાનક મનાતી હતી

રાત્રે કાઢીમાં જ ભરાઈ રહ્યા તેનેએ એક બીજાની ડાના આસુઓ પાડામા જ તત મની એમને બાંધ્યો નહોતો

સવારે બહુ મોડા ઝૂપડીની તાર નીપટ્યા તારે બેટો અડીને એક વજાણુ બાંધેતુ એમણે જોયુ હાંથી તેજો એ તરફ દા આ

શબ્દોની આપ બે થઈ અને બને પોને એમના કરેના ચામડા અને માઠનીઓના માનદાર જગ્યા સપે વજાણુ પર ચડી ગયા આ લોકો પામથી એમને જાણુના મન્યુ કે એક આદમીને બાર જોના દરિયાઈ ત્રા કિઓએ ફેલી ખાધા તે પચ્છી એમણે સુપેનતુ શુ થયું તેની પ્રપના મગમ કરી લીધી

મરતા મરતાં સુરો બુદ્ધિનો ચમકારો કરતો ગયો અને વીરતા બતાવતો ગયો સુપેન પા પીમા ન પડ્યો હોત તો આ વજાણુને આ તરફ આવતુ પશુ મ્યાથી સૂજન ?

નોવેના વેતારે ધીમ્તા બદરો દેખાતા લાગ્યા હમણા એમણે જમા માટેની ગાદીગો તનુ બદર દેખાશે

‘સપ્રેમી ! જુવેન બોલ્યો

સપ્રેમીએ આ લાવે જુવેન સામુ જોયુ

આપણે અટન સાથે લ્યા એમને ખાતર જ છ મા, એકએકના સુખ દુખમા ચાનદથી ભાગ લીધા આપણે સાચા કુટુંબી નહિ તો બીજુ કાણુ ? આપણે જુદા પડતુ પડે ?’

‘ તો એકનો જ આથ વા માગુ છુ ’ સપ્રેમી બેટો

‘ જુવેન શરમાઈ ગયો થોતે કમ નહોતો કદી શકતો કે એ પશુ એમનો જ આથ શે ? એની મામે એનીજાની હી તરી આતી એનીજાની મખમા પગ ઉચાગતી અને હથ વતી તાળીગો પાગતી નાની છામ્મીને પશુ એણે જોઈ

એમનેનો ફિઓર્ડ આ પો આખમા આસુતુ એક શુદ્ધ ચમકાવી મેટ્રેગી જુવેનો સનામ મરી આ પીર ફેરડી ચાનના માડુ

“હુ પશુ આતુ છુ, આ એમકી દોષ તારુ માન તોડ્યા હુ તારી સાથે જ આવુ છુ” જુવેન એની પાળ દોડ્યો પગ શરતમા આગળ નીપળા જવુ હોય તેમ દોડીને મેટ્રેગીએ એને કપોય છટો રાખી દીધો જુવેન નીચુ મો મરી ગયો

‘ શા માટે ? ’ જુવેના વિનમા પ્રશ્ન બંધ્યો ‘ફરી એ પ્રમાએ જ જરો શુ ? એના જીવનમા એનીજા નહિ હોય શુ ?’ જુવેનના માનુ સમાધાન ન થયુ ચામડા અને માઠનાના રૂમા એની પાસે મોના-રૂપાની થેલીઓ આતી હતી છતાં એને સતોત ન થયો

જેને મત્તારના માટે મહા ઉપર લેકાની છક જમી હતી એતી કાનિંગાથાગો તે દિવસના વર્તમાન પત્રોએ ગાઈ હરો એટલુ એ સમજી ગયો લોકોની મેદની વચ્ચેથી ઘસારો કરીને આગળ આવતી એનીજાને પશુ એણે જોઈ પરતુ એના મુખ ઉચરની ગ નીરતા ખસી નહિ એ ધીમે ધીમે પગલે આગળ વડો એનીજા સામેથી દોડતી આતી ને એને બેગ પડી જુવેને ફિક્કુ રંગી પાળ જોયુ પેનો અક્ષા સમુર મે જાઓ ઉઠાળી ઉઠાળી એને આમનણુ આપતો હોય એમ લાગતુ અને દૂર દૂર-કિતિજની છેક નજ પેનો મરમી-એકાકી સાહસિક બિમો હોય એનુ જણાયુ એના પગ સહેજ થની ગયા એનીજા ચમકાને એના સામે જોઈ રી

એનીજા ! જુવેન ગબીરસ્વરે મોટો હુ તો ફરી પાછો સફરે જઈશ

“કેમ ? શા માટે ?” એલીઝા બેપાકળી બની બોલી ઊઠી.

“બસ.” જુવેન એટલું જ બોલ્યો અને ફરી પાછો સમુદ્રનાં કાળાં લમ્બર પાણીને નેવા લાગ્યો. એલીઝાએ એનો હાથ ખેંચ્યો અને એ ઢસડાતો હોય એમ ચાલવા લાગ્યો.

“હવે તહિ જવા દઉં.” ધર નજીક આવતાં એલીઝા બોલી. “આટલું ધન આપણી આખી જિંદગી ચાલશે.”

જુવેન મૂંઝે મોંઝે નોંઘ રહ્યો-ધન પ્રત્યે એ ઉદાસીન બન્યો હોય એમ.

“તહિ જા ને ?” એલીઝાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“જઈશ.” જુવેને જવાબ આપ્યો.

“પણ શા માટે...”

“બસ, સફર ખેડવા.” જુવેન વધુ ન બોલ્યો. એલીઝા સ્તબ્ધ બની એની સામે નોંઘ રહી. જુવેન ધન મેળવવા જતાં સાગરનો ખેલાડી બની જશે એવી એને કલ્પના પણ નહોતી.

૯

પ રિ ભુ ય

ધરી લલાટે શુચિ ચન્દ્ર, બાલ
મીઠાળને અન્ય પદાર્થ શોભા,
સૌભાગ્યલક્ષ્મી, કર અન્ય સ્કાતી
અજાણ જે-પ્રીતમ દૂર વાસી !

વિપ્રો બોલે મધુર વચનો દંપતી-શ્રેય કાળે,
ધૂંત્રો ઊડી ગગન, રચતા છાંયડી, હોમમાંથી;
માંગલ્યે યે અશુભ પગલે આંસુઓ બાલિકાને,
હૈયું ફેડી ત્રિપુલ વહતી ધાર ઉદ્દેગ-ઘેરી !

વચન શું નિજ શૈશવનાં સ્મરી-
વર વહૂ રમતે-ઉર દાઝતું ?
રસિક કોઈ કુમાર-છખી હદે
પ્રકટતાં મૃદુ કમ્પ થંકી ડરે ?
સ્મરણ શું ગતજન્મ તણાં રહે
ઉપહસી તુજ અંતિમ કોલને ?

પૂજ્યોના પગના એમણે જોયા પાણી કયાય સુપેતને ન જોયો શુ થયું હતો એની આજી ૫૫૫ પ્રીને બને કામડીમા આની પડ્યા એમો એકવાં ખાણુ ન ભાનુ આવડા મોટા જગતમા હવે એ બે જ જણુ રહ્યા હતા એમના જગતો ભર્યું કરી દેનાર સુતેની ખોળ ત્યા વારે વારે દેખાઈ વાતા વણુ લાનાન મનાતી હતી.

રાત્રે કામડીમા જ ભરાઈ રહ્યા બનેએ એક બીજાની ઠાના આસુઓ પાડામા જ રાત કાઢી એકે બાધ્યો નહેતો

સતારે બહુ મોડા બુ પડીની હાર નીપડ્યા ત્યારે બેમને અડીને એક વજાણુ બેમને એમણે તેયુ હાંથી તેઓ એ તરફ દોડ્યા

શબ્દોની આપ-લે થઈ અને બને પોતે એકમા કરેના ચામડા અને માઠનીઓના માનદાર જથ્થા સામે વજાણુ પર ચડી ગયા આ લોકો પામેથી એમને જાણુના મચ્છુ કે એ આદમીને બાર જેટલા દરિયાઈ પ્રાણીઓએ ફેરી આધો, તે પરથી એમણે સુપેતુ શુ થયું તેની પડના મગમગ કરી લીધી

મગના મગતારે સુતે બુદ્ધિનો ચમકારો કરતો ગયો અને વીરતા બતાવતો ગયો સુતેન પાણીમા ન પડ્યો હોત તો આ વજાણુને આ તરફ આવતુ પશુ કયાની સૂઝન ?

નોવેના વેપારે ધીકતા બદરો દેખાના લાગ્યા હમણા એસલો જના માટેની ગાડીગો મન ચુ બદર દેખાશે

‘સેપ્રેગી । લુવેન બોલ્યો

સેપ્રેગીએ આર્ડ લાવે લુવેન સામુ જ્નેયુ.

આપણે અટતુ સાથે લ્યા, એમકને ખાતર જ છા મા, એકમેખના સુખ દુખમા આનદથી ભાગ લીધો આપણે સાચા કુટુંબી નહિ તો બીજુ કાણુ ? આપણે બુદ્ધ પડતુ પડે ?

‘તો એમો જ આચના માગુ છુ ’ સેપ્રેગી બેટો

‘લુવેન શરમાઈ ગયો પોતે કેમ નહેતો કની ગકતો કે એ પશુ એમો જ આચ શે ? એની મામે એનીજાતી હમી તરી આવી એનીજાતી પ્રખમા પગ ઉનામતી અને હાથ વતી તાળીઓ પાડતી નાની છાપ્રીને પશુ એણે જોઈ

એમોનો ફિઝોર્ડ આજો આખમા આસુક એક બુદ્ધ ચમકાવી સેપ્રેગીએ લુવેને સનામ કરી અને પીર ફેરવી આના માડતુ.

“હુ પાણુ આતુ છુ, જો એકાકી દોન્ટ, તારુ માન તોડ્યા હુ તારી સાથે જ આતુ છુ ’ લુવેન એની પાળા દોડ્યો પશુ શબ્દમા આગળ નીખા જયુ હોય તેમ દોડીને સેપ્રેગીએ એને ઝપોય દોટા રાખી દીધો લુવેન નીચુ મો ઝગી ગયો.

‘શા માટે ?’ લુવેન ॥ દિનમા પ્રશ્ન બાધ્યો ‘ફૂગી એ પ્રમામે જ જશે શુ ? એના જથ્થામા એનીજા નહિ હોય શુ ?’ લુવેનના મનતુ સમાધાન ન થયુ, ચામડા અને માઠનાના રૂપમા એની પામે સોના-રૂપાની થેલીગો આવી હતી છતાં એ સતોય ન થયો

એને સત્કારના માટે કાઠા ઉપર લોટાની છક જમી હતી એની ખર્તિંગાથાગો તે દિનસના વર્તમાન પત્રોએ ગાર્ડ હશે એટલુ એ સમજી ગયો લોટાની મેદની વચ્ચેથી ધસારો કરીને આગળ આવતી એનીજાને પશુ એણે જોઈ, પરતુ એના મુખ ઉપરની ગભીરતા ખમી નહિ એ ધીમે ધીમે પગલે આગળ વડે એનીજા સામેથી દોડતી આસી ને એને બેગી પડી લુવેને ફિક્કુ હમી પાળા જ્નેયુ પેનો અક્ષા સમુદ મોજાઓ ઉઠાળી ઉઠાળી એને આમનણુ આપતો હોય એમ લાગતુ અને દૂર દૂર-ક્ષિતિજની છોક નડક પેનો સેપ્રેગી-એકાકી સાહસિક બોલો હોય એતુ જણાણુ એના પગ સહેજ થબી ગયા એનીજા ચમકીને એના સામે જોઈ રી

‘એનીજા ।’ લુવેન ગભીર સ્વરે મોટો “હુ તો ફરી પાઠો સફરે જઈશ.”

“કેમ ? શા માટે ?” એલીઝા એવાકળી બની બોલી બેઠી.

“બસ.” જુવેન એટલું જ બોલ્યો અને ફરી પાછો સમુદ્રનાં કાળાં લમ્બર પાણીને જોવા લાગ્યો. એલીઝાએ એનો હાથ ખેંચ્યો અને એ ઢસડાતો હોય એમ ચાલવા લાગ્યો.

“હવે નહિ જવા દઉં.” ધર નજીક આવતાં એલીઝા બોલી. “આટલું ધન આપણી આખી જિંદગી ચાલશે.”

જુવેન મૂંઝે મોંએ જોઈ રહ્યો—ધન પ્રત્યે એ ઉદાસીન બન્યો હોય એમ.

“નહિ જા ને ?” એલીઝાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“જઈશ.” જુવેને જવાબ આપ્યો.

“પણ શા માટે...”

“બસ, સફર ખેડવા.” જુવેન વધુ ન બોલ્યો. એલીઝા સ્તબ્ધ બની એની સામે જોઈ રહી. જુવેન ધન મેળવવા જતાં સાગરનો ખેલાડી બની જશે એવી એને કલ્પના પણ નહોતી.

૭

પ રિ ભુ ય

ધરી લલાટે શુચિ ચન્દ્ર, બાલ
મીઠાળને અન્ય પદાર્થ શોભા,
સૌભાગ્યલક્ષ્મી, કર અન્ય સ્થાતી
અન્નભુ જે-પ્રીતમ ફર વાસી !

વિપ્રો જોલે મધુર વચનો દંપતી-શ્રેય કાળે,
ધૂમ્રો જાડી ગગન, રચતા છાંયડી, હોમમાંથી;
માંગલ્યે યે અશુભ પજવે આંચુઓ બાલિકાને,
હૈયું ફેડી વિપુલ વહતી ધાર ઉદ્દેગ-ઘેરી !

વચન શું નિજ શૈશવનાં સ્મરી-
વર વહૂ રમતે-ઉર દાઝતું ?
રસિક કોઈ કુમાર-છખી દેદે
પ્રકટતાં મૃદુ કમ્પ થકી ડરે ?
સ્મરણ શું ગતજન્મ તણાં રહે
ઉપહસી તુજ અતિમ કોલને ?

‘એની ગાઈને બાળ- સાપડે છે’ નોકરે ધીમેની કંથુ, ‘ને તુ બૂમો પાડે છે’

“નહિ પાડ, મને રી ખમર ! મનેય સરવેગ્મ સાપડ્યો હતો’ ઘસીની આખો ઉન્માદમાં નાચી ની.

“ચાલી જ...”

‘આ . ચાની’ ડોમી ચાલવા માડી “માગ હાળા ઉમગવળ !, ગમે તેના ખખડી ગયેલા તોય મિત્રજ તો રાગ વાગ ને વાદગ જેવો નવાઈતું છોકરુ સાપડે છે ! મનેય સગવેગ્મ ” ચાની જતી ડોસીનું પિકરાગ હસતુ આખા ગ્તા પર ખખડી જાયુ

પદસ્યા ચોસની માલના ફેકુઆરીના પદસ્યા દિસતા ખન બપોરે એ વામ વજેના મિનારાના પડ- છ યામા જામેના પડેલાના ઉમગવળતા પલુ આગના હાની ગયેના વીનગેનઝીઓના ધરમાં તરતના જન્મેના એ ખાગિ રડના માડ્યુ. કોને ખમર કે પીમાના મિનારાના માથા પટ્ટી આકાશના બે પારખનાર, ને ઝેરીરોગનની જૂવો ખનારના બાળક જન્મતું હતું ?

* * *

‘એ આપણા આમનમા ઘડવાનો નથી’ એક દિનએ નિરાગતા મારતરે એને માટે હાથ ધોઈ નાખ્યા

“કાણુ ?”

“પેનો જેનીનીઓ પ્રણુ વળે એનું માયુ રાડુ બનેતુ છે !” મારતરે પ્રતાળીને કંથુ

“તે ધગતુ જ નથી” બીને મૂઆ હસ્યો

“બધી વાતે પૂગે છે, માન એક જ ”

“નુ ?”

“ત્રદ્વાનુ નામ નિરાન નહિ ”

“એ તો રોતાન જેનો નાશ કરના માગે છે, તેની બુદ્ધિને ખૂંદ તીડી ગયાની દે છે” એકે લાની લાખ્યુ

“દેગ એની સારનાર કર્યો, પલુ પ્રભુ એ બચાવે કેવો ગમી વળ એવો ચગરા છોકરો છે !” એક શિક્ષિત એના ગુણગાન પ્રી નિસાએ નાખી જોની

* *

જેનીનીઓ લણી લતપો એણે નિશાગ છોડી ત્યારે મોટા ગણિતશાસ્ત્રી બન્યો હતો ને સગીતશાસ્ત્રી પણ

“પલુ કર્ત બીમપનાસ ખાવા કામ આવવાનો છે ? અને ગણિતનો અગત્યમાં ક્યા લાવ જપગે છે !” એક દિવસ વીનગે ઝીઓ જુવાન દીપરાને અર્થમાં લુ લણાવતો હતો

“તો અગત્યમાં શાની માગ છે ?” જેનીનીઓ જોઈ ગ્યો

“વેપારી આવડત જોઈએ” બાપા બોલ્યા

“વેપારી આવડત ! ક્યા વેપારની ?” જેનીનીઓએ પૂછ્યુ.

“કપડાની દુકાન માડ ”

“જર માડુ ”

“પલુ સાબળ, મારી હવે ઉમર ધઈ ”

“જોનો ” દીકરાએ પ્રત માડ્યો

“તારે ફેરી ફરી પડશે ને હુ દુકાને બેયુ” જેનીનીઓએ કપડાની ફેરી રાડ ફરી, પલુ થોડા દિવસમાં જ ખોટ આવી ને દુકાન બંધ ફરી પડી પાછા બાપ બેગે ખાનગી વાત કરના બે !

“હવે બૂરો વખત આવ્યો” બાપાએ માથુ ધુણાવ્યુ.

“બૂખે મનાનો વારો !” ડાકગે જોઈ રહ્યો

“કઈ ધધો કર ” બાપા અધારામાં જોઈ ગ્યા

“ગણિતની નિશાગ કાટ ?”

“ના”

“મગીતની તાળા માડુ ?”

બાપાએ માથુ ધુણાવ્યુ. “એ વાત છે” બાપાને રસ્તો સૂઝતો હતો

“શી !”

“વૈદુ શીખ ”

“શીખુ.” હામગએ બાપાનો હુકમ માથે ચગાવો ને બોલ્યો “પલુ રીખતા વખત લાગે ને !”

“તને નુ વમારે લાગે ! બહુ તો છ મહિના ને સાલળ,” બાપા વધારે વજક આવ્યા ને જુવાનના પ્રતમાં બોલ્યા, “મારો એક જૂનો મિત્ર વૈમા ધીરે એમ છે.”

“તો હુ તૈયાર છુ ” જુવાન તૈયાર બોલો

“પણ એક વાત...” આપાને કંઈક યાદ આવ્યું.

“જે...” જુવાને કાન માંધા.

“તું નાતો નથી.....”

“હું ક્યાં કહું છું?” જુવાન જોઈ રહ્યો.

“અઠાર થયાં.” આપા જુવાનની જુવાની માપી રહ્યા “હવે તું જોલે તે આળપણમાં નહિ ગણાય. ધર્મમાં, ધર્મનાં વ્યવસ્થામાં શ્રદ્ધા ન રહે તો ભયંકર નરકમાં પડાય; મને થાય છે કે શેતાન તારામાં પેસી જશે. વૈદ્યામાં એ ભય વધારે છે. તને ખબર છે પેલા સરવેટસ ને વેસાલિયસની શી દશા થઈ તે?”

“અને પેરાસેલસની પણ.” જુવાને ઠાવકા થઈ કહ્યું.

“તું મને વચન આપ.” આપાથી ખૂબ પડાઈ ગઈ.

“શાનું?”

“રાજ દેવળમાં જવાનું”

“આપું.” જુવાને વચન આપી દીધું. એક દિવસ એ ઊભો હતો, એની આંખો પીસાના દેવળમાં ડાલતા દીવા પર ફરી રહી હતી. મેંકડો વરસથી દેવળ હતું, દીવો હતો. એ ડાલતા દીવાને હજારો માણસોએ જોયો હતો, પણ કાઈ આવું તો કંઈ કરતું નહોતું? એ ઊભો હતો ત્યાં જ ફરી ગયો હતો. એના જમણા હાથની આંગળીઓ ડાબા હાથની નસના ધબકારા ગણતી હતી, એની આંખો ડાલતા દીવા પર ચોંટી ગઈ હતી.

દેવળમાં જતાં આવતાં સૌ એના તરફ જોઈ રહ્યાં.

“પેલો ગેલીલીઓ...” કાઈએ મોહું મચકાડ્યું.

“વૈદું શીખતો હશે!” કાઈએ મન્નક કરી.

“ગેપ થયું લાગે છે!” એકે હસીને કહ્યું.

“શું?” ખીજાએ ફેકડી કરતાં પૂછ્યું.

“ભેભું!”

“ના, ના, હાથમાં આવ્યું છે, બિચારો પકડી રહ્યો છે.” એક મોટો હસવાનો અવાજ દેવળની દીવાલોમાં અથડાયો.

“પેન્ડ્યુલમનો નિયમ.” એનાથી જોલી દેવાયું.

“હું તમને જોઈ છું તેટલો જ સ્પષ્ટ પેન્ડ્યુલમનો નિયમ જોઈ શકું છું.” જુવાન જોલ્યો ને જતો રહ્યો. એની પાછળ કાઈએ એના ચાલવાના ચાળા પાડ્યા, કાઈએ જોખારો ખાધો તો કાઈએ ઝીંક ખાધી. આ જુવાને શું જોયું તે કાઈને સમજાયું નહિ, સૌ નહિ સમજાયલા સત્યનો ઉપહાસ કરી રહ્યાં. એણે નિયમ જોયો હતો. એણે જોયેલા પેન્ડ્યુલમના નિયમમાં ઘડિયાળો ગુમ હતી. એનો નિયમ જાણે જગતમાં કાળતું માપ કાઢતો હતો, એણે જોયેલો નિયમ જાણે જગતને નિયમિતતા શીખવતો હતો અને એણે જોયેલો નિયમ જાણે દુનિયાભરમાં કરોડો ઘડિયાળોને જન્માવતો હતો.

“તું શું જાણ્યો?” આપાએ જુવાનની ઝડતી લીધી.

“મારાથી વૈદું નહિ જાણાય” જુવાને માથું હલાવ્યું “ગણિત સિવાય ખીજા કશામાં મારું ચિત્ત ચોંટતું જ નથી.”

“તો તને કહે તે કર. ગણિતની સોખત કર ને ભિખારીની જેમ જીવ અને સુખી થા, હું તને ખ્યાલી શકીશ નહિ.”

“મને પણ લાગે છે.” જુવાન નફટાઈભર્યું હસ્યો.

“શું?”

“કે હું મને ખ્યાલી શકીશ નહિ.”

“અને હું તને વિદ્યાપીઠમાં રાખી શકીશ નહિ.” આપા નિરાશ થયા.

“અને હું રહી શકીશ નહિ.” પાછો જુવાન હસ્યો.

“તું હવે એકવીસ વરસનો થયો.” પાછા આપા જોલ્યા.

“ધણે મોટો થઈ ગયો, મારે કંઈ કરવું પડશે.” જુવાન હસ્યો.

“તું રમત ન કરે તો બધું કરી શકીશ.” આપાએ શિખામણ શરૂ કરી.

“હું જાણ્યો ત્યારથી મેં એકે રમત નથી કરી,” પાછો જુવાન હસ્યો.

“પેલું...પાણીનું તું શું કરે છે?”

“મેં એક યંત્ર શોધી કાઢ્યું છે.”

‘ શુ ?

‘ જનનુના

આ રયુ જુનાને એ મોટ લખાણુ ધનુ
પાડુ આપાએ માનુ હનાડુ લખાણુ પીમાના
વિનાનોમા ફેરુડુ વિદ્યા પીમ્ની ગોકે ઉપધિ વિનાનો
ગેનીનીઓ સૌને પડેની વાગ મરાન લાગેા થોડા
દિવસમા લોકો એને પીને આક્રિમિગમ મહેના લાગમા
બપા બધુ અગ્નમગીથી સાબગતા હના વિદ્યાપીમ્નુ
ગેરો એક રિસ આમનાણુ આડુ ‘તમને ગણિત ॥
પ્રાદેમર તરીકે નીમવમા આવે છે’

પીસા પી વિદ્યાપીમા એક રિસે એ જુનાન પ્રાદે
સર બેલતો હતો “આનુ વજન દસ રોર હોય ને
આનુ એ રોર હોય તો ગેના માથામા એક ચમ
મરો થયો એના લખાણેના બને તથ અદર તોગાર્ધ
રહ્યા એના હાથમાની બે વસ્તુઓ જમીન પર પડી.
‘ પણ એ વાત સાચી નથી એજા પીડ પગે મૂમ
પાડી એણે ધડકા કર્યો

‘ ત્રી વાત ? ’ વર્ગમાથી અવાજ આયો

‘ કે વજન પ્રમાણે પડનાર વસ્તુની ગતિમા
ફેરફાર થાય છે વધારે નગ્નનાજો પતાર્ય વધારે
વજન હોનાથી જેટલુ વજન વધારે તેમલા ગગી વધારે
ગતિની જમીનપર પડે તે વાત ખોટી છે’

શી વાત ! એરિસ્ટોટલ જોડો ! ગેનીનીઓ
એક ગજમ વાત કરતો હતો સત્તર સત્તર સદીઓથી
એરિસ્ટોટલની વાત જ સાચી રીતગરાર હતી અને એ
વાત સામે આ જુનાન પ્રેફેસર હથોગે બચખીને બબો
હતો એની હિમત એ સૌને લાગુ સાહસ પચીમ
મસ્તો જુન । પ્રેફેસર બળી બરો મને ગમે
તેમલા ઘડા થયેલા લોકનહેમમા વિશ્વાસ નથી હુ
કહુ છુ તે જ સાચુ છે વાત વધી પડી

વેદિયાઓ છેડાઈ પડ્યા વહેમીઓ નકારાઈ જમા
“ સાતિત ફેર ’ મૌએ ગેનીનીઓની પામે જવા
માગ્યો

જવા । આજો, હિ તો એક દિવસે ધર્મા
આર્યની ધમકી આવી

“ જના । આજુ હિ તો ’ ગેનીનીઓ મમડ
ગયો ગે જવામ આપના ત્રિસાર થયો એ પડકાર
મ્યા ‘ ટ્રાઈ વહેમ ’ અધ્યવદાની આડ સત્યો અવરી
રાકતી ની એગે વિનાનોને આમનાણુ આપ્યુ ધમ
ના મહાજનોને પીમાના મિનાગ પર આવવા વિન સા
નખી કરેના નખને પીસાના મિનાગ પર ધામિત્ર ને
વિનાનો ગેમ્મા થમા એ બે પદાર્થો સૌના દેખ ॥
તોજના એમ્નુ વજન ગોક મણુ ટનુ, પીમ્નુ એ
ગેર હતુ ગે મો ગે આ બન્નેને મિનાગ પ પી
ગેર માગે છુગ મૂમ્તા બન્ને એમ્સથે જમીનપર
પડ્યો અને તે માયે જ પ તા પદાર્થોગો એરિસ્ટોટલનો
નિયમ લાગી પી ભુમ્કો થઈ જગે

‘ ચાલો, ઉપર ચડો મત્ય ॥ ઈન રોગો
અમ્કડ અવાજ આજો

પ્રેફેમર ઉપર ચડ્યો સાથે એક મણુ ને એક રોસ્તા
વજનો ઉપર ચડ્યા ગે બનેની પાળી જમીન પર
લોગતા ઝકભાસાગા જાગરમાન દેગે લપકબધા મોનતા
હતા ‘ છેકરો પાગન છે, એને પ્રેફેસર બનાવી
આપણે જ એને વકગ ગે છે પણ આજે એરિસ્ટોટલ
મામે માથુ બચકનાની પ્રિમત આપતી પડશે એટલે
એનુ માથુ ફેંકણુ આવી જરો’

“ હોય છુ, ’ પ્રેફેમર બન્ને વજન હોજતા
મિનારાના માથાપ પી બોના

‘ હોડો જ્નેનાર મદાગરોતો અનાજ આ ગે બે
વજન છૂટ્યા એ એક મણુનુ હતુ, પીજુ એ રોસ્તુ
હતુ મિનાગની એકસોને એરી શી બચાઈ એથી
બને પદાર્થો કક તા પડ્યા બને સાથે છૂટ્યા
સાથે બિતર્યા, જમીન પર એક સાથે ભટક્યા

‘ હે । ધામિત્રાની ધીરજ ખૂમી ગઈ વિનાનો
ના વાળ બભા થઈ ગયા મહજનો કપી બક્યા
બજુ મોટો હિમાચલ જેવો એરિસ્ટોટલ પીસાના
મિનારાના મથા પરથી પટકાર્ધ પડ્યો હતો

પીસાના મિના । પરથી પેના જુવાન પ્રેફેમરે પથરો
ફેંક્યો ને સદીઓના જ્હાપણુ ડહોળાઈ ગયા મિનારા
પરથી પથરો પડ્યો ને વહેમ ॥ તાજ ગમડી પડ્યા

નજરે જોનારા વિદ્વાનો ને ધર્મિષ્ઠાઓ મણુ મણુનાં માથાં હલાવ્યાં, “અમે માનવાની ના પાડીએ છીએ.”

“શું! નજરે જોયું તે પણ?” પેલો જુવાન પ્રોફેસર આંખો નયની પૂછતો હતો.

“તમારામાં શેતાન કામ કરે છે,” ધર્મિયાર્થે ગેલીલીઓની આરપાર ઊતરી જાય તેવા ડોળા ધૂરકાવ્યા.

“એ શેતાન નથી, પડતા પદાર્થોનો નિયમ છે, વિજ્ઞાનનો નિયમ મારી, તમારી કે કોઈ જામી બેઠેલાની શરમ રાખે તેમ નથી.” પ્રોફેસરે પરખાવી દીધું.

“મને ખબર છે.” ધર્મગુરુએ ગળું કુલાવી ગર્જના કરી.

“શી?” જુવાન જોઈ રહ્યો.

“પેલા મોટા વજનમાં તમે કોઈ શયતાનની આરાધના કરી છે. નહિ તો બંને પથરા સાથે પડે શાના!”

“સાથે પડે શાના!” જુવાને તીર જેવી નજર ફેંકી. “એક કામ કરો, આપનું વજન મારા કરતાં અઢીગણું હશે, આપણે બંને મિનારાના માથા પરથી પડતું મૂકીએ, તમારામાં તો શયતાન નથી ને! જગત જાણશે કાણુ સાચું હતું તે.” ગેલીલીઓ કારમું હસ્યો.

“મનક કરો છો!” સાચું મહારાજની કમાન છટકી. ખીજે દિવસે જુવાન પ્રોફેસર વિદ્યાપીઠને દરવાજો પહોંચ્યો ત્યારે દરવાજા પર જ એના માથામાં પાછા જવાના અવાજ અથડાયા. વિદ્યાપીઠના વિદ્વાનોએ એની તરફ પૂઠ ફેરવી, વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ એનો દરિયો ખેલાવ્યો. એ બધું સમજી ગયો. એણે વિદ્યાપીઠનું મંદાન છોડ્યું, એ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ચાલ્યો ગયો અને ફોરેન્સ પહોંચ્યો.

“આવ્યો દીકરા! તને કાણુ ખબર કહી! આટલી વહેલી.” ધરના ખૂણા પર ઢાળેલા એક દોલિયા પર વીનશેનઝીઓ મરણપથારીમાં આજોટતો હતો. ગેલીલીઓ વિદ્યાપીઠનો બર્થો મામલો વિસરી જઈ બેસી ગયો. એની આંખ સામે વણસેલું ગણિત-

શાસ્ત્ર હતું, મરણ પામતો બાપ હતો, ઉગામેલી સાંગવાળા સત્યના ધજ્જારો હતા ને ખાઉ ખાઉ કરતી ગરીબાઈ હતી.

“જો બેટા...” બાપાના તૂટતા બોલ આવ્યા “હું તને...” એણે ત્રણ આંગળીઓ ને એક અંગૂઠો બતાવ્યાં “હું...તને ત્રણ બેન ને એક ભાઈ સોંપી જઈ.....બધાં તારાથી નાનાં છે, તું...” એનાથી આગળ ન બોલાયું.

“હું સમજી ગયો. હું સૌને સંભાળીશ.” એ મરતા બાપાના કાનમાં બેઠ્યો ને બાપાએ ડોક ફેરવી લીધી.

“પણુ બાપું શું?” ત્રણ બેન ને એક ભાઈને સંભાળતો બેઠેલો ગેલીલીઓ વિમાસતો હતો. “હા, હા, એ મદદ કરશે જ.” એને યાદ આવી ગયું. “એ શ્રીમંત છે અને સત્તાવાન પણ છે, એ એકલો જ મને ઓળખી શક્યો છે, એનામાં વિજ્ઞાનને-સત્યને-આહવાનું જીગર છે.” એણે પીસારોને વેદના લખી. થોડા દિવસે પીસારોનો જવાબ આવ્યો:

“પાડુઆની વિદ્યાપીઠમાં તમે અધ્યાપક નિમાશો, પીસા કરતાં પગાર ત્રણગણો વધારે. ઊપડો.”

ગેલીલીઓ પાડુઆ પહોંચ્યો.

એણે વિજ્ઞાનની વાતોથી વિદ્યાપીઠનું વાતાવરણ ભરી દીધું. એના બોલે બોલે વિજ્ઞાનનો અવાજ બીડી રહ્યો. એક એક નજરમાં વિજ્ઞાન ચમકી રહ્યું. પાડુઆના જુવાનો એના પર મુગ્ધ થયા. પાડુઆની જુવાનીનો એ માનીતો બની રહ્યો. પાડુઆના નવજુવાન વિદ્યાપીઠમાં અને બહાર એની આસપાસ વીંટળાયા.

“તમે બંને આવજો.” ગેલીલીઓ બે જુવાનોના કાનમાં કહેતો હતો.

“આવશું.” બંનેની આંખો ગેલીલીઓની નજરના ઘેરા પ્રકાશમાં ગરકાવ થઈ ગઈ.

મધરાતે ત્રણે જણ પાડુઆ પાસેની એક હવડ પડેલી ઘેર જોઈ શકા તરફ ઊપડ્યા. મધરાતે ત્રણે જણ અંદર પેદા. બે રાત ને બે દિવસ પસાર થઈ

ગરા પાડુઆમા પ્રેક્ષક ને એના બે વિદ્યાર્થીઓની સોધ ચાલી ત્રીજા દિવસની ગરાને ગોધારાને એક ટેરસીએ આડો હથ ધરી ધૂનૂર અગતે થ્યુ, “વેની ગુફામા ન જતા

“કેમ ?”

“એના આરણ્યમા તણ પડ્યા છે, ભૂનો’ જોનતી કેમી ફકાય તેની આખો ફાડીને ચાની ગઈ સોધ કરનારા ગુફા પર પહોંચ્યા તો ઝાળખાયા એ પ્રેક્ષક હતો, ખીજા બે વિદ્યાર્થીઓ હતા. પ્રેક્ષક બેબાન પડ્યો હતો, વિદ્યાર્થીઓ મળ્યુ પામ્યા હતા તે આવી પ્રેક્ષક ભાનમા આન્યા.

“ગરા હતા ? કેમ ગરા હતા ? શ થયુ હતુ ? શુ જોયુ હતુ ?” એક ગોળી મેદની એક માથે અનેક સવાલો પૂછી રહી

“હુ ગયો હતો, ગસ, પડી શુ થયુ તે મને ખબર નથી” પ્રેક્ષકે બને કન દબી કહ્યુ

વૈજ્ઞાનિકો એ કેવો પ્રયોગ હતો તે કેઈએ જાણ્યુ નથી એ પ્રયોગમા જેતા પ્રાણ કેરી રીને ગરા ને ત્રીજો બેબાન કેમ મન્યો તેની કાર્મને ખબર નહી થોડા દિવસમા જ વૈજ્ઞાનિકો એ વિચિત્ર પ્રયોગને યાદ લાવી લોકો એને ગેરીઓની પહેરી મૂરખાઈ કહી હમસા વાગ્યા

પાડુઆ વિદ્યાર્થીઓ લુગાનો પગ અદર અદર હડતા હતા “ખબર પડી ! જાણ્યુ !”

“શુ ?”

“આપણે ગેનીઓ જવાનો છે”

“ક્યા ?”

“વેનીમ”

“કેમ ?”

“કેમ ?” છાત્રગ્રામીઓ એક ખીજા તરફ મુખ મચકે હતા એતા ‘એને જ પછી આવોને,’ અને મોટથી બેલતા હતા મિયાગતુ સારીર નથી મારુ રહેતુ તે”

“પ્રેક્ષકને ખીજા મૂરખાઈ આપડે છે” નિશાગિરા દાદમાથી બોલતા હતા

“શુ, શું ?” અન્યમાં પૂર્વોદનાં

“શુ વળી શુ ? પ્રેમ તો મૂરખાઈ છે-એક જાનનો ગેગ છે એમ એ કહેતો હતો આગે મિયાગતને એને જ વાગ્યુ પડ્યો છે”

“વેનીમમા ?” પાડુઆની વિદ્યાર્થીમા વતનો એ એક જ વિદ્યાર્થી જ્યો.

“હા, તેથી મિયાગ દસ ખાસ જાન છે”

પ્રેક્ષક વેનીસ પહોંચ્યા વેનીમમા કાર્મ લુગાન છાત્રી પ્રેક્ષક પર પ્રેમ ધરતી હતી એને મળ્યા પ્રેક્ષક ઝાળખા ને વેનીમ પહોંચ્યા.

વેનીમના શોખીન નનારીઓ નગુગાર મળને ફરતા હતા, વેનીમના મોજતા લુગાનો પમ્યા પાડી એ ખીજા સથે ગોડી ઝરતા હતા, વેની મની વનરાજીઓ બધી પડી હતી, વેનીમના બાગ બગીચાઓ મરેખી બધ્યા હતા

વેનીમના સુદ્ધ સરોવરની ખિનારીમાથી સધ્યા મળતો ચાદો ઊગતો હતો, વેનીમના અમમતા પાળી પર ગોડેલા, નાચતા, ગાતા ને વાતો ધરતા લુગાનોને લઈ ચિડતી હતી.

‘એ ગેના ગે !’ એક ગોડેલામાથી એક હાથ લ માયો

“કેણ ?”

“ગેની સિંગે ને એની દોરતાર”

બે પડવાના જ્યા મિત્રોને ચાદનીમા અમમતા પાળીતા ખિનારા પર પથરાતા બેની ગોડેલા ચાલી ગઈ

“ત્યારે હુ પડતા પદાર્થો ના નિરમ પર જોનના આવેયો” પેના બેમાનુ એક બોલુ

“ત્યારે જ મે તમો પહેલીવાર જોયા, મારા માથામા મારા હારમા, મારી એકએક નસમા તમારા વિના એકે અનજ બેલો જ નહી” ખીજુ બોલુ

“અને મો પણુ” ખીજા હાક ફેર્યા. એની આખ સામે પેન્ડ્યુનમ આટા મારુ દેખાયુ, મિનાસ પરથી એક સાથે પડતા પદાર્થો દેખાયા, એ જોઈ રહ્યો આખે આખ મળી બન્ને એક ખીજાને ચાહતા

હતાં. બન્ને એક બીજાનાં બની બેઠાં. બન્નેએ રંગરાગ જોયા નહિ, રસરાગ પૂછ્યા નહિ, બન્ને દોસ્તો હસી બેઠ્યાં. બન્ને તરફ સરોવરનાં પાણીનાં રૂપેરી મોત્તં કંકલ ઢરી રહ્યાં. એકાએક જુવાન પ્રેક્ષકને આખો દેહ ચમકી બેઠ્યો. એણે બીધલાની ખલા ઉપરથી જોયું. દુનિયાના એ સૌથી વધારે ડાહ્યાને પોતાની મૂરખાઈ દ્રાઈ જોઈ જતું લાગ્યું હતું; એને દ્રાઈ દેખાયું નહિ. માત્ર એક જુલું પડેલું કૂતરું પોતાના માલિકને શોધવા પૂછી પટપટાવતું પ્રેક્ષકનું મોં સૂંઘવા આવતું હતું. બન્ને જણ જોરથી હસી પડ્યાં.

“તું મારી સાથે ચાલ.” એક બોલ્યું.

“ક્યાં !”

“પેદુઆ.”

“પરણ્યા વિના ?”

“પરણું શું ? પરણ્યા વિના મિત્રો નથી થતા ? સાથે નથી રહેતા ?”

“તું તો મૂરખ છે !” છાકરીએ દુનિયાના ડાહ્યાના ગાલમાં ટપલી મારી.

“લોકો મૂરખ છે, લક્ષ્મી ગુલામીમાં એક બીજાને ફસાવે છે, કાયદો મિલકતનો છે, લક્ષ્મી કાયદેસર કેવું ને ભાઈબંધી ગેરકાયદેસર કેવી ? મને એ માન્ય નથી.”

“જો તું સમાજમાં આમ બોલે તો કેવો ભયંકર ગણાય !” છાકરી જોઈ રહી.

“પણ તું જાણે છે ને હું કેવો બાળક જેવો સરળ છું ને મારું હૃદય કેવું પ્રેમથી ભરેલું છે ?”

“હા, પણ...”

“શું ?”

“પરણ્યા વિના કંઈ રહેવાય ?”

“પરણવાનો નથી, કાલે બહીને તને બીજું કંઈ ગમી જાય ને હું માલિક હોઉં તો...”

“એવું નહિ બોલ,” છાકરીએ આંખો કાઢી.

“પણ તું તો મૂરખ છે.” એ કંઈ વિચિત્ર પ્રાણી તરફ જોતી હોય તેમ જોઈ રહી.

“કેમ ?”

“કાલે સવારે આપણને બાળક થાય ને...” છાકરી નીચું જોઈ રહી.

“ઓહો...” પ્રેક્ષકનું હસતું કિનારાના શાંત પાણી પર પથરાતું હતું. “પરણ્યા વિના બાળક થાય તો તેમાં શું ગભરાવાનું છે ? દુનિયા જંગલના વહેંચાપર અને ગુલામીની હેયાનિયત પર નભે છે, વિજ્ઞાનનાં સત્યો પર નહિ.” છાકરી આ જુવાન વૈજ્ઞાનિકને જોઈ રહી. એને એની આંખમાં નવી રોશની લાગી, એના સાદમાં નવો અવાજ સંભળાયો, એના ચહેરા પર નવું તેજ પથરાયલું દેખાયું. એ એને ભયંકર લાગ્યો, કારણ કે એ નવો દેખાતો હતો. પણ એનાથી એને ચાહી જવાયું હતું. એ બેલી:

“કીક.”

“શું ?” વૈજ્ઞાનિક, સત્ય જેવો કઠોર, દેખી રહ્યો.

“આપણે પેદુઆ જઈએ ને તમે કહો છો તેવી રીતે રહીએ.”

પ્રેક્ષક એની દોસ્ત સાથે પેદુઆ પહોંચ્યો ને ગેરકાયદેસર ઘર માંડીને બેઠો.

“એમનું ઘર કેવું મંડાયું હતું ? એમના સંબંધમાં કેવા રંગો હતા ? એમની શોધખોળોમાં કૃત્રીક ગમ્મત આવતી હતી ?” એવા કંઈ સવાલનો જવાબ ઇતિહાસે આપ્યો નથી. દુનિયા કહે છે કે એ બન્નેને ખૂબ બનતું હતું, કંટાળતાં ત્યારે એક બીજા પાસેથી આશ્વાસન પામતાં હતાં, આકતાં ત્યારે આરામ લેતાં હતાં ને મોંઘાં પડતાં ત્યારે એક બીજાની મદદગત કરતાં હતાં.

એમ થોડાંક વર્ષો પસાર થઈ ગયાં. લોકો વીરતા ગયા, વહેંચ ખિન્નતા ગયો, ગરીબાઈ વધતી ચાલી. દુઃખના દિવસો નજર સામે ડોકતા બેસ્યા.

“મેં એવું નહોતું ધાર્યું” કહી પ્રેક્ષકનાં બાઈએ એક દિવસે રડી દીધું. એની એક દીકરી માતાના દુઃખ પર મીટ માંડતી બેઠી હતી, એક ચાર વરસનું નાનું બાળક ગેલ કરતું હતું, બીજા એક નાની બાળકી ગચ-ગચ ધાવતી માતા સામે જોઈને હસી રહી હતી.

“અને મેં પણ,” બેલીકીઓ જોઈ રહ્યો.

ગયા પાડુઆમાં પ્રેમર ને એના બે વિદ્યાર્થીઓની સોધ ચાલી ત્રીજા દિવસની મચારે સોધનારાને એ-
કેસીએ આંકે હાથ ધરી ઘૂંટૂર અવાજે કહ્યું, “પેની
ગુફામાં ન જતા

“કુમ ૧”

“એના બારણામાં તથુ પડ્યા છે, ભૂનો” મોલતી
હેમી ફડાય તેટની આખો ફાડીને ચાની ગર્થ સોધ
કનારા ગુફા પર પડેલ્યા ત્રીજો ઓળખાયા એક
પ્રેક્ષર હતો, બીજા બે વિદ્યાર્થીઓ હતા. પ્રેક્ષર
એવાન પડ્યો હતો વિદ્યાર્થીઓ મગણ પામ્યા હતા

વેગ આવી પ્રેક્ષર ભાનમાં આન્યા.

‘યા ગયા હતા? કેમ ગયા હતા? શુ થયું
હતુ? શુ જોયું હતુ?’ એક મોની મેદની એક સાથે
અનેક સવાલો પૂછી રહી

“હુ ગયો હતો, મસ, પછી શુ થયું તે મને
ખબર નથી” પ્રેક્ષરે બને કન દબી કહ્યું

વૈજાનિકનો એ કેવો પ્રયોગ હતો તે કેઈએ જાણ્યું
નથી એ પ્રયોગમાં બેના આણુ કેરી રીતે ગયા ને
ત્રીજો એવાન કેમ જાણ્યો તેની કાઈને ખબર નથી
થોડા દિવસમાં જ વૈજાનિકના એ વિચિત્ર પ્રયોગને
યાદ લાવી લોકો અને ગેનીનીઓની પડેની મૂરખાઈ
કહી હમવા લાગ્યા.

પાડુઆ વિદ્યાપીઠના જુનાનો પ જ અદર અદર
હતા હતા “ખબર પડી! જાગ્યું!”

“શુ ૧”

“આપણો ગેનીનીઓ જવાનો છે”

“ક્યાં?”

“વેનીમ”

“કુમ ૧”

“કુમ ૧” એ પ્રગટાઈઓ એક બીજા તરફ મુખ
મથકે હતા મેતા ‘એને જ પછી આવોને,’ અને
મોટેથી બેલતા હતા, ‘મિચારાનું’ શરીર નથી મારુ
રહેતું તે”

“પ્રેક્ષરને બીજી મરખાઈ માપડે છે” નિશાચિના
દાદમાથી બેલતા હતા

ગુ, શું?” અજાણ્યા પૂરતાં હતાં

“ગુ” વળી શુ? પ્રેમ તો મૂરખાઈ છે-એ
જાતનો રોગ છે એમ એ કહેતો હતો આજે
મિચારાને એને જ નાગુ પડ્યો છે”

“વેનીમમાં?” પાડુઆની વિદ્યાપીઠમાં વાતો
એ એક જ વિષય બની રહ્યો.

“હા, તેથી મિચારા હસા ખાવા જાન છે”

પ્રેક્ષર વેનીસ પહેલ્યા વેનીમમાં ઠાઈ જુનાને
છોકરી પ્રેક્ષર પર પ્રેમ મરતી હતી એને મગા
પ્રેક્ષર જાણ્યા ને વેનીસ પહેલ્યા.

વેનીસના શોખીન નગનારીઓ શણગાર સજ્જને
ફરતા હતા, વેનીમના મોજના જુનાનો પગિયા
પાડીને એ બીજા સથે ગોડડી કરતા હતા, વેની
મની વનરાજીઓ લચી પડી હતી, વેનીસના બાગ
બગીચાઓ મટેકી લાગ્યા હતા

વેનીમના સુંદર સરોવરની કિનારીમાંથી સંધ્યા
કળનો ચાદો જગતો હતો, વેનીમના ચમખતા પાણી
પર ગોડેલા, નાચતા, ગાતા ને વાતો કરતા જુનાનોને
લઈ નિજગતી હતી.

‘એ પેલા બે!’ એક ગોડેલામાંથી એમ હાથ
લગાવો.

“કુલુ ૧”

“ગેનીનીઓ ને એની દોરતખર”

બે પડગયા જેના મિત્રોને ચાદનીમાં ચમકતા
પાણીના કિનારા પર પથરાતા જોની ગોડેલા ચાની ગર્થ

“ત્યારે ૧ પડતા પદાર્થોના નિયમ પર જોનારા
આવેલો” પેલા બેમાનુ એક જોડુ

“ત્યારે જ મે તમને પડેનીવાર જોયા, મારા
માથામાં મારા હાથમાં, મારી એકએક નસમાં તમારા
ચિના એકે અનજ ઠાકો જ નથી” બીજુ મોડ્યુ.

“અને મને પણ” બીજાના દોર ફડક્યા. એની
આખ સામે પેન્ડ્યુનમ આટા મારતુ દેખાયું, મિનારા
પરથી એક સાથે પડતા પદાર્થો દેખાયા, એ જોઈ
રહ્યો આખે આખ મળી બન્ને એક બીજાને ચાહતા

હતાં. બન્ને એક બીજાનાં બની બેઠાં. બન્નેએ રંગરાગ જોયા નહિ, રસરાગ પૂછ્યા નહિ, બન્ને દોસ્તો હસી બેઠ્યાં. બન્ને તરફ સરોવરનાં પાણીનાં રૂપેરી મોજાં ક્ષણે કરી રહ્યાં. એકાએક જુવાન પ્રેક્ષકને આખો દેહ ચમકી બેઠ્યો. એણે બીધેલાની ખભા ઉપરથી જોયું. દુનિયાના એ સૌથી વધારે ડાહ્યાને પોતાની મૂરખાઈ દ્રાઈ બેઠું જતું લાગ્યું હતું. એને દ્રાઈ દેખાયું નહિ. માત્ર એક ભૂલું પડેલું કૂતરું પોતાના માલિકને શોધવા પૂછી પટપટાવતું પ્રેક્ષકનું મોં સૂંધવા આવતું હતું. બન્ને જણ જોઈને હસી પડ્યાં.

“તું મારી સાથે ચાલ.” એક બોલ્યું.

“ક્યાં !”

“પેડુઆ.”

“પરણ્યા વિના ?”

“પરણું શું ? પરણ્યા વિના મિત્રો નથી થતા ? સાથે નથી રહેતા ?”

“તું તો મૂરખ છે !” છોકરીએ દુનિયાના ડાહ્યાના ગાલમાં ટપલી મારી.

“લોકો મૂરખ છે, લક્ષ્મી ગુલામીમાં એક બીજાને ફસાવે છે, કાયદો મિલકતનો છે, લક્ષ્મી કાયદેસર કેવું ને લાઈબ્રેરી ગેરકાયદેસર કેવી ? મને એ માન્ય નથી.”

“જો તું સમાજમાં આમ બેલે તો કેવો લયંકર ગણાય !” છોકરી બેઠી રહી.

“પણ તું જાણે છે ને હું કેવો બાળક જેવો સરળ છું ને મારું હૃદય કેવું પ્રેમથી ભરેલું છે ?”

“હા, પણ...”

“શું ?”

“પરણ્યા વિના કંઈ રહેવાય ?”

“પરણવાનો નથી, કાલે બહારે તને બીજું દ્રાઈ ગમી જાય ને હું માલિક હોઉં તો...”

“એવું નહિ બોલ,” છોકરીએ આંખો ઢાઢી. “પણ તું તો મૂરખ છે.” એ દ્રાઈ વિચિત્ર પ્રાણી તરફ જોતી હોય તેમ બેઠી રહી.

“કૃમ ?”

“કાલે સવારે આપણને બાળક થાય ને...” છોકરી નીચું બેઠી રહી.

“ઓહો...” પ્રેક્ષકનું હસવું કિનારાના શાંત પાણી પર પથરાતું હતું. “પરણ્યા વિના બાળક થાય તો તેમાં શું ગભરાવાનું છે ? દુનિયા જંગલના વહેમો પર અને ગુલામીની હેવાનિયત પર નભે છે, વિજ્ઞાનનાં સત્યો પર નહિ.” છોકરી આ જુવાન વૈજ્ઞાનિકને બેઠી રહી. એને એની આંખમાં નવી રોશની લાગી, એના સાદમાં નવો અવાજ સંભળાયો, એના ચહેરા પર નવું તેજ પથરાયલું દેખાયું. એ એને લયંકર લાગ્યો, કારણ કે એ નવો દેખાતો હતો. પણ એનાથી એને ચાહી જવાયું હતું. એ બેલી:

“દીક.”

“શું ?” વૈજ્ઞાનિક, સત્ય જેવો કઠોર, દેખી રહ્યો.

“આપણે પેડુઆ જઈએ ને તમે કહો છો તેવી રીતે રહીએ.”

પ્રેક્ષક એની દોસ્ત સાથે પેડુઆ પહોંચ્યો ને ગેરકાયદેસર થર માંડીને બેઠો.

“એમનું ઘર કેવું મંડાયું હતું ? એમના સંબંધમાં કેવા રંગો હતા ? એમની શેલબોજોમાં કેવીક ગમ્મત આવતી હતી ?” એના દ્રાઈ સવાલનો જવાબ ધતિલાસે આપ્યો નથી. દુનિયા કહે છે કે એ બન્નેને ખૂબ બનતું હતું, કંટાળતાં ત્યારે એક બીજા પાસેથી આશ્વાસન પામતાં હતાં, થાકતાં ત્યારે આરામ લેતાં હતાં ને માંદાં પડતાં ત્યારે એક બીજાની માવજત કરતાં હતાં.

એમ થોડાંક વરસો પસાર થઈ ગયાં. લોકો વીકરતા ગયા, વહેમ ખિન્નતો ગયો, ગરીબાઈ વધતી ચાલી. દુઃખના દિવસો નગર સામે ડોકાતા બહા.

“મેં એવું નહોતું ધાર્યું” કહી પ્રેક્ષકનાં બાઈએ એક દિવસે રડી દીધું. એની એક દીકરી માતાના દુઃખ પર મીટ માંડતી બેઠી હતી, એક ચાર વરસનું નાનું બાળક ગેલ કરતું હતું, બીજી એક નાની બાળકી ગય-બંધ ધાવતી માતા સામે બેઠી ને હસી રહી હતી.

“અને મેં પણ,” ગલીલીઓ બેઠી રહ્યો.

“સત્યનો માર્ગ આવો વિશ્વ હોય છે તે આજે જ સમજાવ છે”

“સત્યનો માર્ગ !” બાઈએ ગુસ્સો કર્યો

‘મને તો તમારા આ બધા રમકડામા ઈઈ નથી સમજાવતું”

“એવે તારેય રો વાક !” ગેનીનીઓ હસ્યો,

“મને એક પિયાર આવે છે”

‘રો ?’ બાઈ ચમકી.

“તુ કાઈ સાથે પગથી જા, તને વિજ્ઞાનના સત્યનો અંશ નથી લાગ્યો તુ મારી પાઞ્જ તણાય છે, હેરાન થાય છે, મને એ સાલે છે. જાણે હું તારા પર અત્યાચાર કરી રહ્યો છું”

‘એનું ન બોલો.” બાઈની આંખો પનખી

“મને ખબર છે, તને મારા પર પ્રેમ છે, પણ તેથી એનાપર ન હોય એમ નથી મનતો’ ત્યાં તો કાઈએ કમાડ ઠોંસું

“કાણુ એ !” બાઈ બૂમ પાડી બી

‘એ જ એ” ગેનીનીઓ મીઠું હસ્યો ‘એ આપણે બનેનો મિત્ર છે, તુ એની સથે સુખી થઈશ મને નિગત વગરો એ સાલજા.”

“તુ ?” બાઈ કાન માડી રહી

‘એ બંધારો હતો, હું વિજ્ઞાનની જગ્યાદારી બૂંચો હતો પણ એમા કઈ જ ખોટું ન હતું આપણે એક બીજાને ગમી ગયા આપણને પણ બાળકો થયા, એમાય કઈ ખોટું નથી ધીમે ધીમે સમય બદલાયો હું વિજ્ઞાનને વરી ચૂક્યો હતો, મારો મગજ લાવ વિજ્ઞાનમા ઠનવાઈ ચૂક્યો હતો, મને આગલા વ મોથી તારા તરફ એક પણ મીઠી નજર નાખવાનો વખત મળ્યો નથી તેની મને ખબર છે તુ મને મૂઝીતો પરણીને પરતાય છે તે પણ હું જાણુ છું” મને ગૂંચવતા વિજ્ઞાનના સમાલો તને કટાણો આપે છે તે વાત પણ મને સમજાવ છે ખુબ મોળી મોળી કપનાઓ અને વિજ્ઞાનના જગતમા મને ડૂબી રહેલો જોઈ તુ ગૂંચળાય છે તેય હું જાણુ છું અને તોય તે દરેક પગે મારી સારવાર કરી છે, મારી મગજ નખી છે પણ તુ જાણે છે.. ?” પ્રોફેસર અચ્ચા

“તુ ?” બાઈ અલોભાન પામી જોઈ રહી

‘મારી સામે એ પ્રિકરન મગ બોલો છે, મારી સાથે રીતે કાઈ સુખી નહિ થાય”

“હું તમને દ ખતા વખતે છોડી જાઉં ?” બાઈની આંખો નીતરી રહી

“ના, હું તને છોડી જાઉં છું તને ખબર છે ?”

“હા !” બાઈએ આંખો લૂછી

“હૂનો વેનિસમા પડાયો તેને આજે સાત વરસ વગી ગયા એ સાત વરસમા ધનુના મહિના પીડાતો આજે હાડપિંજર બન્યો છે, અકાળે ધરડો થયો છે, ને..” ગેનીનીઓનો અચાજ કપી બોલ્યો “આજે ધર્મની હેરાનિયત એને જીવંતો સગાની નાખવા તૈયાર થઈ છે એ સગાની જરો અને તે મને કઈ ન થાય તો તે અગત્યનું પ્રેમાય જે તે પ્રેમ છે તે હું કહું છું, ને વધારે જોરથી કહેવાનો છું. વિજ્ઞાનનું સત્ય મારો અત મને એ જૂનોની સખમા જ દેખાડે છે”

‘તમે...” બાઈ કપી બી એનાથી એક ચીમ પાડી દેવાઈ મોળી દીરી મીનેસી મા પામે દોડી આવી પ્રોફેસર બીને આટલા મગ

*

*

આજે એ વાતને થોડા વરસ વગી ગયા હતા ગેનીનીઓના બાઈ બીજા મિત્ર સાથે રહેતા હતા, ગેનીનીઓની મોળી દીદરી દેવગમા સાધ્વી બની હતી એના બીજા બે બાળકો મા સાથે આનંદથી ઠાજતા હતા એ બધું જોઈને ગેનીનીઓ સુખી હતો. ગેનીનીઓએ નવા મિત્ર સાથે એની બાઈને પરણવાને મોળી પહેરામણી આપી અને બાઈ ઈર્ષવાર એકલી બેઠી એ વૈજ્ઞાનિકના પ્રિયાર મળી અલોભાન પામતી

૧૬૦૪ની સાલ આવી અને આકાશમા એ પ્રવા તારાએ દેખા દીધી

ગેનીનીઓ બાઈ પાને એ અગત્યના આસમાનીને જોગબનામા પડ્યો નગર આખામા બે જાણુની વાત થઈ ગઈ એ નવા દેખાયવા તારાની અને બીજાં બે જોગબના મચનાર ગેનીનીઓની ૧૯૦૬ ની

સાથમાં જેલીલીઓએ ત્રણ લાપણુ આપ્યાં. ત્રણે લાપણુમાં એણે પેલા તારની ઓળખાણુ આપી. તારાની વાતો સાંભળવા લોકોની મેદની બહારાઈ ગઈ. એ બોલ્યો:

“ મને ખબર છે, તમે બધાં કુતૂહલથી આવો છો, તમને તમાશા ગમે છે, તમને વિજ્ઞાનનાં સત્યોમાં રસ નથી.” લોકો છેડ્યા.

પાછું એણે આગળ ચલાવ્યું. એણે એસ્ટ્રોનૉમીના ક્ષેત્રો પર ઘા કર્યો, એણે ધર્મના વહેમોની ઠેકડી કરી.

“ તો તમે શું માનો છો ? ” સવાલ જવાબ થયા.

“ તમને સૌને વહેમ વળગાડવામાં આવ્યા છે, તમને મૂંઝવે રાખવામાં આવ્યા છે, તમને જૂઠાણું શિખવવામાં આવ્યાં છે.”

“ શી વાત ! શું હિંમત ! કવી ધૃષ્ટતા ! ” અજગર જેવી માનવમેદની કૂકડી બી.

“ વાત એમ છે કે કોઈ વસ્તુ સ્થિર નથી, આ બધું ફરતું છે, બધા તારા ફરતી પૃથ્વીઓ છે, આપણી પૃથ્વી પણ એક તારો જ છે.”

“ એમ કે ? ” એક વગરે આંખ કાઢી.

“ હા, હું સત્યને દર્શાવવા નથી માગતો, તમને શું સાંભળવું ગમે છે તેની મને દરકાર નથી, મારે તમને શું સંભળાવવું જોઈએ તેનો જ વિચાર કરું છું, કોપરનીક્સ સાચો છે.” એણે આખી વાત કહી નાખી.

“ શાંત પાપ ! નાસ્તિકતા ! ” ધાર્મિકો ધણી બહ્યા. “ આપણી પવિત્ર પૃથ્વીને એની દિવ્યતા પરથી ઉથલાવી પાડવા માગો છો ? આખા બ્રહ્માંડની એ શિરતાજને વગોવવા માગો છો ? એને એક માત્ર બેસતું રજકણુ કહેવા માગો છો ? સૂરજની આસપાસ રખડતો દડો કહેવા માગો છો ? નાસ્તિક ! ધર્મનિંદક ! ”

“ હું સાચિતી આપીશ.” જેલીલીઓ તપી બેઠો હતો.

“ શાની ? ”

“ કે કોપરનીક્સ સાચો છે ” એણે ખૂસ મારી.

“ રાખ બેડશે રાખ.” કોઈએ દાંત કચકચાવી કહ્યું.

વ્યાખ્યાન પૂરું થયું. જેલીલીઓ ઘેર જવાના રસ્તે પાછો ફરી ફરીને જોતો હતો. એને જાણુ હતું સંભળાતું હતું, “ રાખ બેડશે રાખ.” એ એની પોતાની રાખ આંખો સામે દેખી રહ્યો. એને એની મિત્ર બાઈ સાંભરી. એનાં બાળકો યાદ આવ્યાં. એને આખી દુનિયા કચડતી દેખાઈ, એને વિજ્ઞાન લયંકર લાગ્યું. સત્યની કડોરતા સમજાઈ. એ લયડતો ઘેર પહોંચ્યો. સૂતકાર બોલતા ઘરમાં એ પથારીમાં ઢગલો થઈને પડ્યો. એણે બાંધું માથું ઘાલી હતી તેટલી બંધી હિંમત એકઠી કરી. એ બેઠો થયો ને દાંત કચકચાવીને બોલ્યો “ હું સાચિત કરી દર્શક કે કોપરનીક્સ સાચો છે.” થોડી વારે એ થાકેલો બાંધવા પડ્યો.

“ નાની વસ્તુઓ સૂક્ષ્મદર્શક કાચમાંથી મોટી દેખાય તે કીક છે, પણ દૂરની વસ્તુઓ નજદીક કેમ દેખાય ? ” એના માથામાં વિચારો બહારાયા કર્યા. એ સવારે જાગ્યો ને જેમ તમે વિદ્યાપીઠ તરફ બેસ્યો, એને રસ્તાની ખબર રહી નહિ, એને વિદ્યાપીઠમાં પોતે શું બોલે છે તેનું પણ ભાન રહ્યું નહિ; એને આખો ચોરડો ફરતો લાગ્યો. વિદ્યાર્થીઓ બધા તારા દેખાયા, એના માથામાં એ એક જ વિચાર ઉપરતળે થતો હતો “ દૂરની વસ્તુઓ પાસે કેમ દેખાય ”

એણે ઘેર જઈને ચરમાના નતોદર (concave) અને ઉત્તોદર (convex) કાચ ગોઠવવા માંડ્યા, “ અને આ શું ? ” એની અગત્યખીનો પાર રહ્યો નહિ. એ બેચ જાતના કાચને અમુક રીતે ગોઠવવાથી દૂરની વસ્તુ પાસે દેખાઈ, એ બોલો થઈ ગયો. “ જે કોપરનીક્સે કહ્યું તે દુનિયાને દેખાડી શકાય.” એ આનંદથી બોલ્યો. એના એકેએક અંગમાંથી ઉલ્લાસ બહારાયો. એણે એક પિપ્પીમાં સૂક્ષ્મદર્શક કાચ ગોઠવ્યો ને સાથે નતોદર ને ઉત્તોદર “ લેન્સ ” બેસાડ્યા. એણે પહેલીવાર જોયું દૂરનું માણસ એની પાસે બેસેલું દેખાયું.

“ આસમાન ઓળખાશે.” એને આશા આતી. એણે વધારે સારા સૂક્ષ્મદર્શક કાચ એકઠા કર્યા. એ દૂરખીન (ટેલિસ્કોપ) બનાવવા મચી પડ્યો. એણે એક સરસ દૂરખીન (ટેલિસ્કોપ) બનાવ્યું, ને એ સગાર

કાંઈ પર તારો એની આંખ સામે એક વડાણ થોડે દૂર દરિયાના પાણી પર ચેન કંતુ દેખાયુ. એણે આખ પરથી ટેલિ કોપ ખસડ્યો, વડાણ હતુ નહિ “તો મને દેખાયુ કેમ એનો એકએક તત્તુ ઊઞ્છી ઊઞ્છો. એને બધુ સમજાઈ ગયુ

“વડાણ નરી આગે ન દેખાય તેમલુ દૂર હતો.” એ કિતિજમા દૂર એક ટપકુ જેઈ રહ્યો. એ પાઠો આનદમા ગો ગો “આસમાન ઓળખારો” એ ગેમી રહ્યો જગત્તર જે કલાકે ટેનિસપ્રમાથી દેખાતુ વડાણ આની પડોન્ધુ

એ ઘેર આવી સંધ્યા વિદ્યાપીઠમા હોડ્યો વિદ્યાપીઠમા એણે દૂરની દેખાડુ. વિદ્યાપીઠનો વડો એના તરફ અન્નદમીમા જેઈ રહ્યો ‘અન્ન મ ઠો ! ચમત્કારી છો !’ સૌનો એક અન્નયતીલયો અન્નજ યોવી ઊઞ્છો

“એનાવી આસમાન પણુ ઓળખારો” એણે ઝીણી આખો કરી કહ્યુ. એનો વેગ આસમાન ને આનગમા ઊઞ્છી ઊઞ્છો એ આકાશી પદાર્થોને દેખવા અંધારો બની ન્હો. “અને ત્યારે મધુ” મમતરો” એ મનમા જમડ્યો અને એના શરીરમા ન મમતતય તેવો કપ થયો.

“તમાન કામના શ્લાક એ જ થાય છે અને તમારો પગાર જમણો વને છે, તમારી ને કરી તમે છવો ત્યા સુધી ચાલુ ગેરો” પેદુઆની વિદ્યાપીઠ એને બુમાન્ધો

“કુઈ કળુ છે-એને રોત નવી મદદ છે, એ મદ કરે છે” ધર્મના વડાઓએ વહેમથી ભરેલા માથા જેરથી ખજરાળા એમને કિતાવના મત્યોમા પાપ ખમતતા દેખાયા જેનીનીઓ ખઈપીને મડ્યો ન્હો. એણે દૂરની બનાવનાની ભૂગણીઓ કાચા કરી, કાચ ઘસ્યા કર્યા ને દૂરનીનો માન્યા કર્યા એનો મોગ મોટા ઘણે દૂર દેખતા દૂરનીનો બનાવ્યા એક સોથી મોટુ હતુ.

એણે આમમાનની ઓળખ આરબી એણે આગ્રાશી પદાર્થોને પાગખમા રાક કર્યા એણે આકાશના અદ્ધ વચકના દીરામા ધન્તીઓ ફળી જેઈ.

એણે આગ સુરી મતાકૂકડી રમતા ને છુપાતા ફળા તારાઓને રોધી કાઢ્યા.

એ ઓળખે દૂરનીનમાથી દેખી રહ્યો એ એકએક જેરથી હમી ઊઞ્છો “પણુ છે સુ?” પામે ખેડેના કાઈએ પૂછુ. “ચાહો, ચાહો” એણે ફરીતાર વસ્ત્રે અથગાય એટલા જેરથી હમી દીધું.

“પણુ ચાહો તે સુ?” પૂછનારે પાછું પૂછ્યુ.

“ચાહો તે સુ?” એણે ટેલિસ્કોપમાથી હમી આખો કાઢી “ચાહો તે કાઈ રિસાયલી છોકરી નથી, આગ્રાશના ફૂલો વીણુના નીકળી નથી, કામની મા નથી કે માગી નથી, અને ચાહો મામે જણુ નથી. એ એક જૂનીનો ફળો ગોગો છે આપણી જૂની પાળા આઠા મારે છે, એનાપર મોટા વેરાન પ્રેશો છે જગતા પડાડો છે, મારા પાપ, આપણે ત્યા કાઈ ચદ્રમુખી હોય તો તે ફરી મિઝામગી લાગે.” પાઠો એ હમી પડ્યો.

“મિયારો એરિંગોટન, આગ્રાશના ફૂલો ઊધા ને તરગી ખાવો આખી ગયો છે, એને આ દૂરનીનની વાનો સમજાય તો ડગરમાથીય ઊઞ્છીને એ જોનો થઈ જતુ.”

ખીજે દીનમે એણે પેદુઆની વિદ્યાપીઠની અગામી માથી બતાવ્યું “આ તારો જે માથા પર ચમકે છે તે એક નથી, બે છે.” સૌ જેઈ રહ્યા.

“અને આખે દેખાય છે તેટલા જ તાગ નથી, દૂરનીનમાથી ઘણાં વચારે દેખાય છે અને દૂરનીનમાથી દેખાય છે એની જ તાગની સખ્યા નથી, કાણુ કે આનાથી વચારે દેખી રહે તેના દૂરનીનમા એવી પણુ વચારે દેખાય.”

“હા” ગંડા માથામા વાત જતરી ગઈ એરિંગોટનનુ સુદર સ્વર્ગ ગંડાના માથામાથી જેવીવીઓનું દૂરનીન લાગી નાખતુ હતું.

“એમા કાઈ કરામત છે,” પાઠો ધર્મ દાદ માથી જોવનો હતો

૧૯૧૦ સાલના જાન્યુઆરીના આઠમે દિવસે જેનીનીઓએ જયુપીટર (ગુર) જેના દૂરનીન માડ્યુ.

એની આંખોએ જોયું તે એના માથાએ માનવા ના પાડી. આગલી રાતે જ એણે જ્યુપીટર સાથે ત્રણ તારા જોયા હતા. એમાંના જે ડાબી બાજુએ અને એક જમણી બાજુએ હતા. અને આ રાતે ત્રણે જમણી તરફ આવીને ઊભા હતા.

એણે ત્રીજા દિવસની રાતના ફરીવાર દૂરથી ન જોયું. પણ હવે તો માત્ર એ જ તારા હતા અને બંને ડાબે પડ્યો હતા. એથા દિવસની રાતે એણે ફરી વાર જોયું. ડાબી બાજુએ જે તારા હતા પણ એક ગર્ભ રાત કરતાં ઘણો મોટો દેખાતો હતો. પાછું એણે બીજી રીતે જોયું. પાછા ચાર તારા દેખાયા, ત્રણ જમણી તરફ હતા અને એક મોટો ડાબી બાજુએ હતો. એની સામે અનેક સવાલો જવાબ માગી રહ્યા. એને છેવટે જવાબ જડ્યો. એણે બહાર ક્યું, “આપણી પૃથ્વીને એક ચંદ્ર છે, જ્યુપીટરને ચાર છે.”

ગેલીલીઓની વાતોએ વેનીસ ગાંડું થયું. જુવાની મોહ પામી પણ ધર્મ ધૂંધવાઈ ઊઠ્યો હતો. “હવે એનો અંત આણવો જોઈશે” ધર્મગુરુઓનાં વહેમી અંતરમાં નાદ ઊઠતો હતો.

“હું ફ્લોરેન્સ જઈ છું.” એક દિવસ એણે ફ્લોરેન્સ જવાની તૈયારી કર્યા માંડી.

“ન જશો, ન જશો. ફ્લોરેન્સ કરતાં વેનીસ સારું છે.” એને મિત્રોએ સલાહ દીધી.

“ના, હું જઈશ, મારું અહીંથી દિલ ઊડી ગયું છે” એણે મુકામ ઉપાડ્યો.

“પાછા વળો, જોખમ છે, ત્યાં વહેમનું વધારે જોર છે.” મિત્રોએ આડા હાથ દીધા.

“હું કંટાળ્યો છું, અહીં પેડુઆની વિદ્યાપીઠના વિક્કનો મારા દૂરથી ન જોતાંનું યંત્ર માની તેમાં જોવાનીય ના પાડે છે અને પીસામાં તો મોટું ધર્મ-યુદ્ધ ઊપડ્યું છે.”

“તેથી જ કહીએ છીએ કે ફ્લોરેન્સ જવાનું માંડી વાળો, ત્યાં તમે સલામત નથી.”

“તો ક્યાં છું?”

“વેનીસમાં”

“વેનીસ ! વેનીસમાં જૂનોનો ચિત્કાર હજુ સંભળાય છે, મારી આંખમાં એની ચિત્તાના ભડકા ઊડે છે. મને ખબર છે, મારે દુશ્મનો છે, હું જાણું છું. હું સલામત નથી, મને સમજાય છે કે ધર્મની અદાવત શું કરી શકે, મને જૂનોનાં સ્વપ્નો આવે છે, એને એ ધર્મવાળાઓ છડેયોક ઝૂંટવી ગયા ને શેકી નાખ્યો.”

“અને તોય તમે ત્યાં જાય છો !” મિત્રો પ્રેમનો ઠપકો આપતા હતા.

“અને તોય હું ત્યાં જઈ છું, કારણ કે હું કોઈથી બીજો નથી, હું ફ્લોરેન્સ જઈ છું, પેડુઆ છોડું છું.”

“પેડુઆ છોડો છો !” મિત્રો જોઈ રહ્યા.

“હા, કદાચ હમેશને માટે.” ગેલીલીઓએ વેધક તજ્જર નાખી.

એ ફ્લોરેન્સ પહોંચ્યો અને એણે સંભળાવ્યું “ક્રાપરનીકસ મૂરખ ન હતો, એણે કહ્યું હતું તે મેં મારા દૂરથી ન જોયાં સાચું દીધું છે. જેવું દેખાય છે તેવું જ હમેશાં હોતું નથી.”

“ચાલો આપણે સૂરજ જોઈએ.” એણે લોહિત દૂરથી ન જોયાં સૂરજ બતાવ્યો. એના શરીર પર કાળાં ચાકાં છે ને એ પણ એની ધરી પર ફરે છે.” એણે સમજાવ્યું.

“અને આ શનિ રહ્યો.” એ પાછો બતાવતો હતો.

“એ બળવાળો છે.” એની શોધ અધૂરી રહી, એનો અભ્યાસ ઊડાવ્યો, એનું દૂરથી દૂર ફેંકાયું. ધાર્મિકોએ હાથમાં હાથ બંધા કર્યા, બીકમાં આંખો ફાડી, પાપમાં કાન વાસ્યા ને મોટું ફાડી ચિત્કાર કર્યો. “એ બળવાળો છે, એ સમાજની શ્રદ્ધાને હચમચાવે છે, એ લોકધર્મ પર ધાડ પાડે છે, એ ભગવાનની ગપ બનાવે છે.” સૌએ હેવાનિયત વરસાવતી આંખો મેળવી, સૌએ કાનમાં મુખ માંડી કાવતરાં ઘડ્યાં.

“હું નારિતક નથી, મને ઈશુ માટે માન છે, એના ઉપદેશમાં શ્રદ્ધા છે.” વૈજ્ઞાનિક પુકાર કર્યો.

રોમથી આમનણુ આવુ, ધર્મની અદાનને તોડ મોડ ના “રોમ આવો, તમારો ન્યાય તોળીએ”

ગેનીનીઓ રોમ પહોંચે એ ઘડો થયો હતો, એનું શરીર ખખડી ગયું હતું, એના અગોમા મરણુ ડોકિયા કરતું હતું એના સાથે સારે મધિના લાગ્યો હતો એ સિનેર રમના વરડો વૈનનિક રોમ જ્યા નીખળો હતો ને બોનતો હતો

‘મને ખમર છે, એ ધર્મના મહાધામમા ન્યાય તોળાના ગયેના કોઈ પાઠ આગ્યા નથી’ જાણે એને પગથા દેખાતા હતા, એના પગ નીચેની ધત્તી સગી જતી હતી, એની ઘરડી આખે અધાગ આવતા હતા, એને ન્સ્તામા આગળ ચાલતી શીની દેખાઈ “એ, સેવેનારોલા, એ નેન હસ અને એ જૂનો ને પેલો સરવેમ્સ” એની અદ્દની આગોમા એક મોટી હાર અત વિનાની દેખાઈ એ મગડ્યો, “એ જરા જુવાનોની રાખ જોડી તો, આ એક દૃઢ શરીર વધારે..”

એ રોમ પહોંચ્યો. એ અધારા આગમમા એને ઉતારા અપાયા એ અધારામા જોમો જોમો અદાલતનો આદેશ સાલગરા અધીરો બન્યો હતો એ દિવસ એ આદિત આવ્યો એ ગુનેગાર મતી પાજરામા જોમો એને સનાયેની પરપગ પુઠાઈ, એજો જવાયો દીધા.

“તમે અપરાધી ઝા.” અદલત બેથી જ્યા ધાર્મિક પ્રિન્સિપલોએ શ્રદ્ધાવાગા અધમ શિના જુદાયા

“તમે નાગ્નિ છો” અદાલત મોલી ધર્મ શ્રદ્ધાવાનને અદાનતના ફેસનામા અ શકા આરી નહિ

“તમાન પલિત આત્માને ગુદ કરવા પીગ્વો પડશે” અદાલતે મદને મોપતા મ્ધુ એ આગળ થયો પાઠગ સમીનધારી મિપાઈએની હારમાળા આવી એ અમક્યો અધાગમા એક લાલ દીનાએ શુદ્ધિનાં સાધન બનાવ્યા.

એ જોઈ જ્યો ને એની આખો પ્રી ગર્ભ ચાશુકા ને કડા ને બીજા ગુદિના સાધનોના ટગના ખડખાયા

હતા ભટ્ટીઓ તપતી હતી, અંગેઅગ બેથી નાખવા રેકર લામુ પર્યુ હતું

“આ સાધનો તમારી ગુદિ કરશે તો તમે જો વાતો કહી છે તેનો ઇન્કાર કર્યો, ને તેમ નહિ કરો તો તમારો આત્મા મરણુ પામી નરકગાન્ધા પડશે” એક પ્રેર અનાજ એને સમજાવતો હતો

“એ હેવાનિયત છે, હુ” એની જીમ ચોગી ગર્ભ, “મે મ્ધુ છે તેનો હુ ઇન્કાર પ્રીકા નહિ” દૃઢે રાડ નાખી

પત્રી એના હાથે કહીઓ અધાર્ષ ને એ રીસાન સાથે જકડાયો પત્રી એની પ્રમ પરચાશુકા પક્ષા ને એની પ્રેડના આકડા કીસ થયા પત્રી એને સમગતા સળિયા ચપાયા ને એના દેહનો એકએક અણજલી જાયો પત્રી એ રેક પર મધાયો ને એના અંગેઅગ તૂટતા સુધી પેચાયા

પણ તોય એની ચોગી જતી જીમ લથડી લવતી હતી “મે મારી આખોએ જોયુ છે, કાપર નીકસ સાચો હતો, પૃથ્વીને ફરે છે મે મારા અનતો કરોથી તમને દેખાય છે તે કરતા આસમાનને ધણુ વિગાળ જોયુ છે અને પૃથ્વી ફરતી લાગી છે”

પણ એની આખોતુ અજવાળ હોલવાતુ હતું, આપરા સુધી પહોંચતી આખોનો ધત્તાર હવે એના કારાગારની ભયક્ટ અધારકાટડીમા પણ દેખી શકતો ન હતો જમણી આખ તદ્દન બધ થઈ ગઈ હતી, ડાબી આખ ઓગા જોતી હતી આઈ માસમા એ તદ્દન અધ બન્યો.

એ દૃઢ એકયો બેયો હતો એની અધારી આખો પગપતી હતી આગોમથી નીખોતુ ચેનન એના મનને વધારે સતેજ બનાવતુ હતું. એને જુવાનીમા પીમાના દેવગમા સબગાયેના પેન્ડયુનમના ટકાર ફરી વાર સલગારા, એ સાલગનો બેયો. એના કાનમા જાડતા ખાણુનો અનાજ અથડાયો એને સદ સલગાયો ‘મલે તમને પવિત્ર અદાનત આગળ

• રેક નાખતુ નારિતગા અંગેઅગ બેથી નાખવાતુ સાધન

ખડા કરવામાં આવશે.” જાણે એના કાનમાં કોઈ કહેતું હતું “નાસ્તિક રહેશે તો જીવતો સળગાવવામાં આવશે.”

“ગેલીલીઓ, ગેલીલીઓ, માની જા, માની જા.” જાણે એને મિત્રો મનાવતા હતા.

“બાપા, બાપા, માની જાવ, માની જાવ” જાણે એની લાડકી દીકરીનો એને સાદ વિનવતો હતો.

“મારું આટલું નહિ માનો !... માની જાવ, મારા સમ છે.” જાણે કચરમાં સૂતેલી એનાં બાળકાની મા એને કરગરતી કહેતી હતી.

એની ખાલી બોપરીમાં અવાજો અથડાઈ રહ્યા, એનું આખું માથું ધમધમી જાયું, એણે કંટાળીને મનમાં ને મનમાં રાડ નાખી “શું માની જાઉં ! જે મેં નજરે જોયું છે, શુદ્ધિથી જાણ્યું છે...” એનો અવાજ વચમાંથી ખટક્યો. એની આંખ સામે ધર્મની જવાબાઓ ધીખતી દેખાઈ. એનો આખો દેહ કંપી જાયો. એ આટલે વરસે ખીંચો. “માથા પરના વાળમાં અગ્નિ જાડે ત્યારે ! ચામડી શેકાઈ ને લગ્ન પડે ત્યારે !...” એનાથી ચીસ પડાઈ ગઈ.

પાછું બારણું ખખડ્યું. પાછો ધરમના કાસદનો લોખંડી અવાજ બોલ્યો. “માનવું છે ? નહિ તો...” ગેલીલીઓની આંખમાં લડકા જાયો. એણે ખૂંસ પાડી.

“બસ, બસ, હું પણ હાડકાં ને માંસનો ખનેલો છું, હું માની જાઉં છું.... મને કબૂલ છે.”

“શું ?”

“તમે કહો છો તે.”

“તો આના પર સહી કરો.”

ગેલીલીઓએ અંધારી આંખે સહી કરી.

પછી એણે ધર્મની વિજયી અદાલતના પાંજરામાંથી હાથ લંબાવ્યો.

“અદાલતમાં !”

“મારી મેરિયા !” એનો કરાણુ અવાજ કંકળી જાયો. એના આખા કુટુંબમાં એની એકની એક લાડકી દીકરી એની રાહ જોતી જૂરતી હતી.

“સીનામાં છે, તમને ત્યાં જ લઈ જવાના છે.” એક અવાજ બોલ્યો.

“તું કાણુ ?” ઇંચોતેર વરસનો વૃદ્ધ વૈજ્ઞાનિક એની મેરિયાના સમાચાર આપનાર પર વહાલ કરી રહ્યો ને બોલ્યો.

“માંદી હતી ને !”

“હું વીવીઆની.” બાલુમાંથી એક જુવાનનો અવાજ સંભળાયો.

“તું વીવીઆની... વીવીઆની” વૃદ્ધનો અવાજ હરખાઈ જાયો, “પણ મારી મેરિયા !”

“મરી ગઈ, આજે આઠ દિવસ થયા.” એક ધાર્મિક અવાજે સમાચાર આપ્યા ને ઉમેર્યું:

“એ નાસ્તિક નહોતી. એ સ્વર્ગમાં ગઈ છે.”

“મેરિયા, મારી મેરિયા.” વૃદ્ધનો છેલ્લો તાર તૂટતો હતો.

“પણ હું જીવું છું, આપણે સીના જશું ને ત્યાં...” પેલો જુવાન બોલતો હતો. વૃદ્ધ હરી ગયેલો જામો. એક ઘંટ વાગ્યો. અદાલતનો ફેંસલો બોલતો હતો;

“જેવટે આજે ગેલીલીઓની સાન કેકાણે આવી છે, એ જે બોલ્યો છે તેનો ધનકાર કરે છે...”

“એ, ના, ના.” પાંજરામાં જામેલો વૃદ્ધ વિકરાળ હસ્યો, “હું ક્યાં છું ?”

“કેમ, કેમ ! અદાલતમાં.” એનો માનીતો વીવીઆની ઉતાવળો બોલ્યો.

“મારા માથા પર શું છે, વીવીઆની !” વૃદ્ધનો અવાજ ખખડ્યો.

“જીવ.” જુવાન જોઈ રહ્યો.

“અને જીવતી ઉપર ?”

“આકાશ.”

“તો એ આકાશના દેખતાં ને તારી હાજરીમાં હું જીવું બોલતાં શરમાઉં છું. વીવીઆની ! મેં તને જે શીખવ્યું હતું તે જ સાચું છે. હું મારી એક વાતનો ધનકાર નથી કરતો.” વૃદ્ધનો ચહેરો ચળકાટ મારી રહ્યો.

“જેવીવીઓ ! જેવીવીઓ !” વીરીઆની ઉતાવળો ઉતાવળો ગોત્યો.

“મારા વડાવા આકાશની હાજરીમાં હું સત્યનો ધનિકાર કરી શકતો નથી.” વૃદ્ધનો અવાજ સખત થયો.

એક અહોભાવ, એક ઉપહાસ, એક ચિન્તાવાળો ગણગણાટ અદાલત પર પથરાયો. થોડીનારે ન્યાયાધીશે ઊભા થઈને કહ્યું: ‘એ ડોસાને ઉન્માદ થયો છે, એને એના છેલ્લા દિવસોમાં છોડી મૂકવામાં આવે છે.” ધર્મની અદાલતને હાડપિંજર બનેલા અધ વૈજ્ઞાનિકને જીવતો સળગાવવામાં રસ ન દેખાયો.

જેવીવીઓ છૂટ્યો.

વીરીઆની એને સાચવીને સીના લઈ ગયો

જેવીવીઓ મરણ પથારીપરથી બોલતો હતો:

“તાવથી મારી આંખો સળગે છે, ઉભગરાથી માથું લમે છે, ધર્મના કાસગારની ચાતનાઓ તાજ થાય છે.”

“મરી જશે, ભૂલી જવાશે.” વીરીઆની વૃદ્ધના માથા પર હાથ ફેરવતો બોલતો હતો.

“મારી મેરિયા એની મા પામે પહોંચી ગઈ, મારી સામે પણ મરણુ જીત્યું છે.” વૃદ્ધ અધારી આંખો દેખી રહ્યો.

૧૬૪૨ના નન્યુઆરીના આઠમા દિવસની એક મધરાતે વીરીઆનીએ એના દંડા પડતા માથા પરથી અમળીને હાથ ઉઘવી લીધો. વૃદ્ધ વૈજ્ઞાનિકની અધારી આંખો મિચાતી હતી.

ત્યાં શી મનીષા...

આણુઆણુ ઘોર તમિસ્ર વીંટયાં,
આ લોભકાના અહીં એક ખૂણે;
સુશુષ્ક આ જિંદગીને પથારે
પળો થતી યુગ સમાન લાંબી:

નૈરાશ્યની કોઈક વાર ઝ્લાનિ,
ગોરંભતી, જીવનઆલ આસ:
ને વીજ શી એકલ આશ તેયે,
સરી જતી અંચલ-ચિત્ત-ભામા!

અહીં કશું ના-દિલરંજના ના:
ટકાવવાને વધુવેલ મારે
આધાર ના, મંગલ પ્રાણદીવે
દીવેલ, ખૂટયું નિજ સંસ્મૃતિનું.

ત્યાં શી મનીષા, અલિલાયા શાના,
સૂના ઉરે મૂક અસહ્ય વેદના

ભારદ્વાજ

વર્ધાની યોજનાના મૂળ મુદ્દા*

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ

[વર્ધાની યોજના વિચારી સરકારને બલામણો કરવા મુંઝવે સરકારે એક સમિતિ નામિલી. તેના એક સભ્યે તે યોજના વિષે કેટલાક ખુલાસા માગેલા. તેમને ઉત્તરરૂપે આપેલી નોંધ નીચે આપી છે. આજ હવે જ્યારે વર્ધાની યોજનાનો સરકારી એરણ ઉપર આવવા વારો નજીક આવતો જાય છે, ત્યારે આ નોંધ કેળવણીકારોને રસપ્રદ થશે માનીને પ્રસિદ્ધ કરી છે.]

વર્ધાની શિક્ષણ-વિષયક યોજનાના મૂળ મુદ્દા, કલમવાર કહી જવા હોય તો, નીચે મુજબ છે:-

૧. સાત વર્ષની મફત અને ફરજિયાત કેળવણી રાષ્ટ્રવ્યાપી પાયા પર અપાય.
૨. તેનું માધ્યમ સ્વભાષા હોય.
૩. તેની પદ્ધતિ 'ક્રાઈક પ્રકારના શારીરિક ને ઉત્પાદક કામ'ની આસપાસ શિક્ષણને ગૂંથવા દ્વારાની હોવી જોઈએ.
૪. આ સાત વર્ષના શિક્ષણમાં અંગ્રેજીને, વધારે-પડતા ને બિનજરૂરી બોલનરૂપ વિષય ગણીને, છોડવું જોઈએ. એટલે કે, અંગ્રેજી આ સાત વર્ષની પાયારૂપ કેળવણી બાદ રચાતી આગળની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં સ્થાન પામે.
૫. હિંદી-હિંદુસ્તાનીને આ પાયારૂપ કેળવણીમાં ફરજિયાત સ્થાન હોય.
૬. શિક્ષણમાં મધ્યવર્તી હાથઉઘોગ તરીકે ગમે તે હોય છતાં, 'વિદ્યાર્થીએ પીંજવામાં ને તકલી ઉપર કાંતવામાં ઓળામાં ઓછી અમુક કુશળતા બતાવવી પડશે, અને તે ગાળામાં થતા સહેલા ખેતીકામ સાથે પ્રત્યક્ષ પરિચય સાધવો પડશે.' (કમિટીના નિવેદનમાંથી) એટલે કે, કાંતણ પીંજણ અથવા ટૂંકમાં ખાદીકામ કે જે દ્વારા રાષ્ટ્રે સ્વરાજ મેળવવાની પોતાની તાકાત ખીલવી છે તે ઉદ્યોગને રાષ્ટ્રના દરેક બાળક, ને કુલત: દરેક નાગરિક, શીખી લેવો જોઈએ. ખેતી રાષ્ટ્રનો એકમાત્ર મુખ્ય ને વ્યાપક ધંધો હોઈ, તેનો પ્રાથમિક પરિચય દરેકને હોવો ધટે.
૭. આજેના સંજોગ અને તૈયારી જોતાં ગાંધીજી એકસ મત ધરાવે છે કે, ખાદીકામને મધ્યવર્તી હાથઉઘોગ તરીકે લેવાય તો, રાષ્ટ્ર પાસે એનો અનુભવ છે એથી કરીને, કામ, સરખામણીમાં, ઉતાવળે આગળ લઈ જઈ શકશે. વર્ધા સમિતિના પણ આવા પ્રકારનો ધ્વનિ છે.

૮ અભ્યાસક્રમમા ઉપરની કલમેમા આવેલી વિગતો ઉપરાંત નીચેના ભાગ રહે

I જ મહાસા

II ગણિત

III અમાજવિદ્યાઓનો પરિચય

IV વિજ્ઞાનનો પ્રાથમિક પરિચય

V આલેખન અને સંગીત

(આની ઝીણવટમા અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી)

૯ છોકરા છોકરીઓનો ૧૦ વર્ષ સુધીનો અભ્યાસ 'એક જ હશે ૪ થા અને ૫ મા ધોરણમા છોકરીઓ માટે વિજ્ઞાનમા ગૃહ-વ્યવસ્થાનો સમાવેશ કરવો જોઈએ' ૬ઠ્ઠા અને ૭ મા ધોરણમા છોકરીઓ પાચાડપ ઉદ્યોગને બદલે ગૃહ વ્યવસ્થાનો ચડતો અભ્યાસક્રમ લઈ શકે' (કમિટીના નિવેદનમાથી)

'સહશિક્ષણ-દૃષ્ટિએ સમિતિએ પોતાના નિવેદનમા ચર્ચા કરી લાગતી નથી પરંતુ ગાંધીજીએ પોતાના એક લેખમા સૂચક વાક્ય લખ્યું છે તે અહીં નોંધવું જોઈએ 'જો કેળવણી ફરગિયાત હોય તો પ્રથમથી જ બાળક ને બાળાઓના નોખા વર્ગ હોવાની આસપસ્યતા હુ ગણુ કેમ કે, છેવટે દરેકને એક જ ધધા રીખવવાના નહિ હોય તેથી પ્રથમથી જ નોખા વર્ગો હોય તો વધારે સગવડવાળા થશે એવી મારી માન્યતા છે (હ બ તા ૧૮-૮-૩૭ પા ૨૧૭) અહીં પણ ગાંધીજી શિક્ષણત ૧ ગોઠ વનાની અનુકૂળતા જ વધારે વિચારીને કહેતા લાગે છે 'સહશિક્ષણના ખ્યાલથી નહિ

૧૦ ઉપાધક ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવાની ધ પના ને બરેબર અમનમા ઉતારાય તો, ગાંધીજી જણાવે છે કે, તે ઉદ્યોગમાથી એનુ મળત ચાય કે શાળાઓનો ઠીક ઠીક લાગનો ખર્ચ એમાથી જ મળી રહે એ મુરોખ્યાનમા રાખીને સમિતિએ પોતાના નિવેદનમા કાતણુપીજણુ વગેરે ઉદ્યોગમાથી શમ્ય મળતના આક્રિડા આપ્યા છે પરંતુ સામિતિએ નિવેદનમા સ્પષ્ટ

કહ્યું છે " (યોજના) કોઈ પણ અર્થમા સ્વાવનથી ન હોય તોપણ કેળવણીને સામૂત પાયા પર મૂકવાને અને રાષ્ટ્રીય પુનર્નિર્માના એક કાર્ય તરીકે આ યોજનાનો સ્વીકાર થવો જોઈએ પણ આ કેળવણી અનાયામે એના ચાતુ ખરચનો મોટો ભાગ પૂરો પાડશે એ સદલાખ્યતી વાત છે "

અને તે સમિતિના એક સભ્યે (શ્રી કિ મશરવાળા) પોતાના એક લેખમા લખેતુ તે પણ સાથે સાથે જોતા જવા જેવું છે - ઉદ્યોગ માથી પાઠશાળાનો બધો ખરચ નીકળે કે ન નીકળે એ મુદ્દાનો પ્રશ્ન નથી કારણુ ગમે તે સંજોગમા આપણને શિક્ષણનો પ્રચાર તો જોઈએ જ છે '

(જુઓ હ બ ૨૪-૧૦-૩૭ પા ૨૫૮)

આ ૧૦ કલમેથી ટૂંકમા વર્ધાની યોજનાના મુખ્ય મુદ્દા વ્યાખ્યાત થઈ રહે છે આની જ સાથે વૂઝ-સમિતિના મત થો સરખાવવા જેવા છે પરંતુ આ ટૂંકી નોંધમા તે વિસ્તાર ન શોમે એ સમિતિએ અગ્રેજી શિક્ષણના ધોરણને સમયાનુકૂળ અને વાસ્તવ કક્ષામા આણવાતુ, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણતુ ઉદ્યોગશિક્ષણને જેને અક્ષરજ્ઞાનતુ શિક્ષણુ મ્હે છે તેની સાથે વિરોધ નથી એમ ભારપૂર્વક કહ્યું છે તે,—આ બધા મત પો સરકારી શિક્ષણના અમન દારોએ પણ સ્વીકારના જોઈએ એટલે કે, તેમની તાત્કાલિક સુધારણાની પાયરી પર એમને લેખના જોઈએ

હવે આ મુદ્દાની ચર્ચા ઉપર આનીએ ૧ લો મુદ્દો તરતોતરત અમનમા આણવો અસકન છે એ તો ધ્યેયવદ્ધી સૂચના છે સૌને તે સ્વીકાર્ય છે સાત વર્ષમા યોજનાએ સૂચવેતુ શિક્ષણ આપી શકાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે ખરો મે આઠ વર્ષની સૂચના પ્રી હતી પણ એ પ્રશ્ન આજ વ્યવહારક્ષેત્રનો નથી, જો કે અભ્યાસક્રમમા મપાટૂપી કરી પડશે એ વાત છે ખરી મુજો ૨ સ્વભાવના માધ્યમનો એ સ્વીકારો એ છે ખરો, પરંતુ તેનો અમન સરખાર નથી પ્રતી જો

ઉદ્યોગશિક્ષણને સક્રિય કરવું હોય તો આજની બેઠકથી પ્રથા (પરલાપાના માધ્યમની)નો ખોળે દૂર કરવો જોઈશે. Vocational સમિતિ પોતાની દૃષ્ટિએ પણ આ સૂચવી શકે. વૂડ-કમિટીએય સખત શયદોમાં આનો વિરોધ કર્યો છે એ હું ઉપર કહી આવ્યો, ઉદ્યોગનું શિક્ષણ તો સ્વભાષામાં જ શરૂ થાય એમ સૂચવવું જોઈએ.

મુદ્દો ત્રણ શિક્ષણપદ્ધતિને અંગેનો છે, તેમાં વધુ જાંઝ જવાની જરૂર નથી. પરંતુ, જે ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ અપાય તેમાંથી ફૂટતા પ્રશ્નો—ગણિત, વિજ્ઞાન વગેરેના—સાથે તે તે વિષયોના અભ્યાસનો સંબંધ સધાવો જોઈએ. ઉદ્યોગનું શિક્ષણ માત્ર કામ કરી નજીવવા પૂરતું—જડ નહિ, પણ જ્ઞાનપ્રેરક અને એ રીતનું યોજવું જોઈએ. એટલે કે, માત્ર અમુક કલાકના કામનો જથ્થો મેળવવા ઉપરાંત તેમાંથી શિક્ષક વિદ્યાર્થી માટે બુદ્ધિપ્રેરક શિક્ષણ—સામગ્રી પણ એકઠી કરવી જોઈએ. આ બાબતમાં એક ખાસ ધ્યાન ખેંચવા જેવી (અને આજની પુસ્તકિયા શિક્ષણ-પ્રથા જેતાં તો સવિશેષે) બાબત કિશોરલાલભાઈએ ઉપર ટાંકલા લેખમાં નોંધી છે તે અહીં ઉતારું :— “ઉદ્યોગ દ્વારા ડ્રેજવણીનો અર્થ, મારી દૃષ્ટિએ, એ છે કે કેવળ મજૂરીનાં એકવિધ અને શ્રમલયાં કામો માટે શરીરની શક્તિ ડ્રેજવવી અને ટકાવવી અને તે પ્રત્યે માનસિક અરુચિ ઉત્પન્ન કરનાર સંસ્કારો અને સંયોગો તોડવા. આથી વિદ્યાર્થીઓને જડ શ્રમ કરવાનો મહાવરો રહે એવાં કાર્યોમાં પણ જોડવાં જોઈએ.” કઈ વિચારસરણીથી પ્રેરાઈ કિશોર-લાલભાઈ આ કહે છે તે એ જ લેખમાં વિગતે ચર્ચું હોઈ અહીં વધારે ઉતારા નથી લેતા.

ઉદ્યોગશિક્ષણ ધંધાથે નથી પણ ડ્રેજવણી માટે છે, એ જો સ્વીકારીને શિક્ષણ રચવાનું હોય તો આ બાબત મહત્વની છે જ. ‘શરીરકામનું ગૌરવ’ તે વિના કઈ રીતે વધી શકશે, એ જો જોઈએ તો આ વસ્તુ અટક સમજાય છે. સુધડતા, સ્વચ્છતા વગેરે ગુણો ખીલવવા જાતમહેનતનાં કામોની તાલીમ અપાય તે

પણ ‘ઉદ્યોગ દ્વારા ડ્રેજવણી’માં જ ગણવું જોઈએ, એ જ મારું માનવું છે.

જ્યાં મુદ્દા બાબત તરત પગલું ભરાય તો જ વર્ધાની યોજના આગળ ચાલી શકે. અંગ્રેજીને આજની હાઈસ્કૂલના ચોથા ધોરણથી શરૂ કરવાનું રાખવું જોઈએ. વર્ધા-યોજનાની એ સૂચના બાબત અમે ખરાબર સંમત ને આગ્રહી છીએ. તે જો ન સ્વીકારાય તો, મને લાગે છે, કશો જ સુધારો થશે કે કેમ એ જ પ્રશ્ન છે. અને આ સુધારો પ્રયોગ ખાતર નહિ પણ સાર્વત્રિક સ્વીકારીને ચાલવાનું શરૂ કરવું જોઈએ. તો જ Central School પણ ચાલી શકશે. નહિ તો, આજનો સમાજ અંગ્રેજી શીખવતી શાળાઓમાં જ બાળકોને મોકલવાનો. અંગ્રેજીનું સાચું સ્થાન વર્ધાની અને વૂડની કમિટીએ મળીને જે આંકડું છે તે તરત સ્વીકારાવું જોઈએ. માતૃભાષાના મુદ્દાની સાથે જ આ મુદ્દો સ્વીકારાય એવો અંગંગિલાવ એ બે મુદ્દા વચ્ચે છે, એ ચર્ચાને બતાવવાની જરૂર નથી.

મુદ્દા ૫-૬ માં અમે સંપૂર્ણ સહમત છીએ. હિંદી-હિંદુસ્તાની ૫ મા ધોરણથી શરૂ કરી શકાય. અને તેની પદ્ધતિ પરિચયાત્મક (Direct) ને મળતી યોજવી જોઈએ.

મુદ્દા ૭ વિષે કશા આગ્રહનો તો પ્રશ્ન નથી. જેમને ખીજા હાથઉદ્યોગને લેવો હોય તેમને છૂટ જ છે. તે કયા કયા લઈ શકાય એની યદી બેઉ સમિતિનાં નિવેદનોમાં છે. ગૂજરાત વિનય મંદિરને અંગે અમારી સમજૂત ખાદીકામની જ છે. ને ખીજા ઉદ્યોગો છે તે ઉદ્યોગવિદ્યાની ક્રિયાઓની સામાન્ય આવડ શીખવવાને ધરાદે તથા એ ઉદ્યોગોની પ્રાથમિક તાલીમ હોય તો ડ્રેજવણી વધારે સંગીન થાય એ સમજથી રાખ્યા છે. હાલ એવા ઉદ્યોગોમાં અમારે ત્યાં સુતારી, નિલ્દસાઈ (“બુદ્ધ-આઈન્ડિંગ”), સિલાઈ અને ચંપલકામ છે. હાથકાગળકામ ખાલવા ધરાદે છે. ખેતીને અંગે કાંઈક પ્રારંભ કરવા વિચાર સેવીએ છીએ.

મુદ્દા ૮ વિષે એટલું જ કહેવાનું છે કે, અભ્યાસક્રમ તરીકે મુદ્દર યોજના છે. વ્યાયામવિદ્યાને

પણ સ્થાન હોય. અને તે તથા આવેળન ને સંગીત અન્ય સારી વિષયોની માફક જ ફરજિયાત શીખવવાં જોઈએ. આજની શાળામાં એ શણગાર જેવાં કાંઈક અશે હજી છે, તે ટળાને સામાન્ય ને સમાન સ્થાને આવવાં જોઈએ.

આ અભ્યાસક્રમ અમલમાં મૂકી બતાવવો અઘરો છે. જે જાતનું વિજ્ઞાન ને સમાજશાસ્ત્ર લણાવવાનું યોજનાકારોએ કહ્યું છે તેનાં યોગ્ય ને પ્રમાણભૂત પાઠ્યપુસ્તકો, અભ્યાસક્રમો, અને એ વિષયો પચાવી તૈયાર થયેલા શિક્ષકો જોઈએ. આ પાયાનું કામ જેમ જેમ થતું જશે તેમ તેમ તેમાં પ્રગતિ પણ થશે. ગૃહ વિદ્યાપીઠનું વિનય મંદિર આ જાતના જ અભ્યાસક્રમ પર ચાલતું આવ્યું છે. તેથી ત્યાંને અનુભવે કાંઈક પાઠ્યપુસ્તકો પણ અમે વિચારીએ છીએ. એ બાબતમાં કાંઈક મદદરૂપ કામ ગૂજરાતને આપવાનું અમારાથી બને તો કૃતાર્થ થઈએ એમ પણ લાગે છે.

નવમા મુદ્દા વિષે તમે ત્રીણવટથી અભિપ્રાય માગ્યો છે. વર્ધાની યોજનામાં એ બાબત શું છે તે એ કલમમાં જ મેં સારી આપ્યું છે. અને એ અમને પણ ખરાબર લાગે છે. કન્યાઓ માટે ધંધાની પસંદગી પણ અમુક અભ્યાસ બાદ વિકલ્પ આપવાથી સહેલી થઈ જાય છે. આ પાચાણ શિક્ષણમાં અભ્યાસક્રમ પણ એકસરખો જ રહેવાનો ને રહે તે ખરાબર લાગે છે. જે વિષયોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન આપવાનું યોજનામાં કહ્યું છે તે છાત્રાલોકીઓ સૌ માટે સમાન છે. ૧૧ વર્ષે કન્યાઓ માટે ગૃહવ્યવસ્થા ને તેને અંગેનું વિજ્ઞાન અભ્યાસમાં આવે એટલી ગોઠવણી હોય એટલે બસ. પરંતુ, એ વિગતો ગામડાંની માતાઓ સાળાને માંપનાર નથી. આજ શાળા, બહુ બહુ તો, તેને અંગેની વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિમાની સમજ આપી શકે.

• માનવત્વની કળવણી આપી શકે એવી શાળા ઘડવી મને તો આજ અઘરી લાગે છે. એ કળવણી માત્ર શાળાનું કામ પણ નથી. એ તો માબાપ, કુટુંબ અને સમાજ ખરી રીતે આજ તો આવે છે, અને આપતાં

રહેવાનાં. એ બધાની રીતો વિચારી સમાજ-નેતાઓ નાનકડાં નાનકડાં શાસ્ત્રો રચે, આજે જે આવે છે તેને આદર ને સદ્ભાવથી અભ્યાસ કરી તેમાં રહેવા કીમતી અનુભવને વિજ્ઞાનશુદ્ધ રીતે ગોઠવે—આમ બધું કરે ત્યારે જ સમાજ એ શિક્ષણને શાળા પર છોડવા તૈયાર થાય. વર્ધાની યોજનામાં માત્ર ૧૩-૧૪ વર્ષનાં જ બાળક આવે છે, એટલે તમે કન્યાકળવણીના (૧) સહશિક્ષણ અને (૨) કમાણીના મોટા મુદ્દા ઉઠાવો છો એને આ કક્ષાએ સ્થાન નથી, અને લાગે છે. અને જેટલે દરજ્જે શરીરશ્રમ અને ઉદ્યમિતાની તાલીમ આ વર્ષોમાં જોઈએ, તે તો આ યોજના કહે જ છે. અને આપણી માતાઓ આજ કન્યાઓ માટે આ કાળજી ખરાબર રાખે છે એ કળવણીની દૃષ્ટિએ પણ સ્તુત્ય છે, એમ કળવણીકારોએ કબૂલવું જોઈએ.

સહશિક્ષણને અંગે આજ ગામડાં તૈયાર ન થાય એ અહીં નોંધવું જોઈએ. આજ પણ ૪ થા ધોરણ પછી તો બુદ્ધી કન્યાશાળાઓ ધણે લાગે હોય છે. શહેરોમાં જ સહશિક્ષણ જેવું જોવામાં આવે છે. અને તે પણ કોઈ સંકલ્પપૂર્વક થયું છે અથવા આજના શિક્ષકો એવો પ્રયોગ કરવાની આવડત ધરાવે છે, એમ મને નથી લાગ્યું. મને તો આ પ્રયોગમાંથી શુભ કરતાં અશુભ વધતું લાગે છે. છતાં બીજી રીતે જાત્રન સમાજ એ અશુભને કાબૂમાં રાખે છે એટલી વળી સારી વાત છે. પણ એ આડ-વાત છોડું. ગામડાંમાં સહશિક્ષણની આવશ્યકતા છે એમ નથી. બપડું, માબાપ આજ એ નહિ સમજી શકે, એટલે નહિ સાંજે. તેથી ગાંધીજીના મેં દોઢલા ઉતારામાં સૂચિત દૃષ્ટિએ—એટલે કે વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ જ—વિચાર કરવો ફિક. ગાંધીજી ‘ફરજિયાત’ કરે તો, એ *proviso* મૂકે છે તે મદતનો છે. જે છાત્રા ને છાત્રીઓ બધાં જ બણે તો તો બુદ્ધી શાળા કાઢવી એ જ સારું. પણ માત્ર થોડી છાત્રીઓ જેવું જ આગળ જતાં રહે તો એકથી શાળા ખરવાળ પડે. માટે તે છોડી જોઈએ.

અ મ ર કું ટ ક

શ્રી. લવજી અર્જુન રાહોડ

“જ

ય નર્મદે ! જય મૈકલ કન્યકે ! નર્મદ મૈયાકી જય ! ”
નર્મદાનો ભૃગુકચ પાસેનો પ્રભાવ, ત્યાંનું એનું જોમ ! સંગેમરમરતી પર્વતમાળા વચ્ચે વિલસતું એનું સૌંદર્ય ! પણ સૌ વચ્ચે શ્રેષ્ઠણે શોભી રહેતું તો એનું ઉદ્ભવસ્થાન—અમરકંટકનાં પહાડોમાં વસેલું નાનું સરખું ગોકળિયું—એકવાર એને જોવ આવનારને ત્યાંથી કેમેય ખસવા દેતું નથી. ધારાં જંગલો અને કાળમીઠ પથ્થરોની મેઘાવલિ વચ્ચે આછી—પાતળી રેખા જેવી નર્મદા, વીજના ઝમકારા જેવી સોહે છે.

બિલાસપુરથી ઊપડેલી ટ્રેન મારમાર કરતી, વનજંગલો અને પહોડાનાં બોગદાંબોમાંથી વાંકાચૂંકા વળાંક લેતી, ધસી જતી હતી અને એના વેગના પડધાઓ મગજને ઉશ્કેરી ઉશ્કેરી ભયાનકતાનાં નદર્શન કરવા આતુર બનાવતા હતા. બપોરના ત્રણ વાગ્યા ને પેંઢરા આવ્યું. હું ફેફકા મારીને ટ્રેનમાંથી ઊતરી ગયો. અહીંથી અમરકંટક પહાડ ચૌદ માઈલ જ દૂર હતો.

“કયો ? મોટરમે કયો નહિ જાને ? ”

“રસ્તા ખરાબ છે, વિકટ જંગલ છે.”

“બીચમે હી રહ જાઓ ! ”

પણ હું ન તો મોટરમાં બેઠો કે ન કોઈને જવાબ આપ્યો, અને એક મિત્ર સાથે ખભે થેલી ભરાવીને ચાલવા માંડ્યો. અહીં આવ્યા છીએ ને વિકટ જંગલનો અનુભવ નહિ કરીએ તો કલકતા—મુંબઈના મોટા રસ્તા પર કરવાના હતા શું ? સુવાળા રસ્તા બહુ જોયા. એમાં તો મજા નથી દેખાઈ, આની મજા લઈ જઈએ.

અમે એક ટૂંકા રસ્તાની માહિતી લઈ લીધી. ‘દેખો’ એક સજ્જન અમને સમજાવતા હતા. “જુઓ, ડામરની સડક પર ચૌદ માઈલ ચાલવું અને જંગલની વાટે ચૌદ માઈલ ચાલવું એ બેમાં ઘણો ફરક છે. વચમાં પડકિયા ગામ આવે છે, ત્યાં રાત રોકાઈ જાએ.”

સૂર્ય પશ્ચિમમાં આથમતો હતો, ઘટાદાર વૃક્ષોમાં પક્ષીઓ પોતાના માળામાં આવી ભરાતાં હતાં, સંધ્યાનાં સોનેરી કિરણો વન્ય પદાર્થોને હસાવી રહ્યાં હતાં. વાંદરાંની હૂકાહૂકની ખૂંસો વનને ગજવતી હતી. પડકિયા આવ્યું; અમને થયું, જંગલની રાતની શોભા દિવસે નથી હોતી. આવો સમય જીવનમાં વારે વારે નથી આવતો, ચાલ્યે રાખો. જુઓ તો ખરા, રાત્રે વન આપણને શું શું કહે છે ! દિવસે જે વાતો એ નથી કહી શકતું તે વાતો રાત્રે એની પાસેથી જાણવા મળશે.

પણુ સ્થાન હોય. અને તે તથા આલેખન ને સંગીત અન્ય સાક્ષરી વિષયોની માફક જ ફરજિયાત શીખવવાં જોઈએ. આજની શાળામાં એ શણગાર જેવાં કાંઈક અંશે હજી છે, તે દળાને સામાન્ય ને સમાન સ્થાને આવવાં જોઈએ.

આ અભ્યાસક્રમ અમલમાં મૂકી બતાવવો અઘરો છે. જે જાતનું વિજ્ઞાન ને સમાજશાસ્ત્ર લાણુવવાનું યોજનાકારોએ કહ્યું છે તેનાં યોગ્ય ને પ્રમાણુબદ્ધ પાઠ્યપુસ્તકો, અભ્યાસક્રમો, અને એ વિષયો પચાવી તૈયાર થયેલા શિક્ષકો જોઈએ. આ પાયાનું કામ જેમ જેમ થતું જશે તેમ તેમ તેમાં પ્રગતિ પણ થશે. ગૂં વિદ્યાપીઠનું વિનય મંદિર આ જાતના જ અભ્યાસક્રમ પર ચાલતું આવ્યું છે. તેથી ત્યાંને અનુભવે કાંઈક પાઠ્યપુસ્તકો પણ અમે વિચારીએ છીએ. એ બાજતમાં કાંઈક મદદરૂપ કામ ગૂંજરાતને આપવાનું અમારાથી બને તો કૃતાર્થ થઈએ એમ પણ લાગે છે.

નવમા મુદ્દા વિષે તમે ઝીણવટથી અભિપ્રાય માગ્યો છે. વર્ધાની યોજનામાં એ બાજત શું છે તે એ કલમમાં જ મેં સારવી આપ્યું છે. અને એ અમને પણ બરાબર લાગે છે. કન્યાઓ માટે ધધાની પસંદગી પણ અમુક અભ્યાસ બાદ વિકલ્પ આપવાથી સહેલી થઈ જાય છે. આ પાચાર્પ શિક્ષણમાં અભ્યાસક્રમ પણ એકસરખો જ રહેવાનો ને રહે તે બરાબર લાગે છે. જે વિષયોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન આપવાનું યોજનામાં કહ્યું છે તે છાકરાછાકરીઓ સૌ માટે સમાન છે. ૧૧ વર્ષે કન્યાઓ માટે ગૃહવ્યવસ્થા ને તેને અંગેનું વિજ્ઞાન અભ્યાસમાં આવે એટલી ગોઠવણી હોય એટલે બસ. પરંતુ, એ વિષયો ગામડાંની માતાઓ શાળાને સોંપનાર નથી. આજ શાળા, બહુ બહુ તો, તેને અંગેની વેજાનિક ભૂમિકાની સમજ આપી શકે.

માતૃત્વની કેળવણી આપી શકે એવી શાળા ધડવી મને તો આજ અઘરી લાગે છે. એ કેળવણી માત્ર શાળાનું કામ પણ નથી. એ તો માબાપ, કુટુંબ અને સમાજ ખરી રીતે આજ તો આપે છે, અને આપતાં

રહેવાનાં. એ બધાની રીતો વિચારી સમાજ-નેતાઓ નાનકડાં નાનકડાં શસ્ત્રો રચે, આજે જે ચાલે છે તેને આદર ને સદ્ભાવથી અભ્યાસ કરી તેમાં રહેલા કીમતી અનુભવને વિજ્ઞાનશુદ્ધ રીતે ગોઠવે—આમ બધું કરે ત્યારે જ સમાજ એ શિક્ષણને શાળા પર છોડવા તૈયાર થાય. વર્ધાની યોજનામાં માત્ર ૧૩-૧૪ વર્ષનાં જ બાળક આવે છે, એટલે તમે કન્યાકેળવણીના (૧) સહશિક્ષણ અને (૨) કમાણીના મોટા મુદ્દા ઉઠાવે છે એને આ કક્ષાએ સ્થાન નથી, અને લાગે છે. અને જેટલે દરજ્જે શરીરશ્રમ અને ઉદ્યમિતાની તાલીમ આ વર્ષોમાં જોઈએ, તે તો આ યોજના કહે જ છે. અને આપણી માતાઓ આજ કન્યાઓ માટે આ કાળજી બરાબર રાંખે છે એ કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ સ્તુત્ય છે, એમ કૃતવણીકારોએ કબૂલવું જોઈએ.

સહશિક્ષણને અંગે આજ ગામડાં તૈયાર ન થાય એ અહીં નોંધવું જોઈએ. આજ પણ ૪ થા ધોરણ પછી તો જુદી કન્યાશાળાઓ ધણે લાગે હોય છે. શહેરોમાં જ સહશિક્ષણ જેવું જોવામાં આવે છે. અને તે પણ કાર્ષી સહપૂર્વક થયું છે અથવા આજના શિક્ષકો એવો પ્રયોગ કરવાની આવડત ધરાવે છે, એમ મને નથી લાગ્યું. મને તો આ પ્રયોગમાંથી શુભ ફરતાં અશુભ વધતું લાગે છે. છતાં બીજી રીતે જાગ્રત સમાજ એ અશુભને કાબૂમાં રાખે છે એટલી વળી સારી વાત છે. પણ એ આડ-વાત છોડું. ગામડાંમાં સહશિક્ષણની આવશ્યકતા છે એમ નથી. જાલદું, માબાપ આજ એ નહિ સમજી શકે, એટલે નહિ સાંખે. તેથી ગાંધીજીના મેં ટાંકેલા ઉત્તારમાં સ્પષ્ટિ દૃષ્ટિએ—એટલે કે વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ જ—વિચાર કરવો ઠીક. ગાંધીજી ‘ફરજિયાત’ કરે તો, એ proriso મૂકે છે તે મહત્વનો છે. જે છાકરા ને છાકરીઓ બધાં જ લણે તો તો જુદી શાળા કાઢવી એ જ સારું. પણ માત્ર થોડી છાકરીઓ જેવું જ આગળ જતાં રહે તો એકલી શાળા ખરવાળ પડે. માટે તે છોડવી જોઈએ.

શ્રી: લવણ અર્જુન રાઠોડ

“જય નર્મદે ! જય મૈકલ કન્યક ! નર્મદ મૈયાકી જય !”

નર્મદાનો ભૃગુકચ પાસેનો પ્રભાવ, ત્યાંનું એનું જોમ ! સગેમરમરી પર્વતમાળા વચ્ચે વિલસતું એનું સૌંદર્ય ! પણ સૌ વચ્ચે શ્રેષ્ઠપણે શોભી રહેતું તો એનું ઉદ્ભવસ્થાન—અમરકંટકના પહાડોમાં વસેલું નાનું સરખું ગોકળિયું—એકવાર એને જોવ આવનારને ત્યાંથી કેમેય ખસવા દેતું નથી. ઘાટાં જંગલો અને કાળમીઠ પથ્થરોની મેઘાવલિ વચ્ચે આછી—પાતળી રેખા જેવી નર્મદા, વીજના ઝબકારા જેવી સોહે છે.

ખિન્નાસપુરથી ઊપડેલી ટ્રેન મારમાર કરતી, વનજંગલો અને પહોડાનાં બોગદાંઓમાંથી વાંકાચૂંકા વળાંક લેતી, ધસી જતી હતી અને એના વેગના પડધાઓ મગજને ઉશ્કેરી ઉશ્કેરી લયાનકતાનાં નદશન કરવા આતુર બનાવતા હતા. ખપોરના ત્રણ વાગ્યા ને પેંઢરા આવ્યું. હું ફેફકા મારીને ટ્રેનમાંથી ઊતરી ગયો. અહીંથી અમરકંટક પહાડ ચૌદ માઈલ જ દૂર હતો.

“ક્યાં ? મોટરમે ક્યાં નહિ જાને ?”

“રસ્તા ખરાબ હે, વિકટ જંગલ હે.”

“ખીચમે હી રહ જાઓગે !”

પણ હું ન તો મોટરમાં બેઠો કે ન કાર્પને જવાય આપ્યો, અને એક મિત્ર સાથે ખભે થેલી ભરાવીને ચાલવા માંડ્યો. અહીં આવ્યા છીએ ને વિકટ જંગલનો અનુભવ નહિ કરીએ તો કલકત્તા—મુંબઈના મોટા રસ્તા પર કરવાના હતા શું ? સુવાળા રસ્તા બહુ જોયા. એમાં તો મજા નથી દેખાઈ, આની મજા લઈ જોઈએ.

અમે એક ટૂંકા રસ્તાની માહિતી લઈ લીધી. ‘દેખો’ એક સજ્જન અમને સમજાવતા હતા. “જુઓ, ડામરની સડક પર ચૌદ માઈલ ચાલવું અને જંગલની વાટે ચૌદ માઈલ ચાલવું એ બેમાં ઘણો ફરક છે. વચમાં પડકિયા ગામ આવે છે, ત્યાં રાત રોકાઈ જાશે.”

સૂર્ય પશ્ચિમમાં આથમતો હતો, ઘટાદાર વૃક્ષોમાં પક્ષીઓ પોતાના માળામાં આવી ભરાતાં હતાં, સંધ્યાનાં સોનેરી કિરણો વન્ય પદાર્થોને હસાની રહ્યાં હતાં. વાંદરાંતી ફૂકાફૂકતી ખૂમો વનને ગજવતી હતી. પડકિયા આવ્યું; અમને થયું, જંગલની રાતની શોભા દિવસે નથી હોતી. આવો સમય જીવનમાં વારે વારે નથી આવતો, ચાલ્યે રાખો. જુઓ તો ખરા, રાત્રે વન આપણને શું શું કહે છે ! દિવસે જે વાતો એ નથી કહી શકતું તે વાતો રાત્રે એની પાસેથી બાણવા મળશે.

રોમયા વિના અમે ચાલના માડયુ સૂર્ય ગેરો હતો. સધ્યની લાતી પણ ગઈ હતી પાછળ રડી હતી નિભળે રૂંધતા ઝમઝમ જતુઓ ચૂંજતા હતા. ફક ફક કરતા વાતરા પણ ચૂપ થઈ ગયા હતા. પક્ષીઓ મળામાં એકમેકની ચાચમાં ચાચ પરોડીને સૂઈ ગયા હતા કાળુ અધારુ કોઈ ગુપ્તતાનો સંદેશો આપતુ હતુ એ અધારાની ભારા સમજી જઈને અમે પરસ્પર સામુ જોયુ 'શાંતિ' અમારી આ મે માથી લાવટપકયા, પણ છલભાથી શબ્દો ન નીકળ્યા.

ચંદ્ર ધીરે ધીરે જાગતો હતો એનો આજો ધનન પ્રકાશ પાદે પાદે રમના આનંદો હતો દૂર કંઈક મોગ અવાજો સભળાયા ઠ્ઠ ઠ્ઠ ચીરૂર.

શેના અનાજ છે ?

ગરીબ લોકે લાકડા ફાડે છે સતારે લોકોને ચૂના ચેતાવના જેઈરા ને ?

'આજો વિસ માથે ભારીઓ ઉપારી લાકડા વેચવા રખડે અને રાત્રે મોગી ડહાડીથી ઠડીમારે પરભવે રેમઝેમ થતા લાકડા ફાડે.' ત્યારે આ લોકોને આગમ ક્યારે ?

જવાબમાં મિત્ર હાથે એમને એ પ્રશ્ન સૂઝતો જ નહીં.

પણ આવી રાત્રે જગનમાં સપ વાન ચિતા.

એ ટક રોગી માટે આપની બધી મહેનત કરે છે તે નેહિ સપથી કે કશાથી કરતા નથી.

હુ ચૂપ થઈ ગયો. અમે પાછા શાંતિથી ચાલના લાગ્યા પેના ઠ્ઠ ઠ્ઠ ચીરૂર અવાજો અમારી સાથે ચાલતા નહોત. એ પાછળ રડી જતા હતા એમને ક્યા અમરકટની મોજ લેતી હતી !

પણ હવે તો આ જગનનું મૌન અમને ડરાવના લાગ્યુ અમને થયુ કે હજાર હજાર કચ્છિયાગ એને લાકડા કાપવા રોકી દઈએ સિંહ તાંધ કલુ માનતા હોય તો એમને ગર્જના પ્રવાનુ કરી દઈએ ગમે તેમ પણ આ મૌનનો તો અત આપવો જ જેઈએ.

તો તો અમને ખીજ સાથીદારો ના. ગાં અમે અમરકટ ચડના જતા હતા આ લોકો પણ એ ચડના જતા હતા પણ વધારામાં કોઈ ન ચડી શકનારાને ચડાવના અથવા પોતાનો માલ પોતે જ પહોંચ પર ન ચડાવી શકતા લોકોનો માન ચડાવી દેના એ જતા હતા એ બધા મજૂરો હતા.

વાતો કરતા અમે સાથે ચાલના લાગ્યા.

અમે તો એની આશા સેવેની કે માર્ગ જૂનવાની હવે ખીક નથી, પણ અમારી ધાગણા ખોલી દેતી લાગી એક કનાક એ કલાક હજી કેટલું ચાલનું છે ? હવે તો આ હવા પણ અમારા દુઃખોના થાસે અધાર્ગ ગઈ છે એ પણ અમારી ખતા છટે એ માટે અધીરી થઈ રહી છે, અને છતાં અમરકટક કા ન દેખાય ? જૂના તો નથી પડ્યા ને ?

'અરે ભાઈ, આ માર્ગ તો સાચો છે ને ?

'સાચો કે મેટો ચાલ્યે રાખો ને મારા ભાઈ ક્યાક ને પ્રાંક પહોંચયુ જ અહીં તો પહોંચ ચિરાય ખીજુ કોઈ પહોંચનાનું ધામ નથી.

અતરનો તાપ વધતો હતો કે શુ, પણ અમારો તો કંઈ શોનાના લાગ્યો.

શહેરી છન થઈને જગનમાં ભગવાન મન થયુ ? અમે શહેરની વીજળીમતીઓ જોના આખને પહોંચી કરી પણ એથી તો આમે અધારા આપ્યા.

ગભરાઓ ડો શુ ? મજૂર-મિત્રા બોલ્યા 'તમને તો જૂના પડવું પોતાય, પણ અમારે તો રોગી મેગમ્મી છે અમે જૂના પડીએ તો કામ ક્યાથી આવે ? થો છોડારને જૂરે મરાશે કોઈ ? અમે જૂલા પડુ નહિ ને તમને જૂના પાડનાપણુ આવશે નહિ.

અને થોડીનાર પડી મિત્ર મારુ ધ્યાન ખેંચુ ધીરો ધીરો અગપ્પળ અવાજ સભળાતો હતો નર્મદે ! મારા અતરમાંથી ચાલદનો ધ્વનિ જોડો.

અને પછી થોડીનારમાં તો આમાનાલાની તંગેડીમાં અમે આવી પહોંચ્યા વનરાજિના મડપમાં શોભતુ રમણીય મહિર અમને ધરથી મીઠું લાગુ રાત.

સારી ગઈ હતી, તેમાં ઉન્માદક પવનનાં ગીતો સાંભળતાં ઊંઘી જવાની ધ્વજાથી અમે ઘેરાયા હતા.

સવારે અચાનક જ અમારી આંખો ખૂલી ગઈ. થોડીવાર તો અમે લાડ કરતા સૂઈ રહ્યા, પણ માતાનો સુવાળો હાથ હોય એમ આહ્વાદક પવનના સ્પર્શમાં ઝાઝીવાર આંખો ધ્રુષ્ પડી રહી ન શક્યા. રાતના અને સવારના પવન વચ્ચે કેટલું બધું અંતર છે ! પવન તો વાયા જ કરે છે, સ્થળ એ જ હોય છે છતાં દરેક રાત્રીનો પવન નશાગોર કેમ હોય છે અને દરેક સવારનો પવન મંગલ પવિત્રતાથી નીતર્યો કેમ હોય છે ? રાતનો પવન સમુદ્રનું તોફાન હોય છે જ્યારે સવારનો પવન ધીરો આછો શાંત પ્રવાહ હોય છે.

અમે ઊભા થયા, જિંચું જોયું, અમારાં માથાં પર જ અમરકંટકની એક ધાર તોળાઈ રહી હતી. એ ધારની પાછળ એક ખીજ એથી વધુ જિંચી ધાર હતી અને તેની પેલી તરફ તો એથીયે જિંચી ધાર હતી. ધાર પાછળ ધાર, કુંગર પાછળ કુંગર, પલાંદી વાળીને તપ કરવા માટે જટાધારી જોગંદરાનું મંડળ જોડું હતું.

“ નહાવા માટે કાઈ સ્થળ બતાવશો ? ” અમે પૂછ્યું.

અમારા આ પ્રશ્નથી મંદિરના પૂજારીને હસવું આવ્યું. “ આ તો પ્રકૃતિ મૈયા. મૈયા પોતાનાં બચ્ચાંને નવરાત્રી સિના રાખે ? આપણા જેવા તો ગમે ત્યાંથી નહાવાનું શોધી કાઢે, પણ મૂંગાં ઝાડો, આ સ્વેચ્છાચારી પંખીઓ-એમને લાડ કરીને કાણ નવરાત્રે ? જાઓ, પેલી તરફ નહી વહે છે.”

ખરખર નદી વૃક્ષોને હેત કરી કરીને નવરાત્રી હતી. વૃક્ષોના પડછાયા ભાગવા મથતા હતા અને નદી એમને પોતાની ગોદમાં પકડી રાખી એમનાં મૂળો સુધી પહોંચી જઈ એમને લીંજવી નાખતી હતી. અને પેલાં સ્વેચ્છાચારી પક્ષીઓ તો આવે, ફૂંચકી. મારે અને માતાનું ધ્યાન જાય તે પહેલાં ઊડી જાય. કેટલીક વાર તો એ કલાક કલાક પાણીમાં પડ્યાં રહે

અને મા પણ કેવી, જાણે ખચ્ખર જ નથી તેમ આકું જોઈને હસ્યા કરે. માને એમ હશે કે હું એમને પકડવા જઈશ તો પાછાં એ ભાગી જશે અને નહાશે નહિ.

એની આવી લાડીલી ક્રિયામાં વિક્ષેપ ન પડે તેવી રીતે અમે જાનામાના નાહી લીધું.

નારતા ઇત્યાદિથી જલદી પરવારી અમે પહાડ ચડવાનું શરૂ કર્યું. જેમ જેમ ઉપર ચડતા હતા તેમ તેમ નીચેની સૃષ્ટિ વધુ ને વધુ રમ્ય લાગતી હતી. પૂજારીના ‘પ્રકૃતિ મૈયા’ શબ્દો અમને યાદ આવ્યા. અમે મૈયાને બધોલે ચડતા હતા. અમારો હાં અમાપ હતો, મૈયા પણ અમને આદ્ર આંખે જોતી હતી.

પહાડ ઉપર સપાટ મેદાન હતું. આ મેદાનમાંથી અંબુધિ રેવાનું પ્રાગટ્ય થતું હતું. આ મેદાનમાં જેમણે ‘બગાડવાની કલા’ને સાધ્ય કરી છે એવી મનુષ્યજાતિએ બગલાઓ ઊભા કર્યા છે. પહાડે પોતાની યુક્તિઓમાં રહેવાની શું આ લોકોને ના પાડી હશે કે તેમણે જડ ધર્મશાળાઓ અને મઠો બાંધ્યાં ? પામર મનુષ્ય કદાચ પહાડની ભાષા ન ઉકેલી શક્યો હોય પણ પોતાને સાધુ સંત કહેવડાવતો મનુષ્ય પણ સમજી ન શક્યો કે અહીં તે આ પથ્થરના મઠો શોભે !

અમને તો રેવા સાદ પાડી રહી હતી. રેવા, નર્મદ, સોમનદના, મૈકલ-કન્યા- વિધવિધ અર્થવાહી નામો લઈને જેના પુનિત ભાવોને હૃદયમાં સ્ફુરાવીએ છીએ તે રેવાનું અનુપમ સૌંદર્ય સોળે કળાએ અહીં જોયું. પ્રથમ કાંડના વારિવર્ગના અમરકંટાપને આધારે અહીંના ઋષિમુનિઓ રેવાને શોણનદ કહીને પણ સંબોધે છે. અહીં કરણેશ્વર, ગોરખેશ્વર, રામેશ્વર, આગેશ્વર, પાતાલેશ્વર, બળકેશ્વર એમ-મહાદેવનાં કેટલાંય મંદિરો વંદારવે ચૂંજતાં ઊભાં છે. અને નર્મદા-કુંડનાં પાણી એ સૌની વચ્ચે ચમકી રહ્યાં છે. કુંડનાં પાણી પુલકથી ઊભરાતાં નીચેની તરફ વહેવા માંડે છે. અમરકંટકમાં નર્મદાનું મૂળ ગમે ત્યાં કહેવાતું હોય પણ મને થયું કે નર્મદાનું મૂળ

આજે જ કરોડો હોય તો કેવું સારું ! જે સૃષ્ટિ વચ્ચે નર્મદા પોતાના આખા દેહને ફેનાડી પડી છે તે નર્મદાનું ઓરીડું એના આખા મિત્ર જીને શોભાવે એવું જ હોય તેમજ એ અને એનું તો આખા અમરકંટકમા આ જ એક છે અહીંથી નીકળી નમદા મૈત્રના પાંચેમા રમના ચારી જાય છે અને ત્યાં જ એના જમોના ઝુડોમા એ બોવાઈ જાય છે ફરી પાછી જે અચાનક પ્રગટ થાય છે અને મૈકલ-કનાનું ગિરુદ વારણ કરે છે

ઉપર જતા લાનાનતા વચ્ચે હતી ચેતનો મધ્યે જ તત્તો હતો અસહ્ય તોજે અદુર્ગ શકુળ થતુ મા દૂર દૂર દેખાતી મેકલને બેઠીને સર્પાકારે દોડી જતી નમદાના ચીતલ જનમા ફરી પડનાને ધડબટ હતુ જો અને કહિ આવળ, ખાખરા અને સાગના ઝાગે ધારીનું પ્રણય જીવુ પ્રતા હતા મદિરોની શ્વેત વનજો ફફડતા મારીને મારી મરકરી કન્તી હતી મારુ હદન પણુ એથી ફફડી જમ્તુ હતુ પણુ હું મારી દિમત એકવી કરતો હતો અને મહેતો હતો, 'તમે સૌ મને લવ્યાપશો કે ડરાનશો કે હસશો તેથી માર્ક હું પાગો નથી પડનાનો જીવો અહીં પણુ આ વહે છે, એ વહેમા વાગેલીનો પુન વાયુ ખીન જાનરી રહ્યો હતો, જેની આગળીગો મારા વાગને પપાળી રી છે અહીંના પક્ષીગો તા નીચે ફરી તમને ગીતો સલાગાનના આવે છે ? એમના દર્શનમાનથી મારા સર્વ તોજો ઓગળી જાય છે "

હું નજર નાખતો હતો મારા સિવાય કોઈ બાંહે જોયે ચડના આવે છે ? કોઈ અડીની બીજી તામા પણુ સૌદર્ય રચુ છે તે જોવા આવે છે ? ખજ કોઈ જ હોતુ કેવળ ઝાડોના પાં ફફડતા હતા, પુખ્તોની પાંડીઓ મોરની હતી અને ભ્રમરે જ જી । જડ પ્રતા હતા જે સૌને મન હું નનતર હતો

ઓ મારા જેવા અનેનાનો સહનાસ પ્રવાનુ જેને નમીને લખાયુ હતુ તેવી રેવા અમારી સાથે જ વાલના પ્રયત્ન કરતી હતી

પહાડો ચડતા જતરતા અમે 'કમીનનારા' પડ આગ્યા અહીંથી રેવા પોતાના પાન સાથે પોતની અગ-સુગધી એ પ્રમાણુ મોખવતી હતી અને પોતને દેવ ખીજી માણુ વાળતી હતી એની લીનાની મયા જાળના સમગ્ર સૃષ્ટિ અહીં નતમસ્તક આમો મીચીને જામી હતી નીચે જોતા તમ્મર આવે એની ઉડક પર રેવા પોતાના દેકને પગડતી હતી એક મૂકૂ નીચે પ તા એના પાણી પાછા જીજી અને ગો ધારણ કરતા હતા એના પગડતા પા વનને ખૂજે ખૂજે પ્રસરી જતા હતા એ પ્રતિનિધ અને પ્રતિધોપના ધા ઝીનનાને એવું જ રૌડ પ્ર ધારણ કરી સૃષ્ટિ જાની હતી શિવે ગગાને જે જટામા સમારી લીરી હતી તેટલી જ ધીરથી અહીંની આ સૃષ્ટિ રેના પોતામા સમાવી લેતી હતી

અમે નીચે જતારા એક જામી લય કાન કરાગને કુદગ્તે અદરથી કાતરી કાદી ધુમ્મગકાર બનવી દીધેન. એની અદર આજે તો કોઈ યોગી યોગ સાધવા જવાની દિમત નહિ ધરતો હોય પણુ પ્રાચીન કાગમા જરૂર કોઈ મનદષ્ટાની ધ્યાનશૂમિ એ બનેન હશે જોયેથી નીચે પડી લતાગો લટકતી અને એના મુખદારને ટાપી દેતી દારપાન પેરે યોગી પ્રતા પેડે બાણુના ઝાડો પાનમા ઝૂરી રહ્યા હતા જડ નોકગિતોના નિયમનને એ જોવેખતા હતા કન ન જાનતા પણુ એમો રસતુ પાન કરવુ હતુ અને એની આગળ લકતજનો મહાપ્રભુજના દર્શન માટે પગત ખમનાની ગલ જોતા જામા હોય તેમ, દુહો પજોને ધીર ધીરે ખખાની આતુરતા યતાનતા જામા હતા

દર્શક પેડે જોયેથી એ દરખતે જોઈ હું પાન થયો મને પણુ તા દોડી જનાની ઈચ્છા થઈ મારા અશુએ એમાથી પ્રાચીનતમ ભાવોને નાચ્યા

મને પેતુ પ્રખ્યાત કાચી વામન સાબરી આ યુ

'ગર કિંગદ બર રૂએ ઝમી અગત,
હમી અસ્તમા, હમી અગતમા, હમી અગત'

‘સાચે જ પૃથ્વી પર જો કોઈ સ્વર્ગ હોય તો તે અહીં જ છે, અહીં જ છે, અહીં છે’ એમ હું બોલી બેઠો. અહીં રેવાના શીતળ જળમાં પગ ઝબોળી પૂર-બહારમાં ખીસી બેઠેલી નિસર્ગ સ્વર્ગથી વિશેષ લાગી.

મને થયું, હજી બોમો રહું; જાઉં છું, ખસું છું, આ હવે એક ક્ષણ વધુ વાર જોઈ લઈને પછી જાઉં છું; પણ હું એક એવી સૃષ્ટિનો માણસ હતો કે ગમે તેટલી ઈચ્છા હોવા છતાં આ સૃષ્ટિ પાસે વધુ બોમો રહી શકું તેમ નહોતું. મને થયું કે મારે અહીંથી ભાગી છૂટવું જોઈએ. નહિ તો આ સ્વતંત્ર હવા, આ સ્વેચ્છાચારી રેવા, આ નિગૂઢ પહાણો અને આ મદમસ્ત નિસર્ગ મને ભરખી જશે.

હું નાસી છૂટ્યો. માર્ગમાં શોણ નદીનું ઉદ્ભવ-સ્થાન ‘સોનમૂલ’ આવ્યું, ગુલ-અંકાવલીના ઝાડોથી ખીચોખીચ ‘માટી બગીચા’ આવ્યું, પણ મેં કાંઈને દાદ ન દીધી, હું મારા ઇટ-ચૂનાના ઘરમાં ભરાઈ જવા માગતો હતો, હું માનવતાવિહીન માનવ સમાજ-માં ગૂમ થઈ જવા માગતો હતો. અહીં બધે માનવીઓ નહોતાં પણ માનવતા એટલી બધી હતી કે એની બીક લાગતી હતી, જે કદી જોયું ન હોય તેને પ્રથમ વાર એટલી વખતે ફટલી કાણો જોઈ શકાય ?

હું એ સ્થાનને છોડી આવ્યો પણ એનાં ચિત્રો મારા મગજમાં તોફાન મચાવતાં હતાં. શું એ જ એ રામાયણના રાક્ષસોનું નિવાસસ્થાન હતું ? તો તો સારું થયું કે હું એ રાક્ષસોના ઘરને છોડી આવ્યો. પેલા હેડંગા-ધટાકચનું એ અરણ્ય હોય તો તો ત્યાંથી ભાગી આવવામાં મેં ભૂલ નહોતી કરી. પણ કહે છે કે ત્યાં તો પ્રાચીન ઋષિઓની મઢૂલીઓ હતી, એ અમરકંટકના પહાડોનો સંગેમર-મર પથ્થર તાજમહાલ જેવું ત્રેમમૂર્તિમંદિર ચણવામાં વપરાયો હતો અને એ જંગલોમાં તો હિંદની અદ્યત્ત ખનીજ-દૌલત સમાયેલી પડી છે. તો તો—

તો તો—ત્યાં ફરી ક્યારેક જઈ આવવું પડશે. ક્યાંય ન દીકેલાં વૃક્ષો એમ તો સ્વજન જેવાં લાગે છે, નર્મદા તો મારા અનેક દેશબાંધવોને ખોપે છે, એના પથ્થરો, પથ્થરો હોવા છતાં અનેક ગુફાઓ રૂપી ગોદ ધરાવે છે કે જ્યાં બેસતાં માણસ શાંતિ પામે. અને ફટલાં બધાં ઝરણાં ! એના જંગની મીઠપ માતાના ધાવણમાં હશે કે નહિ એની શંકા છે.

ઉત્તરમાં ચોવીસ માઈલ અને દક્ષિણમાં છત્રીશ માઈલમાં પથરાયેલો ‘નર્મદા ખંડ’ નાનો તોયે એક વિશાળ ખંડ છે એમ રહી રહીને પણ લાગે છે.

આપ શું કરો છો ?

શ્રી. જૈનેન્દ્રકુમાર

[શ્રી જૈનેન્દ્રકુમાર હિન્દુસ્તાની ભાષાના એક પ્રસિદ્ધ લેખક છે સ્વ પ્રેમચંદ્ર રચાવિત હતા માસિકના હાલમાં તરી છે, કવિ, નવલિકા-લેખક અને તત્ત્વચિંતક છે એમના લેખો, ભાષણો વગેરેનો એક સંગ્રહ 'જૈનેન્દ્ર કે વિચાર' નામે થોડાક વખત પર પ્રગટ થયેલો છે વિચારને રજૂ કરવાની અને વાચકને વિચારતા કરવાની એમની રીત શ્રી કાકાસાહેબની જેમ, પણ જુદી રીતે, નીતિ અને વેધક છે એમની રીત અને વિચારો-બંનેનો ગુજરાતી વાચકોને પરિચય થાય તો સારું એમ લાગવાથી મેં એમની સમતિ પુછવી એમણે તે ખુશીથી આપી તે ઉપરથી મેં 'ભર્મિ'ના તરીને કેટલાક લેખોનો અનુવાદ કરાવવા બલામજૂ કરી અને પરિણામે એમણે કેટલાક લેખો 'ભર્મિ'માં પ્રસિદ્ધ કરવા માગ્યા છે મને આશા છે કે વાચકને શ્રી જૈનેન્દ્રકુમારના વિચારો ગમશે

[કિશોરલાલ ધ મશરૂવાળા]

જ્યા રે એ વ્યક્તિઓ મળે છે ત્યારે પરસ્પર પૂછે છે, 'આપનું ગુલ નામ ?' નામની પછી જો આગળ વંધવાની ક્ષતિ થઈ તો પૂછે 'આપ શું કરો છો ?'

'શું કરો છો ?' ના જવાબમાં એક ખીજને માત્રમ થાય છે કે તેમાંથી એ વડીન છે, ખીજો ગામ્તર છે એવી રીતે આપમમાં દુકાનદાર, નોકર, અધ્યાપક, ઈન્જિનીયર વિગેરે હોય છે

પરંતુ આવી રીતના પ્રશ્નના જવાબમાં હું દેગકાર્ધ જાઉં છું હું ગામ્તર પણ નથી, વડીન પણ નથી, અને એવો કંઈ પણ નથી કે જેને સજ્ઞા દીપ્ત દીપ્ત શકે જાય હું તે છું જે મારું નામ છે મારું નામ દયારામ છે તો હું દયારામ છું જે નામ નીમગ્ન દોત તો હું રહીમ રક્ષ હોત 'દયારામ' શબ્દનો કંઈ પણ અર્થ થતો દોય અને 'રહીમ રક્ષ'નો ગમે તે અર્થ દોય, પરંતુ મારે તો એની સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી હું જે કંઈ છું તે ખીજને 'દયારામ' અગર 'ગીમગ્ન' રીતે મારો સાચો અને સંપૂર્ણ પરિચય તે નામોથી આગળ જઈને રહેતો નથી, અને જુદી રીતે પણ રહેતો નથી એ નામોના શબ્દોના અર્થ સુધી પરિચય જતો નથી પ્રશ્ન કે નમ નામ છે અને એ એવી વસ્તુ છે જેમાં આપણાપણ કંઈ જ નથી એટલા માટે તે નામની અદર સંપૂર્ણતાથી હું જ થઈ ગયો છું

દીપ્ત, તે વત છોડીએ મને પૂછામાં આન્યુ, 'આપનું ગુલ નામ ?' મેં બતાવ્યું--'દયારામ' દયાનો અગર કાર્ધનો નમ માર્ક પણ પ્રકારે હું નથી, પરંતુ માર્ક અતન્ન પદ્ધતિથી મારે દયારામ થઈ રહેવાથી એ પૂછનારાના મારા નામનું મારી સાથે જ્યારે ર-ગર્હન પ્રત્યામા સુનલતા થઈ જાય જ્યાં મોં જોશે ત્યાં સસ્તતાથી પુકારીને પૂછી લેશે 'કોડો દયારામ તું ચાલે છે ?' અને હું પણ ધણી જ સરનતાથી દયારામના નામ પર જમી બોલીને તેને માગ અહીંતરૂંના દાન ગતાની દર્શ

અહીં લગી તો અધું ફીક છે. પરંતુ જ્યારે આ નવા મિત્ર આગળ વધીને પૂછે છે, ‘ભાઈ કરો છો શું?’ ત્યારે મને માલૂમ થાય છે કે તે તો હું પણ જાણુવા માગું છું કે ‘શું કરું? શું કરું!’ નો પ્રશ્ન મને તો મારા પગલે પગલે આગળ બેઠેલો નેહ છે. ઈચ્છા થાય છે કે પૂછું. ‘આપ અતાવશો, શું કરું?’ હું શું શું અતાઉં કે આજ આ આ ક્યું?—સવારે પાંચ વાગે જાઉં, છ વાગે ફરીને આવ્યો, પછી છોકરાંને ભણાવ્યાં, પછી છાપું વાંચ્યું, પછી અગીયાની ક્યારીઓ સીંચી, પછી નાહો, નારતો કર્યો,—પછી આ ક્યું પછી તે ક્યું. આ રીતે ત્રણ વાગ્યા સુધી મારાથી કંઈને કંઈ થયા જ ક્યું છે. અત્યારે ત્રીજા પ્રહરના ત્રણ વાગે આ નવા મિત્ર મળ્યા છે; તો તેના સવાલ પર હું સવારના પાંચ વાગ્યાથી અત્યારના ત્રણ વાગ્યા સુધીની કાર્ય-વાહીનો હેવાલ સાંભળાવી દઉં? પરંતુ કદાચ તેમને આ નહિ જોઈતું હોય. અને જો એવું કરું તો કદાચ અમારી આ જગતી મિત્રતા સદાને માટે અસ્ત થઈ જાય. અગર પ્રશ્ન પુછાયો તે સમયે હું શું કરી રહ્યો છું તે જાણવું હોય તો તો ચોખ્ખું જ છે. તેનો પ્રશ્ન સાંભળી હું તાજુ થઈ રહ્યો છું. તો શું એમ કહી દઉં કે ‘મિત્રવર, હું આપની વાત સાંભળી રહ્યો છું અને તાજુ થઈ ગયો છું?’ નહિ, એવું કહેવું ફીક નહિ પડે. મિત્ર એનાથી કંઈ સમજશે તો નહિ, જલદી ખરું માનશે. દયારામ મૂર્ખ તો થઈ શકે છે પરંતુ ખરાય થવા માગતો નથી. તેટલા માટે આ પ્રશ્નના જવાબમાં હું મૂર્ખનો મૂર્ખ આંખો ફાટી તેની સામે જોઈ રહ્યો છું—અલક થોડો વણાવધારે મૂઢ જનીને લક્ષ્યથી શરમાઈ રહ્યો છું. પૂછવા માગું છું કે ‘કૃપા કરી કહેશો કે હું શું કરું?—હું શું કરું કે, આ કરું છું?’

પરંતુ સૌભાગ્યની વાત છે કે મિત્ર અધિકતર કૃપાપૂર્વક આ જાણીને સંતોષ અનુભવે છે કે દયારામ મારું જ નામ છે. એ નામ જાપાંઓમાં ક્યારેક ક્યારેક જાપાય પણ છે. તેથી દયારામ હોવાને

બહાને હું અચી જાઉં છું. આ નામનો મહિમા છે, નહિ તો દિવસમાં જાણે ફટલીયે વાર મારે મારી મૂઢતાનો સામનો કરવો પડે!

આજ મારા ભાગ્યના વ્યંગ્ય પર હું ઘણો જ વિસ્મિત છું. ધાર્મ અડભાગી પિતાએ આ દુર્ભાગી બેટાનું નામ રાખ્યું હતું ‘દયારામ.’ જો તેમને મળી શકું તો કહું, ‘પિતા, તમે તો ભારે કરી! બેટા તો કૂળવાને જ યોગ્ય હતો, પરંતુ તમારા આપેલા નામથી જ તે ભોળા, ચતુર મિત્રોથી ભર્યા આ જગતના સાગરમાં જીતર્યો જતાં જીતી રહ્યો છે. તે નામથી તરી જાય તો તરી પણ જાય. નહિ તો કૂળવાનું એના ભાગ્યમાં જ હતું. પિતા, તમે જ્યાં હો ત્યાં મારા પ્રણામ લો. પિતા, મારા વિનીત પ્રણામ લઈ લ્યો. આ પ્રણામની કૃતજ્ઞતાના ભરોસેથી જ હું જીતી રહ્યો છું. જીવવા પણ ચાહું છું પિતા, નહિ તો હું તદન મતિમંદ છું અને જાણે ક્યાં જીવવા લાયક છું!’

પરંતુ આપની સાથે વાત કરતાં પિતાની વાત છોડું. એમને આ જીવનમાં મેં સદાને માટે જોયા છે. રોઈશિઈને તેમને યાદ કરવાથી શો લાભ? અને તમને શું? મારે શું—અનેજો આપણા લાભની વાત કરતી જોઈએ.

તો મેં કહ્યું, ‘કૃપા કરી અતાવો શું કરું? ઘણા લટક્યો, પરંતુ મેં કંઈ જાણ્યું નહિ. આપ મળ્યા છો તો આપ અતાવી દો.’

એ નવા મિત્રે કંઈ અતાવ્યું નહિ, તે તો આગળ ચાલી નીકળ્યા. હું પણ ચાલ્યો. આગળ તેમને એક વ્યક્તિ મળી. પૂછ્યું, ‘આપ શું કરો છો?’

ઉત્તર મળ્યો. ‘હું ડાક્ટર છું.’

સજ્જન મિત્રે કહ્યું, ‘ઓહ, તમે ડાક્ટર છો! ઘણા આનંદ થયો. નમસ્તે ડાક્ટરજી, નમસ્તે. ઘણા દિવસે દર્શન થયાં. ધ્રાઈવાર મક્કાન પર દર્શન આપતા રહેજો.—જી હાં. લ્યો આ મારું ડાઈ.....રોડપર ..ધર છે.—જી હાં, તમારું જ છે. પધારજો. કૃપા કૃપા. અચ્છા, નમસ્તે.’

મને એ ઉદ્દેશારે પર ધણી જ પ્રસન્નતા થઈ પરંતુ મને ખાતરી થઈ કે મારા દયારામ હોના કરતા એ વ્યક્તિયુ ડાક્ટર હોવુ એ વધારે સારી વાત છે. પરંતુ દયારામ હોવુ તે કંઈ ખોતરી વાત તો નથી જ.

મિત્રનર કંઈક આગળ વધી ગયા હતા હું પણ ચાલો એક ત્રીજી વ્યક્તિ મળી ડાકીનાગા મિત્રે નામ-પરિચય પછી પૂછ્યું

‘તમે શું કરો છો ?’

‘વખીન છું’

‘ઓહ વખીન છો !’ ત્યાં પ્રસન્નતાના સમાચાર છે નમસ્તે વખીન સાહેબ નમસ્તે મળતા ભાગ્ય ધન્ય થયું મારી બેનનો ભત્રીજો આ સાહેબે લો-ફાર્મિનમાં છે મારા લાયક કામ હોય તો બનાવો છ હા, આપનું જ વર છે કાંઈકાર પધારતે અચ્છા છ નમસ્તે, નમસ્તે, નમસ્તે’

આ હોર્દિગાર પર હું પ્રસન્ન જ થયા કરતો હતો, પરંતુ મને લાગ્યું કે વચ્ચે વખીનપણુ આનંદાથી આ બેનની મિત્રતા સુગમ બની ગઈ

અગત્ય જ છે ડાક્ટર અગર વખીન અગર કોઈ પણ ધંધાદારી વ્યક્તિની મિત્રતાની પાતતા વધી જાય એમાં મને સી આપત્તિ ? આ સમઘમાં મારી પોતાની અપાતતા હું જ ખૂબ અપદ રીતે સમજી છું, અને તે એટલી વેરી છે કે એ ખામતનું મને હું ખ પણ નથી થવું પરંતુ મને રોટા રોટા એક વત પર અચ્છા થય છે પ્રશ્ન જે પૂછામાં આવ્યો હતો તે તો આ હતો કે ‘આપ શું કરો છો ?’ જવાબમાં ડાક્ટરે અને વખીલે કહ્યું કે તે ડાક્ટર અને વખીન છે મને હવે અચ્છા તો એ થાય છે કે એ પ્રશ્નર્તા મિત્રે ફરીસર પ્રશ્ન ન પૂછવું કે ‘એ તો દીક છે કે આપ ડાક્ટર અને વખીન છો તમે ડાક્ટર રહો, તમે વખીન નહો, પરંતુ કૃપા કરી મરેશો આપ કરો છો શું ?’

સમજતું નથી કે પ્રશ્નર્તા મિત્રે પોતાનો પત્ર કેમ ફરીસર ન પૂછ્યો, પણ મનિમૂઠ હું શું બોલું ?

પ્રશ્નર્તા તો મારી પેઠે કમસમજ નહિ જ હોય એના માટે ડાક્ટર અને વખીનવાળા જવાબ મેળવી એ અમની નાતનો બેદ પામી પ્રશ્ન હશે પરંતુ તે અસની વાત શું છે ?

દીક, આ ઉદાહરણોથી જરૂરી શિક્ષા મેળવી હું આગળ વધ્યો સ્તાના એક સહાનુભાવી સજ્જન મન્યા તેમણે પૂછ્યું

‘તમારું શુભ નામ ?’

‘દયારામ’

‘તમે શું કરો છો ?’

‘હું કાયસ્થ છું શ્રીવાસ્તવ’

‘હું નહિ તમે શું કરો છો ?’

‘હું શ્રીવાસ્તવ કાયસ્થ છું પાંચ વાગે ભયો હતો છ વાગે ફરીને પાછો આવ્યો, પછી પછી’

પરંતુ, હું જોઉં છું તો તે સજ્જન મને ઓવતો મૂકી ચાલતા જ થયા પાછા વળીને જોયા પણ ઈચ્છતા નથી મેં મારું કપાળ પગડ્યું

એ તો હું જાણુ છું કે હું મદ છું-મિયકલ નકામો માણસ છું પરંતુ મારા શ્રીવાસ્તવ હોનામાં શું જોડું છે ? કાંઈ ડાક્ટર છે, કાંઈ વખીન છે હું તો વખીન નથી ડાક્ટર પણ નથી પરંતુ હું તો શ્રીવાસ્તવ છું. આ વાતની ખાતરી આપી શકું તેમ છું છાપાનાળા ‘દયારામ શ્રીવાસ્તવ’ છાપીને હું શ્રીવાસ્તવ છું એમ માને છે મતનય એ નથી કે મારી ‘શ્રી’ વાસ્તવ છે એ પણ નહિ કે કાંઈ ‘વાસ્તવ’ શ્રી મારામાં છે પરંતુ જે મારા પિતાના તે જ માગ પિતા હતા અને તે મને સંપૂર્ણ સ્વરૂપે શ્રીવાસ્તવ છોડી ગયા છે જો આ વાત મિયકલ નિર્વિવાદ હોય તો માન શ્રીવાસ્તવ હોવાની સત્યતાને જાણીને નરી પરિચિત વ્યક્તિઓ દિવાલો કેમ લેતી નથી, જેટલા કાંઈની વખીન અગર ડાક્ટર હોનાની સૂચના પર દિવાલો લે છે

• એક જ્ઞાતિ અને ગોત્ર

‘તમે શું કરો છો ?’

‘હું ડાક્ટર છું.’

‘આપ શું કરો છો ?’

‘હું વકીલ છું.’

‘તમે શું કરો છો ?’

‘હું શ્રીવાસ્તવ છું.’

હું શ્રીવાસ્તવ તો છું. તેમાં સ્તીભાર પણ જૂડું નથી. પછી મારી પેઠે જવાબ આપવા માટે વકીલ અને ડાક્ટર કેમ બેવડું મનાતા નથી ?

એ લોકો મારા જેવા અર્થાત્ બેવડું નથી જ તે તો હું સારી પેઠે જાણું છું. તો પછી તેમના વકીલ હોવાથી પણ વધારે હું શ્રીવાસ્તવ હોઈ બેવડું કયા કારણે મનાઈ છું, એ હું જાણવા માગું છું.

‘મૂર્ખ !’ એક સહચરએ કહ્યું; ‘તું કંઈ પણ સમજતો નથી. અરે ડાક્ટર ડાક્ટરી કરે છે, વકીલ વકીલાત કરે છે. તું શું શ્રીવાસ્તવ કરે છે !’

આ વાત તો સાચી છે કે હું કોઈ ‘શ્રી’ની કોઈ ‘વાસ્તવી’ નથી કરતો. પરંતુ, સહચરના જ્ઞાનથી મારામાં જ્ઞાનનો ઉદય ન થયો. મેં કહ્યું, ‘હું કોઈ શ્રીવાસ્તવી કરતો નથી, પણ એ વકીલાત શું છે કે જે વકીલ કરે છે ? અને એ ડાક્ટરી શું છે કે જે ડાક્ટર કરે છે ?’

‘અરે મૂઠું’ તેમણે કહ્યું; ‘તું એ પણ નથી જાણતો ? અદાલત જાણે છે કે નહિ ? ઈસ્પતાલ જાણે છે કે નહિ ?’

‘હા’ મેં કહ્યું, ‘એ તો જાણું છું.’

‘તો યસ.’ ચરએ કહ્યું, ‘અદાલતમાં વકીલ વકીલાત કરે છે. ઈસ્પતાલમાં ડાક્ટર ડાક્ટરી કરે છે.’

‘હા, તો વકીલાતને તે ‘કરે’ છે શું ? જેવી રીતે કે હું જાણું જાઉં છું એટલે કે હું જાણાને ‘ખાઈ’ જાઉં છું, તેવી રીતે વકીલાતને તે શું કરે છે ?’

‘અરે, તું તો મૂઠું છે !’ તેમણે કહ્યું. ‘સાંભળ, અદાલતમાં ન્યાયાધીશ સાથે બોલે છે, બતાવે છે, દલીલ કરે છે, કાયદાની વાત કાઢે છે. કાયદામાં તે તો ગુનેગાર લોકોની સંભાળ લે છે.’

‘ઝોહ, વાત એમ થઈ કે તે વાત કરે છે, બતાવે છે, દલીલ કરે છે, કાયદાની વાત કાઢે છે, હેરાન થયેલા માણસોને મદદ કરે છે. પરંતુ આપ તો કહેતા હતા કે તે ‘વકીલાત’ કરે છે. વકીલાતમાં વાત કરે છે તો પછી વકીલાત કયાં થઈ ?—વાત થઈ. વાત તો હું પણ કરી રહ્યો છું. કેમ, હા ?’

તે ચિદાર્થને બોલ્યા, ‘અરે આ બધાં કામોને વકીલાત કહે છે.’

‘તો વકીલાત કરવી તે વાત કરવી છે. હું તો ‘ધારતો’ હતા કે તે શું હશે ! કીક, તો વકીલાત કરીને તે શું કરે છે ?—અદાલતમાં તો તે બહુ વાતો કરે છે. એ વાતો કરીને પણ તે શું કરે છે ?’

તેમણે કહ્યું, ‘રે, મતિમંદ તું કંઈ જાણતો નથી. વાતોતું તો કામ છે. વાત વગર શું ? વકીલની વાતો જ એવી છે. એ વાતોથી તે જીવે છે અને પાછો તેનાથી મોટો માણસ થાય છે.’

‘તે વાતો કરીને મોટો માણસ થાય છે.—હવે હું સમજી ગયો. પરંતુ જે મોટો નથી તે માણસ તો છે ને ? કેમ ચરહ ?’

‘હું પણ દિવસભર સાચી જુદી વાત કરું તો હું મોટો થઈ જાઉં ? અને મોટો ન થાઉં તો પણ હું માણસ રહ્યો કે ન રહ્યો ?’

તેમણે કહ્યું, ‘તું મૂઠું છે. ભલા, તું શું અર્થશ ? તું માણસ પણ નથી.’

‘પરંતુ હા, વાત તો હું પણ કરું છું. અત્યારે કરી રહ્યો છું કે નહિ ? તો પણ હું મારી જાતને નકામો લાગું છું, એમ કેમ છે ?’

‘અરે, તું અર્થવાળી કામની વાત તો કરતો નથી ?’

‘હા, વાત કરવાનું કામ તો કરું છું. આનો કંઈ ઝોઝો અર્થ છે ?’

તે બોલ્યા, 'અરે, જા જા માથુ ન ખા તુ ગંધેડા જ છે'

આ વાત તો હું જાણુ છું કે હું ગંધેડા નથી ધારુ તોયણ હું ન થઈ શકુ ગંધેડા નથી તેમ મારે શીંગડા પથુ નથી પરંતુ એવો મારો નિશ્વાસ રાખો ? આટલું સામ્ય હોવા છતાં પણ હું ગંધેડા તો નથી જ હું દવારામ છું કોઈ ગંધેડા દવારામ હોય છે ? અને હું શ્રીરામસ્તર છું, - કોઈ ગંધેડા શ્રીરામસ્તર હોય છે ? વખાન-ડાકર નથી, પરંતુ શ્રીરામસ્તર તો હું કોઈ પણ વખાનાત કે ડાકરીથી વધારે સચ્ચી રીતે તો છું જ તેજસા માટે તે ગુરુજનની પામેથી હું ચૂપચાપ લેના માણસની માફક માથુ ઢાળી ચાલ્યો આવ્યો

પરંતુ દુનિયામાં જ્યાં વખાન-ડાકર નથી આ દુનિયામાં મારા જેવા લોકો પણ છે કે જેમની પામે ખતાવના માટે પોતાનું નામ છે વધારે તો કુલ-ગોત્રનો પરિચય છે એથી નિશાન જેમણે આ દુનિયામાં કઈ જ વધારે કર્યું નથી એના મારા જેવા લોકોની ગણતરી એમનામાં તો શું કરી ? પણ સૌલા ગળી વાત તો એ છે કે એના લોકો વધારે નથી અધિકારી લોકો તેજસ્વી છે, ગણતરી છે અને તેમની પાસે ખતાવના જેવું કંઈક છે

'તમે શું કરો છો ?'

'બેકર છું, - જા શાકુકાર'

'તમે શું કરો છો ?'

'મમકાજ કરુ છું મુખર્ષ, કનકતા, હોગંગાગમાં અમારી ઝોલિસ છે'

'આપ શું કરો છો ?'

'હું અમ એ. પામ છું'

'આપ શું કરો છો ?'

'હું એમ એન એ છું-લાન સારંગની કૌસિનનો મેગન'

'આપ શું કરો છો ?'

'ઓ ! આપ જાણતા નથી ? હે હે હે મને રામ ચંદ્રચૂડસિંહ કહે છે ગોપાનપુર, - ૮૬ લાખની સ્ટો આપની જ છે'

આપ શું કરો છો ?

'આ ગજકરિથી તમે અજાણ છો ? હું કવિતા કરુ છું'

'કવિતા ! તેનું શું થય છે ?'

'શ્રીમાન, હું કવિતા કરુ છું હું તમને કી દઉં છું સાહેબ અને ખીનું શું કરુ ?'

અત્યંત આનંદની વાત છે કે ઘણા લોકો 'મૂત-કુછ' કરે છે અને લગભગ યસા લોકો 'હુ ન હુ' કરે છે પરંતુ મારી સમજમાં ઘણું નથી આનંદ તેમ કંઈક પણ આનંદ નથી

દુકાન પર બેસી રહેતું, ત્રાદસ સાથે મીઠી વાત કરી અને પગની લેવો, તેની પાસેથી કંઈક વધારે પૈસા લઈ લેવા અને દુકાનમાંથી તેને કંઈક સામાન આગ્રે આપવો, - વેપારમાં તો આપ 'કરનાતુ છે તેમાં 'પ્રાયુ' શું ?

'પરંતુ કેમ સાહેબ, મ્યું કેમ નહિ ! કરીને મ્મ્મ્મ કમાણી કરી છે એક સાનમાં ત્રણ લાખનો નફો થયો છે, - તમે કંઈક જાણો પણ છો અને તમે મ્મ્મ્મ ડા કંઈ જ કયુ નથી !

પરંતુ, દવારામ સાચું કહે છે કે બે દિવસના ભૂંયા પેતાના થાક્યા શરીરને કે મનને લઈને પણ એ જણ લાખ નફાનાળતુ મમ તેને નહિ સમજાય

અને શાકુકાર પિતા દર્દિ છે અને વ્યાજ સલામી લે છે - તેના એકમ થયેના વ્યાજમથી જ આવે છે આપે છે થોડું અને લે છે વધુ તોથી તે શાકુકાર થાય છે અને માતેનો ખની જાય છે

અગર તે આપે ઘણું અને લે એવું - તો શું આપને એમ કહી દર્દિયુ કે એવો મમ એવું મ્યું ? કેમ ? તેણે તો આપના મમ ઘણું મ્યું છે પરંતુ આની રીતે એક દિવસ આપશે કે તે શકુકાર નહિ રહે, અને નમમાં માણસોની ગણતરીમાં આવી જશે

તો વાણિયાગતે 'કામ' શું થયું? ખૂબ કામ કરીને પણ માણસ નકામો બની જાય તો તેમાંથી તો એ સાબિત થાય છે કે શાહુકારી પોતામાં 'કંઈ કામ' નથી.

અને રાજ, રાજકવિ, કૌન્સિલર, એમ. એ. પાસ—એ બધા જે કાંઈ છે તે શું મારા શ્રીવાસ્તવ હોવાના કરતાં કંઈક વધારે છે? હું શ્રીવાસ્તવ હોવા માટે કંઈ જ કરતો નથી. બસ, એટલું જ કરું છું કે હું મારા બાપનો બેટો બની રહું છું. ત્યારે એ લોકોમાં, તેમની ઉપાધિઓથી પોતામાં કયું 'કામ કરવું' સમાઈ રહ્યું છે? આ મારી સમજમાં જરાયે નથી આવતું.

હું પણ વાત કરું છું; અને કાઈકવાર તો ઊંચા પ્રકારની વાત કરું છું—સાચે જ તમે દયારામને બુદ્ધા ન માનો. કામની અને નકામી વાતો લખું પણ છું. મારા ઘરમાં એવો બેસું છું કે જેવો કૌન્સિલર કૌન્સિલમાં બેસે. નવાબ બની છોકરાં પર હકૂમત પણ ચલાવું છું.—પરંતુ આ બધું કરવા છતાં પણ હું નાનો માણસ અને નકામો માણસ જ ગણાઈ રહ્યો છું. એનાથી મને તો કાંઈ તકલીફ થતી નથી.

તો 'બેટો માણસ' એ શું? અને તે શું છે કે જેને 'કામ' કહેવાય છે.

એક ચોપડી છે, ગીતા. ઉપરના તમામ સ 'કામ' માણસો પણ કહેતાં સંભળાય છે કે ગીતા ખૂબ 'કામ'ની ચોપડી છે. હું મૂઢમતિ તેનાથી શું સમજું? પરંતુ એક દિવસ સાહસપૂર્વક જેવી તેને બોલું છું ત્યાં વંચાય છે: 'કર્મ કરો. કર્મથી અકર્મ કરો.'

આ શું વાત થઈ? કર્મ તે અકર્મ છે. તો પછી કર્મમાં શું કરવાનું? અને જો તે કરી શકાય તો 'અકર્મ' કેમ રહી ગયું? જે કરાશે તે તો 'કર્મ' છે. તે 'કર્મ'ને કરતાં કરતાં પણ તેમાં 'અ-કર્મ' કેમ સાધી શકાય? અને ગીતા કહે છે,—એ અકર્મને સાધવું તે પણ એક કર્મ છે. તે પરમ પુરુષાર્થ છે.

હશે, અમારી સમજમાં ક્યાંથી આવે? દુનિયા તો કામદાઓની છે. તમે કર્મણ્ય છો. આપ ધન્ય છો. તો શું કૃપા કરી મને દયારામને પણ આપનો કર્મભેદ નહિ બતાવો ?

મુક્તિ—આનંદ

સહી સહી નિર્જન એકલત્વ
અંધારિયાનું અકળામણું ઘણું,
વિરૂજિત પામી હરખાય ચાંદલો
ઝળાંઝળાં આમ થતું પૂનેમનું

‘ અજ્ઞાત ’

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા

મધ્યપ્રાંતનું પ્રધાનમંડળ

મહાસભાની શક્તિ જેમ જેમ વધતી ગઈ છે તેમ તેમ એ શક્તિનો સામનો કરનારાં આંતરિક અને બહારનાં બળો પણ વધતાં જ ગયાં છે. બહારનાં બળોને મુકાબલો મહાસભા બહુ જ સારી રીતે કરી શકે છે, અને જ્યારથી અધિકારનાં સૂત્રો આપણે હાથમાં લીધાં ત્યારથી તો મહાસભાએ એવા બધા જ મુકાબલામાં વિજયપ્રાપ્તિ જ કરી છે. પરંતુ એટલી જલ્દતં વિજયપ્રાપ્તિ એણે અંદરનાં વિરોધી બળોનો મુકાબલો કરવામાં નથી કરી.

મધ્યપ્રાંતના પ્રધાનમંડળનું ચૂંચવાયેલું કોકકું એક વખત ઉકેલાઈ ગયું હતું તે આપણે જાણીએ છીએ. પંચમઠીમાં મળેલી ધારાસભ્યોની બેઠકે જે નિર્ણયો કર્યા અને એ ઉપર સ્વચ્છ પ્રકાશ નાખતું સરદાર વલ્લભભાઈ અને મૌલાના આઝાદે જે નિવેદન કર્યું તે મધ્યપ્રાંતના ક્ષતિ અને આપણા મટે લગ્નલગ્નક પ્રશ્નનો અંત આવી ગયો છે એવી આશા આપનારું હતું. પરંતુ એ બનાવોની વાત હજી ભુલાઈ નથી ત્યાં એથી એ ગંભીર સ્થિતિની આગાહી આપતા પ્રસંગો ત્યાં બનવા લાગ્યા છે.

વહીવટને સુંદર અને કાર્યસાધક બનાવવાના હેતુથી હમણાં ત્યાં અધિકારોની ફેરબદલીની જે ગોઠવણો વિચારાતી હતી તે પ્રશ્ન ઉપર બિહાર-પ્રદેશના શ્રી. દેશમુખ અને શ્રી. ગોલેએ રાજનામાં આપ્યાંની વાત પ્રગટ થઈ. એ પછી વડાપ્રધાન પણ રાજનામું આપવાના છે એવી વાત બહાર આવી છે. શ્રી. શરીફનો પ્રશ્ન પણ હજી કાર્યવાહક-સમિતિ સમક્ષ આવવાનો છે એવા પણ સમાચાર છે,—આ બધા ઉપરથી એક વસ્તુ તો ફલિત થાય છે કે મધ્યપ્રાંતના વહીવટની જે અસ્થિરતા દેખાય છે તે કાર્ષ ગંડા અને ગંભીર રોગનું પરિણામ છે.

પંચમઠીમાં સમાધાન થયું ત્યારે દરેક મહાસભાવાદીએ નિરાંતનો શ્વાસ લીધો હતો, પરંતુ એ સાથે જ જે વિગતો બહાર આવી એથી ગંડી શરમ પણ અનુભવી હશે. આજે એ બે લાગણીઓમાંથી નિરાંતની લાગણી નષ્ટ થાય અને શરમની લાગણી પ્રબળ થાય, એવી પરિસ્થિતિ આવી પહોંચી છે.

મહાસભાના ખીજા છ પ્રાંતોમાં સરદારના એક પ્રશ્ન વિશે થોડીક ચિંતાજનક વાત પ્રગટ થઈ હતી, બાકીનાં પ્રધાનમંડળો સામે કંઈ જ ગંભીર ફરિયાદો આવી હોય એવું જણાવામાં નથી. પરંતુ મધ્યપ્રાંતના મામલા ઉપરથી એમ તો લાગે છે જ છે કે આપણી મજલ તલવારની ધાર ઉપર ચર્ચ રહી છે. મહાસભાએ એના જન્મકાળથી—અને ખાસ કરીને ગાંધીજીના આગમન પછી—ભારતવર્ષની પ્રજા સમક્ષ સેવાનો અને સેવકોનો જે આદર્શ રજૂ કર્યો છે તેને

જો પ્રધાનો વફાદાર નહિ નીવડી શકે તો આપણો આ મહાન પ્રયોગ નિષ્ફળ જશે એમાં શંકા નથી લાગતી. ખીજા દેશોનાં સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં એના લડાઈવાળે નીતિ-રીતિની અનેક બાબતોમાં સાંખી લેવામાં આવે છે, કારણ કે એ યુદ્ધો હિંસા ઉપર ચલાયેલાં હોય છે અને મોટે ભાગે શુદ્ધ રાજદ્વારી હેતુ ઉપર જ એનું મંડાણ હોય છે. જો કે ત્યાંના રાજકીય આગેવાનો ઉપર તો આપણા કરતાંયે પ્રગ્નતા કડક ચોક્કસ હોય છે, પરંતુ એ ચોક્કસ તો વહીવટ પૂરતી જ હોય છે. આપણે ત્યાં બંને પ્રકારની ચોક્કસ છે. વહીવટી અને અંગત પણ. કારણ કે આપણું રાજકારણ ત્યાંના જેવું શુદ્ધ એટલે કે નિર્ભેગ રાજકારણ નથી, પરંતુ પ્રગ્નતા સમગ્ર જીવનને અનુલક્ષીને ચાલતું રાજકારણ છે. ઉપરાંત, આપણું યુદ્ધ અહિંસક હોવાથી આપણી તમામ શક્તિનો મદાર આપણાં બલિદાન, ત્યાગ, નિઃસ્વાર્થવ્રત્તિ અને પ્રગ્નપ્રેમ ઉપર જ રહે છે. તલવારથી આપણે ગમે તેટલા જોરાવર હોઈએ, આપણી પાછળ ભલે બહુમતિનું બળ દેખાતું હોય—પરંતુ અહિંસક ચોક્કસનાં શસ્ત્રાસ્ત્રસમાં ત્યાગ-બલિદાનના ગુણો આપણામાં ન હોય તો આ દેશમાં, આ યુગમાં આગેવાની ભોગવવાનું અને ટકાવવાનું મુશ્કેલ છે.

મધ્યપ્રાંતના પ્રધાનમંડળ ઉપર થયેલા લાંચ-રુશવતના અને ખીજા ગંભીર આક્ષેપો તો લેશભાગ પાયા વિનાના હતા એમ પૂરવાર થયું છે, પરંતુ એમના ઉપર લાગવગે ધણું જોર કર્યું હતું અને હજી તો સત્તાનો આરંભ પણ નથી થયો ત્યાં એનો ઉપયોગ પ્રગ્નકલ્યાણની દૃષ્ટિથી નહિ પરંતુ પોતાનો પક્ષ બળવાન બનાવવાની અને કોઈને પોતાના અંગત ઉપકાર નીચે લાવવાની હીન મનોવ્રત્તિથી થયો હતો એમ સંગિત થઈ ચૂક્યું છે.

આ નોંધ પ્રગટ થશે ત્યારે તો આ પ્રકરણ ઉપર વર્ધામાં મળનારી કાર્યવાહક સમિતિએ પોતાનો ચુકાદો આપી દીધો હશે અને આ પ્રશ્નના મૂળમાં શું શું પડ્યું છે તેની પણ પ્રગ્નને જાણ થઈ ગઈ હશે. અત્યારે તો સ્વરાજ્યયાત્રીઓએ શરમથી નીચું

જોવાની અને વિરોધીઓએ મૂંઝાણ ઉપર તાલ આપી હસવાની ઘડીઓ આવી પહેંચી છે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે કાર્યવાહક સમિતિ આ રોગને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા માટે આક્રમમાં આક્રમ ઉપાયો લેતા નહિ અચકાય.

સિંધનો મહાસભાપક્ષ

સક્રમ બેરેજના કરજને અંગે સિંધના ગર્વનર અને પ્રધાનો વચ્ચે મતભેદ થયાની વાત પ્રગટ થઈ ત્યારે કશું દુઃખ નહોતું થયું, કારણ કે જે બંધારણ-અનુસાર આપણે પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા ભોગવીએ છીએ તે બંધારણમાં મતભેદ અને અથડામણ અનિવાર્ય છે. એમ કહીએ તોપણ ચાલે કે એ બંધારણના ગર્ભમાં એ જે વસ્તુ રહી જ છે. પરંતુ સિંધનું ડગુડગુ ચાલતું પ્રધાનમંડળ આ પ્રશ્ન ઉપર સામનો કરવાની શક્તિ નથી ધરાવતું એ બ્યારે જણાયું ત્યારે તો ખરેખર દુઃખ થયું. આજ સુધીમાં જે હકીકતો બહાર આવી છે તે કોઈ પણ નિર્ણય પ્રગટ કરવા માટે પૂરતી નથી, પરંતુ એટલું દેખાઈ આવે છે કે પ્રધાનપક્ષમાં જખર-દસ્ત ફાટફૂટ પડી છે અને પ્રધાનમંડળની છેલ્લી ઘડીઓ અત્યારે ગણાય છે.

સિંધમાં મહાસભાપક્ષની સ્થિતિ જરા વિચિત્ર પ્રકારની છે. એ પક્ષ ઘણા નાનો પણ અત્યંત મહત્વનો છે. એ પક્ષ પોતાના હાથમાં સત્તા લઈ શકે એમ નથી કારણ કે ધારાસભાના છઠ્ઠા ભાગનું જ એ બળ ધરાવે છે. પરંતુ જે બળવાન પક્ષો ધારાસભામાં આજે છે તે એવી રીતે વહેંચાયેલા છે કે મહાસભાપક્ષ પોતાનું વજન જે પક્ષોમાં મૂકે તે નમી જાય એમ છે. આ સ્થિતિમાં ખીજા પ્રાંતો કરતાં સિંધના મહાસભાપક્ષને પોતાની રાજદ્વારી કુનેહને દરેક વખતે વધુ કસોટીએ ચડાવવી પડે છે. ન ગમે તેમાંથી દૂર રહેવાની નીતિ એ અખત્યારે કરી શકે એમ નથી. દા. ત. આજના પ્રધાનમંડળની દૃઢલીયે રીતો મહાસભાપક્ષને પસંદ નથી, પરંતુ એનો વિરોધ કરવાની નીતિને એ અનુસરે તો જૂનું પરાગતિક પ્રધાનમંડળ જ

અધિકાર ગ્રહણ કરી તે, એને તાના મહાસલાપક્ષને અણગમતે મને પણ મન્યમ માર્ગ સીકરો પડ્યો છે

આજે ત્યાં જે ગલીર સનાહ જિમો થયો છે તે પિરે મહાસલાપક્ષ કેવું વનણુ ધરાવશે એ યામતમા ક્ષાઈ અનુમાન પડ્યું કરે તે પહેલાં મહાસલાપક્ષે પોતાની નીતિ સ્પષ્ટ કરી દેનાવું જે પ્રજાપણુ કડું છે તે બદલ તેને અભિનંદન થઈ છે મહાસલાપક્ષ ગર્વનરની ઇચ્છાને માન આપી શકે એમ નથી બે પ્રધાનો ગર્વનરની ઇચ્છાને અનુસરશે તો ખીજા વિરોધી પક્ષોની પેઠે મહાસલા પણ એનો વિરોધ કરશે અને તુરત જ આ પ્રધાનમંડળનો અત આવશે આ પ્રધાનમંડળે પત્રી જે મંડળા હાથમા સત્તા આવવાની વકી છે તે મંડળ આ કરતાયે બેદ છે પરંતુ મહાસલા પોતાથી બને તેજુ પ્રમ્લકનાણુ કરનાની વૃત્તિ ધરાવતી હોવા છતાં થોડાક મૂળજૂત સિદ્ધાંતો ઉપર જીવનારી સરથા છે એ સિદ્ધાંતનો ભોગ આપનાથી સહેજ પ્રમ્લકનાણુ દેખાવું હોય તોપણુ એના લુનાનામાં એ પડે એમ નથી

સિધ્ધની સ્થિતિ તો એ છે કે ત્યાં સક્કર બેરેજના પ્રશ્નનો સતોસકારક ઉકેલ નહિ આવે તો માન આ પ્રધાનમંડળ જ નહિ પરંતુ એ પત્રીનું પ્રધાનમંડળ પણ ગણ્યા દિમો જ ઝી શકશે કાણુ કે એનાથી કશું જ પ્રમ્લકનાણુ બની શકશે નહિ

જમીનદારી સગઠન

આપણે જ્યારે જ્યારે બોલીએ છીએ કે 'આપણે ક'ગાગ છીએ આપણે ભૂખે મરીએ છીએ, આપણા ઉપર કરગના પહોડ ખડખડા છ ત્યારે ત્યારે એનો અર્થ 'હિંદના પેડુતો' એવો થાય છે એ વસ્તુ કોઈના ધ્યાન બહાર નહિ હોય આ ખેડૂતે ના અમલ દુ મોરે બે મહ મમાની સગઠન આજ ન કરી શકે તો એ સરકાર નિષ્ક્રમ ગઈ છે એમ ગણાવું નેઈએ મહાસલાએ ચૂટણી રગમા જુમવાની વખતે પ્રમ્લકનાણુ વચનો આપ્યા હતા તે બે એ હવે ન પાળી શકે તો પ્રમ્લકના હાથમાની મયમને માટે એ પોતાનું સ્થાન શુમારી બેએ અને એ વસ્તુ

બને તો પત્રી મહાસલા જેણું કશું રહે જ નહિ કારણ કે મહાસલાના અસ્તિત્વનો હેતુ જ પ્રમ્લકનાણુનો છે

મહાસલાએ અધિકારના સૂત્રો હાથમા લીધા ત્યારથી જ એની સામે જે બાબતોની ટીકાઓ વસી રહી છે ઉદામ કહેતા લોકો દરેક પ્રમ્લકનાણુ કહે છે કે મહાસલા જમીનદારો અને મૂડીદારો હાથનું રમકડું બની ગઈ છે, અને આમ પ્રમ્લકનાણુ લીડુ કરવાના ચૂટણી વખતે જે વચનો આપ્યા હતા તે પાળતી નથી' ખીજી બાબત જમીનદારો અને ઉદ્યોગપતિઓ પણ એની જ ખૂમો પાડે છે કે 'મહાસલા આ દેશમા રશિયા પેલ કવ માગે છે અને આજ પહેલા જમીનદારો અને ઉદ્યોગપતિઓને જે સનામનીના વચનો અપાયા છે તેનું પાલન કરતી નથી' આમ બંને બાબતોની ટીકાઓ જીવતા જીવતા મહાસલા પેતાનો નિષ્ઠ પથ ખૂંચ જ સફળતાપૂર્વક કાપી રહી છે

પરંતુ આજ સુધી આ ટીકાઓ ઘણું ખડું મૌખિક અને નિષ્ક્રિય હતી હવે એ ટીકાઓએ જુદું સ્વરૂપ ધારણ કરના માડ્યું છે ઉદામ વર્ગની ટીકાઓ તો અત્યંત મદદ થઈ ગઈ છે કારણ કે જનતાએ એમની વાત કાન ઉપર લીધી નથી અને મહાસલાના અગ્રણીઓએ વારંવાર જાહેર કર્યું છે કે અમે અમારી સંપૂર્ણ શક્તિ ખરચીને જેટનું થાય તેટલું કરી રહ્યા છીએ' ઉપરાંત, મહાસલાના પ્રધાનોએ પ્રમ્લક ઉપર એવું પણ બતાવી આપ્યું છે કે તેઓ પોતાનો સત્તાશોખ પેના માટે ગાદી ઉપર બેઠા નથી પરંતુ મીતે વર્ગ જે મીકા કરનારો છે તેમા હમણા ખૂંચ જ ચેતન આવી ગયું હોય એમ જણાય છે અત્યારે મહાસલાની સરકાર જે નવા મયમનો તૈયાર કરી રહી છે તેમા મુખ્ય કાયદાઓ ખેડૂત-દાણુના છે આ કાયદાના શબ્દોને ખૂંચ ખૂંચ નિયોરીએ તોપણુ એમાથી મહામલા જે વસ્તુ માટે લડે છે તે તો મને એમ નથી પરંતુ ખેડૂત અસહ્ય લાગ્યો આજે મરી રહ્યો છે તેમા એને સહેજ રહત મળે એવું કેટલુંક છે હું ખતી

વાત એ છે કે આવા આરંભરૂપ કાયદાને પણ આપણે ત્યાંના જમીનદારો, કોઈ મહા ઝંઝાવાત આવતો હોય એવું સ્વરૂપ આપી રહ્યા છે. બિહાર અને યુ. પી.ના જમીનદારોએ પોતાનું સંગઠન જમાવ્યું છે અને હમણાં હમણાં એ રસ્તે મુંબઈ પ્રાંતના જમીનદારો, ઈનામદારો અને તાલુકાદારો પણ ભળી રહ્યા છે. આ જમીનદારો પોતાનાં મંડળો રચે છે, ગમે તેવો પ્રચાર કરે છે, અરે સ્વયં-સેવકદળો પણ ઊભાં કરે છે. કેમ જાણે મહાસભાની સરકાર સામે યુદ્ધ આદરવું હોય એવી બંધી તૈયારીઓ ચારે આબુ થઈ રહી છે !

મહાસભાના અગ્રણીઓ એટલું તો સમજતા હતા કે એમનાં પ્રમુખવાળાં પગલાં ધનિકાને ગમશે નહિ, પરંતુ આયું ઉપર પરિણામ આવશે એવું કોઈએ ધાર્યું નહોતું. દુનિયા આખીમાં આજે વર્ગવિગ્રહનાં જે મોજાઓ ઊછળી રહ્યાં છે તે આ ધરતી ઉપર આવી તો પહેલ્યાં છે. પરંતુ એ પ્રલયનો આરંભ કરે તે પહેલાં એને પાછાં વાળવાનો તનતોડ પ્રયત્ન મહાસભાના આગેવાનો કરી રહ્યા છે. ભુવાનોની ગાળો ખાઈને પણ એમણે પોતાના પ્રયત્નો જરૂરી રાખ્યા છે, પરંતુ એમના આ પ્રયત્નોનો અર્થ જે જમીનદારો અને કારખાનાદારોએ એવો કર્યો હોય કે તેઓ ગમે તેટલા અત્યાચારો આ દેશના કંગાળ ખેડૂતો અને મજૂરો ઉપર ગુજારશે તે મહાસભા અહિંસાના અને વર્ગમેળના નામે સાંખી લેશે-તો એવું સમજવામાં આ ધનિકા ગંભીર ભૂલ કરશે. કારણ કે મહાસભાની પ્રતિજ્ઞા છે કે હિંદની ભૂમિ ઉપર જ્યાં સુધી સુલામીનું, ભુલમનું, ભૂખમરાનું અસ્તિત્વ હશે ત્યાં સુધી એ જંપશે નહિ. મહાસભાની એ પણ પ્રતિજ્ઞા છે કે જ્યારે કોઈ એવો પ્રસંગ આવીને ઊભો રહેશે કે મહાસભાએ વિશાળ આમ પ્રજાનાં અને સુદી ભર ધનવાનોનાં હિતની વચ્ચે પસંદગી કરી લેવી પડશે તો મહાસભા જરૂરે અચકાયા વિના હિંદના પ્રાણ-રૂપ-સાચા હિંદરૂપ-વિશાળ આમવર્ગનાં હિતની જ પસંદગી કરશે.

મહાસભાની પ્રતિજ્ઞા અહિંસાની છે, પરંતુ એની અહિંસા નિષ્ક્રિય નથી. કાટી આંખે હાથ પગ જોડીને ખેસી રહેવું અને હિંસાના ધોર યજ્ઞને ચાલવા દેવો એને મહાસભા કે એને અહિંસાનો મંત્ર આપનાર ગાંધીજી અહિંસા માનતા નથી. એના માટે તો યોગ્ય શબ્દ 'કાયરતા' અથવા તો 'જડતા' છે. આપણા ધનપતિઓએ આ દેશ ઉપર દોડી આવતાં હિંસાના વાદળાંઓને રોકવાં હોય અને સાચી રીતે પોતે જ સલામત રહેવું હોય તો સર્વોદય માટે મથી રહેલી મહાસભાને એણે પૂરેપૂરો સાથ આપવો જોઈએ. આજની ક્ષિંમતી પણ જે તેઓ ચૂકશે તો પોતાનો જતે જ માગી લેશે અને આ દેશની સ્વતંત્રતા વિનાશ પોતે એટલે અંશે કલંકરૂપ જનશે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે જગતના હિંસાયજ્ઞને ઠારવાનું કામ હિંદ કરે-નહિ કે એ ભડકામાં ઇંધન પૂરવાનું.

સમવાયતંત્ર

સમવાયતંત્રનો સંપૂર્ણ અહિંકાર કરવાનો અને આપણામાં હેતુ તેટલી બંધી જ શકિતવડે એનો સામનો કરવાનો મહાસભાનો સ્પષ્ટ કાર્ય હોવા છતાં કેટલાક અગ્રણી મહાસભાવાદીઓ થોડાક સુધારા સાથે સમવાયતંત્ર ઈચ્છે છે એવી વાત હવામાં ઊડી રહી હતી. પડિત જવાહરલાલજીએ એ વાતનો સ્પષ્ટ વિરોધ કર્યો, પરંતુ એ પછી રાષ્ટ્રપતિ સુભાષચાન્દ્રજીએ જે નિવેદન પ્રગટ કર્યું તેણે ફીક ફીક ચર્ચા જગાવી મૂકી છે. એ નિવેદન ઉપર શ્રી. સત્યમૂર્તિએ જે નિવેદન કર્યું તેણે તો રોપ જ પેદા કર્યો છે. છેક છેલ્લે, એટલે આજે જ, રાષ્ટ્રપતિના નિવેદનમાં શ્રી. ભુલાભાઈ દેસાઈના કાગળના ફકરાઓ પ્રગટ થયા છે. તેણે વળી આ પ્રકરણ ઉપર નવો જ પ્રકાર તાખ્યો છે.

આ આખી ચર્ચા જેતાં એમ લાગે છે કે રાષ્ટ્રપતિએ એવું કંઈક નિવેદન કરવામાં ઉતાવળ તો કરી જ છે. જે ભુલાભાઈના નામની આબુઆબુ આ વાતો ગોઠવાઈ હતી એમનો ખુલાસો જ મેળવી લીધો હોત તો ? એમનો ખુલાસો તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે તેઓ એવું કશું બોલ્યા જ નથી. જે એ એવું

જો યા જ નથી તો નિવેદનની શી જરૂર હતી ? રાષ્ટ્રપતિના પ્રથમના બંને નિવેદનમાં એમણે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તેને શ્રી સત્યભૂતિએ ધમકીડપ ગણ્યા છે—અમને એમાં ધમકી નથી જ લાગતી રાષ્ટ્રપતિનું આખું નિવેદન વાચતા મન ઉપર એટલી જ છાપ પડે છે કે ‘મહાસભા સમવાયતનનો કાર્ક પણુ સુધારા સાથે સ્વીકાર નહિ કરે, કાર્ક એવો પ્રયત્ન કરશે તો મહાસભામાં લગણુ પડશે અને અગત રીતે પોતે પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપી સામા પક્ષમાં જોડા રહેશે’ આ નિવેદન કાર્ક રીતે ધમકી તો ગણાય જ નહિ, પરંતુ જ્યાં કડકમાં કડક શિક્ષાની આશા નાખવામાં આવે છે તે મહાસભાના મત ઉપર ગભીરમાં ગભીર કારણ સિવાય રાજીનામું’ જેવો શબ્દ જ ન આવે. જોઈએ શ્રી સુભાષચામુને રાજીનામું આપવાનો અધિકાર નથી એમ તો કાર્ક કહી જ ન શકે. તેઓ જેમાં દેશનું સ્પષ્ટ અમર્યાણ જોતા હોય—એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો આપવાત જોતા હોય—તેમાં એમને શિસ્તના નામે આપણે ૨૫ બાંધી ગયા રાખીએ ?—પણ સનાન એ છે જ નહિ એમણે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તે શબ્દો ઉચ્ચારવાને પ્રમુખ કાણો જ નહોતા કાર્કને જવાબ આપવા ખાતર કે કાર્કનું મો બધું કરી દેના ખાતર રાજીનામાના અભિમાને નહિ ઉપાડું જોઈએ બીજી બાજુ શ્રી સત્યભૂતિએ જે નિવેદન કર્યું તે તો આજને તત્કાલ દેશની પ્રતિજ્ઞાનું અપમાન કબ્બારુ જ છે દેર ઠેર એનો વિરોધ જ થવો જોઈએ મહાસભાનો સ્પષ્ટ હાથ અને એના સરનામીનો પ્રયત્ન વિરોધ હોવા છતાં શ્રી સત્યભૂતિ આવા શબ્દો ઉચ્ચારી શકે છે એ જ આપણામાં રહેલી શિસ્તની ખામી સૂચવે છે જો કે એ નિવેદનમાં જ શ્રી સત્યભૂતિએ રાષ્ટ્રપતિને શિસ્તનો અને સયમનો મહિમા સમજાવ્યો છે. ખરી વાત એમ લાગે છે કે શ્રી સત્યભૂતિ પોતાના વિચારોના મોજા વડેતા મૂકવા છડેતા હતા, રાષ્ટ્રપતિનું નિવેદન તો એમને આવકારડપ જ બની ગયું વર્ધામાં મળનારી મર્થવાહક સમિતિ આ આખા પ્રકરણ ઉપર ગભીર વિચાર

ગણાવી સમવાયતન સામેનો વિરોધ એટલા જ ઉગ્ર શબ્દોમાં ફરીને નોંધાવશે અને શ્રી સત્યભૂતિ જેવાના નિવેદનો ઉપર કાર્ક આશા ન માધે એવી ચેતવણી આપશે એમ લાગે છે

દેશી રાજ્યો

દેશી રાજ્યોમાં પ્રવર્તિ રહેલી જાગૃતિ જોતા એમ લાગે છે કે બ્રિટિશ હિંદ કરતા ઘણી જ પગલ રહેતી એ પ્રગ્ન એક જાએ દોડીને બ્રિટિશ હિંદની સાથે થઈ જવા માગે છે આ સ્થિતિ કાર્ક પણુ ભારતમાંની માટે આનંદ ઉપજાવનારી છે હરિપુરાના ઠરાવ પછી દેશી રાજ્યની પ્રગ્નમાં ચેતન આવ્યું છે તે તો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે એ ચેતનની સાથે સત્ય—અહિંસાનો સયમ રહ્યો એ પણ નિશ્ચય વસ્તુ છે આપણા દેશના નિજ્યની આડી જ સત્ય—અહિંસામાં અને મહાસભાના સંગઠનમાં રહેલી છે એવું હવે બધા સમજી ગયા છે

સમગ્ર દેશી રાજ્યોની એક પરિષદ છે એણે દેશી રાજ્યની વધારાશક્તિ સેવા પણ કરી છે પરંતુ હરિપુરાના ઠરાવ પછી ટૂંકરકાણે જે મેદાનો જોવા થયા છે તેમાં એનું અસ્તિત્વ કયાય દેખાતું નથી આજ સુધી જેમના ઉપર ઉદાસીન રહેવાનો આરોપ હતો અને જેઓ હંડ પેટે દેશી રાજ્યના અત્યાચારો જોઈ રહ્યા છે એમ કહેવાતું હતું તે મહાસભા અને મહાસભાના અગ્રણીઓ જ આજે પડા ઉપર દેખાય છે, અમને એમ લાગે છે કે જો દેશી રાજ્યોની લોક પરિષદ દેશી રાજ્યોમાં જોમટેલા એ પ્રયત્ન જુનાગઢ નહિ બીની શકે—નહિ જુરહી શકે કે નહિ દોરી શકે—તો એનું અસ્તિત્વ નકામું થઈ જશે મહાસભા સમસ્ત હિંદની પ્રેરણામૂર્તિ છે, પરંતુ એક કાર્ય માટે જ બની ધોની સરનામી એ નિશ્ચિત ફરજ રહે જ છે રાજસ્થાની લોકપરિષદે એ ફરજ બજાવવી જ જોઈએ

અમદાવાદમાં નશાખંધી

આજે જ આખું અમદાવાદ તુલ્ય કલ્યાણ મહાવજનો આરભ થાય છે આપણી પ્રગ્નને આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિક રીતે પાયમાન કરનાર દારૂ

અરીજી, ગાંધે ઈ. નશાકારક વસ્તુઓને અમદાવાદમાંથી વિદાય મળે છે. આ દેશમાં જ્યારથી મહાત્માજીએ રાષ્ટ્રતુ સુકાન હાથમાં લીધું ત્યારથી એમણે લડતને દ્વિવિધ બનાવી છે. હિંસક લડાઈ મોટે ભાગે આક્રમક હોય છે, એવું એક જ કામ હોય છે કે દુશ્મનને ઠાર કરવો-જેર કરવો. જ્યારે અહિંસક લડાઈ બે રીતે લડાય છે. દુશ્મનને ઠાર કરવાની કે જેર કરવાની વાત એમાં આવતી નથી પણ એને હકાવવાની વાત એમાં આવ-શ્ય આવે છે, પરંતુ એ સાથે જ પોતાની શુદ્ધિ કરવાની વાત પણ એમાં આવે છે. અહિંસક લડાઈની આ બે રીતમાં વધુ મહત્ત્વ પણ બીજી રીતને જ અપાય છે. એટલે નવા યુગના આરંભમાં ૧૯૨૦-૨૧માં-દેશ સમક્ષ જે કાર્યક્રમ ચૂક્યો હતો તેમાં નશાળીધીનું સ્થાન મુખ્યમાં હતું. એ પછી તો ઘણું પાણી વહી ગયાં. નશાને નાબૂદ કરવા આપણે જેલો બરદાસ્ત કરી અને ઘણું ઘણું સંકટો સહન કર્યાં. આજે એટલા તપ પછી એનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાનો અવસર આવી પહોંચ્યો છે. જે કે એનો નાશ મહાસલાની સરકાર સહેલાઈથી કરી શકે એમ નથી, કારણ કે એમને જે બંધારણ આપવામાં આવ્યું છે તેમાં તિબેરીની ચાવી એના હાથમાં નથી રહેતી. પોતે જે નવું ખર્ચ કરે કે જે જૂની આવક ગુમાવે તે જોણે જ મેળવી લેવી પડે છે. આમ હોવા છતાં મહાસલાએ સંપૂર્ણ જોખમના પૂરેપૂરા લાન સાથે આ દેશમાંથી નશાને હદપાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મુંબઈ સરકાર આ પ્રયોગ પાછળ અત્યારે સોળ લાખની તુકસાની ભોગવે છે. એ સોળ લાખ એ ક્યાંથી મેળવશે એ સવાલ ઘણો ગંભીર છે, પરંતુ એની તો પ્રતિજ્ઞા છે કે વહીવટ ચલાવવામાં નિષ્ફળ થવાનું જોખમ ખેડીને પણ આ પ્રયોગ કરવો જ. આ પ્રયોગમાં દેખીતી રીતે રાજ્યની મહાસલા હસ્તકની તિબેરીમાંથી પ્રમુદ્ધતાણમાં વાપરવા માટેના લાડોળમાંથી સોળ લાખની ખાધ પડે છે, પરંતુ પ્રજાના ખિસ્સામાં ખાસકર લાખ રૂપિયા બચી રહે છે. રાજકારણ અને અર્થકારણ સિવાય જીવનનું બીજું એકય 'કારણ' વિચારી ન શકનાર કેટલાક ઉદામવાદીઓ મહાસલાની નશાળીધીની પ્રતિ

તરફ દસી રહ્યા છે. તેમણે અર્થકારણની દૃષ્ટિએ પણ એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. સરકાર આપે તે જ અપાયું ન ગણાવું જોઈએ, એ પ્રજાને બચાવી આપે તે પણ અપાયું જ ગણાવું જોઈએ. અને આ પ્રશ્નની નૈતિક અને સામાજિક બાબત? એ લાલ તો અપરંપાર છે. મદ્રાસના સેલમ જિલ્લાનો પ્રયોગ બતાવે છે કે ત્યાં ભાંગી ગયેલા ગૃહસંસાર પાછા શરૂ થયા છે, ત્યાંના મારફાડ અને ખૂનના ગુનાઓ ઓછા થયા છે. અમને વિશ્વાસ છે કે અમદાવાદમાં જે મહાન પ્રયોગનો આરંભ થયો છે તેમાં બધા જ પક્ષના અને વાદના માણસો પોતાનો સાથ આપશે જ.

‘હરિજનબંધુ’

આનું નામ બધાએ સાંભળ્યું હશે. અહીં એ લખવાનો હેતુ એટલો જ છે કે આપણી સ્વરાજ-યાત્રાના લોશિયા જેવું કામ એ સામાજિક કરી રહ્યું છે. પ્રથમ તો એ હરિજનના પ્રશ્ન માટે જ શરૂ થયું, એ પછી એમાં બીજા વિભાગો ઉમેરાયા, પરંતુ જ્યારથી આપણે પ્રધાનપદની ઓરણ ઉપર આવીને ઊભા રહ્યા છીએ ત્યારથી એ પત્રમાં જે વિચારો આવે છે તેથી કાઢીપણ સ્વરાજયાત્રીએ વચિત રહેવું જોઈએ નહિ. આપણા દેશનું સુકાન ગાંધીજીના હાથમાં જ છે એમાં તો કાઢીને શંકા નહિ હોય; તો પછી આ પત્રમાં જે વિચારો આવે છે તે તરફ દેશની નૌકા ગતિ કરે છે એ બાબતમાં પણ શંકા ન રહેવી જોઈએ. એક ખાસ વસ્તુ એ કહેવાની છે કે ઘણાખરા વાચકો એમ માને છે કે ‘એમાં આવતાં લખાણોના ઉતારાઓ ખાપાંમાં આવી જાય છે અને તે અગે વાંચી લઈએ છીએ’ આ લખનારનો જાત-અનુભવ છે કે એ ઉતારા ઘણીવાર અધૂરા અને એથી કરીને મોટો અર્થ આપનારા હોય છે. ઉપરાંત, મૂળમાં જે રસ અને વિચારની રપટતા હોય તે ઉતારામાં આવી જ કેમ શકે? એટલે દરેક સ્વરાજપ્રેમીએ ‘હરિજનબંધુ’ વાંચ્યા વિના ન જ રહેવું જોઈએ.

[જૂન-જુલાઈ અંક પાન ૫૩૭ થી ચાલુ]

લ ગભરા અર્ધો કલાક ગંભીર મૌનમાં પસાર કરી અને ત્યાંથી જાડ્યાં. પ્રમોદ પ્રતિ પળે બોલવા ઈચ્છતો હતો, પરંતુ વસુના મોં ઉપર એના ઉચ્ચારણને આવરે એવો એક પણ ભાવ ન હતો એટલે એ બોલી શક્યો જ નહિ. ટેકરી જતરી રહ્યા પછી વસુએ ફિક્કું હસતાં હસતાં પ્રમોદ તરફ એક દષ્ટિ ફેંકી એની રમ માગી, અને પોતાની ઝોરડી તથા વળા. પ્રમોદ થોડીક દારૂ એની પીક પાછળ નેઈ રહ્યા પછી પોતાને માગે ચાલતો થયો. ગર્ભકાલની અને આજની રિથિતિમાં જાણે યુગોતું અંતર પડી ગયું.

પ્રમોદ મદિરેથી પાછો વળી ઘેર આવતો ત્યારે એના મોં ઉપર જે ભાવરેખાઓ દેખાતી તે આજે ન જોતાં બાને થોડી ચિંતા થઈ અ.વી. પણ ‘એ તો અમર્યુ’ અથવા તો ‘હવે લમ નજીક આવ્યાં’ એમ માની પ્રમોદની ગંભીરતાને એમણે વિસારી મૂકી. પિતાની સામે તો પ્રમોદ તે દિવસે આવ્યો જ નહિ.

વસુમતી ઘેર ગઈ ત્યારે શીલા ખાસજી ઉઘાડાં મૂકી સ્મૃતિ ગઈ હતી. જતી છુઝાવી નહોતી એટલે આખો ઝોરડો ઝળહળતો હતો. શીલાતું મોં સ્પષ્ટ નેઈ શકાતું હતું. વસુએ જોયું, એ મોં ઉપર કોઈ સ્વમસંહિના વિહારનો આનંદ તરવરતો હતો. એણે જતી નજીક લઈ, વાટ નીચી ઉતારી અને આજા અજવાળામાં આલુઆલુ જોતી જોતી પોતાની પથારીમાં સૂતી. મન વિચારોમાં ગૂંચવાવા લાગ્યું. મનમાંથી બધું ખંખેરી નાખતી હોય એમ બે ત્રણ વખત એણે હાથ પજાજા અને માથું ફેરવ્યું, પરંતુ મનની અશાંતિ દૂર ન થઈ. મોડી રાત સુધી એકના એક વિચારો કરવાથી થાક લાગવા માંડ્યો અને છેવટે ‘જે થવાનું હોય તે થાય’ એવો અસ્પષ્ટ નિર્ણય કરી એણે ઊંઘવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

*

*

*

‘કઈ તિથિ નક્કી કરી?’

બીજો દિવસે પિતાએ પૂછ્યું ત્યારે પ્રમોદ ચમકી ગયો. એણે ધીરેથી જવાબ આપ્યો: ‘હજી નક્કી નથી કરી.’

‘કેમ? કઈ મુશ્કેલી છે?’

‘ના, ના.’ પ્રમોદે મોં ઉપરની રેખાઓ રિથર રાખતાં જવાબ આપ્યો. એના મનમાં હવે પકડીનો પ્રશ્ન કયો આવશે તેનો ભય પેદા થવા લાગ્યો.

‘આજે વસુ કેમ અહીં દેખાઈ નથી?’

‘મોહું થયું હશે.’ પ્રમોદે જવાબ આપ્યો.

‘પણ હવે એણે દવાખાને જવું જ શા માટે જોઈએ?’

પ્રમોદ જવાબ ગણી ગયો. આખોથી એણે એટલું કહ્યું કે ‘હલેને જાય.’

‘હમ પછી તો એ દવાખાનું છોડી જ દેશે ને?’ પિતાએ પ્રમોદનો જવાબ વાંચીને મૂળ પ્રશ્નને લખાવ્યો. પ્રમોદે દવાખાની રાખેલી મૂંઝવણ એના મોં ઉપર આવી ગઈ. એ કંઈ ખોલી શક્યો નહિ.

‘એનાથી હવે નોકરી ન થાય.’ પિતા જ બોલ્યા. ‘આપણા કુટુંબ માટે એ અણગમતું ગણાય.’

પ્રમોદ ન બોલ્યો. વાત પૂરી થઈ.

પિતાના ગયા પછી ગઈ કાલે નજીવી લાગતા વાત પ્રમોદને બહુ મહત્વની લાગવા માંડી. વસુના જીવન-સંસ્કારો પ્રમોદ જાણતો હતો. વસુની માતા સુશીલાએ મોતને ઝિજાનેથી ઉચ્ચારેલા શબ્દો પણ વાતવાતમાં વસુએ પ્રમોદ પાસે ઉચ્ચાર્યા હતા. પ્રમોદની મૂંઝવણ વધવા લાગી.

‘એમાં લાંબો શો?’ એના મનમાં પ્રશ્ન થયો. ‘આપણા કુટુંબ માટે અણગમતું ગણાય’ પિતાએ ઉચ્ચારેલા શબ્દો એના સંપૂર્ણ લાવ સાથે મનમાં રમવા લાગ્યા. એ કંઈ વિચાર કરી શક્યો નહિ. એના ઝોરડા તરફ જાને આવતાં જોઈ એ જરા ગભરાયો અને તુરત જ બહાર જવાનું બહાનું કાઢતાં બેઠો.

‘પ્રમોદ!’ બાએ એને બોલાવ્યો. પ્રમોદ બિભે રહ્યો.

‘વસુને કહી દેજે કે આ વાત હવે બધાં સગાં-વહાલાં જાણી ગયાં છે. હવે એનાથી દવાખાને ન જવાય.’

પ્રમોદ જવાબ આપ્યા વિના ભયભીત ચહેરે બાના સામે જોઈ રહ્યો. ‘આ બધાં શું બોલે છે!’ એને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું.

‘જો, સૌથી પહેલાં કુટુંબની આગવો વિચાર કરવો જોઈએ. વસુ છોકરી સારી છે, ડાહી છે તારે ને

એને પરિચય છે એટલે જ આપણે થવા દીધું. બાકી આપણા કુળમાં.....’ બાકીના શબ્દો બા બોલ્યાં નહિ પણ પ્રમોદ સમજી ગયો.

‘અને હવે આજ ને આજ તિથિ નક્કી કરી નાખજો, બહુ વાતો ફેલાય એમાં સાર નહિ.’

બા વાત પૂરી કરીને પાછાં વળ્યાં. પ્રમોદ નીચે મોંએ બહાર નીકળ્યો. એનાં પગલાંમાં જોર નહોતું. જતાં નીચે માથે ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો. ક્યાં જવું તે નક્કી નહોતું, કારણ કે કામ વિના જ નીકળ્યો હતો એટલે રસ્તા ઉપર આગળ ને આગળ ચાલવા લાગ્યો. દસેક વાગ્યાનો સમય હતો અને સૂર્ય આકાશ ઉપર ચડી રહ્યો હતો. તાપને લઈને ચાલતાં ચાલતાં અકળામણ થતી હતી, પરંતુ તાપ બહુ ભારે હતો એટલે એ તરફ લક્ષ જતું નહોતું. લગભગ બે કલાક સુધી એણે એકથી બીજા રસ્તા ઉપર આંટા માર્યાં ક્યાં પરંતુ એના મનની સ્થિતિમાં નહિ જેવો જ ફેર પડ્યો જે ફેર પડ્યો તે પણ સુખદ નહોતો. કારણ કે માતાપિતાને ન ગમે એવું થઈ શકે જ નહિ એની એના મનમાં ખાતરી થવા લાગી હતી. ઘડીકમાં એમ થતું હતું કે ‘વસુને કહું અને એના આગ્રહ છોડાવું.’ પણ તરત જ ગઈ કાલની મુખમુદ્રા આંખ આગળ ખડી થતી હતી. ‘ઘડીક થતું હતું કે ‘માતાપિતાને સમજાવું-વીનવું’ અને આ વાત મારા જીવન પાસે ફેટલી તુચ્છ છે તે એમના ખ્યાલ ઉપર લાવું.’ પરંતુ બેમાંથી એકેય વિચાર ઉપર મન સ્થિર નહોતું થતું. મનમાં બેઠે બેઠે નિરાશા છવાઈ જતી હતી. જીવનમાંથી કંઈક સરી જતું હોય એવું લાગ્યા કરતું હતું.

વસુ બીજે દિવસે બીડીને ઘરકામમાં પડી હતી અને શીલાને એના અભ્યાસમાં મદદ પણ કરી રહી હતી પરંતુ એના મનમાં એ જ વિચારોએ પોતાનું સ્થાન જમાવી રાખ્યું હતું. લગભગ સાડા નવ વાગે એણે દવાખાને જવાનું હતું ત્યારે એ બીડી અને પ્રમોદના ઘર પાસેથી પસાર થઈ, પરંતુ દરેકજનો નિયમ હતો જતાં ત્યાં જઈ શકી નહિ. ઘર પાસે આવ્યું ત્યારે શરમાતી હોય, મૂંઝાતી હોય એમ નીચું

જોઈને જ એ પમાર થઈ ગઈ. સાંજે દવાખાનેથી પાછી આવી ત્યારે ટેકરી ઉપર એની નજર ગઈ પણ ત્યાં જવાનું મન ન થયું, મનમાં એમ થવા લાગ્યું કે 'જો પ્રમોદ બોલાવવા આવશે તો જઈશ.'

પ્રમોદની પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. છતાં ટેકરા થવા ત્યારે એ ઘડિયાળ સામે ટાંપી રહ્યો અને એના કાન દાદર ઉપર વસુનાં પગલાં પડવાની રાહ જોવા લાગ્યા. પણ સાડા છ સાત સુધી કોઈના પગલાં સંભળાયા નહિ. સાંજ નમવા આવી ત્યારે એ થાક્યો અને પોતે જ બહાર નીકળી વસુમતીની ઓરડી તરફ જવા લાગ્યો. વસુ બારી પાસે બેઠી બેઠી ક્યારેક મંત્રિ જોતી હતી અને ક્યારેક બારણામાં પ્રમોદને પ્રવેશતો કદપતી હતી. છેક અંધારું થવા આવ્યું ત્યારે એની કદપના સાચી પડી. પ્રમોદ સહેજ જનરી ગમેલા ચહેરા સાથે એને બારણામાં દેખાયો. વસુ આનંદની છાજોથી પોતાના મુખ ઉપરની શોક-રેખાઓ ધોતી ધોતી દરવાજામાં સામે આવીને જામી રહી. બંને થોડીક ક્ષણો એકબેક સામે પૂર્ણપ્રેમથી ટાંપી રહ્યાં.

* * *

'આજે અહીં જ બેસીએ.' વસુએ કહ્યું અને પ્રમોદે કમૂલ રાખ્યું એટલે ટેકરી ઉપર ન જતાં બંને ઓરડીમાં જ બેઠાં. શીશા રોજના નિયમ પ્રમાણે છ વાગે જ ફરવા ચાલી ગઈ હતી.

'આજે કેમ ટેકરી ઉપર ન આવ્યા?' વસુએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

'તું ન આવી એટલે.' પ્રમોદે જવાબ આપ્યો.

'ક્યાં ન આવી?'

'ઘેર.'

'ઘેર હું આવું છું કોઈ દિવસ?'

'કેમ સવારે નથી આવતી?'

'હા.' વસુ બોલી-સહેજ ગંભીર થઈને.

'પણ ટેકરી ઉપર તો આવવું જ જોઈએ ને?'

વસુએ ગંભીરતા દૂર કરી નાખી.

'તું ગઈ હતી?'

'હું અહીંથી જોતી હતી.' બારી તરફ નજર કરી વસુ બોલી.

'કે હું ઉપર જઈ તો તારે આવવું.'

'હા.' વસુ હસવા લાગી.

'હું ઘેર તારી રાહ જોતો હતો.'

'હું પણ જોતી હતી.'

'ત્યારે તો આપણે બંને એક બીજાની રાહ જોતાં હતાં. છતાં બેઠકારી બતાવતાં હતાં એમ ને?'

'એમ જ.'

'ના, એમાં થોડોક ફેર. હું બોલી બેઠકારી બતાવતો હતો.'

'અહીં આવ્યા એટલે?'

'એટલે જ તો, નહિ તો તું જ ન આવી હોત!'

'મારો સ્વભાવ જ એવો છે.'

'કેવો?'

'આવું તો નહિ જ, લાલે ઝૂરી ઝૂરી મરી જઈ.'

'એમ?'' પ્રમોદે હસવા લાગ્યો. 'હીક, પણ હવે તિથિ કઈ નક્કી કરી?' પૂછતાં પૂછતાં પ્રમોદે દવાખાનાનું પણ સ્મરણ થઈ આવ્યું. આનંદનું વાતાવરણ જોતાં એ પ્રશ્નની ગંભીરતા બોધી જણાવી લાગી.

'તિથિ? તિથિ તમે નક્કી કરો એ.'

'ના, એ તો તારે જ નક્કી કરવાની.'

'તો આવતી કાલે જ.'

'આવતી કાલે જ?'

'કેમ, કોઈ વાંધો છે?'

'વાંધો શું પણ એમ કંઈ થાય? બા-બાપુજીને તો મારાં લખતો મહોત્સવ બજાવે છે.'

'તમારે નથી બજાવવો?'

'મારે પણ બજાવવો છે.'

‘તો તમે જ નક્કી કરો.’

‘એક મહિના પછી રાખીએ.’

‘લલે, પણ હું દવાખાતું.....’ આટલું સાંભળતાં તો પ્રમોદનું મોં ઝાંખું પડી ગયું. વસુ-મતીએ તો એ જોતાં છતાં સ્વાભાવિક રીતે વાક્ય પૂરું કરી નાખ્યું.

‘કેમ ગંભીર થઈ ગયા ?’ વસુએ પ્રમોદને પૂછ્યું.

‘બા-બાપુજીને કાણુ જાણે એ ગમતું જ નથી.’

‘પણ શા માટે ?’

‘એમને લાગે છે કે આપણા કુટુંબ માટે એ અણગમતું કહેવાય.’

‘એમ ?’ વસુ ભાર દઈ ને બોલી. પ્રમોદ ચૂપ રહ્યો. થોડીવાર મૌન છવાઈ ગયું.

‘તમને શું લાગે છે ?’ વસુએ સ્થિર અવાજે પૂછ્યું. એણે બેયું કે પ્રમોદના મોં ઉપર ગભરામણ તરી આવ્યી. આટલા પરિચયમાં પહેલી જ વાર પ્રમોદને એણે આવા સ્વરૂપમાં જોયો. પોતાની ગ્રેણામૂર્તિ ઝંખવાતી હોય એવું વસુને લાગ્યું. છતાં એ જવાબ સાંભળવા માટે એના સામે ટાંપી રહી પ્રમોદે જવાબ આપ્યો :

‘મને ? મને એમાં કંઈ વાંધો નથી લાગતો.’

‘તો પછી શું છે ?’ વસુએ એટલી જ સ્થિરતાથી બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

‘બા-બાપુજીને....’

‘હ’ વસુએ ઉચ્ચાર્યું. ‘તો તો મુશ્કેલી આવશે.’ થોડીવાર રહીને વસુ બોલી.

‘તું એટલું ન છોડી શકે ? આતુર આંખોએ પ્રમોદે પૂછ્યું. વસુ જવાબ આપ્યા વિના એની આંખો સામે જોઈ રહી. કાણુ જાણે કેમ, એ આંખોના યાચક-લાવો એને ગમ્યા નહિ. એનું હૃદય આઘાત પામ્યું હોય એમ એની આંખો પાછી ખેંચાઈ ગઈ અને નીચે ઢળી પડી.

‘વસુ ! ‘પ્રમોદ સહેજ નજીક આવ્યો, એનો અવાજ વધુ ઢીલો પડ્યો. ‘હું ખરેખર કહું છું કે મને કશો વાંધો નથી. હું એ વાતને તુચ્છ સમજું છું...’ વસુએ સહેજ આંખ ઊંચી કરી પણ એ આંખોના લાવ સમજ્યા વિના પ્રમોદે આગળ ચલાવ્યું : ‘બા-બાપુજીનો વિરોધ ન હોત તો હું તને કહેત જ નહિ. એમને આ વાત બહુ ગંભીર લાગે છે.’

જવાબમાં વસુમતી કંઈ પણ બોલી નહિ. એની ઢોલકી આંખો થોડીક ક્ષણો સુધી ઊંચી ન જ થઈ. પ્રમોદ એની સામે એ જ ભાવપૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો. એ વસુનું દુઃખ જોઈ શકતો હતો, પણ સમજી શકતો નહોતો. એને વાત હજી પણ ‘તુચ્છ’ જ લાગતી હતી.

‘પ્રમોદ !’ ફટલીક ક્ષણો વીયા પછી વસુ બોલી. ‘તમે મને સમજાવો છો તે કરતાં તમારાં બા-બાપુજીને જ ન સમજાવી શકા ?’

‘હું એ જ વિચારી રહ્યો છું, પરંતુ એમનો સ્વભાવ બહુ આગ્રહી છે અને આમાં એમને આગર જતી હોય એવું લાગે છે.’

‘આગર ?’ વસુ ચમકી ગઈ.

‘હા.’ પ્રમોદ ઢીલા અવાજે બોલ્યો.

‘ત્યારે તો તેઓ નહિ જ માને.’ વસુ પ્રમોદના મોં ઉપર આંખો સ્થિર કરીને બોલી.

‘હા, મને પણ એવું જ લાગે છે.’

‘તો આપણે શું કરશું ?’ ઉરકરાટને લઈ શ્વાસ લરાઈ ગયો હોય એમ વસુ બોલી.

‘તું કહે એમ કરીએ. મને તો આ વસ્તુ એટલી મહત્વની નથી લાગતી. તારે પણ શા માટે કમાવાનો આગ્રહ જ રાખવો જોઈએ ?’

વસુ બોલ્યા વિના સામે જોઈને બેસી રહી. પ્રમોદ જરા પાછો પડીને બોલ્યો :

‘હવે તો તું ને હું એક જ ગણાઈએ ને ?’

‘હા.’

‘તો પછી ?’

‘પછી કંઈ નહિ. આપણે એક ગણુઈએ એટલે તમે જેમ આ-આપુછું કહ્યું માથે ચડાવો, તેમ મારે પણ ચડાવવું.’

પ્રમોદ વચુના બોલવાનો મર્મ સમજી ગયો. આગળ બોલવાનું એને સૂઝ્યું નહિ. વાત પૂરી થઈ ગઈ હોય એમ આબુઆબુ જોના ધડીક ખેસીને બને જણ્યાં અને મૂંઝે મોંએ પોતપોતાના ઘર તરફ વળ્યાં.

* * *

પ્રમોદ સાથેના સંબંધમાં પહેલવહેલી ગંભીરતા આવી ત્યારે વસુ ભાંગી ગઈ હોય એવી થઈ ગઈ હતી. છેલ્લી ગંભીરતા વખતે એના મનમાં બંડ વગતું હોય એમ એવું મોં ગંભીર પણ કંઈક રોપ-ભર્યું રહેવા લાગ્યું, બીજો દિવસે સવારે પણ એ પ્રમોદને ત્યાં ન ગઈ. સાંજે એણે પ્રમોદની આતુર દંડે શહ ન જોઈ પરંતુ એને આશા તો હતી જ. પણ પ્રમોદ ન આવ્યો. રાતનું અંધારું થતાં મુઠી વસુ ખારી પામે જ બેસી રહી.

પ્રમોદ ઘેર ગયો ત્યારે એના પગમાં જોર નહોતું. વસુ પ્રત્યે એને ઘણું વહાલ હતું પરંતુ એના મનમાં લઘુતાનો ભાવ કોઈ દિવસ દાખલ થયો જ નહોતો. જીવડું એને એમ લાગ્યા કરતું કે ‘હું વસુને આમ રાખીશ અને તેમ રાખીશ. વસુને એટલું સુખ આપીશ કે એને પોતાનું જીવન ધન્ય લાગશે’ પરંતુ આજે પોતે કંઈક નાનો હોય-નબજો હોય એવું એને લાગવા માંડ્યું.

આજે આજે પણ એને ગંભીર જોયો એટલે એમના મનમાં ચિંતા થવા લાગી. સવારે પોતાના શબ્દો પ્રત્યે એના મોં ઉપર આશ્ચર્ય આવ્યું હતું તેનું પણ એમને સ્મરણ થઈ આવ્યું. તેઓ કંઈ બોલ્યા નહિ; પણ કંઈક નીતી બની રહ્યું છે એટલું સમજી ગયા. પ્રમોદના આપુછને એમણે એ વાતથી વાકેફ પણ કરી દીધા. બેમાંથી-કોઈએ પ્રમોદ સાથે કશી વાત ન કરી પણ એક સરખું જ માનસ ધરા-

વતાં એ દંપતીએ પ્રમોદની આ દુઃખભરી ગંભીરતાનું કારણ વસુ હશે એટલું કહી લીધું.

બીજો દિવસ એવો જ પસાર થઈ ગયો. પ્રમોદ પોતાની ઓરડીમાંથી બહાર નીકળ્યો નહિ. બ-આપુછને આશ્ચર્ય થયું, પરંતુ એમણે ન બોલવાનું નક્કી કર્યું હતું. ત્રીજો દિવસે પ્રમોદે જમવાની ના પાડી ત્યારે બાપી ન રહેવાયું. એમણે ધીરા પણ સહેજ ગુસ્સા-ભર્યા અવાજે પૂછ્યું : ‘આ ત્રણ દિવસ થયા હું બન્યું છે ?’ પ્રમોદે ‘કંઈ નહિ’ કહી મોં ફેરવી લીધું અને વાત આગળ ન વધી શકી.

વસુના ત્રણ દિવસ પણ ગંભીર ગયા હતા. પરંતુ પ્રમોદ કરતાં એની સ્થિતિ જુદી હતી. જેમ જેમ સમય પીતતો હતો તેમ તેમ એ પ્રમોદથી દૂર જતી હોય એમ એનો વિચારપ્રવાહ ચાલતો હતો. પોતાનો હૃદય-શ્વર પ્રમોદ એને સામાન્ય માણસ હોય એવો લાગવા માંડ્યો હતો. બા-આપુછની વાતનું સ્મરણ એને કંટાળો આપતું હતું અને પોતે જેને જીવન સમાન ગણતી હતી એ દવાખાનાની નોકરીની વસ્તુ પ્રમોદને તુચ્છ લાગતી હતી એ વિચારે વસુ રોપે ભરાઈ જતી હતી. એના મનમાં પ્રમોદને ખમેડવા મથતી હોય એવા વિચારો જોર કરી કરીને આવવા લાગ્યા.

આમ છતાં સાંજના વખતે ખારી પામે એનાથી જાણું રહી જવાતું અને પેલા મદિરને આંખ ભરીને જોઈ લેવાતું. થોડીક દારૂનો વર્તમાન દુનિયાને વીસરી જઈ દરખતામાં પણ જોડી જવાતું, પણ વળી કંઈક યાદ આવતાં નિઃશ્વાસ મુકાઈ જતો. મન પાછું પડતું- પોતા ઉપર જ રોપ આવી જતો.

બીજા ચાર દિવસ નીકળી ગયા. બા-આપુછએ પ્રયત્ન કર્યો પણ પ્રમોદનું હૃદય-ગ્નણી શક્યાં નહિ, પરંતુ વસુ દેખાતી જ નહોતી અને પ્રમોદ સાંજે ફરવા જતો નહોતો એટલે બંને વચ્ચે કોઈ પ્રકારની ખાઈ ખોદાઈ રહી છે એટલું સમજતાં એમને વાર ન લાગી. સુધારક પણ વ્યવહારકૃશળ માતાપિતાને એથી લગીર પણ દુઃખ ન થયું. પોતાના કુળને

શોભાવે એવી અનેક કન્યાઓ. એમની નજર સામે હતી તે ઉપર આંખ સ્થિર થવા લાગી. પરંતુ જરી પણ આગળ વધતાં પહેલાં વસુ-પ્રમોદની સાચી સ્થિતિ સમજ લેવી જોઈએ એમ બંનેએ નક્કી કર્યું. પ્રમોદને બોલાવી શકાય એમ નહોતું, કારણ કે એ ઊંડા દુઃખમાં ડૂબી ગયો હોય એવી સ્થિતિ હતી. વસુને પૂછી શકાય-જરૂર પૂછી શકાય-એમ બંનેને લાગ્યું અને આગે એ કામ માથે લીધું.

* * *

એક સાંજે વસુ ખારીનાં ખારણાં વાસી બેઠાકળી બની ગઈ હોય એમ પાછી ફરતી હતી, ત્યાં જ પ્રમોદનાં બા ધરમાં દાખલ થયાં. વસુની ગભરામણ તુરત જ ખસી ગઈ અને એણે સ્વસ્થ અવાજે બાને આવકાર આપ્યો. બા ગંભીર મુખે સામે આવીને બેઠાં. થોડીવારમાં જ વાત શરૂ થઈ :

‘હમણાં કંઈ અણબનાવ થયો છે?’ બાએ પહેલો જ પ્રશ્ન કર્યો. વસુએ માથું હલાવી ના પાડી.

‘ત્યારે કેમ ત્યાં આવતી નથી?’

‘અમસ્થી.’

‘એમ નહિ, સાચી વાત કહી દે. પ્રમોદ આઠ દિવસ થયા મૃદની પેડે છેલે છે.’

‘હું પણ લગભગ એમ જ કહું છું.’

‘શા માટે?’

વસુએ જવાબ ન આપ્યો. બાને સહેજ રોષ આપ્યો.

‘કંઈ ગંભીર બન્યું છે?’

‘ના’

‘તો પછી?’

વસુ ન બોલી.

‘લક્ષ્મી તિથિ નક્કી કરી?’ આંખ ઝીણી કરતાં બાએ પૂછ્યું.

વસુએ ના પાડી.

‘કેમ, તમારે નથી પરણવું?’

વસુ ઝગઝગી ગઈ. એણે એ શબ્દોનો વિશેષ અર્થ સમજવા તુરત જ ઊંચું જોયું :

‘જો એવું હોય તો એવી વાત કરો. અમે અમારો માર્ગ શોધી લઈએ.’

વસુની આંખો સ્થિર જ રહી ગઈ. એક સામટા વિચારોનો ધસારો થયો. એ કશું બોલી શકી નહિ.

‘આ રીતે તો બંનેનું બગડે છે.’ બા સ્વસ્થ અવાજે બોલ્યાં. ‘નક્કી ખચર પડે તો અમને અમારો રસ્તો સહે ને તને તારો સહે.’

‘મારો રસ્તો?’ વસુના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો. પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ખંજરનું હતું એટલે એનું હૃદય ભેદાયું, પણ એ જખમ દાખી રાખીને બોલી :

‘તમારો રસ્તો શોધી લ્યો.’

‘એમ?’ બાનું અભિમાન ધવાયું.

‘હા.’ વસુ ધીમેથી બોલી.

બા મૂંઝાં બન્યાં. એમનાં નરકારાં ફૂલ્યાં અને આંખ પહોળી થઈ, પણ એમણે ગુસ્સો દબાવી ત્યાંથી ઊડી જવાનું જ પસંદ કર્યું. એમના ગયા પછી વસુ બાલુમાં પડેલા કામચિયા ઉપર ટળી પડી.

(અપૂર્ણ)

રાજમુગટ : લેખક ધૂમકેતુ : પ્રકાશક ગુર્જર
અન્યરત્ન કચોલય : અમદાવાદ : કિંગ્સ બે રૂપિયા.

દેશીરાજ્યના આપુતું છવન આલેખતી આ નવલકથા
છે રાજ્યમાં કૃષી ખટપટો ચાલે છે, અમલદારો કૃષી
સત્તા ભોગવે છે, ખટપટિયા રાજ્યને કેવા નચાવે છે
-આ બધું આ નવલકથામાં બતાવ્યું છે.

રાજ્ય માત્ર પૂતળાં જેવા લાગે છે છતાં તેમનો
દમામ, શાહી ભલકા, તેમનાં પાપને ઠાંકતી રાશની
-આપણને પણ આંશ નાંખે તેની છે. રાજ્યના કાવા-
દાવા, અંદર ચાલતાં કાવત્રાં, રાજ્યની કામવાસનાને
પોષવા બની થતી લાંચરુગત-આ બધું કમકમાટી
બિખરે તેવું છે. આ નવલકથા દેશીરાજ્યના બહેવારને
પ્રકાશમાં લાવે છે.

આ બધું હોવા છતાં નવલકથામાં રસ નથી.
વાંચતાં ધીરજની કમોટી થાય તેવો વાર્તાપ્રવાહ છે.
ફટલાયે પાત્રો સામમામાં અથડાય છે અને ધગી
વાર તો ગૂંચપણ બની કરે છે. લેખક જેટલા વાર્તાકાર
તરીકે સફળ થયા છે તેટલા આ નવલકથામાં તો
નથી જ થયા.

અંદર આવતા પ્રમગો સ્વાભાવિક નથી. ફટલીક
વાર તો ડિટેક્ટિવ-વાર્તાની પંડે પ્રમગો જમકી
જાય છે. જે સ્વાભાવિકતાનું વાતાવરણ જન્મવું જોઈએ
તેવું કાર્પ જગ્યાએ જન્મવું નથી. ધગીવાર તો
એમ પણ લાગી જાય છે કે આખું તો બની જ
ન શકે. ઉપપાત્રો વધી જવાથી મુખ્ય પાત્રોનો
ઉભય બરાબર થઈ શક્યો નથી. તેમનું આલેખન
અપૂર્ણ લાગે છે.

અક્ષરમાળા : સંપાદક : નાગરદાસ ઇ. પટેલ : ચિત્રકાર
જગમોહન મિસ્ત્રી : પ્રકાશક : બ લલિતોદ કાર્યાલય, મલાડ :
(મુખ્ય)

અંગ્રેજી કક્કો શીખવા માટે પણ-પડીઓ, ગ્રંથ-
પાત્ર, ફૂલો અને સજીવ-નિર્જીવ પ્રાણી-પદાર્થોનાં
ચિત્રોવાળી જેવી ચોપડીઓ હોય છે તેની જ રીતની
ગૂજરાતી ચોપડીનો આ એક નમૂનો છે. વિવિધ રંગોમાં
છપાયેલાં ચિત્રો અને અક્ષરો નજા આટું પેપર
ઉપર લીથો પદ્ધતિથી સળંગ વાર્નિશ કરીને છપેલી
આ સુંદર ચોપડીની કિંમત માત્ર પાંચ જ આના છે
એ જાણીને આશ્ચર્ય થાય છે. બાળકોને એ ખૂબ જ
ગમશે એ નિસશય છે.

પરંતુ કક્કો શીખવા માટે આ સાધન બહુ
ઉપયોગી નથી નીવડ્યું. બાળકના મગજમાં મૂળા-
ક્ષરોનો પ્રકાશ પડી જશે પણ એ સ્પષ્ટ નહિ હોય.
એટલે મૂળક્ષરો શીખવી દેવા એવો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ
દ્વારા નથી સધાનો. સંપાદક એ મમજતા હશે જ.

અંગ્રેજીમાં તો દરેક શબ્દની શરૂઆત એના
મૂળાક્ષરમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયા વિનાની જ હોય
છે. ગૂજરાતીમાં એવી યોજના બહુ મુશ્કેલ પડે છે.
આ ચોપડીમાંના એવા શબ્દો જોઈએ :

ખિસ્કાલી, ઘોડો, ચિત્તો, છોકરાં, ઝુમર, ટેવણ
ગાડી, તાણું, દેલ, થાળી, દેડકા, ઘોળી, નારંગી, ફલ,
ખિલાડી, ખૂંડ, મોર, યાક, રીંછ, લંગર, વાંદરો, શિયાળ,
મિંહ, હંસ, ઇંડાં, બંદર, બંટ

આ ચોપડીમાંથી બાટલા બધા શબ્દો નીકળ્યા
તેની સંખ્યા એટલી થઈ શકત. એમાંના ફટલાકને

ખદે ને પીળા શબ્દો અને ચિત્રો આપી શકાત તે આ પ્રમાણે :

ખચર, જની, ચકલી, છછંદર, ઝરખ, તકલી, નદી, થડ, ખતક, બળદ, લમરો, મગર, રવઈ, વહાણ, સસણ, શાહી, હરણ, વડવાગોળ.

સંપાદકનો એવો તો ઈરાદો નથી કે બહુ વખત નજરે ચડી ગયેલી સંજ્ઞા ન મૂકવી, કારણ કે તેવી ઘણી સંજ્ઞાઓનો એમણે ઉપયોગ કર્યો જ છે. વળી કેટલાંક ચિત્રો બાળકો પોતાની મેળે ન સમજી શકે તેવાં છે, તેનું બીજું જ નામ આપે. દા. ત. ફેલણગાડી, ડગલો, નારંગી, ચાક, લંગર, ઐરાવત, ક્ષત્રિય, ઔપધ, ઈ. એટલે ઉપર ખતાવેલા શબ્દોનો ઉપયોગ ન લેવાનું કારણ નથી. બાળકો પોતાની મેળે જ સમજી લે તેવી સંજ્ઞાઓ બધી હોત તો ફિક થાત.

આમ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ અધૂરી છતાં બાળકોને ખૂબ ગમી જાય તેવી અને છતાં ઘણી સસ્તી આ ચોપડી છે.

તક્ષશિલાની રાજમાતા લેખક : શ્રી. ઉછરંગરાય
ઓજા : પ્રકાશક જીવનલાલ આ. મહેતા : **પીરમશારોડ,**
અમદાવાદ : કિંમત રૂ. સારા ત્રણ.

સિકંદર હિંદમાં આવ્યો તે વખતે આપણા દેશની રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક શી સ્થિતિ હતી તે બહુ સૂક્ષ્મતાથી રજૂ કરતી વાંચસો પાનાંની આ નવલકથા એના આ હેતુને યશસ્વર સારે છે. વ્યક્તિઓને લેખકની પોતાની માન્યતા મુજબની શુદ્ધ ઐતિહાસિકતા મળી શકી છે.

સમાજ, શિષ્ટ મંડળ અને બુદ્ધિમાનોએ મળીને જે નિયમો ઘડી કાઢ્યા હોય તેને પાળવામાં જ વ્યક્તિનું અને સમજીનું હિત છે, ક્ષુદ્ર ભૌતિક મહત્વાકાંક્ષાઓ અને સ્વાર્થાન્યતાનું કેવું પતનકારી પરિણામ આવે છે તેનું ચિત્ર દોરવામાં તો લેખક ઘણા જ સફળ થયા છે.

પણ લેખકે વાર્તાને કંટાળાભરી બનાવી મૂકી તે એના યોગ્યતા બહુદિશ-વિસ્તારને કારણે. લેખકે એ સમયના ઇતિહાસને તક્ષશિલાની રાજમાતાની આસ-

પાસ બહુ દૂર સુધીની ઘટનાઓને નહોતી ચૂંથવી બેઠતી. મશાકા, મહાપ્રમનંદ, સિકંદરનો મિત્રદ્રોહ અને શોક, પુલસ્તિનો દરબાર અને બીજા ઘણી યાગતો મૂળ વાત બેડે સંકળાતી છતાં છોડી દઈ શકાત અથવા ખૂબ ટૂંકાવી દઈ શકાત. વામદેવ, વિશ્વશર્મા, તુષાર, નંદન, ચંદ્રભાગા-એ બધાંનો કેવળ નિર્દેશ જ કરી અથવા વાતાવરણનો આછો ઓપ આપીને સંતોષ માનવો બેઠતો હતો. એના ઇતિહાસ ઉપર તેજ પાડતાં વાર્તા ઘણી મોટી ચર્ચ મર્ચ છે.

સંવાદોમાં તેજ નથી, સ્વાભાવિકતા નથી આવી જણાતી. આ પણ જગ્યરો દોષ છે. 'તમે' અને 'આપ' સેળમેળ થઈ જાય અથવા કાઈ પણ જાતનું ખાસ વાતાવરણ બિન થયેલું ન દેખાતું છતાં એક જ માણસ એક ક્ષણે ક્રોધ અને બીજા જ ક્ષણે પશ્ચાત્તાપના ભાવો રજૂ કરે તેથી વાર્તાની મજા મારી જાય છે. સિકંદર અને રંલાદેવીના પ્રસંગોમાં આવું બનતું આવે છે. તેથી પાત્રોથી પ્રતિભા પણ સુરેખ નથી રહેતી.

આ પુસ્તક અભિપ્રાય મોટે ત્રણ ચાર જણાને વારાફરતી વાંચવાને આપ્યું, પણ કાઈ જ એ સો પાનાંથી વધુ વાંચી ન શક્યું. આગળ ચાલશે તેમ રસ અને વેગ વધશે એવી માન્યતા છતાં આગળ ચલાવી ન શક્યા. આખરે મેં પૂરું કર્યું. પણ મને લાગ્યું કે એ તો જે શરૂઆતમાં છે તે જ અંતે છે.

અને તક્ષશિલાની રાજમાતાનો અંત કયો ? તક્ષશિલાના વિનાશનું જેણે વિધાન ઘડ્યું, જે વધસ્તંભ પર જવા લાયક હતો તેનું મૃત્યુ, એ ? રંલાદેવીનું હરણ થયું એ પણ એનું આખરી નહિ કહેવાય. પુલસ્તિના દરબારમાં રંલાદેવી કેવાં દેખાય છે તેનું એક પ્રકરણ રજૂ થયું બેઠતું હતું.

છતાં આ નવલકથા સામાન્ય વાંચકો વાંચશે, કારણ કે એઓ ખરા અર્થમાં વાંચકો નહિ હોય. એમની પાસે નવરાશનો પુષ્કળ સમય હશે. કંઈ પણ જેને 'વાંચવાનું' જ બેઠતું છે, જેમને પ્રેમની વાત, લડાઈની વાત, ખટપટો અને બાલિશ બુદ્ધિ-ચાતુર્ય કે ભાવનાની વાતના શબ્દો વાંચવા છે

તે કેના મળેગો અને કેરી યથાર્થતા વચ્ચે વપરાયા છે તે નેવાપણુ નથી રહેતું તેના વાચકો આ નવવક્ત્રા વાચશે અને વાચીને કદાચ મધ્ય મેળવશે પણ ખરા પણ આ વાચકોને તો એ રીતે વચ્ચી નોપડીઓ ગમતી હોય છે કે જે ઉપર 'સાહિત્ય' નું ચણતર ન થઈ શકે નવવક્ત્રાના જે ગુણો શરૂ આનમાં મહા તે તો છે જ

પશ્ચિમના દેશોની કેળવણી (મે. લ. ગણા) લેખક
ડૉ. ગ. રા. શ્રી રત. ખેર બાપાતરક ૨-ગોપાળરાવ વિદ્યાસ
પ્રકાશક, દક્ષિણમૂર્તિ બાવનગર કિમત-૭ને બાગના
અદી રૂપિયા

શિક્ષકો અને કેળવણીકારોએ ખામ વાચના જેવું પુસ્તક અમેરિકા, રશિયા, ઇંગ્લાંડ જર્મની, ઈટાલિ અને ફ્રાન્સની કેળવણીની રીતિઓની વિસ્તારથી માહિતી આપે છે માથે સાથે હિંદના શિક્ષણને સરખાવતા નિર્ણય એના યોજનની શક્યતાઓ લેખક વિચારતા જાન છે લેખકનું બહુ પરીક્ષણ અને જ્ઞાન આમાં બહુ જ સ્પષ્ટ દેખાય છે

આપણે ત્યાં કેળવણી મેળવનામાં આપણે એટની અગવડો ભોગવીએ છીએ કે જેને કારણે પ્રગતિ મોટા ભાગને કેળવણીથી વચિત મહેવું પડે છે

વિષયોની અગવડ, શીનો સાણસો, અપૂરતી નિશાણોની સખ્યા કુટુંબમાં પ્રમાણની તાણુ, સમયની પ્રતિકૂળતા, શારીરિક કે માનસિક મદત, કેળવણીની પશુતા આ તેના યપહારિક ઉપયોગની ચૂંટી

ઉપર ગણાવેના દેશોમાં આ મુદ્દા કારણોને નામ રોડ કરવાને થે કે થલો જરો પ્રગતિ થયા છે—અને મોટે ભાગે સફળતા મળી છે 'શા માટે ખાનગી શાળાએને સરકારી મદદ હિંદી?' આ પ્રશ્ન જરા ચર્ચાસ્પદ છે અને તે આ પુસ્તકમાં હકીકત તરીકે ઉઠેખી છોડી દીધે છે જે ની જ શાળાઓ લોક-શાહીતરે આ ની હોય અને મ. મરી ન હોય તો વ્યક્તિઓને જોતાની યોગ્યતાએ અજમાવવા દેવી નેઈએ

અને તુરત નહિ તો કઈ પણુ પરિણામ જોના પડી એને મદદ મળવી નેઈએ માધ્યમિક શિક્ષણની મારીનું ધોણુ ઇંગ્લાંડમાં સામાન્ય રીતે ૨૫% ટકા છે જે આપણા દેશના સરકારી ધોરણ (મારી ગણતરીએ ૧%) થી મહુ બહુ ન ગણાય પણ ઇંગ્લાંડમાં આ મારીનું ધોણુ ક્યાંક ૬૦% ટકા પડેચાહી દેનામાં આવે છે ખરું આપણે ત્યાં ૨૫% મારી આપતા તો સરકાર ગમે આવી જાન છે વિદ્યાર્થીનું શિક્ષણ મફત છે તે જાણીને વણાને આશ્ચર્ય થાય છે

પરજેશોમાં ઐચ્છિક વિરોધની મજબા ધણી જ હોય છે, જ્યારે આપણે ત્યાં એને નામે મીડા જેવું જ છે અને એમેરિકામાં તો નની શાળામાં પણ અભ્યાસમના ચાર પાચ પ્રકારો હોય છે

પરજેશની સમુદાયોએ શિક્ષણની કેમી વિધિવિધ યોજનઓ મરી છે ! ટપલ દારા, રેડિયો દારા મુસફરી કરતા કરના—ગમે તે ગિચિતિમાં પણ ભણો અને પદવીઓ લો ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે પણ અનેક શાળાઓ, ગત્રીશાળાઓ, દિવસે શાળાઓ—અમેરિકાએ ત્રણમો વર્ષમાં પોતાનો આવો જવનત દતિહસ ઘડ્યો અને રશિયાએ ૧૪ વર્ષમાં ! આ જાણીને આપણને એ સવેની અદેખાઈ ન આવે ? પરજેશોમાં તો ધધોઓ પણ શાળા મોધી આવે !

તિમોગીમાં પૈમા નહિ, જગત આખાનો વિરોધ કરવો, છતાં રશિયાએ શિક્ષણનું ધોરણ ૩૩% થી ઉઠારી ૮૦% ઉપર ચોદ જ વર્ષમાં લાવી મકસુ ! ત્યારે આપણે ત્યાં પૈમાની ખૂમ કેમ પાડનામાં આવે છે ? "શિક્ષણમાં મક્કસર ન કરો" રશિયાનો કેળવણીનો સિદ્ધાંત

રશિયામાં તો અક્ષરજ્ઞાન અને ઉદ્યોગને સાથે સાથે જ ચલાવનામાં આવે છે ૧૨ વર્ષનું જાગક અઠવાડિનાના ૨૫ કલાકના અભ્યાસમાંથી ૩ કલાક ઉદ્યોગ શિક્ષણમાં આવે છે

ધણી રીતે આ પુસ્તકનું વાચન ઉપયોગી છે

પુસ્તકમાં આપેના કેળવણીના નકશાઓ જાગે જોવતા છે—એવાથી વાચન ઘણું સરળ થઈ પડે છે.

અ નુ ક મ

૧	પુણ્ય તારાનગરી	શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર	૬૨૧
૨	આપણી સ્વરાજયાત્રા મધ્યપ્રાંતની શરમ	શ્રી. મોહનલાલ	૬૨૪
૩	સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્	શ્રી. જૈનેન્દ્રકુમાર	૬૨૭
૪	દરિયાપીર (કાવ્ય)	શ્રી. 'સુધાંશુ'	૬૩૧
૫	પશમી	શ્રી. હરજીવન સોમૈયા	૬૩૨
૬	વિશ્વસાહિત્યની પ્રાચીનતમ નવલિકા	શ્રી. અમૃત વસંત	૬૪૦
૭	મીણુગતી (કાવ્ય)	શ્રી. રતિલાલ છાયા	૬૫૦
૮	વિજ્ઞાનનો અવાજ (૧) કેવેનડીશ (૨) પ્રિસ્ટલી	શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૬૫૧
૯	કરકસર-આર્થિક દૃષ્ટિએ	શ્રી. નરહરિ દા. પરીખ	૬૫૬
૧૦	હમીદશોક	શ્રી. 'સાંદીપનિ'	૬૬૦
૧૧	સ્ત્રીન્દ્રનાથ ટાગોર	શ્રી. હરજીવન સોમૈયા	૬૬૬
૧૨	ફૂદરડી (કાવ્ય)	શ્રી. 'પારાશર્ય'	૬૭૬
૧૩	પ્રથમ દિવસે (કાવ્ય)	શ્રી. 'અજ્ઞાત'	૬૭૭
૧૪	હિંદ ૫૨ દૃષ્ટિપાત	શ્રી. છોટાલાલ મા. કામદાર	૬૭૮
૧૫	સ્મરણ સળગે.....	શ્રી. 'સોપાન'	૬૮૬
૧૬	મામૂલી શબ્દ	શ્રી. 'અજ્ઞાત'	૬૮૫
૧૭	વિશ્વશાંતિ અને પ્રગતિ	શ્રી. ભારતન કુમારપ્પા	૬૮૬
૧૮	લોકસાહિત્યની સૂચિ	શ્રી. કાકા સાહેબ	૭૦૧
૧૯	અવલોકનો		૭૦૬

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દિનેશ હરિદાસ મોતીવાલા : ઊર્મિ કાર્યાલય : રાણપુર
મુદ્રણસ્થાન : સ્વાધીન મુદ્રણાલય : સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર : (કાલિયાવાડ)

ઊર્મિ

સંચાલક
ભારતી સાહિત્ય સંઘ
અમદાવાદ

સંપાદક
ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે
કાન્તિલાલ મણિલાલ શાહ

વર્ષ સાતમું
અંક નવમો

સપ્ટેમ્બર
૧૯૩૮

વ્યવસ્થાવિભાગ
ઊર્મિ કાર્યાલય
રાણપુર (B. S. RV.)
(કાઠિયાવાડ)

સંપાદનવિભાગ
ઊર્મિ કાર્યાલય
પાનકોર નાકા
અમદાવાદ

અમારી પ્રવૃત્તિઓ

અંગ્રેજી અંથમાળા	ઊર્મિ માસિક
આરોગ્ય અંથાવલિ	નવચરના માસિક
નૂતન અંથાવલિ	શિષ્ટ સાહિત્યમાળા
આનંદ અંથાવલિ	નવસર્જન અંથાવલિ

નૂતન સાહિત્ય ભંડાર

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોરનાકા : અમદાવાદ

શાખાઓ

પ્રિન્સેમ સ્ટ્રીટ : ૧૩-૧૪ બાલાજી રોડ :	ડેન્સો હોલ :	સૌરાષ્ટ્ર રોડ
સુબધ	સુરત	કરાચી રાણપુર

વર્ષ સાતમું]

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૩૮

[અંક નવમો]

પુણ્ય તારાનગરી

શ્રી. કાકાસાહેવ કાલેલકર

પુનાથી સિંહગઢ જોવામાં કશી વિશેષતા નથી. દક્ષિણે એક અંચો પહાડ પથરાયેલો છે. અને જમણી બાજુ એનું અંચું શિખર હંચીત સપાટ દેલાયું છે, એટલો જ સિંહગઢનો ખ્યાલ આવે છે. હિલ્લામાં ડાબી બાજુનો, એટલે કે પૂર્વ તરફનો ભાગ હંચીત દબાયો છે, ત્યાં એક પગથિયું થયું છે અને એની સામે એક શિખર ઊપર બટાકો રાખ્યો હોય એવો એક પથ્થર છે. કલ્પના બહુ દોડે તો એટલું જ સહે છે મહાદેવ આગળ નંદી બેઠો હોય તેવી રીતે સિંહગઢ આગળ તે ઊચ્ચ પથરો બેઠો છે.

પણ સિંહગઢ પરથી પુનાનું દૃશ્ય અનેકરીતે આકર્ષક છે. મૂઠા નદી ઊત્તર તરફની આખી ખીણ ધોતી ધોતી આગળ વધે છે ખરજવાસલાના બાંધને છારણે એનું કથું જ નુકસાન થયું નથી. સમૃદ્ધિશાળી સરોવરની પેઠે એ ચારેકોર પ્રગત્તપણે દેલાય છે, અને તેટલી શાંતિથી આગળ વધે છે. એને હોઝી માતાની પેઠે પુનાને હેડે લાડી મૂળા નદીને મળવું છે. પણ એને મળવાની કશી ઝુતાવળ નથી. સંગમ આગળ મૂળા-મૂઠા મળે છે ત્યાં હોઝી જાતનો સંબ્રમ છે ઝુન્માદ દેખાતો જ નથી.

સિંહગઢ ઊપરથી પુના નદી આંખે સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને દુરબીનમાં તો એથીયે સ્પષ્ટ દેખાય છે. પુના શહેર હેટલું પહોળું છે એનો ખ્યાલ આટલી અંચાડીએથી જ બરાબર આવી શકે છે. પર્વતી અને પર્ણકુટી, ઓન્જિનીઅરિંગ હાલેજ અને ખેતીવાડી હાલેજ-બધું સ્પષ્ટ દેખાય છે. સોગન ખાવા માટે અહીં જે એક બે મિલો છે તે પણ અસિંહપણે પોતાની હસ્તીનું માન કરાવે છે.

પળ પુનાનું સાચું દર્શન તો રાત્રે જ થાય છે. જ્યારે ચાંદરૂં નથી હોતું ત્યારે વીજળીના અસંખ્ય તારાઓ એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી ઝબુઝ ઝબુઝ ચળચળાં જ કરે છે. મધ્યરાત્રે ઝૂકીને ખુઓ તોયે પુનાના એ તારાઓ સૂતા નથી હોતા. સવારે ઝૂકીને ખુઓ તોયે એ જ સ્થિતિ. જ્યારે પૂર્વ તરફ હસતી ઝુલ્હા આવે છે, ત્યારે જ એ દીવાઓ પુનાને એના સુદક્ષિન હાથમાં સોંપી વચી પોતે વિરામ પામે છે, ત્યાં સુધી એ દીવાઓ “અધિવણ મંગલ નત નયને, અનિમેષે” પ્રકાશ પાડ્યાં જ કરે છે.

શિંહગઢ પરથી જ્યારે પુનાનું આ તારાનગર જોડીએ છીએ ત્યારે તે કેટલું શાંત, પ્રસન્ન અને પવિત્ર લાગે છે ! ન મળે ઢોઢી અવાજ, ન મળે ઢોઢી અત્યાત છે ધમાલ; કેવળ વીજળીના અગણિત દીવાઓ પોતાનો સૌમ્ય મંગલ પ્રકાશ અનંત આકાશમાં ફેંટી દે છે. મેજ પરના ફૂલપાત્રમાં મેઘાં થયેલાં ફૂલો જેમ હસ્યાં કરે છે તેમજ વિશાળ અંધકારમાં આ દીવાઓનું સંમેલન ટમટમ્માં કરે છે. આ લક્ષ્યાધિ પ્રકાશબિંદુઓ એકત્ર થઈને પળ રાત્રિનું અંધારું અને રાત્રિની શાંતિ નષ્ટ કરી શકતાં નથી. નિર્વાત પ્રદેશમાં પવનનો નાનો સરખો સુમવાટ જેમ ફેલાયેલી શાંતિને વધારે સ્પષ્ટ અને વધારે નિખીડ બનાવે છે તેમજ આ દીપત્રંદ રાત્રિની શાંતિને જ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષ પુનાના સ્ત્રાઓ અપર ધરીએ છીએ ત્યારે આ વીજળીના દીવાઓ નરકકટ આત્મતાધાને છારણે ફેટલા મૂંઝા દેખાય છે. પણ આટલે અંતરે એ જ દીવાઓ મંદિરની દીપમાળાની પેઠે સૌમ્ય અને પવિત્ર દેખાય છે. ચારેકોર પથરાયેલા ધ્વાંતસાગરમાં એક મોટું જહાજ તંગર નાંખીને પડ્યું હોય અને ગમે તે ક્ષણે મુસાફરીએ નીકળવાનું હોય એવું દર્શન દે છે.

બધા દીવા સરખા નથી. પુનામાં જે પ્રમાણમાં સંપત્તિ વેરાડી છે તે જ પ્રમાણમાં આ દીવાઓ પણ ઓછાવત્તા પ્રકાશ ફેલાવે છે એ વસ્તુ તરફ ધ્યાન ગયા વગર રહેતું નથી.

રૅંઠાલેની ચોપડીમાં એક કોટા છે, એમાં દુનિયાની

સૌથી મોટી વેપશાળા પરથી પસાદેના (Pasadena) શહેરના દીવાઓ દેવા દેખાય છે એનું ચિત્ર છે. એનું પણ સ્મરણ પુનાના દીવાઓ જોયા પછી થયા વગર રહેતું નથી.

આ શાંત પ્રકાશ તળે શું શું ચાલતું હશે એવી પૃચ્છા મનમાં જાગી અને ચિત્ત તરત વલોવાયું. પુના જેવી વિશાળ નગરી. એમાં મોજમજાહ ચાલે, ખટપટો ચાલે, ઢોઢી ઢેંઢાળે ખૂન પણ થતું હોય, સરોડિયા ખુગાર રમતા હોય, રેસ્ટોરાંની અંદર શરાબની બાટલીઓ ઝૂલતી હોય, વિલાસી લોકો સિનેમામાં ‘ધર્મત્મા’ની ફિલ્મ જોડી પોતે ધર્મનિષ્ઠ છે એમ મનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હશે અને ફેટલાઠ વિદ્યાર્થીઓ અંધને મોગે અરસિલ ચોપડીઓમાં ઇન્ડિયાની વ્યાખ્યા મોટે કરતા હશે.

તાળોની જ્યાં વસતી છે ત્યાં એકે સાચો ધર્માત્મા ન જ હોય એમ કેમ કહેવાય ? એ બિચારો ગીતાના સંયમીની પેઠે જાગૃત રહી મગવાનું ધ્યાન ધરતો હશે, અથવા છરગરીને અશ્વરની પ્રાર્થના કરતો હશે, “દયાગય પ્રમો ! માળસજાતિતું આટલું અધઃપતન તું કેમ ઠડે પેટે જીતો હશે ! શું તારે માટે માળસનો અધધાર કરવો એ અધરું હામ છે ? આટલા બધા દીવાઓ તારી છૂપાને જાહેર કરે છે છતાં એમાંનું એકે કિરણ લોકોના હૃદય સુધી કેમ નહિ પહોંચતું હોય !”

અને ધરી જ્યારે એ દીવાઓ તરફ મારું ધ્યાન ગયું ત્યારે એમ જ લાગવા માંડ્યું છે આ પ્રકાશ કિરણોનો નથી પણ પેલા મનુષ્યપ્રેમી મહત્તની પ્રાર્થના જ અંધારાના હૃદયને વીંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પૂજ્ય બાપુજીએ મને એક વાર તળેનું છે આકાશના અનંત તારાઓ મતે અસહ્ય રીતે ધગધગતા હોય, પણ આટલે અંતરે તો અપાર શાંતિ જ બઢે છે.

ત્યારે દુનિયામાં દરેક વસ્તુનો ત્રિવિધ રીતે અપયોગ થાય છે. આખી પૃથ્વીને ઓગાળી નાખે એવી અખાતાવાળી તાળો માત્રીલની જ્યાળા આકાશમાં ફેંકતો સૂરજ પૃથ્વી પરની નાજુક-શી ટળીને પૂલવે છે, અને એ જ સૂરજ ચંદ્ર મારદત પોતાનાં

હિરણો સૌમ્ય હરીને તળાવનાં હુમુદોને હસાવે છે. ત્યારે જે વસ્તુ મયાનક દેખાય છે એમાંથી પણ સૌમ્ય અને હલ્યાળહારી હેટલયે પરિણામો નીપજતાં હશે !

મનનો સ્વભાવ જ છે કે એક અનુભવ મળ્યો એટલે એવા જ ખીજા અનુભવો તાજા કરવા અને એમની સાથે સરખામણી કરવી. પુનાના આ રંજનીદર્શને મુંબઝીનું એવું જ એક દર્શન યાદ કરાવ્યું. હીરાલાલ શાહ જોડે રાત્રે મલબાર ટેકરી અપર ગયા હતા, ત્યાં જ્યાં મુંબઝીનું દૃશ્ય પિત્તળના પતરા અપર હોતરેલું છે ત્યાં અમા રહી મુંબઝીના દીવાઓ જોયા. એ દૃશ્ય અદ્ભુત, મન્ય અને વૈભવયુક્ત લાગ્યું-પણ હાલ્યમય ન જણાયું. એ વિલાસ આગળ જાણે આપણે પોતે દબાઝી ગયા છીએ, અંચે છતાં અપમાનિત થયા છીએ એમ જ લાગતું હતું. મુંબઝીનો પ્રજ્ઞાશ આકાશને જ મૂંસી નાંખે છે. બિચારા હાગડાઓને પણ શંકા જાય છે કે આ રાત્રિ છે કે દિવસ. એહાદ હાગડો એને દિવસ સમજી પોતાનો રાગડો તાળવા જાય છે પણ એમાં આત્મવિશ્વાસનો નિશ્ચિત સૂર નથી હોતો.

મુંબઝીમાં તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં પ્રજ્ઞાશની સેરો જ છૂટે છે અને આગ લાગ્યાનાં દૃશ્યો નાનપણમાં જોયાં હોય તેમનું સ્મરણ કરાવી અજ્ઞામણ પેદા કરે છે. એના કરતાં મૈસૂરની ચામુંડા ટેકરીની અખંડ દીવાળી વધારે સારી. ચામુંડાની ચળચળી દિવાળી નેહી મનમાં હેવળ મહિતભાવ જ પેદા થાય છે. એ સુત્સવમાં આપણે મળી જઈએ એટલે હલ્યાળલક્ષ્મી આપણું મલું કરશે એ શ્રદ્ધાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

એક રાત્રે અમે એ ચામુંડા ટેકરી અપર જઈ, માતાનું દર્શન કરી, અપરથી નીચેનાં તારાનગરનું દર્શન કર્યું. થયું કે આટલા બધા હીરાઓ શી રીતે વેરાયા હશે? હોહીનરોનો વંશવિસ્તાર શું હોટુંબિજ સંમેલન માળવા અહીં મેજો થયો હશે? ટેકરીની બન્ને બાજુએ આવી શોખા નિહાળી ધન્ય ધન્ય થઈને અમે પાછા આવ્યા. જીન્સની ચોપડીમાં આકાશમાં દૂરદૂર વસતા તારાઓનું વર્ણન વાંચ્યું હતું અને અનંત હોટિ શ્રદ્ધાહિનાયક માટે રચેલાં આપણા

હવિઓનાં સ્તોત્રો નાનપણથી મોઢે હયાં હતાં એટલે ઓ શોખાનો આનંદ અનંતગણો વધ્યો હતો. જેમ દૂરબીનમાંથી જોયેલી વસ્તુ હજારગણી મોટી થાય છે તેમ શાસ્ત્રજ્ઞો અને હવિઓની મદદથી જોયેલાં દૃશ્યો અનુભવગંભીર અને હલ્પનાપિશાળ બને છે.

નંદી ટેકરી અપરથી ચિષ્મબાપુર અને દોરુબબાપુર એ બે ગામડાંમાં નવી દાખલ થયેલી વીજળી હેવી રીતે ચમકે છે એ જોવા હું હલાહો સુધી બેસતો. એનું દર્શન જુદું અને પુનાનું દર્શન જુદું. સિંહગઢ નંદી કરતાં વધારે અંચો છે એ ખરું, પણ સિંહગઢથી પુના ખૂબ દૂર રહ્યું એટલે આપણે માથા પરથી જોઈએ છીએ એમ નથી લાગતું.

સિંહગઢ અપર જ્યારે શિવાજી અથવા રાજારામ રહેતા ત્યારે જો પુનામાં એહાએહ વીજળીએ પ્રવેશ કર્યો હોત તો એમને શું લાગત ? આપની રાજધાની બળી જાય છે. હવે એને હેમ ઓલવી શકાય એવા વિચારથી એમના હૈયામાં ધ્રાસજો જ પડી જાત.

ધણીવાર એક વિચાર મનમાં આવે છે. આપણે આટલી બધી વીજળી પેદા કરી આખું વરસ દીવાળી અૂજવીએ છીએ; એની વાતાવરણ અપર, વનસ્પતિ-સૃષ્ટિ અપર, માણસના સ્વાસ્થ્ય અપર અને એના સ્વભાવ અપર હંઝી મારે અસર નહિ થતી હોય ? જો છટાહા અથવા તોપો કોડવાથી વરસાદ પડી શકે છે, સૂરજ અપર ડાઘા આવવાથી ખેતી બગડીને દુરાળ પડી શકે છે તો આટલી બધી વીજળીની પેદાશથી દુનિયા અપર મારે અસર થતી હોતી જ જોઈએ.

પુના જેવાં હેટલાંક શહેરો આમ આખી રાત ચળકે છે તે બંધાં હુદરતમાં મારે ક્રાંતિ પેદા કરે છે. મનુષ્યસ્વભાવમાંયે વહાડે વહાડે ફેરફાર થતો જાય છે, એમાં જેટલું રાજ્ય આર્થિક પરિસ્થિતિનું છે એટલું જ અથવા એથીયે વધારે આવાં હજીયે ન શોધેલાં મૌતિજ હારણો પણ હોઝી શકે છે.

આવી વિચારમાળામાં હું સપડાયો એનું હારણ તો પુનાના દીવાઓ જ છે. ૨૩ : ૫ : ૩૮.

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા

મધ્યપ્રાંતની શરમ

ગયા મહિનાની નોંધ જે દિવસે પ્રેસમાં ગઈ તે જ દિવસે મધ્યપ્રાંતના વડાપ્રધાન ડૉ. ખરેએ સહનામું આપ્યાની અને મહાકોશલના પ્રધાનોને ગર્વનર દ્વારા ખરતરક કરાવી નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યાની વિના પ્રગટ થઈ ગઈ નોંધને અંતે અમે એમ લખેલું કે ‘આ નોંધ પ્રગટ થશે ત્યારે તો આ પ્રકરણ ઉપર વર્ધામાં મળનારી કાર્યવાહક સમિતિએ પોતાનો સુક્રદે આપી દીધો હશે, અને આ પ્રશ્નના મૂળમાં શું શું પડ્યું છે તેની પણ પ્રગ્નને જાણ થઈ ગઈ હશે. અત્યારે તો સ્વરાજ્યાત્રીઓએ શરમથી નીચું જોવાની અને વિરોધીઓએ મૂછ ઉપર તાવ આપી હસનાની ધડીઓ આવી પહોંચી છે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે કાર્યવાહક સમિતિ આ રોગને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા માટે આકરામાં આકરા ઉપાયો લેતાં નહિ અચકાય.’ જે દિવસે આ શબ્દો લખ્યા તે દિવસે આ પ્રકરણ આટલું બધું દુઃખદ અને શરમજનક બની જશે એવી કલ્પના નહોતી. ડૉ. ખરે જેવા માણસ સત્તાના લોભમાં અને સ્વાર્થી મિત્રોની જાળમાં આ રીતે ફસાઈ જશે એવું કાણ માની શકે ? જો કે કાર્યવાહક સમિતિએ તો માત્ર મધ્યપ્રાંતમાં જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદમાં ઓળખતાં અંશે ફેલાયેલા સત્તાલોભ, ખેડકાર અને ગેરશિસ્તના રોગને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાનું પગલું લીધું જ છે.

આ પ્રકરણ ઉપર આજ સુધીમાં જેટલાં નિવેદનો, પ્રતિનિવેદનો અને ભાષણો થયાં છે તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો એક મોટું પુસ્તક થઈ જાય એમ છે. આ બધા નિવેદનો અને ભાષણો વાંચતાં એક આશ્ચર્ય તો હમેશ થયાં જ રહ્યું છે કે કાર્યવાહક સમિતિના હરાવને અને કાર્યને સખત રીતે વખોડી કાઢનાર અને ‘ડૉ. ખરેને લયાનક અન્યાય થયો છે, તેમ જ પ્રગતિનંત્ર પગ તળે છુંદાઈ ગયું છે’ એવા પોકારો કરનાર ખરેખર પ્રમાણિક બુદ્ધિથી જ એમ માનના હશે અને લખતા હશે ! જ્યાંસુધી સપૂર્ણ ખાની ન થાય ત્યાંસુધી કોર્નના ઉપર અપ્રમાણિકતાનો આરોપ મૂકવો એ વ્યાજબી ન ગણાય એટલું સીકારી લઈએ તોપણ જે વસ્તુ સામાન્ય અક્ષયમાં જાતરતી નથી તેને માનવી શી રીતે ? આ બધાં વિરોધી નિવેદનો વાંચતાં એક પણ દલીલ એવી નથી મળતી કે જે મન ઉપર લગીર પણ અસર ઉપજાવી શકે. આ પ્રકરણમાં અમને તો એમ લાગ્યું છે કે સહેજ જ બુદ્ધિ ધરાવનારા અને આપણી સ્વરાજ્યની લડતનો ઝાંખો ઝાંખો પણ ખ્યાલ ધરાવનાર બરાબર સમજી શકે એટલી બધી સ્પષ્ટતા છે. કાઈ વિદ્વાનો, રાજકારણીઓ કે બંધારણશાસ્ત્રીઓ સમજાવે તો જ સમજી શકાય એવો આ પ્રશ્ન અટપટે લાગતો જ નથી. આમ છતાં કાર્યવાહક સમિતિના હરાવને અને કાર્યને મદામબાના

ધર્તિદાસમાં કાઈ કાળું ધાણું પડી ગયું હોય એવું કહેનારો એક મોટો વર્ગ આજે વર્તમાનપત્રોમાં દેખાય છે.

વિરોધના પ્રકારો

ઉપરાંત, કાર્યવાહક સમિતિના ઠરાવ અને કાર્યનો વિરોધ જ્યાં સ્થળેથી એક સરખી રીતે જ નથી થતો. કેટલાક એમ ખોલે છે કે 'ડૉ. ખરેનું પગલું' બરાબર બંધારણયુક્ત અને ન્યાયયુક્ત હતું. પોતાને ન ગમતા સાથીઓને કાઢી મૂકવાની અને કાઈને પૂછ્યા વિના નવા સાથીઓ શોધી લેવાની એમને સત્તા હતી. આમ કહેનાર વર્ગ કાર્યવાહક સમિતિના વલણને કાસીઝમનું નસ સ્વરૂપ માને છે. બીજો વર્ગ એમ માને છે કે 'ડૉ. ખરે'એ ભૂલ તો કરી છે, પરંતુ એમણે મહાસલાની ધારાસભા ઉપસમિતિની આજ્ઞા માની રાજનામું આપી દીધું એટલે એમની ભૂલની શિક્ષા એમને મળી ગઈ. એ પછી એમના ફરીને વડા પ્રધાન થવાના માર્ગોને રૂંધવામાં કાર્યવાહક સમિતિએ અન્યાય કર્યો છે !' આ વર્ગ એમ કહે છે કે 'એમ કરવામાં કાર્યવાહક સમિતિ પોતાની સત્તાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને આ પ્રકાર હિંદમાં વિકસી રહેલા પ્રજાતંત્રને ધાતક નીવડવાનો છે.' ત્રીજો વિરોધ એવો સંભળાય છે કે 'આ પ્રકરણમાં ગર્વનરનો પગલાને સંડોવવાની જરૂર જ નહોતી, કારણ કે એ તો બંધારણનો સંચાલક છે. બંધારણને અનુરૂપ જ પગલું એણે ભર્યું છે.' આ વર્ગની એવી માન્યતા છે કે 'કાર્યવાહક સમિતિએ ગર્વનરનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી મૂળ પ્રશ્નને પાછળ નાખી દેવાનો અને આ દેશમાં શાહી વિરોધી ભાવના છે તેને ઉત્તેજન આપી પોતાના કાર્યને ન્યાયયુક્ત ગણાવવાની યાજ્ઞ ખેલી છે.' એવો વર્ગ એમ માને છે કે 'કાર્યવાહક સમિતિએ બહુ ઉતાવળ કરી છે, એણે આ રીતે ફેસેલો નહોતો આપવો જોઈતો, કારણ કે ડૉ. ખરેને ગૂંચળાવનાર તો મહાક્રાંતિશીલ વિભાગના જ પ્રધાનો હતા. ડૉ. ખરેએ રાજનામું આપવામાં અને પ્રધાનમંડળ રચવામાં ગંભીર ભૂલ કરી છે, પરંતુ એ ભૂલનાં કારણોમાં મહાક્રાંતિશીલ વિભાગના પ્રધાનોનું વર્તન પણ છે, એટલે

કાર્યવાહક સમિતિએ આ પ્રકરણ ઉપર તપાસ-પંચ નીમવું જોઈએ અને બધી જ પરિસ્થિતિનું સંપૂર્ણ અંવલોકન કર્યા પછી જ પોતાનો નિર્ણય આપવો જોઈએ. આજે અપાયેલા નિર્ણય ઉપરથી તો એ સિદ્ધ થાય છે કે ડૉ. ખરે જ માત્ર ગુનેગાર છે, જ્યારે હકીકતમાં તો બીજા પ્રધાનો પણ ગુનેગાર છે. આ પ્રધાનોએ રાજનામું ન આપ્યાં એટલા ખાતર જ એમના ગુનાઓ માફ નહિ થઈ જવા જોઈએ, તેમ જ એમને અભિનંદન નહિ મળવા જોઈએ અને ઓછામાં ઓછું નવા પ્રધાનમંડળમાં તો એમને સ્થાન ન જ હોવું જોઈએ.'

લગભગ બધા વિરોધો આ ચાર વર્ગમાં સમાઈ જાય છે. આપણે આ ઉપર વિચાર કરીએ તે પહેલાં કાર્યવાહક સમિતિનો ઠરાવ જોઈ જઈએ. એ ઠરાવમાં હકીકતોનો પણ ઉલ્લેખ છે એટલે આ પ્રશ્ન ઉપર વિચારવાનું આપણને સહેલું પડશે.

કાર્યવાહક સમિતિનો ઠરાવ

'ધારાસભા ઉપસમિતિ (પાર્લામેન્ટરીસપ્ ડ્રમિટી)-નું કહેવું સાંભળ્યા પછી, અને પંચમઢીમાં ધારાસભા ઉપસમિતિના સભ્યો અને મધ્યપ્રાંતની ત્રણ પ્રાંતિક સમિતિઓના પ્રમુખોની સમક્ષ પ્રધાનો વચ્ચે થયેલા સમાધાન પછી જે બતાવેલો બન્યા છે તેના પર સચિંત-પણે વિચાર ચલાવ્યા પછી, અને ડૉ. ખરે સાથે અનેકવાર વાતચિતો કર્યા પછી, કાર્યવાહક સમિતિ નાખુશીથી એવા નિર્ણય પર આવી છે કે ડૉ. ખરેએ કરેલાં કામોની પરંપરાથી, અને છેવટે તેમણે આપેલા પોતાના રાજનામાથી અને પોતાના સાથીઓ પાસે કરેલી રાજનામાની માગણીથી, ડૉ. ખરેએ ગંભીર બુદ્ધિદોષો કરવાનો અપરાધ કર્યો છે, અને તેને લીધે મધ્યપ્રાંતમાં મહાસલાની હાંસી થઈ છે ને તેની પ્રતિષ્ઠાને ભારે ધક્કો પહોંચ્યો છે. એમને ઉતાવળે કંઈ પગલું ન ભરવાની ચેતવણીઓ અપાઈ હતી તે છતાં તેમણે આ કામ કર્યું તેમાં તેમણે ગંભીર શિસ્તભંગનો અપરાધ કર્યો છે.

એમનું રાજનામું એ, મહાસલાએ અધિકાર

સીકાર્યા પછી પટેલી જ વાર ગવર્નરને પોતાની ખાસ સત્તા વાપરતા ને ડૉ ખરેના ત્રણ માથીઓને જગત ક ક વાનુ રીડુ મરણ થઈ પડ્યું આ નણુ પ્રધાનોએ ગરા રે રાજનામા માગ્યા ત્યારે ધારાસભા ઉપસમિતિના ફરમાન મિના રાજનામા આપવાની ના પાડી ને મહાસભા પ્રત્યે વફાદારી બતાવી એ વસ્તુની મર્યાવાહક સમિતિ સતોત્પરક નોંધ લે છે

ડૉ ખરેએ નવુ પ્રધાનમંડળ રચવાના ગવર્નરના નિમત્રણનો સીકાર કર્યો અને જે પ્રધાની તેમને ખમર હતી તેની નિરૂદ્ધ જઈને નવુ પ્રધાનમંડળ રચ્યું અને ખાસ ખરીને ધારાસભા ઉપસમિતિ અને મર્યાવાહક સમિતિની સલાહો તરતમા જ ભરાવાની હતી એમ જાણતા છતાં એ સમિતિઓને જણાવના મિના જ વફાદારીના મોગદ લઈ લીધા, જે એમનો શિસ્તભંગનો ખીન્ને અપરાધ છે

આ બધા કામો વડે ડૉ ખરે મહાસભાના તત્ત્વમા જવામદારીની જગાઓ ધરાવવાને નાલાયક ઠર્યા છે તેઓ ન્યાયસુધી, મહાસભાનાદી તરીકેની પોતાની સેવા વડે, પોતે ઠરેલ તેમ જ ડક શિસ્તનુ પાલન કરવાને અને જે ફરજો ઉપાડે તે પાર પાડવાને સમર્થ છે એમ બતાવી આપે ત્વામુધી તેઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મહં મલા ॥ તત્ત્વમા જવામદારીની જગા ધરાવવાને નાલાયક ગણાશે

કાર્યવાહક સમિતિ નાખુશીથી એના પણુ નિર્ણય પર આવી છે કે મર્યાપ્રાતના ગવર્નર જે બેદુદી ઉતાવળથી સતનો દિવસ કર્યો અને આ પ્રાત પર આવી પડેની નિમ્ન પરિસ્થિતિ પરણે આશી, તે પરથી તેમણે બતાવી આપ્યું છે કે તેઓ પોતાથી અને એટલી મહામહાને નમણી પાડા ને મદનામ કરવાને આતુર હતા કાર્યવાહક સમિતિ માને છે કે પ્રધાનમંડળના સભ્યોમા શુ ચાલી રહ્યું છે અને ધારાસભા ઉપ સમિતિનુ રુ ફરમાન છે જેની તો એમને ખમર હોવી જ જોઈએ એવે તેમણે અધગિત ઉતાવળ ખરીને નણુ પ્રધાનોના રાજનામા સીકાર્યા, ખીજ ત્રણના રાજનામા માગ્યા, તેમણે રાજનામા આપવાની

ના પાડતા તેમને જ તરફ કર્યા, અને ત ન જ ડૉ ખરે નવુ પ્રધાનમંડળ રચવા બોના યા અને કાયવા સમિતિની સલા તરતમા થવાની હતી તેની રાહ બેઠા મિના નના પ્રધાનમંડળના બેટલા સભ્યો હાજર હતા તેમજાની પામે વફાદારીના મોગદ લેવ । યા—એ જ એમણે કરનુ જોઈતુ નહોતુ

હવે આપણે ઉપરના વિરોધો તપાસીએ

પહેલો વિરોધ

પહેલો વિરોધ મોટે ભાગે મહાસભા વિરોધી અથવા ડૉ ખરેના અગત સાથીઓમાથી જ આવે છે એ વિરોધમા મજમલાના મધાગણુ અને કાર્ નીતિ મિત્રે કા તો ભારોભાર અજ્ઞાન રહ્યું છે અને કા તો બધારણુ લ તમા આપણે પચા છીએ ત્યારે કાર્ અત ન દેશના બધારણની બમણા આપણા મામા બેલી ખરી આપણી અદર પટેલી પ્રમત્રની ભાવનાને ઉકેરવાનો પ્રયત્ન છે આ દેશમા, ન્યા પદેશીઓને પરાણે મેકી બેમાડેનુ બધાણુ આપણા ઉપર પડ્યું કે અને જના આપણો ખીન્ને અર્થ જ ન નીકળી શકે એવો સ્પષ્ટ નિર્ણય પડ્યો છે કે ‘આ બધારણનો અમન કરના મોટે નહિ પણ આ બધા રણમા પડેની ટટીક અનુકૂળ સામગ્રીઓ દ્વારા જ આ બધારણુ ॥ ભુક્ષા બેલાવ ॥ માટે અમે ધાર સભામા મેથ છીએ’ ત્ના આ દલીલો લગીર પણ શોભતી નથી આમ છતાં આપણે જોઈએ કે એમનુ પગનુ બધારણુયુક્ત અને ન્યાયયુક્ત હતુ ?

જ્યારે આપણે ડૉ ખરે ॥ પ્રશ્નનો બધે જુની દૃષ્ટિએ નિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે જાણવું જોઈશે કે ગમે તે ભાવથી (ખરેખર પરખર વિરોધી ભાવથી) પણ ડૉ ખરે એક સાથે જ બે સરથામા મમ કરી રહ્યા હતા તેઓ દિદી શાસધારા પ્રમાણે મર્યાપ્રાતના વડાપ્રધાન હતા એ સાચી વાત છે પરતુ એ મહાસભાના સભ્ય હતા, મહાસભાના મધ્ય-પ્રાતની ધારાસભા-પક્ષના મોવડી હતા અને મહાસભાની આજ્ઞાથી જ, આના પછી જ, વડાપ્રધાન થયા હતા તે પણ આપણે જાણવું જોઈએ [જુઓ પાન ૬૦૦]

સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્

શ્રી. જૈનેન્દ્રકુમાર

[શ્રી જૈનેન્દ્રકુમાર હિંદુસ્તાની ભાષાના એક પ્રસિદ્ધ લેખક છે. સ્વ. પ્રેમચંદ્રજી સ્થાપિત 'હંસ' માસિકના હાલમાં તંત્રી છે, કવિ, નવલિકા-લેખક અને તત્ત્વચિંતક છે. એમનાં લેખો, ભાષણો વગેરેનો એક સંગ્રહ 'જૈનેન્દ્ર કે વિચાર' નામે થોડાક વંખત પર પ્રગટ થયેલો છે. વિચારને રજૂ કરવાની અને વાચકને વિચારતા કરવાની એમની રીત શ્રી. કાકાસાહેબની જેમ, પણ જુદી રીતે, નવીન અને વેધક છે. એમની શૈલી અને વિચારો-બંનેનો ગુજરાતી વાંચકોને પરિચય થાય તો સારું એમ લાગવાથી મેં એમની સંમતિ પુછાવી. એમણે તે ખુશાથી આપી. તે હપરથી મેં 'ભર્મિ' ના તંત્રીને કેટલાક લેખોનો અનુવાદ કરાવવા ભલામણ કરી. એને પરિણામે એમણે કેટલાક લેખો 'ભર્મિ' માં પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા છે. મને આશા છે કે વાંચકને શ્રી. જૈનેન્દ્રકુમારના વિચારો ગમશે. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા]

‘સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્’—આ પદ આજ કાલ ખૂબ લખાય-વંચાય છે. એનો પિતા કાણ છે તે તો બરાબર મालૂમ નથી. પરંતુ જેની વાણીમાંથી આ સ્ફુર્તિ હશે તે તો ઋષિજ હશે. આ પદ તેની સાધનાના અખંડ ફલ-સ્વરૂપ એમની ભાવોત્કર્ષની અવસ્થામાં એમના કંઠમાંથી નીકળ્યું હશે.

પરંતુ સમય જતાં કયો વિષય સામાન્ય નથી બની જતો ? ઋષિ-વાક્યોની પણ એ જ હાલત થાય છે.

મહત્ત્વને વ્યક્ત કરવાવાળા પદને હળવા સ્વરૂપમાં નહિ લેવું જોઈએ. તેમ કરવાથી અહિત થાય છે. આગને ગળવામાં લઈ ફરવામાં જોખમ છે. અગર તો ગળવામાં આગ નહિ હોય પરંતુ જો તેમાં માત્ર એકાદ ચિનગારી હશે તો તે પણ ગળવામાં નહિ રહે. બંધાને ખાક કરી તે ચિનગારી પ્રોજેક્ટવલ બની લલૂકી જાશે.

‘સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્’ પદનો પ્રચાર ધસાયેલા પૈસાની માફક થાય છે. કંઈ ન. સૂઝ્યું એટલે એની પાછળ લઈ મંડ્યા. એ અનુચિત છે. એ ખોટું છે ને અનીતિભયું છે. શબ્દ કિંમતી વસ્તુ છે. આરંભકાળમાં તો તે માણસને ઘણી વેદનાને અંતે જ પ્રાપ્ત થયેલો છે. એક નવો શબ્દ બનાવવામાં માણસને કેટલી તકલીફ પડી હશે ? એક શ્રીમંત પિતાના ઉડાઉ પુત્રની માફક જ્યાં ત્યાં બેદરકારીથી શબ્દો ફેંકવા તે કીક ન કહેવાય. ફક્ત અકૃતજ્ઞ જ આવું કરી શકે.

‘સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્’ પદથી આપણે શું મેળવી શકીએ, તેમાંથી આપણે શું લઈ શકીએ એ જ સમજવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. જો તે શબ્દથી આપણે કંઈ પણ ન મેળવીએ, અગર તો આપણી પાસે આપવાનું કંઈ પણ ન હોય તો એ પદના પ્રયોગથી સહેલાઈથી દૂર રહી શકીએ. એવી અવસ્થામાં દૂર રહેવું એ જ લાભકારી છે.

મહાવાક્યનો એ ગુણ છે કે તે કદી અર્થહીન હોતું નથી. કોઈ વિદ્વાન તેના અર્થને મારી મચરડીને માત્ર ખોખું બનાવી શકતો નથી, એ વાક્યોમાં આત્મા-નુભવની અખૂટ પૂજા ભરેલી રહે છે. જેટલું જોઈએ તેટલું તેમાંથી વાપરો, છતાં તેનો અર્થ અખૂટ જ રહે છે. મુજ તો એની પાછળ અર્થ કરતાં ભાવ વિશેષ હોય છે. આદિ સ્તોત સાથે એનો સંબંધ હોવાથી એમાં એ ભાવ અખૂટ રહે છે. આવાં વાક્યોની એ ખૂબી છે કે તે પડિતને માટે દુઃખાપ્ય હોય છે, છતાં એની એ પણ ખૂબી છે કે તે અપડિતને માટે સુખલ પણ બને છે.

ભાવાર્થ એ છે કે આપણામાં જેટલી શક્તિ હોય તેટલું જ એ મહાવાક્યો આપી શકે છે. અહીં જે ‘સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્’ પદ છે તેના વિવેચનનો આ પ્રયાસ છે, તેને વ્યક્તિગત બુદ્ધિની મર્યાદા સમજવી જોઈએ.

સત્યમ્, શિવમ્, સુંદરમ્, એ ત્રણે એક વર્ણનના શબ્દો નથી. તેમાં કમ છે તેમ જ અંતર પણ છે.

એ શબ્દથી સત્ય-તત્વનું કોઈ સ્વરૂપ સામે આવતું નથી. સત્ય એ સત્ય જ છે. કહી દો ને કે સત્ય ઈશ્વર છે. બંને એક જ વાત થઈ. તે બીજું કંઈ છે જ નહિ. તે નિર્ગુણ છે. તે સ્વરૂપ છે. નામ પણ છે અને ભાવ પણ છે.

સત્યનો ભાવ સત્ય છે જે છે તે સત્યને કારણે છે-તેને માટે છે. આ દૃષ્ટિએ અસત્ય કંઈ જ છે નહિ. એ તો નરી માનવકલ્પના છે. અસત્ય એટલે જે નથી તેના માટે તો ‘અસત્ય’ શબ્દ પણ વધારે છે. એટલા માટે ‘અસત્ય’ શબ્દમાં માણસને માત્ર આગ્રહ જ છે. તેમાં કંઈ જ અર્થ નથી. કામ ચલાવવા માટે માણસોએ એ શબ્દો ઉપજાવ્યા છે-તે એકલી અવ્યથાર્થતા છે.

એની રીતે ‘સત્યતા’ શબ્દ પણ વ્યથાર્થ નથી. તે શબ્દ જો કે વપરાય છે, પરંતુ તે કેવળ એટલું જ સિદ્ધ કરે છે કે માનવભાષા અપૂર્ણ છે.

જે છે તે સત્ય. જે તેને ધારણ કરે છે તે સત્ય. પરંતુ ‘શિવમ્’ અને ‘સુંદરમ્’ શબ્દોની વિશેષતા નથી. શિવ ગુણ છે, સુંદર રૂપ છે. હા સંપૂર્ણ રીતે માનવઆત્માદ્વારા ગ્રાહ્ય તત્વ છે.

તે રૂપ ગુણથી પર નથી, તે તો રૂપગુણભરેલો છે તે સંસાર હોય તો તેનો ભાવ બુદ્ધો છે, નહીં શિવ-તા અને સુંદરની સુંદર-તા. અને જ્યારે પોતામાં ભાવ રહ્યો છે ત્યારે તેનામાં કોઈ તત્વની અપેક્ષા રહે છે-જેની રીતે કે ‘આ છે,’ ‘તે સુંદર’ છે. ‘આ’ અગર ‘તે’ હોવાને માટે જરૂરી છે. તેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી.

ઉપરની વાત જરૂર કલ્પિત બની ગઈ. કારણ છે કે સત્ય નિર્ગુણ છે. શિવ અને સુંદર તેના રૂપ છે. સત્ય ધ્યેયથી પણ પર છે. તે અમૂર્તિ શિવ અને સુંદર તેનાં મૂર્તિસ્વરૂપ છે.

નિર્ગુણ, નિરાકાર, અતિમ અને સમ્યક્ધર્મનું જ સત્ય છે. તે તત્વ માણસની ઉપાસનામાં સગુણ, સાથે સ્વરૂપવાન બની શિવ અને સુંદર બની જાય છે.

સત્યની અપેક્ષા શિવ અને સુંદર સાધના છે-સાધ્ય નથી. તે પ્રતિક છે, પ્રતિમા છે. પે આરાધ્ય નથી. તે તો આરાધ્યને મૂર્તિમાન કરે છે.

જો શિવ અને સુંદરની પૂજા કોઈ અજ્ઞેય સત્ય પ્રત્યે આસ્થા ન જગાવે, તો તે સ્વયં અહંપૂજા તો પથરપૂજા છે. તે મૂર્તિપૂજા પણ સાચી નથી.

સાચી મૂર્તિપૂજા તો એ છે કે જ્યાં પૂજારી સામે મૂર્તિ તો સાચી જ હોય, ઉપરાંત એ મૂર્તિ સમ્યક્ મૂર્તિથી પર હોય.

આ દૃષ્ટિએ શિવ અને સુંદર આરામસ્થાનો છે ધ્યેય નથી. તે તો ઈષ્ટ સાધન છે-પોતે ઈષ્ટ નથી તેને પણ ઈષ્ટ કહો કારણ કે તે ઈષ્ટ દેવના માર્ગ છે. પરંતુ જો તે માર્ગમાં ન હોય તો તે અનિષ્ટ.

પરંતુ અહીં આપણે કંઈક ગોટાળામાં પડી ગયા હોઈએ તેમ લાગે છે. જે સુંદર છે તે શું કદી અનિષ્ટ

શકે ? અને શિવ તો શિવ જ છે. જો તે પોતે
અનિષ્ટ બની જાય તો પછી શિવ ક્યાં રહ્યું ?

વાત ઠીક છે. પરંતુ શિવનો શિવત્વ-નિર્ણય
માનવબુદ્ધિ પર આધાર રાખે છે. સુંદરનું સૌન્દર્યનિરુ-
ણુ પણ માનવભાવના ઉપર અવલબે છે. માનવબુદ્ધિ
પતેક રૂપમાં છે. તે દેશકાળથી મર્યાદિત છે. તેથી આ
શિવ, સુંદર) અનિષ્ટ પણ દેખાય છે. ઇતિહાસમાં
મેવું થયું છે.

અત્યારે પણ એવું જ થઈ રહ્યું છે.

સત્ય સ્વયંભૂ છે, એક છે. તેને આલેખનની
માવશ્યકતા નથી. તેમાં બધો વિરોધ શમી જાય છે.
આમાં દ્વિત્વને સ્થાન નથી. ત્યાં બધે 'ન' કાર સ્વીકાર્ય છે.

શિવ અને સુંદરને આલેખનની આવશ્યકતા
હો છે. અશિવ હોય તો પણ શિવ સંભવિત છે.
મશિવને પરાજિત કરવાવાળો શિવ છે. સુંદરની
પાથે પણ આવું જ છે. જો અસુંદર હોય જ નહિ
તો સુંદર નિરર્થક બની જાય છે. એ વગર દ્વિત્વનો
સંભવ નથી.

ટૂંકમાં એમ કહેવાય કે સત્ય અનિર્વચનીય છે.
તેના પર કોઈ ચર્ચા-આખ્યાન ચાલી શકે નહિ. તે
યુક્ત ચૈતન્ય છે. તે સમગ્રનો અંતરાત્મા છે.

અને જોના પર ચર્ચા ચાલે છે ને ચાલી શકે
તેનાં તો શિવ અને સુંદર છે. આપણી પ્રવૃત્તિઓનું
અકિતગત લક્ષ્ય પણ આ એ 'શિવ' અને 'સુંદર' છે.

સત્ય અનંત છે, અકલ્પનીય છે. ટૂંકમાં આપણે
જે કંઈ જાણી શકીએ, ધ્રુવી શકીએ, જે કંઈ
હોઈએ તે પણ એકાંગી સત્ય છે. બીજી દૃષ્ટિએ તે
અસત્ય પણ હોઈ શકે. તે સંપૂર્ણ સત્ય નથી.

આવી સ્વીકૃતિમાંથી વ્યક્તિને એક અનિવાર્ય
વર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને પ્રેમ કહો, અહિંસા કહો,
નમ્રતા કહો-ગમે તે કહો.

જો મૂળમાં આ પ્રેમની પ્રેરણા નહોતી તો
શિવ અને સુંદરની સમસ્ત આરાધના એક ભ્રમ છે.
સુંદર અને શિવની પ્રાપ્તિ માટેની યાત્રાની

પહેલી શર્ત એ છે કે વ્યક્તિ પ્રેમધર્મમાં નિપૂણ
બની જાય.

પ્રેમ કસોટી છે. સુંદર અને શિવના દરેક સાધકને
પહેલાં તેને કસી જોવો જોઈએ. જો ખરો નીકળે તો
તે ખરો છે. જો ખોટો નીકળે તો તે ખોટો છે.

દરેક માણસે પ્રવૃત્તિની આ શર્તને પૂરી કરવી
પડશે. જે થાય છે તે વિધેય છે. જે નથી થતું તે
નિષિદ્ધ છે. સુંદરના નામ પર અથવા શિવના નામ
પર જે પ્રવૃત્તિ પ્રેમ-વિમુખ વર્તન કરે છે તે મિથ્યા
છે. બીજા શબ્દોમાં તે અશિવ હશે, અસુંદર હશે,
ભલે તાત્કાલિક કોઈ 'શિવમ્'વાદી અને 'સુંદરમ્'વાદી
તેનો ધનંકાર કરે.

માણસની આદિ વૃત્તિઓ મુખ્યત્વે એ દિશાઓમાં
ચાલે છે. એક વર્તમાનના હૃદયની અને બીજી
ભવિષ્યના આવાહનની. એક એહિક છે ત્યારે બીજી
પારલૌકિક છે. એકમાં આનંદની ધ્રુષ્ટિ છે, બીજામાં
મંગલની શોધ છે. એકનો ઇષ્ટ દેવ સુંદર છે ત્યારે
બીજાનો આરાધ્ય દેવ શિવ છે.

નિયમ, જાતિ, ધર્મ, યોગ, તપસ્યા, સાધના-આ
બધાંનાં મૂળમાં શિવની શોધ છે. તેની આંખ ભવિષ્ય
પર છે.

સાહિત્ય, સંગીત, મહત્તા, બુદ્ધિ, કલા, ક્રીડા-આ
બધાંમાં સુંદરના દર્શનની પ્યાસ છે. તેમાં વર્તમાનને
છેક સુધી પહોંચવાની સ્પર્ધા છે.

આરંભથી બંને પ્રવૃત્તિઓમાં કિંચિત વિરોધભાવ
દેખાતો આવ્યો છે, શિવના ધ્યાનમાં સૌન્દર્યને નડતર-
રૂપ ગણ્યું છે. એટલું જ નહિ, તેને વિદ્યન પણ ગણ્યું
છે. જ્યારે 'સુંદર'ની સાધનામાં પ્રત્યક્ષ સૌન્દર્યને
છોડી, મંગલસાધનામાં અંગર્થ જવું એ નરી મૂર્ખતા
અને વિડંબના ગણાય છે. તપસ્યાએ ક્રીડાને પોતામાં
સમાયેલ ગણી છે અને તેને દૃઢ નિશ્ચયની સાથે
લીલાએ અપ્રિય-દર્શન માનેલ છે. બંને એકબીજાની
હરીદ્રાઈ કરી જીતતાં હારતાં રહ્યાં છે.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે શિવ અને સુંદર બંનેને
સત્યની સામે કોઈ વિરોધ નથી. બંને સત્યની એ બાજુ

ઝે બંને એકમેકના પૂરક છે પરંતુ આપસમા અથ ડાવાથી બંનેમા અણુમનાય થાય છે અને આ રીતે પણ તે બંને પરસ્પર સહાયક હોય છે કારણ કે બંને એકબીજા પર અકુશ (Clutch) રાખે છે

માણુસ અને માનવમાનના મગજપક્ષને પ્રધાન પદ આપનાર નીતિ-નિયમ જ્યાં ત્યાં એટલા બધા નિમમ બની ગયા છે કે તેનાથી જીવન ક્રિયાશીલ બનવાને બદલે કચડાઈ રહ્યું છે ઇતિહાસના નિવિધ કાળમા પ્રત્યેક કાળમા, જીવનના આનંદપક્ષે વિદોહ કર્યો છે અને તે વધી પડ્યો છે જ્યારે ભોગાનંદ-પક્ષની અતિશયતા વધી જાય છે ત્યારે તે ફરીથી આવશ્યક બને છે કે નિયમ-કાનૂન ફરીનાર ખૂબ સખ્યામા રચાય અને જીવનની ઉચ્છૃંખનતાને રોકી સંયમિત કરે

આ કથનને પુષ્ટ કરના માટે અહીં ઇતિહાસમાથી પ્રમાણ આપનાનો આવશ્યકતા નથી બધા દરો, બધા ઇતિહાસો-આવા ઉદાહરણોથી ભરેલા છે વ્યક્તિના જીવનમા આ સત્યને પ્રમાણિત કરનાર અનેકાનેક ઘટનાઓ મળી આવશે છતાંયે તે પ્રમાણ વણા મોટા માપમા ક્રોધને સ્થાપત્ય-કલા, વાસ્તુ-કલા, સાહિત્ય-સંગીત મઠ-મંદિર દર્શન-સંસ્કૃતિ અને સમાજનીતિ અગર રાજનીતિના કૃમિક વિકાસના અધ્યયનમા ઠેકાણે ઠેકાણે દેખાશે

વ્યક્તિના નિર્માણમા પ્રવૃત્તિનો અને નિવૃત્તિ નો સમાન ભાગ છે જ્યાં શિવ પ્રધાન છે ત્યાં નિવૃત્તિ પ્રમુખ બની જાય છે ત્યાં વર્તમાનને થોડી ઘસી કિંમતમા જ હેઠળથી કરી ભવિષ્ય બનાવી દેવાય છે જ્યાં સુદરની સાધના છે-ત્યાં પ્રવૃત્તિ મુખ્ય અને નિવૃત્તિ ગૌણ બની જાય છે ત્યાં ભવિષ્ય પર એ ફિક્કરની ચાદર નાખીને વતમાનના રસને છનોછન કરવામા આવે છે ત્યાં જ્ઞાન લક્ષ્ય નથી પ્રાપ્તિ પણ લક્ષ્ય નથી પરંતુ તરિનતા અને વિસ્મૃતિ લક્ષ્ય છે એ સુખની દરકાર નથી કે જ્યાં ઇચ્છાઓમા પોતાની જાનને ઇચ્છાઓ સહિત ખોઈ નાખવી પડે પહેલી સાધના છે, બીજી સમર્પણ છે

આરભમા જે સંકેતમા કંચુ હતુ તે સ્પષ્ટ કહીએ કે આનંદહીન સાધના એટલી જ થઈ છે જેટલો સાધનાહીન આનંદ નિષ્ફળ છે શિવ નથી તે તો સુદર કયાથી હોય ? કાચુ । શિવ પોતે જ સુદર છે

આ દૃષ્ટિએ મને જણાય છે કે સુદરને શિવના ધ્યાન ધરવું પડશે અને શિવને સત્યાભિમુખ રહેવું પડશે શિવ સત્યાભિમુખ છે તો તે સુ તો છે જ

અર્થાત જીવનમા સૌ દુર્યોન્મુખ ભવનાઓ નૈતિક (-શિવમય) વૃત્તિઓની વિરુદ્ધ જઈને જાય પણ ચાલનાનો અધિકાર નથી શુદ્ધ નૈતિક ગૂંચળા ભાવનાઓને છછેડીને તેને કચ તી જતી વૃત્તિઓ સુ ની લાલમામા લપસવા ઇચ્છે છે તે કયાક ને કય નિકૃત હોની જોઈએ સુદર નીતિ વિરુદ્ધ નથી એ સ્પષ્ટ છે કે જેની પાછળ આ અવેશમયી વૃત્તિ લપસવા ઇચ્છે છે તે સુદર નથી તે તો મ આભાસ છે સુદરની મૃગતૃષ્ણા છે

સામાન્ય બુદ્ધિની અપેક્ષાથી આ સમજાય છે કે શિવ મનોરમ ન હોય તે સંભવિત છે પ સુદરને તો મગળ-સાધક બનવું જ જોઈએ અને સયમ-પક્ષ કાઢી પણ રીતે જીવન-આ વચ્ચેથી અદૃશ્ય થયો તો આનંદ વિકારી બની : સમજવું આપણે વર્તમાન સમાજની પરિસ્થિતિ જોઈએ તો શ દેખાય છે ? સ્વાભાવિક રીતે તે લે કે જેમનું જીવન રંગીન છે અને જેઓ રંગીનતા રચાપચ્યા છે, જેમના જીવનનું પ્રધાનત્વ આ અને ઉપભોગ છે, જે સ્વયં સુદર () રહે છે ૨ સુદરની લાલસા માટે રહે છે, જે બેફિકરતા વર્તમાનમા જીવે છે અને જેમના જીવનમા શિવ-પર્યાપ્તિ નથી-એના લોકો સમાજમા કયા સ્થાન પર છે

બીજી બાજુ જેમના જીવનમા ચેતન જ નથી પ્રત-નિયમોથી જેમનું જીવન એવું જકડાયું હોય છે કે તેઓ હાની પણ શકતા નથી ૧ તરેહતરેહના આંતરિક રંગોને જન્મ આપી રહ્યા

જે એટલા બધા સાવધાન હોય છે કે તેમનામાં સ્વાભાવિકતા અને સજીવતા પણ રહેતી નથી, જે એટલા બધા અશક્ત છે કે જાણે જીવતા જ નથી—આવા લોકો એક અંશ પણ સુકાર્ય ક્યાંથી સમજી શકે ?

બંને પ્રકારની વ્યક્તિઓ સંપૂર્ણતાથી દૂર છે. તો—પણ એ જોઈ શકાય છે કે આત્મનિયમનની પ્રવૃત્તિ આનંદાપભોગની પ્રવૃત્તિથી કેટલીક રીતે ભિન્ન જ છે. જ્યાં તે જીવનને દબાવે છે અને તેની વૃદ્ધિમાં કોઈ પણ પ્રકારની મદદ દેતી નથી ત્યાં તે અવશ્ય અવચાર્ય છે અને સાચી પ્રાણશક્તિનો અધિકાર છે કે તેને પસંદગી કરી આપે. તોપણ પ્રત્યેક સૌન્દર્યાભિમુખ, આનંદોત્સુક પ્રવૃત્તિનો ધર્મ છે કે તે નૈતિક ઉદ્દેશોનું અનુગમન કરે.

અગર તો તે જોમનો ઉદ્દેશ સુંદર છે તેવી કલાત્મક

પ્રવૃત્તિઓની સાથે સમન્વય સાધે, અગર તો કલા નીતિસમન્વિત બને અને આના પછી કલા અને નીતિ બંને ધર્મસમન્વિત બને. ધર્મનો આશય અહીંયાં મતવાદ નથી. પરંતુ ધર્મ અથવા પ્રેમધર્મ છે.

‘સત્યમ શિવમ્ સુંદરમ્’ આ વ્યાખ્યાત્મક પદ નથી. તે તો સજીવ પદ છે. એનું લક્ષણ ગતિ છે. આ પદ પણ ગતિ છે; તેમાં ઉદ્બોધન છે. સુંદર પ્રત્યે અને પછી સુંદરથી ક્રમશઃ શિવ અને સત્યની તરફ પ્રયાણ કરવું પડશે, આ જ્વલંત લાવ તેમાં ભર્યો છે. એમ પણ કહી શકાય કે સત્યને શિવરૂપમાં ઉતારીને ધ્યાનમાં લેતા, કારણ કે તે સર્જન છે. અને શિવને પણ સુંદરરૂપમાં નિહાળતા, કારણ કે તે પણ સહજ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સુંદરની મર્યાદા છે; શિવની પણ મર્યાદા છે. અને બંનેની મર્યાદા છે સત્ય. સત્યમાં પોતાની બધી જ મર્યાદાઓ ભેળવી દઈને એ મુક્ત બની જાય છે.

દરિયાપીર

(ભજન)

પાટ રચ્યો પરમાનંદ પ્યારે
જલખાજઠને ખારે રે,
જગદંબા જ્યોતિની વિરાજે
ઘટઘટ નીલ પ્રકાશે,
દરિયાપીર પ્રગટ પરકાશે રે !

અનંત પૂજ્યો પરખંડ પોઢી
શ્વેત તરંગ તળાંશે રે,
નભગંગા, સૂરજ, ગ્રહમાળા
શશિચર ઉર ઉભળે
દરિયાપીર પ્રગટ પરકાશે રે !

ચંદ્રચંદ્રનાં કાલ વિસ્તરે
શંખ છીપની માળા રે,
આઠ પોર ઘેઘૂર ઘુરનોતોઃ
ધન્ય ધન્ય જપમાળા
દરિયાપીર પ્રગટ પરકાશે રે !

બુદ્ધબુદ્ધ બ્રહ્મ અઘોર ઊછળતાં
તીરતીર કાલની ક્યારી રે,
અફાટ ઘન શા શ્યામ ગઝરે
અનગળ જ્યોત્સ્ના ભારી
દરિયાપીર પ્રગટ પરકાશે રે !

ખંડ ખંડની જેપટ ઊઠે
લખમીલાઘ્યાં બહાણે રે,
ખમીરવન્ત ખલાસી સૂતા
જાગી જલવન જાળે,
દરિયાપીર પ્રગટ પરકાશે રે !

ઘોર છટા ઘનગંભીરતામાં
કમનીય કાયા તારી રે,
બૂઝ રહી બાજન્તો બ્રહ્મે
અલખ સિતારી ભારી
દરિયાપીર પ્રગટ પરકાશે રે !

—સુધાંશુ—

દીવાની ગરમી લાગવાથી ખાંડ ઓગળીને થાળીમાં રેલાતી હતી પણ થાળી ફરતી હોવાથી તેના ખારીક તાર ખની થાળીની કિનારીને અડતા હતા. આ પશમી મેવો.

મારું ધ્યાન પાછું ઊંટ તરફ ગયું, “બાબા પેલું પશમી ન અપાવે?” મને વિચાર આવ્યો. મેં હળવેથી કહ્યું:

“મને પેલું અપાવો.”

“પાગલ છે? તારા અબ્બા પાસે એટલા પૈસા નથી.” બાબાએ જવાબ આપ્યો.

ઘેર આવી બાબા પોતાના કામમાં લાગી ગયા. બાબાએ હમણાં મોતીના વેપારથી કિસ્મત જોડ્યું હતું. એટલે બસ એમાં જ મગ્યા રહેતા. લોકો એમ બોલતા કે બાબાના બાબાને મોતીની પારખ અચ્છી હતી અને બાબાએ તો છીછરા દરિયામાં ઘણી વાર ચોરી છૂપીથી મોતી કાઢવા હૂબકીઓ મારી લીધી હતી. લશ્કરના સિપાઈઓ એવાં મોતી ખરીદવાના શોખીન હતા.

હું ખૂણામાં ગૂપચૂપ બેસી ગયો.

ખાવાનો વખત થયો. અમ્મા મને ખાવાને તેડી જવા આવી. મારું મોં જોઈને એ દૂર જ રહી ગઈ. હું તો એને જોઈને રહી જ પડ્યો.

“ઓ નાદાન ! તારો બાપ અને તારો નાનો તો બીજાને રડાવે છે, ત્યારે તું જ એવો પાક્યો કે જાતે રડે છે?” અમ્મા બોલી.

અમ્માના બાબા દિલ્હવાના સ્વાહિલી હતા. સ્વાહિલી કામ બડી ખતરનાક.

મેં અમ્માને ગુજરીમાં જોયેલા ઊંટની વાત કરી. અમ્મા તુરત બાબા તરફ ચાલી. મોતી છૂટાં વેરીને બાબા તપાસતા હતા. અમ્માએ બોલ્યા વિના એ મોતી ઊઠાવી લીધાં અને લાગી. અબ્બા ચમકીને ઊભા થઈ ગયા.

અમ્મા પાછી ધરમાં આવી ત્યારે એની સાથે પશમી જેવા વાળવાળું પેલું ઊંટ હતું.

“ઊઠાવ, આ તારું પશમી, પણ યાદ રાખ કે જો કદી રડ્યો છે તો...”

એ હું કદી નહિ ભૂલું. અબ્બા અને અમ્મા ખૂબ ગુસ્સાથી બોલેલાં. અબ્બા છરો લઈને પશમીને મારવા વાડમાં ઊતરવા જતા હતા અને અમ્મા પોતાના સદરાના દોરા તોડી નાખી છાતી ખુલ્લી કરીને સામી આવી.

“પશમીને નહિ મારો. મને મારો. છોકરો હવે નાનો નથી. એને પણ ઊંટનો શોખ થાય. તમારા બુદ્ધા ઊંટ પર શું એને હું બેસવા દઈશ? અને એ નાલાયક રડતો હતો. મારે એને બતાવવું હતું કે નહિ રડતાં કામ કેમ કરી લેવું.”

બાબાએ ગુસ્સામાં જ છરો દૂર ફેંકી દીધો. પછી તુરત અમ્મા ખજૂરનો શીરો અને નાળિયેરનો દૂધપાક નાસ્તામાં સામે લાવી ત્યારે એ હસી પડેલા.

અબ્બા અને અમ્મા તો તે પછી તુરત ચાલ્યાં ગયાં. એ એક ભારે કમનસીબની વાત છે, પણ અફ-સોસ કે હું એનો છોકરો એ ખરાબ જાણતો નથી. એક વખત અચાનક અમ્મા મારી પાસે આવી અને બોલી, “તારા બાબાને સિપાઈઓ ઊઠાવી ગયા છે, તારી અમ્મા પણ પાછળ દોડી જવાની છે. અમે હવે પાછાં નહિ આવવાનાં, લાગી જા. પશમીને તારું જ કાયમ કરી રાખવું હોય તો લાગી જા.” મારી મરજી નહોતી તો પણ મારે પશમીને લઈ લાગી જવું પડ્યું. જતાં જતાં અમ્માએ મને એક બચ્ચી લીધી. એ બહાદુર ઓરતની આંખમાં આંસુનું છુંદ જોવું એ પાક નસીબની વાત હતી. બાબા અને અમ્મા મારી યાદમાં જ રહી ગયાં. એ યાદ મેં પશમીમાં ભરી રાખી હતી. પશમી ગયું—સાથે એ યાદને પણ લેવું ગયું.

પશમી ઉપર હું ખૂબ રખડ્યો, ખૂબ ભટક્યો. એકનથી મરકત સુધી ચાર વાર આવ્યો ને ગયો. અરબસ્તાનના થેમેન અને ઓમાન પ્રાંતોને તો ઊંટના પગ નીચેથી પૂરા પસાર કરાવ્યા, પણ આમ ઉપર મક્કા, મદીના અને જેરુસલેમ પણ જઈ આવ્યો. બગદાદ અને બસરા તો એ વાર જોયાં.

પશમીને જેટલું રખડાવતો તેટલું જ તેનું માન પણ કરતો. એથી એ જરા લાડ કરતું થઈ ગયું ખરું. કોઈ વાર હું હુકમ કરું ને એ ન માને એમ પણ બને. પણ હું એ ચલાવી લેતો. ચલાવી લેવા જેવું મારે ખીજું હતું પણ શું ? અને એ સિવાય પ્યાર કરવા પણ હું ક્યાં જવાનો હતો ? પશમીની ખાતર હું જેટલી કરતો તેટલી તો મારી પણ ન કરતો.

એક દિવસ હું મસ્કતની સૂતી બજારમાં જાણે હતો. અરબસ્તાનનાં શહેરોની ગલીઓ ખૂબ અંધારી અને સાંકડી હોય છે. રોજગાર બિલકુલ ઝાઝા એટલે લૂટ પુખ્તળ. લોકો છૂટા છૂટા રહેવાનું પસંદ ન કરે. આપ તો એ જાણો છો.

તાપ સખત હતો. દુકાનોમાં કોઈ ધરાક નહોતા. જે ચાર લોક આમથી તેમ જતા દેખાય. દુકાનદારો દુકાનના થડા પર જાંઘી ગયા હતા. નોકરો બગાસાં ખાતા દુકાનના ઝોટલા પર બારણાને અટકીને બેઠા હતા. એક એવા નોકર સાથે વાતો કરતો હું પશમીની દોરીને બગલમાં દાખી જાણે હતો. બે ચાર આરબ અને બેદુધનો નાકા ઉપર ધૂળના ઢગલા પર બેઠા હતા. કોઈ તકશર કરતા હોય તેમ મોટેથી વાતો કરતા હતા.

અચાનક એક ટોપાવાળો શેરીમાં દાખલ થયો. તાપથી એનું મોં લાલ બની ગયું હતું. કપાળ અને નાક પરથી પરસેવો રેલાતો હતો, તેને તે આંગળીથી નિતારતો હતો. એ પેલાઓ પાસે અટક્યો.

“મારી સાથે ચાલશો ?” એ બોલ્યો.

“ક્યાં ?” પેલાઓએ એક સાથે જાણા થઈ જઈને પૂછ્યું.

“આદન, જાંટ પર.” ટોપાવાળો બોલ્યો.

“અહીંથી જાંટ પર આદન ! તારી અક્કલ ગૂમ થઈ હશે તો અમારી સાખૂત છે.”

અક્કલની વાત આવી એટલે ટોપાવાળો ગુસ્સે થઈ ગયો અને એણે બોલનારને એક થપ્પડ લગાવી દીધી.

પણ ત્યાં તો પેલા આરબો એના પર તૂટી પડ્યા, એને નીચે પાડ્યો અને ઉપર ચડીને એક સામટા બધા જોર જોરથી મારવા લાગ્યા.

હું દૂર જાણે જાણે અંધી વાત સાંભળતો હતો. આ જોઈને હું પશમીને મૂકી એ તરફ દોડ્યો. પણ તે દરમિયાન તો આરબોએ કોઈ કારણે ટોપાવાળાને છોડી દીધો અને એ જાણે થઈને પોતાનાં કપડાં ઝાટકતો હતો. હું નજીક જઈને બોલ્યો, “હું આવું છું, આદન.”

ટોપાવાળો મારી સામે જોઈ રહ્યો. પોતાને પડેલા મારને ભૂલી જઈને એણે પૂછ્યું, “બલો શું લેશે ?”

“મારે બલો જોઈતો નથી.”

“નહિ !” એને અબજાબી થઈ.

એ જ ઓરિક સા’બ. અહીંથી અમારે દોસ્તી થઈ. આસમાનમાં ચાંદ ચમકતો હતો ત્યારે અમે મસ્કતના દરવાજાની બહાર નીકળ્યા.

અરબસ્તાન કોઈ પહાડી મુલક નથી કે સપાટ મેદાન નથી. તમારા હિંદોસ્તાં જેવડો જ એ મોટો છે, છતાં હિંદોસ્તાંના એક ઈલાકા જેટલી પણ એની કુલ તાદાદ નથી. અહીં એક નદી નથી, એક પણ મોટું તળાવ નથી. પહાડોથી વીંટળાયેલું આદન શહેર જાંટ તળાવમાં શાંત પાણી પડ્યું હોય તેવો ખ્યાલ આપે-પણ પાણી તો ત્યાં મળતું નથી. આદનના એ પહાડો જ અરબસ્તાનના દુશ્મન બન્યા છે. આથમતી બાબુએ લાલ દરિયો છે પણ તે તો ખારા પાણીનું તળાવ જ સમજો. એના વરસાદથી તો આદનના ડુંગરો પણ પૂરા ન લિખાય. આમ આ બાબુ (દક્ષિણ પશ્ચિમ)ના પવન સાથે વરસાદ થણો વરસે, પણ આ કમલાગી મુલક એની હદમાં જ નથી. જો આ મુલકની ચાલુ બેઠકમાં થોડો ફેર ખુદા-તાલાએ પાડ્યો હોત તો અહીં જાનાળો પણ ચોમાસું હોત. આજે તો ચોમાસું ઉનાળા જેવું છે. પાણી વિના પથ્થરો પણ કણકણ બની ગયા. નજર નાખો ત્યાં રેતી જ દેખાશે. લીલું ઝાડ જોવું એ તો નસીબની વાત

લેખાય એ આદનના હુગરોની જ વાત કરુ ત્યાંથી એનો દાળ શરૂ થાય છે તે છે- ધરાની ખાડી સુધી લખાય છે સાતમા મીન થયા । મસ્કતથી આદન જતા દાળ ચડતા ઊટતુ મોત જ સમગ્રે એમ નહિ સમજતા કે અરબસ્તાનની રેતી રેતી છે મારે નકામી છે રેતીના પેટાળમા તો ફેરાસીનની ખાણ છે, પણ એ કાઢે કાણુ ? નહિતર, બોલાય છે કે, આજ કાલ તેલ પર તો સારી ફુનિયા તરે છે *

આવા મુનકમા એરિક સાબ સાથે મજલ ખેચવા કાણુ જાય ? કોઈ યુરોપિયન આ મુસાફરી કરે તો તે પોતાની બહાદુરીની કિતાબ લખી નાખે પણ મે કહ્યું ને મે તો એવી ચાલ સફર કરી કાઢેલી । એરિક સાબે અમારે એ- મીન તરફ એવી દોસ્તી હોવા છતા મને કહ્યું નથી કે દરિયાની આસાન સફર મૂકી રેતીની એવી સફર કેમ માડી હતી ? પણ હું ધારુ છું, જરમનો સાથે કોઈ અધડાની બાબત હતી અને તેમા જાણસી માટે એણે આ સફર શરૂ કરી હોય. થેમેનના સરદાર સાથે રેલવે ચા અરબસ્તાનની રેતી બામતમા કોઈ ખટખટ ચાલતી હતી અરબસ્તાન અને ધરાકમા જરમનો અને અંગ્રેજો હમણા હમણા બહુ દેખાતા તેનુ એ જ કારણ હશે

મને એ સનાલ સાથે નિરખત નહોતી કે એરિક સાબ શા માટે આવી બોફનાક મુસાફરી કરતો હતો એનુ જીટ પણ ફક્કડ હતુ અમારા મને જીટો આરામથી સાથે ચાલ્યા આપતા હતા કેળ પવનમા કેમ ઝોલા ખાય એ મે એડનમા જોયુ છે બરાબર એમ અમારા જીટ ચાલતા હતા અમે રાતના પણ ધણીવાર મુસાફરી કરતા દિવસની મુસાફરીમા જાગવામાં બૂલા પડાય પણ ભોમિયો એથી ડરતો નથી દિવમે તરસથી હાક ખૂબ ચડે એ જ એક તકનીક પણ- રાતે તો જે તોફાનોનો સામનો કરવો પડે છે તેમા દિવસના તોફાનો ઝોળી જાય અધારી રાતમા પવનના સુસવાટા અને પ્રેતની ચીસા ક્યેજનની બાક ખનાવી

* જવાહરલાલ (કરાની કેએસમા) આજ તો તેલ પર સરી ફુનિયા તરે રહી હ'

દે છે કઈ ધડીએ વટોળમા દટાઈ જશુ તેની ખા નાંદ પવન અને અધારથી દિશાઓ પણ મળે થઈ જાય, બહુ ગોળ ગોળ દેખાય પણ પશમી ત માધ્યો પરથી આવતી ઝાડની કે પાણીની મધે પારખવામા પાવરધુ થઈ ગયુ હતુ અને અમર મુસાફરી ખામ જોખમ વિના ચાલતી હતી. એ સાબ તો પશમી પર ખુશ ખુશ હતો.

અત્યાર સુધી એરિક સાબ મારા પર જ ખુ હતો પણ હવે તો એ પશમી પર પણ ફિદા બન્ય એક દિવસની વાત છે-

અમે એક ઓએઝુમા પડ્યા હતા ઓએ એટલે રણતુ ગામહુ થોડી ખજૂરી કે નાળિયેર જગી હોય પાણીનુ એકાદ ખાબોચિયુ હોય અને તેની નજીકની કદાણ જમીન પર પાચ દશ તબૂઓ નાખ્યા હોય અહીં બેદુર્ધનો રહે નજીકમા બરબર અન મીણા પાનવાળા છોડવા ટોચ તેમાં પોતાના ઘેરા બકરા કે ઊટ-થોડાને ચરાવે, ઉઠેરે અને એની પેદાશમા બિદગી ગુન્નરે આ ઓએઝુ

એરિક સાબ તીખો તો ભારે ગરીબ બેદુર્ધને બેદુર્ધના બારથી ડરાવે અને જે થોડુ ખાવાનુ એ લોકો પાસ હોય તે પડાવે પૈસા આપે, ઘણા પૈસ આપે પણ રણમા પૈસા શુ ખપના ?

મને એની રીત બહુ ખરાબ લાગતી મે કરુ " મે પણ મફર કરી છે, પણ તારી માફક મે ગરીબો ને હેરાન નથી કર્યા "

એ નફટની માફક હસવા લાગ્યો

મે કહ્યું, " હસવુ છે તારે ? હું મસ્કત પછો જાઉ છું "

' મસ્કત જવુ છે ? મને છોડી દેવો છે ?'

એકદમ એણે પોતાની કમરેથી તમચો ખેંચ્યો, પણ હું ચેતી ગયો એનો હાથ જોયો આવે તે પહેલા હું એના શરીર પર ફૂટી પડ્યો. ઓએઝુના બેદુર્ધનો પણ આવી ગયા એમને પણ આ ૧ ઉપર ગુમ્મા હતો મધા સાબ ઉપર તૂટી પડ્યા સાબ હવે ગભરાયો

એણે ચીસ પાડી, એનું ઊંટ બાંધ્યું હતું ત્યાંથી ઊંટીને આવ્યું અને એક બેદુષ્ટનના ગળાપર પોતાનું જડ્યું નાખ્યું, ઊંટની ગરદન ઊંચી ગઈ, અને એ ચક્કર ચક્કર ફોડવા લાગ્યું અને પછી જડ્યામાંના બેદુષ્ટનનો દૂર ધા કર્યો, એ બેદુષ્ટન મરી ગયો.

ઊંટ ફરી પાછું અમારી તરફ ધસીને આવ્યું. ગાંડ થયેલા ઊંટને કદી જોયું હશે તો માલૂમ હશે કે એ કેટલું ખોટનાક હોય છે, એટલે અમે ગભરાયા. એક જણો તંબૂમાં ઊપડ્યો. પોતાની લાંબી બંદૂક લાવ્યો અને ઊંટ વધુ નુકસાન કરે તે પહેલાં તો તેણે તેને પાડી દીધું. એરિકને આટલી શિક્ષા ખસ હતી. હું એની ઉપરથી ઊભો થઈ ગયો. ખીજને પણ ઊભા કર્યા. એ તો પૂરા ગુસ્સામાં હતો. એણે તમને એ બેચવાનો ચાળો કર્યો, મેં કહ્યું, “નાહક રખડી પડશે. આ બેદુષ્ટનો ડરોડક હોય છે પણ અત્યારે જાન પર આવ્યા છે. ધાર કે તું બધાને ખતમ કરી શકશે તોપણ અહીંથી આદત પહોંચતાં તું પણ ખતમ થઈ જશે.”

એને આ ખ્યાલે ગરાગર ચોટ લગાવી દીધી. તમચાનો દૂર ધા કરીને એ મારાથી મોં ફેરવી ગયો.

હું ધારું છું કે એ દૂર દેખાતા રેતીના ડુંગરોને જોતો હશે. એ ડુંગરો પર થોડા નાના છોડ હતા પણ એનો રંગ લીલો નહોતો, એનો ઘાટો લીલો રંગ કાળા જેવો દેખાતો હતો અને ડુંગરો તેથી, ભૂખ્યા માણસનું ડાઘું પ્રેત જેવું બનીને ડરાવે છે, તેમ ડરાવતા હતા. રેતી આમથી તેમ ધૂમરીઓ ખાતી હતી. ઊંઘ ન આવતી હોય અને પાસાં બદલાવ્યાં કરે તેવા માણસ જેની બેચેની એનામાં દેખાતી હતી.

આમાં એ પોતાનો રસ્તો ક્યાં જોતે? પાણીનો દરિયો તો સારો કે એમાં તરીને ક્યાંય પણ જઈ શકાય. પાણીના દરિયામાં મોત આવે તોપણ મચ્છીઓ અને મગરોની રમત જોતાં જોતાં આસાનીથી મરી શકાય, પણ આ રેતીના દરિયામાં ક્યાંય

જઈ શકાય તેમ નહોતું. અહીં મોત જોવાને પણ કોઈ પાસે આવે તેમ નહોતું. મરતા માણસને દરિયો પોતાનાં પ્યારાંઓની અંદર સમાવી લે છે, પણ આ રેતી તો તેનાથી સદાય દૂર જ લાગે છે. મડદાંની માટી બને ત્યારે જ આ રેતી એની સંગત કરે છે.

સા’બ ગભરાયો. એણે મારી તરફ નજર કરી. મેં પશમીને અવાજ કર્યો. પશમી અમારી નજર આવ્યું.

“ચડી બા.” હું બોલ્યો.

“તું?” એ મુશ્કેલીથી બોલ્યો.

“પશમી તો બનેનો ભાર પણ ખુશીથી ઉપાડશે.”

એક જ જાનવરની પીઠ પર દિવસો સુધી અમે સફર કરી અને અમારાં દિલ એક થઈ ગયાં.

મારે વાત કરવાની છે પશમીની. હું ખીજ વાતોએ ચડ્યો છું એમ તમે ધારતા હશો. તેથી મને અફસોસ નથી થતો. તમે નહિ કહો કે હું પશમીની જ વાતો કરું છું? કહો તો ખરા, મસ્કતથી આદત ઊંટ પર આવજ સુધીમાં કેટલા જણ ગયા છે? કહો તો ખરા, બે જણાનો ભાર ઉપાડી દિવસ ને રાત એ રેતીમાં કંઈ પણ સાધન વિના ક્યા ખીજ ઊંટે મુસાફરીને આખીર પહોંચાડી છે? એરિક જેવા નાલાયક સા’બને પણ એ પ્યારું થયું હતું તે શી રીતે થયું હશે? પશમીની જ આ વાતો છે. ખીજ વાતો કરવા માગું તો ઘણી થઈ શકે કારણ કે રણની મુસાફરી એવી છે.

હવે વચ્ચે એક જ વાત કહીશ. તમને એથી માલૂમ પડશે કે પશમી પર એરિક કેટલો પ્યાર કરતો હતો.

રણમાં તો ઘણી વાર ખાવાનું ખૂટી જાય, ઘણી વાર પાણી પણ પીવાને ન હોય. મેં પણ એ તક લીધી સહન કરેલી. મારી પહેલાં પણ ઘણાને એ તક લીધે પડેલ છે. અમને એ તકલીફ ધસાવ્યા છે. અમને પશમીની વધારે ફિકર હતી. એ માટે એનું ખાવાનું અમે ખાતા નહોતા. એક સાદી વાત કરું. એકજ તંબૂના

એક ઓએતું પાસે આવી લાગ્યા. મોટા કચ્છસ્તાનમાં એક જ કપર સૂતી હોય તેવા એ તંબૂ જણાતો હતો અમે ત્યાં ગયા.

એક જુવાન તંબૂની બહાર આવ્યો. અમારા ચહેરા જોઈ એને ધણી દયા આવી એણે નાળિયેરની કાચવીમાં અમને પાણી આપ્યું રાત્રીનાં એક નાનો ઢુકરો તે સાથે આવ્યો.

“મારી પાસે વધારે નથી.” એ બોલ્યો અને તંબૂમાં પાછો ચાલ્યો ગયો.

ઐરિક અને હું એક ખીજ સામું જોઈ રહ્યા. એ ઢુકડા રાત્રીએ એક જણાતું પણ પેટ ભરે તેમ નહોતો. બે જણા એ કેમ ખાઈ શકે? મેં ઐરિકને રાત્રીએ આપતા કહ્યું, “તું ખાઈ જા, આદનનો મારગ અહીંથી સીધો છે તારું કામ તારે રખડાવવું નહિ જોઈએ.”

એણે મારા હાથમાંથી રાત્રીએ લીધી. એની આંખમાં આંસુનું એક ખુંદ ચમકી ગયું. એ આંખમાં મીઠી માસી હતી.

એણે ઊભા થઈને ઝટપટ પશમીના મેંમાં રાત્રીએ મૂકી દીધી. “આપણે પાણી પી લેશું તો હજી બે દિવસ ચાલશે. પશમીને થાક માલૂમ ન પડે એ જોઈએ.”

ઐરિક મને અને મારા પશમીના દિલને પોતાના દિલ સાથે જકડી લીધાં. હું આરામ છું અને એ ગારો છે તે એ બિનકુલ ભૂલી ગયો. એણે મને પોતાનો ભાઈ બનાવીને પોતાની સાથે આદન પહોંચતાં કમ્પમાં રાખી લીધી. પશમી પણ એવું બની ગયું.

એ જ ઐરિક સાંજ બેઠેમાન બન્યો. પશમી મારું તો પ્યારું હતું-એવું પણ હતું. એણે એના પ્યારને જનથી માર્યું તે તો ગુનો એણે કર્યો જ, પણ એના પ્યારના પ્યારને એણે જુદા કહી બતાવ્યો એ એનો ખીંતે ગુનો થયો.

કમ્પમાં નશી કપ્પાની મનાઈ હોય છે, પણ ઐરિક પહેલેથી જ બેવફા હતો. સચ્ચાઈનું તો ખુંદ

સરખું એનામાં નહિ. મને અને પશમીને ખૂબ ચડે એટલે હું એની સાથે રહી ગયેલો એટલું જ. હું એની સોખત કાયમ ન રાખત, પણ પશમીની બેવફાઈ એ મને એનાથી જુદો ન પડ્યા દીધી, એ બેવફા પણ એના વિના રહી શકતું નહિ. બેવફાને બેવફા સાથે જ મળ આવે! મેં એને ખૂબ ચડાવી મૂકે એટલે જ એ મારા કહેવામાં ન રહેતું. બેવફા તો હું પણ ખરો કે એની હક ચલાવી લેતો. છેવટ એણે પોતાનો જીવ ખોયો, મેં મારું જીવ ખોયું અને એણે પોતાનો વફાદાર દોરત ગુમાવ્યો.

ઐરિક પશમીને માટે નવી નવી રેશમી દોરીઓ બનાવતો. એ જાતે અઠનાડિયે એકવાર જરૂર એની જૂની દોરી બદલી નાખતો વચ્ચે દોરી ત્રી ગણ તો પશમી સીધું એની પાસે દોડી જાય. ઐરિક ધુળી પર હોય તો પણ છોડીને પશમીને જવાબ આપે જ. પશમી એટલું સમજી ગયેલ કે ઐરિક નશામાં હોય ત્યારે તેની નજદીક ન જવું. મેં જ એને એ સમજાવેલ કારણ કે હું ઐરિકના તોફાનનો પૂરો ખ્યાલ કરી શકતો.

એક દિવસ ઈતિવારની રાત હતી. ચાલ એટલે સરસ હતો, આદનની ચારે બાજુના કુગરો એક સરમ લાગતા હતા કે એની ખાણોમાં રખડવાનું મેં મન થયું. હું પશમીના વાડમાં ગયો.

પશમીને ધીરુ ધીરું ગાગરતું અને મોમાં સફેદ શીણ કાઢતું જોઈને મને ખબર પડી કે એ ખૂં થાકેલું હોવું જોઈએ. ઈતિવારનો દિવસ હતો એટલે ઐરિક એને ખૂબ ધુમાડ્યું હશે, એ પણ મન જાણનામાં આવી ગયું. ‘હવે એ છુટું થયું છે, એ આરામ આપે એ જોઈએ’ અદેખાઈમાં આ ખ્યાલ હું ગુમાવી બેઠો. હું પશમી પાસે ગયો. એની પી પર હાથ ફેરવ્યો. એના વાળ બેચેન બની ઊભા દોરી પકડી મેં એને ઊભા થવાની ઈશારત આપી પણ એ મોને ખીજ તરફ ખેંચી ગયું.

મને ગુસ્સો ચડ્યો. મેં દોરીને એથીને ફરીથી પકડી. એણે જોરથી ઝટકા માર્યો. ઝટકા લાગતાં દોરી

તૂટી ગઈ, દોરી તૂટી એનું લાન આવતાં એ ચપ ઊભું થઈ ગયું અને ઝડપથી મને ધક્કો મારી પીઠ ફેરવી ઓંપામાંથી લાગ્યું.

હું ચમક્યો. એ જરૂર એરિક પાસે જશે અને એરિકને દોરી બાંધી દેવાને હેરાન કરશે. ઈતવારનો દિવસ છે, બુલબુલ જેવી રાત છે, એરિક જરૂર પીધેલો હશે, એનું મગજ કેકાણે નહિ હોય, પશમીને નુકશાન થયા વિના નહિ રહે. હું પશમી પાછળ દોડ્યો અને એને પાછું વાળવા ખૂબો મારવા લાગ્યો. પણ એ ન અટક્યું.

એરિક અત્યારે કમ્પમાં નિશાનખાળ ચલાવતો હતો. એ ખૂબ પીધેલો દેખાતો હતો. બોલીઓ તરફ એ બાર ફરતો હતો અને મોટેથી હસતો હતો. એ જોઈને મેં ખૂસ મારી. ‘એરિક, સમાલજે, પશમી આવે છે, તારી તરફ.’

“પશમી ! હા-હા-ધણું સરસ ! ભારી મોજ આવશે. બેય ખાઈશું. આપણે તો દોરતો છીએ.”

“અરે બેવકૂફ, આ તો આપણું પશમી જાંટ ! જે પાછળથી રોવું ન પડે, એય-એય-એય.”

હું દોડીને એના હાથમાંથી બંદૂક આંચકી લઉં તે પહેલાં તો એમાંથી ગોળી છૂટી ગઈ હતી અને બરાબર એ પશમીના પડખામાંથી પસાર થઈ બીજા બાજુ નીકળી ગઈ. પશમી ફીણના ગોટા ઉડાડતું લોહીના ખાખડામાં નહાતું પડ્યું. હું ત્યાં જ બેસી ગયો.

“હાં ? કેમ ? શું થયું ?” એરિકને હવે લાન આવ્યું. બંદૂક ફેંકીને એ મારી પાસે આવ્યો.

અમા ગઈ, બાબા ગયા-તે દિવસ હું રેયો નહોતો. આજ મારી આંખમાંથી પાણી રોકાતાં નહોતાં. હું પોકા મૂકીને રડ્યો.

મને રડતો જોઈ એરિક ખીનો. એ લાગ્યો. હું ઊભો થઈને એની પાછળ દોડ્યો. એના ખમીસની બાંધ પકડીને હું બોલ્યો : “કેમ માર્યું ? કેમ માર્યું” મારા પશમીને ?

“મેં નથી માર્યું !” એ ઝટ બોલી ગયો.

કેટલો બેઈમાન !

“તો કાણે માર્યું ?”

“તેં જ ! મારી કમમાંથી હમણાં જ તું મારી બંદૂક ઊઠાવી ગયો, તેં જ પશમીને માર્યું.” એ બોલ્યો. મારી આંખો ફાટી હું એની સામે જ જોઈ રહ્યો.

“જૂઠું ! જૂઠું ! બિલકુલ જૂઠું ! હું પશમીને શા માટે મારું ?”

“તારું કહેવું એ માનતું નહોતું અને મારી પાસે બહુ આવતું હતું તેથી તને એના પર ગુસ્સો હતો.”

આ સાંભળીને હું પથ્થર બની ગયો. ચાંદ પણ ત્યાંથી ચમકતો દૂર થઈ ગયો.

એરિકના ખીજા સોલજે પણ તે દરમિયાન દોડી આવ્યા. એરિક તો સૌને એ જ બુકી વાત કહી ને એણે મને કરી હતી. “જિયાકીનતું જાંટ જિયાકીને પોતે માર્યું !”

ખીજે દિવસે બપોરે આરામના વખતમાં એરિક મારી પાસે આવ્યો, હું ત્યારે પણ પશમીને યાદ કરીને રડતો હતો, અમાએ મને જે સખખ શીખવ્યો હતો કે રોયા વિના કેમ કામ કરવું, તે હું બિલકુલ ભૂલી ગયો હતો. મને રડતો જોઈને એરિક કહે, “જિયાકીન, રા નહિ, આ જો-આ રિયાલ-આદનની બજારમાં એના એક હજાર રૂપિયા ઊપજે. પશમી જેવાં પાંચ જાંટ ખરીદી લેજે.”

“મારે પાંચ જાંટ નહિ જોઈએ, મારે તો મારું એક પશમી જોઈએ. તેં એને કેમ માર્યું ?” હું ગુસ્સામાં બોલ્યો.

“મેં એને માર્યું જ નથી.” આટલું બોલીને એ બહાર નીકળી ગયો.

બે દિવસ પછી હું કમ્પમાંથી લાગી નીકળ્યો. ધારું છું કે એરિક મારી સામે ટાઈ પગલાં નહિ ભરવા દીધાં હોય. એને મારા પર પ્રેમ તો હતો જ, પણ—

“પશમી !” આટલું બોલી જિયાકીન ચૂપ થઈ ગયો.

અમે પણ મનમાં મનમાં ‘પશમી’ એટલું બોલી ચૂપ જ રહ્યા.

વિશ્વસાહિત્યની પ્રાચીનતમ નવલિકા

શ્રી. અમૃત વસંત

ભૂમિકા

ભારતવર્ષનું સાહિત્ય મંસારમાં સૌથી પુરાતન ગણાય છે, પરંતુ તેનો જે અંશ પ્રાચીનતમ છે તે ઐતિહાસિક અને તાત્વિક યથાર્થતા સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. ખરા અર્થમાં જેને વાર્તા કહી શકાય તે તો ઔદકાળ અને ત્યારપછીના સાહિત્યમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. યુરોપના ઘર ઘરમાં પ્રચલિત છસપની કથાઓનું મૂળ ઔદકથાઓમાં છે એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો હવે સ્વીકારવા લાગ્યા છે. હિતોપદેશ, પંચતંત્ર અને કથાસહિત્સાગર-મહાની કથાઓની શૈલી પશ્ચિમ એશિયા, યુરોપ અને ઉત્તર આફ્રિકાની પુરાતન કથાઓમાં તાદૃશ્ય નજરે પડે છે. એ વિદેશી કથાઓમાંથી સ્થાનિક તત્ત્વો અને નામોને મૂકી દૂધએ તે એ વાર્તાઓ ભારતીય શૈલીની બની જાય છે. પ્રાચીન જાતિઓની વાર્તાઓ જડી આવતા આ સાદસ્ય ને આકર્ષિક ન ગણી શકાય. એ વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે કે પશ્ચિમ એશિયા, ઉત્તર આફ્રિકા અને યુરોપની સુમેર, હિટાઇટ, એમેરાઇટ, ઇબ્રિશીઅન, ઇજીપ્શન, ફીટન, ગાય, નાડિક અને ગ્રીક જાતિઓનો સાંસ્કૃતિક સંબંધ અવશ્ય ભારતવર્ષ સાથે રહ્યો હતો.

વિચારાત્મક સાહિત્યની પૂર્વે રસાત્મક સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે ને રસાત્મક સાહિત્યમાં કથાઓ એ સૌથી પ્રાચીન અંગ છે. પ્રારંભમાં કથાઓનો સંબંધ સ્તંભ ઘટનાઓ સાથે રહેતો હતો. જેમ જેમ માનવજાતિની કલ્પનાશક્તિ અને રસાનુભૂતિનો વધુને વધુ વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ એ આરંભિક કથાઓ Romance તરફ પ્રગતિ કરવા લાગી.

સાહિત્યને સુરક્ષિત રાખવાનાં મુખ્યત્ત્વે ચાર સાધન છે. અનુક્રમે કંઠ, અભિનય, ચિત્ર અને લિપિ. સર્વ પ્રથમ વાર્તાઓ કંઠસ્થ રાખીને કહેવામાં આવતી. પછી અભિનય દ્વારા તે લોકો સામે રજૂ થતી. અતિ પુરાતન કાળમાં કે જ્યારે માનવજાતિએ કૃષિ, ગ્રામો અને ધાતુઓના ઉપયોગની શોધ કરી તેનાં દબારે વર્ષ પૂર્વે એ પ્રણાલીઓનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. સંસારની બધી સભ્ય અને અસભ્ય જાતિઓમાં એ વસ્તુઓ મળી આવે છે.

પેસિફીક મહાસાગરના ટાપુઓમાં વસતી અસભ્ય જાતિઓની સુંદર કંઠસ્થ અને અભિનયમય કથાઓના યુરોપમાં અનેક સંગ્રહો બહાર પડ્યા છે માનવજાતિ જ્યારે સંસ્કૃતિની નજીકમાં આવી તે વેળા ચિત્રો પાડી વાર્તાઓ સાચવી રાખવાની પ્રણાલિકા જન્મી. દલિશુ આફ્રિકાની હેટિટાઇટ અને બુશમેન જાતિઓની હળગે વાર્તાઓ ખડકો પર ચીતરેલી મળી આવી છે અને તેમના સંગ્રહો પણ પ્રગટ થયા છે. ભારતવર્ષમાં સંસ્કૃતિના પ્રારંભ મંડાયા ને માનવજાતિ

સપ્તસિંધુની ભૂમિમાં સર્વ પ્રથમ કૃષિકાર જનીને સુખી થઈ. ગ્રામો વસાયાં, સમાજને વ્યવસ્થિત કર્યામાં આવ્યો. ને વેપારનો પાયો રેપાયો. આમ સંસ્કૃતિએ આર્યાવર્તની પુનિત ભૂમિમાં પહેલું પગલું માંડ્યું. ખીજા પગલામાં લિપિ શોધાઈ ને સાહિત્ય લિપિબદ્ધ થયું. આશરે ૬૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેની એ ઘટના છે.

જલપ્રલયની કથા

ઉત્તર ભારતમાં ત્વરિત ગતિએ સમાજિક સુધારા થઈ રહ્યા હતા, તે જ વેળા ઈ. પૂ. ૩૪૬૫માં ઉદ્ધાતુ (યુફ્રેટીઝ) નદીમાં સાત દિવસ અને સાત રાતની સતત મુશળધાર મહાવૃષ્ટિને પરિણામે ઈરાક (મેસોપોટેમીઆ)માં અતિ ભયંકર રેલ આવી. નિઃસહાય પ્રોટોઈલામાઈટાનો ભયંકર રીતે વિનાશ થયો. લાખોના પ્રાણ સ્વાહા થયા. આ નાના જનસમુદાયની દૃષ્ટિમાં એમનો નિવાસપ્રદેશ જ પૃથ્વી હતો, ને એમની જાતિ જ આખી માનવજાતિ હતી એમ તેઓ માનતા. જે લોકો ઈલામના ઉચ્ચ પ્રદેશો પર રહેતા હોવાથી બચી જવા પામ્યા તેઓ એ અશુભ દેશને છેલ્લો નમસ્કાર કરી પોતાના અસલ વતન આર્યાવર્તમાં આવ્યા. એમના માટે એ આખી માનવજાતિનો સંહાર હતો ને એમની આખી પૃથ્વી પર એ પૂર ફરી વળ્યું હતું. આર્યજાતિ પર તે વખત સુધીમાં આવેલી એ મોટામાં મોટી આફત હતી. આર્યાવર્તના ઋષિ-મુનિઓએ શતપથબ્રાહ્મણમાં આ ઘટનાને કથારૂપે આલેખી. આયસાહિત્યની એ સર્વપ્રથમ સાહિત્યબદ્ધ કથા છે. આખા આર્યસમુદાયમાં ઘેર ઘેર એ આપત્તિકથા પ્રચલિત થઈ ને કાળ તથા વિસ્તારની સાથે માનવ-કલ્પનાએ વિવિધ આકર્ષક રંગોમાં તેને રંગી.

પ્રલયની કથા સંસારના પુરાતન કંકસ્ય અને લિપિબદ્ધ સાહિત્યમાં સૌથી વધારે પ્રચાર પામી છે. ભારતવર્ષની પશ્ચિમે પશ્ચિમ એશિયા, ઉત્તર આફ્રિકા અને આખા યુરોપમાં એનો પ્રચાર થયો. પૂર્વ દિશામાં ચીન, ઇન્ડો-ચાઇના અને બળી પેસિફિકની

પેલી મેર ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા સુધી સમાન રીતે એ પ્રચલિત થઈ. દક્ષિણ અમેરિકાની અસભ્ય જાતિઓમાં ઉત્તર અમેરિકાના રેડ ઈન્ડિયનોમાં, પોલીનેશિયાના ટાપુઓમાં, ઓસ્ટ્રેલીઆનાં જંગલોમાં, અરબસ્તાન અને સહારાનાં શેલોમાં, પીળા ચીનના અગમ્ય પ્રદેશોમાં, આલ્પસની પાર્વત્ય ખીણોમાં, ક્રાંસ અને સ્પેનના દ્રાક્ષપ્રદેશોમાં, આઈસલેંડના બરફ પર વસતા નિવાસીઓમાં અને આફ્રિકાનાં ગહન વનોનાં અધિકારમાં કંકસ્યરૂપમાં તમેને એ પ્રલયની કથા સર્વત્ર સાંભળવા મળશે. ભારતીય આર્યોનાં શતપથબ્રાહ્મણ, મહાભારત, અગ્નિપુરાણ અને મત્સ્યપુરાણમાં, સુમેરોના ઇટા પર લખેલા ગિલગમેશ મહાકાવ્યમાં, ઈરાનીઓના શાહનામામાં, બેબીલોનીઅનો અને અસીરીઅનોના મૃતિકા સાહિત્યમાં, ઈજિપ્તનાં પેપીરસોમાં, ઈજિપ્તન સંસ્કૃતિના નોસોસની દીવાલો પર, ગ્રીક-સાહિત્યમાં, યુરોપના પ્રાચીન સેગા અને એડાઓમાં, આઈબ્લમાં, કુરાનમાં, ચીની સાહિત્યમાં અને મેક્સિકોના માયા અને અઝ્ટેકોના પુરાણગ્રંથ પોપોલુવુહમાં એ પ્રલય-કથા તમને સરખી શૈલીમાં મળશે. કથાનાયકનાં નામેની વિભિન્નતા, પરંતુ વસ્તુ એક ને શૈલી એક જ. મહાવૃષ્ટિથી પ્રલયનું આગમન, દેવદ્વારા જાતિના આગેવાનને, તેના અને તેના કુટુંબના રક્ષણ માટે દુષ્ટતાની અગમચેતી, આગેવાનનું વહાણ બાંધવું ને તેમાં કુટુંબને બેસાડીને બેઠેલી ખાદ્ય વસ્તુઓ ભરવી, ભાવિ સૃષ્ટિ માટે પ્રાણીઓનાં બીજ સાથે લેવાં, પ્રલયને આખી પૃથ્વી પર વિસ્તાર અને આખી માનવ-જાતિનો પાપોને લીધે તેમાં સંહાર, વહાણનું ઉત્તરી પર્વત તરફ જવું ને અંતે પ્રલયના જળનું ગિતરવું. દેવોનું આગમન, આગેવાનદ્વારા યજ્ઞ હવન અને અંતે નવી પ્રાણીસૃષ્ટિની રચના—એ બધી વસ્તુઓ એક જ ક્રમમાં સર્વત્ર એ પ્રલયકથામાં મળી આવે છે. માનવ-શાસ્ત્રીઓ Anthropologists મંજાય છે, પુરાતન સાહિત્યના અભ્યાસીઓ અકળાય છે, પુરાતત્ત્વવિદો માયું ખગતવાળે છે ને સંસ્કૃતિ-કવિદો Culturologists આશ્ચર્ય પામે છે કે આખી દુનિયાની બધી

જાતિઓના કક્ષ્ય તથા અથસ્ત સાહિત્યમાં એ પ્રવચન કથા સરખા રૂપમાં મળી આવે છે તેનું શું કારણ છે? શું માનવજાતિપ્રારંભમાં એક જ મૂળ સ્થાનથી મર્નત્ર જગતમાં વિસ્તાર પામી અને પોતાની આદિ ભૂમિથી એ કથાને સાથે લેતી ગઈ? એ મહાન કાયડો હજી ઉકેલાયો નથી એના જ પાયા ઉપર સર ઈનીઅટ રિમથનો *The theory of the diffusion of cultures from a common centre* નો સિદ્ધાંત રચાયો છે સૂર્યોપાસના, સ્વસ્તિક ચિહ્ન અને એકેશ્વરનાદની સર્વવ્યાપક ભાવનાઓએ એને ટેકો આપ્યો છે સર રિમથના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આજે જ્યાં જુમધ્ય સમુદ્ર છે ત્યાં ક્ષણદુર ઉપત્યિકા હતી માનવસંસ્કૃતિ એમાં જ ઉત્પન્ન થઈ હતી કાળાતરે એ ઉપત્યિકામાં ઔદ્યોગિક મહાસાગરના જળ ભરાયા ને પ્રત્યક્ષતાના રૂપમાં એ સ્મૃતિ સાચવનામાં આવી જે જાતિઓ એ વિનાશમાંથી બચવા પામી તે સર્વત્ર સસારમાં થોડા ધણા પ્રમાણમાં પહોંચી ગઈ ને તેની સાથે જ સસારમાં સર્વત્ર પ્રલયકથા સૂર્યોપાસના અને સ્વસ્તિકા પણ પ્રસરી

મારી માન્યતા એના કરતા જુદી છે પ્રલય શું હતો તે તો હું જણાવી ગયો છું હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેની કથા કેવી રીતે વિશ્વવ્યાપી બની?

વૈવસ્વત મનુના કાળની એ ઘટના હતી આર્યજાતિનું એ સહારકથાએ એમ્લુ બધું લક્ષ્ય ખેંચ્યું ૨ ધર ધરમાં તે પહોંચી ને લોકકથા બની ગઈ કૃષ્ણવર્ગની નૌકાકળાની અનભિરાતાએ અવિનાશ આપ્યો હતો એના પ્રતિકાર રૂપે પ્રત્યક્ષતા બનાવ પછી આર્યોએ નૌકાશાસ્ત્રમાં ધણી ઝડપી પ્રગતિ સાધી વૈવસ્વત મનુએ પોતાના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુને એ કાર્ય સોંપ્યું સુરાષ્ટ્ર એનું કેન્દ્રસ્થળ બન્યું ઈસ ૫ ૩૩૮૩માં ઈક્ષ્વાકુ વહાણોના એક મોટા કાફલાને લઈ જળ-માર્ગે ઈરાક (મેસોપોટેમીઆ) પહોંચ્યો ને પુનઃ ઈલામ અને ઈરાકમાં આર્યો જઈ વસ્યા જે આર્યો સુરાષ્ટ્રનિવાસી સુપણ્ણવણિ કા હતા તે ત્યાં સુમેર કહેવારા ઉત્તર હિંદના ક્ષત્રિયોનો એક મોટો સમુદાય એશિયા-માધનરના ક્ષણદુર ઉચ્ચ

પ્રદેશો પર જઈ વસ્યો એ જ પશ્ચિમ એશિયાની મહાન શક્તિશાળી ‘ખત્તીઆ’ જાતિ બની જેનું નામ બાઈ બલમાં હિગઈટ લખેલું છે એમણે જ ઈજીપ્તનું ટ્રાન્ગન તથા ગ્રીક-સંસ્કૃતિને જન્મ આપ્યો

જળપ્રવચની કથા આર્ય-સંસ્કૃતિ અને જાતિઓ ના ફેલાવા સાથે વિશ્વવ્યાપી બની અમેરિકામાં સંસ્કૃતિસ્થાપનનું કાર્ય દેવાસુરસગ્રામનું કારણ બન્યું અનેક દેવાસુરસગ્રામો થયા ને પ્રલય પડી દેવાસુરસગ્રામની કથા આર્યજાતિની પ્રધાન લોકકથા બની. તેની અસર પણ આખી પૃથ્વી પર પડી એને જ પરિણામે સર્વ ધર્મોમાં ઈશ્વર અને શૈતાન, દેવ અને રાક્ષસના પરસ્પર વિરોધી કથાતરંગો દાખલ થયા મેક્સિકોના માયાસ્થાપત્યમાં પ્રત્યક્ષ એ ઘટનાઓ પૈથર પર કાતરેલી મળી આવી છે

આદમ અને અદનના બગીચાની કથા

બાઈબલ અને ટુરાનમાંની આદમ Adam, હા Eve અને અદનના બગીચા The garden of Edenની કથા પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે પરંતુ તે એટલી પ્રાચીન તથા વ્યાપક નથી. ખ્રિસ્તી અને ઈસ્લામધર્મની સાથે તેનો પ્રચાર થયો છે વળી તેના મૂળ પણ ભારતીય છે અદનનો બગીચો એ ઉત્તર ભારતનો પ્રદેશ હતો તેમાંની સિંહોન, ગિંહોન અને હેડેક્ષ નદીઓ એ સિંધુ, ગંગા તથા સરસ્વતી હતી બાઈબલ Genesisના પ્રથમ અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે ગિંહોન ઈશ્વરના આસન નીચેથી પસાર થઈ પૃથ્વી પર આવી ત્રણ ધારાઓમાં વહેવાઈ જતી હતી આ રૂપક ગંગાની ઉત્પત્તિકથા સાથે મળતું આવે છે ગંગા શિવના આસન નીચેથી કેવાસપરથી નીકળે છે તેની મદાકિની, ગંગા અને ભાગીરથી એ ત્રણ ધારાઓ થાય છે વળી લખ્યું છે કે અદનના બગીચાની ઉત્તરે એવો મોટો અને વિશાળ પર્વત છે કે પ્રલયનું જળ તેના નીચલા ભાગને જ અડધી શક્ય હતું ઉત્તર હિંદની ઉત્તરે હિમાલય નીચે દુનિયામાં સૌથી ઊંચો છે તે જાગીતી નાત એ અદનના બગીચામાં માનવજાતિ અને સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ તે બતાવી

આપે છે કે માનવજાતિ અને માનવસંસ્કૃતિ ઉત્તર હિંદમાં જ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

સંસારનાં પ્રાચીન સાહિત્યોમાં મળી આવતી એ કથાઓ સત્ય ઘટનાઓ સાથે સંબંધિત હોઈ ઐતિહાસિક તત્ત્વ રજૂ કરે છે. માટે એમનામાં Romance નથી. ખરા અર્થમાં જેને નવલિકા કહી શકાય, તે આ નથી. જે કે એવી વસ્તુઓ લોકકથા તરીકે અવશ્ય પ્રચલિત હશે, પરંતુ ગ્રંથસ્થ સાહિત્યમાં તે ઉપલબ્ધ થતી નથી. પુરાતન કાળમાં ભારતમાં તે ગ્રંથસ્થ થઈ હશે ખરી, પણ એ ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ નથી. ચાન્ડેરોના ખોદકામમાં માટીના ખડિયા મળ્યા છે જેના પરથી સિદ્ધ થાય છે કે ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે આપણે ત્યાં સાહિત્ય લખાતું હતું. પરંતુ તે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સાથે તેનાં ખડિયરોની નીચે દબાઈ દટાઈ ગયું ને ભૂગર્ભના ભેજમાં નષ્ટ થઈ ગયું. ઇજિપ્તનાં હવાપાણી એટલાં ગરમ છે કે ઘણાં જાંઝાણુ સુધી ત્યાંની ભૂમિમાં ભેજ નથી. એટલે ત્યાં પેપીરસ વૃક્ષની છાલ પર લખેલું સાહિત્ય ખંડિયરોમાંથી સુરક્ષિત સ્થિતિમાં મળી આવે છે. પશ્ચિમ એશિયામાં પાપાણુશિલાઓ અને માટીની મોટી ઇંટા પર લખવાની પ્રથા હતી. એથી ત્યાંનાં જૂનાં-પુરાણાં સ્થાનોમાં હજારો વર્ષ પૂર્વેનું સાહિત્ય મળી આવે છે. પરંતુ એ સાહિત્ય હિંદના પુરાતન સાહિત્ય જેવું જ ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક છે. કલ્પનાશક્તિના સ્વચ્છંદ-વિચરણનાં ઉદાહરણો સુમેર સાહિત્યમાં મળ્યાં નથી.

સંસારનાં સઘળાં પ્રાચીન સાહિત્યોમાં ઇજિપ્તનું જ સાહિત્ય એક એવું છે કે જેમાં સાથી પ્રાચીન નવલિકા ઉપલબ્ધ થઈ હોય ને જે Art for art's sakeની દૃષ્ટિએ લખાયેલી જણાતી હોય. યાહુદી-જાતિના ધર્મશાસ્ત્રનિર્માતા, અને ઇસ્લામ તથા ખ્રિસ્તી-ધર્મના પેગંબર ગણાતા મૂસા નબી (Moses)ને એમની માતાએ એક ટોપલામાં મૂકી નીલ (Nile) નદીમાં વહેવડાવી દીધા હતા. એ ટોપલો ઇજિપ્તના રાજા રામેસીઝ-ખીઝ (ઇ. પૂ. ૧૩૧૭-૧૨૫૦) ની પુત્રીએ નદીમાં જોયો ને ઉચકાવી લીધો. તેને ઉઘાડી-

ને જોયું તો એક ખૂબસુરત બાળક મળી આવ્યું. રાજકુંવરીએ પોતાના પિતાને એ વાત કરી. રાજાએ પોતાના કુંવરની પેઠે એ બાળક મૂસાને ઉછેરવા માંડ્યું. રાજપુત્ર સેતી-મેનીફ્તા જોડે જ તે રહે અને તેની સાથે જ તેની કુળવણી માટે ગોઠવણ થઈ.

‘અન્નાના’ નામે એક રાજ્યાશ્રિત વાર્તાકાર તે વેળા પાટનગર તેબી (Thebes of the Greek historians) નગરમાં રહેતો હતો. રાજકુમાર સેતી-મેનીફ્તાના શિક્ષણ માટે તેણે એક વાર્તા ઇજિપ્તની ચિત્રલિપિ Heiroglyphicsમાં લખી. રાજકુમારની સાથે મૂસાએ પણ એ વાર્તાનાં પાઠ્યક્રમમાં અભ્યાસ કર્યો. ઇજિપ્તના પ્રાચીન સાહિત્યની સૌથી સરસ કૃતિઓ પૈકી આ એક છે. જે પેપીરસ-પત્રક પર એને લખવામાં આવી હતી તે એક ઇટલીઅન યાત્રીને ટ્યુનીસમાં એક ગરીબ માણસ પાસેથી સસ્તી કિંમતે વેચાતી મળી હતી. પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ પુરાતત્ત્વવિદ ડી’રને એની લિપિ ઉઢલીને એ કથાનું ભાષાંતર કર્યું ને પેપીરસને પ્રિન્ટિશ મ્યુઝીઅમમાં મૂકવામાં આવ્યું.

યુસુફ અને પોટીફરની કથા

એ વાર્તાનું સાહિત્યક મૂલ્ય તો જાણું છે જ. ઉપરાંત એનું કથાનક એક અગત્યનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ પણ ધરાવે છે. યાહુદી અને ખ્રિસ્તીઓના ધર્મગ્રંથ બાઈબલનો જૂનો કરાર The old Testament પણ છે. એમાં યાહુદીજાતિનો પુરાતન ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યો છે. એનાં બધાં આખ્યાનોનું ગ્રંથ રૂપે સંકલન મહાત્મા મૂસા (Moses) એ કર્યું હતું એમ મનાય છે. એ ગ્રંથના ઉત્પત્તિકાંડ Genesis-ના છેલ્લા ભાગમાં યુસુફ (Joseph)ની કથા આવેલી છે. યુસુફ તે યાકુબ (Jacob)નો દીકરો હતો. પિતાનો તેના પર અતિશય પ્રેમ હોવાથી ખીઝ ભાઈઓની અદ્દેખાઈનો તે ભોગ થઈ પડ્યો. ભાઈઓએ મળીને તેને મિસર (Egypt) જતા એક કાફલાને ગુલામ તરીકે વેચી દીધો. કાફલાએ ઇજિપ્તના રાજાના પ્રધાન પોટીફરને તેને વેચ્યો. યુસુફ પોટીફરનો વિશ્વાસપાત્ર ચાકર થઈ પડ્યો ને તે એટલે સુધી કે પોટીફરે પોતાની બધી

મિનકત રક્ષણ માટે યુસુફને સોપી દીધી યુસુફ સુદર હતો પોગીફરની સ્ત્રી તેના પર મોહ પામી એક દહાડો ઘેર પોગીફર હતો નહિ, એ તકનો લાલ લઈ તેની સ્ત્રીએ યુસુફ પાસે વિપયભોગની માગણી કરી યુસુફે તેમ કરવા ના પાડી એથી એ સ્ત્રીએ ક્રોધા યમાન થઈ પોતાના બીજા નોકરોને બોલાવીને કહ્યું કે જુઓ, આ યુસુફ મારા પર બળાત્કાર કરવા આવ્યો છે પોગીફરને એ વાતની ખબર પડતા તેણે નિર્દોષ યુસુફને કેદમાં નાખ્યો.

કહે છે કે યુસુફના જીવનનો એ પ્રસંગ તે મૂસાની એક કલ્પના માન છે, જે કદાચ સેતી-મેનીક્ત સાથે અન્નાની લિખિત વાર્તા કે જે પાક્યક્રમમાં તેણે વાંચી હતી તેની અસર પ્રતિબિંબ હતું એ માન્યતા સાચી કે ખોટી તે જાણવા માટે અત્યારે કોઈ ઐતિહાસિક આધાર ઉપેન્ન્ય નથી હા, બન્ને ઘટનાઓ વચ્ચે સામજિક અવશ્ય છે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની કથાઓમાં પણ સ્ત્રી-જાતિની બેવફારીના એવા ઘણા નર્ણનો છે પન્નબની એક લોક કથા ભક્ત ફૂલુમનનાનો એવો પ્રસંગ ઇજિપ્તની કથાઓ સાથે તાદ્દશ્ય મળતો આવે છે ભર્મહરિની પિંગલા ગણી અને તેના દિયેર નિક્કમના સબધમાં પણ આવી જ એક વાર્તા કહેવાય છે

ઇજિપ્તના સાહિત્યમાંથી આવી એક વાર્તા જેવી છે તેવી જ અહીં રજૂ કરીને આ લેખ પૂરો કરીએ

ખતાઉ અને અનુષ્ઠ એ બે નાના મોટા ભાઈઓ હતા. અનુષ્ઠ પરણેલો હતો પણ ખતાઉ તેના કરતા ઘણો નાનો હતો તેથી માવિત્રોનાં મચ્છુ પછી અનુષ્ઠએ જ ઉછેરીને તેને મોટો કર્યો ખતાઉ ઘણો ઉદ્યમી હતો અને તેના જેવો મહેનતુ માણસ આખા દેશમાં બીજો નહોતો તે ભાઈ-ભાભીના વચ્ચે સીવતો, ઘરના દુધાળા દોર ચરાવી આવતો અને બળદોને કામ માટે ખેતરે લઈ જતો મોટાભાઈને પોતાની પત્ની પર અતિશય પ્રેમ હતો તે ઘણે ભાગે ઘેર બેસી રહેતો ને ખતાઉની ગેરહાજરીમાં બન્ને જણા સાડુ સાડુ રાધીને જમતા જ્યારે આખા દિવસનું

કામ પૂરું થઈ રહેલા આવે ત્યારે ખેતરે જઈ અનુષ્ઠ ખતાઉને મદદ કરતો ઘણી વેળા અનુષ્ઠ જતો જ નહેતો ને ફક્ત કામની મારામારી વખતે જ આખો દહાડો ત્યાં રોકાતો નીલના વાર્ષિક પૂર ઓસરતા જ ખેતરો તેના પાણીમાંથી બહાર દેખાતા, ને તે વેળા તેમને તરત ખેડી નાખવાના કામની ઘણી મારમ રહેતી. એ વેળા કામને વખતસર પૂરી વળવા માં મજૂરો રાખવા પડતા એવા હગામી પ્રસંગે ખતાઉની જવાબદારી વધી જતી ને સવારમાં સૌથી વહેલે ઊડી ખેતરે જતો ને મજૂરોને કામ ચીંધતો વળી તેમના માટે ભાતુ પાણુ સાથે લેતો જતો એમાંથી પરવારી દોરોને લીલોતરી ચારવા લઈ જતો ખતાઉની ચીવટભરેલી સલાળથી દોર ખૂબ હાલુદ થતા હતા ને તેમની સખ્યા ખૂબ વધી હતી

ખેતરો ખેડાઈ રહ્યા, હવે બી નાખવાનું ટાણ આવ્યું, પણ છેલ્લે દિવસે થોડાક બી ખૂટ્યા અનુષ્ઠે ખતાઉને હડી કાઢીને ઘેરથી બી લઈ આવના ક્યું ખતાઉ ગયો ધરમાં તેની ભાભી માથું હોળતી હતી

“ ભાભી ખેતરે બી ખૂટ્યા છે તરત ઊડીને આપોને, મોટાભાઈએ કહ્યું છે કે દોડતો દોડતો આવજો ”

“ માથું અધૂરું મૂકીને મારાથી કેમ ઉઠાય ? જા, પેલા કાઠારને ઉઠાડીને જોઈએ તેટલા લઈ જા ”

એક ટોપલીમાં ઘઉં અને બીજામાં બાજરી ભરી ખતાઉ ચાલતો થયો

ત્યાં તો ભાભી બોલ્યા

‘ કેટલા લઈ જાય છે ? ’

“ ત્રણ માપ ઘઉંના ને બે બાજરીના—કુલ પાંચ લીધા છે ભાભી ! ”

જાઓ તો રહે, એવો તે શો ઉતાવળો થાય છે ? જરા વાત તો સાંભળતો જા ! ”

‘ ભાભી, મોડું થાય છે મોટાભાઈ વદશે ’

‘ નહિ નરે, આમ આવેને ! ’

અતાઉ ગયો. કામાંધ ભાભી હાથ ઝાલી તેને ઘરમાં ખેંચી જવા લાગી. અતાઉએ ગુસ્સે થઈ હાથ છોડાવ્યો ને આ અનુચિત વર્તન પર તેને ધિક્કારતો ધિક્કારતો ખીના ટોપલા ઊઘડાવે ચાલ્યો ગયો.

સાંજ પડી. રોજ પ્રમાણે અનેપુ જેતરેથી ઘેર પાછો વળ્યો. અંદર અંધારું હતું. આજે તેની સ્ત્રીએ રોજ મુજબ દીવા નહોતો કર્યો. હમેશ મુજબ પાણીનો લોટો ભરીનેય તે સામી ન આવી. આ તે શું કહેવાય ? મહીં જોયું તો કેમ જાણે કાઈ મોટો દુઃખાવો થતો હોય તેમ તે બેહાલ પડી છે.

“ બહાલી, તને શું થયું ? ”

“.....”

“ બોલ તો ખરી ! છે શું ? ક્યાં દુઃખે છે ? ”

“.....”

(મુખ કોધિત બેઠેને) “ શું, કાઈ કાંઈ બોલ્યું ? ”

(ડીકું હલાવે છે)

(ક્રોધે ભરાય છે) “ એ દુષ્ટ કાણુ ? ”

“ એ જ, તમારો બાળ્યો ભાઈ (ફૂસકાં ભરે છે) ”

“ એ...શું થયું વળી ? ”

“ તમે ખી લેવા મોકલ્યો હશે તે મને એકલી બાણીને રોયો કનડવા લાગ્યો. છવને જોખમે મેં મારી લાજ બચાવી એટલે પીટયો મને ઈજા કરીને નાસી ગયો.”

અનેપુને ઉશ્કેરવા એ નાગણના આટલા ઢાંગ અને શબ્દો બસ હતા. તેની આંખો સાતીઓળ થઈ ગઈ. મુખ પર લાલી છવાઈ રહી ને ફરસો હાથમાં લઈ અતાઉ ઘરમાં પ્રવેશે તે બારણાનાં કમાડ પાછળ સંતાઈ ગયો.

કામ પૂરું કરીને આવવું હતું એટલે અતાઉ પાછળ રહી ગયો હતો. તે દોરોને લઈ ઘરની નજીક આવ્યો કે પાછલી બારીએથી ભાભીએ ચેતવણી આપી કે તારા મોટાભાઈ તને મારી નાખવા કમાડ પાછળ ફરસો લઈને ઊભા છે. જોજો હો ! બારણા

પાસે આવતાં અતાઉએ સંતાયેલા મોટાભાઈના પગ જોયા કે તરત જ માથા પરની ખડની ભારીને ધબ ધબ ને નીચે પછાડી તે ત્યાંથી છૂવ લઈને નાહો. આગળ આગળ નાનોભાઈ ને પાછળ પાછળ હાથમાં ફરસો ઊગામીને મોટાભાઈ. બન્ને દોડ્યા જાય છે. અતાઉને શ્વાસ ભરાયો ને તે સૂર્યદેવને વીનવવા લાગ્યો “ હે સૂર્યદેવ ! પ્રભો ! તું સત્યાસત્યને જાતા છે, ન્યાયી છે. માટે હે દયાનિધાન, મને બચાવ.”

પલકારે મારતાં જ બન્ને ભાઈઓ આડી એક નદી બની ગઈ. તેમાં હતા ખાઉં ખાઉં કરતા અસંખ્ય મગરો. અનેપુ આ કાઠિ ને અતાઉ સામે કાઠિ. બન્ને થંભી ગયા. અનેપુથી ન રહેવાયું. તેને અતાઉ ભણી મારવા માટે ફરસો ફેંક્યો, પણ અતાઉ બચી ગયો. તે બોલ્યો:

“ મોટાભાઈ, સવાર પડતાં સુધી તમે ત્યાં જ ઊભા રહેશો. હું નિર્દોષ છું તેથી સૂર્ય ભગવાને મને બચાવવા આ નદી ઉત્પન્ન કરી મારું રક્ષણ કર્યું છે. પ્રાતઃ થશે ને ભગવાન સૂર્યદેવ પધારશે ત્યારે તેમની રૂબરૂ હું સઘળી સત્ય હકીકત કહીશ. મોટાભાઈ... (ગળગળો થાય છે) મોટાભાઈ ! મેં કદી તમારું કે ભાભીનું સ્વપ્નમાંય ખૂરું વિચાર્યું નથી. હવે હું સામી બાણુ તમે ઊભા છો ત્યાં કદી આવીશ નહિ ને સીધા શહાવલુતના પર્યંત ભણી ચાલ્યો જઈશ.”

પ્રાગડના દોરા ફૂટ્યા ને થોડીક વારે જ સૂર્ય ભગવાન પ્રગટ થયા. તેમના પ્રકાશમાં બન્ને ભાઈઓએ એક ખીજ સામે જોયું. અતાઉએ સાદ ઉચ્ચાર્યો:

“ મોટાભાઈ, સાંભળો, આ ભગવાન સૂર્યદેવની સાક્ષીમાં કહું છું. કાલ બપોરે તમે મને દોડીને ખી લઈ આવવા ઘેર મોકલ્યો હતો. ભાભી માથું હોળતાં હતાં. મેં તેમને ખી આપવા કહ્યું. તેઓ બોલ્યાં કે હું માથું અધૂરું મૂકીને કેમ ઊઠું ? તું જ કાદારમાંથી જોઈએ તેટલાં ખી લઈ લે. હું ત્રણ ઘઉંના અને બે બાજરીના ટોપલા ભરી ચાલવા લાગ્યો, તો તેમણે મને

જતો અટકાવ્યો ને મારો હાથ ઝાલી અંદર તાણી જવા લાગ્યાં અને અણુછાજતી વાતો કરવા લાગ્યાં. મેં કહ્યું, ભાભી, તમે મારાં માતૃશ્રી સમાન છો. એ શું બોલો છો? એટલું કહી હાથ છોડાવીને હું ચાલતો થયો. એટલે તેઓ મારા પર ખિન્નતા ને બદલો વાળવાના હેતુથી પોતાના હાથે પોતાને ઈજા કરી. પછી જે કંઈ બન્યું તે તમે જાણો છો.”

“મોટાભાઈ! શું તમે બૂલી ગયા કે મારું અને તમારું રક્ત એક જ છે? બા અને આપુજી વહેલા ગુજરી જતાં તમે મને પુત્રની માફક પાળીપોષીને મોટે કર્યો. મેં તમને પિતા તરીકે લેખ્યા અને ભાભીને માતા સમાન પૂજ્યાં. આજપર્યંત ક્ષાધિત થવાનું મેં તમને કદી કારણ આપ્યું નથી ને તમે જરા પણ વિચાર કર્યા વગર ફરસો લઈ મને મારવા ધાયા.”

એટલું કહી બતાઉં ધુસ્કે ધુસ્કે રહી પડ્યો ને અનેપુનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું.* તેનાં નેત્રોમાંથી આંસુ-ઝોની મંદાકિની વહેવા લાગી ને વહાલસોયા નાના ભાઇને ભેટી પડવા તેના ભણી ધાયો. પણ મગરોથી આચ્છાદિત નદીના પ્રવાહે તેને અટકાવ્યો. બતાઉ જરા શાંત પડ્યો ને ફરી કહેવા લાગ્યો:

“મોટાભાઈ, તમે જરા પણ વિચાર કર્યા વગર મને મારવા ધાયા.....હવે હું તમારી સંગાથે નહિ આવું મારો રાહ આજથી જુદો પડે છે. એ ધર કે જ્યાં હું ઊઝરીને મોટો થયો, એ ખેતરો કે જ્યાં મેં મારા પરસેવાથી લીલાં રાખ્યાં, એ બળદો કે જેઓને હેનથી પંખાણી પંખાણીને મેં પુટ કર્યા-એ બધાં અને મારો આજસાચીઓને બતાઉના છેલ્લા પ્રભાસ કહેજો. તમારાં ઢોર-ઢાંખરોને હવે તમે જ સંભાળો ને રાજ-ખુશીથી ધેર ખવ. હું તો અહીંથી હવે શહાવલુતના પર્વત* ભગી ઊપડી જઈ છું.”

* કેટલું સ્વાભાવિક ચિત્રણ છે? વળી જાણીને માતા સમન ગણી એ પ્રથા આર્યસંસ્કૃતિ સિવાય બીજી ક્યાંય નથી. ઇન્દિયની જાતિજનતાના આદર્શોને એ સારો નમૂનો છે.

*એ સ્થાન એનિસીનિયાના પર્વતોમાં ક્યાંક હશે.

“છતાં મોટાભાઈ, મને મળવા તમારી ઇચ્છા થાય તો ત્યાં આવજો. પરંતુ તે વખત સુધીમાં મારો આત્મા દેહને છોડી ગયો હશે. પર્વતના સર્વોચ્ચ શિખર પર જે શહાવલુતનું વૃક્ષ છે, તેના સૌથી ઉપરના પુષ્પમાં મારો આત્મા નિવાસ કરતો હશે. જ્યારે એ વૃક્ષ કપાઈને ભોંય પર પડશે ત્યારે જ મારો આત્મા, કે જે ફૂલમાંથી ફળ બની જશે, પૃથ્વી પર આવશે. આજથી સાત વર્ષ પછી એ બનાવ બનશે. મારે તમારે ત્યાં સુધી વાટ જોવી પડશે. જે તમે સંકેપે સહન કરી શકો તો ત્યાં આવજો, ને જે દહાડે વૃક્ષ ભોંય પર પડે તે વેળા પેલા ફળને તોડી કંડા પાણીમાં મૂકશો એટલે મારો આત્મા તમારી સાથે વાતો કરશે અને મારા માટે ત્યારપછી શું કરવાનું છે તે પણ કહેશે. વળી તમે આવો ત્યારે સાથે એક ખાટલીમાં જવનું પાણી લેતા આવજો. મારા આત્મારૂપી ફળને તેમાં મૂકી કીલ વડે તેને બધ કરજો ને પછી ફેર લઈ આવજો.”

બતાઉએ શહાવલુતના પર્વતનો રાહ લીધો ને અનેપુ ધર ભણી ચાલતો થયો. ઘેર આવી શોકર્નમબ અનેપુ કપાળે હાથ દઈને બેસી રહ્યો. થોડીક વારે તેણે ફરસો ઉપાડ્યો ને પોતાની બેવફા સ્ત્રીનો વધ કરી નાંખ્યો એટલું જ નહિ પણ તેણીનું શબ ફૂતરાંઓને ખવડાવ્યું અને નાનાભાઈના શોકમાં દુઃખી થઈ પાછો બેસી ગયો.

૨

ધણા દહાડાની સંકટભરેલી મુસાફરી પછી બતાઉ શહાવલુતના પર્વત પર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એ ઝૂંપડી બાંધી. નિત ઊઠીને પ્રાણીઓનો શિકાર કરી

કારણ શહાવલુત Cedar વૃક્ષનાં જંગલો ઇન્દિયની સૌથી નજીક એ જ દેશમાં છે. પુરાતન ઇન્દિયવાસીઓ પણ થોડા સાધતા. જેની રીતે આપણા યોગીઓ ઉત્તરાખંડમાં હિમાલય પર્વત પર ભય છે તેવી જ રીતે ઇન્દિયના યોગીઓ શહાવલુતના પર્વતો પર જતા. એ સમાનતા પણ પ્રાચીન ભારત અને ઇન્દિય વચ્ચેના સબધને પ્રગણિત કરે છે.

પેટ-પૂન કરે ને સાંજે ઝૂંપડીમાં આવીને પડી રહે. એક દહાડો શિકારે જતાં અચાનક નવે દેવો સાથે તેનો ભેટો થયો. એ સઘળા આખા દેશની આવશ્યકતાઓ પૂરી કરવા પ્રયાસે નીકળ્યા હતા. ખતાઉને જોઈ તેમણે કાંઈક ઘૂસપૂસ કરી ને પછી તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“ખતાઉ, ખતાઉ, ઓ દેવોના વૃષભ ! * વતન છોડીને શા માટે તું અહીં આવી એકલો પડી રહ્યો છે? તારો મોટોભાઈ ઘેર તારી જુદાઈના શોકમાં નિમગ્ન રહે છે. પોતાની સ્ત્રીને તેણે મારી નાંખી છે. માટે તું ઘેર જા ને સુખેથી જીવન ગાળ.”

ખતાઉએ ના પાડી. દેવોએ ઘણો સમજાવ્યો પણ તે એકનો એ થયો નહિ. દેવોએ લાગણીવશ વિચાર કર્યો કે એને એક સ્ત્રી આપવી જોઈ એ કે જેથી તેની સાથે એ આનંદપૂર્વક દિવસો પસાર કરી શકે. તરત સૂર્ય-દેવે પોતાની સ્ત્રી ચંદ્રદેવીને ખતાઉ માટે એક પરમ સુંદરી નવયૌવના લાર્યા સરજવા આજ્ઞા કરી. ચંદ્રદેવીએ પોતાની બધી કુશળતા વાપરી એવી સ્ત્રી રચી કે જેની જોડે આખા દેશમાં નહોતી. તેનું સૌંદર્ય જોવા સાતેય હથેાર દેવીઓ આવી અને ચંદ્રદેવીની કળા-કુશળતાના ભારે વખાણ કર્યા. દેવીઓએ તેણીનું ભવિષ્ય ભાખતાં જણાવ્યું કે તેનું મૃત્યુ અકસ્માતથી નીપજશે. એનું નામ વિશ્વસુંદરી.

ખતાઉ ઘણા આનંદ તથા પ્રેમપૂર્વક વિશ્વસુંદરી સાથે જીવન પસાર કરવા લાગ્યો. ખતાઉને આખો દિવસ શિકાર માટે જંગલમાં રોકાવું પડતું, તેથી દિવસે વિશ્વસુંદરી એકલી જ ઘરમાં બેઠી રહેતી. બહાર જવાની તેને છૂટ નહોતી. ખતાઉએ આજ્ઞા કરી હતી કે ઝૂંપડા પરના શહાવલુત વૃક્ષની છાયા બહાર તારે ક્યાંય જવું નહિ, નહિતર જો સમુદ્ર જોવા પામશે

તો તારું હરણ કરી જશે. * ને મારી એટલી શક્તિ નથી કે હું તને સમુદ્ર પાસેથી છોડાવી શકું. કારણ મારો આત્મા આ વૃક્ષના સૌથી ઊંચા પુષ્પમાં નિવાસ કરે છે.

આમ ને આમ ઘણા દિવસો આનંદમાં પસાર થયા. એક દહાડો ખતાઉ શિકાર માટે ગયો. ચંચળ સ્ત્રીથી ન રહેવાયું. તે જાલી થઈ ને વૃક્ષની છાયા બહાર આમ તેમ ફરવા લાગી. ત્યાં તો સમુદ્ર જોઈ ને તાપડ-તોળ ખતાઉના ઝૂંપડા તરફ મોજાં ઉઠાળતો ઉઠાળતો આવ્યો. સમુદ્રને આવતો જોઈ રૂપસુંદરી ઘરમાં જઈ ભરાઈ. વૃક્ષની છાયામાં જવું સમુદ્રના સામર્થ્ય બહારની વાત હતી. શહાવલુત વૃક્ષને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો :

“વૃક્ષરાજ, હું તારી નીચે રહેનાર સુંદરી પર મોહિત થયો છું.”

એ સાંભળી વૃક્ષે વિશ્વસુંદરીના માથાના વાળનું એક ગૂંચળું સાગરને આપ્યું. નીલ નદીને રમ્ય તીરે પેરે*ના ધોખીઓ રાજ્યકુટુંબનાં કપડાં ધોતા હતા. સમુદ્રે એ ગૂંચળું પોતાનાં મોજાંઓ વડે ત્યાં જઈ ને નાખ્યું. ગૂંચળામાંના વાળોની તૈલ-સુગંધી નીલના નિર્મળ નીરમાં પ્રસરી ગઈ ને એ સુગંધી રાજ્યકુટુંબનાં વસ્ત્રોમાં પ્રવેશી.

વસ્ત્રોમાં સુગંધી ક્યાંથી આવી એ વિષયને લઈ ધોખીઓમાં તકરાર ચાલી. દરેરાજ વસ્ત્રોમાં સુગંધી પેસે અને દરેરાજ નદી-કિનારે ધોખીઓમાં ધમાલ થાય. કાઈ એનું કારણ બોળી શક્યું નહિ. આ તકરારનો નિવેડો લાવવા ધોખીઓનો અમલદાર જાતે તપાસ કરવા ધોખી-ઘાટ પર ગયો. ત્યાં વાળનું એક ગૂંચળું તેના જોવામાં આવ્યું. સહેજે જ તેણે ઉપાડ્યું ને સૂંધ્યું તો માલૂમ પડ્યું કે રાજ્યનાં વસ્ત્રોમાં સુગંધી

* સીતાહરણ પૂર્વે લક્ષ્મણે સીતાને કહેલા આદેશની એ ચાદ દેવદાવે છે.

* ઋષિમ્ત્રનો રાજા પેરો કહેવાતો. ઋષિ લોકો એને Phairao કહેતા પણ મૂળ શબ્દ પેરો છે.

* દેવો જે વ્યક્તિ ઉપર પ્રસન્ન થાય તેને વૃષભનું માનનીય સંબોધન આપતા.

વસી જતી હતી તેમાં હતી. આમ એ સુગંધીના મૂળનો પતો લાગ્યો. અમલદાર તેને પેરો પાસે લઈ ગયો. પેરો [રાજા] જાણી ગયો કે એ ગૂંચળું જે સ્ત્રીના વાળાનું હશે તે પરમ રૂપવાન હોવી જોઈએ.

ખીજે દહાડે સવારમાં આખા દેશના જોષીઓને રાજદરબારમાં બોલાવવામાં આવ્યા. તેઓ જોષી જોષીને બોલ્યા કે સૂર્યદેવની પુત્રી વિશ્વસુંદરીના માથાના વાળનું એ ગૂંચળું છે. ચંદ્રદેવીએ બધી રિદ્ધિ સિદ્ધિ એના રૂપથી લચી પડતા શરીરમાં મૂકી છે. માટે હે પ્રજાવત્સલ મહારાજા ! આપ તરતોતરત દૂતો મોકલી વિશ્વસુંદરીની શોધ કરાવી અહીં હાજર કરવા આજ્ઞા કરો. એવી સુંદરી તો રાજમાં જ શોભે. વળી તેના આગમનથી દેશની સમૃદ્ધિમાં વધારો થશે. રાજાએ જોષીઓને ખૂબ દાનદક્ષિણા આપી વિદાય કર્યા, ને દેશને ખૂણે ખૂણે વિશ્વસુંદરીને શોધી લાવવા અનુભવી દૂતો મોકલ્યા, પણ તે પાછા ન આવ્યા. બાબત એમ બની કે દેશમાં બધે ઠેકાણે રજાળી કરી જ્યારે દૂતો શહાવલુતના પર્વત પર આવ્યા ત્યારે બતાડીએ તેમને મારી નાખ્યા. પરંતુ છેલ્લા માણસને તેણે એટલા માટે ન માર્યો કે તે આ કરુણ પ્રસંગના સમાચાર પેરોને જઈને આપી શકે.

એ છેલ્લો દૂત પેરો પાસે આવ્યો. કુખી રીતે આખું ટોળું બતાડીને હાથે મરાયું તેની કરુણ કથની કહી સંભળાવી. પણ તેને ભોગે વિશ્વસુંદરીના સ્થાનનો પતો મળી આવ્યો. તે વાત જણાવી. રાજાએ આ દૂતની સાથે મોટું લશ્કર મોકલ્યું જે વિશ્વસુંદરીને પાટનગર લાવવામાં સફળ થયું. વિશ્વસુંદરીના આગમનથી આખા દેશમાં ખુશાલીનો ઉત્સવ ઉજવાયો. ને રૂપસુંદરી પેરોની અતિ પ્રેમપાત્ર રાણી બની.

એક રસીલી રાતે રાજા રોણી પ્રેમપૂર્વક વાતો કરતાં હતાં. ધણા દિવસના પ્રેમે તેમનાં હૃદયો એક સૂત્રમાં બાંધી દીધાં હતાં. વાતના પ્રસંગમાં પેરોએ વિશ્વસુંદરીને તેના માછ પતિ બતાડીની હકીકત પૂછી. વિશ્વસુંદરીને હવે બતાડીની પડી નહોતી, રાજાના

રંગીલા રાયરચીલાએ વિશ્વસુંદરીના હૃદયમાંથી ગરીબ બતાડીની પ્રેમમૃતિઓ જૂંસવી નાખી હતી. હવે પેરો તેનો છવનસર્વસ્વ થઈ ગયો હતો. આદિથી અંત સુધી તેણે બતાડીની બધી વાતો કહી સંભળાવી અને અંતે બોલી કે તમે પેલા શહાવલુતના વૃક્ષને કપારી નાંખો. આથી બતાડીનો આત્મા જે પુષ્પમાં વમે છે તે તૂટીને નીચે પડશે અને તેની સાથે બતાડી પણ મરણ પામશે.

વિશ્વસુંદરીના કહ્યા પ્રમાણે પેરોએ માણસો મોકલી શહાવલુતનું વૃક્ષ કપાવી નાખ્યું. એથી તેના પર સૌથી ઉંચે આવેલું ફૂલ નીચે પડ્યું અને બતાડી મરણ પામ્યો.

૩

બતાડીને ઘર છોડ્યે સાત વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં. હવે અનેપુએ જવના પાણીની બાટલી લીધી, પ્રવાસ માટે જોઈતું સાહિત્ય લીધું ને ધરને તાળું મારી શહાવલુતના પર્વત ભણી ચાલી નીકળ્યો. ધણા દિવસોની સંકટભરી મુસાફરી પછી તે ત્યાં પહોંચ્યો, પણ ત્યાં તો બતાડીનું શબ પડેલું લાલ્યું. તેના શોકનો પાર ન રહ્યો ને અનેપુ હૈયાફાટ રુદન કરવા માંડ્યો.

ચાર વર્ષ સુધી તે નાના ભાઈના આત્માની શોધમાં રહ્યો. પાંચમું વર્ષ બેઠું એટલે તેણે નાસી-પાસ થઈ દેશ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. જંગલમાં એક શહાવલુતના ઝાડ નીચે સૂવાની તૈયારી કરી કે જ્યાં મળસ્કે જીડીને દેશ ભણી ચાલતો થાય. ત્યાં તો એ વૃક્ષ પરથી એક ફળ પડ્યું. અનેપુએ સહેજે એ ફળ ઉપાડી ઝોળીમાં મૂક્યું ને મળસ્કે જીડીને ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યો. માર્ગમાં પણ તે બતાડીના આત્માને શોધતો જતો અંતે ઘેર આવી પહોંચ્યો. ઝોળીમાંથી ફળ કાઢીને હાથમાં લે છે કે બતાડીનો આત્મા તેમાંથી બોલી જાયો. અનેપુની ખુશાલીનો પાર ન રહ્યો. તરત તેણે પેલું ફળ ઠંડા પાણીના વાસણમાં મૂક્યું. બતાડી પ્રગટ થયો. બન્ને ભાઈ ગદગદ કંઠે એક બીજાને

ગ્રેમ સાથે ભેટી પડ્યા. નાનાભાઈએ બંધી આપવીતી મોટાભાઈને કહી સંભળાવી. છેવટે તે બોલ્યો:

“મોટાભાઈ, બુઝો, હું હમણાં જ એક દૈવી વૃષભ બની જઈ છું. તમે મારા પર સવારી કરજો અને જ્યાં મારી સ્ત્રી છે ત્યાં આપણે જઈએ. મારા શરીર પરનાં પવિત્ર દૈવી ચિહ્નો જોઈ મારા આગમનથી આખા દેશમાં ખુશાલી ફેલાશે. પેરો તમને ધણું માન આપશે અને પુષ્કળ દ્રવ્યથી તમને નવાજશે. તમે એ દ્રવ્ય લઈ ઘેર આવતા રહેજો ને હું રાજા કને રોકાઈ રહીશ.”

બોજના પ્રમાણે બતાઉ દૈવી વૃષભ બન્યો. અનેપુ સવાર થયો અને બન્નેએ પાટનગરનો માર્ગ લીધો. દેશના માણસોએ જ્યારે આ દૈવી વૃષભને જોયો એટલે આખા દેશમાં ખુશાલી ફેલાઈ ગઈ. પેરો (રાજા) જાતે પાટનગરની બહાર ઘણે દૂર તેને વધાવવા આવ્યો. દેશ, નગર અને રાજમહેલમાં ઉત્સવ ઊજવાયો. આ રિદ્ધિસિદ્ધિનાં શુભ ચિહ્નો ધરાવનાર દૈવી વૃષભને દેશમાં લાવનાર અનેપુને રાજા અને પ્રજાએ ખૂબ આવકાર આપ્યો, પુષ્કળ દ્રવ્ય તેને ભેટ મળ્યું. વૃષભની સવારી કાઢી ગાજતે વાજતે તેને મંદિરમાં લઈ જવામાં આવ્યો ને તેના દર્શન માટે આખો દેશ ઊલટી પડ્યો. એક દિવસે રાણી વૃષભના દર્શન કરવા મંદિરે ગઈ. તેને જોઈ વૃષભ બોલ્યો:

“જો, હું અત્યાર સુધી જીવતો છું.”

“તું કોણ છે?” વિચ્છેદ પામી રાણીએ પૂછ્યું.

“હું છું બતાઉ, તારો પતિ, સમજી કે ! જો તે વૃક્ષ કપાવી નાંખ્યું પણ મને તો કાંઈ થયું નહિ. જોઈ લે, ઊભો છું કે નહિ જીવતો ! ફેર એટલો જ છે કે હું અત્યારે વૃષભના રૂપમાં છું.”

રાણી બતાઉથી ઘણો ભય પામી. બીજો દિવસે પોતાનાં નાજનખરાંથી તેણીએ રાજાને ખૂબ રીઝવ્યો. જ્યારે રાજા વશ થયો ત્યારે વિશ્વસુંદરીએ કહ્યું કે સોગન ખાઓ કે હું જો માણું તે આપશો. રાજાએ સોગન ખાતાં કહ્યું કે “પ્રિયતમા વિશ્વસુંદરી, મારા માટે આ જગતમાં તારાથી વિશેષ શું હોઈ શકે ? બોલ,

શું જોઈએ છે ?” “મારે પેલા વૃષભનું કાળજું ખાવું છે” * રાણીએ માગણી કરી. એ સાંભળી રાજા ઘણો દુઃખી થયો. પરંતુ થાય શું ? વચનમાં બંધાઈ ગયો હતો એટલે લાચાર બન્યો.

બીજો દિવસે ધાર્મિક ઉત્સવ ઊજવી વૃષભ ને અનેક પ્રાણીઓનાં બલિદાન અપાયાં. પછી રાજાના મુખ્ય દાસે વૃષભનો વધ કર્યો. એ વેળા તેની ડોકમાંથી લોહીનાં બે ટીપાં રાજમહેલના દ્વારની બન્ને બાજુએ પડ્યાં ને જોતજોતામાં ત્યાં બે મોટાં મોટાં કલ્પવૃક્ષો ઊભાં થઈ ગયાં. આ વાત રાજાને કાતે તરત જ પહોંચી અને આખા દેશમાં પવિત્ર કલ્પવૃક્ષોના આગમનથી ખુશાલી ઊજવવામાં આવી. રાજા રથમાં બેસી કલ્પવૃક્ષોનાં દર્શને આવ્યો. રાણી પણ પાછળ પાછળ બીજા રથમાં આવી. રાજાની પછી રાણીએ દર્શન કર્યાં ને તે વેળા કલ્પવૃક્ષો તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“ઓ બેવકા સ્ત્રી ! વૃષભના રૂપમાં તેં મારો વધ કરાવ્યો તેથી મને કાંઈ થયું ન થયું. જો, હું બતાઉ, તારો પતિ, કલ્પવૃક્ષોના રૂપમાં તારી સામે ઊભો છું કે નહિ ?”

એક દિવસે ફરી રાણીએ રાજાને રીઝવ્યો. રાજા વશ થયો એટલે રાણીએ કહ્યું કે “સોગન ખાઓ, મને જોઈએ તે આપશો.” પ્રાણેશ્વરી, તારા કરતાં વિશેષ આ સંસારમાં મારા માટે શું હોઈ શકે છે ? બોલ શું જોઈએ ?” રાણીએ ઉત્તર આપ્યો “પેલાં કલ્પવૃક્ષોને કપાવી તેઓમાંથી પગ મૂકવા માટે મને પાટલો કરાવી આપો ને !” રાણીએ માગણી રજૂ કરી. રાજાને ઘણો ખેદ થયો. પણ વચન પાળ્યા વગર છૂટકા નહોતો.

એક ઉત્સવ ઊજવી કલ્પવૃક્ષોની ધામધૂમ સાથે ખૂબ થઈ. પછી રાજાના સુતારો આવ્યા ને વૃક્ષો પર કુહાડીઓ ચાલવા લાગી. રાણી એ દશ્ય નિહાળવા

* પ્રાચીન ઇન્દિયવાસીઓ વૃષભ અને ગાયને બહુ પવિત્ર માનતા. એમનો વધ કરનાર દેહાંત શિક્ષાને પાત્ર ગણાતો. વિશ્વસુંદરીએ પતિના વધ માટે એ અધાર્મિક માગણી કરી હતી.

વમી જતી હતી તેમા હતી આમ એ સુમધીના મૂળને પતો લાગ્યો. અમનદાર તેને પેરો પામે લઈ ગયો. પેરો [રાજ] ઝાણી ગયો કે એ ગૂચળુ જે સ્ત્રીના વાળાનુ હશે તે પરમ રૂપવાન હોની જોઈએ.

બીજે દહાડે સવારમા આખા દેશના જોષીઓને રાજદરબારમા બોલાવવામા આ ના તેઓ જોરી જોઈને બોલ્યા કે સુર્યદેવની પુત્રી વિશ્વસુદરીના માથાના વાળનુ એ ગૂચળુ છે. ચંદ્રદેવીએ બધી રિદ્ધિ સિદ્ધિ એના રૂપથી લચી પડતા શરીરમા મૂકી છે માટે હે પ્રજાવત્સલ મહા રાજા ! આપ તરતોતરત દૂતો મોકલી વિશ્વસુદરીની શોધ કરાવી અહીં હાજર થવા આજ્ઞા કરો. એવી સુદરી તો રાજમા જ શોભે વળી તેના આગમનથી દેશની સમૃદ્ધિમા વધારો થશે રાજાએ જોષીઓને ખૂબ દાનદક્ષિણા આપી વિદાય કર્યા ને દેશને ખૂણે ખૂણે વિશ્વસુદરીને શોધી લાવવા અનુભવી દૂતો મોકલ્યા પણ તે પાછા ન આવ્યા. આવત એમ બની કે દેશમા બધે ઠેકાણે રાજા કરી જ્યારે દૂતો શહાવતુતના પર્વત પર આવ્યા ત્યારે બતાડિએ તેમને મારી નાખ્યા પરંતુ છેલ્લા માણસને તેણે એટલા માટે ન માર્યો કે તે આ કરણુ પ્રસંગના સમાચાર પેરોને જઈને આપી શકે.

એ છેલ્લો દૂત પેરો પાસે આ યો કૃપી રીતે આપુ ટોણુ બતાડિને હાથે મરાયુ તેની કરણુ કથની કહી સભળાવી પણ તેને ભોગે વિશ્વસુદરીના સ્થાનનો પતો મળી આવ્યો. તે વાત જણવી રાજાએ આ દૂતની સાથે મોટું લક્ષ્મી મોકલ્યુ જે વિશ્વસુદરીને પાટનગર લાવવામા સફળ થયુ. વિશ્વસુદરી ના આગમનથી આખા દેશમા ખુશાલીનો ઉત્સવ ઉજવાયો ને રૂપસુદરી પેરોની અતિ પ્રેમપાત્ર રાણી બની.

એક રસીની રાતે રાજા રાણી પ્રેમપૂર્વક વાતો કરતા હતા ધણા દિનસના પ્રેમે તેમના હૃદયો એક સૂત્રમા બાંધી દીધા હતા. વાતના પ્રસંગમા પેરોએ વિશ્વસુદરીને તેના માણ પતિ બતાડિની હકીકત પૂછી વિશ્વસુદરીને હવે બતાડિની પડી નહોતી, રાજના

રગીલા રાચરચીલાએ વિશ્વસુદરીના હૃદયમાથી ગરીબ બતાડિની પ્રેમમૃતિઓ બૂસવી નાખી હતી હવે પેરો તેનો જીવનમર્સ્વ ચર્ધ ગયો હતો. આદિથી અત સુધી તેણે બતાડિની બધી વાતો કહી સભળાવી અને અતે બોલી કે તમે પેના શહાવતુતના વૃક્ષને કપાવી નાખો. આથી બતાડિનો આત્મા જે પુષ્પમા વમે છે તે તૂટીને નીચે પડશે અને તેની સાથે બતાડિ પણ મરણુ પામશે.

વિશ્વસુદરીના કહ્યા પ્રમાણે પેરોએ માણુમા મોકલી શહાવતુતનુ વૃક્ષ કપાવી નાખ્યુ. એથી તેના પર સૌથી ઊંચે આવેતુ ફૂલ નીચે પડ્યુ અને બતાડિ મરણુ પામ્યો.

૩

બતાડિને ઘર છોડ્યે સાત વર્ષ પૂરા થયા હતા હવે અનેપુએ જવના પાણીની બાળી લીધી, પ્રવસ માટે જોઈતુ સાહિત્ય લીધુ ને ઘરને તાણુ મારી શહાવતુતના પર્વત લણી ચાલી નીકળ્યો. ઘણા દિવસો ની સકટભરી મુસાફરી પછી તે ત્યા પહોંચ્યો પણ ત્યા તો બતાડિનુ શય પડેતુ લાલ્યુ તેના શોકનો પાર ન રહ્યો ને અનેપુ હૈયાફાટ રુદન કરવા માંડ્યો.

ચાર વર્ષ સુધી તે નાના ભાઈના આત્માની શોધમા રજૂયો. પાંચમુ વર્ષ બેઠુ એટલે તેણે નાસી પાસ ચર્ધ દેશ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો જગલમા એક શહાવતુતના ઝાડ નીચે સૂવાની તૈયારી કરી કે જ્યો મળરકે ઊડીને દેશ લણી ચાલતો થાય ત્યાં તો એ વૃક્ષ પરથી એક ફળ પડ્યુ અનેપુએ સહેજે એ ફળ ઉપાડી ઝોળીમા મૂક્યુ ને મળરકે ઊડીને ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યો. માર્ગમા પણ તે બતાડિના આત્માને શોધતો જતો અતે ઘેર આવી પહોંચ્યો. ઝોળીમાથી ફળ કાઢીને હાથમા લે છે કે બતાડિનો આત્મા તેમાથી બોલી ઊઠ્યો અનેપુની ખુશાલીનો પાર ન રહ્યો તરત તેણે પેતુ કગ ઠંડા પાણીના વાસણમા મૂક્યુ બતાડિ પ્રગટ થયો બન્ને ભાઈ ગદગદ કંઈ એક બીજાને

પ્રેમ સાથે ભેટી પડ્યા. નાનાભાઈએ બધી આપવીતી મોટાભાઈને કહી સંભળાવી. છેવટે તે બોલ્યો:

“મોટાભાઈ, બુઝો, હું હમણું જ એક દૈવી વૃષભ બની જઈ છું. તમે મારા પર સવારી કરજો અને જ્યાં મારી સ્ત્રી છે ત્યાં આપણે જઈએ. મારા શરીર પરનાં પવિત્ર દૈવી ચિહ્નો જોઈ મારા આગમનથી આખા દેશમાં ખુશાલી ફેલાશે. પેરે તમને ધણું માન આપશે અને પુષ્કળ દ્રવ્યથી તમને નવાજશે. તમે એ દ્રવ્ય લઈ ઘેર આવતા રહેજો ને હું રાજ કને રોકાઈ રહીશ.”

ચોળના પ્રમાણે બતાઉ દૈવી વૃષભ બન્યો. અનેપુ સવાર થયો અને બન્નેએ પાટનગરનો માર્ગ લીધો. દેશના માણસોએ જ્યારે આ દૈવી વૃષભને જોયો એટલે આખા દેશમાં ખુશાલી ફેલાઈ ગઈ. પેરે (રાજ) જાતે પાટનગરની બહાર ઘણું દૂર તેને વધાવવા આવ્યો. દેશ, નગર અને રાજમહેલમાં ઉત્સવ ઊજવાયો. આ રિક્કિસિક્કિનાં શુભ ચિહ્નો ધરાવનાર દૈવી વૃષભને દેશમાં લાવનાર અનેપુને રાજ અને પ્રજાએ ખૂબ આવકાર આપ્યો, પુષ્કળ દ્રવ્ય તેને ભેટ મળ્યું. વૃષભની સવારી કાઢી ગાજતે વાજતે તેને મંદિરમાં લઈ જવામાં આવ્યો ને તેના દર્શન માટે આખો દેશ ઊલટી પડ્યો. એક દિવસે રાણી વૃષભના દર્શન કરવા મંદિરે ગઈ. તેને જોઈ વૃષભ બોલ્યો:

“જે, હું અત્યાર સુધી જીવતો છું.”

“તું કાણ છે?” વિચ્યમ પામી રાણીએ પૂછ્યું.

“હું છું બતાઉ, તારો પતિ, સમજ કે ! જો તે વૃક્ષ કપાવી નાંખ્યું પણ મને તો કાંઈ થયું નહિ. જોઈ લે, જાઓ છું કે નહિ જીવતો ! ફેર એટલો જ છે કે હું અત્યારે વૃષભના રૂપમાં છું.”

રાણી બતાઉથી ઘણો ભય પામી. બીજે દિવસે પોતાનાં નાજનખરાંથી તેણીએ રાજને ખૂબ રીઝવ્યો. ત્યારે રાજ વશ થયો ત્યારે વિશ્વસુંદરીએ કહ્યું કે સોગન ખાઓ કે હું જે માગું તે આપશો. રાજને સોગન ખાતાં કહ્યું કે “પ્રિયતમા વિશ્વસુંદરી, મારા માટે આ જગતમાં તારાથી વિશેષ શું હોઈ શકે ? બોલ,

શું જોઈએ છે ?” “મારે પેલા વૃષભનું કાળજી પાવું છે” * રાણીએ માગણી કરી. એ સાંભળી રાજ ઘણો દુઃખી થયો. પરંતુ થાય શું ? વચનમાં બંધાઈ ગયો હતો એટલે લાચાર બન્યો.

બીજે દિવસે ધાર્મિક ઉત્સવ ઊજવી વૃષભ ને અનેક પ્રાણીઓનાં બલિદાન અપાયાં. પછી રાજના મુખ્ય દાસે વૃષભનો વધ કર્યો. એ વેળા તેની ડોકમાંથી લોહીનાં બે ટીપાં રાજમહેલના દ્વારની બન્ને બાજુએ પડ્યાં ને જોતજોતામાં ત્યાં બે મોટાં મોટાં કદપવૃક્ષો ઊભાં થઈ ગયાં. આ વાત રાજને કાને તરત જ પહોંચી અને આખા દેશમાં પવિત્ર કદપવૃક્ષોના આગમનથી ખુશાલી ઊજવવામાં આવી. રાજ રથમાં બેસી કદપવૃક્ષોનાં દર્શને આવ્યો. રાણી પણ પાછળ પાછળ બીજ રથમાં આવી. રાજની પછી રાણીએ દર્શન કર્યાં ને તે વેળા કદપવૃક્ષો તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“ઓ બેવકા સ્ત્રી ! વૃષભના રૂપમાં તેં મારો વધ કરાવ્યો તેથી મને કાંઈ થયું ન થયું. જો, હું બતાઉ, તારો પતિ, કદપવૃક્ષોના રૂપમાં તારી સામે જાઓ છું કે નહિ ?”

એક દિવસે ફરી રાણીએ રાજને રીઝવ્યો. રાજ વશ થયો એટલે રાણીએ કહ્યું કે “સોગન ખાઓ, મને જોઈએ તે આપશો.” પ્રાણેશ્વરી, તારા કરતાં વિશેષ આ સંસારમાં મારા માટે શું હોઈ શકે છે ? બોલ શું જોઈએ ?” રાણીએ ઉત્તર આપ્યો “પેલાં કદપવૃક્ષોને કપાવી તેઓમાંથી પગ મૂકવા માટે મને પાટલો કરાવી આપો ને !” રાણીએ માગણી રજૂ કરી. રાજને ઘણો ખેદ થયો. પણ વચન પાળ્યા વગર છૂટકા નહોતો.

એક ઉત્સવ ઊજવી કદપવૃક્ષોની ધામધૂમ સાથે પૂજા થઈ. પછી રાજના સુતારે આવ્યા ને વૃક્ષો પર કુહારીઓ ચાલવા લાગી. રાણી એ દ્રશ્ય નિહાળવા

* પ્રાચીન ઇન્દિયવાસીઓ વૃષભ અને ગાયને બહુ પવિત્ર માનતા. એમનો વધ કરનાર દેહાંત શિક્ષાને પાત્ર ગણાતો. વિશ્વસુંદરીએ પતિના વધ માટે એ અધાર્મિક માગણી કરી હતી.

વળી જતી હતી તેમાં હતી. આમ એ સુગંધીના મૂળનો પતો લાગ્યો. અમલદાર તેને પેરો પામે લઈ ગયો. પેરો [રાજા] જાણી ગયો કે એ ચૂંચળું જે સ્ત્રીના વાળાનું હશે તે પરમ રૂપવાન હોવી જોઈએ.

ખીજે દહાડે સવારમાં આખા દેશના જોષીઓને રાજદરબારમાં બોલાવવામાં આવ્યા. તેઓ જોષી જોષીને બોલ્યા કે સૂર્યદેવની પુત્રી વિશ્વસુંદરીના માથાના વાળનું એ ચૂંચળું છે. ચંદ્રદેવીએ બધી રિદ્ધિસિદ્ધિ એના રૂપથી લઈ પડતા શરીરમાં મૂકી છે. માટે હે પ્રજાવત્સલ મહારાજા ! આપ તરતોતરત દૂતો મોકલી વિશ્વસુંદરીની શોધ કરાવી અહીં હાજર કરવા આજ્ઞા કરો. એવી સુંદરી તો રાજમાં જ શોભે. વળી તેના આગમનથી દેશની સમૃદ્ધિમાં વધારો થશે. રાજાએ જોષીઓને ખૂબ દાનદક્ષિણા આપી વિદાય કર્યા, ને દેશને ખૂણે ખૂણે વિશ્વસુંદરીને શોધી લાવવા અનુભવી દૂતો મોકલ્યા, પણ તે પાછા ન આવ્યા. બાબત એમ બની કે દેશમાં બધે ઠેકાણે રજાળી કરી જ્યારે દૂતો શહાવલુતના પર્વત પર આવ્યા ત્યારે બતાડીએ તેમને મારી નાખ્યા. પરંતુ છેલ્લા માણસને તેણે એટલા માટે ન માર્યો કે તે આ કરુણ પ્રસંગના સમાચાર પેરોને જઈને આપી શકે.

એ છેલ્લો દૂત પેરો પાસે આવ્યો. કેવી રીતે આખું દેશનું બતાડીને હાથે મરાયું તેની કરુણ કથની કહી સંભળાવી. પણ તેને ભોગે વિશ્વસુંદરીના સ્થાનનો પતો મળી આવ્યો તે વાત જણાવી. રાજાએ આ દૂતની સાથે મોટું લક્ષ્મર મોકલ્યું જે વિશ્વસુંદરીને પાટનગર લાવવામાં સફળ થયું. વિશ્વસુંદરીના આગમનથી આખા દેશમાં ખુશાલીનો ઉત્સવ ઉજવાયો. ને રૂપસુંદરી પેરોની અતિ પ્રેમપાત્ર રાણી બની.

એક સ્ત્રીની રાતે ગજા રાણી પ્રેમપૂર્વક વાતો કરતાં હતાં. ધણા દિવસના પ્રેમે તેમનાં હૃદયો એક સૂત્રમાં બાંધી દીધાં હતાં. વાતના પ્રસંગમાં પેરોએ વિશ્વસુંદરીને તેના માણ પતિ બતાડીની હકીકત પૂછી. વિશ્વસુંદરીને હવે બતાડીની પડી નહોતી, રાજના

રંગીલા રાચરચીલાએ વિશ્વસુંદરીના હૃદયમાંથી ગરીબ બતાડીની પ્રેમમૃતિઓ ભૂંસવી નાખી હતી. હવે પેરો તેનો જીવનસર્વસ્વ થઈ ગયો હતો. આદિથી અંત સુધી તેણે બતાડીની બધી વાતો કહી સંભળાવી અને અંતે બોલી કે તમે પેલા શહાવલુતના વૃક્ષને કપાવી નાખો. આથી બતાડીનો આત્મા જે પુષ્પમાં વસે છે તે વૃક્ષને નીચે પડશે અને તેની સાથે બતાડી પણ મરણ પામશે.

વિશ્વસુંદરીના કલા પ્રમાણે પેરોએ માણસો મોકલી શહાવલુતનું વૃક્ષ કપાવી નાખ્યું. એથી તેના પર સૌથી ઊંચે આવેલું ફૂલ નીચે પડ્યું અને બતાડી મરણ પામ્યો.

૩

બતાડીને ઘર છોડ્યે સાત વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં. હવે અનેપુએ જવના પાણીની બાટલી લીધી, પ્રવામ માટે જોઈતું સાહિત્ય લીધું ને ઘરને તાળું મારી શહાવલુતના પર્વત લાણી ચાલી નીકળ્યો. ધણા દિવસોની સંકટભરી મુસાફરી પછી તે ત્યાં પહોંચ્યો, પણ ત્યાં તો બતાડીનું શય પડેલું લાગ્યું. તેના શોકનો પાર ન રહ્યો ને અનેપુ હૈયાફાટ રુદન કરવા માંડ્યો.

ચાર વર્ષ સુધી તે નાના ભાઈના આત્માની શોધમાં રહ્યો. પાંચમું વર્ષ બેઠું એટલે તેણે નાસી-પાસ થઈ દેશ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. જંગલમાં એક શહાવલુતના ઝાડ નીચે સૂવાની તૈયારી કરી કે જેથી મળસકે ઊડીને દેશ લાણી ચાલતો થાય. ત્યાં તો એ વૃક્ષ પરથી એક ફળ પડ્યું. અનેપુએ સહેજે એ ફળ ઉપાડી ઝોળામાં મૂક્યું ને મળસકે ઊડીને ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યો. માર્ગમાં પણ તે બતાડીના આત્માને શોધતો જતો અંતે ઘેર આવી પહોંચ્યો. ઝોળામાંથી ફળ કાઢીને હાથમાં લે છે કે બતાડીનો આત્મા તેમાંથી બોલી ઊઠ્યો. અનેપુની ખુશાલીનો પાર ન રહ્યો. તરત તેણે પેલું ફળ ઠંડા પાણીના વાસણમાં મૂક્યું. બતાડી પ્રગટ થયો. બન્ને ભાઈ ગદગદ કંઠે એક બીજાને

પ્રેમ સાથે ભેટી પડ્યા. નાનાભાઈએ બધી આપવીતી મોટાભાઈને કહી સંભળાવી. છેવટે તે બોલ્યો:

“મોટાભાઈ, જુઓ, હું હમણાં જ એક દૈવી વૃષભ બની જઈ છું. તમે મારા પર સવારી કરજો અને જ્યાં મારી સ્ત્રી છે ત્યાં આપણે જઈએ. મારા શરીર પરનાં પવિત્ર દૈવી ચિહ્નો જોઈ મારા આગમનથી આખા દેશમાં ખુશાલી ફેલાશે. પેરે તમને ઘણું માન આપશે અને પુષ્કળ દ્રવ્યથી તમને નવાજશે. તમે એ દ્રવ્ય લઈ ઘેર આવતા રહેજો ને હું રાજા કને રોકાઈ રહીશ.”

યોજના પ્રમાણે બતાઉ દૈવી વૃષભ બન્યો. અનેપુ સવાર થયો અને બંનેએ પાટનગરનો માર્ગ લીધો. દેશના માણસોએ જ્યારે આ દૈવી વૃષભને જોયો એટલે આખા દેશમાં ખુશાલી ફેલાઈ ગઈ. પેરે (રાજા) જાતે પાટનગરની બહાર ઘણું દૂર તેને વધાવવા આવ્યો. દેશ, નગર અને રાજમહેલમાં ઉત્સવ ઉજવાયો. આ રિદ્ધિસિદ્ધિનાં શુભ ચિહ્નો ધરાવનાર દૈવી વૃષભને દેશમાં લાવનાર અનેપુને રાજા અને પ્રજાએ ખૂબ આવકાર આપ્યો, પુષ્કળ દ્રવ્ય તેને ભેટ મળ્યું. વૃષભની સવારી કાઢી ગાજતે વાજતે તેને મંદિરમાં લઈ જવામાં આવ્યો ને તેના દર્શન માટે આખો દેશ ઊલટી પડ્યો. એક દિવસે રાણી વૃષભના દર્શન કરવા મંદિરે ગઈ. તેને જોઈ વૃષભ બોલ્યો:

“જે, હું અત્યાર સુધી જીવતો છું.”

“તું કોણ છે?” વિસ્મય પામી રાણીએ પૂછ્યું.

“હું છું બતાઉ, તારો પતિ, સમજ કે ! જે તે વૃક્ષ કપાવી નાંખ્યું પણ મને તો કાંઈ થયું નહિ. જોઈ લે, જાઓ છું કે નહિ જીવતો ! ફેર એટલો જ છે કે હું અત્યારે વૃષભના રૂપમાં છું.”

રાણી બતાઉથી ઘણો ભય પામી. બીજો દિવસે પોતાનાં નાજનખરાંથી તેણીએ રાજાને ખૂબ રીઝવ્યો. જ્યારે રાજા વશ થયો ત્યારે વિશ્વસુંદરીએ કહ્યું કે સોગન ખાઓ કે હું જે માગું તે આપશો. રાજાએ સોગન ખાતાં કહ્યું કે “પ્રિયતમા વિશ્વસુંદરી, મારા માટે આ જગતમાં તારાથી વિશેષ શું હોઈ શકે ? બોલ,

શું જોઈએ છે ?” “મારે પેલા વૃષભનું કાળજી ખાવું છે” * રાણીએ માગણી કરી. એ સાંભળી રાજા ઘણો દુઃખી થયો. પરંતુ થાય શું ? વચનમાં બંધાઈ ગયો હતો એટલે લાચાર બન્યો.

બીજો દિવસે ધાર્મિક ઉત્સવ ઊજવી વૃષભ ને અનેક પ્રાણીઓનાં બલિદાન અપાયાં. પછી રાજાના મુખ્ય દાસે વૃષભનો વધ કર્યો. એ વેળા તેની ડોકમાંથી લોહીનાં બે ટીપાં રાજમહેલના દારની બંને બાજુએ પડ્યાં ને જોતજોતામાં ત્યાં બે મોટાં મોટાં કલ્પવૃક્ષો ઊભાં થઈ ગયાં. આ વાત રાજાને કાને તરત જ પહોંચી અને આખા દેશમાં પવિત્ર કલ્પવૃક્ષોના આગમનથી ખુશાલી ઊજવવામાં આવી. રાજા રથમાં બેસી કલ્પવૃક્ષોનાં દર્શનને આવ્યો. રાણી પણ પાછળ પાછળ બીજા રથમાં આવી. રાજાની પછી રાણીએ દર્શન કર્યાં ને તે વેળા કલ્પવૃક્ષો તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“ઓ બેવકા સ્ત્રી ! વૃષભના રૂપમાં તેં મારો વધ કરાવ્યો તેથી મને કાંઈ થયે ન થયું. જો, હું બતાઉ, તારો પતિ, કલ્પવૃક્ષોના રૂપમાં તારી સામે જાઓ છું કે નહિ ?”

એક દિવસે ફરી રાણીએ રાજાને રીઝવ્યો. રાજા વશ થયો એટલે રાણીએ કહ્યું કે “સોગન ખાઓ, મને જોઈએ તે આપશો.” પ્રાણેશ્વરી, તારા કરતાં વિશેષ આ સંસારમાં મારા માટે શું હોઈ શકે છે ? બોલ શું જોઈએ ?” રાણીએ ઉત્તર આપ્યો “પેલાં કલ્પવૃક્ષોને કપાવી તેઓમાંથી પગ મૂકવા માટે મને પાટલો કરાવી આપો ને !” રાણીએ માગણી રજૂ કરી. રાજાને ઘણો ખેદ થયો. પણ વચન પાળ્યા વગર છૂટકો નહોતો.

એક ઉત્સવ ઊજવી કલ્પવૃક્ષોની ધામધૂમ સાથે પૂજા થઈ. પછી રાજાના સુતારો આવ્યા ને વૃક્ષો પર કુહાડીઓ ચાલવા લાગી. રાણી એ દ્રશ્ય નિહાળતા

* પ્રાચીન ઇન્ડિયનવાસીઓ વૃષભ અને ગાયને બહુ પવિત્ર માનતા. એમનો વધ કરનાર દેહાંત શિક્ષાને પાત્ર ગણાતો. વિશ્વસુંદરીએ પતિના વધ માટે એ અધાર્મિક માગણી કરી હતી.

હાજર રહી હતી. દરમિયાન લાકડાની એક ઝીણી ચીપ તેના મોઢામાં ચાલી ગઈ. નવ માસ પછી રાણીએ એક સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. દેશમાં ખુશાલી ખુશાલી થઈ રહી. પ્રગતે ધણી નવાજેશો કરવામાં આવી. રાજાએ રાજકુમારને પોતાનું નામ આપ્યું. તેનો બધો પ્રેમ રાણી પરથી ઊઠીને રાજકુમાર પર કેન્દ્રિત થયો. તે સમજણો થયો એટલે રાજાએ તેને ‘ધર્મીઆ-પીઆનો રાજકુમાર’ એ પદવી આપી. લણીગણીને હોશિયાર થયો એટલે રાજાએ તેને દેશનો સુબો બનાવ્યો.

આમ ધણી વર્ષો પસાર થયાં ને રાજા મરણ પામ્યો. રાજકુમારને ગાદી મળી ને દેશમાં ઉત્તમ ઉજવાયો. નવા રાજાએ કચેરી ભરી રાણીને ત્યાં બોલાવી અને બધા પ્રધાનો અને દરબારીઓને પોતાની વીતક-કથા કહી સંભળાવી. પછી તેણે પોતાના મોટાભાઈ અનેપુત્રે બોલાવી આખા દેશનો સુબો બનાવ્યો. ત્રીસ વર્ષ બતાડીએ ગાદી ભોગવી. પ્રગતે સુખી કરી ને પછી સ્વર્ગે સિધાબો. તેના પછી અનેપુ રાજા થયો.

મીણુબત્તી

પૃથ્વી : સોનેટ

નિરંતર જળી રહી અવર કાજ એ જીવને
ગૃહે, વિમલ મંદિરે, તિમિર પુંજને ખાળતી,
પ્રકાશ પરને દઈ જીવન આપીને જીવતી,
જગે મધુર સ્વાર્પણે જીવન-કાવ્ય મૂકી જઈ.
“અસંખ્ય કલહો થકી તિમિર-આવર્યા વિશ્વમાં
સદા મતલબી બની મનુજ-વૃન્દ કેં ઘૂમતાં
ઝળે છ નિજ સ્વાર્થના અટલ કોઈ દાવાનળે,”
વહે ફરકતી, “પછી અવર કાજ શેં નાઝળે ?” ૮

સદૈવ હસી પૂછતી નિરવધિ મહાકાલથી
સુવર્ણમય જીભથી મનુજ માત્રને ઊંબરે;
બંધિર શ્રવણે પડે તદપિ એ જ પ્રશ્નો બધા;
અને તિમિર-જાળના અવનવા વધે કોયડા !

અચેતન જીવો તણી અજબ આવી કર્મફલતા
નહિ મનુજમાં ઝળે અખિલ વિશ્વ ઊગળવા ?

વિજ્ઞાનનો અવાજ

શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

૧

કેવેનડીશ

“તે” એ સીણુકી હરામખોર, ક્રાને પૂછીને કચરો કાઢ્યો ?” એક કાપેલી ખૂમ ખરાડી. આગળ સીણુકી ને પાછળ એક લાથ ઉગામતો, ડોળા ધુસ્કાવતો આદમી દોડતો હતો. એનો આખો દેહ ગુસ્સામાં જાણે ઘૂંટી બિઠ્યો, એનું એકેએક રૂંવાડું જુસ્સામાં ફરકી બિઠ્યું હતું.

“તોળા તારાથી તો, આપલિયા, લે રાખ હવે, આવતી કાલથી આવું, તો મારું નામ...” બોલતી સીણુકી દોડતી દાદરનાં પગથિયાં ઊતરી પડી ને જળગતી બહાર નીકળી, “શો માનવી સરજ્યો છે ! શું એનું માથું ! કુદરત પણ કંઈ ખેલ કરે છે તો, આવા નમૂના નિષ્કર્ષીને...” સીણુકી આ મકાનમાં ફરી પણ ન મૂકવાના શપથ લેતી બહાર નીકળી ગઈ ને જળગતી ચાલી, “નથી કરવી એ.....એવી નોકરી, ને એનાપર તે વળી વધારા પણ શું બતાવવું.....?” સીણુકી સરકી ગઈ.

“ફ્લોજિસ્ટોન.....હા...હા...ફ્લોજિસ્ટોન” પેલો આદમી બીજી પળે બધો ગુસ્સો વીસરી જઈ જોરથી હસતો હતો. “પણ કીક છે, કીક, એ જેસેફ્લેક્ટે રસાયણને ત્રાજવામાં લખાવ કર્યું એટલું જ એણે કર્યું છે ! વસ્તુનું સળગાવતાં પહેલાં વજન અને પછી વજન.....અને પછી ફ્લોજિસ્ટોન.....” પાછો એ જોરથી હસ્યો, ને ધબ્બ ધર્ધ ને પલંગપર પડ્યો. એણે એક મોટું બગાડું ખાધું, આકાશ આખાને આવરી દે એવું આળસ મરડ્યું, આંખના ખૂણા લૂછ્યા ને આંખો મીચી પથારીમાં આડે અંગ વિસ્તારી શાંતિથી લગ્યાયો.

“સાલી સીણુકી ! સ્ત્રી માત્રની જાત એવી ધિક્કારવા જેવી.....” પાછો એના માથામાંથી ફ્લોજિસ્ટોન સરી પડ્યો ને સીણુકી આવી. એની આંખો તતડી ઊઠી, “મેં એને કર્યું હતું કે બીજી નોકરીઓની જેમ તારે પણ મને તારું મોં નહિ બતાવવું.....સ્ત્રીનું મુખ જોવાથી પણ પતન થાય છે...પણ એ તો...કંઈ એને ચસકા ચટે છે...! અને શી હિંમત ! નોકરીની જાત અને તેય પાછી સ્ત્રી અને મને કહેવાની હિંમત કરી કે...“આપુ સાહેબ, આપે કદી લગ્ન નહિ કરવાના શપથ લઈ ને આપની જાતને ભારે શિક્ષા કરી છે...” એ બેઠો થઈ ગયો, “હું...મને ! મનેય શિખામણ ! શી હિંમત !” એના વિજ્ઞાન જાતના આત્મભાને સીણુકી તરફ અન્યથા બતાવી, ને એ જોરથી હસ્યો. એણે આખા મોઢાને બંને હાથે ઘસ્યું ને પથારીમાં એ જોરથી આળોટવા લાગ્યો.

“ પાઠી પેની આવશે . ” એને યાદ આ યુ પોતાનું મોઢું બતાવ્યા વિના શી જોઈ સમસાની છે તેની આજ્ઞા એની આથલું બાઈ રોજ સરામ્મા લઈ જતી હતી એ એક મગમમા લખાને જોવાની બહાર ખાલી સમસા એ પેગીમા નાખી દેતો અને સ્મૃતિયુ અપચાપ રોજ આવતી ને એ પેગીમા પડેની ચિઠ્ઠીમા લખ્યા પ્રમાણ રાધતી એ બેઠો થયો એણે ટેમલ પર પાના એ- મગમમા સ્મૃતિની સૂચના લખી ને દીરાનમા જરેની બહાનવી બારે તેની પેગીમા મગમ નાખ્યો

એ કેવેનડીશ હતો એ વૈજ્ઞાનિક હતો એનો એવો ક્રમ હતો મ્હે છે કે ૧૭૭૨મા એ એની સાતાને સાપડ્યા ત્યારપછી તરત જ આવે અન્ને બન્ને હતો.

“ શિવત ! નિમિત્તતા ! બ્યરચિતતા ! સિદ્ધા નિમ્ના ! ”

જાણે એના સાથીગરોને હોશરો હોય તેમ એ મોટેથી બોલ્યો, “ દુનિયા પામે શિવત નથી, બ્યરચિતતા નથી ને સિદ્ધાત નથી ” જાણે પોતે દુનિયાથી પર હોય તેમ એ બોલ્યો, અને બોલ્યો, “ ક્યો જિન્દગી ” એ ખડખડાટ હસી પડ્યો ને હસતો પુસ્તકોના કાટ પમે પહોંચ્યો મગાટ પાસે ટેમલ પર એક મોઢું ધરક હતું, ધરકમા પુસ્તકોની આરક- જાવની નોંધ હતી પણ એ નોંધમા એનું પોતાનું જ નામ હતું. એ કમાટમાથી પુસ્તક વાચના માટે બહાર મળેતો કે તરત જ એ ધરકમા પોતાની મડી મરી તારીખ નાખી પુસ્તકને ઉધારતો અને જનારે પાકુ મૂકતો ત્યારે તારીખ નાખી સગી કરી જમા મળેતો એની એની શિવત અન્ને હતી અને એના એના સગમા નિમિત્તતા ને બ્યરચિતતા પરિસીમાએ પહોંચ્યા હતા એને નક્કી કેની નિમિત્તતા પ્રમાણે માર્ગ એની ગુફામા ગમગતો પેમતો હોય તેમ વરમમા એક જ વાર દરજી આવતો અને એક વરમ વાલે તેના કપડા સીધાના સાથ લઈ જતો એ નના કપડા નક્કી થયેને દિવસે જ ચિતાર્થ જતા અને

સિતાર્થને આવતા તે જ દિવસે જૂના થયેના વસ્ત્રના જૂના કપડા નાખી દેનામા આવતા એ કેવેનડીશ અજગ હતો અને તેથી અન્નેડ હતો

પછી એ એના ગુફા જેમા ઘરના કમાડ વચ્ચે ને કુદરતના રહસ્યો એકત્રે ઉઠવતો કોઈવર એ ટેમલ પર મ્ધ પઠાડતો, ટાઈનાર અદસ્તી કલ તૂટવાતા અનાજ આવતા, ટાઈનાર એનું હાથ જેમથી ખાખડી બાંધતું

અને નડ્યા લખાતા-છપાતા નોકરો, નોકરી જોવાનું જોખમ વટોરીને પણ, બાતલુતા ખૂણા પ મત માડતા કે તડેમાથી આવેા ટગમગવા જેના એ નના બીકલું હતા મરણ કે નોકરો હતા કોઈવર એ અપચાપ ગેઠાયા હોય ને પાઠગ ચમકાને જેના કોઈનાર કોઈ ને બારણા પાછળ પેના વૈનાનિકને પડગાયો દોડી આવતો દેખાતો, ને એમની પાછળ બધા બીકના માર્યા સડમગા કરતા સીડી પડી અનાજ કર્યા વિના સરી જતા

એવો એ વૈજ્ઞાનિક કદી બહાર જતો નહિ માત્ર અવાડિયામા એક રખત એ રોચન સોસયની સભાસભેના નિમત્રણને માન આપી, તેમની સથે ખાણ લેના, જતો અને પાઠો એના ઘરની પ્રોગ શળામા બધમારણે પુર્ગ જતો, અને ટાઈ કોઈવર ‘ બાપુ સાહેબ, આપે નહિ પરણનાના શપથ લઈ આપની જાતને ભારે મોળી શિક્ષા મળી છે ’ એના પેની નાસી ગયેની સીકુબીના શબ્દો યાદ આ પી, ગુમે થઈ જતો જાણે સીકુબી એને બીધેની બીની દેખાતી ને જોનતી સહગાતી કે ‘ બાપવિયા, તોમા તારથી તો . ’ પછી એ પોતાના વિજયમા મનમતો શાંતિથી, ધીમેથી, બ્યરચિતથી અને નિમિત્તતાથી પગના માળો વિજાનના પ્રયોગો કરનાના ખડ તરફ જતો.

કોઈથી નહિ અપાધનો અને ટાઈ ને નહિ ચાલતો એવો એ વિજાનને ચાલતો હતો એ પ્રયોગો કરતો ત્યારે એને આજો ઓરડો ખુશનુમા લાગતો હતો એ

હવાનાં તરંગો પારખતો ત્યારે એની અરંધ્રી મીંગેલી આંખોમાં કદી નહિ ઝાળખાયલી એની હવા તરફ પ્રેમ નીતરતો, અને એ પાણીનાં મૂળ પારખતો ત્યારે આજ-મુઠ્ઠી અણપરઆયલાં એવાં પાણીનાં તરંગોને દેખી એનાં અંગેઅંગ હસી બેઠતાં, એના ગાલ ફૂલી બેઠતાં, એનાં નરકારાં પડોળાં થતાં, એની આંખો આનંદથી હસી બેઠતી ને એની નજર જાણે પાણીના વિજ્ઞાનને પ્રેમથી ભેટી પડતી.

એને એક દિ' અજળ જેવું સ્વપ્ન આવ્યું. એની આંખો અરંધ્રી બાંધમાં હસી બેઠી હતી, એનાં રેમેરેમ આનંદમાં પુલકી બેઠ્યાં હતાં. એને કાર્ષ અજળ જેવી લાગણી થઈ હતી. એ પ્રેમમાં પાણી પાણી થઈ ગયો હતો. “અને એક સ્ત્રી તરફ !” એની અજળપણીનો પાર રહ્યો નહિ. એ સ્ત્રીજનતને ધિક્કારનારે તાલુખીમાં આંખો યોળી રહ્યો. એને સ્વપ્ન આવ્યું હતું. સ્વપ્નમાં એક જુવાન છોકરી એને ચાહતી એની સામે બેઠી હતી. એ સ્વપ્નમાં એના તરફ જોઈ રહ્યો હતો, એને ચાહી રહ્યો હતો અને સ્વપ્નમાં જોલતો હતો, ‘તમે વિજ્ઞાનદેવી !’ વિજ્ઞાન કાર્ષ છોકરી હોય અને સ્વપ્નમાં એને ચાહતી હોય એમ જણાયું. શો આનંદ ! એ આનંદમાં ને આનંદમાં ખેડો થઈ ગયો. એ વીજળીના પ્રવાહમાં જોતો તેવો જગકારો એણે દોડો, હવાનો ઝપાટો આવતો હોય તેમ પેલી છોકરીએ ખૂંક ફેરવી. એ ઝોસરી જતી હતી. એને પકડી રાખવાનું એને મન થઈ ગયું. એ ઉતાવળો ખેડો થઈ ગયો. એ હવાના ગોરા જેવી સરી જતી વિજ્ઞાનદેવીની પીઠપર એણે કાળા વાદળ જેવો પથરાતો ચોટયો જોયો. એ સીણુપીના ચોટલા જેવો હતો. એ જંગમી બેઠયો. એને પેલી દરમખેાર સીણુપી યાદ આવી, પાછો એના કાનમાં અવાજ અથડાયો, “ભાઈસાગ, તોઆ તારથી તો, મારા બાપુસાગ....અને બાપુ સાહેબ તમે નહિ પરજુવાના શપથ લઈ તમારી જનતને ભારે શિક્ષા કરી છે...એવો તે શો સિદ્ધાંત !”

જાણે સીણુપી એના તરફ જોડેલી હસતી હતી, જાણે એ વિજ્ઞાનિકની મનન કરતી હતી. એને ગુસ્સો થવાનું મન

થયું. પણ સ્વપ્નમાં કરેલા પ્રેમથી એકદમ ગુસ્સો આવ્યો નહિ. એના કાનમાં કાર્ષ દાદર બાતરી જતું હોય એવો અવાજ આવ્યો. એ બોલો થઈ ગયો. દાદર તરફ ગયો. દાદરના છેડલા પગથિયા સુધી નજર નાખી. કાર્ષ હતું નહિ. પાછો એ આવ્યો ને પથારીમાં પડ્યો. એને બાંધ આવતી નહોતી, એના કાનમાં અવાજ ધુંટાતો હતો, “બાપુ સાહેબ તમે નહિ પરજુવાના શપથ લઈ તમારી જનતને ભારે શિક્ષા કરી છે, એ તે શો સિદ્ધાંત !”

વૈજ્ઞાનિકની એની એ જ નિયમિતતા, એ જ વ્યવસ્થિતતા ને સિદ્ધાંતિકતા એના દિવસ પછી રાત સાથે પસાર થતાં હતાં.

કેવેનડીશો એની પ્રયોગશાળામાં હવાનું પૃથક્કરણ કર્યું અને હાઈડ્રોજનની શોધ કરી.

એણે એનું ધ્યાન વીજળીપર ગોઠવ્યું અને કેટલાયે પ્રયોગો કર્યા. એણે વીજળીના પ્રવાહને પારખવા કાચની નળીમાં ઉતાર્યા.

અને પાણી જેવું પાણી. કેવું સાદું અને કેટલું સરસ ! સૌએ ત્યાંમુઠ્ઠી પાણીને પાણી જ રહેવા દીધું હતું. એ શાનું બન્યું હશે, તેનો વિચાર સરળો પણ કાર્ષએ કર્યો ન હતો, અને પાણીથી તરસો છિપાવી હતી, પાણીપર હોડકાં લંકાર્યાં હતાં અને પાણીમાં ફૂગકાં ખાંધાં હતાં. પણ આ કેવેનડીશનું માથું જોડેલી હાલ્યું. એણે પાણીને પ્રયોગશાળામાં ગોઠવ્યું. એણે પ્રયોગો કર્યા. એણે હાઈડ્રોજન અને હવાના મિશ્રણમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ દોડાવ્યો, એની હવાનું કદ થઈ ગયું. એને બીનાશ જણાઈ. એણે ફરીવાર હાઈડ્રોજનનું પ્રમાણ વધારી પ્રયોગ આદર્યો, આ વખતે એણે પાણીનાં ટીપાં ભાગ્યાં. એણે પાણીનું મૂળ શોધી કાઢ્યું.

એની વિજ્ઞાનદેવી એના પર ખુશ હતી. એણે વિજ્ઞાનના સાથમાં કુદરતનાં સ્વરૂપ ઉઠેલી કાઢ્યાં. એ વિજ્ઞાનદેવીને વર્ષો હતો. પછી પરજુાય કેમ ? પેલી સીણુપીનો સાદ એને સતાવ્યા કરતો હતો.

પણ એણે અરંધ્રી મીંગેલી આંખોએ વિજ્ઞાન સાથે

વાતો કર્યા કરી અને વાત વાતમા એશી વસ્તુ પીતી ગયા

એશી ૫ મનો મદ્દ વૈજ્ઞાનિક એક દિવસ મરણ પથારીએ પડ્યો હતો, પણ એનો હુકમ હતો કે કોઈ સ્ત્રીએ એને મુખ જતાનું નહિ.

એની આખી મિયાતી હતી એની મિયાતી આખો સામે એક મુખ તથ્યરતુ હતુ એ સ્ત્રીનું મુખ હતુ એને એ વિજ્ઞાનદેવી કહેતો હતો-પણ એ તો સીણુકી હતી એની મિયાતી આખો વિમાસતી હતી, “એને ચાહી હોત તો ! . વિજ્ઞાન ધણુ આગળ વધત ’ એના માથામા અનાજ અવાતા હતા. “પણ હવે ધણુ મોઢુ થઈ ગયુ ” જાણે કોઈ પ્રેત હતુ એણે પડખુ ફેરવ્યુ, “તમે નહિ પણુનાના શપથ લઈને તમારી જાતને ભારે શિક્ષા કરી છે, એ તે રો સિદ્ધાંત ” એના પરનારી જતા પ્રાણુ ઝખતા હતા

૨

પ્રિસ્ટલી

વિજ્ઞાનનો અનાજ ઊંડો હતો

અગરમા શનકમા યુરોપને આગળે વિજ્ઞાનનો અનાજ વાગતો હતો

શુ ખોલતો હતો ?

પેના વિચિત્ર કેવેનડીએ મ્યુ કે પાણી એ તરત નહી પણ તત્ત્વોનું મિશ્રણ માન છે, ત્યાંથી એ અનાજ આગળ વધતો હતો તડાકાને લગામ બોના પતો, હવાની પણ એ જ દશા કરતો હતો આજસુધી આમશમા સ્ટી મ્કામ કરતા ઇત્ર લગવાનને વાદળનો ઝોળે જનારી ઈર્ષ્યાવિશ માનવજાતે એના હાથમા મૂકેલુ વજ પડારી લેતો હતો, વીજળીમાતાને આમશમાથી ધમા લાની દીવા ચેતાવનનું પ્રેરેતો હતો અને કરેતો હતો કે તાગઓ સ્થિર નથી, કોઈ દિ ખરી પડનાના છે, અને પ્રેરેતો હતો કે સૃષ્ટિને સન્નનાર કોઈ લગામ છે જ નહિ એ તો મધુ આમ થાય છે એની મેજે નિવમમર, આ એ નિવમ તે વિજ્ઞાનનો-ખીને કોઈ નહિ

આજે તો તમને મીક છે, ગમત છે, પચુ તમે શુ ? મિયારા બોળા ધાર્મિકને શુ થતુ હશે ? એ માનતા તે લાકડીનો ઘોડો કે કાગળની હોડી હોય પણ એમના બાળક જેવા મનને તો એ વિમાન આગમોટથીય વધારે હતુ, ને તેથી એ ગમતા હતા “મારા હાળા વૈજ્ઞાનિક જીવાનિયાને મન તો મ્યુ જ પવિત્ર નહિ, મ્યુ જ ન અડકાય તેનું નહિ, મ્યુ જ ન બોલાય તેનું નહિ, અને મ્યુ જ ન તપાસાય તેનું નહિ, શો ખજાણો બેઠો છે, આપનિધા !”

પણ પછી એય ધીરા પડ્યા ને ધીમે ધીમે વિજ્ઞાનની વાતોથી ટેનાના માડયા અને પેના વૈજ્ઞાનિક જીવાનિયાઓનો તો જાણે રાફડો ફાટ્યો હતો એ તો જોરશોરથી, શરમ કે સકાચ રાખ્યા વિના, સીધીને સડ વિજ્ઞાનની વાતો સજાગવતા હતા

એ એક પ્રિસ્ટલી હતો ૧૭૩૩મા જન્મ્યો હતો બ મિગહામમા એનું ઘર હતુ, ધમા શાંતિ હતી અને એ શાંતિમા એણે સગળાવીને જોતુ કે જ સગળે છે ત્યારે એક જાતનો ગેસ નીકળે છે, જે સામાન્ય હવામા સગળે છે તે કરતા મીથુનતી સન્ન સગળે છે એને અજમ જોતુ તો એ લાગ્યુ કે કે ગેમમા ઊદરોને રહેતુ ખૂમ ગમતુ

“ ને એનું નામ શુ ? ”

“ એપ્રિસજન ” એક ફ્રેચ જીવાને નામ પાડી જાણે સોને વિજ્ઞાનનો વેગ ચઢ્યો હતો કેવેનડી પાણીનો વિચાર બધો વાગી દીધો અને આ હવાનું એક દેખાતુ એટલું જ પડમા ચીરી બનાવ

૧૭૮૧ની સાન મેંની હતી બમિગહામની ક્રાન્સ ટ્યુશનન મોસાયટિ’ ને ક્રાન્સના લોકમમાજે જ પેના રિપ્લેન્ડમા થયેતુ બેટાઈનનું પત્ર બજવાનું ઉમંગે આન્યો. એ બજવાનીમા પેના વાતે પ્રિસ્ટલી પણ હતો.

“ પ્રિસ્ટલીને પનારી દેનાનો મીક મોઢા છે બ મિગહામના માનવતાઓને એક નવો જ ઉમ્મ જાણ્યો, “ એણે ધર્મશુન્ને ઘેર જન્મી આપણા ધ ધ જ કરવત ચનારી છે ” બ મિગહામના માનવ

દાંત ક્યક્યાવતાં બોલતા હતા. પ્રિસ્ટલી પર ધસારો આવ્યો.

પ્રિસ્ટલી નાહો ને ઘેર પહોંચ્યો. ઘરની આસપાસ પણ ધૂમ મચી રહી. પ્રિસ્ટલીએ એના કુટુંબ સાથે ખાલી હાથે ઘર છોડ્યું ને છવ્વ બચાવવા દોટ મૂકી. ઘર સળગી ને ખાખ થયું પણ પ્રિસ્ટલી લાંડન તરફ પલાયન કરી ગયો હતો.

“પણ લાંડનમાં તમે સલામત નથી, અહીં આવો.” પ્રિસ્ટલીને એના ત્રણ દીકરાનાં અમેરિકાથી તેડાં આવ્યાં. એપ્રિલની ૭ મી તારીખે ૧૭૯૪ ની સાલમાં પ્રિસ્ટલીએ એની સ્ત્રી સાથે અમેરિકા જવા જહાજ લઈ શરૂ કર્યું.

બે માસ પછી એણે અમેરિકાને આંગણે ઉતારા કર્યા અને ૧૮૦૪ ની સાલના ફેબ્રુઆરીના છઠ્ઠા દિવસે હમેશ માટે આંખો તેણે મીચી દીધી.

સાથે અઢારમી સદી પણ પરવારતી હતી અને ઓગણીસમું શતક ઊગતું હતું. ઊગતા ઓગણીસમા સદકામાં વીજળી પકડાઈ હતી. હકેએ ચમકીને ન્તેયું કે ‘પોઝીટીવ’ અને ‘નેગેટીવ’ એવી બે જાતની વીજળી છે અને તે વહે છે.

“પણ ફેરલી ગતિથી વહે છે?” વોલ્ટન વીજળીના વહેણને માપવા ઉતાવળો બોલ્યો, એણે ૧૨,૨૭૬ શીટ લાંબો તાર લીધો અને તેના પર વીજળીના પ્રવાહે દોટ દીધી. “ફેરલો વખત લાગ્યો?” એ ગણતરી કરી રહ્યો. “બિલકુલ નહિ” એણે આંખો બચકી માથું હલાવ્યું.

“અને મારા માથામાં વીજળી દોટ દે છે.” અજળ બનેલો બેન ગજળ નેયું નેઈ રહ્યો હતો. ફિલાડેલ્ફિયાનાં આકાશમાં મોટું તોફાન જગ્યું હતું. જગજગરા થતા હતા, કડાકા બોલતા હતા, એક વાદળથી બીજે વીજળી મૂકી મૂકીને દોડતી હતી.

“એને નીચે કેમ લાવવી!” બેન ફ્રેન્ક્લીનની આંખોમાં આખી વીજળી સમાઈ જતી હતી.

સંક્રાંતિથી સ્થિર પહેલા માણસનાં માથાનાં ચક્ર ફરતાં થઈ ગયાં હતાં, સંક્રાંતિથી બિડાયલાં માણસનાં ચોપચાં હાવડાં હતાં. પેલો સ્ટ્રાટલેન્ડનો વતની જેમ્સ વોટ વરાળને પકડી મચી પડ્યો હતો. એના માથામાં એક ધૂન લગાઈ હતી. એને એન્જિન દોડાવવાં હતાં.

એન્જિનમાંથી એન્જિનો થશે ને એન્જિનોમાંથી ઉદ્યોગવાદ ઊગી નીકળશે ને નવો યુગ બેસશે અને દુનિયા આખીની કાયા પલટાઈ જશે એવી બધી એને ખબર નહોતી.

“અને હે લોકો, રાખો રાખો, આ પણ જરાક જોતા જવ.” એક મુરડોક બોલ્યો. એ મુરડોક બોલ્યો ને એણે બોલતા બતાવ્યો, “આ એસ છે, એ ધડાકા કર્યા વિના સળગે છે ને સળગતો શો શાબે છે?”

“આવું તો નહોતું દીકું.” ઇએન્ડના લોકોએ નહોતું દીકું એવું દેખ્યું.

ઓગણીસમું શતક વિજ્ઞાનને કાખમાં ઘાલી એવું તો દોડતું હતું, એવું તો દોડતું હતું કે આજે નવું હોય તે આંખ મિચાય ને બધેડે ત્યાં તો જૂનું થઈ જતું. જૂના સાથે જીવતું માણસ જૂનાને છોડી ઝડપ-ભેર નવાને નહિ પકડતું, તો એય જૂનું થઈ જતું. બિચારું માનવી, આટલી ગતિથી તો ક્યારેય નહોતું ફર્યું. આ બધી દુનિયાની ખાંધપર ચઢીને હજી કાલે તો એનો ભગવાન બોલો હતો, અને હવે આજની પણ સુધી એ આટલું અમરતું એના ભગવાનના ઓળામાં હાથપગ હલાવતું આજોડતું એકતું હતું, ત્યાં તો જોરશોરથી દોડતા કાળે એ ભગવાનને ઊગાડી દીધો.

“પણ તું છે કાણ!” કાળ સાથે દોડતું માનવી જોરથી આંખો ઓળતું હતું.

“એ...હું છું, કાર્લવેન, લીને,” એક સ્ત્રીડ બોલતો હતો, “ભગવાન જેવું કંઈ હતું નહિ, છે નહિ, દુનિયા એના નિયમ પ્રમાણે ઘડાય છે ને એ ઘડતરમાં “એપ” વાનર પછી માનવી ઘડાયું છે.”

બિચારું માનવી! એના સિંહાસન પરથી ગળડી પડતું હતું. વિજ્ઞાન તે શું કરવા બેઠું છે! એણે હવા, પાણી, વરાળ ને વીજળીની તો લહે ખચર લઈ નાખી, પણ આજે તો એની પકડમાં માનવી—ભગવાનનું લાડીયું માનવીને સૃષ્ટિનું શિસ્તાજ માનવી—પણ પકડાયું હતું.

કેવું આકરું જ્ઞાન હતું!

કેવા અધાત આપતું હતું!

કેવાં કાળજનં થડાવતું હતું!

કરકસર—આર્થિક દષ્ટિએ

શ્રી. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

એ ક ભાઈ લખે છે કે મેં નાચેના એક લેખમાં એનું* પૂરવાર કરવાનો પ્રયત્ન હતો કે

“ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કરકસર એ હાનિકર છે. હિંદીઓ એટલા જાંઠા કરકસરિયા છે કે જેને ‘લોલ’ સિનાય બીજી નામ ન આપી ગયાય એક પૈમાના શાકથી ચાલતુ હોય તો ચાર પાઈ નહિ ખર્ચે અથવા જરૂરની એક વસ્તુના ચાર પૈસા આપના પડતા હશે તો ત્રણ પૈસા આપવાનો જ પ્રયત્ન કરશે. તેઓ એમ ક્રમ સમજી શકતા નથી કે ચાર પૈસાને ખર્ચે પાંચ પૈસા આપવાથી વધારે નાણું બચ્ચરમાં ફરશે? જે વેપારી જાણે મેળવશે તો તે જાણે ખચ્ચશે અને ગ્રાહક જાણે આપશે તો તે પોતાની જોટ પૂરના જાણે ઉત્પન્ન કરશે આમ ઉત્તરોત્તર ઉત્પન્ન અને નાણાપ્રવાહ ચલુ રહે અને કદી તગી જણાય નહિ જે ગાડી મળી હોય તો ગાડીમાં બેસવાના પૈસા ખર્ચના જ. ‘ઓ’ અને એવી ફેન્સી વસ્તુઓનો ઉપયોગ વધારવો જ. જેમ અને તેમ વધુ નાણું બચ્ચરમાં ધંદકવાના માગે વધુને વધુ રોધિયા દર મિલાઈનો એ રૂપિયા માગે તો તેને બે રૂપિયા આપના માગ્યા કરતા વધુ પૈસા મળવાથી દરજી વધુ સારુ કામ કરતા પ્રેરાશે. એની પામે વધુ પૈસા થશે તો ને વધુ ખચ્ચશે અને એમ ‘વધુ’નો ક્રમ આગળ ચાલશે ”

ઉપરની દલીલના અણપણા મિમે આ ભાઈ માશક તો છે જ, પણ તેઓ એનું વધારે સ્પષ્ટી કરાવું ઇચ્છે છે.

આ દલીલ વિશેષ અથવા કમલ જાતર નથી રજૂ થઈ એમ બાનીએ તો જ એનો જવાબ આપવાપણુ રહે છે. હા, અર્થશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ તથા ધ્યેય ન મમજતા જતા પોતાને અર્થશાસ્ત્રની અને અનુદાન્તી સમજ છે એનું માનવારા, કેટલીક વાર તકાલ મારે છે ખર્ચ કે ગળ લેવા અથવા શ્રીમંત લોકો નંદામાં અને જોટા અગ્યા ન કરે તો ગરીબ લોકોને રોજી કયાથી મળે? તેથી જ કેટલીક વાર મોગ થત, જમણુના અથવા લાભના કે એના સમાગલને અજે પૈસાનો ગારી પેડે ધુમાડો થય છે ત્યારે જણુ લોકો કહે છે ખર્ચ કે હશે, ગરીબ લોકોને કમાવાનું તો મતું બહુ જ દિમ્બી અને ફેન્સી વસ્તુઓ શ્રીમંત લોકો ખર્ચે ત્યારે તેમ કરીને શ્રીમંત લોકોએ કારીગરોને ઉત્તેજન આપ્યું એમ પણ કહેવામાં આવે છે.

પણ આનો અર્થ તો એ થયો કે શ્રીમંત લોકો -જેની પાસે પોતાને જોઈએ તે કરતાં વધુ ધન છે તેઓ-આવી રીતે વધારે પડતા પૈસા ખર્ચે એ વાળની ગણાય. આટલી જેની પાસે પોતાની જરૂરિયાતો જેટલું પણ પૂરું ન હોય તેને કહેવું કે પૈસાના શાકથી ચાલતું હોય તોપણ તેણે ચાર પાઈ ખર્ચવી, જ્યાં ચાર પૈસા આપવાના હોય ત્યાં પાંચ પૈસા આપવા, ગાડી મળતી હોય તો ગાડીમાં બેસવાના પૈસા ખર્ચવા જ, અને 'રતો' અને એવી ફેન્સી વસ્તુઓનો ઉપયોગ વધારવો જ એ તો એ માણસની અથવા એવા આખા વર્ગની કૂર મસ્કરી કરવા જેવું છે. અને સમાજમાં શ્રીમંત-વર્ગ તો બહુ નાનો છે. બહુજનસમાજ તો એવો છે જેને પોતાની તદ્દન પ્રાથમિક અથવા હેડમાં છવ્વે ટકાવી રાખવાને આવશ્યક એવી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પણ પૂરી મળતી નથી. એટલે પૈસાના શાકથી ચાલતું હોય છતાં ચાર પાઈ ખર્ચવાનો નિયમ બહુજનસમાજ માટે તો નકામો જ છે. પૈસાને બદલે ચાર પાઈ ખર્ચવાનો પ્રચાર કરનાર માણસે બહુજનસમાજને પૈસાને બદલે ચાર પાઈ મળતી થાય એવો પ્રચાર પ્રથમ કરવો જોઈએ. કમાણીની વ્યવસ્થા બતાવ્યા વિના ખર્ચ કરવાનું કહેવું એ તો દેવાળિયાનો ધંધો શીખવવા બરાબર થયું.

અને શ્રીમંતોની બાબતમાં પણ વધુ ઊંડા કિતરોને વિચાર કરીએ તો જોડું ખર્ચ કરવું એ તો સાડું નથી જ. પૈસા માત્ર એક ગળવામાંથી બીજા ગળવામાં જઈને પડતા હોય તો તેથી સામાજિક દૃષ્ટિએ કશો ફરક પડતો નથી. પણ પૈસા એવા કોઈ સમારંભ-કાર્યમાં ખર્ચાય, જેમાં સંપત્તિનો અથવા તો માનવશક્તિનો વ્યર્થ વ્યય અથવા બગાડ થતો હોય ત્યારે એ વસ્તુ સામાજિક દૃષ્ટિએ નુકસાનકારક જ છે. દાખલા તરીકે મોટા જમણવાર થાય તેમાં એક તો વધારે પડતો ભારે એટલે પચે નહિ એવો ખોરાક હોય, અને બીજું એ બધો માણસના પેટમાં જવાને બદલે પનાળામાં છંડાય અને બગે. જેટલા ખોરાકમાં એકાદ હાથ માણસનું સારી રીતે પેટ ભરાય તેટલો

ખોરાક એ માણસને જમાડવામાં વપરાય. આમ આવશ્યક કરતાં વધુ વસ્તુ વાપરવાથી-એટલે કે બગાડ કરવાથી-જગતમાં ઘણી કંગાલિયત પેદા થાય છે. આવું જ ફેન્સી વસ્તુઓનું છે. જે વસ્તુ બહુ વિસ્તર હોય અને કોઈ પણ કારણે અમુક માણસને અથવા વર્ગને તે મનપસંદ પડી જવાથી તે ફેન્સી ગણાય, અને જેની પાસે પૈસા હોય તે તેનાં વધારે દામ આપવા તૈયાર થાય. આવી વસ્તુઓનાં વધારે દામ અપાય તેમાં સામાજિક દૃષ્ટિએ કોઈ નુકસાન ન થાય. પણ કેટલીક વાર, દાખલા તરીકે કાપડમાં, વસ્તુઓ ફેન્સી એવી રીતે થાય છે કે તેમાં દેશનેબલ કટની ખાતર અથવા તો મૂલ, લેસ, બળી વગેરેની ખાતર કાપડો તથા દરજ્જા વખતનો છૂટથી ઉપયોગ થાય છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ બગાડ ગણાય. એવા પોશાક પણ બને છે, જે બનાવતાં વપરાયેલા કાપડમાંથી બે કે ત્રણ જણનાં શરીર સારી રીતે ઢંકાય, અને છતાં પેલો પોશાક કેવળ ફેન્સી જ હોય, શરીરને પૂરતું રક્ષણ આપે એવો ન હોય.

અહીં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વસ્તુનો જેમાં ખાસ બગાડ ન થતો હોય તેવા કારીગરના કામમાં કારખાનાનો વધુ વખત જવાને કારણે વસ્તુ મોંઘી થાય, તે ખરીદવાથી તો કારીગરને ઉત્તેજન મળે છે અને રોજ મળે છે અને તેથી એટલે દરબજે બેઠાંથી ધટાડો થાય છે. જે માણસ પાસે વધારાના પૈસા હોય તેને આવી રીતે કારીગરને ઉત્તેજન અને રોજ આપવાનું પોસાય ખરું. પણ આજની બેઠારીનું ખરું કારણ શ્રીમંત લોકો કારીગરને ઉત્તેજન નથી આપતા એ નથી. તેઓ તો કીક કીક ફેન્સી વસ્તુઓ વાપરે છે. બેઠારીનું ખરું સ્વરૂપ અને તેનાં કારણો તો બુદ્ધિ જ છે. તેની વિસ્તૃત ચર્ચામાં ન કિતરતાં અહીં તો એટલું જ કહીશું કે આજની બેઠારી એ અત્યારની અનિયંત્રિત અને ગેરવાજબી હરકાદવાળી ઉત્પાદનપદ્ધતિનું પરિણામ છે. જ્યાં સમાજવ્યવસ્થા અને અર્થ-વ્યવસ્થા અનિયંત્રિત હોય ત્યાં બેઠારી હોય જ નહિ અને સમાજને ખૂબે એવો શ્રીમંતવર્ગ પણ ન હોય-

કરકસર—આર્થિક દષ્ટિએ

શ્રી. નરહરિ દ્વારકાદાસ પગીબ

એ

ક ભાઈ લો છ કે મે પાચેના એ લેખમા એનું પૂરવાર પ્રમાણ પ્રસ્તુત કર્યું છે

‘ અર્થશાસ્ત્રની દષ્ટિએ કરકસર એ હાનિકર છે હિંદીઓ એટલા બધા કરકસરિયા છે કે જેને ‘લોભ’ સિવાય બીજી નામ ન આપી શકાય એક પૈસાના શાકથી ચાનતુ હોય ત ચાર પાઈ નહિ ખર્ચ અથવા જરૂરની એક વસ્તુના ચાક પૈસા આપના પડતા હશે તો ત્રણ પૈસા આપનાનો જ પ્રયત્ન કરશે તેઓ એમ કેમ સમજી શકતા નથી કે ચાર પૈસાને બે પાંચ પૈસા આપવાથી વધારે નાણુ બચાવવા ફરજી ને વેપારી ઝાઝું મેળવશે તો તે ઝડપે ખર્ચશે અને ગ્રાહક ઝાઝું આપશે તો તે પોતાની જોડ પૂરવા ઝાઝું ઉત્પન્ન કરશે અમ ઉત્તરોત્તર ઉત્પન્ન અને નાણાપ્રવાહ ચાલુ રહે અને પ્રતિ તગી જણાય નહિ ને ગાડી મળી હોય તો ગાડીમા મેસરાના પૈસા ખર્ચવા જ જોઈએ અને એની કેન્સી વસ્તુઓનો ઉપયોગ વધારવો જ જેમ અને તેમ વધુ નાણુ બચાવવા ફરજી ના માર્ગો વધુને વધુ રોધવા દેવા મિનાઈએ એ રીતે મળે તો તેને બે રૂપિયા આપવા માગવા પ્રતા વધુ પસા મળવાથી દરજી વધુ મારુ કમ કત્વા પ્રેરશે એની પાછે નડુ પૈસા થશે તો ને વધુ ખર્ચશે એ એમ ‘વધુનો કમ આગળ ચાલો’

ઉપરની દલીલના અસપાશુ વિશે આ ભાઈ માશમ તો જે જ પણ તેઓ એનું વધારે સ્પષ્ટી કરુ છએ છે

આ દલીલ વિશે અથવા પ્રાક્ષ બાતર થી રજૂ થઈ એમ બાનીએ તો જ એનો જવાબ આપવા પડે છે ૧. અર્થશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ તથા પ્રેર ન મમગતા બતાવે તને અર્થશાસ્ત્રની અને યજ્ઞની સમજ છે એનું માનનાર કેનીકે વાર તડાકા માર છે બગ કે ગળ લોગ અથવા શ્રીમત લોકો નકામા એ જોગ ખર્ચવા ન કરે તો ગરીબ લોકોને સહ પ્રયાથી મળે તેથી જ કેનીકે વાર મોગ થત, જમણુવા અથવા લગ્નના કે એના સમારભને અગે પૈસાનો સારી ખેડે ધુમાડો થાય છે તારે જણુ લોકો પ્રેર છે અગ કે હો ગરીબ લોકોને કમાનાનુ તો માયુ બડુ જ કિમતી અને ફેસી વસ્તુઓ શ્રીમત લોકો ખર્ચે તારે તેમ પ્રતિ શ્રીમત લોકોએ પ્રતિગળને ઉત્તેજન આપ્યુ એમ પણ પ્રેરમા આવે છે

પણુ આનો અર્થ તો એ થયો કે શ્રીમંત લોકો -જેની પાસે પોતાને જોઈએ તે કરતાં વધુ ધન છે તેઓ—આવી રીતે વધારે પડતા પૈસા ખર્ચે એ વાજબી ગણાય. બાકી જેની પાસે પોતાની જરૂરિયાત જેટલું પણ પૂરું ન હોય તેને કહેવું કે પૈસાના શાકથી ચાલતું હોય તો પણ તેણે ચાર પાઈ ખર્ચવી, જ્યાં ચાર પૈસા આપવાના હોય ત્યાં પાંચ પૈસા આપવા, ગાડી મળતી હોય તો ગાડીમાં બેસવાના પૈસા ખર્ચવા જ, અને 'સ્ત્રો' અને એવી ફ્રેન્સી વસ્તુઓનો ઉપયોગ વધારવો જ એ તો એ માણસની અથવા એવા આખા વર્ગની દૂર મશ્કરી કરવા જેવું છે. અને સમાજમાં શ્રીમંત-વર્ગ તો બહુ નાનો છે. બહુજનસમાજ તો એવો છે જેને પોતાની તદ્દન પ્રાથમિક અથવા દેહમાં છવ ટકાની રાખવાને આવશ્યક એવી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પણ પૂરી મળતી નથી. એટલે પૈસાના શાકથી ચાલતું હોય છતાં ચાર પાઈ ખર્ચવાનો નિયમ બહુજનસમાજ માટે તો નકામો જ છે. પૈસાને બદલે ચાર પાઈ ખર્ચવાનો પ્રચાર કરનાર માણસે બહુજનસમાજને પૈસાને બદલે ચાર પાઈ મળતી થાય એવો પ્રચાર પ્રથમ કરવો જોઈએ. કમાણીની વ્યવસ્થા બતાવ્યા વિના ખર્ચ કરવાનું કહેવું એ તો દેવાળિયાનો ધંધો શીખવવા બરાબર થયું.

અને શ્રીમંતોની આબતમાં પણ વધુ ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરીએ તો ખોટું ખર્ચ કરવું એ તો સાડું નથી જ. પૈસા માત્ર એક ગજવામાંથી બીજા ગજવામાં જઈને પડતા હોય તો તેથી સામાજિક દૃષ્ટિએ કશો ફરક પડતો નથી. પણ પૈસા એવા કોઈ સમા-રંભ-કાર્યમાં ખર્ચાય, જેમાં સંપત્તિનો અથવા તો માનવશક્તિનો વ્યર્થ વ્યય અથવા બગાડ થતો હોય ત્યારે એ વસ્તુ સામાજિક દૃષ્ટિએ નુકસાનકારક જ છે. દાખલા તરીકે મોટો જમણવાર થાય તેમાં એક તો વધારે પડતો ભારે એટલે ખર્ચે નહિ એવો ખોરાક હોય, અને બીજું એ બધો માણસના પેટમાં જવાને બદલે પત્તાળામાં છંડાય અને બગડે. જેટલા ખોરાકમાં એકદમ હળવર માણસનું સારી રીતે પેટ ભરાય તેટલો

ખોરાક સો માણસને જમાડવામાં વપરાય. આમ આવશ્યક કરતાં વધુ વસ્તુ વાપરવાથી—એટલે કે બગાડ કરવાથી—જગતમાં ઘણી કંગાલિયત પેદા થાય છે. આવું જ ફ્રેન્સી વસ્તુઓનું છે. જે વસ્તુ બહુ વિચલ હોય અને કોઈ પણ કારણે અમુક માણસને અથવા વર્ગને તે મનપસંદ પડી જવાથી તે ફ્રેન્સી ગણાય, અને જેની પાસે પૈસા હોય તે તેનાં વધારે દામ આપવા તૈયાર થાય. આવી વસ્તુઓનાં વધારે દામ અપાય તેમાં-સમાજિક દૃષ્ટિએ કોઈ નુકસાન ન ગણીએ. પણ કેટલીક વાર, દાખલા તરીકે કાપડમાં, વસ્તુઓ ફ્રેન્સી એવી રીતે થાય છે કે તેમાં ફેશનેબલ કટની ખાતર અથવા તો ઝૂલ, લેસ, બળી વગેરેની ખાતર કાપડનો તથા દરજ્જા વખતનો છૂટથી ઉપયોગ થાય છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ બગાડ ગણાય. એવા પોશાક પણ બને છે, જે બનાવતાં વપરાયેલા કાપડમાંથી બે કે ત્રણ જણનાં શરીર સારી રીતે ઢંકાય, અને છતાં પેલો પોશાક કેવળ ફ્રેન્સી જ હોય, શરીરને પૂરતું રક્ષણ આપે એવો ન હોય.

અહીં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વસ્તુનો જેમાં ખાસ બગાડ ન થતો હોય તેવા કારીગરના કામમાં કારખાનાનો વધુ વખત જવાને કારણે વસ્તુ મોંઘી થાય, તે ખરીદવાથી તો કારીગરને ઉત્તેજન મળે છે અને રોજ મળે છે અને તેથી એટલે દરબજે બેકારીમાં ધટાડો થાય છે. જે માણસ પાસે વધારાના પૈસા હોય તેને આવી રીતે કારીગરને ઉત્તેજન અને રોજ આપવાનું પોસાય ખરું. પણ આજની બેકારીનું ખરું કારણ શ્રીમંત લોકો કારીગરને ઉત્તેજન નથી આપતા એ નથી. તેઓ તો ફીક ફીક ફ્રેન્સી વસ્તુઓ વાપરે છે. બેકારીનું ખરું સ્વરૂપ અને તેનાં કારણો તો જુદાં જ છે. તેની વિસ્તૃત ચર્ચામાં ન ઊતરતાં અહીં તો એટલું જ કહીશું કે આજની બેકારી એ અત્યારની અનિયંત્રિત અને ગેરવાજબી હરીફાઈવાળી ઉત્પાદનપદ્ધતિનું પરિણામ છે. જ્યાં સમાજવ્યવસ્થા અને અર્થ-વ્યવસ્થા અનિયંત્રિત હોય ત્યાં બેકારી હોય જ નહિ અને સમાજને ખૂંચે એવો શ્રીમંતવર્ગ પણ ન હોય—

ને મહેરબાની બતાવીને ઉત્તેજન અને શેણ આપે.

ફેરફાર એ હાનિકર છે કે લાભદાયક છે તેનો યોગ્ય વિવેક કરવા માટે પૈસા અને સંપત્તિ વચ્ચે વસ્તુતઃ ને ફરક છે તે બરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે. એ વસ્તુ સંપત્તિ કહેવાય, જેમા માણસની આવશ્યક અને વાજબી જરૂરિયાત તૃપ્ત કરવાનો ગુણ અને શક્તિ હોય. પૈસા અથવા નાણાં, એ તો માત્ર અદલોઅદલો અથવા વિનિમય કરવાનું એક અનુકૂળ સાધન છે પરંતુ પૈસા વડે આપણી જરૂરની બધી અથવા ઘણીખરી વસ્તુઓ મળી રહે છે તેથી સામાન્ય રીતે પૈસાને જ સંપત્તિ માની લેવામાં આવે છે. સોનારૂપાના સિક્કાને ઘરેણાં તરીકે તમે ઉપયોગમાં લો ત્યારે એક પ્રકારની સંપત્તિ એ થઈ શકે, બાકી સિક્કા કાંઈ માણસ ખર્ચ શકતો નથી. એટલે જે માણસ પાસે ફાજલ પૈસા પડ્યા હોય તે બીજા માણસને વધારે પડતા પૈસા આપી દે તો તેમાં સમાજની અર્થવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ કાંઈ ફાયદો નુકસાન નથી. પણ એ જ માણસ-પોતે શ્રીમંતું હોય કે ગરીબ-પોતાની જરૂર કરતાં વધારે સંપત્તિ વાપરે છે ત્યારે તે અર્થવ્યવસ્થાને જરૂર ધક્કો પહોંચાડે છે. માણસની વાજબી જરૂરિયાત કરતાં વધારે પડતી વસ્તુ વપરાય તેનું નામ બગાડ. અને કાંઈ પણ માણસ બગાડ કરે તેની તાણુ બીજાને વેડવાની આવે જ.

ઉપરની દલીલમાં ગાડીનો દાખલો આપ્યો છે તેનો વિચાર કરીએ. તમારે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવું હોય, તમે ચાલી શકો એમ હો અને ચાલીને જતાં જે વખત લાગે એટલો અવકાશ હોય, છતાં ગાડી મળે છે ત્યારે તમે ગાડી વાપરો એ તમને પોતાને તો નુકસાનકારક છે જ. તમે ગાડીમાં બેસો તેથી ગાડીવાળાને તત્કાળ લાભ થાય, પણ સામાજિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો સમાજને તેથી લાભ નથી. ધોડાની તથા હાકનાગી શક્તિ એટલી નિરર્થક જ વખર્ચ અને ગાડીને ધસારે પણ નકામો પહોંચ્યો. પણ તમે ચાલીને જઈ શકો એમ ન હો

અથવા ચાલીને જઈ શકવા જેટલો વખત ન હોય અને તમારી પાસે વધારે પડતા પૈસા હોય તો ગાડીવાળા ને તમે એકને બદલે બે રૂપિયા આપો તેમાં કોઈને કશો વાધો ન હોય.

એક પૈસાના શાકથી ચાલતું હોય તેને બદલે ચાર પાઈ ખર્ચવી અથવા જેમાં ચાર પૈસા આપવાના હોય ત્યાં પાંચ પૈસા આપવા અથવા દરજીને એક રૂપિયાને બદલે બે રૂપિયા આપવા એમ કહેવાને બદલે બરાબર વિચારવા જેવો પ્રશ્ન તો એ છે કે આપણે જોઈતી વસ્તુનો ખરી રીતે, વાજબી રીતે અથવા તો શુદ્ધ અર્થશાસ્ત્રની રીતે-પૈસાના રૂપમાં કે બીજી રીતે-આપણે કેટલો બદલો આપવો જોઈએ? બધી જ વસ્તુઓના ભાવ પૈસાના રૂપમાં નક્કી થાય છે એટલે આપણે બદલા માટે પૈસા શબ્દ વાપરીશું. આને કેટલાયે ધધાસાં-મુખ્યત્વે કરીને ખેતી, ગોપાલન, વણાટ જેવા જીવનાધાર ધધામાં, મહેનત-મજૂરી કરીને અનાજ પકવનાર, દૂધ-ધી તૈયાર કરનાર અથવા કાપડ વણનારને આપ્યો દિવસ મજૂરી કરવા છતાં પોતાના પેટ પૂરતું મળતું નથી. સુખી સ્થિતિના માણસો પણ પોતાને પાંચ પૈસાને બદલે ચાર પૈસે ન્શતવ દૂધ મળે, રૂપિયાના અઢાર શેરને બદલે વીસ શેર ઘઉં મળે અથવા આઠ આને વારને બદલે ૭ આને વાર કાપડ મળે ત્યારે રાજ થાય છે. પરંતુ આ વસ્તુઓ પેળ કરનારાને આ દરે પોતાના ગુજરાન જેટલું મળે છે કે નહિ તેને તેમને વિચાર જ આવતો નથી. બજારમાં તો સામાન્ય રીતે જીત અને ખર્ચ ઉપરથી વસ્તુઓના ભાવ નક્કી થાય છે. આ વ્યવસ્થા હરીફાઈના ધોરણ ઉપર ચલાયેલી છે. પણ આ હરીફાઈ શુદ્ધ નથી હોતી. કારણ વધારે ભાવે વેચવાનો અને ઓછા ભાવે ખરીદવાનો પ્રયત્ન કરનાર બે પક્ષ સમાન નથી હોતા. અને પરિણામે નબળા પક્ષને જ સહન કરવું પડે છે. (અહીં એક વસ્તુ રૂપદ કરી જોઈએ કે છૂટક ખરીદનાર એ આ હરીફાઈમાં ખરીદનાર-પક્ષ નથી હોતો. મૂળ ઉત્પાદક પાસેથી તો મોટા જથ્થાબધ વેપારીઓ ખરીદ કરે છે અને તેઓ

છૂટક લાવે વેચે છે. એટલે હરીદ્રાષ્ટ્ર ગરીબ ઉત્પાદક અને શ્રીમંત જથાબંધ વેપારી વચ્ચે હોય છે.) જે ન્યાયની રીતે જોઈએ તો તો કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત, તે વસ્તુ બનાવતાં સાધારણ કુશળતાવાળા બનાવનારને જેટલો સમય લાગે તેટલા સમયના તેના ગુજરાનખર્ચ જેટલી હોવી જોઈએ. અને વાજખી અથવા ન્યાયયુક્ત ગુજરાનખર્ચ એટલે આ શરીરમાં માંડમાંડ જીવડો ટકી રહે એટલું, પેટિયું નહિ પણ પૌષ્ટિક ખોરાક, સ્વચ્છ અને આવશ્યક કપડાં, સુઘડ રહેલાણ, માંદગી દરમિયાન દવા તથા આરામની વ્યવસ્થા તથા તેનાં બાળકોની કળવણીનો ખર્ચ—એટલું તો ઓછામાં ઓછું હોવું જોઈએ. એટલે બજારમાં ચારને બદલે ત્રણ પૈસા આપવાની રકમક કરવી અથવા તો ચારને બદલે પાંચ પૈસા આપવાનો વાદ ઉઠવવો તેને બદલે આવશ્યક તો એ છે કે દરેક ધરાક વિચારતો થઈ જાય કે બીજાના શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી જે વસ્તુ હું ખરીદવા ઇચ્છું છું તેની જે કિંમત હું આપીશ તેમાંથી એ વસ્તુના બનાવનારને ઉપર જણાવેલા ગુજરાનના ધોરણે પૂરતો બદલો મળશે કે-કેમ? અત્યારે જીવના-ધાર વસ્તુઓના ઉત્પાદકોને ઓછી કિંમત મળે છે ત્યારે ખોટી અથવા નિર્ણયક રીતે જીવનમાં દાખલ થઈ

ગયેલી વસ્તુઓ—જેવી કે પેટન્ટ દવાઓ, ફેન્સી રમકડાં વગેરે—ની કિંમત તે વસ્તુના ઉત્પાદનખર્ચ કરતાં ઘણી વધારે હોય છે.

ટૂંકમાં, કરકસર એટલે કે આપણે જરૂરનું હોય તેટલું જ વાપરવું એ સર્વ વર્ગ માટે અને સર્વ કાળે સમાજને લાભદાયી જ છે. વધારા પડતો વપરાશ કરવાથી બેકારી અથવા કંગાળિયત મટવાની નથી. પણ એક માણસ વધારા પડતું વાપરશે તેની તાણ બીજા માણસને વેઠવી પડશે.

જેમ જરૂર જેટલું વાપરવું એ આવશ્યક છે, તેમ જ જરૂર જેટલું જ સંધરવું એ પણ આવશ્યક છે. આજની કંગાળિયત અને બેકારીના મૂળમાં તો નાના વર્ગના હાથમાં વધારા પડતો સંગ્રહ થઈ ગયો છે અને તેના ઉપરના માલકી-હકના જોરે પોતે આજસુ અથવા નિરુદ્ધમી રહીને બીજાની મજૂરીનો લાભ ઉઠાવી શકે છે, એ છે. ગાંધીજીની પરિભ્રમણમાં કહીએ તો અસ્તેય (જરૂર જેટલું જ વાપરવું, વધારા પડતું વાપરવું એ ચોરી કરવા સમાન છે) અને અપરિગ્રહ (જરૂર કરતાં વધારાનો સંગ્રહ ન કરવો)—એ, સિદ્ધાન્તો અથવા મહાનિયમોનો ભંગ એ જગતમાં દુઃખનું મોટું કારણ છે.

ને મહેરવાની બતાવીને ઉત્તેજન અને રોજી આપે.

પ્રકર એ હાનિકર છે કે લાભાયક છે તેનો યોગ્ય વિવેક કરના માટે પૈસા અને સપત્તિ વચ્ચે વસ્તુતઃ જે ફરક છે તે બરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે. એ વસ્તુ સપત્તિ કહેવાય, જેમા માણસની આવશ્યક અને વાજબી જરૂરિયાત તૃપ્ત કરવાનો ગુણ અને શક્તિ હોય પૈસા અથવા નાણા, એ તો માન્ય અદલોમદલો અથવા વિનિમય કરવાનું એક અનુકૂળ સાધન છે પરંતુ પૈસા વડે આપણી જરૂરની બધી અથવા ઘણીખરી વસ્તુઓ મળી રહે છે તેથી સામાન્ય રીતે પૈસાને જ સપત્તિ માની લેવામા આવે છે સોનાડપાના સિંકાને ઘરેણા તરીકે તમે ઉપયોગમા લો ત્યારે એક પ્રકારની સપત્તિ એ થઈ શકે, બાકી સિંકા કાંઈ માણસ ખર્ચ શક્તો નથી એવે જે માણસ પાસે ફાળવ પૈસા પડના હોય તે બીજા માણસને વધારે પડતા પૈસા આપી દે તો તેમા સમાજની અર્થવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ કાંઈ ફાયદો નુકસાન નથી પણ એ જ માણસ-પોતે શ્રીમત્ હોય કે ગરીબ-પોતાની જરૂર કરતા વધારે સપત્તિ વાપરે છે ત્યારે તે અર્થવ્યવસ્થાને જરૂર ધક્કો પહોંચાડે છે. માણસની વાજબી જરૂરિયાત પ્રતા વધારે પડતી વસ્તુ વપરાય તેનું નામ બગાડ અને કાંઈ પણ માણસ બગાડ કરે તેની તાણ બીજાને વેઠવાની આવે જ

ઉપરની દલીલમા ગાડીનો દાખલો આપ્યો છે તેનો વિચાર કરીએ તમારે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવું હોય, તમે ચાલી શકો એમ હો અને ચાલીને જતા જે વખત વાગે એવો અનકાશ હોય, છતા ગાડી મળે છે ત્યારે તમે ગાડી વાપરો એ તમને પોતાને તો નુકસાનકારક છે જ તમે ગાડીમા બેસો તેથી ગાડીનાગાને તત્કાલ લાભ થાય, પણ સામાજિક દૃષ્ટિએ વિચાર પ્રીએ તો સમાજને તેથી લાભ નથી થોડાની તથા લાકનાગી ગકિત એવી નિરર્થક જ વપરાઈ અને ગાડીને ધસારો પણ નકામો પહોંચ્યો પણ તમે ચાલીને જઈ શકો એમ ન હો

અથવા ચાલીને જઈ શકના જેટલો વખત ન હોય અને તમારી પાસે વધારે પડતા પૈસા હોય તો ગાડીવાળા ને તમે એકને બદલે બે રૂપિયા આપો તેમા કોઈને પ્રશ્ન વાધો ન હોય

એક પૈસાના શાકથી ચાલતુ હોય તેને બદલે ચાર પાઈ ખર્ચવી અથવા જેમા ચાર પૈસા આપવાના હોય ત્યા પાંચ પૈસા આપના અથવા દરજીને એક રૂપિયાને બદલે બે રૂપિયા આપના એમ કહેવાને બદલે બરાબર વિચારવા જેવો પ્રશ્ન તો એ છે કે આપણે જોઈતી વસ્તુનો ખરી રીતે, વાજબી રીતે અથવા તો શુદ્ધ અર્થશાસ્ત્રની રીતે-પૈસાના રૂપમા કે બીજી રીતે-આપણે કેટલો મદલો આપવો જોઈએ ? બધી જ વસ્તુઓના ભાવ પૈસાના રૂપમા નક્કી થાય છે એટલે આપણે બધા માટે પૈસા શબ્દ વાપરીશુ આજે કેટલાયે વધામા-મુખ્યત્વે કરીને ખેતી, ગોળાલન, વણાટ જેવા જીવનાધાર ધંધામા, મહેનત મજૂરી કરીને અનાજ પકવનાર, દૂધ-ઘી તૈયાર કરનાર અથવા કાપડ વણનારને આજે દિવસ મજૂરી પ્રવા છતા પોતાના પેર પૂરતુ મળતુ નથી મુખી સ્થિતિના માણસો પણ પોતાને પાંચ પૈસાને બદલે ચાર પૈસે નસતવ દૂધ મળે, રૂપિયાના અદ્ધાર શેરને બદલે બીસ શેર ધઉ મળે અથવા આઠ આને વારને બદલે છ આને વાર કાપડ મળે ત્યારે રાજી થાય છે પરંતુ આ વસ્તુઓ પેરા કરનારાને આ દરે પોતાના ગુજરાન જેટલું મળે છે કે નહિ તેને તેમને વિચાર જ આવતો નથી બજારમા તો સામાન્ય રીતે જત અને અથ ઉપરથી વસ્તુઓના ભાવ નક્કી થાય છે આ બ્યવસ્થા હરીફાઈના ધોરણ ઉપર ચલાયેની છે પણ આ હરીફાઈ શુદ્ધ નથી હોતી કારણ વધારે ભાવે વેચવાનો અને એછે ભાવે ખરીદવાનો પ્રયત્ન કરનાર બે પક્ષ સમાન નથી હોતા અને પરિણામે નમળા પક્ષને જ સફળ કરવું પડે છે (અહીં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે છૂટક ખરીદનાર એ આ હરીફાઈમા ખરીદનાર-પક્ષ નથી હોતો મૂળ ઉત્પાદક પામેથી તો મોટા જથ્થામય વેપારીઓ ખરીદ કરે છે અને તેઓ

છૂટક લાવે વેચે છે. એટલે હરીદ્રાષ્ટ્ર ગરીબ ઉત્પાદક અને શ્રીમંત જથાખંધ વેપારી વચ્ચે હોય છે.) જે ન્યાયની રીતે જોઈએ તો તો દ્રાઈ પણ વસ્તુની કિંમત, તે વસ્તુ બનાવતાં સાધારણ કુશળતાવાળા બનાવનારને જેટલો સમય લાગે તેટલા સમયના તેના ગુજરાનખર્ચ જેટલી હોવી જોઈએ. અને વાજખી અથવા ન્યાયયુક્ત ગુજરાનખર્ચ એટલે આ શરીરમાં માંડમાંડ જીવડો ટકી રહે એટલું. પેટિયું નહિ પણ પૌષ્ટિક ખોરાક, સ્વચ્છ અને આવશ્યક કપડાં, સુઘડ રહેણાણ, માંદગી દરમિયાન દવા તથા આરામની વ્યવસ્થા તથા તેનાં બાળકોની કુળવૃદ્ધિના પ્રયત્ન—એટલું તો ઓછામાં ઓછું હોવું જોઈએ. એટલે જાજરમાં ચારને બદલે ત્રણ પૈસા આપવાની રકમ કરવી અથવા તો ચારને બદલે પાંચ પૈસા આપવાનો વાદ ઉઠવવો તેને બદલે આવશ્યક તો એ છે કે દરેક ધરાક પિયારતો થઈ જાય કે બીજાના શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી જે વસ્તુ હું ખરીદવા ઇચ્છું છું તેની જે કિંમત હું આપીશ તેમાંથી એ વસ્તુના બનાવનારને ઉપર જણાવેલા ગુજરાનના ધોરણે પૂરતો બદલો મળશે કે-કેમ? અત્યારે જીવના-ધાર વસ્તુઓના ઉત્પાદકોને ઓછી કિંમત મળે છે ત્યારે જોડી અથવા નિર્ધારક રીતે જીવનમાં દાખલ થઈ

ગયેલી વસ્તુઓ—જેવી કે પેન્ટ દવાઓ, ફેન્સી રમકડાં વગેરે—ની કિંમત તે વસ્તુના ઉત્પાદનખર્ચ કરતાં ઘણી વધારે હોય છે.

ટૂંકમાં, કરકસર એટલે કે આપણે જરૂરનું હોય તેટલું જ વાપરવું એ સર્વ વર્ગ માટે અને સર્વ કાળે સમાજને લાભદાયી જ છે. વધારા પડતો વપરાશ કરવાથી બેકારી અથવા કંગાળિયત મટવાની નથી. પણ એક માણસ વધારા પડતું વાપરશે તેની તાણ બીજા માણસને વેઠવી પડશે.

જેમ જરૂર જેટલું વાપરવું એ આવશ્યક છે, તેમ જ જરૂર જેટલું જ સંઘરવું એ પણ આવશ્યક છે. આજની કંગાળિયત અને બેકારીના મૂળમાં તો નાના વર્ગના હાથમાં વધારા પડતો સંગ્રહ થઈ ગયો છે અને તેના ઉપરના માલકી-હકના જોરે પોતે આજસુ અથવા નિરધમી રહીને બીજાની મજૂરીનો લાભ ઉઠાવી શકે છે, એ છે. ગાંધીજીની પરિલાપમાં કહીએ તો અસ્તેય (જરૂર જેટલું જ વાપરવું, વધારા પડતું વાપરવું એ ચોરી કરવા સમાન છે) અને અપરિગ્રહ (જરૂર કરતાં વધારાનો સંગ્રહ ન કરવો)—એ, સિદ્ધાન્તો અથવા મહાનિયમોનો લગ એ જગતમાં દુઃખનું મોટું કારણ છે.

હમીદશૈઠ

[રેખાચિત્ર]

શ્રી. સાંદીપનિ

હમીદશૈઠ એટલે અમારી મિલતુ 'સ વર્તુ જૂનુ છતાય નિત્ય નૂતન આકર્ષણ મિન તેમને પેઝાય પગાર આપતી નથી મિનમા તેમના આગમનનું ધર્મ પ્રોજન પણ નથી જતાય ચાર ફૂ જિનુ તપ્લાદી બાંધાનુ અને દુદાનથાએ કમ માયી બેસુ વાળી નાગેન આ માનન સજેકુ' છેના ફસ વાથી દરરોજ સવારે આમીઓની ધમમા અદનાર્જ જતી શાદપુગના કથ ત્તાનની ફરીઓને વગાડીને, દુધેશ્વર રોડ પર દુધમાન થનુ દેખાય છે અને જિધુ ધાનીને એધારી ગતિથી આનુદ, ગાપાના જમાદારની ગાદી પર ગભીસ્તાથી ગોપાય છે

પછી મિન શરૂ થાય છે, પ્રવેશગારે જાહેના જમાદારને 'ઠે રામજી' કે 'સનામ આલેકુમ' પ્રહીને નાની સરમી મારીમાથી એક પછી એક પ્રમદાર પ્રવેશે છે ને તેમાનો પ્રત્યેક હમીદશૈઠને મિરિષ ભાવે ખૂંપતો મરકતો પોતપોતાના ખાતામા પુરાર્ધ જાન છે

જધા આવી ગયા જધા ખાતા ચાલુ થઈ ગયા તેની ખાત્રી થતા જ હમીદશૈઠ એક પ્રકારનું ચેતન અનુભવે છે ચૂસતા ચૂમતા દોરી સુધી આની ગમેતી સત્તર ગાપની ખીડીના દુદાને સફેદ કેનનાસના જાપાનીસ ખૂટ પર વમીને જુઝાવે છે અસન ગેડગાપના સફેદ જીનમાથી કામિયાવાદી દંત્રએ સંવેના સફેદ પાનૂની આયોને વાળીને પાનીએથી ખાગસી એક વેત જાંચી ચડાવી દે છે, સામાન્ય નેનનાપના આખી આયોવાળા ખમીસના બ નન્દયાનને અને બેસી ગયેલી ધાતીને ભર્ષાભર્ષા મરી દેતી ચાદીની વ્યક્યકાટ સાકળીને નીચી નજરે નિહાળી લે છે એક પેદી પહેલા પ્રચનિત હતો તેના-એટલે કે મેલર હાફકાટના છતાય નહિ હાફકાટ કે નહિ લોગકાટ એવી દબે સિરાવેલા સફેદ જાનના મેલના અંધાલ અનન જુના કરી દે છે, યુગ દોષીના જ કાટે જનાવેની સાદરીની સાદી ટોપીને જરાક વાકી કરી લે છે એવે આઠી ખામરીમાના ચારેક સફેદ બાવ, અનેક પ્રચીઓનાગા એમના ખુશામજાજી છતાય વિરાદમત અને પ્રપનાજન્ય જનાય આભારિક લાગતી જરામગરીની ખુમારીમાળા ચહેરા પર મૂમી રહે છે. અતરના પૂલકા કાનમા રહ્યા છે કે ગરે નહાતી વેળાએ પડી ગયા છે તે તપાસે છે નથી હોતા તો કોટના કામા પડખાની નીચેની ખિરસીમાથી મારોકચોકમાથી ખરીદિલી એક આનાનાગી અતરની શીરી મદે છે કામ્યસ મશીનદ્વારા જેમાથી સો નજરનું સૂતર દૂધયા ઝળુની મેર પેડે કતાઈને ચાલુ આવે છે એની ઈજિપ્સીઅન રૂની પૂમીનો દુક્ટો પહેરાવાળા પાસે મગાવે છે બે ના પૂલકા નાવી પોતે જોએ છે, બે જમાદારને આપે છે ને આપવાગી જનીના

સફેદ લોખંડી હાથાને ડાખા હાથની ચારે આંગળી-ઓના ચારે ચાંદીના વેઠ સાથે રમાડતા રમાડતા, જાણે વેઈસરોય સરહદની મુલાકાતે ન નીકળ્યા હોય તેમ, મિલના કંપાઉંડની પરકમ્મા આરંભે છે.

નાકાપર ગોઠવાઈને ઊભેલા પ્રત્યેક પહેરાવાળા પાસે પાંચ પાંચ મિનિટ થોભે છે અને-ફલાણુ ખાતાનું ફલાણું બારણું ખુલ્લું કેમ મુક્યું છે? પાસે ઊભી રાખેલી મોટર ક્રાની છે? ત્યાં ન થોભાવતાં અહીં કેમ થોભાવી છે? ખાતાનો અમુક માણસ પેલે બારણેથી જવા-આવવાને બદલે આ બારણેથી વારંવાર કેમ આવ-જા કરે છે? અમુક ઓફિસર તેના ખાતામાં આજ કેટલા વાગે આવ્યો હતો?—વિગેરે પ્રશ્નો પૂછે છે, લેંકશાયર કે જપાનની કૃષ્ણણી લઈ આવેલા કાક આધુનિક મિલમાલિકની અદ્યતી અનેક સૂચનાઓ આપે છે અને મિલની બાહ્ય સલામતિનો સંતોષ લઈને ઉતાવળા ઉતાવળા અંતર-તંત્રમાં પ્રવેશે છે.

ગરીબ, મહેનતુ, મેલી-મેલી, રિયામણ અને ચિંતાથી તવાઈ ગયેલી, છાકટા પુરપોતી નફ્ટાઈથી ટેવાયેલી, જતાંય આર્થિક સ્વાતંત્ર્યને લઈને જરાક અચ્છડ, વાચાળ અને હિંમતવાન એવી પાર્શ્વ-ડીંગખાતાની સ્ત્રીઓ, વગર લેવા-દેવાએ કારખાના ખાતર કાયા ધસી નાખનાર આ વિચિત્ર જુદાની સાથે વાતો કરતાં ચાકતી જ નથી. હમીદશેઠ ખાતામાં પ્રવેશે છે કે તુર્ત જ, વિવિધ રંગનાં ને વિવિધ નંજરાનાં સૂતરનાં બોખીન લઈને ટીખણી સ્ત્રીઓ તેમને ઘેરી લે છે. સૂતર ચાલતું નથી, વારંવાર ગાંઠો વાળવી પડે છે, અમારું કાઈ સાંભળતું જ નથી. સાંચા વારંવાર બગડે છે, મકડ-દમ અનાડી છે. વિગેરે ફરિયાદો કૃત્રિમ ગાંભીર્ય ધારણ કરીને નોંધાવી દે છે. કલાગરી પુત્રવધૂઓને સાંભળતા એક ભલા અને શક્તિશાળી સસરાની અદ્યતી નીચું ધાલીને વિપાદ્યસ્ત ચહેરે તેમને હમીદ-શેઠ સાંભળે છે; ક્રાટના જમણા પડખાના ખિસ્સામાંથી રહી કાળગતી તારીખો જાપેલી એક ચૂંથાઈ ગયેલી ડાયરી કાઢે છે; ડાખા પડખાની ઉપરની નાની

ખિસ્સીમાંથી બોળીવાળી પેન્સીલનો ટુકડો કાઢે છે, ડાખા હાથની કાણીએ લટકતી લોખંડી છત્રીને એ જ હાથથી જમીન પર ટેકવે છે, તેના પર ડાયરી મૂકીને દરેક ફરિયાદજનનાં નામ તેમ જ બોખીનની નતલખખી લે છે, દરેક જાતના બોખીનમાંથી એક એક ફૂટદોરો તોડી લઈને ખિસ્સામાં મૂકે છે, અને તે પછી ડાયરીને ખિસ્સામાં મૂકી ક્રાટનાં બટન બરાબર કરતા કરતા, તેમ જ જડા ઘઉંવણું શિથિલ હોઠની અસર નીચે ઢંકાઈ જતી લાગતી ટૂંકી હડપચીપરની આછી શ્વેત દાઢીને લટકતી છત્રીવાળા હાથે પસવારતા તે શાળખાતામાં પ્રવેશે છે.

શાળખાતામાં પ્રવેશતાં જ જાણે પોતે વર્ષો સુધી કારીગરનું કામ કરીને કાયા ધસી નાખી છે, જાણે વર્ષો સુધી મકાદમી કરી છે અને જાણે વર્ષોથી જવલંત કારકિર્દીવાળી હેડજોયરી કરી રહ્યા છે એવી લાગણી સંપૂર્ણ સ્વાભાવિકતાપૂર્વક અનુભવી રહ્યા હોય એવા લાગે છે. એક હાથમાં સફેદ લોખંડી હાથાની છત્રી અને ડાયરી ઝાંલીને સમાન્તરે પથરાયેલી શાળોની ઊભી લાઈને એ ધીરેધીરે ફરવા માંડે છે. બોળીવાળી પેન્સીલનો ટુકડો પકડેલા ખીન્ન હાથથી, સલામ કરતા દરેક કારીગરને જાણે પોતે મહાન જવાબદારી-ભરેલા કાર્યમાં તલ્લીન છે એવી બેદરકારીથી-ભલી બેદરકારીથી—હસ્યા વિના સંપૂર્ણ ગંભીરતાથી સામી સલામ કરે છે. ખાઉં ખાઉં કરતી સેંકડો સૂપણું ખાઓ-જાણે લાંબીલાંબી કાળજીભો કાઢીને રૌદ્રમુત્ય ન કરી રહી હોય એવી, ચામડાના સેંકડો પટાઓને ઘૂમરડી રહેલી અસંખ્ય પૂલીઓની ગતિને, ચક્કરોની ચોખખાઈને અને કાપડની કુમાશને એક પીઠ હેડજોયરની અદ્યતી તપાસતા તપાસતા તે આગ્યા જાય છે.

કાઈ કારીગર કામદાર-યુનિયનનો બળવાખોર સભ્ય હોય, કાઈ વળી શારીરિક બળ પર મુસ્તાક રહીને તોફાન જગવનાર 'દાદા' હોય, કે કાઈ કામમાં વધારે પડતો હેંશિયાર હોવાથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રભાવને બળે કારીગરોને ઉશ્કેરી મૂકે એમ હોય, તેવા કારીગરનો સાંચો આવતા જ હમીદશેઠ થોભે છે. ઈરિપ-

તાવના વોડમાં દરદીના માથાપર લટકતી પાટીના જેવી જ, સાંચાપર લટકતી પાટી ઉતારે છે કાપડની જાત, ભાવ, દરરોજના કામનું પ્રમાણ અને બાર દિનનો હમો પૂરો થતાં ઊતરનારા પગારનો અડસટ્ટો, વિગેરેનો બાગરીને ખંજવાળતા ખંજવાળતા માદડીની ટોપાને જરા વધારે વાકી થવા દર્ધને, લગ્ની મહત્વાકાંક્ષાઓથી ભરેલા લવાને ઊંચાં ચડાવીને, વિચાર કરે છે. પછી માથો ચાતુ રાખવાની અનેક ક્રિયાઓમાંની થોડીકમા ઉપવક મદદ કરતા કરતા કારીગરને ખમે હાથ મૂકીને સમજાવે છે કે આ બીમ પૂરુ કરીશ એટલે તને જરા વધારે સારી જાત અપાવીશું કે જેથી તને એ સ્થિતિ વધારે મજા. જાણ કરે કરે એ સાધાને મદદે 'ચોકડી'—ચાર સાચા—કરી આપીશું, એકાદ પુરતીવાળું છોકરુ રાખીને ચલાવજે, તારે દોઢો પગાર પરવડશે.

પેલો કારીગર આ સાંભળીને રાજ થતા બે પગની પહોળાઈને જરાક વધારી, એક હાથે હવામા ચપટી વગાડે છે. બીજા હાથને જરાક ઉઠાળાનો ઝોક આપીને હમીદશેડના હાથમાંથી પાની લઈ લે છે, ને ચાલુ સાચાના સ્ત્રો પર હાથ મૂકીને જરાક નાચ પણ કરી લે છે, અને હમીદશેડના આછી શ્વેત દાઢીથી આચ્છાદિત ગોળ ઘડવણી કરચવિયાળ ચહેરામાંથી ગૂંખાંમા દકારીને વહી જતા આભાસદર્શી જરણ જેવું રિમન વહી રહે છે.

હવે આ ગાળખાતા જેવા તોફાની અને અતિ મહત્વના વિભાગની મુલાકાત નિર્વિઘ્ને પતાવિને સંતો-પાયેલા હમી શેડ, આરોગ્યખાતાના પ્રવાનોને ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી થઈ પડે એવી, મિતની હોટેલ લાગી વળે છે. હોટેલના જાંબગપર પગ મૂકતાંની સાથે જ તેમના મુખપરના ભાવેમાં અદ્ભુત પરિવર્તન માલૂમ પડે છે ખુમારીભર્યા સંતોષની સુરખીને બદલે એક પ્રગરતા નિગધારીજન્ય ક્ષોભનું મોલું ખડકાળ ધબ્બી જેવા તેમના ખદ્યચડા ચહેરા પર ફરી વળે છે, જાણે તેમને એમ ન થતું હોય કે માગેય અહીં 'ચા' પીવાની ! આદી ગદી હોટેલમા ! આવા કુદ્ર કારીગરોની સાથે ! મારા જેવા જનાબદાર અને નેઝ એક્સિમનેય છેલ્લી

દબનાં સાધનોથી સજ્જ એવી સ્વતંત્ર રૂમ મિત રૂમ ન આપે ? ખેત્રી થરમોમરાણી ચા પીવા માટે, બંચા એ ફિસરોની સાથે, મિલમાલેક મનેય શા માટે ન આમત્રે ?

અને ખરેખર જાણે આવાં જ મંથનોમાંથી તેમનો ક્ષોભ જન્મ્યો હોય તેમ તેઓ, કોઈ ન જાણે તેમ, મોટા ટોળાની વચ્ચે બેસવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં, હોટેલનો એકાદ નાનો ખૂણો ગોતી લે છે, અને જાણે ધરતી માગ દે તો સમાઈ જાઉં એમ ન થતું હોય તેમ, આધાતો અને વૃદ્ધાવસ્થાએ સારી પેઠે સંક્રાંતી નાખેલી કાયાને વધારે સ કાચ આપવા પ્રયત્ન કરતો આ મુરી હાડકાનો યથાનામ તન્નિવિહારી લયો મુરિલમ હોટેલની પાટલી પર સાવ ઊભડક પડે ખેંસે છે.

મિલ એમને લલે પગાર નથી આપતી, પણ પોતાને હિસાબે અને જોખમે દિવસમા બે વખત ચા, બે પાન અને બે સાદી બીડી એટલું તો અપાવે છે. અને એટલે જ, એક કપ ચા મંગાવવા યાજી પડતી મહેનતને લઈને બીજી એક કપ ચા બેઈજો એટલી ખૂમો પાડવા છતાંય નહિ સાંભળનારો, નર હોવા છતાંય નારીના કાવ્યમય ઇન્કાબનો મોજથી ભોગવતો ફરનારો 'રેશમડી' નામનો અગિયારેક વર્ષનો પોરીઓ તેમને તરત જ ચા લાવી દે છે.

માદડીની ટોપીને છક બોચી સુધી જવા દર્ધને, આઠી બાગરીને આગળ ઊડતી કરીને, જાણે એનું 'દિયું' ન પીતા હોય એટલી પૂણા અને ઉનાવળ ચડેન પર આવવા દર્ધને તેઓ ચા પીએ છે. અને તે વખતે નેજાજરને ઊંધું છ... તુ કરી નાખનારો કોઈ મરણિયો મંદીના સિદ્ધ જેવો ધરખમ મોટીઓ ન હોય એવા બાગે છે જેમ તેમ કરીને મહામુશ્કેલીએ ચા પૂરી કરીને. કારીગરોની કોઈ પણ વાતચીત કે રીકા પગલે મિત્રકુલ ધ્યાન આપ્યા સિવાય તેઓ ઊઠે છે અને એક વેપારીને છાગરતું કાગ કાચાનું પાન ખાઈને, હોટેલના ગળાવાળા પાગેથી પેની માગીને સત્તર જાપતી બીડીને ચેતાવતા હોટેલમાંથી બહાર પડે છે.

કોટ ટોપી જગડ કીકગક કરતા કરતા, એક પછી એક એમ લગભગ દરેક નાના નાના

ખાતાના ઓફિસરોની પાસે જઈને ઊભા રહે છે. જતાંની સાથે જ ઘરના વાડામાંથી વીણીને સાદીની ટોપીમાં ભરી આણેલા ફૂલ દરેકના ટેબલ પર થોડાં થોડાં મૂકે છે. જરાક ખસીને ઓફિસરની છેક નજીક જઈને ઊભા રહે છે, પચાસેક ટકા ગુજરાતી, ત્રીસેક ટકા હિંદી અને વીસેક ટકા ફારસીના મિત્રભણ્થી ઊપજેલી ‘અમદાવાદી હિંદી’ જગ્યાનમાં તેમની વાણી, એક મુત્સદીની વાણીની જેમ, સંક્ષિપ્ત અને સંદિગ્ધ શબ્દરચનામાં ધીરી, અચકાતી છતાંય પોતાના કથનનું ખલિષ્ટ અને ચોક્કસ પ્રતિપાદન કરતી, વહી રહે છે.

અમુક તારીખે પગાર આપવાનો જ હતો પણ અમુક એક બંધ હોવાને લઈને અમુક તારીખે કરીશું, ચાલુ માસની અમુક રજા અનિવાર્ય સંયોગોને લઈને અમુક દિવસે ફેરવી છે-એવી જાહેરાત એક મેનેજરની અદાથી એ કરે છે.

ખાતાને ચારે બાજુથી નિહાળે છે અને, તમારે અમુક કંપનીની મશીનરી બરાબર કામ નથી આપતી ખરું? બીજી કંઈ કંપનીની મંગાવશું ત્યારે, બોલો? તમારા ખાતામાં ફૂલ ફટલા માણસો છે? કામ પ્રમાણમાં ઓછું ચાલે છે તો એક બે માણસો ઓછા થઈ શકશે? તમારી બીજી ખાસ અગવડો શી છે? જે જોઈએ તે લખાવો, પણ જેમ તેમ ચલાવીને મિલતે ગંધેડે ચડાવાની નથી, સમજ્યા! આવી આવી વાતો લગભગ દરેક ઓફિસરને એ સુણાવે છે.

હવે લગભગ દરેક જાણુતો જ હોય છે કે પગાર અને રજાના દિવસો ફેરવી શકનાર, માણસો ઓછા-વત્તા કરી શકનાર, જોઈતા માલ મહામુશીયતે લાવી આપનાર તેમ જ કંઈપણ ક્રાન્તિખોરી તત્ત્વ દાખલ કરીને વાત કરનારને કાનપટ્ટી પકડી ઝાંખો ખતાવનાર પોલાદી તંત્ર તો જુદું છે, અને હમીદશેઠની વાતો તો કેવળ મજાની યિમારી જ છે. એટલે કાઈ કાઈ ઓફિસર ઈરાદાપૂર્વક ગંભીર બને છે, બરાબર ગુસ્સે થાય છે અને ટેબલ પર મુકકા પગડતો સુણાવે છે કે એક પણ માણસ ઓછો નહિ થાય, અમુક માલ તો

અમુક કંપનીનો જ લાવવો પડશે, મારી સંમતિ સિવાય આવેલો અમુક માલ પાછો જવો જ જોઈએ. સાવ મામુલી પગાર મેળવતા મારા માણસો, તમે કહો છો તે તારીખ સુધી, પગાર માટે ન જ થોભી શકે, અમુક તહેવારની રજા પડવી જ જોઈએ અને તેના અગાઉના દિવસે જ પગાર થઈ જવો જોઈએ. જરા બીજી મિલોના કારભાર જુવો તો ખરા!

આ સાંભળીને પોતાને એક દુરદેશી મેનેજર સમજતા હમીદશેઠ જરાય મિનન ગુમાવ્યા સિવાય, પેલા અંગ્રેજ ભણેલા અંગ્રેજ ટાપટીપવાળા ઓફિસરને ખભે હાથ મૂકીને, આપવીતી શરૂ કરે છે કે મારા અમુક હજારનું પાણી મેં આ કંપનીમાં કર્યું છે, કંપનીને ચોપડે મારી અમુક રકમ લેણી નીકળે છે, પણ હું સંભારતો જ નથી, વ્યાજ પણ માગતો નથી, અરે વગર પગારે કામ કરું છું.

તે સિવાય ખુદ એજન્ટને ચોપડેય મારી અમુક રકમ ધીરેલી નીકળે છે, પણ કાણ માગે છે? નહિ તો એટલી બધી રકમનું તો અમુક અમુક બેંકોના અમુક અમુક દરે પ્રમાણે આટલું વાર્ષિક વ્યાજ થાય! પણ હું મારી મિલ સમજીને કામ કરું છું. કંપનીની આબાદી તે આપણી!

હમીદશેઠની હકીકત સાંભળીને મંદ મંદ હસતો ઓફિસર ખારતી બહીસલ સાંભળતાં કોટ ચડાવે છે, અને સાઈકલ પર સવાર થાય છે. આવી રીતે તમામ ખાતાના ઓફિસરોનું મન સંપાદન કર્યાના સતોપથી પુલકિત થતા હમીદશેઠ, મિલના કોટની રંગે જાંઘરેલા એક મંત્રેના મેંદીના ઝાડ નીચે બેસીને રાહ જોતી પોતાની પુત્રવધૂ પાસે જઈને નિરાંતે બેસે છે. ફક્ત ટોપી ઉતારે છે અને જે કંઈ આવ્યું હોય છે તે એક હરફ ધણ હચ્ચાર્યા સિવાય નીચું ઘાલીને ધીરે ધીરે ખાય છે.

પોતાને પોતાની સંભાળ લેનાર કમાઉ સંપુત પણ છે, આવી કંલાગરી લગ્નશીલ અને રૂપાળી પુત્રવધૂય છે. પોતે કામમાંથી બિચાય નહિ આવ-

નારાને મમનતોની આડે મરવાનીય ધુસ્મદ નહિ મેળી શકનારા, તેમ જ ખાવા માટે ઘેર જવાનો સમય પણ નહિ મેળવી શકનારા મેનેજર છે, બપોરે મિન મા જ ખાઈને ચનવનાર દરેક કામદાર જેમ ગમે તે સારી જગ્યાએ એકાંત શોધીને ચપગી કાચુ વાકુ ખાઈ લે છે તેમ મોટે પણ એક ચુસ્ત કામદાર જ છે અને સ્વતંત્ર રૂમમાં નહિ બેસતા ધરાદાપૂર્વક મેદી નીચે બેસીને દરેકની જેમ ખાય છે આવા પ્રકારની સવેદન જન્ય પ્રમતતા, પરાણે પકડી શકાય તેવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે, જમણી વેળાએ તેમના ચહેરા પર બેરામા આવે છે

બપોર પડી પ્રથમ તેઓ સ્પીનીંગ માસ્ટરની મુનાકાત લે છે ખિસ્સામાંથી સરારાળા સૂતરના ટુકડા બતાવે છે સાચાના નજરોની ચિત્રી આપે છે અને બંતે જ ખાત્રી કરી લઈ સૂતરમાં સુધારો થવો જ જોઈએ એમ કહેતા, એક સર્વોપરી ઓફિસરની અદાથી તેમજ દૃઢ ગાબીથી સામુ જોઈ રહે છે

માથામાં હાથે ખાત્રી ગાંઠ વાળીને જમણી બગનામાં હાથ પકડીને ડાબા હાથને પાલ્લૂતના ખિસ્સામાં નાખીને ચીરૂતના ગેરેગોટા મઠતા ખાતાના મુખ્ય ખાત્રી પર બિંબો રહેનારો અપ-ટુ-ડેટ જર્મન સ્પીનીંગ માસ્ટર હમીદશેખે સારી પે પિઠાને છે એટલે કેનગ આમશ્યામી ધુમ્રગેટાએ ના જ સામુ બેઠેને એ પ્રકારની મોજથી હમનો હમનો તે મદદગારો હાથ સાબળે છે એવો સામુ જોઈને નીચી આંખેને જરાક મીચી ભગવદાર ગવદને વિનયથી જગત નમાવે છે અને 'હમી શો હવે આનની કાનથી સૂતર સાડુ ચાલશે એવી ખાત્રી સાથે સીધા એગ્રન્ટની એફિસમાં આવે છે

ખીનજોને ધણી રીતે કનડો જમાદાર તમ્બ રહીને હમીદશેખે મિનમાલિક પાસે જના દેઈ, અને શેઠ પણ જાણે કેમ હમ્મર કામમાંથી માથું ઊંચું કરી તેમને પ્રથમ સાબળે છે ખુચીની આંખ પર બિલા નીંતિ વિનવી તેમજ નમ્ર છતાં બિનખુશામતી લાગામાં તેઓ દરેક બતાનો પોતાની શકિત મતિ પ્રમાણે

લીધેનો 'રિપોર્ટ' શેઠો સભાગૃહે કે કાર્મની પસા નહિ રાખનારા ફક્ત કંપનીના જ હિનેચ્છુ મેનેજરની અનાથી 'રિમાર્ક' કરતા કહે છે કે અમુક કાપડની જાતમાં હવે આપણે વણાટનો દર વધારવો જોઈએ, અમુક કારીગર ભલે ગમે તેવો તોફાની કે અનાડી ગણો પણ તેને રમ આપનામાં સાર નથી અમુક રમનો દિવસ ભરી આપવો જ જોઈએ, અમુક દાગીના બહારથી મગાનના કરતા મિનમાં જ એક નાનું કારખાનું ખોલીએ તો ધણો બચાવ થાય, ગોરા સ્પીનીંગ માસ્ટરની રીતભાત મને પસંદ નથી

અને હાથે કામદારોને સગડ કરી આપનાર, વાઈન્ડીગખાતાની સ્ત્રીઓના મુશ્કેલને આજ ને આજ ખડતૂમ મળવું જોઈએ, નહિ તો મિલ ગપેડે ચડશે

અને જાણે બેખમમાંથી છૂંટી પડતા હોય તેમ ખેચાયેલા ભરાવાળો તેમનો ચહેરો જરા નાસો બની જાય છે, ઝડપથી અદર થતો ડાબા હાથનો પગે કાન સુધી આવી જાય છે, અને તે જ કિયાની સેકડોમાં ડાબે હાથે લખતી છત્રી જમણા હાથની કોચીએ સેગાર્થ જાન છે પડી તુરત જ જમણા હાથની મુગી ઉપર એ આગામી બીચી રાખી સતમ ભરતા ગલીસ્તાથી એ બહાર પડે છે

પણ હમીદશેખી આ તરગજ ન ખુમારી જેમ હોટેલમાં ઓસરી જાન છે, તેમ પગાગને દહાડે પણ ફિછી પડી જાન છે પગાગની નાનકડી ખારીએથી નોટો ગણવા પસાર થતો પ્રત્યેક મમતાર હમીદશેખના હાથમાં બે પમાથી માડીને બે આના સુધીની રકમ મૂકે છે આનું જોઈ રહેના હમીદશેખ અબાનાતમક અવસ્થા મુખપર લાગીને તે ત્રીકારે છે

વળી તેમને એક રૂપિયો આપીને સીગરે લેના મોકનવામાં આવે છે ત્યારે દુધેશ્વરથી ધીરે ધીરે ચારીને દિંદની ચકલે જાય છે પૈસા ગણવામાં કે પાર ખરામાં જૂન મ્યાં સિવાય તમોએ મગાની હોય એવી સીગરે લાગીને તમારા હાથમાં મૂકે છે પડી તમારે આપની હોય તો એક બને આપો હમીદ શે

તેનો સુકો કાઢશે અને મેંદો નીચે બેસીને ચડસની ચલમ ભેળો પીશે.

મિલના જૂનામાં જૂના કામદારો વાતો કરે છે કે એ ચડસે જ એમનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. નહિ તો એમને ઘેર અમદાવાદી કાગળનું સારા પાયા પર ચાલતું કારખાનું હતું. પોતે એક ભલા અને ખંતીલા કારખાનદાર હતા.

વધારે પૈસો પેદા કરીને એક મિલ કાઢવી, પૂરેપૂરી ભલાઈ અને બાહોશીથી ચલાવવી, વિવિધ પ્રકૃતિ ધરાવતા અનેક કામદારો પાસેથી તેમની શક્તિઓ અને સ્વભાવ વર્તનિ ઝોજામાં ઝોજા ખસ્યે વધુમાં વધુ કામ લેવું, તેમ જ ભલાઈ અને આવડતના બળે અનેકનાં હૃદય પર રાજ્ય કરવું એ એમની જીવાનીતું સુવાર્ણ સ્વપ્ન હતું. પોતાની કામના અનેક માણસોને તેમણે વગર બાળે-પૈસો ધીરેલો, પણ એ ભલમનસાર્થનો અંજામ ખૂરો આવ્યો. પૈસા ધલાઈ ગયા. લાગણીવશ અને કલ્પનાપ્રધાન મગજ તો પ્રથમથી જ હતું. અને ચડસનું જોર તો જરાય એણે નહિ રાખેલું એટલે એમનું ખસી જતાં વાર ન લાગી.

આજે એ પૂરેપૂરા વેપારી જ લાગે છે. એમનું ખસેલું છે એ વાતની ખાત્રી આજે અગાધ્યા માણસથી એકદમ થઈ શકે તેમ નથી. નહિ ટંટો-ફિસાદ, નહિ જાંઘા સાદે બોલવું, નહિ ખડખડ હસવું, નહિ ગાળ બોલવી કે નહિ કોઈની સાથે વધારે પડતી વાતો કરવી.

‘બહીસલ હ બહીસલ’ આવવું અને જવું. આજો

દિવસ મનોવેગ પ્રમાણે ભમવું, જોવું અને શેકને વિદિત કરવું-આ એમનો કાર્યક્રમ છે. મિલને તેમના આગ-મનથી નુકશાન કર્યું જ નથી. બલકે કાયદો છે. દરેક ખાતાની ઝીણી ઝીણી હકીકતો શેક પાસે પહોંચી જવાથી દરેક જવાબદાર ઓફિસરની અંગત બાબતો કે અંગત ખાસિયતોથી શેક વાકેફ બને છે.

કામદારોના આનંદ માટે વિદેશી મિલોમાં ઘણા પ્રકારની ગોઠવણ હોય છે. અમારી મિલમાં બીજું તો બધું હીક પણ પણ હમીદશોહ તો છે જ. અનેક રીતે થાકેલો અને અનેક રીતે કંટાળેલો, કાળા હાથ, કાળું મોં ને રૂક્ષ વાળવાળો, પસીનાથી રેખાંતેત તેમ જ કચરમાંથી ભડી આવેલા પ્રેત જેવો લાગતો કામદાર, હમીદશોહ પાસે ઘડી વાર જેસે છે ને તે કાણો પૂરતી જીવનની નળખાઈઓ ભૂલીને ઉચ્ચ મહત્ત્વપાક્ષાઓથી ભરેલી સ્વપ્નભોમકામાં વિહાર કરી આવે છે. અને છતાંય પાછો એમને ગાંડા ગણીને હસતો હસતો એ બળ છે.

પણ પોતે ગાંડા છે. પોતાની જિંદગી એવી ગઈ છે, આ બંધાય મને બતાવી રહ્યા છે એવું ભાન એમને ક્યાં છે? એક આદર્શ અને ઉદ્યોગપરાયણ મેનેજર કે મિલમાલિક તરીકે જીવવું એ એમનું સ્વપ્ન હતું. અને પોતાની અભાવોર્મિમાં એ મઝા એ સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી રહ્યા છે. ડાહ્યાઓને મન ભલે એ માત્ર આભાસ હોય, પણ એમને મન સત્ય છે ત્યાંસુધી તેમની એ ખુમારીની મઝા ટાણે આંચકી લઈ શકે તેમ છે?

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

અનુવાદક
શ્રી હરભાઈ ચૌધરી

એ ક માસિ-પત્ની મર્યાદામાં રહીને સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરની શુદ્ધિપ્રભા વ્યક્તિત્વ અને સફળતાનો યોગ્ય ખ્યાલ આપવાનું શક્ય નથી એ એમલા મહાન અને બહુવિધ છે પણ તમ તરફ એમની હોતી ગહીર માલગીને મારણે આ વર્ષના એમના ટમી મેને દિનમે ઉજવાનેના જન્મોત્સવે ખાસ લક્ષ્ય એટલું છે એટલે આ મગનપ્રસંગને વધાવી લેના એમની મુખ્ય સાધનાનો અપૂર્ણ એવો પણ ખ્યાલ આપનાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે

કવિવર પોતાના એક કાવ્યમાં લખે છે :

“મને જોતા ના, આમ બહારથી—

ના જોતા મારું, જે બહાર દેખાય છે !

અતિશય અને પરિતોષથી વીંટળાયેલો હું સાચો હું નથી,

મારાં દર્દોને જાણવા મારાં હૃદયને ખૂંદી વળેમા,

મારા આનંદ વચ્ચે હું તમને જડીશ નહિ,

ન્યાં મને શોધો છો ત્યાં હું તમને જડીશ નહિ !

* * *

કવિની વાળ કવિની જીવનવાર્તામાંથી લાઘવે ના”

(છાયાનુવાદ)

જો એ એમના જીવનચરિત્ર દ્વારા નહિ સમજાય તો એમના જીવનકાર્ય દ્વારા સમજશે ? સાચું છે, પણ ‘સાહિત્યબુદ્ધિનો સ્વયંપ્રાદુર્ભાવ’ શોધકને કદાચ ભુલાવામાં નાખી દે. કવિની આત્મચરિત્રરૂપ ‘જીવનસ્મૃતિ’ કંઈક કામ લાગે, પણ એ કવિવરનાં પ્રથમ સત્તાવીશ વર્ષનો જ ઇતિહાસ હોવાથી એમાંથી એમનાં પછીનાં પચાસ વર્ષમાં ઉત્તરોત્તર વધતા વ્યક્તિત્વ વિષે જાણવા નથી મળતું અને એમના ખાસ મિત્રો પણ બહુ થોડા હયાત છે કે જેઓ અંગત માહિતીઓ આપી શકે. એટલે સંભવ છે કે આમાંથી પણ સ્વીન્દ્રનાથની સાચી જોગબ વાંચકને ઓછી મળે.

એઓ આપણા શ્રેષ્ઠ કવિ અને લેખક છે. બંગાળી સાહિત્યની લગભગ બધી બાબુઓનો એમણે સ્પર્શ કર્યો છે, એને એમણે શણગારી છે, ઉન્નત કરી છે અને પોતાની બુદ્ધિવિદ્યાસીતાથી જોજસવાન અને પ્રેરણાભરી બનાવી છે. એમણે એકેય મહાકાવ્ય નથી લખ્યું. મહાકાવ્યોનો યુગ ગયો. એમણે યૌવનકાળના હૃદય સાથે જે લખવા માંડ્યું તેની આજ સુધીની જે નાંખાવલિ થઈ છે તે એટલી તો મોટી છે કે એ ઉતારવી મુશ્કેલ છે. સાહિત્યની દરેક દિશાને એમણે જે સમૃદ્ધ લેખન આપ્યું છે, તેની પણ લાંબી ટીપણી થાય. સદ્ગત મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી (એમ. એ., ડી. લીટ., સી. આઈ. ઈ.) એ કવિવરના હીરક મહોત્સવની પૂર્વપૈદિક સલાના પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતાં કહ્યું છે :

‘સાહિત્યના દરેક અંગ ઉપર એમણે અજમાયશ કરી છે—શ્લોકો, મુક્તકો, લઘુ-કાવ્યો, લઘુ-કથા-ગીતો, ટૂંકી વાર્તાઓ, લાંબી વાર્તાઓ, ટૂંચકાઓ, નવલકથાઓ ને ગદ્ય ચમત્કૃતિઓ, નાટકો, પ્રહસનો, કરુણાંતકો, ગીતો, નાટ્યસંગીત, લજનો, પદ્ય અને ઊર્મિકાવ્યો—આવું તો કેટલુંયે. જે કંઈ વસ્તુને એમણે હાથમાં લીધી તેમાં સફળતા મેળવી, પણ ઊર્મિકાવ્યોમાં તો એમણે અદ્ભુત સાફલ્ય અતાવ્યું છે. એમના નિબંધો પ્રભાવાન અને કટાક્ષો માર્મિક હોય છે. પ્રાચીન કવિઓનો એઓ આદર કરે છે અને એમની કલ્પનાઓ હૃદયંગમ છે એમ માને છે.

ટેનિસને પોતાના વિક્ટર લુગોના પ્રશસ્તિગીતમાં વિક્ટર લુગો માટે જે કહ્યું છે તે જ આપણે કવિવર વિષે કહી શકીએ કે એઓ આશા અને નિરાશાનાં વાદળો આલેખે છે, જે માનવતાનાં અશ્રુઓનાં અધીશ છે.

શ્રી. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીના કથનની પૂર્તિમાં આપણે ઉમેરી શકીએ કે એમણે સમાજ, રાજકારણ, ઇતિહાસ, ઢળ-વણી, અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વમીસાંસાના વિષયો અને સંગીત ઉપર પણ લખ્યું છે. પિંગલના તો તેઓ મહાનિષ્ણાત (Authority) છે. બંગાળીમાં તો એઓ જ કદાચ શ્રેષ્ઠ સાહિત્યસમાલોચક છે. પત્રલેખક તરીકે સંખ્યા, ગ્રંથ અને શૈલીની રમ્યતામાં એઓ અદ્વિતીય છે. ‘પંચતૂતની ડાયરી’ના કાલ્પનિક સંવાદો તદ્રુપ બંગાળીમાં જ થયા હોય તેવા છે. નૃત્ય-નાટ્યો પણ એમણે લખ્યાં છે. એમણે શું લખ્યું છે એમ કહેવા માટે તો એમ જ કહેવું પડે કે એમણે જેટલું લખ્યું છે તેટલું બંગાળીમાં કાંઈ એ નથી લખ્યું.

આ બધું એઓ લખી શક્યા તેનું કારણ એમની બુદ્ધિ જ એકલી નથી, પણ એમનું વિશાળ અને બહુવિધ વાચન છે. બંગાળી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીનાં મૌલિક પુસ્તકો ઉપરાંત એમણે અન્ય ભાષાઓના અંગ્રેજી અનુવાદો પણ પુષ્ટળ વાંચ્યા છે. એમણે જે વિષયો વાંચ્યા છે તેમાંના મુખ્ય આ ગણાવી શકાય : કૃષિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વૈદક, ખગોળ, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર,

ખાતો-એમ્મી કૃમિશઃ ૧-ઓપરેટિવ રોડાગ કોશી
 ટાનો ઉઠેર જુદાભા. આમ તુ ઉત્પન્ન ખાતર
 ગામ તુ અથશસ્ત્ર પ્રકાશ, ગમ રાધનાની પ્રા
 સાગ લહિયા થનાની પ્રા નન્યતિની મ્લમે
 અતરિકા વિદ્યા રંગોનુ સયોજન લાખડાના ડાઓ
 વસ્તુ ન ધરમા રમનાની રમનો, ડિગ્રીલોલોશ સતા
 બાધના ઈડા સેવનાનુ યન જયુજુસુ, સુણ
 પાવર્ન

જે વખતે માતિ આજા નેટન વિમ્મનુ
 નહોતુ ત્યારે મિલને લખ્યુ હતુ કે મિએ પોના
 માતના તમામ દિશાના જ્ઞાનથી પરિચિત રહેવુ જોઈએ
 ટાગેર એ આદર્શ પાળે છે

એ એક જોડી મા યતા છે નોબેન પ્રાર્થક
 મ યા પડી જ ટાગેર બહુ આ યા એમની પયા
 સમી વર્ગીક ઉજન ઈત્યારે કલકત્તા ટાઉ હેલમા
 મર્ફ ક્રેમો, ધર્મોને મ્લ ૧ લેખ તરફથી એમને માન
 મળ્યુ હતુ એમના માનમા કેવલાય સમારભો લ ય
 રીતે થયા હતા અને આ નધુ નોનોન પ્રાર્થક
 મન્યા પહેલા જ બગાગ બહારની જનતાએ જ
 નોમેન પ્રાર્થક મેળવ્યા પછી એમને ભણ્યા

સ્વીન્ડનાથની ધર્મી કૃતિઓ દા ત પ્રહમનો અને
 પ્રદક્ષો અગ્રેજ અને તે હારા બીજી લક્ષ્યોમા જિત
 રના બાકી છે વગી નિશો સગીત અને લક્ષ
 શિક્ષ લાવો જેવી પ્રિક્ષઓ અનુરાદમા મૂળ લ ને
 ગ્રીતી શકી નથી જ્યા કમિનરે પોતે એના અનુરાદો
 કર્યા છે ત્યા એ સયોગપણે જિતયા છે પણ નહિ
 સો મૂળ લખાણુમા સદર્નુ જે સૌદર્ અને
 મધુર છે તે અનુરાદમા લિખન લાથે ઉભવ નરી
 પામ્યુ એણે સ્વીન્ડનાથની લેખનમાની સાચી
 પ્રતિભા જોવા માટે મૂળ બગાગી અને અનુરાદા
 અથવા અગ્રેજમા જ સીરા લખાયેન એસ
 Personality, Sadhu The Religion of
 Man ઈત્યાદિ પામ પામ રાખીને જેના આસ્થક છે

આત્મિક વિરાતા એમના ભગ્નો અને

ખાતો ૧૦ એમ્મીલાને સીરા રાજનાજે તે એક
 પ મ્લ અસકાશની સાનિયમા લારી મૂકી આર્દ
 બનાવી દે છે ૧ સ્પશમિપિના ચમ કારથી કવિ પોતાના
 વાચકોને પોતાના લાવોમા તમ બનાવી દે છે
 બગાગી ભાષાને એ જગત્સ હિતની ભાષાની
 મ્લકાએ લાવી મૂકી એમના તત્ત્વચિતનમા પ્રાગીન
 મ્લકીની આભા મ્લક છે ૧૮૨૫મા પ્રથમ ઈડિયન
 પ્રલોચારીમ્લ પ્રાગસના પ્રમુ ૧૫૬થી આને પ્રચન
 એવી સાતી પૂરે છે

એમના જ લખાણોથી પરપ્રાતીગો અને પર
 દરીઓ બગાગી એ એ રીખમા જેવી ભાષા છે
 એરી મા યતા તરફ દારવાઈ જતા છતા એઓ માત્ર
 સાહિ યતા જ પુર નથી સગીતમા પોતાને ઉત્તાદ
 કે 'એક્ષપ' ન કહેનરાનતા ગતા સગીતનુ એમને
 મ પૂણુ જા છે અને ધણુ ઉત્તાદા એમની એ દિશાની
 હશગતા જોઈને એમના ચળુ પામે જેવી જ્યા
 લન્યાયા છે ચિતના જેમ રૂપ અને રગ તેઓ સદજ
 રીતે પકડી પાડે છે તેમ જ સગીતના એક
 આજા મૂરમા એઓ એમા પળુ રહેલા એક જાતના
 ધ્વનિરૂપ અને ધ્વનિરગને પકડી લે છે એમણે ધણુ
 મ યો અને ગીતો લખ્યા છે નિધવિધ સ્વરોની
 સુગમિત યોજના કરી છે અતરતરમાથી જાના
 સૂરોને સરૂપ આપ્યુ છે એટલા કારણે નહિ પણ
 એમણે જે નવા ધ્વનિ અને સૂરોને 'સર્ગ્યા' છે
 તેને કાણુ આપણે એક સગીતન તરીકેનુ એમનુ
 બહુમાન મ્લવા પ્રાર્થએ

એમ પ્રેનાય છે કે યુરોપિનન સગીતકારોમા
 ક્રાંત પીગુ શુ ઈં સૌથી નિશન સખ્યામા ગીતો
 લખ્યા છે એ સાર્થકે પીડિયાની અગિયારમી આજ્ઞિમા
 શુ ૫ વિરે લ તુ છે એના નેટના ગીતો આજ
 સુધીમા પ્રાર્થએ લખના નરી એણે નાન્યગીતો અને
 નાદગીતો ઉપગત ૬૦૦ નેટના ગીતો લખા છે

આજણે ટાગેર વિરે મહેલાઈથી કહી રાખીએ કે
 એમણે ૨૦૦૦થી વધુ ગીતો લખના છે અને
 બેસાડ્યા છે ૧

બાર વર્ષ પહેલાં જર્મની અને ઝેકાસ્લોવેકિયાના કેટલાક સમારંભોમાં મને હાજર રહેવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું હતું. સ્વીન્દ્રનાથે ત્યાં જે ગીતો ગાયેલાં તેની ભાષા ત્યાંના લોકોને અપરિચિત હોવા છતાં, એ ગીતો પ્રેક્ષકોના મોટા સમૂહના અતિ આગ્રહને કારણે કેટલીયે વાર ફરી ફરી ગાવાં પડેલાં. એમને બંગાળીમાં જેમણે બેલતા સાંભળ્યા હશે, તેઓ જાણતા હશે કે એમનો વાણીપ્રવાહ કેટલો વેગવંત અને ઓજસ્વી હોય છે. સાધારણ વાર્તાલાપમાં પણ એઓ ખૂબ ખીલેલા દેખાતા હોય-છે.

ઇતિહાસજન્ય કળાના એઓ નિષ્ણાત છે. એ કલાને એમણે બરાબર પચાવી છે. રંગભૂમિ ઉપર જ્યારે એઓ મુખ્ય પાત્રનો ભાગ ભજવે છે ત્યારે કેટલાં ઉચ્ચ પ્રકારના અભિનયો તદ્દપ થઈને એઓ ફરી જાય છે ! નાનપણથી એમની એ ટેવ છે કે પોતાનું નવું ગીત, નવી વાર્તા કે નવા સંવાદો આપ્તમંડળ સમક્ષ વાંચી જાય. અહીં પણ એમની એ પ્રતિભા બહાર આવ્યા વિના રહેતી નથી.

ગુરુસ્થ-કુટુંબની બહેનોને રંગમંચ પર નાટકના પાત્રમાં કે નૃત્યમાં આવતી કરવામાં ટાગોર-કુટુંબનો જબરો ફાળો છે. સ્વીન્દ્રનાથ ઘણાં નવાં નૃત્યોના યોજક છે અને એ નૃત્યો પવિત્ર વાતાવરણની અસર જન્માવે તેવી રીતે એઓ જાતે શાંતિ-નિકેતનની વિદ્યાર્થીનીઓને શીખવે છે. નૃત્યનાં દુષિત અંગોને એમણે દૂર કર્યાં છે.

એમનાં રાષ્ટ્રગીતો સંસ્કારી અને સંયમી હોય છે. એનું માણસને ધૈન્ય નથી ચડતું. છતાં આંખણાં હૃદયોમાં એ નિત્યનો વાસ મેળવી જાય છે, મરતા પ્રાણને જીવનસંચાર આપે છે, ભાવનાઓને જગાડે છે. પણ એમાં દ્રેષ નથી હોતો, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે વિગ્રહ કરાવવાની વૃત્તિ નથી. ઘણાં ગીતો ત્રણ દાયકા પહેલાં સ્વદેશીની ચળવળ દરમિયાન એમના દેશના આગેવાન તરીકેના કાળમાં લખાયાં છે. ‘કથા ઓ કહાની’માં જે સચોટતા છે તે જ એમાં છે. એ વાંચતાં હૃદયના ધમકારાનો વેગ વધી જાય છે, શિરાઓમાં

લોહી ધસારાબંધ વહેવા માંડે છે, અને રોમે રોમે જોમ ફૂટે છે. પણ એની પાછળ ‘માં, ભારત માં’નો જે મૃદુતાદ ગૂંછ આવે છે તે આપણને આદર્શતા અને સંયમમાં પકડી રાખે છે.

પ્રખ્યાત રોઝારીશ દેશભક્ત એન્ડ્ર્યુ ફ્રેયરના આ શબ્દો છે : “ જો એક માણસને એ ચાહે તેવાં ગીતો બનાવવાની રજા આપવામાં આવે તો પછી કાયદા-કરનારની જરૂર નથી પડતી.” રાષ્ટ્રને ધડવામાં ગીતોની આટલી જબરી અસર હોય છે.

આમોઢ્યાર અને અસહકારની વાત તો એમના ૧૯૦૪ થી ૧૯૦૮ની સાલના અરસામાં અપાયેલ લાપણો અને લખાણો (સ્વદેશી સમાજ)માં, અને ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ અને ‘પરિત્રાણ’ નામનાં નાટકોમાં નાના કરની ચળવળ આવી જાય છે. ૧૮૮૪ની સાલમાં બહાર પડેલા ‘બૌ કાકુરનીર હાટ’ની ઐતિહાસિક કૃતિનાં એ નાટ્યરૂપાંતરો છે. ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ ૧૯૦૯ માં બહાર પડ્યું. એમાંથી કેટલાંક સંવાદો અને ગીતોની કંડિકાઓનો છાયાનુવાદ અહીં રજૂ કરું છું.

[ધનંજય, વૈરાગી-એક સંન્યાસી-અને માધવપુરના ગ્રામલોકતું એક જૂથ રાજા પાસે જાય છે.]

ત્રીજો ગ્રામીણ : બાપજી, આપણે રાજાને જઈને શું કહેશું ?

ધનંજય : કહીશું કે કરવેરા નહિ આપીએ.

ત્રીજો ગ્રામીણ : એ પૂછશે, કેમ નથી આપતા, તો ?

ધનંજય : તો કહેશું, જો અમે અમારાં બાળકોને ભૂખ્યાં રાખીને, એમને રોવરાવીને તને પૈસા આપીએ તો અમારા પ્રભુને દુઃખ થાય. જીવન ટકાવવા જે ખોરાક લઈએ છીએ તે તો પરમેશ્વરને આપેલી પવિત્ર અંજલિ છે, કારણ કે પરમેશ્વર એ જ જીવનધાત્રી છે. જ્યારે અમારી પાસે વધારો રહે ત્યારે અમે તે કર લેખે તને-અમારા રાજાને-આપીએ. પણ

એ પ્ર અમારા પરમાત્માને અગત્યની કે દેતરીને
અમારાથી તને ન અપાય.

ચોથો ગ્રામીણ પણ બાપણ, રામ આપણ
સાલણશે શેનો ?

ધનજય એવો માલગુ ન પડશે. રામ થયો
એ મારણે પરમેશ્વરે એને સત્ય સાલગવાને નુ અન
ધિકારી બનાવી દીધો છે ? આપણે એવું કરીશું કે
એને સાલગવું ન પડે

પાંચમો ગ્રામીણ પણ દેન, એની પામે
આપણા કરતા જાણું જોર છે. આપણને એ જીતવા નહિ દે

ધનજય અરે ગમાર ! તુ એમ માને છે કે
હારેલામા જોણું જોર હોય છે ? હારેલાનું જોર તો
આમે ચણું હોય છે, ખમર છે ?

છઠ્ઠો ગ્રામીણ પણ બાપણ, આપણે આ
તો રામને બારણે આવી બેઠા અહીંથી લાગવું હોય
તો લગાય નહિ ને જતને ખયામી હોય તો
ખયાવાય નહિ.

ધનજય અવેથી કોઈ વસ્તુને ગ્રાહી દેરાથી
કુનુ મળતુ નથી ને થતુ હોય તે થાય પણ અત
સુધી આવ્યા વિના છૂટકો નથી. ક્યેય વિના, આખરી
દેસના વિના, શાંતિ નથી.

[હરે રામ પ્રતાપાદિત્ય ધનજય અને ગ્રામપચાયત
વચ્ચે જે ગાને છે તે નેધએ]

પ્રતાપાદિત્ય આમ જુઓ, વૈગળી, તમારી
આરી ધૂત પાણલામીથી તમે મને નહિ છેતરી શકો.
માન્યપુત્રા લોકોએ જે વાથી કા નથી ભર્યો તમે
એ ભરી આપો છો ?

ધનજય અમે નથી ભન્યાના

પ્રતાપાદિત્ય નહિ ભરો ? આટની નટતા

ધનજય જે આપતુ નથી તે અમે આપને
કેમ આપીએ ?

પ્રતાપાદિત્ય . મારુ નહિ, ત્યારે ?

ધનજય : જે ધાન્યથી અમારો દેહ પોષાય છે
તે આપતુ તો નથી જ, એ ધાન્ય એતુ છે કે જેણે
અમને એ આપ્યું છે આપને અમે એ નહિ
આપી શકીએ

પ્રતાપાદિત્ય , ત્યારે, મારી પ્રજાને પ્ર નહિ
ભલાતુ કહેનાર તમે જ છો ?

ધનજય હા જી, હું જ એ છું એઓ જે
સમજ છે વસુનાત-સુખાની ધાકથી તરો પોતાનું
સર્વન આપી દેતા એ લોકો મૂર્ખ નહિ તો ખીજુ
શું ? મે જ એમને ક્યું, “ રહો, સખરો. શા માટે
આમ કરો છો ? જે જીવનને આપનારો છે તેને જ
જીવન સમર્પણ કરો. એનો અર્થ એ કે એ આત્મા
કરે તો મૃત્યુ મીઠી લો, પણ એના આપેલા ધાન્યની
અવહેલના ન કરો તમારા મૃત્યુની જવાબદારી તમારા
આત્મા અને દેહને માટે આવશ્યક એવો ખોરાક તમારી
પામેથી ચૂટવી લેવા દર્ધને તમારા રાગને શીર શા
માટે નાખો છો ?

[આ જ કથાનક પર ન્યાયેલ પદિનાજી મા પણ
આ જ વાત આને છે એટલે પ્રાયશ્ચિત્તના અડરેભાશે
વધુ ઉતારા લઉં છું]

પ્રતાપાદિત્ય જુઓ વૈગળી, તમારે ધન નથી,
વાડી નથી શા માટે આ બધાને ખાડ મા ઉતારો
છો ? (આમજનોને) તમે માધવપુર પાછા જાઓ અને
વૈરાગીજી, તમારે અહીં રોકાવાનું છે (એટલે કે વૈરા-
ગીને બદી બનાવનામા આવે છે)

ગ્રામજનો આમાનમા પ્રાણ છે ત્યા સુધી
એ નહિ બને

ધનજય એમ મ મેલો છો ? રામ મ્હે છે કે
વૈરાગી અહીં નહો તમે મ્દો છો, એ નહિ બને મ્મ
ભાગી વૈરાગી એ નુ તરતુ તણખતુ છે કે કાઈ
જેમે ત્યા એ ખેયાય ? એવો અહીં રહેવું કે કયા
એ તમે કે રામ કેમ કહી શકે ?

[અચ છે]

ધનરાશિ, રમણ, શિક્ષક,
અસીમ યદિ હો, ભે;
હરતી, અધિ બહુ બલીય
બહુ હરીય કૈન્ને
પ્રાણુ મમ મુક્ત વાટ
નય, કેમ શોધો ?
સદાય રૂર ના બને,
બલવવા જે ઇચ્છશો !
બગત ભેશે ઘટતી ઘટના
ના ધરી કદાય ને !

[પ્રધાન પ્રવેશે છે]

પ્રતાપાદિત્ય : કટોકટીની ધડીએ તમે આવી પહોંચ્યા. આ વૈરાગીને અહીં બંદી કરી રાખજો, માધવપુર એને જવા દેવાનો નથી.

પ્રધાન : મહારાજ—

પ્રતાપાદિત્ય : કેમ ? આ આજ્ઞા તમને અસ્વીકર લાગે છે ?

યુવરાજ : મહારાજ, વૈરાગી તો સાધુ પુરુષ છે.

આમજનો : મહારાજ, અમને આ અસહ્ય થઈ પડશે. આમાંથી અનિષ્ટ ઊભું થશે.

ધનંજય : તમને મેં કહ્યું કે તમે જાઓ. આજ્ઞા અપાઈ ચૂકી છે અને મારે મહારાજ સાથે થોડા દિવસ રહેવાનું છે. મારાં એ સહલાગ્ય છે કે, એઓ અત્યારે નહિ સાંભળે.

આમજનો : આટલા ખાતર અમે મહારાજ પાસે અરજ કરવા આવ્યા હતા ? અમે યુવરાજશ્રીને તો નથી મેળવી શક્તા પણ તમનેય ગુમાવશું ?

ધનંજય : તમે જે વચનો કહો છો તેથી હું બળી ઊઠું છું. તમે મને ગુમાવો છો એનો શો અર્થ ? હું તમારા ધોતિયાની ગાંઠે થોડો બંધાયો હતો ? તમારું કર્તવ્ય પૂરું થયું, જાઓ.

[અકસ્માતથી જેલમાં આગ લાગે છે અને ધનંજય દૂર થાય છે.]

ધનંજય : મહારાજ, નમસ્તે: આપની તો મારાથી બુદ્ધા પડવાની ઇચ્છા નહોતી, પણ જેલની ભોગળો મને સાંચવતાં આપ થઈ ગઈ. પણ આપને કહ્યા વિના મારાથી કેમ ચાલ્યા જવાય ? આપની હું રજા લેવા આવ્યો છું.

પ્રતાપાદિત્ય : ત્યારે તો રાજ થતો હઈશ !

ધનંજય : હું તો સદાય રાજ જ હતો. અનંત ગીત-માલાઓ મારા હૃદયને ગૂંજવતી રહેતી હતી. અત્યધિક આનંદમાં મારા દિવસો જેની સાથે વીતતા હતા એવા મારા મિત્ર કારાગારને હું ભૂલી નહિ શકું.

[ગાય છે]

શિક્ષકના મધુ રણકારમાં—
મારાં સંગીત બગે,
ગર્વ બધાંયે ભાગે.
શિક્ષક તારો ત્રણી સદાયે
ભય બધા હરાયે
શૂન્ય સદા લૂંટાયે.
શિક્ષક તારું સ્મરણ કરીને
હેતે આ તુજ પાય
નત મરતક મુજ થાયે.

પ્રતાપાદિત્ય : જેલમાં એટલું બંધું સુખ પામવા જેવું શું હતું ?

ધનંજય : મહારાજ, જે સુખ આપ રાજવૈભવમાં બુઓ છો તે આનંદ હું ત્યાં જોતો હતો. તૂટી શેની હતી (ત્યાં) ? પ્રભુ આપને સુખ આપી શકે તો મને થોડો પણ આનંદ ન આપી શકે ?

પ્રતાપાદિત્ય : હવે તું ક્યાં જવા ઇચ્છે છે ?

ધનંજય : એ જ પથ.

પ્રતાપાદિત્ય : વૈરાગી ! ઘણીવાર મને થઈ આવે છે કે તારો પથ ઈષ્ટ છે, આ રાજ્ય અસાર છે.

ધનંજય : મહારાજ, રાજપદ પણ એક પથ છે—માણસને એ પર ચાલતાં આવડે તો. એ માર્ગથી ધ્યેય સુધી જઈ શકે તે તેનો અધિકારી છે, અમે

સંન્યાસીઓ એની તોલે કંઈજ નથી ને હવે આપની રજા હોય તો હું જઈં.

પ્રતાપાદિત્ય પણ માધવપુર નહિ જતા.

ધનજય એ મારી સત્તાની વાત નથી. રાજ્યથી જીએ એરેલો રાજગજેશ્વર મને આજ્ઞા કરે ત્યાં મારે જવું પડે.

બને નાટકમાં કરિએ મુખ્ય પાત્રને ધનજય-ધનને, ધનની ઈચ્છાને જીતેલે-એવું નામ આપ્યું છે. કરિની આદર્શ નેતાની આ કટપના હોય એવું લાગે છે, કરિને જાણે છે તેઓ જાણે છે કે કરિને દેશ પ્રત્યે કેવું લાગી આવે છે.

એમની આત્મગૃહીયતાના ખીજ સ્વદેશી અને બગલગ ચળગળો દુઃખિયાન થયેલ નિરાશાજનક અનુભવોમાંથી ફરેલા. પણ તેથી એમની રાષ્ટ્રીયતાને ઘોઠા નથી પડે-એવો. વિશ્વપ્રેમ તો એમની જુનાનીની કૃતિઓમાં પણ ટપકતો દેખાય છે આડનીશ વર્ષ ઉપર લખાયેલ 'પ્રવાસી'માં એ વિશ્વપ્રેમ કાવ્યમાં પરિણમ્યો. ભાગ્યને માથે એ વિશિષ્ટ કાર્યનો ભાર છે કે એણે જગતને નૂનન સંદેશો અને નના આદર્શો આપવાના છે, 'સ્વદેશી સમાજ'માં એઓ લખે છે :

“ ભારત કાઈને ઉચ્છેદરો નહિ કાઈનો નાશ કરશે નહિ, એ કાઈ કુટિય નીતિ આચરશે નહિ એને ખ્યાલ છે એના મહાન આદર્શોની, જગતને એક દારે ગૃંથરાની એની મહેચ્છા છે x x x હિંદુ, મુસ્લિમ, ક્રિશ્ચિયન, સર્વ ધર્મોઓ એ એક (સમષ્ટિ)માં પેતાનું વ્યક્તિત્વ સમાવી દેરો એઓ આથી પોતાનું જાતિ-ગુમાન ખોઈ એમરો પણ મત્ત અને ન્ય યને મેળવરો ”

કરિ એમ માનતા નથી કે ખીજ દેશોને માટે વિશિષ્ટ કાર્યપ્રેરેશો નથી પશ્ચિમ તન્ક એમને અધ ધૃણા નથી. પશ્ચિમની પૃથ્વીશુદ્ધિ વિજ્ઞાનપ્રેમ અને -હવે અફમોસ જે મરી ચાલ્યા તે-ન્યાય, સ્વાતંત્ર્ય અને સત્ય માટે શરીર બની જવાની તત્પરતા પ્રત્યે એમને માન છે. પણ પશ્ચિમને પૂર્વ પામેથી ઘણું

મજે તેમ છે-જો પૂર્વમાં આત્મભાન, જાગૃતિ, સમાન અને સયમ જાગે તો

આખા માનવસમાજ આગળ એમનો હાથ લખાય છે, પણ તે નાનપથી નહિ-સહકાર અને સલામ માટે એમના લખાણોથી એ દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં બેઠા છે, અને સિયામ, જાપાન, ચીન, ઈરાન, ઈરાક અને હિંદી દ્વીપોની મુલાકાતો એમણે લીધી છે

ખિટને આટઆટલું હિંદુ અહિત કર્યું હોવા છતાં, એની સામે એમણે જુલ્મે બળવો પોકારેલો હોવા છતાં, સામાન્ય અંગ્રેજ પ્રત્યે તો તેઓ ન્યાયી અને મમતાળુ સુદ્ધા રહ્યા છે. એ યાદ કરવું આવશ્યક છે કે જલિયાવાલાની કતલનો પહેલો વિરોધ એમણે કરેલો અને એ વિરોધના સૂચક રીતે પોતાનો (મર) નો ક'કામ પાઠો મોકલી આપેલો.

એમની દેશપ્રેમ સમાજની પુનર્નિર્માણ અને આરિચ્છાગનમાં આવે છે લાપણખોરીથી એઓ ડરે છે. તેમને લાગે છે કે પશ્ચેશીની ધૂસરીના જોવી જ લયકર ચીજ લાપણખોરી છે. આત્મ સમર્પણ, આત્મશુદ્ધિ, આત્મસયમ અને પ્રકાશ ઉપર ભાર દઈને એમણે પોતાના સિદ્ધાન્તો ઘડ્યા છે, અભય અને અત્માની સ્વતંત્રતાને એ મહત્વનાં ગણે છે અને આને કાળે એમના આધ્યાત્મિક અને મનકીય મનો મેળબેજ ધર્મ જાય છે

વૃદ્ધાવસ્થાએ એમને પ્રત્યાવાતી નિગશવદી નથી બતાવ્યા નહીં કુબેશ માટે એ એટલા જ તત્પર છે એમનું રમાગસુધારનું કામ જનનર ચાલે છે. એમનો જીદિત્રવાદ અમિરન રહ્યો છે એમની છે'નામાં છે લી કૃતિ-ગઈ કાલે જ બહાર પડી હોય તેમ-એટલી જ જાગૃતી છે. એમાં પુનગવર્નન નથી, ઊર્મિ, પ્રેરણા અને હેતુનો અલવ નથી

લોર્ડ કર્ઝને જ્યારે બગાળના ભાગના પાડ્યા ત્યારે જનતાના પ્રતિનિધિરૂપ રાજ્યોમાં એમણે જ એની સામે વોપણા કરી પણ જ્યારે હિંસા તરફ

જીવાનોનો ઝોક નમ્યો ત્યારે એ સામે પણ એમણે જ ચેતવાશીના ચોખ્ખા સૂર કાઢ્યા. જો કે, હું સંમળ્યો છું ત્યાંસુધી, એમણે ટાઈપણ સંલેગોમાં સશસ્ત્ર પ્રતિકાર ન કરવાને ધાર્મિક રૂપ માન્યું નથી, પણ એ સંલેગોમાં તો એમણે એમાં સમાવિષ્ટ ન જોયું. એઓ કહે છે, દેશ દેશ વચ્ચે શાંતિ સ્થાપવી હોય, દેવ અને વિગ્રહને દૂર કરવા હોય તો સૌએ ગીંધની વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ઈશાપનિપદનું સૂત્ર અવારનવાર એઓ બોલે છે.

“પ્રકૃતિમાં જે કંઈ વિચરી રહ્યું છે તે તે પરમ તત્ત્વની કૃપાનું છે. એણે જે તને આપ્યું તેને ભોગવ અને અન્યના દ્રવ્યની આશા ન રાખ.”

રશિયામાં ત્રાસવાદનો આગ્રય લેવાયો તે સામે એમનો નેટલો વિરોધ હતો તેટલો જ સમભાવ રશિયાએ દૃષ્ટિ આગળ રાખેલ હદેશ પ્રત્યે હતો. આની સાક્ષી પૂરતા શબ્દો એમણે પ્રો. પેટ્રોવ (મેસ્કો) ને કરેલા તારમાં છે.

“તમારો વિજય વ્યક્તિ તરફ જતા ધનપ્રવાહને વાળી લઈને સમષ્ટિ તરફ વાળવામાં રહ્યો છે.”

માનવતા માટેની એમની ઝંખના એમનાં અનેક કાવ્યોમાં અને ગદ્યખંડોમાં દેખાય છે. ગીતાંજલિનું એક દૃષ્ટાંત: “જે સૌથી ગરીબ છે, સૌથી નીચો છે, સૌથી તરછોડાયેલો છે એમની વચ્ચે તું નમ્ર વૈશે ચાલે છે, ત્યાં અભિમાનને ચાલવાની જગ્યા ક્યાં છે?”

“જે સૌથી ગરીબ છે, સૌથી નીચો છે, અને સૌથી તરછોડાયેલો છે એવા સંગાથીહીનનો તું સંગાથી બને છે, ત્યાં મારું હૃદય માર્ગ કેમ શોધશે?”

“ખેતીકાર જ્યાં કહણ જમીનને ખેંચી ખનાવી રહ્યો છે, પથ્થરોડા જ્યાં પથ્થરોને ઉખેડીને રસતો સાફ ખનાવી રહ્યા છે, ત્યાં તે છે. ધખતા સૂરજ નીચે અને વરસતા વરસાદ નીચે ધૂળભર્યા વેશમાં તે તેમની પડખે જ બેસે છે. મૂઢી દે તારા યાગયજ્ઞો અને એણે આપ્યું એમ તું પણ ધૂળમાં આવી બેસ.”

અઢાવીશ વર્ષ ઉપર એમણે લખેલી બંગાળી ગીતાંજલિમાં એક કાવ્યની એક કડી અસ્પૃશ્યતાને અનુલક્ષીને આ પ્રમાણે છે:

“હુ:ખી ભારત, જેને તેં અપમાનેલ છે,
નમ્રપણે એમની સમક્ષાએ હવે તારે બેસવાનું છે.
જેની પાસેથી તેં માનવતા હજી ઝૂંટવી લીધા છે,
જેમને તેં તારી સામે બહા રાખ્યા છે, જેમને તારી
ગાદમાં નથી સમાવ્યા,
નમ્રપણે એમની સમક્ષાએ હવે તારે બેસવાનું છે.”

નારીત્વના આદર્શની એમની ભાવના ‘ચિત્રા’માં આમ સ્બૂ થઈ છે:

“હું ચિત્રા છું. ટાઈદેવીને પૂજવાનું નથી, ઉદાસીન-તાથી એક કૃપાદૃષ્ટિ ફેંક્યે પણ ચાલવાનું નથી. જે શૌર્યમાં અને સાહસમાં સાથે રાખશો, જીવનનાં પરમ કર્તવ્યોમાં સહચારી બનાવશો, તો જ મારી સાચી અસ્મિતાને પારખી શકશો.”

આનો વિશેષ પુરાવો તો ‘માહુઆ’ની ‘અખલા’નું પાત્ર છે કે જે પ્રચલિત ‘અખલા’થી કંઈક જુદું જ દર્શન કરાવે છે. આનું હજી ભાષાંતર નથી થયું. ‘કાલિંતી’ની પતિતા અને ‘ચૈતાલિ’ની કરુણા અને સતીનાં ચિત્રો વેધક છે. પુરુષો પતિત નહિ પણ એની ભાગીદારિણી સ્ત્રી પતિત !

‘વિશ્વભારતી’ના આદર્શમાં એઓ શિક્ષણશાસ્ત્રી-રૂપે વ્યક્ત થયા છે. પ્રાચીન તપોવનની ભાવનાથી એને પ્રદુલ્લિત કરવામાં આવેલ છે, પણ છતાં જ નહિ એણે ત્યાં સ્થાન નથી. આંતરરાષ્ટ્રીયની ભૂમિકા પર બેસી એ વિદ્યાપીઠમાં સંસ્કાર અને સંજ્ઞાને ટાઈ પાણુ જાતનાં પ્રતિબંધો અને સંકુચિતતાઓને છોડીને વિકસાવવામાં આવે છે. ચીની સંસ્કૃતિના પરિચય માટે ચીન-ભવન છે, તેમ જ ચીન, ઇસ્લામ, તિબેટ અને હિંદુ તેમ જ જુદા-સંસ્કૃતિ અને મધ્ય-કાલિન સંતોની વાણીનો સંપર્ક એ ‘વિશ્વભારતી’નું વિશિષ્ટ અંગ છે. નાત, જાત, કુળ કે રંગના ત્યાં ભેદ નથી. ટાઈ પણ અભ્યાસીને માટે ત્યાં સ્થાન છે.

અક્ષરજ્ઞાન અને ઉદ્યોગજ્ઞાન બંનેને ત્યાં સ્થાન છે. ટાગોર માને છે કે માણસ કર્તા અને ન તા. બંને હોવો જોઈએ એવે ત્યાં પ્રાથમિક ધોરણેથી માડી મહા વિદ્યાલય સુધીની કેળવણી સાથે ચિત્રાન્ન, લલિત કુત્તરો, સંગીત, કૃતિ, આમસુધાર, મહાકાવી નાણાખાતુ, અને જાહેર આરોગ્યખાતાનું જ્ઞાન સમાવેલું છે. સહશિક્ષણ હોના છતાં મિત્રી એ પ્રિય આકાંક્ષા છે કે એઓને એમને માટેની શાસ્ત્રીય વિદ્યાપીઠમાં સંપૂર્ણ શિક્ષણ આપવું પાકટ અનુભવે એમને આવી આશયકતા જણાઈ છે.

નિશ્વભારતીને ટાગોરે પોતાનું ધર નનાવી નાખ્યું છે. ટાગોરના કેળવણીના સિદ્ધાંતો એમના પોતાના છે. નિશ્વભારતીની અન્ય શાખાઓમાંની એક 'શિક્ષા-સત્ર' નામની સંસ્થા જાણવા જેવી છે. એવે, શિક્ષા-સત્રનું મ્યેય આ છે. જ્યાં બાર વર્ષની ઉંમરમાં ક્ષાત્રકાં થતી શક્તિને સ્મરકામાં જ પૂરી ન રાખતા સ્મર-ગમત કામ બની જવા જોઈએ અને કામ એ સ્મર-સ્મર થઈ પડવું જોઈએ બાળકને ખીલવાનો આમ સંપૂર્ણ અવકાશ આપવો. પર્યેન્દ્રિય અને ખામ પ્રતિ સ્પર્શથી બાળક ઘણું જ્ઞાન મેળવી લે છે. અહીં બાળકને એની સ્પર્શ-ન્દ્રિય-હાથપગ-નો ઉપયોગ કરતા દેવાની સગવડ અપાય છે.*

'નિશ્વભારતી' બુનેગીન ડિસે ૧૯૨૮, અક નવમી મા આગળ જણાવ્યું છે, "નની ઉંમરમાં બાળકને પ્રાર્થક હુન્નર બતાવી દેવો જોઈએ કે જે નાના હાથમાં બરાબર ફરી જાય, અને જેનું વર્ધક આર્થિક મૂલ હોય, ધરમાં અથવા ગમરમાં જેનો તરલાલ ઉપયોગ હોય x x x અને આમાંથી આગળ જતા પ્રાર્થક કલા, કે પ્રાર્થક શાસ્ત્ર જે પ્રાર્થક વાણિજ્યસ્તવ દાખન થઈ જશે."

*આપણા નિશ્વભારતીને ૧૯૨૯ આ અવતરણ ધણું ઉપયોગી છે અને વવાગિનિના વિરોધીઓને વિચાર કરવા માટે નમૂનારૂપ છે. અનુવાદક.

મિશરનયથી રતીન્દ્રનાથમાં પત્રમશિવ છે એમણે ગત વર્ષેમાં કેટલાય માસિય-પત્રો ચલાયા છે, લેખો લખ્યા છે અને લખ્યે જાય છે, બગાળમાં એ એક જ પુરુષ છે કે જે સામયિકના પહેલા પાનાથી શરૂ કરી છે. ના પાના સુધીનું વસ્તુ સુદૃઢ ગદ્ય અને પદ્યના નિર્નિધ-ગી ખડેથી એક્ટો લખી શકે એમના સુંદર અક્ષરોમાં નિર્મિત ચોક્કસાર્થમય અને શૈલી બદલ માણસ વાચનુ એ સફળ ગની વાત છે. ઘણાં જોના લખાણોને આખાને આખા ફરીથી લખી મઠી તે તે લખનારાઓને એમણે સુદર લેખક ગનારી દીરા છે.

ગીતાજલિ પહેલા એમના કાર્મ કાન્યો એમને તથે ભારાતર પામીને અગ્રેજીમાં નથી આપ્યા એ માન્યતા સામે ૨૧ ગી ગડ છુ કે 'મોડર્ન રિયુ' ના ૧૯૨૨ ના રેક્યુઆરી, એપ્રિલ અને સપ્ટેમ્બરના અંકમાં એમની અગ્રેજી કવિતાઓ છપાયેલી છે. ૧૯૧૧ માં મે ઈશારો પ્રેક્ષા કે અગ્રેજી વેશમાં મગાળી કાન્યો બિતરના જોઈએ અને ૨૪ લોકેન્દ્રનાથ પડિને (આઈ મી એમ) ભારાતર કરેલી બે ડવિ તાઓ એમણે મારા હાથમાં મૂકી 'Fruitless Cry' મે ના અ મા અને 'The death of the star' સપ્ટેમ્બરના અંકમાં ૧૯૧૧ માં 'મોડર્ન રિયુ'માં આવી છે. મે જ્યારે પત્રથી મુચ-મુ કે એમણે પોતે જ લખાતરો કરવા, ત્યારે એમણે મારી વાત ઉડાવી દીધી અને નમૂના તરીકે બે નીમીઓ મોકનાવી. On what pretext shall I now call back her to whom I bade adieu in tears? આ એનો ભાવ હતો.

પણ કેટલાક વખત પછી એમણે મને થોડીક અગ્રેજી કવિતાઓ બતાવી અને હસતા હસતા પૂછ્યું કે કડક માન્યતાની પરીક્ષામાંથી એ પસાર થઈ શકે ખરી? આ મારા Reviewમાં પ્રસિદ્ધ વર્ધ મારા જાણના પ્રમાણે આ એમની પ્રથમ અગ્રેજી કવિતાઓ છે એની કવિતાપ્રતો હજી જાગી રાખી છે.

અક્ષરો વિષે હું આગળ ઈશારા કરી ગયો. બધા લલિયાઓ ચિત્રકારો નથી બનતા. છતાં સ્વીન્દ્રનાથ સિત્તેર વર્ષની વયે ચિત્રકાર તરીકેની કીર્તિ પામ્યા છે. એમનાં ચિત્રોની સમાલોચના કરવા નથી માગતો, મારી એટલી શક્તિ પણ નથી; પણ એ ભારતીય ગણાતી કલા નથી કે અર્વાચીન કે પ્રાચીન યુરોપીય કલા નથી. એનો કોઈ વર્ગ જ નથી. પણ એક વસ્તુ ખાસ છે કે એ ચિત્રો વાર્તામય લાગ્યે જ હોય છે. એમાં એવા ભાવોની રેખાઓ અંકાયેલ છે કે જે એમના સાહિત્ય અને લલિત હૃન્નરોમાંથી સ્ફૂટ ન થાય. એઓ કદી કોઈ શિક્ષક પાસે એ શીખવા બેઠા નથી કે કોઈ શાળામાં એ શીખ્યા નથી. કોઈનું એમણે અનુકરણ પણ કર્યું નથી. એમને એ સહજ રીતે અને આકસ્મિક જ મળેલ છે. એક ઘટનાનું મને સ્મરણ થાય છે. બંગાળી ‘શાંતિ-નિકેતન-પત્ર’માં બાર વર્ષ પહેલાં (બંગાળી સંવત ૧૩૪૩)ના જેઠના અંકમાં પ્રખ્યાત ચિત્રકાર અવનિન્દ્રનાથ લખે છે કે એમના કાકા સ્વીન્દ્રનાથ એમનાં ચિત્રોમાં ફેટલા હથિયારરૂપ હતા. છેલ્લે અવનિન્દ્રનાથ લખે છે : બંગાળના કવિએ કલાની રેખાઓ આપી અને બંગાળના કલાકારે (અવનિન્દ્રનાથે) દિવસો સુધી એ રેખાઓને ઘૂંટ્યા કરી.

વીસ વર્ષ ઉપર મને શાંતિનિકેતનમાં રહેવાનું લાગ્યું. મળ્યું હતું ત્યારે મેં ક્યારેય કવિવરને મારી પહેલાં સૂવા ગયા હોય એવું જાણ્યું નથી, અને ક્યારેક હું સવારે વહેલો જાગ્યો હોઉં તો એમને કામ કરતાં મેં જોયા જ હોય. ઘણીવાર તો એ નાહવા, ખાવા અને બાંધવાના થોડા કલાકો ખાદ કરતાં બધો

સમય કામ જ કરતા હોય. ઉનાળાના એ ત્રાસરૂપ દિવસોમાંયે એઓ કામ કરતા હોય ત્યારે ન પોતાને હાથે પંખો નાખે કે ન ફાંઈને પંખો નાખવા દે. એમની છેલ્લી માંદગીને કારણે ફેટલીક ટેવેને બદલી નાખવી પડી છે, છતાં ઘણા જીવાનો કરતાં એઓ હજીયે વધુ કામ કરે છે.

મેં તો એમને સાધકને સ્વરૂપે જ હમેશાં જોયા છે. એઓ વૈરાગી નથી છતાં મોજશોખોનેય ચાહનારા નથી. એમનું જીવનરહસ્ય જ જુદું છે.

“પુનર્જન્મ માટે મારે જન્મની જરૂર નથી.” એક ગીતમાં એમણે ગાયું છે.

પુનર્જન્મ માટે જન્મની મારે જરૂર નથી.

આનંદના હજાર હજાર બંધ વચ્ચે પણ હું મુક્ત છું.

તું મારા માટીના વાસણમાં તારું સુરંગી અને સુગંધી અમૃત મારે કાળે રેડીને પાત્રને જલકાવી દે છે.

તારી એક જ્યોતમાંથી મારા અનેકાનેક દીવાઓ પેટાવી એને તારા મંદિરના દીપખંભ પર મૂકીશ.

મારી જીહ્વાનાં દ્વાર હું કદી બંધ થવા નહિ દઉં, દર્શન, શ્રવણ અને સ્પર્શના આનંદમાં તારો જ આનંદ સમાયેલો હશે.

આનંદના આ લોકમાં મારા સર્વ ભ્રમે અદશ્ય થઈ જાયો, મારી સર્વ ઈચ્છાઓ પ્રેમના પરિપાકમાં પરિણમી.

[‘મોહન રિવ્યુ’ જૂન ‘કલકત્તા’માંથી રામાનંદ ચેટરજીનો લેખ]

શું સાંભરે ના અગ્નિ બાલ્યકાળ !
પ્રદેશ એ નિર્મળ ને વિશાળ !
જ્યાં રાજની રમ્મત લાખમાંહે,
સરી જતો હું તવ સાથ કયાંયે.
ભલે કરું શૈશવ સર્વ બાદ,
ઉરે રહે એક પ્રસંગ યાદ. ૬

કોનાં હતાં લગ્ન ન યાદ આવે,
બધે દીકું દોડ-ધમાલ ચાલે,
ને ઢોલ ત્રાંસાં શરણાર્થ જ્યારે
હેલા વિષે ગાજી રહેલ ત્યારે
અંગે ધરી ઝાકઝમાળ વસ્ત્ર
ફરી રહી બાળક તું સ્વતંત્ર. ૧૨

ને ગર્વ માની તવ સાથ માંહે,
ફરેલ આજ્યો લગ્ન હર્ષ માંહે,
છાંટેલ પાણી ફળી માંહિ સાંજે,
વસંતનો વા લહરન્ત ધીરે,
ત્યાં દીપમાળા પલકન્ત આવી
સુરમ્ય કો' રાશનીને જગાવી. ૧૮

ત્યાં મંડળી બાળકની મળી'તી,
નવી નવી રમ્મત સૂઝતી'તી.
સંતાકલો દા' મગમાટલીયે
રમ્યાં વગી રમ્મત સાતતાળીયે.
ત્યાં થાકથી હું પરમળ માથે,
બેસી ગયો બે ત્રણ બાળ સાથે. ૨૪

ત્યાં તું બેસી કો'કની સાથ તોરમાં,
હાથે લઈ હાથ જ સામસામા;

સુમંદ કો' અંચળ પાદનર્તને,
ગર કરે ફૂંદરી હસીને.
ને પાદનાં અંચલ નર્તનો સહે
ઝંકાર મીઠા મૃદુ ઝાંઝરી કરે.
અંગો પરે તેજ અગી જતાં'તાં
ને ચોટલાનાં ફૂંલ ઊડતાં'તાં;
લટો ભેડે કોમળ રમ્ય વાળની,
અગી બેઠે અલર ઘાઘરીની.
લેડ તણી અંચળ કાય નર્તતી,
એ ફેરમાં તું ફરતી તણાતી. ૩૬
તારી સહે ફૂંદરીમાં ફરી રહું,
ધમ્મિયા થતી તુતે ભેલો થતો હું. ૩૮
પૂરી થતાં ફૂંદરી તું ખસી જઈ
ને દૂર બેસી નયનો મીચી ગઈ.
લાલિત્યઘેલાં દણુ એક ખેલાં,
સકેરી અંગો શ્રમશ્રાંત તું થઈ;
ધનાન્ધમાં નર્તન વેગથી લઈ,
શું વીજ અંતે ક્ષિતિને સરી ગઈ. ૪૪
સમીપ આવી તુજને પૂછું હું;
“તું બેઠે સાથે ફૂંદરી ફરીશું.”
બેસું ભુલ્યે તું, સ્વર સાંભળી રહું,
હતાથ હેયે વચનો ખમી લઉં.
“તારી સહે હું નહિ ફૂંદરી ફરું.”
હજીય એના પડઘા ઝીલી લઉં. ૫૦
તારી સહે જીવન-ફૂંદરીમાં,
ફરીથ એવી હતી એક ધમ્મિયા.

ઉલ્લાસતી કે' સમતોદ્રતામાં,
તોળાઈ રે'શું વહશું-મનીષા.
સંમેળ લેતાં તવ પાદનર્તને,
ધૂમીશ એ મોહભરી મહેચ્છા.
આકાશ-છત્રી ફૂદડી ફરી જશે,
ધરા ત્વરાથી ધૂમરી લઈ જશે;
ને આપણું જીવન એકમેકમાં
રસાઈને નિશ્ચલ એકચ પામશે. ૬૦
અખંડ એ આશ બધી તૂટી પડી,
રે ભાગ્યની એક દશા મને નડી! ૬૨
રે આજ મારે ક્યમ કોણુ જાણે
આંખે વળે વર્તુલ અંધકારનાં.
ચોપાસ પૃથ્વી ફરતી નિહાળું,
ડગી રહ્યા અસ્થિર પાય મારા.
આકાશનો ધુમ્મટ તૂટશે શું!
બ્યાપી ગંઈ અસ્થિરતા બધે શું! ૬૮

તારી સહે ફૂદડીમાં ફરી ફરી,
નથી તબલો અથ ફેરમાં હું.
મેં માત્ર તારાં ચલ-નર્તનો દીઠાં,
ભગેનાશ કે' ત્યજત સ્થળે પડ્યો હું.
રે વ્યથ મારો જીવ ફેરમાં ફેરે,
આધારહીણું ઢળવું ધરા પરે. ૭૪

આંખો મીચું ત્યાં ધનઅંધકારે
પ્રકાશની અંચળ મુગ્ધ રેખા
શી પાદસંચાર ફરી ત્વરાથી,
ફરી રહી ફૂદરડી સળિ તું.
જ્યાં ચાર સાથે ચરણે નિહાળું,
અસ્તિત્વ મારું સહસા દળાતું. ૮૦

ત્યારે હવે પ્રશ્ન તને કરી-લઉં,
'આંખો ઉઘાડું અથવા મીચી જઉં?' ૮૨

૦૦૦ ————— પારાશર્ય ————— ૦૦૦

પ્રથમ દિવસે

— : અનુક્રમ : —

‘અક્ષાત’

વર્ષા આવી અને મારા હૈયામાં ફાળ એ પડી;
‘ગયે વર્ષે શુભાવી’તી છત્રીઓ ચાર ફાંકડી.
ગાડીમાં, ટ્રામમાં, ઘેરે દોસ્તોનાં કે મિટીંગમાં,
ચોપાટી કે સિનેમામાં-એમાંથી કોઈ એકમાં,
લહેરે છત્રી મૂકી આવું, એ કુટેવ ભુલાવવા
સચીવે ઘરનાં મારાં થઈને કૃતનિશ્ચયા,
ફતવો મુજબે કાઢ્યો કે ‘ઘેરે રોજ આવતાં,
હાથો હાથ દઈ દેવી છત્રી નિત્યે હંજૂરના.’
મેંથે વાળી મને ગાંઠ કાયદો કડકાઈથી
અમલે મૂકવા ધાર્યું :—

ને ખેલે જ દિને જ્યારે ધોધમાર પડ્યો હતો
વર્ષાદ ગાજતો ઘાડો, બચ્યાંઓને ઊવાડતો,

રસ્તા ને ગટરો, ગલ્લી ગંગાપૂરે વહ્યાં જતાં,
લોકો દૈ ગાળ કે’તા ‘એ આવડો કેમ શહેરમાં
વર્ષે? આહીં નથી ખેતી—’

હું હતો કિંતુ ઉન્મત્ત મારી આનંદ-લહેરમાં
ટોલાવત જતો માથે છપ્રાહીમ કરીમની
નવી નકકેર છત્રીને;

જારણમાં જ પેસતાં
‘લેલે, આજે નથી ભૂલ્યો’ બોલ્યો ઉલ્લાસભર જ્યાં.
ગૃહિણી તડૂક્યાં, ‘રે! રે! આજે લૈ ક્યાં ગયા હતા?’
ઉપાડી કે’કની લાગ્યા, બળી ટેવ તમારી આ.
‘થયું ન્યૂનતાં જેવું’ હું બોલ્યો ઘરમાં જતાં.

હિંદ પર દષ્ટિપાત

શ્રી. છોટાલાલ માનસીંગ કામદાર

[ભારતી સાહિત્ય સઘ-અમદાવાદ દ્વારા દિવસોમા 'વિશ્વદર્શન' નામનું અનેક પ્રકારની માહિતીઓથી ભરેલું પુસ્તક પ્રગટ થવાનું છે તેમાનો આ પહેલો લેખ છે]

હિંદી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તરથી દક્ષિણ ૨,૦૦૦ માઇલનો તથા પૂર્વથી પશ્ચિમ ૨,૫૦૦ માઇલનો છે. તેનું કુલ ક્ષેત્રફળ બ્રિટિશ ટાપુઓના ક્ષેત્રફળ પ્રમાણે લગભગ ૨૨ ગણું છે. મુળધર્મી પેશાવર લગભગ ૧,૫૦૦ માઇલ છે પેશાવરથી કલકત્તા તેમજ જ છે દિલ્લી મુળધર્મી ૯૫૦ માઇલ, કલકત્તાથી ૯૦૦ માઇલ અને પેશાવરથી ૬૦૦ માઇલ છે કલકત્તાથી મુળધર્મ લગભગ ૧,૨૦૦ માઇલ છે કાશ્મીરની ઉત્તરથી હિંદની દક્ષિણ સુધી ૨,૦૦૦ માઇલથી વધારે છે, અને બુલુચિસ્તાનથી બર્માના શાન રાજ્યો સુધી ૨,૫૦૦ માઇલથી વધારે છે. તેનો વિસ્તાર ૪૦° રેખાશ અને ૩૦° અક્ષાંશ સુધીનો છે હિંદમા ૬,૦૦૦ માઇલની જમીનની સરહદ તથા ૫,૦૦૦ માઇલની સમુદ્રની સરહદ છે તેના કિનારાની રેખા લગભગ ૫,૦૦૦ માઇલ છે.

હિંદના ઘણા ભાગ પાડી શકાય પરંતુ વિશાળ દષ્ટિએ ત્રણ ભાગ પ્રાકૃત સુગમ પડશે

૧ ઉત્તર મા હિમાલયપ્રદેશ

૨. સિંધુ-ગંગાનો પ્રદેશ

૩. દક્ષિણ-વિભાગ.

હિમાલયપ્રદેશ પશ્ચિમમાં અફઘાનિસ્તાનથી શરૂ થઈ પૂર્વમાં બર્મા સુધી ઉત્તરપ્રદેશમાં આવી રહેલો ગણી શકાય આ પ્રદેશ ૧,૫૦૦ માઇલનો છે તેની પહોળાઈ લગભગ ૨૦૦ માઇલની છે તે ઉત્તરના પ્રદેશના આકૃષ્ટ દુરંતી રીતે આવી રહેલો છે

આ હિમાલય પર્વતની હાર હિંદ અને નિમ્ન વચ્ચે બેસડા કિંતનનું કાર્ય બાળવે છે. આ કિંતનના દક્ષિણ તરફના ઢાળમાં સુદૂર જંગલો, સીરી નેત્રો તથા ગરમ પ્રદેશાળી ખીણો આવી પડેલા છે વચ્ચે જ્યાં પર્વતના શિખરોવાળો મોટો પ્રદેશ આવેલ છે આ શિખરો સદાને માટે હિમાચલદિત હોય છે. ઉત્તરમાં જ્યાં ખીણો આવેલ છે, તેના પર નરિ જેવી લીલોતરી થાય છે હિમાલય પર્વત પૂર્વમાં અરુણ તથા પશ્ચિમમાં સિંધુ નામની બે મહાન નદીઓ વચ્ચે આવેલ છે પશ્ચિમમાં ઉચ્ચ શિખર નગા પર્વત છે, તેની ઊંચાઈ ૨૬,૬૨૦ ફીટ

છે. તે કાશ્મીરના વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલું છે. જગતનું સૌથી ઉચ્ચ શિખર માઉન્ટ એવરેસ્ટ નેપાળ-હિમાલયમાં આવેલ છે. તેનાથી જંગમમાં જતરનું શિખર ગોડવિન ઓસ્ટેન છે. નંદાદેવી કુમા-ઉત્તમાં આવેલ છે અને બ્રિટિશ હિંદમાં આવેલ હિમાલયનું એ જંગમમાં જંગમ શિખર છે. (૨૬,૮૨૬ ફીટ) પૂર્વના છેડાનું કાંચનજંઘા પણ નેપાળમાં આવેલું છે.

સિંધુ-ગંગાનો પ્રદેશ ઉત્તરમાં હિમાલય અને દક્ષિણમાં દક્ષિણ-પ્રદેશની વચ્ચે આવેલો છે. મોટે ભાગે તે નીચાણનો પ્રદેશ છે અને વાયવ્ય ખૂણા તરફ ઉચ્ચ થતો જાય છે. તે દરિયાની સપાટીથી ૧,૦૦૦ ફીટ કરતાં વધારે જાય નથી. ઉત્તર હિંદનો મોટો ભાગ તે રોકે છે અને એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તે ૨,૦૦૦ માઇલ કરતાં વધારે છે અને સામાન્ય રીતે ૧૫૦થી ૨૦૦ માઇલ પહોળો છે. નામ જતાવી આપે છે તેમ તેમાં બે નદીઓના પ્રવાહ આવી રહેલા છે. પંજાબમાં સિંધુ નદી તથા તેને મળનારી નાની નદીઓ, અને પ્રદેશના મધ્ય અને પૂર્વના ભાગમાં વહેતી ગંગા નદી અને તેને મળનારી બીજી નાની નદીઓ. બ્રહ્મપુત્રા નામની એક ત્રીજી મોટી નદી હિમાલયના પૂર્વ-પ્રદેશને ચડીને વહે છે અને ગંગા નદીને જઈ મળે છે. આ ત્રણે નદીઓનો પ્રદેશ આખા હિંદમાં ખૂબ ફળદ્રુપ છે. તે પ્રદેશમાં આખા હિંદની ૨/૫ ભાગની વસ્તીનું પોષણ થાય છે. તે પ્રદેશમાં મોટાં શહેરો તથા નગરોની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં છે. જમીન જંગમવાળી છે અને આ પ્રદેશ બહુ સપાટ છે. ગંગા નદીના પ્રદેશથી માંડીને સિંધુ નદીના પ્રદેશનાં આ મોટાં મેદાનના મધ્ય ભાગમાં એક પણ ટેકરી અથવા દરિયાની સપાટીથી ૭૦૦ માઇલ જાયે પ્રદેશ જ્યાં વિના મુસાફરી કરવાનું શક્ય છે સિંધુ-ગંગાનો પ્રદેશ તેના પ્રમાણમાં ભરપૂર વસ્તીવાળો છે. તેમાં ગામડાંઓ તથા મોટાં શહેરો આવેલાં છે. તેમાંનાં કટલાંક ખૂબ પ્રાચીન તથા પ્રખ્યાત છે. તેમાં પંજાબ, તથા બંગાળનો

સમાવેશ થાય છે. મેદાનના પૂર્વ તરફના વિસ્તારમાં બ્રહ્મપુત્રાની બીજી આવેલ છે. તે આસામ પ્રાંત છે.

દક્ષિણમાં દક્ષિણપ્રદેશ પશ્ચિમ બાજુથી પૂર્વ તરફ ઢળતો આવે છે. પશ્ચિમધાટમાં ૫,૦૦૦ ફીટથી શરૂ કરીને પૂર્વધાટમાં ૧,૦૦૦ ફીટ તે પહોંચે છે. નર્મદા તથા તાપીના અપવાદ સિવાય બીજી નદીઓ પૂર્વમાં બંગાળના ઉપસાગરમાં વહે છે. સામાન્યતઃ નદીઓનો જળમાર્ગ તરીકે ઉપયોગ થતો નથી. મેદાનની નદીઓ પરનાં શહેરો ખાસ અગત્યનાં નથી. આ પ્રદેશ ગંગા-સિંધુના પ્રદેશને જરા પણ મળતો આવતો નથી. તે સીધો પ્રદેશ નથી પણ સમુદ્રની સપાટીથી ૧,૦૦૦ ફીટથી માંડીને ૩,૦૦૦ ફીટ સુધી જાય છે. દક્ષિણપ્રદેશનાં રાજ્યો તથા પ્રાંતો આ પ્રમાણે છે. મધ્યપ્રાંત તથા વરાહ, મુંબઈ તથા મદ્રાસ પ્રલાકનો થોડો ભાગ અને હૈદરાબાદ તથા મહિસૂરનાં દેશી રાજ્યો.

દેશનો મોટો ભાગ ઉષ્ણકટિબંધમાં આવેલો હોઈ હવાપાણી ઉષ્ણ છે. નિયમ તરીકે નીચાણના ભાગોમાં ખૂબ ગરમી પડે છે અને ઉચ્ચ પ્રદેશનું હવામાન નીચું હોય છે. ઉત્તરના ભાગોમાં શિયાળામાં હવામાન ઘણું ઠંડું બનાળાના જેટલું હોય છે. હિંદી હવાપાણીની ખાસ વિશિષ્ટતા 'નિયમિતતા' છે. વર્ષાઋતુનો આધાર નીચેના પવનપ્રવાહો ઉપર છે:

અરબી સમુદ્રનો પ્રવાહ : એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર સુધી સિંધ અને રજપૂતાનાના રેતાળ પ્રદેશમાં સૂર્યનાં કિરણો સીધાં પડે છે, તેથી ત્યાંની હવા ગરમ થઈને જાયે ચઢે છે, અને તેની ખાલી પડેલી જગ્યા પૂરવાને નૈઋત્ય તરફથી સમુદ્ર તરફની હવા આવે છે. વિશાળ મહાસાગરની સપાટી પરથી આવતી આ હવા પુખ્ત બેજવાળી હોય છે. આ પવન છ માસ પ્રયંત આખા હિંદ પર વાય છે, તેથી દેશના ઘણાખરા ભાગમાં જૂનથી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં સારો વરસાદ પડે છે.

અરબી સમુદ્ર પરથી પવન ઉત્પન્ન થઈને આગળ વધતાં તેના માર્ગમાં પ્રથમ સલાદ્રિ-ગિરિમાળા આવે છે, તેને ઓળંગવા માટે જાયે ચડતાં તે ઠંડો પડે છે,

તેને ત્રિધે પશ્ચિમ-કિનારાના મેદાનમાં ૧૦૦ થી ૧૫૦ ઇંચ જેટલો અને સત્રાપ્રિ ઉપર ૨૦૦ થી ૩૦૦ ઇંચ જેટલો વરસાદ પડે છે મજાદ્રિ ઓગળ્યા પછી દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ૨૦ થી ૩૦ ઇંચ જેટલો સાધારણ વરસાદ પડે છે ગુજરાત કાશિયાવાડમાં પણ તેટલો જ પડે છે પણ સિંધમાં ઘણો જ થોડો પડે છે કારણ કે તે પ્રદેશમાં રેતાળ રણ હોવાથી ત્યાં પવન દડો થવાને બદલે જાગે ગરમ બની જાય છે

મુખર્ષ ઇલાકા હોડી એ પવનપ્રવાહ પોતાની ઝુસા ફરી આગળ શરૂ કરે છે ત્યારે તેના માર્ગમાં સાતપુઝા અને વિંધ્યાગિરિમાંથી આવે છે એ ગિરિમાળાઓ બહુ જાડી નથી તોપણ તેને ઓગળવા માટે તેને ૨૦ હજાર ફીટ કરતાં પણ વધારે જાએ જવું પડે છે અને તમ થતા પેતાની અદર બાકી રહેલો તમામ ભેજ વરસાદ, કરા કે મરફરો દ્વિમ નયને આપી દેવો પડે છે હિમલય ઓગળ્યા પછી તેમાં જરાયે ભેજ બાકી રહેતો નથી

અગાળી ઉપસાગરનો પ્રવાહ જે કારણથી અરબી સમુદ્રથી પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ કારણથી અગાળાના ઉપસાગર ઉપરથી પણ પવનપ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે તેના માર્ગમાં અગાળા આસામ અને બ્રહ્મદેશ એ ત્રણ પ્રાંતો આવે છે એ પ્રવાહના માર્ગમાં ખાશ્યાના અને આરાકાનના કુગરો આવે છે તેથી તે કુગરો પર સજાવિની પેઠે પુષ્કળ વરસાદ પડે છે ખાશ્યાના કુગરો ઉપર ૫૦૦ થી ૮૦૦ ઇંચ જેટલો વરસાદ પડે છે આખી પૃથ્વી ઉપર આગલો વરસાદ ખીજે ગાઈ પણ રચે પડતો નથી

ઈશાનનો પવનપ્રવાહ આપણા દેશ ઉપર ઓક્ટોબરથી માર્ચ સુધી ઈશાન તરફથી પવન વાય છે તે પવન રથગ તરફથી આવતો હોવાથી તેમાં ભેજ હોતો નથી માત્ર હિંદના દૂર-કિનારા પર જ તે સમુદ્ર પરથી વાય છે તેથી તેના લાગતે તે વરસાદનો લાભ આવે છે દેશના બાકીના તમામ ભાગોમાં તે રથગ પરથી આવતો હોવાથી સૂકો હોય

છે, એટલે ખીજે ગાઈ પણ ડેખો શિયાળામાં વરસાદ પડતો નથી

નૈઋત્યના અને ઈશાનના પ્રવાહો સર્વ નૈઋત્ય અને ઈશાનમાંથી જ વાય છે એમ સમજવાનું નથી તેને વાનાની દિશાનો આધાર પર્વતોની હારો અને ખીણો ઉપર રહે છે

યનુચિસ્તાન અને ઉત્તર કાશ્મીર નૈઋત્ય-પવન-પ્રવાહના માર્ગની બહાર છે તેથી ત્યાં ચોમાસામાં વરસાદ લાગે જ પડે છે ત્યાં ઘણું ભાગે શિયાળામાં થોડો વરસાદ કે બરફ પડે છે હિંદની વર્ષાઋતુ ત્રિે દ્રુકામાં કહીએ તો પશ્ચિમ કિનારાના મેદાનમાં, આસામમાં હિમલયની તળેમીમાં અને બ્રહ્મદેશમાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે ઉત્તરના મેદાનમાં અગાળાથી સિંધ તરફ જતા વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું ઓછું થતું જાય છે દ્વીપક પના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ૨૦ થી ૩૦ ઇંચ જેટલો સાધારણ વરસાદ પડે છે અંગે મનસ ઈલાકાના કિનારા પામેના ભાગમાં જૂનથી જાન્યુઆરી સુધી આઠ માસ સુધી વરસાદ પડે છે

હિંદનું ક્ષેત્રફળ

હિંદનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૦૮ ૬૭૮ ચોરસ માઈલનું છે ચિન્ન કરતાં તે વીમગણાથી વધારે છે, અથવા યુરોપમાંથી રશિયાને બાદ કરતાં જે ક્ષેત્રફળ રહે તેના જેટલું છે બ્રિટિશ હિંદનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૮૬,૧૭૧ ચોરસ માઈલ છે દેવી રાજ્યો તથા એંગ્લો-સીઓનું ૭૧૨ ૫૦૮ ચોરસ માઈલ છે બ્રિટિશ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ કુલ ક્ષેત્રફળના ૬૧ ટકા છે અને કુલ વસ્તીના ૭૭ ટકા વસ્તી તેમાં છે હિંદની વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૨૦૬ કરોડ ૧૮૦૧ માં ૨૮૬ કરોડ ૧૮૨૧ માં ૩૧૬ કરોડ અને ૧૮૩૧ માં ૩૫ કરોડ હતી એટલે કે ૬૦ વર્ષોના ગાળામાં ૭૦ ટકા વસ્તી વધી કે બ્રિટિશ હિંદમાં દર ચોરસ માઈલે ૧૮૬ અને દેવી રાજ્યોમાં ૧૧૩ની વસ્તી છે વસ્તીના ૮૦ ટકા ગામડાઓમાં રહે છે, શહેરોમાં માત્ર ૧૦ ટકા જ રહે છે.

હિંદના પર્વતના ઘાટો

હિંદનાં બે મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર : બોલનઘાટ તથા ખેયરઘાટ છે, ત્રીજો એક ગોમલઘાટ છે. બીજો રસ્તો મંકરાનંતા સમુદ્રકાંઠાનો છે. ઝોઝીલાઘાટ અને કારાદ્વારમઘાટને રસ્તે કાશ્મીરમાં થઈ બીજા બે વિકટ રસ્તા છે. પંજાબથી તિબેટ સુધી શિપકાઘાટ છે. હિંદ અને બર્મા વચ્ચે પર્વતોમાં થઈને ચાર મુખ્ય રસ્તાઓ છે : તુઝુગેપ, મનિપુર રસ્તો, ધીએન અને તુંગપઘાટ. પણ તેમનો જવલ્લે જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

નદીઓ

૧ ઉત્તર-હિંદની નદીઓ—આ બધી પર્વતોની દીવાલમાં ઉદ્ભવ પામે છે. પર્વત પરના બરફના ઝોગળવાથી તેમને પાણી મળે છે. માત્ર ચોમાસાના વરસાદ પર તેઓ પાણી માટે આધાર રાખતી નથી. પણ પર્વતના બરફ પર આધાર રાખે છે.

ઉત્તર-હિંદની ત્રણ મોટી નદીઓ છે. [અ] સિંધુ તથા તેને મળનારી પાંચ નદીઓ. [બ] ગંગા અને તેને મળનારી નદીઓ [ક] બ્રહ્મપુત્રા નદી.

૨ હિંદી દ્વીપકલ્પની નદીઓ—આ નદીઓ ઉત્તર-હિંદની નદીઓ કરતાં તંદન જુદી જાતની છે. તે ઉચ્ચ પ્રદેશની ટેકરીઓમાંથી નીકળે છે અને ચોમાસાના વરસાદ પર મુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. આ નદીઓ પશ્ચિમઘાટની નજીકમાંથી નીકળી બંગાળના ઉપસાગરમાં મળી જાય છે. મુખ્ય નદીઓ મહાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી છે. ઉત્તર તરફની બે નદીઓ નર્મદા અને તાપી પશ્ચિમ તરફ વહે છે.

સ્થાન

રેખાંશ ૬૧° થી ૧૦૧° પૂર્વ.

અક્ષાંશ ૮° થી ૩૭° ઉત્તર

વસ્તી

૩૫૨,૮૩૭,૭૭૮ (દુનિયાની વસ્તીનો પાંચમો ભાગ) ૧૯૨૧ની ગણતરી કરતાં ૧૦.૬ ટકા વધારે.

બ્રિટિશ હિંદ : ૧,૦૯૬,૯૭૧ ચોરસ માઈલ.
વસ્તી ૨૭૧,૫૨૬,૯૩૩.

દેશી રાજ્યો : હિંદી રાજ્યો નીચે બ્રિટિશ સત્તા હેઠળ છે તેમનું ક્ષેત્રફળ ૭૧૨,૫૦૮ ચોરસ માઈલ છે. તેમની સંખ્યા ૬૦૦ની છે.

ક્ષેત્રફળ હિંદના ક્ષેત્રફળનો ત્રીજો ભાગ : વસ્તી ૮૧,૩૧૦,૮૪૫.

દેશી રાજ્યોના બ્રિટિશ તાબા સાથેના સંબંધનું સંધિપત્રકમાં સ્પષ્ટીકરણ છે. રાજ્યો પોતાના સ્ટેટના કામકાજની વ્યવસ્થા કરે છે, કર ઉઘરાવે છે, પોતાના કાયદા ધડે છે અને સશસ્ત્ર લશ્કર રાખે છે. આ બધું બ્રિટિશ રેસિડન્ટની સલાહ મુજબ કરવામાં આવે છે.

આ રાજ્યો સ્વતંત્ર ન ગણી શકાય, કેમકે બહારના હુમલા સામે સર્વોપરી સત્તા તેમનું રક્ષણ કરવાની ખાત્રી આપે છે. બહારની સત્તા તથા બીજાં રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધમાં પણ તે સત્તા કામ કરે છે, અને જ્યારે રાજ્યની આંતરિક સુલેહ લાયમાં હોય ત્યારે તે વચ્ચે પડે છે. અંદરના અને બહારના રક્ષણના બદલામાં તેઓએ બ્રિટિશ તાબાને પોતાની સર્વ સત્તા સોંપી દીધી છે. બહારનાં રાજ્યો સાથે તેઓ લડાઈ કે સુલેહ કરી શકતાં નથી. અંધેર, અવ્યવસ્થા, નાલાયકી અને બેવકાઈનાં કારણસર તાબાના વતી હિંદી સરકાર રાજ્યવહીવટમાં વચ્ચે પડે છે.

તેમના પરદેશ સાથેના સંબંધો બ્રિટિશ તાબાના હાથમાં છે. તેમનાં સાર્વજનિક હિત સાચવવા નરેન્દ્રમંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તે ૬ સભ્યોની સ્ટેન્ડીંગ કમિટીની તથા ચાન્સેલરની ચૂંટણી કરે છે.

આ રાજ્યોમાં નાનાં તથા મોટાં રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે, હૈદરાબાદ જેવાં રાજ્યો ઇંગ્લંડ અને સ્કોટલંડ કરતાં મોટાં છે, ત્યારે માઉન્ટ આબુ (વસ્તી ૪,૫૦૦) અને રજપૂતાનામાં લાવા (વસ્તી ૨,૭૦૦) જેવાં રાજ્યો નાની જગીર જેવડાં છે.

હિંદી સરકારના નવા કાયદા મુજબ, બે રાજ્યની અર્ધાં વસ્તી હા પાડે તો દેશી રાજ્યો સમવાયતંત્રમાં

બેઝાર્શ શહે કે જ્યારે સમનાયતન સૂચી થશે ત્યારે સમનાયતનની ધાગસલામાં તેઓ સભ્યો મેમ્બરો

નવુ બધારણ

આગો હિંદ મધ્ય સરકારમાં બેઝાર્શ જશે હિંદી ગળઓને સમનાયતનમાં બેઝાર્શ માટે પૂછવામાં આવ્યું છે બે રાજ્યની અર્ધા પ્રજા હા પાડશે તે સમનાયતન જાહેર કરવામાં આવશે

ફેડરન પાનામેન્ટના બે ભાગ થશે નીચેની સલાની ચૂંટણી દર પાંચ વર્ષ થશે આ ફેડરલ એમેમ્બીમાં, પ્રાતિક પાર્લામેન્ટે ચૂની કાટેલા બ્રિટિશ હિંદના ૬૫૦ દેશી રાજ્યોના ૧૨૫ પ્રતિનિધિ રહેશે

ખીજી સલાનુ નામ 'કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ' (રાજસલા) રહેશે ૧૦૦,૦૦૦ મતદારોએ ખાસ ચૂની કાટેલા બ્રિટિશ હિંદના ૧૫૬ પ્રતિનિધિઓ તથા ૬૫૦ દેશી રાજ્યોના ૧૦૪ પ્રતિનિધિઓ તેમાં રહેશે તેના ૧/૨ સભ્યો દર ત્રણ વર્ષે નિવૃત્ત થશે

બે નવા પ્રાંતો કરવામાં આવ્યા છે (૧) સિંધને મુખ્યધી અનગ પાડવામાં આયો છે, અને (૨) ઓરિસાને ગિહાર અને ઓરિસાથી બુને પાડવામાં આવ્યો છે

આ પ્રાંતો પર ગવર્નરની સત્તા રહેશે ગવર્નરને મદદ કરવા તથા સલાહ આપવા માટે પ્રધાનમંડળ રહેશે મત્રાસ, મુખર્ષી, અગાળ, યુક્તપ્રાત, ગિહાર અને આસામ બાકીના પ્રાંતોમાં એક જ સલા રહેશે

રેલ્વેના નિયમન તથા ચનાવના માટે ફેડરલ રેલ્વે ઓથોરિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી છે રેલ્વે ટ્રીબ્યુનલની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી છે

આખા હિંદ માટે ફેડરન કોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી છે તેમાં એક નીક્ જજ તથા બીજા જજર પડે તેના જજ નિમાશે ગવર્નરના પ્રાંતોમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં મતાધિકા ૩ નકાટી વધીને ૧૪ ટકા થયેલ છે, તથા પ્રજા વધની ઉમર ૨૭ ટકાને મતાધિકાર મળે છે લગભગ નણુ કરોડ સાર લાખ મતાધિકાર છે

ધર્મ તથા સંસ્કૃતિના વિભાગ

હિંદુ	૨૩૬,૧૬૫,૦૦૦	૬૮ ૨ ટકા
શીખ	૪,૩૩૬,૦૦૦	૧ ૨ ,
જૈન	૧૨૫૨,૦૦૦	૩૬ ,
બૌદ્ધધર્મી	૧૨,૭૮૭,૦૦૦	૩ ૬ ,
પાર્સી	૧૧૦,૦૦૦	૦૦૩ ,
મુમનમાન	૭૭,૬૭૮,૦૦૦	૨૨ ૧૬ ,
ખ્રિસ્તી	૬,૨૮૭,૦૦૦	૧ ૮ ,
જૈનપ્રેતને માનવાત	૮,૨૮૦,૦૦૦	૨ ૪ ,

મોટાં શહેરો

મલકતા	વસ્તી	૧,૪૧૮,૩૨૧
મુમ્બઈ	"	૧,૧૫૭,૮૫૧
મદ્રાસ	"	૬૪૭,૨૨૮
દિલ્લી	"	૪૪૭,૪૪૨
લાહોર	"	૪૨૮,૭૪૭

એ લાખથી વધારે વસ્તીવાળા શહેરો ૩૫ છે

રેલ્વે

રેલ્વેની સડક	૪૮,૦૨૬ માઇલ
રેલ્વેમાં રોકાતી રકમ	૬૨૫ ૦૦૦,૦૦૦ પૌડ
દર વર્ષે લર્ડ જરાતો માલ	૬૨૩ ૦૦૦,૦૦૦
	પૌડની ગિમતનો

દર વર્ષે લર્ડ જવાતા -

માનવુ વજન	૮૪,૫૦૩ ૦૦૦ ટન
-----------	---------------

બેતીવાડી

હિંદમાં ચોખ્ખાની પેદાશનાગા પ્રદેશો ગંગા ની ખીણનો નીચેનો પ્રદેશ આસામ બર્મા, સિંધુ નદીની વચ્ચેનો પ્રેશ, પશ્ચિમ-કિનારાનુ મેદાન, દક્ષિણ તરફની નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ

બાજરીની મુખ્ય પેદાશ દક્ષિણના પહાડી મુનકામાં, (જેમાં મુમ્બઈના અમુક ભાગો, મદ્રાસ અને મધ્યપ્રાંતનો સમાવેશ થાય છે) રજપૂતાના અને મિથમાં છે.

ધડિની મુખ્ય પેદાશ : વાયવ્ય ખૂણાના પ્રદેશના મોટા ભાગમાં, પંજબ, ગંગા નદીના પ્રદેશમાં તથા ઠેક પટણા સુધી તથા ગંગાથી માંડીને હિમાલયના નીચા પ્રદેશમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે.

ખીજા ઘણા ખાકો : ખાદ્ય પદાર્થો તથા કાચી વસ્તુઓ—જેવી કે કંકોળ, ચણા, મસુર વિગેરે ઉપલા પ્રદેશમાં ઉગાડવામાં આવે છે. મધ્યપ્રાંતની કાળી જમીનમાં અંબાસીતું મોટા પ્રમાણમાં વાવેતર થાય છે. બિહાર, ઓરિસ્સા તથા યુક્તપ્રાંતોમાં પણ તે વાવવામાં આવે છે. સરસવ અંગાળા, આસામ અને પંજબમાં મળી શકે છે. તલતું મોટું વાવેતર બર્મા, મદ્રાસ, મધ્યપ્રાંત અને વરાડમાં થાય છે. મગફળી ખાસ કરીને મદ્રાસમાં વાવવામાં આવે છે. શેરડી ખાસ કરીને ગંગાની નદીની ખીણના પ્રદેશમાં વાવવામાં આવે છે, યુક્તપ્રાંત અને બિહાર તથા ઓરિસ્સામાં તેનું મોટું વાવેતર કરવામાં આવે છે. ગળીમાં તો બિહારનો લગભગ ઈન્જરો ગણી શકાય. તમાકુ મદ્રાસ, ત્રાવણકોર, બર્મા, અંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, યુક્તપ્રાંત, પંજબ અને માળવાનાં મેદાન અને ખંભાતના આખાત સુધીના પ્રદેશમાં વાવવામાં આવે છે. અરીણના ડોડવા ગાઝીપુરમાં તથા નાના પ્રમાણમાં રજપૂતાના અને મધ્યહિંદ—એન્જનીમાં થાય છે.

૩ની પેદાશ : આનો મોટામાં મોટો પ્રદેશ દક્ષિણના વાયવ્ય ખૂણામાં આવેલ સપાટ જમીનનો છે. કાઠિયાવાડ દ્વીપદ્વ, ગૂજરાત, મુંબઈનો ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ અને મધ્યહિંદ, યુક્તપ્રાંત પંજબ, સિંધ અને મદ્રાસ ધલાકાના ઉત્તર ભાગમાં નહેરનાં પાણી વડે ૩ ઉગાડવામાં આવે છે.

શાણનો મોટો ઉદ્યોગ : અંગાળા અને આસામમાં છે. આ ખાસ કરીને આસામની બે ખીણોમાં, હિમાલયના ઢાળપ્રદેશમાં તથા દર્જિલીંગની આસપાસમાં થાય છે. યુક્તપ્રાંત, પંજબ તથા નીલગિરિની ટેકરીઓમાં તે ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. પશ્ચિમઘાટની પૂર્વના પ્રદેશોમાં તથા ત્રાવણકોરમાં કોશી ઉગાડવામાં આવે છે. દાર્જિલીંગ નજીક હિમાલયમાં તથા નીલગિરિ

પર સિકોનાનાં ઝાડ થાય છે. મદ્રાસના કાંઠા પરનાં મેદાનમાં મોટા પ્રમાણમાં તથા મુંબઈના કાંઠા પરની જમીનમાં થોડા પ્રમાણમાં નાળિયેરી ઉગાડવામાં આવે છે. છોટાનાગપુર ઓરિસ્સાના ઉત્તરપ્રદેશમાં તથા અંગાળાની પશ્ચિમમાં લાખતું વાવેતર થાય છે.

જંગલો

જંગલના મુખ્ય પ્રદેશો નીચે મુજબ છે :

- (૧) પશ્ચિમઘાટના વરસાદવાળા પ્રદેશો (૨) હિમાલય (૩) આસામ (૪) ગંગા નદીના ખીણપ્રદેશમાં સુંદરવન (૫) તરાઈનાં જંગલો.

જંગલની મુખ્ય પેદાશ

સાગ : હિંદી જંગલી વૃક્ષોનો રાજ, પશ્ચિમઘાટ, આસામ અને બર્મામાં મળી આવે છે.

સાલ : (લાકડું) મુખ્યત્વે પૂર્વ હિમાલય, મધ્યહિંદની ટેકરીઓ તથા પૂર્વઘાટમાં ભેગે છે.

દેવદાર : હિમાલયમાં

સેતૂરનાં ઝાડ : અંગાળા તથા કાશ્મીરમાં દેખાય છે તેને અંગે સેતૂરનો કાંઠો ત્યાં થાય છે.

સુખડ : ખાસ કરીને મહિસૂરમાં ભેગે છે.

એખતુસ : પશ્ચિમઘાટમાં મળી આવે છે.

વાંસ : આખા હિંદમાં ભેગે છે.

નાળિયેરી, ખનૂરી વિગેરે : દરિયા પાસેની રેતાળ જમીનમાં ભેગે છે. હિંદ તથા બર્માના દરિયાર્ધ પટ્ટીના પ્રદેશમાં પણ તે મળી આવે છે. તાડ આખા હિંદમાં ભેગે છે. ખનૂર સિંધમાં થાય છે. સોપારીનાં ઝાડ અંગાળાની નદીના પ્રદેશમાં થાય છે.

રખખરતું વાવેતર : મલબારકાંઠાના પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં, આસામમાં તથા બર્મામાં થાય છે.

હિંદના ઉદ્યોગો

૩ની મિલોનો ઉદ્યોગ દેશમાં મોટામાં મોટો છે. ત્યારપછી શાણની મિલો આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૫માં શાણની પહેલી મિલ શરૂ થઈ, એટલે આ ઉદ્યોગનાં મંડાણ તે વર્ષમાં થયાં કહી શકાય. આખા જંગલમાં શાણના ઉદ્યોગનો ઈન્જરો હિંદને છે. આ ઉદ્યોગ એક

જ રથળમા કેન્દ્રિત થયેલ છે લોહુ તથા પોલાદમાં પણુ ખૂબ પ્રગતિ થઇ છે તાતા સ્ટીલ એન્ડ આયર્ન કંપનીની સ્થાપના ૧૯૦૭ મા થઈ અને ૧૯૧૧મા તેનું કામ શરૂ થયું. આમડા કેળવવાનો ઉદ્યોગ પણ ખૂબ વિકાસ પામ્યો છે

પશુઓ

હિદમાં, હિમાલયની ખીણોમા-કાશ્મીરથી માંડીને બ્રહ્મપુત્રાની ખીણ સુધી-પૂર્વ અને પશ્ચિમધાટમા, તથા મધ્યપ્રાંત અને મધ્યહિદના જંગલોમા પશુઓ મળી આવે છે

જંગલી પશુઓ

સિદ્ધ હવે લગલગ અદશ્ય થતો જાય છે માત્ર ગુજરાતમા મળી આવે છે. વાઘ આખા હિદમા મળી આવે છે. ચિત્તો-વાવ, કૂતરિયો-વાઘ તથા ચિત્તો ખીણના પ્રદેશોમા મળી આવે છે તરસ, લોકડી શિયાળ, વરુ અને જગથી મિયાડા સર્વત્ર મળી આવે છે

હાથી હિમાલયની ખીણોમા બ્રહ્મપુત્રાની ખીણોમા અપરબર્મામા, ત્રાવણકાર તથા મલિસૂરમાં મળી આવે છે.

શીંછ બધે ટેકરીઓમા મળી આવે છે હરણ તથા કાળિયાર મેદાનમાં મળી આવે છે

યાક માન હિમાલયના ઉચ્ચ પ્રદેશોમા જ હોય છે ગેડા આસામના ભેજનાળા પ્રદેશોમાં, બર્મામા, ઉત્તર બગાળા તથા નેપાળમા હોય છે વાદરા, શાકુડી, સસલા તથા જગની કુકરો ટેકરીઓ હોય છે

પાળેલા પશુઓ

બકરા, બેટા, ઘેડા, ટટું, ગધેડા, ખર્યર, બળદ તથા ભેસ સર્વત્ર મળી આવે છે ઊંટ રજપૂતાના રણુમા, સિંધમા તથા પંજાબમા મળી આવે છે

પક્ષીઓ. ગીંધ, સમળી, શકરો, જંગલી બતક, જંગલી હસ, બાજ, કપૂતર, પોપટ, બગના, મોર, સારસ વિગેરે બધે ટેકાણે જોવામા આવે છે

પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓ મગર બધે જોવામા આવે છે ઝેરી સાપ વણી જાતના મળી આવે છે

ખાણુ અને ખનીજ

મોતુ પાસ કરીને મલિસૂરની મોનાની ખાણુ માંથી મળી આવે છે

કોલસાની ખાણુ બગાળ બિહાર, આસામ પંજાબ અને મધ્યપ્રાંતમા છે.

લોહુ બગાળ તથા મદ્રાસમા મળે છે.

મીઠું પંજાબની મીઠાની ખાણુમાંથી, રા પૂતાનાના સાબર સરોવર પાસેથી તા દરિયાકાંઠેથી મળી આવે છે

પેટ્રોલિયમ આસામ અને બર્મામા ઉત્પન્ન થાય છે

અખરખ બગાળા, બિહાર તથા મદ્રાસમા મળી આવે છે જંગલમા હિદ જોડેલુ અખર કાઈ પણ દેશમા થતુ નથી. જંગલને જોઈ માલના ટાંકા હિદ ઉત્પન્ન કરે છે

કાચી મેગેનીઝ ઘાતુ મધ્યપ્રાંત તથા મદ્રાસ મા મળી આવે છે

હિદના ખનીજોની વહેચણી ખૂબ પ્રમાણુ વિના છે, પશ્ચિમ બગાળા તથા બિહારમા ખૂબ ખનીજ ઉત્પન્ન થાય છે. બિહારનો કોલમા, લોહુ, તાણુ ચૂનાના પથ્થર તથા અખરખનો જથ્થો જંગલમાં મોળામા મોટા છે

હિદ સબધી જાણવાબેગ હકીકત

હિદની કુલ વસ્તી ૩૫૩૦૦૦,૦૦૦ જંગલ વસ્તીનો ૬ લાગ છે

ક્ષેત્રફળના હિસાબે બર્મા સૌથી મોટા પ્રાંત છે ૨૩૩,૪૨૯ ચોરસ માઈલ

વસ્તીના પ્રમાણુમા બગાળા સૌથી મોટા પ્રાંત છે ૫૦,૧૧૪,૦૦૨

મધ્યપ્રાંતનુ મરણુપ્રમાણુ સૌથી ઊંચુ છે. ૩૩૫ આસામમા ઓછામા ઓછુ મરણુપ્રમાણુ છે ૨૩૮ મનાસમા સ્ત્રીઓનુ પ્રમાણુ સૌથી વધારે છે ૧,૦૦૦ પુરુષોએ ૧,૦૨૫ સ્ત્રીઓ

પંજાબમા સ્ત્રીઓનુ પ્રમાણુ ઓછામા ઓછુ છે ૧૦૦૦ પુરુષોએ ૮૩૧ સ્ત્રીઓ

બર્મા વૃદ્ધ મનુષ્યોની સંખ્યામા મોખરે આવે છે ૫૦ વર્ષ તથા તેથી વધારે વયોની ઉમરવાળાનુ પ્રમાણુ ૧૧૩ ટકાથી વધારે છે હિદમા તે વધારેમા વધારે છે

અર્માં બાળમરણપ્રમાણુ ઓછામાં ઓછું છે.

૨૩ ટકા.

યાહુદીઓને સૌથી વધારે બાળકા હોય છે. કુટુંબ દીઠ બાળકાની સરેરાશ સંખ્યા ૫.૯ છે.

હિંદુસ્તાનમાં હિંદુધર્મ આગળ પડતો છે. દસ, હજારની વસ્તીમાં ૬,૮૨૪ મનુષ્યો આ ધર્મ પાળે છે.

ખ્રિસ્તીઓને હિંદમાં સૌથી મોટું કુટુંબ હોય છે. સરેરાશ કુટુંબ દીઠ પાંચ માણસો હોય છે.

અંગાળામાં વિધવાઓની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. ૧,૦૦૦ સ્ત્રીઓમાં ૨૨૬ વિધવાઓ હોય છે.

અર્માં ગાંડા મનુષ્યોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. ૧૦૦,૦૦૦ની વસ્તીમાં ૮૮ ગાંડા હોય છે.

અર્માં શિક્ષિત મનુષ્યોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. દર હજારે ૩૬૮.

હિંદમાં વિસ્તારમાં મોટું દેશી રાજ્ય જમ્મુ અને કાશ્મીરનું છે. ત્યારે વસ્તીમાં મોટું દેશી રાજ્ય હૈદરાબાદનું છે.

અત્યારની હિંદની વસ્તી ચીનની છેલ્લી વસ્તી-ગણતરી કરતાં વધારે છે. એટલે વસ્તીની સરખામણીમાં હિંદ આખા જગતમાં પહેલું આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રકમાં નોંધાયેલ કેટલાક ધંધા જાણવા જેવા છે. સાક્ષીઓને ઝોળાખાવે તેવા ધંધાદારીઓ, સ્મશાનભૂમિ પર દાન લેનારાઓ, દેવ ઉપર પાણી રેડનારાઓ, મંત્રથી દર્દ મટાડનારાઓ, જન્મોત્તરી કરનારાઓ, જાદુગરો, ડાકણો, કાનમાંથી મેલ કાઢનાર, દાંતમાં સોનું મઢનાર, મરી ગયેલ બળદોનાં શીંગડાં કાઢી લેનાર, ખરાબ લોહી ચૂસનાર, શંખની શોધખોળ કરનાર, પાસણાંને હીંચકા નાખનાર, તીડ વેચનાર વિગેરે.

અલુચિસ્તાનમાં વસ્તી ઓછામાં ઓછી ગીચ છે.

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી જૂનામાં જૂની છે. તેની સ્થાપના ૧૮૩૪માં થઈ છે.

હિંદની વસ્તી ૧૯૨૧માં ૩૧૬ કરોડ હતી તે વધીને ૧૯૩૧માં ૩૫ કરોડ થઈ છે.

દર ચોરસ માઇલે બ્રિટિશ હિંદમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૯૬ છે. દેશી રાજ્યોમાં તે પ્રમાણ ૧૧૩ છે.

વસ્તીના લગભગ ૯૦ ટકા ગામડાંમાં રહે છે.

હિંદમાં સરેરાશ જન્મપ્રમાણુ દર હજારે ૩૮નું તથા મરણપ્રમાણુ ૩૩.૩નું છે.

ગામડાંની વસ્તીના લગભગ ૯૦ ટકા સીધી યા આડકતરી રીતે ખેતી પર નિર્વાહ કરે છે.

હિંદી ખેડૂતોનું દેવું સેન્ટ્રલ બેંકીંગ કમિટીની તપાસ મુજબ ૯૦૦ કરોડ રૂપિયાનું છે. તે જમીન-મહેસૂલ કરતાં પંદરગણું છે.

દર દસમાંથી નવ મનુષ્યો ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે.

હિંદની દરેક વ્યક્તિ દીઠ લગભગ એક એકર ખેડેલી જમીન છે.

દુનિયાનાં અશિક્ષિતોનો ત્રીજો ભાગ હિંદમાં છે.

હિંદની ૩૫ કરોડની વસ્તીમાંથી માત્ર અઠી કરોડને વાંચતાં લખતાં આવડે છે.

૧૯૨૧ થી ૧૯૩૧ સુધીનાં દસ વર્ષોમાં હિંદના શિક્ષિતોની સંખ્યામાં ૧ ટકાનો વધારો થયો છે.

અજમેર-મેરવાડામાં આંધળાઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા છે. ૧૦૦,૦૦૦ મનુષ્યોમાં ૩૮૩.

જોકાકાબાદમાં ગરમીમાં કાઠવાર થર્મોમિટર ૧૨૫ ડીગ્રી જાયે જાય છે અને ઠંડીમાં ૨૫ ડીગ્રી થાય છે.

ચેરાપૂંજીમાં દર વર્ષે ૪૬૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે, ત્યારે સિંધના ઉપલા ભાગમાં ત્રણ ઇંચથી ઓછો પડે છે.

જગતના સોનાની પેદાશમાં હિંદનો ફાળો માત્ર ૩ ટકા છે.

હિંદની વસ્તીના ભાગ્યે જ ૧૧ ટકા શહેરમાં રહેતા હશે.

હિંદમાં દર હજાર પુરુષે ૯૪૦ સ્ત્રીઓ છે.

હિંદનું જન્મ-મરણપ્રમાણુ જગતમાં બીજામાં બીજું છે.

મુગ્ધ ૩ માટે, પંખળ ઘઉં માટે તથા અંગાળા શણ માટે પ્રખ્યાત છે.

રમરણ સળગે.....

શ્રી. 'સોપાન'

(ઓગસ્ટ અંક પાન ૬૧૫થી સંપૂર્ણ)

એક મહિનો વીતી જતાં વાર તો ઘણી લાગી, પરંતુ પ્રમોદે પળેપળ મૂંઝવણ ભોગવી અને વસુએ અંતરની ઢૂણી ઢૂણી લાગણીઓને, જલાવી દીધી, છતાં એ વીતી તો ગયો જ, અને એક સવારે લોકોએ જાણ્યું કે શહેરના પ્રતિષ્ઠિત શેઠ પ્રાણુલાલની શિક્ષિત કન્યા ચંદ્રકાન્તા સાથે પ્રમોદનું લાગ્યું જોડાવાનું છે.

તે દિવસનો પ્રસંગ વીત્યા પછી વસુનું જીવન એટલું વેદનામય બની ગયું હતું કે એ એને આંસુનો સાથ ન મળ્યો હોત તો એ એક મહિનો પણ ન જીવી શકત. અનેક વખત એ દુઃખથી ક્રોધાયમાન થઈ જતી અને તિરસ્કારપૂર્વક પેલી ખારી બંધ કરી દઈ ટેકરી ઉપર જઈ મંદિર અને હૃદયનું પ્રેમમંદિર આંતરઆત્મ ચચુ પાસેથી ખેંચી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. પરંતુ કલાક બે કલાક પસાર થતાં જ દિલના અભાવના પ્રદેશમાંથી એવા આંચકા ઊઠતા કે એનાથી રહી શકાતું જ નહિ, અને જેમ પરવશ બની હોય તેમ ધીમે ધીમે ખારી ઉઘાડી નાખતી અને આંસુ નીગળતી આંખે મંદિરને જોઈ રહેતી.

પણ એ સ્થિતિનોયે અંત આવ્યો. જે દિવસે શહેરના અનેક લોકોની પેઠે એણે પણ સાંભળ્યું કે પોતાને સ્થાને ચંદ્રકાન્તાનું આસન આવે છે, તે દિવસે એનાં આંસુ સુકાઈ ગયાં અને વેદના જાણે કરીને થીજી ગઈ હોય એમ એનું મોં ગંભીર બની ગયું. પેલી બંધ થયેલી ખારી કદી જ ન ઊઘડે અને બંધ થયેલું હૃદય પણ જીવનભર બંધ જ રહે એવી એને ઈચ્છા થવા લાગી. શીલા સમજે એવડી થઈ હતી છતાં ખેનની વેદના સમજતી નહોતી. એના મિત્ર યોગેન્દ્રની પણ લગભગ એવી જ સ્થિતિ હતી.

લગ્નતિથિ નજીક આવી પહોંચી. વસુના હૃદયની સ્થિતિ કાઈ રીતે વર્ણવી શકાય એવી નહોતી, છતાં એના મનમાં એક વખત પ્રમોદને જોઈ લેવાની ઈચ્છા થવા જ કરતી હતી. એ એવી આશા પણ રાખતી હતી કે 'પ્રમોદ જરૂર આવશે.' પરંતુ એની આશા ન ફળી. પ્રમોદને બદલે લગ્નને આગલે દિવસે એનાં બા આલ્યાં અને ખૂબ આગ્રહ પ્રગટ કરતાં વસુને અને શીલાને પોતાને ત્યાં આવવાનું આમંત્રણ આપી ગયાં. વસુને ગંભીરતા ઓછી કરવાની એમણે શિખામણ પણ આપી, પરંતુ એ શિખામણ વસુના હૃદયને અડધા પહેલાં જ હવામાં ઊડી ગઈ.

લગ્નને દિવસે વસુ સાચેસાચ માંદી પડી ગઇ કે એણે બહાનું કાઢ્યું તે પૂરેપૂરું કાંઈ જાણી શક્યું નહિ, પરંતુ એણે શીલાને લગ્ન માણવા મોકલી અને પ્રમોદની બાને એક ચિઠ્ઠી લખી આજીવનપૂર્વક જણાવ્યું કે ‘મારા માટે આગ્રહ ન રાખશો. મારી તબિયત પણ આજે સારી નથી.’

અને સાચે જ પ્રમોદનાં બાએ એના માટે આગ્રહ ન રાખ્યો.

* * *
સવારનાં છ વાગ્યા હશે. ઉનાળાના દિવસો હતા એટલે અજવાળું થઈ ગયું હતું અને લોકો જાગી ગયા હતા. પેલા મંદિરની પ્રભાતની આરતી તો સાડાપાંચ વાગે થઈ ગઈ હતી, છતાં વસુ હજી ઊંઘતી હતી. આજે પોતાની ઝોરડીમાં એ એકલી જ હતી. સામાન્ય રીતે એ પાટીના ખાટલા ઉપર ગાદલું પાથરીને સૂતી હતી, પરંતુ આજે એક ચટાઈ પાથરીને નીચે જ પડી હતી. એની નિદ્રસ્થ સ્થિતિ જોઈને જ ગમે તે કહી શકે કે છેક પાછલી રાત સુધી એણે આંખનું મટકું નહિ માર્યું હોય અને હગલો થઈને પડેલા શરીરને આરામ નહિ આપ્યો હોય. દુશ્મન પણ ઉઠાડવા ન ઈચ્છે એ રીતે લોથ થઈને એ સૂતી હતી.

પણ ત્યાં જ બારણું ખખડ્યું. વસુ ભર ઊંઘમાં હતી એટલે ન જાગી. ફરીને બારણું ખખડ્યું પણ ન જાગી. ત્યાં ‘વસુએ...ન’ અવાજ આવ્યો અને વસુ ઝાંખીને જાગી ગઈ. કાંઈ ભયાનક સ્વપ્ન તૂટી પડ્યું હોય એમ પહેલી ક્ષણે તો પોતે ક્યાં છે એ જ એણે બેચાકળા બનીને જોયું, પણ તુરત જ ફરીને અવાજ આવતાં એ કુતુહલથી ઊઠી અને એણે બારણું ઉઘાડ્યું.

બારણુમાં ભૂપેન્દ્ર ઊભો હતો. વસુની કલ્પનામાં પણ બારણું ખખડાવનાર ભૂપેન્દ્ર હશે એવું નહોતું. ભૂપેન્દ્રને એ જુલી નહોતી ગઈ પણ એને જોતાં જ એ ચમકી ગઈ. એ બોલી ન શકી પણ એની આંખમાં પ્રશ્ન હતો. ‘તમે ક્યાંથી ?’

ભૂપેન્દ્રે વસુના આવકારની રાહ ન જોઈ અને એણે બહાર ચંપલ કાઢી ઘરમાં પગ મૂક્યો. નિદ્રામાંથી

જાગતી હોય એમ વસુએ પ્રયત્નપૂર્વક સ્વસ્થ થઈ દૂર પડેલી ખુરશીને નજીક ખેંચી ભૂપેન્દ્રને આસન આપ્યું. પોતે પણ સામે બેઠી.

ભૂપેન્દ્ર એક શબ્દ પણ બોલ્યો તો નહોતો, પરંતુ બોલવાનો પણ ન હોય એટલું એના મોં ઉપર ગાંભીર્ય હતું. એની આંખોમાં સહાનુભૂતિનું દર્દ હતું અને વસુ જાણે કે ન જાણે પણ વસુના મુખની આરપાર એ જોવા માટે મથી રહ્યો હતો.

કેટલીક પળો મૌનમાં પસાર કર્યા પછી ભૂપેન્દ્રે પૂછ્યું:

‘તબિયત સારી નથી ?’

વસુએ જવાબમાં અર્ધા હકાર જેવી આંખો જ માત્ર નમાવી. ભૂપેન્દ્રે એ આંખોમાં કેટલું દુઃખ ભર્યું હશે તેનો તાગ લઈ લીધો હોય એમ એની આંખો હતી તે કરતાં વધારે દર્દભય થઈ ગઈ. વસુ કરતાં પોતે જરાયે ઓછો દુઃખી નહોતો એમ એ ખતાવવા તો નહોતો ઈચ્છતો, પરંતુ વસુની પેટે એને ગળે પણ ડૂબો ભરાયો હોય અને એનું હૃદય પણ તરફડિયાં માર્યા પછી શાંતિ ચાહતું હોય એમ એ પણ મૂંઝો રહ્યો.

પણ એવું—એ મળવા જ મળેલા માનવી વચ્ચેનું ગાંભીર્ય—કેટલીક વાર ચાલે ? વસુએ ક્યાંકથી બળ મેળવી લીધું હોય એમ એ બોલી:

‘લગ્નમાં આવ્યા છો ?’

ભૂપેન્દ્રે માર્યું હલાવી હા તો પાડી, પણ એ ઉપરાંત પણ ‘મારે કંઈક કહેવાનું છે તે વસુ સમજી જાય તો કેવું સારું ?’ એવા ભાવો એની આંખમાં આવી ગયા. પણ વસુનું એની આંખો તરફ લક્ષ જ નહોતું.

‘વસુએન !’ કંઈક ગંભીર બોલવાનો હોય એવા સ્વરે ભૂપેન્દ્રે વસુનું નામ લીધું, એટલે વસુથી ઊંચું જોતાં જોતાં ચમકી જવાયું.

‘હું તમને માત્ર મળવા જ આવ્યો છું.’ ભૂપેન્દ્રે બોલ્યો.

‘હું એમ જ સમજી છું.’ વસુએ શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

‘તમને મળું કે નહિ એ વિષે પણ મેં ધણું મંથન લોગવ્યું હતું.....’ કંઈક જવાબની અપેક્ષાએ ભૂપેન્દ્ર મૂંઝા રહ્યો, પરંતુ વસુ કશું બોલી નહિ એટલે એ ફરીને બોલ્યો :

‘તમાગ પ્રમોદની સાથે એક વખત હું ગાઢ પરિચયમાં ન હોત તો આજે આવત જ નહિ. આવા પ્રસંગે ન આવવા જેટલો વિવેક હું જાણું છું, પરંતુ ‘આવું જ’ એમ થઈ ગયું એટલે આવ્યો છું. હવે એટલી આશા રાખું કે એ માટે તમને માફ નહિ લાગે.’

‘જરૂર નહિ લાગે.’ વસુમતીએ જવાબ આપ્યો.

‘તમે અહીં જ રહેવાનાં છો ?’ થોડીવાર રહીને ભૂપેન્દ્રે પૂછ્યું.

‘કેમ ?’

‘સહજ પૂછું છું.’

‘હારતો. અહીં હું દવાખાનામાં કામ કરું છું ને ?’

‘તે તો હું જાણું છું.’

‘ત્યારે ?’

‘સહજ. મને થયું કે અહીં ગહેવામાં નાહક બધું યાદ આવ્યા કરે.’

‘નહિ, નહિ. કશું યાદ નહિ આવે. એ બધું ગયું. બળી ગયું.’ વસુ એક શ્વાસે જ બોલી ગઈ.

‘પ્રમોદ પોતે દુઃખી તો ઘણો થયો હો !’

‘તમે તો માત્ર મળવા જ આવ્યા છો ને ભૂપેન્દ્રભાઈ ?’

‘હા.’ ભૂપેન્દ્ર બોલ્યો. એનું મોં તદ્દન પડી ગયું.

‘જુઓ, હું તમને કહું, મને એ વાત હવે કોઈ ફિવસ નહિ ગમે.’

ભૂપેન્દ્રે માથું નીચું રાખીને સાંભળી લીધું, વસુ આગળ ન બોલતાં એના અવનત મસ્તક સામે જોઈ રહી અને મૂંઝી બની. ભૂપેન્દ્ર થોડીક પગો એમ ને એમ બેસી રહ્યો અને પછી જાડવાની તૈયારી કરતો હોય એમ એણે બેઠું બેઠું.

‘હમણાં રહેવાના છો ?’ વસુએ પૂછ્યું.

‘ના, આજે જ ન જઈશ.’

‘આજે જ ?’

‘હા.’

‘પણ...’

‘મને આવવાની હોંશ નહોતી, પરંતુ...’

અને ન ભૂપેન્દ્ર વાક્ય પૂરું કરી શક્યો કે ન વસુની સાંભળવાની ઈચ્છા જણાઈ. પોતાની વાત ન સમજાઈ હોય એવી ખિન્નતા ભૂપેન્દ્રના મોં ઉપર આવી ગઈ.

‘હું જઈશ ત્યારે.’ ભૂપેન્દ્ર જાડતાં જાડતાં બોલ્યો. જવાબમાં વસુ વિદાય આપવા માટે બીડી અને એની સાથે બારણા સુધી ગઈ. ભૂપેન્દ્ર લાગ્યો હતો એ ભાવયુક્ત આંખો સાથે જ વસુના આંસુથી ધોવાયેલા ચહેરા ઉપર નજર ફેંકી ચાલતો થયો.

* * *

‘જો, શીલા ! ત્યાં ન જશો.’

‘શા માટે ?’

‘બસ, ત્યાં ન જશો, ખીન્ને ગમે ત્યાં ફરવા જાઓ.’

‘પણ ત્યાં શું છે ?’

‘કંઈ નહિ...’ વસુ આગળ ન બોલી.

ત્રણ વરસ પછીની આ વાત છે. પ્રમોદનો મૃદ સંસાર સુંદર રીતે ચાલ્યો જાય છે અને શીલા-યોગેન્દ્ર વયમાં યુવાન થતાં થતાં પોતાની મેઝી વધારી રહ્યાં છે. વસુને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે પ્રમોદનું સર્જન તો પોતા માટે નહોતું એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાનું સર્જન તો લગ્ન માટે જ નથી. એના મનમાંથી લગ્નની ઈચ્છા માત્ર નાશ પામી છે. પુરુષ સ્વાર્થી છે. આધિપત્ય ઇચ્છનારો છે. દેખાવે બહાદુર પણ કાયર છે. ઇત્યાદિ ભાવો એના મનમાં ઘણીવાર આવે છે, છતાં પેતું મદિર કોઈ કોઈ અગમ્ય ક્ષણે હૃદયને હલાવી મૂકે છે. મનની ઇચ્છાઓ અને વિચારો કયાંક લુપ્ત થઈ જાય છે. ભાવનાઓ પોતી ગઈ હોય એમ અદૃશ્ય

બની જાય છે. એક માત્ર પેલું મંદિર, જડ પથ્થરનું મંદિર, પ્રેમ અથવા તો તિસ્કારનું પ્રતીક બની રહે છે. શીલા ઉપર અનહદ પ્રેમ છે. પ્રેમ કાલવવાનું બીજું સ્થળ પણ ક્યાં છે? શીલા ભણે, ખૂળ ભણે, શીલા સુખી થાય, અનહદ સુખી થાય એવી ભાવના મનમાં અહોનિશ જગૃત રહે છે. શીલા અને યોગેન્દ્રની મૈત્રી દિવસે રુચે છે, પણ ભય લાગ્યા કરે છે કે યોગેન્દ્ર પ્રભોદ તો નહિ થાય? વસુની બીક એને બોલાવે છે કે ‘શીલા, ત્યાં જઈશ નહિ.’ શીલા ફરી ફરીને પૂછે છે ‘શા માટે?’ વસુ જવાબ આપી શકતી નથી અને એ વાતને ટાળી દે છે.

એક રાત્રે બંને બહેનો જગતી હતી. પૂર્ણિમાની ચાંદની બહાર ઢોળાઈ રહી હતી, પરંતુ એક બાજુની બારી બંધ હોવાથી ચાંદનીનું આસ્વાદન પૂરું લઈ શકાતું નહોતું. શીલાએ બીતાં બીતાં પૂછ્યું:

‘મોટીબેન ! બારી ઉઘાડું?’

વસુ ના ન પાડી શકી. શીલાએ હળવેથી બારી ઉઘાડી. પેલું મંદિર ! એવું ને એવું જ ચાંદનીમાં નાહતું શીલાના હૃદયને ઠંડક આપતું હતું અને વસુની આંખની પાંપણોને ભારે બતાવી નાનકડી કીકાઓ ઉપર પડતા પાડતું હતું. ચાંદની કાઠની તમા રાખ્યા વિના સર્વત્ર વસતી હતી.

‘બેન !’ શીલા બોલી.

વસુએ આંખ ઉઘાડી એની સામે જોયું.

‘આ રજાઓમાં યોગેન્દ્ર સાથે હું આણુ જાઉં?’

‘આણુ?’

‘હા. એનાં બેન અને બા પણ આવે એમ છે.

‘ભલે, જજે.’

શીલાના મોં ઉપર અંધારું છતાં ચાંદની રેલાઈ ગઈ.

*

*

*

આણુથી શીલા અને યોગેન્દ્ર પાછા આવ્યાં ત્યારે એમણે તો જે કરવાનું હતું તે નક્કી કરી લીધું હતું અને યોગેન્દ્રની બેન જ વસુને વાત કરવાની હતી.

પરંતુ આણુના સૌંદર્યધામ ઉપરથી લખાયેલા શીલાના કાગળોએ અહીં વસુના મનમાં પણ એ નિર્ણય કરાવી દીધો હતો. વસુ શીલાનું સુખ ધમ્મતી હતી એટલે એનો નિર્ણય તો પાકા હતો, પણ શીલા ગયા પછી આ વિશાળ જગતમાં અને આ નાનકડી ઓરડીમાં એનું કાણુ? વસુનું હૃદય એ વિચાર આવતાં પાછું પડી જતું અને શીલાને કદીયે-દૂર ન કરવાની એને ઈચ્છા થઈ આવતી. પણ તુરત જ શીલાનો કાગળ બોલતો કે ‘જીવનમાં કદી નથી અનુભવ્યો એટલો આનંદ અહીં અનુભવું છું. બેન ! આણુનાં મંદિરો તો અદ્ભુત છે, અચળગતું સૌંદર્ય પણ વર્ણવ્યું જાય એમ નથી, પરંતુ એ બધાંમાં આટલો બધો રસ આવે છે તેનું કારણ તો યોગેન્દ્ર સાથે છે એ જ છે.’ આ જ પ્રકારના વધુ વિચાર આવતાં વસુને સહેજ ઓછું આવી ગયું. પોતે મોટી બેન છે ને સદાયે શીલાને સંભાળે છે તે એક ક્ષણ-વાર ભુલાયું અને શીલા-જીવનનો એક જ આધાર-જતો રહેશે એવું મનમાં થઈ ગયું.

છતાં જીવનનો બીજો કડવો ઘૂંટડો પણ એ ગળી ગઈ. યોગેન્દ્રની બેને વાત કરી કે તુરત જ એણે પોતાની સંમતિ આપી અને થોડા જ દિવસમાં એ બંનેનાં લગ્ન થઈ ગયાં.

લગ્ન પછી કન્યા કુમારને ત્યાં જાય એ રિવાજ સારો છે કે ખરાબ એ વિચાર આજ સુધી વસુને આવ્યો ન હતો. આજ પહેલવહેલું જ એને થયું કે ‘આમ શા માટે? શીલા જ શા માટે ત્યાં જાય? યોગેન્દ્ર અહીં રહેવા માટે કેમ ન આવે?’ પણ આ પ્રશ્નો તો એના મનમાં જ ઊઠ્યા ને શમી ગયા. શીલા તો યોગેન્દ્રને ત્યાં બીજો જ દિવસે ચાલી ગઈ વસુએ તે દિવસે પાછલી બારી નહિ પણ આગળનાં બારણાં પણ આખો દિવસ બંધ રાખ્યાં અને ધરાઈ ધરાઈને રડી લીધું.

શીલા દરરોજ બેન પાસે આવતી હતી અને યોગેન્દ્ર પણ ઘણીવાર આવતો હતો, પરંતુ એથી વસુની

એકલતાનું દુઃખ ઓછું થતું નહિ જલદી એને એમ લાગ્યા પરંતુ હવે કે 'આ તો સુખશાંતિ ભોગનની મિથ્યા આળસપાળ છે' શીના અને યોગેન્દ્ર વસુંદર દુઃખ સમજતા હતા અને એટલે જ કદાચ આખો દિવસ કલ્પોત્ત કરતા એ બંને જણા વસુ પાસે આવતા ગભીર બની જતા વસુ એ બંનેની ગભીરતા જોતી હતી છતાં એને ખાતરી હતી કે બંનેનું જીવન સુખસન રીતે વલ્લુ જાય છે કાર્ધિક વખત માત્ર કાર્ધિક જ વખત વસુને થતું કે 'આમ કેમ હશે ? શીના ને યોગેન્દ્ર શી રીતે અદ્ભુત પ્રસન્નતા અનુભવી શકતા હશે ? શીના મોટી બેન એના સ્વત્વનો ભોગ તો નહિ આપતી હોય ? કે યોગેન્દ્ર સ્વભાવે જ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય હશે ? જવાબો મળતા નહિ પણ બેનનું મધુર જીવન જોઈ હૃદયમાં એક પ્રકારની ઠંડક અનુભવાતી

જ મહિના વીતી ગયા શીલાનો અભ્યાસ પૂરો થયો એટલે એ બંનેએ મુખર્ધ જવાનું વિચાર્યું મુખર્ધ જવાની સૂચના તો યોગેન્દ્ર તરફથી આવી હતી પરંતુ શીના એ સાથે સર્વ રીતે સમત હતી એના મનમાં બીક માત્ર મોટીબેન વિષેની હતી એને ખાતરી હતી કે મોટીબેન સમતિ તો હપીને જ આપશે, પરંતુ એનું હૃદય રહી જાહેર અને એકાંત મન્યે આખો પણ આસુ પાડ્યા વિના નહિ રહી શકે આમ છતાં પદરેક દિવસ મથન ભોગન્યા પછી શીનાએ બેનને વાત કરી અને એણે ધાર્યું હતું એ રીતે જ અતરના આસુને છુપાવી રાખી વસુએ શીલાને સ્મિતભર્યા મુખે રળ આપી દીધી

શીના અને યોગેન્દ્ર જે દિવસે મુખર્ધ ગયા તે દિવસે પણ વસુની ઓરડીનાં બારણા બંધ થયા અને કાર્ધિક ન જાણે તેમ વસુએ આસુથી આંખોને ઘોઈ લીધી

* * *

લગભગ આઠ મહિના પછીની વાત છે શીના અને યોગેન્દ્ર મુખર્ધમાં એક વિદ્યાલયમાં શિક્ષક-શિક્ષિકા તરીકે જોડાયા છે એ બંનેના પત્રો આવે છે તેમાં વસુ જુએ છે કે એમનું જીવન એકત્વના તારે ગૂંથાઈ રહ્યું છે બંનેના જીવનનો આદર્શ એક છે, સાધના એક છે પ્રવૃત્તિ એક છે કાગળ વાચતા વાચતા વસુની આંખો

જનકાર્ધ જાય છે શીનાના મુખથી એ હાંનો રોમાચ અનુભવે છે હૃદયપ્રદેશના કાંઈ કાર્ધ દૂર દૂરના સ્થળે પોતાની સ્થિતિ પ્રત્યે દુઃખ ઊપજી આવે છે પણ આખના આસુ હાંના છે કે શોખના છે તેની ખબર નથી રહેતી

એનું દુઃખાનાનું કામ એ જ રીતે ચારુ જાય છે એની ઓરડી એ જ છે પાઠની બારી-દીવાલ જ બની ગઈ હોય એ રીતે-બંધ જ રહે છે જીવનમાં દવા ખાતેથી આવ્યા પછી કાર્ધિક વાચવું અને ઘણું ઘણું વિચારવું એ સિવાય કશી પ્રવૃત્તિ નથી વિચારમાં પણ હમેશા ચિંતન જ હોય છે એવું નથી બનતું ઘણીવાર અનિચ્છા છતાં ભૂતકાળના પડો ઊપજી આવે છે અને સ્થિર દેખાતું હૃદય ખળખળી જાય છે કાર્ધિકવાર શીના અને યોગેન્દ્રનો વિચાર આવે છે અને માનવજીવનમાં કયાંક કયાંક સારતત્વ પણ પડ્યું છે એવી ખાતરી થાય છે

પ્રમોદ કાર્ધિક દિવસ મળતો નથી છતાં કયાંક ને કયાંકથી એના સમાચાર તો મળી જ રહે છે છેલ્લા સમાચાર ચંદ્રકાન્તાના સિમતના મન્યા હતા અને આજે એને ત્યાં પુત્રવત્સની પ્રાપ્તિ થઈ એવા ખબર મળ્યા પ્રમોદના બા આવીતે એને ત્યાં મીઠાઈની ટોપલી મૂકી ગયા વસુ એ ટોપલીની સામે ક્ષણવાર અનિમિષ આંખે જોઈ રહી ન એને તિરસ્કારી શકી, ન એને આવકારી શકી

ગણતરી પ્રમાણે જ એક સવારે શીનાનો કાગળ આવ્યો વસુએ આનંદપૂર્વક કાગળ વાચવા માડ્યો એણે ધારેલું કે એમના સહજીવનના અને શિક્ષણ પ્રયોગોના સમાચારો જ કાગળમાં હશે, પરંતુ આ કાગળમાં તો એ ઉપરાંત પણ એક વાત હતી શીલા લખતી હતી

‘બેન તમે એમને ઓળખો છો પ્રમોદભાઈની સાથે એ એમને ત્યાં રહીને જ અભ્યાસ કરતા છેલ્લા ત્રણ મહિના થયા એ અમારા વિદ્યાલયના આચાર્ય થયા છે એમના આન્યા પછી વિદ્યાલયનું વાતાવરણ જ તદ્દન ફરી

ગયું છે. એમને જોતાં કાંઈ પવિત્રાત્માને જોતાં હોઈએ એવો જ ભાસ થાય. ભાગ્યે જ કાંઈ સાથે નકામી વાત કરે છે. અત્યાર સુધી અપરિણીત જ છે. વિદ્યાલયમાં જ રહે છે. કોઈક વખત તમારા સમાચાર પૂછે છે....’

વસુએ કાગળ એક બાણ મૂકી દીધો. એક જ પ્રવાહમાં ગતિ કરતા જીવનમાં કાંઈક વિક્ષેપ પડતો હોય એમ એના મોં ઉપરની રેખાઓ બદલવા માંડી. એણે ધીમેથી કાગળ લઈને આગળ વાંચવા માંડ્યું.

‘અમને બંનેને થાય છે કે તમે ત્યાં એકલાં રહો એ કરતાં અહીં ન આવો? વિદ્યાલયનું વાતાવરણ તમને ખૂબ ગમશે. અમને પણ તમારા સહવાસથી આનંદ આવશે. તમે દવાખાનાનું જ કામ ધૃષ્ટતાં હશે તો એ પણ મળી શકશે. અમારી બંનેની ધૃષ્ટતા છે ને આગ્રહ છે કે તમે જરૂર આવો. આવશે ને?...’

કાગળ પૂરો વંચાઈ ગયા પછી વસુએ ઊભા થઈને કબાટમાં કાગળ મૂકી દીધો. દવાખાને જવાનો સમય થઈ ગયો હતો એટલે એ તૈયાર થઈને તુરત જ બહાર નીકળી. પગ ઝપાટાબંધ ઊપડતા હતા, પરંતુ વિચારોની ગતિ એથી ઘણી વધારે હતી.

‘વસુ બે...ન !’ પાછળથી આવાજ આવ્યો. વસુ ચમકી ગઈ. અવાજ પરિચિત હતો. અને એ ચહેરો પણ કેટલો બધો પરિચિત હતો ! વસુએ ઊભા રહેવું કે ન રહેવું એ વિષે વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એ વિચારી શકી નહિ અને પગ ત્યાં જ થંભી ગયા.

પ્રમોદ ધીમે પગલે અને લજ્જાભર્યા મુખે એની છેક નજીક આવ્યો. વસુ સ્તબ્ધ બની ગઈ હોય એમ એના સામે જોઈ જ રહી.

‘તમે એક વખત મારે ત્યાં ન આવો?’ પ્રમોદે પૂછ્યું. એ પૂછવામાં એક એવી ચાચના હતી કે વસુ ‘ના’ બોલી શકી જ નહિ. એ મૌન હતી ત્યાં જ પ્રમોદે કહ્યું. ‘અત્યારે જ ચાલો. મારા યોગેશને તમે જોઈ જાવ.’ વસુ પાછી વળી અને પ્રમોદ સાથે ચાલવા

લાગી. પ્રમોદ એની પડખે જ ચાલતો હતો છતાં સહેજ આગળ હતો. વસુના મનમાં વિચારો ઊઠતા હતા. એને થતું હતું કે ‘પ્રમોદ દુષ્ટ તો નથી જ.’

બંને ઘેર પહોંચ્યાં. વસુ ચંદ્રકાન્તાને ઝાળખતી હતી એટલે બંને એકબીજા સામે જોતાં હસ્યાં, પરંતુ વસુ જોઈ શકી કે પોતાના હાસ્યમાં માત્ર શિષ્ટાચાર હતો, જ્યારે ચંદ્રકાન્તાનું હર્ષથી ગુલાબી થઈ જતું મોં અંતરનો આનંદ પ્રગટ કરતું હતું. વસુ સોફા ઉપર બેઠી કે તુરત જ ચંદ્રકાન્તા હસતી હસતી બાણના ઝોરડામાં ગઈ અને નાનકડા યોગેશને હાથમાં તેડી આવી. વસુએ યોગેશને જોયો. એની આંખો કંઈક પશ્ચાત્તાપ અનુભવતી હોય એમ દીલી પડી ગઈ. પ્રમોદ એ આંખના ભાવો જ જોઈ રહ્યો હતો.

* * *

‘એ ચંદ્રકાન્તા માટે જ હતો.’ વસુ દવાખાને જતાં જતાં વિચારતી હતી. ‘અને શીલા યોગેન્દ્ર માટે જ.’ અને પછી શીલાનો કાગળ યાદ આવ્યો. મુંબઈ જવા તરફ મન ઢળવા લાગ્યું. એક વખત તો મનમાં નક્કી થઈ ગયું કે ‘જવું જ.’ પણ તુરત-વિદ્યાલયના આચાર્ય-ભૂપેન્દ્ર યાદ આવ્યો. મન અસ્વસ્થ થવા લાગ્યું. પ્રમોદની મૈત્રીના દિવસોમાં ભૂપેન્દ્ર સહેજ ઝાળખાણ આપીને ચાલ્યો ગયો હતો એ પછી છેક તે દિવસે વહેલી સવારે દેખાયો હતો. ભૂપેન્દ્રને અને એને શો સંબંધ હતો? કશો જ નહિ, છતાં મન અસ્વસ્થ થઈ ગયું. ‘પણ મારે એનું શું કામ છે? મારે તો શીલાને ત્યાં રહેવું છે...અને દવાખાનાનું કામ જ શોધી લઈશ. વિદ્યાલય સાથે સંસર્ગ જ શા માટે રાખવો જોઈએ?’ વસુએ વિચારો કરવા માંડ્યા અને છેવટે મુંબઈ જવાનું નક્કી કર્યું.

શીલા અને યોગેન્દ્રને વસુમતીના આવવાના સમાચારથી અપાર આનંદ થયો. શીલાને થયું કે આચાર્યને વાત કરું, પણ યોગેન્દ્રે સલાહ આપી કે ‘બેનને આવી જવા દે, પછી જોઈશું.’ શીલાને એ સૂચના ઠીક લાગી એટલે એણે વાત ન કરી, પરંતુ વસુ આવવાની હતી તેને લેવા માટે બંને જણાં

સવારના પટોરમા સ્ટેશને જ્યાં માટે ઘેરથી નીકળતા હતાં ત્યાં જ આચાર્ય એમને સામે મળી ગયા. આચાર્ય 'મરીન લાર્નસ' ઉપર ફરીને આવતા હતા. શીના-યોગેન્દ્રે એમને જોઈને નમસ્કાર કર્યા. આચાર્યે ગભીર મુખે નમસ્કાર ગ્રીહ્યા અને ચાલવા માડ્યું, એટલે બંનેને નિરાત થઈ, પણ હજી પૂરા પાંચ ડગલાં આગળ નહિ વધ્યા હોય ત્યાં આચાર્યે 'યોગેન્દ્રના નામની ખૂબ પાડી એમલે બને અટક્યા અને આચાર્ય તરફ પાછાં વળ્યા.

'આજે તમે વહેલા આવી શકશો ?' આચાર્યે યોગેન્દ્રને પૂછ્યું.

'આવીશ '

જુઓ, આજે આપણે પેની સમિતિના રિપોર્ટ ઉપર વિચાર કરી લેનાનો છે, એટલે જો બની શકે તો તમે બંને આઠ વાગે વિદ્યાલયમાં આવજો.

'હુ એકલો જ આવું તો ?' યોગેન્દ્રે સહેજ અચકાતા અચકાતા કહ્યું.

'હલે એકલા આવજો, પણ શીનામેનને ખાસ કામ ન હોય તો એ પણ.

'કામ તો ખાસ નથી પણ આજે વસુ બેન આવે છે.

'વસુ બેન !'

'હા, અત્યારે જ આવે છે એમને લેના માટે જ અમે નીમ્ન્યા છીએ.'

'હ, ત્યારે તો આપણે આવતી કાલે જ મળશું.'

'ના ના હુ તો આવી શકીશ.'

'હા, પણ આવતી કાલે જ ઠીક પડશે શીનામેન પણ હાજર રહી શકે અને હુ બીજા શિક્ષકોને પણ મ્હી દર્શાવું. આચાર્યે છેલ્લું વાક્ય બોલતા ચાલવાની તૈયારી બતાવી એટલે યોગેન્દ્રે નમસ્કાર કર્યા અને બંને છૂટા પડ્યા.

'શીના !' થોડે દૂર ગયા પછી યોગેન્દ્રે કયું 'આચાર્ય ચમક્યા, ખુર ?

'હા.'

'વસુબેન વિદ્યાલયમાં જ રહેવા તૈયાર થાય તે આચાર્યને ગમે કે નહિ ?'

'હુ તો ધારુ હુ કે ગમે, વસુબેનની સાથે એમને સારો પરિચય છે.'

'તો સ્ટેશને આવવા કેમ ઈચ્છા ન કરી ?'

'કઈ સમજાયું નહિ બેનની વાત વખતે સહેજ ગભીર પણ બની જાય છે ખર નથી પડતી કે ? માટે એમ હશે.'

'બેન અને પ્રમોદભાઈ ન જોડાઈ શક્યા એ કારણ તો ન હોય ?'

'એમા એમને શું ? પ્રમોદભાઈ એમના મિત્ર એટલે સહેજ દુઃખ થયું હોય, પરંતુ એ તો લગ્નમાં પણ આવ્યા હતા.'

'તે જોયેલા ?'

'હા તમે નહિ જોયેલા ?'

'મે પણ જોયેલા, પરંતુ એ બીજે જ દિવસે બાપુજીનો અને પ્રમોદભાઈનો આગ્રહ છતાં ચાલ્યા ગયેલા.'

'હશે' ખસતું સ્ટેશન નજીક આવતા શીનાએ વાતને સમેટી લીધી.

સુબઈ નજીક આવ્યું ત્યારે વસુએ ધાર્યું કે શીના અને યોગેન્દ્રની સાથે બૂબેન્દ્ર પણ સ્ટેશન ઉપર આવ્યો હશે, પરંતુ બૂબેન્દ્ર નહોતો. સહેજ હસતો યોગેન્દ્ર અને આનંદથી હાલરાતી શીના એવું સ્વાગત કર્યા બિલ્કલ હતા. વસુ હસતી હસતી નીચે ઊતરી એણે જોયું તો શીનાનું શરીર સાડુ થયું હતું અને મો ઉપર તદ્દુ રસ્તીનું તેમજ બુદ્ધિનું તેજ ચમકતું હતું. શીનાએ પણ મોટીબેનનું મો જોયું મો સુકાયેલું લાગતું હતું, પરંતુ ધ્યાનરથ મનુષ્યની આખમા હોય એવું સાત્ત્વક તેજ એની આખમાં દેખાતું હતું.

ખંખા ગાડી મરીને ઘેર પહોંચ્યા ઘેર પટોચતા જ શીનાએ બેનને સમાચાર પૂછ્યા માડ્યા અને પોતાના

સમાચાર વિસ્તારથી આપવા માંડ્યા. યોગેન્દ્ર મૂંગો બેઠો બેઠો વસુનું નિરીક્ષણ કરતો હોય એમ એના સામે જોઈ રહ્યો હતો.

* * *
‘શીલા !’

વિદ્યાલયની અટારીમાં બેઠાં બેઠાં દાદર બેઠેલી શીલાને યોગેન્દ્ર ખૂબ પાડી એટલે એ તુરંત જ ઉપર આવી.

‘અત્યારે તું કામમાં છે ?’

‘ના, કેમ ?’

‘તને થોડુંક પૂછવું છે.’

‘શું ?’

‘એન આઠવા પછી આચાર્ય કંઈક અસ્વસ્થ જણાય છે, ખરું ?’

‘હા, મને ગઈ કાલે તો ખાસ એમ લાગ્યું. મારા સાથે બોલતાં પણ એમને સંક્રાંત થતો હોય એવું જણાયું.’

‘અને એન પણ ધરાદાપૂર્વક અહીં આવવાનું ટાળે છે.’ યોગેન્દ્ર બોલ્યો અને મૂંગો રહ્યો. શીલા પણ વિચાર કરતી મૂંગી રહી.

‘કંઈ હશે ?’ થોડીવારે યોગેન્દ્ર ધીમેથી બોલ્યો.

‘એનને આઠવા આઠ દિવસ થયા પણ ઝાળખાણ છતાં બંનેમાંથી કોઈ મળ્યાં નથી.’

‘એટલે જ મને શંકા જાય છે.’

‘શાની ?’

‘બંને વચ્ચે કંઈક હોવું જોઈએ. કાં તો મંગલકારી અને કાં તો દુઃખકારી.’

‘એવો સંભવ નથી.’

‘તો આમ હોય જ નહિ. આચાર્યનું હલનચલન જ ફરી ગયું છે. એમનો એ પ્રસાવ પણ નથી રહ્યો. તેઓ જીવાન છતાં પ્રોથ લાગતા અને હસતા છતાં ગંભીર દેખાતા, તેના બદલે કંઈક દુઃખ ભોગવતા હોય એવા-સામાન્ય માણસ જેવા-લાગે છે.’

શીલા કંઈ બોલી નહિ. યોગેન્દ્રની વાત એને સાચી લાગી. પણ સાચી લાગી એટલેથી શું ? ઉપાય એને મૂક્યો નહિ.

‘મને વિચાર આવે છે કે આવતી કાલે એનને કહીએ જ કે ‘વિદ્યાલયમાં ચાલો જ. જેવા જેવું છે. તમને ગમશે.’’

‘ના પાડશે તો ?’

‘ના ભલે પાડે, પણ કારણ તો આપશે ને ?’

‘હા.’ શીલા ધીમેથી બોલી.

‘અથવા તો આચાર્યને આપણે ત્યાં લઈ જઈએ.’

‘ના ના. એનને જ તેડી લાવીએ.’

બંને એકમત થયાં. શીલા ગંભીર મુખે જીદી પડી અને યોગેન્દ્ર કંઈ કંઈ તર્ક કરતો ત્યાંથી પોતાના વર્ગમાં ગયો.

વિદ્યાલયનો સમય પૂરો થયો ત્યાં સુધી યોગેન્દ્રે ઘણાં અનુમાનો કરી લીધાં પણ એકેય ઉપર એનું મન સ્થિર થયું નહિ. સાંજે શીલા સાથે એ ઘેર જવા માટે નીકળતો હતો ત્યાં આચાર્ય એને બોલાવ્યો. યોગેન્દ્રને એ રીતે આચાર્ય ઘણીવાર બોલાવતા પણ આ વખતે યોગેન્દ્રને કુતૂહલ થયા વિના રહ્યું નહિ.

‘હુ આવતી કાલે અમદાવાદ જવાનો છું.’ યોગેન્દ્ર આઠવા એટલે આચાર્યે કહ્યું. ‘એકાદ મહિનો મને લાગી જશે.’

યોગેન્દ્ર આશ્ચર્યથી એમની સામે જોઈ રહ્યો. આચાર્ય યોગેન્દ્રની આંખનું આશ્ચર્ય સમજી શક્યા, પરંતુ એ ધ્યાનમાં ન લેતાં એમણે આગળ ચલાવ્યું :

‘એટલે હમણાં તમારે વિશેષ ધ્યાન આપવાનું રહેશે.’

યોગેન્દ્ર કંઈ બોલ્યો નહિ. એને થયું કે પોતાની બંધી જ યોજના ધૂળમાં મળી છે. એણે ધીમે સ્વરે પૂછ્યું :

‘ક્યારે જવાના છો ?’

‘કેમ !’ આચાર્યથી પુછાઈ ગયું, પરંતુ તુરંત જ એમણે સ્વસ્થ થઈ જવાનું આપ્યો. ‘આજ રાત્રે જ.’

યોગેન્દ્ર કંઈ ન બોલ્યો અને ચાલતો થયો શીના બહાર રાહ જોતી જોતી એ જ વિચારો કરતી હતી ત્યાં યોગેન્દ્ર આવ્યો આવતાની સાથે જ એણે શીલાને બંધી વાત કરી અનેની એની માન્યતા તો દૃઢ થઈ કે 'કશુક ન સમગ્રય એવું ચાલી રહ્યું છે'

*

*

‘હવે હું જઈશ’

સાજો જમીને બેસા પછી વસુએ વાત શરૂ કરી

‘કુમ ? યોગેન્દ્રે ચમકીને પૂછ્યું

‘મને ત્યાં જ ફીક પડશે અહીં નહિ ફાવે’

‘પણ અહીં તકનીક શી છે ?’

‘તકનીક શી હોય ? ત્યાં જ રહી છું એટલે ત્યાં જ મને ફાવશે’

તે જવાશે. અત્યારે જવા દો એ વાત’ શીલા બોલી.

‘મારો વિચાર આજે જ જવાનો છે’

‘આજે જ ?’ બને બોલી ગયા.

‘કુમ ? તમે કુમ ચમકા છો ?’

‘કંઈ નહિ.’ યોગેન્દ્ર ધીરો પડીને બોલ્યો. ‘આજે જ શા માટે ?’

વસુ બોલના જતી હતી ત્યાં શીલા બોલી

‘તમે હજી વિદ્યાલય પહોંચ્યા જોયું છે ?’

‘તમને જોયા એટલે આવી રહ્યું’ વસુ સહેજ હસતા બોલી

‘એમ ન આવી રહે તમારાથી નહિ જવાય’

‘વાહ !’

‘વાહ કુમ ? તમે ત્યાં એકલા ગહો એ મને ગમતું જ નથી’ શીના બોલી

‘એમા ન ગમવા જેવું શું છે ? અને એકના શાના ?’

‘કુમ, એકલા જ તો મારે તમને મુઝબીમા જ રાખવા છે’

‘મારે ન રહેતું હોય તોપણ ?’ વસુ હસતી હસતી બોલી

‘હા, તોપણ’

‘એવું કંઈ ચાલે ?’

‘બરાબર ચાલે તમારે એટલું મારું માનવું જ પડશે’

‘શીલા !’ યોગેન્દ્ર બોલ્યો. ‘બેનને આજે જવા તો ન દઈએ પણ આપણે બંધા રોશન સુધી સાથે જઈએ’

‘કુમ ?’

‘આજે અમારા આચાર્ય અમદાવાદ જાય છે તમે એમને મળ્યા જ નથી ને ?’

શીનાની આંખો બેનના મોં ઉપર જ હતી. વસુએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યો છતાં મોની રેખાઓને એ સ્થિર રાખી શકી જ નહિ.

‘વસુબેન !’ યોગેન્દ્ર સ્થિર અવાજે બોલ્યો વસુ ચમકી ગઈ

‘આચાર્યથી તમે કુમ દૂર રહો છો ?’

‘કંઈ નહિ’ વસુ બોલી પણ એની આંખ ફાગી રહી પોતાની જાત ઉપરનો કાબૂ ચાલ્યો જતો હોય એમ એને લાગ્યું શીના એકદમ બેનની પાંખે આવીને બેઠી

અને ત્યાં જ—

‘યોગેન્દ્ર !’ બહારથી અવાજ આવ્યો યોગેન્દ્રે અવાજ ઓળખ્યો સ્થિર પગલે અને ગભીર મુખે ભૂપેન્દ્ર ઘરમા દાખલ થયો. વસુ સહેજ અસ્વસ્થ બની ગઈ

*

*

*

તે આખી રાત ભૂપેન્દ્રે અને વસુમતીએ વાતો કર્યાં કરી શીના અને યોગેન્દ્ર એ બંધી વાતો સાંભળવામા હાજર હતા એક બે વખત એમણે ઊઠવા પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ ભૂપેન્દ્રે એમને રોક્યા હતા વાતો મુખ્યત્વે ભૂપેન્દ્રે જ કરી હતી ખરું જોતાં એ વાતો જ ન હતી ભૂપેન્દ્રની આપવીતી હતી પ્રશ્નિયામ એ આન્યુ કે બીજી સવારે વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ તો નહિ પણ શિક્ષકોએ બાળ્યુ કે એમના આચાર્ય બે દિવસ પછી વસુમતી સાથે લગ્ન કરશે આ સમા

ચારે દરેક શિક્ષકના અંતરમાં કુતૂહલ જન્માવ્યું, પણ સૌને આનંદ તો થયો જ.

લગ્ન થઈ ગયા પછી વસુમતીની ઇચ્છાથી આચાર્ય એની સાથે એ શહેરમાં જવા તૈયાર થયા, જ્યાં હજી પણ વસુએ પોતાની ઓરડી રાખી હતી. અગાઉથી ખબર આપી હતી એટલે પ્રમોદ સ્ટેશને આવ્યો હતો, પરંતુ વસુમતીનો આગ્રહ હતો એટલે પ્રમોદને ત્યાં ન જતાં પેલી ઓરડીએ જ જવાનું કરાવ્યું. પ્રમોદ, ભૂપેન્દ્ર અને વસુમતી ઓરડીમાં દાખલ થયાં ત્યારે સંધ્યા નમી ગઈ હતી અને ટેકરી ઉપરના મંદિરમાં આરતીની તૈયારી ચાલતી હતી. ઘરમાં અંધારું હતું એટલે દાખલ થતાં જ પ્રમોદ અને ભૂપેન્દ્રે બારીઓ ઉઘાડવા માંડી. પેલી પાછલી બારી ઊઘડી કે તુરંત જ મંદિરનો ઘંટારવ સંભળાયો અને આરતી બજવા લાગી. વસુમતી બત્તી

કરવા જતી હતી તે ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગઈ. પ્રમોદે અને ભૂપેન્દ્રે જોયું કે વસુમતી ભય પામતી હોય એમ ધ્રૂણ રહી છે. બંને એકદમ દોડીને એની પાસે ગયા. ભૂપેન્દ્રે વસુનું માથું પોતાના બોળામાં લઈ લીધું. આરતી જેર જેરથી બજવા લાગી અને પેલો ઘંટારવ પણ કેમ બણે છેલ્લો જ વાગવાનો હોય એમ બુલંદ સ્વરે ગાજવા લાગ્યો. વસુ ભૂપેન્દ્રના બોળામાં જ થોડીક ક્ષણો આંખો મીચીને પડી રહી. પ્રમોદ કે ભૂપેન્દ્ર કશું સમજ્યા નહિ, પણ થોડીવારે વસુએ બીની આંખ ઉઘાડી અને એ આંખમાં ભય કે શંકાની એક પણ રેખા નહોતી એથી બંનેને નિરાંત થઈ. ભૂપેન્દ્રે જોયું તો એ આંખમાંથી અનહદ વિશ્વાસનું અમૃત હવે ટપકી રહ્યું હતું. પ્રમોદની આંખ પણ એ અમૃતનાં દર્શન કરી બીની બનવા લાગી. મંદિરની આરતી અને ઘંટારવ ચાલુ જ હતાં. (સંપૂર્ણ)

મામૂલી શબ્દ

તારો મીઠો, મધુર, રાહત આપનારો
એ એક શબ્દ બહુ મામૂલો હોય તોયે
કે' શાંતિ ઝંખતું ધવાયલ દિલડું શું
આશ્ચર્યની મધુરતાથી ન આવકારે ?

‘ અજ્ઞાત ’

વિશ્વશાંતિ અને પ્રગતિ

ગાંધીજીનો ઉકેલ

શ્રી. ભારતન કુમારાપ્પા

છે તો વાત અજબની, પણ આજે શાંતિ અને પ્રગતિ એક બીજાના વિરોધી શબ્દ નેવા લાગે છે, કેમકે ભૌતિક દૃષ્ટિએ એક દેશ જેટલો આગળ વધેલો દેખાય છે તેટલો જ એ યુદ્ધની વધુ નજીક દેખાય છે. પરંતુ આમ હોયું તો ન જોઈએ, કારણ કે શાંતિ અને પ્રગતિ ભૌતિક નહિ પણ માનવી મૂલ્ય છે અને એટલા સારુ એમાં આંતરિક કશો ભેદ ન હોઈ શકે. પણ આ દિવસોમાં આજે આટલો વિરોધ દેખાઈ રહ્યો છે તે તો એમ બતાવે છે કે જેને આપણે પ્રગતિ સમજી બેઠા છીએ તે કંઈ બીજું જ છે. મૂળ સાચી પ્રગતિ તો એને કહેવાય કે જેથી આપણે માનવતાની વધુને વધુ સમીપ જઈએ અને જેમ જેમ આપણે આ રીતે એ આદર્શ તરફ વધતા જઈશું તેમ તેમ આપણને શાંતિ મળતી જશે જ.

આજની પરિસ્થિતિમાં શાંતિ ક્યાં ?

ગત મહાયુદ્ધ પછી શાંતિની મોટી મોટી વાતો થઈ ગઈ. પશ્ચિમના શાંતિવાદીઓ પર્વતશિખરો પર ચડી ચડી ગયું ફાડીને ખૂંચ બરાબા અને બરાડીને થાક્યા. પરંતુ આજે પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો યુદ્ધની એટલી જ સમીપ છે જેટલાં ૧૯૧૪ની સાલમાં હતાં. એમ કેમ ? એ એમ કે લુપ્તો ઉપદેશ અનિહીની જડ સુધી નથી જઈ શકતો. તમારે કાઈ બીમારી હાવવી હોય તો કેવળ એની નિંદા કર્યે કે લોકોમાં એનાં માઠાં પરિણામોની ચર્ચા કર્યે કંઈ નહિ બને. તમારે બીમારીના કારણને દૂર કરવું પડશે. ગાંધીજીએ પોતાની આંતરદૃષ્ટિ કે જે એમની વિશિષ્ટ વસ્તુ છે, તે વડે જોઈ લીધું કે આ તમામ યુદ્ધો અને હિંસાક્રોધો મૂળ પ્રચલિત અર્થવ્યવસ્થામાં જ છે. જ્યાંસુધી એને બદલવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી કેવળ શાંતિના ઉપદેશોથી કશું નહિ વળે.

જગતના પ્રચલિત આર્થિક સંગઠન તરફ જરા નજર નાખો. આ બાબત એ રાષ્ટ્રો છે જે ઔદ્યોગિક પ્રગતિને શિખરે છે. એમની પાસે મોટાં મોટાં રાક્ષસી મશીનો છે, જેને માટે કાચા માલના મોટા ઢગલાઓની જરૂર છે. એ એટલો બધો માલ પેદા કરી નાખે છે કે જેટલો એના પોતાના દેશમાં કદી ન ખપી શકે. બીજી બાબત એ ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ પછાત એવા દેશો

છે. ‘પ્રગતિશીલ’ દેશોએ એને પોતાના કાચા માલ પૂરો પાડનાર સાધન ગણ્યું છે અને વધ્યા-ધટ્યા અણુખપતા તૈયાર માલની નિકાસનું અનુકૂળ ક્ષેત્ર બનાવી મૂક્યું છે.

એ બિચારાં ગરીબ રાષ્ટ્રો આ શક્તિશાળી રાષ્ટ્રોના પ્રતિકારમાં પોતાના પ્રાણ પણ હોડમાં મૂકે તેણે એમને શી પરવા છે? કાંઈ પણ રીતે એમનાં મશીનોને ખોરાક મળવો જ નોઈએ. આ જ સામ્રાજ્યવાદનું મૂળ છે. કમંજોર રાષ્ટ્રોને આ માટે ગુલામ બનાવવામાં આવે છે, યુદ્ધ અને હિંસાકાંડો આ માટે જ બેલાય છે. આજની અર્થવ્યવસ્થામાં ખીલું થાય પણ શું? એખિસીનિયા અને ચીનનાં ઉદાહરણો સામે જ છે. ખીજાઓને છોડો, આજે ખુદ ઇંગ્લાંડ હિંદુસ્તાનની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એની ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવી બેઠું છે. લોહીની નદીઓ ભલે વહે, દેશ આખો ગુલામની દશામાં ભલે સડે, લૂંટાર્થે દરિદ્ર બને તેણે શું? જગતનાં ઉદ્યોગપ્રધાન રાષ્ટ્રોને એની દરકાર નથી, જ્યાંસુધી એમને કાચો માલ મળતો રહેશે અને અચંચતા તૈયાર માલને ખપાવવાનું બજાર હાથ રહેશે.

અથવા એક જ દેશનાં લિન લિન અંગો વચ્ચે જે સંબંધ છે તેને જુઓ. મૂડીદાર મજૂરને પોતાનો દુશ્મન સમજે છે, અને મજૂર મૂડીદારને શત્રુ માને છે. મૂડીદારે મજૂરના હાથમાંથી ઉત્પત્તિના સાધનો ખૂંટવી લઈને એમને ગુલામ બનાવી રાખ્યા છે. મિલમાલિક મજૂરને ઝોળામાં ઝોળી રોળ આપીને પોતાની ઇચ્છા મુજબનું કામ કઢાવે છે. પણ મજૂર એથી ઇછેડાઈને હડતાલો પાડે છે અને માલનાં ઉત્પન્નમાં જ ઊથલપાથલ મચાવે છે. આમ વર્ગ વર્ગ વચ્ચે કટુતા અને શત્રુતા પેદા થઈ છે, તે એટલે સુધી પહોંચે છે કે ખૂનો પણ થઈ જાય છે.

આ ઉપરથી કાંઈ એમ કહેશે કે એ તો મૂડીવાદનાં અનિષ્ટો છે. જ્યાં ઉત્પત્તિનાં સાધનો થોડી જ વ્યક્તિઓના હાથમાં હોય છે ત્યાં સ્વાર્થ અને લોભનું રાજ્ય પ્રવર્તે જ છે—જેનું અંતિમ પરિણામ રાષ્ટ્રીય અને વ્યક્તિગત હિંસા જ હશે. પણ સામ્યવાદની વાત

જુદી છે. એ તો ઉત્પત્તિમાંથી સ્વાર્થ અને લોભની જડ કાપી નાખે છે, કારણ કે ત્યાં તો ઉત્પત્તિથી થતા લાભ પર વ્યક્તિને બદલે સમાજને ખેસાડે છે. હવે તમામ ઉત્પન્ન બ્યારે જનતાના હિત માટે જ થાય છે ત્યારે તો હિંસા અને અથડામણનું કાંઈ કારણ રહેતું નથી. પરંતુ સિદ્ધાંતમાં આ વસ્તુ ભલે આમ હોય, વ્યવહારમાં તેમ નથી બનતું. સામ્યવાદને કારણે વ્યવહારમાં ઘણી હિંસા થઈ છે. કારણ કે એમાંથી વર્ગદ્વેષ જન્મ પામેલ છે, વર્ગો વચ્ચે એણે જ શત્રુતા જમાવી છે અને એ રીતે પોતાના સમગ્ર ઇતિહાસમાં જબરી હિંસાનું કારણ બનેલ છે. અન્ય તમામ અર્થવ્યવસ્થાઓ પ્રત્યે એની અંદર અસહિષ્ણુતા હોવાને કારણે તે એ તમામ દેશોનું વિરોધી છે કે જે એની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ નથી રાખતા, અને વળી એ એમાં બધાનું ખીજ વાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘર્ષણ ઊભું કરે છે. એમ પણ નહિ કહેવાય કે હિંસા સામ્યવાદમાં ક્ષણિક વસ્તુ છે, અથવા એ તો શરૂઆતમાં જ અનિવાર્ય છે—જ્યાંસુધી વિરોધને દબાવીને પોતાની જડ મજબૂત ન કરી લે. કારણ સંસારનાં બધાં રાષ્ટ્રો હવે એ અનુભવ કરવા લાગ્યાં છે કે યુદ્ધદ્વારા શાંતિની સ્થાપના ન કરી શકાય, એ જ પ્રમાણે એ પણ નક્કી છે કે હિંસાદ્વારા આપણે અહિંસા-શાંતિ-હાંસલ નહિ કરી શકીએ. તલવારનો વાપરનારો અંતે તલવારથી જ મરે છે. અર્થવ્યવસ્થા બદલવામાં જે જબરદસ્તી વાપરવી પડશે તો વિરોધી શક્તિ કદાચ થોડો સમય દબાઈ રહેશે, પણ ફરીને એ દ્વિગુણિત વેગે ઊછળશે અને દુઃખીઓના હાથમાંથી ફરી સત્તા આંચકી લેશે. એ માટે માત્ર ધર્મ-સંકટને વખતે હિંસા કરી લેવાનો આ સિદ્ધાંત ખોટો છે.

ખીલું, સામ્યવાદી શાસનમાં ઉત્પત્તિનો આધાર તો હિંસા જ રહેશે. કારણ કે એમાં કાંઈ પ્રેરક પ્રલોભન જ નહિ રહે કે જે આજે મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થામાં માણસને કામ કરવાની પ્રેરણા આપે છે. જ્યાં પોતાના કામનું ફળ વ્યક્તિના નહિ પણ

સમાજના ખજાનામાં ચાલ્યું જાય છે ત્યાં કોઈ સમજદાર વ્યક્તિ ભલે પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિથી કામ કરે, પણ અમને લાય છે કે એ સ્થિતિમાં તો એવાં પ્રેરક પ્રલોભનના અભાવમાં મોટા ભાગના જન-સમુદાય પાસેથી કામ લેવામાં રાજ્યના દંડા જેવી કોઈ નિયંત્રક શક્તિની જ જરૂર પડશે. એટલે હિંસા તો સામ્યવાદી અર્થવ્યવસ્થાનાં આધારભૂત તત્ત્વોમાંનું એક છે.

આ રીતે અર્થવ્યવહાર ચાહે મૂડીવાદી હો કે સામ્યવાદી, હિંસા અને તેની જોડાણે સંઘર્ષો પણ અનિવાર્ય જ છે.

સાચી પ્રગતિ પણ નહિ થઈ શકે

એટલું જ નહિ, જલકે જ્યાં મોટા પાયા પર ઉત્પન્નનું કેન્દ્રીકરણ થાય છે, ચાહે તે મૂડીવાદી હોય કે સામ્યવાદી, ત્યાં મોટે ભાગે લોકોની સાચી પ્રગતિ તો નથી જ થઈ શકતી, જો પ્રગતિનો અર્થ ભૌતિક સમૃદ્ધિ નહિ પણ માનવજાતિનો વ્યક્તિગત વિકાસ હોય તો. કારણ, અતિ ઉત્પત્તિનું કેન્દ્રીકરણ શું બતાવે છે? એ જ ને કે જે કોઈકે જેટલું કોઈ ઉત્પન્ન થવાનું છે તેની યોજના મુકીભર માણસોએ મળીને જ વિચારવી? અને બાકીના જડ યંત્રો અને સંચાઓની પેઠે કામ કર્યે રાખે? એમણે નહિ વિચારવાનું કે નહિ મીનમેષ કરવાનું, ફક્ત કામ કરતા રહેવું અને એથી એથીને મરવું? એ ઉપરાળા કેન્દ્રીય લોકોની યોજના અને હુકમને અનુસાર ઢગલા-બંધ ચીજો બનતી રહે છે અને બસ એક માણસને માથે જીવનભર આજ કામ હોય છે કે એની સામેથી અકબંધ ડબ્બાઓ ઝડપથી પસાર થતા જાય અને એના પર એ એક એક કરીને લેખલ લગાવતો જાય. આ વિવિધતાનો અભાવ તો આત્મ-નાશ કરનાર છે. એણે તો મશીનને બનાવનારા જીવતા માણસને જ મશીન બનાવી દીધું છે, જે 'યંત્ર પર એ કામ કરે છે તે યંત્રની માફક એ પણ એક જ કામ કરે છે, જ્યાંસુધી મુખ્ય કાર્યાલયમાંથી બટન ન દબાવાય, ત્યાંસુધી એ નિષ્ક્રિય રહે છે. અહીં

મૌલિકતા, સ્વયંપ્રવૃત્તિ અને આત્માની અભિવ્યક્તિનો તો સર્વથા અભાવ છે અને અગર કયાંય એ હોય તોપણ આ પદ્ધતિમાં ઊલટા કામના કામમાં દીધ જ થાય છે. શું પોતાના આત્માની અભિવ્યક્તિની પ્રેરણા મનુષ્યની સૌથી મોટી પ્રવૃત્તિઓમાંની એક પ્રવૃત્તિ નથી? એ વિના માણસના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અસંભવિત છે. અને મનુષ્યનો સર્વાંગીણ વિકાસ એના જીવનનું સર્વશ્રેષ્ઠ ધ્યેય હોય તો એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ન તો મૂડીવાદ કે ન તો સામ્યવાદ માનવજાતિને સાચી પ્રગતિ તરફ લઈ જઈ શકે.

આ ઉપર એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે “જો કે મૂડીવાદ અને સામ્યવાદમાં કામ તો યાંત્રિક જ રહેશે, તોપણ માણસ પુરસદના સમયમાં સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈને પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરી શકશે. આવી પુરસદ તો એ દશામાં કામ કરનારાઓને દિવમેદિવસે વધુ મળતી રહેશે.” પરંતુ આ દલીલ પણ ભ્રમમૂલક છે, કારણ કે અસલમાં મનુષ્યને પૂર્ણ બનાવનાર અને એના આત્માનો વિકાસ કરનાર પુરસદ નથી પણ કામ છે. એમાં કલ્પના-શક્તિ સ્વયંપ્રવૃત્તિ, તત્ત્વીનતા, ઉદ્યમશીલતા, ખર્ચ-રદારી અને સંગતપણું ધણું જરૂરી છે—જે મોટા ભાગના માણસો બુદ્ધિયુક્ત કામ સિવાય મેળવી ન શકે. અધિકાંશ લોકો માટે પુરસદ એ ઉદ્દેશ વગરની ચીજ છે. અને એમાં તેઓ આ ગુણોનો વિકાસ નહિ કરી શકે. અગર જો કોઈ ઉપયોગી કામમાં એની પુરસદનો ઉપયોગ કરવાનું એના ઉપર બંધન ન મૂકવામાં આવે તો એ સમય નકામો જશે. એ રીતે વ્યક્તિના વિકાસ માટે પુરસદ નહિ પણ એવા કામની જરૂર છે જેમાં એ તત્ત્વીન બને અને તે દારા એને પોતાની શક્તિઓને પ્રગટ કરવાનો પૂરો અવસર મળે. પરંતુ મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ બંનેમાં જન-સાધારણને માટે તો યાંત્રિક કામ સિવાય બીજું છે જ નહિ, એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે જોને પ્રણાલીઓમાં છેવટે તો માણસજાતનું પતન જ અવશ્યભાવી છે.

આમ આપણે એ નિર્ણય પર આવીએ છીએ કે

જગતમાં આપણે શાંતિ અને પ્રેમની સ્થાપના કરવા માગતા હોઈએ અથવા સાચી પ્રગતિ તરફ આગળ વધવા ઈચ્છતા હોઈએ તો યુદ્ધ પર કેવળ વ્યાખ્યાનો આપ્યે કે યંત્રવાદની કેવળ નિંદા કર્યે નહિ ચાલે. એને માટે તો આપણે એ અર્થવ્યવસ્થાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવી જોઈશે કે જે આવો સડો પેદા કરે છે અને એને સ્થાને સાચી શાંતિ અને પ્રગતિની યોગ્ય નવીન અર્થવ્યવસ્થા ચાલુ કરવી જોઈશે.

ગાંધીજીનો ઉકેલ

(અ) ઉત્પાદનમાં નિષ્કેન્દ્રીકરણ-ઉત્પાદનમાં કેન્દ્રીકરણ ન અને અને ઉપર્યુક્ત અનિષ્ટોથી આપણે દૂર રહીએ, એ માટે ગાંધીજીએ 'અખિલ ભારત ગ્રામ-ઉદ્યોગ સંઘ'ની સ્થાપના કરી. એ દારા એમણે ઉત્પત્તિના કેન્દ્રીકરણનો નાશ કરીને સમાજને મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ બંનેનાં અનિષ્ટોમાંથી બચાવી લીધો. ઉત્પન્નનું કામ દેશના અસંખ્ય લોકોના હાથમાં રહેશે. એમને ઉપરથી કાર્ષીનો હુકમ નહિ સાંભળવો પડે કે શું અને કેવી રીતે બનાવવું? આ બધી વાતો ઉત્પાદકની સદ્બુદ્ધિ અને સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ પર જ છોડી દેવાયેલ છે. મનુષ્યના સંપૂર્ણ આત્મપ્રકાશન અને વ્યક્તિત્વના-વિકાસનો આ જ તો માર્ગ છે. વળી સાથે એને એ છૂટ નહિ મળે કે સંપૂર્ણ ઉત્પત્તિ પર કેવળ પોતાનો જ અધિકાર જમાવી રાખે. આ નિયંત્રણ એ યંત્રથી એની મેળે જ આવી જશે. કારણ કે એ એટલું નાનું હશે અને એટલી જ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી શકશે, જેટલી આબુઆબુનાં ગામડાંને જરૂરી હશે. અત્યાર સુધી ઉત્પન્ન મોટા પાયા પર અને કેન્દ્રીય રહ્યું હોવાને કારણે સ્વભાવતઃ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો પ્રયોગ એવાં જ યંત્રો બનાવવા તરફ ઠર્યો છે કે જેનાથી ઉત્પન્નનું ખર્ચ ઓછું થાય. એથી ભલે મજૂરોને ઓછું કામ મળે ને તેઓ કામ વગરના બને કે એમનું શોષણ કરી શકાય. ગાંધીજીના નિષ્કેન્દ્રીકરણની યોજનામાં વૈજ્ઞાનિકો તથા શોધક-બુદ્ધિ ધરાવનારાઓ સીધાં-સાદાં, ઓછાં ખર્ચાળ અને ગ્રામીણ ઓળખેલા સુધારવામાં તથા શોધવામાં પોતાની બુદ્ધિ અજમાવશે

કે જે મજૂરોને આરામ આપે ને સાથે તે નબળાં ગામોમાં જ બનાવી લેવાય કે સુધારાવી લેવાય. અને એથી ઉત્પત્તિ નાના પાયા પર થશે કે જેને કારણે બજાર કંપન કરવાની હરીફાઈ કાં તો બિલકુલ નહિ રહે અથવા બહુ થોડી રહેશે. અને એથી યુદ્ધ અથવા સામુદ્રિક હત્યાકાંડોની સંભાવના પણ એની મેળે ઓછી થઈ જશે. આ યંત્રોથી મજૂરને ગુલામ નહિ રાખી શકાય કે નહિ એને ચૂસી શકાય. આ યંત્ર એટલા સારુ હશે કે એથી કારીગરનો કષ્ટદાયક શ્રમ ઓછો થઈ જાય કે જેથી એ કામમાં પોતાની સમગ્ર બુદ્ધિ અને કુશળતાનો પ્રયોગ કરી શકે. આવી રીતથી યંત્ર મનુષ્યની બુદ્ધિને નષ્ટ કરવાને બદલે વિકસિત કરવામાં સહાયરૂપ બને છે. આમ હિંસા અને મનુષ્યનું પતન, જે આપણે મૂડીવાદ અને સામ્યવાદમાં જોયું તે, દૂર થશે ને તેને ઠેકાણે નિષ્કેન્દ્રીકરણની પદ્ધતિથી મનુષ્યને શાંતિ અને પ્રગતિ મેળવવાનો અવસર મળશે.

(આ) ખરીદીમાં સ્વદેશી-આ ઉપરાંત જનતામાં સ્થાનાભિમાન અથવા સ્વદેશીધર્મના આદર્શનો પ્રચાર કરીને ઉત્પાદકોના લોભને સામાજિક રીતિથી રોકી શકાશે. આ સ્વદેશીધર્મ લોકોને શીખવશે કે પોતાના જિલ્લા કે પ્રાંતની ચીજો પ્રથમ પસંદ કરવી અને બને ત્યાં સુધી દૂરની ચીજો ન લેવી. ઓછામાં ઓછું આવશ્યક બાબતોમાં તો દરેક જિલ્લો સ્વાશ્રયી હશે. પરિણામે કારીગર એ જ અને એટલી જ વસ્તુઓ બનાવશે કે જેટલાની એને અને એના પાડોશીને જરૂર હશે. એક મુકરર પ્રદેશમાં જેટલી ચીજોની માગ હશે તેટલી જ ચીજો બનશે, પછી અતિઉત્પન્નનો પ્રશ્ન નહિ રહે. પછી વધેલી ચીજોના નિકાસ માટે બજાર શોધવા નહિ જવું પડે. એ પરિસ્થિતિમાં કાર્ષી મોટા પાયા પર ઉત્પન્ન કરવાનો એકાધિકાર ગ્રામ કરવાનો પ્રયત્ન પણ નહિ કરે. કારણ કે એને એ વાતનો ખ્યાલ હશે કે એની ચીજ વિષે અમુક ક્ષેત્રની બહાર પુછાશે પણ નહિ. કાર્ષી ભૂલથી પણ આ સ્વદેશીધર્મને સંકુચિત અને અસહિષ્ણુ પ્રાંતીયતા કે જાતીયતા ન સમજી લે. લોકોમાં જે પોતાના સમુદાય

પ્રત્યે અધનિષ્ઠા હોય તો એ, સાથે માર્ગે હોય કે ન હોય પણ, આ સમુદાયનિષ્ઠા રાષ્ટ્રીય અને વિશ્વજનીન એકતાને માટે હાનિકર છે અને એ જ તો યુદ્ધ અને અત્યાચારોની જન્મદાત્રી છે ગાંધીજીના સ્વદેશીયમનો આ અર્થ નથી જ એમનો અર્થ એ છે કે પાકેશીની મેસા એ આપણો પ્રથમ ધર્મ છે. ત્યારપછી આપણે આપણું ક્ષેત્ર ક્રમશઃ વસાવતા જવું. અને એને સ સાર વ્યાપી ધરવું દાખના તરીકે એક ટુકડા અને લઈએ, કુટ્ટા પોતાના નજીબના લાગુઓ સાથે ખીખીઓ ધરતા વધુ બધને બધાયે ન છે. ખીખીઓનું પોપણ કરના જતા પહેલાં માણસે આથી પ્રથમ પોતાના પરિવારને ખાનુ-પહેરનું પૂરું પાડવું તે એ પોતાના પરિવારનું પોપણ કરતા જઈ સમાજ અને માનવજાતની મેસા કરે, આ વર્તુલ એકમેકની મહાર નથી પણ બધાનું મધ્યવર્તી મિદુ એક જ છે. નાનાની મેસા મોટાની મેસાની વિરોધી નથી જિનદુ, નાનાની મેસામાં મોટાની મેસા પણ સમાઈ જાય છે રચદેશનો એવો પણ અર્થ નથી કે કેવળ પોતાના જ સકુચિત ક્ષેત્રમાં આપણે ગધાર્થ રહીએ અને એની બહારના કાર્ધ પ્રત્યે આપણે કાર્ધ જાતની જરામદારી નથી આથી જીવદુ, સાચો સ્વદેશીયમ પોતાના પ્રાણિક કર્તવ્યોને તો પ્રથમ સ્થાન આપે જ છે અને ક્રમશઃ

પોતાનું ક્ષેત્ર જગદન્યાપી બનાવી દે છે એ આ વાત બરાબર સમજો છે કે છેનદ આપણું જગત એક જ છે અને એના જુદા જુદા ભાગો પરસ્પરને આશ્રયે છે વળી જગતની સેસાનો પ્રારભ પોતાના ક્ષેત્રથી જ થે કે એ માને છે કે ખીખીઓનો પણ એ જ હક્ક છે સાથે જ એ આ વાતનું વિશેષ ધ્યાન રાખે છે કે પોતાના ક્ષેત્રની સેસા કરતા ખીખીના ક્ષેત્રને હાનિ ન પહોંચે. મગલ અદરખાનેથી તો માણસ આખા જગત પ્રત્યે કર્તવ્યમદ છે.

આ રીતે ઉત્પાદનના નિષ્કે દ્રીપત્ય અને વ્યવસાય રસેશીયમનો જો આપણે અગાધર મરી લઈએ તો એનું સાબિત થઈ શકે કે આપણે એક નવી અર્થ વ્યવસ્થા નિર્માણ કરી શકીએ આ વ્યવસ્થા એવી બાશે કે એક તરફ યુદ્ધોના અને મનુષ્યજાતિના પતનના આર્થિક પ્રયોજોને દૂર કરી ખીજ તરફ સસારમાં શાંતિ સ્થાપતા જઈ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વ અને વિકાસને સહાયક બને આજ બ્યારે હતા અને વિનાશના જાયા ટીંગા પર એક છીએ ત્યારે ગાંધીજી આપણને શાંતિ અને પ્રગતિનો માર્ગ બતાવે છે યુદ્ધ અને સધરંજીથી ભરેતું જગત એમને સાલમરો ? આનો એ શો જરાય આપે છે તે ઉપર એનું ભાવિ નિર્ભર છે.

લોકસાહિત્યની સૂચિ

[૫. કાકાસાહેબે જેટલું લખ્યું છે તેથી હાલરખાણું એમણે પોતાની આસપાસ રહેતા લોકોને વાણીદ્વારા અને દૂર રહેતા લોકોને પત્રોદ્વારા આપ્યું છે. સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં ૫. કાકાસાહેબનો જેટલો ફાળો છે એથી કેટલેય દરજ્જે મોટો ફાળો. સાહિત્યસેવકો ઉત્પન્ન કરવામાં એમણે આપ્યો છે. એમના પત્રિકાઓમાં આવેલા લોકોને જેટલું “કાકાસાહેબે આટલું” બધું ક્યારે લખી નાખ્યું હશે !” એ ભતતું આશ્ચર્ય થાય છે તેથી વધુ એમણે “આટલું” બધું ક્યારે વાંચી નાખ્યું હશે !” અને એથીયે “આટલું” બધું મનન ક્યારે કર્યું હશે !” એ ભતતું થાય છે. લોકસાહિત્ય વિષે પોતાનું વાંચન નહિ જેટલું છે એમ આ પત્રમાં કહેનાર કાકાસાહેબની “નહિ જોવા”ની વ્યાખ્યા શું હશે એનો પ્રશ્ન વાંચકોને આ પત્ર પૂરો કર્યા પછી જરૂર ઊઠશે એ વિષે જવાબે શંકા નથી.

ત્રણ વર્ષ પહેલાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના “પરમાનંદ પ્રાઇઝ” માટે ૫. કાકાસાહેબ કાલેલકરન મોટા પુત્રે “Social Life and Conditions in Gujarat as illustrated by Folk Songs and Bardic Literature” એ વિષય ઉપર એક પ્રબંધ લખ્યો હતો. પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ મળી શકે એટલાં અસંખ્ય લોકગીતો, લોકકથાઓ ને ચારણી સાહિત્ય વાંચ્યા પછી એ ઉપરાંત ક્યાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ એની કહેલી પૃચ્છાના ઉત્તરરૂપે આ કાગળ. ૫. કાકાસાહેબે મૂળ મરાઠીમાં લખેલો. એ કાગળનો અનુવાદ “ભૂમિ”માં રસ લેતા એમના પુત્રે નીચેના એક વાક્ય સાથે અમને ઓફર કરી મોકલ્યો છે. “એક સારી એવી Bibliography ને હું ખાનગી ચીજ કરી રાખું તો એ સાહિત્યમાં એક મોટા ગુનો થશે; એટલે ગિલકુલ વખત ન હોવા છતાં “ભૂમિ” માટે આ અનુવાદ કરી મોકલું છું. આરા રાખું છું કે તમારા મહત્ત્વમાપનની આંખ સહન કરીને એ પ્રસિદ્ધ મેળવી શકશે” —સં.]

મગનવાડી

વર્ધા : ૨૫ : ૫ : ૩૪

પ્રિય શંકર,

તારો ૨૨મી મેનો કાગળ બાળે અહીં મોકલી આપ્યો તે મળ્યો. તારા અંગ્રેજી અક્ષર સારા હો કે ન હો, ઘડાયેલા જરૂર છે. પણ મરાઠી અક્ષરો વિષે એમ ન કહી શકાય. અક્ષરો હોવા તો શ્રી. લાડના અક્ષરો જેવા !

તારો મહાયુદ્ધ ઉપરનો નિબંધ મહાદેવભાઈ આગળથી બાળે લીધો હશે. તારા પરીક્ષકોએ અને ફિશોરલાલભાઈએ જે નિબંધ પસંદ કર્યો તે મને ગમ્યો નહિ એમ કહું તો મારી જ પરીક્ષા થાય ! નિબંધ વ્યવસ્થિત છે, સુદાસર છે અને મહાયુદ્ધનાં કાર્યકારણોની રૂઠ મીમાંસા આપનારો છે. મારા પત્રમાં મેં મારો અભિપ્રાય આપ્યો જ છે; તે ઉપરથી મને એ ગમ્યો નથી એવું અનુમાન તું કાઢે તો તે ભૂલભરેલું થશે. તારી “કિટી”ની વાર્તા મેં “કુમાર”માં વાંચેલી; અંગ્રેજી ભાષાંતર મેં જોયું નથી. બાળ કદાચ મને અતાવવાનું ભૂલી ગયો હશે.

“તળિયત સારી છે, પણ વજન દસ પાંડે થઈ ગયું છે” એ તારો હેવાલ વાંચીને મને મહાયુદ્ધના કાળનું સ્મરણ થયું. “જીત તો અંગ્રેજ બહાદુર છી હો રહી હૈ, જર્મન સિફ મુલક કાળીજ કર રહા હૈ” એવો એક પ્રખ્યાત સરકારી હેવાલ તે દિવસોમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો !!

મુખર્ષમા એકવાર ઝવેરચંદ મેઘાણીને ખાસ જોલા વીને એમના કાન્નો સાભળ્યા હતા. આજકાલ એઓ આમ સડેજ નથી ગાઈ બતાવતા, તેથી કેટલાક મિત્રોએ મને આગમ કરીને નિનતિ શ્રાવણવી હતી મેધાણીએ પોતાના છુનદ અવાજથી “મન ભરી” ગાન સભળા યુ હતુ.

લોકસાહિત્ય વિષે મારુ વાચન યથાતથા જ છે. મારા પોતાના અભિપ્રાયવાળુ લખીને નિહતાની છાન પાડુ છુ ખરે, પણ કાઈ પરીક્ષા લેના જેમે તો ફરેતી જ થાન. આ વિષયમા વધારેમા વધારે સૂચનાઓ જે કાઈ આપી શકે તો તે મેગણી જ છતાયે થોડીનશી મારી સૂચનાઓ આજે તને મોકલુ છુ.

નિમંધની એક મોઢુલસ્કેપ પાનાની મર્યાદા સારી છે, નહિ તો બડુ વધારે પતુ લખાણુ થાય અથવા તો નિમંધ તદ્દન ‘આઠો પાતળો’ થઈ જાય અને સો પાના માટે બારમો રૂપિયાનુ ઇનામ એ હિસાબ પણ કાઈ જોટો નથી.

લોકગીતો અને ચારણી સાહિત્ય વિશે અભ્યાસ કરનારાએ ટાંકના ‘રાજસ્થાન’ ના બધા ભાગો અને ફ્રાન્સ સાહેબની ‘રાસમાળા’ એ ગ્રંથો તો વાચના જ જોઈએ જગપૂત લોમની Chivalryની મ્દપના જુદી અને પ્રશ્નિવાડી “બહારનટા ની કંપના જુદી એવો એક વાદ મે પ્રન્યાનાલ મુનશીની નવનકથાઓ વિશે લખતા વહેતો કર્યો છે ઉપર કહ્યા તે ગ્રંથોમા એ મારી મ્દપનાનુ તને પ્રત્યતર મળશે.

લોમગીતો અને ચારણી સાહિત્ય એ જે લિન વસ્તુઓ છે આણી સાહિયમા રાજવશ, એમના

*આ વાક્ય વાચીને એક પ્રસંગનુ સ્મરણુ જામને થયા વગર રહેતુ નથી. ગુજરાતીઓના નગપાપણુ વિશે ઉરકેરાવને જે લી જતા એકવાર શ્રી મેગણીએ કહેતુ, અને ગુજરાતી લોકસાહિત્યની મહત્તી અને એના અભ્યાસ નિ આવશ્યકતા આપયુને ગુજરાતીઓને પ્રથમ કરાવનાર કોણ તો એક દક્ષિ નિ-કાકાસ હેજ કાલેન્કર લેગલેસ્વ રણજી તરામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખીને આ વિષયને આલના આવી.

ભાષાતો, ગરાશિયાઓ-એમનુ જ જીવન આવે છે જ્યારે લોકગીતોમા લોકજીવન પ્રધાન હોય છે ‘લો’ સાહિય’ એ મથાળા હેજન કેટલા ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે એની એક વિસ્તૃત નોધ મે શ્રી ગિબુલાર્ષન એક કાળે કરી આપી હતી પણ હવે તો એ કયાથી જાતવી? વખત મળશે તો ફરીનાર તને કરી મોકનીશ ‘ગુજરાતનો નાય’ અને “પારણુની પ્રજુતા એ નવનકથાઓમા શ્રી મુનશીએ જે વાતાવરણુ ઉત્પન્ન થયું છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સત્ત નથી પાશ્ચાત્ય નવનકથાઓનુ વાતાવરણુ એમલે એમા ધુસાડી દીધુ છે.

લોમસાહિત્યનો ખરો ઉપયોગ જે પ્રર્થએ કરી બનાવો હોય તો તે વાંદર રંગે અને ટેનિસને કેન્લેક અશે જમન કપિ ગાંધીએ પણ ખરો ટેનિસનના “Idylls” એ મેલરીના ‘Morte D’ Arthur નો કેવળ પ્રતિવાદ (paraphrase) છે પણ એમા એણે પોતાની કાન્નશક્તિની કમાન કરી છે રંગે ની નવનકથાઓ અને મ વકથાઓ- ‘Lady of the lake,’ “Marmion,” ‘Lay of the last Minstrel” ઈ લોકસાહિત્ય ઉપરથી જ રચાયેની છે.

લોકસાહિત્ય અને સમાજશાસ્ત્ર એ જેતો અભ્યાસ કરનારાએ ફેજસ્તુ “Golden Bough” તો વાચ્યે જ છૂટકો એના બધા આદત્સ ભાગ વાચવા ખેસનાની જરૂર નથી એજે પોતે જ એ બધા ગ્રંથોનો એક પુસ્તકના રૂપમા સાર કાઢીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એ સારનુ પુસ્તક કાઈ ઓછુ મોઢુ નથી પણ અનેક મ્દપનાઓ તને એમાથી મળશે ફિરિંગ હાનનુ ‘Soul of a People’ અને મિસ્ટર નિવેદિતાનુ “Web of Indian Life” એ પુસ્તકો પણ નિમંધ લખતા પહેલા વચાયા હોવા જોઈએ એમાથી ઉપયોગી એની માહિતી મળશે એનુ નથી, પણ ઉચ્ચ ભૂમિકા અને સમાજશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિ એમાથી સારી પેડે મળી હેશે.

તને જે કામિનાવાડી રાજવશોના મનહો એમના અનાઈ રાગડોની તુના કરવાનુ મન થઈ

આવે તો એને માટે થોડાંક આઈસલૅન્ડનાં Sagas વાંચી જ તો થઈ જ સારું. વિલ્યમ મૅરિસે એ વિષે ખૂબ લખ્યું છે. વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં એ વિષય ઉપરનાં એક ગ્રંથના બે જખરજસ્ત ભાગો મેં વાંચ્યા હતા અને એની અંદરનાં ચિત્રો જોયાં હતાં. એવું એકાદ પુસ્તક શ્રી. મેઘાણીએ લખવું જોઈ એ એમ મને હમેશાં થાય છે.

“Everymans’ series”માં લોકગીતો વિષે એક ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. લેખિકાનું નામ રેલ્વેના ભારખાના કરતાંયે લાંબું હોવાથી એ હું યાદ નથી રાખી શક્યો. પણ મેં વાંચેલાં પુસ્તકોમાં એ મને સર્વોત્કૃષ્ટ પુસ્તક લાગ્યું છે. ખાસ કરીને એમાં વર્ણવેલું દક્ષિણ યુરોપમાંનું લોકજીવન હિંદુસ્તિને તદ્દન પોતીકું લાગ્યા વગર નહિ રહે. એ પુસ્તક તો તું જરૂર વાંચજે જ. શ્રી. ગિજુભાઈને મેં એ આપ્યું હતું, એમને થણા ફાયદો થયો હોતો.

મરાઠીમાં શાળિયામ અને એકપર્થ એ બન્નેએ લેગા મળીને પ્રસિદ્ધ કરેલા પોવાડાઓ જાણીતા છે. આ ક્ષેત્રમાં મરાઠી સાહિત્ય થઈ અણખેડયું અને પ્રાથમિક સ્વરૂપનું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય આ ક્ષેત્રમાં વધારે લલિત, વધારે કાવ્યમય અને નૃત્યલેક અંશે વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકાનું છે. મરાઠી ચારણ-સાહિત્ય વિષે પૂનાના શ્રી. દત્તોપંત પોતદારને પૂછીશ તો ઘણી સૂચનાઓ મળશે. “સહ્યાદ્રિયા પાયાશી” એ પ્રાદેશિક કથાઓનો લેખક તારો મિત્ર સુખરાણુકર પણ કદાચ તને થોડીઘણી મદદ કરી શકશે.

અંગ્રેજી સાહિત્યોદ્યાનમાં એક પ્રશ્ન વારંવાર ઉઠાવવામાં આવે છે : લોકગીતો નિર્માણ કરવાં આજકાલના કાળમાં શક્ય થાય કે નહિ ? શક્ય છે એમ કહેનારો પક્ષ વૉલ્ટ વિલ્ટમનની કવિતા આગળ ધરે છે. આ અમેરિકન કવિ આધુનિક હોવા છતાં શૈલી અને વિચારવારામાં લોકકવિ જ રહ્યો છે. આ પ્રશ્ન ઉપર તો તું પુસ્તક લખી શકે.

મને લાગે છે કે તારા નિર્ણય માટે તારે સમાજ-શાસ્ત્ર ઉપરનાં શાસ્ત્રીય પુસ્તકો વાંચવાની જરૂર

નથી. Home University Library માંની “Early History” અને “Anthropology” એ બે પુસ્તકો વાંચી જઈશ તોય થઈ જશે. એના કરતાં તો તારો વખત આઈસલૅન્ડનાં Sagasમાં આવતા કુળ કુળ વચ્ચેનાં હાડવેર અને bloodmoney નો ઇતિહાસ વાંચવામાં ગાળીશ તો વધારે ફાયદો થશે. અને ભૂલી જઈ તે પહેલાં બીજી એક વાત લખી નાખું. કાઠિયાવાડી ચારણોના શાપની વાર્તાઓ ખાચ-ખલમાં અને યહુદીઓના ઇતિહાસમાં રૂપાન્તરમાં જોવાની મળે છે એ એક મજનો અને વિચારવા જેવો મુદ્દો છે.

મહાભારતમાંનાં દ્રૌપદી, દુર્યોધન અને દુઃશાસનનાં ભાષણો પણ વાંચી નાખ્યાં હોય તો સારું. આ ત્રણે જણાં લોકકાળ (Folk-age)ની પ્રકાપ (Fury)-પૂર્ણ વાણીથી હમેશાં બોલે છે, એમની બધી પ્રવૃત્તિનાં મૂળ (Springs of action)માં લોકકાળનું અસલીપણું (Primitivity) જોવામાં આવે છે. કર્ણ વિષે એમ સંપૂર્ણપણે ન કહી શકાય.

“લોકજીવન અને તાત્કાલીન પરિસ્થિતિ” એવી તારા નિર્ણયમાં પરિક્ષિકાની માંગણી છે. પણ “તાત્કાલીન પરિસ્થિતિ” ઉપર ભાર આપવાની જરૂર છે એમ મને નથી લાગતું. એ બન્ને સાથે લખવાની પદ્ધતિ છે તેથી એ શબ્દરચના કરી છે એટલું જ. એટલે જાણી જોઈ ને ઐતિહાસિક સમાલોચના કરવાની જરૂર નથી. એમ કરતાં વાંચકોની (અને પરીક્ષકોની) અભિરચિ કદાચ પ્રતિભામ ધસાડઈ જાય એવો સંભવ છે.

તને ખરી અડચણ તો પડશે કાઠિયાવાડ અને ખંડરથ ગુજરાત-એ બન્નેને એક સાથે વિચારવાની.

* મૂળ પત્ર મરાઠીમાં લખાયેલો હોવા છતાં, પૂ. કાકા-સાહેબ પોતાની હમેશાની રીત મુજબ સંભાષણ કરતાં હોય એમ જ લખાવી રહ્યા હોવાને કારણે અંગ્રેજી શબ્દો, પ્રયોગો અને વાક્યો એઓ મરાઠી રચનામાં જ મૂકી રહ્યા હતા. આ અનુવાદમાં આપેલા ગુજરાતી શબ્દો પૂ. કાકાસાહેબના છે એમ માનીને કદાચ એમને અન્યાય કરવાની ભૂલ વાંચકો ન કરે. અહીં અને બધે કેકાણે બધા શબ્દોની જવાબદારી અનુવાદકની પોતાની છે.

તારો વિચ આખા ગુજરાત વિષે હોય તોય તારે કાઠિયાવાડનો વિચાર કરનાતુ જ વિશેષ કરીને બનશે પાટણ અને ખલાત બાણુ જૈન-સાહિત્ય વણુ તૈયાર થયેલુ તુ જોઈશ પણ એ લોકોની સાહિત્યનેથી ઘણી વાર ઓગી તો બાનાઈલરેથી હોય છે કે એ લખાણુ લોકોનીતુ છે એમ કહેતુ બરાબર નહિ ગણાય મને લાગે છે કે એ ન છેડ્યુ હોય તોજ સાડુ છતાય મુસનમાન તિરમારખા અને હિંદુ વાણિયો એ બે વચ્ચેની ચાતુર્યની ચક્રમંદ્રા જરૂર વાપરના જેવી છે

સમાજજીવનમા રાજવશીઓના કનહો જાતિ જાતિઓની ખટપટો, ગણશિયા ને વસનાથાના સબધો, ઘોડા, ઊંટ ઇ પ્રાણીઓ સબધેનો ગ્રેમ, બહારવટિયા ઓની યુદ્ધનીતિ, કાઠિયાવાડમાના આતરજાતીય લગ્નો, રાખી-નધનને લીધે ઉત્પન થયેલા પ્રસંગો, દુકાળમાની પરિસ્થિતિ, કૃત્યઓતિ, બનિદાનની પ્રથા, પ્રાસે જતો વેપારી યુદ્ધે ચડતો સૈનિક, સાસુ-વડુના ઝગડા, શાકત-જૈન-વૈષ્ણવો વચ્ચેની ચડસાચડમી, ગાયકવાડી સરદારોના જીલ્લો, અગ્રેજ સર્વેખાતાના અમનદારોનો ત્રાસ, પ્રખ્યાત ચોર અને એમના લોકોપયોગી કામો, ઇ ઇ અનેક વાનો સમાજજીવનમા આવી શકે આ તો અમજની સૂચક નોધ તને આપી છે

વાત્સ્યાયનના કામશાસ્ત્રમા ગુજરાતના કટવાક રિવાજોતુ વર્ણન છે, પણ એ જગ પાણીમા ઊતરનાની જરૂર નથી પચતનમા અને જાતમકથાઓમા ગુજરાતના સમાજજીવન વિશે કટવાયે ઉલ્લેખ છે એ ઉલ્લેખોનો અને લોખસાહિત્યમાના ઉલ્લેખોનો તુલના ત્મક અભ્યાસ કરી શકાય એમ છે જાત કથાતુ સાહિત્ય તો જાતે સાગર જેવુ છે, પણ "Social condition of India as found in the Jatakas" કે એવુ ગ્રાંથક પુસ્તક છે એમા ખુબ માહિતી મળશે

હુ નથી માનતો કે લોકગીતો અને ચારગી-સાહિત્ય ઉપરના નિબંધના ૯ બનરિથત વિભાગો સૂચવી શકુ. પણ જો મારો અભિપ્રાય બરાબર હોય તો લોકગીતોતુ વાતાવળુ જુદુ અને ચારણી-

સાહિત્યતુ જુદુ એ સ્પષ્ટ કરનાની અત્યંત આવશ્યકતા છે આ બે દુનિયાઓ તદ્દન અલગ અલગ છે એમના એક બીજા ઉપર પરિણામ જરૂર થાય છે, પણ એ બન્ને પ્રમાણે એક નથી, એક જ પ્રમાણની એ બે શાખાઓ પણ નથી. છતાયે લોખજીવનને જયારે પૂર આવે છે ત્યારે એમના પાણી એકબીજામા ભગે છે એ વાત ચોક્કસ.

"તમને તમારી નોકરી પ્રિય છે અમને અમારો જીવ વહાલો છે" અથવા "હુ તમને લગાઈમા નહિ જવા દઉં" એમ કરીને પતિને આતરનારી પત્ની લોકગીતમા અમર થઈ શકે, પણ ચારણી-સાહિત્યમા એનો ધિક્કાર જ થાન ચારણી-પાહિત્યનો અખડ સ્રોત ઉત્પન્ન કરનારી ગુજરાતી લખનાના મુખમા તો "શીક થયુ કે મારો પતિ યુદ્ધમા કપાઈ મુલો, જો શત્રુને પીક બતાડીને ઘેર આવત તો મારે લાગે મરનાતુ થાત" એના જ વાકોમા હોય ઉપરના દાખલાઓ ગુજરાતી સહિત્યમાથી જ લીધા છે એ તો તારા ખ્યાલમા આવ્યુ જ હશે

એ જ રીતે કાપિલનીર, રજપૂત, ગણશિયા, બહાર વટિયા, ચારણો, ગોર અને આ બધાના ઈમાન દાર ઘોડા કૂતરા-એ એક દુનિયા છે, જતારે ખેડૂતો મજૂરો મરીંગરો, ખનાસ, માણુબટ, વાણિયા, ગાન બેસ, વણુજારાતી પોઠો-એ બીજી દુનિયા છે જીવનપ્રિમ સવામીના ઉપામંદ્રોની આ બીજી દુનિયા પડેલી સાથે મૂખી એ જીવલરેતુ છે

મને લાગે છે કે આ પગી આ બન્ને સાહિત્યોમા દેખાઈ આવતી ઐતુમિત જીવન વિભી ભાવના નિશદ કરીને બતાવતી સમરો-જમાઈ, સાસુ-વડુ, પતિ-પત્ની દિવેર-લાખી, નણુદ-ભોગઈ, રોકડો, ઈ ના સબધોતુ વિવરણુ પણ એમા આવી જતુ જોઈએ

ગુજરાતમાના યાજ્ઞણુ અને યાજ્ઞજેતઃ કવિઓએ જે પૌરાણિક પ્રાચો અને આખ્યાનો લખ્યા છે એમા પણ કોટુમિક વાતાવરણુ પ્રતિબિમિત થના વગર નથી રહ્યુ ખાસ તો એ વાદ રાખનાતુ છે કે મંડાલાગત

માં આવતું દેવ-દેવીઓનાં સ્વભાવ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા ઇત્યાદિ વાતાવરણ બુદ્ધિ (Iliad માંની ગ્રીક દેવ-દેવીઓનાં સ્વભાવ અને પરાક્રમોવાળા વાતાવરણની જેમ) અને ગુજરાતી લોકકાવ્યોમાંનું મહાદેવ-પાર્વતી, લક્ષ્મી-વિષ્ણુ, કૃષ્ણ-ગોપી, ઉદ્ધવ-નરસી-એ બધાંનું વાતાવરણ બુદ્ધિ. મહાભારત એક ચારણકાવ્ય છે, Icelandic sagas પણ ચારણકાવ્ય છે, મેલરી અને ટેનિસનનાં “Arthur” પણ ચારણકાવ્યો છે. અને ગુજરાતનાં હમીરસદ આદિ કાવ્યો પણ ચારણકાવ્યો છે. પણ એ બધાંનું વાતાવરણ બુદ્ધિ. ગુજરાતી લોકસાહિત્યનો એક મોટો ભાગ જૈન લોકોના રાસાઓમાં છુપાયો છે. આ સાહિત્ય બહુ ઓછું પ્રસિદ્ધ થયું છે અને અપ્રસિદ્ધ જે કંઈ છે એમાંનો ઘણોખરો હસ્તલિખિત ભાગ આજે બિચરની મિજબાની થઈ રહ્યો છે.

તારા જેવા સાહિત્યના ઉપાસકને અને સાહિત્યના વિદ્યાર્થીને ચાસરની “Canterbury Tales” બોકેસિયોનું “Decameron” શેક્સપિયરનાં અનૈતિકાસિક નાટ્યોના બધા આધાર, ખૌદ જાતકકથા, પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, મહાપરિવ્રજી, સૂક્ષ્મ જોતેરી ઇ. સર્વ લોકસાહિત્ય જ છે એ કહેવાની જરૂર ન હોય. એ બધાંને ભૂલીશ નહિ એની ખાતરી છે.

લોકજીવનની જેમ જ લોકધર્મ એ પણ એક સ્વતંત્ર વિભાગ છે. “The Soul of a People” માં પહેલા જ પ્રકરણમાં અને The Nats એ નામના પ્રકરણમાં લોકધર્મનું સ્વરૂપ સરસ બતાવ્યું છે. તને કદાચ ખબર નહિ હોય પણ સત્યનારાયણની કથા ગુજરાતીમાં જ ઉત્પન્ન થઈ. પાળિયાની પૂજનનો વિચાર કરીશ તો જણાશે કે એ લોકસાહિત્ય અને ચારણી-સાહિત્યની સરહદ ઉપર મૂકી શકાય. માતાજી, અંબાજી, બહુચરાજી, બળિયા કાકા, મેઘરાજા-આ બધાં લોકજીવનનાં દેવ-દેવતાઓ છે. લોકધર્મના વિચારમાં એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ. જાતજાત વચ્ચેના અનુદાર અભિપ્રાયો અને તે ઉપરથી પડેલી કહેવતો એ વળી લોકજીવનનું બીજું એક અંગ. ગાયકવાડ સરકારે આ વિષેનું સાહિત્ય એકાદ બે પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ

કયું છે એવું કાંઈક મારા સ્મરણમાં છે.

અને હા, જાતકકથામાં ગુજરાતી વેપારીઓનો ઉલ્લેખ આવે છે. દીપવંશ અને મહાવંશની શરૂઆતમાં ગુજરાતી વેપારીઓ લંકા સુધી, જાવા સુધી, ગયેલા એ વિષેનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. ગુજરાતના વેપારી-જીવનની ઐતિહાસિક માહિતી કદાચ તને વાલજીભાઈ દેસાઈ વધુ આપી શકે.

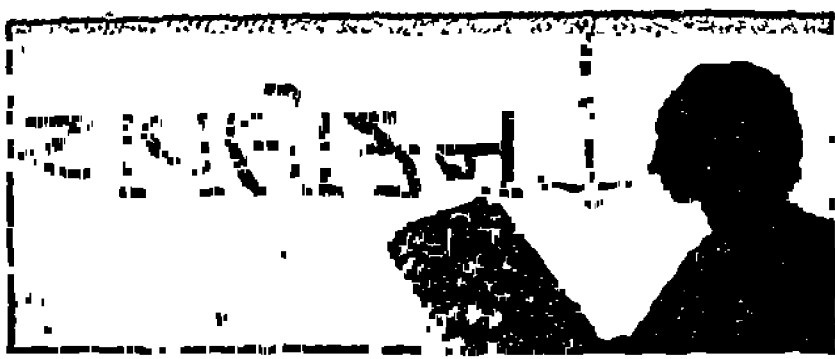
શ્રી. મેઘાણીએ સોરઠી-જીવનનો આદર્શ ખૂબ જ મીઠી રીતે રંગ્યો છે. એની બીજી બાજુ આગળ મૂકવાનો વખત આવ્યો છે.

વિદ્યાપીઠની વતી પોતાના સાહિત્યની સમાલોચના ત્રણચાર વ્યાખ્યાનોમાં કરવાનું મને શ્રી. મેઘાણીએ વચન આપેલું. તે વખતે એમનાં એ ત્રણચાર વ્યાખ્યાનોમાં શું શું વાતો આવતી જોઈએ એની એક વિસ્તૃત યાદી જેલમાં જતાં પહેલાં મેં એમને મોકલી હતી. અત્યારે હવે એ મળતી મુશ્કેલ. એટલે જેમ જેમ સૂઝતું ગયું તેમ તેમ ખાસ સંબંધ કે યોજના વગર શ્રી. નાના ધર્મીધારી આગળ આ કાગળમાં લખાવતો ગયો છું. અમુક મુદ્દતમાં બધું વાંચવાનું અને પછી પુસ્તકે પોતાના પાનાં જોઈને લખવાનું છે. એટલે ઉપર બધું કહ્યું એમાંથી જે રચે અને સાધ્ય થઈ શકે એટલું જ કરવાનું છે. તું સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાવાળો છે તેથી જ નિઃસંકોચપણે બધું જ લખ્યું છે.

કહેવાય છે કે રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રોમાંનાં વેર દૂર કરવામાં સુસેહનામાં, સંધિ કે વિચારમંત્રણાઓ કરતાં પણ રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રોનાં સાહિત્ય, સંગીત અને લોકજીવનનું પરસ્પર દર્શન અને સેવન વધારે પ્રેમાદર ઉત્પન્ન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ લોકસાહિત્યની તુલના અને મીમાંસા અત્યંત ઉપયોગી વસ્તુઓ છે.

ખરું પૂછ તો તારા નિબંધ માટે લોકગીતો અને ચારણી-સાહિત્યમાંથી બની શકે એટલો સામાજિક ઇતિહાસ તારે તૈયાર કરવાનો છે. એ ધ્યાનમાં રાખી બધું કરજે. કીક ત્યારે, હવે વધુ વિચારવાનો કે લખવાનો મને વખત નથી એટલે અહીં જ પૂરું કરું છું.

કાકાના સપ્તેમ શુભાશિષ્ય

શરતચંદ્ર : સપાદક રમણીક આ મહેતા પ્રકાશકઃ
જીવનલાલ અમરગી મહેતા કિમત રૂપિયા-અઢી

આ નવલકથા બંગાળીનો અનુવાદ છે. એના
મૂળ લેખક શ્રી. ચૌધરી છે. પ્રથમ તો સ્વ. નારાયણ
હેમચંદ્રે આ નવલકથાને ગૂજરાતીમાં ઉતારવાનો
પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ તેમનું કામ અધૂરું જ રહી ગયું
ને તે કામ રમણીકલાલ મહેતાએ ઉપાડી લીધું.

૧૮૫૭ના બળાનાં આમાં રમણો છે. આ
નવલકથા વાચતાં આવી જ ખીછ નવલકથા યાદ
આવે છે. શ્રી રમણલાલ દેસાઈનો 'ભારેલો અગ્નિ,'
તેની સરખામણીમાં શરતચંદ્ર નવલકથા સાવ ઝાંખી
લાગે છે. શ્રી. નારાયણ હેમચંદ્રનો ઉદ્દેશ જ એટલો
હતો કે પરપ્રાંતીની ભાષાનું આદિત્ય ગૂજરાતીમાં
ઉતારવાની આવડે તેવી પહેલ કરી દે.

મૈયયુગ્માં દર્શન થાય છે. આખીયે નવલ-
કથામાં એ યુગની ગાદ ઢાંચા છે. લાંચા લાંચા પ્રેમ-
પત્રો, કંટાળો આપે તેવા સંવાદો, ન ગમે તેવાં વર્ણનો
અને મંદ પ્રવાહમાં વહેતી વાર્તા-અહોજે કંટાળો તો
પેદા કરે જ છે.

લતા અને ખીછ વાતો લેખક શ્રી ગુલાબદાસ ત્રાકર
પ્રકાશકઃ મુનમકર સોમનાથ ભટ્ટ, રાવપુરા, વડોદરા-
કિમત રૂ. દોઢ.

'એક હતો ગજ, એને સાત ગણી.' આ શરૂ
થતી વાર્તા એકદમ 'યાન બે' છે. આ ગજની
વાર્તામાં કાર્મ પગ જાતની આડીધૂંટીઓ નથી
આવતી. સગ્ગ કથાનક અને મજા ભાષા અને સરલ
શૈલી વાંચક કે શ્રોતાને એક સરખો પોતાની સાથે

લેતાં જાય છે. વાચક વાર્તા વાંચવાનો કે સાંભળવાનો
આનંદ અનુભવે છે.

આની જ રીતે શ્રી. ગુલાબદાસની વાર્તાઓ
થયું છે.

'જૂલી મેલી' જેવી વાર્તા કે જે એક સામાન્ય
લેખકનો જ ખ્યાલ આપે એવી છે તે પણ આ
રીતેને કારણે નમળી દેખાતી બની ગઈ છે આ
વાર્તામાં ખીજનું મુલ્ય તરવે છે, પણ અહીં સૈલીની
વાત કળાં જ આટલી વાત કરી છે. વેપારી-આવન-
માં વાર્તાને અનુરૂપ ધણું તરવે મળી આવે તે
છે એની સાદી આ જ વાર્તા પૂરે છે.

"લતા શું બોલે?" લેખક પોતાના તરફી
કાર્મ પાત્રની વકીવાત નથી કરતા. બે મિત્રો છે.
એકની પત્ની ખીજ તરફ આકર્ષાય છે, એ લતાનો
એમાં વાંક પણ નથી. મિત્ર સમજને ગામ જ છેડી
જાય છે. "મિત્રદોહ કર્યા વિના રહેવાસે નહિ-એ
હું અહીં વધુ વખત રહીશ તો." એના ગયા પછી
લતાને એનો પતિ પૂછે છે, "કેમ દમણું એ
દેખાતો નથી?" પણ લતા શું બોલે! કેટલી સગ
રીતે આખી વાત કહેવાયેલી છે!

"મોકો રાટલો" બેંકનો કારકુન બેકમાં એક
વખત મુશ્કેલી ગણાતા એક ખાલેદારના ખાતામાં
એક સમયે ઉપરા ઉપરી મોટી રકમો જમા થતી
જતી બેંક આશ્ચર્યમાં પડે છે. એહ! આ તો મટાંતો
પ્રતાપ! એનું મન સદા તરફ દોડે છે. પણ એ એનો વધુ
વિચાર કરે તે પહેલાં તો એ સરોડિયાના ખાતામાં
એની જ મોટી રકમો ઉધારમાં ખેંચાતા મોકે છે.

ભ ક્રમે ચાલ્યા જ કરે છે. કારકુન બિચારો નોકરી
ડવાનો વિચાર કરે, ને છોડવા માટેનો પશ્ચાત્તાપ
ત્યાં તો એ સ્ટોડિયાની દશા બદલાયેલી જુએ.
નપણમાં ઘણાએ જોયું હશે કે એક જણાની સીજ
ખે જણા પોતપોતાની તરફ ફેકફેક કરે
‘બિચારો પેલો આ તરફથી ત્યાં ને ત્યાંથી અહીં
જ્યા કરે એવું આ વાર્તાના કારકુનનું થયું છે.

બધી જ વાર્તાઓ સરસ છે. જેમ કાર્થ રસિક
સ્વલકથાનાં પ્રકરણો પછી પ્રકરણો વાંચ્યે જ જઈએ
મ આ વાર્તાઓ વાંચ્યે જ જઈએ છીએ.

જેકિલ અને હાઈડ (આર. એલ. સ્ટીવન્સન) અનુ-
દક : મગનલાલ પ્ર. દેશાઈ, પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશનમંદિર
મદાવાદ કિંમત : નવ આના,

પુસ્તક વાંચ્યા પછી એની ઘેરી અસર એટલી
મગજમાં ભરાઈ ગઈ કે એનું ગુણવર્ણન કેમ
લું એ જ ન સમજાય.

સમર્થ અંગ્રેજ વાર્તા-લેખક રોબર્ટ લુઈ સ્ટી-
ન્સનના ‘જેકિલ અને હાઈડ’ નામના પુસ્તકનો
મ અનુવાદ છે. વાર્તાનું વસ્તુ ઘણું રોચક અને
ભાડી છે. સાથે શ્રી. મહાદેવ દેસાઈનું સરસ નિવે-
ન છે, અને અનુવાદનો વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત છે.

વાર્તા આ પ્રમાણે છે.

જેકિલ નામનો એક વિદ્વાન ડોક્ટર રસાયનશાસ્ત્રી
ણ છે. એ ભલો માણસ પણ છે જેમ દરેકમાં
ાય છે તેમ તેનામાં પણ થોડા આસુરી દોષો
તા, એ દોષો બહાર દેખાય તેમાં એને શરમ
મને નાનપ લાગે છે. એ આસુરી દોષોને એ માર્ગ
ણ આપવા ઈચ્છે છે.

એ એક સિદ્ધાંતનો આશરો લે છે. માણસ એ
ત્વનો બનેલો હોય છે. ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ. જે
એ બંને તત્વો જુદા જુદા વ્યક્તિત્વ નીચે કામ
કરતાં હોય તો તેમની એકમેક પર ખેંચ ન આવે
અને જીવન ઠીક આસાનીથી વહે.

એ પ્રયોગો કરે છે. પ્રયોગમાં સફળ થાય છે.
જે કે પ્રથમ વાર કંઈક મુશ્કેલીથી, પણ એ એક
એવું નવું દેહરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે કે જેમાં એનું અસુર-
પણું જ હોય. એ રૂપ કાર્થ ઓળખી જ નથી શકતું.
આ રૂપમાં એ મનવાંછિત અનિષ્ટ કર્મો કરીને સંતોષ
મેળવે છે. ફરી પાછો પ્રયોગના બળે મૂળ સ્વરૂપ
મેળવી લે છે, એનું આ બીજું સ્વરૂપ ‘હાઈડ’ ના
નામે એ ઓળખાવે છે. પણ અવારનવારના પ્રયોગ-
થી એવું બને છે કે જે હાઈડનું રૂપ એ પ્રથમ
મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત કરતો તે આગળ જતાં સહજ બની
જાય છે. સહેજ મનમાં અનિષ્ટ ભાવો આવે ને
જેકિલમાંથી એ હાઈડ બની જાય, એ સ્વરૂપમાં થઈ
શકે તેટલું અનિષ્ટ કરે, પણ એ સ્વરૂપમાં કરતાં
કામોથી એની માનસિક અને શારીરિક શક્તિ ખૂબ
હણાતી. એની શાંતિ હારી જાય. એની આ વાત
કાર્થ જાણતું નથી. પણ એક વખત બ્યારે બધું
ખુલ્લું પડી જવાની પૂરી ધાસ્તી લાગે છે ત્યારે
પોતાના મિત્ર પાસે એ શરમ ખુલ્લી થાય તેના કરતાં
મોતને એ પસંદ કરે છે અને એમ આપઘાત કરે છે.

વાર્તાની યોજના ઘણી રસિક છે. પ્રસંગોતું
આકર્ષણ પણ ખૂબ રહે છે, પણ આ વાર્તાનો ઉદ્દેશ
આ જ નથી. વાર્તાનો સાચો રસ પણ વાર્તા પોતે નથી.
એનો હેતુ, એનો રસ-બધું વાર્તાના છેલ્લા પ્રકરણમાં
નાયકના આત્મનિવેદનમાંથી મળે છે. “હું જેમ
સંપૂર્ણ અસુર બની શક્યો તેમ એ જ દવાથી સંપૂર્ણ
સાત્ત્વિક પણ બની શકું તેમ હતો. અસુરપણું મારામાં
એક દશાંશ જ હતું, પણ એને મેં વારંવારના કાયા-
પલટાથી ખૂબ વધારી મૂક્યું. એથી જ બિલકુલ હું
શુદ્ધ તત્વોતું પરિણામ વધારી શકત. પણ શરૂઆ-
તમાં મને એનો ખ્યાલ જ ન આવ્યો.”

માણસ વગર દવાએ પોતાની આસુરિતા તરફ
નથી ધસડાતો ? કે વગર દવાએ એ સાત્ત્વિકતા તરફ
પણ નથી ટ્રેસતો ? અભ્યાસથી કાર્થ પણ તત્ત્વની
માત્રા એ વધારી શકે. છતાં પરિણામમાં તક્ષવત
એ પડે છે કે શુદ્ધ વૃત્તિને પરિણામે અશાંતિ કે વ્યથા

નથી ભોગવવી પડતી, એને એનાં કર્મેના સંતોષ હોય છે. જ્યારે અસુરને ક્ષુલ્લક અને ક્ષણિક આનંદ સિવાય કોઈ જાતનો રસ નથી મળી શકતો. અતે એવું મોત પણ એને શાંતિ નથી આપતું.

આ સુંદર તત્ત્વને સરસ વાર્તારૂપે મૂકીને લેખકે જીવનને સહાયક સાથી આપ્યો છે. શ્રી. મહાદેવભાઈની પેઠે અનુવાદક શ્રી. મગનભાઈને આપણે પણ કહીએ, 'ભલે તમે આ પુસ્તકને ગૂંજરાતીમાં ઉતાર્યું.'

નવીન બાળપોથી : (ભાગ પહેલો) લેખકો અને પ્રકાશકો : જીવજીવલ લ. પટેલ : જગજીવન ન. ઓઝા, ધી. ગુ. એ. વ. હાથરકૂલ ન. ૨, વોયલ રોડ, રગૂન (બર્મા)

આ બાળપોથીના યોજક શિક્ષક ભાઈઓ પોતાના પરિપત્રમાં કહે છે તેમ ખરેખર આ બાળપોથી અત્યાર સુધીની બધી બાળપોથીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.

ગિજુભાઈની 'ચાલો વાચીએ' ના 'કાકા' 'દાદા' થી શરૂ થતા પાઠો કરતાં આમાં વિશેષતા એ છે કે અહીં 'ક' અને 'દ' જેવા અટપટા આકારોને બદલે 'પ' અને 'ગ' જેવા સરળ આકારથી અક્ષરો શરૂ થયા છે. સરકારી બાળપોથીના 'મ' 'ન' 'લ' આકારો પણ આવી જ શરૂઆતવાળા છે, પણ એના શબ્દોની યોજના સારી નથી. આમાં શબ્દોની યોજના સરસ છે. જુદા જુદા અક્ષરો તરત આખ ઝડપી લઈ શકે તે માટે તેને દૂર દૂરનાં ચોક્કામાં અને જુદા જુદા રંગોમાં આપેલ છે. બધા પાઠના નવા અક્ષરો આમ જ રજૂ કર્યા છે

૨૨

અને એમાંથી બનતું નવું ચિત્ર પણ સાફ બનતું રહ્યું છે. જે અક્ષરો પુનરાવર્તનમાં આવે તેનો એક સરખો રંગ અને નવા અક્ષરો આવે તેના જુદા જુદા રંગો પસંદ કરવાનો વિચાર બહુ બુદ્ધિપૂર્વક થયેલો છે. અમને અત્યાર સુધી બહાર પડેલી બાળપોથીઓમાં જે દોષો દેખાયેલા તેનું આમાં સંપૂર્ણ રીતે નિર્મૂલ થયું છે. વાંચન-શબ્દો પણ મોટા ટાઈપમાં છે, અને છૂટા છૂટા છે. Seat workના વિસામાના પાઠો તે ગિજુભાઈની યોજના મુજબ યોગ્ય રીતે મુકાયા છે.

બીજો ભાગ અમારી પાસે નથી આવ્યો, પણ આ ભાગમાં એની પ્રસ્તાવના અને યોજના આપવામાં આવી છે તે જોઈને એમ લાગે છે કે એ ભાગ આના જેવો સરસ નહિ હોય. અક્ષરોને એના સ્વતંત્ર નામથી જ ઓળખાવવા એ રીત સારી છે. બીજા ભાગમાં પણ એ જ અખત્યાર થઈ હશે એમ અહીં છે તે પરથી જાણી શકાય છે. પણ આ = 'I' ('આ' ખરાબ 'કાનો') એવી રીતને કાનાની રજૂઆત ઠીક જ છે એમ કહેતાં મન અચકાય છે. હું 'માનું' છું કે બાળકને એ શીખવવાની ભાંજગડમાં જ ન પડવું યોગ્ય છે. ભલે એ પાઠને મથાળે કશા ઉદ્દેશ વિના આવે! ક્રિયાત્મક પાઠો તે તે ક્રિયા કરતાં કરતાં વાંચવા એ ઠીક કે વાંચનને જ માટે એ વાંચવા એ ઠીક ? મને બીજી વાત પસંદ છે. બાળક અર્થને સમજી લેશે, શુષ્ક ક્રિયા ત્યારપછી કરવી નિર્ધારક લાગે છે.

આપણી સ્વરાજયાત્રા

[પાન ૬૨૬થી આણ]

એટલે એમણે સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં બંને સંસ્થાના બંધારણનો અમલ કરવો જોઈએ, પરંતુ જ્યારે એ બંને સંસ્થાનાં બંધારણો અને કાર્યનીતિ પરસ્પર વિરોધી નીવડે ત્યારે એમણે કયા બંધારણને મહત્ત્વ આપવું એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. અમને તો લગીર પણ શંકા નથી, અને ડૉ. ખરેને પણ ન હોવી જોઈએ, કે મહાસભાના બંધારણને પ્રથમ સ્થાન મળવું જોઈએ. લડતની વાતને એક ક્ષણ માટે ભૂલી જઈએ. જો કે એ ભૂલી શકાય જ નહિ—તોપણ એટલું તો સામાન્ય બુદ્ધિથી જ સમજાય છે કે આ બે સંસ્થાઓ—સરકાર અને મહાસભા—માં પહેલી સંસ્થાનો—સરકારનો—ઉદ્ભવ મહાસભામાંથી જ થયો છે. ડૉ. ખરે પ્રથમ મહાસભાવાદી કે પ્રથમ વડાપ્રધાન એ પ્રશ્ન એમને પણ પૂછવામાં આવે તો આજની વિષમ સ્થિતિમાં પણ તેઓ એમ ન કહી શકે કે હું પ્રથમ વડાપ્રધાન અને પછી મહાસભાવાદી. જો આટલી વાતનો સ્વીકાર થાય તો પછી ડૉ. ખરેના પ્રકરણમાં પ્રજાતંત્રતા એક પણ નિયમનો કાર્યવાહક સમિતિએ લાગ કર્યો છે એમ સાબિત થઈ શકે એમ નથી. ઉપર અમે કહ્યું તેમ મધ્યપ્રાંતની સરકાર આપણા માટે કોઈ સ્વતંત્ર સંસ્થા નથી, પરંતુ મહાસભાએ ઊભી કરેલી સંસ્થા છે અને એ સંસ્થા ઊભી કરવાનો હેતુ પણ મહાસભાની તાકાત વધારવાનો છે, એટલે ત્યાં બેઠેલો મહાસભાનો કોઈ પણ સભ્ય મહાસભાનાં નીતિ-નિયમોની વિરુદ્ધ જઈ શકે જ નહિ.

આ રીતે જોતાં ડૉ. ખરેનું પગલું બંધારણ-યુક્ત અને ન્યાયયુક્ત હતું એમ કહી શકાશે જ નહિ. ઉપરાંત, આપણે તદ્દન બ્યવહારુ રીતે આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ તો પણ આપણે જોઈ શકશું કે ધારાસભાનો સમગ્ર બ્યવહાર ઉપરના સિદ્ધાંતમાંથી જ ક્ષિત થયો છે, પ્રજાતંત્રની અને સંયુક્ત જવાબદારીની વાત કરનાર ડૉ. ખરેને અને એમના પ્રશ્ન-સંક્રાંતે આપણે પૂછી શકીએ કે ‘આપ ખરેખર

આપના બળે જ—આપના નામે જ—ચૂંટાઈને આવ્યા છો? ધારાસભામાં મહાસભાપક્ષના જે સભ્યો બેઠા છે તે પોતાની જવાબદારી ઉપર ચૂંટાયા છે? ડૉ. ખરે સહિત તમામ સભ્યોએ પોતે ચૂંટાવું કે નહિ તેનો આખરી નિર્ણય પોતાની મેજે કર્યો હતો? મતદારોની પાસે ઉમેદવારોની લાયકાત બતાવવામાં આવી હતી કે મહાસભાના સિદ્ધાંતોની?’ આટલા પ્રશ્નોના જવાબ ઉપરથી એટલું તો નક્કી થઈ જ જશે કે ધારાસભામાં ચૂંટાયેલા ડૉ. ખરે કે પંડિત શુક્લ એ તો માત્ર મહાસભાનાં પ્રતિકા જ હતા, નહિ કે સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ.

હવે એ પછીની સ્થિતિ જોઈએ : ધારાસભાની ચૂંટણી ખતમ થયા પછી દેશ પાસે એ પ્રશ્ન આવ્યો કે મહાસભાએ પ્રધાનપદ સ્વીકારવાં કે નહિ. જો ડૉ. ખરેની પ્રજાતંત્રની વાત માનીએ તો તો એ નિર્ણય એમના પક્ષે જ કરવો જોઈએ, પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે એ નિર્ણય પક્ષે નહોતો કર્યો. ડૉ. ખરેને જ્યારે ગવર્નરે પ્રધાનમંડળ રચવા માટે આમંત્રણ આપ્યું ત્યારે બીજા બધા પ્રતિના પ્રધાનોની પેઠે એમણે પણ મહાસભાનો ઠરાવ એમની પાસે રજૂ કર્યો અને ગવર્નરે જો એ ઠરાવ પ્રમાણેની કબૂલાત આપે તો જ પોતે પ્રધાનમંડળની શકે એમ સ્પષ્ટ કહી દીધું. અને એ પછી જ્યારે કારોબારીએ આખા દેશને આદેશ આપ્યો કે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરો ત્યારે જ ડૉ. ખરે વડાપ્રધાન થઈ શક્યા. અહીં એ પણ યાદ રાખવા જેવું છે કે મહાસમિતિના ઠરાવની ઉપરવટ થઈને કારોબારીએ તે દિવસની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને પોતાની જવાબદારી ઉપર પ્રધાનપદ લેવાની મંજૂરી આપી હતી. કારોબારીના એ પગલાને તે દિવસે સૌએ સંગ્રામસમિતિના પગલારૂપે સ્વીકાર્યું હતું.

હવે ત્રીજો તબક્કો: પ્રધાનમંડળ રચવામાં ધારા-

સલા ઉપસમિતિની મદદ લીધી હતી કે કેમ? એ ચર્ચા સ્પષ્ટ પ્રશ્નને છોડી દઈએ તોપણ જ્યારે શ્રી શરીફને પ્રશ્ન ઉઘ્ર બે થોડા ત્યારે ધારાસભાપક્ષે-જેમાં પ્રાનમડળનો સમાવેશ થઈ જ નય છે-શરીફના વિશ્વાસ ગ્રહીત કર્યો, પરંતુ કારોબારીએ એમની પાસે રાજીનામું માગ્યું આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે તે દિવસે કેમ પ્રજાતંત્રની વાત ન ઉદભવી? એ પછી મહાકોશનના પ્રધાનોએ ડૉ. ખરના હાથમાં પોતાના રાજીનામા મૂક્યા ત્યારે વડાપ્રધાનની સત્તાથી અને અદાથી એમણે કેમ સ્વીકારી ન લીધા? અને ધારાસભા ઉપસમિતિનું શરણ શા માટે શોધ્યું?

પછી પચમઠીની બેઠક આવી ત્યાં પણ ઉપસમિતિનું સંપૂર્ણ વર્ચસ્વ ડૉ. ખરેએ સ્વીકાર્યું હતીકત પ્રમાણે તો પ્રધાનોએ પરસ્પર સમજૂતી કરી લઈને એક સમાધાનપત્ર ઘડી લીધું અને ઉપસમિતિના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ અને મહાસભાપક્ષ પાસે મંજૂર કરાવ્યું પરંતુ ડૉ. ખરે આજે કહે છે કે એમના ઉપર એ સમાધાન બળાકારે લાદવામાં આયું હતું આપણે આ બીજી વાત માનીએ તોપણ એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ડૉ. ખરે ઉપસમિતિની આજ્ઞાને વશ થયા હતા અને એમની સત્તાનો સ્વીકાર કરતા હતા આજે ડૉ. ખરે કહે છે કે મારે પ્રધાનપદની પડી નહોતી પરંતુ બનાવોનો આ ક્રમ જોતા એમ નથી લાગતું એમના પોતાના જ વલણ ઉપરથી એટલું તો સાફ સાફ નક્કી થઈ જાય છે કે જ્યાંસુધી એમના વડાપ્રધાન પદને રક્ષા મળી છે ત્યાંસુધી એમણે કારોબારીની કે ઉપસમિતિની સત્તાનો વિરોધ નથી કર્યો મહાસભા-ધારાસભા-પક્ષ જ તમામ સત્તાનું ઉદ્ભવસ્થાન છે એમ પણ નથી માન્યું પ્રજાતંત્રની ભાવના દુષિત થઈ ગઈ છે એવું પણ એમને કાંઈ દિવસ નથી લાગ્યું આજે એ બધું લાગે છે, કારણ કે એમને પ્રધાનપદ છોડવું પડે છે ખરેખર ડૉ. ખરે માટે દયા ઉપજે એવું આ અકસ્માત વળું લીધું છે

બીજો વિરોધ

આ બીજો વિરોધ કરનારાઓના મનમાં ડૉ. ખરેની સેનાઓની કદર કરવાની વૃત્તિ પડી લાગે છે એમને થાય છે કે વીસ વીસ વર્ષ સુધી નિસ્વયં ભાવે સેવા કરનાર માણસને એક જૂન ખાન આમ નાલાયક નહિ બનાવી દેવો જોઈએ એણે રાજીનામું આપ્યું એણે બમ થયું' એમને લાગે છે કે આવું કહેનાર દયાભાવથી પ્રેરિત લોકોને ડૉ. ખરેના પગનાની અને આખા દેશ ઉપર એની શી અસર પડે તેની યત્નના નથી આવી શકી ડૉ. ખરેએ જૂલ કરી હોત તો મહાસભા જરૂર એને મક્કરત-જેમ પચમઠી વખતે આખા પ્રધાનમંડળ માટે કર્યું તેમ પરંતુ ડૉ. ખરેએ જે કર્યું છે તેને માત્ર જૂન નમ્હી શકાય એમણે તો મહાસભા સામે ધરાવે પૂર્વકનો ખેલ ખેલ્યો છે કંઈક અંશે એને દ્રોહ નામ જ આપી શકાય હતીકતોથી એમ પુરવાર થય છે કે ડૉ. ખરેએ રમત જ કરી છે છતાં કાંઈ એમ માને કે એમની મૂઝવણભરી સ્થિતિમાં તેઓ આમ કરી બેસ' તો એને માટે એ જ જવામ હોઈ શકે કે એવા નમણા ને મૂઝાઈ જતા માણસના હાથમાં આવી તલવાર ન આપી શકાય, તેઓ મહાસભાની જ ગરદન ક્યારેક કાપી નાંખે

અને આપણે હજી પણ આગળ જોઈએ ડૉ. ખરેએ જૂન કમ્પૂલ કરીને રાજીનામું આપ્યું હતું તેઓ તો આજે સ્પષ્ટ કહે છે કે એમણે પ્રથમ જે પગડ લીધેલું તે વ્યાજબી હતું-એમની સત્તાની મર્યાદામાં હતું આ સ્થિતિમાં એમના કયા વચનો સાચા માનના? અહીં પણ એમ જ જણાય છે કે જો એમનું પ્રધાનપદ સનામત રહે તો જૂન કમ્પૂન કરવામાં કશું અપમાન નહોતું જ્યારે એમનું પ્રધાનપદ જૂટવાય ત્યારે જ એમના મનની સાચી સ્થિતિ પ્રગટ થઈ શકી

અને ખરેખર કારોબારીએ બહુ સખત પગના લીધા છે? એમને એમ નથી લાગતું જો આપણે એમ માનતા હોઈએ કે આજે આપણે ધરતીના પડ ઉપરની એક પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન સલ્તનત સામે જીવન-મર

જુનો સંગ્રામ ખેલી રેલા છીએ અને એ સંગ્રામની જ એક ટુકડીના ડા. ખરે આગેવાન છે, તો એમનું આ પગલું લયંકર શિક્ષાને, પાત્ર ગણાય, લક્ષ્મરમાં જોડાયેલો કાર્ધ સૈનિક પોતાની ધ્વજા પ્રમાણે ખસી જઈ પણ ન શકે, પરંતુ એમણે એટલું જ નથી કર્યું. એટલું કર્યું હોત તો મહાસલા એમને મૂરખ ગણીને કદાચ મારી આપત, પરંતુ એમણે તો પોતાના મોરચા ઉપરના જ દુશ્મનના આગેવાનના હાથમાં પોતાની સામગ્રી સોંપી દેવાનો અપરાધ કર્યો છે. સાચી હકીકતો તો જ્યારે પ્રગટ થાય ત્યારે ખરી, પરંતુ ધડીલર માની લઈએ કે મહાક્રાશલના પ્રધાનો સાથે નિલાયવાનું એમને માટે અશક્ય હતું, તો તેઓ પોતાનું રાજનામું લઈને કારોબારી પાસે કેમ ન ગયા? ધારાસભાના મહાસભા-પક્ષ-જેને પોતે અતિ મહત્વ આપે છે તેની-પાસે કેમ ન ગયા અને ગર્વનર પાસે દોઝા? ગવર્નર એમને વડાપ્રધાન બનાવ્યા હતા? ગર્વનર એમને મોવડી ચૂંટ્યા હતા? અરે, ઓછામાં ઓછું તેઓ રાજનામું આપીને જ અટકી પડ્યા હોત તોપણ એમની પ્રમાણિકતા ઉપર કાર્ધક વિશ્વાસ રાખત. પરંતુ એમને તો સત્તા જોઈતી જ હતી, એટલે રાતોરાત નવા પ્રધાનમંડળની રચના કરી દીધી. આ પગલાંને ‘બૂલ’ ન કહી શકાય. ઘોર અપરાધ જ કહેવાય અને એને એની શિક્ષા જે થઈ છે તે હળવામાં હળવી જ ગણાય. મહાસભાએ અહિંસાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે અને એની છેલ્લી સત્તા એક એવા પુરુષના હાથમાં છે કે જે માનવીની નબળાઈઓને જાણે છે અને જે ક્ષમાનો અવતાર છે. નહિ તો ડા. ખરેનું ભાવી જુદી રીતે જ નિર્માણ થયું હોત. કારોબારીનું પગલું પ્રજા-તંત્રની ભાવનાને ધાતક નીવડવાનું નથી પરંતુ પ્રજા-તંત્ર પ્રાપ્ત કરવાની મહાન લડતને ઉગ્ર અને શુદ્ધ કરનારું છે.

ત્રીજો વિરોધ

કારોબારીના ઠરાવમાં ગવર્નરના પગલા માટે જે શબ્દો વપરાયા છે તે સાચા છે કે ખોટા છે તેનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં કારોબારી સામે, ‘મૂળ પ્રશ્નને

પાછળ રાખી દેવાનો અને શાહીવાદી વિરોધી ભાવનાનો લાભ લઈ લેવાનો’ જે આક્ષેપ છે તેનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. આવો આક્ષેપ કરનાર સાચા અર્થમાં તો એમ જ કહે છે ને કે કારોબારી એક રમત રમનારી સંસ્થા છે? જે એમ કહેવામાં આવે કે કારોબારીએ આવો નિર્ણય કરવામાં ભૂલ કરી છે, તો તો એનો જવાબ આપી શકાય; પણ કારોબારીએ ચલાટી કરી છે એવા આક્ષેપનો શો જવાબ હોઈ શકે? અમને એમ લાગતું જ નથી કે ડા. ખરેના પગલાને સખત રીતે વખોડી કાઢવા માટે અને ડા. ખરેને શિક્ષા કરવા માટે કારોબારીને ગર્વનરની ભૂલ જણાવવાની જરૂર પડી હોય. કારોબારીના ઠરાવમાં ડા. ખરે માટે એટલું બધું લખેલું છે કે એ ઉપરાંતનો એક શબ્દ પણ ન હોય તોયે કારોબારીને ધ્વજિત વસ્તુ મળી શકે એમ હતી. ગર્વનરના પગલાને વખોડીને ડા. ખરેના પ્રશ્નને પાછળ નાખી દેવા જેટલી કારોબારી નિર્બળ છે એમ અમે માનતા જ નથી. કારોબારીએ પોતાના નિર્ણયની સચ્ચાઈ માટે પ્રજાના શાહીવાદી વિરોધી માનસને વટાવવું પડે એમ પણ અમે માની શકતા નથી. હિંદના સ્વરાજ-સંગ્રામના ઇતિહાસનું અને એમાં કારોબારીના મહત્વનું જેને જ્ઞાન હોય તેઓ આમ માની શકે જ નહિ. કારોબારીએ આજ પહેલાં એક બાજુ ડા. ખરે કરતાંયે મોટા માણસ સામે વિરોધ કર્યો છે અને બીજી બાજુ પ્રજાનું શાહીવાદી વિરોધી માનસ અકળાઈ જાય એ રીતે પરદેશી સરકારના પ્રતિનિધિઓ સાથે વાટાઘાટ અને સમાધાન પણ કર્યો છે. એટલે કારોબારીએ એક પણ પગલું પોતાની સચ્ચાઈ સિવાયના કાર્ધ પણ ધરાધારી લયું હોય એમ સાબિત થઈ શકતું નથી.

હવે ગવર્નરે ‘ખેદી ઉતાવળ’ બતાવી મહાસભાને ‘નબળી અને બદનામ’ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે કેમ તે આપણે જોઈએ: ગવર્નર બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની કે એનાથી ઊલટી રીતે વર્તવાની સત્તા ધરાવતા નથી એ સૌ કાર્ધ કબૂલ કરે છે, પરંતુ આ બંધારણમાં જ એવી અનેક કલમો નથી કે જ્યાં ગવર્નરે

કાઈ પણ નિર્ણય લેતાં પહેલાં પોતાનો 'વિવેક' વાપરવો જોઈએ ? જો આવી કલમ ન હોય તો શા માટે બિહાર અને સંયુક્તપ્રાંત વખતે તેઓ રાજનામાંને અટકાવી રાખત ? અહીં એમ કહેવામાં આવે છે કે 'એ સ્થિતિ જુદી હતી, ત્યાં ગવર્નર પાસે ખીજે રસ્તો નહોતો.' આ વાત બરાબર નથી. ગવર્નર પાસે રસ્તો હતો જ, પ્રથમ પહેલાં મહાસભાએ પ્રધાનપદ સ્વીકારવાની ના પાડી ત્યારે ગવર્નરેએ શું કરેલું ? ના સાંભળીને જેસી રહેલા ? જો ત્યારે પૂતળાં પ્રધાનો બિલા કરી શકાય તો આ વખતે કેમ મહાસભાની કારોબારી પ્રધાનોને શી દોસ્તશી આપે છે તેની રાહ જોઈ ? કારણે સાવ સ્પષ્ટ છે. ગાંધીજીએ કહ્યું તેમ એ વખતે એમ કરવામાં એમનો લાભ હતો. આ વખતે એમ ન કરવામાં એમનો લાભ હતો. જો ગવર્નર ત્રણ દિવસ થોભ્યા હોત તો ક્યું આલ તૂટી પડવાનું હતું ? કાઈ એમ કહી શકશે કે ગવર્નર થોભ્યા હોત તો એમણે બંધારણ વિરુદ્ધનું પગલું ભર્યું ગણાત ? અમને એમ થાય છે કે મધ્યપ્રાંતના ગવર્નર પાસે મહાસભા સાથે મૈત્રી રાખવાનો અમૂલ્ય પ્રસંગ હતો, પણ એ મિત્ર હતા જ નહિ એટલે એ પ્રસંગનો ઉપયોગ એમણે મહાસભાને નબળી પાડવામાં જ કર્યો. એટલે આ દુઃખદ પ્રકરણમાં ગવર્નરનો હિસ્સો ડૉ. ખરે પછી વધુમાં વધુ અગત્યનો છે. ગવર્નરે પ્રાંતનું શાસન ચલાવવાનું હોય છે, તો એમણે પ્રાંતનું શાસન ચલાવવામાં સીધાં ને આડકતરાં ક્યાં ક્યાં બળો કામ કરી રહ્યાં છે તે તરફ લક્ષ આપવું જ જોઈએ. જો ગવર્નરે આ પગલું મહાસભાને બદનામ કરવાના ધરાદાયી ન લીધું હોય અને કેવળ બંધારણના પાલન માટે જ લીધું હોય તો આજામાં આજી એમને એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે એક પ્રાંતનું શાસન ચલાવવા માટે આવશ્યક એવી દીર્ઘદષ્ટિ અને લાયકાતની એમણે ખામી બતાવી છે.

ચોથા વિશેષ

આ વિરોધમાં બે ત્રણ સવાલો બેઠે છે. એક તો એ કે કારોબારીએ ફેંસલો આપતા પહેલાં, જેમાંથી

ડૉ. ખરેનું રાજનામું પરિણમ્યું એ બધાં કારણોની તપાસ-પંચ નીમીને તપાસ કરવી જોઈએ. એ તપાસ પછી જે ગુનેગાર ગણાય તેને શિક્ષા મળવી જોઈએ. અને આજામાં આજી નવા પ્રધાનમંડળમાં, ઝગડાના કારણરૂપ મહાકાશલના પ્રધાનોને તો ન જ આવવા દેવા જોઈએ.

આ ત્રણે સવાલો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે એટલે એનો વિચાર એક સાથે જ કરીએ. પહેલી વાત તો એ છે કે ડૉ. ખરેએ છેલ્લા અઠવાડિયામાં-ના, ચાર જ દિવસમાં-જે પગલાંઓ ભર્યાં તે તપાસ કરવી પડે એવાં અટપટાં હતાં ? અમને લાગે છે કે ડૉ. ખરેના એક પછી એક પગલાંએ જ આખા પ્રકરણની તપાસ બિનજરૂરી સાબિત કરી છે. ડૉ. ખરેના રાજનામાંનાં અને નવું પ્રધાનમંડળ સ્વીકારવાનાં કારણો ગમે તે હોય, પરંતુ એમાં ગંભીર શિસ્તભંગ રહ્યો છે એ વિષે બે મત ન હોઈ શકે. એટલે બીજાનું ગમે તે થાય પરંતુ ડૉ. ખરે તો જે સ્થાન ઉપર હતા તે સ્થાન ઉપર ન જ રહી શકે. આમ હોવા છતાં પણ આખા પ્રકરણની તપાસ કારોબારીએ નથી કરી એમ કાણે કહ્યું ? કારોબારીનો દરાવ બોલે છે કે 'ધારાસભા ઉપસમિતિનું' કહેવું સાંભળ્યા પછી, અને પંચમઢીમાં ધારાસભા ઉપસમિતિના સભ્યો અને મધ્યપ્રાંતની ત્રણ પ્રાંતિક સમિતિઓના પ્રમુખોની સમક્ષ પ્રધાનો વચ્ચે થયેલા સમાધાન પછી, જે બનાવો બન્યા છે તેના પર સચિંત પણ વિચાર ચલાવ્યા પછી, અને ડૉ. ખરે સાથે અત્યંત વાતચીત કર્યા પછી.....' કારોબારીએ પગલું લીધું છે. આપણે બાણીએ છીએ કે એ ત્રણ દિવસમાં ડૉ. ખરેએ પોતાના મગજની અસ્થિરતાનું ઠીક ઠીક પ્રદર્શન કર્યું હતું.

હવે સવાલ રહે છે સ્વતંત્ર તપાસ-પંચનો, પહેલી વાત તો એ કે આ પ્રશ્ન તત્કાળ જવાબ માગે એવો હતો. આ પ્રશ્ન જો તપાસમાં ટિંગાય તો આખા પ્રાંતનું રાજકારણ હોળાઈ જાય. જો કે રાજકારણ હોળાવાનું અને બીજું બધું જોખમ વેડીને પણ જો

તપાસ-પંચ જરૂરી હોય તો નીમવું જ નોંધ્યો, કારણકે ન્યાય કરતાં સર્વોપરી કાર્ષ વસ્તુ નથી. પરંતુ તપાસ-પંચની જરૂર લાગવી નોંધ્યો? કારણ-ખારીએ આ પ્રશ્નમાં એવું કશું જ અટપટું નેયું નથી કે જે માટે તપાસ-પંચ નીમવાની જરૂર જણાય. મહાકોશલના પ્રધાનોએ કાર્ષ અપરાધ કર્યો હોય એમ આજ સુધીમાં કાર્ષ પૂરવાર કરી શક્યું નથી. ડૉ. ખરે સાથેના અણુખનાવમાં એમનો દોષ નહિ હોય એમ કહેવાનો આશય નથી, પરંતુ એમનો દોષ એમને હાંકી કાઢવા જેટલો ગંભીર નથી જ લાગતો એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે.

કારણખારીએ એમના પગલા પ્રત્યે સંતોષ પ્રગટ કર્યો છે તેનો પણ વિરોધ થાય છે. કારણખારી ને પોતાની નીતિમાં સંગત રહેવા ઇચ્છતી હોય તો એણે એમ કરવું જ નોંધ્યો. મહાકોશલના પ્રધાનોએ વડા-પ્રધાન-જે મહાસભાની આજ્ઞાનો અનાદર કરીને શુદ્ધ સરકારી વડાપ્રધાન જ બની ગયા હતા તે-નો અને ગવર્નરનો વિરોધ કરી મહાસભાની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો એ પગલું એમની વફાદારીનું સૂચક નથી? તો એવી વફાદારીની આજની બંધારણીય લડતના સમય-માં મહાસભાએ પ્રશંસા કરવી જ નોંધ્યો. અહીં કાર્ષ એવી દલીલ પણ કરે છે કે આ પ્રધાનોએ વડા-પ્રધાનની રાજીનામાની માગણીનો અનાદર કરી શિસ્ત-ભંગ કર્યો છે એટલે એમની પ્રશંસા ન થવી નોંધ્યો, પરંતુ એમના ઉપર પણ શિસ્તભંગનાં પગલાં લેવાં નોંધ્યો. આ દલીલ દેખાવે મજબૂત પણ તદ્દન પોલી જ છે. આનો અર્થ તો એ થયો કે મહાસભાની ભૂળ નીતિ કે ભૂળ આજ્ઞાનો ઘાત કરનારુ દરમાન કાર્ષ વિભાગના આગેવાન તરફથી કરવામાં આવે તો એ વિભાગના માણસે માનવું જ નોંધ્યો. જે આ નીતિનો સ્વીકાર થાય તો આ દેશમાં કાર્ષ સર્વોપરી સંસ્થા ન રહે, પણ નાનાં નાનાં રજવાડાંઓ જ થઈ જાય. મહાસભાના કાર્ષ પણ આગેવાનની આજ્ઞાને એક મર્યાદા તો છે જ કે તે મહા-સભાની નીતિ વિરુદ્ધ આજ્ઞા ન આપી શકે, હવે જે માનવાતી આજ્ઞા આપવાનો આપનારને અધિકાર નથી તે

દરજ જ શી રીતે હોય? ડૉ. ખરેએ મહાસભાની-સર્વોપરી સત્તાની-આજ્ઞાનો અનાદર કરી પોતાની આજ્ઞા આપવાની લાયકાત ગુમાવી હતી એટલે એમની આજ્ઞા ન માનવામાં જ મહાકોશલના પ્રધાનો મહાસભાની શિસ્ત જાળવી શકે એમ હતા. જે એમણે ડૉ. ખરેની આજ્ઞા માની હોત તો તેઓ પણ કાર્ષ પણ જવાબદાર સ્થાન માટે નાલાયક કર્યા હોત.

અહીં સવાલ સંયુક્ત જવાબદારીનો જોમો થાય છે. આપણે ઉપર નોંધ ગયા કે ધારાસભાનો મહાસભા-પક્ષ કાર્ષ સ્વતંત્ર પક્ષ નથી, પરંતુ મહાસભાના પ્રતીક સમો છે એટલે તમામ સત્તાનું ઉદ્ભવસ્થાન મહાસભા જ છે. એટલે મહાસભા પોતાની કાર્યનીતિને અનુકૂળ હોય એ રીતે જ જવાબદારીઓ અને અધિકારોની વહેંચણી કરે છે. તે ધારાસભા માટે ઉમેદવારી ઇચ્છતા અનેકમાંથી ફટલાકને પસંદ કરે છે. એ પછી એ ચૂંટાય ત્યારે એની કાર્યનીતિ નક્કી કરી આપે છે અને એ નીતિનું બરાબર પાલન થાય છે કે નહિ તેનું 'ધ્યાન રાખવા અને જરૂરી પ્રસંગે આવશ્યક પગલાં લેવા' ઉપસમિતિ નીમે છે. આ ઉપસમિતિ કારણખારી પછીની મહાસભાના ધારાસભાપક્ષની સર્વોપરી સત્તા છે. આ સર્વોપરી સત્તાની મંજૂરી વિના કશું જ કામ ન થઈ શકે, પરંતુ આ ઉપસમિતિ પોતાના કાર્યને સફળ બનાવવા પોતાની જવાબદારી અને સત્તા અમુક અમુક મર્યાદામાં એના સંચાલન નીચેની સંસ્થાઓને આપે છે. આ રીતે ધારાસભાપક્ષ મહાસભાની નીતિને અને ઉપસમિતિની આજ્ઞાને અનુરૂપ હોય એવા નિર્ણયો કરી શકે છે અને પોતાનો આંતરિક વહીવટ ચલાવે છે. સામાન્ય રીતે જેમ સર્વોપરી સત્તાનું કામ દેખરેખ રાખવાનું, સલાહ આપવાનું અને મદદ કરવાનું હોય છે તેમ જ ધારાસભાપક્ષ અને ઉપસમિતિ પોતાના સંબંધો જાળવે છે. જે આ રીતે ન કરવામાં આવે અને દરેક નાની મોટી બાબતો ઉપસમિતિને-એની સત્તા હોવા છતાં-પૂછવામાં આવે તો વહીવટ જ ન ચાલી શકે. એટલે ધારાસભાપક્ષ પોતાના નેતાની ચૂંટણી કરે છે અને ત્યારપછી નેતા પોતાના સાથીઓની પસંદગી

કરી લ્યે છે. આ આખો ક્રમ એમ બતાવે છે કે આખરી સત્તા ઉપસમિતિ પાસે જ રહે છે. આ ઉપસમિતિ જ્યારે મહાસભાની નીતિનો ભંગ થતો જુએ ત્યારે આખા વહીવટને અટકાવી શકવાની સત્તા ધરાવે છે.

હવે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સંયુક્ત જવાબદારીને સવાલ સમજવાનું તદ્દન સહેલું બની જાય છે. એ સંયુક્ત જવાબદારી (આપણા માટે) આપોઆપ આવેલી નથી, શાસનધારાતરફથી બક્ષીસ મળેલી નથી, પરંતુ મહાસભાએ પોતાના કાર્યની અનુકૂળતા માટે સ્વીકારેલી છે. આ અનુકૂળતા જે પ્રતિકૂળતામાં પરિણમે તો ? તો મહાસભાએ એની યોજના ફેરવવી જોઈએ એમાં બે મત ન હોઈ શકે જેમ મહાસભા પોતાની પ્રગતિ ખાતર સત્તાનાં સૂત્રો છોડી દઈ શકે, ધારાસભાપક્ષ વિખેરી નાખી શકે અને એ જ સમયે દ્વારા સત્યાગ્રહ પણ કરાવી શકે.

જે કે મધ્યપ્રાંતના પ્રશ્નમાં તો સંયુક્ત જવાબદારીનું એક તૂટ જ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. ડૉ. ખરેએ પોતે પણ એમનું પ્રધાનપદ સલામત હતું ત્યાંસુધી સંયુક્ત જવાબદારીનું કે પોતાની આખરી સત્તાનું નામ લીધું નથી.

આ દૃષ્ટિએ આપણે વિચાર કરશું તો જણાઈ આવશે કે મહાસભાની કારોબારી પાસે હજવામાં હળવો અને શુદ્ધમાં શુદ્ધ ન્યાયયુક્ત એક જ માર્ગ હતો : ડૉ. ખરેની ગેરલાયકાત વિષે પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરી દેવો અને તે પછી મધ્યપ્રાંતના મહાસભા ધારાસભ્યોને પોતાનો નેતા ચૂંટી લેવાની આજ્ઞા આપવી. અને કારોબારીએ એમ જ કયું છે. ડૉ. ખરે માટે કારોબારી પોતાનો અભિપ્રાય પણ પ્રગટ ન કરે એમ કહેવું એ કારોબારીએ હવે 'સ્પષ્ટ મળી ગયું છે' એમ માની નિરાંતે બેસી રહેવાનું કહેવા જરાયર છે. અને કારોબારી મહાકાશના પ્રધાનોને ચૂંટણીમાં ઊભા રહેતા અટકાવત તોપણ અયોગ્ય થાત, કારણ કે એમણે ભૂલો કરી હશે પણ મહાસભાની શિસ્તનો કે આજ્ઞાનો ભંગ નહોતો જ કર્યો.

આ રીતે આ આખા પ્રકરણમાં કારોબારીએ અંશ માત્ર પણ ભૂલ કરી હોય એમ અમને નથી જણાતું.

પણ હવે શું ?

આટલા લંબાણ વિવેચન પછી પણ જે આપણને એમ લાગતું હોય કે ડૉ. ખરેને અન્યાય થયો છે તો મહાસભાની કારોબારીને કે સરદાર વલ્લભભાઈને જેમ ફાવે તેમ સંભળાવવાનું છોડી દઈ, કારોબારીની પણ સર્વોપરી સત્તા-અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિ-પાસે આખરી ફંસલો મેળવવા જવું જોઈએ. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે એ સીધો અને મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા વધારનારો માર્ગ છોડીને ડૉ. ખરે મહાસભા-વિરોધીઓના હાથનું રમકડું બની ગયા છે. જેમણે આજ સુધી દેશની મહાન લડતની ટીકા કર્યાં કરી છે અને મહાસભાનું લોખંડી કવચ તોડવાના રાત દિવસ પ્રયત્નો કર્યા છે તેમની પાંખમાં જઈને શું ડૉ. ખરે મહાસભા-વાદીઓને પોતાના તરફ આકર્ષી શકશે ? આ તો એવું લાગે છે કે 'બ્રહ્મ થયો જરી તેનો શત્રુપ્ર વિનિપાત જ નિમેલો.'

ડૉ. ખરેએ વહેલામાં વહેલી તકે મહાસભાના દુશ્મનોની જળમાંથી નીકળી જવું જોઈએ અને જે મહાન લડતમાં એમની સાથેસાથ ઊભા રહીને જેમણે સ્વરાજનો ઝંડો અણનમ રાખવા માટે પોતાના લોહીનું સિંચન કર્યું છે તે મહાસમિતિના સાથીઓ પાસે પહોંચવું જોઈએ. આપણે પરમાત્માને પ્રાર્થના કરીએ કે 'અમારા દેશના આ પ્રખર દેશભક્તને એની નબળાઈની ક્ષણોમાં તું સ્થિરતા દે, ત્યાગ અને અલિહાનની ભાવના દે, જેને પરિણામે અમે એક સાથે સ્વરાજ્યાત્રામાં આગળ વધીએ.'

તા. ૨૭ : ૮ : ૩૮

મોહનલાલ

[સ્વજનકેન્દ્રને લઈને આ ઉપરાંતની દૂધી દૂધી ધાળી નોંધ આપી શકાઈ નથી. સં.]

વર્ષ ૭ : અંક ૧૦

ઓક્ટોબર ૧૯૩૮

ભર્મિનું લવાજમ : દેશમાં ૫-૦-૦ બ્રહ્મદેશમાં ૫-૮-૦ પરદેશમાં દસ શિલ્લગ
છુટક એક નકલની કિંમત ૦-૮-૦.

અ નુ ક મ

૧	જીવદયા કે અહિંસા ?	શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર	૭૧૭
૨	ગાંધીજીની રાજનીતિ	શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા	૭૨૧
૩	અર્થવ્યવહારમાં હિંસા	શ્રી. નરહરિભાઈ દા. પરીખ	૭૨૪
૪	સંહારને અન્તે	શ્રી. 'અનામી'	૭૨૯
૫	યુરોપમાં અહિંસાના કટલાક પ્રયોગો	શ્રી. રામનાથ 'સુમન'	૭૩૧
૬	યોગસાધના	શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી	૭૪૩
૭	માતંગ-દમન	શ્રી. નાગરદાસ અ. પંડ્યા	૭૪૭
૮	શસ્ત્રયુદ્ધની અવેળમાં	શ્રી. રિચાર્ડ ગ્રેગ	૭૫૨
૯	વૈજ્ઞાનિકનો વધ	શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૭૫૮
૧૦	ગાંધીજી અને ટાગોર	શ્રી. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	૭૬૨
૧૧	જીલુએ ખૂન તો ક્યું.....	શ્રી. હરજીવન સોમૈયા	૭૬૬
૧૨	લક્ષિત માંગદય	શ્રી. 'સુધાંશુ'	૭૭૪
૧૩	એનો વિષાદ	શ્રી. 'અજ્ઞાત'	૭૭૮
૧૪	શાંતિવાદ સર્વસંગ્રહ	શ્રી. નગીનદાસ પારેખ	૭૭૯
૧૫	ગાંધીવાદ અને સમાજવાદ	ડૉ. પદ્માલિ સીતારામૈયા	૭૮૩
૧૬	અહિંસાની સમજ	શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા	૭૮૭
૧૭	એક ભૂલ	શ્રી. બાલમુકુન્દ દવે	૭૮૯
૧૮	અહિંસા ?	પંડિત બેચરદાસજી	૭૯૧
૧૯	હૃદયબળની જન્મદાત્રી	શ્રી. 'સોપાન'	૭૯૫
૨૦	અણનમ રાષ્ટ્રધ્વજ	શ્રી. બળભદ્ર ના. પટેલ	૭૯૯
૨૧	આપણી સ્વરાજ્યયાત્રા	શ્રી. મોહનલાલ	૮૦૭

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દિનેશ હરિદાસ મોતીલાલ : ભર્મિ કાર્યાલય : રાણપુર
મુદ્રણસ્થાન : સ્વાધીન મુદ્રણાલય : સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

ગાંધીજીયન્તિ

આ ઉત્સવ કેવળ
'ગાંધીજીની જય'નો
નથી સ્થો પરંતુ આ
દેશે જે નવો અવતાર
ધાર્યું ક્યો છે તેની
પ્રેરણા તાજી કરવાનો
બની ગયો છે. એટલે
જ તો આખો દેશ આ
દિવસને રાષ્ટ્રીય પર્વ
ગણે છે અને જેમ જેમ
દેશ વિકાસ પામતો
જાય છે તેમ તેમ આ
પર્વ પણ વિકાસ પામતું
જાય છે. ભારતવર્ષના
સદ્ભાગ્યે આપણને નવો
અવતાર આપનાર પૂ.
ગાંધીજી ૭૦મા વર્ષમાં
પ્રવેશ કરે છે. કંગાળ
અને દલિત હિંદમાં એ
વધે પહોંચવું એ એક
મહાભાગ્ય ગણાય, પરંતુ
એમ લાગે છે કે હિંદનું
ભાગ્ય હવે પક્ષો લઈ
રહ્યું છે. મૂળમાંથી જાણે
ફેરફાર થતા હોય એવા
બનાવો દરરોજ બને છે.
આપણે આશા રાખીએ
કે આ દેશના પલટાના
કાળમાં પરમાત્મા આ-
પણા તારણહારને દીર્ઘ
આયુષ્ય બક્ષે, જેને
પરિણામે ત્રસ્ત માનવ-
જાત શાંતિને માર્ગે
આગળ વધી શકે.

હુડુંબમાં સંબંધ એક પ્રકારનો હોય છે; જ્યાં મધ્યમક્ષત્રન્યાય છે ત્યાં સંબંધ જુદી જાતનો હોય છે, મધ્યમક્ષત્રન્યાય ઓછો કરવો એ અુન્નતિતું લક્ષણ છે. મુખ લાગે ત્યારે ગમે તે ખાવું, ગમે તેને ખાવું એ મધ્યમક્ષત્રન્યાય છે. એ એક છેડે છે, હુડુંબ બીજે છેડે છે. હુડુંબમાં સ્વાત્માર્ષણની વૃત્તિ રહેલી છે, મધ્યમક્ષત્રન્યાયમાં પ્રાણ તેવાની વૃત્તિ છે. એ બે છેડા વચ્ચે આપણું જીવન ઢોલાં ખાય છે.

અહિંસાધર્મ આ હુડુંબવૃત્તિનો વિસ્તાર કરતો જાય છે અને મધ્યમક્ષત્રન્યાયને હટાવતો જાય છે. અહિંસાધર્મનો વિઠાસ એ જ ક્રમે થતી શકે. જે અહિંસા હુડુંબને વિષે છે તે બીજા હુડુંબસદશ લોકોને વિષે પેલાય, પછી સમાજરૂપી હુડુંબ પ્રત્યે, પછી બીજા સમાજો પ્રત્યે, ત્યાર પછી મનુષ્યકોટિ પ્રત્યે, અને છેવટે તિર્થંક્ર્યોનિ પ્રત્યે વિસ્તરે એ અહિંસાનો વિઠાસક્રમ છે. તેમાંથી જેમની સેવા આપણે લડીએ છીએ તેમના પ્રત્યે આપણો વિશેષ ધર્મ છે. માણસ પ્રત્યે અહિંસા નથી અપૂર્ણ ત્યાંસુધી બીજાં પ્રાણી પ્રત્યે ન અપૂર્ણ શકે એમ મારું હહેલું નથી. પણ મનુષ્યનો વિઠાસ અપર હથું તે રીતે થાય છે. ઘરનાં પ્રત્યે અહિંસા રાખવી સહેલી છે, પડોશી પ્રત્યે રાખવી પ્રમાણમાં તેડલી સહેલી નથી. અપર અપરથી અલટું મલે લાગે, હુડુંબ સાથેનાં હલેશનાં મૂળમાં પણ પ્રેમ જ છે, જો કે એ પ્રેમની વિવૃત્તિ છે, પણ મનુષ્યના સ્વભાવ પ્રમાણે નજીકનાં પ્રત્યે સ્વાત્માર્ષણની-અહિંસાની વૃત્તિ વધારે હોય છે. હૃદય જેમ જેમ વિશાળ થતું જાય છે તેમ તેમ અહિંસા વધતી જાય છે. આપણને ઘરમાં હલેશ થાય છે ને મિત્રો જોડે નથી થતો; માત્રી જોડે અંચું મન થાય છે, મિત્ર જોડે નથી થતું. ભારણ માત્રી પાસે આપણને હંચીક અપેક્ષા હોય છે, જે મિત્ર પાસે નથી હોતી. માત્રી એ માત્રી છે એને સારુ આપણે એની પાસેથી આઠરા અદર્શની અપેક્ષા રાખીએ છીએ, ને પ્રમાણમાં દુઃખી થતીએ છીએ.

તે જ પ્રમાણે પશુઓ પ્રત્યે દયાભાવ રાખવો સહેલો છે, માણસ પ્રત્યે દયાભાવ રાખવો અધરો છે.

ભારણ પશુ જોડે આપણો સંબંધ ઓછો છે. માણસ જોડે વધારે છે; માણસ જોડે રાગદ્વેષ વધારે છે. નાથમાગવત (જે મરાઠી માપાનો સુતમ નમ્મો છે, ધર્મતત્ત્વનું સામાન્ય પ્રજા પાસેં છેરેલું અત્યંત વિશ્વ વિવરણ છે, એક અત્તમ અંચરત્ત છે)માંં છેરેલું છે કે 'તમારે નમ્રતા છેળવવી હોય, આત્માપમ્ય છેળવું હોય તો જે પ્રાણીને જુઓ તેને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરો. તો અહંભાર નીચળી જશે અને નમ્રતા છેળવાશે. છતાં જેને વિષે તમારે અહંભાર નથી, રાગદ્વેષ નથી તેને સાષ્ટાંગ પ્રણામ ન કરો તોયે ચાલે. પણ માણસને તો પ્રણામ કરો જ, ભારણ માણસ પ્રત્યે તમારે રાગદ્વેષ છે.' જે માંસ-હારી નથી તેને માટે તિર્થંક્ર્યોનિ પ્રત્યે દયાભાવ રાખવો અધરો નથી પણ માણસ પ્રત્યે સ્નેહ-દયા રાખવાં એ અધરું છે.

લોકો ધર્મનો સહેલો ભાગ કરે છે અને જે અધરો મુખ્ય ભાગ છે તે મહાત્માઓને માટે રખે છે. સહેલા ભાગ વિષે હરીજાત્રી ચાલે છે. પંજાગત્ય શીખોમાં હોત્રી બોડી પીએ તો તેની ધૂળ હાડે, પણ બીજી મહત્ત્વની આજ્ઞાઓના મંગ કરે તેથી હોત્રી વાંઠ ન હાડે. નાનપણમાં અમે હપાળ પર તિલક ન કરતા તો અમને લોકો વડતા, પણ અમને વડનાર પોતે સત્ત્વનું પાલન ન કરે તેનું હંચી નહિ. તેમને તો આહ્મણ્યનું સર્વસ્વ તિલકમાં આપી જતું લાગતું. માણસ ધર્મનો પર્યાય શોધે છે, અવેજીધર્મ કે ધર્મનું પ્રતીક શોધે છે, એના ત્રણ દાખલા આપું.

ત્યાગ એ ધર્મજીવનનું સર્વસ્વ છે. ત્યાગ વિના માણસ અુન્નત ન થતી શકે, ત્યાગ અુન્નતિનું વ્યાકરણ છે. એક ફ્રેન્ચ અંચરત્તનું વચન છે : 'The less I have the more I am.' જેમ વળગાડ ઓછો તેમ આત્માનો વિઠાસ વધારે. મત્તા ધટે છે ત્યારે સત્તા વધે છે. જેમ પરિશદ ઓછો, તેમ આત્માનો વિઠાસ વધારે. ત્યાગ એ મુખ્ય ધર્મ છે. પણ ત્યાગ માણસને અધરો લાગે છે. મગવાન ડીશુએ હથું છે તેમ માણસનું હૃદય તેની સંપત્તિમાં

હોય છે. હૃદય કપાતાં જેટલું દુઃખ થાય છે તેટલું સંપત્તિ છોડતાં થાય છે. માણસથી ત્યાગ કરતો નથી ને ત્યાગ કર્યાનું સમાધાન તો તેને જોડીએ છે. એટલે તેણે શોધી કાઢ્યું દાન. અત્યંત ગરીબ, દુઃખી હોય તેને જરાક આપીએ તો તે સહેજે રાજી થાય; એટલે તેને થોડુંક આપી દઈએ. જેને બે આના માંડ મળતા હોય તેને બે રૂપિયા આપી દઈએ તો તે આમો બની આપણી સામે તાલી રહે ને ગાંડો થાય. તેનો સાધારણ આનંદ-નૃત્તિ જોડીને આપણને થાય છે, આપણે ધણું ક્યું. શીશ્વર તો હસીને કહે છે: ધણું શું? તેં કંઠી જ નથી ક્યું, પણ માણસ પાસે એ હિસાબ ક્યાં છે? તે તો પેલાના મોઢા સામે જોડીને માને છે કે આપણે ધણું ક્યું. આમ માણસે દાનને ત્યાગનો પર્યાય બનાવ્યો છે. માણસે દાન ન કરવું એમ મારું કહેવું નથી, પણ દાનમાં જ સંતોષ માની લેવો એ પાડનાર વસ્તુ છે. દાન એ જીવનની સુવાસ છે, વિવેક છે. એને ધાર્મિક કૃત્ય જેવું મોટું નામ ન આપો. મને પીવાનું પાણી આપો એમાં પરાપ્રજાર માનો છો ખરા? પાણી આપવામાં જે વૃત્તિ છે તે દાન પાછળ હોવી જોડીએ. સ્ટેશન પર માણસ પાસેથી પૈસાનું પાણી લેતાં આપણી ધર્મબુદ્ધિ જાગે છે; આપણે ચૂક્યા વગર એને પૈસો આપીએ છીએ, જાણે એના નરકમાં આપણો ભાગ થતો હોય અને એ આપણું બધું પુણ્ય લૂંટી જતો હોય! એ વૃત્તિ આપણે બધે રાખીએ છીએ? દુનિયાના વ્યવહારમાં છૂછપટ્ટ, પ્રપંચ ચાલે છે, ત્યાં આપણી એ વૃત્તિ છે? દાન અને ત્યાગમાં ત્યાગ એ સાચી વસ્તુ છે. દાન એ એનો પર્યાય છે.

એવું જ છે તપ અને દેહદંડનનું. તપ એ કાયિક, વાચિક અને માનસિક હોય છે. આત્માની શક્તિ વધે તે માટે સુખદુઃખને ઓરે મૂછી, નિરસ થઈ જેટલી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તે બધી તપ છે. એ સહેલું નથી. એમાં શરીર કરતાં મનને વધારે કાબૂમાં રાખવું પડે છે. એના પ્રમાણમાં દેહદંડન સહેલું છે. મન વશ કરવું અઘરું છે, દેહ દમવો સહેલો છે.

વાસનાઓ શરીર દ્વારા તૃપ્ત થાય છે એ ખરું, પણ એનું પ્રેરક તો મન છે, શરીર દ્વારા ટેવો પડે છે તે કાબૂમાં રહેવું જોડીએ. ખરું, પણ ખરું કાબૂમાં રાખવાનું તો મન છે. દેહદંડન દ્વારા જ્યાંસુધી મન કાબૂમાં આવતું હોય ત્યાંસુધી દેહદંડન સારું છે. નહિ તો ખરાબ ટાંગાવાળાને વાંકે ઘોડાને મારવા જેવું થાય; માથું દુઃખે ને પગે પાટો બાંધવા જેવું થાય. કાયિક, વાચિક, માનસિક તપ સહેલું નથી. મન કાબૂમાં રાખવા શરીરને દંડીએ, પણ શરીરને દંડવા ખાતર ન દંડીએ.

મને શંકા છે કે અહિંસાને વિષે પણ એવું જ કંઠી તો નથી? અહિંસા શક્ય નથી લાગતી માટે તો આપણે જીવદયા નથી કાઢી? હું જાણું છું કે એ તમને પ્રિય સદ્ગુણ છે. જીવદયા વિષે તમને ન રુચે એવું હું કંઠી બોલું તો જીવદયા ખાતર જ તમે મને કંઠી નહિ કહો! પણ આપણે જીવદયા કરતા કંઠીક વધારે કરવાને બંધાયેલા છીએ. જીવદયા જરૂર રાખીએ, પણ એની પાછળ આપણો ભાવ કયો હોય છે એ સવાલ છે. જૈન-સમાજનું દર્શન તો મને ગુજરાતમાં આવ્યા પછી થયું. પણ નાનપણમાં અમારે ત્યાં એક મારવાડી દુકાનદાર હતો, તે રોજ તપેલું ખાંડ ભરી ઊડિયારું પૂરતો, તે વખતે મને એ ખરાબ ન લાગતું, કંઠીક સારું છે એટલું જ લાગતું. પછી હું મોટો થયો, વેદાંત વાંચતો થયો, ઊડી જોડે પણ આત્મૌપમ્ય છેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો થયો. અને આજકાલના મળેલા લોકોનો પ્રથમ ધર્મ છે તેમ મેં એને વિષે લેખ પણ લખી દીધો! પેલા મારવાડીની જીવદયાની અને આત્મૌપમ્યની પ્રશંસા કરી. એ જ મારવાડીને મેં છેટલાક વખત પછી ઓરડામાં ખોટી જુબાની આપતો ને ગરીબોને લૂંટતો જોયો, ત્યારે મને થયું કે આ શું? અહીં એનું પેલું આત્મૌપમ્ય ક્યાં ગયું? એને વિષે પણ લખી કાઢવાનું મન થયું, પણ ન લખ્યું. પણ મેં જોયું કે આ રીતે ધર્મ સહેલો કરી શકાય છે. અને તેના

હુટુંબમાં સંબંધ એક પ્રકારનો હોય છે; જ્યાં મધ્યમક્ષત્રન્યાય છે ત્યાં સંબંધ જુદી જાતનો હોય છે, મધ્યમક્ષત્રન્યાય ઓછો કરવો એ અન્નતિતું લક્ષણ છે. મૂખ લાગે ત્યારે ગમે તે ખાવું, ગમે તેને ખાવું એ મધ્યમક્ષત્રન્યાય છે. એ એક છેડે છે, હુટુંબ બીજે છેડે છે. હુટુંબમાં સ્વાત્માર્પણની વૃત્તિ રહેલી છે, મધ્યમક્ષત્રન્યાયમાં પ્રાણ લેવાની વૃત્તિ છે. એ બે છેડા વચ્ચે આપણું જીવન ઊભું ખાય છે.

અહિંસાધર્મ આ હુટુંબવૃત્તિનો વિસ્તાર કરતો જાય છે અને મધ્યમક્ષત્રન્યાયને હડાવતો જાય છે. અહિંસાધર્મનો વિહાસ એ જ ક્રમે થતી શકે. જે અહિંસા હુટુંબને વિષે છે તે બીજા હુટુંબસદૃશ લોકોને વિષે ફેલાય, પછી સમાજરૂપી હુટુંબ પ્રત્યે, પછી બીજા સમાજો પ્રત્યે, ત્યાર પછી મનુષ્યકોટિ પ્રત્યે, અને છેવટે તિર્થંકૃયોનિ પ્રત્યે વિસ્તરે એ અહિંસાનો વિહાસક્રમ છે. તેમાંથી જેમની મેવા આપણે લઈએ છીએ તેમના પ્રત્યે આપણો વિશેષ ધર્મ છે. માણસ પ્રત્યે અહિંસા નથી અપૂર્ણ ત્યાંસુધી બીજાં પ્રાણી પ્રત્યે ન અપૂર્ણી શકે એમ મારું હૃદયું નથી. પણ મનુષ્યનો વિહાસ અપર હજુ તે રીતે થાય છે. ધરનાં પ્રત્યે અહિંસા રાખવી સહેલી છે, પડોશી પ્રત્યે રાખવી પ્રમાણમાં તેડતી સહેલી નથી. અપર અપરથી ચૂલકું મલે લાગે. હુટુંબ સાથેના કલેશના મૂળમાં પણ પ્રેમ જ છે, જો કે એ પ્રેમની વિવૃત્તિ છે, પણ મનુષ્યના સ્વભાવ પ્રમાણે નજીકનાં પ્રત્યે સ્વાત્માર્પણની-અહિંસાની વૃત્તિ વધારે હોય છે. હૃદય જેમ જેમ વિશાળ થતું જાય છે તેમ તેમ અહિંસા વધતી જાય છે. આપણને ધરમાં કલેશ થાય છે ને મિત્રો જોડે નથી થતા; માઝી જોડે અંધું મન થાય છે, મિત્ર જોડે નથી થતું. જારણ માઝી પાસે આપણને ઇંચીક અપેક્ષા હોય છે, જે મિત્ર પાસે નથી હોતી. માઝી એ માઝી છે એને સારુ આપણે એની પામેથી આજરા અવશની અપેક્ષા રાખીએ છીએ, ને પ્રમાણમાં દુઃખી થઈએ છીએ.

તે જ પ્રમાણે પશુઓ પ્રત્યે દયાભાવ રાખવો સહેલો છે, માણસ પ્રત્યે દયાભાવ રાખવો અધરો છે.

જારણ પશુ જોડે આપણો સંબંધ ઓછો છે. માણસ જોડે વધારે છે; માણસ જોડે ગર્વદેષ વધારે છે. નાથમાગવત (જે મરાઠી, માપાનો અત્તમ નમ્રો છે, ધર્મતત્ત્વનું સામાન્ય પ્રજા પાસે કરેલું અત્યંત વિશ્વ વિવરણ છે, એક અત્તમ ગ્રંથરત્ન છે)માં રહેલું છે કે 'તમારે નમ્રતા હેળવવી હોય, આત્માપમ્ય હેળવું હોય તો જે પ્રાણીને જુઓ તેને સાષ્ટાંગ દંડન પ્રણામ કરો. તો અદંતાર નીચળી જશે અને નમ્રતા હેળવાશે. છતાં જેને વિષે તમારે અદંતાર નથી, રાગદેષ નથી તેને સાષ્ટાંગ પ્રણામ ન કરો તોયે ચાલે. પણ માણસને તો પ્રણામ કરો જ, જારણ માણસ પ્રત્યે તમારે રાગદેષ છે.' જે માંસહારી નથી તેને માટે તિર્થંકૃયોનિ પ્રત્યે દયાભાવ રાખવો અધરો નથી પણ માણસ પ્રત્યે રોહિત્ય રાખવાં એ અધરું છે.

લોકો ધર્મનો સહેલો ભાગ કરે છે અને જે અધરો મુખ્ય ભાગ છે તે મહાત્માઓને માટે રાખે છે. સહેલા ભાગ વિષે હરીકાઝી ચાલે છે. પંજાબના શીખોમાં હોઝી બોઝી પીએ તો તેની ધૂળ છાંડે, પણ બીજી મહત્ત્વની આજ્ઞાઓના મંગ કરે તેને હોઝી વાંક ન છાંડે. નાનપણમાં અમે કપાળ પર તિલક ન કરતા તો અમને લોકો વફતા, પણ અમને વફનાર પોતે સત્યનું પાલન ન કરે તેનું ઇંચી નહિ. તેમને તો બ્રહ્મણ્યનું સર્વસ્વ તિલકમાં આવી જતું લાગતું. માણસ ધર્મનો પર્યાય શોધે છે, અવેજીધર્મ કે ધર્મનું પ્રતીક શોધે છે, એના ત્રણ દાખલા આપું.

ત્યાગ એ ધર્મજલ્દનનું સર્વસ્વ છે. ત્યાગ વિના માણસ અન્નત ન થતી શકે, ત્યાગ અન્નતિતું વ્યાજરણ છે. એક ફ્રેન્ચ ગ્રંથકારનું વચન છે : 'The less I have the more I am' જેમ વળગાડ ઓછો તેમ આત્માનો વિહાસ વધારે મત્તા ઘટે છે ત્યારે સત્તા વધે છે. જેમ પરિગ્રહ ઓછો, તેમ આત્માનો વિહાસ વધારે. ત્યાગ એ મુખ્ય ધર્મ છે. પણ ત્યાગ માણસને અધરો લાગે છે. મગવાન ઝીણું રહ્યું છે તેમ માણસનું હૃદય તેની સંપત્તિમાં

હોય છે. હૃદય કપાતાં જેટલું દુઃખ થાય છે તેટલું સંપત્તિ છોડતાં થાય છે. માળસથી ત્યાગ કરાતો નથી ને ત્યાગ કર્યાનું સમાધાન તો તેને જોડીએ છે. એટલે તેણે શોધી કાઢ્યું દાન. અત્યંત ગરીબ, દુઃખી હોય તેને જરાક આપીએ તો તે સહેજે રાજી થાય; એટલે તેને થોડુંક આપી દઈએ. જેને બે આના માંડ મળતા હોય તેને બે રૂપિયા આપી દઈએ તો તે આખો બની આપણી સાંમે તાઠી રહે ને ગાંડો થાય. તેનો સાધારણ આનંદ-તૃપ્તિ જોડીને આપણને થાય છે, આપણે ધણું હર્ષ. કીશ્વર તો હસીને કહે છે: ધણું શું? તેં કંઈ જ નથી હર્ષ, પણ માળસ પાસે એ હિસાબ હયાં છે? તે તો પેલાના મોઢા સામે જોડીને માને છે કે આપણે ધણું હર્ષ. આમ માળસે દાનને ત્યાગનો પર્યાય બનાવ્યો છે. માળસે દાન ન કરવું એમ મારું કહેવું નથી, પણ દાનમાં જ સંતોષ માની લેવો એ પાઞ્જાર વસ્તુ છે. દાન એ જીવનની સુવાસ છે, વિવેક છે. એને ધાર્મિક કૃત્ય જેવું મોટું નામ ન આપો. મને પીવાનું પાણી આપો એમાં પરોપકાર માનો છો ખરા? પાણી આપવામાં જે વૃત્તિ છે તે દાન પાછળ હોવી જોડીએ. સ્ટેશન પર માળસ પાસેથી પૈસાનું પાણી લેતાં આપણી ધર્મબુદ્ધિ જાગે છે; આપણે ચૂકયા વગર એને પૈસો આપીએ છીએ, જાણે એના નરકમાં આપણો ભાગ થતો હોય અને એ આપણું બધું પુણ્ય લૂંટી જતો હોય! એ વૃત્તિ આપણે બધે રાખીએ છીએ? દુનિયાના વ્યવહારમાં છૂડકપટ, પ્રપંચ ચાલે છે, ત્યાં આપણી એ વૃત્તિ છે? દાન અને ત્યાગમાં ત્યાગ એ સાચી વસ્તુ છે. દાન એ એનો પર્યાય છે.

એવું જ છે તપ અને દેહદંડનનું. તપ એ હાથિ, વાચિ અને માનસિક હોય છે. આત્માની શક્તિ વધે તે માટે સુખદુઃખને કોરે મૂકી, નિરલસ થઈ જેટલી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તે બધી તપ છે. એ સહેલું નથી. એમાં શરીર કરતાં મનને વધારે કાબૂમાં રાખવું પડે છે. એના પ્રમાણમાં દેહદંડન સહેલું છે. મન વશ કરવું અધરું છે, દેહ દમવો સહેલો છે.

વાસનાઓ શરીર દ્વારા તૃપ્ત થાય છે એ ખરું, પણ એનું પ્રેરક તો મન છે, શરીર દ્વારા ટેવો પડે છે તે કાબૂમાં રહેવું જોડીએ. ખરું, પણ ખરું કાબૂમાં રાખવાનું તો મન છે. દેહદંડન દ્વારા જ્યાંસુધી મન કાબૂમાં આવતું હોય ત્યાંસુધી દેહદંડન સારું છે. નહિ તો ખરાબ ટાંગાવાળાને વાંકે ઘોડાને મારવા જેવું થાય; માથું દુઃખે ને પગે પાટો બાંધવા જેવું થાય. હાથિક, વાચિક, માનસિક તપ સહેલું નથી. મન કાબૂમાં રાખવા શરીરને દંડીએ, પણ શરીરને દંડવા ખાતર ન દંડીએ.

મને શંકા છે કે અહિંસાને વિષે પણ એવું જ કંઈક તો નથી? અહિંસા શક્ય નથી લાગતી માટે તો આપણે જીવદયા નથી કાઢી? હું જાણું છું કે એ તમને પ્રિય સદ્ગુણ છે. જીવદયા વિષે તમને ન રુચે એવું હું કંઈ બોલું તો જીવદયા ખાતર જ તમે મને કંઈ નહિ કહો! પણ આપણે જીવદયા કરતા કંઈક વધારે કરવાને બંધાયેલા છીએ. જીવદયા જરૂર રાખીએ, પણ એની પાછળ આપણો ભાવ હયો હોય છે એ સવાલ છે. જૈન-સમાજનું દર્શન તો મને ગુજરાતમાં આવ્યા પછી થયું. પણ નાનપણમાં અમારે ત્યાં એક મારવાડી દુકાનદાર હતો, તે રોજ તપેલું ખાંડ ભરી છીડિયારું પૂરતો. તે વખતે મને એ ખરાબ ન લાગતું, કંઈક સારું છે એટલું જ લાગતું. પછી હું મોટો થયો, વેદાંત વાંચતો થયો, છીડી જોડે પણ આત્મૌપમ્ય ઇળવવાનો પ્રયત્ન કરતો થયો. અને આજકાલના મળેલા લોકોનો પ્રથમ ધર્મ છે તેમ મેં એને વિષે લેખ પણ લખી દીધો! પેલા મારવાડીની જીવદયાની અને આત્મૌપમ્યની પ્રશંસા કરી. એ જ મારવાડીને મેં છેટલાક વખત પછી કોરટમાં ખોટી જુઠાની આપતો ને ગરીબોને લૂંટતો જોયો, ત્યારે મને થયું કે આ શું? અહીં એવું પેલું આત્મૌપમ્ય હયાં ગયું? એને વિષે પણ લખી કાઢવાનું મન થયું, પણ ન લખ્યું. પણ મેં જોયું કે આ રીતે ધર્મ સહેલો કરી શકાય છે. અને

પાલનમાં અમિમાન તરી શકાય છે. પેલાને મળીને મેં પૂછ્યું, ‘શું તમે આ પરોપકારનું કામ કરો છો? શું છોડી તમારા વિના મરી જવાની હતી?’ પેલાને ચીઠ્ઠી ચરી. પરોપકારનું પણ ધર્મિંગ થતી શકે છે. આપણે દુનિયામાં ઋણ લઈને આવ્યા છીએ, તે ઋણમાંથી મુક્ત થઈએ તો ધનું છે. જે ધર્મજન્ય કરીએ તેમાં આપણી વૃત્તિ ઋણમુક્તિની હોય છે કે પરોપકારની એ જોવું જોઈએ. જ્યારે ચઢતીઓને ધાળા ખવડાવીએ છીએ ત્યારે એ પરોપકાર છે. મને એક વાર ચઢતીઓને મધ ખવડાવવાનું મન થયું. એમને ખવડાવવાનો મારો ખાસ ધર્મ મને લાગતો નહોતો, જેથી તેમને ખવડાવીને મારે ઋણમુક્ત થવાનું હોય. એમને ખવડાવવાનો આપણો ધર્મ છે જ નહિ. તે આપણા વિના મરી નથી જતી. આપણે જે પ્રાણીઓ જોડે સંબંધ બાંધ્યો છે, જેમની સ્વતંત્રતા હરી લઈ જેમને પોતાને જીવે છતાં છે, જેમની મહેનતમાંથી આપણે લાભ ઝુલ્લવીએ છીએ,

તેમના પ્રત્યે આપણો ખવડાવવાનો પ્રથમ ધર્મ છે. બીજાંને છનડીએ નહિ; છોડીતું માફું ન કરીએ, ન ઝિચ્છીએ. આપણે હાથે કે મન દ્વારા મનુષ્યનું કે બીજા પ્રાણીનું મનું જ કરવા વૃત્તિ રાખીએ, ને તેમનું માફું થતું હોય ત્યારે પોતે પ્રાણાર્પણ કરીએ. એ અહિંસા છે.

હું જે કહેવા આવેલો છું એ વસ્તુનું નામ અવેર છે. અહિંસાનો મુખ્ય ભાગ અવેર છે. રાગદ્વેષથી માણસ માણસનો દ્રોહ કરે છે એટલું છોડે તો તે અહિંસાનું પ્રથમ પગથિયું વઢવો ગણાય. જીવદયા એ મહત્વનો ધર્મ છે. પણ તેને આગળ કરીને આપણે અહિંસાધર્મને-અવેરને મૂલી તો નથી ગયા? અવેજીધર્મથી લાભ થવાનો નથી. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે આપત્તિ વિના જે આપદર્મ માની તે પ્રમાણે વર્તે છે તેને ધર્મનું કળ મળતું જ નથી. દાનથી અટકી જઈએ તો ત્યાગનું કળ મળતું જ નથી, તે રહી જ જાય છે. એવું જ તપનું છે, અને અહિંસાનું પણ છે.

“વજ્ર સમાન જેનું ગળ હોય તે પણ આત્માના બળથી પ્રગટ થયેલા અગ્નિમાં પીગળી શકે છે. નીરો પણ એ બળ આગળ બકરી સમાન બની જાય છે. આ અતિશયોક્તિ નથી પણ અશ્વરૂપિતાના પ્રમાણ જેવું છે.”

“સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતની એક બાજુ પ્રેમની અને બીજી બાજુ સત્યની છાપ છે. આ સિદ્ધકો દુનિયાના તમામ દેશમાં ચાલી શકે છે અને એનું મૂલ્ય આંકી ન શકાય તેટલું છે.”

ગાંધીજી

ગાંધીજીની રાજનીતિ

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

સને ૧૯૩૪માં ગાંધીજીએ મુંબઈની કોંગ્રેસમાં કોંગ્રેસ માટે એક નવું બંધારણ ઘડ્યું. એમાં એક નવું તત્ત્વ એ દાખલ કર્યું કે કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓનો બહુ મોટો ભાગ ગામડાંઓમાંથી ચૂંટાઈને આવવો જોઈએ. તે જ બેઠકમાં ગ્રામોદ્યોગ સંઘની સ્થાપનાનો ઠરાવ પણ થયો. આ ઉપરથી દિલ્હીની સરકારી કચેરીમાંથી એક પરિપત્ર બહાર પડ્યું. એમાં ગ્રામોદ્યોગસંઘના કાર્યકર્તાઓ પર સારી પેઠે ચોક્કસ રાખવાનો હુકમ હતો. પરિપત્રના લેખકે એમાં એમ જણાવ્યું હતું કે ગાંધીજી બહુ પહોંચેલા મુત્સદ્દી છે, અને એમણે બંધારણમાં જે ફેરફાર કર્યો છે તથા નવો સંઘ સ્થાપ્યો છે તેમાં તેમની ઊંડી મુત્સદ્દીગિરી દેખાઈ આવે છે. ગામડાંના લોકોને કોંગ્રેસમાં ખેંચી લેવાની આ એમની યુક્તિ છે.

ગાંધીજી બહુ કુશળ મુત્સદ્દી છે એવું અંગ્રેજ સરકારે તો વર્ષોથી માન્યું છે. આમ તો અંગ્રેજો મુત્સદ્દીગિરીથી ડરતા નથી. એ ધંધો એમણે સૈકાઓથી કરેલો છે, અને આખી દુનિયાને એ વડે રમાડતા આવ્યા છે. છતાં, એમને ગાંધીજીની મુત્સદ્દીગિરીનો હંમેશાં ડર લાગ્યા કર્યો છે. યૂરોપ, અમેરિકા, જાપાન તથા આપણું દેશનાયે સામાન્ય મુત્સદ્દીઓના વિચારના પાયા તેઓ. સમજી જઈ શકે છે. એ બધા જુદા જુદા પક્ષોમાં ગોઠવાય છતાં તે બધા જે નિયમોથી બાજી રમતા હોય છે, તે તેમને જાણીતા હોય છે, પણ ગાંધીજીની ચાલના નિયમો શા છે, તે તેમને સમજાતા નથી. આથી, તેઓ ગાંધીજી વિષે હંમેશાં મૂંઝાય છે અને એમને અકળ માને છે.

આ તો અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓનો અભિગ્રાહ. આપણા દેશમાં યે રાજનીતિ સમજનારો વર્ગ છે. એમને પણ ગાંધીજીના માર્ગો સમજાતા નથી. એમણે કદપના કરી હોય તે કરતાં સાવ જુદી જ રીતે ગાંધીજી વર્ત્યા હોય એવું ધણીવાર બન્યું છે. જે બાબતોને તેઓ બહુ મહત્ત્વ આપે તેને ગાંધીજી કશું ન આપે, અને જે એમની દૃષ્ટિએ નજીવી ચીજો લાગતી હોય તેને આધારે ગાંધીજી આખી બાજી બદલી નાંખે એવો એમણે વારંવાર અનુભવ કર્યો છે. આ ઉપરથી, સાધારણ પણે, આપણા દેશના રાજનીતિ સમજનારાઓનો મત એવો છે કે ગાંધીજીમાં બીજી ગમે તે યોગ્યતા હોય, રાજનીતિ એમનો વિષય નથી. એ જો રાજનીતિને છોડી દઈ બીજા ક્ષેત્રમાં—દા. ત. સમાજ સુધારામાં—કામ કરે તો દેશની ધણી સેવા કરી શકે. જે ક્ષેત્રમાં એમની લાયકાત નથી, તેમાં માથું મારી એ મોટી મોટી મૂંઝવણો ઊભી કરે છે.

ખરું પૂછતાં, ગાંધીજી પર આ આક્ષેપ કેવળ રાજનીતિના જ ક્ષેત્રમાં મુકાયેલો નથી. ધર્મ—શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે ગાંધીજીનો વિષય રાજકારણ છે. એ ધાર્મિક વિષયમાં માથું મારી

ધર્મને ખગાડે છે. દાકતરોની પણ ફરિયાદ છે કે મહેરબાની કરીને એ આરોગ્ય અને ઉપચારોને લગતી બાબતોમાં પોતાનું ડહાપણ ન ડહોળે તો સારું. કેળવણીકાર કહે છે કે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં માથું મારી એ દેશની કેળવણીને ચૂંથી નાંખશે. ટૂંકામાં, દરેક જાણકારને એમ લાગે છે કે ગાંધીજી એકાદ હજારનો ગાંડીઓ લઈ ગાંધી થઈ બેઠા છે; એમની પાસે સાચું ‘ગાંધીયાણું’ નથી; એની આવડત પણ નથી.

આમ એક બાબતથી જ્યારે દરેક શાસ્ત્રવેત્તાને ગાંધીજી અનધિકારી લાગે છે, ત્યારે જુદા જુદા ધર્મ પંથના લોકોનો ગાંધીજી વિષે જુદો જ મત છે. દા. ત. જૈનો કહે છે કે ગાંધીજી સાચા જૈન છે; ખ્રિસ્તીઓ કહે છે કે એમનું યોગ્ય સ્થાન ખ્રિસ્તી ધર્મમાં છે; મુસલમાનો કહે છે કે ઈસ્લામમાં છે. બીજી બાબતથી સનાતનીઓ અને વૈષ્ણવો કહે છે કે એ સનાતન અને વૈષ્ણવ ધર્મમાંથી ભટ્ટ થયા છે. પણ ગાંધીજી પોતે પોતાને સનાતની અને વૈષ્ણવ જ કહેવડાવે છે.

આ પસંદી એટલું તો ખરું કે ગાંધીજી સૌને ગૂઢ અને મૂંઝવનારા લાગે છે. ગૂઢતા એ મુસદ્દીપણનું એક લક્ષણ મનાયેલું છે. એ દૃષ્ટિએ એમનો રાજકારણમાં હાથ હોવો અધિકાર વિનાનું છે એમ તો ન કહેવું જોઈએ. વળી ત્રણચાર પેઢીથી એમના પૂર્વજો રાજકારભાર કરતા આવ્યા છે એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેની છે.

પણ, ત્યારે એમની રાજનીતિનો પાયો શું છે? બધાની રાજનીતિકળા સમજાય છે; હવે આગળ શું કરશે તેની કલ્પના કરી શકાય છે. ગાંધીજીનું કેમ સમજાતું નથી? અથવા કલ્પના કરી હોય તેથી સાવ ભ્રમરું જ એમનું વર્તન કેમ જાય છે?

હું પોતે તો કાંઈ રાજનીતિજ્ઞ નથી એટલે રાજનીતિની ભાષામાં હું સમજતી શકું નહિ. પણ સામાન્ય શુદ્ધિ અને નિકટ પરિચયથી જે મને કલ્પના થાય છે તેટલી જ જણાવી શકું.

મને લાગે છે કે ઈશ્વર કે આત્માની ઉપમાથી ગાંધીજીની રાજનીતિ વર્ણવી શકાય. જેને ઈશ્વર કે આત્મતત્ત્વ સમજાતું નથી, તેને એ એટલું બધું ગૂઢ લાગે છે કે, તે છે કે કેમ, એ વિષે એમને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. એ કેવળ ભ્રમણા છે એમ તેઓને લાગે છે. પણ જેમને એ સમજાય છે તેમને એના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ કે સત્ય વસ્તુ બીજી કોઈ દેખાતી જ નથી. તેમ જેને ગાંધીજીની રાજનીતિ સમજાતી નથી તેમને, કાંતો એ અત્યંત ગૂઢ લાગે છે, અથવા એમનામાં રાજનીતિ જેવું કશું છે જ નહિ, એક જાતની નિશ્ચિત ઢંગ વિનાની બળવાન ચળવળો ઉપાડવાની શક્તિ માત્ર છે. તેની અસર દેશની રાજકીય બાબતો ઉપર પણ થાય છે. એમાં જો એમને યશ મળે છે તો તે બીજા કારણોને લઈને હોય છે; અને અપયશ મળે છે તો તેમાં એમની અકુશળતા એજ કારણભૂત હોય છે. બીજી બાબતથી જેમને એમની રાજનીતિ સમજાય છે, તેમને એ મુદ્દલ ગૂઢ લાગતી નથી, પણ ખુલ્લી આંખે જોઈ શકાય એવી સ્પષ્ટ લાગે છે.

વાત એ છે કે મુસદ્દીગિરી સાથે આપણે આટલી બાબતો ભેળવીએ છીએ. કાવાદાવા, ગુહ્યતા, આંખે પાટા બંધાવવાની કળા, વિરોધીના છિન્નો શોધી તેનો લાભ લેવાની કળા, વિરોધીને હરાવવાની છત્રા વગેરે. ગાંધીજીની રાજનીતિમાં આ બધી વસ્તુઓનો અભાવ છે. પણ સાધારણ મુસદ્દી એમ માને છે કે આ બાબતો વિનાની રાજનીતિ હોઈ જ ન શકે. અને, તેથી, એ એને ગાંધીજીમાં શોધવા મથ્યા જ કરે છે, અને શોધી નથી શકતો એટલે ગાંધીજીને ગૂઢ કે મૂઢ સમજે છે.

વિરોધીને જીતવાનો પ્રયત્ન ગાંધીજી પણ કરે છે. પણ જીતવું એટલે હરાવવું એવો ગાંધીજીનો અર્થ નથી. વિરોધીને હરાવીને પોતાને વશ કરવો એ એક જાતની જીત છે. વિરોધીને પોતાના પક્ષમાં કરી લેવો, તેને પોતાનો મિત્ર બનાવી દેવો એ બીજી જાતની જીત છે. પહેલામાં વિરોધીને તેટલો નમાવવાનો-તેવું અભિમાન ખંડન કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે. બીજામાં તેને સમાન બનાવવાનો ઉદ્દેશ છે. એ જો પોતાની

ઊણપના ભાનને લીધે વિરોધ કરતો હોય તો તેની ઊણપ મટાડી, તેને ચડાવી, તેનું સ્વાભિમાન વધારી તેને સરખો બનાવવો એ માર્ગ હોય છે. દા. ત. હરિજન-વિરોધીઓ પ્રત્યે, તેમ જ દેટલેક અંશે મુસલમાનો પ્રત્યે ગાંધીજીની એ વૃત્તિ છે. જે વિરોધી પોતાની વિશેષતાના અભિમાનથી વિરોધ કરતો હોય તો તેનું એ અભિમાન ખોટું છે એમ બતાવી પોતાના સાથે સમાનતાનું ભાન કરાવવું એ વૃત્તિ છે. પણ વિરોધીને ચઘદી નાંખવાનો ખ્યાલ એ કરી શકતા નથી.

આ જ કારણથી વિરોધીનાં છિદ્રો, મુશ્કેલીઓ વગેરે શોધી તેનો લાભ લેવો, 'લાભ આવે ત્યારે માટીના ઘડાની જેમ પથ્થર પર તેને અક્ષાળી તેનો ભૂકા કરી નાંખવો,' એ સામાન્ય મુત્સદ્દીની પદ્ધતિ ગાંધીજીના નીતિશાસ્ત્રમાં નથી. ઊલટું, વિરોધીની મુશ્કેલી વખતે એ પોતાનો લાભ જવા દઈ એને સામા મદદ કરવા દોડી જાય એવું એ એમની નીતિમાં બને છે. ખીજા મુત્સદ્દીઓને જે એમની રીત વારંવાર મૂંઝવે છે તે આ જ. ખીજાઓ માને અને ઈચ્છે કે હવે ગાંધીજી બરાબર પાસો નાંખે તો સારું; તે જ વખતે એ બાહ્ય સંકેતી લેવા જેવું કરે એમ બને. સામાન્ય મુત્સદ્દી છેતરાવાથી ડરે; દાર્ઢ પણ પ્રસંગે વિરોધી તેમને છેતરી ન જાય એ વિષે તે ખૂબ સાવધ રહે. ગાંધીજીને છેતરાવાનું ભેખમ ખેડતાં ખિલકુલ ડર ન લાગે. એક વાર છેતરાય તોયે ખીજ વાર પણ એ ભેખમ ખેડવા તૈયાર થાય.

વળી, સાધારણ રીતે રાજનીતિજ્ઞો પોતાના બળનો જેમ વિચાર કરે, તેમ સામાની નબળાઈની પણ ગણતરી કરે; અને તેની રાહ જોતો પણ બેસે. ગાંધીજીને વિરોધી નબળો પડ્યો છે એમ દેખાડી લડવાનો પાનો નહિ ચડાવી શકાય એમ મને લાગે છે. એમને પોતાને લડવાનું બળવાન કારણ મળે અને પોતાની બાબતને બળવાન થયેલી બુએ ત્યારે જ લડવાનો ઉમંગ આવે. તે વખતે વિરોધી પણ સજ્જ હોય તેની એમને ચિંતા ન લાગે. ઊલટું, તે વખતે લડત આપી દેવી તેમને વધારે ગમે; કારણ, એમની દૃષ્ટિએ, વિરોધી બળવાન હોય ત્યારે લડવાથી લડત ટૂંકી થાય અને પૂરેપૂરો નિકાલ આવી જાય. જે પરિણામ આવે તેમાંથી જીટકવાનો વિરોધી પ્રયત્ન ન કરે.

ગાંધીજીનું આખું રાજકીય જીવન તપાસશું તો આ નીતિના અનેક દાખલા મળી શકશે. ધંધરની જેમ એમની રાજનીતિનો પાયો સત્ય છે.

અને છેવટે ગાંધીજીને રાજનીતિનો કમ્પોઝે આવડતો નથી એમ દાર્ઢ સિદ્ધ કરી આપે તોયે શું? એ પરથી એટલું જ સાબિત થાય કે હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ સમીપ પહોંચવા માટે રાજનીતિના જ્ઞાન કરતાં તેનું અજ્ઞાન જ વધારે સારું કામ આપે છે. કારણ કે ગાંધીજીની 'મૂઠ' રાજનીતિ સિવાય ખીજ દાર્ઢ મૂઠ રાજનીતિઓને આપણે હિંદુસ્તાનની ભૂમિ પર તો જોર કરતી જોતા નથી.

અર્થવ્યવહારમાં હિંસા*

શ્રી નરહરિભાઈ દા. પરીખ

જેન ધર્મમાં હિંસા અહિંસાની ચર્ચા ઘણી થયેલી છે અને હજી થતી જાય છે. એના જેટલી એ ચર્ચા કદાચ ખીજા કોઈ ધર્મમાં નહિ થઈ હોય. મારા મતાનુસાર જૈન ધર્મમાં અહિંસાનો વિચાર જીવને કેમ કરીને બચાવવો એ પ્રદેશમાં વધારે થયો છે, તે એટલે સુધી કે નરી આંખે દેખાય નહિ એવા જીવની હિંસા અટકાવવાનો પ્રયાસ પણ ઠીક ઠીક થયો છે. જીવને બચાવવો એમાં અહિંસા છે એની કોઈ ના પાડી શકે એમ નથી. પણ આપણે જીવ લઈએ, કોઈને મારી નાખીએ ત્યારે જ હિંસા થાય અને પારકાને પીડીએ, ત્રાસ આપીએ, તેની પાસેથી કશું પડાવી લઈએ, તેની સાથે અન્યાયથી વર્તીએ-એમાં હિંસા નથી એમ માનવામાં ભૂલ છે. કોઈ જગ્યાએ એસનાં જીવજંતુ મરે નહિ માટે રજોહરણ કરવાની કાળજી રાખીએ છીએ, પણ વ્યાજવટાના કે ધીરંધારના ધધામાં બેહદ વ્યાજ લઈએ અને છેતરપિંડી કરીએ, એણું આપીએ, વધારે લઈએ-એમાં આપણને હિંસા લાગતી નથી.

પણ આ વસ્તુમાં જોડા જીતરીએ તો આપણને સમજશે કે ભારે વ્યાજ લેવાનો આપણને કરો હજી નથી. ધરાક સાથે કરેલા કરારની રૂએ આપણે તેનું બધું જ પડાવી લઈએ એમાં કાયદેસર રીતે કાંઈ વાધો નહિ નડતો હોય પણ એમાં આપણે ન્યાયથી વર્તીએ છીએ એમ માનીએ એ તો યોગ્ય નથી જ. અને તમામ મુધરેલાં રાજતંત્ર ધીરંધાર અને વ્યાજવટા પર કાયદાથી પણ અંકુશ મૂકવા માગે છે કારણ કે એ વ્યવહારમાં એક બળવાન અને ચતુર પક્ષ ખીજા નબળા અને અચાન પક્ષના હક્કો પર ત્રાપ મારે છે. આપણા અર્થવહેવારમાં આજે જે હિંસા ચાલી રહી છે તેથી કંઈ લોહીની નદીઓ વહેતી નથી, પણ એટલા મોટા પાયા ઉપર એ હિંસા ચાલી રહી છે કે નદીઓ વડે એટલું લોહી ટીપેટીપે ચુસાય છે. આ વિષય કાંઈક નવો છે અને હજી સુધી ગાંધીજી સિવાય કોઈએ એને હિંસા તરીકે ઓળખાવ્યો નથી, એટલે તમને એ સાંભળીને આશ્ચર્ય તો થશે જ. કેટલાક દાખલાથી આ દલીલ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

એક વેપારી અનાજ અને ધાસની વખાર ભરે છે. પછી જો દુકાળનું વરસ આવે તો વેપારીને લાગે છે કે આપણે લાગ આવ્યો. તે પોતાના માલનો ચીરીને લાવ લે છે. એ કોઈને પરાણે વેચવા જતો નથી, પણ ગરમઉ લોકને એને મેં-માગ્યા લાવ આપવા પડે છે. એટલે વેપારીને તો પોતે જે કરે છે તે યોગ્ય છે એમ જ લાગે છે. આમાં હિંસા છે કે નહિ ?

* સંવત ૧૯૬૪ના પર્યુષણ-પર્વમાં જૈન યુવકસંઘના ઉપક્રમથી ચોખ્ખેલી સભામાં પ્રસ્થાવ.

આપણી પાસે પુષ્કળ અનાજ છે અને સામે માણસ ભૂખે મરે છે એ જોઈને અહિંસા-ધર્મને તો દયા દૂટવી જોઈએ. તેને બદલે આપણે તો એને નિયોધી નિયોધીને લાવ લઈએ છીએ. જીવ લેવા જેવી પ્રત્યક્ષ હિંસા માટે હૃદયની જે કડોરતા જોઈએ તેવી કડોરતા વિના આપણાથી આવી તક સામે માણસ નિયોવાઈ નય એવો લાવ લઈ શકાય જ નહિ. બીજો દાખલો લઈએ, આપણે કાંઈ ગામડામાં ગયા હોઈએ અને ત્યાં સસ્તું દૂધ મળે-ધારો કે એક પૈસે. શેર મળે-તો આપણે રાજ થઈએ છીએ. દૂધ વેચનાર રચારીને એટલામાં પોસાતું હશે કે કેમ, તેનું અને એની ગાય ભેંસતું પોપણ થતું હશે કે કેમ એ આપણે જોતા નથી-જોવાનો આપણો ધર્મ છે એમ પણ સમજતા નથી. રચારી તો ગરજનો માર્યો એક પૈસે શેર દૂધ આપે છે અને આપણે પૈસો આપીને એ લઈએ છીએ માટે એ વાળખી જ છે એમ માનીએ, પણ એમાં હિંસા અને અન્યાય બંને છે. આઠ દશ કલાક સુધી પોતે મહેનત-મજૂરી કરીને આપણા ઉપયોગની વસ્તુ એ બનાવે, છતાં પણ એને એમાંથી પોતાના વાળખી પોપણ જેટલુંય ન મળે એમાં અન્યાય અને હિંસા નથી તો બીજું શું છે? હિંસા એટલા માટે છે કે આપણે એને એની મજૂરીનો યોગ્ય બદલો આપતા નથી, એના હક્કનું આપણે એને આપવાને બદલે આપણી પાસે રાખીએ છીએ. પણ આમાં કાંઈ વ્યક્તિનો દોષ કાઢવા જેવું નથી આપણી આજની અર્થવ્યવસ્થા જ આ જાતની હિંસા પર ચલાયેલી છે. અને તેથી જો આપણે અહિંસા-ધર્મનું પાલન કરવું હોય તો આ વ્યવસ્થા બદલવી જ જોઈએ. એ બદલવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણો ધર્મ છે.

જોડૂતે મહેનત કરીને પકવેલી વસ્તુઓ સસ્તે ભાવે મળે છે ત્યારે આપણે તેને સોંધવારી કાઢીએ છીએ અને રાજ થઈએ છીએ, પણ એ પકવનારને એની મહેનતનો પૂરતો અને યોગ્ય બદલો મળે છે કે નહિ એનો વિચાર આપણને આવતો નથી.

જોડૂતે વસ્તુ પકવવા પાછળ જેટલું લોહી રેડ્યું હોય તેના પ્રમાણમાં જો તેને બદલો ન મળે તો એ વસ્તુ વાપરનારે એ લોહી એટલા પ્રમાણમાં હરી લીધું એમ કહેવાય.

આજે બધા જોડૂતો દેવાદાર છે તેનું મુખ્ય કારણ એને એની મહેનતનો પૂરતો બદલો મળતો નથી એ છે. બજારમાં અનાજ વગેરે જેતીની પેદાશનો જેટલો ભાવ હોય છે તે ભાવ પણ જોડૂતોને મળતો નથી. તેને મહેસૂલ ભરવાનું હોય અથવા વ્યાજ ભરવાનું હોય ત્યારે ન માની શકાય તેટલે સસ્તે ભાવે વેપારીઓ તેની પાસેથી માલ પડાવી લે છે. મહેસૂલ, સાંથ કે વ્યાજનો તગદો ચૂકવવાનો હોઈ તે લાચાર દશામાં હોય છે, એ લાચાર દશાનો લાલ લઈ તેની તનતોડ મહેનતના ફળ રૂપ તેણે પકવેલો માલ, તેનું શુભરાત પણ ન થઈ શકે તેટલી સસ્તી કિંમતે, પડાવી લેવો તેમાં ચોખ્ખી હિંસા જ છે, કારણ કે એ કૃત્યને પરિણામે પેલાનું લોહી ટીપે ટીપે ચુસાય છે.

બીજી જાતનો દાખલો લઈએ.

આપણે રચર વાપરીએ છીએ, આમ તો એ વતસ્પતિની બનાવટ છે, પણ એ શી રીતે તૈયાર થાય છે, ક્યાં બને છે અને એને બનાવનારા કૃત્રી રીતે બનાવે છે એ આપણે જોતા કે જાણતા નથી. બેલ્ગિયમ તાબાના ફ્રાંસ દેશમાં એ બને છે અને એના બનાવનારાને કૃત્રી રીતે રહેંસવામાં આવે છે એ જાણવું હોય તો ‘ક્રાંતિ’ ફ્રાંસ નામનું પુસ્તક વાંચી જોજો. પણ આ જાણીને આપણે એટલું જ કહીએ કે ‘એમાં બેલ્ગિયમના રાજાને પાપ, આપણને શું?’ તો એ માન્યતા ભૂલભેલી છે. એ રચર વાપરનાર આપણે પણ એ પાપના ભાગી છીએ જ. આપણે અહિંસાને જો વ્યાપક કરવી હોય તો જ્યાં જ્યાં અન્યાય ચાલતો હોય, જુલમ ચાલતો હોય તેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ આપણે ભાગીદાર ન થવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તેનો પ્રતિકાર કરવાનો પણ આપણો ધર્મ છે એ સમજવું જોઈએ.

અર્થવ્યવહારમાં હિંસા*

શ્રી નરહરિભાઈ દ્વા. પરીખ

જેન ધર્મમાં હિંસા અહિંસાની ચર્ચા ઘણી થયેલી છે અને હજી થતી જાય છે. એના જેટલી એ ચર્ચા કદાચ બીજા કોઈ ધર્મમાં નહિ થઈ હોય. મારા મતાનુસાર જૈન ધર્મમાં અહિંસાનો વિચાર જીવને કેમ કરીને જાણવો એ પ્રશ્નમાં વધારે થયો છે, તે એટલે સુધી કે નરી આંખે દેખાય નહિ એવા જીવની હિંસા અટકાવવાનો પ્રયાસ પણ રીક રીક થયો છે. જીવને જાણવો એમાં અહિંસા છે એની કોઈ ના પાડી શકે એમ નથી. પણ આપણે જીવ લઈએ, કોઈને મારી નાખીએ ત્યારે જ હિંસા થાય અને પારકાને પીડીએ, ત્રાસ આપીએ, તેની પાસેથી કશું પણ લઈએ, તેની સાથે અન્યાયથી વર્તીએ-એમાં હિંસા નથી એમ માનવામાં ભૂલ છે. કોઈ જગ્યાએ બેસતાં જીવજંતુ મરે નહિ માટે રંગેદરણું કરવાની કળાજી રાખીએ છીએ, પણ વ્યાજવટાના કે ધીરધારના ધંધામાં બેઠેલ વ્યાજ લઈએ અને છેતરપિંડી કરીએ, ઝાણું આપીએ, વધારે લઈએ-એમાં આપણને હિંસા લાગતી નથી.

પણ આ વસ્તુમાં જોડા જિતરીએ તો આપણને સમજશે કે ભારે વ્યાજ લેવાનો આપણને કશો હક્ક નથી. 'ધરાક સાથે કરેલા કરાન્તી રૂએ આપણે તેનું બધું જ પગલી લઈએ એમાં કાયદેસર રીતે કાંઈ વાંધો નહિ ખડતો હોય પણ એમાં આપણે ન્યાયથી વર્તીએ છીએ એમ માનીએ એ તો યોગ્ય નથી જ. અને તમામ સુધરેલાં રાજતંત્ર ધીરધાર અને વ્યાજવટા પર કાયદાથી પણ અંકુશ મૂકવા માગે છે કારણ કે એ વ્યવહારમાં એક જાળવાન અને ચતુર પક્ષ બીજા નબળા અને અજ્ઞાન પક્ષના હક્કો પર ત્રાપ મારે છે. આપણા અર્થવહ્યારમાં આજે જે હિંસા ચાલી રહી છે તેથી કંઈ લોહીની નદીઓ વહેતી નથી, પણ એટલા મોટા પાયા ઉપર એ હિંસા ચાલી રહી છે કે નદીઓ વહે એટલું લોહી ટીપેટીપે ચુસાય છે. આ વિષય કાર્મિક નવો છે અને હજી સુધી માંધીજી સિવાય કોઈએ એને હિંસા તરીકે ઓળખાવ્યો નથી, એટલે તમને એ સાંભળીને આશ્ચર્ય તો થશે જ. કેટલાક દાખલાથી આ દલીલ રૂપે કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

એક વેપારી અનાજ અને ઘાસની વખાર ભરે છે. પછી જો દુકાળનું વરસ આવે તો વેપારીને લાગે છે કે આપણે લાગ આવ્યો. તે પોતાના માલનો ચીરીને ભાવ લે છે. એ કોઈને પરાણે વેચવા જતો નથી, પણ ગરબઉ લોકને એને મોં-માગ્યા ભાવ આપવા પડે છે. એટલે વેપારીને તો પોતે જે કરે છે તે યોગ્ય છે એમ જ લાગે છે. આમાં હિંસા છે કે નહિ!

* સંવત ૧૯૬૪ના પર્વણ-પર્વમાં જૈન યુવકસંઘના ઉપક્રમણી યોજાયેલી સભામાં પ્રવચન.

આપણી પાસે પુષ્કળ અનાજ છે અને સામે માણસ ભૂખે મરે છે એ જોઈને અહિંસા-ધર્મને તો દયા છૂટવી જોઈએ. તેને બદલે આપણે તો એને નિયોવી નિયોવીને ભાવ લઈએ છીએ. જીવ લેવા જેવી પ્રત્યક્ષ હિંસા માટે હૃદયની જે કડોરતા જોઈએ તેની કડોરતા વિના આપણાથી આવી તક સામે માણસ નિયોવાઈ નય એવો ભાવ લઈ શકાય જ નહિ. બીજો દાખલો લઈએ, આપણે કાંઈ ગામડામાં ગયા હોઈએ અને ત્યાં સસ્તું દૂધ મળે-ધારે કે એક પૈસે. શેર મળે-તો આપણે-રાજ થઈએ છીએ. દૂધ વેચનાર રચારીને એટલામાં પોસાતું હશે કે ક્રમ, તેનું અને એની ગાય ભેંસતું પોપણ થતું હશે કે ક્રમ એ આપણે જોતા નથી-જોવાનો આપણો ધર્મ છે એમ પણ સમજતા નથી. રચારી તો ગરજનો માર્યો એક પૈસે શેર દૂધ આપે છે અને આપણે પૈસો આપીને એ લઈએ છીએ માટે એ વાળખી જ છે એમ માનીએ, પણ એમાં હિંસા અને અન્યાય બંને છે. આઠ દશ કલાક સુધી પોતે મહેનત-મજૂરી કરીને આપણા ઉપયોગની વસ્તુ એ બનાવે, છતાં પણ એને એમાંથી પોતાના વાળખી પોપણ જેટલું જ ન મળે એમાં અન્યાય અને હિંસા નથી તો બીજું શું છે? હિંસા એટલા માટે છે કે આપણે એને એની મજૂરીનો યોગ્ય બદલો આપતા નથી, એના હક્કનું આપણે એને આપવાને બદલે આપણી પાસે રાખીએ છીએ. પણ આમાં કાંઈ વ્યક્તિનો દોષ કાઢવા જેવું નથી આપણી આજની અર્થવ્યવસ્થા જ આ જાતની હિંસા પર ચલાયેલી છે. અને તેથી જો આપણે અહિંસા-ધર્મનું પાલન કરવું હોય તો આ વ્યવસ્થા બદલવી જ જોઈએ. એ બદલવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણો ધર્મ છે.

ખેડૂતે મહેનત કરીને પકવેલી વસ્તુઓ સસ્તે ભાવે મળે છે ત્યારે આપણે તેને સોંધવારી કંડીએ છીએ અને રાજ થઈએ છીએ, પણ એ પકવનારને એની મહેનતનો પૂરતો અને યોગ્ય બદલો મળે છે કે નહિ એનો વિચાર આપણને આવતો નથી.

ખેડૂતે વસ્તુ પકવવા પાછળ જેટલું લોહી રેડ્યું હોય તેના પ્રમાણમાં જો તેને બદલો ન મળે તો એ વસ્તુ વાપરનારે એ લોહી એટલા પ્રમાણમાં હરી લીધું એમ કહેવાય.

આજે બધા ખેડૂતો દેવાદાર છે તેનું મુખ્ય કારણ એને એની મહેનતનો પૂરતો બદલો મળતો નથી એ છે. બજારમાં અનાજ વગેરે ખેતીની પેદાશનો જેટલો ભાવ હોય છે તે ભાવ પણ ખેડૂતોને મળતો નથી. તેને મહેસૂલ ભરવાનું હોય અથવા વ્યાજ ભરવાનું હોય ત્યારે ન માની શકાય તેટલે સસ્તે ભાવે વેપારીઓ તેની પાસેથી માલ પડાવી લે છે. મહેસૂલ, સાંઘ કે વ્યાજનો તગાદો ચૂકવવાનો હોઈ તે લાચાર દશામાં હોય છે, એ લાચાર દશાનો લાલ લઈ તેની તનતોડ મહેનતના ફળ રૂપ તેણે પકવેલો માલ, તેનું ગુજરાન પણ ન થઈ શકે તેટલી સસ્તી કિંમતે, પડાવી લેવો તેમાં ચોખ્ખી હિંસા જ છે, કારણ કે એ કૃત્યને પરિણામે પેલાનું લોહી ટીપે ટીપે ચુસાય છે.

બીજા જાતનો દાખલો લઈએ.

આપણે રૂબરૂ વાપરીએ છીએ, આમ તો એ વસ્તુપતિની બનાવટ છે, પણ એ શી રીતે તૈયાર થાય છે, ક્યાં બને છે અને એને બનાવનારા જેવી રીતે બનાવે છે એ આપણે જોતા કે જાણતા નથી. બેલ્જિયમ તાબાના કાંગો દેશમાં એ બને છે અને એના બનાવનારાને જેવી રીતે રહેંસવામાં આવે છે એ જાણવું હોય તો ‘કાંગુ’ કાંગો’ નામનું પુસ્તક વાંચી જોજો. પણ આ જાણીને આપણે એટલું જ કહીએ કે ‘એમાં બેલ્જિયમના રાજાને પાપ, આપણને શું?’ તો એ માન્યતા ભૂલભેડી છે. એ રૂબરૂ વાપરનાર આપણે પણ એ પાપના ભાગી છીએ જ. આપણે અહિંસાને જો વ્યાપક કરવી હોય તો જ્યાં જ્યાં અન્યાય ચાલતો હોય, જુલમ ચાલતો હોય તેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ આપણે ભાગીદાર ન થવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તેનો પ્રતિકાર કરવાનો પણ આપણો ધર્મ છે એ સમજવું જોઈએ.

આપણે દાકતરને ત્યાંથી દવા લઇએ છીએ, પણ ફેટલીયે દવાઓ પ્રાણીઓની અંધિઓનો અર્ક કે કલેર્નનાં સત્ત્વ હોય છે. એ દવા વાપરતાં આપણને હિંસા લાગતી નથી, કારણ આપણે એ દિશામાં વિચાર ન કરતા નથી. દાકતરને છ કે આઠ આના આપી દીધા એટલે પછી દાકતર જાણે અને દાકતરનો 'ધર્મ' જાણે એવું આપણે માનીએ છીએ. કીડી મોઢાડીને જિવાડવી કે વાયુકાય જીવને ખચાવવાં એ દિશામાં ન આપણી અહિંસા ચાલી છે. ગાયને પાંજરાપોળમાં મોકલીને ઘાસ ન ખાવીએ પછી એની શી દશા થાય છે એ જોવાનું આપણું કામ નહિ. પાંજરા-પોળનું તો કીક, પણ દેશમાં કરોડો ગાયોની હિંસા થાય છે, કારણ આપણે ગોપાલન અને ગોરક્ષણનો ધર્મ ભૂલ્યા છીએ એ વસ્તુ આપણે જોવી નથી. આવી જાતની હિંસા તો આખા સમાજનો આત્મા જાગ્રત થાય તો ન અટકાવી શકાય.

મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે ક્રાંતિનારને રાજ આ આના મજૂરી મળતી જોઈએ, કારણ ક્રાંતિનાર આ કલાક મહેનત કરે એટલે એને કીક ગુજરાનજોગું તો મળવું ન જોઈએ ને? અને ગુજરાનજોગાનું ધોરણ ગાંધીજીએ આજે આઠ આના ફેરવ્યું. પણ આપણે એને વાહિયાત વાત ગણીએ છીએ કારણ કે એટલું મહેનતાણું આપતાં તૈયાર થયેલું કપડું તો એક રૂપિયે વાર પડે અને ખર્ચમાં તો કપડું ચાર આને વાર મળે છે. સસ્તું મળતું હોય તે શા માટે ન વાપરીએ એમ આપણે પ્રશ્ન કરીએ છીએ. પણ જો અહિંસાનો ધર્મ આપણે પાળવાનો દાવો કરતા હોઈએ તો આપણે એ જોવું જોઈએ કે ચાર આને વાસ્તું કપડું આપણે વાપરીએ છીએ તે ખનાવનાર મજૂરની કેવી દશા હોય છે અને એને કેવા જીવલેણ વાતાવરણમાં કામ કરવાનું હોય છે, કેવી જીવલેણ હવામાં એનાનું હોય છે, કેવી ગંદકી અને સગામાં એનાં બાળકો જાગે છે. આ બધાની કિંમત આપણે નથી આપતા તેથી ન ચાર આને વાસ્તું કપડું પહેરી જાળણા થઈ ફરીએ છીએ. આની

કિંમત રૂપિયા આના પાઈમાં ગણવા ખેસીએ તો કાપ મોંઘું થયા વિના રહે ન નહિ. પણ આ પ્રશ્ન ન રૂપિયા આના પાઈનો નથી. માણસ જેવા માણસ પ્રતે ખરી લાગણીઓનો આ સવાલ છે, આપણી એ લાગણી છુટી થઈ ગઈ છે. અને છુટી લાગણીવાળા અહિંસા-ધર્મનું પાલન ન કરી શકે.

આ રીતે જોઈએ તો દરેક વસ્તુના ખર્ચભાવ-જે આજે હિંસક ભાવ છે-અને વાજખી અથવા ન્યાયી ભાવ-એટલે અહિંસક ભાવ-એવા ભેદ આપણે પાડવા પડશે. હું દૂધનો ધંધો કરું છું એટલે મને ખર્ચ છે કે અમદાવાદમાં જો તમારે અહિંસક ઘી ખાવું હોય તો મારા હિસાબે એજામાં એજાં એ રૂપિયે રતલ ઘી પડે.

કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનાર રહેંસાય છે એનો વિચાર જ્યાંસુધી ન કરીએ ત્યાંસુધી આપણે અર્થ-વ્યવહારમાં આજે ચાલી રહેલી હિંસા નહિ અટકાવી શકીએ. અને આની હિંસા આજે નહિ અટકાવીએ તો કાલે મોટી હિંસા થવાની છે. હવે દલિતવર્ગનો આત્મા જાગૃત થયો છે. એ લોકો પોતાને થતા અન્યાય દૂર કરવા અન્યાય કરનારને મારવા તૈયાર થશે, અને તો અહીં પણ રશિયા જેવું થશે રશિયામાં કચકાયેલા વર્ગોએ ત્યાંના રાજા દારૂ અને જમીન-દારોને મારી નાખ્યા. પણ એ માર્ગ સાચો નથી-શાશ્વત નથી. કારણ, આટલું આટલું કર્યા પછી આજે રશિયામાં શાંતિ છે, સુખ છે, ન્યાય છે-એવું કશું નથી. હિંસાને માર્ગે કદી અહિંસાની સ્થાપના થઈ શકતી નથી. અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા કરવી હોય તો આપણા વ્યવહારનું એકેએક અંગ તપસી ક્યાં ક્યાં અન્યાય છે, ક્યાં ક્યાં જુલમ છે એ જોવું જોઈએ, અને તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

કાયદાએ મંજૂર કરેલા આપણા ફેટલાક હક્કોના મૂળમાં કેવી રીતે હિંસા રહેલી છે તે આપણે જોઈએ. ખેડૂત અનાજ પકવે છે, એની પામે જમીનનો માલિક દાખી દાખીને ગણોત લે છે અને અનાજ પાકીને તૈયાર થાય ત્યારે તેનાં ખજાં પર ચોક્કી મૂકે

છે, પકાણુ એસાડે છે અને બળબળારીથી બધું ઉઠાવી નાંચ છે. ગરીબ બિયારા કિસાન પાસે તો છવન-ગુમરા જેટલુંય રહેતું નથી. આમાં જમીન-માલિકને હિંસા લાગતી નથી, કારણ કે જમીન ઉપરના માલકી હકથી આ બધું લેવાને પોતે હકદાર છે એમ તે માને છે. મિલ-માલિકાનો દાખલો લઈએ. મજૂરોની દશા સુધારવાની-તેમના પગાર વધારવાની માગણી કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ કહે છે, ધંધામાં મંદી છે. બીજી તરફથી નેઈએ છીએ તો મિલ-માલિકાની મોટરો તો રોજ-બ-રોજ વધે જાય છે, એકની બે અને બેની ચાર પણ થાય છે. આમ છતાં જ્યારે મજૂરોને પગાર-વધારો આપવાની વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ રોદણાં રડવા બેસે છે અને ધંધા-ઉદ્યોગ નેખ-મમાં આવી પડવાની દલીલો કરે છે. જે કમાણી ઓછી થતી હોય તો પછી એમની મોટરો કેમ ધટતી નથી? એનો અર્થ એ હોય કે એમની ધારણા પ્રમાણેની એમને કમાણી નહિ થતી હોય? એ બધા અહિંસા-ધર્મી ગણાય છે, પણ તેમના અર્થવ્યવહારમાં તો હિંસા ચલાવીને જ તેઓ ધન એકઠું કરી શકે છે. એ ધન સરકારના કાયદાથી સુરક્ષિત છે. પણ એ કાયદાની પાછળ લશ્કરબળ, એટલે હિંસા જ રહેલી છે.

આપણા અર્થવ્યવહારમાં આપણે અહિંસાનું બરાબર પાલન કરવું હોય તો કેટલો ઊંડો વિચાર આપણે કરવો નેઈએ તેનો એક દાખલો લઈશું. એક મજૂરને આપણે નળિયાં ચાળવા છાપરે ચડાવીએ અને તેનો આઠ આના રોજ ઠરાવીએ. છાપરેથી એ પડે ને અપંગ થાય તો બહુ તો આપણે એને ચાર દિવસ શીરો ખવડાવીએ અને એમાં આપણી ફરજ અને કરાર પૂરો થયો એમ માનીએ. પણ આપણે લીધે એને નુકસાન થયું એ આપણી કલ્પનામાં નથી ઊતરતું. ન્યાયની રીતે તો એને કાયમ માટે પોપવાની જવાબદારી આપણે માથે આવે છે. એની જગ્યાએ આપણા પોતાનો છોકરો ચડો હોય

અને એ જ રીતે ત્યાંથી પડીને અપંગ થયો હોય તો આપણે એને પાળીએ જ ને?

આપણે જે સાચા દયાધર્મી હોઈએ તો આપણે પેલા મજૂરને પાળવાને પણ બંધાયેલા છીએ. પણ આજે આપણો અર્થવ્યવહાર કાયદાથી અથવા કરારથી ચાલે છે. કરારથી ઠરાવેલી રોજ આપણે ચૂકવી દઈએ એટલે પછી મજૂરનું શું થયું તે જોવાની જવાબદારી આપણી ગણાતી નથી. પણ આપણે અહિંસા-ધર્મી તો જ બની શકીએ, જે આપણા વ્યવહારમાં ન્યાય, લાગણી અને દયાલાવ આપણે દાખલ કરીએ. અનેક પ્રકારનાં છવન-જંતુને બચાવવામાં જેટલો સૂક્ષ્મ વિચાર આપણે કર્યો છે તેટલો જ સૂક્ષ્મ વિચાર આપણા અર્થવ્યવહારમાં કરવાની જરૂર છે. અહિંસા-ધર્મ બરાબર પાળવો હોય તો આપણે ધારીએ છીએ તે કરતાં એ બહુ કપરો ધર્મ છે-ખાંડાની ધાર પર ચાલવા જેવો છે.

આપણે અહિંસા-ધર્મી ગણાઈએ છીએ છતાં આપણા દેશના પશુધનની જેવી દુર્દશા છે તેવી બીજે ક્યાંય નથી. ઇંગ્લાંડના લોકોને ગાયનું માંસ ખાવામાં બાધ નથી, પણ ત્યાં ગાયોની ક્ષતિ સંભાળ લેવાય છે એ જુઓ. ત્યાંની ગાયો તંદુરસ્ત અને તાકાતવાળી ક્ષતિ હોય છે તે જુઓ. ત્યારે આપણે તો ગાયના શરીર પર હાડ અને ચામ રહે એવી રીતે તેને જિવાડવામાં ગોરક્ષા માની બેઠા છીએ. અહીંનાં કૂતરાંની દશા જુઓ. શહેરમાં રખડતાં કૂતરાંને મ્યુનિસિપાલિટી-વાળા મારી નાખે તેટલા માટે આપણે એ કૂતરાંને પકડીને ગાડીમાં પુરાવી ગામ બહાર છોડાવી દઈએ છીએ. ત્યાંથી એ કૂતરાં બીજાં ગામોમાં જઈને ઉપદ્રવ કરે છે એ આપણે જોતા નથી. બીજાં ગામનાં કૂતરાં એ નવાં મહેમાનો પર જીલમ ગુમરે છે એ પણ આપણે જોતા નથી. આવી આવી તો કેટલીયે હિંસા આપણે અહિંસાને નામે કરીએ છીએ.

માટે આપણા વ્યવહારમાં આપણે લશ્ચે લશ્ચે

વિચાર કરતા થવું પડશે. સારામાં સારો આદર્શ કે વિચાર જ્યારે જડ થાય છે ત્યારે એ હાસ્યાસ્પદ બને છે. આજે આપણી અહિંસા વાંદરાં કે ફૂતરાંને રોટલા નાખવામાં કે કીડિયારાં પર લોટ નાખવામાં આવી રહેલી છે. નથી તેમાં સાચો અહિંસા-ધર્મ કે નથી સાચી જીવદયા. વહેપાર અને વહેવાર-બંનેમાં

તો આપણે કવી રીતે જીવોક હિંસા કરીએ છીએ, એ આપણે જોયું તે જ પ્રમાણે આપણા આખા જીવનમાં અહિંસાની સ્થાપના કરવા માટે આપણે આપણી ચાલતી આવેલી શૃદ્ધિઓ, માન્યતાઓ, વિચારો-બધાં નવેમરથી તપાસવાં પડશે અને એ બધાંમાં જરૂરી પરિવર્તન કરવું પડશે.

અહિંસાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એમાંથી ઉદ્ભવતા સત્યાગ્રહનું પરિણામ સમન્વયનું રૂપ પકડે છે. અને દુનિયામાં ખરું સામર્થ્ય સમન્વયનું જ છે. અહિંસાથી સમન્વય, સમન્વયથી શાંતિ અને સામર્થ્ય, સામર્થ્યથી સેવા, અને સેવાથી શુદ્ધિ, એ જ માનવી ઉન્નાતિનો ક્રમ છે

*

*

*

સગઠનનો અર્થ પણ અહિંસા જ છે. જે લોકો સગઠિત થવા માગે છે તેઓ માંહેમાંહે પ્રેમભાવ રાખે છે, એકબીજાથી થતા કષ્ટને મીઠું જ માને છે. વ્યાપક અહિંસા એટલે વિશ્વસગઠન. ધર્મદૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ અહિંસા એક સર્વોચ્ચ સાધના છે. જે અમૃતતત્ત્વની શોધ આપણે લાખો વરસથી કરી રહ્યા છીએ તે અહિંસા જ છે.

['જીવનવિકાસમાંથી']

કાકાસાહેબ કાલેલકર

સંહારને અન્તે

પ્રભાતની પાંપણ અર્ધ ખૂલે;
સંધ્યા તણે પાલવ રાત્રિ સાહે.
ને ઘર્ષે રાત્રિ ઘસૂર સૂરે;
અશોક-ઉરે મથનો મચી રહે.

“જેના ઉરે શોક ન એ અશોકને;
આ શોકની કાં ભરતી ચઢે છે ?”
અશોક-ઉરે નિત પ્રશ્ન ઊઠતો;
વિક્ષીન સંધ્યા-સુરખી મહિં થતો.

“જે નેનમાં નીંદ મધુ ભરાતી;
એ નેનમાં ભૂત ભૂતાવળો કાં ?
જ્યાં સ્વપ્નની સૃષ્ટિ રૂડી રચાતી;
એ સૃષ્ટિમાં તાંડવનૃત્ય ચાંડ શાં ?

“અશ્તુ તણાં પક્ષ્મ ઢળે નહિ ત્યાં;
શોણિતભીનું દીસતું કલિંગ.
ના નીંદ, ના મોહ, શમે વ્યથા જ્યાં-
આકંઠપીડિત કરંત દિંગ.

“આ કાગનિદ્રા લઉં ત્યાં, અસિ શી !
આ વીજલાલા ! હય-હણહણટો !
આ વિષ પાયુ શર મૃત્યુમૂર્તિ !
શતધ્વી !^૨ સંઘાટિ^૩ અહીં ! શું સ્વપ્નો !

“ઓ ! આ છૂટા કેશ ! વિલાપતી કે-
અંકે ધરી બાળ-કુસુમ કોમળું.
આ દીનતામૂર્તિ ! સરિતરક્તની;
આ તુંબડાં માનવમસ્તકોનાં !

“હઠો, હઠો ફર, સતાવ ના મને;
આ શું ? હસો અદૃ ! શું નૃત્ય આદરે !
આ કોણ પ્રૌઢા ! રડતી નવોઢા !
આ વૃંદ કાં કંકણહીણ નારીનું ?

“આ બાળ શી વર્ણિની જીભ જેવી;
આ આભલું કાં નવરક્ત રંચું !
આ તેજઓ જોપરીઓ છૂંદે કાં !
આ જોગણીઓ ઊનું લોહી પીતી ?

“હઠો હઠો ફર ભૂતાવળો સૌ;
હઠાવું તોયે શતધા વધો કાં ?
ભૂલું, ભૂલું, ના ક્ષણ કાં ભુલાતી ?
ભૂસું, ભૂસું, તોય હૂમા^૪ શી થાતી ?

“અનિદ્રા ઊગી ભૂત વર્તમાને;
ખડી કરે ભીષણ સૃષ્ટિ ભાવિની.
કરે ન કાં ? ભીષણ કલશિક્ષા ?
કાં કોતરે ના અનુતાપકીટ ?

“આ એકચક્રે કરવા ધરાને;
મેં યુદ્ધતું ચક્ર ભૂંડું ચલાવ્યું.
ઘેલી મનીષા પરિતોષવાને;
કલિંગ સારું જીવતું જલાવ્યું.

“મહેન્દ્ર”-શા કુલ દીપો ભુજાવ્યા;
ને સંઘમિત્રા સમી કુલ-દીવીઓ.
કેં કેં કરી કંકણુડીણ કામિની;
ને નોતરી સંસ્કૃતિનાશયામિની.

“મેં દેશની દોલત વેડફીને;
હણ્યા યુવાનો નવરાખૂસજાકો.
રચી અશાંતિ, પ્રગતિય રોધી;
શી યુદ્ધ-અન્તે વરસિદ્ધિ સાધી?

“કલિંગ જીત્યો-પણ જીતતાં તો
મેં પ્રાણ-શી માનવતા વધેરી,
જીત્યા નહિ આત્મરિપુ મહાબલા;
આ સ્થૂલ જીતે વચ્ચી સૂક્ષ્મ હાર

“શસ્ત્રો તણા વિજય ના, ઉરો ન;
ઉરો વિનાના વિજયો નકામા;
જોહુકમીના વિજયો ક્ષણજીવી,
પ્રેમે જીતેલા વિજયો ચિરંજીવી.

“ના વૈરની ઐષધિ વૈર કેા જગે;
છે વૈરની ઐષધિ પ્રેમ નિત્યે.
વૈરે વધે વૈર, ન એહનો ક્ષય,
પ્રેમે વધે પ્રેમ યથા શશિ ખીજે.

“વસે જીવે ગ્રહ વહે છૂ શાસ્ત્રો-
કેં ગ્રહને કૂર કરે વધેર્યા.
તાવે હવાં તાપે પ્રચંડ તાપનો;
કણે કણે વ્યાપ્ત જ રંગ પાપનો
શે વિધ જાશે ?
કયમ સુદિત થાશે” ?*

અનામી

૧ કલિંગપ્રહાર પરીનુ સમ્રાટ અશોકનું મનોમંથન.

૨ એક પ્રાચીન અસ્ત્ર.

૩ એક પ્રાચીન અસ્ત્ર.

૪ આ પંખી વિષે ઇરાન તરફ એની કથા છે કે તે અવસાન વેળાએ રોવા માંડે છે, ને તે રૂદનમાંથી જવાબ પ્રગટે છે. તે જવાબમાં પંખી પોતે બળી ખાખ થાય છે ને એ ભસ્મમાંથી નવું હાથું બન્યું નીકળે છે. અહિંયાં તો હમા એટલે નિઃશ્વનની.

૫ અશોકનો પુત્ર.

૬ અશોકની પુત્રી.

● લેખકના પ્રગટ થનાર ‘કાવ્યસંહિતા’ નામક કાવ્યસંમૂહમાંથી.

યુરોપમાં અહિંસાના કેટલાક પ્રયોગો

શ્રી. રામનાથ 'સુમન'

જગત તીવ્ર વેગથી વિનાશ તરફ ધસી રહ્યું છે. પ્રત્યેક સરકાર શાન્તિ અને સભ્યતાની વાતો કરે છે, પણ શસ્ત્રીકરણ એક મિનિટ માટે પણ બંધ કરતી નથી. જગત એક વિરાટ પણ અજ્ઞાત એવા વધસ્તંભની તૈયારીમાં પડ્યું છે. વધુમાં વધુ માણસો ઓછામાં ઓછા સમયમાં સહેલાઈથી મારી શકાય તેવી શોધો પાછળ ઉત્તમ અને શક્તિશાળી વૈજ્ઞાનિક ભેગાંઓને રોકવામાં આવ્યાં છે. કેવળ રણમાં જ સૈનિકો મરે એમ નહિ પણ લાખો કરોડો નિર્દોષ જીવનોને પંચુ બનાવી દેવાં, એમને ઘર વિનાનાં બનાવવાં, મારક રોગોનાં જંતુઓ એમનામાં દાખલ કરી દેવાં એ ઉદ્દેશથી સર્વ 'સભ્ય' ઉપાયો અજમાવવામાં આવે છે.

દરેક દેશ જ્યારે આ શસ્ત્રસરંજામ પાછળ કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે ત્યારે તેની પ્રજા ભૂખથી પીડાતી હોય છે, લાખો લોકો બેકાર હોય છે, મનુષ્યો યત્રો બનતા હોય છે અને એમની માનવીયવૃત્તિઓને પાશવી બનાવાય છે. જાળકોને દૂધ નથી મળતું, પૌષ્ટિક ખોરાકને અભાવે લોકોમાં ક્ષય જેવા લયંકર રોગો ફેલાય છે, કેળવણી અને રચનાત્મક કામને માટે 'પૈસા નથી' એવું કારણ સરકાર આપે છે. આ જ વખતે મનુષ્યના વધની મોટી તૈયારીઓ પ્રત્યેક દેશમાં થતી રહી હોય છે.

વીસમી સદીનાં પાછલાં ૩૭ વર્ષમાં માનવતાએ ફરી ફરી યુદ્ધ બંધ કરવા માટે 'લશ્કરી ખર્ચની નીતિ'ની વ્યર્થતા અનુભવી છે. અને જ્યારે આધુનિક રાષ્ટ્ર સભ્ય અને વિજ્ઞાનપ્રિય હોવાનો દાવો કરે છે, ત્યારે પણ આશ્ચર્ય વચ્ચે ઘોર અવૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓમાં ફસાઈને મૃત્યુ તરફ એ ધસે છે.

આ દુઃખદાયી સ્થિતિનું કારણ એ છે કે આજે જગતનું લાગ્ય એવા લોકોના હાથમાં છે કે જેમનું મગજ પ્રતિહિંસાના લાવેનું ધર બની ગયું છે. રાષ્ટ્રોનાં શાસન અહંકારી અને સ્વાર્થા વર્ગના હાથમાં છે અને તેઓ કરોડો શાંતિપ્રિય લોકોમાં અસત્ય દૃષ્ટિકાણનો પ્રચાર કરે છે અને પાશવી ભાવનાઓને જાગ્રત કરવામાં રાષ્ટ્ર અને સમાજની શક્તિને ખૂરો ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે. દુનિયાને દોરવાનું કામ આજે કેટલાક આંધળાઓ પોતાની જવાબદારી પર લઈ ખેડા છે.

પણ આ વિપરીત પરિસ્થિતિ, લશ્કરી હિંસ્યાલો, જૂઠું અને સ્વાર્થથી ભર્યા પ્રચાર તથા પાશવી કાયકમોની વચ્ચે એવાં દૃશ્યો જેવા મળે છે જે સત્યનું દર્શન કરાવે છે કે મનુષ્ય કતલ અને ખૂનનો તરસો નથી પણ ભાઈચારા અને શાન્તિનો તરસો છે. સાંકળોમાં જકડાયેલી

મનુષ્યતાએ ધણીવાર પ્રતિહિસા ઉપર પ્રેમના વિજયનો મદેશ આપ્યો છે ફરી ફરી પાશની લાવનાઓની બેડીઓને તોડીને મુક્ત થનાના પ્રયત્નો કર્યા છે, અને આત્માના પાવન પ્રગથથી ખૂનીઓના હૃદયને પણ ભને એક ક્ષણ પણ ઉજળા દીધા છે જ્યારે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રને દબાવવામાં પદ્દલિત અને પીડિત કત્તામાં અને ભાર્ષ ભાર્ષનું ગળુ કાપવામાં લાગી પડેન દખાય છે, ત્યારે એ જાણીને સતોષ થાય છે-ભરિષ્ય આશાપ્રદ દેખાય છે-કે જગતમાં એવા માણસોનો અભાવ નથી જે હરેક સ્થિતિમાં અહિસક અને શાંત બની રહેવાની સાધના કરી રહ્યા હોય હિસા ઉપર અહિસા અને પ્રેમના વિજયના એવા ઉદાહરણોથી મનુષ્યની શ્રેષ્ઠત્વ પ્રવૃત્તિઓને બળ મળે છે અને જે દેનાસુરસગ્રામ અનાદિ કાળથી આપણી વચ્ચે ચાલી રહ્યો છે તેમાં દેવોના વિજયની આશા દેખાય છે

શાંતિ અને અહિસાના આવા વ્રતધારીઓમાં એક કુમારી મ્યુરિયલ નિસ્ટર છે એમની અહિસાની લાવના જીવનગ્યાપી અને આધ્યાત્મિક લાવોમ થી ઉત્પન્ન થઈ છે લડનમાં ગરીબોની વચ્ચે એમનો આશ્રમ નૈતિક આચરણનું જે મહાન કાર્ય કરી રહેલ છે તેથી સતોષ પામીને ગાંધીજીએ ગોળમેજી પરિષદ વખતે ત્યાં રહેવાનું પસંદ કયું હતું પશ્ચિમમાં થતી અહિસા-પ્રચાર અને શાંતિની પ્રત્યેક ચળવળ સાથે એમનો સંબંધ રહ્યો છે થોડા દિવસ પહેલાં એમણે પોતાના અનુભવો પરથી કિન ઓગ કયોર ? (Kill or Cure ?) નામની એક નાની પણ મહત્વ પૂર્ણ ચોપડી પ્રગટ કરી છે ૪-૫ વર્ષ પહેલાં એઓ હિંદમાં આવ્યા હતા ત્યારે એ પુસ્તકની પાકુનિધિ મારા જોવામાં આવી હતી એના અનુવાદની જવાબ દારી મારી ઉપર તાજીને એ એક નકલ અહીં મૂકી ગયા હતા જણાવતા આનંદ થાય છે કે 'સસ્તા સાહિત્ય મહાન' દ્વારા એ પુસ્તક થોડા સમયમાં પ્રગટ થનાર છે અહીં તો હું એમની આપેલી થોડી ઘટ નાઓ અને અનુભવોની ચર્ચાઓ કરીને દેખાડીશ કે

આજે જગતમાં અહિસા સંખ્યા જે પ્રયોગો લુંદે ભાગેથી થઈ રહ્યા છે તે પર જ માનવગતિનું ઊજળું ભવિષ્ય નિભર છે હિંદમાં ગાંધીજીના પ્રયોગોની કેનાકો હાસી કરે છે પણ એઓ જાણતા નથી કે એ પ્રયોગો એકલા ગાંધીજી જ નથી કરતા હુનિ યાના બધા દેશમાં થોડા ધણા તો એના માણસ છે જ જે પોતાના લાખા અનુભવે અહિસાની આખરી સફળતામાં માનતા થયા છે એ બરોબર છે કે એમની સંખ્યા નાની છે, પરંતુ આજે તેઓ જે બીજા વારી રહ્યા છે તે યોગ્ય ખાતર-પાણી ને ધરતી મળતા જ મોટા વૃક્ષમાં અવસ્ય પશ્ચિમથી હિસા અને યુદ્ધ એમની પ્રકૃતિને કારણે હમેશા અસફળ રહેશે અને અતે મનુષ્યે થાકીને, કટાણીને સાશ્વત પ્રેમ અને અહિસાનું શરણ લેવું પડશે

તેઓ ભૂલી ગયા કે પોતે શત્રુઓ છે,

યુરોપમાં મહાયુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું હતું ૪-૫ મહિના પછી 'મોટા દિવસો (ક્રિસ્ટમસ) આ યા યુદ્ધ ભૂમિ ઉપર પણ આની અસર હતી બને પક્ષના સૈનિકાના મનમાં એક જ વિચાર હતો બધા ખ્રિસ્તી તહેવારોમાં ક્રિસ્ટમસ મૌથી વિશેષ લોકપ્રિય છે પાપીમાં પાપી માણસના હૃદયમાં પણ આ દિવસે કોમળ લાવનાઓનો ઉદય થાય છે, એમાં માનવીય અને સામાજિક લાવનાઓ જાગે છે ગરીબ લોકો પણ સ્વચ્છ કપડા પહેરે છે નિત્રોને મળે છે, સારું ખાય છે અને સામુદાયિક અને કૌટુંબિક પ્રાર્થનાઓ થાય છે સૈનિકાના મનમાં પણ ધણી સ્મૃતિઓ જાગતી હતી આ રજુભૂમિમાં પણ માન માલ ખાનાનું મગશે ?

આમ વિચારતા એવેનીમાં દિવસ વીતી ગો ક્રિસ્ટમસની સાંજે અંગ્રેજ ટ્રોમીઓએ ભજનોની જૂની લીગીઓ ગાવી શરૂ કરી સ્વગ્નો પ્રવાહ ખાઈઓ ઓળંગીને શત્રુની છાવણીમાં પહોંચ્યા આશ્ચર્ય સાથે એમણે જાણ્યું કે શત્રુ-સૈનિકો પણ પોતાની સાથે ગાર્ડ રહ્યા છે શમ્લો જીવ હતા પણ લાવ એક જ હતો જ્યારે એકમેકને મારવા માટે એમને યુદ્ધભૂમિમાં લાવ વામાં આવ્યા હતા ત્યારે તેઓ એકી સાથે સર

મિલાવીને ગાર્થ રહ્યા હતા, યુદ્ધભૂમિથી એમનાં દિલ દૂર દૂર જઈ રહ્યાં હતાં. દરેકની આંખોમાં એનું ધર, એનું પ્રિયમંડળ અને આનંદ-મિલન નાચવા લાગ્યાં. આ પછી તેઓ એકમેકને ‘સિગ્નલ’ આપવા લાગ્યા, એ લોકો એમની સંકેત-લાપા જાણતા હતા. લાકડીના એક નાના કંકડા દ્વારા એમણે સંકેત આપ્યો-‘સીજ ફાયર’ (લાકડા બંધ) સામેથી સંકેત આવ્યો-‘થેર કેમ ન ચાલ્યા જવું? વળી પ્રશ્ન થયો-સિગ્નલ સ્વીકારવી પસંદ કરશો? જવાબ આવ્યો-જરૂર. અમારી પાસે એ ખલાસ છે. ચોક્કસતો તો ઢગલો પડ્યો છે, થોડી તમે લેજો. આમ જોગ્યે ફેંકવાને બદલે તેમણે લેટની ચીજોની ફેંકફેંકી માંડી.

પછી એમણે માથાં ખાઈઓની બહાર કાઢ્યાં કે જોઈએ તો ખરા એકબીજાના ચહેરાઓ! જોતાં એમને આનંદ થયો, કારણ કે બંને પક્ષના મોટા ભાગના સૈનિકો સુંદર, સ્વસ્થ અને પ્રસન્નવદન યુવકો હતા. આગળ વધી સીમા પાસે ઊભા રહીને તેઓ પરસ્પર વાતો પણ કરવા લાગ્યા.

આ રીતે પરાણે દાખી દીધેલ માનવતાનું અમૃત ઉપર આવી ગયું. પણ રક્તના પ્યાસી અમલદારોથી આ સુંદર દૃશ્ય કેમ સહન થાય? એમણે તો માન્યું કે આથી તો પરસ્પરમાં પ્રેમ જાગશે. પછીનું વર્ણન કુમારી સિસ્ટરના સુંદર શબ્દોમાં આપું છું.

“મુખ્ય કાર્યાલયને ખબર પડી, ‘બ્રાતૃત્વ?’ એમના મોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યો. એમના હોઠ પર અત્યંત ધૃણા સાથે ભયાનક રૂપે એ પ્રતિધ્વનિત થયો. જે અમલદારો લાગણીવશ ન થઈ જાય એવા લાગતા હતા તેમને મોકલવામાં આવ્યા. એ સૈનિક-મિત્રોને એકદમ ખાઈઓમાં જોલાવવામાં આવ્યા. સેકસને સૈનિકોને બીજી તરફ મોકલી દીધા અને પ્રશન સૈનિકોને એમની જગ્યાએ મૂક્યા. સાંજ પડતાં તો પાછાં ધૃણાનાં ગીતોનું તાંડવ શરૂ થઈ ગયું.

તું આવશે એ જાણતો હતો

જેક અને બિલ એ મિત્રો હતા. આમાંથી એક, યુદ્ધની નાસભાગમાં એક અણિયાળા તારમાં જઈ પડ્યો,

એના મિત્રે ભાંખોડિયા ભર ઘસડાઈ ત્યાં જઈ એને બહાર કાઢવાની ઇચ્છા કરી. પણ એના ઉપરીએ એને એની મના કરી. એણે ઘણી વિનંતિઓ અને કાકલૂદી કરી, કહ્યું કે મારા મિત્રને નહિ છોડી શકું, એ લોહીથી લથપથ છે અને મરી જશે. અમે બંનેએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જો એક જણ મુશ્કેલીમાં પડ્યો હોય તો બીજાએ તેની પાસે રહેવું. પણ ઉપરીએ જબરદસ્તીથી એને શેક્યો. અને કહ્યું, ત્યાં જવામાં શું ફાયદો છે? એનું ક્ષણ મૃત્યુમાં જ આવવાનું છે, બિલ તો મરી રહ્યો છે, સિપાહીનો ધર્મ છે-લડવું, કપાઈ જવું નહિ. એ રીતે પોતાની જિંદગી ખર્ચી નાખવી એ લશ્કરી અપરાધ છે, ઇત્યાદિ.

પણ ઉપરી ત્યાંથી ગયો કે જેક છૂટીને લાગ્યો. ચારે તરફ ગોળીઓ વરસી રહી હતી. એને પણ એક ગોળી વાગી, છતાં એણે પરવા ન કરી. આખરે એ બિલ પાસે પહોંચ્યો. પણ એને અણિયાળા તારની બહાર કાઢવો એ અઘરું હતું. પ્રાણને હાથમાં રાખીને જેક કામ કરવા માંડ્યું. મહા મુશ્કેલીએ એણે બિલને બહાર કાઢ્યો ત્યાં બીજી ગોળી લાગી. હવે બંને મિત્ર બાબુ બાબુમાં જ પડ્યા હતા. બિલના પ્રાણ હવે નીકળતા હતા. છતાં એણે હસીને કહ્યું, “તું આવશે એ જાણતો હતો.” અને એક બાબુ ઢળી પડ્યો.

યુદ્ધ અને ખાઈમલનો વિરોધ

છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં યુદ્ધમાં ભાગ લેનારાં લગભગ બધાં રાષ્ટ્રોએ ફરજિયાત લશ્કરી ભરતીનો કાયદો કર્યો હતો. એ વખતે માનવતાના ઉપાસકોને એ જાણી આનંદ થતો હતો કે યુદ્ધને અધર્મ્ય ગણીને સૈનિક તરીકે ન જોડવાનો ધણાએ નિશ્ચય કર્યો હતો. આમાં સ્ત્રીઓ પણ હતી, પુરુષો પણ હતા. પોતાના એ નિશ્ચયને કારણે એમણે અપમાન અને જેલનાં દુઃખ સહન કર્યાં. આખા યુદ્ધ-સમય દરમિયાન એવા સત્યાગ્રહના દાખલા બનતા જ રહ્યા હતા. અહીં આપણે થોડાં દૃષ્ટાંતો જોઈને ખાતરી કરીશું કે ભગવાન

મંત્રના ઉદ્ધાર ધર્મ અનુસાર યુદ્ધ એ પાપ છે અને એ કલેઆમમાંથી એ લોકોએ પોતાને દૂર રાખ્યા.

સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં એક ગામડાનો શિક્ષક હતો. એનું નામ ન્હોન બુદરાજ, એ રથાનિક ખેરેડામાં જન્મેને દર વર્ષે એ ત્રણ અકવાડિયાં લશ્કરમાં પોતાની મેવા આપવા જતો. યુરોપમાં ફરજિયાત લશ્કર-મેવાનો નિયમ એટલો વ્યાપક રહ્યો છે કે એ વિચારને ક્યારેય એ નિયમના નૈતિક આધાર વિષે વિચાર કરવાની કે એનું મૂળ તાત્પર્ય સમજવાની જિજ્ઞાસા કદી નહોતી થઈ. પણ ખ્રિસ્તનો એ પ્રેમી હતો એટલે ગમે તેમ પણ બાઈબલની એક નકલ અંત પ્રેરણાથી ટાટના ગજવામાં એ સૈનિક મેવાને સમયે પણ સંતાડી ગખતો. લાંબે અજ્ઞાનમાં પણ, એણે શાંતિના અવતાર ધંસુની વાત અને બંદૂક અને ગોળીની કવાયતને એકબેજ થવા ન દીધાં, અને દર વર્ષે એક મામ સુધી તો એ બાઈબલ પાસે હોવા છતાંયે ન ઉઘાડતો. આ જ વ્યક્તિગત માનસિક સઘર્ષણ આગળ વધી એના જીવનમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયું અને એનાથી એનું જીવન ઉગજવળ ખની ગયું.

યુદ્ધને કારણે જન્હોન બુદરાજને ૨-૩ અકવાડિયાંને બદલે ત્રણ મહિનાને માટે સૈનિક-ટુકડીમાં સામેલ થવાનું ફરમાન થયું. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ લડાઈના વમળમાં નહોતું પડ્યું. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાંથી લઈ જવા જેવું પણ કંઈ નથી. કાંઈ પણ રાષ્ટ્ર ગમે એટલો વિજય પ્રાપ્ત કરે પણ એનાં પડાડો અને ખીણોને જીદાં નહિ કરી શકે. એની મેના સંપૂર્ણ શક્તિની સાથે તૈયાર રાખવામાં આવી હતી.

ન્હોન બુદરાજને આટલો વખત બાઈબલને ખીસામાં રાખી મૂકવું સારું ન લાગ્યું. એને એ અસહ્ય થઈ પડ્યું. નિયમનમાં રહેવા બાઈબલ ન વાંચવાની એની જૂની રેવ કદાચ ચાલુ રહી શકત, પણ એક દિવસ પ્રાર્થનામાં એને કંઈક અવાજ સંભળાયો. એ એના અંતરાત્માનો જ અવાજ હોવો જોઈએ. એની શ્રદ્ધાએ એને કહ્યું કે એ અવાજ ધંસુનો હતો, ધંસુએ એને બાઈબલ વાંચવાનો હુકમ

કર્યો હતો. એ પછી એણે જોખમ વહેરાંને પણ બાઈબલ વાંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. એણે અકવાડિ રત્ન લીધી, ઘેર ગયો, પત્નીને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. એણે જોયું કે એ સમજતી હતી. છુટી પછી પાછો એ જાવણીમાં ગયો. પોતાના અધિનાયક પાસે ગયો, પોતાનાં ટોપી અને પટ્ટો ઉતારી રાફેલ સાથે એ વસ્તુઓને એની સામે મૂકી દીધી. એણે કહ્યું, “ મને ધંસુની આજ્ઞા સંભળાઈ છે, હું હવે સૈનિક નહિ રહી શકું.”

અધિનાયકે પોતાની ખીસા-ધડિાળ કાઢીને કયું, “ નવમાં દશ મિનિટ ઓછી છે, નવ વાગે એક ટ્રેન ઊપડે છે. અત્યારે જ સીધા જલ ભેળા થવું પડશે. વિચાર માટે એક મિનિટ આપું છું. ટોપી-પટ્ટો પાછાં ન પહેરી લેવાં હોય તો જલમાં જવું પડશે.”

ન્હોન પાંચ મિનિટ સુધી એના પડઠં ઉપરી સામે જાઓ જ રહ્યો અને પછી એને જલને હવાયે કરવામાં આવ્યો. અધિકારીઓએ માન્યું કે માણસ ગણિ થયો છે, તે સિવાય સિપાહીગીરીની ના શા માટે પાડે! એ કાયર છે એમ તો નહિ કહી શકાય, કાચુ કે અત્યારે યુદ્ધનું જોખમ નથી, સ્વીમ લશ્કર કદી લડતુ નથી. આમાં રહેવું એ તો માન સમજાય છે. આ લાગ્યવાન દેશમાં સિપાહીગીરી એ માન અને પ્રશંસાની વાત લેખાય છે. એટલે ન્હોનનું આ પગલું પાગલપણાને કારણે હશે. આ નિર્ણય પછી ન્હોનને પાગલશાળામાં લઈ ગયા. પરંતુ એ પાગલ તો હતો જ નહિ. એની સમજ અને પ્રસન્નતા એટલી હતી કે મહિનામાં જ એને પાગલશાળામાંથી રત્ન આપવામાં આવી ફરી એને લશ્કરી અકસરતી સામે લઈ ગયા. લુગાનના ટાઉન હોલમાં અદાલત બેઠી. આ કિસ્સાને સાંભળવા, તપાસવા અને સમજવાને ઉત્કંઠ એવા લોકોથી હાલ ચિકાર લરાયો હતો. ન્હોને પોતાની વાત સીધા સાદા શબ્દોમાં કહી દીધી, સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડના એક પ્રાચીન સૈનિક-ટુકડા અંત નખીરા અને લશ્કરના પબ્લિક પ્રીસીક્યુટર

મેન્ડેલ એર્નોલ્ડ સેરીસોલે એને કેદની સજા આપાવી. મેન્ડેલ સેરીસોલના પિત્રાર્થ ભાર્થ, ઊંચા, મજબૂત બુદ્ધિવાન, પીરી સેરીસોલે, જેમના પિતા સરકારના મંત્રી થઈ ચૂક્યા હતા અને જેઓ પોતે પણ એક સારા એન્જિનીઅર હતા, આ કેસની વિગતો સાંભળી. વર્ષોથી એમના હૃદયમાં ગડમથલ ચાલતી હતી. સિપાહીગીરી અને કુટિલ અર્થનીતિવાળા એક સહાયતા-પ્રાપ્ત રાજકીય ચર્ચાની સાથે પોતાનો મેળ કેમ થઈ શકે અને એનાથી છુટાચ શી રીતે? જ્યારે આ મુકદ્દમાની વાતો એમણે સાંભળી ત્યારે એમના મનમાં વસી ગયું કે જહોન બુદ્ધરાજે માર્ગ બતાવી આપ્યો છે, અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના યુવકોએ એ સાચા માર્ગનું અનુસરણ કરવું નોંધ્યું. થોડા સમય પછી લોકોએ પીરી સેરીસોલને પણ લશ્કરમાં ન જોડાવા બદલ અદાલતમાં ખડો થયેલો જોયો. આ પીરી સેરીસોલે પછી ‘આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક-દળ’ની સ્થાપના કરી, જેણે દેશ કે બહારનો ભેદ ભાવ ભૂલીને સેવાનો આદર્શ આપણી સામે મૂક્યો.

સત્યાગ્રહ

ઉપદેશક ડચ કોર્નેલીસ લંડન શહેરમાં રહેતો હતો. સરળ હૃદયનો સાચો પ્રિયતી હતો. એનામાં પ્રાદેશિક દંભ અને રાષ્ટ્રીય પાખંડ નહોતાં. એણે એક અંગ્રેજ મહિલા સાથે લગ્ન કર્યા હતાં. પણ યુદ્ધ જગ્યું ત્યારે ન છૂટકે એને ધગ્ગાંડ છોડવું પડ્યું, કારણકે યુદ્ધને માટે સજ્જ થયેલા એક રાષ્ટ્રની આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં કોણ માની શકે કે એ સાચા પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જ ધસુતા ઉપદેશનો પ્રચાર કરશે? પોતાની અંગ્રેજ પત્નીને લઈ હોલેન્ડ પાછો આવ્યો અને ત્યાં પોતાનું ‘નેપ્થમલયું’ સેવા-કામ શરૂ કર્યું. થોડા જ સમયમાં એ દંપતીએ પોતાની આસપાસ સમાન વિચારના લોકોનું સારું જૂથ જમાવી લીધું. એમણે એક પડતર જંગલની જમીનને સાફ કરી લાલ, આસમાની અને

લીલા રંગનું એક મોટું સુંદર ‘અંધરહુડ હાઉસ’ (બ્રાતૃત્વ ભવન) ઊભું કર્યું.

આ પછી કોર્નેલીસે બ્રાતૃત્વ ભાવના પ્રચાર માટે સ્તાઓની ગિરદીમાં ભાષણો આપવાં શરૂ કર્યાં. જ્યારે ભીડ વધતી ત્યારે એ લોકોને પ્રશ્ન પૂછવાનું અને શંકાઓનું નિવારણ માગવાનું કહેતો અને ચાલુ સ્થિતિ પર સર્વ-સંભવ-દંષ્ટિએ વિચાર કરતો. પણ એ સમય સુધી લોકોને વાણી-સ્વાતંત્ર્ય નહોતું મળ્યું. એટલે એને સરકારી અમલદારો તરફથી ભાષણો ન કરવાનો હુકમ થયો, પણ એણે એ હુકમ ન માન્યો, પરિણામે એને અદાલતે જેલની સજા ફટકારી. પણ આવા બુદ્ધિમંતી એની સત્યપ્રકટની જ્યોતિષ છુટાચ તેમ નહોતી. એણે તો જેલમાંથી છૂટીને તે જ દિવસે પેલી જગ્યાએ પોતાનું ભાષણ શરૂ કરી દીધું. ફરી ફરી એ જ ક્રિયાઓની બળવણી થતી ગઈ. પણ કોર્નેલીસે કદ સહન કરવાનો તો નિર્ધાર રાખ્યો જ હતો, એટલે અંતે અમલદારો જ થાક્યા અને એને જેલ કરવું હોય તેમ કરવા દીધું. આ રીતે સત્યનો વિજય થયો.

જ્યારે મહાયુદ્ધ સમાપ્ત થયું અને સંધિઓ થઈ ગઈ ત્યારે બધા અહિંસાવાદીઓ, જેઓ સિદ્ધાંતે એક છતાં યુદ્ધને કારણે બુદ્ધ બુદ્ધ દેશના હોવાથી, એક નહોતા થઈ શક્યા તે હવે બ્રાતૃત્વ ભવનમાં ભેળા મળ્યા. બેલ્જિયમ, ફ્રાંસ, જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, સ્વીડન, ડેન્માર્ક, નોર્વે, હિંદ, અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડ આદિ દેશોના અને બહારના ભાષ્યો સામસામે ઝાડની નીચે ભેળા બેસી એક ટબલ પર ભોજન લેવા આવ્યા. અહીં ‘મૈત્રીક વર્ધક’ આંતરરાષ્ટ્રીય બ્રાતૃ-સંઘ’ની સ્થાપના થઈ, જેણે શાંતિ-પ્રચારને માટે યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું કામ હમેશાં કર્યું છે.

સ્ત્રીઓનો હિસ્સો

‘હુલ હાઉસ’-શિક્ષણોની કુમારી જેન એડમ્સે અતલાંત (આટલાંટિક) મહાસાગરની પેલી પાર અમેરિકા-માં ‘મહિલા-શાંતિ-આંદોલન’ શરૂ કર્યું. યુરોપની

* ગિહાર ધરતીકંપ પછી મદદ અને પુનરંચનાના કામના સંચાલન માટે એઓ હિંદમાં આવ્યા હતા.

ધંસુના ઉદાર ધર્મ અનુસાર યુદ્ધ એ પાપ છે અને એ મ્તેઆમમાથી એ લોકોએ પોતાને દૂર રાખ્યા.

સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં એક ગામડાનો શિક્ષક હતો એનું નામ જ્હાન બુદરાજ, એ સ્થાનિક બેરેકમાં જઈને દર વર્ષે બે ત્રણ અઠનાડિયા લશ્કરમાં પોતાની મેના આપના જતો યુરોપમાં કે જિયાત લશ્કર-મેવાનો નિયમ એવો વ્યાપક રહ્યો છે કે એ વિચારને ક્યારેય એ નિયમના નૈતિક આધાર વિરોધ વિચાર કરવાની કે એનું મૂળ તાત્પર્ય સમજવાની જિજ્ઞાસા કરી નહોતી થઈ પણ ખ્રિસ્તનો એ પ્રભી હતો એવે ગમે તેમ પણ બાઈબલની એક નકલ અત પ્રેરણા વી કાઢના મજવામાં એ સનિક સેરાને સમયે પણ સતાડી મખતો ભને અજાનમાં પણ એણે શાંતિના અનતાર ધંસુની વાત અને બદ્ધ અને ગોળીની પ્રાયતને મગમગ થયા ન દીધા, અને દર વર્ષે એક માસ સુધી તો એ બાઈબલ પાસે હોમ છતાયે ન ઉઠાડતો આ જ વ્યક્તિગત માનસિક સઘરાણ આગળ વધી એના જીવનમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયું અને એનાથી એનું જીવન ઉજજવળ બની ગયું.

યુદ્ધને કારણે જ્હાન બુદરાજને ૨-૩ અઠવાડિયાને બદલે ત્રણ મહિનાને માટે સૈનિક-ટુકડીમાં સામેન થવાનું ફરમાન થયું સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ લાંબા વમળમાં નહોતું પડ્યું સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાંથી લઈ જવા જેવું પણ કંઈ નથી કાઢી પણ રાષ્ટ્ર ગમે એવો વિજય પ્રાપ્ત મે પણ એના પહાડો અને ખીણોને જુદા નહિ મરી શકે એની સેના મપૂર્ણ શક્તિની સાથે તૈયાર રાખવામાં આવી હતી.

જ્હાન બુદરાજને આટલો વખત બાઈબલને ખીસામાં રાખી મૂકવું સારું ન લાગ્યું એને એ અસલ્ય થઈ પડ્યું નિયમનમાં રહેના બાઈબલ ન વાચવાની એની જૂની ટેવ મ્તય ચાલુ રહી શમ્ત પણ એક દિવસ પ્રાર્થનામાં એને કંઈક અવાજ સભળાયો એ એના અતરાત્માનો જ અવાજ હોવો જોઈએ એની શ્રદ્ધાએ એને કંઈ કે એ અવાજ ધંસુનો હતો ધંસુએ એને બાઈબલ વાચવાનો દુકમ

કર્યો હતો એ પત્રી એણે જોખમ વહેરીને પણ બાઈબલ વાચવાનો નિશ્ચય કર્યો એણે અકવાકિ ગળ દીધી વેર ગયો પત્નીને પોતાનો વિચર જણાવ્યો એણે જોયું કે એ સમજતી હતી છત્રી પત્રી પાછો એ જાવશીમાં ગયો પોતાના અધિનાયક પાસે ગયો, પોતાના ટોપી અને પો ઉતારી સમ્પ્ર સાથે એ વસ્તુઓને એની સામે મૂકી દીધી એણે કહ્યું, મને ધંસુની આજ્ઞા સભળાઈ છે, હું હવે સૈનિક નહિ રહી શકું.”

અધિનાયક પોતાની ખીસા-ધડિયાળ મળે મ્તુ નમમાં દશ મિનિટ ઓગ્રી છે, નવ વાગે એક ટ્રેન ઊપડે છે અત્યારે જ સીધા જેલ ભેગા થવું પડશે વિચાર માટે એક મિનિટ આડું છું ટોપી-પટ્ટો પાછા ન પહેરી લેના હોય તો જેલમાં જવું પડશે.”

જ્હાન પાંચ મિનિટ સુધી એના પડખે ઉપ્રી સામે ઊભો જ રહ્યો અને પત્રી એને જેલને હવાને પ્રવામાં આવ્યો અધિકારીઓએ માન્યું કે માણસ મળિ થયો છે, તે સિવાય સિપાહીગીરીની નાશા માટે પાડે એ કાયર છે એમ તો નહિ મ્હી શકાય, કાચ્યું કે અત્યારે યુદ્ધનું જોખમ નથી સ્વીમ લશ્કર કદી લડતું નથી આમાં રહેવું એ તો માન સમજાય છે આ ભાગ્યવાન દેશમાં સિપાહીગીરી એ માન અને પ્રશસાની વાત લેખાય છે એટલે જ્હાનનું આ પગતુ પાગનપણાને કારણે હશે આ નિર્ણય પછી જ્હાનને પાગનશાળામાં લઈ ગયા પરંતુ એ પાગન તો હતો જ નહિ એની સમજ અને પ્રસનતા એટલી હતી કે મહિનામાં જ એને પાગનશાળામાંથી રમ્મ આપનામાં આવી ફરી એને લશ્કરી અફસરની સામે લઈ ગયા લુગાનના ટાઉન હાનમાં અદાનત બેઠી આ ક્રિસ્ટાને સાભળવા, તપાસવા અને સમજવાને ઉત્કંઠ એના લોકોથી હાન મિકાગ ભરયો હતો જ્હાને પોતાની વાત મીધા સાદા શબ્દોમાં મ્હી દીધી સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડના એક પ્રાચીન સૈનિક-ટુકડા અમના નમીગ અને લશ્કરના પબ્લિક પ્રોસીડ્યુર

મેન્નર અને સેરીસોલે એને કેદની સજા અપાવી. મેન્નર સેરીસોલના પિત્રાર્થે ભાઈ, ભાંચા, મળખૂત બુચાન, પીરી સેરીસોલે, જેમના પિતા સરકારના મંત્રી થઈ ચૂક્યા હતા અને જેઓ પોતે પણ એક સારા એન્જિનીઅર હતા, આ કેસની વિગતો સાંભળી. વર્ષોથી એમના હૃદયમાં ગડમથલ ચાલતી હતી. સિપાહીગીરી અને કુટિલ અર્થનીતિવાળા એક સહાયતા-પ્રાપ્ત રાજકીય ચર્ચની સાથે પોતાનો મેળ કેમ થઈ શકે અને એનાથી છુટાય શી રીતે? જ્યારે આ મુકદ્દમાની વાતો એમણે સાંભળી ત્યારે એમના મનમાં વસી ગયું કે જહાન બુદરાજે માર્ગ બતાવી આપ્યો છે, અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના યુવકોએ એ સાચા માર્ગનું અનુસરણ કરવું નોંધે એ. થોડા સમય પછી લોકોએ પીરી સેરીસોલને પણ લશ્કરમાં ન જોડાવા બદલ અદાલતમાં ખડો થયેલો જોયો. આ પીરી સેરીસોલે પછી 'આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક-દળ'ની સ્થાપના કરી, જેણે દેશ કે જાતિનો ભેદ ભાવ ભૂલીને સેવાનો આદર્શ આપણી સામે મૂક્યો.

સત્યાગ્રહ

ઉપદેશક ડચ ક્રાનેલીસ લંડન શહેરમાં રહેતો હતો. સરળ હૃદયનો સાચો ખ્રિસ્તી હતો. એનામાં પ્રાદેશિક દંભ અને રાષ્ટ્રીય પાખંડ નહોતાં. એણે એક અંગ્રેજ મહિલા સાથે લગ્ન કર્યા હતાં. પણ યુદ્ધ જગ્યું ત્યારે ન છૂટકે એને ઇંગ્લાંડ છોડવું પડ્યું, કારણકે યુદ્ધને માટે સજ્જ થયેલા એક રાષ્ટ્રની આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં કોણ માની શકે કે એ સાચા પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જ ઇસુના ઉપદેશનો પ્રચાર કરશે? પોતાની અંગ્રેજ પત્નીને લઈ હોલેંડ પાછો આવ્યો અને ત્યાં પોતાનું જોખમલયું સેવા-કામ શરૂ કર્યું. થોડા જ સમયમાં એ દંપતીએ પોતાની આસપાસ સમાન વિચારના લોકોનું સારું જૂથ જમાવી લીધું. એમણે એક પડતર જંગલની જમીનને સાફ કરી લાલ, આસમાની અને

લીલા રંગનું એક મોટું સુંદર 'અંબરહુડ હાઉસ' (બ્રાતૃત્વ ભવન) બાંધ્યું.

આ પછી ક્રાનેલીએ બ્રાતૃત્વ ભાવના પ્રચાર માટે રસ્તાઓની ગિરદીમાં ભાપણો આપવાં શરૂ કર્યાં. જ્યારે ભીડ વધતી ત્યારે એ લોકોને પ્રશ્ન પૂછવાનું અને શંકાઓનું નિવારણ માગવાનું કહેતો અને ચાલુ સ્થિતિ પર સર્વ-સંભવ-દંષ્ટ્રિય વિચાર કરતો. પણ એ સમય સુધી લોકોને વાણી-સ્વાતંત્ર્ય નહોતું મળ્યું. એટલે એને સરકારી અમલદારો તરફથી ભાપણો ન કરવાનો હુકમ થયો, પણ એણે એ હુકમ ન માન્યો, પરિણામે એને અદાલતે જેલની સજા ફટકારી. પણ આવા બુદ્ધિમતી એની સત્યપ્રદની જ્યોતિ બુધ્ધિય તેમ નહોતી. એણે તો જેલમાંથી છૂટીને તે જ દિવસે પેલી જગ્યાએ પોતાનું ભાપણ શરૂ કરી દીધું. ફરી ફરી એ જ ક્રિયાઓની જળજણી થતી ગઈ. પણ ક્રાનેલીએ કષ્ટ સહન કરવાનો તો નિર્ધાર રાખ્યો જ હતો, એટલે અંતે અમલદારો જ થાક્યા અને એને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા દીધું. આ રીતે સત્યનો વિજય થયો.

જ્યારે મહાયુદ્ધ સમાપ્ત થયું અને સંધિઓ થઈ ગઈ ત્યારે બધા અહિંસાવાદીઓ, જેઓ સિદ્ધાંતે એક છતાં યુદ્ધને કારણે બુદ્ધા બુદ્ધા દેશના હોવાથી, એક નહોતા થઈ શક્યા તે હવે બ્રાતૃત્વ ભવનમાં ભેળા મળ્યા. ગેલ્લિયમ, ફ્રાંસ, જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, સ્વીડન, ડેન્માર્ક, નોર્વે, હિંદ, અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડ આદિ દેશોના અને જાતિના ભાઈઓ સામસામે ઝાડની નીચે ભેળા બેસી એક ટેબલ પર ભોજન લેવા આવ્યા. અહીં 'મૈત્રીક વર્ધક' આંતરરાષ્ટ્રીય બ્રાતૃ-સંઘ'ની સ્થાપના થઈ, જેણે શાંતિ-પ્રચારને માટે યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું કામ હમેશાં કર્યું છે.

સ્ત્રીઓનો હિસ્સો

• ગિહાર ધરતીકંપ પછી મદદ અને પુનર્વ્યવસ્થાના કામના સંચાલન માટે એઓ હિંદમાં આવ્યા હતા.

'હુલ હાઉસ'-શિક્ષણની કુમારી
અતલાંત (આટલાંટિક) મહાસાગરની
માં 'મહિલા-શાંતિ-આંદોલન'

દાર્થી લોકોને નશો ચડાવનામા આવનો ઇંચુના ધર્મની ઉત્પત્તિ તો ચિહ્ન પણ નહોતું દેખાતું મોટા ધર્માધિકારીઓ યુદ્ધ સમર્થન કરતા અને કેટલેકની પિશાબની સનાહથી સેટપાલના દેવળમાના કોસની સામે તોપ લગાવવામા આવી હતી રાષ્ટ્રને નામે જોશીની અપીલ કરવામા આવતી કે જેથી લોકો ગરમ અને દરેક જગ્યાએ સુદર રંગોમા ઊપેન સરસ ચિત્રોવાળા બીતપત્રો ચોટાડાતા અને તે જોતા જોણે લશ્કરી પોશાક ન પહેર્યો હોય તે પણ પહેરી લેના ઉચ્કેશતા એક નિશ્ચિત, પ્રસન્ન અને પૂર્ણ સ્વસ્થ સૈનિક ત્રિ દીવાલો, ટ્રામો અને બીજા સ્થળો પર મુકાતુ અને નીચે આ શબ્દો હતા-‘આરામથી એ ખૂમ પ્રસન્ન છે, તમે એવા છો ખરા ?’ બીજી આકર્ષક ચિત્ર એક આધેડ ચિત્રાગ્રસ્ત પુરુષ હતું એનો નાનો છોકરો હાથમા ઇતિહાસની ચોપડી લઈ બોળપણે પૂછતો હતો, ‘આપણે તમે યુદ્ધમા શું કયું હતું ?’

આવા પ્રચાર અને ફરજિયાત લશ્કરી ભરતીનો કાર્યદો હોવા છતાં યુદ્ધથી દૂર રહેનારા લોકોની સખ્યા અંક નહોતી યુદ્ધ અને હિંસાનો વિરોધ કરનારી વર્ણ સંસ્થાઓ નીકળી હતી ‘ફેલોશીપ ઓફ રિકન્સિનિયેશન,’ ‘નો ક સક્રિસન ફેલોશીપ’ (ફરજિયાત સૈનિકતા-વિરોધી બ્રાતૃસંઘ) ‘વોર રેસીસ્ટન્સ લીગ’ (યુદ્ધ વિરોધી સંઘ), ‘વિમેન્સ ઇન્ટરનેશનલ’ ઇત્યાદિ સંસ્થાઓ આ વાતનું પ્રમાણ આપે છે કે પ્રચાર વિચારના અસ્તિત્વ છતાં જીવનમા ચેતન-અમૃતનો અભાવ નથી ‘નો વોર મૂવમેન્ટ’ (અયુદ્ધ પ્રવૃત્તિ) પણ પોતાના સંક્ષિપ્ત રૂપમા ચાલુ હતી, જે આજે તો તમામ પશ્ચિમી દેશોમા ફેલાયેલ છે

૧૮૧૬મા ઇંગ્લાંડમા ફરજિયાત સૈનિક-સેવાનો કાર્યદો થયો ત્યારે એનો ખૂમ વિરોધ થયેલો એવો વિરોધ કરનારને માટે જ તેની તપાસ અને સજા કરવાને માટે ન્યાય-સમિતિઓનું નિર્માણ થયું આ સમિતિઓમા બેસનારા સભ્ય શહેરીઓ સામે એક વિચિત્ર સમસ્યા હતી એમની પાસેથી આશા

એવી રાખવામા આવી હતી કે તેઓ સાથા યુદ્ધ વિરોધીઓ અને મહાના કાઠનારાઓને જુદા પાડી શકશે, પણ ખતનું એવું કે તેઓ એની પાછળ ખડું સમય આપવા ન ઇચ્છતા લશ્કરના એકાદ બે પ્રતિનિધિઓ હમેશા ત્યાં સવાન પૂછવાને હાજર હોય એ લગભગ બંધા યુદ્ધ-વિરોધીઓને એક જ પ્રશ્ન પૂછતા, કલ્પના કરો કે તમે એક જર્મનને તમારી મા અથવા બેન પર આક્રમણ કરતો જુઓ છો તમે શું એ જોઈ રહેશો ?

આ સમિતિઓની સામે લાવવામા આવતા માણસોમાથી કેટલાકના મનોભાવની સાથે અધિકારીઓના રૂથી, અતુદાર અને એવા મનોભાવની તુલના ખૂમ મનોરંજક થઈ પડતી અધિકારીઓ સમજતા કે એ જોડા વિચારશીલ અતિ અનુભવી અને આધ્યાત્મિક મનોવૃત્તિવાળા, યુદ્ધ-વિરોધી બંધા વાતો અને સ્થિતિથી અલુનાકેદ્ર હોવાને કારણે એની (યુદ્ધ-વિરોધી) હા પકડતા હતા

મિસ લિસ્ટર લખે છે, (એમણે જાણુ નોર્મન હતું કે) સ્ત્રી-પુરુષ પોતાના સાથી નાગરિકોથી જુદા પડીને બહાર આવવામા રમત નહોતો માનતા જ્યારે એમ કરવાનું ગંભીર કારણ હતું ત્યારે જ ખૂમ વિચાર કરીને તેઓ એમ કરતા હતા પોતાની વહાલામા વહાલી વસ્તુઓને છોડીને લોકોની હાસી, શકાઓ, ઘૃણા અને સામાજિક બહિષ્કારના શિકાર બનવું તથા પોતાની સ્વતંત્રતા જીવિકા અને અંક બાળતોનો ત્યાગ કરવો એ મશ્કરીની રમત નહોતી ક્યારેક તો આખા શહેરમા એક જ યુદ્ધ-વિરોધી રહેતો એક દીન, અશિક્ષિત માણસ કે જેને ટાઉન-હોલ અને પોલીસ-કોર્ટમાં જાણ થયું પડતું અને જવાબ આપવો પડતો કે શા માટે પોતે ધર્મ, રાષ્ટ્ર અને સામ્રાજ્યના વિરોધમાં હતા ? તેને માટે એ કહીને કામ હતું આના કરતા પોતાના સિદ્ધાંતોને છોડી દેવા, ‘આવ ભાઈ હરખા આપણે બેય સરખા’ કહેવું અને બહુમતિ પક્ષમા ભળવાનો આનંદ લેવો અનેકગણો સરળ

હતો. પણ એમના મનને તેઓ ખરાખર પૂછતા, ડરવાનું શું છે? મારો માર્ગ ખોટો છે? થોડાના સ્વાર્થ માટે કરેહિતા જનમાલતું નુકશાન થવા દેવું યોગ્ય છે? તો પછી વિરોધી તરીકે હું એકલો હોઉં તોપણ તેમાં ડરવાનું શું છે?

જે લોકોને યુદ્ધમાં સામેલ ન થવાને કારણે જીવમાં જવું પડે તેમના ઉપર અનેક અમાનુષી જીલભો થતા તોપણ તેઓ ડગેલા નહિ. એમનાં એ કષ્ટો જોઈને ખુદ અંગ્રેજ સૈનિકોએ કેટલીયે વાર કહ્યું છે, “હું? હું-તો આ બધા વિરુદ્ધ થવાની કદી હિંમત ન કરી શકત. અહા! મારામાં એ હિંમત હોત! આ લોકો મારા કરતાં કેટલા વધુ બહાદુર!”

માત્ર એક ઇંગ્લાંડમાં જ યુદ્ધનો ઇનકાર કરવાને કારણે પંદર હજાર માણસોને લશ્કરી અદલત પાસે ખડા કરવામાં આવેલ. આ ઉપરાંત પણ બીજા એવા લોકો હતા પણ એમને એક કે બીજે બહાને કોર્ટમાં નહોતા લાવવામાં આવ્યા, એટલે સરકારી દફતરમાં એમની નોંધ નથી. બીજા દેશોમાં આ આદેશન એટલું પ્રબળ નહોતું છતાં ઘણા લોકો યુદ્ધનો વિરોધ કરનાર હતા. શ્રી. ડબ્લ્યુ. જે. એન્ગરલેને પોતાની ‘શાંતિને અર્થે યુદ્ધ’ (Fighting for peace) નામની ચોપડીમાં લખ્યું છે—“જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, હંગેરી, રશિયા, બોહેમિયા, અમેરિકા અને ફ્રાંસમાં પણ એવા લોકો હતા કે જેમણે યુદ્ધમાં સામેલ થવાની ના પાડી અને અંગ્રેજ યુદ્ધ-વિરોધીઓની પેઠે સજાને પામ્યા. હંગેરીમાં નાઝરિનોની એક મોટી સંખ્યાએ યુદ્ધમાં જોડાવાનો ઇનકાર કરેલો. એ બધાને ગોળીઓથી વીંધી નાખવામાં આવ્યા. બોહેમિયામાં પણ ‘તરણ ઝેકો’ (Young czechs) દ્વારા લશ્કરી સેવાનો વિરોધ થયેલો, ત્યાં પણ જેમણે લડવાનો ઇનકાર કર્યો તેમને ગોળીથી ઉડાડી દીધા.

સલામત અવસ્થામાં અસંલવ

આ સિવાય સિપાહીઓમાં પણ એવા ઘણા હતા કે જેઓ સમજતા હતા કે યુદ્ધ ખરાબ વસ્તુ છે પણ

વિરોધ કરવાની અશક્તિને કારણે ન છૂટકે લડાઈમાં જોડાયા હતા. કેટલાકોને માટે તો યુદ્ધનો અનુલવ જ અસહ્ય હતો. પોતાને ભૂલી જવાને, અંતરાત્માના અવાજને દાબી દેવાને, એમણે દારૂ પીવો પડતો. એ વિના એઓ શત્રુ સામે બંદૂક ઉઠાવી શકતા નહોતા.

લિસ્યોન (Lisyonets)ની લડાઈ પહેલાં નિયમિત રીતે અને છૂટથી સૈનિકોને ‘રમ’ પાવામાં આવતો, એ એટલા માટે કે એમની વિચારશક્તિ ઘુટી થઈ જાય, એટલે કે જેમને એમણે મારવાના છે તેમના સંબંધે તેઓ વિચાર ન કરી શકે. જેમને આ દારૂ પીવાની ટેવ નહોતી તેમના હાલ ખૂરા થયા. આત્મરક્ષાના ખ્યાલમાં એમણે પોતાના સિદ્ધાંતોને છોડી દીધા. મનઃતાપમાં ગાંડા થઈ જવા કરતાં થોડો પી લેવો એમણે ઠીક માન્યો.

મિસ લિસ્ટર એક બનાવનો ઉલ્લેખ કરીને લખે છે—“ગ્રોસફર્ડ સ્ટ્રીટ (લંડન)માં એક સ્ત્રી યુદ્ધમાંથી રજા પર ઘેર આવેલા એક સૈનિકને મળી, સૈનિક ખૂબ પીધેલો હતો, એટલે એ સ્ત્રીને ખૂબ આઘાત થયો. ઘરના લોકો તો સમજતા હતા કે આપણા બધા સૈનિકો એટલા જ ઉચ્ચ આશયવાળા અને સન્માન ઊપજાવે એવા છે. એ બિચારી એની પાસે ગઈ અને બોલી—“જીવાન! થોડા દિવસ માટે જ તું ઘેર આવ્યો છે, હું તને આવી ખરાબ હાલતમાં જોઈ શકતી નથી.” સૈનિક એની તરફ ફરી, જરા થોભીને બોલ્યો “શ્રીમતી, આપને, ક્યાંથી ખબર હોય કે પાંચ દિવસ પહેલાં જ મારા કિરચની અણી ઉપર એક જીવતું માનવી ખૂલતું હતું. અને આપને એ પણ ક્યાંથી ખબર હોય કે પાંચ દિવસ પછી એવી જ રીતે મને કોઈકે પોતાની કિરચ પર ચડાવતો હશે! આપ જ કહો, આ બધું હોશ-કોશ સાખૂત હોય ને બની શકે? બેલાન બન્યા પછી જ આ કામો થઈ શકે છે.”

માનવતાનો વિજય

આ રીતે કેટલાય જીવાનોને પોતાને, અવશતાને કારણે નશો કરી યુદ્ધનું ઝેર પચાવવું પડતું. યુદ્ધ

થતાં જ એમના સૂતેલા આત્માઓ જંગી હિંદ્યા. એમની દબાયેલી માનવતા ઉપર આવી. ખૂનથી તર રણભૂમિએ એ દર્યો પણ જોયાં અને એથી એની છાતી આનંદાશ્રુથી તર બની. મિસ લિસ્તરે એનાં અનેક ઉદાહરણો આપ્યાં છે. એ લખે છે—“અમારા કેટલાક સૈનિકાને હાંવી કોલોન (Cologne) માં વિજયી શક્તિઓના અધિકાર-ક્ષેત્ર (Army of Occupation)માં મોકલી દેવામાં આવ્યા. શાંતિ સ્થપાતાં એમને ઘણા આનંદ થયો. એઓ જર્મનો—ખાસ કરીને જર્મન બાળકો—ના સંસર્ગમાં આવ્યા—ક્યાંક ક્યાંક તો ખૂબ મળી ગયા. એ જોઈને એમને ઘણું દુઃખ થયું કે જર્મન બાળકો ખૂબ દુઃખમાં અને પીળાં પડી ગયાં છે અને એમના સુકાર્ષ ગયેલા ચહેરાઓ ઉપર દુઃખની છાયા છે. તપાસ કરતાં જણાયું કે કેટલાય દિવસોથી દેશમાં ખોરાક ખૂટી જવા આવ્યો હતો ને એમને પૂરતું ખાવાનું નહોતું મળતું. જો કે બહારથી આવતા ખોરાકને રોકનાર આ સૈનિકા નહિ પણ નૌકાસેના હતી, છતાં તેઓ એ કેમ ભૂલી શકે કે તેઓ એક જ સેનાના અંગરૂપ હતા ? એમણે પછી નિશ્ચય કર્યો કે પોતાના ખોરાકમાંથી થોડો થોડો ભાગ એ બાળકો માટે કાઢવો. પરિણામે કોલોનમાં એ દરમિયાન હમેશાં જોવા મળતું કે રોમી લોકો જર્મન બાળકોને હાર-બંધ બેસાડી ખવડાવતા હોય. કેટલાય દિવસો સુધી એમ આવ્યું. પછી બીડ વધી જવાને કારણે અધિકારીઓએ એ બંધ કરાવ્યું. પણ બ્રિટિશ સૈનિક એ દબાયેલું પ્રાણી નથી. એઓ પોતાનો નવો કસ્ટોડિયન કારી માર્ગ કેમ છોડે ? સડકા પર નહિ તો ખેરેકોની પાછળ શાંત સ્વરૂપે બાળકોને તેઓ બેસાડતા અને બીડ થવા દીધા વિના ખવડાવતા.”

લેખિકા આગળ લખે છે; “એક દિવસ બોટાલ્ડ રોડ પરથી હું પસાર થતી હતી. સ્ત્રીમાં શ્રીમતી સ્મિથ નામે એક બહેનનો બેઠો થયો. એના હાથમાં કોલોનથી આવેલો એના પુત્રનો એક પત્ર હતો. મને બોલાવીને એણે કહ્યું ‘જુઓ બેન, મારો ડીક શું લખે છે ?

‘મારી મા ! અહીંની હાલત બહુ ખરાબ છે. બિયારાં બાળકો ભૂખે મરે છે, તેઓ દુર્બળ થઈ ગયાં છે.’ અમે એમને થોડું ઘણું ખવડાવીએ છીએ પણ એ પૂરતું નથી. દેશમાં તમે એમને માટે કંઈ ન કરો ?”

આ પત્રથી એ સૈનિકાની વ્યથાની જાણ થાય છે. પણ ત્યાં આ હાલત હતી ત્યારે લંડન શહેરમાં ખાદ્ય પદાર્થો પૂરતા પ્રમાણમાં આવ્યા હતા. ધણુ-ઓને તો એ વાત શરમજનક લાગતી કે જ્યારે એમના દેશમાં માખણ અને ચોકલેટ—ફીમ સુદાં—મળે છે ત્યારે જર્મનોનો સુકો ખોરાક પણ અટકાવવામાં આવતો હતો. આને કારણે મધ્ય યુરોપમાં ફેલાતાર બીમારીઓના પણ સમાચાર આવવા લાગ્યા હતા.

પ્રસિદ્ધ પત્રકાર શ્રી. એચ. ડબ્લ્યુ. નેવિંસને આ સ્થળે જોઈ આવ્યા પછી બતાવ્યું, “એક ઓસ્ટ્રિયન ઇન્સપેક્ટરમાં હું ગયો ત્યારે એના શિશુ-વિભાગને જોતાં હું ત્યાં જોયો ન રહી શક્યો.” શ્રી. નેવિંસને દુનિયાના કેટલાય દુર્ગમ ભાગોની મુસાફરી કરી હતી અને અનેક નિર્દય અને ક્રૂર દર્યો એને જોવા મળ્યાં હતાં. આફ્રિકામાં જ્યારે ગુલામ હબસીઓ પર ગેરોરો લુલમ કરતા ત્યારે પણ નેવિંસન ત્યાં ગયેલ. એના માર્ગમાં ઘણી અડચણો નાખવામાં આવેલ, પણ પ્રત્યેક બીલ્સ દરમિયાન, પ્રત્યેક નિર્દય લુલમ, જોયા વિના એમણે પાછા ફરવાનું પસંદ ન કર્યું, કારણ કે એ સાચી ધટનાઓ દ્વારા લોકમત એની વિરુદ્ધ જગાડવા માગતા હતા. આવા આવા નિર્દય અત્યાચારોને જોમણે જોયેલ છે તેવા નેવિંસન પણ એ બાળકોની દુર્દશાને જોતાં કંપી હિંદ્યા. એમની ધમ્મજા હતી કે પોતે દરેક બાળક પામે જાય અને એની તબિયતના સમાચાર પૂછે. એમણે લખ્યું છે, “દરેક બિઝાના પાસે જોવા રહી દરેક બાળકને મેંએથી એ જ નિર્દયતાની લવાનક વાત ફરી ફરી સાંભળવાની મારી હિંમત ન ચાલી. મારી શક્તિની બહારનું એ કામ હતું. જ્યારે હું એમની પાસે જતો ત્યારે તેઓ પોતાની મોટી મોટી ચમકદાર આંખોથી મારી સામું જોઈ રહેતાં. એમની એ આંખો અને પાતળા પડી ગયેલા ગાલોમાં એમની કથાઓ લખાયેલી

હતી. તેઓ મારી સામે એ આશા અને ઉત્કંઠાથી જોઈ રહેતાં કે જે આશા અને ઉત્કંઠાથી પક્ષી-માળાપ સામે એમનાં બચ્ચાં ખાવાના ખોરાક માટે જોઈ રહે છે. પણ મારી પાસે તો આ બાળકોને આપવાનું ભોજન નહોતું. એક પ્રસૂતિગૃહમાં બે મહિનામાં ૧૦૦ બાળકો જન્મ્યાં જેમાંનાં ૬૮ દૂધના અભાવે મરી ગયાં. એમની દુર્ગંધ માતાઓનાં થાન દૂધ-વિહોળાં થઈ ગયાં હતાં.

* * *

આમ અહિંસા અને માનવતા તથા હિંસા અને પશુતાનાં દૃશ્યો જોડાજોડ ચાલતાં હતાં. અહિંસા એક એવું શસ્ત્ર છે કે જે કદી દગો નથી દેતું. એનો જે સ્વીકાર કરે છે તેઓ નિર્ભય છે. સત્ય પર એનું અવલંબન છે. અહિંસક રીતે લડવાને જુદું કારણ કામ આવતું નથી. જેણે મનથી હિંસાનો ત્યાગ નથી કર્યો, પરંતુ કેવળ ઘાલ રીતે જ નિઃશસ્ત્ર થયા છે અને માને છે કે પોતે અહિંસક છે તો તેઓ પોતાને જ છેતરે છે.

એથી જે લોકોએ અહિંસાનો સાચી રીતે સ્વીકાર કર્યો છે તેઓ દિવસે દિવસે આધ્યાત્મિક રીતે ઉપર ચડતા ગયા છે. મિસ લિસ્ટર લખે છે-“એ વાત એકદમ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે કે શારીરિક અને માનસિક પ્રયત્ન રીતે નિઃશસ્ત્રીકરણ (અહિંસા) અપરિગ્રહમાં પરિણમે છે. અહિંસાના સાધકને કાંઈ સ્થળ કે કુટુંબમાં જન્મ લેવાને જ કારણે મજેલી સગવડો તથા ધન-સંપત્તિ છોડી દરિદ્રનારાયણની સેવામાં નિમગ્ન થવું પડે છે.” આ રીતે કેટલાય લોકોએ સ્વેચ્છાએ વૈભવી જીવન છોડી ગરીબી ધારણ કરી છે. એમણે કૂર કૂર્મો કરનારા લોકોનાં હૃદયને પણ સ્પર્શ કર્યો છે અને જાણે લાગ્યા છે. એમણે હજારો લોકોનાં હૃદયમાં એ સત્યનો પ્રકાશ પાડ્યો છે કે સરકારની એક જાહેરાત માનવી બે દેશના લોકો ભાઈઓ મટી કેવા શત્રુ બની જાય છે.

મહાયુદ્ધ પછી તો જગતના દરેક દેશમાં અહિંસામાં વિશ્વાસ રાખનારા અને યુદ્ધને પેલેગ સમજનારાઓની

સંખ્યા ખૂબ વધી ગઈ છે. આજે આ લોકોની ઘણી સંસ્થાઓ ખૂબ જોશથી કામ કરી રહી છે. ‘નો મોર વોર’, ‘ગ્રીન ઇન્ટરનેશનલ’, ‘ન્યુ હિસ્ટ્રી સોસાયટી’, ‘વોર રેઝિસ્ટર્સ ઇન્ટરનેશનલ’, ‘ઓલ વર્લ્ડ ફેલોશીપ’, ‘યુથ પીસ સોસાયટી’, ‘સોસાયટી ફોર પ્રોમોશન ઓફ વર્લ્ડ બ્રધરહૂડ’ ઇત્યાદિ અનેક સંસ્થાઓ અને હિલચાલો આજ આપણે જગતમાં જોઈ શકીએ છીએ, આશ્ચર્ય એ છે કે છાપાંઓ આજે લગભગના સનસનાટી ભર્યા સમાચારો આકર્ષક રીતે મોટાં મથાળાં આપીને છાપે છે પણ આવી સંસ્થાઓ વિષે કંઈ સમાચારો છાપતાં નથી. શાંતિ અને અહિંસાની સ્થાપના માટે જેઓ કામ કરી રહ્યા છે તેમના કામનો સામાન્ય પણ પરિચય આપતાં હતાં. દુનિયાનાં છાપાંઓ માનવ-સંહારને જ વધુ સહાયક બને છે. થોડા સ્વાર્થી, પ્રતિહિંસક અને અંધ રાજનીતિજ્ઞો અને વેપારીઓના હાથમાં એમનું સંચાલન છે. ગિચારી જનતા! એમને નામે એમનાં જ બાળકોનાં ખૂન થાય છે. કઈ માતા પોતાના બાળકને તોપને મોઢે બંધાવવા જન્મ આપે છે ? એ માતા એને એટલા માટે જન્મ નથી આપતી કે એ કાઠને તોપને મોઢે બાંધે. માતા જે જાણતી હોત કે મારું એક બાળક લાખોનાં મૃત્યુનું કારણ બનવાનું છે, તો કદાચ એ એને જન્મ ન આપવાનું પસંદ કરત. પણ શાસક-વર્ગ એના હૃદયને વિપત્તિ ઘેન આપી એની એ દશામાં એની પાસેથી એનું બાળક ખૂંચવી લે છે. રાષ્ટ્રીયતા અને દેશભક્તિનું જુદું અને લલચાવનારું વિષ ‘ઇન્જેક્ટ’ કરી હૃદયોને શુષ્ક, નિરસ, કઠોર અને પ્રતિહિંસક બનાવી દે છે. અને લોકો અભાન સ્થિતિમાં યુદ્ધમાં જોડાઈ જાય છે.

આજ ફરીથી મહાયુદ્ધનો દૈત્ય જગતને પકડારી રહ્યો છે. આ દૈત્યની ભૂખને સંતોષવા કેટલુંય ધન રેગને રાજ આપવું પડે છે, છતાં એનું પેટ ભરાતું જ નથી. કહે છે કે લસકર તો એટલા માટે વધારવામાં આવે છે કે ભય વિના શાંતિ સંભવિત નથી. પણ આ તો સો ટકા જૂની વાત છે. ભયથી અભયનું

વાતાનરણ કદી પે। થયુ નથી ને થશે નહિ
ઉત્તેજનાની દરેક ક્ષણે પ્રવર્તે છે ત્યા દરેક દેશના
એ લાખો મૈનિકાને કયા સુધી શાંત રાખેલો ? અને
યુદ્ધની શાંતિ થવાની છે ? એમાંથી ન્યાય આવશે ?
એથી આકાશમાં તૂમ થશે ? બધી વાતો જુદી છે
આજના જગતની એ ધોર અવૈજ્ઞાનિક અને દાહિક
વાતો છે કોઈ પણ અવસ્થામાં યુદ્ધ એ લય અને
અન્યાયને જન્માનનાર છે એ પાશવતાનું તાડન છે
એમાં વિજેતા અને પરાજિત બનેનો નાશ છે એમાં
બલવાની પરપરા ચાલુ જ રહે છે અને રક્તમીજની
પેડે એક પછી એક જટિલતાઓ પેદા થતી જાય છે
એ જગતને આશ્ચર્ય થાય છે કે કેમવણી અને વિજ્ઞાન
ના આ યુગમાં લોકો જ્યોત્સના અને શમ્ભુની બાદ
ગરીમા કેમ ફસાય છે, અને નિનકુલ પાયા વગરની
વાતને સાચી કેમ માની લઈ શકે છે ?

સમાજના સુખ અને શાન્તિના મૂળ આ

યુદ્ધમાં નથી શાંતિનો પાયો તો વિશ્વમધુત્વ અને
અહિંસાની હાર્દિક લાવનાઓમાં છે. હિંસામાં અનૃતિ
છે, પરિગ્રહ અને સ્વાર્થની વૃદ્ધિ છે એમાં ખીજને
પાડીને, એને કચડીને, એના સુખ સગવડોનો નાશ
કરિને, પોતાના મહેલો ઊભા કરવાની વાત છે ન્યારે
અહિંસા ખીજના ગ્રેમ માટે તલમે છે, ખીજને મર
આત્મ સમર્પણ કરે છે, ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતોને
સ્વીકારીને તૃપ્ત બને છે

આજ માનવસમાજ જે સામુદાયિક રોગમાં
સપડાયેલ છે તેની દવા હિંદુ અને મુસોલિની પાસે
નથી પણ ગાંધી અને રામે રાલાં પાસે છે આજે
જે ખોટો ઉપાય જલાવવામાં આવે છે તે ઉપાય
નથી પણ નિનાશ છે એના ડોક્ટરો સુદ્ધ પોતે એ
નિનાશ તરફ દોડી રહ્યા છે એના લોકો આપણને દર્શ
અને અમૃતનું પાન શી રીતે કરાવી શકશે ?

*માધુરી માધી અનુવાદ કરનાર ત્રા

“આ જ સલામત માર્ગ છે, કે જ્યાં અમે નિ શસ્ત્રીઓ
શસ્ત્રધારીઓનો મામનો કરી શકીએ છીએ સહન કરવાનું
છે તો શા માટે ઝડાહુરીથી સહન ન કરીએ ? અમે
(હિંદુઓ) તમારો (ઓરિયનનો) મામનો કરશું પણ
તે તમને મારીને નહિ”

ફ્રાન્સીસ હીક

યોગ સાધના

કેટલાક પ્રચલિત ભ્રમોનું નિરસન

શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી

(ઓગસ્ટ અંક : ૫૬૧ પાનથી ચાલુ)

આજે દરેક વસ્તુનો વિચાર સામાજિક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ કરવાનો લગભગ રિવાજ થઈ પડ્યો છે. સ્વાર્થમાં રચીપચી રહેલા સમાજ માટે એ ધોરણ લાભદાયક પણ નીવડે એ સંભવિત છે. એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય જ મુખ્ય ધોરણ હતું. આજે સામાજિક ઉપયોગિતા જ મૂક્યાંકનનું ધોરણ બની લાગે છે. એટલે જ “તમે બધાને માટે શું કર્યું?” એવો સવાલ સર્વ વિષયો માટે, જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરનારાઓ, પૂજતાં કાષ્ઠને મર્યાદાનો લોપ થવાનો પણ ક્ષોભ થતો નથી. ‘કવિ છો? —તો તમે બધાને માટે શું કર્યું?’ તમે યોગ સાધના કરો છો? —તો તમે જગતને માટે શું કર્યું?’ જે માણસ કારખાતું કાઢી પૈસા કમાય છે તેને આવા પૂરજીદા કવિ કે યોગી કરતાં કદાચ વધારે ઉપયોગી તરીકે સ્વીકારી લેતા હશે એમ લાગે છે, કારણકે એવો પ્રશ્ન તેમના પ્રત્યે લાગ્યે જ કરવામાં આવે છે! “હું જગતને માટે વેપાર કરું છું” એ જવાબ એમને, કદાચ સંતોષકારક પણ લાગશે.

પરંતુ કવિ કાવ્ય રચે એટલી હકીકતથી જ કાર્ય કરે છે, સાહિત્યની સેવા કરે છે, સમગ્ર સમાજના અક્ષર-આત્મામાંથી કાઢી અક્ષર-તત્ત્વ પ્રગટ કરે છે, અને એ રીતે જનસમાજની પણ સેવા કરે છે એ વાત ધણાને સમજવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આનો અર્થ કવિ તો ખૂણામાં બેઠો બેઠો ગાયા જ કરે—અને એ ખૂણા પણ એવો કે ત્યાં એના જેવા માંદલા સિવાય બીજો કાંઈ લાગ્યે એને સાંભળવાને પણ આવે—એમ માની લેવાનું નથી. વિરાટ જીવનને મોખરે એ ચાલે એ પણ સંભવિત છે. પરંતુ “બધાને માટે કાંઈ કાંઈ કરવાની” જોડી ચિંતામાં પડીને બધા જે સાંભળવા માગતા હોય એવું જ તે ગાયા કરે તો તેથી તે કાંઈની પણ સેવા કરે છે એમ માની લેવું એ એક ભ્રમણા છે. પોતાના અંતરાત્માના સાચા રણકાદાર અવાજને પ્રગટ ન કરે ત્યાંસુધી પોતાના અંતરમાં રહેલા પ્રભુની સેવા તો તે કરતો નથી એ નક્કી છે, અને સમાજની સેવા પણ એવો રણકાદાર અવાજ સ્પષ્ટ કરવામાં જ રહેલી છે. બાકી, લોકોને તો પોતાના અવાજનો પડો પાડનાર “સેવા કરે છે” “પ્રગતિ કરવામાં મદદ કરે છે”—એમ માનવાને કશું કારણ નથી. બલકે, લોકોની અસેવા કે કુસેવા બળવે એ વધારે શક્ય લાગે છે.

લોકમતના મૂંગા આકર્ષણને, માગણીને, આગ્રહને, દબાણને તથા લોકોમાં માન્ય થવાના લોભને વશ થયાથી પોતાની વૃત્તિને પારખવી ધણી મુશ્કેલ છે. ધણી વાર એ વસ્તુઓ માનવ-

ચેતનાની સપાગી પર આવ્યા સિવાય-અવચેતનામાંથી જ-કાર્ય કરતી હોય છે. પોતાના સિદ્ધાંતો, નિર્ણયો, અને કાર્યોમાંનાં કયા અને કૃત્વાં લોકમતના અપ્રગટ આકર્ષણને વશ થઈને કરવામાં આવ્યા છે તેનો કયાસ કાઢવામાં આવે તો મને લાગે છે કે ઘણા કાર્યકર્તાઓના મનમાં અમે “સ્વતંત્ર વિચાર પ્રમાણે”-“પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે” “પોતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે” કાર્ય કરીએ છીએ એવો જે ભ્રમ હોય છે તે દૂર થઈ જાય.

* * *
પણ ધર્મ, અતરનો વિકાસ, યોગસાધના વિગેરે બાબતો તો સર્વને માટે હોવી જોઈએ કે નહિ એ પ્રશ્ન કયામાં આવે છે વળી તેમાં “જુઓ આપણા સાધુસતો અને મહાત્માઓએ પોતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પછી જનહિતને ખાતર કેન્દ્રીની પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી” એમ પણ કહેવામાં આવે છે.

આ વાત સાચી છે, પરંતુ અર્ધ-સાચી છે. કાચુ કે ધર્મમાં કે યોગસાધનામાં અધિકારને સ્થાન જ નથી એમ તો કદર પ્રજામત્તાક અને સમાજતાના દિમાયતીઓ પણ ભાગ્યે પ્રતિપાદન કરી શકશે.

અહીં પુનરુક્તિનો દોષ વહેરીને પણ આગળ આપેલી એક દલીલનો ઉત્તેજ કરવો યોગ્ય લાગે છે “અરે જવા દો એ બધી દલીલોની ઝીણવટ અને તર્કની માયાદેશક” જનસમાજને તો “સાચું” બોલો, ચોરી ન કરો, પર જીને માત્ર સમાન ગણો, સામાજિક ફરતો અદા કરો”-આવા આવા આદા બોધની જ જરૂર છે” એમ કહેવામાં આવે છે.

આ બોધના લાભ આપણે ગયા હામાં ગણાવ્યા છે પરંતુ એ બોધ એટલો તો સામાન્ય અને એટલો તો પ્રચલિત છે કે માતવળતિનો જે ભાગ એનો ભગ કરે છે તે મોટે ભાગે એ બોધની ઉપયોગિતા, ઈષ્ટતા અને હિતકારણતા બાધ્યા છતાં ભગ કરે છે એમ મને લાગે છે. દરેક દરેક ધર્મપ્રચારક અને પ્રવર્તક જન-સાધારણ માટે એવી વિધિનિર્ણયની આજ્ઞાઓ સુન તરીકે આપી મૂકેલી છે જ અને આજે તે ધર્મના અનુયાયીઓ કહેનાવનારામાંથી કેટલા તેમનું પાલન કરે છે એ એક

વિચારનાનો પ્રશ્ન છે આનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે એ સૂત્રોનો ભગ કરાવનારી વૃત્તિઓ અતિ જગત્ન છે અને એનો એ બોધ વધારે જોરથી ખૂબો પાડીને આપવો એ સાધારણ માનવને એ વૃત્તિઓથી મુક્ત કરનાનો ઉપાય છે એમ કહેવું તર્કસમત કે અતુભવ-પ્રમાણિત લાગતું નથી.

તો પછી, બોધ આપવાનો માર્ગ દોડીને આવે ત્યુ વડે મૂંઝા ઉપદેશ આપવાનો વધારે સગીન માર્ગ શા માટે ન લેવો?—એ પ્રશ્ન થશે એનો ઉત્તર એ છે કે યોગસાધના કરનાર જનતા સુધી એ નિયમોનું યથાશક્તિ પાલન કરતો જ હોય છે. અને એના આચરણથી સામાન્ય વ્યવહારમાં ઉત્તરિપોતક તત્વો જરૂર ફેલાવા જોઈએ.

* * *
પણ યોગસાધના કરનાર પોતાની સાધનાનો લાભ બધાને કેમ નથી આપતો?—આ પ્રશ્નમાં પણ વિચારની અસ્પષ્ટતા રહેલી છે. અત્યારે સામાન્ય વ્યવહાર જેવો છે તેનાથી સાધના ઘણી દૂર છે અને મુશ્કેલ એ છે કે બધાને તે જોઈતી નથી માનસશાસ્ત્રનો અને શિક્ષણશાસ્ત્રનો તો એ પહેલો નિયમ છે કે જે વસ્તુની માગણી ન હોય તે ચેતનામાં ડાસીને ભરાય નહિ. એવો પ્રયત્ન કરવો એ અજ્ઞાન દર્શાવે છે, અને નિષ્ફળતાને નોતરું આપવા બરાબર છે.

કહેવામાં આવશે કે સાધના વ્યવહારથી દૂર હોય તો તેને વધારે નજીક લાવવી એ શું સાધકની ફરજ નથી? જરૂર, છે અને પ્રત્યેક સાધક પોતાની સાધનાને અમુક પ્રમાણમાં વ્યવહારના સસર્ગમાં લાવ્યા વિના રહી શકતો જ નથી. પછી ભલે તેના કાર્યનો લાભ ચાર પાંચ શિષ્યો કે મિત્રો જ લેતા હોય, કે પછી હજારો અને લાખો ભક્તો અને સાધકો લેતા હોય સાધક પોતાની શરીર્યાત્રાનું વહન તો કરતો જ હોય છે અને તે એક પ્રકારનો પોતાનો વિશિષ્ટ વ્યવહાર તો આચરતો હોય છે જ. ‘જગતના સામાન્ય વ્યવહાર જોડે બધમેમતા થવાને તેણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ’ એવી માગણી કરવી એ તો ચોર અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવા બરાબર છે,

જનસમાજ જેની માગણી વધારે પ્રમાણમાં કરે છે એવા રાજકીય કાર્યના ક્ષેત્રમાં પણ નેતાઓ પોતાના સિદ્ધાંતો, પોતાની અંગત માન્યતાઓ વગેરે રજૂ કરીને સામાન્ય જનસમાજના પ્રચલિત ધોરણથી જુદું જ ધોરણ સ્થાપન કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને જનસમાજમાંથી જેમને એ સિદ્ધાંતો કે માન્યતાઓ કે ઉપાયો માન્ય હોય છે તેઓ જ એવા કાર્યમાં જોડાય છે. વ્યવહારના દ્રષ્ટિ પણ ધોરણનો પ્રચાર કરવાનો એ જ સાચો ઉપાય છે.

અને યોગીઓ પણ એ જ નિયમ પ્રમાણે આચાર કરતા જણાશે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવનમાં અમુક આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારો આગળ પડતા હતા. તેમણે આત્મોન્નતિનો એક માર્ગ વર્ણવેલી તપસ્યાને પરિણામે, અનુભવ પછી, નક્કી કર્યો. સમાજમાંથી જેમને તે સ્વીકાર કરવા જેવો લાગ્યો તેઓ તેમના કાર્યમાં શામિલ થયા. એ રીતે એમના આદર્શનો અને એમની સાધનાપ્રણાલીનો પ્રચાર થયો. વળી જન-સેવાને પણ એમની સાધનામાં ચોક્કસ સ્થાન હોવાથી એમના એ કાર્યને અંગે સમાજસેવા પણ ગૌણ પરિણામ તરીકે થતી આવે છે.

બધાએ જનસમાજની સેવા અમુક નાણીતી પદ્ધતિ પ્રમાણે જ, યા તો જનસમાજની માગણી પ્રમાણે જ, કરવી જોઈએ એવો આગ્રહ રાખવો એ તો જરા વધારે પડતું લાગે છે.

અને સમાજનું સાચું હિત શેમાં છે એ વિશે બધું જ નાણવાનો દાવો કરવો વધારે પડતો નથી લાગતો?—જે માનવ અંતરચેતનામાં સત્યની પ્રાપ્તિ કરે છે તે જીવન માત્રથી માનવજાતિને લાલ નથી કરતો એમ માનવાને આપણી પાસે શો પુરાવો છે?

* * *

અને આ દલીલોથી જરા વધારે જાંડા બેંચીને પૂછીશું કે ‘પરોપકાર’—‘સેવા’—‘જનહિત’—‘માનવ-જાતિની સેવા’—વગેરે વગેરે પરિહિતકારકૃત્તિનાં પરિણામે જન્મતી પ્રવૃત્તિનો ‘અહં’—‘મમ’ ની

સંતતિ કરતાં, મૂળમાં કઈ રીતે ચઢિયાતી છે વારું? એક જણે તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે એવા પરોપકારી ધનાઢ્યોની દાનવૃત્તિ ધણીવાર દુષિત હોય છે, કારણ કે ધણા લોકોની નિરાધારી અને ગરીબી ઉપર એમની ઉદારતા બની હોય છે, અને માનવ-જાતિમાં એમની ઉદારવૃત્તિના પ્રયોગને ખાતર પણ ગરીબ વર્ગ હમેશાં રહે એમ તેઓ વાંછતા હોય છે. અરે! ગરીબોને, મજૂરોને, વગેરેને કાટયાધિપતિઓ ધણીવાર પોતાની ઉદાર સંભાવનોમાં રૂંધી નાંખે છે,—અને સમજણપૂર્વક સર્વ માગણીઓ પૂરી પાડે છે, જેથી પોતાની સ્થિતિમાં તેઓ સંતુષ્ટ રહે અને માનવતાના વિશાળ હક્કો તેઓ માગે નહિ.

અને દરિદ્રનારાયણની સેવા કરનારાઓ નારાયણના દર્શન કરી કરાવી દરિદ્રને નારાયણ બનાવવાને બદલે નારાયણને દરિદ્ર બનાવી મૂકે છે. ગરીબાઈમાં જ તેમને આધ્યાત્મિકતા લાસે છે. અને ત્યારે દુકાળ કે રેલ-સંકટ આવતાં નથી ત્યારે ‘આ વધે’ આપણને દરિદ્ર-નારાયણની સેવાનો લાલ નહિ મળે’ એમ કહી તેઓ શોક કરતા હોય તો પણ આશ્ચર્ય નહિ!

અહીં કર્મની અગત્યનો પ્રશ્ન વિચારવો જોઈએ. કર્મ તરીકે સારું, સાર્વિક કે પરોપકારનું કર્મ-પણ—કર્મ કેટલું ઉપયોગી એ નાણવું જોઈએ. ખરી કિંમત ચેતનાની છે,—કર્મના મૂલ્યનો અધાર જે આંતરસ્થિતિમાંથી તે જન્મે છે તેના ઉપર છે; તેના સ્થૂળ સ્વરૂપ ઉપર નથી. સિખારીને હાંકી મૂકવા માટે નાળેલો ઢબ્બુ પથ્થર નાખવા બરાબર નથી એમ કાણ કહી શકશે? અને વરસાદમાં અધારામાં ચાલ્યા જતા અંધને માટે કાંઈ પણ કરવાની અશક્તિ છતાં જે સહાનુભૂતિ થાય છે તે સાચી હોય છે તેને માટે અંતર્યામી સિવાય કાંઈની પણ પ્રતીતિની જરૂર નથી.

વળી માનવજાતિને વધારે સુખી કરી નાખવાની આંકાક્ષાવાળાઓ ધણી વાર ભૂલી જાય છે કે જગતમાં પ્રત્યેક માનવ મોટે ભાગે સ્વ-પ્રયત્ને મેળવેલી સ્થિતિમાં સુખી કે દુઃખી છે. દરેકને મળતા અનુભવો તેના વિકાસને માટે ઉપયોગના છે.

અને ન્યારે માનવજાતનો મોટો ભાગ-આજની યેટ-જીવનની જરૂરિયાતો વિનાનો થઈ પડ્યો હોય ત્યારે તેનાં કારણો આપણે શોધીએ, ઉપાયો યોજીએ અને પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખી હાથ જોડી બેસી ન રહીએ એ તો જરૂર છે, પરંતુ સાથે સાથે, આપણા કર્મની આપણા વિકાસમાં ફાળો આપવા ઉપરાંત જે ઉપયોગિતા છે તેનું મૂલ્ય સામાન્ય રીતે અંકાય છે તે કરતાં ઓછું આંકીએ તો તેમાં કાંઈને નુકસાન નથી એમ લાગે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ એક જગ્યાએ કહે છે કે જગત તો પડતા ધરના જેવું છે. તમે એક જગ્યાએ મરામત કરો એટલામાં ખીજો ભાગ પડવા માંડતો જણાય છે ! અને મુશ્કેલી એ પણ છે કે જે વાત એક સમયે-એક સમાજમાં-હિતકારક, ઉત્તમ, ઈષ્ટ ગણાય છે તેની તે અન્ય સમાજમાં હાનિકારક, હીન, અને ત્યાજ્ય મનાય છે ! એની એ સમાજમાં પણ એકવાર જે સારું હોય છે તે ખરાબ બની જાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદ આ

મુદ્દાના સમર્થનમાં બાળકમને રિવાજ આપણે ત્યાં હાનિકારક છે તે જણાવીને યુરોપમાં અતિ મોટી ઉમ્મરે થતાં લગ્ન, યા તો લગ્નનો સમૂહો અભાવ, કેવાં અનિષ્ટ પરિણામો ઉપજાવે છે તે ગણાવે છે. અત્યારસુધી જગતમાં જે વ્યવસ્થિત દાનવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે તે વડે જગતમાં બ્યાપેલી દરિદ્રતાને દાણી સકાર્થ નથી એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

એટલે કોઈપણ પ્રકારના બાલકર્મ વડે જગતનાં દુઃખો દૂર કરવાનો વિચાર એકતરફી લાગે છે. પધારે વિચાર કરનાં આપણને એ પણ જણાશે કે સુખી કે દુઃખી થવાનો આધાર માનવની બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપર નહિ પરંતુ અંતરની અવસ્થા ઉપર છે. ધન-વૈભવની વિપુલતામાં રચ્યોપચ્યો રહેનાર દુઃખી હોઈ શકે છે ન્યારે અકિચન-ત્યાગી સુખી હોઈ શકે છે. માનવજીવનના બાહ્ય સંજોગોમાં ગમે તેટલા ફેરફારો કરતાં પણ તેની સુખી થવાની શક્તિમાં ખાસ વધારો થશે જ એમ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાશે નહિ. (યાજ્ઞ)

“હિંદના જેટલી અહિંસા કયાંય ઉપદેશાદ્ય કે આચારાદ્ય નથી, છતાં હિંદ જેવો કંઝાળ અને પામર છે તેવો કોઈ દેશ નથી. એનું કારણ અહિં-સાત્ત્વ અતિપાલન છે.”

એક પ્રશ્નકાર

“અહિંસા તરીકે અહિંસાને આપણે પાળી જ નથી. અંદર અંદરના કલહ અને કુસપ તો તો આપણામાં હોત જ શના ? ધર્મની ભાવનાને બદલે અધર્મની ભાવનાથી આપણે દોરાયા છીએ.

*

*

*

“જે તેઓ સંપૂર્ણ અહિંસાને ન માનતા હોય, જે તેઓ એને આચારમાં ન લાવતા હોય તો, તેમની જીવિત ઉપર કોઈ બદમાશ અત્યાચાર કરતો હોય તે વખતે, હથિયાર અથવા બીજી શક્તિથી તેઓ સામનો ન કરે તો તેઓ ધર્મ અને માનવજાતનો જખરો ઝુનો કરી રહ્યા છે એમ કહેવાય.”

ગાંધીજી

માતંગ-દમન

દિશ દિશથી પુરીમાં લિશ્તુનાં વૃન્દ આવે,
શ્રમણગણથી સૌ થાય સંકુલ માર્ગો;
વલણુ વિવિધ થાતાં થાય વ્યાપાર ઠંડા,
જન નગરઉપાન્તે કૈાતુકે જાય જોવા.

પાખંડના ધર્મ તણા પ્રણેતા,
કહીથી યોગી ચડી એક આવ્યો;
અસંખ્ય એના અનુયાયીઓએ,
પુરીની પાસે જ પડાવ નાંખ્યો.

રોકે કાર્યો જનપદતણાં અન્ન મોંઘું કરે એ,
એના શિષ્યો પ્રવચન કરે વેદ-સૂત્રો-વિરોધી;
ધર્માચારે જનગણુ વિષે સંશયોને જગાવે,
લોકો કેરી શિથિલ મનસા યજ્ઞ યાગે કરાવે.

આચાર્યદેવો દિલ દુઃખ પામે,
અધર્મ આ તે અટકે શી રીતે ?
દેવો ન યજ્ઞે વિધિથી પૂજશે,
આજીવિકા તો જનની હણાશે.

પાખંડી પ્રેમના યજ્ઞની વાતો કરતા ફરે;
વેદનો વિધિ લોપાતાં વ્યવસ્થા શી રીતે રહે ?
એવી ચિંતાથી આચાર્યો રાજાને સર્વ બીનવે,
“પાખંડ પેંધતા કો'તું યોગ દોષ જ ના નલે.

આ લિશ્તુઓ વેદ તણા વિરોધી,
મેતો ચલાવે વિપરીત લોકો,
છે એમનો નાયક કોઈ એક
નવાં જ શાસ્ત્રો નિપજાવનારો.

વશીકરણથી એના લોક જેવાય છે ત્યાં
તણ બધું, જનકરતા લિધુઓની જ સેવા,
નગમવિહિત કર્મે સર્વ થાતાં ઉદાસ,
સ્થિતિ નવ સ્થિર રેશે, ધર્મનો થાય હાસ.

“પાખંડ એને અટકાવેા ઘટે”
આચાર્ય-આજ્ઞા સુણીને નૃપે કહ્યું;
“મહાન છે એ ગુરુ લિધુઓ તણા,
ન્યાયે નહિ શાસન એતું થઈ શકે.
સત્વેથી એણે જનચિત્તને છત્યાં,
જૂઠું હશે તે નહિ દીર્ઘ જીવશે.”

“મોહન મંત્ર થકી એણે” વિપ્રો કહે “જીત્યા જનો,
પરીક્ષા આકરી કોઈ, ભૂપ ! એની કરી જીત્યો”
“ગાંડો છે ગજશાળામાં, હાથી” પ્રધાન સૂચવે
“છાડીએ એહના માર્ગે સત્ત્વ દેખાઈ આવશે”

પ્રમત્ત હસ્તી મદિરા ઘણી પી
ઉન્માદ કેરો અતિરેક ધારે,
પાસે જતા મ્હાવત એ ડરે છે
વિશ્વાસ શો ઉન્મત મેદ જો ચડે ?

થાતી નએ ખળભળ બધે દીસતી નાસભાગ
લિધા માટે ગમન કરતા સ્વામીને શિષ્ય કે’ છે.
“સન્નયોતિથી તિમિરગણ જે શ્યામ લાસે વિશેષ,
માગે ચત્તે ઝળહળ પ્રભા બાળતીને છુઝાવા.

લીતિ તો અમને લાગે, આપત્તિ આપને થશે
દષ્ટાદીપ જુઝાશે તો સન્માર્ગ કોણ દાખશે ?”

“નિર્ભેમારો પથ પ્રણયનો” શિષ્યને સ્વામી કે’ છે.
“લીતિ કોની ? કયહીંથી મુજને પ્રેમ સર્વત્ર સીચું.
પ્રીતિશસ્ત્રે જઉં શમવવા વૈર ઉન્માદ-જન્મ્યો,
સૂણી ગોમાયુરવ કદીયે સાંભળ્યો સિંહ થંભ્યો ?

તથાગતં હસી જાતા વૈરતું બલ જીતવા,
ઉચ્ચાટે શિષ્ય એ-ચાર ગુરુની પાછળે જતા.

ઉન્માદને શિખર આજ મંડ્યોછ હસ્તી,
શું મધ-નીસરણીને કરથી ગ્રહીને;
છોડેલ ના ચિરથી કાયર બંધથી તે
આજે છૂટ્યો જરૂર બંધન-વેર લેશે.

વાગી હાક પુરે 'અમત્ત ગજ એ ગાંડો ગયો છે છટી,
આવે જે કર તેહને ચુરણુ તે નાંખેછ જોતાં કરી.
લોકો શું, પશુ શું, ગૃહો, ઊભી બળરે દીઠી વસ્તુ સહુ
ઉછાળે, પગથી પીસે, પડ્પનાદેથી જતો ગાજતો'

નાઠા લોક, વસાય દ્વાર સઘળાં, સૂતાં સ્થળો સૌ થયાં
પુરાણ ધરમાંડી તોય ધ્રુજતા એની સુણી ગર્જના.
ભિક્ષુઓ ફરતા પુરીમહીં છુપાઈ સૌ ગયા ક્યાંઈ એ,
શક્તિ કે'ની ઊભો રહે સનમુખે ન્યાં મૃત્યુ સાંમે ધસે ?

સાધુ દિઠો કે' જન ભાગતાઓ,
શેરીમહીં નિર્ભય-શેા ફરતો
“પાછો ફરે ભાઈ” કહેછ એને
“મૃત્યુ તણે છે ભય એ દિશામાં.”

સુણ્યું ન હોયે ત્યમ આગળે એ
ઉન્મત્ત પેઠે જ જતો નિહાળી
“ગાંડો ગાંડો” લોક સૌ કે'છ એને.

શૂન્યાકાશે ઘનપટલ-શી હસ્તીએ શૂન્ય શેરી-
માં ગાજતો ધસી જઈ મહીં ઝીંકતો જે ગ્રહાતું;
ભાંગ્યાં દ્વારો ચુરણુ કરી કંઈ બારીઓં ને અટારી.
જેને વાઘ્યો મદ ક્યમ મૂકે પાદને તે વિચારી ?

માર્ચો બાંધી રાખિયો આજ સુધી,
પીડા આપી જે કુધા ને તૃપાની,

હેતુ તેનો માનવી, વૈરવાળું,
શાન્તિ પામું પ્રાણ એના તળવી.

એ એક ધૂને ગજ એ ચડી ગયો
ઉન્માદ એનો જનની દિશે વળ્યો
કેધે બહુને પદ પીટી નાંખિયા,
છૂંધ્યા ખીજ, શૂન્ય નિવાસ લાસતા.

નવ સ્થલ કઈ દેખે કેધ ઉતારવાતું,
મદશમન ન થાતાં બેવડાતું તુફાન;
ભીષણ ગરજતો ને દોડતો આમ તેમ,
પ્રલય શું ગજ રૂપે ઊતરી ભૂમિ આન્યો ?

પ્રાણુરક્ષાર્થ છુપાતા લિહુઓ શોધી સ્થાનને
લયાતીત ગુરુ એક એમના શેરીએ ફરે.
ઓ ! પીણું કઈ પટ ફરફરે, માનવી કોઈ આવે;
ચૂરો એને પગથી કરવા કારમો હુસ્તી દોડે.

મસ્તિષ્કે ત્યાં પણ અવનવા લાવ એને ઊઠે છે.
ને ચોરસતી યજ તણી ત્વરા, કેધ શીઘ્ર શમે છે.
ગુપ્ત કે' ગજને કે'છે "સામાન્ય જન આ નથી
યુગાવતાર આપે એ જાગ્રત જન કારણે.

છવો તણાં દુઃખ નિહાળતામાં
ગયું વલોવાઈ જ દિલ જેહનું
ને વિશ્વ કેરા સુખમાર્ગ માટે
અમુલ્ય લક્ષ્મી સુખ સ્નેહ ત્યાગ્યાં
'સૌ વૈર ને, દ્રોહ સમસ્ત, જેહ
દયા તણાં સાગરમાહીં દૂખ્યાં
આચાર્ય એ પ્રેમ મહા કેતુના
આવેછ સ્કામે તુજ દર્શનાર્થ.

દુગો ભરી રૂપ નિહાળી લે એ
કે જન્મનાં ચાતક દોષ લે ને ?

એ પાદ માંડી પડી ધન્ય થાવા
દોડે તું ! ધીરો પડ, આમ શાને ?

ભીતિથી ભાગ્યા જન સૌ અભાગી,
છે તાહરો મારગ મોકળો આ,
જગે મળે દુર્લભ કોઈને જ
સમો ખરો સુજ્ઞ જ ઓળખે છે.”

પ્રીતિ તણી જ્યોતિ પ્રસારી સાધુ
ઉન્માદ કેરાં તિમિરો હઠાવ્યાં
ને વિશ્વપ્રેમી ઉરથી વહાવ્યાં
સ્નેહોદ્ધ નૃતાં મલ-વૈર ધોવા

તુરત શમી જતાં ત્યાં ક્રોધ ને વૈર-ભાવ,
પ્રણય વિચિ જીઠે છે મત્ત માતંગ-ચિત્તે,
ભ્રમિત શિર ધને છે, લડુથડે છે પદોએ,
પ્રિય સુદૃઢશું દીઠો ક્ષોભ એવો થતો કે.

સકલ હૃદય-સૂત્રો જેંચતો એ મહાત્મા
સુદૃઢ પદથી સામે આવતો દેખી, પ્રેમી
જન્યમ પ્રિયતમ ભાળી, દૂરથી દોટ મૂકે !
જન “અહહ હુણ્યો કે,” દીન-શો ચર્ણુ મૂકે !

અધિક શિર નમે છે મત્ત માતંગ કેરું,
અવિરત નયને વહે ધાર પ્રેમાશ્રુઓની,
સજળ કંઈક થાતા નેત્રથી શાક્ય સિંહ
અભયપદ કરેથી શીર્ષ એને સ્પૃશે છે.

દેવો કરે સ્વર્ગથી પુષ્પવૃષ્ટિ,
થે પૂજ્ય ને પૂજકથી પ્રસન્ન,
પ્રેમે કર્યો વૈર તણો પરાજય,
જોયો મહેલે-ગૃહથી, નૃપે-જને.

રાસ્ટ્રયુદ્ધની અવેજીમાં

શ્રી. રિચાર્ડ ગ્રેગ

યુદ્ધની લયાનકતા, નિર્થકતા અને નાશકારિતા સ્વીકારવા છતાં તેમાં કેટલાક એવા આવશ્યક ગુણો પણ છે કે જેનાથી માનવજાતને વ્યથિત રહેવું ન પરવડે. તકરારોને ખીજ નથી રીતે પતાવવાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આ ગુણો નજર-સામે તરે છે.

આધુનિક યુદ્ધોમાં જેમણે લાગ નથી લીધો તેમને માટે તો લડાઈ એ નિઃશંક એ નાવિ-યપૂર્ણ ઉત્તેજના (Romance) છે. લગભગ દરેક જણ એવી ઈચ્છા રાખતું હોય છે કે પોતાનું જીવન વિશિષ્ટ પ્રકારનું હોય, પોતે મહાન આદર્શને સેવતા હોય અને એને માટે સ્વાત્માપણ કરે, પોતાના સાથીદારો જેડે નૈતિક અધને બધાઈ રહી એમની જોડાનેડ ચાલે અને એની જીજ્ઞાસાથી (Thrill) અનુભવે. આપણે બધા ઈચ્છતા હોઈએ છીએ કે આપણને યશની નાખે તેવું કામ મળે, આપણી હિંમત અને ધીરજની કસોટી થાય અને સાહસથી આપણે આગળ વધીએ. કોઈ ઉચ્ચ ધ્યેયને ખાતર આપણને સંકટો સહેલાં અને શિસ્તગદ રહેવું ગમતું હોય છે. આપણી અદ્વિત શક્તિનો ધોધ જેમાં થઈ વહે તેવી સુંદર પ્રભાવશાળી વ્યવસ્થા, ખડતલપણું, ઉદારતા, આત્મસંયમ, શારીરિક-માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિનો મેળ આપણને જોઈતો હોય છે. આવા નિયમોથી જકડાયેલા હોઈએ તો આપણે સંપૂર્ણ ‘ખજરદાર’ બનીને ચપલ, એકાગ્ર અને ગંભીરતા તેમ જ મગજખીથી રહીએ. આ દશામાં માણસ સાચું અને ઝોજસી સુખ અનુભવે છે. સેના-ધૂય-ગીતોમાં આ તરવો જોવા મળે છે અને એમાંથી આનંદ અને શ્રેષ્ઠતાનો લાભ મળે છે.

લડાઈ કે અથડામણમાં આ જોવા મળે છે તેનું અંશતઃ કારણ એ હોય છે કે મોટે ભાગે આપણું સામાન્ય-શાંત જીવન શુષ્ક, નિર્માલ્ય, એકધારું અને કોઈ ઉચ્ચ હેતુવિહિન જણાય છે; એ જનજિતિ-ભાંગી ભુકો થયેલું-હોય છે, છાના ઉશ્કરાટ, પ્રતિકાર અને નીચ વૃત્તિઓ એમાં ભર્યાં હોય છે; એ ખાલી ખાલી લાગે છે, વિરોધી હેતુઓ અને અનિષ્ટા અંદર ધૂધવાતાં હોય છે.

હૃદય એમાંથી છૂટવા માગે છે. હરી કામ થયેલા જીવનને ઉમેડી નાખીને પણ એ કોઈ જોખમ ખેડવાને તકસે છે.

શાંત જીવનમાંથી છૂટીને જોખમ ખેડવામાં આટલો રસ લે છે તેનું એક કારણ એ છે કે એ હારા જે ખાખતો સંભાવિત જ છે તે સાક્ષાત રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. પ્રસન્નતાથી સર્જનકાર્ય

કરી શકે છે. એટલે રાક્ષસી યત્રોમાં અને એકધારા રોજગારથી થાકેલો માણસ એ જોખમ ખેડવાની વૃત્તિને રોકી શકતો નથી. પણ આ હિંસા અને લડાઈઓ રોમાંચકારી છે તેથી જ આકર્ષક નથી, એમાં માનવી-સ્વભાવ-ગુણનાં તત્ત્વો પણ મળખૂત રીતે છે.

આ ગુણોમાં ખૂબ આગળ પડતો ગુણ છે હિંમત-નો. પણ આપણે જોઈએ કે હિંસા જ ક્વળ હિંમતનો ચકાસનાર કે પ્રમાણનાર નથી.

ખીજે ગુણ છે શક્તિ. બધી જાંડી લાગણીઓ, ખાસ કરીને લય અને ક્રોધ, અમાપ શક્તિ દારા જ પ્રગટ થાય છે. શક્તિના ખળનાથી માણસ ન ભુલાય તેવો તરવરાટ અને રસાસ્વાદ મેળવે છે. લય, ક્રોધ, ધૂણા એ નિઃશંક અનિષ્ટો જ છે, પણ જે શક્તિને તેઓ જાગ્રત કરે છે તે પોતે તો સારી છે. વિલિયમ પ્લેઝક કહે છે, “શક્તિ તો દૈવી તત્ત્વ છે.”

વળી સિપાહીઓની સમ્યાર્થ પ્રશંસાપાત્ર છે. તેઓ જીવે છે, કામ કરે છે, આત્માર્પણ કરે છે, મોતને વધાવી લે છે—એ એક એમની સત્યની માન્યતાને ખાતર. એ સત્યને લલે એ લોકો શણગારી ન શકતા હોય કે શબ્દોમાં કહી ન શકતા હોય. સૈનિકનું સત્ય એક-પક્ષીય હશે, અસ્પષ્ટ હશે; પણ એ જીવે છે, મરે છે—બધું એ જ સત્યને માટે કે જે એણે જાતે જાણ્યું છે. વેર, ક્રોધ, ધૂણાથી જ એ ઉત્તેજિતો હશે અને ભૌતિક શસ્ત્રોમાં જ બધી શ્રદ્ધા આરોપતો હશે, પણ એ પોતાની અને પોતે માનેલા સત્યની પ્રત્યે વફાદાર હશે. આટલી બાળતમાં એ પ્રશંસ્ય અને મળખૂત છે.

સૈનિકાનો ખીજે પ્રશંસ્ય ગુણ છે શિસ્તપાલન. શિસ્તથી ક્રિયાત્મક ટેવો પડે છે અને કાયમ બને છે, એથી ખડતલપણું અને આત્મવિશ્વાસ આવે છે, એ સ્વમાનને પોષે છે અને સન્માનીય બનાવે છે.

ન્યારે સિપાહી એમ કહે છે કે યુદ્ધ જીતવાનું અનિવાર્ય અંગ છે, ત્યારે એ સાચો હોય છે. આદિ કાળથી જગત વિરોધલાપિ અને પરિવર્તનશીલ છે. અને માણસ ન્યારે

જુએ છે કે પોતે મૂલ્યાંકનમાં, વાતાવરણમાં, વંશમાં, બુદ્ધિમાં, સહિષ્ણુતામાં અને નિઃસ્વાર્થ-બુદ્ધિમાં ખીજથી કેટલો બધો જુદો પડે છે અને રીતરિવાજ તથા રૂઢિમાં કેટલો બધો બંધાયેલો છે, ત્યારે પરિવર્તન અને ઉન્નતિના ખ્યાલમાં સમકક્ષાએ ખેસવાની વૃત્તિ એને સહેજે લડવા જ પ્રેરે છે. બહુધા લડવાથી જ મળી શકે એથી ઉન્નતિ, પ્રગતિ, અને સાચી પ્રાપ્તિ કયો સમજદાર અને શક્તિશાળી માણસ ગુમાવવા તૈયાર થશે? જીવનનો જે હેતુ છે તેનો જ એક અંશ યુદ્ધ છે.

એટલે, હવે આપણે સૈનિકમાં આ મહત્વના ગુણો જોવા પામીએ છીએ. સાહસિકતા, હિંમત, સખત કામ, સહનશક્તિ, પ્રમાણિકતા, સ્વાર્પણભાવ પોતાના પક્ષમાં વિશ્વાસ, વ્યવસ્થા, તાલીમ અને શિસ્ત. લડાઈ અનિવાર્ય છે તે માન્યતામાં દૃઢતા પણ એના બળતું જ એક તત્ત્વ છે.

અહિંસક પ્રતિકારને આપણે તપાસશું તો જણાશે કે જે ગુણો અને સમ્યાર્થ યુદ્ધમાં કહેલાં છે તે અધ્યા-ઓને પતાવવાની આ નવી રીતમાં પણ સંપૂર્ણ રીતે વિકસી શકે છે. જે આખી પ્રજા અહિંસક પ્રતિકાર કાર્યમાં ઉતારે તો તેમાં નૈતિક રીતે કંઈ જ ગુમાવવાનું નથી.

“યુદ્ધનું નૈતિક સમકક્ષ” નામના વિલિયમ નિઝમના નિબંધમાંથી ઉતારો લઈ વોલ્ટર લીખમન “યુદ્ધનું રાજ્યદારી સમકક્ષ” નામના સુંદર લેખમાં આગળ લખતાં લખે છે^૧—

“લશ્કરી ગુણોની બરાબરી કરી શકે તેટલું જ બસ નથી. લશ્કરી રીતિઓ અને હેતુઓ પણ એમાં એટલાં જ જોઈશે. કારણ કે લડાઈનું મંડાણ ક્વળ લડવાની ઉત્તેજનાનું જ પ્રદર્શક નથી. તોફાન કરવાની વૃત્તિને વ્યક્ત કરવા માટેની જે એ ધમાલ નથી. મને

૧ ખો. એસ. લીડલ હર્ટનું એક વાક્ય નોંધવું આવશ્યક છે—“શાંતિને માટે તૈયાર થતાં પહેલાં યુદ્ધને સમજ લેવું જોઈશે.”

લાગે છે કે એનો પ્રથમ હેતુ અમુક આપતનો નિર્ણય કરી નાખવાનો હોય છે. એટલે યુદ્ધનો નાશ તો જ થઈ શકશે કે ને ને આપતોનો યુદ્ધથી ફેંસલો કરી નખાય છે તે કાર્થ ખીન્ને માર્ગે થઈ શકે.....

શાંતિનો કાર્થ પણ સાચો કાર્યક્રમ આ સમજણ ઉપર જ નિર્ભર રહી શકશે કે વિખવાદોનાં કારણો આપણી દષ્ટિ પહોંચશે ત્યાંસુધી જગતમાં રહેશે જ અને એનો નિવેડો યુદ્ધથી જુદી જ એવી કાર્થ રીતથી આવશે. ”

‘ નિવેડો યુદ્ધથી જુદી જ એવી કાર્થ રીતથી.’ આ રીત તે અહિંસક પ્રતિકાર. બારીકાથી જોતાં લાગે છે કે મિ. લીપમનની શરતને એ પહોંચી વળશે. અહિંસક પ્રતિકારમાં યુદ્ધજન્ય ગુણોનો ખપ હોય છે, ઉપરાંત ઘણી ખરી યુદ્ધની રીતિનીતિઓ પણ એ નૈતિક ભૂમિકા પર અજમાવે છે. મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનો પણ એમાં ઉપયોગ થાય છે અને કંઈક સુધારા વધારા સાથે લશ્કરી હેતુઓ પણ એમાં સમાતા હોય છે. લડાઈનો સિપાર્થ માણસને નેટલો સમજે છે તેથી વધુ આ અહિંસક પ્રતિકારી સમજતો હોય છે. જૂતકાળમાં લડાઈઓએ જીવડાઓનો ને નિકાલ આણ્યો છે તેથી વધુ સારી રીતે અહિંસક પ્રતિકાર આણી શકશે.

લડાઈની વ્યૂહરચનાના ને સિદ્ધાંતો હોય છે તે જ આ નવી રીતમાં હોય છે.

વોન મેઝીનીડ્ઝના યુદ્ધના સિદ્ધાંતો આ પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય.

‘જે જોશથી અપરંજ ક્યો હોય તે જોશ કાયમ રહે. બચાવે એ થાપ આપવાનો એક પ્રકાર હોય, થાપ આપવાની તકે બળને કેન્દ્રિત કરવાનું, એ તક શોધી લેતાં આવડે, નિર્મેજ ભૌતિક સાધનો કરતાં નીતિ-તત્ત્વને પ્રાધાન્ય અપાય, આક્રમણ અને રક્ષણનો ચોખ્ખો સંબંધ જળવાય અને હતવાની ઇચ્છા હોય. ’

ખીજા કેટલાકા વળી આને કંઈક જુદી રીતે રજૂ કરતા હોય છે. દાખલા તરીકે, મારશલ ફોક આક્રમણ ઉપર વધુ ભાર મૂકે છે.

આપણે જોયું છે કે અહિંસક પ્રતિકારી તદ્દન નવી રીતે કામ કરે છે. એ નૈતિક પ્રારંભનો આશ્રય લે છે અને એને પકડી રાખે છે. વિરોધીને વિરમયમાં તો અસરકારક રીતે નાખી દે છે. વોન મેઝીનીડ્ઝ કહે છે કે ‘વિરોધીને વિરમયમાં નાખી દેવાનું કામ વ્યૂહમાં મોટો ભાગ ભજવે છે. વિજય મેળવવાનું એ એક જખ્ખર હથિયાર છે.’ આ વસ્તુનો સ્વીકાર તો લશ્કરના ઘણા વડાઓ કરે છે.

અહિંસામાં વિરમયકારિતાનું તત્ત્વ આટલું જોરપ છે તેનું કારણ એ કે એ ચમકાવનાર છે અને વિરોધી હિંસાની રીતિઓથી ટવાયેલો હોવાથી આ નવી બાજુ એને ફાવતી નથી હોતી. જાપાની જુજુસુ સામે યુરોપી દાવ અજમાવતા કુસ્ત્રિયાજ નેચે એ થઈ રહે છે. અહિંસાની આ વિસ્થમકાનિ, હિંસાત્મક યુદ્ધમાંથી નીપજે છે તેમ, દગા કે ચાપ-કીમાંથી નથી નીપજતી પણ એની નવીનતા અને સજ્જતામાંથી નીપજે છે.

નેપોલિયને કહ્યું છે—

‘ શત્રુ એક જ ઇચ્છા રાખતો હોય છે કે આપણે અમુક દાવ ફેંકીએ. જે શત્રુની ધારણામાં હોય તેવો કાર્થ દાવ ન ફેંકીએ તો યુદ્ધમાં નિશ્ચિત ફેતેકની આશા રહે છે. જે ક્ષેત્રથી વિરોધી માહિતગાર હોય તેને છોડી દેવું. શત્રુને માર્ગ કરી દેવાથી ને લાભ મળવાનો હોય તે લાભ એનો સામનો કરીને લેવાની ઇચ્છા ન રાખવી. ’

નેપોલિયનના આ સિદ્ધાંતને અહિંસક પ્રતિકાર ખરાબર અનુસરે છે. તમે જો લડવાની જ ના ઇચ્છા તો એણે શું કરવું એ એને મૂંઝવનારું થઈ પડશે.

બાહ્ય રીતે શાંત પ્રતિકારી ‘અચાપ ને ચાપની નીતિ’ તરીકે સ્વીકારી લે છે. પણ મનોવિજ્ઞાનની બાબતમાં એ ફોકની નીતિને અનુસરે છે. એ સતત રીતે ‘આક્રમણ’ કરે છે એટલે કે વિખવાદના ખરેખરા સતોષ જનક સામધાનની માનસશાસ્ત્રીય ભૂમિકા જોશને તૈયાર કરે છે. પોતાના દોષોને દૂર કરવામાં વિરોધને

પોતાનામાં ભેળવી દઈ તેની સાથે ચાલવાના પ્રયત્ન પાછળ એની એટલી શક્તિ નથી વપરાતી જેટલી સામેના ધા કરવામાં વપરાય. અહિંસક પ્રતિકાર વિરોધીની શક્તિ સામે નથી થતો પણ એની સીધી નીતિ-રીતિ અને પ્રજાહી સામે થાય છે. એ પોતાની શક્તિને નવા અને વધુ બુદ્ધિયુક્ત માર્ગે વહેવાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

છતાં આનો અર્થ અથડામણને નાબુદ કર્યાસલામાં ફેરવવી એ નથી. જે કે કોઈ વાર ઝઘડાનો સહેલો અને સલામત નિવેડો જડી આવે છતાં અહિંસક પ્રતિકારી-વહેલે મોટે પણ યાતનાઓ, જખમો, જેલ અને મૃત્યુ સુદ્ધાની પૂરી સંભાવના રાખીને જ આગળ વધ્યો હોય છે. જે લડાઈ કોઈ શક્તિશાળી પક્ષ કે સરકાર સામે હોય અને એ લંગ્ગાય તો પ્રતિકારીને ભયંકર રિઆમણી અને અમાનુષી વર્તવના ભોગ થવું પડે. “યુદ્ધ તો નરક છે” અને મોટી લડાઈ-ઓમાં સિપાહીઓ નરકના બધા ત્રાસ ઝીલે છે. અમે માનીએ છીએ કે શાંત પ્રતિકારી સંપૂર્ણ સ્વેચ્છાથી, ધ્યેયની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી, ધ્યેયને માટે બધું જ હોમી દે છે અને એનામાં રજ પણ આયલાપણું નથી હોતું. એણે જોખમ ખેડવું પડે છે. એ સાચું પરાક્રમ છે,—ત્યાં દંભ કે વડાઈ જ કામ નથી આવતાં.

મનોવિજ્ઞાનની બાબતમાં યુદ્ધથી અહિંસક પ્રતિકાર એક રીતે જુદો પડે છે. એનો હેતુ વિરોધીને એવું લાન કરાવવાનો નથી કે એને પહોંચવામાં આવ્યો છે, એ દયાપાત્ર છે, પણ એવું સમજાવવાનો છે કે સ્થિતતા કે જે કાંઈ એને જોઈતું હશે તે એની માનેલી રીતે નહિ પણ વધુ સહેલી અને નિશ્ચિત રીતે એને મળી શકે તેમ છે. વળી આમાં તો નવી રીતના વર્તવથી ટેવાવામાં એને મદદ પણ કરવાની છે : તે કોઈ જડ અથવા અગાઉથી નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે નહિ પણ સાચી પરિસ્થિતિના પરિપાક સાથે બંધગેસતા થતા જઈ તેને મદદ કરવાની છે. વિરોધીની હિંમતને કચડી નથી નખાતી પણ એને દેખાટી દેવાય છે કે એની ઇચ્છા એની રીત અદલવાથી જ પૂરી પડશે. એની દૃષ્ટિને વિશાળ કરવી જોઈશે કે જેથી એ બરા-

બર જોઈ શકે, બંને પક્ષને સતોપકારક એવું સમાધાન કેમ થઈ શકે.

અહિંસક પ્રતિકારી “થાપ આપવાની તકે પોતાના સમગ્ર બળને કેન્દ્રિત કરે છે ?” અને “એવી તક શોધવામાં” એ પ્રયત્નશીલ હોય છે ! જરૂર વિજયનું રહસ્ય માણસના હૃદયમાં છુપાયેલું હોય છે; એટલે કે વિજયનું મૂળ મનોવિજ્ઞાનમાં છે. એટલે એ ત્યાં જ આક્રમણ કરે છે અને પોતાથી શક્ય બધા પ્રયત્નો અને ચાતુર્ય એ ત્યાં અજમાવે છે. અને હૃદય એ જ ધા મારવાનો બરાબરનો મોઝો કહેવાય, ત્યાં એ પોતાની શક્તિ કેન્દ્રિત કરે જ છે. એ બાબતમાં એના વિરોધી કરતાં એની બાબુ ઘણી મજબૂત હોય છે.

ભૌતિક સાધનો કરતાં નીતિતત્ત્વને અહિંસક પ્રતિકાર કરતાં અહિંસક પ્રતિકારમાં વધુ પ્રાધાન્ય તો અપાયેલ જ હોય છે. નીતિતત્ત્વ ઉપર તો અહિંસક પ્રતિકારમાં ખાસ શ્રદ્ધા રાખવામાં આવે છે.

આક્રમણ અને રક્ષણનો સંબંધ પણ યોગ્ય રીતે આમાં જળવાય છે. આ સંબંધ વિરોધીથી નથી જળવાતો પણ સંપૂર્ણ સમજદારી, મક્કમતા અને ખપી જવાની તૈયારીથી એ સંબંધ જળવાય છે. એ બંને પક્ષની જીત થવા દે છે. એથી બંને પક્ષની તૂટીઓ પણ બહાર દેખાઈ આવે છે. એમાંથી એકને વિજયનો ફેફસ અને બીજાને પરાજયનો શેષ ભાગે નથી આવતો. ત્યાં બંને વિજેતા હોય છે. બંને પોતાની ભૂલો પોતાની મેળે સમજી લે છે. બંનેને ભાગે આનંદ આવે છે.

ફેફસ કહે છે તેમ વિજયની પ્રથમ શરત જેવી અહિંસક પ્રતિકારીને ‘જીતવાની ઇચ્છા’ હોય છે ? ચોક્કસ હોય છે. પોતાના પર આવતી યાતનાઓને સહન કરવા માટે એવી ઇચ્છાની આવશ્યકતા હોય જ છે. અહિંસક સિપાઈ કરતાં પણ અહિંસક સિપાઈની આ ઇચ્છા વધુ પ્રબળ હોય છે, કારણ કે એ બધાનું સુખ વાંછે છે, એ દ્વારા શાશ્વતશાલ સુધી ચાલે તેવી શાંતિ આવવાની, એવી એને ખાતરી હોય છે. એ પછી પશ્ચાત્તાપની ધૂણા, કડવારા કે વેર રહેતાં નથી અને વધુ બળજબરી કે ધમકાઈની જરૂર હોતી નથી.

‘આતમી’ની કિંમત આજના દેટલાક યુદ્ધસર્ગ-ક્રાએ વધારી મૂકી છે. છતાં અહિંસક પ્રતિકારમાં તો એની અગત્યતા ઘણી મનાયેલી જ છે. વિરોધીનું હૃદય એ કેટલું છતી શક્યો છે તેની ખજાર એ ખરાખર રાખે છે. આથી વિશેષ એને વધુ કંઈ જોઈતું પણ નથી હોતું.

હાલના જે બીજા સિદ્ધાંતો હોય છે તે આમાં પણ હોય જ છે : દા. ત. આવશ્યકતા હોય તેટલું જ ખજ વાપરવું, પોતાની બાબુ મજબૂત રાખવી, પોતાનો પક્ષ વિશાળ બનતો રહેવો જોઈએ, જે કંઈ સહન કરવું પડે તે સહેવા તૈયાર રહેવું, ઇત્યાદિ. પણ આની કંઈ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી કારણ કે આ બધું સ્પષ્ટ જ છે.

હિંસક યુદ્ધ અને અહિંસક પ્રતિકારનું સામ્ય બતાવવા જેટલું જ આ લેખનું કામ નથી. આ લેખને ઉદ્દેશ એ છે કે અહિંસક પ્રતિકારનું તત્ત્વ કેવળ પૂર્વને જ પડે એવું કંઈ નથી. આધુનિક પશ્ચિમ પણ એનો સ્વીકાર કરી શકે તેમ છે. બંને જાતનાં યુદ્ધનું સામ્ય બતાવીને પણ કહેવાનું એ જ છે કે યુદ્ધમાંથી જે સ્વાદ લેવાની પશ્ચિમને ટેવ પડી છે તે આ અહિંસામાંથી પણ મળશે જ. એનો પ્રથમ સફળ પ્રયોગ હિંદની આમજનતાએ લલે કર્યો કે જ્યાં બુદ્ધ, જૈન, હિંદુ આદિ ધર્મો સૈકાંઓથી સમાજમાં એ અહિંસાનો બોધ આપતા આવ્યા છે. પણ એ એક દેશની સફળતા જોઈ બીજા દેશો પણ તેનો પ્રયોગ કરવા ઇચ્છશે ખરા, અને એમ એની તાર્કિકતા સમજશે. અહિંસાની ઇચ્છા અને તાર્કિક સમજણ જો પશ્ચિમમાં પેલા થાય તો હિંદ કરતાં તો એમાં વ્યવસ્થાશક્તિ, હિંમત અને શિસ્ત-બળ કંઈ જોઈતું નથી. એટલે અહિંસક નીતિના ફલાવાની ધારણા રાખી શકાય છે. ગેરસમજણો અને તકરારોનો નિવેડો લાવવાની આ નવી રીત એક ઘણી આગળ વધેલી અને સંસ્કૃત કલા છે. અને પશ્ચિમના લોકોને માટે એ એટલી બધી વિદેશી નહિ થઈ પડે. હિંસા અને અહિંસાનો સંબંધ ખરા-

બર સમજાઈ જાય તો આપણે એમાં કેવા વધી શકીએ છીએ તેની ખાતરી થઈ જશે.

યુરોપી પ્રજાના આર્થિક અને લશ્કરી શોભા નીચેથી એશિયાની પ્રજાએ છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યારે એણે એક ફરિયાદ કરી છે કે બજાજીરી સિવાય પશ્ચિમ કશું સમજતું જ નથી. જો આ ફરિયાદ સાચી હોય તો પૂર્વના અહિંસક પ્રતિકારથી ખરાખર કળ્પ-યેલા અને વ્યવસ્થિત બનેલા લોકો સામે પશ્ચિમ સાવ નિષ્ફળ જશે. થોડા સમય માટે સાદા આર્થિક બહિષ્કાર થાય તોય પશ્ચિમ ચમકી બાબાની માફ થઈ શકે. પણ પશ્ચિમ આ અહિંસાની ભાષા, જો એણે માફક ન જ આવે એવી માની છે તેને, જલ-દીથી સમજી લેશે એવી આશા છે. જ્યોર્જ લોહન લેખમાં એ થોડી સમજાઈ હોય તેવું દેખાય છે. પશ્ચિમ પોને અમુક શબ્દો ઉચ્ચારી શકે તે પહેલાં તે એ સમજવા માંડ્યું છે. અર્થની ભાષા એ સમજે છે તેમાં તો શંકા નથી. એટલે આર્થિક બહિષ્કાર, નફામાં ઘટાડો એ શબ્દોના અર્થ એ જાણી લે છે. પણ એ જોમ વધુ જલદીથી અહિંસાની આખી ભાષા સમજી લેશે તેમ એ વધુ જલદીથી અને સહેલાઈથી વૈમનસ્યોને પતાવી શકશે.

બંને પક્ષ અહિંસક હોય તો ? તો જે પક્ષ અહિંસાની વધુ નજીક હોય, પ્રતિકારનો ઉપયોગ વધુ સારી રીતે સમજતો હોય તે જીતશે. જે પક્ષ વધુ શુદ્ધ હશે, જ્યાં વધુ ન્યાય અને માનવ-પ્રેમ હશે તેને જીત મળશે. એથી એનાં સંગઠન અને શક્તિ અંદરથી વધુ મજબૂત હશે અને સામા પક્ષમાં અને જનતામાં પોતાને માટે માન પ્રેરશે.

અહિંસક પ્રતિકાર હિંસક યુદ્ધ સાથે આટલી બાબતમાં સામ્ય ધરાવે છે :

૧ જનસાધારણની સહાનુભૂતિ.

૨ માનસશાસ્ત્રીય અને નૈતિક દેતુ અને અસર.

૩ વૃત્તિ અને લાગણીનું સમતોલન જાળવવી શિસ્ત.

૪ વિરોધની સહભાવના ઉપર અસર કરવી.

૫ વ્યૂહના સિદ્ધાંતો દોરવા.

૬ વિવાદ અને વિખવાદને થાળે પાડ્યા.

૭ હિંમત, અમાપ શક્તિ, દુઃખ-થાક માટે સહનશીલતા, સ્વાર્પણ, સંયમ, વીરતા અને કાર્ય-સાધકતા મેળવવી.

૮. પોતાને પક્ષે જળ અને છત રાખવાં.

૯. આદર્શ અને પ્રદર્શને માટે સેવા આપવી.

આમાંથી તકલીફ, દુઃખો, જખમો અને મૃત્યુ સુદ્ધાં બાદ જતાં નથી. આમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ભવિષ્યની અને હવનની આશાઓ અને બધું જ હોમી દેવું પડે છે; જો કે આમાં વિનાશની સંભાવનાઓ ખૂબ જ ઓછી હોય છે, અને સ્વેચ્છાએ જ એ સ્વીકારેલ હોય છે.

અહિંસાને આપણે લડવા માટે વધુ સારી માનીએ છીએ કારણ કે એમાં ધન, માલ અને પ્રાણની ખુવારી નહિ જેવી જ હોય છે. એને કારણે ખેતી અને ઉદ્યોગો બંધ થઈ જતાં નથી, એથી દેશ લડતો હોય ત્યારે પણ એનું હવન તો વહેતું જ રહે છે.

‘સંપૂર્ણ શાંતિ સ્થાપવા માટે કાયદેસરની લડાઈ’ તરીકે અહિંસા હિંસા કરતાં વધુ કાળેલ હથિયાર છે. ખીણ તરફ જ ઊતરતા જશો તેથી પહાડની ટોચે પહોંચાશે ? સામસામી કતલ ચલાવીને તમે પરસ્પર પ્રેમ પ્રગટાવી શકશો ? અહિંસક લડાઈ પછી કડવાશનો છાંટાય રહેતો નથી અને પૂર્ણ શાંતિ સ્થપાય છે. હિંસાથી એ બનશે ?

સંપૂર્ણ પ્રભાવની ગણના કર્યા પછી કહી શકીએ કે હિંસક યુદ્ધ નેટલી અથવા એથી પણ વધુ જલદીથી અહિંસક યુદ્ધ પતી જાય છે. આર્થિક રીતે અને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ નાની મોટી બધી પ્રજા અને વ્યક્તિઓ એનો ઉપયોગ કરી શકે તેવું એ હથિયાર છે. અને પક્ષોને અને તટસ્થોને એ સત્ય બોવા પ્રેરે છે, બ્યારે હિંસા આ બંધાને સત્ય સામે આંખ મિચાવી દે છે.

આપણે જોઈ ગયા છીએ અને હજુ પણ જોઈશું કે અહિંસક યુદ્ધથી પાછળથી હિંસા-યુદ્ધ કરતાં ખરે-ખર ઓછી જ માહી અસર રહે છે (જો રહેતી હોય

તો). વ્યક્તિ, સમાજ, એને વાપરનાર અને વિરોધી-બંધાને એથી ખરાબ અસરમાંથી મુક્તિ મળે છે.

અહિંસક પ્રતિકાર એ હિંસક યુદ્ધનું સ્થાન લેવાને વધુ યોગ્ય નથી ?

પ્રગ્નસંધનું જે ધ્યેય છે—કાર્ષ્ણ પણ પ્રગ્નને ખોટી રીતે નમાવવાની નથી, તેના અધિકારોનું વર્ચસ્વ ઘટાડવાનું નથી—એ ધ્યેય અહિંસા પાલન કરે છે. એથી સ્વરક્ષણનો હક્ક ખૂંટવાતો નથી—રક્ષણની નીતિ જો કે બદલાય છે. એને લડવા માટે ખર્ચાળ હથિયારોની જરૂર નથી કે મોટાં મેદાનો જોઈતાં નથી. એમાં ગુપ્ત રાખવા જેવું પણ હોતું નથી એટલે મોટી જનમુસ-સેનાની જરૂર નથી. અહિંસાનું હથિયાર લઈને લડવા નીકળનારનું લડાઈ પછી નૈતિક પતન નથી થતું પણ દેટલીક વાર તો એની ઉન્નતિ થાય છે.

વળી, આ યોજના માટે મોટા શાસનચંત્રની કે ખર્ચાળ વ્યવસ્થાની જરૂર પડતી નથી. હવનની દરેક પરિસ્થિતિમાં, ઘરમાં અને બહાર, પુરુષ અને સ્ત્રી, કાર્ષ્ણ પણ જાત, ધર્મ, પંથ, મત, પ્રજા, વર્ગ કે જુવાન-જુકો અને તવગર ને ગરીબ-બધાં જ એનો ઉપયોગ કરી શકે છે—એમાં પ્રવીણ બની શકે છે. પુરુષો કરતાં તો સ્ત્રીઓ એમાં વધુ જ્વલંત ભાગ ભજવી શકે છે.

“યુદ્ધના નૈતિક સમકક્ષ” તરીકે વિલિયમ જેમ્સે જે સૂચનો કરેલાં છે તે કરતાં આ અહિંસક પ્રતિકાર વધુ શુદ્ધ છે. એમાં રાજવ્યવસ્થાની દોરવણી કે પીક-બળની જરૂર નથી પડતી. પ્રકૃતિના નિયમોથી વિરુદ્ધ કે બહારનાં બળો સામેની એ લડાઈ નથી હોતી એ કારણે એનું તેજ વધુ હોય છે, એ રીતે લડવામાં આખાલવૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષ ઉત્સાહી રહે છે.

સાહસ, પ્રારંભ, જોખમ, હિંમત, સહનશક્તિ અને ખરેખર ઉચ્ચ પ્રકારના રોમાંચની એમાં વધુ સંભાવના હોય છે. ભૂતકાળમાં કાર્ષ્ણ પણ જાતની બાદાદૂરી-ભરી વીરતામાં એટલા પ્રમાણમાં આ તત્ત્વો નહિ હોય.

માર્શલ દ્રોહના જુદે જ પ્રસંગે વપરાયેલા શબ્દોમાં આપણે નહિ કહી શકીએ કે ‘નવા જ પ્રકારનું’ યુદ્ધ શરૂ થયું છે; જેમાં સિપાહીનું હૃદય એ નવું હથિયાર બન્યું છે.’ ?

વૈજ્ઞાનિકનો વધ

શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

૬૧ નસના પાટનગર પેરીસમાં ૧૭૪૩ની સાલના ઓગસ્ટ મહિનાનો સોળમો દિવસ આઘર્યો ને રાત પડી ત્યારે રંગીલું પેરીસ રમતું હતું. કાચુ એક કે બીજા કાચુને લીધે પેરીસમાં શ્રીમંતો હતા અને નિશાચરોની જેમ પેરીસનાં રંગભુવનોમાં મોડી રાત સુધી આનંદ-શિકાર સૂસવતા.

રંગભુવનોમાં સંગીત શરૂ થયું હતું. જાણે આખી દુનિયા ત્યાં જ એકઠી થઈ હતી ને આનંદમાં ઝૂમતી હતી. જુવાનો ઊઠતાં હતાં ને ઘેરી આંખોના કેકમાંથી જોતાં બધાં, અગો મચકાડતાં, નાચતાં હતાં. નાચતાં એકબીજામાં મશગૂલ બનતાં હતાં અને દુનિયા પણ સાથે જ નાચે છે ને રાચે છે એમ માનતાં હતાં.

પેરીસની અધાર-ઓરડીઓમાં બીજાં પણ નાચતાં હતાં. એ બધાં આખા દિવસની વેક પછી પથારીમાં સળવળતાં હતાં, એમનાં માથાંમાં ઘણું વગાડતું એમનું મન જાણે નાચી ઊઠ્યું હતું. એમનાં મનની ભૂખી ઇચ્છાઓ જાણે નાચી ઊઠી હતી. એ નાચમાં દારણુ દઈને આધાત હતો અને “એવાં રંગભુવનો મળે તો કેવી લીલા હશે.....” એવા તરંગોનો ઠમકો હતો.

બન્ને નાચ હતા અને બન્ને એક બીજાની સરખામણીમાં વધારે ભયંકર બનતા હતાં.

આનંદનું અજીરણ હોય છે. પેરીસનાં રંગીલાંના નાચતા પગ થાક્યા હતા, મથરાત થવા આવી હતી, રંગભુવનોમાંથી રંગીલાંને લઈ ગાડીઓ પેરીસના રસ્તાપરથી સરી જતી હતી. જાણે ઝગમગને જગી હોય ને જગીને લાગી હોય એવી એક ગાડી મથરાતને ધમધમાવતી દોડતી હતી.

એણે દોડતીએ સૌથી આગળ થઈ જવા ખૂણાપરથી એક લીધો ને તેવી જ ખૂણાના અધારામાંથી એક દબાયેલી ચીસ પડી, એક પડછાયા જેવો હાથ બચકાયો ને એક દુઃખનો અવાજ ગાડીની આસપાસ અટવાયો.

ગાડી અટકી પણ એણે એક બાઈનો હાથ ચગદી નાખ્યો હતો, ને બાઈ બેજાન બની બાળક જણતી હતી.

“હરામખોરો, જ્યાંને ત્યાં આડાં” કહી ગાડીમાંથી એક વક્રીલ ઊતર્યો ને રસ્તા પર બાળક જણતી એક મનુષ્યની માદા તરફ ગાડીની બત્તી ધરી.

“તમે મારી બાઈને મારી નાખી” એક જગી ઊઠેલો પુરુષ હચમચી જઈને માથું હલાવતો નોંઈ રહ્યો હતો, વિચાતી બાઈ લોલીસુહાણુ પડી હતી.

“હે, આ” પેલાએ એક સોનાનો સિક્કો પેલાં મનુષ્ય-પ્રાણીઓ તરફ નાખ્યો અને ગાડીમાં બેસતાં જોરથી કહ્યું “ચલાવ જોરથી.” ગાડી જોરથી ચાલી ને ડોક્ટરને તેડીને ઘેર આવી તે પહેલાં જ એ વકીલની બાઈને દીકરો સાંપડ્યો હતો. દીકરો સારો ને રૂપાળો હતો, બાઈ સાજી ને આનંદી હતી. વકીલ ખુશ થયા ને પેલી રાતની વાત બૂલી ગયા.

ક્રાન્સના પાટનગર પેરીસમાં એવી અનેક રાતો પસાર થઈ ગઈ. દરેક રાતે શ્રીમતોનાં રંગભુવનો રંગ-રાગથી રણુકી ઊઠ્યાં ને દરેક રાતે શ્રીમતાર્થનો ભોગ અનેલાં પેરીસનાં લાખો નરનારીઓ ઘેર જેવાં ઘરમાં સળવળી રહ્યાં.

પેલા વકીલના દીકરાને અઘ્વાસિસમું બેઠું હતું, એ વકીલનો દીકરો મોટો વૈજ્ઞાનિક બન્યો હતો અને એ વકીલનો દીકરો એની પ્રયોગશાળામાં હવામાંથી હાઈડ્રોજનને હલાવતો બેઠો હતો. એનું નામ લેવોઈઝીર હતું. “મહારાજ મરણ પામ્યાં,” એક દિવસ કોઈએ લેવોઈઝીરના કાનમાં કહ્યું.

“મહારાજ મરણ પામ્યાં....!” એણે બેંચું જોયું ને પાછો એક બંધ શીશી તરફ જોઈને બળડ્યો, “હવે ઓક્સીજન પરખારો.” એણે એક હાથે જોરથી માથું બંજવાડ્યું ને હોઠ ફફડાવ્યા, “મહારાજ મરીને છૂટ્યા. ધરતી ધૂંધવાય છે...નવા રાજના માથા પર કાળ....” જાણે એણે પૂરેલા હાઈડ્રોજનમાં એ કાળ જોતો હોય તેમ એકી ટો શીશી તરફ જોઈ રહ્યો.

“બસ એમ જ...જીવનને પોપનાર પ્રાણ જ છે” એને ઓક્સીજન પરખાતો હતો, “શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા પણ બળવાની ક્રિયાના જેવી જ છે. એમાંય ઓક્સીજન વપરાઈ જાય છે. નાઇટ્રોજન જેવો ને તેવો રહે છે ને કાર્બોનિક એસીડ સાથે ભળે છે, પણ પ્રાણી અને વનસ્પતિમાં...” એ એકાએક અટકીને સાંભળી રહ્યો. બહારથી કોઈ બોલાવતું હતું.

“મેરી” એણે સાદ જોળખ્યો. એની આંખો આનંદથી ઊભરાઈ ગઈ, એ ઉતાવળો બારણા તરફ ગયો.

મેરી એક મોટી દરબારણ હતી, યુવાન હતી, મોહક હતી, લેવોઈઝીરને ચાહતી, અને વારંવાર મળતાં, વારંવાર વાતો કરતાં, વારંવાર સાથે રહેતાં.

બંનેનાં મનમન મળી ગયાં, બંને પરણી ગયાં. પણ ધીમે ધીમે ઇતિહાસ ઊઠતો હતો, લોક જાગતો હતો, કાળ ન્યાય માગતો હતો, ક્રાન્સનાં ભૂખ્યાં જાગતાં હતાં, દુખળાં ને ભૂખે મરતાં ઊઠતાં હતાં. ક્રાન્સની ધરતી ધૂંધવાતી ધીખી ઊઠી. ક્રાન્સમાં બળવો જાગ્યો. બેસ્ટાઈલ કિલ્લા પર લોકકટક ઊપડ્યું. વિરાટનાં વિક-રાજ ધસારા નીચે પાટનગર આખું ધમધમી ઊઠ્યું. અને બેસ્ટાઈલ પડતો હતો. ત્યારે પેલો વૈજ્ઞાનિક સર-કારી બળનાનો અધિકારી બન્યો હતો અને દારૂગોળો સંભાળતો હતો.

“પણ એ રસાયણનો પિતા નથી?” કોઈ કહેતું હતું.

“હોય તેથી શું? પણ એ આ સંસ્થામાં કામ કરે છે જેનો પરવાનો રાજ્યે આપ્યો છે, આજે એ સંસ્થા રાજપુરુષોથી ભરેલી છે જે ગરીબોને ધિક્કારે છે. શી ખર્ચ ત્યાં આપણા વિશ્લેષને વણસાડવાનું કાવતરું નહિ રચાતું હોય !” મેરટ લાલપીળો થઈ ને જવાબ આપતો હતો. “સમાનતા, સહચાર, સ્વતંત્રતા,” મેરટની આંખોમાં એક જુવાન જુસ્સાથી જોઈ રહ્યો, “જે એની આડા આવે તે સૌને ગીલોડીન પર દર્દ દેવા જોઈએ.” કારણ કાળ જાગતો હતો, ઇતિહાસ ન્યાય તોળતો હતો, ભયાનકતા ને વિકરાળતા મહાલતી હતી. ગીલોડીન ઊયકાતું હતું, ગમે ત્યારે ગમે તેની પર પડતું હતું, મિત્રો દુશ્મનો બનતા હતા, દુશ્મનો મિત્રો બનતા હતા, દુશ્મનો ઝખ્ખે થતા હતા, ભયંકર ત્રાસમાં ભયાનક માનવી બધું ભૂલી ગયાં હતાં.

લેવોઈઝીર એના કામ પર જતો હતો. એણે પગથિયા પરથી સાદ દીધો, “જાઉં છું.”

“ન જાવ તો !” મેરી મમતાથી જોઈ રહી.

“ન જાઉં તો કામ કેમ થાય !” એ ઉતાવળો જોઈ રહ્યો.

“ભલે જાવ, મને કંઈ ખીક નથી, લોકસમાજ જાણ્યો છે—વીરેલા પશુ જેવો પેરીસની શેરીએ શેરી ખૂંદો રહ્યો છે.” મેરીઆના તિસ્કારથી બચી.

“હા, લોકસમાજ.....” વૈજ્ઞાનિક ગણતરી કરી રહ્યો. એ લોક તારી દુનિયાનો નથી, મારી દુનિયાનો પણ નહિ, તેથી જ આપણે એને સમજી શકતાં નથી. પણ આજે એનો હાથ જીંચી જગાઓમાં પહોંચી ગયો છે, દુનિયા જાંધી વળે છે...”

“આપણી દુનિયા પણ !” મેરી દાંત નીચે હોઠ દબાવી રહી.

“શી ખબર, કાણ બચશે...કાળ એમના હાથમાં છે.” વૈજ્ઞાનિક જાંઠા વિચારમાં જોતરી જતો બોલ્યો.

૧૭૯૨ની સાલનો ઓગસ્ટ માસ એસી ચૂક્યો હતો. લેવોઈઝીરને દારૂગોળાના કારખાનામાંથી બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. એને એની પ્રયોગશાળામાંથી દૂર કરવામાં આવ્યો. ૧૭૯૩ ની સાલના ઉનાળાની એક રાતે વૈજ્ઞાનિકને ખારણે એક ગાડી અટકી, અંદરથી આઠ જણુ જોતર્યા ને કમાડ ખખડાવ્યાં.

“લેવોઈઝીર ક્યાં ?”

“અંદર પ્રયોગશાળામાં.” એક ધૂળતો જવાબ આવ્યો. પ્રયોગશાળામાં વિશ્લવના લોખંડી પગ ખખડ્યા.

“હું પ્રયોગ કરું છું.” વૈજ્ઞાનિક બોલ્યો.

“શાનો ?”

“પરસેવાનો”

“હમણાં સમેટી લો, તમારે અમારી સાથે આવવાનું છે.”

“ક્યાં !” વૈજ્ઞાનિકને મરણુ તેણું હતું.

“ત્યાં, જ્યાં તમારા સસરા છે, કેદખાનામાં તમારો ન્યાય થશે પછી વાત.” આઠમાંનો એક મળકમાં બોલ્યો.

“પણ મારી મેરીઆના !” વૈજ્ઞાનિક ઉતાવળો થયો.

“લેવોઈઝીર, લેવોઈઝીર !” મેરીના હાથ એની પાછળથી એના કંઠમાં વીંટળાઈ ગયા. “હું નહિ જવા દઉં.” એ કરગરી, સામે જાહેલા મરણુને જોઈ રહી. એની મગફળી ઓગળી જતી હતી.

“તમારા પ્રયોગો તમારી રાહ જોઈ શકશે, વિજ્ઞાનની વાટ થંભી શકશે, વિશ્લવ કાઈને માટે થોભતો નથી, કાઈના પર મહેરબાની બતાવતો નથી...” આઠના મુખીનો હુકમ થયો. વૈજ્ઞાનિક એની મેરીની પાથમાંથી બૂંટવાયો ને એને જાપાડી ગાડી કારાગાર તરફ રવાના થઈ ગઈ.

એકલી મેરી ઉદાસીન બેઠી હતી. પ્રયોગશાળા સૂતી હતી, ઘર સૂનાં હતાં, રાત પછી દિવસ ને દિવસ પછી રાત વહાં ગયાં, થોડક માસ પસાર થઈ ગયા, વિશ્લવનો વેગ વધતો જ જતો હતો, ગીલોટીનનું કામ ધમધોકાર ચાલે જતું હતું, માથાંના ઢગ થતા હતા, ધડ ખડકાતાં હતાં, લોહી રેલાતાં હતાં, ઇતિહાસી ન્યાય તોળતો હતો, ખલા પસનાં માથાં ડોલતાં હતાં, અને ડોલતાં ખરી પડતાં હતાં.

વૈજ્ઞાનિક પણ વાટ જોતો કેદખાને સડતો હતો, એણે પચાસ વરસ સુધી વિજ્ઞાન ખેડ્યું હતું, એના પર દરબારીઓ ને દરબારણો મુખ્ય થયાં હતાં, મગફળી મેરીએ એની સાથીદારી સ્વીકારી હતી. આખા ફ્રાન્સની સુદ્ધિ, સૌંદર્ય અને મોહકતા એને વરી ચૂક્યાં હતાં. એણે મુશ્કેલી જોઈ નહોતી, ગરીબાઈનો એને ખ્યાલ નહોતો, નિષ્ફળતા દેખી નહોતી, અપમાન ભાળ્યું નહોતું. એવાં પચાસ વરસ એણે દેખ્યાં હતાં. એવાં પચાસ વરસ એક દિવસની જેમ પસાર થઈ ગયેલાં જોતો—વિચારતો એક અધાર-કાટરીમાં પડેલી પાટના પાયાને અદેલીને એ ખેડો હતો.

૧૭૯૪ ના મે માસના બીજા દિવસે સંગ્રામ-સમિતિનું ફરમાન નીકળ્યું કે લેવોઈઝીર અને બીભોને ક્રાન્તિની અદાલત પામે ખડા કરવા.

લેવોઈઝીરને તેડું આવ્યું. વૈજ્ઞાનિક જામો થયો ને આગળ થયો. એને સમજાઈ ગયું, એના મિત્રોને

સમજાઈ ગયું, મેરીઆનાને સમજાઈ ગયું—સૌને સમજાઈ ગયું કે એને મરણતું તેડું આવ્યું હતું.

લેવોઈઝીર અને બીજા, અદાલત પાસે ગયા. સવાલ જવાબ થયા, અદાલતનો એક અવાજ ઊઠ્યો, “ગુનેગાર ! ગુનેગાર !”

“પણ સાહેબ,” લેવોઈઝીરનો સાદ બોલ્યો, “હું પરસેવાનો પ્રયોગ કરતો હતો, મને એ પૂરો કરવા જેટલો.....જીવવા દો અને આપણા દેશને વિજ્ઞાનની એક વધારે શોધતું માન.....”

“બસ બસ...” ક્રાઈનહાલ ઉતાવળો થયો ને ટેબલ પર હાથ પછાડતો બરાડ્યો, “બસ, અમારે એવા વૈજ્ઞાનિકાની જરૂર નથી.”

“બસ,” વૈજ્ઞાનિક મગર માથું ઊંચક્યું. એની સામે એક વૃદ્ધ કેદી બેસેલો હતો ને ન્યાયની રાહ જોતો હતો. એ એની મેરીનો બાપ હતો. એને મેરી સાંભરી. એણે એક પળવાર આંખો મીચી દીધી. એની મીચેલી આંખો સામે એક પળવારમાં આપું જીવન પસાર થઈ ગયું, પ્રયોગશાળા દેખાઈ ને બંધ થઈ ગઈ.

૧૭૯૪ના મે માસની ૮મી તારીખે ૨૮ માણસો-ને ઉપાડી ગાડીઓ વધસ્થાન તરફ ચાલી ગઈ ને અટકી. અઠાવીસ ઊતર્યા, એ પણ ઊતર્યો ને બેસેલ. એની પડખે એક વૃદ્ધ હતો. વૃદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પર ઢંચ્યો ને એના કંઠમાંથી કરુણતા કકળી રહી.

“ચાલો, આવી જાવ.” ગીલોટીનનો અવાજ આવ્યો.

“મારી મેરી....તારા વિના...” ગીલોટીન પર ધસડાતો વૃદ્ધ, વૈજ્ઞાનિકને પૂછી રહ્યો.

“હિંમત... એક પળ અને પછી અનંત...” વૈજ્ઞાનિકનું આશ્વાસન અધૂરું રહ્યું ને વૃદ્ધ વધેરાઈ ગયો.

“હવે હું...” એણે હિંમત એકઠી કરી. અઠાવીસમાં એ ચોથો હતો.

“એક પળવાર...અને પછી.....” એના માથામાં અવાજ ઘૂંટાયો. એક પળ પસાર થઈ ગઈ. બીજી પળે વૈજ્ઞાનિકનું માથું જીવું થઈ ગયું. એક પળવાર... એક પળવારમાં જ સેંકડો વરસોમાં પણ ન પાકે તેવા માથાનો વધ થઈ ગયો.

“હું હવે ગંભીરપણે નહરે કરું છું કે હથિયાર ધારણ કરવાના કોઈ પણ હુકમને હું કદી અધીન થઈશ નહિ. અને એમ વર્તવાં જે કાંઈ જલ કે દમનની સભા ભોગવવી પડશે તે જલ અને દમનને હું આનંદપૂર્વક સહન કરી લેઈશ. સેવાદળ (લશ્કર)ની આ કવાયતનો શો હેતુ છે ? માણસને કુશળ મારા બનાવવા, એ જ ને ? હું આ લડાઈની નીતિનો વિદ્યાર્થી થવાની હા પાડી શકતો નથી.”

(સત્યાગ્રહી) વિલિયમ લોઈડ ગેરિસન

ગાંધીજી અને ટાંગોર

શ્રી. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ

કોઈ પણ મહાન વ્યક્તિનું જીવન એ એક મહાકાવ્ય જેવું હોય છે. મહાકાવ્ય તમે વાંચ્યા જ કરો તેમ તેમ તેમાંથી તમને આનંદ અને પ્રેરણા મળ્યા જ કરો. પણ તે કાવ્યની ભાષા, વ્યાકરણનું પૃથક્કરણ કર્યા બેસો એટલે તમે મૂંઝાવાના. એ જ પ્રમાણે મહાપુરુષની મહાનતા આપણા જીવનમાં ખૂબ જ ભવ્ય એવી અસર મૂકે છે, પણ આમ શું કામ બને છે એ જોવા જતાં આપણે ગૂંચવણમાં પડીએ છીએ, અથવા કહો કે એ તપાસવાનું કામ જ આપણી ભક્તિને રચતું નથી.

પણ એકાદ મહાન વ્યક્તિ તરફ આકર્ષિતને તેની મહત્તાનાં ગુણગાન કર્યા કદાચ સહેલા પડે; પણ બે મહાન વ્યક્તિઓની મહત્તાની તુલના કરવાનો વિચાર એ તો ફૂટપટ્ટીથી આકાશ માપવાના વિચાર જેવો છે. અલગત સરખામણીમાં રસ બહુ આવે છે. પણ એ રસમાંથી કાંઈ જાતનું પરિણામ લેવું કરી શકાતું નથી.

ગાંધીજી અને ટાંગોર એ ભારતવર્ષના ત્રણે કાળની-એટલે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની- બે આંખો છે. અર્જુનને કૃષ્ણે વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું ત્યારે એ વિરાટ મૂર્તિની બે આંખો સૂર્ય અને ચંદ્ર કહીલા હતા. એ જ પ્રમાણે ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિની સર્વોત્તમ છતાં ભિન્નભિન્ન એવી બે શિખાઓ આ બે વ્યક્તિત્વમાં દેખાય છે.

બન્નેમાં જીવનનો વિકાસ કેટલી ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં થયેલો છે? ગાંધીજી કાઠિયાવાડના એક તદ્દન સામાન્ય, બિલકુલ ધ્યાન ન બેસે એવા, કુટુંબમાં જીવન શરૂ કરે છે. નાનપણમાં કાંઈ પણ એવો બનાવ નથી કે જે આપણને તેનામાં દેખાતી મહાનતાનો ખ્યાલ આપે. બીકણપણું, શરમાળપણું, ઠોડપણું એ બધા ગુણદોષો એક સામાન્ય બાળકમાં હોય છે તે તેમાં પણ હતા. બહુ જ નાની ઉંમરે પરણ્યા અને લગભગ બાળક ગણી શકાય એવી અવસ્થામાં એક બાળકના પિતા થયા. પછી ઇંગ્લાંડ ગયા. ઇંગ્લાંડ જવું એ કાંઈ મહાપુરુષ થવા માટેની કાંઈ પણ જાતની તૈયારીનું પગલું નથી. અલગત એ જમાનામાં ચૂસ્ત વૈષ્ણવ કુટુંબમાંથી ઇંગ્લાંડ જનારા ઓછા નીકળે. પણ ગાંધીજી કાંઈ પોતે પોતાની ઇચ્છાથી ઇંગ્લાંડ નહોતા ગયા. તેમને મોકલવામાં આવ્યા. તેમણે ના ન પાડી એટલો જ તેમનો ફાળો ગણાય. ઇંગ્લાંડનું તેમનું વિદ્યાર્થીજીવન પણ એટલું જ શુષ્ક છે. માતૃપિતાના ધાર્મિક સંસ્કારો અને તે સંસ્કારોની પ્રત્યેનો ગાંધીજીનો શ્રદ્ધાપૂર્વકનો આગ્રહ એ બન્નેએ તેમને વિદ્યાર્થીજીવનમાંથી એક

એ આકરી કસોટીમાંથી મુક્ત કર્યા. દારૂ અને વેશ્યા હિંદી વિદ્યાર્થી માટે મોટામાં મોટા આકર્ષણો છે. તેમાંથી ગાંધીજી બચી ગયા. વિદ્યાર્થીજીવન પછીનો એમનો વફાવાતનો કાળ પણ એવો જ્વલાંત નથી. ફક્ત ખોટા ફેસો હાથ ન ધરવાનો આગ્રહ અને એને કારણે એને સહન કરવી પડેલી મુશ્કેલીઓ એ ત્યાં મુખ્ય દેખાય છે, અને દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા એ પણ એક અકસ્માત જ ગણાય. દ. આ. ના અંગ્રેજ લોકોથી થયેલાં અપમાનોથી તેમને પોતાની શક્તિ-ઓનું અને નિર્બળતાનું સાચું જ્ઞાન થયું હોય એમ લાગે છે, અને મને લાગે છે કે એ પ્રસંગો ન બન્યા હોત તો ગાંધીજી રાજકીય ક્ષેત્રમાં પડત કે કેમ એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. જીવનમાં ધાર્મિક સંસ્કારો, સત્યનો આગ્રહ અને લોકોની સ્થિતિનું પોતાની સ્થિતિ પરથી થયેલું ભાન-એ બધી વસ્તુઓએ તેમના જીવનના રાજકીય અને ધાર્મિક બંને પ્રવાહોને મેળવી દીધા. તેમનો સત્યનો આગ્રહ એ જીવનવ્યાપક બની ગયો ને તેમની લોકસેવાની વૃત્તિએ તેમની ધાર્મિક વૃત્તિએને નિષ્ક્રિય પડી રહેવા દેવાને બદલે પ્રવૃત્તિ-માર્ગો કરી દીધી. બાઈબલ અને ગીતા એ એમાંથી તેમણે શોધી કાઢ્યું કે આધ્યાત્મિકતા એ કર્મમાર્ગો જ હોઈ શકે. નિવૃત્તિપરાયણ આધ્યાત્મિકતા એ બહુ જ ભ્રામક છે.

જેમ જેમ ગાંધીજીની આ પછીના જીવનની નદીને આપણે જોઈએ છીએ તેમતેમ તેમાં અનેક નવી પ્રવૃત્તિઓ લળતી જતી દેખાય છે. તેનો પર વિશાળ થતો જતો દેખાય છે, તેમાં પૂર આવતાં પણ દેખાય છે, ધોધની ગર્જનાઓ પણ સંભળાય છે. નાનું બાળક પણ પડીને નાહી શકે એવી તેની સ્થિરતા આશ્ચર્યકારક રીતે આખા જગતને ઊર્ધ્વ દે છે-આશ્ચર્યકારક એટલા માટે કે તેના જીવનમાં એકેય એવો ચમત્કારિક પ્રસંગ નથી દેખાયો કે જેથી તેની આ ચમત્કારિક શક્તિનો ખુલાસો મળી શકે. અને એ જ એક ચમત્કાર નથી ? ગાંધીજીનું આખું જીવન એ ગદ્ય જેવું શુષ્ક અને કાઠિયાવાડની જમીન જેવું કઠણ છે.

આપણને તેમની આત્મકથામાંથી એક પણ ‘સ્ટ’ જોવા મળતો નથી. આપણે ઠેક સુધી રાહ જોયા જ કરીએ કે હવે તો કાંઈક ચમત્કાર આવવો જોઈએ. ક્યાંક ઈશ્વરદર્શનની વાત આવવી જ જોઈએ. પણ આપણને કંટાળો આવી જાય એટલી બેપરવાઈ એક વાણિયો જાણે પોતાનો ચોપડો લખતો હોય એવી રીતે પોતાના બનાવોનો ઇતિહાસ લખે છે. વળી વધારે પડતી નમ્રતા કે ક્યાંય વધારે પડતો ગર્વ એમાં દેખાતો નથી, અને છેવટે જ્યારે એમ કહે છે કે “મારું જીવન એ સત્યના પ્રયોગો છે. અને તે લોકો પાસે મૂકવાનું એક જ પ્રયોજન છે કે જે મારે માટે શક્ય છે તે એકેએક માણસને માટે શક્ય છે.” ત્યારે આ વાક્ય આપણને બતાવવા તો નથી લખ્યું ? એવું જ લાગે છે. આમાં ગાંધીજીનો કદાચ પોતાના વિષે લોકોને જોટલું ચમત્કારિક આકર્ષણ છે તે ઓછું કરવાનો પ્રયત્ન છે. ગાંધીજી જોખલેને પોતાના ચુરુ માને, ટિળકને પૂરે, રામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે પોતાની જાતને તેમના પગ પાસે બેસારે અને લોકો તેમને દુનિયાનો મહાન પયગમ્બર માને. એમાં કાણ સાચું ? બંને સાચા છે.

ખીજી બાજુ ટાગોરના જીવન તરફ નજર નાખીએ. ટાગોરનું કુટુંબ જાણે આ દુનિયામાં ‘થર્ડ ક્લાસ’માં બેઠેલા લોકોમાં કોઈ રાજકુટુંબ બેઠું હોય એના જેવું જુદું પડી જાય છે. ટાગોરનું કુટુંબ નિહાળીએ ત્યાં જ આપણને એમ થાય કે આમાંથી સામાન્ય માણસ જન્મી જ ન શકે. ટાગોરના પિતા બંગાળના એક મહર્ષિ હતા. તેમના મોટાભાઈ પણ મહાન સંત હતા. બંગાળના ઉચ્ચ સંસ્કારતાં કુટુંબોમાં ટાગોર-કુટુંબ ગણાય છે. નંદનવનના બગીચામાં પારિ-જાતક જેવાં ફૂલો નીકળે, એમ જ ટાગોર પોતાનાં કુટુંબોની જેમ આખા ભારતવર્ષના કુટુંબને પોતાની સુવાસથી ભરી દે છે. એ જ સુવાસ દેશદેશમાં ફેલાઈ

ટાગોરનું બાલ્યકાળનું જીવન જોતાં એમ લાગે છે કે તેમણે કવિતાનું જ ધાવણ પીધું હતું, કુદરતનો ખાજો તેમને માટે સદાય પાંચરેલો જ રહેતો. કુટુંબ

તરફથી કોઈ પણ જાનની બાળક ટાગોરને અડચણ નહતી. જે કોઈ હતું તે પ્રેરણા આપનારું જ હતું સદ્ભાગે તેમને શાળાનું શિક્ષણ ન મળ્યું એમને જગતની કંડોરતાનું ભાન કરવાનું મળ્યું જ ન હતું બાળપણમાં એમને એ સાધન મળ્યું જ નહિ જેથી તેઓ કંડોરતાનું ભાન મેળવી શકે તેમને ગાંધીજીની જેમ બીડીની, ચોરીની કે માસ ખાવાની વિદ્યનામાથી પસાર થવાનું હતું નહિ ખાતર નાખેની કેળવેની જમીનમાં પહેલું બી તે સુદરમાં સુદર છોડના રૂપમાં પ્રગટ થાય જ સુખ સિવાય તેમણે નાનપણમાં બહુ જ ઓછું જોયું છે દુ ખની, દુર્ગુણની ઝેરી તોફાની હવાનો આ કુમળા છોડને સ્પર્શ થયો જ નથી. અને આ જ રીતે તેમનું જીવન એક ફૂલના છોડની જેમ વિકાસ પામ્યું છે દુન્યની દૃષ્ટિએ જે સામાન્ય બનાવો ગણાય તેવા બનાવો અનમત કવિજીવનમાં અતિશય આઘાત કારક થઈ પડે અને તેવા દુ ખદ પ્રસંગો તેમના જીવનમાં આવ્યા જ નહિ હોય એમ નથી, પણ કવિનું મન એટલું કોમળ હોય છે કે સહેજ આઘાત લાગતા તેના તત્ત્વએ તત્ત્વ હની ઊડે છે-તેનું અણુએ અણુ પોકારી ઊડે છે. કાબંધી કવિને જ્યારે સંતોષ નથી થતો ત્યારે જ તેઓ કાર્યમાં જોતર્યા છે તેમની કાન્યસૃષ્ટિ પોતે જ એટલી વિશાળ છે કે તેમાં જ પોતે રાચે છે એટલું જ નહિ પણ બીજા કેટલાયને તેમાં તે વિશ્રાન્તિ આપે છે ને પ્રેરણા આપે છે

આપણા વેદાન્તમાં મનુષ્યને સપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરવા માટે જુદા જુદા માર્ગો બતાવવામાં આવ્યા છે, તે પ્રમાણે કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, રાજ્યયોગ જ્ઞાનયોગ વગેરે માર્ગો દ્વારા મનુષ્યો પોતાનો વિકાસ સાધી શકે છે કયો માણસ પોતાને માટે કયો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે તે પોતાના સ્વભાવ પર આધાર રાખે છે કેટલાક મનુષ્યો સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્તિશીલ હોય છે, કેટલાક મનુષ્યો સ્વભાવથી જ કલ્પનાશીલ હોય છે કેટલાક લાગણીપ્રધાન હોય છે, કેટલાક પ્રવૃત્તિ વગર રહી જ ન શકે એવા હોય છે કોઈ પણ સ્વભાવ

માણુમને સપૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટેનો માર્ગ હોય છે ફક્ત એટલું જ કે તેને માટે યોગ્ય કેળવણી તેને મળી હોય ગાંધીજી અને ટાગોર બંને જુદા જુદા માર્ગોથી નીકળીને જાગે એક જ માર્ગે ભેગા થવા માડ્યા હોય એમ દેખાય છે વેદાન્તની ભાષામાં બોલીએ તો ગાંધીજી કર્મમાર્ગી છે ને ટાગોર ભક્તિમાર્ગી છે એનો અર્થ એમ નથી કે ગાંધીજીમાં ભક્તિ નથી કે ટાગોરમાં કર્મ નથી. ભક્તિનો અર્થ એ છે કે તેમાં માણસ પોતાની લાગણીઓને વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરતો જાય, તેનું જીવનકાર્ય મોટે ભાગે હૃદયની લાગણીઓને સુદરમાં સુદર રીતે વ્યક્ત કરે છે મનુષ્યજીવનની ભાવનાત્મક બાબતને Emotional બાબત સ્પર્શ કરે છે તેની જ સૃષ્ટિ સ્ત્રે, તેના જ મથનો રજૂ કરે અને તેને વધારે ને વધારે ભવ્ય રૂપમાં લઈ જઈ આખા જીવનમાં શુદ્ધિ આણે

બીજી બાબત ગાંધીજીની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ, કોઈ પણ વિચાર, કોઈ પણ લાગણી એ કાર્ય દ્વારા પ્રગટ થાય છે ક્રિયાશીલ લાગણી, ક્રિયાશીલ ભાવના, ક્રિયાશીલ ભક્તિ તેમને મન નકામી છે-અથવા ગાંધીજી તે સ્વીકારતા નથી-સ્વીકારી શકે તેમ નથી તેમના માનસતત્રની રચના જ એની તરેહની છે કે કોઈ પણ વિચાર, ભાવના સક્રિય રૂપે પ્રગટ થાય છે અહિંસાની ભાવના સત્યા ગ્રહના સસર્મમાંથી પ્રગટ થાય છે અને તેથી જ પ્રભા તના વાતાવરણમાંથી પ્રગટ થતા પક્ષીઓના કિલકિલાટ કરતા, ગરીબોની ઝૂંપડીમાંથી નીકળતા બાળકોના રંદનનો સ્વર તેમના કાન પર પહેના પડે છે જે કળા જીવનને ડગલે ને પગલે કામ આવતી નથી, જે કેળવણી માણુસને સેવામાં પરોવતી નથી તેની તેમને મન કિમત નથી અને આથી જ તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન રોગીના પ્રશ્ન સુધી પહોંચેલું છે તેમની લાગણી કોઈ પણ કવિ કરતા ઓગ્રી હતી ઊડે છે તેમ નથી, પણ તેમની લાગણીઓના મથનનું પરિણામ કાર્યના રૂપમાં જ પરિણમે છે તેમના વાક્યે વાક્યની પાછળ કાર્યનું પ્રયત્ન બળ જોમેલું છે આથી જ તેમનો એકેએક શબ્દ સીસા જેવો ભારે છે અને તેની અસર

પણ ભારે જ છે. આથી જ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ સર્વ-વ્યાપી બને છે. જીવનના કાર્ષ પણ ક્ષેત્રમાં એમને કહેવાનું છે, ને તે કહેવાનું કેવળ કહેવાનું નથી પણ કરવાનું છે.

ગાંધીજી અને ટાગોરનું તત્ત્વજ્ઞાન લગભગ એક સરખું છે. બન્ને આત્મબળને મહાન શક્તિ માને છે. ઈશ્વર જેવા પરમતત્ત્વ પર બન્નેની શ્રદ્ધા સરખી છે. આર્યસંસ્કૃતિનાં ઉદ્ધાત્ત તત્ત્વો પર બન્ને સરખા જ મુગ્ધ છે. તોપણ બન્નેની જીવન જીવવાની રીતોમાં બહુ જ ફરક છે. અને તેનું કારણ મેં કહ્યું તે, એક કર્મમાર્ગી છે અને બીજો ભક્તિમાર્ગી છે. એ સ્વભાવનો ભેદ માણસ પ્રયત્નથી થોડે ઘણે અંશે દૂર કરી શકે છે, પણ સદંતર દૂર નથી થઈ શકતો. ફક્ત એટલું જ થઈ શકે કે દરેક પોતપોતાને મળેલ શક્તિઓને અથવા મેળવેલ શક્તિઓને પોતાના જ સ્વભાવને અનુકૂળ માર્ગે વધારેમાં વધારે શ્રેષ્ઠ રીતે લોકકલ્યાણાર્થે વાપરી બાણે એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બન્નેએ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં માણસથી આપી શકાય તેટલું વધારેમાં વધારે આપ્યું છે.

બીજી નાનકડી સરખામણી રજૂ કરવાનું મન થાય છે. ગાંધીજીને આંખા સાથે સરખાવીએ અને ટાગોરને

પારિજાતકના છોડ સાથે. ગાંધીજી આંખાની જેમ જ દુનિયામાં પોતાનાં મૂળ જાંડાં નાખીને પડ્યા છે. જેમ જમીન વધારે કઠણ તેમ તેનાં મૂળ ખૂબ જાંડાં બળ છે. પથરાણી જમીનમાં તે વધારે ફાલે છે, લોકોને જાંયડો આપે છે એટલું જ નહિ, ફળો પણ આપે છે.

જીવનમાં જેમ તેની જરૂરી છે, તેની કિંમત છે, તેમ ફૂલોની પણ કિંમત છે. સુગંધ ભલે માણસને પેટ ભરી ન દે કે માણસને જાંયડો નહિ આપે, પણ ફેટલાંયે થાકેલ હૃદયોને આરામ આપતી હશે. શરદ-ઋતુની પાછલી રાતે પારિજાતકના છોડ પાસેથી પસાર થતા માણસને કેવો સ્વર્ગીય અનુભવ થાય છે? માણસ ધડીભર એમ ખાત્રી કરી શકે છે કે દુનિયામાં સ્વર્ગ પણ હોઈ શકે છે. બસ, આ જ કવિની સફળતા—આ જ કવિનો ફાળો.

આટલું દર્શન કર્યાં છતાં તે સાવ અપૂર્ણ છે. જેમ સૌન્દર્ય પામતાં પહેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે, તેમ જ આવા પુરુષોને ખરા પિંજાનતાં પહેલાં તેવા થવું પડે છે. આપણે તો દૂરથી આ વ્યક્તિઓને નિહાળીને તેમના પ્રત્યેનો ભાવ શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન જ કરી શકીએ, અને તેમાંથી કાંઈક પ્રેરણા મેળવી શકીએ.

“દુનિયામાં વેરથી કદી પણ વેર શમતું નથી,
અવેરથી—પ્રેમથી વેર શમે છે; એ સનાતન ધર્મ છે.”

તરફથી કોઈ પણ જાતની બાળક ટાગોરને અડચણ નહતી જે કોઈ હતું તે પ્રેરણા આપનારુ જ હતું સદ્ભાગે તેમને શાળાનું શિક્ષણ ન મળ્યું એમને જગતની કંકોરતાનું ભાન કરવાનું મળ્યું જ ન હતું બાળપણમાં એમને એ સાધન મળ્યું જ નહિ જેથી તેઓ કંકોરતાનું ભાન મેળવી શકે તેમને ગાંધીજીની જેમ બીડીની ચોરીની કે મામ ખાવાની વિટબનામાથી પસાર થવાનું હતું નહિ ખાતર નાખેની કળવેની જમીનમાં પહેલું બી તો સુદરમાં સુદર છોડના રૂપમાં પ્રગટ થાય જ સુખ સિવાય તેમણે નાનપણમાં બહુ જ ઓછું જોયું છે દુ ખની, દુર્ગુણની ઝેરી તોફાની હવાનો આ કુમળા છોડને સ્પર્શ થયો જ નથી અને આ જ રીતે તેમનું જીવન એક કૂવના છોડની જેમ વિકાસ પામ્યું છે દુન્યવી દૃષ્ટિએ જે સામાન્ય બનાવો ગણાય તેવા બનાવો અન્યતઃ કવિજીનમાં અતિશય આઘાત કારક થઈ પડે અને તેના દુ ખદ પ્રસંગો તેમના જીવનમાં આવ્યા જ નહિ હોય એમ નથી, પણ કવિનું મન એટલું કોમળ હોય છે કે સહેજ આઘાત લાગતા તેના તત્ત્વો તત્ત્વ હની ઊડે છે-તેનું અણુએ અણુ પોકારી ઊડે છે કાબંધી કવિને જ્યારે સંતોષ નથી થતો ત્યારે જ તેઓ કાયમી જીતર્યા છે તેમની કાન્યસૃષ્ટિ પોતે જ એટની વિશાળ છે કે તેમાં જ પોતે રાસે છે એટલું જ નહિ પણ બીજા કેટલાયને તેમાં તે વિશ્રાન્તિ આપે છે ને પ્રેરણા આપે છે

આપણા વેદાન્તમાં મનુષ્યને સપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરવા માટે જુદા જુદા માર્ગો બતાવવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, રાજ્યયોગ જ્ઞાનયોગ વગેરે માર્ગો દ્વારા મનુષ્યો પોતાનો વિકાસ સાધી શકે છે ક્યો માણસ પોતાને માટે ક્યો માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે તે પોતાના સ્વભાવ પર આધાર રાખે છે કેટલાક મનુષ્યો સ્વભાવથી જ પ્રવ્રતિશીલ હોય છે, કેટલાક મનુષ્યો સ્વભાવથી જ કંટપનાશીલ હોય છે કેટલાક લાગણીપ્રધાન હોય છે, કેટલાક પ્રવ્રતિ વગર રહી જ ન શકે એવા હોય છે કોઈ પણ સ્વભાવ

માણસને સપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો માર્ગ હોય છે ફક્ત એનું જ કે તેને માટે યોગ્ય કળવણી તેને મળી હોય ગાંધીજી અને ટાગોર બંને જુદા જુદા માર્ગેથી નીકળીને જાણે એક જ માર્ગે ભેગા થવા માંડ્યા હોય એમ દેખાય છે વેદાન્તની ભાષામાં બોલીએ તો ગાંધીજી કર્મમાર્ગી છે ને ટાગોર ભક્તિમાર્ગી છે એનો અર્થ એમ નથી કે ગાંધીજીમાં ભક્તિ નથી કે ટાગોરમાં કર્મ નથી ભક્તિનો અર્થ એ છે કે તેમાં માણસ પોતાની લાગણીઓને વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરતો જાય, તેનું જીવનકાર્ય મોટે ભાગે હૃદયની લાગણીઓને સુદરમાં સુદર રીતે વ્યક્ત કરે છે મનુષ્યજીવનની ભાવનાત્મક બાજુને Emotional બાજુ સ્પર્શ કરે છે તેની જ સૃષ્ટિ સ્વે તેના જ મધનો રજૂ કરે અને તેને વધારે ને વધારે ભગ્ય રૂપમાં લઈ જઈ આખા જીવનમાં શુદ્ધિ આણે

બીજા બાજુ ગાંધીજીની કોઈ પણ પ્રવ્રતિ, કોઈ પણ વિચાર કોઈ પણ લાગણી એ કાર્ય દ્વારા પ્રગટ થાય છે ક્રિયાશૂન્ય લાગણી ક્રિયાશૂન્ય ભાવના, ક્રિયાશૂન્ય ભક્તિ તેમને મન નકામી છે-અથવા ગાંધીજી તે સ્વીકારતા નથી સ્વીકારી શકે તેમ નથી તેમના માનસતત્ત્વની રચના જ એવી તરેહની છે કે કોઈ પણ વિચાર, ભાવના સક્રિય રૂપે પ્રગટ થાય છે અહિંસાની ભાવના સત્યા ગ્રહના સસર્ગમાંથી પ્રગટ થાય છે અને તેથી જ પ્રભા તના વાતાવરણમાંથી પ્રગટ થતા પક્ષીઓના કિનકિલાટ કરતા, ગરીબોની ઝૂંપડીમાંથી નીકળતા બાળકોના રૂદનનો સ્વર તેમના કાન પર પહેના પડે છે જે કળા જીવનને ડગલે ને પગલે કામ આવતી નથી, જે કળવણી માણસને સેવામાં પરાવતી નથી તેની તેમને મન કિમત નથી અને આથી જ તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન રોગીના પ્રશ્ન સુધી પહોંચેલું છે તેમની લાગણી કોઈ પણ કવિ કરતા ઓઝી હતી ઊડે છે તેમ નથી, પણ તેમની લાગણીઓના મથનનું પરિણામ કાર્યના રૂપમાં જ પરિણમે છે તેમના વાક્યે વાક્યની પાછળ કાર્યનું પ્રયત્ન બળ જાહેરું છે આથી જ તેમનો એકેએક શબ્દ સીમા જેવા ભારે છે અને તેની અસર

પણ ભારે જ છે. આથી જ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ સર્વ-વ્યાપી અને છે. જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં એમને કહેવાનું છે, ને તે કહેવાનું કેવળ કહેવાનું નથી પણ કરવાનું છે.

ગાંધીજી અને ટાગોરનું તત્ત્વજ્ઞાન લગભગ એક સરખું છે. બંને આત્મજાણને મહાન શક્તિ માને છે. ઈશ્વર જેવા પરમતત્ત્વ પર બંનેની શ્રદ્ધા સરખી છે. આર્ય સંસ્કૃતિનાં ઉદ્ધાત્ત તત્ત્વો પર બંને સરખા જ મુગ્ધ છે. તોપણ બંનેની જીવન જીવવાની રીતોમાં બહુ જ ફરક છે. અને તેનું કારણ મેં કહ્યું તે, એક કર્મમાર્ગી છે અને બીજો ભક્તિમાર્ગી છે. એ સ્વભાવનો ભેદ માણસ પ્રયત્નથી થોડે ધણે અંશે દૂર કરી શકે છે, પણ સદંતર દૂર નથી થઈ શકતો. ફક્ત એટલું જ થઈ શકે કે દરેક પોતપોતાને મળેલ શક્તિઓને અથવા મેળવેલ શક્તિઓને પોતાના જ સ્વભાવને અનુકૂળ માર્ગે વધારેમાં વધારે શ્રેષ્ઠ રીતે લોકકલ્યાણાર્થે વાપરી બીજા એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બંનેએ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં માણસથી આપી શકાય તેટલું વધારેમાં વધારે આપ્યું છે.

બીજી નાનકડી સરખામણી રજૂ કરવાનું મન થાય છે. ગાંધીજીને આંખા સાથે સરખાવીએ અને ટાગોરને

પારિજાતકના છોડ સાથે. ગાંધીજી આંખાની જેમ જ દુનિયામાં પોતાનાં મૂળ જાડાં નાખીને પડ્યા છે. જેમ જમીન વધારે કઠણ તેમ તેનાં મૂળ ખૂબ જાડાં બન્યા છે. પથરાળી જમીનમાં તે વધારે ફાલે છે, લોકોને જાંયડો આપે છે એટલું જ નહિ, ફળો પણ આપે છે.

જીવનમાં જેમ તેની જરૂરી છે, તેની કિંમત છે, તેમ ફૂલોની પણ કિંમત છે. સુગંધ ભલે માણસને પેટ ભરી ન દે કે માણસને જાંયડો નહિ આપે, પણ કેટલાંયે થાકેલ હૃદયોને આરામ આપતી હશે. શરદ-ઋતુની પાછલી રાતે પારિજાતકના છોડ પાસેથી પસાર થતા માણસને કેવો સ્વર્ગીય અનુભવ થાય છે? માણસ ધડીભર એમ ખાત્રી કરી શકે છે કે દુનિયામાં સ્વર્ગ પણ હોઈ શકે છે. બસ, આ જ કવિની સફળતા—આ જ કવિનો ફાળો.

આટલું દર્શન કર્યાં છતાં તે સાવ અપૂર્ણ છે. જેમ સૌન્દર્ય પામતાં પહેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે, તેમ જ આવા પુરુષોને ખરા પિતાનતાં પહેલાં તેવા થવું પડે છે. આપણે તો દુસ્થી આ વ્યક્તિઓને નિહાળીને તેમના પ્રત્યેનો ભાવ શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન જ કરી શકીએ, અને તેમાંથી કાંઈક પ્રેરણા મેળવી શકીએ.

“દુનિયામાં વેરથી કદી પણ વેર રામતું નથી,
અવેરથી—પ્રેમથી વેર રામે છે; એ સનાતન ધર્મ છે.”

જલુએ ખૂન તો કર્યું.....

શ્રી. હરજીવન સોમૈયાં

કરાચીથી દરિયાને કાંઠે કાંઠે વીસ પચ્ચીશ માર્ચલ જ પશ્ચિમમાં ચાલીએ એટલે આપણે કાઠુ મકરાણીના મકરાણુ દેશમાં પ્રવેશીએ છીએ. આ મકરાણુમાંથી ટોળાંબધ મકરાણીઓ કરાચીમાં રોજ મેળવવા ઊતરી આવે છે.

નાનપણથી વરસના આઠ મહિના સખત ગરમ લૂ વચ્ચે ઊછરેલાં, જીવન પ્રત્યે બેદરકાર બનેલાં, સખતમાં સખત કામમાંથી પણ આનંદ મેળવનારાં આ મકરાણી સ્ત્રી-પુરુષો કરાચીના ક્રિયામારી બંદર, નવા ધણા, નેટીવ જેટી, રેલ્વેના પુલયાડ અને વેપારીઓનાં માલનાં ગોડાઉનો ઉપર અંગ તોડીને મજૂરી કરે છે, સિતેમાની ટિકિટ-ખારી ઉપર પડાપડી કરીને લોકોને માટે ટિકિટ ખરીદી થોડો બદલો મેળવે છે, પતંગો બનાવે છે, વાસણોને કલાર્ક કરે છે-અને આમ પેટ ભરે છે.

મકરાણુની દિશામાં કરાચીની ઉત્તરે પડેલી હ્યારી નદીના લાકામાં, સુકાંચેલી રેતીમાં પાતળી કાગળ જેવી ચાર દીવાલો અને ઉપર એવું જ જાપરું નાખી પડ્યા રહે છે અને સવાર સાંજ બે ટાણું મકાઈ કે લાલ ચોખાના રોટલા બનાવીને ખજૂર સાથે ખાઈ લે છે. ત્રણ પથ્થર મોડેલો ચૂલો, કથરોટ જેવડી તાવડી અને દીનના ચાર મોટા વાટકા-એ એમની મિલકત. પ્રમાણમાં મકરાણુ લીલો મુલક છે પણ એની પાતળી ભોં, ડુંગરાળ જમીન, ગરમ હવા અને અપૂરતા વરસાદને લીધે ઝાઝા પાક થતા નથી. ઝાઝા માણસ ત્યાં રોજ મેળવી શકતાં નથી.

મકરાણુ અને કરાચીની વચ્ચે નાના નાના ડુંગરાઓની લાંબી દાર આવેલી છે. ખીરથરને નામે એ ડુંગરાઓ ઝોળખાય છે. અરબી સમુદ્રમાંથી આવતા વાયવ્ય ખૂણાના વરસાદી પવનો ધીરતાનાં કાંઠા પર સરતા આવે છે ત્યારે આ ડુંગરા સાથે અથડાય છે અને મકરાણુમાં કંઈક વરસાદ પડે છે. પણ એ ડુંગરાઓની પૂર્વમાં પડેલા કરાચી ઉપરથી દક્ષિણનાં વાદળોં સીધાં ઉતરમાં, કાંઈ પણ જાતની અટકાયત વિના, ચાલ્યાં જાય છે. વિમાનો તો કરાચીની ધરતી ઉપર ઘણાં જ ઊતરે છે પણ આ વાદળોંમાંથી કાંઈ ને ત્યાં ઊતરવાની ઈચ્છા નથી થતી.

હમ, હ્યારી, મલીર ઇત્યાદિ નદીઓ મકરાણુના તરબૂચ અને ચીલડાંના વાડાને, અંગૂરના માંડવાઓને અને મકાઈનાં ખેતરોને પાણી આપતી આપતી આવે છે છતાં અષ્ટ રહે છે, પણ કરાચીને પાદર આવતાં જ રેતીમાં શોષાઈ જાય છે. દશ જ માર્ચલ વધુ ચાલત તો-તેઓ સમુદ્રમાં સમાઈ જવાનો લઢાવ લઈ શકત, પણ એ આગળ ચાલી જ શકતી નથી.

છતાં કરાચીને આંગણે પંજાબના ધઉં, સિંધના ચોખા, અફઘાનિસ્તાનનો મેવો અને

અરંજસ્તાનનું ખનૂર રેલ્વે અને સ્ટીમર માર્ગેથી ખડકાય છે, એટલે મનૂર માણસને રોટલો મળી રહે છે, પણ મકરાણીની મુઠ્ઠી મક્કાઈમાં કે તરખૂચ અને ચીલડાં ઉપર તે ફટલાં માણસ નમે? એટલે જ આખા મકરાણીની વસ્તી પૂરા દોઢ કરાચી શહેર જેટલીયે નથી.

આવું એક મકરાણી જેહું લ્યારી નદીની રેતીમાં નાનું ઘર માંડી સુખી જિંદગી ગુજારતું હતું. અચા સીધો સાદો મકરાણી હતો. કરાચીના મકરાણીઓનો મોટો ભાગ તો શાંત ગૃહસ્થજીવન ગુજારનાર જ છે. છતાં વેશ્યાને ત્યાં જવામાં ટ્રાઇ નાનપ નથી અનુભવતા. અચાને તો એ ટેવ પણ નહોતી. સિનેમાની ટિકિટ-ખારી પરતું ‘પેદાગીર’નું કામ ધણું લલચાવનારું હોવા છતાં, પોતાનામાં પૂરતી તાકાત હોવા છતાં, એણે કદી એ તરફ પોતાના પગ વળા દીધા નહોતા. જીલ્લા જ એને વારેવારે કહ્યા કરતી, “એવા પૈસા તહિ મળે તો ભૂખે તહિ મરીએ. ચેનખાજમાં તે કંઈ મજા છે? ખાલી મારામારીમાં ફાયદો નથી.” અને અચાએ એતું કહેવું માનીને જ એવી કમાણીને જતી કરી હતી. કિયામારી પર એ ફાલસાની ગુણો ચડાવવાનું કામ કરતો. પાંચ પાંચ ગુણો કાંધ ઉપર ઉપાડી એ સીડી ચડતો, ભંડકમાં બેસતો, ગુણોની થાપીઓ પર ચડતો, આખો દિવસ તન તોડી સાંજ પડ્યે રૂપિયો ખિસ્સામાં નાખી ઘરે ખાજો કરતો, પણ સિનેમાની ટિકિટ લેવાના કામમાં, થોડી મવાલિયતથી જ એ રૂપિયા મેળવી લેવા, એ નહોતો જતો. ‘મારા-મારી થાય, અદાવત અંધાય, ખૂન પણ થઈ જાય, જેલ કે ફાંસીએ જવું પડે, જીલ્લાની જિંદગી પછી કવી ખરાય થઈ જાય? એવા એ રૂપિયા નથી જોઈતા.’ એમ એ વિચારતો.

લ્યારીની ખાજુમાં જ આવેલા જૂના કુંભાર-વાડાના લતામાં આવેલા એક ફાલસાના વાડામાં જીલ્લા ફાલસા ચાળવાનું કામ કરતી. રોજની માફક એક દિવસ સાંજે એ વાડામાંથી ઘેર જવા બહાર નીકળવા તૈયાર થઈ, એટલે એના હિંદુ શેઠિયાએ કહ્યું,

“આજે રાતપાળી કરવાની છે. કાલે ખોરે મારે પચ્ચીશ ગુણી ફાલસા વિણાવીને સ્ટીમર પર પહોંચાડવાના છે.”

જીલ્લાની સાથે બીજા મકરાણી ઓરતો પણ કામ કરતી હતી. એણે જીલ્લાને કહ્યું, “અમે પણ કામ કરશું, તુંય રોકાઈ જા.”

“મારો અચા એકલો રાત ન કાઢી શકે.” જીલ્લાએ કહ્યું.

“આજની એક રાતમાં શું થઈ જવાનું છે? પડ્યો રહેશે કાઈ રંડીને ત્યાં. અમારા ખાવિંદ તો ઘણી રાતો એમ પડ્યા રહે છે.”

“અચાને એ પસંદ નથી.”

“એવી ટેવ પડવી જોઈએ.” સાથી સ્ત્રીઓની વાત એ લોકામાં તો સાચી જ લાગે તેવી હતી. મકરાણીમાં ઓરતો કરતાં પુરુષો ઘણા ઓછા, એક પુરુષ એક જ સ્ત્રીને વળગી રહે તો વધારાની બીજી સ્ત્રીઓએ શું કરવું? જીલ્લા પણ આમ માનતી હતી એટલે એ રોકાઈ ગઈ.

સવારે જ્યારે જીલ્લા થાકેલી અને બાંધે ઘેરાયેલી આંખોએ વખારમાંથી બહાર નીકળી રસ્તા પર આવી ત્યારે એના પાડોશી સીદી મકરાણીની ઓરત લાજિમ-બીબી એને અચાનક સામી ભટકાઈ.

“જીલ્લા?” લાજિમ જરા આશ્ચર્યના ભાવથી બોલી.

“આજ ફાલસાની રાતપાળી હતી.”

“બહુ ખૂરી વાત ગુજરી!”

“શું થયું?”

“અચાનું ખૂન થયું.”

“ખૂન? અચાનું?” જીલ્લા ચમકી.

“રાતે એ ફૂટપાયરી ઉપર સૂતો હશે, અદરાએ એની છાતી પર મોટો પથ્થર ફેંક્યો, છાતી છૂદા થઈ ગઈ.”

સાંભળતાં જ જીલ્લા અવાક બની ગઈ.

“પણ આમ કેમ અને ? અદરા સાથે અલખત, એને અદાવત ધર્મ હતી પણ પછી તો અને દોસ્ત બની ગયા હતા. બચાની માફક અદરો પણ લાઈન ઉપર આવતો હતો, બચાના સમગ્રવચથી એણે પણ ‘પેદાગીરી’ અને જુગાર છોડી દીધાં હતાં.” એ મનમાં ગણગણતી હતી.

“અદરો બચાને શા સારુ મારે ?” એણે પૂછ્યું.

“મને વધારે ખબર નથી. પોલીસે તો અદરાની સાથે સીદીને પણ પકડ્યો છે. મને તો સીદીના એક દોસ્ત પાસેથી સવારે જ ખબર મળ્યા ને હું એની પાસે જવા ઊપડી છું, તારે ચાલવું છે સાથે !”

ખૂનના સમાચાર સાંભળતાં જ જીલ્લાનાં ઊંધ અને થાક ઊડી ગયાં હતાં. એ લાજિમ સાથે જવા એકદમ તૈયાર બની.

થાણામાં અને આવી. સીદીને એક જાળિયામાંથી ડાકું કાઢીને ઊભેલો જીલ્લા એ જોયો. એ એકદમ ત્યાં દોડી ગઈ. એક પોલીસે જૂમ મારી, પણ એણે ગણ-કાર્યું નહિ. પોલીસે એનો હાથ પકડ્યો તો હાથ ઓઠાને પણ એ સીદી પાસે પહોંચી.

“સીદી ! જુઠું નહિ બોલતો. અદરાએ શા સારુ બચાને માર્યો ?” જીલ્લાએ બેખાકળી બની પૂછ્યું.

પોલીસ તો ‘ભુરો, ચી, ભુરો-’ (ચાલ, એથ નીકળ અહીંથી) એમ ખરાડતો જ રહ્યો.

‘અદરાને બચા સાથે શું વેર હતું તે હું જાણતો નથી. હું અને અદરો રંડીને ત્યાં ભેગા ધર્મ ગયા. અદરો બોલ્યો હતો કે બચા સાથે એને અદાવત ધર્મ હતી. રંડીએ પણ કહ્યું કે બચા જેવા માણસને એ પોતાની સીદી પર ચડવા ન દે. પછી અમે બેઉ સાથે નીચે ઊતર્યા. અદરાએ પહેલેથી વિચાર રાખ્યો હોય, કે રંડીને ત્યાં થયેલી વાતોથી એને ગુસ્સે આવ્યો હોય, ગમે તેમ. અમે બચાને ફૂટપાથ પર સૂતેલો જોયો કે તુરત અદરો દોડ્યો, એક દુકાન પર ચડવા માટેનો વજનદાર પથ્થર એણે બાજુમાંથી ઉઠાવીને એની છાતી પર ડાકેથી પટક્યો. બચાના મોંમાંથી એક

‘આહ’ પણ ન નીકળી શકી. હું સહેજવાર બેચેન બની ઊભો રહ્યો પણ પછી મેં એને બે હાથની પકડમાં મજબૂત રીતે પકડી લીધો. લોકો બાજુની હોટલમાંથી દોડી આવ્યા, પોલીસે તો મનેય અદરા સાથે અહીં બેસાડી દીધો.”

વાત સાંભળીને જીલ્લા લાલ લાલ ધર્મ ગઈ. એના નાકનાં નસંકારાં પુલાઈ ગયાં, એનો શ્વાસ જોર-જોરથી ચાલવા લાગ્યો, એણે દાંત ભીંસ્યા.

મકરાણી સ્ત્રીઓનું જીવન ધણું ખરાબ હોય છે. એને એનો ધણી પ્યાર કરતો નથી હોતો, એને કાલ-સાની વખારોમાં રાત દિવસ કાલસાની ભુક્કી ખાતા કામ કરવું પડે છે, ધણીને માર ખાતી હોય છે, પાડોશી સ્ત્રીઓની ગાળો અને ક્યારેક એના હાથના છૂટા પથરાઓના ધા પણ ખાવા પડતા હોય છે, એલ્યુમિનમનો એક ઘાટ વિનાનો વાટકા એણે પોતાના વિચિત્ર સિલાખના ઝબ્બાના મોઢા ખિસ્સામાં રાખી, તેમાં જ જે પીવાનું કે ખાવાનું મળે તે પર જ એણે જિંદગી ગુજરવાની હોય છે. ફૂલી ગયેલું એનું ટૂંકું શરીર, બડા ગાલ, કાણું રૂપ, ટૂંકા વાળ અને ખરાબ સ્વભાવ—એને ભાગે કમનસીબી જ આવી છે. સ્ત્રી કરતાં ધણા આગળ વધી ગયેલો પુરુષ એને પસંદ નથી કરતો હોતો. પણ પુરુષને તો આરામ લેવા ધણી સ્ત્રીઓ હોય છે, કમખબતી તો આ સ્ત્રીની જ છે. એવો એક સિદ્ધાંત પ્રચલિત કરવાનો પ્રયત્ન જગતમાં દેખાય છે કે મોટા કપાળવાળી વ્યક્તિની જીવિતીક્ષુ હોય છે પણ આ બિચારી મકરાણી ઓરતોને તો એ સિદ્ધાંત પણ નસીમ નથી થયો. એનું કપાળ તો ધણું ઊંચું હોય છે પણ જીવિતીક્ષુ છેક જ નીચી હોય છે. આ ઓરતોમાં સારી ચીજ એક જ જેવા મળે છે, સફેદ આંખોમાં રમતું નિખાપ હૃદય. ક્યારેક એ હૃદય પ્રેમ પણ પ્રગટ કરે છે.

જીલ્લા બીજી સ્ત્રીઓને હિસાબે ધણી સુખી હતી. એનો બચા એને પ્યાર કરતો હતો. એને બચાના હાથનો માર પણ ખાવો ન પડતો. બચા જતાં એને લાગ્યું કે પોતાનું સુખ પણ ગયું.

અમ્મલહીન મકરાણી ઝોરતને ગુસ્સે થતાં તો મુઠ્ઠે વાર નથી લાગતી. જીવુ બચાના ખૂનીની નજીક જવાને તરસી બની.

“તું બેફિકર રહે, તને હું જ બચાવી લઈશ. અદરો ક્યાં છે?”

“ખૂણાવાળી કાટડીમાં.”

મકરાણી સ્ત્રીએને પોલીસ બરાબર ઝોળખતો હતો. એ સમજી ગયો કે આ ઝોરતને અંદર આવવી અટકાવવી મુશ્કેલ હતી તો એ અંદર આવ્યા પછી એને બહાર કાઢવાની કાશિશ નકામી છે, એટલે એ પોતાને ઠેકાણે ચાલ્યો ગયેલો.

જીવુ અદરાની કાટડી પાસે ગઈ.

“જીવુ, તું આવી? જીવુ, હું સાચું કહું છું, જીવુ, બચાને મેં નથી માર્યો, જીવુ,—”

અદરો કાટડીના સળિયા પાસે આવ્યો, એણે સળિયા પર પોતાના હાથ મૂક્યા અને જીવુને સ્પર્શવા લાગ્યો.

પણ એના બોલ સાંભળીને તો જીવુનાં અંગે બલદાં ધૂણી બધાં. “હું જાણું છું.” બોલીને એ આગળ આવી, એણે અદરાનો હાથ ઝડપથી પકડી લીધો અને નેસ્થી બચકું ભરી લીધું.

અદરો હાથ ખેંચી લઈને કાટડીમાં બે કદમ પાછો હટી ગયો. એના હાથમાંથી લોહી ટપકતું હતું. એનું માથું કાંઈ દબતામાં થોડું હલતું હતું. એની આંખો સ્થિર થઈ ગઈ હતી.

ઘાટમાં કેસ ચાલ્યો. વેસ્થાની જીખાની લેવાઈ, એણે કહ્યું કે પોતે ખાસ કાંઈ જાણતી નથી, બચા એની પાસે કદી આવ્યો નહોતો, પોતે એને ઝોળખતી પણ નહોતી. હજી પણ નથી ઝોળખતી. અદરાએ એને એટલું જ કહ્યું હતું કે બચા ઘાટ પણ ઝોરત પાસે જતો નથી. એટલે પોતે કહેલું કે એ નામદ હશે ને એવો માણસ એને ત્યાં આવે તો પોતે સીદી પણ ન ચડવા દે.

જીવુની જીખાની મજબૂત નીવડી. એણે કહ્યું કે અદરાને બચા જોડે ‘બનતી’ નહોતી. છેલ્લે છેલ્લે બચા સાથે એ સારો વ્યવહાર રાખતો હતો, પણ એ તો દગો રમવા માટે પણ હોઈ શકે. સીદી એની બાજુમાં જ રહેતો હતો, એની સાથે કદી બચાને તકરાર થવાનું એણે જાણ્યું નહોતું. સીદી અને બચાનું કામ પણ જીવુ જીવુ હતું એટલે તકરાર થવા જેવું પણ કંઈ અને તેમ નહોતું.

અદરાને ફાંસીની સજા થઈ. સીદી છૂટી ગયો.

અદરાને પોલીસ સાંકળમાં જકડીને લઈ જતી હતી. જીવુ કતરાતી આંખે એની સામે જોતી સીદીની બાજુમાં ચાલતી હતી.

“જીવુ,” અદરો અચાનક બોલ્યો, “અફસોસ કે તું નાદાન છે. ખેર, સીદીએ તને જે વાત કહી તેને જ સહી માન. હું એક વાતને સારી માનવા તૈયાર નથી, પાક પરવરદિગારે કુદરતને ઇન્સાનની બક્ષિસ આપી છે, એટલા માટે કે ઇન્સાન કુદરતની ખુશામત કરે. ખુદા તરફથી કુદરતને મળેલી એ બક્ષિસને નાહક બગાડી નાખવાનું દિલ કરવું એ વાત મને સારી લાગતી નથી.”

“બચાનું ખૂન કરતાં પહેલાં એ વાત કેમ યાદ ન કરી?”

“ઘારે મને ખૂની નહોતો કહ્યો ત્યાંસુધી એ વાત હું તને સમજાવી શકત કે હું ખૂની નથી. હવે તો એ કેમ બને? છતાંય યાદ રાખજે, કાંઈ દિવસ મારો બોલ કામ લાગશે કે મેં બચાનું ખૂન કર્યું નથી, હું મરવા જઈ છું એ વખતે જીવુ વાંત બોલવાથી મને કાયદો નથી થવાનો.” અદરો પોતાની ભીની આંખોને જીવુથી છુપાવવા બીજી બાજુ ફેરવી ગયો.

જીવુ તે દિવસે સીદીને ઘેર ખાવા માટે રોકાઈ. અદરો તો ફાંસીએ લટકી જવાનો હતો, પણ છતાંય જીવુ એના પર પોતાનો ગુસ્સો, બોલી બોલીને, બતાવ્યા જ કરતી હતી. સીદી તો મૂંગો જ બની ગયો હતો. એની આંખો પણ ખાલી ખાલી લાગવા માંડી હતી.

જીલ્લની વાતો જ્યારે હદ છોડવા માંડી ત્યારે એ બોલ્યો,
“છોડ હવે એ વાત. એ તો ગયો, હવે શું છે?”

જીલ્લ ચૂપ થઈ ગઈ. એને તે પછી એકાદ વાર અદરાના શબ્દો યાદ આવી ગયા, ‘મેં ખૂન કર્યું નથી.’ પણ ત્યારે શું સીદીએ ખૂન કર્યું? એ વાતનો જવાબ તેને તેના મન પાસેથી મળ્યો નહિ એટલે એણે એ શબ્દોને ભૂલવાની કાશિશ કરી.

સીદીનું વર્તન તો ખૂબ જ નરમ બનતું હતું હોય એમ દેખાતું હતું. એણે એક દિવસ જીલ્લને કહી દીધું, “જીલ્લ, હું હવે મકરાણ જવા માશું છું.”

“કેમ?” જીલ્લ ચમકી, કારણ કે મકરાણમાં સીદીને કંઈ કામ જ નહોતું. એને સીદી ગમવા માંડ્યો હતો.

“અહીં નથી ગમતું હવે.”

“આટલાં વરસ ગમ્યું ને હવે કેમ નથી ગમતું?”

સીદી થોડી વાર ચૂપ રહ્યો.

“કેમ ચૂપ રહ્યો?” જીલ્લ બોલી.

“હું મારી તો નથી માગતો, કારણ કે ગુનેગારને એ માગવાનો હક્ક નથી. મેં જ બચાવું ખૂન કર્યું છે. અદરો બેગુનાહ હતો.”

“અદરો બેગુનાહ? બચાવો ખૂની તું જ, તું, સીદી? સીદી કે જેણે મને વિશ્વાસમાં લીધી, જેણે મને પોતાની કાટડીમાં આશરો આપ્યો, એ સીદી જ બચાવો ખૂની છે? આજ સુધીની આ બધી બેવફાઈ જ હતી?”

“બેવફાઈ જ મેં આજ સુધી કરી છે. પણ અદરાએ મોત પોતાને માથે લઈ લઈને તો મારા પર હજાર મોતનું દર્દ ઉતાર્યું છે, એમ લાગે છે મરવું મુશ્કેલ નથી, પણ મોતની એક ખફગી હોય છે એ ખફગી સહન થઈ શકે એવી નથી હોતી. કેટલા દિવસથી હું મોતને માગી રહ્યો હતો પણ—”

“જેફરર રહે. મોત હું જ તને આપીશ. જરૂર જરૂર આપીશ.”

જીલ્લની આંખો કોંઈથી મોટી થઈ. બોલતાં બોલતાં એ ઊભી થઈ અને એક કાપી નાખે તેવી નજર સીદી સામે કરી એ બહાર નીકળી ગઈ.

રાત્રે જીલ્લ એના ઘર પાસે પાછી આવી ત્યારે એણે પોતાના અક્લા નીચે એક ચકચકતો છરો છુપાવ્યો હતો. એનું નાતું અદોદાનું શરીર પણ અત્યારે ખૂબ જોરથી ચાલતું હતું. ઘર આગળ આવી પણ ઘર બંધ બેસ્યું. એ થોડીવાર વિચારમાં ઊભી રહી ગઈ, પછી આભુઆભુના લેડાને પૂછી બેસ્યું. લાજિમને લઈને સીદી મકરાણ ચાલ્યો ગયો હતો.

“અહીં પણ બદમાશી! આમાં પણ જીલ્લાનું! બેઈમાન! મોત બેઈમતું હતું તો ભાગી કેમ ગયો? એક રાત તો રાહ જોવી હતી. ભાગી ગયો! ભલે ભાગી ગયો, તેથી જીલ્લ કંઈ એને છોડવાની નથી.”

એક રાત પણ જીલ્લ કચ્છીમાં હવે રોકાવા રાજ નહોતી. એણે કાંઈ ગધેડું મળે તે મઠે તપાસ કરી, પણ એ જ વખતે અને વળી ભારેથી એને ગધેડું મળ્યું નહિ, ગધેડું ભાડે લેવાને પણ તુરત પૈસા આપી શકે એટલા પૈસા પણ એની પાસે નહોતા. ગધેડું ન મળ્યું તો તેની એણે પરવા ન કરી, એણે ચાલતાં જ મકરાણ પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મગરપીર, હાલા ને ખીરથરના ડુંગરાની નેમ નોંધી એણે એ રાત્રે જ મુસાફરી શરૂ કરી દીધી.

દિવસે પગ નીચે ઊની રેતી બળતી હતી. અક્લાની પહોળા બાથો કાટડીને એણે પગે પાટા બાંધી ચાલવા માંડ્યું. તોય પગ મંડાતા નહોતા. પગને તળિયે ધાસ બાંધી ઉપર પાટા બાંધ્યા. ચાલવામાં તકલીફ પડતી હતી છતાં માથું આમ તેમ લલાવતી નીચું જોઈ એણે ઉતાવળે ઉતાવળે ચાલ્યે જ રાખ્યું.

“બચાવો ખૂની! અદરાનો પણ ખૂની! નાપાક-બેઈમાન-કમખખત! ફુનિયામાં એવો આદમી જીવતો રહેશે? કાટડીનો છરો એને ભલે ન અહીં શેક્યો,

કુદરતનો ઇશો પણ ભલે એને ન અડી શકે, જીલ્લાનો ઇશો એ વાતમાં કાબેલ છે.

મકરાણની હદ શરૂ થઈ. ચારે બાજુ ડુંગરો, નજર પહોંચે ત્યાં સુધી ડુંગરો, જ દેખાતા. માણસ તો કાંઈ જ ન દેખાતું. ખીણોમાં ખજૂરી ને ખારેકનાં ઝાડો મૂલતાં દેખાતાં. કાંઈ ગામ નજીક પહોંચે ત્યારે કાંઈ ગંધડાનો, ભૂંકવાનો કે કૂતરાનો ભસવાનો અવાજ કાને પડતો. કાખરની પેઠે લડવામાં હોશિયાર મકરાણી સ્ત્રીઓનાં મોઢાંમાંથી નીકળતી ગાળો સંભળાતી, પણ ગામ મૂકી અર્ધો માર્ગે જાય છે બધું શાંત ! ક્યારેક કાંઈ કાયલ ટહુકી જાય કે કાંઈ બુલબુલ બોલી જાય. એથી તો એની વેર લેવાની તલપ વધી જતી. એ ઘણી વખત બહુ અકળાઈ જતી, ક્યાંક એકલી બેસી થાકીને ધૂંધવાયેલા મગજને આરામ આપવાની ક્યારેક એને ઈચ્છા થતી, પણ સુકા એને ક્યાંય આરામ નહોતો દેખાતો.

થાકીને રાત્રે કાંઈ ગામ પહોંચી એ કાંઈ ઓતરાદીની દુકાને થોડું ખાઈ લેતી અને સૂઈ રહેતી. ઉત્તર સિંધના લોકોને ઓતરાદી કહેવાય છે. સિંધ અને આજુબાજુના નાના મોટા દરેક ગામમાં ગામની જરૂરિયાતની તમામ નાની મોટી ચીજો દુકાનમાં ખડકીને કાંઈ ને કાંઈ ઓતરાદી પગો જ હોય. મુસાફરને ખાવાની અને સૂવાની પણ એ સગવડ આપે છે. જીલ્લા ઓતરાદીની દુકાને સૂઈ રહેતી પણ બંધ એને હરામ થઈ હતી. સવારે વહેલી બઝી, ઓતરાદીના લેણા પૈસા ફેંકી એ ચાલવા જ માંડતી.

છેવટ એ સીદીને ગામ પહોંચી. એ ત્યાં પહોંચી ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. સ્ત્રીઓ વગડામાંથી ગામમાં પાછી ફરતી હતી. ઘણાં ખરાં ઘરોમાંથી તો સાંજની રસોઈનો ચૂલાનો ધુમાડો પણ નીકળતો હતો. જીલ્લાએ સીદીનું ઘર કાંઈ ને પૂછી લીધું. એ એના ઘર આગળ આવી. ઘર સામે ખજૂરીનું ઝુંડ બેસું હતું. ઝાંખા દીવાના અજવાળામાં બેસું.

સીદી બેઠો હતો, એક છોકરો મોં-વાળું વગાડતો એને પ્રદક્ષિણા ફરી રહ્યો હતો. સીદી હસતાં

હસતાં એને બેસાડી દેવાનું કરતો હતો પણ છોકરો તો વધુ ને વધુ રંગમાં આવીને આખું શરીર ડોલાવી ડોલાવીને ફરતો હતો. હાથની વેંત વચ્ચે પકડેલું વાળું એણે અડધું મોંમાં ઘાલી દીધું હતું અને વગાડવા માટે ગાલ ઝુલાવ્યા હતા. ગાવામાં તોફાને ચડેલી એની આંખો, આડા પડેલા શાંખ ઉપર મોતી પેડે, તગતગતી હતી. સીદીએ એક હાથમાં બાફેલું શરિયું રાખ્યું હતું અને એક બુલબુલ એ જ હાથ પર બેસીને એ કોલતું હતું. એક ખિસકાલી સીદીના વાંસા પર અને માથા પર દોડદોડ કરતી હતી.

“ખીખી !” સીદીએ ખૂમ મારી.

જીલ્લા એકદમ ત્યાંથી ખસીને મૂંપડીની પાછળ ઝાંખરાં બગ્યાં હતાં ત્યાં બેસી ગઈ.

“ખીખીને નહિ બોલાવો. હું જાઉં છું. તમને હેરાન કરું છું એમ કહીને એ મને ખૂમ મારે છે, બિલકુલ રહેમદિલ નહિ.” છોકરાનો એ અવાજ હતો.

“હું ત્યારે રહેમદિલ છું ?” સીદી બોલ્યો.

“તમે ? ઓહ, કેટલી રહેમ તમારામાં ભરી છે ?”

“તને શું ખબર પડે, બચ્ચા, હું જેટલો બેરહમ છું એટલો કાણ હશે ? પૂછ તારી માને.”

મૂંપડીમાં લાજિમ દાખલ થઈ.

“લાજિમ ! આ છોકરો કહે છે કે હું રહેમદિલ છું, એને તું જ હવે કહે કે હું કેવો છું.”

“સારું સારું, કહીશું પછી. જા, એય, તારે ઘેર ચાલ્યો જા.” લાજિમે છોકરાને કાઢી મૂક્યો.

“શા સારું છોકરાને ભગાડો ?” સીદીએ કહ્યું.

“કેવી ખરાબ આદત છે ? બંધાને કહેતા જ ફરવું છે કે મેં આટલાં ખૂન કર્યાં છે ?”

“શી હરકત છે કહેવામાં ? એમ કરતાંય કાંઈ મને નાપાકને મારી નાખવાની મરજી કરે તે સારું નહિ ? જીલ્લા પાસે મેં ખૂનનો એકરાર કર્યો પણ એ તો મને મારવાને નજીક આવવાને બદલે મારાથી દૂર ચાલી ગઈ.”

જીવુ એ સાંભળીને ચમકી. સીદી બીકણુ નથી, સીદી લાગી આવ્યો નથી તે એણે જાણ્યું.

“તું જ કહે લાજિમ, બચાએ મારો કયો ગુનો કર્યો હતો? એના દોસ્ત સાથે મારે ઝગડો થયો હતો. પહેલો ગુનો એના દોસ્તનો હતો, એટલે હું ઉસ્કરાર્થ ગયો ને મેં એને મારી નાખ્યો.”

“જે કામ કરી નાખ્યું તેનો હવે અફમોસ શું કામનો? મેં તને કેટલીયે વાર કહેલું કે ‘પેદાગીરી’નો ધધો છોડી દે, નાહક કાર્થની ખરાબી એમાં થશે, પણ તેં માન્યું જ નહોતું.” લાજિમબીબી બોલી.

“તકરાર કરવી, આદમીને જખમી કરવો એ વાત તો મામૂલી લાગેલી; પણ ખૂન? તોખાહ! ખૂન ખયાવવું આટલું મુશ્કેલ છે એ જાણતો નહોતો.”

“તો આ ખૂન થયું કઈ બાબતને લઈને?” લાજિમબીબીએ પૂછ્યું.

“બાબત તો મામૂલી હતી. બચાનો એ દોસ્ત સિનેમા પર પેદાગીરીના ધરાદારી આવ્યો. પેદાગીરી કાર્થ પણ કરે તેની સામે મારે શું? જેનામાં તાકાત હોય તે કમાઈ લે. પણ આણે તો દાદાગીરીનો પણ ધરિદો રાખ્યો. ટિકિટ-ખારી ઉપર ઘણી જ ગિરદી હતી. ટિકિટ-ખારી ઉધડી કે લોકાના ટોળા ઉપર ફૂદકા મારી, બધાનાં માથાં પરથી સરકતો હું ખારી પાસે પહોંચ્યો અને માથું અંદર નાખી કાણીથી માણુમોને હકાબ્યા અને ટિકિટ લેવા હાથ નાખ્યો. પણ અચાનક મારી પાછળ પેસો આવ્યો. મારી બાજુમાં એણે હાથ સગ્રાબ્યો હોત તો વાંધો નહોતો પણ એણે તો મારા માથા જેડે પોતાના માથાની ટક્કર લગાવી. મારો મિત્તજ ગયો, પણ ત્યારે તો મેં ‘આમોશ પકડી. ટિકિટો તો મેં પણ લીધી અને એણે પણ લીધી. પણ એને એની ટિકિટોની નિમત્ત મનથી આપવી પડી. એજ રાત્રે મેં એનું ખૂન કરી નાખ્યું.”

લાજિમ વાતના આવા એકાએકના ખરાબ અંતથી થયરી ગઈ.

“બહુ બૂરું થયું.” એ બોલી.

“હા. પણ એથી બૂરું તો મેં બચાને માંથો એ થયું.”

ઝૂંપડા પાછળ સંતાયેલી જીવુના શરીરમાં આ વાક્યથી ઝલ્મણારી આવી ગઈ.

બચાના દોસ્તનું ખૂન અને એનો ખૂની બચા જાણી ગયો હતો, એ પોલીસમાં ખબર આપવાનો હતો એવી મને શંકા ગઈ. અદરા સાથે રંડીને ત્યાંથી હું પાછો ફરતો હતો અને રસ્તામાં અચાનક એ સૂતેલો માગ જેવામાં આવ્યો. મારી પાસે ત્યારે ચાકુ નહોતું, ચાકુ વાપરવામાં સકામતી પણ નહોતી, મેં જ એને પેલા વજનદાર પથ્થરથી મારી નાખ્યો અને પછી ચાલાકીથી બધો ગુનો અદરા પર દોળી પાડ્યો.”

“આહ! સીદી! આનાથી વધુ બૂરું કામ હવે દુનિયામાં કાનાથી થશે?” લાજિમ બોલી. દયાથી એની આંખો ભિન્ન.

બહાર સંતાયેલી જીવુની આંખમાં ગુસ્સાનાં પાણી આવ્યાં.

પછી જીડો નિઃસામો નાખીને લાજિમ બોલી, “જે થયું તે ન થયું ચલાવું નથી. બુદ્ધાની બંદગી કર ને સૂઈ જા. ચાંદ પણ ઊગવા લાગ્યો છે.”

ખુશ્તા બારણામાંથી જાડનાં ઝુંટ વચ્ચેથી ઝાંખો ચાંદ દેખાતો હતો.

બહાર ખેડેલી જીવુ રાહ જોવા લાગી કે હવે ક્યારે લાજિમ દૂર ખસે ને હું મારો જરો સીદીની છાતીમાં હુલાવી દઉં. એને લાગ્યું કે લાજિમ ત્યાંથી અંદરની બીજી ઓરડીમાં ગઈ. એને ગયે બે મિનિટ થઈ, પણ જીવુને લાગ્યું કે બે કલાક થયા. એટલે એ અંદર દોડી, સીદી અસ્વસ્થ મને ચંદ્ર સામું જોઈ રહ્યો હતો, અચાનક ચંદ્રને બદલે કાર્થ કાળું વાદળું એની આંખો આડે આવ્યું અને એને કઈ સમજાય તે પહેલાં તો એ વાદળ એની આંખો પર વટી પડ્યું. એને લાલ પીળાં દેખાવા માંડ્યાં ને પછી ગરમ

લોહીના ખાખડામાં નહાતો એ ઢળી પડ્યો. જીલ્લાએ જરાએ પોતાનું કામ બરાબર કર્યું હતું.

સીદીની છેલ્લી ‘યા અલ્લાહ !’ની ખૂમ સાંભળી લાજિમ બહાર આવી, એણે સીદીને જોયો ને એ સ્તબ્ધ બની ગઈ.

લાગવા જતી જીલ્લાએ એણે પોતાની બાથમાં પકડી લઈ જોરજોરથી ખૂમો મારવા માંડી. ‘ખૂની, દગાબોર, દોડો, સીદીનું એણે ખૂન કર્યું છે.’

ખૂમો સાંભળીને ખૂંપડે ખૂંપડેથી મકરાણી સ્ત્રી-પુરુષો, નાનાં ને મોટાં બધાં કંઈક ને કંઈક હથિયાર લઈને એ નાની ખૂંપડીમાં દોડી આવ્યાં. ટ્રાલાહલ અને ગિરદીથી એ નાની ખૂંપડી ખદખદી ઊડી.

“છોડો એને, મને સાંભળો. એય, એય હું કહું છું તે પણ નહિ સાંભળો?” ઘાયલ થયેલો સીદી ઊછળી ઊછળીને, હાથ ભાંગ્યા કરીને, મોટેથી ખૂમ મારી ઊઠ્યો.

“છોડી દો એને. બસ કરો. મારા ખૂનથી જ આ વાતને અટકાવી દો. હજી એ કેટલીક આગળ વધશે ? ખુદાની ખાતર મારી વાત સાંભળી લેજો અને એનો અમલ કરજો.”

સીદીનો શ્વાસ ધમણની પેઠે ચાલવા લાગ્યો. દરિયા પરનાં મોજાં પણ એટલાં અસ્થિર નહિ હોય. “આ તમારા સીદીએ વેર લેવા માટે એ જણાનાં ખૂન કર્યાં. એ એ જણાનું વેર વાળવા આ ઓરત મારું ખૂન કરી ન્ય છે. મારે ખાતર તમે એનું ખૂન કરશો પછી એને ખાતર તમારું ખૂન કરવાર કોઈ નહિ નીકળે ? ખૂન પછી ખૂન, આ ખૂનની કતારને કટલે સુધી લંબાવવી છે ? ખુદાએ એક બીજા પર મોહબ્બત કરવા આપણને પેદા કર્યાં છે કે ખૂન કરવા ?” અહીં આગળ સીદી અટકી ગયો. એણે થોડીવાર પછી ફરી ચાલુ કર્યું. “જેણે ગુનો કર્યો તેને માફ કરી દો, એને મોહબ્બત કરો, બસ વાત પતી જશે. મજા છે તો મોહબ્બતમાં છે; ખૂન-માં-અદાવતમાં-ગુસ્સામાં તે કઈ મજા છે ? જવા દો એને. ભલે એણે મારું ખૂન કર્યું.”

સીદીએ એક મોઢું ડચકું ખાધું અને એનો શ્વાસ ચાલતો બંધ થઈ ગયો.

બધાંએ જીલ્લાને છોડી દીધી. જીલ્લા થોડીવાર સીદીના મુઠ્ઠા સામે, સૌ સામે, ફાટી આંખે જોઈ રહી અને પછી ધીમેથી સીદીના મુઠ્ઠા પાસે બેસી ગઈ.

“હરને લીધે માણસને ગુસ્સો દળાવવો પડે ત્યારે પ્રથમ તે-જેવની અનુભવે છે, પછી એ ઝેરીલો બને છે અને આખરે ફૂર બને છે...એટલે સમજી શકાય તેવું છે કે નિર્બળ લોકો જ ફૂર બની શકે છે. નિર્બળને ગુસ્સો વધુ ચડે છે અને હર પણ વધુ લાગે છે.”

એ. એફ. શૅન્ડ

—લકિત માંગલ્ય—

રાત્રિની કાલિમા ખૂંટી પૂર્વમાં પાંગરી ઉઘા,
અગમ્ય સાદની ભગી પ્રહારે નવલી ઝગ્યા.

પુલકિત સ્ફૂરણા-શી કૌમુદી પૂર્ણિમાની,
નમો નમો ભિતરે છે સિંધુએ સ્વપ્નરાગી;
સ્મરણીય જલતેજો મેઘ-મંડાણ પાટે,
સુભગ તરલતા તો વીજ મૌને બિછાવે.

સાગરી જલસંજ્ઞામાં પોદેલી પૌર સંપત્તિ;
વૈભવી કલ્પનાખાટે હિંચોળે ચારતા છવિ.

સિંધુ દહે ભર્મિ પ્રચંડ વાતો,
સામા ઢળે પર્વત—નીલરાજો;
ભડે મહેકી વનછાણ લોભ પે,
ટીકું રવો કોકિલ કંઠથી જપે.

ઢળેલા આત્મસંદોલે, ધૂંઝેલા આશ-દીવડે,
સુદામો પાય માંડે છે નિજની જન્મભૂમિ પે;

પ્રિયાનો પ્રેર્યો એ અતિથિ ગયલો સ્વર્ણનગરી,
કરુણા કંકાશે ધ્રુજિત પદ માંડ્યા ગૃહભણી;
દિનો કે' પહેલાંનો જીવન-ઉદ્ધિ કૃષ્ણ સમર્યો,
સુગન્ધુ મેળાપે જીવનતલ શાન્તિ તલસતો;

ઉરના દીપકો સેવે લકિતજનગૃતિના રસો,
કૌટુંબી જાળ મારે છે વૈભવી વિત્તાનાં ફલો.

ગૃહે નહોતો કણ એક અન્નનો,
ને ખાલુડાં દારુણ દુઃખમાં ડૂબે;
નોતા જરી સિદ્ધિમૃણાલ અંકુરે,
છતાં ભર્યા આત્મરસ્યાં સરોવરો.

સાંભરે ભૂત સ્વપ્નોનાં સંયોગો ઉર ડોલતાં,
ભગ્ન એ સપનાથાળે ઓરાયો વૃદ્ધ ડોલતાં;

અહા જેરી કૂટે જીવનદલને કુદિત કરે,
અને સંયોગોનાં કમણ રમણા-કાન્તિ સરજે.
ગુરુના સાનિધ્યે સહજ સરણિ-મૈત્રી દ્રવતી,
અરે એ ઊર્મિમાં સમય વહતાં ઓટ ઊતરી;

ભરે છે ડગલાં જ્યમ ઘેરાતાં સ્મૃતિ-વાદળો,
વિધિના કૂર પંજનો બળે છે વ્રણ કારમો.

સ્મૃતિ તણાં પાણી અગમ્ય જાણી
વળાન્ત પાછો નિજ દૈન્ય આશ્રમે;
પરન્તુ ત્યાં સાંભરી દીન છાંયડી,
સતી અને બાળકમુખ આવરી.

ઉધાનાં પંડળો ચીરી ધાય છે રશ્મિ સૂર્યનાં,
આત્માની શક્તિ સંકેતી સરી છે ગૃહભાવના;

“અરે રે! યુગનાં પાને ઠહાવી અક્ષરસંસ્કૃતિ,
તે કૃષ્ણે કૈર્ય સેવ્યું શે? દયાને લેશ ના ગણી ?

વૈરાગ્યશીલનાં શસ્ત્રો નિર્વીર્ય બનતાં હવાં,
માયાના મોહ-અંકુરે મૂંઝાણી મુદ્ધિની પ્રભા !”

વિચારતો વૃદ્ધ દહાઇ ચિત્તે,
સ્પુરે નહીં શાંત મુદ્દા જરીકે
એ જીવને, હૃદિન ઉર વ્યાપિયો,
માયા કરુણા દડતી રંગે રંગે.

“મૈત્રી તણે મંગલ નાદ કૃષ્ણમાં,
ઊઠી ગયો હુમ થઈ કલિરણે;
તાંડુલનોયે કણ ના વધ્યો અરે,
જે ખાલને આપી ચૂમી ભરું મુખે.”

“પ્રાણહ્ય પૂર્ણ વિભવે વિલાસમાં,
ભક્તિછવિને છળતાં એ પાપમાં;
જે પાપનો નાશક પૃથ્વીપાટલે,
તે કૃષ્ણમાં કોળતી લોગરકિત”

આવ્યો દ્વારે દિલ ધડકતે મ્હાન એ મૌન ધારી,
ધાર્યું એણે સર્તી સુભગતા પાથરે પ્રેમ બહાલી;
ને ખાલુડાં પૂછી પૂછી ફરે ‘તાત શું લાવિયા છે ?’
એ પ્રશ્નોની ધરતી પર શે પાદ માંડે અગાડી ?

ઊડે ફરે વિહંગાણુ વૈષ્ણવ સંભાર લારી,
વૃક્ષે લેટે કિરણકલગી સિન્નતાને વિદારી;
ને હાસ્યોના તરલ સ્મિતને આભજિંડાણુ વાવે,
પ્રાસાદોની કળશચયના સ્વર્ણના સુઝગારે.

તવાતી ઊર્મિના દોલે દેતો શાંત ધીમાં ડગ;
સુદામો ભગ્ન ઉલ્લાસે, પડે ના ઝૂંપડી દગ.

લલિત લહરતા ત્યાં સ્વર્ણ પ્રાસાદ લહેરે,
અનિલ ફરકતા ત્યાં પુષ્પની સૌમ્ય વેલે;
કુન્જિત સુદિત કંઠે સ્વપ્નની કોકિલાઓ,
જીવનજલ ભરેલી ઉલ્લાસે ત્યાં લીલાઓ.

માંડે ધીમા પગ પણ નહિ એહ હાલે અગાડી,
દીપ્તિ એની દીન-દીન થઈ શોધતી આત્મઝાડી.
એ શોધે છે વિધિ ગહનના રૂપભંડાર ઊભી,
ને શોધે છે સરલ કૂંટિની શુભ નયોત્સના ઠરેલી.

ભરે ડાઁ અંગાડી ને સ્પુરિત અંગકરપો ભઠે,
ન માય ઉરમાં જલો શ્વસનના : પૂરો રે ચડે;
વિમાસણ વહી વહી અગન અંગ અંગે ભરે,
અરે ફૂલ જલાશયે વીજ વિયોગની આખરે.

તહીંય રસ-ડોલતાં શિશુ અને સતી દોડતાં,
અલૌકિક મુદાલયાં ચરણ ચૂમતાં લક્ષ્મીનાં;
‘પ્રભો ! સહુ પ્રતાપ આ પ્રબલ લક્ષ્મીનાં પૂરના,
સુવર્ણમય સ્વપ્ન આ અમલ લક્ષ્મીના ઉરના.

તહીં જાગી મુદ્રા શબ્દકર પહોંચ્યાં ગગનમાં,
મહા મૈત્રી કેરાં અતલ જલ ગાજ્યાં જીવનમાં;
નિરોધી આત્માની અગમપણ પ્રાણે મુદ્દભરી,
ભરી લક્ષ્મીનારી, જીવનતટ મુક્તિ સરી ગઈ.

અહા ! આ સામિપ્યે સકલ ઉરનાં, ના શરીરનાં,
પ્રભાધ્યાં સૌન્દર્યે ઉરલગતિમાં ભાર્ગવ તણાં;
ચૂક્યો દષ્ટિસ્થાનો ઘડીક અહીં આસકિત જલથી,
વિરાગી દષ્ટિને નવ કળી શક્યો મોહબલથી.

મહા હંતા થઈ કુરુતીરથ-પાવિત્ર્ય સરજ્યાં,
મૂકી જ્યોત્સ્ના-રેખા અગણિત જનોના પ્રલયમાં;
અને કીડતો તું સખી-સરલભક્તો દિલ મહીં,
અજાણ્યે જાણીતો, રજ રજ મધુપ્રેમતરણી.

તળાંસ્યા આ મારા કંઠણ ચરણોના તલ સખે !
ઉજળી આંધીને તવ કરતણ મર્મ સ્પર્શે !
અરે આખ્યાં તેં તો વસન-જીરણે તાંદુલ સખે,
ગરીબીનાં જીર્ણ-દુઃખદ જીવને અમૃતરસે.

“ સખે ! નહીં આ ઘનભાર જોતો,
દિલે ઝરે લક્ષ્મીમધુર ધોધો;

તહીં તીરે જીવનસાંજ ગાળું,
પ્રેમોર્મિની ભક્તિ અનંત વાણું.

અપૂર્વ આ મંગળસિદ્ધ ભક્તિ છે
ગરીબ આ લોભ તણા કિનારે;
નિઃસ્વાર્થ ને પ્રેમલ ભક્તિઓને,
સમસ્ત આ માનવકુલ ઠારું !

મધ્યાહ્નના ગેળ તણા કિનારે
સરી ગયો સિન્ધુ સમો સુદામા;
ભક્તિ તણી કેટિ પરિસીમાએ,
એ રાજતો ત્યાં યનીને દીનેન્દુ.

ભક્તિના ઉર-ઓથારો ભરે છે કે'ક દિ ધરા
યુગના ગર્ભમાં પાકે સુદામા સમ કે' કલા

—સુધાંશુ—

•

એનો વિપાદ

આ હોક ઢાળી જરી એક ખાલુએ,
છે કેણુ જીવો ગિરિયોચ ઉપરે,
હલે હવામાં નિજ દાઢી પાતળી.
આંખે વસી ઘેરી વિપાદ-વાદળી;
લાંબો કરી હાથ રહ્યો પુકારી,
“આ રહ સાચો”, પણ તે નકારી
ધસે દુઃખે, મોહ મહીં જનો ક્ષ્યાં,
તે કિસ્ત આંખે પ્રતિબિમ્બ થૈ વસ્યાં.

‘અક્ષાત’

શાંતિવાદ સર્વસંગ્રહ

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

જગતમાં યુદ્ધો થવા જ ન પામે એવું ઇચ્છનાર અને યુદ્ધ થાય તો તેમાં સીધો કે આડકતરો કોઈ પણ પ્રકારનો ભાગ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લેનારા માણસો આજે દુનિયાના લગભગ એકઐક્ય દેશમાં વસે છે. એવા માણસોને અંગ્રેજીમાં 'પેસિફિસ્ટ' કહે છે. આપણે એમને શાંતિવાદી અથવા અહિંસાવાદી કહી શકીએ. ઇંગ્લંડના શાંતિવાદીઓમાં આલ્ડસ હક્સલે ખૂબ આગળ પડતા અને જાણીતા પુરુષ છે. એટલું જ નહિ પણ જગતના શાંતિવાદી વિચારકોમાં પણ તેમનું સ્થાન ભારે પ્રતિષ્ઠિત છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ તેમણે સાહિત્યકાર લેખે સારી કીર્તિ સંપાદન કરેલી છે. નવલકથા, વાર્તા, પત્રો અને નિબંધો, નાટક, કવિતા વગેરે થઈને એકંદરે તેમનાં લગભગ ત્રીસ પુસ્તકો પ્રગટ થયેલાં છે. એમણે ગયે વર્સે શાંતિવાદ વિષે એક નાનકડું પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું. એનું મૂળ નામ 'એન એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓવ પેસિફીઝમ' છે. એનું ગુજરાતી 'શાંતિવાદ સર્વસંગ્રહ' અથવા 'શાંતિવાદ જ્ઞાનકોશ' કરી શકાય. એ પુસ્તકમાં ૧૨૮ પાનાં છે, અને એટલાં થોડાં પાનાંમાં શાંતિવાદને લગતા બધા વિષયો ઉપર નાના નાના પણ ખૂબ માહિતીભર્યા અને મુદ્દાસરના લેખો છે, અને કિંમત માત્ર છ આના છે.

એ પુસ્તક મેં તો હમણાં જ વાંચ્યું. વાંચતાં વાંચતાં મને થયું કે આ પુસ્તકનો પરિચય ગુજરાતને કરાવવા જેવો છે અને એટલે એ હેતુથી આ લેખ લખ્યો છે.

પુસ્તકમાં બધા વિષયો વર્ણનુક્રમે ગોઠવેલા છે, અને દરેક લેખને અંતે તેને લગતા ખીજા લેખોનો હવાલો આપેલો છે. કેટલાક લેખોમાં તે વિષયને લગતાં મહત્વનાં અને આધારભૂત પુસ્તકોનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે એટલે એ વિષે જેમને વધારે જાણવું હોય તેમને માર્ગસૂચન મળે. પુસ્તકને અંતે સારી વિગતવાર સૂચિ આપેલી છે. તે પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે છે.

આટલું સામાન્ય વર્ણન કર્યા પછી હવે મારે એ પુસ્તકમાંથી થોડા નમૂના જ આપવાના રહે છે. એ નમૂના જ પુસ્તકનો સાચો પરિચય આપશે એટલે હવે હું એ ત્રણ નાના નાના લેખો ઉતારું છું.

*

લગાઇનો ખર્ચ

યુરોપીય મહાયુદ્ધમાં લગભગ ચાલીસ હજાર કરોડ ડોલર અથવા આઠ હજાર કરોડ પાઉન્ડ અથવા આજને હિસાબે એકસો ને ચાર હજાર કરોડ રૂપિયા (૧૦,૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦) ખર્ચાયા હતા.

૧૯૩૪માં ડો. નિકોલસ મરે બનરે કાર્નેગી ફાઉન્ડેશનને જે નિવેદન કર્યું હતું તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે આ રકમમાંથી અમેરિકા કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, બ્રિટિશ અને આયર્લેન્ડ ફ્રાન્સ બેનજિયમ, જર્મની અને રશિયા—એટલા દેશોમાં વસતા દરેક દરેક કુટુંબને ૬૫૦૦ રૂપિયાનું એક મકાન, ૨૬૦૦ રૂપિયાનું સચ્ચીલું, અને ૧૩૦૦ રૂપિયાની કિંમતની જમીન આપી શકાય એ બધા દેશોમાંના વીસ હજાર અને વધારે વસ્તીવાળા દરેક શહેરને ૧ કરોડ ૩૦ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું પુસ્તકાલય અને ૨ કરોડ ૬૦ લાખ રૂપિયાની કિંમતની વિદ્યાપીઠ આપી શકાય આટલું કર્યા પછી વધેના પૈસામાંથી ફ્રાન્સ અને બેનજિયમ — એ બે દેશોને આખા ને આખા (એટલે કે દેશોની બધી જમીન, બધા ઘર, કારખાના, રેલવે, દેવળો સ્તાઓ, બધેરા વગેરે બધુય) ખરીદી લઈ શકાય ૧૯૧૪માં ફ્રાન્સની કિંમત સરકારી આકાશો પ્રમાણે ૬૨૦ હજાર લાખ ડોલર અને બેનજિયમની કુલ કિંમત ૧૨૦ હજાર લાખ ડોલર ગણાતી હતી આનો અર્થ એ થયો કે જર્મની ઉપર વર્મંદાની સધિ લાદવામાં જેટલા નાણા ખર્ચાયા એટલા નાણા વડે ફ્રાન્સ જેવડા પાંચ દેશો, અને બેનજિયમ જેવડા બીજા પાંચ દેશો આખા ને આખા ખરીદી શકાત આ વર્મંદાની સધિ લાદના ખાતર ૧ કરોડ ૩૦ લાખ માનનીઓનો સહાર કરવામાં આવ્યો અને લડતને લીધે પેલા થયેની પરિસ્થિતિને લીધે બીજા લાખો માણસો મરી ગયા તે તો જુદા.

યુદ્ધમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન

૧૯૧૪-૧૯૧૮ દરમિયાન સ્ત્રીઓએ યુદ્ધમાં આપેલો ફાળો કાર્થ નાનોસૂતો નહોતો દાખના તરીકે એકલા ફ્રાન્સમાં જ લડત પૂરી થવા આવી તે વખતે ૧૫,૦૦,૦૦૦ સ્ત્રીઓ યુદ્ધને લગતા ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલી હતી ઇંગ્લેન્ડમાં ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૩૦ લાખની હતી આમાંની ધૂળી મોટી સંખ્યા તો દાંગોળા અને શસ્ત્રોના

ગરખાનામાં કામ કરતી હતી અને આકાશી લગભગ બની જ લશ્કરી નોકરીએ જતાર પુરોવાની જગ્યા સાચવવા મડી પડી હતી

ગયા યુદ્ધમાં સ્ત્રીઓએ પોતાની સ્વેચ્છાથી યુદ્ધમાં પોતાની મેવા અર્પા હતી હવે આવનારા યુદ્ધમાં તો તેઓને ફરજિયાત રીતે ચડાવવામાં આવશે એ લગભગ નક્કી જ છે ખર્ચા એમિલ મેયર નામના એક લશ્કરી લેખકે કહ્યું છે કે ‘લશ્કરી અધિકારીની તો એ ફરજ છે કે એણે રાષ્ટ્રના સશસ્ત્રોને માટે માણસોની વચનો વિચાર કરી વિના પોતાના દેશની માનવમામગીનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરી લેવો.’ વળી જ્યારે રાષ્ટ્ર ઉપર કાર્થ અફત ઝંઝૂમતી હોય ત્યારે તો ‘રાષ્ટ્રની પ્રત્યેક વ્યક્તિ-પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ-રાજ્યને સ્વાધીન છે એમ જ ગણાય’ આમ લવિષ્યમાં જ્યારે કાર્થ લગાઈ જાગશે ત્યારે કેવળ લશ્કરી કામ માટે જ નહિ પણ ઔદ્યોગિક-પૌદ્ધિક અને નૈતિક આમતોમાં પણ માણસોની ફરજિયાત ભરતી કરવામાં આવશે આ રાજ્ય ત ફરી લદાતી વેડમાંથી વૃદ્ધો કે બાળકો, સ્ત્રી કે પુરુષ કાર્થ બાદ નહિ જાન હવે યુદ્ધ માર્થ થોડા ધધાધારી માણસોનું કામ રહ્યું નથી એ તો હવે સમસ્ત પ્રજાનું મામ થઈ પડ્યું છે એમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો પુરોવા હિંસા કરતા લગારે ઓઠો નથી

રાસાયણિક યુદ્ધ

કીમિયન યુદ્ધ દરમિયાન લોર્ડ ડનડોનાઈડ સૂચના કરી હતી કે મેગ્નેટાઇઝેશનની વિરુદ્ધ ગંધકના ધુમાડોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ ‘પણ સુધરેલી પ્રજાના યુદ્ધના નિયમોની વિરુદ્ધ આ કામ ગણાશે એમ મૂકી યુદ્ધ-ખાતાએ આ સૂચનાને ફેકી દીધી હતી

ગંધકના ધુમાડા કરતા કયાય વધારે ઝેરી એમો ગયા મહાયુદ્ધમાં પહેલા જર્મનોએ વાપર્યા હતા અને પછીથી બધા જ દેશોએ વાપર્યા હતા ૧૯૨૫માં ગેસ વાપરવાનો પ્રતિબંધ કરતા એક કચરનામાં ઉપર સૌએ સહી કરી આમ છતાં કાર્થ પણ પ્રજા એ કરાર

પાળવા પોતે અંધાયલી છે એવું માનતી નથી એ સ્પષ્ટ છે. દરેક દેશમાં લશ્કરી ખાતાંઓ તરફથી રસાયણતી શોધખોળ ચાલ્યા જ કરે છે. સૌ કોઈ માને છે કે ભવિષ્યના યુદ્ધમાં ખુલ્લાં શહેરો ઉપર વિમાન-માંથી ગેસનો મારો ચલાવવામાં આવશે. છતીવાના કારને તો આજથી જ રદી કાગળ ગણવામાં આવે છે.

ગયા યુદ્ધમાં વપરાયેલાં મુખ્ય રસાયણો નીચે અંતઃગત છે :

ક્લોરીન : જર્મનોએ વાપરેલો પહેલો ગેસ આ હતો. એ માણસનાં ફેફસાં ઉપર અસર કરે છે.

ક્લોરો પ્રિક્રીન : એ ફેફસાં અને આંખ ઉપર અસર કરે છે. એ પ્રવાહી છે અને જ્યારે છાંટવામાં આવે છે એટલે પછી ઘણા કલાક સુધી ઝેરી વરાળ કાઢ્યા કરે છે.

ફાસજીન : એની અસર ક્લોરોપ્રિક્રીન જેવી જ છે, માત્ર વધારે ઝેરી છે. લશ્કરી દૃષ્ટિએ એનું બહુ મહત્ત્વ નથી કારણકે એ ગેસ છે; પ્રવાહી નથી. આથી એ જમીનને ઝેરી બનાવતો નથી, અને પવનથી ઊડી જાય છે.

મર્ટર્ડ ગેસ : આ પ્રવાહી હોય છે અને છાંટ્યા પછી દિવસો અને અઠવાડિયાઓ સુધી જમીનને ઝેરી બનાવી મૂકે છે. મર્ટર્ડ ગેસ લાગ્યા પછી બે ત્રણ કલાકે માણસ ઊધરસ ખાવા અને ઊલટી કરવા માંડે છે. તેની આંખો સૂજી આવે છે. તેનું ગળું સુકાઈ જાય છે. ત્યાર પછી ચામડીએ ચળ આવવા માંડે છે અને આખો શરીર મોટા મોટા ફેરા ફૂટી નીકળે છે. પહેલાં દિવસને અંતે દરદી આંધળા જેવો થઈ જાય છે, અને ગલેઝા જેવાં પોપચાંની વચાળમાંથી આંસુ ઝર્પા કરે છે. બીજા દિવસ પછી ગળાનો મોજો ઉગ્ર સ્વરૂપમાં ઊપડે છે, ત્યાર પછી ઘોંઘા ન્યૂમેનિયા લાગુ પડે છે. આને લીધે બીજા દિવસ પછી ચોથા અઠવાડિયા સુધીમાં ગમે ત્યારે તેનું મરણ નીપજે છે. જો લશ્કરનું પૂરું રક્ષણ ન કર્યું હોય તો આને લીધે લયંકર

સંહાર થવાનો સંભવ હોય છે. (સામાન્ય શહેરી-ઓને રક્ષણ હોતું જ નથી એ વાત ખ્યાલમાં લેવા જેવી છે.)

લીવીસાઈટ : આની અસર મર્ટર્ડ ગેસના જેવી જ છે. માત્ર એ વધારે ઝેરી છે, કારણ કે એમાં સોમલ આવે છે. એવી ગણતરી કાઢવામાં આવી છે કે લીવીસાઈટના પાંચ પાંચ હજાર બોંબ લઈને ઊપડેલા પચાસ માણસો ૫૦ માઈલ લાંબા અને ૩૦ માઈલ પહોળા પ્રદેશને ઝેરી બનાવી દઈ શકે.

થર્માઈટ : એલ્યુમિનિયમનો ભૂકા અને આયર્ન ઓક્સાઈડ (લોહાનો કાટ)નું મિશ્રણ. એ જ્યારે સળગે છે ત્યારે ૫૦૦૦ અંશ (સેન્ટિગ્રેડ)-લગભગ સૂર્યના ૫૩ ઉપર હોય છે એટલી-ગરમી પેદા કરે છે. ક્રિકેટ બોલ જેવડો થર્માઈટનો બોંબ આગ લાગા-ડવાને ખૂંટો હોય છે. એક વિમાનમાં સેંકડો બોંબો લઈ જઈ શકાય છે.

આ બધા પદાર્થો ૧૯૧૮માં જાણમાં હતા. ત્યાર પછી તો પુષ્કળ રાસાયણિક શોધો થઈ છે, અને પરિણામે પદાર્થો અને તે વાપરવાની રીતોમાં પણ ખૂબ સુધારા થયા છે.

આ પદાર્થોથી સામાન્ય પ્રજાજનોનું શી રીતે રક્ષણ કરવાનું ધાર્યું છે ?

૧૯૩૨માં મિ. બાલ્ડવીને કહ્યું હતું : “ રક્ષણ કરવાનો એક જ ઉપાય છે કે આપણે હુમલો જ કરવો. એટલે કે દુરમન સ્ત્રી-બાળકોને મારી નાખે તેના કરતાં વધારે વેગે તમારે તેમને મારી નાખવાં.” ૧૯૩૬માં કર્નલ લિંડ્વર્થે કહ્યું હતું કે બચાવના યુદ્ધ જેવી કોઈ વસ્તુ જ હવે રહી નથી. વળી હમણાં વિમાનોની સંખ્યામાં જે વધારો થયો છે તે મુખ્યત્વે કરીને બોંબ ફેંકનાર વિમાનોનો જ છે-એનો અર્થ એ થયો કે બચાવનાં નહિ પણ હુમલો કરવાનાં સાધનો વધ્યાં છે.

વળી હમણાં હમણાં ગેસ મારક, ગેસડીઘ, વગેરેની વાતો ચાલે છે. ગેસ મારક નાનાં બાળકો અને ઘરડાં માણસો પહેરી શકતાં નથી, વળી જેમનાં ફેફસાં નબળાં હોય છે તેઓ પણ એનો ઉપયોગ કરી શકતાં નથી. ઉપરાંત જે લોકો વાપરી શકે એમ છે તે બધાને આપણે ગેસમાસ્ક પૂરા પાડીએ તો પણ મસ્ટર્ડ ગેસથી તે કાઢીને બચાવી શકે એમ છે નહિ. કારણ કે તેની અસર એકલાં ફેફસાં ઉપર નહિ પણ આખા શરીર ઉપર થાય છે અને દુશ્મન આપણા ઉપર ઉપકાર કરીને જે ગેસ સામે કંઈક બચાવ થઈ શકે એવું હોય તે જ શા માટે વાપરે? જેનાથી બચાવ થઈ જ ન શકે એવો ન વાપરે?

થર્માઈટનું મિશ્રણ, અને એવા બીજા પદાર્થો થોડાં બધાં માણસોનો ધાણ કાઢી નાખી શકે એમ છે. અન્ય અને જળ મળતાં અટકાવી દઈ શકે એમ છે, અને શહેરની સફાઈનાં કામની વ્યવસ્થા છિન્નભિન્ન કરી નાખી લોકોમાં ભયંકર ભીતિ પેદા કરી શકે છે. લોકો બધાં શહેર બહાર જવા ગાંડા થઈને દોડવા માંડશે અને આ ધસારામાં જ મેંકડો તો કચરાઈને મરી જશે, એમાંથી જે બચશે તે ભૂખથી તરસથી અને રોગથી મરી જશે. એવે વખતે લશ્કરનો ઉપયોગ પણ દુશ્મન સામે લડવામાં નહિ થાય પણ ભયઘસ્ટ લોકોમાં વ્યવસ્થિતિ રાખવામાં જ કરવો પડશે.

(ચાલુ)

સમસ્ત લરાણમાં જે શિસ્ત અને બહાદુરી રાખીએ છીએ તે જ શિસ્ત અને બહાદુરી રાખી વિચાર પૂર્વક આખા દેશની ઇચ્છાથી શાંત પ્રતિકાર કરવામાં આવે તો રાષ્ટ્ર-જીવનમાં જે કંઈ સારું હશે તેનું રક્ષણ કરી રાકાશે અને યુદ્ધમાં જ્યાં રાક્ષસી કતલ અને વિનાશકાંડો બધાં પડશે

ગાંધીવાદ અને સમાજવાદ*

ડૉ. પટ્ટાભિ સીતારામૈયા

૭ મણાં હમણાં હિંદ એવા અનુભવો નીચેથી પસાર થઈ રહ્યું છે કે જેવું બીજા બહુ ઓછા દેશો વિષે બન્યું હશે. દુનિયાના બીજા ભાગોમાં અનેક પ્રકારની નવી અને જૂની સંસ્કૃતિઓ અને દેશો દેખાશે. પોતાના ભાગ્યનાં ધડનારાં પણ એ પોતે જ છે. પણ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે. એક રાષ્ટ્ર તરીકે જે કે સંક્રાંતિઓથી લગાતાર આગળ જ એ વધતો રહ્યો છે છતાં એની પ્રગતિ અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પર એવાં જ લગાતાર આક્રમણો થતાં રહ્યાં છે. એટલે એની તમામ શક્તિ અને ધ્યાન એ જ તરફ રહ્યા ક્યું છે કે એમાંથી એ પોતાને બચાવીને કેમ મુક્ત રાખી શકે? પણ આ ગુલામી તો બહુ વ્યાપક છે અને એનાં મૂળ ખૂબ જાડાં છે, અને જ્યારે એમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો છે ત્યારે વિચાર અને દૃષ્ટિમાં વિભિન્નતા ઉત્પન્ન થયાં છે અને એ સાથે ગતિવિધિમાં પણ ફેર પડ્યો છે.

૧૯૨૭ની સાલ સુધી તો આપણી નીતિ સ્પષ્ટ વિનિત અને માગણીની હતી. પણ જ્યારે એને ઠેકાણે તદ્દન નવીન યુદ્ધનીતિ અખત્યાર કરી અને યુદ્ધને આપણે એક અપૂર્વ ભૂમિકા પર લઈ ગયા ત્યારે જ એમાં સ્વભાવતઃ લોકોને સંશય આવ્યો, આ યુદ્ધનીતિની શક્તિ, ઉપયોગિતા અને મુશ્કેલીઓ સંબંધે શંકાઓ જાડી અને તે અવારનવાર બહાર પણ આવવા લાગી. કોઈ એમ નહિ કહી શકે કે એ શંકાઓના મૂળમાં સરચાર્જ અને પ્રમાણિકતા નથી. આપણા દેશમાં એક પરદેશી સત્તાને ઉગેડી નાખવાની રીત સંબંધે મતભેદ નથી, પણ જે લડાઈ લડીને તેની જગ્યાએ આપણું પોતાનું તંત્ર 'સ્વરાજ' લાવવા માગીએ છીએ તે લડાઈ પણ એક ઉદ્દેશ બની ગયેલી છે. આ લડાઈનાં કારણો ભલે બે હોય, પણ બંનેનાં મૂળમાં વાત એક જ છે-હિંદમાંથી અંગ્રેજ સત્તા હિંસક ઉપાયે નાબૂદ કરવી કે અહિંસક ઉપાયે? આ પ્રશ્ન એટલો મોટો છે કે તેમાં ભવિષ્યમાં આપણા દેશનું રૂપ કેવું હોવું જોઈએ એ પણ સમાર્થ જાય છે. હિંસાત્મક ઉપાયે મેળવેલું સ્વરાજ કેવું હશે? તેમ જ સત્યાગ્રહ અને અહિંસાની રીતથી આવેલું સ્વરાજ કેવા રૂપમાં હશે એની કલ્પના કરવી એ કોઈ અઘરી વાત નથી. અહિંસાનો સ્વીકાર ક્યો પણ આપણને હજી કેટલા દિવસ થયા? છતાં, આટલા અલ્પ સમયમાં પણ એણે જે ચમત્કાર કરી બતાવેલ છે તેથી કેટલાક જુવાનોને સંતોષ નથી થયો અને એની શક્તિ વિષે એમને ખૂબ સંશય રહે છે. એથી જે કઠોર સંયમમાં એણે

આપણને બાધી રાખ્યા છે તેને તેઓ દીલુ કરી નાખ્યા ઉતાવળા બન્યા છે એ સ્વભાવિક પણ છે કારણ દરેક જાણ એમ માને કે જનરે જ્યારે કાર્ત ની શક્તિ જગત પર જન્મે છે ત્યારે તેના બધા એકદમ સ્વીકાર નથી કરી લેતા વરાળના એન્જિનોને પણ પોતાને લોકપ્રિય બનાવતા નખત લાગ્યો હતો દુનિયામાં એના લોકો પડ્યા છે કે જેઓ નિમાન કે વહાણને છોડી દઈએ પણ, રેલવેમાં પણ મુસાફરી કરતા હતા હોય આ ચીજો ધણી વાર અકસ્માતો અને નુકશાન પણ કરી બેસી હોય છે, આપણે હમેશા વાચીએ છીએ કે અમુક ઠેકાણે બે રેલવેગાડીઓ અથ ડાર્ક પડી, ફનાણા સમુદ્રમાં ફનાણું વહાણુ ડૂબી ગયું કે અમુક તમુક નિમાન તૂટી પડ્યું પણ છતાં રેલવે, વહાણો ને નિમાનો હમેશા અધિકાધિક લોકપ્રિય નથી થતા રહ્યા ? એરડિયાને બદલે જ્યારે પ્રથમ ગ્રાસનેય વાપરવાનું થયું ત્યારે પણ લોકોએ એની સામે શકાથી જોયું હતું. અને આસતેલને ઠેકાણે ગેસ ને ગેસને બદલે વીજળી આવવા માઠી ત્યારે પણ લોકો સ્વસ્થ તો નહોતા રહ્યા આતરરાષ્ટ્રીય નિબંધોને દૂર કરવા આપણે હિસાનો એટલો બધો ઉપયોગ કર્યો છે કે અહિંસા એની જગ્યાએ સફલ થઈ શકે એ વાત માનતા સકાર થાય છે પણ આપણે એ ધ્યાનમાં રાખવું પડશે કે અહિંસા પણ એક જગત અને વિધાયક આક્રમણશીલ શક્તિ છે અને તે એક સમગ્ર ર્શન છે જેમ જેમ આપણે આગળ વધતા જઈશું, જેમ જેમ એના નવા નવા પ્રયોગો કરતા જઈશું તેમ તેમ અહિંસાની એક નવી યુદ્ધનીતિ વિકાસ પામતી જશે એ જ સત્યના પ્રયોગ પણ હશે ૧૯૧૭ની સાલમાં ચ પાર્લમેન્ટમાં એનો પહેલો પ્રયોગ થયો, એ પછી ૧૯૨૦માં થયો બેંગાલ સત્યાગ્રહ ૨૧માં બોરસ', ૨૨માં ગુરુકાનાગ, અને ૨૮ માં બારડોલી-સત્યાગ્રહો એકથી એક ચડિયાતા થયા ૧૯૩૦માં મીકા-સત્યાગ્રહનો તો જન્મદિવસ પ્રયોગ થયો. ૨૨માં હરિજનોદ્ધાર અને છેલ્લે સત્યાગ્રહના સનાતન સિદ્ધાંતોની ગ્રેણી અને દોરવણી નીચે ૧૯૩૭-૩૮માં ધારાસભાનો કાર્યક્રમ

પણ આ જ પ્રયોગોમાનો છે અને માનીએ છીએ કે આ નવો આચાર્ય કે પૂર્ણદર્શન હજી પ્રયોગાત્મકમાં જ છે, પણ હિંદમાં અંગ્રેજોની મહાન શક્તિ અને સત્તા સામે એણે જે સફળતા મેળવી છે તે તેની શક્તિ અને અદૃષ્ટ સહાનુતાને સિદ્ધ કરે છે. તો આજે આ ગાંધીનાદને હાવી જે બીજા તમામ વાદો યુરોપને ઊન્નતિન્ન કરી રહ્યા છે તેને અહીં લાવવાની શી જરૂર છે ? અમારા જે ક્રાંતિકારી મિત્રો સામ્યવાદની સ્થાપના કરવા પર ભાર દે છે તેમને અને પૂછીએ છીએ કે આપની એ સત્તા લોકોને માટે એક ઠગારી વસ્તુ જ નથી ? જો આપ અહિંસાથી પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ નથી, આપ હિંસાત્મક રીતિઓથી અંગ્રેજોને હિંદ બહાર બગાડી મૂકવા ઈચ્છો છો, તો પછી એની પણ રહ શા માટે બેવા થાઓ છો કે જનતા વાસ્તવમાં કઈ જાતની રાજગ્ય-વસ્થા ઈચ્છે છે ? આથી બચવું, અહિંસાત્મક ઉપાય દ્વારા મેળવેલી સત્તા વિષે તો ખૂબ સ્પષ્ટતા જ છે. કાંઈને એમાં વિશેષ સંદેહ બાકી નથી રહેતો કારણ ભારતીય સમાજરચના જ સામ્યવાદી સિદ્ધાંતો પર ધર્મેથી છે અને એ બરાબર પણ છે. એનો પુનઃદ્ધાર અવશ્ય થશે એમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થોડા ફેરફાર જ માન કરવાના રહેશે. આપણો ઉદ્દેશ એ નથી કે વધુમાં વધુ માણસોને વધુમાં વધુ સુખ મળે, પણ હિંદના દરેક સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકને એની માનવોચિત જરૂરિયાતો તો આજમાં આપણી મજા જ એ આપણો ઉદ્દેશ છે. જગતમાં બીજા વાદો અને ગાંધીનાદ વચ્ચે જે તફાવત છે તે દ્રુકમાં આ બે ઉદ્દેશમાં બતાવઈ ન્નય છે ગાંધીએ જીવનનું કાર્ત નનુ દર્શન નથી બોલી બતાવ્યું, પણ નવી સમસ્યાઓનો જૂનો ઉકેલ જ એણે આપણી સામે રજૂ કર્યો છે એણે હિંદને જે આપ્યું છે તે નવો આદર્શ નહિ પણ નવી પદ્ધતિ આપી છે એ આદર્શ તો સનાતન જ છે હા, સમુપ અને વિપરિત પરિસ્થિતિને કારણે એ કઈક અગ્રજ અને આંખોની આડે આવે ગયેલ હતો, પણ એને સાચી રીતથી ફરી શોધવામાં આવ્યો ત્યારે આપણે એને ફરી જોવા પામ્યા છીએ. આજે જે ગાંધીનાદે નામે

ઐઝાખાય છે તે મૂળ તો આપણા યુગની જરૂરિયાતો અને પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને દેશકાળાનુસાર પરિવર્તન, સંશોધન અને પરિવર્ધન પામેલા એ જૂના આદર્શનું ખીલું નામ જ માત્ર છે.

આપણી સામે એ જાતની સમાજરચનાઓ છે. એક એવી જાતની છે કે જેથી સમાજનું એવા સામાજિક અને આર્થિક ધોરણ પર વર્ગીકરણ કરવામાં આવે કે હમેશાં અધાને સમાન અધિકાર મળી રહે. ખીજા પ્રકારની સમાજરચના નિરંતર પરિવર્તન પામતી રહે છે.

હિંસા અને દ્વેષની આગ ઉપર આ સમાજની કડાઈમાં સનાતન જીવનસિદ્ધાંત ઊઠાતો જ દેખાય છે. નીચેની સપાટી ઉપરનાની સાથે થવા ઉપર આવે છે અને એ વળી પોતાની ઉપરની સપાટીને પહોંચી જવા ઉપર ધસે છે. અને આમ આખો સમાજ લગાતાર અશાંત અને અસ્થિર જ બનેલો રહે છે. સર્વશક્તિશાળી રાજ્ય અને માનવી વ્યક્તિત્વની કલ્પનાઓ વચ્ચે એક સંઘર્ષણ ચાલ્યા કરે છે. અમારી માન્યતા એવી છે કે મૂડીવાદના સ્વાર્થાન્ધ વ્યક્તિવાદ અને સર્વશક્તિશાળી રાજ્યના અત્યાચારી સમષ્ટિવાદનાં અનિષ્ટોનો સંતોષકારક અને સાચો ઉપચાર એક એવી સમાજરચનામાં રહ્યો છે કે જે પારસ્પરિક સહાય અને સહાનુભૂતિ પર ચલાયેલ હોય. મૂડીવાદની અનિયંત્રિત વ્યક્તિભાવના તથા સમાજવાદ અને સામ્યવાદના મનુષ્યના વૈયક્તિક અધિકારોના સંપૂર્ણ નાશની અલિલાપાની વચ્ચેનો જે મધ્ય માર્ગ હશે તેવો અમુક હદ સુધીની ખાનગી મિલકતનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવો પડશે. અને એ સાથે દેશનાં ઉત્પાદનનાં સાધનો અને મુખ્ય ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ પણ કરવું જોઈશે. કારણ ખાનગી મિલકતથી જે અનિષ્ટો પેદા થાય છે તેને દૂર કરવાનો સાચો ઉપાય તો એ છે કે એનો અધિકાર મિટાવી દેવા કરતાં એની ઉપર એવું નિયંત્રણ અને બંધન મૂકી દેવું વધુ સારુ છે કે જેથી એનો દુરુપયોગ ન થાય.

હિંદના રાજકારણમાં સમાજવાદનો પ્રવેશ તો

હજી નવી વસ્તુ છે. ૧૯૨૮ની સાલમાં જ્યારે સર્વપક્ષી સંમેલન લખનૌમાં યોજાયું હતું ત્યારે પંડિત જવાહરલાલને એમના ભાષણમાં સમાજવાદને પ્રતિપાદિત કરતા સાંભળી ત્યાં હાજર રહેલા અવધના તાલુકદાર પ્રતિનિધિઓ ચોંકી ઊઠ્યા હતા. એના જ પરિણામે નેહરુ-રિપોર્ટમાં એક વાક્ય દાખલ કરવું પડ્યું હતું કે કાયદાને આધારે મેળવેલી બંધી સંપત્તિ તેના માલિકની પાસે રહેવા દેવામાં આવશે. મહાન ગાંધી-ધર્મીન સંધિને રૂપે પ્રગટ થયેલ સત્યાગ્રહના વિજયે અને તે પછી કરાચી મહાસભાના અધિવેશનમાં મહાસભાએ જે સામાજિક અને આર્થિક કાર્યક્રમ જાહેર કર્યો તેણે સમાજવાદના પવનને થોડો શાંત કરી નાખ્યો. પણ તરત જ ૧૯૩૨માં જ્યારે ફરી સત્યાગ્રહ શરૂ થયો અને અંગ્રેજોએ હિંદમાં જે જુલમ-જહાંગીરી આદરી તેથી જેલમાં ગયેલા શિક્ષિત રાજદ્વારી કદીઓમાંથી અહિંસાની શ્રદ્ધા ઊડી જવા લાગી, તેઓ એનો ઉપહાસ પણ કરવા લાગ્યા અને સમાજવાદ અને સામ્યવાદની તૈયાર યોજના સાથે જેલની બહાર તેઓ આવ્યા. આની પૂર્તિરૂપે એ સ્પષ્ટ છે કે એમની નીતિ પણ સત્યાગ્રહથી ભિન્ન હોય તેવી જ હોય, ઇતિહાસની ભૌતિક દૃષ્ટિ ધરાવનારો સત્ય અને અહિંસાની આધ્યાત્મિક પદ્ધતિને ન સ્વીકારતાં યુદ્ધનાં ભૌતિક સાધનો પર જ શ્રદ્ધા ધરાવે એ દેખીતું છે. એટલે ૧૯૩૬માં મહાસભાના લખનૌ અધિવેશનમાં ગાંધીવાદ અને સામ્યવાદ વચ્ચેની અથડામણ જલદ બનેલી દેખાઈ. પણ પછી એક જ વર્ષના અનુભવે જ સમાજવાદીઓ કબૂલ કરવા લાગ્યા કે સમાજવાદનું ભારતીયકરણ કરવું જરૂરી છે. આ પરિવર્તન કાંગ્રેસનાં યુવાન અને વધુ અધીર દળોમાં સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. છતાં આપણે એમ તો નહિ કહી શકીએ કે કાયદો, લોક-મત અને અંતઃપ્રેરણા-સમાજની એ ત્રણ આધારભૂત શક્તિઓમાંથી છેલ્લી (અંતઃપ્રેરણા) જ સૌથી વધારે અચૂક અને સર્વથા દોષરહિત છે એ તેઓ સમજી ગયા છે. પણ એક વાત તો ચોખ્ખી છે, સામ્યવાદનો પ્રચાર અખતર તરીકે થઈ રહેલ છે, જીવન-

ચર્ચા તરીકે નહિ પણ ગાંધીવાદ એવી વસ્તુ અવશ્ય છે કે જે જીવનચર્ચા તરીકે બોધાય છે અહિં સાના સામર્થ્યની સમજ દર્શાવે પૂરી નથી આવી, એ આગળ પડી એક નથી અને અખૂટ શક્તિનો સ્રોત આપણને દબ શે અને આ તરફને આધારે સમાજરચના શક્તિભંડાર (પાવર હાઉસ) રૂપે આપણે જોવા પામશું એ સમય આપણને ખમર પડશે કે એનો સચાતક ગાંધી પેતાના સત્ય અને અહિંસાના ડાયનેમોની સહાયથી પકડીને ક્ષણભા ઉત્થાન કરનારી અને સામ્રજ્યોને પ્રગમા જડમૂળથી ઉખાડી નાખનારી અનંત વિદ્યુત-શક્તિ રેદા કરી રહ્યો છે રચનાત્મક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મોટાથી ચાનતા મોટા મોટા ટ્રેક્ટરોની જેમ જમીનમાં છીડે છીડે ખેતી ધરતીના આખા પડને ખેડે જોઈને પ્રાચીન સંસ્કૃતિના મૃતપ્રાય ગુણો અને નિશ્ચિંતાઓનો નાશ થતો બચાવી એમાં ના બીજાના અકુરો ફૂટવે છે ગાંધીનો સામ્યવાદ કેવળ ભૌતિક શક્તિ નથી એ તો એક એવું નૈતિક બળ છે કે જે રાષ્ટ્રની ઉપેક્ષિત અને વધ્યા સંસ્કૃતિમાં નવી શક્તિ રેડે છે

જ્યારે આપણે આ પ્રશ્નના આંતરિક ગુણધોરોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એક મ દેખાય છે કે હિંદમાં કામ અને મજૂરીનો અર્થ અને મેળ અજ્ઞ રીતે થયે છે કલાક લોકો કહેવ છે કે અમે દેશના કારીગરો તથા ઉદ્યોગ-ધંધા વિશે અને તેમાંથી જનતાને મળતી રાજી વિશે જોનીએ છીએ ત્યારે અમારો હેતુ એ હોય છે કે આપણા કારીગરોને શ્રમ, કેવળ શ્રમ મળી રહે તો પણ અમને એમના આરામ વિશે વિચાર નથી આવતો, એ વાત જૂની છે અમારો તો એ દાવો છે કે આપણા સમાજની રચના એવી રીતની બનેલી છે દેશના ઔદ્યોગિક જીવનમાં શ્રમ અને વિશ્રામ તાણા-તણાની જેમ વણાવેના છે હિંદમાં કેવળ કામ કે કેવળ આરામ એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી શ્રમમાં જ વિશ્રામ છે અને વિશ્રામ જ શ્રમમય છે અહીં તો શ્રમ જ કામ, આનંદ અને મનોરંજન છે કારીગરને માત્ર

પોતાની આત્માનુભૂતિનું સાધન પણ કામ જ છે એ જ એના આત્માનો આરામ છે ભારતીય કારીગરને મન શ્રમ અને વિશ્રામ શરીર અને આત્મા જેવાં અસિન છે

ભારતીય સમાજના આ સજીવ દર્શનને છોડી કેવળ લોકો આપણને પશ્ચિમની ક્રાંતિઓ ને એ ક્રાંતિઓના હોળ તરફ આખ મીચીને અનુસરવાનું કહે છે, પણ જોમને એ ખ્યાન નથી કે એ પશ્ચિમની ક્રાંતિને સાધતા પણ સમય તો લાગવાનો જ વળી પ્રગતિ અને પ્રતિગતિ કંઈ દરેક પરિસ્થિતિમાં એક સરખી જ અનુકરણીય નથી હોતી કોઈ પણ ક્રાંતિનું રંગે રંગ અનુકરણ કરવું એનો અર્થ એવો નથી કે ફિમની એક એક જમીને આખી ફિલ્મ માની લેવી ? ખુદ રશિયાની ક્રાંતિ પણ એના આ વીસ વચમાં કેવળ દેશરો પામી ગઈ છે એવે આપણા નવ જવાન મિત્રોએ એ સમજવું જોઈશે કે એ મહાન પ્રયોગનો એક એક વિભાગ સંપૂર્ણ પ્રયોગ નથી જોમાંથી એ નવીન પ્રયોગ પસાર થયો છે તે બધી સ્થિતિઓનો થોભીને તેઓ વિચાર કરે આ બધું વિચાર્યું પડી એ કહેવાની જરૂર નહિ રહે કે આપણે સામ્યવાદ નિશક સારા પરિણામો લાવનાર છે એક વાર આપણા દેશની સંસ્કૃતિના આધારભૂત તત્ત્વોને સમજી લેનાય તો એવું સમજાય વિત્ત આપો સામે સ્પષ્ટ આવી જાય જે દેશ પોતાના પડોશી દેશનું અહિંત નહિ ચાહે તે દેશના નાગરિકો પણ પરસ્પરનું અહિંત નહિ ચાહે પ્રેમ અને સેવા એ એમના વિકાસનું માપ હશે દરેક વ્યક્તિના હૃદયમાં એવી પ્રાર્થના રહેશે કે આખા દેશનું પ્રવાણ યાત્રા આનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આનવાનું કે દશ પ્રત્યેક વ્યક્તિના સંપૂર્ણ નિમગ્નને પેડક બનશે ફક્ત પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનો પૂરો નિકાસ કરી શકશે અને તે સંપૂર્ણ રીતે સુસંસ્કૃત, સુશિક્ષિત, વિનયી અને સુખી માનવસમાજનું અગ હશે એ મનુષ્ય રાજ્યનંતરનું એક ચક્ર, ખીની ધરી, દાંતો કે પેતાની મેળે કામ કરનાર યત્ર નહિ હોય ગાંધીવાદ અને સમાજવાદમાં આ જ તફાવત રહ્યો છે

અહિંસાની સમજ

એક વાર મારા એક મિત્ર, પોતાની પત્ની તથા છોકરીઓ સાથે નદીએ નહાવા ગયા હતા. સાંથે હું તથા ખીજા મિત્રો પણ હતા. મને તથા—અહેનને નહાવું નહોતું. તેથી અમે કિનારા પર બેસીને જોતાં હતાં. ખીજા પણ બેચાર જોવાવાળા હતા. બાકી નદીમાં ઊતર્યા. મારા મિત્રના નાના છોકરાને તરતાં આવડતું નહોતું, અને તે દિવસે તે શીખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. એ સોળેક વર્ષનો હતો. મારા મિત્ર એને કાળજીથી શીખવી રહ્યા હતા. ઊંડા પાણીમાં લઈ જાય તો સંભાળતા હતા. ખીજાઓ તો ઊંડા પાણીમાં જઈ તરવાનો આનંદ લૂંટતા હતા.

થોડીવાર છોકરાને અભ્યાસ કરાવી મારા મિત્ર એને ઓછા પાણીમાં મૂકી ખીજાઓની સાથે થઈ ગયા. એ એકલો છીછરા પાણીમાં તરવાનો અભ્યાસ કરતો રહ્યો. ઘાટપરના સર્વે જોવાવાળાઓનું ધ્યાન મધ્ય-પ્રવાહમાં મગ્ન કરવાવાળાઓ પ્રત્યે હતું. માત્ર એમાં બે આંખો અપવાદ-રૂપે હતી. એ બે આંખો તો એ છોકરા ઉપર જ ચોંટલી હતી. ‘જેજે, ત્યાં પાણી વધારે છે,’ ‘ત્યાં જરા સંભાળ,’ ‘અરે, આ બાળુ આવી જાને!’ ‘કેવો મૂર્ખ છે તું! કહ્યું કે એ બાળુ ન જઈશ તોયે તે બાળુ જ જાય છે!’—વગેરે હુકમોની ધાર માના મોઢામાંથી ફૂટ્યા કરતી હતી. છોકરો ગભરાતો નહોતો. એને કાંઈક એવુંયે થતું હતું કે હવે હું કાંઈ નાનો નથી. મારી સંભાળ હું લઈ શકું છું. મા નકામી જ ચિંતા કરી ટોક ટોક કર્યા કરે છે. પણ મા થોડી જ તેને તેના જીવાનીના અભિમાનની દૃષ્ટિથી જોતી હતી? એના પતિ અને મોટા દીકરો પણ ત્યાં તરતા હતા. તેઓ ઊંડા પાણીમાં હતા. સાચું પૂછતાં, કાંઈ જોખમ હોય તો તે તેઓ ખેડતા હતા. પણ તેને વિશ્વાસ હતો

હુંયે તયાર છું હવાં,
આ જન્મને પ્રભળવા;
લગું સુયોગ સાધી દ્રેષ-કૂંક મારી જોસમાં.

ભલેને ભરમ થાય એ !
થવાની હોય થાય જે !
હસીશ હું લગાવી રાખ અંગ અંગ માહરાં !

ન રમ્ય સાંજ ન્યાળવી :
ઉપા નથી ઉભળવી :
ન મેઘના ધનુષ્યની સુરંગ-લીલા ભાળવી.

ન સૌમ્ય સાન્ધ્ય લાલિમા :
નિશાની ગૂઢ કાલિમા :
પ્રકાશ, રૂપ, રંગ, સર્વ ભૂલવાં જ ભૂલવાં !

ભલે એ ભૂલ માહરી :
ગણું ન હું તદ્દા જરી :
બનું બલિ હું ભૂલનો બનાવીને અનેકને.

હવે રહી નિહાળવી,
પ્રચંડ અગ્નિ જવાળની,
પુન્ડ્રાકતી, પ્રભળતી, સહસ્ર સર્પ-આકૃતિ !

ચિતા સમીપ શોભથી :
ભીલો રહીશ મોજથી :
હસીશ અદ્દહાસ્ય હું પ્રચંડ, રૌદ્ર કારમું !

દિલ્હી - આગ ભાળતો,
ધીમે હૂકો પીતો જતો,
વિચિત્ર મૌજ માણતો બની રહું નાદીર હું !

કુગાવું પ્રેમ - ભાવના !
જગાવું વૈર - વાસના !
વૈર, ક્રોધ, દ્રેષ, રોષની કરું ઉપાસના.

પ્રચંડ ક્રોધ - જવાલથી,
ભૂલેલ હું મદારથી,
સૂણું ધીમો, મૃદુ હૂંકાર આત્મનો ઊંડાણથી.

ન દ્રેષ દ્રેષથી ઘટે :
ન વૈર વૈરથી મટે :
વૈર, દ્રેષ, જ્વાલતાવી પ્રેમથી પ્રભળવાં.

દ્રેષ ને ઘટાડવા :
વૈર ને વિદારવા :
ધીમાં, શીખાં, મીઠાં, મધુ, સુઅંજલિનાં છાંટણાં.

ભલે જશે ચિતા જલે
રે ! ક્રોધની, રે ! વૈરની,
વધારતો ન ક્રોધ વૈરની ચિતા કદીય તું.

તું તો સદા હસી હસી :
હુઝી ઉરે વસી વસી :
મલમ બની રુઝાવ જખમ જે પડેલ ઝેરના.

ધીમે ધીમે જો ધીરથી :
સિંચીશ પ્રેમ-નીરથી :
ભુઝાઈ જશે પ્રચણ્ડ જ્વાલ અગ્નિની સમૂળગી.

આટલું રખે તું ભૂલ :
જિંદગી છો થાય ભૂલ :
ભૂલ થઈ જવાની ભૂલ તું કરે ભલે થકી

જન્મ એ જ એક ભૂલ :
જિંદગી દ્વિતીય ભૂલ :
ભૂલની છો થાય ભૂલ :

એક છો વધત ભૂલ, જિંદગી જ્યાં ભૂલ ભૂલ.
નોંધ :—આ કાવ્યને લગતાં કેટલાંક અત્યંત ઉપયોગી
સૂચનો શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠકે કરેલાં છે, એ બદલ
એમનો આભારી છું.

અહિંસા ?

પંડિત યેચરદાસજી

જેન ધર્મ નિર્વાણપ્રધાન ધર્મ છે. માટે જ તેમાં અહિંસાને મુખ્ય સ્થાન છે. અહિંસા અને નિર્વાણનો સંબંધ જન્ય-જનક જેવો છે. અહિંસા એ નિર્વાણની જનની છે. નિર્વાણનો અર્થ કંઈ શૂન્ય નથી. ધધખતો અગ્નિ હોલવાઈ જાય, શાંત થઈ જાય, ફરી જાય તેનું નામ નિર્વાણ છે. એ જ પ્રકારે કષાયોથી ધધખતો આત્મા શાન્ત થાય, સમસ્ત-વ્યાપ્ત થાય તે જ તેનું નિર્વાણ છે આત્માને શાંત કરવા માટે મુખ્ય સાધન અહિંસા છે. આત્મા અહિંસાને જેમ વધારે સમજે અને ધારણ કરે તેમ તે વિશેષ શાંતિમય બને છે. પહેલાં વિચારતાં એમ લાગે છે કે અહિંસા અને નિર્વાણ એ બેને જાણ મેળ ન હોય, પણ જેમ જેમ આપણે જાણ બતરીને વિચારીએ તો એ બે જુદાં નથી જ.

અનાદિ કાળથી ક્રોધ, મદ, માયા, લોભ અને કામ આત્માની પછવાડે પડ્યાં જ છે. આત્મા જેટલો કાબૂ આમની ઉપર મેળવે એટલી અહિંસા એણે કુળવી કહેવાય. આત્મામાં આવેલી અહિંસાનું માપ વિષય-કષાયોની ન્યૂનતામાં છે. ક્રોધાદિ ભાવો આંતરપ્રવાહ-રૂપ છે. તેને રોકવા માટે એના વિરુદ્ધ બીજા આંતરપ્રવાહ કુળવવો જોઈએ, તે અક્રોધ, અકામ, અલોભ વગેરે વૃત્તિઓ; અને એ વૃત્તિઓ કુળવાય તે માટે બહારની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ વિશેષ જાળવાવો જોઈએ.

બહારની પ્રવૃત્તિઓ વિવેકહીન ચાલ્યા કરે તેમાં ઝગલે ને પગલે બીજા તરફ બેદરકારની વૃત્તિ દેખાયા કરે અને અંગત સુખસામગ્રી પરિગ્રહ વગેરે વધ્યા કરે તો અકામ, અલોભ વ. વૃત્તિઓ કુળવાતી નથી. એ ન કુળવાય એટલે આત્મામાં નિર્વાણ કે શાંતિ આવી શકતી નથી. જેટલા પ્રમાણમાં આ શાંતિ ન મળે તેટલા પ્રમાણમાં આત્મા-હિંસાનો રસ વધારે છે એ સ્પષ્ટ છે.

અહિંસાને સાધવા માટે જૈન ઋષિઓએ બે સાધના-માર્ગો બતાવ્યા છે. એક ગૃહસ્થ-ધર્મનો અને બીજો સાધુ-ધર્મનો.

ગૃહસ્થ ધર્મ પાળતો માણસ પણ અહિંસાને ઠીક ઠીક ત્યારે જ આરાધી શકે છે જ્યારે તે પોતાનો શુદ્ધ સંકલ્પ જાળવી શકે અને બહારની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ મર્યાદા રાખી શકે. આ સાથે તેનાથી અમુક પ્રવૃત્તિઓ તો ફરી જ ન શકાય, જેમ કે શસ્ત્રોનો વ્યાપાર, વાજાપાર, યંત્રોનો વ્યાપાર ઇ.

ધણા માણસોને એમ લાગે છે કે જૈન ધર્મ આ જાતના વ્યાપારોને અટકાવીને રાષ્ટ્રવિકાસમાં નિષ્ફળ નાખે છે. સ્થૂન દૃષ્ટિએ ભને એમ લાગતું હોય પણ કાર્ધ પણ અહિંસક અહિંસાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરશે તો જરૂર તેને જાણશે કે જે વ્યાપારો જૈન શાસ્ત્રકારોએ નિષેધેલા છે તેને ખેડવામાં રાષ્ટ્રના વિકાસને વધારે વેગ મળે છે તેવું જરાયે નથી અત્યારે જ આપણે દાખલો લઈએ શસ્ત્ર વ્યાપારનો શસ્ત્ર એ એવી ચીજ છે કે જેને જોનાથી જ મનમાં હિંસા જાગે તો તેના ઉત્પાદકના તેના કારખાનાના મજૂરો વગેરેના મનમાં કયા કયા પ્રકારના હિંસક સંકલ્પો થતા હશે? એટલું જ નહિ પણ એ સમ્યો કાર્ધ વિરુદ્ધ રાષ્ટ્રને વેચનાના હશે તો તેની મનાવતું પણ અદરથી ખામી ભરેલી હશે.

આનો અર્થ એમ નથી કે શસ્ત્રનો ઉપયોગ જ ન થાય હુદાર જેમ લોકોનો ખીજો સામાન બનાવે છે તેમ તે શસ્ત્ર બનાવે અને એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ ગૃહસ્થ કરે તો તેની મર્યાદાનો ભંગ નથી થતો શસ્ત્રોના મોટા મોટા કારખાના ચલાવવા અને તે જગતને પૂરા પાડવા આ જાતના વ્યાપારને તો જૈનધર્મ નિષેધે જ છે.

જૈનધર્મ પહેલેથી ખેતી કાનારા આનંદ વગેરે ગૃહસ્થોમાં પળાતો આવ્યો છે એટલે એ ગૃહસ્થોએ પોતાની આજીવિકાનું સાધન ખેતી જેમ સુરક્ષિત રહે અને અહિંસા પણ સુરક્ષિત રહે તે રીતે ગૃહસ્થ-ધર્મને પાળ્યો છે તેમના મનમાં અહિંસાની સુરક્ષિતતા જ મુખ્ય હતી અને અહિંસાની સુરક્ષિતતા માટે જ ખેતીને એમણે સુરક્ષિત રાખેલી.

જૈન-સૂત્રોમાં એ આનંદ ઇત્યાદિ ખેતી કરનારા એની કથાઓ મળે છે તે પરથી માન્ય પડે છે કે આનંદને ત્યાં સેકડો હજો હતા, અને ત્રીસ ચાળીસ હજાર ગાયો હતી, હજાર જેટલા ગાડા હતા આવો તેનો ભારે પરિશ્રદ્ધ હતા એના સકંપમાં અહિંસા હતી તેથી જ તે પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સયમપૂર્વક રહી શકતો

એણે કાર્ધ ઉપર ગળા ઉપરાંત ભાર ન ભરવો, કાર્ધનો વધ ન કરવો, કાર્ધને બધનમાં ન નખાવવો, કાર્ધનું અંગ પ્રત્યંગ પણ ન કપાવવું, પશુ કે માણસ ખાસેથી ગળા ઉપરાંત કામ ન લેવું કાર્ધનું ખાનપાન બધ ન કરાવવું અને ઉપરાંત કાર્ધ ઉપર આજ ન મૂકવું, કાર્ધની ગુપ્ત વાત પ્રકાશિત ન કરવી, સ્ત્રીની ગુપ્ત વાતો પ્રકાશમાં ન લાવવી, ખોળી સલાહ ન આપવી અને ખોટા લેખો ન કરવા, ચોરીનો માલ ન સંઘરવો, ચોરી કરનાને પ્રેરણા ન કરવી, બે વિરોધી રાજ્યો નિષેધ કરેલી હદનું ઉલ્લંઘન ન કરવું, ખોટા તોલા કે માપા ન રાખના, સેળસેળ કરીને કે બનાવવી વસ્તુને મૂળની જગ્યાએ બતાવીને બ્યનહાર ન કરવો, જેમાં અગારનો ઉપયોગ કરવો પડે તેવો વ્યાપાર ન કરવો, વનોનો નાશ કરવો પડે તેવો વેપાર ન કરવો, સખ્યાબધ ગાડા બનાવીને વાહનોનો વેપાર ન કરવો, ગાડા વગેરે વાહનો લાડે ફેરવવા નહિ, ભોય ફાડવી પડે તેવો ધધો ન કરવો, હાથી દાત, કચકડા, શખ ઇત્યાદિનો વેપાર ન કરવો, લાખ જેવા રસરૂપ પદાર્થોનો વેપાર ન કરવો, સુરા જેવા ઉતેજક પદાર્થોનો વેપાર ન કરવો, સોમલ વગેરે વિષરૂપ પદાર્થોનો વેપાર ન કરવો, ટ્રશનો વેપાર ન કરવો, ખેતર જગલ વિગેરે સાફ કરવા દાહ મૂકવાનો ધધો ન કરવો, સરોવરો, તળાવો જેવા જલાશયોને મૂકવવાનો ધધો ન કરવો, દાસીઓ અને ગુનામોદારા આજીવિકાનો ધધો ન ચલાવવો હિંસક પ્રાણીનો વેપાર ન કરવો કે તેમનું પોષણ ન કરવું.

આ બધા નિયમો અહિંસાના વૃક્ષને વાડ જેવા સમજીને આનંદે સ્વીકાર્યા હતા આ નિયમોની વાડ સુરક્ષિત હોય તો જ અહિંસાનો અદરનો સકંપ વિશુદ્ધ રહે છે. જ્યાંસુધી સકંપમાં અહિંસાનું બળ છે ત્યાંસુધી હિંસાનો ભાર નથી કે તે પામે આવી શકે.

આ આનંદ કાર્ધ સર્વથા અહિંસક નહોતો પણ તેણે પોતાની મર્યાદામાં પોતાના લોકોને જીતવા પ્રયાસ કર્યો તેમાંથી તેની આ અહિંસા જન્મી અને

તે અહિંસાએ તેની પાસે ઉપર જણાવ્યા નિયમો સ્વીકારાવ્યા.

વર્તમાન સમયનો ગૃહસ્થ પણ જૈન હોય કે ગમે તે હોય પણ તે જો અહિંસાના સંકલ્પને સેવે, મન-ખૂત કરે, તો જરૂર તેને સંકલ્પાનુસાર વર્તન ધણું જ પડશે. ને તેણે વર્તન ધણું આનંદ કરેલા છે તેવા અને ખીજા પણ આજના યુગને અનુસરનારા નવાં નિયમોની વાડ બનાવી અહિંસાના વૃક્ષને જળવણું પડશે.

જૈન ધર્મની કે ખીજા કોઈ પણ ધર્મની અહિંસા ખાસ કોઈ જુદા જુદા પ્રકારની નથી હોતી. અહિંસા ધર્મે એક સરખી જ હોય છે. પણ સમજનારે તેને પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે ગોઠવી કાઢે છે. અને એ પોતે ગોઠવી કાઢેલી અહિંસાને પોતાના ધર્મને અહિંસક કરીને પોતાનો બચાવ કરે છે.

જૈનો મહિનાના અમુક દિવસોએ શાક ખાતા નથી. જૈન ધર્મે જીવંતો સ્વાદને જીવવા માટે જે ખીજા ઉપાયો બતાવ્યા છે તેમાંનો આ પણ એક ઉપાય છે. પરંતુ જૈન ધર્મનું આ ગૃહસ્થ નહિ સમજનારા જૈનો શાક ન ખાય તે દિવસે શાક ખાવામાં જોડેલી હિંસા છે તે કરતાં પણ શાકની અવેજમાં ખીજા પદાર્થોને વાપરીને વધારે હિંસા કરે છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાની જીભને વફાવે છે. આને પરિણામે સો વર્ષ શાક ન ખાવા છતાંય એક પણ જૈન જીભના સ્વાદને જીતી શકતો નથી. જૈન ધર્મનું લક્ષ દ્રવ્ય-અહિંસા^૧ કરતાં ભાવ-અહિંસા^૨ તરફ જ વધારે છે કારણ કે જો આત્મામાં ભાવ-અહિંસા અને વધતી રહેશે તો જ દ્રવ્ય-અહિંસા ટકી રહે તેમ છે, આમ છે માટે જ જૈન ધર્મ આત્માની શુદ્ધિ તરફ જ વધારે ભાર આપે છે અને તેમ કરતાં દ્રવ્ય-અહિંસા ટકતી-હોય તો સારી વાત છે પણ જ્યાં ભાવ-અહિંસાને ભોગે દ્રવ્ય-અહિંસા જળવાતી હોય તેવી સ્થિતિ જૈન ધર્મ નથી માગતો.

જૈન ધર્મમાં શાક ન ખાવાનો જે મૂળ અર્થ હતો તેને સ્વાદવશ થયેલા લોકો સમજી ન શક્યા અને જીવંતો વિપર્યાસ કર્યો. એ વિપર્યાસમાં તેમને અનુકૂળતા લાગી. લોકોએ સૂક્ષ્મણીની શોધ કરી, કેટલાકોએ શાકને બદલે ખીજા ઉત્તેજક પદાર્થો ખાવામાં બાધ ન ગણ્યો. આ વિપર્યાસનું મૂળ માણસની સ્વાદવૃત્તિમાં છે. સ્વાદવૃત્તિનો જન્મ અનાત્મ ભાવમાંથી થાય છે. જ્યાં અનાત્મ ભાવ છે ત્યાં હિંસા જ છે.

શાક ન ખાવાના નિયમનો જે વિપર્યાસ ઉપર બતાવ્યો છે તેવા તો ઘણાંય વિપર્યાસો જૈનોએ કરી નાખ્યા છે. ભગવાને કહ્યું છે કે સાધુએ કાષ્ટ-પાત્ર વાપરવાં. આ આદેશ કરવામાં ભગવાનની એવી કલ્પના હતી કે એ પાત્ર સસ્તામાં સસ્તાં છે અને સર્વત્ર સુલભ છે. એ પાત્ર વાપરનારો ભિક્ષુ ગૃહસ્થ ઉપર નકામો ખર્ચનો બોળે નાખતાં અટકે છે. આવું છતાંય આજના અહિંસાધર્મી જૈન સાધુઓ ભગવાનની આ કલ્પના સમજી શક્યા નથી અને તેઓએ તો ભગવાનના શબ્દોને પકડીને બરાબર ઝાલી રાખ્યા છે, અને તેને પરિણામે પંદર પંદર રૂપિયાની પાત્રની જોડ તેઓ વાપરી રહ્યા છે. તેમને એ સૂઝતું નથી કે એક એક સાધુ માટે પંદર પંદર રૂપિયા ખર્ચાવવા એ ગૃહસ્થ માથે કેટલો ભાર બોળે છે. ગૃહસ્થ એ રૂપિયા શી રીતે લાવે છે, કેમ લાવે છે, તેમાં ન્યાય છે કે અન્યાય છે એ પણ તેઓ જોતા નથી. તેઓ તો એક જ વાત કહે છે કે ભગવાને લાકડાંનાં પાત્ર કહ્યાં છે માટે અમારો વાપરવાનો ધર્મ છે. પણ તે ભિક્ષુઓને ભગવાનની કલ્પનાનું ધ્યાન આવતું જ નથી. ભગવાને તો કહ્યું છે કે માટીનાં પાત્ર પણ વાપરવાં, પરંતુ તે શબ્દને કારે મૂકીને તેઓ અત્યારે મોંઘામૂલનાં પાત્રો વાપરે છે, અને શ્રાવકને પરિગ્રહ તરફ વધારે ધક્કેલે છે. તેઓ અહિંસાને બરાબર સમજતા હોય તો આવો વિપર્યાસ કદી થાય જ નહિ. પણ જ્યાં માત્ર શબ્દ-સ્પર્શ જ કરવાનો છે, આત્માઅનાત્માનો વિવેક નથી ત્યાં ભગવાનની કલ્પનાનો ખ્યાલ આવે શી રીતે ? અને અહિંસાની કલ્પના પણ કેમ આવે ? આ તો

૧. દ્રવ્ય-અહિંસા એટલે માત્ર પરપ્રાણનું રક્ષણ.

૨. ભાવ-અહિંસા એટલે પોતાના આત્મામાં કામ મોહાદિ વૃત્તિઓ ન થવા દેવી તે.

ધણા માણસોને એમ લાગે છે કે જૈન ધર્મ આ જાતના વ્યાપારોને અટકાવીને રાષ્ટ્રવિકાસમાં વિઘ્ન નાખે છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ ભલે એમ લાગતું હોય પણ કોઈ પણ અહિંસક અહિંસાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરશે તો જરૂર તેને જણાશે કે જે વ્યાપારો જૈન શાસ્ત્રકારોએ નિષેધેલા છે તેને ખેડવામાં રાષ્ટ્રના વિકાસને વધારે વેગ મળે છે તેવું જરાયે નથી. અત્યારે જ આપણે દાખલો લઈએ શસ્ત્ર વ્યાપારનો. શસ્ત્ર એ એવી ચીજ છે કે જેને જોવાથી જ મનમાં હિંસા જાગે. તો તેના ઉત્પાદકના તેનાં કારખાનાનાં મજૂરો વગેરેનાં મનમાં કયા કયા પ્રકારના હિંસક સંકલ્પો થતા હશે? એટલું જ નહિ પણ એ શસ્ત્રો કોઈ વિરુદ્ધ રાષ્ટ્રને વેચવાનાં હશે તો તેની ખનાવટ પણ અંદરથી ખામી ભરેલી હશે.

આનો અર્થ એમ નથી કે શસ્ત્રનો ઉપયોગ જ ન થાય. હુદાર જેમ લોહાનો ખીજો સામાન બનાવે છે તેમ તે શસ્ત્ર બનાવે અને એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ ગૃહસ્થ કરે તો તેની મર્યાદાનો ભંગ નથી. પરંતુ શસ્ત્રોનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં ચલાવવાં અને તે જગતને પૂરાં પાડવાં આ જાતના વ્યાપારને તો જૈનધર્મ નિષેધે જ છે.

જૈનધર્મ પહેલેથી ખેતી કરનારા આનંદ વગેરે ગૃહસ્થોમાં પળાતો આવ્યો છે. એટલે એ ગૃહસ્થોએ પોતાની આજીવિકાનું સાધન ખેતી જેમ સુરક્ષિત રહે અને અહિંસા પણ સુરક્ષિત રહે તે રીતે ગૃહસ્થ-ધર્મને પાળ્યો છે. તેમના મનમાં અહિંસાની સુરક્ષિતતા જ મુખ્ય હતી. અને અહિંસાની સુરક્ષિતતા માટે જ ખેતીને એમણે સુરક્ષિત રાખેલી.

જૈન-સૂત્રોમાં એ આનંદ ઇત્યાદિ ખેતી કરનારા-એની કથાઓ મળે છે. તે પરથી માણસ પડે છે કે આનંદને ત્યાં સેંકડો હજો હતાં, અને ત્રીસ ચાળીસ હજાર ગાયો હતી, હજાર જેટલાં ગાડાં હતાં. આવો તેનો ભારે પરિચ્છદ હતો એના સંકલ્પમાં અહિંસા હતી તેથી જ તે પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સંયમપૂર્વક રહી શકતો.

એણે કોઈ ઉપર ગળા ઉપરાંત ભાર ન ભરવો, કોઈનો વધ ન કરવો, કોઈને બધનમાં ન નંખાવવો, કોઈનું અંગ પ્રત્યંગ પણ ન કપાવવું, પશુ કે માણસ પાસેથી ગળા ઉપરાંત કામ ન લેવું, કોઈનું ખાનપાન બંધ ન કરાવવું અને ઉપરાંત કોઈ ઉપર આજ ન મૂકવું, કોઈની ગુપ્ત વાત પ્રકાશિત ન કરવી, સ્ત્રીની ગુપ્ત વાતો પ્રકાશમાં ન લાવવી, ખોટી સલાહ ન આપવી અને ખોટા લેખો ન કરવા, ચોરીનો માલ ન સંધરવો, ચોરી કરવાને પ્રેરણા ન કરવી, જે વિરોધી રાજ્યે નિષેધ કરેલી હલતું ઉલ્લંઘન ન કરવું, ખોટાં તોલાં કે માપાં ન રાખવા, સેનભેળ કરીને કે બનાવટી વસ્તુને મૂળની જગ્યાએ બનાવીને બ્યવહાર ન કરવો, જેમાં અંગારોનો ઉપયોગ કરવો પડે તેવો વ્યાપાર ન કરવો, વતોનો નાશ કરવો પડે તેવો વેપાર ન કરવો, સંખ્યાબંધ ગાડાં બનાવીને વાહનોનો વેપાર ન કરવો, ગાડાં વગેરે વાહનો ભાડે ફેસ્તવાં નહિ, ભોંય ફાડવી પડે તેવો ધંધો ન કરવો, હાથી-દાંત, કચકડા, શંખ ઇત્યાદિનો વેપાર ન કરવો, લાખ જેવા રસરૂપ પદાર્થોનો વેપાર ન કરવો, સુરા જેવા ઉતેજક પદાર્થોનો વેપાર ન કરવો, સોમલ વગેરે વિષરૂપ પદાર્થોનો વેપાર ન કરવો, કેશનો વેપાર ન કરવો, ખેતર જંગલ વિગેરે સાફ કરવા દાહ મૂકવાનો ધંધો ન કરવો, સરોવરો, તળાવો જેવાં જલાશયોને સૂકવવાનો ધંધો ન કરવો, દાસીઓ અને ગુલામોદારા આજીવિકાનો ધંધો ન ચલાવવો, હિંસક પ્રાણીનો વેપાર ન કરવો કે તેમનું પોષણ ન કરવું.

આ બધા નિયમો અહિંસાના વૃક્ષને વાડ જેવા સમજીને આનંદે સ્વીકાર્યા હતા. આ નિયમોની વાડ સુરક્ષિત હોય તો જ અહિંસાનો અંદરનો સંકલ્પ વિશુદ્ધ રહે છે. બ્યાંસુધી સંકલ્પમાં અહિંસાનું બળ છે ત્યાંસુધી હિંસાનો ભાર નથી કે તે પામે આવી શકે.

આ આનંદે કોઈ સર્વથા અહિંસક નહોતો પણ તેણે પોતાની મર્યાદામાં પોતાના લોભને જીતવા પ્રયાસ કર્યો. તેમાંથી તેની આ અહિંસા જન્મી અને

તે અહિંસાએ તેની પાસે ઉપર જણાવ્યા નિયમો સ્વીકારાવ્યા.

વર્તમાન સમયનો ગૃહસ્થ પણ જૈન હોય કે ગમે તે હોય પણ તે જો અહિંસાના સંકલ્પને સેવે, મજબૂત કરે, તો જરૂર તેને સંકલ્પાનુસાર વર્તન ધણું જ પડશે. ને તેવું વર્તન ધડતાં આનંદ કરેલા છે તેવા અને ખીજા પણ આજના યુગને અનુસરનારા નવાં નિયમોની વાડ બનાવી અહિંસાના વૃક્ષને જળવડાવું પડશે.

જૈન ધર્મની કે ખીજા કોઈ પણ ધર્મની અહિંસા ખાસ કોઈ જુદા જુદા પ્રકારની નથી હોતી. અહિંસા યદ્યે એક સરખી જ હોય છે. પણ સમજનારો તેને પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે ગોઠવી કાઢે છે. અને એ પોતે ગોઠવી કાઢેલી અહિંસાને પોતાના ધર્મને અહિંસક કરીને પોતાનો બચાવ કરે છે.

જૈનો મહિનાના અમુક દિવસોએ શાક ખાતા નથી. જૈન ધર્મે જીવંતો સ્વાદને જીવતા માટે જો ખીજા ઉપાયો બતાવ્યા છે તેમાંનો આ પણ એક ઉપાય છે. પરંતુ જૈન ધર્મનું આ રહસ્ય નહિ સમજનારા જૈનો શાક ન ખાય તે દિવસે શાક ખાવામાં જોડેલી હિંસા છે તે કરતાં પણ શાકની અવેજીમાં ખીજા પદાર્થોને વાપરીને વધારે હિંસા કરે છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાની જીભને વકરાવે છે. આને પરિણામે સો વર્ષ શાક ન ખાવા છતાંય એક પણ જૈન જીભના સ્વાદને જીતી શકતો નથી. જૈન ધર્મનું લક્ષ દ્રવ્ય-અહિંસા^૧ કરતાં ભાવ-અહિંસા^૨ તરફ જ વધારે છે કારણ કે જો આત્મામાં ભાવ-અહિંસા અને વધતી રહેશે તો જ દ્રવ્ય-અહિંસા ટકી રહે તેમ છે, આમ છે માટે જ જૈન ધર્મ આત્માની શુદ્ધિ તરફ જ વધારે ભાર આપે છે અને તેમ કરતાં દ્રવ્ય-અહિંસા ટકતી-હોય તો સારી વાત છે પણ જ્યાં ભાવ-અહિંસાને ભોગે દ્રવ્ય-અહિંસા જળવાતી હોય તેવી સ્થિતિ જૈન ધર્મ નથી માગતો.

જૈન ધર્મમાં શાક ન ખાવાનો જે મૂળ અર્થ હતો તેને સ્વાદવશ થયેલા લોકો સમજી ન શક્યા અને ઊલટો વિપર્યાસ કર્યો. એ વિપર્યાસમાં તેમને અનુકૂળતા લાગી. લોકોએ સૂઝવણીની શોધ કરી, કેટલાકોએ શાકને બદલે ખીજા ઉત્તેજક પદાર્થો ખાવામાં બાધ ન ગણ્યો. આ વિપર્યાસનું મૂળ માણસની સ્વાદવૃત્તિમાં છે. સ્વાદવૃત્તિનો જન્મ અનાત્મ ભાવમાંથી થાય છે. જ્યાં અનાત્મ ભાવ છે ત્યાં હિંસા જ છે.

શાક ન ખાવાના નિયમનો જે વિપર્યાસ ઉપર બતાવ્યો છે તેવા તો ઘણાંય વિપર્યાસો જૈનોએ કરી નાખ્યા છે. ભગવાને કહ્યું છે કે સાધુએ કાષ્ટ-પાત્ર વાપરવાં. આ આદેશ કરવામાં ભગવાનની એવી કલ્પના હતી કે એ પાત્ર સસ્તામાં સસ્તાં છે અને સર્વત્ર સુલભ છે. એ પાત્ર વાપરનારો ભિક્ષુ ગૃહસ્થ ઉપર નકામો ખર્ચનો બોલે નાખતાં અટકે છે. આવું છતાંય આજના અહિંસાધર્મી જૈન સાધુઓ ભગવાનની આ કલ્પના સમજી શક્યા નથી અને તેઓએ તો ભગવાનના શબ્દોને પકડીને બરાબર ઝાલી રાખ્યા છે, અને તેને પરિણામે પંદર પંદર રૂપિયાની પાત્રની જોડ તેઓ વાપરી રહ્યા છે. તેમને એ સૂઝતું નથી કે એક એક સાધુ માટે પંદર પંદર રૂપિયા ખર્ચાવવા એ ગૃહસ્થ માથે કેટલો ભાર બોલે છે. ગૃહસ્થ એ રૂપિયા શી રીતે લાવે છે, કેમ લાવે છે, તેમાં ન્યાય છે કે અન્યાય છે એ પણ તેઓ જોતા નથી. તેઓ તો એક જ વાત કહે છે કે ભગવાને લાકડાંનાં પાત્ર કહ્યાં છે માટે અમારો વાપરવાનો ધર્મ છે. પણ તે ભિક્ષુઓને ભગવાનની કલ્પનાનું ધ્યાન આવતું જ નથી. ભગવાને તો કહ્યું છે કે માટીનાં પાત્ર પણ વાપરવાં, પરંતુ તે શબ્દને કારે મૂકીને તેઓ અત્યારે મોંઘામૂલનાં પાત્રો વાપરે છે, અને આવકને પરિગ્રહ તરફ વધારે ધકેલે છે. તેઓ અહિંસાને બરાબર સમજતા હોય તો આવો વિપર્યાસ કદી થાય જ નહિ. પણ જ્યાં માત્ર શબ્દ-સ્પર્શ જ કરવાનો છે, આત્માઅનાત્માનો વિવેક નથી ત્યાં ભગવાનની કલ્પનાનો ખ્યાલ આવે શી રીતે? અને અહિંસાની કલ્પના પણ કેમ આવે? આ તો

૧. દ્રવ્ય-અહિંસા એટલે માત્ર પરપ્રાણનું રક્ષણ.

૨. ભાવ-અહિંસા એટલે પોતાના આત્મામાં કામ ક્રોધાદિ વૃત્તિઓ ન થવા દેવી તે.

અહિંસાના વેશમાં છુપાઈ હિંસાની પ્રવૃત્તિ જ ચલાવી રહ્યા છે. જે સાધુઓને સાધુ થયે ચાળીસ ચાળીસ વર્ષ થયાં હોય તેમને પણ આ સૂત્રનું નથી, શાસ્ત્રોના પાઠને ગોખી ગોખી જેમનો ઘોઘરો ભેસી ગયો છે તેમના ખ્યાલમાં પણ આ વાત આવતી નથી, ત્યાં ખીજનની શી વાત કરવી?

આ ગાંધીયુગમાં રેડિયાની પ્રતિજ્ઞા છે, હાથે દળ્યા લોટ અને હાથે છડ્યા ચોખાની પ્રતિજ્ઞા છે એવું સમજી કેટલાક સાધુઓ રેડિયાને, હાથે દળેલા લોટને ને હાથે છડેલા ચોખાને તથા ગાયના ઘી-દૂધને નિરંતર વખાણવા મંડી પડ્યા છે અને તે વખાણ દ્વારા પોતાનાં વખાણ કેવાં થાય છે તે તરફ તેમના કાન સરવા થાય છે. પણ એ વખાણનારાઓ હરામ છે કદી ખાદી પહેરે તો. જ્યારે તેઓ ભિક્ષાએ જાય છે ત્યારે આ લોટ કે ચોખા કેવા છે તે પૂછવું પણ હરામ છે. જે રેડિયો, લોટ, ચોખા વગેરેની સમજ અહિંસામાંથી જન્મી હોત તો તેના વખાણનારા જરૂર તેને આચરત.

મેં તો ઘણા સાધુને કહ્યું છે અને કહું છું પણ ખરો કે તમારા પાંચ મહાવ્રતની વાત કોરે મૂકા, પણ તમે એક અહિંસાવ્રત પાળો તોય ધણું છે. જ્યારે તમે ભિક્ષાએ જાઓ ત્યારે તે ધરતીથી પૂછો ‘ભાઈ તમારો ધંધો શું છે?’ ધંધામાં સદ્દો મિલેનો વ્યવહાર, દારૂનાં પીકાંતો સંબંધ. ભારે વ્યાજખોરી ઇત્યાદિ સમાજનાશક ધંધો જણાય તો તે ભાઈને નમ્રતાથી કહો કે ‘ભાઈ, અમે તારું અન્ન ન ખાઈ શકીએ. તારું અન્ન ખાઈએ તો અમારી અહિંસા દુષિત થાય. ખેતીનો ધંધો કે ખીજ ન્યાયવાળા સમાજ-પોષક ધંધાદરીને ત્યાંથી જ ભિક્ષા કરવાનો નિયમ લો. રાટલો કે ચોખા પાત્રમાં આવે ત્યારે તેમને આવું જ પૂછો કે એ લોટ કે ચોખા મિલના છે કે હાથના છે. હાથના હોય તો જ લો અને નહિ તો ના કહો. સાધુઓ મને કહે, ‘કોઈ ન કરે તેવું અમે શી રીતે કરીએ?’ અહિંસા-પાલકના મોંમાં આવો ઉત્તર શોભે?

જેન સાધુઓ કાઠી મંકાડીની રક્ષા માટે રજેહરણ પોતાની પાસે રાખે છે એ રજેહરણ

જનમાંથી અનેકું હોય છે, રજેહરણની જાન પણ ઉપરથી ઉતારેલી હોઈ હિંસાની પોષક તો ખરી જ, જે જનથી પણ પોતાનાં બદન ટાઢથી બચાવી રાખે છે તે જાન લઈને રજેહરણ બનાવી કાઠી મંકાડીની રક્ષા કરવી એમાં કયા પ્રકારની અહિંસા છે? વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે અહિંસક માણસે કોઈ પણ પ્રાણીજ વસ્તુનો ઉપયોગ નહિ કરવો જોઈએ. ભલે તે વનસ્પતિ જ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે. પ્રાણીજ વસ્તુનો ઉપયોગ કરતાં કૂરતા, નિષ્કૂરતા વધે છે અને અહિંસાનો શુદ્ધ સંકેત મેલો થાય છે. સાધુઓ કહેશે કે ભગવાને કહ્યું છે તેવું અમે શું કરીએ? ભગવાને તો મુંજનું પણ રજેહરણ કહ્યું છે. અત્યારે આવતી પૂંજણીઓનો પ્રચલિત જાનના રજેહરણને બદલે ઉપયોગ થાય તો અવશ્ય આરંભ-સમારંભ ઓછો થાય. રજેહરણ તો ઠીક પણ સાધુઓ જાનની કામળીઓ વાંપરે છે તે પણ હિંસામય જ છે. અહિંસાની આરાધના કરનારા મુમુક્ષુએ પહેરવાનું કે પાસે રાખવાનું ઉપકરણ બની શકે ત્યાં સુધી વનસ્પતિમાંથી જ અનેક વાપરવું એ વિશેષ ઉચિત છે. અણુદ્રુટકાની વાત જુદી છે. પણ આ તો અહિંસાના પુનરીઓ હાલતાં ને ચાલતાં આવી હિંસક સામગ્રીઓ વાપરે એમાં એમની શી પ્રતિજ્ઞા?

રેશમી કાપડ કેટલાક જૈન સાધુઓ ને આવકો વાપરે છે. આ તો પ્રત્યક્ષ છે કે રેશમ કીડામાંથી થાય છે. કીડાના ભોગે ધર્મને આચરનારા જૈન સાધુ અને આવકોએ પોતા ધર્મને ફરી એકવાર સમજી લેવો જોઈએ. કીડાનો ભોગ જો ધર્મ માટે કહેવાતો હોય તો પછી એ ધર્મનું અહિંસક રૂપ લોક કેવું સમજે? અહિંસા ધર્મ છે તો બધાનો, પણ જૈનોનો એ માટે વિશેષ દાવો છે. એટલા માટે જ આ લખાણમાં વધારે દાખલા જૈનોના આપ્યા છે, અને અજ્ઞાનને લીધે જૈનો પણ અહિંસાને કેવી રીતે હિંસામાં ફેરવી રહ્યા છે તે બતાવવું પડ્યું છે.

મનુએ કહ્યું છે કે પ્રવૃત્તિરેપા મૂતાનામ્ નિવૃત્તિષ્ઠ મહાફલાઃ. અર્થાત્ હિંસા, જૂઠાણું, ચોરી, બળિયાર અને માંસાહાર એ બધાંમાં માણસની સહજ પ્રવૃત્તિ છે. પણ જો તેથી તે અટકે તો મહાફળ છે.

હૃદયખળની જન્મદાત્રી

શ્રી. સોપાન

એ દિવસો કેમ ભૂલી શકાય ! પૂજ્ય ગાંધીજીની દાંડીકૂચનાં હજી પહેલાં જ પગલાં પડ્યાં હતાં અને કૌટુંબિક આસક્તિમાં લિપ્ત થયેલાં કેટલાયે હૃદયો ત્યાંથી ઊખડી ઊખડીને એ પગલાંની પાછળ પડતાં હતાં. હું પણ તેમાં હતો. જ્યારથી આપણા દેશના આકાશ ઉપર સત્યાગ્રહ-યુદ્ધનાં વાદળ ઘેરાવા માંડ્યાં હતાં ત્યારથી દરરોજ રાત્રે મારા પિતા-વૃદ્ધ, અશક્ત અને મારા પ્રત્યે અપરંપાર આસક્તિ ધરાવનાર પિતા-મને પૂછતા કે ‘પરભુ ! તું શું કરવાનો છો ?’ પ્રભુદાસ મારું નામ હતું. પિતા મને પરભુ નામે જ બોલાવતા. કદાચ પ્રભુ બોલવાનું એમને કહેવે પણ નહિ. હું સંક્રાંતિમાં તેમને જવાબ આપતો કે ‘હજી કાંઈ નક્કી નથી કર્યું.’ પિતાને એ જવાબથી શાંતિ નહોતી થતી અને ફરીને મને પૂછતા. ‘તું કયો છે ને મારી સ્થિતિ સમજે છે, પણ મને આ પાછલી અવસ્થામાં રખડાવીને ચાલ્યો તો નહિ જ ને ?’ હું કશો જવાબ ન આપતો. પિતા ઘડીક મૂંગા રહેતા ને પછી કટકે કટકે બોલતા : ‘મહાત્મા ગાંધી એવું કાંઈ નથી કહેતા કે માળાપને દુઃખી કરીને પણ લડાઈમાં આવવું. રામચંદ્ર ભગવાને શું કર્યું તું ?’ દેશસેવા આપણે કરીએ પણ કુટુંબસેવા પહેલી કરવી જોઈએ ને ? તું જ પછી મારું કાણુ ? તારી બાનાં હવે ક્યાં હાડ હાલે છે ?’ હું સાંભળી લેતો. મારા મનમાં જવાબો નહોતા એટલે સાંભળી લેતો એમ નહિ, પરંતુ પિતા જે બોલતા હતા તે દલીલો નહિ પરંતુ ગ્રેમ અને નબળાઈના મિશ્રણથી ટપકતી લાગણી હતી. એ લાગણીનો જવાબ બુદ્ધિથી શી રીતે આપી શકાય ?

હું મૂંઝાતો, ખૂબ મૂંઝાતો. જે સાચું હોય ને કરવા યોગ્ય હોય એ જ મારે કરવું હતું એટલે જ મને મૂંઝવણ થતી હતી. સત્યની અને ધર્મની પરવા ન હોય તો પિતાનો વિચાર જ શા માટે મને આવે ? અને દેશનો વિચારેય મારે શા માટે કરવો ? પિતા દરરોજ રાત્રે પૂછતા હતા અને હું એક સરખો જ જવાબ આપતો હતો, પરંતુ આખરે એ રાત આવી ગઈ કે જ્યારે મારો જવાબ બદલાઈ ગયો અને પિતા અવાક બની ગયા.

ખીજે દિવસે અમારા ઘરનો ચૂલો દહો જ રહ્યો અને આખો દિવસ ગમગીનીમાં પસાર થયો. કોણ જાણે કઈ શક્તિના પ્રતાપે પણ ત્રીજા દિવસની સવારે પિતાની આંખોનાં આંસુ સુકાઈ ગયાં. મેં એમને જ્યારે ‘લડાઈમાં તો જવું જ પડશે’ એમ કહ્યું હતું ત્યારે સાથે જ કહી દીધેલું કે ‘હું બધું સમજું છું, ને મેં બધા વિચારો કરી લીધા છે. તમે રજા આપો

કે નં આપો-મારે પરમ દિવસે રાત્રે અહીંથી નીકળવું પડશે' એ પરમ દિવસની સવારે અમારા ઘરની ગભીરતા પ્રગાઠ બની હતી પણ માતા-પિતાની આખો બીની નહોતી, અને ઠંડો ચૂલો પણ તે દિવસ સગમ્યો હતો. ઝરલાક મિત્રોને મળી હું સાંજે જમવા માટે ઘેર આવ્યો ત્યારે મેં જોયું કે કસાર કરવાની તૈયારી ચાલી રહી હતી.

શા માટે મારી બા કસાર કરતા હતા? કસાર થતો હતો જતા માતાપિતાના મો ઉપર આનંદ કેમ નહોતો? અમે સાથે જ જમવા બેઠા છતાં કેમ કાંઈ કશું બોલી ન શક્યું? આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ મને વિદ્યાવેળાએ મળી ગયો હું સામાન બાંધીને તૈયાર થયો ત્યારે માતાએ મારા કપાળમા ચાલ્લો કર્યો હાથમા નાળિયેર અને એક રૂપિયો આપ્યા મેં નીચા વળી એમના પગમા માથું નમાવ્યું ત્યારે એમણે કંઈ પણ બોલ્યા વિના મારા માથા ઉપર ધૂળતો હાથ મૂક્યો ને પગી બ્યારે હું પિતાને નમવા ગયો ત્યારે તો તેઓ હાથ પણ ન મૂકી શક્યા.

એ ક્ષણ બરાબર યાદ છે હું હાથમા બિંદો લઈ સીડીના પગથિયા ઊતરવા લાગ્યો ત્યારે પિતા બોલ્યા 'સુખે રહેજો ને જીતીને આવજો' બસ 'આવજો' હું પડું નહોતો સાબળી શક્યો કારણ કે એ કાઠમા શબ્દને સમાવવાની જગ્યા જ નહોતી આખો દિવસ ગભીર રાખેલું કરચલિયાળું મો ધૂળવા લાગ્યું હતું અને આખો જનકાર્ષ જતી હતી મને ભય હતો કે મારા પગ દાદર ઉપર જ જડાઈ જશે એટલે હું ઝપાટાબધ નીચે ઊતરી ગયો હતો.

યુદ્ધના મેદાનમા પહેાંચ્યો ત્યાંસુધી માતા પિતાની યાદ દિલને સતાવતી હતી છેલ્લું દૃશ્ય ભુલવા મથું પણ ભુલાતું નહોતું કર્પનામા આવ્યા કરતું હતું કે અત્યારે પિતા સ્તનમૂત થઈને એક ખૂણામા પડ્યો હશે ને રસોડામા બેઠો બેઠો બા આસુ સારતી હશે પિતા દયાળું અને ધર્મિક હતા જતા મારા પગનાં કેમ સમજી નહોતા શકતા એ મને એક કાપડો લાગતો હતો વડીક એમ થતું કે

તેઓ સમજે છે પણ એમનું મમત્વ આહુ આવે છે ધડીક લાગતું કે ના, તેઓ સમજતા જ નથી એમને મન હું હજી અછત-હીન બાળક જ લાગુ છું.

પણ આવું બધું લડાઈમા ઝુકાવ્યું નહોતું ત્યાં સુધી જ મને થતું હતું લડાઈમા પડ્યા પછી માતા પિતા તો ભુનાઈ ગયા પણ વીતેલ જીવનના તમામ સ્મરણો પણ ક્યાંક દૂબી ગયા મગજ નવા વિચારોમા ઘેરાઈ ગયું અને હૃદય નવા નવા આધાતો-પ્રત્યાધાતો સજન કરતું ક્યારેક ગડવા લાગ્યું ને ક્યાં રેક સળગ્યા લાગ્યું આખા દેશમા યજ્ઞનો ધૂપ પ્રસરી ગયો હતો એટલે ચારે તરફથી બલિદાનની જ સુગંધ આવતી હતી.

એક સવારે મારે જેલમા જવાનું આવ્યું જતા પહેલાં પિતાને કાગળ લખી નાખવાની ઇચ્છા થઈ આવી મેં મારી તમામ લાગણી એ કાગળમા દાલવી દીધી છેલ્લા મહિના દોઢ મહિનામા જે કાંઈ જોયું ને વિચાર્યું હતું તે પિતાને લખી નાખ્યું પિતા કેટલું સમજી શકશે ને કેટલું ઝીલી શકશે તેનો વિચાર કર્યો વિના મેં તો મારા નવા જીવનની ભગવી કથા જ બાણે એમને મોકલી આપી. જેલમા પિતાનો જવાબ આવ્યો.

'તારા ગયા પછી તારી બાએ કે મેં પેટ ભરીને ખાધું નથી સત્યાગ્રહના સમાચારો સાબળી સાબળી અમારો જીવ બીચો જ રહે છે તારા પકડાવાના સમાચાર આવ્યા તે દિ તો આખો દિવસ મારું ચિત્ત બેલાન જેવું રહ્યું તારો કાગળ જોઈ થોડીક શાંતિ થઈ પણ અમારામા ભગવાને તારા જેટલી હિંમત નથી આપી તારી બધી વાત સાચી છે પણ એ બધું વાચી લીધા પછી અમારું હૈયું અમારા હાથમા નથી રેતું એકનો એક દીકરો અને આ અવસ્થા પણ તને હવે એવું કાંઈ ન લખવું એમ નહીં ક્યું છે તું અમારી ચિંતા કરીશ નહિ અને તારા શરીરનું જતન કરજે.

આ કાગળ મારા બીજા કાંઈ સાથીએ વાંચ્યો હોત તો મિત્રોની વચ્ચે મોટેથી વાંચીને કદાચ હસત, પણ હું તો

ગંભીર બની ગયો. મેં જે પગલું લેયું હતું તે વિચાર-પૂર્વકનું જ હતું પરંતુ એ પગલું ભરી લીધા પછી મને જે અનુભવો થયા હતા તે મારા પગલાની સાર્થકતા જ પૂરવાર કરનારા હતા એટલે મારા ચિત્તમાં ક્ષોભ ન થયો, પણ પિતાના દુઃખે મારું હૃદય દ્રવી ગયું અને એમના કાગળનો જવાબ આપવાનો જ્યારે મને વખત મળ્યો ત્યારે એમને હિંમત આપવા માટે અને મારા પગલામાં કેવું ધર્મપાલન રહ્યું છે તે સમજાવવા માટે મેં મારી તમામ શક્તિ ખર્ચી નાખી.

ત્રણ મહિને એમનો જવાબ આવ્યો :

‘તારી બંધી વાત સાચી છે પણ માવતરનો છવ ફૂલો હોય છે તે તારાથી નહિ સમજાય. પણ તું એવી ચિંતા હવે કરીશ નહિ. તારું શરીર સાચવીને રહેજે. અમે ભગવાન પાસે રોજ માગીએ છીએ કે ‘અમારો દીકરો વેલો વેલો છતીને આવે.’ તારી બાએ તો ફટલીયે બાધાઓ રાખી છે. ભગવાન તારી ને અમારી મનઃકામના પૂરી કરે.’

પછી મારે છૂટવાનું થયું. જાવણીમાં હતો ત્યાં પિતાનો કાગળ આવ્યો કે ‘એક વખત મોહું બતાવી બા.’ હું જાણતો હતો કે યુદ્ધમાં પછા પછી એક પણ દિવસ માટે પણ ત્યાંથી ન ખસી શકાય, છતાં મારા ઉપરીની રજા લઈ હું ગયા વિના ન રહી શક્યો. જ્યારે જતો હતો ત્યારે મારા મનની સ્થિતિ ઝમાડોળ હતી. ધડીક એમ હતું કે મારી નળજાઈ જ મને ઘર તરફ દોરી રહી છે. ધડીક એમ થયું કે જો મારું કર્તવ્યકર્મ કરતાં કરતાં પિતાને સંતોષ આપી શકાય તો શા માટે ન આપવો? એના જવાબમાં એક દલીલ એવી પણ બહતી કે ‘એ રીતે જ માણસ લપસતો બાય છે અને ધીમે ધીમે નળજાઈ એનામાં ઘર કરી લે છે’ તુરત જ સામેથી જવાબ આવ્યો: ‘ના, અહિંસક યુદ્ધમાં પ્રેમસંબંધોને બળવી શકાય ત્યાંસુધી બળાવવા જોઈએ ને આપણા કુટુંબને આપણા સાથે ખેંચી શકાય ત્યાં સુધી ખેંચવું જોઈએ.’ મને બરાબર યાદ છે કે આ બેમાંની એકય દલીલે ત્યારે મારું મન સ્થિર નહોતું કર્યું. પરંતુ એ

અસ્થિર મન ધરભણી ખેંચાઈ રહ્યું હતું એ તો સંદેહ વિનાની વાત હતી.

આઠ દિવસ હું ઘેર રહ્યો. બા અને બાપુનાં સુકાચેલાં મોં ઉપર જાણે નવું લોહી ફર્યા માંડ્યું હતું અને મારી વાતો સાંભળતાં તેઓ ધરાતાં જ નહોતાં. પણ વળી પાછો મારે જવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. મને જાહેર જાહેર ભય હતો કે પિતા મને રોકશે, અને એ ભય સાચો પડ્યો. આગલી રાત્રે ધીમે સાદે પિતાએ કહ્યું: ‘હવે ન જા તો?’ મેં એમની સામે જોયું તો એમના મોં ઉપર આજ્ઞાનો નહિ પણ ચાચનાનો—અને તે પણ નહિ સ્વીકારાય એવી નિરાધારતા સાથેનો—ભાવ હતો. મેં એમના કરતાં ધીમા સ્વરે કહ્યું: ‘એમ કેમ ચાલે? લડાઈ તો હજી ચાલે જ છે.’ પિતા એક શબ્દ પણ આગળ ન બોલ્યા. બીજે દિવસે એ જ ગંભીરતાથી મને વિદાય આપી. આ વખતે આંસુનાં ટીપાં ન પડ્યાં.

જાવણીમાં આવતાં જ હું પકડાયો ને જેલમાં ગયો. મેં કાગળ નહોતો લખ્યો છતાં જેલમાં પિતાનો કાગળ આવ્યો:

‘તું અમારી ચિંતા કરીશ નહિ. તું આવ્યો તે પહેલાં મનમાં નક્કી કર્યું હતું કે તને ના પાડીને અપશુકન ન કરવાં, પણ છવ હાથમાં ન રહ્યો. હવે અફસોસ થાય છે, પણ રાંઝા પછી હડાપણ શા કામનું? તું દિલ દઈને તારા કામમાં મંડ્યો રેજે. અમારા દાંડ તો આમને આમ જતા રેશે. અમારાથી ન થયું પણ તું તારા જીવતરનું કલ્યાણ કરજે.’

આ કાગળ વાંચ્યા પછી મારી આંખો ન છલકાય એવો હું યોગી પણ નહોતો તેમ પથ્થર પણ નહોતો. મનમાં પ્રશ્ન બહવા લાગ્યા કે પિતાને આ હિંમત ક્યાંથી મળી? કાણે એમને આ બધું સમજાવી દીધું? કાણે એમની આસક્તિને ધોઈ ધોઈને શુદ્ધ પ્રેમના સ્વરૂપમાં પ્રગટાવી નાખી? એટલો જ મળી શક્યો કે જગતન બળોએ આ મહાન કામ કર્યું.

પછી તો લડત મોકૂફ રહી અને હું છૂટ્યો. માતા-પિતાના આનંદની અવધિ ન રહી. મેં લખ્યું હતું કે એ દિવસ છાવણીમાં રહીને ત્રીજે દિવસે હું ત્યાં આવી પહોંચીશ. પરંતુ એટલી ધીરજ તેઓ રાખી શકે એમ નહોતાં. શહેરમાં જ એમણે જીવન વિતાવ્યું હતું એટલે ગામડાની છાવણીએ આવવાનું એમને અન્યથું લાગતું હતું. પરંતુ તેઓ ઘેર ન રહી શક્યાં અને મારા આવતાં પહેલાં જ છાવણીમાં આવી ગયાં. એમને જોતાં જ એમની સાથે મારી આંખો પણ ભરાઈ આવી અને હું એમના પગમાં નખી પડ્યો.

માતાપિતાની આટલી હૃદયશક્તિ જોયા પછી પણ મનમાં મને ડર હતો કે હવે તો હું ઘેર રહું એવું જ તેઓ ઈચ્છશે, પરંતુ અનહદ આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં સાંભળ્યું કે તેઓ ઘેરથી જ નક્કી કરીને આવ્યાં હતાં કે મારી સાથે હું જ્યાં ફરતો હતો એ ગામડાં જોવા ફરવું. મારા આનંદને પછી સીમા જ શાની રહે? બંનેને સાથે લઈ હું ગામડાં ફેરવવા લાગ્યો. મને પિતૃમક્ત થવણું સ્મરણ થઈ આવ્યું. મારાં માતા-પિતાને એમની પાછલી અવસ્થાએ હું યાત્રા જ કરાવતો હતો ને? અને સાચેસાચ એ યાત્રા હતી. માતાપિતાની આંખો બધું જોતાં જોતાં ને મારી વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં આખા દિવસમાં એક વખત તો બીની થતી જ હતી યાત્રાને અંતે મેં પિતાને પૂછ્યું : ‘હવે મને કાયમ અહીં જ રહેવાની રજા આપશો ને?’ પિતાએ ગદ્ગદ ‘કંઠે કંઠુ’ : ‘જો તું રાખે તો અમે પણ હવે અહીં જ રહેશું.’ મને એ વાક્યે આનંદ તો આપ્યો પણ તુરત થયું કે ‘માતાપિતા અહીં નહિ રહી શકે’ હું ના ન બોલી શક્યો પણ પિતા સમજી ગયા. તુરત બોલ્યા : ‘તને પગપાળી થાય એવું મારે નથી કરવું, તું ચાર છ મહિને ઘેર આવતો રહેજો એટલે અમારા જીવને નિરાંત થશે.’ મારાથી ન રહેવાયું. મેં પૂછ્યું :

‘હું આ કરું છું એ તમને ગમે છે?’ પિતાએ સ્વસ્થ અવાજે જવાબ આપ્યો :

‘પહેલાં તો નહોતું ગમતું, મોહ હોય એટલે શેતું ગમે? પણ તારો રસ્તો ખોટો થોડો જ હતો? તું કાંઈ મોજશીખ કરવા માટે થોડો જ આવતો રહ્યો છે?’

‘પણ તમને એમ ન થાય કે તમારી પાછલી અવસ્થામાં હું તમારી ચાકરી કરું?’

‘એમ તો ઘણુંય થાય. આટલાં વરસ એવી આશામાં જ કાઢ્યાં હતાં ને? પણ બધું જોતાં જોતાં એમ લાગે છે કે દુનિયામાં અમ કરતાં દુઃખી માણસ બહુ છે ને એમનું કાંઈ નથી.’

‘ત્યારે તમે પહેલાં મને લગાઈમાં જવાની કેમ ના પાડતાં હતાં?’

‘જીવ નહોતો ચાલતો. તે દિવસેય હું સમજતો તો હતો કે તું દુખિયાની સેવા કરવા ને તારા આત્માનું કદમાણ કરવા જાય છે, પણ એમ મન શેતું માને?’

‘તો હવે કેમ માને છે?’ મેં છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછી લીધો.

‘એ તો ભગવાન જાણે, પણ તું જેલમાં ગયો તે દિવસનું મનમાં થાય છે કે તારા મારગમાં આડે ન આવવું. એમ પણ થાય છે કે તારો જીવ અમ જેવો સંસારીનો નથી, પણ કોંઈ જોગીનો છે. અમારાં એટલાં પુણ્ય હશે કે અમારે ઘેર તારું આવવું થયું.’ પિતાની આંખ બીની થવા લાગી અને મારી આંખો પણ આંસુ વિનાની ન રહી શકી.

તે રાત્રે મારાં માતાપિતાને મેં ભારે હૈયે વિદાય આપી અને હું વિચારમાં પડ્યો કે આ હૃદયબળ એમનામાં ક્યાંથી આવ્યું? તે દિવસે જવાબ નહોતો મળી શક્યો પણ ધીમે ધીમે હું સમજતો ગયો કે એ હૃદયબળને જન્મ આપનાર શક્તિ-પ્રેમ હતો, અહિંસા હતી.

અણનમ રાષ્ટ્રધ્વજ

[અંડા-સત્યાગ્રહ : નાગપુર]

શ્રી. બળભદ્ર નાથાભાઈ પટેલ

[દ. આફ્રિકામાં અહિંસક યુદ્ધના અમોઘ શસ્ત્રનું પ્રાગટ્ય થયા પછી અહીં એ શસ્ત્ર દેશબ્યાપી બને તે પહેલાં અંધારણુ, ખેડા, અમદાવાદ, નાગપુર, ખારસદ, ખારડોલી વગેરે સ્થળોએ એના નાનકડા પ્રયોગો થયા. તેમાંનાં એક શુદ્ધ અને સફળ પ્રયોગની આ કથા છે. ૧૯૩૦-૩૨ પછી આપણા દેશે આ શસ્ત્રનું અને શાસ્ત્રનું થોડુંક રહસ્ય જાણી લીધું છે પરંતુ જે દિવસે એ શસ્ત્ર હજી તૈયાર થઈ રહ્યું હતું તે દિવસની આ પ્રેરક કથા છે. સં.]

આ સપ્તાહ દરમિયાન ગાંધીજીના 'સત્યાગ્રહ' શબ્દની ચર્ચા કરી તેનું રહસ્ય સમજવા પ્રયત્ન કર્યો, તેમ જ એ 'સત્યાગ્રહ' શબ્દને વળગી, સત્યાગ્રહીઓએ દેશને માટે પોતાનાં બલિદાનો આપ્યાં તેનાં સ્મરણો તાજાં કર્યાં. હજી આપણે એવા ફટલાયે પ્રસંગોનું સ્મરણ કરવાનું છે. પણ એ તો સમયાનુસાર થશે. આજે તેમાંના એક પ્રસંગનું સ્મરણ કર્યા સિવાય ચાલે એમ નથી, ૧૯૨૩માં આવા પવિત્ર સપ્તાહના દિવસો દરમિયાન, તેમજ પવિત્ર જલિયાનવાલા બાગને દિવસે સરકારે આપણી સ્વરાજ્યની 'ધમ્જાની મૂર્તિ'નું કરેલું અપમાન, તેમજ સ્વરાજ્ય લેવાના શાંત સત્યાગ્રહના નિશ્ચયથી, કરેલા અત્યાચાર કેમ ભૂલી શકાય? એ મૂર્તિ તેમજ આપણો નિશ્ચય ત્રિરંગી અંડામાં પ્રતીક રૂપે છે.

૧૩મી એપ્રિલ એ જલિયાનવાલા બાગનું સ્મરણ કરાવે છે. અને એ દિવસ આખા રાષ્ટ્રમાં ઊજવાય છે. ૧૯૨૩માં આ દિવસ નાગપુરમાં પણ ઊજવાયો હતો. આ દિવસે તો આપણે એક મોટી સેવા કરવાની ફરજ છે. ખરું જોતાં જલિયાનવાલા બાગનું પ્રકરણ પૂરું થયું જ નથી. કારણ કે અંગ્રેજ સરકારનું ડાયર-હૃદય હજી પણ સુધર્યું નથી તે કેમ વિસરાય? આ આખા પ્રસંગમાં તો ડાયર એક મગતરા રૂપ હતો. એને કાણ યાદ કરે છે? આપણે તો આજે પણ સરકારની ડાયરવૃત્તિને યાદ કરીએ છીએ. સરકારની ડાયરવૃત્તિ જ્યાંસુધી નાખૂદ ન થાય ત્યાંસુધી પ્રતિક્ષણે તેનું સ્મરણ કરવું જ રહ્યું.

આ જ દૃષ્ટિથી આખા દેશમાં એ દિવસ કેર કેર અંડા સાથે સરઘસો નીકળ્યાં, તેમ જ સભાઓ ભરાઈ. તે જ પ્રમાણે નાગપુરમાં પણ 'રાષ્ટ્રીય અંડા' સાથે સરઘસ નીકળ્યું. તે સરઘસ સિવિલ સ્ટેશન આગળ ગયું. વાવટા સાથે સરઘસને આગળ જવાનો મનાઈ-હુકમ થયો. શાંતિથી હુકમનો અનાદર કરી પાંચ વીરો આગળ ગયા. પોલીસે તેમના વાવટાના દુકડા ફરી

પછી તો લડત મોઢૂ રહી અને હું છૂટ્યો. માતા-પિતાના આનંદની અવધિ ન રહી. મેં લખ્યું હતું કે બે દિવસ હાવણીમાં રહીને ત્રીજે દિવસે હું ત્યાં આવી પહોંચીશ. પરંતુ એટલી ધીરજ તેઓ રાખી શકે એમ નહોતાં. શહેરમાં જ એમણે જીવન વિતાવ્યું હતું એટલે ગામડાની હાવણીએ આવવાનું એમને અગત્ય લાગતું હતું. પરંતુ તેઓ ઘેર ન રહી શક્યાં અને મારા આવતાં પહેલાં જ હાવણીમાં આવી ગયાં. એમને જોતાં જ એમની સાથે મારી આંખો પણ ભરાઈ આવી અને હું એમના પગમાં નમી પડ્યો.

માતાપિતાની આટલી હૃદયશક્તિ જોયા પછી પણ મનમાં મને ડર હતો કે હવે તો હું ઘેર રહું એવું જ તેઓ ઇચ્છશે, પરંતુ અનહદ આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં સાંભળ્યું કે તેઓ ઘેરથી જ નક્કી કરીને આવ્યાં હતાં કે મારી સાથે હું જ્યાં ફરતો હતો એ ગામડાં જોવા ફરવું. મારા આનંદને પછી સીમા જ શાની રહે? ખતેને સાથે લઈ હું ગામડાં ફેરવવા લાગ્યો. મને પિતૃલક્ત શ્રવણનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. મારાં માતા-પિતાને એમની પાછલી અવસ્થાએ હું યાત્રા જ કરાવતો હતો ને? અને સાચેસાચ એ યાત્રા હતી. માતાપિતાની આંખો બધું જોતાં જોતાં ને મારી વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં આખા દિવસમાં એક વખત તો બીની થતી જ હતી યાત્રાને અંતે મેં પિતાને પૂછ્યું : ‘હવે મને કાયમ અહીં જ રહેવાની રજા આપશો ને?’ પિતાએ ગદ્ગદ ‘કહે કહ્યું : ‘જો તું રાખે તો અમે પણ હવે અહીં જ રહેશું.’ મને એ વાક્યે આનંદ તો આપ્યો પણ તુરત થયું કે ‘માતાપિતા અહીં નહિ રહી શકે’ હું ના ન બોલી શક્યો પણ પિતા સમજી ગયા. તુરત બેઠ્યા : ‘તને પગખંધણી થાય એવું મારે નથી કરવું, તું ચાર છ મહિને ઘેર આપતો રહેજે એટલે અમારા જીવને નિરાંત થશે.’ મારાથી ન રહેવાયું. મેં પૂછ્યું :

‘હું આ કરું છું એ તમને ગમે છે?’ પિતાએ સ્વસ્થ અવાજે જવાબ આપ્યો :

‘પહેલાં તો નહોતું ગમતું, મોઢ હોય એટલે શું ગમે? પણ તારો રસ્તો ખોટો થોડો જ હતો? તું કોઈ મોજશીખ કરવા માટે થોડો જ આવતો રહ્યો છે?’

‘પણ તમને એમ ન થાય કે તમારી પાછલી અવસ્થામાં હું તમારી ચાકરી કરું?’

‘એમ તો ઘણુંય થાય. આટલાં વરસ એવી આશામાં જ કાઢ્યાં હતાં ને? પણ બધું જોતાં જોતાં એમ લાગે છે કે દુનિયામાં અમ કરતાં દુઃખી માણસ બહુ છે ને એમનું કાર્ષ નથી.’

‘ત્યારે તમે પહેલાં મને લડાઈમાં જવાની કેમ ના પાડતાં હતાં?’

‘જીવ નહોતો ચાલતો. તે દિવસેય હું સમજતો તો હતો કે તું દુખિયાની સેવા કરવા ને તારા આત્માનું કલ્યાણ કરવા જાય છે, પણ એમ મન રેતું માને?’

‘તો હવે કેમ માને છે?’ મેં છેલ્લો અક્ષ પૂછી લીધો.

‘એ તો ભગવાન જાણે, પણ તું જેલમાં ગયો તે દિવસનું મનમાં થાય છે કે તારા મારગમાં આડે ન આવવું. એમ પણ થાય છે કે તારો જીવ અમ જેવો સંસારીનો નથી, પણ કા’ક જોગીનો છે. અમારાં એટલાં પુણ્ય હશે કે અમારે ઘેર તારું આવવું થયું.’ પિતાની આંખ બીની થવા લાગી અને મારી આંખો પણ આંસુ વિનાની ન રહી શકી.

તે રાત્રે મારાં માતાપિતાને મેં બારે હૈયે વિદાય આપી અને હું વિચારમાં પડ્યો કે આ હૃદયખળ એમનામાં ક્યાંથી આવ્યું? તે દિવસે જવાબ નહોતો મળી શક્યો પણ ધીમે ધીમે હું સમજતો ગયો કે એ હૃદયખળને જન્મ આપનાર શક્તિ-પ્રેમ હતો, અહિંસા હતી.

અણનમ રાષ્ટ્રધ્વજ

[અંડા-સત્યાગ્રહ : નાગપુર]

શ્રી. બળભદ્ર નાથાભાઈ પટેલ

[દ. આફ્રિકામાં અહિંસક યુદ્ધના અમોઘ શસ્ત્રનું પ્રાગટ્ય થયા પછી અહીં એ શસ્ત્ર દેશવ્યાપી બને તે પહેલાં અંધારણુ, ખેડા, અમદાવાદ, નાગપુર, ખારસદ, ખારડોલી વગેરે સ્થળોએ એના નાનકડા પ્રયોગો થયા. તેમાંનાં એક શુદ્ધ અને સફળ પ્રયોગની આ કથા છે. ૧૯૩૦-૩૨ પછી આપણા દેશે આ શસ્ત્રનું અને શાસ્ત્રનું થોડુંક રહસ્ય નાણી લીધું છે પરંતુ જે દિવસે એ શસ્ત્ર હજી તૈયાર થઈ રહ્યું હતું તે દિવસની આ પ્રેરક કથા છે. સં.]

અ સપ્તાહ દરમિયાન ગાંધીજીના 'સત્યાગ્રહ' શબ્દની ચર્ચા કરી તેનું રહસ્ય સમજવા પ્રયત્ન કર્યો, તેમ જ એ 'સત્યાગ્રહ' શબ્દને વળગી, સત્યાગ્રહીઓએ દેશને માટે પોતાનાં અલિદાનો આપ્યાં તેનાં સ્મરણો તાજાં કર્યાં. હજી આપણે એવા કેટલાયે પ્રસંગોનું સ્મરણ કરવાનું છે. પણ એ તો સમયાનુસાર થશે. આજે તેમાંના એક પ્રસંગનું સ્મરણ કર્યા સિવાય ચાલે એમ નથી, ૧૯૨૩માં આવા પવિત્ર સપ્તાહના દિવસો દરમિયાન, તેમજ પવિત્ર જલિયાનવાલા બાગને દિવસે સરકારે આપણી સ્વરાજ્યની 'ધમ્જાની મૂર્તિ'નું કરેલું અપમાન, તેમજ સ્વરાજ્ય લેવાના શાંત સત્યાગ્રહના નિશ્ચયથી, કરેલા અત્યાચાર કેમ ભૂલી શકાય? એ મૂર્તિ તેમજ આપણો નિશ્ચય ત્રિરંગી અંડામાં પ્રતીક રૂપે છે.

૧૩મી એપ્રિલ એ જલિયાનવાલા બાગનું સ્મરણ કરાવે છે. અને એ દિવસ આખા રાષ્ટ્રમાં ઊજવાય છે. ૧૯૨૩માં આ દિવસ નાગપુરમાં પણ ઊજવાયો હતો. આ દિવસે તો આપણે એક મોટી સેવા કરવાની ફરજ છે. ખરું જોતાં જલિયાનવાલા બાગનું પ્રકરણ પૂરું થયું જ નથી. કારણ કે અંગ્રેજ સરકારનું ડાયર-હૃદય હજી પણ સુધયું નથી તે કેમ વિસરાય? આ આખા પ્રસંગમાં તો ડાયર એક મગતરા રૂપ હતો. એને કાણ યાદ કરે છે? આપણે તો આજે પણ સરકારની ડાયરવૃત્તિને યાદ કરીએ છીએ. સરકારની ડાયરવૃત્તિ ન્યાંસુધી નાખૂદ ન થાય ત્યાંસુધી પ્રતિક્ષણે તેનું સ્મરણ કરવું જ રહ્યું.

આ જ દૃષ્ટિથી આખા દેશમાં એ દિવસ કેર કેર અંડા સાથે સરઘસો નીકળ્યાં, તેમ જ સભાઓ ભરાઈ. તે જ પ્રમાણે નાગપુરમાં પણ 'રાષ્ટ્રીય અંડા' સાથે સરઘસ નીકળ્યું. તે સરઘસ સિવિલ રેશન આગળ ગયું. વાવટા સાથે સરઘસને આગળ જવાનો મનાઈ-હુકમ થયો. શાંતિથી હુકમનો અનાદર કરી પાંચ વીરો આગળ ગયા. પોલીસે તેમના વાવટાના હુકમ કરી

નાખ્યા અને વાનટાની લાખડી વડે જ તેમના ઉપર ખૂબ પ્રદારે પ્રી જોવાન પ્ર્યા, અને તેમને ગટરમાં નાખ્યા આ રીતે જલિયાનનાલા બાગમાં થયેલા સર કારી પરાક્રમેનુ પણ પોલીસ સ્મરણ કરાવી આપ્યું

ત્યારપછી ત્યાની કાર્યવાહક સમિતિએ પ્રસંગ અનુસાર એવો ફરાવ કર્યો કે તારીખ પહેની મેથી નાગ પુરમાં જડા-સત્યાગ્રહ શરૂ કરવો

હવે આપણે જડા-સત્યાગ્રહ કેમ શરૂ થયો, અને જડાનુ માહાત્મ્ય શું છે એ જોઈએ સરકારે કહ્યું હતું કે રાષ્ટ્રીય ધ્વજની સામે સરકારને કશો વાધો નથી પણ રાજનિષ્ઠ લોકોનાથી યુનિયન જેકનુ અપમાન દેખ્યું જતું નથી એટલે બિચારી સરકારને સખ્ય વસ્તીમાંથી રાષ્ટ્રધ્વજને જતો અટકાવવો પડ્યો કેટલી દયામણી સ્થિતિ !

‘યુનિયન જેક’ કે બીજા કોઈ વાનટાના અપમાનના હેતુથી ‘રાષ્ટ્રીય ધ્વજ’ યોજાયો નથી એમ આ ધ્વજના સ્વરૂપ ઉપરથી જ ખબર પડે છે તેમાં લાલ, લીલો અને સફેદ રંગ છે આ જમાનામાં કેસરીને બદલે ધ્વજમાં લાલ રંગ હતો આ ત્રણે રંગોમાં સફેદ રંગ અભિમાન લેના લાયક છે આ સફેદ રંગ પ્રધાન હોઈ તે બધા રંગોનો સરવાળો છે એટલે હિંદુસ્તાન જ નહિ બરફે પૃથ્વીના સમાજોનો પણ તે દર્શક થઈ શકે છે સફેદ રંગ સર્વસંગ્રહક હોઈ, ‘યુનિયન જેક’ નો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે એટલું ખરું કે યુનિયન જેક જગતની પચમાશ પ્રજાનુ લેહી ચૂસીને જે દુષ્ટતા બતાવી છે તે દુષ્ટપણનો સંગ્રહ કરવાનું આ પવિત્ર રંગમાં નહિ બની શકે પણ તે દુષ્ટપણ બાદ કરીને બાકી રહેલા શુદ્ધ યુનિયન જેકનો જરૂર આપણા ધ્વજમાં સમાવેશ થઈ શકે છે આ ન્યાય હિંદુ અને મુસલમાનો માટે પણ છે હિંદુ-મુસલમાન-સંસ્કૃતિનો પ્રચાર આ ગૌણ રંગોમાં નથી રેડિયો સ્વેચ્છી-ધમનુ ચિહ્ન છે તેમાં સ્વાવધન શાંતિ ઇત્યાદિ અનેક સામાજિક સદગુણોનો રેખિયો મૂર્તિરૂપ છે એને એ વાવટો અતિ રાષ્ટ્રીય યોગ્યતાવાળો છે

આપણા રાષ્ટ્રીય વાવટામાં અને બીજા બધા વાવટામાં આકાશ પાતાળનો ફેર છે બીજા રાષ્ટ્રોના વાવટામાં હજી શુદ્ધ અને લૂટચાણના નિશાન છે રાષ્ટ્રીય વાવટામાં જન્મથી જ શાંતિનું નિશાન છે, તેથી આખા જગતને માટે તેના ઉપર શાંતિનો સંદેશો અક્તિ છે પોતાને ફરકાવનાર પસેથી ભારેમાં ભારે બલિદાનની આશા રાખવા છતાં, આ વાવટો બીજાનાં લોહીનો તરસ્યો નથી. એટલે આવા પવિત્ર જાગૃણ યુનિયન જેક કે બીજા કોઈ જડાનુ અપમાન હોઈ જ ન શકે

આવો પવિત્ર વાવટો કોઈના અપમાન માટે સર્જાયો નથી છતાં પવિત્ર જલિયાનનાના બાગને દિવસે એક ગણ્યા ગાંધ્યા મુગીભર અમલદારોની મદ્દેનમત પ્રકૃતિને પરિણામે હિંદની સ્વાતંત્રતાના આ મંગલ ચિહ્નના કરેલા એ અપમાનને હિંદના રાષ્ટ્રવાદીઓ કેમ કરી સાખી શકે ? આ પવિત્ર જડા આગળ દુષ્ટપણના ‘સંગ્રહ કરનાર’ યુનિયન જેકને પ્રધાન રચાન આપનાની સરકારની જાનિને પણ હિંદના રાષ્ટ્ર વાદીઓ કેમ સાખી શકે ?

આ રીતે નાગપુરમાં થયેના આ અવિત્ર રાષ્ટ્રધ્વજના અપમાનને સહન કરવા કોઈ તૈયાર નહોતું તેથી ત્યાં ૧૯૨૩ની પહેની મેએ જડા-સત્યાગ્રહનો પાયો નાખ્યો

જડા-સત્યાગ્રહના શુદ્ધનો પહેલો પડકાર મધ્ય પ્રાંતની સરકારે જળ-પુરમાં આપ્યો હતો બીજો પડકાર આ જ સરકારે નાગપુરમાં આપ્યો તરત જ એ પડકાર લાખોની લક્ષ્મીને બોળે રમતા શેક જમનાલાલ બખ્તજી ઝીની લીધો, અને તત્તવાર કે તોપ તમ આ વિનાની આ લડતનો પ્રયત્ન ભાર ઝીની, રણસંગ્રામનો સુદર વ્યૂહ તેઓ રચતા હતા આ લડતમાં ભાગ લેવા માટે લોકો જમનાલાલજી પાસે આ રતા હતા પણ તેમને મરાખર તપાસીને લેવામાં આવતા હતા જમનાના નજીને કારણે ઘણા સારા માલ-મિનકતવાળા અને લક્ષ્ણાધ પતિ મારવાડીઓ આ લડતમાં જોડાયા હતા

તારીખ પહેલી મેના સોમવારથી દરરોજ સાંજે ચાર વાગે ૧૦ સત્યાગ્રહીઓની ટુકડી સરઘસના રૂપે જતી. શહેરમાં સારી પેઠે ભેમનો સત્કાર થતો. ફેરિયાદ લેનારાઓ, શરખત પાનારાઓ, ફૂલતોરા આપનાઓ વગેરે પાર વગરના નીકળતા. એ સત્યાગ્રહીઓ પેલા સિવિલ સ્ટેશને પહોંચે ત્યાં તો જોનારાઓની પાંચ હજારની મેદની જમતી આ બધાને શાંત રાખવા અને વ્યવસ્થા જળવવા આગળથી સૈનિકા જતા.

સૈનિકાને કેવી રીતે પકડવામાં આવતા એ દૃશ્ય વર્ણવવા જેવું છે. રસ્તાની બન્ને બાજુએ લોકોની મેદની વચ્ચે સાફ રસ્તો હતો. ત્યાં મોટર, ઘોડાગાડી વગેરે વિના મુશ્કેલીએ જઈ શકતા હતા. સાફ રસ્તાની સામે મોટી જળરદસ્ત પોલીસ-ટુકડી, પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ, જિલ્લા માજિસ્ટ્રેટ, સીટી માજિસ્ટ્રેટ, મોટી ઘોડે-સ્વારોની ક્રાન્સ્ટેબલોની પલટન, અને બીજી બંદૂકદારોની હાર જામી હતી. આવા સરંગમ સાથે રાષ્ટ્રીય અંડાની લડત લડનારા દસ નિઃશસ્ત્ર સૈનિકાની સામે બાથ બીડવા તેઓ તૈયાર રહેતા. આ આખી પલટનથી ૧૦૦ ફૂટ દૂર લોકોની મેદની ખડી રહેતી. અને પેલા દસ નિઃશસ્ત્ર સત્યાગ્રહીઓ રાષ્ટ્રીય વાવટાને ફરકાવતા, અને 'સારે જહાંસે અચ્છા હિન્દોસ્તાં હમારા' ગાતા ગાતા પલટન તરફ દૃશ્ય કરતા. ત્યાં તેમને જેવા પકડવામાં આવે કે તરત જ આસપાસની દિશાઓને ભેદી નાખે એવી 'મહાત્મા ગાંધીજી છી જય' પોકારવામાં આવતી. આમ દરરોજના દસ નિઃશસ્ત્ર સત્યાગ્રહીઓ પકડાતા.

આ રીતે નિયમિત સત્યાગ્રહીઓ પકડાવવાથી ત્યાંના જિલ્લા માજિસ્ટ્રેટ ૧૪૪મી કલમ મુજબ સિવિલ લાઈન્સ ઉપરથી સરઘસ ન કાઢવાનો હુકમ કાઢ્યો. આ કલમનો અનાદર કરનાર સત્યાગ્રહીઓને શરૂઆતમાં બે મહિનાની, ત્રણ મહિનાની સાદી, ચાર મહિનાની સખત સજા થતી. પણ તારીખ ત્રીજી ને બુધવારે સત્યાગ્રહી ટુકડીને છ માસની સજા થઈ. આ બુધવારની ટુકડી કેવળ મુસલમાનોની હતી.

આ પ્રમાણે દોઢ મહિના સુધી અંડા-સત્યાગ્રહને દબાવવા સરકારે પ્રયત્ન કર્યો. અનેક જાતનાં તૂટો ઊભાં

કરી લોકોને ડરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. અત્યાર સુધી જેટલા સત્યાગ્રહીઓ કાયદાનો ભંગ કરતા હતા તેમને જ સરકાર પકડતી હતી, પણ હવે તો જે સરઘસ વખતે હાજર હોય, અને જે જોનાર હોય એમને પણ તેણે પકડવાનું શરૂ કર્યું. બીજા જેટલાકને તો સત્યાગ્રહને ઉત્તેજન આપનારાના શક ઉપરથી પકડતી. આમ જેટલાય ગુનેગાર, ગિનગુનેગાર લોકોને સરકારે પકડ્યા તોપણ લોકો તો દઢ જ રહ્યા. છેવટે સરકાર એવી અફવા ઉડાડવા લાગી કે આજે અમુક સંખ્યાએ મારી માગી, આટલા મુસલમાનોએ મારી માગી-એમ દરરોજ મારી માગનારાઓની સંખ્યા પ્રગટ કરતી. મારી માગનારાઓ સરકારના અંદરના જ માણસો ન હતા એમ માનવાને કશું કારણ નહોતું. આથી જ લોકોએ અફવાને સ્વીકારી નહિ. વચ્ચે વચ્ચે હિંદુ મુસલમાનોને લડાવવાના પણ અનેક પ્રયત્નો કર્યા. સરકારે અત્યાચારો ને જૂઠાણાંથી આ લડતને દબાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એનાથી વિપરીત પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોએ 'અંડા-સત્યાગ્રહ'માં સામેલ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ કારણે સરકારના ગભરાટનો પાર ન રહ્યો. આ બાજુ નાગપુરમાં મહાસમિતિની બેઠક મળી. તેણે પણ એવો દાવ કર્યો કે નાગપુરે રાષ્ટ્રીય અંડાના રક્ષણને અથે સત્યાગ્રહ માંજો છે, માટે મહાસમિતિ તેને અલિનંદન આપે છે અને હિંદુસ્તાનના તમામ સ્વયંસેવકોને આ સત્યાગ્રહમાં જોડાવા આગ્રહ-પૂર્વક વિનંતિ કરે છે.

આમ આખા હિંદુસ્તાનમાં નાગપુરના દાવાનળના તણખા ફેલાયા. એટલે સરકારની આંખો સચેત થઈ. આ સત્યાગ્રહના દિવસો દરમિયાન સી. પી. સરકારે મૌન રાખેલું પણ તેણે મૌન તોડ્યું અને બીજા પ્રાંતની સરકારના કાન પણ જગૃત થયા.

નાગપુરથી સૈનિકાની માગણી થઈ કે તરત જ ગુજરાતે શ્રી. મોહનલાલ પંડ્યાના સેનાપતિપણા નીચે ૭૫ વીરોને ગાંધીપર્વના દિવસે બલિદાનાર્થે મોકલી આપ્યા. ગાંધીપર્વ એટલે કે સરકારે ગાંધીજીને

આ લડતમાં બધા પ્રાંતની જેમ નર્મિંગપુરાની વકીલોએ અને મેનિકાએ સારો ફાળો આપ્યો હતો. આ પવિત્ર ઝંડા-સત્યાગ્રહમાં 'નરસિંગપૂરા' પોતાનો યથાશક્તિ ફાળો આપી પુન્ય મેળવે એ ત્યાંના ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટથી જોવાયું નહિ. આવી તેણે પ્રગળે નાગપુર ન જવા માટે એક એનફૂરીભરેલું ફરમાન કાઢ્યું. તેમાં તેની તોછડાઈ અને હવકાઈ જોવા જેવી હતી.

આવા સત્યાગ્રહો કે 'મહાયુદ્ધો' વળતે વર્તમાન-પત્રો પણ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ દેખાડે છે. આ 'નાગપુર સત્યાગ્રહ' વળતે 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા.' નીસ વગેરે સરકારનાં છાપાઓએ, સરકારની પીઠ થાળડી દીક દુનિયાને પોતાનું અસત્ય અરૂપ બતાવ્યું. 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ' નાગપુર-સત્યાગ્રહ ઉપર ઠી-ઠીક ટીકા કરી હતી. તેમાં સત્યાગ્રહીઓને આવું ધૂળ જેવું તોફાન ઊભું કરવા માટે નિંદા હતી. 'આ લડત કેવળ ગોરાઓને પગવના માટે અને તેમ કરી મોટું તોફાન કરાના હેતુથી ચોગાઈ છે, માટે એવા હેતુથી લડવા નીકળેલા 'લુકાઓ,' 'લુચ્ચા' 'લકંગાઓ,' 'જંગલીઓ' અને 'રખડતા વિદ્યાર્થી-ઓને' કેવળ જોશમાં નાખી, બરાબર ખબર લેવામાં નહિ આવે તો સરકારને કોંપી વાળશે.' આવી ચેતવણી એ પત્રે સરકારને આપી હતી. પાછળથી આ પત્ર ખુલ્લી રીતે પોતાના પત્ર દ્વારા સરકારને ચેતવણી આપી હતી કે 'હવે જો તમે દારૂગોળાનો અમલદાર નહિ બતાવો તો તમારું નામ-નિશાન નહિ રહે' આ જ પત્ર એવું પણ લખ્યું હતું કે જેમ મરિજ આગળથી ટોણનગારાં લઈ જવામાં આવે તો મુમ-લખાનોની લાચણી દુઃખાય, તેમ અંગ્રેજોના લતા આગળથી અથવા કથમ આગળથી 'રાષ્ટ્રીય વાવો' લઈ જાય તો તેમની લાચણી દુઃખાવી જોઈએ, એવી સલાહ મિલિલ લાઈ-સમા રહેતા અંગ્રેજોને આપી હતી. આની અસર સરકાર ઉપર થઈ હતી, એમ મિ. ગોમનનો હુકમ સાક્ષી પૂરે છે. આ પ્રમાણે 'નાગપુર સત્યાગ્રહ'ને

આ ઉપરાંત સરકારના અખમાઝ નામે એમ લખ્યું હતું કે "નાગપુરના સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેનારા નાગપુરમાંથી ગરુયાગાકયા નીકળ્યા છે, બીજા પ્રાંતના માણુમેથી જોલ લગાયેવી છે. એટલે 'નાગપુર-સત્યા-ગ્રહ' જેવી કંઈ વાત જ નથી માત્ર આ તો અગળિયાના ચાળા છે. પણ અખબાર નવીમને ખબર નહીં હોય કે ગયા મહાયુદ્ધમાં જર્મની સામે ગેરિબો લડાઈની શરૂઆત કરી, અને પાછળથી બીજાં સ્ટ્રેચો લડત ચલાવી અને વિજય મેળવ્યો, તેમ નાગપુર લડતનો પ્રારંભ કર્યો અને બીજા પ્રાંતોએ તેને ઉપાડી લીધી.

આ ઉપરાંત 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ' પહેલાના કરતાં પણ વધારે સ્પેષ્ટ રીતે ટીકા કરી હતી કે નાગપુરનો સત્યાગ્રહ એ પાખંડ છે, લુચ્ચા લકંગાઓનો છે. વગેરે ગાળો દઈ સરકારને ભવામણ કરી હતી કે "દારૂગોળાના અપારામાં આવ્યા સિવાય સમગ્રની સામે લડી શકાય છે એવી આ લોકોની ખમણ લાગી નાઓ."

આવી ભવામણો કરતાર અને નાગપુર-સત્યાગ્રહની ટીકા કરતાર છાપાં જ હતાં એવું કંઈ નથી. ઘણાએ આ લડતને મામૂલી ગણી હતી. કેટલાકે આ લડતને લાગણીની લડત છે એવું નામ આપ્યું હતું.

સરકારને તો 'રાષ્ટ્રીય ધ્વજ'થી સભ્ય લોકોની લાચણી દુઃખાય છે એવું દુઃખ હતું. એને આ રાષ્ટ્રીય ધ્વજની સામે જરાય વાધો ન હતો. આ કારણે ધ્વજસત્યાગ્રહને આક્રમણાત્મક લડત કરી હતી. જો સરકારને રાષ્ટ્રીય ધ્વજની સામે વાધો ન હોય તો, સરકારના કરતાય વધારે મનનિષ્ઠ બનવાનો અધિકાર કોને હોય ? અને એવી અધિકાર બહાદુરી રાજનિષ્ઠ પ્રગટ કરનારાઓ સરકારે શા માટે સયમ ન શીખવે ? રાષ્ટ્રીય વાવડાને જોઈને, સભ્ય વગ્તીમાંના કોઈ મગજનો ફાટેલો અશક્તિ કરી જેમ તો એમને સાચવવાનું શકિત સરકારમાં ન હોય તો શા માટે પોતાનું ગજનામું ન આપે ?

આપવામાં આવ્યો. એમના ઉપર ત્રણ આરોપો હતા. દરેક આરોપ માટે છ છ મહિનાની સજા થઈ, અને ૨૦૦૦ રૂ. નો દંડ થયો. દંડ ન ભરે તો છ અઠવાડિયાંની વધુ સજા. આમ એમને ૧૮૫ મહિનાની સજા થઈ.

શેઠ જમનાલાલજીની ગિરફતારી પછી પણ આ જંગ-સત્યાગ્રહનું કાર્ય નિયમાનુસાર ચાલતું હતું. દરેક પ્રાંત ગુજરાતની જેમ પોતાના સૈનિકા મોકલી આ 'સત્યાગ્રહ'માં ફાળો આપવા લાગ્યો. શ્રી રાજ-ગોપાલાચાર્યે પરપ્રાંતમાં ચુનંદા સૈનિકાની લઢાણી થવી જોઈએ એ હેતુથી ૧૬ સૈનિકાની સુંદર ટુકડી નાગપુર રવાના કરી. તેમાંના શ્રી. વરદાચારી એમ. એ. બી. એલ. હતા. તેઓ 'સ્વરાજ્ય'ના મદદનીશ તરીકે હતા. તેમાંના બીજા વકીલ, અધ્યાપક અને વિદ્વાનો હતા. આવા વિદ્વાનોને બદમાસ અને લામટા ગણી સરકારે કેસ કર્યો અને બંધાને છ માસની સખત સજા કરી.

આ ઉપરાંત પંબજ, ગિહાર અને આંધ્રિએ આ સત્યાગ્રહમાં શક્તિ પ્રમાણે ફાળો આપ્યો. પટનાએ પણ પોતાના સૈનિકાને રવાના કર્યા, પણ તેઓને નાગપુરના રેલવે પ્લેટફોર્મ ઉપર જ પકડવામાં આવ્યા. 'લજપતરાય દિન' હોવાને કારણે પંબજે આગ્રહ-પૂર્વક બીજા એક ટુકડી બલિદાન અર્થે નાગપુર મોકલી. આમ કેટલાય પ્રાંતોમાંથી અનેક ટુકડીઓ નાગપુર તરફ પ્રયાણ કરતી. સેવનથી ૩૦ની એક ટુકડી નાગપુર તરફ જવા તૈયાર થઈ પણ તેમને રેલવે-ટિકિટ ન મળી. ટિકિટ ન મળ્યા છતાં એ ટુકડીએ પોતાનો નિશ્ચય દઢ જ રાખ્યો. તેઓ કૂચ કરી નાગપુર તરફ રવાના થયા, કંઈ પગે ચાલતી ટુકડીને કે સહેજે સફળતા આપે એમ નહોતી. આસપાસના પગ-રસ્તાઓ ઉપર પોલીસની બરાબર ચોકી ગોઠવી હતી.

નાગપુરમાં પોલીસનો બળતો રાતને એની કંઈ પડી નહોતી.

ડૉ. ચંદુલાલની સરદારી નીચે લડ્યથી નાગપુર તરફ એક ટુકડી રવાના કરી. આ ટુકડીના ઉપડાં પહેલાં અમદાવાદે તેનું હીક હીક સ્વાગત કર્યું હતું. આ લડ્યની ટુકડીને સ્ટેશને સ્ટેશને ખૂબ માનપાન અને ભેટો મળી હતી. પ્રજા માન અને ભેટો આપી પોતાનો સહકાર બહેર કરતી હતી. પણ સરકારે નાગપુરની એ માર્ગ દૂર જ ટ્રેન બંધી રાખી અને આ ટુકડીને ગિરફતાર કરી.

સરકારે નાગપુરનાં બધાં નાકાં રોક્યાં, તોપણ તે સુખેથી દિવસ ગાળી શકતી નહોતી. આ દિવસો તો હિંદુસ્તાનને માટે પવિત્ર અને આનંદના હતા. સરકારને પણ આનંદ કરવો હતો એટલે એણે ફેર ફેર તાર ટપાલ વગેરે ઉપર ચોકી ગોઠવી. આવી ચોકીઓ ગોઠવવાથી સરકારની મૂંઝવણ વધારે વધી.

તાર ટપાલ અને રેલવે ઉપર ચોકી રાખવાથી ઘણાની ટપાલો અને તારો સરકાર જપ્ત કરતી. તાર અને ટપાલના કાગળિયાથી સરકાર ફફડતી, એ તેની કુની દયાબળ નકલિતિ ! રેલવે-સ્ટેશને સૈનિકા કે નિર્દોષ પેસેન્જરો 'નાગપુર'ની ટિકિટ લેવા જતા તો સરકાર કહેતી કે "એ ગાડી તેરા આપકી હૈ ?" આમ કટુ વચનો કેહી હિંદીઓનું અપમાન કરતી. આ સમયે ગુજરાતનો કે કોઈ પ્રાંતનો બચ્ચો અપમાન સહન તેમ નહોતું. આ કારણે કેટલીક ટુકડીઓ ગુજરાતમાંથી અને બીજા પ્રાંતોમાંથી નાગપુર તરફ કૂચ કરતી જતી. ગુજરાતે પોતાની બે સેનાને નાગપુરના રણ-સંગ્રામમાં બલિદાન અર્થે મોકલી, તોપણ તેને

થયો નહિ. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના બધાં શહેરોમાંથી નાની મોટી અનેક ટુકડીઓ, શ્રી. પરિક્ષિતલાલ, સુરેન્દ્રજી વગેરેના નીચે નાગપુર તરફ ચાલતા અથવા પાતાના ધર્મ આવી ઘણા પકડાયા. કાર્મ નાગપુર શહેરમાં પ્રવેશ ન કરવા દેવાનો નિર્ણય જ કરી દીધો હતો. છતાં પણ નિયમિત રીતે 'નાગપુર' અને 'નાગપુર' પોતાના સૈનિકાને રવાના કરી સત્યાગ્રહ ચાલુ રાખ્યો.

૧૮મી તારીખે જ્ઞેષ્ઠપ્રવેશ કરાવ્યો તે દિવસ આ ૧૮મી તારીખનો દિવસ હિંદુસ્તાનમાં ડેર ડેર બિંમ વાતો આ ગાંધીપર્વનો દિવસ ભારે ઉત્સાહ સાથે બિંમવાવું શકે જમનાલાલજીએ નક્કી કર્યું પણ એમ કંઈ નાગપુરની સરકાર ગાંધીપર્વ મહેલાઈથી બિંમવા દે એમ નહોતું સરકારે તો ૧૭મીની સાંજે શોક જમનાલાલ જ્ઞેષ્ઠ અને અન્ય આગેવાનોને ગિરફતાર કર્યા ૧૮મીના ગાંધીપર્વને દિવસે પરાધિયે સત્યાગ્રહીઓની છાત્રાણી ઉપર સરકારે દરોડો પાડ્યો અને ત્યાંથી ૨૫૦ સત્યાગ્રહીઓને ગિરફતાર કર્યા આ સમયે લોકોની મેદની કીક જમી હતી સૈનિકોને લોરીમાં લઈ જતા હતા ત્યારે પ્રજાએ રસ્તે રસ્તે જે સ્વાગત કર્યું તે અનેરું હતું આ સ્વાગતથી લોકલાગણીનું માપ સ્પષ્ટ જણાતું હતું આદ્યના લગ્ન સ્વાગતથી સરકાર વધારે ચિંતાય એમ નવાઈ શી ! સી પી સરકારે નાગપુર તરફ કરડી નજર કરી અને એક ફરમાન ચાલુ હતું છતાં આ જ દિવસ એટલે ૧૮ જૂનના ગાંધીપર્વને દિવસે ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ મિ ગોબને બીજો હુકમ જાહેર કર્યો કે 'નાગપુરની મ્યુનિસિપલ હદમાં અને સહાય વસ્તીમાં મેજિસ્ટ્રેટની પરવાનગી વિના લોકોએ મલ્લસ ન કાઢના અને ૨૫ માણસાથી વધારે માણુ માએ ભેગા ન થવું આ હુકમનો અમલ બે મહિના સુધી થશે' આ ફરમાનના અચાવરૂપે સરકારે એમ જાહેર કરેલું કે શહેરમાં શાંતિનો ભંગ થાય છે એવી ફર નાગરિકોની સહીનાળી અરજી આવી છે અને યુનિયન જેકે તરફ નિ । રાખનારાઓની રાષ્ટ્રીય વાવગથી લાગણી દુ ખાય છે, તેથી મેજિસ્ટ્રેટને આ બીજો હુકમ કાઢવો પડ્યો છે આમ છતાં અશાંતિની અરજી કરનારાઓના નામ પુરાવા તરીકે ટાંક વામા આવ્યા નહોતાં આ ફર અરજદારો કોણ છે એની તો કોઈને ખબર જ નહોતી લડતના આટલા ગાળા દરમિયાન કેટલાયે સરઘસો નીકળ્યા અને મોગી મેદની ભરાઈ તોપણ કંઈ ખળબળાટ કે તોફાનનો પ્રસંગ બિંમો થયો નહોતો પણ સરખસ નીકળતું ત્યારે રસ્તાઓ ઉપર તેમના સ્થાને સ્થાને સરકાર

થતો એ નાત જમજાહેર હતી ત્યારે અશાંતિની નવી શોધ સરકારે કયાંથી કરી ? ખરી વાત તો એ હતી કે સરકારે આટલા હુકમો કાઢવા છતાં અને કેટલા લોકોને કેદની સગ્ન કર્યા છતાં લોકોનો સત્યાગ્રહનો નિશ્ચય એવો ને એવો જોઈ સરકાર ખૂબ ચિંતાઈ એમ ૧૦૦૦ સત્યાગ્રહીઓને ગિરફતાર કર્યા એ સાબિતી આપે છે

આ ઝડપ-સત્યાગ્રહમાં લાડૂતી સૈનિકો, અભણ સૈનિકો, બેકાર સૈનિકો આવે છે એવી એવી વાતો કરીને સત્યાગ્રહીઓની સરકાર અને સરકારની પીઠ યામડનારા વર્તમાનપત્રો મજાક કરતા હતા પણ યુજરાતના પોણોસો સૈનિકોમાંથી વકીસો ઐજ્યુએટ નીકળ્યા ત્યારે એકાએક બિંમમાંથી ચમકી સાઠિયો 'જેમ આમ તેમ દોડા દોડી કરી મૂકે તેમ સરકાર ચક્રવર્તી પણ સૈનિકોને અગાઉથી પકડ્યા, એટલે એ લોકોએ સ્વયંસેવક થવાના ગુના ઉપરાંત બીજો ગુનો કર્યો નહોતો, છતાં ગિરફતાર થયા અને તેમનો ઉપર કામ ચાલ્યું કાયદાનું ભારે જ્ઞાન ધરાવનાર લોર્ડ રિડીંગના રાજમા હમનતું ચાહે તે સાધન સામાન્ય ફાજદારી કાયદામાંથી નીકળી શકતું અત્યાર સુધી ૧૦૮ અને ૧૪૪ની કલમથીએ કામ થતું, પણ હવે સત્યાગ્રહીઓને ૧૦૮ મી કલમ પ્રમણું સગ્ન થવા લાગી લોર્ડ રિડીંગના આવ્યા પહેલાં આ કલમ બદલાશે અને ભામટા ઉપર વપરાતી લોર્ડ રિડીંગ આવ્યા એટલે નવો જમાનો શરૂ થયો અને સરકારની નફ્ટાઈ વધી પારકા દેશમાંથી આવી હિંદુસ્તાનને તારાજ કરવો, તેના રસમસ લૂટવા અને પોતાની અધોગતિનું ભાન થતા જમગત ચર્ધ દટાર થવા ઇચ્છતી પ્રજાને દાખી દેવી એના કરતા વધારે ભામટા પણ કયું હોઈ શકે ? પણ સરકારે તો સૈનિકોને બદમાશ અને ભામટાઓ તરીકે જ પકડ્યા જમના લાલજીને પણ તેવી જ રીતે પકડતા શરૂમ આવે તેમ નહોતું પણ સરકારના દુર્ભાગ્યે તો જ્યાં જુલે ત્યાં તેમના ધર જ દેખાય એટલે તેમને ભામટા કેમ કહી શકે ? છેવટે તો સરકારે જમનાલાલજીને કાવતરાનાજની જ પદ્ધતી આપી જમનાલાલજીને ચુકાદો તા ૧૦મીએ

આપવામાં આવ્યો. એમના ઉપર ત્રણ આરોપો હતા. દરેક આરોપ માટે ૭ ૭ મહિનાની સજા થઈ, અને ૨૦૦૦ રૂ. નો દંડ થયો. દંડ ન ભરે તો ૭ અઠવાડિયાંની વધુ સજા. આમ એમને ૧૯૫૫ મહિનાની સજા થઈ.

શેઠ જમનાલાલજીની ગિરફતારી પછી પણ આ ઝંડા-સત્યાગ્રહનું કાર્ય નિયમાનુસાર ચાલતું હતું. દરેક પ્રાંત ગુજરાતની જેમ પોતાના સૈનિકા મોકલી આ 'સત્યાગ્રહ'માં ફાળો આપવા લાગ્યો. શ્રી રાજ-ગોપાલાચાર્યે પરપ્રાંતમાં ચૂનંદા સૈનિકાની લઠાણી થવી જોઈએ એ હેતુથી ૧૬ સૈનિકાની સુંદર ટુકડી નાગપુર સ્થાપી. તેમાંના શ્રી. વરદાચારી એમ. એ. બી. એલ. હતા. તેઓ 'સ્વરાજ્ય'ના મદદનીશ તરીકે હતા. તેમાંના બીજા વડીલ, અધ્યાપક અને વિદ્વાનો હતા. આવા વિદ્વાનોને બદમાશ અને ભામટા ગણી સરકારે કેસ કર્યો અને બંધાને ૭ માસની સખત સજા કરી.

આ ઉપરાંત પંબળ, ગિહાર અને આંધ્રેએ આ સત્યાગ્રહમાં શક્તિ પ્રમાણે ફાળો આપ્યો. પરનાએ પણ પોતાના સૈનિકાને સ્થાપી કર્યા, પણ તેઓને નાગપુરના રેલ્વે પ્લેટફોર્મ ઉપર જ પકડવામાં આવ્યા. 'લજપતરાય દિન' હોવાને કારણે પંબળે આગ્રહ-પૂર્વક બીજા એક ટુકડી બલિદાન અર્થે નાગપુર મોકલી. આમ કેટલાય પ્રાંતોમાંથી અનેક ટુકડીઓ નાગપુર તરફ પ્રયાણ કરતી. સેવનથી રૂબની એક ટુકડી નાગપુર તરફ જવા તૈયાર થઈ પણ તેમને રેલવે-ટિકિટ ન મળી. ટિકિટ ન મળવા છતાં એ ટુકડીએ પોતાનો નિશ્ચય દઢ જ રાખ્યો. અને તેઓ કૂચ કરી નાગપુર તરફ સ્થાપી થયા, પણ સરકાર કંઈ પણ ચાલતી ટુકડીને કે ટ્રેનવાળી ટુકડીને સહેજે સફળતા આપે એમ નહોતી. સરકારે નાગપુરની આસપાસના પગ-રસ્તાઓ ઉપર અને રોશને ઉપર પોલીસની બરાબર ચોક્કી ગોઠવી હતી.

નાગપુરમાં પોલીસનો બંધો હોવા છતાં ગુજરાતને એની કંઈ પડી નહોતી. ગુજરાતે ફરી પાછી

ડો. ચંદુલાલની સરદારી નીચે ભરૂચથી નાગપુર તરફ એક ટુકડી સ્થાપી કરી. આ ટુકડીના બેપડતાં પહેલાં અમદાવાદે તેનું ફીક ફીક સ્વાગત કર્યું હતું. આ ભરૂચની ટુકડીને રોશને રોશને ખૂબ માનપાન અને ભેટો મળી હતી. પ્રજા માન અને ભેટો આપી પોતાનો સહકાર જાહેર કરતી હતી. પણ સરકારે નાગપુરથી બે માર્ગ દ્વારા જ ટ્રેન બંધી રાખી અને આ ટુકડીને ગિરફતાર કરી.

સરકારે નાગપુરનાં બધાં નાકાં રોક્યાં, તોપણ તે સુખેથી દિવસ ગાળી શકતી નહોતી. આ દિવસો તો હિંદુસ્તાનને માટે પવિત્ર અને આનંદના હતા. સરકારને પણ આનંદ કરવો હતો એટલે એણે ઠેર ઠેર તાર ટપાલ વગેરે ઉપર ચોક્કી ગોઠવી. આવી ચોક્કીઓ ગોઠવવાથી સરકારની મૂંઝવણ વધારે વધી.

તાર ટપાલ અને રેલવે ઉપર ચોક્કી રાખવાથી ઘણાની ટપાલો અને તારો સરકાર જપ્ત કરતી. તાર અને ટપાલના કાગળિયાથી સરકાર ફફડતી, એ તેની કુવી દયાજનક સ્થિતિ ! રેલવે-રોશને સૈનિકા કે નિર્દોષ પેસેન્જરો 'નાગપુર'ની ટિકિટ લેવા જતા તો સરકાર કહેતી કે "એ ગાડી તેરા આપકી હૈ?" આમ કટુ વચનો કેહી હિંદીઓનું અપમાન કરતી. આ સમયે ગુજરાતનો કે કાંઈ પ્રાંતનો બધો અપમાન સહન તેમ નહોતું. આ કારણે કેટલીક ટુકડીઓ ગુજરાતમાંથી અને બીજા પ્રાંતોમાંથી નાગપુર તરફ કૂચ કરતી જતી. ગુજરાતે પોતાની બે સેનાને નાગપુરના રેલ-સંપ્રામમાં બલિદાન અર્થે મોકલી, તોપણ તેને સંતોષ થયો નહિ. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના જુદાં જુદાં શહેરોમાંથી નાની મોટી અનેક ટુકડીઓ, ડો. ધિયા, શ્રી. પરિક્ષિતભાઈ, સુરેન્દ્રજી વગેરેના સેનાપતિપણા નીચે નાગપુર તરફ ચાલતા અથવા ટ્રેનમાં સ્થાપી થઈ. આથી ઘણા પકડાયા. કાંઈ પણ ટુકડીને નાગપુર શહેરમાં પ્રવેશ ન કરવા દેવાનો સરકારે નિશ્ચય જ કરી ઘીવો હતો. છતાં પણ નિયમિત રીતે 'મહારાષ્ટ્ર' અને 'નાગપુર' પોતાના સૈનિકાને સત્યાગ્રહને સ્થાને સ્થાપી કરી સત્યાગ્રહ ચાલુ રાખ્યો.

આ લગ્નમા બા પ્રાતની જેમ નસિગપુગ ॥
વખોગે અને મૈનિગ્રએ સારો ફાળો આપ્યો હતો
આ પત્રિન ૪ ૧-સત્યાગ્રહમા નરસિગપુરા' પોતાનો
યથાશક્તિ ફાળો આપી પુન્ય મેળવે એ ત્યાના
રિશીર્ષ મેજિરદેથી જોવાયુ નહિ આવી તેણે
પ્રગ્નને નાગપુર ન જવા માટે એક જોનમૂશીબરેલુ
કુમાર કાઢ્યુ તેમા તેની તોડાઈ અને લગ્નમર્ષ
જોવા જેવી હતી

આના સત્યાગ્રહો કે મહ્યુદ્ધો વખતે વતમાન
પત્રો પણ પોતાનુ અરુ વ્યથા દેખાડે છે આ
નાગપુર સત્યાગ્રહ' વખતે 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'
નરીસ વગેરે સરકારના છાપાઓએ સગ્રા ૧૧ ઠી થાગડી
દીપ્તિનિશાને પોતાનુ અસન સ્વરૂપ બતાવુ ટાઈમ્સ
ઓફ ઇન્ડિયાએ નાગપુર-સત્યાગ્રહ ઉપર ઠી
ઠીક મીમ કરી હતી તેમા સત્યાગ્રહીઓને આનુ
ધૂગ જેવુ તોફાન ઊભુ કરવા માટે નિધા હતા
'આ લડત કેવળ ગોરાઓને પાછલા માટે અને તેમ
કરી મોઢુ તોફાન ધરાવતા હેતુથી યોગ્ય છે, માટે
એવા હેતુથી લડવા નીકળેના 'લુઓ,' 'લુઆ,'
'લકુગાઓ,' 'જગતીઓ' અને 'રખડતા વિદ્યાર્થી
ઓને' કેવળ જેવમા નાખી, બરાબર ખચર લેવામા
નહિ આવે તો સરકારને ઊધી વાગશે' આવી ચેતવ ૧૧
એ પત્રે સરકારને આપી હતી પાછળથી આ પત્રે
ખુરી રીતે પોતાના પત્ર દ્વારા સરકારને ચેતવણી
આપી હતી કે 'હવે જો તમે દાડગોળાનો ચમત્કાર
નહિ બનાવો તો તમને નામ-નિશાન નહિ રહે'
આ જ પત્રે એનુ પણ લખ્યુ હતુ કે જેમ મસ્તિ
આગળથી દોનનગારા લઈ જવામા આવે તો મુમ
લમાનોની લાગણી દુ ખાય, તેમ અગ્રેજોના લતા
આગળથી અચર કનમ આગળથી 'જૂઝીય વારો'
લઈ જવ તો તેમની લાગણી દુ ખાની જોઈએ
એવી સલાહ મિત્રિલ લાઇ સમા રહેતા અગ્રેજોને
આપી હતી આની અસર સાર ઉપર
ચાલી, એમ મિ જોગનનો હુકમ સાક્ષી
પૂરે છે આ પ્રમાણે પોતાના જાતિભાઈઓને
ઉત્ક્રવામા એ પત્ર ચુક્યુ નથી

આ ઉપરાંત સરકાર ॥ અખ્યાત નરીમે એમ
લખ્યુ હતુ કે ' ૧૧ગપુર ॥ સત્યાગ્રહમા લાગ લેનારા
નાગપુરમાંથી ગંગાગાડયા ની ના છે, બીજા પ્રાતના
માણુઓથી જેલ લતારેની છે એને 'નાગપુર-સત્યા
ગ્રહ' જેવી કંઈ વાત જ નથી માન આ તો ચમત્કાર
માના ચાગ છે પણ અખ તર નરીમને ખચર નથી
દોષ કે ગામ મજાબુદમાં જમની સામે જોજિયમે
લડાઈની શરૂઆત કરી અને પાછળથી બીજા રાષ્ટ્રોએ
લડત ચલાવી અને વિજય મેળવે, તેમ નાગપુરે
લડતનો પ્રારંભ કર્યો અને બીજા પ્રાતોએ તને
ઉઠાડી લીધી

આ ઉપરાંત 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'એ પડેનાના
કરતા પણ વધારે રપેજરીતે રીકા કરી હતી કે
નાગપુરનો સત્યાગ્રહ એ પાખડ છે, લુઆ લકુગાઓના
છે વગેરે જાણો ઈ સરકારને લનામણુ કરી હતી કે
"દાડગોળાના ઝાગમા આ યા સિવાય સરકારની
સામે લડી શકાય છે એવી આ લોકોની બ્રમણુ
લાગી ના મો'

આની લનામણુ કે નાર અને નાગપુર-સત્યાગ્રહની
મીમ સ્તર ઝાપા જ હતા એનુ કંઈ નથી થયુએ
આ લડતને મામૂરી ગી હતી જલોફે આ લડતને
લાગનીની લડત છે એવુ નામ આપ્યુ હતુ

સરકારો તા સદ્વીય ધ્વજથી સભ્ય લોકોની લા ૧૧
દુ ખાય છે એનુ દુ ખા જુ એ આર દ્વીય ધ્વજની
સ મેજગાય વાધા ૧ હતો આ કારણે ધ્વજસત્યાગ્રહને
આક્રમણાત્મક લ ત મી હતી જો સરકારને સદ્વીય
'જગતી સામે વાગે ન હોય તો, સરકારના કરતા
વધારે જાનિ ક બનવાનો અધિકાર કાને હોય ? અને
એવી અધિકાર બચારની રાજનિધ્ય પ્રમુ લનાઓને
સરકારે શા મટે સયમ ન રીખ મો ? સદ્વીય
વાદાને જોઈને સભ્ય વતીમા ૧૧ ઈર્ષ મગતો
ફાટેનો અશક્તિ કરી બેમે તો એમને સાચવાની
શક્તિ સરકારમા ન હોય તો શા માટે પોતાની
સત્તાનુ ઇજ્જતાનુ ન આપે ?

કેટલાક આ લડતને આક્રમણાત્મક લડત કહેતા હતા. ખરું જોતા આ લડત આક્રમણાત્મક હતી જ નહિ, આ લડત એ શુદ્ધ રક્ષણાત્મક હતી. આવી સૌમ્ય રક્ષણાત્મક લડત બીજી કઈ હોઈ શકે? રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ધ્વજ એ હમેશની વસ્તુ છે. એટલે રાષ્ટ્રીય ધ્વજની પાછળ બુદ્ધિ કરતાં હૃદય વિશેષ રહેલું છે. માટે આ લડતને લાગણીની લડત કહે છે એ વાસ્તવિક છે. દુનિયામાં કઈ લડત લાગણીની નથી? શું 'યુરોપનું' મહાયુદ્ધ લાગણીપ્રધાન નહોતું? અસાધારણ અને સાધારણ લાગણીમાં ફેર છે. આ લાગણીમાં સ્વમાન અને સ્વધર્મ બંને ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે. એક ક્રેસને માટે અંગ્રેજો અને એમના ધર્માવલંબીઓ પોતાનું સર્વસ્વ બોવા તૈયાર નથી શું? તેજ પ્રમાણે આ રાષ્ટ્રીય ધ્વજના સંરક્ષણાર્થે અને સન્માનાર્થે હિંદના લોકો બલિદાન આપે એમાં શું ખોટું છે?

કેટલાંક વર્તમાનપત્રો અને સરકારના સલાહકારો આ લડત ઉપર અનેક દીકાઓ કરી સરકારની પીઠ ચામડતા હતા. પણ લોકોમાં આ સત્યાગ્રહ પ્રત્યે જરાય અણુગમે ઊભો થયો નહોતો. પરંતુ 'મહારાષ્ટ્ર' અને 'નાગપુર' તો પોતાના સૈનિકાનું નિયમિત રીતે બલિદાન આપે જતાં હતાં.

આ સત્યાગ્રહમાંથી જન્મતાલાલજી જેવા અને બીજા કેટલાય આગેવાનો જેલમાં ગયા, એટલે કારોગારી સમિતિએ સરદાર વલ્લભલાલને આ લડતના સેનાપતિ થવાનો હુકમ આપ્યો. સરદારે નાગપુર જતાં પહેલાં લડતની રાહત માટે અમુક દંડ બેશું કર્યું. અને તેઓ નાગપુર રવાના થયા. આ પછી પણ ઘણા આ લડત માટે દાન આપે જતા હતા. સરદાર નાગપુર પહોંચ્યા કે તરત જ સરદારે ત્યાંના સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓને ગિરફતાર કર્યા. આથી સરદાર પાસે કોઈ બાજુકાર કાર્યકર્તા ન રહ્યો. છતાં સરદારે કારોગારીને માન આપી આ લડતનું સુધાન સ્વીકાર્યું.

સરદારે દરેક પ્રાંતમાં તારીખો વાર સૈનિકાની અમુક સંખ્યાને મોકલવાની બજાર આપી. આવી

સુંદર વ્યૂહરચનાથી દરરોજના ૧૫ સૈનિકા નિયમિત પકડાયે જતા હતા.

આ લડતે સ્વ. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈને પણ ખેંચ્યા. અને તેઓ લડતનાં સલાહકાર તરીકે કામ કરતા હતા.

સરદારે ગાંધીપર્યંતે દિવસે એટલે કે ઓગસ્ટની ૧૮મી તારીખે એક મોટું સરઘસ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. આથી એમણે ખેડામાં ૭૫ સૈનિકાને મોકલવાનો હુકમ છોડ્યો અને બીજા પ્રાંતોમાં પણ આવો હુકમ મોકલી દીધો હતો. અને એ પ્રમાણે એની ભારે તૈયારી કરતા હતા.

આ દરમિયાન બંગાળા, તામિલનાડુ, બિહાર વગેરે પોતાના સૈનિકા તારીખોવાર મોકલ્યે જતા હતા અને દરેકને ૧૦૯ની બદમાસી કલમ પ્રમાણે સજા થતી. આ બદમાસી કલમ ૧૦૯નો ઉપયોગ બધા ઉપર થવા લાગ્યો, એટલે વકીલોએ સરકાર સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો. પણ જે સરકારનો હુદ્દેશ અનિતિને માર્ગે ચાલવાનો હોય, તે સરકારને નીતિની વાતો ક્યાંથી ગમે?

આ લડતનો પડકો ત્યાંની ધારાસભામાં પણ પડ્યો જુલાઈમાં ધારાસભા મળી ત્યારે ધારાસભાના 'સભ્ય' શ્રી. દીક્ષિતે સરકાર ઉપર આરોપ મૂકતાં જણાવ્યું હતું કે "તા ૧૩મી એપ્રિલને દિવસે સૈનિકા ઉપર દંડાચાલ ચલાવીને તેમને બેશુદ્ધ કર્યા અને તેમને ગટરમાં નાખ્યા, આ અત્યાચારનો સરકાર જવાબ આપે." સરકારે જવાબ આપતાં જણાવ્યું હતું કે "સરઘસ ઉપર માત્ર જરૂર જેટલું જ બળ વાપરવામાં આવ્યું હતું. અને પોલીસે દંડ ચલાવ્યા નહોતા. બીજું કેટલાક સૈનિકા રસ્તા ઉપર ઘેરી ગયા અને સૂઈ ગયા તેથી તેમને બાજુમાં ખેંચી કાઢવા પડ્યા, આથી બે જણાને ઊઝરડા પડ્યા, જે બીજે દિવસે મરી ગયા હતા. પોલીસે સૈનિકાને બેશુદ્ધ કર્યા એ બરાબર નથી" આવા જવાબથી શ્રી. દીક્ષિતના આરોપને વખોડી કાઢ્યો હતો.

આ પ્રમાણે ઓગસ્ટની સાતમી તારીખે નાગપુરની ધારાસભાની બીજી બેઠક મળી, આ સભામાં ત્રણ

હરાવો આગ્યા હતા. (૧) રાષ્ટ્રીય ધ્વજની લડતને અંગે મુકદ્દમા ચલાવવામાં આવે છે, તે બધા પાછા ખેંચી લેવા અને નાગપુરની ટ્રિકિટ લેતાં કાર્મિ અટકાવવા નહિ. (૨) ૧૪૪ મી કલમ મુજબ નાગપુરમાં જડાનાં સરઘમો અટકાવનારો હુકમ તરત જ ખેંચી લેવો. (૩) એ લડતને અંગે પકડાયેલા સૈનિકોને બિનશરતે છોડવા. આ ત્રણે હરાવો મુકતાં પહેલાં ગૃહમંત્રી મિ. મોરાર્જી દેસાઈએ વિરોધ કરતાં જણાવ્યું હતું કે “વાવટાની સામે સરકારને વાંધો નથી, કોઈ પણ પ્રકારના સરઘસ કાઢવાની બાબતમાં નિયમો કરવાનું સુધરેલી સરકારનું કામ છે, માટે આ જ દૃષ્ટિથી એ હુકમ કાઢવામાં આવ્યો હતો. હવે જો સરકારની પાસે સરઘસ કાઢવાની રજા માગવામાં આવે તો જરૂર તે માટે રજા મળે.” આમ છતાં આ હરાવો ૩૧ વિરદ ૨૭ મતે પસાર થયા હતા.

આ હરાવો પસાર થઈ ગયા પછી મિ. જોષી કહે છે કે “સંવિનય ભંગ બધે રાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કેદીઓને છોડવાનો વિચાર નહિ થઈ શકે.” કેવળ રજા મેળવવાથી સરઘસ કાઢવા દેવામાં આવે તો યુરોપિયનો વગેરેની રાષ્ટ્રીય જડાથી લાગણી હુખાય છે, એ તો સરકારનો ઢાંગ જ કહેવાય ને ?

સરદારના જાહેર કરવા મુજબ ઓક્ટોબરની ૧૮ મી તારીખ પાસે આપી. દર અદારમી તારીખ ગાંધી-પર્વ તરીકે જાગવાતી હતી. આ જ તારીખે સરઘસ કાઢવાના મનાઈ-હુકમને બે મહિના પૂરા થતા હતા. ત્યાં તો પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે સરઘસ કાઢવા માટેનો મનાઈ-હુકમ આગ્યો. છતાં સરદારે સરકારને ખબર આપી કે

‘પંડિત મખનલાલ ચાતુર્વેદીની સરદારી નીચે ૧૦૦ સૈનિકોનું વાવટા સાથે સરઘસ નીકળશે.’ ખરાખર નિર્ણીત સમયે આ સરઘસ નીકળ્યું. રસ્તે રસ્તે પોલીસો અને બીજા સરકારી અધિકારીઓ ભ્રમા હતા. પણ આ સરઘસ વિના મુસ્કેલીએ શાંતિથી પસાર થઈ ગયું. પછી બધા સાંજે સભાસ્થાને ગયા, આ સભાના પ્રમુખ શ્રી. મખનલાલ હતા. સભામાં સરદારે જાહેર કર્યું કે “આપણું સરઘસ નિર્વિદે શાંતિથી પસાર થયું એ જ બતાવી આપે છે કે આપણી જીત થઈ. હવે આજ સંધ્યાકાળથી આ સત્યાગ્રહ સમાપ્ત થાય છે.

સરદારે સરકારને સરઘસ માટે ખબર આપી ત્યારે ‘ઇન્ડિમેશન’ શબ્દ વાપર્યો હતો. આથી એસો-ઇન્ડિયન જેવાં સરકારી અખબારોએ એ શબ્દનો અર્થ એવો કર્યો હતો કે રજાને માટે મહાસભાએ અરજી કરી હતી, માટે સરકારની જય બોલાવી હતી. ત્યારે બીજી તરફથી મહાસભાએ એવું કંઈ કર્યું નહોતું એમ કહી મહાસભાની જય બોલાવતી હતી. ખરી વસ્તુ એ છે કે મહાસભાએ અરજી કરી જ નહોતી, એટલે મહાસભાનો વિનય થયો હતો. દિલ્હીની મહાસભાએ નાગપુરના જડા-સત્યાગ્રહના સંચાલકોને તથા માતૃભૂમિનું સ્વમાન ટકાવવા માટે વીરોધિત ત્યાગ કરી અસહ્ય હાડમારીએ વેકનાર સ્વયંસેવકોને હાદિકે ધન્યવાદ આપ્યા હતા. ગાંધીજીની લડત હવે મૃતઃપ્રાય થઈ છે અને એમના સિદ્ધાંતોમાંથી લોકોને વિશ્વાસ ભરી ગયો છે, એવું કહેનારાઓને એ વખતે આ લડતે સગોટ જવાબ આપ્યો હતો.

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા

ગાંધીજીની ગંભીરતા

અ ત્યારે હિંદુસ્તાનના પાટનગરમાં અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની બેઠક ચાલી રહી છે. દરરોજનાં છાપાંઓમાં ત્યાંની બેઠક વિષે એક નવીન સમાચાર આવ્યા જ કરે છે, પરંતુ આ લખાય છે ત્યાંસુધીમાં કશું જ સત્તાવાર જાણવા મળી શક્યું નથી. પોતાની શક્તિના સંગ્રહ માટે મહાત્માજીએ છેલ્લા દોઢેક મહિના થયા મૌન સ્વીકાર્યું હતું તેનાં અનેક શુભ પરિણામોમાં મહત્વનું પરિણામ એક એ આવ્યું છે કે એમણે પોતાનાં વહાલાં શસ્ત્રો અથવા જીવનધર્મો-સત્ય અને અહિંસા-ને વધુ કાર્યવાહક બનાવવા માટે કેટલીક યોજનાઓ તૈયાર કરી છે. આ યોજનાઓ આખરી હોય એવું તો તેઓ પણ નથી કહેતા. પ્રથમથી જ એમણે તો એક વિજ્ઞાનીની અદાથી કહ્યા ક્યું છે કે હું તો મારાં સત્યોને પ્રયોગની ક્ષોદ્રી ઉપર ચડાવી રહ્યો છું. પરંતુ આપણે છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં એ સાયોનાં જે પરિણામો જોયાં છે તે ઉપરથી એ સત્યો સાશક સ્થિતિમાં નથી રહ્યાં. એ સત્યોના પ્રયોગો હજી પૂરા થયા નથી અને કદાચ કાર્ષક કાળે પણ નહિ થાય, કારણ કે એ તો અનંત અને અમાપ સત્યો છે. પરંતુ એના પ્રયોગોમાં આપણે આપણી વ્યક્તિગત રાષ્ટ્રીય જાતને જેમ જેમ વધુ ક્ષોદ્રીએ ચડાવતા જઈશું તેમ તેમ નવાં રહસ્યો અને નવાં સુખાનુભવો પામતા જશું એમાં શંકા નથી રહી.

અધિકાર ગ્રહણ કર્યા પછી મહાસભાની તાકાત અને પ્રભાવ જેમ અનેકગણાં વધી ગયાં છે તેમ એનાં મૂળમાં રહેલા છૂપા રોગો પણ ફૂટી નીકળ્યા હોય એવું જણાય છે. દેશનું હિત ચિંતનાર દરેક જાણતા હશે કે અત્યારે મહાત્માજીનું ધ્યાન વધુમાં વધુ એ રોગો તરફ જ રેકા-યેલું રહે છે. તેઓ એમ માને છે કે મહાસભા જ એક એવી શક્તિ ધરાવે છે કે જે આ કચડા-યેલા દેશને ઉન્નત બનાવી શકે અને પૃથ્વી પરની એક પ્રચંડ સક્તિનત્વે ઉમેટી શકે. મહાસભાને આવી રાજદ્વારી મહત્તા આપવાની સાથે તેઓ એવી આશા પણ રાખે છે કે સત્ય અને અહિં-સાના આદર્શોને વ્યવહારમાં ઝીલવાનું સામર્થ્ય પણ એ સંસ્થા જ ધરાવે છે. આપણે બાણીએ છીએ કે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો કેવળ આ દેશ પૂરતા જ મર્યાદિત નથી. ઓછામાં ઓછું એ સિદ્ધાં-તોની નેટલી જરૂર આપણને છે તેટલી તો જગતના બધા દેશોને છે જ, પરંતુ ગાંધીજીના જીવનનો એ નિયમ જ જણાય છે કે જ્યાંસુધી પોતે જ શુદ્ધ અને શક્તિશાળી ન થાય ત્યાંસુધી બીજાને એવા થવાનો ઉપદેશ ન આપે, તેમ તેઓ એવા થાય એવો બુદ્ધિ પ્રયત્ન પણ ન કરે. જેનું એમણે પોતાની જાત અને દેશની વચ્ચે માન્યું છે તેવું જ દેશ અને જગતના બીજા

દેશોની વચ્ચે માન્યું છે. એટલે મહાસભાના સત્ય-અહિંસાનાં શસ્ત્રો દ્વારા ને હિંદ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી લ્યે તો એ વાટે આપ્યા જગતને એ શસ્ત્રોની બેટ કરવાની એમની ઉમેદ છે. આ મહાન આદર્શને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને તેઓ મહાસભાના રાજન્ય-રાજના કામને તપાસે છે.

તેઓ એમ માને છે અને સૌએ એ માનવું જ નોંધે એ કે કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે જે સાધનોનો આપણે સ્વીકાર કર્યો હોય તે સાધનોને અનુરૂપ જ આપણો વ્યવહાર રહેવો નોંધે એ. ને આપણે હિંસક સાધનો પસંદ કર્યાં હોત તો દુશ્મન પ્રત્યે દગો, ફટકો, અસત્ય કે વિશ્વાસઘાત ગુના ન ગણાત, એટલું જ નહિ પણ ધણીવાર તો ગુણુ જ ગણાત; પરંતુ એમાંય પરસ્પર તો વિશ્વાસ અને વફાદારી જ રાખવી પડત. હિંસક યુદ્ધમાં પરસ્પરના વિશ્વાસ અને વફાદારીની જેટલી જરૂર છે તેથી વધારે જરૂર અહિંસક યુદ્ધમાં હોવી નોંધે એ. કારણ કે એના તો મૂળમાં જ એ વસ્તુ પડી છે. જે દગાફટકો, અસત્ય કે વિશ્વાસઘાતનો આપણે આશ્રય લઈએ તો આપણે સાધન પસંદ કરવામાં અથવા તો એને સમજવામાં ભૂલ જ કરી છે એમ ગણાય. ઉપરાંત, એ વસ્તુ પણ સમજવા જેવી છે કે અસત્યથી દૂર રહેવાનું હિંસક યુદ્ધમાં જેટલું કઠણ છે તેટલું અહિંસક યુદ્ધમાં નથી. હિંસક યુદ્ધમાં તો નિત્યજીવનમાં-કુટુંબજીવનમાં અને પક્ષજીવનમાં-આપણે જેને મહાલયાનક ગુનાઓ માનીએ તે બધા દુશ્મનો તરફથી તો અચરાવાના જ હોય છે એટલે એ ગુનાઓને આપણું હૃદય અમુક અંશે સાંખતું થઈ ગયું હોય છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે જ્યારે આપણા સાથી પ્રત્યે પણ આપણે લેશ માત્ર દુશ્મનભાવ અનુભવીએ છીએ કે તુરંત જ એ ગુનાઓ આપણે મન ગુનાઓ મરી જાય છે. અહિંસક યુદ્ધમાં, આનું નથી. ત્યાં તો કહેવાતા દુશ્મન પ્રત્યે પણ મૈત્રીનો ભાવ ગંભીરનો હોય છે, એટલે જો આપણે વિચાર કરીએ તો નોંધે શકીએ કે આજે મહાસભાની અંદર જે સડો પેડો છે તે ખરેખર 'પેડો' નથી પણ

આપણામાં હતો જ. આજ લગી આપણા પાસે આજનો સડો આપણી પોતાની સેનામાં દાખલ કરવાને કોઈ કારણ નહોતું અથવા તો મોટો નહોતો. આપણે આપણી એવી મનોવૃત્તિનો ઉપયોગ અત્યાર લગી દુશ્મન પ્રત્યે જ કરતા, તે હવે આપણી અંદર અંદર પણ કરવા લાગ્યા છીએ. મહાસભામાં સડો દાખલ થવાનું એક મોટું કારણ એ મનાય છે કે અધિકાર હાથમાં આવ્યા પછી અને મહાસભા જ દિવસે દિવસે આ દેશની સત્તાધિશ બનતી જાય છે એમ જોયા પછી કેટલાક સ્વાર્થસાધુઓ મહાસભામાં ધૂસી આવ્યા છે ને મહાસભાના નામને કલંક લગાડે એવું કામ કરે છે. આ માન્યતા પૂરેપૂરી સાચી નથી, કારણકે અધિકાર ગ્રહણ કર્યા પહેલાં જ ને મહાસભાવાદીઓ એને આવરયક એટલા ઉચ્ચ ધોણુ ઉપર જલા હોત તો આ નવા આંગતુકાને આવતાની સાથે જ પાછા જવું પડત અથવા તો મહાસભાના સિદ્ધાંતોને જ વશ થવું પડત. સરકાર સામે આજ સુધી આપણે સત્ય અને અહિંસાનાં સાધનો વડે લડ્યા પરંતુ આપણાં એ સાધનો આપણે કેટલાં બતાવવી રાખ્યાં હતાં તેની હવે આપણને ખબર પડતી જાય છે.

એટલે ગાંધીજી આ વસ્તુ તરફ અત્યંત ગંભીરતાથી-આજના કોઈ પણ સળગતા પ્રશ્ન કરતાં વિશેષ ગંભીરતાથી-જોતા હોય તો એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. આપણે ઇચ્છીએ કે એમના તરફથી આપણને એવું માર્ગદર્શન મળે કે જેના પરિણામે જૂના કે નવા સ્વાર્થસાધુઓ આ સંસ્થામાં ન સ્વીકારે અને આ સંસ્થાનાં ખેડાં અગો હોય તે એની મેળે જ ખરી પડે.

મહાસમિતિની બેઠક

દિલ્હીની બેઠકમાં ત્રણ મહત્વના કારણો પસાર થઈ ગયા અને એથી પસાર થવાની અણી ઉપર છે. જો કે દરેક બેઠક વખતે એવો અનુભવ થાય છે પરંતુ આ વખતે, જ્યારે મહાસભાના બધા કારણો એના લગ્નયક જુસ્સો પ્રગટ કરનારાં છે ત્યારે, પણ ઉદામવાદી મિત્રો

સીધો સામેનો કરવાના સુધારાઓને રજૂ કરવાની લાલચને રાફી શક્યા નથી. દિવસે દિવસે એમનું બળ ગમે તેટલું ઘટતું જાય પરંતુ એમનો ઉત્સાહ એથી મોજો નથી પડતો એ ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. આ ઉત્સાહને આપણે વધુ પ્રશંસા પણ આપત, અને કોઈક દિવસે એમાંથી પ્રેરણા મેળવત, પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે તેઓ પોતાની સાચી સ્થિતિ સમજી જ શકતા નથી અને એક એવો આશ્ચર્યકારક ભ્રમ સેવે છે કે જે તેઓ વિરોધપક્ષમાંથી ખસી જાય તો મહાસભા તદ્દન વિનીત બની જાય. આ ગિરદારો હમેશાં એમ કહે છે કે ‘અમારા સુધારાઓ લલે બીડી જાય, પરંતુ મહાસભા દિવસે દિવસે ઉદ્દામ બનતી જાય છે તે અમારો પ્રતાપ છે’ આમ કહીને તેઓ મહાસભાના આજના હરાવોને દસ વરસ પહેલાંના હરાવો સાથે સરખાવે છે ને એમ સાબિત કર્યા મથે છે કે આજની મહાસભાને આવો ઘાટ આપનારા અમે છીએ. આમ આ લોકો માને છે એટલે એમનો ઉત્સાહ કદી મોજો પડતો નથી, કારણ કે આંતરસંતોષ માટે એક બ્રામ્હ સત્ય એમને લાધી ગયું છે.

મહાસમિતિએ સમવાયતંત્રનો વિરોધ કરતો જે હરાવ પસાર કર્યો તે હરાવ આ ઉદ્દામવાદીઓ પોતાના વિનયરૂપ ગણુતા હશે, કારણ કે એ હરાવ રજૂ કરતાં એમ કહેવામાં આવ્યું કે ‘કેટલાકનાં મનમાં શંકા જાગી છે એટલે ફરીને જાહેર કરવામાં આવે છે...’ અને હરાવને અંતે આજની બેજવાબદાર સ્થિતિ સામે પ્રકાપ પ્રગટ કરી સરકારને ચેતવણી આપી. ખરું જોતાં મહાસભાના મોવડીઓમાં સૌથી વધુ વિનીત ગણુતા શ્રી. ભુલાભાઈ દેસાઈએ આવી ચેતવણી ધારાસભામાં જ ઉચ્ચારી હતી. એટલે હરાવને આટલો ઉગ્ર બનાવનાર ઉદ્દામવાદીઓ નથી પણ મહાસભાના આજના સંચાલકો જ છે. જે મહાસભાને આપણે જડ યંત્ર ન માનતા હોઈએ, તેમ જ મહાસભાએ આખરી સિદ્ધિ સંપાદન કરી લીધી છે એમ પણ ન માનતા હોઈએ તો આપણે માનવું જ જોઈએ કે મહાસભા પ્રતિદિન તાકાતવાન થતી જ

જશે અને પ્રગતિ કરતી જ રહેશે. આ તાકાત અને આ પ્રગતિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય છે એ સવાલનો જવાબ સહેલો નથી, કારણ કે એમાં ઘણાં બજો લાગ લગવી રહ્યાં હોય છે. પરંતુ આ બધી તાકાત અને પ્રગતિનો તમામ યશ દરેક હરાવમાં કરણુ રીતે હારી જનારા ઉદ્દામવાદીઓ જ લેવા લાગે તે એમની શુદ્ધિને શોભીતું નથી. એમણે પોતાની ઘટતી જતી તાકાતનો નમ્રભાવે એકરાર કરવો જોઈએ અને પછી આગળ પગ માંડવો જોઈએ.

એક બાબુથી એમ કહ્યાં કરવું કે મહાસભા દેશના લઘાયક જુસ્સાને મારી રહી છે ને બંધારણીય માર્ગે ઘસારાઈ રહી છે, ને બીજી બાબુ એમ બોલવું કે દેશ લઘાઈ માટે ખડે પગે તૈયાર છે—આ બંને વાતો મેળ ખાતી નથી, તેમ પ્રમાણિક પણ દેખાતી નથી. સાચી સ્થિતિ કબૂલ કરી લેવી જોઈએ કે લલે ગમે તે કારણે પણ ૧૯૨૪માં દેશ અલ્પશક્તિ બની ગયો હતો અને એ પછી આજે એણે ઘણી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, આ નવી શક્તિ આકાશમાંથી નથી જિતરી. બહિર્જગતનાં બળાબળોને લઈને પણ નથી આવી, ઉદ્દામવાદીઓના પ્રચારને લીધે તો નથી જ આવી, પરંતુ મુખ્યત્વે આ દેશે અધિકારગ્રહણનો જે મહાન પ્રયોગ આદર્યો છે તેમાંથી જ આ શક્તિ, આ આત્મભાન પ્રગટ થયાં છે. આ પ્રયોગ ક્યાં સુધી આપણને લઈ જઈ શકશે, આગળ જતાં જંબરદસ્ત પ્રત્યાઘાત તો આપણે નહિ ખમવો પડે, ઈત્યાદિ સવાલો સમજી શકાય છે, અને એ મુદ્દાઓ ઉપર આજની કાર્યવાહીનો વિરોધ પણ કરી શકાય; પરંતુ નક્કર સત્યો સામે આંખમિચામણા કર્યેથી કશો અર્થ સરી શકતો નથી.

મહાસમિતિએ જે ત્રણ હરાવ પસાર કર્યા તે ત્રણેય અત્યંત મહત્વનાં હતાં. સમવાયતંત્ર સામેનો અમારો વિરોધ પોલો નથી એમ ફરીને મહાસભાએ કહ્યું એ સારું જ થયું. ખરે પ્રકરણ અંગે જે હરાવ થયો તે આજની સ્થિતિને લેશ માત્ર સુધારી શકશે નહિ, પણ આખરી સત્તાએ પોતાનો ફેંસો આપી

નીધો એટલું તો પ્રભુ જાણી શકશે. ડૉ. ખરે સામે શિસ્તબંધનાં પગલાં લેવાનો શ્રી. બાલ-
કૃષ્ણ શર્માએ સુધારો રજૂ કર્યો તે ધણું સારું થયું,
એ સુધારાએ બતાવ્યું કે ડૉ. ખરે-પ્રકરણમાં કારો-
બારી સમિતિ કળાયે મદાસમિતિ ઉપર મત મંગલે
છે. એ પછી દેશી રાજ્યો સંબંધી જે ફગવ પસાર
થયો તે પણ આજના તબક્કે ખૂબ મહત્વનું કામ
થયું. મદાસભાએ પોતાની બિનદરમિયાનગીરીની નીતિનો
ઉલ્લેખ કરતાં એ નીતિની પાછળની મનોદશા અને
એ નીતિને સંપૂર્ણ ન માનનારો એક વર્ગ મદાસભામાં
છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો તે ધણું સારું થયું, મદાયુદ્ધ
વિખેનો નાનકડો પણ અત્યંત મહત્વનો ફગવ પ્રમુખે રજૂ
કરતા એ ઉપર સુધારો આવ્યો એટલે એ ફગવ આજે
અર્થા ઉપર આવ્યો હશે. અમને લગીર પણ શંકા
નથી કે એ ફગવ પસાર થશે જ. આ ફગવ ઘણો જ
દૂંદા-યુદ્ધની પૂર્વી ગંભીરતાને પ્રગટ કરનારો-છે.
મદાયુદ્ધ ફાટી નીકળે તો હિંદે શું પગલાં લેવાં તે
વિખેની તમામ સત્તાઓ કાર્યવાહક સમિતિને સોંપ-
વાનો આ ફગવ છે. આ ફગવ ઉપર બંધન મૂકનારા,
અથવા તો આજે જ અમુક નીતિ જાહેર કરવાની
સૂચના કરતા, સુધારાઓ આવશે. પણ એ સુધારાઓ
ભડી જ જવાના છે, કાગળ કે આ દેશની પ્રજાના
પ્રતિનિધિઓને કાર્યવાહક સમિતિના શુભ અને લગ-
નક નિષ્ણમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. કાર્યવાહક સમિતિએ
કોટકડીના પ્રમુખે દેશનો વિશ્વાસ ધરાવવાની લાય-
કાત બતાવી છે અને જો મદાયુદ્ધ ફાટી નીકળશે
તો એ લાયકાત ઉપર મહોર પડે એવો કાર્યક્રમ
કાર્યવાહક સમિતિ દેશ સમક્ષ મૂકશે એવી અમે
આશા રાખીએ છીએ.

કાઠિયાવાડનું સુકાન

કાઠિયાવાડના હૃદય જેવા રાજકોટમાં જે જંગનાં
મંડાળ થઈ ચૂક્યાં તે જંગ રાજકોટ પૂરતો નથી.
આજે રાજકોટ પૂરતો દેખાય છે એ ખરી વાત છે,
પરંતુ કાઠિયાવાડે જે નવરસ ધારણ કરવા માંડ્યું

છે તેનું એ પહેલું નિશાળ છે. ૧૯૩૦માં આખા
દેને જે બલિદાનો નોંધાવ્યાં તેમાં કાઠિયાવાડ પગલ
નહોતું ગ્યું, પરંતુ એ પછી કાઠિયાવાડે એક એવી
પગલ ખાંધી કે વસ્તો સુધી પાછું હતી ગયું. આ
દુર્નિવાર એટલે પાછી ઘાળવામાં કેણ કેણ કારણો
બન્યું તે વિષે તો ધણું લખી શકાય, પરંતુ એ લખવાનું
સ્થળ આ નથી. કાઠિયાવાડના મૂળમાં તેજસ્વી બીજ
પડ્યું હતું એટલે કાઠિયાવાડને પાછા વળતાં બહુ
સમય ન લાગ્યો, અને જે મંગળ ધડીએ કાઠિયાવાડ
નવો રાહ લઈ રહ્યું હતું એ જ ધડીએ આખા
દેશમાં જ્યાં જ્યાં રાજસ્થાનીઓ વસે છે ત્યાં ત્યાં
ચેતનાના તણખા ફૂટવા લાગ્યા. આ અદ્ભુત ચેતના
ક્યાંથી આવી તે કોઈ જાણતું નથી. જાણે એવું લાગે
છે કે બ્રિટિશ કહેવાતા હિંદમાંથી સત્યાગ્રહે પોતાનું
અમુક કામ પૂરું કરી રાજસ્થાનોમાં પ્રવેશ કર્યો હોય!
આને પરિણામે કાઠિયાવાડને પ્રેરણા મળવાં લાગી અને
થોડા જ સમયમાં હંડું હિમ જેવું વાતાવરણ વિદ્યુત-
મય બની ગયું. આ પ્રયત્ન વિદ્યુતને કાબૂમાં રાખી
શકે અને યોગ્ય માર્ગે વાળી શકે એવો સરદાર પણ
કાઠિયાવાડને મળી ગયો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
આજ સુધી કાઠિયાવાડના પ્રશ્નો વિષે અને તમામ
દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો વિષે નિંદાતા હતા, પરંતુ ચમ-
ત્કારિક રીતે એ નિંદાનો ધુમાડો અલોપ થઈ ગયો
છે અને આજે તો એમનો કીર્તિ-સૂર્ય પ્રકાશવા
લાગ્યો છે. અમે એમ માનીએ છીએ કે કાઠિયાવા-
ડની નૌકાને મહા - તોફાની મહાસાગરમાં
પંથ ખેડવાનો છે. એ નૌકાને પાર કિતારવા માટે
સામાન્ય સુકાની ચાલી શકે એમ નથી. સરદાર
વલ્લભભાઈને કાઠિયાવાડે પોતાનું સુકાન સોંપીને
ખરેખર ડહાપણનું કામ કર્યું છે. અમને વિશ્વાસ છે
કે તેઓ અનેક ખરાબાઓમાંથી નાકાને પાર લઈ
જઈ શકશે.

અમદાવાદ
૨૭ : ૬ : ૩૮

ગોહનલાલ

વર્ષ ૭ : અંક ૧૧

નવેમ્બર ૧૯૩૮

ઊર્મિનું લવાજમ : દેશમાં ૫-૦-૦ બ્રહ્મદેશમાં ૫-૮-૦ પરદેશમાં દસ શિલિંગ
છુટક એક નકલની કિંમત ૦-૮-૦.

અ નુ ક મ

૧	ગીતાનું મહત્ત્વ	શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર	૮૧૩
૨	એક દર્શન ને મંથન	શ્રી. 'અનામી'	૮૧૪
૩	સળગતી સ્મૃતિ	શ્રી. રમણીક અરાલવાળા	૮૧૮
૪	'હારા', 'અને' કે 'નું' ?	શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા	૮૧૯
૫	ખંડેર પર કોકિલા	શ્રી. 'સુધાંશુ'	૮૨૪
૬	શામ્બુને ખેળે	શ્રી. હરજીવન સોમૈયા	૮૭૨
૭	યોગ અને કર્મનો સંબંધ	શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી	૮૩૬
૮	વીમા-એજન્ટ	શ્રી. પુરુષોત્તમ ખી. ચૌહાણ	૮૩૯
૯	જરૂરી ભેદભેદ	શ્રી. જૈનેન્દ્રકુમાર	૮૪૬
૧૦	જીવન અને કવન	શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધી	૮૫૪
૧૧	જંગીજખાન	શ્રી. 'વિદ્યાર્થી'	૮૫૮
૧૨	ફલકુને તીરે	શ્રી. 'કારકુન'	૮૬૨
૧૩	એક મૂંઝવણ	શ્રી. 'સોપાન'	૮૬૩
૧૪	કળવણી અને રાજતંત્ર	શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ	૮૭૩
૧૫	ગીતાની શિલામણ	શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર	૮૭૫
૧૬	મારો પ્રભુ	શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા	૮૮૧
૧૭	આપણી સ્વરાજયાત્રા	શ્રી. મોહનલાલ	૮૮૨
૧૮	અવલોકન	શ્રી. ચારુદત્ત	૮૮૬
૧૯	પ્રતિભા અને પતિત્વ	શ્રી. રામનાથ 'સુભન'	૮૯૧
૨૦	યુદ્ધ	શ્રી. મનુભાઈ ત્રિવેદી	૮૯૮
૨૧	ખેડૂતનો દીકરો	શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૮૯૯
૨૨	જાઉં છું.	શ્રી. લાલશંકર પાઠક	૯૦૪

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દિનેશ હરિદાસ મોતીવાલા : ઊર્મિ કાર્યાલય : રાણપુર
મુદ્રણસ્થાન : સ્વાધીન મુદ્રણાલય : સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

નિવેદન

(નન્યુઆરી '૩૮ થી ડિસેંબર '૩૮ સુધીના ગ્રાહકોને)

આપણા સંબંધનું એક વધારે વર્ષ આજથી એક માસ પછી પૂરું થાય છે. આપને ઈ શકશે કે આ વર્ષ દરમિયાન ઊર્મિને વિકસીત કરવામાં અમે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી છે અને એમાં સારી રીતે સફળ પણ થયા છીએ.

આ વર્ષ દરમિયાન અમે ધણુય લેખક-મિત્રોનો સહકાર મેળવી શક્યા છીએ-નવા લેખકોને સમાજ પામે મૂકી શક્યા છીએ અમારું એ ક્ષેત્ર દિવસે ને દિવસે વિસ્તૃત થતું જાય છે એ આપણા માટે આનંદની વાત છે.

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઊર્મિનો વિકાસ થતો જ રહ્યો છે અને અમને ખાતરી છે કે સમાજની નવરચનાના ધડતરનું શિષ્ટ અને સંસ્કારપૂર્ણ સાહિત્ય સમાજને આપી અમે સમાજના સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક વિચારોમાં પરિવર્તન કરાવી શકશું-કાન્તિ લાવી શકશું.

ઊર્મિની પૃષ્ઠ-સંખ્યા પણ અમે વર્ષ દરમિયાન સારી વધારી શક્યા છીએ. ગયે વર્ષે અમે વર્ષ પૂરું થયે ૯૦૦ પાનાનું વાંચન આપી શક્યા હતા જ્યારે એટલું વાંચન તો અમે આ વર્ષે આ અંક સુધીમાં જ આપી ચૂક્યા છીએ. એટલે પૃષ્ઠ-સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પણ અમે અમારા ગ્રાહકોને ૧૦૦ પાનાનું વધારે વાંચન વર્ષ પૂરું થયે આપી શકશું.

અમારી જાહેરાત પ્રમાણેના ચાર વિશિષ્ટ અંકોમાંથી ત્રણ અંકો અમે આજ સુધીમાં આપી ચૂક્યા છીએ. ત્રણેય અંકો અમારી પૂરી મહેનતે અમે તૈયાર કર્યા છે. આશા રાખીએ છીએ કે એ અંકોના વાચનથી આપને સંતોષ થયો જ હશે. આવતો ડિસેંબર અંક પણ અમે એક વિશિષ્ટ અંક તરીકે આપવાના છીએ. એ અંક મહાન અંગ્રેજ લેખક હોલ કેઈનની એક શ્રેષ્ઠ કૃતિ 'ખાખર'ના અનુવાદના રૂપમાં નવલકથા-અંક થશે.

ઉપરનો અંક ઊર્મિનો છેલ્લો અંક થશે અને એ સાથે ઊર્મિનું સાતમું વર્ષ પૂરું થશે.

ઊર્મિને માટે આ બધું શક્ય છે-શક્ય થાય. એ બધા પાછળ અમારી મહેનતનો હિસ્સો તો છે જ, પરંતુ સાથે સાથે આપનો-ગ્રાહકોનો-હિસ્સો પણ જોવો તેવો નથી.

ઊર્મિ સારી એવી ગ્રાહક સંખ્યા ન ધરાવતું હોત તો આજ અમે આપી શકીએ છીએ એટલાં પાનાંનું વાંચન આપવું અમારા માટે મુશ્કેલ બનત. એટલે અમને મહેનત કરવા ઉત્સાહિત કરવામાં અમારા લેખક-મિત્રોનો સાથ છે એટલો જ જરૂરી માથ આપનો છે એ અમે ભૂલી શકતા નથી.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે નવા વર્ષનું લવાજમ આપ આ અંક મળે કે તુરંત જ મોકલી આપશે અને વી. પી. ના નકામા ખર્ચમાંથી બચી જશે.

આ અંકના અનુક્રમના પાના ઉપર લવાજમ માટેની સૂચના માટે એક રંગીન કાપડી ચોટાડી વિસ્તૃત સૂચના આપી છે એ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જશે એવી આશા છે.

ભામિ

વર્ષ સાતમું : અંક અગિયારમો
નવેમ્બર : ૧૯૩૮

ગીતાનું મહત્ત્વ

દક્ષાત્રેય વાલકૃષ્ણ કાલેલકર

મગવદ્ગીતા એ આપણો સંક્ષિપ્ત પણ સંપૂર્ણ ધર્મગ્રંથ છે. મહાભારત યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુન અને શ્રી કૃષ્ણ વચ્ચે થયેલો સંવાદ સંજયે સાંભળ્યો અને આધના રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યો તે જ અપદેશ શ્રી વેદવ્યાસે મહાભારતમાં ગણપતિને હાથે લખાવ્યો એવી આ ગ્રંથ વિષે માન્યતા છે. મગવદ્ગીતાના બરાબર સાતસો શ્લોકો અઢાર અધ્યાયમાં વહેંચાયેલા છે. સર્ગોવહાલાં અને ગુરુઓ સામે લડવામાં પાપ છે માટે હું ન લડું એવા અર્જુનના વિષાદથી ગીતા-સંવાદની શરૂઆત થાય છે. અને હવે મારો મોહ રહ્યો નથી, તારું વચન હવે હું કરીશ એમ કહી અર્જુન કર્તવ્યપાલન માટે તૈયાર થાય છે ત્યાં એ સંવાદ પૂરો થાય છે. વચમાં માણસોનું કર્તવ્ય શું છે, જીવનની સફળતા શેમાં રહેલી છે એ બધું આપેલું છે. એ સંવાદ વચ્ચે એક મોટી ઘટના થઈ. અર્જુને શ્રી કૃષ્ણને વિનંતિ કરી કે તારી વિભૂતિઓનું-તારા વિશ્વરૂપનું-દર્શન જો શક્ય હોય તો તે કરવા હું માગું છું. મગવાને એને દિવ્યદ્રષ્ટિ આપી, પોતે સર્વત્ર, સર્વદા એવો સંહાર ચલાવી રહ્યો છે એ બતાવ્યું અને પોતે હોળ છે તે સ્પષ્ટ કહી અર્જુનને નિમિત્ત માત્ર થવાની સલાહ આપી. આ અદ્ભુત અને રોમહર્ષણ સંવાદ વચ્ચે આવવાથી ગીતાના બે વિભાગ સહેજે પડે છે. પહેલાં દસ અધ્યાયનો એક અને અગિયાર પછીના છેલ્લા સાત અધ્યાયનો બીજો વિભાગ.

તત્ત્વજ્ઞાનની ધર્મચર્ચા વિસ્તારપૂર્વક ગમે ત્યાં મળી શકે પણ અળીને પ્રસંગે એમ વર્તવું એવી મૂંઝવણ આવી પડે ત્યારે ધર્મરહસ્ય નિર્ચોવીને એનો સાર કાઢી આપવાથી જ માણસનો આચરણનો રસ્તો ખુલ્લો થઈ જાય છે એ હામ ગીતાએ કરી આપ્યું છે માટે ગીતાને આટલી મહત્તી.

ગીતામાં જ્ઞાનમહિત, કર્મ આદિ અનેક વિષયોની ચર્ચા આવી છે, પણ મુખ્ય વાત તો એ છે કે કર્મનું ઔશલ્ય મેળવવા માટે માણસે ચિત્તનું સમત્વ મેળવવું જોઈએ. સામાન્ય માણસો અથવા લગભગ બધા જ માણસો કર્મની કસોટી સુખદુઃખથી કરે છે. જે કર્મથી સુખ મળે તે કરવા તરફ માણસ પ્રેરાય છે, અને જેનાથી દુઃખ જળાય છે તેનાથી માગે છે. એ મૂલને લીધે માણસ દુનિયામાં બરાબર વર્તી શકતો નથી. એને ધર્મનું જ્ઞાન થતું નથી. માણસ જો એટલું સમજી જાય કે કોઈ પણ કર્મનું સુખથી સારાપણું સિદ્ધ થતું નથી, અને દુઃખથી નરસાપણું સિદ્ધ થતું નથી, તો સુખદુઃખની એના આચરણ પર અસર થશે નહિ. પછી એને સહેજે ધર્મ સમજાશે અને સુખદુઃખના આધાત થતાં છતાં એ વિચલિત થશે નહિ. ટૂંકામાં સુખદુઃખને નૈતિક દ્રષ્ટિએ હિંમત નથી.

આટલું જ માણસ જાણે તે માણસને મૂંઝવણ ન રહે-વ્યથા ન રહે. એ બધાનું મતું કરી પોતાની શાંતિ મેળવશે.

એક દર્શન ને મંથન

૧

દિનેશનો ધોમ શમ્યો વિયોગ શો
સંધ્યા સરાગી સરતી ત્વરાથી
ને મેઘ-મીનો નભ-સિંધુ થંભ્યાં
વિશ્વે પડ્યા આ પડદા નિશાના.

૨

પ્રવૃત્તિસૃષ્ટિ જગની વિરામતાં,
આરંભતો એકલડો મુનિ સમો-
શશિ ઊગ્યો આભ-તિમિર ફેાડી
ને તેજખાલ દશ દિશ રહંત દોડી

૩

તેજે લીપ્યા ચોક વિષે મળ્યા'તા
આ વિશ્વના તાત દશેક ને હું
એ સૌ હતા શેરડી-કોલ-પીસ્યા
ઉરે છતાં શ્રાવણ-મેઘ જેવા.

૪

ને હું ? હતો જ્ઞાન-ગુમાન-ઘેર્યો
હ્યાં માંવડા-શો સહુ વાત ઠાલો.
કોલેજના પાક સમો-ન ત્યાંનો
ત્રિશંકુ-શો, ના લવલેશ હ્યાનો.

૫

“કાં પાક કેવો ઉણુ સાલ કાકા ?”
શરૂ કર્યું ત્યાં વયમાં મગાઈ
કહ્યું : “ખૂંડો પાકની વાત ભાડ !
કાઢયાં દૂઢાં સૌ અમ જેડુઓનાં”

૬

“આ સાલ ભૂંડી” : વયમાં છગો કહે
“કાલે શું ખાણું, ધનનાય સાંસા
આ કેર ભારે કળસુમનો હાં !
વાંકો વિધિ, માનવ શું કરે ત્યાં ?”

૭

“આ બાજરો બે મણ માંડ થયો'તો
અર્ધો લણ્યાનો, અડધો ખળાનો
ગયો; મળી મે'નન માટીમાં ઓ
વેરો ભર્યા તે પર કાઢી ગાંડનો.”

ભગો કહે “છે હજી બાકી વેરો
મર્યે ન પાઈ મૂકવા મળે મોં
રેલો અને જોડું, ઘરેય હાંસડી
દેવે ફૂલ્યાં : ભાઈ ! નસીબ પાતળું.”

૯

ત્યાં એક ખૂણેથી જગો વદો કે :
“નસીબ ! નસીબ ! કરો શું ભાઈ ?
આ ગાંધી આયો, કળજીગ આયો
ને હું ખના કુંગર સાથ લાવો.”

૧૦

વેપાર ભાંગ્યા, કીધ ભાવ દીલા
ખેતી-ખરાબી કરી, ઢેઢ લેખા
સૌ લેખવ્યા, આ ધરમે બગાડ્યો,
આ કોપ તો એ સહુ પાપનો હાં !”

૧૧

છગો કહે : “આ મન ભાઈ બોલીએ,
નસીબ પહેલું, પછી પાછળે સૌ,
ગાંધી ઈમાં શું કરીએ શકે ? શું-
ઢકાળ નોતો દીઠ ગાંધી પહેલાં ?”

૧૨

“એ આવતાં તો ધનભાગ આપણાં
ઘાણી સમી વેઠથી તો છૂટ્યા ને ?
એ તો બતાવે હવળું, કરે ન્યાં
લોકો જિઘું ત્યાં; કરતા શું મા'તમા ?”

૧૩

ઉઠ્યો હુંને આવી પડ્યો બિછાને
ચલુ તણાં પદ્મ હજ્યાં ન, કિંતુ
કરણ ગાથા કૃષિકોની આખે-
આવે, તરે એ ચલચિત્ર જેવી

૧૪

“શરીરનાં હાડ-હળે હળે ભૂ-
માંસાદિનાં ખાંતર પૂરતાને
પાણી રૂપે પાડત એ પસીનો
અતે ફળે શૂન્ય; શું પુણ્ય પાતળું ?

૧૫

પ્રારબ્ધ વર્ણ પુરુષાર્થ મૂર્તિ
હજે ધરા, વાવત ખી, ઉગાડે,
લણે, તથાપિ મવં પામતો કણે
વિચિત્રતાની અવધિ ન આ શુ?

૧૬

એ મ્હાન મુખે ઋણુભાન છાયું
નેત્રોદધિએ વડવાખિ ધીએ
ટેડો, સૂકો, દુર્બળ કાળ-ભારે
નેરાશ્ય, કાફલ્યની મૂર્તિ સાક્ષાત્!

૧૭

છે હિંદ તો પાછળ હિંદીઓ છે
ના હિંદ તો પાછળ હિંદીઓ ના.
ખેડૂત છે તો જગ છે, જીવો છે
એ જો નહિ, જુ, ધન ધાન્ય ના ના.

૧૮

સ્વયં મરી સૃષ્ટિ જિવાડનારો
ને વિશ્વનેા પ્રાણ અલાવનારો
જે એકમાથી કરતો અનેક
અનેકમાથી મળતો ન એક.

૧૯

ખેડું સુકાવા દ્રુમ-મૂળ, કયાંથી-
ખાળાં અને પર્ણ લીલાં શહેરો!
નહિ દૂરે હોઝ વિષે નહિ જ
નહિ નદીએ, નહિ સિંધુ માંડી

૨૦

વિદેશીની ધૂંસરી, અર્થતંત્ર
વ્યાપારનું તંત્ર વિષે-રસેલ
ને મૂડીવાદી કૃષ્ણી-શા પુંકાડે
ખેતી અને ખેડૂત પાયમાલી.

૨૧

આ હિંદની શ્વેત નસો શું ગામડાં-
ભાંચ્યાં, વશ્યાં શહેર, વધી ગરીબી.
ન ખેતીમાં માલ, ન રોજી શહેર
બેકારીનો હાઉ જાધેય ધૂરકે.

૨૨

ગામે અને નાનકડા ગૃહોના
ઉદ્યોગ ભાંગ્યા સહુ યંત્ર આવતાં
અજ્ઞાન, પ્રારબ્ધ, અભદ્ર શ્રદ્ધા
અતે ગુલામી ! પડતી ! ગરીબી !

૨૩

તરે જલે પંકજ પંક-પાકયું
અલિપ્ત ત્હોયે મૂળ પ્રાણ નીરે;
શોભાવતું નીર : અમોય પંકજે
આ ગામડાંનાં; તદ્દપિ ન શોભા-
-અધિક શું ના જડ એતનેથી ?

૨૪

જેના પસીને ઉર સાફ કીધું
જે શોણિતેથી નવજ્ઞાન લીધું
જેણે જલો દૃષ્ટિનું દાન લીધું
લીધું ન, લીધું નહિ, આત્મઘાતક !

૨૫

ત્યાં વાદળી કાજળ-કાળી આવી
આડે શશિને; તમેરાં તીણું તમે-
વિચાર-ભારે ઢળી આંખડીએ
આંખે ઢળી એ કરુણાની મૂર્તિઓ.*

— અનામી —

* લેખિકા પ્રગટ થનાર “કાવ્યસંહિતા” નામક કાવ્યસંગ્રહમાંથી.

કયમ ?

હવા ન જગ-ખાગની જરીય આવતી માફક,
અમારી ધરતી ખીણ, જલ-ખીણ; ખીણ ખાતર;
કૂટયા છ કણુગા અહીં ધંધ નર્મ અકસ્માત છે,
બધુંય પ્રતિકૂલ ત્યાં કયમ કહો, અમે ખીલીએ ?

દેવજી રા. મોદા

સળગતી સ્મૃતિ

પીત્યાં વધો ના કેં દિવસ બહુ તોયે વડી ગયાં,
મીઠી મૈત્રીનાં એ સ્મરણ બસ હૈયે રહી ગયાં;
જહાને દુઝ્યાં કેં અવળ ભ્રમણે કેં ચડી ગયાં,
દઝાપાના ત્રાપે જલાધિ તરવાના રહી ગયા.

અહો એ વેગીલાં વિરલતમ બહાણું વહી ગયાં,
ઉપાડયાં અદ્વૈતે બસૂર થઈને ગાન અટકયાં;
વિરાગી ને રાગી, અનલભર ને આર્દ્ર નયને,
તને ન્યાળી, બાળી હૃદય, રડવાનાં રહી ગયાં.

કદી રસ્તે જતાં ઉભય નયનો સહેજ મળતાં,
સભાએ ચર્ચાએ સુહૃદસમૂહે સ્વસ્થ થઈને;
કદી પેલાં પેરે ઉભય મુખ વાતે વળી જતાં,
અને આઘાં આઘાં ઉભય ઉરનાં અંતર થતાં.

તને ત્યાગીનેયે ક્ષણ ક્ષણ સખે ! નિત્ય સ્મરણ,
અને ગાજે ઘેરુ અણુ અણુ મહીં કાળ ઉમર;
દીધા હૈયે હામો તવ કર થકી તે તવ કરે
જલાવી જાજે તું અગન દઈને છેવટ સમે.

સખે ! ના સ્થંભી છે નિયત લવની નિત્યકરણી,
વિયોગે બહેતી વા નહિ જ નયને અશ્રુઝરણી;
અરે એકાન્તેયે હૃદય અભિમાની ન રહતું,
અનલે આવે કે' સ્વપ્ન મહીં એકાદ ડસકું.

હવે પાયામાંથી ડગમગ થતું, કાળ દરિયે,
મેં મૂળે ખંડાણુ લવન લધુ મારા જીવનતું;
તહીં એકે તારી નવલપ્રતિમા ન્યાળી પ્રગ્ણું,
અને બીજે પેલી અસલ છવિની આરતી કરું.

● સ્મરણીકે અરણવાળા ●

‘દારા’, ‘અને’ કે ‘નું’?

કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

■ “ઉદ્યોગ અને શિક્ષણ” તથા “ઉદ્યોગ નું શિક્ષણ” એ ભાષા તથા તેનો અર્થ આપણે જાણીએ છીએ. પણ હવે “ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણની” નવી ભાષા કાઢવામાં આવી છે. એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષક પૂછે છે કે શું સાથે જ આમાં કંઈ નવી વસ્તુ છે કે માત્ર બોલવાની તે એક નવી ફેશન તીકણી છે? જો એમાં કંઈ નવું હોય તો તે બરાબર સમજાવો, કારણ કે મને શક છે કે “ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ” તથા “ઉદ્યોગ અને શિક્ષણ” વચ્ચે કંઈ ખરેખર ફરક નથી. માત્ર સામાન્ય શિક્ષણની સાથે ઉદ્યોગના શિક્ષણ પર ભાર મૂકવા માટે જ તમે આ નવી ભાષા કાઢી છે.

આ લેખમાં એ ત્રણ વચ્ચેનો ભેદ બતાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

જ્યાં સામાન્ય લેખન-વાચન સાથે બે ત્રણ ભાષાઓ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન વગેરે લખાવવામાં આવે છે અને એ ઉપરાંત કારીગરોના ધંધાઓનું પણ કંઈક શિક્ષણ અપાય છે. તેને “ઉદ્યોગ અને શિક્ષણ” કહે છે. આ ચીજ બધાને જાણીતી હોવાથી એનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

જ્યાં ભાષાઓ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે કશું લખાવાતું નથી, માત્ર કારીગરોના કે ખીજા કાંઈ એકાદ ધંધાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, અને તે ધંધાને માટે ગણિત, વિજ્ઞાન વગેરેની જેટલી અસર હોય તેટલું જ જ્ઞાન અપાય છે તે “ઉદ્યોગનું શિક્ષણ” છે. એમાં ભાષા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે વિષયોનાં શિક્ષણની કાં તો જરૂરિયાત જ મનાતી નથી, અથવા એવો નિયમ હોય છે એ બધું જ જાણી ચૂક્યા હોય તેઓ જ એ ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ લે. સુતારી, લુહારી, ઇજનેરી, વણાટ, નામું, શોર્ટહેન્ડ, ટાઇપરાઈટિંગ વગેરે બધા કારીગરી કે મહેતાગિરીના ધંધાઓનું શિક્ષણ, ધણું ખરું, આ રીતે થાય છે. એમાં એ ઉદ્યોગ માટે જેટલા વિષયોનો સંબંધ હોય તેટલાનું જ શિક્ષણ અપાય છે. અને તે એ ઉદ્યોગદ્વારા જ અપાય છે. આથી “ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ” નો એમાં કંઈક અંશ છે.

આના કેટલાક દાખલા આપું:

સોલિસીટરનો ધંધો લો. સોલિસીટર થવા માટે ઉમેદવારને કાંઈ ખીજા સોલિસીટરના હાથ તળે કેટલાંક વર્ષ કામ કરવું પડે છે. ત્યાં એ તરુણને સોલિસીટર પોતાની પાસે બેસાડી શિક્ષકની જેમ આદેશ લખાવતો નથી. તેમ એ ધંધાની કાંઈ પાઠ-

શાળાએ હોતી નથી. એ તો માત્ર ઉમેદવારને પોતાની ઓફિસના કામમાં ખીજા કારકુનોની સાથે કામે લગાડી દે છે. ધીરે ધીરે એ કામને તે સમજવા માડે છે. જે કાયદો એને શીખવે પડે છે હોય તે એને પોતાને જ વાંચી લેવો પડે છે. એ રીતે કામ કરતાં કરતાં તે બે ત્રણ વર્ષમાં સોલિસીટરના ધંધાની બધી રીતો જાણી લે છે. એ ધંધા માટે લગભગ ખી એ. જેટલું સામાન્ય શિક્ષણ જરૂરું મનાય છે. તેથી સોલિસીટર તેવાને જ ઉમેદવાર લઈ શકે છે.

પહેલા જ દિવસથી ઉમેદવાર પાસે જે કામ કરાવવામાં આવે છે, તેમાંનું કોઈ પણ ભાગે જ એણે હોય છે કે જે કેવળ એને શીખવવા માટે જ લેવાયું હોય. દફતરના કોઈ જરૂરી કામમાં જ એને જોડવામાં આવે છે. એ બૂલ કરે તો એનું કામ ભલે રદ કરવામાં આવે. પણ ઓફિસને માટે જરૂરી ન હોય પણ કેવળ તેને શીખવવા માટે જ અપાય એવું કામ એને માટે શોધવામાં આવતું નથી. એ કુરસદની વખતે જૂની કાષ્ટો શોધી-શોધીને જુએ છે ખરો, પણ એ તો એની શીખવાની તીવ્ર ઇચ્છાની જ નિશાની છે.

આમાં ઉદ્યોગનું શિક્ષણ છે. અને તે ઉદ્યોગ દ્વારા પણ છે. પણ એમાં સામાન્ય શિક્ષણ નથી. જેનું સામાન્ય શિક્ષણ થઈ ગયું હોય તે જ એનો વિદ્યાર્થી થઈ શકે.

આની જનનનું ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ ધણા જૂના સમયથી જાત જાતના ધંધાઓમાં અપાતું આવ્યું છે. ન્યારે આજના જેવી જાહેર શાળાઓ નહોતી, ત્યારે વાણિયાના છોકરા હિસાબ અને નામું કેવી રીતે શીખતા ? કાયસ્થના છોકરા ચિટ્ટી-પત્રી અને દસ્તાવેજ લખવાનું જ્ઞાન કેવી રીતે પામતા ? ગામના પંડ્યાજી પામે આદે કે નવ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં કંઈક લખતાં વાંચતાં અને ગણતાં શીખી લીધા બાદ કોઈ સગડની દુકાન પર કે મોટા કાયસ્થની પાસે બેસી, તેમનાં કામમાં મદદ કરતાં કરતાં તેઓ એજના મેળવી લેતા.

મને પોતાને નામાતું શિક્ષણ નિશાળમાં ભાગ્યે જ મળ્યું છે. વેપારીઓ ચતુર્થાંશ (આણપાણી) પદ્ધતિથી જે હિસાબો કરે છે અને રાખે છે તે મુબઈની જે શાળામાં હું લખતો ત્યાં શીખવાતી નહોતી. નામું પણ શીખવાતું નહોતું. એ ચીજે હું બચપણથી મારા પિતા અને ભાઈઓની પેઠીમાં કુરસદની વખતે કામમાં મદદ કરતાં કરતાં શીખ્યો. એ માટે મને કોઈ ખાસ દાખલા લખાવવામાં આવતા નહિ, પૈસાની લેવડ દેવડમાં તથા ચોપડા જેતાં અને લખતાં એના નિયમે સમજાયા. જ્યાં ન સમજાયું કે બૂલ થઈ ત્યાં પિતાએ બતાવ્યું. એનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો તો ન્યારે એ વિષયો શીખવવાનો ભાગ મારા પર રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવ્યો, ત્યારે જેવાં.

આજે પણ ખેતીનું જે કોઈ જ્ઞાન પરંપરાથી આપણી પ્રજામાં છે, તેને કરોડો ખેડૂત-બાળકો શી રીતે શીખે છે ? ગામડાનો વજુર, સુતાર, લુહાર, કુંભાર, મોચી, ધાંચી વગેરે પોત પોતાના ધંધાનું જ્ઞાન શી રીતે પામે છે ? આપણી પ્રજા બહુ અતાન અને પાછળ પડી ગઈ છે એ સાચું. છતાં, એમ તો ન જ કહેવાય કે તે બિલકુલ જ મૂર્ખ કે જંગલી દશામાં છે; નથી તેમનામાં ખેતીનું જ્ઞાન કે નથી કોઈ કળાનું. બિલકુલ ઇતિહાસ પરથી તો એમ માલૂમ પડે છે કે, દેશના આ બધા ઉદ્યોગોને શીખવવાની જાહેર નિશાળો દ્વારા સંગઠિત વ્યવસ્થા ન હોવા છતાં એ કળાઓમાં પ્રજા આજ કરતાં તો બહુ જ આગળ વધેલી હતી. હવે તો તેઓ પોતાની કળાઓ બિલકુલ બૂલવા લાગ્યા છે.

વાત તો એ છે કે શાળાઓ ન હોવા છતાં જીવનરૂપી શાળા દેશમાં હમેશાં ચાલતી ન આવી છે, અને એ શાળા અસંગઠિત રૂપમાં દરેક ધંધાદારીના ઘરમાં જ ચાલે છે. નાનાં છોકરાં મોટાને મદદ કરે છે અને મદદ કરતાં કરતાં ધંધો શીખી લે છે. કોઈ કોઈ વાર તે ઉમેદવાર પણ રાખે છે. કોઈવાર એ ધંધાદારીઓનાં મહાજનો તરફથી કોઈક બંદોબસ્ત પણ હોય છે.

આ બધાં ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણનાં દૃષ્ટાન્તો છે. આવાં બીજાં ઘણાં આપી શકાય. સાધારણ રીતે નિશાળે ન ગયેલી છોકરીઓ જે રીતે રાંધવું, શણગારવું, શીવવું, લીપવું વગેરે ધરકામ શીખે છે, જે રીતે બાળક સ્વભાષા શીખે છે, ઘરમાં બોલાતાં નિત્યપાઠનાં સ્તોત્રો વગેરે શીખે છે તે, શાસ્ત્રીય રીતે ન ખેડેલાં છતાં, ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણનાં દૃષ્ટાન્ત છે. પણ આ બધામાં ખામી એ છે કે એમાં કેવળ તે તે ઉદ્યોગોની જ કળવણી મળે છે. બાળકની સર્વ પ્રકારની કળવણી થતી નથી. જેને આપણે વિદ્યાસંસ્કારની કળવણી કહીએ છીએ તે એમાં નથી.

મારા એ કહેવાનો આશય નથી કે વિદ્યાસંસ્કારની કળવણી માટે આપણા દેશમાં કાર્ષ પ્રબંધ જ નહોતો. પણ એ કરવાવાળો એક સ્વતંત્ર વર્ગ હતો. તે પુરાણી, વ્યાસ, કથાકાર, ઉપદેશક, સાધુ વગેરેનો.

કથાઓ અને ઉપદેશો દ્વારા સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ધર્મ, નીતિ, સદાચાર, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનું જે કાર્ષ જ્ઞાન તે તે જમાનાના પંડિતોને હતું, તેને તેઓ પ્રજામાં ફેલાવતા. આથી ભણતર ન હોવા છતાં લોકોમાં સામાન્ય જ્ઞાનનો પ્રચાર થતો. અલબત્ત, એ પંડિતો, સાધુઓ, મુદ્દાઓ, કૃષ્ણોનું પોતાનું જ જ્ઞાન પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મર્યાદિત હતું અને તેઓ પોતે જ વર્તમાન યુગના જ્ઞાનથી વિનવાકિંક હતા. આથી પ્રાચીન સાહિત્ય, ધર્મ, નીતિ, સદાચાર, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેમાં એમના જ્ઞાનને કંઈક પણ કિંમત હતી; પણ ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં એ મોટે ભાગે નકામું થવા માંડ્યું હતું.

આ રીતે ઉદ્યોગોના અને સામાન્ય શિક્ષણનો, ભલે અશાસ્ત્રીય હોય તોય, જુદેજુદો અંદોળસ્ત હતો. ઉદ્યોગના શિક્ષણ માટે કંઈ નહિ તોયે પ-૭ સદીમાં લાગ્યે જ બહાર સંસ્થાઓ હતી. તે ઉદ્યોગ મારફતે જ અપાતું. સાધારણ શિક્ષણ માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ પંજાઓ અને પંજાઓની શાળા તથા કથા-કીર્તનની સંસ્થાઓ હતી. નિશાળોમાં કેવળ બ્રાહ્મણ-વાણિયા

વગેરે જાતી ગણાતી કામોના છોકરા જ ભણતા. તેમાંયે કેટલાક બિલકુલ નયે ભણે. પણ કથા-કીર્તનના લાભ સર્વે લોકો લેતા; અથવા જુદી જુદી જાતિઓમાં તેમના સ્વતંત્ર ભક્તો બેસતા.

આ યોજના અને વધારિયોજના વચ્ચેનો ફરક હવે આપણે જોઈએ.

ઉદ્યોગદ્વારા શિક્ષણની જૂની રીત વ્યક્તિગત અને ખાનગી પદ્ધતિની છે. એ કાં તો આપ-મેટા-પદ્ધતિ હોય છે અથવા ઉમેદવાર પદ્ધતિ હોય છે. જ્યાં ઉમેદવાર પદ્ધતિ છે, ત્યાં કાર્ષ કાર્ષ વાર કાયદાનાં બંધનો પણ હોય છે. એટલે અંશે તે સંગઠિત રૂપમાં (organised) છે. પણ મોટા પાયા પર દેશનાં બધાં બાળકો માટે બહાર શાળાઓનાં રૂપમાં એવી કાર્ષ વ્યવસ્થા નથી. વધારિયોજનાનો હેતુ જીવનની આ સ્વાભાવિક પદ્ધતિને મોટા પાયા પર, બહાર શાળાઓના રૂપમાં સર્વે બાળકો માટે લાગુ કરવાનો છે.

આનો અર્થ એ કે જેમ ખેડૂત ખેતી, સુથાર સુથારી, લુહાર લુહારી, વાણિયો દુકાનદારી, ગૃહિણી ઘરકામ વગેરે ધંધાઓનું શિક્ષણ પોતાનો ધંધો કરતાં કરતાં પોતાનાં બાળકોને આપે છે એ જ રીતે, પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી. આપણી બંધીએ જરૂરી કળવણી દેશનાં તમામ બાળકોને બહાર શાળાઓ દ્વારા આપવાનો સરકારી તંત્ર દ્વારા બંધાયેલ કરીએ. એનો બીજો અર્થ એ કે સરકાર એવા એવા ઉપાદક ધંધા ઉપાડે કે (૧) જે મોટા પાયા પર સરકાર તરફથી સીધી રીતે ચલાવી શકાય, (૨) જે બાળકોને લાયક હોય, (૩) જેમાં એટલી સામગ્રી ભરવાને ગુંગળા હોય કે તે ઉદ્યોગ કરાવતાં કરાવતાં તે મારફતે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન વગેરેની પૂરતી માહિતી બાળકોને આપી શકાય, અને (૪) એ ઉદ્યોગો માત્ર બાળકનાં મનોરંજન, રમત કે શિક્ષણ માટે જ ચોંટલા કૃત્રિમ ઉદ્યોગો નહિ હોય, પણ લાખો લોકોનાં ગુજરાનનું ચે સાધન હોય એવા સાચા ઉદ્યોગ હશે. તેથી, તેમાં રાજ્યવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા, સંપત્તિ-વ્યવસ્થા

વગેરે બધી સમાજવિદ્યાઓનું પણ વહેનારું જ્ઞાન આપવાની કુદરતી સગવડો રહેશે

આમા પહેલી બે શરતો સૌથી અગત્યની છે. પહેલી એ કે સરકાર તરફથી સીધી રીતે મોટા પાયા પર ચલાવી શકાય એવા કેટલાક ઉત્પાદક ધંધા શોધી લેવામા આવે. અર્થશાસ્ત્રની ભાષામા કહીએ તો એ દેશના એવા જીવનધંધા (key-industries) હોવા જોઈએ કે જે સરકારી ધંધા (nationalised industries) કરવા વાજબી હોય બીજી શરત એ કે તે ધંધા બાળકને પણ લાયક હોવા જોઈએ કેટલાય ધંધા એવા છે કે તે દેશને જીવનરૂપ છે અને તેને સરકારી પણ કરી શકાય પણ તે બાળકને ચોગ્ગ નથી. બીજી બાલુથી કેટલાક ધંધા એવા છે કે તે બાળકને લાયક છે, પણ દેશના જીવનધંધા નથી અથવા તેને સરકારી કરવા શક્ય નથી

આ પાછલા ધંધાઓની ઉદ્યોગદ્વારા કેળવણીની શળાઓ થઈ શકે અને ખાનગી સંસ્થાઓ સરકારની દેખરેખ નીચે તેને ચલાવવા માગે તો અલગત, એની સખ્યા ઘણી થોડી હશે પણ ઉદ્યોગદ્વાર શિક્ષણના સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ એને માટે અવકાશ છે. પણ સરકારની દૃષ્ટિએ સવાન એ છે કે બાળકને લાયક રાષ્ટ્રના જીવનધંધા (key-industries) કયા છે? દેખીતું છે કે એમા પહેલે નબરે કાતણવણાટ જ આવે છે સપ્તશાસ્ત્રીઓના બધા સમ્રાટો કાપડના ધંધાને આપણા દેશના જીવનધંધાતરીકે સ્વીકારે છે, અને તેને સરકારી કરવામાયે માને છે મોટા તેમજ બાળક મને માટે એ પૂરો ધંધો થઈ શકે કે હાથમતામણ અને હાથવણાટના રૂપમા એમા મોટા અને બાળક વચ્ચે હરીફાઈનો સ્થાલ જોભો થતો નથી ના, કપાસ એક એવી ચીજ છે કે જેણે ઇતિહાસમા પહેલા દરજ્જાનો ભાગ વધી છે તેની આસપાસ ખેતી સુધારી, લુહારી, રગાઈ, ધુલાઈ, જપાઈ વગેરે સ્વતંત્ર ધંધાઓના ધર્મકર્મ ભાગ ગણી શકાય છે

આમ, ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણનો અર્થ એ કે સરકાર દેશના હિતના કુખ્યાક ધંધો એવી રીતે ચલાવે કે તેથી દેશ માટે માલ પણ પેદા થાય અને બાળ કેળવણીની પણ વ્યવસ્થા થાય

બહુ મોટા પાયા પર પ્રવધ કરી શકાય એવો મીજો ધંધો હજુ સુધી નજરે નથી ચડતો ખેતી, ગોપાલન વગેરે દેશના જીવનધંધા તો છે પણ તેમા બાળકોનો ઉપયોગ કરવો અશક્ય નહિ તોયે મુશ્કેલ તો છે જ એમા મોટાનાનાની ખરાબરી પણ થઈ શકતી નથી વળી, એ પણ શક છે કે એ કેટલી હદે સરકારી (nationalised) કરી શકાય આથી, જો કે એવી કેટલીક શાળાઓ સરકાર ચલાવી શકે ખરી, પણ તેની સખ્યા ઓછી જ રહેશે

ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ માટે જુદા જુદા ધંધાઓની શોધમા ધણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ લાગ્યા છે અને આપણે એ સમજી જઈએ કે એ જ ધંધો નિશાનગામા સારું કામ આપી શકે કે જે સરકારી બનાવવા જરૂરી હોય, તો શોધ સહેલી થશે જે સરકારી ન બનાવી શકાય, તેમા હરીફાઈને લીધે બળકાની વેદ, મોઢામરી, મોઢામરીને લીધે તુકસાન વગેરે અનેક ગૂંચો જોભી થશે જેને સરકારી બનાવી શકાય, તેમા માલની કિંમત દરાવવાનું સરકારના હાથમા રહેશે જે ધંધો બધા માટે મોકળા હોય, તેમા ન્યાય અને હરીફાઈના સનાલોનો ઉકેલ લાવવો વિકટ છે

ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણની જૂની રીત અને આ નવી ચેતનશાસ્ત્ર ને બીજી દ્રષ્ટિ છે, તે હિપતની વાતોઆથી ધ્યાનમા આવી શકે એમ છે તે એ કે ગેરલાભનો ધંધો ન કરી શકાય કે ન બાળકો પાસે કરાવી શકાય આ તત્વ બન્ને પદ્ધતિમા સામાન્ય છે, પણ જૂની પદ્ધતિમા ધંધાને ઉદ્દેશ ફાયદો લૂટવા (profit making)નો હોય છે વધાર્યાજનામા ફાયદો લૂટવાનો હેતુ ન હોઈ શકે એ હેતુ છોડીને ધંધો કરવો એવું જ નામ તો ધંધાને સરકારી બનાવવો

એ પદ્ધતિમા એક બીજીયે ભેદ છે, જૂની

પદ્ધતિમાં એ ધંધામાંથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે એવી રીતે ઉમેદવારને તૈયાર કરવો (અલગ એણે તૈયાર થવું), એ ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેનો ઉદ્દેશ હોય છે, અને એટલો જ હોય છે. નવી યોજનામાં શીખવવામાં આવતા ધંધાથી જ વિદ્યાર્થી પોતાનું ગુજરાન કરશે એવો ઉદ્દેશ નથી, અને એટલો જ નથી. હિંદુસ્તાનને ક્રાંતિ-નાર-વણનાર પ્રજાનું રાષ્ટ્ર કરવું એવા હેતુથી ક્રાંતિ-વાણના પર ભાર મુકાતો નથી. પણ તે દ્વારા બાળકનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને પૂરી તાલીમ મળે અને તે છોકરો કે છોકરી ઇચ્છે તે ધંધો શીખવા લાયક બને એ ઉદ્દેશ છે. પણ સાથે જ વિદ્યાર્થીને એક આધ્યાત્મિક આપવામાં આવે છે કે જે તે કોઈ બીજા ધંધામાં સફળ ન થઈ શકે તો, કમમાં કમ, ક્રાંતિ-વાણનાની મંજૂરી કરી તે પોતાનું ગુજરાન કરી શકશે. ઉપરાંત એ પણ કે કોઈ અભણ જ નહિ પરંતુ માત્ર આજના જેવી નિશાળોમાં શીખેલા વિદ્યાર્થી કરતાં તે કોઈ પણ કામ વધારે સારી રીતે કરી શકશે, અને જેમાં બન્ને બિનવાકેફ હોય, તેને શીખી લેવામાં એ વધારે હોશિયાર નીવડશે. જે આ પરિણામો ન આવે તો સમજવું જોઈએ કે શિક્ષણમાં ક્યાંક પણ ખામી છે.

આમ, આ કેવળ સામાન્ય શિક્ષણ વત્તા ઉદ્યોગનું શિક્ષણ નથી, તેમ (ઉદ્યોગ મારફતે કે સ્વતંત્ર રીતે) માત્ર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ નથી, પણ ઉદ્યોગ મારફત પૂરી કૃણવણી આપવાની કલ્પના છે. એમ બને કે અવિવેકથી એ કલ્પનાને આપણે અહીં તહીં બગાડી કે હાસ્યાસ્પદ દેખાય એવું સ્વરૂપ આપી દઈએ. એ બિનઅનુભવ અથવા અણસમજનું પરિણામ કહેવાય. પણ એથી

ડરવા જેવું નથી. અનુભવ એને સુધારી દેશે. મૂળ વસ્તુ એ છે કે જીવનમાં ચાલતી કુદરતી પદ્ધતિને શાસ્ત્રીય રૂપ આપવાનો આ પ્રયત્ન છે, અને એ રૂપમાં એ યોજના પહેલી જ વાર શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ આગળ મુકાયેલી છે. એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઉદ્યોગ ઉપરાંત જે નિસર્ગ અને સમાજની વચ્ચે બાળક રહે છે, તેને પણ શિક્ષણનાં સાધન બનાવવાં પર આમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

ચરખાસંધે હાથકંતામણ અને વણાટના ધંધાને દેશમાં ફેલાવ્યો છે. એમાં ચરખાસંધનો હેતુ એકાદ કંપનીની માફક એ ઉદ્યોગમાંથી લાભખોરી કરવાનો નથી. પણ દેશમાં ધન પેદા કરવાની સાથે તેને પેદા કરવાવાળાઓની હાલત સુધારવાનો છે : આથી ચરખાસંધને ક્રાંતિ-વાણનારનું શોષણ કરવાની નીતિ નામંજૂર છે. જે બીજા ચરખાસંધ મોટી ઉમરનાં માણસોમાં કરે છે તે જ તાલીમીસંધે દેશનાં બાળકોમાં કરવાની છે. બાળકો નાનાં છે ખરાં, પણ તેથી એની કાંઈ જરૂર નથી કે તે ધરમાં કે નિશાળમાં બે-કામ (unproductive) બેસી રહે. દેશનું ધન વધારવામાં તેઓ પણ ફાળો આપી શકે છે. પણ એ કામમાં જોડવામાં આપણી દૃષ્ટિ સાફ હોવી જોઈએ. તે એ કે જે કામમાં એમને જોડવામાં આવે તેમાં તેમનો ફાયદો હોવો જોઈએ. આથી આ કામ ધંધાદારી સંસ્થાનું નથી. એ સરકારે જાતે કે તાલીમીસંધ, વિદ્યાર્થી જેવી સંસ્થાઓએ કરવું જોઈએ. આ બધા, અર્થાત, મારા અંગત વિચારો છે. એ તાલીમીસંધ કે કોઈ બીજી સંસ્થાનો કારોબારી અભિપ્રાય છે એમ વાચક ન માને.

ખડેર પર કોકિલા

પડયાં હોત્રે। સૂતાં ધસ્તીતલનાં મૌન મુખડે,
અને વ્યાપ્યો ત્યાંહી વિજનવત અંધાર મઘજે;
ઊઠયા જાણે સર્વે પ્રણયસૂર આ પૃથ્વી પરથી,
અને ઘેસતી છે પ્રખરતમ કંથા લય તણી.

સાંજની સૌમ્ય છાયામાં વાગે તેજલ બંસરી
ઊર્મિના લોહ ઊઠે છે ઝોટો આયુષ્યની હરી.

જરા તણા શિખરમાં સરતુ
પોહ્યું પણે લગ્ન શિથિલ એક
ખડેર, જે નમ્ર કરી શિક્ષાઓ
વાંચે મહાકાલતણી ઋચાઓ

અરે ! જડો જોમ શુભાવી સર્વે
પીતા દિશે ઝેર જ ઘર્ષણાતું;
શું કાલનાતત્ય અભંગતાએ
વી ટા ય હું વ્યોમ ચરાચરોમાં.

નિંદગીનૂરનાં સ્વપ્ને સચાયાં ઘર્ષણ રહે,
સ્ફુલિંગો એહથી ઊઠી વિશ્વે આગ ભરી વહે.

ત્યાં આભનું એક પયોદશુંગ
ગળી જતું લાલ ઉન્નત ઉરે;
ભળી જતી ભીષણતા કરાલ
અંધારની, વ્યોમ વહે સુકાલ.

ખડેર તો દૈન્ય મુખે વિહાસે
વિહારતું ચેતનગ્રંથ લાસે,
ખણી દિલાસા નિજ અંતરેથી
અનુભવો આયુષના પ્રબોધે.

જેવાં ઉગે વિરલ રંગ ઈ વાદળીમાં
જેવાં સરે વિવિધ ચિત્ર ભર્યાં ઉરોનાં,
તેવાં અનેક રસ, યૌવન ને વિલાસો
એ જિંદગીનિલયમાં વસતાં હતાંયે.

પરંતુ શાંતિના રોપા પર વિંઝાતી વીજળી,
કાલોના ગેબથી ઊઠી પનોતી વપુનાશની.

જેવાં દહે ગિરિથકી ઝરણાં અનેક
તેવાં ફરે નીરસ શૂન્ય વિચારકલેશ
એ જીર્ણ ને જળી ગયેલ શિલા થકી, ને
ખંડેરતા વધી વધી ભયકાર થાતી.

દુઃખની ગતિ જે દોડે તેને આડ્ય ના ખપે,
સૌમાઠા દુઃખના આવ્યે સંસારે સુખના હશે !

આ વિશ્વનો એક પ્રમાણ હેતુ
મારી અને જીવવાપણું એક એને;
જે જીર્ણતા કાલ નખાઈ નતી
તેમાં રહી જીવનની પુનરાવૃત્તિ છે.

ખંડેરે શોયતાં હોશે પ્રકૃતિ ગતિ એહમાં
શોયન્તા આત્મકલ્યાણે નતતા થૈ હળવા ઉરે.

હજી રહી લાલી પ્રભા અનંતે
ઘેધૂર નાદે જલ ગાજતું ને,
પ્રકૃતિનું મૌન અલંગ ઘેરું
થાતું સરે આલકમાનદ્રારે.

વૃદ્ધતા વળગીને એ કાળી ગૂઢ કૃતિ રચે,
પોલાણે ગાજતો ટૌંકો કોકિલા પંચસૂરનો.

કો જિંદગીતટ પરે ફરતો પથિક
સૂણે મહા રતિ તણે રણકાર ધીમે
ને વૃદ્ધ એ નયનમાં સર યૌવનોનાં
હાલી ઊઠે, ત્યમ દ્રવે રસ જીર્ણતામાં.

પાછલી જિંદગીનાં સૌ સુધાનાં ઊઘડે થરો,
રંગ ને રંગના દોલો-થી મહેકે એહનાં સ્થલો.

આવી ઊગી દગે મહીં તયેં રાગની રમ્ય રેલો;
ગહેડી ઊઠે પ્રણયમુરખી રકત ને નાંડીઓમાં,
જૂની વૃત્તિ સ્મરણ તપતાં ઓગળે . આયણમાં;
વિવેચનીયે સકલ રચનાવેલ છે એ પળોમાં.

કેલી ઊડી ગઠનસહકારે મૃદુ કોકિલા જે
આછાં મીઠાં અમરતઃ વહાવી ઊડી કુંજપાંખે;
સુકાયેલાં જીવનવહને પ્રેમકોકિલ નાદે
ગહેડી ઊઠે, મધુર ખીન તો બોલતું રમ્ય રીતે.

ટપકી ટપકી વહેતું યૌવને પ્રેમવારિ,
ધડક ધડક ભિર્મિ ઊઠતી બે હરોમાં,
ગભીર સ્મરણનું એ શાંત અદશ્ય ગીત
ત્યમ ખળ ખળ બેઠતું વિશ્વને છાંય તીર.

રતિની શાંત સ્મૃતિના સાગરે થી વહાણ-શુ
દોરથી સફરો સીધી એમાં ના રસઠકાણુ શુ ?

તો ભાઈ ! ખડેર ખડું થને તું,
સ્મૃતિ તણું આંહી જ પ્રેમગીત;
કોકિલ તો સાદ કરી ઊડે છે,
પ્રણાતણું જ્ઞાન ઘટે છે લેવું.

અંધારાં ઊઘડી આભે તારકા કળીમાં શમે
વૃદ્ધ ને જીર્ણ ખડેર શાંતિ ને સમતા ભરે.

સુધાંશુ

શામ્પુને ખોળે

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

એ બ્રાહ્મણ છોકરાનું નામ ગમે તે. હો, બુદ્ધો માછીમાર એને જીમોન જીવન કહીને જ બોલાવતો. અને માછીમારનું નામ પણ કંઈક હશે જ છતાં જીવન એને માંઝી-માછી કહીને જ બોળખતો.

“તુમિ બામુન એખુન એઈ માંઝીએર ખોકા, તુઈ આમાર પરાણ, તુઈ મોર જીમોન.”
(તું બ્રાહ્મણ હવે આ માછીનો છોકરો, તું મારા પ્રાણ, તું મારું જીવન).

આ રીતે એ પરદેશી બ્રાહ્મણનો છોકરો બંગાળી માંઝીનો દીકરો બન્યો.

બ્રહ્મપુત્રાને કઠિ એક નાના જંગલમાં હોડીનો કાઈ અકસ્માત બન્યો અને આ બ્રાહ્મણના છોકરાની જવાબદારી માંઝીને માથે આવી પડી. માંઝીને જીવનમાં રસ પૂરતાર અત્યાર સુધી એક માત્ર એની નાની હોડી હતી. આ નાના છોકરાનો એમાં ઉમેરો થયો.

માંઝી એને જીવની પેઠે જળવવા માંડ્યો.

“તુમિ પરદેશી બામુન.” એમ કહીને એણે છોકરાને માટે ખાસ પૂરણિયો રસોઈ ચો રાખ્યો. પણ છોકરો જ એવો નપાવટ કે માંઝી ખાતો હોય અને એની થાળીમાંથી ભાતનો લોંદો ઉઠાવીને ભાજે. માંઝી પાછળ દોડે પણ તોયે થોડા દાણા છોકરાએ ઝટપટ પોતાના ગળા નીચે ઉતારી જ દીધા હોય. આખરે કંટાળીને પ્રભુ પાસે ખૂબ રડી, ખૂબ ક્ષમા ચાચના કરી, એ પહેલાં પોતે જે માંસ-મચ્છી ખાધેલાં તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત માગી શુદ્ધ બની એણે જતે બંનેને માટે રાંધવા માંડ્યું. છોકરાને ખાતર એણે માંસ-મચ્છીનો સદંતર ત્યાગ કર્યો.

“તુમિ ભદ્ર લોક. ના પોડાડિયા ચોલ્યે કિ?” એક દિવસ જીવનને નિશાળે મોકલતાં એ બોલ્યો.

“હું ભદ્ર લોક, તો તું શા માટે નહિ? અને ભદ્ર લોક થયા માટે ભણવું જ?” જીવને નિશાળે જવાની વાતનો વિરોધ કર્યો.

એ અત્યાર સુધી નિશાળે તો ગયો હતો પણ એને નિશાળમાં ગોઠવું નહોતું. માંઝીની સાથે એ રહેવા માંડ્યો ત્યારે શરૂઆતમાં એણે નદી સાથે જે દોસ્તી બાંધી લીધી તે હવે વિસરાતી નહોતી. માંઝીને જેમ એણે પોતાનો પિતા માન્યો હતો તેમ નદીમાં એને એની માતાનું સ્વરૂપ દેખાયું હતું. એ માતાની ગોદમાં એ આખો દિવસ પડ્યો રહ્યો. માંઝી ગુસ્સે થાય તોપણ બહાર ન નીકળે. માંઝી માછલાં પકડતો હોય તો તેનું ધ્યાન ચૂકવી એ ડૂબકી મારી

જાન્ય અચાનક એને પાણીમાં દૂર ગયેલો જોઈ એ માછલાની જાગને પગી મૂકી એની પાછળ પડે આમ ઘણી વાર એના પકડેના માછલા પાછા પાણીમાં ફરી પશુ પડતા.

પણ એ મિત્યારો બાપ હોના છતાં માથી પણ ઘણો નરમ હતો એને જાઝી વાર એ બચનમાં ન દબાવી શકતો.

પણ નદી માતા હતી છતાં બાપ કરતાં વધુ કડક હતી માઝીને જીવન સતાવતો એટલે એ એના પર જાણે ગુસ્સે થતી હોય તેમ અનેક વાર એને ચપ્પડો લગાવી દેતી એ એને ગળકા ખનડાવે, માછલાઓથી ઘેરાવી દઈ ફેલાવી નખાવે, ઊનટા પ્રનાહમાં તાણી જઈ ઊંડા ધૂનામાં ફસાવે, કંઈક રીતે હેરાન કરે, ગમે તેટલા મધ્દમાં સપડાયેલો હોય છતાં એ રહેમ ન કરતી 'માઝીને હેરાન કરવો છે? લેતો જા,' આમ કહી કહીને એ હેરાન કરે 'હવે નહિ કરુ, કદી નહિ કરુ' એમ એ રહે જતા નદી એને છોડે નહિ આખર માઝી વચ્ચે પડતો, મા-દીકરાનું સમાધાન કરાવતો અને એને છોડાવતો, 'મિત્યારો નાનો છે, અત્યારે તોફાન નહિ કરે તો ક્યારે કશું?' આમ કહી એ હસતો.

પણ જીવન તો એનો એ નદીને-માને એ કેમ છોડી શકે?

તો પછી એને નિશાળે જવું પડે એ કેમ ગમે? એ માસ્તરને એ સારું લાગ્યું આપતો કે ભારત એને મોડા આપના બદલ કે ગેરલાગતર ગહેવા બદલ શિક્ષા ન કરે અથવા માઝીને બગ ન આપે ભારતને એ નદીમાંથી માછલા પકડી આપે, શણૂની જૂડીઓ કાપી લાવી આપે ખેતરમાં પેસી ડાગરની ફૂડીઓ ચોરી લાવે ને માગત ને ભેગ આપે ભારત આ બધું ન લે એવા નહેતા, પણ એને એથી ઘણી મોની લાલચ માઝીએ આપી હતી એટલે માઝી પાસે સાચો રિપોર્ટ પહોંચતો જ.

માઝીએ જીવનને સમજાવ્યું "તું બામુન છે બદલો છે, તારે લાજીવું જોઈએ લાજીવું તો મેટો

અમલદાર થશે માઝીનું કામ તારે માટે નથી એ કામ બહુ મુશ્કેલ છે અમલદારીમાં તો બસ આખો દિવસ ખુરશીમાં બેસી રહેવું ને હુકમો જ આપે શખના"

જીવન ખિન્નાર્ધને બોલ્યો, "નહિ જોઈએ અમલદારનું કામ આખો દિવસ બેસવું તે કાને ગમે? હુકમો આપના એ કાંઈ સારું કામ છે? અમને માસ્તર હુકમ આપે છે તો અમે પાછળથી એના ચાળા પાડીએ છીએ હું અમલદાર થાઉં ને હુકમો આપું પછી મારા પણ એ જ હાથ તું માઝી છે, તું કાંઈ બામુન નથી હું પણ તો બામુન નથી, હું માઝી છું માઝીના કામમાં મોડા પડે બસ આખો દિવસ નદીમાં પડ્યા રહેવું, માછલાની રમત જોવી, હોડીઓ તરાવવી—"

પણ માઝી એનું આ ભાષણ સાંભળતા ઊભો ન રહ્યો 'બામુનેર છેલ્લે-બામુનનો છોકરો' એમ બોલતો ચાલ્યો ગયો. બે દિવસ એ નિશાળે ગયો નહિ માઝીએ એને વિરે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ પણ એના મો પરથી જાણે નર ઊડી જતું હોય એમ દેખાતું હતું.

આખર તો જીવન એનો પુત્ર બન્યો હતો એ માઝીની વેદના સમજી ગયો અને ત્રીજા દિવસથી એણે નિશાળે જવું શરૂ કર્યું.

જીવન એમ કાંઈ ઠોઠ નહોતો, પણ ચોપડીમાં નદીની વાત વાચવા કરતાં નદી પાસેથી જ નદીની વાત સાંભળવી એને વધુ ગમતી એ અદર અદર મૂંઝાતો રહેતો.

પોતે બ્રહ્મપુરાને કહી રહેતો હતો એટલે બ્રહ્મપુત્રા વિષે ભૂગોળમાં જેટલું બાન્યું તેટલું એણે બરાબ વાન્યું, કવિતાની માફક એણે બધું મોટે કરી નાખ્યું.

બ્રહ્મપુત્રા હિમાલયના પહાડમાંથી સોળ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલા માનમરોવરમાંથી નીકળે છે તિમેટના પ્રદેશમાં પૂર્વ તરફ સાડા આઠમો માઈલ વહ્યા પછી દષ્ટ પૂર્વ રેખાશ આગળ દક્ષિણ તરફ આસામમાં વળે છે દોઢમો માઈલ એમ દક્ષિણ તરફ વહે છે અને પગી એ બીજા સાડા ચાસમો માઈલ આસામમાં વહ્યા પછી બંગાળામાં દોઢમો માઈલ

આગળ ચાલે છે અને ગંગાનાં પાણીમાં લળી જાય છે.

ગંગાને મળ્યા પછી એતું નામ મેઘના, ગંગાને મળે છે ત્યાં આગળતું એતું નામ પદ્મા, આસામમાં એ દિલ્હિંગ તરીકે, અને તિબેટમાં શામ્પુ-એમ એનાં ઘણાં નામો છે.

પણ એ ગોખ્યાં પછી શું ? બ્રહ્મપુત્રનાં પાણી કેવાં છે, એનાથી કયા પાક થાય છે, કેવાં નુકશાન થાય છે, એને કાંઠે કયાં શહેરો છે અને એની શોભા કેવી છે ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ જાણ્યા પછી શું ?

એનાથી હવે નહોતું રહેવાતું. એક દિવસ તો અંદરથી ભેર કરીને એણે માંઝીને કહ્યું, “મારે બ્રહ્મપુત્રને જોવી છે.”

“આ શું બ્રહ્મપુત્ર નથી ?” ખૂંપડીના ઉંબર બહાર વહેતી નદી ખતાવીને માંઝીએ કહ્યું.

“મારે તો મેં એને વિષે ચોપડીમાં જે વાંચ્યું છે તેવી રીતે જોવી છે.”

“ચોપડીમાં કંઈ એવું વાંચ્યું છે કે બ્રહ્મપુત્રમાં પાણી નથી પણ દૂધ છે, અથવા બ્રહ્મપુત્ર તો મોટું ખેતર છે અને એમાં જનવર જાગે છે ?”

“નહિ માંઝી, તું મશ્કરીમાં ન ઉડાવ બધું. જો, મારે એ જોવું છે કે એ હિમાલયમાં યરકના કિલ્લાઓ વચ્ચે માનસરોવરમાંથી નીકળે છે ત્યારે કેવી લાગે છે, આસામમાં એતો પ્રવાહ પહાડોને કાપીને આગળ વધે છે ત્યારે એતું નેશ ધણું હોય છે, દિશુગઢ તો પહાડોની ગોદમાં છે, ત્યાંસુધી સ્ત્રીમરો એમાં ચાલે છે. ‘આસામનો દરવાનો’ જ્યાં એતો પટ ધણો સાંકડો છે ત્યાં એને માનસ નદી મળે છે ત્યારે નાની ખીણમાં એના ઘૂઘવાટા સાંભળવા જેવા છે. એને કાંઠે ગામડાંઓ વસી શકતાં નથી, કારણ કે દર વર્ષે એમાં જળ્બર રેલ આવે છે અને ગામડાંઓ નાશ પામે છે, જંગલોનાં મેદાનો ખતે છે; એનાં પાણીને નમીને નેતરનાં ઝાડો માર્ગ આપે છે, બાંધુનાં ઝાડો કડાકા કરે છે, મોટા હાથીઓનાં ટોળાં

તરવા નીકળી પડે છે, એની આબુઆબુનાં જંગલોમાં લાખ, રૂ, તાડ, બાંધુ અને કળાડોની ઘંટાઓ જામેલી-કેટલું બધું જોવાતું છે ! અને અહીં શું છે ? આ એક ચોખાનાં ખેતરો કે ખીણું કાંઈ ? ખપજેશું ? જાગે છે ત્યારે એમ કહી શકાય કે અહીં ? જાગે અને તોપણ એમાં જોવાતું શું છે ? બહુ તો સૂર્યના તડકામાં એની ખૂબી વધે છે અથવા જીંડવામાંથી સફેદ રૂ ડોકાય ત્યારે થોડો વખત એ જોવામાં આનંદ આવે છે. નહિ માંઝી, હું તારી કેટલી વાતો માનું છું, તારે મારી આ એક વાત માનવી જ નોંધશિ. મારી સાથે ચાલ, મને બ્રહ્મપુત્ર ખતાવ, મને શામ્પુ ખતાવ. એ બહુ જોવા જેવી છે એવું મેં જાતે ભૂગોળમાં વાંચ્યું છે. એ જૂહું છે શું ?”

જીવન આટલું બધું એક સામટું બોલી ગયો પણ માંઝી તો ત્યારે શૂન્ય મને કંઈ ખીજે વિચાર કરતો જ બેસે હતો, એણે તો આ કંઈ નહોતું સાંભળ્યું.

“જવાબ નહિ આપે, માંઝી ?” જીવનનો સાદ ગળગળો થઈ ગયો.

“શું ?” માંઝી બોલ્યો.

“અમને બ્રહ્મપુત્ર નહિ દેખાડે ?” જીવને કહ્યું.

“બ્રહ્મપુત્ર આજ સુધી કોઈએ જોઈ નથી. કોઈ માંઝી દિશુગઢથી આગળ નથી ગયો.”

“નહિ, એમ મને પાછો ન પાડ.”

“અરે પાગલ ! આમાં પાછા પાડવા જેવું નથી ઉપર વહેણે જવું એ જ પ્રથમ તો અધરી વાત છે, અને ધાર કે એવું જોર આપણી હોડીના સડમાં હોય, અને બાવડાં સામ્રૂત રહે તો દિશુગઢ સુધી પહોંચીએ, અરે હું તો કહું છું કે આપણે જ્યાંથી બ્રહ્મપુત્ર હિમાલયમાં વળાંક લે છે ત્યાં સાદિયા શહેર સુધી પણ પહોંચી જઈએ. પણ એના ભયંકર રસ્તાઓનો તને ખ્યાલ ન હોય, હિમાલયની તકલીફોનો ખ્યાલ પણ લેવા માટે તું ઘણું નાવું બચ્યું છે.” માંઝી બોલ્યો.

“ભલે ગમે તે થાય, મારે જવ છે તુ કહે છે તુ નાનો છુ પણ બાર વરસનો માઝીનો છોકરો નદીમાને ઝોળખી ગયો ન હોય તે ન બને આ માની સોચતામાં તો મરવા જવાનું પણ ફિલ થાય તેવું છે.” જીવન ખોટો.

“મને તો તેવું દિ નથી થતું ” માઝી કહેશે.

“જૂઠું મિલકુન જૂઠું, તુ મરનાળી કદી ડતો જ નથી તારા કરતા હું એ વાત વધુ જાણુ છું ” જીવને કહે.

માઝી મૂઝાયો એ ચૂપ રહ્યો એણે થોડીનાર આખોને બધે મરી અને પડી મનમાં કહ્યું, “મનની ઇચ્છા હતી કે પારકી ચાપણ સદા સલામત રાખી શકીશ, પરંતુ ઈશ્વર એવું ઇચ્છતો લાગતો નથી ”

“ભને ” એણે જીવનને કહે.

“હા, એમ ! મને તો ખાતરી જ હતી કે મારો માઝી મને ના પાડવાનો જ નહિ ” જીવન નાચવા-કૂદવા લાગ્યો. હિમાલયમાં શામ્પુ જેના મગશે અ પાતનો એને ગઈ હતો એણે પીઠ બ્રહ્મપુત્રને જ જોઈ હતી, પણ બાલિકા શામ્પુને જોઈ હોતી મા નાની હશે ત્યારે પોતાના જેવી જ તોફાની છોકરી હશે એ તો એ જાણતો હતો પણ ત્યારે એના તોફાન કેરા લાગતા હશે એ જોવા એ માગતો હતો.

ગોવાલદ નામે નાનું ગામ છે પણ એ નાના ગામને પાદર ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા જેવી એ મહાન ત્રિશૂલિઓના તેજ એકમેકમાં સમાઈ જાય છે.

બંને નદીઓ અને એકમેકને ઘેરાતાથી મોગી મતાવવા જાય, પોતાનું વ્યક્તિત્વ સામેનામાં લુપ્ત મરી દેના રક્તક થોડી વાર કરે છે, પણ એ રક્તક પાવનકારી દૃશ્ય બની જાય છે બંને પોતાના ભૂતકાળના પાપોને સ્મરી પશ્ચાત્ત પના લવમાં નમી પડે છે આખરે તો મોટી બેન બ્રહ્મપુત્રા નાની બેન ગંગામાં પોતાને સમાવી દે છે બંને જન્મી એક જ ઘરમાં નજીક નજીકના જ ઓરડાઓમાં-પણ એકનો વિધિએ પૂર્વ તરફ માર્ગ આપી દીધો હતો.

અને ખીજનો પશ્ચિમ તરફ પણ જીવનના સમાપ્તિ-કાળે બંને એકમેકને મળી શક્તી હતી તેથી બંને સુભગ લગ્ન અને આનંદ અનુભવતી હતી.

માઝીની નાની હોડી ત્યાંથી ઉત્તરમાં આગળ ચાલી નારાયણજી આગળ બ્રહ્મપુત્રાને સુરમાં નદી મળે છે સુરમાં તો ખાસીના પહાડોમાંથી નીખેલી એને કાંઈ લોકો શાત જીવન ગુન્ગરતા હતા બ્રહ્મ પુત્રા સુરમાં પોતામાં મમાવી લેતા વધુ વિશાળ દૃશ્યની બનતી હતી.

ઉત્તરમાં થોડું ચાલ્યા પછી બ્રહ્મપુત્રાનો માર્ગ પૂર્વ તરફ વળ્યો અહીં સુધીમાં એણે બગાળના ગામડાઓ અને ધર્મજડ લોકોને સમભાવે પોતાની શક્તિનું દાન આપ્યું હતું. એને બંને કિનારે શયુના અને ડાગરના પેતરો ઊભા હતા એના લીના પાન પર સૂર્યનાં સોનેરી મિરણો પ્રસરતા ત્યારે હોડીમાં બેઠે બેઠે પણ એની અનુપમ શોભા મનને આકર્ષણ કરતી હતી.

પણ અહીં બ્રહ્મપુત્રાની ખરી શોભાનું અનુમાન ન થઈ શકે અહીં એ તો વિશાળ જનપદ અને કારે કિલ્લોલતા ગામો અને પવનસ્રો અને માનવી-સૌંદર્યનું જ દર્શન કરાવતા હતા પણ એની શોભાનો સાચો ખ્યાલ તો એ આસામમાં પ્રવેશે છે ત્યાં જ આવે છે જસો માર્ધની એની આસામની મુસાફરી માં એણે ધણુ ધણુ જોયું છે, ધણુ ધણુ કયું છે, એવું તો એણે પોતાની તે પહેલાની સાડા આઠસો માર્ધની મુસાફરીમાં પણ નથી જોયું-નથી કયું.

જીવન બ્રહ્મપુત્રાનું અહીંનું સ્વરૂપ જોઈ ગાંઠો ગાંઠો થઈ ગયો ‘ જો માઝી, આવું આપણે લખી પુરમાં કદી જોયું હતું ? જો તો ખરો આ મારી મા ! આ જો આ હાથીઓના ટાળા તરતા આપણી સામા આવે છે લખીપુરમાં મા મને હેરાન કરતી, પણ અહીં તો એ મારા પર પ્રેમ જ વરસાવે છે નહિ તો આ હાથીઓ આપણને જરા પણ ઈર્ષ્ય કર્યા વિના આમ ચૂપચાપ આપણી પાસેથી

કેમ ચાલ્યા જાય? એને માનો હુકમ છે કે એમણે કાંઈ તોફાન ન કરવું. તું આ કેમ કાંઈ નથી જોતો, માંઝી!-આ વાંદરાઓ, ખાંખુનાં ઝાડો પર કેકડેક કરવા જાય છે, પણ ખિચારાના હાથમાં ઝાળી જ નથી આવતી એટલે અંદર ઘટામાં કેવાં નીચે ઊતરી જાય છે. મને ખબર છે કે એ આપણી પાસે નહિ આવે.”

હર પૂર્વમાં ખાસી અને પતકાઈની ટેકરીઓની હારમાળા દેખાતી હતી. અને એ ટેકરીઓ પોતાની ખાંજો આખા પ્રાંતમાં ફેલાવીને પડી હતી. અક્ષપુત્રા-એ બધાં વચ્ચેથી માર્ગ દોરી કાઢી આગળ નીકળતી હતી. પહાડોને નદી કોરતી હતી પણ પહાડો નદીને કંઈ તુકસાન નહોતા કરતા. પહાડોથી નદીનો પટ પાણીથી બારે માસ ભરેલો રહેતો અને એ પહાડો ગાંધારાનાં લોકને નદીના પૂરના ત્રાસથી બચાવતા હતા.

કર્કશતા પ્રદેશમાં આખો પ્રાંત આવેલો હોવાથી એપ્રિલથી ઓગષ્ટના સખતમાં સખત તાપમાં જમીન ઘણી તપતી અને હવા પાતળી થઈ ઉપર ચડી જતી. એની જગ્યા લેવા દરિયાની ટુંડી હવા પાણીથી ભરેલાં વાદળો લઈને આવી પહોંચતી. આ વાદળો અહીં પર્વત જોડે અથડાતાં અને ભર ઉનાળે સખત વરસાદ પડતો. અને આ ઉનાળામાં હિમાલયનો બરફ પણ ઓગળી પોતાનાં પાણી અક્ષપુત્રામાં ઉતારતો. આમ અક્ષપુત્રા અને ખાંખુથી ભરાતાં પાણી પોતામાં લેતી અને એની ગંગા-સિંધુ જેવી બહેનોને એ ભાગ્ય નહોતું મળતું એ ખ્યાલે એ ગર્વમાં કુલાઈ ભાન ભૂલી જતી.

એક દિવસ એ આ ભોળા માંઝી અને એના છવનની હોડી પર ગાંડી બની તૂટી પડી.

ઘોઘમાર વરસાદ પડે છે, છતાં સૂર્ય ઢંકાયેલો નથી. દિશાઓ બધી મેઘધનુષના સમરંગી પ્રકાશે ઝળાં-ઝળાં થઈ રહી છે. માણસની આંખો એમાં અંતર્ગત જઈને પોતાની દિશા ભૂલે છે. જાંચા પહાડો નદીના બે કાંઠા બની ઊભા રહ્યા છે અને વચ્ચે નદી

સાંકડી નહેર જેવી બનીને મોટી ગર્જના સાથે ફૂદી ફૂદી વહી આવે છે.

નાની હોડીતું ગળું નહોતું કે એમાં ઉપર વહેણે આગળ જાય.

“છવન!” માંઝીએ છવન સામું જોયું.

“કેવી છે મા! આ હાથણી છે, પણ એવી હાથણી છે કે આની પાસે આવી એને સત્કારવાની પણ હિંમત હાથીઓ નથી કરી શકતા. જો માંઝી, કેવા બધા બીકથી નાસભાગ કરે છે.” છવન બોલતો હતો.

હર હર ભાગતા હાથીઓના પગ નીચે ખાંખુનાં ઝાડોના કચ્ચરધાણુ નીકળતો હતો. તેના અવાજોથી કુંગરો ભરાઈ જતા હતા.

“પણુઆપણે ક્યારે ભાગીશું?”

“ભાગવું છે? હજી તો ગોવાલપુર પણ નથી આવ્યું. ત્યાં માનસ નદી અક્ષપુત્રાને મળે છે. એ તો ખાસ જોવા જેવું છે.”

“અરે ભાઈ, આજે જે જોયું તે ઓછું જોયું? પહાડ પર પગથિયાં બનાવી ચાના બગીચાઓમાં બિહારી મજૂરોને જોયા, એમનાં શરીર પરથી રેલાતો પરસેવો જોઈને તને એમની સાથે વાત કરવા થોભવાનું મન ન થયું? ઝાડનાં વન ન જોયાં? શણના ને નેતરના પાતળા સોટા જેવા છોડ જોયા, શેતુર અને દીવેલાં પર ચોટલા કાશેટાઓને જોયા-હવે શું શું જોવું છે?”

“જો, જો,--હું કહું તે પહેલાં નદી જ કહેશે” છવન બોલ્યો.

મોટા મોટા લોહ ઊછળવા લાગ્યા. એક સ્થળે જે નદી માઈલોમાં પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવતી હતી તે હવે સાંકડી નેળીમાં ચાલતી હતી. પણ અચાનક આ ઘૂઘવાટ શાનો? ઓહ! આ તો ઉત્તરની એક ટેકરીને તોડીને કાઢી બીજી નદી આમાં ભળે છે!

માર્ગ એટલો સાંકડો હતો કે એક મોટો વાંસ :

“સો કુટ જાંચું ખાંખુનું ઝાડ અસાધારણ નથી જણાતું, ન્યારે અક્ષપુત્રા ગોવાલપુર નજીક ઘણી વાર પચીસ પચીસ ફૂટ જ પહોળી બની જાય છે.”

નદીમાં આડો મૂક્યો હોય તો પૂનની માફક એ એ કાઠે અટકી રહે આટલી સામ્રી જગ્યામાં બ્રહ્મપુત્રા જેવી મોટી નદીને માટે સમાવું મુશ્કેલ હતું અને તેમાં વળી ખીણ નદી લળતી હતી નદીના પાણી ત્રીશ ફૂટ ઊંડા હતા તેને બદલે હવે પચાસ ફૂટ ઊંડા બની ગયા ! પહાડોના શિખરોને માથે બેસી જવા માગતા હોય તેમ પાણી ઊછળતા હતા માઝીએ અને બાલુ નજર નાખી પણ પહાડોએ નજર રૂધી લીધી એણે આગળ જોયું આકાશને અડતી નદીની સપાળી સિવાય કશું ન દેખાયું પાછળ તો શું દેખાનાતું હતું !

જીવન, આ છુટ્ટા બાપ પર તો દયા કરવી હતી !”

જીવન તો નદીનું દૃશ્ય જોઈને આસપાસનું બધું જૂની ગયો.

“પણ માઝી, આ તો જો”

માંઝી શું જુએ ? એક મોઢું મોજી ચડ્યું, હોડી ઉપર જ ભાગ્યું અને મોગી પગડ બાઈને ખીણ બાલુ પાણી ઊલગી પડ્યા.

કિનારે તો પહાડો હતા એ તો પથ્થર ચેતનામય ઝાડો પણ જડ પથ્થર ઉપર જઈ બેસા હતા પહાડો લીના રમથી ભારે ઓપતા હતા પણ ઘરેણાંથી ઓપતી સ્ત્રીનું ધ્યાન ફાટીને સાડીમાં જેમ તેમ વીંટાયેલ સ્ત્રી તરફ ન જાય, તેમ દુન્યવી કોઈ પણ સબધ વિનાના એ બાપ-બેંગના પાણીની અદર થયેના ગરકાવને એ પહાડો જોઈ શકે તેમ નહોતા એ તો એવા જ મૂઠ હતા.

પણ એ મિનિટ પછી જ માયાના વાળ પચ્ચી ને આખની લમર પરથી પાણીને આજા કરી જીવન મહાર નીકળ્યો મોજા એવા જ મોટા ને મોટા હજી આવતા હતા પણ હવે કોઈ હોડીને આશરે જીવન નહોતો એ તો આજ દિન સુધી પોતે કુમરીને હોશિ યાર અને મજબૂત કરેના પોતાના જ કાડા પર હોતો થોડે જ દૂર એણે કોઈક ખીલું માનું જોયું એ જ માઝી હાથથી એક એ ને ત્રણ વાલ ભરી પાણીને

હસેતી એ માઝી પાસે પહોંચ્યો અને એને માવડાથી પકડ્યો ‘માંઝી, તું કહેતો હતો, એક દિવસ તે મને પાણીની બહાર કાઢ્યો અને મારો બાપ મતી ગયો આજ પરમાત્મા તને બહાર બેચી કાઢવાનું મારામાં જોર નહિ ભરી દે ? પણ હું કાઈ તેથી તારો બાપ નથી બની જવાનો, હું તો તારો એ જ જીવન બની રહેવાનો ”

અને પછી એ પાગન પાણી સામે દોડી ‘પાગ-લાગી અજમાવી જીવન માઝીને લઈ પહાડના એક પથ્થરને ચોગી ગયો.

બને ઘડીક નિસ્તબ્ધ બેસી રહ્યા

હોડી તો ગઈ ને ? ” માઝી બોલ્યો.

‘ગઈ છે તો માને જોજો ગઈ છે ને, વાહ મા ! આજે તે મને તારા અનહદ આભાર નીચે દાખી દીધો તારો આટલો પ્રેમ તો હું કદી જોવા પાગો નથી ’ જીવન બોલ્યો અને ઊભો થયો.

‘હવે કયા જશું ? ’ માઝી બોલ્યો.

“અહીં તો કોઈ ગામડા નથી દેખાતા ગામડા તો દૂર ઝાડોની ધગમાં સતાયેલા હશે મારા કરતા તો તે વધારે જોયું છે પણ આ તો ભૂગોળની ચોપડીમાં મેં જે વાચ્યું છે તે કહ્યું છે ” જીવન કહ્યું.

પહાડ ચડતા ઊતરતા તેઓ ટેકરીના ચપાણ પર એક ઘટા પામે આખ્યા ખરેખર ઘટાની વચ્ચે પિના રીના બચ્ચા જેવું ગામ ચૂપ બેઠું હતું એના નાણુક નાના લાકડાના ધ ગુતુડિયાની કુણી ચામડી જેવા જ ગભરૂ લાગતા હતા ધનતીક પથી રહણ મળે તે માટે બધા ધરો લાકડાના જ નાવેના હતા.

એક ઘરના વા ! આગળ જઈને બાપ-દીકરો ઊભા રહ્યા.

પાડામાં દીવેના (એરડા)ના થોડા ઝાડ દેખાતા હતા અદરથી શાળોના ખગક ખટ અનાજ આનંદો હતો એમ લાગતું હતું કે કોઈ સ્ત્રી કાપડ વણતી હશે

આસામમાં તો ઘેર ઘેર દીવેલાં હોય છે. લોકો એમાંથી દીવેલ (એરડિયુ) કાઢે છે. એના પર રેશમના કીડા ઉછેરે છે; જેમ દીવેલાં તેમ શાળો પણ આસામમાં ઘેર ઘેર હોય છે અને ઘરની સ્ત્રીઓ જ એ મોટે ભાગે ચલવતી હોય છે. આમ આસામના લોકો ધૂત્તા ઉદ્યોગ પર જ સ્વતંત્ર જીવન ગુજારે છે. આસામમાં ચાના એટલા બધા બગીચા છે પણ કોઈ આસામી એમાં કામ કરવા ભાગ્યે જ જાય છે. બગીચાના ગોરા માલિકાને એ માટે છેક બિહારમાંથી માણસો લાવવા પડે છે.

માંઝીએ બારણે ઊભા રહીને અવાજ કર્યો, “ઘરમાં કોઈ હોય તો...”

શાળ તરત બંધ થઈ ગઈ જણાઈ. એક તીણો સૂર સંભળાયો, “કે આછેન? આસૂન લિતરે.” (કોણ છે? અંદર આવો.)

પુરુષ માંણસને જોયા છતાં સ્ત્રી સંકોચ ન પામી. ગૃહસ્થની સ્ત્રીને કોઈથી કરવાનું શા માટે?

સ્ત્રીએ તુરતાતુરત તો બંનેનાં ખરાબ કપડાં બદલાવી નાખ્યાં. પછી થોડી ચા કાઢીને બંનેની સામે મૂકી અને બહાર ચાલી ગઈ.

થોડીવારમાં બે ચાર પાડોશીઓ આવી ગયા. માંઝીએ સૌને પોતાની વાત કહી. સાંભળીને સૌ કહેવા લાગ્યા, ‘ના બાબા, જેખમ ખેડવા જેવું નથી. અહીં સુધી તો ફીક છે કે તમે તમારી વાત તો કોઈને સમજાવી શકો છો, પણ ગોવાલપુરા હવે થોડા કાશ છેડું છે—અને એ છોડ્યા પછી તો બંગાળી સમજનાર કોઈ મળે જ નહિ. ગોવાલપુરને ‘આસામનો દરવાજો’ અમરથા નથી કહેતા.”

તે આખો દિવસ તો માંઝી ત્યાં રહ્યો. એણે ગામના સુતારને ત્યાંથી એક ખીજી હોડી મેળવી લીધી. સુતારે કંઈ પણ બહાનું કે કિંમત લીધા વિના ધણી ખુશીથી હોડી આપી. “અરે ભાઈ, હવે તો ધંધા ક્યાં રહ્યો છે? બંગાળમાં જ્યારે કૃષ્ણ રાજ અને લક્ષ્મણસિંહ રાજ કરતા હતા ત્યારે

તો આ ચીનાઓ, ચીતગાંવ (ચીતગોંગ)ના ચાચિયાઓ અને ગૂજરાતના વેપારીઓ આ આસામનું જ લાકડું વહાણો બનાવવા લાઈ જતા. અને એ વહાણોમાં તેઓ દુનિયા આખીની સફર ખેડતા. ખસો વરસ સુધી તો આ લાકડું પાણીની થપાટાને ખરાબર ઝીલે. આસામનું લાકડું દગાખોર નીવડ્યું નથી સાંભળ્યું. હવે તો પેલા વિલાયતવાળા જગ્યા છે ને? પણ આપણે તો ભાઈઓ. તમે હોડી લઈ જાઓ. ગમે તેવા પાણી સાથે એ પૂરી ટક્કર લેશે.”

સુતારે હરખમાં આવી ફટલીયે નવી અને જૂની વાતો કરી. પ્રણામ કરી માંઝી અને જીવને સૌની રજા લીધી અને પછી દિહીંગ નદીમાં હોડીને તરતી મૂકી.

દિહીંગ એ બ્રહ્મપુત્રનું જ નામ છે. પણ અહીં એ એટલી તોફાની નથી જણાતી. અહીં એનો પર પણ પહોળો છે. એમની હોડી ડૂબી તે જગ્યા એ તો માનસ નામની નદી બ્રહ્મપુત્રને મળતી હતી અને વળી પર પણ ઘણો સાંકડો હતો. એ સ્થળ પશ્ચિમમાં હતું અને આ વખતે તો એમણે હોડીને તેની પૂર્વમાં મૂકી હતી. પ્રવાસ સરળ રીતે ચાલ્યો.

અહીંથી પછી ધનસુરી કલંગ અને બાંસુરી નદી દિહીંગને મળી ગઈ. નદી એકદમ સીધી જ હતી, કંઈકે કંઈકે ઉતાવળી ખરી, પણ એમાં લય જેવું નહોતું.

દિશ્વગઢ આવી ગયા પછી સાદિયા આવ્યું. ગોવાલપુરા પછી વચ્ચે ગોહતી, તેજપુર જેવાં મોટાં શહેરો જોઈ લીધાં.

સાદિયાથી આગળ એકાદ માઈલ વધ્યાં ત્યાં અચાનક મોટા અવાજો કરતું ને હવામાં નાનાં તીર જોયાં રાખીને ખભે કામડાં ભરાવેલા લોકોનું એક ટોળું આવ્યું. માંઝી તો એમને જોઈને અવાજ જ બની ગયો.

બાંસુનાં પાંદડાં માથામાં ખોસી શેરડીના આખાને આખા સાંકા ચૂસતા, મોટેથી રસના રેલા ચાલતા તેથી ચીકણા લાગતાં મોંવાળા ને શરીર પર માખી-

ઓના પૂજા જામ્યા હોય તેટલી માણીઓથી જણ
જણના, ગંધાતી ચામડીનાળા એ લોકો આસામના
મૂળ જગતી વતનીઓ હતા ધર્મો ધર્મ બધા નદીમાં
પડ્યા અને ઝપા મારી હોડીને પાણીમાં મારી દીધી
માઝી અને જીવનને બહાર ખેંચી લા ના માઝીએ
એમને ધણુ સમજાવવાનો પ્રયત્ન થયો, પણ બચઈ એ
લોકો તો એમને જોડા કોતરોમાં વસડી ગયા

જીવન તો જાણે આ બધી આપત્તિઓની અમ થી
પર થઈ ગયો હતો એના મનમાં નદીની ગર્જના
એટલી બધી ભરાઈ ગઈ હતી કે એ એના જ ગુન્ગ
વમાં મસ્ત હતો એ બહુ જ ઓછું બોલતો, ઓછું
ખાતો માઝી એને શુ કરે ? માઝીને થતુ, શા માટે
પોતે એ અકબલ વિનાશા છોડવાની પાછળ ખેંચાતો
હતો પણ તરત એને સમજતુ કે 'એ નાનો છે, એને
મા નથી એને માપ નથી એની ઇચ્છાઓ મારા
સિવાય કોણ પૂરી પાડશે ? લગનાન એને જલદી મોટો
કરી દે તો મારે માથેની મોટો ભાર જિતરે પડી
પરણી તો પોતાની મેજે લેશે એની ચિંતા મારે
કરનાની નથી'

પણ આ છોકરો મોટો થયા સરખો હતો ? એ
મોટો થાય તે પહેલા જ માઝીને માથેથી ભાર જિતરી
જાય એવો તો એનો સકરપ નહિ હોય ?

પેના જગતીઓ જ્યારે આ બંનેને બાધનાની
તળવીજમાં હતા, ત્યારે જીવન ઝીણુ ઝીણુ કંઈ ગણુ
ગણતો હતો ધીરે ધીરે એનો અવાજ મોટો થતા
લાઓ નિરાળમાં શીખેન અને માઝીમારોના છોકરા
એને મોટેથી સાંભળેલી એક ગીતની એ લીગીઓ
હતી એનો ભાવ હતો ઓ નદી, તુ માતા છે, તુ
અમને મારે, તુ અમને ખીજે તોપણ તુ અમારી
માતા છે કાણુ કે તુ અમને પીવાને પાણી આપે
છે, અમારા ડાગરના જેતરોને પીવાને તુ જ પાણી
આપે છે, અમારી હોડીએને ચનાવના તુ જ તારા
પાણી આપે છે તારા સરીખ પર આજોગી, તને ધારી
અમે અમારા અગ વિકસારીએ છીએ, ઓ નદી, તુ
અમારી માતા છે.

ગીત ધીરે ધીરે કરણુ બનતુ હતુ એમા નદીની
આમી જીવનમાં હતી, એની શોભા વર્ણવેન હતી
અને દેરે એમા કહેતુ હતુ કે તુ ન હોત તો અમે
ન હોત, તુ ન હોત તો આ સૃષ્ટિ ન હોત અમે
તેની તને પ્રણામ કરીએ છીએ, ઓ નદી, તુ અમારી
માતા છે

જગતીઓ ગીતના શબ્દો નહોતા સમજી શકતા,
પણ એના સૂર અને ભાવ સમજીને એ સ્તબ્ધ બન્યા
એમના હાથમાંના દોરડા ધિર થઈ ગયા એમણે
જીવનને ને માઝીને બાધનાનું મારી વાળુ એમણે
એમને કંઈ કંઈ પૂજ્યા માણુ પણ એમની ભાના
સમજાય એની નહોતી માઝીએ જિયા જિયા પહા
ડોને મતાનીને કહ્યુ, " અમે ત્યા જવા નીકળ્યા છીએ "

જગતીઓએ એમની હોડી પાણીમાંથી પાડી
કાઢી આપી, એમની પાસે ખાવાનું નહોતુ તો
ખાવાનું આપ્યુ, કપડા નહોતા તો ઝાડની છાલો
આપી પગમાં ધોરવા લાકડાના જોડા આપ્યા

હિમની બ્યાયેલા પહાડોની ખે દિવાલો વચ્ચે
હવે નદીના પાતળા પ્રસાદમાં હોડી ચાલતી હતી
જીવન જોયે બરફ તરફ જોઈ રહ્યો હતો એને લાગતુ
હતુ કે હવે માનસરોવર નજીક આવતુ જાય છે
જોયે જોયેથી એમને ધણુ નીચા પહાડોની એક
આખી સૃષ્ટિ દેખાતી હતી વાદળાઓ પણ હવે તો
એમની નીચે ચાલતા હતા સ્વર્ગના કાર્ક પ્રદેશમાં
એઓ દેવસરિતાની સફર કરતા હતા

"જીવન"

જીવને માઝીના સામુ જોયુ

નદી આપણી માતા ખરી, પણ નદીએ કાર્કને
આટલુ મમણુ નથી મ્યું આ તો તુ એના ઓઝ
યામાં આવી ગયો નદીને જેમ કરુ જ્ઞાન નથી હોતું
તેમ તારુ પણ થવા બેઠુ છે શુ ?

'મા' એનુ જ જીવન બોલ્યો

"મા જોઈએ તો ધેર ચાન, આ માની સગત
છોડી દે એ તો કાર્ક ડાકણ મા થઈને આવી છે
તને હુ નીચ મા અપાવીશ."

“મા !” જીવન ફરીથી બોલ્યો.

“પણ આ તો તિબેટમાં આપણે છીએ. અત્યાર સુધી કોઈએ આપણું નામ નથી લીધું. પણ જો આ શામ્બુની શાખા ક્યાં જાય છે? એ પેલા શહેર તરફ જાય છે. જોયું એ શહેર? એ શહેર તિબેટનું મુખ્ય શહેર લાસા છે. હવે તો આપણે પાછા વળવું જોઈએ. જો અહીંથી દાર્જિલિંગ તરફ આ ધાટ જાય છે. ત્યાંથી ગોવાલપુર નજીક છે.” પણ જવાબમાં જીવન ‘મા’ એટલું જ બોલ્યો.

સોળ હજાર શીટની ઊંચાઈ! માખણના પીંડા-ઓની પાળો વચ્ચે દૂધ લથું હોય તેવું સફેદ બરફના કોટમાં માનસરોવર સૂતું હતું. એમાં મુદ્દલે ઘૂંઘવાટ નહોતો. એની એક બાજુએ એક કોતર હતું અને એમાં પાણી ધીરે ધીરે ઉતરતું હતું. સરોવરનાં પાણી ખૂટી ન જાય તે માટે ઉપર બેઠેલો સફેદ દાઢી-વાળો વાળો હિમપિતા આ શાંતિમાં મૂકેલી જાતી આદ્રતામાં પોતાનાં અશ્રુઓ રેલાવી એનાં પાણી અખૂટ રાખતો હતો.

“આ શામ્બુ જો માંઝી, અહીંથી શામ્બુ નીકળે છે. જો પેલું કોતર, એ કોતરમાં જ પાણી વહે છે એ જ શામ્બુનાં પાણી, એ જ આપણાં લખીપુર પાસેની બ્રાહ્મપુત્રનાં પાણી. જો મેં ચોપડીમાં વાંચ્યું હતું તે જ આ છે કે ના? માંઝી, આ મારી મા ! મારી મા ! શામ્બુ ! મા !”

જીવનને ઉન્માદ ચલ્યો. એણે સરોવરનાં પાણીમાં

પોતાનાં અંગ ફેંકવાની તૈયારી કરી, પણ તુરત માંઝીએ એને પકડી લીધો. ‘મા !’ ‘મા !’ કરતો બેસાન બંની જીવન માંઝીના હાથમાં ઢળી પડ્યો.

જીવન ‘મા, મા, મા,’ કરતો હતો અને માંઝી એને ખભે ઉપાડી ચાલ્યો. વૃદ્ધ પિતા હિમાલય પણ એ પિતા-પુત્રના પ્રેમથી પ્રેરાઈ આશીર્વાદ આપી એમને પોતાના તોફાનોમાંથી બચાવતો રહેતો હતો. લાસાથી દાર્જિલિંગના ટૂંકા રસ્તા પર માંઝી ઊતરી ગયો અને ત્યાંથી અટપટ પોતાને ગામ પહોંચ્યો. પહોંચીને એણે જીવનને પોતાની એક બેનના ખોળામાં મૂકી દીધો.

“છોકરો પૂછે તો કહેજે કે હું મા છું.” માંઝીએ પોતાની એ બેનને સમજાવી.

ત્યાં તો જીવન “મા શામ્બુ, શામ્બુ, મા, મા” કહેતાં પોતાના હાથ ઊંચા કર્યા. માએ એને પોતાના ગળાની આસપાસ વીંટી દીધા, “ઓ મારા પ્રાણુ !” એ બોલી.

“આમિ શામ્બુએર કોલેઈ આછિ ! શામ્બુને ખોળે જ હું છું !” જીવનને સંતોષ અનુભવ્યો.

* * *

“મને પહેલાં ખબર હોત કે એને કેવળ નદી મા નહિ પણ કોઈ પણ માથી ચાલે તેમ છે, તો હું એને નદીને ખોળે મૂકવાને બદલે આને જ ખોળે ન મૂકત !” બોલીને બુઢો માંઝી મોં ફેરવી ગયો.

યોગ અને કર્મનો સંબંધ

શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી

સામાન્ય જનસમાજમાં એવો ખ્યાલ પ્રચલિત છે કે શ્રી. અરવિંદની યોગસાધનામાં કર્મને સ્થાન નથી, એ યોગ તો કેવળ એકાંતસેવનનો જ જ્ઞાનમાર્ગ છે.

આ ખ્યાલ હકીકતથી ફટલો તો વિરુદ્ધ છે તે શ્રી. અરવિંદનાં પૂજ્યયોગના અનુવાદની ભૂમિકા મેં ૧૯૨૧-૨૨માં લખેલી તેના વાંચન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

વળી વધારામાં થોડા જ સમય ઉપર પ્રગટ થયેલાં શ્રી. અરવિંદનાં પુસ્તકોમાંથી પણ એમના યોગમાં કર્મની અગત્યને લગતા વિચારોનાં અવતરણો આપ્યાં છે જેથી વાંચનારની ખાતરી થાય કે શ્રી. અરવિંદના જે વિચારો પૂજ્યયોગના લખાણ વખતે-એટલે ૧૯૨૦ પૂર્વે-હતા તેમાં મૌલિક ફેરફાર થયો નથી. બિલકુલ કર્મની અગત્ય તેમણે વધારે સ્પષ્ટતાથી અને કાર-પૂર્વક રજૂ કરી છે.

આશા છે તે એ અવતરણો પૂજ્યયોગ વિષેની ઝેરસમજૂતીઓ અને ખોટા ખ્યાલોને દૂર કરવામાં મદદકર્તા થઈ પડશે. સામાન્ય વાચકને તેમનું વાંચન હિતકારક પણ નીવડે એ સંભવિત છે.

‘લાઈટસ ઓન યોગ’-‘યોગમાર્ગ’ પર દીપ્તિઓ’-માં કર્મ અને યોગ વિષે શ્રી. અરવિંદ આ પ્રમાણે લખે છે:—

“આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે અંતરનાં બિંદુઓમાં પૂરેપૂરાં જિતરી જવું અને કર્મની અવગણના કરવી એનો અર્થ એ કે સાધનામાં એકતરફીપણું અને અસમતોલપણું લાવવાં; કારણ કે આ યોગ સમગ્રતાવાળો છે. એથી બિલકુલ, પોતાની ચેતનાને સંપૂર્ણપણે બહિર્મુખ કરી દેવી તથા કેવળ બહિર્મુખ ચેતનામાં જ સતત રહેવું એ પણ એકતરફી અને અસમાન સાધનાની નિશાની છે. ચેતનાની આંતર-અનુભૂતિ વખતે તથા બહિર્મુખ કર્મના અનુષ્ઠાનમાં, એમ બન્ને વખતે, સાધકે એક જ ચેતના અનુભવવી જોઈએ,—તથા એ બન્ને અવસ્થાઓ દિવ્ય મહાશક્તિ સ્વરૂપ ‘મા’ની હાજરીથી છલોછલ ભરેલી હોવી જોઈએ.”

*

*

*

“કામ કરતી વખતે તે કાર્ય લગવાનને સમર્પણ કરવાની સામાન્ય વૃત્તિ રહે એટલું ખસ નથી પરંતુ દરેકે દરેક કામ, જુદે જુદું માતાજીને સમર્પણ કરવું જોઈએ, જેથી કરીને આખો વખત ચેતનામાં સમર્પણભાવ ઝગત રહે. કામ કરતી વખતે (આંતરમુખ) ધ્યાન કરવું જોઈએ નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી અવધાન કામમાંથી પાછું ખેંચાય છે. પરંતુ જે

એકમેવાદિતીય પ્રભુને તમે કાર્યો સમર્પણ કરો છો તેની સ્મૃતિ તો કાર્ય કરતાં કરતાં સતત જાગૃત રહેવી જોઈએ. આ અભ્યાસ ફક્ત પહેલું પગથિયું છે; કારણકે ત્યાર પછી તમારી બહિર્મુખ ચેતનાની છાછરી સપાટી જ્યારે કાર્ય કરવામાં મશગૂલ થઈ ગઈ હશે તે જ વખતે, સાથે સાથે, તમારી અંદર ભગવાનની હાજરી અનુભવતી, શાંત એકાગ્ર સત્-તા તમે સતત અનુભવી શકશો; યા તો, તમે અનુભવવા માંડશો કે મહાશક્તિ માની શક્તિ જ તમારામાં કાર્ય કરી રહી છે અને તમે તે શક્તિના માત્ર કરણ છો.”

* * *

“આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તે જ કર્મ પાવન કરનાર છે જે કાર્મિક પણ અંગત હેતુ વગર, કીર્તિની કે જાહેર પ્રશ્નની કદરની યાને દુન્યવી મહત્તાની કામના વગર કરવામાં આવ્યું હોય. જે કર્મ પોતાના મનના ઘડેલા હેતુઓ કે પ્રાણની વાસનાઓના દુરાગ્રહને વશ થયા વગર કરવામાં આવ્યું હોય, સ્થૂળ શરીરના પક્ષપાતથી મુક્ત રહીને, મિથ્યાભિમાન વિના, યા તો અસંસ્કારી બહાર કે શેષી વિના, પદ્ધતિ, હોદ્દાનો કે માનનો બિલકુલ દાવો કર્યા વિના-ટૂંકમાં, કેવળ ભગવાનને ખાતર અને ભગવાનની આજ્ઞાથી-કરવામાં આવ્યું હોય તે કાર્ય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિશુદ્ધિકારક છે. અહંતાનાં બંધનમાં રહીને કરેલાં સર્વે કાર્યો અવિદ્યામય જગતમાં રહેનાર સામાન્ય લોકોને માટે ગમે તેટલાં હિતકારક હોય તોપણ, યોગના સાધકને તે કશા ઉપયોગનાં નથી હોતાં.”

* * *

“ગીતામાં કહેલા યોગમાં નીચે મુજબ સાધનાનો સમાવેશ થાય છે: સર્વ કર્મો યત્ન તરીકે ભગવાનને ચરણે અર્પણ કરવાં, કામનાઓ પર વિજય મેળવવો, અહંભાવ અને કામના રહિત થઈને કર્મો કરવાં, ભગવાનની ભક્તિ કરવી, વિરાટ ચેતનામાં પ્રવેશ કરવો, સર્વ જૂતો સાથે અદૈતનો સાક્ષાત્કાર કરવો તથા ભગવાન સાથે યોગ અનુભવવો. ગીતાની એ સાધનામાં વિજ્ઞાનમય જ્યોતિનું અને વિજ્ઞાનની-અતિમાનસ-

શક્તિનું અવતરણ કરવાનો તથા માનવપ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરવાનો આદર્શ પૂર્ણયોગ ઉમેરે છે.”

* * *

“તમે જે કાર્ય કરતા હો તેના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર આત્મસમર્પણનો આધાર નથી. કામ ગમે તે હોય, પરંતુ તે કયા ભાવથી કરવામાં આવે છે તેના પર આત્મસમર્પણનો આધાર છે.”

* * *

“સાધના કરતાં એવી એક પણ અવસ્થા નથી આવતી જેમાં કામ કરવું અશક્ય થઈ પડે; સાધનાની યાત્રામાં એવી એકે વાટ નથી આવતી જ્યાં ધરતી પર પગ રાખવાનો ન હોય, તથા ભગવાનના ઉપર ચિત્તને એકાગ્ર કરવું અને કર્મ કરતાં-એ બે ક્રિયાઓ એક બીજાની એટલી વિરોધી હોય કે કર્મનો ત્યાગ કરવો પ્રાપ્ત થાય. સાધના કરતાં પણ પગ તો હમેશાં પૃથ્વી ઉપર જ રાખવાના છે; એ પગ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા એટલે ભગવાન પર ભરોસો, પોતાની ચેતનાને, તપઃ-શક્તિ ને તમામ શક્તિઓને ભગવદ્ભિમુખ કરવી, ભગવાનને આત્મસમર્પણ કરવું.”

“વળી કામોને સમૂળાં બંધ કરી દેવાં, તથા સમસ્ત ચેતનાને પૂરેપૂરી પોતાની અંદર ખેંચી લેવી એ ભાગ્યે જ સલાહભર્યું હોય છે. એમ કરવાથી કેવળ આત્મલક્ષી અનુભૂતિઓના બનેલા અંતરાલ પ્રદેશમાં જ સાધક રહી જાય છે તથા એને લીધે સ્વપ્ન-સેવી અવસ્થાને અને એકતરણીપણાને ઉત્તેજન મળે છે. બાહ્ય જગતની સ્થૂળ વાસ્તવિકતા ઉપર કે અંતરના પરમ આધ્યાત્મિક સત્યના ઉપર સાધકની પકડ રહેતી નથી.”

* * *

“કામ બે પ્રકારનાં હોઈ શકે. એક તો સાધના કરવા માટે ઉપયોગી અનુભવોના ક્ષેત્ર તરીકે કરવામાં આવતાં કામ; ચેતનામાં અને તેની ક્રિયાઓમાં ક્રમે-ક્રમે સંવાદ અને રૂપાંતર સ્થાપન કરવા માટે સાધના તરીકે કરવામાં આવતાં કામ, બીજા પ્રકારનાં કામ એટલે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી કરવામાં આવતાં, યોગારૂઢ સ્થિતિનાં કામ. આ બીજા પ્રકારનાં કામો તો જ્યારે સાધકની પાર્થિવ ચેતનામાં પણ

લગવાનના સાક્ષાત્કારનું સંપૂર્ણ અવતરણ થાય ત્યારે જ થઈ શકે ત્યાંસુધી સધળાં કામ આધ્યાત્મિક પ્રયત્નના ક્ષેત્ર તરીકે અને અનુભવની શાળા તરીકે હોવા જોઈએ.”

* * *

“અહંતા અને અવિદ્યામાં રહીને કરેલાં, હું પદને સંતોષવા માટે તથા રાજસિક કામનાઓના હુમલાને વશ થઈને કરવામાં આવતાં કર્મોને, કર્મ-યોગની દૃષ્ટિએ, હું ‘કામ’ કહેતો નથી. યોગની દૃષ્ટિએ ‘કામ’ એટલે અહંતા અને અવિદ્યાના બંધનમાં રહીને, હું પદને સંતોષવા માટે તથા કામનાના રાજસિક હુમલાને વશ થઈને કરવામાં આવતાં કાર્યો નહિ. અવિદ્યાની મુદ્રારૂપ અહંતા, રજ્જેગુણ તથા કામનાઓનો સમૂહો ત્યાગ કરવાની તપશક્તિ વિના કોઈ પણ પ્રકારનો યોગ શક્ય જ નથી.”

“કર્મના ગહન સત્યને ડેકાણે પરોપકારરૂતિ, માનવજાતિની સેવા વગેરે પોતાના મનનાં ઘડેલાં નીતિમય અને આદર્શશીલ ઓઠાંઓ માનવ મૂકે છે તેમને પણ કર્મયોગના અર્થમાં હું ‘કામ’ ગણુતો નથી.

“એ અર્થમાં કામ એટલે લગવહમ્પ્રીત્યર્થે તથા પ્રભુ સાથે વધારે ને વધારે એકતા સાધીને

કરવામાં આવતાં કર્મો,—કેવળ લગવાનને જ ખાતર, બીજા કશાને ખાતર નહિ. હોંડું ધ્યાન કરવું તથા જ્યોતિર્મય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, યા તો સાચો પ્રેમ અને ભક્તિ મેળવવાં જેમ સહેલું નથી તેમ પ્રબુપ્રીત્યર્થે કર્મો કરવાં એ પણ શક્યાતમાં સહેલું ન હોય એ સ્વાભાવિક છે.”

“ઉપરના ભાવથી કરવામાં આવેલાં કામો ભક્તિ કે જ્ઞાનનાં જોટલાં જ અસરકારક એટલે કે ફલદાયી નીવડે છે. કામના, રજ્જેગુણ અને અહંતાનો ત્યાગ કરવાને પરિણામે સાધકમાં અચંચળતા અને શુદ્ધિ સ્થાપન થાય છે. એવી સ્થિતતા અને શુદ્ધિમાં (મનથી) ઉપરની ભૂમિકામાંથી અનિર્વચનીય શાંતિનું અવતરણ શક્ય બને છે. કર્મ કરતાં કરતાં પોતાની તપશક્તિ (will-power) પ્રભુની શિષ્ય તપશક્તિ સાથે એક કરી દેવાથી ‘હું પદનું’ મરણ સંધાય છે તથા સાધકની ચેતના વિરાટમાં વિસ્તાર પામે છે, યા તો વિરાટથી ચે પર એવા પરાતપર પુરુષોત્તમભાવમાં તે ઉત્થાન કરે છે.”*

*“યોગમાર્ગ” પર દીક્ષિઓ—શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ એ સરનામે મળે છે. કિંમત દસ આના.

એક સુધારો

‘જામિ’ સપ્ટેમ્બર અંક : ‘લોકસાહિત્યની સૂચિ’ લેખક : કાકાસાહેબ કાલેલકર

પાનું

ભૂલ

સુધારો

૭૦૨

‘ખારસો રૂપિયાનું’

‘ખસો રૂપિયાનું’

ધનામ.....’

ધનામ.....’

૭૦૩

‘પરીક્ષકાની અભિરુચિ

‘પરીક્ષકાની અભિરુચિ

કદાચ પ્રતિયોગ ધરા

કદાચ પ્રતિલોભ

કાઈ જાય.....’

ધસાઈ જાય....’

વીમા-એજન્ટ

શ્રી. પુરુષોત્તમ ખીમજી ચૌહાણ

તમારો વીમા ઊતરી ચૂક્યો છે? હજી લગી ન ઊતર્યો હોય એ હું હરગીઝ માનવા તૈયાર નથી—અને તેમાંયે વળી ૨૦મી સદીના વીમા કુંપનીના વાતાવરણથી ભરચક અનેલા આ જમાનામાં, એમ છતાંયે કાળની કાગતિથી, વીમા કુંપનીના અહરનિશ ફરી રહેલા ચક્રના સપાટામાંથી જપ્તી જવા તમે ભાગ્યશાળી બન્યા હો, તો ખરેખર મારે કબૂલ કરવું પડશે કે તમે એક મહાન દૃઢ-હૃદયી પુરુષ છો.

જેમ જેમ બેકારી વધતી જાય છે; જેમ જેમ હિંદુનું મૃત્યુપ્રમાણ વધતું જાય છે; જેમ જેમ મનુષ્યની દૈનિક આવક ઘટતી જાય છે તેમ તેમ—કાણ જાણે કેમ-દહાડે ને દહાડે, પગલે ને પગલે, વીમા કુંપનીઓના ફાલ, સીઝન હોય કે નહોય તોયે, ઢગલાબધ ઊતર્યે જાય છે.

આજનું કાર્પ દૈનિક પત્ર તો જાણે ઠીક, પણ વાર્ષિક પત્ર પણ વીમા કુંપનીની જાહેર ખર્ચથી વિમુક્ત હોય એમ માનવું એ આપણી સામાન્ય બુદ્ધિથી પર બન્યું છે. ખરી રીતે તો વર્તમાનપત્રોને જાહેર ખર્ચની આવકના ૭૫ થી ૮૦ ટકા માત્ર વીમા કુંપનીઓ જ આપે છે. શહેરનાં સારાં દેખાતાં મકાનોનાં જગ્યામાં જગ્યાં ભાડાંઓ આપવાની, વીમા કુંપનીઓ સિવાય, ખીજા કોઈની પણ તાકાત કે સાહસ નથી. જે કે કેટલીક કુંપનીઓ તો પોતાની જ માલિકીનાં મકાનો ધરાવતી હોય છે.

વીમા કુંપનીઓની અત્યારની કારકીર્દિ અને તેના પ્રચારકાર્યનો યશ, તેના બિનપગાર-દાર, પણ કમિશન ઉપર કામ કરતા, વીમા-એજન્ટોને હોય છે. ખૂબી તો એ છે કે આવી વીમાની એજન્ટ્સી એક કારકુનથી માંડી સ્કૂલ-માસ્તર કે -સ્ટેશનમાસ્તર, બુકસેલર, કોલેજિયન કે બેંકનો મેનેજર પણ ચલાવે છે. એક દાખલામાં તો શરૂઆત વેચનારે પણ એ લાભન સારી રીતે જમાવી હતી. ખાસ કરીને નોકરિયાત વર્ગને આ લાભન વધારે માફક આવેલી છે. પોતાના નસીબે નિમાઈ ચૂકેલા ૪૦—૫૦માં જે કંઈ ચાપાણીના ખર્ચનું ઉમેરી શકાય તે ભણું, એ ગણતરીએ બિચારો એ નોકરી કરનાર, પોતાને મળતા આરામના થોડા કલાકોનો પણ શરીર-સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ મહાન ભોગ, આવી વીમાની એજન્ટ્સી પાછળ આપે છે. તેની ચક્રાર આંખો વીમાના શિકારો ચોતરફ શોધતી હોય છે, અને ભાગ્યે જ મળતી સફળતા પાછળ ધક્કાઓ ખાઈ ખુશામતો કરી કરી, શિકારની પ્રાણી ચા-નાસ્તાઓના ખર્ચોનો બગાડી, છેવટે નિરાશ થાય છે.

કાઈ કાઈ ચમત્કાર અને જીભે અમૃત વરસાવનાર યુવાન આ લાઈનમાં સફળ થાય છે એ ખરું, પણ તેની સંખ્યા બહુ જ થોડી.

એવા એક સફળ વીમા-દલાલને હાથે, સફળ રીતે મારું મુંડન થઈ ગયા બાદ, હું ધારતો હતો કે હવે આ લખમાંથી હું સદંતર મુક્ત થવાનો, પણ એ આશા છેક નિષ્ફળ નીવડી. કારણ કે તેઓ મારા નિકટના સ્નેહી તરીકેનો દાવો કરતા હોવાથી, મારે ત્યાં કાઈ મહેમાન આવેલા છે એવા ખબર એ એજન્ટ લાઈને મળે કે તરત જ ટેલેફોન આ પ્રમાણે આવી પહોંચે:

“તમે તે કેવા માણસ છો ભાઈ! તમારે ત્યાં શ્રી.....લાઈશ્રી આવેલા છે, અને તમે અમને ખબરે ન આપો એ તે કેવું! તમારા મિત્ર તે મારા જ મિત્ર વળી! આજે સંજનો આ મારે ત્યાં પીવાનો છે; માટે મહેમાનને લઈને જરૂર આવજો.”

એમના આવા આગ્રહને વશ થઈને એક વખત હું મહેમાનને એમને ત્યાં આ પીવા લઈ ગયો. આ સાથે “સાલીટરીશ” મીઠાઈ નારતો પણ હતો, આ બધી મહેમાનગત પૂરી થઈ ગયા બાદ જ્યારે, વીમાની દલાલી કરનાર મારા સ્નેહીએ, મહેમાન સમક્ષ વીમા ઉતારાવવાની માગણીનો એવ્ય ફોન્ડે ત્યારે અમારા અવખાનો પાર ન રહ્યો. મને તો આ બનાવથી ખૂબ જ ખેદી લાગ્યું અને વિચારતા લાગ્યો કે વીમા-એજન્ટોને ઈશ્વરે સારાસાર પારખવાની જુદી આપી છે કે નહિ!

આ બનાવ બાદ, મારા વીમા-એજન્ટ સ્નેહી તરફથી જ્યારે જ્યારે મારા મહેમાનોને આ પાવાનું આમંત્રણ આવતું, તેનો હું આભાર સહિત અસ્વીકાર કરવા લાગ્યો. પણ તેવું આડકતરું પરિણામ એ આવ્યું કે મારે ત્યાં કાઈ મહેમાન આવ્યા હોય કે તરત જ તેઓ મારે ત્યાં આવવા લાગે અને મહેમાન સાથે વીમાની માયાઝીક શરૂ કરે. તે એટલી હદ લગી કે મારે આ પદ્ધતિ પણ બંધ કરવી પડી અને ત્યારથી એમને એમ લાગ્યા કરે છે કે એમની ધંધાદારી

પ્રગતિમાં, એક સ્નેહી તરીકે મદદ કરવાને બદલે, હું પથ્થરરૂપ થઈ પડ્યો છું.

પણ આ બંધાયે અનુભવોને ટપી જાય એવો મને એક અનુભવ કલકત્તામાં થયો. હિંદના પ્રથમ પંક્તિના નગર સમા આ કલકત્તા શહેરમાં પથ્થરો શોધવા જતાં વીમા-એજન્ટો હાથ આવી ચડે એવું તો મેં છેક જ નહિ કલ્પેલું.

ઝરીઆથી કલકત્તાની પાંચ કલાકની મુસાફરીમાં મારું માથું એટલું બધું ચઢ્યું કે ન પૂછો વાત. એ માટે એસ્પીરીન લેવા મારા એક ઓળખીતા રામલાલ-લાઈને ત્યાં ગયો અને આરામ-ખુરશીમાં પડ્યો. ડોક્ટર સાહેબને પણ કુરસદ હતી, કારણ કે હજી એમની સીઝન ભઠ્ઠી નહોતી.

અમોએ એક બીજાને સાહેબજી ક્યાં અને ખબર-અંતર પૂછ્યા. વિવેક માટે તેમણે એક કપ ચાનો ઓડર પણ મોકલ્યો. ડોક્ટર સાહેબે એસ્પીરીનની ટીકડી આપી. તે ખાધી અને ઉપર આ પીધો.

અમોને ગરખાં મારતાં થોડી મિનિટો વીતી ન વીતી ત્યાં એક સદ્ગૃહસ્થ આવી પહોંચ્યા. ટાપટીપ ઉપરથી કાઈ માણસ સહેજે આકર્ષાય એટલી છટા તરી આવતી હતી

“કુમ, ડોક્ટર સાહેબ, શી ખબર છે?” આવનાર સદ્ગૃહસ્થે પૂછ્યું.

“સારા ખબર છે.”

“આજ કાલ કામ-ધંધા મંદા થઈ ગયેલા જણાય છે, કાઈ કેફસ હાથ આવે તો અમે પણ ખાટીએ અને તમને પણ ખટવીએ.”

ઉપરના વાર્તાલાપ બાદ એ નવા આવેલા સદ્ગૃહસ્થને જણાવ્યું કે ડોક્ટરની બગલની આરામ-ખુરશીમાં પડેલો હું, કલકત્તામાં રોજ દર્શન થતા ચહેરામાહેતો એક નથી. નવા શિકારની શોધમાં હમેશાં ફરતી રહેતી આંખોએ મને ધારી ધારીને જોયો, એમની આંખોમાંથી વસતી રહેલો કુતલતા-ભર્યો રસ જોઈ મને પણ થોડી પળો માટે ગર્વ

આવી ગયો કે મારામાં કોઈ અનુભવ માણસને આકર્ષવાની શક્તિ છુપાયેલી છે ખરી.

“અરે ડોક્ટર સાહેબ, આ ભાઈનો પરિચય તો કરાવો.” મીડી જ્યાનમાં એમણે ડોક્ટર સાહેબને સંબોધન કર્યું.

“ઝોહો, એમાં શું? એમનું નામ શ્રી. રસીક-ચંદ્ર દેશાઈ. ઝરીઆમાં એક કાલસાની ખાણના માલિક છે. અને રસીકભાઈ...” ડોક્ટરે મારા સામે જોયું અને કહ્યું. “આ ભાઈનું નામ છે શાંતિલાલ મહેતા. અહીંની ઓલ ઇન્ડિયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીના એજન્ટ છે.”

“અરે તમારી ભલી થાય, ડોક્ટર સાહેબ ! તમે પણ અનુભવ છો. આવા મહેમાનો તમારી પાસે આવે અને તમે પૂછ્યા વિના પરિચયે ન કરાવો એ કેવું ! રસીકભાઈ તમારા સ્નેહી રહ્યા, અને હવે મારી સાથે પણ ઝાળખાણ થઈ, એટલે તેમની પાસેથી તો અવશ્ય સારી રકમના વીમાના કામકાજની આશા રાખીએ.”

આટલા ટૂંકા પરિચય અને વાર્તાલાપમાં, આટલી બધી ઝડપથી વીમાની વાત આવી જાણશે તેનો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હતો. ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો હું ચોક્કસ જોઈ શક્યો કે ડોક્ટર દ્વારા એક કાલસાની ખાણના માલિક તરીકેની મારી પિછાને શ્રીયુત મહેતા ઉપર એક માલદાર ધનિક તરીકેની અનુભવ ભૂરૂંકી નાખી.

કાલસાની ખાણનો માલિક ! શ્રી. મહેતાની બુદ્ધિ વિચારતી હતી કે ભલેને એ લોકો અત્યારે નફો નહિ કરતા હોય, પણ અગાઉમાં તો એ લોકો લાખો લેખે કમાયેલા છે. “લાંચ” તોયે ભર્યું.” પણ શ્રીયુત મહેતાને ક્યાંથી ખબર હોય કે મારો વ્યાપાર લાખોની બેલન્સ બેંકમાં રહેવાને બદલે સાડાચાર લાખના દેવામાં ડૂબેલો છું !

હા, મારો ઉપરનો કપડાંનો ઠાકોરો અને ભપકા મને શ્રીમંત માણસની હરોળમાં બેસાડે અને માની લે એવો તો અવશ્ય હતો જ. તેમાંયે વળી ડોક્ટર

જેવી એક જવાબદાર વ્યક્તિ તરફથી સાંપડેલા પરિચયમાં શંકાને સ્થાન જ ક્યાંથી હોય ! ડોક્ટર સાથે મારે દરદી પૂરતો એક વખત પ્રસંગ પડેલો, એટલે સ્વાભાવિક મારા કામધંધાની હકીકત એમણે પૂછેલી. જો કે એમણે તો એ સઘળું પૂછવાની તકલીફ એ દૃષ્ટિએ લીધેલી કે આ દરદી કેટલા આંકડા લગીનું બીલ સહન કરી શકે તેમ છે !

વીમા-એજન્ટ શ્રીયુત મહેતાએ તો પોતાનું વીમા-પ્રકરણ પોણા કલાક લગી, મને વચ્ચે બોલવાની તક આપ્યા વિના, ચલવ્યે જ રાખ્યું. છેવટે મેં કહ્યું, “ભાઈ, હું વીમો ૨૫૦૦૦ની રકમનો ઉતરાવી ચૂકેલો છું; એટલે હવે મારે ઉતરાવવાની કશીયે જરૂર નથી. જેટલી રકમનો વીમો છે તેનું પ્રીમિયમ પણ ભારે પડે છે, ત્યાં વળી નવા વીમાની વાત જ ક્યાં કરવાની રહી !”

૨૫૦૦૦ જેવડી મોટી રકમનો ખોટો આંકડો કહી, હું મિ. મહેતાને આડકતરી રીતે સમજાવી દેવા માગતો હતો કે હું ગળ ઉપરાંત વીમો ઉતરાવી ચૂકેલો છું; માટે મારા ઉપર નવો વીમો ઉતરાવવાનું દબાણ લેશ માત્ર નહિ કરવું. પણ મારી આ અંગ્રેજી પોલીસી તદ્દન નિષ્ફળ નીવડી. મિ. મહેતાએ એમ ગણતરી કરી કે જે માણસ ૨૫૦૦૦ નું પ્રીમિયમ ભરી શકે છે, તેમને માટે બે ચાર હજારનો વધારો વીમો લઈ લેવો એ કોઈ મહાન બાબત નથી. વીમાપ્રકરણને લઈને શ્રીયુત મહેતા, ગુંદર ચોટે એ પ્રમાણે, વધુને વધુ વળગવા લાગ્યા. છેવટે મેં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું કે મારી બિલકુલે ધ્રુજા નથી. એ સાંભળી શ્રીયુત મહેતા, જરા રોષ કરતા હોય એવા ભાવે ચહેરા ઉપર આણીને બોલી જઈયા, “માફ કરજો મહેશ્વાન ! જો કંઈ કહું અને ખોટું લાગી જાય તો. તમે પૈસાવાળા થયા શા માટે ? પૈસા છે ત્યારે કહીએ છીએ ને કે વીમો ઉતરાવો. કેમ અમે કોઈ બીજાને કહેવા જતા નથી ? કલકત્તા શહેરમાં તો લાખો માણસો વસે છે.”

મિ. મહેતાના વીમાપ્રકરણમાંથી છૂટવા ખાતર મેં ડૉક્ટર કહ્યું, “કેમ ડૉક્ટર સાહેબ, તમે આવ-શોને મારી સાથે સિનેમામાં”

“ના, સ્ત્રીકલાર્થ, તમે એકલા જાઓ. મારે એક દરદીની એપોઈન્ટમેન્ટ છે, એટલે મારે તો રોકાવું પડશે.”

“તમે કયું પિકચર જોવા જવાના છો?” મિ. મહેતાએ વચ્ચે પ્રશ્ન પૂછ્યો; જેનો હું ઉત્સાહપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપવા બિલકુલે તૈયાર નહિ હતો, મને સુપ રહેલો જોઈ મિ. મહેતા બોલી બહા, “સાંગ ઓફ સાંસ’ નામનું પિકચર બહુ જ સારું ચાલી રહ્યું છે, એ જુઓ, અને તમને વધી ન હોય તો હું પણ સાથે આવું.”

તમે મારી સાથે ન આવો એમ હું ધમ્મું છું, એવું સ્પષ્ટ કહી દેવા જેટલી નમ્રતા મેં હજી ક્યારેય ન હતી; એટલે મેં વિવેકપૂર્ણ સંજોગથી કહ્યું, “વાહ, એમાં વધી શો હોઈ શકે? પણ મારે તો ‘વિજયા’ નામનું બંગાળી ચિત્રપટ જોવું છે.”

“હા, એ પણ ચિત્રપટ છે તો સરસ, મેં તો એ ગઈ કાલે જ જોયું. એ જોવું હોય તો તેમ. જેવી તમારી મરજી. પણ મારે વળી ડબલ વખત જોવાનું થશે. હશે! એમ તો એમ. તમારા જવાની સાથે એ લાલ પણ ધણ છે.”

એમની આ વાતચીત ઉપરથી જણાયું કે, મિ. મહેતા કોઈ પણ ઉપાયે મારો પીછો છોડવા તૈયાર નથી. મને થોડી ધણી બુદ્ધિ લાગી હતી. મેં કહ્યું, “ત્યારે મિ. મહેતા, તમે થોડો વખત અહીં બેસો. હું નજદીકની હોટલમાં થોડો નારતો કરી લઉં. પછી આપણે બન્ને સાથે સિનેમામાં જઈશું.”

“હું પણ હોટલમાં આવું છું.” એમ કહી મિ. મહેતા એમની છત્રી લઈને મારી સાથે હોટલમાં નારતો કરવા નીકળી પડ્યા. મને તો બુદ્ધિ લાગી હતી, એટલે મેં સારી રીતે ઝાપટ્યું. આ સ્પેચલ કપ પીધો. મિ. મહેતાએ પણ થોડું ધણું ખાધું.

બીલ ચૂકવવા મેં પૈસા પાકીટમાંથી કાઢ્યા, પણ મિ. મહેતાએ મારો હાથ પકડી લીધો, “એમ તે થાય સ્ત્રીકલાર્થ! તમે તો અમારા મહેમાન કહેવાઓ, તમે પૈસા આપો તો અમારી અને કસકતાની આખર જાય આખર.”

હોટલમાં હાજર રહેલા ૨૫-૩૦ માણસો વચ્ચે આ તરેહનું વિવેકભર્યું નાટક વધારે વખત લજવાય એવી મારી જગ્યાએ ધમ્મી ન હોવાને કારણે મેં ફરી પૈસા પાકીટમાં મૂકી દીધા. આમ મિ. મહેતાની કલકતાની આખર સાચવવાની રીતથી પરિચીત થયો.

સાડા ચૌદ આનાનું બીલ ચૂકવીને, મિ. મહેતાએ હોટલની પરસાળમાં એકલા પાનના દુકાનદારને એ પાન આપવાનો હુકમ કર્યો; પાનાના બે પૈસા પણ મિ. મહેતાએ જ ચૂકવ્યા, એટલી નાની રકમ આપવા માટે મેં વિવેક નહિ દર્શાવ્યો.

અમારે સિનેમા માટે ચૌરંગી જવાનું હતું, ખસેડો શીટ દર ઉપર ટ્રામ પકડાય એમ હતી, પણ મેં તો મારી જાતને કાલસાની ખાણના માલિક તરીકે ઓળખાવેલી, એટલે મેં તો તરત જ એક ટેક્સીને હાક મારી બીમી રાખી, અને અમે બન્ને તેમાં ગોઠવાઈ ચૌરંગી ઉપર આવેલા ન્યુ એમ્પાયર થીએટર તરફ બીડ્યા.

ટેક્સીનું બીલ એક રૂપિયો દસ આનાનું થયું, એ તો મારે ચૂકવવું જોઈએ એમ મને લાગ્યું; પણ મારા વિચારને હું અમલમાં મૂકી એ પહેલાં તો મિ. મહેતાએ બે રૂપિયા અવાજ કર્યા વિના સુખથીદીથી ટેક્સી-ડ્રાઈવરના હાથમાં સેરવી દીધા. પાકીટ પરચૂરણ મિ. મહેતાએ લીધું અને અમે બન્ને થીએટરમાં દાખલ થયા.

શુક્રીગ ઓફિસ ઉપર દરોડો નહિ હતો, એટલે ટિકિટ વેચનાર ક્લિયરન છોકરીની દૃષ્ટિએ “અનસીવિ-લાર્મિ-પણ” બતાવવા અમે બન્ને મેદાને પડ્યા. પહેલી નોટ મેં ધરી, અને બન્ને રૂપિયાવાળી રૂસ સરકલની બે ટિકિટો માગી. પણ મિ. મહેતા જો હવે મને સિનેમાની ટિકિટો ખરીદવાની તક આપે તો તો,

અત્યાર લગીના એમના ખર્ચ ઉપર પાણી ફરી વળે ને ! મારી તોટ કાઉન્ટર ઉપરથી પેસી ચુવતી ઝડપી લે એ પહેલાં, મિ. મહેતાએ એ તોટ ઉપાડી લઈ મારા ગળવામાં નાખી દીધી અને એમણે ચાર રૂપિયા શેકડા આપી એ ટ્રિટ્ટો ખરીદી. મેં જરા કંઈ રીતે મિ. મહેતાના આવા વર્તન પ્રત્યે ટીકા કરી. તેનો જવાબ મિ. મહેતાએ આપ્યો કે હું જ્યારે ઝરીઆ આવું ત્યારે તમે સિનેમા નાટકો મદત બતાવજો.

સિનેમા મારે આદ આનાથી વધારે નહિ ખર્ચનાર મિ. મહેતાને આજે મારે લીધે જખમે રૂપિયાની ટ્રિટ્ટો ખરીદી પડી એ જરા વધારે પડતું તો હતું, પણ સાથે સાથે એમનું હૃદય એમ સાક્ષી પૂરી રહ્યું હતું કે હવે મિ. રસીકચંદ્ર ભાગ્યે જ મારા વીમાના શિકારમાંથી છૂટી શકવાના છે-એવો ઊંડો આત્મસંતોષ તેઓ અનુભવી રહ્યા હોય એમ તેમના પુલકિત વદન ઉપરથી જણાયું.

મને થયું કે આ બધું કીક નથી થતું, કારણ કે વીમા નહિ ઉતરાવવાની મારી અવિચળ ધ્રુવ-તારા જેવી પ્રતિજ્ઞાને મિ. મહેતાની સિનેમાની ટ્રિટ્ટો, ટેક્ષી-ખર્ચ કે હોટલનું બીજા ફેરની શકે એ અસંભવિત વાત હતી.

હા ! એટલું તો મારે કહેવું પડશે કે મિ. મહેતા જરૂર એક અપશક અને ચાલાક માણસ હતા. અને એ તત્વની જો એમનામાં ગેરહાજરી હોય તો આવા હરીફાઈના જમાનામાં-તેમાંયે વળી વીમા-લાઈનમાં-ભાગ્યે જ શુકરવાર વાળી શકાય.

સામા માણસને કંઈ વાત પસંદ છે, અને તે ક્યા ક્યા શોખો ધરાવે છે એ હકીકતો, માનસ-શાસ્ત્રનાં થેાથાંઓના અભ્યાસ કર્યા વિના સહેજે પારખવાની શક્તિ વીમા-એજન્ટોમાં હોય છે. મને સાહિત્યનો શોખ છે. એ વસ્તુ તેમણે અમારા અત્યાર લગીના વાર્તાલાપ ઉપરથી સમજી લીધી, એટલે ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે, આવડે કે ન આવડે તોયે, વાતો કરવા માંડી. કનૈયાલાલ મુનશીનું નામ એમણે સાંભળ્યું હતું; પણ “ધૂમકેતુ” નામનો ગુજરાતી સાહિત્યજગતમાં

કોયો અને ક્યારે તારો ઉદય પામ્યો હતો, એ એમને ખબર નહિ હતી. “સસ્તવતીચંદ્ર”નું પુસ્તક એમણે વાંચેલું એમ તેઓ કહેતા હતા, પણ રા. રમણલાલ દેસાઈએ “દિવ્યચક્ર” જેવું કાંઈ પુસ્તક લખેલું છે, એવા ખબર એમના કાને હજી અથડાયા નહિ હતા..

“રસીકભાઈ, અહોહો ! આપે આટલી નાની ઉંમરમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો ગળખ અભ્યાસ કર્યો છે હં ! એમ કરો, આવતી કાલે સવારે મારે ત્યાં જમવાનું રાખો! મારી પાડોશમાં એક રોહી.....લેખક-ભાઈ રહે છે. આપે એમનું નામ તો સાંભળ્યું હશે. આપણે જમી ફરીને જાણે તો વખત એમની સાથે સાહિત્યના વાર્તાલાપમાં પસાર કરીશું. બહુ જ આનંદ અને લહેર આવશે.”

મિ. મહેતા સાથે પરિચયરૂપી સાંકળમાં હું હવે વધારે જવાબા જરાયે તૈયાર નહિ હતો, એટલે એમના જમવાના આમંત્રણનો સાભાર અસ્વીકાર કર્યા વિના બીજા કાંઈ માર્ગ નહિ હતો. મિ. મહેતા તેમના આમંત્રણના અસ્વીકારથી જરા દુભાયા તો ખરા, પણ વળી એમણે બીજી વાત રજૂ કરી.

“તમારે સાંજની ચા પીવા તો મારી ઓફિસે આવવું પડશે. ત્રણ વાગે જરૂર આવજો એમ કહી તેમણે પોતાનું સરતામાવાળું કાર્ડ પાકીટમાંથી કાઢી મને આપ્યું.

“જો એ તરફ આવી ચડેલો હોઈશ તો અવશ્ય આવી જઈશ, ખસ.”

“ખસ, ખસ, કંઈ નહિ. આવવાનું પાકું જ સમજવાનું.”

ત્યાં તો ચિત્રપટ શરૂ થયું. મારો અભિપ્રાય આ દૃશ્ય કેવું છે અને આ ફોટોગ્રાફી કેવી છે એમ પૂછી પૂછીને મારે તો દમ જ પાડી નાખ્યો. હું જો કીક કહું તો મિ. મહેતા પણ હીંકે. હું કહું કે શેષડ-લાઈટ બરાબર નથી, એટલે મિ. મહેતા પણ તરત જ કહે કે, “અરે, એમાં ઉતાવળ કરે નાખી છે. શેષડ-લાઈટની તો ખાસ સંભાળે છે.”

સિનેમા જેમ તેમ પૂરું કરીને એમ બંને છૂટા પડ્યા. મિ. મહેતાએ છૂટા પડ્યા પહેલાં ફરીને સાંજનો આ યાદ દેવડાવ્યો, અને મેં ફરીને “બનશે તો અવશ્ય આવીશ” એમ જણાવ્યું. મેં છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો, અને તે જ ઘડીએ નિશ્ચય કર્યો કે આ વીમા-એજન્ટ મિ. મહેતાની દૃષ્ટિએ કલકતામાં રહું ત્યાં લગી નહિ ચડવું. આવી કમળખતી કાણુ સહન કરે લલા !

પણ તમે કહેશો કે એમાં કમળખતી શાની ! મિ. મહેતા જમવાનું કહે તો એમને ત્યાં જમી લેવું, આ પણ પીવો. એમને ખરે સિનેમાઓ જોવાં અને ટેક્સીઓમાં પણ ફરવું; અને છેવટે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દેવું કે વીમો આપે એ મૂખાંચો બીજા.

પણ મારી સાહસવૃત્તિ એટલી હદ લગી નહિ ગયેલી હતી. હા ! હું મિ. મહેતાનાં બધાં જ આમ-ત્રણો સ્વીકારત, જો હું ખરેખર મારો વીમો એમને આપવાનો હોત તો.

બીજે દહાડે સાંજે ચાર વાગે કુર્નોંગ સ્ટ્રીટમાંથી પસાર થયો હતો. સામેથી “શાંતિબુવન” હોટલના માલિકે મને હાક મારી અને ખચર આપ્યા કે, ‘વીમા-એજન્ટ મિ. મહેતા તમારી શોધગોળ કરે છે, અને પોતે અહીં રૂબરૂમાં આવી કહી ગયા કે સ્વી-કચરને જુઓ એટલે તરત જ તેમને મારી ઓફિસે મોકલી આપજો.”

“હું હમણાં જ ત્યાં જઈ છું” એમ કહીને મેં ચાલતી પકડી. વળી આ બધામાં ક્યાં ફસાવાનું ? આસપાસમાં જ મિ. મહેતાની ઓફિસ હતી. એટલે હું સીધા ભવાનીપુર તરફ ચલાના થઈ ગયો.

બીજે દહાડે હું એક વેપારી સાથે વાતચીત કરી રહ્યો હતો, ત્યાં ઓચિંતા મિ. મહેતા, કાણુ જાણે ક્યાંથી, ફૂટી નીકળ્યા. “અરે સ્વીકાર્યો, માલગો છો કે ?”

મિ. મહેતાની એ યુગને ઓળખતાં મને વખત નહિ લાગ્યો. મેં ક્ષોભપૂર્વક પાછળ જોયું અને ચોંચ્યો.

“તમે પણ અજાણ છો હં ! ગઈ કાલે સહ જોઈ જોઈને હું થાક્યો, પણ આપનાં તો દર્શન જ ન થયાં, તમારા મનમાં એમ હશે કે આ પીવા જઈશ, તો વળી મિ. મહેતા વીમાની વાત રજૂ કરશે. કેમ ખરુંને ! આવો તે શું સ્વભાવ રાખતા હશે મારા મહેરબાન, જાઓ, આપણે તમારો વીમો જ નથી લેવો. એવા વીમા તો આપના પ્રતાપે અનેક મળી રહેશે. આ તો એમ કે તમારા જેવા સંસ્કારી અને કેળવાયેલા લાઈ સાથે સ્નેહ જામે, ઓળખાણુ પરિચય થાય, અને એ ઓળખાણુ હશે તો તમે પોતે, અમારા કહ્યા વિના, હજારોનાં કામકાજ આપશે અને અપાવશે. ચાલો, આપણી ઓફિસે ચાલો, વધારે વખત નહિ રોકું.” આમ કહી મિ. મહેતાએ મારો હાથ પકડી ચાલવા જ માંડ્યું.

મિ. મહેતાની નાનકડી જેવડી એક રૂમમાં ગોઠવાયેલી ઓફિસમાં પેદા. બે કપ ચાનો હુકમ પડવાળાને આપી કરીને વીમાની વાત મિ. મહેતાએ શરૂ કરી.

હું નવાઈ પામ્યો, બે મિનિટ પહેલાં મિ. મહેતા મને અભય વચન આપી ચૂક્યા હતા કે “તમારો વીમો જ નથી લેવો.” અને વળી ફરીને એ વાત ! જેમ તેમ આ પૂરો કરીને હું ત્યાંથી છૂટ્યો. પણ એ પહેલાં મારે મિ. મહેતા સમક્ષ કબૂલ કરવું પડ્યું કે હું જો મારી જાતનો વીમો નહિ આપું તો બીજા કોઈનો અવશ્ય મેળવી આપીશ.

આ વાતને ૬ માસનો ગાળો વીતી ગયો. મારે મારી કોલસાની ખાણમાં ‘પીલર કટીંગ’નું જેખમી કામકાજ શરૂ કરવાનું હતું, એટલે કાલીઆરીના મજૂરોનો એક્સીડન્ટનો વીમો ઉતરાવવા હું વિચાર કરી રહ્યો હતો.

મને એકવિચાર સ્પુર્યો વીમા-એજન્ટ મિ. મહેતાને આ વખતે જરૂર ખુશ કરવા, કારણ કે મારે મારા મજૂરોનો વીમો અત્યારે લેવો જ હતો. એટલે એ ખરું કામકાજ-જગજગ રકમનું વીમાનું કામકાજ-મિ. મહેતાને આપવું.

એ અરસામાં હું કલકત્તા ગયો. મિ. મહેતાને ડેટલા વાગે તેમની ઓફિસે મળવું, એ વિષેનો વિચાર હું એક પાનવાળાની દુકાને ઊભીને કરતો હતો, ત્યાં પાછળથી દ્રાહ્યે મારા ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો. મેં જોયું તો મિ. મહેતા ગોઠડ ફ્લેઈક સિગારેટ મોંમાં નાખીને સ્વસ્થ ચિત્તે ઊભા હતા.

“ઓ હો, સાહેબજી મિ. મહેતા, કેમ આનંદમાં છો ને? હું તમને જ મળવાનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં....”

“અરે જવા દોને હવે, એવો વિવેક” મિ. મહેતા જોલી ઊઠ્યા. “હું તમને મળ્યો, એથી ગભરાવ નહિ હં, કે હું તમારી પાસે વીમાની વાત રજૂ કરવાનો છું. મેં એ લાઈન જ છોડી દીધી છે. અરે, એમાં

તો નરી જોડી ખુશામત જ કરવાની રહી, અને વળે કંઈ નહિ. આપણે તો દવાના વેપારમાં અંપલાવ્યું છે.”

“અરે, પણ હું તો તમને વીમાનું કામકાજ આપવા આવ્યો છું એનું કેમ? મારે મારી દ્રાહી-યારીના મનૂરોનો એક્સીડન્ટ લાઈફ વીમો ઉતરાવવો છે, લેગલગ રૂપિયા બે લાખનો.”

“અરે તમારી લાલી થાય, તમોએ ને આ ખખર મને એક જ મહિના પહેલાં આપ્યા હોત તો હું એ લાઈનને તિલાંજલિ નહિ આપત, થયું, ને થવાનું હતું.”

હું નેઈ શક્યો કે મિ. મહેતાનું વદન ખરેખર કરમાઈ ગયું હતું.

બનું માલિક

ચહું નહિ વા ચહું તોય મારે
પડે સરાણે જગની ઘસાવું
સંભોગ—આધીન બની પછી તો
સદા રહી મૂઠ તણાવું શાને ?
છે અંતરે દિવ્ય ચિરાગ, તેની
સંભાળથી મસ્ત મશાલ પેટવું,
ઉગસ એ કેટિક પંથ કાપતો
અહીં બનું માલિક હું વિરાટનો

‘અજ્ઞાત’

જરૂરી ભેદભેદ

શ્રી. જૈનેન્દ્રકુમાર

[શ્રી જૈનેન્દ્રકુમાર હિંદુસ્તાની ભાષાના એક પ્રસિદ્ધ લેખક છે. સ્વ. પ્રેમચંદ્ર રચાવેલ 'હંસ' માસિકના હાલમાં તંત્રી છે, કવિ, નવલિકા-લેખક અને 'તત્ત્વચિંતક' છે. એમના લેખો, ભાષણો વગેરેનો એક સંગ્રહ 'જૈનેન્દ્ર કે વિચાર' નામે થોડાક વખત પર પ્રગટ થયેલો છે. વિચારને રજૂ કરવાની અને વાચકને વિચારતા કરવાની એમની રીત શ્રી. કાકાસાહેબની જેમ, પણ જુની રીતે, નવીન અને વેધક છે. એમની રીતી અને વિચારો-બંનેનો ગૂઝરાતી વાચકને પરિચય થાય તો સારું એમ લાગવાથી મેં એમની સમતિ પુછાવી. એમણે તે ખુશીથી આપી. તે હપરથી મેં 'ભૂમિ' ના તંત્રીને કેટલાક લેખોનો અનુવાદ કરાવવા કાલામણુ કરી. એને પરિણામે એમણે કેટલાક લેખો 'ભૂમિ' માં પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા છે. મને આશા છે કે વાચકને શ્રી. જૈનેન્દ્રકુમારના વિચારો ગમશે.]

ભેદ

એ સોશિયેશનનો સભ્ય તો હું નથી, સભ્ય તો કોઈનોય નથી, પણ એક મિત્ર સભ્ય છે અને એથી ધ્યારેક ક્યારેક ત્યાં જઈ ચડું છું. એસોસિયેશનને ખબર પડી છે કે હું વિલાયત જઈ આવ્યો છું અને અંગ્રેજી બોલું છું એટલે મારી હાજરી એમને અપ્રિય નથી થઈ.

આ ઉપરાંત કેટલાક લોકો સાથે તો બહુ લાગી પણ ગયો છું એવા એક છે લાલા મહેશ્વરનાથજી. ખૂબ આનંદી માણસ છે; વકીલ છે, ધણા સારા વકીલ છે; મિલકતવાળા છે; અભ્યાસી છે અને નવા વિચારોના પ્રગલ્ભ છે. સાર્વજનિક સેવાના કામમાં સારો લાગ લે છે, હૃદય ખોલીને વાતો કરે અને હજો મળે, એમની મારા પર સારી અસર પડી છે.

આજે સોશિયાલિઝમની ચર્ચા લાગણી પડી.

મહેશ્વરનાથજીને સમગ્રતું નહિ કે સોશિયાલિઝમનો કોઈ અસ્વીકાર કેમ કરે ? હમાનદાર માણસ થઈને એને ન માને તે કેમ બની શકે ? એ વાત સાચી છે કે કોઈ જાણી જોઈને મત્ત સામે આંખો મીચી દે, પણ એ જુની વાત થઈ, સોશિયાલિઝમ તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. તમે અને અમે એના સમર્થક પણ થઈ શકીએ, પણ એની શી કિંમત ? સોશિયાલિઝમ યુગ-સત્ય છે, એ યુગધર્મ છે.

આવી જાતની વાતોથી હું ગૂંચવાઈ જતો, સત્ય શું છે એ હું નથી જાણતો, જ્યારે કોઈ ખાત્રીપૂર્વક કહેતા માંડે કે સત્ય અમુક તમુક છે ત્યારે મને સશય થાય છે અને હું એના ચહેરા સામે જોઈને વિચારું છું, 'એ જ સત્ય છે એનો પુરાવો શો ? તમે પોને તો કઈ જાણતા નથી ત્યારે એ જ કેમ કહી શકો એ સત્ય નથી ?'

મહેશ્વરજી કહેતા રહ્યા છે, ‘જી હાં, સોશિયાલિઝમ યુગધર્મ છે. મનુષ્ય એક વ્યક્તિમાં જ નથી સમાઈ જતો, એ સમાજનું અંગ છે. સમાજ વ્યક્તિથી ચડિયાતી સત્તા છે. વ્યક્તિગત પરિભાષા ઊભી કરીને માણસ પોતાને મર્યાદિત કરી લે છે અને કહે છે, ‘આ મારી ચીજ, આ મારી મિલકત.’ આમ જેટલી વ્યક્તિઓ છે તેટલા અસંખ્ય સ્વાર્થ છે. એ સ્વાર્થોમાં અથડામણ જાગે છે અને પરિણામે કલેશ થાય છે. મનુષ્યના કર્મમાંથી અને કર્મફલમાંથી એનો એટલે કે એક વ્યક્તિનો સ્વત્વ ભાવ-ઊડી જવો જોઈએ. એક સંસ્થા હોવી જોઈએ કે જે સમાજની પ્રતિનિધિ હોય, જેમાં સમસ્ત કેન્દ્રિત હોય. સોશિયાલિસ્ટ સ્ટેટ એ સંસ્થા સ્વત્વાધિકારી હોય, જેમાં વ્યક્તિ સમાજસંસ્થાના હાથમાં હોય, એ સાધન હોય, સેવક હોય, અને સ્ટેટ (એટલે કે એ સંસ્થા) જ પ્રધાન વ્યવસાયોનું માલિક હોય, જમીનનું માલિક હોય અને પાછું ઉત્પન્નનું પણ માલિક હોય. વ્યક્તિને પોતાની માલિકી ન કરવા દેવામાં આવે. જુઓ ને, આજે તો એક નોકર છે, બીજો ધણી છે. એક નહિ, દશ નોકર છે અને એક ધણી છે. લડાઈઓ થાય છે. ક્યારેક દેશપ્રેમ અને ક્યારેક વફાદારીને નામે થાય છે, પણ ખરી રીતે તો એ લડાઈઓ માલિકાના સ્વાર્થ માટે થતી હોય છે. એ લડાઈઓમાં હજારો ને લાખો માણસો મરે છે. પણ એ લાખોનાં મૃત્યુ મોટા તો એ લોકોને બચાવે છે કે જેઓ એના કારણરૂપ છે. આ હાલત વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યથી આવી છે. મનુષ્ય પશુ છે,—એ એક સામાજિક પશુ છે, નૈતિક પશુ છે, અથવા ગમે તે કહો પણ એ છે તો સામાન્ય પશુ જ. સમાજની સત્તા એના પર અનિવાર્ય છે. સ્વત્વ બધું સમાજમાં આવી રહેવું જોઈએ. વ્યક્તિ નિઃસ્વત્વ બની જવો જોઈએ. વ્યક્તિનો ધર્મ આત્મદાન છે, એને સ્વત્વ જેવું કંઈ જ નથી. એનું કર્તવ્ય સેવા છે. આજે આ જ જીવનનીતિ પર સમાજરચના થવી જોઈએ. સોશિયાલિઝમ આ વસ્તુ કહે છે અને એની યોગ્યતાનું ખંડો નહિ થઈ શકે.”

મહેશ્વરજી સાથે અસંમત થવાનો મને અવકાશ નથી. પણ એમના જેવી દૃઢતા મારામાં નથી તેમ એમના જેવી સાફ સાફ વાતો પણ હું જોઈ શકતો નથી. હું એ જાણું છું કે માણસ પશુ છે છતાં મન માનવું નથી કે માણસ પશુ જ છે. પશુ હશે, પણ એ માણસ પણ નથી ? અને મહેશ્વરજીની સામે પ્રેમ અને છતાં સંશયની સાથે હું જોઈ રહું છું.

“તમે ગમે તે કહો, હું તો સોળ આના આ વાત માનું છું. તમે જાણો છો, મારી પાસે મિલકત છે પણ હું જાણું છું કે એ મારી નથી. હું તો રાહ જ જોઈ રહ્યો છું કે કઈ ક્ષણે સોશિયાલિસ્ટ સ્ટેટની સ્થાપના થાય અને આ જવાબદારી એને સોંપી દઉં. સોશિયાલિઝમ આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. આંદોલનો વધતી જ જશે. તમે જુઓ, મારાં દશ મકાન છે અને હું એકલો છું. હું એ બધાં દશ મકાનોમાં કુલી રીતે રહી શકવાનો હોતો ! એ અસંભવ છે. પછી એ દશ મકાનો મારાં છે એ વાતમાં ક્યાંક જૂઠાણું છે. જે દશ મકાનમાં રહેવું મારા એકલા માટે અસંભવિત હોય તો એટલું જ અસંભવિત એ છે કે એ મકાનો મારાં હોય, પણ આ અસંભવને જ આજની દુનિયા-એ મારી ડોકીને સત્ય તરીકે દસાવેલ છે. હું કહું છું, એ રોગ છે—હું કહું છું એ જૂઠું છે. પણ સોશિયાલિસ્ટ સ્ટેટને આવતાં દિવસો લાગે તેમ છે, ત્યાંસુધી મારે એ માન્યતા સહી લેવી જ પડશે કે એ દશ મકાનો મારાં છે અને એને હું મારાં માનું. છતાં હું એ માનું જ છું કે એ મકાનો એમનાં જ છે કે જેઓ પોતાને એના ભાડુત ગણાવે છે, અને જેની એમને જરૂર છે.”

અહીં એકાએક થોભીને મારી સામે તાકીને બોલું અને બોલ્યા, “કેમ કેલાસ જાણુ ?”

ધારું છું કે મેં આગળ કહ્યું નથી કે હું જે મકાનમાં રહું છું તે મહેશ્વરજીનું છે. હું એમના સવાલનો જવાબ ન આપી શક્યો.

એમણે ફરીથી પૂછ્યું, “કેમ, તમે શું કહો છો, કેલાસ જાણુ ? સોશિયાલિઝમમાં જ સમાજના રોગનો

ધર્મિજ નથી? આપણી રાજનીતિને માટે એ જ સિદ્ધાંત દિશાદર્શક ન હોવો જોઈએ? આપણે કેવી સમાજરચના માગીએ છીએ કેવી સરખા માગીએ છીએ, મનુષ્યના પારસ્પરિક સંબંધોમાં કેના નિયમક માગીએ છીએ? તમે તો લખો પણ છો, મોડો, શુ કહો છો?'

હું લખુ તો છું, પણ નાની નાની બાબતો લખુ છું લેખક હોનાથી ધીરે ધીરે મને એ જણાયું છે કે હું મોટો નથી વિદ્વાન નથી મોટી વાતોમાં મારું નથી ચાલતું કહેવાય છે કે લેખક વિચારક હોય છે માત્રમ તો મને પણ એવું પડ્યું છે પણ મારું વિચરકપણ નાની નાની બાબતોમાં જ અટવાઈ રહે છે મે કહ્યું, 'હું એમાં શુ કહી શકું?'

મહેશ્વરજીએ હસીને પ્રશ્નતાથી કહ્યું 'વાહ તમે નહિ કહી શકો તો પ્રશ્ન કહેશે?'

મે કહ્યું, 'હું જણતો નથી મે હજી સાશિ યાનિજમનું પૂરતું સાહિત્ય વાંચેન નથી, પાંચ સાત ચોપડીઓ વાંચી છે અને સોશિયાલિઝમ ઉપર સાહિત્ય એટલું લખાયેનું છે કે મને નાચતા જિદ્દગી પૂરી ન થાય તો આ જિદ્દગીમાં તો હું એ વિશે શુ કરું?'

મહેશ્વરજીએ કહ્યું 'વાહ વાહ ચતુર તો પૂરે પૂરો છો.'

પણ જ્યારે આમ મારી હાર ને ચતુર્ધર્મ સ્વરૂપ આત્મામાં આવે છે ત્યારે હું શરમથી નીચું જોઈ જાઉં છું, મને થાય, મારી અજ્ઞાનતા એમના કમ્પાક્ષનો વિષય તો નથી થઈ રહી?'

મે કહ્યું, "નહિ નરિ -

મહેશ્વરજી-તો કહેતા કેમ નથી?'

મારી મુશ્કેલીના ખ્યાન આપતા મે કહ્યું જ્યારે હું સમાજના પ્રશ્નોનો વિચાર કરું છું ત્યારે સાથે એ પણ પ્રશ્ન થાય છે કે સમાજના પ્રશ્નોના વિચાર સાથે મારે શુ સંબંધ? પડી મો જના ન મળે છે કે માર સંબંધ તો છે, અને એ ઘણો ગાંઠ સંબંધ

છે પારસપરમાં માન પોતાના જ પ્રશ્નો સમાજના પ્રશ્નો છે એ બંને જુદા નથી વ્યક્તિનું વ્યાપક રૂપ સમાજ છે, પરંતુ હું વ્યક્તિ છું તેથી સમસ્યાનું નિર્ધારન અને સમાધાન મને મૂળ વ્યક્તિની પરિલાપમાંથી મોઢવું અને મેળવવું ફીક લાગે છે અને સંભવિત જણાય છે આથી મારે માટે વાત હાર્દ અને શાસ્ત્રીય ઓછી બને છે અને એ વધુ વિકટ માનવીનું અને હવિત બને છે મારે માટે એક પ્રશ્ન એ પણ છે કે મને રોગી મળે એ મળે એટલે એવો પ્રત થાય કે એ કેમ મળી એ સમજાવે આની પાછળ પૈસાનો પ્રશ્ન જોમન હોય છે એ પૈસા શા માટે ઝાઝા અથવા જરૂરનેગા આયા? એ કેમ આના? શા માટે આયા? કયાથી ચાલીને મારી પામે આ ના? કાર્થ રથને જઈને ભરાર્થ રહે છે તો કયાક જતા જ નથી, એમ કેમ બને છે? આ અને આવા પ્રશ્નો થાય છે આ પ્રશ્નોના અસ્તિત્વનો અર્થ ત્યારે જ જણાય, જો એને મૂળ પ્રશ્ન સાથે સંબંધ હોય શક્યોના જવાબ પૂરતો જ હું લેખક છું એટલે આપ એમ તો નહિ સમજી લો કે હું બહુ સંતોષી અને નીરાતનું જીવન છું છું પણ સોશિયાલિઝમની બાબતમાં માથું મારતા મને લાગે છે કે મારે વિચારક હોના કરતા વધુ તો વિદ્વાન બનવું જોઈએ હું વિદ્વાન નથી થઈ શક્યો ચોપડીઓ વાંચુ છું છતાં વિદ્વાન નથી બની શકતો, મારી મુશ્કેલી એ છે કે ભૂતકાળને હું વર્તમાનની દૃષ્ટિએ જોના માથું છું અને ભવિષ્યનો સંબંધ પણ વર્તમાનમાં જોસાડના માથું છું અને વિદ્વાને જીવન પર કસના માથું છું આમાં મારે ઘણાખરા ભૂતકાળ, ઘણાખરા સ્વપ્નો અને ઘણી ખરી વિઘ્નાથી હારીને હેઠા જોસવું પડે છે એ દર્શાવનાક કહી શકાય કે હું આપને કહી શકું છું કે મને મારામાં જ રહેના છો સોશિયાલિઝમનો હું નાણી છું, એનાથી મને પ્રસરત મળે છે, એ વાર્તાનાપ માટે એક સારી ચીજ છે પણ આજ અને આ ક્ષણે મારે શ અને કયા થવું જોઈએ એ વિશે કઈ ગમ મને

આ ‘ધર્મ’માં પડતી નથી. મને એટલી ખબર પડી છે કે હું જે કંઈ છું તે સોશિયાલિસ્ટ સ્ટેટની પ્રતીક્ષા કરતો કરતો પણ રહી શકું છું. અને પોતાનું સોશિયાલિઝમ અખંડિત રાખી શકું છું ત્યારે હું એને વિષે શું કહી શકું? મારું ક્ષેત્ર તો પરિમિત છે ના? સોશિયાલિઝમ એક વિચારનું પ્રતીક છે. વિચાર શક્તિ છે પણ એ શક્તિ ‘ધર્મ’ની નથી. એને માનનાર લોકોની એ શક્તિ છે. લોકોના જયજયકારને માટે એક પોકાર બેઠો એ. પણ એ પોકારનો શબ્દ મુખ્ય ઉત્સાહ છે. એને લીધે શબ્દમાં સત્યતા આવે છે. સોશિયાલિઝમનું વિધાન ધ્વજના કપડા જેવું છે. ધ્વજને સત્ય અનાવનાર એને માનનારા શહીદોનું ખૂન છે. સોશિયાલિઝમની સફળતા થઈ હોય, થઈ રહી હોય કે થવાની હોય તો એનો આધાર એના પર નથી કે એ અંતે શું છે અને શું નથી, પણ એ સફળતા તો એના પર આધાર રાખે છે કે સોશિયાલિસ્ટ પોતાના જીવનમાં પોતાનાં મંતવ્યો સાથે કેટલો મેળ રાખે છે, એ એમાં કેટલો અલિન, તલ્લીન અને નિઃસ્વાર્થ છે અને આજની દૃષ્ટિએ, અર્થાત્ શુદ્ધ વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ, આ સોશિયાલિઝમ મારે પોતાને માટે એટલો વાદમય, એટલો પાછો હટેલો અને અશાસ્ત્રીય જેવાં તત્વોનો લાગે છે કે મને એમાં તલ્લીનતા નથી દેખાતી. વધુ હું શું કહું? ધર્મ કરતાં મોટી ઢાઈ શક્તિને હું માનતો નથી. પણ જીવનથી બુદ્ધિ પડીને એ એક ‘વાદ’ કે પંથનું સ્વરૂપ લે છે ત્યારે એ જ નિર્માલ્યતા અને પાખંડનો ગઢ બની જાય છે. સોશિયાલિઝમને પ્રારંભથી જ ‘વાદ’ બનાવ્યો ગયા છીએ. સોશિયાલિઝમ માટે એ ભયંકર છે.”

મહેશ્વરજીએ કહ્યું, “તમે તો ‘મિસ્ટીફ’ બની રહ્યા છો. કેલાસ બાબુ, પણ દુનિયા એમ નથી ચાલતી; તમે કદાચ એમ ધ્રુજતા હશો કે જે સાથે સાથે ખીજ દુનિયાનો પણ ખ્યાલ રાખે.”

“હા, હું એ ધ્રુજું છું કે જેમાં બધાનો ખ્યાલ રહે, જેમાં સંપૂર્ણપણે જીવનનો ઉકેલ મળતો હોય. હું જીવન નીતિ માગું છું, સમાજનીતિ કે

રાજનીતિ નહિ. એ જીવનનીતિ જ પછી સમાજનીતિ કરતાં રાજનીતિ વિશેષ બની જશે. જીવન એક છે, એમાં ખાનાં નથી. જેવી રીતે જેમાં સમાજનું બગડતું હોય તે વસ્તુમાં વ્યક્તિનો ખ્યાલ ન કરાય, તેવી રીતે આ દુનિયા એવું સાચવવા બેસે કે જે ખીજ દુનિયાને (જે એ હોય તો) નુકસાન પહોંચાડે. માણસ કરોડપતિ અને તેમાં એની સિદ્ધિ નથી. એ સંપૂર્ણપણે ખીજને માટે તૈયાર હોય એમાં એની સફળતા છે, એમ જ દુનિયાની સિદ્ધિ દુન્યવીપણાની અતિશયતામાં નથી, એ ઢાઈ ખીજ મોટી સત્તાથી સંબંધિત છે.”

“એ સત્તા તે ધર્મ?”

“હા.”

“પણ આપ સોશિયાલિઝમની વિરુદ્ધ તો નથી?”

“ના, વિરુદ્ધ નથી. પણ—”

“બસ એટલાની જ જરૂર છે, એ ‘પણ’નો પછી વિચાર કરીશું.”

આમ કહીને મહેશ્વરજીએ જરા સ્મિત કરીને ચારે તરફ જોયું અને પછી સામે પડેલા શીશુથી ભરેલા ખાલાને લઈને ખીજ તરફ ચાલ્યા ગયા. હું બેઠો બેતો રહ્યો અને પછી....

* * *

અભેદ

રાત...

બધાં બિંધી ગયાં છે, આશ્રમમાં તારાઓ વેરાયેલા છે. એમના તરફ બેતો હું બગતો પડ્યો છું. બિંધ આવતી જ નથી. એ તારાઓને બેઠીને મારું મન આશ્ચર્ય, રનેહ અને અજ્ઞાનના ભાનથી ભરાઈ જાય છે. એ તારાઓ છે, નાનાં નાનાં ચમકતાં બિંદુઓ જેવા કેવા પ્રેમભર્યા તારાઓ! એ બધા વ્યક્તિ તરીકે તો એક એક મોટી દુનિયા છે. એ કેટલા છે? કંઈ હિસાબ નહિ, કંઈ અંત નહિ, કેટલા દૂર છે? કંઈ જ ખબર નથી. અગણિત સંખ્યામાં અગત્ય અગત્ય થઈ રહ્યા છે. એમનો વિચાર કરતાં કલ્પના પણ થંભી જાય છે,

મોતેરી રજાથી ગાયેના, શાન, સુન, સદાના ગો
કેના બ્રહ્મડા ! જિથ નથી આવતી હુ એને મોવાનવા
નથી ધરજો. ધરજુ છુ, આ બરાતારાઓ મારામા
આરી જાય મારાથી જુદુ કર્મ ન રહે, બધુ જ
માગમા મમાર્મ રહે અને હુ એમનામા સમાર્મ રહુ

મને બહુ નાનો લાગુ છુ, બહુ જ નાનો-
તદન મિદુ-એક કણ, એક ગત્ય અને આ વખતે
જેટલો મને ગય અનુભવુ છુ એટલુ જ માત્ર મ
લાયુ લયુ રહે છે કાણુ જાણે કેમ પણ તેમ તેમ
મને મોગે થનો લાગુ છુ પ્રાણમા આનંદ લાય
તેમ હુ જિભરાઉ છુ હુ કઈ જ નથી એ જાણતા
મને માત્ર લાગે છે જે છુ તે સમસ્તની મોદમા છુ,
અને છુ તો બસ એ આનંદને મારે ધુ કે બધું છે
અને બધામા હુ છુ મને લાગે છે કે મારી સીમાઓ
ઓગળી ગઈ છે, હુ બોનાર્મ રજો છુ, લગી રહ્યો
છુ, જણાય છે કે એક શૂ આનંદ

તારાઓ એ નીન જનમા જિઝામા જિઝા સુધી
પેદા છે ત્યાસુધી નીલિમા છે ત્યાસુધી તેજો છે
એ સુચર્ણકોથી બધું નીલુ નીનુ શુ છે ? આકાશ
શુ છે ? મમય શુ છે ? હ શુ છુ ? પણ ગમે તેમ
હો, હુ આનંદમા છુ અત્યારે તો મારી અજ્ઞાનતા
જ માત્ર નાન છે હુ કઈ જાણતો નથી એ જ માત્ર
સ્વાતંત્ર છે જ્ઞાનનુ બધન મને નહિ જોડે, નહિ
જોડે તારાઓના અર્થ મારે નહિ જોડે એમનુ
તાગપણુ જ મારે મારે બચ છે હુ તેમને તારા
તરીકે જ ઓળખુ છુ, તારાઓ સમજીને હુ એમનામા
મારા પોતાપણુને-મારા મનને-બીજવી રાખુ
હુ મારે મ્મ જ્ઞાન નહિ જોડે એ એ સમસ્તની
આગળ તો બચ હુ એટલુ માગુ છુ કે હુ
આણુએ આણુ બુદ્ધ્યો થઈને જિભો ગ્રી શકુ મારે
તરફથી હુ મને મુક્ત કરી દઉ અદર્શી હુ મને છુો
કરી દઉ કે જેથી આ નિશીમતા, આ સમસ્તતા,
રિના અડચણુ મને સ્પર્શે અને મારામા લરાઈ જાય

તાર્થ માં નં જાય છે, રાત ચાલી જાય છે મને જીવ
આવતી બીજાઓ પણ હશે કે જેમને જિથ

નહિ આનતી હોય, એ રાજ પણુ હોઈ શકે છે
અને રૂ પણુ હોઈ શકે છે રાજ શુ કે રક શુ,
જિથ આગળ સૌ સમાન કાર્મની જીવને કાણુ રોકી
શકે ? પોતાની જિથને તો પોતે જ રોકી શકે દુનિ-
યામા ભેભેદ છે, કાયદા-કાનૂન છે-એ મધુ ગમે
તેનુ હોય પણ રાત એ ગત છે નહિ સૂએ તેઓ
નથી સૂતા પણ રાત બરાને સુગાવે છે બધા
ભેદ-પ્રભેદ સૂ જાય છે, કાનૂન-કાનૂન પણ સૂ
જાય છે, રાતમા રાજારી રમ્ની જિથ નહિ જૂટવી
શકાય, અને રાજની જિથ રકની જિથ ક્રતા મીપી
નહિ હોય જિથ બધાને સરખા સમજે છે, બધાને
સરખા મારી દેશે જિથમા પ્રમો આનશે અને એ
મનુષ્યની અનિચ્છા પટાવીને ગોને પોતાની મરજી
પ્રમાણે ઉપાડી જશે રાત્રે માણુમ સૂ જશે ત્યારે
પ્રકૃતિ ગાના પર સરાગ થશે માણુમ નિમભર
પોતાની વચ્ચે જિભા કરેના ભેદોના જગડગોથી લડીને
ત્યારે હાનશે, અને હારીને સૂશે ત્યારે એની બિ
પાપજો પર પ્રકૃતિ સ્વમોને રમવા મોકલશે એ
સ્વમમા કાર્મ રક રાજના મહેનમા મૂતો હોય તો
રાજ એને રોકી નહિ શકે રાજ એ સ્વપ્નમા હુ બમા
આની પડશે તો કાર્મ નોકર એને બચાવવા નહિ
આવે રાજ અને રૂ જિથમા પોતાના આત્માની
સમક્ષ આની જિભો છે ત્યારે રાજ પ્રમા રહ્યો અને
રક કયા રહ્યો ? એ વખતે પ્રકૃત રૂપમા તેઓ જે
હશે તે જ હો

એ રાતની નિસ્તંબતામા, આકાશના મટા
રૂપમા અને પ્રકૃતિની ચોટીમા પોતાની માનવીય
અભિમતાને ભૂરીને, મોપી દર્શને માણુસ બાળક બનીને
ઊઘી જાય છે પણ ફરી દિવસ આવે છે ત્યારે
માણુમ કહે છે કે પોતે જાગ્રત છે કહે છે,
ત્યારે પોતે સાનધાન છે જાગ્રત અને સાનધાન
હોઈને માણુસ મ્હે છે કે માનવતામા વર્ગો છ અભેદ
તો મિથ્યા સ્વપ્ન હતુ. સાર અથવા સત્ય તો
'ભેદ' છે ત્યારે એ કહે છે કે હુ એવા પ્રમા
ણમા ચેતન નથી, જેટલા પ્રમાણમા રાજ કે રક છુ

સ્વપ્નમાં આપણું, કામ નથી ચાલતું. એ કામ જ્ઞાનનું છે, જ્ઞાનનું ખરું નામ વિજ્ઞાન છે. અને એ વિજ્ઞાન એ છે કે હું ગરીબ છું અથવા તો અમીર છું. દિવસે એણે આંખો નથી ઉઘાડી? દિવસે એ વસ્તુને વધુ નથી ઝાળખતો? દિવસ રાતની પેઠે અધકાર નથી, એ તો પ્રકાશ છે. અધકારમાં તારાઓ સત્ય હશે પણ પ્રકાશમાં એ અસત્ય નથી? જુઓને, દિવસના અજવાળામાં કેવા લાગીને છુપાઈ જાય છે! જાગ્રત દિવસના સત્યનો કાણ ત્યાગ કરી શકશે? એ જ અચલ સત્ય છે, એ જ નિશ્ચિત સત્ય છે. અને એ સત્ય એ છે કે તારાઓ નથી અને આપણે છીએ. આપણે જ છીએ, અને આપણે જાગ્રત છીએ. અને આપણી સામે આપણી સમસ્યાઓ છે. એટલે માણસ કર્મ કરશે, યુદ્ધ કરશે, દલીલબાજી કરશે, એ જાણશે. બંધ જૂઠાણું છે અને સ્વપ્ન બ્રાંતિ છે. એ દુઃખદ છે કે માણસ સૂએ છે અને સૂવું અમાનવતા છે. અધારી રાત શું જુદી નહિ કે જેની ઓથે પ્રકાશ તારાઓથી ચમકી જઈ છે, અને દુનિયા ઘેરાઈ જાય છે? ચારે બાજુ આપણે તડેકા ધડકીએ છીએ, તડેકા કે જેમાં આપણી આસપાસનું નાના-મોટાપણું ઝબકી જઈ અને દૂરની તમામ આકાશી વ્યર્થતાનો લોપ થઈ જાય.

હું જાણું છું કે એ ખરાખર છે. ખરાખર જ કેમ નહિ! પણ શું એ જૂલ જ નથી? એ શું ખોટું છે કે બંધથી આપણે તાજ થઈ જઈએ છીએ અને દિવસભરનો થાક પીગળી જાય છે? એ શું ખોટું છે કે સ્વપ્નમાં આપણે થાકને ભૂલી જઈએ છીએ અને પછી એ જ સ્વપ્નમાંથી આપણે તાજગી ભરી લઈએ છીએ? એમ નથી બનતું કે દિવસે આપણે વ્યક્તિની સાથે એટલા જડેલા અને અવ્યક્ત પ્રત્યે એટલા જડ હોઈએ છીએ કે રાતમાં અવ્યક્ત વ્યક્તને શત્રુ બનાવીને સ્વપ્ન પ્રગટ થાય છે અને એ રીતે આપણા જીવનની અંદરની સમતાને સ્થિર રાખે છે? શું એમ પણ ન બની શકે કે સ્વપ્નમાં આપણે ભેદને તિસ્કારી અભેદનું પાન કરીએ છીએ

અને એને જ પરિણામે બીજાને ભેદની સાથે લડવાને વધુ સમર્થ બનીએ છીએ? એ ન બની શકે કે રાતની ઉપર દિવસ નિર્ભર છે અને રાત ન હોય તો દિવસ દુભર બની જાય? એમ શું નથી કે ભેદ ત્યારે જ અસત્ય-અસંભવ-હોઈ શકે કે જ્યારે એમાં અભેદ સમાયેલ છે?

પણ, રાત ચાલી જાય છે અને મારી આંખોમાં બંધ નથી. ઓહ, શું છે આ સમસ્ત? હું શું છું? હું કંઈ જાણતો નથી. હું કંઈ જાણીશ પણ નહિ. હું બધું છું, બધામાં છું. ક્યાંક ટકારો થયો, એ-ક અધારામાં જુગન થયું. એ-એ-ક. એ જુગનને પીતો હું પડ્યો રહ્યો. જુગન તો ધીરે ધીરે વિલીન થઈ ગયું અને અવાજ પાછો શત્રુ બની ગયો. હું બોલ્યો, “એક!” ફરીથી બોલ્યો, “એક, એક, એક.” હું બોલતો જ રહ્યો અને બંધ કંઈક નજીક આવવા લાગી. બસ, હવે હું બંધી જઈશ, હું બંધી જઈશ. બહાર અનેકતાની વચ્ચે એક બનીને સ્થિર બનીને હું કેમ ન સૂઈ જઉં? મેં ધ્રુવ કરી કે હું સૂઉં. તારાઓ હસતા હતા, બસ હસતા જ હતા અને મારી આંખોમાં બંધ ધીરે ધીરે ઘેરાતી હતી.

* * *

જરૂરી

દિવસના સાડા દશનો સમય હતો. હું ટેબલ પર ખેડો હતો ને મુનશીજી આવ્યા. લાલા મહેશ્વરનાથ-જીની જે શહેરમાં અહીં તહીં અને કેટલીયે તરફ ફેલાયેલી જમીન હતી એ બધાની સંભાળ મુનશીજી રાખતા, મુનશીજી ખૂબ કર્મચરુ અને થોડું બોલનારા છે. વિનયશીલ બહુ છે, મર્યાદા પણ ખૂબ રાખે છે. પણ કર્તવ્યને માટે હમેશાં તત્પર હોય છે.

મુનશીજીએ કહ્યું, “મને માફ કરજો, અરેરે મેં આપને દબલ કરી! પણ હાં, પેલું,—આ ત્રીજો મહિનો છે. આપ એક ક્યારે મોકલી આપશો? રાંચસાહેબ કહેતા હતા—”

વાત એમ હતી કે છેલ્લા બે મહિનાનું મેં લાડું

નહોતું આપ્યું. નહોતું આપ્યું એમ નહિ, નહોતું આપ્યું. મેં મુનશીજી તરફ જોયું. મુનશીજીની નમ્રતા અને વિનય હજી પણ કાયમ રહ્યાં હતાં, એ અનુગ્રહ મને હુઃખકર જણાયો. એ ધમકાવીને પણ કહી શકત કે 'સાહેબ, ભાડું આપી દો.' એ શું વધુ અતુલ્ય નથી ?

આમ વિચારતો હું ટેબલ પરના કાગળો તરફ જોવા લાગ્યો.

મુનશીજી જોઈયા, “મને શું હુકમ ફરમાવો છો ?”

એને માટે હુકમ કયો હોઈ શકે એ મને ન સમજાયું. જો (મેં વિચાર્યું) આની જગ્યાએ ખુદ (રાય સાહેબ) મહેશ્વરજી હોત તો કહેત કે ‘ભાડાની વાત પછી જો જો, પ્રથમ આ લેખ જુઓ,’ મહેશ્વરજીને સાહિત્યમાં સારો રસ છે, એ આ વિચારવાન છે, વિચારવાનનો અર્થ એવો નહિ કે ભાડું લીધા વિના એમણે છોડી દેવો; એનો અર્થ એ કે, એઓ અવશ્ય એવી વ્યક્તિ તો છે કે જે ભાડા જેવી નાની બાબતને બાજુએ રાખીને સિદ્ધાંતની જાંઠી વાતોનો પહેલો વિચાર કરે, પણ આ મુનશીજીને મારે શું કહેવું ? મેં જોયું નથી કે ભાડાની વાતમાં સદા આ મુનશીજી જ સામે આવે છે, અને રાયસાહેબ જ્યારે સામે આવે છે ત્યારે આ જાતની તુચ્છતા એમની આસપાસ દેખાતી જ નથી, અને એઓ ગંભીર માનસિક અને આધ્યાત્મિક ચર્ચાઓ જ કરે છે ! હુકમની પ્રાર્થના અને પ્રતીક્ષા કરતા મુનશીજીને સામે રહેલા દર્ધને :મેં બીજી જરૂરી વાતોનો વિચાર કરવા માંડ્યો. મેં વિચાર્યું કે—

મને ખચર છે કે મારે કામ કરવું જોઈએ, હું કામ કરું છું. સાત કલાક તો બધાએ કામ કરવું જોઈએ, હું સાડા સાત કલાક કામ કરું છું, જે કામ કરું છું તે ઉપયોગી છે, એ બહુ જ ઉપયોગી છે, એ કામ સમાજનું જરૂરી અને મોટી જવાબદારીવાળું કામ છે. શું હું સ્વાર્થજુદિથી કામ કરું છું ? ના સ્વાર્થ લાવનાથી નથી કરતો, શું મારા કામની અનુકૂળ કિંમત એટલી નથી કે જરૂરી

હવા, જરૂરી પ્રકાશ અને જરૂરી ખોરાક મેળવીને જરૂરી પરિવાર, જરૂરી સામાજિક મોલો અને જરૂરી બુદ્ધિ-પ્રાપ્તિનો નિભાવ કરી શકું ? કદાચ એની કિંમત એટલી નહિ હોય. પણ તો એ કેમ નથી ? અને એમ નથી તો એમાં મારો શો દોષ ?

મારા કામને મેં વેપારનું સ્વરૂપ નથી આપ્યું. આજે વેપાર એ શોષણ છે—હું શોષક બનવા નથી માગતો.

આ દુનિયામાં, પણ તે બીજે સ્થળે, મારા જેવા કામની બહુ કિંમત છે, અને કદર પણ છે. મારી પાસે જો મકાન નથી અને મકાનમાં રહેવાને દેવાનું પૂરતું ભાડું નથી તો એ દોષ મારો કેવી રીતે એ હું જાણુવા માગું છું.

હું જાણુવા માગું છું કે સમાજ મારી પ્રશંસા કરે છે, તો જીવન અને જીવનને જરૂરી સાધનોથી મને વંચિત શા માટે રાખવામાં આવે છે ?

હું જાણુવા માગું છું કે જો મકાનનું ભાડું દેવું જરૂરી છે તો એ પણ કેમ જરૂરી ન મનાય કે મારી પાસે એ માટે પૈસા હોવા જોઈએ ? એ રૂપિયા ક્યાંથી મારી પાસે ધસડાઈ આવે ? અને કેમ ન આવે ? અને જો એ નથી આવતા તો શું એ મારે માટે ચિંતાનો વિષય બનાવી દેવો જરૂરી છે ? અને કયા નૈતિક આધાર પર આ મુનશીજી ક્રાંતિમાં રૂપિયા કરે કે મને ગુનેગાર ઠરાવવામાં આવે, અને સરકારી જજ કંઈ પણ મનોવેદના ભોગવ્યા વિના મને ગુનેગાર ઠરાવીને સજા આપે ? અને સમાજ પણ શા માટે મને દોષી સમજવા તૈયાર હોય ?

શું મારા રૂપિયા વિના મહેશ્વરજીનું કોઈ કામ ચટકી પડ્યું છે ? આ ભાડાના રૂપિયા પર એમનો હક્ક ઠરાવવામાં અને કાયમ કરવામાં કેમ આવ્યો ?

રૂપિયા ઉપયોગિતામાં જવા જોઈએ કે વિદ્વાસીતામાં ?

એ સમાજ અને સરકાર દ્વારા છે જે રૂપિયાના વહેણને વિલાસની તરફ વાળે છે અને ઉપયોગિતા તરફ નથી વાળતી ?

મેં ક્યારેય મહેશ્વરજી પાસે માગ્યું છે કે એઓ મને જ માત્ર રહેવા દે ? શા માટે મારી પાસેથી એ રૂપિયા લે, જ્યારે હું રૂપિયાની ચિંતામાં હોઉં ? એમણે એ નહિ લેવા !

જો હું આ વસ્તુનો અસ્વીકાર કરું અને ફળ ભોગવવાને તૈયાર થઈ જાઉં તો એમાં શું ખોટું છે ? એ શું અધરિત છે ?

એટલામાં મુનશીજીએ કહ્યું કે એમને ખીજાં પણ કામો છે, હું જલદી ફરમાવી દઉં કે એક ચોક્કસ ક્યારે આપી શકીશ. ચોક્કસ તારીખ કહી દઉં કે જ્યેથી—

(મેં વિચાર્યું) આ મુનશીજી આટલો વિનય કેવી રીતે અને શેને માટે રાખી શકે છે ? એમ જણાય છે કે એની વિનયની વાણીમાં હવે સરકાર-મંજૂર અધિકાર-ગર્વની સકટાક્ષ મીઠાશ પણ સમાયેલી છે. મેં કહ્યું ના, મુનશીજી બહુ લલા માણસ છે. એ સારી રીતે જાણતા છતાં કે પૈસાથી વધીલ અને સરકારી નોકરો મારફત મારાં ડબ્બાં ગુલ કરાવી શકે તેમ છે, આ જાણતા છતાં (છતાંય) એઓ વિનયશીલ છે. હું જાણું છું કે કર્તવ્યને વખતે એઓ કટિબદ્ધ પણ દેખાઈ શકે છે, છતાં મને એમનામાં એટલો વિશ્વાસ છે કે હું કહી શકું કે એ વખતે પણ એઓ પોતાની

મર્યાદા અને મળતાવડાપણું નહિ છોડે. આતું નામ કામ કર્યું.

મેં કહ્યું, “મુનશી સાહેબ, આપને તકલીફ થઈ પણ હાલ તો મારી પાસે કશું નથી.”

‘તો’ ક્યારે મોકલી આપશો ?”

“આપ જ કહો કે ચોક્કસ શું કહી શકું ?”

“તો”

“તો તો મારી પાસે જવાબ ન હતો. મેં ધમ્મજી કરી કે હું હતું.”

એમણે કહ્યું કે રાયસાહેબે ફરમાવ્યું હતું કે હું આપને નોટીસ આપી દઉં કે બહુ દિવસો થઈ ગયા એટલે જો ન હોય તો—તો ખીજું મકાન શોધી લેવું.

હસીને મેં કહ્યું, “ખીજું મકાન ! પણ ભાડું તો ત્યાંયે દેવું પડશે. એ જ તો મુશ્કેલી છે.”

મુનશીજી સહાનુભૂતિથી મારી સામું જોઈ રહ્યા. મેં એમની તરફ જોઈને કહ્યું, “સારું, જલદીથી ભાડું મોકલી આપીશ.”

“જા હાં, જલદી મોકલી આપશોજી. અને હવેથી ત્રીસ તારીખ સુધીમાં મોકલી આપતા રહો તો સારું, રાયસાહેબે કહ્યું હતું—”

“સારું,” મેં કહ્યું.

મુનશીજી પછી સલામ કરીને ચાલ્યા ગયા. એમના ચાલ્યા ગયા પછી મેં ફરીથી મારા લેખની સામું જોયું —જે પ્રશંસા અપાવે એવો જળ્યર લેખ બનવાનો હતો.

જીવન અને કવન

શ્રી. ભોળીલાલ ગાંધી

“આ હાર તેવો ઓડકાર” એ કહેવત નેટલી સાચી છે એનાથી “જીવન તેવું કવન” એ કહેવત ઓછી સાચી નથી. કવન એ માનવજીવનનો કલામય અધિકાર છે. પ્રભુનું, સમાજનું, વ્યક્તિનું જીવન જે રીતે પસંદ લે છે, રૂપ ધારણ કરે છે તે રીતે તે પ્રભુનું, સમાજનું, વ્યક્તિનું સાહિત્ય રૂપ ધારણ કરે છે. અલખત, આહારનો ઓડકાર નેટલો જલદી અને દેખીતી રીતે આવે છે તેવો સ્થૂળ જીવન અને કવનનો સંબંધ નથી જ. જીવન એટલું બધું જટિલ છે અને એ જટિલ જીવનનો પડઘો કલામાં એટલી બધી સૂક્ષ્મ રીતે પડે છે કે બંને વચ્ચે અચૂક સંબંધ હોવા છતાં તે એવો જડ-સીધો-સરળ નથી હોતો કે પહેલી નજર પડતાં આંખે ચઢે. જો કે જોડી પૃથક્કરણની આંખો એ પારખી પણ શકે જ છે.

પરંતુ જીવનમાં એવી ક્ષણો આવે છે જ્યારે એ ક્ષણો સીધું, સોંસરું વક્તવ્ય માગે છે. તત્કાળ આવિષ્કાર માગે છે. અંગત જીવનમાં આવા પ્રસંગો આવે જ છે. કવિઓનાં અંગત જીવન અને એમનાં કવનનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી આ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આપણા ગુજરાતી કવિઓ માટે તો આ શોધી કાઢવું આપણે માટે સરળ છે. અલખત, હમેશાં એવું નથી કે જ્યારે જીવનની કટોકટીની સ્થિતિ આવે તે જ સમયે કે તરત જ તે વ્યક્ત થાય જ છે. પણ એવા પ્રસંગો, બનાવો, એની પાછળના, એ અસ્સાના કવનમાં ગમે તે સ્વરૂપે પ્રતિબિંબિત થયા કરે છે.

સમાજના કે રાષ્ટ્રના જીવનમાં પણ આવા પ્રસંગો આવે છે જ્યારે તે તે સમયના કવિઓ, સાહિત્યકારો, કલાકારો શાંત નથી બેસી રહી શકતા. અલખત, એવા પ્રસંગોએ પણ નહિ જાગનાર અને પોતાની જ મદૂલીમાં બેસી ગણગણ્યા કરનાર જીવનથી દૂર પડેલા કવિઓ પણ હોય છે. પરંતુ રાષ્ટ્રની કટોકટીની ધરીએ દેશનું તમામે તમામ ‘હીર’, બધું જાજગનું લોહી, ધન્યકતી નાડીઓ ભેગી થઈ રાષ્ટ્રવેદિ પર હોમાવા સુદ્ધાં તૈયાર થાય છે—આમાં ધન્યકતી નાડીવાળા અને જાજગતા પ્રાણવાળા કવિઓ પણ શામેલ થાય છે—શામેલ થાય છે એટલું જ નહિ પણ ધણી વાર આગળ કદમ ભરતા હોય છે. અને આ સદંજ સ્વાભાવિક નથી ?

જે કવિ, જે હૃદય, નાનામાં નાની લાગણી અનુભવીને પોતાની સાથે હૃદય હૃદય ધન્યકાવવાની શક્તિ ધરાવે છે તેને માટે રાષ્ટ્રની કટોકટીને વખતે આપોઆપ ધન્યકવું કેટલું

સહજ છે. અને ધન્યકીને સામાને ધન્યકાવનું એટલું જ સ્વાભાવિક નથી ?

દુનિયાના ઇતિહાસમાં તો આવા ધણા દાખલાઓ મળે છે, જ્યાં કવિઓએ આગે કદમ ભર્યા હોય. દરેક દેશની ક્રાંતિના પ્રસંગોમાં તે તે સમયના મહાન કવિઓનો સૂર ગુંજતો હોય જ છે.

આપણે ત્યાં રાજકારણથી ગમે તેટલા દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલા કવિવર ટાગોરનું જીવન આની થોડીક શાખ તો પૂરે છે. ૧૯૦૫ના બંગલગંમાં એમણે લીધેલો ભાગ ગૌરવભર્યો છે. જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડથી ભક્ષી નર્મ એમણે પોતાનો ઈલ્લાખ સરકારને પાછો આપ્યો હતો, ત્યારે એમણે ઉચ્ચારેલા શબ્દો અમર છે. સત્યાગ્રહની લડત વેળાએ પણ એમણે ગાંધીજીને લખેલો પત્ર, સરકારના અમાનુષી જીલ્લો સામે એમણે બહાર પાડેલું નિવેદન પણ જાણીતું છે. દેશની કટોકટીના દરેક પ્રસંગે તેમણે બેધડક પોતાનો મત ઉચ્ચાર્યો છે. બંગાળના અત્યારના રાજકારણમાં, ત્યાંની 'મીનિસ્ટેરિયલ ક્રાઈસીસ'માં પણ તેઓ કેટલો જીવંત રસ લઈ રહ્યા છે એ સૌએ જાણવા જેવું છે. પરંતુ કેવળ પ્રાંત કે દેશના જ નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં તેઓ તેમનો અવાજ પુરાવવા ચૂક્યા નથી. ઈટલીએ ઓખિસીનિયાને ઓહિયાં કરી જવા ઉગામેલા પંજ સામે, સ્પેનની પ્રજા ઉપર ફ્રાન્કો અને ફાસિસ્ટ શાગરદિએ ચલાવેલ કતલ સામે કવિએ વારંવાર ઉચ્ચારણ કર્યું જ છે. જો કે હજી તેઓ રાજકારણમાં ફૂટી નથી પડ્યા, હજી ખીજ અનેક શાયરો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહ્યા છે એ સાચું છે, પરંતુ આનું કારણ આપણા રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના વિકાસનોય દોષ હોઈ શકે. આપણા કવિઓની એકાંગતા પણ હોઈ શકે-કદાચ બંને હશે.

કારણ ગમે તે હો. આપણી મુખ્ય વાત તો એ છે કે દેશનાં આદાલતો સાથે માનવજીવનને એટલો બંધો ધનિષ્ઠ સંબંધ હોય છે કે કોઈ પણ જાગ્રત વિચારક કે વિચારોને દોરનાર કવિ-સાહિત્યકાર તે સમયે આંખ મીચી બેસી ન જ શકે, ન જોઈએ.

પરંતુ અહીં એક વધારે ગંભીર પ્રશ્ન જન્મે છે. કવિ હમેશાં દેશના ઉત્થાનનો જ દોરનાર, ગાનાર રહેશે કે એથી બલકુલ થવાનો પણ સંભવ ખરો ? આનો સદો જવાબ તો એ જ હોઈ શકે કે સૌ પોતા-પોતાના દેશનું જ ભલું ધરે, તેમ કવિ પણ શું કામ એ ખીજું કર્યું વાંછે ? પરંતુ આ જવાબ જેટલો સરળ છે એટલું જીવન સરળ નથી હોતું અને એથી આ સરળ જવાબ હમેશાં સાચો નથી પડતો. રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ એટલે શું ? રાષ્ટ્ર કોને કહેવું ? કોની ઉન્નતિને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ ગણવી ? આ પ્રશ્નો આપોઆપ ઉપસ્થિત થાય છે. બહુ ગૂંચમાં બતર્યા વિના એટલું તો આપણે કહી શકીએ કે જે ચગદાયેલો, દબાયેલો, શોષાયેલો વિશાળ જન-સમુદાય છે તેની ગુલામી દૂર કરવા માટેનો રાષ્ટ્રીય પ્રયત્ન તે સાચી રાષ્ટ્રીયતા. બાકી દરેક દેશમાં ત્યાંના મોટામોટા જમીનદારો, ધનવાનો કે સત્તાધારીઓને સ્વતંત્રતાની બહુ ઓછી પડી હોય છે. મોટે ભાગે તો એ લોકો જ સ્થાપિત સરકારનો પક્ષ લઈ સ્વતંત્રતા કાળે લડવા નીકળેલાઓનો વધ કરવામાં પોતાનું હિત જુએ છે અને એ રીતે તેઓ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને કચડવા માટે ધણું ધણું કરે છે.

જો કે આ પ્રયત્નનેય ગૌરવનાં ગીતની જરૂર પડે છે ! ગૌરવનાં ગીત વિના કોને ચાલ્યું છે ? જીલમી પોતાના જીલમને ન્યાયી ઠેસવા સુવાળાં ગીતો સરજાવે છે, ગુલામ એની વેદનાને વ્યક્ત કરવા ગીતો સરજે છે.

બંને પક્ષને કવિઓ અને કલાકારોનો ખપ પડે છે. તેવે વખતે દરેક કવિએ પોતે ક્યાં છે, કોની સાથે છે એનો નિર્ણય કરી લેવાનો કટોકટીનો સમય આવે છે. અને એ પસંદગી, એ નિર્ણય જ કવિની -કવિનો જીવન-આદર્શ-માણસાઈ, ખુલ્લો કરે છે.

પરંતુ હજીય વધારે આકરી કસોટી અને વધારે જટિલ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો જરૂરી છે. એ ખ્યાલ ઇતિહાસે આજ પહેલાં કરાવ્યો છે, પરંતુ ફરી પાછો તાજો થાય છે. આગળ ઉપર આણે રાષ્ટ્રની

અંદરનાં વિરોધ-તત્ત્વોનો વિચાર કર્યો. થોડુંક આગળ વિચારીએ.

એક શબ્દ ખીમ રાષ્ટ્ર ઉપર ચઢાઈ કરે છે. એની પ્રગ્નતી, એનાં નિર્દોષ બાળક-સ્ત્રીઓની કતલ કરે છે, લોહીની નદીઓ વહાવે છે. માનવતાના હિત માટે સરખેલાં બાળગૃહો, અસ્પતાલો અને સંસ્કૃતિની સાક્ષી પૂરતાં સંગ્રહો તથા કલાગૃહો ઉપર બોંબનો મારો ચલાવવામાં આવે છે ! આ લોહીખૂખ્યાં યુદ્ધોને સામાન્ય માણસ પણ હવે તો શાહીવાદી લોલુપતાનાં યુદ્ધો તરીકે સમજતો થઈ ગયો છે. છતાં આક્રમણ કરનાર રાષ્ટ્ર આવાં યુદ્ધને સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટેનું કે ઉમદા સંસ્કૃતિના પ્રચાર માટેનું યુદ્ધ કહી લોકોની આંખોમાં ધૂળ નાખવા મથે છે. આવાં સારાં કારણો આખ્યા વિના જીવનનો ગરમ લોહીનો ઉપયોગ શી રીતે કરાય ? એટલે આ છળ કરવું પડે છે.

પણ આવા છળમાં કવિઓનો, કલાકારોનો હાથ કેમ હોઈ શકે ? કવિ-કલાકાર તો માનવતાનો પ્રેમી છે, હોવો જોઈએ. એનાથી આ ખૂનોમાં સૂર કેમ પુરાય ? સાથ કેમ અપાય ? અને છતાં કોણ કહેશે કે આવો દ્રોહ કવિઓએ નથી કર્યો ?

જૂના જમાનાની વાત જવા દઈએ. બ્રિટિશ શાહીવાદની ખુશામદ કરી ગુલામ હિંદની ડેકડી કર-કરનાર ઇંગ્લેન્ડનો મશહૂર કવિ રચાર્ડ કિપ્લીંગનું નામ યાદ આવે છે. હિંદીઓ એટલે જંગલીઓ ! ગોરાં બ્રિટિશરો એટલે એમના ઉદ્ધારકો ! આ ધ્વનિ તે મશહૂર કવિનાં કાવ્યો અને વાર્તાઓમાંથી પણ જાહેર જ છે. શાહીવાદી મગરૂરી હિંદીઓના અપમાનમાં જ વર્ષાઈ લઈ શકે ! મીસ મેયોએ ને હમણાં ‘ક્યુ’ એ ધ્વનિ કિપ્લીંગે વધારે કાવ્યમય રીતે, કલામય રીતે, પહેલાં ઉઠાવેલો !

ઈટલી એનિસીનિયાને ખાઈ ગયું એ વખતે આવા તો કેટલાય કવિઓએ સ્વાર્થ સંકુચિત દેશની લાખનાને નામે, માનવતાનો દ્રોહ ગાયો હશે ? અને આને ફ્રેન્કોની વાંહ વાહ ગાતા પણ એણે કવિઓ હશે ?

કદાચ આપણે એમને નથી ઓળખતા એટલે એ સંશયશીલ બાણ જવા દઈએ, પણ જપાને ને કરમીણ હુમલો ચીન ઉપર કર્યો છે એનું શું ? એ લોહીતરસ્યા જપાનનો બચાવ કરવા એક જગવિખ્યાત કવિ છે ! જપાનનો કવિ સમ્રાટ યોન નોગુચી ! હજી બિલકુલ તાજ જ હકીકત છે. હજી એના ગાંધીજી અને ટાગોર ઉપરના પત્રો જપાની શાહીવાદી-યુદ્ધવાદી મનોવૃત્તિનો રૂપાળો બચાવ કરતા આપણી સામે પડેલા છે. એ ગમે તેટલો મહાન કવિ હોય પણ તેનો આત્મા માનવતાનો શત્રુ છે ! ચીની આમજનતા ઉપર બોંબ અને ઝેરી ગેસનો મારો ચલાવનાર-કૂર હુમલો કરનાર એ જપાનનો બચાવ કરનાર એ જપાની કવિ, ગમે તેટલો મોટો કલાકાર શું કામ ન હોય, પણ એ તિસ્કારને પાત્ર છે. એમાં ‘ગંગા મને આવાહન આપે છે—મને તેડું મોકલે છે’ એ કાવ્યો ગમે તેટલાં મીઠાં અને રૂપાળાં હોય, પરંતુ એનો Asia for Asia ના ઓઠા હેઠળનો શાહીવાદી પ્રાણુ જ્યારે વહે છે કે, “યુદ્ધનો માર્ગ ગમે તેટલો ભયંકર હોય છતાં એશિયાના સંગઠન માટે એ એક આશિષ સમાન છે. અમારા જીવન સિપાર્ઈ ઓ હોંશિ હોંશિ આ આદર્શની સિદ્ધિ પાછળ પોતાના પ્રાણુ પાથરી રહ્યા છે.” ત્યારે તો માનવીનાં ખૂનોને પોતાના સ્વાર્થ સારુ બ્યાજખી ઠેરવનાર આ કવિ માટે તિસ્કાર જન્મે છે.

“યુદ્ધ તો એક ખાલ ચિહ્ન છે. એ તો ક્ષણજીવી છે. એને પરિણામે તો સુખ મળનાર છે. ને તમે આવાં યુદ્ધોથી ખીતા હો તો તમે બાચલા છો,” શાહીવાદી લોલુપતા ખાતર ખૂન વહાવનાર જપાન પોતાની બહાદુરી આના કરતાં ખીજા કયા વધારે લાયક પુરુષ પાસે ગવરાવી શકત ! જાણે પોતાની પ્રગ્નતી સ્વતંત્રતા માટે સામાનાં પાશવી આક્રમણોથી જીગરવા માટે જપાન લડતું ન હોય એવો દેખાવ કરવામાં આવ્યો છે ! સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ અને શાહીવાદી યુદ્ધ વચ્ચેનો ભેદ બુલાવી દઈ ચીનીઓની કતલને અનિવાર્ય ફરજ તરીકે બહાલી આપનાર જપાનનો એક મહાન કવિ છે !

સાચી વાત છે—જપાનની જાહોજલાલી જપાનના કવિનેય વહાલી છે—ભલે પછી લાખ લાખો નિર્દોષ ચીનીઓનાં મુઠાં ઉપર એ જિતાયેલી હોય ! મહાન કવિનો વિપુલ આત્મા પણ છેવટે તો શાહીવાદને શરણે પોતાનું શિર ઢાળે છે ?

વાંચકોએ કશા જ ગૂંચવાડમાં પડવાની જરૂર નથી. એશિયાના સંગઠન ખાતર, ચીનના ઉત્કર્ષ ખાતર, બોંબ અને ઝેરી ગેસનો મારો ચલાવવાનો દાવો કરનાર જપાનનો હેતુ બહુ જ ખુલ્લો છે. જપાને પોતે રજૂ કરેલી ૨૧ માગણીઓમાં એ ધની-ભૂત થયેલો છે. એ માગણીઓ તો ચીન ઉપર જપાનની રાજકીય અને આર્થિક સર્વોપરિતા સ્થપાય એને માટેની છે. જપાનરૂપી તાજના એક કિંમતી જવાહર તરીકે ચીનને શોભાવવાની જપાનની શુભ મુરાદ છે. બિટને હિંદ માટે જે ક્યું છે તે જ !

આ વાતનો સમજનાર હિંદનો જાગૃત કવિ સમ્રાટ સ્વીન્ડનાથ ટાગોર પોતાનો અકળામણુ વ્યક્ત કરે છે. નોશુચીના પત્રના જવાબમાં ખુલ્લા શબ્દોમાં કવિવર લખે છે :

સંસ્કૃતિ જેના ઉપર ચાલેલી છે તે દરેક સિદ્ધાંતનો જપાન લગ્ન કરી રહેલ છે. ચીની સ્ત્રી-પુરુષો ઉપર બોંબ વરસાવીને, સંસ્કૃતિની ઇમારતોને જમીન-શાયી બનાવી દઈને તમે પણ પણ ન કરે તેવી મનોવૃત્તિ વ્યક્ત કરી રહ્યા છો. બોપરીઓના ગંજ ઉપર તમે એકત્ર એશિયાની ઇમારત ચણવા માગો છો.”

કવિ ટાગોર આજે “ભુલિવાનોનો દ્રોહ” તરીકે જાહેર કરે છે. અને જણાવે છે કે અત્યારે ચીન પહેલાં કદી ન હતું એટલું સંગઠિત થઈ જે સામનો કરી રહ્યું છે તે ધન્યતાને પાત્ર છે. જપાન એના હુમલાઓથી ચીનાઓની નવી તેજસ્વી મનોભાવના કદી કચડી નહિ જ શકે.

ટાગોર પોતાની વ્યથા વહાવતાં કહે છે કે “આજે દુર્ભાગ્યે આખી દુનિયા આયલી બની બેઠી છે, નિઃસ્વાય બની-તે. આ કતલ બેઠે રહી છે આ ઘાતકોને (જપાનને) એમને મનઃકાવે તેમ વર્તવા તથા ઇતિહાસને કલંકિત કરતા અટકાવી શકતી નથી ?”

અને આશાવાદી કવિ અંતે કહે છે કે, ‘ફિક્કર નથી. એક દિવસ આવશે જ્યારે કવિઓ પાછા જંગશે અને માનવતાની રક્ષા માટે ઊભા રહેશે.’

કવિવર ટાગોરનો આ જવાબ માનવતાપ્રેમી કવિ-હૃદયનો એક નમૂનો છે. માનવતા સાથે સંકળાયેલા તમામ પ્રશ્નો પરત્વે જાગૃત ભુલિ રાખ્યા વિના ન ચાલે એટલો દૂર દૂર બોધપાઠ કવિવર તમામ કવિઓ માટે મૂકી રહ્યા છે.

આ સ્થળે હિંદના એક ખીખ જાણીતા ઉદામ કવિ હરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો જવાબ પણ યાદ આવે છે. એનું હૈયું શાહીવાદી મનોવૃત્તિથી ત્રાસી બેઠ્યું છે. રૌષ અને ઘૂણાની લાગણીમાં એણે કાવ્ય દારા જાહેર કર્યું છે :

“આપણી યારી હવે ટકશે નહિ”.

જીવન અને કવનનો સંબંધ અનિવાર્ય છે. કવિ કવણ આકાશમાં બીડી જિંદગાની નથી પૂરી કરતો. મોડો વહેલો તે આંખ ઉઘાડી ધરતી ઉપર બેઠે છે. અને એ બેઠવાની સાથે જ એની સામે જીવનનો એક જટિલ પ્રશ્ન આવી બેઠો રહે છે.

“બોલ ! તું કાની પડ્યો છે ?”

આજના જીવનમાં આ પ્રશ્ન ક્ષણે ક્ષણે—ડગલે ડગલે અપી બેઠેલો જ છે. કવિ માટે એ પ્રશ્ન આવે જ.

હિંમતવાન કવિ-દુનિયાના એક મહાપિ સમો ગોર્કીના અવતાર સમો રોમે રોલાં આનો બેધડક જવાબ આપી ચૂક્યો છે : ‘I will not rest’—“મને જંપ નથી !” ‘જ્યાં લગી શોષણનો સમૂળગો ઉચ્છેદ ન થાય ત્યાં લગી મને જંપ નથી.’ ગુજરાત અને હિંદના કવિઓ આ વિરાટ કવિના પગલે પગ માંડશે ત્યારે આજે આપણા સાહિત્યકારોને થાય છે તેવો પ્રશ્ન—આપણે તો સાહિત્યકારો છીએ, આપણે ને રાજકારણને શું ? —એવો પ્રશ્ન નહિ રહે. ત્યારે જીવન અને કવન વચ્ચેનો ભેદ, વિખવાદ નહિ રહે. કવન જીવનનું શુભ સુંદર ઉમદા આવિષ્કરણ બનશે.

જંગીજખાન*

‘વિદ્યાર્થી’

જેના જીવન અને જમાના વિષે કેવળ ઉપરચોટિયું જ જ્ઞાન અપાય છે, અને જેના વિષે આપણી ભાષામાં એક પણ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી એવા, માનવતાના પ્રલયદંડ સમોવડા નર વ્યાધિ જંગીજખાનનો જીવન અને જમાનાને નિરૂપતા આ પ્રથમ જ ગ્રંથનું પ્રકાશન ઇતિહાસલક્ષી દૃષ્ટિએ આપણે ત્યાં આવકારપાત્ર લેખાનું જોઈએ.

અનેક નાગરિકોની એકધારી કતલ એ જ જેનો નિત્ય વ્યવસાય, આશા જેવી સ્ત્રીઓ અને ફૂલ જેવાં બાળકોનું હૃદયભેદક રૂઢન એ જેનું સુમધુર સંગીત, સાચા વીરત્વનાં ધણીખરાં સૂત્રો સાથે સુસંગત નહિ એવી વ્યૂહરચના એ જેનું રણકૌશલ, ધરતીના એક છંદથી બીજા છંદ સુધીની માનવતા પોતાના નામગ્રવણુમાત્રથી જ કંપી ઊઠે એ જેનો આનંદ, જગતજસ્તના સત્રાપો નિઃશસ્ત્ર થતી દીન વદને ઘૂંટણીએ પડી પોતાને પ્રાર્થે એ જેની મહત્વાકાંક્ષા, અને પોતાની પ્રલયલીલાના પડછંદ મહાકાળના શાશ્વત સંગીતમાં વિલીન થતા, સૃષ્ટિના હૈયાને હ્રમેશને માટે ચડકાવ્યા કરે એ જેનો મૃત્યુ કેડેનોય હુલાસ, એવા જંગીજખાનેના અવતારની કે અસ્તિત્વની કોઈ કાળની માનવતાએ જખના કરી નથી, અને કરે પણ નહિ; છતાંય સ્થળકાળના સાંસ્કૃતિક ભેદે અમુક બાળતોમાં એકમેકથી અલગિતર અંશોવાળા પણ મૂળ પ્રકૃતિએ સર્વદેશીય સામંજસ્ય ધરાવતા જંગીજખાનો જગતને ફરતા ફરતી મળ્યા જ કરે છે. જંગીજખાનો જન્માવવા કે ધડવા નહિ પણ તેમનાં જીવન અને જમાનાઓને માનવવિકાસક્રમની દૃષ્ટિએ સમજવા ખાતર, કેવળ તટસ્થ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આવા પુરુષોના ઇતિહાસ લખુવા-લખાવવા આવશ્યક ગણાવા ધટે.

પુસ્તકના પ્રારંભે મૂકેલા નિવેદનમાં, પ્રકાશક, જંગીજખાનને મહાપુરુષ તરીકે ઓળખાવે છે તે સંપૂર્ણ અનુચિત લાગે છે. કોઈ ઉચ્ચ હેતુ પર માનવતાનું મહાખંડન કરવાને ખાતર જ નો તેણે તે મહાખંડન કયું હોત તો તે મહાપુરુષ લેખાત, અને તે પણ, તેના જીવનને તહાલીલ સાંસ્કૃતિક-દૃષ્ટિબિંદુએ નિહાળાય તો જ. આજની દૃષ્ટિએ તો તે રીતે પણ નહિ, વળી એક વનકેસરી જેમ ભૂખ્યો હોય છે ત્યારે જ સામી છાતીએ ગર્જના કરીને શિકાર કરે છે તેમ જંગીજખાનનું જીવન વાંચ્યા પછી તેને નરકેસરી ગણવો પણ વધારે પડતું લાગે છે. ભૂખધરાવો જેમા વિના કેવળ સતતસ્વાદ ખાતર જ માનવને ચીરી-ચાખીને આહ્યા જતા વાધની જેમ, કેવળ સંહારશોખની પરિવૃત્તિ-અર્થે જ સંહારલીલા ખેલી ગયેલા જંગીજખાનને નરવ્યાધનું વિશેષણ જ કદાચ સૌથી સુયોગ્ય લેખાય એમ લાગે છે.

* જંગીજખાન-શુભરાતીયાં રજૂ કરનાર શ્રી રમણીકલાલ દલાલ, પ્રકાશક શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

આવો પુરુષ કે જેણે પોતાનામાં રહેલી અખૂટ ધીરજ, ગંજા સહનશીલતા, કૂર શિસ્ત-આહના, અધોર યુદ્ધલિપ્સા, બુદ્ધિને થંભાવી દે એવું કાપટ્યપૂર્ણ આગ્રહી રણપાંડિત્ય અને દુર્જય મહત્વાકાંક્ષાને લઈને અડધા જગતપર પોતાના યાદપુચ્છાન્યત ધ્વજનું ચક્રવર્તીત્વ સિદ્ધ કર્યું; પશુચારણોપજ્ઞની અને જંગલી એવી પોતાની મોગલજાતિને એશિયાઈ જાતિઓના મુકુટ-સ્થાને મૂકી દીધી અને અડધા જગતપરના સામ્રાજ્યને એવી તો સખ્ત અને દુરંદેશી રાજનીતિના દોરે સાંકળ્યું કે તેના મૃત્યુ પછી પણ લાંબા સમય સુધી એ આખીયં ઇમારત અખંડિત રહી શકી. તેના જીવનની અને જમાનાની નખશિખ છબિ, આ લેખક અનેક ઇતિહાસવિષયક ગ્રંથો, પ્રવાસનોંધો અને દંતકથાઓનું સંશોધન-મનન કરીને અંકિત કરી આપી છે.

જે મોગલોએ હિંદુસ્તાનપર લાંબા સમય સુધી રાજ્ય કર્યું તેમની પૂર્વજ એવી મોગલ જાતિ પરત્વેની અનેકવિધ તલસ્પર્શી હકીકતો, તેમ જ વિવિધ એશિયાઈ પ્રદેશોની મનોહર પ્રાકૃતિક અને વિસ્મયજનક સંસ્કૃતિક રેખાઓને નિરૂપતાં કેટલાંક પ્રકરણો તો વારંવાર વાંચવા ગમે તેવાં પ્રસન્ન કવિતામય છે, કેટલાંક મનનીય ઐતિહાસિક માહિતીથી ભરપૂર છે, તો કેટલાંક એ સ્મરણીય બની ગયેલી સંહારલીલાના આબેહૂય આલેખને કરુણ-ભીષણ છે. પાત્રોને ઓપ આપવાનો લેખક કયાંય પ્રયત્ન કર્યો નથી છતાંય, જંગીજ્ઞાન, તેના કેટલાંક સાથીઓ અને કોઈ કોઈ પ્રતિસ્પર્ધીઓની જીવનરેખાઓ જ એટલી પ્રમળ છે કે તેમની પ્રતિમાઓ નૈસર્ગિક રીતે જ આપોઆપ ઇતિહાસકથન દ્વારા જ ધાર્ધ જતી લાગે છે.

પ્રશ્ન એ થાય છે આવા ઇતિહાસનિરૂપક ગ્રંથો-લેખનાથે લેખક 'રોમેન્ટીક' શૈલી કેમ સ્વીકારી હશે? ઐતિહાસિક ઇતિવૃત્ત પર રચાયેલી આ કોઈ નવલકથા નથી, અને 'જંગીજ્ઞાન' એ નામકરણમાં ભલે ચરિત્રનિરૂપણદર્શી તરત્વો હોય, પણ પુસ્તકને સમગ્રે જોયા પછી, પ્રાધાન્યે તો ઇતિહાસનિરૂપણનો જ હેતુ પ્રવર્તેલો

લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે તે સમયના ઇતિહાસનું સર્જન ભલે જંગીજ્ઞાને પોતાના જીવનખજે કર્યું હોય, પણ અહીં પુસ્તકમાં તો ઇતિહાસના દર્પણમાંથી જ જંગીજ્ઞાનની જીવનમૂર્તિને જોઈ શકાય છે, એટલે આ પુસ્તકની સંકલના ઇતિહાસની રીતે જ કાલાતુકમે પ્રકરણો યોજીને કરવામાં આવી હોત અને લખાવટ ગંભીર ગતિશીલતાને અનુસરતી રખાઈ હોત તો તેની ઉપયોગિતા અભ્યાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વની અંકાત.

કોઈ જાદુગરના હાથમાંથી સરકતાં ગંજાનાં પાનાં જોઈએ છીએ અને સરકી રહ્યા પછી વિચારીએ છીએ ત્યારે આપણે એટલું જ નક્કી કરી શકીએ છીએ કે કેટલાંક અમુક ભાતવાળાં અને કેટલાંક કંઈક ચીતરેલાં લાગતાં પાનાં સરકી ગયાં. જરા વિચક્ષણ બનીને ધ્યાન રાખ્યું હોય તો તે ઉપરાંત કદાચ આટલું વધારે પણ નક્કી કરી શકીએ કે હા, તેમાં રાણીઓય હતી ને બાદશાહોય હતા; એકા ને ગુલામોય હતા, તેમ જ દૂરાં-તીરાં ને છઠ્ઠા-પંચા પણ હતા. પરંતુ તેમાંનું પ્રત્યેક, પ્રત્યેકથી કેટલામું પડ્યું, દરેક જાતનાં કુલ કેટલાં હતાં? અને દરેક, જાદુગરના હાથમાંથી સરકીને અવકાશમાં કેવીક લીલા દાખવતું ધરતી પરના ઢગલામાં સમાઈ ગયું, તે બધું કંઈ નક્કી કરી શકતાં નથી.

આ પુસ્તકના લેખકે પણ અતિહાસિક પ્રસંગ-પરંપરાના ગંજાને એવી તો મનોહર ચીલ-ઝડપે સરકાવ્યો છે કે સ્થળ-કાળ વિષે ભુલાવામાં પડું પડું થઈ જઈએ છીએ. અલખત ઇતિહાસના અંતરંગની અસર તો મગજપર મઝાની જામે છે, પણ તેની સ્થૂળ રેખાઓ શૈલીની તાણમાં તણાઈ જતી લાગે છે. બેશક કોઈ કોઈ પ્રસંગને સાલવારીને તુંબડે તરતા રાખવા પ્રયત્ન થયો છે, પણ એટલેથી સંતોષ નથી થતો. ઘણે ખરે સ્થળે સાલવારીનો અભાવ એ એક જ કારણ કોઈ ઇતિહાસની અંગરેખાઓને છુપાવી દેતું નથી લાગતું. ખરેખર કારણ તો શૈલીની ચીલ-ઝડપ અને કંઈક અંશે અસંબદ્ધ બની જતી લાગતી સંકલનાનું હોય એમ લાગે છે.

અમુક સાલથી મારા ઇતિહાસનું વસ્તુ શરૂ થયું છે. તે પછી અમુક અમુક સાલોમાં અમુક તત્કાલીન સંઘર્ષોને લઈને અમુક બનાવો બની ગયા છે, અને તેમાંથી જે નવીન બળો જનમ્યાં છે તેના સંઘર્ષોની આલેખનભૂમિકા પર હું ચોક્કસ અને દેખતાં કંગલાં ભરી રહ્યો છું. ભૂતકાળ નજર આગળ જ રમે છે અને વર્તમાન પણ એટલો સ્વચ્છ સુસંબદ્ધ અને તેજસ્વી છે કે જેને લઈને લવિષ્યને પણ અમુક સ્વરૂપમાં આવતો આછો આછો નિહાળી શકાય છે. આવી કેકે અસરવાંચકના મગજ પર સતત રહ્યા કરે તો જ તેને ઇતિહાસ વાંચ્યાનો સતોષ થાય.

‘જંગીજખાન’ ના મૂળ લેખકે આટલી દુષપ્રાપ્ય માહિતી એકઠી કરવા કેટલી મહેનત લીધી હશે તેની તો આજે આપણને કદપનાય આવવી મુશ્કેલ છે. પણ તેના ઉપયોગમ્મું જે ઉપયુક્ત વિધાનનું—કે જે અને તો ઇતિહાસ કે જીવનચરિત્રની સંકલનાતું પ્રાથમિક લક્ષણ લાગે છે—કેકે ચોક્કસ દર્શન થતું હોત તો કડીબધ ઇતિહાસના જિજ્ઞાસુને જે થોડીક મર્યાદા નડે છે તે ન નડત, ઇતિહાસના આત્મા સાથે તેની અવયવસ્થાને પણ સુરેખ નિહાળી શકાત.

પણ ‘રોમેન્ટિક’ શૈલીની આ મર્યાદા ખીણ દૃષ્ટિએ

આ પુસ્તકની ઉપયોગીતામાં મહત્વનો વધારો પણ કરી આપે છે. કારણ કે ગંભીર શૈલીએ લખાયેલ હોત તો તેનો લાભ કેવળ અમુક વર્ગના ચોક્કસ અભ્યાસીઓ જ લઈ શકત, જ્યારે આને તો સામાન્ય કોટિનો વાંચક પણ કંટાળ્યા વિના એકધારા વાંચને રસમાં પૂરી કરી શકે તેમ છે. વળી દિ. આ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીની ભૂમિકા અને કેટલાંક ચિત્રો પણ જિજ્ઞાસુની દૃષ્ટિને વિશદ બનાવે તેવાં છે. તે ઉપરાંત, ગૂજરાતમાં રજૂ કરનાર શ્રી. રમણીકલાલ દલાલની શૈલી પણ સરલ, પ્રવાહી અને ચિત્રાત્મક છે. ભાષાને તેમણે બહેલાવી છે ખરી, પણ બહેલાવી નથી. જૂનવટનો રંગદેતાં ધરગથ્ય અને ચલણી શબ્દોનો ઉપયોગ તેઓ સફળતાથી ધર્યાસ્થાને કરી શકે છે, તેમ જ ટૂંકી અને જોસીલી વાક્યરચનાના સંદર્ભે જોતજોતામાં ચિત્રો દોરી આપે છે. તેમની ભાષાન્તરકલાનો આ સારો અને ઉપયોગી નમૂનો કહી શકાય.

શ્રી. દલાલ જે તે દિશામાં મારું મારવાનો મોહ છોડીને, કેઈક ધ્યેયલક્ષી દૃષ્ટિ રાખી, પરભાષાનાં આવાં માહિતીપૂર્ણ પુસ્તકો ગૂજરાતની જનતા સમક્ષ મૂકતા રહે તો તે સાહિત્યસેવાની દૃષ્ટિએ વધુ ઇષ્ટ લેખારો.

“આટલુંય જો”

વિરાટ આ વિશ્વ ને વિરાટ પ્રજ્ઞો વિશ્વના એથીયે વધુ;
લલે ના ઉકેલી શકું સકળ પ્રજ્ઞો એ કદી હું;
પરંતુ બસ ગણું આટલુંય જો કદી ઉકેલી શકું હું;
વિરાટ આ વિશ્વમાં કોણ હું અને કહીં સ્થાન મારું!

ધરમશી·ભાણુજી ખોળા

ફલકુને તીરે

“કારકુન”

પચીસ વર્ષ પર માતાના મૃત્યુએ મને તારો ભેટો કરાવ્યો. ત્યારે હું પાંચ વર્ષનો હતો. માતાના મૃત્યુથી મેં શું ગુમાવ્યું હતું તેનું ભાન મને ત્યારે નહોતું. માતાથીયે વિશેષ લાડ લડાવનાર, તારા જ અંકમાં સૂતેલા, અંધ મોટી બા ત્યારે જીવતાં હતાં:

નિશાળ મને ઝેર જેવી લાગતી. મોટા કાકા પેટીમાં પૂરવાની ધમકી આપતા અને પુરા-ધને પડ્યા રહેવા કરતાં નિશાળમાં જવું ઇષ્ટધારી મેં નિશાળે જવું શરૂ કર્યું. વખત જતાં નવા મિત્રો અને નવું વાતાવરણ આવ્યું. નવા મિત્રોમાંથી જેએ મને તારી રહ લગાડી. વર્ષો વીતતાં, વધતા અનુભવે એ રહેતું સ્વરૂપ ફેરવ્યું, પણ રહ તો દૃઢતર અને સ્થાયી જ બનતી ગઈ.

પેલા મણિલાલ માસ્તર ! નામ સાંભળતાં જ હાંબ ગગડી જાય. અને તેમની નેતરની સોટી આજ પણ આંખ સામે તરવરે છે. કોઈની મગફળ કે જાં કે ચૂં કરે. ભૂલેચૂક મણિ-લાલ માસ્તર નાખુશ થયા એટલે મરી ગયા. દસ પંદર સોટી ચોંટી જ જાય. હાથ સમસમા-વતો, પંખાળતો, રોતો છોકરો જેસી જાય. ઘેર ફરિયાદ પણ ન કરાય. શિક્ષણશાસ્ત્રમાં માર એ શિક્ષાકર્ણનો પાયો ગણાતો હતો. આવા મણિલાલ માસ્તરને પણ ગણકાર્યા વિના મારા જે મિત્રો તારે તીરે રમવા નીકળી પડતા. ઘણી વાર પેલી પાણીદાર સોટીનો માર ખાતા. વર્ષમાં દસ મહિના કૂપ રહેતી તારી કાયામાં એવી તે કંઈ રમણીયતા હતી કે આ જે બાળકોને શિસ્તભંગ કરવા પ્રેરતી પ્રશ્નનો ઉત્તર મને મળે તેમ નથી. એ અગ્નણી રમણીયતાએ મને પણ આકર્ષ્યો અને ધીમે ધીમે અમારી ત્રિપુટી બની ગઈ.

શનિ અને રવિ તો તારા કાંકા બિપર અને ઘણી વાર તારી છાતી પર રમવામાં નીકળી જતા. સંતાકૂકડી રમતા હોઈએ ત્યારે ઢેહિયો ધરો સંતાવાને આશ્રય આપતો. તારા કાંકે જરા દૂર બેઠેલાં જાંયાં ઝાડો વડવાંદરો રમવાની સગવડ કરી આપતાં, અને જ્યારે થાક્યા હોઈએ ત્યારે તારો બોલો અમને લપેટી લેતો. એ બોળામાં, એ સુકી રેતીમાં, કાણુ બાણુ કયા કમિયાગરે આવી સંજીવની ભરી હતી કે એક વાર આજોટ્યા કે થાકે બિતર્યો જ હોય અને નવી તાજગી શરીરમાં થનગનાટ કરી રહી હોય !

ઘસઘસાટ બંધમાં રાત ગાળી હોય એવું તો લાગ્યે જ બનતું. દિવસભર નાગ અને નાગણી, ભૂત અને ડાકણ ધત્યાદિની સાંભળેલી વાતો રાત્રે સંજીવ બની આંખ સામે તરતી જ હોય. ઘડી ઘડી ફડકાને હું જાગી જતો. મોટીબાના પડખામાં આંખો બંધ કરી

પડ્યો રહું. પણ વર્ષાનિતુમાં ધણીવાર દૂર દૂરનો અવાજ મને જગાડી દેતો મોટીઆને પૂછતાં જવાબ મળતો કે ફલકુમાં ઘોડા આવ્યા છે. બહાર ધરસાદ પડતો જ હોય. સૂવે કાણુ ? સવાર પડવાની રાહ નિહાળતો જાગતો પડ્યો રહું. અને સવાર પડતાં, ગઢની રાંચ વટાવી તારે તીરે બિમો રહેતો. યાદ છે કલાકોના કલાકો, બિલા બિલા, તારાં વહેતાં પાણી હું જોયા કરતો ! તારું કલકલ ગાન મારા બાળદૈયાને કેવું નચાવતું ! હાથમાં ડંગોરો લઈ મોટીઆ તેડવા આવે ત્યારે જ ધર ભેગો થતો. અને ખપોરે તો અમારી ત્રિપુટી તારી છાતીમાં જ સમાયેલી હોય. પેલા બેને તેં જ તરતાં શીખવ્યું હતું. હું કેડપૂડ પાણીમાં નાભા કરતો.

એમ પાંચેક વર્ષ તારે તીરે રમ્યા પછી પિતાજી રાને તેમની સાથે લઈ ગયા. તારે કાંઠે આવી હું રડ્યો હતો તે યાદ છે ? પિતાજીએ મને સિન્ધુનાં દર્શન કરાવ્યાં. એનાં વૈપુલ્ય અને વૈભવ, કવિઓની જેમ ઉપમા આપીએ તો, રાજરાણીનાં હતાં. તારો દેહ લિખારણુનો હતો. પણ માનુવાત્સલ્ય એવું છે કે સમસ્ત વિશ્વની સમૃદ્ધિ એની પાસે તુચ્છ લાગે છે. તારા કંગાલ અને કૃશ દેહમાં, ફલકુ ! કલ્પનાએ અદ્ભુત દૈવત આરોધ્યાં છે. રાત અને દિવસ તારા ભણકારા મારા કાનને ભરી મનને પ્રસન્ન રાખે છે.

મારા વડવાઓને તેં જ રમાડ્યા, તેં જ પોષ્યા અને થાકીને જ્યારે તારે આશ્રયે આવ્યા ત્યારે ગીત ગાઈ તેં જ તેમને તારા ખોળામાં સુવાડ્યા. ‘જગત્ મિથ્યા જગત્ મિથ્યા’ એમ શંકરે પુકાર્યું છે. તારું દર્શન કરું છું ત્યારે ‘ત્વમ્ સત્યમ્ ત્વમ્ સત્યમ્’ એમ પુકારવાનું મન થઈ જાય છે.

આજે વીસ વર્ષે તારું દર્શન કરતાં મારી આંખ સામે કંઈ કંઈ ચિત્રો આવીને સરી જાય છે. પેલા બે ગોઠિયાઓ ક્યાં-છે તેની મને ખબર નથી. આંધળાં મોટીઆ અહીં જ સૂતાં છે. ભાઈ તો દૂર દૂર સુજરાતના એક ગામડે જઈ સૂતો. પિતાજીને તો હજી ગઈ કાલે જ તારે ખોળે સુવાડ્યા. મારી મુસાફરીના સંગાથીઓ જુદા પડ્યા છે. રહ્યો છું માત્ર એકલો જ. આકાશ અધારેલું છે, વાતાવરણ ભારે ભારે લાગે છે. સદૈવ આનંદતાં સ્વપ્નો સંકેતાર્થ ગયાં છે, આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ ગઈ છે, જીવાન મિત્રો ગયા છે, કલ્પના ઝાંખી પડી છે. એકલો અને અટૂલો માત્ર સ્મૃતિ ઉપર જીવતો હું આટલું જ પ્રાર્થુ છું :

રાત્રિદિને ભથ્થતિ સ્વપ્નમાં હો
તારું મને દર્શન ધન્ય માત !
થાકી સૂતા જેમ તું-અંક તાત,
સુવાડજે દેહ કલાન્ત મારો.

હવે

અનંત ધન અધિકાર નયનો અહીં રૂંધતો
પડું પદ પદે છતાં વહન એ જ આનંદ છે,
અસંખ્ય જખમો મહીં પરમ કોઈ સંતોષ છે,
હતાશ હૃદયે હવે સકળ સાંત્વના એ જ છે.

સ્વપ્નસ્થ

એક મૂંઝવણ

શ્રી. 'સોપાન'

અમૃતલાલ અને હું અમારા સહિયારા દોસ્ત અરવિંદના લગ્ન ઉપર વાત કરતા હતા. અરવિંદે અશ્રુમતિને બદલે સુલગા સાથે લગ્ન કર્યું તે સારું કર્યું કે નહિ તે વિષે હું પોતે શંકાશીલ હતો છતાં મારું હૃદય, 'એણે સારું કર્યું છે' એમ ધીમે ધીમે બોલતું હતું એટલે હું મારા એ અભિપ્રાયનું જેવી મજા તેવી દલીલોથી સમર્થન કરતો હતો. જ્યારે અમૃતલાલ તો મક્કમપણે માનતો હતો કે અરવિંદે આજ સુધીમાં કદી ન કરી હોય અને ભાવિ જિંદગીમાં પણ ન કરી શકે એવી મહાન મૂર્ખાઈ કરી છે. પોતાની વાતના સમર્થનમાં અમૃતલાલની મુખ્ય દલીલ આ પ્રમાણે હતી :

“જો લગ્ન એ જીવનમાં સૌથી નિકટમાં નિકટનો અને જીવનના અંત સુધીનો સંબંધ હોય, જો લગ્નમાં રૂપ, ગુણ, વિદ્વતા અને આદર્શોની સમાનતા એ પરમ વસ્તુ હોય તો સુલગા કરતાં અશ્રુમતિ અરવિંદના જીવન માટે લાખગણી વધુ યોગ્ય હતી.”

મારા મિત્ર અમૃતલાલની આ દલીલ સામે મારી જીલ લોચા વાળતી હતી અને મનમાં પણ મને એનો જવાબ મળતો નહોતો, છતાં સાચું કહું તો મારા હૃદયને સમાધાન થતું જ નહોતું. એમ લાગ્યા જ કરતું હતું કે અમૃતલાલની દલીલમાં કંઈક ખૂટે છે, પરંતુ શું ખૂટે છે તે મને મળતું નહોતું.

અમે લગભગ ત્રણ કલાક સુધી તીખાં લીધાં, પણ છેવટ સુધી અમારો મતભેદ શમ્યો જ નહિ. અમે બંને બાજુતા હતા કે અમારી ચર્ચાનું ગમે તે પરિણામ આવે પરંતુ અરવિંદ પરણ્યો છે તે ન પરણ્યો કંઈ થવાનો નથી, તેમ અશ્રુમતિના જીવનમાં પણ કંઈ ફેરફાર થવાનો નથી. પરંતુ ધણા માણસોને જગતના ગમે તે બનાવો ઉપર પોતાના અભિપ્રાયો ચોક્કસ કરવાનો સારો કે મોઠો સ્વભાવ હોય છે તેવું જ અમારું બની ગયું હતું. સામાન્ય અને જેની સાથે અમારે લગીર પણ સ્નાન-સુતક ન હોય એવા બનાવો ઉપર પણ અમે ઉગ્ર ચર્ચા કરતા, જ્યારે આ તો અમારા મિત્રનો અંગત અને જીવનનો ગંભીરમાં ગંભીર સવાલ હતો.

પણ ટ્રાઈ દિવસ નહોતું બન્યું એવું તે દિવસે બન્યું. ચર્ચા કરતાં પહેલાં, તે દરમિયાન, કે છેવટે તે પછી, મારું મન એક અભિપ્રાયને તો હમેશા ધારણ કરી લેતું હતું. પરંતુ આ વખતે ધણાં ધણાં ગડથોલિયાં બાધાં છતાં મન ઉપર ટ્રાઈ અભિપ્રાય સ્થિર થઈ શક્યો જ નહિ. આવી અસ્થિર સ્થિતિ રહી એટલે જ મને થયું કે ચાલ, આ પ્રશ્ન માત્ર એક અમૃતલાલ સાથે નહિ પણ અનેક અમૃતલાલ સાથે છેડી લઉં.

જુઓ, હું આખી વાત ટૂંકમાં તમારા પાસે મૂકી જઈ છું, પછી તમે મને કહેજો કે મારું હૃદય ધીમે ધીમે બોલે છે તે સાચું છે કે અમૃતલાલ દંઠ રવરે ઉચ્ચારે છે તે.

અરવિંદ અમારી ઉમરનો જન્મ-સત્તાવીશ વર્ષનો- જુવાન છે. અમારા કરતાં એતું મન વધુ દૃઢ અને સેવાલાવના વધુ ઉઠકટ, એટલે અમે બાવીસ ત્રેવીસમે વરસે પરણી ગયા, પરંતુ એ ન પરણ્યો. એની એવી ઇચ્છા હતી કે કાં તો લગ્ન જ ન કરવાં અને કરવાં તો પોતાના જીવનકાર્યમાં જોશ પૂરે એવી જ કાંઈ સંસ્કારી કન્યા સાથે કરવાં. સંસ્કાર અને આવા 'જોશ'ની બાબતમાં દુકાળિયો ગણાય એવો અમારો સમાજ હતો, એટલે અરવિંદની ધારણા પૂરી થશે કે કેમ એ વિષે અમને તો શંકા હતી-પરંતુ અરવિંદને ખુદને પણ હતી. સામાન્ય રીતે તો અરવિંદ પોતાના જીવનનાં બધાં કાર્યો માટે કાંઈ અકસ્માત ઉપર આધાર રાખવાને બદલે પુરુષાર્થ ઉપર જ બધો મદાર રાખતો. પરંતુ આ પ્રશ્ન પુરુષાર્થથી પર છે અને કિસ્મતમાં મુદ્દલ ન માનવારને પણ ધડીલર એના સામર્થ્યનું લાન કરાવે એવો છે એટલું અરવિંદ સમજતો હતો. એટલે એ બાબતમાં તો કરોડો સામાન્ય માણસોની પેઠે એ પણ પોતાના લગ્ન વિષે કાંઈ અકસ્માતની જ આશા રાખતો હતો.

એ અકસ્માત એક દિવસ સાચોસાચ થઈ ગયો. 'પ્રાર્થનાસમાજ'માં 'ધર્મ' અને સમાજસેવા' ઉપર એક દિવસે એનું વ્યાખ્યાન ગોઠવાયું ત્યારે એને આમંત્રણ આપવા આવનાર મંડળમાં એક કુમારિકા હતી તે તરફ એનું લગીર વિશેષ ધ્યાન ખેંચાઈ ગયું, અને સલા ચાલતી હતી ત્યારે પણ વ્યાખ્યાન આપતાં આપતાં એ બાજુ એની આંખ ફરી જતી હતી.

તે દિવસે તો અમે કશું જાણતા નહોતા, પરંતુ પાછળથી અમને જાણવા મળ્યું કે એ કુમારી અશ્રુ-મતિ આમંત્રણ આપવા માટે પણ સહેતુક જ આવ્યાં હતાં અને અરવિંદની નજર બે ચાર વાર એના ઉપર પડી એટલે તેઓ પોતાનો હેતુ સર્યો છે એટલું સમજ

ગયાં હતાં, અને આટલું સમજાઈ જાય પછી મૈત્રી વધવામાં સમય લાગવાને કાર્ધ કારણ નહોતું.

અરવિંદ અને અશ્રુમતિ એમ મિત્ર બન્યાં.

આ મૈત્રી અરવિંદના તમામ મિત્રોને ખૂબ ગમેલી. અરવિંદ જે અકસ્માતની રાહ જોતો હતો તે અકસ્માત આવી ગયો છે એટલું સમજતાં એને કે અમને વાર ન લાગી. એમની મૈત્રીને બે મહિના થયા કે તુરત જ એમાંથી લગ્નનો અંકુર ફૂટતો દેખાયો, અરવિંદનું સરળ અને ચિંતનશીલ લાગતું મોં હવે 'હસું હસું' ગંઢવા લાગ્યું હતું. અમે જોતા કે હવે એને જીવનમાં કશી જ મુશ્કેલી ન રહી હોય અને વિકટમાં વિકટ પંચ ખેડવાની એની તૈયારી હોય એવો ઉત્સાહ એ હમેશ પ્રગટ કરતો હતો.

ત્રણ મહિના એમ વીતી ગયા. અરવિંદનાં સંસ્કારી, ગ્રમાળ અને નવયુગના રંગે રંગાયેલાં માતાપિતા આ મૈત્રીથી આનંદ પામનાં હતાં. અરવિંદનો નાનો એક ભાઈ અને નાની બે બહેનો પણ અશ્રુભાભીની કલ્પનામાં કલ્સોલતાં હતાં. લગ્ન હવે તુરતમાં જ થશે એમ અમારી સૌની માન્યતા હતી. પરંતુ કંઈ ખબર ન પડી, ધીમે ધીમે એ મોં ઉપર ગંભીરતા આવવા-માંડી અને એક દિવસ સવારે અરવિંદ અમને મળ્યો ત્યારે એનું મોં અમે કાંઈ દિવસ નહોતું જોયું એટલું ઉદાસ દીઠું. શું હશે ! એવો અમને સૌને પ્રશ્ન થયો, પરંતુ પ્રશ્ન પૂછી શકાય એટલી પણ શાંતિ એના મોં ઉપર નહોતી. અને તે દિવસે સાંજે મારી જિજ્ઞાસા કાખમાં ન રહી એટલે હું અશ્રુમતિને ઘેર પણ જઈ આવ્યો. મેં એમની સાથે વાતો તો તદ્દન નકામી જ કરી, પરંતુ એના મોં ઉપર પણ એ જ ઉદાસી અને આછો એવો રોપ હું જોઈ શક્યો.

અરવિંદ મારો મિત્ર હતો એટલા માટે જ નહિ, પરંતુ આવી વાતમાં મને અજ્ઞય રસ આવતો હતો એટલે બાંડા બીતર્યા વિના મને એન પડતું જ નહોતું. જાસુસ તો મારાથી બની શકાય નહિ, એટલે અરવિંદને પૂછીને જ બધું જાણી લેવું એમ મે

દરાબું. મને ખાતરી હતી કે અરવિંદ એટલો નિખાલસ અને સત્યશીલ હતો કે મને એક ને બદલે બીજી વાત તો ન જ કહે. હા, એને એમ લાગે કે આ વાત તો નથી કહેવી તો વિનયપૂર્વક ના પાડી દેવાનું એનામાં સામર્થ્ય હતું.

પરંતુ એવું કશું ન બન્યું. જો કે ત્યારે તો હું એને ન પૂછી શક્યો, પણ બધું પતી ગયા પછી કેટલાક વખતે જ્યારે મેં એને પૂછ્યું ત્યારે એણે મારી જિજ્ઞાસા સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્ત થઈ જાય એટલા વિસ્તારથી બધી વાત કહી સંભળાવી. આ વાતનો સાર હું માર શબ્દોમાં કહું તે કરતાં અને ત્યાં સુધી અરવિંદના જ શબ્દોમાં એક સામટું કહી દઉં તો તમને સમજવાનું સહેલું પડશે.

*

*

*

‘અશ્રુમતિ અને મારી વચ્ચે જે બની ગયું છે તેમાં છુપાવવા જેવું કશું છે જ નહિ, કારણ કે જે બન્યું છે તે અમારા સ્વભાવ અને સંસ્કારની લિન્નતા બતાવનારું છે, નહિ કે અમને શરમાવનારું. અશ્રુમતિ અને હું પરસ્પર અત્યંત પ્રેમ ધરાવતાં હતાં તે તો તમે સૌ જાણો છો. પ્રેમનું એક લક્ષણ સ્વાર્પણ હોય છે તે પણ અમુક અંશે અમારા સ્વભાવમાં હતું, પરંતુ એ સ્વાર્પણ અને એ પ્રેમ મારામાં ને એમનામાં સંસ્કારોની લિન્નતાના કારણે જુદી જુદી રીતે પ્રગટ થતાં હતાં. છેક નાનપણથી મેં મારું જીવન મોટા કુટુંબની વચ્ચે ગાળેલું હોવાથી, અને માતાપિતાએ કદી જ મને એકલતાના આનંદનો કે વેદનાનો અનુભવ ન આપેલો હોવાથી સામાન્ય રીતે જ મારો સ્વભાવ સમૃદ્ધજીવન જીવનારો બની ગયો હતો. એ પછી મને જે સંસ્કારો ને સમજણ પ્રાપ્ત થયાં તે મારા એ સ્વભાવને પ્રુષ્ટિ આપનાર નીવડ્યાં, કારણ કે જેમ જેમ મને માનવતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું ગયું તેમ તેમ હું સમજતો ગયો કે મનુષ્ય એ વિરાટ સમાજનું એક અંગ માત્ર છે. એ અંગે પોતાની બધી જ ક્રિયા-પ્રક્રિયા સમાજશરીરના આરોગ્યને લક્ષમાં રાખીને જ કરવી જોઈએ. આ વિચારથી જ લગ્ન તરફથી મારું

મન પાછું વળતું હતું. મને થતું હતું કે લગ્ન પછી કાં તો હું કાર્ધની અંગત મિલકત બની જઈશ અને કાં તો કાર્ધને મારી અંગત મિલકત બનાવી દઈશ. અને અશ્રુમતિ સાથેનો પ્રેમસંબંધ જેમ જેમ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ મારા મનની આ શંકાઓ ખરી પડતી લાગી.

હું અશ્રુમતિને દોષ આપીશ નહિ કારણ કે એમણે એમના સ્વભાવ અને સમજણ પ્રમાણે કામ કર્યું છે. લગ્નમાં પરસ્પર ત્યાગની આશા રાખવામાં આવે છે. મારે કહેવું જોઈએ કે અશ્રુમતિ મારે ખાતર એમનાં મિત્રો, માતાપિતા, લાર્ધ્યોનો કે જે કહું તે ત્યાગ કરવા તૈયાર હતાં, પરંતુ દુઃખની વાત એ હતી કે એમની પાસેથી એવા કાર્ધ ત્યાગની મને જરૂર જ નહોતી.

એટલે એમના ત્યાગના પડખા રૂપે મારી લાગણીઓમાં જે ઉત્તેજના આવવી જોઈએ તે આવતી નહોતી. અને એટલું જ નહિ પણ એવો ત્યાગ કરવાની મને પોતાને તો લગીર પણ ધમ્મ જાતી નહોતી. તમે કાર્ધ એમ તો નહિ કહો કે હું ત્યાગથી રતનારો સ્વાર્થવશ માણસ છું. મને જો એમ લાગ્યું હોત કે અશ્રુમતિ ધમ્મ છે એવો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે તો હું મારી તમામ લાગણીઓને છૂંદી નાખીને પણ એ ત્યાગ કરત. પરંતુ અમારા બેની લગ્ન વિષેની કલ્પનામાં જ મોટો ભેદ હતો. અશ્રુમતિ એમ માનતાં કે હું સંપૂર્ણ રીતે એમનો થઈને રહું અને એમને લક્ષમાં રાખીને જ મારી જીવનપ્રવૃત્તિ કરું એ લગ્નજીવન માટે પ્રથમ પહેલી આવશ્યક વસ્તુ છે. મને આવું ન લાગતું. મને થતું કે અશ્રુમતિ મારાં જીવનના નિકટમાં નિકટનાં સાથી ભલે હોય, પરંતુ એથી મારાં બીજાં સંબંધો ને પ્રવૃત્તિઓ, જે ખરેખર અશ્રુમતિ સાથેના મારા પ્રેમસંબંધને વાસ્તવિક રીતે જોતાં અંતરાયરૂપ નથી તે, મારે શા માટે છોડવાં જોઈએ? એ છોડવામાં ત્યાગ શાનો? એ તો જીવનની સંકુચિતતા જ ગણાય.

પણ આટલા ઉપરથી તમે નહિ સમજો. તમને થશે કે અશ્રુમતિ અને હું એટલાં બુદ્ધિશાળી અને

નહિ હોય. મારો પ્રશ્ન પણ લગભગ અનુરૂપ જ રહેતો. હું મારા મનને જે તે કાન્સો આપીને સતોષ આપતો પરંતુ એ બધાં જ કાન્સો અધૂરાં હતાં એમ હું જણાવે સમજતો હતો.

અમારાં બંનેની આ સ્થિતિ ચાલતી હતી એ અવસામાં જ, મેં સુલગાને જોઈ. સુલગા અશ્રુમતિના મામળાની પુત્રી હતી અને અશ્રુમતિને ત્યાં રહીને અભ્યાસ કરતી હતી. એની વય અશ્રુમતિ જેટલી જ હતી, પરંતુ નાનકડું સમયમાં ચાલેલું હોવાથી મોટી હિરે અશ્રુમતિને ત્યાં ભણવા આવી હતી. અશ્રુમતિ બહાર જી. એ ર્ષ મ્માં ત્યારે સુલગા અત્રેષ્ટ દેવમાં ધોરણનાં જ હતી અને અત્યારે વિનિયમની દેવરી કરતી હતી.

સુલગા સાથે મારે જોગબાણ ન થતું, પરંતુ અશ્રુમતિ વચ્ચે જે ચાર દિવસ માંદાં પડી ગયાં ત્યારે હું એમને ત્યાં જ ગયો હતો. સુલગા એમની સાચા અડતી હતી. સુલગા અશ્રુમતિ જેટલી બુદ્ધિશાળી કે તેજસ્વી નહોતી, પરંતુ એના મોં ઉપર જે લજ્જતા ભાવો હતા તે કોઈપણ પણ પ્યાન બેઠે એટલા સાચાં અને ગાંધક હતા. મારી શ્રમે એને લજ્જા સમ-મારે કાંઈક તથા નહોતું છતાં એ લાભે જ મારા સાથે જોડતી હતી. હું એની સાથે ખાસ ધન નહોતો કરી શક્યો તેમ એના વિશે મનમાં મનુ' સિચારતો પણ નહોતો, પરંતુ એ અશ્રુમતિના વિચારો કુદ્દેશમાં જે રીતે રહેતી હતી તે જોઈને એના શ્રમે મારું પ્યાન બેસાડવા વિના ન રહું. હું એતો હતો કે અશ્રુમતિના પરમાં એમનાં માતા, પિતા, ભાઈ, બહેન-બધાં સાથે જ રહેતાં હોવા છતાં જુદાં હોય એમ સ્વતંત્ર રીતે જ રહેતાં હતાં. એમનું પર નસિમ વિચારેલું ધામ મનાતું હતું. આ પરમાં એક સુલગા જ એવી હતી કે જેનું સ્વતંત્ર મહી શકાય એવું કશું જ નહોતું. એ ઝોશિ-માળા તરીકે ત્યાં નહોતી રહેતી. ધન-રત્નો એની કસપના પણ કશી જ નહોતી.

સંબંધ ધરાવતી હતી. અને એમ પણ કશી શકાય કે દૂર દૂર ઊભેલા સાને એક મુઠમાં એ જ પરાવતી હતી.

આ સુલગા સાથે કશીય પ્રસંગ પાડવા વિના હું અશ્રુમતિને ઘેરથી મારે ઘેર આવ્યો હતો, પરંતુ મારા હૃદયમાં એના પ્રત્યે જે ભાવ ઊઠેલો તે બુધ્ધિ નહિ. બીજે વિષે અશ્રુમતિ મારે ત્યાં આવ્યાં ત્યારે સદજ રીતે સુલગાના સમાચાર મેં એમને પૂછ્યા એમણે એટલી જ સદજ રીતે મને જવાબ આપ્યો.

આકે દિવસ વીત્યા પછી કંઈ કારણ વિના હું અશ્રુમતિને ત્યાં જઈ ચડ્યો. અશ્રુમતિ ત્યારે બહાર ગયાં હતાં. એમના ચોરડામાં સુલગા બેઠી બેઠી વાંચતી હતી. મને જોતાં જ એ લજ્જાથી ઊભી થઈ ઈર્ષ. કંઈ કારણ નહોતું છતાં કંઈક અધટિત બની ગયું હોય એમ મારું મોં પડી ગયું. સુલગા મારે ને અશ્રુમતિને સંબંધ જાણતી હતી એટલે તુરં જ વિતથ કરતી બેસી:

‘એમો, હમણાં આવવાં જોઈએ.’

એમું—એમું એમ ઘડીક મને થયું, પણ ઉવરે બેસવાનું જ યોગ્ય લાગ્યું. હું બેઠો એટલે સુલગા પાણીનો લોટો ને પ્યાલો લઈ આવી. ખાસ ભાન વિના મેં પાણી પી લીધું. હસેક મિનિટ ટેબલ ઉપર પડેલી ચોપડીઓ જોતો હું બેઠો ત્યાં અશ્રુમતિ આવ્યાં. એમને જોતાં મારી મૂંઝવણ કંઈક ઓછી થઈ. તેઓ હસતાં હસતાં જ આવતાં હતાં.

‘મને આજે રસ્તામાં જ થતું હતું કે તમે આવ્યા હશો’ ચોરડામાં દાખલ થતાં અશ્રુમતિ બોલ્યાં. સુલગા અમારું પ્યાન ચૂકવીને ત્યાંથી ચાલી ગઈ હું આજુબાજુ જોઈને બોલ્યો:

‘આજ ઘેર, અકળામણ થતી હતી એટલે અહીં ને રહ્યો.’

‘થાપ છે ખરી?’ સહેજ

‘જાહુ તો ન થાય, પણ ક્યારેક ક્યારેક થઈ આવે’ મેં પણ એ જ રીતે જવાબ આપ્યો.

‘એ અકળામણની હું દવા છું?’

‘એ તો પ્રભુ જાણે...’

‘તમે નથી જાણતા?’

‘જાણતો હોત તો પ્રભુને વચ્ચે જ શા માટે લાવત?’

‘તો આવ્યા કમ?’

‘એવી આશાએ કે તમે ખરેખર દવા હો.’

‘એ...મ!’

‘એમ જ.’ હું બોલ્યો.

અને પછી અમે તે દિવસના જાપામાં આવેલા ખનાવોની ચર્ચા ઉપર ઊતરી પડ્યાં. દોઢ કલાક ક્યાં પસાર થઈ ગયો તેની ખબર ન પડી. ઘડિયાળમાં અગિયારના ટકારા થતાં હું ઊઠવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

‘કમ, જશો?’

‘એમાં કંઈ ચાલે? કામ તો કરવું પડશે ને?’ એટલું બોલતાં હું ઊભો થયો અને અશ્રુમતિ પણ મારા સાથે જ ઊભાં થયાં. મેં જોયું કે તેઓ મારા સાથે કંઈક વાત કરવા ઈચ્છતાં હોય એમ જોઈ રહ્યાં હતાં એટલે હું ચાલવા ન માંડતાં ત્યાં ઊભો રહ્યો. થોડીક ક્ષણો અમે બંને મૂંગાં જ ઊભાં રહ્યાં. અશ્રુમતિના મેં ઉપર અને આંખો ઉપર અનેક વાતો ચડી આવતી હતી, પરંતુ તેઓ બોલતાં નહોતાં એટલે એ વાતમાં કંઈક દુઃખભાવ છે એટલું જ હું સમજી શકતો હતો. કેટલીક પળો એમ વીતી એટલે મેં જ વાત શરૂ કરી:

‘કંઈ ગંભીર વિચારો છો?’

જવાબ ન આપતાં એમણે નીચું જ જોઈ લીધું. હું સમજ્યો કે એમના મનમાં કંઈક સુદ્ધ મગ્ની રહ્યું છે. હું ફરીને બોલ્યો:

‘હું બેસ?’

એમણે માથું હલાવી હા પાડી. હું નીચે બેઠો એટલે તેઓ સ્વસ્થ થવા માટે સહેજ બહાર જઈ આવ્યાં. મેં જોયું કે હવે એમણે વાત કરવાની હિંમત મેળવી લીધી હતી.

‘તે દિવસની વાત ઉપર તમે શો વિચાર કર્યો?’ એમણે પહેલો જ પ્રશ્ન કર્યો. આ પ્રશ્ન આવશે એમ તો મેં ધારેલું, પણ આટલો જલદી આવશે એવી મેં આશા નહોતી રાખી. મેં નમ્ર અવાજે જવાબ આપ્યો:

‘એમાં વિચાર શો કરવાનો? તમને મારે ત્યાં કશી અડચણ આવશે જ નહિ. મારાં માતાપિતા તમારી સ્વતંત્રતામાં.....’

‘હું એમ નથી કહેતી’ એમણે મારું વાક્ય અર્થેથી જ કાપ્યું. ‘મને ત્યાં રસ જ ન આવે, એ મારા સ્વભાવની જ વિરુદ્ધ છે’ અશ્રુમતિ બોલ્યાં.

‘પરંતુ મારા સ્વભાવનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ ને?’ મેં વધુ નમ્ર અવાજે કહ્યું.

‘હું તમને ક્યાં શેકું છું? તમે એમની સાથે પૂરેપૂરો સંબંધ રાખજો.’

‘પૂરેપૂરો સંબંધ રાખવા માટે તો સાથે જ રહેવું જોઈએ ને?’

‘એમ શા માટે?’

‘તો શી રીતે સંબંધ રહે?’ મેં સામો પ્રશ્ન કર્યો. અશ્રુમતિ જવાબ ન આપી શકતાં હોય એમ નિષ્તર રહ્યાં.

‘હું તમને કહું.’ મેં શાંતિથી કહ્યું. ‘તમે મારે ત્યાં જેમ ઇચ્છો તેમ રહી શકશો.’

‘પણ મને ત્યાં ફાવે જ નહિ, બધું અંતરાયરૂપ જ લાગ્યા કરે.’

‘માત્ર મારી સાથે જ તમને ફાવે?’ મારાથી બોલી જવાયું.

‘હા, તમારી જ સાથે. તમારા મિત્રો સાથે પણ મને જાહુ ન ફાવે, એ આપણે ત્યાં રહે તો હું ન સાંખી શકું.’

‘શું કહો છો !’ હું આશ્ચર્ય પામ્યો.

‘સાચું કહું છું. તમારા પ્રેમ ખાતર હું બધું સહન ભલે કરું, પણ મારું હૃદય તો એથી કરમાય જ.’

‘તો તો તમે માત્ર મને...’

‘હા, તમને જ, તમને એકલાને જ હું ચાહું છું, અને તમારા એકલાની સાથે મારે લગ્ન કરવા છે.’ ઘણા વખત થયા મનમાં ટાપ્પી રાખેલું જીજ્ઞાસુ આવડું હોય એવા જોશબર્યા સ્વરે એ બોલી ગયાં. મારાં દુઃખ અને આશ્ચર્યને મીમા નહોતી એટલે હું કશું બોલી શક્યો નહિ.

‘અરવિંદ !’ એમણે એ જ દઢ અવાજે કહ્યું. ‘હેલ્લો પ્રકર ક્વિસ થયા મારું ફરી જાય એટલા હું વિચારો કરું છું. તમારા ઘરમાં આવી જવાનું લાખ વખત મેં વિચાર્યું, પરંતુ હૃદયમાંથી સહેજ પણ આવકાર મળતો નથી. હું તમને ચાહું છું, તમને એકલાને જ.....ઘણાને મેં ના પાડી દીધી છે. શા માટે ના પાડી છે તે કહેવાનો કંઈ અર્થ નથી. તમારા પ્રત્યે શા માટે એવાઈ છું તે કહેવાનો પણ કંઈ અર્થ નથી પણ હું સાથે તો નહિ રહી શકું.’

હું કંઈ ન બોલ્યો. મારા મગજમાં વિચારોના લોહ ઊકતા હતા. એમના શબ્દો ખીલા ઠોકતા હોય એવી વેદના કરતા હતા, પણ મેં નીચે મોઝે સાંભળી જ લીધું. મને વિચારમાં બેઠેલો જોઈ એમણે બાકીનું પણ કહી નાખ્યું.

‘તમે મને ચાહો છો, જો ચાહતા હો તો જેમ તમારા માટે હું મારું સર્વસ્વ છોડું છું તેમ તમે પણ મારા માટે છોડી દો.’

‘હું ન છોડી શકું.’ મારાથી બોલી જવાયું.

‘કેમ ?’ એમણે તુરત જ પ્રશ્ન કર્યો.

‘તમે ક્યાં મારા માટે સર્વસ્વ છોડો છો ?’ કંઈક આર્ત સ્વરે મારાથી મોટે અવાજે બોલાર્થ ગયું.

‘શું નથી છોડતી ? તમારાથી મેં કંઈ વસ્તુ, કોઈ સંબંધ કોઈ આદર્શ વધુ મૂલ્યવાન ગણ્યો છે ?’

‘અશ્રુમતિ !’ હું ધીરેથી બોલ્યો. ‘તમે જે સર્વસ્વ છોડવાની વાત કરો છો તે ખરેખર તમારૂં પાસે છે ખરું ? તમારાં માતાપિતા, તમારાં મિત્રો તમારા આદર્શો, તમારા સંબંધો—ખરેખર તમારે મન બહુ મૂલ્યવાન છે ખરાં ?’

અશ્રુમતિ સુપ બન્યાં. એમનું ગૌર મોં ગુસ્સાથી ને કંઈક આઘાતથી લાલ બની ગયું. થોડીક ક્ષણ પહેલાં ત્યાં જે ઉત્સુકતા દેખાતી હતી તેનો લોપ થઈ ગયો. મને લાગ્યું કે આ ચર્ચા આગળ વધશે તો અમારા જીવનમાં ઝેર રેડાઈ જશે એટલે હું ધીમે રહીને બેઠ્યો. મેં એવી આશા રાખેલી કે તેઓ મને બેસાડશે, પણ તેઓ કશું બોલ્યાં નહિ અને હું બહાર ચાલતો થયો.

ઘેર આવતાં સુધી મારા મગજમાં એના એ જ વિચારો ચાલતા હતા. રહી રહીને જાણે કાનમાં શબ્દો અથડાતા હતા. ‘હું તમને, તમને એકલાને જ...’ અને મારું મન જાણે કૂચ બેસતું હતું. મને સવાલ થતો હતો કે ‘શું હું ખરેખર એકલો છું ?’ મને, મને એકલાને કોઈ ચાહી શકે ?...હું, હું એટલે કાણ ? મારાં માતાપિતા, ભાઈબેનો, મિત્રો, આદર્શો—એ બધું શું મારાથી નિરાળું છે ? એ બધું હુંમાં નથી ?’ મને થયું કે અશ્રુમતિએ મને જાળ ખવામાં, સમજવામાં ગંભીર ભૂલ કરી છે. તેઓ એકલાં હશે. એમના હુંમાં માત્ર એમનાં શરીર, મન પ્રાણનો જ સમાવેશ થતો હશે. મારા હુંમાં તો અનેકનો સમાવેશ થાય છે અને એ હું, જેમ જેમ મારો વિકાસ થતો જશે તેમ તેમ વિકાસ પામતું જશે.

મને મારા પ્રત્યે પણ આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું. અશ્રુમતિને શા માટે આટલે સુધી મેં એવાં શા માટે પહેલાં જ સમજી લીધાં વિના હું આટલે બધે દૂર નીકળી આવ્યો ? મને દુઃખ થવા લાગ્યું પરંતુ એ દુઃખ હવે નકામું હતું. જે બન્યું તે મિથ્યા થઈ શકે એમ નહોતું, અને હું પ્રુખળ પ્રુખળ વિચારતો હતો, છતાં અશ્રુમતિ અને હું જોડાઈ શકીએ એવું કોઈ નવું તત્ત્વ મને મળતું નહિ.

ચાર દિવસ સુધી અમે એકબીજાને મળ્યાં નહિ. મારા અંતરમાં એ જ પ્રશ્નનું તોફાન ચાલતું હતું. અશ્રુમતિ જેટલાં શુદ્ધિશાળી, તેજસ્વી. અને અપાર પ્રેમ ધરાવનાર જીવનસાથી મને ક્યાં મળવાનાં હતાં? પણ એ સાથી માટે મારે જે કિંમત ભરવાની હતી તે કેટલી બધી આકરી હતી? મન એક અને બીજા વિચારમાં ઝાલાં ખાતું હતું. જીવનમાં કાર્ષ્ણ પ્રત્યે આવો પ્રેમ અનુભવ્યો નહોતો. લગ્નની ઈચ્છા હતી, પણ થશે કે કેમ તેની શંકા હતી. તેમાં બીજાને મન દુઃખપ્રાપ્તિ ગણાય એવી ઉત્તમ વ્યક્તિ મને પ્રાપ્ત થતી હતી. પણ નહિ કલ્પેલો અંતરાય વચ્ચે આવી ગયો. હૃદય જાણે ભાંગી પડતું હોય એવું લાગવા માંડ્યું. જીવનમાં હવે લગ્નભાવનાની માત્ર રાખ જ રહેવાની છે એમ લાગવા માંડ્યું. લગ્નનો વિચાર નહોતો ત્યારની અપરિણીત સ્થિતિમાં તો જેમ લાગતું હતું, હવેની અપરિણીત સ્થિતિની કલ્પના બળી ગયેલા છોડ જેવી રૂઝ લાગવા માંડી.

પણ જેમ એક અકસ્માત બની ગયો તેમ બીજો અકસ્માત પણ બની ગયો. પાંચમે દિવસે સવારે મારા હાથમાં અશ્રુમતિનો એક કાગળ આવ્યો. એ કાગળમાં મેં નહિ કલ્પેલા સમાચાર હતા. એ કાગળ જ હું તમને કહી જાઉં.

‘તમારા ગયા. પછી પણ મેં ઘણા વિચારો કરી જોયા. તમારા ઉપર મને રોપ લપછ આવ્યો તે બદલ ખરેખર દિલગીર છું. આ પ્રશ્નમાં હું તમારો દોષ જરી પણ જોતી નથી. તમને ઝોળખવામાં મેં જ ભૂલ કરી હતી, પણ જે બન્યું છે ન બન્યું થનાર નથી. આપણે ન જોડાઈ શકીએ એમ ફરી ફરીને મને લાગે છે. મારો ને તમારો સ્વભાવ તદ્દન ભિન્ન છે. આદર્શો એક દેખાય છે પણ ખરેખર ભિન્ન જ છે. વય, કેળવણી અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા સમાન લાગે છે એમાં માત્ર વયની જ સમાનતા સાચી છે. કેળવણી પરંતુ મારી ને તમારી જુદી છે અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા તો હજી હવે આપણે બાંધવાની છે.

હું ધારું છું કે આ ચાર દિવસમાં તમને પણ

આવા જ વિચારો આવ્યા હશે. પણ આ બધા વિચારની આરપાર એક મહદ્ દુઃખ હું અનુભવી રહી છું તે પણ તમને જણાવી દઉં. મને એમ લાગે છે કે તમારું જીવન મેં ડહોળી નાખ્યું છે. હું સમજું છું કે ઈરાદાપૂર્વક મેં કશું જ ખોટું ક્યું નથી, પરંતુ હું નિમિત્ત તો બની જ છું. મને એમ થાય છે કે આપણે જોડાઈને પરસ્પર સુખ કે શાંતિ નહિ પામી શકીએ, પરંતુ ન જોડાઈને પણ શું કરવું? મારી મને ચિંતા નથી. તમારા વિષે મને એમ થયા કરે છે કે તમારો જીવનરસ મેં લૂંટી લીધો. બીજા કશા ખાતર નહિ તો મારી આ વેદના ઓછી કરવા ખાતર તમે યોગ્ય સ્થળે લગ્ન કરશો?’

મેં આ કાગળ સુખદુઃખની મિશ્ર લાગણી અનુભવતાં વાંચ્યો. અશ્રુમતિ પ્રત્યે મને સહેજે માફ લાગ્યું હતું તે તુરત જ ભુલસાઈ ગયું. એ પણ શુદ્ધ અને પ્રમાણિક આત્મા છે એમ મારું હૃદય પેકારવા લાગ્યું. થોડીક ક્ષણો એમ થઈ ગયું કે ‘અમે લગ્ન કરી શક્યાં હોત તો કેવું સારું હતું?’ પણ એ તો ‘હતું’ જ બની ગયું હતું. મેં એમના કાગળ ઉપર પૂરો વિચાર કરીને જવાબ લખ્યો.

‘તમારો કાગળ વાંચી મારું હૃદય આભારથી દ્રવી ગયું છે. તમે તમારું દુઃખ દબાવીને મારા પ્રત્યે જે મમત્વ બતાવ્યું છે તેનો બદલો હું શી રીતે વાળી શકું? લગ્નનો વિચાર મનમાં આવતો જ નથી એટલે એ વિષે શું લખું? એમ થાય છે કે લગ્નનો વિલાસ તો હવે આવતા ભવ માટે જ યોગ્ય ગણાશે.’

તુરત જ એમનો કાગળ આવ્યો.

‘મેં મારાં માતાપિતાની સંમતિ લઈ લીધી છે. તમારા માટે મારી જેન સુભગા યોગ્ય થશે. સુભગાને પણ મેં પૂછી લીધું છે. તમે કાર્ષ્ણ પણ ક્ષણે મારા પ્રત્યે પ્રેમ અનુભવ્યો હોય તો એને તમારી સામે મુકીને માગણી કરું છું કે મારું આ વયન સ્વીકારો.’

મેં આ કાગળનો જવાબ પણ નકારમાં જ આપ્યો અને મારા હૃદયમાં અશ્રુમતિ માટે આદરનો

લાવ વધવા લાગ્યો, પરંતુ અશ્રુમતિ એ કાગળ વાંચ્યા પછી જવાબ આપવાને બદલે રૂબરૂ જ આવ્યાં. એમને જોઈને હું ચમકી ગયો. 'પહેલવહેલું જ મને મારી નાનપનું લાન થયું.'

'તમારાથી ના નહિ પાડી શકાય.' એમણે આધિકારપૂર્ણ અવાજે કહ્યું. હું મૂંગો રહ્યો.

'મેં જરાબર પરીક્ષા કરી લીધી છે. સુલગા અને તમે એકમેકમાં સુંદર રીતે લગ્યા જશો.'

હું ન બોલ્યો.

'બોલો, હા કહો છો ને?' એમણે પાતને ટૂંકી કરી. મેં માથું હલાવી ના પાડી.

'તો શું કરવું છે?'

'કંઈ નહિ.' મેં જવાબ આપ્યો.

'કંઈ નહિ?' એમણે પ્રશ્ન કર્યો.

'મેં એ વિષે કદી વિચાર પણ કર્યો નથી.'

'તો વિચાર કરી જુઓ. બોલો, આઠ દિવસમાં વિચાર થઈ જશે?'

મેં માથું હલાવી હા પાડી. અશ્રુમતિને તો ખાત્રી જ થઈ ગઈ હોય એમ એમણે મારાં માતા-પિતાને પણ વાત કરી નાખી. બધાંને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું, પરંતુ છેવટે એ બધાં અશ્રુમતિના વિચાર સાથે સંમત થયાં.

અને આઠ દિવસ પછી અશ્રુમતિ મને પૂજ્યા આવ્યાં ત્યારે હું પણ ના ન પાડી શક્યો. તે દિવસે અંકુર રૂપે દેખાયેલી સુલગા આઠ દિવસના વિચારોમાં તો મારા જીવનનો ગુલ-છોડ બની ગઈ.

*

*

*

અરવિંદે કહેલી વાતનો આ સાર તમે જાણી લીધો. હવે જે સુલગા સાથેના એના લગ્નજીવન વિષે જાણવું હોય તો હું તમને ટૂંકમાં કહી દઉં કે બંને ખૂબ જ પ્રેમથી રહે છે. કુટુંબમાં જ રહે છે છતાં બંનેની સ્વતંત્રતાને કશી હાનિ પહોંચતી નથી સાચું કહીએ તો સ્વતંત્રતા કે પરતંત્રતા જેવો પ્રશ્ન જ ત્યાં ઊઠતો નથી. સુલગા એ ઘરમાં બહારથી આવેલી લાગતી જ નથી એ કુટુંબનું જ એ ફરજદ હોય એવું લાગે છે. અરવિંદની જાહેર પ્રતીતમાં પણ કશો ફેર પડ્યો નથી. જો કે મારો મિત્ર અમૃતલાલ કહે છે કે 'જો અશ્રુમતિ સાથે લગ્ન થયાં હોત તો આજે અરવિંદનું જાહેરજીવન જુદી તરેહનું હોત. એ બંનેનાં સંયુક્ત કામથી એમને જે પ્રતિષ્ઠા મળત તે અરવિંદને ત્રણ ભવમાં પણ મળી શકવાની નથી.' એ અમૃતલાલને હું અરવિંદના અંગત જીવનના સુખની વાત કરીને ચુપ કરવા મથું છું, ત્યારે એ એકદમ હેરાન થઈ જાય છે ને બોલે છે: 'એ બંધી ઘેલછા છે. પ્રેમને ખાતર, -અને અશ્રુમતિ જેવાંના પ્રેમને ખાતર ગમે તેવા સંબંધો છોડી દેવા જોઈએ.' અમૃતલાલનો અરવિંદ વિષે આખરે એવો મત બંધાઈ ગયો છે કે 'અરવિંદ ધણું ભણ્યો અને જીવનના વિકાસ માટે એણે ધણું સહન કર્યું પરંતુ જીવનનો સાચો રસ તેમ જ પોતાના વ્યક્તિગત જીવનનો સાચો વિકાસ શામાં છે તે એ ન પારખી શક્યો.'

આ બાબતમાં અમૃતલાલ સાથે હું મળતો થતો નથી, પરંતુ મજબૂત દલીલો વડે એનો વિરોધ પણ હું કરી શકતો નથી. તમે કાંઈ આ બાબતમાં કંઈ પ્રકાશ પાડી શકશો ?

કેળવણી અને રાજતંત્ર

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ

નહીં રાજતંત્ર જનમવાની સાથે નહીં શિક્ષણતંત્ર અવશ્ય જરૂરી લાગે છે અને ધડાવા લાગે છે એમ કહી શકાય. બ્રિટિશ રાજતંત્રનાં મૂળ આપણી ધરતીમાં નહીં આવ્યાં હતાં તેના ચાલકાને કેળવણીનો પ્રશ્ન હાથ પર લેવો પડ્યો ને પરિણામે આજની વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિનાં બીજાં રોપાયાં. એ રાજતંત્રમાં હવે મૌલિક પરિવર્તનો થવા લાગ્યાં છે, અથવા કહો કે કરવાને માટે આપણે તૈયાર થયા છીએ, તેની સાથે જ કેળવણીનો પ્રશ્ન પાછો નવેસર વિચારવા વારો આવી લાગ્યો છે.

કેળવણીની બ્યાખ્યા કે સ્વરૂપ વિષે આપણે ગમે તેટલું ઝઘડીએ; પરંતુ ચાટલી વાત તો નિર્વિવાદ સ્વીકારવી પડશે કે, તે એક સામાજિક બળ છે, કારણ કે તે પણ એક પ્રકારનો પ્રચાર છે. અને કાર્ષ પણ રાજતંત્રી કશા પણ બળને અવગણીને ન નભી શકે : તેણે યા તો તે બળને નાથવું જોઈએ કે પોતાના વળતું તો, ઓછામાં ઓછું, તેને કરવું જ જોઈએ. આથી કરીને જ કેળવણીને રાજતંત્રી છોડી શકતો નથી. યાદી, જે વસ્તુસ્થિતિ જે છે તે જોઈએ તો, રાજતંત્રી અને શિક્ષક એ બે સાવ ભિન્ન કાર્ટીનાં જ આણી લાગે છે; રાજતંત્રી શિક્ષકને પંતુજ કહીને હસે છે અને શિક્ષક બિચારો પામર જેવો લાગે છે. છતાં, એ બે વર્ગો ભેગા થયા વગર વ્યવસ્થિત રાજતંત્ર નથી જનમી શકતું, એ સિદ્ધાંતવત્ છે.

કેળવણીના પ્રશ્નનું રૂપ પણ આ જ અવશ્ય-સંબંધમાંથી નક્કી થાય છે. કેળવણીના પ્રશ્નની ચર્ચા ફિલસૂફી ને વિદ્યાનોએ કરી છે ને કર્યો જવાના. એ પ્રકારનો ગગનવિહાર હંમેશાં ખેલાવાનો જ. પરંતુ એને કાર્ષ ‘કેળવણીનો પ્રશ્ન’ નથી કહેવાતું. રાજતંત્રી એવા ગગનવિહારને લઈને જ શિક્ષકને હસે છે, તેને અવ્યવહાર ગણે છે; અને એવા ગગનવિહારની સમજ વગરના રાજતંત્રીને જોઈને જ ખરા શિક્ષક યા તો પોતે રાજતંત્રી બને છે અથવા તો તેની દયા ખાઈને પોતાના કાર્યમાં મસ્ત રહે છે. એટલે કેળવણીના પ્રશ્ન વિષેના ગગનવિહારમાંથી પ્રત્યક્ષ કાર્યદિશા સીધી રીતે મળવાનો સંભવ ઓછો હોય છે. કાર્યદિશા તો છેવટે જઈને પરિસ્થિતિની સાંકડામાંથી મળે છે. શિક્ષણશાસ્ત્રીનો ગગનવિહાર અને રાજતંત્રીની જરૂરનો દંડ એક એ સાંકડાની દીક્ષા લે ત્યાર પછી તેમાંથી કાર્યદિશા મળે છે.

એ રીતે જોતાં આપણા કેળવણીનો પ્રશ્ન આજે શો છે ? ગાંધીજીએ ‘હરિજન’માં આ પ્રશ્નનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે તેમણે પહેલું વાક્ય આ પ્રમાણે લખ્યું :—‘કેળવણીના પ્રશ્નનો ઉકલ કેમ કરવો એ સવાલ દુર્ભાગ્યે દારૂની આવક બંધ થઈ જવાના સવાલની સાથે સંકળાઈ ગયેલો છે.’

એટલે કે, રાજતંત્રીને મન શિક્ષણનો પ્રશ્ન નાણું મેળવવાનો પ્રશ્ન છે. અને તેના ઉકેલ તરીકે ગાંધીજીએ તે જ લેખમાં કહ્યું કે, 'કૃળવણી સ્વાવલંબી હોવી જોઈએ ...' (ન્યૂએ 'હરિનવધુ' તા. ૧-૮-૩૭)

ગાંધીજીના આ ઉકેલ સાથે બધા ભલે સંમત ન હોય, પણ ઉપરની એમની નાણુંબીડની વાત તો હકીકતે ખરી છે ને સૌ તે સ્વીકારે છે.

પરંતુ નાણુંબીડ એ પ્રશ્ન કૃળવણીનો નથી, એ તો નાણુંનો કે કરપદ્ધતિનો કદાચ કહેવાય. કૃળવણીનો પ્રશ્ન તો એ છે કે, કઈ કૃળવણી આપની છે? તમારે રાષ્ટ્રને શું શીખવવું છે કે જેને માટે તમે નાણું માગો છો?

આ બાબતમાં એક બહુમતી એવી જોવામાં આવે છે કે, રાષ્ટ્રમાં સૌ લખતાં વાંચતાં થઈ જવાં જોઈએ. આજના જમાનાને આ અક્ષરની આવડત ઉપર બહુ ભારે શ્રદ્ધા છે. આજનો જમાનો છાપાનો ને કાગળિયાના ઘોડા દ્વારા જ ગોા છતવાનો છે. એવા જમાનામાં આ આવડતની આવી કિંમત અ કાય એમાં નવાઈ નથી. એટલે આપણા કૃળવણીના પ્રશ્નની એક બાબત ઘણા મોટા ભાગને એ લાગે છે કે, સૌને લખતા વાંચતાં ને ગણતા આવડવું જોઈએ મધ્યપ્રાંતના શિક્ષણમંત્રી પોતાની વિદ્યામંદિર-ચોજનાના મૂળમાં પોતાના પ્રાંતની નિશ્ચરતાના જ આંકડા મૂકીને આગળ વધ્યા હતા. અને સૌ પ્રાંતની સરકારો પણ આ નિશ્ચરતાને પોતા સામેનો પ્રથમ પ્રશ્ન સમજતી હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ છે કે, એ જ આપણો કૃળવણીનો પ્રશ્ન છે શું?

આગળ જઈને વિચારીએ તો, આ અક્ષર-જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી આપણે પ્રગળે કયુંક ખાસ જ્ઞાન આપવા ઇચ્છીએ છીએ એમ જણાશે. અને એ ખાસ જ્ઞાન તે કયું એમાં જ, અતિ જઈને, મતમતાંતરોની આંટી રહેલી મળશે.

આ મતમતાંતરોની આંટી ઉકેલવા લોક સિદ્ધતિ ને આદર્શોના ગગનવિહારમાં જોડે છે. રાજતંત્રી તે વખતે દૂર જાઓ ને એની પર નજર રાખતો છો, પોતાની પ્રથમ જરૂરનાં કામો સંભાળે છે. એનું કામ બળસંગઠન કરી રાજતંત્ર જમાવવાનું છે. તેથી જે પ્રત્યક્ષ બળ-દેવતા છે તેની તે પ્રથમ આરાધના કરે છે. કૃળવણી લાંબે કાળે જઈને કૃળનારી શક્તિ છે; તેથી તેને માટે એટલી બધી ત્વરા કે તરપરતા રાજતંત્રીના દિલમાં નથી વસતી. અને અન્ય બળોને સંગઠિત કરવા દ્વારા અમુક સામાજિક કૃળવણી તો શરૂ થવા જ લાગે છે; તેથી પણ તે નિરાંત વાળી શકે છે, ને સિદ્ધાંતોની સાહમારીને નિરતિ નિહાળવા થાભી શકે છે. શિક્ષણ-કાર્યને પણ ગગનમાં નહિ પણ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ચાલવાનું હોવાથી, તે કાંઈક રૂપ તો પકડવા જ લાગે છે. અને આમ પરિસ્થિતિની સાંકડામાં પડીને બેઠે બળ પોતપોતાની કાર્યદિશા ધડે છે.

આ પરથી, પરંતુ, જો કોઈ એવો વાદ કાઢવા એમે કે, કૃળવણી કે રાજતંત્રની નીતિ પરિસ્થિતિને વશ વર્તે છે તો એ અર્થ-સત્ય કે એકદેશી વિધાન થશે. કેમ કે, ઉપરની ચર્ચામાં આપણે જોઈશું કે, પરિસ્થિતિમાંથી મૂળ ચાલના નથી મળી. મૂળ ચાલના તો માનવચેતને દીધી છે. તેને આગળ વધારી આપ્યા સમાજમાં ચલાવવા જતાં પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવાનું આવે છે. અને એ પરિસ્થિતિ પણ શું છે? સમાજમાં પ્રવર્તતા મતમતાંતરોને કારણે બધાયેલા પૂર્વગ્રહોનું અને સંસ્થાબળોનું જ નજીક એ નથી? એ નજીકને વધારે ને વધારે સમજતા જવું, ખોલતા જવું, એમાં જ પ્રશ્નની ઉકેલ-પદ્ધતિ સંતાયેલી હોય છે. નવું શિક્ષણતંત્ર ગોઠવતી વખતે શિક્ષક-બળ અને રાજબળ એ બે મહત્ત્વનાં હોય છે. એ બેના મેળમાંથી ભવિષ્યની પદ્ધતિની દિશા મળવા સંભવ છે.

શુજરાત વિદ્યાપીઠ

૧૦-૧૦-૩૮

ગીતાની શિખામણ

(અધ્યાય ૧ અને ૨)

દત્તાત્રેય વાલકૃષ્ણ કાલેલકર

સ્વજનવાત્સલ્ય

યુક્તની શરૂઆતમાં બન્ને પક્ષમાં પોતાનાં સર્ગાવહાલાં અને મુરુબીઓને જ જોડી અર્જુનનો લડવાનો અત્સાહ માંગી પડ્યો. એને થયું, શું રાજ્ય મેળવવા માટે આવડેા મોટો હુલસંહાર થવા દરીએ ? રાજ્ય મેળવીએ તે એટલા જ માટે કે સર્ગાસંબંધીઓ બધાં સુખે રહી શકે અને પોતાના હુળનો અત્સર્ધ થાય. પણ અહીં તો હુલક્ષય થવા બેડો છે. હૌરવો મલે લોમથી અંધળા થયા હોય, પણ આપણે તો ધર્મ જાળીએ છીએ. હુળનો નાશ થાય તો હુળધર્મ ડૂબી જાય છે, અધર્મ ફેલાય છે અને બધા નરકમાં પડે છે. આવડું પાપ આપણાથી કેમ થાય ? એના ઉરતાં મલેને હૌરવો આપણા અપર શસ્ત્ર ચલાવી આપણને મારી નાંખે ! હું તો શસ્ત્ર અગામ્યા વગર જ એમના પ્રહાર ખમીશ. એમાં જ મારું ક્ષેમ છે :

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥

(અ. ૧, શ્લો. ૪૫)

*

હૃદયદૌર્વલ્ય

અર્જુને ધર્મસંઘટનો એક સવાલ ઊઠ્યો. જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ હહે છે કે સાચું જોતાં તારી આગળ ધર્મસંઘટ છે જ નહિ, તારા મનમાં જે દુવિધા છે તે એક ઉસ્મલ છે. એમાં હું હલેવ્ય જોઝું છું. તું ડહાપણની વાતો કરે છે પણ તે ધર્મ સમજ્યા વગરની છે. તારો ધર્મ સ્પષ્ટ છે.

અર્જુનની શંકા ઉસ્મલ ઊઠી રીતે છે, એના સ્વજનવાત્સલ્યમાં હલેવ્ય હયાથી આવ્યું, એની વિગતમાં મગવાન અત્યર્થ નથી. એમણે એટલું જ હલું કે તારે લડવું છે તે ધર્મની ખાતર. એને અંગે રાજ્યલાભ થાય એ વાત જુદી. રાજ્યલાભ થાય તો તે મોગની લે અને મોતનો મોટો થાય તો તેને પણ વધાવી લે. બન્ને સંજોગોમાં હલ્યાળ જ છે. ધર્મનો રસ્તો જ એવો છે કે એ રસ્તે જતાં દુર્ગતિ નથી થતી.

આપણે ધળીવાર દયા ખાડીએ છીએ, પણ શાની દયા ખાડીએ છીએ એ જ તપાસતા નથી. સાચવવા એવો હોય તો એક આત્મા. તે તો અમર છે. અને આત્માવ્યતિરિહત જે

બીજી વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણે દયાભાવ રાખીએ છીએ, મમત્વ રાખીએ છીએ તેમાં જ આપણું બંધન રહેતું છે. આત્માવ્યતિરિક્ત જે ઇંડી દેખાય છે તેની સામે નિર્દય યુદ્ધ જ કરવાનું છે, વિગતજ્વર યુદ્ધ જ કરવાનું છે, આ જાતની શિખામણ મળવાને અર્જુનને આપી છે; અને આ સનાતન યુદ્ધ એમ તકાય, વિગતજ્વર એમ થયાય એનો માર્ગ બતાવ્યો છે.

આ શિખામણ ધ્યાનમાં લીધા પછી જ અર્જુનની દલીલમાં છલેખ્ય કયાં હતું અને છલપના થાય છે. અર્જુનની દલીલની પાછળ આત્મોપગમ નથી, હૃદયની વિશાળતા નથી. હૃદયદૌર્બલ્ય જ છે. પ્રાકૃત લોકોમાં સર્ગાંદાલોનો પ્રત્યે જે મોહ હોય છે, તેમને ખાતર બધું જતું કરવાની જે અિન્તેજારી હોય છે તેનાં કરતાં વધું કશું નથી. અર્જુનને જેટલી દુનિયા પોતાની લાગતી હતી તે બધી જ રળાંગણ અપર અમેલી જોડી તે અસ્વસ્થ થયો છે. એ તો સત્યાનાશ જ ખુએ છે. આ સર્ગાં અને મુરુબીઓનો નાશ થાય તો પછી જીવનમાં સાર શો રહ્યો એવી એની પ્રાકૃત દલીલ હતી. માટે જ શ્રી મળવાને કહ્યું:

કુતસ્વા કરમલમિદં વિપમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તીકરમર્જુન ॥

ક્લેબ્યં માસ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્વવ્યુપવતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્પિષ્ઠ પરંતપ ॥

(અ. ૨ શ્લો. ૨-૩)

*

અર્જુનની પ્રપત્તિ

અર્જુને વાત તો એવી શરૂ કરી હતી કે સ્વજનોને રાજ્યને અર્થે મારવામાં પાપ છે, માટે હું નથી જ તડવાનો. મને શસ્ત્ર વગરનો જ તેઓ પ્રતે મારે, હું એમને મારનાર નથી. પણ જ્યારે મળવાને એની એ વૃત્તિ પાર્મિંઈ નથી પણ અનાર્ય છે, અસ્વર્ગ્ય છે, એની પાછળ ક્ષુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્ય રહેલું છે એમ કહ્યું ત્યારે એનો આગ્રહ મોળો પડ્યો. ન તડવું એ જ મારો ધર્મ છે એમ કહેનાર અર્જુન ઓળખી ગયો

કે પોતે ધર્મ-સંમુદ્ધ છે, પોતાનામાં કાર્પણ્ય અતીવ્યું છે. હવે એટલું સમજીને, એ વાતો કરે છે. સર્ગાં-વહાલાંઓને મારીને રાજ મેળવીએ તો બધી અિન્દ્રિયોને શોષી નાંખનાર જે દુઃખ થશે તે એમ દૂર થાય? એ રીતે એણે પોતાની વાત નવેસર મળવાન આગળ મૂકી. કાર્પણ્ય એટલે કેંજુસાડી નહિ. આર્ય માણસ બીજાની કૃપાનો પાત્ર થતાં શરમાય છે. બીજા પોતાની દયા ખાય એમ જે અિચ્છે-કૃપાનો મૂખ્યો રહે, જે રાહત માગે તે કૃપણ. જેનું હૃદય અુદાર હોય છે, બૃહત્ હોય છે તે આદાળ. અર્જુને આદાળની માપમાં વાત શરૂ કરી હતી. પછી એણે કબૂલ કર્યું કે કાર્પણ્ય-દોષથી પોતાની બુદ્ધિ, પોતાની વૃત્તિ બદલાડી ગઈ છે. પણ અર્જુન પાસે એક મારે વસ્તુ હતી, જેથી જ એ તરી ગયો. એનામાં પ્રપત્તિ હતી. પોતાના ગુસ્સે શરણે જવાની શ્રદ્ધા એનામાં હતી. ‘મારા કલ્યાણનો રસ્તો મને બતાવો’ એવી એણે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી. એને પરિણામે એને જે અપદશ અને દૃષ્ટિ મળ્યાં તે જ આ મળવદ્ગીતા.

કાર્પણ્યદોષોપદતસ્વભાવઃ

પૃષ્ઠામિ ત્વાં ધર્મસંમુદ્ધેતાઃ ।

યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે

શિષ્યસ્તેડહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥

(અ. ૨, શ્લો. ૭)

*

જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ

ગીતા વાંચનારનું ધ્યાન એ વસ્તુ તરફ ગયા વગર રહે જ નહિ કે દુર્યોધન અને અર્જુન વચ્ચે જેટલો મેદ હતો. દુર્યોધન પોતાના ગુરુ પાસે જાય છે પણ એનામાં ‘શુશ્રૂષા’ નથી, ગુરુનું સાંભળવાને બદલે એ ગુસ્સે જ સાંભળાવે છે. તમને સોંપેલું કામ બરાબર કરજો એમ પણ અમેરે છે. મીઠ્ઠમ અને મીઠ્ઠની સરખામણી કરે છે. એના મનમાં ‘મદથ’ જ રમી રહ્યો છે. આટલાટલા મહવીરો મદથે ત્યજતજીવિત છે એમ એ અમિમાનપૂર્વક કહે છે પરિણામે એનો આચાર્ય

છશે જવાબ જ આપતો નથી. આખરે મીઠ્ઠને દુર્યોધનની વહારે ધાવું પડે છે. મીઠ્ઠે સિંહનાદ છરી એનામાં હાઈ જગાવ્યો. એમકે પોતે કુરુવૃદ્ધ પિતામહ હતા.

સામા પક્ષમાં અર્જુનને મદર્થ દેખાતો નથી. એ તો ‘જેમને અથે’ બધું મેળવીએ તેઓ જ મરવા તૈયાર થયા છે, એનું દુઃખ ઈર્ષ્યા કરે છે. એને તો ત્રિલોકનું રાજ્ય પણ તુચ્છ માસે છે, અને એ ગુરુને શરણે જાય છે. એનો ગુરુ એનો બધો માર પોતાને માથે લાડી લે છે અને એને ધર્મ્યામૃત પાય છે, અને એનો અુદ્ધાર કરે છે. યાદશી માવના યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદશી।

*

પુનર્જન્મ

આત્મા અમર છે. દેહનો નાશ થાય તોયે આત્માનો નાશ થતો નથી. એક દેહ ગયો તો એ બીજો દેહ લાડી શકે છે. અને આ રીતે એક પછી એક એવા અનેક જન્મોમાં જાતજાતનો અનુભવ લાડી અંતે તે પરમાત્મામાં લીન થાડી શકે છે એ આપણા ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે; આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો છે. પુનર્જન્મ અુપર વિશ્વાસ એ આપણા ધર્મની ખાસિયત છે. એ સિદ્ધાંતથી જ મળવાને ગીતાના અુપદેશની શરૂઆત છરી છે. માણસ જેમ એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે, બાળપણ છોડી તરૂણપણામાં પ્રવેશ કરે છે, જુવાનીમાંથી ઘડપણમાં જાય છે, તેમ જ આ દેહ છોડી બીજા દેહમાં જાય છે. સવાર, બપોર, સાંજ પૂરી છરી સૂરજ આથમી જાય છે તે ઇંડી મરી જાય છે? નવો દિવસ ધારણુ છરી તે ફરી અૂગે છે. અુનાળામાં મુઠાડી ગયેલું બીજ બીજા ચોમાસામાં ફરી અૂગે છે. એ જ રીતે મરી ગયેલો માણસ નવો જન્મ ગ્રહણ કરે છે. એમાં મરી ગયાનો શોષ શો? માતા બાળકને ધવરાવતી હોય અને એક રતનમાંથી દૂધ પૂરું થવા આવે એટલે એ છોડાવીને બીજા રતન તરૂક લાડી જાય છે. પણ પહેલા રતનથી છૂટા પડતી વખતે એ છેટલું બૂમરાળ

મચાવે છે? અજ્ઞાન બાળકને લાગતું હશે કે મા છોડે છે, પણ મા તો હારણની મૂર્તિ જ હોય છે. બાળકના દુઃખનું હારણ એનું અજ્ઞાન જ છે. બાળકને જ્યારે સમજણ આવે છે ત્યારે ધીરજથી રતનાન્તરની એ રાહ ખુઝે છે. ધીર પુરુષ પણ એ જ રીતે દેહાંતરને વધાવી લે છે.

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।
તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુચ્યતિ ॥
(અ. ૨, શ્લો. ૧૩)

*

સર્વવ્યાપી પરમાત્મા

સાધારણ માણસને એવો જ ખ્યાલ રહે છે કે અીશ્વર ઠાં તો અુપર આઠાશમાં રહે છે અથવા મંદિરમાં રહે છે. અને ત્યાંથી બધું જોડી કે સાંભળી શકે છે. અને જ્યારે માણસ પોતાના જીવની વાત કરે છે ત્યારે જાણે તે પોતાની છાતીમાં કે હૃદયમાં રહ્યો હોય એવી જ રીતે બોલે છે.

આપણો જીવ આપણા શરીરમાં છે એ તો વાત સાચી છે, પણ એ આપણા શરીર જેવડો જ નથી, એ સર્વત્ર છે. સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે ‘જો રૂપકથી સમજાવી શકાય તો, જીવ અથવા આત્મા એ એક વિશાળ વર્તુલ છે. જેનું મધ્યબિંદુ આપણા શરીરમાં છે. અને જેના પરિધનો તો અંત જ નથી.’ દીવાના પ્રકાશનું પણ એમ જ હોય છે. ફરક એટલો જ કે પ્રકાશ જડ હોવાથી જેમ જેમ અગળ વધે તેમ તેમ પ્રકાશ મોળો પડે છે આત્માને એવી મર્યાદા નથી, પરમાત્મા પણ એવી જ રીતે સર્વવ્યાપી છે. સર્વવ્યાપી હોડી અવ્યય છે. એમાં ઘટાડો થતો નથી એનો નાશ પણ થતો નથી, એ બધે તળાયો છે.

અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમવ્યસ્યાસ્ય ન કશ્ચિન્નર્તુમર્હતિ ॥

(અ. ૨, શ્લો. ૧૭)

*

અમર ગાન

ગીતા આપણું 'અમૃત ગાન' છે. આપણે રાષ્ટ્રગીતો ઘણાં સાંભળ્યાં છે. ગીતામાં આત્માના અમૃતત્વનું ગાન છે. જીવવાનો સાચો રસ અને મરવાની સાચી દિંમત આ અમૃતત્વમાંથી જ આવે છે. આત્મા છે એ અખંડ છે, સતત છે, એટલી જની ખાત્રી થતી ગતી છે એ શાથી બીજી, શાથી અવધાય ? શાનો લોભ રાગે અને ઢોના પર ક્રોધ કરે ? આત્મા અનાદિ અને અનંત છે એટલું જાણ્યા પછી માણસ શાંત અને નિર્મોહ થવો જ જોઈએ. જન્મ, મરણ, મૃત, મધિમ્ય-એ બધું આત્મા માટે નથી, એ તો શરીર માટે છે. હમેશાં બદલાતા રહેવું એ દેહધર્મ છે. આત્માનો ધર્મ એથી અલગ છે. તેથી બધા વિચારો ચાલતાં છતાં આત્મા તો અલિપ્ત જ રહે છે, એને કોઈ પહોંચી શકતું નથી.

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-

જ્ઞાયં મૃત્વા ભવિતા વા ન મૃયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

(અ. ૨, શ્લો ૨૦)

*

જન્માન્તરનું કારણ

આપણું શરીર એ એક ખોળિયું છે. જેમ જૂનાં રૂપડાં છોડી દઈ આપણે બીજાં નવાં રૂપડાં પહેરીએ છીએ તેમ આત્મા પણ નહામો થયેલો એક દેહ છોડી બીજામાં પ્રવેશ કરે છે. શરીરમાં જ્યાંસુધી શક્તિ રહીતી ને અત્સાહ હોય છે ત્યાંસુધી જ એ આત્માને સેવા આપી શકે છે. બધી રીતે લીધે થયેલું શરીર આત્માને મારફત જ છે.

બીજી રીતે પણ આત્માને અમુક દેહમાં રહેવું અગત્યનું થતી જાય છે. જીવન અને જીવનનો અનુભવ એ તત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે છે. પણ જ્યારે જિંદગીમાં અનુભવની મીઠ થતી જાય છે ત્યારે પણ દાખલો ગણતાં ગણતાં જેમ સ્ટેટ મરાઈ જાય છે ને આગળ ગળવા

માટે અવકાશ જ રહેતો નથી, તેની સ્થિતિ થતી જાય છે. પાટી મરાઈ એટલે આપણે મુદ્દાના આંકડાઓ અને એવી જ મહત્વની વિગતો બીજી પાટી અપર લઈ આ પાટી મૂરતી નાંખીએ છીએ અનુતિ-શીલ મનુષ્યજીવનને અનુભવની વિગતોની બાબતમાં એમ જ કરવું પડે છે. એક જન્મના અનુભવનો સાર જન્માન્તરમાં સંસ્કારરૂપે સાથે આવે છે. અને નવું શરીર મળ્યા કરવાથી નવો અત્સાહ આવે છે અને મોહભાસ મળે છે. દૂરમાં દેહમાં ફેરબદલી થાય છે પણ સત્યસંકલ્પ આત્મા સતત છે જ :

વાસંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય

નવાનિ યદ્દૃણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-

ન્યન્યાનિ સંયાસિ નવાનિ દેહી ॥

(અ. ૨, શ્લો. ૨૨)

*

જન્મમરણ અપરિહાર્ય છે

છેટલીક વખતે આપણે સામાન્યપણે બ્યાજ અપર નમતા હોઈએ છીએ. પણ એવા છેટલાક પ્રસંગો આવે છે કે જ્યારે આખી મૂડી જ ખર્ચા નાંખવી પડે છે. એ જ રીતે કર્તવ્યપાલનનો તેવો વખત આવે શરીરનો મોગ આપીને જ આત્મા દૃતાર્થ થતી શકે છે. આવી રીતે શરીર વાપરવાથી હાં તો એને જરી શરીર ધારણ કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી અથવા શરીર હોમ્યાના વીર ઇર્મને છાજે એવું નવું શરીર અને સારા સંજોગો એને મળે છે.

રોજ સૂરજ આથમે છે ત્યારે કોઈ રોતું નથી, એ તો આથમવાનો જ. અને પછી ઊગવાનો પણ ખરો. ચિતા તા કી કીજિયે જો જ્વનહોની હોય । સૂરજના અસ્ત અને યુદય નિયત, એટલે નજીક છે. એમાં ફેરફાર કરવો એ આપણા હાથની વાત નથી સૂરજ આથમે છે ઝૂંઝે એનો શેષ ન કરનાર તોછો પણ સૂર્યમહાદેવ વખતે ગમગમી જતા હતા. એમને થતું કે યુદયાસ્ત નિત્ય છે, પણ મહાદેવ એ તો અચરમાત છે.

છાજે હરીને લોહોને ગ્રહણનું ઇસ્માત્ (હારણ) જડી ગયું. પછી અદાર અદાર વર્ષે એના એ ગ્રહણ આવવાના એ અપરિહાર્ય અર્થ માળ્યા પછી ગ્રહણનો શોભ પળ મિથ્યા જળાયો. એ જ રીતે જો માણસ સમજે કે જન્મેલો માણસ મરી ગયા વિના રહેવાનો નથી તો એણે દુઃખ ન કરવું જોડીએ અને આપણે આર્ય લોહો તો માનીએ છીએ કે મરણ જેટલું નિશ્ચિત છે તેટલો જ નિશ્ચિત પુનર્જન્મ પણ છે બંને સરખાં જ અપરિહાર્ય છે. આપણા જેવા સમજુ માણસ એનો શોભ ન કરે:

જાતસ્ય હી ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।
તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥
(અ. ૨, શ્લો. ૨૭)

*

જીવ કરતાં આવડુ વહાલી

આપણે જીવે છીએ કે કલાણા માણસનો અમુક વસ્તુમાં જીવ છે. ઓડીનો પોતાના ખેતરમાં જીવ હોય છે, ઓડીનો પોતાના એકાદ દીકરામાં, છેટલાહનો જીવ તો એકાદ શામાની વસ્તુમાં હોય છે, ખ્યારે છેટલાહનો પૈસા સંઘરવામાં જ. ને ખાઝુધરાનો જીવ ચૂરમાં હોય છે. ખાતાં ખાતાં મરણ આવે તો એ જીરે, મિટાંનું દુર્લભ મન્યે પ્રાણા જન્મનિ જન્મનિ. તપસ્વી માણસનો જીવ એના તપમાં હોય છે. વ્રતમંગલ થાય તો એને જીવવાનો રસ જ ન રહે, એ મરી જ જવાનો. એ જ રીતે સંભાવિત માણસનો જીવ એની આબરૂમાં હોય છે. સંભાવિત એટલે શિષ્ટસજ્જન કે ચારિત્ર્યવાન આબરૂદાર માણસ. એવો માણસ મરણ પસંદ કરે પણ ચારિત્ર્યહાનિ ખમી ન શકે—ચારિત્ર્યહાનિ જોવા એ જીવી જ ન શકે.

સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ।

*

આપણો અધિકાર

રણાંગણ અપર લડતો સિપાહી આજ્ઞાપાલનની મૂર્તિ હોય છે. સેનાપતિ ધડીઠમાં હાથે 'આગળ વધો,'

એ આગળ જાય છે, સેનાપતિ હાથે 'પીછે હટો' તો એ પાછો આવે છે. એણે શત્રુને મારવા માટે હાથ ઝુગામ્યો છે અથવા ગોળી તાઢી છે; એટલામાં વ્યૂગલ વાગે છે કે 'લડત મોઢૂ રાખો'. એ ત્યાં ને ત્યાં થોમી જ જાય છે. એ જાણે છે કે લડત સેનાપતિના હાથમાં હોય છે. પોતાના હાથમાં તો કહત હાથ હોય તેમ લડવાનું. સૈનિક પોતાના સ્થાન જેટલો જ વિચાર કરે છે—તેટલો જ વિચાર કરી શકે છે. આખું મહાયુદ્ધ સેનાપતિની દૃષ્ટિ આગળ હોય છે.

જિંદગીમાં પણ એ જ રીતે રહેવાનો આપણો ધર્મ છે. આપણો જે ધર્મ હોય તે આપણે પાળી છૂડીએ. પછી એનાં જે અનેકાનેક પરિણામે આવે તે ખરાં અશ્વરે જેટલી બુદ્ધિ કે ડહાપણ આખું હોય તે વાપરીને સદ્માવપૂર્વક ઈર્મ કરીએ. પણ એક ઈર્મનું શું એક જ અને ધારું કળ આવે છે? જગતમાં ઈર્મ કરનાર ઇંડી આપણે એકલા જ નથી. જડ અને ચેતન દરેક વસ્તુ પોતાનાં ઈર્મ થયે જ જાય છે. અને એ બધી વસ્તુઓ એકબીજા સાથે સંઘળાયેલી છે. દરેક ઈર્મમાંથી જે અસંખ્ય કળો નીપજે છે તે ઓડીએક વ્યક્તિના હાથમાં છે જ નહિ. તેથી ઈર્મનું અમુક જ કળ મળે એ હેતુથી ઈર્મ કરીએ એ ખોટું છે. અને અસંખ્ય ઈર્મનો—ક્રિયાઓનો અને પ્રતિક્રિયાઓનો—દિવ્ય અને અખંડ રાસ જોડીને 'આમાં મારું શું ચાલવાનું છે?' એમ જીવે બેસી જવું એ પણ યોગ્ય નથી. આપણે માગે જે યોગ્યતા આવી હોય તેને અનુસરીને ઈર્મ થયે જ જડીએ. એટલો જ આપણો અધિકાર અને એટલી જ આપણી ક્ષમતા. નિયત સાધ રાખીએ, અકલ્પથી ઇર્મ કરીએ. બરકત માલેકના હાથમાં છે.

કર્મચયેવાઢધિકારસ્તે મા ફલેષુ ક્લદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મૂઃ મા તે સંગોઢસ્વકર્મણિ ॥

(અ. ૨, શ્લો. ૪૭)

*

યોગનું સ્વરૂપ

છેટલાક દારુતરો વાઢકાપમાં બહુ જ હોંશિયાર હોય છે. એમની ખ્યાતિ સાંધળી દૂર દૂરના લોહો એમની

પાસે આવે છે. જ્યારે પ્રયોગમંત્ર અપર તેઓ પોતાના પ્રયોગો ચલાવે છે ત્યારે પોતાના કામમાં તેઓ એટલા તો એકાગ્ર અને લીન થઈ જાય છે કે એટલા વખત પૂરતા બાકી બધી દુનિયા ભૂલી જાય છે. પોતાની શસ્ત્રક્રિયાને અંગે જ્યાં જ્યાં ધ્યાન આપવું ધટે છે તે બધે ઠેકાણે એક જ વખતે તેમનું ધ્યાન જાગ્રત રહે છે. એકાગ્ર છતાં તેઓ અવધાની હોય છે. મુંબઝીના મોટા મોટા રસ્તાઓ પર ગાડી કે મોટર હાંટનાર અને એ વાહનોની વ્યવસ્થા રાખનાર પોલીસ, એ બધા એવી જ એકાગ્રતા ઢેળવે છે. એ રિથિતિને સ્થૂળ દૃષ્ટિએ યોગ જી રાખાય. આ ઈશલ વધુ એટલે એ જ વાજતર અથવા એ જ શોધર અથવા એ જ સર્જન પોતાનું ઈર્તવ્ય એટલી જ હુશગતાથી કરતો છતો પોતાનું મન એ ક્રિયામાંથી ઇંચીક દરખે ખેંચી લઈ શકે છે. નાનાં બાળકો અમાં રહેવાનો કે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે એમને પોતાનું બધું અવધાન, પોતાનો તોલ સંભાળવા તરફ અને ક્યાંય અથડાઈ ન જવાય એ તરફ રાખવું પડે છે. મોટા થયા પછી જરાયે ચૂક્યા વિના આપણે બરાબર ચાલીએ છીએ અને છતાં આખોવખત મુખ્ય ધ્યાન એ તરફ હોતું નથી. એટલું નહિ પણ બધી હુશગતાથી ચાલતાં છતાં આપણે એ ક્રિયા કરીએ છીએ અત્યંત માન કે સ્મૃતિ પણ રહેતાં નથી. આમ ચાલતાં ચાલતાં માણસ બીજા સાથે રસપૂર્વક વાતો કરી શકે છે અને એમાં એકાગ્ર થઈ શકે છે..

અથવા માણસ હુશગતાથી ગાડી ચલાવતો હોય, તોઈ જોડે વિનોદથી વાતો કરતો હોય અને છતાં ઇંચી પ્રિય વસ્તુનું કે પ્રિયજનનું ધ્યાન કરતો હોય. આમ અનેકવિધ એકાગ્રતા પણ માણસ ઢેળવી શકે છે. આ બધો યોગ જ છે.

હવે એ જ વાજતરને પોતાના જ દીકરા કે દીકરી અપર શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો પ્રસંગ આવે તો એનો હાથ ધ્રૂજે છે, અને પોતાના શરીર અપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય તો એનો હાથ જ નથી ચાલતો. એનું હાથ શું ? સાધારણ રીતે આપણે જીએ છીએ કે માણસ પોતાનું

કે પોતીકાનું કામ હોય ત્યારે એ સરસ કરે છે. એ વાત સાચી હોય તો તે સ્થૂળ અર્થમાં જ. મોહ કે મમતા માણસની શક્તિઓને વધારવાને બલ્કે ઘટાડે છે, ખાસ કરીને બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતાને બુદ્ધિ કરી નાંખે છે, દૃષ્ટિને એકપક્ષી કરે છે ને અત્યંત મીઠા મુતાવે છે. માણસમાં પક્ષપાત ન હોય; અહંકાર, મોહ, મમતા ન હોય પણ તાટસ્થ્ય હોય ત્યારે જ એની બધી શક્તિઓ ખીલે છે. એ તાટસ્થ્યને સમત્વ કહે છે અને સમત્વ યોગ છે.

આ બધાં દૃષ્ટાંતો સ્થૂળ વ્યવહારનાં થયાં. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ એમ જ સમજવાનું છે. માણસ ઈર્મ કરે તે યોગસ્થ રહીને કરે, સંગ છોડીને કરે, સિદ્ધિ થાય, ન થાય, સમાન વૃત્તિ રાખે એ જ માણસ જીત્યો જીતેલાય, કેમકે સમત્વ યોગ ઉચ્ચતે. બીજી રીતે જીએ તો યોગ; કર્મસુ કૌશલ્ય. જળની મમતા રાખે એ વધાને પાત્ર છે. કૃપણા: ફલહેતવ: ।

યોગસ્થ: કુરુ કર્માણિ સંગં લ્યહ્વા ધનંજય
સિદ્ધયસિદ્ધયો: સમો ભૂત્વા સમત્ત્વં યોગ ઉચ્ચતે ॥
(અ. ૨, શ્લો. ૪૮)

*

ધર્મની ગતિ

લોભાવળા પાસેના પહાડોમાં ફરતાં મેં એક સ્થાન એવું જોયું છે કે જ્યાં વરસાદનું દીપું દસ ફૂટ આ બાજુ પડે તો તે પશ્ચિમ સમુદ્રને જાડી મળે છે અને દસ ફૂટ પેલી બાજુ પડે તો વહેતું વહેતું છેક મહત્તીપટ્ટન પામે જાડી પૂર્વ સમુદ્રને મળે છે. દીપાં પડતી વખતે આ દસ ફૂટના ફરકનું ઇંચી જ મહત્ત્વ નથી. પણ આ દસ ફૂટના મેદને લીધે જ એમના માગ્યમાં લગભગ હજાર માઝીતનો ફેર પડે છે.

ધર્મની ગતિ આવી જ છે. ધર્મનો વ્યાપાર બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. દરેક વસ્તુના મૂળ કે અગમ સુધી પહોંચી ત્યાં જ ચાવી હેતવી નાખે છે. અને પછી રાહ જુઓ તો ધીમે ધીમે એક મોટી ક્રાંતિ થઈ જાય છે. દૂધના ઘણામાં છાશનું એક દીપું દૂધને બગડતું

અટકાવી એનું સરસ દહિં ઠરી નાંખે છે. ધર્મ પાસે ધમાલ નથી હોતી, શ્રદ્ધા અને ધીરજથી જ એ પોતાનું કામ પતાવી દે છે તેથી જ હમેશાં એ હાવે છે. આજે ચોમેર અધર્મ ફેલાયેલો જોડી અધર્મની શક્તિ ઊપર આપણી નજર ઠરે છે અને મનમાં શંકા આવે છે કે ધર્મ એ વસ્તુ ગમે તેટલી સારી હોય તોપણ તે નિર્વર્થ છે. પણ એ વાત સાચી નથી. અધર્મનો ઘટાટોપ મારે હોય છે. પણ શક્તિ તો ધર્મની જ છે. અને તેથી જ આ દુનિયા ટકી રહી છે. ધર્મમાં જબરદસ્તી નથી હોતી. ધર્મ ઠહે છે, દસ છૂટ આમ પડવું કે તેમ પડવું એ તમારી મેળે તમે નહીં કરો. પછીની વાત મારા હાથમાં છે:

સ્વल्पમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહત્તો મયાત્.

(અ. ૨, શ્લો. ૪૦)

*

મોક્ષાર્થી શું ત્યજે?

વૈદિક યજ્ઞયાગ ઠરીને સ્વર્ગસુખ મેળવવાની અભિલાષા તરફ ભગવદ્ગીતાનો જરા સરખોયે આદર નથી. આપણા સાધુસંતોએ પણ સ્વર્ગની અવહેલના જ કરી છે. સ્વર્ગમાં છે શું? પૃથ્વી પરના જે મોગ છે એની જ સુધારી વધારી તૈયાર કરેલી કાલ્પનિક

આવૃત્તિ. વિષયી માણસ અહીં જે ઇચ્છે છે તે આહાર-વિહાર જ ત્યાં છે; અને જેનાથી અહીં ડરે છે તે વ્યાધિ, જરા, દુઃખ ત્યાં નથી. સ્વર્ગવાસીઓ અમૃત નામનું પીણું ત્યાં પીએ, અપ્સરાઓના નાચ જુએ, અને બધાનું પુણ્ય સરખું નહિ હોવાથી ત્યાંના મોર્ગૈશ્વર્યમાં જે મેદ રહે છે, ન્યૂનાધિકતા આવી જાય છે તેને લીધે આખો વખત એકબીજાની અદેખાડી અથવા તિરસ્કાર કરે છે. આનું નામ તે સ્વર્ગ. અને એ રીતે પણ નિર્મય તો ન જ રહેવાય. એ થોડું જ ધર છે. એ મોટી હોટેલ ઠહેવાય. ગજવાના પૈસા ખૂટ્યા કે ત્યાંથી હાંકી કાઢે: ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ । આવા મોર્ગૈશ્વર્યની લાલચ રાખનારા, સ્વર્ગની કંખના કરનારા લોકોની બુદ્ધિ નિર્મળ ન જ રહી શકે, મોક્ષની તૈયારી તેઓ શી રીતે કરે? બુદ્ધિ સમાન અને ચિંતવૃત્તિ સ્વસ્થ રહે ત્યારેને? અહંકાર, લોભ, અિર્ષ્યા, મત્સર, અમૂ્યા અથવા મદ-એ બધી વસ્તુઓ બુદ્ધિને બ્રષ્ટ કરનારી છે. સત્યજ્ઞાનને મારુ છે. માટે પ્રથમ એનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે:

મોર્ગૈશ્વર્ય પ્રસક્તાનાં તયાપહત ચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥

(અ. ૨, શ્લો. ૪૪)

(ચાલુ)

મારો પ્રભુ

[તુકારામના એક અસંગનો અનુવાદ]

પ્રભુ મારો સગો, સ્વજન, સંગાથી,

પ્રભુ મારાં અંગો, વ્યાપી મારી કાયા

ઝેઠો મુજ મતિ વ્યાપીને તે—૧

પ્રભુ મારી છાયા મને બન્યો—૨

પ્રભુ મારો ઝેઠો રસનાની ટોચે

વઢે નહિ વાચે બીજું કાંઈ—૩

સકળ હૃદયે મન છે પ્રધાન

તુકો કહે હવે પ્રભુનો વિસાર

તેયે કરે ધ્યાન પ્રભુજીનું—૪

અશક્ય લગાર છન્ડતાંયે—૫

કિશોરલાલ મશહૂવાળા

['લોકવાણી' દિવાળી-અંક]

આપણી સ્વરાજયાત્રા

અહિંસા : કાર્યનીતિ નહિ-જીવનનીતિ

યુરોપમાં યુદ્ધનાં વાદળ હાલ તુરત વીખરાઈ ગયાં તે જોટલો આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવ છે તેટલો જ રાષ્ટ્રીય બનાવ પણ છે. આજે જગતની સ્થિતિ એવા પ્રકારની છે કે એના કોઈ પણ ખૂણામાં મહત્વનો બનાવ બને તો આખા જગતને એની અસર પહોંચે. પરંતુ હમણાં જે બનાવ બની ગયો તે તો માત્ર અસર પહોંચ્યાબારો જ નહોતો પણ આખા જગતને એમાં સંડોવનારો હતો. ઇટલીએ એપિસિનીયાને જે દિવસે ગળા લીધું તે દિવસે પણ આખા જગતને અસર પહોંચી હતી અને આજે રોન અને ચીનની ધરતી ઉપર લયાનક સંહાર ચાલી રહ્યો છે તેની પણ જગતને અસર પહોંચે છે. પરંતુ ઝેકાસ્લોવાકીઆમાં જે બનતું હતું તેની માત્ર અસર નહોતી પહોંચતી પરંતુ બંધા જ દેશો કંપ અનુભવતા હતા. ઝેકાસ્લોવાકીઆનો પ્રશ્ન ઇટલી એપિસિનીયાને ગળા ભય કે ભાષાન ચિન્નને ગળવાનો પ્રયત્ન કરે એવો નહોતો મનાયો. આ પ્રશ્ન ઉપર તો આખા યુરોપનું અને એ પછી આખા જગતનું ભાવી તોળાઈ રહ્યું હતું. આપણો દેશ પરંતુ છે અને મહાન લડાઈમાં આપણો કશો અવાજ નહોતો, છતાં આપણે પણ એ બાબતમાં નિર્ણય કરી લેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. કાર્યવાહક સમિતિએ મહાસભાના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ ગણાય એટલી લાંબી મુદત સુધી પોતાની બેઠક લંબાવી તેનું પણ એ જ કારણ હતું. પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા પછી આપણું સ્થિર લાગતું સંજકીય વાતાવરણ કોઈ ભૂકંપની સાથે જોડું હોય એવો અનુભવ થઈ રહ્યો હતો.. માણસ પોતાની જીવિથી નહિ પણ અનેક અદૃશ્ય

બળાબળોના પ્રવાહ ઉપર જ પોતાનું જીવન ગુમરી રહ્યો છે એવું ભાન પ્રતિશ્ણે થતું હતું.

જે લડાઈ થશે તો આપણે શું કરશું, એ પ્રશ્ન પ્રત્યેક દેશહિતચિંતકના મનમાં ત્યારે ઘોળાતો હતો. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ શો આદેશ આપશે તે કદપી શકાતું નહોતું. યુદ્ધનાં વાદળ વિખરાયાં પછી ગાંધીજીએ જે વિચારો પ્રગટ કર્યા તે ઉપરથી લાગે છે કે મહાસભા આ પ્રશ્નમાં આપણે ન ધાર્યો હોય એવો કોઈ નવીન માર્ગ જ સૂચવત. આ માર્ગ મહાસભાની અહિંસાની નીતિને અનુરૂપ જ હોત. એમ લાગે છે કે આ માર્ગ યુદ્ધનો અને લશ્કર-ભરતીનો અહિંસક રીતે વિરોધ કરનારો અને હિંસાની પ્રતિભા જેવી સ્થાપિત સરકાર સામે અહિંસક યુદ્ધ લડવાનો હોત આ માર્ગમાં જોલ અને લાડીમાર નહિ પણ ગોળાઓનો વરસાદ આપણે ગ્રીલવો પડત આ માર્ગે આપણે કેટલા આગળ વધી શકત, ક્યાં સુધી ટકી શકત એ પ્રશ્ન પણ મનમાં જોડે છે. શ્રદ્ધાથી એવું બોલી શકાતું નથી કે આપણા દેશનાં હજારો સ્ત્રી પુરુષો હિંસક યુદ્ધમાં પડવાને બદલે અહિંસાની યત્ન વેદિ ઉપર પોતાનું બલિદાન આપી દેન. એટલી અહિંસાની પીરતા આપણામાં આવી હોય એમ માની શકાતું નથી. પરંતુ એ પરીક્ષાનો કાળ હાલ તુરત તો પસાર થઈ ગયો. અહિંસાના પ્રણેતા ગાંધીજીના હૃદયમાં તીવ્ર વેદના જગાવવાનું કામ જ એ પ્રસંગથી બન્યું.

આમ છતાં યુદ્ધ બંધ નથી થયું અને થોડા સમય માટે માત્ર ડેલાયું જ છે એ હકીકતને આપણે ન

બૂલવી નેઈએ. આપણને આજે જે સમય મળ્યો છે તે સમયમાં આપણે માર્ગ આપણે વિચારી લેવો નેઈએ. આપણા દેશે અહિંસાને જીવનધર્મ તરીકે સ્વીકારી છે એમ નહિ કહી શકાય. મહાસભા પણ ગમે તે ભોગે અહિંસા જ પાળે છે એમ પણ નહિ કહી શકાય. જે એમ હોત તો મહાસભાની સરકારે કાર્થ પણ સંયોગોમાં જલ, લાઠી કે ગોળાનો ઉપયોગ ન કરી શકત. એ ઉપયોગ એ પરિસ્થિતિમાં કેટલા પ્રમાણમાં વ્યાજબી હોતો એ પ્રશ્ન અહીં છે જ નહિ. મહાસભાના પ્રધાનો અહિંસાને વર્ધા હોત તો તોફાની ટોળાની વચ્ચે લાઠીધારી પોલીસને મોકલવાને બદલે પોતે જ જવાનું પસંદ કર્યું હોત, પરંતુ મહાસભા અહિંસાને પથે છે ને પ્રતિદિન એમાં પ્રગતિ કરી રહી છે એ વાતમાં શંકા નથી. મહાસભાની મનોદશા એવી દેખાય છે કે સંપૂર્ણ રીતે અહિંસાનું જ પાલન કરે. હિંસક સાધનોની જગ્યાએ અહિંસક સાધનોની શોધ અને ઉપયોગ પણ મહાસભા કરી રહી છે.

આ સ્થિતિમાં મહાસભાના મનમાં-એટલે કે આપણા દેશની મનોવૃત્તિમાં-હિંસક યુદ્ધનો વિચાર ન આવે એમ માની શકાતું નથી. પરંતુ આ સ્થળે આપણે વિચાર એ કરવો નેઈએ કે હિંસા આપણા ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે કાર્યસાધક ધર્મ શકે એમ છે ? અહિંસાને જીવનધર્મ તરીકે આપણે લેલે ન સ્વીકારીએ, હિંસાનાં આખરી પરિણામો મહાહિંસાને જન્માવનારાં છે એ સત્યને પણ આપણે ઘડીભર દૂર રાખીએ, પરંતુ જેમ આ સંદર્ભને ઉમેડવા માટે ધર્મ સમજીને નહિ પણ એક સાધન તરીકે આપણે અહિંસાનો સ્વીકાર કર્યો છે એ જ રીતે જગતના પ્રશ્નોમાં પણ આપણે કરીશું કે નહિ ? વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આપણામાં ડહાપણનો અંશ હોય અને યુદ્ધમાં આવશ્યક એવો સખૂરીનો-સંયમનો-ગુણ આપણી પ્રજામાં ખીલ્યો હોય તો હિંસાની ગમે તેવી લાલચને આપણે રોકવી જ નેઈએ. કારણ કે એ માર્ગ આપણા માટે તદ્દન અગવડ્યો છે. એ માર્ગ આપણી પ્રજા પાંચ ડગલાં

પણ ચાલવાની શક્તિ ધરાવતી નથી. અહિંસા આપણા સ્વભાવને ગમતી હોય કે ન ગમતી હોય. પરંતુ એ માર્ગ થોડો ઘણો પણ આપણી પ્રજા નજીક છે. એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ દુનિયાની ખીલ કાર્થ પ્રજાએ હજી કર્યો નથી એટલે એ એની હાંસી પણ કરે, પરંતુ આપણે તો એનો ઉપયોગ પણ કર્યો છે અને એનાં સુપરિણામો પણ જોયાં છે.

જે આવી ડહાપણની વૃત્તિથી આપણે અહિંસાનો સ્વીકાર કરીએ તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ શસ્ત્રને વધુ કાર્યસાધક શી રીતે બનાવવું ? એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે આજે એ શસ્ત્ર જેવું છે તેવું સ્વરાજ અપાવી શકે તેમ નથી, તેમ આંતર-રાષ્ટ્રીય સંઘર્ષોમાં પણ બહુ મહત્વનું કામ કરી શકે એમ નથી. જેમ હિંસક યુદ્ધની બાબતમાં અનર્ગળ શસ્ત્રો અને લોખંડી શિસ્તની જરૂર છે તેમ અહિંસક યુદ્ધ બાબતમાં પણ છે જ. એટલે જે આપણે એ શસ્ત્રને સ્વીકારવું હશે તો એને વાપરવાની બધી કળાઓ પણ શીખી જ લેવી પડશે. જે એ કળા આપણે નહિ શીખીએ તો આપણા પરાજયનો દોષ એ શસ્ત્ર માથે નહિ પરંતુ આપણા માથે જ આવશે. આપણાં આગસ, બેદરકારી, કાયરતા, શિસ્ત-પાલનનો અભાવ, ઇત્યાદિ દોષો જેમ શસ્ત્રયુદ્ધમાં હાર અપાવે છે તેમ અહિંસક યુદ્ધમાં પણ હાર જ અપાવશે.

અહીં એક ખીલે વિચાર પણ આપણે કરી લેવો નેઈએ. ગાંધીજી છેલ્લા કેટલાંક સમય થયા ખૂબ ભાર મૂકીને કહે છે કે હવે અહિંસાને માત્ર કાર્યનીતિ તરીકે નહિ પણ જીવનનીતિ તરીકે આપણે સ્વીકારી લેવી નેઈએ અથવા તો છોડી દેવી નેઈએ. આ વાત તદ્દન યરાયર લાગે છે. હિંસા અને અહિંસાનાં શસ્ત્રોમાં મોટામાં મોટો તફાવત એ હોય છે કે હિંસા બહારનાં સાધનો ઉપર જ મોટો આધાર રાખે છે, જ્યારે અહિંસા આંતરિક બળો ઉપર જ બધો મદાર મૂકે છે. ‘સામે મારીશ નહિ અથવા તો દગો નહિ રમું’ એટલું કહેવાથી અને કરવાથી હિંસા કરવાનું તો બંધ થતું હોય એમ લાગે છે, પરંતુ અહિંસાનું કામ એટલેથી

શરૂ નથી થતું. એ કામ તો 'પ્રેમ કરીશ. એવું' દિત
જ ધમ્મીશ. એના આત્માને જગાડવા માટે માત્ર
સર્વવ્ય હોખી દઈશ. સ્વમાન એ જીવતર કરતાં મોંઘી
વસ્તુ છે એવું એને લાન કરાવીશ.' આમ કહીએ અને
કરીએ ત્યારે જ શરૂ થાય. અને આમ કહેવા કરવાનું
અહિંસાને જીવનધર્મ માન્યા વિના શી રીતે બની શકે?
એટલે વહેનો મોડા આપણે એ નિર્ણય કરી જ લેવો
પડશે કે ભારે પરિશ્રમ વેડીને અહિંસક યુદ્ધની કળા શીખી
લેવી કે આખું જગત જે નાદમાં આજે સપડાયું છે
તે નાદમાં આપણે પણ સપડાઈ જવું અને જય
પરાજય અને સંહારની જે પરંપરા ચાલી રહી છે
તેમાં સાથ પુરાવવો?

આપણા માટે જ નહિ, આખા જંગતને માટે
આખરે એ સલાહ આપવાનો છે કે 'આ બધું' ક્યાં
સુધી?' કોઈક દિવસ તો હિંસામાં ચક્રચૂર બનેલી પ્રજાએ
પણ અટકવું જ પડશે, કારણ કે માનવજાત અંતરથી
શાંતિને ઇચ્છે છે. આપણે આ માનવજાતને, જરૂર
પડે તો આપણા લાખો ભારતવાસીઓનો ભોગ
આપીને પણ અહિંસાનો માર્ગ બતાવી શકશું?
જગતના સદ્ભાગ્યે અહિંસાનું બીજ આ બ્રહ્મમાં
રોપાઈ ચૂક્યું છે ને એમાંથી અંકુર પણ ફૂટ્યા
છે. આપણા હવે ધર્મ છે કે શુદ્ધ લોહીનું સિંચન
કરી એને મોટું વટવૃક્ષ બનાવીએ અને તાપ્ત જંગતને
એની જાતમાં શાંતિ આપીએ.

હળાહળ ઝેર

સિંધમાં હમણાં મુસ્લિમ-લીગની પરિષદ ભરાઈ
ગઈ. આ પરિષદમાં જે લાખો યૌવનો એના
પ્રચાર સાથે જ સરખાવી શકાય. માણસ હડેચોક
આટલું જૂઠું ને ઝેરીલું કેમ બોલી શકતો હશે એ
જ સમજાતું નથી. ખરેખર આ બધું પ્રમાણિક
બુદ્ધિથી મુસ્લિમોનું દિત કંટાળે થતું હશે? મિ.
ઝીણા અને મિ. ફઝલુલ હક આ દેશમાં કોઈ દિવસ
હિંદુ-મુસ્લિમ-એકતા ન સ્થપાય એ જ એમનું જીવનકાર્ય
હોય એ રીતે જ કામ કરતા દેખાય છે. સૌથી દુઃખની
વાત તો એ છે કે ત્યાં મુસ્લિમ-બહુમતિવાળા પ્રતિનો

પ્રશ્ન સુડેટન જેવો પ્રશ્ન બનશે અને એ પ્રતિનો
સમવાયતંત્ર લુદ્ધ હોવું જોઈએ એમ પણ દાવવામાં
આવ્યું. હિંદુસ્તાનના ભાગલા પાડવા જે કોઈ પદ્ધતી
સત્તાએ પ્રયત્ન કર્યો હોત તો આપણે એની સામે
જીવનભરણનો સંગ્રામ ખેલી લેત. આ પ્રયત્ન તો
આ દેશના જ સંતાન તરફથી થયેલો છે. મહાસભાની
શક્તિ જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ એના
વિરોધીઓ ધમપછાડા મારે છે, પરંતુ આ મુસ્લિમ
આગેવાનો પેટે કેવળ એવું વાતાવરણ તો કોઈ નથી
ફેલાવતું. મિ. ઝીણા કહે છે કે 'મુસ્લિમ-લીગ' રાજ-
કીય સંસ્થા છે. એમની આ રાજકીય સંસ્થાએ
મુસ્લિમ સમવાયતંત્રની માગણી કરી છે. મુસ્લિમો
મુસ્લિમ કારીગરનો જ માલ ખરીદે, મુસ્લિમ વેપારીને
જ ઉત્તેજન આપે એવા દાવો કર્યા છે. દેશના
સદ્ભાગ્યે વિશાળ હિંદુ જનતા ઉપર અને કી
મુસ્લિમ જનતા ઉપર મહાસભાનો પ્રસાવ છે. જે
એમ ન હોત તો આ દાવોનો કેવો પડ્યો પડત?

આવી 'મુસ્લિમ-લીગ' સાથે મહાસભાએ સમાધાન
ન શોધવું જોઈએ એવું પ્રથમ દૃષ્ટિએ અમને પણ લાગે
છે, પરંતુ દેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે મહાસભાએ જે નીતિ
અખત્યાર કરી છે તે નીતિની દૃષ્ટિએ એના એમ લાગે છે કે
આ હળાહળ ઝેર પણ મહાસભાએ જ પચાવવું પડશે.
'મુસ્લિમ-લીગ'ની અયોગ્ય માગણીને એ નહિ સ્વીકારે,
પરંતુ મહાસભા એની દુશ્મન તો કદી પણ નહિ જ બને.
સિંધ અને આસામ

આસામમાં મહાસભાપ્રધાનમંડળની સ્થાપના થયા
પછી જે બનાવો બન્યા તે સરકારની મહાસભા પ્રત્યે
ની નીતિને પ્રગટ કરનારા હતા. આસામના ગવર્નર
અને યુરોપિયન ઝુપે આપણને લાન કરાવ્યું કે
આપણે વચ્ચેની લડત પૂરી થઈ ગઈ છે એવા ભ્રમમાં
રહેશે નહિ. આપણે એવા ભ્રમમાં હતા જ નહિ, પરંતુ
ગવર્નર આવી મેલી રમત રમશે એમ કોઈએ માન્યું
નહોતું. મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ સ્થપાયું એ જ વખતે
૫૬ સભ્યોએ સાથે મળીને વિરોધ નોંધાવ્યો ત્યારે
દરેક મહાસભાવાદીને મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા વિશે ચિંતા

થઈ હશે. પરંતુ એ ચિંતા હવે અદસ્ય થઈ ગઈ છે. આસામનું પ્રધાનમંડળ મંગળૂત ખલુમતિ ધરાવે છે એની હકીકતો પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. આપણે એ પ્રધાનમંડળની ક્ષેત્ર ધૃષ્ટીએ.

સિંધમાં છેલ્લા મહિનાઓમાં બહુ બની ગયું. મુસ્લિમ-લીગ-પરિષદની બેઠક ચાલતી હતી ત્યારે એમ લાગતું હતું કે મુસ્લિમ-લીગ ત્યાં લીગ-પ્રધાનમંડળની સ્થાપના કરી શકશે પરંતુ મિ. ઝીણાની એ આશા કરુણ રીતે ખોટી પડી. ખાન બહાદુર અલાખજ અને મિ. ઝીણાનાં નિવેદનો વાંચતાં મુસ્લિમ-લીગની મનોદશાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી જાય છે. લીગ-પ્રધાનમંડળના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ ગયા પછી મિ. ઝીણાએ સિંધનો પ્રવાસ આરંભ્યો છે અને જેમ કહે તેમ મહાસભાને ગાળો ભાંડ્યા માંડી છે. મિ. ઝીણા તરફથી આવતો અનેક આક્ષેપોનો જવાબ પોતાની ગંભીર અને હકીકતથી ભરેલી રીતે મૌલાના અબુલ કલામ અઝાદે આપ્યો છે. મૌલાના સાહેબે સાચું જ કહ્યું છે કે મહાસભા સત્તા પાછળ પડનારી સંસ્થા નથી, સિદ્ધાંત માટે જીવનારી સંસ્થા છે. એમણે વડાપ્રધાન અલાખજને સંબોધીને બે શબ્દો કહ્યા છે તે પણ અત્યંત જરૂરી છે. અત્યારનું વાતાવરણ જોતાં એમ લાગે છે. ખાનબહાદુર અલાખજ મહાસભાએ રંજૂ કરેલી શરતો આખરે સ્વીકારશે અને સિંધમાં મુસ્લિમ-લીગને કદી ન હુલાય એવો પરાજય મળશે.

ધન્યવાદ !

કાંઈએ કલ્પના પણ નહિ કરી હોય એવી વીરતા રાજકોટની પ્રજા બતાવી રહી છે. અત્યારે દેશી રાજ્યોમાં ઠેર ઠેર આગ સળગી છે, પરંતુ જાગૃતિ અને નીતિની દૃષ્ટિએ જોતાં રાજકોટની લડત સૌથી ચડિયાતી

હોય એમ લાગે છે. આખી પ્રજાએ જાણે મરણિયો નિશ્ચય કરી લીધો છે, દીવાનના ફતવાઓ, જેલ, દંડ, લાડીમાર અને ખૂન સુદ્ધાં પ્રજાને ડરાવી શકતાં નથી, આ પ્રજા ખરેખર કાઠિયાવાડનું ભાવી ધડી રહી છે, અમારા એ બહાદુર પ્રજાને ધન્યવાદ છે.

શુદ્ધ ન્યાય

સુબંધ સરકારે જેટલોતે જમ જમીનો પાછી આપવાનો જે ફરાવ પસાર કર્યો તેને શુદ્ધ ન્યાયનું નામ જ આપી શકાય. આ ખીલના વિરોધમાં જે ભાષણો થયાં તે પ્રમાણિક બુદ્ધિથી થયાં હોય એમ માની શકાતું નથી, મહાસભા તો ચૂંટણીમાં જીતી રહી ત્યારે જ એ પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલી હતી એટલે આ કાયદો વહેલામાં વહેલો પસાર કરવાનો એનો ધર્મ હતો. આ કાયદો પસાર કરીને મહાસભાએ એક મહાન સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરી છે. એ સિદ્ધાંત કહે છે કે સ્થાપિત સરકાર કે ખીજાં હિતો સામેની કાંઈ પણ શુદ્ધ અને અહિંસક લડાઈ કાયદેસર જ ગણવી જોઈએ. એવી લડત લડવાની જો પ્રજાને મુક્તિ ન હોય તો જોને પ્રજાતંત્ર કહેવામાં આવે છે તે ખીલી શકે જ નહિ. એટલે આ ખીલ એ દૃષ્ટિએ પણ આવકારને પાત્ર છે.

ખીલ પસાર થયા પછી જમીનના માલિકો તરફથી સમાધાનના માર્ગો શોધાઈ રહ્યા છે એ ધૃષ્ટ વસ્તુ છે. જમીનના માલિકોને મહાસભાની સત્તાનું અને પ્રમાણિકતાનું ભાન વહેલું આવ્યું હોત તો વધુ સાહેલું, પરંતુ આજે પણ જો સમાધાન થશે તો આ પ્રાંતની શાંતિ જાળવવામાં મોટા ફાળારૂપ ગણાશે.

અમદાવાદ

૨૦ : ૧૦ : ૩૮

મોહનલાલ

દિગંત : લેખક (મોહનચંદ્ર) શ્રી. મોહનલાલ દલસુ-
ખરામ ભટ્ટ, પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્યમંદિર ભદ્ર, અમદા-
વાદ : કિંમત રૂપિયા દોઢ.

દશ વાર્તાઓનો આ એક સંગ્રહ છે. પહેલી વાર્તા
'ચાર અંખો'ના નામની છે અને તે ઘણી લાંબી
છે. બે બહેનોને એકમેક પર ખૂબ પ્રેમ છે.
સદ્બાગ્યે એમની વચ્ચેનો પ્રેમ કાયમ રહે તેવી જ
ઘટનાઓ લલિત્યમાં બનતી રહે છે. બંને એક જ
કુટુંબમાં પરણે છે. દેરાણી-જેઠાણીનો સંબંધ થયા
પછી ધરતી શાંતિ છેવટ સુધી જળવવામાં એઓ
ઘણા ભાગ લખે છે. ધરતી બીજા એક પછી
એક મૃત્યુ પામે છે. બે બેનો જ પાછળ રહે છે. આમ
બંને એમનો પ્રેમ જ આખર સુધી સાથે રહે છે.

'દેરાણી જેઠાણી'ની વાર્તામાં આનાથી કોલકુટુંબને
છે. ધરતી શાંતિમાં ભંગ પાડવામાં જ દેરાણી-જેઠાણીનાં
બંધાં જીવનકાર્યો સમાર્પિત થાય છે.

'ગંગા,' 'દાતણવાળી,' 'એકૂત' અને 'લટાર'ની
વાર્તાઓ સમાજની જગ રૂઢિઓને કારણે જેને હેરાન
થવું પડે છે તેવી વ્યક્તિઓની વાત છે. 'દિવાળી'
નામની વાર્તામાં એ બતાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે કે
દિવાળીને પ્રસંગે બાધે-પીધે સુખી લોકો ગરીબ
અપંગને કાંઈ નથી આપી શકતાં, ત્યારે બે નાનાં
બાળકો પોતાની ખાવાની ચીજ ત્યાગી શકે છે.
'ચિરંતન' નામની વાર્તા પત્નીના પિયરે જતાં પતિને
થતું વિયોગદુઃખ બતાવે છે. 'રંગ'એ રમૂજ વાર્તા
છે. 'કાગનો વાધ'-કેમ થાય છે તે એમાંથી વાંચવા

મળે છે. પ્રત્યેક વાર્તાની શરૂઆતમાં વાર્તાની પ્રસ્તા
વનારૂપ 'નાન્દી' મૂકેલ છે, 'નાન્દી'માં આવેલી શબ્દ-
ગૂંથણી સારી છે. અને નાન્દી પહેલાં લેખકની કવિતાની
કૃતિઓ આવે છે તે પણ વાર્તાને અતુરૂપ છે.

અને આપણે ત્યાં પ્રગટ થતાં પુસ્તકોમાં આ
પ્રકાર નવીન પણ છે, પરંતુ અમને એવું આકર્ષણ
થતું નથી. આ રીતે વાર્તાનો પ્લોટ પ્રગટ કરી દીધા
પછી વાર્તામાં રસ જ ક્યાં રહે ?

અને વાર્તાઓની અંદર ઘટનાઓ કરતાં લાંબા-
લચક ઉપદેશો છે તે પણ રસક્ષતિ લાવે છે. લેખક
કવિ તરીકે જોડલા સફળ દેખાય છે તેટલા આ સંગ્રહ
ઉપરથી વાર્તાકાર તરીકે નથી દેખાતા.

વિનાશના અંશો અને માયા : કવિ : 'સ્વપ્નરથ'
પ્રકાશક : અનુભાઈ કે. વ્યાસ-રણછોડલાલ કે વ્યાસ, કાજ
ચકલા, નમનગર (કાઠિ) કિંમત પાંચ આના.

'વિનાશના અંશો'માં—

પ્રખર સૂર્ય નભે સળગી રહે
અવનિ મૂક અસહ્ય બળી રહે
વિવશ વૃક્ષ તણાં સ્થિર પાનડા
પળ હલી પરિસ્થિતિ બની રહે

વાતાવરણને આટલી સુંદર રીતે સરળ એ જ
વાતાવરણમાં આખર લગી 'વિનાશના અંશો'નું દર્શન
થાય છે.

નમેલ રેલી, ખખડવ પાંખો
ફળી રહ્યું અંદર સ્વચ્છ સુકકે
ને ઓશરીમાં પણ ગાર તાજ
એ ઓસરી પાછળ એક ઓસરી.

આવા એક ધરમાં 'ભામણ' દંપતી રહેતાં હતાં.
અને જતાં આવતાંને ઘડી માટલીનું મીઠું પાણી પાતાં.

અને ઓસરીમાં અનેક પ્રકારની વાતો મંડાય,
દંપતીમાંથી પુરુષને ખીલું કાઢી નહોતું તેમ સ્ત્રીને
પણ કાઢી ખીલું સગું નહોતું. રમ્ય રીતે એ વર્ણન
ચાલ્યા પછી પતિ પોતાની જાતે કૃત્રી રીતે કૃત્રવણી
લે છે તે વાત આવે છે:

'પિતા જતાં મેં પણ લોટ માંગતાં
કાઠયાં હતાં એ તણ વધે મારાં,
પછી રહ્યો ના કરા કાંઈ લાગતાં
હોટેલમાં નોકર હું રહેલો.

...થયો સિનેમા પર ડોર-કીપર'

અહીં સાહેબ ઘણી જાતની ફિલ્મો જુએ છે અને
તેમાંથી નવલો વાંચવા તરફ ઢળે છે. મુનશીની 'વેરની
વસુલાત'થી ઉત્તરોત્તર વધી સુદરમતી 'કાવ્યમંગલા'
અને ત્યાંથી વિજ્ઞાન અને ખીજા ગંભીર વિષયોનું વાચન
કરે છે, પછી શોખ જાગે છે તે

'એ ખી સી ડી યે ધરમાંહી શીખ્યા'

ને કારકુની મળી જાય છે.

પતિ-પત્નીને પણ બધું શીખવે છે, જે પોતે
શીખે છે.

અહીં સુધીનાં કાવ્યનાં દશ પાનાં સરળ છે, પછી
પાયખાનામાં નવરા બેઠાં જે વિશ્વગણિતના ગંભીર
વિચારો નાયકને આવે છે તે સરળ કથન હોવા છતાં
ગૂંચવાયેલા રહેતા લાગે છે:

'આકાશનું ચિત્ર અનંત લાગતું,
ક્યારે થશે આ સુજ ચિત્ર જેવડું ?
ક્યારે વળી કલ્પનમાંથી નાંવશે ?
આદર્ય કે' જનુતણું દગે હું.
વિરાટનું રૂપ અનંત લાગું,
વા આભના અંતર-ભાન-નેત્રે
હું માત્ર હું-ચિત્ર સમાન ભાસું,
આ દર્શનો ભાન સ્થિતિ સ્થિતિનાં,
હાં વિકૃતિ પ્રકૃતિ સિન્નતા નથી,
આભાસ માત્ર સ્થિતિ વિશ્વ કેરી.'

આઇન્સ્ટાઇનનો સાપેક્ષવાદ કેવી સરસ રીતે વ્યક્ત

થાય છે! આત્મીયા વિષય પરની લીટીઓ તો અહીં
આથી વધારે છે.

આવા વિચારો કરતાં નાયક આગળ વિચાર
કરે છે—

'દયા તણા ભાવ કદાચ જાગતા—

* * *

આ લોભના અંતવિહીન પૂરમાં,
સારું કર્યાની ઉર સાચ ઝંખના,
પીવા અહીં જે જળ આવનારાં
કુકુળ તેને ગણતાં અમારો;

* * *

'વિકાર કંઈ રકત મહી પ્રવેશ્યા,
આ ચિત્તને બંધન કે' નથી રહ્યાં,
આ વિશ્વના ક્યેય મહી ન અર્જ્યા'

—તેથી જ

'તુણ્યા તણા કાઠ જળ્યા કરે સદા-'

* * *

વિકાસમાં હું પદ જે ન પોખ્યાં
વિનાશમાં એ પરિસ્થિતિ મહાલતાં !

અને વિનાશ આવે છે, જ્યારે માણસ પાસે કર-
વાને કંઈ ખીલું કામ નથી આવતું.

'વટેજના કોઈ તરંગ માંહે—

તેનાં ભડી પાન ફળી છવાયું,

એવે બપોરે જ્યારે પત્ની ખારતી સાંકળ ચડાવે
છે ત્યારે

'કે' 'હા' કહેવા ઉરમાં રપ્ટહા નથી.

'કે' 'ના' કહેવા ઉરમાં રપ્ટહા નથી.'

પહેલાં જેને વિકાસના વિચારો આવેલ તેને જ
હવે વિચારો આવે છે.

'નથી અમારે શિશુ લેશ હર્ષવા !

* * *

આ રે હવે કાંઈ નવી વિચારણું

ધર્યે જડું માત્ર તુપા છીપાવવા !'

માયા એ આ ઓપરીમાંનાં બે કાવ્યોમાંનું
ખીલું કાવ્ય છે. એનું પણ વાતાવરણ પ્રથમના કાવ્ય
જેવું પહેલેથી છેલ્લે સુધી રહે છે.

દંપતી પણ ગરીબ છે. પત્નીને પેટે ગૂમડું થયું છે. એ પાછી જઈને ફોડી નાખવા જેવું થયું છે પણ લાંબા સમયનો જેની જેડે 'પસિય' છે એવું ગૂમડું પણ માયા જન્માવે છે !

આ-આ જ પેટે ધરતી સરેલાં
અસહ્ય એવાં લવણી રહેલાં
રોમાય કો' પ્રેમવપાર્તનાં હતાં.
કૌમહ્ય કો' પુષ્પદલો તણું હતાં.
અખડ કો' જીવનની દીલાને—
પ્રકાશવા દેહ બની ગયા હતા
આત્યંત સમૃદ્ધ દેવ જેવા,

* * *

'માયા, અહો ! જીવનખંધ માયા !
અનતમાં બ્યાપ્ત અગાધ તારા
સ્મિતો અમારાં મુખને સુમે છે,

મંદ તરંગ વારિમાં

પૂલો લતા સાગરની હિલોલતા
ખધાયમાં જે વિશાસી રહેલાં.

કેવળ વિમલ સ્વરૂપે જ નહિ—

ઈ ચૂમતી જીવનને સહુ સ્થળે !

બંને કાવ્યો સામાન્ય જીવનના રમ્ય સત્યને કેટલી
કુશળતાથી પકડી શક્યાં છે ?

એક જંદમાં આ કાવ્યમાં જણાતા જંદમેદાનો
નિર્દેશ કરવો જોઈશે, કારણ કે ક્યાંક ક્યાંક એણે
વાચનના પ્રવાહમાં સહેજ વિલેપ પાડેલ છે.

સામાન્ય રીતે 'તતજગાગા'ની ગણલયમાં પંક્તિઓ
ચાલી આવે છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે આ ઉપરાંત નીચેની
ગણલયો આવે છે—

૧. 'જતજગાગા'

૨. 'તતજર'

૩. 'નલભર'

૪. 'જતજર'

૫. 'તમરગા'

એકધારાપણાને કંટાળો ટાળવા જંદમેદ કે
લયમેદ જરૂરી છે એનો સ્વીકાર કરીએ છીએ.

લીટીઓને ક્રમ-સંખ્યા આપી હોય તો દીક થાત.

આપણી બાળશયમાળા : ભરત-તરફી નાચેનાં
પુસ્તકો એ પ્રથમાળાના પહેલા વર્ષમાં પ્રગટ થયાં છે.

૧. શું શીખ્યા ? : હર્ષદ પટેલ કિં. ૦-૩-૦

૨. ગામડામાં : રમણભાઈ કિં. ૦-૪-૦

૩. બાલચિત્રો : વૈકુંઠ દાકાર કિં. ૦-૩-૦

૪. હિં. રા. મહાસભા : હર્ષદ પટેલ કિં. ૦-૪-૦

૫. ચાલો હિમાલયે : પદ્માવતી

દેસાઈ કિં. ૦-૩-૦

કિં. ૦-૩-૦

૭. કેમ અને શા માટે ? : હર્ષદ પટેલ કિં. ૦-૩-૦

પહેલી પુસ્તિકા જૂની નિશાળમાં લખતાં
છોકરાંઓ પાસે જે જાતની વાતો મુકાય છે તેવી વાતો
અને તે શૈલી આ ચોપડીઓમાં છે. જૂની ઘરેડની
નિશાળનાં બાળકોને એક સહેલું વાચન મળે છે. દૃષ્ટાં-
તોની શૈલીએ શરૂ થતી વાતો એમને કેટલોક વખત
રોકી પણ રાખે તેવું છે, પણ એ બાળકોને જીવવામાં
એ બહુ સફળ થશે તેવું તો નથી લાગતું. એક રીતે
આ સીધો ઉપદેશ જ છે અને ઉપદેશ જમાનાઓ
થયાં મળતો આવતો હોવા છતાં એની અસર
સફળકારક નથી જણાઈ એ બહુમાન્ય અનુભવ છે.
'ચોરી કરવી નહિ, નિશાળે બરાબર જવું, લેસન
ધ્યાન દર્શ કરવું, પ્રમાણિક રહેવું' ઇત્યાદિ સીધી
શિખામણો અસર કરશે તોપણ બહુ થોડીવાર, કારણ
કે બાળકનું માનસ એમ અસર લેવાને તૈયાર માનવું
એ હવે તો બહુમતે બૂલભરેલું મનાય છે.

બીજું પુસ્તક ભરતની બૂજોળ સારી રીતે શીખવે
છે. 'ગામડામાં' એ નામ તો એને અમસ્થ જ આપી
દીધું છે. પુસ્તિકાનાં પાનાંઓ વચ્ચે જાહેરખબરનાં
પાનાં બાળકોને ગૂંચવશે.

ત્રીજું પુસ્તક 'બાલચિત્રો' વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનાં
બોધપ્રદ અક્ષરચિત્રો છે, પણ પ્રથમની જે ચોપડીઓ
જેવી સહેલી નથી. એની લખાવટ બાળકોને કાવતાં
મુશ્કેલ જણાશે.

ચોથા પુસ્તકમાં 'હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા'
અને એની એકાવનમી બેઠકનું વર્ણન છે. કહે છે કે

આ વિપયની ભાષા બાળકોને અનુરૂપ બને. તે માટે ઠીક કાળજી બતાવાઈ છે, છતાં સામાન્ય વાચનની ભાષાનું શું પૂછવું ?

‘આલો હિમાલયે’ ની બંને પુસ્તિકાઓ ઘણી સરસ છે. વિનોદી શૈલીમાં એક પછી એક પ્રસંગો વાંચનારને ખેંચી રાખે તેવા બન્યા છે. બાળકોને એ ખૂબ સરળ અને આનંદદાયક જણાશે. મોટાંને પણ એ વાંચીને ત્યાં પહોંચવાનું મન થઈ જશે. પ્રાથમિક ચોથા ધોરણ સુધીનાં બાળકની કક્ષાનું આ નમૂનારૂપ પુસ્તક છે, ફેરાઓ પણ આપેલ છે.

કસરત કેમ કરવી, શા માટે કરવી, નહાવું કેમ અને શા માટે, દાંત ચોખ્ખા કેમ રાખવા અને શા માટે અને લખાણમાં વ્યક્ત નહિ થયેલી પણ સમજી લેવાની બાબત-નાનાં બાળકોની સલાહો કેમ ગોઠવવી અને શા માટે એ ચાર બાબતો અહીં ચર્ચાસભાની શૈલીમાં લખાયેલી છે.

આપણા બાલસાહિત્યમાં મોટે ભાગે હિંદુ બાળકો અને હિંદુ દેવો અને પ્રાર્થનાઓ આવે છે. ગૂજરાતમાં મુસ્લિમ અને અન્ય ધર્મી બાળકો જેવી કોઈ ચીજ જ જાણે નથી ! અને બાળકોને અને આ કહેવાતા ધર્મને શું લાગે વળગે ? આ પુસ્તિકામાં એવું આવે છે માટે આ ટીકા કરવી પડે છે. બાળકોનો ધર્મ તો એક જ. એ ધર્મનું નામ બાળ-ધર્મ. બાળક હિંદુયે નથી હોતું, મુસ્લિમેય નથી હોતું. એને એનો પોતાનો સમાન ધર્મ છે

પુસ્તિકાઓની કિંમત ઘણી વધારે કહેવાય. રૂપ-૩૦ પાનાંની ચોપડીના ત્રણ આના અને ચાર આના વધારે જ છે. શરૂઆતની ચોપડીનાં પૃષ્ઠો અને પાનાં પણ ખરાબ છે. જે કે આમાં ઉત્તરોત્તર સુધારો થશે એવાં ચિહ્નો આ ચોપડીઓમાં દેખાય છે ખરાં. છતાં કિંમત તો હળવી જ કરવી જોઈશે. નહિ તો ગરીબ માન્યાપનાં છોકરાં એ વાંચવામાંથી ખાતલ રહી જશે.

અમે છેવટે સાત : ૬. કલસુમ એ. સુરૈયા : પ્રકાશક ગૂજરાતી સાહિત્યમંડળ, ઈસ્માઈલ કોલેજ, જોગેશ્વરી, મુંબઈ : કિંમત રૂ. એક (મિનાકારી આવૃત્તિ)

અંગ્રેજ કવિ વર્ડઝવર્થનું ‘We are seven’નું કાવ્ય નિશાળમાં ભણતાં બાળકોને પણ ખૂબ સરળ અને સુંદર લાગ્યું છે, એ કાવ્યનો આ પદ્ય-અનુવાદ છે. અનુવાદક બહેનનો જન્મ ૨૦ની સાલમાં જ થયો છે. આટલી નાની ઉંમરે જે સૌમ્ય ભાષા અને પ્રવાહી છંદ મૂળના શબ્દો શબ્દોને વળગી રહીને એઓ વાપરી શક્યાં છે તે એમના પ્રત્યે માનસુદ્ધિ પ્રેરે છે. સવૈયા છંદ મૂળ અંગ્રેજી ગીતના ઢાળમાં ખૂબ મળતો રહીને ચાલે છે તે શોધી કાઢવા બદલ અનુવાદક બહેનને અભિનંદન.

She had a rustic woodland air,
And she was wildly clad;
Her eyes were fair and very fair,
Her beauty made me glad.

દીસતી વનવાસી ગામડિયણ,
કીધેલો અણધર શણગાર;
આંખો હતી સુંદર, અતિ સુંદર,
પામ્યો રૂપે હરખ અપાર.

And two of us at Conway dwell,
And two are gone to sea.

અમમાંથી સાગરે ગયાં બે,
અને વસે છે બે ખંભાત.

આટલો સરસ અનુવાદ સત્તરે સત્તર કડીનો છે. મૂળ કાવ્યનો ભાવ આમ છે :

કવિ ગામડાની એક ભોળી બાળકીને પૂછે છે,
“કેટલાં ભાઈ બહેન છો ?”

“સાત.”

“ક્યાં છે બધાં ?”

“બે દરિયે ગયાં છે, બે કાનવે (અનુવાદક બહેને ‘ખંભાત’ શબ્દ ચાતુરીથી યોગ્ય દીધો છે.) ગયાં છે. બે કપ્રસ્તાનમાં સૂતાં છે અને એક હું.”

“બે કપ્રસ્તાનમાં સૂતાં છે તો પછી તમે સાત કેવી રીતે ? તમે તો પાંચ જ.”

“ના, અમે સાત જ છીએ.”

અને બાલિકા ફરી ગણતરી કરાવે છે. અને કબ્રસ્તાનમાં સુતેલાં કેમ સૂતાં અને પોતે એની પામે હજી ગીતો ગાય છે ઈ. વાતો કરીને કહે છે, “અમે સાત નહિ ?”

કવિ વિચારે છે, “આને કેમ સમજાવવું કે હવે એઓ સાત નથી ?”

અનુવાદમાં કથન બરાબર બીતરું છે.

દુઃખ સાથે જે વાતની ટીકા કરવી પડે છે તે એના મુશોભનની અને એની આકરી કિંમતની. પુરિતકા ઉધાસા વિના તો એ ‘કામરી છુક’ મિવાય ખીજું કાઈ હશે એ ન માની શકાય. વળી અંદર કવિતાનાં પાનાંઓનું સુશોભન એટલું અણુધક રીતે થયું છે કે એ જોતા જરાય આનંદ ન થાય. શરૂઆતમાં જેવાં પાનાં છે તેવાં અર્ધાં પાનાં હોત તોપણ દીક યાત.

અને એક રૂપિયામાં તો કેટલાં સરસ ચિત્રો આપી શકાય ! હંસા મહેતાની બાલવાર્તાવલિ એનો સુંદર પુરાવો છે. બાળકોને ખૂબ ગમી જાય એવી ચોપડી જે બની શકત તે કોઈને ન ગમે એવી બની ગઈ ! કેવળ સુંદર અનુવાદની ૧૭ કડીઓનો એક રૂપિયો આપી દેવાનું મન થાય તેવા બહુ ઓછા લોક હશે—જે હશે તે અતિ પૈસાદાર હશે.

નયન-કાવ્યમાળા—: કવિ અને પ્રકાશક : ‘નયન’ શણાવાવ, (કાકિ) કિંમત ૧૨ આના : પ્રસ્તાવનાલેખક રા. ‘ઉકાર’

આ કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે, “... ગૂજરાતીને બોલે આજોડતા મુસ્લિમ સાહિત્યકારોનું અપમાન કરવા માગતો નથી.... ગૂજરાતી હોય તે

સારી ગૂજરાતી લખે જ તેમાં શી ધાડ મારી કે તેનો (એ લખનાર મુમલમાન છે, તેવો) ઉલ્લેખ કરવાનો હોય !”

એમ જ કામી ભાવને ભૂલીને કવિ ભારતમેવાના ગુણ ગાય છે અને તેને માટે મૃત્યુની મોજ માટે ઉત્સુક બની રહે છે,

“હૃદયમાં રાષ્ટ્રપ્રેમીનો અતિ ઉન્માદ ભભરાતો ન તેની નોંધપોષીમાં નિરાગા કે પરાજય છે.”

“ગળદે નકામો ડોળ કર્યો,” દીવ કહે “ગમતો નથી.” ઇન્કુ અમલ તુજ રક્ષણે બસ મોતના આરે જવું. તૈયાર છું હું ભોગ મહારા પ્રાણનો દેવા હસી મજાની બનીને હિંદ ! તુજથી દૂર ક્યાં મહારે જવું !

કવિ અને પ્રસ્તાવનાલેખકના આટલું કહેવા પછી આપણે કહીશું કે મુસ્લિમો હિંદના ખીળ વતનીઓથી કાઈ ભુદા જ પ્રકારના છે ?

આ કાવ્યસંગ્રહમાં કાવ્યોનાં જ ૧૬૦ પાનાં છે અને ૯૨ કાવ્યો છે. સાધારણ લઘુલ લોકને લોકપ્રિય થઈ પડે અને સહેલાઈથી મોટે થઈ જાય એવાં શિક્ષાપ્રદ અને વિવિધ વિષયોનાં કાવ્યો આમાં છે. મણિકાંત કાવ્યમાળાની ટાટિનાં ગીતો છે.

ગીતો સારાં છે, દોષ જેવું ક્યાંય કાઠી શકાય એવું નથી. છતાં આને આપણે ‘કાવ્યમાળા’ તો નહિ કહી શકીએ. ‘કાવ્ય’ જેને કહી શકાય તેવી વસ્તુ આમાં શોધવી મુશ્કેલ છે.

હાસ્યરસથી ભરપૂર પ્રસ્તાવના પણ વાંચતાં આનંદ આપે તેવી છે.

એકંદર પુસ્તકનું પ્રકાશન નિરર્થક કે હાનિકાર નથી.

પ્રતિભા અને પતિત્વ

શ્રી. રામનાથ 'સુમન'

મારી સામે કાનપુરના એક સાહિત્યપ્રેમી મિત્રનો પત્ર પડ્યો છે. એમાં એ બે પ્રતિભાશાળી હિંદી સાહિત્યકારોનાં ગૃહજીવનની સાંભળેલી વાતોની ચર્ચા કરીને પૂછે છે, શું આ સાચું હશે? અને સાચું હોય તો આપ કહી શકશો કે એમનું દામ્પત્યજીવન આટલું અસફલ અને દુઃખદ કેમ હશે?

આ મિત્રને મેં જવાબ લખી નાખ્યો છે કે ભાઈ, તમે તો એક વિચિત્ર સવાલ પૂછ્યો છે. એ સાહિત્યકારોના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાનું સૌભાગ્ય મને નથી મળ્યું, અને એને માટે હું ઉત્સુક પણ નથી. પઠદાને ફેંકી દઈને બહાર આવેલી સ્ત્રી પણ આટલી સરસ નથી બની ગઈ હોતી કે એ પરથી પુરુષે અથવા પુરુષ-વિશેષે શરૂ કરેલા સંસાર પરત્વે કંઈ એકદમ સલાહ સૂચનાઓ આપી શકાય. વળી આ પ્રશ્નના મૂળમાં જે જાન-ગપટિયા પ્રવૃત્તિ છે-તે કંઈ બહુ સુરુચિકર નથી. અને સુરુચિનો પ્રશ્ન બાળુએ મૂકીએ તો માણસની સફળતા અસફળતા બંને પછી એના પ્રત્યે અક્ષમતાનો ભાવ પેદા થઈ જાય છે તે એચસ્કર નથી. એમાં જીવનયુદ્ધમાં મચેલા, ક્યારેક પડતા, આખડતા ને એકા થતા ને વળી પડતા માણસ પ્રત્યે એક પ્રકારનો વ્યંગ થતો હોય છે, એમાં એવો કંઈક અહંકાર-ભાવ છે કે જે પ્રશ્નકર્તાને જાણે નથી લાવતો.

પણ હું માનું છું કે આટલું કહ્યા પછી પણ પ્રશ્નનો એક ઉકેલ રહી જાય છે કે જેના પર વિચાર કરવો આવશ્યક છે. આ પ્રસંગનું વર્ણન પ્રશ્નકર્તાએ બે હિંદી સાહિત્યકારોને વિષયે કર્યું છે, એ બોટું પણ હોઈ શકે છે, સાચું પણ હોઈ શકે છે. અને સાચું ને બોટું બંને સાથે પણ હોઈ શકે છે. બંને સ્થિતિમાં અતિશયોક્તિનો સંભવ અવશ્ય હશે. પણ મિથ્યાની વચ્ચે એક મહત્વના જે પ્રશ્નનો આમાં નિર્દેશ છે તે ઉપર સ્વરૂપે સમાજ પાસેથી ઉત્તર અને સમાધાન માંગે છે.

પ્રશ્નકર્તાના પ્રશ્નમાંથી જે સામાન્ય ધ્વનિ જાહે છે તે એ છે, 'શું પ્રતિભાવાન વ્યક્તિ સારો અને સફલ પતિ હોય છે?' પ્રશ્ન જરા અટપટો છે, પણ એ પ્રત્યેક દેશમાં ઘણી વાર જણ્યો છે અને ચાલે પણ જાહે છે,

આજ જગત એક અસાધારણ કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહેલું છે એટલે આ પ્રશ્ન જટિલ લાગે છે.

અપવાદને બાદ કરીને કહું તો કહી શકાય કે પ્રતિભાની સાથે દાંપત્યજીવનને સંબંધ જરા પણ નથી. ખરી રીતે દામ્પત્ય એ જીવનની એક નોખી જ કલા છે. જેને એ કલાનું વ્યવહારિક

જાત નથી હોતુ તેને એનો કયા, કયારે ને કેરી રીતે ઉપયોગ કરવો એની સમજ નથી પડતી વળી આ મનુષ્ય નાન હોય એટલેથી જ પતતુ નથી ૧૦૦ પાણુનારોમાથી ૮૯ તો લગનજીવનની મોની મોની વાતો જાણતા જ હોય છે, છતાં એ કહેવુ કહિને છે કે એમનુ દાપત્યજીવન મફલ હોય કે વસ્તુત સુખી જીવન માટે જે વાતોને આપણે સિદ્ધાંતરૂપ માની હોય તેનો વનિક જીવનમા કેવી રીતે કેટલો ઉપયોગ કરી શકાએ છીએ તે પર આપણી બધી મુશ્કેલી એનો આધાર રહેનો છે જીવનનુ સુખ વણે લાગે મોળા સિદ્ધાંતો પર નહિ, પણ નાની નાની અને દેખીતી રીતે મહત્વજન્ય લાગતી વાતો પર નિર્ભર છે અને જે વાત જીવનના અન્ય ક્ષેત્રોમા સુખ અને સફળતાને માટે આવશ્યક છે, તે જ વિચારિત જીવન માટે પણ જરૂરી છે

જે વાત દેખીતી રીતે મામૂલી જ છે પણ એ જ આપણા જીવનના એ પ્રશ્ન પર પ્રકાશ ફેંકનારી હોય કે એ પ્રકાશમા જેતા, વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે પ્રતિભાવાન વ્યક્તિ દામ્પત્યજીવનમા પ્રાય સફળ નથી હોતી

પહેલી વાત તો એ કે નિવાહિત જીવન રમણીય તાના સરકારનુ જીવન છે પતિ અને પત્ની જીવનમા મિત્રો માગતા હોય છે, જે વિવાહિત જીવનમા એ ત્રૂની પુરાય તો એ જીવન સુખી હોઈ શકે અને કહી શકાય કે એ સફળ અને સંતોષી બની શકે પતિની કેન્દ્રોન્મુખી પ્રવૃત્તિને કારણે સ્ત્રીને હમેશા આ અલાય વધુ સાલે એનુ જીવન પતિમાં, ઘરમા, અને જાળકોમા જ સમાઈ જતુ હોવાથી એ અકળાતી હોય છે જીવનચુલ્લમા એના માવી બહુ થોડા હોય છે અને હમેશા એકાદ નિરાશા મળતી જ હોય તેમા જીવનનો લાભો માર્ગ એની સામે પડ્યો હોય છે ધણુ ખરુ આ માર્ગ વૈચિત્ર્યપૂર્ણ નથી હોતો. એના પર ચાલતા સ્ત્રીને સદા એક મધુર અવનનની ધ્રુજ રજા જ કરે છે આ અવનનની પૂર્તિ નારીજીવનના સંતોષ અને

અખનુ પ્રધાન કારણ છે અને જે એવુ તુષિપર અવનનન સતત નથી મળતુ તો એના જીવનની તમામ સરળતાઓ હુત થાય છે એનુ જીવન જેવેન બને છે એમા એક જાતનુ સ્નાપણ આવે કે અને એક ધાતક ઉદાગી પથારી રહે છે

દેખીતુ છે કે કોઈ પ્રતિભાવાન પતિ જીવનના જ્યારહારની નાની મોની વાતોમા રમ ન લઈ શકે અને રસ લે તો પણ એને ચાટે સમય અને શક્તિ ખર્ચવા, એને યોગ્ય મહત્ત્વ આપવુ, એ બધુ એની ક્ષમતાની બહાર હોય છે જીવનના મહાન સ્વસ્થોમા એ એટલો રૂખેનો હોય છે અથવા પોતાના પ્રિય કાર્ય કે નિયમની સાથે એની એની તત્ત્વીનતા હોય છે કે વિવાહિત જીવન કે ગૃહજીવનની આવશ્યકતાઓ અને જનામદારી તરફ એ ઝોણુ ધ્યાન આપી શકે છે એનુ જીવન એમ વનનુ જીવન હોય છે એ કોઈ વિદ્યા, કોઈ વિજ્ઞાન કોઈ નિયમ કાર્ય, અન્વેણ પ્રત્યે આત્મસમર્પિત જવો બનેલો હોય છે એ વૈજ્ઞાનિકને એટલો મમય નથી હોતો કે એ રોજા માળકને તેડી લે, એને રમાડે અને પત્નીને જરા આરામ આપે એક દાર્શનિક એ તરફ ધ્યાન નહિ આપી શકે કે એની પત્ની શુ ખાય કે અને શુ પહેરે છે ઉચ્ચ પ્રતિભા અથવા બુદ્ધિવાળી વ્યક્તિ કેન્દ્રોન્મુખી પ્રવૃત્તિનો માણુમ હોય છે એ કોઈ ખાસ પદાર્થમા ધ્યાનસ્થ અને કેન્દ્રિત બનીને મગ કરે છે એ તત્ત્વીનતામા જ એનો માનસિક આનંદ અને સ્ફૂર્તિ રહેલા હોય છે અને પત્ની પ્રત્યે નિહવળતાના એના લાભો શાત બની જાય છે

આ નાત કેવળ ગૌદિક કાર્ય કરનાર ખૂબ પ્રતિભાવાન વ્યક્તિઓમા જ સમાઈ રહેતી નથી અત્યંત નિષ્ઠાપૂર્વક કોઈ પણ કામમા લાગેના લોકોને માટે પણ આ જ વાત છે અનેક રાષ્ટ્રીય માર્ગકર્તાઓ, દેશલકનો અને સાહિત્યકારોને આ વાત નાણુ પડે છે મારા એક મિત્ર કે જે દેશના કામમા પડ્યા છે તેઓ વિનંદમા કહે છે કે જે સ્ત્રી દેશ લકતને પગલુશે તે ભૂલ કરશે આના લોકો માથે

લગ્ન કરવાં. ફીક કે નહિ એ જુદો પ્રશ્ન છે, પણ એમાં તો કંઈ સંશય નથી કે જે સ્ત્રી ગૃહજીવનનો લહાવ લેવા ઇચ્છતી હોય તો તે ભ્રમ છે. તેણે આ લગ્ન પછી એ ભ્રમને છોડી દેવો પડશે. એ ભ્રમ જેમ વહેલો છૂટી જશે તેમ તેનું વહેલું કલ્યાણ થશે. જો એ એમ સમજતી હોય કે સમાજસેવાનું એ માણસ જાગરું કામ કરી રહ્યો છે અને એના હાથથી હાથ મિલાવવામાં તેનું નારીત્વ ગૌરવાન્વિત બનશે, તો તે એની સાથે ખુશીથી લગ્ન કરે. આવી સ્ત્રીઓનાં પણ લગ્ન એક રીતે સન્માનીય છે કે જેમાં કર્તવ્યની ભાવનાને ખૂબ પ્રધાનતા મળી છે અને જેની પ્રેમની ભૂખે એના જીવનને વિકસ, વિદ્વજ્ઞ અને અપંગ નથી બનાવેલ. આવી સ્ત્રીઓ કે જે પતિ તરફ લાલસાભરી આંખે નથી જોતી, જેમાં પોતે પતિ તરફથી પ્રેમ અને સેવા નથી માગતી તે પોતાને કંઈ વધુ દુઃખી નહિ અનુભવે.

પણ દુર્ભાગ્યવશ આવી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી છે. એમ પણ કહી શકાય કે આવી સ્ત્રી કવિની કલ્પનાનું ચિત્ર માત્ર છે. મને ઘણી દેશભક્ત, તેજસ્વી, ત્યાગી અને પોતાના પતિની સેવામાં આનંદ માનનારી સ્ત્રીઓને જાણવા, સાંભળવા અને નિકટમાં જોવાનો અવસર મળ્યો છે. પણ એવી એક પણ સ્ત્રી નથી મળી, જે ગૃહજીવનના સ્વપ્નને બિલકુલ ભૂલી ગઈ હોય. હૃદયના કોઈ ખૂણામાં એક વિપાદ-ભાવ, દક્ષિત હોવા છતાંયે પડ્યો હોય છે અને સહાનુભૂતિ, અભાવ કે વ્યથાનો સ્પર્શ થતાં જ જાણે વહેવાને તૈયાર હોય તેમ રક્તબિંદુઓ એમાંથી ટપકવા લાગે છે. પ્રાયઃ જ્યારે એકાન્તમાં સ્ત્રીઓ મળે છે ત્યારે હૃદયની પીડા વાતચીતમાં ઠલવાઈ જાય છે. ઉપરથી ખૂબ સંતુષ્ટ લાગતી સ્ત્રીઓ પણ પોતાના જેવી સ્ત્રીઓ પાસે એવી આર્તવાણી કાઢે છે કે એ સાંભળીને આશ્ચર્ય જ થાય. એવી સ્ત્રીઓનાં ઉદાહરણો સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં પણ મળે છે.

ટાલસ્ટોયને આપણે એક મહાન ચિંતક તરીકે જ નથી ઓળખતા પણ એક ઉચ્ચ નૈતિક સાહસના

પ્રવક્તાના રૂપમાં પણ આપણે એમની કલ્પના કરેલી હતી, અને આજે હજી પણ ઘણા કરે છે; પણ એમની સ્ત્રીની ડાયરી પ્રકાશિત થઈ ત્યારે એ બનશીને લોકો સ્તબ્ધ થઈ ગયા કે એમનું વિવાહિત જીવન કેટલું દુઃખપૂર્ણ હતું. આ ડાયરી એમની સ્ત્રીના અસફલતા અને અભાવના સ્વરૂપના અનુભવમાં અશ્રુ-વિમોચન જ માત્ર છે.

પરંતુ જે વાત ટાલસ્ટોયને વિષયે સત્ય કરી છે તે થોડે ઘણે અંશે બધા જ શ્રેષ્ઠ ચિંતકો, પ્રતિભાવાનો અને અત્યંત નિઃશયી વિશિષ્ટ કાર્યોમાં પડેલા લોકોના વિષયમાં પણ સાચી છે. જો આમની સ્ત્રીઓ પણ ડાયરીઓ લખે અને એમના હૃદયમાં જે છાતું રહેલું છે તે એકદમ ખુલ્લું થઈ જાય તો આપણે જે, શ્રીમતી ટાલસ્ટોયની ડાયરીમાં જોયું તે, જ એમાં પણ જોઈશું.

પણ આમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી, કે આને કાર્થ રીતે પ્રતિભાવાન પુરુષોની ઈમાનદારી પર ‘સેન્સર’ આક્ષેપ પણ કહી નહિ શકાય. એમ પણ આનો અર્થ નથી કે વિશિષ્ટ કાર્યમાં પડેલા પતિઓ ભલા નથી હોતા, કે જાણીબૂજીને પોતાની પત્નીઓની ચિંતાના કારણરૂપ અને છે કે એમની ઉપેક્ષા કરે છે. ઘણે ભાગે તો પતિ ઘણા ભલો હોય છે. એમનાં સદાશય અને સન્મનતા પર શંકા નહિ લાવી શકાય. એ એવું ઇચ્છે પણ છે કે એની પત્ની સુખી બને, એને કાર્થ જીતની અગવડ ન ભોગવવી પડે. પણ આ સદિષ્ટાનો પ્રત્યક્ષ જીવન પર ઝોછો પ્રભાવ પડે છે. જીવનની વ્યવહારિક મુશ્કેલીઓ અને આંતરિકીઓ કેવળ સદિષ્ટાથી જ દૂર નથી થતી એટલે પતિની ભલી લાગણીઓથી સ્ત્રીને સંતોષ નહિ મળી જાય. એ તો માગે છે કે એનો પતિ બેરોમિટરની માફક પ્રત્યેક થડકાર અને પ્રત્યેક સુખદુઃખની લાગણીઓને અંકિત કરે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર અને કાલમાં એ સદાશયોની અભિવ્યક્તિ ઇચ્છે છે. એ એને ચરીસા જેવો ઇચ્છે છે કે જેમાં એ પોતાને જોઈ શકે અને

પોતાને બેસાડી શકે એ જીવનના માર્ગ પર પોતાનો એક ચિરસાથી ખાસ પોતાને જ માટે સંપૂર્ણ સમર્પિત હોય એવો સુરક્ષિત સાથી, માગે છે. પોતા નાથી બહુ જાણ અને ગ્રેષ્ઠ જ્ઞેનામા જીડતા પતિની સાથે આનવા એ થાકી જાય છે, કારણ કે ત્યાં તો કવળ અનુગમન, પાછળ પાછળ ધસડાનાતુ જ એને પસંદ રહે છે. જ્યારે એ તો માગે છે પથપ્રતીકની સાથે સાથીના પૂરા અર્થમાં સાથી એથી નારી અસાધારણ પુરપતે મેળવીને એની પ્રત્યે એક લયમિ થિત આદરથી ભેળ રહે છે—એના પ્રત્યે લક્ષિતથી એનું હૃદય પૂર્ણ થઈ શકે છે, પણ એમાં એ પોતાના પાણ નથી ભેળી, કે જેને ભેરે એ નારીજીવનના કષ્ટો સહન કરે એનું જીવન એવો પતિ મેળવ્યાથી ધન્યતા લાવે અનુભવે પણ એમાં એની સાર્યકતા એને નહિ દેખાય

અમેરિકાની એક સ્ત્રીએ એકમાર લખ્યું હતું કે ‘માન વિવાહિત જીવનને સોળ વર્ષ વીતી ગયા પણ મેં વિવાહિત જીવનની સફળતા હજી નથી આપી મારા પતિ સ્વચરિત અને માયાળુ છે, પણ એ પોતાના અધ્યયન અને ચિંતનમાં જ બધો સમય લાગેના રહે છે એ નથી કદી મને વહતા નથી મદી મારા વખાણ કરતા, સાંગે ઘેર જ રહે છે. પણ એકાંતમાં કંઈ વિચાર જ કર્યા કરે.’

ચિંતનશીલ પતિની પત્નીનું આ ચિત્ર બધે કેકાણે જોવા મળશે ફેર એટલો જણાશે કે આમાં પશ્ચિમનો રંગ છે પરંતુ એના મૂળમાં જે રહેતું છે તે તો પૂર્વ પશ્ચિમ બધે સરખું જ છે જે વાત આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ માણસને જોડે લાવનાર છે તે જ પ્રાય વિવાહિત જીવનમાં બાધારપ મિદ્ધ થઈ છે આ અમેરિકન બાઈના કથનમાં ‘એ મને નથી કદી વહતા કે નથી મારા વખાણ કરતા’ એ જે શબ્દો છે તેમાં અનાસક્તિનો જબરો ગુણ રહેલો છે, પણ એ માર્ગને એની કિમત નથી જે વસ્તુ માટે એ તલપાપડ થઈ રહી છે તે છે પતિનું સાહચર્ય, એ વિના એને લગજીવનની સફળતા નથી જણાતી

ઉપર મેં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ અને લગજીવનના હિતોના વિરોધની વાત લી છે તેથી હું એમ નથી મહેના માગતો કે પરબધા પછી નૈતિક, માનસિક કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે વિચાર ન કરવો મારું કહેવું એમ છે કે જેમ જેમ વ્યક્તિ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિકાસ પામતી જાય છે તેમ તેમ એની દૃષ્ટિ અતર્ક્ય થાય છે, બાહ્ય જગત પ્રત્યેની એની આસક્તિ ઘટતી જાય છે અને એને પોતાના સંતોષ અને આનંદ માટે બીજાના અવનબનની જરૂર ઓછી પડે છે આતુ પણ પરિણામ એ આવશે કે દામ્પત્યજીવનમાં એની એ તૃપ્તિનતા નહિ રહે

શુદ્ધી રામતીર્થ સુધી અને ટોલરોયથી એ હિદી સાહિત્યકારો કે જેનો ઉલ્લેખ લેખની શરૂઆતમાં થઈ ગયો તેમના સુધી બંધાની લગભગ એક જ કથા છે પ્રખર આધ્યાત્મિક, નૈતિક કે બૌદ્ધિક પ્રતિભાવાળી વ્યક્તિત્વ જીવન સાધારણ પગદડી પર નથી ચાલી શકતું. એઓ ઉચ્ચતામાં કે જીડાણમાં કેન્દ્રિત અને ડૂબેના હોય છે, પોતાને જૂનીને પોતાના અતરના આનંદને જગાડતા હોય છે, અથવા શ્રેષ્ઠતર અતૃપ્તિમાં આગળ ધપતા હોય છે દેખીતું છે કે આ પ્રકારની અસાધારણ અવસ્થાઓમાં ગૃહજીવનની જગ્યાદારી પ્રત્યે તેઓ જાગૃત નથી રહી શકતા

મૂળ વાત તો એ છે, લગજીવન સામાન્ય શુદ્ધિ અને પ્રવૃત્તિના મનુષ્યો માટે છે સામાન્યથી જે જોડે કે નીચે હોય તેઓ એમાં અસફલ બને છે, જે તત્ત્વ સ્વાભાવિક છે. લગજીવન જ્યારે સાધારણ માણસને એની સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિના વિકાસને માર્ગ આપે છે, તેમ જ પ્રથમથી જ પર્યાપ્ત રૂપમાં ઉન્નત અને વિકસિત થયેલાઓને એની ઉપયોગિતા બહુ જ ઓછી છે. સાધારણ વ્યક્તિને માટે તો એ કર્તવ્ય પણ છે, જેમ પણ છે, ત્યાગ છે અને ભોગ પણ છે, અનાસક્તિ અને આસક્તિ પણ છે સાથી વિશે તો એ એના સ્વમના અજ્ઞાસ માટે છે પણ એ જે કંઈ હોય, જેટલું હોય તે સામાન્ય દગજીવનમાં માણસ માટે જ આવશ્યક છે અને સામાન્ય પ્રવૃત્તિ અને

મનોવૃત્તિને કારણે જ એનું લગ્નજીવન સુખી અને સફળ થઈ શકે છે. લગ્નજીવન ડગલે ને પગલે સમાધાનનું જીવન છે. એ એક નાનો સરખો સમાજ છે અને એ માટે સામાજિક જીવનની સગવડો ને અગવડો બધું એમાં પણ હોય છે. પ્રતિભાવાન વ્યક્તિ પ્રાયઃ વ્યક્તિવાદી હોય છે; જેઓ પોતાને સમાજવાદી કહે છે તેઓ પણ આત્યન્તિક રૂપમાં વ્યક્તિવાદી હોય છે. એ સમાજ ઉપર પોતાને નથી છોડી શકતા, પણ સમાજને પોતાને અનુકૂળ ચલાવવાની આશા રાખે છે. એથી જીવનમાં સમાધાનની પ્રવૃત્તિ એમનામાં ઓછી હોય છે. એઓ વારે વારે પોતાની ચિંતનની ઊંચી ભૂમિકા પરથી ત્રીચે ઊતરવાનું પસંદ નથી કરતા.

આથી ઊલટું, લગ્નજીવન વાસ્તવિકતાઓનું જીવન છે. એમાં ન્યાય અને અધિકારની અપેક્ષાએ સહન-શીલતા અને આવડતની આવશ્યકતા વધારે હોય છે. એ યાદ રાખવું કે સામાન્ય સ્ત્રી પ્રેમના આધ્યાત્મિક ઉપદેશ કે ભાષણથી તૃપ્ત નથી બની શકતી. એ ઇચ્છે છે કે તમે એના જીવનની આશાઓ પર તરંગિત બનો, એના દુઃખે રડો, એના આનંદમાં આનંદો અને એને પોતાની સમજીને સ્વીકારો. એને તમે પણ ‘એના’ સમજવાની તક આપો. એ માને છે કે પતિને માટે જીવનનું સંપૂર્ણ કર્તવ્ય એની સાથે હોય, એને અળગી કરીને નહિ.

એક સ્ત્રી છે. ગૃહસ્થંધર્મને આચરવામાં એનો સમય બંધ છે. એ ઘર સાચવે છે, બાળકોને ઉછેરે છે, એવાં કામ કરે છે કે જેનાથી માણસ બહુ જલદી કંટાળી જાય. આવી પત્ની માટે એ સ્વાભાવિક છે કે એનો પતિ વિજ્ઞાનની શોધમાં પોતાને ભૂલી જાય તો ખિન્ન થઈ જાય. એને એ મહાન કવિ-પતિ શા ખપતો કે જે બાળકના રૂદ્ધનથી અલિપ્ત મહાન કલ્પનાએ ગૂંથતો રહે અથવા સખત તાપમાં દેવતા કૂંકતી પત્ની તરફ નજર ન નાખતાં હિમાલયની ઊંચાઈ પર કલ્પનાની પાંખ પર લમતો હોય. એને એ પતિની શી જરૂર કે જે સાહિત્યની અમર કથાના ચિંતનમાં ડૂબ્યો હોય

કે જે કથાના એક જીવંત કરુણ પાત્ર જેવી એની પત્નીને ભૂલી જતો હોય. અવશ્ય, આવી માણસ એક સામાન્ય પત્નીના કરતાં માનવજાતિને માટે વધુ કલ્યાણપ્રદ સંદેશ મૂકી જતો હોય છે, અવશ્ય એને કારણે સમાજનું હિત થાય છે, પણ એક સામાન્ય નારી, જે પોતાનું સમસ્ત પ્રિય છોડીને એની પાસે પ્રેમની આશાએ આવી છે તે, ને એથી કેમ તૃપ્તિ મળે ? એને લઈને એનો સંસાર છે, એ એક માત્ર એને માટે દુનિયાનું કેન્દ્ર છે. એની આશાઓ તૂટી જાય છે, એ એકલી પડી જાય છે, એની સમતુલા ખસી જાય છે.

એ પોતાનો સાધારણ પતિ માગે છે, જે એનાં કષ્ટો અને સેવાઓનો મૂક સાક્ષી ન બની રહે, પણ એનો અનુભવ કરે એવો પતિ એ માગે છે. હું એવા ઘણા પતિઓને જાણું છું કે જે પોતાની પત્નીઓને હૃદયથી આહતા હોય જેમનો પ્રેમ ખૂબ પરિપૂર્ણ અને નિઃસ્વાર્થ હોય, પણ એ પોતાના પ્રેમને પ્રાગટ્ય અથવા પ્રગટતી ભાવનાથી રંગવા નથી ઇચ્છતા. પત્નીઓની દૃષ્ટિએ આમાંના ઘણા અસફળ પતિઓ છે. એમના પ્રેમની ઉદાત્તતા અને અકૃત્રિમતા એમની સફળતા અને લગ્નજીવનના સંતોષની જગ્યાએ એમની અસફળતાનું કારણ બની છે. આમાં એમનો દોષ નથી. એ એમનાં સ્વભાવ અને પ્રકૃતિનું કારણ છે. લગ્નજીવનની સંકળના કેવળ નૈતિક અને સિદ્ધાંતિક ઉચ્ચતા પર નથી રહેલી, પણ એથી વિશેષ એ દૈનિક વ્યવહાર પર પણ રહેલી છે. એક ઘણા જ સદાશયી પતિને હું જાણું છું કે જેઓ પોતાની પત્નીને ખૂબ ચાહે છે, પણ સામાન્ય વ્યવહારમાં સહનશીલતા અને નમ્રતાને અદલે રક્ષતાને કારણે લોકોનાં અને પોતાની પત્નીના મન પર જેમણે ઊલટી જ ટાપ પાડી છે. લોકો સમજે છે કે એમનું લગ્નજીવન અસફળ છે. પત્ની પણ અસંતોષ અને અતૃપ્તિ અનુભવે છે. અને એ સંજોગ પર પણ એ વાતથી ગુસ્સે રહ્યા કરે છે કે એમની પત્ની એમનો પ્રેમ સમજતી નથી. ધરના યોગ્યથી કચડાતી પોતાની પત્ની પ્રત્યે તમારું હૃદય સહાનુભૂતિ અને દર્દથી

ભરેલું હશે, પણ જ્યાં સુધી તમે તમારી પત્નીને એ કાર્ય અને વાણીથી અતાવો નહિ કે જેથી એના દુઃખે તમે દુઃખી છો અને એ કંઈ રીતે એણું થાય એની જ ચિંતામાં તમારો સમય જાય છે એવું એને સમજાય ત્યાં સુધી તમારી સહાનુભૂતિ કોઈ ક્રિયાત્મક રૂપ નહિ લે. એક સામાન્ય પત્ની ચાહે છે કે જ્યારે એ ભોજનની થાળી પીરસી તમારી સામે મૂકે ત્યારે તમે એના ભોજનની પ્રશંસા કરો, એમ કહો કે ફલાણી ચીજ તો આજ સરસ બની છે; એ ચાહે છે કે જ્યારે એને ઠીક ન હોય ત્યારે તમે એને હળવેથી એની તબિયતના સમાચાર પૂછો, ચિંતા પ્રગટ કરો. ઘરમાં બધું સરખું ગોઠવે કે નવી રીતે અથવા નવાં કપડાં પહેરે ત્યારે એની કલાપ્રિયતાનાં વખાણુ તમારી પામે એ માગે છે. તમે એવો ભાવ પ્રગટ કરો કે દુનિયામાં એક કહેતાં અનેક સ્ત્રીઓ છે પણ તમારે લાયક તો એના જેવી સારી સ્ત્રી બીજી કોઈ નથી. તમે એને આનંદનાં સાધનો ચીંધો, તમને એ ખરા અર્થમાં કંઈ સહાય આપી શકે કે નહિ પણ તમે એને તમારી ચિંતાઓમાં ભાગ લેવા દો, એનું હૃદય તમે તમારી પામે કલવવા દો અને એને આશ્વાસન લેવા દો કે તમે એના છો અને એ તમારી છે—એ આવું માગે છે.

આને માટે માણસને વિગતથી વિચારવું પડે છે. એને પત્ની અને કુટુંબીજનોની પ્રવૃત્તિઓ અને ચિંતની અવસ્થા—moods—નું અધ્યયન કરવું પડે છે.

રૂપ છે કે અસાધારણ બુદ્ધિ, પ્રતિભા કે કર્તવ્યના ભાનવાળા માણસો આ કારણેને પોતાના કામમાં વિધ્નરૂપ માને. અતિશય કેન્દ્રિત વ્યક્તિને માટે વારંવાર પોતાની વિચારશ્રેણી પરથી નીચે આવવું થકવનારું લાગે—એ એનાથી ન બની શકે. સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો એને હાવભાવમાં પડે છે. ગૃહજીવનમાં પણ રાજકારણની કલાનો પ્રવેશ એમના ઠારા સંભવિત નથી બનના.

મૂળ વાત એ છે કે અસાધારણ વ્યક્તિનો જીવન—માર્ગ વિષમ હોય છે. એમનું જીવન એક યંત્રમાં

દાળેલું કે સુધડ બનેલું નથી હોતું. એમના જીવનની રેખાઓ આડીઅવળી હોય છે. એમને દેશીયે પ્રચલિત રૂઢિઓ, માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધાઓને તોડી ફેરી નવો માર્ગ રચવો પડતો હોય છે. એમના જીવનમાં નિશ્ચિંતતા કે સ્થિરતા નથી હોતી—શાન્તિ અને નિશ્ચિંતતા—security—નો અભાવ હોય છે. જીવન એક વિશિષ્ટ પ્રવાહમાં વહેતું હોય છે. આવા માણસો લગભગ ગાળવા ચોચ ન હોય એ રૂપ છે. એથી એમની મુશ્કેલીઓ વધી પડે છે અને જે ચિંતાઓથી છૂટવું એના કામ માટે જરૂરી હોય છે તે બચ્ચી વધે છે અને સંઘર્ષણની માત્રા ચડે છે. આવા જીવનમાં નથી પતિ સુખી બનતો, નથી પત્ની સંતોષનો શ્વાસ લઈ શકતી. મનમાં થાય કે કેવી જગ્ગળમાં ફસાઈ ગયા, અને પછી એવી ભક્તી લાગણી પર બંને જીએ જાય છે.

એક વિશેષ બિંદુમાં કેન્દ્રિત બનેલા અને વિશિષ્ટ કાર્યને વરેલા જેટલા માણસો હશે તે બધાનાં લગભગ જીવનમાં કંઈક તો બાળપણ રહી જતી હશે. જે આમાં કોઈ અપવાદ નીકળે તો હું એને અપવાદ નહિ માનું પણ માનીશ કે એની પ્રતિભાનું Contribution—દેન એટલું નથી, જેટલું દેન પતિ સ્થિતિ, નસીબ કે બીજી શક્તિઓના હાથમાં છે; કાગળ કે આવું સમર્પિત જીવન તો સંન્યાસનું જીવન છે. અને આવા જીવનમાં જે પ્રકાશની વફાદારી જોડે જોડે ચાલે એ અસંભવ નહિ તો પણ અત્યંત કઠિન જરૂર છે.

પહેલાં ક્યારેય જાહે આ વાત આટલી હદે ન પહોંચી હોય પણ આજ તો એ છે જ. દુનિયા એક વિષમ અવસ્થામાંથી પસાર થઈ રહી છે. સમાજનું પ્રત્યેક અંગ અંજાવાનું તોફાન અનુભવી રહ્યું છે. વિચારોની ઝગ્ગે ને પગલે અથડામણ થાય છે અને એમાં આપણી આશાઓ ક્યાંય ઊડી પડે છે. શ્રદ્ધા હલી જાય છે, માન્યતાઓના ચૂરા થાય છે અને સંસ્કારો અસ્થિર બને છે. જગતનું આપું જીવન આજ અનિશ્ચિન છે. એનું કેવું રૂપ ધણેશે તે કોઈ

કહી શકે તેમ નથી. જૂના સંસ્કારો ગળી જાય છે. નવું રૂપ કેવું હોવું જોઈએ એ વિષે મતભેદ છે, બલકે તીવ્ર સંઘર્ષણ છે.

આવી વિપમ સ્થિતિમાં લગ્નજીવન વધુ મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે. આજે સ્ત્રી ફરીથી પોતાને શોધવા અને મેળવવા-પોતાને re-cover કરવા મંડી છે. વિવિધ વિચારપ્રવાહોમાં ઘસડાઈને એ ઘડીક ગભરાયા જેવી થઈ રહે છે. એની આંખોમાં આકસ્મિક જાગૃતિનું કુતૂહલ છે. એ આજની સ્થિતિમાં at home (સ્વસ્થ) અને at peace (પ્રશાંત) નથી રહી. એ બરાબર નથી કહી શકતી કે પોતે શું ઇચ્છે છે. અથવા પોતે જેને આવશ્યક અથવા પોતાની માગણી કહે છે તે મેળવીને એ શું કરશે. એમાં આજે એક પ્રતિક્રિયા આવી છે. ક્યાંક પ્રમળ ક્ષોભનો પણ સ્વર છે. એના વ્યવહાર-આચારણમાં ગૂઢજીવનની નવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે. એના સંયમનો બંધ તૂટી ગયો છે, તૂટતો જાય છે અને આજની સ્થિતિમાં એ પતિ-ઓમાં પોતાને પૂર્ણતઃ સમાવી દેવાને અને નિઃસ્વ બનવાને તૈયાર નથી-પ્રમળ હુંકારથી એણે પોતાના વ્યક્તિત્વની માગણી કરી છે.

આ અવસ્થામાં એ પ્રશ્ન વધુ જટિલ બન્યો છે. હું માનું છું કે સમાજની આ વિપમ પરિસ્થિતિમાં એક અસાધારણ પ્રતિભાવાન અથવા અત્યંત કર્મચોગી પુરુષ અને એની પત્ની બનેલી સ્થિતિ એકમેકને માટે સંક્રાંત અને ચિંતા-embarrassment

ની સ્થિતિ છે. હું એમ પણ માનું છું કે આ સ્થિતિમાં કોઈ અસાધારણ પ્રવૃત્તિનો પ્રતિભાશાળી અને પોતાના ધ્યેયમાં કન્દ્રિત બનેલો માણસ, પોતાની સામાન્ય પત્ની સાથે જીવતાં જીવન સુખી અને સફળ નહિ બનાવી શકે. મગજમાં સિદ્ધાંતો અને આદર્શોની જાડી અસર લઈને ચાલતા આવા પુરુષ સાથે જીવતાં એ સાધારણ સ્ત્રી તૃપ્તિ અને શાંતિનો અનુભવ નહિ કરે. આમાં તો થકવી નાખે તેટલી જાંચાઈ વધુ હોય છે. એમાં ક્યારેક ક્યારેક ભયંકર ક્રમ્પ, સંઘર્ષણ અને આન્દોલનો ને ઉત્તોલનો આવે છે. એમાં બાહ્ય સુવિધાઓની પ્રાયઃ અછત હોય છે અને એથી પ્રમાણમાં ઉપેક્ષા, પીડા, અણગમો, દુઃખ અને રુદન વધુ હોય છે. આ વાત એક ઘર ચલાવવાને સરળચેલી સ્ત્રીને અસહ્ય થઈ પડે છે. ઇતિહાસમાં હજારો વર્ષો પોતાની સતત સેવા, બલિદાન અને કષ્ટસહનની વૃત્તિથી નારીએ જે ‘ઘર’નું નિર્માણ કર્યું, અને રક્ષણતા પુરુષને એક જગ્યાએ ફરી ઠામ થવાનું ઠેકાણું આપ્યું એ હવે પોતાનો એ અધિકાર ગુમાવવા કેમ તૈયાર થશે? ફરીથી પોતાના પુરુષને એ રક્ષણતો કેમ બનવા દેશે?

આ દૃષ્ટિએ, જે કોઈ પ્રતિભાવાન પુરુષનું દામ્પત્યજીવન અસફળ જણાય તો તે આશ્ચર્યજનક નથી. વસ્તુતઃ એને માટે, વિવાહિત જીવન જ નથી, અને દામ્પત્યજીવનનાં સુખી સ્વપ્નેની આશા રાખનારી સ્ત્રીને માટે એવા પતિ યોગ્ય પણ નથી.*

* હિંદી ‘વિશ્વમિત્ર’ માંથી અનુવાદ કરનાર ડૉ.

યુદ્ધ

ધૂમે આગણુ ભાવ અંતર વિષે, અને ન્યાળી તે
હમે મતિ; મને થતું, શરીરમાંય છે દ્વૈત કે !

ત્રિભોમ ભરતી ચિરંતન પ્રભાવશાળી પ્રભા
અખટ ઊભરાથી વ્યક્ત કરતી કળા હાર્દની;
ન તેય વિલસે. નિહાળી મતિ. સત્ય કે દ્વંદ્વથી
ઉપસ્થિત થયેલ વિશ્વ પણ આ જશે શૂન્યમાં ?

અનંત મતિ ભર્મિયુદ્ધનું પ્રતીક આ દેહ તે
પડે અઘડતો છતાં કદીય શાંતિ પામે નહીં.
શી આંચ રહી વિશ્વમાં, અક્ષર પાંસુમાં યુદ્ધ કે
દબાવી વિરભાવતું સરળ આંકડા શૂન્યમાં ?

ન યુદ્ધ પ્રગટે વિલાસ કદી યુદ્ધ દાખ્યા તણો.
ન આનંદ અડે, ન દેહ મહીં દિપ્ત જુસ્સો ખરો.
કરે ન અળગાં છૂંધ્યાં શરીરમાં મનુ આયુષો.
લડાઈ વિરમે ન, દ્વૈત અટકે ન, અદ્વૈત શો ?

મનુભાઈ ત્રિવેદી

ખેડૂતનો દીકરો

શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

“તે...એલા શું જોઈ રહ્યો છે ?”

“હાના !” એક જુવાન ખેડૂત જોરથી પાછો ફર્યો અને એક છોકરી તરફ જોઈ બોલ્યો. એની ચમકતી આંખો આનંદમાં હસી ઊઠી “તું પાછી...”

“હું પાછી અને તું પાછો...હું તો મારે ખેતરે જઈ છું ભાથું દેવા, પણ તું શું તાકી રહ્યો છે ?”

“એ જો...પેલું ઝાડ પાણીમાંથી હાલે છે.” જુવાને એક નિખાલસ નજર નાખી હાથ લંબાવ્યો.

“હાલ હીંચીએ, એ અંદરના ઝાડના હિડોળા પર.” છોકરીએ જુવાનને ખેંચ્યો.

“લે છોડ છોડ, મારે તો હજુ ઘાસ વાઢવું છે, તારી જેમ નવરો નથી.” જુવાને પગ પાસે પડેલા દાતરડા પર નજર તાખી.

“તેથી જ પેલા પાણીમાંના પડછાયા પર ડોલાં ખાતો હતો, શે કામગરો ! લે ખેસ ને ખાઈ લે ઝટપટ.” ભાથું ધ્યું.

“રોજને રોજ...!” જુવાન જોઈ રહ્યો, “તારા આપા જાણુંશો તો....”

“તો શું થયું ! સૌ જાણે છે કે હાનાને...”

“આપા પણ !”

“હા, આપા પણ વાત કરતાં તો કે હાના ! કદાચ તને પરણી જાય.” હાનાએ આંખો ઝીણી કરી કહ્યું.

“ના, હું કદાચ હાનાને પરણી જઈ.” જુવાન હસ્યો. “પણ તેથી તું રોજરોજ મને ખવાડે તે કેમ પાલવે !”

“તેમાં શું ? આપાને ભલે ન પાલવે પણ મને પાલવે છે. અને તને પચી જાય છે, પછી શું ? ચાલ હવે સોંધો થઈને ખેસી જા.” હાનાએ જુવાનને જમીન પર બેસાડતાં કહ્યું.

જુવાન જમવા બેઠો.

આજે એ વાતને થોડાંક વરસ વીતી ગયાં હતાં. જુવાન અને હાનાનાં લગ્ન થયે આઠ માસ વીતી ગયા હતા. પુલ્લસથોર્પના એમના ઘરમાં હાના માથે હાથ દર્ધને બેઠી હતી કારણ કે જુવાન પથારીમાં પડ્યો હતો અને બીમારીમાં લવતો હતો.

“તે ચાલને, આપણે ભટકીએ, એ પછી...” જુવાને બીમારીની બહાવરી આંખો ઉઘાડી.

“લે સૂઈ જા, ...આટલી રાતે...” હાનાના હોઠ ફફડ્યા, હાનાની આંખમાંથી આંસુ ટપક્યું.

“પણ તે હાના ! તું...તું...શું?” જુવાને ડોક ઊંચકી, “તો બોલ કાળી કાળી વાદળામાં ગોરી ગોરી વીજળી કેમ ઝળકે છે...ને...ને...”

“પણ તું સૂઈ જા ને હું એકલી...” હાનાથી રડી દેવાયું.

“લે, સૂઈ જાઉં.” જુવાને ડોક નીચે નાખી દીધી ને પાછી આંખો ઊંચકી, “મને...મને ન મટે તો...”

“એવું ન બોલ...” હાના બીકથી જોઈ રહી “તે તું એવું કાં બોલે....! તું...એકલી ક્યાં છે, તારા પેટમાં મારું...આપણું બાળક...એટલે તને...” જુવાનની આંખો ફાટી જતી લાગી હોલવાતો દીવો છેલ્લો ઝળકે તેમ એની આંખો ચમકા બહી ને હોલવાઈ જવા માંડી. એની ડોક મરડાઈ પડી. હાનાએ એક મોટી ચીસ પાડી.

એ ખેંદૂત હતો, ઉઘોગી હતો, સાદો ને સરલ હતો એ મરણ પામ્યો. સૌએ એને સંભારીને દિલગીરી બતાવી, સૌએ એને યાદ કરીને દિલસોજી દેખાડી. પણ આજથી ત્રણેક વરસ પહેલાં એ પરણ્યો ને થોડા માસમાં જ મરણ પામ્યો ત્યાર પછી તરત જ દુનિયા એને ભૂલી ગઈ હતી. ઇતિહાસે એની નોંધ રાખી નથી. એના મરણ પછી પુલ્લસથોર્પમાં પાછાં હમેશની જેમ જ રાત પછી દિવસ અને દિવસ પછી રાત પસાર થતાં હતાં, છોકરાઓ રમતાં હતાં, પક્ષીઓ ફિલ્લોલતાં હતાં, પુલ્લસથોર્પના વતનીઓ નાતાલ બજવવાની તૈયારીઓ કરતાં હતાં. પણ એ તો એકલી પડી

હતી, એનાં મીઠળ તો બિતર્યાં નહોતાં. ત્યારે એ ચાલ્યો ગયો તેથી એની ઉદાસીનતા બહી નહોતી. એ સુરત પડી રહેતી, જાણે એને એક બાળક સાંપડવાનું હતું તેની એ રાહ જોતી હતી !

બરાબર નાતાલના દિવસે એને દોકરો આવ્યો. ૧૬૪૨ના નાતાલની લહેજત મૂકીને એની સારવાર માટે આવેલી આયાઓએ એના દુનિયાને પહેલી વાર દેખતા દોકરાને દેખી હાશિયું ક્યું ને બપોર, “બીજા નાતાલ નથી દેખવાનો.”

દોકરાને દેખતી ને ધ્રુજતી ધોળી પૃથ્વી જેવી હાના પણ પડી હતી. એના હોસકાસ બહી ગયા. એણે આયાઓને કરગરતાં કહ્યું, “જલદી જાઓ ને કોલસ્ટરવર્થથી દવા લાવો, ડોકટર લાવો ને મારા દોકરાને...”

કોલસ્ટરવર્થના રસ્તા પર લથડતી જતી આયાઓ બપોરની બોલતી હતી, “આપણેય મૂરખ છીએ તે દોડી મરીએ છીએ, એનો દોકરો તો મરેલા જેવો જ છે, બરાબર ત્રણ શેર જ છે, આપણે પાછાં પહોંચ્યું ત્યાં તો જાગી ગયો હશે.”

પણ એ જીવી ગયો. એની માતા પણ જીવી ગઈ. જેમ અનેક નાતાલો નાચી કૂદીને શમી ગઈ હતી તેમ ૧૬૪૨ની નાતાલ પણ જોતજોતામાં વિસરાર્થ ગઈ અને બીજા બે નાતાલો પણ આવી તેવી પસાર થઈ ગઈ હતી. હાનાનો દોકરો હવે બે વરસનો થયો હતો.

બે વરસના આઇએકેને હાનાએ એની દાદીને સાંપ્યો અને પોતે એક બર્નબસ સ્મીથ સાથે પરણીને વીધામ ચાલી ગઈ. સ્મીથને ત્યાં એને બે દોકરીઓ અને એક દોકરો સાંપડ્યાં અને સ્મીથ મરણ પામ્યા. હાના પાછી બધાં બાળકો સાથે વલ્મથોર્પ આવી ત્યારે આઇએકે ચૌદ વરસનો થયો હતો અને ગ્રાંધામની એક બોર્ડિંગમાં રહીને નિશાળમાં ભણતો હતો.

માથા પર બોસી બેસાડેલી ટોપી, ખસા પરથી જેમ તેમ લટકતો કોટ અને હલકા જેવા ખૂટ. ભણવા જતો આઇએકે લપાતો છુપાતો-જતો હતો અને શાળા

છૂટે કે ચુપકીથી સરી જતો હતો, કાચું કે એને બધાં છોકરાં ખૂબ ખીજવતાં હતાં.

એ ખોલતાં શરમાતો હતો, ખાતાં ધ્રુજતો હતો, વાત કરતો ત્યારે એ બિચારાના ખોલ ઊઠી જતા હતા, જાણે આખું જગત એને ડરાવતું હોય એમ લાગતું, જાણે એકેએક છોકરો એની જ ટુંકડી કરતો હોય એમ એને લાસ થયા કરતો હતો. એવો બિચારો આઠઝેક શરમાતો હતો, છુપાતો હતો, લપાતો હતો.

એક દિવસે એની આસપાસ આઠ દશ છોકરા ફરી વળ્યા કાઠિએ એને કાંકરી મારી, કાઠિએ એની ટોપી ઊઘડી ને અજબ જેવી એક વાત બની. એણે આંખો મીચી એક ગુંડા છોકરા પર ધસારો કર્યો. એના પુણ્યપ્રકાપે માઝા મૂકી હતી. એણે ચારેકાર ધૂમીને જે આવ્યું તેને મુકીઓ મારી, દાંતિયાં કર્યાં. અને પછી રડાય તેટલું રહ્યો.

આઠઝેકનો એ પહેલો સંગ્રામ હતો. એ સંગ્રામે એનું જોર જગાડ્યું. એને પોતાના સ્વમાન માટે માન આવ્યું, એને એના પોતાના હાથમાં વિશ્વાસ આવ્યો, એને ડરાવતી આખી દુનિયા તરફ ડોળા કહાડીને જોવાની એનામાં હિંમત આવી. એને જ્યાં ત્યાં વારતા ને જ્યારે ત્યારે બનાવતા એના દુશ્મનો તરફ દાંત કકડાવવાની હેશિયારી આ પહેલાં સંગ્રામમાંથી પ્રાપ્ત થઈ.

શી ખખર શું થયું તે ! પણ તે દિવસથી આઠઝેકના માથામાં પહેલીવાર અજવાળું આવ્યું. એની અચકાતી નાડી પહેલીવાર ધબકી ઊઠી. તે દિવસથી આઠઝેક જાણે નવો બની ગયો અને પછીથી એ નિશાળમાં પહેલો નંબર રાખવા માંડ્યો.

ભણીને આઠઝેક ઘેર આવ્યો ત્યારે એની માતા હાંસ પણ ઘેર હતી, અને બીજાં એનાં ત્રણ ભાઈએન પણ હતાં. “પાંચનું પાંચણ !” આઠઝેકની માતા ચિંતાતુર બેઠી હતી. “તું ખેડૂત થઈ જા, દીકરા” હાનાએ સાડાચૌદ વરસના આઠઝેકને સમજાવવા માંડ્યું.

સમજી આઠઝેક સમજી ગયો. પાંચ જણને

જમવું હોય તો ધરતી ખેડીને ધાન પકવવું જ પડે. એણે હાનાનો હુકમ સ્વીકાર્યો ને હળ ઝાલ્યું. પણ એના માથામાં વિચારના ગોટા ઊડતા હતા, એની કલ્પનામાં મોટાં ન સમજાય તેવાં યંત્રો ચાલતાં હતાં, એને કંઈ કંઈ થતું હતું, એ હાનાને સમજાવી શકતો નહોતો, એનું મન માનતું નહોતું, એ હાનાને મનાવી શકતો નહોતો, નીચું ધાલી ખેડે જતો હતો. એક દિવસ એને લાગ્યું, “ખેડતાં ખેડતાં વાંચ્યું હોય તો ? અને વાચતાં વાંચતાં ખેડ્યું હોય તો ?” જાણે એ જ પાછો જવાબ દેતો હતો અને લારેખમ માથું હલાવતો હતો. ત્યાં એને સૂઝી ગયું, સૂઝી ગયું અને ગમી ગયું.

બીજે દિવસે એણે વાડની ઓથે બેસી વાંચવા માંડ્યું. એણે છાનાં છાનાં પુસ્તકો ખરીદવા માંડ્યાં ને વાડમાં લપાઈને વાંચવા માંડ્યાં. એને રસ લાગ્યો, એ ખેપરવા બળડતો હતો, “ખેતર તો ખેડારો અને અનાજ પણ ઊગશે-જેમ પડશે તેમ દેવાશે.”

પણ હવે તું સોળ વરસનો થયો દીકરા, તારો બાપ તો તારાથીય નાનો હતો ત્યારેતો કેવો ખેડૂત થઈ ગયો હતો, અને તું...!” આ બળડતી હતી. લડતી હતી “અને હું...” ડાહ્યો ડમરો ને કહ્લાગરો આઈ-એક વિચારી રહેતો હતો અને જેમ તેમ મન મનાવતો ખેતરે જતો હતો.

એક દિવસે એ વાડને ઓથે વાંચતો હતો, પાછળથી એક મોઢું પવનનું તોફાન ધસડાતું આવ્યું, થોડાંક ઝાડ પણ લાંબાં થઈ ને સૂઈ ગયાં. વાડ આખી પાયામાંથી હચમચી ઊઠી. એના હાથમાંનું પુસ્તક પડી ગયું ને ગળડતું નાહું. એ આંખો ચોળતો જોલો થઈ ગયો, એના માથામાં એક વાત ધૂમી ઊઠી. એ પવન સાથે અને પવનના સામે ફેફવા માંડ્યો. એ ચાર ચોપડીઓ ભણેલા જુવાન ખેડૂતના માથામાં પવનની ગતિનો આંક કાઢવાનું મન થયું. એના માથામાં વિજ્ઞાન જાગતું હતું.

“તારાં લક્ષણ જ જુદાં છે.” પાછી હાના માથું હલાવતી બોલતી હતી,

“કેના !” જુવાન આઈઝેકે કાન માડ્યો.

“આ લક્ષણે ખેદૂત ન થનાય,” બા આગળ બોલી જુવાન સાંભળી રહ્યો “અર્ટન મામા પણ કહે છે”

“શુ ?”

“કે તું ખેતીમાં કંઈ ઉકાળવાનો નથી, બહુશિ ગરીબ તો આજ નરિ, ને ને દિનસ પરી પણ એ પેસા તીશ”

“હુય તે જ કહું છું” જુવાન ખુશ થઈ ગયો. પછી એને કેમિજની ટ્રીનીંગ કોલેજમાં મૂકવામાં આવ્યો. એણે ભૂમિતિનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો જૂના સમયના ગ્રીકોએ જગતના ભૂમિતિના કાયડા એની નજર આગળ લાગી ગયા. એણે ભૂમિતિના પુસ્તકને હાડસેવી મૂકતા કહ્યું “અધુ કેવું નજીવું ને માન વિનાનું છે !”

પછી તરત જ લડનમાં લયકર પ્લેગ ફાગી નીકળ્યો. લડનના હરાપારી પ્લેગના જતુઓથી ખદ બદી બેઠ્યા, લડનના વાતાવરણમાં મરણ મ્હાલવા લાગ્યું. જ્યાં ત્યાં માદગી ને મરણ દેખાયા. જીવન ભેતભેતમાં ઝડપાયા ગોઝારુ બનતું લડન હાહાકાર કરતું લગાય ત્યાં લાગવા લાગ્યું કારીગરોએ કામ સંકેત, શાળાઓ ને વિદ્યાર્થીઓએ કમાડ વાર્યા.

આઈઝેક ન્યૂટન પાછો વુલ્ફસથોર્પ આવ્યો. ઘેર આવીને એણે પાછું ખેતરમાં રખડવા માડ્યું. એને સૂરજના પ્રકાશમાં ખૂમ રસ પડવા માંજો એણે મેઘ ધનુના મોહક રંગો તાકી તાકીને જોવા માડ્યા. એણે ધોળા પ્રકાશના ભેદ લાગી નાખ્યા. એણે એકે એક રંગને પ્રકાશના કિરણની ગતિમાં પારખી કાઢ્યો અને પરખાવી દીધો. એણે એના ધરના ઓરડાની બારીમાં ‘પ્રીન્સિપ્લ ઓફ ગ્રેવિટી’ અને સૂરજના કિરણમાં સતાયલા સાતે રંગોને શોધી મળ્યા. ન્યૂટન શોધક બન્યો.

એ દિનસ એ એક નારંગીના ઝાડ નીચે આડો થયો હતો ઉપરથી ફળ પડ્યું અને એના માથામાં

સરાલ ભળ્યો, “એ શુ કામ પડ્યું ?” એ એક સવાન એનામાં અનેક પ્રશ્નો બોલા કર્યા એ તેવીમ વરસો ચિંતક ગરકાવ થઈ ગયો, ‘ગોફલો ફરે છે અને પથ્થર કેમ પડતો નથી ? અને તેવી જ રીતે પૃથ્વીની અસ પાસ ગોફલોના પથ્થર જેવો ચંદ્ર પણ કેવો ફરે છે !’

“એ બધું એક વસ્તુથી ન બને, બે જ હોવા જોઈએ. એની મેચતાણમાં ગોફલોમાનો પથ્થર ટેકાઈ રહેવો જોઈએ” એ વિચારતો હતો.

એણે વિચાર્યું, એણે વિચાર્યાં જ કર્યું, કેમિજની કોલેજ પાછી બાંધી ને એ વિચારતો ગયો. બે વસ્તુ વહી ગયા ને એ વિચારતો રહ્યો એ પૃથ્વીમ વરસની ઉંમરે વિચાર કરતો ને ગણિત ગણતો મેકો હતો. કોઈ શિ પીએ ઘડી કાઢેલું હોય એવું એવું મધુ ગભીર લાગતું હતું એના માથા પરના વાળનાં ઝૂમખા બેડતા હતા. એની ઘેરી ને ગભીર આખો વસ્તુની આરપાર એના ચમકી રહી હતી.

ધીમે ધીમે એ વસ્તુઓ અને તેમની કિયાતી બીતરમાં બીતરતો ગયો અને બહારની દુનિયાને ભૂનતો ગયો. એ એની જાતને પણ ભૂનતો હતો. એના માથાના વાળ બિચારા અનાથ બનીને ભૂખડા ભમતા હતા. એના શરીર પરના કપડા ગમે તેમ વળગી રહ્યા હતા. એના મોઝા લટકીને એડીઓ ચૂમતા ઘસડતા હતા. એ સોડામાં જમવા જતા જ અટકી પડતો ને અટકીને જમીન સાથે જકડાઈ જતો. એ ખાવા ખેસતો તો હાથમાંના કાળિયો હોદને અડક્યા વિના જ રહી જતો અને હોઠ ગણિતના આકાશથી ફેરડતા રહી જતા. ગોફલોમાં અદ્ધર ફરતા પથ્થરની જેમ એના માથામાં કંઈ ફરતું હતું એ ગણતો હતો કે આકાશમાં દેખાય છે તે બધા તારાઓ ફરતી પૃથ્વીઓ છે એ જ પૃથ્વી પર ખેસીને વિચારતો હતો તેમ કલાકના આઠ હગ્ગર માર્શલની ગતિથી ફરતી હતી જાણે એય ફરતો હતો. એના માથામાં કંઈ એવું તો ફરતું હતું કે એ બીજું બધું જ બહી ગયો હતો.

એક વખત એનો જન્મદિવસ આવ્યો. મિત્રો મિજબાનીએ આવ્યા. સૌ ચા પીતા હતા. એકને ચાનો પ્યાલો આવ્યો નહોતો. એ વિવેકભર્યો ઊભો થયો ને રસોડામાં ચા લેવા ગયો. પણ બિચારાના માથામાં પેલા ગોફળુના પથરાને રોકી રાખતા અને બાબરા ભરાઈ આવ્યા. એનાથી રસોડામાં જ એક ખૂણાની ખુરશી પર બેસી જવાયું. એ બેઠો. મિત્રો એને ઓળખતા હતા. મિત્રોએ મિજબાની પૂરી કરી. પછી એક જણે એને જગાણો ત્યારે ચાર કલાક વીતી ગયા હતાં.

એક દિ' એ એક ઘોડાને એક ટેકરી પરથી દોરીને લઈ જતો હતો. રસ્તામાં એના માથામાં વિજ્ઞાનનો ઘોડો ભગઈ ગયો. લગામ દીલી પડવા માંડી. એ ટેકરીના માથા પર આવી ઊભો ત્યારે એના હાથમાં ઘોડો હતો નહિ-એકલી લગામ જ હતી.

એક દિવસ એના એક ભાઈબંધે એને જમવા નોતર્યો. જમવાનો સમય થયો તોય ભાઈસાહેબ દેખાયા નહિ. ભાઈબંધે એક કલાક રાહ બેસી પછી ખાવા માંડ્યું. ખાઈ ખાઈને છોતરાં એક રકાબીમાં નાખવાં માંડ્યાં. એ ખાઈ રહ્યો તોય આઈએક આવ્યો નહિ. એણે હાથ મોઢું ઘોઢને પાસેના એક સોફા પર લ'ખાવ્યું ત્યાં આઈએક આવી પહોંચ્યો ને વિચારમાં ને વિચારમાં ખાણાના ટેબલ પરની એક ખુરશી પર બેઠો. થોડી વારે એની આંખોએ ટેબલ પર પીણાના ખાલી થયેલા પ્યાલા બોયા, ને રકાબીમાં છોતરાં દેખ્યાં. એણે પેટ પર હાથ ફેરવતાં પોતાની જાતને ક્યું, “લે, હું તો એમ ધારતો હતો કે હું હજી જમ્યો નથી પણ હવે યાદ આવે છે કે મેં જમી લીધું છે.”

એણે ખાલી પ્યાલા અને છોતરાં બેઈને પોતાના પેટને ધરાયલું માન્યું અને તે દિવસની જમવાની એક મોટી ફરજ પતાવી લીધી સમજી પાછો વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો. પાછી એની શોધક-બુદ્ધિ ફરતા તારાઓનું રહસ્ય માપવા લાગી-દુનિયાની ગતિના ધબકારા પર હાથ ફેરવવા લાગી.

એવા એ આઈએક તરફ એની એક પિત્રાઈ બેન

બેંચાઈ હતી. એના તરફ ભાવથી બેઈ રહેતી. એની ગણિતની અટપટી વાતો એક ધ્યાનથી સાંભળી રહી હતી. એની ગતિનો નિયમ શોધવાની ગડમથલો સમજતી હોય તેમ સહાનુભૂતિની સીકલ રાખી એકતાન બની જીવાનને બેઈ રહી હતી.

આઈએક વિચારતો હતો, “ખરેખર આ છોકરીને ગણિતની વાતોમાં ખૂબ રસ પડતો લાગે છે. એ વાતો તરફ મને પણ ટપી જાય તેવું એનું ધ્યાન લાગે છે. મને ચૂંચવતા કાચકા ઉકેલવામાં એ મારી સાથીદાર બને તો કેવું સરસ થાય?” એ આખો મલકી ઊઠ્યો. દુનિયાની શરૂઆતથી જીવાન છોકરા-છોકરીઓએ એક બીજાને માટે એવા મૃગજાળિયા ઓળા ઊભા કર્યા છે-એક બીજાને માટે કાગના વાધ માની લીધા છે. આઈએક પણ મૂરખ બનતો હતો.

પણ એ બન્નેની મુઠ્ઠાવસ્થા લાંબો કાળ ટકી નહિ. આઈએકની અટપટી ગણિત ને ગતિની વાતો બિચારી છોકરી વધારે વખત જીવંત રાકી નહિ. છેવટે ભરમ લાંગી ગયો, બન્નેએ લગ્ન કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. આઈએકના હૃદયમાં જાગેલાં અવનવાં સ્ફુરણો એક બીજાની આપસમજથી સુકાઈ જવા લાગ્યાં. આઈએકને લાગ્યું કે જગતની નાડ પારખવાના રસ્તે એણે કાઈ સાથીદાર વિના એકલા જ જવું પડશે એણે કમર કરી.

એક દિવસ એ કાગળ અને પેન્સિલ લઈને બેઠો હતો ને બખડતો હતો, “એ આકાશી પદ્ધતિની ગતિના ત્રણ નિયમ તો કેપલરે ક્યારનાય શોધી કાઢ્યા છે ને ‘મેકેનિક્સ’ના ત્રણ નિયમ ગેલીલીઓએ શોધ્યા છે. એ જ્યાંથી અટક્યા ત્યાંથી મારે આગળ જવાનું છે.”

એણે એની મુસાફરીનો માર્ગ નક્કી કરી લીધો, “એવી કઈ શક્તિ છે કે જે આવડી મોટી પૃથ્વીઓને આકાશમાં અદ્ધર ઉઠાવે છે, ઉઠાવતી એક પળમાં બાર માઈલની ગતિથી ફેરવે છે, ફેરવીને સૂરજની આસપાસ આંટા ખવડાવે છે અને સૂરજને કાઈ બીજા વધારે મોટા સૂરજની આસપાસ ફેરા ફેરવે છે?”

વરસો પછી વરસો વીતી ગયાં. તેના ધબકારાનું

નિવેદન

‘ભિમિ’ અમારા તંત્ર હેઠળ આવ્યા પછી આ અંક સાથે બીજું વર્ષ પૂરું કરે છે. આ બે વરસમાં ‘ભિમિ’એ પ્રગતિ કરી છે કે નહિ તેનો સાચો જવાબ અમે નહિ પણ ‘ભિમિ’ના અંકો જ આપી શકશે. જે દિવસે ‘ભિમિ’નું તંત્ર અમે હાથમાં લીધું તે દિવસે જે શ્રદ્ધા અને જે આશા અમારા દિલમાં હતાં તે આજે અનેકગણાં વધી ગયાં છે. બે વર્ષમાં ‘ભિમિ’એ ગુજરાતનાં શિષ્ટ માસિકામાં મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે એ વિષે શંકા નથી રહી. આ માસિક અમારી સંસ્થાને અર્થપ્રાપ્તિ તો કરી જ નથી કરાવી-કંઈક ખોટા આવી છે, પરંતુ એણે અમને જે સંસ્કારી અને પ્રેરણામય સંબંધો આપ્યા છે તે જીવનને ધન્ય બનાવે એવા છે. આ માસિક દ્વારા ગુજરાતના વિદ્વ-વર્ગ તેમ જ વિચારક અને ચિંતક-વર્ગના સંપર્કમાં અમે રહી શક્યા છીએ. આ બીજું વર્ષ પૂરું કરતાં એ તમામ મહાનુભાવોની વિશેષ કૃપાના અમે આકાંક્ષી છીએ.

બીજું વર્ષ શરૂ થયું તે કરતાં આજે ‘ભિમિ’ની આર્થિક રિયનિ સારી છે. જો કે આ વર્ષે પણ નુકસાની તો સહન કરવી જ પડી છે, પરંતુ બીજું વર્ષ સારી રીતે શરૂ થાય છે એટલું ગ્રાહકોને અમે જણાવીએ છીએ. આ સમૃદ્ધ શરૂઆતના કારણે જ ગ્રાહકોને દર અંકે ડર પાનાંનું વાચન આપવાનું કહીને લવાજમના પાંચ રૂપિયા લીધેલા તે ગ્રાહકોને અમે વલુમાએ લગભગ એકસો પાનાંનું વાચન દર મહિને આપવા લાગ્યા છીએ. ઉપરાંત, આ નિવેદન દ્વારા ગ્રાહકોને અમે ખાત્રી આપીએ છીએ કે જેમ જેમ ગ્રાહકો વધતા જશે તેમ તેમ ‘ભિમિ’માં નવાં અંગો ઉમેરાતાં જશે.

બે વર્ષના અંકો ઉપર નજર નાખતાં અમે ‘ભિમિ’ની પ્રગતિ જોઈને જેમ આનંદિત થઈએ છીએ તેમ જ ‘ભિમિ’ વિષેનું અમારા મનમાં જે ભવ્ય ચિત્ર છે તેને અમે પહોંચી શક્યા નથી તે બદલ અસંતોષ પણ અનુભવીએ છીએ. આ દિવસે આપ સૌની અને પરમાત્માની સમક્ષ એ પ્રાર્થના છે કે એ ચિત્રને ‘ભિમિ’માં ઉતારવાનું અમને સત્વર બળ મળે.

અમદાવાદ

૨૦ : ૧૧ : ૩૮.

મુખ્ય સંચાલક

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

છડેચોક અશલીલતા જેમાં
ભરેલી છે એવી નવલકથાઓથી
હું એટલો ડરતો નથી. વિકૃત
અભિરુચિવાળા લોકો ભલે એને
રસપૂર્વક વાંચે અને પોતાના મગ-
જને ક્રાહવા દે, પણ એથી સામાજિક
આદર્શ નબળો પડતો નથી, કેમકે
સંસ્કારી વ્યક્તિઓને આકર્ષવાને
બદલે એ બુઝુપેસા જ પેદા કરે
છે; પણ જ્યારે દરેક જાતની નબ-
ળાઈનો આકર્ષક શબ્દોમાં બચાવ
કરવામાં આવે છે અને વિકારી
કામુકતાને રસિકતાના, કલાના,
અથવા આનંદના આદર્શ સ્વરૂપ
તરીકે બતાવવામાં આવે છે ત્યારે
જ સમાજ અવળે રસ્તે જાય છે
અને સામાજિક જીવનનાં મૂલ્યો
જ સડવા માંડે છે.

જૂની રૂઢિઓ અવશ્ય તોડો,
કૃત્રિમ બંધનોને જરૂર ફંગેત કરો,
ઉચ્ચ આદર્શવાદ નીચે સેવાતો
દંભ જરૂર ઉધાડો પાડો અને મનુ-
ષ્યકૃતિની વાસ્તવિકતાનું મહત્ત્વ
ગમે તેટલું પ્રસ્થાપિત કરો તેમાં
વાંધો નથી, પણ અનાચારને સદા-
ચાર તરીકે રજૂ નહિ કરતા. નબ-
ળાઈને જ મનુષ્યસ્વભાવ તરીકે
માન્યતા નહિ આપતા. Justi-
fying weakness and
beautifying passions એ
નથી કળા અને નથી સમાજસેવો.

‘કાંટાની વાડ’

અહીં સુમનપાથરો નથી જ રાહ કે વિશ્વમાં,
નથી ગલગલાભર્યા ભરી મૂક્યા કહીં વાયરા,
કદી ન મન કલ્પજો : ‘સફર જિંદગાની તણી
પૂરી કરશું દહેજતે’ : ખચીત તાર કાંટાભર્યા
હજે હજ રહ્યા રૂંધી વિમળ ભાવનાનાં બળો.

દાણું ન મળશે વિરામ નિરખો ઉઘાડા દુગે
મુસોલિની મૂડી વીંઝે, હિટલરે કટોરે ભર્યો
ઊના રૂઢિરનો, પરસ્પર દિયે અભિનંદનો.

ખીજાય બહુ તત્ત્વ શાંતિ ભરખી જવા ઊમટયાં,
પદે પદ નિહાળજો વસમી વાડ કાંટા તણી.

જીવાન ! બલિ માટ હૈયું મજબૂત છે જો કયું
પછી ફિકર હોય શી ?

થતાં સમસ્તક વીર ! ફરજો બળવી જાને.

‘અજ્ઞાત’

કાંટાની વાડ

મૂળ લેખક : હોલ કેઇન

અનુવાદક : હરજીવન સોમૈયા

મૂળ અંગ્રેજી નવલકથાનો આ લગભગ શબ્દશઃ અનુવાદ છે. આ નવલકથાનો ઊગમ શામાંથી થયો છે તે એના લેખકે અહીં જ લખ્યું છે. મહાયુદ્ધ સામેની પ્રચંડ વેદનામાંથી આ નવલનો જન્મ થયો છે, એટલે એ મહાયુદ્ધને પણ ઝાંખું પાડે એવું યુદ્ધ જ્યારે માનવજાત ઉપર ઝઝૂમી રહ્યું છે ત્યારે આ નવલનું વાચન રસપ્રદ તેમ જ ઉપયોગી થશે.

મૂળ નવલકથાનો અંત-ભાગ દેરવવાની એક બે મિત્રોએ સૂચના આપેલી. વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેના અને પ્રજા-પ્રજા વચ્ચેના કઠિનમાં કઠિન પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે વિકરાળ હિંસક યુદ્ધને બદલે પાવનકારી અહિંસા કામ લાગી શકે, તેમ જ સમસ્ત માનવજાત તિરસ્કાર કરતી હોય તોપણ એકલ સત્યાગ્રહી જીવનથી હારે નહિ એવો એક વિચાર-તાણખો આ દેશમાં પ્રગટ થયો છે એટલે જ આ નવલનો અંત બદલાય તો સારું એમ લાગે છે; પરંતુ મૂળ પ્રશ્નને-વાતાવરણને અને પ્રજાને-જો લક્ષમાં રાખીએ તો જે અંત છે તે અંત જ સ્વાભાવિક થશે.

આશા છે કે 'બર્મિ'ના વાચકો આ પ્રયત્નને સત્કારશે.

સર હોલ કેઈન

[પરિચય]

હોલ કેઈનનું નામ જગતભરમાં એટલું તો બીજું છે કે એમની સાહિત્યકાર તરીકેની ઓળખાણ આપવા જેવું જ કંઈ રહેતું નથી. એમના જીવનપ્રસંગોની ટૂંકી રૂપરેખા જ અમારે રજૂ કરવાની રહે છે.

થોમસ હેનરી હોલ કેઈનનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૩માં થયો હતો. એમનું જીવન મોટે ભાગે 'આઇલ ઓફ મેન' નામના ટાપુમાં જ વીત્યું હતું. એ જ એમની જન્મભૂમિ હતી અને એમની ઘણી નવલકથાઓનું એ ઘટનાસ્થળ બન્યું હતું.

એમનું શાળાકીય શિક્ષણ બહુ અદ્ય હતું છતાં નિશાળ છોડ્યા પછી ઘેર રહી એમણે પોતાની મેજે એટલે બધો અભ્યાસ કર્યો કે કેઈ એમ કહી શકે નહિ કે તેમણે હિન્દ અને બંધવસ્થિત શિક્ષણ નથી લીધું.

૫૬ વર્ષની ઉંમરે તેઓ એક સ્થપતિના વિદ્યાર્થી બન્યા, પણ સ્થાપત્યવિષયક લેખો સામયિક પત્રોમાં લખવા સુધીનું જાન મેળવીને જ અટકી ગયા. ઓગસ્ટીસ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યારે ઝેડરટને એમને પોતાની અસ્કયામત ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપવા માંડ્યું પણ એમણે તે કરવાની ના પાડી. એ વખત દરમિયાન એમની સામે પોતાને એક સાહિત્યકાર બનાવવાનું સ્વપ્ન સ્પર્શ ગયું હતું તેથી તે જ કાર્યમાં તેઓ પોતાની શક્તિને ખીલવવા ઇચ્છતા હતા. એમની શક્તિને ખીલવવામાં 'સ્ટેટમેન' પત્રે સારો ફાળો આપ્યો.

ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે પ્રખ્યાત કવિ અને ચિત્રકાર ઝાન્ડે એલિયલ રોઝેટ્ટી સાથે એમને મિત્રાચારી થઈ. એમના નિમંત્રણે સ્વીકારી તેઓ ગામડામાંથી લંડનમાં રહેવા આવ્યા અને એમના જ ઘરમાં એ કવિ-ચિત્રકારનું મૃત્યુ થયું ત્યાંસુધી કુટુંબના માણસ થઈને રહ્યા.

હોલ કેઈન એ પછી પત્રકાર બન્યા. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે એમની પહેલી નવલકથા પ્રગટ થઈ. એ નવલકથાનું નામ Shadow of a Crime. પણ એમને અગ્રગણ્ય સાહિત્યકારોની હરોલમાં મૂકી દેનાર તો એમની ત્રીજી નવલકથા The Deemster હતી. આ નવલકથા આજ પણ એમની સર્વોત્તમ નવલકથાઓમાં એક ગણાય છે. એ પછી Scapegoat લખી. એ લખવા માટે તેઓ ખાસ એની કથાભૂમિ મોરોક્કોમાં ગયા અને એ પછાત દેશમાં વસતા જ્યૂ લોકોનાં જીવનનું પુસ્તકમાં આલેખન કર્યું. જગતભરમાં એમને વિખ્યાત કરી દેનાર એમની પહેલી નવલકથા Manxman બની અને તે પછી આવનારી 'Christian'થી એમનું એક જગત-સાહિત્યકાર તરીકેનું ૫૬ નિર્વિવાદ બની ગયું. ખ્રિસ્તના આદેશ અનુસાર એક જીવાન પાદરી જીવવા પ્રયત્ન કરે છે એથી તેને કારણે એ આંતર અને બાહ્ય બંને રીતે કુટલો હતાશ થઈ જાય છે તેનું એમાં કરુણતમ ચિત્ર છે. એ પછી આવતી-જતી દરેક નવલકથા એકથી એક ચડિયાતી બનતી ગઈ છે. Eternal

City, Prodigal Son, White Prophet, The Woman Thou gavest me, Master of Man અને છેલ્લી આવી Barbed Wire. Master of Man અને The Deemsterનું વસ્તુ લગભગ એક સરખું છે, અનેમાં એક ન્યાયિકારીને પોતાની જ વિરુદ્ધ ન્યાય આપવાનું આવે છે ત્યારે કેવાં મંથનો લોગવવાં પડે છે તેનું આલેખન છે. Master of Manમાં આ વસ્તુ વધુ ખેંચાણ-કારક બન્યું છે. હોલ કુર્બનીની વાર્તાઓની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમણે વાર્તાઓને તેમનાં ઘટનાસ્થળોએ જઈ જઈને, જાતે બધું જોઈને લખી છે. એ માટે તેઓ રોમ અને આઈસલેન્ડ જેવા પ્રદેશમાં પણ રહ્યા છે.

પણ આ બધાથી સાવ જુદી જ તરી આવે તેવી એમની છેલ્લી વાર્તા Barbed Wire છે. એમને એક સ્વપ્ન આવેલું અને તે સ્વપ્નને એમણે કાગળ ઉપર ઉતાર્યું. વિશ્વશાંતિના અવાજથી પ્રેરાઈને એ કથાને એમણે જન્મ આપ્યો. આ નાની વાર્તાએ જગતભરમાં જખરી અસર ઉપજાવી છે એ કહેવું વધારે પડતું નથી. દુનિયાની અગ્રણી ગણાતી તમામ ભાષાઓમાં એનાં ભાષાંતરો થયાં છે. હજારો વ્યાસપીઠો પરથી અપાયેલા

ઉપદેશોમાં એનો ઉલ્લેખ થયો છે. ઝોલાની Attack on the Mill ની સાથે જ ખેસે એવી આ કથા છે.

હોલ કુર્બનીની સાહિત્યલક્ષિતની કદર 'સર'ના ઇલ્કાબ દ્વારા થઈ ચૂકી છે, ઉપરાંત એ જ કદરના ચિહ્ન-રૂપ 'એમ્પિયન ઓફ ઓનર' નો પણ ૧૯૨૨માં એમને ખિતાબ મળ્યો હતો. લડાઈમાં સારી કામગીરી બજાવવા બદલ K. B. E.નો ખિતાબ પણ એમને મળ્યો હતો.

માનવજાતની કુળવણી માટે જ લખવાનો જેમનો પ્રધાન હેતુ હતો તેવા આ મહાનુભાવિ લેખકનું મૃત્યુ ૧૯૩૧ના ઓગસ્ટની ૩૧મી તારીખે એમના ગામડાના ઘરમાં ૭૯ વર્ષની ઉંમરે થયું. એમના મૃત્યુ ઉપર સમસ્ત સાહિત્યજગતે આંસુ સાર્યાં હતાં. ઇંગ્લાંડના રાજા અને વડાપ્રધાન એમની વિધવા અનેકી પત્ની અને એ પુત્રોને આશ્વાસન આપવામાં પ્રથમ હતા.

એમની આ નાની વાર્તા Barbed Wireથી એમનામાં રહેલી માનવતા આપણામાં પ્રેરાય એ જ આપણી છેલ્લી પ્રાર્થના છે.

મૂળ લેખક તરફથી

[આ વાર્તાનો ઉદ્ભવ]

થોડાંક વર્ષો પહેલાં એકવાર હું ઘરમાં એકલો પડ્યો બારીમાંથી દૂર દૂર સુધી પથરાયેલી હુંગરની ખીણને જોઈ રહ્યો હતો. આ ખીણમાં યુદ્ધ દરમિયાન પકડાયેલા નાગરિક કેદીઓને રાખવા માટેની નજરેકદ-ઝાવણી હતી. લડાઈ પૂરી થઈ હતી અને ઝાવણી ઉઠાવી લેવામાં આવી હતી. એણે છિન્ન-વિછિન્ન ફરી નાખેલ સૃષ્ટિસૌંદર્ય પાછું જાગૃત થતું હતું. ફરી પાછો કુદરતનો મીઠો હાથ ધરતીના જખમ પર ફરતો હતો અને ધરતીનો સંતાપ ઓગળી જઈ તેને ઠંડાણે

લીલાં ઘાસ અને મનોરમ ફૂલોં ફૂટતાં હતાં. હું એ જોતો હતો અને કંઈક વિચારતો હતો.

યુદ્ધના આ અનર્થકારીપણા અને અવિચારી-પણાનો ક્યારે અંત આવશે ? એ રાત્રે મારું મન બહુ મૂંઝાઈ ગયું.

મેં એક સ્વપ્ન જોયું.

ઝાવણી હજી ત્યાં જ છે. એક યુવાન અને એક યુવતી હાથમાં હાથ રાખી વહેલી સવારે ત્યાંથી નાસી

છટે છે. છાવણી અને સમુદ્રકાંઠા વચ્ચે આવી રહેલી ટેકરી પર તેઓ ચડી રહ્યાં છે. સ્વપ્ન જોનારની પેઠે હું આ બંનેને બરાબર ઓળખતો હતો. યુવતી એક બ્રિટિશ કુમારિકા હતી અને જે ખેડૂતની જમીન ઉપર છાવણી નાંખાઈ હતી તે ખેડૂતની જ પુત્રી હતી. યુવાન એક જર્મન હતો અને એ છાવણીમાં કેદ રખાયેલો કેદી હતો. આ પહેલાં તેઓ પરસ્પર બંનેને ખૂબ તિરસ્કારતાં. એમનો એ તિરસ્કાર-ભાવ સંપૂર્ણતઃ યુદ્ધના જ પરિણામરૂપ હતો. પણ પછી દેખીને એ ઓગળી ગયો. યુદ્ધ કરતાંયે મહાન એવી 'માનવતા' નામની વસ્તુએ એમને પરસ્પરની નજીક આણ્યા. પ્રકૃતિએ એમના પર વિજય મેળવ્યો અને જાતિ અને દેશનાં અવિચારી બધેનોમાંથી છોડાવી એમને પ્રેમની હવા લેવા બહાર આણ્યાં.

પણ યુદ્ધમાં સ્વીપચી રહેલી એમની પામર જાતિને એ માનવતાનો ઉપયોગ નહોતો. 'દેશની હાકલ'ને ન ગણુકારતાં હૃદયના અવાજને અવગણવા જતાં તેઓ દોહી ઠર્યાં, અસ્પૃશ્ય ગણાયાં અને 'નાત બહાર' મુકાયાં, એમના તમામ માનવી-સંબંધો તૂટી ગયા, એમનાં જ સ્વજનોએ એમનો ત્યાગ કર્યો, લિખારીની હાલતમાં તેઓ આવી પડ્યાં. અંતે એમને લાગ્યું કે તેઓ સાથે રહી શકે તેવું સ્થાન પણ પૃથ્વીના પડ ઉપર રહ્યું નહોતું. યુદ્ધે એમનો સાથે જીવવાનો અધિકાર ખૂંદવી લીધો હતો. એમને માટે એક જ સ્થાન વિરામ માટે હવે બાકી રહ્યું હતું, -તે સ્થાન હતું મૃત્યુનો ખોળો. પરસ્પરને ચાહવાનો એમનો ગુનો એટલો ભયંકર હતો કે જગત એમને એની લેશ પણ ક્ષમા ન આપી શકે !

સ્વપ્ન આગળ ચાલ્યું. યુવતી ટેકરી ઉપર ચડતાં ચડતાં પોતાને ધક્કા મારી બહાર કાઢનાર દેશ અને ધર તરફ વારે વારે પાછું વળીને જોતી હતી. પછી એમને મેં શિખર પર પહોંચેલાં જોયાં. એમની નીચે સમુદ્ર પડ્યો હતો અને સામે ક્ષિતિજ ઉપરથી સૂર્યનાં કિરણો એનાં પાણીને ચમકાવતાં હતાં. પછી મેં 'જેસુ' કે યુવાને પોતાનો જોલનો કમરપટ્ટો કાઢ્યો અને યુવતી સાથે તે એક બધે બંધાયો. એ એમ બતાવતો હતો કે બંનેએ સાથે મૃત્યુના દેશમાં જવાનું છે. જગતે ત્યજેલાં, જીવનમાં જુદાં પડેલાં અને મૃત્યુમાં એક બનવા જતાં વિશ્વપિતાનાં એ જે બાળકોને એમની પોતપોતાની લાપામાં ગાતાં મેં સાંભળ્યાં—'Jesus, Lover of my Soul.....'

ખીજ જ ક્ષણે મેં સૂરજને ઉપર આવેલો દીકો. અતઃ સાગરે પોતાનું સનાતન ગીત ગાયું. મેં શિખર પર નજર નાખી, ત્યાં કોઈ માનવી નહોતું !

એ પછી યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલાઓની હારની હારો આસમાનમાં ચાલતી દેખાવા લાગી. એ દૃશ્ય વિલીન થયું કે સૂર્યનાં કિરણો સ્વસ્તિકના આકારો સ્વી આસમાનને બિહામણું બતાવવા લાગ્યાં.

આ મારી પ્રેમ-વાર્તા Barbed Wire કે જેનું નામ મેં Woman of Knockaloe રાખેલું તેનું મૂળ વસ્તુ.

મને લાગે છે કે આ વાર્તા રાષ્ટ્રસંઘની આ કટોકટીની ઘડીએ ઉપયોગી થઈ પડશે. એ જનહૃદયને સ્પર્શવા શક્તિમાન થશે અને એને પરિણામે કંઈક શુભનો જન્મ થશે.

હોલ કૅર્ન

આઈલિ ઓઝ મેન-માનવકીપ નામના ખેટ ઉપર પશ્ચિમ દિશામાં પીલ નામના માછીમારોના નાના શહેરની સહેજ દક્ષિણે નોકલેલો નામની એક મોટી જાગીર છે. એ જાગીરની જાંચી ભૂમિ પરથી ખંદર, ધુરન્ને, પાણીમાં લંગર નાખી પડેલી માછલાં પકડતી નાની હોડીઓ અને દૂર વળાંક લેતો સમુદ્ર ખરાબર જોઈ શકાય છે. દરિયાના કિનારા અને જાગીરની વચ્ચે ટેકરીઓની એક કાળી ધાર જમી છે. ધાર ઉપર અણીદાર પથ્થરવાળાં શિખરો છે. સાંથી જાંચી ટેકરી ઉપર એક ચોરસ ટાવર છે. ટાવરને લોકો ‘કારીન્સ ફોલી’ કહે છે. ‘કારીન્સ ફોલી’ની નીચે એક કચ્છરતાન છે, કચ્છરતાનને ફરતી પથ્થરની નાની દીવાલ છે.

દરિયા એટલો નજીક છે કે ધણે દૂર સુધી એનો ઘૂંઘવાટ સંભળાય છે. ઉનાળામાં તો ત્યાંથી જ્યારે હવા વાય છે ત્યારે ભેજો દ્વાર પણ જાડી આવે છે. આબુખાબુનો પ્રદેશ રસાળ નથી પણ તોય મનને ગમી જાય તેવું છે. શિયાળામાં સૂર્યની તડકા જેવી મીઠી લાગે તેવી મીઠી અહીંની શાંતિ લાગે છે.

ટેકરીની ખીણમાં કૃષિ-ધર છે. ટેકરીઓની-મીઠી હૂંફમાં એ નિરાંતે પડ્યું છે. મોટું ધર છે, આબુમાં ખીજ પણ ધણી ઓરડીઓ છે. મોટા-રસ્તા પરથી નાની સાંકડી ‘શેરી’ ત્યાં સુધી પહોંચેલ છે. શેરીની બંને આબુએ નાનાં ઝાડો છે.

આ જાગીરને રોયર્ટ કેઈન નામનો એક ખેડૂત ભાડે ખેડે છે. રોયર્ટ કેઈન વૃદ્ધ છે પણ એનું જોશ હજી જીવાન જેવું છે. હજીયે એ ખાંચો ચડાવીને જ અચ્છડ રહી ચાલતો હોય છે. આ નોકલેલોને ખેડતાં ખેડતાં જ એણે જિંદગી વીતાવી છે. એની પહેલાં એના બાપ-દાદાઓએ પણ આ જ જાગીરને ખેડેલી. આ જાગીર સાથે એમનાં જીવન જોડાયું છે. જાગીર એ કુટુંબનું એક અંગ બની ગયેલી છે.

રોયર્ટ વૃદ્ધ થયો અને વળી એની પડખે એનો દીકરો જીવાન થઈ ને જામો રહ્યો હતો એટલે એણે

પોતાને માથેથી ભાર ઉતારી નાખેલો. જિંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષો સંપૂર્ણ આરામમાં એ ગાળતો ધરમાં જ પડ્યો રહે છે. રવિવાર સિવાય ભાગ્યે જ બહાર નીકળે.

“ખુદ્દો થયો ને ! હજી તો હવે નથી ઝલાતું. ઉપદેશનાં બે વેણ કાઈ અજ્ઞાનીને કાને નાખી શકાય તો મનને શાંતિ !” આમ બોલી તે દેવળમાં જતો અને પાદરીનું થોડું કામ કરી આવતો.

એની પત્ની મૃત્યુ પામી છે. રેલવે-સ્ટેશન તરફ જતાં જાગીરના મોટા દરવાજાની નજીકમાંથી વળાંક લેતાં કંઈ પેટ્રીકનું દેવળ આવે છે તેમાં જ તેને દાટી છે.

જીવાન દીકરો છે, તેનું નામ પણ રોયર્ટ છે. પણ રાખી એવા હુલામણા દ્રવ્ય નામથી જ સૌ એને બોલાવે છે. એક દીકરી છે. દીકરીનું નામ મોના છે. દેવને દુર્લભ એવાં બેય છોકરાં છે.

રાખી જીવસ વર્ષનો ફાંકડો જીવાન છે. ચોખ્ખી ચમકારા ભારતી આંખો છે, લીલી ધ્રો જેવા તાજગીભર્યાં એનો ચહેરો છે, બાપનો તો એ જમણો હાથ છે.

મોના ત્રીસેક વર્ષની કુમારિકા છે, પણ કાઈ એને છોકરી ન કહે; એને જેતાં જીવાન મરદનેય બહી જવાય એવું તો એનું ઘાટીલું, ભરાવદાર બદન છે. જાંચી-પહોળી છાતી, મજબૂત સ્નાયુઓ, મજ્જમ પગલાં, અચ્છડ દેહ, મોટી માંજરી આંખો અને કાળા ભમ્બર કેશ-ચાવનની સાક્ષાત મૂર્તિ જાણે.

માતાના મૃત્યુ પછી ખેતી અને ખેતીનાં કામ કરનાર મજૂર-સાથીદારોની સાર-સંભાળ મોના લે છે. એ કરે તે જ વ્યવસ્થા, એ આપે તે જ હુકમ, એનો ભાઈ અને વૃદ્ધ પિતા સુઢાં એનું ચીંધું કરે છે. બધાએ એની આવડત અને શક્તિને ચોગ્ય માની લીધાં હતાં.

મોનાના હૃદયમાં ‘માધુરી’ નથી ફૂટી, પણ એને મિત્રો મળી ગયા છે. એક તો હતો લાંબો જહોન કોલેટ-એ સાહેબ એક ભૂખડી જાગીરના ભાવિ જાગી-

રહાર છે. નોકાલોના શેઠાને તેના ખેતરનો શેઠા ભેટ છે. મોના પાસે એ બહુ આવે છે, પણ જેવા ધાટ વગરનો એ છે, તેવી જ ધાટ વગરની વિચિત્ર એની પ્રીતની રીત છે.

“ડગલાસ આખાને દૂધ પૂરું પાડી શકીએ એટલાં ઢોર આપણા બે જ પાસે હોય તો ! કેટલું સરસ !”

ચોપડીમાંથી જેમ લાખા ઉઠેલી લે તેમ મોના એને ઉઠેલી લે છે અને એની થોડી મસ્કરી કરીને એને ધર ભેળો કરી દે છે.

નોકાલોની જમીન પર ખેડ બહુ નધા થતી. ધરને વરસ આપ્યું હોવાની જોગવાઈ થઈ રહે તેટલા જ ભાગમાં જવ અને ધઉં વાવે છે અને આકીના મોટા વિસ્તારમાં તો ચગણુ જ છે. એમનો મુખ્ય ધધા પીલ શહેરને દૂધ પૂરું પાડવાનો. એટલે ઢોરાને ચરવા માટે જ ખાસ જમીન જોઈ એ.

સવારે છ વાગ્યે રખારણો આવે, સાત વાગ્યે દૂધની બાલદીઓ ભરાય. બધી બાલદીઓ એક મોટી રેંકડીમાં જોડવાય અને મોના એને શહેરમાં હડસેલી જાય.

* * *

૧૯૧૪ની સાલના ઓગસ્ટ માસની શરૂઆતના દિવસો છે. રવિવારનો તેજસ્વી સૂર્ય આકાશમાં જાગ્યો છે. મોના મોટા દરવાખની બહાર નીકળી. એક મોટો કડાકો સાંભળીને ચમકીને તે ઊભી રહી ગઈ. એક લાઈફબોટના તોપખાનામાંથી નીકળેલો તોપનો એ કડાકો હતો એમ એ સમજી ગઈ. એણે દરિયા તરફ નજર કરી. દરિયો નિર્દોષ બાળકની પેઠે ઊંઘતો હતો. ક્યાંયે એક પણ વહાણ દેખાતું નહોતું. તો આ અવાજ શેને માટે ?

ખળાવાડમાંથી એક કૂકડો બોલે છે. રેકરી પર ચડતાં ઘેટાંઓને સંભાળતો રાખીનો કૂતરો ભસે છે. વાડ ઉપરનાં પીળાં ફૂલો પર ચોટેલી મધમાખો ગણુ-ગણુ છે. ભૂરા આકાશમાં તરતું એક ચંદ્રુલ પક્ષી ગાતું જાય છે. જેવું સવાર તાજગીભર્યું છે તેવી

જ તાજગીભરી એક કુમારિકા દૂધની એક રેંકડ શહેર તરફ હડસેલ્યે જાય છે, તે રેંકડીનાં પૈડાંને કચૂડ કચૂડ અવાજ એક ધારો વચો જાય છે. ખસ આ સિવાય બધું નીચ છે.

પીલ પહોંચતાં મોના જુએ છે કે વહાણનું ખલાસીઓ જેવા ભૂરા રંગના ગણુવેશ પહેરીને ધર-ધરમાંથી માણસો શરીરમાં બહાર પડે છે. એ સૌ પોતાનાં પત્ની-પુત્ર અને પરિવારની વિદાય લેતાં છેલ્લી સલામો કરે છે, અને ખડખડ હસતાં રોશન તરફ દોડી જાય છે.

“શું છે આ ધમાલ ?” મોના એક સ્ત્રીને પૂછે છે.

“બપર નથી ? લડાઈ શરૂ થઈ. આજથી ભરતી શરૂ થઈ છે. ડગલાસના બારામાંથી ચાર સ્ટીમરો ભરાઈને માણસો ઊપડે છે.”

“લડાઈ ? કોની સાથે ?”

“ખીજા વળી કોની સાથે ? પેલા જર્મનો સાથે.”

જર્મનીએ બેલ્જિયમ ઉપર હાથો માર્યો છે, કાડી પર માતંગ કટક લઈ ચડેલ છે અને બીજી પ્રગ્નઓ એ રાક્ષસ જર્મનીને એની ખો ભુલાવવા બેલ્જિયમની વહારે ચડી છે.

“ત્યારે તો જર્મનીમાં પણ...”

“બધે...બધે જ વળી લડાઈ એટલે શું ? હવે તો સ્ત્રીઓએ પણ તૈયાર થવું જોઈ એ.”

* * *

નોકાલો પાછી ફરતાં રાખીને પણ મોનાએ આવેશમાં જોયો.

“તને પણ સમાચાર મળી ગયા ?”

“આ તો લડાઈ, આગ. એને ફેલાતાં કેટલી વાર ?”

“જુવાનોને જુવાની બતાવી દેવાનો ખરો અવસર.”

“એમાં કંઈ શંકા છે ? હું પણ...જેજે તો !”

રોળીની કાળી આંખો ઝગારા મારે છે. ખેતરો ઉપર તે એક નજર ફેરવે છે. પીળાં ફૂંડાં અને પાકલા સાંકાને એ જોઈ રહે છે. મોસમ પૂરી થશે અને પછી.....

પખવાડિયું વીતી જાય છે. ખેટમાં ખૂબ ધમાલ મચી રહી છે. કીચનરનો અવાજ ઠેર ઠેર ગાજે છે. “તમારા રાજાને અને તમારા દેશને તમારી જરૂર પડી છે.” દીવાલો ઉપર આ શબ્દો ઠેર ઠેર વંચાય છે. છાપાંઓમાં મોટા મોટા અક્ષરે તે છપાય છે. દૂર દૂરના લાગમાંથી જીવાનિયાઓ તેનો જવાબ આપવા દોડી આવે છે.

મોના અને રોળી મોસમ લાણી લેવા રાત ને દિવસ મંડ્યાં છે. મોનાનો આવેશ થોભ્યો થોભાતો નથી.

“આહ ! હું પુરુષ કેમ ન જન્મી ?”

“એ જ લાગની છો.”

“પણ છોકરીઓ લડાઈમાં કેમ ન જઈ શકે ?”

“એહ ! છોકરીઓ ? એ શું કરી શકવાની હતી ?”

મોના મોહું ચડાવે છે.

* * *

લાણુણી પૂરી થઈ. કાપણી પણ થઈ ગઈ. હવે દાણા ઊપણવાના જ રહ્યા છે. રોળી શહેરમાં ગયો છે. ઘરમાં આપ-દીકરી એકલાં જ છે. વૃદ્ધ બિચારો ગંભીર થઈ ગયો છે. એની સામે ક્રિમિયન યુદ્ધ અને તેનાં પરિણામો તરે છે.

“રોળી ભારે ઉતાવળો થાય છે.” પિતા કહે છે.

“એમાં કંઈ નવાઈ છે ?” મોના કહે છે.

એટલામાં જ રોળી વંદોળિયાની પેટે અંદર ધસી આવે છે.

“જોડાઈ ગયો, હું. આપુ, મોના, હું સૈનિક તરીકે લશ્કરમાં જોડાઈ ગયો !”

મોના એને ગળે વળગી પડી. “મારો ભાઈ, મારો વીર, બહાદુર !” ભાઈને મોના હેત. કરવા લાગી

છે. વૃદ્ધ ચૂપ રહે છે, અને પછી સૂવા માટે ધીમે પગલે ચાલ્યો જાય છે.

ખીન્ન થોડા દિવસો ચાલ્યા જાય છે. રોળીની વિદાયનો દિવસ છે. સાંજ પડી છે, ઘરનાં સૌ જમવા માટે બેઠાં છે. વૃદ્ધ સૌની વચ્ચે છે. આબુ-આબુ ચાકરો છે. મોના પીરસે છે. ખાખી ગણ-વેશમાં રોળી અંદર આવે છે. મોના ભાઈનો દેખાવ જોઈને થંભી જ જાય છે, “મારો ભાઈ આટલો રૂપાળો તો કદી નહોતો લાગ્યો !”

“આપુ, મોના, જઈ છું. સાને સલામ.” રોળી ઉત્સાહથી બોલે છે.

મોના રોળીને વળાવવા મોટા દસ્તાજ સુધી એની સાથે આંકડા ભીડીને જાય છે. મોટાં ઝગ ભરતી ઉત્સાહ-ભેર તે વાતો કરે છે. “રોળી, મારો વીર ! પણ મારો સાચો વીર ફટલો છે તે તો તું ફટલા જન્મીને મારે છે તે પરથી જ જણાશે.” અને પછી દાંત ભીંસીને બોલે છે, “જન્મનો-બદમાશો, લુચ્ચાઓ, એહ ! મને લડાઈમાં કેમ નથી લઈ જતા ? કાચા ને કાચા એ હરામખોરોને કરડી ખાઉં હું તો !”

મોટા રસ્તા પર તો જખરો ફાલાહલ મચ્યો છે. ઘર-ઘરમાં જીવાનો અને માખાપો લડાઈની વાતો મોટે સાદે કરી રહ્યાં છે. એક સૈનિક-ટુકડી ખીણમાં વસેલા એક ગામથી કિતરી આવી ફૂચ-ગીત ગાતી તાલબદ્ધ પગલે સ્ટેશન તરફ જાય છે. એમનાં ખાખી કપડાં મોનાને ઉત્કેષાટના વટોળે ચડાવે છે. ઘરોમાંથી માણસો ટુકડીને જોવા બહાર ડોકાય છે. ચારે તરફ વાતાવરણ આનંદની ધોધણાઓથી ગાળી જાય છે.

રોળી આ ટુકડી સાથે લાળી જાય છે. તે કંઈ પેટ્રીકનો ખૂણો વળે અને ઝાડો આડે દેખાતો બંધ થઈ જાય ત્યાંસુધી મોના એની પાછળ જ જોઈ રહે છે. પછી ધીમે પગલે એ ઘરમાં પાછી આવે છે. વૃદ્ધ પિતા ભારે હૈયે તે વખતે પથારીમાં પોઠ્યા છે. ઇશ્વરની આજી કાણુ જાણી શકે તેમ છે ?

એ મહિના વીતી જાય છે. મોના ખેતીને સરસ

રીતે સાચવે છે અને બધું સરળ રીતે ચાલે છે. દર આઠ દિવસે રોબીતું એક પતુ આવે છે. શરૂઆતમાં તો પોસ્ટકાર્ડમાં ખૂબ વિનોદ લખ્યો હોય છે. વચ્ચે આવેશલખ્યાં વાક્યો પણ આવે છે. ‘યુદ્ધ તો લિજ્જત-દાર રમત છે ! યુદ્ધ એક મહાન સાહસ છે. પોતાને હવે ફ્રંટ ઉપર મોકલવામાં આવનાર છે’ પછી જે પત્રો આવે છે તે ગંભીરતાપૂર્ણ હોય છે, પણ એથી ચિંતા જેવું નહિ સમજવું. એ ખુશમિજાજ રહે છે, થોડા સમયમાં જ પેલા દૈત્યો પૂરા થઈ જશે અને એ ઘેર આવીને બોલો રહેશે.

રાત્રે વાળુ પછી વૃદ્ધ પિતા સગડી પાસે બેસે છે અને એક અંગ્રેજી છાપું ઘરમાં બધાને વાંચી સંભળાવે છે. આ પહેલાં બાઈબલ કે ધર્મપત્રિકા સિવાય એણે કશું કદી વાંચ્યું નહોતું.

છાપામાં જર્મનોનાં નીચ કૃત્યોના અહેવાલો હોય છે. મોના એ સાંભળીને સળગી જાય છે. ‘એ કમબખ્ત પ્રજાને શા માટે ઈશ્વર એકદમ નેસ્ત-નાબૂદ કરી નથી નાખતો ? પોતે ઈશ્વર હોત...!’ વૃદ્ધ ચૂપ જ રહે છે. પછી જ્યારે ઉપદેશ વાંચવાનો સમય થાય છે ત્યારે તેનાથી વાંચી શકાતું નથી ને તે સૂઈ જાય છે. લાલિ અગમ્ય છે. કાને ખબર બધું કયા મહાન હેતુથી થઈ રહ્યું હશે !

શિયાળો પોતાનું સ્વરૂપ બતાવવા લાગ્યો છે. બહાર રાતની લયંકરતા વધે છે. લંડનના આધાત-જન્ય ત્રાસના સમાચાર વૃદ્ધ વાંચે છે. જે જર્મનોને અંગ્રેજોએ વફાદાર અને પ્રમાણિક સેવકો માનેલા તેઓ તો જામસૂઝો જ નીકળ્યા. એક ડ્રેપલીન લંડન ઉપર ઊડી આવ્યું હતું. જે કે જનની ખુવારી નહોતી થઈ પણ જર્મનોએ એથી કર્કેક નિશાનીઓ જરૂર કરી હશે.

“સરકાર શા માટે બધાને જલમાં ખોસી દેતી નથી ?” મોના બોલી ઊઠે છે. “એકે એકને ! દંભીઓ, દ્રોહીઓ, ખૂનીઓ !”

વૃદ્ધ બાઈબલ ઉઘાડ્યું હતું તે તેણે બંધ કરી દીધું ને સૂવા માટે બહા માંડ્યું.

“ભારે કઠોર છે છોકરી !”

૨

નીતાલિના દિવસો આવ્યા, વસંત આવી, જમીનમાં બી નંખાઈ ગયાં, શિયાળો આખો કાઢમાં પુરાઈ રહેલાં ઢાર અને ઘેટાં બકરાં ફરી ચરવા માટે ટેકરી પર ચડવા પામ્યાં.

પણ લડાઈ હજી ચાલે છે, રોબી હજી ઘેર આવ્યો નથી.

વસંતની ખુશતુમા સવાર છે; પીલથી રેંકડી ખેંચતી મોના પાછી ફરે છે. આવતાં એ જુએ છે કે ત્રણ ગૃહસ્થો પોતાના વૃદ્ધ પિતાની સાથે જાગીર ઉપર ફરતા વાતો કરી રહ્યા છે. એકે અમલદારી પોવાક પહેર્યો છે, બીજા બેએ રેશમની હેટ અને હળવો એવરકોટ પહેરેલ છે.

મોટા દરવાજા આગળ તે અંદર વળે કે ચોથો કાર્ક ગૃહસ્થ ટેકરીની બાજુ પરથી આવી એમની સાથે થાય છે. એણે એક બંડી પહેરી છે, કાપમાં બંદૂક દબાવી છે અને એની બાજુમાં બે ફૂતરાં ચાલ્યાં આવે છે. મોના આ ચોથા ગૃહસ્થને જાળખે છે, એ એમનો જમીનદાર હતો. એની બાજુમાંથી રેંકડી હંકારી લેતાં એણે સાંભળી લીધું :

“પણ પછી લડાઈ પૂરી થયે ? લડાઈ પૂરી થયા પછી ખેતરોનું શું ?”

“એની ચિંતા ન કરો.” જમીનદાર કહે છે.

“તમે જીવો ત્યાંસુધી અહીં જ છો એ ખાતરી સમજ લો, રોબીટ-નું અને તારાં છોકરાં. તમારા બાપદાદાઓએ આ જમીન ખેડી છે અને તમારાં છોકરાં જ એ ખેડશે.”

મોના ઘોડાને છોડે છે અને ઘરમાં જાય છે. પછી જ્યારે પેલાઓ ચાલ્યા જાય છે અને વૃદ્ધ અંદર આવે છે ત્યારે એ એને જરા અટકી અટકીને

અધી વાત કહે છે. જે લોકો આવ્યા હતા તેમાંનો એક તો આ ખેડનો ખુદ ગવર્નર હતા. ખીજા બે પણ સ્થાનિક સરકારી કચેરીના અમલદારો હતા.

“લાગે છે કે સરકારને તારો મત પહોંચી ગયો છે.”

“એટલે ?” મોનાએ પૂછ્યું.

“તું કહેતી હતી કે અધા જર્મનોને જેલમાં ખોસી દેવા નોંધ્યો.”

“એમાં નવાઈ છે કંઈ ?”

“સરકાર એમ જ કરે છે.”

“જર્મનોને કેદમાં નાખે છે ?”

“હા. તોફાન ન જગાડે માટે નજરકેદની છાવણીઓમાં પૂરી રાખવા.”

“બરાબર, એ જ બરાબર છે. બદમાશો જાસૂસી કરવા માગે છે ! પણ હાં, પેલાઓ—અમલદારો કેમ આવેલા અહીં ?”

“ગવર્નર એ અધાને લાવેલ. એ એમ માને છે કે છાવણી માટે નોકાલો જેવું સરસ સ્થાન એક પણ નથી.”

મોના પળવાર અવાકૂ બની રહે છે અને પછી ખોલે છે, “ત્યારે જર્મન લોકો માટે આપણે આપણી જન્મભૂમિ છોડી જવાની ? આપણને અહીંથી હાંકી કાઢવાના ?”

“છેક એમ તો નહિ.” વૃદ્ધ કહે છે, અને પછી એની પાસે જે યોજના રજૂ થઈ હતી તે એ સમજાવે છે. એ અને એવું કુટુંબ લલે ત્યાં જ રહે અને ટેકરી ઉપરનો ગૌચરનો ભાગ પણ લલે એમ જ રહે, પણ એમણે છાવણીને દૂધ પૂરું પાડવું નોંધ્યો.

“એટલે કે જર્મનોને જીવતા રાખવા માટે આપણે કામ કરવું ! અને એના ભાઈઓ આપણા જીવાનોને ક્રાંસમાં કાપતા રહે ! ના, એ કદી નહિ બને.”

એના પિતાએ એ વિષે ના પાડી.

“ગ્રોખ્ખી ના પાડી દેવી. જ્યાંસુધી જર્મનનું ખત ચાલુ છે ત્યાંસુધી તો જર્મન એમની જ છે અને તેઓ ના પાડી શકે છે. કહી દેજે ગવર્નરને કે છાવણી માટે ખીજા જગ્યા શોધી લે.”

વૃદ્ધ સમજાવે છે કે એ સિવાય ખીજો કોઈ રસ્તો નથી. લડાઈના વખતમાં સરકાર માગે તે આપવું જ પડે.

“તો લલે સરકાર ખેતરો રાખે, આપણે આલ્યાં જઈશું ખીજે.” મોના કહે છે.

વૃદ્ધ વળી સમજાવે છે કે એમનાથી એમ પણ નહિ બની શકે અને એણે બધું કબૂલી પણ દીધું છે.

“તો—એમને મારી તો જરૂર નથી ને ?”

“એમને તારી જરૂર છે જ. એ લોકો કોઈ સ્ત્રીને છાવણી નજીક આવવા દેવા માગતા નથી, પણ સંજોગ એવા છે કે એક સ્ત્રીની જરૂર પડવાની જ.”

“તો તે સ્ત્રી હું જ શા માટે હોઈ !”

વૃદ્ધ સમજાવ્યું, ત્યારે શું એને ત્યાં એકલો છોડીને તે ખીજે ચાલી જશે ?

“હું બુઢો થતો જાઉં છું, રોખી યુદ્ધમાં ગયો છે...”

“બસ બાપુ... !”

મોના ત્યાં રહેવા સંમત થાય છે. પિતાને ખાતર એ ત્યાં રહેવા તૈયાર છે. પણ જર્મનોની વચ્ચે રહેવાના અને એમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના વિચાર માત્રથી એને ઘૂણા છૂટે છે.

“આ કરતાં લડાઈમાં જવું સારું, હજારગણું સારું !”

* * *

એક પખવાડિયા પછી ઈંટ, ચૂના અને લાકડાનાં વેગનો અને અણિયાળા તારના મોટાં મોટાં ફીંડલાં જાગીરની જમીન ઉપર ફલવાય છે. આખો દિવસ

અને અર્ધા અર્ધા રાત સુધી કેટલાય કડિયા અને સુતારો કામ કરે છે. લીલાં ખેતરોમાં લૂંડા જૂથ પથ્થરના રસ્તા તૈયાર થાય છે, કૃષિ-ધર્મી મોટા દરવાજા સુધી જે શીતળ હરિયાળા અને ખે ખાલુ ઝાડોવાળા 'શેરી' હતી તેને કાઢી નાખી પહેળો રસ્તો તૈયાર કર્યો, ખીલતાં ફૂલોની વાડીઓને તોડી પાડી, જ્યાં ખેડુ-સાથીઓને રહેવાની, રખોપિયાની અને ધાસ તથા અનાજ ભરવાની લાકડાની ઝોરડીઓ હતી ત્યાં ઉપર નીચે ખેડે ડામર પાથરી દીધો.

મોના તો જોઈને સ્તબ્ધ બની ગઈ, ક્યાં ગયું એતું લીલું ખેતર? ક્યાં ગયો વિશાળ ભૂમિપટ અને ખુલ્લી કુદરત? 'ભયંકર નદુ!' મોના બોલે છે.

જાગીરનો દક્ષિણનો ધણો ખરો ભાગ અણિયાળા તારની બેવડી દીવાલમાં ઘેરાઈ ગયો. આ કાંડાની વાડમાંથી બહાર નીકળવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેનું શરીર રૂંધે રૂંધે જ વિધાઈ જાય, જંગલી જનાવરોને પૂરવાનાં જાણે પોંજનાં! પહેલા નંખરતું કમ્પાઉન્ડ થોડા વખતમાં જ ખુલ્લું મુકાશે.

જાગીર ઉપર સ્ત્રીમાં હવે મોના એક જ રહી છે. બધી મનુષ્ય-સ્ત્રીઓને રજા દઈ દેવામાં આવી છે અને તેને ઠોકણે પુરુષો અને છોકરાઓ આવી ગયા છે. છેલ્લી એક છોકરી હતી તેને પણ નદ્દટકે રજા દઈ દેવી પડી. એ છોકરીનું નામ હતું લિઝા કિન્નીસ. ખૂબ સુંદર હતી. આખા પીલ શહેરને નયવે એવી હતી, લડાઈ પહેલાં રોખી પણ એની તરફ આકર્ષાવા લાગ્યો હતો, રોખી ગયો તોપણ તે તો ત્યાંથી જવા નહોતી ધમ્મતી, પણ મોના એને ન રાખી શકી.

* * *

સાંજનો સમય છે. રેલવે-ટ્રેકનીની સીડી મોનાએ સાંભળી, સ્ટેશનમાંથી છેલ્લી ગાડી નીકળી ચૂકી હતી અને પછી ખટ ખટ ખટાખટ જાણે લશ્કર ફર્ય કરી રહ્યું હોય તેવો અવાજ આવે છે.

જર્મનોનો પહેલો જથ્થો આવે છે, મોના ખારી-માંથી એમને જાણે છે. કાળાં સબ્ય વસ્ત્રોમાં બપોળેની

જોડીમાં લાંબી કતાર ચાલી આવે છે—જાણે કાળા સર્પો ચાલ્યા આવે છે. મોનાના શરીરમાંથી ઝલ્લ-ઝલ્લાટી પસાર થઈ જાય છે.

ખીજો દિવસે એવા વધારે જર્મનોને આવતા તે ખારીમાંથી જાણે છે. બધાનાં મોં ચિંતાગ્રસ્ત છે. એમનાં મોં પર સંસ્કારી ભાવો છે. ગૌશાળા તરફ જતાં એક સંત્રીને મોના કહે છે, "લોકો દેખાવે તો ખરાબ નથી લાગતા." ધણા ખરા લોકો આધેપીધે સુખી હતા. કેટલાક ઠીક-ઠીક પૈસાદાર પણ હતા. એમાંના કેટલાકની તો લંડનમાં મોટી પેઢીઓ હતી, તેઓ બંગલાઓમાં રહેતા. વૃદ્ધ પિતા મોનાને કહે છે, "બિચારાએ આવો ખોરાક કદી ખાધો નથી. એમને આ ખોરાક ફાવતો નથી."

"ખોરાક ફાવતો નથી? સેતાનો! કમ જાણે અહીં એમને મહેમાનગીરી લેજે બોલાવ્યા હોય! એ લુચ્ચાઓને તો આટલું પણ શા માટે?"

શાંતિથી વૃદ્ધ આંખો મીચી જાય છે. "પ્રભુ એમને સદ્બુદ્ધિ આપો! પ્રભુ એમના ગુનાઓની ક્ષમા આપો! બિચારા કેદી, સ્ત્રી બાળકોથી વિખૂટા પડેલા!"

"ત્યારે એમની દુષ્ટતાનો જવાબ આપવા આપણા જીવાનો ગયા છે તે પોતાનાં સ્ત્રી, બાળકો ને માંખાપો ને સાથે લઈને જ ગયા છે? ફ્રંટ ઉપર લડતા આપણા ભાઈઓને જે મળે છે તે કરતાં આ ખરાબ છે? નાલાયકો! બદમાશ...શો!"

* * *

ફરી ખીજું પખવાડિયું વીતી જાય છે. પેલી ભયંકર નદુમરીની જાળ વધુને વધુ પથરાતી જાય છે. જાગીરની જમણી બાલુએ ખીજા નંખરતું કમ્પાઉન્ડ તૈયાર થઈ ગયું છે.

આજે એ જ સંમંથે મોના ખટખટ ફૂચના પેલા અવાજને ફરી સાંભળે છે. જર્મનોનો ખીજો જથ્થો આવી પહોંચ્યો છે. પહેલા કરતાં આ લોકો ધણા જ ખરાબ દેખાય છે. ગંદા, ભિખારા જેવા, સિવર-પુલ અને ઝાસગોનાં બંદર પરથી કે દરિયામાં ફરતાં

વહાણો પરથી પકડી આણેલા બંધા ખારવાઓ જ હતા. એ બંધા અછડ ચાલતા હતા કે ચાલવાનો કોણ કરતા હતા. હસતા ગાતા અને મોટેથી ખૂમો મારતા તે લોકો અંદર આવે છે.

મોના ખારણામાં બેસી રહી એમને જુએ છે. પણ એ લોકો મોના સામે તાકી તાકીને જોઈ રહે છે અને મોના ન સમજે તેવું કંઈ એની પ્રત્યે બોલવા લાગે છે. અને પછી ચુપ્ત લેતા હોય તેમ અભિનયમાં હોડોના યુવકોને બોલાવે છે.

મોનાને રૂંવાડે રૂંવાડે આગ ફરી વળે છે.

“હિજડાઓ ! કુતા...!”

“બેટા, બેટા !” વૃદ્ધ બોલે છે. “ભારે કઠોર !”

* * *

એક મહિના પછી ત્રીજા નંબરનું કમ્પાઉન્ડ પણ તૈયાર થઈ જાય છે અને ફરી એક વાર જાગીરની માટી પર ઠક-ઠક ઠક-ઠક ભારે પગલાંઓ પડે છે. આ વખતે મોના મોહું પણ બહાર કાઢતી નથી. આ જર્મનો સાથે એણે રહેવાનું ? આ જર્મનોને એણે જોઈતી ચીજ પૂરી પાડવાની ? એનું માથું ફાટવા લાગ્યું.

ત્રીજા નંબરમાં નવી દુકાની ચાલી જતી સંભળાય છે. આ કમ્પાઉન્ડ સમુદ્રની દિશામાં મકાન હતું તે તરફ જ આવેલ છે. પેલા આવેલાઓની પેઠે આ લોકો અવાજ ન કરે તે માટે તાકીદ રાખવામાં આવી હતી. બીજે દિવસે વૃદ્ધ સમાચાર આપ્યા, ઘણા ખરા સરસ જુવાનો છે, જુવાન ડોક્ટરો, જુવાન કારકુનો અને વિધવિધ ધંધાઓમાં પડેલા કાબેલ જુવાનો છે.

“કેટલા સુધઃ અને વ્યવસ્થિત છે !” વૃદ્ધ નવા આવેલા કેદીઓ વિષે અભિપ્રાય બોલે છે.

મોના હોહ પીસે છે. જુવાન છે, કાબેલ છે, સુધઃ છે—ખસ. ખસ એ લોકો જર્મન છે એટલું જ ખસ છે.

“ભારે કઠોર છે છોકરી !” વૃદ્ધ બોલે છે.

“આપણો મહાન ગ્રંથ શું શીખવે છે ?—આપણો પિતા !”

જર્મનો પ્રત્યેની મોનાની ઘૂણા કલાક ને કલાક વધતી જ જાય છે, અને છતાં દિવસમાં એ વાર એણે એમાંના કેટલાક ને મળવું જ પડે છે. સવારે અને સાંજે સંત્રીઓના પહેરા નીચે કેદીઓ ગૌશાળા પાસે આવે. મોના એમને નક્કી કરેલા માપમાં દૂધ આપે, પેલાઓ એની બેઠે વાતો કરવાનો પ્રયત્ન કરે પણ મોના બંધુ જ બેઠી નથી અને એમનું બોલ્યું ન સાંભળ્યું કરે છે.

હમેશાં એક ફિક્કા ચહેરાળો જુવાન ત્રીજા કમ્પાઉન્ડમાંથી સૌથી છેલ્લે આવે છે. ઉધરસથી એ બેવડ વળી જાય છે. મોનાને લાગે છે કે એને ક્ષય હશે. ‘સારું, એમ પણ એક જર્મન મરશે.’ પણ કયારેક એનામાં દયાભાવ પણ આવી જાય છે પણ એને તે જોર કરીને હકાવી દે છે. ‘જર્મન ! એના જ ભાઈઓએ લડાઈ સળગાવી છે ને ?’

છાપાંઓ આવ્યે જાય છે. રાત્રે વાળુ પછી વૃદ્ધ પિતા એમાંથી લડાઈના સમાચારો વાંચી સંભળાવે છે. હમેશાં આગળ ને આગળ વધતાં જર્મન લશ્કરો હવે પાછળ હટવા લાગ્યાં છે. મિત્ર-રાજ્યોનાં લશ્કરો ભેળાં થાય છે, એવી આશા રખાય છે કે થોડા જ સમયમાં એક જગ્યાએ ફટકો જર્મનો પર પડવાનો. વૃદ્ધનો અવાજ કે જે સામાન્ય રીતે ધ્રુજતો હોય છે તે આ વખતે સ્થિર બને છે. છાપાંના વાંચન પછી ધર્મપુસ્તકનું વાંચન થાય છે. એ પૂરું થયે વૃદ્ધ એની ઉપર પોતાનું મસ્તક મૂકી આંખો મીચી જાય છે અને હાથ જોડીને બોલે છે :

“તારી શાંતિ એ મારી શાંતિ છે. જગત તને નહિ આપે તે હું આપવા તારી સામે બેસો છું. તારું હૃદય વ્યથા ન પામે ! તારા હૃદયમાં કદી ભીતિનો પ્રવેશ ન થાઓ !”

જ્યારે ભાજનગૃહમાંથી નોકરો બહાર નીકળી જાય છે ત્યારે મોના સગદી પાસે આવી, બેચી પેઢી

પર એક હાથ ટેકવી પૂછે છે, “બાપુ ! તમે શું ખરેખર શાંતિ ઇચ્છો છો ?”

“બેટા ! પ્રભુ સાક્ષી છે, શા માટે ન ઇચ્છું ?”

“હું તો શાંતિને નથી ઇચ્છતી. હું તો ઇચ્છું છું કે વધુ ને વધુ લડાઈઓ આવે. આ રાક્ષસ જેવા જર્મનો એકે એક સાફ ન થઈ જાય ત્યાંસુધી બસ લડાઈ ચાલ્યા જ કરે તે જ હું ઇચ્છું છું.”

“ઓહ ! બેટા, કેટલું લયનક ! ભારે કઠોર છે તુ !”

* * *

થોડા દિવસો પછી રોબીનો પત્ર આવે છે. એ હવે લેફ્ટનેનન્ટના હોદ્દા પર આવ્યો છે અને એનો ઉત્સાહ પણ ખૂબ જ છે. આજન્સીઓ એણે ખર્ચાખર્ચામાં ખરાબ પરિસ્થિતિનો પણ સામનો કર્યો રાખ્યો છે, પણ હવે બાજી પલટાય છે. એણે એક ખાનગી સમાચાર જાણ્યા છે કે એક મોટા હસ્તો થવાનો છે, એમાં પોતાને પણ પહેલી જ વાર ક્રંટ પર મોકલવામાં આવનાર છે. ખૂબ ઉતાવળ છે, તૈયારીઓ જોશભેર કરવાની છે, પણ તે બધું દૂર સમયમાં સૌને જાણવા મળશે.

“એટલે...હવે સલામ બાપુ ! અને યુદ્ધમાંથી વિજય મેળવી પાછો આવું તેવા આશીર્વાદ માગું છું. મોનાને કહેજો કે પત્રનો થોડો ભાગ મેં અમલદારોની અમારી ગર્ભશત્રુ સહામાં વાંચ્યો હતો અને બધા એકી અવાજે બોલી બોલ્યા હતા : ‘ગળબ છોકરી ! આવું નામ જુસ્સો !’ અને પછી મેંજરે કહ્યું : ‘જો આવા આપણી પાસે માત્ર એક હજાર જ જુવાનો હોય તો પણ આપણને માર્દિના કરતાં વધુ લાંબી લડાઈ ચલાવવી ન પડે !”

રોબીના કાગળ પછી એક અકવાડિયું વીતી ગયું છે. વિજયના સમાચારોથી છાપાં ગાજી રહ્યાં છે. દુશ્મનો ભાગે છે અને હારવાની અણી ઉપર છે.

વૃદ્ધ સામાન્ય રીતે બંધી વખતે મૌન જ રહે છે. પણ ટપાલીના આવવાના સમયે તે બહાર રસ્તા આગળ

આવીને બેઠે છે. પોતાની ચૂંગીમાંથી ધુમાડા કાઢતો તે બિન્નો રહે અને ત્યાં જ સૂર્ય સમુદ્રમાં ડુબકી મારે.

રોબીનો બીજો પત્ર હજી આવ્યો નહિ, પણ આજે ટપાલીને બીલા પગે જાવણીમાં દાખલ થતો મોના જુએ છે. એના હાથમાં કાગળ છે, પણ તેલું માથું નીચું છે. એના હૃદયમાં જાણે કશુંક ધુંરાય છે. ટપાલી વૃદ્ધને પત્ર આપે છે અને બોલ્યા વિના ચાલવા માંડે છે.

વૃદ્ધ પરખીડિયાને આમ તેમ ફેરવીને જુએ છે. પરખીડિયું મોઢું હતું અને તેના પર કંઈક જાપેલ હતું. અંતે મનને મજબૂત બનાવી તે પરખીડિયું ફેરો છે. ક્રૂજતે હાથે કાગળ બહાર કાઢે છે, એની સામે ટગર ટગર જોઈ રહે છે, વાંચવા પ્રયત્ન કરે છે પણ વચાતું નથી. મોના નજીક આવે છે. ટાઈપ કરેલો કાગળ વૃદ્ધ મોનાને આપી દે છે.

“વાંચ તો બેટા !” કહીને પિતા પાસેના ઝાડો ટેકા લે છે. મોના શરૂ કરે છે, “યુદ્ધના રાજમંત્રી દિલગીરી સાથે જણાવે છે કે...”

એ અટકી જાય છે. વૃદ્ધની સામે બધું સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં તરી આવે છે.

રોબી કામમાં આવી ગયો.

જાણે એક અદૃશ્ય વીજનો ચમકારો વૃદ્ધ પર ધા કરવાને આવે છે, એ લથડિયું ખાય છે. મોના ચીસ પાડે છે. ખેતરનાં નોકરો આવી પહોંચે છે. સૌ મળી વૃદ્ધને ઘરમાં લઈ જાય છે, એને પથારીમાં સુવડાવી દે છે. નજીક જ પહેલા નંબરના કમ્પાઉન્ડમાં એક અંગ્રેજ ડોક્ટર રહેતો હતો તે આવે છે.

વૃદ્ધને આઘાત લાગ્યો છે, પણ એથી ભય પામવા જેવું નથી. જો કે એણે પથારીમાં જ પડ્યા રહેવું જોઈશે અને તદ્દન શાંત રહેવું પડશે. કોઈ પણ પત્ર કે છાપું જો એને અશાંત કરે તેવું કંઈ જ એને ન આપવું, એ આનો સાચો ઉપાય છે.

મોના રડતી નથી પણ એની આંખો ચમકે છે

અને એનાં નંસકારાં પુલાય છે. જર્મનો પ્રચેની એની ઘણા હવે તો એટલી અધી વધી જાય છે કે તેનાથી એક શબ્દ પણ એ વિષે બોલી શકાતો નથી. એ લોકોએ એના ભાઈને મારી નાખ્યો, એ લોકોએ જ એના બાપ પર ધા-કર્યો, ઈશ્વર એનો બંદો લેશે. એકએક જર્મન ઉપર-માત્ર રાજા કે કૈઝર ઉપર જ નહિ-એકએક જર્મન ઉપર ઈશ્વરનો એવો ક્રોધ ઊતરશે...

જે એવું કંઈ ન થાય, જે જર્મનો પર ઈશ્વરનો ક્રોધ ન ઊતરે તો સમજવું કે જગતમાં ઈશ્વર નથી, જગતમાં કશું નથી.

૩

ત્રણ મહિના પસાર થઈ જાય છે. કેદીઓની છાવણી મોટી ને મોટી થતી જાય છે. જેલનો વડો અધિકારી, બીજા અમલદારો અને સંત્રીઓ મળીને જ જે હજાર જણા છે, અને સખ્ય કેદીઓની સંખ્યા તો પચીસ હજાર જેટલી થઈ ગઈ છે. જ્યાં લીલાં મીઠાં ખેતરો હતાં ત્યાં હવે મકાનો બિલાં છે, વાડોની વચ્ચે ભૂખરી જમીન, તંબૂઓ, કાટડીઓ અને બેરેકા ખાવા ધાતાં હોય તેવાં બિલાં છે. અંધાં ઉપર સેતાનનો કાળો પડછાયો ફરી વળ્યો છે. જેલ-કમ્પાઉન્ડથી અલગ કૃષિ-ધર અને બીજાં આપટિયાં છે. આપટિયાંમાં ગાયો અને ઘેટાં-બકરાં છે. ગૌશાળાની બાજુમાં ખેડુ-સાથીઓને રહેવાનાં મકાનો છે.

સત્તાવીશ હજાર પુરુષો વચ્ચે મોના એક જ સ્ત્રી છે. માયાળુ જેલ-અધિકારી એને હસતાં હસતાં 'નોકાલોની માતા' કહે છે. ભાઈના મૃત્યુના શોકની અને પિતાને લાગેલા આધાતની પ્રથમ અસર પૂરી થઈ છે. એનું કામ પહેલાં જેવું જ નિયમિત રીતે ચાલે છે. ગૌશાળાનાં 'જીવો' ને તો પાળવાં જ જોઈશે. જર્મનો આવ્યા પહેલાં નોકાલોને તે છોડી ન શકી તો હવે જ્યારે પિતા અર્ધ-પક્ષાધાતમાં પડ્યા છે ત્યારે તો એ ક્વી જ રીતે છોડી શકે ?

જેમ બને તેમ વધુ સમય પિતા પાસે બેસવાની તે કાશિશ કરે છે. રાત્રે સૌને વાળુ કરાવી લીધા પછી

તેની પાસે તે વાંચવા બેસે છે. વૃદ્ધની ઇચ્છા મુજબ તે હવે બાઈબલ જ વાંચે છે, અને પછી ભજનો ગાય છે. પણ હજીવા વાંચન જેવું તો કંઈ વંચાતું જ નથી. વૃદ્ધ જાણે પહેલાંની વૃદ્ધ રહ્યો જ નથી. એનું હૃદય ડહોળાઈ ગયું છે અને અંદર કડવાશ ફેલાઈ ગઈ છે. પોતે એકલો પડ્યો હોય ત્યારે તે પાપીઓને થયેલી શિક્ષાઓ મનમાં લાવે છે.

મોના ખરું કહેતી હતી. એ લોકો નરકના જ આધકારીઓ છે. એમને માટે કાઈ પણ સજા ખરાબ નથી.

ક્રિસમસ આવે છે, બીજી ક્રિસમસ, એ પછી વસંત, બીજી વસંત; એક જ ધરેડમાં જીવતું છાવણીનું જીવન મોના જીવે છે. પીંજરામાં જનવર પૂર્યાં હોય તેવા કેદીઓ વહેલા મળસ્કામાં બેઠે છે, હારખંધ ગોઠવાય છે, બગાસાં ખાતા દિવસ વિતાવે છે અને રાત્રે અંધારામાં સૂઈ જાય છે. અજવાળાનો લાલ લઈ તેઓ ભાગી ન જાય તે માટે દીવાઓ દૂર દૂર મૂકવામાં આવ્યા છે. મોના ક્યારેક સાંભળે છે કે કેદીઓ તોફાને ચડે છે, તેને નિર્દયતાથી દાબી દેવાય છે; પહેલા કંપાઉન્ડના કેદીઓએ એક વાર જમતી વખતે તોફાન મચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો-‘આવું તો દોર પણ ન ખાઈ શકે’ એમ કહી ચાર જણાએ થાળીઓનો ધા કર્યો, તે સાથે જ તેમને બંદૂકની ગોળીથી ઉડાવી દીધા ! અંધાએ સુપ-ચાપ ખાઈ લીધું. ‘બરાબર એ જ શિક્ષાને લાયક છે એ લોકો !’ મોનાના દિલમાં કરુણા લેશ માત્ર જગતી નથી.

ત્રીજા કંપાઉન્ડના કેદીઓ વિષે એકવાર સંત્રીઓ વાતો કરતા હતા-મોના કાનમાં આંગળી નાખી જાય છે. અંધા કેદીઓ અશિષ્ટ દુર્ગુણોમાં પડ્યા હતા. આ દુર્ગુણો માટે કેદીઓને ક્વી શિક્ષાઓ થાય છે તે મોના રસપૂર્વક સાંભળે છે. કામને લઈને એને એ કમ્પાઉન્ડ પાસેથી ચાલવું પડે છે ત્યારે એને ભાન થાય છે કે પોતાની પાછળ પેલાઓ ખરાબ નજરે જોઈ રહે છે અને હી,

હી, હસે છે. 'સા...વાંદરાઓ !' એ પરમેવે રેખજેખ થઈ જાય છે. એને લાગે છે કે જાણે પેલાઓ એનાં કપડાં ખેંચીને ચીરા કરી નાખે છે અને... 'જ'ગલીઓ, મવાલીઓ !'

હિનાળાની શરૂઆતના એક પ્રસન્ન પ્રભાતે સમુદ્ર ઉપરથી આવતા બંદૂકના એક લગ્નકાળે મોના જાગી જાય છે. બહાર નીકળી જોતાં એક ફેણ જહાજને બાગમાં લંગર નાખતું તે જુએ છે. પછી તેને અમલદારોની ચાલમાં પણ ભારે ધમાલ થઈ રહેલી દેખાય છે. તેના સાંભળવામાં આવે છે કે લંડનથી ગૃહમંત્રી જાવણી જોવા આવે છે અને જેલ-અધિકારીએ ગવર્નરને તે વખતે ખોલાવ્યા છે.

પછી ત્રણ મોટા અમલદારોને કમ્પાઉન્ડોને ચક્કર લગાવતા તે જુએ છે. એ લોકોને જેલ-અધિકારીને ત્યાં બોજન માટે કૃપિ-ધર પાસે થઈને જતા જુએ છે. મોના રસ્તા તરફની રસોડાની ખુલ્લી બારી પાસે જાણી રહે છે. ક્રોધથી લાલપીળા થયેલા એક જાણુને તે ખોલતો સાંભળે છે.

“તો તમે બીજી કંઈ આશા રાખી શકો છો ? માણસ જેવા માણસને કુત્તાની માફક પૂરી રાખો છો અને તમે આશા રાખો છો કે તેઓ સદ્વ્યારિત્ત્યવાન રહે, તેઓ મૂંગાં મેઠાં બની રહે, તેઓ મુડાં તો નથી જ, એમનામાં દુર્ગુણ પેસે તેમાં કંઈ નવાઈ છે ? અને એ માટે તમે એને ‘હલકા’ એવું વિશેષણ પણ આપવાની કેમ હિંમત કરી શકો છો ? આનો ઉપાય કરવા જ માગતા હો તો તે અત્યારે એક જ છે—કામ, ખસ કામ.”

આ પછી થોડા દિવસોમાં ઈંટિ આવવા લાગે છે અને એક કારખાનું તૈયાર થવા લાગે છે. એક મહિનામાં તો એમાંથી ટીપવાના, વહેરવાના અને ઘડવાના અવાજો આવવા લાગે છે. કેદીઓને કામ મળ્યું છે. મોના હસે છે. “આ જનવરો કેદી માણસ થવાનાં છે ? કાઈ કાળે નહિ.”

જાવણીની બહાર ખીળાં અને જુખરાં ખેતરો

હોલવા લાગ્યાં. લણવાની મોસમ આવી ગઈ છે, પણ લણી શકે તેવા અને જાણ મજૂરી કરે તેવા તમામ લોકો લગ્નકાળમાં ચાલ્યા ગયા છે. ખેડૂતો નિઃસાસા નાખે છે. ‘આમને આમ દાણા ભોંયે પડી સડી જવાના. એકલે પડે તે કેટલુંક ભેળું થાય ?’

એક રાત્રે સમાચાર આવે છે કે જે કેદીઓની વર્તણૂક સારી હશે તેમને નજીકનાં ખેતરોમાં કામ કરાવવા માટે બહાર કાઢશે, અને સવારે તો ઘણા કેદીઓને બહાર નીકળતા મોના જુએ પણ છે.

“અરે આ નાલાયકોનો તે વિશ્વાસ હોય ? આથી તો તકલીફ જાણી થશે.”

પણ મહિનામાં તો બીજી જ આફત જાણી થાય છે. કેદીઓ ઉપર જે પત્રો આવતા તે અમલદારો બરાબર જોતા-તપાસતા અને મંજૂર થયે જ આપવામાં આવતા. ઘણાખરાના પત્રો પ્રથમ તો એમના દેશના જ મિત્રોના આવતા, પણ હમણાં તો કેટલાક ઉપર અંગ્રેજ-ખેડૂત છોકરીઓના પત્રો આવવા લાગ્યા હતા. ખેતરોમાં આ છોકરીઓ આ જર્મન કેદીઓ સાથે કામ કરતાં મિત્રતા બાંધી બેઠી હતી. એક છોકરીએ તો એના જર્મન-ત્રેમીને લખ્યું હતું કે તેને કંઈ એક એવી જાતની ‘તકલીફ’ જાણવા લાગી હતી કે જેને વિષે પોતે કંઈ જાણતી જ નહોતી અને એને એની શેફાણી હવે કામ ઉપર રાખે તેમ નથી. એ છોકરીનું નામ લીઝા કિન્નીસ. નામ સાંભળીને મોનાના હોઠ સખત બની ગયા.

એના આવેશની હવે સીમા ન રહી. લીઝા કિન્નીસ-એનો લાઈ પણ લગ્નકાળમાં ગયો છે. વેશ્યાઓ ! ન્યારે એમના લાઈઓ એમને માટે-એમના દેશ માટે-લગ્નકાળમાં લડવા ગયા છે, લડે છે, મરે છે ત્યારે આ છોકરીઓ જર્મન મજતરાંઓની બાથમાં સમાવા જાય છે ! ખસ, આ જંતુઓને-એમને તો તોપને મેંએ જ બાંધવી જોઈએ.

“નહિ, એમ નહિ, પહેલાં તો એમને ફટકાસી જોઈએ. મારા હાથમાં સત્તા હોય તો હું તો ભર

બનરે ચાખખે ચાખખે એમની ચામડી જ પ્રથમ ઉતેડી નાખું !”

મોનાના દિલમાં રજ પણ દયા નથી. જર્મન કુદીઓ પ્રત્યે ધૃણુનું માપ જલદમાં જલદ ક્યું તે એને ન સમજવાથી તે અકળાય છે. એમનાં મોં સામે જોતાં એને ચીતરી ચડે છે અને એમનો અવાજ સાંભળતાં એ કાન ઢાંકી દે છે, અને છતાંય પિતાની ખાતર એને ત્યાં એમની નજીક રહેવું પડે છે અને એ ટંક દૂધ આપવા એમની સામે પણ બિલા રહેવું પડે છે.

* * *
વર્ષના છેલ્લા દિવસો છે, સવારે સાત વાગ્યે તે દૂધના ડબ્બા ભરે છે. કુદીઓ તે લઈ જવાને આવે છે. એ તમામનાં મોઢાં કેવાં છે? જાણે મોં ઉપર કાળા રંગનો પીંછો લગાવ્યો ન હોય ! તેઓ તેને સલામ કરે છે પણ એ તો સામું જ જોતી નથી. જ્યારે એને લાગે છે કે બધા ચાલ્યા ગયા ત્યારે પણ ત્રીજા કમ્પાઉન્ડનો ડબ્બો ગૌશાળા પાસે પોતે મૂક્યો હતો તે જમનો તેમ પડી રહેલો તે જુએ છે. પેલો માંદલો છાકરો જે ‘કો’ ‘કો’ ઉધરસ ખાતો સૌથી છેલ્લો દૂધ લાવતો તેનો તે ડબ્બો હતો. મોના જવા માટે પીઠ ફેરવે છે કે અવાજ આવે છે, ‘આ મારે માટે છે?’

એ ચમકે છે. એના અવાજમાં રહેલું ‘કંઈક’ મોનાને જકડી લે છે. એ અવાજ કર્કશ અને ઘોઘરો નહોતો, પણ નરમ, ઘેરો અને મીઠો હતો. એક ક્ષણ એને થઈ આવે છે કે એ અવાજ રોખીનો છે.

એ સહેજ પાછું વળીને જુએ છે. આ જુવાન તો કાઈક ખીજે છે. એને એણે ક્યારેય જોયો પણ નહોતો. ત્રીશક વર્ષની એની ઉંમર હશે. બીંચો, પાતળો અને સીધો દેહ, લીસા વાળ, ચમકતી આંખો, ઘાટીનો ચહેરો અને ભાવપૂર્ણ રેખાઓ—આ જુવાન શું જર્મન છે ?

ક્ષણવાર ચુપ રહીને મોના કહે છે: “તમે કુદી છો?”

“હા, જે માણસ રોજ આવતો તેની લોહીની નસ સવારે વહેલાં બઠતાં જ તૂટી ગઈ છે અને એને હોસ્પિટલમાં લઈ ગયા છે, એને બદલે મારે આવવું પડ્યું છે.”

“તમારું નામ—?”

“ઓસ્કર.”

“ઓસ્કર...”

“ઓસ્કર હેઈન.”

“ત્રીજા કમ્પાઉન્ડમાં જ છો?”

“હા.”

એક ક્ષણ મોના એની સામે તાકાતે જોઈ રહે છે પણ તુરત કશુંક યાદ આવતાં બોલે છે.

“હાં, એ ડબ્બો તમારો છે, ઉઠાવીને ચાલતા થાઓ. તમે કુદી છો, મારી સાથે બિલકુલ વાત કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરવો.”

“હા, આભાર થયો.” કહીને ઓસ્કર પોતાની ટોપીને હાથ અડાડી સલામ કરે છે.

એ પોલીસની આગળ રહીને ચાલતો થાય છે. મોનાને ભાન થાય છે કે પોતે દસ્તાવજમાંથી ને પછી ગૌશાળાની બારીમાંથી એની પાછળ જોઈ રહી છે.

કાણ જાણે કેમ પણ એ આખો દિવસ ભારે મને જ એ કામ કરે છે. સહેજ ભૂલ આવતાં નોકરોને ધમકાવી નાખે છે. રાત્રે વાળુ થઈ ગયા પછી પિતા જ્યારે એને વાંચન માટે નીચે બોલાવે છે ત્યારે જવાબ આપે છે—“આજે નહિ બાપા, આજે જરા માથું દુઃખે છે.”

સગડી આગળ તે એકલી બેસી જ રહે છે. એમ ને એમ સવાર પડી ગઈ છતાં બિજાના તરફ એ વળતી નથી.

૪

વધુ એક મહિનો ચાલ્યો જાય છે. મોના પોતાની અંદર પોતાની સામે જ સખત લડાઈ માંડી બેઠી છે. એનામાં કોઈ સેતાનનો પ્રવેશ થઈ ગયો લાગે છે. દિન-

પ્રતિદિન એની સામે લડવા એને વધારે ને વધારે જોર વાપરવું પડે છે.

એ અસંભવિત છે. એ બની જ કેમ શકે? એ સાચું ન જ હોઈ શકે, પણ દોષ મારો જ છે. એ વિચારે ચડે છે.

પોતાના ગુપ્ત શત્રુથી બચવા તે પોતાનાથી બને તેટલો સમય પિતાની જ પાસે બેસે છે. વૃદ્ધ પણ હવે જન્મનોનો ધિક્કારક બન્યો છે. એ લોકોએ એના એકના એક વહાલા પુત્રને હણ્યો, એવા લોકોને એ કદી માફ કરશે નહિ.

‘પ્રભુની સંહારક શક્તિ જાગે ને એના શત્રુઓનો નાશ થઈ જાયો ! પ્રભુ, સેતાનની કામનાને પૂરી થવા નહિ દેજે ! ધબધબતા અંગારા એની ઉપર વરસાવજે ! એનું શરીર કીડાઓથી ખદખદી લાડજે ? એમને એવી ભયંકર ગતીમાં ઉતારજે કે જ્યાંથી પાછું બહાર નીકળવું જ અશક્ય હોય !’

વૃદ્ધના શબ્દોને મોના પોતાના ઓરડામાં રહીને સાંભળે છે. બંનેના ઓરડા વચ્ચે એક પાતળી આડ જ છે. વૃદ્ધના શબ્દો સાથે પોતાની ધમ્જાને ભેળવવા તે પ્રયત્ન કરે છે, પણ એના મનમાં ક્યાંકથી એવો ભાવ જાડે છે કે ‘ના, એવી પ્રાર્થના ન કરી શકાય, એ પ્રાર્થના ઘણી દુષ્ટ છે. બાઈબલમાં કેવીકે એ પ્રાર્થના કરી છે. પણ તેને પ્રભુ-હૃદયનો નથી ગણ્યો, કેવીકે તે દુષ્ટ હતો.

આ ભાનથી એ લડકે છે અને કેદીઓ પ્રત્યે બને તેટલી કઠોર બનીને સાંત્વન ભેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઓરકર સૌની સાથે ગૌશાળાએ આવે છે ત્યારે તે તેની સામે પણ જોતી નથી. ક્યારેક ઓરકર કંઈ બોલવા જાય તો તેને ધુતારી કાઢે, અથવા એ જે બોલે તેને ન સાંભળવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે, પણ એક વખત એને નજરકે સાંભળવું પડે છે :

“લુડવીગ મૃત્યુ પામ્યો.”

“કયો લુડવીગ ?”

“જેને બદલે હું દૂધ લેવા આવું છું તે.”

“બેલો, ઉધરસ થઈ હતી તે ?”

“હા, રાત્રે જ મરી ગયો. કાલે એને દફનાવજો. બાવીશ જ વર્ષનો હતો. હજી તો મૂછનો દોરો પણ ફૂટ્યો નહોતો. એની માનો એકનો એક હતો. મા પણ વિધવા છે. મારે જ એને આ કારમા સમાચાર લખવા પડશે. સમાચાર વાંચતાં જ એનું હૈયું લાંગી જશે.”

મોનાના ગળામાં કંઈક થવા લાગે છે. એની આંખોને ખૂણે સહેજ લિનાશ તરી આવે છે પણ જોર કરીને એ બોલે છે :

“હા, પણ એ જ કંઈ એટલી મનો એકનો એક નહિ હોય. લડવા મોડેલા લોકોએ એની ગણતરીઓ અગાઉથી કરી જ લેવી જોઈએ.”

પળવાર ઓરકર એના આ હૃદયહીન શબ્દોને સાંભળી રહે છે અને પછી વધુ બોલ્યા વિના ચાલ્યો જાય છે. મોનાને ખ્યાલ આવે છે કે પોતે એની પાછળ જ જોઈ રહી છે. એ જ વખતે એ મોં ફેરી લે છે અને એના મોઢામાંથી ઉગ્ગાર નીકળી જાય છે, “ઓ પ્રભુ !” એને થાય છે કે પોતાનું ગળું પોતે જ કાપી નાખે તે બહેતર છે.

ઓરકર તો નિયમ મુજબ આવે જ છે. એક અઠવાડિયા પછીના એક દિવસે તે પોતાની સાથે એક પેટી ઉપાડીને લાવે છે. ગૌશાળાના બારણાની અંદરની બાજુએ પેટીને તે મૂકી દે છે. લુડવીગની માતાએ એ પેટી મોકલી છે. એમાં બનાવટી ફૂલોની કાચની ફૂલદાની છે. મૃત્યુ પામેલાંની કબર પાસે એવી ફૂલદાની મૂકવાનો જન્મનોનો રિવાજ છે.

મોના ત્યાં જ ઊભી છે.

પેટીનું ઢાંકણું છૂટું કરી નાખેલ છે. એને ઉપાડીને અંદરની ફૂલદાની અને તે સાથેનું લખાણ તે મોનાને ખતાવે છે.

“લુડવીગની કબર પાસે આ મૂકવાનું મને એની

માએ લખ્યું છે, પણ એને ક્યાંથી ખબર હોય કે અમે બહાર જઈ જ શકતા નથી !”

મોના પેટી ઉપર નીચી નમે છે. પેલું લખાણ જર્મનીમાં હતું.

“આ લખાણ શું છે ?”

“માતાના અનંત પ્રેમ સાથે...”

મોનાને લાગે છે, જાણે એની છાતીમાં ખંજર ભોંકાયું. પણ તે ટટાર થઈ જઈને કહે છે, “મારે આની સાથે શી નિસ્ખત ? ઉઠાવી જાઓ, અહીંથી.”

ઓસ્કર ચાલ્યો જાય છે પણ પેટીને ત્યાં જ છોડી જાય છે.

મોના ખીન્ન કામો તરફ વળે છે. તે પેલી પેટીને મનથી ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરે છે, દિવસ આખો તેનો એ પ્રયત્ન ચાલુ રહે છે પણ દિવસ આખો તે તો તેની આંખો સામે સતત રહે છે અને સાંજે કામ પૂરું થાય છે ને બધું શાંત બને છે ત્યારે તે ગુસ્સાથી પેટીને ઉપાડે છે. પછી હળવેથી કાટ નીચે છુપાવે છે અને છાવણીના મોટા દરવાજા તરફ વળે છે.

પેટી તરફ ક્યારેક એ મૃદુ લાવ અનુભવે છે, પણ વળી મન ઉગ્ર થઈને કહે છે, “શું એટલા માટે હું આને કબર પર મૂકવા જઈ છું ? હું તો મૂકવા જઈ છું એને જેમ બને તેમ મારી આંખથી દૂર કરવા.” કંઈ પેટીકના કબ્રસ્તાન તરફ જતાં તે વિચાર કરે છે.

સ્થળ શોધતાં એને મુશ્કેલી નથી આવતી. છાવણી શરૂ થઈ ત્યારથી આજ સુધીમાં આ પહેલાં ખીન્ન જર્મનો મર્યા છે અને કબરમાં દટાયા છે. અહીં જમીનના નાના ટુકડામાં બધાની કબરો સમાઈ રહી છે. કબરો ઉપર સંકેદ આરસની તકતીઓ ઊભી કરી છે અને તે ઉપર પરદેશી નામો કાતરેલાં છે. છેલ્લી ખુલ્લી કબર પાસે તે ફૂલદાની મૂકે છે અને પેટીનો દૂર ધા કરી દે છે.

“નહિ નહિ, માણસનું જ તો આ કામ છે. આ કામ કરવામાં દોષ શો ?”

પણ એ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે ને, ગમે તેટલા પછાડા મારે ને, એની નજર સામેથી એ જર્મન જુવાન અને આંસુ સારતી એની મા ખસતાં જ નથી.

* * *

એના કાન પર ઘોડાના દાબડા પડે છે અને એક અસ્વાર એની સામે આવીને ઊભો રહે છે. જેલ-અધિકારી છે એ તો. મોના સાથે તે વાતો કરવા લાગે છે. સાંજે ભોજન પહેલાં આમ ઘોડા પર બેસી ફરી આવવાની એને ટેવ છે.

મોનાની તબિયતના સમાચાર પૂછી તે પોતે જે કહેવા આવ્યો હતો તે વાત કહે છે.

“લુડવીગની કબર પર ફૂલદાની તું મૂકી આવેલી ?”

મોનાના હૃદયમાં એક ફડકા પડે છે પણ તે હિંમતથી સાચું જ કહે છે, “હા હા.”

અમલદાર ગંભીર બની જાય છે. મોના પ્રત્યે એને પ્રેમ છે તેથી તે મૃદુ સ્વરે કહે છે:

“જો દીકરી, આપણાં જેવાં માણસોનાં હૃદય દયાથી જ ભરેલાં હોય છે, દયા તો દરેકમાં હોવી જ જોઈએ, તું આ કદીઓમાંથી કોઈ પ્રત્યે દયાલાવ અનુભવતી હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, પણ બચ્ચા, જો આ શુદ્ધાની સલાહ માનવા જેવી લાગતી હોય તો હવે અહીંથી જ અટકજો.”

મોના એની સલાહને માનવા ધણો પ્રયત્ન કરે છે પણ તેમ કરતાં તો એનું હૃદય ચિરાઈ જાય છે, એમાંથી લોહી ટપકવા માંડે છે. એ પિતાને વળગીને બેસી રહે છે પણ એને આરામ નથી મળતો.

વૃદ્ધને હવે સારું જણાવા લાગ્યું છે. ખુરશીમાં બેસી શકવા જેટલી શક્તિ તેનામાં આવી છે. આસપાસના ખેડૂતોને મળતાં પણ એને તકલીફ થવાનો ભય નથી જણાતો.

પણ એક દિવસ એક મેન્સ ખેડૂત એક વાત કરે છે, જર્મનોની એક સખમરીને એમતી એક મોટી સ્ટીમર ડુબાવી દીધી અને હજારોનો પ્રાણ નાશ થયો.

વૃદ્ધ એ સાંભળીને ઊછળી પડે છે. ‘ઓ કુર્મભાઈઓ ! સેતાનો ! ઈશ્વર એમનો નાશ કેમ કરી નાખતો નથી ! એ સગમરીનના કેટનની ઊંધ હરામ થજો ! ક્યામતને દિવસે પણ એને જપ ન વળજો ! દૂબેલાઓના આર્તનાદ એને ગાંઠા બનાવી દેજો અને એ જ સ્થિતિમાં ગાથાં ખાતો એ શૈશ્વ નરકમાં પડજો !’

“બાપુ ! શાંત થાઓ !” મોનાએ ન બોલવા ધણી પ્રયત્ન કર્યો પણ એનાથી હવે ન રહેવાયું અને તે બોલી ઊઠે છે.

“બાપુ, ડોક્ટરે શું કહ્યું છે ?”

વૃદ્ધ બોલતો બંધ પડી જાય છે.

“કાઈને પણ નરકમાં પડવાના શાપ આપવા એ કાંઈ સારા ક્રિશ્ચિયનનું કામ છે ?” મોના હળવે હળવે એટલું વધુ બોલી ચુપ થઈ જાય છે.

પણ બોલ્યા પછી એ પોતે જ પોતાનાં વચનોથી શરમ અનુભવે છે. ત્યાંથી ઊઠીને તે પોતાની ઝોરડીમાં દોડી જાય છે. એને સમજાય છે કે પોતે જૂઠું તો નથી બોલી, પણ એનું ‘ક્રિશ્ચિયનપણું’ તો કેવળ દંભ છે.

“ઓ પ્રભુ ! પાહિમામ, ત્રાહિમામ—બચાવ, કંઈક કરીને પણ મને બચાવ.” જર્મનને તો ધિક્કારવા જ જોઈએ, એને તો આક્રમમાં આકરી શિક્ષા થવી જોઈએ. પોતે એવું જ ઇચ્છ્યું જોઈએ છતાં હમણાં હમણાં તેવું ઇચ્છી શકાતું નથી ! આ વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી પોતાને ઉગારી લેવાને તે હવે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે.

* * *

ઉનાળો હતો. એક દિવસ સવારે જેલ—અધિકારી એના પિતાને બોલાવે છે. મોના તેને ઉપર લઈ જાય છે. અમલદાર ચામડાનો એક નાનો બટવો ઉધાડે છે અને એક લશ્કરી ચાંદ બતાવે છે.

“એ શું ?” વૃદ્ધ પૂછે છે.

“વિક્ટોરિયા ક્રોસ, ભાઈ ! તારા પુત્રે યુદ્ધમાં જે

પરાક્રમ કરી બતાવ્યું તેના માનમાં આપણા રાજ્યે આ મોકલેલ છે.”

વૃદ્ધ બીની થયેલી આંખોને લૂછી નાખે છે, “પણ એનું પહેરનારું કાણ છે હવે ?”

“કહું ?” અફસર કહે છે. “તારી દીકરી ન પહેરે ? શું વાંધો છે ?”

“ખરાબર, જરૂર પહેરું,” મોના બોલે છે અને ઝડપી લઈને છાતી ઉપર લટકાવી પણ દે છે.

ખીજે દિવસે છાતી પર ચાંદ લટકાવી તે અભિમાનથી ચાલે છે. ઓસ્કર આવે છે ત્યારે એને તાકી તાકીને જુએ છે. ઓસ્કર એ જુએ છે. એ શું છે, ક્યાંથી મળ્યું ઇત્યાદિ પૂછે છે. જાંચું માયું રાખીને મોના દઢ અવાજે રોખીનાં પરાક્રમે કહી બતાવે છે.

“ત્યારે તો તમારો ભાઈ બહુ સરસ હોવો જોઈએ.” ઓસ્કર કહે છે.

મોના ચુપ થઈ જાય છે, એનાં અભિમાન અને દઢતા એક ક્ષણમાં ભેળિે સરી પડે છે.

* * *

અંગ્રેજ છાપાં તો આવે જ છે. એક સાંજે એક છાપામાંથી જર્મનોનાં કાળાં કામોતી સાથે એક અંગ્રેજે એના દુશ્મનનાં ઔદાર્યભર્યા કામ વિષે પોતાના કુટુંબીઓને જે કાગળ લખ્યો હતો તે પણ છપાયેલો તેને વાંચવા મળે છે. એ અંગ્રેજ પત્ર-લેખક બેલ્જિયમમાં એક અખાજપીમાં ધવાયો હતો, આખો દિવસ મોતની રાહ જોતો તે યુદ્ધ-મેદાનમાં પ્રડ્યો રહ્યો. રાત્રે અચાનક એને દૂરથી કોઈ દીવાનો પ્રકાશ આવતો દેખાયો, પથરાળ જમીન પર પેટે ધસડાતો અર્ધોક માઈલ ચાલી તે એક ખેડૂતને ઝૂંપડે પહોંચ્યો, પણ તે ખેડૂત તો એક જર્મન નીકળ્યો.

પણ દરેક જર્મન કાંઈ ખરાબ નથી. આ ખેડૂત એક શુદ્ધ હૃદયનો મનુષ્ય હતો, એ જ વખતે

એની આગલી પરસાળમાં વિજયોન્મત્ત જર્મન અમલદારો દારૂ દીંચતા અને રાગડા તાણતા પડ્યા હતા. એ બહાદુર ખેડૂતે પોતાને જોખમે એ બધાથી છુપાવીને એક બ્રિટિશ સિપાહીને ઘરમાં દાખલ કરી દીધો ! રાત આખી એની એણે ચાકરી કરી અને સવારે એ જ રીતે ચાલાકીથી છટકી પણુ જવા દીધો.

કાંઈ અસ્પષ્ટ લાગણીથી અને ઓસ્કરના આજીવ્યાલથી પ્રેરાઈ એ બ્રિટીશ સિપાહીનો કાગળ પિતાને વંચાવવા લાવી.

“બધી ભતિઓ અને પ્રભઓમાં નરસું છે તો સારું પણુ છે, એ જર્મન ખેડૂત સારો નહિ ગણાય ?” મોના કહે છે.

પણુ એના બોલવાથી પિતાનું મોં ઊલટું સખત બની જાય છે અને એનાથી ગુસ્સામાં બોલી જવાય છે.

“સારો ? કોને ખબર છે કે તે એ જ છોકરાનો આપ નહિ હોય કે જેણે તારા ભાઈની છાતીમાં પોતાની ગોળી પરોવી દીધી ?”

મોનાના હાથમાંથી હાપું પડી જાય છે અને તે ઓરડામાં નાસી છૂટે છે. તૂટતા અવાજે વૃદ્ધ એની પાછળ બોલે છે :

“આ છોકરી પહેલાં જેટલી કઠોર હતી તેટલી હવે નથી રહી. કેમ એ બદલાઈ ગઈ ? શું થયું છે એને ?”

૫

એક સવારે મોના કંઈક સાંભળે છે. પોતાની અંદર ભરાઈ રહેલા ગુપ્ત શત્રુનો સામનો કરવામાં એ વસ્તુ મદદગાર થાય તેવી છે.

છાવણીમાં પાંચ કમ્પાઉન્ડો હતાં. એમાંથી ચાર નંબરનું કમ્પાઉન્ડ ટેકરીની બાજુએ હતું : તેનો એક કેદી પોતે છાતી રીતે તૈયાર કરેલા એક ભોંયરામાંથી રાત્રે ભાગી જતો પકડાય છે. જેલ-અધિકારીને એ મુકદ્દમો સોંપાયો છે. એણે એને પીલની સીનીલ

કોર્ટમાં મોકલ્યો છે. જર્મનો કેટલા હરામખોર છે તેનો આથી વિશેષ પુરાવો શો જોઈએ ?

મોના દોડીને કોર્ટમાં જાય છે. પોલિસો, પટાવાળાઓ અને શહેરના લોકોથી કોર્ટ ચિકાર ભરાયેલી છે. ગવર્નર પણુ આવેલ છે અને તે મોટા વકીલોની બેંચમાં બેઠો છે. કેદીની બંને બાજુએ સિપાહીઓ બેસ્યા છે. મોના એને જોઈને ચમકે છે. એણે ધાર્યું હતું કે કેદી લયંકર દેખાવતો અને મહા દુષ્ટ હશે, પણ આ તો પીળો, પાતળો અને ગભરુ જુવાન હતો. એની ગભરાયેલી આંખોમાં તાવ દેખાતો હતો.

સ્ત્રીઓના કુપ્ટન અને કેદીના કથન પરથી એની વિરુદ્ધમાં વાત સાબિત થાય છે. બે મહિનાથી તે પોતાના બિછાના નીચેની ભોંયમાંથી ભોંયરું બનાવતો હતો. એ ભોંયરું છાવણીની વાડની બહાર સુધી ખોદાયેલું હતું. જ્યારે બધા કેદીઓ સૂઈ જાય ત્યારે તે કામ કરતો. ખોદતાં ભેગી થતી માટી છાવણીની અંદર જે દેવળ હતું તેની ખુદ્દી જમીનમાં નાખી દેતો. છટકવાની રાત્રે એ ભોંયરામાં ઊતરવા જતો હતો તે જ વખતે, બરાબર છેલ્લી જ ક્ષણે, એક સંત્રીએ એને પકડી પાડ્યો. સંત્રીને ખાતરી આપનાર ગુનેગારની બાજુમાં સૂતાર એક બીજો જર્મન કેદી જ હતો.

આવા માંદા જેવા માણસને જેલની આરામની બિંદગી કેમ નહિ ગમી હોય ? શા માટે એણે બખ્ખે મહિનાના ઉભગરા ખેંચ્યા હશે ? શા માટે એણે આટલી બધી મહેનત ઉઠાવી હશે ? આ વિચારથી જ કેદી પ્રત્યેનો મોનાનો ભાવ બદલાઈ ગયો હતો. પણ જ્યારે તોછડાઈથી સંબોધતા ગવર્નરને જવાબ આપતાં એણે મર્મવેધક વાણીમાં વચ્ચે અટકીને ધ્રુજતા સ્વરે પોતે જ પોતાની વાત કરી ત્યારે તો મોનાની આંખમાંથી આંસુ ચાલવા લાગ્યાં અને એની છાતી પર લટકતો આંદ પણુ ભિંબાઈ ગયો.

તે એક હજમ હતો, એક અંગ્રેજ બાઈને પરણ્યો હતો. બે બાળક પણ એને હતાં. લગ્ન પછી એનો

વિચાર કાર્ધ સંપ્રદાય છાપું કાઢવાનો હતો, પણ પૈસા બેળા થયા ત્યાં તો એની પત્ની માંદી પડી. એની પહેલી પ્રસૂતિનો એ કાળ હતો એટલે એને દરિયાકાંઠે લઈ જવી પડી. ત્યારપછી એણે એક દુકાન કરી, પણ એમાં તો બચેલું પણ બહુ તણાઈ ગયું.

“વખત નહિ ગુમાવ. મૂળ મુદ્દા પર આવ.”
ગવર્નર બોલે છે.

કેદી પોતાની વાતમાં આગળ વધે છે.

પહેલાં તો તે છાવણીમાં આવ્યો ત્યારે તેની પત્ની દર અકવાડિયે પત્ર લખતી અને પોતાના તેમ જ નાનાં બચ્ચાંઓના સમાચાર આપતી. એની એક દીકરી ખાનગી નિશાળમાં જવા લાગી હતી અને એના શિક્ષક જ્યારે પૂછતા કે ‘તારા બાપુ ક્યાં છે’ ત્યારે એ જવાબ આપતી, ‘લગ્નકર્મમાં.’ પણ એ તો એની માએ એને શીખવેલું, પણ આખરે સાચી વાત બહાર પડી ગઈ, અને પછી બીજાં બાળકોનાં માખાપોએ એની દીકરીને પાઠશાળામાંથી કાઢવાની માગણી કરી. એમ જ થયું. એની દીકરી એક પણ નિશાળમાં જઈ શકે એમ ન રહ્યું. શરીમાં જ રખડવું રહ્યું.

“જલદી પતાવ. તારા નાસી જવા સાથે આને શો સંબંધ છે?” ગવર્નર ખૂબ મારે છે. મોનાને થાય છે કે પોતે ગવર્નરને એક ચપ્પડ લગાવી દે.

“એટલાથી જ પતલું નથી, નામદાર.”

“ચલાવે, ચલાવ.” મોટા વકીલ સાહેબ બોલે છે.

“તે પછી મારી પત્નીના ઠાગળા મને મળતા બધ થયા. પણ મારા એક પડોશીએ મને એક પત્ર લખ્યો...”

“શું લખ્યું હતું તેમાં?” વકીલ પૂછે છે.

કેદીએ કહેવા માંડ્યું. એની મોટી આંખોમાં એક પ્રકારતું બિલામણું તેજ ચમકારા મારે છે.

“એક બીજને જર્મન કેદી એની સાથે હતો પણ એને કાર્ધ કારણથી છૂટા કરવામાં આવેલો. પણ એ

એક પક્ષો મવાલો હતો. એણે મારી પત્નીને ફસાવી. મારાં નિરાધાર સ્ત્રી-બાળકો આશરો તો શોધનાં જ હતાં. એ વાતે મારા મગજને લમાવી દીધું, નામદાર. મને ધમ્મજા થઈ આવી કે એ કુદરતું ખૂન કરી નાખું. એ માટે નાસી છૂટવા મેં જેલમાં બોંધવું બનાવવા માંડ્યું હતું.”

“ત્યારે તો તું પકડાયો તે સારું જ થયું.”
ગવર્નર બોલે છે.

એને સાત દિવસની કેદ અને સુકી રોટી અને પાણીની સગ થઈ.

મોના આ પછી એક ક્ષણ ત્યાં થોભી રહી નહિ. જો તે થોભી હોત તો તેના મોંમાંથી ચીસ નીકળી જત. એ ઘેર નાસી છૂટી. સિપાહીઓ કેદીને બરાબર બાંધીને પાછો લાવતા હતા ત્યારે મોના ધરમાં હતી. એ બારીમાંથી કેદીને જોઈ રહે છે. ધૂધવાતો, કચડાતો, પામર બિચારો ! નિરાશાની મૂર્તિ સમો નીચે માથે ને ધોમે પગલે એ ચાલ્યો જાય છે.

જ્યારે જર્મનોના વિજય-સમાચાર છાપામાં આવે છે ત્યારે વૃદ્ધ પિતા ઉત્ક્રાંતિ જાય છે અને મોટીથી બોલવા લાગે છે : “પ્રભુ, તું આ શું કરે છે ? તારા આ સેતાન દુશ્મનો દહી કેમ આગળ વધવા પામે છે ? નાશ કર એમનો, સત્યાનાશ જાઓ એમનું, બિખરી જાઓ એ બધા, એમનું નામ-નિશાન પણ ન રહે.”

મોનાને આ સાંભળવું અસહ્ય થઈ પડે છે. મોનાને લાગે છે કે પિતા ઈશ્વરનો દ્રોહ કરીને પાપમાં પડે છે. એ એમના વતી પશ્ચાત્તાપ કરે છે. વૃદ્ધ તે વખતે એની સામું જોઈ રહે છે. એને સમજતું નથી. એ બોલે છે :

“આ છોકરીને શું થયું છે તેની સમજ પડતી નથી. જર્મનોના પ્રત્યે એને કેટલો બધો રાપ હતો. હવે એ એમના તરફ શા માટે દયા બતાવે છે ? એ કેમ બદલાઈ ગઈ છે ?”

રોજ સવારે અણિયાળા તારની વાડની પેલી બાજુ એતરોમાં કામ કરતાં જુવાન છોકરા-છોકરીઓને જુએ છે. રોખી અને તે પણ એમ જ કામ કરતાં અને રોજ રાત્રે મોત જેવી કાળી બિહામણી બરફાને તે જુએ છે. એને પણ હવે પેલા જર્મન હજમની પેઠે જાવણીમાંથી ભાગી જવાની ધ્રુજ થાય છે. પણ વિચિત્રતા તો એ છે, એ પોતે એ સમજે પણ છે કે જો એને ભાગી જવા મળ્યું હોત તો તેમ કરત પણ નહિ. શા માટે ?

ઓસ્કર હેઈનને સારી ચાલચલગત માટે કમ્પના ક્લિઓનો ક્રેન્ટન બનાવવામાં આવેલ છે. હવે તે ધ્રુજમાં આવે ત્યાં વાડની હદમાં રહીને ફરી પણ શકે છે. છતાં તે મોનાને ક્વચિત્ જ મળે છે અને મળે તો ભાગ્યે જ કંઈ બોલે છે. એક વખત તે દૂધશાળાને દરવાજો એકલો જ આવે છે. એની હથેળીમાં કંઈક હતું. હાથ લંબાવીને તે પૂછે છે :

“આ શું છે, જાણો છો ?”

રોખીનું રૂપાનું ધડિયાળ ! ઓસ્કર પાસે એ ક્યાંથી ?

“ક્યાંથી જડ્યું ?”

“મારે ઘેરથી-મેનહેમથી. મારા એક જૂના સહાધ્યાયીએ મોકલ્યું છે.”

“એમની પાસે ક્યાંથી આવ્યું ?”

ઓસ્કર આખી વાત કહે છે.

બ્રિટનના છેલ્લા ધંસારાની શરૂઆતમાં બ્રિટિશરોની આઈની પહેલી હરોલમાં રહેતાં તેનો મિત્ર ધવાય છે. માથા પર સમ-સમ થતી ગોળીઓ પસાર થતી રહી, તે ‘ઓ મા, માડી !’ એમ માને યાદ કરતો પડ્યો રહ્યો અને લશ્કર તો ચાલ્યું ગયું. અચાનક એણે એક અંગ્રેજ જુવાનને બોલતો સાંભળ્યો.

“જુઓ એય, આ જુવાનને આમ ચીસો પાડતો હું સાંભળી શકતો નથી. હું તો એને અંદર લાવું છું.” એ અંગ્રેજ સૈનિક પછી પોતાની આઈમાંથી

બહાર નીકળી ઓસ્કરના મિત્રને અંદર ધસડી ગયો, પણ આમ એક જર્મનને બચાવવા જતાં એ અંગ્રેજ જ અંદરની એક ગોળીની અપટમાં આવી ગયો. લશ્કરો એક જ સ્થળે તો કંઈ રહેતાં નહોતાં. બ્રિટિશ જુવાનો એ બંનેને એક ખાડામાં પડખે પડખે સુવાડી આગળ વંધ્યા. તેઓ જાને ખબર ત્યાં ફટલો સમય એમ પડ્યા રહ્યા હશે ! પણ ઓસ્કરનો મિત્ર ભાનમાં આવ્યો ત્યારે એને જણાયું કે પોતાને તો સારું થવા આવ્યું છે, પણ પોતાનો અંગ્રેજ સાથીદાર મરવાની અણી ઉપર છે. એ બહાદુર જુવાને (લશ્કરમાં લેફ્ટેનન્ટ હતો) જોર કરીને પોતાના જગવામાં હાથ નાખ્યો અને એક ધડિયાળ બહાર કાઢ્યું. ‘દિસ્ત, આમ જો,—’ એણે ઓસ્કરના મિત્ર પ્રત્યે કહ્યું. “જો તું જીવે અને તારે ઘેર જવા પામે તો મારી બેનને આ પહોંચાડી દેજે. નોકાલોમાં એ રહે છે.”

મોના આખી રાત પથારીમાં પથાડા મારે છે. લયથી અંધારામાં તાકી રહે છે. પેલે વખતે પેલા અંગ્રેજ સૈનિકનો પત્ર વાંચતાં વૃદ્ધ પિતાએ જે કહ્યું હતું તે યાદ આવતાં તે ધડિયાળ એમને દેખાડતી નથી. એક ખાનામાં તે એને સંતાડી રાખે છે. ધડિયાળ મોતની પાસેથી આવ્યું હોય તેમ તેની તરફ તે જોઈ શકતી નથી.

અચાનક એને વિચાર સ્ફૂરે છે આમ કેમ બની શકે છે ? જે બહાદુરો એક ખાડામાં પડ્યા છે એકને નોકાલોમાં પડેલી પોતાની બેન યાદ આવે છે, બીજો જર્મન ઘરમાં રહેતી માને યાદ કરે છે. આ બે જણા મિત્રો કેમ બની શકે છે ? આ ગાંઠ કાણ સેતાન બાંધે છે ?

“ઓ પ્રભુ ! માનવીઓ લડાઈ શા માટે જીતી કરતા હશે ?”

૬

મોનાને લાગે છે કે પૂર્ણાહુતિનો આરંભ થવા લાગ્યો છે. એના ખ્યાલમાં એ વસ્તુ આવી જાય છે કે પોતે ઓસ્કરને સતત અને રાત્રે સૂવા જતી વખતે

તો ખાસ યાદ કરે છે, સવારે જાગતા પણ પ્રથમ સ્મરણુ ઓરકરતું થાય છે.

‘હું ક્યાં જઈ રહી છું?’ એ પ્રશ્નથી એનું હૃદય ફફડી ઊઠે છે, પણ શું કરવું એની પણ સૂઝ પડતી નથી. એના હાથની એ બાજુ નથી રહી, પણ તોય એનો વિચાર એને ડરાવે છે, શરમ અને ભયથી જાણે એનું ગળું રૂંધાઈ જાય છે.

એક વાર ફરી પેલો મેન્દ્ર એટલે એના પિતાને મળવા આવે છે અને પિતાને આઘાત પહોંચાડે તેવી જ વાતો કરી જાય છે. ધોળે દિવસે લંડન પર થયેલા આક્રમણની એ વાતો છે.

આકાશ સ્વચ્છ હતું, બપોરનો સમય હતો, એક બાલશાળામાં ત્રણથી માંડી છ વરસની ઉંમર સુધીનાં સો બેટલાં બાળકો સાંજે ઘેર જતાં પહેલાંની પ્રાર્થના કરતાં હતાં. પ્રાર્થના પૂરી થાય ન થાય ત્યાં તો આકાશમાંથી એ ઓમ્મ પડે છે. દશ બાળકો છુંદાઈને મૃત્યુ પામ્યાં અને પચાસેક ધાયલ થયાં. જર્મન વિમાનોમાંથી એ ઓમ્મ પડેલા. એ કર્ણીયુ કૃત્ય નજરે નેયું જાય તેવું નહોતું. કુમળી કળાઓ જેવાં છુંદાઈ ગયેલાં એ બાળકોનાં અંગોને એમની માતાઓ પણ ઝોળખી શકી નહોતી. એમની માતાઓ ઘેર દોડી દોડી આવી ત્યારે લોહીનાં બાબડાંમાં એ બાળકો એક બનીને નાહતાં હતાં.

જ્યારે એ બડબડિયો એટલે પોતાની વાત પૂરી કરી રહેવા આવે છે ત્યારે મોના અંદર આવે છે. કોઈથી ચરચરતો વૃદ્ધ પોતાના પગ પછાડે છે અને જમીન ઉપર લાકડી ઠપકારતો શાપ વરસાવે છે. મોના તે સાંભળતાં ધ્રુજી ઊઠે છે.

“સત્યાનાશ જશે એમનું. અધિજાઓ, એ અધિજાના મોવડીઓ ! કોઈ છટકી જવા પામશે નહિ. ધ્રુવિર રંગે રંગ લેખાં લેશે. ઓહ ! નરાધમો ! પાપીઓ !”

લંડનની સરકારે આનો જવાબ વાળવો

જોઈએ. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ એક બાળકના ખૂનના બદલામાં હજાર જર્મન બાળકોને ઊડાડી મૂકવાં જોઈએ.

મોના પ્રથમ વૃદ્ધને શાંત પાડવા મથે છે અને પછી સમજાવે છે. જે અંગ્રેજ બાળકો મર્યા છે તેમને ગુલામના ગોરા જેવાં જર્મન બાળકોના મરવાથી શો લાલ થવાનો ?

“બાળકો તો નિષ્પાપ છે...”

‘નિષ્પાપ ? હમેશાં એવાં જ નિષ્પાપ રહેવાનાં ? આજે એમના વડેરાઓ જે કરી રહ્યા છે તે જ તેઓ મોટાં થઈને કરવાનાં. ઓ પ્રભુ, ક્યાં છે તું ? ખાખમાં મેળવી દે એ તમામને !”

“બાપુ, બાપુ ! કેવું બોલો છો ?”

“કેમ ન બોલું ? પણ છોડી, તને શું થઈ રહ્યું છે આ ? તું એમનો આરલો બધો પક્ષ કેમ લે છે ? તારામાં આ ફેરફાર થાય તેવું તારી અંદર શું ચાલી રહ્યું છે ?”

આ શબ્દોએ ભાલાની અણીની પેઠે એના હૃદયને વીધી નાખ્યું. ઝોરડાની બહાર એ દોડી જાય છે.

પણ થોડી વારમાં જ એને બીજો વિચાર આવે છે. પિતા જે કહે છે તેમાં ખોટું પણ શું છે ? બાળકોની હત્યા ! ઓહ, એ તો સેતાનો જ કરી શકે.

સાંજે એ બહાર નીકળે છે ત્યારે ઓરકર હેઈને એને કમ્પાઉન્ડમાંથી બહાર નીકળા ને મળે છે, મોના નજરને ફેરવી લે છે, પણ ઓરકર એને ઊભી રાખે છે અને કહે છે :

“આજે જાપામાં આવ્યું તે વાંચ્યું ?”

“વાંચ્યું.”

“મને એથી શરમ આવે છે, મને એ વાતનું દુઃખ થાય છે.”

“એ કહેવાની જરૂર નથી, તમારી પ્રજા ઉપર પણ અમારા ભાઈઓ એવું કરે એ સંભવિત નથી ?” મોનાના મોંમાં શબ્દો આવી જાય છે.

ઔરકર એને કંઈક કહેવા જાય છે પણ એ તો માથું ઊંચું કરીને સાંભળ્યા વિના ચાલતી જ થાય છે.

અઠવાડિયું વીતી જાય છે. મોનાને ઔરકરના વધુ ખર્ચ મળ્યા નથી. ઇચ્છા પ્રમાણે જવા આવવાને મુખત્યાર હતો તેથી તે ચાહીને એનાથી આઘો રહેતો હશે. લંડનના પેલા આઘાતજન્ય ખતાવ માટે એને હવે બહુ કાંઈ લાગતું નથી, આખર લડાઈ એ લડાઈ છે. જરૂર, પ્રભુના પ્રિય એવા એક બાળકના જીવન આગળ તમામ વિજયો નાચીજ છે, પણ આ વખતે એ કાણ સંભારે? કોઈને આ મહાન સત્યનું સ્મરણ નહિ હોય-કોઈને જ નહિ, સિવાય કે એક તેને—

“બાળકની પૂજા તે મારી પૂજા છે.”

બે હજાર વર્ષ ઉપર બોલાયેલા આ શબ્દો છે અને છતાં—છતાં—

* * *

ક્રિસમસ નજીક આવે છે. ત્રીજી ક્રિસમસ ! છાપામાં મોના વાંચે છે. પશ્ચિમ સરહદના બંને પક્ષના સેનાપતિ અને સરદારો ક્રિસમસને ટાંકણે ચાર કલાક માટે યુદ્ધવિશ્રાંતિ પાળવાને સંમત થાય છે. અંતે બે હજાર વર્ષ ઉપર જે બન્યું હતું તેનું સ્મરણ કૃત્તી પવિત્ર વસ્તુ ગણાય છે ! એના સ્મરણમાં યુદ્ધવિશ્રાંતિ ! તો કમ્પમાં પણ એવું કંઈક ક્રમ કરવામાં ન આવે ? પોતાનો આ વિચાર મોના ઔરકરને જણાવે છે.

“સરસ ! ઇશુએ જે બોધ આપ્યો તેનું આવા કપરા સંજોગોમાં પણ પાલન કરી શકવાની ઇચ્છા થવી તે મહાભાગ્યની વાત ગણાય. જેલ-આધિકારી મારી વાત શાંતિથી સાંભળે છે અને તે હૃદયનો બહુ જ સરસ માણસ છે. જરૂર એ આ વાતથી આનંદ પામશે.”

કામ મળ્યા પછી કૃદીઓ કંઈક માણસાઈની રીતે રહેવા લાગ્યા હતા. એમની આનંદ લેવાની રીતોમાં પણ સંસ્કારીપણું આવ્યું છે. દરેક કમ્પા-ઉંડમાં કૃદીઓનાં જુદાં જુદાં મંડળો હોય છે. સંત્રી-

ઓને પણ પોતાનાં એવાં મંડળ હોય તો સારું તેમ લાગ્યું અને તેમનાં પણ એવાં મંડળો બન્યાં છે. દરેક મંડળ વિધિવિધ પ્રવૃત્તિઓ યોજી એકબેકને આનંદ આપે છે.

ઔરકર જેલ-આધિકારીને ક્રિસમસનું સ્મરણ કરાવે છે અને તે પ્રસંગે કૃદીઓને માટે કંઈક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ યોજી દેવાને વીનવે છે. જેલ-આધિકારી એની એ વિનવિ માન્ય કરે છે. આ ઉદારતાથી ઔરકરની આંખો આર્દ્ર બને છે,—અને પછી એકાએક દેવ સહિત દેવાંશીઓનાં જૂથ ભમટે છે, સૌ પરમાત્મનું સ્તવે છે અને પ્રાર્થે છે.

“જય થાઓ. એ સર્વાધિકારીઓ ! અને માનવ-જગત ઉપર શાંતિ અને શુભેચ્છાઓનો પ્રલાવ પ્રસરે !

મોના પણ આ પ્રાર્થનાથી ગળગળી થઈ જાય છે, એ સ્તબ્ધ બની બેસી રહે છે.

વૃદ્ધ પિતા તો ઊંડા ઊંડા શ્વાસ લેતો નિદ્રસ્થ થયો છે.

અગિયાર વાગ્યે મોના પોતાની ઔરડીમાં બેઠી છે. તારાઓ ચમકે છે, ચંદ્રનો પૂર્ણ પ્રકાશ બારીમાંથી ઘરમાં આવે છે અને સાદરી ઉપર એની ભાત પડે છે. બહાર કમ્પ પણ ચંદ્રના પ્રકાશમાં નાહતો પવિત્રતાથી રસતરબોળ થયેલ છે.

ચમકતા બરફમાં કમ્પ શ્વેતરંગી દેખાય છે. ત્રણ વરસ ઉપરાઉપર બરફ પડ્યા વિનાનાં ગયાં હતાં તે આ પ્રથમ જ વાર. શિયાળાના આ સફેદ આચ્છાદન નીચે મુક્ત શહેરીજનો અને બંદીવાન કૃદીઓ એક બની ગયાં છે.

રાત્રિ સૂમસૂમકાર છે. પવનનો એક નાનો સરખો પણ સૂસવાટ નથી. પાંચમાં નંબરનાં કમ્પાઉન્ડમાં અર્ધો માઈલ ઉપર એક કૂતરો ભસે છે. જ્યારે નવા વર્ષના પ્રથમ યોધાડિયાની રાહ જોતા પચ્ચીસ હજાર કૃદીઓ નીરવ જગતા બેઠા છે ત્યારે બારીમાં એક માત્ર તમરાઓનો જ અવાજ સંભળાય છે. એવો જ બીજો અવાજ સૂતેલા સમુદ્રના અને નિદ્રસ્થ વૃદ્ધના

ભંડા શ્વાસોનો છે, પણ આ અવાજોથી તો શાંતિ વધુ શાંત બનતી જણાય છે.

મેના જગતી જ બેઠી છે. સોડને શરીર પર અર્ધું સુધી બેચીને પથારીમાં આંખો મીચી - બેઠી છે. એક ક્ષણ એને અર્ધ આવે છે કે પોતે રાખીનું ઘડિયાળ કાઢીને એને ચાવી આપે અને કાંડા પર પહેરે, પણ બીજી ક્ષણ એને ક્યાંકથી 'મા'કારો સંભળાય છે અને એ જેમની તેમ બેસી રહે છે. પીલનું દેવળ એક માઈલ દૂર છે પણ મેનાને હૈયે ખાત્રી છે કે આ શાંતિમાં એના ઘડિયાળના ટકરા સંભળાયા વિના નહિ રહે.

ફ્રાન્સની યુદ્ધની સરહદ-બુમિનો એને વિચાર આવે છે, ત્યાં પણ આવી પવિત્ર શાંતિ વ્યાપી હશે. નહિ હોય તોપના લડાકા કે નહિ હોય બોમ્બના કડાકા. હશે માત્ર ખાઈઓની દિશાઓથી રૂધાવેલા માનવસાગરનું ધીર ગભીર ચૂંચન. એની ઉપર હવે ધવલ ચંદ્રિકાનો ચંદરવો !

“જય બોલો પ્રભુનો ! જય બોલો પરમ પ્રેમ પરશ્વહનો !”

બાર વાગવામાં પા કલાકની વાર છે અને તે બીબી અર્ધને બારી પાસે જાય છે. પીડિત જગત પર જેતું સૌમ્ય, રહસ્યમય અને દૈવી તેજ આજ બિતરે છે તેવું સદાય બિતરશે !

એના આખા મોને ઉજળી નાખતો ચંદ્ર પ્રકાશે છે. કચરડ અવાજ કરતા બરફ ઉપર કૂચ થતી હોય તેવું તેને સંભળાય છે. સંત્રીઓની બદલી થાય છે. નવી ટુકડી આવતી જણાય છે. એમની પાછળ બીજાં અવ્યવસ્થિત પગલાં સંભળાય છે. એ પગલાં મેનાના ખેતરમાં બિભડ કામ કરનારાઓનાં છે.

પછી—

પાતળી હવા સોંસરા, દૂર પીલના દેવળમાંથી આવતા ઘડિયાળના ટકરા સંભળાય છે. એક-એ-ત્રણ...ચલકાર કરતા બાર ડંડા એના કાન પર પડે છે અને બરાબર એ જ વખતે સંત્રીઓનું એક મંડળ સમૂહમાં ગાય છે:

“When the snow lay on the ground”

પછી ત્રીજા કમ્પાઉન્ડમાંથી સંભળાય છે. મેનાને લાગે છે કે ઓસ્કર એ સૌથી મોખરે ગાવામાં હશે:

“Deep and crisp and even”

તે પછી પાંચમા નંબરમાંથી એક લીટી ગવાય છે. પાંચમા પછી બીજા, બીજા પછી પહેલા અને પહેલા પછી દૂરના ચોથા નંબરના કમ્પાઉન્ડમાંથી જુદાં જુદાં મંડળો એક એક લીટી ગાઈ જાય છે અને છેલ્લે પાંચે કમ્પાઉન્ડોનાં મંડળો એકી સાથે ગાય છે :

“Noel, Noel,

—born is the King of Israel....”

ગીતો ગવાતાં જ જાય છે, દૂરથી અને નજીકથી એક જ સૂરમાં ગવાતાં સંભળાય છે:

“Lead kindly light....”

પ્રેમલ જ્યોતિ તારો દાખવી

મુજ જીવનપંથ ઉજાળ...

એ સંભળતાં જ મેનાની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ ચાલવા માંડે છે. હવે જ એને સમજાય છે કે પોતે ઓસ્કરને શા માટે આ સૂચના કરેલી અને ઓસ્કરે કેમ એને સહર્ષ વધાવી લીધી. બસ, હવે શાંતિ સ્થપાય તો એ બંનેને જુદાં કરી રાખનારી કાંટાની વાડ તૂટી જાય. પ્રભો !

એના શ્વાસોચ્છવાસથી બારીના ડંડા કાચ ઉપર ઝાંચ વળી ગઈ છે, છતાં તે સ્પષ્ટ રીતે નેઈ શકે છે કે ધર તરફ કોઈ આવી રહ્યું છે. એ કોઈ પુરુષ છે અને પીધેલો હોય કે ધવાયેલો હોય તેમ તે લર્થડયાં ખાતો ચાલે છે. એ મુખ્ય દાર પાસે જ આવે છે. બ્રમણ તો નથી ? ના, પણ કેમ કહી શકાય ! આવી દિધામાં તે કંપતી કંપતી દરવાજો ખોલવા સીડી પર દોડે છે.

ટેબલ પર સળગતી બતીને અજવાળે તે બહાર

જુઓ છે. ખરેખર કાંઈક બહાર આવી જાય છે. ઓસ્કર હેઈન ?

ઓસ્કરના એક હાથમાં ટ્રેમન વૃક્ષની એક ડાંખળી છે અને બીજામાં એક વાદળી રંગનો કાગળ છે. એની ટોપી કપાળ પરથી જાંચી આવી ગઈ છે અને કપાળ પરથી પરસેવો ટપકે છે. એની આંખો ફાટેલી છે અને ચહેરા પર ફિક્કાશ છે..

“અંદર આવું ?”

“જરૂર, જરૂર !”

ઓસ્કર ઘરમાં આવે છે. આ પહેલાં ઘરમાં તે ક્યારેય આવેલ નહિ, વૃક્ષને ખેસવાની જૂની ભાંગેલી ખુરશી પર તે ખેસે છે.

“શું છે ?” મોના પૂછે છે.

“જુઓ,” એના હાથમાં કાગળ આપીને તે બોલે છે. “હમણાં જ આ આવ્યો છે. આજે રાત્રે ટપાલ મોડી થઈ હતી.” એનો અવાજ ધીમો પડતો જાય છે.

મોના કાગળ હાથમાં લે છે. અંગ્રેજીમાં જ તે લખેલો છે. બત્તી પાસે તે લઈ જઈને વાંચે છે.

“અમેરિકન કોન્સ્યુલેટ-મેનહેમ.”

“મેનહેમમાં મારું ઘર છે.”

“દિલગીરી સાથે જણાવવાનું કે...”

“બસ, બસ !”

મોના પત્રનો બાકીનો ભાગ મનમાં મનમાં જ વાંચી નાખે છે. અમેરિકન કોન્સલ ઓસ્કરને જણાવે છે કે મધરાતના એક બ્રિટિશ હલ્લામાં જે ઘરમાં તેની મા અને નાની બેન રહેતાં હતાં તે એક ગોઝના ઝપાટામાં આવી ગયેલ છે અને એની બેન જે વિલાગમાં સૂતી હતી તે આખો નાશ પામ્યો છે.

મોનાથી ચીસ નખાઈ જાય છે અને એનાથી મોટેથી વાંચી જવાય છે, “નાની બાળકીનો પત્તો નથી પણ એવું માનવામાં આવે છે કે...”

“બસ, નહિ વાંચો, નહિ વાંચો.”

એક ક્ષણ બંને વચ્ચે મૌન પ્રસરી રહે છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે ઓસ્કરનાં દબાયેલાં ફૂસકાં અને મોનાના ત્વરિત શ્વાસોચ્છવાસ તેમાં ભંગ પાડે છે.

“તમારી બેન કે ?”

“હું તમને એને વિશે પેલી રાત્રિએ કહેવાનો જ હતો...”

“જાણું છું,” મોના કહે છે. પશ્ચાત્તાંપના આઘાત સાથે એણે જે શબ્દો કહેલા તેનું મોનાને સ્મરણ થાય છે.

“દશ જ વર્ષની હતી, પરાણે વહાલી લાગે તેવી હતી. દર અઠવાડિયે ચીપી ચીપીને અક્ષરો કાઢી તે મને પત્ર લખતી અને પોતાનાં દોરેલાં ચિત્રો મોકલતી.”

“બાપુ તો તે ધાવણી હતી ત્યારે જ અમને છોડી ગયેલા. તે દિવસથી એને મન લાઈ અને બાપ બધું હું જ હતો અને હવે...ના, અર્થહીન, તદ્દન અર્થહીન બધું.”

મોના શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકતી નથી. ઓસ્કર બોલ્યે જાય છે.

“અર્થહીન, બધું જ અર્થહીન !”

હથેળીમાં તે મોં ઢાંકી દે છે. એનાં આંખોમાં વચ્ચેથી નીતરી જતાં આંસુઓને મોના જુએ છે.

“મિગ્નેન ! બેન મિગ્નેન !”

તોપણ મોના શબ્દ સરખોય બોલતી નથી. અંતે ઓસ્કર બોલો થાય છે. “શું કહું ? હવે મારું કાંઈ નથી.”

તેના મોં પર ભયંકર નિરાશા ફરી વળે છે. તે જવાને વાંસો ફેરવે છે. મોનાને હવે અસત્ય થઈ પડે છે. ન રોકી શકાય, ન કાંબૂમાં લઈ શકાય, ન ધીમો પાડી શકાય તેવા કાંઈ વેગવંત પ્રયત્ન આવેગથી તે તેના ગળામાં પોતાના હાથ વીંટી દે છે, “ઓસ્કર, ઓસ્કર !”

આ દરમિયાન ઉપરને માળે સૂતેલો વૃક્ષ, ગીતોના અવાજોથી જાગી ગયો છે. સાંભળના માટે તે પથા-

રીમાં બેઠો થાય છે. પ્રથમ તો લજ્જનોથી એનું હૃદય નમ્ર બની જાય છે પણ પછી તે એથીયે વધુ કડવું બની જાય છે. રાખીતું એને સ્મરણ થઈ આવે છે અને એનું મગજ ધૂધવાઈ જાય છે. શાંતિ? એના વહાલા પુત્રને મારનાર જર્મનની આખી પ્રજાનો નાશ ન થઈ જાય ત્યાંસુધી શાંતિ નહિ જોઈએ. આવેશનો પહેલો જીભરો આવી ગયા પછી જરા જરા વાર તે શાંત બને છે. એ જ વખતે નીચેને માળે એ ઠબ્ ઠબ્ એવો કંઈ અવાજ થતો સાંભળે છે અને તે પછી કોઈ પુરુષ બોલતો હોય તેવું તેને લાગે છે. વચ્ચે વચ્ચે મોનાને પણ અવાજ આવી જાય છે. પહેલાં તો તેણે ધાયું કે મેન્ડા છાકરીઓ નવા વર્ષનાં અભિનંદનો આપવા વહેલી સવારે ખારણે આવે છે તેમ આવી હશે, પણ પછી એને એક અસહ્ય વિચાર આવી જાય છે અને તે જોર કરીને પથારીમાંથી બેઠો થઈ જાય છે.

તે પથારીની નીચે જતારે છે, પોતાનો જીભો ચડાવે છે, લાકડી માટે આમ તેમ ફાંફાં મારે છે અને પછી દાદર તરફ વળે છે. દાદર પર ઉપલે પગથિયે ગાઢ અધકાર હતો પણ સ્ત્રોડામાં બત્તી હોય અને દાદર પર અજવાળું પડતું હોય તેમ તેને લાગે છે. મહા-પ્રયત્ને તે નીચે જતારવા લાગે છે.

ઔરકર અને મોના એકમેકને કટલી વાર સુધી આલિંગન આપી રહ્યાં હશે તેની તેમને ખબર નથી. કદાચ એક જ ક્ષણ હશે. પણ અચાનક એમની પાછળ આવતા ધબ ધબ અવાજથી તેઓ ચોકિ છે, મોના પાછળ મોં ફેરવે છે. ઉંચરમાં જ પિતાને જોલેલા જુએ છે.

વૃદ્ધનો ચહેરો પ્રેત જેવો બની જાય છે. એની આંખોમાં આગ છે, મોં ફાટેલું છે, હોઠ ધૂન્ડે છે—જાણે શ્વાસ લેવા કે કંઈ બોલવા માટે તે મથે છે. અતે બને ક્રિયા બને છે. લયકર ખૂંસો પાડતો તે મોના પર તૂટી પડે છે.

“કુલટા ! બ્યલિયા...આ જ કારણ હતું તારામાં

થઈ રહેલા ફેરફારનું? તારો લાઈ ક્રાન્સમાં મોતને બોળે સૂતો અને તું એક જર્મનના બાહુઓમાં...આહ, સત્યાનાશ જાળો તારું! પરમેશ્વરનો શિક્ષા-દડ તને...”

વૃદ્ધને ગળે કાચકી બાંહે છે. એના ચહેરા પરથી રંગ જાડી જાય છે, તે લથડે છે અને જમીન પર પડે છે.

મોના સાવધાન થાય તે પહેલાં તો ખેડૂત-સાથીઓ દોડી આવીને વૃદ્ધને જીભો કરે છે. મોનાએ ખીંચે દરવાજો ખુલ્લો રાખી દીધો હતો અને ત્યાંથી તેમણે વૃદ્ધની ચીસો સાંભળી હતી.

બેલાન અને અપંગ વૃદ્ધને તેઓ બિજાના પર સુવડાવે છે. મોના, જાણે માથા પર ફટકા પડ્યો હોય તેમ શન્યવત્ જીભી રહે છે. કોઈ લયકર કાળી છાયા એને ઘેરી રહી છે. આખરે તે પોતાને સચેત કરે છે અને ઔરકરને જોવા આમ તેમ નજર ફેરવે છે પણ તે તો ત્યાંથી ક્યારનોય ચાલ્યો ગયો છે.

૭

બીજી વારના બીથલા પછી વૃદ્ધ ખેડૂત કંઈ બોલવા વિના મૃત્યુ પામે છે. એની પાસે જ મોના સતત જાગતી બેસી રહી હતી. વૃદ્ધ શુદ્ધિમાં હોય ત્યારે તે કોઈ વાર અંતરના જોડાણથી પ્રાર્થના કરતી, પણ એને મનમાં એવું પણ કંઈક થતું કે વૃદ્ધ શુદ્ધિમાં જ ન આવે તો સારું.

વૃદ્ધની અંત ઘડી છે. પથ્થાત્તાપના આવેગથી મોના બ્યાકુળ બની ગઈ છે. એને કંઈ સૂઝ પડતી નથી. એને એમ પણ લાગે છે કે પોતે કશું જ ખોટું કર્યું નથી.

પ્રાગડના દોરા હજી ફૂટું ફૂટું થાય છે. વૃદ્ધની પાસે મોના એકલી જ બેઠી છે. પિતા-પ્રેમના પ્રયંડ આવેગથી તે ચીસ પાડી જાય છે.

“બાપુ ! મારા વશની જ વાત નહોતી રહી ! બાપુ, હું નિઃસહાય હતી. વહાલા પિતા, બાપુ ! મને ક્ષમા આપો !”

વૃદ્ધ આંખો મીચી જાય છે. મોનાં સ્તબ્ધ બેસી રહે છે.

સૌ વૃદ્ધને કંઈ પેટ્ટીકના કપ્પરતાનમાં વંશના અગ્નિની બાબુમાં સુવાડી દે છે. જર્મન કપરોની બાબુમાં જ વૃદ્ધની કપર ખોદી હતી.

વૃદ્ધના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી કંઈક સગા વહાલા કપર ઉપર શોક કરવા દોડી આવ્યાં. મોનાએ આ પહેલાં કદી એમાંના ધણા ખરાને જોયા જ નહોતા. આજે એ બધા ક્યાંથી અને કયા ઉદ્દેશથી ફૂટી નીકળ્યા તેની તેને સમજ પડી. કાંઈ પોતાને કાકા તો કાંઈ મામે કહીને ઓળખાવતો. કાંઈક ભાણેજ કે ભત્રીજો હતો, કાંઈક કાકાના જમાઈનો ફૂઓ હતો તો દાદાની ફરિયા છોકરાનો સાળો હતો. ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર પેઠી દૂરના આ સગાઓ કમ્પના આધિકારીની રજા મેળવી કૃષિ-ધરમાં આવ્યા. એમની સાથે એક ધર્મોપદેશક પણ હતો. ધર્મોપદેશક બધાના દબાણથી વૃદ્ધનું મૃત્યુ-ખત વાંચવા માડ્યું. પણ એમાં તો એક જ લીટી હતી—“જે કાંઈ મારું છે તે મારી પુત્રીને જ ભાગે હું મૂકી જઈ છું.”

આ સાંભળીને બધા કાકા મામાઓ છળી ઊઠ્યા, “બધું જ એક આટલી છોકરીને? અમારા પર ડોસાને બહુ વહાલ હતું. જરૂર એમાં અમારે માટે પણ કંઈક લખ્યું હશે. બીજા કાંઈનો જરા પણ હક્ક એમાં છે નહિ?”

“ના.”

“અરે ડોસાનું સ્મરણ રહે તે માટે તો કંઈક અમને આપવાનું એણે લખ્યું જ હોવું જોઈએ.”

“ભાઈઓ, હું ખરું જ કહું છું; આમાં તેવું કંઈ જ લખ્યું નથી. બધું જ મોનાને આપ્યું છે.”

“સારું ત્યારે, ભલે એ ભોગવે.” કહી સૌ જવાને ઊઠ્યા. બધા દાદરા પરથી બિતરતા હશે ત્યારે મોનાએ કાંઈકને બોલતાં સાંભળ્યો.

“ડોસો આ છોકરીને ઓળખી શક્યો નહિ. પણ જે દિવસે આ તમામ માલ-મત્તા અને જગીર

કાંઈ હરામખોરને હાથ જશે તે દિવસે તે કપ્પરમાંથી ત્રાડ મારી ઊઠશે. તેમ ન થાય તો હું મારું નામ ફેરવી નાખું.”

મોના સગડી પાસે હાથ પસારી બેસી રહે છે. રાત ફેટલી ચાલી ગઈ છે તેની તેને ખબર નથી. સગડીના દેવતા પણ ઊઝાઈ ગયા છે પણ એને ઊઠવાનું મન થતું નથી. એ વખતે તે રસ્તા પર થતી વાતચીત સાંભળે છે, વાતો કરનારા એના ખેતરના મજૂરો હતા.

“લાંબી ટૂંકી સાડી બાવીસ, એણે જ વૃદ્ધને માર્યો છે.”

“એમ જ વળી.”

“આવી છોકરીના હાથ નીચે હું તો કામ નથી કરવાનો.”

“અમે પણ એમ જ ધમ્મીએ છીએ.”

“અરરર, પણ શો કળજગ? જર્મન એક રખડેલ ભામટા પર તે શી મોહી પડી? છુટ્ટા બાપનો વિચાર ન કર્યો, દેશનો વિચાર ન કર્યો, પોતાનો પણ વિચાર ન કર્યો!”

આ મજૂરોએ વૃદ્ધ, મોનાને ગાળો દેતો હતો તે સાંભળેલ. એમણે થોડી ધણી બીજા વાતો પણ બાણી લીધેલ અને હવે તેઓ મીઠું મરચું ભભરાવીને તે ચારે કોર ફેલાવતા હતા.

એકાદ અઠવાડિયા પછી એક પછી એક તેઓ મોના પાસેથી કાંઈ ને કાંઈ બહાને રજા માગી જાય છે. મોના એમને કંઈ પણ પૂછ્યા વિના પગાર ચૂકવીને જવા દે છે.

ત્રણ દિવસથી તે એકલી જ છે, તે વખતે જેલ-અધિકારી એની પાસે આવે છે અને ભાવબીની આંખે કહે છે:

“બહુ ખોટું થયું બેટા; પણ હવે અફસોસ નકામો છે. હવે તો મને એક જ વિચાર આવે છે, તું એકલી છે, તારી સાથે કામ કરવાને કાંઈ આવશે

હોય તેમ તેને લાગે છે. કામ પડતું મૂડી તે બાર-
ણામાં આવી જામે છે. ઓસ્કર જેમની જોડે વાતો
કરતો દેખાયેલો તે ઉસ્કરાયેલા કેદીઓ અને સો
એક બીજા કેદીઓ એક માણસની પાછળ દિકારી
ફૂતરાઓની પેડે પડ્યા છે. કેદીઓ દાંતિયા કરે છે,
રાડો પાડે છે અને એકલો માણસ તીણી ચીસો
પાડતો દોડદોડ કરે છે. એ લોકોએ એનો કાટ
ફાડી નાખ્યો છે અને તેના શરીરનો ઉપરનો
ભાગ ખુલ્લો કરી નાખ્યો છે. પેલાઓથી છટકવા
તે અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં દોડ્યા
કરે છે. તેને વાંસે માર પડી રહ્યો છે, તે પડતો
જાય છે, લાતો ખાતો જાય છે અને પાછો જીડીને
લાગતો જાય છે. કમ્પાઉન્ડને દરવાજો જામેલા
પહેરેદારો એને છોડવવા દોડી આવે છે અને
ગોળીબારની ખીક દેખાડવા રાઈફલો દેખાડે છે પણ
કેદીઓ એમની રાઈફલો જ આંચકી લે છે. તે લોકો
ત્યાંથી ભાગી જાય છે. લયાનક શોર મચી રહ્યો છે.
આખું કમ્પાઉન્ડ કોલાહલ અને તોડફોડના અવાજોથી
ગાળે છે-‘ચોર ! બદમાશ ! પકડો ! મારો !’

મોનાને ઝાંપે રોકનારું કાર્ષ જ નહોતું. ઝાઝો
વિચાર કર્યા વિના તે દોટ મૂકે છે. એને લાય હતો કે
ઓસ્કર ઉપર આક્રમ આવી હશે. ખાંહો ચડાવીને
દારૂના નશામાં દોડતા કેદીઓને મજબૂત હાથોથી
દૂર ખસેડી માર્ગ કરી તે આગળ જાય છે.

“ખબરદાર ! એક બાણુ ! જંગલીઓ !”

એના અવાજ કરતાં તો એનાં મજબૂત કાંડાંથી
લોકો પાછા હટી જાય છે અને મોના પેલા શિકાર
બનેલાની નજીક જઈ પહોંચે છે. તેના પગ આગળ
તે આજોટી પડે છે, એના મોંમાંથી અને માથામાંથી
લોહી વહુું જાય છે અને દુધાં માટે તે કરગરે છે... ..

એ તો હતો પેલો સુબેદાર !

ન્યારે તે પોતાના અવાવનારને લુએ છે ત્યારે
તે તેના પગ ચાટવા મંડી પડે છે અને બોલે છે:
‘મા, મને બચાવ.’

બાણુનાં કમ્પાઉન્ડમાંથી તે દરમિયાનમાં સિપાહી

પહેરેગીરોની સશસ્ત્ર હુકડીઓ આવી પહોંચે છે.
ઉસ્કરાયેલા કેદીઓ પળવારમાં ચુપક થઈ જાય છે,
અને પોતાની જગ્યાએ જઈ કામળાઓમાં લપાઈ
જાય છે. સિપાહીઓ સુબેદારને લઈ જાય છે.

ત્યારપછી તે જ દિવસે મોડેથી એને ખબર
મળે છે કે જ જાણને પકડીને પીલની જેલમાં લઈ
જવામાં આવ્યા છે અને ઓસ્કર એમનો એક છે.
એ પછી એને બીજા સમાચાર મળે છે કે બીજા જ
સવારે જ્યોને અદાલતમાં જિલા કરવામાં આવનાર છે.

ઓસ્કર ઉપર ક્યો ગુનો લગાડ્યો હશે ? મોનાને
અદાલતનું તેડું નથી આવ્યું છતાં તે મુકદ્દમે સાંભ-
ળવા જવાનો નિશ્ચય કરે છે. એના મનમાં ક્યાંથી
શંકા જાગે છે કે પોતાને માથે કશુંક અનિષ્ટ વીતવાનું
છે પણ તે છતાંય તે જવા માટે મક્કમ છે.

૮

ઝૈશાળામાંથી ગાય લાંબરડાં દે તે પહેલાં
તે જાગી જાય છે. ઝૈશાળાનું કામ ઝટપટ પતાવી
તે પીલ તરફ જવા જીપડે છે. અદાલત પહેરેદારો
અને ગામલોકોથી ખીચોખીચ ભરેલ છે. મહાચુસ્કીએ
માર્ગ કરી તે અંદર ધકેલાય છે અને બારણા પામેની
એક હેલ્લી બેઠક મેળવી લે છે.

એ પહોંચે છે તે વખતે કામ શરૂ થઈ ગયેલું
છે. કેદીઓની પીઠ તેની તરફ છે અને તેઓ મર્યાદા
પર જિલા છે. પાંચ છે ગંદા વાળ અને મેથાં
કપડાંવાળા ખલાસી કેદીઓ અને છઠ્ઠો ઓસ્કર. સૌને
છેડે ટટાર રહી તે જામે છે. ગવર્નર પણ આવેલ છે,
ગવર્નરની બાણુમાં એક તરફ હાઈ બેલીફ છે અને
બીજા તરફ નેલ-અધિકારી છે. સંત્રીઓનો સુબેદાર
કપાળ પર મોટો પાટો બાંધીને સાક્ષીના પીંજરામાં
જામે છે. અત્યારે તે સરકારી વકીલના સવાલના
જવાબ આપી રહ્યો છે.

“હાં સુબેદાર-બોલો, તમે શું કરો છો?”

સાહેબ, જમાદાર, હબુર, સરકાર વગેરે અભિ-

ધાનોથી લળી લળીને કુર્નિશો બળગ્યા પછી સૂએ દાર પોતાની વાત શરૂ કરે છે.

કાલની વાત છે, વખત આ જ હશે, તે પોતાની સામાન્ય 'ડ્યુટી' ઉપર ખીજા કમ્પાઉન્ડમાં હજી દાખલ જ થતો હતો તે જ વખતે કશી જ ચેતવણી કે એની જાણના કાર્ડ કારણ વિના એની ઉપર કેટલાક કેદીઓ તૂટી પડે છે, બસો જેટલા કેદીઓ હોવા જોઈએ-પણ તેમાં આગેવાન જેવા તો અહીં ઊભા રહેલા છ કેદીઓ જ હતા. આમાંના પાંચ ખીજા નંબરના જ કમ્પાઉન્ડના હતા પણ પેલો છટ્ટો ત્રીજા નંબરમાંથી દોડી આવેલો અને તે જ સાથી વધુ તોફાન મચાવનાર હતો. એ ક્રમ્પ-ક્રેપ્ટન હોવાથી ગમે ત્યાં જઈ-આવી શકતો અને ક્રેપ્ટનગીરીના ઓક્ષ નીચે એણે પોતાની એ સ્વતંત્રતાનો ધણો દુરુપયોગ કર્યો હતો.

“એ તું કેવી રીતે કહી શકે છે?” હાર્થ જેલીફ પૂછ્યું.

“એણે જે કહેલું તે મને મારા હાથ નીચેના સંત્રીઓએ કહી બતાવેલું, નામદાર, પણ આ ફિરસામાં તો મેં જાતે જ સાંભળેલ છે.”

“શું સાંભળેલ છે?”

“નામદાર, જ્યારે હું પહેલા કમ્પાઉન્ડમાંના ઉમરાવના તંખૂતી પાછળ હતો ત્યારે એને ખીજા નંબરના માણસોને કહેતાં મેં સાંભળ્યો કે સૌએ મળી મને પૂરો કરી નાખવો.”

“એટલે ? શું તારી સામે એને કંઈ અદાવત છે ?” ગવર્નર પૂછે છે.

“હું સરકાર, મારી ઉપર તો તે બહુ જ ખારે છે.”

“એનું કંઈ કારણ ?”

“સરકાર, એ તો બાણતો નથી હું.”

“શું છે એનું નામ ?”

“ઓસ્કર હેર્બન.”

“ઓસ્કર હેર્બન આગળ આવે.” ગવર્નર હુકમ કરે છે.

ઓસ્કર અધારામાંથી બહાર આવે છે કે મોનાની આંખે ઝાંચ વળે છે. એ કેદી છે તેથી તેને સોગન લેવરાવવામાં નથી આવતા.

સાક્ષીના પીંજરામાં છેક નીચે ઊભો હોવા છતાં તેની ગરદન ટટાર છે અને જ્યારે કેદીને માટે રોકવામાં આવેલ વકીલ એને કંઈ પૂછે છે ત્યારે ગભરાયા વિના તે તેના જવાબો આપે છે.

“સૂએદારની જુબાની તેં સાંભળી છે ?”

“હા હા.”

“તારે વિષે એ જે કહે છે તે સાચું છે ?”

“એક શબ્દ પણ સાચો નથી.”

“તે દિવસે એના પર થયેલા હુમલામાં તેં ભાગ લીધેલો ?”

“લેશ પણ નહિ.”

“ખીજા કેદીઓએ જે કરેલું તેવું કરવાનું તેં એમને કહેલું ?”

“ના હા. મેં એમને કશું જ કહેલું નહિ. પણ અત્યારે હું સૂએદારને જેવો બાણવા પામ્યો છું તેવો તે વખતે બાણ્યો હોત તો કહેત ખરો.”

“શું ? શું કહેત ?” ગવર્નર તુરત બોલી બઠ્યો.

“કેદીઓએ જે કર્યું તે કરવાનું-તેથી પણ વિશેષ કરવાનું કહ્યું હોત.” ઓસ્કર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારે કહે છે.

“તેં એને અત્યારે કેવા સ્વરૂપમાં બાણ્યો છે તે કહી શકશે ?”

“કે, તે અદમાશ છે, ચોર છે, તે લોકા પાસેથી ધમકીથી પૈસા કઢાવે છે, એમની જોડે ખરાબ વર્તન રાખે છે.”

“અને આ બધું તેં પહેલાં બાણ્ય હોત તો તું કેદીઓને શું કરવાનું કહેત ?”

“એનો જન ન નીકળી જાય ત્યાંસુધી એને પીટવો.”

“તું એ કપૂર કરે છે?”

“હા.”

ગવર્નર હાઈબેલીફ તરફ વળે છે અને કહે છે, આથી વિશેષ આગળ વધવું જરૂરી છે? એ માણસ કહે છે કે પોતે ગુનામાં ખરેખર લાગ નથી લીધો પણ સૂએદારની વાતથી વિશેષ આધારભૂત કર્ષ વસ્તુ છે?”

હાઈબેલીફ એમાં સંમતિ આપતો જણાય છે. બચાવના વકીલની ઇચ્છા ખીમ કુદીઓને બોલાવવાની હતી પણ તેમ કરવું નકામું, તે આટલા ઉપરથી એ સમજી જાય છે.

સરકાર-પક્ષના વકીલ બોલે છે, “હું આ છ કુદીઓને ન્યાયની સખતમાં સખત સજા મળે તેવું માગું છું, કારણ કે લશ્કરનો એક હેફેદાર જ્યારે પોતાની ફરજ પર હતો ત્યારે તેના પર આવો દિયકારો અને જંગલી હુમલો તે લોકોએ કર્યો હતો એ એક ખરાબમાં ખરાબ ગુનો ગણાય છે.”

ન્યાયપંચમાં થોડો ગણગણાટ થાય છે પણ મોના પોતાના શ્વાસની ધમણના અવાજમાં એ સાંભળી શકતો નથી. હાઈબેલીફ ચુકદો આપવા બોલે થાય છે.

“આ એક ગંભીર ગુનો છે તે હું ફરીથી કહું છું. આવા દંગાઓને જો હાવણી-જેલમાં ચલાવી લેવામાં આવે તો આખું લશ્કર પણ શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવવામાં નિષ્ફળ નીવડે, માટે પ્રજાનાં સુખ અને શાંતિની ચિંતા રાખનારાઓ એ પોતાની ફરજ સમજે છે કે આવા સખ્ય કુદીઓને પણ—”

“સખૂર! એક મિનિટ, સાહેબ!” કાર્પસીના મોટા અવાજમાં હાઈબેલીફનો અવાજ ડૂબી જાય છે.

ખીજ જ વળે મોના માર્ગ કરતી આગળ આવતી દેખાય છે. વકીલ એને ઓળખે છે. એ માને છે કે તે પોતાના મામલાને ટેકા આપવા આવે છે એટલે તે બોલે થઈને કહે છે:

“આ જ તે જુવાન બાળા છે કે જેણે સૂએદારને ઉશ્કરાવેલા કુદીઓના પંખમાંથી બચાવ્યો, અને એનો ઉલ્લેખ મેં મારી વાતની શરૂઆતમાં કર્યો હતો. જો સમય બહુ થઈ ન ગયો હોય તો તે આપણને કંઈક એવું કહી શકશે કે જે આ કુદીઓનાં ચારિત્ર્ય અને હેતુઓ ઉપર પ્રકાશ પાડે.”

“ના જી. આ કુદીઓનાં ચારિત્ર્ય ઉપર નહિ પણ સૂએદારના.” મોના કહે છે.

ન્યાયપંચમાં થોડી ચણબણ થાય છે પણ પછી હાઈબેલીફ કહે છે:

“એને જે કહેવું હોય તે તે બલે કહે.”

મોના સાક્ષીના પીંજરામાં આવે છે, એને સોળ લેવરાવવામાં આવે છે; પણ આવી વિધિઓથી અને ન્યાયાધીશો, વકીલો અને પ્રેક્ષકો તેને ટીકા ટીકાને જોઈ રહેલા હોવાથી તેને અગે ધ્રુજરી છૂટે છે, પરંતુ એની સાથેની વાત શરૂ થાય છે ત્યારે તે થકા વિના જવાબો આપે છે.

“સૂએદાર વિષે તમારે કંઈ કહેવું છે?”

“હા, મારે એને વિષે કહેવું છે.”

“શું કહેવું છે?”

“કે તે દુષ્ટ માણસ છે અને લશ્કરને નીચું જોવડાવે તેવો છે.”

ગવર્નર પોતાના ચશ્મા ચડાવે છે અને તેની સામે જુએ છે. પછી તે કટાક્ષથી હસે છે અને કહે છે:

“દીકરી, ત્યારે તો તું લશ્કર વિષે કંઈક જાણતી લાગે છે. પેલો તારી છાતી પર ચાંદ લટકે છે તે શેનો છે?”

“વિક્ટોરિયા ક્રોસ છે તે.” ગરદન ટટાર કરીને મોના જવાબ આપે છે. “મારા લાઈનિ ચુદ્ધમાં મૃત્યુ પામતાં એ મળ્યો છે અને શહેનશાહે તે મારા પિતાને મોકલેલ છે.”

ગવર્નરની આંખ પરથી ચશ્મા સરી પડે છે અને તેનું મોં સખત બને છે. પળવારની શાંતિ પછી હાઈ બેલીફ કહે છે:

“સૂએદારને વિષે તું જે કહેવા માગે છે તે બીજા અનુભવનું છે?”

શાંતિની એક બીજી ક્ષણ પસાર થઈ જાય છે.

“કહી નાખ.” હાઈ બેલીફ કહે છે.

“હા હા, બીજા અનુભવનું જ.”

મોના સાક્ષીના પીંજરાના સળિયા પકડે છે અને એ દેખાઈ આવે છે કે તેનાં આંગળાં ધ્રુજ રહ્યાં છે. એ બોલવાની શરૂઆત કરવા પ્રયત્ન કરે છે પણ શબ્દો જ એકદમ જડતા નથી. પછી આંખો ઊંચી કરીને સ્વગત બોલતી હોય તેમ બોલે છે, “ઓહ, મને આમ કેમ થાય છે?” પછી જરા માથું ધ્રુણાવી બોલવા માંડે છે અને એક શ્વાસે બોલતી જ રહે છે. સૂએદારે પોતાની ઉપર હુમલો કર્યો હતો તે આખી વાત કહી નાખે છે. કેવી રીતે, રાત્રે મોડેથી, જ્યારે પોતે એકલી અને અસહાય હતી ત્યારે, તે પોતાના ઘરમાં બળજબરીથી પ્રવેશ કરવા માગતો હતો, એ પોતાના નેરમાં ફાવી જવાની અણી ઉપર હતો તે જ વખતે કેવી રીતે ઓસ્કરે આવીને એને ગળચીથી પકડ્યો અને દૂર ફેંક્યો અને પોતે બચવા પામી-બધું જ એણે કહ્યું.

“એટલે, જે આમાં કાંઈ ખાર જેવું હોય તો તે સૂએદારને હેઠન સામે છે, નહિ કે હેઠનને સૂએદાર સામે.” મોનાએ પૂરું કરતાં કહ્યું.

વાત પૂરી થઈ ત્યાંસુધી કોર્ટમાં ગણગણાટ ચાલ્યો. પછી હાઈ બેલીફ ઊઠે છે અને સાક્ષીના પીંજરાની બાજુમાં બેસેલા ઓસ્કરને પૂછે છે:

“સાચી છે આ વાત?”

ઘોઘરા અવાજે ઓસ્કર કહે છે, “દિલગીર છું કે એ સન્નારીએ જ એ વાત કરી છે, પણ એ સત્ય છે, અક્ષરે અક્ષર સાચી વાત છે.”

“હળાહળ બુદ્ધિ!” લાલ લાલ મોં કરી ડોકું ધ્રુણાવી સૂએદાર બરાડી ઊઠે છે.

“બુદ્ધિ?” ઓસ્કર એકદમ ખૂંસ મારે છે અને પછી હાથ લંબાવી સૂએદાર તરફ ચીંધી કહે છે:

“તપાસ કરો. જે વખતે મેં એની ગળચી પકડેલી ત્યારે મારા નહોર એની ગરદનમાં પેસી ગયેલા, જોઈ લો તેનું નિશાન છે કે નહિ ત્યાં?”

તે જ ક્ષણે સૂએદાર પોતાની ગરદન અને દાઢી છાતીમાં ઘાલી જાય છે પણ તે પહેલાં તો ન્યાય તોળવા બેઠેલા લોકોએ એની ગરદન પર ચાર આંગળાં અને એક અંગૂઠાનાં કાળાં નિશાન જોઈ લીધાં હતાં.

આટલે સુધી વાત પહોંચેલી જોઈ અચાવના વકીલ બેસા થાય છે અને બીજા કેદીઓને પણ બોલાવવાની માગણી કરે છે.

એક પછી એક પાંચે જણા બેસા થાય છે અને એક જ વાત કહે છે, જ્યારે દોડાદોડ શરૂ થઈ ત્યારે સૂએદાર પોતાની ઉપર ભરેસો રાખવાનું કહી દૂર બપોરે કેદીઓની વતી હોડમાં પૈસા મૂકવા જતો પણ તે પૈસા ખાઈ જ જતો. ઘણીવાર કેદીઓની જીત થયેલી પણ તે હમેશાં બુદ્ધિ જ બોલતો, પણ આખરે એની બદમાશી પકડાઈ ગઈ.

“હેઈને અમને સલાહ આપી કે જેલ-અધિકારીને ફરિયાદ કરવી, પણ અમે તો બીજા જ એને સકંજમાં લઈ એનાં ગજવાં જોઈ લેવાનો વિચાર રાખ્યો, પણ નશો જરા વધારે પડતો થઈ ગયેલો હોવાથી અમારાથી વધારે પડતું આગળ વધી જવાયું.”

“ગલત, બધું જ ગલત!” સૂએદાર ગંભીર ઊઠે છે.

“એક પણ વાત ગલત નથી.” કેદીઓની પાછળથી એક અવાજ આવે છે. કેદીઓને કોર્ટમાં લાવનાર સંત્રીનો એ અવાજ હતો. માંચડાની પાછળથી આગળ આવીને તે કહે છે :

“મને સોગન લેવરાવો, સરકાર.”

“એય રડકલીફ, જે બોલ તે સંભાળીને બોલજે.” સૂએદાર ખૂંસ મારે છે પણ એમાં કોઈ

સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.” “અહીં જૂઠું એક મિનિટ પણ ચાલતું નથી તે યાદ રાખજો.”

“હા જી, હું એ બાણું છું. આપનું જૂઠું કેટલી વાર ચાલ્યું તે આપે અનુભવી લીધું એટલે આપની એ વાત સાચી લાગે છે.” અને રૂકડીક બોલવા લાગે છે. એની વાત કદીઓની વાતોને મળતી જ આવે છે, વિશેષમાં તે ઉમેરે છે કે સૂમેદારે એના હાથ નીચેના સિપાહીઓને પ્રણામ લેવામાં બાધી નથી રાખ્યું. એના બુલ્બો તો સિપાહીઓને પણ અસહ્ય થઈ પડ્યા છે.

“અને—એમમાં દારૂ આવે છે, સિગાર આવે છે—ખાસ કરીને તો ‘શેઠ લોકાની ખસાક’માં. તે બધું લાવનાર આ સૂમેદાર જ છે. આ ધધામથી તે સારી એવી કમાણી કરે છે, બે દિવસ પહેલાં જ એણે ખૂબ ચડાવ્યો હતો ત્યારે એ ધણી વાતો બકતો હતો અને કહેતો હતો કે બેંકમાં તેને નામે પાંચસો પાઉન્ડ જમા થયા છે.”

ત્યાર પછી બહુ ઝડપથી કોર્ટનું કામ પૂરું થઈ ગયું છે. ગવર્નરને ભય છે કે રજોને વળી ખીજો ફાળો ફરે. છ કદીઓને એક દિવસની બધી જગતની સગ્ન મળે છે પણ તે તેમણે કસ્ટડીમાં બોગવી જ લીધી હતી એટલે પાછા જાવણીમાં જવા દેવામાં આવે છે.

અદાલત હાલતાં જેલ-અધિકારી સૂમેદારને કહે છે કે તેણે જાવણીમાં આવવાનું નથી, પણ વળતે દિવસે જહાજ પર ચડવાનું છે માટે તેની તૈયારી કરે.

“શરમ છે ! તારા જેવા થોડા નાલાયકોને કારણે આખી પ્રગ્નની પગેવણી થાય તેવું કારણ આ જર્મન કદીઓને અચૂં છે.”

સંત્રીઓથી ઘેરાયે કદીઓ જાવણીએ પાછા જવા બહાર નીકળે છે. ઓરકર મોના બીબી ‘હતી ત્યાં આગળથી જ પસાર થાય છે પણ તે એની સામે આંખ પણ બંધી કરતો નથી.

આવેશ છોટર્યા પછી મોનાને ભાન થાય છે કે પોતે જ ક્યું તે કદીઓને માટે નહિ પણ પોતાને જ માટે. શહેરીજનો એની પાસે નીકળતાં ધુણાની નજરે તેને જોઈ લે છે. બધા ચાલ્યા ગયા છે તેવું લાગતાં તે બહાર નીકળવાની હિંમત કરે છે પણ બહાર તો સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને છોકરાઓનાં ટોળાં પગથિયાં ઉપર અને ફરવાબને ઘોંટાઈને જ ઊભાં હતાં અને જેવી તે બહાર નીકળે છે કે બધાં જ ‘શરમ, શરમ’ના અવાજો કરે છે.

“દ્રોહી !”

“પોતાના જ માળાને ચૂંચી નાખનારી મેલડી !”

“એક રજોએને બચાવવા પોતાના જ દેશભાઈની વિરુદ્ધ જુઠાની આપતાં જીભ કપાઈ ન ગઈ?”

“ધરમતી પૂછડી !”

ધધખત્તા કારખાંદ પકથર પર પાણી પડતાં જેવો ઇમકારો થાય તેવો જ એકધારો અવાજ એની પાછળ પાછળ આવ્યા કરે છે—“જો રહી, એ જામ પેલી, એય ઓલી—” જ્યારે વગાડમાં પહેંચી ત્યારે જ એ અવાજને બંધ થયા.

અંધે પહોંચતાં રસ્તામાં જેલ-અધિકારીની મોટર એની નજીક થઈ ગઈ. એની સાથે વાત કરવા તે મોટર થોભાવે છે. તેનો હમેશાં માયાળુ દેખાતો ચહેરો અત્યારે ગંભીર, બલકે ઉગ્ર દેખાય છે.

“તે બધું ન્યાયને ખાતર ક્યું છે તે હું ક્યૂં કહું છું, પણ છતાંય—બહુ ખરાબ ક્યું, દીકરી, મને તારી ખાખતનો અફસોસ થાય છે, તારે સુપ રહેડું જોઈતું હતું.”

તે ઘેર પહોંચે તે પહેલાં પેલા છ કદીઓ જાવણીમાં આવી ગયા હોય છે અને તેણે અદાલતમાં જે જુઠાની આપી તેની વાત દાવાનગની પેઠે પસંદ કર્યાહિ-હોમાં પ્રસરી ગયું છે. તે ઘર આગળ આવે છે કે તુરત ખીજા કમ્પાઉન્ડના ખજામી કદીઓ કે જેમણે પહેલાં તેની સામે ખરાબ દેખાવ કરેલો તેઓ તેને ટોપી ઉતારી માન આપવા વાડ આગળ

દોડી આવે છે. મોના એમની સામે જોતી નથી. મૂંઝવણ અને લજ્જાથી ઘેરાઈને તે ધરમાં પેસી જાય છે.

આખો દિવસ કામ કરવું એને સોરવતું નથી. રાત્રે તે વૃદ્ધ પિતાની ખાલી બેઠકમાં ઢગલો થઈને પડે છે. દેવતા આગળ તે કલાકા સુધી બેસી રહે છે. સવારનું પોતે ખાધું નથી તે પણ તે ભૂલી જાય છે.

બધું પતી ગયું. બંધ મુકી પોતે જ ખોલી નાખી. જે વાત તે પોતાનાથી પણ ગુપ્ત રાખવા ઇચ્છતી હતી, જેની યથાર્થતાનો તે પોતે જ ઇન્કાર કરતી હતી તે વાત તેણે જ બુલંદ અવાજે બહારમાં ખુલ્લી કરી દીધી !

મોના ઓસ્કરને ચાહે છે—એક અંગ્રેજ છોકરી એક જર્મનને ચાહે છે, જર્મનો પ્રત્યેની ધૂણા ખતાવવામાં જેનાથી કાંઈ આગળ વધી શકતું નહિ તેવી મોના એક જર્મનને જ ચાહે છે ! પોતાના મનની આ વાત પોતે જ નહોતી માનતી પણ આજ તો એ વાત જગત બાહી ચૂક્યું ! લોકો કહેતા હતા કે તેના પિતાનું ખૂન તેણે કર્યું છે. જો એ સાચું હોય તો તેણે આ બીજી વાર એ પિતાનું ખૂન કર્યું. આવી વાત બહારમાં પોકારીને એણે પિતાની, કબરને લાંછન લગાડ્યું.

“પણ મારા હાથની જ વાત રહી નહિ. હું અસહાય હતી.” એના મગજમાં પડ્યા બેઠે છે, પણ એમાંથી એને આ વખતે શાંતિ મળતી નથી.

એક ક્ષણ એને એવું લાગે છે કે તેણે પોતાની જાતે ઉપર કલંક બેસાડ્યું છે, એણે પોતાનું મોં બધા સામેથી સંતાડી રાખ્યું જોઈએ, એણે ક્યાંય બીજા લાગી જવું જોઈએ—નોકલોમાં હવે નહિ રહેવાય; પણ પછી એની સામે ઓસ્કર આવે છે. તે તો અહીં જ પડ્યો રહેવાનો—એનું હૃદય રડી બેઠે છે, “ના—ના. એમ પણ નહિ બને.”

અને ઓસ્કર એને વિષે અદાલતમાં જ બોલ્યો

હતો તે તેને યાદ આવે છે. માથું ઉઠાળી તે વિચારમાં ગણગણે છે.

“શા માટે—? આમાં ખોટું શું છે?”

રાત્રે ધરને બારણે તાણું મારવા જાય છે ત્યારે એક પત્ર બારણાની તરડમાં તે બેસે છે. કેદીના નોટ-પેપર જેવો તે કાગળ હતો. એના પર કંઈક લખ્યું હતું, અક્ષરો અપરિચિત હતા પણ કાના હશે તે સમજી શકાય તેવું હતું.

એમાં માત્ર આટલું જ લખ્યું છે—‘બુદ્ધ હાજિર, પ્રભુ તમારું—કલ્યાણ કરે.’

અંતરોમાંથી એકદમ કાગળને ઉપાડી તે હોડે ચાંપી દે છે, પણ બીજી જ ક્ષણે દાદર ચડતાં એને પિતાનું સ્મરણ થાય છે અને એના પર જૂની નિર્બળતા સવાર થઈ જાય છે—“પિતા ! પ્રભો ! મને માશી આપો ! હું અસહાય છું !”

૯

નાતાલ-સંતાહ ફરી આવ્યું છે. યુદ્ધની એ છેલ્લી નાતાલ છે. યુદ્ધ કરતાં રાષ્ટ્રો તરફથી બે સ્ત્રીસ ડોક્ટરો આખા યુરોપની નજરકેદની છાવણી-ઓના નિરીક્ષણ માટે નિમાયેલા છે, તેઓ નોકા-લોમાં આવે છે.

પાંચે કમ્પાઉન્ડને ચક્કર લગાવી લીધા પછી તેઓ કૃષિ-ધર પાસે દૂધની પરીક્ષા માટે આવે છે. બંને સરસ માણસો છે મોના તેમને પોતાની સાથે આ લેવા નિમત્રે છે.

ભોજનગૃહમાં આ લેતાં તેઓ વાતો કરે છે, પણ મોના કેદીઓની ફરિયાદો વિષે બોલે છે ત્યારે તેઓ ધ્યાન આપતા નથી અને તેમાંનો એક જણ તો કંટાળો પણ ખતાવે છે.

એક કેદી કહેતો હતો કે બટ્ટામાં ઇંચિજો હોવાને કારણે તે ખાઈ શકાતાં નથી. જે સાબુજી તેમને બધું ખતાવતો હતો તે એ વખતે બોલી બેઠેલો, “તેની વાત જરા પણ માનશો નહિ. એ તો બડો

જૂઠો છે.” કેદી એ પછી એક શબ્દ પણ ન બોલ્યો.

“હું એટલું તો કહી શકું છું કે કેદીની વાત સાચી નહિ હોય,” એક ડોક્ટર કહે છે, “પણ સાન્નિધીની રીતભાત પણ માણસાઈવિનાની જ કહેવાય.”

“બધે જ એવું છે ? જર્મનીમાં પણ એવું છે ?” મોના પૂછે છે.

“જર્મની જેટલું તો ખરાબ કયાંય નથી. ત્યાંના અધિકારીઓનાં દિલમાં તો કેદીઓ પ્રત્યે લેશ પણ દયા નથી અને તેમાંય તમારા ક્રિસ્ટિયન કેદીઓ તો દોર જેવું જીવન જીવે છે.”

“પણ એ તો યુદ્ધ વસ્તુ જ એવી સેતાન છે. જેઓ લડાઈમાં હારે છે તેમને તે ઝૂંટી બનાવે છે, અંત સુધી ખતમ થઈ જવા ઉગ્રરે છે અને જેઓ જીતે છે તેમને તે રાક્ષસો બનાવી દે છે.”

“બધી જગ્યાએ એમ નથી હોતું, બેન !”

“નહિ ? તો તો પરમેશ્વરની એટલી કૃપા !”

તે પછી ડોક્ટર મહેમાનો મોનાને દૂધશાળાની ચોખ્ખાઈ અને દૂધની જાત માટે અભિનંદન આપે છે અને પૂછે છે કે એ બધું એનાથી કેમ બની શકે છે ? એસ્કર વિષે બોલતાં મોનાને ભય લાગતો હતો તેથી તે કહે છે કે એકલે હાથે પણ કામને પહોંચી ન વળાય તેવું નથી હોતું.

“વાહ !” એક ડોક્ટર કહે છે. “હું તો માતું જ છું અને કહું છું કે સાચા દિલથી બે હાથ જે કામ કરી શકે છે તે દિલ વિના બાવીસ હાથથી પણ ન થાય.”

“લડાઈમાં પણ એ જ સિદ્ધાંત કામ કરે છે ને ?” બીજો ડોક્ટર બોલે છે. “લડાઈમાં પણ આમ જ બન્યું છે. ઇંગ્લાંડની જીત અને જર્મનીની હાર આ જ નિયમે થઈ.”

“જર્મનીની હાર ?” મોના બોલી બેઠે છે. “તો શું લડાઈ પૂરી થઈ ?”

‘ પૂરી થઈ નથી તો હવે થવાની, અને ધણી

જલદીથી પૂરી થવાની. બહુ તો તમારા દુશ્મનો એકાદ વાર જોર કરી લે, પણ તેથી કાંઈ લડાઈ હવે લખાય એવી આશા નહિ રાખજો.”

મોનાનું હૈયું આનંદથી નાચી બેઠે છે. શું ખરેખર એ સંભવિત છે કે લડાઈ પૂરી થઈ જશે ! લડાઈ બંધ થશે ! એહ, પરમેશ્વરની કેવી કૃપા ! પછી તો તેના અને એસ્કરના માર્ગ વચ્ચે કાંઈ જ જાતની આડખીલી નહિ રહેવાની.”

એસ્કર જર્મન છે તે કારણે નહિ, પણ એસ્કરના દેશની સરકાર સામે પોતાના દેશની સરકાર લડે છે માટે જ અને વચ્ચેના પ્રેમને લોકો પસંદ નથી કરતા. એમના પ્રેમ વચ્ચે આવનારી વસ્તુ મતિ-મેદ નથી પણ યુદ્ધ છે અને તેથી યુદ્ધ જતાં બધી મુશ્કેલીઓ પણ ચાલી જશે.

“પ્રભુ, પ્રભુ, યુદ્ધને બંધ કરાવ, યુદ્ધને બંધ કરાવ, બંધ કરાવ !” સવાર બેઠે ને મોના પ્રાર્થના કરે છે, સાંજ પડે ને મોના પ્રાર્થના કરે છે, રાત્રે સ્વપ્નમાં પણ તે એ જ પ્રાર્થના કરતી હોય છે.

ગયા વર્ષની પેઢે આ વખતે પ્રાર્થનાઓનો જલસો નથી રખાયો પણ તેને બદલે પ્રસંગને અનુરૂપ કેમ્પના દેવળમાં જ સમૂહપ્રાર્થના, ઉપદેશ અને ભજનો ધ્યાદિનો કાર્યક્રમ રખાયો છે. એક મોટો લુથરન ઉપદેશક તેના પ્રમુખ તરીકે આવનાર છે.

નવા વર્ષના પ્રથમ પ્રભાતે મોના પોતાના એક બળદને ખાણુ આપવા તખ્તકું લઈ બહાર નીકળે છે ત્યારે તે જોલના દેવળમાંથી ભજનના સૂર આવતા સાંભળે છે. તે સાંભળવા માટે એ બેઠી રહી જાય છે. વળતા દિવસના દેવળના કાર્યક્રમ વચ્ચે ગાવા માટે કેદીઓની નાની દુકડી ગીત તૈયાર કરતી હોવી જોઈએ અને હાર્મોનિયમ વગાડનાર તરીકે એસ્કર હોવો જોઈએ એમ મોના ધારે છે.

ગીતની ભાષા એનાથી અપરિચિત હતી પણ સ્વરોને તે ખરાબ જાણતી હતી. નાની હતી ત્યારે પોતે તે દેવળમાં ગાતી—

“A sure stronghold our God is still...”

એક જ ભજન, એક જ ધર્મ, એક જ ઈશ્વર, એક જ ત્રાતા અને છતાં—

કેટલી દુષ્ટતા, કેટલી બેવફૂરી ! લોકો કેમ એકમેક પ્રત્યે ઈર્ષ્યા અનુભવી શક્તાં હશે ?

નવા વર્ષે દિવસભરનું કામ પતાવી દૂધશાળામાંથી તે બહાર નીકળે છે તે વખતે દેવળનો ઘંટ તે સાંભળે છે અને કેદીઓની ટુકડીઓ જેલના દેવળ તરફ જતી દેખાય છે. ઓરકર પણ સૌની સાથે છે.

એકાએક એને એક વિચાર સૂઝે છે; જો એક જ ધર્મ છે, તો એમની સાથે તે પણ દેવળમાં કેમ ન જઈ શકે ? જો સંત્રીને વાંધો ન હોય, તે જવા દઈ શકતો હોય તો શું વાંધો ?

પોતે શું કરે છે તેનો તેને ખ્યાલ આવે તે પહેલાં જ તે મોટી ઉપર જાય છે, દેવળમાં પહેરી જવાનાં વસ્ત્રો પહેરે છે અને ત્રીજા કમ્પાઉન્ડના દરવાજા તરફ ચાલવા પણ લાગે છે.

છાવણી-જેલનું દેવળ એટલે જાણે લાકડાની મોટી વખાર. એને એક છોડે બાંધે માંચડો છે અને જમીન પર બેઠેલા જેલુ યત્રાવેલું નથી. માંચડા ઉપર એક નાના ટેબલની પાછળ બેસી રહીને લુથરન પાદરી કાળો ઝરમો પહેરી બાઈબલનું ગ્રંથવાંચન કરે છે. એની સામે જમીન ઉપર પાંચસો છસો માણસો હાર બંધ બેસી છે, દયા બપોળે એવો એમનો દેખાવ છે. કેટલાક સાવ છોકરા છે. કેટલાક ખખડી ગયેલા ડોસા છે, કેટલાકે સારાં કપડાં પહેર્યાં છે તો કેટલાકનાં શરીર પર ચીથરાં જ લપડી રહ્યાં છે. કાઠના પગમાં ચકચકિત બેડા છે તો કાઠના બેડામાંથી અઢાર ઠેકાણેથી પગ બહાર દેખાતા હોય છે. કેટલાકનું મોં સરસ હાલત કરેલું છે અને કેટલાકનાં મોં વ્યસન અને કુટેવોથી વરવાં થઈ ગયાં છે. સૌની આંખો પાદરી ઉપર મંડાયેલી છે. નિર્જન શાંતિ છવાયેલી છે, કેવળ પાદરીનો જ અવાજ સંભળાય છે.

આ શાંતિમાં મંચ ઉપર જવાને દરવાજો ઉઘાડતાં ‘ક્રિસ્ટ’ એવા અવાજથી લંગ પડે છે. અવાજની પાછળ જ એક સ્ત્રી સૌના બેડામાં આવે છે. બધા એને ઓળખે છે, એ હતી નોકાલોની મા. કાણુવાર તો તે પોતાની ઉપર ચોંટી રહેલી આંખોથી ડઘાઈ જાય છે. પછી કાઠકના હાથનો એને સ્પર્શ થાય છે અને તેને એક ખુશી બતાવવામાં આવે છે. એના ધ્યાનમાં આવી જાય છે કે દોડીને બાબુની ઓરડીમાંથી ખુશી કાણુ લાવ્યું હતું.

વાંચન પછી ભજનનો ક્રમ આવે છે. પ્રથમ પાદરી ગાય છે. રાત્રે પોતે સાંભળ્યું હતું તે જ ગીત ! પણ એ ગીત જ્યારે હારમોનિયમ પર ગવાવા લાગે છે ત્યારે તો એટલા બધા માણસોની વચ્ચે પણ એ ઘૂંટણુભર થઈ જાય છે.

ઘેરા અને ચોખ્ખા અવાજે બધા કેદીઓ જર્મન ભાષામાં એ ગીત ગાય છે ત્યારે એકાએક વચ્ચે એ જ સૂરમાં એ જ ગીતના અંગ્રેજી શબ્દો ગૂંચ બેઠે છે. એક સ્ત્રીના કંઠમાં તે અંતિ મૃદુ બની જાય છે :

“A sure stronghold our God is still...”

બધા કેદીઓ એ શબ્દો અને સ્વરમાં તલ્લીન થઈ સાંભળવા માટે ચુપ બની જાય છે અને પછી એક જ સૂર દેવળમાં ઘૂંટાય છે—

“A sure stronghold our God is still...” (ઈશ્વરનો પ્રભાવ હજી એવો જ પ્રતાપી છે.)

આકસ્મિક પ્રેરણાથી બધા આંખો મીચી જાય છે. સૌનાં હૈયાં તાલબદ્ધ થકારા લે છે અને એમની બેડે ઓરડો પણ થકારા લેવા લાગે છે ત્યાંસુધી સૌ સ્તબ્ધ બની બેસી રહે છે.

ભજન પૂરું થાય છે ત્યારે મોના બેસી જાય છે. ભજન પૂરું થાય છે અને પાદરી બોધ આપવાનું શરૂ કરે છે. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ બે શબ્દો બોલેલું જ

મેના સમજે છે. એની આંખો દરતાળ તરફ ભમવા જાય છે. ઓસ્કર ત્યાં જમો છે. તેનું માથું જીંચું છે અને આંખો ઝગારા મારે છે.

“પ્રભુ, પ્રભુ, યુદ્ધને ખંધ કરાવ!”

* * *

પાછો ઉનાળો આવી પહોંચે છે. સૂર્ય જગે છે અને આથમે છે, પક્ષીઓ ગાય છે અને નાચે છે, સૃષ્ટિ પ્રશાંત ભાવે ખીલે છે અને મધુરતાને વહેવડાવે છે પણ યુદ્ધ તો જ્યાં છે ત્યાં જ જીંચું છે. એનો અંત આવતો નથી. ત્યાં નવસર્જનનો આનંદ નથી પણ કેવળ સંહાર જ છે, કેવળ દુઃખ અને દર્દની ચીસો જ છે. પેલા સ્વીસ ડૉક્ટરે કહેલું કે દુસ્મનો બહુ તો હવે એકાદ વધુ વાર જોર કરી લેશે, એ પણ થઈ ગયું, વિનાશની આગ ફેલાવતાં એક મોટી આગે-કૂચ એણે કરી લીધી. એથીયે ચડી જાય એવી પીછેહઠ પણ એણે હવે તો કરવા માંડી છે.

કેમ્પ-નેક્સના કેદીઓ બધા સમાચારોથી બરાબર માહિતગાર હોય છે. ક્રંટ પર લડતા એમના લશ્કરના ભાવિ સાથે એમના કિત્સાહ કે જુસ્સાનો પણ પારો ચડ-ઊતર થાય છે. પહેલાં તેઓ એવી વાતો કરતા કે સાંભળનારનું હૈયું ચડી જાય સાંભળનારને મન જર્મન લોકો તો કાણુ જાણે કેવાય હશે એમ થઈ આવે. તેઓ વાતો કરતા કે જર્મન લોકો લાંબા ઉપર હસેલા લઈ જાય છે, બર્કિંગહામ પેલેસને ઊડાડી મૂકે છે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના લુકા જોડી જવાના છે અને ત્યારપછી અમેરિકાનો મુકાબલો કરશે અને એમ આખી દુનિયાને સર કરશે, પણ ત્યારપછી એમની એ વાતો ટીકી ખનવા લાગી. હવે તો જર્મનીની હારના જ સમાચારો આવે છે એટલે એમને જરા મૂંઝવણ થાય છે. શું હશે લડાઈનું? સરવાળે મીડું જ? અને દશ વર્ષ આમ જ ચાલ્યાં જાય તો તો લડાઈનું મૂળ કાણુ શું હતું તે પણ ભુલાઈ જાય!

મેનાની જિજ્ઞાસા બહુ તીવ્ર છે. લડાઈનો ખરેખર અંત આવે છે? ઓસ્કર શું માને છે? એ શા

માટે પોતાની પાસે આવતો નથી? શું એ એમ માનતો હશે કે તેને લીધે મને તકલીફ થાય છે?

અંતે ઓસ્કર આવે છે. રાતનો જ સમય છે. મેના એનો ધ્રુવરતો અવાજ ખુસ્તા પાસણની બહારની બાજુએથી સાંભળે છે.

“મેના !”

મેનાને એણે નામ લઈને આમ પ્રથમ વાર જ બોલાવી.

મેનાને પણ આખી શરીરે ઝીણી ધ્રુવરતી પ્રસરી જાય છે. પિતાને બિથલો આગ્યા પછી તે આમ તેની સામે ક્યારેય બીજી રહી નહોતી.

“હા—?” મેના મુશ્કેલીથી પૂરે સૂર કાઢી શકે છે.

“ખલાસ ! મેના, ખલાસ !”

“શું ખલાસ ?—ઓસ્કર !”

“જર્મની હાયુ”, હિન્ડ-બર્ગ—સેના લાંગી મર્ડ. બર્લિનમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો છે.”

“એટલે, એનો એ અર્થ કે લડાઈ પૂરી થઈ?”

“થવી જ નેતેઈએ.”

મેનાને એક પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે પણ પૂછતાં તે ખંચાય છે, પણ એનું હૃદય એટલા જોશથી ધમકતું હતું કે એનાથી પૂછ્યા વિના રહેવાનું નથી:

“ઓસ્કર ! લડાઈ પૂરી થવાથી તમે આનંદ પામશો ? ખરેખર આનંદ પામશો ?”

તે તેની આંખો સામે તાકીને જોઈ રહે છે અને પછી નજર ફેરવી લે છે. “મને ખબર નથી.” એ જવાબ આપે છે અને ચાલતો થાય છે.

ઓસ્કર ચાલ્યો જાય છે. મેના તેની પાછળ જ જોઈ રહે છે. એની આંખોમાં ચમક આવે છે પણ હૃદયનો કંપ તો ખૂબ વધી જાય છે.

દેસમી તારીખ, નવેંબર મહિના, ઓગણીશસો ને અઢારની સાલ.

અમલદારોની કચેરીઓમાં દિવસ આખો ધમાલ ધમાલ થઈ રહી છે. વહેલી સવારથી ગવર્નરની કચેરી સાથે જોડાયેલ ટેલિફોનનું દોરડું સતત ધૂણ રહ્યું છે, આમથી તેમ દોડદોડ થઈ રહી છે.

એક રીતે નજરકેદ-છાવણી વેરાન જંગલ છે. એમાં પવન પર ચડી અકવાઓ જોલગામ ઊડ્યા કરે છે. અપાર પડતામાં તો બધા કદીઓ સાચી હકીકત શું છે તે જાણી લે-છે, કેઝરને તેના જ માણસોએ ગાદીએથી ઉતારી મૂક્યો છે. જર્મન સરસૂઆએ સંધિની માગણી કરી છે, અને મિત્ર-રાજ્યોની વતીના વડાએ તેમને માટે તેની નક્કી કરેલી સંધિ પર સહી કરવાને ચોવીસ કલાકની મહેતલ આપી છે. જો સહી નહિ થાય તો બધું જડમૂળથી ઊખડી જાય ત્યાંસુધી લડાઈ ચાલશે. જો સહી થઈ જશે તો તેવા સમાચાર વીજળીવેગે દુનિયા આખી પર ફેલાવી દેવામાં આવશે. તે મુજબ અગિયાર વાગ્યે નોકાલોમાં સમાચાર આવી જાય, ડગલાસ બંદરના કિલ્લામાં તે વખતે બંદ્રેકા ફૂટવાની, અખાતમાં પહેલી સ્ટીમરોનાં ભૂંગળાં બોલી ઊઠવાનાં અને આખા ટાપુમાં દેવજોના ઘંટ શોર મચાવી દેવાનાં.

મોનાનો હર્ષ સમાજો શમાતો નથી. યુદ્ધનો અંત હવે છેક નજીક છે અને જેને માટે પોતે આટલી આટલી પ્રાર્થનાઓ કરેલી તે વસ્તુની અંતે પ્રાપ્તિ થવાની છે. છતાં આવા હર્ષની ભરતીમાં પણ એને જાંડાણે ચાલી રહેલું ધમસાણ એની સપાટીને ડહોળી નાખે છે. એને રોખીતું સ્મરણ થાય છે અને મનમાં થાય છે, ‘બરાબર, લડાઈનો અંતમ આવવો જોઈએ તેવો જ આવ્યો છે. જે નિર્દય શત્રુઓએ લડાઈની આગ જલાવી અને તેમાં પોતાનાં લાડીલા લાઈને ખાખ કરી નાખ્યો તે બદમાશોને પૂરેપૂરી નસિયત પહોંચી છે.’ પણ એને જ્યારે એસ્કર યાદ આવે છે ત્યારે એના મનમાં થાય છે... એને ખબર નથી કે પોતાને શું થાય છે.

એસ્કર ક્યાં હશે !

રસ્તાના દીવાઓ હજી સળગે છે, એ વખતે સવારે તે જગી જાય છે. પહેલી જ વસ્તુ એના ધ્યાનમાં આવે છે તે ઘેરો ગણગણાટ, સમસામ દેખાતા દિવસમાં સમુદ્રનું ધીરું ગર્જન હોય તેવો. ગણગણાટ કમ્પની બાળુથી આવે છે. છેલ્લી વસ્તુ એના ધ્યાનમાં આવે છે તે ગઈ રાત્રે પોતે પથારીમાં સૂવા પડી તે વખતની; કદીઓ આમથી તેમ જતા હતા. મેલા પડછાયા ભમતા હોય તેવા તેઓ લાગતા હતા અને વાતો બસ વાતો જ કરતા હતા. આખી રાત એમણે શું ચાલ-ચાલ જ કર્યું હશે, આખી રાત એમણે બોલ-બોલ જ કર્યું હશે ?

કોને ખબર ? જે દિવસ ઊગવાનો હતો તે ક્યા-મતનો જ દિવસ હોય તો ? ખીજી રાત પડતાં એમનો પિતૃદેશ પણ પડી ગયો હોય તો ? વતન વિનાના માનવી તેઓ બની જાય, જંગતથી અસ્પર્શ્ય અને જંગત ઉપર ભારરૂપ તેઓ બની ગયા હોય, કોને ખબર ?

દિવસ ઊગે છે, દીવાઓ હોલવાય છે, ઝાંખા પ્રકાશમાં ચાલતા માણસો મોનાને અસ્થિર દેહવાળા લાગતા હતા પણ અત્યારે બધા શાંત છે. કમ્પના સામાન્ય નિયમેનો ક્રમ કંઈક તૂટી ગયો છે અને તેઓ કારખાનામાં ગયા નથી. નાસ્તાનો વખત થતાં ઘંટ વાગે છે પણ કેટલાક તો ભૂખને જ વીસરી ગયા છે અને ખુલ્લામાં ક્યાં કરે છે.

નવેંબરના બધા દિવસો જેવો જ સામાન્ય દિવસ છે. ચોખ્ખું આકાશ, ઠંડો પવન અને સમુદ્ર પર અવારનવાર ચળકી જતાં ફિરણો એનાં એ જ હતાં. વાડામાં ગાયો વાગોળે છે, ટેકરી પર ઘેટાં ચરે છે, કુદરત એની એ જ છે.

મોના દૂધશાળામાં આવે છે; પણ દૂધ લેવા આવતા કદીઓનાં વીંટાં મોં એ જોઈ શકતી નથી. પહેલા કમ્પોઉન્ડમાં કદીઓ નાનાં નાનાં ગૂંચળાં વળીને ઊભા છે, વાતો કરે છે, પણ બહુ જ ધીમેથી. ખીજા કમ્પોઉન્ડના તોફાની ખલાસી કદીઓ પણ

માન બની દુઝાળા વળી જામા છે અત્યારે એમની વચ્ચે નથી શોરખકાર કે નથી ગાળાગાળી

કનાક પગી કલાક બેચાતા નય છે છાવણીની વાડની પેની બાણુ જેતાં મોના કુમલાક ગાડા બાણુ મેળામા જતા હોય તેમ મોટા રસ્તા પર રણુદણુ દોડતા બુએ છે કર્ક પેટ્ટીમના ૧૫૪૬૩ પામે કોઈક કર્ક મરતો જામેલો દેખાય છે

સાડા દસ વાગે છે ત્યારે તો બાણુ આખી સૃષ્ટિ થભી જાન છે, કેમ્પ પણ પગના ફણા પર થઈ રહ્યો છે બધાની નજર ડગલાસના બારા ઉપર છે એમના ચહેરા પ્રેત જેવા થઈ ગયા છે ધરતી માથી જડમૂળથી જાખડી ગયા હોય તેવા તેઓ જણાય છે બેચેન ઘોડો જેમ જમીન પર પગ ઠોક્યા કરે તેમ કોઈક કોઈક કેદી જમીન ખોતરતા હતા, પણ આજ એક માત્ર દિલચાલ જણાતી હતી

પણુ ઓરકર કયા ? એ કેમ દેખાતો નથી ?

અતે ખૂબ વાર પગી અમનદારોની કચેરીઓમા કર્કક પ્રાણુ આ યો હોય તેમ દેખાય છે જેલ-અધિકારીના તબૂમા વારે વારે મોના ફાનની ઘટ્ટી વાગતી સાબળે છે શાત હવામા અને રમશાનશાતિમાં તેનો અવાજ પોતે સાબળતી હોવાનો તેને ભ્રમ થાય છે

“હલો ! કાણુ ? સરકારી કચેરી ? હાં ! સહી થઈ ગઈ, એમ ? વાહ !”

એ જ પળે તે પીલના ઘડિયાળના ડકા સાબળે છે અને ડકા પૂરા થાય તે પહેલા તો તોપનો મોટો અવાજ આવે છે

ડગનાસ બદરની દિશામાથી જ એ અવાજ તળે ડીઓને મીંધી મડગડતો આવે છે એ નિશક છે ટકરીઓને બેય પડએ અથડાઈ, કાળી છાવણી ઉપર થઈ સમુદ્ર તરફ તે લહેરાઈ જાય છે

અને એક ક્ષણ પછી બૂગગાઓમાથી ચીસ જાડે છે ઘડીક નજીકના, ઘડીક દૂરના, એમ દેવળોના ઘટના અવાજો આવે છે અને તે પગી પીનના લોકાના મત્ત આનદના અવાજો આવે છે સનારથી

બધા, બમરના ચોકમા છેલ્લા બમર જાણુવા ઉત્કુથ થઈ જામા હશે અને અત્યારે હવે હાંથી ગાડા થઈ નાચતા હશે, પ રપર ભેગતા હશે અને તાળીઓ વગાડતા હશે

છાવણીના પચ્ચીસ હજાર કેદીઓ ક્ષણનાર તો નિશ્ચય થઈ ગયા એમનો સર્વનાશ થયો હતો-એમનો પિતૃદેશ પચ્ચો હતો

આ તગ લાગણી એક હારથારપદ બનારથીતૂરી પડે છે ‘શેઠ લોકાની બરાકના એક જમીન ઉમરવ કેદીનો એક સરસ ફૂલરો અચાનક જાડેલા આ મેટ શોરથી લડકીને હવામા ડાઉ-ડાઉ કરતો વચ્ચાં ભરવા કૂદના લાગ્યો એ ખિચારા પ્રાણીનો ગમગ બધાના આનદનો વિષય બની જાય છે માણુમ ફૂતગ સામે જોઈ જોઈ હમે છે

થોડી મિનિટો પછી પહેલા કમ્પાઉ ડના કેદીઓમા ક્રિયા આવે છે અને તેઓ એકમેકના હાથ હાથમા લઈને પરસ્પર અલિનદનો આપે છે ગમે તેમ પણ હવે લડાઈ પૂરી થઈ અને તેઓ છૂટવાના-છૂટશે ધેર જશે પત્ની, બાળકો અને માતાને મળશે એ આનંદ ઓઝો છે ?

બીજા કમ્પાઉન્ડવાળા ખલાસીઓ પણ આ વિચર આવતા આનંદથી ગાડા બની જાય છે તેઓ ઘાડા પાડી પાડીને ગાય છે, હમે છે, તોફાન કરે છે પરસ્પર ધબ્બ્યા મારે છે અને સિહ-ટપ્પો, બિ ની-ટપ્પો સાતતાળી અને દોડદોડીની રમતો રમે છે દેશને અને એમને શો સબ્ધ ? કાણુ ઓળખે છે પિતૃદેશને ? જ્યાં રોગી મળે તે દેશ સમસ્ત જગત અને સાગ એ જ એમના દેશ

મોના દૂધશાળાને બારણે થરથરતી જામા છે-બાણુ કોઈએ મૂક મારી ન હોય ! જેને માગે એણે પ્રાર્થનાઓ કરેલી જેની એણે આશા સેવેલી તેને તે પોતાની સામે પ્રત્યક્ષ થયેમ બુએ છે-શાતિ ! સમગ્ર જગત પર શાતિ ફેલાય છે આવો અવસર તો જગતે કદી નહિ જોયો હોય ! અને લલિષ્યમા કદી આવે

અવસર કદાચ આવવાનો પણ નહિ ! યુદ્ધની આ પાશવતા અને જલ્લાદગીરી કાંઈ યુગમાં સાંભળવા પણ મળશે નહિ. પ્રજાઓની બેવડૂરી, બુદ્ધિહીન ધૂણા અને ધર્મીનો ફરી અનુભવ કરવા નહિ મળે, એ તાબૂદ થઈ જશે અને પછી...અને પછી...

અચાનક એને લાગે છે કે પોતાની પાછળ કાંઈ બિંબું છે. કાણુ છે તેની તેને ખબર પડી જાય છે, પણ તે પીઠ ફેરવતી નથી. બેય વચ્ચે એક ક્ષણ મૌન પ્રવર્તી રહે છે અને પછી અર્ધા વિપાદમાં અને અર્ધા આનંદમાં એના મોંમાંથી શબ્દો નીકળે છે :

“તમે પણ ઘેર જઈ શકશો હવે તો- ! ઓસ્કર ! તમને એનો આનંદ તો થતો હશે !”

એક ક્ષણ મૌન તોળાઈ રહે છે અને પછી ઓસ્કર ધીમા કંપતા અવાજે જવાબ આપે છે : “ના. તમે જાણો છો, મોના, કે મને આનંદ નથી થતો.”

મોનાનો હાથ સહેજ પાછળ ચાલ્યો જાય છે અને બીજી જ ક્ષણે કાંઈ બીજા કંપતા હાથમાં તે દબાય છે.

૧૧

એક મહિનો ત્યારપછી વીતી જાય છે, જતાં કમ્પ પહેલાં જેવો જ દેખાય છે. મોનાએ તો ધાર્યું હતું કે આ દરમિયાનમાં કેદીઓ છૂટી ગયા હશે, પણ તેઓ તો હજી ત્યાં જ છે. એમ સંભળાય છે કે જેલ-આધિકારી ઉપરથી હુકમો આપવાની રાહ જુએ છે.

ઠાવણીમાં નિયમ જેવું તો હવે રહ્યું જ નથી. આ કેદી આ કમ્પાઉન્ડનો અને પેલો પેલા કમ્પાઉન્ડનો તેવું પ્રણ બહુ રહ્યું નથી. જ્યાં જેને ફાવે ત્યાં તે જાય છે. અટકાયત માત્ર એ જ ઠેકાણે રહી છે— મોટા દરવાજાઓ આગળ કે જ્યાં ખડી ચોક્કી રહેલી છે, અને વાડ આગળ કે જ્યાં અણિયાળા તાર છે અને કમ્પની હદ છે. અટકાયત રાખવાની પણ જરૂર નથી કારણ કે કાંઈના નાસી જવાનો ભય નથી, ગણ્યા દિવસોમાં તો સૌ છૂટવાના જ છે.

મોનાને કામમાં હવે જેટલી જોઈએ તેટલી મદદ મળી શકે છે. કેદીઓ કૃષિ-ધરમાં આવ-જા કરતા જ હોય છે અને તેમનાથી થાય તેવું કામ કરતા હોય છે. તેઓ એને પોતાનાં સ્ત્રી-આળસની છબિઓ બતાવે છે અને પોતાની પાસે કેટલી બચત રહી હશે તેનો હિસાબ કરાવી લે છે.

આખરે ખબર આવે છે કે સુલેહ-પરિપદ શરૂ થઈ છે અને જેલ-અધિકારીને જરૂરી હુકમો મળી ગયા છે. રોજ બસો-બસો કેદીને સ્ટીમર પર ચડાવવાના અને એમ ફરીને કમ્પને વિખેરવાનો.

પણ આ છુટકારા પાછળ એક શરત પણ રાખવામાં આવી છે. મોના એ સાંભળી ને હેબતાઈ જ જાય છે. આઘેના કમ્પાઉન્ડના ત્રણ કેદીઓ ધર પાછળ બેસા રહીને વાત કરે છે તે પરથી મોનાને ખબર પડે છે. એને આશ્ચર્ય ખાસ એ વાતથી થાય છે કે વાતો અંગ્રેજી જ નહિ પણ બ્રિટનના પ્રાંતીય ઉચ્ચારોમાં થાય છે.

“ધવડા લોક મુંને ઝરમર કે’છ. હું કુણુ કે’વાઉ ભલા ? ઈટલો પાંચ વરહનો ઉતો જે દિ’નો અંગ્લાંડ આધ્યો, અને આ પચ્ચા માથે થ્યાં. પાંચ વરહનો ઝરમર અને પિસ્તાળી વરહનો અંગરેજ. તોય ક્યે તું ઝરમર, તુંને ઝરમનીમાં મોકલવો !” એક જણો બોલે છે.

“મારું કાંઈ સોકસ નઈ, પણ તોય તમારા એવું.” બીજો બોલે છે. “મારી માને હજી ધાવતો હતો, આ તે દિ’ આવ્યો. ગિલાસગોમાં. ઝિંદગી નિયાં જ કાઢી. લગ્ન નિયાં જ કર્યાં ને સોકરાંય નિયાં બઝાર્યાં. બે સોકરા તો અંગરેજની પડખો પડખ રહીને લજ્યા ને કામ આવી ગયા. ઈ હૈયા-ફડકમાં ધરવાળી પણ રામશરણુ થઈ. વાહે મારે કાંઈ રિયું-ય નઈ. ને તોય કે’, તું પરદેશી.”

“અરે બાપા, મારી વાતું તો જુદી ભાત જ છે.” ત્રીજો કહે છે. “મને પોતાને આજ દિન સુધી ખબર નહોતી કે હું કાણુ છું, પણ લડાઈ થઈ ત્યારે

અંગ્રેજ સરકારે જ મને ખબર પાડી કે તુ તો જર્મન છો હુ તો આ બેખા જ નાનેથી મોટો થયો છું મારા જેવાને તો આહી માનિસ્ટ્રેટ પ્રીને-ય બેસાડે છે અરે મારો જ છોકરો, દિશ અને રાજને તારી જરૂર પડી છે' કહીને લડાઈમાં લઈ ગયા ખાર મહિના ઉપરની જ વાત કહુ છોકરો જખમી થયો એટલે જખમી તો લડાઈમાં શુ કામ આવતો'તો કહીને પાછો આહી ચડાવી દીધો, પણ નવાઈની વાત હવે આવે છે મે કાંધુ ને કે મારા જેવાને તો આહી માનિસ્ટ્રેટ પ્રીને બેસાડે છે, મારા એ જખમી છોકરાને વાડની બહાર અંગ્રેજ કરીને પહેરેા ભસ્મા ઊભો રાખ્યો છે અને આ એના જ બાપને જર્મન કરીને વાડની અદર બેસાડ્યો છે ! અને છોકરાને સરકાર હુકમ કરશે કે ચડાવી દે તારા બાપને જર્મની, કેમ કે તે પરદેશી છે ! આ લડાઈ તો નવી નવાઈની બગી છે કે બીજી કાઈ? ઘરડે ઘડપણુ, ન્યા જર્મની જનમ ધરીને દીકુ નથી ને ન્યા કોઈ આધાર નથી ત્યાં મારે કાને ધરે જઈને પડવું ? જાનણીમા પુરાયો તે પહેલા નમાયા છોકરાને તેડીને ફેરવતો એ એક આશરો છે, પણ કા તો સરકાર એમ જ નહિ કહે કે એ તો અંગ્રેજ છે માટે જર્મનીમા નહિ લઈ જવાય !"

મોનાના લોહીના રીપે િપામા ખાલી ચડી ગઈ આટલા જીભો, આટલી પાશવતા, આટલી ખુનામરહી, એ શુ બસ નહોતા કે ત્યારપછી પણ તેનાથી વિશેષ લયકર એવી માનવજાતની આ મરકરી ઉઠાવવામા આવે છે ! જાતિ ! જાતિ ! જાતિ ! જગત્તા અર્ધો યુદ્ધોની એ જનેતા-! યુદ્ધના એ આલેખક, કહીશ કે ક્યારે-કયે દિનસે પેલો સર્વ જીવ-પ્રાણીનો સર્જક, ખ્રિસ્તના અનુયાયીઓના મોમાથી આ દલી શમ્દને મિટાવી દેશે !

પણ જે વાતો મોનાને કાને અથડાઈ ગઈ તે તેને વધુ ને વધુ ઊડો ધા કરવા લાગી છે એ બધા 'જર્મન-લોહિયા' કેદીઓને જર્મની ચડાવીદેવામા આવશે તો ઓસ્કરને પણ ત્યા જ જવું પડશે અને તો પછી—?

તે જ રાત્રે એનું બારણ ખખડે છે ઓસ્કર આ થો છે એની આંખો પહોળી થઈ ગઈ છે અને એના હોઠ ધૂળે છે

‘સમાચાર તો સાભાળ્યા હશે !’

“હા તમારે પણ જવું પડશે ?”

‘જવું જ પડશે ધારુ છું તમામુખી તો જવું જ પડશે’

* * *

પહેલી દુકડી ઊપડવાની તે ‘શેઠ લોકાની બરેક’માંથી પૈસાદાર હોનાથી તેમને શરતો એકદમ મા ય થઈ બન્ય તેમ હતી પછી ‘પાર્ક’ લેઈન મા રહેવાનું થય કે ‘થર ગાર્ડન’ મા રહેવાનું થાય તોપણ એમને શો વાધો આવે તેમ હતો ? તેઓ તો કાળા ચમકદાર કપડા, સુદર સપાટો, રવાદાર ક્રાટ અને ‘સુટકેસ’ સાથે આનદથી ફર્ય કરી ગયા

ત્યારપછી જનાનું આગ્ય બીજા કમ્પાઉન્ડના કેદીઓને એમનો લપકો ‘શેઠ લોકા’ કરતા કઈ ઓર જાતનો હતો ફાળેલા નોડા, ચીંથરા થઈ ગયેના કપડા અને ક્રાટ વિનાના એવા એ લોકા જેલમા કામ કરીને મેળવેન થોડી મૂઠી સાથે બગલમાં શબ્દના કાથગામા લગાચો ભરીને ચાલતા થાય છે અન્ય આરી મહિનાનું કુખવી દે તેવું પરોઢિયું હતું છતાં જેલ-અધિકારીનો હુકમ છૂટતા જમણા હાથને ડાબે હાથ ન સૂએ તેવા ધુમ્મસમા અને ઝીણા ઝીણા વગસતા વગસાદમા મેઢાની માફક બહાર નીકળી બન્ય છે આન્યા ત્યારે ગાતા અને બરાડતા લોકા બાજે આ હતા જ નહિ !

નવો આવેનો સત્રીઓનો સૂમેદાર મોનાને વાત કરે છે, એ લોકા સીમર પર ચડતા ત્યારે કુવા લાગતા હતા—બાજે ફાસીએ ચડતા હોય તેવા એ ખૂણામા લિસાર્ધ લિસાર્ધને બધાને બેસાડ્યા હતા સીમર ઊપડી ત્યારે તેઓ બેખના કાફાને બેઈ રહ્યા હતા

‘સેતાનો, પણ આખર બિયારા ! કુમ્પતે નરક ગણતા પણ છ મહિના પછી આ જ કુમ્પમાં ‘ભાઈશા’ય બાપા’ કહીતેય આવવાને રાજ હશે.’

“પણ શા માટે-કયા કારણસર એ સૌને જર્મની ચડાવી દેવામાં આવે છે?” મોના પૂછે છે.

“એવો જ હુકમ છે, બેન, કોઈ જ દેશ પોતાના દુશ્મનને સંધરવા નથી ઇચ્છતો, સિવાય કે કોઈ એવું કારણ હોય કે રહેવા જ દેવા પડે.”

“દાખલા તરીકે—”

“હા, દાખલા તરીકે કોઈ જર્મનને અંગ્રેજ પત્ની હોય અને અંગ્રેજ વ્યવસાય હોય.”

“તો એમને રહેવા દે-એમ?”

“મારું એવું ધારવું છે.”

મોનાનું હૃદય નાચી ઊઠે છે. એના મનમાં એક વિચાર સ્ફૂરે છે. ઓસ્કરને જો જર્મની ન જવું હોય તો અહીં જ ક્રમ ન રહે? નોકાલોને જ ક્રમ ન ખેડે?

* * *

ખીજ સવારે ત્રીજાં ટુકડીની સ્વાનગી થઈ ગયા પછી તે જમીનદારને ત્યાં જવા નીકળે છે. અર્ધા વર્ષનો હિસાબ પણ બાકી છે અને નવેંબરમાં પૂરા થતા જમીનખત માટે પણ વાતો કરવાની છે.

સુંદર મઝની સવાર છે, ભૂરું ભૂરું આકાશ છે ને મીઠો એવો તડકો છે. બરફની કણીઓ ચમકવા માંડી છે અને ઝાંખરાંમાં ઊગેલાં પીળાં ઝીણાં ફૂલો બહાર નીકળ્યાં છે. મોટાં ડગ ભરતી મોના ચાલે છે અને વિચાર કરે છે કે જમીનદાર શો જવાબ આપશે. ચાર વર્ષ ઉપર તેના પિતાએ પૂછ્યું હતું, ‘લડાઈ પૂરી થાય પછી શું થશે?’ અને જમીનદારે જવાબ આપેલો, ‘એની ફિકર જ રાખશો મા. તમે અને તમારાં છોકરાં જીવશો ત્યાંસુધી તમને કોઈ અહીંથી ‘ખસ’ એમ કહેવાનું નથી.’

જમીનદારને ઘરના ઝાંપા આગળ જ તે મળે છે. દેવળમાં પહેરી જવાનાં કપડાં તેણે પહેર્યાં છે. હમણાં

જ પીલથી પાછો આવેલ હશે. પીલમાં તેને મેનિસ્ક્રેટ તરીકે બેસવાનું હોય છે.

“ભાડું ને?” તે બોલતાં બોલતાં મોનાને ઘરમાં લઈ જાય છે.

મોના એને સરકારી નોટો ગણી આપે છે અને તે સામી એની પહોંચ લખી આપે છે. પછી જાણે તે છૂટવા માગતો હોય તેમ જવા માટે ઊભો થાય છે. મોના બેસી જ રહે છે અને પૂછે છે: “અને નવા લખતનું શું, સાહેબ?”

“આજે હવે એ વાત નહિ.” જમીનદાર કહે છે.

“આજે જ નક્કી થઈ જાય તો સારું. મારે એને આધારે કેટલીક ગોઠવણો કરવી છે.”

જમીનદાર એની સામે તાકીને જોઈ રહે છે.

“તોપણ સાહેબ, આપને એમ જ લાગતું હોય કે એનો વખત આવ્યે એ થઈ રહેશે તો સાહેબ, અત્યારે એને રહેવા દઈએ.”

જમીનદાર દરવાજા સુધી પહોંચી ગયો હતો. તે દરવાજા ઉઘાડવાની તૈયારીમાં જ હતો તે આ સાંભળી પાછો ફરે છે અને કહે છે—

“ના ના, ત્યારે તો હમણાં જ કહી દઉં. જો જાણે સાચી વાત એ છે કે મારે એની ખીજ જ વ્યવસ્થા કરવી છે.”

મોનાને માથે જાણે વીજળી પડી. તે એકદમ બોલી ઊઠે છે, “એટલે? એટલે કે આપ...આપ... એ કોઈ ખીજને ખેડવા માટે આપવા માગો છો?”

‘આપવા માગતો હોઉં તો ક્રમ ન આપી શકું?’ જમીન છે તો મારી જ ને? અને હું ધારું છું કે હું આહું તેમ તેનું કરી શકું.”

“પણ આપે મારા પિતાને વચન આપ્યું હતું— જ્યારે ખેતરો ઉપર છાવણી નખાઈ ત્યારે,”

“હા, હા, ! ભોળા છોકરી ! દરેક સમયે પરિસ્થિતિ એક જ નથી હોતી. તારા પિતા ગયા, તારા પિતાનો પુત્ર પણ ગયો,”

“પણ એની પુત્રી તો જીવે છે, એણે એવું શું કયું છે કે જીવી—”

“મને એ શા માટે પૂછે છે, બેટા, કે એની પુત્રીએ શું કયું ?”

“તોપણ સાહેબ, હું તો એવું કંઈ જોઈ શકતી નથી. મારે એ જાણવું છે, મને કહો—”

“તારી મરજી જ છે તો ભલે સાંભળ. જો ત્યારે, મારી ઇચ્છા એવી છે કે મારી જમીન મારી જ જાતિનો હોય તે ખેડી શકે, કોઈ શત્રુ-પક્ષનો નહિ.”

મોના સ્તબ્ધ બની જાય છે. એનો ગુસ્સો એના ગળામાં જ રૂંધાઈ જાય છે અને પછી હીમ્મત ભરીને એ રડવા લાગે છે. એ ધર તરફ દોડી જાય છે.

ઑસ્કર એ જ વખતે મકાન આગળ આવીને ઊભો છે. મોનાનું મોં જોઈને એને તે પૂછવા લાગે છે. ઑસ્કર વિશે જે બોલાયું હતું તે બાદ કરીને મોના ખનેલી હસીકત કહે છે.

“તમારું કુટુંબ તો પેઢીઓથી નોકાલોમાં રહે છે, નહિ વાંચ ?”

“ચાર પેઢીથી.”

“અને નોકાલોમાં જ તમારો જન્મ થયો કે ?”

“હા.”

“ઑહ ! ફિટકાર છે આ ન્યાયને, હજારો વાર ફિટકાર છે !”

મોના લાંગી પડે છે. એનું નોકાલો હવે એનું રક્તું નથી. આ સુલેહ ? આ સુલેહને માટે એણે આટલી પ્રાર્થનાઓ કરી હતી ?

* * *

દિવસ પછી દિવસ સાલ્યા જાય છે. રોજ સવારે એકાદ ને એકાદ દુકાની જહાજ પર ચડતી જેવામાં આવે છે. એ જોઈ જોઈને મોનાનું હૃદય ચિરાય છે. આમ ઑસ્કરનો પણ જવાનો વારો આવશે, એનો વિચાર આવતાં એનું માથું ફાટી જાય છે. અહીં ધર આગળથી કંઈ પેટ્રીકને આંટો

લઈ તે પણ એક વખત સૌનાં જેવાં પગલાં ઉપાડતો હશે !

એના મનમાં બળવાની વૃત્તિ જાગે છે. નોકાલો એની પ્રિય ભૂમિ છે. અહીં એનાં અનંત સ્મરણો પડ્યાં છે, પણ ટાપુ ઉપર એ જ તો એક સ્થાન નથી. નવેંબરમાં એક ખીલું ઓતરાદું ખેતર ભાડે ખેડવા અપાવાનું છે તેવું તેણે સાંભળ્યું છે. બહુ મોટું હોવાને કારણે સાધારણ ખેડૂતના કામનું એ નથી પણ મોનાની પાસે તો કેટલાં દોર હતો—કમ્પની જરૂરિયાતને બરાબર રીતે પહોંચી વળાય તે માટે એણે ફરજ માની પોતાની તમામ બચત દોરોં વધારવામાં જ ખર્ચી હતી તેથી આજસુધીમાં એની પાસે કોઈ મોટું ધણું થઈ ગયું હતું. પેહું ઓતરાદું ખેતર જો પોતે ભાડે રાખે તો એને જમીન પડતર રાખવી ન પડે.

તે ખેતરના માલિકની પાસે જવાની એ તૈયારી કરવા ઉપરને માળે ગઈ છે, તે વખતે મકાન નીચે કોઈ ઘોડો આવીને ઊભો રહ્યો હોય તેવો તેને ભાસ થાય છે, અને એ પછી તરત એ પોતાના નામની એક ખૂમ પણ સાંભળે છે. મોના અવાજને ઓળખી જાય છે—એ છે પેલો લાંબો જહોન કોલેટ. એના આ અવિચેક્ષી મોનાને ગુસ્સો ચડે છે. ભલે બહાર ઊભો ટટજે, એવા વિચારથી તે બારીએ ડોકાતી પણ નથી કે સામે હોંકારો પણ દેતી નથી; પણ વળી એને થયું, ચાલ જરા એ ખેલફૂલને બનાવું અને તે બહાર આવે છે. જહોન કોલેટ—એ આવ્યો તોપણ પેગડાં-માંથી પણ બહાર કાઢતો નથી.

“કેમ શું છે, જહોન કોલેટ ?”

“જો આજે મશ્કરી નથી હાં, તને જણાવી દેવામાં આવનાર છે કે આવતા નવેંબરથી આ જમીનનું ખત મને મળનાર છે, હું હવે નોકાલોને ખેડનાર છું એટલે—

“મેં જાણી જ લીધું છે, પણ તમે ખેડનાર છો તેની સાથે મને શું લાગે વળગે ?”

“હું એ જાણવા આવ્યો છું કે તું હવે અહીં ફેરલા સમય સુધી રહેવાની છે?”

“જમીનનું ખત જ્યાંસુધીનું મને મળ્યું છે ત્યાંસુધી. એ સિવાય, સાહેબ, આપ બીજી શી આશા રાખો છો?”

“પણ કેમપણ તો ત્યાર પહેલાં જ ખાલી થઈ જશે અને માણસો આવ્યા ગયા પછી દૂધનું તું શું કરશે?”

“તમારે જાણવું હોય તો કહું કે આ લોકો આવ્યા ત્યારપહેલાં જે કરતી તે કરીશ.”

“તો તારી એ ગણતરી ખોટી પડવાની છે. આગલાં ઘરાક ફરી ખાંધવાની તું આશા રાખતી હોય તો છોડી દેજે.”

“કેમ?”

“બસ એમ જ. બધાં આમ જ કહે છે. પૂછવું હોય તો કાંઈને પણ પૂછી આવજે. તારાં જૂનાં ઘરાકાને જ પૂછી જોજે ને!”

મોનાની આંખો લાલાશ પકડે છે.

“હાં! તો મને પરવા પણ નથી, મારું દૂધ વેચાય કે ન વેચાય તેની.” કહીને મોના ઘરમાં જવા વાંસો ફેરવે છે.

“સખૂર. એ ઉપરાંત પણ બીજી વાત છે. જમીનને જે કાંઈ જફા પહેંચી હશે તેનું શું કરશે?”

“એ શું?”

“કાયદાની તને ખબર જ હોવી જોઈએ. સરકારી દસ્તાવેજ પ્રમાણે જમીન રાખનારે અસ્કાંમતને જોડેલી જફા પર ભરામત કરાવી આપવાની હોય છે.”

મોનાને આ કાયદાની ખબર હતી, પણ એનું એને વિસ્મરણ જ થયેલું.

પચ્ચીશ હજાર માણસો આ ખેતર પર ચાર વર્ષ રહેલા. આવી જમીનને પાછી ખેડવાલાયક બનાવતાં ખર્ચ જેવું તેવું નહિ થાય. જરા અચકાતે આવજો તે કોલેટને ખર્ચનો અડસટો પૂછે છે અને કોલેટ એને મોટો આંકડો કહી સંભળાવે છે.

“એટલું તો ત્રણ વર્ષનું આટલી જમીનનું લાડું થઈ જાય!” મોના બીડો શ્વાસ ખેંચે છે અને એના મોં પરથી રંગ ભડી જાય છે.

“પણ એટલું ક્યાં પછી તો મારી પાસે ફૂટી બદામ પણ બચે નહિ.” મોના કહે છે.

“બાંહ! સરકાર પાસેથી લાડું તને ઓછું મળ્યું છે? તારી પાસે કાંઈ બચશે નહિ તે વાત સાચી નથી. સારી એવી કાચળી એક બાલુ મૂકી હશે.”

“ના, કાંઈ જ નથી, મારી પાસે જે બચતું તે બધું ઢેરામાં જ નાખતી આવી છું.”

ખંધાર્થથી કોલેટ એની સામું જુએ છે અને પોતાના પગની પિંડી પર હાથમાંની પાતળી લાકડી મારે છે. પછી સ્વરને લંબાવીને બોલે છે:

“વા—રુ, એ પણ સારું જ થયું છે ને? બધું જમીન ઉપર જ થયું છે!”

પછી પેગડામાંથી નીચે ફૂટી પડે છે અને મોનાની નજીક આવીને જાણે સમજાવતો હોય તેમ બોલે છે.

“જો મોના, આ કોલેટને કાંઈ નિષ્કુર નહિ જ ગણે. આ ખેતર ઉપર જે કાંઈ જે સ્થિતિમાં છે તે છોડી જ અને પછી તારે કે મારે વિશેષ કશું જ કરવાપણું નહિ રહે.”

મોના પળવાર તો કાંઈ બોલતી નથી. એનો શ્વાસ ઝડપભેર ચાલવા લાગે છે, એ બોલે છે:

“જહોન કોલેટ, તમે મને મારા પિતાના ખેતર-માંથી પહેર્યે લૂગડે જ બહાર કઢાવવા ઇચ્છો છો?”

“અરે, છોડરી! એમાં લૂંડું શું છે? હું નહિ પણ કોઈક બીજને તેવું ઇચ્છે છે કે તારું સર્વસ્વ છોડીને તું એની પાછળ પરદેશમાં જા. કેમ, ખોટું કહું છું?”

આ સાંભળતાં મોનાનાં રૂંવાડાં બિલાં થઈ જાય છે. એનું મોં લાલદૂમ થઈ જાય છે. આગની પેડે તે જહોન કોલેટ પર તૂટી પડે છે.

“લુચ્ચા! બદમાશ! ચોર! લૂટારા! નીકળ

અહીંથી, બહાર નીકળ. મારી જમીન ઉપરથી બહાર નીકળ !”

બ્લૉન કોલેટ એકદમ ઘોડાની પીઠ પર ઠેકી ન્યય છે અને લગામ પકડતાં પકડતાં બોલે છે:

“કોર્ટનાં આરણ્યું ન જોવાં પડે ! એમ કાંઈ છટ-કવા નહિ દઉં ?”

બાલુમાં પડેલી એક લાકડી એકદમ મોના હાથે છે. “બહાર નીકળ !”

બ્લૉન કોલેટ લાકડીને હવામાં ઊંચી થતી જુએ છે અને પોતાના પર પડવાની પૂરેપૂરી સંભાવના જોઈ ઘોડાને એડી મારે છે. આમ લાકડીથી તે પોતે બચી ગયો પણ ઘોડાના પાઠા ઉપર તે પડે છે. ઘોડા પાછલા પગ ઉલાળીને ભાગે છે અને જરા વારમાં નજર બહાર થઈ ન્યય છે.

ઘોડાની પીઠ પર માંડ માંડ શરીરને જાળવતાં એ સવાર બેલતો ન્યય છે, ‘તું અને તારો—’

કેટલાક સંત્રીઓએ તે જે દશામાં ભાગતો હતો તે જોયું અને ખડખડાટ હસી પડ્યા, પણ મોનાનું તો માથું જ ફાટી ગયું. તે છેક અંદરના ઓરડામાં દોડી ગઈ અને કુસકા મુઠીને રડવા લાગી. ઝોનાં પ્યારાં પ્રાણીઓ ! અને વળી એને વેચી નાખ્યાં પછી નોકાલો તો શું, પણ બેટમાંય ક્યાંય ઊભા રહેવા જેવું ઠેકાણું ન રહે.

રાત્રે મોડેથી ઓસ્કર આવે છે ત્યારે તેની આંખો સુજેલી જ છે.

“મને બંધી ખાતમી મળી છે. જો હું સ્વતંત્ર હોત તો એ બદમાશનું એક હાડકું પણ સાણું ન રહેવા પામત ! પણ મારે ખાતર તારે આટલું સહન કરવું પડે તે માગથી જોયું નથી જતું, તું મારો વિચાર મૂકી દે, મોના !”

આ પ્રથમ જ વાર બંને વચ્ચે પ્રેમનો આવો ખુલ્લો એકરાર થાય છે, એક ક્ષણ મોના મૂંઝાય છે અને પછી કહે છે:

“હું તને છોડી દઉં, એવું તું ઇચ્છે છે, ઓસ્કર ?”

ઓસ્કર જવાબ નથી આપતો.

“બધાની સાથે તું પણ ચાલ્યો જા. તને કદી યાદ પણ ન કરવો-એવું તું ઇચ્છે છે ?”

ઓસ્કર ચૂપ જ છે.

“મને જવાબ દે, ઓસ્કર !”

“મને ન પૂછ, મોના ! ઈશ્વર જ એક સાક્ષી છે.” તે કહે છે અને ખીજી ક્ષણે ચાલ્યો ન્યય છે.

૧૨

ત્યારપછીની ચોથી રાત્રે ઓસ્કર ફરી આવે છે. હમેશની પેઠે આજે પણ તે ધરતી બહાર જ ઊભો રહે છે, એટલે મોનાને ઉંજરમાં ઊભા રહીને તેની સાથે વાતો કરતી પડે છે. ઓસ્કરની આંખો ચમકારા મારે છે અને તે ઉશ્કેરાયેલા જ્યો અને ઉતાવળમાં દેખાય છે.

“મને એક વસ્તુ સૂછ છે.”

“હા—?”

“આવા નાના ટાપુમાં લેકિનાં માનસ ક્યારેક વિપરીત પરિસ્થિતિમાં સંકુચિત અને લાગણીહીન બની ન્યય તેમાં નવાઈ પામવાનું નથી. પણ અંગ્રેજો એવા નથી કાંઈ. અંગ્રેજ પ્રજા મહાન-મહાન છે. જો તું મારી સાથે ઇચ્છાંડ આવે—”

“ઈચ્છાંડ ?”

ઓસ્કર મોનાને પોતાને વિખેની બંધી વાતો કરે છે. મોનાએ તો એ ક્યારેય સાંભળેલ જ નહિ. ઓસ્કર એક સારો ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનીયર હતો અને નોકાલોમાં તેને પકડી લાગ્યા તે પહેલાં તે મરજીમાં એક અંગ્રેજ પેઠીમાં વર્ષના હખરના પગારે ચીફ એન્જિનીયર તરીકે કામ કરતો. લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે તો ‘પેલા નાલાયક કેમર’ ને કારણે સ્વદેશ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ પણ એનામાંથી મરી ચાલી.

“ઓસ્કર !”

“હું ખરું જ કહું છું. એ દિવસોમાં હું અંદર અંદર શરમથી મરી જતો હતો, પણ જો મને લશ્કરમાં લેવામાં આવ્યો હોત તો બ્રિટિશ લશ્કરમાં જોડાઈ પણ ગયો હોત; પણ મને લશ્કરમાં લેવાને તે લોકો તૈયાર નહોતા.”

ભલદું એ લોકોએ તો એને જાવણીમાં કેદ કરી રાખ્યો. જે કંપનીમાં એ હતો તેને ઓસ્કરના જવાથી ખૂબ નુકસાન ખમવું પડે તેમ હતું તેથી તેણે તેને છોડવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ બધા બર્થ ગયા. એટલે પછી કંપનીના મેનેજરે કહેલું, “હેઈન, તમારી ખોટ તો અમને ખૂબ જ સાલવાની, પણ લડાઈ પૂરી થયા પછી તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે અહીં આવી શકશો, તમારી જગ્યા કાયમ જ છે એમ સમજ જો.”

“ખરેખર?”

“ખરેખર, મોના ! કેટલો લલો હતો એ માણસ ! એના જેવો માણસ વચન ન પાળે તો માણસગત ઉપરથી મારો વિશ્વાસ ભીંગી જાય. એટલે હું...હું...”

“હાં ?”

“હું એને લખવાનો વિચાર રાખું છું કે હું છૂટવાનો છું અને-અસ, એક તારી જ સંભતિ હોય કે તું મારી સાથે.....”

મોનાની આંખ ભીની થઈ જાય છે. ઓસ્કર એ જોઈને અટકી જાય છે અને પછી ઘેઘરા અવાજે કહે છે, “તને એટ છોડવાનું કહેતાં મને દુઃખ થાય છે—”

“ના, એથી વધુ દુઃખની વાત તો એ છે કે એટ પોતે મને ધક્કો મારે છે.”

“તો તું મારી સાથે ઇંગ્લાંડ આવશે?”

“હા—” મોના જવાબ આપે છે.

ઓસ્કર કાળજી લખવા માર્ટે ઝટપટ ત્યાંથી ચાલતો થાય છે.

આ પછીના અઠવાડિયામાં મોના આનંદમાં રહેવા ઘણો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એક પછી એક શંકા એના મનમાં ભેદતી જાય છે અને એને ગભરામણ થાય છે.

એક દિવસ જેલ-અધિકારી અને ગવર્નર વચ્ચેની વાત તૂટક તૂટક એના સાંભળવામાં આવે છે. બંને જણ મકાનની નીચે ચોગાનમાં કેમ્પને વિખેરી નાખી ખસેડી શકાય તેવા સામાનને ક્યાં ને કેમ ખસેડવો તે વિષેની વાતો કરે છે. વાતવાતમાં તેઓ સુલેહ-પરિ-પહની વાતો પર ચડી જાય છે.

જેલ-અધિકારી કહે છે, “મારો તો અનુભવ છે કે સુલેહનાં પહેલાં વર્ષો યુદ્ધનાં છેલ્લાં વર્ષોથીયે ખરાબ હોય છે. કેવી કડુણાજનક સ્થિતિ !

અને ગવર્નર જવાબમાં કહે છે:

“એ તો એમ જ ચાલવાનું. આપ જ કહો, જો આપણા દેશદ્રોહીઓનો આપણે વિશ્વાસ કરીએ તો આપણા જેવા કોઈ મૂર્ખાં કહેવાય ? જે જર્મન હેત્રાનોને આપણે દબાવી દીધા છે તેમને હવે એમ જ દબાવેલા રાખવા જોઈશે.”

“હું આપના મતનો નથી, નામદાર.” જેલ-અધિકારી કહે છે. “હું તો માતું છું કે જેમ લડતી વખતે આખર સુધી લડવાનો વિચાર રાખતા હોઈએ છીએ તેમ લડાઈ ન હોય ત્યારે તેનો પડછાયો પણ ન દેખાવા પામે તેમ આપણે વર્તવું જોઈએ. ક્ષમા-વૃત્તિ હોય તો જ આ વસ્તુ બની શકે.”

“શરૂઆતના દિવસોમાં હું સરહદ ઉપર હતો ત્યારે એક કપરો પ્રસંગ બની ગયો. એક જર્મન ધાયલ થઈને અમારી વચ્ચે આવી પડ્યો. બિચારાની બહુ જ ખરાબ સ્થિતિ હતી. એ સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં હતો ત્યારે કહેતો હતો, “કર્નલ ! (હું એ વખતે લશ્કરમાં કર્નલ હતો.) વિચિત્રતા તો જુઓ ! આપણે ખાઈઓમાં ભેળા થઈ ગયા હોઈએ તો તમે તમારી માતૃભૂમિને ખાતર મને અને હું મારા પિતૃદેશને નામે તમને મારી નાખવા તત્પર બન્યા હોઈએ. છતાં અહીં તમે મને...(કેના?) બ્રાતૃદેશને ખાતર બચાવવા પ્રયત્ન કરો છો.” આવું આવું જ તે જોલતો હતો, અને જ્યારે એની અંતઃકર્ષી આવી ત્યારે એનું માથું મારી છાતી ઉપર પડ્યું હતું અને મારા બાહુઓમાં

એનો દેહ મતો હતો. મો કહેતા જરા પણ સકાય નથી થતો કે મે મે એના કપાળ પર એક મીઠું ચુબન પણ લીધું !”

મોનાને અગે ઝણઝણાતી ફેલાઈ ગઈ, બ્રાતૃદેશ ! કાનો-તમારો નહિ મારો નહિ, પણ આપણો બ્રાતૃદેશ ! કયો એ દેશ ? નજીકના ભરિખમા સમસ્ત જગત જ બ્રાતૃદેશ બની રહેશે ? અને ત્યારે ઓરકર અને પોતે લીવરપુનમા મિત્રા સકાયે પ્રેમ અને સુખ ભર્યું જીવન જીવતા હશે

એ રાત્રે ઓરકર પાઠો આવે છે એનો ચહેરો ફિલ્લો પડી ગયો છે અને હોઠ ઢૂંચે છે તેના મોમાંથી શબ્દો નીકળી શકતા નથી, તે એક કાગળ આગળ ધરે છે, મસ્ત્રીની એન્જિનીયરીંગ કંપનીનો એ પત્ર છે શ્રીમાન,

જત, તા દસમીના રોજ અમારા સદગત મેનેજર સાહેબ કે જેઓ લડાઈમાં મૃત્યુ પામ્યા છે તેમને સંબોધીને લખેનો આપનો પત્ર અમે વાંચ્યો છે આપની મૂળ જગ્યા આપને પાછી આપવા સબ-ધના જવાબમાં અમારે દુઃખ સાથે આપને લખવું પડે છે કે તે જગ્યા અમોને સતોપ આપે તેની એક વ્યક્તિ દ્વારા પુરુષ ગઈ છે અને જો જગ્યા ખાતી હોત તોપણ અમે આપને ફરી રાખી શક્યા સમર્થ નહોતા કારણ કે જર્મનો વિરુદ્ધ જે લાગણી અહીં ફેલાઈ છે તેના પ્રેર્યા કાર્ષિ પ્રિટિશ-મજૂર આપના હાથ નીચે કામ કરવા રાજી ન હોત, અને તમે અંગ્રેજ પત્નીને પરણ્યા હો તે હકીકત તો તેમના ધૂણાલાવને ધગડવાને બદલે વધારનારી જ નીવડે

આપનો—

‘આવું સહેજે માની શકાતું નથી !’ ઓરકર મ્હે છે

“લડાઈ !” મોના કહે છે, “આ લડાઈનો કદી અત આવશે ?”

“લાગે છે કે મ્દી નહિ !” દાંત કચકચાવતો ઓરકર ચાલ્યો જાય છે.

ભારે હૈયે મોના પથારીમાં પડે છે “અંગ્રેજો જર્મન સાથે કામ કરવા તૈયાર ન હોય તેનો અર્થ એ કે ઇંગ્લાંડમાં પણ તેમને માટે સ્થાન નથી તો પછી બ્રાતૃદેશ-બ્રાતૃદેશ, છત્ર, કેવળ એક નિર્દય ભ્રમણા જ છે એ !

* * *

બીજી અકાસિયુ નીકળી જાય છે કેમ્પ ખાતી કરવાતું કામ રોજના અઢીસો કેદીઓને જણાવ પર ચડાવનાના નિયમે ચાલુ છે મોથા અને બીજા કમ્પાઉ કોનો વારો ચાલે છે ત્રીજા કમ્પાઉન્ડને છેલ્લું રાખવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેમાં ઓરકર જેવા ધણા એન્જિનીયરો છે કે જેઓ કેમ્પની વેચી નાખ્યા જેવી ઇલેક્ટ્રિક અને એવી ચીજો ઉમેડામાં કામ લાગે તેવા છે, પણ તેમનોય વારો તો આવવાનો જ અને પછી પછી શું ?

અકાસિયા પછી ઓરકર ફરી મળવા આવે છે એના કપાળ પર કચ્ચલીઓ વળી છે અને આંખો ઉઝાગરે ભડી ગઈ છે, પણ એનો ઉત્સાહ તો નમો કર્યા જેવો છે.

“મોના, મને હવે જ બરાબર સ્પષ્ટ કે આપણે શું કરવું જોઈએ—”

“શું ?”

“અંગ્રેજો લાગણીહીન અને અસહિષ્ણુ હશે પણ જર્મનો તેના નહિ હોય”

‘જર્મનો ?’

‘મારા લાઈઓને તો હું ઓળખું ને ? તેઓ લડે છે રક્ષિતો અને હાથારાઓના જેવા અન્યથા હું પોતે જ એ કપૂન કરું છું, પણ લડાઈ ખતમ થતા તેઓ દુરમનને દોસ્ત જ માને છે”

“તો, હવે તે શું વિચાર રાખ્યો છે ?” મોના પૂછે છે પણ જવાબ તો એ જાણે જ છે

“જો તને વાધો ન હોય, જો તું એમ કરી શકે, તું મારી સાથે જર્મની—”

“જર્મની ?” મોનાને જાણે ચક્રર આવે છે

“મોના, તારો દેશ તને છોડવાનું કહેવું તેમાં નરી હેવાનિયત છે, બેશરમી છે; પણ તું જ નહોતી કહેતી કે તારો બેટ તને ધક્કો મારે છે?”

મોના બેરપૂર્વક આંસુઓને પાછાં ધકેલે છે.

“ઓસ્કર ! ઓસ્કર ! અશક્ય છે એ ! દેશ છોડ્યો ? એ વિચાર પણ સહ્ય નથી.”

એક ક્ષણ ઓસ્કર ચૂપ રહે છે, અને પછી ધ્રુજતા અવાજે કહે છે: “મોના, ઈશ્વરના સોગનપૂર્વક કહું છું કે તને લેશ પણ આંચ નહિ આવવા દઉં, સહેજ પણ મુશ્કેલી નહિ પડવા દઉં. તારી એકએક સગવડ અને ઇચ્છાને પોષવા માટે મિનિટ મિનિટ હું ચિંતા રાખીશ. તારે અફસોસ નહિ કરવો પડે, એક ક્ષણ પણ ક્યારેય પરતાવો નહિ કરવો પડે.”

“પણ, કેવી રીતે આવી શકું?”

“ખીજ સ્ત્રીઓ જાય છે તેવી રીતે. આટલા બધા લોકો પોતાની જર્મન-પત્નીઓને પોતાની સાથે પાછી લઈ જાય છે; હું મારી અંગ્રેજ પત્નીને કેમ ન લઈ જઈ શકું?”

“પત્ની?”

“હા, પત્ની. દેવળનો પાદરી આપણાં લગ્ન કરાવી આપશે.”

“પાદરી?”

“હા. રાત્રે મે.ડેથી કે દિવસે વહેલાં મારા બે બેડીદારોને સાક્ષી તરીકે રાખીને.”

“એટલે, તે શું એની સાથે વાત પણ કરી લીધી છે?”

“હા. એ કહે છે કે લુથરન દેવળમાં લુથરન પાદરીને હાથે થયેલાં લગ્નો જર્મનીમાં કાયદેસર ગણાય છે. પછી, જર્મની તને પોતાની ગણવામાં આધ નહિ માને.”

“પણ, પછી ક્યાં...ક્યાં જશું, આપણે?”

“મારી માતા છે—”

“તમારી માતા પાસે?”

“હા જ તો, ખીજે વળી ક્યાં? આહ, કેવી ભોળી છે મારી મા ! નસીબદારને જ એવી મા મળે. અહીં આવ્યા પછી પત્ર લખ્યા વિનાનું એક અક-વાડિયું પણ એણે ખાલી નથી રાખ્યું, અને આપણે એની પાસે જશું એટલે તો એ ગાંડી ગાંડી થઈ જશે.”

“પણ ઓસ્કર, તને ખાતરી છે કે—”

“કે તને એ આવકારશે કે નહિ, એમ ને ? જરૂર આવકારશે. બિચારી હવે તો જીવનને કાંઠે બેઠી છે, મારી બેન મર્યા પછી તો સાવ એકલી થઈ ગઈ છે. હવે તો આપણે લગ્ન કરી લઈએ એટલે હું લખું કે મા, ફિકર ન કર. તારી એક દીકરી ગઈ તો સેવા કરવા અને હેરાન પણ કરવા એક ખીજ દીકરી લાવું છું...”

“પહેલાં જ લખ, ઓસ્કર.”

“લલે, જો કે એમ કરવાની જરૂર જ નથી છતાં જોમ તું કહે તેમ, અને ધારી લઈએ કે તને એ પોતાપૂરતી આવકારે નહિ—જો કે મને તો તેને માટે પણ કારણ દેખાતું નથી—તો પણ તે મારે ખાતર તને આવકારશે જ.”

“સારું. જો તેનો જવાબ યરાબર મળે તો તું જશે ?” મોના પૂછે છે.

“હા.”

“પ્રભુતી કૃપા થશે તો જો એમ આપણે સુખી બની શકશું તો. આ સુખને લાયક બનવા માટે મેં કેટલું કેટલું સહન કર્યું છે !”

ઓસ્કર જાય છે. બત્તી આડે આવતાં ઝાડોના અંધકારમાં તે દેખાતો અંધ થઈ જાય છે ત્યાંસુધી તે તેની પાછળ જોઈ રહે છે. પછી ઓરડામાં જઈને તે પોતાનું મન મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેને જંપ વળતો નથી. આખરે એને એક સરસ વાત યાદ આવે છે. એના વૃદ્ધ પિતા જ્યારે પથારીમાં પડ્યા રહેતા ત્યારે પોતે એની પાસે તે વાંચી સંભળાવેલ—

“જ્યાં તું જશે ત્યાં હું પણ જઈશ. તારા માણુમો તે મારા માણુમો બનશે, તારો ઈશ્વર એ મારો પણ ઈશ્વર બનશે.” એ પછી દિવસો પથંત મોના કામ કરતી હોય ત્યારે પણ ગાયા કરે છે અને સત્રે સુએ છે ત્યારે એકલી એકલી ઓરકર સાથેના ભાવિ જીવનનાં સુખદ સ્વપ્ને જોયા કરે છે. એને પોતાની માનું સ્મરણ તો એટલું જ છે કે તે વર્ષો સુધી પથારીમાં પડી રહેલી, એટલે એને ઓરકરની માતાની સેવા પોતે કરે છે તેવાં ચિત્રા દેખાયા કરે છે. એ ખિચારી વૃદ્ધ થઈ છે અને સેવા કરે તેવી એકની એક દીકરી ખોઈ ખેડી છે.

“પણ પહેલે” લૂગડે અને ખાલી હાથે જ હું ત્યાં જઈશ ?” એને વિચાર આવે છે.

આ ઉપરથી એને જહોન કોલેટ યાદ આવે છે. ‘કોર્ટનાં બારણાં દેખાડીશ’ એવી એની ધમકી યાદ આવે છે. એને થાય છે કે કેવળ મરામતમાં આવતાં પ્રાણીઓ આખી દેવાં તે તો મૂર્ખાઈ કહેવાય, કોઈક વકીલની સલાહ તુરત લેવી જોઈએ.

* * *

“બેન, મને લાગે છે કે એ માણુસની વાત સાચી છે.”

મોના જેની સલાહ લેવા ગઈ હતી તે વકીલ મોનાને કહે છે.

“તમારા પિતાએ સરકાર સાથે આવો કરાર કરવામાં જ ભૂલ કરી હતી. આમાં ખાટી જાથ તેમ છે બે જ જણા, એક જમીનદાર અને બીજો નવો આવતો ખેડનાર.”

“ત્યારે આપ હવે મને શી સલાહ આપો છો ?”

“અર્ધાં પ્રાણીઓ વેચી નાખો, મગમત-ખર્ચનો બરાબર અડસડો કઢાવો અને આપનાં નીકળતું હોય તેટલું આપી દો. પછી જે બચે તેના પર નવેસરથી જ શરૂ કરો.”

“આપ જ એ બધી વ્યવસ્થા કરાવી આપશે તો આપની મહેરબાની થશે.”

મોના પ્રકુલ નહિ, તોપણ નિરાંત-મને આટલી વાત કરીને જાડે છે.

તે ઘેર પહેાંચે છે, કપડાં બદલે છે, વાડામાં ગાયોને દોહવા જાય છે. શિયાળાની સાંજની ભિનાશમાં નહાતો સૂર્ય બારણામાંથી ડોકાઈને એને જોતો હોય છે, ત્યાં જ ઓરકર આવે છે. એનો સફેદ પૂણી જેવો ચહેરો જોઈને મોનાને ધ્રાસો પડે છે.

“કુમ, શું ખબર છે ?”

“ધારી લે, શું હશે ?” હસવાનો પ્રયત્ન કરી તે એક કાગળ આગળ ધરે છે.

“માનો કાગળ છે ?”

“વાંચ ને !”

“મને તેઓ પોતાની પાસે રાખવામાં રાજી નથી !”

“અંગ્રેજીમાં જ લખેલ છે, વાંચી લે અને તારા લાભતું જ જણાશે.”

મોના વાંચે છે.

“ઓરકર—

તારા પત્રમાં લખેલી બાબતોથી મને અતિશય દુઃખ થયું છે. મારો પુત્ર એક સ્ત્રીને પરણે છે કે જે અંગ્રેજ છે, જેના ભાઈઓએ તારી ગભરુ બેનને મારી નાખી છે. મારી જિંદગીમાં, મને લાગતું નથી કે આથી મોટો બીજો આઘાત કોઈ આવવાનો હોય...”

આવી જ વાતો પત્રમાં ફરી ફરીને આવ્યા કરે છે. જે ઓરકર કોઈ અંગ્રેજ સ્ત્રીને જર્મનીમાં લાવે તો એની મા એને ઘરમાં લાવવાની ના પાડી દે, અને જે કદાચ પોને આવવા દે તો આખા શહેરમાં એની બદનામી થાય, અને સૌ એનો બહિષ્કાર કરે એવું બધે વાતાવરણ છે. જર્મનો અંગ્રેજોને ધિક્કારે તે દેખીતું છે. અંગ્રેજોએ લડાઈમાં જે અમાનુષી રીતે કામ લીધું હતું અને એમની સુલેહની શરતો જેની દયાહીન છે તે એમના પ્રત્યેની તિરસ્કારની લાગણીને વધારનારી બની છે. એ લોકોએ ખાદ્ય પદાર્થોને આવતા અટકાવીને હજારો બાળકોને જૂએ માર્યા

છે, ખલાસીઓને વહાણો સહિત કુખાડી દીધા છે, વિમાનીઓને વિમાનમાં જ સળગાવી દીધા છે અને હવે યુદ્ધ-દંડના ભીંસી નાખતા યોગ્યથી જર્મનીને ચૂંગળાવી નાખવા મથે છે, જર્મનોને સિખારીથી પણ ખરાબ હાલતમાં લાવી મૂકવા માગે છે. ક્યો સાચો જર્મન આ અંગ્રેજીજાતિની કાઈ પણ વ્યક્તિને પોતાના ઘરમાં પ્રવેશવા દેશે ?

“એ અંગ્રેજ સ્ત્રીને કહી દેજે કે ને તે તને પરણશે તો તેની દશા રક્તપિત્તિયાથીયે ખરાબ બનશે. કાઈ એને અડશે પણ નહિ. એ કહી મારા ઘરનો ઉંબર ચડવા પામશે નહિ. આસ્કર, બેટા, તને હું કેટલો પ્રેમ કરું છું તે હું કેમ જણાવું ? રાત ને દિવસ તારી જ વાટ જોયા કરું છું. હવે તો મારી અવસ્થા આવી, જીવી જીવીને હવે કેટલું જીવવાની ? તું જ એક મારે માટે તરવાનું તણખલું છે, પણ તું એક અંગ્રેજ સ્ત્રીને પરણે તે કરતાં તો તું મૃત્યુ પામે એ સમાચારને જ હું પહેલા સાંભળવા મૃચ્છીશ—તો તારા જેવા પુત્ર કરતાં હું પુત્રહીન કહેવાડાવવાનું બહેતર માનીશ.”

પત્રમાંથી મોના બીંચું જીએ છે, એની સામે મોત જેવું હારથ હસતો ઓસ્કર ટાંપી રહ્યો છે.

“ચાર ચાર વરસની જેલની સજા પછી આ સજા જ યોગ્ય છે, ખરું કે નહિ ?” ઓસ્કર ફરી ખડખડાટ હસે છે.

“મને તો એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે મારે માટે મારી મા ગમે તે સહન કરવા તૈયાર બને તેવી મને ખાત્રી હતી,...પણ...” ફરીને એ પાગલ જેવું હસે છે, ખૂબ જ નેર નેરથી હસે છે.

“લડાઈએ શું શું કરી નાંખ્યું ! લડાઈ માના હૃદયને પણ ખૂંચવી લઈ શકે છે ! જર્મનો—બધા જર્મનો પાગલ જ બની ગયા છે કે શું ? જર્મન—બાળકોને ભૂખે મારે છે, જર્મન—ખલાસીઓને કુખાડી દે છે, જર્મન—વિમાનીઓને બાળી મૂકે છે ! અરે, પણ તમે શું ક્યું છે તે તો યાદ કરો ! પણ

લડાઈ—ઓ લડાઈ ! ઓ જર્મનજાતિ—તું પણ ભાન ચુમાવી બેઠી કે શું ?”

ઓસ્કર ફરી હસે છે. મોનાનો જાણે શ્વાસ રૂંધાવા લાગે છે.

“એ વૃદ્ધ છે, ઝાઝું જીવવાની નથી, અને હું જંગતમાં જોનો જોટો નથી તેવી એક કન્યાને પરણી, તેને મારી સાથે લઈ જઈ એ જ એક કારણથી—”

પણ એકાએક એનું હસવું બંધ થઈ જાય છે અને તે ધ્રુસકા મૂકી રડવા લાગે છે. એનાથી બોલી શકાતું નથી. મોનાની આંખોમાંથી પણ પાણી ચાલવા લાગે છે. એનું હૃદય ગદ્ગદિત થઈ જાય છે. એ કહે છે :

“ઓસ્કર ! બધો દોષ મારો જ છે. હું તમારા માતા—પુત્રના પ્રેમ વચ્ચે આવી છું. તું એકલો જ ઘેર જ, એ વૃદ્ધના હૈયાને લાંગી ન નાખ, તું તારે દેશ જ, એની પાસે જ.”

ઓસ્કર ભારે થઈ ગયેલો ચહેરો બીંચો કરે છે અને મોટે સાદે બોલે છે, “દેશ ? માતા ? જે દયા-હીન છે, બુદ્ધિહીન છે, તે દેશ ? તે માતા ? મારે કાઈ દેશ નથી, મારે કાઈ માતા નથી. ઘેર જવું ? ક્યું ઘર ? કાનું ઘર ? ના, જીવતાં તો કહી નહિ.”

બીજી ક્ષણે વાંસો ફેરવી મોના એને પકડીને બિમો રાખે તે પહેલાં લાંબાં ડગ ભરતો તે દૂર નીકળી જાય છે.

એકલી થઈ પડતાં રોજની પેઢે એણે કામમાં જ ચિત્ત પરોવવાનું હોય છે—દોર દોહવાં છે, ખાણુ દેવાં છે, બાકી રહેલાં ત્રણ કમ્પાઉન્ડના માણુઓને દૂધ આપવું છે—કામ તો તે કરે છે, પણ તે કરી રહ્યા પછી તેને પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢવા માટેના વિચારો સિવાય બીજું કંઈ કામ નથી.

ઓસ્કર, મા એને આવકારવા તૈયાર નથી એટલે જર્મની પણ એમને માટે બંધ થાય છે. તે ઓસ્કરને અને ઓસ્કર પોતાને વાહે છે, તેઓ એક પ્રજા અને એક જાતિનાં નથી, એમના દેશો પરસ્પર યુદ્ધમાં

જનર્યા હતા, એ જ કારણે તેમને અપૂર્યની પેઠે જ્યાં ત્યાંથી હાજરવામાં આવે છે, એમને જાણવા માટે એક પણ સ્થાન નથી.

ઓસ્કર ! કેટલું કેટલું એને જોગવાઈ પડે છે ! મોના વિચાર કરે છે.

૧૩

ઓથા અને પાંચમા કમ્પાઉન્ડના માણસો, પોણા લાગતા સંત્રીઓ અને ધણા અમલદારો આજ્યા ગયા છે. આજે એક કાર્મ નવો માણસ જોલના કાટમાળના મોદા માટે આવ્યો છે.

લાકડાંનાં આ મકાનોને એક આંટા મારી આવી તે વાડા આગળ આવે છે અને એક ઓટલા પર ચડી આખો દેખાવ જુએ છે. એ જ વખતે મોના દૂધશાળાના દરવાજા આગળ આવે છે.

પેલો નવો માણસ એક અમેરિકન છે. વિનોદી અને મુક્તલાલી છે. હસીને પોને વાત શરૂ કરવા બદલ મારી માગીને પૂછે છે :

“કૃપિ-ધર તો વેચવાનું નથી, ખરું ?”

“હું તે વિષે જાણતી નથી, સાહેબ. જમીન-દારને આપ પૂછો.”

“તમને પણ નહિ ? આ ખેતર ઉપર અત્યારે તો તમે જ છો ના ?”

“જી હા. પરંતુ હવે હું તે છોડી દેવાની છું.”

“હાં હાં, યાદ આવ્યું. તમારે વિષે તો મેં કંઈક સાંભળ્યું પણ છે, અને અહીંથી પછી તમે ક્યાં જવાનાં ?”

“હજી સુધી તો કંઈ નિર્ણય કરી શકી નથી, સાહેબ.”

અમેરિકન પુરુષ એને જાણે માપી લેતો હોય તેમ પગથી માથા સુધી નીરખત કરે છે અને પછી હમીને કહે છે :

“અમારા દેશમાં આવો, ખેન, અમારે ત્યાં ઘણી જાતનાં સ્ત્રી-પુરુષો છે, તમારો તેમાં જલે વધારો થાય.”

મોના ચમકે છે. આમે મનકમાં બોલાયું હોય તોપણ તેને એમાંથી વિચારવા જેવું મળે છે. અમેરિકા ! પ્રજાઓના મિલનનું ધામ ! જગતની તમામ પ્રજાઓ ત્યાં વસી છે. બધાએ મળીને સાથે શાંતિમાં રહેવું જ જોઈએ, નહિ તો જીવન અસહ્ય થઈ પડે.

જ્યારે રાત્રે ઓસ્કર આવે છે ત્યારે તે નશા અમેરિકનની તેને વાત કહે છે અને તેની મોટી, ભારે અને ઉગ્ગર ગયેલી આંખોમાં તેજ ફૂટે છે.

“કમ નહિ ? શું વાંધો છે ? એ મહાન સ્વતંત્ર દેશ ! આ બર્બર ભૂતાવળ-દા યુરોપથી છટકી આરામ લેવાનું કેવું મીઠું સ્થાન !”

તોપણ એક મુશ્કેલી છે. એણે એવું સાંભળ્યું છે કે એક વખત જોલ જઈ આવનાર માણસથી અમેરિકામાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. ઓસ્કર તો ચાર વર્ષથી નજરકેદ થઈ રહ્યો છે. અમેરિકા એને પોતાની ધરતી પર પગ મૂકવા દેશે ? દેવળના પૂજારીને પૂછી જોવું હોય તો ?

ખીજે દિવસે ચહેરા પર વધુ પ્રત્યક્ષિતતા લઈ ઓસ્કર પાછો આવે છે. “કંઈ વાંધો નહિ આવે, મોના, નજરકેદ અમેરિકામાં જોલ મનાતી નથી.”

“પરંતુ એક ખીજ પણ મુશ્કેલી છે. અમેરિકામાં જતાં પહેલાં માણસ પાસે કાંઈક રકમ હોવી જ જોઈએ કે જેથી તે નવા દેશ ઉપર બોગસપ ન થઈ પડે.”

“એ રકમ મોટી તો નથી. પણ મારી પાસે એટલુંયે નથી. જો હું સ્વતંત્ર હોત તો અહીં રહ્યો તેટલા વખતમાં ચાર હજાર પાઉંડ કમાઈ શક્યો હોત. પણ કેમપણે બહાર નીકળીશ ત્યારે તો મારી પાસે પચાસ જ હશે.”

“એમાં મુશ્કેલી જેવું કંઈ છે જ નહિ, ઓસ્કર. થોડા જ વખતમાં આ બધું લિલામ ચલાવું છે અને તેમાંથી દેણું લઈ પછી તો મારી પાસે આપણા ખર્ચને પૂરતું થઈ રહે તેટલું બચશે.”

લિલામનો આગલો દિવસ છે, મોના પ્રાણીઓને ભેળાં કરી કરીને ઘર આગળ ભેળાં રાખે છે—ચરવા મૂકી દીધેલી ગાયો, વસુકેલ ગાયો, ઘેટાં અને બેં બેં કરતાં લવારાં ને ગાડાં. ટેકરી ઉપર એનો નાનો ગોધલો એણે છૂટા મૂકી દીધેલો તેને લેવા તે જાય છે. ગોધલાને આખો શિયાળો ચરવા દીધેલ. અઠવાડિયામાં બે વખત પોતે ત્યાં જઈને ખાણુ આપી આવતી. આશાનું એક કિરણ ફૂટ્યું છે, એનું લવિષ્ય પ્રકાશમય થઈ ગયું જણાય છે. એ મનમાં મનમાં ગાય છે અને ખીડ-માંથી માર્ગ કરતી તે ઉપર ચડે છે.

છેક ઉપર 'ટ્રારીન્સ ફાલી'ના મિનારા પાસે પહોંચે ત્યાં અચાનક તે એક પ્રાણીના છિંકાટા સાંભળે છે. અને ખીજી ક્ષણે ત્રણ ખૂંટિયા બાજતા એની નજરે પડે છે. એક તો એનો પોતાનો જ ગાડર જેવો ગભરુ ગોધલો છે; અને બીજા બે મોટા અને કાળા નાથેલા ખૂંટિયા છે. જહાન કોલેંટના તે બેય ખૂંટિયા છે. મોના બેયને ઝાળખે છે. પોતાના ગભરુ ગોધલા ઉપર બંનેને ચાહીને છૂટા મૂકી દીધા છે તેની એને સમજ પડી જાય છે.

કમકમાં ઉપજાવે એવી લડાઈ છે. નાનો ગોધલો લોહીમાં તરખોળ થઈ ગયો છે અને નાસી છૂટવાનો લાગ શોધે છે; પણ મોટા ખૂંટિયાઓએ બંને બાજુથી એને લીંસમાં લીધો છે એટલે એનાથી ભાગી શકાતું નથી. એ જમણી બાજુ દોડે તો તે બાજુનો ખૂંટિયા એને શિંગડાં ભરાવી ડાબી બાજુ કાઢે અને ડાબી બાજુ ભાગવા જાય તો તે બાજુનો ખૂંટિયા શિંગડાં ભરાવી જમણી બાજુ ભગાડે. આમ દોડી દોડીને તે સ્થવાયા જેવો થઈ ગયો છે. પાછળ હડે તો ઢીંઢાંમાં શિંગડાં ભેંકાય અને આગળ દોડવા જાય તો પેલા બેની ચાર આંખોના અંગારા એને દહાડે.

છેવટે ગોધલો એક વાર સ્થિર બને રહી જાય છે. એની ફાટેલી આંખોમાંથી તણખા ઝરવા લાગે છે. એનું મોં બિના વરાળ જેવા શ્વાસો છોડતું ટેકરીઓ તરફ મૂક્યું છે.

સામે જ મિનારો છે. મિનારાને ફરતા નાના કપ્પરતાનને નીચી વાડ છે. એ વાડની પેલી બાજુ સીધી અણીદાર ટેકરીઓ છે અને એના કરાડ પડખાની નીચે બેઠે દરિયો ધૂધવે છે.

ગોધલો એ તરફ જોઈ દરિયાનાં મોજાને ઘડીક સાંભળી રહે છે અને પછી એકાએક જોરથી એક છિંકાટો મારે છે અને પાછલા પગે ઉભાળી સામે બેભેલા ખૂંટિયાની ખૂંધ ઉપર શિંગડાં ભરાવી એના માથા પર પગ ટેકવી તેને ઠેકી જાય છે અને ત્યાંથી પછી કપ્પરતાનની વાડની પેલી બાજુ, ટેકરીઓ ઉપર, અને છેલ્લે બેંચાં બાજુ-ળતાં સમુદ્રનાં પાણીમાં ! ખૂંટિયાઓ, ધુમાડા ઉડાડતાં નસકોરાં અને ફાટેલી આંખોએ સ્તબ્ધ થઈ તે તરફ જોઈ રહે છે અને પછી જાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેમ ચરવા લાગી જાય છે.

લડાઈ ચાલી ત્યાંસુધી મોના અચેતન બની રહે છે અને તે પૂરી થતાં થયેલી જાય છે. ફાઈની ઓથની આશાએ આમ તેમ નજર ફેરવે છે. ઓસ્કરને પોતાની બાજુમાં જ બેભેલો જોઈ તે ચમકે છે.

“ભયંકર !”

“ભયંકર !”

બંનેનાં મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે.

ઓસ્કર મિનારા પર ઇલેક્ટ્રિક-સંધાણ તોડવા ચડ્યો હતો. ત્યાંથી એણે આખો બનાવ જોયો હતો.

“હિયકારાપણાની, નિર્દયતાની આ પછી હવે જ ક્યાં રહે છે?” બોલતાં બોલતાં ઓસ્કરના દાંત ક્ય-ક્યે છે, “આટલી નીચતા—”

મોના એની સામે તાકીને જોઈ રહે છે. બંને મૂગાં મૂગાં ટેકરી બિતરી જાય છે.

લિલામનો દિવસ આવી ગયો છે. જેલ-અધિકારીએ છાવણીની હદમાં, લિલામ થવા દેવાની મંજૂરી આપી છે, આ એનું મોના પ્રયેના સમભાવનું છેલ્લું જ કાર્ય હતું, વળતે દિવસે તો એ ત્યાંથી જવાનો હતો.

મોના એને મોટરમાં જતો જુએ છે, શહેરી પોલાકમાં એ ઝાળખાતો પણુ નથી, કૃષિ-ધર આગળથી પસાર થતાં તે પોતાની હેટ ઉતારી મોનાની વિદાય લે છે; અણુ-અણુએ સાચો અંગ્રેજ !

અગિયાર વાગવા આપનાં તો ખજા આગળ ધમાલ મચી રહે છે, જલ-અધિકારીના હુકમને વશ થઈ સંત્રીઓ મોનાને મદદ કરવા ઊભા છે. તેઓ વાડામાંથી મોટાં ગ્રાણીઓને બહાર લાવે છે અને ઘેટાં અને ગાડાંને ટોળામાં રાખે છે, એ એ અને ભાંભરડાંથી બધું ગાળે છે, મોના નહૂટકે બધું સાંભળે છે, એનાથી એ દશ્ય જોયું જતું નથી, તે ધરમાં ખાસણા-આડે ઊભી રહી છે.

થોડી વાર પછી ખીજા અવાજો થવા લાગે છે, વક્રીલની સાથે લિલામ પુકારનારો અને તેનો કારકુન આવતા દેખાય છે, એમની પાછળ ઘણા ખેડૂતો છે. જહોન કોલેટ એ બધાની વચ્ચે મોટે મોટેથી હસતો અને વડચકાં ભરતો હોય તેમ વાતો કરતો અને લાંબા હાથ કરતો સૌની મોખરે ચાલે છે. એનો લાવહીન ચહેરો જોઈને મોનાને ધૂણા ઊપજે છે. ત્રીજા કમ્પાઉન્ડની વાડની પેલી ખાણુ ફિક્કા ચહેરાવાળો અને ધૂજતો ઓસ્કર પણ એની નજરે પડે છે.

થોડી વારે નિરીક્ષણ થઈ રહ્યા પછી લિલામ શરૂ થાય છે. વક્રીલ મોટેથી શરત વાંચી સંભળાવે છે—એક પણ ગ્રાણીને ખાકી સખવાતું નથી, તમામ જીવો વેચી નાખવાનાં છે. પછી લિલામ બોલનારો ઓટલા પર ઊભો થાય છે, કારકુન એની નીચે પોતાની જગ્યા લે છે, અને ખેડૂતો ફૂંડાણું વળીને ઊભા રહે છે.

“મહેરખાનો, આપે માલ બધો બરાબર જોઈ લીધો છે. આના જેવી તક ફરી ફરીને મળતી નથી. જહોન કોલેટ, સાહેબ મને ખબર છે કે આપ જ બધો માલ ખરીદી લેવાના, એટલે હવે કાચળીનું મોં ખોલી નાખજો. આપ મહેરખાન, શું આપનું નામ ? આપ તો માલના સાચા પારખુ છો. તો હવે

અહીં જ તમારી પરખ બતાવી આપજો, તમને એલેન્ડ આપું છું.”

એક સરસ હૃદયુષ્ટ ગાયને એક સિંપાહી વચ્ચે લાવે છે. પાંચ વર્ષની એની ઉંમર છે. મોનાને યાદ આવે છે કે એ વર્ષ પહેલાં પોતે ચાળીસ પાઉન્ડ એના આખ્યા હતા. લિલામ બોલાય છે—“બોલો, બોલો, બોલો, દસ પંદર હાં, જુઓ એમ અન્યાય નહિ થઈ શકે, સાઠ આપતાંય ન મળે તેવી ગાય છે, માટે આટલામાં તો નહિં આપી શકાય. હાં કેટલા ? સોળ ? સત્તર, અઠ્ઠાર ? એક એક વધવામાં મઝા નથી, કાચળીની પણ એમાં આખર ન ગણાય. વાહ, કેટલા કલા ? વીસ હા, વીસ-વીસ-બોલો, વીસ-વીસથી આગળ ?”

પણ વીસ પાઉન્ડથી આગળ કાંઈ વધતું જ નથી. ઘણો વખત થઈ ગયો એટલે એને વીસમાં જ ‘તીન વાલ’ કરી નાખી.

“નામ ?”

“જહોન કોલેટ.”

અર્ધા કલાકથીયે લાંબા વખત સુધી એ જ ચાલ્યા કરે છે. એક પછી એક દોરને આગળ લાવવામાં આવે છે, અર્ધા કિંમત પણ ન બોલાય તે પહેલાં એને એક ખાણુ કરી દેવામાં આવે છે અને દરેક વખતે “નામ ?” એવા પ્રશ્નમાં ‘જહોન કોલેટ’ જ આવી જાહે છે.

મોનાથી રહેવાતું નથી. કાવતુ ! લૂંટ ! જહોન કોલેટ બધા ખેડૂતોને સાધી લીધા છે. એ એકી હતી ત્યાંથી. જીલ્લો થઈ જાય છે, એને. મુખ્ય થાય છે કે ખારી ખોલી નાખીને તે ખૂમ મારે. પણ આગળ ઉપર હાથ નાખે ત્યાં ઓસ્કર તરફ નજર જાય છે. ઓસ્કર મોટી ડફિ ભરતો ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. મોના બેસી જાય છે.

ખીજો એક કલાક નીકળી જાય છે. ફરીથી મોના બહાર જોતી નથી પણ બહાર જે કાંઈ બોલાય છે તે તેને સંભળાય છે, શબ્દ શબ્દ સંભળાય છે.

બધો વિધિ એવો એકધારો ચાલે છે કે ખેડૂતો

હસાહસ કર્યા વિના રહી શકતા નથી. લિલામી અને વકીલ બંને પરસ્પર કંઈક ગુસપુસ કરે છે. “તો જેવી આપની ઇચ્છા.” લિલામી વકીલને કહે છે.

વકીલ સાદને મોટા કરીને કહે છે :

“મહેરઆનો, આ તો હવે હદ વટાવી જવાય છે. જો મેં પ્રથમથી જાહેર ન કર્યું હોત કે અંધાં પ્રાણી વેચી નાખવાનાં છે તો મેં લિલામ અંધ જ કર્યું હોત, પરંતુ હવે એટલી તો આશા રાખું છું કે આપ સાચા મેન્ફ પુરુષો બનો. આપ આ શું કરી રહ્યા છો? આ શું યુદ્ધ છે? આપ વિચાર તો કરો; આપણે સા રોબર્ટ કેમનને ઓળખતા. એ તો ગયો. હવે આ એની એકની એક દીકરી છે, તેની પ્રત્યે આપણે માણસાઈ ન બતાવી શકીએ?”

અંધા હસતા અંધ થઈ જાય છે, પણ લાવ ચડાવનારા પણ ઓછા થઈ ગયા અને પરિણામમાં તો કંઈ જ ફેર ન પડ્યો. જે લિલામ સાંજ સુધી ચાલવાની વકી હતી તે બપોર થતામાં જ પતી જાય છે.

“મહેરઆનો,” લિલામી બોલે છે : “આપ સૌ અહીં હાજર રહ્યા અને નિર્વિ” લિલામ પતાવવામાં મદદરૂપ થયા તે માટે આપનો સૌનો આભાર માનું છું; અંધ કામ મેં આગાહી કરેલી તે મુજબ જ આખરે થયું. આખરે જહોન કોલેટ જ અંધ ખરીદી લીધું છે.”

“ઈશ્વર એમને સુમાર્ગ બતાવશે.” વકીલ કહે છે.

“લિલામ વિના જ માગી હોત તો મેં આની કિંમત વધારે આપી હોત, સાહેબ.” જહોન કોલેટ કહે છે.

“ખરાબર, પણ આપને આ વાતની શરમ પણ નથી આવતી તેથી દુઃખ થાય છે.”

મોના અંધાના વિજેરાંવાનો અવાજ સાંભળે છે.

“સીધીદોર કરી નાખવી જોઈએ. આ બેટમાં જર્મનને રાખવાની કિંમત જે કરે તેને તો ખબર પાડી દેવી જોઈએ કે—”

“અને આપણી એક પણ પાઈ જર્મનને કેમ જઈ શકે છે તે પણ જોઈ લઈએ.”

ચાલ્યા જતા ખેડૂતોની વાતો સાંભળી મોના સળગી જાય છે.

થોડીવાર પછી વકીલ એની પાસે આવે છે અને કહે છે : “મને કહેતાં દુઃખ થયા છે કે આપણા ધાર્યા પ્રમાણે માલની કિંમત ન બપજી. જેટલી કિંમત બપજી છે તેમાંથી મરામત-ખર્ચ પણ માંડ માંડ નીકળશે.”

“એટલે શું મારે માટે કંઈ બચતું જ નથી?” મોના ફફડી બેઠે છે.

વકીલ નીચું જોઈ જાય છે. “ના.” એના મોંમાંથી મુશ્કેલીથી જવાબ નીકળે છે.

માથામાં ઝટકા વાગ્યો હોય તેમ મોના નીચે બેસી જાય છે. વકીલના ચાલ્યા ગયા પછી એનું માથું લમવા લાગે છે. એના કાન પર ફૂતરાના લસવાનો, માણસના કાલાહલનો, ઘેટાંના બેબેનો અને ગાયના લાંબરવાનો અવાજ આવે છે. ઢોરને એના નવા શેઠના નોકરો હાંકી જાય છે.

પછી અંધું શાંત થઈ જાય છે, પણ એ શાંતિ તો એના પર તોલદાર વજનની પેઠે પડે છે, એ એની નીચે દબાય છે. એની આંખે અંધારા આવે છે, એનું અમેરિકા પણ આ અંધારામાં દેખાતું અંધ થઈ જાય છે. એને માટે તો હવે, રહ્યું કંઈ સ્થળ? પૃથ્વીના પડ ઉપર બીજું એક પણ સ્થળ હવે રહે છે કે ન્યાં એ અને ઓસ્કર જઈ શકે?

સૂવાનો વખત થાય છે; ત્યારે ઓસ્કર આવે છે. એ હોહ કરે છે, એની આંખો અંધારા વરસાવે છે. મોના અસહાયપણે એની સામે જુએ છે. એનામાંથી ચેતન જ બહી ગયું છે.

“પરિણામ સાંભળ્યું ને?”

“સાંભળ્યું.” દાંત લીસીને તે કહે છે.

“માણસ જેવો માણસ આટલો નીચ બની શકે છે?”

“નીચ !” ઓસ્કર ગાંડના જેવું હસે છે.

“યુદ્ધ ! કેટલી ભયાનકતા ! કેટલી ખેનકારી !
અને આ યુદ્ધને જગતનારા કહેવાય છે— દેશભક્ત !
ના, એ લોકો તો બદમાશોનાય બદમાશ છે. રાજાનાય
રાજા એવા વિશ્વ-અધિષ્ઠાતા સામે કાવતું ખેલનારા
બદમાશો !”

“પણ લાંબો વિચાર કરતાં લાગે છે કે યુદ્ધથી
ચડી ગય તેવી અરાબ વસ્તુ એક બીજી છે—”

‘કઈ ?’

“મુલેહ ! યુદ્ધ પછીની આ દંભી મુલેહ ! લોકોએ
માન્યું હશે કે યુદ્ધ પૂરું થતાં નિરતિ જાંઘી શકાશે,
બધું જીતી શકાશે. કેટલી મૂર્ખતા ! એનો વિચાર પણ
કમકમાવી મૂકે છે. એ છુટ્ટાઓ જીવાનોનાં ભાવિની,
ભાવિ પ્રજાના જીવનની કેવી ખેશરમ રમત ઉડાવી રહ્યા
છે ! કિંમતી માનવધનના વિનાશને જીતી જઈને આજે
તેઓ પૈસાની ખુવારી, જમીનનો કબજો અને જડ
વસ્તુઓના નાશનો જ અંદાજ આંકવા બેઠા છે
અને પારણાંમાં સૂતાં બાળકને જૂલવતી મા પાસેથી
એનાં લોહી અને આસુથી ભરપાઈ કરાવવા માગે
છે. પ્રજા સામે પ્રજાને ખડી કરી દે છે અને પ્રત્યેક
સ્ત્રી-પુરુષ અને બચ્ચાના હૃદયમાં ખારવેલું ભયાનક
વિષ રેડી રહ્યા છે. જર્મન લશ્કરે ગમે તે કયું, અંગ્રેજ
સેનાએ ગમે તે કયું પણ હવે એની સાથે જર્મન
માતાને કે અંગ્રેજ પત્નીને શું સંબંધ છે ? ઓહ !”

મોના જાંચું જોઈને જાણી જ છે, જાણે આસમા-
નમાંથી ઢાઈના બોલને પકડવા રાહ જુએ છે.

“આપણા હાથની વાત નહોતી રહી, આપણે
અસહાય હતાં. એમ જ હતું ના ઓસ્કર ?” મોના
શેનો વિચાર કરતી હતી ?

ઓસ્કર પોતાને સ્વસ્થ કરી લે છે. તે લજ્જા અને
કરુણાના મિશ્ર ભાવથી, કામ કરવાથી મેલા થયેલા
મોનાના હાથને લઈને પોતાના હોઠ સાથે અડકાડે છે.

“મોના મને માફ કરશે ?”

“આપણે એકમેકથી દૂર રહેવાને કહેલો પ્રયત્ન
કરેલો ? કહેલો પ્રયત્ન—?”

“પણ ઓસ્કર, ઈશ્વરે જ એની પ્રેરણા આપણા
હૃદયમાં મૂકી દીધેલી, તેની સામે આપણું જોર કેટલું
ચાલે ?”

“અને ઓસ્કર, હવે એ ઈશ્વર જ આપણને વિસારી
મૂકે છે.”

અત્યારસુધી ઓસ્કર ચુપ જ રહ્યો હતો. તે આ
વખતે બોલી બેઠો છે, “ના, ઈશ્વરે આપણને લેશ પણ
વિસાર્યા નથી.”

અને તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગય છે.

૧૪

ઈસ્ટરના તહેવારો પહેલાંનો શનિવાર છે.

મોના શયનગૃહની બારીમાંથી બહાર નજર
નાખે છે. જ્યાં મધપૂડા પેડે વાતાવરણ ગાજતું રહેતું,
જ્યાં પચીસ હજાર માણસો એકમેકની દૃષ્ટિમાં રહીને
કપરી જિંદગીના દિવસો ઝાટતા, તે ઠંડાણે કાળી સૂકી
વેરાન જમિ આંખને બાળતી પડી છે. જનમ્યા વિનાની
ચાર ચાર વસંતોની અહીં ઘેર ખોદાઈ હતી. આ
જાખડ જમીનના હૃદયમાંથી એ વસંતો ફરી ક્યારે
સજીવન પામશે ?

માત્ર ત્રીજા કમ્પાઉન્ડમાં જ કંઈક પ્રવૃત્તિ દેખાય
છે. ત્યાં પણ થોડા જ જણ હવે રહ્યા છે. ઓસ્કરને
જણાવી દેવામાં આવ્યું છે કે તેને છેલ્લી ટુકડીની સાથે
જ છોડવામાં આવનાર છે, પણ એ સમય હવે દૂર નથી.

‘ધર’ બધાં ખાલી છે. ગ્રાણીઓના અવાજ પણ
મરી ગયા છે અને આસપાસની હવામાંથી રસ પણ
સુકાઈ ગયો છે. આ કૃત્રિમ શાંતિ ચિત્તમાં ગભરામણ
ઉત્પન્ન કરાવે છે. ત્રણ ત્રણ જણાતું ખેતરનું સખત
કામ જે મોના એકલે હાથે રમત રમતમાં જ ઉડાડી
મેક્કતી તે મોનાથી હવે પોતાને એકને માટે સંપવાત
કામ પણ બની શકતું નથી. ડગલે ને પગને એને
થાક જ ચડતો હોય છે,

વસંતે પોતાના આગમનના ખબર મોકલી આપ્યા છે. ધરના મોઢા આગળ એણે થોડી જમીનમાં ફૂલના બે ચાર છોડ નાખી દીધા હતા તેના પર ફૂલો હસું હસું થઈ રહ્યાં છે, પિતાના મૃત્યુ-સમયનું એને સ્મરણ થાય છે, પિતાની કબર પર એણે તે દિવસે આ ફૂલ ચડાવ્યાં હતાં એની જ ઇચ્છાથી તે આજે થોડાં ફૂલ ચૂટે છે.

વાડ આગળ એ ચાલતી આવે છે, પણ તેની પેલી બાજુ આજે કાંઈ ડોકાતું નથી. દરવાજા આગળ સિપાહીઓનાં ઘરોની ચાલ ઉજ્જડ થઈ ગઈ છે. રસ્તા પર નજર નાખે છે, કંઈ પેટ્રીકના વળાંક સુધીમાં રસ્તા પર એક પણ જીવતું માણસ દેખાતું નથી.

એક આરસની તકતી પાસે એ આવે છે. એના પર કાતરેલું છે ‘રોબર્ટ કેપ્ટન-નોકાલોના વતની.’ એની બાજુમાં બીજી તકતીઓ ભરી છે, એ બધી પર જર્મન નામો લખેલાં છે. નજરકદનાં ચાર વર્ષો દરમિયાન મૃત્યુ પામેલ જર્મન કેદીઓ ત્યાં સૂતા છે. મૃત્યુની શાંતિમાં વૃદ્ધ પિતાએ જર્મનો પ્રત્યેની પોતાની દ્વેષની લાગણીને ઓગાળી નાખી હોય તેવું આદ્રિ વાતાવરણ દેખાય છે.

થોડા જ વાર છેટે ઘાસ ભગી ગયેલી એક બીચી પેઢલી ઉપર કૃત્રિમ ફૂલોની કાચની એક ફૂલદાની છે. ઉંધરસથી મૃત્યુ પામેલા લુડવીગની કબર પર એણે જ એ રાખેલ હતી. બરફ અને ઠંડીને કારણે કાચમાં તરડો પડી ગઈ છે અને સફેદ ફૂલોની શોભા ભડી ગઈ છે. વૃદ્ધ પિતા ! જર્મની પ્રત્યેની ધૃણા હૃદયમાં ભરીને મૃત્યુ પામ્યા, પરંતુ એમને શી ખબર કે થોડા સમય પછી ભૂમિમાતાના હૈયામાં પોઢીને એક જર્મન છોકરા સાથે તે પોતાની મિટ્ટીને એક બનાવી દેશે ?

“આ યુદ્ધ-ત્રણ ! આટલી નાદાની, આટલી ધૃણા ક્યા હેતુ માટે ?”

મોના કબ્રસ્તાનમાંથી પાછી ફરે છે ત્યારે કાંઈ કડિયાના ટાંકણાનો અવાજ તેને સંભળાય છે. જરા આગળ ચાલતાં તે એક કડિયાને જુએ છે. તેની

બાજુમાં એક મોટા કાગળ પડ્યો છે અને સામે એક આરસની મોટી તકતી પડી છે. તેના પર તે કાગળમાં બેઈ બેઈને કાંઈક કાતરે છે. મોના એની પાસે જાય છે.

“શું કરો છો, કાકા ?”

“આ જોને બેન, આપણા જીવાનોએ લડાઈમાં બિચારા પ્રાણ ગુમાવી દીધા. આપણા બેટમાંથી જ્યોએ લડાઈમાં પ્રાણ દીધા તેમનાં નામ કાતરું છું.” કડિયાએ ટાંકણાને જરા થોભાવ્યું અને જવાબ આપ્યો. મોના એની બાજુમાં નીચે બેસી જઈને સહજ લાવે નામો વાંચવા લાગી.

“આપણું પીલનું પેલું મોટું દેવળ નથી ? હા, એના દરવાજા બહાર આ તકતીને સ્મરણસ્તાંભ લેખે મૂકવાની છે.” કડિયા વાત કરવા લાગ્યો.

“અને ઇસ્ટરના સોમવારે, હા, પરમ દહાડે જ એની ઉદ્ધાટનક્રિયા થવાની, સવારે નવ વાગ્યે જ. તે જ વખતે અહીંથી લડાઈમાં ગયેલા આપણા જીવાનોની પહેલી સ્ટીમર ઝગલાસના બારામાં આવવાની છે ના ? રવિવારે લીવરપુલથી બપોડે તો સોમવારે સવારે બરાબર અહીં પહોંચી જાય અને આની ઉદ્ધાટનક્રિયા કાતે હાથે થવાની છે તે ખબર છે ? બેટના લોર્ડ બિશપને હાથે ! મોટા મોટા માણસો ત્યારે હાજર રહેવાના. ગવર્નર, કમિશ્નરો, પાદરીઓ, ઉપદેશકો, શેફિયાઓ અને બધાય આવવાના જોવા માટે. પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ અને બાળકાચ આવવાનાં.”

મોનાનું ધ્યાન નામાવલિ વાંચવામાં જ હતું; છતાં વાતો તો એ સાંભળતી જ હતી.

“જોવા જોવા દેખાવ થવાનો, તું પણ આવવાની કે ?” કડિયાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“હું ?” મોના જરા વાર વિચારમાં પડી જાય છે અને પછી જવાબ આપે છે : “ના.”

“ના !” કડિયા તો સાંભળી જ રહે છે.

“હા, પણ કાકા,” મોના કહે છે, “આમાં રોબીનું નામ કેમ દેખાતું નથી !”

કડિયો ટાંકણું ફરી તકતીને અડાડવા જતો હતો તે આ પ્રશ્નથી બચું બુઝે છે.

“ત્યાં ? ફેબ્રુઆરી ? સાચું કહી દઉં ? આ કાળમાં એનું નામ જ નથી મૂકવું.”

“કેમ ? એ પણ લડાઈમાં ઇંગ્લાંડને ખાતર મર્યો છે. એને તો વિક્ટોરિયા ક્રોસ પણ મળ્યો છે.”

“મળ્યો હશે.”

“મળ્યો હશે એટલે ? તમે એ જાણો જ છો. તો પછી આમાં એનું નામ ન મૂકવાનું કાંઈ કારણ ?”

કડિયો પોતાના કામ તરફ ધ્યાનને પરોવે છે, ટાંકણું પથ્થર પર ટક ટક થવા લાગે છે અને તે ઉદાસીનપણે જવાબ આપે છે :

“એણે બિચારાએ તો દેશને માટે ઘણું ક્યું” પણ કાંઈ ખીજાએ એના કર્યા પર ખાણી ફેરી દીધું.”

મેતાના વાંસા પર જાણે ચાખ્ખું પડ્યો. એ ત્યાંથી લાગે છે. રસ્તાના વળાંક પર વળે છે ત્યાં સુધી એને કડિયાનું ટાંકણું સંભળાય છે પણ જાણે પ્રત્યક્ષકાળનું તોફાન ગાજતું હોય તેવું તેને લાગે છે. એનાં સ્વજનને છૂવતું રાખનાર એક સ્મરણ પણ આ લોકો બૂંસી નાખવા માગે છે ? એવું તે પોતે શું ક્યું છે ? પણ ભયંકર લુપ્તમાના આવેશની ખીજ જણે એના પર આગલી નિર્બંજતા સવાર થઈ આવે અને તે ક્રુસકાં મૂકે છે.

“સારા માણસો પણ આવા નિર્દય કેમ થઈ શકતા હશે તેની સમજ નથી પડતી.”

* * *

સાંજ સુધી એનું મન વ્યગ્ર રહે છે. પણ અચાનક એને થઈ આવે છે, આસરને મન આનું કારણ યુદ્ધ હશે, યુદ્ધ પછીની મુલોહ હશે-એ કારણે લોકોનાં મન એ જાન્યોં હોય કે ગમે તે કારણે, પણ ઈશ્વરે એનામાં આસરને અને આસરમાં એને • ચાહવાની શક્તિ પ્રેરી હોય તો હવે એમની સંભાળ લેવાનું પણ તે ઈશ્વરને માથે છે. જરૂર, ઈશ્વર જ એમને ઉગા-

રશે, ઈશ્વર જ લોકોના હૃદયમાં સહાનુભૂતિ પ્રેરશે, એ જ એમની આંખો ખોલશે-ત્યારે બિચારા, પાદરી, શહેરનો કમિશ્નર અને અર્ધ પોતાના કામનો પશ્ચાત્તાપ કરશે.

“હું નિષ્પાપ છું. બીજાઓ પણ નિષ્પાપ કેમ નહિ બને ? નિર્દોષને દોષિત માનવાનું પાપ તેઓ કેમ કરી શકશે ?”

પ્રાણીઓ તો અર્ધ અપાર્ધ ગયા હતાં એટલે ધરતી જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદવા એણે હવે શહેરમાં જવાનું હતું. દુકાનદારો એની તરફ જતા પણ વિવેક બતાવતા નથી. પણ તેને તો અવગણના કે અપહેલનાની અસર નથી થતી. બહુ ખરીદીને પાછા ધે આવતાં તેને મોઢું થાય છે. એ વખતે નોકાલેનો ટૂંકો રસ્તો લેવા તે એક સાંકડી શેરીમાં થઈ ને નીકળે છે. શેરીને નકે જ એક પીઠું છે.

આજે એ શેરીમાં કંઈક ધમાલ મચી રહી છે, ઉધાડા બારણાવાળા એક ધરતી સામે સ્ત્રીઓ અને બાળકાનું એક રાત્રું ધરમાં ચાલતો ઝપડો સાંભળવા બેળું થયું છે. એક પુરુષ મોટે સાદે બરાડે છે. એક નાની છોકરી સ્ત્રીઓ મારે છે, એક ભુવાન સ્ત્રી પેલા પુરુષને તાડુકાને જવાબ આપે છે અને એક ડોસી તે બંનેને કાલાકાલા કરતી શાંત પાડે છે.

“લડાઈમાંથી મેં ખર્ચા માટે પેસા મોકલ્યા તે તારા આ જમન...ને ખવડાવવા ?”

“હેરી, એમાં મારો વાંક નથી, મેં ખીલું કામ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો પણ કાંઈને મારો ખપ પડ્યો જ નહિ.”

“મને પણ તારો ખપ નથી. ચાલ, નીકળી જ મારા ધરતી બહાર.”

“હું કહું છું કે મને સતાવવી રહેવા દે. મારી છોકરીને હાથ અડાજો છે તો યાદ રાખજો—”

“યાદ રાખજો, એમ ! જોઈ” છું કે ધરતી બહાર કેમ નથી નીકળતી. ચાલ, ઉઠાવી જ તારી છોકરી ને ?”

“હરી ! લિઝા ! હરી, હરી ! શું કરો છો મારાં પેટ ? અરે હરી ગમે તેમ તોય તારી એ બેન છે; લિઝા, તારા ભાઈની જ સામે આમ બોલશે ?” ડોસી આડા હાથ દે છે અને રહે છે.

ટોળામાંની એક બાઈને મોના પૂછે છે : “શું છે આ બધું ?”

“અરે આ પેલી લિઝા કિન્તીસ ! તમે નથી જાણતાં ? ભાઈ લડાઈમાં ગયો અને પાછળથી બેન આ એક જર્મન કેદીની દોસ્તી બાંધી બેઠાં અને એમાંથી આ છોકરી જન્મી. ભાઈ લડાઈમાંથી પાછો આવ્યો છે, એનાથી તો આ કેમ જ સહન થાય ? એટલે કાઠી મૂકે છે એને ઘરમાંથી. હા, એમાં કાંઈ નવાઈ છે ?”

પીઠામાંથી લથડતા કેટલાક માણસો બહાર નીકળી ત્યાં આવે છે અને તમાસો બોલા બોલા રહે છે. એ જ વખતે લડાઈમાંથી પાછો ફરેલો તે સિપાહી-ભાઈ પોતાની બેનને ઢસરડીને ઘરની બહાર ખેંચી આવે છે. સ્ત્રીની છાતીએ એક નાની છોકરી વળગેલી છે. એના વાળ વિખાઈ ગયા છે ને પીઠ પાછળ પથરાયા છે. સિપાહીનું માથું ખુલ્લું છે.

“હઠ, કુલટા ! નીકળ બહાર તારા જર્મન પાપને લઈને !”

સ્ત્રીને રસ્તા પર પજાડી પેલો ઘરમાં ધૂસી જઈ લડાલડ બારણાં બંધ કરે છે.

સ્ત્રી દોડીને બારણાં સાથે અથડાય છે. “બોલ, આવવા દે મને, અંદર આવવા દે મને !” એક હાથે નાની બાળકીને પકડી રાખી બીજા હાથે તે બારણાં લલસાવે છે.

અચાનક બારણું ઊઘડે છે, એના ભાઈ ઉંબરમાં આડો ઊભો છે.

“જે સાંભળી લે, સોમવારે સવારે બધા આવશે અને મારી સામે જોઈ જોઈને હસશે તે મારાથી સહન નહિ થાય. એટલે તું જે અહીંથી નહિ ખસે તો બે મિનિટમાં જ તને—”

“રાક્ષસ, નિર્દય, જંગલી, તું લડાઈમાં મરી કેમ

ન ગયો ? તું જીવતો ઘેર શા માટે આવ્યો ?” લિઝા મોટથી બોલે છે.

આ સાંભળતાં તેનો ભાઈ ઊછળે છે. એની મુઠ્ઠી સખત બને છે પણ તે ઊંચી થઈ નીચે આવે તે પહેલાં લોકાના ટોળાને હકાવી મોના આગળ ધસી આવે છે અને ખરીદેલા માલનો કાથળો બેસ્થી એના મોં પર જ લગાવે છે. પેલો ભદ્ર અવાજે નીચે પંછડાઈ પડે છે.

સિપાહી જ્યારે ઊંઘમૂંઘ નીચે પડ્યો હાંશી રહ્યો છે ત્યારે મોના ભેળા થયેલા દારૂડિયાઓ તરફ વળે છે અને હાથ ઊંચા કરી બોલે છે.

“અને તમે—તમે બધા, તમારામાંથી માણસાઈ જ પરવારી ગઈ છે ? બધા શિકારી કુત્તાઓ જ બની ગયા ? તમને જન્મ આપનારી પણ એક સ્ત્રી હતી, આ સ્ત્રી પ્રત્યેના તમારા વર્તનથી તે બિચારી શરમથી મરી જતી હશે.”

સિપાહીને કળ એવી ચડી ગઈ છે કે તે બેઠો થઈ શકતો નથી છતાં તે પડ્યો પડ્યો હી હી હસે છે, એના મોંમાંથી લોહી વહુ જાય છે પણ બોલ્યા વિના એનાથી રહેવાતું નથી.

“જોઈ લો આ એની બેન ! એનાં ચરિતર તમે તો સૌએ સાંભળ્યાં હશે જ. મેં પણ આવીને સાંભળ્યાં. અરે બાઈ, લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે તું આં હતી અને આજે ક્યાં છે. તે તો યાદ કર ! તારાં કામાં સંભાળ ને પછી અમને શિખામણ દેવા આવ. હા, હા,”

એની સાથે ભેળા થયેલા લોકો પણ હસે છે. સ્ત્રીઓ નીચું જોઈને ચાલતી થાય છે. મોના છોભીલી પડી જાય છે. સિપાહીને એણે જેવા ધા માર્યો હતો તેથી વિશેષ આકરો ધા એણે સામો વાળ્યો. પથ્થર બની ગઈ હોય તેમ ધડીક તે ઊભી રહે છે અને પછી કાથળો ઉપાડીને પાછળ બોલા વિના દોડવા જ માંડે છે.

એને વિષે લોકો કવી કવી વાતો કરે છે ! એના હૃદયની ખેંચતાણ અને એના આત્માના ધમપછાડાનો

લોકાને મન આગ્રહો જ અર્થ છે ? પ્રતુ-પ્રતુ !
આદ !

દમગુ દમગુ એને લાગ્યે જ સારી લાંબ આવી
છે આજે તો એણે એક મનુ પચુ નથી માલુ. સવાળી
ગુનાળીમાં એને લાગે છે કે પોતાના ઓરઘમાં રોળી
પ્રવેશ કરે છે રોળીની એણે જોવી મનમાં કંપના
કરેલી તેવા જ અમલદારી કામમાં તે આવી બેઠે છે,
મોનાને ખગમર વાદ છે કે રોળી મૃત્યુ પામ્યો છે
જના આ દરમિયે તે ખેડું દત્તની શકતી નથી.

“ મોના, ત્રણ વાં પહેલા બે મને કોઈએ
આ વાત કહી હોત તો તેને હું જીવનથી મારી નાખત.
ઈશ્વરના મોગન ખાઈને કહું છું કે એને હુ છવતો
હોડન નહિ. ”

મોનાને અષ્ટ સમ્પદો મંજળાય છે. તે જોવા
પ્રપત્ન કરે છે પચુ મોમાથી સમ્પદ નીકળતો જ નથી

“ રોબ્... ”

“ આદ, તારે માટે હુ કેટલું ઔરવ લેતો !
જ્યારે મે સાબરુનું કે મને મારી બહાદુરી માટે
નિકોરિયા કોસ માર્યો છે ત્યારે દસીને મે ક્યુ હતું :
“ મારી બેન બે લગાર્માં આવી હોત તો એણે
મારી પહેના એ મેગર્યો હોત. ” જર્મનિને તું
જોટી નિસ્કારની તેટલો નિસ્કાર તો કોઈ નહોતુ
બનાવતું. આપણા પિતા તને એ માટે લાગણીની
કરેલા એ તું, એ જ તું... મોના આજે એ
જર્મનને... ”

“ રોબ્... રોબ્... રોબ્... રોબ્, રોબ્ ! ”

“ બીજા કયા હેતુ ખાતર તે આ ક્યું હોય ?
સૌ સમજે છે, આપણા બાપુ પચુ સમજી ગયેલા
અને એ જ આધાતે એમનો પ્રાણ લીધો. ”

ફરીથી મોના ગીસ પાડવા જાય છે પણ એના
દોઢ જ ખૂસતા નથી.

“ મરતી માર્ગ દે તો મરતીમાં સમાઈવા દગિયો
નથી મળતો કે રૂબી મરતી નથી ? આ બે, મારી
જાતીમાં તે કેવો કામો પા કપો છે, અને હવે.. ”

“ રોબ્-રોબ્... ”

તદ્રામાથી તે જોવી થાય છે. સુઈ લોળી ગો
છે અને એની અમત-અસત પચરીમાં તેનો તરે
રેવાઈ ગયો છે.

સ્વપ્ન જ, પણ સ્વપ્ન આમનું બધું સ્વપ્ન
ચારે તરફથી એના પ્રિમને વિકળતા થઈ
વળી છે. અહીં જ બધી વાતનો અત આવી જાય છે.
જગત અને છત્રન એને માટે હરે રહ્યા નથી એણે
જે ક્યું છે તે પાપ નથી છતાં એ પાપને નામે જ
ઓળખાય છે, એ ઓછી સખ છે ? આ કરતાં
મૃત્યુની સખ ઓછી નથી જ થતી હજાર દર-દરે
મૃત્યુ આ મરતા સારું છે !

મૃત્યુનો માર્ગ તો સહેલો જ છે. અને પછિ
જુઓ પણ તદ્દન હજાર છે. કોઈને એનું કુ ખ
થવાનું નથી, મિવાય કે આસરને ! પચુ પોતાના
જવાથી તો એનો માર્ગ સરળ થાય છે ખામ કંઈ
વ્યથા વિના તે પોતાને ઘેર જઈ શકશે બેમાથી
કોઈ પણ એક એકવા તો આનંદ છત્રી રહે એમને
માથે રહેવા દેવાનો જ પ્રતિબંધ છે. અને તો, બે
બેમાથી એક જ છત્રનું હોય, આસર જ છવે તે
ખરામર છે, તો તેને માટે ધણું સારું છે.

ઓરકરને કુ ખ થશે એ વિચાર તેને કાંગળી
માફક બોકાય છે. આસરને કુ ખ થશે પણ તે તે
જલદી બુનાઈ જશે અને એ વખત કુ ખની લાગણી.
હજારી થતા એને સુખની પાછળ જાગશે. દજી તો
લુગાન છે, આદનો ચનગનાટખર્ચો છે, તો કોને
ખમર કદાચ, કોઈક દિવસ...

ના, ના એટલી દદ મુધી તો એનાથી વિચારી
જ શકાતું નથી.

૧૫

ઈન્દર-ઈન્દરની મધુરમાં મધુર મનિ !
જાતો એક ગુનાળી દિવસ !

મોના પ્રપાણ પહેલાંની છેત્રી મોજ અનુજી

લેવા ધરને શણગારે છે. અધું કામ પતી ગયા પછી એને યાદ આવે છે કે પોતે હજી નારતો પણ લીધો નથી, પણ હવે એની જરૂર પણ શી છે? અને છતાં તરસ કેટલી બધી લાગે છે? ચાની તપેલી તે તૈયાર કરે છે અને ખૂબ કડક બનાવીને એ કપ ગટગટાવી જાય છે.

દેવળનો ઘંટ વાગવા લાગે છે, છેલ્લી એક વાર દેવળમાં જઈ આવવાનો તે વિચાર કરે છે, શા માટે ન જવું? સારા દેખાતા લોકો પસંદ નહિ કરે એમ ને? શી પરવા છે?

તે બહાર નીકળે છે.

પવનની લહેરો આવે છે, સાથે ફૂલોની અને વનસ્પતિની સુગંધી વહી આવે છે, સમુદ્રની ખારાશની એમાં સુગંધ ભળી છે, નાનાં નાનાં પક્ષીઓ આનંદથી કિલ્લોલે છે.

દેવળમાં તે પહોંચે છે ત્યારે ઘંટ બંધ પડી ગયો હોય છે. પોતે મોડી પહોંચી છે. રસ્તા પર કાંઈ દેખાતું નથી. કપડાં પહેરતાં જ એને વાર લાગી ગઈ હતી; ઊભા રહેતાં એને ધણા શ્રમ પડતો હતો અને વારે વારે ખેસી જવું પડતું હતું તેથી મોડું થઈ ગયું.

દેવળ આગળ તે આવી ત્યારે પૂજા શરૂ થઈ ગઈ હતી. અર્ધ ખુલ્લા અંદરના દરવાજા-સોંસરું તે જોઈ શકે છે. લોકો ઘૂંટણિયે થઈ ગયા છે અને પાદરી 'પાપનો એકરાર' વાંચી રહેલ છે. લોકો તેની પાછળ પાછળ તે ઝીલે છે. હમણાં અંદર જઈ શકાય તેમ નથી; તે બહાર સ્ટૂલ આગળ ઊભી રહે છે. રવિવાર-શાળાનાં બાળકો માંચડાની જમણી તરફ ઘૂંટણિયે પડીને માથું ડોલાવી રહ્યાં છે. ઈસ્ટરનાં નવાં કપડાં પહેરવા મળવાથી તેમનાં મોં મરક મરક થાય છે. પોતાને પણ નાનપણમાં એમ થતું. હૃદયભેદક દૃશ્ય છે. જ્યારે મૃત્યુ દાર ખખડાવે છે ત્યારે નેને જીવન વહાણું લાગવા માંડ્યું છે.

જ્યારે બધા બોલતા બંધ થઈ જાય છે ત્યારે તે અંદર પ્રવેશવા જાય છે. કેટલાક પાછળ વળીને એને

જોઈ રહે છે. એને લાગે છે કે પોતાને અસ્પૃશ્યની માફક બહાર ઊભી રાખવામાં આવી છે. આવો વિચાર આવતાં તે જ્યાંની ત્યાં ઊભી રહી જાય છે.

પૂજા આગળ ચાલે છે-લજંતો, વાચન અને કીર્તન-પ્રસંગ અનુસાર જ અધું થાય છે. એને પછી છેલ્લા ઉપદેશ પહેલાંનું ભજન છેવટે આવે છે.

"Jesu, lover of my soul,
Let me to thy bosom fly...."

મોનાએ અનેકવાર એ ગાયું હતું અને છતાં એને લાગે છે કે એનો અર્થ આજ સુધી એ સમજી જ નહોતી.

"While the gathering waters roll,
While the tempest still is high,"

મોના તલ્લીન બની જાય છે. એને ખબર સુદાં પડતી નથી કે પોતાની આંખોમાંથી પાણી ચાલ્યાં જાય છે. ઉપદેશ શરૂ થાય છે. પાદરીનો અવાજ એના કાન પર અથડાય છે. પક્ષીઓના કલરવમાં, હવાના સૂસૂકારમાં અને ખેતરમાંનાં ઘેટાંનાં બેબેમાં એ મળી જાય છે.

જિસસના અંતિમ દિવસો છે-એતું મૃત્યુ અને પુનર્જીવન, એના શત્રુઓનો રોષ અને મિત્રોનો લોપ; કરુણ કથા છે છતાં કેટલી લગ્ય છે !

"મૃત્યુને એ પાછું ફેલી શક્યો હોત પણ એણે જીવનનો લોભ ન રાખ્યો. સ્વેચ્છાએ જ એણે મૃત્યુને નોતપું. શા માટે એણે આમ કર્યું? કારણ કે એને. આરથા હતી કે પોતાના નાશમાં જગતની રક્ષા છે. જિસસે મૃત્યુ પામીને બતાવ્યું કે આત્માના કલ્યાણની આગળ તમામ ચીજો તુચ્છ છે. ધન તુચ્છ છે, કીર્તિ તુચ્છ છે, ગરીબાઈ કે અવમાન એના માર્ગને આંતરતાં નથી. જિસસને અપમાન મળ્યાં, તુચ્છકાર મળ્યો, મિત્રો રહ્યા નહિ, ઘર રહ્યું નહિ, માનવપરિવારથી એને દૂર હડસેલી મૂકવામાં આવ્યો. એને કશા માટે લેશ પણ ઉદ્દેગ ન થયો. એના હૃદયમાં પ્રેમ એ

જ એક મોટા ખજાનો હતો. જગતને પ્રેમ કરવા માટે એને મૃત્યુ મળ્યું!

“અને એથી જગત આજે એની આગળ માથું ઝુકાવે છે. આજ બે હજાર વર્ષથી એના મહિમાની યાત્રા શરૂ થઈ છે અને તે જગતના અંત સુધી ચાલુ રહેશે. ‘Let me to thy bosom fly,’ એ ઈસુનાં વચનોમાં આપણને આરામ મળશે.”

પાદરીનું બેલવું બંધ પડે અને તે આશીર્વાચનો શરૂ કરે તે પહેલાં મોના ધર તરફ ભાગી છૂટે છે. એની આંખોમાં આંસુનું એક બિંદુ પણ નથી. એનું હૃદય આનંદથી પ્રવૃત્ત છે.

ઓજ સુધી તે એવું જ વિચારતી હતી કે પોતે એવું કર્યું છે કે જેની ઈશ્વર પાસે ક્ષમા માગવી પડે; પણ હવે એના મનમાં નવું જ જાગે છે. ઈસુએ પ્રેમને ખાતર પોતાનું બલિદાન આપ્યું; પોતે પણ પ્રેમને માટે જ બધું સહન કરે છે; બલિદાન પણ આપવા જાય છે. ઈસુએ મૃત્યુ પામીને જગતને જીવન આપ્યું, પોતાને વિશે પણ એમ જ નથી?

વિચારોના વમળમાં એને લાગે છે કે ઈસુના અને પોતાના કાર્યમાં જરા પણ ભેદ નથી. પોતે જે કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે પાપ નથી પણ પુણ્ય છે, એની પાછળ બલિદાનની લાવના છે. યુદ્ધના પરિણામરૂપ ધૂણાથી જગત પીડાય છે તેને પોતે આવા વિશુદ્ધ પ્રેમથી બચાવવા જાય છે. પોતે જગતમાં તદ્દન સામાન્ય વ્યક્તિ છે, કોઈને એના કામ વિશે જાણ પણ નહિ થાય, પણ ઈશ્વર તો તે જાણવાનો જ છે.

પણ ઓસ્કર? એણે ઓસ્કરને કંઈ કહેવાનો વિચાર નહોતો રાખ્યો. એ એને એટલો પ્રેમ કરતો હતો કે તે એને એમ ન કરવાનું સમજાવે. એનો વિચાર એવો હતો કે તક જોઈને સરકી જવું પણ આ નવા વિચાર પછી એને થયું, ઓસ્કર પણ શા માટે આ ન જાણે?

કલાકો પસાર થઈ જાય છે. એને ખાતરી જ છે

કે આજે ઓસ્કર આવવાનો જ. બેઠી બેઠી એ કૂંડે. લાય ખાલા આ ચડાવી જાય છે. એ તો તે બૂલી જ ગઈ છે કે પોતે કાલનું કંઈ ખાધું નથી. આખરે ઓસ્કર આવે છે. હમેશની માફક જ આજે રાત ઠીક ઠીક પીતી ગયા પછી તે આવે છે. આવેગથી અને ઉપવાસથી તે એટલી તો નિર્બળ થઈ ગઈ છે કે બારણું ઉઘાડવા પણ હાકી શકતી નથી.

“અંદર આવું?”

“હાં, હાં.”

ધરમાં તે આવે છે. કુટલા દિવસો પછી તે અંદર આવે છે! જુદાને બીજો જાયલો આવેલો ત્યારે તે આવેલો, આવીને તે સગડીની પાસે તેની બાજુમાં જ બેસી જાય છે. એનો ચહેરો બિલકુલ સ્વેદ થઈ ગયો છે. એના હોઠ કરમાઈ ગયા છે. એનો અવાજ ઘોઘરો થઈ ગયો છે.

“શું કરવું, ઓસ્કર?”

“કંઈ જ નહિ. લાય રાખવા જેવું નથી. હું તને કંઈક કહેવા આવ્યો છું.”

“શું?”

“કાલે મારે છૂટવાનું છે. મને હુકમ મળી ગયો.”

“સવારે જ?”

“હા. છેલ્લી ટુકડી સાથે. રજા સહી સંત્રીઓ અને અમલદારો પણ જાય છે. કાલે તો જાવણી તદ્દન નિર્જન બની જવાની.”

મોનાનું હૃદય જોશભરે ઘબકારા લેવા માંડે છે. તેને ધીરું પાડવા તે આજ અવગા પ્રશ્નો કરે છે.

“લોકો કંઈ બોલે છે?”

ઓસ્કર મર્મવેધક હાસ્ય કરે છે અને સહજ રીતે તે બોલે છે: “લોકો? એ લોકો તો જાણે છે અને બોલે છે કે આપણે પાછાં અહીં જ આવવાનાં. આજે તો આપણને બૂંધે મારી નાખવા જર્મનીમાં ધક્કેલવામાં આવે છે; પણ હૃદયમાં ધૂણાની હનનગણી આગ લરીને આપણે અહીં જ પાછા આવશું.”

“એનો અર્થ કે ફરી એક દિવસ આજના કરતાંયે ભયંકર લડાઈ થવાની?”

“અર્થ તો એ જ થાય, આજે જીતેલી પ્રજા હારેલી પ્રજાને જે નિર્દયતાથી પછાડવામાં આનંદ માને છે તેનું ખીલું ક્યું પરિણામ આવવાનું? પણ જો કદીયે એવું થવાનું હોય તો પ્રભુ તેમ થતું અટકાવે, આ દુઃખી જગત અને જગતનાં દુઃખી જીવોને માટે આટલું દુઃખ થવું અર્થ ગયું છે, હવે તો એને એમાંથી બચાવી લે અને સુખી કરે.”

મોનાને લાગે છે કે પોતે બધું વધુ સારી રીતે સમજે છે પણ તે બોલી શકતી નથી. ઓસ્કર વાત કરવાનો યોગ મળતો નાણી બોલ્યે રાખે છે:

“યુદ્ધને અંતે જગતને તો એક સુંદર તક મળેલી. જો એનો સારો ઉપયોગ થયો હોત તો ફરી ખીલું યુદ્ધ કોઈ કાળે થવાનો સંભવ ન રહેત. પણ પ્રજાઓના પેલા પિતાઓ-રાજદારી પુરુષોએ-‘સુલેહ’ અને ‘સમિતિ’ઓનાં ઝાળાંમાં શાંતિને એવી ગૂંચળાવી નાખી કે એ સ્થિતિ કરતાં તો ચાલુ યુદ્ધ સારું હતું, અને જોઈ લો આપણાં મંદિરોને પણ. જે મંદિરોએ એક વખત આપણને શીખવ્યું હતું કે સૈનિકની તલવાર નીચે કલ્યાણ નથી, શાંતિ નથી, પણ આજ એ જ મંદિરો કલ્યાણ અને શાંતિના વિધાતક સૈનિકા સિવાય ખીજાને પોતાની અંદર પ્રવેશવા પણ દેતાં નથી. કેટલી દાંભિકતા! કેટલું અસત્યાચરણ! આધ્યાત્મિકતાનો કેવો વ્યભિચાર! આવું જ કરવું હોય તો શા માટે તેઓ પૂજારથાતોને સળગાવી દેતાં નથી? શા માટે એનાં દાર બંધ કરી દેતાં નથી? અને શા માટે જ્યાં છે તેવાં દેખાઈને જગત સામે ઊભાં રહેતાં નથી?...પણ હું અત્યારે આવ્યો છું તે તો ખીજા વાત કરવા.”

“શેની વાત, ઓસ્કર?”

ઓસ્કર જરા વાર થોભે છે અને પછી પાછો શબ્દોનો ધોધ વહેતો મૂકી દે છે. -

“તને ભય પમાડવા નથી ઇચ્છતો, મોના. ખીવા

જેવું લાગે તોપણ ખીતી નહિ, મને જિવડાવવા દેતી નહિ.....પણ તું જ હવે મારું સર્વસ્વ છે. અને.....તને એકઢીને છોડી જતાં...ના, મારાથી એ બંનવું અશક્ય છે, અસંભવિત છે, કોઈ કાળે જ સંભવિત નથી.”

“પણ ઓસ્કર, એ લોકો તને પરાણે જહાજ ઉપર ચડાવી દેશે તેમાં તું શું કરી શકશે?”

ઓસ્કર પાગલની પેઠે હસે છે.

‘પરાણે? જગતમાં ઈશ્વર સિવાય એવી એક પણ શક્તિ નથી કે જે એક માણસને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કંઈ કરાવી શકે?—જો તે માણસમાં તાકાત હોય તો.”

“તાકાત?”

“હા, તાકાત... ..મારા કહેવાનો ભાવાર્થ હજી પણ ન સમજી? મોના! પ્રથમ જ્યારે મને આ વિચાર આવ્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે તું તે સાંભળીને ગભરાઈ જશે, તું કદાચ મૂર્છા પામી જશે અને કદાચ મને મારા નિર્ણયમાંથી ડગાવવાનું પણ કરે. એટલે મેં તને કંઈ ન કહેવાનો વિચાર કર્યો, પણ જ્યારે આજે રાત્રે હુકમ આવ્યો કે મારે સવારે જવું પડશે ત્યારે મને થયું, ‘ના, મોના બધી જ સ્ત્રીઓ જેવી સામાન્ય નથી, મોના બહાદુર છે, મોના સમજી શકશે કે આ જ માર્ગ ઉત્તમ છે’ એટલે—”

મોના સમજી જાય છે કે ‘એટલે’ શબ્દ પછી શું આવવાનું છે. એનું હૃદય વધુ વેગ પકડે છે જતાં તે કહે છે:

“કહી નાખ, ઓસ્કર. હું જાણું એ જ બહેતર છે.”

ઓસ્કર તેની વધુ નજીક સરકે છે. હવા સાથે વાત કરતો હોય તેમ તે બોલે છે, ભીંતોને પણ તે પોતાની વાત સંભળાવવા નથી ઇચ્છતો.

“સવારે જ્યારે મારી તપાસ થશે ત્યારે હું તો હર્ષિ પણ નહિ. સમજી ગઈ? કોઈ મને પકડી શકે નહિ ત્યાં ચાલ્યો ગયો હોઈશ. એ માટે જ તારી

વિદાય લેવા અત્યારે આવ્યો છું આપણુ આ આખરી મિનન, મોના—”

આસ્કરની આખો આટનુ ઓનીને મોનાને જોઈ રહી એણે ધાર્યું હતું કે મોનાથી આ છેલ્લા શબ્દો સહન નહિ થાય તે બેલાન બની જશે પણ મોનાની આખો તો એવી ને એવી સ્વસ્થ રહી વિયોગનુ દુઃખ ને એના હૃદયમા અત્યાર સુધી ગૂંચળાતુ પડ્યું હતું તે આ સાલગતા ઊડી ગયું અને હર્ષવિશથી તે આસ્કરને ભેગી પડી

“આસ્કર ! મને તારો વિયોગ અસહ્ય થઈ નહિ પડે ? તું ચાલ્યો જાય અને હું ”

આસ્કરની આખોમાથી દડદડ પાણી પડવા લાગે છે

‘આસ્કર, તું ચાલ્યો જાય પછી મારી શી સ્થિતિ ?’

“ના, એવું ન બોલ, મોના !”

“પણ જો આ જગતમાથી તું વિનીન થઈ જાય તે અનિવાર્ય હોય જો તારે એવે જ સ્થળે ચાલ્યા જવું ઈષ્ટ હોય કે જ્યાં પ્રભુ પ્રભુ વચ્ચેના બેદલાવ નથી, તો આપણે બંને સાથે જ ત્યાં કેમ ન જઈએ ?”

“સાથે જ ?” આસ્કર મોનાના તેજોજ્વળ ચહેરા સામે જોઈ રહે છે “એટલે શું તું પણ—”

મોના એનો હાથ પકડે છે એમા કંપ સ્વો છે, પોતાનો હાથ પણ કંપે છે

‘આસ્કર, ટેકરી પરની ખૂટિયાઓની લડાઈ યાદ છે તને ?’

“હા, જ્યારે માતેલાઓની એવી જ ઇચ્છા હોય કે નમ્ર હોય તેમણે નહિ જીવવું ત્યારે નમ્રને માટે એક જ માર્ગ હોય છે કે તેણે પાડને કુંદાવી જવી !”

મોના માથું ઢાળી દે છે આસ્કરના શ્વાસોચ્છવાસ જોશથી ચાલે છે મોના આખો ઊંચી ટૂંકરી એની

તરફ જુએ છે, એક ફાણ બને વચ્ચે મૌન પથારી રહે છે, પગી આંકર કહે છે

‘ઓહ, ત્યારે તું પણ એવી જ દરજ રાખે છે ? ખરેખર ?’

‘ખરેખર’

અને પછી મોના પોતાના પ્રગલ્ભ, દૈવી અને પાગન જેવા ભાવોને વ્યક્ત કરે છે

આસ્કરના ચહેરા પર ગભીરતા આવી જાય છે જેમ જેમ મોનાના વિચારોની આલા એના મગજ પર પથરાય છે તેમ તેમ તે તેજોમય બનતું જાય છે

“આપણા મૃત્યુને તું વ્યર્થ અને મૂર્ખ માને છે, આસ્કર ? જે ઈસુએ કહ્યું તે જ આપણે નથી કરતા ? બધું સ્વેચ્છાએ જ નથી કરતા ? આટની ધૂણા અને વિષમતાથી જગતને ચેતાનવા જ આપણે આપણું બલિદાન નથી આપતા ?

આસ્કર માથું ઊંચું કરે છે, એની આખોમાથી પ્રવાહ ચાલે છે

“ના, ઈશ્વરનો પ્રુપ્ત પ્રતાપ એવો ને એવો જ પ્રસાનત છે ”

અને પગી જગતે તરછોડેતું એવું આ યુગન એકમેબના હાથમા પોતાના આગળા સેરવે છે અને એમના એવા અદ્ભુત ભાવમા તેઓ ધીમે સારે વાતો કરે છે જગતને યુદ્ધ અને યુદ્ધના પરિણામરૂપ અનિષ્ટોથી બચાવનાના ભાવમા બંને રાગે છે મહાન મૃત્યુજયે, આત્માઓના ઉદ્ધારકે, મર્વ સ્વામીએ જેમ પોતે હળાહળ પી લીધું અને જગતને જીવના દીધું તેનો જ અદિશ પોતે જીનના જાય છે તે વિચારે તેઓ મગ્ન બને છે

“મદિરા બલે બ્રહ્મ થના હોય પણ ઈસુ કાર્ય થોલકાઓમા જ ભરાઈ બેસે નથી એ એના વિશ્વ મદિરામા અમરત્વ જ ભોગવે છે ”

“સાચું જ મોના, ઈસુનું કાર્ય અનાધિત જ છે ”

બીજા દિવસે સવારે પાંચ વાગ્યે એક યુવાન અને એક યુવતી દૂરની એક ટેકરી પર ચડતાં દેખાય છે. ટેકરીની આ બાજુ વેરાન કાળી માટી પર છાવણીનાં ઘાટધૂપ વગરનાં મકાનો ઊભાં છે અને પેલી બાજુ એકલ કાળા સમુદ્રનાં પાણી પર અવ્યવસ્થિત મોજાં ઊંચે આવી રહ્યાં છે.

આકાશમાં હજી આછું આછું અંધારું લહેરે લઈ રહ્યું છે અને એ અંધારાની લહેરો ઓસરી, જાય તે પહેલાં જલદી જલદી એને તરી જવાની ઉતાવળ કરતા છેલ્લા છેલ્લા થોડાક તારાઓ ઝાંખા ઝાંખા દેખાય છે. પ્રભાતમાં નીરવતા પોઢી છે. ક્યારેક ક્રાંતિક કૂકડાનો અવાજ સંભળાય છે. ક્યારેક ક્રાંતિક કૂતરાનો અવાજ પણ આવી જાય છે. ઉપરાંત વાતાવરણનો એક અમઝમ અવાજ સંભળાય છે—આ સિવાય ચારે તરફ મૌન વ્યાપી રહ્યું છે.

બંને એકમેક સાથે ભરાઈને ચાલે છે. બંને પરસ્પરનાં મોં પણ જોઈ શકતાં નથી. સાથે રહી શકાય તે માટે હાથમાં હાથ રાખીને તેઓ ચાલે છે, તેઓ ધીમાં ધીમાં ચાલે છે તેનું એક કારણ અંધારું તો છે જ, પણ બીજું કારણ એ પણ છે કે તેઓ...પણ બીજા કારણની એમને જ સ્પષ્ટ રીતે જાણ નથી. થોડાં થોડાં ડગલાં ચાલીને શ્વાસ લેવા તેઓ અટકે છે. પંથને શક્ય તેટલો લાંબો બનાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે.

આ એમનો છેલ્લો જ પ્રવાસ હતો.

“આસ્કર, છેલ્લે છેલ્લે તારી પાસે મારો સર્વ ગુનાઓની હું માફી માગું છું.”

“મોના, તારો એક પણ એવો ગુનો નથી.”

જે કાંઈ થયું છે તે પ્રકૃતિવશ જ થયું છે, કેવળ અસહાય અવસ્થામાં જ થયું છે.”

કમ્પમાંથી નીકળ્યાં ત્યારે સર્વત્ર શાંતિ હતી. કમ્પમાં થોડા જણ હતા તેઓ પણ શાંત હતા.

પણ તેઓ ટેકરી પર અર્ધે રસ્તે પહોંચ્યાં ત્યારે પાછળ જોતાં નીચે કાળી ભૂમિ પર કેટલાક ઓળાઓ ચાલતા દેખાયા. થોડી વાર પછી એમને કાને ધ્યૂંગ-લનો એક અવાજ આવે છે. કેદીઓની છેલ્લી હુક-ડીને ભેળી કરવામાં આવે છે અને પછી વધુ પ્રકાશ થાય છે ત્યારે ઘંટનો તીક્ષ્ણ અવાજ થાય છે. હાજરી લેવાઈ હશે અને ઓસ્કર નહિ દેખાયો હોય.

“મારી શોધ માટે ઘંટ વાગ્યો છે.” કહીને ઓસ્કર જરા થોભી જાય છે.

આ દરમિયાન તેઓ ટાવરના નાના કચ્છસ્તાનની ભોંત આગળ આવી જાય છે અને કોઈને નજરે ન પડી જાય તે માટે કાળાં ઝાંખરાં પાછળ સંતાઈ જાય છે.

બંને યુવ છે. થોડીવાર પછી કાળા ડગલાઓ પહેરેલા કેદીઓની હાર ગોઠવાયેલી જોવામાં આવે છે, એમની બંને બાજુએ પીળાં કપડાંમાં સજ્જ થયેલા સિપાહીઓ છે. બધા કમ્પાઉન્ડની બહાર ફરતી જાય છે.

“મારી શોધ છોડી દીધી હશે એમ લાગે છે.” ઓસ્કર બોલે છે. બંને છુટકાનો દમ ખેંચે છે.

એક આછો આઝા-સૂર સંભળાય છે અને પછી કેદીઓની કાળા નાગ જેવી કતાર સળવળતી દેખાય છે. મોટા દરવાજાની બહાર નીકળીને ધોરી રસ્તા પર પછી ચાલતી દેખાય છે. પ્રથમ તો ઠબ-ઠબ એવો જોડાનો જ અવાજ સંભળાય છે; પણ પાછળ રહેલા પહેરેગીરો જ્યારે મોટા લોખંડી દરવાજા ‘ક્રિયૂડ’ અવાજ સાથે બંધ કરે છે ત્યારે કેદીઓનો મોટો હર્ષધ્વનિ સંભળાય છે.

એ હર્ષધ્વનિ છે, પણ બધાનાં મોંમાંથી તે એક સૂરમાં નથી નીકળ્યો. એની અંદર લયકર નિરાશા પણ છે, અને એની પાછળ એક ગીતના સૂરો પણ છે—

“Glory to the brave men of old,
Their sons will copy their virtues
bold,

Courage in heart and a sword
in hand...."

* * *

થોડી મિનિટમાં બધા દેખાતા બધે થઈ જાય છે. કંઈ પેટ્રીકનો વળાંક લઈ લીધા પછી અવાજો પણ સંભળાતા નથી.

બધા ગયા—પોતાના દેશમાં કે જ્યાં એમની જરૂર છે અને ચાર ચાર વર્ષથી એમને કેદ રાખી મૂકનારી જેલમાં માત્ર એમનાં સ્મરણો જ રહ્યાં. જેલ અત્યારે પવિત્ર પહાડની ગોદમાં પડેલા કાળા ડાયા જેવી અજવાળામાં બ્રહ્મ મુખને છતું કરતી પડી છે.

અચાનક મોનાને એક વિચાર સૂઝે છે. મરુતુને પાછું પણ દેવી શકાય તેમ છે. જીવનનાં દાર એમને માટે હજી પણ ખુલ્લાં છે.

“ઓસ્કર ! અમલદારો અને પહેરેગારો તો ચાલ્યા ગયા. આપણે ક્યાંય ભાગી જઈએ તો કાણુ શોધવા આવવાનું છે ? ન ભાગી જઈ શકીએ ? અશક્ય છે ?”

“અશક્ય, તદ્દન અશક્ય, મોના !”

“હા, ખરાબર છે, અશક્ય જ છે.” અને ફરી બંને આગળ ચાલે છે.

પ્રભાતનું પહેલું કિરણ ફૂટે છે. એમની અને સમુદ્ર વચ્ચે આવેલી જમીન પર એક ઝૂંપડી હતી તેમાંથી એ જ વખતે એક ગીત સંભળાય છે. ગાનારી એક સ્ત્રી હતી અને મોનાની આગલી બાઈ હતી. એક બેડુ-મનૂરને થોડા સમય ઉપર જ તે પરણી હતી. એનો પતિ અત્યારે ખેતરમાં ગયો હશે અને તે કામ કરતી હશે. કેટલી સુંખી હશે તે !

પળવાર મોનાના હૃદયમાં નિર્બંજતા આવે છે. કાલની પોતાની ઉદાત્ત ભાવનાનું એને વિસ્મરણ થાય છે. એને થાય છે કે ખીજી સ્ત્રીઓને નસીબે જે સુખ આવે છે તે તેને ન મળ્યું.

“આપણું ભાગ્ય વિચિત્ર જ છે !”

“તને એથી પરતાવો થાય છે, મોના ?” ઓસ્કર એની સામે તાકી રહીને પૂછે છે, એ સાંભળીને મોના ચમકે છે.

“ના, ઓસ્કર, હું તો આપણી ભાવનાની, આપણા ભાગ્યની અદ્ભુતતાની વાત કરું છું. આપણા જેવું સુંદર ભાગ્ય કોઈનું નહિ હોય !”

“આપણી ભાવના ! આપણું ભાગ્ય ! સાચે જ આપણે ભાગ્યવાન છીએ.”

બંને હાથમાં હાથ રાખીને જ બંને ચક્ષુ જાય છે. મોનાનો ક્યારેક પગ લચકી પડે છે પણ ઓસ્કર તેને પકડી લે છે. ચંડૂલનો ગીતધ્વનિ આવે છે, જહાન કોલેટનાં ઘેટાંનો બેંબે સ્વર આવે છે; ફર ફર નીચે તળેટીમાં દરિયાકાંઠે લાલ ટેકરીઓની સોડમાં નાનું પીલ શહેર પડ્યું છે. સફેદ ધરોમાંથી કાળા ધુમાડાનાં ગૂંચળા બંને ચડે છે.

“ઓસ્કર, તને ખરેખર લાગે છે કે જ્યારે લોકો પરસ્પર તિરસ્કારતાં નહિ હોય, કોઈના હૃદયમાં વેર-ભાવ નહિ હોય ત્યારે યુદ્ધો પણ નહિ હોય ?”

“હા. મોના, મને ખરેખર એમ લાગે છે, પણ એ સમય ક્યારે આવશે ? કદાચ તે પહેલાં પૃથ્વીનો પ્રલય થઈ ગયો હશે.”

“અને તું માને છે કે ઈશ્વર આપણું બલિદાન સંપૂર્ણપણે સ્વીકારશે ?”

“અવશ્ય. તેને આપણું બલિદાન ધાતું જ ગમશે, કારણ કે આપણે પ્રેમની જ ભાવના હૃદયમાં ભરી છે અને આપણે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કર્યો છે.”

“હા. પ્રેમની જ ભાવના આપણા હૃદયમાં છે અને કોઈ પરતુની કામના રાખી નથી.” કહીને મોના ઓસ્કરના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડી લે છે અને દૃઢ પગલે આગળ ચાલે છે.

જ્યારે શિખર નજીક તેઓ પહોંચે છે ત્યારે દરિયાનો ધૂધૂ અવાજ સંભળાય છે. એટલે પહોંચતાં

દરિયાની ખારાશભરી આવતી હવા એમનાં મોંની ચામડીને કડક બનાવે છે. અર્ધ ચંદ્રાકારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ પથરાઈને આસમાની સમુદ્ર પહો છે, લાગણી-હીન અને ઠંડોગાર !

મોના ધૂન્ને છે. અને મજબૂતમાં મજબૂત હૈયાં પણ મૃત્યુના પ્રથમ દર્શને હિંમત હારી જાય તેમ તેના પગ ઢીલા થઈ જાય છે. એ બોલે છે, પણ એના અવાજમાં સ્પષ્ટ ઝલુઝળી દેખાઈ આવે છે.

“બહુ વાર નહિ લાગતી હોય, ખરું, ઓસ્કર?”

“બહુ વાર નહિ.”

“થોડીક જ ક્ષણો લાગતી હશે.”

“થોડીક જ ક્ષણો.”

“અને પછી સનાતન કાલ માટે આપણે પાછાં એક થઈ જઈશું?”

“સનાતન કાલ માટે.”

“જે થોડી જ ક્ષણો માટેના દુઃખના બદલામાં બધું સુખ મળતું હોય તો શા માટે તે ન લેવું?”

હવે એને ભય નથી રહ્યો. એની સામે તીક્ષ્ણ ધારવાળી ટેકરીની સીધી બાજુ દેખાય છે. ફરી બંને આંખોમાં ભીડી લે છે અને સાથે ચાલે છે. એમની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જાય છે, પણ એમાં પ્રભુત્વ તે જ પણ દેખાય છે.

થોડી જ મિનિટોમાં તેઓ ટાચે પહોંચી જાય છે. દરિયાનાં પાણી પર તે તોળાઈ રહેલી છે. પોણોસો ફૂટ નીચે વિવિધ તાલ-સૂરમાં સમુદ્રનું ગીત ચાલે છે અને છાતી ફૂલીને જાંચી આવી હોય તેમ શ્વાસ લે છે. સૂર્ય ઉપર આવતો જાય છે અને આકાશ લાલ રંગે રંગાઈ ગયું છે. આ સિવાય બીજો સ્વર સંભળાતો નથી.

“આ જ એ જ સ્થળ?”

“આ જ એ જ સ્થળ, મોના !”

“ત્યારે આપણે આપણા વિચાર પ્રમાણે...”

“હા, એ પ્રમાણે કરીએ.”

અને પછી વિશ્વપિતાનાં આ બે બાળકો, પોતાનાં જ ભાઈઓથી તરછોડાયેલાં, જીવનમાં જુદાં થયેલાં અને મૃત્યુ પામ્યે એક બનનારાં, તે આ બે નિર્દોષ બાળકો ઘૂંટણિયે પડી જાય છે.

તદ્દન નજીક આવીને બંને ધીમે સૂરે ગાય છે:

“Our Father, who art in Heaven,
Forgive us our trespasses...
As we forgive them that trespass
against us...”

(અમારા દોષોની અમને મારી આપ, જેમ અમે અમારો દોષ કરનારને માફ કરીએ છીએ તેમ.)

* * *

તેઓ ઊભાં થાય છે, હાથમાં હાથ પરોવે છે, સમુદ્ર સામે જુએ છે,

—“Jesu, lover of my soul !”

આસ્કર કાંટાનાં બટન ખોલી નાખે છે, પોતાનો કમરબંધ કાઢે છે. બંને એક જ કમરબંધથી બંધાય છે. બંને હવે સામસામાં આવી ગયાં છે, છાતીને છાતી અડકાડી ઊભાં છે, હૃદયને હૃદય સાથે લગાડીને એક બન્યાં છે.

“સમય થવા આવ્યો છે, આસ્કર.”

“હા, મોના.”

“એક છેલ્લું ચુંબન—”

ઓસ્કર પોતાના બંને હાથ એની કમરે વીંટી દે છે. બંનેના હોઠ એકમેકના હોઠને સ્પર્શી લે છે.

“પરમાત્મા તારા પર એવો જ પ્રેમ રાખ્યો, જેવો પ્રેમ તેં મારા પર રાખ્યો છે.”

“પરમાત્મા તારા પર એવો જ પ્રેમ રાખ્યો, જેવો પ્રેમ તેં મને કર્યો છે. સલામ—”

“ના, સલામ નહિ, આપણે જુદાં નથી પડતાં.”

“બરાબર, સલામ શા માટે ?”

સૂર્ય ક્ષિતિગત્થી ઉપર આવીને હવે તો તીક્ષ્ણ કિરણો ફેંકવા લાગ્યો છે. અત્યંત સમુદ્ર એવું ગાન ચાલુ જ રાખી રહ્યો છે.

થોડી વાર પછી આસમાની આકાશ નીચે સૂર્યના તેજમાં નાચતાં ચળકતાં પાણી ઉપર દક્ષિણ તરફથી ધનપતાકાઓથી શણગારાયેલું એક જહાજ દૃષ્ટિમાં આવતું દેખાય છે. સૈનિકાથી એ ભરચક છે. બધા સૈનિકા કિનારો જોવા સળિયાઓ આગળ આવી બેસ્યા છે. ઉતરને છેડે એમનું શહેર પડ્યું છે.

પીલના બંદર પરથી તોપનો એક અવાજ છૂટે છે.

પછી જહાજ પર જેન્ડ વાગવું શરૂ થાય છે. તાનમાં આવીને સૈનિકા પણ ગાવા લાગે છે—

“Keep the home—fires burning,
Till the boys come home...”

થોડીવારમાં દેવળનો ઘંટ વાગવા લાગે છે. ઘંટનો અવાજ મોટો મોટો થતો જાય છે, અવાજ વધારે ને વધારે વેગીલો બને છે—જાણે આકાશમાંથી ઊતરતા એક અવાજ ને ગૂંચળાવી નાખવો હોય તેમ દેવળનો ઘંટ બજે છે.—

આકાશમાં અવાજ ઊતરે છે—

શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ !

ટૂંકી વાર્તા અને નવલકથા

શ્રી. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ

છેલ્લી વીસીમાં શૂજરાતી સાહિત્યમાં જે વિવિધ અંગો વિકસ્યાં તેમાં ટૂંકી વાર્તાનું સ્થાન ધણું મહત્વનું છે. ટૂંકી વાર્તાનું આધુનિક સ્વરૂપ આપણને યુરોપીય સાહિત્યમાંથી મળ્યું છે, એમ આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ. યુરોપીય સાહિત્યમાં પણ ટૂંકી વાર્તાને દાખલ થયા એક સૈકા માંડ થયો છે. ૧૯મી સદીમાં આ કળાઓ મોંપાસા, સ્ટીવન્સન, એલેક્સાન્ડર ડ્યુમા વગેરે લેખકોને હાથે ખૂબ વિકાસ પામી. અને તેણે એક અનોખી સાહિત્યકળા તરીકેનું સ્થાન જમાવી દીધું. એટલું જ નહિ પણ જોતજોતામાં સાહિત્યનાં ખીન્ન અંગો કરતાં ટૂંકી વાર્તા વધારે અસરકારક અને લોકપ્રિય બની. આનાં ધણાં કારણોમાં મુખ્ય કારણ એ પણ ખરું કે લોકોને વાર્તાસ લાંબે સુધી ટકાવી રાખવા કરતાં એક જ એકકે તે રસનાં આદિ અને અંત માણી શકાય એ વધારે ગમે, પણ અત્યારે તે વિગતમાં નહિ જતરીએ. હિંદુસ્તાનની ભુદીભુદી ભાષાઓમાં પણ આ વાર્તાઓના અનુવાદો અને અનુકરણો થવા લાગ્યાં અને ધીરે ધીરે તેના પરતી આપણા સાહિત્યકારોની હથોટી ખેસવા લાગી, તેમાં મૌલિકતા આવવા લાગી. શૂજરાતમાં આ ટૂંકી વાર્તાનું સાહિત્ય ધ્યાન ખેંચે તેવી રીતે શરૂ કરનાર મલયાનિલ હતા. તેમની ગોવાલણી નામની વાર્તાએ પહેલાં પહેલાં ટૂંકી વાર્તાનાં નવાં લક્ષણો સારી રીતે પ્રગટ કર્યાં. આ પછી મુનશીએ આને સારી રીતે વિકસાવી. ધૂમકેતુએ તેને ઓર બદલાવી અને દિગ્ગજ વગેરેએ તેમાં નવી ભાતો પાડવા માંડી. એટલે અત્યારે તો કોઈ પણ જગતો લેખક અથવા લેખક થવા ઇચ્છતો કોઈ પણ માણસ પહેલાં પોતાની કલમ ટૂંકી વાર્તાઓ ઉપર અજમાવે તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. આવે વખતે સાહિત્યના આ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના અંગનો અભ્યાસ કરવો અને તેના ગુણદોષ તપાસવાની આવશ્યકતા રૂળવરી એ કોઈ પણ સાહિત્યના અભ્યાસી માટે જરૂરનું છે. એટલે આપણે ટૂંકી વાર્તાનાં લક્ષણો, તેનો હેતુ, તેની કારીગરી વિગેરેનો વિચાર કરીએ. ટૂંકી વાર્તા અત્યારે જે અર્થમાં વપરાય છે તે અર્થ Short storyમાં રહેલો છે. આપણે ત્યાં તેને માટે નવલિકા એવો શબ્દ પણ વપરાય છે. આ બેમાંથી કયો શબ્દ વધારે અર્થવાહક છે એ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. નવલિકા શબ્દથી જો તેનો સંબંધ થોડો ધણુયે જો નવલકથા શબ્દ સાથે જોડતો હોય તો તે ભ્રામક છે. ટૂંકી વાર્તા શબ્દથી જો તેનો અર્થ આળવાર્તા કે રૂપકકથા કે એવા પ્રકારો સાથે જોડતો હોય તો પણ તે ભ્રામક છે. એટલે બન્ને શબ્દો, જો ટૂંકી વાર્તાની આધુનિક કળાનો મર્મ ધ્યાનમાં ન હોય તો ખોટો અર્થ જોભો કરે તેવા છે. છતાં આપણે સગવડની ખાતર ટૂંકી વાર્તા એ શબ્દનો જ ઉપયોગ આ લેખમાં કરશું. આમાં એક બહુ જ લાંબો ગાળો પણ ઔચિત્ય રહેલું છે. દરેક પ્રજાના સાહિત્યમાં ધણા જૂનાં કાળથી નાના નાના દુચકાઓ કંઈક

અને લેખરૂપ ચાલ્યા આવે છે. આ દુયકાઓ બહુ જ અર્થવાહક અને સચોટ છતાં ટૂંકા હોય છે. આપણે ત્યાં તો હવે દુયકાઓ રચવાની કળા તો લગભગ નાશ પાળી છે. પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ જૂના જમાનાના માણસોમાં દુયકાઓ કહેવાની કળા હજી રહેલી છે. કોઈ પણ મુદ્દો સામાને ગળે ઉતરાવામાં, ધર્મનું ગૃહ સ્વસ્થ સમજાવવામાં કે સામાને મહાત કરવામાં, સામાની લાગણી ઉત્કેષવામાં આવા દુયકાઓનો ઉપયોગ બહુ જ કળાત્મક રીતે હસ્તિયાકારો, ઉપદેશકો અને વૃદ્ધ સાતિ-પટોલિયાઓ જોવામાં આવે છે, પણ આ કળા સાહિત્યની જ કળા નથી. તેમાં બીજાં ઘણાં તત્ત્વો રહેલાં છે, પણ એટલું તો ચોક્કસ કે ઘણા લાંબા કાળથી કોઈ પણ વિચાર કે લાગણીને કોઈ બનાવરૂપે ગૂંથી દેવાથી તેની સચોટતા મધે છે એનું જ્ઞાન દરેક પ્રજાને ઓછેવત્તે અંશે હતું. પંચતંત્ર, હિનોપદેશ, જાતકકથા, ઇસપકથા, કૌતૂક-માળા, અકબર-ખિરખલની વાતો-આ બધાં તેનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે અને બધાંનો હેતુ એક જ છે. બહુ જ ટૂંક વખતમાં એક જ બનાવ ઊભો કરવો, તેમાં અંત લાવવો અને તેને પરિણામે એક વિચાર કે લાગણી વાંચનાર કે સાંભળનારના મનમાં ઊભી કરવી એ તેનો હેતુ દેખાય છે. આ પ્રકારની વાર્તાઓનું સાહિત્યવિષયક અને સમાજવિષયક મહત્ત્વ આંધવાનું અહીં નથી. ટૂંકી વાર્તાનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરતાં આપણને આ એક માહિતી મળે છે અને તેને સાહિત્યની ટૂંકી વાર્તાના આધુનિક સ્વરૂપ સાથે સીધો સંબંધ નહિ હોવા છતાં તે બન્નેમાં કેટલુંક સામ્ય છે. ટૂંકી વાર્તાનાં મૂળતત્ત્વોનું દિવલું કરતી વખતે આપણે આ સામ્ય સમજી શકશું. સાહિત્યવિકાસના ઇતિહાસમાં પહેલું સ્થાન ઐતિહાસિક ક્રમે પદને મળે છે. પછી નાટક-કલાએ પ્રવેશ કર્યો. નાટક-કલા પછી નવલકથાએ, પછી ટૂંકી વાર્તાનો જન્મ થયો. આ વિકાસક્રમ બહુ સૂચક છે. આપણે તે વિકાસક્રમનાં કારણોમાં અહીં નહિ ઊતરીએ; પણ એટલું તો આપણે જરૂર ધારી શકીએ કે આધુનિક

ટૂંકી વાર્તાની કળા એ છેલ્લામાં છેલ્લું સાહિત્યકળાનું સ્વરૂપ છે. આથી તેમાં કલાના બધા અંશોનો વારો સમાયેલો હોય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે પહેલાંની ટૂંકી વાર્તાઓ અને અત્યારની ટૂંકી વાર્તાઓ વચ્ચે એક જ મુખ્ય અંતર છે કે પહેલાંની ટૂંકી વાર્તા એ કળાનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ હતું, અત્યારનું ટૂંકી વાર્તાનું સ્વરૂપ એ સાહિત્યના આખા વિકાસક્રમની પ્રેરણા પીને ઊછરેલું છે. આટલો આ ટૂંકી વાર્તાનો ઇતિહાસ હવે આપણે ટૂંકી વાર્તાની કલાનું વિવેચન કરીએ.

ટૂંકી વાર્તાની એક વ્યાખ્યા એવી બાંધવામાં આવે છે કે એક જ ખેડે પૂરી કરી નાખી શકાય તેવી વાર્તા. આ વ્યાખ્યા બહુ જ અપૂર્ણ છે, એક તરફ છે. આપણે માણસની વ્યાખ્યા એવી બાંધીએ કે તે સામાન્ય રીતે ૫ થી ૬ ફીટની અંદરની ઊંચાઈનો હોવો જોઈએ. તો તે વ્યાખ્યા જેટલી સાચી, તેટલી જ આ વ્યાખ્યા સાચી છે, પણ આ વ્યાખ્યામાં એક સત્ય છે. તે એ કે ટૂંકી વાર્તા એ નવલકથાથી, દેખીતી રીતે તેના ટૂંકાપણથી, જૂદી પડી શકે છે. ટૂંકી વાર્તા ટૂંકી હોય એ વસ્તુ સાચી પણ તેનો અર્થ એમ નથી કે જે વાર્તા ટૂંકી હોય તે 'ટૂંકી વાર્તા.' આ તમને જરા વિચિત્ર લાગશે. પણ દાખલો આપું એટલે મારા કાપડાનો અર્થ સમજશે. રામાયણની વાર્તા આઠ કે દસ પાનામાં સમાવીને એક નિબંધ તૈયાર કર્યો હોય તો તેને ટૂંકી વાર્તા કહેવાય? આપણે જે એક વ્યાખ્યા હમણાં જોઈ એ દૃષ્ટિએ તો રામાયણનો ટૂંક સાર એ ટૂંકી વાર્તા કહેવાય, પણ આપણે ટૂંકી વાર્તા વિશે કંઈ નહિ જાણતા હોઈએ છતાં આને આપણે ટૂંકી વાર્તા નહિ કહીએ એ ચોક્કસ છે. આપણે ટૂંકી વાર્તા શું છે એ કદાચ ન જાણતા હોઈએ તોપણ ટૂંકી વાર્તા કેને ન કહેવાય એ સમજવા જેટલી શક્તિ તો દરેક સાહિત્ય-રસિકને હોય જ. ત્યારે આપણે કોઈ પણ વાર્તા ટૂંકામાં લખેલી હોય એટલે તે ટૂંકી વાર્તા છે એમ તો નહિ જ કહીએ, તો પછી આમાંથી જ આપણે ટૂંકી વાર્તાનું લક્ષણ તારવી કાઢીએ. અને તે એ કે

ટૂંકી વાર્તામાં જીવનના અનેક ખનાવો નહિ પણ એકાદ ખનાવનું જ આદિ અને અંત ચિતરાયું હોય. અહીં આપણે નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા વચ્ચેના ભેદને પણ સહેજે પારખી શકીશું. નવલકથા લાંબી હોય છે. અને ટૂંકી વાર્તા ટૂંકી હોય છે એટલે જ તે બે વચ્ચેનો ભેદ નથી. ટૂંકી વાર્તા ટૂંકી વાર્તા જ નથી તેમ નવલકથા એ લાંબી વાર્તા જ નથી. ખંતેનાં લક્ષ્ય, ખંતેનાં સ્વરૂપ, ખંતેના હેતુ જુદાં જ છે. નવલકથામાં અનેક ખનાવો વસ્તુની એક સાંકળે બધાયેલા હોય છતાં અનેક દિશામાં વહેતા દેખાય છે, તેમાં પાત્રોની, પ્રસંગની, રસની વિવિધતા દેખાય છે. એટલું જ નહિ, તેને જ લીધે નવલકથા રસરુપદ બને છે. ટૂંકી વાર્તામાં આટલી વિવિધતાને અવકાશ જ નથી અને એ દેખીતો અવકાશ, તેના ટૂંકાપણાને લીધે, ન હોવાને કારણે કળા એ તે ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપમાં જુદી રીતે જ પ્રવેશ કરે છે. કળાને માટે જ્યાં વિસ્તારનો અવકાશ ન હોય ત્યાં તે જાડી જાતરે છે. પોતાનું સ્વરૂપ તે ટૂંકી વાર્તામાં વધારે જાડી જાતરી વ્યક્ત કરે છે. તો ટૂંકી વાર્તાનું પહેલું લક્ષણ એ છે કે તેના મધ્ય બિન્દુમાં એક જ ખનાવ હોય છે. ખીજા ખનાવોના ઉલ્લેખ હોય તોપણ તે ખનાવો મુખ્ય ખનાવની તરફ જ ધસતા હોય છે. ખીજું, ટૂંકી વાર્તામાં એક જ વિચાર સમાયેલો હોય છે. લેખકની વિચારસૃષ્ટિ ઘણી વિશાળ હોય છે, પણ નવલકથામાં તે વિશાળતાને સમાવવાનો જે અવકાશ છે તે ટૂંકી વાર્તામાં નથી. આથી ટૂંકી વાર્તાનો લેખક ત્યાંની વિચારસૃષ્ટિનું એક જ પાસું ટૂંકી વાર્તામાં રજૂ કરે છે; પણ ટૂંકી વાર્તામાં તે વિચાર બહુ જ તીવ્ર સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં જ તેની વિશિષ્ટતા છે. આમાંથી જ ફલિત થતી ત્રીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે ટૂંકી વાર્તામાં અપ્રાસંગિકતા ને ગિલકુલ અવકાશ નથી. લેખક વાર્તાને તેના ધ્યેય તરફ લઈ જતાં બહુ જ સાવધાનપણે છતાં વેગ-પૂર્વક ધસે છે. નવલકથામાં પણ અપ્રાસંગિકતા અસ્થાને જ છે, પણ નવલકથાનો પ્રસંગ-વિસ્તાર

એટલો મોટો છે કે ઘણીવાર તેમાં વાર્તાનાં પ્રવાહ સાથે સીધો સંબંધ ન ધરાવતો ખનાવ પણ તેની અંદર રહેલા તે ખનાવના સ્વતંત્ર રસને કારણે ક્ષમ્ય ગણાય-એટલું જ નહિ પણ કોઈવાર રોચક પણ થઈ પડે. ટૂંકી વાર્તામાં તો વાક્યે વાક્ય બહુ જ સંયમપૂર્વક વપરાય છે અને એ જ્યાં નથી હોતું ત્યાં ટૂંકી વાર્તા પોતાની અસર ઉપજાવવામાં નિષ્ફળ થાય છે.

ટૂંકી વાર્તામાં સચોટતા લાવવા માટે પાત્રોની સંખ્યા પણ એછી હોવી જરૂરી છે. વધારે પાત્રો ટૂંકી વાર્તામાં નાની દુકાનમાં ખીચોખીચ માલ ખડક્યો હોય તેવાં જ લાગે અને સાથે સાથે એ પાત્રો જેમ વધારે તેમ અસ્પષ્ટ રહેવાનો વધારે સંભવ અને સાથે સાથે વધારે પાત્રોનો પરિચય કરવા જતાં મુખ્ય પાત્રોને જાડો પરિચય અશક્ય બને અથવા તો વાચકનું મન મુખ્ય વાતની સાથે એકાગ્ર બનવાને બદલે છિન્નલિન્ન થઈ જાય, છતાં કોઈ લેખક પોતાને મળતાં અવકાશમાં અનેક પાત્રો એકઠાં કરીને બધાં પાત્રોને સરખો ન્યાય આપીને વિચારની તથા લક્ષ્યની એકાગ્રતા સિદ્ધ કરી બતાવી શકે ત્યારે જરૂર આપણે નેતે ધન્યવાદ જ આપશું અને સાથે એમ જ કહીશું કે નવલકથાની કળાનું અને ટૂંકી વાર્તાની કળાનું આવું મિશ્રણ તે કરી શક્યો તે તેને ધન્ય છે. એટલે કે ટૂંકી વાર્તામાં વસ્તુ-ગૂંથણી પાત્રાલેખન એ બંનેની જટિલતા નહિ હોય પણ સરળતા હશે અને એથી એક જ પાત્ર કે પાત્રયુગલનું કે એક જ ખનાવનું તેમાં આલેખન હશે.

પણ આ તો આપણે ટૂંકી વાર્તાની મર્યાદાનો જ વિચાર કર્યો, પણ ટૂંકી વાર્તામાં જે શક્તિ છે તેને પણ આપણે જોઈએ. અંધી ટૂંકી વાર્તા સરખી હોતી નથી. નવલકથામાં સફળ થયેલો લેખક ટૂંકી વાર્તામાં એટલો સફળ નથી થતો. ટૂંકી વાર્તાની એક સૌથી મોટી અનુકૂળતા એ છે કે તે થોડા જ વખતમાં વાંચીને પૂરી કરાય છે, આથી તેના એકધારા વાચનને પરિણામે એક સમગ્ર અસર ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

કળામાં એક જ ઝડપે, એક જ ચિત્ર અસરકારક રીતે બિંબું કરવાની પથ્થુ જે શક્તિ પદ્યમાં ભિમિકાવ્યમાં રહેલ છે, તે ગદ્યમાં ટૂંકી વાર્તામાં રહેલી છે. જેમ ચિત્રકાર પીંછીના થોડાક સપાટાથી એક વાતાવરણ બિંબું કરી શકે છે, ભલે તે વાતાવરણમાં સંપૂર્ણ વિગતો ન હોય પણ તેમાં વાતાવરણને વાચક પૂરું કંપી શકે છે, અનુભવી શકે છે. એટલે કે થોડુંક રજુ કરીને આકાંક્ષાનું સૂચન તેમાં જ સમાવી શકે છે તેમ ટૂંકી વાર્તાનાં થોડાંક જ વાક્યો ધણું સમાવી શકે છે. હૃદયના ભાવો વ્યક્ત કરવા માટે બહુ જ થોડાં વાક્યો; અરે, કોઈ જગ્યાએ તો વાક્યો પણ નહિ; પણ તે પાત્રની એકાદ ક્રિયાનું સૂચન અસરકારક જાય છે. એટલે ટૂંકી વાર્તામાં કળાનું લાઘવ સંપૂર્ણપણે ખીલે છે. લાઘવ એ કળાનો એક ગુણ છે પણ ટૂંકી વાર્તામાં તો એ જ ગુણ તેની મર્યાદાને કારણે પણ સર્વોપરી ગુણ છે.

ટૂંકી વાર્તામાં ખીલે શક્તિ છે, તે ચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન કરવાની. ટૂંકી વાર્તાના મધ્યભિંદુમાં કોઈ ચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન કરે તેવા બનાવો હોય, મનુષ્યહૃદયની લાગણીનો જેમાં ચમત્કારો હોય, જેમાં માનસજીવનનું ચમત્કારયુક્ત પરિવર્તન આલેખાયું હોય, ત્યાં તે ટૂંકી વાર્તા લક્ષ્યવેધી બને છે. આ શક્તિ મિલક કરવી મુશ્કેલ છે. લેખકની અંતરદૃષ્ટિ બાજુ જેવી સચોટ હોવી જોઈએ. જીવનની અનેકવિધ આણુમાંથી ચમત્કાર-પૂર્ણ વસ્તુ શોધી કાઢવી અને એટલી જ કુશળતાથી તેને આલેખવી એ કળા અપૂર્વ છે અને પૂર્ણપણે તો બહુ જ ઓછા કલાકારોથી તે સિદ્ધ થઈ છે. તે શક્તિ તો ટૂંકી વાર્તામાં બહુ સારી રીતે ખીલી શકે તેમાં શંકા નથી. ટૂંકી વાર્તાની કળાની આ કસોટીએ ચડે તેવી ટૂંકી વાર્તાઓ ગૂંજાતી સાહિત્યમાં ઘણી ઓછી છે એમ

કહેવું જોઈએ. છતાં તે કળા જે ઝડપથી આપણા સાહિત્યમાં પ્રગટ થઈ તે આશા ઉત્પન્ન કરાવે તેવી છે. ધૂમકેતુ, દિરેક, મેધાણી, રતેહરશ્મિ, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, રમણલાલ, સુનિલાલ શાહ, સોપાન, ઓકર એ બધા લેખકો પોતાની કલમ આમાં વધારે ઓછી સફળતાપૂર્વક અજમાવી રહ્યા છે, પણ ક્ષેત્ર હજી ઘણું વિશાળ છે. જનસ્વભાવનું ઊંડું દર્શન, મનુષ્ય-જીવનની સનાતન સત્યો પ્રત્યેની અદ્વાર્પણની દૃષ્ટિ, કલાનો સંયમ, મતાગ્રહ કરતાં સમવેદના વધારે-આ બધાં તરફ તરફ હજી વધારે ને વધારે દૃઢ વલણની જરૂર છે. આને માટે ખીલે લાધાના સાહિત્યની ટૂંકી વાર્તાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

ટૂંકી વાર્તા સંબંધી આટલી વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખીને આપણે જો ટૂંકી વાર્તાઓ વાંચશું તો ટૂંકી વાર્તાનાં રસરથાનો અને ભવરથાનો સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આપણને મદદ થશે. પણ આની સાથે એક વસ્તુ એ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે કોઈ પણ ટૂંકી વાર્તા વાંચતાં પહેલાં તે વાર્તા અને વાર્તાકાર સંબંધે પૂર્વગ્રહ બંધિવા સિવાય વાંચવી જોઈએ. જે છાપ વાર્તા પોતે પાડવા માંગે તે પાડવા દેવાનો પહેલાં તેને અવકાશ આપવો અને પછી તે છાપને આપણે તપાસી જોવી અને તેમાંથી સારું, ખરાબ, ખોટું પારખવા મહેનત કરવી તેમાં કારણે શોધવાં આમાં સૌથી વધારે મહત્વ આપણી છાપને આપવું જરૂરું છે. પૂર્વગ્રહ વગર વંચાયેલું કોઈ પણ પુસ્તક જે છાપ ઉત્પન્ન કરે તેને આપણે પ્રમાણુભૂત માનીએ તો તેમાં બહુ બૂલ નહિ ખાઈએ, છતાં તે છાપને વધારે શુદ્ધ કરવા માટે આ અભ્યાસની જરૂર છે.

ગીતાની શિશ્વામણ

(અધ્યાય ૨ (ચાલુ) અંક ૩)

દક્ષાત્રેય વાલકૃષ્ણ કાલેલકર

(અનુસંધાન નવેંબર-અંકના પૃષ્ઠ ૮૮૧થી)

ધ્યાન-અનુકરણ માટે આદર્શ મૂર્તિ

ગ્રીક લોકોમાં આરસપાળમાંથી માળસ જેવડાં મોટાં હવાવર પૂતળાં બનાવવાનો શોખ હતો. હસરત કરીને માળસ પોતાનું શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ, હસેલું અને ધાટ્યદાર હેવું બનાવી શકે છે એનો નમૂનો પ્રજા આગળ કાયમનો રહે એટલા માટે શિલ્પીઓ અત્તમોત્તમ પહેલવાનને દર્શાવે જતા. એમને જાતજાતના પેંતરામાં અૂખા કરતા અને એવા અનેક પહેલવાનને જોડીને આદર્શ પહેલવાનનું પૂતળું તૈયાર કરતા. હસરત કરનાર અને શરીર હેળવવા માગનાર દરેક જુવાન આવી એકાદ મૂર્તિ પોતાની દૃષ્ટિ આગળ રાખીને હસરત કરતો. આપણે ત્યાં પણ અખાડાવાળાઓ રામસેવક, અખાડ પ્રહારી, વળાંગ-બલીની મૂર્તિ એ જ કારણે રાખે છે. વીતરાગ માળસ હેટલો પ્રસન્ન, શાંત અને નિર્વેર હોય છે એ આદર્શ રજૂ કરવા માટે બુદ્ધ મહાવાન કે મહાવીર સ્વામીની મૂર્તિઓ પણ ધ્યાનને માટે રાખવામાં આવે છે.

ગીતામંદિરમાં પણ એવી પાંચ સાત મૂર્તિઓ છે. એક સ્થિતપ્રજ્ઞની, બીજી ભક્તરાજની, ત્રીજી સાચા પંડિતની, ચોથી દેવી સંપત્તમાં અુછરેલાની અને છેલ્લી અક્ષનિષ્ઠની. ગુણાતીતની મૂર્તિ પણ આની સાથે જ ગણાવી જોડીએ. આ બધી અલગ અલગ મૂર્તિઓ છે એમ કહેવા કરતાં એક જ મૂર્તિ ભિન્ન ભિન્ન મુદ્રામાં રજૂ કરી છે એમ કહીએ તો વધારે સાચું ગણાય.

ગીતાની ખૂબી એ છે કે એણે તઈને વશ થઈ જીવનના ખાતાવાર હકડા નથી પાડ્યા. ગીતાનો આદર્શ પુરુષ સંસારવિમુખ આરખ્યક નથી; એ અકર્મણ્ય તત્ત્વજ્ઞાની નથી; હામક્રોધોદ્ભવ વેગને વશ થયેલો રાજસી કર્મદાસ નથી; એ જીવનકુશળ, સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાવદ્ભૂત છે. એ જ્ઞાની હોવાથી શ્રી મહાવાનને એને પોતાનો આત્મા કહીને વર્ણવ્યા છે. એમાંથી સ્થિતપ્રજ્ઞનું ચિત્ર નીચે પ્રમાણે છે :

*

ગીતામંદિરની પ્રથમ મૂર્તિ

સ્થિતપ્રજ્ઞના વર્ણનમાં મને અર્જુનનો સવાલ જ બહુ ગમ્યો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞની વ્યાખ્યા શી, સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાથી શું મળે છે, અથવા શું શું કરવાથી સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાય છે એ જાતના સવાલો એણે પૂછ્યા જ નથી. સમાધિમાં ઠરેલ થયેલો સ્થિતપ્રજ્ઞ દુનિયામાં કેમ રહે છે, કેમ વિચરે છે અને વતે છે એ જ અર્જુનને જાણવું હતું. અને શું આપણને એ જ સવાલ નથી અૂઠતો ? એકાંતમાં સમકાયશિરોગ્રીવં ટટાર બેસી નાકનો અપલો કે નીચલો છેડો જોવામાં જ જો બધું સમાપ્ત થતું હોય તો સમાધિનો રસ કેને લાગે ? તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વસાધનાનો લાભ જીવનમાં દેખાવે જોડીએ. આખું જીવન સરલ, સાર્થ અને પ્રસન્ન થવું જોડીએ. પાળીમાં મીઠું પડ્યું કે જેમ એ સર્વત્ર પ્રસારે છે અને આખા પાળીને ખારું કરી નાંખે છે, ખાંડ પાળીમાં મળે છે તરત જ પાળીને

ગત્યું' કરી નાંખે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વસાધનાએ પણ જીવનનું કરી નાખ્યું જોડીએ એ બધી વસ્તુઓ જીવનમાં તરી આવતી જોડીએ એ દૃષ્ટિએ જ આપણી વતી અર્જુને સવાલ પૂછ્યો છે શ્રી મહાવાનના જવાબના શ્લોકો અપર માધ્ય કરતા શ્રીમદ્ગૌડરાચાર્ય' હહે છે, અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં એમ્લે છે જીવનશાસ્ત્રમાં સાધન અને સાધ્ય એક જ થયી જાય છે સ્થિત-પ્રત્તા જે તદ્દાગો એ જ સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાના સાધનો પણ છે સ્થિતપ્રત્તાની પેડે રહેનાનો પ્રયત્ન કરીએ એમ્લે ધીમે ધીમે સ્થિતપ્રજ્ઞ થયી જનાય છે.

સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસ બહાદુર હોય છે. દુષ્ણ આત્મી પડે તો એ ચીત થાય નહિ અને સુખનો મેગ થાય તો સુખને પોતાના કરતા મોટું માને નહિ એ જાણે છે કે દુઃખની વસ્તુઓ આવે છે અને જાય છે. એની શી તમા? હોડી પણ દુઃખની વસ્તુ અપર જીવ રાખવો, હોડીનાથી કે કરાથી ઝડુ અથવા ક્રોધ કરવો એ સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસની મોટાડીને હાજે નહિ એ વિચારવાન હોય છે, દરેક વસ્તુનું તારતમ્ય જાણે છે, ને તેથી હાથપૂરુ જ બોલે છે દુષ્ણ આત્મી પડે તો એ શાનો હેબતાએ જાય? અને સુખને મોટે ક્રમ્પ પણ શાની રાખે? એ જાણે છે કે દરેક જાતની આમંહિત, બીજી અને ગુસ્મો એ - માણસને અતારી પાડનારી વસ્તુ કરી છે અને તેથી જ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી એ ખસતો નથી. વાગચિત સ્થિર એનામાં હોય છે.

દુઃખેષ્વનુદ્વિમમ્ના મુલેષુ વિગતસ્તદ્દહ ।

લીનરાગમયક્રોધ સ્થિતધીર્મુનિદ્યયતે ॥

(અ ૨, શ્લો ૫૬)

*

માણસ એકાદ વસ્તુને વળગેલો હોય તો એને અ ક્રમ્પ છોડી નથી શકતો. જ્યારે એથી મારી વસ્તુ એના જોડામાં આવે ત્યારે જ મુદ વસ્તુનું મુદ્ત્ય તે સમજે છે, અને તેને છોડી દે છે અિદિયો પેત-પોતાનો નિત્ય માગ્યા જ કરે છે. નાહને પૂતોની

સુગંધ તેવાનું મન થાય, જાન મગીત સામળવા માગે, ને જીમને વારાધસ્તી પડ્ડસ જોડીએ છે આમ પવન નીજાને ખેંચીને તડી જાય તેમ અિદિયો માણસને ખેંચીને તડી જાય છે માણસ જો શારીરિક સયમ કરી વિયોનું સેવન ન કરવાનો નિશ્ચય કરે તો વિયોને દૂર રાખી શકે ખરો, પણ રસ તો રડી જ જાય છે વિયોની પ્રીતિ, વિયોની ક્રમ્પના, વિયોનું ધ્યાન એ બધું રડી જ જાય છે અને હોઠ હોઠ વખતે વધી પણ પડે છે સર્વ સ્મોનો સ્વામી પરમાત્મા છે એનું જ્યારે દર્શન થાય, પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ વિચરસનો સમૂળગો નાશ થાય આનો અર્થ એ નથી કે પરમાત્માનું દર્શન થાય નહિ ત્યાંમુધી વિયોનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી અથવા એમાં તાપ નથી. વિયત્યાગ કર્યા વગર પરમાત્માની પ્રાપ્તિની અિચ્છા જ રહસતી નથી અશ્વરપ્રાપ્તિ યદ્દગ્રપ્રાપ્ત્ય નથી, પ્રયત્નમાધ્ય છે. માણસ બધું દુશ્ચરિત છોડે નહિ, સિયનો અપશમ કરે નહિ, મનને હાથમાં રાખે નહિ ત્યાંમુધી એકલો વિચાર કરી કરીને માણસ પરમાત્માને નથી મેગવી શકવાનો. પ્રતા ત્યારે જ સ્થિર થયા માંડે કે જ્યારે માણસ વિયોને હંડીક દૂર કરે.

વિપયા વિનિવર્તન્તે તિરાહારસ્ય દેહિન ।

રસવર્જ રસોડ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥

(અ ૨, શ્લો. ૫૭)

*

પ્રયત્ન વગર કશું મળતું નથી. જે સહેલાડીથી મળે છે તે હા તો કશી ઈમંતનું નથી હોતું અથવા મહેજે હાથમાંથી છટકી જાય છે, રહતું નથી એટલા મોટે જ પુરપાઈની આટલી હદર છે

માણસનો મોટામાં મોટો શત્રુ એની પોતની અંદર જ છે. બહાગના શત્રુઓને જીતવા પ્રમાણમાં સહેલું છે ધણીવાર તેમની અુક્ષા કરની પોસાય છે, પણ પોતાની અદગનો શત્રુ, પોતાની જ અિદિયો જ્યારે તોજાને પડે છે ત્યારે એ મામતો મારે પિઠ હોય છે. આપણે એ અિદિયોને જરૂર

છાબૂમાં ન રાખીએ તો ઝિંદ્રિયો જ આપણને પોતાના કાબૂમાં લાવી લે છે. એ તો જીવલેણ યુદ્ધ. માંડવાળ, સમાધાન છે સુલેહનામાને ત્યાં સ્થાન જ નથી. વિપયો તરફ ખેંચી જનારી આપણી ઝિંદ્રિયો એ એક મારે બરદસ્ત અને સંપીલી તોછરશાહી છે. માણસનો પ્રયત્ન પૂર જોસમાં ન હોય તો એની (માલેજની) જરાયે દયા ખાધા વગર એ તોછરશાહી આત્માનો વોઝિસરૌય જે મન તેને ખેંચીને પોતાનો છરી નાંખે છે. ઝિંદ્રિયોનું એ હાવતરું સમજી લાગી એમના અપર જે વિજય મેળવે તે શૂર, તે જ ધુરંધર. મનોબળ અને બુદ્ધિબળનો અપયોગ ઝિંદ્રિયો પર છાબૂ મેળવવામાં જે છરી શકે તે જ મહાવીર. કઃ શૂરો ? વિજિતેન્દ્રિયઃ । ઝિંદ્રિયોને જેળે વશ છરી છે તે જ સાચો બુદ્ધિધન, તેની જ પ્રજ્ઞા ઠરેલ હોવાય.

યોગ-સમત્વ, એ જ એનું સાધન છે. માણસ અશ્વરપરાયણ થાય ત્યારે એનામાં સાચી દૃષ્ટિ આવે છે. ત્યારે જ એ દુન્યવી વસ્તુને બરાબર ઓળખી શકે છે, એમનું તારતમ્ય પારખી શકે છે. ત્યારે જ એ યોગ સાધી શકે છે. યોગ વગરનો પ્રયત્ન કોઈ છે.

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्वरः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

(અ. ૨, શ્લો. ૬૦-૬૧)

*

વિનિપાતનો ક્રમ

દરેક વસ્તુની શરૂઆત બહુ જ સૂક્ષ્મ હોય છે. અંગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે કોઝીએ નહિ ધાયું હોય કે આ દેશના અત્કર્ષના તેઓ આટલા બધા વિરોધી નીવડશે. શરીરમાં રોગ પ્રવેશ કરે છે તે પણ બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે. નદીમાં વહાણ હંઠારતી વખતે પ્રથમ એનો વેગ છંટાળામરેલો મંદ હોય છે પણ એક વાર એ વચલી ધારમાં પહોંચ્યું કે એ સડસડાટ સમુદ્ર તરફ દોડતું જાય છે. નદી પોતે પણ અૂગમ તરફ

ઠેલતી નાની હોય છે ! પણ આપણે ધારતા નથી તેથી જ તે મોટમોટાં શહેરોને પણ હુબાડી દઈ શકે છે. પંચમહાલની હીડી જેવી મહી નદી ખંભાત તરફ એવડી મોટી થાય છે કે એ સાગરનું નામ પામે છે. અને મોટા ઝુન્મત હાથીઓ પણ એમાં અૂતરવાની હિંમત નથી કરતા. પાપની પ્રગતિ પણ એવી જ હોય છે. શુદ્ધ આચારવાળા માણસના મનમાં પણ જ્યારે વિપયનો વિચાર આવે છે ત્યારે એને થાય છે કે ‘આપણો આચાર તો શુદ્ધ છે ! મનમાં એકાદ કલ્પના આડીઅવળી આવી ગઈ તો એમાં શું થયું ?’ એ ભ્રમમાં રહે છે કે ‘એટલાથી ઠંડી અધઃપાત થવાનો નથી.’ પણ એમાં જ સર્વનાશ છુપાયેલો હોય છે. પીપળા જેવા મહાવૃક્ષનું બીજ છેવડું છે હોય છે ?

સાવ તટસ્થ માવે વિપયનો જરા સરખો વિચાર માણસ કરે તોયે એમાં ચિત્ત ચોંટી જાય છે. પછી એનું ફરી ફરી સ્મરણ થવા માંડે છે. એનું ચિંતન આહ્લાદક થઈ જાય છે. એ વિપય અનાયાસે પાસે આવે એટલે ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવે છે, પછી એની પ્રાપ્તિની ઝિચ્છા પેદા થાય છે. એના પ્રત્યે પક્ષપાત. અત્પન્ન થાય છે. એક વાર પક્ષપાત જામ્યો એટલે સમત્વ ભ્રષ્ટ થાય છે. પક્ષ સાથે પ્રતિપક્ષ તો હોય જ. પ્રતિપક્ષ તરફ અળગમે દ્રેપ ક્રોધ એ તો એની મેળે આવવાના જ. હામ અને ક્રોધ બંને માણસને એવો આંધળો છરી મૂકે છે કે વસ્તુના સાચા ગુણ કે અવગુણ તપાસવાની કે જાળવાની એની શક્તિ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. આસક્તિ અને દ્રેપ, કાલ્પનિક ગુણાવગુણનો આરોપ કરતાં શીખે છે. એથી પ્રકૃતિ સાથેનું અનુસંધાન તૂટી જાય છે. પછી માણસને સંમોહ થાય છે. સંમોહ આવ્યો એટલે જાગૃતિ રહેતી નથી. હરેક વસ્તુને યથાર્થ રીતે જાણી અને સત-અસતનો વિવેક છરી ધર્મ અને અધર્મનો નિશ્ચય કરનાર બુદ્ધિ સાવ નષ્ટ થઈ જાય છે. અને બુદ્ધિ છે ત્યાંસુધી માણસ છે એ ન્યાયે બુદ્ધિ ખોડી બેસતાં માણસનો સર્વનાશ થતાં વાર છેલ્લી ? વિવેકપ્રધાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ।

પાપની પ્રગતિ આરી છે.

પાપ જ્યારે પ્રથમ આવે છે ત્યારે ગરીબ ગાય જેવું સુવાગું થઈને આવે છે પણ એક વાર એનો પગ ઠરોં એતે વરુની પેડે ફાડી ખાધા મિના રહેતું નથી યમરાજને દયા હોય પણ પાપને દયા ન હોય માટે પહેલેથી જ એની દયા ન ખાવી જોઈએ પાપની દયા ખાવા જતા એ જ આપણને ખાઈ જાય છે. મિથિાની ન્યાત એવી તો સપીલી છે કે એકને આપના દીધો તો વગરનોતથે બધા જ કાગડાની પેડે આની બેમે છે અને એક વાર માળસ એના સરુજામા સપડાયો એટલે ગીનની પેડે એને તેઓ બધી બાજુથી ફોલી ખાય છે

ધ્યાયતો વિષયાન્નુસ સગસ્તેવૃવજાયતે ।
સગત્સજાયતે કામ કામાત્મોધોમિજાયતે ॥
કોષાદ્ભવતિ સમોદ્ધ સમોદ્ધારમૃતિવિષ્ણમ ।
સ્મૃતિર્ષ્ણાદ્વુદ્ધિનાશો વુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥
(અ ૨, શ્લો ૬૨-૬૩)

*

હામમાથી ક્રોધ હેમ અનુપન્ન થાય છે એ માનસશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ ખૂબ તપાસવા જેવી વસ્તુ છે હામ એતે છ ડી પ્રેમ નહિ પ્રેમ પોતાના મુખપુ ખની ઝિચ્છા નથી રાખતો, પ્રેમ બીજાના હલ્યાળ માટે આ મસમર્પણ કરી જાણે છે બરાબર તપાસી જોતા હામ સ્વાર્થી હોય છે પોતાની તૃપ્તિ એ જ એનો એકમાત્ર હેતુ હોય છે સામાન્ય માળસને જેમ થાય છે કે સૂર્ય, ચંદ્ર, ચંદ્ર બધા જ આપણી પૃથ્વીની આસપાસ હરે છે તેમ હામી માળસ હામને મધ્ય મિદુમા રાખી આખી દુનિયાને નિકાળે છે. તેથી એનું જીનન-જ્યોતિર્ અટપડું અને આધળું બને છે બાહ્ય વસ્તુઓની ગતિ મિે એ ગમે તેવા આરોપ મૂકે છે. એવા માળમ દુનિયાની સગ્ગ ગતિ સમજી શકતો નથી, ન્યાય નીતિ સમજી શકતો નથી તેથી પક્ષ-વિપક્ષમા અતરે છે હામી માળસ પોતાની ઝિચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે દુનિયાનો ક્રમ બદલાય એમ

ઝિચ્છે છે. જ્યારે તે બદલાતો નથી ત્યારે ચિડાય છે. એનું મન પક્ષપાતી હોઈ વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતું નથી તેથી એ ચિડાય છે. હામને લીધે જે વસ્તુ તરફ એ હેત રાખે છે તે વસ્તુ પોતાને તાલે નહિ આવે એમ જુએ ત્યારે એ ॥ અપર પણ ક્રોધ 'હરે છે બ્હાલી ગાય દૂધ ન દે ત્યારે માળમ એને બે મોની લગાવતા આવઠો ખાતો નથી. આશામા વિસેપ થયો, આશા મળી એતે હામ જ ક્રોધનું રૂપ પકડી લે છે પોતાને પ્રિય એની વસ્તુ પોતાની રહી ન શકે એમ જ્યારે માળસ જુએ છે ત્યારે એને માગી નાખતાં એને વાર નથી લાગતી

*

અનુરાગ અને દેવ ખરું જોતાં એક જ વસ્તુની બે બાજુઓ છે એક સીધું લોહનું પતરું લઈ એક તરફથી વખાની આપણે એનો તવો બનાવીએ છીએ તવો વસ્તુ એક જ છે છતાં એક બાજુથી જુઓ તો ખાડો હોય છે અને બીજી બાજુથી ટેકરો દેખાય છે. રાગદ્વેષનું એવું જ છે સામ્યાવસ્થા (બને બાજુની સપાટ સ્થિતિ) બગડી એટલે રાગદ્વેષ પેદા થવાના જે વિશ્વનો મિત્ર થરા જાય તે હોઈને ખાસ મિત્ર નથી જ રહેનાનો એને બધા જ સરખા એનો દરેક માળસ સાથેનો સબધ ઓછાવતો રહે એ ખરું, પણ એની હૃદયની માવના બધા પ્રત્યે સરખી જ હોય, એક ગજવાના રૂપિયા બીજા ગજવામાં ગયાથી બને ગજવાના માલિહને આપણે તૂટાયા કે હામાયા એમ જેમ થતું નથી, એકાદ આખા છુટુંબના મિત્રને એકાદ માઈને વધારે મળ્યું અને બીજાને ઓછું, અમ ખીની જેમ હિયાની બળતરા થતી નથી, તેમ અજાતશત્રુ વિશ્વમિત્ર દુનિયામા વિચરે છે પોતાને વિષે પણ એનો પક્ષપાત રહેતો નથી રાગદ્વેષ ગયા (રાગ=અનુરાગ=આસક્તિ) એટલે પછી રહ્યું શું ? પછી સમાધાન અને પ્રસન્નતા રહે છે પછી મૈત્રી કરુણા, મુદિતા, અપેક્ષા એ ચતુર્વિધ પ્રસન્નતા રહી જાય છે પ્રસન્નતા એતે અવળખાનો અભાવ

બીજી રીતે જોઈએ તો પ્રસાદ એટલે સ્વચ્છતા. રાગદ્વેષનો છાદવ બેસી જાય તો ચિત્તરૂપી પાણી સ્વચ્છ નિર્મળ થવાનું જ. છાદવથી પાણી રંગાઈ જાય છે તેથી અંદર શું છે એ દેખાતું નથી. પાણી સ્વચ્છ થયું એટલે એ પારદર્શક થઈ જાય છે. ચિત્તપ્રસાદની અસર પણ એવી જ છે. જે માણસને ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો છે એ પોતાના જ શું પણ બીજાના મનનો પણ પાર પામી જાય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ-તત્ત્વપ્રાપ્તિની આડે જો છોડી વસ્તુ આવતી હોય તો તે રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓનું છિલ્મિપ જ છે. જેટલીક વાર આપણને થાય છે કે રાગદ્વેષને લીધે એછાગ્રતા આવી જાય છે. અમુક દરજ્જે એ વાત સાચી છે પણ એ એછાગ્રતા આંધળી અને આત્મધાતી હોય છે. સત્યજ્ઞાન તો પ્રસાદથી જ થઈ શકે છે. એછાદયંત્ર કે એછાદ સંસ્થાનું સ્વરૂપ, એની રચના, એનું કાર્ય આપણે ન જાણીએ અને છતાં એમાં પ્રવેશ કરીએ તો જ્યાં ત્યાં આપણે અથડાવાના અને દુઃખી થવાના. જ્યારે આપણે એ બધી સ્થિતિ,

બધી રચના બરાબર સમજીએ ત્યારે એ જ યંત્ર કે સંસ્થામાં આપણે સુરક્ષિત અને સ્વતંત્ર રીતે ફરી શકીએ છીએ. એક સ્થિતિને રાત્રી હાલેવાય અને બીજીને દિવસ. અંધારામાં આપણે અથડાઈએ છીએ, પ્રકાશ આપણને સ્વતંત્રતા આપે છે. જો કે બંને સ્થિતિમાં આસપાસની ગોઠવણ તો એની એ જ રહે છે. રાગદ્વેષ ગયા અને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ એટલે આપણને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. વિશ્વસંસ્થા, એનો સ્વભાવ અને તેમાંનું આપણું સ્થાન આપણે સમજી જઈએ છીએ અને તેથી બધાં દુઃખોની હાનિ થાય છે. ધોળે દહાડે ગમે ત્યાં ફરતાં જેમ આપણને વાંધો નથી આવતો તેમ બુદ્ધિ ગમે તેમ ફરતી છતી પોતાને ઠેકાણે સ્વાધીન અને સ્વસ્થ રહે છે.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિંદ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥

(ચાલુ)

(અ. ૨, શ્લો. ૬૪-૬૫)

આપણી સ્વરાજયાત્રા

અહિંસા અને કોમી એકતા

૫. ગાંધીજી સરહદન પ્રવાસેથી હમણા જ પાછા ફર્યા આ પ્રવાસના સમરહો અત્યંત આશંકાથી છે ઉપરજની નજરે જોતા તો આ પ્રવાસ ગાંધીજીના બીજા કાર્ષ પણ પ્રવાસ કરતા વધુ મહત્વ ધરાવતો હોય એવું લાગતું નથી, પરંતુ અમે જ્યાંસુધી જોઈ શકીએ છીએ ત્યાંસુધી આ પ્રવાસ બીજા પ્રવાસ કરતા અનૈકગણ વધુ મહત્વ ધરાવે છે સરહદમાં જો ખાનસાહેબ જેવો ફકીર આગેવાન ન પાકે હોત અને એ પ્રદેશ રાષ્ટ્રીય યત્તમાં અપૂર્ણ બનિયાન ન આપ્યું હોત તો એ પ્રદેશની વાત આપણને આજે પરાયા દેશની વાત કરતા હોઈએ એવી લાગત સામાન્યતઃ હિંદના મુસ્લિમોનો મોટો ભાગ હજી રાષ્ટ્રીય ભાવના કરતા કોમી ભાવનાથી જ વધુ રંગારેનો છે અને એ કોમી ભાવનાને દિવમે ને દિવસે વધુ જનક અને રાષ્ટ્રીયતાની ધાતક બનાવવાના પ્રયાસો જોશોર ચાલુ છે આવી સ્થિતિમાં લગભગ તેવું ટકા મુસ્લિમ-જનસંખ્યા ધરાવતો સરહદનો પ્રદેશ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે કોમી ભાવનાની જગ્યાએ રાષ્ટ્રીયતાની સ્થાપના કરી રહ્યો હોય અને બીજી બાજુ સ્વભાવે હિંસક ગણાતી આખી પકાણ કોમ અહિંસક વીરતા દાખવી રહી હોય ત્યારે એ પ્રદેશ પરાયો તો ન લાગે, પરંતુ સરહદ ઉપર હોના છતાં આ વિશાળ રાષ્ટ્રનું હૃદય હોય એવો જ લાગે ગાંધીજીનું હૃદય એ પ્રદેશમાં જ્યાં મટે બે કારણે ને લઈને તનસી રહ્યું હતું એક તો એમની ઇચ્છા વીરોની અહિંસા જોવાની હતી અને બીજી ઇચ્છા આ રાષ્ટ્રના મહાન પ્રશ્ન-કોમી એકતા-ની ચાવી શોધવાની હતી આ બંને ઇચ્છાઓ કેટલે અંશે પાર પડી છે તે વિષે ગાંધીજીએ પોતે જ ઘણું લખ્યું છે સરહદ ઉપરના એમના તમામ પ્રવચનોમાં બનતું ખાતેનું પ્રવચન અનેક રીતે ચિરમહિય રહે તેવું છે એ પ્રવચનનો પ્રધાન સૂત્ર એક જ છે ‘હું મારા દેશમાં કાયરોને જોવા નથી ઇચ્છતો મેં સદાકાળે માટે માન્યું છે કે જગતના પ્રશ્નોનો ઉકેલ તગ્યારથી થનાનો નથી છતાં તમને એમાં વિશ્વાસ હોય તો એ ઉકાવો પણ કાયર ન બને, રખે ઇતિહાસકાર એવું લખે કે ‘આ વીર જાતિ અહિંસાનું નામ લેતી લેતી કાયર બની ગઈ’ અહિંસા તરવાર કરતાં તીક્ષ્ણ અને કાર્યસાધક શસ્ત્ર છે કાયરના હાથમાં એ નહિ રહી શકે એનો ઉપયોગ કરનાર પૂરેપૂરો વીર હોવો જોઈએ

સરહદ ઉપરની ધારો અને અપહરણો અટકાવવા માટે બ્રિટિશ સરકારે કરોડોનો ધુમાડો ફેર્યો છે અને હજારો જનની ખુવારી કરી છે છતાં એ પ્રશ્નનો એક અંશ પણ ઉકરી શક્યો નથી તે ઉપર ગાંધીજીએ અત્યંત વેદનાભરી ટીકા કરી છે અને કહ્યું છે કે ‘તરારથી આ ધારોને તમે અટકાવી શકશો નહિ એ અટકાવવા માટે પ્રેમનું શસ્ત્ર જ ઉપયોગી થશે. એ

ધાડપાકુઓને મળે. એની તકલીફો સમજે અને એના માનવહૃદયમાં પશુએ વાસ કર્યો હોય તો એ પશુને ખેંચી કાઢે.'

ગાંધીજીએ ડૉ. ખાનસાહેબના પ્રધાનમંડળને પણ ચેતવણી આપી દીધી છે કે 'જે તમે આ પ્રશ્નને ન ઊકલી શકો તો પ્રધાનમંડળનું રહેવું નકામું છે. ગાંધીજીએ એ પણ જાહેર કર્યું છે કે 'પોલિસ અને લશ્કર ઉપર મહાસભાવાદી પ્રધાનોનો કાબૂ નથી, સરહદમાં તો ઝોળામાં ઝોળો છે.' આ શબ્દો બતાવે છે કે સ્વતંત્રતાનો એક અંશ આપણને મળેલો દેખાય છે, તે પણ શુદ્ધ નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે ગાંધીજી અને ખાનસાહેબ સરહદી જાતિઓની વચ્ચે જવા માટે ઉત્સુક છે. ડૉ. ખાનસાહેબે તો ત્યાંસુધી કહ્યું છે કે 'આ પ્રશ્ન હિંદી સરકાર હાથ ઊકાવી લ્યે તો હું ગણ્યા દિવસમાં એનો ફેંસલો લાવી દઉં!' આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે સરહદના પ્રશ્નનો આખરી ઉકિલ હવાઈ જોમખથી જ નહિ જ, પણ અહિંસાથી આવવાનો છે. સરહદના ગાંધી ખાન અખંડુલ ગફારખાન પોતાના અને પોતાના હમ્મરો સાથીઓના પ્રાણના ભોગે અહિંસાનો આ મહા પ્રયોગ કરવા માટે તત્પર છે, પરંતુ તરવાર ઉપર જ જેને વિશ્વાસ છે અને સરહદી જાતિમાં મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા ન વધે એવી જેની ઇચ્છા છે તે હિંદી સરકાર આ પ્રયોગ કરવા આપતી નથી. આ પ્રશ્ન આજે કેવળ વેદનારૂપ દેખાય છે પરંતુ આવતી કાલે સમસ્ત હિંદનો પ્રશ્ન બની જાય તો નવાઈ જેવું નથી, કારણકે આ અહિંસક રાષ્ટ્ર એના પાડોશીઓ સાથે વેર બાંધવા નથી ઇચ્છતું. આ પ્રશ્ન ઉપર વહેલું મોઢું સરહદ ઉપર અહિંસક યુદ્ધ મંડાવું જ જોઈએ.

ગાંધીજીના પ્રવાસનું ખીલું કારણ, 'કામી એકતા'નો પ્રશ્ન ત્યાં ગોળુ બની ગયેલો દેખાય છે, પરંતુ ખરેખર એમ નથી. હિંદુઓના દિલમાંથી ભય કાઢવા માટે ગાંધીજીએ દીક પ્રયાસો કર્યા છે અને સૌથી મોટી વસ્તુ તો હમણાં હમણાં એ બનવા લાગી છે

કે ખુદાઈ ખિદમતગારોના ફટલાયે અગ્રણીઓ આજે આખા દેશમાં ઘૂમી રહ્યા છે. ખુદાઈ ખિદમતગારોનો મોટામાં મોટો ગુણ એમનું મૂંગાપણું છે એટલે એમના વિષે છાપામાં મોટાં મથાળાંઓ નથી આવતાં પરંતુ એ સેના વ્યવસ્થિત રીતે હિંદના મુસ્લિમોમાં રાષ્ટ્રીયતા સીંચવાનું કામ કરી રહી છે. ગાંધીજીએ સરહદમાં તાલિમ-શાળા ખોલવાની જે સૂચના આપી છે તે આ પ્રચારને વધુ મજબૂત બનાવવામાં ઉપયોગી થશે. આ રીતે ગાંધીજીનો સરહદનો પ્રવાસ આ દેશમાં અહિંસાનાં મૂળ જાગે નાખાવામાં અને કામી ભાવનાનાં મૂળ ખોદી નાખવામાં અત્યંત ઉપયોગી થશે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો

યુરોપનો પાંચ મહિનાનો પ્રવાસ કરીને હિંદના પ્રતિનિધિ જવાહરલાલ હિંદમાં આવી ગયા છે. જહાજમાંથી ઊતર્યા પછી તુરત જ એમણે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તે શબ્દોમાં ફરી પાછી આપણને નવીનતા લાગવા માંડી છે. આપણી પ્રજાને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો સાથે સદા જોડી રાખનાર નેતા તો એક જવાહરલાલ જ હોય એવું લાગે છે. ફટલીક વખત તો તેઓ હિંદના આંતરિક પ્રશ્નો કરતાં આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને વધુ મહત્ત્વ આપતા હોય એમ જણાય છે. સુભાષચાન્દ્રને બાદ કરતાં મહાસભાના બીજા કાર્મ આગેવાન ભાગ્યે જ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન ઉપર કશું બોલે છે. આમ હોવાથી જવાહરલાલની વાણી, પ્રકાશ અને પ્રેરણા આપનારી લાગે છે. જે બધા જ આગેવાનો આ પ્રકારે જ પ્રજાને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નમાં રસ લેતી કરવા જાય તો કદાચ આપણી હજી ઊગીને જાણી થતી રાષ્ટ્રીયતા જોખમમાં આવી પડે, પરંતુ આપણી પ્રજાનું ભાગ્ય પલટી રહ્યું છે એમ દેખાય છે. એટલે જ આપણને જગતનાં બળાબળોનો ખ્યાલ રાખનાર જવાહરલાલ અને હિંદની નાની મોટી લડત ઉપર બ્યવહારીક માર્ગ બતાવનાર સરદાર વલ્લભભાઈ જેવા નેતાઓ મળ્યા છે. આપણા દેશની પ્રજા, જે ગાંધીજીને બાદ કરીએ તો, એ જ દેશનેતાઓની દાર-વાણી ઉપર જ ચાલતી જણાય છે. આ બંને નેતાઓ

ધણી રીતે વિચારતાં એકબીજાના વિરોધ રૂપ નહિ પણ પૂર્તિરૂપ હોય એમ જણાય છે. આપણે આશા રાખીએ કે આ બંને નેતાઓ આપણને શુદ્ધ સ્વરાજ અપાવવામાં સફળ થાય.

જવાહરલાલજીએ સ્પેનની પ્રજાને ખોરાકની મદદ આપવા માટે જે અપીલ કરી છે તેને દરેક હિંદીનો હાર્દિક ટેકા હોય જ. સ્પેન પ્રજાસત્તાકને ગાંધીજીએ પણ પોતાની શુભેચ્છા પાઠવી છે, પરંતુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ખોરાકી-સામાનનાં આ જહાજો મોકલવાની પાછળ માનવદયાની દૃષ્ટિ છે કે રાજકીય દૃષ્ટિ છે? જો માત્ર માનવદયાની જ દૃષ્ટિ હોય તો આ કંગાળ દેશને પોતાનાં જ બાળકો માટે ક્યાં પૂરાં અન્નવસ્ત્ર મળે છે? જો પ્રધાન દૃષ્ટિ રાજકીય હોય તો આ અપીલ વિશેષ આવકાસ્લાયક ગણાય એમ અમારું માનવું છે. જગતમાં પ્રજાતંત્ર માટે લડતી પ્રત્યેક લડાઈ હિંદી સાથે અને હિંદમાં લડતી લડાઈ એ લડાઈઓ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે એ વાતમાં હવે ભાગ્યે જ કોઈને શંકા રહી હોય. સ્પેનમાં પ્રજાસત્તાક હતે કે જનરલ ફ્રાંકો હતે કે ચીનમાં ચીન હતે કે જાપાન હતે એ પ્રશ્ન આપણા ભાગ્ય માટે પણ મહત્વનો છે એટલે સ્પેન પ્રજાસત્તાકને આવી નિર્દોષ મદદ અવસ્ય પહોંચાડવી જોઈએ, ચીન માટે આપણે તખીખી દુકડી મોકલી અને સ્પેન માટે ખોરાક મોકલવું એ બંને વસ્તુ હિંદને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં આગળ લાવવા માટે ધણી મદદગાર થશે, આ દૃષ્ટિએ જવાહરલાલની અપીલ અમને બહુ કિંમતી લાગે છે.

તા. ૭ મી નવેંબર

ઔદ્યોગિક જગડને લગતો સરકારી ખરડો મુખર્જીની નીચલી અને ઉપલી ધારાસભામાં પસાર થઈ ગયો. આ વખતની ધારાસભામાં આ ખરડાએ એવું જાણપ્રદ મહાભારત જમાવ્યું કે બીજા બધા ખરડાઓ સામાન્ય બની ગયા. આ ખરડાનો વિરોધ કરવા માટે વિરોધ પક્ષે આખા ઇલાકામાં સાર્વત્રિક

હડતાલ પડાવી અને એ હડતાલના દિવસે મુખર્જીમાં ગોળીઆર ચનાં એક માણસનું મરણ થયું અને કેટલાક ધાયલ થયા.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ ખરડો ખરેખર મજૂરોને મરદન મારે એવો છે? જો આ ખરડો એવો જ હોય તો એ કાયદાશ્પે થાય તોપણ પ્રાણના ભોગે મજૂરોએ એનો વિરોધ કરવો જોઈએ અને એ વિરોધીઓ જો સાચા હશે તો ગમે તેવું મજબૂત પ્રધાનમંડળ પણ અંતે એમની આગળ નમશે જ. પણ હકીકતમાં એવું છે જ નહિ. આ ખરડાનો વિરોધ મજૂરોને ખાતર થયો હોય તે કરતાં વધુ તો મહાસભાને બદનામ કરવા અને સીધા ઉપાયોથી ન ફાળ્યા ત્યારે મજૂરોને પ્યાદાં બનાવીને મહાસભા સામે લડવામાં જ થયો છે, જ્યારથી મહાસભાના હાથમાં પ્રાંતની લગામ આવી છે ત્યારથી એની તાકાત વધવા માંડી છે. મહાસભાની તાકાત જેમ જેમ વધે તેમ તેમ વિરોધીઓની તાકાત ઘટે જ એ તો સામાન્ય નિયમ છે. આ ઘટેલી તાકાતનું સંપૂર્ણ પ્રદર્શન તા. ૭મી નવેંબરની હડતાલમાં પ્રજાએ જોઈ લીધું.

ઔદ્યોગિક જગડા-નિવારણનો ખરડો એ કલમથી તૈયાર થયો છે કે જે કલમે થોડા જ વખત પહેલાં મિલ-માલિકાનાં ખિસ્સામાંથી દર વરસે લગભગ એક કરોડ રૂપિયા મજૂરોનાં ગળવામાં મૂક્યા છે. જો મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ માલિકાનું જ હિત વિચારતું હોત તો તેઓ આ પગલું ભરત નહિ. હિંદમાં ફરતો દરેક બે પગવાળો માણસ જાણે છે કે હિંદમાં રાગઓ, નવાઓ, જમીનદારો, પૂંછપતિઓ, મિલ-માલિકો વગેરે સત્યામંદની લડત દરમિયાન અને ખાસ તો ચૂંટણી દરમિયાન મહાસભાની સામે જ ઊભા રહ્યા છે. આને આક પ્રાંતમાં મહાસભા જે તાકાતથી જામી છે એ તાકાત ખરેખર તો મતદારોની જ તાકાત છે. આ મતદારો છે કણુ? મજૂરો અને ખેડૂતોથી વ્યપેલો આ દેશ જો મહાસભાની પાછળ ન હોત તો મહાસભા સુધી પહોંચી જ રી રીતે શકત? એટલે મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ ગરીબોનું જ પ્રતિનિધિ છે. તેઓ

પ્રમાણિક ન હોય અને હુમ્મ્યા હોય તોપણ પોતાના જીવવા ખાતર, પ્રતિષ્ઠા ખાતર અને છેવટ દૂર દૂરની કાઈ મહત્ત્વાકાંક્ષા ખાતર પણ એમણે મનૂરોત્તું અને ખેડૂતોત્તું જ હિત કરવું જોઈએ.

પણ અહીં પ્રશ્ન બીજો છે. આ ખરડામાં લવા-દપંચતું તત્ત્વ સ્વીકારાયું છે અને એ વિધિમાંથી પસાર ન થાય ત્યાંસુધી મનૂરો હડતાલ પાડી શકે નહિ એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે. હડતાલને આવા નિયમય નીચે મુજી છે તેને મહાસભાના વિરોધીઓ ‘હડતાલનો પવિત્ર હક્ક છીનવી લીધો’ એમ કહે છે. ખરેખર હક્ક છીનવાયો જ નથી અને હડતાલ ઉપરતું આ નિયમન પણ ન આવ્યું હોત જો આજ પહેલાં અનેક નિષ્ફળ હડતાલોમાં મનૂરોના કરોડો રૂપિયા ખરાબ ન થયા હોત, પણ સાચી વાત એમ છે કે લવાદપદ્ધતિ એ ગાંધીપદ્ધતિ છે અને એમાં વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના સહકારનો સિદ્ધાંત રહેલો છે. જ્યારે હડતાલની નિરં-કુશ પદ્ધતિ વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનું ઝેર વધારનારી પદ્ધતિ છે. મુંબઈ સરકારના વડાપ્રધાને તો ત્યાંસુધી કહ્યું કે ‘આ ખરડો સંપૂર્ણ રીતે મનૂરોનાં હિત ખાતર જ ઘડવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જો અનુભવે એમ ઠરશે કે આ ખરડો મનૂરોત્તું અહિત કરે છે તો સરકાર એને રદ કરતાં અચકાશે નહિ.’ બાલાસાહેબ ખેર જેવો માણસ વડાપ્રધાનપદના જવાબદારી-ભર્યા સ્થાનેથી આ શબ્દો ઉચ્ચારે છતાં એની પ્રમાણિકતા વિષે શંકા ઉઠાવવામાં આવે એનો અર્થ જ એ છે કે આ વિરોધ ખરડા સામે નહિ પણ મહાસભા અને મહાસભાના સિદ્ધાંતો સામે છે.

આ વિરોધ ધારાસભામાં તો કરુણ રીતે હાર પામ્યો પણ તા. ૭મી નવેમ્બરે હડતાલ પડી તે પણ સરકારી ખરડાનું સમર્થન કરનારી જ નીવડી. અનેક વર્તમાનપત્રોએ અને છેલ્લે છેલ્લે ગૃહમંત્રી શ્રી. મુનશીએ જે આંકડાઓ રજૂ કર્યા તે બતાવે છે કે આટ-આટલી ઉશ્કેરણી છતાં મનૂરોના ૮૦ ટકા માણસો તે દિવસે કામ ઉપર જ હતા. મહાસભાના ખરડા પાછળ વિશાળ મનૂર-જનતાનો ટેકો છે એનો આથી વિશેષ પુરાવો શો હોઈ શકે ?

આમ છતાં તે દિવસે મુંબઈની પોલીસને લાડીઓ ચલાવવી પડી અને ગોળીબાર કરવો પડ્યો તે તો અહિંસાને વરેલી મહાસભા માટે શરમજનક છે. એ ગોળીબાર સિવાયનું એક પણ સાધન સરકાર પાસે નહોતું એ વાતનો એ શરતે જ સ્વીકાર થઈ શકે કે મહાસભાવાદી સરકાર હજી અહિંસક શત્રુસાજ તૈયાર નથી કરી શકી. આ લાડીબાર અને ગોળી-બારની જવાબદારી વિશેષતઃ જેજવાબદાર પ્રચાર-કાર્યના શીરે જ છે, છતાં મહાસભાની ઉજ્જવળ પ્રતિષ્ઠામાં આવા ગોળીબારો ને લાડીબારો કાળો ડાઘ તો મૂકી જ ન્ય છે. આપણા દેશે જો મહાસભાની અહિંસાની નીતિને બળવાન બનાવવી હશે તો મહા-સભાની સરકારો પાસે મોટી અહિંસક સેના ખડી રહી શકે એવી તૈયારી કરવી જ પડશે. આ ગોળીબારનો ઉપયોગ પણ વિરોધીઓ મહાસભાને બદનામ કરવા માટે કરતા હતા, પરંતુ સરદાર વલ્લભભાઈની મૂચનાથી સરકારે સ્વતંત્ર તપાસપંચની નિમણૂક કરી એ વિરો-ધીઓનો દાવ જીધો વાળ્યો છે તે ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે.

સંતતિનિયમનનો ખરડો

બહુ ઝોઝાં વર્તમાનપત્રોએ જે ખરડા ઉપર પ્રજનનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે ખરડાની અહીં તો નોંધ લેવી જોઈએ. સંતતિનિયમનને ઉત્તેજન અને સગવડ મળે એવો એક ખરડો ધારાસભામાં આવતાં બહુ જ ઓછી ચર્ચામાં એ બીડી ગયો. આ ખરડો આવવાના સમાચાર જ્યારે છાપાંમાં વાંચેલા ત્યારે આ વિષે ‘મહાસભા-પક્ષ’ શાં પગલાં લેશે તે અમે નક્કી નહોતા કરી શક્યા. ગાંધીજી આ ખરડાનો વિરોધ કરે એમાં તો શંકા જ નહોતી, પરંતુ એમ તો રસી મૂકવાનો ગાંધીજી વિરોધ કરે છે છતાં સરકારે તો એનો સ્વીકાર કર્યો છે, એટલે આ વિષયમાં પણ એવું જ કદાચ બનશે એમ લાગતું હતું; પરંતુ એ ખરડાની તરફેણમાં માત્ર ૧૨ જ મત મળ્યા એ જ્યારે બાકીના ત્યારે આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો-જો કે એ આશ્ચર્ય આનં-દનું હતું.

આ ખરડાને અગે ને થોડા લાપણા થયા તે અને પક્ષે અતિ પ્રચલિત થઈ ગયેની દલીલો જ રમૂ કરતા હતા એટલે એ વિરોધ લખવા જેવું નથી લાદરાખતો સદેશ

જાણે શિવજીએ ત્રીજી નેત્ર જેટલું હોય એવી રીતે સદાર વ નભભાઈ આજે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો વિરોધોની રહ્યા છે અને વર્તી રહ્યા છે બહુ ભુત અને જોઈ જોઈને ડગના ભરતુ વડોદરાનું પ્રભુમહા સરદારને પોતાને ત્યાં બોલાવતા ડરુ હતું પરંતુ એને પણ છે ના તથા ચાર વર્ષ થયા દિશા સૂઝતી નહોતી અને સર્વ રાજસ્થાનમાં લાગેની આગની જાળો તો એને પણ દહાડતી જ હતી એને સરદારને લા યા વિના છૂટકો નહોતો સરદાર ધરતી જોઈને જ પગ મૂકે એવા રહ્યા એટલે સુકાન સભાળતા પટેલા આ તોફાની સમુદા જહા જના સાથીઓને ચકાસી લીધા અને પછી જ સુકાન લાથમાં પકડ્યું લાદરાખના એમના લાપણ ઉપર અને ત્યાં એમણે ચલાવેલી કાર્યવાહી ઉપર તો સાચી સમાલોચના વડોદરાની પ્રજા જ આજે આપી રહી છે મહારાજના યશોગાન ગાતી પ્રજા ચારે ખૂણે ખળભળી જાગી છે અને જો મહારાજ ગાયકવાડ આ નનયુગના રંગોને નહિ એળખી શકે તો એમની ડેલ્ટી અવસ્થા અત્યંત દુઃખમર રીતે વીતશે એમ લાગે છે અને જો એમના જુનાની-કાળના સ્વપ્નાઓ તેઓ પાર પાડવા ઇચ્છતા હશે તો પ્રજાને રાજ્યની લગામ સાપી દઈને પોતાનો જ્યજ્યકાર સભાળતા જશે આપણે ઇચ્છીએ કે આ ખીજી સ્થિતિ જ એમને પ્રત્યાય

મૈસૂરની તપાસ-સમિતિ

ત્રિદુરાશ્વત્યમના ગોળીયાર અંગેની મૈસૂરના મહારાજાએ નીમેની તપાસ-સમિતિએ પોતાનો અહેવાલ તૈયાર કરીને પ્રગટ કરી નાખ્યો છે આ તપાસના અહેવાલની સાચી તપાસ તો હવે મહાસભાના આગેવાનો અને મૈસૂરની પ્રજા કરશે પરંતુ આ અહેવાલ ઉપર ઉપજી જોતા પણ એની જાપ પડે છે કે જાણે પોલીસને અને ન્યાયાધીશને ગયાનવાનો જ એમાં

પ્રયાસ હોય આ તપાસ-સમિતિ લોકોને ઉદ્ધરનારા પ્રચારની નોંધ લે છે પણ લોકોના ટોળા ઉદ્ધરના હતા એની નોંધ પ્રચલન છતાં પણ લઈ શકતી થી મરનારની સખ્યા કેટલી હતી એની તપાસમાં એ એટલી બધી લાડી જાતરી છે કે મારવાની જરૂર હતી કે કેમ એ વસ્તુને જ ભુનાવી દે છે જો કે એને સોપાયેની એ ખામતો ગોળીયાર જરૂરી હતો ? અને એ જરૂર કરતા વધારે હતો ? આ અને પ્રશ્નોના જવાબ એ રાજપક્ષે જ આપે છે સામાન્ય અક્ષલનો માણુઅ ગ્રહણ કરી શકે એવા કાર્ક પણ પુરાવાઓ વિનાનો આ જવાબ 'ગોળીયાર જરૂરી હતો અને જરૂર કરતા એ વધારે નહોતો' પ્રજા ફગાવી દેશે અને જગતને સાબિત કરી ખતાવશે કે આ તપાસ-સમિતિએ તપાસ નથી કરી પણ પોતાના અસીલ માટેનો માત્ર કેસ જ તૈયાર મ્યો છે

સિવ, આસામ અને બંગાળ

આખા પ્રેક્ષમાં આ ત્રણ પ્રધાનમહાના આસ નો જનારે ને ત્યારે ડાનતા દેખાય છે આસામમાં મહાસભાએ સત્તાના સૂરો લીધા છે અને એની સ્થિતિની આશા રાખવામાં આવે છે પરંતુ ખીજા પ્રનાહો જોતા એ માટે શકા થઈ આવે છે મહા સભાના લાથમાં સત્તા આવે તેથી કોને આનંદ ન થાય ? પરંતુ એની ઇચ્છા મનમાં રહ્યા જ કરે છે કે મહા સભા એના આસન ઉપર જ બેસે કે જેને કાર્ક ડોલાવી ન શકે આસામનું મહાસનાનું પ્રધાનમહા એની સામેના કાનતરાઓ છતાં કદાચ ટકી જશે, પરંતુ એની ઘણી શક્તિ પ્રજા ઘડતરના કામ કરતા પોતાના પક્ષને મજબૂત રાખવામાં જ ખત્યાર્ક જશે આજે મહા સભાની સાથે જેમણે જોડાણ કર્યું છે તેઓએ આજ પટેલા એ વખત તો પોતાના વયનો ફેરના છે આવા માણુમાં ઉપર મહાર કેમ ખાધી શકાય ? આતરિક હકીકતોની અમને માહિતી નથી, પરંતુ મહાસભાએ આસામમાં પ્રધાનમહા સ્થાપવામાં ઇર્ષક ઉતાવળ કરી નાખી હોય એવું જણાય છે

આસામના પ્રધાનમંડળ અંગેનું સરદારનું માન પણ સૂચક લાગે છે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે મહાસલાની ઇજ્જત ત્યાં જળવાઈ રહે.

અંગાળનું ડામાડોળ લાગતું પ્રધાનમંડળ ફરીને સ્થિર થયેલું દેખાય છે, પરંતુ આ સ્થિરતા કેટલો કાળ ટકશે તે કહી શકાય નહિ, કારણકે એવા માણસોના હાથમાં સત્તાનાં સૂત્રો આવ્યાં છે કે જેઓ સ્વભાવે અને કાર્યપદ્ધતિએ એક ખીખથી જુદા જ છે. આ પ્રધાનમંડળ તો ડામાડોળ સ્થિતિમાં જ રહેવાને સર્જાયું હોય એવું લાગે છે.

સિંધનું ભાવી હમણું હમણું ઊજળું જણાય છે. મહાસલાની માગણી સ્વીકારી લેવાનું ડહાપણ ત્યાંનું પ્રધાનમંડળ કરતું જણાય છે. જે એમ થશે તો એ પ્રધાનમંડળ તો સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરશે અને સાત્વિક રીતે મહાસલાના હાથમાં નવ પ્રાંતો આવશે.

ધન્ય રાજકોટ

રાજકોટની લડત દિન પ્રતિદિન જે સ્વરૂપ લઈ રહી છે તે મોંમાંથી ‘ધન્ય’ ‘ધન્ય’ ઉચ્ચારાવે છે. ખરેખર જ એ રાજસ્થાનનું પારડોલી બન્યું છે. એ પ્રશ્ન ઉપર જ સમસ્ત દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નની ચાવી શોધવી હોય એ રીતે સરદાર પોતાનું ધ્યાન ત્યાં રોકી રહ્યા છે. પ્રજા અદ્ભુત વીરતા બતાવી રહી છે અને એક બાબત ખ્રિસ્તિય સરકાર અને ખીજી બાબત મહાસલા વચ્ચે જંગ મંડાયો હોય એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ છે.

આગામી મહાસલા

ત્રિપુરી (મહાકાશલ પ્રાંત) મહાસલાના દિવસો નજીક આવતા જાય છે. જે પ્રાંતમાં મહાસલા ભરાય

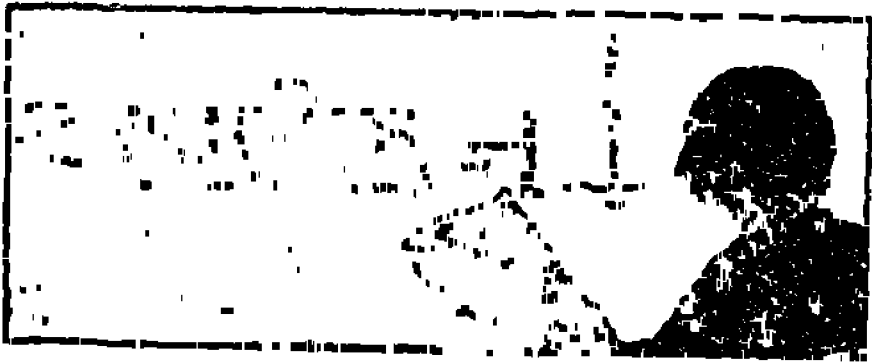
છે એ પ્રાંતમાં થોડા મહિના પહેલાં એક મોટું વંટોળ ચાલી ગયું. ડૉ. ખરૈનું એ પ્રકરણ આજે તો શાંત પડી ગયું છે, છતાં મહાસલાની સ્વનાતા કામમાં તો એથી અનેક વિત્તો આવ્યાં હશે. શેઠ ગોવિંદદાસને સ્વાગતપ્રમુખનું સ્થાન આપીને મહાકાશલ પ્રાંતે ડહાપણનું કામ કર્યું છે. આપણે ઇચ્છીએ કે શેઠ પોતાના ઉપરની મહાન જવાબદારી સરળ રીતે બજવી શકે.

જેમ જેમ મહાસલા નજીક આવતી જાય છે તેમ તેમ સાના દિલમાં પહેલો પ્રશ્ન ‘કાણ પ્રમુખ થશે?’ એ ઊઠે છે. આ વર્ષે અત્યારસુધીમાં સુભાષ બાબુ માટે ચારે બાબુથી ભલામણો થઈ છે, પણ મહાસલાના રાજકારણને જાણનાર દરેક સમજે છે કે ચાવી ભલામણો પ્રમુખોને સ્થાપી શકતી નથી. અમને એમ લાગે છે કે આ વર્ષે મૌલાના આઝાદ પ્રમુખસ્થાને આવશે અને તેઓ આવે એ અનેક રીતે યોગ્ય છે. આ દેશનું રાજકારણ ઘડવામાં આપણા પ્રથમ પંક્તિના નેતાઓમાં તેમનું સ્થાન છે અને જ્યારથી મહાસલાએ હોદ્દા સ્વીકાર્યા છે ત્યારથી અતિ વિકટ બનેલા હિંદુ-મુસ્લિમ-પ્રશ્નને તેઓ સૌથી વધુ સમજે છે. ઉપરાંત, એમનાં કાર્યદક્ષતા અને વહીવટી જ્ઞાન વિષે તો બે મત છે જ નહિ. સર્વ રીતે જોતાં તેઓ જ પ્રમુખ થશે એમ લાગે છે.

અમદાવાદ

૨૨ : ૧૧ : ૩૮

મોહનલાલ

અધ્યક્ષી : કર્તા શ્રી. ઝરેરચદ મેઘાણી : પ્રકાશક
શ્રી. સુભદ્રા અચરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ અમદાવાદ :
મુદ્રક રૂપિયા અઢી.

અંગ્રેજ નવલકથાકાર Hall Cane ની
Master of Man નામની નવલકથાનું આ
રૂપાંતર છે, પણ એ એટલું સુંદર બન્યું છે કે એને
મૌલિક જ કહેવું જોઈએ. વાર્તાનું વાતાવરણ ખરા-
બર કાઠિયાવાડનું જામ્યું છે.

સત્ય અને ન્યાયનિઠ એક જીવાનને પોતાની જ
વિરુદ્ધ એક વાર સુક્રદો આપતાં એને પોતાની પ્રિય-
તમા ગુમાવવી પડે તેવો પ્રસંગ છે. ધણું ધણું
મંથનને અંતે તે પોતાનું પાપ ખુલ્લું કરી નાખે છે
અને શિક્ષા તરીકે જેલમાં જઈ જાય છે. અહીં
જેલમાં જ એને એની પ્રિયતમા મળે છે, બંનેનાં
લગ્ન થઈ જાય છે.

દેહલાક વાંચકને આ અંત યોગ્ય નહિ લાગે,
પણ દોષની શિક્ષા મળે એ જ તો શું સત્ય નથી ?

સત્યનિઠ બની દોષની કબૂલાત સ્વેચ્છાએ કરી
દેવાથી દોષમયી સંપૂર્ણ સુક્રિત કેમ મળે ? અને આ
વાર્તામાં તો એવા માણસને એના સત્યના બદલામાં
જેલ લહે મળી પણ એની પ્રિયતમા પણ
મળી છે.

વાર્તાની ખૂબી એના એકધારા રસપ્રવાહમાં છે.
સાપ્તાહિક પત્રમાં ચાલુ વાર્તા તરીકે કટકે કટકે એ
લખાયેલી હોવા છતાં રસબંધ નથી થયો.

અમદાવાદ : લેખક, ભોળીલાલ ગાંધી : પ્રકાશક નવી
દુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ : કિંમત બે રૂપિયા.

રશિયન લેખક મેકસીમ ગોર્કી લિખિત 'મધર'
નામની નવલકથાનું રૂપાંતર પણ ગંभी જાય તેવું
નથી. એ માટે જવાબદાર છે દેહલાક લાખાદોષો
અને શુદ્ધ લખાવટ; પણ આ વસ્તુને બાદ કરતાં
વાર્તા લેખે પુરતક ધણું સરસ કહી શકાય અને
તેમાંય સરસ છે 'અમ્મા'નું એક પણ દોષ વિનાનું
પાત્રલેખન. 'અમ્મા' એક અલણ મજૂર-સ્ત્રી
હતી, દુનિયાના પ્રવાહોને લેશ પણ જાણતી નહોતી
છતાં એણે ક્રાન્તિને વેગ આપવાનું, ક્રાન્તિ માટે માણ
આપવાનું જે જવલંત કામ કરી બતાવ્યું તે એના
વિકસતા પાત્રલેખને સ્વાભાવિક બનાવી દીધું છે.
એક સ્તુત્ય પ્રયાસ આ વાર્તામાં એ બતાવવાનો થયો
છે કે ક્રાન્તિ અહિંસાદારા જ આવી શકશે. આમાં
ચિત્રસચેલી મજૂરોની ચળવળ આપણી ઘણી સકાત-
બુદ્ધિ મેળવી જાય છે.

નૌકાદૂધી : લેખક કવિવર રવીન્દ્રનાથ : અનુવાદક
શ્રી. નગીનદાસ પારેખ : પ્રકાશક પ્રસ્થાન કાર્યાલય,
અમદાવાદ : કિંમત અઢી રૂપિયા.

રવિબાળુનાં લખાણો એના વાચનારને નિર્મળ
બનાવે છે, એના માણસને ઉન્માદ નથી ચડતો પણ
એનું અંતર બીની લાજગીઓથી ભિન્નઈ જાય છે.
તેવા જ ગુણવાળી એમની આ નવલકથા પણ છે.
એમાં એમની અન્ય કથાની પેઠે ચર્ચાઓ ન આવતાં
કથાપ્રવાહનું ધીરું પણ પ્રસન્ન અને અખંડ વહેણ

છે. પાત્રાલેખન સરળ છે, દુષ્ટ પાત્ર પણ સરળ જ છે.

બે નૌકાઓ જુદે જુદે સમયે ફૂળી જતાં બંનેમાંથી એક એક જણ જ બચવા પામે છે. બચેલાંમાં એક પુરુષ છે, બીજી સ્ત્રી છે. બંને એકમેકને પતિ-પત્ની સમજી લે છે કારણ કે પરણતી વખતે કાઈએ પોતાના ભાવિ જીવનસાથીને જોયેલ નહિ. આમાંથી પુરુષને પહેલી ખબર પડે છે કે જેને પોતે પોતાની પત્ની સમજી લીધી તે તો કાઈક બીજાની પત્ની છે અને અહીંથી વાર્તાની કરુણ શુભ મંથનની ઘટનાઓ શરૂ થાય છે અને શુભમાં જ તે પરિણમે છે.

અનુવાદ ગમી જાય તેવો છે.

કલકિત : અનુવાદક મણિભાઈ ભગવાનજી દેસાઈ : પ્રકાશક ગુજરાત ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ કિંમત રૂ. ૧

ફ્રેંચ સાહિત્યકાર યુજેન બ્યૂના Les Avories નામના નાટકનું અપરત સિંકલેરે Damaged Goods ને નામે નવલકથામાં રૂપાંતર કર્યું અને એ નવલકથાનો આ અનુવાદ છે. મૂળ વાર્તા સરસ છે તેમ અનુવાદ પણ સુવાચ્ય છે.

સિદ્ધિલિસ (ચાંદી)નો રોગ ફેટલો લયંકર છે, છતાં આ 'પ્રગતિ'માન જમાનામાં તે ફેટલો અનિવાર્ય છે ! આ રોગ ફ્રાંસમાં ખૂબ ફેલાયેલો છે અને તે સામે આંખભિયામણાં કરતા રાજનીતિજ્ઞોનું ધ્યાન ખેંચવા આ પુસ્તક લખાયેલું છે. વાર્તામાંની ચર્ચાઓ અને ઘટનાઓ બતાવે છે કે રોગમાંથી બચવાના ઉપાયો કઈપ્રકારે અશક્ય નથી. 'ટૂંક સુદતમાં રોગ નાબૂદ' કરી આપનારા ડૉક્ટરો સામે પણ આમાં કટાક્ષ છે.

વાર્તા પ્રચારલક્ષી છે, છતાં એનો કંટાળો નથી આવતો. ઘટનાપ્રવાહ ચર્ચાઓથી જ આગળ વધતો જાય છે છતાં રસિક બન્યો છે.

આપણે ત્યાં આ વિષય પરની મૌલિક વાર્તાઓ ન લખી શકાય તેમ હોય તો એના અનુવાદો કરી કરીને પણ પ્રગટ કરવા જોઈએ.

વિરાજ વડુ : લેખક શરતચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય : અનુવાદક મહાદેવ દેસાઈ : પ્રકાશક નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ : ત્રીજી આવૃત્તિ, કિંમત દસ આના.

શરદ્યાશ્રુનાં પુસ્તકો આપણી ભાષાના વાંચકોને ફેટલાં ફુંચી ગયાં છે તે તો આજે એના એક પુસ્તકના ત્રણ ત્રણ પ્રકાશકો તરફથી અનુવાદો પ્રગટ થાય છે તે બતાવી આપે છે.

આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં પ્રથમ આવૃત્તિ ક્યારે બહાર પડેલી તે જણાવેલું નથી, પરંતુ મને યાદ છે તેમ ૧૯૨૫-૨૬માં બહાર પડેલી. મને ખીલું એ પણ યાદ છે કે એ વખતે તો શરદ્યાશ્રુનાં આ સિવાય બે જ પુસ્તકો અનુવાદિત થયેલાં. ત્યારે વાંચેલ આ વાર્તાની અસર આટલાં વર્ષોએ પણ ઝાંખી નથી પડી. શરદ્યાશ્રુની શ્રેષ્ઠ ગણાતી કૃતિઓમાં 'વિરાજ વડુ' મને મોખરે લાગી છે. શરદ્યાશ્રુની ભાષા, શૈલી, પાત્રાલેખન, ભાવનિરૂપણ અને ઘટના-પ્રવાહ સુદાં ઘણી ખરી વાર્તાઓમાં એક સરખાં જ હોય છે અને છતાંય બધી વાર્તાઓ આપણી સામે જુદે જુદે સ્વરૂપે રજૂ થઈને આવે છે, આપણને ગમી જાય છે અને ફરીફરી વાંચવા લલચાવે છે. 'વિરાજ વડુ'માં આ ગુણો મને આકર્ષ્યો છે. મને આ વાર્તામાં જેવું કારણ લાગ્યું છે તેવું એમની બીજી વાર્તાઓમાં નથી લાગ્યું. આમાં ફેટલેક અંશે શ્રી. મહાદેવભાઈ જેવા અનુવાદક યશભાગી હોય.

આ પ્રકાશનમાં વપરાયેલા કાગળ, એની બંધાઈ, મુદ્રણ અને સુધડતા બેતાં લાગે છે કે ફેટલાક પ્રકાશકો જે ચોપડીની કિંમત બખબે રૂપિયા રાખતા હોય છે તે તેથી ત્રીજા ભાગની કિંમતે ગ્રાહકોને આપી શકે અને છતાંય કમાઈ તો શકે જ.

કૃષ્ણબંસી : મૂળ લેખક સાધુ વાસવાણી : અનુવાદક અને પ્રકાશક પ્રાણશંકર સોમેશ્વર જોષી, બેંગાલુરુ, દ. આફ્રિકા : કિંમત બાર આના.

સાધુ વાસવાણીનું નામ હિંદમાં અધ્યાત્મવાદી દેશભક્ત તરીકે જાણીતું છે. એમના Krishna's Flute નો આ અનુવાદ છે. કૃષ્ણની બંસીમાં પણ

એમને દેશસેવાના સૂરે સંલગ્ન છે અને એમની વિચારપ્રતિભા આમાંના ઘણા લેખોમાં દેખાય છે.

દુઃખની સાથે કહેવું પડે છે કે અનુવાદકે મૂળ લેખકની પ્રતિભાને યોગ્ય રીતે પ્રતિબિંબિત નથી કરી. 'Let me tell you' અને 'Let us do so' ના 'મને કહેવા દે' અને 'ચાલો આપણે એમ કરીએ' જેવાં ભાષાંતર-વાક્યો ગૂજરાતી નહિ કહી શકાય. અનુવાદની આખી ભાષા આ રીતે કંટાળાભરી બની છે.

કુદરતકથાઓ—લેખક. સોમાભાઈ પટેલ : પ્રકાશક શ્રી. દક્ષિણમૂર્તિ બાવનગર : કિંમત પાંચ આના.

પ્રાથમિક ત્રીજી-ચોથા ધોરણનાં બાળકોને સમજાય તેવી ભાષામાં લખાયેલી આ પુસ્તિકા છે, પણ આ ખરેખર 'કુદરતકથાઓ' નથી. 'કુદરતકથાઓ' હોત તો બધી વાર્તાઓ 'બ્રહ્મ' (દેવ-દાનવના સમુદ્રમંથન) ની વાર્તા જેની લખાઈ હોત. વાર્તાઓ અર્થવાહી પ્રભુ નથી. દા. ત. 'મેઘધનુષ' ની વાર્તામાં ઘડાને હીરા જડાઈ ગયા ને તે દિવસથી મેઘધનુષ જોવામાં આવ્યું એવું નિરૂપણ થયેલું છે. ધડા ઉપર સાત રંગો ચિતરાઈ ગયા ને મેઘધનુષ બન્યું એવું ફક્ત કયું હોત તો પણ કંઈક ઠીક કહેવાત.

ભાષા અને શૈલી સહેલાં છે, કંઈક વાર્તાનો રસ છે એટલે બાળકોને એ વાંચવી ગમશે અરી, પણ તેથી વિશેષ આ ચોપડીનો કશો અર્થ નથી.

આપણાં પક્ષીઓ : લેખક નરેન્દ્ર ખંધેરા : પ્રકાશક દક્ષિણમૂર્તિ, બાવનગર : કિંમત પાંચ આના.

'આ ચોપડી બાળકો અને પક્ષીઓના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી માર્ગદર્શિકા છે,' એવું ગિણુભાઈ લખે છે તે સાચું છે.

ચોપડીની ભાષા પ્રાથમિક બીજી-ત્રીજી ધોરણનું બાળક સમજી શકે તેવી છે. વાત કહેવાની રીત સારી છે, વર્ણનો બાળકોને યાદ રહી જાય તેવાં અને રસિક છે.

આપણી આસપાસ દેખાતાં પક્ષીઓનો જ આમાં

પરિચય છે છતાં ચિત્રો અપાયાં હોત તો તેની ઉપયોગિતા ઘણી વધી જત.

બાલવાચનમાળા : (નવ પુસ્તિકાઓ) લેખક અને પ્રકાશક સોમાભાઈ પટેલ : ગુર્જર અંધરલ કાર્યાલય અમદાવાદ : કિંમત દરેક પુસ્તિકાની બે આના.

બાળપોથી ભણતાં હોય તે બાળકોને વાંચવામાં ખૂબ સરળ પડે અને આનંદ આપે તેવી ચોપડીઓની તૂટ જણાતી હતી, આ પુસ્તિકાઓ એ તૂટ પૂરવામાં ફાળો આપે છે. પહેલી પાંચમાં તો જોડાક્ષરો જ આવતા નથી. ત્યારપછીનીમાં સહેલા શબ્દો, ખૂબ દૂંકાં વાક્યો અને નાનાં નાનાં ગીતો ગ્રેણીવાર ક્રમશઃ આવતાં જાય છે.

પુસ્તિકાઓનો ક્રમ આવે છે : (૧) શબ્દપોથી, (૨) શબ્દપોથી-૨, (૩) બાલપાઠો, (૪) સુંદર પાઠો, (૫) રસિક પાઠો, (૬) જોડાક્ષરપાઠો, (૭) નાના મોટા પાઠો, (૮) જોડકણાં અને (૯) પાંખડીઓ-નાનાં ગીતો.

ચિત્રવાળું જાકું પૂઠું, મળના કાગળ અને સુંદર છપાઈ બાળકોને ગમે એવાં છે.

અંતરનાં અજવાળાં : લેખક સ્વ. જગલાલ ઇ. ઘોઘરી : પ્રકાશક ગુર્જર અંધરલ કાર્યાલય અમદાવાદ : કિંમત પાંચ આના.

મરાઠા-છત્તીસગાંધી એક પ્રસંગ ઉઠાવીને અંગ્રેજ ત્રીજી-ચોથા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓથી સમજાય અને ભજવી શકાય તેવી રીતે લખાયેલું આ નાટક છે. નાટકનું વસ્તુ, ભાષા અને કથાસંયોજન સારાં છે. ચોપડીમાં ત્રણ ચિત્રો પણ છે.

જ્ઞાનગંગા : સંપ્રાદક ભાનુપ્રસાદ મ. ભટ્ટ : પ્રકાશક ગુર્જર અંધરલ કાર્યાલય અમદાવાદ : કિંમત ત્રણ આના.

અંગ્રેજ બીજી-ત્રીજી ધોરણ ભણતાં બાળકોને કંઈક આનંદ આપે અને અજાણ્ય પમાડે તેવી કટલીક હકીકતોનો આમાં સંગ્રહ કર્યો છે. સાથે ચિત્રો પણ છે. વિદ્યાર્થીઓ આમાંથી કટલીક બાજોનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન પણ મેળવી શકશે.

ભવ્ય જગત : લેખક રમણલાલ નાનાલાલ શાહ : પ્રકાશક ગુજ્જર અંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ : કિંમત દશ આના.

સો જેટલાં પાનાં, પુષ્કળ ચિત્રો છતાં દશ આના કિંમતની આ ચોપડી મોંઘી ગણાય, તે એ અર્થમાં કે એટલી કિંમત ખરચે જે લાલની આશા રાખી શકીએ તે સંતોષારો નહિ, જેકાખાખાદ સિંધનું જ એક શહેર છે, છતાં આમાં એને બહુચિસ્તાનનું શહેર ગણાવી કાઢ્યું છે ! આમાંથી મળુ જેટલું વાંચીને તોલા જેટલું જ મેળવવા જેવું થાય તેવું લાગે છે.

‘આ ચોપડી બાલપ્રગ્નમાં આદર પામશે એવી આશા’ લેખક રાખી છે તે વધારે પડતી છે. કિશોરોને યોગ્ય ભાષા અને શબ્દો નથી ત્યાં બાલપ્રગ્નની શી વાત ?

વીરકથાઓ (ભાગ બીજો) : લેખક રમણલાલ નાનાલાલ શાહ : પ્રકાશક ગુજ્જર અંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ : કિંમત રૂપિયા એક.

દેશ દેશના વીરોની વાતો આ ચોપડીમાં માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને સમગ્ર તેવી રીતે મૂકી છે. ચિત્રો ઘણાં છે, પાનાં પણ પોણાબસો જેટલાં છે અને વસ્તુ પણ ઘણું ઉપયોગી છે, એટલે પુસ્તકની યોગ્યતા માટે શંકા નથી રહેતી.

બાલસાહિત્ય સર્વસંગ્રહ ભાગ રજો : સંચાલક જ્ઞવારમ જોષી : પ્રકાશક અને તૈયાર કરાવનાર, વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલયમંડળ : કિંમત દશ આના.

૧૯૩૨ થી ૧૯૩૬ સુધીમાં બહાર પડેલાં બાલસાહિત્યને નામે ઓળખાતાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોની સૂચિ અને સમાલોચના આપીને પોતાનાં બાળકને માટે પુસ્તક પસંદ કરવા નીકળનારને માર્ગદર્શન કરાવે તેવો આ સંગ્રહ છે. સદરહુ સાહિત્યના ઇતિહાસ તરીકે પણ એનું મહત્વ છે.

આમાં પોણાત્રણસો બાલોપયોગી અને બસો કિશોરોપયોગી પુસ્તકોનો નિર્દેશ થયો છે. આ સંગ્રહ તૈયાર કરવા પાછળ ઘણો શ્રમ લેવાયો દેખાય છે, છતાં તે સંપૂર્ણ નથી બન્યો. અવલોકનો અધૂરાં ગણાય તેવાં છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે

આપણા દેશની મોટા ભાગની ભાષાઓ કરતાં આપણી ભાષામાં બાલસાહિત્ય વધુ ખીલ્યું છે : છતાં તેમાં ખામીઓ પણ ઘણી છે.

આપણે ભજવીએ : લેખક વૈદ્યક ઠાકોર : પ્રકાશક આપણી બાલગ્રંથમાળા, ભરૂચ : કિંમત ત્રણ આના.

બાળકો ભજવીને આનંદ લઈ શકે તેવા બે બોધપ્રદ સંવાદો રચીને આમાં છાપ્યા છે, ભાષા સહેલી છે. આ ગ્રંથમાળાના બીજા વર્ષની આ બીજી પુસ્તિકા છે.

Mile-stones in Gujarati Literature : લેખક શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી : પ્રકાશક એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ : કિંમત રૂપિયા અઢી.

અંગ્રેજીમાં લખાયેલો ગૂજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યનો આ ઇતિહાસ ગૂજરાતી ન જાણનાર ઇતર ભાષા-ભાષીઓને ગૂજરાતી સાહિત્યનો સારો પરિચય કરાવી આપશે. શ્રી. મુનશીનાં Gujarat and its Literature, પહેલાં તો આ એક જ એવો ગ્રંથ હતો. ૧૯૧૪ની સાલમાં એનું પ્રથમ પ્રકાશન થયેલું. સમયવર્તી સુધારા-વધારા સાથે આ વર્ષે એની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડી છે.

ગૂજરાતીના આદિ ભક્ત-કવિઓથી માંડી કવિ દયારામ સુધીની ઘણી વ્યક્તિઓની આમાં ઓળખ છે અને એમની પ્રસાદીની સમીક્ષા છે. જૈન કવિઓ અને કાઠિયાવાડી લોકસાહિત્યનાં પ્રકરણો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે.

इस जगत की पहली : લેખક : શ્રી. અરવિંદ : ભ.પાંતરકર્તા અને પ્રકાશક શ્રી મંદનગોપાલ ગાડોદિયા, કલકત્તા. મૂલ્ય દસ આના.

સર્વસાધારણ જનતાને ગમ્ય એવી શૈલીમાં શ્રી અરવિંદ ઘોષના ૧૪ લેખોનો આ સંગ્રહ ચિત્તાકર્ષક છે. એમના શિષ્યો અને જિજ્ઞાસુઓએ એમને પૂછેલા પ્રશ્નોના આમાં ઉત્તરો છે એટલે શ્રી અરવિંદનાં મંતવ્યો વિશે ટાઈ પણ માણસને બહુતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આમાંથી મળી શકે તેવા આ લેખો છે.

પુસ્તકની છપાઈ અને સુવ્યવસ્થા ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે.

લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા

પાંચ સુંદર પુસ્તકો

યુગાવતાર ગાંધી	ભાગ ૧લો	મૂલ્ય ૦-૧૦-૦
" "	ભાગ ૨લો	" ૦-૧૨-૦
" "	ભાગ ૩લો	" ૦-૧૨-૦

લેખક : રામનારાયણ ના. પાઠક

પૂજ્ય ગાંધીજીનું જીવન અત્યંત રસમય અને સરળ શૈલીમાં આ પુસ્તકોમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. કુલ ૭૩૫ પાનાં અને ૨૦ ચિત્રોમાં છેક ૧૬૩૮ના જન્યુઆરી માસ સુધીના જીવન-પ્રસંગો મૂકાયેલા છે. આ પુસ્તક આપના કુટુંબમાં વસાવવું જ જોઈએ.

કુદરતમય જીવન (ખીજી આવૃત્તિ) મૂલ્ય ૦-૧૦-૦

પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૬૨ : પાકું છીંટનું પૂઠું : મજબૂત આંધણી : ત્રણ ચિત્રો

મૂળ લેખક એડોલ્ફ જુન્ક : અનુવાદક ચમનલાલ વૈષ્ણવ

આ પુસ્તકની એળખાણ અનુવાદકના રાખેલાં જ આપીએ:

‘.....પછી તો હોંસિ પણ વધી અને તાકાત પણ વધી. તાવ ગયાને ચારેક માસ થયે ઘેર આવ્યો. ત્યાં ૭ માસ સુધી આરામ લેવાનો હતો. કુદરતી ઉપચારશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં મારા વાંચવામાં આવેલાં થોડાં પુસ્તકોમાંથી મને જે સૌથી વધારે ગમ્યું તે પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવાનું કામ મેં આ આરામના સમય દરમિયાન કર્યું. જાહેર ઝણુના ચક્રિયિત જદલા તરીકે આમ વર્ગના હાથમાં એ મૂકવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.’

ખોરાક પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૨૦ : કાચું પૂઠું મૂલ્ય ૦-૮-૦

લેખક : ચમનલાલ વૈષ્ણવ

‘આવું શું?’ એ સમજવું આપણે ધારીએ છીએ તેટલું સહેલું નથી. ‘કેમ આવું?’ એ પણ આપણે શીખવું પડે એમ છે. આ પુસ્તક એ બંને પ્રશ્નોનો, સુંદર જવાબ આપે છે. જે વિષયપરત્વે દાકતરો અને વૈદો લગલગ મૌન એવે છે તે વિષય આ પુસ્તકમાં સુંદર રીતે છણાયો છે.

પ્રાસિદ્ધાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોરનાકા : અમદાવાદ

મંગલ
કરાચી

પ્રિન્સેસ ટ્રીટ
મુંબઈ

બાલાજી રોડ
સુરત

સૌરાષ્ટ્ર રોડ
રાણપુર

સુગંધી તેમજ ગુણકારી

લેખક, વક્તા, વકીલો તથા
વિદ્યાર્થીઓએ અપનાવેલું આ
તેલ વાળ વધારવા માટે અને
આંખો તથા મગજને ઠંડક
અર્પવામાં સર્વોત્તમ છે.

વરલકર બ્રાહ્મી

રજિસ્ટર્ડ

સુવર્ણચંદ્રકો, પ્રમાણપત્રો
તેમજ અભિપ્રાયો વરલ-
કર બ્રાહ્મીની સર્વશ્રેષ્ઠ-
તાની સાબિતી આપે છે.

વરલકર જૂની હનુમાનગલી, મુંબઈ ર

—: કરાંચીના એજન્ટ:—

એમ. પટેલ એન્ડ કું. બંદર રોડ, કરાંચી

(વરલકર સ્નો તથા બ્રિલિયનટાઇન ગ્રહેરા તથા વાળની સુદરતા માટે ઉત્તમ છે.)

યંગાઇન્ડિયા રેકર્ડ્ઝ

હિસેબર રીલીઝ

બાઇ મેલીબાઇ
(૨૨ માર્ચ ૧૯૩૭)
હી એ પપરર રેકર્ડ્ઝ
“હાઇ બ્રસમ તારી
વીજળી
ભાગ ૧-૨
હે મિડિય લોકગીત
લખતે
આવી પહેલેન છે

દમયામાઇ (મળીયા)
હી એ પપરર રેકર્ડ્ઝ
‘ગોવન વસત ખા
અને
‘ગાજો મેલનો મ
નાવ ર
નિરુ-ગીતા ત્યારે

મા પુષ્પાબદેન સુપત
હી એ પપરર
રેકર્ડ્ઝ
‘દાગ દાગે
અને
હી તો બધેનમા બધાર
રમતી દેમ કુર
ગાયતો ગજૂ કો છે

રાજશાયર શ્રી જિવિચદ મેધાણી

કુમલેશ પાર્ક
હી એ પપર
રેકર્ડ્ઝ

નાસવાસીઓ / ગજૂપત
સુગાવનદ બોજનો
પ્રેત્તુભક મદરો
હી એમ ૮૩૮૩
રેકર્ડ્ઝ
હિદી જાવામા સામરો

મી એન ૮૦૪૧ } ‘બીકીઝની, બીકીઝની બીકીઝની માતુને
અને—જા અગર અમર રહેજે’
રેકર્ડ્ઝ ગજૂગીતો ત્યારે છે

‘બાણ’ ભા ૧-૨
કામીક ત્યારે

મનોહર મુગ અને રીતારાના મુગમેટ ગાયતો
“હુનિયા રગગીતી અને મનહી ખાત ચુનાઈ
હી એ પપરર રેકર્ડ્ઝ માલે

‘આગા અમલુ’
શકુરખત
હી એ પપરર રેકર્ડ્ઝ
સાગી ત્યારે છે

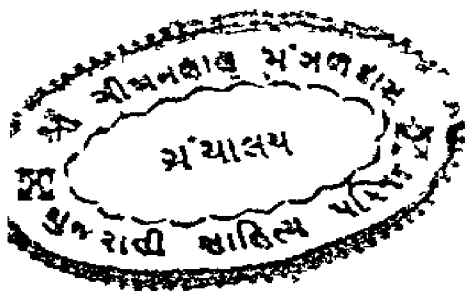
સચિન મક્ત કા નામ માટે અમા । એવોગાઈડ હીસને મનો અથવા લખો -

ધી નેશનલ આમેરિકન રેકર્ડ મેન્યુફેક્ચરીંગ કં. લી. ૧૧૦ મેડોન સ્ટ્રીટ
સુબાઈ ૧

१५ दिवस : आ पुस्तक वधुमां वधु १५ दिवस
माटे-राप्पी शकाशे.

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંથાલય
અમદાવાદ-૯

૧૪૨૫૩

કોમિ. વર્જ ૭

સાંક ૧-૧૨; અનુ. ૧૬-૩૮-

કિસે-૧૬-૩૮

૨૧/૩૩

- 2 DEC 1988

14,256

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંથાલય

અમદાવાદ - ૬